

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 2, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломось Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталя Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталя Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 8 від 28.02.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Ваганова І.М. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН У ДРЕВНЬОМУ РИМІ.....	18
Власенко В.В., Богданець А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАВІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	23
Возняк І.З. ТЕХНІКА НОРМОПРОЄКТУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	26
Діордіца І.В., Дасюк В.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	31
Карасьов Д.Л., Осінський О.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПЛАНУВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СИЛ ОБОРОНИ.....	35
Коба М.М., Коба О.В. КАТЕГОРІЯ БЕЗПЕКИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	39
Коломійчук А.В. ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ІСНУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ.....	44
Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ПРАВознавство» ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ НЕЮРИДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	47
Omarova A. STATE AND LEGAL PROVISION OF CHILD'S RIGHTS TO EDUCATION IN UKRAINE IN THE 1920S.....	50
Тимошук О.Г. ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ УКРАЇНИ У ПИТАННЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	56

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бевз Т.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ГРАНТІВ ЯК ОДНОГО ІЗ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН.....	60
Власюк Є.М. ДО РОЗУМІННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ПОВОЄННОГО СТАНУ.....	63
Дробуш І.В. ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ НА РІВНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	66
Король А.В. ПОНЯТТЯ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	69
Курінний Є.В. ДОСВІД ЧЕТВЕРТОЇ ТА П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІК ФРАНЦІЇ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ.....	73
Спасенко К.О. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ.....	78
Стещенко Т.В., Слівінський В.В., Рибалко В.В. ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ТА НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕФЕКТІВ В УКРАЇНІ.....	80
Сус М.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРИ ОСКАРЖЕННІ РІШЕНЬ АНТИМОНОПОЛЬНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	85

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бортнік О.Г. МІЖНАРОДНІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВИХ ІМУНІТЕТІВ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВІ.....	91
Боярчук О.М. ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ У СФЕРІ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	95
Гудима М.М., Гудима-Підвербецька М.М. ДЕЯКІ ПРАВОВІ НЮАНСИ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ МИРОВОЇ УГОДИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	98
Калітенко О.М. ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДОГОВОРУ ОНЛАЙН КРЕДИТУВАННЯ У ЦИФРОВОМУ СВІТІ.....	103
Карлінська С.І. ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У СПРАВАХ ІЗ «ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ».....	106

Колісник А.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ...	110
Комарницька І.І. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОТОТОЖНЕННЯ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ.....	114
Коробцова Н.В. ЗАХИСТ БІОМАТЕРІАЛУ ЛЮДИНИ СКРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ «ФІЗИЧНОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ТА НАМІРУ».....	118
Коссає В.М., Якубівський І.Є. ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ ТА ІНШИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ.....	121
Котвяковський Ю.О., Лук'янченко Д.В. ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ЕЛЕКТРОННОГО ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	125
Кропівна А.В., Рябоволик Т.Ф. АВТОРСЬКЕ ПРАВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	130
Кучер В.О. ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТОРІН У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ.....	134
Литвиненко Є.В., Янішевська К.Д., Гнідаш В.С. СПІВВІДНОШЕННЯ ВІДНОСИН ТА ПРАВОВІДНОСИН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ.....	137
Мирось К.В. ПРОКУРОР ЯК ПОЗИВАЧ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБГРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ.....	140
Митрофанов І.І. ЕТИЧНІ ВИМОГИ ДО ІНТЕРАКЦІЙ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ.....	142
Садовська Д.І. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ У ПОШУКОВИХ СИСТЕМАХ.....	146
Сех Ю.З. ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ СПАДЩИНИ, ДО СКЛАДУ ЯКОЇ ВХОДЯТЬ МАЙНОВІ ПРАВА НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	150
Скляренко І.В. СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЗАМІНИ СУДДІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НА ТЕХНОЛОГІЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	153
Снідевич О.С. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	157
Янковий М.О. МЕТОДИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ КАТАСТРОФ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВОГО І ЦИВІЛЬНОГО КОНТЕКСТІВ.....	160

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Вечірко І.О. ПРОБЛЕМИ УЗГОДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ КОДЕКСУ УКРАЇНИ З ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	166
Денисенко О.М. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРИСУДОВОЇ МЕДІАЦІЇ В США: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ ДО ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	170
Петруненко Я.В., Тройніков В.В. ОСОБЛИВОСТІ НЕТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	174
Подольак С.А. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЬОВАНИХ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ.....	178

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бондар О.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	182
Гетьманцева Н.Д. МОТИВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У СФЕРІ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	186
Середя О.Г., Зайка Д.І. СПРОЩЕНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЯК ЗАПОРУКА ПОЄДНАННЯ ІНТЕРЕСІВ ІТ-ПРАЦІВНИКІВ, РОБОТОДАВЦІВ ТА ДЕРЖАВИ.....	190

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Григор'єва Х.А., Канівець Л.А. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТУРИЗМУ І ЗАХИСТУ ПРАВ ТУРИСТІВ: ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	194
Ігнатенко І.В. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОГО «ЗАХОПЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ» (ДОСВІД КАНАДИ).....	198
Ільків Н.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ.....	202
Куляк Р.Ю., Луц Д.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АГРАРНОГО ПРОТЕКЦІОНІЗМУ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ.....	207

Левченко В.Р., Волох П.В., Левченко Б.Р. ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД «ЗЕЛЕНОЇ» ЕКОНОМІКИ В АГРАРНОМУ ПРАВІ.....	212
Любченко А.В., Шепітько І.І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	217
Новокшонов Д.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	221
Панькова Л.О., Мустафіна В.О. ЗЕМЛІ КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: АКТУАЛЬНІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ.....	224
Khrishcheva O.G. MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE LEGISLATION OF UKRAINE DEDICATED TO AGRICULTURAL COOPERATION.....	228

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Брегін І.М. ПІДРОЗДІЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ПОРУШЕННЯМ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	232
Варгуляк О.Г. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ РОЗГЛЯДУ СПОРІВ ЩОДО КОРИГУВАННЯ МИТНОЇ ВАРТОСТІ.....	236
Волкова Ю.А. ФІСКАЛЬНА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	240
Волюйко О.М., Микитюк О.М. ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	243
Джафарова О.В., Горбачов О.В., Лещенко Д.О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ, УПОВНОВАЖЕНИХ ЗАСТОСУВАТИ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНІ ТА КАРАНТИННІ ЗАХОДИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	248
Дрогозюк К.Б. ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БЛОГІВ В УКРАЇНІ.....	252
Дубіна О.М. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ: АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	257
Дяковський О.С. КРИТЕРІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ У СФЕРІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНФОРМАЦІЇ РІЗНИМИ СУБ'ЄКТАМИ.....	261
Zadyraka N.Yu. REGULATORY AND LEGAL ENSURING THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR THE PROTECTION OF PERSONAL DATA ABOUT A DECEASED PERSON.....	264
Злепко Н.І. СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВОВІ РЕЖИМИ РЕАЛІЗАЦІЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	267
Кірієнко В.М. ЗАГРОЗИ ПРИКОРДОННІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	272
Котляренко О.П., Мороз А.М. ОПТИМІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	275
Крайній П.І., Торончук І.Ж. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГРОМАДСЬКИХ РАД КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ) В УКРАЇНІ.....	279
Кривенко О.В., Киричик В.А. ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТНИХ СКЛАДОВИХ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....	283
Литвин Н.А., Ярош А.О. ВПЛИВ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	288
Рой О.В. ПРАВОВІ АКТИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	291
Саббатовський В.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	295
Сірко А.Г. ВОЄННИЙ СТАН ЯК НАДЗВИЧАЙНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА.....	301
Співак В.М., Співак М.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАВДАНЬ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІДРОЗДІЛАМИ СИСТЕМИ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	304
Стовба О.В. ПРИНЦИП «НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ»: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	308
Шевченко О.В., Тімашов В.О. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ ЩОДО ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.....	312
Яцуба В.В. ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....	315

РОЗДІЛ 8**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Басараб О.Т., Басараб О.К. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ВТРУЧАННЯ В РОБОТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ), ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ, ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ ТА ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ МЕРЕЖ.....	319
Бережний Є.В. ЗАСАДИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРВІСНИХ ЦЕНТРІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ.....	323
Бондаренко О.С., Куліш А.М. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОРУПЦІЇ ТА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ ¹	326
Брисковська О.М., Мотиль В.І. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЯВЛЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ ПІД ЧАС НЕЛЕГАЛЬНОГО ТРАНСПОРТУВАННЯ.....	330
Volkova Yu.A. INTENTIONAL INTRODUCTION OF DANGEROUS PRODUCTS INTO CIRCULATION ON THE UKRAINIAN MARKET (RELEASE TO THE UKRAINIAN MARKET): CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS BASED ON FOREIGN EXPERIENCE.....	334
Голобородько В.В., Гаркуша А.Г. ПРОБЛЕМА ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНОСТІ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СТ. 161 КК УКРАЇНИ.....	337
Гритенко О.А. ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ У ЗАКОНОДАВСТВІ ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН.....	341
Довженко Я.М. СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ УМИСНИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	344
Загиней-Заболотенко З.А. ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ВПЛИВОМ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	349
Крикливець Д.Є. ПРОБАЦІЙНИЙ НАГЛЯД ЯК ВИД ПОКАРАННЯ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ.....	354
Лялькін О.С. ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ТАК ЗВАНИХ ПРОБЛЕМ СТРУКТУРНОГО ХАРАКТЕРУ, КОНСТАТОВАНИХ В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: НА ПРИКЛАДІ СПРАВИ ПЕТУХОВ ПРОТИ УКРАЇНИ (№ 2).....	357
Никифорова Н.А. СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ПОВ'ЯЗАНИМ З КОРУПЦІЄЮ.....	360
Полторацький О.Б., Луценко Ю.В. ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ.....	364
Попов К.Л. НЕВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ В УКРАЇНІ: ПРАКТИКА КВАЛІФІКАЦІЇ І ДОКАЗУВАННЯ.....	367
Ревякіна Т.О. СУБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВОГО ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА ЧИ СПЕЦІАЛІСТА.....	371
Ясін І.М. КВАЛІФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ.....	377

РОЗДІЛ 9**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Абакумов О.Ю., Полях А.М. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ ЧИ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ.....	381
Аленін Ю.П., Волошина В.К. ЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ З ІНШИМИ ГАЛУЗЯМИ ПРАВА ТА СУМІЖНИМИ НАУКОВИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ.....	385
Барган С.С. ДЕФЕКТИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЧАСОВИХ МЕЖ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО.....	388
Батраченко Т.С., Сушацкая І.Ю., Єфімова І.В. РОЛЬ МІКРООБ'ЄКТІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	391
Білецький В.О., Ченчик В.М. ДОПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	394
Горобець Є.В. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА.....	398
Городецька М.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	402

Davydenko S.V., Demchenko D.I. EUROPEAN ARREST WARRANT IN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	405
Давлатов Ш.Б., Наривський Я.Б., Єрошенко А.О. ЗАСТАВА ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ.....	411
Жидовцев Я.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ.....	414
Жовтюк О.В. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ЗАВДАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ.....	418
Загородній І.В., Загородній В.Є., Чіпко Н.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ХОДІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	423
Когут А.А. ЩОДО ОБҐРУНТОВАНOSTІ ВІДНЕСЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ДО ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ.....	426
Коротасв В.М. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	429
Котюк М.В. СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	433
Кравчук О.О., Мойсак С.М. ЧИ МОЖЛИВА ПРОВОКАЦІЯ В СПРАВАХ ЗА УЧАСТІ ВИКРИВАЧА?.....	438
Малярчук Н.В. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ТА ПІДСТАВ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ ОСОБИ ЗА Ч. 11 СТ. 232 КПК УКРАЇНИ.....	442
Махлай О.М., Цяцкун Д.П., Гнєтєв М.К. ПРО МОЖЛИВІ НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДПС УКРАЇНИ ТА МО УКРАЇНИ.....	446
Метелев О.П. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПОСОБІВ ЗБИРАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	449
Мудрецька Г.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ.....	454
Неділько Я.В. ЗАВДАННЯ ТА СИСТЕМА ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ.....	458
Околотенко Д.С. РОЛЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У РОЗУМНІ СТРОКИ.....	461
Перепелиця С.І. ДО ПИТАННЯ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОЛАБОРАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ.....	465
Попович Є.М. СЛУЖБОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....	469
Тіщенко В.В., Тіщенко Ю.В. КРИМІНАЛІСТИКА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	473
Топчій В.В., Колб О.Г., Ковальчук В.С. СУТНІСТЬ І ЗМІСТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗАСАД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ.....	477
Цехан Д.М., Мурашко А.С. ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДЕРЖАВНОЮ ЗРАДОЮ.....	481

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Денисенко С.М. ПОРОГОВІ ЗНАЧЕННЯ У КОНТРОЛІ ЗА КОНЦЕНТРАЦІЯМИ НА ЦИФРОВИХ РИНКАХ.....	484
--	------------

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Дрогін Є.Р. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСКОРДОННОЇ ПЕРЕДАЧІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У КИТАЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	488
Klochko A.M., Zelenskyi O.M. EXPLORING THE CAPACITY OF AI TECHNOLOGIES TO COMBAT CORRUPTION.....	493
Мусієнко А.О. СПІВРОБІТНИЦТВО ПІВНІЧНИХ КРАЇН В СФЕРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ.....	498
Поліщук В.П., Панасевич Л.А. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І КІБЕРБЕЗПЕКА: ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КІБЕРАТАК ТА КІБЕРВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ.....	503
Попович Т.П., Топольницька М.І. ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ХОРВАТСЬКА МОДЕЛЬ).....	507
Реньов Є.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ТА АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ.....	511
Семенчук М.Р. ДО ПИТАННЯ ПРО РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКИЙ ПРОЄКТ ДОГОВОРУ ПРО ЗАПОБІГАННЯ РОЗМІЩЕННЮ ЗБРОЇ В КОСМІЧНОМУ ПРОСТОРІ, ЗАГРОЗИ СИЛОЮ АБО ЇЇ ЗАСТОСУВАННЮ ПРОТИ КОСМІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ.....	514
Frantceva O.K. APATRIDES: PECULIARITIES OF LEGISLATIVE PROVISION OF LEGAL STATUS.....	519

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Чорна В.Г. РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ: АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНИХ РАМОК ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРАВООХОРОННИЙ СЕКТОР.....	523
---	------------

Шкарупа К.В. УКРАЇНА ЯК УЧАСНИК ГЛОБАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....	527
Короленко В.М. МЕДІАЦІЯ ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВОЄЧАСНОСТІ РОЗГЛЯДУ І ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ.....	530
Мартинюк І.В. ГЕОГРАФІЧНІ ЗАЗНАЧЕННЯ ТА ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ: ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	535
Запольський Д.Є. ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ.....	540
Грабильнікова О.А. РЕФОРМИ СИСТЕМИ СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЯК ОРГАНІЧНА ПЕРЕДУМОВА ЗАПРОВАДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ПОРЯДКУ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРАТОРІВ.....	545
Тимчишин А.М. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА.....	549
Чусенко В.І., Красуцький В.В. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	553
Здрок О.І. ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА БЕЗ СУДОВОГО РІШЕННЯ.....	557
Барабаш О.О. ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ ЯК СКЛАДОВА ПРАВА ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ.....	560
Боровик А.В. РОЛЬ ПРОКУРАТУРИ У ДОКУМЕНТУВАННІ ТА РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	564
Богатирьов І.Г., Буряк К.М. ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОНИНИ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ.....	567
Лахова О.В. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....	571
Пашко І.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ.....	575
Набієв Б.П. ВІКТИМОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	579
Кельман М.С., Кельман Р.М. ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ.....	583
Блінова Г.О. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ.....	588
Кушнір С.С. ПРИВОДИ ТА ПІДСТАВИ ДЛЯ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПРОТИПРАВНИМ ЗАВОЛОДІННЯМ МАЙНОМ ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ, ОРГАНІЗАЦІЇ.....	594
Харитонов С.О., Гальцова В.В. ЩОДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ КВАЛІФІКАЦІЇ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) (СТ. 212 КК УКРАЇНИ).....	601
Дмитрієв Д.А. КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	604
Логвинський Г.В. ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА БІЗНЕСУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ.....	608
Феннич В.П., Булеца С.Б., Заборовський В.В. ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА БІЗНЕСУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ.....	611
Жадан Є.В. СОЦІАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	615
Баркалов О.О. ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДКОРИСТАВАННЯ.....	621
Буга Г.С., Данилевська Ю.О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ.....	624
Абакіна-Пілявська Л.М. КРАДІЖКА: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	627
Брусакова О.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ В ПРЕВЕНТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	630
Batiuk O.V., Fedorchuk M.V. PROVIDING LAW ENFORCEMENT ACTIVITY IN THE MARTIAL LAW REGIME.....	634
Нікітін А.А. СПЕЦІАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В СФЕРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ.....	638
Давидова І.В. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗУСТРІЧНОГО ПОЗОВУ В ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	643
Браніцький О.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ПОСТІЙНОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮ ДЛЯ ВЕДЕННЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....	646
Ткаченко А.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЯК ОКРЕМИЙ АСПЕКТ МАСШТАБНОЇ ПРОБЛЕМИ.....	650
Гапонов О.О. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	653
Коваленко В.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	657

Луцюк Р.П. КЛАСИФІКАЦІЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДОКАЗУВАННЯ.....	661
Дрозд О.Ю. ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	665
Присяжнюк С.Ю., Присяжнюк Ю.Ю., Федунь М.В. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ.....	668
Комарницький Д.С. РОЛЬ МІНІСТЕРСТВА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ.....	673
Биков І.О. РОЛЬ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	676
Берендєєва А.І. ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.....	679
Григорашенко О.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СПРЯМОВАНОЇ НА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) ЩОДО ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ У ВИГЛЯДІ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	683
Волобуєв Ф.Ф. ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ.....	686
Варга Ю.Ю. АДМІНІСТРАТИВНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	689
Сірант М.М., Маркін С.І. ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	694
Дубинський О.Ю., Бортник Н.П. ВАГОМІСТЬ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ПРАВ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....	697
Сурілова О.О., Мануїлова К.В. ОСОБЛИВОСТІ НАДНАЦІОНАЛЬНОСТІ В ПРАВІ ЄС.....	700
Даниленко-Негара Ю.С., Негара Р.В. АНТИКОРУПЦІЙНЕ ДЕКЛАРУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	703
Король К.М. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ.....	707
Слободянюк М.А., Фролова Є.І. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	710
Чернецький С.С., Вакулін Р.С. КОМУНІКАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ.....	713
Одерій О.В. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ ПРОМИСЛОМ.....	718
Миронова В.В. РОЛЬ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРОЦЕДУРНІ ГАРАНТІЇ.....	721
Горбенко Н.О. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОЦЕДУРИ ПОПЕРЕДНЬОГО УЗГОДЖЕННЯ ЦІНОУТВОРЕННЯ У КОНТРОЛЬОВАНИХ ОПЕРАЦІЯХ ЯК ОКРЕМОГО СПОСОБУ ЗАПОБІГАННЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ.....	724
Колодчин Д.В. СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ НА ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИННОСТІ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ, ЇЇ ОЗНАКИ ТА ВИДИ.....	728
Корнута Л.М. НАУКОВИЙ СТУПІНЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ.....	732
Невар І.В. ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА (БІЗНЕСУ) В УКРАЇНІ СУБ'ЄКТАМИ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ, ЩО НЕ МАЮТЬ СТАТУС ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	735
Ковальчук Я.І. НОРМАТИВНА ОБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ ЗАСАД ЗДІЙСНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	739
Подольяк А.М. ГЕНЕЗА ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ.....	744
Князєв С.В. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ ТА АЛГОРИТМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	748
Іщенко І.І. ЗАХОДИ СПРЯМОВАНІ НА ПОСИЛЕННЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	753
Ушканенко Е.О. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ СУДДЯМИ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ.....	757
Воробей П.А., Лазарєв А.А., Шишка Р.Б., Галунько В.В. ФОРМИ СПІВУЧАСТІ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ.....	761
Білий Б.В. ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ОБОРОННОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ.....	764
Мостовий А.М. ОРГАНИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ РЕАЛІЗАЦІЮ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РОЗВИТКУ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ.....	768
Соломаха А.Г. ДО ПИТАННЯ ПЕРЕДУМОВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ.....	772
Мозоль С.А. ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ.....	776
Шаблюстий В.В. ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОГО СУПРОВОДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	779
Коваленко А.В., Романов М.Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУДІВ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ: ДО ПИТАННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	783
Машенко О.В. ЗАХИСТ ФІНАНСОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	786

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Vahanova I.M. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC LEGAL RELATIONS IN ANCIENT ROME.....	18
Vlasenko V.V., Bohdanets A.V. LEGAL REGULATION OF CIVIL RELATIONS IN THE LAW OF KYIVAN RUS'.....	23
Vozniak I.Z. LAW DRAFTING IN THE EUROPEAN UNION: GENERAL THEORETICAL ANALYSIS.....	26
Diorditsa I.V., Dasiuk V.V. CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE ANTI-CORRUPTION FUNCTION OF THE STATE.....	31
Karasov D.L., Osinskyi O.O. CURRENT ISSUES OF PLANNING THE APPLICATION OF UNITS OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF THE DEFENSE FORCES.....	35
Koba M.M., Koba O.V. SECURITY CATEGORY AS A SUBJECT OF GENERAL THEORETICAL ANALYSIS.....	39
Kolomiichuk A.V. VALUATION CONCEPTS IN UKRAINIAN LEGISLATION: REASONS FOR EXISTENCE AND PROSPECTS OVERCOMING.....	44
Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Hariaieva H.M. EDUCATIONAL DISCIPLINE "JURISPRUDENCE" AS AN EFFECTIVE MEANS OF FORMING THE LEGAL CULTURE OF STUDENTS OF NON-LAW INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION.....	47
Omarova A. STATE AND LEGAL PROVISION OF CHILD'S RIGHTS TO EDUCATION IN UKRAINE IN THE 1920S.....	50
Tymoshchuk O.H. ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES OF UKRAINE IN HUMAN RIGHTS ISSUES ON THE PATH TO EUROPEAN INTEGRATION.....	56

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bevz T.S. LEGAL REGULATION OF PROVIDING GRANTS AS ONE OF THE MECHANISMS FOR ENSURING ECONOMIC RIGHTS OF CITIZENS.....	60
Vlasiuk Ye.M. TOWARDS UNDERSTANDING THE CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION AND THE POST-WAR STATE.....	63
Drobush I.V. THE FUNCTIONAL ROLE OF THE MUNICIPAL AUTHORITY IN THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AT THE LEVEL OF THE COMMUNITY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL LAW.....	66
Korol A.V. CONCEPT OF "SUPREME BODIES OF STATE POWER" (SUPREME PUBLIC AUTHORITIES).....	69
Kurinyi Ye.V. THE EXPERIENCE OF THE FOURTH AND FIFTH REPUBLICS OF FRANCE AND THE POTENTIAL FOR ITS APPLICATION IN UKRAINIAN REALITIES.....	73
Spasenko K.O. LEGAL BASIS OF STATE REGULATION IN THE FIELD OF HOUSING AND COMMUNAL SERVICES IN UKRAINE.....	78
Steshenko T.V., Slivinskyi V.V., Rybalko V.V. QUESTIONS OF EXPEDIENCY AND NECESSITY OF INTRODUCTION OF PREFECT INSTITUTE IN UKRAINE.....	80
Sus M.S. CERTAIN ISSUES OF EXERCISE OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION WHEN APPELLING DECISIONS OF THE ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION.....	85

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Bortnik O.H. INTERNATIONAL AND CIVIL-PROCEDURAL ASPECTS OF LEGAL IMMUNITIES AND JUSTICE IN THE LAW.....	91
Boiarchuk O.M. ISSUE OF INVESTMENT PROTECTION IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW.....	95
Hudyma M.M., Hudyma-Pidverbetska M.M. SOME LEGAL SUBTLE ASPECTS OF ENFORCEMENT OF A SETTLEMENT AGREEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS.....	98
Kalitenko O.M. TO THE QUESTION OF THE PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TREATY ONLINE LENDING IN THE DIGITAL WORLD.....	103
Karlinska S.I. PECULIARITIES OF CIVIL JURISDICTION IN CASES WITH A "FOREIGN ELEMENT".....	106

Kolisnyk A.S. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION AGAINST DOMESTIC VIOLENCE.....	110
Komarnytska I.I. MODERN PROBLEMS OF THE IDENTIFICATION OF LAWYERS WITH CLIENTS.....	114
Korobtsova N.V. PROTECTION OF HUMAN BIOMATERIAL EVERYWHERE THROUGH THE PRISM OF THE CONCEPT OF “PHYSICAL SEPARATION AND INTENT”.....	118
Kossak V.M., Yakubivskyi I.Ye. LEGAL NATURE OF THE CONTRACT FOR ENERGY AND OTHER RESOURCES SUPPLY THROUGH THE CONNECTED NETWORK.....	121
Kotviakovskiy Yu.O., Lukianchenko D.V. LEGISLATIVE BASIS OF ELECTRONIC EXECUTIVE PROCEEDINGS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	125
Kropivna A.V., Riabovolyk T.F. COPYRIGHT AS A TOOL FOR PROTECTING INTELLECTUAL PROPERTY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION EMPLOYEES.....	130
Kucher V.O. PROCEDURAL ACTIVITY OF THE PARTIES IN CASES REGARDING THE DETERMINATION OF THE CHILD’S PLACE OF RESIDENCE: SEPARATE ISSUES OF PROOF.....	134
Lytvynenko Ye.V., Yanishevskaya K.D., Hnidash V.S. RELATIONSHIPS AND LEGAL RELATIONS OF INTELLECTUAL PROPERTY: PROBLEM ASPECTS.....	137
Myros K.V. PROSECUTOR AS A PLAINTIFF IN CASES ON RECOGNITION OF UNJUSTIFIED ASSETS AND THEIR RECOVERY TO THE STATE REVENUE.....	140
Mytrofanov I.I. ETHICAL REQUIREMENTS FOR THE LAWYER’S INTERACTIONS WITH THE CLIENT.....	142
Sadovska D.I. PECULIARITIES OF APPLYING THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IN SEARCH ENGINES.....	146
Sekh Yu.Z. PECULIARITIES OF INHERITANCE AND REGISTRATION OF INHERITANCE, WHICH INCLUDES PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS COPYRIGHT.....	150
Skliarenko I.V. CURRENT PROSPECTS OF REPLACEMENT OF JUDGES IN CIVIL JURISDICTION WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY.....	153
Snidevych O.S. DOCTRINAL APPROACHES TO THE DIFFERENTIATION OF THE PROOF PRINCIPLES IN CIVIL PROCEEDING.....	157
Yankovyi M.O. METHODS OF INVESTIGATING ENVIRONMENTAL DISASTERS: COMPARATIVE ANALYSIS OF MILITARY AND CIVILIAN CONTEXTS.....	160

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Vechirko I.O. PROBLEMS OF HARMONIZATION OF THE RULES OF PROCEDURE OF THE BANKRUPTCY CODE OF UKRAINE AND THE CODE OF COMMERCIAL PROCEDURE OF UKRAINE.....	166
Denysenko O.M. INTRODUCTION OF JUDICIAL MEDIATION IN THE UNITED STATES: FROM THE BIRTH OF IDEAS TO THEIR IMPLEMENTATION.....	170
Petrunenka Ya.V., Troinikov V.V. FEATURES OF NON-TARIFF REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR.....	174
Podoliak S.A. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF CONTROLLED FOREIGN COMPANIES ..	178

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bondar O.S. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF LABOR UNDER MARTIAL LAW.....	182
Hetmantseva N.D. MOTIVATIONAL MECHANISMS IN THE SPHERE OF LABOR ACTIVITY.....	186
Sereda O.H., Zaika D.I. SIMPLIFIED LEGAL REGIME AS A KEY TO INTEREST COMBINATION OF IT EMPLOYEES, EMPLOYERS AND THE STATE.....	190

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Hryhorieva Kh.A., Kanivets L.A. ENSURING THE SAFETY OF TOURISM AND PROTECTING THE RIGHTS OF TOURISTS: SEPARATE LEGAL ASPECTS.....	194
Ihnatenko I.V. LEGAL PROBLEMS OF PROTECTION OF LAND RIGHTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL “LAND GRABBING” (CANADIAN EXPERIENCE).....	198
Ilkiv N.V. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF LAND TURNOVER IN UKRAINE.....	202
Kuliak R.Yu., Luts D.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF AGRICULTURAL PROTECTIONISM AT THE REGIONAL LEVEL.....	207
Levchenko V.R., Volokh P.V., Levchenko B.R. OBJECTIVE COMPOSITION OF THE “GREEN” ECONOMY IN AGRARIAN LAW.....	212

Liubchenko A.V., Shepitko I.I. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE USE OF LAND TECHNOLOGIES.....	217
Novokshonov D.V. FEATURES OF LEGAL PROTECTION OF LANDS FORESTRY PURPOSE.....	221
Pankova L.O., Mustafina V.O. COMMUNAL LAND: CURRENT LEGAL ISSUES.....	224
Khrishcheva O.G. MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE LEGISLATION OF UKRAINE DEDICATED TO AGRICULTURAL COOPERATION.....	228

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Brehin I.M. UNITS OF THE NATIONAL POLICE IN THE SYSTEM OF SUBJECTS AGAINST VIOLATIONS OF BUDGET LEGISLATION.....	232
Varhuliak O.H. CURRENT ISSUES OF JUDICIAL PRACTICE IN THE CONSIDERATION OF DISPUTES REGARDING THE ADJUSTMENT OF CUSTOMS VALUE.....	236
Volkova Yu.A. FISCAL DECENTRALISATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	240
Voluiko O.M., Mykytiuk O.M. VOLUNTEER ACTIVITY AS A FACTOR IN THE IMPLEMENTATION OF THE MEASURES OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE.....	243
Dzhafarova O.V., Horbachov O.V., Leshchenko D.O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF ENTITIES AUTHORIZED TO APPLY EPIDEMIOLOGICAL AND QUARANTINE MEASURES: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE.....	248
Drohoziuk K.B. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF BLOG ACTIVITIES IN UKRAINE.....	252
Dubina O.M. ADMINISTRATIVE OFFENSES CONSIDERED TO BE JUVENILE: ANALYSIS OF STATISTICS AND JUDICIAL PRACTICE.....	257
Diakovskiy O.S. CRITERIA AND MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF RIGHTS IN THE FIELD OF PERSONAL DATA AND INFORMATION BY VARIOUS SUBJECTS.....	261
Zadyraka N.Yu. REGULATORY AND LEGAL ENSURING THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR THE PROTECTION OF PERSONAL DATA ABOUT A DECEASED PERSON.....	264
Zlepko N.I. SPECIAL LEGAL REGIMES FOR THE IMPLEMENTATION OF BANKING ACTIVITIES UNDER THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES.....	267
Kiriiienko V.M. THREATS TO THE BORDER SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT.....	272
Kotliarenko O.P., Moroz A.M. OPTIMIZING THE ACTIVITY OF STATE AUTHORITIES TO ENSURE THE MILITARY SECURITY OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW.....	275
Krainii P.I., Toronchuk I.Zh. PECULIARITIES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PUBLIC COUNCILS THROUGH THE PRISM OF ENSURING THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES (COMMUNITIES) IN UKRAINE.....	279
Kryvenko O.V., Kyrychuk V.A. FOUNDATIONS OF INTERACTION BETWEEN THE SUBJECTIVE COMPONENTS OF THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE.....	283
Lytvyn N.A., Yarosh A.O. THE IMPACT OF DISINFORMATION ON UKRAINE'S NATIONAL SECURITY UNDER THE MARTIAL LAW.....	288
Roi O.V. LEGAL ACTS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE.....	291
Sabbatovskyi V.Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE.....	295
Sirko A.H. MARTIAL LAW AS AN EMERGENCY LEGAL REGIME: THE ESSENCE OF THE CONCEPT AND ISSUES.....	301
Spivak V.M., Spivak M.V. IMPLEMENTATION OF GENDER EQUALITY TASKS BY UNITS OF THE SYSTEMS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE.....	304
Stovba O.V. THE PRINCIPLE OF "GOOD GOVERNANCE": THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	308
Shevchenko O.V., Timashov V.O. FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE REFORM REGARDING DECENTRALIZATION OF MANAGEMENT IN UKRAINE.....	312
Yatsuba V.V. THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE JUSTICE.....	315

SECTION 8**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW**

Basarab O.T., Basarab O.K. CRIMINAL AND LEGAL ANALYSIS OF UNAUTHORIZED INTERFERENCE IN INFORMATION (AUTOMATED), ELECTRONIC COMMUNICATION, INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS AND ELECTRONIC COMMUNICATION NETWORKS.....	319
Berezhnyi Ye.V. DIRECTIONS OF PREVENTIVE ACTIVITIES OF SERVICE CENTERS OF THE MINISTRY OF INTERIOR AFFAIRS.....	323
Bondarenko O.C., Kulish A.M. CORRUPTION AND FINANCIAL-ECONOMIC SECURITY INTERCONNECTION IN UKRAINE: ANALYSIS OF CAUSE-EFFECT RELATIONSHIPS.....	326
Bryskovska O.M., Motyl V.I. CURRENT ISSUES OF DETECTION OF NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES AND PRECURSORS DURING ILLEGAL TRANSPORTATION.....	330
Volkova Yu.A. INTENTIONAL INTRODUCTION OF DANGEROUS PRODUCTS INTO CIRCULATION ON THE UKRAINIAN MARKET (RELEASE TO THE UKRAINIAN MARKET): CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS BASED ON FOREIGN EXPERIENCE.....	334
Holoborodko V.V., Harkusha A.H. THE PROBLEM OF THE LEGAL UNDERSTANDING OF "NATIONALITY" IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ART. 161 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	337
Hrytenko O.A. DEFINITION OF CRIMINAL OFFENSE IN THE LEGISLATION OF SOME EUROPEAN COUNTRIES.....	341
Dovzhenko Ya.M. SPECIAL SUBJECT OF INTENTIONAL VIOLENT CRIMINAL OFFENSES AGAINST LIFE AND HEALTH IN THE SPHERE OF FAMILY RELATIONS.....	344
Zahynai-Zabolotenko Z.A. COMMITTING A CRIMINAL OFFENCE UNDER THE INFLUENCE OF STRONG EMOTIONAL DISTRESS AS A CIRCUMSTANCE MITIGATING THE PUNISHMENT: MAIN TRENDS IN COURT PRACTICE.....	349
Kryklyvets D.Ye. PROBATION SUPERVISION AS A TYPE OF PUNISHMENT: A LOOK INTO THE FUTURE.....	354
Lialkin O.S. THE PROBLEMS OF RESOLVING STRUCTURAL PROBLEMS STATED IN THE JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: THE CASE OF PETUKHOV V. UKRAINE (NO. 2).....	357
Nykyforenko N.A. SPECIAL CRIMINOLOGY MEASURES FOR THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO CORRUPTION.....	360
Poltoratskyi O.B., Lutsenko Yu.V. ANTI-CRIME IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY POLICY.....	364
Popov K.L. NON-ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN UKRAINE: PRACTICE OF QUALIFICATION AND PROOF.....	367
Reviakina T.O. SUBJECT OF COMPOSITION KNOWNLY FALSE OPINION OF AN EXPERT OR SPECIALIST.....	371
Yasin I.M. THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO CORRUPTION.....	377

SECTION 9**CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY**

Abakumov O.Yu., Poliakh A.M. THE CONCEPT AND CONTENT OF A TACTICAL OPERATION IN THE INVESTIGATION OF THE ACCEPTANCE OF AN OFFER, PROMISE OR RECEIPT OF AN ILLEGAL BENEFIT BY AN OFFICIAL.....	381
Alenin Yu.P., Voloshyna V.K. THE CONNECTION OF THE CRIMINAL PROCESS WITH OTHER BRANCHES OF LAW AND RELATED SCIENTIFIC DISCIPLINES.....	385
Barhan S.S. DEFECTS IN THE LEGAL REGULATION OF THE TIME LIMITS OF THE INVESTIGATOR'S COGNITIVE ACTIVITY.....	388
Batrachenko T.S., Sukhatskaia I.Yu., Yefimova I.V. THE ROLE OF MICRO-OBJECTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES.....	391
Biletsky V.O., Chenchyk V.M. PRE-PROCEDURE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES.....	394
Horobets Ye.V. OPERATIVE AND INVESTIGATIVE SUPPORT OF CRIMINAL PROCEEDINGS: CONCEPT AND STRUCTURE.....	398
Horodetska M.S. CERTAIN ISSUES OF ENSURING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	402
Davydenko S.V., Demchenko D.I. EUROPEAN ARREST WARRANT IN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	405
Davlatov Sh.B., Naryvskyi Ya.B., Yeroshenko A.O. BAIL AS ONE OF THE TYPES OF PRECAUTIONARY MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS: SELECTED ISSUES.....	411
Zhydovtsev Ya.V. LEGAL PRINCIPLES OF COOPERATION OF ORGANS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF ECONOMICS.....	414

Zhovtiuk O.V. THE CONCEPT, CONTENT AND TASKS OF TECHNICAL-CRIMINAL ASSURANCE OF THE INVESTIGATION OF VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR.....	418
Zahorodnii I.V., Zahorodnii V.Ye., Chipko N.V. SOME ASPECTS OF THE USE OF POLYGRAPH EXAMINATIONS IN THE DETECTION AND INVESTIGATION OF ESPECIALLY GRAVE OFFENCES..	423
Kohut A.A. ON THE JUSTIFICATION OF CLASSIFYING MATERIALS RELATED TO COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS AS STATE SECRETS.....	426
Korotaiev V.M. SOME PROBLEMATIC ISSUES OF THE LEGITIMACY OF AN EXPERT'S OPINION IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	429
Kotiuk M.V. FORENSIC EXAMINATIONS DURING THE INVESTIGATION OF STATE TREASON UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....	433
Kravchuk O.O., Moisak S.M. WHETHER ENTRAPMENT IS POSSIBLE IN THE CASES INVOLVING THE WHISTLEBLOWER?.....	438
Maliarchuk N.V. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE AND GROUNDS FOR CONDUCTING SURVEYS OF INDIVIDUALS IN ACCORDANCE WITH PART 11 OF ARTICLE 232 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE.....	442
Makhlai O.M., Tsiatskun D.P., Hnietniev M.K. ABOUT POSSIBLE DIRECTIONS FOR IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF INTERACTION BETWEEN SUBJECTS OF INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE AND THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE.....	446
Metlev O.P. PROBLEMATIC ASPECTS OF METHODS OF COLLECTING DIGITAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	449
Mudretska H.V. FEATURES OF THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE INVESTIGATION OF STATE TREASON.....	454
Nedilko Ya.V. OBJECTIVES AND SYSTEM OF DIGITAL FORENSICS.....	458
Okolotenko D.S. THE ROLE OF JUDICIAL CONTROL IN ENSURING THE CONDUCT OF A PRE-JUDICIAL INVESTIGATION IN A REASONABLE TIME.....	461
Perepelytsia S.I. TO THE ISSUE OF DOCUMENTING CRIMES RELATED TO COLLABORATIVE ACTIVITIES.....	465
Popovych Ye.M. OFFICIAL OFFENSES AND RESPONSIBILITY OF EMPLOYEES OF FORENSIC EXPERT INSTITUTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	469
Tishchenko V.V., Tishchenko Yu.V. CRIMINALISTICS IN THE SISTEM OF MODERN JURISPRUDENCE....	473
Topchii V.V., Kolb O.H., Kovalchuk V.S. THE ESSENCE AND CONTENT OF THE CRIMINAL PROCEDURAL PRINCIPLES OF CRIME PREVENTION IN UKRAINE.....	477
Tsekhan D.M., Murashko A.S. THE USE OF SOCIAL MEDIA TO SOLVE IDENTIFICATION TASKS DURING THE DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO TREASON.....	481

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Denysenko S.M. THRESHOLDS FOR MERGER CONTROL IN DIGITAL MARKETS.....	484
---	-----

SECTION 11

INTERNATIONAL LAW

Drohin Ye.R. LEGAL REGULATION OF CROSS-BORDER TRANSFER OF PERSONAL DATA IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA: CURRENT STATUS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES.....	488
Klochko A.M., Zelenskyi O.M. EXPLORING THE CAPACITY OF AI TECHNOLOGIES TO COMBAT CORRUPTION.....	493
Musiienko A.O. COOPERATION OF THE NORDIC COUNTRIES IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE: EVOLUTION OF APPROACHES.....	498
Polishchuk V.P., Panasevych L.A. INTERNATIONAL LAW AND CYBER SECURITY: DETERMINING THE LEGAL STATUS OF CYBER ATTACKS AND CYBER MILITARY OPERATIONS..	503
Popovych T.P., Topolnytska M.I. PROSPECTS OF THE END OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (CROATIAN MODEL).....	507
Renov Ye.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS: RETROSPECTIVE REVIEW AND ANALYSIS OF CURRENT TRENDS.....	511
Semenchuk M.R. ON THE ISSUE OF THE RUSSIAN-CHINESE DRAFT TREATY ON THE PREVENTION OF THE PLACEMENT OF WEAPONS IN OUTER SPACE, THE THREAT OR USE OF FORCE AGAINST OUTER SPACE OBJECTS.....	514
Frantceva O.K. APATRIDES: PECULIARITIES OF LEGISLATIVE PROVISION OF LEGAL STATUS.....	519

SECTION 12

TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Chorna V.H. THE ROLE OF THE UNITED NATIONS IN SHAPING GLOBAL GENDER EQUALITY POLICY: ANALYSIS OF INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORKS AND THEIR IMPACT ON THE LAW ENFORCEMENT SECTOR.....	523
Shkarupa K.V. UKRAINE AS A PARTICIPANT IN GLOBAL GENDER EQUALITY	527

Korolenko V.M. MEDIATION DURING COURT PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF THE TIMELINESS OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF CIVIL CASES.....	530
Martyniuk I.V. GEOGRAPHICAL INDICATIONS AND TRADEMARKS AS OBJECTS OF INDUSTRIAL PROPERTY: ON THE PROBLEM OF CORRELATION.....	535
Zapolskyi D.Ye. CONCEPT OF “ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURING OF THE RIGHT OF SAFE ENVIRONMENT FOR LIFE AND HEALTH IN UKRAINE IN THE STATE OF WAR” AND ITS CHARACTERISTICS.....	540
Hrabylnikova O.A. REFORMS OF THE SYSTEM OF STATE REGISTRATION SUBJECTS AS AN ORGANIC PREREQUISITE FOR THE IMPLEMENTATION OF AN ALTERNATIVE PROCEDURE FOR APPEAL OF DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF STATE REGISTRARS.....	545
Tymchyshyn A.M. SPECIAL KNOWLEDGE UTILIZATION IN THE INVESTIGATION OF COUNTERFEITING.....	549
Chuienko V.I., Krasutskyi V.V. PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE REFORM AND IMPROVEMENT OF THE LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF UKRAINIAN REFUGEES IN THE EUROPEAN UNION.....	553
Zdrok O.I. SOME ASPECTS OF THE REGULATION OF THE ARREST OF PROPERTY WITHOUT A COURT DECISION.....	557
Barabash O.O. THE RIGHT TO INFORMATION SECURITY AS A COMPONENT OF HUMAN RIGHTS TO SECURITY: CONCEPTUAL PROVISIONS OF PROTECTION OF INFORMATION RIGHTS.....	560
Borovyk A.V. THE ROLE OF THE PROSECUTOR’S OFFICE IN DOCUMENTING AND INVESTIGATING WAR CRIMES DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	564
Bohatyrov I.H., Buriak K.M. PREVENTION OF VIOLENT CRIMES COMMITTED BY LAW ENFORCEMENT BODIES IN UKRAINE.....	567
Lakhova O.V. INTERNATIONAL COOPERATION IN THE PREVENTION OF TRANSNATIONAL CRIME AS A BASIS FOR CREATING A SAFE SPACE FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIETY.....	571
Pashko I.S. LEGAL REGULATION OF THE CIVIL SERVICE AS A SOCIAL INSTITUTION.....	575
Nabiiiev B.P. VICTIMOLOGICAL MEASURES TO PREVENT DOMESTIC VIOLENCE.....	579
Kelman M.S., Kelman R.M. PRINCIPLES OF RESTRICTIONS IN LEGAL REGULATION.....	583
Blinova H.O. THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE BUDGETARY SPHERE.....	588
Kushnir S.S. REASONS AND GROUNDS FOR STARTING A PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO THE ILLEGAL ACQUISITION OF PROPERTY BELONGING TO AN ENTERPRISE, INSTITUTION, ORGANIZATION.....	594
Kharytonov S.O., Haltsova V.V. REGARDING CERTAIN ISSUES OF QUALIFYING TAX EVASION, ARTICLE 212 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	601
Dmytriiev D.A. CONTROL AND SUPERVISION OF STATE AUTHORITIES OVER THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS.....	604
Lohvynskyi H.V. PROTECTION OF INVESTMENT ACTIVITY AND BUSINESS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: METHODOLOGY ISSUES.....	608
Fennykh V.P., Buletsa S.B., Zaborovskyi V.V. OPENING OF PROCEEDINGS IN A CIVIL CASE WITH THE HELP OF ELECTRONIC JUDICIARY.....	611
Zhadan Ye.V. SOCIAL TOOLS FOR ENSURING THE GOALS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION AT THE REGIONAL LEVEL IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT.....	615
Barkalov O.O. CONTENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RELATIONS IN THE SPHERE OF OVERUSE.....	621
Buha H.S., Danylevska Yu.O. CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS OF RESPONSIBILITY FOR EVADATION OF PAYMENT OF ALIMONY FOR CHILD SUPPORT.....	624
Abakina-Piliavska L.M. THEFT: CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF A CRIMINAL OFFENSE UNDER MARTIAL LAW.....	627
Brusakova O.V. ADMINISTRATIVE-LEGAL TOOLS IN UKRAINIAN NATIONAL POLICE PREVENTIVE ACTIVITY.....	630
Batiuk O.V., Fedorchuk M.V. PROVIDING LAW ENFORCEMENT ACTIVITY IN THE MARTIAL LAW REGIME.....	634
Nikitin A.A. SPECIAL LEGAL PERSONALITY OF THE NATIONAL POLICE IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE.....	638
Davydova I.V. LEGAL NATURE AND CHARACTERISTICS OF A COUNTERCLAIM IN CONTRACTUAL LEGAL RELATIONS.....	643
Branitskyi O.M. CURRENT ISSUES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHT TO PERMANENT USE OF A LAND PLOT FOR FARM.....	646
Tkachenko A.V. INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR AS A SEPARATE ASPECT OF A LARGE-SCALE PROBLEM.....	650
Gaponov O.O. CONCEPTS AND FEATURES OF PUBLIC ADMINISTRATION OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE IN UKRAINE.....	653
Kovalenko V.V. REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF LABOR RIGHTS IN ACCORDANCE WITH THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE.....	657
Lutsiuk R.P. CLASSIFICATION OF CERTAIN CATEGORIES OF TRAFFIC ACCIDENTS AS A PREREQUISITE FOR THE FORMATION OF A PROOF MODEL.....	661
Drozd O.Yu. VIRTUAL ASSETS AND PROBLEMS OF THEIR LEGAL REGULATION.....	665

Prysiachniuk S.Iu., Prysiachniuk Yu.Iu., Fedun M.V. METHODOLOGICAL BASIS FOR THE STUDY OF INTERNATIONAL COOPERATION IN RENEWABLE ENERGY SOURCES.....	668
Komarnytskyi D.S. THE ROLE OF THE MINISTRY OF ECONOMY OF UKRAINE IN THE IMPLEMENTATION OF ECONOMIC FUNCTIONS OF THE STATE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES.....	673
Bykov I.O. THE ROLE OF CRIME ANALYSIS IN ENSURING NATIONAL SECURITY.....	676
Berendieieva A.I. PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	679
Hryhorashchenko O.V. TOPICAL ISSUES OF ILLEGAL ACTIVITIES AIMED AT TAX EVASION, DUTIES (MANDATORY PAYMENTS) ON HUMANITARIAN AID IN THE FORM OF VEHICLES DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	683
Volobuiev F.F. ON THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL OWNERSHIP OF VEHICLES.....	686
Varha Yu.Yu. ADMINISTRATIVE FORMS AND METHODS OF ACTIVITY OF PROSECUTOR SELF-GOVERNMENT BODIES.....	689
Sirant M.M., Markin S.I. PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....	694
Dubynskyi O.Iu., Bortnyk N.P. THE IMPORTANCE OF THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE FOR ENJOYING THEIR RIGHTS IN UKRAINIAN LEGISLATION.....	697
Surilova O.O., Manuilova K.V. PECULIARITIES OF SUPRANATIONALITY IN EU LAW.....	700
Danylenko-Nehara Yu.S., Nehara R.V. ANTI-CORRUPTION DECLARATION IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE: THE RETROSPECTIVE ANALYSIS.....	703
Korol K.M. FACTORS FOR THE FORMATION OF A GENERAL EUROPEAN LEGAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN LEGAL AREA.....	707
Slobodianiuk M.A., Frolova Ye.I. PROCEDURAL RIGHTS OF SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN ADMINISTRATIVE JURISDICTION.....	710
Chernetskyi S.S., Vakulin R.S. COMMUNICATION STRATEGY OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE: IMPLEMENTATION PROSPECTS.....	713
Oderiy O.V. USE OF SPECIAL KNOWLEDGE WITHIN INVESTIGATION OF THE ILLEGAL FISHING.....	718
Myronova V.V. THE ROLE OF THE DEFENSE PARTY WHEN CHOOSING A PREVENTIVE MEASURE: LEGAL ASPECTS AND PROCEDURAL GUARANTEES.....	721
Horbenko N.O. LEGAL BASIS FOR PRELIMINARY APPROVAL OF PRICING IN CONTROLLED TRANSACTIONS AS A DISTINCT METHOD OF PREVENTION AND ALTERNATIVE RESOLUTION OF TAX DISPUTES.....	724
Kolodchyn D.V. CONCEPTS OF CRIMINALITY CAUSES IN THE PENITENTIARY SPHERE OF FOREIGN COUNTRIES.....	728
Kornuta L.M. SCIENTIFIC DEGREE AS AN ELEMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A CIVIL SERVANT.....	732
Nevar I.V. CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT COMPOSITION OF THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEANS OF PROTECTION OF INVESTMENTS, PRIVATE PROPERTY AND ENTREPRENEURSHIP (BUSINESS) IN UKRAINE BY THE SUBJECTS OF POWER THAT DO NOT HAVE THE STATUS OF PUBLIC AUTHORITIES.....	735
Kovalchuk Ya.L. REGULATORY OBJECTIFICATION OF THE PRINCIPLES OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	739
Podoliaka A.M. THE GENESIS OF THE USE OF THE POLYGRAPH: ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES.....	744
Kniaziev S.V. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE BUDGETARY SPHERE AND ALGORITHMS FOR THEIR RESOLUTION.....	748
Ishchenko I.I. MEASURES ARE DIRECTED TO STRENGTHENING THE PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE IN THE SPHERE OF ENSURING THE PERMISSION SYSTEM.....	753
Ushkanenko E.O. CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED DURING THE INVESTIGATION OF THE ACCEPTANCE OF THE OFFER, PROMISE OR RECEIPT BY THE JUDGES UNDUE ADVANTAGE.....	757
Vorobei P.A., Lazarev A.A., Shyshka R.B., Halunko V.V. FORMS OF COMPLICITY IN THE STRUCTURE OF ORGANIZED CRIME IN UKRAINE.....	761
Bilyi B.V. ASSIGNMENT AND FUNCTIONS OF MISCELLANEOUS SELF-SUPPORTING ORGANIZATIONS FOR THE SECURITY OF DEFENSE WORK IN UKRAINE.....	764
Mostovyi A.M. PUBLIC AUTHORITY BODIES THAT IMPLEMENT STATE POLICY IN THE FIELD OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESS DEVELOPMENT IN UKRAINE.....	768
Solomakha A.H. ON THE ISSUE OF THE PREREQUISITES FOR THE INTRODUCTION OF HUMAN-CENTERED IDEAS IN ADMINISTRATIVE LAW.....	772
Mozol S.A. ON THE EFFECTIVENESS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF SOCIAL WELFARE OF THE POPULATION.....	776
Shablysty V.V. ON THE QUESTION OF THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC SUPPORT FOR THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF SOCIAL SECURITY OF THE POPULATION: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE.....	779
Kovalenko A.V., Romanov M.Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF APPELLATE COURTS: ON THE ISSUE OF STAFFING.....	783
Mashchenko O.V. PROTECTION OF THE FINANCIAL INTERESTS OF MILITARY SERVANTS IN TAX LEGAL RELATIONS.....	786

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.11: 346.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/1>

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН У ДРЕВНЬОМУ РИМІ

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC LEGAL RELATIONS IN ANCIENT ROME

Ваганова І.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Проаналізовано, що зростання грошових благ, вихід на світові ринки і захоплення світових ресурсів, розвиток грошового обігу, торгівлі після Пунічних воєн значно хитнули мораль і солідарний спосіб життя римлян. Зростання товарного виробництва і грошового обігу не змінювало суті римської економіки. Широкий розвиток грошових операцій, торгівлі і марнотратства породжувало в Римі дух корисливості і легкої наживи, але не впливало на поступове накопичення і продуктивне інвестування капіталу.

Досліджено, що власність і блага у римлян отримували своє виправдання в сферах громадянськості і публічності, де вимагалось відповідати нормам народної солідарності. Багатство обмінювалося на соціальний капітал: на громадський і владний статус його володаря; воно виражалося числом «клієнтів» і «друзів» у «патрона», вимірювалося його впливом і державною посадою.

Доведено, що у громадській структурі Древнього Риму виявляється чіткий ієрархічний принцип розділення людей по мірі наближення – видалення до сакрального статусу «вічного міста»: патриції – плебеї – пролетарі – союзники – раби.

Лише з початком промислової революції у Європі почалися суттєві зрушення у продуктивності аграрної праці. Розквіт у Римі переживало ремісниче виробництво, швидко розвивалося грошове та кредитне господарство. З припливом після військових перемог небувалих колись багатств Рим став найбільшим фінансовим центром світу.

Визначено, що розвиток римського господарського типу був неоднорідним. Воно мало початок і кінець, періоди розквіту та занепаду, які змінювали один одного протягом дванадцяти століть. Проведено аналіз стадій життєвого циклу релігійно-господарського типу Риму. За Августа проводилися широкомасштабні громадські роботи та грандіозне будівництво інфраструктури.

Реформи при Августі надала нового імпульсу розвитку римського нашого суспільства та створила передумови настання нового етапу римської історії – «золотого століття» імперії.

Ключові слова: Рим, господарювання, інвестиції, античність, гроші, земля, власність.

The author analyzes that the growth of monetary goods, access to world markets and the seizure of world resources, the development of money circulation and trade after the Punic Wars significantly shook the morality and solidarity of the Roman way of life. The growth of commodity production and money circulation did not change the essence of the Roman economy. The widespread development of monetary transactions, trade and wastefulness in Rome created a spirit of self-interest and easy profit, but did not affect the gradual accumulation and productive investment of capital.

The author shows that property and wealth among the Romans were justified in the spheres of citizenship and publicity, where it was required to comply with the norms of popular solidarity. Wealth was exchanged for social capital: the social and power status of its owner; it was expressed by the number of "clients" and "friends" of the "patron", measured by his influence and public office.

It is proved that the social structure of Ancient Rome reveals a clear hierarchical principle of dividing people as they approach or move away from the sacred status of the "eternal city": patricians – plebeians – proletarians – allies – slaves.

Only with the beginning of the Industrial Revolution in Europe did significant shifts in agricultural labor productivity begin. In Rome, handicraft production flourished, and the monetary and credit economy developed rapidly. With the influx of unprecedented wealth after military victories, Rome became the largest financial center in the world.

It is determined that the development of the Roman economic type was heterogeneous. It had a beginning and an end, periods of prosperity and decline, which succeeded each other for twelve centuries. The author analyzes the stages of the life cycle of the religious and economic type of Rome. Under Augustus, large-scale public works and grandiose infrastructure construction were carried out.

The reforms under Augustus gave a new impetus to the development of Roman society and created the prerequisites for the onset of a new stage of Roman history – the "golden age" of the empire.

Key words: Rome, economy, investment, antiquity, money, land, property.

Античності була невідома прямолінійність історії як векторного плину часу до певної кінцевої результату. З точки зору древніх греків, у історії немає мети. Вона пульсує, звужується і розширюється – але глибинний, закономірний її зміст залишається незмінним.

Господарська діяльність була органічною частиною цілісного універсуму, що виконувала важливі, але другорядні по відношенню до завдань соціального розвитку общини функції. Обмеженість господарських благ породжувала в античному суспільстві потреба в забезпеченні держави і громадян необхідними засобами існування за умови збереження стабільності та стійкості общини, при обов'язковому виключенні або зведенні до мінімуму конфліктів між окремими громадянами.

Це, у свою чергу, припускало обмеженість особистих потреб (ідеал патріархальної бідності) і орієнтацію на консервативні, освячені традицією способи господарювання. Загальноантичний господарський ідеал – це тип економіки як «правильного господарства», що має на меті задоволення природних потреб сім'ї, невеликий дохід і ситне споживання, але зовсім не накопичення і нажива.

У господарюванні антична змістова парадигма полягає у вигляді міри природних потреб. Тому основний господарський принцип представлений як принцип значного задоволення кінцевих і обмежених потреб суб'єкта. Більшість суб'єктів господарювання є суб'єкти, що не перейшли за межі простого виробництва.

Зміст такого підходу полягає у тому, що даний спосіб господарювання та власне відношення до потреб унеможлиблює шлях від традиційного господарювання до ринкової економіки.

Зростання грошових благ, вихід на світові ринки і захоплення світових ресурсів, розвиток грошового обігу, торгівлі після Пунічних воєн значно хитнули мораль і солідарний спосіб життя римлян.

Багаті громадяни всіляко обдирали бідних і захоплювали землі селян, коли ті воювали далеко від Риму. Селяни, у свою чергу, кидали свої земельні ділянки і йшли в Рим заради безтурботного життя і отримання безкоштовного хліба від влади. З одного боку, ми бачимо зростання грошових багатств і капіталів, з іншої – позбавлення земель безпосередніх виробників, перетворення їх на тих, що не мають власності, і сотні тисяч захоплених рабів. Передумови генезису капіталізму – вільний капітал і дармова робоча сила – нібито в наявності. Проте, «духу капіталізму» або «буржуазної раціоналізації» не виникло, та і виникнути не могло.

Фундаментальні світові зміни, здійснені в Новий час, коли необмежене зростання доходів стало самоціллю особи, було неможливе в античному часі, в якому домінанта природних потреб домінував над живою грошею і багатства.

Зростання товаро виробництва і грошового обігу не змінювало суті римської економіки: будь-який, навіть самий товарний, римський маєток прагнув до самозабезпечення, до задоволення потреб «familii» (домашнього господарства). Лише продукція однієї, найбільш прибуткової галузі йшла на ринок, інші, як правило, продовжували залишатися нетоварними, орієнтованими на відтворення природного для римлян способу життя.

Зростання грошей і фінансових операцій після перемог в Пунічних війнах і створення світової імперії було спрямоване не в накопичення капіталу і в нові інвестиції, а ні в чому не обмежене зростання споживання, що доходило до надспоживання – в створення свого роду античної версії «цивілізації споживання». Широкий розвиток грошових операцій, торгівлі і марнотратства породжувало в Римі дух корисливості і легкої наживи, але ніяк не методичне накопичення і продуктивне інвестування капіталу.

Такий же неможливий був і економічний розвиток на основі принципу приватної власності як «природного» інституту. На думку Марка Тулія Цицерона, приватної власності від природи не буває, вона виникає або шляхом окупації незаселених земель, або внаслідок перемоги на війні, або завдяки законам, договорам, жеребкуванню. «Ми народжені, – говорив він, – не лише для самих себе, але якусь частину нас по праву вимагає вітчизна, іншу частину – друзі. Все, що народить земля, – усе це призначено для користі людей, люди ж у свою чергу теж народжені для людей, щоб вони могли приносити користь один одному, тому, наслідуючи природу, необхідно працювати для загального блага, вживаючи усі сили і здібності на те, щоб тісніше пов'язати людей в єдине суспільство» [1].

У всі часи господарській історії Риму зразковим економічним типом був ніяк не буржуа або капіталістичний підприємець, а «добрий землероб і хороший пан рабів і вільновідпущеників», який «шанує богів, людей і заведений порядок» і «веде господарство як належить».

Оскільки для римлян сфера господарства не лише конкретна, але і соціалізована, то цінності громадянської єдності визначили базовий контекст господарських цінностей в Римі. Власність і блага у римлян отримували своє виправдання в сферах громадянськості і публічності, де вимагалось відповідати нормам народної солідарності. Багатство обмінювалося на соціальний капітал: на громадський і владний статус його володаря; воно виражалося числом «клієнтів» і «друзів» у «патрона», вимірювалося його впливом і державною посадою. Для цього багатії

з розмахом організовували всілякі громадські видовища, гладіаторські ігри, масові подання і тому подібне. Незважаючи на численні «самокорисливі» порушення норм народної солідарності у приватному житті громадян, саме патріархальний ідеал солідарності служив доцентровим початком, що утримує від розпаду громадські інститути Риму впродовж багатьох віків в умовах, абсолютно не схожих на ті, в яких він був створений.

Прагнення до особистого збагачення не лише не удобрювалось суспільною мораллю, але розглядалося як зло, що підриває звичний життєвий устрій. Починаючи з кінця III ст. до н. е. у Римі періодично ухвалювалися закони проти необмежених грошових спекуляцій і розкоші, що представляли спроби повернення до колишніх норм патріархальної бідності і народної солідарності. Законодавчо обмежувалися навіть права громадян користуватися ношами і права жінок носити коштовності і публічно з'являтися в кольоровому одязі.

Цей синтез традицій і аморальних господарських практик був найбільш помітний там, де середній римлянин проводив велику частину свого життя: в публічних місцях, на колективних трапезах, на спільних релігійних культах і під час масових видовищ. Саме там багаті і бідні, спекулянти і люмпени об'єднувалися навколо старовинного уявлення про належне – солідарний громадський ідеал. Усі вони з'являлися як частини *res publica* – народної справи, в ієрархії якого величезні статки, непомірна розкіш і фінансові махінації займали вторинне місце. Так практика співвідносилася із загальною нормою солідарного ідеалу, деформувала, але у результаті все ж включалася в неї.

У римську епоху цей ієрархічний порядок оформився в етику державності і інституціональну систему всесвітньої імперії. У римському епоху антична змістова парадигма була як колективна надзадача по оформленню і впорядковуванню стихії навколишнього світу. Сенсом життя у римлян стає підпорядкування соціальній ідеї, універсальному принципу загальної користі. На відміну від поглядів еллінів – поціновувачів мистецтва і філософії, – суворі римляни нічого не запитували і нічого не поважали, окрім корисної діяльності, і вимагали, щоб кожна мить свого короткого життя людини віддавала праці.

Об'єктом соціального відчуття римлян був поліс (*civitas*) – громадянська громада як найповніше втілення соціального ідеалу. Рим був для них не просто містом-державою, а й носієм ідеї єднання громадян, об'єднаних спільністю походження та культури та поглинених думкою про загальне благо.

«Римська ідея» – це ідея, переважно соціальна, дана в міру своєї практичності, користі, *res publica*. Сприйняття всього світогляду крізь призму колективного соціального проекту означає прагнення тотальної інституалізації світу.

Римська ідея по суті є ідея тотальної соціалізації світу, за змістом – ідея утвердження панування римських соціальних відносин, формою – ідея інституційна, ідея всесвітньої експансії та всесвітнього тиражування раціоналістичних інститутів римської громадянської громади. Незважаючи на те, що при перших імператорах Рим втрапив найістотніші ознаки громадянської громади (найважливіші державні питання вирішувалися волею імператора та впливових пологів, а не волевиявленням народних зборів), імператори наполегливо представляли свою владу як влада посадової особи республіки – звичайного громадянина, в руках якого лише завдяки довірі сенату і народу виявилось кілька управлінських функцій. Інакше кажучи, базові цінності місцевої патріархальної громади залишалися ядром світової наддержави, коли ця патріархальна громада вже зникла: настільки значною була сила інерції споконвічних римських інститутів.

Римські політичні еліти і жерці вміло акумулювали і спрямовували у творче русло соціальну енергію грома-

дзя, що забезпечило: а) високу продуктивність ручної праці сільському господарстві, що у континенті Європи було перевищено лише під час промислової революції XIX ст.; б) приплив матеріальних та людських ресурсів внаслідок воєн; в) небачене за античними мірками зростання добробуту населення; г) грандіозні успіхи у будівництві, всесвітнє значення римських державних інститутів та римського права.

Про високу енергійну потужність римського господарства свідчить те що, що у III–II ст. до н. е. граничної для античної Італії – і Західної Європи взагалі – величини (сам-10 чи 15 ц з га) досягла врожайність зернових. Для порівняння: урожайність у середньовічних Франції та Англії становила сам-3 – сам-4.

Лише з початком промислової революції у Європі почалися суттєві зрушення у продуктивності аграрної праці. Розквіт у Римі переживало ремісниче виробництво, швидко розвивалося грошове та кредитне господарство. З припливом після військових перемог небувалих колись багатств Рим став найбільшим фінансовим центром світу.

Господарська енергія римлян шукала все нові й нові форми додатку, що виявилось у переході від натурального господарства громади землеробів до багатуокладної та багатогалузевої економіки світової наддержави – *Imperium Romanum*. При цьому вплив римської експансії на економічний розвиток приєднаних земель загалом був сприятливим: римляни дбали про землеробство, прокладали шосе та дороги; податки, які провінції сплачували метрополії, були навіть меншими, ніж раніше. Інтерес до господарського освоєння захоплених територій, прагнення до збагачення і заповзатливості захоплювали всі прошарки римлян.

Системоутворюючим суб'єктом римського господарства був власник землі, який її плодами, оскільки саме землеробство вважалося найбільш консервативним, освяченим традицією видом господарства. Земля була основою общинних порядків, надбанням громадян, які пов'язують їх у єдиний солідарний організм з обов'язковою взаємодопомогою при стихійних лихах, спільністю трапез та релігійного культу.

Саме тому основна маса землі (суспільне поле, *ager publicus*) вважалася що належить всьому *populus Romanus* – римському народу. Право «окупувати», тобто займати ділянки з громадського поля, перетворилося на основне джерело приватної, а надалі великої приватної земельної власності. Власність землі в Стародавньому Римі виступала у двоєдиній формі: як власність державна і як власність приватна, але завжди так, що остання була опосередкована першою. Необхідною передумовою права приватної власності на землю була приналежність до громади, що забезпечує статус повноправного громадянина та захист права власності. На практиці це означало, що приватна власність на землю в громаді не безумовна, підпорядкована общинній солідарності, і тому громада має право коригувати межі та способи експлуатації земельних ділянок.

Коли мотиви збагачення стали переважати у римлян, активна роль економіці належала вершникам (фінансової аристократії), нобілям, знатним сенаторам, які вкладали величезні кошти на скупку земельних ділянок і створили економіку великих маєтків – латифундій, і навіть фінансовим спекулянтам. Вершники перетворили Рим на світовий фінансовий та банківський центр. Кожен заможний римлянин мав свій рахунок у банкіра, взаємні розрахунки у вигляді банківських переказів були тоді (з II ст. до н.е.) звичною справою. І все ж таки римське господарство залишалося продуктивним, спекулятивно-фінансовий сектор грав у ньому – до певного часу – вторинне становище. Життєздатність римського господарського типу відтворювалася доти, доки відтворювався її системоутворюючий суб'єкт – вільний землероб, орач з його общинною психологічною домінантою. Саме антропологічні зрушення

у аграрному секторі визначали особливості висхідних та низхідних стадій господарського розвитку.

Селяни Стародавнього Риму зовсім по-різному реагували на соціально-економічну кризу у II ст. до н.е. та криза у III–IV ст. н.е. У II ст. до н.е. внаслідок конкуренції з латифундіями та масовим використанням дешевої рабської праці почалося руйнування дрібних селянських господарств. Проте значна частина селян зуміла знайти відповідь на виклик економічної ситуації. Вони стали приділяти значно більшу увагу агрокультури, інтенсифікували працю, створили нову галузь – відоме італійське виноробство. Спалах енергії та підприємливості земельних власників призвело сільське господарство Італії до підйому, що виразилося в ефективному використанні ресурсів та в зростанні врожайності.

Зовсім інакше реагували селяни Італії на кризу III–IV ст. Вони вже й не думали про відкриття нових форм організації праці або необхідність інтенсивної роботи на своїх наділах. Навпаки, економічна криза ініціювала повальну втечу селян (як, втім, і міських ремісників) у латифундії під патронаж великих земельних магнатів. Там селяни поповнювали домашню челядь латифундистів чи ставали особисто залежними колонами. Натомість вони отримали можливість елементарного фізичного виживання. Результатом цього стали запускання земель Італії, перехід від інтенсивного товарного господарства до екстенсивного, падіння врожайності тощо.

Пояснення такої різкої відмінності селян II ст. до н.е. та їхніх далеких нащадків явно лежить не в технологічній сфері: за ці п'ять століть матеріальний базис аграрної економіки залишався однотипним. Теза у тому, що «рабство занастало Рим» недоречний, позаяк у епоху занепаду Римської імперії класичне рабство фактично зникло з матеріального виробництва. Звернення до інституційних питань також не буде плідним. Давньоримській економіці була притаманна досконало розроблена система забезпечення прав приватної власності та інших господарських прав. Пріоритетне становище серед інститутів економіки займало зобов'язальне право, і, насамперед, – договір (*contractus*). Розроблена видатними римськими юристами система господарських договорів забезпечувала стабільність та надійність ринкового обороту. Примітно, що найвищий підйом римської юриспруденції припав на I–III ст. до н.е. Криза III–IV ст. проходив у максимально сприятливому для економічного розвитку інституційному середовищі. Іншими словами, з позиції неонінституціональної теорії жодних підстав для колапсу, що вразив економіку Італії, просто не було.

У чому ж справа? Якщо ми визнали технологічні та інституційні пояснення економічного занепаду Риму незадовільними, то залишається лише звернутися до людського чинника; до тих суто особистісних вимірів економіки, що породжують відмінності у ступені самовіддачі та мобілізованості суб'єктів. До III ст. у Римі відбулася повна зміна пануючого типу особистості. Сенси патріотизму, праці та обов'язку, які надихали цілі покоління римських громадян – дбайливих «батьків сімейства» були забуті їхніми далекими нащадками.

Розвиток римського господарського типу був неоднорідним. Воно мало початок і кінець, періоди розквіту та занепаду, які змінювали один одного протягом дванадцяти століть. Усього можна виділити 8 станів чи стадій життєвого циклу релігійно-господарського типу Риму.

У першій стадії (VIII–VI ст. до н.е.) утворився релігійний архетип – першопринцип ставлення людини до Абсолюту. Це виявилось в іманентному Римі почутті святості держави, обожнювання держави та її інститутів. Ідеалом став герой, який жертвував життям заради загального блага, заради своїх співгромадян.

На другій стадії (V–IV ст. до н.е.) після рівняння прав патриціїв і плебеїв у ході популістських реформ суспіль-

ство об'єдналося та перетворилося на *res publica* – на «спільну справу» римського народу. Громадянська громада акумулювала народну енергію, яка перетворювалася на соціальний проект світового панування, всесвітньої експансії римських порядків, римських інститутів та римського права. Тоді ж економіка маніфестується як складової частини життя громадян і складається класичний тип римлянина – працюючого оратора і дбайливого домогосподаря, котрий неухильно виконував обов'язок перед богами, предками і співгромадянами.

На третій стадії (III–II ст. до н. е.) Рим досягає розквіту, про який свідчить створення світової держави внаслідок військових перемог та експансії «римського духу». Економіка переживає підйом. Колишня замкнута громада ораторів трансформується на ефективне багатокладне господарство світової держави. Зростає продуктивність праці в землеробстві та ремеслі, інтенсивно розвиваються торгівля та грошовий обіг. У сфері господарських цінностей прагнення особистості до самоствердження та до збагачення поєднується із завітами старовини, з вимогами громадського обов'язку та служіння державі. Проте імперативи консервативного типу поступово перетворюються на утилітарні мотиви особистості, а цінності загального блага і жертвності поступаються місцем міновим критеріям обміну та прагненню до особистої влади, до самоствердження індивідуальності. І все ж, класичні римські архетипи, як і раніше, об'єднують людей і живлять енергією їхню соціально-економічну практику.

На четвертій стадії (I ст. до н. е.) римський людський тип деградує: імперативи, які об'єднують людей, втрачають своє значення «утримують» суспільство від розпаду та хаосу. В економіці переважають паразитарні мотиви, з продуктивно-орієнтованого господарства вона перетворюється на систему глобального перерозподілу світових ресурсів, позбавлену стимулів до творчого розвитку. У результаті римська цивілізація виявляється на краю загибелі.

На п'ятій стадії (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.) відбувається римське відродження – реформи Августа, що реанімували духовні підвалини суспільства та «старі добрі вдачі». У нових умовах, коли особисте життя ізольованого суб'єкта вийшла на перший план, спроба відродження класичної римської релігійності та класичного типу римлянина надала нового позитивного поштовху соціально-економічному розвитку.

Шоста стадія (I–II ст.) виявилася «золотим століттям» Риму – часом розквіту його культурного та економічного життя. Різноманітність господарських стилів та багатокладність господарства висловлювали ускладнення інституційної структури економіки, її поступальну динаміку. Досягнення римських агрономів, інженерів та будівельників набули всесвітньо-історичного значення.

На сьомій стадії (кінець II–IV ст.) знову настала інволюція «римського духу», який остаточно розчинився у космополітичному розмаїтті вір, світоглядів та філософських систем пізньої імперії. Релігійність втратила колишнє значення особистості, перестала підживлювати її енергією наснаги, необхідної для творчих діянь. Методична цілеспрямованість і воля, настільки властиві римському етосу, поступово зникають, а античний архетип зневажа до продуктивної праці як долі «варварів» за відсутності моральних обмежень різко активізується. Трудова мотивація падає. Домінуючим типом стає космополіт-споживач, який «втомився» від енергійних дій. Структура господарства спрощується: ремесло та торгівля переживають занепад, а населення залишає міста та біжить у латифундії заради елементарного фізичного виживання. Повне економічне відокремлення регіонів і навіть районів великої імперії загрожує їй остаточною смертю.

Втім, хаос та наростання ентропії вдалося зупинити штучним шляхом. Завдяки силі інерції римського «генія

організації» було проведено успішні адміністративні реформи, які встановили примусову ідеологічну єдність, економіка була уніфікована та пристосована забезпечення життя мас населення. Але соціальні та економічні інститути імперії представляли порожню оболонку, під ними вже не було органічного цілого римського світу, що об'єднує десятки мільйонів людей середземноморської ойкумени. Космополіт-споживач, позбавлений енергії та волі, перетворився на переважаючий соціальний тип.

На восьмій стадії (кінець IV ст.) Настало остаточне розкладання і загибель релігійно-господарського типу Риму. «Всезміщення» ідеології остаточно руйнує духовний світ імперії. Потреби людей абсолютних істин на виявляються незадоволеними. Епоха релігійного та культурного космополітизму завершується втратою традиційних уявлень про обов'язок та совісті. Емансипація від норм моралі та переважання егоїстичної свідомості остаточно компрометують античні цінності. Останні більше не спонукають воїнів та чиновників до виконання обов'язку, купців – до чесної торгівлі та вірності слову, селян та ремісників – до продуктивної праці та дбайливого господарювання. Як наслідок, настала епоха вибору духовної альтернативи – період становлення нового християнського господарського типу.

Для господарських типів, що ґрунтуються на традиції, успішною може бути лише внутрішньосистемна трансформація, заснована на колишній смисловій парадигмі, – реставрація, але не модернізація. У цьому плані звернемо увагу до реформи цезаря Августа. У ситуації глибокої кризи, що почалася в I ст. до н. е., коли господарський тип Риму опинився під загрозою загибелі, Август провів консервативні реформи, що дали новий енергійний поштовх – другий Великий вибух для тривікового поступального розвитку римського господарства.

У Римі поступово дозрівало переконання в тому, що глибока криза суспільства і трагедії безперервних громадянських воєн були свого роду «покаранням» за нехтування звичаями предків та споконвічною релігією. Поет Горацій закликав співгромадян знову відбудувати храми та очистити статуї богів від бруду та кіптяви. Втілив у життя реставраційні настрої Октавіан Август.

Август зумів реанімувати духовні підвалини Риму та зміцнити консервативну мораль, пожвавити «старі добрі звичаї». Приймавши сан верховного понтифіка (жерця) і піднявши значення релігійних установ, він активно здійснював політику відродження та модернізації традиційних інститутів. Відродження релігійного життя пояснювалося як політичними мотивами (Август бачив у релігії опору своєї влади й держави), а й тим, що «псування» звичаїв торкнулася переважно освічені верстви великих міст, населення ж сіл і малих міст Італії як і вірувало у старих богів. Значна частина римського суспільства була ще досить патріархальною, що сприяло проведенню духовної реставрації.

Особливого значення Август надав старовинному культу ларів, набагато більш ніж інші римські боги, що стикалися з повсякденним життям людини. Вони виражали божественний промисел і були домашніми богами, богами-покровителями на вулицях і в колях, надавали людині божественний захист і супроводжували у всіх починаннях. З найближчою народною свідомістю культом ларів Августу вдалося поєднати шанування свого генія, в якому відтепер слід було бачити бога, який був присутній у тілесному образі. Так було створено нову державну релігію Риму – культ імператорів, який у своїй характері древній і національний. В результаті релігійний архетип Рима набув нових форм для розвитку в нових історичних умовах.

Апелуючи до релігії та вдач предків, Август вжив цілу низку заходів з метою реставрації класичного типу римлянина. Було проведено кампанію проти безшлюбності та ухвалено закони про пільги для громадян, які мають трьох і більше дітей, та закони про покарання

порушення сімейної вірності. Для зменшення кількості дармоїдів було скорочено кількість отримувачів дарового хліба (щоправда, за політичними мотивами їх залишалося в Римі досить багато – 200 тис. осіб). Була посилена політика щодо рабів, оскільки вважалося, що вільні римські громадяни мають вищий моральний рівень, ніж раби. Відпустка рабів на волю була заборонена раніше, ніж через 20 років після їх покупки. Крім того, пан, який відпустив раба на волю, мав сплачувати 5% від його вартості у вигляді податку. Сенат, за пропозицією Августа, відновив стародавній закон, згідно з яким у разі вбивства рабом свого пана страти підлягають усі раби та вільновідпущенники, які перебували в будинку в момент убивства. Сенаторам і вершникам заборонялося вступати у спорідненість із вільновідпущениками.

Август прагнув повернути римським станам колишній служивий та продуктивний характер. Значно розширилася кількість пролетарів, які розселилися в провінціях і наділялися земельними ділянками для господарювання. Август сприяв членам древніх патриціанських полів,

прагнучи відродити їх значення опори держави. Особливого значення мала політика щодо вершницького стану. Вершники, як і раніше, збирали по відкупі податки з провінцій, але лише непрямі податі. Прямі податки збиралися без відкупників. Обмеживши фінансові апетити вершників, Август поступово перетворив їх із стану грошових вернув на служивий стан Римської імперії. Ряди вершників поповнювалися військовими ветеранами, вони ставали воєначальниками та провінційними чиновниками.

Прийнявши титул принцепсу – «першого серед громадян», Август сконцентрував у руках військову та фінансову владу. Владні ресурси принцепса дозволили йому здійснити реформу державного управління та створити новий клас римської імперської бюрократії, що ефективно працювала протягом наступних століть. За Августа проводилися широкомасштабні громадські роботи та грандіозне будівництво інфраструктури. Реформи при Августі надала нового імпульсу розвитку римського нашого суспільства та створила передумови настання нового етапу римської історії – «золотого століття» імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ціцерон М.Т. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. 440 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАВІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

LEGAL REGULATION OF CIVIL RELATIONS IN THE LAW OF KYIVAN RUS'

Власенко В.В., к.ю.н., доцент,

професор кафедри теоретичної юриспруденції

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Богданець А.В., к.ю.н., доцент,

професор кафедри приватного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджуються особливості правового регулювання цивільних відносин у праві Київської Русі. На початку формування правової системи того часу не було чітко встановлено галузей права за принципом виокремлення предмету та методу правового регулювання, тому цивільні відносини включати в себе відносини власності, договірні, зобов'язальні, спадкові, сімейні, тощо.

У Київській державі правове регулювання цивільних відносин було побудоване на звичаєвому праві, яке визначало норми поведінки та регулювало взаємини між людьми. Згодом Руська Правда стала основним джерелом права, де були унормовані діючі правові звичаї та укладені нові норми, що здійснювали регулювання суспільних відносин.

Проведений аналіз свідчить, що цивільне право виокремлювало два юридичні поняття – суб'єкти та об'єкти права власності. Нормами цивільного права встановлювалися категорії осіб, які були суб'єктами права власності – князі, княжі й земські бояри, дружинники, духовенство, ремісники, купці, смерди. Також виділялися ті, хто не міг бути суб'єктом такого права – холопи та челядь. До об'єктів права власності в Київській Русі належали земля, коні, худоба, одяг, зброя, певні знаряддя праці.

Не менш розвинутим у Київській державі був інститут зобов'язального права. Зокрема, норми зобов'язального права також були у Руській Правді, яка увібрала в свій зміст тогочасні звичаєві норми. Зобов'язання виникали не тільки з деліктів, а й з договорів.

Треба відзначити, що право Київської Русі зародилося серед тогочасних правових звичаїв, які були в подальшому трансформовані у редакціях Руської Правди, міжнародних договорах, уроках та уставах київських князів. Правове регулювання цивільних правовідносин також базувалося на звичаєвих нормах та нормах Руської Правди.

Вивчення еволюції правового регулювання цивільних відносин часів Київської Русі є важливим для формування сучасних правових інститутів, адже праворозуміння та правова традиція сприятимуть визначення власної правової ідентичності.

Ключові слова: звичаєве право, зобов'язання, право власності, правовий звичай, суб'єкти та об'єкти права власності.

The article examines the peculiarities of legal regulation of civil relations in the law of Kyivan Rus'. At the beginning of the formation of the legal system of that time, the branches of law were not clearly established according to the principle of separating the subject and the method of legal regulation, so civil relations include property, contractual, obligation, inheritance, family, etc.

In the Kyiv state, the legal regulation of civil relations was based on customary law, which determined norms of behavior and regulated relations between people. Later, Russka Pravda became the main source of law, where existing legal customs were standardized and new norms regulating social relations were established.

The conducted analysis shows that civil law distinguished two legal concepts – subjects and objects of property rights. The norms of civil law established the categories of persons who were subjects of property rights – princes, princes and zemstvo boyars, military men, clergy, artisans, merchants, smerds. Those who could not be the subject of such a right were also distinguished – serfs and servants. Land, horses, livestock, clothing, weapons, and certain tools of labor belonged to the objects of property rights in Kyivan Rus'.

The institution of the law of obligation was no less developed in the Kyiv state. In particular, the norms of binding law were also in Russka Pravda, which incorporated the customary norms of the time into its content. Obligations arose not only from torts, but also from contracts.

It should be noted that the law of Kyiv Rus' was born among the legal customs of the time, which were later transformed in the editions of Russka Pravda, international treaties, lessons and statutes of the Kyiv princes. The legal regulation of civil legal relations was also based on customary norms and norms of Russka Pravda.

The study of the evolution of the legal regulation of civil relations during the time of Kyivan Rus' is important for the formation of modern legal institutions, because legal understanding and legal tradition will contribute to the definition of one's own legal identity.

Key words: customary law, obligations, ownership, legal custom, subjects and objects of ownership.

Постановка проблеми. Становлення інститутів цивільного права на території України має давню історію. З появи перших кочових народів та формування державності на території Північного Причорномор'я правовідносини у тогочасному суспільстві мали примітивний характер. Проте вже в ті часи можна стверджувати про зародження інститутів цивільного права (інститут права власності, інститут зобов'язання, тощо). Наприклад, норми скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, вози з наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку. Розкопки поховань свідчать, що об'єктами приватної власності у скіфів також були зброя, знаряддя виробництва, прикраси. У скіфському праві відомі й зобов'язання, що виникали як із завдання шкоди, так із договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися клятвою [1, с. 42–43].

Піднесення розвитку цивільно-правових інститутів спостерігається у праві Київської Русі, спочатку звича-

євому, а згодом у пам'ятці вітчизняного права – Руській Правді. Не менш важливе значення у становленні цивільно-правових інститутів відіграли русько-візантійські договори 911 р., 944 р. і 971 р., які свідчать про високий міжнародний авторитет Київської держави. Впровадження християнства на землі Київської Русі (988 р.) також зробило внесок у тогочасне цивільне право, адже норми канонічного права почали стрімко проникати у правову систему та реалізовуватися при вирішенні спірних питань. Проте незважаючи на існування таких регуляторів цивільних правовідносин, звичаєве право все ж залишалося невід'ємною частиною суспільного життя.

Стан опрацювання. Варто звернути увагу на те, що вивчення питання правового регулювання цивільних відносин у праві Київської Русі та становлення цивільно-правових інститутів є важливим як для історії права, так і цивільного права, адже аналіз здобутків правової спадщини дозволяє виокремити певні особливості, що зумовлені саме еволюцією. Розвиток правового регулювання цивільних відносин

у праві Київської Русі досліджували такі вчені як: І. Бойко, О. Блажівська, Б. Бачур, В. Рубаник та інші науковці.

Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання цивільних відносин та розвитку цивільно-правових інститутів у праві Київської Русі, а також внесок цього періоду у становлення сучасного цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Виникнення на українській землі держави – Київська Русь – зумовило розвиток як політичних, так і економічних процесів, функціонування яких потребувало правового регулювання.

Зародження й розвиток приватної власності, майнової нерівності, майнових відносин у суспільстві зумовили необхідність виникнення механізму соціального регулювання. На перших етапах розвитку майнових відносин у східних слов'ян їх регламентацію здійснювали звичаї. З розвитком соціально-економічних відносин, розширенням цивільного обороту в Київській Русі значна увага приділялася регулюванню права власності. Треба згадати і вдале розташування Київської держави, адже через її території проходив відомий торговельний шлях – «Шлях із варягів у греки», який також вносив корективи у торговельні відносини та сприяв поширенню на території Київської Русі міжнародних торгових звичаїв.

Важливим джерелом права, яке свідчить про піднесення розвитку регулювання цивільно-правових відносин у Київській Русі та після її занепаду є Руська Правда.

В контексті зазначеного, на переконання І.Й. Бойка серед багатьох історико-правових явищ сьогодні велике значення має дослідження саме цивільного права України. Автор акцентує увагу на тому, що історичне походження й розвиток, зокрема українського цивільного права, пов'язується з Руською Правдою Київської Русі. Актуальність цієї теми полягає в доведенні безперервності становлення й розвитку правового регулювання цивільних відносин в Україні від найдавніших часів до сучасності. Пізнання історії цивільно-правового регулювання майнових відносин у Київській Русі передбачає вивчення становлення й розвитку цивільно-правових норм, судових рішень, які вплинули на подальший розвиток правового регулювання цивільних відносин українського народу [2, с. 391].

Історично визнано, що правова система нашої держави заснована на рецепції римського права, проте, дослідження еволюції правового регулювання цивільних правовідносин допоможе виокремити особливості впливу інших правових традицій на формування цивільного права.

Варто розпочати з інституту права власності, оскільки договірні відносини, які виникали як у давні часи, так і сьогодні поєднують організаційні та майнові аспекти. Норми Руської Правди визначали правовий статус власника. Так, останній наділявся правом розпорядження майном, одержання з нього доходів, укладення договорів, а також правом вимагати захисту свого майна з боку посягачів на нього інших осіб [3, с. 391].

Відповідно до норм Руської Правди суб'єктами права власності були князі, князі й земські бояри, дружинники, духовенство, ремісники, купці, смерди. До суб'єктів права власності можна віднести закупа, оскільки Руська Правда надавала закупа право відлучатися з двору господаря для того, щоб заробити кошти для повернення боргу. Майно закупа виступало відокремленим, оскільки він мав правом розпоряджатися на свій розсуд. Суб'єктами права власності не могли виступати челядь і холопи. Проте серед категорій холопів вирізнялися ролейні холопи, які, будучи «посадженими на землю», мали право, на відміну від «обільних» холопів, мати у своїй власності певне рухоме майно, тоді як земля залишалася власністю їх господаря [4, с. 31].

Таким чином, можна прослідкувати чіткий підхід у визначенні категорії осіб, які могли бути суб'єктами права власності у Київській Русі. Фактично можна вважати, що суб'єкти права власності мали всі складові цивільної правосуб'єктності – правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

До об'єктів права власності в Київській Русі належали земля, коні, худоба, одяг, зброя, певні знаряддя праці тощо. Серед них важливе місце займала земля. Основними формами земельної власності можна назвати такі: князівський домен, боярська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини), індивідуальна сімейна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, власником яких вважався великий князь [5, с. 9].

Особливості існування правосуб'єктності осіб у Київській Русі підтверджують і інші науковці. Цивільно-правові відносини доби Києво-Руської держави виникали лише між особами, що не були обмеженими у право- і дієздатності. В основі цивільного правового регулювання був інститут права власності. Попервах власністю могло бути лише рухоме майно, а з другої половини XI ст. – земля (земельна власність). Поява й розвиток приватної власності сприяли оформленню інститутів зобов'язального та спадкового права [6, с. 213].

Отож, у цивільному праві Київської Русі були виокремлені два юридичні поняття – суб'єкти та об'єкти права власності. Також нормами цивільного права встановлювалися категорії осіб, які не могли виступати суб'єктами права власності.

Не менш розвинутим у Київській державі був інститут зобов'язального права. Зокрема, норми зобов'язального права також були у Руській Правді, яка увібрала в свій зміст тогочасні звичаєві норми. Особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість зіпсованої речі. Згідно зі ст. 58 Поширеної Правди закуп, який занапастив коня свого господаря або не замкнув його у дворі, внаслідок чого коня було викрадено, зобов'язаний сплатити господарю вартість цього коня [7, с. 225]. Проте зобов'язання виникали не тільки з деліктів, а й з договорів. Насамперед варто згадати договір позики (купи), за яким позичальник набував статусу закупа та мав виконувати феодалні повинності перед позикодавцем до повернення йому боргу і фактично за несплату відповідав втратою особистої волі. Також згадуються у Руській Правді і рядовичі, які набували цього статусу на підставі певного договору (ряду) і перебували у тимчасовій економічній чи особистій залежності від феодала. Закупи вважаються різновидом рядовичів, оскільки вони набували такого зобов'язаного стану після укладення договору позики з феодалом. Виділяли ще одну категорію зобов'язаного населення – вдачі, які брали в борг хліб або зерно під відсотки та мали погасити борг або відпрацювати його протягом року.

Висновки. Треба відзначити, що право Київської Русі зародилося серед тогочасних правових звичаїв, які були вподальшому трансформовані у редакціях Руської Правди, міжнародних договорах, уроках та уставах київських князів. Правове регулювання цивільних правовідносин також базувалося на звичаєвих нормах та нормах Руської Правди. Варто відзначити і формування цивільно-правових інститутів – інституту права власності та інституту зобов'язального права. Вивчення еволюції правового регулювання цивільних відносин часів Київської Русі є важливим для формування сучасних правових інститутів, адже праворозуміння та правова традиція сприяти-муть визначення власної правової ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Голошко та ін. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Бойко І.І. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX – XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. № 70. С. 391–396.
3. Блажівська О.Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. (48). С. 117 –122.
4. Рубаник В. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Х. : Легас, 2002. 352 с.
5. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х — середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Х., 2004. 23 с.
6. Історія держави та права : навч. посібн. / Д.Є. Забзалюк, В.С. Макаруч, В.Я. Марковський, В.Д. Яремчук, Н.Я. Рудий (Заг. ред. Д.Є. Забзалюка та В.Я. Марковського) ; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : СПОЛОМ, 2021. 438 с.
7. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 томах. Х: Право, 2008. Т.1 Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. 728 с.

ТЕХНІКА НОРМОПРОЄКТУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

LAW DRAFTING IN THE EUROPEAN UNION: GENERAL THEORETICAL ANALYSIS

Возняк І.З., аспірант кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У цьому дослідженні висвітлено основні вимоги до техніки нормопроєктування в Європейському Союзі (ЄС) й окреслено основні етапи розвитку техніки нормопроєктування в ЄС з початку 1990-х років до сьогодення.

Проаналізовано документи Європейської ради, які свідчать про те, що європейські політики та правотворці бачили в єдиних підходах до нормопроєктування важливий чинник для належної імплементації й однакового застосування законодавства Спільноти в державах-членах, а також вважали, що єдина техніка нормопроєктування мала сприяти дотриманню принципу юридичної визначеності та легітимних очікувань через зрозуміле, точне та передбачуване законодавство, що можна було простежити в практиці судових установ Європейських спільнот. Також у цьому дослідженні наведено відповідне положення рішення Суду Європейських спільнот першої інстанції для підтвердження цієї позиції.

Проаналізовано ключові акти Європейського Союзу, котрі стосуються техніки нормопроєктування, й окреслено їхні основні вимоги: Резолюцію про якість нормопроєктування законодавства Спільноти від 8 червня 1993 року, Міжінституційну угоду про пришвидшену методику роботи щодо офіційної кодифікації правових актів від 20 грудня 1994 року, Міжінституційну угоду про спільні інструкції щодо якості проєктування законодавства Спільноти від 22 грудня 1998 року, Міжінституційну угоду про структурованіше застосування техніки переформування правових актів від 28 листопада 2001 року, Міжінституційну угоду між Європейським парламентом, Радою ЄС і Європейською комісією про кращий законодавчий процес від 13 квітня 2016 року.

Результати дослідження свідчать, що вимоги до нормопроєктування в ЄС мають досить універсальний характер, однак виразною особливістю актів ЄС є наявність деталізованих преамбул, які складаються з покликань (*citations*) і декларативних положень (*recitals*). Крім того, європейські правотворці закріпили вимоги до техніки переформування правових актів, яка полягає в їхній кодифікації. Зроблено висновки про перспективу подальших досліджень нормопроєктувальної техніки ЄС з метою вивчення потенціалу застосування її принципів в українській правовій системі.

Ключові слова: техніка нормопроєктування, право ЄС, правотворча діяльність, структура нормативно-правових актів, законотворчий процес.

This research highlights the main requirements for legislative drafting in the European Union (EU) and outlines the main stages of the development of legislative drafting in the EU from the beginning of the 1990s to the present time.

The documents of the European Council were analysed and it was demonstrated that European politicians and law-makers saw uniform approaches to drafting of legal acts as an important factor for the proper implementation and uniform application of Community legislation in the Member States as well as thought that the single drafting technique was supposed to contribute to the observance of the principle of legal certainty and legitimate expectations through clear, precise, and predictable legislation, as evidenced by the practice of the judicial institutions of the European Communities. The relevant provisions of a decision of the Court of First Instance of the European Communities are also included in the paper to confirm this stance.

The key acts of the European Union that relate to the legislative drafting technique were analysed and their main requirements were outlined: Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation, Interinstitutional Agreement of 20 December 1994 on Accelerated working method for official codification of legislative texts, Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation, Interinstitutional Agreement of 28 November 2001 on a more structured use of the recasting technique for legal acts, Interinstitutional Agreement of 13 April 2016 between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on Better Law-Making.

As evidenced by the results of the research, the requirements for legislative drafting in the EU are quite universal in nature, but a distinctive feature of EU acts is the presence of detailed preambles that consist of *citations* and *recitals* (declarative provisions). The EU lawmakers also devised requirements for the recasting technique for legal acts whose aim is their codification. Conclusions were drawn on the perspective of further research into legislative drafting in the EU with the aim of assessment of possibility for applying its principles in the legal system of Ukraine.

Key words: legislative drafting, EU law, law-making, structure of legal acts, legislative process.

Постановка проблеми. Протягом багатьох років в академічних колах України точилися дискусії про шляхи вдосконалення правотворчої діяльності, одним з аспектів якої є техніка нормопроєктування. Час від часу з'являлися законодавчі ініціативи щодо ухвалення відповідного закону, однак вони найчастіше залишалися на етапі підготовки законопроекту. Лише у 2023 році було ухвалено Закон України «Про правотворчу діяльність», який серед іншого визначає правові й організаційні засади правотворчої діяльності та правила техніки нормопроєктування [1]. Оскільки цей інститут права зовсім нещодавно отримав законодавче закріплення, існує потреба в детальних дослідженнях і ґрунтовних дискусіях у цій сфері з метою вдосконалення наявного законодавства та його подальшого розвитку. Крім того, у пояснювальній записці до законопроекту його ініціатори зазначали, що під час підготовки законопроекту брали до уваги європейський досвід [2], що свідчить про актуальність дослідження та вивчення відповідного зарубіжного досвіду в цій сфері. Тож мета цієї статті полягає у вивченні європейських стандартів нормопроєктування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти правотворчої діяльності розглядали, зокрема, такі дослідники як Ю. Глущенко, Т. Дідич, О. Домбровський, В. Ковальський, І. Козінцев, І. Лозинська, О. Мінкович-Слободяник, М. Момот, Ю. Ничка, В. Плавич, С. Плавич, С. Слинко, В. Тарнавська, С. Чабур, І. Шевчук, В. Шишко, Р. Ященко. Техніку нормопроєктування досліджували Л. Андрусів, П. Балтаджи, І. Биля, О. Богачова, В. Бутенко, Н. Гулько, С. Гусарев, Ж. Дзейко, О. Дзюбенко, А. Дутко, І. Жаровська, Н. Задирака, Л. Заморська, В. Косович, С. Кравченко, Д. Манько, О. Мельник, О. Мінченко, Б. Наставний, І. Онисук, Л. Пригара, Г. Рибікова, А. Сидоренко, І. Терлецька, А. Ткачук, І. Шутак та ін. Однак в українській правничій науці досить мало праць, присвячених особливостям техніки нормопроєктування в Європейському Союзі. Серед українських дослідників ці питання досліджували, зокрема, П. Кондик, М. Петришина, В. Риндюк, Х. Трихліб. Відсутність значної кількості досліджень європейського досвіду нормопроєктування та зацікавлення законодавця в ньому зумовлюють потребу в таких дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Уперше на найвищому рівні про потребу встановлення вимог до нормопроєктування в Європейській економічній спільноті (ЄЕС), котра була попередницею Європейського Союзу, заговорили під час зустрічі Європейської ради в Бірмінгемі шістнадцятого жовтня 1992 року, за результатом якої було ухвалено Бірмінгемську декларацію, яка хоча й була прес-релізом, однак заклала фундамент для майбутнього опрацювання та нормативно-правового закріплення принципів техніки нормопроєктування Європейського Союзу. У пункті третьому додатку першого цієї декларації вказано, що Спільнота вимагає, щоб законодавство стало простішим і зрозумілішим [3]. Увага європейських законодавців до цієї техніко-юридичної проблеми була зумовлена тим, що акти ЄЕС критикували через їхню складність, незрозумілість, нечіткість, надмірну деспотичність і непослідовність на фоні їхнього суттєвого збільшення за відносно короткий час, причиною чого були поглиблена євроінтеграція та створення спільного ринку [4]. Європейські дослідники права, зокрема голландський правник і суддя Суду загальної юрисдикції ЄС у відставці Рене Барентс, зазначали, що до початку 1990-х років, тобто до часу, коли проблема почала вимагати нагальних рішень, у юридичній літературі в державах-членах ЄЕС мало приділялося уваги цій темі [5, с. 101]. Станом на сьогоднішня техніка нормопроєктування досить ґрунтовно висвітлена в європейській літературі й отримала нормативне та методичне закріплення.

Одинадцятого та дванадцятого грудня 1993 року в Единбурзі відбулося засідання Європейської ради. За результатами роботи було підготовлено документ з висновками засідання Ради, у пункті першому вступної частини якого було зазначено, що це засідання відбулося для обговорення центральних проблем порядку денного Європейської спільноти, а в пункті другому тієї ж вступної частини було вказано, що Європейська рада погодилася рішення щодо широкого спектру проблем, які мають велике значення для прогресу в Європі [6, с. 2]. Додаток 3 частини А цього документа мав назву «Прозорість – імплементація Бірмінгемської декларації» та стосувався, серед іншого, проблем нормопроєктування в Європейській спільноті, котрі було окреслено в підрозділі під назвою «Спрощення та полегшення доступу до законодавства Спільноти». Європейська рада розглянула два аспекти цієї проблематики: 1) забезпечення більшої ясності та спрощення нового законодавства Спільноти; 2) покращення доступу до наявного законодавства Спільноти [6, с. 33–35]. У першому пункті вищезазначеного підрозділу згаданого документа Європейська Рада висловила свою позицію щодо вдосконалення техніки нормопроєктування, тоді як другий пункт містив рекомендації щодо консолідації та кодифікації актів Європейської Спільноти, а також покращення бази даних законодавства CELEX.

Європейська рада визнавала, що технічна природа більшості текстів і потреба знаходити компроміси між різними позиціями держав-членів часто ускладнювали процес нормопроєктування, однак вона зазначила, що необхідно було вжити кроків для покращення якості законодавства Спільноти [6, с. 33]. Для вирішення цих проблем Європейська рада запропонувала такі чотири кроки:

- створення правил нормопроєктування в Європейській спільноті з критеріями, за якими мала би здійснювалася перевірка на якість нормопроєктування;
- делегації держав-членів повинні на всіх етапах законотворчого процесу докладати зусиль для ретельнішої перевірки якості законодавства;
- на юридичну службу Європейської ради покладалася обов'язок регулярно переглядати проекти законодавчих актів щодо їхньої простоти та зрозумілості;
- на юридично-лінгвістичну групу покладалася обов'язок вносити пропозиції щодо спрощення та прояснення мови текстів законодавчих актів без зміни їхньої суті [6, с. 33].

На виконання рішення Європейської ради, ухваленого в Единбурзі, Рада Європейської спільноти (попередниця Ради Європейського Союзу) ухвалила восьмого червня 1993 року Резолюцію про якість нормопроєктування законодавства Спільноти [7]. У преамбулі до цієї Резолюції було, серед іншого, зазначено, що правила, викладені в ній, не є ні обов'язковими, ні вичерпними, але їхня мета полягає в тому, щоб законодавство Спільноти стало якомога яснім, простим, точним і зрозумілим [7]. Крім того, адресатами цього документа були визначені всі органи, які залучені до процесу проєктування актів Ради.

У Резолюції було визначено такі десять критеріїв, перевірку на які мають проходити законодавчі тексти Європейського Союзу:

- 1) формулювання повинні бути ясні, прості, точні та недвозначні, а також потрібно уникати непотрібних аббревіатур, «жargonу Спільноти» та надмірно довгих речень;
- 2) потрібно уникати неточних покликань на інші тексти та надмірної кількості покликань на інші частини тексту;
- 3) положення акта повинні узгоджуватися один з одним, а для вираження певного поняття слід використовувати той самий термін;
- 4) чітко визначення прав і обов'язків тих, кого стосується акт;
- 5) акт повинен бути викладений відповідно до стандартної структури;
- 6) преамбула повинна простими словами пояснювати запровадження акта;
- 7) потрібно уникати положень, які не мають законодавчого характеру (побажання, політичні заяви);
- 8) потрібно уникати суперечностей з уже наявним законодавством і беззмислового повторення його положень, а також потрібно чітко викладати положення про зміну, розширення дії чи скасування акта;
- 9) акт, який вносить поправки до раніше ухваленого тексту, не повинен містити автономних істотних положень, а лише ті положення, котрі потрібно прямо інкорпорувати в текст акта, у який потрібно внести поправки;
- 10) повинні бути чітко зазначені дата вступу в силу та всі перехідні положення [7].

Двадцятого грудня 1994 року було ухвалено Міжінституційну угоду про пришвидшену методику роботи щодо офіційної кодифікації правових актів. У ній було визначено, що офіційна кодифікація – процедура скасування актів, які підлягають кодифікації, та заміна їх на єдиний акт, який не містить істотних змін [8]. Цей документ не містив нормативних приписів щодо кодифікації, а лише наголошував на потребі проведення кодифікації нормативно-правових актів ЄС.

Другого жовтня 1997 року було підписано Амстердамський договір щодо внесення змін до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейської спільноти й інших пов'язаних актів (зазвичай відомий як Амстердамський договір), який набув чинності першого травня 1999 року. Цей договір вніс серйозні зміни до Маастрихтського договору, і ним було передано значну кількість повноважень від національних парламентів до відання Європейського парламенту. Підписанню Амстердамського договору передувала Конференція представників урядів держав-членів Європейського Союзу, яка відбулася двадцять дев'ятого березня 1996 року, за результатами якої було ухвалено Фінальний акт, що містив зміни до Маастрихтського договору, протоколи до відповідних договорів і декларації. Серед декларацій, які мали політично-програмну природу, декларація № 39, ухвалена другого жовтня 1997 року, стосувалася якості проєктування законодавства Спільноти. У цій декларації було зазначено, що якість проєктування законодавства Спільноти є надзвичайно важливою для того, щоб компетентні національні

органи влади могли його [законодавство Спільноти] правильно застосовувати, а громадськість і ділові кола могли його краще розуміти [9, с. 139]. З огляду на це Конференція постановила, що інституції, котрі беруть участь у розробленні законодавства Спільноти (а саме, Європейський парламент, Рада та Комісія), повинні скласти інструкції щодо якості проектування законодавства та дотримуватися їх під час розгляду пропозицій з ухвалення законодавства і його проектування, а також водночас вживати внутрішніх організаційних заходів для забезпечення належного застосування цих інструкцій [9, с. 139]. Крім того, Конференція наголошувала на вдосконаленні кодифікації наявного законодавства та забезпеченні більшої доступності до нього.

Двадцять другого грудня 1998 року було ухвалено Міжінституційну угоду про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства Спільноти. У преамбулі до цього документа, окрім вище перелічених положень, було також зазначено, що зрозуміле, просте та точне формулювання законодавчих актів є передумовою належної імплементації й однакового застосування законодавства Спільноти в державах-членах [10]. У пункті 2 преамбули цієї угоди було наголошено на практиці Суду справедливості Європейського Союзу, відповідно до котрої принцип юридичної визначеності вимагає, щоб законодавство Спільноти було зрозумілим і точним, а його застосування було передбачуваним для індивідів, особливо це стосується актів, які можуть мати фінансові наслідки або накладати на них певні зобов'язання [10]. Так, приміром, у пункті 36 рішення Суду Європейських спільнот першої інстанції у справі T-51/89 «*Tetra Pak Rausing SA проти Комісії Європейських спільнот*» від 10 липня 1990 року було зазначено, що Суд справедливості послідовно утверджує принципи юридичної визначеності та легітимних очікувань, відповідно до яких наслідки застосування законодавства Спільноти повинні бути зрозумілі та передбачувані для тих, хто підпадає під їхню дію [11]. У цій угоді також було зазначено, що цих рекомендацій слід дотримуватися як на етапі роботи з початковим текстом акта, так і в разі внесення різних поправок під час законодавчого процесу [10]. Однак ця угода, відповідно до пункту 7 преамбули, не є юридично обов'язковою.

Основний текст Міжінституційної угоди про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства Спільноти складається з п'яти розділів: загальні принципи; різні частини акта; внутрішні та зовнішні покликання; акти щодо внесення змін; прикінцеві положення, скасування акта та додатки. Відповідно до загальних принципів, законодавчі акти Спільноти повинні бути чіткі, прості та точні [10]. Під час складання проекту акта необхідно брати до уваги осіб, щодо яких він повинен бути застосований, з метою забезпечення для них можливостей однозначного визначення своїх прав і обов'язків, а також осіб, які відповідатимуть за виконання акта [10]. Норми повинні бути точні та якомога однорідні [10]. Потрібно уникати надмірно довгих статей і речень, недоцільно ускладнених формулювань і надмірного використання аббревіатур [10]. Використовувати термінологію та будувати речення потрібно з огляду на багатомовну природу законодавства Спільноти [10]. Термінологія повинна узгоджуватися як у межах акта, так і з іншими чинними актами, особливо в тій самій сфері [10]. Ідентичні концепти необхідно виражати тими самими поняттями, що повинні якомога мінімально відрізнятися від тих значень, які вони мають у звичайній, юридичній або технічній мові [10]. Хоча багато цих вимог можна назвати універсальними, однак деякі з них враховують природу правової системи ЄС (приміром її багатомовність).

Розділ другий Міжінституційної угоди про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства Спільноти визначає, що структура всього законодавства

Спільноти, яке призначене для загального застосування, повинна бути стандартною та включати заголовок, преамбулу, норми права та, за потреби, додатки. Назва акта повинна бути стисла та не вводити читача в оману щодо його змісту [10]. Законодавство Європейського Союзу передбачає використання в преамбулі покликань (*citations*; їхня мета – викласти юридичне підґрунтя акта й основні кроки, які передували його ухваленню) та декларативних положень (*recitals*; їхня мета – викласти чіткі причини для ухвалення головних положень норм права, які містить акт, при чому вони не повинні копіювати чи перефразувати ці норми, а також не повинні містити нормативних приписів чи політичних закликів) [10]. Норми права не повинні містити приписів ненормативного характеру, таких як побажання чи політичні заяви [10]. Якщо терміни, використані в акті, не є однозначними, потрібно подати їхнє визначення поруч в одній статті на початку акта, а самі ці визначення не повинні містити автономних нормативних приписів [10]. Частина акта, яка містить норми права, повинна складатися з таких структурних елементів: предмет регулювання і сфера дії; визначення; права й обов'язки; положення щодо наділення повноваженнями органів влади; процедурні приписи; порядок введення акта в дію; перехідні та прикінцеві положення [10]. Тут слід зазначити, що особливістю нормопроєктувальної техніки ЄС є використання досить об'ємних і складних преамбул, які мають велике значення в правовій культурі ЄС, тоді як преамбули в українських законодавчих актах є досить короткими й іноді мають несистематичну структуру.

Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства Спільноти вимагає зводити до мінімуму використання покликань на інші нормативно-правові акти й уникати кільцевих покликань (покликання на норму, яка відсилає до цієї ж норми) та серійних покликань (покликання, які самі відсилають до інших норм) [10]. Внесення змін бажано має відбуватися шляхом викладення повністю нових норм, а не через зміну окремих слів чи речень [10]. Акт про внесення змін до іншого акта не повинен містити автономних сутнісних положень [10]. Якщо зміни до актів є суттєвими, ці зміни повинні бути ухвалені окремим актом [10]. Якщо внаслідок ухвалення нового акта старий стане незастосовним, він повинен бути негайно скасований [10]. Якщо обов'язковий акт відсилає до припису в необов'язковому акті, правотворці повинні викласти положення необов'язкового акту в обов'язковому акті [10]. Остання вимога свідчить про особливість права ЄС, яке поєднує акти обов'язкової та необов'язкової дії, а тому вона не може бути адаптована для практичного застосування в українському правовому полі.

До документа також було ухвалено декларацію Європейського парламенту, відповідно до якої законодавчі акти Спільноти повинні бути зрозумілі самі по собі, а інституції та/чи держави-члени не повинні ухвалювати роз'яснювальних положень, оскільки вони не передбачені Договорами про Спільноту та не є сумісними з природою права Спільноти [10]. З останнім Рада ЄС, однак, не погодилася та вказала у своїй декларації, що роз'яснювальні положення є сумісними з правом Спільноти, проте європейські законодавці повинні прагнути до норм, які зрозумілі самі собою [10]. На мою думку, роз'яснювальні акти можуть бути прийнятними для супранаціонального права, але є абсолютно недопустимими для національного законодавця.

У 2000 році юридичні служби законодавчих органів ЄС підготували Спільні практичні інструкції Європейського парламенту, Ради та Комісії для осіб, які залучені до підготовки законодавства Європейського Союзу. У передмові до першого видання цих Інструкцій було зазначено, що мета забезпечення якісної підготовки законодавчих актів ЄС полягає в тому, щоб (1) громадяни й учасники економічних відносин могли ідентифікувати свої права й обов'язки,

(2) суди могли забезпечувати їхнє дотримання, (3) держави-члени могли за належний час інкорпорувати це законодавство у свою національну правову систему [12, с. 6]. Крім того, було наголошено на комплексному застосуванні цих Інструкцій з Довідником прецедентів Ради, Інструкціями Комісії щодо складання правових актів і Міжінституційних інструкцій зі стилю [12, с. 6]. Ці Інструкції було доповнено та вдосконалено у 2013 році, що демонструє важливість розвитку нормопроєктувальних правил для забезпечення формування якісного законодавства та безупинність цього процесу в ЄС.

Двадцять восьмого листопада 2001 року було ухвалено Міжінституційну угоду про структурованіше застосування техніки переформування правових актів. Цей документ заклав основи специфічного та характерного саме для ЄС інструмента правотворчої техніки, який можна назвати різновидом кодифікації, – переформування (*recasting*) [13]. Застосування цієї техніки зумовлено тим, що підготовка акта до кодифікації може зайняти багато часу, за який акт може зазнати змін, а також вона запобігає зростанню кількості ізольованих актів про внесення змін, через які складно розуміти положення правових актів, і забезпечує читабельність законодавства Спільноти [13]. Про потребу розвитку такого інструмента Європейська комісія наголосувала ще в травні 1998 року у своєму прес-релізі під назвою «„Менше законодавчої роботи, більше ефективності“: факти» [14], у якому було зазначено, що цей інструмент забезпечує ясність законодавства.

Відповідно до пункту 2 вищезазначеної угоди, переформування полягає в ухваленні нового правового акта, який охоплює одним текстом як істотні зміни, які підлягають внесенню до попереднього акта, так і незмінені положення цього акта [13]. Новий правовий акт замінює та скасовує попередній акт [13]. Під істотними змінами в законодавстві ЄС розуміють будь-які зміни, які стосуються суті попереднього акта на відміну від суто формальних чи редакційних змін [13]. Переформованим актом не є акт, якщо він вносить суттєві зміни в усі положення попереднього акта, який він замінює або скасовує [13]. Ця угода вимагає, що законодавчі органи ЄС у випадку застосування переформування повинні надавати пояснювальний меморандум, який має чітко вказувати на застосування техніки переформування, причини для застосування цього підходу й обґрунтування кожної зміни, а також вказувати, які положення повинні залишитися без змін [13]. Важливою ознакою акта переформування є наявність статті, яка скасовує попередній акт і встановлює, що покликання на цей акт потрібно розуміти як покликання на акт переформування відповідно до таблиці співставлення (у перекладах актів *acquis* ЄС, які було підготовлено для Кабінету Міністрів України, застосовують термін «кореляційна таблиця»), яку подають як додаток до акта переформування [13]. Ця угода також містить спільну заяву трьох законодавчих органів ЄС про те, що переформування може бути вертикальним (один акт переформування замінює один попередній акт) і горизонтальним (один акт переформування замінює кілька паралельних правових актів з тим самим предметом регулювання)

[13]. Варто зазначити, що європейські правотворці досить часто використовують переформування та таким чином здійснюють регулярну ревізію законодавчої бази ЄС.

Важливим документом для правотворчої діяльності в ЄС є Міжінституційна угода про кращий законодавчий процес від 16 грудня 2003 року [15], яка потім була замінена Міжінституційною угодою між Європейським парламентом, Радою ЄС і Європейською комісією про кращий законодавчий процес від 13 квітня 2016 року [16]. Ця угода здебільшого стосується таких аспектів правотворчої діяльності як планування правотворчості, правовий моніторинг, акти делегування й імплементації, прозорість і координація законодавчого процесу, імплементація і застосування права ЄС та практично не містить особливих правил щодо техніко-юридичних аспектів правотворчості. Однак у цій угоді також було наголошено на тому, що органи ЄС, які беруть участь у правотворчій діяльності, підтверджують своє зобов'язання дотримуватися угод, про які йшлося вище в цій статті. Крім того, у пункті 48 угоди, зазначено, що ці три Інституції погоджуються співпрацювати задля актуалізації та спрощення законодавства і задля запобігання надмірного регулювання й адміністративних тягарів для громадян, адміністрацій і учасників економічних відносин, зокрема малих і середніх підприємств (МСП), водночас забезпечуючи досягнення цілей законодавства [16]. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує факт, що органи ЄС прагнуть формувати такі правові норми, які є максимально простими та зрозумілими для всіх сторін правовідносин, наголосуючи водночас на особливій увазі до МСП.

Висновки. Дослідження розвитку техніки нормопроєктування в інституціях Європейського Союзу демонструє важливість її належного формування для забезпечення реалізації принципу юридичної визначеності та, як наслідок, повноцінного функціонування правового суспільства. Практика Суду справедливості ЄС також підтверджує важливість забезпечення зрозумілості, точності та передбачуваності актів ЄС задля реалізації цього принципу.

Формування техніки нормопроєктування ЄС, яке активно розпочалося ще в 1990-х роках, коли як сам Союз розростався, так і зростала кількісно та якісно його законодавча база, триває фактично досі, оскільки акти ЄС засвідчують обов'язок правотворчих органів Союзу постійно її вдосконалювати. В актах ЄС, які стосуються техніки нормопроєктування, викладено основні вимоги до способу викладу правових норм, термінологічної системи, структури актів, їхньої кодифікації та зміни нормативно-правових норм.

Хоча відбиток на юридичній техніці ЄС має наднаціональна природа права ЄС (приміром, вимога укладати нормативно-правові акти ЄС з огляду на багатомовність Союзу), однак деякі її аспекти можна розглядати з позицій можливості їхнього застосування в українському правовому полі, зокрема впровадження практики використання деталізованих і структурно складніших преамбул та закріплення принципів здійснення кодифікації нормативно-правових актів, що засвідчує перспективність подальших досліджень у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» / *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/794355> (дата звернення: 02.02.2024).
3. European Council, Birmingham 16 October 1992: Presidency Conclusions / *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/DOC_92_6 (дата звернення: 02.02.2024).
4. Christiaan Timmermans. How Can One Improve the Quality of Community Legislation? *Common Market Law Review*. 1997. № 5. С. 1229–1257.
5. Rene Barents. The Quality of Community Legislation: Some Observations on EC Legislation in the Agricultural Sector. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 1994. №1. С. 101–114. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1023263X9400100105> (дата звернення: 02.02.2024).

6. European Council in Edinburgh, 11–12 December 1992: Conclusions of Presidency / *European Council*. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/20492/1992_december_-_edinburgh__eng_.pdf (дата звернення: 02.02.2024).
7. Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation / *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.1993.166.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A1993%3A166%3ATOC (дата звернення: 02.02.2024).
8. Interinstitutional Agreement of 20 December 1994 Accelerated working method for official codification of legislative texts / *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.1996.102.01.0002.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A1996%3A102%3ATOC (дата звернення: 02.02.2024).
9. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related Acts / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT> (дата звернення: 02.02.2024).
10. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31999Y0317%2801%29&qid=1698087674148> (дата звернення: 02.02.2024).
11. Case T-51/89 “Tetra Pak v Commission” / *The Court of First Instance. EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61989TJ0051> (дата звернення: 02.02.2024).
12. Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/content/techleg/KB0213228ENN.pdf> (дата звернення: 02.02.2024).
13. Interinstitutional Agreement of 28 November 2001 on a more structured use of the recasting technique for legal acts / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002Q0328> (дата звернення: 02.02.2024).
14. “Legislate less to act better”: the facts / *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_98_474 (дата звернення: 02.02.2024).
15. Interinstitutional agreement on better law-making / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003Q1231%2801%29&qid=1706347882197> (дата звернення: 02.02.2024).
16. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on Better Law-Making / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32016Q0512%2801%29> (дата звернення: 02.02.2024).

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION
OF THE ANTI-CORRUPTION FUNCTION OF THE STATE

Діордіца І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного та публічного права
Київський національний університет технологій та дизайну

Дасюк В.В., асистент кафедри приватного та публічного права
Київський національний університет технологій та дизайну

У статті автори здійснили дослідження концептуальних засад формування антикорупційної функції держави в теоретичному і практичному аспектах. Актуальність дослідження обумовлена тим, що нині у наукових джерелах не простежується легітимізація саме антикорупційної функції держави, а водночас із цим центральний орган виконавчої влади – Національне агентство з питань запобігання корупції – безпосередньо реалізує антикорупційну функцію держави та згідно з Законом України «Про запобігання корупції» виступає суб'єктом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. Обґрунтовано, що законодавець, усвідомлюючи всі негативні наслідки для суспільства від корупційних діянь, визначає протидію корупції не як правову форму судової та/або правоохоронної функції держави, а як самостійну державну функцію, без реалізації якої неможливе стабільне економічне зростання та розбудова ефективних інститутів держави. Узasadнено необхідність вироблення деонтологічних основ антикорупційної функції держави, які можуть бути структуровані в окремий інститут у межах антикорупційного права. Встановлено та конкретизовано передумови виокремлення антикорупційної функції в окрему функцію держави. Висновується поняття «антикорупційна функція держави» – самостійний і пріоритетний напрям державної антикорупційної політики, що здійснюється за допомогою комплексу правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції, усунення причин її виникнення, забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства у сфері антикорупційних відносин. Визначено основні ознаки антикорупційної функції держави.

Ключові слова: корупція, запобігання корупції, антикорупційна функція, функція держави, національна безпека, антикорупційна політика.

In the article, the authors research the conceptual foundations of formation of the anti-corruption function of the State in theoretical and practical aspects. The relevance of the study is due to the fact that currently scientific sources do not trace the legitimation of the anti-corruption function of the State, and at the same time, the central executive body – the National Agency for the Prevention of Corruption – directly implements the anti-corruption function of the State and, according to the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption», acts as an entity which ensures the formation and implementation of the State anti-corruption policy. It is substantiated that the legislator, being aware of all the negative consequences for society of corruption, defines countering corruption not as a legal form of the judicial and/or law enforcement function of the State, but as an independent State function, without which stable economic growth and development of effective State institutions are impossible. The author emphasises the need to develop the deontological foundations of the anti-corruption function of the State, which can be structured into a separate institution within the framework of anti-corruption law. The author identifies and specifies the prerequisites for allocating the anti-corruption function as a separate function of the State. The author defines the concept of «anti-corruption function of the State» as an independent and priority direction of the State anti-corruption policy, which is carried out through a set of legal, economic, educational, upbringing, organisational and other measures aimed at creating a system of preventing and combating corruption, eliminating the causes of its occurrence, ensuring protection of the rights and legitimate interests of citizens and society in the field of anti-corruption relations. The author identifies the main features of the anti-corruption function of the State.

Key words: corruption, prevention of corruption, anti-corruption function, state function, national security, anti-corruption policy.

Постановка проблеми. Нині в науковій літературі питання формування *антикорупційної функції як окремої функції держави* як українськими, так і зарубіжними дослідниками не порушувалося.

Зауважимо, що на жаль, у наукових джерелах також не простежується легітимізація саме антикорупційної функції держави, оскільки навіть на теоретичному рівні науковці не виокремлюють її та саме через це й понині ця функція не є концептуалізованою в рамках антикорупційного права. Водночас центральний орган виконавчої влади – Національне агентство з питань запобігання корупції – безпосередньо реалізує антикорупційну функцію держави та згідно з Законом України «Про запобігання корупції» виступає суб'єктом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику.

На наше переконання, враховуючи глобалізаційні та транснаціональні антикорупційні аспекти, існує практична та теоретична потреба сформулювати уніфіковане визначення поняття антикорупційної функції держави на національному та уніфікованому рівнях, вибудувати фундаментальне підґрунтя до формування категорійно-понятійного апарату. Виходячи з розуміння загальної проблеми цього наукового дослідження, нами були поставлені такі **завдання**: проаналізувати існуючі дефініції поняття

«функції держави»; запропонувати власне визначення «антикорупційної функції держави»; встановити сутність антикорупційної функції держави.

Виклад основного матеріалу. Нині проактивне функціонування підсистем суспільства та швидкий розвиток технологій виступає основою для висунення гіпотези щодо необхідності альтернативного підходу до розуміння функцій держави.

Однак, проаналізувавши низку джерел із теорії держави і права та конституційного права, можемо зробити висновок, що дефініції поняття «функція держави» майже тотожні одне одному, зокрема:

– функція держави – це основна форма діяльності держави, яка виражає її сутність [1, с. 46];

– функція держави – це основний напрямок її діяльності, який виражає сутність і призначення держави в суспільстві [2, с. 6];

– функція держави – це основний напрям і сторона діяльності держави, що виражає її сутність і соціальне призначення [3, с. 97];

– функція держави – основний напрям її діяльності з управління суспільством, включаючи механізм державного впливу на розвиток суспільних процесів, в яких знаходить свій прояв її сутність і соціальне призначення [4, с. 63];

– функція держави – головний напрям її внутрішньої та/або зовнішньої діяльності, що виражає і конкретизує класову і загальнолюдську сутність та призначення держави в суспільстві, цілі й завдання держави по управлінню суспільством у властивих їй формах та відповідними методами [5, с. 43].

У ч. 1 ст. 17 Конституції України зазначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є *найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу* [6].

На наше переконання законодавець цілком послідовно та з використанням законів формальної логіки відніс зазначені вище функції держави до найважливіших. Однак за умови ведення агресивної війни проти України з боку російської федерації, гібридних дій невідомого характеру з боку інших країн-сателітів агресора, доволі очевидним став факт використання не тільки можливостей органів державної влади, а й участі волонтерів, недержавних організацій, у тому числі транснаціональних корпорацій, у виконанні певних завдань, реалізації пріоритетних та інших життєво важливих національних інтересів.

Саме тому доцільно визначити класичний підхід до поділу функцій держави застарілим і таким, що не відповідає сучасним тенденціям ролі держави в глобалізованому світі. На наш погляд, більш логічним, з урахуванням реальної націобезпечної ситуації у державі та світі є використання поділу функцій держави, виходячи з основних сфер життєдіяльності, які виділено в законі України «Про національну безпеку України» [7].

Зокрема, у цьому законі конкретизується сутність Стратегії національної безпеки України як документа, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки [8].

Аналізуючи Стратегію національної безпеки звертаємо увагу, що пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілями та основними напрямками державної політики у сфері національної безпеки є:

1. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна ціль державної політики національної безпеки.

2. Ми творимо Україну вільною, можливою, безпечною державою, де панує право, де держава захищає громадян і суспільство, де кожен може реалізувати свої таланти і здібності, де люди дихають чистим повітрям, п'ють чисту воду та з якою пов'яжуть долю наші діти й онуки.

3. Україна прагне миру. Мир – запорука розвитку України. Встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону – найвищий пріоритет держави.

Згідно з абз. 11 п. 6 Стратегії національної безпеки реалізація цих пріоритетів забезпечується, зокрема, за таким напрямом: захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема *корупційних*, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди... [8].

Також у п. 24 Стратегії національної безпеки з-поміж поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов зазначається, що *корупція* перешкоджає виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливає її сталі і динамічне зростання, підвищує уразливість до загроз, підживлює кримінальне середовище. А в п. 46, на нашу думку, констатовано один із ключових конституційно-правових напрямів: громадянин має вивести себе у безпеку; Україна рішуче налаштована на утвердження конституційного принципу

верховенства права, рівності усіх перед законом; з метою реалізації конституційних принципів індивідуальної юридичної відповідальності та невідворотності покарання держава буде, серед іншого, *утверджувати принцип нульової толерантності до корупції, забезпечувати ефективну діяльність органів, які запобігають корупції та протидіють корупційним правопорушенням* [8].

Отже, формування функцій держави має відбуватись виходячи з тих пріоритетних національних інтересів, які існують на певному етапі історичного розвитку. Причому в даному ракурсі доцільно говорити і виділяти основні функції держави, які притаманні їй на будь-якому етапі розвитку, а також додаткові, тобто такі, які змінюються в різні часи залежно від суспільно-політичної формації, а у більш абстрактному плані – виду та форми тієї чи іншої цивілізації.

Натепер одним із пріоритетних векторів забезпечення національних інтересів у сфері антикорупційної політики є положення, визначені у ст. 18 Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII, а саме: засади державної антикорупційної політики на відповідний період визначаються Верховною Радою України в Антикорупційній стратегії, яка затверджується законом; Верховна Рада України щороку не пізніше 1 червня проводить парламентські слухання з питань реалізації Антикорупційної стратегії [9].

Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» від 20 червня 2022 року № 2322-IX затверджено Антикорупційну стратегію на 2021–2025 роки [10].

На наше переконання, одним із визначальних аспектів у контексті мети цього дослідження, є положення, визначені в абз. 1 п. 1.2 даної Антикорупційної стратегії. Так, вибудовуючи концепцію формування державної антикорупційної політики у 2021–2025 роках законодавець зазначив, що метою цієї Антикорупційної стратегії є досягнення суттєвого прогресу в запобіганні та протидії корупції, а також забезпечення злагодженості та системності антикорупційної діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У цій Антикорупційній стратегії корупція розглядається як ключова перешкода стабільному економічному зростанню і розбудові ефективних та інклюзивних демократичних інститутів.

Тобто законодавець, усвідомлюючи всі негативні наслідки для суспільства від даного явища, *визначає протидію корупції не як правову форму судової та/або правоохоронної функції держави, а як самостійну державну функцію, без реалізації якої неможливе стабільне економічне зростання та розбудова ефективних інститутів держави*.

У процесі вироблення теоретичного підґрунтя функцій держави, з-поміж іншого, до питань, які потребували наукового аналізу, були включені й форми реалізації функцій держави (у т. ч. й правові). Доцільним буде виокремити дослідників, які займалися тими чи іншими питаннями форм реалізації функцій держави, а саме: П. Онопенка [11], О. Бермічева [12], В. Веклича, [13], М. Головченка [14], О. Клімова [15], Р. Шая [16], С. Чабура [17] та інших. Проте, наукові дослідження, безпосередньо присвячені забезпеченню процесу реалізації антикорупційної функції сучасної держави саме через інтерпретаційно-правову форму, нині відсутні.

На моє переконання відсутність інтерпретаційно-правової форми (роз'яснень, тлумачень) антикорупційної функції держави передусім пов'язана із відсутністю як терміну, так і поняття «антикорупційна функція держави» в чинних нормативно-правових актах, зокрема й у Конституції України. При цьому, як слушно зазначають Б. Малишев та О. Москалюк, тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання, забезпечує адекватне

розуміння волі законодавця через презумпцію конституційності нормативних актів та інше [18, с. 76].

Більше того, в абз. 8 п. 1.2 Антикорупційної стратегії зазначено, що результати аналізу стану корупції в Україні, ефективності антикорупційної політики попередніх періодів, міжнародних стандартів та найкращих світових практик у сфері запобігання та протидії корупції дали змогу сформулювати такі основні принципи антикорупційної політики на 2021–2025 роки: 1) оптимізація функцій держави та місцевого самоврядування, реалізація чого передусім передбачає: усунення дублювання повноважень різними органами; тимчасове припинення реалізації малоєфективних повноважень, що супроводжуються високим рівнем корупції, до запровадження належних процедур, які мінімізуватимуть відповідні корупційні ризики; усунення випадків реалізації одним і тим самим органом повноважень, поєднання яких створює додаткові корупційні ризики; 2) цифрова трансформація реалізації повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, прозорість діяльності та відкриття даних як основа для мінімізації корупційних ризиків у їх діяльності; 3) створення на протидію існуючим корупційним практикам більш зручних та законних способів задоволення потреб фізичних і юридичних осіб; 4) забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, що створює додатковий стримувальний ефект для всіх суб'єктів правовідносин; 5) формування суспільної нетерпимості до корупції, утвердження культури доброчесності та поваги до верховенства права.

Вважаємо, що нашу наукову гіпотезу щодо сформованості антикорупційної функції держави всі перелічені вище принципи тільки посилюють. Особливу увагу акцентуємо на принципі щодо формування суспільної нетерпимості до корупції, утвердження культури доброчесності та поваги до верховенства права. **Фактично йде мова про необхідність вироблення деонтологічних засад антикорупційної функції держави, які можуть бути структуровані в окремий інститут у межах антикорупційного права.**

Отже постає наукова потреба у виробленні механізмів публічного управління у сфері антикорупції, в першу чергу комплексних та системних напрямів діяльності інституціональної структури у даній сфері – **антикорупційній функції**.

Розвиток системи запобігання корупційній діяльності шляхом прийняття нового антикорупційного законодавства, суттєві реформації структури антикорупційної глобалізації, безпекові тенденції щодо зміни підходів та розуміння щодо вибудування антикорупційної стратегії зумовлюють подальшу оптимізацію державно-правової діяльності в антикорупційній сфері та удосконалення напрямів проведення наукових досліджень на основі використання антикорупційного права та права у секторі державної безпеки.

На наше переконання, з урахуванням зазначеного вище, можна конкретизувати **передумови виокремлення антикорупційної функції в окрему функцію держави**:

- конкретизовано предметну сферу антикорупційних відносин – публічний простір (обов'язкова наявність суб'єкта публічних владних повноважень);
- на рівні Законів та підзаконних нормативно-правових актів визначено суб'єктів запобігання корупції з притаманними тільки їм функціями та повноваженнями;
- вибудовано предметну компетенцію національної системи запобігання корупції саме як системи – Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки, підготовка та подання НАЗК до КМУ проєкту національної доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики, щорічні парламентські слухання з питань реалізації Антикорупційної стратегії;
- визначені основні принципи та межі суспільних відносин у публічному просторі щодо запобігання корупції;

– сформовано пласт завдань, а також власний методологічний інструментарій реалізації антикорупційної політики.

Маємо констатувати, що в межах будь-якої функції держави завдання антикорупційної політики не можуть бути ефективно вирішені й саме тому виділення антикорупційної функції не виступає чимось апіорі незрозумілим, а є прямим наслідком застосування нами структурно-логічного підходу до моделювання соціально-безпекових процесів у суспільстві.

Також доцільним є виокремлення багатofакторної архітекtonіки *чинників формування антикорупційної функції* [19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28].

Отже, вище було окреслено систему факторів, що становлять фундаментальні засади для вироблення наукової гіпотези **про сформованість антикорупційної функції держави саме як самостійної функції держави**.

Ознаки антикорупційної функції держави.

На нашу думку, *сутність антикорупційної функції* полягає в організації і забезпеченні комплексу правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції, усунення причин її виникнення, а також активній участі держави відповідно до національних інтересів, в особі її представницьких органів, у реалізації антикорупційної політики з метою зниження рівня корупції та забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства від її негативних наслідків.

У даному аспекті вважаємо за необхідне підтримати позицію окремих дослідників, які вказують на те, що функції держави не є тотожними функціям окремих суб'єктів національної системи антикорупційної політики.

На припустимість ототожнення функцій держави з функціями її окремих органів також вказував свого часу В. В. Копейчиков, який зазначав, що *функції держави* – основні напрями її діяльності, якими зумовлена робота всього державного апарату в цілому і кожного з його окремих органів зокрема. *Функції ж окремого державного органу* визначаються його соціальним призначенням, як особливої частини механізму держави, і знаходять свій вираз і конкретизацію у компетенції державних органів, закріплених за кожним органом правах і обов'язках [29, с. 130].

Враховуючи викладене вище, під *антикорупційною функцією держави* необхідно розуміти основні законодавчо визначені та закріплені у відповідних нормативно-правових актах напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності органів державної влади, які спрямовані на забезпечення національних інтересів (особи, суспільства та держави) у сфері антикорупційних правовідносин в публічному просторі як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Висновок. Отже, *антикорупційна функція держави* – це самостійний і пріоритетний напрям державної антикорупційної політики, що здійснюється за допомогою комплексу правових, економічних, освітніх, виховних, організаційних та інших заходів, спрямованих на створення системи запобігання та протидії корупції, усунення причин її виникнення, забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства у сфері антикорупційних відносин.

Зважаючи на проведений вище аналіз теоретичних засад щодо розуміння функцій сучасної держави, можна визначити **основні ознаки антикорупційної функції держави**:

- 1) є іманентним атрибутом сучасної демократичної держави, тобто впливає із її внутрішньої природи (іманентна функція держави);
- 2) являє собою зміст антикорупційної політики;
- 3) здійснюється за допомогою організаційно-правових, інформаційних, соціально-економічних, освітніх, культурних та спеціально-правових засобів;

4) спрямована на антикорупційні відносини, структура яких залежить від рівня розвитку національної антикорупційної системи в конкретній країні ступеня її глобалізації і транспарентності;

5) антикорупційна функція органічно пов'язана з рівнем розвитку правової культури, правового суспільства й антикорупційного права;

6) специфічною ознакою антикорупційної функції є те, що антикорупційні відносини являються і об'єктом регулювання, і об'єктом захисту;

7) антикорупційна функція держави формується і реалізується під впливом комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників: а) на процес здійснення антикорупційної функції держави впливає рівень її економічного розвитку; б) значний вплив на антикорупційну функцію держави чинить рівень розвитку самої держави, як правової, так і сусідніх країн; в) сформованість парадигми антикорупційного права; г) існування ефективного антикорупційного законодавства; г) рівень розвитку національних антикорупційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лощихін О.М. Теоретичні проблеми функцій сучасного конституційного права. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 44–50.
2. Заморська Л.І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. 2015. № 6. С. 3–9.
3. Крестовська Н.М., Матвеева Л.М. Теорія держави і права. К.: Юрінком Інтер, 2015, 584 с.
4. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Теорія держави та права: навч. посіб. К.: НАВС, Освіта України, 2017, 320 с.
5. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003, 240 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
8. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>
9. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
10. Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» від 20 червня 2022 року № 2322-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>
11. Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 20 с.
12. Бермічева О.В. Соціальна функція держави в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2002. 191 с.
13. Веклич В. Форми й методи реалізації функцій держави щодо забезпечення, захисту прав та свобод людини і громадянина. *Віче*. 2011. № 4. С. 10-13.
14. Головченко М.Ф. Культурна функція сучасної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 19 с.
15. Клімов О.О. Деякі питання класифікації функцій держави та форм і методів їх здійснення. *Право і безпека*. 2005. № 4/5. С. 17–19.
16. Шай Р.Я. Принципи та форми реалізації функцій держави. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository, 2014. URL: <http://ena.lp.edu.ua>
17. Чабур С.В. Функціонування механізму правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 22 с.
18. Малишев Б.В., Москалюк О.В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник; за заг. ред. Б.В. Малишева. К.: Реферат, 2010. 260 с.
19. Подорожна Т. С. Конституційні проблеми, що супроводжують розвиток сучасної правової системи України. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 38–42.
20. Подорожна Т. С. Формування єдиного правопорядку в Україні у світлі глобалізаційних процесів та забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: *Юридичні науки*. 2015. Вип. 3, т. 1. С. 50–53.
21. Подорожна, Тетяна Станіславівна. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 (081 – Право); НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2017. – 503 с.
22. Новак А. Адміністративно-правові засади реалізації національної антикорупційної політики в Україні: особливості нормативного забезпечення. *Jurnalul juridic național: Teorie și practică*. Septembrie, 2018. С. 74–77.
23. Ростовська, Карина Валеріївна. Адміністративно-правові основи державної антикорупційної політики в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 (081 – Право); Дніпропетровський національний університет внутрішніх справ. – Дніпро, 2019. – 38 с.
24. Славицька А.К. Адміністративно-правове забезпечення реалізації антикорупційної політики в Україні: поняття та ознаки. *Нове українське право*. Вип. 2, 2022. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.15>
25. Зарембський Ю. Антикорупційна політика держави: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4. С. 276–281.
26. Кікалішвілі М.В. Удосконалення стратегії й тактики протидії корупційній злочинності. *Київський юридичний журнал*. 2022. Вип. 2. DOI <https://doi.org/10.32782/kj-2022-2.03>
27. Нонік В.В. Інформаційно-комунікаційний інструментарій антикорупційної політики України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 8. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.8.99
28. Биков Р.Ю. Державна антикорупційна політика України: стан, проблеми та перспективи законодавчого вдосконалення. *Наукові перспективи*. № 1(7). 2021. С. 21–32. [https://doi.org/10.32689/2708-7530-2021-1\(7\)-21-33](https://doi.org/10.32689/2708-7530-2021-1(7)-21-33)
29. Загальна теорія держави і права: навч. посіб.; за ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінком, 2002. 320 с.

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПЛАНУВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ
ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СИЛ ОБОРОНИ****CURRENT ISSUES OF PLANNING THE APPLICATION OF UNITS OF THE STATE
BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF THE DEFENSE FORCES**

Карасьов Д.Л., старший викладач кафедри національної безпеки та управління
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Осінський О.О., слухач факультету підготовки керівних кадрів
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті досліджено проблемні питання пов'язані із плануванням застосування підрозділів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) в системі сил оборони під час відсічі збройної агресії. Проаналізовано законодавче підґрунтя залучення підрозділів прикордонного відомства до заходів пов'язаних із обороною держави. Досліджено сучасний підхід до планування та застосування підрозділів прикордонного відомства у системі сил оборони, неврегульованість положень нормативно-правових актів у даній сфері, практичні можливості залучення підрозділів охорони державного кордону до виконання покладених завдань у системі сил оборони. Питання застосування прикордонних підрозділів у системі сил оборони повинно врахувати особливості покладених функцій, компетенції особового складу, наявність відповідних сил та засобів, відповідати загальнодержавній концепції залучення елементів державного апарату до оборони держави.

Планування застосування підрозділів ДПСУ, повинно ґрунтуватися на об'єктивних спроможностях виконання поставлених завдань у системі сил оборони, врахувати наявний досвід, вихідні можливості, сприяти утворенню єдиної системи управління та взаємодії із відповідними органами військового управління Збройних Сил України (далі – ЗСУ) під час залучення підрозділів прикордонного відомства до заходів пов'язаних з обороною держави.

Тема дослідження застосування підрозділів ДПСУ в системі сил оборони є актуальною, тому що вона займає важливе місце в реалізації державної політики у сфері державної безпеки, сприяє створенню єдиного підходу до планування застосування підрозділів прикордонного відомства у заходах із забезпечення оборони держави.

Запропоновано шляхи вирішення проблемних питань щодо: 1) планування застосування підрозділів ДПСУ у системі сил оборони; 2) порядку залучення прикордонних підрозділів до виконання завдань пов'язаних із збройною відсіччю; 3) нормативно-правової врегулювання планування застосування підрозділів ДПСУ з метою підвищення ефективності застосування підрозділів прикордонного відомства.

Ключові слова: сили оборони, сектор безпеки і оборони, державна безпека, національна безпека, захист державного кордону, охорона державного кордону.

The article examines problematic issues related to the planning of the use of units of the State Border Service of Ukraine (hereinafter referred to as the State Border Service of Ukraine) in the system of defense forces during the repulsion of military aggression. The legal basis for the involvement of units of the border department in repelling armed aggression is analyzed. The modern approach to the planning and application of units of the border department in the system of defense forces, the irregularity of the provisions of normative legal acts in this area, the practical possibilities of involving the units of state border protection in the performance of assigned functions in the system of defense forces have been studied. The issue of the use of border units in the system of defense forces should take into account the specifics of the assigned functions, the competence of personnel, the availability of appropriate forces and means, and correspond to the national concept of involving elements of the state apparatus in the defense of the state.

The planning of the use of units of the DPSU should be based on the objective capabilities of performing tasks in the system of the defense forces, take into account the available experience, initial capabilities, contribute to the formation of a unified system of management and interaction with the relevant military management bodies of the Armed Forces of Ukraine (hereinafter – the Armed Forces of Ukraine) during engagement units of the border department to measures related to the defense of the state.

The topic of research on the use of units of the DPSU in the system of the defense force is relevant, because it occupies an important place in the implementation of state policy in the field of state security, contributes to the creation of a unified approach to planning the use of units of the border department in measures to ensure the defense of the state.

Ways to solve problematic issues are proposed regarding: 1) planning the use of units of the DPSU in the system of defense forces; 2) the procedure for the involvement of border units in the performance of tasks related to armed repulse; 3) regulatory regulation of the planning of the use of units of the DPSU in order to increase the efficiency of the use of units of the border agency.

Key words: defense forces, security and defense sector, state security, national security, protection of the state border, protection of the state border.

Вступ. З початком повномасштабної військової агресії російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Указом Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» терміном на 90 днів по всій території України введено правовий режим воєнного стану який продовжений у визначеному законом порядку та діє станом на сьогодні [1–11, ст. 1].

Військова агресія російської федерації проти України створила реальну загрозу втрати державного суверенітету та територіальної цілісності України, оборона держави вимагала комплексного та оперативного впровадження політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організа-

ційних заходів з метою забезпечення державної та національної безпеки [12, ст. 2].

Законом України № 2952-IX від 24.02.2023 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України» внесено зміни до законодавчих актів, які частково унормовують питання реалізації загальнодержавної політики у сфері охорони та захисту державного кордону [13, ст. 1]. Відповідно до даного законодавчого акту змінено підхід щодо планування застосування прикордонних підрозділів у різних умовах обстановки, яка складається на державному кордоні, уточнено повноваження ДПСУ, ЗСУ та інших складових сектору безпеки і оборони держави щодо охорони та захисту державного кордону, визначено поняття «прикриття державного кордону», уточнено порядок залучення підрозділів ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів до виконання завдань у разі введення посиленої охорони (прикриття) державного кордону.

Разом з тим, остаточного підходу у плануванні застосування прикордонних підрозділів станом на сьогодні не існує. Норми матеріального права створюють юридичну невизначеність та порушують принцип «передбачуваності застосування закону» під час виконання заходів пов'язаних із обороною держави, не деталізують порядок та форми залучення прикордонних підрозділів до завдань які стоять перед системою сил оборони.

Метою статті є дослідження і аналіз проблем нормативного врегулювання планування застосування підрозділів ДПСУ у системі сил оборони, сучасний підхід застосування прикордонних підрозділів у системі сил оборони, ризики які можуть виникати в результаті недосконало створених законодавчих актів у сфері охорони та захисту державного кордону, а також визначення шляхів вирішення висвітленої проблематики, удосконалення концептуального підходу у плануванні застосування підрозділів прикордонного відомства у системі сил оборони.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Планування підрозділів ДПСУ в системі сил оборони найбільш детально досліджено у роботах В. П. Горбуліна та А. Б. Качинського [14, ст. 213–215]. З позиції системного підходу планування застосування сектору безпеки та оборони досліджено в роботах О. О. Резнікової [15, ст. 10–11], Г. П. Ситник [16, ст. 125–128].

Вагомий науковий внесок у дослідженнях та розробку підходів до розвитку системи національної та прикордонної безпеки, зробили відомі науковці як: В. М. Телелім, В. І. Єфіменко, П. А. Мінеєв [17, ст. 3–7], О. О. Морохов, Г. А. Магась [18, ст. 35–41], А. Б. Мисик, А. В. Бартко, Д. В. Софіян [19, ст. 60–64].

Враховуючи аналіз проведених наукових досліджень, теоретичні положення викладені у висвітлених публікаціях слід дійти до висновку, що проблема планування застосування прикордонних підрозділів у системі сил оборони є недостатньо вирішеною, не містить єдиного, комплексного підходу та потребує подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава у якій визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України, законами України. ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення, який здійснює свою діяльність ґрунтуючись на нормах Конституції України та законів України, покладення завдань і обов'язків на особовий склад ДПСУ, які не передбачені законами України забороняється.

Відповідно до статті 19 Закону України від 03.04.2003 № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України» на ДПСУ покладаються обов'язки «правоохоронного» та «військового» характеру. Обов'язки «правоохоронного характеру» передбачають виконання заходів із забезпечення охорони державного кордону, виявленні, припиненні та запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції ДПСУ. Обов'язки «військового характеру» передбачають виконання комплексу заходів спрямованих на безпосередню участь підрозділів ДПСУ у захисті державного кордону, участь у забезпеченні державної безпеки, територіальної оборони у системі сил оборони, здійсненні інших заходів спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави [20, ст. 8].

Відповідно до Закону України «Про державний кордон України», законодавцем розмежовано повноваження щодо здійснення координації діяльності із захисту державного кордону України утворених відповідно до законів України

військових формувань та правоохоронних органів, у різних умовах обстановки, яка складається на державному кордоні: 1) у мирний час, а також поза ділянками державного кордону України, прикриття державного кордону України здійснюється – ДПСУ; 2) у межах ділянок державного кордону України в районах ведення воєнних (бойових) дій, визначених Головнокомандувачем Збройних Сил України, – відповідним військовим командуванням; 3) у межах ділянок державного кордону України, на яких відповідно до цього Закону здійснюється прикриття державного кордону України, – органом військового управління ЗСУ [21, ст. 2–4].

Аналізуючи вищезазначені законодавчі акти, ми можемо зробити висновок, що планування застосування підрозділів прикордонного відомства у системі сил оборони не є чітко структуризованим, та нормативно збалансованим. Прикордонне відомство не є самостійним суб'єктом забезпечення захисту державного кордону України під час виконання завдань з оборони держави, координація діяльності здійснюється відповідними органами військового управління, у зв'язку із чим, існує необхідність деталізувати завдання, які покладаються на прикордонне відомство під час відсічі військової агресії на законодавчому рівні.

Законом України від 21.06.2018 № 2469-VIII «Про національну безпеку України» розмежовано повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони враховуючи функції які на них покладаються, визначено систему командування та координації сил безпеки та оборони України, запроваджено підхід щодо планування органів, які функціонують у секторі національної безпеки та оборони. Функції та повноваження складових сектору безпеки і оборони визначаються законодавством України. Діяльність ДПСУ спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністерство внутрішніх справ України. ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення, що реалізує державну політику лише у сфері охорони державного кордону України.

Відповідно до чинного законодавства під поняттям «сили безпеки» розуміють сукупність правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України. «Сили оборони» включають в себе Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави [24, ст. 3].

Аналізуючи вищезазначені норми права, ми можемо спостерігати, що законодавцем не здійснено диференціювання кожного органу до «сил безпеки» чи «сил оборони», але одним із ключовим факторів віднесення кожного конкретного органу до визначеної складової є виконання покладених функцій. Законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту державного кордону України» № 7475 від 19.06.2022 було запропоновано змінити концептуальний підхід застосування прикордонних підрозділів прикордонного відомства у різних умовах обстановки, покласти функції оборони України [23, ст. 3]. Частина шосту статті 18 Закону України «Про національну безпеку України» було викладено у наступній редакції: «ДПСУ як правоохоронний орган спеціального призначення входить до складу сил безпеки, а як військове формування – до складу сил оборони сектору безпеки і оборони України». Однак, запропоновані зміни були піддані критиці з боку Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, визнані такими що порушують загальні принципи права та в подальшому були відхилені.

Запропонований статус ДПСУ «як військового формування» не відповідав існуючому правовому статусу прикордонного відомства, який визначений у абзаці першому статті 18 Закону України «Про національну безпеку України», та у Законі абзаці першому частини першої статті 6, відповідно до яких ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення. Слід зауважити, що наявність «подвійного» статусу у одного органу одночасно: як «правоохоронний орган спеціального призначення», і як «військове формування», порушує вимоги статті 17 Основного Закону України, у яких інституційно розмежовано ЗСУ та інші військові формування та правоохоронні органи держави. Також запропоновано внести зміни щодо покладення функцій на прикордонне відомство у частині, що стосується оборони України, а саме «участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також в обороні держави відповідно до закону». Разом з тим, дані пропозиції були відхилені у кінцевій редакції запропонованих змін у зв'язку із відсутністю обґрунтувань щодо можливості подальшої реалізації даних норм права [24, ст. 2].

Відповідно до змін до законодавчих актів щодо захисту державного кордону України внесено зміни у Закон України «Про оборону України», прикордонні загони та/або загони морської охорони ДПСУ залучаються визначені у встановленому порядку відповідними органами військового управління ЗСУ. Однак, станом на сьогодні порядок застосування прикордонних підрозділів у системі сил оборони законодавчо не визначений, перелік завдань, які покладаються на прикордонне відомство у системі сил оборони на період збройної відсічі не регламентований на законодавчому рівні.

Слід зазначити, що запропонований курс та абсолютна заміна загальнодержавної політики у сфері охорони та захисту державного кордону спрямована виключно за виконання обов'язків «військового характеру» прикордонним відомством не забезпечує євроінтеграційному курсу держави, створює ризики щодо ефективного впровадження Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 687-р (із змінами внесеними згідно з Розпорядженням КМУ № 660-р від 21.07.2023) [25, ст. 2–4], виконання національних зобов'язань з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода) [26, ст. 113].

Враховуючи вимоги Стратегії національної безпеки України затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [27, ст. 2–5], фундаментальні положення даного нормативно-правового акту ґрунтуються на забезпеченні суспільного розвитку, європейській та євроатлантичній інтеграції. Реалізація цих пріоритетів забезпечується за напрямками повної імплементації Угоди, та модернізації її параметрів там, де необхідно, за результатами всебічного огляду досягнення цілей Угоди, з метою набуття повноправного членства України у Європейському Союзі (далі – ЄС).

Окрім того, одним з пріоритетних напрямком української зовнішньої політики процесу інтеграції України до ЄС є адаптація національного законодавства до законодавства ЄС, створення відповідної правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього.

Враховуючи вищевикладене, слід дійти до висновку що відсутність законодавчо врегульованого підходу планування застосування прикордонних підрозділів створює потенційні ризики щодо забезпечення якісного захисту державного кордону. Відсутність загальнодержавної доктрини застосування підрозділів прикордонного відомства створює загрозу для державної безпеки, унеможлиблює на законодавчому рівні виконувати завдання з оборони держави в якості окремого суб'єкта відсічі збройної агресії, утворює розбіжність із поставленими цілями у частині загальнодержавної євроінтеграції, інтегрованого управління кордонами.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Під час дослідження охарактеризовано сучасний варіант планування застосування підрозділів ДПСУ у системі сил оборони, висвітлено проблемні питання врегулювання даного процесу, запропоновано шляхи вирішення.

З метою удосконалення планування застосування підрозділів ДПСУ у системі сил оборони пропонується: 1) опрацювати доктрину планування застосування прикордонних підрозділів у системі сил оборони на загальнодержавному рівні; 2) здійснити відповідні розрахунки можливостей залучення сил та засобів підрозділів ДПСУ до виконання завдань з оборони держави; 3) деталізувати порядок залучення та завдання для підрозділів прикордонного відомства під час виконання заходів із збройної відсічі на законодавчому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>;
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
3. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 14.03.2022 № 133/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#n5>
4. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 18.04.2022 № 259/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259/2022#n5>
5. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 17.05.2022 № 341/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#n5>
6. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 12.08.2022 № 573/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573/2022#n5>
7. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 07.11.2022 № 757/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757/2022#n5>
8. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 06.02.2023 № 58/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58/2023#n5>
9. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 01.05.2023 № 254/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/2023#n6>
10. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26.07.2023 № 451/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451/2023#n2>
11. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 06.11.2023 № 734/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734/2023#n2>
12. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України: Закон України від 24.02.2023 № 2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#Text>
14. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: Монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський від 26.01.2011. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-07/Gorbulin_Kachynsky-e2dd0.pdf

15. Проблеми планування у сфері національної безпеки України : Наукова стаття Стратегічна панорама № 1–2, 2020. URL: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/download/101/101/>
16. Державне управління у сфері національної безпеки (Концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник Ситник Г.П. Національна академія державного управління при Президентові України. URL: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/Derzhavne-upravlinnya-u-sferi-natsionalnoyi-bezpeki.pdf>
17. До питання розробки та імплементації плану оборони України: Наукова стаття Національний університет оборони України імені Івана Черняховського . URL: <http://nio.nuou.org.ua/article/view/239023/281776>
18. Концептуальні засади стратегічного планування у сфері безпеки державного кордону України: Наукова стаття, аспекти публічного управління. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/732/708>
19. Аналіз науково-методичного апарату планування оперативно-службових дій підрозділів Державної прикордонної служби України: Наукова стаття Journal of Scientific Papers «Social Development and Security», Vol. 11, No. 2, – 2021 від 30.04.2021. URL: <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/287/33>
20. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>
21. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
22. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
23. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту державного кордону України»: проект Закону України від 19.06.2022 №7475. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1350604>
24. Зауваження до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України (реєстраційний № 7475): Зауваження до проекту Закону України Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1560287>
25. Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, Перелік від 24.07.2019 № 687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p#Text>
26. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

КАТЕГОРІЯ БЕЗПЕКИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

SECURITY CATEGORY AS A SUBJECT OF GENERAL THEORETICAL ANALYSIS

**Коба М.М., доктор філософії в галузі права, доцент,
старший викладач кафедри правового забезпечення діяльності Національної гвардії України
Київський інститут Національної гвардії України**

**Коба О.В., к.пед.н., старший дослідник,
доцент кафедри управління підрозділами Національної гвардії України
Київський інститут Національної гвардії України**

Статтю присвячено теоретико-правовій характеристиці категорії безпеки. Доведено, що безпека є складним соціально-політичним феноменом, який об'єктивується у основних сферах суспільного життя (право, соціально-економічні, міжнародні відносини, екологія, інформатика), та проявляється на багатьох рівнях. Категорія безпеки бере свій початок на найдавніших етапах розвитку людства і набуває особливого значення в умовах новітніх загроз військово-політичного характеру в Україні і світі.

Установлено, що усвідомлення проблем безпеки не можливе поза аналізом діалектики зазначеного феномену та пов'язаних з ним систем. Доведено, що попри те, що поняття безпеки вивчається у площині філософської, соціологічної, юридичної наук, об'єктивний його аналіз, з огляду на необхідність забезпечення безпеки на особистісному, регіональному та універсальному рівні, здатна забезпечити лише теоретико-правова наука.

Обґрунтовано, що за сучасних умов має місце зміна вектору безпеки, зокрема, шляхом відмови від одностороннього сприйняття зазначеного феномену до визнання його загальноцілісній цінністю та пріоритетним багаторівневим процесом захисту людини і суспільства з боку держави, самого суспільства та міжнародної спільноти.

Установлено, що у найширшому розумінні безпеку трактують як стан суб'єкта чи системи, для яких властиві відсутність потреби захисту, відсутність загроз. Як предмету вивчення, безпека характеризується плюралізмом теоретико-методологічних підходів до її розуміння, що ґрунтуються, передовсім, на різниці світоглядних позицій щодо змісту безпеки, складових її структуро-системи, особливостей функціонування.

Доведено, що у контексті філософії права безпеку найчастіше розглядають з позицій онтологічного, гносеологічного, аксіологічного, антропологічного підходів. Визначено, що найбільш продуктивними підходами до розуміння безпеки як соціальної інституції є статичний (ґрунтується на визначеності стану захищеності певного суб'єкта/об'єкта) та діяльнісний (ґрунтується на ідеї обумовленості стану безпеки рівнем протидії загрозам, методами і засобами їх реалізації). Обґрунтовано доцільність виділення у межах діяльнісного підходу: а) діяльності, що сприяє збереженню функцій суб'єкта; б) діяльності щодо виявлення та нейтралізації небезпек; в) діяльності щодо відтворення характеристик суб'єкта, що зазнали шкоди в результаті дії чинників небезпеки.

Доведено, що *структуро-систему* категорії безпеки складають: а) у якості базового компоненту – суб'єкт/об'єкт (система суб'єктів чи об'єктів); б) у якості статичного компоненту – стан, що характеризується відсутністю загроз для існування та розвитку зазначених суб'єктів/об'єктів; в) у якості динамічного компоненту – діяльність щодо протидії чинникам небезпеки.

Визначено, що перспективними напрямками у вивченні категорії безпеки є проблеми її співвідношення із поняттями національної, суспільної, державної безпеки, а також проблеми трансформації змісту зазначених понять в умовах загроз і викликів військово-політичного характеру.

Ключові слова: безпека, категорія безпеки, методологічний підхід, теоретичне дослідження, структуро-система безпеки.

The article is devoted to the theoretical and legal characteristics of the security category.

It has been proven that security is a complex socio-political phenomenon, which is objectified in the main spheres of public life (law, socio-economic, international relations, ecology, informatics), and manifests itself at many levels. The security category originates from the earliest stages of human development and acquires special importance in the context of the latest threats of a military and political nature in Ukraine and the world.

It was established that the awareness of security problems is not possible without analyzing the dialectics of the mentioned phenomenon and related systems. It is proven that despite the fact that the concept of security is studied in the field of philosophical, sociological, and legal sciences, its objective analysis, given the need to ensure security at the personal, regional and universal level, can only be provided by theoretical and legal science.

It is substantiated that under modern conditions there is a change in the vector of security, in particular, by abandoning the one-sided perception of the mentioned phenomenon to recognizing it as a universal civilizational value and a priority multi-level process of protection of man and society by the state, society itself and the international community.

It has been established that in the broadest sense, security is interpreted as the state of a subject or system, which is characterized by the absence of the need for protection, the absence of threats. As a subject of study, security is characterized by the pluralism of theoretical and methodological approaches to its understanding, which are based, first of all, on the difference in worldview positions regarding the content of security, the components of its structural system, and the peculiarities of functioning.

It is proven that in the context of the philosophy of law, security is most often considered from the standpoint of ontological, epistemological, axiological, and anthropological approaches. It was determined that the most productive approaches to understanding security as a social institution are static (based on the certainty of the state of security of a certain subject/object) and active (based on the idea that the state of security is conditioned by the level of countermeasures against threats, methods and means of their implementation). The expediency of selection within the framework of the activity approach is substantiated: a) activities that contribute to the preservation of the subject's functions; b) activities related to identifying and neutralizing hazards; c) activities related to the reproduction of the characteristics of the subject that suffered damage as a result of the action of the danger factors.

It is proven that the structural system of the security category consists of: a) as a basic component – subject/object (system of subjects or objects); b) as a static component – a state characterized by the absence of threats to the existence and development of the specified subjects/objects; c) as a dynamic component – activities related to countering danger factors.

It was determined that promising directions in the study of the security category are the problems of its correlation with the concepts of national, public, and state security, as well as the problems of transforming the content of these concepts in the conditions of threats and challenges of a military-political nature.

Key words: security, security category, methodological approach, theoretical research, security structural system.

Утвердження України як демократичної, незалежної та суверенної держави пов'язане, насамперед, із забезпеченням її національної і державної безпеки. Надзвичайні виклики та загрози військово-політичного характеру, що постали перед Україною у зв'язку із збройною агресією російської федерації, обумовили необхідність переоцінки підходів до розуміння категорії безпеки, з метою вироблення нових, більш ефективних механізмів її забезпечення.

Наукові напрацювання, пов'язані з різними аспектами безпеки, складають чималий масив вітчизняної наукової літератури, проте якісних загальнотеоретичних досліджень категорії безпеки, виконаних з позицій юридичної науки, не так уже і багато. Так, концептуальні засади національної безпеки України аналізувалися О. П. Дзюбанем [1; 2], В. П. Горбуліним, А. Б. Качинським [3], С. Г. Гордієнком [4; 5], І. Ф. Коржом [6]. Проблеми забезпечення національної безпеки України у контексті геополітичних трансформацій та розвитку громадянського суспільства розробляли М. М. Пендіора [7] та В. В. Башук [8]. Адміністративно-правові основи забезпечення національної безпеки України були предметом розгляду у працях В. А. Ліпкана [9; 10; 11]. Теоретичні засади права національної безпеки розробляли П. П. Богущий [12; 13; 14], О. В. Корнієвський [15], В. П. Павленко [16], Д. Г. Павленко, Ю. В. Семенюк, Ю. М. Лисецький [17] та ін. Також проблеми безпеки вивчали представники зарубіжної соціологічної науки, зокрема, Р. Глен, Ф. Каппен, Р. Ньюсон, Дж. Шерр, Ф. Хофман та ін.

Проте, багатовимірність безпеки, а також новітні виклики, що постали як загроза існуючій системі безпеки в Україні та світі, зумовлюють необхідність удосконалення методологічних і теоретичних засад категорії безпеки та інших, пов'язаних із зазначеним, категорій і понять.

Метою статті є: аналіз основних підходів до розуміння безпеки як філософської, соціологічної та правової категорії; розкриття змісту виділених підходів; обґрунтування елементів системо-структури категорії безпеки.

Виклад основного матеріалу. Потреба забезпечення безпеки належить до основних мотивів діяльності суспільства. Генеза безпеки бере свій початок у самій природі існування людини, її біологічному інстинкті самозбереження. На початкових етапах соціального співжиття безпека стала головним чинником виживання *homo sapiens* як біологічного виду. Протягом усієї історії людство намагається захистити себе від чинників можливої руйнації усталених форм життя, розробляючи для цього ті чи інші безпекові механізми. Як слушно зазначає з цього приводу Т. Подковенко, «безпеку варто розглядати в якості тієї універсальної цінності, яка стоїть нескінченної кількості суб'єктів, хоча найбільше значення має безпека особистості, соціальної групи і держави. Якщо відсутні загрози безпеці, це створює для людини відчуття впевненості, а тому формує умови для мирного існування, самореалізації та постійного розвитку» [18, с. 13].

Поняття безпеки носить конкретно історичний характер і пов'язане з усіма формами і напрямками взаємодії у системі соціальних і правових відносин. Протягом людської історії поняття «безпеки» розвивалося, набувало нового змісту. Максимально близько до сучасного розуміння категорії безпеки підійшли такі представники європейської філософської і правничої думки, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін. Саме у період пізнього Середньовіччя та Нового часу набув популярності основний методологічний підхід щодо розуміння безпеки – а саме, як стану спокою та відсутності загроз. Проте, поглиблення теоретичних засад безпеки продовжує залишатися актуальним, оскільки у світі виникають все нові і нові виклики існуючим системам безпеки, а механізми її забезпечення не завжди працюють на упередження. Відповідно, питання кваліфікації та змісту існуючих підходів до розуміння категорії безпеки є важливим і своєчасним.

Аналіз підходів до розуміння категорії безпеки почнемо зі звернення до статті юридичної енциклопедії, яка глумачить зазначене поняття як «стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і стійкого розвитку, а на їх основі – можливість надійного захисту всіх її елементів (підсистем, сфер, об'єктів) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій» [19, с. 42].

Узагальнюючий аналіз літератури, присвяченої поняттю безпеки, дозволяє стверджувати, що найчастіше її розглядають як філософську, соціологічну та правову категорію, використовуючи критеріями для її типологізації або зміст чинника, що об'єктивує загрозу, або сфера суспільного життя, що потребує захищеності, або рівень її реалізації.

З позицій *філософії права*, безпеку розглядають як форму і спосіб існування будь-якого правового явища. Безпеку соціуму (національну, державну) у більшості випадків позиціонують як пов'язану з категорією загального блага суспільну цінність, що проявляється в основних сферах суспільного життя, зокрема, правій, економічній, політичній, інформаційній, екологічній тощо. У зазначеному розумінні безпека виступає необхідною передумовою суспільного розвитку та головною метою діяльності держави. Розкриваючи філософську природу безпеки, зазвичай акцентують на її пов'язаності із об'єктивно існуючим началом у природі речей, механізмом самозбереження високоорганізованих організмів, зокрема, тоді, коли такий організм транслює у навколишній світ значущий для нього сенс. Також у процесі розкриття філософсько-правового змісту безпеки акцентують на тому, що зазначена категорія має не абсолютне, а відносно-смілове значення, обумовлене об'єктом чи сферою її прояву. Водночас, звертаємо увагу на те, що більшість термінопонять, пов'язаних із безпекою, ґрунтуються на такій ознаці стану, як захищеність від загроз. У зазначеному контексті важливою здається думка І. Ф. Коржа про те, що «чинники небезпеки за своїм характером є об'єктивно існуючими і постійними, їх неможливо повністю нейтралізувати чи усунути, вони завжди будуть впливати на стан безпеки. Відтак, мова може йти лише про рівень їхнього впливу на оточуюче середовище та масштаби наслідків цього впливу» [20, с. 69].

Продовжуючи аналіз безпеки як предмету вивчення філософії права, погодимося з думкою В. Пивовара про те, що «безпеки не є абстрактним явищем, відірваним від конкретних умов життя. Це поняття має і у всьому проявляє свій конкретний зміст виходячи з конкретних обставин і ситуації, соціальних умов. Вона виступає як потреба людського існування взагалі, як потреба існування особи, нації, держави зокрема, тому що її функціонування пов'язано з задоволенням найважливішої потреби людини і суспільства – безпеки існування. Безпека асоціюється із самою можливістю життя, його збереженням і захистом від загроз, розуміється як цінність і критерій розвитку, пов'язана з усвідомленням комплексного та системного підходу до проблем безпеки» [21, с. 80]. Зазначені характеристики безпеки, вочевидь, обумовлюють її вивчення в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, антропологічному та інших вимірах.

Розкриваючи *онтологічний зміст* безпеки, дослідники, як правило, виходять із пов'язаності стану безпеки із станом небезпеки. Як слушно зазначає з цього приводу І. Ф. Корж, «особливість феномена безпеки, як і небезпеки, полягає в тому, що він виникає та існує як форма суб'єктивного визначення. За своєю сутністю феномен безпеки є суб'єктивним рефлексивним визначенням (оформленням) існування, опосередкованого відсутністю небезпеки» [22, с. 9–10]. На думку Г. П. Ситника, онтологічний аспект безпеки полягає в тому, що безпека існує в загальній структурі буття (існування) об'єктів реального світу

(перебуває в різних формах, які відображають оптимальні умови їх життєдіяльності, за яких мінімізовані небезпеки природної визначеності буття (існування) указаних об'єктів) [23, с. 20].

У межах аксіологічного підходу зміст безпеки пов'язується з тим, що безпека посідає визначальне місце в низці найважливіших людських цінностей, таких як добро, істина, краса тощо, і має ціннісну значущість для багатьох поколінь людей [24, с. 60–62]. Продуктивність аксіологічного підходу полягає у тому, що він обумовлює можливість осмислення безпеки не лише як суспільної цінності як такої (самоцінності), а й розкриває значення безпеки як інструменту, за допомогою якого забезпечуються інші суспільні блага і цінності.

Антропологічний підхід до розуміння безпеки, як видно з його назви, орієнтує дослідників на «людиновимірність» зазначеного поняття, визнання того, що основним змістом безпеки є захист людини і суспільства, а пріоритетним завданням організованої діяльності – забезпечення безпеки як загальнолюдської цінності. Прихильники антропологічного підходу вважають, що основним суб'єктом безпеки є людина, а головним гарантом – держава, яка може застосовувати навіть примусові заходи для її забезпечення.

Гносеологічний аспект безпеки здебільшого пов'язують із безпосередніми особливостями її пізнання, оскільки в процесі історичного розвитку людина пізнає безпеку через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню навколишнього світу (природи).

Зазначимо, що у процесі здійснення філософсько-правових досліджень використовують також інші теоретико-методологічні підходи до категорії безпеки, проте основними є онтологічний, аксіологічний, антропологічний та гносеологічний.

2. У межах соціологічних досліджень безпеку найчастіше позиціонують як поняття, що означає: а) відсутність загрози життю, здоров'ю людей, майну, тваринам, рослинам і довкіллю; б) стан стабільності та спокою, який дає можливість громадянам користуватися правами та виконувати реалізовувати обов'язки; в) відсутність ризику та нестабільності як несприятливих чинників суспільного розвитку. На думку І. Ф. Коржа, «безпека» в соціальному розумінні означає «збалансований стан функціонування соціальних (людина, держава, світове співтовариство), антропогенних, природних та інших систем, за якого людина спроможна своєчасно виявляти та мінімізувати негативний вплив наявних та потенційних загроз або уникнути їх та зберегти систему своїх цінностей, забезпечувати подальший їх розвиток» [20, с. 71]. В. М. Кузьомко, характеризуючи безпеку як соціальну інституцію, виділяє два основних підходи до її розуміння – *статичний* і *діяльнісний* [25, с. 30]. У межах *статичного* підходу більшість авторів розглядають безпеку у статичному стані, об'єктивному («прив'язуючи» зазначене поняття до певного об'єкта) чи суб'єктивному (як характеристику суб'єкта), або певний стан захищеності, тобто, психологічного сприйняття стану відсутності загроз. *Діяльнісний* підхід ґрунтується на ідеї про те, що безпека чи небезпека тієї чи іншої системи (суб'єкта) не залежить від умов зовнішнього середовища, а обумовлюються рівнем протидії загрозам, методами і засобами їх реалізації. Прихильники зазначеного підходу вважають, що безпеку слід розглядати через призму людського розвитку – зокрема, у контексті здатності людини чи суспільства у цілому організовувати діяльність щодо протидії загрозам. У межах діяльнісного підходу, своєю чергою, можна виділити розуміння безпеки як: а) діяльності, що сприяє збереженню функцій суб'єкта; б) діяльності щодо виявлення та нейтралізації небезпек; в) діяльності щодо відтворення характеристик суб'єкта, що зазнали шкоди в результаті дії чинників небезпеки.

Характеризуючи безпеку як *соціальний* феномен, більшість дослідників наголошують на тому, що усвідомлення стану відсутності небезпек відбувається як на чуттєвому, так і на раціональному рівнях. Відчуття безпеки, комфортного перебування, самозахисту сприяє усвідомленим діям щодо формування системи захисту та розширення його змісту. Безпеку таким чином, позиціонують як усвідомлений на раціональному та ірраціональному рівні динамічний процес, що залежить, передовсім, від рівня розвитку суб'єкта, а також від таких показників його особистості як почуття, настрої, переважаюче світосприйняття. Тому правомірною є постановка питання щодо виявлення і розкриття сутнісних характеристик безпеки як соціально-психологічного явища, таких як самозбереженість, забезпеченість, стабільність, гарантованість. У зв'язку із зазначеним В. Пивовар та С. Драчук цілком слушно зазначають, що «у практичній діяльності (в сфері політичній, економічній, правовій, культурній) це проявляється в стані захищеності від загроз, нарощування потенціалу безпеки існування, зміцнення надійності, поліпшенні системи захисту, створенні гарантій безпеки для розвитку соціальної системи» [21, с. 78].

Крім зазначеного, у контексті соціологічних досліджень, категорія безпеки розглядають також: а) як сферу життєдіяльності; б) як сукупність чинників, що забезпечують розвиток держави; в) як національні звичаї і традиції; г) як культурно-історичний феномен.

У контексті теоретико-правової науки під безпекою найчастіше розуміють умови, в яких перебуває складна система, коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до даної складної системи у відповідності до наявних, на даному етапі, потреб, знань та уявлень [26, с. 267].

Аналізуючи складові поняття безпеки, фахівці у галузі юридичних наук по-різному підходять до вирішення зазначеного питання. Так, Т. Подковенко, розглядаючи безпеку як загальне благо та універсальну цінність для особистості, соціальної групи, держави, до її основних компонентів відносить: а) відсутність загроз; б) почуття впевненості та можливості вільного розвитку; в) створення найкращих умов для мирного існування та самореалізації [18, с. 13]. Натомість, Г. В. Назарова та А. А. Дем'яненко основними складовими поняття безпеки вважають: а) стан явища (родовий компонент); б) суб'єкта безпеки (те, на що чиниться вплив); в) мету безпеки; г) фактори (чинники) впливу на неї (тобто, загрози); г) заходи із забезпечення захисту [27, с. 110].

Узагальнюючий аналіз змісту зазначених та інших відображених у літературі дефініцій безпеки, а також застосування статичного та діяльнісного підходу до її розуміння, дозволяє до основних *структурно-системних елементів* категорії безпеки віднести: а) у якості базового компоненту – суб'єкт чи об'єкт (система суб'єктів чи об'єктів); б) у якості статичного компоненту – стан, що характеризується відсутністю загроз для існування та розвитку зазначених суб'єктів чи об'єктів; в) у якості динамічного компоненту – діяльність щодо організації протидії чинникам небезпеки.

Категорія безпеки знаходить своє відображення у статтях нормативно-правових актів національного законодавства. Його аналіз свідчить про наявність низки термінів, що слугують для розмежування видів (рівнів, сфер) безпеки, зокрема, таких як: національна, державна, воєнна, міжнародна, інформаційна, екологічна тощо безпека. Нормативно-правові акти національного законодавства трактують безпеку як: а) відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання будь-якої шкоди життю, здоров'ю, майну громадян, а також навколишньому природному середовищу; б) властивість об'єкта забезпечувати відсутність невинуватого ризику будь-якому об'єкту

чи системі об'єктів; в) комплекс заходів, а також людські та матеріальні ресурси, призначені для захисту від актів незаконного втручання чи інших протиправних посягань у їх існування чи діяльність. У цілому, зазначене корелюється із визначеною вище структуро-системою категорії «безпека», що передбачає виділення сутнісної, суб'єктно-об'єктної, статичної та динамічної складової.

Найбільш повно у національному законодавстві відображено поняття національної безпеки. Зокрема, у Законі України «Про основи національної безпеки України» [28] закріплено таке визначення поняття національної безпеки: «національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам». Нормативну та інституційну основу забезпечення безпеки в Україні, крім зазначеного Закону, складають Конституція України [29], Стратегія національної безпеки України [30], інші законодавчі і нормативні документи, що визначають правові засади діяльності держави і громадянського суспільства щодо забезпечення національної безпеки України.

З урахуванням зазначеного, можемо стверджувати, що безпека є складним соціально-політичним феноменом, що об'єктивується у багатьох сферах суспільного життя та проявляється на багатьох рівнях. Категорія безпеки має міждисциплінарний характер, є предметом постійного вивчення суспільними науками. Усвідомлення проблем безпеки неможливе поза аналізом діалектики зазначеного

феномену та систем, з якими він пов'язаний. У сучасних умовах відбувається переорієнтація вектору безпеки, зокрема відбувається перехід від традиційного одностороннього сприйняття феномену безпеки до розуміння його як складного і багаторівневого процесу, основним змістом якого є захист людини і суспільства, а основним завданням безпекової політики держави і міжнародної спільноти – забезпечення безпеки як загальнолюдської цінності.

Висновки.

1. У найширшому розумінні безпеку трактують як стан суб'єкта чи системи, що характеризується відсутністю потреби захисту, відсутність загроз.
2. Поняття безпеки вивчається у площині філософської, соціологічної, юридичної наук. Проте, максимально об'єктивний його аналіз, з огляду на необхідність розробки механізмів її забезпечення на особистісному, регіональному та універсальному рівні, здатна забезпечити лише теоретико-правова наука.
3. Як наукова категорія, безпека характеризується плюралізмом теоретико-методологічних підходів до її розуміння, які ґрунтуються, передовсім, на тій чи іншій світоглядній позиції дослідника (суб'єкта пізнання) щодо сутності та змісту безпеки, її функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави.
4. У контексті філософії права безпеку вивчають у онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, антропологічному та інших вимірах. Найбільш продуктивними підходами до розуміння безпеки як соціальної інституції є статичний, що ґрунтується на визначеності стану захищеності певного суб'єкта/об'єкта (їх систем), а також діяльнісний, що ґрунтується на ідеї обумовленості стану безпеки рівнем протидії загрозам, методами і засобами їх реалізації. У останнього доцільним є виділення розуміння безпеки як: а) діяльності, що сприяє збереженню функцій суб'єкта; б) діяльності щодо виявлення та нейтралізації небезпек; в) діяльності щодо відтворення характеристик суб'єкта, що зазнали шкоди в результаті дії чинників небезпеки.
5. Здійснений теоретико-правовий аналіз категорії безпеки дозволяє до основних її *структурно-системних елементів* віднести: а) у якості базового компоненту – суб'єкт чи об'єкт (система суб'єктів чи об'єктів); б) у якості статичного компоненту – стан, що характеризується відсутністю загроз для існування та розвитку зазначених суб'єктів чи об'єктів; в) у якості динамічного компоненту – діяльність щодо протидії чинникам небезпеки.
6. Перспективними напрямками у вивченні категорії безпеки вважаємо проблеми її співвідношення із поняттями національної, суспільної, державної безпеки, а також проблеми трансформації змісту зазначених понять в умовах загроз і викликів військово-політичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
2. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.
3. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. Київ: Інтертехнологія, 2009. 272 с.
4. Гордієнко С.Г., Доронін І.М. Державна безпека України в сучасних умовах: проблеми компетенції державних органів. Інформація і право. 2021. № 2 (37). С. 81–92. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/12_20.pdf.
5. Гордієнко С.Г. Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України. Методологічні аспекти теорії державної безпеки України та захисту інтелектуальної власності Службою безпеки України: матеріали наук.-практ. конференції (9 червня 2004 р., м. Київ). Київ: Вид-во НА СБ України. 2004. С. 70–73.
6. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових понять. Правова інформатика. 2012. № 4(36). С. 69–75. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/12kifisp.pdf>.
7. Пендюра М. М. Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія учень про державу і право. Київський нац. ун-т внутріш. справ. Київ, 2005. 20 с.
8. Башук В.В. Національна безпека держави в умовах формування громадянського суспільства: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00. 12. – філософія права; Львівський держ. ун-т внутріш. справ. Львів, 2014. 20 с.
9. Ліпкан В.А. Адміністративно-правові основи забезпечення національної безпеки України: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук: спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київський нац. ун-т внутріш. справ. Київ, 2008. 34 с.
10. Ліпкан В.А., Ліпкан О.С., Яковенко О.О. Національна і міжнародна безпека в визначеннях та поняттях. Київ: Текст, 2006. 256 с.

11. Кондратьєв Я.Ю., Ліпкан В.А. Концепція національної безпеки України: теоретико-правові аспекти зарубіжного досвіду. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 20 с.
12. Богуцький П.П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: автореф. дис. ... доктор. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Наук.-дослід. ін-т інформатики і права Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2020. 43 с.
13. Богуцький П. П. Концептуальні засади права національної безпеки України: монографія. Київ-Одеса: Фенікс, 2020. 376 с.
14. Богуцький П.П. Правова цілісність національної безпеки України: проблема міждисциплінарності. *Науковий вісник публічного і приватного права: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 5. Т. 1. С. 9–10.
15. Корнієвський О. В. Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: 36. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 21 С. 103-107.
16. Павленко В.П. Щодо визначення поняття «безпека держави»: проблеми теорії та практики у сучасних умовах України. *Нове українське право*. 2022. № 3. С. 103-110. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.15>.
17. Павленко Д.Г., Семенюк Ю.В., Лисецька Ю.М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. № 3. Том 32 (71). С. 102–107. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.3/17>.
18. Подковенко, Тетяна. Національна безпека: аксіологічний та правовий аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (25). С. 11–18.
19. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1. С. 265.
20. Корж, Ігор. Безпека: методологічні підходи до поняття. *National law journal: theory and practice*. 2019, серпень. С. 68–72.
21. Пивовар, В., Драчук, С. Філософські проблеми безпеки як методологічна основа забезпечення безпеки фондового ринку. *Правова інформатика*. 2007. № 2 (14). С. 77–82.
22. Корж І.Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України: монограф. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 384 с.
23. Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П. Національна безпека України: теорія і практика: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2007. 669 с.
24. Ситник Г.П. Природа феномену «безпека»: онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти. *Сучасні аспекти модернізації науки в Україні: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ; Великобританія, 7 листопада 2020 р.) / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової*. Київ; Великобританія: ФОП КАНДИБА Т.П., 2020. 148 с. С. 59–63.
25. Кузьомко В.М. Економічна безпека як наукова категорія. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Економіка і право*. 2010. Вип. 9. С. 29–34.
26. *Юридична енциклопедія* / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1: А-Г. 1998. – 669 с.
27. Назарова Г. В. Теоретичні аспекти визначення сутності поняття «безпека» / Г. В. Назарова, А. А. Дем'яненко: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця» (31 травня – 1 червня 2018 р.). Х.: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. С. 109–110.
28. Про Національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2469-19>.
29. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/ed19960628> (дата звернення: 17.10. 2023).
30. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України № 392/2020 від 14.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 17.10. 2023).

ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ІСНУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ

VALUATION CONCEPTS IN UKRAINIAN LEGISLATION: REASONS FOR EXISTENCE AND PROSPECTS OVERCOMING

Коломійчук А.В., студентка І курсу магістратури юридичного факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка

Юридична визначеність тлумачиться як чіткість та зрозумілість у викладенні норм права, унаслідок чого кожна особа має впевненість в розумній стабільності правових норм, передбачуваності юридичних наслідків застосування таких норм.

Наукова стаття спрямована на висвітлення проблем, пов'язаних з використанням оціночних понять у законодавстві України та пошуком шляхів їх розв'язання.

Усупереч принципу правової визначеності у правозастосуванні досить часто виникають складнощі, пов'язані з відсутністю ясності та зрозумілості змісту правових приписів. Це, своєю чергою, часто зумовлюється використанням нечітких, двозначних термінів – оціночних понять.

Існування таких термінів викликає чималу кількість проблем у застосуванні правових норм, зокрема зловживання правами та обов'язками з боку громадян та органів державної влади, в тому числі судів. Більше того, при системному неоднаковому застосуванні тієї чи іншої норми, у зв'язку із її нечіткістю, додаткового навантаження зазнає Верховний Суд, як орган, що забезпечує єдність та сталість судової практики, а у деяких випадках і Конституційний Суд України (у контексті питань конституційності нормативно-правових актів).

Всупереч існуванню проблем пов'язаних із відсутністю тлумачень таких понять та їх неоднозначністю, жодних ефективних механізмів для запобігання виникненням вказаних питань чи належного їх вирішення – не було створено.

Окрім того Україна перебуває в процесі вступу до Європейського Союзу, однією з вимог якого є гармонізація національного законодавства з законодавством Європейського Союзу, що зумовлює необхідність законодавчих змін. Відтак подолання невизначеності у законодавчій термінології є надзвичайно важливим та актуальним завданням юридичної науки і практики як для забезпечення чіткості та зрозумілості правових норм для громадян, так і для безперешкодного вступу до Європейського Союзу.

Ключові слова: оціночні поняття, законодавство, юридична визначеність, правові норми, законодавство України, терміни.

Legal certainty is interpreted as clarity and comprehensibility in the presentation of legal norms, as a result of which each person has confidence in the reasonable stability of legal norms and the predictability of the legal consequences of applying such norms.

The purpose of this article is to highlight the problems associated with the use of evaluative concepts in Ukrainian legislation and to find ways to solve them.

Contrary to the principle of legal certainty, law enforcement often encounters difficulties due to the lack of clarity and comprehensibility of the content of legal provisions. This, in turn, is often caused by the use of vague, ambiguous terms – evaluative concepts.

The existence of such terms causes a lot of problems in the application of legal norms, including abuse of rights and obligations by citizens and public authorities, including courts. Moreover, if a rule is systematically applied unequally due to its vagueness, the Supreme Court, as the body that ensures the unity and consistency of judicial practice, and in some cases the Constitutional Court of Ukraine (in the context of constitutionality of legal acts), will be under additional pressure.

Despite the problems associated with the lack of interpretations of such concepts and their ambiguity, no effective mechanisms have been established to prevent the emergence of these issues or to resolve them properly.

In addition, Ukraine is in the process of joining the European Union, one of the requirements of which is the harmonization of national legislation with the legislation of the European Union, which necessitates legislative changes. Therefore, overcoming uncertainty in legal terminology is an extremely important and urgent task for legal science and practice, both to ensure clarity and comprehensibility of legal norms for citizens and to ensure smooth accession to the European Union.

Key words: evaluative concepts, legislation, legal certainty, legal norms, Ukrainian legislation, terms.

Вступ. Україна має правову систему, що ґрунтується на принципах романо-германського права. На різних етапах свого розвитку, українське законодавство зазнавало численних змін та нововведень. У зв'язку із цим в законах та інших нормативно-правових актах міститься значна кількість оціночних понять.

Оскільки «оціночні поняття» є радше науково-популярним терміном і використовується здебільшого у науковій літературі – на законодавчому рівні відсутня дефініція означеного поняття, однак науковці приділяють достатню увагу дослідженню цього явища.

Так, О. Ю. Салманова, вважає, що під оціночними поняттями варто розуміти детально не роз'яснені законодавцем і узагальнені типові емпіричні ознаки певних правових явищ, конкретизація яких здійснюється шляхом оцінки в рамках конкретної правозастосовної ситуації на основі розсуду суб'єкта [1, с. 62–66].

З таким тлумаченням складно не погодитись, оскільки невизначені законодавцем, але застосовані у законодавстві терміни (оціночні поняття) по суті підпадають під вплив суб'єкта їх застосування. Звідси й перша проблема

існування таких термінів в українському законодавстві – ускладнене розуміння і застосування законодавства на практиці, а також можливість зловживання нормами права, у яких вживаються оціночні поняття.

В. М. Косович, дещо ширше розкриває дефініцію «оціночні поняття», розглядаючи останню як абстрактну характеристику соціальної значущості реальних або потенційних фактів виражену у юридичній нормі, що має бути неодмінно конкретизована під час його застосування чи реалізації, завдяки чому забезпечено юридичне реагування держави на всі індивідуалізовані факти, яким притаманна зафіксована у юридичній нормі значущість [2, с. 53].

Така думка видається цілком релевантною досліджуваній проблематиці та досить слушно підкреслює роль держави у розв'язанні питань дуального тлумачення законодавчих термінів.

М. П. Кучерявенко звертає увагу, що наявність оціночних понять може стати підставою для застосування розсуду з боку контролюючого органу [3, с. 39]. Видається, що внаслідок такої дискреції, можуть виникати ситуації, коли особи зазнають порушень законних прав та інтересів, або

ж навпаки відбувається нехтування певними обов'язками чи помилкове тлумачення тих чи інших свобод.

Є. М. Смичок слушно вказує, що розуміння оціночного поняття не завжди відповідає його нормативному значенню, закладеному законодавцем [4, с. 160].

Зважаючи на це, звернення осіб до суду доволі часто зумовлені саме різним тлумаченням понять (термінів), що використовуються в законодавстві, а відтак і різним розумінням тих чи інших норм.

О. В. Веренкіотова вважає, що оціночне поняття надає можливість самостійно оцінювати конкретну ситуацію та здійснювати індивідуальне піднормативне регулювання суб'єктом правозастосування [5, с. 200].

На нашу думку, наявність розбіжностей у тлумаченні законодавчих дефініцій під час правовідносин продукує завантаженість судової системи, в тому числі Верховного Суду.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення проблем, пов'язаних з використанням оціночних термінів у законодавстві України та пошук шляхів їх розв'язання.

Результати дослідження. Правова визначеність і оціночні поняття є взаємовиключними явищами. Чи може йти мова про чіткість та зрозумілість законодавства для громадян за наявності термінології, що потребує «глибшого» розуміння, а іноді експертного тлумачення? Щонайменше у зв'язку із цим можна говорити про певні зловживання. Зловживання правами, зловживання обов'язками і ще велика кількість порушень та інших деструктивних процесів, які можуть бути викликані неоднозначним тлумаченням норми або її частини.

Загальновідомо, що корупція та зловживання владою були та залишаються серйозними проблемами в Україні протягом багатьох років. Ці явища стали причиною глибоких соціально-економічних проблем та підірвали довіру громадян до державних інституцій. Низький рівень прозорості та ефективності в системі управління, відсутність ефективної системи контролю та покарання, а також корупційні схеми на різних рівнях влади сприяли поширенню цих негативних явищ. Прийняття законів та інших нормативно-правових актів, що містять в собі поняття, які мають неоднозначне тлумачення або є невизначеними, загалом – чудове підґрунтя для їх інтерпретування в корисливих цілях. Така практика є поширеною не лише серед органів державної влади. Недостатня чіткість правової норми породжує її викривлення або нівелювання громадянами та іншими особами. Таке «зловживання нормою» може відбуватися у різних формах, до прикладу: ухвалення несправедливих рішень, уникнення виконання податкових зобов'язань, нехтування правилами дорожнього руху, зловживання службовими обов'язками, а також ухилення від виконання інших правових та соціальних обов'язків.

Актуальним на момент написання статті може бути приклад внесених доповнень до Кримінального кодексу України.

3 березня 2022 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство», яким частини четверті статей 185–187, 189, та 191 КК України було доповнено новою кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою вчинення вказаних кримінальних правопорушень, а саме – їх вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану. Водночас, будь-якого розкриття змісту таких ознак законодавцем надано не було. Відтак, лише через існування в державі правового режиму воєнного стану за вчинення тривіальної крадіжки шезлонгу особа притягалась судом до найсуворішого виду кримінальної відповідальності.

Очевидно, що повторюваність та чисельність таких випадків викликала обурення в громадян та правової спільноти. Враховуючи це, одну із справ, у якій особі

інкримінували вчинення крадіжки в умовах воєнного стану, спершу було передано на розгляд Кримінального Касаційного Суду Верховного суду, а колегія суддів Кримінального Касаційного Суду Верховного суду передала справу на розгляд Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду.

Таким чином, на підставі лише одного прикладу вбачається низка проблем: застосування до особи вочевидь неспівмірного покарання; неможливість судом першої інстанції застосувати норму без її тлумачення Верховним Судом; навантаження Кримінального Касаційного Суду Верховного Суду; залучення Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду.

Оціночні поняття, особливо ті, якими можуть зловживати зустрічаються не лише у Кримінальному кодексі України, а й у низці інших законів та підзаконних актах. До прикладу, податкове законодавство теж містить достатню кількість невизначених понять, що дозволяє податковому органу іноді виходити за межі повноважень. О. Г. Глухий, аналізуючи співвідношення розсуду судді адміністративного суду й застосування оціночних понять податкового права України при вирішенні податкових спорів, зазначає, що «судді, як інтерпретатори законів, повинні поважати сформульовану в законі волю законодавця. Тому тлумачення суддями закону має залежати від дослідного його тексту та регулятивної волі законодавця» [6].

Водночас, в Україні станом на момент цього дослідження, немає жодного іншого механізму тлумачення тієї волі законодавця чи його розуміння, які він вкладав в поняття при розробці правових норм законодавства. Єдиним шляхом для тлумачення невизначених термінів, як вже було зазначено, є Верховний Суд. Крім вже згаданої навантаженості на судовому систему через існування таких «невизначень», варто також звернути увагу на комплексність проблеми, що має вияв у наступному: 1) Верховний Суд досить часто відмовляє у відкритті проваджень; 2) Верховному Суду невідомо і не може бути достеменно відомо волю законодавця та його розуміння, які він вкладає у відповідний термін; 3) У зв'язку із попередньою проблемою, за декілька років Верховний Суд може змінити свою позицію та надати інше тлумачення (роз'яснення практики правозастосування) терміну, що вже був розкритий ним раніше; 4) Строк розгляду справи у Верховному Суді може тривати місяцями або ж роками, що, своєю чергою, є ризиком виникнення нових порушень прав людини або продовження існування порушень, що виникли раніше.

Посеред іншого, досліджуючи проблеми, які породжуються оціночними поняттями неможливо, знову ж таки, не згадати про євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні.

Підписання та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інноваційного правового інструменту відкрило для нашої держави принципово нові можливості для утвердження на національних теренах елементів європейського публічного порядку з його загальнолюдськими, передусім правовими цінностями. У Преамбулі до цієї Угоди прямо зазначено, що «інтеграція України в Європейський Союз залежатиме від результатів імплементації цієї Угоди, а також забезпечення Україною поваги до спільних цінностей та досягнення зближення з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах» [7]. Фундаментальною платформою для такого зближення між Україною та державами ЄС у правовій сфері продовжує залишатися Конвенція з прав людини і основоположних свобод, яку Європейський Суд з прав людини неодноразово визначав як «установчий документ європейського публічного порядку» [8]. Вказана Конвенція містить офіційно визнані спільні для об'єднаної Європи та усього цивілізованого світу цінності і принципи, дотримання та втілення у життя яких й утворює європейський публічний порядок.

Враховуючи, що означена проблема є досить поширеною і неприпустимою для України як держави, яка претендує на вступ до Європейського Союзу та повинна відповідати стандартам на вступ – необхідний уніфікований та стандартизований підхід до її розв'язання.

Висновки. Як видається, окреслену проблему можливо розв'язати різними шляхами. Одним із таких є її **запобігання**. Він більше стосується питання **виникнення** оціночних понять у законодавстві. Так, законодавцю варто одразу розкривати зміст ключових або тих, які не є загальноприйнятими (загальнозживаними) поняттями. До того ж, до розробки законопроекту, який регулює відносини у вузьких галузях обов'язково мають залучатись профільні експерти.

Іншим механізмом для **вирішення** проблеми **існування** оціночних понять в законодавстві є створення профільного комітету при Верховній Раді України, який відповідатиме не за підготовку та доопрацювання законопроектів, а здійснюватиме моніторинг за їх застосуванням

після набрання ними чинності і реагуватиме на проблеми застосування, що носять системних характер, у тому числі використання оціночного поняття. Для розв'язання проблем, що виникли, такий комітет міг би звертатися безпосередньо до законодавця – для з'ясування та розкриття змісту відповідного терміну або ж до експерта, що володіє спеціальними знаннями в кожному конкретному випадку (за необхідності).

Створення такого комітету може покращити якість та забезпечити однозначність правових норм, сприяти їхньому ефективному застосуванню та забезпечити можливість оперативного врегулювання суперечностей чи непорозумінь у законодавстві, а також перешкоджатиме зловживанню службовими чи будь-якими іншими обов'язками та порушенню прав та свобод людини та громадянина. Створення ефективного механізму для покращення якості законодавства повністю корелюватиме меті Українського народу – вступу України до Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Салманова О.Ю. Проблеми використання оціночних понять в адміністративно-деліктному законодавстві. *Право і Безпека*. 2015. Харків. № 3. С. 62–66.
2. Косович В.М. Оціночні поняття у проекті Закону України «Про авторське право і суміжні права»: теоретико-практичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород. 2021. № 68. С. 53.
3. Кучерявенко М.П. Особливості розсуду в податково-правовому регулюванні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2017. № 1. С. 39.
4. Смичок Є.М. Оціночні поняття як причина формування судових доктрин у податковому праві. *Правові новели*. Херсон. 2021. № 6. С. 160.
5. Веренкіотова О.В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01, Київ. 2013. 200 с.
6. Глухий О.Г. «Оціночні поняття в податковому праві України». Дисертація канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 256 с.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. 2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
8. Європейська конвенція з прав людини і основоположних свобод 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ПРАВознавство» ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ НЕЮРИДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

EDUCATIONAL DISCIPLINE "JURISPRUDENCE" AS AN EFFECTIVE MEANS OF FORMING THE LEGAL CULTURE OF STUDENTS OF NON-LAW INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

Лисенко І.В., к.ю.н., доцентка,
завідувачка кафедри права

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Кузьменко О.В., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри права

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Гаряєва Г.М., доцентка кафедри права

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

У статті аналізується роль навчальної дисципліни «Правознавство» у системі засобів формування правової культури студентів не юридичних закладів вищої освіти. Зазначається, що від студентства як потенційних і майбутніх фахівців, що будуть задіяні у різних сферах суспільних відносин залежить майбутнє країни, її динамічний і поступальний розвиток. У зв'язку з цим, важливим аспектом її становлення є формування правової культури. У цьому процесі повинен реалізовуватися широкий спектр найрізноманітніших заходів та не в останню чергу заходи, у межах яких студенти отримують правові знання та певні навички з цим пов'язані. Якщо ж говорити виключно про студентів не юридичних закладів вищої освіти, то одним із суттєвих чинників, який покликаний сприяти належному формуванню правової культури та підвищувати її є належне викладання та вивчення студентами навчальної дисципліни «Правознавство».

Вищенаведене зумовлено тим, що указана навчальна дисципліна є концентратом юридичних знань та акумулює основні, базові юридичні положення, що стосуються найрізноманітніших аспектів функціонування національної правової системи. Вона охоплює базові знання як мінімум з семи навчальних дисциплін, які стосуються засадничих аспектів юриспруденції. Кожна з цих дисциплін, яка у межах навчальної дисципліни представлена окремим блоком, охоплює той чи інший аспект, який здатен змістовно вплинути на формування правової культури та підвищити її з того чи іншого напрямку. Безперечно, такого результату можна досягти лише за умови належного викладання такої дисципліни, творчого підходу до подачі відповідного матеріалу, збагачення практичними прикладами та задачами як ефективним педагогічним інструментом, відповідального ставлення до навчального процесу як з боку викладачів, так і студентів тощо.

Ключові слова: правова культура, правова культура студентів, правосвідомість, правове навчання та виховання, педагогічні інструменти, правознавство.

The article analyzes the role of the educational discipline "Jurisprudence" in the system of means of forming the legal culture of students of non-law institutions of higher education. It is noted that the future of the country, its dynamic and progressive development depends on students as potential and future specialists who will be involved in various spheres of social relations. In this regard, an important aspect of its formation is the formation of a legal culture. In this process, a wide range of the most diverse activities should be implemented, and not least the activities in which students acquire legal knowledge and certain related skills. If we talk exclusively about students of non-law institutions of higher education, then one of the essential factors, which is designed to contribute to the proper formation of legal culture and increase it, is the proper teaching and study by students of the academic discipline "Jurisprudence".

The above is due to the fact that the specified academic discipline is a concentrate of legal knowledge and accumulates basic, basic legal provisions relating to the most diverse aspects of the functioning of the national legal system. It covers the basic knowledge of at least seven academic disciplines that relate to the fundamental aspects of jurisprudence. Each of these disciplines, which is represented by a separate block within the educational discipline, covers one or another aspect that is able to meaningfully influence the formation of legal culture and improve it in one direction or another. Undoubtedly, such a result can be achieved only under the condition of proper teaching of such a discipline, a creative approach to the presentation of relevant material, enrichment with practical examples and tasks as an effective pedagogical tool, a responsible attitude to the educational process on the part of both teachers and students, etc.

Key words: legal culture, legal culture of students, legal awareness, legal education and upbringing, pedagogical tools, jurisprudence.

Сучасні реалії трансформації Української держави та суспільства ставлять на порядок денний серед інших складових і питання формування належного рівня правової культури. Остання, будучи невід'ємною складовою загальної культури, має індивідуалізовану специфіку та свою суттєву спрямованість, яка значно актуалізується на перехідних етапах розвитку соціуму. Підвищена динаміка технологічного розвитку, запровадження нових технологічних можливостей для вчинення різноманітних, у тому числі й юридично значущих дій виступають додатковим чинником стимулювання формування активного наукового пошуку проблематики правової культури взагалі та стосовно окремих категорій суспільства зокрема. З огляду на потребу динамічного розвитку усіх галузей народного господарства у цьому ключі слід приділити увагу і формуванню правової культури студентів. Це пов'язано з тим, що від студентства як потенційних і майбут-

ніх фахівців, що будуть задіяні у різних сферах суспільних відносин залежить майбутнє країни, її динамічний і поступальний розвиток.

А. А. Гусенко наводить такі аспекти, що актуалізують проблематику правової культури студентства загалом. Серед них називаються необхідність їх виховання у дусі активної участі у формуванні правової держави і законності, забезпечення студентів правовою інформацією щодо чинного законодавства та практики його застосування, потреба у профілактиці правопорушень, що вчинюються у зв'язку з наявністю яскравих проявів правового нігілізму, цинізму та аморальності, формування правової культури європейського типу, що надасть можливість громадянам інтегруватись у європейський та світовий правовий простір для реалізації своїх законних приватних та публічних інтересів [1, с. 27].

З наведеним підходом щодо актуальності питань правової культури студентів слід погодитися та додати їхню активну участь не лише у розбудові правової держави, але й громадянського суспільства як системи самоврядних, дієвих та активних соціальних інститутів, які здатність своєю діяльністю спрямувати державу до її формування як демократичної, соціальної і правової. Крім того, на наш погляд, розвинена та висока правова культура студентів передбачає не лише знання чинного законодавства та практики його застосування, але й формування певного прогресивного критичного ставлення до нього. Це зумовлено тим, що правова культура апіорно ставить питання не лише про те, як є, але й про те, як повинно бути, у тому числі й у сфері права, законодавства, практики його застосування.

Отже, актуальність формування правової культури студентів не викликає сумнівів. При цьому існують найрізноманітніші заходи впливу на ці процеси, серед яких у першу чергу слід назвати ті канали, за посередництва яких студенти отримують правові знання та певні навички. Якщо йдеться про студентів-юристів, то майже вся їх діяльність з опанування відповідної спеціальності полягає у вивченні правових та тісно пов'язаних ними навчальних дисциплін. Якщо ж говорити про студентів не юридичних закладів вищої освіти, то одним із суттєвих чинників, який покликаний сприяти належному формуванню правової культури та підвищувати її рівень є належне викладання та вивчення студентами навчальної дисципліни «Правознавство». З огляду на об'єктивну потребу у засвоєнні правових знань студентами-юристами, проблематику формування їх правової культури слід розглядати окремо. Саме тому, ми вважаємо зосередити свою увагу на ролі навчальної дисципліни «Правознавство» в аспекті формування правової культури студентів не юридичних закладів вищої освіти.

У контексті формування правової культури як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп чи індивідів, слід відштовхуватися від загальнотеоретичного концепту «Правова культура». Остання у юридичній літературі тлумачиться по-різному, але всі дефініції мають схожий вектор її спрямування. Зокрема, О. В. Ткаля вважає, що правова культура особи неподільно пов'язана із правовою культурою суспільства. Остання відображає рівень розвитку правосвідомості у суспільстві, системи права та законодавства, юридичної практики та правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, що було створено людьми у сфері права [2, с. 40]. Схожої позиції дотримуються і Т. Є. Кагановська та Є. І. Григоренко, які зазначають, що правова культура – це якісний (квалітативний) рівень правового розвитку суспільства в цілому, тих чи інших соціальних груп або окремо взятого індивіда. Високий рівень правової культури є необхідною передумовою розбудови правової, демократичної держави з розвинутими інститутами громадянського суспільства. Крім того, правова культура є важливою та визначальною складовою національної правової системи [3, с. 101].

Більш широкий погляд на правову культуру сформулювала Г. Попадинець. Вона вважає, що правова культура є системою поглядів, переконань, оцінок та установок стосовно важливості, соціальної цінності та необхідності належної реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, які формують позитивне ставлення до права, законності, правопорядку, дисципліни, забезпечують соціальну поведінку у правовій сфері. У зв'язку з цим, на думку дослідниці є підстави для того, щоб говорити про єдність правосвідомості та практичного освоєння права. Крім того, правова культура має діяльну природу, що зумовлено тим, що правові ідеали, традиції, стереотипи мислення та поведінка формуються у процесі правової діяльності та є її результатом [4, с. 66].

Отже, наведений доволі широкий погляд на правову культуру з багатьма сегментами все одно зводиться

до поведінкових характеристик особи. І це не випадково, адже кінцева мета правового регулювання полягає у забезпеченні домінування у суспільстві правомірної поведінки у структурі юридично значущої поведінки. Наведене повною мірою стосується і студентів, оскільки останні повинні усвідомлювати свій високий соціальний статус та значну роль у суспільстві як безпосередньо під час навчання, так і після нього. Саме тому формування правової культури з метою забезпечення правомірної поведінки студентів як майбутніх фахівців є важливим завданням та не в останню чергу й навчальних закладів.

У цьому аспекті важливо звернути увагу і на те, що у межах правової та педагогічної доктрини можна зустріти підходи до адаптації визначення правової культури до такої категорії населення як студенти. Зокрема, А. А. Гусенко під правовою культурою студентів розуміє сполучення інтелектуально-вольових та морально-психологічних інтегрованих складників, що узгоджено взаємодіють та здійснюють свій прав у правосвідомості, навичках і звичках, розумінні й почуттях, що регулюють власну поведінку у визначенні правомірної мети, правомірних шляхів та засобів її досягнення, нетерплячості до правопорушень, справедливості, відповідальності, усвідомленій потребі у правовій самоосвіті. Як багатомірне, системне і динамічне особистісне утворення правова культура студентів є сукупністю правових знань, а також ставленням до права саме як до важливої соціальної цінності. Крім того, подається розуміння правової культури як соціально-педагогічного явища і в цьому аспекті йдеться про міру і спосіб творчої самореалізації студента у правовому регулюванні своєї майбутньої професійної діяльності [1, с. 28].

Свою чергою, С. В. Зубчевська пише про те, що формування правової культури особистості студента як молододі людини у сучасних умовах постає базовим і провідним завданням виховної роботи педагогічних колективів. Як один із можливих шляхів розв'язання поставлених завдань важливої ролі набуває правове виховання молоді у вищих навчальних закладах. Його мета забезпечити формування високої правової культури молодого покоління, яка передбачає глибокі правові знання і прагнення поглиблювати їх, свідоме ставлення до прав та обов'язків, повагу до законів і правил людського співжиття, готовність дотримуватися і сумлінно виконувати їх [5].

Вочевидь, глибокі правові знання та відповідні навички й позитивні установки можна сформулювати у першу чергу через високоякісне викладання навчальної дисципліни «Правознавство». Це зумовлено тим, що наведена навчальна дисципліна є концентратом юридичних знань та акумулює основні, базові юридичні положення, що стосуються найрізноманітніших аспектів функціонування національної правової системи.

Концептуально та змістовно навчальна дисципліна «Правознавство» з метою забезпечення студентів не юридичних навчальних закладів базовими знаннями з юриспруденції охоплює такі окремі блоки: 1) основи вчення про державу; 2) основи теорії права; 3) основи конституційного права; 4) основи цивільного права; 5) основи сімейного права; 6) основи трудового права; 7) основи адміністративного права; 8) основи кримінального права. Окремі робочі програми з цієї дисципліни охоплює й деякі інші блоки. Але, навіть виходячи з наведеного вище підходу, можна зробити висновок про те, що навчальна дисципліна охоплює як мінімум сім навчальних дисциплін, які стосуються засадничих аспектів юриспруденції. Кожна з цих дисциплін, яка у межах навчальної дисципліни представлена окремим блоком, охоплює той чи інших юридичний аспект, що здатен змістовно вплинути на формування правової культури та підвищити її.

Передусім, якщо говорити про таку якість правової культури як розуміння правової природи сучасної держави

студент шляхом вивчення навчальної дисципліни «Правознавство» отримує необхідну правову інформацію про ознаки держави, її юридичні параметри (форму держави, її тип), механізм її функціонування тощо. Таку інформацію та відповідні позитивні юридичні настанови студент отримує завдяки засвоєнню основ вчення про державу, як складової навчальної дисципліни.

Розумінню студентом ключових параметрів правової держави та особливостей її розбудови сприяє вивчення основи теорії права та основ конституційного права України. Наведений аспект вважається одним з найважливіших у системі формування правової культури будь-якої особистості. Це зумовлено тим, що правова держава є найважливішим світовим надбанням, яке охоплює такі вузлові складові як верховенство права, поділ влади на гілки, існування незалежного, авторитетного та впливового суду, забезпечення законності та правопорядку, а також дисципліни. Вочевидь, всі ці іманентні властивості правової держави стосуються кожної людини, впливають на рівень її правової безпеки.

Для формування правової культури студента як суб'єкта правомірної поведінки та активного учасника різноманітних правочинів, важливого значення має змістовний блок «Правознавства», у якому розкриваються основи цивільного права (особливості реалізації цивільних правовідносин, правовий статус фізичних та юридичних осіб, поняття та особливості цивільної правосуб'єктності, об'єкти цивільних прав, речі, їх правова класифікація, поняття, види та особливості правочинів, цивільно-правові договори, право власності та інші речові права, поняття права інтелектуальної власності, спадкування за законом і за заповітом тощо).

Важливою складовою правової культури є забезпечення законслухняності, забезпечення правомірної поведінки, мінімізації аморальних учинків. У цьому аспекті важливого значення займає вивчення основ кримінального права та основ адміністративного права у частині, що стосується реалізації адміністративної відповідальності. Наведені відповідні блоки навчальної дисципліни «Правознавство» розкривають такі питання: поняття та система кримінального права України; Кримінальний кодекс України; поняття та ознаки кримінального правопорушення; склад кримінального правопорушення; види та стадії вчинення кримінального правопорушення; обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння; обставини, які пом'якшують та обтяжують

покарання; покарання, його мета та види; особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх; поняття і види адміністративного правопорушення; поняття та особливості адміністративної відповідальності; види адміністративних стягнень; особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Як видно, всі вищенаведені питання безпосередньо стосуються забезпечення правомірної поведінки кожним суб'єктом, у тому числі й студентами. Адже, кожна ситуація вимагає хоча б мінімуму правових знань, які потрібні для того, щоб поведінка була правомірною, тобто такою, що відповідає приписам чинних правових норм. Наприклад, у разі нападу на особу, остання має право на необхідну оборону шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої у конкретній обстановці для негайного відвернення або припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Остання являє собою умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання чи обстановці захисту. Тобто, у разі такої екстраординарної ситуації як напад на особу, остання повинна чинити правомірною та у відповідності до чинного законодавства, а для цього вона повинна бути як мінімум обізнана з основами такого законодавства.

Важливим аспектом становлення студента як майбутнього фахівця, що буде виконувати відповідну трудову функцію є формування правової культури у частині, що стосується його статусу як учасника трудових правовідносин. У цьому аспекті таке формування правової культури та її підвищення здійснюється за рахунок вивчення основ трудового права, де комплексно розкриваються всі необхідні для цього питання.

Отже, навчальна дисципліна «Правознавство» виступає як ефективний засіб формування правової культури у студентів не юридичних закладів вищої освіти через те, що її вивчення дозволяє отримати необхідні знання та певні практичні навички, які стосуються головних аспектів формування та підвищення правової культури. Безперечно, такого результату можна досягти лише за умови належного викладання такої дисципліни, творчого підходу до подачі відповідного матеріалу, збагачення практичними прикладами [6] та задачами як ефективним педагогічним інструментом [7], а також відповідального ставлення до навчального процесу як з боку викладачів, так і студентів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусенко А. А. Поняття та сутність правової культури студентів. *Наукові праці. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Педагогіка*. Випуск 258. Том 270. С. 27–30. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2016/270-258-5.pdf>
2. Ткаля О. В., Кутовий В. В. Правова культура та правова свідомість: взаємозалежність і взаємовплив. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2021. С. 38–41.
3. Кагановська Т. Є., Григоренко Є. І. Основи загальної теорії права : *навчальний посібник*. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 144 с.
4. Попадинець Г. Поняття правової культури як складової демократичної правової державності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». Т. 7. № 1. 2020. С. 65–70.
5. Зубчевська С. В. Формування правової культури студента коледжу як складової загальнокультурної компетентності. С. 44–48. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21061/1/%D0%A4%D0%9E%D0%A0%D0%9C%D0%A3%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%87%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%AC%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%A3%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%A2%D0%90.pdf>
6. Кузьменко О. В. Розвивальні практикуми з правознавства: *навч.-метод. посібник*. Харків: «Юрайт», 2022. 392 с., Кузьменко О. В. Практичні завдання з правознавства: *навч.-метод. посібник*. Харків: «Юрайт», 2019. 346 с., Кузьменко О. В. Завдання для олімпіади з правознавства як дидактична система. *Історія в рідній школі*. 2020. № 2. С. 18–28., Правознавство: хрестоматія / Упоряд. : Перевалова Л. В., Вергун В. Г., Гаряева Г. М., Гаєвая О. В., Лисенко І. В., Кузьменко О. В. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 224 с., Тезаурус з правознавства (укр.-англ.): *навч.-метод. посібник*. / Кузьменко О. В., Перевалова Л. В., Гаряєва Г. М., Гаєвая О. В., Лисенко І. В., Ткачов М. М. Харків: НТУ «ХПІ», 2021. 196 с.
7. Кузьменко О. В. Юридичні задачі як педагогічний інструмент. *Історія в рідній школі*. 2021. № 1. С. 24–30., Кузьменко О. В. Основи вчення про кримінальне правопорушення: *навч. посібник*. Харків: «Юрайт», 2021. 248 с.

STATE AND LEGAL PROVISION OF CHILD'S RIGHTS TO EDUCATION IN UKRAINE IN THE 1920S

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Omarova A., PhD in Law, Associate Professor
British Academy Fellow at University of Warwick,

Associate Professor at the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries
Yaroslav Mudryi National Law University

The article examines the state and legal provision of children's rights to education in Ukraine in the 1920s. The prescriptions of normative legal acts which regulated the realization of children's right to education were analysed. The actual state of affairs in the field of state and legal provision of children's rights to education is considered using examples. The article is structurally divided into five parts based on the logic of the material's presentation. Thus, the first part emphasizes the relevance of this study for Ukraine, given that the COVID-19 epidemic and the Russian invasion of Ukraine will inevitably have a negative impact on children's right to education. Statistics on damage and destruction of educational institutions are provided, which impedes access to education for children throughout the country, especially in conflict-affected areas. The state-legal provision of children's rights to general school education and the specifics of its provision in Ukraine in the 1920s are analysed in the second part, as well as the specifics of guaranteeing and realizing the rights of children to special education, namely the education of children with physical and/or mental disabilities, pedagogical, craft and industrial schools and educational workshops, etc. are analysed in the third part. The fourth part of the article is devoted to consideration of new standards of state-legal provision of children's rights to education in the 1920s. The fifth section summarizes the results of the study and provides recommendations for overcoming the consequences of the COVID-19 pandemic and the war in Ukraine in the state-legal provision of children's rights to education.

Key words: children's rights to education, education for children with disabilities, the Public Education Code of Ukrainian SSR of 1922, state and legal provision of education in critical conditions, appropriate level and quality of education.

У статті досліджено державно-правове забезпечення прав дитини на освіту в Україні у 20-ті роки XX ст. Проаналізовано приписи нормативно-правових актів, які регулюють реалізацію права дітей на освіту. На прикладах розглянуто фактичний стан справ у сфері державно-правового забезпечення прав дитини на освіту. За логікою викладу матеріалу стаття структурно поділена на п'ять частин. Таким чином, перша частина підкреслює актуальність проведення цього дослідження для України, враховуючи, що епідемія COVID-19 та російське вторгнення в Україну неминуче негативно вже вплинули на право дітей на освіту, а також це буде мати наслідки в майбутньому. Наводиться статистика пошкоджень і руйнувань навчальних закладів в Україні, які відбулися протягом повномасштабного вторгнення, що перешкоджає доступу дітей до освіти по всій країні, особливо на територіях, максимально уражених конфліктом. У другій частині аналізується державно-правове забезпечення прав дитини на загальну шкільну освіту та специфіка його забезпечення в Україні у 1920-х роках, враховуючи наслідки Першої світової війни, іспанки та голоду 1920–1923 рр., а також особливості гарантування та реалізації прав дітей на спеціальну освіту, а саме освіту дітей з вадами фізичного та/або розумового розвитку, навчання в педагогічних, ремісничо-промислових школах і навчальних майстернях тощо аналізуються в третій частині. Четверта частина статті присвячена розгляду нових стандартів державно-правового забезпечення прав дітей на освіту у 1920-х роках. В цій частині статті аналізуються приписи Кодексу законів про народну освіту 1922 р., а саме перелік мережі дитячих закладів, видів закладів по соціальному вихованню дітей, стандарти державно-правового забезпечення прав дітей на освіту тощо. У п'ятому розділі узагальнено результати дослідження та надано рекомендації щодо подолання наслідків пандемії COVID-19 та війни в Україні у державно-правовому забезпеченні прав дітей на освіту.

Ключові слова: права дітей на освіту, освіта дітей-інвалідів, Кодекс народної освіти УРСР 1922 р., державно-правове забезпечення освіти в критичних умовах, належний рівень і якість освіти.

Introduction. In the modern world, the phrase "child's rights" is often used by politicians, legal experts, and ordinary citizens. There are many explanations for this: a shift in emphasis and a change in priorities, not only worldview, but also political, the adoption of documents on the status, role and importance of the child as the future of any society, the increase in the number of cases and the diversification of reasons for the violation of basic rights and freedoms, including children.

However, consideration of a problem, even a complex one, begins with highlighting the historical aspect, that is, from the moment of its creation or emergence. Considering this, first of all it should be pointed out that the very concept of child-centrism appeared at the beginning of the 20th century and intensified after the horrors of the First World War. The above-mentioned events of the previous century clearly demonstrated that children, as one of the most vulnerable sections of the population, needed the help and support of the state, especially in matters of the implementation and protection of rights, one of which is the right to education.

Continuing the coverage of the topic, it should be noted that after the First World War in the territory of Soviet Ukraine, the rights of children began to be recognized by the state, moreover, they were actively developing. This is confirmed by the fact that on the territory of the Ukrainian

SSR, reforms in the field of education took place at a rapid pace, despite the difficult conditions, there was a need to overcome the consequences of military operations, the Spanish influenza epidemic, and famine. All this happened precisely in the 1920s. In my opinion, the current situation in Ukraine is reminiscent of the events of the last century, since in the 2020s, Ukrainian society faced such trials as: firstly, the COVID-19 pandemic, which not only affected the rights of children, but also continues to affect the realization of the rights and satisfaction of the interests of the younger generation. Some authors [1] noted that those already facing restrictions on the rights to health, work, education, social protection and an adequate standard of living of the pandemic have been disproportionately affected by COVID-19. Secondly, the brutal Russian war that was unleashed against Ukraine and which brought a lot of pain and suffering. As it well known, the military personnel of the aggressor state deprived Ukrainian children not only of the right to education, but also to life, which is recognized as the highest value in civilized societies. According to OCHA's report as of June 20, 2023 [2] damage and destruction to educational institutions continue to hamper the access to education for children across the country, especially in conflict-affected areas. Indeed, since February 2022, 3290 educational institutions have been damaged by bombing and shelling with 262 of them having been

destroyed completely. The region's most severely affected are Zaporizhzhia, Donetsk, Luhansk, Kharkiv, and Kherson oblasts, with the situation most severe in settlements close to the frontline. Thus, online education has been reported to be the predominant modality for children in northeast and central Ukraine. Although, Internet connectivity emerged as the most significant barrier to children's education. Lack of motivation was another reported barrier, as children struggled with a constant flow of tasks and found online learning less engaging. The lack of motivation was identified as a primary hindrance to children's access and full participation in distance education.

However, terrible statistics will not be cited, since the topic of the publication is the children's right to education and its guarantee. We have focused on the events of recent years only with the aim of succinctly explaining where and why problems with specialists in various fields arose in Ukraine, which, of course, will have negative consequences in the near future and will affect many areas of life in our society.

Both during the COVID-19 pandemic and during war, the situation with school and university education can be seen as a problem. This conclusion could be made due to the fact that Ukrainian children have been forced to study online for three years, which, as it turned out, was not very easy for our country due to the lack of Internet connection in some places, its instability or low speed, and also because, that not all children (it is referred to the economic aspect) have the means necessary for such training (cell phones, computers, laptops etc.). With the beginning of the armed aggression, other problems were added: some children are in the occupied territories of Ukraine, and, unfortunately, do not have the opportunity to connect to online lessons due to the lack of an Internet connection; another part of the children, despite the fact that they seem to have a stable Internet connection, are forced to interrupt their studies due to numerous warnings of air raids and shelling. No less worrying is the fact that some of the children were forced to leave Ukraine altogether and will probably never return. They are going to schools in the countries where they stayed or found shelter, learning the language, adapting. Losses in the material and technical base cannot be ignored, it is about damage or even destruction of schools, colleges, technical schools, etc., which will lead to the actual cessation of the existence of educational institutions where children could receive a specialty/qualification. It is quite clear that all of the above will lead to a shortage of qualified personnel in Ukraine in the immediate future.

As it was already mentioned above, Ukraine faced a similar situation in the last century. In view of this, it is considered expedient to analyse the experience of that time authorities in the field of children's educational rights, to identify positive and negative features of state policy in this field, as well as to prove that the history of Ukraine has experience and certain traditions of restoring and reforming school education, providing all children with access to education and the possibility of developing their intellectual abilities, solving the problem of the qualified personnel shortage. The results of this study can be useful for modern Ukraine in overcoming the consequences of the COVID-19 pandemic and the terrible war.

1. State and Legal Provision of the Right of Child to Receive General Education

In 1919, after the formation of a new state – Soviet Ukraine – there was an objective need to streamline the education system, which would ensure the rapid training of qualified specialists. Achieving economic progress and industrial development required a greater number of educated workers.

According to statistics [3], on the eve of the First World War, in Dnieper (or under-Russian) Ukraine, there were illiterates for every 100 recruits: in Podillia – 86, in Kyiv Oblast – 83, in Volyn – 82, in Kharkiv Oblast – 79, in Poltava Oblast – 77, in Chernihiv Oblast – 75, in Katerynoslav Oblast – 74, in Kherson Oblast – 70. The literacy rates of the Ukrainian people were lower than those of other European nations.

In view of this, after the formation of the Ukrainian SSR, the need for educated specialists became more acute. That is why the active reformation of the sphere of education began, which undoubtedly affected the educational rights of children.

Olga Sukhomlynska [4] defines the period of 1920–1933 as a stage of experimentation and innovation in Soviet pedagogy. It was the need for rapid training of specialists that forced to resort to radical, bold steps. A legislative framework was needed for this. Therefore, the government of the Ukrainian SSR issued a number of normative legal acts that ensured the implementation of reforms in nurseries, primary and secondary schools, technical schools, theological schools, seminaries and higher education. The article will consider exactly those reforms that related to the educational rights of children, that is, persons who have not reached the age of 18.

Thus, in 1919, a temporary regulation was issued regarding the secondary school [5] (*note: in the documents of that period primary and secondary schools were regulated under common name secondary school*), which stipulated that from now on, instead of secondary school diploma, certificates of attendance of the course at the educational institution would be issued. The scoring system and homework were abolished, as well as the compulsory study of Latin in classical gymnasiums. However, in the presence of a corresponding application of the students, it was allowed to teach Latin as an additional one. As another innovation should be recognized the eighth year of studying of the gymnasium was henceforth considered graduation. In addition, a separate Resolution of the People's Commissariat of Education introduced certain changes to the organizational and cultural and educational work of students [6]. In particular, the resolution established that one day a week was released from lessons and was given for the organizational and cultural and educational work of students, namely: for the organization of student meetings, lectures, performances, vocal, musical and other classes, which were considered as self-activity of students. Theological schools and seminaries underwent reorganization. According to the Resolution of February 15, 1919 [7], all theological schools and seminaries were transferred from the department of religious affairs to the department of the People's Commissariat of Education, thus turning into schools of a general educational nature. Such subjects as the Bible Chairs, the Church Slavonic language, church history, liturgical chants and ancient languages were excluded from the program. In addition, the fifth and sixth classes of theological seminaries as special theological ones were abolished. Instead, the fourth-grade course was considered completed. In my opinion, all these changes were aimed at the maximum simplification of education, minimization of the academic load, liquidation of theological schools and seminaries and the use of their material and technical base for general education.

As it was already emphasized earlier, higher education has undergone changes as well [8]. From now on, it was forbidden to ask for diplomas or any documents other than ID and age when entering a higher education institution. Children of both sexes who reached the age of 16 could enter the higher education institution. Thus, the state tried to ensure unimpeded access of all children to higher education.

No less important from the point of view of guaranteeing the unhindered realization of children's right to access to education should be recognized the Decree of the Council of People's Commissars of March 4, 1919 [9], according to which tuition fees were abolished in all types of schools, regardless of the department to which they belonged.

Moreover, in order to make it as easy as possible for children to get an education, the People's Commissariat of Education by its Resolution [10] abolished state exams and examination boards. To obtain a certificate of graduation from an educational institution, it was enough to pass all subjects according to one or another curriculum.

The National Revolution of 1917–1921, although defeated, forced the Bolsheviks to reckon with the fact of national revival

in Ukraine. That is why, in its Resolution "On compulsory study of the local language in schools, as well as the history and geography of Ukraine" dated March 9, 1919 [11], the People's Commissariat of Education, among other things, recognized the need to introduce one of the local languages as compulsory subject in schools of all types, that is, Ukrainian, Polish, or Hebrew were to be studied in schools with Russian language teaching, and in areas inhabited by Germans, Czechs, or other nationalities, German, Czech, and other languages, at the choice of the students themselves or their parents. Compulsory study of the history and geography of Ukraine was also introduced. Therefore, in most of the territory of the Ukrainian SSR, the Ukrainian language of instruction was introduced as the main or additional language. Later, this policy of the Bolsheviks turned into the so-called policy of "korenization" (in Ukraine, "Ukrainization"). According to Kostiantyn Kondratiuk [12], in 1929, 80% of schools, more than 60% of technical schools, and 30% of institutes introduced the Ukrainian language of instruction. More than 97% of children studied in their native language. Thus, children not only received the right, but also in practice studied in schools in their native language.

It is worth noticing that the entire population of the Ukrainian SSR aged from 8 to 50, who did not know how to read and write, in order to eliminate illiteracy, was obliged to study literacy in Ukrainian, Russian or any other language at the request of the student in existing public schools and started schools for the illiterate population [13].

Matthew D. Pauly provides in his research [14] the following statistics regarding children who have been taught literacy. At the beginning of the 1925 school year, only 34.8% of all children aged 8 to 15 studied in the Ukrainian SSR. If the account is limited to children aged 8 to 11 years, then 63% of this subgroup was enrolled. It is significant that in a predominantly ethnic Ukrainian village, school enrolment of children aged 8 to 11 was worse than in the city, namely 59% versus 79%. Although the number of children attending school increased during the 1920s, rural areas, of which 87.5% of the population in 1926 were ethnic Ukrainians, continued to lag behind.

The fact that women were actively involved in work, especially field work, was not overlooked. In view of this, the question of caring for their children, who still needed attention and upbringing due to their age, arose objectively. That is why the Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR [15] stipulated that, in order to reduce the unproductive work of peasant women in housekeeping and child care, at least 1,000 rural crèches were to be established in Ukraine during field work. Thus, the state provided, on the one hand, additional human resources for production, on the other hand, it exerted an education and upbringing influence on children.

State and Legal Provision of the Right of Child to Receive Special Education.

Among children there were some of them with certain physical or psychological disabilities. Their upbringing and education took place separately, which was foreseen by the relevant regulations. [16] For example, separate education of certain groups of children was envisaged. Thus, nervous and mentally ill children were educated in the relevant institutions of the People's Commissariat of Health Care (sanatorium schools, hospital schools, etc.), mentally immature children were educated in auxiliary schools of the People's Commissariat of Health Care, physically disabled children (deaf-mute, blind and physically challenged) were educated in special institutions of the People's Commissariat of Health Care. The upbringing of morally deficient minors (*note: this wording is a quote from the legislation of Ukrainian SSR*) was carried out in the relevant institutions of the People's Commissariat of Education or the People's Commissariat of Health Care (observation and distribution centres, medical and auxiliary colonies, etc.). In turn, minors who were accused of socially dangerous activities were sent

to one or another institution of the People's Commissariat of Education or the People's Commissariat of Health Care by decision of the Commission for Minors. A separate Resolution [17] regulated the functioning of institutions for children with physical disabilities. Thus, all schools for the blind and deaf-mutes were reorganized into orphanages for the blind and orphanages for the deaf-mutes, where minors under 18 were accepted. However, as some scientists emphasize [18], despite the state's efforts, the living conditions in the special institutions to which the child was admitted were extremely unsatisfactory. In the first half of the 1920s, Ukraine was experiencing a deep economic crisis, which affected the income of the population and financing of children's institutions, which was insufficient [19]. In particular, one of the most painful issues was insufficient nutrition in children's residential institutions. In confirmation, the following fact should be cited. The pages of the local newspaper "Luhanska Pravda" in the 1920s were full of information about the poor conditions of children in some orphanages, the inhumane and immoral attitude of the administration and staff towards the educate [20]. According to the report of members of public and government institutions, the shelters lacked furniture, particularly beds: children slept two or three in one bed, sometimes just on the floor, no one even dreamed of bed linen [21]. The Ukrainian SSR was a part of the USSR and in fact was isolated from other states and did not receive any assistance from foreign states, including funding for education and the exercise of this right by children. The vast majority of the finances of the Ukrainian SSR (as well as the USSR as a whole) went to the militarization of the economy. This is what led to the fact that insufficient funding was allocated to the development of education on the territory of the Ukrainian SSR, which resulted in terrible conditions for children to exercise their right to education.

At the same time, after analysing the prescriptions of the legislation in force at that time, it could be stated that the Soviet authorities provided children with the opportunity to receive education and upbringing in accordance with their physical and psychological characteristics, however, in practice, the conditions of children's stay in special institutions were terrible and needed improvement.

In addition to the physical conditions of education and training of children in state institutions, there was also a problem with the teaching staff. That is why the issue of rapid training of social education workers arose, which was regulated by a special Resolution of the People's Commissariat of Education [22]. Thus, based on its content, it is easy to see that all teachers' seminaries and similar schools were transformed into free of charge three-class pedagogical schools, to which both boys and girls at least 15 years of age were admitted, while no entrance exams were foreseen. According to the Resolution of August 5, 1920, all students and cadets of pedagogical schools received full social security, boarding schools were organized for non-locals at pedagogical schools. The resolution stipulated that from September 1, at least half of the pedagogical schools in the province should be taught in Ukrainian (for all subjects), and in other schools, Ukrainian Culture and Lifestyle and the Ukrainian language should be taught as compulsory subjects for all students.

Moreover, the extremely urgent need of the Ukrainian SSR to eliminate technical illiteracy, as well as highly qualified agricultural workers, qualified specialist workers and educated teachers forced the authorities to adopt a number of resolutions. For example, the Decree of the Council of People's Commissars of November 25, 1920 [23], provided for accelerated graduation from the Kharkiv Secondary Agricultural School in Dergachy. The next Decree of the Council of People's Commissars "On Educational, Professional and Technical Obligation" of November 30, 1920 [24] established the obligation of adolescent students from the age of 14 to study directly at those enterprises where factory schools were not organized. A student's working day on courses was reduced to six hours. For teenagers under the age of 18, the daily number of classes

on the courses was to be less, in addition, the working time for them was also reduced to six hours. The important fact is that they could not be involved in all types of compulsory labour. Also, it should be added that for workers who were students of the courses in accordance with the educational obligation, their full earnings were kept, and their violation of educational discipline and obligation was considered as absenteeism from work and was punished accordingly. Furthermore, all former students of higher technical educational institutions who completed a part of the course (had credits) were given the right to return to the educational institutions where they previously studied, or similar ones, with enrolment in a course, semester or trimester that corresponded to their knowledge, through business trip from the institutions where they worked.

In my point of view, the following deserves special attention. Those students who did not show up at educational institutions were recognized as deserters and were subject to punishment according to wartime laws [25].

A vivid example and confirmation of the fact that in the times under consideration there was an acute need for qualified workers is the Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On students of institutes excluded in the order of socio-academic verification" of October 9, 1924 [26]. Thus, according to it, students of institutes, dismissed in the order of socio-academic verification, students excluded from the last and penultimate courses in order to provide an opportunity to work in a specialty, were given the right to take exams for the full course of the corresponding institute, as well as externs. Excluded students of all courses, starting from the second year, were also given the right to take exams at schools of the relevant specialty (these are technical schools, professional courses) for the qualifications provided by these schools, and excluded first-year students of all faculties were given the right to enter the institute, just like externs from the 1925/1926 school year on general grounds. Another Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR of March 5, 1921 [27] made the occupations of students of all pedagogical school institutions of Ukraine a condition of school labour.

For the completeness of the issue coverage, it should be pointed out that in 1922, in order to improve the material condition of the higher school, tuition fees were introduced in all institutes, technical schools and higher three-year pedagogical courses of professional education (with the exception of worker-peasant faculties and evening worker technical schools). Only those students were exempted from tuition fees, who were subject to the Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR of December 6, 1921 on the social security of students [28].

Among other types of schools, artisanal industrial schools and educational workshops should be mentioned [29], which were schools of lower professional education, and their task was to train skilled workers in the field of artisanal industry. In addition to providing practical knowledge by profession, such schools were supposed to provide political, public education and general education knowledge: craft and industrial schools in the scope of a seven-year labour school program, and educational workshops in the scope of a four-year labour school program. Teenagers aged 14 to 18 who had completed a full four-year labour school were admitted to artisanal industrial schools, and teenagers of the same age who could read and write and knew the four basic rules of arithmetic were admitted to educational workshops. It was also assumed that students can receive a certain number of scholarships at the expense of state and local budgets or from interested economic bodies and cooperative organizations.

Establishment of New Standards of State and Legal Provision of Child's Right to Education

First of all, it should be pointed out that on November 22, 1922, an important event for the field of the Ukrainian education took place, namely the adoption of the Code of Laws on Public Education [30]. According to paragraph 17 of the introduction, the social education of children and training in vocational

schools and courses up to the age of 17 inclusive was declared general, mandatory, free of charge and cumulative for both sexes. Moreover, children of the proletariat and the poor had priority for education. According to Art. 124 students who received scholarships had to serve in the service of their profession for one and a half years for each year of receiving the scholarship after completing the course of study. Article 167 fixed the list of the network of children's institutions. Thus, children's institutions were divided into:

- a) all institutions for normal children (*note: this wording is a quote from the Code*): orphanages, boarding schools, day care centre, labour schools, nurseries, children's clubs, libraries, spring-summer trimester institutions;
- b) all institutions for juvenile delinquents and the homeless: the main and auxiliary homes for delinquents, a labour colony for them, a labour home for girls, an open orphanage for homeless children;
- c) all children's institutions for defective childhood (*note: this wording is a quote from the Code*): the main and auxiliary homes for defective children (*note: this wording is a quote from the Code*);
- d) institutions for the deaf-mutes: the main and auxiliary houses for the deaf-mutes;
- e) the main house for the blind;
- f) all children's institutions for examine and distribution of children (reception centres, collectors).

The Code provided for the existence of two main types of institutions for social education, namely:

- 1) residential care home, where minors stayed all the time until the age of 15;
- 2) institutions where minors stayed for only a few hours (schools, nurseries, etc.) to a whole day (day care centre).

At the same time, the upbringing of normal and defective children (*note: these wordings are quotes from the Code*) was supposed to take place in different types of institutions. Education of delinquent children of different sexes together was not allowed. Providing education to physically or mentally disabled children was carried out at the expense of their relatives (except for children of the proletariat and the poor).

Due to financial difficulties, as well as the fact that the system of such institutions was in a state of formation, it could not accommodate all the children who suffered from social upheavals.

However, even in this form, such institutions were a salvation for children deprived of parental care, saved them from starvation and provided an opportunity to acquire relevant knowledge and work skills [31]. For example, even the name "open orphanage" in itself suggests that any child had the right to come to this orphanage, eat, wash their things, rest and find shelter.

As is evident from the foregoing, educational institutions covered the entire child population. Moreover, even school and extracurricular activities for children were actually combined into a single system of their education in the new, soviet spirit. However, due to a lack of funding, orphanages were actively transformed into agricultural collectives, production workshops, etc. However, it made possible to combine study, education and work. Thereby, the children received knowledge of biology, zoology, botany, natural science, etc., and the orphanages themselves received their own sources of funding. I totally agree with Maryna Bogomolova's point of view [32] that the system of social education was one of the leading directions of reforming school education in Ukraine in the 1920s.

In order to illustrate above mentioned, it should be added that in 1924–1925, the maintenance of one educatee of a home for working-age teenagers per month cost 3 karbovantsiv (*note: Ukrainian currency of that time*) 70 cents, in the colony – 7 karbovantsiv, which were paid from the state budget. Therefore, it was more profitable to create such institutions than ordinary orphanages with the full support of the state, or to give children under patronage, in which the child cost the state 50 karbovantsiv [20].

It should be noted that the realities of life in orphanages differed from the norms prescribed in the legislation. The general strategy of orphanages was calculated on survival, which at that time was the most important thing for the majority of the country's population. Thus, Oksana Mikheieva in her research [31] gives examples of the children's lives who were left without parental care. As the scientist notes, in the Information Summary of the Donetsk Emergency Commission and Special Departments on the Political State of the Donetsk Province for the period from December 15 to January 1, 1921, the state of orphanages could be characterized as extremely difficult. Documents attested to overcrowding in orphanages. For example, in Bakhmut, orphanage No. 1, which was designed for 70 people, had 103 children at the time of the survey. The houses were not well heated, the leaders together with the children were forced to dismantle the fences in order not to freeze. That is why it is difficult to talk about the quality of education and upbringing of children in educational institutions. The main goal at that time was the education of a new Soviet person. Maryna Bogomolova notes [32] that at the beginning of the 1920s the idea of social education was system-forming and determined the content, nature, principles, forms, methods, techniques and means of teaching and upbringing children in Ukraine.

However, speaking about the negative aspects of the implementation of children's educational rights, one cannot fail to mention the positive ones as well. As it known, the First World War and the Civil War in Ukraine left behind 7 million homeless children who often became criminals. And for re-education, they were sent to orphanages for "morally defective children" (*note: this wording is a quote from the Code*). The Soviet teacher A. Makarenko, during his activities, turned the institution into a labour colony, where every teenager had a chance to start a new life [18]. This really allowed through labour and during it to provide appropriate education, skills, and also to discipline children in a certain way. The main thing is that the schools were not formed randomly, there was a certain systematicity, the norms of the number of teachers, etc. were fixed.

Thus, the Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR [33] stipulates the procedure for conducting preparatory and statistical work (it concerns the calculation of the child population, the determination of where to open schools, the radius of the school district, the norms of the number of students per teacher, etc.). Thus, the radius of the school district should not exceed 3 versts (*note: unit of distance equal to 1.067 kilometres*). The number of teachers was calculated on the basis of no more than 40 children per teacher. A normal type school was supposed to be a 4-set school with 4 teachers. Due to local conditions, it was allowed to include 3-, 2- and one-set schools with a four-year course of study in the network. Moreover, the expansion of the school network and the network of points for the elimination of illiteracy for teenagers of socially educational age that were not part of the first group of schools was foreseen [34], as well as the obligation of employers of domestic workers teenagers, up to 16 years inclusive, to release them to attend elimination schools of illiteracy [35]. As a result, in 1926 the number of illiterate populations of the Ukrainian SSR was 58.4% [3]. So, as it could be seen, the reform had positive consequences in the form of a decrease in the number of the illiterate population, which will continue to decrease further (closer to the end of the 1920s).

Conclusions. There was an active development of education during the 1920s that corresponds to the realities of the time in the Ukrainian SSR. In fact, at that time, the education system was built from scratch, since the education system on the territory of Ukrainian lands during their stay under the power of Russian Empire was not sufficiently developed and regulated by legislation. Thereby active construction

of the education system, the situation with the realization of children's educational rights improved. Thus, all children had access to education, regardless of gender. Moreover, training in professional schools and courses was mandatory. Children of national minorities had the right to study in their native language, and compulsory study of the Ukrainian language, history and culture was also introduced.

In order to rapid training of specialists, all bureaucratic points in education were cancelled. In particular, homework and knowledge assessment were abolished in schools, a diploma or some kind of certificate, etc., was not required during admission to higher schools. All this really gave the desired result, although illiteracy was not completely eliminated.

However, there were also negative aspects. For example, cancelling homework and assessing knowledge leads to unsatisfactory consolidation of knowledge and deprives students of motivation to study. The government of Soviet Ukraine also limited the right to receive religious education. A negative point was the lack of sufficient funding to ensure children exercise their educational rights. Also, fixing the norms of the students' number according to the teacher did not allow to ensure the quality of the provided/received knowledge. The policy in the field of education and upbringing of children with physical or psychological disabilities should be mentioned. Thus, although these kinds of children were given a certain education and upbringing, and attempts were made to adapt them to life, children with physical or psychological disabilities were actually isolated from other children and received education and upbringing out of contact with physically/psychologically healthy children.

Having analysed the educational rights of children in the 1920s, certain recommendations for overcoming the consequences of the COVID-19 epidemic and the war in Ukraine in the field of implementing the educational rights of children can be provided. It was in the 1920s the creation of an education system was taking place, since the children's right to education was not institutionalized at that time, whereas today it is about reforming the education system and bringing children's right to education and its implementation in line with international standards. It is worth emphasizing that, regardless of the form of ownership, level of education and specialization, all children must, first of all, study such a subject as the history of Ukraine (the history of the state and law of Ukraine in law institutions of higher education). Secondly, considering the war in Ukraine, it is necessary to simplify the procedure of admission and graduation from educational institutions as much as possible, but at the same time maintain the balance of simplification of the procedure of obtaining education/quality of education. Thirdly, it is also necessary to further develop inclusive education, which currently exists in Ukraine, to improve the conditions and quality of its provision. Fourthly, and this is the most important, it is necessary to ensure funding of education at an appropriate level in order to ensure the opportunity for children not only to exercise their educational rights, but also to receive a quality education, that is, it is worth striving for the fact that the actual conditions of providing education and upbringing coincide with those declared in the legislation. All these recommendations are closely related and can be implemented with the support of Ukraine's partners. It is referred to assistance in eliminating the consequences of the war in Ukraine in the field of education. Ukraine needs help from other states to create and restore material resources, without which children's right to education cannot be realized. The aid that Ukraine currently receives from other countries should be not only military, but also humanitarian, in this case this is a reference to financing education, which will enable Ukraine to provide children with a high-quality realization of their right to education.

REFERENCES

1. Teremetskyi V., Duliba Y., Drozdova O., Zhukovska L., Sivash O., Dziuba I. Access to justice and legal aid for vulnerable groups: new challenges caused by the covid-19 pandemic. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory*. № 24 (1). 2021, 1–11.
2. Ukrainian crisis: situational analysis. Report OCHA, 20 June 2023 <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukrainian-crisis-situational-analysis-20-june-2023> accessed 24 February 2024
3. Борисенко В. Й., Телегуз І. О. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії : навч. посібник. Київ, 2012. 156 с.
4. Сухомлинська О. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 4–24.
5. Про середню школу (Тимчасове положення): Постанова Робочо-Селянського Уряду від 5 лют. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1919 р. Ч. 1. Ст. 59.
6. Про організаційну та культурно-освітню роботу в середній школі: Постанова Народного комісаріату освіти Української ЦРР від 21 лют. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919 р. № 10. Ст. 126.
7. Про духовні училища та семінарії: Постанова Народного комісаріату освіти Української ЦРР від 15 лют. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919. № 10. Ст. 127.
8. Про вступ до вищої школи: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 2 бер. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919. № 20. Ст. 212.
9. Про скасування плати за навчання у школах: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 4 бер. 1919. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919. № 21. Ст. 229.
10. Про скасування державних іспитів та випробувальних комісій: Постанова Народного комісаріату освіти Української ЦРР від 4 бер. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919. № 21. Ст. 230.
11. Обов'язкове вивчення у школах місцевої мови, а також історії та географії України: Постанова Народного комісаріату освіти Української ЦРР від 9 бер. 1919 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1919. № 23. Ст. 260.
12. Кондратюк К. Радянська Україна 20–30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 48. С. 245–261.
13. Про боротьбу з неписьменністю: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 21 трав. 1921 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1921. № 9. Ст. 254.
14. Matthew D. Pauly. *Building socialism in the national classroom: education and language policy in Soviet Ukraine, 1923–30*: PhD thesis. Bloomington, 2005. 313 p.
15. Про боротьбу з неписьменністю: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 29 січня 1921 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1921. № 1. Ст. 38.
16. Про погодження функції Наркомосу і Наркомздоров'я: Постанова Народного комісаріату освіти і Народного комісаріату охорони здоров'я «в справі виховання й охорони здоров'я дефективних дітей» від 24 липня 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1921. № 20. Ст. 393.
17. Про дитячі заклади для фізично дефективних дітей: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 18 липня 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1920. № 21. Ст. 407.
18. Козлова О., Штань О. Досвід подолання дитячої безпритульності у СРСР та Європі у 1920–1930 рр. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 9 (83). С. 135–145.
19. Omarova A. Child homelessness and neglect in Ukraine and Poland in the 1920s: The state of the problem and legal measures to combat it. *Access to Justice in Eastern Europe*. № 2 (19). 2023, 191–205.
20. Ангелогова Т. Ю. Сирітство та дитяча безпритульність на Луганщині в 1920–1930-і рр.: причини виникнення та шляхи подолання: монографія. Луганськ, 2015. 164 с.
21. Шугальова І. М., Молдавський Р. Л. Соціально-побутові умови утриманців дитпритулків радянської України в 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сторінки історії*. № 52. 2021, С. 237–257.
22. Про педагогічні школи: Постанова Народного комісаріату освіти Української ЦРР від 5 серп. 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1920. № 22. Ст. 441.
23. Про організацію прискореного випуску з Харківського середнього сільськогосподарського училища в Дергачах: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 25 листоп. 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1920. № 26. Ст. 547.
24. Про навчально-професійно-технічну повинність: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 30 листоп 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1920. № 26. Ст. 557.
25. Про відрядження з установ студентів вищих технічних навчальних закладів для продовження занять: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 30 листоп. 1920 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1920. № 27. Ст. 560.
26. Про студентів інститутів, виключених у порядку соціально-академічної перевірки: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 21 листоп. 1924 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1924. № 41. Ст. 262.
27. Про шкільно-трудова мобілізацію слухачів педагогічних шкільних установ: Декрет Ради народних комісарів Української ЦРР від 5 бер. 1921 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1921. № 3. Ст. 76.
28. Про заведення плати за навчання в вищих шкільних закладах освіти УСРР: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 21 бер. 1922 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1922. № 13. Ст. 226.
29. Про кустарно-промислові школи і учбові майстерні: Постанова Ради народних комісарів та Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Української ЦРР від 23 січня 1929 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1929. № 6. Ст. 48.
30. Про надання чинності Кодексу законів про народну освіту: Постанова Ради народних комісарів та Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Української ЦРР від 22 листоп. 1922 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1922. № 49. Ст. 729.
31. Міхеєва О.К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів. *Історичні та політологічні дослідження*. 2013. № 1. С. 120–130.
32. Богомолова М. Соціальне виховання в діяльності Народного комісаріату освіти України у 1920–1922 рр. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 4 (78). С. 258–268.
33. Про будову шкільної мережі загального навчання в УСРР: Постанова Ради народних комісарів Української ЦРР від 15 трав. 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1925. № 28. Ст. 218.
34. Про переведення загального навчання в Україні: Резолюція 2-ої Сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX скликання від 28 жовтня 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1925. № 91. Ст. 520.
35. Про надання домовим робітникам (робітницям) підліткам можливості навідувати школи, щоб дістати початкову освіту: Постанова Народного Комісаріату Праці Української ЦРР від 21 липня 1926 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української ЦРР*. 1926. № 30. Ст. 111.

ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ УКРАЇНИ У ПИТАННЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES OF UKRAINE IN HUMAN RIGHTS ISSUES ON THE PATH TO EUROPEAN INTEGRATION

Тимошук О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

У статті окреслені основні здобутки та виклики України щодо прав людини на шляху до європейської інтеграції та членства України в ЄС. Також у статті акцентується увага на підкресленні пріоритету прав та свобод особи перед обов'язками так як у сучасному світі визнається, що жодна держава не може існувати без дотримання прав людини, а самі ці права є неможливими без активного громадянського суспільства, яке відображає потреби індивідів у всіх аспектах їхнього життя. Підкреслюючи конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні, звертаємо увагу на особливостях свободи особи та природних правах, які є невід'ємними від народження. Так як конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні визначаються та гарантовані Конституцією України, це представляє собою інструмент для забезпечення повноцінного розвитку особистості, задоволення її інтересів та потреб, а також є втіленням можливості особи володіти, користуватися та розпоряджатися соціальними благами, передбаченими законом. Захист прав і свобод людини і громадянина є важливою рисою правової держави, і навіть у час війни в демократичній державі неможливо відмовитися від обов'язку забезпечувати права людини. З урахуванням фундаментального характеру цієї проблематики важливо регулювати її на конституційно-правовому рівні. Для забезпечення стабільності та успішної інтеграції України в правове поле світових цивілізованих країн ключовим є створення ефективної судової влади. Проблема гарантування основних прав і свобод людини, особливо у соціальній сфері, виникає через нечітке визначення областей їх застосування та відсутність чіткої відповідальності держави перед громадянами та окремими особами. Важливою відзначено, що гідне життя може бути забезпечено лише за рівних умов для всіх, і конституційно-правове регулювання в суспільстві є необхідним для гарантії захисту прав та свобод громадян, збереження стабільності та сприяння економічному та соціальному розвитку.

Ключові слова: права людини, європейська інтеграція, ЄС, міжнародні стандарти, демократичний правовий режим.

The article outlines the main achievements and challenges of Ukraine regarding human rights on the way to European integration and Ukraine's membership in the EU. The article also focuses on emphasizing the priority of individual rights and freedoms over obligations, as in the modern world it is recognized that no state can exist without respect for human rights, and these rights themselves are impossible without an active civil society that reflects the needs of individuals in all aspects of their lives. Emphasizing the constitutional guarantees of the rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine, we draw attention to the peculiarities of personal freedom and natural rights, which are inalienable from birth. Since the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine are defined and guaranteed by the Constitution of Ukraine, it is a tool for ensuring the full development of an individual, satisfaction of his interests and needs, as well as the embodiment of the individual's ability to own, use and dispose of social benefits provided for by law. Protection of the rights and freedoms of a person and a citizen is an important feature of a legal state, and even in times of war in a democratic state it is impossible to waive the duty to ensure human rights. Taking into account the fundamental nature of this problem, it is important to regulate it at the constitutional and legal level. To ensure the stability and successful integration of Ukraine into the legal field of the world's civilized countries, the creation of an effective judiciary is key. The problem of guaranteeing basic human rights and freedoms, especially in the social sphere, arises due to a vague definition of their areas of application and lack of clear responsibility of the state to citizens and individuals. It was noted as important that a decent life can be ensured only under equal conditions for all, and constitutional and legal regulation in society is necessary to guarantee the protection of the rights and freedoms of citizens, to maintain stability and promote economic and social development.

Key words: human rights, European integration, EU, international standards, democratic legal regime.

Протягом останніх років українське суспільство зазнало значних змін, зокрема відбулися трансформації в духовних, культурних та політичних цінностях. Водночас, проблема протистояння моральних цінностей в українському суспільстві стає все більш актуальною. Європейські цінності – демократія, терпимість, права людини – стоять у протиставленні до російського світогляду. Конфлікт в Україні, спровокований актом агресії росії у березні 2014 року та повним масштабом у лютому 2022 року, суттєво вплинув на ситуацію з прав людини не лише в самій Україні, а й в країнах-членах Європейського Союзу. Цей вплив виявляється у багатьох напрямках. Це і захист військових біженців з України, це і вплив конфлікту на права людини загального населення країн-членів ЄС, який виникає як з економічних або соціальних труднощів, спричинених конфліктом, так і з обмежувальних заходів, прийнятих країнами-членами ЄС відповідно до конфлікту [1, с. 206]. Важливо розуміти, що права людини є ефективним інструментом обмеження публічної влади, що запобігає її довільній дії. Ця особливість робить права людини характерною рисою демократичного державно-правового режиму, у відмінну від авторитарних та тоталітарних режимів, які не визнають природний характер цих прав і пов'язують їх із власною волею.

У авторитарних режимах права людини піддавалися повному контролю державних органів. У нашій країні нормативно-правове закріплення прав і свобод людини та громадянина відповідає високим міжнародно-правовим стандартам. Оскільки особа в Україні визнається найвищою соціальною цінністю, змінюються ролі та співвідношення структурних елементів правового статусу громадянина. У цьому контексті наголошується на підкресленні прав та свобод особи, які стають пріоритетними перед обов'язками. Сучасний світ визнає, що жодна держава не може існувати без дотримання прав людини, а самі ці права неможливі без громадянського суспільства, яке відображає потреби індивідів у всіх аспектах їхнього життя. Підкреслюючи конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні, науковці акцентують увагу на особливостях свободи особи, зачіпаючи тему природних прав, які невід'ємні від народження. Загалом, Конституція України закликає до рівності конституційних прав та свобод, а також підкреслює, що перед законом всі люди є рівними. Конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні є визначеними та гарантованими Конституцією України, вони представляють собою засіб забезпечення повноцінного розвитку особистості, задоволення її інтересів та потреб, а також є втіленням

можливості особи володіти, користуватися та розпоряджатися соціальними благами, передбаченими законом. Захист прав і свобод людини і громадянина є ключовою ознакою правової держави. Навіть у воєнний час у демократичній державі неможливо відмовитися від обов'язку забезпечувати права людини. З урахуванням фундаментального характеру цієї проблематики важливо регулювати її на конституційно-правовому рівні. Відповідно до статті 3 Конституції України, держава має обов'язок забезпечувати права людини, що визначає напрямок її діяльності та функціональну спрямованість. Держава несе відповідальність за реалізацію та утвердження прав людини. Отже, воєнний стан не може використовуватися для відмови від обов'язку забезпечення прав людини. Конституція України також містить положення, що визначають особливості реалізації окремих прав людини в умовах воєнного стану.

Конституція України повністю гарантує права і свободи, надаючи механізм їх захисту та забезпечення. З огляду на введення військового стану в державі виникає необхідність встановлення зв'язку та чіткої взаємодії між усіма органами державної влади та посадовими особами під час виконання ними обов'язків. Аналізуючи права людини в умовах воєнного стану, М. Корнієнко робить висновок, що введення воєнного стану не може використовуватися як підстава для відмови від обов'язку забезпечення прав людини. Вчений підкреслює, що Конституція України визначає особливості реалізації прав людини в умовах воєнного стану, які визначені у другому розділі Конституції України [2, с. 28].

Наголошуючи на необхідності та всезагальності прав людини і громадянина, вчені вказують, що захист цих прав є основою демократичного суспільства та сприяє справедливому та гармонійному розвитку. Права людини отримали особливе значення в Україні внаслідок вторгнення країни-агресора, РФ, яка порушує основне право людини – право на життя, нехтуючи міжнародними нормами та правилами. У цьому контексті Україна повинна вжити максимальних зусиль для забезпечення прав і свобод громадян та ефективної діяльності своїх органів, спрямовуючи їхні зусилля на чітке та невідхідне виконання обов'язків у сфері гарантування прав людини і громадянина [3, с. 201].

Особливість терміну «права людини» визначається тим, що індивід володіє ними завдяки своєму статусу людської особистості, яку не можна відібрати ні при яких обставинах. Отже, ці права є невід'ємною частиною людської сутності. Загальна Декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права закріплюють цей основний етичний принцип у визнанні «гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, та їхніх рівних і невід'ємних прав». Отже, це відображає принцип універсальності прав, включаючи рівність перед законом та рівний захист закону, який є фундаментальним принципом міжнародних норм у сфері прав людини. Особливо важливо, щоб держави дотримувалися прав людини у відношенні всіх осіб під їхньою юрисдикцією. Принцип універсальності та невід'ємності прав всіх осіб є стійко закріпленим у міжнародному праві, що стосується прав людини. Третій пункт преамбули Загальної Декларації прав людини стверджує, що влада повинна захищати права людини, щоб особа не вдавалася до повстання проти тиранії та пригнічення [4]. Це означає, що для забезпечення повного користування особою своїми правами, ці права повинні бути ефективно захищені внутрішньодержавними правовими системами. Таким чином, принцип влади закону може бути охарактеризований як всеосяжний принцип в галузі захисту прав людини, оскільки там, де цей принцип не дотримується, повага до прав людини стає ілюзією. Цікаво відзначити, що згідно із статтею 3 Статуту Ради Європи [5] «будь-який член Ради

Європи визнає принцип верховенства права». Отже, цей основний принцип є юридично обов'язковим для держав-членів цієї організації, що також впливає на прецедентне право Європейського суду з прав людини.

Договори з прав людини є юридичними угодами об'єктивного характеру, оскільки вони встановлюють загальні норми, які є однаковими для всіх держав-учасниць. Ці норми мають бути виконані державою-учасницею незалежно від того, як інші держави дотримуються аналогічних норм. Іншими словами, традиційний принцип взаємності не застосовується до договорів з прав людини. Два приклади нормотворчих договорів у сфері прав людини – це Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Міжнародне право в галузі прав людини значно впливає на розвиток внутрішньодержавного права, і національні суди все частіше посилаються на норми цього права та застосовують їх.

В сучасному контексті змін українського суспільства, які супроводжуються постійними трансформаціями в соціально-економічній, політично-управлінській та культурно-ідеологічній сферах, відзначається систематичним зростанням активності та збільшенням ролі інститутів громадянського суспільства. Взаємодія між інститутами влади та громадянського суспільства розглядається як ключовий елемент розвитку держави, її економічного потенціалу та обороноздатності. У цьому контексті важливо визначити фактори, які ускладнюють взаємодію між цими інститутами, та визначити шляхи їх вирішення [6, с. 88].

У рамках розгляду питань забезпечення прав людини в контексті євроінтеграційних процесів в Україні важливо відзначити гарантії належного функціонування європейського простору юстиції, свободи та безпеки, які мають забезпечити необхідний рівень правопорядку не лише на території кожної держави-члена Європейського Союзу та в усій міжнародній організації взагалі, але й на прилеглих територіях. Унікальність спільного простору юстиції, свободи та безпеки полягає в необхідності гармонійного поєднання його внутрішнього та зовнішнього аспектів. Внутрішній аспект передбачає об'єднання зусиль правоохоронних органів держав-членів Європейського Союзу для забезпечення внутрішньої безпеки та підтримки правопорядку в усьому Співтоваристві. З зовнішнього аспекту велике значення має співпраця ЄС із сусідніми країнами у сфері правоохоронних питань для розширення безпеки та правопорядку. Україні, яка має спільний кордон з ЄС, належить активно співпрацювати для забезпечення юстиції, свободи та безпеки. З огляду на необхідність забезпечення загальнодержавної безпеки та мінімізації загроз міжнародній безпеці, інтеграція України у глобальний безпековий простір та ефективне міжнародне співробітництво стають пріоритетними завданнями. Для цього важливо розробити ефективні управлінські механізми з метою нейтралізації негативних впливів, пов'язаних із зростанням злочинності, та забезпечити ефективний захист прав і свобод людини. Співпраця між ЄС та Україною у сфері правоохорони є ключовим інструментом для протидії злочинності та забезпечення безпеки на європейському правоохоронному просторі. Мета взаємодії між правоохоронними органами Європейського Союзу та України в умовах глобалізації злочинності полягає в посиленні міжнародного співробітництва у сфері правоохорони, вдосконаленні методів протидії злочинності та мінімізації негативних наслідків серйозних злочинів. Важливо розробити та впровадити системні заходи для запобігання загрозам правопорядку, громадської безпеки, прав та свобод людини і громадянина.

Аналіз досягнень України у сфері юстиції, свободи та безпеки в контексті співпраці з Європейським Союзом, таких як лібералізація візового режиму, боротьба з коруп-

цією, легалізація коштів та фінансування тероризму, свідчить про активну співпрацю ЄС з державами-партнерами, такими як Україна. У цьому контексті ключові завдання включають інтеграцію України в європейський правоохоронний простір, посилення інституційних можливостей ЄС та України в сфері юстиції, свободи та безпеки, а також розвиток регіонального співробітництва з державами-членами ЄС для протидії конкретним видам злочинів у прикордонних регіонах. Створення додаткових міжнародно-правових та організаційних гарантій для підтримання безпеки в Європі є важливим кроком. Також акцентується увага на розширенні діалогу щодо протидії новим викликам у безпеці та на пошуку спільних підходів до створення нової системи колективної безпеки в Європі. Додатково постає питання важливості оцінки різних аспектів злочинності, обговорення ключових статистичних даних та розроблення заходів протидії торгівлі людьми. Необхідно розробити програми спільного навчання працівників правоохоронних органів ЄС та України для обміну передовим досвідом і покращення співпраці на спільному кордоні. Також є потреба в посиленні належного управління та боротьбі з корупцією. Важлива участь України в міжнародних миротворчих операціях, антитерористичних діяльностях та багатосторонніх заходах з протидії глобальним і регіональним викликам. Вважаємо за необхідність також проведення інформаційних кампаній з правової освіти населення та реагування на злочини, а також надання допомоги постраждалим особам. Важливою є також роль сучасних технологій у боротьбі з кіберзлочинністю.

В цілому потрібно оновити договірну базу між Європейським Союзом та Україною, впровадити нормативно-правові акти та контроль якості співробітництва. Не менш важливим залишається питання моніторингу співпраці як засобу виявлення проблем та рекомендацій для підвищення ефективності цього співробітництва. Створення, розвиток і удосконалення ефективних механізмів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, а також протидії дискримінації є завжди актуальним завданням для держав на національному рівні та міжнародних міждержавних організацій, зокрема ЄС.

Система норм і механізмів захисту прав і свобод людини в ЄС базується на різних документах, які мають як обов'язковий, так і декларативний характер. Договір про Євросоюз [7] містить положення щодо забезпечення прав людини. Стаття 2 заявляє, що Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини. Стаття 6 Договору про функціонування ЄС закріплює принцип поваги до основних прав і свобод людини, які визнаються Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод. Договір про функціонування ЄС визначає громадянство Союзу та пов'язані з ним права. В розділі 2 цього Договору розглядаються права громадян Євросоюзу на вільне пересування, участь у виборах та право голосу. Розділ 3 Договору про функціонування ЄС гарантує свободу пересування працівників, рівність в оплаті праці для чоловіків і жінок, а також захист прав людини через компенсацію завданих збитків. Рішення Суду ЄС визначають основні принципи захисту прав і свобод особи в Євросоюзі. До документів із декларативним характером слід віднести Декларацію основних прав і свобод та Хартію Співтовариства про основні соціальні права працівників.

Особливий статус в правовому полі ЄС належить Хартії ЄС основних прав 2007 р. [8], яка містить докладний каталог основних прав і свобод для кожної особи, що перебуває на території Євросоюзу. Цей каталог охоплює громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права. Навіть якщо Хартія має статус установчих договорів, вона не входить у їх склад. У вступі до Хартії зазначається, що в центрі діяльності Союзу стоїть людина

та її інтереси. На відміну від більшості міжнародних правових документів, де класифікація основних прав базується на суб'єктивних правах, у Хартії це робиться на основі цінностей, які вона захищає. Ці цінності включають людську гідність, свободу особи, рівність та солідарність. Права і свободи особи, які захищають ці цінності, закріплені у відповідних розділах (главах I–IV), зокрема, громадянстві та правосудді (глави V та VI). Комплекс основних прав і свобод особи може бути класифікований в різні категорії, такі як особисті права і свободи, політичні права і свободи, економічні, соціальні та культурні права, а також основні обов'язки, що супроводжуються гарантіями прав і свобод особи. Особисті права і свободи, зазначені у главах I і II, є природними правами, які належать кожній особі від народження. Ці права включають права на людську гідність, життя, цілісність особи, свободу і особисту недоторканність, повагу приватного і сімейного життя, захист персональних даних, шлюб і створення сім'ї, свободу думки, віросповідання, висловлення та інформації, а також свободу пересування і вибору місця проживання.

Важливо відзначити, що повага та захист прав людини є однією з ключових сфер діяльності Європейського Союзу, відповідно до його установчих договорів та цілей. Країна, яка має намір приєднатися до ЄС, повинна відповідати Копенгагенським критеріям, ухваленим на засіданні Європейської Ради у червні 1993 року. Ці критерії включають стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини і захист меншин. Країни, що претендують на членство в ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії та верховенства права в своїх конституціях, але й впроваджувати їх у повсякденне життя. Конституції цих країн мають гарантувати демократичні свободи, такі як політичний плюралізм, свобода слова і свобода совісті. Важливо також встановлювати демократичні інститути та незалежні органи правосуддя для забезпечення нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості та визнання важливої ролі опозиції у політичному житті.

У Європейському Союзі відсутній єдиний механізм захисту прав людини, але національну систему захисту прав людини в державах-членах доповнює система захисту на рівні Євросоюзу. Крім того, захист прав і свобод людини реалізується через Раду Європи, учасницями якої є всі держави-члени Євросоюзу. Формування системи правових норм на рівні Євросоюзу, спрямованої на захист прав і свобод людини, має великий потенціал для подальшого розвитку. Політичні права і свободи тісно пов'язані з функціонуванням держави та європейських інтеграційних об'єднань. Їхня чітка прив'язка до європейського громадянства включає виборчі права, свободу зборів і асоціацій, право на добре управління, доступ до офіційної документації та право на подання петицій. Основні зобов'язання, передбачені Хартією, включають обов'язок поважати і захищати людську гідність, враховувати думку дитини, забезпечувати обов'язкову безкоштовну освіту та захищати навколишнє середовище. До того ж, у Хартії визначено положення, яке стосується зловживання правом (ст. 54). Це положення передбачає, що представники влади чи приватні особи не повинні ліквідовувати або надмірно обмежувати права і свободи інших осіб. Гарантії прав і свобод в Європейському Союзі включають інституційні, процесуальні та матеріальні заходи. Інституційні гарантії включають судовий захист, позасудові механізми захисту, Омбудсмена Європейського Союзу, Комісію, Європейського контролера із захисту даних, Загальний контрольний орган у межах Європолу, а також дипломатичні та консульські представництва держав-членів у третіх країнах. Процесуальні гарантії включають

право на справедливий і публічний розгляд справи, право на юридичну допомогу, презумпцію невинності, принцип законності та пропорційності злочинів і кари, принцип недопущення повторного притягнення до кримінальної відповідальності за той самий злочин, заборону позбавлення свободи за борги та право на апеляцію стосовно кримінальних справ. Матеріальні гарантії передбачають компенсацію завданих особам збитків, вчинених іншими особами. Юридичні та фізичні особи, органи ЄС та держави-члени можуть бути піддані майновій відповідальності. Регулювання майнової відповідальності фізичних і юридичних осіб зазвичай визначено внутрішнім правом держав-членів.

Протягом останніх десятиліть Європейський Союз пройшов шлях становлення власної системи захисту прав людини, від відкидання ідеї, що захист прав людини може перевершувати положення права ЄС, до створення власного каталогу прав людини у Хартії основних прав. Приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини створило юридичні умови для цього. Враховуючи ці зміни, перед Україною виникає необхідність у вдосконаленні власної системи захисту прав людини відповідно до критеріїв вступу до ЄС, що передбачають відповідний рівень дотримання прав та основних свобод людини для повноправного членства в Євросоюзі.

Для забезпечення стабільності всієї державної системи та успішної інтеграції України в правове поле цивілізованих країн світу вирішальним є створення ефективної та динамічної судової влади в Україні. Однією з основних проблем, яка виникає у процесі гарантування основних прав і свобод людини, зокрема соціальних, є визначення областей їх застосування та меж їхнього змісту. На даний момент конституційні норми в основному відображають опосередкований вплив держави на соціальну сферу, існує відсутність чіткої та безпосередньої відповідальності держави перед громадянами, а також відсутність відповідальності окремих осіб перед державою. Враховуючи, що

гідне життя можливе лише при належних та рівних можливостях для задоволення первинних життєвих потреб, застосування конституційно-правового регулювання для розвитку суспільства є необхідним і невід'ємним, оскільки це гарантує захист прав та свобод людини та громадянина, а також сприяє збереженню стабільності, порядку та організованості в суспільстві і сприяє реалізації перспектив економічного та соціального розвитку. Механізм конституційно-правового захисту прав і свобод людини є важливою частиною процесу євроінтеграції. Судова влада відіграє ключову роль у гарантуванні реального втілення та захисту прав і свобод людини від порушень. У контексті євроінтеграції судова влада стає інструментом для зміцнення демократії та правової держави в Україні, а також для виконання зобов'язань перед Європейським Союзом у сфері прав людини. Отже, процес євроінтеграції впливає на регулювання прав і свобод людини в Україні. Це обумовлено потребою відповідності України критеріям для вступу в Європейський Союз, включаючи дотримання прав людини та боротьбу з корупцією. Таким чином, Україна має приймати заходи для поліпшення захисту прав і свобод громадян, зосереджуючись на таких аспектах, як права людини, свобода слова, правосуддя, релігійна свобода, права національних меншин та права жінок.

Для досягнення цілей євроінтеграції необхідно привести законодавство України у відповідність із стандартами Європейського Союзу, зокрема, шляхом реформування судової системи, гарантування свободи ЗМІ та підтримки розвитку громадянського суспільства. Загалом, процес євроінтеграції сприяє підвищенню захисту прав і свобод людини в Україні, наближаючи національне законодавство до міжнародних стандартів і сприяючи більш прозорому та демократичному розвитку країни. Ефективність регулювання прав, свобод та обов'язків людини та громадянина в Україні залежить від різноманітних факторів, і їх аналіз може сприяти досягненню максимально ефективного захисту прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тимошук О.Г. Забезпечення прав людини в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. Гарантії забезпечення прав та свобод людини: національний та міжнародний досвід: колективна монографія / Кол. авторів. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. 206–241 с.
2. Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загально правовий дискурс. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1–2. С. 27–31.
3. Цуркан-Сайфуліна, Ю. В. "Забезпечення прав людини як найважливішої конституційної категорії в умовах воєнного стану." Наукова стаття. *Держава та регіони*. Науково-виробничий журнал. Серія: Право, 2023 р., № 3 (81). С. 200–204. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.31>.
4. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
5. Statute of the Council of Europe. London, 5.V.1949. European Treaty Series – No. 1. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>
6. Месюк М. П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 8. С. 87–93.
7. European Union. Treaty on the Functioning of the European Union 2007. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT>
8. Charter of Fundamental Rights of the European Union. European Union 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT>

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/11>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ГРАНТІВ ЯК ОДНОГО ІЗ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

LEGAL REGULATION OF PROVIDING GRANTS AS ONE OF THE MECHANISMS FOR ENSURING ECONOMIC RIGHTS OF CITIZENS

Бевз Т.С., адвокат,
аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

У науковій статті досліджується законодавчий фреймворк, що визначає процедури та умови для отримання грантів у різних сферах діяльності в Україні, основні закони та регулятивні акти, які впливають на процес надання грантів, включаючи їхню прозорість, доступність та ефективність. Стаття також розглядає проблеми, які виникають у контексті надання грантів в Україні, та пропонує можливі шляхи для їх вирішення. Висвітлення правового регулювання надання грантів сприяє розумінню та вдосконаленню механізмів фінансування проектів українських організацій та підприємств. аналізує роль та значення грантових програм у забезпеченні економічних прав громадян. Автором розглядається концепція грантів як інструменту, що сприяє розвитку бізнесу, підтримці соціальних проектів та стимулює інновації. Стаття обговорює переваги грантової підтримки, такі як стимулювання підприємництва, збереження робочих місць, підтримка ініціативних груп та розвиток громадянського суспільства. У статті висвітлюється роль державної грантової підтримки у стимулюванні розвитку бізнесу та економіки загалом., аналізуються переваги надання грантів, зокрема фінансову підтримку для підприємств, стимулювання інновацій та технологічного розвитку, а також сприяння розвитку малих та середніх підприємств. Також у статті розглядаються приклади успішних програм грантової підтримки в різних країнах та їхній вплив на економічний розвиток, можливі проблеми та виклики, пов'язані з наданням грантів, такі як нестабільність фінансування та бюрократичні перешкоди. В цілому, стаття аргументовано відзначає важливість державної грантової підтримки для стимулювання економічного зростання та розвитку бізнесу. Крім того, розглядаються основні проблеми, які виникають у процесі надання грантів, такі як недостатня прозорість, бюрократичні перешкоди та недостатність фінансування. Автор робить висновок про важливість розвитку ефективної та прозорої системи грантової підтримки як ключового механізму для забезпечення економічних прав та підтримки розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: грант, економічні права, безповоротна фінансова допомога, бюджетні кошти, економічний розвиток.

The scientific article examines the legislative framework that determines the procedures and conditions for obtaining grants in various spheres of activity in Ukraine, the main laws and regulatory acts that affect the process of granting grants, including their transparency, availability and efficiency. The article also examines the problems that arise in the context of granting grants in Ukraine, and suggests possible ways to solve them. Elucidation of the legal regulation of granting grants contributes to the understanding and improvement of mechanisms for financing projects of Ukrainian organizations and enterprises. analyzes the role and significance of grant programs in ensuring the economic rights of citizens. The author considers the concept of grants as a tool that promotes business development, supports social projects and stimulates innovation. The article discusses the benefits of grant support, such as stimulating entrepreneurship, preserving jobs, supporting initiative groups and developing civil society. The article highlights the role of state grant support in stimulating the development of business and the economy in general, analyzes the advantages of granting grants, in particular financial support for enterprises, stimulation of innovation and technological development, as well as promotion of the development of small and medium-sized enterprises. The article also examines examples of successful grant support programs in different countries and their impact on economic development, possible problems and challenges associated with granting grants, such as funding instability and bureaucratic obstacles. In general, the article argues the importance of state grant support for stimulating economic growth and business development. In addition, the main problems that arise in the process of granting grants, such as insufficient transparency, bureaucratic obstacles and insufficient funding, are considered. The author concludes the importance of developing an effective and transparent system of grant support as a key mechanism for ensuring economic rights and supporting the development of civil society.

Key words: grant, economic rights, non-refundable financial assistance, budget funds, economic development.

Економічна підтримка бізнесу від держави в умовах воєнного стану може бути критично важливим інструментом для забезпечення економічних прав громадян та підтримки економічної стійкості країни. Ось кілька причин, чому це важливо:

- стимулювання економіки: економічна підтримка, така як фінансова допомога, податкові пільги або кредитні програми, може допомогти зберегти робочі місця та підтримати діяльність підприємств під час кризових умов;
- збереження соціальної стабільності: підтримка бізнесу може допомогти запобігти масовим звільненням та соціальним напругам, які можуть виникнути в умовах воєнного стану;
- збереження конкурентоспроможності: підтримка підприємств дозволяє їм зберегти конкурентоспроможність на ринку та продовжувати експортну діяльність, що важливо для економічного відновлення після кризи;
- забезпечення економічної безпеки: підтримка бізнесу може допомогти зберегти ключові галузі економіки

та зменшити вразливість країни перед зовнішніми загрозами в умовах воєнного стану;

- стимулювання інвестицій: Підтримка бізнесу може стимулювати інвестиційну активність та сприяти відновленню економічного зростання після кризи.

Усі ці фактори підкреслюють важливість економічної підтримки бізнесу в умовах воєнного стану як інструменту забезпечення економічних прав та збереження стабільності країни.

Надання грантів від держави може бути важливим механізмом забезпечення економічних прав, особливо для малих підприємств, стартапів та соціальних проектів. Ось деякі способи, які він може сприяти цьому:

1. Підтримка інновацій. Гранти можуть стимулювати розвиток новаторських ідей та технологій, що сприяє економічному зростанню та конкурентоспроможності країни.
2. Розвиток малого бізнесу. Гранти можуть допомогти малим підприємствам отримати фінансову підтримку та ресурси для розвитку, що сприяє створенню нових робочих місць та підвищенню рівня життя.

3. Стимулювання соціально відповідального бізнесу. Державні гранти можуть бути спрямовані на соціальні проекти та ініціативи, такі як охорона навколишнього середовища, розвиток освіти та охорона здоров'я.

4. Підтримка наукових досліджень. Гранти можуть фінансувати наукові дослідження та розвиток нових технологій, що сприяє науковому прогресу та інноваціям у різних сферах економіки.

5. Зменшення економічних нерівностей, надаючи можливості для розвитку та самореалізації різним соціальним групам і регіонам.

Україна має ряд нормативних актів, які регулюють надання грантів. Деякі з них включають:

1. Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», який визначає основні принципи та умови надання державної фінансової допомоги, включаючи гранти, підприємствам та організаціям [1].

2. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для надання грантів на створення або розвиток бізнесу» [2].

3. Постанови Кабінету Міністрів України. Вони можуть визначати конкретні процедури та умови надання грантів у різних галузях, таких як наука, культура, освіта тощо.

4. Регулятивні акти відповідних міністерств та організацій. Наприклад, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, Міністерство культури та інші можуть випускати нормативні акти, які стосуються надання грантів у своїх сферах відповідальності.

5. Договори та угоди між донорами та отримувачами грантів. Ці документи також можуть містити правила та умови надання грантів, включаючи вимоги щодо звітності та використання коштів.

Ці нормативні акти спільно визначають правила та умови, які регулюють надання грантів в Україні.

Для прикладу розглянемо одну із найпопулярніших на даний час грантову програму «Власна справа» від урядового проекту «Робота», яка спрямована на розвиток українського малого бізнесу та створення нових робочих місць.

Надання вказаного гранту регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 «Порядок надання мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу».

Вказана Постанова регулює умови, критерії, механізм надання безповоротної державної допомоги фізичним особам, суб'єктам господарювання (далі – отримувач) у формі мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу (далі – мікрогрант); механізм використання коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття для надання мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу та коштів, передбачених Мінекономіки за бюджетною програмою «Надання грантів для створення або розвитку бізнесу» для надання безповоротної державної допомоги отримувачу у формі мікрогранту.

Проте у вказаній Постанові не чітко визначено критерії відбору та процедури оцінки заявок, у випадку відмови у наданні гранту заявнику не повідомляються причини такої відмови, що може призвести до суб'єктивності та несправедливості у виборі отримувачів мікрогрантів. Так, брак системи моніторингу та оцінки може ускладнити визначення ефективності програми та впливу мікрогрантів на розвиток бізнесу.

Для порівняння, наведемо декілька прикладів успішних програм грантової підтримки в різних країнах:

– Small Business Innovation Research (SBIR) у США. Ця програма надає фінансування досліджень та розробок для малих підприємств, щоб стимулювати інновації та комерціалізацію нових технологій;

– Horizon 2020 в Європейському Союзі. Ця програма є найбільшою в світі програмою фінансування досліджень та інновацій, яка надає гранти для наукових досліджень, розвитку технологій та комерціалізації інноваційних продуктів;

– Start-Up Chile в Чилі. Ця програма надає фінансування та підтримку для іноземних підприємців, які обирають Чилі для створення власного бізнесу, стимулюючи розвиток місцевої економіки та інновацій;

– Enterprise Ireland в Ірландії. Ця програма надає фінансову та консультативну підтримку для малих та середніх підприємств в Ірландії, щоб стимулювати їхній розвиток та експортну діяльність;

– India Aspiration Fund в Індії. Ця програма надає фінансову підтримку для інноваційних стартапів в Індії з метою стимулювання підприємництва та економічного розвитку країни.

Зазначені програми є лише деякими з численних успішних прикладів грантової підтримки в різних країнах, які сприяють розвитку бізнесу, інновацій та економічного зростання.

Що стосується самого визначення терміна «грант», його наведено в кількох законодавчих актах. Так, відповідно до пп. 5 ст. 1 Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність», грант – фінансові чи інші ресурси, надані на безоплатній і безповоротній основі державою, юридичними, фізичними особами, у тому числі іноземними, та (або) міжнародними організаціями для розвитку матеріально-технічної бази для провадження наукової та науково-технічної діяльності, проведення конкретних фундаментальних та (або) прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, зокрема на оплату праці наукових (науково-педагогічних) працівників у рамках їх виконання, за напрямками й на умовах, визначених надавачами гранту [4].

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону «Про культуру» грант – фінансові ресурси, надавані на безповоротній основі суб'єкту, який провадить діяльність у сфері культури, для реалізації культурно-мистецького проекту [5].

Норми ст. 1 Закону України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» містять таке визначення гранту – грошові кошти (фінансові ресурси), надавані на безоплатній, безпроцентній і безповоротній основі суб'єктам господарювання та фізичним особам за результатами конкурсного відбору, для реалізації програм, проектів, заходів, а також для інституційної підтримки суб'єктів видавничої справи незалежно від форми власності [6].

Як вбачається із аналізу вище вказаних нормативно-правових актів, в Україні наразі відсутній єдиний закон, який би повністю регулював грантову діяльність в країні. Замість цього грантова діяльність регулюється комплексом законів, постанов Кабінету Міністрів, наказів та розпоряджень міністерств та інших державних органів, а також міжнародними договорами та угодами.

Ці нормативні акти визначають різні аспекти гарантової діяльності, такі як гарантовані суми, умови отримання гарантій, права та обов'язки сторін, процедури врегулювання спорів та інші питання. Однак, відсутність єдиного законодавчого акту ускладнює систему регулювання гарантової діяльності та може призводити до неоднозначності у практиці застосування.

Основними ознаками бюджетного гранту є їх надання: 1) в формі бюджетних коштів; 2) безоплатно; 3) безповотно; 4) на цільових засадах; 5) як форми державної допомоги (підтримки); 6) виключно для реалізації проекту або програми у сферах реалізації державної політики в окремій сфері (науки, освіти, культури, туризму, у секторі креативних індустрій, спорту та інших гуманітарних сферах); 7) на умовах, визначених надавачами грантів – дотримання бюджетної дисципліни; 8) лише надавачем, визначеним

Урядом, відповідно до затвердженої бюджетної програми. Обґрунтовано, що є усі підстави включити отримувачів бюджетних грантів до числа суб'єктів бюджетних відносин, визначити в ст. 2 БК України таке поняття та закріпити визначення таких понять як «грант», «бюджетний грант» та «отримувач бюджетного гранту» [7].

Окрім відсутності єдиного визначення «грант», також деякі з проблем законодавчого регулювання надання грантів в Україні включають:

1. Недостатня прозорість: Законодавство може бути недостатньо чітким у визначенні процедур та критеріїв надання грантів, що призводить до неординарного розуміння правил та може спричиняти корупційні ризики.

2. Складні процедури: Бюрократичні процедури та велика кількість документів, необхідних для отримання гранту, можуть ускладнювати доступ до фінансування для неприбуткових організацій та малого бізнесу.

3. Недостатня підтримка для малого бізнесу: Деякі законодавчі недоліки можуть ускладнювати доступ до грантів для малих підприємств, що може обмежувати їх можливості для розвитку та конкуренції на ринку.

4. Відсутність механізмів контролю: Відсутність ефективних механізмів контролю за використанням грантових коштів може призводити до їх недосяжності, втрати або недостатнього використання.

5. Недостатня координація: Відсутність чіткого розподілу обов'язків між різними державними органами та недостатня координація їх дій може ускладнювати ефективну роботу з надання грантів.

6. Неоднакові умови. Відсутність стандартизованих умов надання грантів може призводити до того, що громадяни можуть мати різні права та можливості щодо отримання фінансової підтримки.

7. Відсутність захисту прав громадян. Відсутність чітких нормативів може призводити до того, що громадяни можуть бути позбавлені можливості захисту своїх прав у випадку порушення умов надання грантів.

5. Низька довіра до системи. Відсутність чітких та справедливих правил може підірвати довіру громадян до системи надання грантів, що може призвести до зниження інтересу до участі у грантових програмах.

Для вирішення цих проблем потрібно розробити комплексний нормативний акт, наприклад Закон України «Про грантову діяльність» який чітко визначав би умови та процедури надання грантів для громадян, забезпечуючи прозорість, справедливість та захист їхніх прав та уникнення зайвих бюрократичних процедур, що є важливим для розвитку ефективної та прозорої системи грантової підтримки як ключового механізму для забезпечення економічних прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 1 липня 2014 року № 1555-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>
2. Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для надання грантів на створення або розвиток бізнесу: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2022 р. № 1176-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2022-p#Text>
3. Порядок надання мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text>
4. Про науку та науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#n744>
5. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
6. Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні: Закон України від 6 березня 2003 року № 601-15#Text. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15#Text>
7. Якимчук Н.Я. Особливості правового регулювання відносин в сфері надання бюджетних грантів [Електронний ресурс] / Наталія Яківна Якимчук // Juris Europensis Scientia. – 2023. – Випуск 3. – Режим доступу: http://jes.nuova.od.ua/archive/3_2023/15.pdf

ДО РОЗУМІННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ПОВОЄННОГО СТАНУ

TOWARDS UNDERSTANDING THE CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION AND THE POST-WAR STATE

Власюк Є.М., аспірант кафедри конституційного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються концептуальні аспекти модерного конституціоналізму в Україні в умовах обраного курсу Євроінтеграції та глобального слідування американсько-європейським державно-урядовим цінностям демократії, а також – повоєнної відбудови України в умовах російської повномасштабної воєнної агресії від 24.02.2022 р.

Досліджено понятійний апарат терміну «конституціоналізм» в контексті реформації та модернізації вітчизняного юридичного та державно-управлінського апарату. Розглядається феномен терміну «конституціоналізація Євроінтеграції» у контексті євроатлантичного політико-безпекового поступу України.

Проаналізовано конституційно-реформаційні перетворення в Україні в умовах незалежності. Розглянуто ретроспективні та перспективні опції внесення змін до Основного закону – Конституції України – у контексті виконання положень Угоди про асоціацію з ЄС від 21.03.2014 р. (із подальшими змінами) щодо формування демократичного, гласного, прозорого політико-правового та політико-адміністративного простору. Визначено імовірні межі конституціоналізму та здійснення конституційних реформ в Україні в хронологічних межах повоєнної відбудови та трансформації вітчизняної політико-урядової парадигми.

Означено категоріальні особливості впровадження теорій конституціоналізму в Україні не лише в умовах політико-економічної, але й юридичної Євроінтеграції (процесу «правової європеїзації»). Розглянуто особливості конституційно-транзитарної політики України: впровадження механізмів громадянського діалогу, легітимізації влади та владних рішень, посилення демократичного представництва та самопредставництва населення, гарантування природних та похідних прав, свобод та інтересів людини і громадянина, що гарантуються Основним законом – Конституцією України.

У вищезазначеному контексті також здійснено аналіз феноменології терміну «конституційне мислення» як симбіотичного елемента владно-громадянської взаємодії. Окреслено конституційно-мисленнєвий апарат з позиції громадянського суспільства (форми, способи, інструменти та методи забезпечення і реалізації суспільного інтересу) та апарату державного управління (прийняття законів, взаємодія із громадянським суспільством, демократизації простору політичного виробництва тощо).

Ключові слова: конституційна реформа, конституціоналізм, конституційне мислення, конституційна реформація, конституційно-транзитарна політика України, демократизація владно-суспільної взаємодії, громадянське суспільство, Євроінтеграція, повоєнна відбудова.

The article examines the conceptual aspects of modern constitutionalism in Ukraine in the conditions of the chosen course of European integration and global adherence to the American-European state and government values of democracy, as well as post-war reconstruction of Ukraine in the conditions of Russian full-scale military aggression from 24 February 2022.

The conceptual apparatus of the term "constitutionalism" was studied in the context of the reformation and modernization of the domestic legal and state administrative apparatus. The phenomenon of the term "constitutionalizing of European integration" is considered in the context of the Euro-Atlantic political and security progress of Ukraine.

The constitutional-reform transformations in Ukraine in the conditions of independence are analyzed. Retrospective and prospective options for introducing changes to the Basic Law – the Constitution of Ukraine – in the context of the implementation of the provisions of the Association Agreement with the EU dated 21 March 2014 (with further amendments) regarding the formation of a democratic, public, transparent political-legal and political-administrative system were considered. The possible limits of constitutionalism and the implementation of constitutional reforms in Ukraine within the chronological limits of post-war reconstruction and transformation of the national political-governmental paradigm are determined.

Categorical features of the implementation of theories of constitutionalism in Ukraine are identified not only in terms of political and economic, but also legal European integration (the process of "legal Europeanization"). Peculiarities of the constitutional and transitional policy of Ukraine are considered: implementation of mechanisms of public dialogue, legitimization of power and power decisions, strengthening of democratic representation and self-representation of the population, guaranteeing natural and derived rights, freedoms and interests of human and citizen, which are guaranteed by the Basic Law – the Constitution of Ukraine.

In the above-mentioned context, an analysis of the phenomenology of the term "constitutional thinking" as a symbiotic element of government-citizen interaction was also carried out. The constitutional-thinking apparatus from the point of view of civil society (forms, methods, tools and methods of ensuring and implementing public interest) and state administration apparatus (passing laws, interaction with civil society, democratization of the space of political production, etc.) is outlined.

Key words: constitutional reform, constitutionalism, constitutional thinking, constitutional reformation, constitutional and transitional policy of Ukraine, democratization of power-society interaction, civil society, European integration, post-war reconstruction.

Першочергової необхідності в умовах концептуалізації категоріальних особливостей конституційної реформи в Україні в умовах Євроінтеграційних перетворень в російської повномасштабної військової агресії проти України від 24.02.2022 р. набуває визначення понятійного апарату предмету означеного дослідження – себто конституційно-реформаторської діяльності як юридико-управлінської політичної та соціальної константи.

Термін «конституційна реформа» доцільно розглядати крізь призму вітчизняних та зарубіжних наукових напрацювань.

Так, наприклад, вітчизняні учений Д. Белов та вчена М. Белова [1, с. 47] розглядають це поняття як сукупність методів та інструментів юридичного, політичного, державно-владного та громадянського впливу, спрямо-

ваних на реалізацію прав, свобод та інтересів людини і громадянина посередництвом Основного закону держави. Як зазначають вчені, потреба у конституційно-реформаторських ітераціях виникає тоді, коли обраний стиль державотворення задовольняє владну верхівку більшою мірою, аніж населення (громадянське суспільство). Через це поняття «конституційна реформа» не може розглядатися виключно як механізм рекомпіляції нормативного акта, а потребує формально-філософського, функціонально-стилістичного узвичаєння на рівні позитивного демократичного владарювання. Це означає, що конституційно-реформаторська діяльність, як правило, генерується із ідентифікації колізійності або непослідовності Основного закону держави, через що внесення змін та поправок до нього є екстрактивним

(природнім) політико-соціальним та політико-юридичним явищем.

У праці північноірландського юриста-фахівця Дж. Морісона [2, с. 519] конституційну реформу як константу запропоновано аналізувати крізь призму індикатора відсутності владно-соціального консенсусу. При цьому у дослідженні наголошено на двосторонній ролі державно-управлінського апарату та громадянського суспільства у досягненні показників конституційної кризи: на думку автора, остання виникає як результат створення Конституції як Основного закону саме держави, а не громадянського суспільства, інтереси котрого документ у дійсності повинен представляти. З іншого боку, соціально-розвиткове державне бачення громадянського суспільства та владного-урядового апарату часто є предметом дискусії внаслідок різнобічності соціального та політичного погляду на геополітичну клас-терну побудову державного курсу. Виходячи із вищезазначеного, обставини врегулювання конституційно-політичної кризи передбачають пошук консенсуального владно-політичного рішення, що забезпечить функціонування Основного закону як засобу реалізації управлінського інтересу держави та свобод (інтересів, прав) громадян, щодо котрих остання де-факто визначає межі та мірила допустимої поведінки та поваги до локального законодавства.

Аналіз особливостей феноменології конституційної реформи в Україні як політико-соціального явища потребує попереднього уточнення певних фактів. Перші двадцять років незалежності України пройшли під егідою комбінування радянського досвіду, стилістики та концептуального наповнення державного управління (пост-технократія) та слідування європейським демократичним ідеалам на рівні нормативної регуляції. У підсумку склався прецедент, коли інституційна технократія та бюрократія позбавляла можливості застосувати положення Основного закону України – Конституції – як норм прямої дії, що фактично гарантовано вітчизняним законодавцем у ч. 2 ст. 8 документу [3]. Оскільки конституційні гарантії стосуються, окрім іншого, контекстуальності функціонування законодавчої, виконавчої, судової гілок влади, виборчої репрезентації населення та забезпечення прав та свобод останнього, а також – обрання Україною курсу на Євроінтеграцію після подій Революції Гідності (Євромайдану) 2013-2014 рр., необхідності набуває аналітичне означення поточного стану та подальших перспектив конституційно-реформаторської парадигми в Україні в світлі, зокрема, необхідності безпекових, політико-економічних та політичних повоєнних перепрофілювань владного апарату.

Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС від 21.03.2014 р. (із подальшими змінами) означило вітчизняний цивілізаційний вибір – європейська демократія та екзистенційна модель державного розвитку в рамках західного культурно-економічного простору. Цей документ, водночас, поставив перед вітчизняним нормативним та державно-управлінським апаратом низку завдань. На основних з них сконцентруємося нижче.

В Преамбулі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 21.03.2014 р. (із подальшими змінами) [4] зазначено, що метою договірних відносин є, окрім іншого, інтеграція України із політико-правовим простором ЄС. Враховуючи роль та місце ЄС як оплоту свободи та демократії, а також тісний зв'язок ЄС із США (перший фактично є континентальним сателітом останніх) та насамперед – стратегічне партнерство України із вищезазначеними наддержавними та державними суб'єктами міжнародного права, перед Україною постало завдання впровадити законні видозміни у насамперед у таких галузях, як місцеве самоврядування (децентралізація влади) та система правосуддя, адже корупція та боротьба з шахрайством визначені в економічній частині Угоди про асоціацію між Україною та ЄС вітчизняним пріоритетом врегулювання та державно-управлінського нівелювання.

Стандартизація місцевого самоврядування в Україні у контексті виконання євроінтеграційної конституційної реформи повинна була б у першу чергу торкнутися Розділу XI Конституції України – «Міське самоврядування» [3]. Так, наприклад, у ст. 141 Основного закону правки від 21.02.2014 р. концептуалізовано понятійний концепт «територіальна громада» (або ж об'єднана територіальна громада – ОТГ), що за своїм призначенням кореспондує функціональному призначенню реформи децентралізації. Окрім вищезазначеного, конституційна реформація місцевого самоврядування в Україні реалізується за рахунок Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР (із урахуванням змін у період 11.04.2014 р. – дотепер), а також Розпорядження КМУ № 333-р від 01.04.2014 р. «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», що сутнісно та ідеологічно відповідають визначеним функціям конституційних видозмін децентралізації влади в Україні в контексті Євроінтеграції.

Наступним критерієм, що потребує огляду у контексті конституційної реформи в Україні у контексті Євроінтеграції, є питання функціонування апарату правосуддя (судової влади). Означені критерії регулюються Розділом VIII Конституції України («Правосуддя», ст. 124–131-2 документу) та Розділом XII Конституції України («Конституційний суд України», ст. 147–153 документу) та, партикулярно, змінами, внесеними до даних статей 02.06.2016 р. відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII [5]. У означеному нормативно-правовому акті, зокрема, у рамках конституційно-реформаторської парадигми презумовано здійснення правосуддя в Україні виключно судами, територіальний та спеціалізаційний спосіб здійснення судоустрою в Україні, гарантії незалежності та недоторканності суддів, заснування судоустрою та правосуддя виключно на засадах відповідності Конституції України у якості Основного закону держави тощо.

Усі вищезазначені зміни були успішно інтегровані у Конституцію України, відтак, цей етапний аспект конституційної реформи в рамках Євроінтеграції можна вважати успішним. Крім того, забезпечення правосуддя та судоустрою в Україні гласністю та прозорістю відповідає не лише зовнішній, але і внутрішній пріоритетній політиці України, спрямованій на нівелювання контролюваного та корумпованого суддівського корпусу як загрози, в тому числі, національній безпеці держави.

Надалі пропонуємо розглянути теоретичні особливості розуміння конституційної реформи в Україні в контексті Євроінтеграції та повоєнної відбудови.

Прямим прикладом громадянської ініціативи, що породила внесення змін до Основного закону України в епоху Революції Гідності (Євромайдану) 2013–2014 рр., можна називати раніше названу децентралізацію влади, окрім власне факту підписання Угоди про асоціацію з ЄС у політичній та економічній площині. У даному контексті варто говорити про феномен конституційного мислення [6] – саме завдяки ньому було обрано курс на Євроінтеграцію, адже двигуном революційних подій став безпосередньо народ як носій влади; також, опосередковано завдяки конституційному мисленню населення урядово-управлінським апаратом було здійснено перепрофілювання місцевої організації влади (питання, особливо чутливого для європейської спільноти, із якою Україна є наразі офіційно асоційованою у форматі кандидата на членство у ЄС – рекомендаційне рішення Ради Європи від 23.06.2022 р.) та органів судоустрою та правосуддя як ключових складників забезпечення соціальної та юридичної всерівневої справедливості.

Водночас, нові внутрішньополітичні та геополітичні виклики часу для України породжують проведення необхід-

них трансформацій у галузі конституціоналізму. Повномасштабне вторгнення РФ до України від 24.02.2022 р. певною мірою призупинило дію деяких конституційних положень (переважно стосовно прав та свобод людини і громадянина – а саме ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Основного закону держави) в інтересах національної безпеки та громадського порядку в особливий період відповідно положень Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [7]. У підсумку виник прецедент певного колізійного сприйняття цих обмежень, проте контекстно останні може бути використано для стабілізації внутрішньосоціальної парадигми в умовах воєнного стану та виходу на подальшу конституціоналізацію політико-громадянського та державно-управлінського простору у повоєнний період.

Вищезначене підводить до необхідності відзначити деякі особливості сучасної конституційної правотворчості в Україні в умовах політико-конструктивних та глобально-безпекових викликів. Поточний конституційний статус України у контексті реформації деяких положень Основного закону можна називати транзитарним – помітні видозміни доктрини управління сферою державного управління та місцевого самоврядування, здійснено переважно косметичні (нормативно-декларативні) трансформації сфери правосуддя та здійснення судочинства посередництвом компетенції органів судової влади. Угода про асоціацію з ЄС від 21.03.2014 р. (із подальшими змінами), що заклала основи перепрофілювань у сфері державно-урядової діяльності України з метою поглиблення транскордонного співробітництва держав у політичній та економічній сферах, виступає за таких умов агрегатором відповідних конституційно-суспільних та суспільно-політичних трансформацій. Водночас, деякі положення національного законодавства виступають інструментом нормативного забезпечення відповідних трансформаційних конституційних приписів, що є ієрархічно логічним.

Загалом, концептуальний аналіз особливостей розуміння та юридико-правового тлумачення конституційної реформи як сталої нормативної константи в умовах Євроінтеграції України та її перспективної повоєнної відбудови дозволив дійти до таких висновків.

По-перше, конституційну реформу крізь призму юридичного вчення доцільно розглядати як сукупність методів та інструментів юридичного, політичного, державно-владного та громадянського впливу, спрямованих на реалізацію прав, свобод та інтересів людини і громадянина посередництвом Основного закону держави.

По-друге, основним кластерним агрегатором конституційних змін в Україні станом на сьогодні доцільно називати вітчизняний євроінтеграційний поступ. Так, Угода про асоціацію між Україною та ЄС від 21.03.2014 р. (із подальшими змінами) встановила презумпційні контексти двостороннього співробітництва, у тому числі, в питаннях виконання Україною рекомендаційних нормативів зближення законодавства та інституційного розвитку із європейськими стандартами. Наслідком цього, зокрема, стало внесення змін до Конституції України щодо сфери місцевого самоврядування (децентралізація, Розділ XI Основного закону) та сфери судочинства, судової влади, правосуддя та судоустрою в Україні (Розділи VIII, XII Основного закону).

По-третє, транзитарний період конституціоналізації в Україні наразі генерується насамперед безпеково-політичною ситуацією, спровокованою російською агресією від 24.02.2022 р., що породила тимчасове обмеження конституційних положень на період введення та дії воєнного стану на території нашої держави, та одночасно створила карт-бланш для пошуку оптимальних контекстів повоєнної політики в Україні (у контексті відбудови, в тому числі, стилістики функціонування державного апарату).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов, Д., Белова, М. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ II. Конституційне право; Муніципальне право. № 5. 2022. С. 46–49.
2. Morison, J. The Case against Constitutional Reform?. *Journal of Law and Society*. Vol. 25 (4). 1998. P. 510–535.
3. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. (ред. від 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони № 984_011 від 21.03.2014 р. (ред. від 30.11.2023 р.). *Відомості Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
5. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n6>
6. Коваль, А. Роль критичного мислення для вивчення норми права: конституційно-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. №10. 2014. С. 72–78.
7. Указ Президента України № 64/2022 Про введення воєнного стану в Україні. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ НА РІВНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE FUNCTIONAL ROLE OF THE MUNICIPAL AUTHORITY IN THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AT THE LEVEL OF THE COMMUNITY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL LAW

Дробуш І.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

У статті автор акцентує увагу на тому, що в умовах воєнного стану критично важливими є ефективність та злагодженість дій усіх органів публічної влади, а також належне та безперервне функціонування органів місцевого самоврядування, які на рівні громади передусім вживатимуть заходи національного спротиву, а також забезпечуватимуть реалізацію прав та законних інтересів жителів громад, надання гуманітарної допомоги як її мешканцям (у т. ч. й внутрішньо переміщеним особам), так і деокупованим/окупованим громадам інших регіонів. У статті йдеться про необхідність функціонування інституту місцевого самоврядування та врахування його організаційно-правових особливостей в умовах війни. Кінцевим результатом реалізації будь-якої функції місцевого самоврядування є втілення в життя всього комплексу прав та свобод людини та громадянина на відповідному локальному рівні, в реальних умовах, у яких відбувається фактична життєдіяльність людини та проявляються всі її життєві потреби. В сучасних умовах формування соціальної державності, розвитку системи місцевого самоврядування, в тому числі в період дії правового режиму воєнного стану, автором обґрунтовується необхідність створення цілісної наукової концепції забезпечення прав та свобод особи, яка включатиме в себе широке коло теоретичних положень стосовно поняття, суті, змісту забезпечення прав і свобод особи та механізму їх реалізації відповідними суб'єктами системи місцевого самоврядування. Дієвість органів місцевого самоврядування у цілому має визначатися з точки зору результативності реалізації, охорони та захисту прав і свобод особи на локальному рівні.

Акцентовано увагу на пошуку оптимальних шляхів вдосконалення механізму забезпечення прав людини та громадянина місцевим самоврядуванням та важливості усвідомлення суті та розмежування таких правових категорій як «захист», «охорона», «реалізація», «забезпечення». Встановлено, що саме на місцевому рівні має проводитися основна робота щодо задоволення потреб особи в економічній, політичній, соціальній сферах; органи місцевого самоврядування повинні наділятися широкими та різноманітними повноваженнями у сфері реалізації і охорони прав громадян; володіти необхідними формами, засобами, методами роботи, законодавчо визначеною матеріально-фінансовою базою, що дозволить їм своєчасно та цілеспрямовано проводити заходи соціального, економічного характеру, які скеровуються на забезпечення прав і свобод різних верств населення, враховуючи стан війни в Україні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, муніципальні права, муніципально-правові відносини, захист прав людини, реалізація прав людини, забезпечення прав людини, воєнний стан.

In the article, the author focuses on the fact that in the conditions of martial law, the effectiveness and coherence of the actions of all public authorities, as well as the proper and continuous functioning of local self-government bodies, which at the community level will primarily take measures of national resistance, and also ensure the realization of rights, are critically important and legitimate interests of community residents, providing humanitarian aid to both its residents (including internally displaced persons) and de-occupied / occupied communities in other regions. The article deals with the need for the functioning of the local self-government institution and taking into account its organizational and legal features in the conditions of war. The final result of the implementation of any function of local self-government is the implementation of the entire complex of rights and freedoms of a person and a citizen at the appropriate local level, in real conditions in which the actual life activity of a person takes place and all his vital needs are manifested. In the modern conditions of the formation of social statehood, the development of the system of local self-government, including during the period of the legal regime of martial law, the author justifies the need to create a holistic scientific concept of ensuring the rights and freedoms of a person, which will include a wide range of theoretical provisions regarding the concept, essence, content ensuring the rights and freedoms of a person and the mechanism of their implementation by the relevant subjects of the local self-government system. The activity of local self-government bodies as a whole should be determined from the point of view of the effectiveness of implementation, protection and advocacy of the rights and freedoms of an individual at the local level.

Attention is focused on finding optimal ways to improve the mechanism of ensuring human and citizen rights by local self-government and the importance of understanding the essence and delimitation of such legal categories as "advocacy", "protection", "implementation", "security".

It was established that it is at the local level that the main work on meeting the needs of a person in the economic, political, and social spheres should be carried out; local self-government bodies should be given broad and diverse powers in the field of implementation and protection of citizens' rights; possess the necessary forms, means, methods of work, the legally defined material and financial base, which will allow them to timely and purposefully carry out measures of a social and economic nature aimed at ensuring the rights and freedoms of various sections of the population, taking into account the state of war in Ukraine.

Key words: local self-government, territorial community, municipal rights, municipal-legal relations, protection of human rights, realization of human rights, provision of human rights, martial law.

Процеси децентралізації, впровадження принципу субсидиарності, конкурентне середовище, підвищення рівня вимог людини до різноманітності та якості отримуваних нею послуг, збільшення її впливу на владу зумовили пошук нових моделей побудови та організації діяльності муніципальних інститутів з урахуванням сучасної парадигми управління, в основі якої лежать два основних принципи побудови європейських держав – принцип демократії та принцип верховенства права.

Як зазначає професор О. В. Батанов, правовий статус людини у системі місцевого самоврядування характеризується органічною єдністю індивідуальних муніципальних суб'єктивних прав, котрі належать кожному жителю

окремо і можуть бути реалізовані окремим жителем – членом територіальної громади незалежно від інших її членів та колективних муніципальних прав, реалізація яких можлива лише за допомогою колективних дій усіх чи більшості жителів – членів територіальної громади. За допомогою цього забезпечується, з одного боку, людиноцентристська орієнтація місцевого самоврядування, а з іншого – інтеграція автономних, індивідуалістичних начал муніципальної свободи з принципами колективізму, общинності на місцевому рівні організації політичного, господарсько-економічного та соціально-культурного життя [1, с. 11].

На інституційному зростанні та широкому використанні можливостей феномену «автономії волі індивіда»,

яке супроводжувалося зростанням і перманентними проявами особистої свободи, творчої ініціативи людей, наголошує М. О. Баймуратов. Досліджуючи феномен муніципальних прав людини, автор наголошує, що в результаті активізації та природного педалювання, внаслідок могутньої інтенсифікації демократизації суспільства, соціополітичних і соціокультурних процесів, були об'єктивно посилені почуття особистої відповідальності та усвідомленого ставлення людини до результатів своєї діяльності, того, що вона є господарем своєї долі та творцем особистого щастя. Це об'єктивно сприяло посиленню відповідних інтенцій (устремлень) у людини відносно моделювання своєї поведінки в рамках макро- (в межах держави) та мікросоціо- (в межах мікророспільноти – територіальної громади). Результатом останнього стала суттєва модифікація та зміна телеологічного (цільового) наповнення правового статусу і правового модусу особистості (від системи координат «держава» – «людина», до системи координат «людина» – «місцеве самоврядування»), що призвело до об'єктивного зниження декларативного потенціалу конституційно-правового статусу людини і наповнення активним функціонально – екзистенційним змістом. Причому наповненню правового статусу не тільки в цілому, але й в частині окремих комплексів прав людини, зокрема комплексу економічних, політичних, особистих прав тощо [2, с. 53].

Не випадково кінцевим результатом реалізації будь-якої функції місцевого самоврядування є втілення в життя всього комплексу прав та свобод людини та громадянина на відповідному локальному рівні, в реальних умовах, у яких відбувається фактична життєдіяльність людини та проявляються усі її життєві потреби. Слушно зауважують М. О. Баймуратов та Б. Я. Кофман, про те, що саме завдяки конституційним правам і свободам людини на рівні МСВ формується масив муніципальних прав людини, який з одного боку, фактично детермінує, продукує і копіює такі конституційні права і свободи людини і громадянина, а з іншого боку – додатково і суттєво легітимує інститут локальної демократії, підкреслюючи його виключно важливу екзистенційну роль у стабільному існуванні та функціонуванні демократичної правової державності і, створюючи реальні умови для реалізації таких прав і свобод в умовах повсякденної життєдіяльності людської спільноти, – через відповідні стандарти локального життя в межах локальної людської спільноти (ТГ) (фактор просторово-інструментального забезпечення прав і свобод людини через використання інституту муніципальних прав людини [3].

В сучасних умовах формування соціальної державності, розвитку системи місцевого самоврядування важливим є створення цілісної наукової концепції забезпечення прав та свобод особи, яка включатиме в себе широке коло теоретичних положень стосовно поняття, суті, змісту забезпечення прав і свобод особи та механізму їх здійснення відповідними суб'єктами системи місцевого самоврядування. Це пояснюється тим, що їх дієвість у цілому має визначатися з точки зору результативності здійснення, охорони та захисту прав і свобод особи на локальному рівні.

Вітчизняна наука і муніципальна практика приділяє значну увагу різним аспектам функціонування інституту місцевого самоврядування. Водночас на сьогодні існує ряд теоретичних та практичних проблем щодо дієвості інституту місцевого самоврядування саме в частині забезпечення прав людини. Саме тому одним з ключових питань в дослідженні змісту інституту місцевого самоврядування є з'ясування суті проблемних питань щодо забезпечення прав місцевим самоврядуванням; пошук шляхів удосконалення чинного законодавства та вироблення дієвого механізму, який би дозволив ефективно реалізувати права людини на місцевому рівні.

Пошук оптимальних шляхів вдосконалення механізму забезпечення прав людини та громадянина місцевим

самоврядуванням передбачає передусім усвідомлення суті та розмежування таких правових категорій як «захист», «охорона», «реалізація», «забезпечення».

Якщо виходити з правового змісту цих понять, то під захистом необхідно розуміти дії, спрямовані на відновлення порушених прав або усунення перешкод на шляху їх здійснення.

Захистом прав громадян займаються передусім судові (згідно зі ст. 55 Конституції України), правоохоронні органи, та громадські правозахисні організації. Для самоврядних органів така діяльність не є основним напрямом роботи, хоча певні її елементи присутні в роботі, наприклад, адміністративних комісій, муніципальних уповноважених з прав людини.

Охорона прав – це комплекс заходів, які виконують превентивну, запобіжну функцію (заборона певної поведінки, що порушує права людини, профілактичні заходи). Яскравим прикладом реалізації повноважень в цій сфері є право створювати муніципальну поліцію, муніципальну варту, тощо.

Реалізація прав – це передусім категорія особистісна, це відповідні дії чи бездіяльність певної особи, яка володіє конкретними правами і самостійно вирішує, яким чином їх використовувати. Але для реалізації значної більшості прав, визнаних та зафіксованих у законодавстві (право на охорону здоров'я, соціальне забезпечення), необхідно встановити додаткові процедури, тобто кореспондуючий обов'язок уповноважених суб'єктів (державних чи самоврядних) здійснювати певні послідовні й узгоджені дії з метою створення необхідних умов для реалізації цих прав.

Заходи реалізації, захисту й охорони прав людини об'єднуються загальним поняттям «забезпечення», під яким розуміють діяльність щодо створення необхідних умов та засобів для задоволення прав і свобод людини.

Аналізуючи сутність забезпечення прав особи, слід разом із юридичними складовими цієї системи, розглядати економічні, політичні та соціальні умови забезпечення прав і свобод особи, дослідження яких дає можливість найбільш повно уявити основні закономірності забезпечення цих прав і свобод, адже перелічені фактори як матеріальні умови життєдіяльності суспільства, обумовлюють фактичне становище у сфері забезпечення прав і свобод особи. Особливо актуалізується проблема забезпечення прав в умовах збройної агресії з боку РФ.

В умовах воєнного стану критично важливими є ефективність та злагодженість дій усіх органів публічної влади, а також належне та безперервне функціонування органів місцевого самоврядування, які на рівні громади першочергово вживатимуть заходи національного спротиву, а також забезпечуватимуть найнеобхідніші потреби місцевого населення, надаватимуть гуманітарну допомогу як її мешканцям (у т. ч. й вимушено переміщеним особам), так і деокупованим/окупованим громадам інших регіонів [4, с. 27].

Водночас існують різні погляди на необхідність існування місцевого самоврядування в умовах війни. Зокрема в Рекомендаціях щодо припинення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану йдеться про припинення повноважень районних і обласних рад на усій території України у зв'язку з утворенням відповідних військових адміністрацій. Це важливо зробити для унеможливлення використання ворогом цих рад чи окремих депутатів для проведення їхніх псевдозасідань чи в інший спосіб здійснення підривної діяльності. Щодо утворення військових адміністрацій на рівні громад (села, селища та міста), то тут військові адміністрації не повинні, а можуть утворюватися (частина третя ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). У разі утворення військової адміністрації в громаді (чи населеному пункті) повноваження відповідних органів місцевого самоврядування припиняються. Вся влада в громаді переходить до військової адміністрації з дня її утворення. Місцеве само-

врядування відновить роботу тільки після проведення нових виборів по завершенні воєнного стану. Військовому командуванню України треба розглянути можливість оперативного та доволі масштабного утворення військових адміністрацій на рівні громад і населених пунктів для забезпечення координованості оборони держави в умовах воєнного стану. Це особливо важливо в громадах, які вже зараз живуть в умовах військових дій/окупації/блокади/ оточення території громади чи загрози таких дій. В цих громадах треба утворювати військову адміністрації невідкладно, а також приймати такі ж рішення щодо усіх громад у межах відповідного району чи навіть області [5]. Такі пропозиції зумовлені побоюваннями щодо колабораціонізму, оскільки колаборантами є представники місцевого самоврядування, зокрема мер Куп'янська на Харківщині, в Мелітополі місцева депутатка оголосила себе мером і співпрацює з окупантами. Водночас маємо й інші приклади дієвої взаємодії місцевої влади з військовими адміністраціями, зокрема Харківська та Сумська обласні ради звернулися до країн-членів НАТО закрити небо над Україною, Херсонська обласна рада відкинула пропозиції окупанта про створення ХНР і референдум з цього питання, міський голова Харкова І. Терехов відмовився здати місто ворогу, міського голову Мелітополя І. Федорова викрали і безуспішно намагалися схилити на бік окупанта, і таких прикладів чимало. Маємо законодавчу практику створення військової адміністрації на рівні громади. Указом Президента України від 18 квітня 2022 року утворено Народицьку селищну військову адміністрацію Коростенського району Житомирської області [6]. Залежно від реального стану ситуації (окупація, деокупація, території, де ведуться бойові дії) органи місцевого самоврядування виконують функції зі забезпечення належної реалізації правового статусу особи-члена територіальної громади та вимушено переміщених осіб, оборонну функцію, функції, спрямовані на збереження життя та здоров'я членів територіальних громад, їх евакуація на підконтрольну територію України, відновлення інфраструктури територіальної громади після деокупації території, налагодження логістики гуманітарної допомоги громадам, які її потребують.

Тому не випадково передбачено особливості функціонування місцевого самоврядування в умовах воєнного стану [7]. Зокрема, мова йде про можливість прийняття рішення сільським, селищним, міським головою, з обов'язковим інформуванням начальника відповідної обласної військової адміністрації протягом 24 годин, щодо: 1) звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд, у тому числі тих, що були встановлені, але не введені в експлуатацію у встановленому законодавством порядку; 2) обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій, відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»; 3) демонтажу будівель і споруд, які за результатами обстеження, визнані аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей (крім об'єктів оборонного і спеціального призначення, об'єктів культурної спадщини та об'єктів, на які поширюється дія Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»).

Також голови громад можуть прийняти рішення про створення спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правничої допомоги, призначення на посади і звільнення з посад керівників цих установ, залучення фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правничої допомоги, що невідкладно доводяться до відома жителів відповідних територіальних громад.

Таким чином, саме на місцевому рівні має проводитися основна робота щодо задоволення потреб особи в економічній, політичній, соціальній сферах; органи місцевого самоврядування повинні наділятися широкими і різноманітними повноваженнями у сфері реалізації і охорони прав громадян; володіти необхідними формами, засобами, методами роботи, законодавчо визначеною матеріально-фінансовою базою, що дозволить їм своєчасно та цілеспрямовано проводити заходи соціального, економічного характеру, які спрямовуються на забезпечення прав і свобод різних верств населення, враховуючи стан війни в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батанов О.В. Муніципальні права людини в умовах глобалізації: тенденції становлення та особливості реалізації. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації: колективна монографія / За заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів – Торунь: Ліга – Прес, 2020. 392 с. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog>
2. Баймуратов М. О. Феноменологія муніципальних прав людини. Місцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні. – 2013. – № 1. – С. 52–56.
3. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Компетенційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини в період миру і воєнного стану в Україні: актуальні питання регламентації та регулювання. URL: <https://constitutionalist.com.ua>
4. Дробуш І.В. Роль територіальних громад та їх представницьких органів у забезпеченні соціальних прав вимушено переміщених осіб в умовах війни з РФ. Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 26 травня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. – 418 с.
5. Рекомендації щодо припинення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану: НУ "КМА". URL: <http://www.slideshare.net/CentrePravo>
6. Про утворення військової адміністрації : Указ Президента України № 260/2022 від 18 квітня 2022 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/2602022-42197>
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

ПОНЯТТЯ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

CONCEPT OF "SUPREME BODIES OF STATE POWER" (SUPREME PUBLIC AUTHORITIES)

Король А.В., студент II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена розкриттю питань, що стосуються поняття вищих органів державної влади, їх характерних ознак та окреслення кола органів, про які йде мова.

Держава, як основна політична організація суспільства, здійснює управління ним через спеціальний апарат, який прийнято називати державним. При цьому, такий апарат не повинен сприйматись нами як проста сукупність його складових елементів, а має розглядатись як чітко організована та ієрархічно вибудована система. Найвищу ланку у такій системі закономірно займають вищі органи державної влади, з чого випливають унікальні функції, які належить виконувати таким органам, та специфічні повноваження, якими наділені ці органи.

Враховуючи безпрецедентну важливість вищих органів державної влади для належного функціонування усього державного механізму, одним із визначальних завдань держави та суспільства є побудова збалансованої та внутрішньо несуперечливої системи вищих органів державної влади на основі конституційних принципів поділу влади та верховенства права, а також визначення переліку цих органів та меж їх компетенції.

Поняття «вищий орган державної влади» знаходиться у зв'язку із поняттями «орган державної влади» та «орган держави», а визначення цих понять, в свою чергу, є темою низки наукових робіт і проблема їх розмежування до сих пір не розв'язана. Додаткових труднощів у виробленні єдиної позиції з цього питання додає і той факт, що в актах законодавства використовуються обидва ці поняття, а тому переважна більшість науковців надають перевагу їх отожденню або ж вживають їх у дуже близькому значенні. Все це є причиною недостатньої, з урахуванням важливості предмету дослідження, уваги до поняття «вищий орган державної влади», у першу чергу з боку законодавця. Щодо наукової спільноти, то серед найбільш вагомих наукових доробок варто відзначити праці Задорожньої Г. В., Кузьменко О. О., Берназіюка О. О., Кравченка В. В., Гринь О. Д.

Отже, мета дослідження полягає у формулюванні визначення поняття «вищий орган державної влади».

Ключові слова: органи державної влади, вищі органи державної влади, апарат держави, механізм держави, ознаки вищих органів державної влади.

The article is focused on the issues related to the concept of supreme bodies of state power (supreme public authorities), their specific features and determining the list of bodies in question.

A state, as the main political organization of society, manages it through a special apparatus, which is commonly called the state apparatus. At the same time, such an apparatus should not be perceived as a simple aggregate of its constituent elements. It should be considered as a clearly organized and hierarchically structured system. The highest level in such a system is naturally occupied by the supreme bodies of state power (supreme public authorities). Correspondingly, they are granted unique functions and specific authorities.

Taking into account the unprecedented importance of the supreme bodies of state power (supreme public authorities) in terms of the proper functioning of the entire state mechanism, one of the key tasks of a state and society is to build a balanced and internally consistent system of supreme bodies of state power (supreme public authorities). It shall be based on the constitutional principles of separation of powers and the rule of law, as well as definition of a list of these bodies and the boundaries of their competence.

The concept of "supreme body of state power" (supreme public authorities) is related to the concepts of "body of state power" and "state body" (body of state). In turn, definition of these concepts is a topic of a number of scientific works. A problem of their distinction has not yet been resolved. Additional difficulties in developing a unified position on this issue are caused by a fact that both of these concepts are used in legislative acts. Therefore, the vast majority of scholars prefer to equate them or to use them in a very similar meaning. Considering the importance of the subject-matter of the study all this is a reason for insufficient attention to the concept of "supreme body of state power" (supreme public authority), primarily, on the part of the legislator. As for the scientific community, among the most significant scientific achievements are the works of Zadorozhna H. V., Kuzmenko O. O., Bernaziuk O. O., Kravchenko V. V., and Hryn O. D.

Thus, the purpose of the research is to formulate a definition of the concept of "supreme body of state power" (supreme public authorities).

Key words: bodies of state power (public authorities), supreme bodies of state power (supreme public authorities), state apparatus, state mechanism, features of supreme bodies of state power (supreme public authorities).

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» знаходимо в ньому таке визначення терміну «орган». Орган – це установа, що виконує певні функції в галузі державного управління, контролю, нагляду і таке інше [1, с. 852].

У чинному законодавстві України паралельно вживаються два терміни – «орган держави» («державний орган») та «орган державної влади», а тому доцільно буде трактувати ці терміни такими, що застосовуються в законодавстві та літературі, якщо і не як тотожні, то у близькому значенні, характеризують однопорядкові явища [2, с. 228].

У науковій літературі існує чимале різноманіття визначень поняття «орган держави». Одні вчені визначають його як вид державних організацій, які наділені державно-владними повноваженнями та матеріальними ресурсами для виконання функцій держави в конкретній сфері. Інші визначають його як складову частину механізму держави, що має власну, визначену законом структуру, чітко визначені повноваження щодо управління конкретною сферою громадського життя й органічно взаємодіє з іншими час-

тинами державного механізму, які утворюють єдине ціле [3, с. 137]. Існують і інші погляди на орган держави, як-от позиція, згідно з якою державні органи розглядаються як структурно-організовані колективи державних службовців (або один службовець), які наділені владними повноваженнями та необхідними засобами, утворені на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави [4, с. 81].

Важливо відрізнити державні органи від інших видів організацій, виділивши притаманні їм ознаки. З аналізу юридичної літератури можемо виокремити наступне:

Першою ознакою, яку відзначають практично усі науковці, є приналежність державних органів до механізму держави. І, хоча, такий орган має певну ступінь самостійності, він все ще займає визначене місце в єдиному механізмі і тісно пов'язаний з іншими державними органами [5, с. 12].

По-друге, державні органи формуються відповідно до закону державою в особі інших компетентних органів або ж безпосередньо населенням (виборцями). Зустрічається позиція, що державні органи нібито складаються з держав-

них службовців, що знаходяться в особливих правових відносинах з таким органом [5, с. 12]. Таку позицію навряд чи можна прийняти за правильну, оскільки державні органи далеко не завжди складаються з державних службовців, зокрема парламент не можемо віднести до таких.

По-третє, державні органи наділені державно-владними повноваженнями. Ця ознака дає можливість чітко розмежовувати державні та недержавні організації. Практичне відображення повноваження такого характеру знаходять: у виданні державними органами юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних актів; у здійсненні державними органами нагляду за виконанням вимог, виданих такими актами; у захисті цих вимог від порушень шляхом переконання, виховання, стимулювання та примусу [3, с. 89].

Останньою ознакою державних органів є виконання ними завдань і функцій держави в одній із конституційних форм державної діяльності [5, с. 12].

Загалом можемо визначити орган держави як частину державного механізму, що має чітку внутрішню структуру, визначені законом державно-владні повноваження, якими він наділений для здійснення державного управління, завдань і функцій держави у межах законом визначеної компетенції.

Класифікація органів державної влади є доволі широким питанням та займає чималу частину наукових досліджень у науці теорії держави, а тому існує безліч підходів до визначення критеріїв такої класифікації. Зокрема державні органи поділяють за обсягом владних повноважень на вищі та місцеві [6, с. 76].

Для формулювання поняття вищих органів державної влади слід звернутися до законодавства, визначити коло таких органів та притаманні їм ознаки.

Сучасній демократичній державі притаманна побудова системи державних органів у відповідності до конституції, що виключає можливість довільного нагромадження державних органів, та на основі фундаментальних принципів, одним з яких є принцип поділу влади.

В Україні принцип поділу влади відображений у статті 6 Конституції, згідно з якою державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [7].

Саме через компетенцію органу державної влади розкривається його сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей такого органу, які відображені відповідними правами та обов'язками, що і показує в результаті мету його створення [8, с. 59].

В контексті компетенції вищих державних органів звернемо увагу на норми статті 5 Конституції України, яка визначає, що свою владу через органи державної влади, в тому числі і в першу чергу вищі, здійснює народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні [7]. Таким чином Основний Закон характеризує народ з двох позицій: як «носія суверенітету» і як «єдине джерело влади».

Питання суверенітету є доволі складним у юридичній науці. Суверенітет визначають як політико-правову властивість держави, зміст якої полягає в її праві самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні політичні питання без втручання інших держав, організацій, осіб. Так, виділяють три види суверенітету: суверенітет народу, суверенітет держави і суверенітет нації [9, с. 121].

Народний суверенітет еволюціонує з теорії державного владарювання, а важливою умовою існування є державний суверенітет, оскільки відсутність останнього фактично унеможливило існування першого [9, с. 122]. Саме про суверенітет народу йдеться у статті 5 Конституції України, який означає участь народу в управлінні державою та виключне право народу на зміну конституційного ладу, і як впливає з тієї ж статті, ці права не можуть бути узурповані державою, її органами або посадовими особами [7].

У той же час державний суверенітет – це верховенство, єдність та недоторканність державної влади, її рівноправність та незалежність у відносинах з іншими державами. Наявність державного суверенітету є передумовою рівноправності у таких відносинах. Суверенітет держави означає її об'єктивну можливість мати відповідні суверенні права, наприклад, право виступати від імені свого народу, право оголошувати війну і мир, право приймати закони, право визначати зовнішню і внутрішню політику, право формувати державні органи, право визначати державну символіку, право встановлювати і збирати податки тощо [9, с. 121].

З цього випливає, що не дивлячись на визначальну роль народу у політичній структурі суспільства і закономірне визнання його як джерела влади, наявність у держави внутрішнього суверенітету обумовлює певну автономність її органів у здійсненні державного управління.

Зазвичай до вищих органів державної влади відносять найбільші за обсягом своїх повноважень та широтою компетенції органи з особливим статусом у кожній із гілок влади. Разом вищі органи держави формують єдину систему вищих органів державної влади і є частиною єдиного державного механізму, якому притаманні характерні ознаки, серед яких можемо виділити цілісність механізму, його структурованість та ієрархічність.

Згідно зі статтею 75 Конституції України, вбачається, що вищим органом у законодавчій гілці влади є Верховна Рада України, оскільки парламент є єдиним органом законодавчої влади в Україні [7].

Щодо уряду, то у частині першій статті 113 Конституції України міститься пряма вказівка на те, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади [7].

Президент України визначений статтею 102 Основного Закону як глава держави і той, хто виступає від її імені [7]. Окрім того, аналіз його повноважень, передбачених статтями 102 та 106 Конституції України дають нам змогу зрозуміти особливу роль президента у внутрішньо- та зовнішньополітичному житті держави, та віднести главу держави до переліку вищих органів державної влади.

Переходячи до судової гілки влади, то тут звертаємо увагу на частину першу статті 125 Конституції України, відповідно до якої судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом [7]. Законом, що визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні є Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Згідно з частиною першою статті 36 цього Закону Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [10], а отже є вищим органом у системі судової гілки влади.

Конституційний Суд України має конституційні повноваження, що розюче виділяють його на тлі інших державних органів. Так, згідно з частиною першою статті 147 Основного Закону Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції, [7] що робить його єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Крім того, статтею 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначено, що КСУ є органом, який забезпечує верховенство Конституції України [11], а той факт, що він вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів та здійснює офіційне тлумачення Конституції України, дає нам змогу віднести його до переліку вищих органів державної влади.

Інколи в юридичній науці виділяють ще два вищі органи державної влади – Рахункову палату та Національний банк України.

Рахункова палата, згідно з частиною першою статті 98 Конституції, здійснює контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням [7]. Водночас в науці спостерігається тенденція визначення правового статусу Рахункової палати України як вищого органу незалежного зовнішнього контролю [12, с. 88]. Хоча, в Законі України «Про Рахункову палату» 2015 року статус Рахункової палати саме як вищого органу фінансового контролю (аудиту), чітко не визначений, що суперечить міжнародним стандартам, зокрема: в переліку повноважень щодо охоплення контрольними заходами з боку Рахункової палати усієї сфери публічних фінансів, відсутній аудит відповідальності, який поряд із фінансовим аудитом і аудитом ефективності, є однією з основних форм контролю (аудит відповідальності можна вважати лише згадуваним у визначенні поняття «фінансовий аудит» в ч. 3 ст. 4 Закону) [13, с. 65].

Важливо також згадати і Рішення Конституційного Суду України № 7-зп від 23 грудня 1997 року у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату), у пп. 1.2 п. 1 резолютивної частини якого Суд прямо вказує, що положення щодо визначення Рахункової палати як органу «вищого», «державного фінансово-економічного» контролю (частина перша статті 1, стаття 3 Закону) та «вищого... фінансово-економічного» контролю (стаття 36 Закону), визначаються неконституційними [14].

Що ж до Національного банку України, то він забезпечує стабільність національної грошової одиниці України, оскільки це є основною функцією центрального банку держави згідно з частиною другою статті 99 Конституції України [7]. Що характерно, Національний банк частиною першою статті 2 Закону України «Про Національний банк України» визначений не як вищий орган державної влади, а як особливий центральний орган державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами України [15].

Обидва ці органи відіграють чималу роль у функціонуванні державного апарату, проте здебільшого вона є доволі нішевою, а враховуючи інші вищезгадані обставини, ми не можемо віднести їх до переліку вищих органів держави.

В сукупності Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд та Конституційний Суд України утворюють систему

вищих органів державної влади України та об'єднані рядом характерних ознак. Безумовно, вищі органи державної влади мають всі ознаки органу держави, проте виділяють і ті ознаки, що притаманні виключно вищим органам держави.

По-перше, вищі органи державної влади мають найбільший обсяг владних повноважень та здійснюють державне управління в межах всієї країни. Рішення, які приймаються цими органами, мають великий вплив на економіку та інші аспекти життя суспільства. Це також зумовлює специфічний характер та унікальність їхніх функцій, які не можуть бути виконані жодним іншим органом. Саме вищі органи держави найповніше уособлюють державну владу, яка розповсюджується на територію всієї держави.

По-друге, роль, місце і статус кожного з вищих органів державної влади визначені та закріплені в Основному Законі, що надає їм додаткового авторитету серед усіх органів держави. Зазвичай, Конституція чи інший законодавчий акт прямо називає відповідний орган вищим (Кабінет Міністрів України, Верховний Суд), або ж такий орган єдиний у своєму роді (Верховна Рада України, Президент України, Конституційний Суд України).

По-третє, вищі органи держави посідають особливе – найвище місце у системі органів держави. Особливостями цієї позиції є специфічний спосіб формування, оскільки не існує таких органів, які знаходились би вище у державній ієрархії і мали б повноваження щодо їх формування. А тому вищі органи державної влади формуються шляхом всенародного голосування (Верховна Рада України, Президент України), або ж іншими державними органами з урахуванням особливих законодавчих вимог до кандидатів на відповідні посади (Кабінет Міністрів України, Верховний Суд, Конституційний Суд України).

Вищі органи державної влади знаходяться на верху механізму держави, а отже вони не тільки мають певний ступінь незалежності від народу, а і не підзвітні будь-яким іншим органам, що могли би стояти вище за них, через відсутність таких. Згаданий раніше принцип поділу влади однією зі своїх цілей має забезпечення рівноваги у системі стримувань і противаг, в першу чергу рівноваги у взаємодіях вищих органів держави. З цієї метою у вищих органах державної влади є передбачені Конституцією України повноваження контролю один над одним, що гарантують неможливість узурпації влади в руках одного органу та забезпечують ефективне управління державою.

Підсумовуючи, вищі органи державної влади – це органи, які найповніше уособлюють державну владу, займають найвище місце у системі органів держави, мають визначені Конституцією спосіб формування, повноваження та статус, самостійно і незалежно здійснюють управління державою в межах своєї компетенції та мають повноваження щодо контролю один над одним, чим забезпечують належне функціонування державного механізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: Близько 250 000 слів / укл. та гол. ред. Бусел В. Т. 2-ге вид. Ірпін: Перун, 2005. 1728 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989> (дата звернення: 13.02.2024).
2. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. Вид. 3-тє, виправл. та доповн. Київ: Атіка, 2004. 512 с.
3. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та інші.; за ред. Копейчикова В.В. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
4. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
5. Гринь О. Д. Орган державної влади як складова державного апарату. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 11, т. 1. С. 11–13. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvmgu_jur_2014_11%281%29_5 (дата звернення: 13.02.2024).
6. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
7. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР// URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#n4173> (дата звернення: 13.02.2024).
8. Равлюк А. Г. Зміст поняття органу державної влади. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 84. С. 54–62 URL: <http://www.apdp.in.ua/v84/10.pdf> (дата звернення: 13.02.2024).
9. Шапала Н. К., Задорожня Г. В. Конституційне право України: навч. посіб. Дніпропетровськ: ЛізуновПрес, 2012. 472 с.

10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 13.02.2024).
11. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 13.02.2024).
12. Табенська Ю. В. Рахункова палата України як вищий орган незалежного зовнішнього контролю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 19 (3). С. 88–91. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvumevcg_2018_19\(3\)_20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvumevcg_2018_19(3)_20) (дата звернення: 13.02.2024).
13. Шевчук О. Д. Рахункова палата України: наближення до вимог міжнародних стандартів. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 3. С. 61–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2018_3_7 (дата звернення: 13.02.2024).
14. Рішення Конституційного Суду України від 23.12.1997 р. у справі № N 01/34-97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-97#Text> (дата звернення: 13.02.2024).
15. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text> (дата звернення: 13.02.2024).

УДК 342.

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/15>

ДОСВІД ЧЕТВЕРТОЇ ТА П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІК ФРАНЦІЇ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

THE EXPERIENCE OF THE FOURTH AND FIFTH REPUBLICS OF FRANCE AND THE POTENTIAL FOR ITS APPLICATION IN UKRAINIAN REALITIES

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У повоєнній українській державі поруч з нагальними завданнями відновлення та відбудови понівечених війною міст і сіл, поверненням додому мільйонів біженців та внутрішньо переміщених громадян, соціалізації та моральної адаптації до мирного життя сотень тисяч військових – учасників бойових дій, постане проблема вдосконалення організації та суттєвого підвищення ефективності діяльності ключових інститутів вітчизняної влади, що практично є неможливим без реформатування та модернізації соціально-політичного устрою тобто, запровадження нової республіканської моделі в Україні. Досвід Франції цікавий для України тим, що перша спроба владної реорганізації у форматі 4-тої французької республіки (1946–1958 років) не мала успіху. І тільки після запровадження політико-правових механізмів 5-тої республіки, у цій країні були створені умови для подолання постімперської кризи та поступового переходу до сталого соціально-економічного розвитку. Визначаючи мету запровадження нової української республіки, слід наголосити, що вона у цілому буде збігатися з відповідною ціллю підготовки 5-тої республіки Франції. Це – формування ефективного державно-правового, соціально-політичного механізму, діяльність складових якого здатна забезпечити вчасну, повну та всебічну реалізацію різноманітних груп суспільних інтересів, сформованих на основі об'єктивно існуючих соціальних потреб. Окрім внутрішніх обставин, що впливають на реформування державних механізмів за допомогою нової республіканської парадигми, існують також й зовнішні. Серед них у першу чергу потрібно виокремити: зовнішню агресію РФ; початок процесу фактичної руйнації чинного світопорядку, в епіцентрі якого опинилась Україна; помітне ослаблення та припинення комплексної допомоги у лютому 2024 року з боку головного партнера нашої країни – США. Констатується, що у разі збереження української нації та державності, одразу ж після настання миру, серед переважної більшості громадян виникне вагомий запит на гідне та щасливе життя, одним з дієвих та ефективних способів вирішення якого стане принципова нова парадигма 5-тої української республіки під час підготовки якої, не зважаючи на існуючі особливості та відмінності, обов'язково слід враховувати досвід 4-тої та 5-тої французьких республік.

Ключові слова: республіка; влада, Франція, Україна, держава, війна, корупція.

In the post-war Ukrainian state, along with the urgent tasks of restoring and rebuilding war-torn cities and villages, returning home millions of refugees and internally displaced citizens, socializing and morally adapting hundreds of thousands of military personnel – combatants, there will be a problem of improving the organization and significantly increasing the efficiency of key institutions of the national government, which is almost impossible without reformatting and modernizing the socio-political system, that is, introducing a new republic model in Ukraine. The experience of France is interesting for Ukraine because the first attempt at power reorganization in the format of the 4th French Republic (1946–1958) failed. Only the introduction of the political-legal mechanisms of the 5th Republic created conditions to overcome the post-imperial crisis and gradually move to sustainable socio-economic development. When defining the goal of establishing a new Ukrainian republic, it should be emphasized that it will generally coincide with the corresponding goal of establishing the 5th Republic of France. It involves the formation of an effective state-legal, social-political mechanism, the activity of which can ensure timely, complete and comprehensive realization of various public interests based objectively existing social needs. In addition to the internal circumstances that influence the reform of state mechanisms through the new republican paradigm, there are also external ones. Among them, first of all, it is necessary to distinguish the following: Russia's external aggression; the beginning of actual destruction of the current world order the epicenter of which is Ukraine; a noticeable weakening and termination of comprehensive assistance in February 2024 by our country's main partner, the United States. The author states that if the Ukrainian nation and statehood are preserved, immediately after peace comes, the vast majority of citizens will have a strong demand for a decent and happy life, and one of the effective and efficient ways to address this demand will be a fundamental new paradigm of the 5th Ukrainian Republic. Despite the existing features and differences, its preparation should take into account the experience of the 4th and 5th French Republics.

Key words: republic, government, France, Ukraine, state, war, corruption.

Вступ. У своїй попередній статті, підготовленій наприкінці 2023 року, мною були розглянуті ключові соціально-правові характеристики та «здобутки» (точніше їх мізерні позитивні показники) чинної (четвертої) української республіки, що дозволило констатувати відсутність потенціалу для її подальшого функціонування в нашій державі.

Дану працю можна вважати продовженням циклу статей присвячених організації та діяльності української влади у межах формату як 4-тої так й можливої нової (5-тої) республіки.

Не дивлячись на нашу вітчизняну унікальність, набуті світові практики свідчать, що майже кожна розвинута демократична країна у власній історії стикалась або у перспективі буде стикатись з подібною проблемою. Тому перед тим як запропонувати заходи всебічної реорганізації української суспільності та влади, слід вивчити досвід держав, які у не такому ж далекому минулому успішно вирішили подібні установчі питання.

На мою думку, насамперед це стосується таких держав як Італія, Японія, ФРН, Франція, котрі одразу ж після Другої світової війни пройшли процедури докорінної владної реорганізації. Стосовно трьох перших, що де-факто були розпалювачами зазначеної війни та утворювали так звані «Країни Осі», після їх поразки, з метою недопущення проявів рецидивів відповідно фашизації, мілітаризації та нацифікації зміни відбувались під наглядом та за активної участі США.

Враховуючи це, найбільш доцільним вважається дослідження відповідних практик Французької республіки, яка не зважаючи на її фактичну окупацію у 1940 році та після визволення своєї території союзними військами США та Великої Британії, з середини 1944 року відіграла хоч не вирішальну але помітну роль в театрі воєнних дій у західній Європі.

Також досвід Франції цікавий для України тим, що перша спроба владної реорганізації у форматі Четвертої французької республіки (1946–1958 років) не мала успіху.

І тільки після запровадження політико-правових механізмів П'ятої республіки, у цій країні були створені умови для подолання постімперської кризи та поступового переходу до сталого соціально-економічного розвитку.

У повоєнній українській державі поруч з загальними завданнями відновлення та відбудови понівечених війною міст і сіл, поверненням додому мільйонів біженців та внутрішньо переміщених громадян, соціалізації та моральної адаптації до мирного життя сотень тисяч військових – учасників бойових дій, постане проблема вдосконалення організації та суттєвого підвищення ефективності діяльності ключових інститутів вітчизняної влади, що практично є неможливим без переформатування та модернізації соціально-політичного устрою тобто, запровадження нової республіканської моделі в Україні.

Наша Вітчизна не буде першою, перед якою постане це архіважливе завдання, подібні проблеми вирішувалися іншими країнами, зокрема, як зазначалось вище Францією у 40–50–60 роках минулого століття. Необхідність вивчення таких практик поступово перетвориться у нагальну суспільну потребу, результати розв'язання якої мають акумулюватися у відповідних висновках і пропозиціях.

Науково-теоретичною основою для вивчення зазначеного досвіду, можуть слугувати праці учених-правознавців насамперед представників таких галузей права як історії держави і права, конституційного та адміністративного права.

Майже 28-ти річна практика організації та функціонування теперішньої республіканської моделі в Україні довела вичерпність її потенціалу, що фактично унеможливило отримання давно затребуваних та очікуваних суспільством результатів у різноманітних сферах соціального життя нашої держави. Формування нової та дієвої альтернативи чинному формату української республіканської моделі, спонукає до вивчення аналогів зарубіжних практик, тому розгляд досвіду виникнення та функціонування 4-тої та 5-тої французьких республік та можливості його використання в умовах українських реалій є **метою** цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу, слід зазначити, що одним з важливих критеріїв визначення незадовільного стану речей у конкретному державному утворенні є суспільна думка щодо правильності чи неправильності напрямку розвитку справ у країні. Так, згідно з результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) 5–10 лютого 2024 року, частка українців, які вважають, що справи в країні розвиваються в правильному напрямку, знизилась з 54% до 44%. А опитування соціологічної групи «Рейтинг», яке було проведене 10–11 лютого поточного року, свідчить, що на думку 36% опитаних, справи в країні йдуть у правильному напрямку, натомість 45% вважають, що справи рухаються у неправильному напрямку. Ще 19% не змогли відповісти. Після піку позитивних настроїв протягом 2022-го, продовжується зниження оцінки стану справ в Україні. В результаті вперше із березня 2022 негативна оцінка загального стану справ у країні переважає позитивну [1].

Для порівняння, за результатами проведеного протягом 9–17 грудня 2021 року КМІС всеукраїнського опитування громадської думки – 65,3% українців вважали, що справи в країні рухалися в правильному напрямку. Про правильний напрямок говорили 18,3% (у жовтні було 71,1% і 15%). Діяльність Президента В. Зеленського схвалювали 26,4% респондентів, не схвалювали – 58,6% (у жовтні – 28,2% і 56,9%). Серед різних варіантів прискорення розвитку України найбільше респондентів обирали повернення Україні її національних багатств (48,5%) та приведення до влади людей з досвідом державного управління (40,8%). Більшість респондентів (66,3%) погоджувалися з інтерпретацією поточної ситуації в Україні як кризової з деградацією і хаосом [2].

Як бачимо за майже 2,5 місяці до повномасштабного вторгнення РФ, у значної частини українських громадян, склалася достатньо критична позиція щодо оцінки як напрямку розвитку своєї держави, так й оцінки діяльності ключового її владного інституту – Президента України.

Подібні оцінки, можна було спостерігати не тільки до шостого за обліком Глави держави, а й відносно усіх його попередників без винятку, які після другого року своєї президентської каденції отримували від населення стабільно високу оцінку недовіри, а також превалювання констатації неправильного напрямку розвитку країни.

Така невтішна «стабільність» пояснюється не кількостю черговим невдалим вибором вищої посадової держави, а кількістю неприродним форматом «тіньової влади» «сьоміолігарщини» скалькованим з російської «сьомібанкірщини» у середині 90-х років минулого сторіччя. Саме потужний вплив насамперед на регіональні, центральні та вищі інститути влади з боку кількох олігархічних сімей протягом останніх 25–30 років, призвів до несправедливого перерозподілу економічної спадщини УРСР, виникнення значних корупційних осередків на усіх управлінських рівнях пострадянської вітчизняної бюрократії, занепаду та деградації так не ставшої на шлях всебічного розвитку та добробуту новоствореної української республіки.

Чи могли змінити вектор хибного існування України її президенти? Гадаю, що так. Однак, для цього потрібно було усвідомити усю небезпечність ситуації, яка склалася і разом з небайдужими та відповідальними правознавцями, економістами та іншими фахівцями здійснити виклик фактично збанкрутілій владній системі. Підготувати нову, альтернативну модель організації суспільства та держави, що мінімізувала б як внутрішні так й зовнішні негативні впливи на країну та забезпечила її подальше позитивне функціонування.

Нажалі поки цього не трапилося, потреба у принципово новому форматі української республіки знаходиться здебільшого на початковій стадії її усвідомлення на різних рівнях нашого соціуму, після чого має відбутися її більш чітке формування та подальше доведення до широкого загалу громадськості.

Як вже зазначалося раніше, щоб не припуститись повторення помилок інших країн, необхідно вивчати практики зарубіжних держав, що складають перелік розвинутих європейських демократій та мають позитивний досвід відповідного реформування. Також, бажано щоб правові системи цих держав як й в Україні належали до романо-германської сім'ї.

Зважаючи на це, найбільш доцільним та оптимальним є вивчення відповідних практик пов'язаних з такою країною як Франція.

Говорячи про цю країну після Другої світової війни, слід зазначити, що з усіх західних держав антигітлерівської коаліції Франції в роки війни довелося пережити найбільші потрясіння. За 4 роки окупації на значній території країни було зруйновано 210 тис. будинків, пошкоджено 253 тис. селянських господарств, 195 000 промислових підприємств, з ладу виведено 2/3 транспортних засобів. Вартість франка порівняно з довоєнною зменшилась у 6 разів. Більше 100 тис. дрібних промислових і торгових підприємств збанкрутували. У країні нараховувалося понад 600 тис. безробітних. Процвітала спекуляція. Чорний ринок, на якому ціни в 10-20 разів перевищували державні, поглинав величезну кількість продукції. У 1945 році обсяг промислового виробництва становив 38%, а сільського господарства – 60% рівня 1938 року. Значно послабшали позиції Франції в колоніях.

Однією з першочергових проблем повоєнної Франції було питання нового конституційного устрою Франції. Його мали вирішити Установчі збори, вибори до яких було призначено на 21 жовтня 1945 року. Одночасно в країні проходив референдум, який мав на меті визначити статус

і повноваження майбутнього парламенту, а також виявити ставлення до політичної системи Третьої республіки. Референдум відкинув ідею повернення до Третьої республіки.

«Народно-республіканський рух» спільно з іншими партіями Установчих зборів розробили проект, який у вересні 1946 року Установчі збори прийняли як новий проект Конституції. Його було схвалено в результаті референдуму, що відбувся 13 жовтня. Відповідно до нової Конституції Франція проголошувалася парламентською республікою. У Конституції були записані демократичні й соціальні права народу: право на працю, відпочинок, освіту, на створення профспілкових об'єднань, на страйк. У міжнародних відносинах конституція передбачала відмову від загарбницьких війн, від політики насильницької колонізації. За новою Конституцією парламент поділявся на дві палати – Національні збори і Раду республіки. В руках першої палати була, власне кажучи, зосереджена уся влада. Вона приймала закони і контролювала діяльність уряду. Президентом республіки, якого обирали на 7 років, надавалися другорядні функції. 24 грудня 1946 року нова конституція набрала чинності [3].

Четверта Французька республіка багато в чому була відродженням Третьої республіки, яка діяла з 1870 року під час франко-прусської війни до 1940 року під час Другої світової війни, і страждала від багатьох тих самих проблем. Незважаючи на політичну дисфункцію, Четверта республіка пережила епоху значного відновлення соціальних інститутів і промисловості нації після Другої світової війни за підтримки Сполучених Штатів, наданої через план Маршалла. Це також стало початком зближення з колишнім давнім ворогом Німеччиною, що, у свою чергу, призвело до франко-німецької співпраці. Були також зроблені деякі спроби посилити виконавчу гілку влади, щоб запобігти нестабільній ситуації, яка існувала до війни, але нестабільність залишалася. Крім того, уряд виявився неспроможним прийняти ефективні рішення щодо деколонізації численних французьких колоній, що залишилися [4].

Четверта французька республіка перебувала у тривалій економічній і політичній кризі: країну охопили неперервні страйки, тривали антиколоніальні війни в Індокитаї, Мадагаскарі та Алжирі. Алжирська війна стала важким тягарем для нездатних навести лад в економіці так званих «примарних урядів», викликала осуд світової спільноти та обурення громадськості самої Франції. За 12 років існування Четвертої французької республіки змінились 21 уряд і 12 їх очільників [5, с. 2].

До досягнень Франції у це 12-річчя на зовнішньополітичній арені слід віднести те, що у червні 1949 року Франція стала членом НАТО. У квітні 1951 року Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург і ФРН уклали договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Утворення цього об'єднання зміцнило міжнародні позиції Франції, сприяло налагодженню торгового, економічного, культурного співробітництва. Також, у 1957 році у Римі було підписано угоду про перетворення Об'єднання вугілля і сталі на „Загальний ринок”.

Проте політична боротьба в країні не вщухала. У 1952 році Франція підписала договір про Європейську оборонну спільноту – фактично йшлося про створення „Європейської армії». Цей договір наštовхнувся у Франції на сильну протидію політичних сил. Країна виявилася розколотою. У травні 1953 року генерал де Голль заявив про відхід від політичної діяльності, а 12 листопада того ж року він привселюдно виступив проти „Європейської армії», оскільки вважав, що ЄОС позбавить Францію армії, а відтак – незалежності, послабить її зв'язки з колоніями і відкриє шлях до німецької гегемонії в Європі.

Боротьба навколо ратифікації договору про ЄОС стає дуже напруженою. 30 серпня 1954 року на засіданні Національних зборів Франції договір про ЄОС було відхилено. Того ж року, під керівництвом Фронту національ-

ного звільнення (ФНЗ) Алжиру в цій країні розпочалося повстання проти французької влади, уряд узяв курс на його придушення. Командування армії було незадоволене урядовою політикою. З одного боку, всі кабінети дотримувалися курсу на придушення національно-визвольного руху алжирців, а з іншого – за спиною армії вели таємні переговори з ФНЗ. Серед армійської верхівки міцнішало переконання, що уряд нездатний розв'язати «алжирське питання». Війна в Алжирі стала центральною внутрішньополітичною проблемою Франції, вона побила всі „рекорди” жорстокості й буквально спустошила казну. Французьке суспільство розкололося. Одні вимагали покласти край війні, інші наполягали на її продовженні. В Алжирі йшла відкрита підготовка до військового замаху, уряд же виявився неспроможним гарантувати збереження демократії. І тоді вирішили закликати «найзнаменитішого з французів» – генерала Шарля де Голля, який самотньо жив майже усі ці роки у своєму заміському будинку. Він влаштував майже всіх. Ультраколоністи були впевнені, що де Голль збереже Алжир французьким, інші сподівалися, що він врятує Францію.

У травні 1958 року, коли криза в Алжирі досягла апогею, генерал передав до друку декларацію, в якій говорилося, що він готовий узяти на себе владу в разі надання йому особливих повноважень. 1 червня 1958 року більшість Національних зборів затвердила де Голля главою уряду, 2 червня цей політик одержав надзвичайні повноваження і розпустив Національні збори. Четверта Республіка назавжди пішла в історію [4].

Підготовлений співробітниками Шарля де Голля проект нової Конституції після обговорення в Консультативному комітеті й Раді міністрів був прийнятий на референдумі 28 вересня 1958 року. Чинності Конституція набрала 4 жовтня 1958 року. Це була сімнадцята Конституція з 1789 року, вона «сформувала» 22-й від початку існування країни політичний режим і ознаменувала в історії Франції народження П'ятої республіки.

Конституція в матеріальному розумінні включала три акти: Конституцію 1958 року, Декларацію прав людини і громадянина 1789 року, і преамбулу Конституції 1946 року. Це підтверджується тим, що Конституційна рада у своїх рішеннях неодноразово посилалася на Декларацію 1789 року і преамбулу Конституції 1946 року як на складові частини чинної Конституції і включила їх до переліку законів, відповідність яким інших актів вона перевіряє.

Конституція 1958 року закріплює сутність французької держави і регулює взаємовідносини її органів. Вона встановила, що Франція є неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою, та проголосила принцип народного суверенітету, який здійснюється народом через його представників і на референдумі. Конституція ствердила девіз Республіки «Свобода, рівність і братерство» і проголосила принцип Республіки „Правління народу, із волі народу і для народу» (ст. 2). Ця Конституція запровадила змішану республіканську форму, яка визначається насамперед тим, що глава держави (президент) обирається без участі парламенту, а прем'єр-міністр призначається президентом без згоди парламенту (ознаки президентської республіки). Водночас уряд відповідає перед нижньою палатою парламенту (парламентська форма правління). В Основному законі закріплене важливе положення про те, що республіканська форма правління не може бути предметом перегляду (ст. 89). За формою територіально-політичного устрою Франція є складною унітарною державою (Корсика – політична автономія, Нова Каледонія – асоційована держава). Конституція 1958 року встановила механізми контролю за відповідністю конституційних норм нормам міжнародного права.

Однією з характерних рис Конституції 1958 року є закріплення домінуючого становища виконавчої влади

в загальній системі державних органів. Зосередження влади в руках президента й уряду – головний прояв цієї особливості. Процес концентрації політичної влади у виконавчих органах змінив статус парламенту. Вони мають широкі можливості для впливу на парламент, а в деяких випадках діють і «через його голову», як, наприклад, при проведенні референдумів на підставі ст. 11 Конституції. Парламент втратив значну частину своїх законодавчих повноважень. Він може «законодавувати» лише у сферах, визначених ст. 34 Конституції. Усі інші питання регламентної влади регулюються актами виконавчих органів. Конституція 1958 року значною мірою розширила сферу застосування одного з головних інститутів безпосередньої демократії – референдуму [6].

Режим П'ятої республіки вирізнявся посиленням втручання держави в сферу економіки і соціальних відносин. За допомогою державних законів, субсидій та інших пільг швидкими темпами розвивалися нові галузі, пов'язані з науково-технічним прогресом, – атомна і ракетна, виробництво ЕОМ, радіоелектроніка. Було здійснено докорінну реконструкцію металообробної, хімічної, авіаційної промисловості. Зросло виробництво товарів масового споживання (автомобілів, холодильників, телевізорів). Посилювалися заходи до стабілізації фінансової системи.

У зовнішній політиці де Голль мав на меті три основних завдання: відродити велич Франції, зміцнити її незалежність і самостійність, послабити вплив США в Європі. Негативно ставлячись до комуністичного режиму, він пішов на зближення із СРСР, щоб створити протипагу США. У 1966 році президент заявив про вихід Франції з військової організації НАТО при збереженні участі в політичних структурах Північно-Атлантичного блоку. Де Голль приділяв першорядну увагу модернізації збройних сил, їхньому оснащенню сучасною зброєю. Франція створила атомну бомбу, атомні підводні човни, балістичні ракети [3].

Центральне місце в системі державних органів влади Франції відведено президенту республіки. Президент є главою держави, здійснює верховне представництво країни у всіх сферах внутрішньополітичного та міжнародного життя. Він забезпечує дотримання Конституції, нормальне функціонування державних органів, правонаступництво держави, є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і дотримання міжнародних договорів, очолює збройні сили країни.

Одна з головних особливостей державного механізму П'ятої республіки полягає в тому, що його практичне функціонування прямо залежить від того, чи співпадає президентська і парламентська більшість. У тих випадках, коли політичні сили, які підтримують Президента, в той же час контролюють Національні збори, роль Президента як носія виконавчої влади значно збільшується.

Щодо парламенту, то палати (вища – Сенат, нижча – Національні збори) мають неоднакові повноваження, а також існує різний спосіб їх формування. Установлено таким чином нерівність найчастіше схиляється на користь Національних зборів. Не дивлячись на те, що в законодавчій сфері повноваження двох палат є рівними, у випадку виникнення протиріччя уряд надає останнє слово саме Національним зборам.

Важливою функцією парламенту є контроль за діяльністю Уряду. В цій галузі практика П'ятої республіки має цілий ряд нововведень. Парламентарі зберегли за собою право усного чи письмового запиту на адресу прем'єр-міністра або членів уряду. Але найважливішою та найбільш значною формою контролю залишається інститут парламентської відповідальності уряду.

Основу адміністративної юстиції у Франції утворюють на сьогодні регіональні адміністративні трибунали. Вони розглядають справи за позовами про анулювання неправомірних актів адміністративних органів, про відшкодування

шкоди, заподіяної діями адміністрації. Вищим органом адміністративної юстиції є Державна рада, яка виступає касаційною та апеляційною інстанцією по справах, що вирішуються адміністративними трибуналами. Крім того, вона розглядає у першій інстанції справи, пов'язані з регламентарними актами – президента республіки, прем'єр-міністра та міністрів. Таким чином, змішана форма правління стала ефективною і дієвою відповіддю на політичну кризу 1958 року у Франції. Досвід П'ятої республіки підтверджує, що ця форма правління може змінюватись і залишатись ефективною навіть при радикальній зміні політичних ситуацій. Французька модель організації влади може ефективно впливати на подолання кризових явищ [7, с. 2–5].

65-річний досвід функціонування інститутів влади та правових механізмів П'ятої республіки у Франції переконливо доводить їх дієвість та життєздатність.

На мою думку, наведені практики 4-тої та 5-тої французьких республік потрібно враховувати під час підготовки та безпосереднього впровадження у життя комплексу заходів пов'язаних з 5-тою українською республікою.

Однак, при цьому необхідно зважати не тільки на мету та завдання даного заходу, а й на характеристики як внутрішніх так й зовнішніх факторів, що позначаються і надалі впливатимуть як на зміст, так й на алгоритм намічених перетворень.

Зупиняючись на меті запровадження нової української республіки, слід наголосити, що вона у цілому буде збігатися з відповідною ціллю підготовки 5-тої республіки Франції. Це – формування ефективного державно-правового, соціально-політичного механізму, діяльність складових якого здатна забезпечити вчасну, повну та всебічну реалізацію різноманітних груп суспільних інтересів, сформованих на основі об'єктивно існуючих соціальних потреб.

У ролі відповідних гарантів досягнення наведеної мети нового формату республіки як для Франції так й для теперішньої України має виступити своєрідний тріумфірат ключових соціальних складових. Перша – критична кількість самодостатніх, позитивно самореалізованих особистостей, з яких утворений середній клас громадян конкретного державного утворення. Друга – різноманітні інститути громадянського суспільства, які забезпечують постійні процеси самоорганізації, самоконтролю та саморозвитку соціуму, його ціннісні, моральні устої та соціальне здоров'я. Третя складова – дієздатні та потужні, розвинуті та авторитетні владні структури правової держави, що формуються за активної участі громадян, функціонують за принципом верховенства права, відповідно до якого утворюються та діють норми права – головний соціальний інструментарій забезпечення реалізації потреб суспільства, через якісне нормативно-правове регулювання широкого кола суспільних відносин.

Наведені гарантії виступають також у ролі своєрідних завдань, реалізація яких буде певною передумовою успіху досягнення мети запровадження нової республіканської парадигми. Якщо для Франції 1958 року реалізація відповідних завдань, враховуючи більш тривалі часові періоди повноцінного функціонування попередніх різновидів республіканського правління та демократичних режимів становила не такі значні труднощі, то для України зразка 2024 року виконання подібних завдань ще довгий час не втрачати свою актуальність.

Наступне питання пов'язане із запровадженням 5 республіки в Україні, стосується причин та умов за яких будуть здійснюватися у нас ці трансформаційні заходи.

Зважаючи на те, що стосовно французької республіки, відповідна хронологія подій мною щойно була стисло висвітлена, їх причини та обставини в цілому є зрозумілими. То відносно України, слід зазначити, що головним

детермінантом для заміни чинної республіканської моделі є неспроможність владного апарату нашої країни на належному організаційному та функціональному рівні реалізовувати суспільні та державні потреби України, малоприховане домінування серед значної кількості вітчизняного чиновництва власних і групових меркантильних інтересів, зростання корупції та казнокрадство навіть в умовах військового стану, що характеризується значним дефіцитом грошових коштів у бюджеті держави.

Причинами необхідності запровадження нової моделі української республіки, мною достатньо приділено уваги у попередній статті, присвяченій вичерпаності потенціалу 4-ої республіки України. До їх досить широкого переліку ще можна додати інформацію чинного українського Президента на пресконференції 25 лютого 2024 року про те, що план контрнаступу України у 2023 році, був відомий росіянам ще до його початку [8].

Окрім внутрішніх причин та обставин, реформування державних механізмів за допомогою нової республіканської парадигми, існують також й зовнішні. Серед них у першу чергу потрібно виокремити: зовнішню агресію РФ, яка триває десять років, а активна фаза – понад двох років; початок процесу фактичної руйнації чинного світопорядку, в епіцентрі якого опинилась Україна; помітне ослаблення та припинення комплексної допомоги у лютому 2024 року з боку головного партнера нашої країни – США, викликаного не тільки «внутрішніми дискусіями» у даній державі, а й реальним побоюванням РФ з боку керівництва Сполучених Штатів, що вже у недалекому майбутньому

може обернутися для цієї «наддержави» та її союзників необхідністю відповідати більш масштабним і серйозним викликам з боку нових і старих претендентів на світове володарювання.

Перелік наведених обставин не є вичерпаним, але на мою думку достатньо й цих трьох, щоб усвідомити серйозність ситуації, що склалася для України на міжнародній арені, перед якою черговий раз постала реальна загроза не тільки втрати своєї державності, а й назви і місця на карті Європи.

Наступна проблема, стосовно підготовки 5-тої української республіки, пов'язана з роллю особистості в історії країни. У Франції умовним «батьком» 5-тої французької республіки став генерал Шарль де Голль, який з командою соратників та однодумців у 1958 році, фактично врятував свою Батьківщину від хаосу і свавілля чергової революції. В реаліях сучасної України, такої особистості або групи особистостей поки не спостерігається, що дуже прикро – бо наша країна давно потребує справжніх лідерів.

На підставі викладеного можна **констатувати**, що у разі збереження української нації та державності, одразу ж після настання миру на нашій багатостраждальній землі серед переважної більшості громадян виникне вагомий запит на гідне та щасливе життя, одним з дієвих та ефективних способів вирішення якого стане принципова нова парадигма 5-тої української республіки, під час підготовки якої, не зважаючи на існуючі особливості та відмінності обов'язково слід враховувати досвід 4-тої та 5-тої французьких республік.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олександр Шумілін. Ще одне опитування показало, що в Україні більше тих, хто негативно оцінює стан в країні. Українська правда. 19 лютого 2024. – <https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/19/7442562/>
2. Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування проведеного 9–17 грудня 2021 року методом особистих ("face-face") інтерв'ю. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1080&page=1>
3. Франція 1940-1996 роки. https://ru.osvita.ua/vnz/reports/world_history/4739/
4. Французька Четверта республіка. <https://history-maps.com/uk/story/History-of-France/event/French-Fourth-Republic>
5. Відновлення величі: політика національної консолідації Франції після Другої світової війни. <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4907/1/Vidnovlennia%20velychi%20polityka%20natsionalnoi.pdf>
6. *Держава і право* Франції. <http://nkkep.com/wp-content/uploads/2022/05/P-12-IDPZK-10.05.pdf>
7. Козинець О.Г. П'ята республіка у Франції – досвід країни зі змішаною формою правління. <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/5663/%D0%9F%27%D1%>
8. Зеленський щодо контрнаступу: "Плани України були на столі у Кремля ще до початку дій". Радіо Свобода. 25 лютого 2024. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kontnastup-viyina-zsu-zelenskyi-plan-rosiya/32834616.html>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

LEGAL BASIS OF STATE REGULATION IN THE FIELD OF HOUSING AND COMMUNAL SERVICES IN UKRAINE

Спасенко К.О., к.ю.н., докторант

Класичний приватний університет

У статті проаналізовано особливості правових засад державного регулювання у сфері житлово-комунального господарства. Запропоновано розглядати правові засади за юридичною силою нормативно-правового акту. Розглянуто загальні норми Конституції України, які врегульовують державне регулювання у сфері житлово-комунального господарства. Прислідено значну увагу дослідженню законів України, які запропоновано поділити в контексті предмету дослідження на дві групи – загальні та спеціальні. До першої групи, тобто до загальних законів, віднесено: кодифіковані акти; та низку законів – Закон України «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг», який є базовим нормативно-правовим актом, що визначає правові засади державного регулювання у сфері комунальних послуг; Закон України «Про житлово-комунальні послуги», що впорядковує суспільні відносини, які виникають у процесі надання та споживання житлово-комунальних послуг; закони України, що впорядковують повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства – відповідно закони «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні». До спеціальних законів віднесено закони, що впорядковують суспільні відносини у тій чи іншій сфері – зокрема, Закон України «Про теплопостачання», «Про енергозбереження», «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків», «Про відходи» та ін. Окремо серед правових засад приділено увагу підзаконним нормативно-правовим актам. Досліджено постанови Кабінету Міністрів України та підзаконні акти центральних органів виконавчої влади у розглядуваній сфері. Наголошено, що існує досить розгалужена система нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється державне регулювання у сфері житлово-комунального господарства, однак постає завдання якісного його оновлення з метою приведення до проблем сучасних реалій функціонування в умовах воєнного стану.

Ключові слова: державне регулювання, житлово-комунальне господарство, нормативно-правовий акт, надання послуг.

The article analyzes the peculiarities of the legal framework of state regulation in the sphere of housing and communal services. It is proposed to consider the legal framework by the legal force of a regulatory legal act. The author examines the general provisions of the Constitution of Ukraine which regulate state regulation in the sphere of housing and communal services. Considerable attention is paid to the study of laws of Ukraine, which are proposed to be divided into two groups in the context of the subject matter of the study – general and special. The first group, i.e., general laws, includes: codified acts; and a number of laws – the Law of Ukraine "On State Regulation in the Sphere of Public Utilities", which is the basic legal act defining the legal framework of state regulation in the sphere of public utilities; the Law of Ukraine "On Housing and Communal Services", which regulates social relations arising in the process of provision and consumption of housing and communal services; laws of Ukraine regulating the powers of local executive authorities and local self-government bodies. Special laws include laws that regulate social relations in a particular area, such as the Law of Ukraine "On Heat Supply", "On Energy Saving", "On Associations of Apartment Building Owners", "On Waste", etc. Among the legal frameworks, the author pays special attention to bylaws and regulations. Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and by-laws of the central executive authorities in the area under consideration are analyzed. It is emphasized that there is a rather extensive system of legal acts which are used to carry out state regulation in the field of housing and communal services, but the task of its qualitative updating arises in order to bring it to the problems of modern realities of functioning under martial law. The author emphasizes that there is a rather extensive system of legal acts which are used to regulate the housing and communal services sector, but the task of its qualitative updating is to bring it up to date with the problems of modern realities of functioning under martial law.

Key words: state regulation, housing and communal services, regulatory legal act, provision of services.

Постановка проблеми. У сучасних умовах функціонування в Україні житлово-комунальне господарство є важливою частиною економіки, тому дослідження правових засад державного регулювання у цій сфері не втрачає своєї актуальності з огляду на реалії введення правового режиму воєнного стану.

Саме від ефективного державного регулювання залежить виконання законодавчих завдань у цій сфері – забезпечення збалансованості інтересів суб'єктів господарювання, споживачів та держави; прозорості та відкритості діяльності на ринках природних монополій та на суміжних ринках у сфері теплопостачання і централізованого водопостачання та централізованого водовідведення; захисту прав споживачів товарів і послуг у частині отримання товарів і послуг належної якості та в достатньому обсязі за економічно обґрунтованими цінами, а також стимулювання підвищення їх якості і задоволення попиту на них; формування і забезпечення прогнозованості цінової і тарифної політики на ринках, які перебувають у стані природної монополії, та суміжних ринках у сфері теплопостачання і централізованого водопостачання та централізованого водовідведення, сприяння впровадженню стимулюючих методів регулювання цін; самоокупності діяльності суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання на суміжних ринках; рівних можливостей для доступу споживачів до товарів (послуг) на ринках, які перебувають у стані природної монополії;

обмеження впливу суб'єктів природних монополій на державну політику та сприяння конкуренції на суміжних ринках у сфері теплопостачання і централізованого водопостачання та централізованого водовідведення з метою забезпечення ефективного функціонування відповідних галузей [1].

Житлово-комунальне господарство є однією з важливих складових соціально-економічного розвитку країни. Ефективність його організації та механізмів функціонування справляє величезний вплив на такі показники, як добробут населення, економічні показники в державі, визначає здатність до подальшого розвитку та проведення наступних кроків реформування. Якщо на початковому етапі реформування галузь житлово-комунального господарства відіграла значну роль у становленні ринкових економічних відносин у нашій країні, послугувала основою для подальшого відновлення інших економічних сфер та виступила засобом захисту соціальних гарантій, то з часом за відсутності реальних механізмів модернізації галузі основні проблеми загострилися і стали гальмувати соціально-економічний розвиток України [2, с. 3].

Стан опрацювання. Державне регулювання у сфері житлово-комунального господарства було предметом наукових досліджень вчених різних спеціальностей, зокрема, Л. Беззубко, Ю. Голодник, Б. Данилишина, О. Дадія, О. Деміхова, С. Домбровської, В. Куценко, Н. Олійник, Д. Шаповаленко та ін. Однак вивчення окресленої про-

блематики адміністративно-правового аспекту на сьогодні залишається вкрай актуальним, оскільки саме від державного регулювання у сфері житлово-комунального господарства залежить ефективність його здійснення. Житлово-комунальне господарство є однією з найбільш важливих соціальних галузей, котру складає широка мережа підприємств, установ та організацій, діяльність яких спрямована на виконання виробничих і невиробничих функцій, пов'язаних із належним рівнем життєдіяльності людей, шляхом забезпечення населення адміністративно-територіальних одиниць необхідними ресурсами та надання широкого спектра послуг щодо належного утримання житла, рівня благоустрою населених пунктів та розвитку відповідної інфраструктури [3, с. 208].

Метою статті є дослідження правових засад державного регулювання у сфері житлово-комунального господарства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється державне регулювання житлово-комунального господарства варто проводити за юридичною силою того чи іншого акту. Так, передусім варто звернутися до приписів Конституції України. Насамперед слід відзначити ті норми, що стосуються регулювання економіки в цілому, а відповідно й сфери житлово-комунального господарства. Стаття 13 передбачає, зокрема, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Стаття 15 закріплює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. У свою чергу забезпечення економічної безпеки конституційно визначено однією з найважливіших функцій держави (стаття 17) [4].

Стаття 48 Конституції України однією зі складових елементів конституційного права громадянина на достатній життєвий рівень визначає наявність у особи житла. При цьому, держава не акцентує ні на якості такого житла, ні на інших аспектах житлової проблеми. З огляду на це особливо важливе місце тут посідає комунальне господарство, яке має своїм призначенням забезпечення належного рівня комфортності житлового фонду, зокрема шляхом надання відповідних послуг [3, с. 210].

Що стосується законів України, які впорядковують відносини у зазначеній сфері, варто наголосити на тому, що їх множинність спонукає до проведення певної систематизації. Так, закони, що врегульовують суспільні відносини у сфері житлово-комунального господарства можна підрозділити на дві групи – загальні та спеціальні. Загальні впорядковують суспільні відносини в цілому у цій сфері та визначають основні засади публічного адміністрування, спеціальні – визначають особливості здійснення публічного адміністрування за окремими напрямками.

До першої групи, тобто до загальних законів, можна, зокрема, віднести: кодифіковані акти – Житловий кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс України про надра, Земельний кодекс України та ін.

Також до цієї групи належить Закон України «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг», який

є базовим нормативно-правовим актом, що визначає правові засади державного регулювання у сфері комунальних послуг [1]. Закон України «Про житлово-комунальні послуги», що впорядковує суспільні відносини, які виникають у процесі надання та споживання житлово-комунальних послуг [5]. Закони України, що впорядковують повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства – відповідно закони «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні».

До спеціальних законів можна віднести ті, що регулюють суспільні відносини у певній сфері – зокрема, Закон України «Про теплопостачання», «Про енергозбереження», «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків», «Про відходи» та ін.

Окремо серед правових засад варто розглянути підзаконні нормативно-правові акти, до яких відносимо постанови Кабінету Міністрів України, зокрема від 01.06.2011 р. № 869 «Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги» [6], від 26.07.2006 р. № 1010 «Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з вивезення побутових відходів», від 03.10.2007 р. № 1198 «Про затвердження правил користування тепловою енергією» [7]. Також важливими є й накази центральних органів виконавчої влади, приміром Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.12.1996 р. № 383 «Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання» [8], Наказ Мінпаливенерго та Мінжитлокомунгоспу від 10.12.2008 № 620/378 «Про затвердження Правил підготовки теплових господарств до опалювального періоду» [9].

Як зазначається в науковій літературі, сфера житлово-комунального господарства характеризується не завжди узгодженим між собою нормативно-правовим забезпеченням (окрім Закону України «Про благоустрій населених пунктів», дотичними до сфери благоустрою населених пунктів є низка інших нормативно-правових актів, наприклад, таких як: Закон України «Про житлово-комунальні послуги», Закон України «Про відходи», Закон України «Про поховання та похоронну справу», Закон України «Про охорону атмосферного повітря», Закон України «Про автомобільні дороги», Закон України «Про дорожній рух», Закон України «Про рекламу», Закон України «Про охорону культурної спадщини», Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», Кодекс України про адміністративні порушення, Типові правила благоустрою території населеного пункту тощо). Певні положення вищезазначених актів суперечать одне одному, а тому потребують подальшого вдосконалення [2, с. 30].

Таким чином, можна підсумувати, що на сьогодні існує досить розгалужена система нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється державне регулювання у сфері житлово-комунального господарства. Однак на сьогодні постає завдання якісного його оновлення з метою приведення до сучасних реалій функціонування в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державне регулювання у сфері комунальних послуг: Закон України № 2479-VI від 09.07.2010. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 49. Ст. 571.
2. Бізонич Д. В. Механізми державного управління розвитком житлово-комунального господарства в контексті децентралізації влади в Україні: автореф. дис. ... доктора наук з державного управління, Миколаїв, 2021. 42 с.
3. Куш О. Є. Державна політика в сфері житлово-комунального господарства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 208–211.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. / *Верховна Рада України. Голос України*. 1996. № 128.
5. Про житлово-комунальні послуги: Закон України № 2189-VIII від 09.11.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 1. Ст. 1.
6. Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги: постанова КМУ від 1 червня 2011 р. № 869. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/869-2011-п#Text>
7. Про затвердження правил користування тепловою енергією: постанова КМУ від 3 жовтня 2007 р. N 1198 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2007-п#Text>
8. Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання»: наказ МОЗ 12.05.2010 № 400 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10#Text>
9. Про затвердження Правил підготовки теплових господарств до опалювального періоду: наказ Міністерства палива та енергетики України та Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 10.12.2008 № 620/378 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1310-08#Text>

ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ТА НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕФЕКТІВ В УКРАЇНІ

QUESTIONS OF EXPEDIENCY AND NECESSITY OF INTRODUCTION OF PREFECT INSTITUTE IN UKRAINE

Стещенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Слівінський В.В., студент I курсу магістратури

факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рибалко В.В., студент I курсу магістратури

факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена одному із актуальних питань реформи децентралізації влади – інституту префектів. Метою роботи є дослідження можливості введення префектур на території України та аналіз ймовірних проблем, що можуть виникнути під час цього процесу. В науковому доробку зроблено екскурс в історію з ціллю розглянути перші згадки про префектів. Певна увага приділена етимології слів «префект» та «префектура». Було описано моделі функціонування префектів у Франції, Румунії та Польщі. На підставі цього було виведено основні завдання і функції, що ставляться до таких інституцій. Зроблено висновок, що обсяг їхніх повноважень є не однаковим у різних країнах і залежить від підходів до побудови державного механізму. В роботі досліджено спроби запровадити префектури в Україні, що не мали успіху. З цією метою було розглянуто проекту закону «Про префектів» від 2015 року та законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 2015 та 2019 років. Автори розглянули також позицію противників створення префектур. В розрізі цього наведено власні контраргументи з залученням думок інших науковців. На основі розглянутого було сформовано власні пропозиції щодо заміни місцевих державних адміністрацій органами префектурного типу. Акцентовано увагу на тому, що необхідно внести відповідні зміни до Конституції України, що в умовах воєнного стану зробити неможливо. Розглянуто питання щодо розроблення спеціального закону, який би врегулював всі сторони діяльності префектів. В статті досліджено питання строковості перебування префекта на посаді та зауважено на обов'язковості проведення відкритого конкурсного відбору на посади префектів. До уваги взято і територіальну сферу повноважень префектур. Зроблено застереження щодо сумнівної можливості префекта здійснювати ефективно нагляд за органами місцевого самоврядування, якщо у його полі контролю їх буде декілька.

Основна мета створення інституту префекта – запобігти зловживанням на місцях. Завдяки децентралізації, представники місцевої влади отримують значно більше повноважень, а разом з тим і більше фінансів. Відповідно, у місцевих політичних колах з'являється все більше людей, охочих використати повноваження та кошти не за цільовим призначенням. Широке повноваження місцевої влади створюють величезні корупційні ризики. В ефективному використанні коштів громади зацікавлена не так центральна влада, як сама громада. А префект повинен бути для неї першим помічником у контролі за її представниками на місцях. Без цього контролю децентралізація ризикує принести у громади розруху замість цільового розвитку. Префекти у своїй діяльності повинні керуватися виключно Конституцією України, майбутнім законом України «Про префектів», іншими законами, Указами Президента та актами Кабінету Міністрів України. Введення інституту префекта допоможе забезпечити унітарність нашої держави, її територіальну цілісність, дотримання законності органами місцевого самоврядування, і, як результат, захист прав і свобод громадян як членів територіальних громад. Загалом, колектив авторів позитивно відноситься до такого нововведення, підкріплюючи це необхідністю завершення реформи децентралізації.

Ключові слова: реформа децентралізації влади, інститут префектів, органи місцевого самоврядування.

The article is devoted to one of the topical issues of the reform of decentralization of power – the Institute of Prefects. The purpose of the work is to study the possibility of introducing prefectures on the territory of Ukraine and analysis of possible problems that may arise during this process. The scientific work made an excursion into history with the aim to consider the first mention of prefects. Some attention is paid to the etymology of the words "prefect" and "prefecture". Models of functioning of prefects in France, Romania and Poland were described. Based on this, the main tasks and functions related to such institutions were derived. It is concluded that the scope of their powers is not the same in different countries and depends on approaches to building a state mechanism. The article studies attempts to introduce prefectures in Ukraine that have not had success. To this end, the draft law "On Prefects" of 2015 and the bill on amending the Constitution of Ukraine (on decentralization of power) of 2015 and 2019 were considered. The authors also considered the position of opponents of the creation of prefectures. In the context of this, we present our own counterarguments with the involvement of the opinions of other scientists. Based on the considered, their own proposals were formed to replace local state administrations with prefectural-type bodies. Attention is focused on the fact that it is necessary to make appropriate changes to the Constitution of Ukraine, which cannot be done under martial law. Considered the issue of developing a special law that would regulate all aspects of the activities of prefects. The article examines the urgency of the prefect's tenure and focuses on the mandatory conduct of open competitive selection for the positions of prefects. The territorial sphere of authority of the prefectures is also taken into account. A reservation has been made regarding the doubtful possibility of the prefect to effectively supervise local self-government bodies if there are several of them in his field of control.

The main goal of creating a prefect institute is to prevent local abuses. Thanks to decentralization, representatives of local authorities receive significantly more powers, and at the same time more finance. Accordingly, in local political circles there are more and more people who want to use powers and funds not for their intended purpose. Broad powers of local authorities create huge corruption risks. In the effective use of community funds, not so much the central government as the community itself is interested. And the prefect should be for it the first assistant in controlling its representatives in the field. Without this control, decentralization risks bringing devastation to communities instead of targeted development. Prefects in their activities should be guided exclusively by the Constitution of Ukraine, the future law of Ukraine "On Prefects," other laws, Decrees of the President and acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The introduction of the prefect institute will help ensure the unitarity of our state, its territorial integrity, the observance of legality by local self-government bodies, and, as a result, the protection of the rights and freedoms of citizens as members of territorial communities. In general, the team of authors has a positive attitude to such an innovation, reinforcing this by the need to complete the decentralization reform.

Key words: reforms of decentralization of power, institute of prefects, local self-government bodies.

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття Україна перебуває у процесі глибокого інституційного реформування всіх сфер суспільного життя. Однозначно, початок таких перетворень є вимогою часу, яка виникла на певному етапі існування України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави. Вже зараз можна вести мову про успіхи та невдачі, переваги та недоліки цих змін. В той же час, робота по фундаментальній перебудові визначених секторів та сфер механізму функціонування держави ще триває. Так, незакінченою і досі є реформа децентралізації, що фактично розпочалася ще у 2014 році з прийняттям Кабінетом Міністрів України розпорядження «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні».

Варто зазначити, що в межах цієї реформи вже відбулися суттєві перетворення в частині зміцнення повноважень місцевого самоврядування. На території України були створені об'єднані територіальні громади, що вже в окремих сферах своєї відповідальності показали неабиякий успіх. Зачепили зміни і адміністративно-територіальний устрій України в аспекті укрупнення районів, що відбулося в 2020 році. Фактично, було ліквідовано 490 районів, на базі яких було створено 136 нових. Наразі очікує перебудови система місцевих державних адміністрацій. Їхнє місце мають зайняти префекти – аполітичні представники Президента України на місцевому рівні, що матимуть статус державних службовців.

Впровадження цієї інституції на практиці викликає багато проблемних питань, пов'язаних як з правовим статусом префектів, так і з їхніми повноваженнями та функціями.

Метою нашої роботи буде дослідження можливості введення префектур на території України та шляхів подолання труднощів, що пов'язані з цим процесом. В роботі ми звернемося до міжнародного досвіду існування інституту префектів та спробуємо сформулювати власну позицію щодо цього феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання, досліджувані у цій роботі, були предметом розгляду вчених, які розглядають префектури, як достатньо важливі органи влади на території України. До них відносяться П. В. Ворона, М. І. Драгомирецька, О. Ю. Лялюк, І. В. Петренко, Я. В. Пилипенко, С. Г. Серьогіна, А. М. Шинкарьов та інші науковці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу чинного законодавства, що регулює окремі питання правового регулювання статусу префектів, створення інституту префектури в Україні, вивчення зарубіжного досвіду запровадження інституту префекта та його значення для України, а також проєктів нормативно-правових актів; вивчення практики його застосування; виокремлення позитивних та негативних наслідків можливого правозастосування.

Виклад основного матеріалу. В першу чергу, необхідно визначитися з механізмом здійснення виконавчої влади на місцях станом на сьогодні. Так, за статтею 118 Конституції України, виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня [1]. Очевидно, що їхнє існування є несумісним з перспективною моделлю децентралізації, що обрала Україна. Окрім цього, виникають і спори, пов'язані з дуалізмом повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій у відповідній сфері юрисдикції. Водночас, варто наголосити, що паралельно

з укрупненням районів як адміністративно-територіальних одиниць, відбулося і укрупнення районних державних адміністрацій. Тому наступним логічним етапом має бути їхня заміна на префектури.

Щоб в подальшому детальніше дослідити статус префектів, слід визначитися з етимологією цього терміну. Відповідно до юридичної енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка, префект (лат. *praefectus*, букв. – поставлений на чолі, начальник, глава, від *prae* – попереду, вперед і *fecere* – робити). У Давньому Римі це особа, яка посідала певну адміністративну, судову або військову посаду. За принципату префектами називалися вищі посадові особи – правитель Єгипту, начальники преторіанців (особистої охорони імператора й полководців), а дещо пізніше – командувач військ в Італії (крім Риму) і командувач флоту. До префектів належали наглядачі за діяльністю префектур і помічники преторів. У 367 р. до н. е. була введена посада міського префекта. Він здійснював адміністративні функції, нагляд за поліцією, цивільне та кримінальне судочинство. Міські префекти були також апеляційною інстанцією, у межах своїх повноважень приймали адміністративні рішення. Префектами були відомі давньоримські юристи Папініан, Павло, Ульпіан та ін. [2, с. 76–77]. В свою чергу, під «префектурами» (лат. *praefectura* – начальствування, командування, управління провінцією) розуміють наступне.

1. У Давньому Римі муніципії (союзні міста, пов'язані договором із Римом), які не мали власного самоуправління та перебували під наглядом префекта. Із 4 ст. – адміністративно-територіальна одиниця Римської імперії. Уся територія країни була поділена на 4 провінції: Схід, Іллірія, Італія й Галлія. Кожна з провінцій управлялася за єдиними принципами й політично підпорядковувалася центральній владі.

2. В Італії – адміністративний орган у провінціях, підпорядкований міністерству внутрішніх справ і очолюваний префектом, якого призначає президент республіки.

3. У Франції – адміністративний центр департаменту; адміністрація департаменту, яку очолює префект; будинок, де вона знаходиться; префектура (управління) поліції Парижа (утв. 17.II.1800); морська префектура – головне місто морського регіону, військовий порт, керований морським префектом – віце-адміралом, командувачем цієї територіальної одиниці (є 3 морські префектури – у містах Шербурі, Бресті, Тулоні).

4. У Японії – основна адміністративно-територіальна одиниця [2, с. 77].

Як ми бачимо, перші згадки про префектів були ще досить давно і їхня інституційна природа є актуальною і на сьогодні. Загалом, виходячи з етимології і дефініції поняття, можна зробити висновок, що вони є посадовими особами, наділеними здебільшого наглядовими владними повноваженнями. Під визначенням префектур розуміють або адміністративні органи, або відповідні адміністративно-територіальні одиниці. На нашу думку, в перспективі на території України статус і значення префектур мають бути похідними від власне правового статусу самого префекта. Тому це можуть бути безпосередньо органи, де префект і його апарат (помічники) будуть здійснювати покладені на них функції. В той же час, префектурою можна буде також вважати і визначену територію, на яку відповідний префект поширює свою юрисдикцію.

Вважаємо за необхідне також дослідити статус префекта у інших країнах, де такий інститут було запроваджено. Зрозуміло, що модель його функціонування за кордоном не вдасться ідентично відтворити в Україні. Причинами цього є механізм здійснення державної влади, система адміністративно-територіального устрою, органів місцевого самоврядування тощо. Однак, врахування міжнародного досвіду при побудові власної структури префектур є обов'язковим. Деякі науковці вважають, що

інститут префектів, який пропонується ввести в Україні, є прямою проекцією досвіду територіального управління, що склався у Франції. Оскільки саме у Франції 1802 р. вперше було запроваджено посаду префекта, яка пройшла шлях свого становлення та розвитку і зараз слугує прикладом для нашої держави. Окрім французького досвіду, для України доцільно проаналізувати здобутки сусідніх Польщі та Румунії [3, с. 28].

Так, у Франції префект – це представник держави в департаменті, який призначається указом президента, попередньо схваленим на засіданні Ради міністрів Франції. Префект репрезентує кожного з міністрів і керує службами держави в департаменті, крім випадків, обмежено перерахованих розпорядженням Державної Ради. Префект зобов'язаний інформувати уряд про стан справ у департаменті, а також доводити політику уряду до місцевих виборних органів і сприяти їм у проведенні цієї політики [4, с. 45–46]. У Румунії префекти призначаються урядом у кожний повіт і муніципалію Бухарест. Вони керують роботою відповідних місцевих служб міністерств і відомств, можуть опротестувати в органах адміністративної юстиції акти органів місцевого самоуправління, зупинити їх дію [2, с. 76–77]. У Польщі він має назву «воєвода» і є посадовою особою, представником Ради міністрів у воєводствах Польщі, керівником органів урядової адміністрації подвійного підпорядкування та органів урядової адміністрації на місцях, який має певні повноваження, що не віднесені до компетенції інших органів [5, с. 8].

Загалом, можна зробити висновок, що основною задачею префектів є представлення державної влади на місцевому рівні та здійснення визначених контрольно-наглядових функцій. Проте, обсяг його повноважень є не однаковим у різних країнах, що логічно впливає з різних підходів до побудови державного механізму. Варто також зазначити, що префект у Франції втілює в життя урядову політику держави, здійснює нагляд за виконанням нормативно-правових актів центральної влади в очолюваному ним департаменті, передає на розгляд до адміністративного суду рішення територіальних громад, якщо у нього виникають сумніви щодо їх законності, представляє державу під час виконання всіх юридичних актів на рівні департаменту, а також підписує угоди від імені держави та є розпорядником всіх державних видатків у департаменті [3, с. 29].

Що ж стосується України, то наразі не існує єдиної узгодженої моделі за якою планується впровадити інститут префектур. Водночас, у політичних і наукових колах ведуться активні обговорення навколо окресленої тематики. Так, ще у 2015 році на широкий загал був опублікований законопроект «Про префектів», який не мав подальшого руху, тому так і залишився в статусі проекту. Його було розроблено спільно з польськими експертами-практиками реформування місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України він визначає організацію і порядок діяльності префектів, а саме: основні напрямки та принципи діяльності, правовий статус, порядок призначення і звільнення, компетенцію, відносини з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами, організаціями, а також особливості забезпечення діяльності та відповідальності префектів [3, с. 30]. Незважаючи на те, що практичного втілення зазначеного проекту не відбулося, але його положення можуть стати орієнтиром для розробки Закону України «Про префектів» у майбутньому. У той же час, потрібно орієнтуватися на актуальний стан відносин у суспільстві і, розробляючи такий акт, враховувати його праворегулюючу здатність у майбутньому.

У 2015 році Президентом України було внесено до Верховної Ради України проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015 року. Відповідно до його тексту, пропонувалися зміни до низки статей Конституції

України, в тому числі і до статті 118, яка була процитована нами раніше. Так, зазначається, що виконавчу владу в районах і областях, у Києві та Севастополі здійснюють префекти. Особливості здійснення виконавчої влади у Києві та Севастополі визначаються окремими законами. Префекта призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України. Префект є державним службовцем. Префект під час здійснення своїх повноважень відповідальний перед Президентом України, підзвітний та підконтрольний Кабінетові Міністрів України [6]. Тобто, йде мова про фактичну ліквідацію місцевих державних адміністрацій і заміну їх префектами. В статті 119 Конституції пропонувалося закріпити функції префектів. Таким чином, префект на відповідній території:

- 1) здійснює нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування;
- 2) координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснює нагляд за додержанням ними Конституції і законів України;
- 3) забезпечує виконання державних програм;
- 4) спрямовує і організовує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечує їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації;
- 5) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Префект на підставі і в порядку, що визначені законом, видає акти, які є обов'язковими на відповідній території [6]. В кінцевому підсумку, даний законопроект не зазнав успіху і був відкликаний у серпні 2019 року.

Наступною спробою запровадити інститут префектур на території України є подання до парламенту проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2598 від 13.12.2019 року [7]. Ініціатором знову виступив Президент України. В ньому дещо відрізняються правовий статус префекта та його повноваження. Так, префекти визнаються представниками держави на рівні округів (замість районів) та областей, у місті Києві та Севастополі. Більше того, префект під час здійснення своїх повноважень має бути підзвітний та підконтрольний одночасно Президентові та уряду, зникло положення про відповідальність перед Президентом. На конституційному рівні закріплено можливість префекта самостійно формувати склад свого апарату, скоріше всього це і слід вважати префектурою. Досить цікавою є пропозиція щодо обмеження строків виконання обов'язків префектом на посаді в одній місцевості. Так, строк перебування префекта на посаді в одному окрузі, області, місті Києві не може перевищувати трьох років. Після спливу цього строку має відбуватися ротація префектів, обґрунтовується це корупційними ризиками. Доповнилися також і повноваження у частині надання права вносити Президенту України подання про зупинення дії ухваленого радою, головою громади, окружною, обласною радою акта, що не відповідає Конституції України та створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці. В той же час, в статті 119 Конституції України не має згадок про забезпечення виконання державних програм. Однак, залишилось положення, яке вказує на те, що префект може здійснювати і інші повноваження, які визначені законами України. Даний законопроект також не отримав свого практичного втілення і був відкликаний з Верховної Ради України на початку 2020 року.

Деякі науковці на основі проаналізованих законопроектів зазначають, що на території, яка підпадає під юрисдикцію префекта, він може виконувати функції нагляду, контролю, координації. Умовно повноваження префекта можна поділити на три групи:

1) політичні або представницькі, тобто представництво уряду в органах місцевого самоврядування, інформування уряду та ін.;

2) адміністративні – насамперед це контроль за дотриманням законів та управління підконтрольними відомствами;

3) економічні, тобто контроль за виконанням урядових програм, матеріальне забезпечення та відповідальність за результат [8, с. 202].

В будь-якому випадку, конституційні положення є лише фундаментальною основою функціонування префектур. Необхідно розробляти якісно новий закон, що включатиме норми, які будуть охоплювати всі сторони діяльності префектів. В ньому має зазначатися чіткий правовий статус цих осіб, порядок призначення та звільнення з посад, механізм контролю їхньої діяльності та вичерпний деталізований перелік повноважень. Окрім цього, змін потребуватимуть ще низка нормативно-правових актів. Так, якщо вести мову про ліквідацію місцевих адміністрацій, то частину їхніх повноважень, що не перейде до префектів слід буде закріпити за органами місцевого самоврядування. Таким чином, сфера їхньої компетенції стане ширшою, що є позитивним аспектом в розрізі децентралізації. В розглянутих вище законопроектах йшла мова також про формування виконавчих комітетів у відповідних районних та обласних рада. Очевидно, що це пов'язано з відсутністю у префектур тих повноважень в сфері виконавчої влади, що мали державні адміністрації. Отже, є потреба у належному і узгодженому закріпленні цього на рівні законів та підзаконних актів. Цей перелік необхідних змін є набагато більшим, тому законотворцям буде над чим попрацювати, щоб створити дійсно дієздатну, ефективну і узгоджену систему префектів в Україні.

Повністю погоджуємося з думкою Д. В. Голубової, яка вважає, що сьогодні за законодавством органи місцевого самоврядування фактично безконтрольні. Після скасування загального прокурорського нагляду не було визначено інституцію, на яку буде покладено ці функції. При внесенні змін до Основного Закону контроль за діяльністю рад здійснюватимуть майбутні префекти та їх апарати [9, с. 65]. Дійсно, до глибоко реформування органів прокуратури, вони були наділені функцією загального нагляду. Тому і здійснювали в певній мірі контроль за органами місцевого самоврядування. В той же час, сфера їхньої юрисдикції була значно ширшою, тому вони наглядали не лише за ними. Але європейський вектор розвитку України зумовив відмову від такого рудименту в системі функцій органів прокуратури. Важливо також розуміти, що мова не йде про надання префектам таких широких повноважень як мали прокурори, їхня сфера контролю буде значно вужчою. Так, І. В. Хорт зауважує, що в цій ситуації мова йде не про заміну префектами органів прокуратури, а скоріше про більш чітке виділення наглядової функції держави за місцевим самоврядуванням в окремий інститут. Нагляд є м'яким способом державно-управлінського впливу на відміну від прямого контролю, а тому сприймається в контексті демократизації публічно-правових процесів як необхідний елемент забезпечення законності у діяльності системи місцевого самоврядування [4, с. 48].

Потребує уваги також позиція тієї частини суспільства, що не підтримує запровадження інституту префектів на території України. Противники законопроекту стверджують, що із запровадженням інституту префектів президент стає фактично головною жорсткою вертикалі функціонерів, які об'єднують повноваження прокурорів із головами держадміністрацій. За бажанням префект може досить широко тлумачити свої повноваження, що на рівні регіону може обернутися запеклою боротьбою за владу. Оскільки префект призначається президентом, то він матиме на цих людей сильний вплив. Покривши країну мережею префектів, він може суттєво зміцнити свій вплив на місцевому

рівні. Звідси й підозри в узурпації влади [10, с. 27]. Такі побоювання є цілком логічними і зрозумілими. Негативні сторони діяльності органів державної влади чітко закріпилися у пам'яті українців і закарбувалися у них у підсвідомості за всі роки незалежності. Тому і існує певна недовіра до нових інституцій, що матимуть серйозний обсяг повноважень. Отже, слід обов'язково доводити актуальну і об'єктивну інформацію щодо таких перспективних змін до населення. Необхідно, щоб українці розуміли, що префект є державним запобіжником, що через нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування попереджує порушення законодавства та гарантує верховенство права. Держава в особі префектів матиме дієвий механізм для збереження унітарності, забезпечення територіальної цілісності й незалежності України, її суверенітету, захисту прав і свобод громадян [11, с. 27].

Що стосується нашої позиції щодо запровадження префектур в Україні, то ми цілком підтримуємо такі нововведення. Проте, зараз в умовах воєнного стану реалізувати це просто неможливо. Так, обов'язково слід внести зміни до Конституції України в положення, що регулюють діяльність виконавчої влади на місцях. Власне, в законопроектах, що були розглянуті раніше це і було зроблено. Основна ж перепона міститься у статті 157 Конституції України, де сказано, що Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану [1]. Однак, це не означає, що в даному напрямку не можна проводити дослідження спрямовані на пошук оптимального варіанту організації діяльності префектів. Навіть навпаки, цим варто займатися та організовувати обговорення, круглі столи, дискусії із залученням різного роду експертів і фахівців, науковців.

Слід зазначити, замало лише змінити відповідні конституційні норми. Необхідно розробити спеціальний закон, що регулюватиме діяльність префектів. Він має відповідати вимогам часу і тій місії, що покладається на префектури. Для цього варто взяти до уваги багато важливих моментів. Хотілося б зауважити, що доцільніше повноваження префекта передбачити виключно у Конституції і не робити відсилок до інших актів, вказуючи, що його повноваження визначаються також законами. Такий вичерпний перелік у Основному законі нівелював би можливість надання префектам не притаманних їм функцій. Це одночасно корелюється з принципом законності у діяльності органів державної влади. Актуальним є і питання існування контролю за префектами. Так, обов'язковою умовою існування правової держави є дієвий механізм стримувань і противаг в системі влади. Отже, це також потребує закріплення на рівні Конституції України з подальшою деталізацією в спеціальному законі.

В певній мірі, ми не згодні з такою пропозицією, що префект може обіймати посаду лише три роки і лише протягом одного терміну. Це досить малий термін і відсутня дійсно переконлива цьому аргументація. Так, якщо він наполегливо виконує свої обов'язки та повністю справляється з ними, то немає сенсу замінювати його іншою особою. Водночас, можна встановити такий строк тривалістю у п'ять років з можливістю бути призначеним на посаду ще на п'ять років. В подальшому особа обов'язково має бути переведена в іншу префектуру або їй має бути запропонована інша посада. Це забезпечить сталість і передбачуваність у діяльності префектів. Однак, варто ввести періодичні перевірки діяльності префектів на закріплених територіях із залученням представників громадськості. А у разі неналежного виконання обов'язків префект повинен бути звільненим без можливості подальшого зайняття посад у системі префектур.

Виникають також питання кадрового добору на посади префектів. Переконані, що це має бути відкритий багаторічний конкурс з обов'язковим залученням представників громадськості. Кандидат повинен мати бездоганну

репутацію, встановлений освітній рівень та необхідний досвід роботи у визначених сферах. Формувати ж склад своїх апаратів префекти мають самостійно, проводячи відповідні конкурси та співбесіди. Але максимальний штат помічників та працівників префектур має регулюватися законом, враховуючи територію і населення на яку буде поширюватися юрисдикція префектур. Скоріше всього, що доцільно їх наділити статусом державних службовців.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Наостанок, хотілось би ще зауважити щодо територіальної юрисдикції префектів. У запропонованих законопроектах йдеться про те, що представниками держави в округах (районах), областях та місті Києві будуть префекти. Проте, не вказується конкретно скільки префектур буде створено у межах одного району. Ймовірно, це має бути врегульовано в спеціальному законі. Враховуючи те, що однією з функцій має бути саме нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, то префекти повинні мати реальну можливість бути в безпосередній

близькості з такими органами. Так, в межах одного району, чи округу (відповідно до законопроекту від 2019 року) здійснюють свої повноваження декілька органів місцевого самоврядування. Таким чином, виникає питання, чи зможе префект здійснювати ефективний нагляд, якщо у його полі зору буде не один орган місцевого самоврядування, що підкріплюється територіальною розпорошеністю. Вважаємо, законотворцям варто все-таки взяти це до уваги.

Підсумовуючи, слід погодитися, що запровадження інститутів префектурного типу в Україні є невід'ємним кроком в аспекті реформи децентралізації. В той же час, реалізація цього проекту вимагатиме багато зусиль, ресурсів та часу. Однозначно, потрібно враховувати міжнародний досвід та водночас орієнтуватися на національні потреби та особливості. Наразі, в умовах воєнного стану та відкритої збройної агресії втілити це в життя не є можливим. Однак, ми переконані, що найближчим часом такі перепони будуть подолані і ми відчуємо позитивний ефект від префектур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: офіц. текст від 28.05.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.02.2024).
2. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. вид.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5.
3. Лялюк О.Ю., Петренко І.В., Зарубіжний досвід запровадження інституту префекта та його значення для України. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 26-35. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19084/1/26-35.pdf>
4. Хорт І. В. Новели в системі взаємодії органів місцевого самоврядування із органів державної влади на регіональному рівні в контексті реформи системи місцевого самоврядування в Україні: організаційно-правовий статус префекта. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 11–12 груд. 2015 р.). Херсон, 2015. С. 45–49.
5. Ворона П.В., Драгомирецька М.І. Запровадження префектур як необхідна умова реформи місцевого самоврядування. *Державне будівництво*. 2015. Вип. 2. С. 1–13. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=DeBu_2015_2_7 (дата звернення 23.02.2024).
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону від 01.07.2015 р. № 2217а URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (дата звернення 19.02.2024).
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону від 13.12.2019 р. № 2598 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення 19.02.2024).
8. Шинкарьов А.М. Формування інституту префекта на регіональному рівні: європейський управлінський досвід. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 200–205. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzizvru_2019_2_23 (дата звернення 23.02.2024).
9. Голубова Д. В. Створення інституту префектури в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. *Актуальні проблеми розвитку права і держави в умовах міжнародних інтеграційних процесів*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 25 листоп. 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 64–66.
10. Пилипенко Я.В. Реформа децентралізації: створення інституту префекта в Україні. *Держава та регіони*. 2020. Вип. 1 (69). С. 87–92. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2020/16.pdf (дата звернення 23.02.2024).
11. Ганущак Ю.І., Чипенко І.І. Префекти: уроки Франції для України. Київ: ІКЦ «Легал. статус», 2015. 44 с. URL: <https://decentralization.ua/uploads/library/file/460/1.pdf> (дата звернення 23.02.2024).

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРИ ОСКАРЖЕННІ РІШЕНЬ АНТИМОНОПОЛЬНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

CERTAIN ISSUES OF EXERCISE OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION WHEN APPELLING DECISIONS OF THE ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

Сус М.С., д.філос.,
старший юрист

Адвокатське об'єднання «Сасенко Харенко»

Стаття присвячена дослідженню загальних підходів щодо меж контролю Судом Справедливості Європейського Союзу (Суд ЄС) за рішеннями Європейської Комісії (ЕК) про встановлення порушень конкуренційного права Європейського Союзу (ЄС), які базуються на складних економічних та технічних оцінках, та доктринальної дискусії серед європейських науковців з цього приводу. Дослідження відповідало баченню ЄС мотивоване необхідністю пошуку шляхів вирішення проблематики реалізації конституційно закріпленого права на судовий захист, яка існує в частині перевірки економічних та технічних оцінок органів Антимонопольного комітету України (АМКУ), які покладаються ними в основу своїх рішень про встановлення порушень українського антимонопольного законодавства, з боку господарських судів при розгляді спорів про визнання рішень органів АМКУ недійсними. Відповідна проблематика в Україні описується у статті.

Встановлено, що в частині перевірки рішень ЕК, які зачіпають складні економічні та технічні питання, Суд ЄС сформулював таку загальну позицію: Суд ЄС має перевіряти дії ЕК на предмет того чи відповідні вимоги до дотримання процедурних правил та викладення мотивів були дотримані, чи факти були точно викладені і чи була явна помилка або неправомірне використання повноважень. При цьому хоч Суд ЄС і визнає, що ЕК має поле розсуду в економічних чи технічних питаннях, це не означає, що він має відмовляти в оцінці тлумачення економічних чи технічних даних з боку ЕК. Суд повинен не тільки встановити чи надані докази фактично точні, надійні і послідовні, але і також визначити, чи докази містять усі релевантні дані, які необхідно взяти до уваги при оцінці складної ситуації, та чи ці дані спроможні обґрунтувати висновки, які з них було зроблено.

Досліджено позиції європейських дослідників питань конкуренційного права ЄС щодо вказаного вище підходу. Встановлено, що деякі дослідники підхід Суду ЄС поділяють, посилаючись на принцип розподілу влад, а деякі – навпаки його критикують, не вбачаючи достатніх підстав для обмеження Судом ЄС свого контролю за рішеннями ЕК та вдавання до шанобливого ставлення до економічних та технічних оцінок ЕК.

Пропонується встановити чіткі вимоги щодо меж та інтенсивності судового контролю за коректністю економічних та технічних оцінок органів АМКУ на рівні висновку Верховного Суду щодо застосування норм права, аби забезпечити єдність та послідовність судової практики, оскільки наразі перевірка подібних оцінок з боку господарських судів здійснюється на непослідовній основі: в одних випадках господарські суди вдаються до доволі скрупульозної перевірки відповідних оцінок, а в інших не здійснюють таких перевірок взагалі або здійснюють їх в недостатньому обсязі, посилаючись на тлумачення своїх повноважень та повноважень органів АМКУ щодо застосування українського антимонопольного законодавства, неможливість втручання господарських судів у дискреційні повноваження органів АМКУ тощо. При встановленні таких вимог доцільним є поглиблене вивчення зарубіжного досвіду. З огляду на євроінтеграційний рух України, досвід застосування конкуренційного права ЄС є тим, який доцільно вивчати, моніторити та на який доцільно зважати, при встановленні вимог щодо перевірки економічних та технічних оцінок органів АМКУ з боку господарських судів.

Ключові слова: конституція, конституційні права, захист прав, право на судовий захист, судова практика, антимонопольне законодавство, Антимонопольний комітет України, євроінтеграція, Європейський Союз, Суд Європейського Союзу.

The article is devoted to analysis of general approaches towards review of decisions of the European Commission (the "EC") on establishing violations of the EU competition law, which are based on complex economic and technical appraisals, by the Court of Justice of the European Union (the "CJEU") and the doctrinal debate among European scholars on this matter. The study of the relevant EU experience is motivated by the need to find proper ways to solve the existing problems of exercise of the right to judicial protection enshrined in Ukrainian Constitution in part of review of economic and technical appraisals relied on by the bodies of the Antimonopoly Committee of Ukraine (the "AMCU") to substantiate their decisions on establishing violations of Ukrainian antimonopoly legislation by commercial courts when considering disputes on invalidation of the AMCU's bodies' decisions. Respective problematic issues in Ukraine in this regard are outlined in the article.

It was established that, in part of review of the EC's decisions that involve complex economic and technical appraisals, the CJEU formulated the following general position on what and how should be reviewed: whether the relevant rules on procedure and on stating reasons have been complied with, whether the facts have been accurately stated and whether there has been any manifest error of assessment or a misuse of powers by the EC. At the same time, while the CJEU recognises that the EC has a margin of appreciation in economic or technical matters, that does not mean that CJEU must decline to review the EC's interpretation of economic or technical data. The CJEU must not only establish whether the evidence put forward is factually accurate, reliable, and consistent but must also determine whether that evidence contains all the relevant data that must be taken into account when appraising a complex situation.

Positions of European scholars dealing with EU competition law regarding the above-mentioned approach have been studied. It has been established that some researchers share the approach of the CJEU, relying on the principle of separation of powers within the EU, while some, on the contrary, criticize it, not seeing sufficient grounds for the CJEU to limit its review of the EC's decisions and defer to economic and technical assessments made by the EC.

It is suggested to set clear requirements with respect to boundaries and intensity of judicial review of economic and technical assessments of the AMCU's bodies at the level of the Supreme Court's conclusion on application of the rule of law, in order to ensure unity and consistency of court practice, since currently review of similar assessments by commercial courts is carried out on an inconsistent basis: in some cases commercial courts resort to quite scrupulous review of relevant assessments, while in other cases courts do not check such assessments at all or check them insufficiently, referring to interpretation of their powers and the powers of the AMCU's bodies regarding application of Ukrainian antimonopoly legislation, impossibility for commercial courts to interfere into discretionary powers of the AMCU's bodies, etc. When establishing such requirements, an in-depth study of foreign experience is expedient. Considering Ukraine's European integration movement, when setting the requirements for review of economic and technical assessments of the AMCU's bodies by commercial courts, it is expedient to study, monitor and take into account relevant experience of application of EU competition law.

Key words: constitution, constitutional rights, protection of rights, right to judicial protection, court practice, antimonopoly legislation, Antimonopoly Committee of Ukraine, European integration, European Union, Court of Justice of the European Union.

Постановка проблеми. Конституція України закріплює, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1]. Право на судовий захист є одним із фундаментальних та найбільш важливих прав особи у сучасному демократичному суспільстві. Від ступеня його забезпечення залежить наскільки особа може реалізовувати й інші свої права та захищати їх від неправомірних посягань з боку інших осіб.

Одним із найбільш складних теоретичних та практичних питань в частині реалізації права на судовий захист є визначення сутнісного змісту цього права, зокрема, такого аспекту як вимог до меж та інтенсивності судового контролю за рішеннями незалежних державних органів. В Україні ця проблематика проявляється, зокрема, при здійсненні господарськими судами контролю за рішеннями українського конкурентного відомства – Антимонопольного комітету України (далі – «АМКУ»), який якраз і є таким незалежним органом, основним завданням якого відповідно до однойменного закону є участь у формуванні та реалізації конкурентної політики, зокрема, в частині здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції [2] (далі – «антимонопольне законодавство»).

Одним із питань, яке потребує наукової розробки та осмислення, є межі та інтенсивність судового контролю за рішеннями органів АМКУ про встановлення порушень антимонопольного законодавства, які базуються на економічних та інших технічних оцінках (визначення товарних, географічних та часових меж ринку, аналіз та інтерпретація ситуації на ринку: динаміки цін, виробництва тощо). На підставі таких оцінок органи АМКУ обґрунтовують притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності за найбільш серйозні порушення антимонопольного законодавства такі як антиконкурентні узгоджені дії, зокрема, передбачені ч. 3 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (далі – «Закон»), які встановлюються шляхом виключення об'єктивних причин для вчинення схожих дій (бездіяльності) суб'єктів господарювання за результатами аналізу органами АМКУ ситуації на ринку, та зловживання монополієм (домінуючим) становищем. Для цілей доведення цих порушень стандартними заходами, які здійснюються органами АМКУ, є визначення меж ринку, оцінка стану конкуренції на ньому, оцінка поведінки учасників ринку з точки зору економічної обґрунтованості тощо. У дослідженні таких питань економічний аналіз відіграє ключову роль, і органи АМКУ вдаються до складних економічних та технічних оцінок, які надалі використовуються для цілей встановлення наявності чи відсутності порушення.

В Україні економічний аналіз та інші технічні оцінки органів АМКУ, на яких ті базують свої рішення про визнання вчинення порушень антимонопольного законодавства, нерідко перебувають поза контролем господарських судів. Останні, зокрема, вдаються до позиції, що вирішення цих питань входить до кола виключної компетенції та дискреційних повноважень органів АМКУ, в які суди не можуть втручатися, зокрема, з огляду на принцип розподілу влад.

Для України, аби конституційні декларації про Україну як правову державу та визнання і дії в Україні верховенства права знаходили належне практичне втілення, необхідно забезпечити, аби особа, чий права чи законні інтереси були порушені рішеннями органів АМКУ, могла належним чином захистити їх в суді. Тут і постає питання встановлення вимог до меж та інтенсивності контролю господарськими судами за рішеннями органів АМКУ, прийнятих останніми при реалізації своїх повноважень зі здійснення контролю за дотриманням антимонопольного законодавства. У цій частині для України можна

виділити два важливі орієнтири, на які варто було б зважати – практику Європейського суду з прав людини (далі – «ЄСПЛ») з огляду на ратифікацію Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – «Конвенція») та практику застосування конкурентного права Європейського Союзу (далі – «ЄС») в аспекті меж та рівня контролю Судом Справедливості Європейського Союзу (далі – «Суд ЄС») за рішеннями Європейської комісії (далі – «ЕК») про встановлення порушень цього права та притягнення за це до відповідальності з огляду на євроінтеграційний курс України та його конституційну незворотність. У зв'язку з цим актуальним є дослідження який підхід застосовується в ЄС в частині контролю Судом ЄС за рішеннями ЕК про встановлення порушень конкурентного права ЄС, які остання базує на економічних та технічних оцінках, та відповідну доктринальну дискусію в ЄС щодо цього питання.

Ступінь розробленості. Питання застосування конкурентного права ЄС, зокрема, й в частині підходів до організації судового контролю за рішеннями ЕК про встановлення порушень цього законодавства та притягнення за них до відповідальності, викликають певний інтерес у вітчизняних науковців. Окремим питанням цієї тематики присвячені праці К. В. Смирнової, С. В. Шкляра та інших. Водночас питання рівня та меж контролю Судом ЄС за рішеннями ЕК про встановлення порушень конкурентного права ЄС, які базуються на економічних та технічних оцінках, не отримало належного та достатнього дослідження в українській правовій науці. При цьому варто відмітити, що це питання є одним із центральних у дослідженнях західних науковців в контексті забезпечення прав суб'єктів господарювання на судовий захист при застосуванні конкурентного права ЄС. Зазначене породжує актуальність дослідження підходів Суду ЄС до контролю за рішеннями ЕК про встановлення порушень конкурентного права ЄС, які базуються на економічних та технічних оцінках, та відповідної доктринальної дискусії в ЄС щодо цього питання. У конституційно-правовому аспекті це дослідження є актуальним з огляду на те, що питання меж та рівня контролю суду за рішеннями органів АМКУ піднімає власне питання не тільки сутнісного змісту права на судовий захист, а й проблемні питання поділу влад в аспекті забезпечення дотримання прав людини.

Метою статті є дослідження загальних підходів щодо рівня та меж контролю Судом ЄС за рішеннями ЕК про встановлення порушень конкурентного права ЄС, які базуються на економічних та технічних оцінках, та доктринальної дискусії європейських науковців з цього приводу, супутній аналіз української судової практики щодо підходів до контролю господарськими судами за рішеннями органів АМКУ про визнання вчинення порушень антимонопольного законодавства, які ґрунтуються на економічних та технічних оцінках.

Виклад основного матеріалу. Огляд зарубіжної літератури, зокрема, праць науковців, які займаються дослідженням проблемних питань застосування конкурентного права ЄС в аспекті захисту прав людини, вказує, що одним із основних каталізаторів, які актуалізують звернення до цих питань, є практика ЄСПЛ. Одним із найбільших каталізаторів подібних досліджень та дискусій в західних наукових колах є відоме рішення ЄСПЛ у справі *Menarini Diagnostics S.r.l. v. Italy* [3], в якій ЄСПЛ сформував позицію щодо того який рівень судового контролю за рішеннями конкурентного відомства має бути, аби бути сумісним зі ст. 6 Конвенції [4]. Згадана справа, у якій ЄСПЛ визнав штраф конкурентного відомства Італії, накладений на компанію – скаржника, за участь в картелі, «кримінальним обвинуваченням» для цілей Конвенції, показала, що є в цілому сумісним зі ст. 6(1) Конвенції накладення «кримінальних» санкцій адміністративним або несудовим органом за умови, що є можливість оспорити це рішення

перед судом, який має повну юрисдикцію, включаючи повноваження скасувати оспорюване рішення адміністративного органу, як на основі питань факту, так і права [3]. Схожу позицію ЄСПЛ навів у рішенні *Produkcija Plus Storitveno Podjetje d.o.o. v. Slovenia* [5].

Повна юрисдикція суду при контролі за рішенням конкурентного відомства в інтерпретації ЄСПЛ передбачає, що суд має мати повноваження скасувати в усіх відношеннях, по питаннях факту та права, рішення адміністративного органу [6]. Варто відмітити, що попри те, що при розгляді справи *A. Menarini Diagnostics S.r.l. v. Italy* більшість суддів ЄСПЛ визнала той перегляд, який італійські суди здійснили щодо рішення конкурентного відомства, сумісним зі ст. 6 Конвенції, у своїй окремій думці Суддя Альбукурке доволі жорстко критикував італійські суди за те, що їхнє самообмеження перегляду рішення конкурентного відомства Італії контролем легальності, який передбачав неможливість суду підмінити своєю оцінкою оцінку конкурентного відомства щодо технічної оцінки фактів, призвело до вилучення з юрисдикції італійських судів суті справи [7].

Більшості Суддів ЄСПЛ прийти до висновку, що перегляд італійськими судами рішення конкурентного відомства відповідає стандартам ст. 6 Конвенції, дозволили дві основні обставини: (1) суди вийшли за рамки «формального» контролю легальності і хоча й виходили з того, що коли адміністративний орган має дискреційні повноваження, суди не можуть підмінити своєю оцінкою оцінку незалежного адміністративного органу, вони перевірили чи адміністративний орган належним чином використав свої повноваження, зокрема, чи було його рішення обґрунтованим та пропорційним та навіть перевірили його технічні висновки; (2) суди також перевірили чи штраф відповідає порушенню і могли за потреби його змінити [3; 8].

У своїй окремій думці Суддя Альбукурке навів чотири стадії прийняття конкурентним відомством Італії рішення, яку вивела Consiglio di Stato у своїй практиці: (1) встановлення фактів, (2) «контекстуалізація» правила конкуренції, яке, посилаючись на невизначені правові концепції (наприклад, відповідний ринок, зловживання домінуючим становищем, обмежувальні угоди), спрямоване на точне індивідуальне визначення елементів інкримінованого правопорушення, (3) оцінка фактів у світлі попередньо контекстуалізованого параметра, та (4) накладення санкцій. Consiglio di Stato охарактеризувало межі контролю судами за рішенням конкурентного відомства таким чином, що в частині першої та останньої стадії суди мають повну можливість перегляду, водночас мають дуже обмежені повноваження в частині двох інших стадій, коли вмикається технічна дискреція адміністративного органу. Consiglio di Stato вказала, що в частині цих двох стадій судами здійснюється «слабкий» контроль з огляду на те, що конкурентне відомство здійснює принаймні частково дискреційну технічну діяльність і технічні висновки конкурентного відомства не засновані на точних і незаперечних наукових правилах, а були результатом неточної та спірної науки (в першу чергу економічного характеру), що використовується для визначення невизначених правових понять [7]. Наведеним в останньому реченні в цілому можна коротко підсумувати специфіку застосування антимонопольного законодавства і в Україні.

Хоча ст. 59 Закону, яка встановлює підстави для зміни, скасування чи визнання недійсними рішень органів АМКУ, і надає господарським судам повноваження здійснювати доволі інтенсивний контроль за рішеннями органів АМКУ про визнання вчинення порушень антимонопольного законодавства (контроль за повнотою з'ясування обставин, які мають значення для справи, доведеністю обставин, які мають значення для справи і які визнано встановленими, відповідністю висновків, викладених у рішенні, обставинам справи, дотриманням та правиль-

ним застосуванням норм матеріального чи процесуального права з боку органів АМКУ [9]), аналіз української судової практики вказує, що господарські суди здійснюють приблизно такий же контроль за рішеннями органів АМКУ як здійснювали італійські суди за рішеннями італійського конкурентного відомства в частині другої та третьої стадії, згаданих вище. Ядро спору – контекстуалізація невизначеної правової концепції, у переважній більшості випадків лежить в дискреційних повноваженнях органу АМКУ, в які господарські суди не втручаються, крім тих випадків, коли по певним типам спорів напрацьована значна судова практика і порушення, яке є предметом оцінки, має радше «юридичний» характер, наприклад, у справах про антиконкурентні узгоджені дії, які стосуються спотворення результатів торгів, в яких на підставі різних доказів (направлення тендерних пропозицій з одних IP-адрес, ідентичний підхід до формування документів учасниками закупівель, зокрема, одні і ті ж помилки в них, тощо) господарські суди встановлюють чи орган АМКУ переконливо довів, що мала місце координація поведінки суб'єктів господарювання при участі в торгах. Якщо ж справа зачіпає економічний аналіз ринку та інші технічні оцінки з боку органів АМКУ (встановлення меж ринку, зокрема, взаємозамінності різних товарів, дослідження економічної обґрунтованості ціноутворення чи іншої поведінки тощо), а таких справ в портфелі органів АМКУ значна кількість, суди зазвичай не схильні втручатися в проведені органами АМКУ оцінки навіть тоді коли суб'єкти господарювання можуть показати, що ці оцінки сумнівні та навести на підтвердження цьому відповідні докази. Наприклад, у справі № 910/4801/20 щодо визнання недійсним рішення АМКУ про визнання вчинення позивачем вертикальних антиконкурентних узгоджених дій позивач надав суду судово-економічну експертизу, яка вказувала на хибність економічного аналізу АМКУ і навіть хибність гіпотетичних припущень, з яких він виходить при своєму аналізі при обґрунтуванні вчинення порушення. Для апеляційного суду, постановою якого є фінальним рішенням у справі, це не було аргументом, при його спростуванні було зазначено, що розгляд справи здійснюється «з урахуванням дискреційних повноважень та розсудом, якими наділений регулятор у сфері захисту конкурентного законодавства» [10]. В іншій справі позивачами господарським судам був наданий висновок судового експерта, який вказав, що висновки АМКУ щодо вчинення позивачами антиконкурентних узгоджених дій у вигляді схожого підвищення цін на скрапленний вуглеводневий газ є необґрунтованими, оскільки базуються на неправильному застосуванні методів економічного аналізу для доведення таких порушень, і суд першої та апеляційної інстанції визнали рішення АМКУ недійсним, в тому числі, виходячи із цього висновку. Верховний Суд (далі – «ВС») вказав, що попередні судові інстанції неправомірно послалися на висновок судового експерта, яким надано оцінку методам економічного аналізу АМКУ для доведення антиконкурентних узгоджених дій у вигляді схожого підвищення цін, оскільки відповідно до законодавства про захист економічної конкуренції «встановлення порушення конкурентного законодавства є виключною компетенцією органу АМКУ, а оцінка прийнятих органами АМКУ рішень є компетенцією суду у визначених законом випадках. Отже, висновки судового експерта стосовно доведеності або недоведеності АМК порушення законодавства про захист економічної конкуренції не можуть використовуватись судами» (постанова ВС від 25.06.2020 № 910/11579/18 [11]).

При визнанні за органами АМКУ дискреції в економічному аналізі (тобто виборі одного методу з декількох можливих) і відсутності контролю судами за реалізацією цієї дискреції навіть тоді, коли в судовому процесі вказується на хибність цього аналізу, виникає риторичне питання: як взагалі спростувати висновки АМКУ? Так як переважна

більшість складних справ про антиконкурентні узгоджені дії та зловживання монополією (домінуючим) становить побудована саме на економічному аналізі, оскільки органи АМКУ мають довести негативний реальний чи гіпотетичний вплив певних дій чи бездіяльності на стан конкуренції на тому чи іншому ринку, при такому підході суд об'єктивно не може виступати гарантом від прийняття необґрунтованих рішень з боку органів АМКУ.

Не можна сказати, що господарські суди у кожному випадку ухиляються від оцінки коректності економічних та технічних оцінок органів АМКУ, які ті покладають в основу рішень про визнання вчинення порушень антимонопольного законодавства. Є випадки коли суди піддають їх сумніву, доволі гостро критикують та на цій підставі визнають рішення органів АМКУ недійсними (див. наприклад, постанову ВС від 05.07.2022 у справі № 910/15541/19 [12]). Водночас, наявні непоодинокі випадки, коли економічні та технічні оцінки органів АМКУ фактично перебувають поза межами контролю господарських судів. У зв'язку з цим постає питання формування послідовної та передбачуваної судової практики, яка б при цьому забезпечувала належну реалізацію конституційно гарантованого права на судовий захист.

Проблема контролю судами за дискреційними повноваженнями конкурентних відомств, особливо, якщо ті стосуються економічного аналізу та інших технічних оцінок, як і взагалі контролю судами за рішеннями незалежних адміністративних органів в цілому, доволі складна, так як, крім очевидних питань щодо адекватності судового контролю за рішеннями цих органів, піднімає й питання розподілу повноважень між виконавчою та судовою гілкою влади. Цікавими у цьому плані є практика та доктринальна дискусія в ЄС.

Система контролю Судом ЄС за рішеннями ЄК побудована таким чином, що у частині рішення ЄК по суті (про встановлення порушення) Суд ЄС може тільки його скасувати, водночас не може прийняти нове рішення. У частині ж рішення про застосування штрафів або пені, Суд ЄС за потреби може змінювати рішення ЄК [13, с. 5–6]. Рішення ЄК по суті Суд ЄС перевіряє через призму підстав, передбачених ст. 263 Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – «ДФЕС»): брак компетенції, порушення важливої процедурної вимоги, порушення Договорів чи іншої норми права, пов'язаної з їхнім застосуванням, неправомірне використання повноважень [14]).

Суд ЄС критикується західними науковцями та практикуючими юристами за те, що він визнає за ЄК певну дискрецію при вирішенні складних економічних та технічних питань, і не піднімає її своєю, вдаючись таким чином до явища, відомого в доктрині як “judicial deference” (судова поборливість або судове шанобливе ставлення). Шанобливе ставлення Суду ЄС до рішень ЄК, доцільність та прийнятність якого дискутується в західній доктрині, полягає, зокрема, в застосовуваному ним підході при оцінці позицій ЄК, які зачіпають складні економічні та технічні питання. Суд ЄС виходить з того, що в частині оцінки складних економічних та технічних питань Суд ЄС має перевіряти дії ЄК на предмет того, чи відповідні вимоги до дотримання процедурних правил та викладення мотивів були дотримані, чи факти були точно викладені і чи була **явна (manifest) помилка** або неправомірне використання повноважень. Суд ЄС при цьому роз'яснив, що хоча він визнає, що ЄК має поле розсуду в економічних чи технічних питаннях, це не означає, що суди мають відмовляти в оцінці тлумачення економічних чи технічних даних з боку ЄК. Суди повинні не тільки встановити чи надані докази фактично точні, надійні і послідовні, але також і повинні визначити, чи докази містять усі релевантні дані, які необхідно взяти до уваги при оцінці складної ситуації, та чи ці дані спроможні обґрунтувати висновки, які з них було зроблено (див., наприклад, огляд ЄК проваджень

щодо застосування ст. 101 та 102 ДФЕС [15], які визнають недопустимими відповідно антиконкурентні узгоджені дії та зловживання домінуючим становищем, та судову практику, на яку в цьому огляді наводяться посилання, зокрема, пп. 87–89 рішення Суду першої інстанції (зараз Загальний Суд) у справі *Microsoft Corp. v Commission of the European Communities* [16]).

К.Телекі з посиланням на відповідну судову практику вказує, що на практиці Суд ЄС обмежує свої повноваження при розгляді справ, які зачіпають складні економічні оцінки, до перевірки чи поважалися ЄК процедурні правила, чи були правильно викладені факти і чи була очевидна помилка в оцінці або неправомірне використання повноважень [17, с. 326]. При цьому вона наводить думку відомого дослідника П. Айбанез Коломо, який зазначає, що обсяг поняття «складні економічні оцінки», щодо яких ЄК має поле розсуду, залишається відносно незрозумілим, і якщо уважно дослідити поведінку Суду ЄС, виявляється не тільки, що суди будуть скоріш за все менш шанобливими до ЄК, коли її аналіз суперечить мейнстрімним економічним принципам, але і що вони покладаються на консенсусні позиції для визначення меж адміністративного втручання [17, с. 327; 18, с. 320–321]. Іншими словами, як зазначає К.Телекі, в частині оцінки складних економічних питань Суд ЄС шанобливо ставиться не до ЄК як органу, а до мейнстрімного економічного консенсусу [17, с. 327].

Якщо проаналізувати праці західних науковців, де піднімається питання шанобливого ставлення Суду ЄС до ЄК при здійсненні нею складних економічних чи технічних оцінок, вони в кінцевому підсумку зводяться до питання розподілу повноважень між ЄК та Судом ЄС. Хосе Карлос Лагуна де Паз на основі аналізу практики Суду ЄС приходить до висновку, що в справах, де за ЄК визнавали певну свободу розсуду, і ця свобода контролювалася на основі перевірки наявності «явної помилки в оцінці», застосування такого підходу показало себе як ефективний засіб контролю легальності, що призводило до скасування Судом ЄС рішень, які не базувалися на розумних/обґрунтованих (“sound”) економічних підходах. Водночас, у справах, у яких оцінка ЄК не є явно помилковою, доцільно визнати за ЄК свободу розсуду в оцінці складних питань, так як така оцінка не може контролюватися правовими принципами, ані альтернативними доказами, які не призведуть до більшої визначеності в аналізі, а лише до іншої оцінки. Науковець вказує, що є певна свобода розсуду ЄК, яка не може контролюватися Судом ЄС, оскільки це б означало не контроль над її рішеннями, а застосування конкурентного законодавства. ЄК має певні дискреційні повноваження, які передбачають можливість здійснювати вибір конкурентної політики. Дискреційні рішення мають бути скасовані, якщо вони порушують законодавство, або не є розумними, підходящими чи пропорційними. Водночас в цих межах дискреційні повноваження лишають ЄК можливість обирати, що є більш зручним для цілей конкурентної політики. Суд ЄС не повинен приймати рішення по суті, які призведуть до вибору варіантів політики замість органу, на якого було покладено це завдання. Цим, на думку вченого, Суд ЄС підміняє своєю оцінкою оцінку ЄК, у зв'язку з чим вийде за рамки своєї ролі контролювати, а не визначати конкурентну політику чи застосовувати конкурентне законодавство, і в кінцевому підсумку по суті стане конкурентним органом, що буде суперечити інституційній системі ЄС [19, с. 28–29].

Водночас К.Телекі вказує, що є принаймні два аргументи, які піддають сумніву підхід Суду ЄС із самообмеження судового розгляду. По-перше, Договори ЄС не розглядають економічні докази, або будь-які інші типи доказів, побудовані на експертній оцінці, як вищестоящу або привілейовану категорію доказів. Також в Договорах ЄС не йдеться про привілейоване поле розсуду, яке має ЄК під час здійснення економічних оцінок. Тому, коли Суд

ЄС обмежує свої повноваження щодо перегляду рішень ЄК на підставі особливого місця, яке займають економічні докази, або широких меж розсуду ЄК щодо їх оцінки, видається, що Суд ЄС втручається в конституційну ієрархію, встановлену в Договорах ЄС. Науковиця далі вказує, що є й інша причина чому обмеження судового перегляду економічних оцінок, здійснених ЄК, є проблематичним – коли полісі-мейкери та суди оцінюють економічні докази, вони схильні розглядати їх як наукові докази, за умови консенсусу, водночас самі економісти осперюють сильне покладання полісі-мейкерів на економічні докази [17, с. 327].

Таким чином, як видно із описаного вище, в ЄС є доктринальна дискусія щодо того чи може і має Суд ЄС вдаватися до шанобливого ставлення до економічних та технічних оцінок ЄК при застосуванні нею конкуренційного права ЄС і з приводу цього висловлюються різні погляди. Деякі вчені поділяють цей підхід, деякі ж навпаки критикують. Аналіз вказаних вище позицій західних дослідників вказує, що ключовим в дискусії є питання рівня та меж контролю судом за реалізацією дискреційних повноважень конкурентного відомства. Водночас є консенсус щодо того, що Суд ЄС має в будь-якому випадку контролювати: дотримання ЄК процедурних правил при розгляді справ про порушення конкуренційного права ЄС та чи економічні та технічні оцінки ЄК є в цілому розумними, послідовними та обґрунтованими з огляду на докази та обставини, на які ЄК посилається.

Повертаючись до України, одним із наслідків, який практика визнання судами дискреції за органами АМКУ в здійсненні економічних та технічних оцінок та ухилення від контролю за реалізацією дискреційних повноважень цих органів породжує, є правова невизначеність, так як суб'єкти господарювання не можуть передбачити як орган АМКУ може потенційно оцінити їхню поведінку на предмет порушення антимонопольного законодавства і який метод для цієї оцінки обрати. На практиці цілком може мати місце ситуація, коли суб'єкт господарювання перед здійсненням певних дій може отримати висновок економічного експерта, який вкаже, що в цих діях немає нічого незаконного, і цей висновок не буде сприйнятий АМКУ, так як він вирішить оцінювати поведінку із застосуванням інших аналітичних методів та підходів.

Ухилення судів від детальної оцінки аргументів позивачів щодо некоректності економічних чи інших оцінок органів АМКУ по суті, надання переваги оцінкам органів АМКУ на підставі їхніх виключних повноважень, дискреційності тощо закономірно призводитиме до зведення ролі господарських судів до простої легітимізації рішень органів АМКУ, роблячи право суб'єктів господарювання на судовий захист ілюзорним. У разі ж якщо господарські суди будуть в одних випадках скрупульозно перевіряти економічні та технічні оцінки органів АМКУ, а в інших – ні, тлумачачи, який рівень контролю за рішеннями органів АМКУ від них вимагає ст. 59 Закону від випадку до випадку, неодмінно підніматимуться питання послідовності судової практики та рівного доступу до правосуддя. Варіантом уникнення вказаних вище ризиків є встановлення чітких вимог щодо меж та інтенсивності контролю господарських судів за рішеннями органів АМКУ, які базуються на економічному аналізі чи інших технічних оцінках, на рівні висновку Верховного Суду щодо застосування норм права, аби контроль за дискреційними повно-

важеннями органів АМКУ послідовно реалізовувався з боку господарських судів на практиці. При формуванні таких вимог необхідно забезпечити, щоб контроль господарських судів за економічними та технічними оцінками органів АМКУ мав належний рівень глибини.

Для постановки вказаних вище вимог доцільним є поглиблене дослідження зарубіжного досвіду та врахування того, який був би найбільш доречним для України, виходячи з логіки організації застосування українського антимонопольного законодавства, з одного боку, та необхідності належного забезпечення прав суб'єктів господарювання при застосуванні цього законодавства, з іншого. Практика та доктринальна дискусія в ЄС щодо підходів Суду ЄС до контролю за рішеннями ЄК про застосування конкуренційного права ЄС, які базуються на економічних та технічних оцінках, є тим досвідом, який Україні доцільно було б досліджувати та брати до уваги при розробці та встановленні відповідних вимог щодо контролю господарськими судами за рішеннями органів АМКУ, які базуються на економічних та технічних оцінках.

Висновки. У ЄС існує доктринальна дискусія щодо того, чи може і має Суд ЄС вдаватися до визнання певної дискреційності за ЄК при здійсненні економічних та технічних оцінок в рамках застосування конкуренційного права ЄК та на цій підставі вдаватися до поблагливого правосуддя на користь ЄК в частині цих оцінок. Деякі науковці, які займаються конкуренційним правом ЄС, вказують, що вдавання Суду ЄС до поблагливого ставлення до економічних та технічних оцінок ЄК можливе або й навіть правильне, інші ж заперечують проти такого підходу з огляду на те, що у такому разі суд недостатньо контролює правомірність реалізації ЄК своїх повноважень.

Українська Фемида не позбавлена проблемних моментів щодо рівня контролю господарськими судами за рішеннями органів АМКУ, які базуються на економічних аналізі чи технічних оцінках цих органів. У неординарних випадках висновки, зроблені органами АМКУ за результатами власного економічного аналізу ситуації на ринку та поведінки його учасників у справах про порушення антимонопольного законодавства, або не підлягають достатньому судовому контролю, або не підлягають йому взагалі в силу тлумачення господарськими судами своїх повноважень та повноважень органів АМКУ щодо застосування антимонопольного законодавства. Ухилення господарських судів від контролю за коректністю економічних та інших технічних оцінок органів АМКУ, на які ті покладають при встановленні порушень антимонопольного законодавства, а ширше, за правомірністю реалізації органами АМКУ своїх дискреційних повноважень при здійсненні контролю за дотриманням антимонопольного законодавства, породжує проблематику практичної реалізації конституційного права на судовий захист. Варіантом вирішення цієї проблематики може бути постановка Верховним Судом чітких вимог, відповідно до яких господарські суди мають здійснювати перевірку економічних та технічних оцінок, на яких органи АМКУ будуть свої рішення про визнання вчинення порушень антимонопольного законодавства, для чого доцільним є поглиблене дослідження зарубіжного досвіду з цих питань. Досвід ЄС в частині організації застосування конкуренційного права на рівні інтеграційного об'єднання є одним із тих досвідів, який Україні доцільно вивчати та на який потрібно звертати при розробці вказаних вимог.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.02.2024).
2. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12/ed20240101#Text> (дата звернення: 19.02.2024).
3. A. Menarini Diagnostics S.r.l. v Italy: Judgement of the European Court of Human Rights (Second Section) of 27 September 2011, application No 43509/08. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:%2243509/08%22,%22itemid%22:%22001-106438%22}}> (date of reference: 19.02.2024).

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950, ратифікована Законом України від 17.07.97 № 475/97-ВР / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.02.2024).
5. *Produkcija Plus Storitveno Podjetje d.o.o. v. Slovenia*: Judgement of the European Court of Human Rights (Fourth Section) of 23 October 2018, application No. 47072/15. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2247072/15%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-187199%22%5D%7D> (date of reference: 19.02.2024).
6. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a Fair Trial (Criminal Limb). *European Court of Human Rights*. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_6_criminal_eng (date of reference: 19.02.2024).
7. Dissenting opinion of Judge Pinto de Albuquerque (translation), case A. Menarini Diagnostics S.r.l. v. Italy, application. No. 43509/08. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2243509/08%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-106438%22%5D%7D> (date of reference: 19.02.2024).
8. A. Menarini Diagnostics S.r.l. v. Italy: Judgement of 27 September 2011, application. No 43509/08 (summary). *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2243509/08%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CLIN%22%5D,%22itemid%22:%5B%22002-385%22%5D%7D> (date of reference: 19.02.2024).
9. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 19.02.2024).
10. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 28.02.2023 у справі № 910/4801/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109804493> (дата звернення: 19.02.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 25.06.2020 № 910/11579/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90176844> (дата звернення: 19.02.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 05.07.2022 у справі № 910/15541/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105127664> (дата звернення: 19.02.2024).
13. Bernatt M. The Compatibility of Deferential Standard of Judicial Review in the EU Competition Proceedings with Article 6 of the European Convention on Human Rights. Institute for Consumer Antitrust Studies Working Papers, Loyola University Chicago. 2014. 30 P. URL: <https://ssrn.com/abstract=2447884> (date of reference: 19.02.2024).
14. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. C 326, 26.10.2012. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (date of reference: 19.02.2024).
15. Proceedings for the application of Articles 101 and 102 TFEU. *European Commission*. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2021-04/key_actors_checks_balances_art_101_102_factsheet.pdf (date of reference: 19.02.2024).
16. Microsoft Corp. v Commission of the European Communities: Judgment of the Court of First Instance (Grand Chamber) of 17 September 2007, Case T-201/04. *Eur-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62004TJ0201> (date of reference: 19.02.2024).
17. Teleki C. Due Process and Fair Trial in EU Competition Law: The Impact of Article 6 of the European Convention on Human Rights. Leiden; Boston : Brill, Nijhoff, 2021. 380 P.
18. Colomo P.I. The Shaping of EU Competition Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 384 P.
19. De Paz, J. C. L. Judicial Review in European Competition Law. *University of Oxford*. 30 P. URL: https://www.law.ox.ac.uk/sites/default/files/migrated/judicial_review_in_european_competition_law.pdf (date of reference: 19.02.2024).

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.1 : 341.9 : 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/19>

МІЖНАРОДНІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВИХ ІМУНІТЕТІВ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВІ

INTERNATIONAL AND CIVIL-PROCEDURAL ASPECTS OF LEGAL IMMUNITIES AND JUSTICE IN THE LAW

Бортнік О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню сутності правових імунітетів під кутом зору забезпечення справедливості у праві. Стверджується про єдину правову природу імунітетів приватних осіб, міжнародних установ, агенцій та держав, їх агентів. Визначено фактори, за якими застосування юрисдикційного імунітету може бути визнано справедливим, перспективи розвитку міжнародної практики тлумачення напрямків забезпечення права на справедливий суд, зокрема на підставі практики ЄСПЛ. Враховуючи актуальні виклики спричинення шкоди різним суб'єктам в Україні внаслідок військової агресії, акцентовано увагу на імунітетах держав. Виокремлено напрямки зміни підходів до обґрунтованості застосування абсолютного імунітету, динамічного тлумачення легітимної мети та інших елементів пропорційності обмеження права на суд. Право на справедливий суд може бути обмежено на підставі правових імунітетів, водночас інтереси, які реалізуються у відповідних правовідносинах, мають бути збалансовані.

Проаналізовано підходи до визначення сутності правових імунітетів, враховуючи типологію справедливості у праві та правознавстві: формальна рівність, змістовна та процедурна справедливість. Відзначено, що пільгові елементи у процесуальному статусі суб'єктів створюють перешкоди для досягнення мети та виконання завдань цивільного судочинства. Визнання сутності правових імунітетів через принцип рівності, через виключення з засад рівності є певним нівелюванням змістовної справедливості, яка обумовлена природою соціуму та держави, розподілом за справедливими ознаками та за наявності певних умов. Для правових можливостей у відносинах між людиною та суспільством, державою слід застосовувати розподільний підхід.

Сформульовано висновок, відповідно до якого справедливість застосування у цивільному та міжнародному судочинстві правових імунітетів не може ґрунтуватись на формальній рівності. Вона є одним з аспектів справедливості, оскільки спеціальні правові статуси є наслідком диференціації значення різних інтересів, які забезпечуються правовими засобами. Правовий імунітет є засобом охорони інтересу, що має пріоритет в контексті певних правовідносин, тому має застосовуватись концепт змістовної та процедурної справедливості, що заснована на пропорційності як засобі оцінки балансу інтересів.

Ключові слова: право на суд, справедливість, рівність, пропорційність, правові інтереси, обґрунтованість правових імунітетів, імунітети у цивільному судочинстві, імунітети в міжнародному праві, правовий статус.

The article is devoted to the study of the essence of legal immunities from the point of view of ensuring justice in law. The single legal nature of the immunities of private individuals, international institutions, agencies and states, their agents is asserted. The factors by which the application of jurisdictional immunity can be recognized as fair, the prospects for the development of the international practice of interpreting directions for ensuring the right to a fair trial, and the practice of the ECtHR have been determined. Taking into account the current challenges of causing harm to various subjects in Ukraine as a result of military aggression, attention is focused on the immunities of states. The areas of change in approaches to the justification of the application of absolute immunity, dynamic interpretation of the legitimate purpose and other elements of proportionality of the limitation of the right to trial are highlighted. The right to a fair trial can be limited on the basis of legal immunities, while the interests that are realized in the relevant legal relationship must be balanced.

Approaches to determining the essence of legal immunities are analyzed, taking into account the typology of justice in law and jurisprudence: formal equality, substantive and procedural justice. It was noted that preferential elements in the procedural status of subjects create obstacles to achieving the goal and fulfilling the tasks of civil justice. Recognition of the essence of legal immunities through the principle of equality, through exclusion from the principles of equality, is a certain leveling of meaningful justice, which is due to the nature of society and the state, the differentiation of opportunities on fair grounds and in the presence of certain conditions. For legal opportunities in the relationship between a person and society, the state should apply a differentiated approach.

A conclusion was formulated, according to which the fairness of the application of legal immunities in civil and international proceedings cannot be based on formal equality. It is one of the aspects of justice, since special legal statuses are the result of the differentiation of opportunities provided by legal means. Legal immunity is a means of protecting an interest that has priority in the context of certain legal relations, therefore the concept of substantive and procedural justice based on proportionality should be applied as a means of assessing the balance of interests.

Key words: right to trial, justice, equality, proportionality, legal interests, validity of legal immunities, immunities in civil proceedings, immunities in international law, legal status.

Україною пройдений довгий шлях до цінностей, визначених, зокрема, у документах, що відображають забезпечення прав людини, серед яких Загальна декларація прав людини ООН 1948 року [1] і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) [2]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [3] визначає співробітництво та зобов'язання України у галузі юстиції, спрямовані, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, утвер-

дження верховенства права. Сприйняття динамічного тлумачення Конвенції як «живого інструменту», враховуючи сучасні умови, інші джерела, що містять норми, практику їх застосування відносно справедливості правового становища, правових гарантій та можливостей людини у співвідношенні з інтересами та правовими статусами інших суб'єктів є актуальним викликом у національному та глобальному правовому просторі. Водночас, не можна залишати поза увагою принцип правової визначеності,

що визначає послідовність практики застосування Конвенції. Правова визначеність сприяє реалізації рівності перед законом і судом, балансу суспільних відносин. Відповідні фундаментальні положення визначають напрямки розвитку практики захисту прав людини, серед яких особливе значення набувають підходи до тлумачення підстав надання правових імунітетів, обмеження суверенного імунітету, зокрема, задля забезпечення права на справедливий суд. Будь-який пільговий процесуальний елемент у статусі окремих суб'єктів може створювати перешкоди для досягнення мети та виконання завдань цивільного судочинства.

Сучасні глобальні виклики, що постали перед світовою спільнотою, пов'язані, зокрема, з репараціями Україні, відновленням прав жертв порушення прав людини, міжнародного гуманітарного права росією, актуалізували наукові дослідження правових імунітетів, які на національному рівні не втрачають своєї ролі важливих правових засобів виконання завдань судочинства та охорони приватних інтересів у їх розумному співвідношенні. Враховуючи зазначене метою статті є формулювання підходу до визначення сутності правових імунітетів як правових гарантій здійснення можливостей з точки зору справедливості у праві.

Особливу роль на сучасному етапі в українському науковому просторі набуває визначення сутності правових імунітетів, що мають велике практичне значення для застосування норм та принципів міжнародного права, розуміння шляхів дотримання міжнародної ввічливості, підстав застосування контрзаходів під кутом зору перспектив отримання репарацій та взагалі справедливого ставлення до жертв. Відповідно теоретичні та практичні аспекти імунітетів знаходяться на рівні співвідношення правових інтересів та справедливої судової процедури. З урахуванням вимог справедливості до судової процедури правові імунітети приватних осіб, держав та їх посадових осіб, міжнародних установ та їх агентів мають єдину правову природу, звільняючи особу від певних юридичних обов'язків з-під юрисдикції або застосовуючи особливий порядок притягнення до юридичної відповідальності [4], породжуючи особливий правовий статус, що характеризується наявністю привілеїв.

Значна кількість підходів, значимих для розвитку доктрини правових імунітетів, зокрема, держав, засновані на правопорядку, вчиненому після другої світової війни, а Конвенція прийнята ще в 1950 році. Припускалось, що вона, як і більшість важливих джерел міжнародного права, буде застосовуватися в мирний час, враховуючи, що більшість членів Ради Європи мали намір зберегти дружні відносини між собою, а міжнародна ввічливість визначала політичні та правові рішення.

За загальним правилом міжнародного права державі при здійсненні публічної влади задля реалізації своєї суверенності надається правовий імунітет, зокрема, імунітет від юрисдикції національних судів, а у відносинах як приватна особа держава імунітетом не користується [5, с. 298]. Доктрина обмеженого імунітету держав стала розвиватись лише згодом.

Розуміння сутності, правове регулювання та застосування правових імунітетів традиційно та не достатньо обґрунтовано засновується на принципі рівності як однієї з умов справедливості. Водночас метою цієї статті є формулювання положень, що підтверджують необхідність іншого підходу до засад застосування правових імунітетів, відповідно баланс інтересів, до якого має прагнути будь-яка міжнародна чи національна правова система, не може визначатись лише рівністю через різноманітність суб'єктів права, різну «вагу» інтересів та їх правових статусів. Крім того, окрім справедливості як найбільш артикульованої характеристики відносин, маємо звернути увагу на розуміння збалансованості правового регулювання відносин, що має на меті створення умов для впровадження правил справедливої поведінки [6, с. 29]. Баланс інтересів заці-

кавлених суб'єктів є неможливим за відсутності збалансованості правового регулювання [6, с. 38].

Баланс інтересів у значенні їх певного справедливого співвідношення, що за практикою демократичних країн визначається завдяки процедурній справедливості та інструменту пропорційності, є необхідним для випадків неможливості застосування рівності як типу справедливості у певних відносинах. В контексті порушення принципу юридичної рівності Конституційний Суд України відзначив, що його порушенням є надання привілеїв або встановлення обмежень у визнанні, реалізації чи користуванні правами та свободами в будь-якій формі без наявності правомірної, об'єктивної обґрунтованої мети, способи досягнення є неналежними та не необхідними [7].

За позицією ЄСПЛ, юрисдикційні імунітети сприяють обмеженню права на суд, тому як будь-яке право обмеження мають переслідувати легітимну мету, бути пропорційними меті та не порушувати самої сутності права на доступ до суду. За принципом правової визначеності та прецедентного права обмеження, що відображають загальновизнані норми міжнародного публічного права щодо імунітету держав не можуть у принципі вважатися непропорційним обмеженням [8]. У цьому контексті імунітет, зокрема, міжнародних організацій від юрисдикції національних судів має легітимну мету та є допустимим за умови пропорційності обмеження права на суд та існування доступних належних альтернатив ефективного захисту прав (рішення у справі Вайт і Кенеді проти Німеччини, п. п. 68–74) [9]. Для випадків з державами відповідні альтернативи для приватних осіб не є ефективними правовими засобами захисту, оскільки пов'язані з міжнародним правопорядком після Другої світової війни та договорами про перемир'я.

У зв'язку з наданням імунітету має визначатись прийнятність ст. 6 Конвенції: позбавлення доступу до суду, обмеження відповідного права не ґрунтується на легітимній меті та є непропорційним. Відносно, зокрема, цивільних позовів окремих осіб про відшкодування майнової шкоди ЄСПЛ зазначає, що традиційно майнові вимоги, що пов'язані з воєнними подіями, вирішуються шляхом укладання мирних договорів, призначених врегулювати наслідки на міжнародному та індивідуальному рівні. «Виведення за межі судової юрисдикції цілого ряду цивільних позовів (спричинених війною) має на меті недопущення ситуації, коли нормалізації відносин між державами заважають перешкоди, які з'являються в результаті великої кількості судових проваджень, порушених за позовами фізичних осіб (...)» [10].

Зважаючи на викладене, справедливим у праві можна вважати правові імунітети, якщо вони переслідують легітимну мету, є необхідними у демократичному суспільстві, забезпечені альтернативними ефективними засобами захисту, яким є відшкодування шкоди, порядок та розмір якої визначається при укладенні мирних договорів. Щодо легітимної мети імунітетів держав для публічних правовідносин слід відзначити, що зважаючи на підтримуване динамічне тлумачення Конвенції, певні застосовувані ЄСПЛ положення залишаються не прогресивними, створюють підґрунтя для визнання справедливим не відновлення прав особи, захищаючи в сучасних умовах суверенітет певних держав, не маючи легітимної мети. ЄСПЛ зазначив, що в подальшому розвитку міжнародного права матиме місце тенденція до обмеження імунітету держав в іноземних судах при розгляді справ за скаргами на порушення прав людини. Утім це не є загальною практикою, яка б мала значення принципу, створювала норму міжнародного звичаю (рішення у справі Джонс та інші проти Сполученого Королівства, п. 148). Водночас, на даному етапі презюмується справедливим необмежений імунітет держав щодо юрисдикції вимог приватних осіб про відшкодування шкоди, завданої державою в публічних відносинах.

В юридичній науці сутність правових імунітетів та правових пільг, привілеїв, переваг традиційно аналізують з позиції різних аспектів справедливості. Зазначається, що правові пільги втілюють у собі принципи соціальної справедливості та рівності. Вони за своїм призначенням компенсують недоліки формальної рівності громадян [11, с. 62]. Також імунітети розглядають як різновид правових пільг та привілеїв, визначають спеціальний правовий статус суб'єктів, соціальних груп [11, с. 64–65]. О. Васильченко зазначає, що правові імунітети, пільги є винятками із принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Відносно принципу рівності науковець зазначає, що наявність, зокрема, правових імунітетів, обмежень прав людини його не порушують, а припускають особливості реалізації [12, с. 15].

Дійсно, реалізація справедливості в праві не є можливою без встановлення рівності. Водночас задля справедливості законодавство й закріплює імунітети. О. Рогач, Н. Шелевер зазначають, що не будь-яка рівність справедлива, оскільки вона відображає характер суспільного становища людей у взаємодії та розвитку [13, с. 61–62]. Правові імунітети мають оцінюватись на їх відповідність демократичним принципам: рівноправності та недискримінації. Підтримуючи судження по те, що при непропорційності впровадження імунітетів немає розумного співвідношення між засобами та поставленою метою, що винятки мають бути обґрунтованим, складно погодитись з тим, що система імунітетів не є винятком із принципу рівності всіх перед законом і судом, а однією з його форм [13, с. 66], виходячи з наступного. Йдеться, насамперед, про рівність між рівними особами, зокрема, фізичними, юридичними особами з однаковим загальним правовим статусом. Для спеціальних правових статусів, тобто публічних, для правових можливостей у відносинах між людиною та суспільством, державою слід застосовувати диференційований підхід. На відповідні відносини та статуси не розповсюджується формальна рівність, а правовий імунітет є засобом охорони інтересу, що має більше значення в контексті відповідних правовідносин, тому застосовується концепт справедливості як пропорційності (змістовної справедливості, а не формальної рівності).

Відповідно до підходу О. Рогача, Н. Шелевер правовий імунітет не належить до особистих прав і свобод, а принцип рівноправності визначає загальний правовий статус особи чи держави [13, с. 68]. Немає підстав оспарювати предмет охорони, але він може бути й на боці приватного, й на боці публічного інтересу, що мають бути збалансовані. Зокрема, сутність імунітету свідка складає гарантування додаткового правового захисту інтересів та цінностей особи етичного характеру [13, с. 75]. Відповідні правові засоби є наслідком юридизації певних етичних цінностей та інтересів. У випадку умовного імунітету свідка, коли останній може відмовитись від показань, охороняється приватний інтерес, маючи при цьому контекстуальний пріоритет над публічним, що відображається у меті та завданнях судочинства.

О. Рогач, Н. Шелевер надалі у зв'язку з рівністю зазначають, що метою правових імунітетів є забезпечення можливості реалізації важливих у державі інтересів, у зв'язку з чим принцип рівноправності громадян перед законом і судом не застосовний. Аргументом на користь відповідної тези є те, що вищі посадові особи держави призначені захищати конституційно-правові цінності, тому їм має гарантуватись правова безпека та незалежність, що визначає спеціальний правовий статус [13, с. 75]. Водночас він пов'язаний із забезпеченням публічних інтересів та відповідних функцій, не має зіставлятись із загальним правовим статусом на підставі принципу рівності.

Загалом рівність та недопущення дискримінації за певними ознаками ґрунтується на взаємному визнанні прав і свобод, визначає порядок співіснування у суспільстві як

справедливий [14, с. 11]. О. Скакун звертає увагу на домірність, моральне й правове забезпечення того, що вкладено та отримано в різних сферах соціуму та приватному житті. Також важливим для змісту справедливості те, що має враховуватись відповідність між роллю різних осіб, їх груп у житті суспільства та їхнім правовим становищем [15, с. 224]. Відповідно слід підтримати положення, що правовий імунітет не відноситься до особистих, приватних можливостей. Відповідні правові засоби визначають публічні правовідносини, реалізацією публічних функцій чи суб'єкта юридичного процесу [16, с. 1028].

Отже, слід розглядати справедливість правових імунітетів не з позиції формальної рівності як мінімальної вимоги справедливості, а враховуючи «вагу» інтересів у певних правових обставинах, співвідношення між різними інтересами, зокрема, приватними та публічними, публічними між собою та суто публічними як загальними та інтересами державної публічної влади). Їх забезпеченню й слугують спеціальні правові статуси, покладення на особу певних додаткових обов'язків задля забезпечення публічних інтересів та для пропорційності відповідних додаткових можливостей. Це положення визначає пропорційне правове регулювання правових стимулів. Зважаючи на викладене, є безспірними, що формальна рівність або рівність всіх громадян перед законом і судом не є достатнім та єдиним критерієм оцінки справедливості суспільних відносин та можливостей. Підходи до визначення правової природи правових імунітетів мають враховувати змістовну або розподільну справедливість.

Родовим поняттям по відношенню до правових імунітетів, певних специфічних юридичних процедур, у межах яких передбачено правові привілеї, є не формальна рівність, а диференціація, сумірний розподіл можливостей та обмежень. Сутність правових привілеїв і, як наслідок, імунітетів складають додаткові правомірні можливості суб'єктів реалізовувати інтереси, та задля забезпечення їх матеріально-правового аспекту – мати право на особливий порядок, бути позбавленими певних правових обмежень. Правові привілеї визначають спеціальний правовий статус. Вони є наслідком природної, а тому справедливої диференціації суспільних явищ за умови дійсної необхідності забезпечення суверенітету держави, незалежності та обґрунтованої свободи посадових осіб, забезпечення публічних інтересів та правового стимулювання приватних суб'єктів, зокрема, свідків у судочинстві (інтересів правосуддя чи ефективного судочинства, охорони важливих приватних інтересів), діяльність яких має соціальне значення, надання соціальної підтримки для окремих категорій осіб як раз з метою відновлення балансу у мінімальних стандартах справедливості.

Отже, виключається застосування принципу справедливості як рівності та його порушення, якщо йдеться про нерівних суб'єктів, тобто при співвідношенні можливостей, наприклад, держави і громадянина, суспільства і людини. Так само й визначення сутності правових імунітетів як виключень із засад рівності є певним нівелюванням змістовної справедливості як необхідної та виправданої природою соціуму та держави диференціації за обґрунтованими та не менш справедливими ознаками.

З метою висвітлення природи правових імунітетів можна додатково провести порівняння їх з іншими правовими стимулами, зокрема, правовими пільгами, сутність яких хоча й складають додаткові, не передбачені на загальних засадах правові можливості [4, с. 91], але також пов'язані з диференційованим правовим регулюванням в силу змістовної справедливості. Засаду правових пільг складає соціальна справедливість, яка враховує й міру рівності, й міру нерівності суб'єктів. З урахуванням цього відповідно до традиційних підходів розуміння справедливості виокремлюється її розподільна та зрівнююча форми [17, с. 173].

Висновки. Справедливість застосування у цивільному та міжнародному судочинстві правових імунітетів не може

ґрунтуватись лише на формальній рівності як одному з аспектів справедливості, оскільки спеціальні правові статуси є наслідком диференціації соціальних ролей та функцій, які забезпечуються відповідними правовими засобами. Визначальним у певних правових обставинах є суспільне значення різних інтересів, забезпеченню яких й слугують спеціальні правові статуси, покладення на особу певних додаткових обов'язків задля забезпечення публічних інтересів та для пропорційності відповідних привілеїв, що охороняються правом.

Правовий імунітет не є особистим привілеєм, покликаний слугувати публічним інтересам, тому визначає правовий статус у публічних правовідносинах, зокрема, через державну публічну діяльність, підтримуваних державою соціальних функцій, сприяючи таким чином й незалежності представника інтересу, й реалізації публічних інтер-

есів. Відповідними обставинами може визначатись легітимна мета правового імунітету, який, разом із тим, має пройти тест на пропорційність на національному чи міжнародному правозастосовному рівні.

Обмеження права на справедливий суд, зокрема, пов'язані з правовими імунітетами, можуть бути допустимі за умови дотримання балансу правових можливостей, що визначається за алгоритмом пропорційності, який є уособленням процедурної справедливості. Правовий імунітет є правовим засобом охорони інтересу, що має більше значення в контексті відповідних правовідносин. Це значення встановлюється, враховуючи легітимну мету, необхідність, придатність до досягнення мети, наявність альтернативних ефективних правових засобів захисту, чим визначається пропорційність у вузькому сенсі та підтверджується та обставина, що не втрачається сама сутність права на суд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.02.2024).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.02.2024).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.02.2024).
4. Ткаля О. В. Правовий імунітет і правова пільга. *Новітні наукові дослідження держави і права : зб. наук. пр.* / За ред. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2014. С. 87–92.
5. Ведькал В.А., Гадірлі Т.А. Імунітет держави, його види та концепції реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 296–298. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/72> (дата звернення: 15.01.2024).
6. Куракін О. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель. автореферат дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2016. 40 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами ... щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури" від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-п(І)/2019. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
8. Case of Oleynikov v. Russia, № 36703/04, 14/03/2013. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-117124> (дата звернення: 27.02.2024).
9. Case of Waite and Kennedy v. Germany [GC], № 26083/94, 18/02/1999. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58912> (дата звернення: 27.02.2024).
10. «Jones та інші проти Сполученого Королівства», №№ 34356/06 і 40528/06, 14/01/2014. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-150992&filename=CASE%20OF%20JONES%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False> (дата звернення: 27.02.2024).
11. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. К.: «МП Леся», 2013. 204 с.
12. Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина в конституційному праві України: доктринальні та прикладні аспекти: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ 2015. 38 с.
13. Публічне урядування, права людини і демократія: регіональний зріз євроінтеграції: монографія / [Т.О. Карабін, Я.В. Лазур, М.В. Менджул, Трачук П.А. та ін.]; за заг. ред. М.В. Савчина. – Ужгород: вид-во УжНУ «Говерла», 2015. 320 с.
14. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Випуск 4 (8). URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/18189/1/Подковенко%20Т..pdf> (дата звернення: 25.02.2024).
15. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Х. : Консум, 2006. 656 с.
16. Ткаля О.В. Загально-правові принципи правових імунітетів. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1024–1030. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3256/Tkalya%20О.В.%20Zagalno-pravovi%20pryncypu...pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 25.02.2024).
17. Мурза О.В. Правові пільги: загальнотеоретична характеристика: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2013. 200 с.

ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ У СФЕРІ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

ISSUE OF INVESTMENT PROTECTION IN THE FIELD
OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW

Боярчук О.М., к.ю.н., заслужений юрист України,
старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Вступ. У статті розглядається сутність впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій, акцентуючи увагу на концепції інтелектуальних інвестицій та їх ролі в економічному розвитку. У статті подається визначення інтелектуальних інвестицій як вкладень інтелектуальних цінностей у виробничі, інноваційні та інші об'єкти для досягнення прибутку та соціального ефекту. Зазначається, що ці інвестиції виступають ключовим елементом сучасного економічного розвитку. Також розглядається венчурне інвестування як ключовий механізм стимулювання ринку інтелектуальної власності, аналізуючи важливі аспекти цього процесу.

Мета. Основною метою роботи є розкриття значення інтелектуальних інвестицій як важливого компонента сучасної економіки, та їх відношення до права інтелектуальної власності у контексті захисту інвестицій.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення щодо захисту інвестицій; 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що стосуються права інтелектуальної власності. Нами були використані методи дослідження: логічно-семантичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, структурно-функціональний, тощо.

Результати. У статті подається визначення інтелектуальних інвестицій як вкладень інтелектуальних цінностей у виробничі, інноваційні та інші об'єкти для досягнення прибутку та соціального ефекту. Зазначається, що ці інвестиції виступають ключовим елементом сучасного економічного розвитку. Також розглядається венчурне інвестування як ключовий механізм стимулювання ринку інтелектуальної власності, аналізуючи важливі аспекти цього процесу. Специфічні питання впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій розглядаються в контексті світової економічної динаміки, з урахуванням унікальних підходів різних регіонів світу. Визначається, що захист інвестицій є необхідним для стійкості та ефективності їх діяльності. У статті розкривається цей аспект як комплекс організаційних, технічних та правових заходів, призначених для створення умов, які сприяють збереженню інвестицій, досягненню цілей інвестування. Авторами робиться акцент на тому, що інвестиції є невід'ємною частиною господарської активності та не можуть бути безоплатно націоналізовані чи реквізовані. Вирішення питань захисту інвестицій вимагає застосування відповідних законодавчих актів, з обов'язковим відшкодуванням збитків, що можуть виникнути внаслідок припинення інвестиційної діяльності. У статті досліджується взаємозв'язок між інтелектуальними інвестиціями, венчурним інвестуванням та правом інтелектуальної власності. Автори аргументовано досліджують ці питання, надаючи теоретичні основи та практичні приклади, що допомагають висвітлити реальний вплив цих факторів на захист інвестицій у сучасних умовах економічного розвитку.

Перспективи. Аналіз впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій надає підґрунтя для вдосконалення правової бази. Врахування цих аспектів сприяє створенню ефективних і прозорих механізмів захисту прав інвесторів та підтримує стабільність економічної діяльності.

Ключові слова: інтелектуальна власність, інвестиції, інвестиційна діяльність, венчурне інвестування, правовий захист.

Introduction. The article examines the essence of the impact of intellectual property law on investment protection, focusing on the concept of intellectual investment and its role in economic development. The article defines intellectual investments as investments of intellectual property into production, innovation and other facilities with a view to achieving profit and social effect. It is noted that these investments are a key element of modern economic development. The author also considers venture capital investment as a key mechanism for stimulating the intellectual property market, analysing important aspects of this process.

Purpose. The main purpose of the work is to reveal the significance of intellectual investments as an important component of the modern economy and their relation to intellectual property rights in the context of investment protection.

Materials and methods. The research materials are: 1) regulatory and legal support for investment protection; 2) works of domestic and foreign authors related to intellectual property. We used the following research methods: logical and semantic, historical and legal, comparative legal, structural and functional, etc.

Results. The specific issues of the impact of intellectual property rights on investment protection are considered in the context of global economic dynamics, taking into account the unique approaches of different regions of the world. It is determined that investment protection is necessary for the sustainability and efficiency of their activities. The article reveals this aspect as a set of organisational, technical and legal measures designed to create conditions that facilitate the preservation of investments and the achievement of investment goals. The authors emphasise that investments are an integral part of economic activity and cannot be nationalised or requisitioned free of charge. Addressing the issues of investment protection requires the application of relevant legislative acts, with mandatory compensation for losses that may arise as a result of the termination of investment activity. The article examines the relationship between intellectual investment, venture capital investment and intellectual property law. The authors provide a reasoned exploration of these issues, providing theoretical foundations and practical examples that help to highlight the real impact of these factors on investment protection in the current economic development environment.

Discussion. The analysis of the impact of intellectual property law on investment protection provides a basis for improving the legal framework. Taking these aspects into account helps to create effective and transparent mechanisms for protecting investors' rights and maintains the stability of economic activity. The results of the analysis of venture capital investment as a key mechanism for stimulating the intellectual property market can serve as a guide for venture capital funds, enterprises and government agencies. Effective use of this tool can accelerate innovation development and provide competitive advantages.

Key words: intellectual property, investment, investment activity, venture capital investment, legal protection.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де інновації та інтелектуальна власність є важливими драйверами економічного розвитку, виникає проблема ефективного захисту інвестицій через систему права інтелектуальної власності. Під час економічних трансформацій та появи нових форм фінансування, таких як венчурне інвестування, стає важливим розуміти, яким чином ці інвестиції можуть бути захищені та як правовий статус інтелектуаль-

ної власності впливає на цей процес. Однією з актуальних проблем є взаємодія між інноваційною діяльністю, фінансовими вкладеннями та правовою системою, регулюючою інтелектуальну власність. Розробка ефективних стратегій захисту інвестицій у цьому контексті вимагає уваги до динамічного взаємодії фінансових та правових аспектів, а також до потреб сучасного глобального бізнес-середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження та публікації, присвячені впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій, визначають суттєві взаємозв'язки між цими двома ключовими аспектами економічної та інноваційної діяльності. В Україні існує нормативно-правова база стосовно захисту інтелектуальної власності та інвестицій, зокрема Закон України «Про інвестиційну діяльність» [1]. Останні наукові дослідження представлені роботами таких вчених: Ярмач О. В. [2], Чигирин К. Є. [3], Андріяш В. [4], Гайченко А. В., Тюленев С. А. [5], Капліна Г. А., Гуркіна В. В. [6], Михайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. [7], Позняков С., Маньгора Т. [8], Пустовіт Ю., Коренюк О. [9], Чуницька І., Бондарук О. [10] та інших.

Метою статті є розкриття сутності впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення наступних завдань: розкрити поняття інтелектуальних інвестицій та їх особливості; дослідити венчурне інвестування; проаналізувати вплив права інтелектуальної власності на захист інвестицій.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальні інвестиції, визначені як вкладення інтелектуальних цінностей у виробничі, інноваційні та інші об'єкти з метою отримання прибутку та досягнення соціального ефекту, є ключовим елементом сучасного економічного розвитку [2]. Однак важливо враховувати, що хоча інтелектуальні інвестиції тісно пов'язані з майновими правами інтелектуальної власності, ці поняття не є абсолютно тотожними.

Майнові права інтелектуальної власності є основними інструментами, які дозволяють суб'єктам власності використовувати та обмежувати використання різноманітних знань, що становлять їх зміст. Ці права, по суті, визначають правила використання і передачі інтелектуальних цінностей, включаючи суб'єктивні (ідеї, навички, досвід), кодифіковані (технічна документація) та об'єктивовані (моделі) знання [2].

Хоча інтелектуальні інвестиції можуть бути розглянуті як вкладення інтелектуальних цінностей, вони не повинні бути обмежені лише майновими правами інтелектуальної власності та конкретними видами знань. Інтелектуальна власність, в свою чергу, представляє собою систему економіко-правових відносин, спрямованих на привласнення всіх знань – як суб'єктивних, так і об'єктивованих, що складають зміст її об'єктів.

У сучасному економічному середовищі важливо розуміти, що інтелектуальна власність і майнові права інтелектуальної власності є взаємозалежними елементами, які сприяють захисту інвестицій [6]. Забезпечення ефективного функціонування цієї системи вимагає балансу між захистом прав власності та стимулюванням інноваційного розвитку, що в сукупності сприяє стійкому економічному зростанню та підвищенню конкурентоспроможності.

Об'єкти інтелектуальних інвестицій охоплюють широкий спектр сфер. По-перше, інтелектуальні інвестиції можуть спрямовуватися не лише на виробничі, інноваційні та підприємницькі об'єкти, але й на людину як об'єкт інвестування [2]. Отже, освіта, професійне навчання, здоров'я та інші аспекти людського капіталу стають об'єктами інтелектуальних інвестицій. Вкладення у ці сфери сприяють підвищенню рівня кваліфікації, розвитку творчих здібностей та забезпеченню здоров'я та мобільності індивіда.

По-друге, інтелектуальні цінності виступають не лише як об'єкт інвестицій, але і як їх складовий елемент. Знання, що включають суб'єктивні (ідеї, навички, досвід), кодифіковані (технічна документація) та об'єктивовані (моделі) аспекти, є ресурсною основою для створення інтелектуальних цінностей [2]. Такий підхід розглядає інтелектуальні цінності як результат колективного та індивідуального творчого напруження, а їх створення – як об'єкт інтелектуальних інвестицій.

Основний внесок права інтелектуальної власності полягає в забезпеченні належного захисту та стимулю-

ванні інноваційного розвитку в різних галузях. Визнання інтелектуальних інвестицій в різні об'єкти, включаючи людський капітал, розширює горизонти можливостей для сталого розвитку суспільства. Такий підхід дозволяє балансувати інтереси та сприяти створенню інтелектуальних цінностей, що є основою для інтелектуального капіталу сучасного суспільства.

Відомо, що рівень інтелектуального потенціалу є рушійною силою економічного розвитку суспільства в цілому. Але, сприяння для підвищення рівня такого потенціалу прямо залежне від залучення інвестицій у нові технологічні процеси створення об'єктів права інтелектуальної власності. Необхідне удосконалення існуючих та створення інших дієвих механізмів правової охорони інвестиційної діяльності та особливо у важких сучасних умовах також удосконалення системи безпекових заходів щодо створення, використання продуктів інтелектуальної діяльності в оборонній сфері та при відновленні пошкоджених об'єктів та майна.

Також вважаємо за потрібне розглянути венчурне інвестування. Венчурне інвестування виявляється ключовим механізмом стимулювання ринку інтелектуальної власності, особливо при розгляді його в контексті впливу на захист інвестицій. Зазначимо, що венчурне інвестування, завдяки своєму характеру, є досить ризикованою формою вкладення, оскільки воно не вимагає застави чи інших гарантій, і часто розміщується в малі чи дослідницькі проекти та підприємства [3].

У світовій економічній динаміці, питання впливу права інтелектуальної власності на захист інвестицій знаходить віддзеркалення в унікальних підходах різних регіонів світу. Японія, на відміну від інших країн, розвинула свій аналог венчурного інвестування, відомий як «бентя-бідзінес» [3]. Цей підхід виник як результат ініціатив малого бізнесу конкурувати завдяки створенню нових продуктів, використанню «ноу-хау», впровадженню інновацій та нового способу мислення. Такий вид фінансування встановив міцний зв'язок між науковими галузями та виробництвом, стимулюючи створення інтелектуальної власності.

Вплив права інтелектуальної власності на захист інвестицій в сучасному економічному середовищі стає ключовим аспектом розвитку підприємницької та інших видів діяльності. Інвестиції, які включають в себе майнові та інтелектуальні цінності, стають каталізатором створення прибутку, доходу та досягнення соціального та екологічного ефекту [1].

Захист інвестицій необхідний для забезпечення стійкості та ефективності їх діяльності. Це комплекс організаційних, технічних та правових заходів, спрямованих на створення умов, які сприяють збереженню інвестицій, досягненню поставлених цілей та реалізації об'єктів інвестування [1].

Особливу роль в цьому контексті відіграє право інтелектуальної власності, яке визначає власність та використання результатів інтелектуальної діяльності [4]. Інтелектуальна власність стає об'єктом правового захисту, що дозволяє інвесторам захищати свої інновації та творчі досягнення. Посилення захисту прав інтелектуальної власності сприяє стимулюванню інвестицій в новаторські проекти та технології.

Забезпечення умов для вивозу вкладених цінностей і результатів інвестицій є ще однією важливою складовою захисту інвестицій. Це дозволяє інвесторам впевнено реалізовувати свої інтереси та отримувати прибуток від інвестиційної діяльності.

Україна, як сучасний суб'єкт глобальної економічної арени, нещодавно зазнала значущих трансформацій у сфері інвестиційної діяльності [5]. Здійснюючи свій перехід від пострадянського наслідування до розвинутої ринкової економіки, держава прагне створити сприятливе та стабільне інвестиційне середовище. З цієї метою вона встановлює систему державних гарантій захисту інвестицій, що стає необхідною передумовою для приваблення та утримання інвестиційного капіталу.

Особливо питання забезпечення гарантій у інвестиційній сфері загалом актуальне для залучення іноземних інвестицій. Україна розглядалась і продовжує розглядатись як перспективна для вкладення інвестицій, незалежно від тяжких існуючих реалій. Але іноземного інвестора, крім іншого, продовжує зупиняти відсутність дієвих гарантій для реального захисту інвестицій у впровадження технологічних процесів для створення відповідних підприємств саме на території України. Саме з цією метою потрібно продовжувати роботу щодо створення нових, узгоджених з іноземними зацікавленими особами та удосконалення існуючих дієвих механізмів захисту інвестицій. Питання не у відсутності чи надто неналежащому нормативно-правовому регулюванні, а саме створення системи забезпечення дотримання цих норм.

Тому, розглянемо нормативно-правові акти стосовно захисту інвестицій, що постійно доповнюються та оновлюються, відповідно до розвитку права інтелектуальної власності. Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» визначає правовий режим діяльності іноземних інвесторів та гарантії держави стосовно інвестиційної діяльності. Закон України «Про інвестиційну діяльність» встановлює загальні умови інвестиційної діяльності, порядок державного регулювання, гарантії прав суб'єктів інвестицій та інші аспекти інвестицій. Закон України «Про режим іноземного інвестування» регулює відносини, такі як реєстрація інвестицій, діяльність підприємств з іноземними інвестиціями, вирішення спорів тощо. Закон України «Про усунення дискримінації в оподаткуванні» описує особливості забезпечення державного захисту вітчизняного виробника та конституційних прав громадян у контексті оподаткування. Закон України «Про інститути спільного інвестування регулює управління активами, склад, структуру та зберігання активів, розміщення та обіг цінних паперів, розкриття інформації для привертання та розміщення фінансових ресурсів інвесторів. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України» описує заходи для уникнення ухилення від оподаткування для підприємств з іноземними інвестиціями. Спеціальні законодавчі акти, що встановлюють правовий режим господарської діяльності у вільних економічних зонах, регулюють спеціальні правові режими інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку

та в межах технологічних парків України [11].

Державні гарантії захисту інвестицій, розглянуті як складова правового режиму, націлені на визначення прав та обов'язків інвесторів. Важливо відзначити, що ці гарантії не обмежуються сферою фінансово-господарської діяльності учасників інвестиційної сфери та оподаткування, але визначають невід'ємний правовий фундамент для захисту інвестиційних інтересів.

Згідно зі стандартами цих гарантій, інвестиції є необхідними та невід'ємними частинами господарської активності, які не можуть бути безоплатно націоналізовані чи реквізовані. Відповідно, будь-які заходи, спрямовані на такі дії, можуть бути застосовані лише на підставі законодавчих актів України, з обов'язковим відшкодуванням інвестору у повному обсязі збитків, що заподіяні припиненням інвестиційної діяльності [1].

Важливим аспектом державних гарантій є інститут відшкодування збитків, визначений відповідним законодавством. Цей механізм передбачає відшкодування інвесторам сум, внесених або придбаних у формі цільових банківських вкладів, акцій та інших цінних паперів, які можуть бути вилучені відповідно до законодавства. Важливо відмітити, що виключенням є випадки, коли такі суми були використані або втрачені через дії самого інвестора чи за його участю [1].

Висновки. Отже, вплив права інтелектуальної власності на захист інвестицій визначає нові стандарти в сучасному бізнес-середовищі, створюючи умови для сталого економічного розвитку та інноваційного просування. Загальна система державних гарантій захисту інвестицій визначається дотриманням законності та справедливості у сфері інвестиційної діяльності. Ця система стає фундаментальним структурним елементом для створення високоякісного інвестиційного клімату, що сприяє сталому розвитку та розширенню національного економічного потенціалу. Держава взяла на себе зобов'язання гарантувати захист інвестицій незалежно від форм власності та їх походження. Цей захист здійснюється через законодавство України та відповідні міжнародні договори. Рівноправний режим для інвесторів, включаючи іноземних, виключає застосування будь-яких дискримінаційних заходів, які можуть перешкоджати управлінню, використанню та ліквідації інвестицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про інвестиційну діяльність». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 23.01.2024).
2. Ярмук О. В. Інтелектуальні послуги як об'єкти інвестицій у інноваційний розвиток. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 130–139. URL: <http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-130-140.pdf> (дата звернення: 23.01.2024).
3. Чигирин К. Є. Роль інтелектуальної власності в розвитку держави. *Ефективна економіка*. 2015. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4165> (дата звернення: 23.01.2024).
4. Андріяш В. Особливості та види об'єктів інтелектуальної власності. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 5(65). С. 5–10. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5\(65\)-1](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5(65)-1) (дата звернення: 23.01.2024).
5. Гайченко А. В., Тюленев С. А. Збереження інтелектуальної власності в умовах російської збройної агресії. *ExpertParadigmofLawandPublicAdministration*. 2023. № 6(24). С. 8–15. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6\(24\)-8-15](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6(24)-8-15) (дата звернення: 23.01.2024).
6. Капліна Г. А., Гуркіна В. В. Розвиток захисту права інтелектуальної власності в умовах збройної агресії. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 45. С. 55–59. URL: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-45-1-55-59> (дата звернення: 23.01.2024).
7. Михайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. Проблематика класифікації об'єктів права інтелектуальної власності та місце у ній нетрадиційних об'єктів. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. Т. 3, № 1. С. 111–118. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.3.11> (дата звернення: 23.01.2024).
8. Позняков С., Маньгора Т. Актуальні проблеми законодавчого регулювання права інтелектуальної власності в Україні. *Наукові перспективи (Naukoviperspektivi)*. 2023. № 9(39). URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-483-494](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-483-494) (дата звернення: 23.01.2024).
9. Пустовіт Ю., Коренюк О. Відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності. *Foreigntrade: economics, finance, law*. 2023. Т. 127, № 2. С. 60–75. URL: [https://doi.org/10.31617/3.2023\(127\)04](https://doi.org/10.31617/3.2023(127)04) (дата звернення: 23.01.2024).
10. Чуницька І., Бондарук О. Сучасний стан ринку інтелектуальної власності в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-55> (дата звернення: 23.01.2024).
11. Інвестиційне законодавство: стан, проблеми, перспективи. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/mstr_40069 (дата звернення: 24.01.2024).

ДЕЯКІ ПРАВОВІ НЮАНСИ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ МИРОВОЇ УГОДИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

SOME LEGAL SUBTLE ASPECTS OF ENFORCEMENT OF A SETTLEMENT AGREEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS

Гудима М.М., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
Приватний вищий навчальний заклад «Буковинський університет»

Гудима-Підвербецька М.М., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри приватного права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Істотною ознакою справді демократичної правової держави становить орієнтація на мирне вирішення правових конфліктів, тому і в нашій державі розвинута ціла система примирних процедур, як позасудового так і судового характеру (яскравими прикладами останніх є мирова угода та врегулювання спору за участі судді). Але варто відзначити, що ефективність застосування означених процедур на пряму залежить від наявності чітких механізмів реалізації законодавчих гарантій виконання умов мирової угоди у випадку невиконання її в добровільному порядку. Саме тому вказана наукова публікація спрямована на дослідження теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із примусовим виконанням мирової угоди в цивільному процесі та формулювання пропозицій і шляхів щодо їх вирішення задля ефективного використання інституту мирової угоди в практиці вітчизняного цивільного судочинства.

Враховуючи сутність та правову природу мирової угоди в роботі з'ясовано, що проблему можливості примусового виконання мирової угоди слід розглядати з поправкою на врахування особливостей її змісту, водночас категоричне визнання ухвали про затвердження мирової угоди на рівні процесуального законодавства не враховує вказаний нюанс. Для мирових угод, зміст яких може підлягати виконанню в рамках виконавчого провадження визначено підставу виконання, зацентовано на вимогах до виконавчого документа, проаналізовано вектори дій суб'єкта у випадку невідповідності останніх вимогам законодавства, чітко визначено темпоральні умови вчинення дій в рамках виконавчого провадження. В статті звернено увагу на практичну ефективність застосування механізму подання позову про спонукання до виконання ухвали про затвердження мирової угоди, передбачивши в ньому конкретні способи захисту порушеного, оспореного чи невизнаного права з арсеналу визначених ст. 16 ЦК України як гарантії виконання мирової угоди навіть у випадку закріплення в ній умов про визнання прав, зміну чи припинення правовідносин. Отже, сформульовано висновок про дієвість двох механізмів гарантування виконання мирової угоди: звернення до примусового виконання ухвали суду про затвердження мирової угоди в рамках виконавчого провадження та звернення до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди та визнано потребу закріплення чіткого нормативного підґрунтя для їх ефективного практичного застосування.

Ключові слова: мирне врегулювання спорів, ухвала про затвердження мирової угоди, виконання змісту мирової угоди, виконавче провадження, виконавчий документ.

An essential feature of a truly democratic legal state is the focus on the peaceful resolution of legal conflicts. Our country has developed a whole system of settlement arrangements, both extrajudicial and judicial in nature (clear examples of the latter are settlement and adjustment of disputes with the participation of a judge). But it is worth noting that the effectiveness of the application of these procedures directly depends on the presence of clear mechanisms for the implementation of legislative guarantees of the fulfillment of the terms of the settlement agreement in case of voluntary non-fulfilment. That is why this scientific publication is aimed at researching theoretical and practical problems related to the enforcement of a settlement agreement in a civil process and formulating proposals and ways to solve them for the effective use of the institution of a settlement agreement in the practice of domestic civil proceedings.

Taking into account the essence and legal nature of the settlement agreement, it is clarified in the work that the problem of the possibility of enforcement of the settlement agreement should take into account the peculiarities of its content, at the same time, the categorical recognition of the court ruling that approves the settlement agreement at the level of procedural legislation does not take into account this aspect. For settlement agreements, the content of which may be subject to execution within the framework of executive proceedings, the basis of execution is determined, the requirements for the executive document are emphasized, the vectors of actions of the subject in case of non-compliance with the requirements of the law are analyzed, and the temporal conditions for taking actions within the framework of executive proceedings are clearly defined. The article draws attention to the practical effectiveness of the application of the mechanism of filing a lawsuit for incitement to the execution of a resolution approving a settlement agreement, providing for specific methods of protection of a violated, disputed or unrecognized right from the arsenal of the specified articles. 16 of the Civil Code of Ukraine as a guarantee of the implementation of the settlement agreement, even in the case of establishing in it conditions on the recognition of rights, change or termination of legal relations. Therefore, a conclusion was formulated on the effectiveness of two mechanisms for guaranteeing the implementation of a settlement agreement: an appeal to the enforcement of a court decision approving a settlement agreement within the framework of executive proceedings and an appeal to the court with a claim to induce the implementation of a settlement agreement, and the need to establish a clear normative basis for their effective practical implementation was recognized application.

Key words: peaceful settlement of disputes, court ruling approving a settlement agreement, implementation of the content of the settlement agreement, executive proceedings, executive document.

Пошук ефективних способів цивілізованого врегулювання спорів є актуальною проблемою сьогодення і наразі при визначній ролі суду як інституту вирішення спорів, судовий розгляд все частіше сприймається як такий спосіб вирішення конфлікту, який застосовується тільки тоді, коли сторони вичерпали всі можливості досягнути мирного вирішення проблеми та й судова процедура розгляду правових спорів містить декілька погоджувальних механізмів їхнього врегулювання, чільне місце серед яких займає інститут мирової угоди.

Мирова угода становить консенсусний спосіб врегулювання спору на узгоджених сторонами умовах, що беззаперечно впливає на ефективність виконання її умов та можливість збереження стійких сприятливих відносин між конфліктуючими суб'єктами, чим справляє позитивний вплив на суспільство в цілому, адже як влучно гласить загальновідомий вислів: «поганий мир кращий за добру сварку». Враховуючи зазначені переваги даний спосіб врегулювання спорів потребує належного правового регламентування задля ефективного його застосу-

вання в практиці цивільного судочинства, проте на жаль, не всі правові нюанси реалізації інституту мирової угоди в цивільному судочинстві отримали досконале та однозначне правове регулювання, на кшталт проблематики примусового виконання мирової угоди, без застосування якого часто положення відповідних угод так і залишаються нерелізованими, не забезпечивши захисту порушених прав, не досягнувши програмованих цілей цивільного судочинства.

Тому перед нами було поставлено за мету провести дослідження теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із примусовим виконанням мирової угоди в цивільному процесі та формулювання пропозицій і шляхів щодо їх вирішення задля ефективного використання інституту мирової угоди в практиці вітчизняного цивільного судочинства.

Інститут мирової угоди був об'єктом наукових досліджень багатьох дослідників, зокрема таких як О. Г. Бортнік, Н. С. Бутрин-Бока, О. Б. Верба-Сидор, М. Б. Гарієвська, Д. Л. Давиденко, А. І. Зінченко, В. В. Комаров, В. В. Масюк, М. Б. Майка, В. М. Притуляк, Д. В. Соколянський, С. Я. Фурса, М. Й. Штефан, Є. О. Ятченко, М. М. Ясинок та ін. Однак в означених дослідженнях не приділено достатньої уваги проблемам примусового виконання мирових угод, залишаючи їх дискусійними та не вирішеними, що не може не спричиняти проблем на рівні правозастосування. Відтак наявність чітких законодавчих гарантій виконання положень мирової угоди на випадок відмови від виконання їх в добровільному порядку є вагомою причиною використання такого правового механізму вирішення приватно-правового спору та умовою забезпечення його ефективності.

Неодноразово науковці влучно віднаходили аргументи на користь мирової угоди, протиставляючи ефективність її застосування із наслідками реалізації судового рішення, що влучно описується цитатою Вольтера: «Я був розорений тільки двічі: перший раз, коли програв судову справу, а другий – коли виграв суд. А тому краще погана мирова угода, ніж гарний процес». Судове рішення, як пише М. М. Ясинок, яким би воно не було, справедливим, точним, обґрунтованим та аргументованим, все ж не сприяє усуненню самого конфлікту між сторонами, навпаки вносить напруженість у їх відносини [1, с. 49]. Мирова угода на переконання О. Г. Бортнік певною мірою знімає тягар відповідальності за вирішення спору з органів правосуддя та перекладає його на сторони, чим досягається підвищення правосвідомості та сумлінності сторін, що впливає на добровільність виконання мирової угоди поряд із рішеннями суду [2, с. 7]. Цю тезу справді складно спростувати, адже мирова угода ґрунтується на взаємовигідних для обох сторін умовах, тому вона, як правило виконується добровільно. Однак, як свідчить практика, це не завжди відбувається саме так, часто недобросовісна сторона, яка уклала мирову угоду відмовляється від виконання її умов і як тоді бути добросовісній стороні мирової угоди, яким чином захистити свої права та законні інтереси?

Для забезпечення остаточного захисту порушених прав суб'єктів у нашій правовій державі діє система відносин виконавчого провадження, врегульованих однойменним Законом України «Про виконавче провадження» [3], що сприяє ефективності та дієвості юрисдикційних актів, прийнятих компетентними органами влади та посадовими особами, закріплюючи механізми примусового виконання їх приписів в разі не виконання в добровільному порядку. Підлягають примусовому виконанню в рамках виконавчого провадження і умови мирової угоди, затверджені судом. Однак питання примусового виконання умов мирової угоди не є беззмарним, а оповите безліччю невіршених правових нюансів, що не може не спричиняти проблеми в судовій практиці.

Для початку зупинимось на визначенні того, що саме слугуватиме підставою виконання у виконавчому прова-

дженні, адже ні світова практика, ні генеза вітчизняного правового регулювання даного питання не можуть похизуватися сталістю та однотайністю. Приміром, законодавство Італії виконавчим документом визнає власне сам протокол про примирення (ст. 185 ЦПК), відтак законодавство Франції передбачає, що протокол про примирення становить лише підставу для видачі сторонам виконавчого документа, відносячи до останнього витяг з протоколу про примирення [4, с. 119].

Вітчизняний законодавець на різних етапах правового регулювання виконавчого провадження вирішував це питання по-різному: то визнаючи саму мирову угоду документом, який слугував підставою для ініціації процесуальної діяльності державної виконавчої служби (п. 5 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 [5]), то виключаючи її з переліку підстав виконання (з набранням чинності Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів і реєстрацію обтяжень» від 19 жовтня 2016 р. [6]). Наразі чинний Закон України «Про виконавче провадження» [3] з останніми змінами в ст. 3 закріплює перелік рішень, які підлягають примусовому виконанню на підставі певних виконавчих документів, серед яких мирової угоди не передбачено.

Такі законодавчі зміни спонукали дослідників до пошуку різноманітних спроб виходу з цієї ситуації, де поле наукових пошуків було настільки широким, що автори пропонували виходити з неї і за допомогою пред'явлення до виконання ухвали про затвердження мирової угоди, і через подання позову про спонукання до виконання мирової угоди, і навіть шляхом визнання мирової угоди виконавчим документом. Існували й альтернативні варіанти. Скажімо, О. Г. Бортнік запропонувала надати право суду на вжиття заходів контролю та забезпечення виконання мирової угоди за правилами, які передбачені для забезпечення позову [2, с. 12–15], зауважуючи, що законодавство України повинно гарантувати примусове виконання мирової угоди на рівні із законодавством ЄС [2, с. 6]. Відзначимо, що в рамках чинного правового поля такий підхід реалізувати складно, адже у зв'язку із затвердженням мирової угоди провадження у справі судом закривається (ч. 4 ст. 207 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України) [7]. Водночас, відсутність у суду повноважень з контролю за виконанням мирової певним чином підриває юридичну силу мирових угод. Тому цікавою в даному аспекті видається позиція В. В. Масюка, який вважає доцільним обумовлювати сторонами у мировій угоді положення про те, що до моменту повного виконання мирової угоди дане провадження по справі не закривається, а зупиняється, а в разі невиконання боржником своїх обов'язків у встановлений строк, провадження по справі відновлюється і продовжується в загальному порядку [8, с. 95]. Нам видається некоректним ставити питання розвитку процесу на розсуд сторін, що може суттєво затягнути судовий процес, створити умови для зловживання недобросовісними учасниками своїми правами та принципово збільшити навантаження на органи судової влади. Чинне законодавство передбачило декілька механізмів забезпечення виконання умов мирової угоди, які не були виконані добровільно, отож порушені права суб'єктів не залишаються без остаточного захисту. У випадку закриття судового провадження в цивільній справі у зв'язку із затвердженням мирової угоди, сторони у випадку її невиконання матимуть право звернутися в рамках виконавчого провадження, тож розтягувати судовий процес, зупиняючи провадження у справі до виконання умов мирової угоди вбачаємо недоцільним і проблематичним.

Цікавою є позиція Є. О. Ятченко, згідно якої оскільки мирова угода підлягає затвердженню в державному органі, то її варто прирівняти до зобов'язання, яке завірене нотаріусом, тому для початку її примусового вико-

нання буде достатньо виконавчого напису нотаріуса, який є підставою для порушення виконавчого провадження [9, с. 47]. Не можемо підтримати вказану тезу, адже мирова угода – не є традиційним цивільно-правовим договором, вона укладається сторонами цивільного процесу, які реалізують свої диспозитивні повноваження, спрямовуючись на досягнення конкретної процесуальної мети – припинити спір в суді (припинення провадження у справі). Натомість правочин, затверджений нотаріусом є свідченням безспірності правовідносин між сторонами, втручання суду в які не потребується. Нотаріальне посвідчення правочинів і суддівське затвердження мирових угод – відмінні правові явища.

Все ж полеміка з приводу підстави виконання мирової угоди зводилася переважно до двох підходів: визнання самої мирової угоди виконавчим документом або ж надання виконавчої сили ухвалі про затвердження мирової угоди. Зосібна, М. Вербіцька стверджує, що «примусовому виконанню підлягає саме мирова угода, а не ухвала про її затвердження» [10, с. 128]. Д. В. Соколянський писав, що ухвала про визнання мирової угоди лише визначає зобов'язання сторін, не забезпечуючи їх примусовою силою та гарантією з боку держави [11, с. 351–352]. Заперечує виконавчу силу ухвали суду про визнання мирової угоди О. Б. Верба-Сидор, аргументуючи, що за правовою природою вона не відноситься до рішень про присудження, суд тільки визнає волевиявлення сторін самостійно врегулювати спір і добровільно виконати свої зобов'язання [12, с. 160].

На протидію вказаному підходу, друга когорта дослідників підтримувала позицію щодо визнання ухвали про затвердження мирової угоди виконавчим документом, що слугуватиме підставою примусового виконання умов мирової угоди, адже сама мирова угода не може містити у собі вимог про вчинення певних виконавчих дій та не характеризується ознаками юрисдикційного акту.

В спектрі вітчизняного законодавства В. М. Притуляк відзначив, що мирова угода хоча і не віднесена Законом України «Про виконавче провадження» до категорії виконавчих документів, але все ж таки може бути виконана в примусовому порядку у разі відповідності ухвали про затвердження мирової угоди вимогам законодавства та у разі встановлених ухвалою заходів примусового характеру, що повинен буде вчинити державний виконавець при примусовому виконанні такої ухвали [13, с. 148]. Справді чинне законодавство України «Про виконавче провадження» не містить вказівок на мирову угоду в якості виконавчого документа, що може бути підставою примусового її виконання, проте підлягає виконанню ухвала суду у цивільній справі, в якій в резолютивній частині містяться умови мирової угоди. Вказаний закон містить положення: виконавчими документами є ухвали судів, у випадках, передбачених законом (п. 2 ч. 1 ст. 3) [3]. Тут важливо відмітити, що в резолютивній частині ухвали про визнання мирової угоди повинні міститись умови мирової угоди. Як резюмує П. П. Черевко: «фактично виходить так, що мирова угода для реального захисту прав та інтересів сторін повинна бути письмово оформлена у змісті окремого процесуального акту суду, яким є його ухвала» [14, с. 225]. Слушно пише О. Б. Верба, у випадку, якщо у резолютивній частині ухвали не передбачити умов мирової угоди, то їх не буде у виконавчому листі і їх неможливо буде виконати [15, с. 9].

Частково погодимося з вказаною позицією, але з деякими уточненнями. Визнаючи ухвалу суду про затвердження мирової угоди виконавчим документом, слід керуватися ст. 4 ЗУ «Про виконавче провадження», яка встановлює вимоги до виконавчого документа, в тому числі щодо потреби закріплення в ній резолютивної частини рішення, що передбачає заходи примусового виконання рішень (п. 5 ч. 1 ст. 4) [3]. Якщо вказана вимога не

дотримана, то ухвала справді не може стати підставою для відкриття виконавчого провадження щодо примусового здійснення мирової угоди, однак це не свідчить, що вказана ухвала взагалі не буде виконаною. На такий випадок законодавець передбачив відповідний алгоритм дій: виконавець поверне стягувачу виконавчий документ, що не відповідає законодавчим вимогам, відтак стягувач має право звернутися до суду чи іншого органу (посадової особи), що видав виконавчий документ, щодо приведення його у відповідність із зазначеними вимогами і за умови усунення відповідного недоліку можливе повторне звернення з ним до суб'єкта примусового виконання.

Всі крапки над «і» у науковій полеміці з приводу підстави виконання мирової угоди чітко розставила редакція ЦПК України 2017 року, яка окремою нормою закріпила специфіку виконання мирової угоди. Так, стаття 208, в частині 2 встановила, що ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим ЗУ «Про виконавче провадження». А частина 3 гарантувала, що у разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень [7].

Цьому складно заперечити і ми погоджуємось, що ухвала суду про затвердження мирової угоди може стати підставою для відкриття виконавчого провадження і проведення дій щодо примусового виконання умов мирової угоди. Заради справедливості відзначимо, що такий стан речей може породити практичні складнощі для захисту прав та інтересів сторін мирової угоди, адже наразі якщо суд з якихось причин до ухвали про закриття провадження у справі не внесе умови мирової угоди, а сторони дане питання не проконтролюють, то для виконання їм знову необхідно буде звертатися до суду, навіть у разі наявності письмової форми мирової угоди. Проте, мирова угода потребує судового контролю, затвердження судом, оскільки цього вимагає загальний алгоритм цивільної процесуальної форми, отже мирова угода здатна спричиняти правові та процесуальні наслідки лише за умови затвердження її судом, що здійснюється шляхом постановлення відповідної ухвали суду. Саме ухвала суду про затвердження мирової угоди є тим судовим актом, котрий надає мировій угоді, укладеній сторонами, необхідної процесуальної форми. То ж логічно, що підставами виконання слід визнавати юрисдикційні акти компетентних органів та посадових осіб, які надаватимуть юридичної, в тому числі виконавчої сили правовим актам, укладеним учасниками приватно-правових відносин. За аналогією, очевидно, що підставою виконання вважатиметься виконавчий напис нотаріуса, а не сам правочин, на якому його було вчинено.

Вбачаємо, що вказану проблему примусового виконання мирової угоди слід розглядати з поправкою на врахування особливостей її змісту. Водночас категоричне визнання ухвали про затвердження мирової угоди виконавчим документом на рівні процесуального законодавства не враховує вказаний нюанс. Як пише О. В. Бортник не слід випускати з поля зору те, що у позовному провадженні мирова угода може бути укладена у справах за позовами як про присудження, так і про визнання та перетворення, відтак, якщо змістом угод є визнання права або зміна, виникнення чи припинення правовідносин мирова угода не завжди може бути виконана в примусовому порядку [2, с. 7]. Слід додати, що і згідно права зарубіжних країн визнається, що не будь-яке зобов'язання з мирової угоди / чи угоди про врегулювання спору може бути примусово виконано в порядку виконавчого провадження, а тільки зобов'язання *date* (дати грошову суму або інше майно, але не зобов'язання *facere* або *prestare* (виконати певну дію або утриматися від дій) [16].

Це справді так, то ж вважаємо коректним питання щодо можливості примусового виконання ухвали про затвердження мирової угоди регламентувати на рівні законодавства про виконавче провадження в рамках інших закріплених положень в даному правовому полі, зокрема щодо переліку заходів примусового виконання (ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про виконавче провадження» [3]). В контексті останніх, аналізуючи зміст мирової угоди, можна вирішити питання про спроможність примусового виконання положень даної мирової угоди чи ні.

Тому наразі сучасний стан правового регулювання означеної проблеми зводиться до необхідності включення в зміст мирової угоди тих умов, що стосуються переважно майнових вимог, котрі можуть бути забезпечені заходами примусового виконання, а передбачивши в ній умови при визнанні прав, зміну чи припинення праводносин – хіба що сподіватися на добросовісність та сумлінність контрагента. Законодавець у вказаному випадку не передбачив конкретних інструментів для здійснення остаточного захисту прав сторін мирової угоди, проте судова практика свідчить про широке використання конструкції позову про стимулювання до виконання мирової угоди. Так, рішенням від 23 травня 2014 року Дунаєвського районного суду Хмельницької області передбачено позовну заяву про спонукання до виконання мирової угоди – задовольнити і зобов'язати сторону виконати умови мирової угоди затвердженої ухвалою Дунаєвського райсуду, а саме: стягнути сім тисяч гривень в якості компенсації пов'язаних із будівництвом будинку [17]; рішенням від 16 травня 2018 року Суворовського районного суду м. Одеси позов про спонукання до виконання умов мирової угоди та вселення задоволено [18]; рішенням від 21 листопада 2022 року Приморський районний суд м. Одеси позовну заяву про визнання права власності задоволив, закріпивши необхідність визнати за ОСОБА_1 право власності на 3-кімнатну квартиру [19]. Резюмуємо, що вказаний механізм є доволі дієвим в практиці цивільного судочинства і застосовний як до майнових умов мирових угод (стягнення грошової суми), так і умов, що передбачають визнання прав (визнання права власності), здійснення дій немайнового характеру (вселення), та ін.

Тож цілком поділяємо позицію М. Б. Майка про можливість звернення до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди (у випадку, якщо ухвала про затвердження мирової угоди, в силу змісту ухвали, не підлягає виконанню державним чи приватним виконавцем), за результатами розгляду якого суд постановляє рішення по суті в межах розпорядчих заходів ст. 16 ЦК, яке своєю чергою підлягає примусовому виконанню Державною виконавчою службою України чи приватним виконавцем на підставі виконавчого листа та потребу законодавчого закріплення такого механізму в чинному цивільному процесуальному законодавстві [20, с. 139].

Підсумуємо, що наразі дієвими є два механізми гарантування виконання мирової угоди: право звернення до виконання органами примусового виконання ухвали суду про затвердження мирової угоди та право звернення до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди. Проте здійснюємо застереження, що перший із запропонованих може бути застосовано тільки до тих мирових угод, умови яких можуть бути примусово реалізовані шляхом застосування заходів примусового виконання, визначених в ст. 10 ЗУ «Про виконавче провадження» [3], відтак другий механізм може використовуватися і в інших прикладах зобов'язань, визначених мировою угодою.

Не можемо оминати увагою законодавче закріплення категорії «невиконаності» мирової угоди як підстави для відмови в затвердженні її судом (п. 1 ч. 5 ст. 208 ЦПК України) [7]. Не заглиблюючись в указану проблему, зробимо тільки одне зауваження: категорію «невиконаності» не слід розуміти в якості неможливості приму-

сового виконання її умов в рамках виконавчого провадження, адже це значно звузить здатність сторін укласти мирові угоди, обмежуючи їх лише певними категоріями справ. Окрім того, «невиконаність» стосується етапу затвердження мирової угоди тож виноситься на розсуд суду, а можливість життєвих заходів примусового виконання умов мирової угоди спрацьовуватиме після невиконання умов мирової угоди добровільно недобросовісною стороною та звернення протилежної сторони до державного виконавчої служби чи приватного виконавця на підставі відповідного виконавчого документа – ухвали суду про затвердження мирової угоди.

Надалі зауважимо на потребі наукового аналізу визначення моменту, з якого умови мирової угоди підлягають виконанню. Вирішення вказаного питання на думку М. Вербіцької може бути здійснено по-різному і визначатися: датою закріплення умов мирової угоди шляхом її підписання сторонами, датою затвердження мирової угоди шляхом постановлення судом ухвали, датою набрання ухвалою законної сили [10, с. 128]. Слід звернути увагу на ту обставину, що ухвала суду загальної юрисдикції про затвердження мирової угоди підлягає виконанню після набрання нею законної сили, тоді як згідно ч. 1 ст. 261 ЦПК України, ухвала набирає законної сили негайно після її проголошення, якщо інше не передбачено цим Кодексом [7]. Оскільки для ухвали про затвердження мирової угоди спеціальних правил щодо цього не передбачено, то вона набиратиме чинності з моменту проголошення.

В нормах чинного процесуального законодавства відсутня вказівка що відповідна ухвала суду підлягає негайному виконанню. Вважаємо, що було б розумно передбачити в ЦПК положення, що ухвала про затвердження мирової угоди підлягає негайному виконанню, тобто сторони повинні приступити до виконання умов мирової угоди негайно після проголошення її змісту. Це положення стосувалося початку перебігу строків добровільного виконання. Строки ж добровільного виконання умов мирової угоди повинні визначатися в змісті мирової угоди самими сторонами. В ключі останньої тези видається практично корисним передбачити в законодавстві необхідність обов'язкового закріплення в мировій угоді строків для її добровільного виконання, що надасть визначеності у відносинах сторін мирової угоди та усуне непорозуміння з приводу того коли в сторони виникне можливість реалізації вищевказаних гарантій забезпечення виконання умов мирової угоди.

Ще один різновид строків – строки звернення ухвали суду про затвердження мирової угоди до примусового виконання. Згідно ст. 12 ЗУ «Про виконавче провадження», виконавчі документи можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох років, крім посвідчень комісії по трудових спорах та виконавчих документів, за якими стягувачем є держава або державний орган, які можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох місяців. А згідно частини 2 статті 12: строки, зазначені в частині першій цієї статті, встановлюються для виконання рішення з наступного дня після набрання ним законної сили чи закінчення строку, встановленого в разі відстрочки чи розстрочки виконання рішення, а якщо рішення підлягає негайному виконанню – з наступного дня після його прийняття [3]. На думку О. Г. Бортнік: якщо мировою угодою сторін не передбачений строк її виконання, то трирічний термін необхідно обчислювати з часу набрання чинності ухвалою суду і щоб не допускати спорів під час пред'явлення ухвали про визнання мирової угоди до виконання, в законодавстві необхідно окремо передбачити, з якого часу обчислюється вказаний термін щодо мирової угоди [2, с. 7].

Отже, пред'явити ухвалу до примусового виконання сторона мирової угоди може протягом трьох років з дня проголошення її змісту, однак якщо в ній були визначені

строки виконання зобов'язань сторін, взятих за мировою угодою, то строк виконавчої давності повинен розпочинати свій перебіг з дня завершення строку для добровільного виконання боржником своїх зобов'язань. Тож можливі два варіанти визначення початку перебігу строку виконавчої давності, тому вважаємо за необхідне внести відповідні зміни в чинне законодавство.

Висновки. Виходячи з сутності мирової угоди, як акту добровільного, сторони переважно добровільно виконують її умови. Початок перебігу строку її виконання повинен розпочинатись негайно після затвердження судом мирової угоди і винесення відповідної ухвали. Завершення строку добровільного виконання, як правило, передбачається в мировій угоді самими сторонами. Проте, якщо умови мирової угоди не виконуються добровільно, то вона може бути звернута до примусового виконання. І тут, слід врахувати факт, що не всі умови мирової угоди можуть бути забезпечені примусовим виконанням (при-

міром, якщо змістом угод є визнання права або зміна, виникнення чи припинення правовідносин). В останньому випадку, як демонструє практика, ефективним стає застосування механізму звернення до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди, передбачивши в ньому конкретні способи захисту з арсеналу, закріплених ст. 16 ЦК України, що своєю чергою потребує чіткого нормативного підґрунтя в цивільному процесуальному законодавстві. Якщо виконання мирової угоди може бути забезпечене заходами примусового виконання, визначеними законодавством про виконавче провадження, то виконавчим документом виступатиме ухвала суду про визнання мирової угоди, яка є підставою для відкриття провадження і проведення відповідних виконавчих дій.

Наразі дієвими є два механізми: право звернення до виконання органами примусового виконання ухвали суду про затвердження мирової угоди та право звернення до суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ясинок М. М. Мирові угоди у цивільному судочинстві: історико-правовий аспект та перспективи розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5. С. 46–52.
2. Бортнік О. Г. Мирові угоди у цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харківський нац. ун-т внутрішніх справ.. Харків, 2007. 189 с.
3. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.01.24).
4. Nouveau Code de Procedure Civile. Dalloz, Edition 2000. 1934 р.
5. Про виконавче провадження: Закон України від 21 квітня 1999 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.02.24).
6. Про забезпечення вимог кредиторів і реєстрацію обтяжень: Закон України від 19 жовтня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text> (дата звернення: 27.02.24).
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.02.2024).
8. Масюк В. В. Проблемні питання застосування мирової угоди в цивільному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 3. Т. 1. 2013. С. 90–95.
9. Ятченко Є. О. Укладення мирової угоди під час здійснення судочинства та у виконавчому провадженні. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 41–48.
10. Вербіцька М. Укладення мирових угод в апеляційному, касаційному провадженні у господарському процесі та на стадії виконання судових рішень. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1. С. 124–129.
11. Соколяньський Д. В. Мирові угоди сторін у цивільному судочинстві України: постановка проблеми. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 348–353.
12. Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2012. 244 с.
13. Притуляк В. М. Особливості визнання мирової угоди та примусового виконання ухвали про затвердження мирової угоди на стадії примусового виконання. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса : Фенікс, 2015. 152 с.
14. Черевко П. П. Взаємодія цивільного та цивільного процесуального права при укладенні мирової угоди в цивільному процесі. *Право і Безпека*. 2012. № 5. С. 223–226.
15. Верба О. Б. Особливості визнання судом мирової угоди на стадії виконавчого провадження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 3. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nviduvs/2008_3/08vobsvp.pdf. 5 (дата звернення: 27.02.2024).
16. G.S. Richter. Rassegna di giurisprudenza del Codice di procedura civile. Libro II. Tomo I. Giuffrè, 2000. 1978 р.
17. Рішення Дунаєвського районного суду Хмельницької області по справі № 674/545/14-ц. URL: <https://eyestr.court.gov.ua/Review/38852331> (дата звернення: 27.02.2024).
18. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси по справі № 523/1813/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74297743> (дата звернення: 27.02.2024).
19. Рішення Приморського районного суду м. Одеси по справі № 522/15709/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107834386> (дата звернення: 27.02.2024).
20. Майка М. Б. Виконання ухвал суду у цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2019. 233 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДОГОВОРУ ОНЛАЙН КРЕДИТУВАННЯ У ЦИФРОВОМУ СВІТІ

TO THE QUESTION OF THE PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TREATY ONLINE LENDING IN THE DIGITAL WORLD

Калітенко О.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті проведено виокремлення, систематизація та дослідження основних напрямків та перспектив розвитку договору онлайн-кредитування у сучасному цифровому світі, на підставі аналізу нинішнього стану правового регулювання у сфері онлайн-кредитування в Україні, викликів, з якими стикаються учасники цього ринку, та можливостей, які відкриваються завдяки цифровим інноваціям. Зокрема, зосереджено увагу на необхідності гармонізації національного законодавства із міжнародними практиками, вирішенні правових колізій, що виникають в контексті цифрової трансформації, та розробці адекватних механізмів захисту прав споживачів і кредиторів у цифровому просторі.

Стаття спрямована на висвітлення актуальної проблематики фактичної реалізації договорів он-лайн кредитування, а також на розробку пропозицій та рекомендацій щодо оптимізації правового поля в сфері онлайн-кредитування, яке відіграє все більш важливу роль у фінансовій системі України та світу загалом.

Внаслідок проведеного в рамках статті дослідження зроблено низку висновків щодо перспектив розвитку договору он-лайн кредитування в сучасному цифровому світі. Зазначається, що он-лайн кредитування найближчим часом повністю замінить традиційний формат правовідносин кредитування і це сприятиме підвищенню швидкості і якості укладання таких договорів, захисту прав та інтересів сторін, гарантій функціонування фінансового інструменту кредитування у відповідності до свого реального змісту, закладеного в цю економічну конструкцію.

Окрема увага приділяється питанням необхідності визначення перспективних напрямків вдосконалення чинного законодавства, якими є термінологічні визначення і уточнення положень цивільного законодавства щодо використання цифрових технологій у відносинах кредитування. Необхідність гармонізації законодавства України в питаннях кредитування із загальносвітовими тенденціями та принципами виходить на перший план. Законодавство має бути орієнтовано на запобігання шахрайству в сфері он-лайн кредитування та на створення дієвих правових механізмів притягнення інтернет шахраїв до відповідальності.

Ключові слова: інтернет-відносини, он-лайн технології, штучний інтелект, договір, он-лайн кредитування, захист прав, боржник.

The article identifies, systematizes and studies the main directions and prospects for the development of online lending agreements in the modern digital world, based on the analysis of the current state of legal regulation in the field of online lending in Ukraine, the challenges faced by market participants and the opportunities offered by digital innovations. In particular, the author focuses on the need to harmonize national legislation with international practices, resolve legal conflicts arising in the context of digital transformation, and develop adequate mechanisms for protecting the rights of consumers and creditors in the digital space.

The article aims at highlighting the current issues of actual implementation of online lending agreements, and also at developing proposals and recommendations for optimizing the legal framework in the field of online lending, which plays an increasingly important role in the financial system of Ukraine and the world in general.

As a result of the study conducted within the framework of this article, a number of conclusions are drawn regarding the prospects for development of an online lending agreement in the modern digital world. It is noted that online lending will soon completely replace the traditional format of lending legal relations, and this will help to increase the speed and quality of concluding such agreements, protect the rights and interests of the parties, and guarantee the functioning of the financial instrument of lending in accordance with its real meaning inherent in this economic structure.

Particular attention is paid to the need to identify promising areas for improving current legislation, such as terminological definitions and clarification of the provisions of civil law on the use of digital technologies in lending relations. The need to harmonize Ukrainian legislation on lending with global trends and principles comes to the fore. Legislation should be focused on preventing fraud in the field of online lending and on creating effective legal mechanisms for bringing online fraudsters to justice.

Key words: Internet relations, online technologies, artificial intelligence, contract, online lending, protection of rights, debtor.

В епоху цифровізації, в часи коли інноваційні технології стрімко впроваджуються у всі сфери людського життя, фінансовий сектор переживає значні трансформації. Одним з ключових змін є поява та розвиток онлайн-кредитування, яке відкриває нові можливості для споживачів та підприємств, але разом з тим породжує численні правові виклики та питання. Особливо актуальним це стає на території України, яка активно рухається шляхом інтеграції до європейських стандартів у сфері фінансових послуг та цифрових технологій.

Сьогодні онлайн-кредитування не лише відкриває нові горизонти для кредитування, але й вимагає від законодавців і правозастосовувачів глибокого розуміння нових технологічних процесів та їх впливу на традиційні правові відносини. Кредитування зазнає впливу цифрових інновацій, таких як блокчейн, штучний інтелект, великі дані, що вимагає нових, невідомих раніше підходів у правовому регулюванні та адаптації існуючих нормативних актів та законодавчої бази до вимог сьогодення.

У контексті дослідження перспектив розвитку договору онлайн-кредитування в цифровому світі, важливо врахувати низку наукових робіт, які охоплюють широкий спектр питань: від технологічних інновацій до правових викликів та аспектів регулювання.

Технологічні аспекти онлайн-кредитування зазвичай досліджуються не правниками, а фахівцями з сучасних технологій, фінансистами і містять різні сторони і потенційні можливості застосування цих технологій для реалізації і захисту прав і можливостей сторін у відносинах он-лайн кредитування. В цьому аспекті заслуговують на увагу наукові дослідження Вергелюк Ю. Ю. [1], Мордюк А., Гук О. [2], Кавецького В. Я. [3] та інших.

Правові аспекти та виклики сучасності в сфері он-лайн кредитування також є нагальним предметом сучасних наукових досліджень, якими, наприклад, займаються Безклубий І. А. [4], Погребняк В. Я. [5], Лепех С. М. [6] Берназ-Лукавецька О. М. [7] тощо.

Особливості регулювання фінансових питань і в тому числі відносин он-лайн кредитування в різних країнах світу також є предметом сучасних наукових досліджень науковців на теренах України. Зокрема цими питаннями цікавляться Шевченко О. М. [8], Безпалый Р. В. [9], Зеліско А. В. [10], та інші.

Огляд цих та інших наукових праць демонструє, що онлайн-кредитування є багатогранним явищем, яке охоплює не лише фінансові та технологічні аспекти, але й складні правові та регуляторні виклики. В означених

роботах виділяються основні напрямки для подальших наукових досліджень, такі як необхідність адаптації правових рамок до швидкого розвитку цифрових технологій, захисту прав споживачів у контексті онлайн-кредитування та розробки міжнародних стандартів в цій сфері.

Онлайн-кредитування являє собою фінансову діяльність, що здійснюється за допомогою цифрових платформ та інструментів, які дозволяють користувачам отримувати кредити віддалено, без необхідності відвідування банківських установ. Основні характеристики онлайн-кредитування включають високу швидкість обробки заявок, мінімізацію паперових процедур, а також можливість ширшого доступу до кредитних продуктів. У порівнянні з традиційним кредитуванням, онлайн-методи вирізняються використанням алгоритмів для оцінки кредитоспроможності клієнтів, що часто включають аналіз великих обсягів даних, і в тому числі нефінансову інформацію.

Науковці визначають онлайн-кредитування як процес надання кредитів, який здійснюється повністю через цифрові платформи та інтернет-технології, відрізняючись від традиційних банківських кредитів, що вимагають фізичної присутності або більш складних бюрократичних процедур. Основні характеристики онлайн-кредитування, відмічені в сучасних наукових дослідженнях і включають:

Цифровізація процесу кредитування: весь процес від заявки на кредит до його видачі та управління погашенням здійснюється онлайн.

Швидкість та доступність: онлайн-кредитування зазвичай пропонує більш швидку обробку заявок та більш швидке рішення про кредитування, ніж традиційні методи.

Інноваційні методи оцінки кредитоспроможності: застосування складних алгоритмів та використання великих даних для аналізу кредитоспроможності.

Мінімізація фізичної взаємодії: клієнти можуть здійснити весь процес кредитування дистанційно, без необхідності відвідування банку чи іншої фінансової установи.

Розширений доступ для споживачів: онлайн-кредитування часто більш доступне для широкого кола клієнтів, включаючи тих, хто має обмежений доступ до традиційних банківських послуг або є віддаленим територіально.

Тим не менш, на фоні переваг онлайн-кредитування також несе в собі і ризики, зокрема пов'язані з безпекою даних та фінансовими шахрайствами, що вимагають від фінансових інститутів та регуляторів впровадження відповідних правових механізмів захисту та контролю.

Правове регулювання онлайн-кредитування в Україні зараз перебуває на етапі активного розвитку та адаптації до нових реалій цифрової економіки, а також адаптації законодавства до світових та європейських тенденцій. Звертає на себе увагу прийняття законодавцем і набрання чинності законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг» від 22.11.2023 року [4]. Означеним Законом приводиться у відповідність до світових стандартів граничний розмір відсоткової ставки за споживчими кредитами.

Так за звітами Світового банку 63 країни зі 108, що досліджувалися, впровадили обмеження щодо граничних розмірів процентних ставок. Зокрема, йдеться про США, країни ЄС, Сингапур та інші. Наприклад, сусідня Польща встановила граничний розмір процентної ставки на рівні 16% річних та граничний розмір непроцентних витрат, що не можуть перевищувати 25% від загальної суми кредиту та 30% від загальної суми кредиту на рік. Литва має обмеження процентної ставки на рівні не більш ніж 75% річних, водночас розмір усіх інших витрат не має перевищувати 0,04% загального розміру споживчого кредиту. В країнах Азії також діють різні обмеження вартості споживчих кредитів для населення. В Сингапурі незабезпечені споживчі кредити підлягають обмеженню процентної ставки – 4% на місяць. А в Японії обмежують номінальну процентну ставку на рівні 20% річних. Також звернемося до досвіду Великобританії. Країна встановила граничний розмір процентної ставки за мікрокредитами в

січні 2015 року. На той час стан британського ринку швидкого мікрокредитування нагадував той, з яким наразі маємо справу в Україні. Головним рушієм для змін стала накопичена проблема суттєвого боргового навантаження на позичальників, які не мали змоги обслуговувати свої кредити. Водночас органи регулювання розраховували, що ризик неповернення кредитів утримуватиме кредиторів від кредитування неплатоспроможних клієнтів. Та досвід показав зворотне – високі процентні ставки разом із ще вищими штрафними санкціями за прострочення та іншими платежами призводили до постійного перекредитування боргів, що тільки масштабувало проблему. Тобто саморегулювання ринку в цьому сегменті не працює. Наразі у Великій Британії максимальна процентна ставка не може перевищувати 0,8% на день, а загальна вартість кредиту (включаючи всі нараховані проценти та платежі) – 100% від тіла кредиту. Також основні стандарти мікрокредитування включають вимогу до кредиторів надавати кредити з урахуванням реальної здатності клієнта їх повернути – тобто якісна оцінка кредитоспроможності позичальника є обов'язковою. Кредиторам заборонено надавати кредити, якщо це може призвести до того, що клієнт потрапить у більшу фінансову скруту.

Донедавна процента ставка за споживчими кредитами, які надаються фінансовими компаніями в Україні, коливалася від 2% до 5% на день (або від 730% до 1825% річних). І така ситуація не відповідала, або навіть суперечила загальносвітовим та європейським тенденціям, правам та інтересам позичальників (боржників), нерідко заганняючи їх в боргову яму. Саме тому прийняття довгоочікуваного Закону, що обмежив процентну ставку до 1% свідчить про гармонізацію українського законодавства із світовими тенденціями та напрямками правового регулювання.

На міжнародному рівні, деякі країни, такі як США та країни ЄС, вже мають більш вагомий досвід регулювання онлайн-кредитування, зокрема через впровадження вимог до ліцензування кредитних організацій, норм щодо кібербезпеки та захисту даних. Україні слід орієнтуватися на ці міжнародні практики для створення ефективного регулятивного середовища.

Цифровий світ, ера інтернет– відносин та штучного інтелекту породжують сучасні особливості реалізації практично всіх суспільних відносин, і зокрема, відносин співфінансування, кредитування та інших форматів обігу фінансів у світі. Сучасні інтернет-технології принципово впливають на різні аспекти розвитку правовідносин он-лайн кредитування та дозволяють акцентувати увагу на перспективних напрямках еволюції такого формату кредитування не тільки в окремих країнах, а і у світі в цілому. Саме застосування інтернет-технологій дозволяє констатувати початок процесу розмивання державних кордонів і меж та переходу до загальносвітових тенденцій і напрямків регулювання відносин на планеті Земля.

Розповсюдження та щоденне підвищення рівня використання штучного інтелекту та машинного навчання вже сьогодні дозволяють оцінювати кредитоспроможність сторін (учасників договору он-лайн кредитування) з більшою точністю і швидкістю, допомагають у персоналізації та конкретизації кредитних пропозицій для клієнтів. Саме сучасні електронні та інтернет – технології дозволяють застосовувати крім основних даних про клієнта (кредитна історія), ще й альтернативну інформацію для оцінки кредитоспроможності (платоспроможності) учасників відносин он-лайн кредитування. До таких альтернативних інформаційних даних слід відносити, наприклад, інформацію про стабільність платежів за надані комунальні послуги, оренду житла, і навіть історію використання соціальних медіа та інших електронних платформ.

Зростанню та масштабуванню онлайн-кредитування в умовах сьогодення сприяє активна популяризація мобільного банкінгу і цифрових гаманців, оскільки все більше клієнтів, учасників правовідносин використовують мобільні пристрої та програмне забезпечення для

управління своїми фінансами. Попит на споживчі кредити зростає, особливо в розвинених країнах, де споживачі шукають зручні та швидкі способи отримання кредиту. Внаслідок цього он-лайн кредитування активно набуває популярності в цій сфері.

На окрему увагу заслуговує розвиток кредитних відносин формату P2P. Платформи P2P-кредитування вже сьогодні дозволяють пряме кредитування між людьми без участі традиційних фінансових інституцій, і ця світова тенденція набуває популярності та стала нагальним викликом для світової фінансової системи. Зв'язок між онлайн-платформами кредитування та електронною комерцією зміцнюється щодня, особливо через послуги «купуй зараз, плати пізніше».

Технології блокчейну та криптовалюти, що зростають і розвиваються щодня також здатні забезпечити більшу прозорість та безпеку в онлайн-кредитуванні, ніж традиційні багато в чому морально застарілі банківські операції. Вони також відкривають нові можливості для кредитування з використанням криптовалют різного формату.

З'являються нові ринки та географічні місцевості для популяризації та розвитку відносин он-лайн кредитування, особливо в країнах, що розвиваються, де традиційні банківські послуги менш доступні, або ускладнені внаслідок бюрократизації або корупційної складової державних органів та влади. Розвиток онлайн-кредитування також залежить від загальної економічної ситуації, ставок Національних банків та ефективності державних кредитних програм, що може змінюватися залежно від країни.

Покращення цифрових навичок серед пересічного населення також сприяє популяризації онлайн кредитування та його поширенню в сучасному діловому світі та свідчить про реальні перспективи його розвитку в людському співтоваристві.

Наведені вище тенденції наочно демонструють той факт, що сектор онлайн-кредитування не є тимчасовим явищем. Він прийшов на зміну традиційним фінансовим інструментам кредитування, але при цьому продовжує активно розвиватися та адаптуватися до сучасного цифрового суспільства.

Висновки. Онлайн-кредитування стало невід'ємною частиною фінансового сектору, демонструючи глибоку інтеграцію цифрових технологій в традиційні фінансові послуги. Онлайн-кредитування забезпечує більшу доступність кредитних продуктів для різних сегментів населення, зокрема для клієнтів, які традиційно вважаються "непривабливими" для банків, але реально потребують фінансової допомоги. Інноваційні методи оцінки кредитоспроможності учасників кредитних відносин, засновані

на великих даних та штучному інтелекті, сприяють точнішому прогнозуванню можливих фінансових ризиків. Попри переваги, онлайн-кредитування збільшує й ризики, пов'язані з кібербезпекою, зокрема шахрайством та витоками персональних даних. Існує нагальна потреба в розвитку та удосконаленні нормативно-правової бази для регулювання онлайн-кредитування, включаючи захист прав споживачів. Очевидним є той факт, що онлайн-кредитування веде до глобалізації фінансового сектору, де кордони між країнами стають менш визначальними для фінансових операцій. Цифрове кредитування створює конкуренцію традиційним банкам, вимагаючи від них інновацій та адаптації до нових реалій. Зростання онлайн-кредитування підкреслює необхідність підвищення рівня фінансової грамотності серед населення для усвідомленого використання таких послуг. Онлайн-кредитування стимулює зростання та розвиток фінтех-стартапів, які пропонують інноваційні рішення у сфері фінансових послуг. Очікується, що майбутнє онлайн-кредитування буде орієнтоване на створення більш персоналізованих фінансових продуктів, які повністю враховують інтереси сторін.

Для правової чіткості та ефективного регулювання потрібно точно визначити в законодавстві, що вважається онлайн-кредитуванням, враховуючи його специфічні технологічні, правові та операційні аспекти. З огляду на ризики витоку персональних даних у сфері онлайн-кредитування, законодавство має бути доповнено більш строгими нормами щодо обробки та захисту даних.

Нормативні акти повинні містити чіткі вимоги до методів оцінки кредитоспроможності, особливо з використанням алгоритмів та штучного інтелекту. Необхідно встановити чіткі правила і для рекламних та маркетингових кампаній онлайн-кредитування, щоб уникнути оманливої інформації та забезпечити чесну конкуренцію. Законодавство повинно включати специфічні механізми для боротьби з кібершахрайством та іншими видами злочинів, пов'язаних з онлайн-кредитуванням.

З огляду на транскордонний характер онлайн-кредитування, необхідно розробити також механізми міжнародної правової співпраці для ефективного регулювання та вирішення юрисдикційних конфліктів. Посилити вимоги до моніторингу фінансових операцій у сфері онлайн-кредитування для запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму.

Законодавство повинно комплексно забезпечувати надійний захист прав споживачів у сфері онлайн-кредитування, включаючи чіткі правила щодо відповідальності кредитодавця за неналежний вибір боржника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вергелюк Ю.Ю. Потенціал використання блокчейн технологій на фінансовому ринку. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-15> (дата звернення 03.02.2024); Вергелюк Ю.Ю. Соціально-економічні наслідки резистентності фінансового ринку. *Актуальні економічні, фінансові та правові питання в умовах євроінтеграції та глобальної конкуренції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Ірпін, 2019. С. 42–44.
2. Вплив розвитку блокчейн технологій на фінансову діяльність підприємств. URL: <https://orcid.org/0000-0002-8129-8392> (дата звернення 05.02.2024 р.).
3. Застосування блокчейн системи у фінансовій сфері. URL: <http://orcid.org/0000-0003-0294-1122> (дата звернення 06.02.2024 р.).
4. Безклубий І.А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми: монографія. Київськ. Націон. ун–т ім. Т. Шевченка. К. : ВПЦ "Київський університет", 2005. 378 с.
5. Лепеш С.М. Правові наслідки порушення прав споживача банківських депозитних послуг. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2022, № 1 (42) С. 46–49. URL: [http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2022/1_2022.pdf#page=46\\$](http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2022/1_2022.pdf#page=46$).
6. Погребняк В.Я. Розвиток відносин споживчого кредитування в правових системах іноземних держав. *Наше право*. 2015. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_6_27 (дата звернення 10.12.2023).
7. Берназ-Лукавецька О. М. Он-лайн кредитування та його перспективи / О. М. Берназ-Лукавецька. *Часопис цивілістики*. 2017. № 26. С. 34–37 URL: <https://hdl.handle.net/11300/16780>. (дата звернення 20.05.2023).
8. Шевченко О.М. Світові тенденції розвитку ринку фінансових технологій та особливості його функціонування в Україні. *Ефективна економіка*, 2021. № 6. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/6_2021/88.pdf (дата звернення 05.03.2024 р.).
9. Безпалый Р.В. Тенденції розвитку цифрових фінансових технологій: глобальний вимір та українська практика. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 11. С. 42–47.
10. Зеліско А.В. Правове регулювання відносин із кредитування банківськими установами: постановка проблеми. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2019, с. 83–86.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 22.11.2023 № 3498-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3498-20#Text> (дата звернення 25.01.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У СПРАВАХ ІЗ «ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ»

PECULIARITIES OF CIVIL JURISDICTION IN CASES WITH A “FOREIGN ELEMENT”

Карлінська С.І., к.е.н.,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена такому актуальному питанню в цивільному судочинстві, як наявність суб'єкта, що може мати іноземне підданство. Доволі часто в практиці цивільного судочинства мають місце спори за участю так званого «іноземного елемента». До цього призвела і всесвітня глобалізація, зростання та посилення транскордонних відносин у різних сферах суспільного життя, в тому рахунку і приватноправових відносин.

Наразі, через збройну агресію з боку російської федерації та початок повномасштабної війни в Україні, коли велика кількість громадян України були змушені покинути рідну країну, і шукати притулку в інших країнах світу – це також збільшило кількість цивільно-правових спорів з «іноземним елементом». І дійсно, останнім часом українська система судочинства все частіше розглядає спори за участю таких осіб. Це й іноземці, і громадяни України, які проживають за межами нашої країни, і іноземні юридичні особи. В такому разі джерелами правового регулювання таких правовідносин будуть виступати дві окремі групи джерел: національне законодавство, і міжнародні договори, участь в яких бере Україна.

Насправді загальні засади правового регулювання таких правовідносин встановлені навіть Конституцією України, яка проголошує забезпечення, охорону і захист прав і свобод людини. Але в силу наявності цього «незвичного» окремого елемента в таких правовідносинах дійсно будуть наявні деякі особливості їх правосуб'єктності та» відповідно, особливості при розгляді судами таких спорів. Таким чином, в статті було досліджено основні ознаки, за якими саме характеризуються згідно чинного законодавства «іноземний елемент», висвітлено деякі аспекти застосування іноземного права суддями національної судової системи, та проблеми тлумачення норм іноземного права при застосуванні їх при розгляді спорів в Україні.

Ключові слова: цивільне судочинство, іноземний елемент, міжнародна підсудність, конфлікт юрисдикцій, міжнародне приватне право, цивільний процес.

The article is devoted to such a topical issue in civil proceedings as the presence of a subject who may have foreign citizenship. Disputes involving the so-called "foreign element" take place quite often in the practice of civil justice. Worldwide globalization, the growth and strengthening of cross-border relations in various spheres of social life, including private law relations, also led to this.

Currently, due to armed aggression by the Russian Federation and the beginning of a full-scale war in Ukraine, when a large number of Ukrainian citizens were forced to leave their native country and seek refuge in other countries of the world, this also increased the number of civil legal disputes with a "foreign element". Indeed, lately the Ukrainian judicial system is increasingly considering disputes involving such persons. These are foreigners, citizens of Ukraine living outside our country, and foreign legal entities. In this case, the sources of legal regulation of such legal relations will be two separate groups of sources: national legislation, and international treaties in which Ukraine participates.

In fact, the general principles of legal regulation of such legal relations are established even by the Constitution of Ukraine, which proclaims the provision, protection and protection of human rights and freedoms. But due to the presence of this "unusual" separate element in such legal relations, there will indeed be some peculiarities of their legal personality and, accordingly, peculiarities in the consideration of such disputes by the courts.

Thus, the article examined the main features that characterize the "foreign element" according to the current legislation, highlighted some aspects of the application of foreign law by judges of the national court system, and the problems of interpreting the norms of foreign law when applying them in the consideration of disputes in Ukraine.

Key words: civil proceedings, foreign element, international jurisdiction, conflict of jurisdictions, international private law, civil process.

Стаття 496 Цивільно-процесуального кодексу України визначає, що іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави (їх органи та посадові особи) та міжнародні організації (далі – іноземні особи) мають право звертатися до судів України для захисту своїх прав, свобод чи інтересів [1].

Іноземні особи мають процесуальні права та обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1].

Відносини з іноземним елементом регламентуються також Законом України «Про міжнародне приватне право».

Згідно до вищевказаного Закону іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм:

- хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою;
- об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави;
- юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [2, ст. 1].

Підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається Цивільним процесуальним кодексом України, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. У випадках, встановлених законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом може бути визначено за угодою сторін [1, ст. 497].

Таким чином можна констатувати, що необхідною юридичною підставою для застосування іноземного права на території нашої держави є норми національного права, такі як процесуальні кодекси, Закон «Про міжнародне приватне право», міжнародні договори, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, тощо. Але при цьому, якщо в таких спірних відносинах присутній іноземний елемент, суд буде зобов'язаний застосовувати в тому рахунку і норми іноземного законодавства.

Загалом, учасники правовідносин із іноземним елементом відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» вправі самостійно обирати право, яке буде застосовуватися і регулювати їх правовідносини. Зокрема, ст. 5 вищевказаного Закону визначає, що У випадках, передбачених законом, учасники (учасник) правовідносин

можуть самостійно здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню до змісту правових відносин. Вибір права має бути явно вираженим або прямо впливати з дій сторін правочину, умов правочину чи обставин справи, які розглядаються в їх сукупності, якщо інше не передбачено законом. Вибір права може бути здійснений щодо правочину в цілому або його окремої частини. Вибір права щодо окремих частин правочину повинен бути явно вираженим [2].

Але, необхідно розуміти, що жоден суддя не може бути докорінно обізнаний з нормами законодавства інших країн. І в такому разі виникає необхідність правильного тлумачення та встановлення змісту норм іноземного законодавства.

Ст. 8 Закону «Про міжнародне приватне право» визначає, що при застосуванні права іноземної держави суд чи інший орган встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктринами у відповідній іноземній державі. З метою встановлення змісту норм права іноземної держави суд чи інший орган може звернутися в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів [2].

Більш детально засоби, за допомогою яких суд вправі отримати інформацію про іноземне право розкриває Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-754/0/4-13 «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» [3]. В п. 9 вищевказаного Листа вказується, що оскільки суд зобов'язаний застосовувати норми іноземного права, то встановлення ним іноземного права здійснюється *ex officio*, суд використовує наступні способи здобуття інформації про іноземне право:

- 1) власне з'ясування змісту іноземного права суддею, у провадженні якого є справа;
- 2) використання експертних висновків;
- 3) дипломатичний порядок отримання такої інформації;
- 4) офіційний запит через Міністерство юстиції;
- 5) отримання довідок через систему правової допомоги;
- 6) обмін правовою інформацією;
- 7) безпосередні зносини судів різних держав та з іншими компетентними органами;
- 8) встановлення іноземного права сторонами тощо.

Таким чином суд в змозі з'ясувати зміст відповідної норми права іноземного законодавства з урахуванням офіційного тлумачення даної норми та відповідною практикою застосування такої конкретної норми. Відповідно до ст. 6 Закону «Про міжнародне приватне право» застосування права іноземної держави охоплює всі його норми, які регулюють відповідні правовідносини. При цьому, застосування норми права іноземної держави не може бути обмежене лише на тій підставі, що ця норма належить до публічного права.

До того ж, якщо в праві іноземної держави, згідно до норм якої суд розглядає справу до розгляду застосовуються не лише закони, а й за джерела права визнається судової практика та звичай – суд також вправі їх застосовувати.

Крім того, зміст норм іноземного права може встановлюватися не лише судом, а й іншими учасниками справи, які будуть зацікавлені в даній справі. Особи, які беруть участь у справі, мають право подавати документи, що підтверджують зміст норм права іноземної держави, на які вони посилаються в обґрунтуванні своїх вимог або заперечень, іншим чином сприяти суду чи іншому органу у встановленні змісту цих норм [1, ч. 3 ст. 8].

Доволі нерідкі випадки, коли суди першої інстанції покладають на учасників справи обов'язок з'ясувати зміст норм іноземного права самостійно. Але фактично така вимога буде являти собою порушення норм проце-

суального права, та може бути підставою для скасування рішення суду першої інстанції. Як приклад можна розглянути Ухвалу Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 359/7264/15-ц від 12.10.2016 р. Де зазначається, що встановлення і застосування змісту іноземного права – це правозастосовний процес, який здійснюється судом на підставі та в межах національного права згідно із загально-визнаними принципами міжнародного права, такими, як: суверенна рівність держав, самовизначення, невтручання у внутрішні справи. Оскільки суд зобов'язаний застосовувати норми іноземного права, то встановлення ним іноземного права здійснюється *ex officio*, суд використовує наступні способи здобуття інформації про іноземне право: власне з'ясування змісту іноземного права суддею, у провадженні якого є справа; використання експертних висновків; дипломатичний порядок отримання такої інформації; офіційний запит через Міністерство юстиції; отримання довідок через систему правової допомоги; обмін правовою інформацією; безпосередні зносини судів різних держав та з іншими компетентними органами; встановлення іноземного права сторонами тощо [4].

Також, в Ухвалі зазначається, що з огляду на викладене помилковим є висновок суду про те, що саме позивач повинен доводити зміст норм права Англії (вчиняти дії, спрямовані на встановлення змісту цих норм), адже саме на суд покладено обов'язок сприяння всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, встановлення характеру спірних правовідносин та норм матеріального права, які підлягають застосуванню, у тому числі й вжиття заходів для з'ясування змісту норм права Англії. У зв'язку з не доведенням позивачем зазначених обставин суд дійшов передчасного висновку про відмову в задоволенні його позову [4].

Одним із основних та найбільш поширених способів отримання інформації щодо змісту норм права іноземної держави у відповідності за Закону «Про міжнародне приватне право» є звернення в установленому законом порядку до Міністерства юстиції України чи інших компетентних органів та установ в Україні чи за кордоном або залучити експертів.

Але, хоча Закон і передбачає звернення до Міністерства юстиції України з запитом щодо тлумачення норм іноземного права, але для такого звернення існують деякі складнощі. На сучасному етапі практично відсутній механізм регулювання такої процедури. І, тому, на практиці все ж найбільш частіше звертаються до інших способів отримання тлумачення норм іноземного права.

Доволі часто на практиці суди отримують від учасників справи офіційний текст норми права іноземної держави з завіреним нотаріально в встановленому порядку офіційним перекладом, а за необхідності ще й з апостилем. Також нерідка й практика отримання тлумачення змісту норм іноземного права за допомогою отримання висновків адвокатів та юристів, які практикують у тій державі, зміст норми права якої потребує тлумачення. Насправді така практика є доволі зручною, тому що суд отримує тлумачення одразу із практикою застосування цієї норми. Але не можна виключати випадків, коли суд може дійти до висновку про помилкове трактування норми іноземного права на підставі таких висновків, і це може привести до скасування рішення суду.

Також, існують випадки, коли суди першої інстанції відмовлялися прийняти до уваги при розгляді справи такі висновки адвокатів чи юристів, на підставі того що разом із висновками судом не було отримано підтвердження повноваження такої особи тлумачити зазначені норми права. Хоча зазвичай суди вищих інстанцій такої позиції не підтримують.

І хоча фактично, всі ці засоби встановлення змісту тлумачення норм іноземного права є консультативною допо-

могою, то відповідно єдиним суб'єктом хто дійсно вправі встановлювати зміст і застосовувати норми іноземного права є суд.

Але при цьому треба і усвідомлювати той факт, що незважаючи на можливість отримання тлумачення норм іноземного права від учасників процесу, суд все ж таки має право перевірити інформацію, що отримує від сторін процесу. Перевіряється в такому разі і достовірність носія інформації, і відповідність самої отриманої інформації дійсному стану речей. І лише після цієї необхідної перевірки суд вправі вже застосовувати таку норму права.

Існує не мала кількість доволі дієвих засобів обміну правовою інформацією у відповідності із двосторонніми та багатосторонніми договорами між Україною і іншими країнами щодо обміну правовою інформацією. Вичерпний перелік таких договорів розміщений на сайті Мініюсту, і складається із 195 країн світу. І завдяки таким договорам суд в змозі отримати деякі тлумачення іноземних норм права, які небібно буде застосувати в судовому процесі.

Можемо розглянути можливість тлумачення іноземних норм права і питання щодо застосування цих норм права судами України на прикладі Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах [5], яка була ратифікована Верховною радою України у 2000 р Законом України «Про приєднання України до Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах» [6].

Стаття 1 Конвенції визначає, що у цивільних або комерційних справах судовий орган Договірної Держави може відповідно до положень законодавства цієї Держави шляхом надіслання судового доручення звернутися до компетентного органу другої Договірної Держави з проханням отримати докази або провести інші процесуальні дії. Доручення не може бути використано з метою отримання доказів, як призначаються не для використання в судовому розгляді, вже розпочатому або такому, що готується. Вираз «інші процесуальні дії» не включає вручення судових документів або проведення дій з метою виконання або примусового виконання судових рішень чи розпоряджень, або постанов про застосування тимчасових чи охоронних заходів. [5, ст. 1].

Далі, у відповідності до ст. 2 Конвенції договірна Держава призначає Центральний Орган, який зобов'язується отримувати судові доручення, що надходять від судових органів іншої Договірної Держави, і передавати органу, компетентному їх виконати. Кожна Держава організовує Центральний Орган згідно із своїм правом. Доручення надсилаються Центральному Органу Держави виконання без посередництва будь-якого іншого органу цієї держави [5, ст. 2].

Таке судове доручення згідно до ст. 4 Конвенції має бути складене мовою запитованого органу або супроводжуватися перекладом цієї мовою. Однак, Договірна Держава приймає доручення також англійською чи французькою мовою або з перекладом на одну з цих мов, якщо вона не зробила застереження на підставі статті 33. Справжність будь-якого перекладу, що додається до доручення, повинна бути засвідчена дипломатичним службовцем або консульським агентом, або перекладачем під присягою, або будь-якою іншою особою, яка має такі повноваження в будь-якій Державі.

Дещо детальніше розкриває питання опрацювання доручень та отримання документів, доказів, клопотань про визнання і виконання судових рішень на виконання чинних міжнародних договорів в сфері надання правової допомоги у цивільних справах Інструкція про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання судових рішень [7].

Згідно до п. п. 2.1 розділу II Інструкції у разі, якщо при розгляді цивільної справи в суду України виникне необ-

хідність у врученні документів або отриманні доказів, у проведенні окремих процесуальних дій за кордоном, суд України складає доручення про надання правової допомоги за кордоном. Доручення складається судом України, який розглядає цивільну справу, і повинно містити інформацію та документи, передбачені міжнародним договором України. Доручення адресується компетентному суду запитованої держави.

У разі, якщо міжнародним договором України не передбачено інше, доручення повинно містити:

а) найменування компетентного органу України, що розглядає цивільну справу;

б) найменування міжнародного договору України, на підставі якого запитується надання правової допомоги;

в) найменування і номер цивільної справи, у якій запитується правова допомога;

г) наявні дані про фізичну особу: прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, місце проживання, громадянство, місце роботи чи професія або наявні дані про юридичну особу: найменування, місцезнаходження, ідентифікаційний код Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, банківські реквізити;

г) при наявності представників фізичної або юридичної особи – їхні прізвища, імена, по батькові та місце проживання;

д) зміст доручення, чіткий перелік процесуальних дій, які належить учинити, а також інші відомості, необхідні для його виконання;

е) процесуальне становище особи, щодо якої необхідно учинити процесуальні дії;

є) якщо запитується вручення документів, – найменування документів, які підлягають врученню;

ж) якщо запитується вручення виклику до суду, – дата і час судового засідання;

з) якщо запитується одержання свідчень особи, – перелік питань або суть питань чи фактів, щодо яких необхідно одержати пояснення особи;

и) інформація щодо наявності потреби в забезпеченні конфіденційності надходження доручення і відомостей, отриманих під час його виконання;

і) у разі потреби зазначаються бажані строки, протягом яких очікується виконання доручення;

ї) у разі потреби зазначається прохання про надання дозволу на особисту присутність під час виконання доручення представників суду України, який склав доручення, або учасників судового розгляду чи їхніх представників;

й) у разі потреби зазначається прохання про застосування норм процесуального законодавства України під час виконання доручення. У такому випадку до доручення додається опис відповідної процедури або текст відповідних норм процесуального законодавства України;

к) перелік документів, що надсилаються разом з дорученням [7, п. п. 2.1].

Але, незважаючи на доволі детально прописані пояснення і механізм звернення судом до компетентного органу іноземної держави стосовно питання тлумачення норм іноземного права може доволі суттєво ускладнювати судовий процес і затягувати терміни його розгляду. Цивільно-процесуальний кодекс України у п. 12 ч. 1 ст. 253 визначає, що провадження у справі зупиняється у випадках, встановлених: ... пунктом 8 частини першої статті 252 цього Кодексу, – до надходження відповіді від іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави на судове доручення про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів. А п. 8 ч. 1 ст. 253 як раз таки вказує що суд може за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи зупинити провадження у справі у випадках: звернення із судовим дорученням про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави.

А отже, це дійсно може суттєво затягувати процес розгляду справи, тому що доволі часто може статися так, що надсилання судового доручення через Міністерство юстиції України тягне за собою затримку у розгляді до моменту отримання відповіді.

В переліку способів, за допомогою яких можливо отримати тлумачення змісту норми іноземного права є також отримання письмових експертних висновків. Як зазначає Філіп'єв А. О. українському цивільному судочинстві залучення такого експертного висновку можливе як у формі афідевіту, так і у вигляді письмового висновку іноземних чи вітчизняних установ [8].

Афідевітом вважається урочиста письмова заява, або особистий документ за допомогою якого підлягають завірненню документи якщо неможливо їх легалізувати в тому чи іншому міністерстві.

Як правило, афідевіт містить такі елементи:

- 1) інформацію про особу, що дає письмові свідчення: ім'я, адреса місця проживання, професія тощо;
- 2) твердження про факти;
- 3) клятву (підтвердження) від імені особи, що все викладене в афідевіті – правда;
- 4) підпис особи і дату складення афідевіту;
- 5) підтвердження нотаріуса або іншої уповноваженої особи, що документ підписаний «автором» афідевіту, якого ще називають афіантом, в його присутності та з дотриманням належних формальностей [9].

Фактично, афідевіт – це письмове пояснення, що містить зміст іноземного законодавства та його тлумачення

іноземними судами, що виконано авторитетними вченими-спеціалістами в галузі права визначеної держави і до того включає нотаріально засвідчені підписи цих осіб.

Щодо вимог до осіб, які можуть бути визнані такими експертами в галузі тлумачення змісту норм іноземного права закон окремих вимог не висуває. Тобто фактично єдиною вимогою залишається обізнаність такої особи з нормами іноземного права. На нашу думку така ситуація дещо ускладнює можливість визначення ступінь обізнаності такої особи... Тобто навіть не існує вимоги щодо наявності в такої особи юридичної освіти. І в такому разі звичайно що суд вже на власний розсуд має ставитися до тлумачень, що були такою особою надані. Тим паче в кінцевому випадку, як вже й зазначалося, лише суд вправі застосувати норми іноземного права.

Стосовно варіанту отримання тлумачення у вигляді письмового висновку іноземних чи вітчизняних установ – тут варто підкреслити що була б дуже вдалою практика створення відповідних інститутів, які займалися б саме тлумаченням змісту норм іноземного права та питаннями його застосування. В світі існує подібна практика, і в цій сфері доволі успішно здійснюють свою діяльність такі установи, як Міжнародний правовий інститут у Нідерландах, Інститут міжнародного права у Франції, та подібні установи при судах Німеччини, Японії та інших країн. В Україні, нажаль, подібна практика поки що не знайшла свого явного поширення, але сподіваємось що через все більшу кількість спорів за участю із іноземним елементом, що розглядають суди України – подібні установи будуть успішно працювати і в нашій країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n9604> (дата звернення 04.01.2023 р.)
2. Про міжнародне приватне право. Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#n8> (дата звернення 04.01.2023 р.)
3. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом. Вищий спеціалізований суд; Лист від 16.05.2013 № 24-754/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13#Text> (дата звернення 04.01.2023 р.)
4. Ухвала у справі № 359/7264/15-ц від 12.10.2016 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62104866>
5. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах (укр/рос). Австрія, Бельгія, Іспанія [...]; Конвенція, Міжнародний документ від 18.03.1970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_922#Text (дата звернення 04.01.2023 р.)
6. Про приєднання України до Конвенції про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах. Закон України від 19.10.2000 № 2051-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2051-14#Text> (дата звернення 04.01.2023 р.)
7. Про затвердження Інструкції про порядок виконання міжнародних договорів з питань надання правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, отримання [...]. Наказ Міністерства юстиції України; ДСА України; Інструкція, Форма типового документа, Доручення, Повідомлення від 27.06.2008 № 1092/5/54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0573-08#n68> (дата звернення 04.01.2023 р.)
8. А. О. Філіп'єв. Проблеми отримання адвокатом інформації про зміст норм іноземного права під час представництва інтересів клієнта в цивільному судочинстві. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право".* – 2010. – № 1. – С. 1–8.
9. Дунаєвська Світлана. Дещо інший погляд на афідевіт. *МЕН* № 2 (92), квітень, 2017 р. – С. 28–32.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION AGAINST DOMESTIC VIOLENCE

Колісник А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Суспільна небезпечність домашнього насильства полягає у тому, що, окрім заподіяння фізичної та/або психічної шкоди потерпілій особі, воно порушує цілу низку основоположних прав і свобод людини. Метою даного дослідження було здійснення аналізу міжнародного нормативно-правового забезпечення протидії домашньому насильству та розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері. Зважаючи на статистичні показники, очевидно є необхідність підвищувати ефективність заходів запобігання та протидії домашньому насильству на міжнародному та національному рівнях. Було з'ясовано, що міжнародне законодавство у цій сфері, зокрема Стамбульська конвенція, містить низку недоліків: у них врегульовані протидія та запобігання домашньому насильству щодо жінок, тоді як домашнє насильство щодо чоловіків і дітей не враховується; вони носять переважно рекомендаційний для національного законодавства характер. З метою підвищення ефективності міжнародного нормативно-правового забезпечення протидії та запобігання домашньому насильству варто внести низку змін та доповнень до чинних міжнародних і, відповідно, національних нормативно-правових актів країн-учасниць: забезпечити протидію та запобігання домашньому насильству щодо жінок, чоловіків і дітей однаковою мірою; надати нормам міжнародного законодавства у цій сфері зобов'язального характеру, що забезпечить обов'язковість включення відповідних положень у національне законодавство країн-учасниць; методичні рекомендації для створення освітніх матеріалів щодо протиправності усіх проявів домашнього насильства, наявності урядових та неурядових організацій по охороні від домашнього насильства, заохочення повідомляти про вчинення домашнього насильства у правоохоронні органи.

Дана стаття не висвітлює усіх проблемних питань міжнародно-правового забезпечення протидії та запобігання домашньому насильству. Але це дослідження відкриває перспективи для розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності боротьби із домашнім насильством на транснаціональному та національному рівнях.

Ключові слова: домашнє насильство, міжнародний нормативно-правовий акт, протидія та запобігання, захист прав людини, Європейський суд з прав людини, статистичні дані, фізичне насильство, психологічне насильство, сексуальне насильство, національне законодавство.

The social danger of domestic violence lies in the fact that, in addition to causing physical and/or mental harm to the victim, it violates a number of fundamental human rights and freedoms. The purpose of this study was to analyze the international regulatory framework for combating domestic violence and develop proposals for improving legislation in this area. Taking into account the statistical indicators, the need to increase the effectiveness of measures to prevent and counter domestic violence at the international and national levels is obvious. It was found that the international legislation in this area, in particular the Istanbul Convention, contains a number of shortcomings: they regulate the counteraction and prevention of domestic violence against women, while domestic violence against men and children is not taken into account; they are mainly of a recommendatory nature for national legislation. In order to increase the effectiveness of international regulatory and legal measures to combat and prevent domestic violence, a number of changes and additions should be made to the current international and, accordingly, national legal acts of the participating countries: to ensure combating and preventing domestic violence against women, men and children to the same extent; to give the norms of international legislation in this area a binding nature, which will ensure the mandatory inclusion of relevant provisions in the national legislation of the participating countries; methodological recommendations for the creation of educational materials regarding the illegality of all manifestations of domestic violence, the presence of governmental and non-governmental organizations for protection against domestic violence, encouragement to report domestic violence to law enforcement agencies.

This article does not cover all the problematic issues of international legal protection against and prevention of domestic violence. But this study opens perspectives for the development of recommendations for improving the effectiveness of the fight against domestic violence at the transnational and national levels.

Key words: domestic violence, international legal act, counteraction and prevention, protection of human rights, European Court of Human Rights, statistical data, physical violence, psychological violence, sexual violence, national legislation.

Актуальність теми. Захист природних та конституційних прав людини є основною метою та завданням національної політики будь-якої демократичної правової держави. Недарма і на національному, і на міжнародному рівнях життя та здоров'я людини, її права, свободи та інтереси визнаються найвищими цінностями. Одним із найбільш проблемних питань у цій сфері є протидія насильницьким правопорушенням, серед яких, нажалі, не останнє місце займає домашнє насильство. Питання запобігання, протидії та боротьби із домашнім насильством є настільки актуальною, що вже давно вийшла за межі держав і набуло міжнародного статусу.

У світі жертвою домашнього насильства стає кожна четверта жінка; кожна друга вбита жінка загинула від рук партнера або члена сім'ї [1]. В той же час, чоловіки так само стають жертвами домашнього насильства, хоча згідно із статистикою їх дещо менше, ніж жінок – кожен п'ятий чоловік хоча б раз у житті ставав жертвою домашнього насильства [2]. Нажалі нерідко жертвами домашнього насильства стають і діти: за статистикою Ради Європи кожна 5-та дитина зазнає різних форм сексуального насильства, кожна 3-тя дитина – фізичного, а кожна 2-га – жертвою психологічного [3].

Суспільна небезпечність домашнього насильства полягає у тому, що, окрім заподіяння фізичної та/або психічної шкоди потерпілій особі, воно порушує цілу низку основоположних прав і свобод людини. Незважаючи на те, що кожна держава розробляє власні заходи для боротьби із цим негативним явищем та запобігання йому у майбутньому, сучасні умови глобалізації та інтеграційні процеси вимагають універсального механізму забезпечення безпеки людини у сфері сімейних відносин і на міжнародному рівні.

Важливість вирішення питань, пов'язаних із домашнім насильством проти жінок, дітей, чоловіків підтверджується наявністю значної кількості міжнародних нормативно-правових актів у цій сфері регулювання, а також рішеннями ЄСПЛ по відповідних справах. Однак, незважаючи на досить чітке законодавче врегулювання протидії, запобігання та боротьби із таким негативним явищем, окремі аспекти у цій сфері досі залишаються невирішеними або вирішені недостатньо ефективно. Зокрема, це стосується недостатньої ефективності існуючих заходів протидії домашньому насильству та непоінформованості людей про протиправність і караність такого правопору-

шення. Крім того, і нормативно-правові акти, що регламентують заходи протидії та запобігання домашньому насильству, і дослідники розглядають домашнє насильство переважно по відношенню до жінок [4], що є однобоким, частковим вирішенням проблем у цій сфері. Враховуючи вказане, варто проаналізувати чинне міжнародне законодавство у сфері протидії домашньому насильству з точки зору його ефективності та забезпечення імплементації відповідних положень у національне законодавство країн.

Огляд літератури. Враховуючи актуальність досліджуваної тематики і масштаби розповсюдженості домашнього насильства, багато дослідників та практиків (як українських, так і зарубіжних) приділяють пильну увагу протидії та запобіганню домашнього насильства як національній та транснаціональній проблемі. Зокрема, ці питання вивчали М. Акімов, І. Андрусак, Ф. Веніславський, А. Вознюк, А. Л. Головка, Г. Горбова, І. Жаровська, О. Коломєць, В. Муранова, С. Погребняка, О. Степаненко, М. Тучак, Г. Федоришин та інші.

Мета. Враховуючи вказане вище, метою даного дослідження буде аналіз міжнародного нормативно-правового забезпечення протидії домашньому насильству та розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері. У межах вказаної мети будуть вирішені наступні завдання: огляд рішень ЄСПЛ по справах щодо домашнього насильства; визначення факторів, що сприяють вчиненню домашнього насильства; встановлення причин приховування фактів домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні кількість випадків домашнього насильства і на рівні окремих країн та регіонів, і у світових масштабах практично не знижується, навіть в окремих випадках має тенденцію до зростання. Так, за статистичними даними у світі зараз приблизно 736 мільйонів жінок, при цьому кожна третя принаймні раз у житті зазнавала фізичного та/або сексуального насильства з боку інтимного партнера (35% жінок віком від 15 років). При цьому менше, ніж 40% жінок, які зазнали домашнього насильства, шукають допомоги в урядових чи неурядових організаціях, знайомих тощо, а до поліції звернулося менше 10% жінок [5]. У 2020 році в усьому світі було вбито 81 000 жінок і дівчат, причому 58% з них були вбиті інтимним партнером або членом сім'ї [6].

13,8% чоловіків у віці 16-74 роки стикалися з домашнім насильством у своєму житті. Майже 50 % чоловіків, які стали жертвами домашнього насильства, нікому не розповідають про це, порівняно з 19% жертвами жіночої статі (мова йде не про повідомлення відповідним органам). 0,5% чоловіків і 1,0% жінок віком від 16 до 74 років зазнавали домашнього переслідування з боку партнера/колишнього партнера у 2019/20 рр. 6–19,6% ЛГБТ людей частіше стають жертвами домашнього насильства порівняно з 3,5–6,9% гетеросексуальних осіб; 82%, 40%, 41%, 11% і 53% дорослих ЛГБТК у США повідомили, що зазнавали емоційного, фізичного, сексуального насильства, конверсійної терапії та знущань відповідно [6].

Протягом періоду пандемії під час карантину та чинності розпоряджень, спрямованих на стримання поширення COVID-19, у багатьох країнах різко зросла кількість випадків домашнього насильства. Це можна пояснити тим, що переважну більшість часу люди вимушені були проводити вдома, змінивши свій звичний ритм життя. Таке зростання домашнього насильства відбулося в усьому світі. Найпоширенішим залишилося домашнє насильство щодо жінок, хоча у цей період кількість повідомлень про вчинення насильства щодо чоловіків збільшилася в середньому на 25% (в залежності від країни від 16 до 40%). І ці дані є жахливими. У 2021 році (початок пандемії) 45% жінок повідомили, що вони стикалися з однією з форм насильства щодо жінок: 7 із 10 жінок сказали, що вербальне чи фізичне насильство з боку партнера стало

більш поширеним явищем; 6 із 10 вважають, що сексуальні домагання в громадських місцях загострилися [7].

Зважаючи на ці показники, очевидно є необхідність підвищувати ефективність заходів запобігання та протидії домашньому насильству на міжнародному та національному рівнях. Саме тому перед міжнародними організаціями постало актуальне питання розробки дієвого механізму, який би міг забезпечити протидію домашньому насильству.

Серед міжнародних нормативно-правових актів, які забезпечують захист жінок, дітей і чоловіків від домашнього насильства, можна назвати і загальні, які стосуються захисту прав, свобод та інтересів людини, так і спеціальні, норми яких врегульовують відносини саме у сфері боротьби і запобігання домашньому насильству. Найпершою у цій сфері стала Декларація про ліквідацію дискримінації стосовно жінок, затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 2263 від 7 листопада 1967 р., яка встановлювала загальні світові стандарти попередження та протидії насильства щодо жінок. У 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка відома також як «Біль про права для жінок» [8], дотримання норм якого забезпечується Комітетом з ліквідації дискримінації проти жінок. У 2000 р. було прийнято Факультативний протокол до Конвенції, який за своєю сутністю є додатковою до Конвенції угодою, яка дозволяє країнам-учасникам визнати компетенцію Комітету з ліквідації дискримінації жінок щодо розслідування скарг приватних осіб [9]. Сам Комітет відповідно до положень Конвенції має щорічно звітуватися (на основі звітів країн-учасниць) про стан впровадження положень Конвенції на рівні окремих держав, а також має можливість розробляти і видавати рекомендації щодо роз'яснення положень Конвенції (на зараз таких Загальних рекомендацій видано 32) [10]. Дещо згодом було прийнято Декларацію про усунення насильства проти жінок, прийнята у 1993 р. Генеральною Асамблеєю ООН [11]. У цьому нормативно-правовому акті було вказано про домашнє насильство як один із трьох видів насильства проти жінок. Комісією ООН з прав людини у 1996 р. було прийнято Типовий (модельний) закон про домашнє насильство, який вважається одним із найбільш актуальних міжнародних нормативно-правових документів [12]. Але проблема домашнього насильства у даному документі також врегульовується лише щодо жінок.

На рівні ЄС у 2011 р. було прийнято Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (відома ще як Стамбульська конвенція) [13]. Наразі це один із основних міжнародно-правових актів, що встановлює стандарти протидії, запобігання, боротьби з домашнім насильством щодо жінок. Стамбульська конвенція «забезпечує комплексну правову основу та політичний підхід до боротьби з гендерним насильством та домашнім насильством для 46 держав-членів» [14]. Зазначимо, що ведеться щорічний моніторинг щодо застосування норм, які відповідають положенням Конвенції, у кожній з країн, які ратифікували Стамбульську конвенцію. Цей нормативно-правовий є юридичною базою для національного законодавства країн-учасниць, визначає загальну стратегію державної політики у цій сфері і визначає найбільш ефективні заходи для боротьби, протидії та запобігання домашньому насильству, що ґрунтуються на досвіді інших держав.

Основним недоліком вказаних вище міжнародних нормативно-правових актів є те, що вони спрямовані на захист від домашнього насильства лише жінок. Хоча, як вбачається із приведених вище даних, жертвами домашнього насильства стають і чоловіки, і діти. І тому певною мірою у них є ознаки дискримінації за ознаками статі, сексу, боротьба з якими є одним із принципів міжнародної гендерної політики. І це є істотним недоліком.

Протидію та запобігання домашньому насильству на міжнародному рівні забезпечують і інші нормативно-правові акти загального характеру, які за своєю сутністю закріплюють основні стандарти у протидії домашньому насильству. До них належать: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р.

Вказані міжнародні нормативно-правові акти ратифіковані у багатьох країнах світу, у відповідності до чого і у зв'язку з універсалізацією законодавства в національні нормативно-правові акти були внесені відповідні зміни та включені нові нормативні положення. Зокрема, спеціальні нормативно-правові акти, що регламентують протидію та запобігання домашньому насильству, та норми, що встановлюють відповідальність за таке правопорушення, прийняті в Україні, Республіці Польща, Великобританії, Федеративній Республіці Німеччини, Аргентині, Австралії, США, Канаді, Франції, Норвегії, Португалії.

Та все ж, враховуючи кількість міжнародних нормативно-правових актів, що регламентують протидію та запобігання домашньому насильству, встановлюють механізм боротьби із цим небезпечним явищем, а також ратифікацію цих документів країнами з подальшою імплементацією відповідних норм у національне законодавство, правопорушення у цій сфері, нажалі, вчинюються і далі. Про це свідчить і практика ЄСПЛ. Так, 9.06.2009 р. було винесене Рішення ЄСПЛ по справі «Опуз проти Туреччини» у зв'язку з нежиттям органами влади заходів щодо захисту права на життя жінки щодо якої було вичлене насильство, а також з відсутністю захисту жінок від домашнього насильства відповідно до національного законодавства і встановлено порушення ст. 2, 3, 14 Конвенції захисту прав людини і основоположних свобод. Рішення ЄСПЛ «Бранко Томашич та інші проти Хорватії» від 15.01.2009 р., «Контрова проти Словаччини» від 3.10.2017 р. стосуються нежиття заходів для захисту життя дітей та інших членів сім'ї від домашнього насильства. Окрім вказаних щодо домашнього насильства були прийняті Рішення ЄСПЛ «Контрова проти Словаччини» від 3.10.2017 р., «Бранко Томашич та інші проти Хорватії» від 15.01.2009 р., «Є.С. та інші проти Словаччини» від 15.09.2009 р., «Н. проти Швеції» від 20.07.2010 р., «А. проти Хорватії» від 14.10.2010 р., «Гайдуова проти Словаччини» від 30.10.2010 р., «Валюїєне проти Литви» від 26.03.2013 р., «Єремія проти Республіки Молдова» від 28.05.2013 р., «Дживек проти Туреччини» від 23.02.2016 р., «Талпіс проти Італії» від 2.03.2017 р., «Й. К. проти Сполученого Королівства» від 13.03.2012 р., «Н. К. проти Німеччини» від 26.07.2011 р., «Мохамед Хасан проти Норвегії» від 26.04.2018 р. [15].

Першим рішенням ЄСПЛ щодо України у справі про застосування домашнього насильства було винесено по справі «Левчук проти України» від 30.09.2020 р. Це рішення стало підставою для перегляду справи пані Левчук у Верховному Суді України і подальшим направленням справи до апеляційної інстанції з метою перегляду обставин справи і прийняття справедливого рішення по справі [16].

Рівень домашнього насильства і його зміна переважно у бік збільшення обумовлюється низкою факторів, основним з яких визнається толерантне ставлення суспільства до домашнього насильства, прийнятність цього протиправного діяння (а у окремих випадках навіть схвалення – переважно у ісламських та арабських країнах [17]). Також одним із факторів є шкідливі звичаї та традиції, які існують в окремих країнах, що за своєю сутністю узаконюють домашнє насильство (найбільш розповсюдженою формою є сексуальне насильство одного з членів подружжя щодо іншого, т.зв. подружнї зґвалтування, що вважаються приватною справою сім'ї [18]), примусові шлюби. В деяких

соціумах права сім'ї ставляться вище за особисті права людини, при чому члени родини практично жертвують власними правами та інтересами на користь інтересів родини. Крім того, домашнє насильство є одним із найбільш латентних правопорушень: за даними організації ООН-Жінки (UN Women) лише близько 14% жінок заявляють у правоохоронні органи про вчинення щодо них найбільш тяжких форм домашнього насильства (побої, катування, психічне чи сексуальне насильство) [19]. Окрім цього можна назвати багато інших факторів: безробіття, проблеми з психічним здоров'ям, нестача навичок самостійного подолання стресових ситуацій (копінгу), ізоляція, залежність від аб'юзера [20].

Тут потрібно зазначити, що причини, з яких жертва терпить насильство у сім'ї і не повідомляє про це відповідні органи та інші відповідні установи та організації, також досить різноманітні: переконаність, що власноруч може врегулювати ситуацію; сором перед винесенням інформації про сімейне життя на загал; страх, що після повідомлення, насильство стане сильнішим; переконаність, що такі справи не належать до обов'язків поліції; переконаність у бездіяльності правоохоронних органів; сумніви, що поліції поставиться з розуміння; сумніви, що установи та організації допоможуть у цій ситуації; необізнаність щодо того, до кого можна звернутися; переконаність, що звертатися немає до кого; переконаність, що така поведінка кривдника є нормою. Тобто, в якості основних причин можна виділити чотири – страх, сором, помилкові переконання, необізнаність (правовий нігілізм).

Що стосується домашнього насильства щодо чоловіків, то його обумовлюють майже аналогічні фактори. А от до причин неповідомлення правоохоронним органам про факти вчинення насильства жертвами-чоловіками додаються ще й такі: насильство з боку інтимного партнера зазвичай менше визнається суспільством, якщо жертвами є чоловіки; поліція часто не сприймає або заперечує факт того, що чоловік є жертвою навіть у разі поранення [21].

Ще одним видом домашнього насильства за суб'єктом протиправного впливу є діти. Насильство щодо дітей зумовлене дещо іншими факторами, до яких належать: незадовільне матеріальне становище; втрата роботи одним із батьків; кризові ситуації в сім'ї; наркотична та алкогільна залежність; риси характеру членів родини; брак навичок виховання у дорослих; соціальна ізоляція родини; нехтування інтересами та потребами дитини, яке може проявлятися відсутністю належного забезпечення основних потреб – в їжі, одязі, освіті, медичній допомозі [3]. А серед причин неповідомлення дітьми про факти вчинення щодо них насильства в першу чергу назовемо страх перед кривдником і необізнаність (непоінформованість) щодо того, які діяння кваліфікуються як домашнє насильство і до кого звертатися з цих питань.

Враховуючи вказане вище, міжнародні нормативно-правові акти, що регламентують протидію і запобігання домашньому насильству на всіх рівнях, вимагають певних змін та доопрацювань з метою підвищення ефективності відповідних норм. Розробка нового нормативно-правового акту у цій сфері навряд чи є доцільною, натомість можна редагувати норми вже чинних. В першу чергу, законодавство має врегульовувати протидію та запобігання домашньому насильству не лише по відношенню до жінок, але дітей і чоловіків. Адже навіть статистичні дані, представлені різними урядовими і громадськими організаціями на національному та міжнародному рівнях переважно висвітлюють домашнє насильство щодо жінок та дівчат. При цьому норми таких міжнародно-правових актів мають бути не рекомендаційного, а зобов'язального характеру, що забезпечить імплементацію основних їх положень у національне законодавство.

Крім того певного удосконалення потребують і превентивні заходи у сфері протидії домашньому насильству.

Зокрема, враховуючи вказане, доцільно розробити спеціальні методичні рекомендації та матеріали освітнього характеру, які б містили інформацію про те, що: вчинення фізичного, психологічного, сексуального, економічного насильства одним членом сім'ї (чи партнером) щодо іншого є протиправним і карається згідно із чинним національним законодавством; жертви домашнього насильства можуть звернутися до урядових чи неурядових організацій за юридичною, матеріальною та психологічною допомогою; забезпечення проведення лекцій, семінарів, тренінгів для дітей, жінок, чоловіків, метою яких будуть розповсюдження інформації про види та форми домашнього насильства і заходи протидії йому.

Висновки. Проблема протидії та запобігання домашньому насильству на міжнародному рівні, незважаючи на наявність нормативно-правових актів, які визначають основні засади протидії та запобігання домашньому насильству, залишається однією з найбільш актуальних та таких, що потребують якнайшвидшого вирішення. Було з'ясовано, що міжнародне законодавство у цій сфері, зокрема Стамбульська конвенція, містить низку недоліків, як от: у них врегульовані протидія та запобігання домашньому насильству щодо жінок, тоді як домашнє насильство щодо чоловіків і дітей не враховується; вони носять

переважно рекомендаційний для національного законодавства характер.

З метою підвищення ефективності міжнародного нормативно-правового забезпечення протидії та запобігання домашньому насильству варто внести низку змін та доповнень до чинних міжнародних і, відповідно, національних нормативно-правових актів країн-учасниць, а саме: забезпечити протидію та запобігання домашньому насильству щодо жінок, чоловіків і дітей однаковою мірою; надати нормам міжнародного законодавства у цій сфері зобов'язального характеру, що забезпечить обов'язковість включення відповідних положень у національне законодавство країн-учасниць; методичні рекомендації для створення освітніх матеріалів щодо протиправності усіх проявів домашнього насильства, наявності урядових та неурядових організацій по охороні від домашнього насильства, заохочення повідомляти про вчинення домашнього насильства у правоохоронні органи.

Дана стаття не висвітлює усіх проблемних питань міжнародно-правового забезпечення протидії та запобігання домашньому насильству. Але це дослідження відкриває перспективи для розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності боротьби із домашнім насильством на транснаціональному та національному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. WHO. <https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence>
2. Esquivel-Santoveña E.E., Lambert T., Hamel J. Partner abuse worldwide. *Partner Abuse*. 2013. 4 (1): 1–8. doi:10.1891/1946-6560.4.1.e14
3. Федоришин Г. Нехтування потребами дитини як вид насильства та його наслідки. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. 2014. Вип. 19(2). С. 182–190. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2014_19%282%29_28.
4. Бакаїм М.В. Досвід зарубіжних країн у подоланні насильства в сім'ї. Європейські перспективи. 2021. № 1. Doi 10.32782/EP.2021.10
5. Facts and figures: Ending violence against women. (2023). https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures#_ednref9
6. Gender Based Violence Statistics [Fresh Research]. Social Issues Statistics. Gitnux marketdata report. 2024. <https://gitnux.org/gender-based-violence-statistics/>
7. Oloniniyi I.O., Ibigbami O., Oginni O.A., Ugo V. Prevalence and pattern of intimate partner violence during COVID-19 pandemic among Nigerian adults.. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* . 2022. doi:10.1037/tra0001335
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Офіційний портал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
9. Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-elimination-all-forms>
10. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. General recommendation No. 32 on the gender-related dimensions of refugee status, asylum, nationality and statelessness of women. 2014. <https://www.refworld.org/legal/general/cedaw/2014/en/102146>
11. Declaration on the Elimination of Violence against Women – UN Documents: Gathering a body of global agreements. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>
12. Гурковська К.А. Протидія домашньому насильству: міжнародний досвід. Альманах міжнародного права. 2020. № 24. С. 97–104. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3995/1/%d0%b3%d1%83%d1%80%d0%ba%d0%be%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0.pdf>
13. Action against violence against women and domestic violence. Istanbul Convention. <https://www.coe.int/web/istanbul-convention/home>
14. Андрусак І. Запобігання та протидія домашньому насильству: роль культурно-ментальних чинників. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія «Право». Випуск 79: частина 1. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.1>
15. UNICEF. Monitoring the situation of women & children: Afghanistan multiple indicator cluster survey 2010–2011. Central Statistics Organisation, UNICEF. 2013. <https://data.unicef.org/wp-content/uploads/2020/01/Maternal-and-Newborn-Health-Coverage-Database-Dec-2022.xlsx>
16. WHO. Gender, equity, human rights: gender based violence. Geneva, Switzerland: World Health Organization. <https://www.who.int/teams/gender-equity-and-human-rights/about>
17. UN Women. Facts and figures: ending violence against women. unwomen.org. UN Women. <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures>
18. Newman W.C., Newman E. Domestic violence: causes and cures and anger management, Tacoma, Washington: Newman International LLC, 2008. https://books.google.com.gh/books?id=c1_9nzCi4W0C&printsec=copyright#v=onepage&q&f=false
19. Bates E.A., Kaye L.K., Pennington C.R., Hamlin I. What about the Male Victims? Exploring the Impact of Gender Stereotyping on Implicit Attitudes and Behavioural Intentions Associated with Intimate Partner Violence. *Sex Roles* . 2019. 81 (1–2): p. 1–15. doi: 10.1007/s11199-018-0949-x

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОТOTOЖНЕННЯ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ

MODERN PROBLEMS OF THE IDENTIFICATION OF LAWYERS WITH CLIENTS

Комарницька І.І., д.ю.н.,

професор кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена висвітленню однієї із актуальних проблем ототожнення адвоката з клієнтом. Європейський напрямок розвитку України як правової держави актуалізує проблеми гарантування прав та свобод учасникам судового процесу, а також їх ефективну охорону від суспільно небезпечних посягань. Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Засади організації діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», рішеннями Національної асоціації адвокатів України, правилами адвокатської етики та ін. При цьому організація якісної роботи адвокатури та реалізація принципу змагальності судочинства потребує обов'язкового забезпечення реальних гарантій безпеки для захисників чи представників осіб. Держава має обов'язок забезпечити, щоб адвокатів не ототожнювали з клієнтами або з мотивами дій їхніх клієнтів в результаті виконання ними професійних обов'язків. Адвокатів можуть ототожнювати з клієнтами, оскільки їх звинувачують у тяжких злочинах, тому що вони отримують конфіденційні відомості або тому, що захищають своїх клієнтів. Це відбувається часто у резонансних чи політично вмотивованих справах, в тому числі таких, що містять звинувачення у державній зраді або тероризмі у зв'язку зі збройним конфліктом на Сході України. Адвокатів продовжують ототожнювати з їхніми клієнтами, вони стикаються з негативними наслідками не лише від рук насильницьких, екстремістських та радикальних груп, але також як наслідок зловживання по відношенню до них юридичними процедурами. Резонансні справи становлять ризик для тих незалежних адвокатів, які обирають професійний захист своїх клієнтів. Адвокати і надалі стикаються з блокуванням та перешкоджанням процесу представництва клієнтів. Основні гарантії, встановлені законом, такі як конфіденційне спілкування з клієнтами, не втілилися в життя, оскільки адвокати продовжують стикатися з проблемами, навіть коли певні гарантії чітко закріплені законом. Ці та інші фактори зумовлюють неефективність системи правосуддя у забезпеченні рівності сторін, де адвокати могли б працювати на рівних правах з прокурорами, в тому числі щодо доступу до матеріалів справи або виклику свідків. Більш того, адвокати продовжують ставати об'єктом обшуків офісних приміщень. Особливою проблемою є можливість зловживання негласними слідчими та розшуковими діями проти адвокатів за відсутності законних механізмів або засобів протидії цьому. Адвокати за жодних умов не повинні отождествлятися зі своїми клієнтами або мотивами дій своїх клієнтів в результаті представництва клієнтів, в тому числі тих, чиї політичні переконання є протилежними офіційній позиції уряду.

Ключові слова: адвокат, гарантії, захист, заборона ототожнення, незалежність адвокатської професії, прав та гарантій адвокатської діяльності, правопорушення щодо адвокатів.

The article is devoted to highlighting one of the actual problems of identifying a lawyer with a client. The European direction of the development of Ukraine as a legal state actualizes the problems of guaranteeing the rights and freedoms of the participants in the judicial process, as well as their effective protection against socially dangerous encroachments. A bar exists to provide professional legal assistance in Ukraine. The principles of the organization of advocacy activities and the implementation of advocacy activities in Ukraine are determined by the Law "On Advocacy and Advocacy Activities", decisions of the National Association of Advocates of Ukraine, the rules of advocacy ethics, etc. At the same time, the organization of the high-quality work of the bar and the implementation of the principle of competitive justice requires the mandatory provision of real security guarantees for defenders or representatives of persons. The state has a duty to ensure that lawyers are not identified with their clients or with the motives of their clients' actions as a result of their professional duties. Lawyers can be identified with clients because they are accused of serious crimes, because they receive confidential information, or because they defend their clients. This often happens in high-profile or politically motivated cases, including those involving accusations of treason or terrorism in connection with the armed conflict in eastern Ukraine. Lawyers continue to be identified with their clients and face negative consequences not only at the hands of violent, extremist and radical groups, but also as a result of the abuse of legal procedures against them. High-profile cases represent a risk for those independent attorneys who choose to represent their clients professionally. Lawyers continue to face blocking and obstruction of the process of representing clients. Basic safeguards established by law, such as confidential communications with clients, have not materialized as lawyers continue to face challenges even when certain safeguards are clearly enshrined in law. These and other factors lead to the ineffectiveness of the justice system in ensuring the equality of the parties, where lawyers could work on equal rights with prosecutors, including in relation to access to case materials or summoning witnesses. Moreover, lawyers continue to be subject to office searches. A particular problem is the possibility of abuse of undercover investigators and investigative actions against lawyers in the absence of legal mechanisms or means to counter it. Under no circumstances should attorneys identify with their clients or their clients' motives for acting as a result of representing clients, including those whose political beliefs are contrary to the official position of the government.

Key words: lawyer, guarantees, protection, prohibition of identification, independence of the legal profession, rights and guarantees of legal practice, offenses against lawyers.

Професія адвоката є професією з надання кваліфікованої юридичної допомоги юридичним або фізичним особам із захисту прав суб'єктів та представлення інтересів у суді та має відповідний юридичний статус.

Європейський напрямок розвитку України актуалізує проблеми правового гарантування прав і свобод учасників судового процесу їх правову охорону щодо суспільно-небезпечних посягань.

Для надання правничої допомоги діє адвокатура, діяльність якої регламентується та гарантується ст. 131-2 Конституції України. Засади організаційної діяльності адвокатури визначаються Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» законодавством України, правилами адвокатської етики рішенням Національної асо-

ціації адвокатів України. При цьому організація роботи адвокатури й реалізація змагальності судочинства вимагає обов'язкового забезпечення гарантій безпеки для захисників або представників осіб.

У своїй професійній діяльності адвокат часто доводиться братися за гучні справи під час участі у яких він може піддатися осуду або навіть переслідуванню. Враховуючи політичну обстановку в країні, адвокатам доводиться захищати осіб, які визнані представниками попередньої влади задіяними в корупції, люстрованих осіб, депутатів та осіб, які піддаються громадському засудженню. Особливо гостро постало питання ототожнення адвоката з клієнтом у зв'язку із запровадженням воєнного стану, що зумовив цілу низку резонансних справ та проце-

сів щодо вчинення військових злочинів. Утім, розв'язати існуючу проблему громадського осуду окрім як підвищити рівень свідомості та висвітлити негативні наслідки таких дій неможливо.

Суспільство свідомо або несвідомо ототожнюють адвоката з клієнтом, при цьому забуваючи основне призначення інституту адвокатури, а саме захист прав і законних інтересів громадян. Щодо ототожнення адвоката із підзахисним варто зазначити, що ця проблема загострюється, особливо враховуючи процеси інформатизації. Отримання спільнотою надмірної кількості інформації, яка зазвичай подається у вигідному для певних кіл суспільства та представників ЗМІ, що здобувають свої рейтинги спотворюючи інформацію, а не в об'єктивному форматі, зменшення здатності суспільства до критичного мислення, тобто існування групового мислення, що впливає на не усвідомлення того, яку роль у суспільному житті відіграє ототожнення адвокатів з їх клієнтами. Прикладом є те, що адвокати, що надають правову допомогу досить часто опиняються в ситуації, при якій відбувається посягання на їх життя, або ж існують погрози фізичної розправи над ними чи їх родичами, адже люди зіставляють адвоката з справою клієнта під впливом розповсюдженої ЗМІ, громадськістю чи опонентами адвоката інколи недостовірної інформації.

Саме тому, якщо соціальна більшість негативно налаштована до підзахисної особи, таким же буде на психологічному рівні ставлення і до її захисника. Протидіяти цьому можна тільки шляхом роз'яснювальної роботи, що адвокат – це, в першу чергу, професіонал, який повинен надати правову допомогу особі, нехай навіть вона неугідна більшості або державі. Однак і це не гарантує успіху – адвоката завжди будуть асоціювати з його клієнтами, і він повинен бути до цього готовий. Ця причина зазвичай стосується негативного ставлення спільноти, яка у вирі нових подій і новин про це забуває, і немає нічого спільного з ідентифікацією адвоката з клієнтом як засобом тиску на захисника у корупційних справах. Ось це вже є передумовою для подальшого порушення прав адвокатів.

Очевидним є той факт, що адвокати мають бути захищені від ототожнення з клієнтом або справою, адже завдання адвоката не виправдовувати клієнта, а захистити його.

Ототожнення адвокатів із своїми клієнтами досить часто тягне за собою правопорушення щодо до самих адвокатів. Дане питання є досить актуальним, оскільки рішенням даної проблеми не може служити лише посилення відповідальності щодо правопорушення по відношенню до адвокатів і це питання державного масштабу.

Однією із основних гарантій здійснення адвокатської діяльності – це заборона на ототожнення адвоката з його клієнтом. Це положення зазначається як в українському законодавстві (ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [1], так і в міжнародному (Основні положення про роль адвокатів, прийняті 8 Конгресом ООН про запобігання злочинам у серпні 1990 року) [2].

За змістом ст. 64 Конституції України, конституційне право кожного на професійну правничу допомогу не може бути обмежене. Ніхто – ні громадяни, ні держава – не має права перешкоджати отриманню правової допомоги.

Адвокати не повинні ідентифікуватися з клієнтами та їхніми справами у зв'язку з виконанням професійних обов'язків; при цьому адвокат повинен мати кримінальний і цивільний імунітет від переслідувань за заяви, що стосуються справи, зроблені у письмовій або усній формі при сумлінному виконанні свого обов'язку і здійсненні професійних обов'язків у суді.

Керуючись нормами Конституції України [3] та чинним законодавством, РАУ підкреслює, що права адвокатів захищені системою державних гарантій, серед яких у тому числі заборона ототожнення адвоката з клієнтом (стаття 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокат-

ську діяльність») [4]. Варто нагадати, що Рада адвокатів України ухвалила рішення від 05.08.2020 № 47 «Про звернення до українських та міжнародних інституцій з питань порушення прав адвокатів у зв'язку з невиконанням правоохоронними органами судових рішень» у зв'язку з тим, що системно порушуються права адвокатів, тобто не визнають їх стороною у судовому провадженні та не допускають до матеріалів провадження, ігнорують судові рішення [4].

На сьогодні в Україні, всупереч досить вичерпному законодавчому регулюванню гарантій професійної діяльності адвокатів, досі залишаються актуальними питання проблеми ототожнення адвоката з клієнтом. Так, 5 серпня 2020 року Рада адвокатів України затвердила рішення «Про недопущення ототожнення адвокатів з клієнтами та втручання в професійні права адвокатів». Підставою для цього стали масові скарги адвокатів на тиск з боку суддів Вищого антикорупційного суду в резонансних справах [5].

В головних принципах ООН щодо ролі адвокатів (§18) йде мова про те, що адвокати не мають ототожнюватися зі своїми клієнтами або справами своїх клієнтів в результаті виконання функцій адвоката. Однак все частіше ці принципи зазнають поразки у нових умовах соціальної спряведливості, підзвітності, публікацій й коментарів в соціальних мережах [6].

Таке ж саме правило міститься у стандартах Міжнародної асоціації адвокатів що стосується незалежності адвокатської професії (п. 7): «Адвокат не повинен бути ототожнений владою або громадськістю з клієнтом чи справою клієнта, хоч би якою популярною чи непопулярною вона не була». Положення даного пункту досить часто цитують у поєднанні із правилом, згідно із яким кожен має право на юридичне представництво у суді, тому адвокати повинні брати участь також у досить непопулярних справах [7].

Однак Рада адвокатів постійно фіксує факти порушення гарантій, що надаються законодавством адвокатам щодо заборони ототожнення. При чому ототожнення адвоката з його підзахисним здійснюється як з боку громадськості, так і з боку представників державної влади, а саме правоохоронних органів. На жаль, на сьогодні держава не належним чином вирішує дане питання. Ототожнення адвоката із клієнтом робить правове положення адвоката як захисника вразливим, а його практична реалізація стає залежною безпосередньо від правоохоронної системи. Дане ототожнення є абсурдним та неприпустимим, адже перешкоджає належній правозахисній роботі адвоката, ставить його у досить незручне становище, унеможливає виконання ним завдань і функцій щодо захисту клієнта. Необхідно відзначити, що коли адвокат, виконуючи професійні обов'язки та займається захистом особи, що вчинила неправомірні дії і унаслідок цих дій отримала негативну оцінку з боку громадськості, то такого адвоката починають прирівнювати до його підзахисного, що у кінцевому результаті призводить до початку розслідування щодо нього та проведення обшуків.

Попри закріплення цієї гарантії заборони ототожнювання на національному та міжнародному рівнях, в Україні й досі спостерігаються випадки щодо адвокатів, такі як:

- 1) кримінальне переслідування;
- 2) проведення слідчих та інших процесуальних дій;
- 3) нападів на адвокатів через їх ототожнення з клієнтами [8].

Відомо про випадки, коли проти адвоката порушували кримінальне провадження та ставили до відома повідомлення про підозру у справі його клієнта, при тому, що в межах цієї справи адвокат виступав виключно у ролі захисника. Окрім того, для отримання доказів органи слідства проводили обшуки у приміщеннях, які належать адвокатам та їх родичам. Дані факти є неприпустимими, адже не тільки створюють тиск на адвоката, а й пору-

шують його права та перешкоджають реалізації права на захист, ого клієнта.

Щодо нападів на адвокатів які відбуваються через ототожнення їх з клієнтами, то дане питання стало предметом обговорення у межах 23 доповіді Верховного комісара ООН з прав людини від 16 травня – 15 серпня 2018 року. Відповідно, Управління Верховного комісара ООН з прав людини. На протязі звітного періоду було зафіксовано 3 випадки нападів на адвокатів чи спроб їх залякування. Необхідно зазначити, що 2 з цих випадків мали місце у приміщенні суду у присутності представників поліції, які не відреагували на фізичне насильство щодо адвоката. Підставою для таких дій стало ототожнення адвоката з клієнтами, права яких він захищав у суді [9].

Чому адвокатів не мають ідентифікувати із клієнтами та їх справами у зв'язку з виконанням професійних обов'язків? У першу чергу, тому, що це може нашкодити клієнту, адвокату чи членам його сім'ї, унеможливити надання правової допомоги особі, яка за нею звернулася. Лише професіонал високого класу, морально сильна особа зможе надавати правову допомогу в умовах, коли в ЗМІ з'являються публічні звинувачення та образи, відбувається кримінальне переслідування, проводяться обшуки, і внаслідок цього страждає репутація адвоката, що мірі може деморалізувати адвоката.

Окрім того, зростає кількість незаконного втручання й тиску на адвокатів з боку правоохоронних органів та суду, починаючи із перешкоджання законній діяльності адвоката й закінчуючи фізичним насильством і, навіть вбивством. Так, під час здійснення досліджень НААУ було зафіксовано, що проти адвокатів, у період з 2015 року по 2020 рік, сталося приблизно 2500 злочинів: 9 вбивств, 6 замахів на вбивство, 41 випадок застосування фізичного насильства, 114 кримінальних переслідувань, 983 обшуки, 350 негласних слідчих розшукових дій, 16 випадків, втручання та перешкоджання законній діяльності адвокатів – 1378 випадків. [10]

Зважаючи на чисельні порушення прав та гарантій адвокатської діяльності зі сторони правоохоронних органів, «Асоціація адвокатів України» неодноразово зверталася з відкритими листами до Президента України, Генерального прокурора України, інших органів державної влади стосовно недопущення порушення професійних прав адвокатів та ототожнення адвоката з клієнтом [11].

Отже, можна зробити висновок, що слід поширювати увагу серед представників прокуратури та інших правоохоронних органів щодо заборони ототожнення адвоката з клієнтом. Однак це можливо лише після створення законодавчо закріпленого дієвого механізму впровадження відповідальності за порушення даної заборони, механізму зупинки та блокування таких протиправних дій. Такі законодавчі зміни вкрай необхідні вже зараз, оскільки за порушення прав адвокатів порушуються і права людини, осіб, які через політичні та корупційні інтереси можуть залишитися незахищеними від держави.

Ігнорування заборони ототожнювати адвокатів з клієнтами дискредитує Україну як демократичну правову державу, де кожен має право на захист. Ототожнення адвокатів з клієнтами є також дискримінацією принципів рівності всіх перед законом і порушенням конституційних прав людей.

Військовий конфлікт суттєво вплинув на систему правосуддя, а окремі адвокати опинилися на лінії фронту

конфлікту чи ідеологічних наслідків в тій чи іншій формі. Незважаючи на те, що майже кожний адвокат зазнав впливу у своїй діяльності, ті, хто працюють над політичними справами, підпадають під напади та утиски, а в деяких випадках стають жертвами вбивств. Це сигнал усім адвокатам про наслідки, з якими вони можуть зіткнутися при захисті своїх клієнтів та справляє ефект скоювання адвокатури.

Політичне схвалення насильницьких, екстремістських, радикальних груп, які оперують в ім'я патріотизму, призвело до послаблення верховенства права та високого рівня безкарності за вчинення нападів на адвокатів. Не лише адвокатура, але й судді та система правосуддя в цілому, підірвана систематичними та регулярними атаками та безкарністю за них [11].

Адвокати зазвичай залишаються наодинці з проблемою без ефективного правового захисту від груп чи окремих осіб, що залякують, погрожують, нападають та іншим чином утискають їх та втручаються в їх професійну діяльність. Найбільш серйозними наслідками таких нападів є вбивства адвокатів, за які зловмисників не було притягнуто до відповідальності. Заслугує похвали те, що НААУ бере на себе активну роль у моніторингу таких випадків, попри те, що прогресу у оперативному та повному розслідуванні мало [12].

Наступною проблемою є те, що адвокати продовжують лишатися під прицілом через систему правосуддя з неприйнятних причин, незважаючи на різні реформи судової та правоохоронної систем. Адвокатів продовжують ототожнювати з їхніми клієнтами, вони стикаються з негативними наслідками не лише від рук насильницьких груп, але й зловживання по відношенню до них юридичними процедурами. Резонансні справи становлять ризик для тих незалежних адвокатів, які обирають сумлінний захист своїх клієнтів [12].

Незалежність та роль адвокатів має бути визнана всіма державними інституціями: виконавчими, законодавчими та судовими, всіма іншими органами публічної влади, в тому числі правоохоронними органами, а також усіма учасниками судового провадження. Жодний виконавчий чи судовий орган не повинен ініціювати чи погрожувати ініціюванням кримінальних, адміністративних, економічних та інших санкцій за будь-які дії щодо захисту клієнта, професійних обов'язків, стандартів та норм етики адвокатів. Адвокати за жодних умов не повинні ототожнюватися зі своїми клієнтами або мотивами дій своїх клієнтів в результаті представництва клієнтів, в тому числі тих, чиї політичні переконання є протилежними офіційній позиції уряду [13].

Отже, підводячи підсумок вище згаданому, можна дійти висновку що адвокат для належного здійснення професійних обов'язків має бути захищений від перешкоджання його професійній діяльності унаслідок його ототожнення із клієнтом. Необґрунтовані підозри у співучасті у вчиненні злочин клієнтом, залякування, посягання на життя, громадський осуд – це те, з чим доводиться зіштовхуватись адвокатам у своїй професійній діяльності. І лише виважений підхід законодавця щодо урегулювання даної проблеми, одночасно із публічним висвітленням ризиків діяльності та життя адвокатів, до яких призводить ототожнення, дасть можливість зупинити негативну тенденцію щодо ототожнення адвоката з особою, що звернулася за правовою допомогою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 29.11.2023).
2. Основні положення ООН про роль адвокатів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%20995_835#Text (дата звернення 22.12.2023).
3. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. №254к/96- ВР.
4. Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Всеукраїнської громадської організації «Асоціації адвокатів України». 152 URL: <http://www.uaa.org.ua/about/komitety/presa/protection%20of%20the%20rights%20of%20lawyers.pdf>. (дата звернення 22.12.2023).

5. Рішення Національної асоціації адвокатів України №49 «Про недопущення ототожнення адвокатів з клієнтами та втручання в професійні права адвокатів» від 05 серпня 2020 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-08-05-r-shennya-rau-49_5f4637e9c8bd4.pdf. (дата звернення 22.12.2023).
6. Гарантії адвокатської діяльності в Україні у світлі стандартів Ради Європи, текстова трансляція. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/160070-garantiyi-advokatskoyi-diyalnosti-v-ukrayiniu-svitli-standartiv-radi-yevropi-tekstova>. (дата звернення 25.12.2023).
7. Рекомендація N R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення 170 провадження у певних справах на національному [...]» // Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи; Рекомендації, Записка, Міжнародний документ від 19.01.2000 № R(2000)2.
8. У НААУ взялися за проблему ототожнення адвокатів з клієнтами URL: <https://zib.com.ua/ua/144253-u-naau-vzylisya-za-problemu-ototozhnennya-advokativ-z-klien.html> (дата звернення 25.12.2023).
9. Положення про комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності: рішення Ради адвокатів України № 182 від 27 липня 2013 р. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/rishennya/2013.07.27-rishennya-182.pdf>. (дата звернення 23.12.2023).
10. Звіт про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні. Національна асоціація адвокатів України. 2021. С. 44.
11. НААУ скликає засідання комітетів з приводу порушень прав адвокатів з боку суддів ВАКС URL: <https://zib.com.ua/ua/143613-naau-sklikae-zasidannya-komitativ-z-privodu-porushen-prav-ad.html>. (дата звернення 23.12.2023).
12. Комітети НААУ дадуть правову оцінку кожному випадку порушення прав адвокатів. Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури Київської області. 2020. URL: <http://kdkako.com.ua/komitety-naaudotrymuyut%CA%B9sya-pravovyykh-vidhukiv-pro-rizni-pravdyvi-advokatyi/>. (дата звернення 20.12.2023).
13. Про звернення до українських та міжнародних інституцій з питань порушення прав адвокатів у зв'язку з невиконанням правоохоронними органами судових рішень URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-08-05-r-shennya-rau-47_5f4637af1b899pdf (дата звернення 23.12.2023).

ЗАХИСТ БІОМАТЕРІАЛУ ЛЮДИНИ СКРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ «ФІЗИЧНОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ТА НАМІРУ»

PROTECTION OF HUMAN BIOMATERIAL EVERYWHERE THROUGH THE PRISM OF THE CONCEPT OF "PHYSICAL SEPARATION AND INTENT"

Коробцова Н.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри цивільного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню окремих питань захисту відокремленого біологічного матеріалу людини скрізь дію однієї із концепцій набуття права власності – концепції «фізичного відокремлення та наміру». Її прийнято вважати однією із найбільш вдалих, а тому і домінуючих як в міжнародній судовій практиці, так і в доктрині права. Дія даної концепції буде розглянута з метою з'ясування підстав, моменту виникнення права власності, а відповідно, і права на захист одного із найбільш специфічних об'єктів цивільного права – біологічного матеріалу людини. Дослідження біологічного матеріалу на сьогодні є актуальним не тільки з позиції визначення його правового статусу, а також у зв'язку із необхідністю віднайдіння правової прив'язки до суб'єкта з моменту його відокремлення. Все це є необхідним для подальшого наділення його відповідними правами по відношенню до даного об'єкта, в тому числі й правами на захист. Той факт, що біологічний матеріал з моменту відокремлення від людини перестає бути складовою її організму та виступає предметом багатьох цивільно-правових правочинів, тобто стає самостійним об'єктом цивільного права при відсутності його законодавчого регулювання, свідчить про необхідність детального дослідження виокремлених питань. Досліджено дію концепції «фізичного відокремлення та наміру» в країнах прецедентного права, а також в національній судовій практиці. Англо-американська судова практика, завдяки поступовій відмові від усталеного принципу «немає власності на труп», змогла змінити погляд в суспільстві на біоматеріал як на об'єкт цивільного права, відносячи його до категорії речей. Здатність подивитися на цей об'єкт як на річ, відійти від розуміння його «виключно як особистого немайнового блага, складової права на тілесну (фізичну) недоторканність людини» дає можливість належним чином захистити його, використовуючи усталені речові засоби захисту права власності, як то: виндикаційний та негаторний позови, позов про компенсацію заподіяних збитків, відшкодування шкоди тощо. Чітке розуміння суб'єктного складу відносин з приводу даного об'єкта, дозволить захистити права як його первинного власника, так і інших осіб, яким передаються права.

Ключові слова: біологічний матеріал людини, об'єкт цивільного права, річ, захист прав, право власності, правовий статус.

The article is devoted to the study of individual issues of protection of the separated biological material of a person everywhere the effect of one of the concepts of acquiring the right of ownership – the concept of "physical separation and intention". It is considered one of the most successful, and therefore dominant both in international judicial practice and in the doctrine of law. The effect of this concept will be considered in order to clarify the grounds, the moment of the emergence of the right of ownership, and accordingly, the right to protect one of the most specific objects of civil law – human biological material. The study of biological material today is relevant not only from the point of view of determining its legal status, but also in connection with the need to find a legal attachment to the subject from the moment of its separation. All this is necessary for further granting him the appropriate rights in relation to this object, including the rights to protection. The fact that biological material from the moment of separation from a person ceases to be a component of his body and is the subject of many civil legal acts, i.e. becomes an independent object of civil rights in the absence of its legislative regulation, indicates the need for a detailed study of isolated issues. The effect of the concept of "physical separation and intention" in the countries of precedent law, as well as in national judicial practice, is studied. Anglo-American judicial practice, due to the gradual rejection of the established principle "there is no ownership of a corpse", was able to change the view of society on biomaterial as an object of civil law, classifying it as a thing. The ability to look at this object as a thing, to move away from understanding it "exclusively as a personal non-property good, a component of the right to bodily (physical) integrity of a person" makes it possible to properly protect it, using established material means of property protection, such as: vindictive and negatory claims, claims for compensation for damages, damages, etc. A clear understanding of the subject composition of relations regarding this object will allow to protect the rights of both its original owner and other persons to whom the rights are transferred.

Key words: human biological material, object of civil law, thing, protection of rights, property right, legal status.

Актуальність теми. Дотримання біоетичних принципів при використанні біоматеріалу людини не зупиняє розвиток відносин щодо його участі в різному роду медичних відносинах в якості об'єкта цивільного права. Доволі широка сфера його використання вимагає від науковців дослідження правової прив'язки даного об'єкта до окремого суб'єкта (суб'єктів), а також вирішення питань захисту прав їх учасників. І в першу чергу мова йде про оригінатора біологічного матеріалу, який в багатьох випадках, після вилучення останнього, втрачає можливість контролю його подальшої долі. Актуальності досліджуваному питанню додає відсутність регулювання питань захисту прав з боку законодавця.

Аналіз наукових публікацій. Питання правового регулювання та захисту прав на відокремлений біологічний матеріал людини стали предметом наукових досліджень таких науковців, як: Булеца С. Б., Гревцова Р. Ю., Заборовський В. В., Квіт Н. М., Левандовські К. М., Менджул М. В., Миронова Г. А., Островська Б. В., Пішта В. І., Стефанчук Р. О., Стойка А. В. та ін.

Метою статті є розгляд змісту концепції «фізичного відокремлення та наміру» як однієї із концепцій набуття права власності на відокремлений біологічний матеріал

зادля визначення можливих засобів захисту у разі порушення прав на нього.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток сфери використання відокремленого біологічного матеріалу людини поставив перед правниками багато питань, потребуючих як їх доктринального вирішення, так і законодавчого закріплення. Серед них: визначення правового статусу відокремленого біоматеріалу, права, на якому вони можуть належати суб'єктам, коло цих суб'єктів, зміст їх прав по відношенню до даного об'єкту тощо. З'ясування всіх цих питань дозволить розробити дієвий збалансований механізм захисту прав на цей специфічний об'єкт.

Незважаючи на те, що проблематика речово-правової природи по відношенню до біологічного матеріалу людини є доволі складною і, перш за все з етичних міркувань, нами підтримується погляд на відокремлений біоматеріал як на об'єкт, який має речову природу. Саме з позиції речової природи даного об'єкту і потрібно надавати відповіді на поставлені питання, і в першу чергу, на питання правової прив'язки об'єкта до певного суб'єкта (суб'єктів).

Враховуючи природу відокремленого біологічного матеріалу, те, що він походить від певної людини і до

моменту його відокремлення був складовою її організму, первісним суб'єктом, якому належить біоматеріал, повинен визнаватися оригінатор. І не викликає сумнівів, що саме він повинен вважатися його первинним власником. Але в залежності від політики держави, поглядів суспільства момент та підстави набуття прав інших осіб на цей об'єкт, після його відокремлення від оригінатора, суттєво різняться в різних правових системах. Все це призвело до появи різних концепцій набуття права власності як доктринального характеру, так і сформованих судовою практикою.

Серед існуючих концепцій заслуговує окремої уваги та дослідження концепція «фізичного відокремлення та наміру». Її сутність полягає в наступному: право власності у особи на відокремлений біологічний матеріал виникає лише тоді, коли особа (оригіатор) виявляє бажання його подальшого використання для досягнення цілей, які виходять за межі його природного існування. Іншими словами, право власності на цей об'єкт виникає після його фізичного (фактичного) відокремлення при одночасному визначенні (закріпленні в інформованій добровільній згоді чи іншому документі) мети його подальшого використання. Тільки при наявності цих двох складових право власності буде виникати.

Цим дана концепція відрізняється від іншої – концепції «фізичного відокремлення» в розв'язок якої вона виникла, і в якій самого факту фізичного відокремлення цілком достатньо для виникнення права власності на біоматеріал. Прихильники концепції «фізичного відокремлення» в якості підстави набуття права власності розглядають процедуру видалення органу, тканини від людини, тобто наявність певної «дистанції» між біологічним матеріалом та тілом людини. Так, в судових рішеннях країн, законодавства яких підтримують дану концепцію, її дія проявляється у визнанні права власності на біоматеріал з моменту його відокремлення за оригіатором, оскільки матеріал походить від нього та є продуктом його тіла. Так в рішенні по справі *Yearworth v. North Bristol NHS Trust (2009)* Англійський апеляційний суд визнав право власності позивачів на репродуктивний біоматеріал, який в результаті порушення правил зберігання був «безповотно втрачений» з вини відповідача [1]. При цьому Траст (відповідач) не визнавав свою відповідальність оскільки втрата біоматеріалу «не є ані тілесним пошкодженням чоловіків, ані збитками, завданими їхньому майну, а отже, вона не кваліфікується як вид збитків, який є необхідною складовою дії з недбалості» [2]. Апеляційний суд, підтримавши думку судді Griggs про те, що збитки біоматеріалу самі по собі не є особистою шкодою для оригіаторів, але при цьому визнав за позивачами право власності на їхній біоматеріал та відповідальність Трасту за психічну травму, завдану в результаті знищення матеріалу. Думки суду першої та апеляційної інстанцій, як і сторін процесу, зійшлися в тому, що завдання шкоди відбулося саме з необережності. Але для того, щоб особа мала права вимагати компенсації шкоди, завданої втратою або пошкодженням майна з необережності, «вона повинна мати або законне право власності, або право власності на відповідне майно на момент втрати або пошкодження» [3]. Отже, перед судом постало питання: чи може матеріал, генеруємі тілом людини та видалений з нього належати суб'єкту на праві власності? Оскільки «той факт, що щось може належати, не тягне за собою те, що певна людина здатна володіти ним, або те, що яка-небудь людина має право власності на нього» [2]. Рішення, до якого дійшов суд в цій справі, входило в протиріччя з існуючим законодавчим підходом. Суд визнав право власності на репродуктивний біоматеріал, посилаючись лише на сам факт походження його від позивачів та подальше використання в репродуктивних цілях.

Концепція «фізичного відокремлення» має ряд «слабких місць». Незважаючи на те, що біологічний матеріал походить від людини, первинним володільцем його може визнаватися не тільки оригіатор, а й медична установа, дослідницькі центри чи навіть держава. І хоча більшість

думок зводяться до необхідності закріплювати прав на нього за оригіатором, особливість законодавства та обставини відокремлення можуть свідчити про інше. Визнання права власності на біологічний матеріал людини з моменту відокремлення за оригіатором тягне ряд ризиків. Медичній установі кожного разу потрібно буде отримувати думку, згоду оригіатора на подальше використання будь-якого її матеріалу, в тому числі й навіть «медичних відходів», а це суттєво ускладнить документообіг, а також негативно вплине на розвиток науки медицини. Окрім цього, це питання буде торкатися і питань спадкування, оскільки до кола спадщини можуть включатися й біоматеріал, що буде вимагати додаткових фінансових витрат на його розміщення та створення належних умов зберігання.

На відміну від даної концепції, в концепції «фізичного відокремлення та наміру» право власності на біоматеріал виникає не автоматично та не на весь матеріал, а лише на той, який має певну «цінність» для оригіатора, тобто лише у випадках, коли оригіатор чітко виразив свою волю на подальше використання його заради певної мети. Першою справою, в якій була використана дана концепція, стала справа *R v. Kelly and Lindsay (1998)* [4]. Суд першої інстанції, рішення якого було підтримано апеляційним судом, вирішив за можливе в цій справі відійти від усталеного на той час принципу «немає власності на труп чи частини трупу» та постановив, що «частини тіла можуть визнаватися майном, якщо вони були збережені для медичного або наукового огляду або в інтересах медичної науки» [4]. А отже, судом був задоволений виндаційний позов Королівського хірургічного коледжу про повернення викрадених органів.

За змістом даної концепції мета використання відокремленого біологічного матеріалу може бути різною: використання в наукових дослідженнях, в трансплантології, в розробці лікарських засобів тощо. Сама мета може бути чітко визначена на момент відокремлення матеріалу (модель «вузької» згоди (tiered consent)), або окреслена лише загальними рисами (модель «широкої згоди» (generic/broad consent)). Головне, ця мета повинна виходити за межі природного використання матеріалу. Надаючи згоду на використання свого відокремленого органу для трансплантації, особа-оригіатор реалізує таким чином своє право власності на цей об'єкт, яке повинно захищатися за допомогою речово-правових засобів. Однак мета використання біоматеріалу на момент його відокремлення не завжди є відомою та чітко визначеною. В такому випадку доктрина та практика пропонують використовувати модель так званої «широкої згоди» (generic/broad consent), в якій певна конкретна мета не визначається, а лише окреслюється загальними рисами. Ця модель застосовується при проведенні наукових досліджень з біологічним матеріалом, коли заздалегідь передбачити певне дослідження, в якому буде задіяний матеріал, на момент його відокремлення просто неможливо.

Прослідкувати дію цих моделей можна і в національній судовій практиці. У справі № 520/12514/18 від 28 квітня 2020 року Верховний Суд постановив, що особа могла «написати заяву-відмову, яка б свідчила про небажання ним здійснення штучного запліднення відповідачем з використанням його біологічного матеріалу...» [5].

Іншими словами, особа, скориставшись моделлю «вузької» згоди, може скласти заяву про використання її біоматеріалу з елементами так званого «негативного» змісту, зазначивши в ній особу (осіб), яким не дозволяється проводити процедури з використанням його донорського матеріалу, в іншому випадку буде застосовуватися модель «широкої» згоди [6, с. 307].

Отже, надання «широкої» згоди на використання біоматеріалів, позбавляє оригіатора в подальшому посылатися на порушення свого права власності, висувати вимоги про повернення біоматеріалів, відшкодування шкоди у разі використання їх з метою, яка його «не влаштовує» [6, с. 307].

Досліджувана концепція має й певні переваги порівняно з іншими. Так, як зазначалося раніше, право власності

не виникає автоматично на весь матеріал з моменту його відокремлення, а лише на той, який є «цікавим» для особи в різних аспектах, про що свідчить заздалегідь визначена та належним чином оформлена мета подальшого його використання. Враховуючи, що «цінність» становить не весь матеріал, така доволі велика група біологічного матеріалу як «медичні відходи» не буде визнаватися об'єктами, на які виникає право власності. І в цьому полягає одна із суттєвих переваг концепції «фізичного відокремлення та наміру» порівняно із концепцією «фізичного відокремлення».

Але її зміст не завжди дозволяє дійти до чіткого розуміння кого слід вважати власником відокремленого матеріалу, а відповідно, чиї права на цей об'єкт будуть захищатися. Коли мета подальшого використання матеріалу визначена оригіном звісно, що первинним власником повинен визнаватися саме він. Однак ситуація буде суттєво ускладнюватися коли оригіном до фізичного відокремлення матеріалу (хірургічного втручання) не встиг або не зміг визначити подальшу «долю» цього об'єкту (термінове хірургічне втручання, безпорадний стан особи). Керуючись даною концепцією право власності на цей матеріал не виникає, оскільки відсутня друга необхідна її складова – визначення мети використання. При цьому існує загроза заволодіння біоматеріалом іншими сторонніми особами, які в подальшому можуть сформувати невідстаючу складову (мету) і за змістом цієї концепції стануть власниками. А отже, за ким потрібно в такому випадку визнавати право первинної власності на цей об'єкт і чи можливим є взагалі визнання цього права. Дотримуючись змісту концепції, право власності виникає, і на думку переважної більшості науковців, виникає саме у особи-оригіноматора, отже, саме він повинен визнаватися первинним власником цього об'єкта і наділятися речовими засобами захисту своїх прав: вимагати відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди (ч. 3 ст. 386 ЦК України), вилучити майно із чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК України), вимагати повернення в натурі безпідставно набутого майна або його вартості (ст. 1213 ЦК України) тощо [7].

В законодавстві існує можливість одночасного застосування норм, які регулюють інститут безпідставного набуття або збереження майна та вилучення власником свого майна з чужого незаконного володіння, якщо вимоги пред'являються до особи, яка заволоділа ним недобросовісно [8, с. 495]. Однак відповідно до положень українського законодавства знахідка хоча і розглядається в якості однієї із первісних підстав набуття права власності, але це право виникає у особи не безумовно (з моменту знайдення біоматеріалу) та не автоматично, а з дотриманням вимог статей 337, 338 ЦК України [7].

Концепція «фізичного відокремлення та наміру» в національному законодавстві не отримала свого закріплення, хоча дію її можливо побачити в окремих напрямках медицини. Так, особа може виявити бажання стати донором відповідного органу, тканини, закріплюючи його у відповідній згоді [9, 10].

Розглядаючи питання захисту прав оригіноматора в межах досліджуваної концепції, слід зазначити, що не всі класичні речово-правові засоби захисту можливо застосувати при порушенні прав на відокремлений біоматеріал. Це пов'язано перш за все із специфікою самого об'єкту. Так, неможливо захистити порушені права донора на відокремлений орган шляхом виндикаційного позову. Але застосувати виндикацію заради повернення інших біологічних матеріалів є цілком реально. В країнах англо-американського права суди задовольняють позови про повернення зразків репродуктивних матеріалів, які знаходилися на зберіганні, визнаючи їх об'єктами права власності.

Висновки. Захист прав є центральним фундаментальним інститутом цивільного права, дослідження якого як в цілому, так і в окремих сферах ніколи не втратить своєї актуальності. Захист прав суб'єктів в медичній сфері ускладнюється специфікою самих відносин, тією обставиною, що вони пов'язані із впливом на організм людини, її органи, тканини. Питання захисту прав на біологічний матеріал сьогодні вимагають особливого дослідження, оскільки відсутність законодавчого визначення його правового статусу призводить до неоднозначності розуміння механізмів та способів захисту прав. Окрім цього, особливість самого об'єкту свідчить про те, що питання захисту будуть по-різному вирішуватися в залежності від того відокремлений він вже від особи-оригіноматора чи ні. Самостійним об'єктом права може визнаватися лише відокремлений від особи матеріал. До цього органи, тканини не мають самостійного правового статусу і розглядаються як складові тіла людини, захист яких здійснюється в межах особистого немайнового права на фізичну (тілесну) недоторканність. Відокремлений біологічний матеріал як самостійний об'єкт цивільного права за своєю природою тяжіє до речей щодо якого повинно виникати право власності оригіноматора, яке у випадках порушення підлягає захисту за допомогою речово-правових та зобов'язально-правових засобів. І перш за все, мова йде про захист права особи (оригіноматора, лікувального закладу, дослідницького центру) на «мирне володіння» цими благами, яке, враховуючи їх постійний «дефіцит», за допомогою речово-правових засобів (виндикаційного, негативного позовів тощо) можна захистити в разі порушення, втрати володіння, створення перешкод в реалізації, знищення тощо [6, с. 318, 319].

ЛІТЕРАТУРА

1. Yearworth v. North Bristol NHS Trust [2009] EWCA Civ 37, [2010] QB 1, [2009] 3 WLR 118, [2009] 2 ALL ER 986 CA. URL: <https://mcbridesguides.files.wordpress.com/2013/09/yearworth-v-north-bristol-nhs-trust.pdf> (дата звернення: 24.02.2024).
2. Luke David Rostill. The ownership that wasn't meant to be: *Yearworth* and property rights in human tissue. URL: <https://jme.bmj.com/content/40/1/14> (дата звернення: 24.02.2024).
3. Leigh & Sullivan Ltd v Aliakmon Shipping Co Ltd [1986] AC 785:809E. URL: <https://vlex.co.uk/vid/leigh-and-sullivan-ltd-793898453> дата звернення: 24.02.2024).
4. R v. Kelly and Lindsay [1998] 3 All E.R. 741. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/r-v-kelly-and-lindsay.php> (дата звернення: 29.02.2024).
5. Постанова КС ВС від 28.04.2020 р. у справі № 520/12514/18 (провадження № 61-23343св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89006141> (дата звернення: 29.02.2024).
6. Коробцова Н.В. Захист права власності на біологічний матеріал людини. *Право власності: способи захисту скрізь призму судової практики*: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. С. 298 – 320.
7. Цивільний кодекс України: Закон України, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.02.2024).
8. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, наукових фахівців) / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої Харків: Страйд, 2011. Т. 5. 624 с.
9. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини: Закон України від 17.05.2018 р. № 2427-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2427-19> (дата звернення: 29.02.2024).
10. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1211: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2021 р. № 457 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2021-п#n58> (дата звернення: 29.02.2024).

**ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ПОСТАЧАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИМИ
ТА ІНШИМИ РЕСУРСАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЄДНАНУ МЕРЕЖУ****LEGAL NATURE OF THE CONTRACT FOR ENERGY AND OTHER RESOURCES SUPPLY
THROUGH THE CONNECTED NETWORK**

**Коссак В.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка**

**Якубівський І.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка**

У статті досліджено питання щодо правової природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу та його місця в системі договірних прав в оновленому ЦК України. Розглянуто два основних підходи до визначення юридичної природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу – з позиції договорів про відплатну реалізацію майна та з позиції договорів про надання послуг. Структурне розміщення положень про цей договір у ЦК України ґрунтується на розумінні його як різновиду купівлі-продажу. Тобто суть відносин за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, відповідно до ЦК України, зводиться до відплатної реалізації однією стороною іншої певного товару. У ГК України закріплено більш вузьку за критерієм предмета договору конструкцію договору енергопостачання, юридична природа якого теж визначається з позиції зобов'язань з відплатної реалізації товару (енергії). Звернута увага на непослідовність позиції спеціального законодавства щодо розгляданого питання, зокрема, законодавства, яке регулює відносини у сфері постачання теплової енергії. Найбільш чітко позиція щодо розуміння договорів з постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу як таких, що передбачають надання послуг, відображена в ЗУ «Про житлово-комунальні послуги». При вирішенні питання про юридичну природу договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу звернута увага такі його особливості: 1) предмет (електрична енергія, теплова енергія, природний газ, вода); 2) спосіб виконання постачальником свого обов'язку (постачання відповідних ресурсів відбувається через мережу, до якої підключений абонент (споживач)); 3) співпадіння в часі передання відповідних ресурсів та їх споживання абонентом (споживачем). Зазначено, що ці особливості, з одного боку, не дозволяють розглядати даний договір в якості договору про надання послуг, і з іншого боку, ставлять під сумнів доцільність розуміння його як різновиду договору купівлі-продажу та застосування до нього норм про купівлю-продаж. Зроблено висновок, що в процесі оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України даний договір доцільно врегулювати окремою главою, в якій поряд із загальними положеннями про постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу закріпити спеціальні норми щодо постачання електричною енергією, тепловою енергією, природним газом, водою.

Ключові слова: договір, постачання через приєднану мережу, енергопостачання, електрична енергія, теплова енергія, природний газ, постачальник, споживач (абонент).

The article examines the issue of the legal nature of the contract for the supply of energy and other resources through the connected network and its place in the system of contract law in the updated Civil Code of Ukraine. Two main approaches to determining the legal nature of the contract for the supply of energy and other resources through the connected network are considered – from the point of view of contracts on the repayable transfer of goods and from the point of view of contracts for services. The structural placement of the provisions of this contract in the Civil Code of Ukraine is based on understanding it as a type of purchase and sale contract. That is, the essence of the relationship under the contract for the supply of energy and other resources through the connected network, according to the Civil Code of Ukraine, is reduced to the retaliatory sale by one party to another of a certain product. In the Economic Code of Ukraine, a narrower contractual construction of the energy supply contract is established by the criterion of the subject matter, the legal nature of which is also determined from the position of obligations for the remunerative transfer of goods (energy). Attention is drawn to the inconsistency of the position of special legislation regarding the issue under consideration, in particular, the legislation regulating relations in the field of thermal energy supply. The most clear position regarding the understanding of contracts for the supply of energy and other resources through the connected network as those that provide for the supply of services is reflected in the Law on Housing and Communal Services. When resolving the issue of the legal nature of the contract for the supply of energy and other resources through the connected network, the following features are taken into account: 1) subject matter (electric energy, thermal energy, natural gas, water); 2) the way the supplier fulfills its essential duty (the supply of the relevant resources is carried out through the network to which the subscriber (consumer) is connected); 3) the coincidence in time of the transfer of the relevant resources and their consumption by the subscriber (consumer). It is noted that these features, on the one hand, do not allow considering this contract as a contract for the supply of services, and on the other hand, call into question the expediency of understanding it as a type of purchase and sale contract and applying purchase and sale contract rules to it. It was concluded that in the process of updating (recodification) the civil legislation of Ukraine, it is expedient to regulate this contract in a separate chapter of Civil Code, in which, along with the general provisions on the supply of energy and other resources through the connected network, special regulations on the supply of electric energy, thermal energy, natural gas, and water should be established.

Key words: contract, supply through the connected network, energy supply, electric energy, thermal energy, natural gas, supplier, consumer (subscriber).

Актуальність теми дослідження. В умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України набувають актуальності питання, пов'язані, зокрема, із системою договірних прав та її відображенням в структурі оновленого Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Одним із договорів, який свого часу був уперше закріплений на рівні ЦК України як основного акта цивільного законодавства, є договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Проте правове регулювання відносин за цим договором у ЦК України звелось лише до однієї статті, в якій

закріплено його нормативну дефініцію та відсилання до норм про купівлю-продаж та поставку. Водночас, на рівні спеціального законодавства про постачання окремими видами ресурсів, а також в законодавстві про житлово-комунальні послуги ці відносини іноді розглядаються з позиції надання послуг. Відтак, в умовах рекодифікації цивільного законодавства питання щодо правової природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу та визначення місця норм про цей договір в оновленому ЦК України потребують подальшої теоретичної розробки.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній юридичній науці проблеми правового регулювання договірних відносин з постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу висвітлювали у своїх працях такі науковці, як М. К. Галянтич, В. О. Криворучко, В. В. Луць, Р. В. Походжук, Н. В. Федорченко та ін.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень щодо визначення юридичної природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві та в доктрині сформувалося два основних підходи до визначення юридичної природи договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу – розуміння його як різновиду купівлі-продажу та віднесення до договорів про надання послуг.

У літературі договори постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, переважно, розглядають з позиції відносин з відплатної реалізації майна [1, с. 172–173; 2, с. 82–85; 3, с. 97].

Проте окремі дослідники, аналізують цю проблематику в аспекті надання послуг. Так, М. К. Галянтич та О. В. Пижова розглядають відносини з надання житлово-комунальних послуг в розрізі зобов'язань з надання послуг. При цьому в основу класифікації договорів у сфері надання житлово-комунальних послуг науковці кладуть класифікацію самих послуг: постачання і розподілу електричної енергії і природного газу, постачання теплової енергії, централізованого постачання гарячої води, централізованого водопостачання і водовідведення, поводження з побутовими відходами [4, с. 47].

Досліджуючи договори про надання послуг, Н. В. Федорченко хоча й не здійснює детальний аналіз договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу в контексті договірних зобов'язань з надання послуг, проте наводить покликання на окремі нормативні акти у сфері постачання через приєднану мережу, приклади з судової практики тощо [5, с. 104–108, 115].

А. О. Казанцева, зазначає, що комунальні послуги можна розглядати як діяльність виконавця цих послуг з подачі споживачам газу, електричної енергії, теплової енергії, питної та гарячої води, тобто діяльність з транспортування зазначених ресурсів у межах будинку через різні внутрішньобудинкові системи. Межа між постачанням товару та наданням послуг, на думку дослідниці, проходить «по зрізу» будинку. З моменту, коли товар потрапляє у внутрішньобудинкові системи, починається процес надання комунальної послуги. Відтак, виробники відпускають певну товарну продукцію, а споживачі отримують її вже у вигляді послуги, та відповідно оплачують отримані ресурси як спожиту послугу [6, с. 153].

На рівні законодавства перший з цих підходів покладено в основу ЦК України [7], в главі 54 «Купівля-продаж» якого окремим параграфом вміщено норми про договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Відповідно до ч. 1 ст. 714 ЦК України, за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу одна сторона (постачальник) зобов'язується надавати другій стороні (споживачеві, абонентові) енергетичні та інші ресурси, передбачені договором, а споживач (абонент) зобов'язується оплачувати вартість прийнятих ресурсів та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання.

Таке структурне розміщення положень про цей договір у ЦК України ґрунтується на розумінні його як різновиду купівлі-продажу. Пояснюючи даний законодавчий підхід, В. В. Луць підкреслював, що у майновому обороті, пов'язаному з оплатною реалізацією майна, відбувається універсалізація (консолідація) правил про товарний обіг на основі договору купівлі-продажу [8, с. 228]. Тобто суть відносин за договором постачання енергетичними

та іншими ресурсами через приєднану мережу, відповідно до концепції ЦК України, зводиться до відплатної реалізації однією стороною іншій певного товару.

У § 3 глави 30 ГК України [9] закріплено конструкцію договору енергопостачання. Відповідно до ст. 275 ГК України, за договором енергопостачання енергопостачальне підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду (далі – енергію) споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного обладнання, що ним використовується.

Загалом, ГК України не містить чіткої відповіді на питання про юридичну природу договору енергопостачання. Водночас, з дефініції цього договору у ст. 275 ГК України слідує, що енергопостачальник «відпускає» енергію споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію. У ст. 276 ГК України йдеться про кількість та якість енергії, що опосередковано вказує на те, під об'єктом правовідносин у даному випадку розуміється власне сама енергія, а не послуги з її постачання («відпуску»). Тобто в цілому, природа договору енергопостачання у ГК України визначається аналогічно, як і природа договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу в ЦК України – йдеться про відплатну реалізацію товару (енергії) за цим договором.

На рівні спеціального законодавства питання про юридичну природу договорів на постачання різними видами ресурсів вирішується неоднаково.

В більшості випадків акти спеціального законодавства слідують концептуальній позиції, закріпленій у ЦК України та ГК України, розглядаючи відносини за договорами на постачання різними видами ресурсів через приєднану мережу з позиції відплатної реалізації цих ресурсів.

Так, ЗУ «Про ринок електричної енергії» [10], визначаючи об'єктом правовідносин електричну енергію – енергію, що виробляється на об'єктах електроенергетики і є товаром, призначеним для купівлі-продажу, під постачанням електричної енергії розуміє продаж, включаючи перепродаж, електричної енергії. Відповідно до ст. 56 вказаного закону, договір постачання електричної енергії споживачу укладається між електропостачальником та споживачем та передбачає постачання всього обсягу фактичного споживання електричної енергії споживачем у певний період часу одним електропостачальником.

Схожа позиція відображена у ЗУ «Про ринок природного газу» [11], згідно з яким постачання природного газу полягає в реалізації природного газу безпосередньо споживачам на підставі укладених з ними договорів. Згідно зі ст. 12 цього закону, постачання природного газу здійснюється відповідно до договору, за яким постачальник зобов'язується поставити споживачеві природний газ належної якості та кількості у порядку, передбаченому договором, а споживач зобов'язується оплатити вартість прийнятого природного газу в розмірі, строки та порядку, передбачених договором. Якість та інші фізико-хімічні характеристики природного газу визначаються згідно із нормативно-правовими актами.

У свою чергу, законодавство про теплопостачання регулює питання щодо правової природи договору теплопостачання суперечливо. З одного боку, ЗУ «Про теплопостачання» [12], розглядаючи в якості об'єкта відповідних правовідносин саму теплову енергію і наголошуючи, що вона «призначена для купівлі-продажу», під постачанням теплової енергії (теплопостачанням) розуміє господарську діяльність, пов'язану з наданням теплової енергії (теплогенеру) споживачам за допомогою технічних засобів транспортування та розподілом теплової енергії на підставі договору. Водночас, прийняті на основі цього закону Правила надання послуги з постачання теплової енергії [13] регулюють відносини з теплопостачання з позиції надання послуг. У цьому нормативно-правовому акті йдеться про послугу як об'єкт правовідносин, під якою,

відповідно до п. 1 Правил, розуміється «послуга з постачання теплової енергії». Хоча варто зазначити, що відповідно до п. 18 Правил, одиницею вимірювання обсягу (кількості) спожитої споживачем теплової енергії є гікалорія (Гкал). Тобто зазначений нормативно-правовий акт хоча, в цілому, і визначає в якості об'єкта правовідносин послуги з постачання теплової енергії, проте при визначенні кількісних параметрів наданих споживачеві благ прив'язується до кількості спожитої ним теплової енергії.

Найбільш чітко позиція щодо розуміння відносин з постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу крізь призму надання послуг відображена в ЗУ «Про житлово-комунальні послуги» [14]. За визначенням ст. 5 цього закону, комунальні послуги – послуги з постачання та розподілу природного газу, постачання та розподілу електричної енергії, постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання, централізованого водовідведення, управління побутовими відходами.

Отже, як бачимо, законодавство України не завжди притримується послідовної позиції щодо природи договірних відносин з постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Такий стан законодавчого регулювання не міг не позначитися і на судовій практиці.

Так, у справі № 6-68цс12 комунальне підприємство Вінницької міської ради «Вінницькістеплоенерго» звернулось до суду з позовом до ОСОБА_7 про стягнення заборгованості за надані комунальні послуги з централізованого опалення та постачання гарячої води згідно з укладеним ними договором. Крім вимоги про стягнення основного боргу за договором, було заявлено вимоги про стягнення інфляційних втрат та процентів річних за порушення грошових зобов'язань на підставі ст. 625 ЦК України. Аналізуючи зміст і характер зобов'язань, які виникли за цим договором, Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України, застосувавши норми ст.ст. 901, 903 ЦК України, які містяться в главі 63 «Послуги. Загальні положення», висувала, що правовідношення, в якому замовник зобов'язаний оплатити надану послугу в грошах, а виконавець має право вимагати від замовника відповідної оплати, тобто в якому передбачено передачу грошей як предмета договору або сплату їх як ціни договору, є грошовим зобов'язанням [15].

Незважаючи на те, що у вищенаведеній справі йшлося про договірні відносини з теплопостачання та постачання гарячої води, які підпадають під визначення договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу (ст. 714 ЦК України), Верховний Суд України не застосував у цьому випадку норм глави 54 ЦК України, розглядаючи ці відносини як такі, що спрямовані на надання послуг.

На відміну від цього, у справі № 529/613/17-ц, яка теж стосувалася відносин теплопостачання, Об'єднана палата Касаційного цивільного суду Верховного Суду зазначила, що тлумачення як положень частини першої ст. 714, так і інших норм глави 54 ЦК України дозволяє стверджувати, що по своїй суті договір, на підставі якого відбувається постачання теплової енергії споживачу, є видом договору купівлі-продажу. Такий же висновок можливо зробити й при тлумаченні норм, закріплених в ЗУ «Про теплопостачання» (в редакції, чинній на час виникнення боргу). У тексті ЗУ «Про теплопостачання» неодноразово вживається словосполучення «договір купівлі-продажу» (зокрема: ст. 1, ч. 4 ст. 19, ч. 1 ст. 25, пункти 6, 7, 8 ч. 1 ст. 31) [16].

При вирішенні питання про юридичну природу договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу варто звернути увагу на низку особливостей, які характеризують зміст відносин сторін за цим договором.

Предметом договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу виступають енергетичні та інші ресурси. До енергетичних ресурсів відносяться: а) електрична енергія; б) тепла енергія

(у вигляді гарячої води або пари). Іншими ресурсами, які можуть постачатися через приєднану мережу, є природний газ, вода.

Особливістю закріпленої ГК України конструкції договору енергопостачання є те, що його предметом виступає лише енергія (електрична енергія, пара, гаряча і перегріта вода). Тобто у §5 глави 54 ЦК одержує закріплення більш широка за змістом договірна конструкція, яка передбачає постачання через приєднану мережу енергетичними та іншими ресурсами. Підхід, закріплений ЦК України вважаємо більш правильним і виправданим, оскільки постачання іншими, ніж енергетичні, ресурсами, такими як природний газ, питна вода, теж потребує правового регулювання не лише на рівні спеціального законодавства, але і нормами договірного права, які містяться в ЦК України. Звісно, що постачання окремими видами ресурсів, може мати свої особливості, однак, основа цих відносин є спільною – йдеться про постачання певним ресурсом через приєднану мережу за плату.

Отже предметом розглядуваного договору є енергетичні чи інші ресурси, які постачальник зобов'язується постачати споживачу (абоненту) через приєднану мережу. В даному випадку саме енергетичні чи інші ресурси є тим благом, яке бажає отримати споживач (абонент) за цим договором. Саме це, на наш погляд, ставить під сумнів позицію, за якою договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу трактується, як договір про надання послуг. Адже, як слушно зазначається в літературі, діяльність послугодавця не виражається в речовому результаті. Основним результатом при наданні послуг є результат нематеріального характеру, який не втілюється в жодну з матеріальних форм, однак, незважаючи на відсутність матеріальної форми, має економічну цінність та корисний ефект для замовника такої послуги [2, с. 261].

Другою характерною особливістю даного договору, яка певною мірою обумовлена специфікою його предмета, є визначений спосіб виконання зобов'язання постачальника – постачання ресурсів через приєднану мережу. Тобто постачання енергетичними та іншими ресурсами здійснюється через мережу, до якої безпосередньо приєднаний споживач (абонент): а) електромережу – для електричної енергії; б) трубопроводом – для теплової енергії, природного газу, води.

У цьому відношенні потрібно звернути увагу на те, що у нормах ГК України, присвячених договору енергопостачання, не названо таку особливість цього договору, як здійснення постачання («відпуску») енергії через мережу, до якої приєднаний споживач (абонент). Аналізуючи дану законодавчу позицію, В. О. Криворучко зазначає, що для передбаченого ГК України договору енергопостачання саме предмет та суб'єктний склад є його сутнісними ознаками і що відмінність цього договору від договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу (передбаченого ЦК України) зводиться до відсутності безпосереднього приєднання пристрою енергоприймача споживача до мереж енергозбутової організації за збереження загального принципу подачі електро- чи теплоенергії на енергоприймаючий пристрій споживача через приєднану мережу [17, с. 88].

Звертаючи увагу на розбіжності у регулюванні даної договірної конструкції в ЦК України та ГК України, В. В. Луць слушно зауважував, що особливість розглянутих договорів є те, що енергія, газ або інші ресурси передаються споживачеві через мережу, приєднану до постачальної організації, внаслідок чого забезпечується безперебійне постачання ними споживачів [18, с. 484].

Тому вважаємо позицію ГК України у цьому відношенні неправильною. Адже для розглядуваного договору саме спосіб виконання постачальником свого обов'язку з постачання ресурсами – через приєднану мережу – є визначальним для відмежування розглядуваного договору від інших договорів з відплатної реалізації майна. У значній мірі коло тих ресурсів, які можуть бути предме-

том цього договору, визначається саме тим, чи є технічно можливим здійснення їх постачання через мережу, до якої приєднаний споживач (абонент). Наприклад, деревне вугілля, поза сумнівом, є ресурсом, але в силу своїх фізичних властивостей не може постачатися через приєднану мережу. Тому воно й не може виступати предметом розглядуваного договору.

Порівнюючи договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу із договором купівлі-продажу, вважаємо за потрібне звернути увагу також на таке. За договором купівлі-продажу покупець набуває право власності на майно (товар), і вже набувши титул власника в подальшому може володіти, користуватися та розпоряджатися цим майном. Тобто споживання товару, придбаного покупцем за договором купівлі-продажу, відбувається вже поза цим договором в порядку здійснення права власності як абсолютного права. На відміну від цього, в договорі постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу отримана споживачем (абонентом) енергія, вода чи газ одразу ж споживаються ним. Саме цим можна пояснити назву сторони даного договору – «споживач». Тому в контексті цих відносин часто йдеться про «обсяг спожитої теплової енергії», «обсяги та інші показники споживання природного газу» і т. д. Отже, для договорів постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу характерним є те, що передання відповідних енергетичних чи інших ресурсів абоненту (споживачеві) і їх споживання відбуваються в межах відносин за цим договором одночасно.

Враховуючи наведені вище особливості договорів постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, постає питання про обґрунтованість позиції, закріпленої ЦК України, згідно з якою даний договір розглядається в якості різновиду купівлі-продажу. Більше того, ч. 2 ст. 714 ЦК України передбачено, що до договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин сторін. Але розглянуті вище особливості договору

постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу ставлять під сумнів можливість субсидіарного застосування до відносин за цим договором норм про купівлю-продаж та про поставку. Аналіз закріплених § 1 глави 54 ЦК України загальних положень про купівлю-продаж свідчить про те, що абсолютна їх більшість не можуть бути застосовані до відносин з постачання електричної енергії, теплової енергії, природного газу, води через приєднану мережу. Тому позиція ЦК України, який визначає договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу в якості різновиду договору купівлі-продажу та передбачає субсидіарне застосування до нього норм про купівлю-продаж та про поставку на практиці не працює. Суди при вирішенні спорів, що виникають з договорів постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, застосовують норми спеціального законодавства, що регулює відносини з постачання електричної енергії, природного газу тощо, а не норми ЦК України про купівлю-продаж.

Висновки. Отже, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу характеризується такими особливостями: 1) предмет (електрична енергія, тепла енергія, природний газ, вода); 2) спосіб виконання постачальником свого обов'язку (постачання відповідних ресурсів відбувається через мережу, до якої підключений абонент (споживач); 3) співпадіння в часі передання відповідних ресурсів та їх споживання абонентом (споживачем). Зазначені особливості, з одного боку, не дозволяють розглядати цей договір в якості договору про надання послуг, і з іншого боку, ставлять під сумнів доцільність розуміння його як різновиду договору купівлі-продажу та застосування до нього норм про купівлю-продаж. Тому в процесі оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України даний договір доцільно врегулювати окремою главою, в якій поряд із загальними положеннями про постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу закріпити спеціальні норми щодо постачання електричною енергією, тепловою енергією, природним газом, водою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
2. Оновлення договірних регулювань приватноправових відносин в Україні: монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ: НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
3. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 384 с.
4. Цивільно-правовий механізм регулювання відносин із надання послуг в Україні: монографія / за заг. ред. О. Д. Крупчана, Ю. О. Заїки. Київ: НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 293 с.
5. Федорченко Н. В. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: НДІ прив. права і підпр. НАПрН України; Юрінком-Інтер, 2015. 328 с.
6. Казанцева А. О. Поняття та види комунальних послуг: проблеми правового визначення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 48. Том 1. С. 152–155.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
8. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. С. Довгерт. Київ: Український центр правничих студій, 2000. 336 с.
9. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
10. Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
11. Закон України «Про ринок природного газу» від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>
12. Закон України «Про теплопостачання» від 2 червня 2005 року № 2633-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15#Text>
13. Правила надання послуги з постачання теплової енергії, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 830 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2021 року № 1022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/830-2019-%D0%BF#Text>
14. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» від 9 листопада 2017 року № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>
15. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 червня 2012 року у справі № 6-68цс12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/25128516>
16. Постанова ОП КЦС від 03 жовтня 2018 р. справа № 529/613/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77136268>
17. Криворучко В. Характерні ознаки та особливості типологізації договорів з енергопостачання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1. Part 1. С. 85–90.
18. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. 928 с.

**ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ЕЛЕКТРОННОГО ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ****LEGISLATIVE BASIS OF ELECTRONIC EXECUTIVE PROCEEDINGS:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

Котвяковський Ю.О., к.ю.н.,
доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Лук'янченко Д.В., аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Стаття зосереджується на вивченні законодавчих основ електронного виконавчого провадження в контексті сталого розвитку України. Досліджуються теоретичні та практичні аспекти цієї теми, розглядаючи сучасні вимоги до правового регулювання електронного виконавчого процесу. Основна увага приділяється ролі електронного виконавчого провадження у впровадженні сучасних технологій та підвищенні ефективності правосуддя.

У статті висвітлено ключові етапи становлення електронного судочинства у світі та Україні. Зокрема наголошується, що ідея електронного документування у судовій системі США починає реалізовуватись ще в 70-х роках XX століття і пов'язується з розробкою системи відкритого доступу до судових електронних реєстрів, відомої як «Public Access to Court Electronic Records» (PACER). Початок широкого використання інформаційних технологій у судочинстві пов'язується з підписанням Декларації про європейську політику у сфері нових інформаційних технологій 7 травня 1999 року, Окінавської Хартії глобального інформаційного суспільства 22 липня 2000 року та ряду інших міжнародних документів. Початок впровадження електронних технологій у вітчизняне судочинство та виконавче провадження пов'язується з прийняттям Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року та запровадження у 2003 р. електронного реєстру виконавчих проваджень.

Авторами досліджено теоретичні аспекти електронного виконавчого провадження, включаючи його роль у впровадженні електронних технологій та забезпеченні доступу до правосуддя для всіх верств суспільства.

Оглянуто практичний досвід впровадження електронного виконавчого провадження в Україні, включаючи визначення ключових проблем та окреслено напрямки можливого їх вирішення.

Розглянуто вплив електронного виконавчого провадження на судову та виконавчу практику, в тому числі зростання ефективності, зменшення адміністративних витрат та поліпшення доступності правосуддя.

Стаття важлива для розуміння сучасного стану та перспектив розвитку електронного виконавчого провадження в Україні. Вона може бути корисною для фахівців у галузі права, державних службовців, науковців та всіх, хто цікавиться питаннями правосуддя та правозастосування в сучасному цифровому світі.

Ключові слова: електронне виконавче провадження, доступ до правосуддя, судові рішення, виконавчий процес, цивільний процес.

The article focuses on the study of the legislative foundations of electronic executive proceedings in the context of sustainable development of Ukraine. The theoretical and practical aspects of this topic are studied, considering the modern requirements for the legal regulation of the electronic executive process. The main focus is on the role of electronic executive proceedings in the implementation of modern technologies and increasing the efficiency of justice.

The article highlights the key stages of the development of electronic justice in the world and in Ukraine. In particular, it is emphasized that the idea of electronic documentation in the US court system began to be implemented in the 70s of the XX century and is associated with the development of a system of open access to court electronic records, known as "Public Access to Court Electronic Records" (PACER). The beginning of the widespread use of information technologies in the judiciary is associated with the signing of the Declaration on European policy in the field of new information technologies on May 7, 1999, the Okinawa Charter of the Global Information Society on July 22, 2000, and a number of other international documents. The beginning of the implementation of electronic technologies in domestic judicial and executive proceedings is associated with the adoption of the Law of Ukraine "On the Concept of the National Informatization Program" dated February 4, 1998 and the introduction in 2003 of the electronic register of executive proceedings.

The authors researched the theoretical aspects of electronic executive proceedings, including its role in the introduction of electronic technologies and ensuring access to justice for all sections of society.

The practical experience of the introduction of electronic executive proceedings in Ukraine was reviewed, including the identification of key problems and directions for their possible solution were outlined.

The impact of electronic executive proceedings on judicial and executive practice is considered, including the increase in efficiency, reduction of administrative costs and improvement of access to justice.

The article is important for understanding the current state and prospects for the development of electronic executive proceedings in Ukraine. It can be useful for legal professionals, government officials, academics, and anyone interested in justice and law enforcement in today's digital world.

Key words: electronic executive proceedings, access to justice, court decision, executive process, civil process.

Постановка проблеми. Використання сучасних електронних сервісів має велике значення в контексті примусового виконання судових рішень і рішень інших органів. Це свідчить про потребу удосконалення існуючих процедур пошуку майна боржника, застосування стягнення на майно боржника, зокрема у виконавчих провадженнях щодо стягнення заборгованості, а також про збільшення відсотка фактично виконаних судових рішень. У контексті сталого розвитку України виникає необхідність глибокого теоретичного та практичного аналізу законодавчих засад електронного виконавчого провадження. Завданням дослідження є виявлення та аналіз проблем, пов'язаних із законодавчими

асpekтами електронного виконавчого процесу в Україні. Серед основних проблем можуть бути відсутність чіткого регулювання в електронному середовищі, недостатня адаптація законодавства до сучасних вимог технологічного розвитку, а також відсутність ефективних механізмів контролю за виконанням електронних виконавчих документів. Таким чином, актуальність дослідження полягає у вирішенні цих проблем для забезпечення ефективності та прозорості електронного виконавчого процесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження засвідчили, що вплив електронних технологій на суспільство був об'єктом аналізу для таких авторів,

як О. В. Андросук, О. О. Берназюк, Н. Ю. Голубєва, О. О. Денісова, В. В. Лапінський, О. В. Співаковський, В. М. Стратонов, М. І. Шерман, А. В. Кожевнікова, та інші. Проте, на сьогодні в Україні залишаються недостатньо дослідженими теоретичні та правові аспекти, а також питання практичного застосування, електронних технологій у виконавчому процесі.

Мета статті. Дана стаття спрямована на визначення теоретичних та правових основ використання електронних технологій у виконавчому процесі, а також їх практичної реалізації в умовах сталого розвитку. Метою є також обґрунтування шляхів та напрямів розвитку та удосконалення відповідного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поява різних підходів до розвитку електронних технологій у цивільному та виконавчому процесах зумовлена теоретичним аналізом швидкого впровадження інформаційних технологій у судочинство та їх цифровізації. Прогрес у наукових дослідженнях відображав поетапну зміну технічного обладнання судів. З цього можна зробити висновок, що розвиток наукового розуміння електронного правосуддя є результатом технологічного розвитку судової системи України.

У провідних країнах світу, таких як Австрія, Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина та США, активно використовуються можливості електронного судочинства. Наприклад, у США ідея електронного документування в судах почала розвиватися ще в 70-х роках ХХ століття. Спочатку це стало предметом державного експерименту через розробку системи відкритого доступу до судових електронних реєстрів, відомої як «Public Access to Court Electronic Records» (PACER) [1].

Розвиток законодавства у сфері використання досягнень електронних технологій відбувається під впливом як міжнародних нормативних актів, так і досвіду окремих країн. З'явилася значна кількість правових документів, спрямованих на створення ефективного механізму регулювання інформаційного суспільства, які варто ретельно вивчити.

Початок використання інформаційних технологій у судочинстві датується 7 травня 1999 року, коли була підписана Декларація про європейську політику у сфері нових інформаційних технологій [2]. Пізніше, 22 липня 2000 року, було прийнято Окінавську Хартію глобального інформаційного суспільства, де зазначалося, що інформаційно-комунікаційні технології стають важливими факторами, що впливають на формування суспільства у ХХІ столітті [3]. Пізніше, у період з 10 по 12 грудня 2003 року під егідою ООН було досягнуто значного прогресу у впровадженні інформаційних технологій за рахунок підписання чотирьох ключових документів, які стали результатом Всесвітньої Саміти інформаційного суспільства (Женєвська Декларація принципів, Женєвський План дій, Туніське зобов'язання та Туніська програма для інформаційного суспільства).

Далі було прийнято також ряд важливих міжнародних документів, які відіграли ключову роль у формуванні та розвитку електронних технологій. Це включало:

1. Міжнародний стандарт з діловодства та документообігу.

2. Документи Комісії ООН з права міжнародної торгівлі ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL), серед яких варто виділити Типовий закон про електронні підписи 2001 року, який надав юридичну визначеність електронному підпису [4].

4 лютого 1998 року прийнято Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», який визначив «головним пріоритетом інформатизацію стратегічних сфер розвитку економіки, безпеки та оборони держави, а також соціальної сфери» [5].

Зміни щодо можливості віддаленого доступу сторін до виконавчого провадження розпочалися у 2003 році,

коли був запроваджений електронний реєстр виконавчих проваджень. Його адміністратором стало державне підприємство «Інформаційний центр» Міністерства юстиції України [6]. Етап формування та розвитку електронних технологій у виконавчому процесі почався у 2003 році, коли було затверджено «Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень» Наказом Міністерства юстиції України від 20 травня 2003 року під номером 43/5 (на даний момент втратив чинність) [7].

Значною подією стало набуття чинності статей 8 та 9 Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року під номером 1404-VIII, 5 січня 2017 року. Ці норми відкрили шлях до функціонування автоматизованої системи виконавчого провадження, спрямованої на реєстрацію документів та дій виконавчого процесу. Крім того, затверджене «Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження» Наказом Міністерства юстиції України від 5 серпня 2016 року під номером 2432/5 сприяло цьому процесу [8].

Новелою, варто відзначити, є досить неординарний елемент автоматизованої системи – це систематизована база даних про боржників, відома як Єдиний реєстр боржників. За своєю суттю це реєстр в межах загального реєстру, що означає практично створення ще одного електронного реєстру, який містить інформацію про відкриті виконавчі провадження щодо конкретної особи.

Реалізація реформи системи виконання судових рішень призвела до створення цифрової інформаційної системи у виконавчому процесі. Ця система дозволяє сторонам виконавчого провадження отримувати доступ до бази даних автоматизованої системи виконавчого провадження через інструменти електронної ідентифікації.

Початок розробки Автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП – далі) відзначено у вересні 2016 року, а через три місяці вже була представлена й впроваджена перша робоча версія. У результаті була створена резервна копія всієї інформації з Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень, яка на даний момент доступна у Автоматизованій системі, хоча з деякими обмеженнями [9].

Підтримуємо точку зору І. В. Лимаря про те, що введення автоматизованої системи виконавчого провадження, що включає в себе реєстрацію виконавчих документів, документів виконавчого процесу та фіксацію виконавчих дій, слід розглядати як розвиток інформаційного забезпечення процесу примусового виконання [10]. Правове регулювання роботи автоматизованої системи виконавчого провадження здійснюється Законом України «Про виконавче провадження» [11], та наказом Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. «Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження» [12].

Внаслідок впровадження АСВП створено сервіс, який полегшує сторонам процес подання заяв, скарг, клопотань і пред'явлення документів для виконання, а також надає можливість відстежувати хід виконавчого провадження прямо з системи. Суть доступу сторін до АСВП полягає в тому, що вони дистанційно можуть переглянути матеріали виконавчого провадження, тобто вже не треба шукати виконавця, котрий відкрив виконавче провадження, стояти в черзі для того, щоб дізнатися деталі справи. Достатньо зайти на сайт, ввести реквізити сторін для доступу до виконавчого провадження (які містяться на Постанові про відкриття виконавчого провадження з ідентифікатором) і відслідковувати всі документи, котрі наявні у виконавчому провадженні, а також дії, котрі вчиняє виконавець для забезпечення виконання провадження, шляхом оформлення їх як запитів або постанов.

До прикладу безконтактності та доступності сучасного виконавчого процесу можна віднести запуск нової послуги «виконавче провадження» у додатку державних послуг «Дія» (держава у смартфоні), яке здійснено Мініс-

терством цифрових трансформацій України з жовтня 2020 року. Ця послуга дозволяє громадянам отримувати інформацію про виконавче провадження, а боржникам оплачувати свої заборгованості онлайн [13], але для того, щоб користуватися цією послугою, боржнику потрібно завантажити вказаний додаток на свій смартфон, оскільки інші мобільні пристрої не підтримують його. Тому не кожному боржникові доступна ця послуга.

Один із наступних кроків, спрямованих на удосконалення виконавчого процесу, полягає у подальшій автоматизації цього процесу, оновленні програмного забезпечення Автоматизованої системи виконавчого провадження та розширенні електронного обміну інформацією з реєстрами інших державних органів. Це дозволить виконавцям мати повний доступ до інформації про боржника, а також оптимізувати процес та скорочувати строки виконавчого процесу.

Ми погоджуємося з точкою зору С. Белікової та В. Попової стосовно того, що впровадження автоматизованої системи виконавчого провадження спрямоване на забезпечення прозорості та ефективності у виконавчому процесі, а також на своєчасне та повне виконання судових рішень. Такий підхід особливо важливий для вирішення проблеми тривалого невиконання виконавчих документів та усунення фактів бездіяльності чи неналежного виконання обов'язків виконавцями [14].

Використання сучасних електронних технологій у виконавчому процесі має великий потенціал і приносить користь не лише виконавцям (чи то державним, чи приватним), а й боржникам і стягувачам. Для виконавців електронні технології дозволяють спростити та прискорити процес роботи, наприклад, шляхом автоматизованого створення процесуальних документів чи автоматичної відправки запитів. У той же час, для стягувачів застосування інформаційних технологій у виконавчому процесі дозволяє оперативно пред'являти виконавчі документи до виконання чи подавати інші заяви (клопотання). Щодо боржників, вони мають можливість онлайн відстежувати свої заборгованості та навіть погашати їх без сплати виконавчого збору.

Однак, як уже неодноразово підтверджувалося усі системи дають збій у тих чи інших ситуаціях, так сталося із АСВП на початку повномасштабного вторгнення росії на території незалежної України 24 лютого 2022 року. Робота Єдиних та Державних реєстрів, що перебувають під управлінням Міністерства юстиції України, тимчасово припинена Державним підприємством «Національні інформаційні системи». Це було оголошено на їхньому офіційному веб-сайті, без наявності відповідного нормативного акта. Тобто з цього моменту діяльність державних і приватних виконавців фактично була заморожена. В квітні 2022 року частково почалося відновлення доступу виконавців до АСВП, однак доступ до нього отримали лише державні виконавці, що суперечило наказу Міністерства юстиції України № 1310/5 «Про деякі питання доступу до АСВП та Єдиного реєстру приватних виконавців України на період дії воєнного стану» [13], котрий гарантував рівний доступ до АСВП державних і приватних виконавців. Однак, на даний момент приватні виконавці вже мають доступ до АСВП і процес виконання рішення суду продовжується.

Також, в рамках даного дослідження варто зазначити, що електронне виконавче провадження не можливо уявити без Єдиного реєстру боржників, котрий утворено відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року, що набрав чинності 5 жовтня 2016 року, та «Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 5 серпня 2016 року [15]. С. Белікова та В. Попов зазначають, що наявність такого реєстру дає змогу виконавцям співпра-

цювати з нотаріусами, органами, що здійснюють реєстрацію майна, та державними реєстраторами, а також виявляти майно боржника у разі його приховування або відчуження [14]. Варто зазначити, що Єдиний реєстр боржників не є єдиним онлайн-ресурсом, де міститься інформація про боржника. Мета ведення даного реєстру полягає у оприлюдненні в режимі реального часу інформації щодо невиконаних майнових зобов'язань боржників. Після запуску роботи Єдиного реєстру боржників у Мін'юсті було відзначено, що виконавець зобов'язаний одночасно з винесенням постанови про відкриття виконавчого провадження внести відомості про боржників, які мають зобов'язання перед фізичними чи юридичними особами згідно з судовими рішеннями та рішеннями інших органів [15]. Однак, як свідчить практика виконавці цього обов'язку дотримуються не завжди. Для прикладу, у справі № 160/19134/22, котра розглядалася Дніпропетровським окружним адміністративним судом проблема стосувалася саме неможливості виключення особи з Єдиного реєстру боржників [16]. Обставини справи полягали у тому, що Особу 1 було притягнуто до адміністративної відповідальності, згідно статті 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення, згодом судом апеляційної інстанції постанову відносно особи було скасовано, однак в проміжок часу між ухваленням рішенням суду першої інстанції та апеляційним оскарженням було відкрито виконавче провадження та відомості про Особу 1 були включені до Єдиного реєстру боржників. Після того, як Особа 1 отримала рішення суду на свою користь він звернувся до виконавчої служби з метою виключення відомостей про себе з Єдиного реєстру боржників, однак йому було відмовлено у цьому з мотивів того, що виконавчий документ уже повернутий стягувачу, виконавче провадження закрито, а отже у виконавця немає підстав виключати відомості про Особу 1 з Єдиного реєстру боржників. В даній справі суд погодився з доводами Особи 1 і виконавчу службу було зобов'язано виключити відомості про нього як боржника з Єдиного реєстру боржників.

Правовий наслідок того, що відомості про особу включені у Єдиний реєстр боржників полягає у тому, що відповідно до частини 3 статті 9 Закону України «Про виконавче провадження» боржник обмежений у праві реалізації свого майна.

Також в рамках даного дослідження варто розкрити функціонування автоматизованого арешту коштів боржника в рамках виконавчого провадження. Вперше автоматизований арешт коштів боржника був впроваджений на виконавчих документах щодо стягнення аліментів на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» № 2475-VIII від 03.07.2018 року, який вніс певні зміни до Закону України «Про виконавче провадження». Однак повноцінно даний механізм не запрацював. У липні 2020 року Україна та ЄС уклали Меморандум і Кредитну угоду на отримання «виняткової» макрофінансової допомоги Європейського Союзу в розмірі 1,2 млрд євро. Закон № 825-IX від 25.08.2020 року, який ратифікував меморандум, було підтримано Верховною Радою України. Згідно з цим законом, для ефективного відновлення законних вимог, органи державної влади повинні допомагати у блокуванні коштів на банківських рахунках, надаючи дозвіл на електронний зв'язок між виконавцями та банками [1].

Автоматизований арешт коштів передбачає інформаційну взаємодію між виконавцем і банками. Процес включає такі етапи: 1) виконавець через АСВП надсилає запит щодо наявності та стану рахунків боржника, 2) банк надає відповідь щодо наявності рахунку протягом години, 3) виконавець вносить та направляє через АСВП до банку електронну постанову про арешт коштів, 4) арешт

коштів здійснюється на рахунок, і банк повідомляє про це виконавця, 5) виконавець формує платіжну вимогу для примусового списання коштів і надсилає її банку, 6) кошти перераховуються банком на рахунки державної виконавчої служби або приватного виконавця, а потім до стягувача.

Однак, дослідження впровадження автоматизованого арешту коштів боржника в практиці виконавчого процесу показує, що замість ефективної роботи системи автоматизованого електронного арешту коштів маємо справу з «електронним листуванням».

Відповідно до процедури, вирішення про зняття арештованих коштів приймається відповідальним працівником банку, але його внутрішня інформаційна система лише повідомляє про необхідність цього. Списання коштів з рахунку відбувається автоматично лише після того, як працівник банку надсилає платіжну вимогу у паперовому вигляді з печаткою та підписом. Проте ця незручність системи також впливає на громадян. Дійсно ефективна автоматизована система має передбачати негайне зняття з рахунків боржника визначеної суми коштів, щоб він міг використовувати залишок без обмежень. У разі незаконного зняття коштів боржник повинен мати можливість оскаржити цю операцію. Однак зараз виконавці блокують всі рахунки боржника, і він може користуватися ними лише після довготривалої процедури їх розблокування [17]. Запровадження автоматизованого арешту коштів боржника починаючи з квітня 2021 року, разом з автоматизацією процесу надходження виконавцями інформації про банківські рахунки фізичної особи-боржника та суму коштів на них, дозволяє виконавцям без перешкод накладати на них арешт у режимі онлайн. Це відчутно спрощує процедуру, яка раніше виявлялася дуже складною на практиці.

Оновлення наказу Міністерства юстиції України від 23.03.2021 року № 1061/5, яке розширило порядок автоматизованого арешту коштів боржників у банках, стало причиною того, що боржники тепер можуть непередбачено втратити гроші на своїх рахунках. Таке оновлення відноситься не лише до проваджень за стягненням аліментів, а й до інших видів виконавчих процедур, а також передбачає автоматизацію процесу надання виконавцями інформації про банківські рахунки боржника та суми на них [14].

Для фізичних осіб-боржників у виконавчому процесі, що перебувають у Єдиному реєстрі боржників, нововведення включали можливість державних та приватних виконавців накладати арешт на їх банківські рахунки онлайн, включаючи карткові та соціальні рахунки. Це дозволило примусово стягувати кошти за різними видами заборгованості, такими як аліменти, комунальні платежі, штрафи за порушення ПДР та інші, на які раніше не було доступу для виконання. Раніше інформацію про кошти на рахунках боржників в банках отримували виконавці через запити до Державної фіскальної служби України, проте вона стосувалася лише рахунків юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Для забезпечення повноцінного автоматизованого арешту коштів боржника пропонується повністю автоматизувати цю виконавчу процедуру за допомогою штучного інтелекту в рамках виконавчого провадження. Це означає не лише накладення арешту на рахунки боржника через Автоматизовану систему виконавчого провадження у банках, небанківських надавачів платіжних послуг та емітентів електронних грошей, але й автоматизоване списання коштів з їх рахунків у автоматичному режимі. Це вимагає

обов'язкового підключення всіх суб'єктів, що надають послуги з відкриття рахунків або електронних гаманців, до цієї системи через законодавчу імперативну вимогу. Невиконання цієї вимоги має бути супроводжене відповідальністю надавачів банківських послуг.

Для забезпечення можливості виконавців автоматично накладати арешт на рахунки і списувати кошти боржника необхідно встановити процедуру, що охоплює створення, передачу та перевірку платіжних вимог для примусового списання коштів під час виконання судових рішень та рішень інших органів у електронній формі.

Однією з проблем автоматизованого арешту коштів боржника є потреба визначення статусу рахунку, що має важливе значення для можливості накладення арешту на нього та примусового списання коштів. На даний момент і у судових інстанціях думки стосовно визначення статусу рахунку розділилися: дехто дотримується думки про те, що рахунки, на які отримується заробітна плата, віднесено до звичайних поточних рахунків, оскільки їх не нормативно визначено як рахунки із спеціальним режимом використання. Банківське законодавство не містить визначення такого типу рахунків як «зарплатний» таку думку можна прослідкувати у судових рішеннях, зокрема по справі № 640/24691/19 від 26.03.2020 року [18]. Інша позиція існує, коли суд дотримується думки, що накладення арешту на грошові кошти боржника порушує його право на отримання заробітної плати є необґрунтованим, аналогічна позиція викладена у справі № 640/24691/19 від 26.03.2020 [19].

Останнім часом спостерігається зміна підходу виконавчої та судової практики стосовно зарплатних рахунків. Проте важливим питанням залишається узгодженість того, хто має визначати статус такого рахунку: державний чи приватний виконавець. Вважаємо, що це питання повинно бути чітко врегульоване відповідними нормами Закону України «Про виконавче провадження».

На нашу думку, сам лише факт переведення виконавчого провадження в площину електронного не вирішить комплексної проблеми низького виконання рішення судів, недовіри громадськості до виконавців, варто розглядати рішення даних проблем глобально. Спочатку важливо вирішити проблеми матеріально-технічного та кадрового забезпечення виконавчого процесу. Паралельно з цим ми варто розвивати сервіс «Електронне виконавче провадження» та інші ефективні механізми стягнення, такі як використання сучасних електронних технологій, наприклад, штучний інтелект тощо. Впровадження нової інформаційної системи покращить швидкість виконавчого провадження і розширить можливості отримання інформації про нього.

Висновки. Україна, перебуваючи на шляху сталого розвитку, активно вдосконалює законодавчі засади електронного виконавчого провадження. Це відображається у впровадженні сучасних електронних технологій та вдосконаленні правового поля. Із урахуванням теоретичних аспектів електронного виконавчого провадження, важливою стає практична реалізація цих знань в роботі судових та виконавчих органів.

Продовження роботи над законодавчими засадами електронного виконавчого процесу є важливим кроком для забезпечення ефективності та прозорості в правосудді. Розвиток цих аспектів не лише сприятиме підвищенню довіри до правосуддя в Україні, але й стане ключовим фактором для сталого розвитку країни в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кожевнікова А.В. Цифровізація правосуддя в умовах воєнного стану. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента – (14–18 листопада 2022 р.). – Суми, 2022. – С. 377.
2. Declaration of the committee of ministers Council of Europe on a European policy for new information technologies: Adopted by the Committee of Ministers on 7 May 1999, at its 104th Session). URL: <https://rm.coe.int/native/09000016805359c6>.
3. Okinawa Charter on Global Information Societ. URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit-2000/documents/charter.html>.

4. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment. 2001. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/mediadocuments/uncitral/en/ml-elecsig-e.pdf>.
5. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 75/98-ВР База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>.
6. Shcherbak S.V. Executive process: establishment and prospects of development. Law in the postmodern epoch: general characteristics and manifestation particularities in separate law branches: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2023. С. 699–729. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-284-5-28>.
7. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень: Наказ Міністерства юстиції України від 20.05.2003 N 43/5. (втратив чинність 05.08.2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0388-03#Text>.
8. Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження: Наказ Мін'юсту України від 05.08.2016 р. № 2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text>.
9. Шерстюк І., Ковалко Н. Техніко-економічний аналіз автоматизованої системи виконавчого провадження. Проект ЄС «Право-Justice», 2020. 14 с.
10. Лимарь І. В. Реформа системи виконання судових рішень: передумови та перспективи розвитку. Проблеми законності, 2018. Вип. 143. С. 90–98. DOI: 10.21564/2414-990x.143.143333.
11. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19/conv#Text>.
12. Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження: Наказ Мін'юсту України від 05.08.2016 р. № 2432/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text>.
13. Щербак С. В., Кожевнікова А. В. Інформаційні технології і виконавчий процес. «Юридичний науковий електронний журнал» № 1, 2022. С. 117–121. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/27>.
14. Бєлікова С., Попова В. Виконавче провадження: порівняльно-правовий аналіз законодавства України та Болгарії. Вісник Національної академії прокуратури України, 2017. № 4. С. 104–110.
15. Кошти з банківських рахунків боржників не списуватимуть автоматично, 06.07.2021 Міністерство юстиції України: веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/koshti-z-bankivskih-rahunkiv-borjnikivne-spisuvatimut-avtomatichno>.
16. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 23.02.2023 р., справа № 160/19134/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109400033>.
17. Chepurny V. What system for the execution of court decisions is needed for the integration of Ukraine into the EU. Economic Truth website, 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/27/689668/>.
18. Рішення окружного адміністративного суду м.Києва від 26.03.2020 р., справа № 640/24691/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88428685>.
19. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 18.05.21 р., справа № 488/89/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96990589>.

АВТОРСЬКЕ ПРАВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

COPYRIGHT AS A TOOL FOR PROTECTING INTELLECTUAL PROPERTY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION EMPLOYEES

Кропивна А.В., к.т.н., доцент,
доцент кафедри матеріалознавства та ливарного виробництва
Центральноукраїнський національний технічний університет

Рябоволик Т.Ф., к.е.н., доцент,
завідувач кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності
Центральноукраїнський національний технічний університет

Стаття присвячена дослідженню деяких проблем, пов'язаних із захистом авторського права науково-педагогічних працівників в Україні, зокрема законодавчого регулювання, практики його застосування, аналізу показників з даної проблематики та винайдення шляхів подолання проблем в цій сфері діяльності. Основу роботи складає діалектичний метод пізнання, який дав змогу розглядати авторське право як інструмент захисту інтелектуальної власності працівників закладів вищої освіти у динаміці його становлення та розвитку. З метою всебічного аналізу авторського права як інструменту захисту інтелектуальної власності також застосовувалися такі загальнонаукові та спеціально наукові методи, як порівняльно-правовий, який дав можливість охарактеризувати різноманітні схеми інституту авторського права, порівняти їх правовий статус. Із застосуванням системного методу в роботі досліджувалася природа авторського права. Формально-логічний метод сприяв дослідженню організації роботи у сфері авторського права в аспекті відповідності законам формальної логіки, закономірностям людського мислення, а формально-юридичний – організації здійснення авторського права з точки зору її відповідності праву через призму юридичних категорій. Використання методу тлумачення норм дало можливість з'ясувати та роз'яснювати зміст правових норм, що регулюють статус авторського права. Застосування цих та інших методів наукового пізнання гарантувало об'єктивність і достовірність дослідження авторського права як інструменту захисту інтелектуальної власності, а також розв'язання поставлених цілей та завдань в роботі. Знання на сьогоднішній день є головним атрибутом швидкого та ефективного розвитку сучасного суспільства, відповідно розвиток галузі освіти відіграє, в даному контексті, не останню роль. На цьому тлі, з боку держави виникає необхідність забезпечити високий рівень надання освітніх послуг та зокрема покращити їх якість. Незважаючи на значні досягнення та позитивні зміни в реформуванні цієї сфери все ж є ряд проблемних питань, які потребують подальшого дослідження та вирішення. Зокрема одним із таких є захист авторських прав науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти. Робота науково-педагогічного працівника ЗВО беззаперечно є творчою. Продуктом такої діяльності є створені викладачем друковані матеріали, до яких ми відносимо лекційні матеріали, методичні рекомендації до дисципліни, монографії, підручники та звичайно наукові статті. В роботі, безпосередньо, досліджено захист авторських прав науково-педагогічних працівників ЗВО на такі друковані матеріали. Розглянуто законодавчу базу та статистику щодо авторського права в Україні. Наведено владні повноваження, які делеговано Укрпатенту, у сфері авторського права. Проведено аналіз за останні 5 років надходження та реєстрацію заявок для реєстрації авторського права та договорів, що стосуються права автора на твір. Обґрунтовано доцільність та необхідність реєстрації авторських прав на наукові твори. Розглянуто питання розповсюдження авторського права на «творчість» штучного інтелекту як в Україні так і за кордоном. Висвітлено, що особа, яка має авторське право для сповіщення про свої права, може використовувати знак охорони авторського права "Copyright".

На початку 2023 року набув чинності закон України «Про авторське право та суміжні права». Законодавство щодо охорони авторських прав зазнало суттєвих змін. Зокрема в зазначеному законі мова йде про таке поняття як «неоригінальний об'єкт». Неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, – це об'єкт, який: відрізняється від наявних подібних об'єктів; утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми та без безпосередньої участі людини. Тому, згідно чинного законодавства України, можемо сказати що неоригінальними об'єктами не вважаються твори, які фізична особа створила з використанням комп'ютерних технологій. Головний акцент ставиться на тому, що неоригінальні об'єкти створює не людина, а комп'ютерна програма. Отже, особисті немайнові права не виникають на неоригінальні об'єкти, оскільки немайнові права може мати лише фізична особа.

Ключові слова: авторське право, інтелектуальна власність, об'єкти авторського права, охорона авторського права.

The article is dedicated to the investigation of certain issues related to the protection of copyright for academic staff in Ukraine, particularly legislative regulation, the practice of its application, analysis of indicators in this field, and finding ways to overcome problems in this sphere of activity. The foundation of the work is the dialectical method of cognition, which allowed for examining copyright as an instrument for protecting the intellectual property of employees of higher education institutions in the dynamics of its formation and development. In order to comprehensively analyze copyright as a tool for protecting intellectual property, various general scientific and specialized scientific methods were also applied, such as comparative legal, which characterized diverse schemes of copyright, comparing their legal status. The systemic method was employed to explore the nature of copyright, while the formal-logical method facilitated the investigation of the organization of work in the field of copyright in terms of compliance with the laws of formal logic and the regularities of human thinking. The formal-legal method was applied to the organization of copyright enforcement in terms of its conformity to the law through the prism of legal categories. The method of interpreting norms allowed clarifying and explaining the content of legal norms regulating the status of copyright. The use of these and other methods of scientific cognition guaranteed the objectivity and reliability of the study of copyright as a tool for protecting intellectual property, as well as the achievement of the set goals and tasks in the work. Knowledge today is the main attribute of rapid and effective development in modern society, and the development of the education sector plays a significant role in this context. In this light, the state needs to ensure a high level of provision of educational services and, in particular, improve their quality. Despite significant achievements and positive changes in the reform of this sector, there are still several problematic issues that require further research and resolution. One such issue is the protection of copyright for academic staff in higher education institutions. The work of an academic staff member at a higher education institution is undoubtedly creative. The products of such activity include materials created by the lecturer, which encompass lecture materials, methodological recommendations for disciplines, monographs, textbooks, and, of course, scientific articles. The study specifically focuses on the protection of copyright for academic staff in higher education institutions concerning these printed materials. The legislative framework and statistics on copyright in Ukraine are considered. The delegated powers granted to the Ukrainian Patent Office (Ukrpatent) in the field of copyright are outlined. An analysis of the registration of copyright applications and agreements related to the author's rights over the past 5 years is conducted. The expediency and necessity of registering copyright for scientific works are substantiated. The distribution of copyright to the "creativity" of artificial intelligence is also discussed both in Ukraine and abroad. It is highlighted that a person with copyright for notification of their rights can use the copyright protection symbol "Copyright."

At the beginning of 2023, the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" came into force. Legislation on the protection of copyright has undergone significant changes. In this law, the concept of "non-original object" is introduced. A non-original object generated by a computer program is an object that differs from existing similar objects, is formed as a result of the functioning of a computer program without direct human participation. Therefore, according to current Ukrainian legislation, non-original objects are not considered works created by a person using computer technologies. The main emphasis is placed on the fact that non-original objects are created not by humans but by computer programs. Consequently, personal non-property rights do not arise for non-original objects since only a natural person can have non-property rights.

Key words: copyright, intellectual property, copyright objects, copyright protection.

Постановка проблеми. Знання на сьогоднішній день є головним атрибутом швидкого та ефективного розвитку сучасного суспільства, відповідно розвиток галузі освіти відіграє, в даному контексті, не останню роль. На цьому тлі, з боку держави виникає необхідність забезпечити високий рівень надання освітніх послуг та зокрема покращити їх якість. Незважаючи на значні досягнення та позитивні зміни в реформуванні цієї сфери все ж є ряд проблемних питань, які потребують подальшого дослідження та вирішення. Зокрема одним із таких є захист авторських прав науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти (ЗВО).

Робота науково-педагогічного працівника ЗВО беззаперечно є творчою. Продуктом такої діяльності є створені викладачем друковані матеріали, до яких ми відносимо лекційні матеріали, методичні рекомендації до дисципліни, монографії, підручники та звичайно наукові статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем сфери інтелектуальної власності та зокрема питаннями пов'язаними з захистом авторського права в різні періоди займалися такі науковці, як: І. В. Венедіктова [3], Т. В. Рудник [4], Б. В. Кирдан [5], С. В. Дяченко [6] та ін. Проте питання дослідження авторського права науково-педагогічних працівників завжди залишається актуальним та потребує постійних досліджень, в умовах, коли країна обрала чіткий напрямок на євроінтеграцію.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження деяких проблем, пов'язаних із захистом авторського права науково-педагогічних працівників в Україні, зокрема законодавчого регулювання, практики його застосування, аналіз показників з даної проблематики та винайдення шляхів подолання проблем в цій сфері діяльності.

Виклад основного матеріалу. Досить часто виступи, промови, лекції, наукові праці викладачів вишів є об'єктом плагіату чи іншого недобросовісного використання. Проте іноді науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів стикаються не лише із неправомірним використанням їхніх творів іншими особами, а й із порушенням їхніх авторських прав самим навчальним закладом, у якому вони здійснюють свою освітню діяльність. На жаль, є велика кількість справ за позовами про захист порушених авторських прав, у т. ч. і викладачів ЗВО, а це вказує на те, що заходів, передбачених Законом України «Про авторське право і суміжні права» [7], а також Законом України «Про вищу освіту» [8], недостатньо для ефективної охорони авторських прав працівників вишів, а тому порушення таких прав є поширеним явищем. У такій ситуації одним із ефективних способів захисту порушених прав є, звичайно, судовий захист [6].

В сучасному освітньому просторі обмін інформацією між науково-педагогічним працівником та здобувачем вищої освіти відбувається надзвичайно швидко та інтенсивно, оскільки цьому сприяє швидкий розвиток технологій та використання Інтернет середовища.

Глобальним викликом з яким освітні заклади зіткнулися та успішно подолали став COVID-19 та дистанційна освіта. Досить швидко освітня сфера адаптувалась до таких викликів, що дало змогу під час повномасштабного вторгнення росії зберегти непорушність освітнього процесу завдяки змішаній формі навчання. Саме така форма навчання зобов'язує науково-педагогічних працівників розмішувати свої твори, а саме лекційні матеріали, методичні рекомендації, силабуси та робочі програми на різ-

них електронних платформах дистанційної освіти ЗВО. Інколи це нашоується на опір зі сторони викладача, оскільки він вважає що це його власність.

В той же час ЗВО вправі вимагати відтворення примірників цих творів в електронній формі та розміщення їх на своїх освітніх платформах. Часткове вирішення даної проблеми вбачається в отриманні свідоцтва на авторське право щодо того чи іншого твору, та відповідно зняття проблеми щодо невиконання трудових обов'язків.

Щоб більш детально зануритись в дане питання розглянемо законодавчу базу та статистику щодо авторського права в Україні за останні роки. Зокрема аналізуючи нормативну базу щодо авторського права та суміжні права, варто звернути увагу на такі нормативно-правові документи як:

- Цивільний кодекс України;
- Кримінальний кодекс України;
- Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів;
- Закон України «Про авторське право та суміжні права»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року № 1756 «Про затвердження Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 72 «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав»;
- Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04 червня 2010 року «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав».
- та інші.

З набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законів щодо створення національного органу інтелектуальної власності» Укрпатенту делеговано деякі владні повноваження, визначені статтею 4-1 Закону України «Про авторське право і суміжні права». На рис. 1 наведено владні повноваження, які делеговано Укрпатенту, у сфері авторського права.

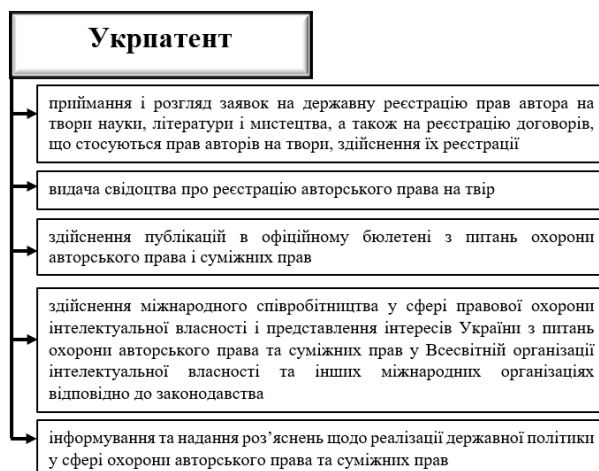

Рис. 1. Головні повноваження Укрпатенту

Джерело: побудовано авторами за матеріалами [1]

Що стосується аналізу статистичних даних то бачимо що, протягом I півріччя 2023 року було подано 4083 заявки для реєстрації авторського права на твір, що є одним з найкращих показників за останні 5 років. Порівняно з відповідним періодом попереднього року, кількість заявок збільшилась на 70,8%, а кількість договорів, що стосуються права автора на твір – майже на 106,4% (табл. 1., рис. 2).

Таблиця 1

Надходження та реєстрація заявок для реєстрації авторського права та договорів, що стосуються права автора на твір

Показник	2019	2020	2021	2022	2023	2023 до 2022
1	2	3	4	5	6	7
Надходження						
Авторське право на твір	4777	2643	3823	2527	4083	161,6 %
Авторське право на службовий твір	745	333	560	186	552	296,8%
Договори про передання (відчуження) майнових прав на твір	228	159	253	93	187	201,1%
Договори про передачу права на використання твору	14	4	10	1	7	-
Реєстрація						
Авторське право на твір	5272	2875	3739	2563	4070	158,8%
Авторське право на службовий твір	928	380	601	253	578	228,5%
Договори про передання (відчуження) майнових прав на твір	258	160	235	91	191	209,9%
Договори про передачу права на використання твору	8	4	4	1	3	300,0%

2023¹ – перше півріччя

Джерело: [2]

Рис. 2. Динаміка надходжень та реєстрації заявок на авторське право на твір

Джерело: [2]

В свою чергу, в цілому за досліджуваний період показники реєстрації авторського права та договорів,

що стосуються права автора на твір, мають схожу тенденцію з показниками надходження заявок, але у I півріччі 2023 року, дещо менші. Всього було здійснено понад 4 тис. державних реєстрацій авторського права на твір, що є найкращим показником з 2020 року. Крім того, було зареєстровано 194 договори, які стосуються права автора на твір, що більш ніж у 2 рази більше, ніж за цей же період минулого року.

Якщо аналізувати розподіл державних реєстрацій авторського права на твір за об'єктами у I півріччі 2023 року яке наведено на рис. 3, можемо сказати, що лівова частка припадає на літературні твори 68,8%, тоді як наукова діяльність займає 31,2%.

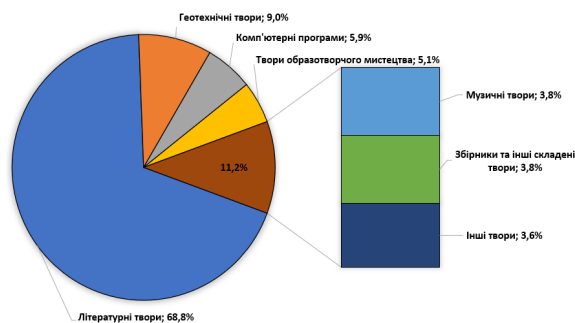

Рис. 2. Розподіл державних реєстрацій авторського права на твір за об'єктами у I півріччі 2023 року

Джерело: [2]

З розподілу часток видно, що в науковій роботі, зокрема саме тої яка характеризує діяльність працівників навчальних закладів, бачимо досить низькі показники діяльності, а саме збірники та інші складені твори та інші твори.

В ХХІ столітті не варто забувати і про нові виклики щодо авторського права, зокрема про ШІ-технології, які впевнено увійшли у наше життя. Утім, крім автоматизації рутинних завдань, вони принесли з собою і цілу низку викликів. Особливо в тому, що стосується правового регулювання. Досить актуальним стає питання розповсюдження авторського права на «творчість» штучного інтелекту. Спробуємо дати відповіді на ці та інші питання згідно з українським законодавством, а також розглянемо законодавчі ініціативи в Великій Британії та США.

Так в США штучному інтелекту було відмовлено в авторських правах. В березні 2023 року Бюро оприлюднило додаткові «Інструкції з реєстрації авторських прав: твори, що містять матеріал, згенерований за допомогою ШІ». На думку Бюро, авторське право може захищати лише матеріали, які є продуктом людської творчості: «Найголовніше, що термін «автор», який використовується як у Конституції, так і в «Законі про авторське право», виключає не-людей (excludes non-humans)». Тому для творів зі згенерованим ШІ матеріалом Бюро розглядатиме, чи внесок ШІ є результатом простого «механічного відтворення», чи ж за ними стоїть оригінальна авторська концепція. У Бюро зазначають, що рішення щодо доцільності надання авторських прав ухвалюватимуть індивідуально. У документі зазначається, що Бюро не реєструватиме роботи за участю ШІ, якщо їм явно бракує авторства людини.

В той же час Велика Британія – одна з небагатьох країн, де авторським правом можуть захищатися твори, зроблені винятково за допомогою комп'ютера. Тобто, авторське право може захищати твір, повністю створений ШІ. Таким творам це право надається на 50 років, тоді як створеним людьми – на 70.

На початку 2023 року набув чинності закон України «Про авторське право та суміжні права». Законодавство щодо охорони авторських прав зазнало суттєвих змін. Зокрема в зазначеному законі є стаття 33 в якій йдеться мова про

таке поняття як «неоригінальний об'єкт». Неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, – це об'єкт, який: відрізняється від наявних подібних об'єктів; утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми та без безпосередньої участі людини. Згідно законодавства України можемо сказати що неоригінальними об'єктами не вважаються твори, які фізична особа створила з використанням комп'ютерних технологій. Головний акцент ставиться на тому, що неоригінальні об'єкти створює не людина, а комп'ютерна програма. Отже, особисті немайнові права не виникають на неоригінальні об'єкти, оскільки немайнові права може мати лише фізична особа [9].

Висновки. Для покращення ситуації яка виникла, варто в межах визначених повноважень, Укрпатенту більш розширено здійснювати інформування фізичних і юридичних осіб з питань, що стосуються державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір, ведення державних реєстрів у сфері авторського

права, надання роз'яснень щодо реалізації державної політики у сфері охорони авторського права та суміжних прав. Нині в Україні склались усі необхідні соціально-політичні та історико-правові передумови для підвищення ефективності охорони авторського права.

Також не варто забувати, що особа, яка має авторське право для сповіщення про свої права, може використовувати знак охорони авторського права “Copyright”.

Знак охорони авторського права розставляється на оригіналі кожного примірника твору. Тобто, викладачам вишів варто практикувати використання даного знаку на твори які мають свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір. Слід зазначити, що поставлення цього знаку відіграє суто інформаційну роль, і свідчить про те, що певна особа вважає себе власником авторських прав. Тому, в ряді випадків потрібно навести інші докази які підтверджують авторство. Зокрема це варто робити на наших фотографіях, відео, книгах, текстах, публікаціях, які поширюємо в мережі Інтернет.

ЛІТЕРАТУРА

1. Річний Звіт Укрпатент 2021 рік. Київ, 2022. URL: <https://ukrpatent.org/uk/news/main/annual-report-2021-21092022> (дата звернення 13.10.2023).
2. Інтелектуальна власність у цифрах 2023 рік. Київ, 2023. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/IP-in-Figures-1H-2023-web.pdf> (дата звернення 13.10.2023).
3. Венедіктова І. В. Цивілістичне підґрунтя у формуванні предмета права інтелектуальної власності. *Право та інновації*. 2014. № 1–2 (5–6) С. 35–40. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/07/Venediktova.pdf> (дата звернення 15.10.2023).
4. Т. В. Рудник, Деякі проблемні питання захисту авторського права в Україні. *Юридичний вісник*. 2009. № 1(10). С. 74–77. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/296373213.pdf> (дата звернення 15.10.2023).
5. Кирдан Б.В. До поняття захисту прав автора в порядку цивільного судочинства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 42. С. 85–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2017_42_21 (дата звернення 12.10.2023).
6. Дяченко С.В. Авторські права науково-педагогічних працівників ЗВО: судовий захист. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 122–125. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/33.pdf (дата звернення 15.10.2023).
7. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення 12.10.2023).
8. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 12.10.2023).
9. Хто це зробив? Що кажуть закони різних країн про авторські права та штучний інтелект. URL: <https://mediamaker.me/hto-cze-zrobiv-shho-kazhut-zakony-riznyh-krayin-pro-avtorski-prava-ta-shtuchnyj-intelekt-3416/> (дата звернення 03.11.2023).

ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТОРІН У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ

PROCEDURAL ACTIVITY OF THE PARTIES IN CASES REGARDING THE DETERMINATION OF THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE: SEPARATE ISSUES OF PROOF

Кучер В.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Сім'я є осередком середовища для розвитку та благополуччя всіх її членів і особливо дітей. Дитині для повного і гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Суспільство не знайшло ніяких форм догляду за дитиною, які змогли б замінити батьківську турботу та сімейне оточення.

У разі роздільного проживання батьків, спір між ними щодо питання, з ким буде проживати малолітня дитина, може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Процесуальна діяльність відбувається під час судового розгляду справи у результаті здійснення судом і учасниками справи (зокрема сторонами), процесу доказування.

Базовою засадою, якою повинен керуватися суд при визначенні місця проживання дитини є врахування найкращих інтересів дитини. В предмет доказування у справах про визначення місця проживання дитини включаються обставини: 1) на яких позивач обґрунтовує свої вимоги; 2) обставини, на яких відповідач обґрунтовує свої заперечення; 3) інші обставини, які мають істотне значення для правильного вирішення справи.

До інших обставин, які мають істотне значення для правильного вирішення справи, необхідно віднести:

– обставини, які характеризують сторони у справі (особисті та моральні якості матері та батька, наявність постійного заробітку, належних житлових умов та ін.). Якістю, яка може негативно вплинути на виховання дитини, а також визначення її місця проживання можуть бути: зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами, перебування на диспансерному нагляді, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, аморальна поведінка, наявність шкідливих звичок;

– відносини між батьками та дитиною (виконання батьками визначених законодавством обов'язків; наявність взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання);

– обставини, пов'язані з дитиною (вік дитини, її стан здоров'я, особливі потреби дитини, згода дитини на проживання з одним із батьків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків,

– інші обставини, що мають значення у справі.

Ключові слова: право на сім'ю, захист прав дітей, цивільне судочинство, сторони, позивач, відповідач, місце проживання, докази, доказування.

The family is the center of the environment for the development and well-being of all its members, especially children. For full and harmonious development, a child needs to grow up in a family environment, in an atmosphere of happiness, love and understanding. Society has not found any forms of child care that could replace parental care and family environment.

In the case of parents living separately, a dispute between them regarding the question of who will live with a minor child can be resolved by a guardianship authority or a court. Procedural activity occurs during the trial of a case as a result of the court and the participants in the case (in particular, the parties), the evidence process.

The basic principle by which the court should be guided when determining the child's place of residence is taking into account the best interests of the child.

The subject of proof in cases on determining the child's place of residence includes the following circumstances: 1) on which the plaintiff substantiates his claims; 2) the circumstances on which the defendant substantiates his objections; 3) other circumstances that are essential for the correct resolution of the case.

Other circumstances that are essential for the proper resolution of the case include:

– circumstances that characterize the parties in the case (personal and moral qualities of the mother and father, availability of permanent income, proper living conditions, etc.). Qualities that can negatively affect the upbringing of a child, as well as the determination of his place of residence, can be: abuse of alcoholic beverages, narcotic substances, being under dispensary supervision, criminal or administrative liability, immoral behavior, the presence of bad habits;

– relations between parents and children (fulfilment by parents of duties defined by law; mutual understanding between each parent and child; the possibility of creating proper and safe conditions for the child's life, upbringing, development, and education);

– circumstances related to the child (age of the child, his state of health, special needs of the child, consent of the child to live with one of the parents, personal attachment of the child to each parent,

– other circumstances that are important in the case.

Key words: right to family, protection of children's rights, civil proceedings, parties, plaintiff, defendant, place of residence, evidence, proving.

Постановка проблеми. Сім'я відіграє велику роль як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Вона є первинною ланкою суспільних груп, які утворюють соціальну структуру будь-якої країни.

Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави [1].

Сім'я є осередком середовища для розвитку та благополуччя всіх її членів і особливо дітей. Дитині для повного і гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Суспільство не знайшло ніяких форм догляду за дитиною, які змогли б замінити батьківську турботу та сімейне оточення.

Пріоритетом є проживання дитини разом з батьками. Саме сім'я гарантує можливість забезпечити дитині догляд та турботу, проживання в належних умовах, збереження психічного та фізичного здоров'я, гарантування духовного та розумового розвитку,

Відповідно до ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства» [2] діти та батьки не повинні розлучатися всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини і цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили.

Складовою концепції розвитку українського суспільства є сучасна державна політика захисту дитинства, що закріплено в Конституції України та інших нормативно-

правових актах. В ст. 51 Конституції України зазначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) гарантує, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист (ч. 10 ст. 7 Сімейного кодексу України (далі – СК)).

Відповідно до ст. 161 СК, якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Тому актуальними залишаються процесуальні проблеми вирішення спорів між батьками з приводу місця проживання дитини.

Аналіз останніх досліджень. Питання правовідносин батьків і дітей, досліджувалися Б. І. Андрусишиним, Л. В. Красицькою, Н. М. Опольською, З. В. Ромовською, Л. А. Савченко та іншими теоретиками. Питання доказів та доказування були предметом наукового пошуку О. О. Грабовської, В. В. Комарова, В. А. Кройтора, Т. М. Кучер, Д. Д. Луспеника, М. К. Треушнікова, О. І. Угриновської, С. Я. Фурси, Т. В. Цюри, М. Й. Штефана та інших.

Вищеперераховані науковці проаналізували окремі питання прав та обов'язків батьків та дітей, чи питання доказування в цивільному процесі. Тому метою статті є потреба поглибити науковий пошук окресленої проблематики та проаналізувати предмет доказування у спорах, пов'язаних з визначенням місця проживання дитини.

Виклад основного матеріалу. Стаття 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) до мети цивільного судочинства відносить ефективний захист порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Досягнення завдань та мети цивільного процесу залежить від встановлення судом об'єктивної істини, яка забезпечується обґрунтованістю висновків суду дійсним обставинам справи.

При цьому судовий розгляд цивільної справи спрямований на забезпечення повного, всебічного і об'єктивного з'ясування усіх обставин.

Для цього ст. 214 ЦПК покладає на головуючого обов'язок спрямовувати судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи.

Така судова діяльність відбувається під час судового розгляду справи у результаті здійснення судом і учасниками справи доказування в установленому в цивільному процесуальному законодавстві порядку.

С. Я. Фурса законодавству визначає як регламентовану в певний порядок процесуальну діяльність зі збирання, витребування і надання суду доказів суб'єктами, які за цивільним процесуальним законодавством вправі подавати докази в конкретній справі на різних стадіях її розвитку [3, с. 361].

А. С. Штефан пов'язувала доказування з процесом пізнання. На її думку найбільш обґрунтованою з усіх наявних концепцій доказування є теорія, яка поєднує його з пізнанням. Доказування – це не набір окремих самостійних компонентів, а зв'язок різної за природою діяльності в одне комплексне явище [4, с. 43].

Суд не просто пізнає дійсність, він у встановленому законом порядку встановлює факти, з якими закон пов'язує виникнення, зміну, припинення правовідносин. При цьому суд користується не будь-якою інформацією (відомостями про факти), яка має значення для вирішення справи, а тільки відомостями, які отримані з джерел,

передбачених законом і відповідають пропонованим до них вимогам.

Предметом доказування в цивільному процесі є сукупність юридичних обставин, з якими закон пов'язує виникнення матеріальних і процесуальних прав та обов'язків, а також процесуальних прав та обов'язків щодо їх доказування, які утворюють умовну систему в кожній конкретній справі й зумовлюють необхідність вибору доказів на підтвердження їх існування чи спростування [5, с. 34].

Під час визначення предмета доказування необхідно зважити на таке. Якщо будуть встановлені не всі факти, необхідні для вирішення справи, то це спричинить ухвалення судом необґрунтованого рішення. Якщо ж суд досліджуватиме факти, які не мають значення для справи, то це може призвести до неправильного вирішення справи по суті, оскільки суд формуватиме рішення на фактах, що не мають з погляду закону істотного значення.

Як зазначає Т. С. Супрун, предмет доказування по цивільній справі – це система обставин об'єктивної реальності як матеріально-правового характеру, так і усіх інших обставин (процесуально-правових, доказових та ін.), які мають юридичне значення для винесення законного та обґрунтованого судового рішення по конкретній судовій справі [6, с. 195].

Відповідно до ст. 77 ЦПК предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Тому в предмет доказування включаються обставини, на яких позивач обґрунтовує свої вимоги; обставини, на яких відповідач обґрунтовує свої заперечення; інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

Предмет доказування необхідно розглядати у широкому розумінні, оскільки він становить не один факт, а сукупність фактів та обставин [7], які мають значення для вирішення цивільної справи.

До предмета доказування належать:

- 1) юридичні факти матеріально-правового характеру, які сторони кладуть в основу своїх вимог і заперечень;
- 2) юридичні факти процесуально-правового характеру (що визначають наявність у особи права на пред'явлення позову та здійснення інших процесуальних дій);
- 3) юридичні факти, включені до предмета доказування за ініціативою суду, та обставини, які не мають юридичного значення, але запропоновані сторонами або судом з метою правильного вирішення справи;
- 4) факти, встановлення яких необхідне суду для виконання запобіжних і виховних завдань цивільного судочинства [8, с. 174].

Відповідно до ст. 81 ЦПК кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Схожа норма міститься у ст. 12 ЦПК, що розкриває зміст принципу змагальності сторін: кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК (ч. 3 ст. 12 Кодексу).

Правильне визначення предмету доказування у справах про встановлення місця проживання дитини має важливе практичне та теоретичне значення. Як зазначає В. А. Кройтор предмет доказування забезпечує законність та оперативність цивільного судочинства [9, с. 116].

Визначаючи предмет процесуального доказування у справах про визначення місця проживання дитини необхідно виходити із забезпечення найкращих інтересів дитини (преамбула до Закону України «Про охорону дитинства» [2]).

Відповідно до ст. 9 Конвенції про права дитини під час розгляду питання про визначення місця проживання дитини всім заінтересованим сторонам надається можливість брати участь у розгляді та викладати свою точку зору [10].

Обставини, які з'ясовує суд у справі щодо місця проживання малолітньої дитини окреслені у ст. 161 СК. Зокрема, під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення.

Відповідно до ч. 2 ст. 161 СК суд не може передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини.

Закон визначає наслідки, якщо жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку: на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них.

Якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб, суд на вимогу органу опіки та піклування може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу опіки та піклування.

Під час вирішення питання про визначення місця проживання дитини суд повинен проаналізувати поведінку сторін спору на предмет наявності (відсутності) елементів її протиправності. Відповідно до ст. 162 СК, якщо один з батьків або інша особа самостійно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, або дитячого закладу (установи), в якому за рішенням органу опіки та піклування або суду проживала дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом заінтересованої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини і повернення її за попереднім місцем проживання. Дитина не може бути повернута лише тоді, коли залишення її за попереднім місцем проживання створюватиме реальну небезпеку для її життя та здоров'я або обставини змінилися так, що повернення суперечить її інтересам.

У ч. 4 ст. 22 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зазначено, що під час розгляду судом спорів щодо визначення місця проживання дитини, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на законних підставах або не на основі рішення суду, обов'язково беруться до уваги факти вчинення домашнього насильства стосовно дитини або за її присутності [11].

У разі заявлення позовних вимог в судовому засіданні при вирішенні спору між сторонами має бути з'ясоване питання відшкодування матеріальної та моральної шкоди завданої тому, з ким проживала дитина, у разі протиправних дій особи – самостійної зміни місця проживання малолітньої дитини (ч. 2 ст. 162 СК).

Не охоплюються предметом доказування у справах про визначення місця проживання дитини питання, що включені до статті 82 «Підстави звільнення від доказування»: обставини, які визнаються учасниками справи; обставини, визнані судом загальновідомими; обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

Висновки. У разі роздільного проживання батьків, спір між ними щодо питання, з ким буде проживати малолітня дитина, може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Процесуальна діяльність відбувається під час судового розгляду справи у результаті здійснення судом і учасниками справи (зокрема сторонами), доказування в установленому цивільним процесуальним законодавством порядку.

Базовою засадою, якою повинен керуватися суд при визначенні місця проживання дитини є врахування найкращих інтересів дитини. Доказування у справах про встановлення місця проживання дитини є процесом пізнання істини і спрямоване на з'ясування обставин, на які посилаються сторони як на підставу своїх вимог чи заперечень. В предмет доказування по даній категорії справи включаються обставини: 1) на яких позивач обґрунтовує свої вимоги; 2) обставини, на яких відповідач обґрунтовує свої заперечення; 3) інші обставини, які мають істотне значення для правильного вирішення справи.

До інших обставин, які мають істотне значення для правильного вирішення справи, необхідно віднести:

- обставини, які характеризують сторони у справі (особисті та моральні якості матері та батька, наявність постійного заробітку, належних житлових умов та ін.). Якостями, які можуть негативно вплинути на виховання дитини, а також визначення її місця проживання можуть бути: зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами, перебування на диспансерному нагляді, притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, аморальна поведінка, наявність шкідливих звичок;

- відносини між батьками та дитиною (виконання батьками визначених законодавством обов'язків; наявність взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині належних та безпечних умов для життя, виховання, розвитку, навчання);

- обставини, пов'язані з дитиною (вік дитини, її стан здоров'я, особливі потреби дитини, згода дитини на проживання з одним із батьків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків,

- інші обставини, що мають значення у справі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
3. Цивільний процес України. Академічний курс: підручник / за ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2009. 848 с.
4. Штефан А.С. Доказування у цивільному судочинстві: процесуальний, розумовий і пізнавальний аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 6. С. 37-44.
5. Кучер Т.М. Теорія доведення в цивілістичному процесі. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 43 с.
6. Супрун Т.С. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 5. С. 190-198.
7. Детальніше див.: Грабовська О.О. Зміст предмета доказування в цивільному процесі. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/9.pdf
8. Цивільний процес України: підручник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.
9. Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113–117.
10. Конвенція про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради № 789-XII від 27.02.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
11. Про запобігання домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

СПІВВІДНОШЕННЯ ВІДНОСИН ТА ПРАВОВІДНОСИН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

RELATIONSHIPS AND LEGAL RELATIONS OF INTELLECTUAL PROPERTY: PROBLEM ASPECTS

Литвиненко Є.В., викладач-стажист кафедри
кримінально-правових дисциплін та судочинства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Янішевська К.Д., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Гнідаш В.С., студентка II курсу
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

У статті розглянуто співвідношення відносин та правовідносин інтелектуальної власності, а саме зроблений акцент на проблемні аспекти понятійного апарату. Проблемні аспекти цього питання виявляються у різних сферах правового регулювання та впливу на розвиток творчості та інновацій. Було досліджено поняття інтелектуальної власності, а також поняття відносин та правовідносин інтелектуальної власності.

Акцентовано увагу на необхідності розрізняти самі відносини, які виникають у зв'язку з творчістю та інтелектуальною діяльністю, і правовідносини, які мають відношення до законодавчого захисту інтелектуальної власності. Відносини можуть включати співпрацю між авторами, винахідниками та іншими учасниками творчого процесу, тоді як правовідносини стосуються правового захисту, ліцензування, переходу прав власності та інших аспектів інтелектуальної власності.

Зазначили, які саме об'єкти можуть бути предметом правовідносин інтелектуальної власності. Це можуть бути твори мистецтва, винаходи, дизайни, програмне забезпечення, бренди тощо. Проте іноді виникають суперечності щодо того, чи мають певні об'єкти критерії для отримання правового захисту. Один із ключових аспектів співвідношення відносин та правовідносин інтелектуальної власності полягає у їх впливі на інновації та розвиток суспільства. Ефективний захист прав інтелектуальної власності може стимулювати інноваційну діяльність, проте недоцільність правового регулювання може гальмувати розвиток та конкурентоспроможність. Було наведено конкретний приклад, а саме судові рішення, яке стосується розміщення твору на сторінки в соціальній мережі Інтернет.

У статті було зроблено висновок, що підставою виникнення, зміни та припинення регулятивних цивільних правовідносин інтелектуальної власності є відповідні дії суб'єкта цих правовідносин, тому було розкрито поняття творчості, що являє собою цілеспрямовану інтелектуальну активність людини.

Узагальнюючи, співвідношення відносин та правовідносин інтелектуальної власності є складною проблемою, що потребує глибокого аналізу та вирішення. Це важлива тема для вивчення та вдосконалення правової системи з метою забезпечення справедливого та ефективного захисту інтелектуальних прав.

Ключові слова: інтелектуальна власність, відносини інтелектуальної власності, правовідносини інтелектуальної власності, творчість, об'єкти права інтелектуальної власності.

The article examines the relationship between the relations and legal relations of intellectual property, namely the emphasis is placed on the problematic aspects of the conceptual apparatus. Problematic aspects of this issue are revealed in various spheres of legal regulation and influence on the development of creativity and innovation. The concept of intellectual property, as well as the concept of relations and legal relations of intellectual property, was investigated.

Attention is focused on the need to distinguish between the relations that arise in connection with creativity and intellectual activity, and legal relations that are related to the legal protection of intellectual property. Relationships can include collaboration between authors, inventors, and other participants in the creative process, while legal relationships relate to legal protection, licensing, transfer of ownership rights, and other aspects of intellectual property.

It was noted which objects can be the subject of intellectual property legal relations. These can be works of art, inventions, designs, software, brands, etc. However, there is sometimes controversy as to whether certain objects meet the criteria for legal protection. One of the key aspects of intellectual property relations and legal relations is their influence on innovation and the development of society. Effective protection of intellectual property rights can stimulate innovative activity, but the inappropriateness of legal regulation can inhibit development and competitiveness. A specific example was given, namely a court decision related to placing a work on pages in the Internet social network.

The article concluded that the basis for the emergence, change and termination of regulatory civil legal relations of intellectual property are the corresponding actions of the subject of these legal relations, therefore the concept of creativity, which is a purposeful intellectual activity of a person, was revealed.

Summing up, the relationship between the relations and legal relations of intellectual property is a complex problem that requires a deep analysis and solution. This is an important topic for studying and improving the legal system in order to ensure fair and effective protection of intellectual rights.

Key words: intellectual property, intellectual property relations, intellectual property legal relations, creativity, objects of intellectual property law.

Постановка проблеми. Співвідношення між відносинами та правовідносинами інтелектуальної власності породжує численні проблемні аспекти, які вимагають уваги та вирішення. Одним із ключових аспектів є узгодження понятійних категорій та їх співвідношення. Іншою проблемою є неоднозначне розуміння та визначення того, що може підлягати захисту як інтелектуальна власність, що ускладнює встановлення чітких та консистентних правових норм. Інтелектуальна власність є однією з найваж-

ливіших складових економічного та інноваційного розвитку країни. Оскільки, вона стимулює творчість, інновації та конкурентоспроможність, що є ключовими факторами успіху сучасного суспільства в умовах глобалізації.

Метою статті є аналіз проблеми співвідношення понять відносин та правовідносин інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Сьогодення має стрімкий розвиток в усіх сферах соціального життя, а особливо

у сфері інтелектуальної діяльності. Це означає, що усі нові досягнення в таких сферах як література, мистецтво, наука, а також розвиток наукомістких і високотехнологічних виробництв являють собою результат творчої діяльності людини і є об'єктами інтелектуальної власності. Нажаль, для багатьох творчих працівників, учених, інженерів, винахідників України, таке питання як інтелектуальна власність залишається до сих пір незрозумілою. І саме через це, як автори так і суспільство отримує матеріальну шкоду. Варто зазначити, що Конституція України передбачає захист прав на об'єкти інтелектуальної власності, а саме у ст. 41: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності» [1]. Отже, вважаємо за доцільне розглянути дане питання та визначити співвідношення відносин та правовідносин інтелектуальної власності в Україні.

Розпочати дослідження вважаємо за потрібне з надання поняття «інтелектуальна власність», отже, це права на результати розумової діяльності людини у науковій, художній, виробничій, інформаційно-технологічній, комп'ютерній та інших сферах, які є об'єктом цивільно-правових відносин у частині права кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [2, с. 12]. Необхідно відрізнити поняття інтелектуальної та творчої діяльності, оскільки не будь-яка розумова діяльність є творчою. Наприклад, учні загальних шкіл хоча й займаються розумовою діяльністю, але ця діяльність не є творчою, оскільки в більшості випадків вона спрямовується лише на споживання вже отриманих певних творчих результатів. Інтелектуальна ж діяльність відрізняється від простої творчої діяльності тим, що її результатом є об'єктами правової охорони, тобто об'єктами інтелектуальної власності. А оскільки поняття творчої діяльності є значно ширшим, ніж поняття інтелектуальної діяльності, кількість результатів творчої діяльності є значно більшим, ніж кількість об'єктів інтелектуальної власності. Особливістю об'єктів інтелектуальної власності, які відносяться до культурних цінностей, є майнові авторські права, так як вони мають нематеріальний характер та не підлягають поділу, діють протягом установленого строку. Крім того культурні цінності мають суспільну й культурну вагомість й невідчужуваний характер окремих об'єктів культурної спадщини [2, с. 16].

Загалом, для зручності розуміння у статті 420 Цивільного кодексу України (далі-ІККУ) наданий перелік, що є об'єктами права інтелектуальної власності, а саме: літературні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організації мовлення, наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, компонування напівпровідникових виробів, раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення (зазначення походження товарів), комерційна таємниця [3]. Важливо відмітити, що цей перелік не є вичерпним, адже він може поповнюватися новими результатами творчої діяльності.

Передусім, варто зазначити, що відносини інтелектуальної власності – це суспільні відносини, котрі виникають з приводу результатів інтелектуальної, творчої діяльності, у яких одні особи ставляться до таких результатів як власники, а всі інші особи ставляться (мають ставитися) до цих самих результатів як до чужих і повинні утримуватися від зазіхань на них [4, с. 2]. Можна прийти до висновку, що об'єкт інтелектуальної власності може бути у різних за змістом суспільних відносинах, які виникають на всіх рівнях суспільного життя. Виходячи із загального визначення суспільних відносин як об'єктивної та стійкої структури суспільних зв'язків, яка формується (складається і змінюється) відповідно до видів і предметів людської діяльності та проявляється, передусім, як масові інтереси людей, можна дійти висновку, що в основі виникнення, існування і розвитку відносин інтелектуальної власності лежать три соціальні фактори: 1) суспільні відносини виступають як

відповідний продукт, результат діяльності людей і, одночасно, є передумовою такої діяльності; 2) суспільні відносини виникають відносно певного предмета – результату людської діяльності (продукти матеріальної чи духовної праці, результати історичної або прижиттєвої діяльності людей); 3) в основі суспільних відносин лежать потреби, інтереси суспільства [5, с. 14–33].

Загалом, «відносини інтелектуальної власності» можна оцінити як такі, що, за своєю сутністю, частково є відносинами регулятивними приватного типу, а частково – відносинами регулятивними публічно-правового типу. Нормами цивільного законодавства регулюються відносини, що виникають у зв'язку з володінням, користуванням, розпорядженням результатами інтелектуальної, творчої діяльності. Водночас, відносини, пов'язані з оформленням прав інтелектуальної власності, забезпеченням їхнього захисту тощо регулюються нормами публічних галузей права [4, с. 3]. Отже, предметом права інтелектуальної власності є майнові та особисті немайнові відносини, що складаються між суб'єктами права щодо визнання певних нетілесних благ об'єктами авторського, суміжного, патентного та інших прав та їх використання (економічного й особистісного присвоєння) [6, с. 36].

Відносини, які регулюються законодавством про інтелектуальну власність, можна розподілити на декілька категорій. Перша категорія включає відносини, що становлять предмет цивільного права, і відносяться до інтелектуальної власності в узькому розумінні. Ці відносини виникають у зв'язку зі створенням цінностей в результаті інтелектуальної, творчої діяльності, а також при використанні цих цінностей для власних потреб. Друга категорія охоплює особисті та майнові відносини, що виникають внаслідок легалізації результатів інтелектуальної, творчої діяльності (наприклад, реєстрація, отримання патенту і т. д.). До третьої категорії відносяться особисті та майнові відносини, які виникають при використанні прав інтелектуальної власності іншими особами (наприклад, ліцензування, використання за договорами і т. д.). Ці відносини можна назвати «правовідносинами, пов'язаними з сферою інтелектуальної власності» [7, с. 35].

Розглянувши питання стосовно відносин інтелектуальної власності, доречно більш детально розглянути правовідносини інтелектуальної власності. Властивостями правовідносин, що складаються у галузі інтелектуальної власності, є: 1) юридична рівність їх суб'єктів; 2) регулювання суспільних відносин переважно нормами цивільного права; 3) надання правом учасникам цивільних відносин цивільних прав та обов'язків. Крім того, вони мають специфічні ознаки, до яких належать: 1) особлива причина виникнення – створення об'єкту, який підпадає під охорону або може бути охоронний відповідно до норм законодавства про інтелектуальну власність; 2) комбінація обов'язкових та договірних елементів для встановлення прав та обов'язків у сфері правовідносин інтелектуальної власності; 3) можливість поєднання речових та зобов'язальних елементів у правовідносинах інтелектуальної власності; 4) метою правовідносин інтелектуальної власності полягає у забезпеченні використання об'єктів інтелектуальної власності та їхнього правового захисту [8].

Унаслідок складності правовідносин інтелектуальної власності, яка включає поєднання імперативних і диспозитивних методів регулювання, а також регулятивних і захисних аспектів, вони можуть мати різні характеристики, включаючи як регулятивний приватний тип, так і комбінацію приватного і публічного регулювання.

Особливості регулювання цивільних правовідносин інтелектуальної власності визначаються використанням комбінованого підходу до юридичного впливу на учасників таких відносин. Цей підхід включає імперативне визначення основ правового статусу інтелектуальної власності та порядку її захисту в необхідних випадках, а також диспозитивне визначення можливостей автора щодо використання своєї творчості та інших прав. Крім того, об'єктом таких відносин є резуль-

тати інтелектуальної та творчої діяльності, які є особливим видом благ і займають важливе місце в системі об'єктів цивільних прав [8]. Відповідно до ст. 177 ЦКУ об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. Також у ст. 199 ЦКУ результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності створюють цивільні права та обов'язки відповідно до книги четвертої цього Кодексу та інших законів [3].

Підставою виникнення, зміни та припинення регулятивних цивільних правовідносин інтелектуальної власності є відповідні дії суб'єкта цих правовідносин. Отже, подальшому доцільно розкрити поняття творчості. Отже, творчість – це цілеспрямована інтелектуальна активність людини, що призводить до створення чогось нового, яке відрізняється своєрідністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Творчість характерна для різних сфер людської діяльності: технічної, художньої, літературної, наукової, виробничої тощо [9]. Для виникнення правовідносин інтелектуальної власності не важливо, чи мав автор намір установлювати цивільні права та обов'язки з іншими суб'єктами, чи створював твір без такого наміру. Це означає, що акт творчості є юридичним вчинком, оскільки воля автора спрямована на саму творчу діяльність, а не на створення правового результату.

Аналізуючи зміст правовідносин інтелектуальної власності, поняття якого охоплює права та обов'язки учасників правовідносин, які будуть мати місце в зовнішніх правовідносинах у разі розміщення об'єктів інтелектуальної власності в загальному доступі, наприклад, в соціальній мережі. Слід зауважити, що у законодавстві та науковій літературі йдеться як про «право інтелектуальної власності» так і про «правовідносини інтелектуальної власності». Саме тому, «право інтелектуальної власності» слід розглядати не як абстрактну, самоцінну категорію, а як елемент змісту правовідносин [10]. Хочемо звернути увагу, що дане теоретичне визначення змісту правовідносин інтелектуальної власності має суттєве практичне значення, оскільки проблемність визнання й захисту прав інтелектуальної власності в соціальних мережах для України є вкрай актуальною. Наприклад, у рішенні Шевченківського районного суду м. Києва від 12.03.2018 визначено, що не є доказом авторства посилання на розміщення об'єкта інтелектуальної власності на власній сторінці в соціальній мережі, зокрема Інстаграм, у зв'язку з чим не підлягає застосуванню презумпція авторства [11]. Таким чином, у зовнішніх правовідносинах у сфері баз даних соціальних мереж можуть виникати відносини інтелектуальної власності у випадку, якщо об'єкт інтелектуальної власності розміщено в соціальній мережі [10].

Слід відзначити, що сучасне українське право розуміє право інтелектуальної власності відносно особи у двох аспектах: 1) як складника її правосуб'єктності (правоздатності, статусу); 2) як суб'єктивного права. Зокрема, право на визнання особи творцем (автором, виконавцем, винахідником і т. д.) об'єкта інтелектуальної власності виступає як елемент правосуб'єктності фізичної особи, що представляє собою не конкретне право, а абстрактну можливість його наявності. У той же час, право захищати об'єкт інтелектуальної власності від будь-яких порушень, що можуть завдати шкоди честі або репутації творця об'єкта інтелектуальної власності, а також інші особисті немайнові права, визначені законом, вважаються суб'єктивними цивільними правами, оскільки виникають щодо конкретних об'єктів між конкретними суб'єктами. Таким чином, ці права входять до складу правовідносин інтелектуальної власності [8].

Висновок. На підставі проведеного дослідження, можемо прийти до висновку, що інтелектуальна власність стає все більш актуальною у сучасному світі, оскільки вона знаходить своє застосування у різних сферах, включаючи науку, технології, мистецтво та бізнес. У зв'язку з постійним розвитком суспільства та стрімким прогресом у сфері інновацій, виникають нові виклики та питання щодо правового захисту та використання інтелектуальних власностей.

Отже, можемо сказати, що інтелектуальна власність – це правовий термін, який охоплює різноманітні результати творчості і інтелектуальної діяльності людини, такі як винаходи, торгові марки, авторські права, дизайни, знаки обслуговування, та інші творчі прояви. Проаналізувавши чинне законодавство, був наданий перелік об'єктів права інтелектуальної власності, до них віднесли: літературні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організації мовлення, наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, компонування напівпровідникових виробів, раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення (зазначення походження товарів), комерційна таємниця.

Прийшли до висновку, що взаємозв'язок між інтелектуальною власністю та правовідносинами в цій галузі полягає у тому, що відносини інтелектуальної власності є передумовою для реалізації норм права, що існують у цьому сегменті. Правовідносини інтелектуальної власності, в свою чергу, є результатом застосування зазначених норм права (законодавства) про інтелектуальну власність. Отже, можна визначити, що правовідносини інтелектуальної власності є юридичним результатом реалізації відповідних норм права.

Отже, актуальність дослідження інтелектуальної власності полягає в її ключовій ролі у розвитку сучасного суспільства, забезпеченні інноваційного розвитку та захисті прав творців та правовласників у цифрову епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Потехіна В.О. Інтелектуальна власність. Навч. пос. К.: Центр учбової літератури. 2008. 414 с.
3. Цивільний кодекс України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Харитонов О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 329–335.
5. Коротюк О.В. До питання змісту понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності». *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. С. 14–33.
6. Венедиктова І. В. Правове регулювання інтелектуальної власності. *Право та інновації*. 2014. № 1–2 (5–6). С. 36. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/07/Venediktova.pdf>
7. Боковня В. М., Василенко В. І., Гук Б. М., Іващенко В. А., Кононенко Ю. С., Корновенко С. В., Кульбашна О. А., Тараненко О. М., Тростіна С. В. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / ред. С. В. Чмільова, І. В. Полинко. Черкаси. 2014. 452 с. URL: [https://eprints.cdu.edu.ua/435/1/Posybynyk_IW_\(1\).pdf](https://eprints.cdu.edu.ua/435/1/Posybynyk_IW_(1).pdf)
8. Харитонов О. І. Відносини та правовідносини інтелектуальної власності: проблеми співвідношення: матеріали міжнар. наук.-практич. конф. «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.). Фенікс. 2018. С. 85–90.
9. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 696 с.
10. Маліновська І. Зміст прав інтелектуальної власності у сфері відносин щодо баз даних соціальних мереж. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 33–38.
11. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва. Справа № 761/12823/16-ц. Проведення від 12.03.2018 № 2/761/3672/2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74371224>

ПРОКУРОР ЯК ПОЗИВАЧ У СПРАВАХ ПРО ВИЗНАННЯ НЕОБГРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

PROSECUTOR AS A PLAINTIFF IN CASES ON RECOGNITION OF UNJUSTIFIED ASSETS AND THEIR RECOVERY TO THE STATE REVENUE

Мирось К.В., к.ю.н.,

старша викладачка кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена аналізу правового становища та правосуб'єктності одного з учасників справ про визнання необгрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави – прокурора. Увага до вказаної проблематики пов'язується із євроатлантичними прагненнями України та пов'язаною з цим необхідністю боротьби з корупцією та її наслідками. З наведенням даних про констатування міжнародною спільнотою успіхів України при утворенні та діяльності антикорупційних установ зазначається необхідність вдосконалення національного законодавства щодо подолання наслідків корупційних діянь. Однією з форм цього є встановлений національним цивільним процесуальним законодавством порядок визнання необгрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Дана категорія справ має специфічний суб'єктний склад. При цьому, на відміну від процесуально-правового регулювання кола учасників інших цивільних справ, ЦПК України містить обов'язковість подачі позову по справам, що розглядаються у статті, виключно прокурором. Специфічним та визначеним у нормах вітчизняного цивільного процесуального права є і коло відповідачів. Ними можуть бути особи, які, будучи уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набули у власність активи. Поряд з цим, відповідачами можуть вказуватись інші фізичні або юридичні особи, які набули у власність такі активи за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Вказується, що зазначена діяльність прокурора по зверненню до суду є реалізацією конституційної функції представництва цим суб'єктом інтересів держави в судах. З огляду на дану обставину позитивно оцінюється нормативне посилення повноважень Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, до компетенції посадовців якої відноситься подача позовів до судів цивільної юрисдикції по вказаних категоріях справ. Разом з цим, аналіз Закону України «Про прокуратуру» та норм Конституції України призвів до висновку про різноманітність правового регулювання представницької функції прокуратури у вказаних нормативних актах.

Ключові слова: прокурор, позивач, цивільна конфіскація, необгрунтовані активи, звернення стягнення на необгрунтовані активи.

The article is devoted to the analysis of the legal status and legal personality of one of the participants in cases on recognition of unjustified assets and their recovery for the benefit of the State – the prosecutor. Attention to this issue is associated with Ukraine's Euro-Atlantic aspirations and the related need to combat corruption and its consequences. The author cites the international community's recognition of Ukraine's success in establishing and operating anti-corruption institutions and points to the need to improve national legislation to overcome the consequences of corruption. One of the forms of this is the procedure established by the national civil procedural law for recognizing assets as unjustified and recovering them as state revenue. This category of cases has a specific subject matter. At the same time, unlike the procedural and legal regulation of the circle of participants in other civil cases, the Civil Procedural Code of Ukraine contains the obligation to file a lawsuit in the cases discussed in this article exclusively by the prosecutor. The circle of defendants is also specific and clearly defined in the rules of domestic civil procedural law. They may be persons who, being authorized to perform the functions of the state or local self-government, acquired ownership of assets. At the same time, other individuals or legal entities that acquired ownership of such assets on behalf of a person authorized to perform the functions of the state or local government may be named as defendants.

It is pointed out that this activity of the prosecutor to apply to the court is the realization of his constitutional function of representation of the State's interests in courts. Given this circumstance, the statutory strengthening of the powers of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, whose officials are competent to file lawsuits in civil courts in these categories of cases, is positively assessed. At the same time, the analysis of the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" and the provisions of the Constitution of Ukraine led to the conclusion that the legal regulation of the representative function of the prosecutor's office in these normative acts is diverse.

Key words: prosecutor, plaintiff, civil forfeiture, unjustified assets, enforcement of unjustified assets.

Постановка проблеми даної наукової статті полягає у характеристиці процесуально-правового становища прокурора при зверненні до суду з позовом про визнання необгрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави при реалізації конституційної функції представництва інтересів держави. Реалізація положень Конституції України про підтвердження європейської ідентичності народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України нерозривно пов'язані з забезпеченням на території держави загальнолюдських цінностей. Мова іде, передусім, про практичне забезпечення боротьби з корупцією та її наслідками. Подолання останніх ґрунтується, серед іншого, на визнанні активів необгрунтованими та їх стягнення в дохід держави за правилами ЦПК України. Процесуально-правову регламентацію так званої цивільної конфіскації запроваджено у національне законодавство доволі нещодавно. У висновку Європейської комісії від 17.06.22 р. (розділ 1.3) робиться висновок про проведення Україною декількох раундів судових та антикорупційних реформ (з 2014 по 2016 рр., та у 2020–2021 рр.). Пункт «б» вказаного документу констатує, що запобігання корупції та боротьба з нею зайняли окреме місце в порядку ден-

ному українських реформ після Революції Гідності. Тим не менш, корупція залишається актуальною проблемою, яка потребує постійної уваги, оскільки зазначена ситуація тягне значні витрати для державного бюджету, бізнесу та населення, перешкоджає внутрішнім та іноземним інвестиціям та підриває верховенство права. Держава є учасницею всіх ключових антикорупційних конвенцій, включаючи Конвенцію ООН проти корупції. Після 2014 р. українське громадянське суспільство та міжнародне співтовариство зіграли ключову роль в утворенні спеціалізованих антикорупційних установ, зокрема Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (надалі – САП). Останній, в свою чергу, національним цивільним процесуальним законодавством, з метою реалізації представницької функції прокуратури, надано повноваження по зверненню до суду з позовами про визнання необгрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Стан опрацювання проблеми. З часу закріплення на конституційному рівні за прокуратурою функції представництва інтересів держави в суді, його правовому статусу у цивільному процесі присвячено чимало робіт. Цивільна процесуальна правосуб'єктність прокурора, наприклад,

досліджувалась К. В. Гусаровим в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук [1], а особливості реалізації представницької функції прокуратури у господарському судочинстві – М. В. Руденком у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук [2]. У теперішній час, при запровадженні діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, її правове становище в системі антикорупційних установ стали предметом наукових досліджень І. С. Ковальчук, А. В. Лапкіна, К. О. Розсохи [3–5] та інших авторів.

Метою статті є аналіз законодавчих положень, регламентуючих діяльність вищезазначеної прокуратури по представництву інтересів держави в суді в частині пред'явлення позовів та участі у цивільних справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Виклад основного матеріалу. Ухвалення 8 грудня 2023 р. Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» передбачив нове розуміння правосуб'єктності вказаного органу у ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру» [6]. Важливим елементом змісту цього нормативного акту вважаю закріплення у ч. 1 ст. 8-1 зазначеного Закону за САП статусу юридичної особи публічного права, що має відокремлене майно, яке є державною власністю. Для цієї антикорупційної установи передбачена можливість мати рахунки в організаціях, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, а також печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Згідно із п. 3 ч. 3 вказаної норми, на САП покладається функція представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених Законом України «Про прокуратуру» та пов'язаних з корупційними або з корупцією пов'язаними правопорушеннями, а також представництво у межах компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Аналіз новоствореної правової норми не привів, як на мене, до відповідності вказаного Закону нормам Конституції України в частині різноманітного правового регулювання представницької функції прокуратури. Якщо п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Основного Закону передбачає представництво інтересів виключно держави в суді, тоді як п. 3 ч. 3 ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру» містить правову регламентацію представництва інтересів не лише держави в суді, але ще і громадянина. Така ситуація повинна змінюватись на законодавчому рівні в частині приведення галузевого законодавства до відповідності п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України.

Практична реалізація положень п. 3 ч. 3 ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру» в частині представництва у межах компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави можлива лише в порядку цивільного судочинства, оскільки Глава 12 ЦПК України передбачає особливості позовного провадження у справах про визна-

ння активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. Особливістю суб'єктного складу справ зазначеної категорії є, передусім, специфічна цивільна процесуальна правосуб'єктність прокурора САП як позивача. Це, за спостереженням авторки, єдина категорія цивільних справ, в якій на законодавчому рівні передбачено подання позову виключно прокурором як позивачем. Крім прокурора САП, позивачем у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави з метою представництва її інтересів в суді, може здійснюватися прокурорами Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора. Їх звернення до суду в якості позивачів передбачено у справах про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави відносно активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора САП.

Крім законодавчого визначення прокурора в якості позивача по справам вказаної категорії, відповідна глава ЦПК України передбачає також специфічний правовий статус для відповідача. Відповідно до ч. 4 ст. 290 ЦПК України, позов пред'являється до особи, яка, будучи особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула у власність активи, та (або) до іншої фізичної або юридичної особи, яка набула у власність такі активи за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Відповідачем по таким справам може виступати «стороння» особа і в тих випадках, якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо її активів дії, тотожні за змістом здійснюванню права розпорядження ними.

Глава 12 ЦПК України не лише передбачає за прокурором повноваження на звернення до суду з вказаним позовом до специфічного відповідача. Частина 5 ст. 290 ЦПК України передбачає за прокурором і обов'язок вживати заходи щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості. Уявляється, що зміст функції представництва інтересів держави в судах, зокрема у справах вказаної категорії, передбачає і реалізацію активної доказової діяльності позивача. Тому дублювання правового закріплення таких процесуальних обов'язків вважаю зайвим.

Висновки. Викладені міркування відносно особливостей реалізації функції представництва прокурором інтересів держави в суді у справах позовного провадження про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави дозволили охарактеризувати цивільну процесуальну правосуб'єктність прокурора в якості позивача у вказаній категорії справ. Висновки відносно вищевикладеного ґрунтуються на дослідженні змісту зазначеної конституційної функції прокуратури, деталізованої у галузевому національному законодавстві. Авторкою обґрунтовано необхідність його приведення у відповідність до положень Конституції України, а також недоцільність дублювання окремих положень цивільного процесуального законодавства в частині гарантування реалізації учасниками справи процесуальних прав та обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 19 с. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2000/00gkvcp.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1
2. Руденко М. В. Теоретичні проблеми представництва прокуратурою інтересів держави в арбітражних судах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.10. – Харків, 2001. – 36 с.
3. Ковальчук І. С. Порівняльно-правова характеристика національних та зарубіжних антикорупційних органів. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 163–168.
4. Лапкін А. Спеціалізована антикорупційна прокуратура: проблеми організації та діяльності. *Право України*. 2017. № 1. С. 63–70.
5. Розсоха К. Організаційні засади діяльності прокуратури в системі спеціалізованих антикорупційних органів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 43. Том 3. С. 225–228.
6. «Про прокуратуру» : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 20.12.23).

ЕТИЧНІ ВИМОГИ ДО ІНТЕРАКЦІЙ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ

ETHICAL REQUIREMENTS FOR THE LAWYER'S INTERACTIONS WITH THE CLIENT

Митрофанов І.І., д.ю.н., професор,

професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті розглядаються правила професійної етики, що визначають моральну основу взаємодії адвоката з клієнтом. Актуальність цього дослідження пов'язана з тим, що порушення етичних вимог, з одного боку, може виступати як підстава для притягнення до професійної відповідальності конкретного адвоката, а з іншого – спричиняє шкоду іміджу й авторитету як самого адвоката, так і адвокатської спільноти України в цілому. Досліджуються конкретні вимоги, зафіксовані в Правилах адвокатської етики, до інтеракцій адвоката з клієнтами. Аналізуються відповідні положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що стосуються відносин адвоката та клієнта. Вивчаються окремі питання, пов'язані з винагородою, необхідністю збереження адвокатської таємниці, відмовою адвоката від виконання доручення. Робиться висновок, що головною етичною вимогою до інтеракцій адвоката з клієнтом є встановлення такого рівня довіри, за якого збільшується ефективність надання адвокатом правничої (правової) допомоги останньому, зберігаючи при цьому принцип конфіденційності. Адвокату в інтеракціях його з довірцем потрібні такі професійні морально-психологічні якості, що тісно пов'язані з вимогами адвокатської етики: гуманне ставлення до клієнта (підзахисного); дотримання справедливості; чесність та порядність; логічне мислення; високе почуття (професійного) обов'язку; стресостійкість; культура спілкування; наполегливість; вміння суворо відноситися до професійної таємниці; володіння ораторським мистецтвом при оголошенні захисної промови, щоб її зміст був переконливим, морально витриманим, психологічно стійким тощо. Поведінкові акти адвоката, що випливають із його психологічного стану, зумовлюються виконанням ним системи заходів у пізнавальній, конструктивній, комунікативній, виховній та посвідчувальній діяльності.

Ключові слова: професійна етика, адвокатська етика, адвокат, клієнт, взаємодія адвоката з клієнтом, етичні вимоги.

The article examines the rules of professional ethics that determine the moral basis of interaction between a lawyer and a client. The relevance of this study is due to the fact that, on the one hand, the violation of ethical requirements can act as a basis for bringing a specific lawyer to professional responsibility, and on the other hand, it causes damage to the image and authority of both the lawyer himself and the legal community of Ukraine as a whole. The specific requirements, fixed in the Rules of Advocate Ethics, for the interaction of the lawyer with the clients are studied. The relevant provisions of the Law of Ukraine «On advocacy and legal activity» relating to lawyer-client relations are analyzed. Separate issues related to the remuneration, the need to preserve the lawyer's secret, the lawyer's refusal to fulfill the assignment are studied. It is concluded that the main ethical requirement for the interaction of a lawyer with a client is the establishment of such a level of trust, which increases the effectiveness of the lawyer's provision of legal (legal) assistance to the latter, while preserving the principle of confidentiality. A lawyer in his interactions with a client needs the following professional moral and psychological qualities that are closely related to the requirements of lawyer ethics: a humane attitude towards the client; observance of justice; honesty and integrity; logical thinking; a high sense of (professional) duty; stress resistance; communication culture; persistence; the ability to strictly treat professional secrecy; mastering the art of oratory when announcing a defense speech, so that its content is convincing, morally sustained, psychologically stable, etc. Behavioral acts of a lawyer resulting from his psychological state are determined by his performance of a system of measures in cognitive, constructive, communicative, educational and witnessing activities.

Key words: professional ethics, lawyer's ethics, lawyer, client, lawyer-client interaction, ethical requirements.

Актуальність. Вимоги адвокатської етики вважаються результатом історичної перспективи правових відносин у соціумі взагалі, й інституту правосуддя зокрема. Ідея соціальної ролі адвокатури та виникнення з цієї ролі професійного обов'язку адвоката не має точок дотику з природними правами, які обумовлені на початку як якісь форми співіснування. Під час тривалої динаміки формування стандартів сучасного судочинства виникає необхідність того, щоб кожний індивід був упевнений у скористанні представництвом своїх законних прав і інтересів у суді через професійного правника. Саме з розвитком становлення такого роду правових відносин з'являється усвідомлення потреби в тому, щоб статус адвоката, який визначається нормами законодавства, мав доповнюватися обмеженнями етичного спрямування, що пов'язані зі специфікою довірчості між правником і його клієнтом. Етику професійного адвоката починають розуміти як фактор, роль якого більш суттєва в тому разі, якщо моральні вимоги формулюються самою професійною спільнотою й одержують добровільне прийняття її членами до реалізації під час виконання ними професійних обов'язків.

Порушення ж етичних вимог, з одного боку, може виступати як підстава для притягнення до професійної відповідальності конкретного адвоката, а з іншого – спричиняє шкоду іміджу й авторитету як самого адвоката, так і адвокатської спільноти України в цілому [1, с. 124–125].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми етичних вимог до адвокатів і адвокатської діяльності були та залишаються предметом жвавих дискусій як серед

науковців, так і практикуючих адвокатів. Теоретико-прикладні праці таких українських правників, як В. Д. Бабкін, Н. М. Бакаянова, А. М. Бірюкова, А. Ю. Бойчук, С. В. Бобровник, Т. В. Варфоломєєва, І. Ю. Гловацький, В. А. Єлов, Я. П. Зейкан, С. С. Калинин, І. О. Кіслицина, М. С. Косенко, О. І. Марочкін, О. Г. Мурашин, Н. М. Обрізан, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Погорілко, В. М. Свінцицький, В. О. Святоцька, О. С. Святоцький, І. Я. Семенюк, О. В. Синеокий, С. С. Сливка, Л. В. Тацій, О. Д. Тихомиров, О. О. Шандула, О. В. Щербанюк, О. Г. Яновська та багатьох інших учених і практиків-адвокатів створили певне підґрунтя дослідження. Разом із тим залишається проблема встановлення конкретних етичних вимог до взаємного спілкування адвоката з клієнтом (підзахисним).

Отже, **метою цієї роботи** є розгляд основних моментів взаємовідносин адвоката та клієнта з точки зору професійної етики та визначення етичних вимог до таких інтеракцій.

Виклад основних результатів дослідження. Вимоги до етичності інтеракцій адвоката з клієнтами, зафіксовані в Правилах адвокатської етики (далі – Правила). У тексті Правил зазначається, що нормативні приписи Правил не відміняють та не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру й адвокатську діяльність, а доповнюють та конкретизують його. Правила поширюються на: 1) всі види адвокатської діяльності та в частині, визначеній Правилами, – на іншу діяльність (дії) адвоката, в тому числі соціально-публічну діяльність адвоката, яка може вступити в суперечність з професійними обов'язками адвоката або підірвати престиж адвокатської професії;

2) всіх адвокатів України, адвокатів іноземних держав, що внесені до Єдиного реєстру адвокатів України, а так само адвокатів України, право на зайняття адвокатською діяльністю яких зупинено в передбаченому законом порядку; 3) адвокатів – членів органів адвокатського самоврядування, помічників і стажистів адвокатів, інших осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом (адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням) у частині, яка застосовна до їх діяльності; 4) відносини, що виникли або існують після їх прийняття [2].

Судовий захист прав і свобод людини та громадянина є конституційним правом кожного. Конституція України кожному гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України). Статтею 59 Конституції України кожному гарантується право на професійну правничу допомогу. Через захисника підозрюваний (обвинувачений) вправі повніше користуватися належними йому процесуальними правами.

Людина, яка звертається за професійною правничою допомогою до особи, яка отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, має їй довіряти, довіру ж необхідно заслужити. Невід'ємною складовою довірчих відносин між адвокатом і його клієнтом є конфіденційність. Конфіденційність і похідна від неї професійна таємниця визнаються незмінними атрибутами адвокатської діяльності з моменту її зародження як такої. Без реалізації засади конфіденційності неможлива повна довіра між адвокатом і його клієнтом, без забезпечення дотримання адвокатської таємниці не може йтися про дієвий захист адвокатом прав і законних інтересів своїх довіритель [3, с. 149–154]. Розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів досудового розслідування та суду допитати адвоката про обставини, які відносяться до адвокатської таємниці [4].

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI (далі – Закон № 5076-VI) у п. 2 ч. 1 ст. 1 визначає, що адвокатською діяльністю є незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту [5].

Відповідно до ст. 19 Закону № 5076-VI адвокат надає правову інформацію, консультації та роз'яснення з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, держави, складає заяви, скарги, процесуальні й інші документи правового характеру, захищає права, свободи та законні інтереси підозрюваного (обвинуваченого) засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування в кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а так само особи, яка притягується до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, надає правничу допомогу свідку в кримінальному провадженні. Він представляє інтереси потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, захищає права й обов'язки потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача в кримінальному провадженні, фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними й юридичними особами, фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними докумен-

тами міжнародних судових органів і інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а так само надає правничу допомогу під час виконання (відбування) покарань, захищає права, свободи та законні інтереси викривача в зв'язку з повідомленням ним інформації про корупційний або пов'язаний з корупцією делікт і в інших передбачених законом ситуаціях [5].

У власній професійній діяльності особа, яка отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та склала перед радою адвокатів регіону присягу адвоката України, не лише має керуватися нормами чинного законодавства, але дотримуватися певних етичних правил, ураховуючи морально-психологічні моменти. Стаття 17 Правил встановлює етичну вимогу, згідно з якою, приймаючи доручення про надання професійної правничої (правової) допомоги, адвокат повинен ураховувати свою спроможність щодо його виконання. Адвокат не може супроводжувати справу, що не відповідає його рівню професійної компетенції, без участі та за згодою клієнта в ній іншого адвоката, який володіє потрібними знаннями та досвідом. Адвокат, який здійснював захист клієнта під час досудового розслідування на підставі договору або за дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, має право відмовитись від прийняття доручення на захист цього клієнта в суді. Адвокат, який здійснював (здійснює) захист клієнта за дорученням органу (установи), уповноваженого (уповноваженої) законом на надання безоплатної правової допомоги, не має права приймати доручення на надання професійної правничої (правової) допомоги цьому ж клієнту в цьому провадженні, а також з цих самих чи пов'язаних з ними обставин, за яких адвоката було залучено для надання безоплатної правової допомоги на підставі договору про надання професійної правничої (правової) допомоги, укладеного з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням або іншим суб'єктом [2].

Як процесуальний представник адвокат має приділяти максимальну увагу захисту не яких-будь, а саме законних інтересів, прав і свобод свого клієнта в суді. З одного боку, він допомагає суду об'єктивно з'ясувати всі обставини відповідного провадження й ухвалити законне, вмотивоване та справедливе рішення; з іншого – надає професійну правничу (правову) допомогу людині, що опинилася в складній життєвій ситуації. При цьому правова допомога розглядається як вид правозахисної діяльності, один з головних інструментів громадського контролю за діяльністю публічної влади [6, с. 110].

Стаття 27 Правил зобов'язує адвоката кожному дорученню, незалежно від розміру погодженого з клієнтом гонорару (форми винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту), приділяти розумно необхідну для його успішного виконання увагу. Під час виконання доручення адвокат зобов'язаний використати всі розумно необхідні та доступні йому законні засоби для надання дієвої відповідної допомоги клієнту, здійснення його захисту або представництва. Адвокат має намагатися оперативним виконувати доручення клієнта, визначені в договорі про надання правничої допомоги, додержуватися при цьому всіх інших вимог згідно із положеннями закону та Правил [2].

Адвокат не вправі користуватися під час захисту забороненими правовими й етичними нормами засобами: домагатись від свідків дачі завідомо неправдивих показань, вдаватись до протизаконних методів тиску на протилежну сторону чи свідків (погроз, шантажу тощо), використовувати свої особисті зв'язки (чи в окремих випадках особливий статус) для впливу прямо або опосередковано на суд або інший орган, перед яким він здійснює представництво або захист інтересів клієнтів, використовувати інформацію, отриману від колишнього клієнта, конфіден-

ційність якої охороняється законом, використовувати інші засоби, що суперечать чинному законодавству або Правилам (ст. 25 Правил адвокатської етики). Адвокат може та навіть повинен користуватися наявними прогалинами та суперечностями чинного законодавства, якщо таке є доцільним в інтересах захисту, причому, не порушуючи правил адвокатської етики.

Засоби захисту (тактичні, морально-психологічні та ін.) мають бути за своїм змістовим навантаженням етичними, тобто відповідати вимогам моральності, судової етики (наприклад, неприпустимим є невмотивований підлив авторитету прокурорських, слідчих, судових і інших органів). Під час прийняття справи до свого провадження адвокат зобов'язаний дотримуватися норм професійної етики (наприклад, не вправі скористатися отриманою інформацією для приниження честі та гідності виправданого, потерпілого, обвинуваченого (засудженого) й інших осіб).

Особливу увагу слід приділяти вимогам професійної етики на стадії консультування майбутнього клієнта. Під час цього періоду складаються взаємовідносини між адвокатом і потерпілим, свідком, підозрюваним, обвинуваченим тощо. Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України забороняє відмовлятися від захисника в разі, якщо його участь є обов'язковою. У такій ситуації, якщо підозрюваний, обвинувачений відмовляється від захисника та не залучає іншого адвоката, захисник має бути залучений в порядку, визначеному ст. 48 КПК України, для здійснення захисту за призначенням. Захисник після його залучення вправі відмовитися від виконання своїх обов'язків тільки за наявності таких умов: 1) якщо є обставини, які згідно з КПК України елімінують його участь в кримінальному провадженні; 2) незгоди з підозрюваним, обвинуваченим щодо вибраного ним способу захисту, за винятком випадків обов'язкової участі захисника; 3) умисного невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов укладеного з захисником договору, яке проявляється, зокрема, у систематичному недодержанні законних порад захисника, порушенні вимог КПК України тощо; 4) якщо він свою відмову мотивує відсутністю належної кваліфікації для надання правничої допомоги в конкретному провадженні, що є особливо складним. КПК України не містить заборони на відмову від прийняття доручення [7]. Це питання регулюється Законом № 5076-VI, який встановлює (п. п. 2, 3 і 5 ст. 28) заборону адвокату укладення договору про надання правничої допомоги та його обов'язкову відмову виконувати договір, укладений адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі, якщо: результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними, суперечать моральним засадам соціуму, присязі адвоката України, правилам професійної етики; він брав участь у певному провадженні, та це є підставою для його відводу відповідно до процесуального закону; він є членом сім'ї або близьким родичем посадової особи, яка брала або бере участь в господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справи про адміністративний делікт, щодо яких до нього звертаються за пропозицією укладення договору про надання правничої допомоги [5].

Дослідження практики адвокатської діяльності дозволяє дійти висновку, що необґрунтоване відмовлення виконувати договір в кримінальному провадженні (з неповажних причин) є неприпустимим і таким, що порушує професійний обов'язок адвоката. Уявляється, що адвокат вправі відмовитися від виконання доручення з етичної точки зору, наприклад, у разі, якщо протилежна сторона в процесі йому добре знайома.

Аморальним визнається поведінковий акт адвоката, коли він перекладає виконання професійного обов'язку на іншого захисника (наприклад, вимагає від обвинуваченого висловити відмову в суді від його послуг).

Рівень довіри до адвоката різко знижується, якщо ним не зберігається професійна таємниця. Адвокат не вправі розголошувати відомості, що йому стали відомі в зв'язку з виконанням обов'язків захисника (представника) законних інтересів клієнта. Розголошення адвокатом відомостей, що становлять предмет адвокатської таємниці, без належних легальних підстав і без погодження з клієнтом є дисциплінарним проступком, що може спричинити накладення на адвоката дисциплінарного стягнення незалежно від того, чи настали внаслідок такого розголошення негативні наслідки для клієнта [8, с. 18].

Отже, сумління, чесність, дбайливість адвоката-захисника щодо відновлення порушених прав і відстоювання законних інтересів клієнта – необхідний етичний фундамент його поведінкових актів. Так, чесність та порядність в діяльності адвоката, в поєднанні з професійною незалежністю В. В. Заборовський і Ю. М. Бисага визнають необхідними умовами, які забезпечать належний рівень довіри клієнта до адвоката [9, с. 144–151].

Поведінкові акти адвоката, що впливають із його психологічного стану, зумовлюються виконанням ним системи заходів у пізнавальній, конструктивній, комунікативній, виховній та посвідчувальній діяльності.

У **пізнавальній** діяльності адвоката суттєвого значення набуває аналіз будь-яких фактичних даних для визначення предмета доказування. Основною складністю цього моменту діяльності адвоката є вміння відшукати в масиві матеріалу про кримінально протиправне діяння факти та відомості, які б допомогли отримати повне уявлення про те, що відбулося (уявлення про подію кримінального правопорушення). Пізнавальна діяльність адвоката відіграє значну роль під вивчення й оцінювання речових доказів, документів, висновків судових експертиз, показань свідків, потерпілих, підозрюваного, спеціаліста й експерта. При цьому адвокат має дослідити наданий матеріал, об'єктивні та суб'єктивні фактори, що перешкождали достовірному сприйняттю події кримінального правопорушення, тощо. Адвокат повинен глибоко розуміти суть всього пізнаного з позицій захисту щодо виправдання підзахисного або пом'якшення його відповідальності. Завданням адвоката – через аналіз існуючих фактичних даних показати абсурдність поведінкових актів підзахисного.

Конструктивна діяльність адвоката характеризується постійним плануванням тактики захисту та прогнозуванням висновків досудового розслідування та судового розгляду. Захисником планується особиста участь в слідчих (розшукових) і інших процесуальних діях, призначення та проведення судової експертизи, ним має виражено плануватися власна промова під час судових дебатів і порушення питань перед іншими учасниками судового розгляду провадження та свідками (судовими експертами, спеціалістами тощо).

Комунікативна діяльність адвоката полягає в майстерному спілкуванні з людьми, тобто у встановленні вірних взаємовідносин із учасниками кримінального або цивільного провадження, психологічного контакту з ними. Це створює умови для вироблення в адвоката певних моральних якостей (наприклад, доброзичливості, ввічливості, прагнення вислухати та зрозуміти суб'єкта розмови). Безрадісність, невміння висловлювати власні думки, невиразність мимики можуть завадити процесу встановлення комунікативних зв'язків. Так, Г. С. Дегтярьова та Л. А. Руденко зазначають, що окрім професійних якостей, для професіонала важливо також володіння особистісними здібностями (чесність, почуття особистісної відповідальності, прагнення успіху, здатність самокритики, чуйне ставлення до людей). Велике значення у вказаному аспекті мають такі риси характеру як врівноваженість, товариськість, порядність, наполегливість, привабливість, скромність; *організаційні здібності* – уміння працювати з людьми, ініціативність, вміння коротко

та чітко висловлювати думки; *ділові якості* – уміння правильно й оперативно приймати рішення та забезпечувати контроль за його виконанням, вміння вирішувати конфліктні ситуації [10, с. 62]. Для встановлення контакту адвокат докладає суттєвих морально-психологічних зусиль. Адвокату просто необхідно активніше оскаржувати все, що він вважає сумнівним, невірним, несправедливим, однак діяти в будь-якій ситуації слід раціонально, надаючи пріоритет позитивній емоційній сфері та пригнічуючи негативну сферу. Адвокат зобов'язаний поводитися стримано, тактовно, а в разі умисного приниження його (або його клієнта) честі та гідності образи вимагати фіксації цього факту в протоколі судового засідання.

Посвідчувальна діяльність адвоката – це розроблення (написання) процесуальних документів (позовні заяви, клопотання, апеляційні, касаційні, конституційні скарги тощо). Захиснику необхідно уважно аналізувати докази, чітко посилаючись на свідчення учасників провадження, майстерно послуговуватися наданими судом фактами та відомостями. Посвідчувальна діяльність не обмежується розробленням (написанням) процесуальних документів, а передбачає використання й інших, додаткових способів фіксації фактичних даних (наприклад застосування відеозйомки під час участі адвоката в процесуаль-

них діях тощо). Порушення в здійсненні посвідчувальної діяльності можуть призвести до втрати доказів. Сама посвідчувальна діяльність здійснюється в межах правової процедури, передбаченої процесуальним кримінальним законодавством [11, с. 79].

Висновки. Головною етичною вимогою до інтеракцій адвоката з клієнтом є встановлення такого рівня довіри, за якого збільшується ефективність надання адвокатом правничої (правової) допомоги останньому, зберігаючи при цьому принцип конфіденційності. Адвокату в інтеракціях його з довірцем потрібні такі професійні морально-психологічні якості, що тісно пов'язані з вимогами адвокатської етики: гуманне ставлення до клієнта (підзахисного); дотримання справедливості; чесність та порядність; логічне мислення; високе почуття (професійного) обов'язку; стресостійкість; культура спілкування; наполегливість; вміння суворо відноситися до професійної таємниці; володіння ораторським мистецтвом при оголошенні захисної промови, щоб її зміст був переконливим, морально витриманим, психологічно стійким тощо. Поведінкові акти адвоката, що впливають із його психологічного стану, зумовлюються виконанням ним системи заходів у пізнавальній, конструктивній, комунікативній, виховній та посвідчувальній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митрофанов І. І., Притула А. М. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» : науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. Одеса : Фенікс, 2014. 324 с.
2. Правила адвокатської етики : затв. Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 26.01.2024).
3. Бірюкова А. М. Довіра як етична основа відносин адвоката з клієнтом (міжнародний та вітчизняний вимір). *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 149–154.
4. Лебідь Л. Що являє собою професія «адвокат» та як вона з'явилася. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insheladvokat--klient-.html> (дата звернення: 26.01.2024).
5. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 2509.
6. Калинюк С. С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Ужгород, 2015. 203 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.01.2024).
8. Бондар І. В., Басюк Ю. М. Адвокатська таємниця як гарантія конфіденційного спілкування адвоката з клієнтом. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 11–19.
9. Заборовський В. В., Бисага Ю. М. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 144–151.
10. Дегтярьова Г. С., Руденко Л. А. Теоретичні та методичні основи розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування : навч. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2010. 256 с.
11. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ У ПОШУКОВИХ СИСТЕМАХ PECULIARITIES OF APPLYING THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IN SEARCH ENGINES

Садовська Д.І., аспірантка кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена правовому аналізу реалізації права на забуття у пошукових системах. Вказується, що глобальна інформатизація суспільства призвела до істотних змін у всіх сферах суспільного життя, які мають як позитивний, так і негативний характер. Позитивним аспектом є все більша автоматизація пошуку інформації, доступ до різних джерел даних, спрощення бюрократичних процедур, що сприяє підвищенню ефективності та зменшенню витрат часу та ресурсів. Іншою стороною цього процесу є накопичення величезних масивів різного типу інформації в мережі. Обґрунтовано, що на сьогодні подача запиту на видалення до пошукової системи є найпростішим механізмом впливу людини на інформацію про себе в мережі Інтернет. Такий інструмент найменше обмежує свободу доступу до інформації, адже дані все ще залишаються доступними в мережі, користувачі при потребі зможуть знайти той самий контент за іншими ключовими словами. Встановлено, що оскільки Google зараз займає майже монополічне становище серед пошукових систем компанія отримує найбільше запитів на видалення та впливає на розвиток права на забуття. Зокрема у 2019 році Суд ЄС у справі Google Inc. проти Національної комісії з питань інформації та свободи (CNIL) підтримав аргументи пошукової системи та визначив територіальні межі застосування права на забуття лише кордонами ЄС. Обґрунтовано певну небезпеку в тенденції перекладання всіх повноважень щодо балансування прав користувачів та суспільного інтересу на приватні компанії. Обґрунтовано, що для якісної реалізації права на забуття контролерам даних варто розробити різні види шаблонів для звернення залежно від статусу суб'єкта, що звертається (для публічних осіб; для осіб, які не публічними та не мають значного впливу на громадськість; для осіб, які відіграють специфічну роль, користуються популярністю, мають певний вплив на громадську думку тощо).

Ключові слова: право на забуття, право на приватність, захист персональних даних, Інтернет, цифрове середовище, цифрові права.

The article is devoted to the legal analysis of the implementation of the right to be forgotten in search engines. It is indicated that the globalization of society has led to significant changes in all spheres of social life, which are both positive and negative in nature. A positive aspect is the increasing automation of information search, access to various data sources, and simplification of bureaucratic procedures, which contributes to increasing efficiency and reducing time and resource costs. Another side of this process is the accumulation of huge arrays of various types of information in the network. It is substantiated that today, submitting a deletion request to a search engine is the simplest mechanism of a person's influence on information about himself on the Internet. Such a tool least restricts the freedom of access to information because, because the data still remains available on the network, users will be able to find the same content using other keywords if necessary. It has been established that since Google now occupies an almost monopoly position among search engines, the company receives the most requests for deletion and influences the development of the right to be forgotten. In particular, in 2019, the EU Court in the case of Google Inc. v. National Commission for Information and Freedom (CNIL) supported the arguments of the search engine and defined the territorial limits of the application of the right to be forgotten only by the borders of the EU. A certain danger is substantiated by the tendency to transfer all powers to balance user rights and public interest to private companies. It is substantiated that in order to more effectively implement the right to be forgotten, data controllers should develop different types of templates for applications depending on the status of the subject applying (for public persons; for persons who are not public and do not have a significant impact on the public; for persons who play a specific role, enjoy popularity, have a certain influence on public opinion, etc.).

Key words: right to be forgotten, right to privacy, personal data protection, Internet, digital environment, digital rights.

Стан дослідження. Дослідженням окремих питань реалізації права на забуття займалися різні правники-науковці, серед них Токарева В. О., Бойко А. М., Буга В. В., Спасибо-Фатєєва І. В. Однак особливості застосування права на стирання пошуковими системами, найбільшими контролерами даних, практично не розглядаються у публікаціях та потребують подальших досліджень.

Метою цієї статті є правовий аналіз реалізації права на забуття у пошукових системах, окреслення небезпек передачі балансування прав людини у руки приватних компаній та висловлення пропозицій щодо вдосконалення стандартизованих шаблонів щодо запитів на видалення.

Виклад основного матеріалу. Право на забуття (право на стирання), яке з 2016 року прямо закріплене у Загальному регламенті про захист даних (GDPR), стало вагомим доповненням права на приватність у цифровому середовищі для осіб, що проживають або мають бізнес на території ЄС. Його виникнення та розвиток пов'язані з об'єктивними процесами технологізації суспільства. У сучасному світі термін зберігання будь-якої інформації на просторах всесвітньої мережі є майже нескінченним, що, без сумніву, впливає на актуальність та релевантність такої інформації. Як слушно зазначає колишній Єврокомісар з питань юстиції, фундаментальних прав та громадянства Вів'єн Редінг [1], право на забуття стало способом «дати людям контроль над своїми даними», насамперед над тими, що «надані самими суб'єктами даних», а не

над згадками у пресі, соціальних мережах тощо. Можливість суб'єкта даних звернутися до контролера з запитом на видалення персональних даних покликана зміцнити довіру споживачів до онлайн сервісів, пошукових систем [2] та розв'язати проблему доступу до застарілої, надмірної інформації.

На сьогодні реалізація права на забуття є чи не єдиним механізмом впливу людини на інформацію про себе в мережі Інтернет. Відповідно до статті 17 Регламенту суб'єкт даних може звернутися до будь-якого контролера своїх персональних даних щодо стирання інформації про себе за наявності таких підстав як: зникнення потреби в персональних даних для цілей, для яких їх збирали чи іншим чином опрацювали; відкликання суб'єктом даних згоди, на якій ґрунтується опрацювання, при відсутності іншої законної підстави для опрацювання; необхідність стерти персональні дані для дотримання встановленого законом зобов'язання; незаконність опрацювання персональних даних тощо.

Наголосимо, що Регламент виділяє 2 типи суб'єктів, які пов'язані з опрацюванням даних: контролер та оператор. Вищезгаданим контролером даних може бути фізична, юридична особа чи орган публічної влади, якщо вони визначають цілі та засоби опрацювання персональних даних користувачів. Хочемо зазначити, що хоча законодавство ЄС і не містить обмежень щодо типу суб'єкта, який може взяти на себе роль контролера даних, на прак-

тиці контролером найчастіше є юридична особа. Допускаються також випадки, коли два чи більше контролери діють спільно. Головним критерієм наявності спільного контролю є спільна участь двох або більше суб'єктів у визначенні цілей і засобів опрацювання. Така спільна діяльність може набувати «форми спільного рішення, прийнятого двома чи більше суб'єктами, або результату узгоджених рішень двох чи більше суб'єктів, коли рішення доповнюють одне одного та є необхідними для обробки таким чином, щоб вони мали відчутний вплив на визначення цілей і засобів обробки [3]».

Оператором, як зазначено в пункті 8 статті 4 Регламенту може бути фізична, юридична особа, орган публічної влади, агентство або інший орган, який опрацьовує персональні дані від імені контролера. Контролер даних може передати фактичну функцію обробки даних оператору. Проте саме на контролера поширюються всі зобов'язання щодо реалізації права на забуття. Звичайно, деякі компанії одночасно можуть виконувати роль і контролера, і оператора. Наприклад, організація може бути обробником персональних даних клієнтів, але бути контролером персональних даних власних співробітників. Тому при зверненні з запитом на видалення суб'єкту даних потрібно розуміти хто визначає цілі та засоби опрацювання його персональних даних.

Пошукові системи є найбільшими збирачами, операторами і контролерами даних. Згідно з статистичними даними Statista та Statcounter [4] у 2024 році найпопулярнішою пошуковою системою у світі з часткою ринку понад 90% залишається Google. Microsoft Bing та Yahoo є другими та третіми за частотою використання відповідно, проте кількість користувачів цих систем значно менша. Через таке монопольне становище Google, в тому числі на території ЄС, до компанії надходить найбільше звернень щодо реалізації права на забуття. Зокрема за даними Звіту про доступність сервісів і даних Google [5] за період 29 травня 2014 року по 1 січня 2024 року пошукова система отримала 1 537 988 запити на видалення та 5 937 049 URL-адреси із запитом на видалення (запити, які очікують на розгляд або потребують додаткової інформації до цієї статистики не включено).

Аналізуючи практику Суду ЄС, варто відзначити, що найчастіше звернення щодо застосування та реалізації права на забуття спостерігається також у контексті саме пошукового сервісу Google. Так, справа *Mapio Костехи Гонсалеса проти Google* (Google Spain SL, Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González, 2014), у якій позивач просив вилучення або приховання Google Inc. та Google Spain з пошукових результатів інформації про борги, які вже були виплачені, стала першою у цій категорії. Згідно з матеріалами справи [6] позивач аргументував вимогу тим, що при пошуку його імені в пошуковій системі Google відображається посилання на дві сторінки каталонської газети *La Vanguardia* 1998 року випуску, де були розкриті персональні дані, пов'язані з процесом арешту майна та продажу з аукціону заставленого будинку для покриття заборгованості із соціального страхування. Іспанець наголошував на неактуальності інформації у публікації та негативному впливі на репутацію. Суд ЄС проаналізувавши матеріали справи прийшов до висновку, що для захисту прав передбачених у положеннях Директиви ЄС про захист даних (чинної на 2014 рік) «оператор пошукової системи зобов'язаний видалити зі списку результатів, які відображаються після пошуку, здійсненого на основі імені особи, посилання на вебсторінки, опубліковані третіми особами, та такі, що містять інформацію, яка стосується цієї особи, також у випадку, коли це ім'я чи інформація не видаляється заздалегідь або одночасно із цих вебсторінок, і навіть залежно від обставин, коли її публікація сама по собі на цих сторінках є законною» [6]. Цим рішенням було створено прецедент реального застосування

права на забуття у цифровому середовищі. Великі контролери даних, з метою мінімізації судових позовів, почали створювати спеціальні стандартизовані онлайн форми для подання запитів на видалення. А закріплення багатьох ключових пунктів справи надалі можемо спостерігати вже у Регламенті.

Варто зазначити, що практика реалізації права на забуття призвела до виникнення багатьох дискусійних питань. Одне з них – територіальні межі застосування «нового» права. Пошукові системи використовували геоблокування замість видалення, тобто інформація відображалася в результатах пошуку поза межами ЄС. Європейські інституції з захисту даних вважали, що таке неповне вилучення персональних даних нівелює користь від такого інструменту захисту приватності користувачів. Найгучніший конфлікт, який дійшов до суду Європейського Союзу, виник між Французькою комісією з інформатики та свобод (Cnil) і пошуковою системою Google. Почалося все з пресрелізу, опублікованого 12 червня 2015 року. У ньому французький адміністративний орган, який регулює конфіденційність даних повідомив [7] про сотні скарг на невиконання права на забуття пошуковою системою Google та вимагала виконати всі запити на видалення протягом 15 днів. Комісія наголосила, що оскільки таке технічне рішення як блокування за геокацією легко обійти використовуючи неєвропейське розширення пошукової системи, вона не забезпечує захист користувачів-європейців, які перебувають не на території ЄС.

Представники Google тоді відмовилися видаляти посилання, які підпадають під дію права на забуття, з неєвропейських доменів. Вони стверджували, що такі випадки не підпадають під регулювання європейських законів, навіть якщо дані, які обробляються стосуються громадян ЄС. Одним з головних їх аргументів було те, що географічне розширення права бути забутих не дало б значного практичного ефекту, адже понад 97% пошукових запитів у Франції здійснюються на Google.fr. А отже, співвідношення незначного підвищення конфіденційності проти зростання кількості цензури в Інтернеті неспівмірне.

Суд підтримав аргументи пошукової системи та у своєму рішенні від 24 вересня 2019 року постановив, що право бути забутих не поширюється на посилання, які відображаються в кожній версії пошукової системи в усьому світі, але поширюється на пошукові системи з доменними іменами, пов'язаними з державами-членами ЄС, тобто не лише google.fr, а й також google.it, google.de, google.nl тощо. Проте він також поклав обов'язок на операторів пошукових систем використовувати, у разі необхідності, заходи, які «ефективно перешкоджають або принаймні серйозно перешкоджають» [8] користувачам Інтернету, які знаходяться в ЄС, отримати доступ до вилучених посилань при використанні версії пошукової системи за межами ЄС.

Аналізуючи вищезгадані рішення, вважаємо, що Суд ЄС залишає більшість повноважень щодо застосування права на забуття у руках пошукових систем – тобто приватним компаніям. Це досить суперечливе рішення оскільки не зважаючи на те, що задоволення ними запиту на видалення не призводить до повного вилучення вмісту, опублікованого в Інтернеті, такі дії безпосередньо перешкоджають свободі доступу до інформації, оскільки ускладнюють пошук інформації в Інтернеті. Збалансувати інтереси громадськості, суспільний інтерес та право особи на приватне життя часто є складним завданням навіть для професійних судів, органів захисту даних. Пошукові системи перетворюються на своєрідних цензорів цифрового середовища. З цієї причини, на нашу думку поки є цілком логічним та виправданим обмежити застосування права на забуття територією ЄС. Хартія основних прав Європейського Союзу закріплює захист даних та свободу інформації як основні права людини. Ці свободи також закріплені в конституціях країн-

членів та конкретних законодавчих актах, що мають незалежні органи, такі як регулюючі органи та суди, яким доручено забезпечити дотримання та збалансувати ці права. Такий підхід допомагає збалансувати потреби суспільства у захисті приватності та необхідності вільного обміну інформацією для забезпечення відкритості та прозорості.

Загалом маємо підкреслити тенденцію останніх років щодо свідомих спроб органів ЄС покласти все більше відповідальності на приватні компанії, зобов'язуючи їх контролювати контент, створений користувачами [9]. Частково це має і позитивні моменти. Наприклад, великі технологічні гіганти розробили стандартизовану форму для подання запиту на видалення, що частково спрощує таке звернення. Оскільки на компанії покладається обов'язок оцінити співвідношення важливості інформації, яку хочуть видалити, для суспільства та прав особи на приватне життя, захист персональних даних, вони почали розробляти так звані тести на баланс інтересів. Так, компанія Google, враховуючи майже 10-річний досвід опрацювання таких звернень, виділила 6 основних факторів [10], які враховують фахівці при розгляді запитів на видалення:

- роль особи що подала запит (або від імені якої запит був поданий) у суспільному чи релігійному житті;
- спосіб та ступінь поширення персональних даних;
- актуальність контенту;
- важливість інформації для реалізації прав інших користувачів пошукової системи, в тому числі права на вільний доступ до інформації, свободи слова;
- достовірність відомостей;
- чи містить публікація чутливі дані (відомості про расове або етнічне походження, стан здоров'я, політичні релігійні переконання, сексуальну орієнтацію тощо).

Звичайно, перелік критеріїв наведений вище не є вичерпним, а жоден фактор не має вирішального значення. Проте вони створені Google з врахуванням рекомендацій Робочої групи з захисту фізичних осіб при обробці персональних даних (Робоча група за ст. 29), практики ЄСПЛ та Суду ЄС.

Найскладнішим критерієм для оцінки є суб'єкт про якого йдеться в публікації. Доречно поділити усіх осіб, які звертаються з запитом на підставою ролі, яку вони відіграють у суспільному житті на три категорії:

- особи, які не публічними та не мають значного впливу на громадськість;
- особи, які відіграють специфічну роль, користуються популярністю, мають певний вплив на громадську думку (переважно до даної категорії відносяться директори шкіл, діячі культури);
- публічні особи (політики, релігійні лідери, лідери громадських думок).

Статус двох останніх категорій осіб часто є підставою для відхилення запиту на видалення інформації щодо них. Адже відповідно до пункту 7 Резолюції 1165 (1998) Парламентської Асамблеї Ради Європи про право на недоторканність приватного життя певні факти пов'язані з особистим життям публічних осіб, зокрема політиків, справді можуть цікавити громадськість, і тому це законно проінформувати читачів, які також є її виборцями, про такі факти [11]. Проте сам по собі публічний статус заявника не позбавляє його можливості реалізувати право на видалення. Аналізуючи право публічної особи на застосування права на стирання, потрібно дослідити роль особи у суспільному житті, характер професійної діяльності та зв'язок між цими факторами та інформацією, яку людина хоче видалити. Визначення того, що є предметом загального інтересу, залежатиме від обставин справи. Так, вилучення інформації про подружні проблеми чи хворобу

відомого співака мало ймовірно може порушити право громадськості на інформацію. А запит на видалення публікації, яка містить критику професійної діяльності особи в більшості випадків буде відхилено. Адже такі дані будуть корисними для клієнтів, споживачів та зможуть проінформувати про репутацію особи професійній або іншій суспільній сфері.

Вважаємо доцільним додати до стандартизованої форми для запиту на видалення крім обов'язкової автентифікації особи, ще й пункт про статус особи у суспільному житті, зайняття державної посади тощо. Так, зокрема вже просить вказати пошукова система Bing. Більшість інших контролерів, Google в тому числі визначають дані про суб'єкта запиту самостійно з загальнодоступної інформації, наприклад контенту за вказаною URL-адресою. Наступним кроком можна розробити кілька типів шаблонів для звернення: для суб'єктів даних, що не відіграють помітної ролі у суспільному житті; для публічних осіб; для суб'єктів даних, які відіграють обмежену роль у суспільному житті (наприклад, вчителі, директор школи тощо).

Слід наголосити, що пошукові системи як і інші контролери даних не перевіряють та не оцінюють правдивість інформації щодо якої подається запит на видалення [12]. Якщо для особи важливо саме довести, що публікація є недостовірною, найкращим рішенням буде спершу звернутися до судових органів, а вже потім звертатися до пошукових систем. Крім того, навіть при задоволенні запиту на видалення інформація все ще може залишитися доступною в Інтернеті. Пошукова система вилучить лише ті результати пошуку які з'являються за запитом, що містять персональні дані особи. Користувачі зможуть знайти той самий контент за іншими ключовими словами. Крім того, не можна забувати, що існує багато пошукових систем, які хоча і займають меншу долю ринку, ніж Google використовуються мільйонами користувачів у всьому світі. Видалення даних, послань, отриманих у результаті пошуку в кожній з них, буде досить ресурсозатратним. Альтернативним варіантом може бути звернення безпосередньо до сайту, соціальної мережі чи онлайн архіву, де міститься публікація. Якщо такі дані будуть вилучені, результати пошуку пошукових систем оновляться після чергової індексації.

Висновки. Право на забуття відіграє важливу роль у захисті приватності людини в цифровому середовищі, дозволяючи їй контролювати доступ до своєї особистої інформації. За майже 10 річну практику реалізації на території ЄС контролери даних сформуливали певні критерії за якими вони аналізують кожен запит, а також стандартизовані форми для подання такого звернення. Великі контролери даних почали також частково впливати на розвиток права на забуття, в тому числі за участю Суду ЄС. Проте таке перекладання на приватні компанії ролі арбітра прав людини в Інтернеті є досить суперечливим рішенням. Пошукові системи мають власні економічні інтереси, тому можуть лобювати обмеження права на приватність у потрібних їм питаннях. Крім того, перекладання на оператора пошукової системи питання балансування суспільного інтересу та права на конфіденційність користувачів підживляє «межі сфери приватної автономії» (адже покладає на приватних суб'єктів ті самі обов'язки, що й на державні органи, що діють у загальних інтересах). Іншим контролерам даних, які не мають таких технічних та економічних можливостей вивчати кожен запит вручну ще складніше і часто для уникнення позовів вони вилучають інформацію без достатнього дослідження. Для покращення та пришвидшення аналізу запиту на видалення було б доцільно зобов'язати вказувати роль особи, що звертається з запитом у суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hendel J. Why Journalists Shouldn't Fear Europe's 'Right to be Forgotten'. The Atlantic. 2012. URL: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2012/01/why-journalists-shouldnt-fear-europes-right-to-be-forgotten/251955/> (дата звернення 10.02.2024).

2. Бойко А.М. Право на забуття: деякі аспекти теорії і практики. Журнал східноєвропейського права. 2018. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2018/02/boiko_48.pdf (дата звернення 10.02.2024).
3. Guidelines 07/2020 on the concepts of controller and processor in the GDPR. 2021. URL: https://edpb.europa.eu/system/files/2023-10/EDPB_guidelines_202007_controllerprocessor_final_en.pdf (дата звернення 15.02.2024).
4. Chris A. Top 10 Search Engines In The World. Reliabesoft. 2024. URL: <https://www.reliabesoft.net/alex-chris-author-bio/> (дата звернення 10.02.2024).
5. Запити на видалення контенту відповідно до законодавства ЄС у сфері захисту персональних даних. Звіт про доступність сервісів та даних Google. 2024. URL: https://transparencyreport.google.com/eu-privacy/overview?privacy_requests=country:GB;year:2022;decision:&lu=privacy_requests (дата звернення 20.02.2024).
6. Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González. EUR-Lex. 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 10.01.2024).
7. Google v. CNIL: The Territorial Scope of the Right to Be Forgotten Under EU Law. European Papers. URL: https://www.europeanpapers.eu/es/europeanforum/google-v-cnil-territorial-scope-of-right-to-be-forgotten-under-eu-law#_ftn25 (дата звернення 10.02.2024).
8. CNIL, Restricted Committee, Decision No. 2016-054 & 2016. URL: <https://assets.documentcloud.org/documents/2775951/d2016-054-Penalty-Google.pdf>
9. EU Court decides on two major "right to be forgotten" cases: there are no winners here. Accessnow. 2023. URL: <https://www.accessnow.org/eu-court-decides-on-two-major-right-to-be-forgotten-cases-there-are-no-winners-here/> (дата звернення 20.02.2024).
10. Right to be Forgotten Overview. Legal Help Google. URL: <https://support.google.com/legal/answer/10769224?hl=en> (дата звернення 10.01.2024).
11. Резолюція 1165 (1998) право на приватність. Центр демократії та верховенства права. 2005. <https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-privatnist/> (дата звернення 12.02.2024).
12. Славко А.С., Репін Д.А. Механізм реалізації права на забуття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2020/132.pdf (дата звернення 15.02.2024).

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ СПАДЩИНИ, ДО СКЛАДУ ЯКОЇ ВХОДЯТЬ МАЙНОВІ ПРАВА НА ОБ'ЄКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

PECULIARITIES OF INHERITANCE AND REGISTRATION OF INHERITANCE, WHICH INCLUDES PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS COPYRIGHT

Сех Ю.З., аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджуються особливості оформлення спадкоємцями спадщини, до складу якої входять майнові права на об'єкти авторського права, розподіл майнових прав між спадкоємцями. Оформлення спадщини на об'єкти авторського права передбачає вчинення відповідних дій, які необхідно здійснити після смерті правовласника авторських прав, з метою набуття та оформлення цих прав спадкоємцями. Здійснено розмежування майнових та особистих немайнових прав на об'єкти авторського права, проаналізовано судову практику щодо переліку прав інтелектуальної власності, які підлягають спадкуванню. Особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину, однак, у статті зазначено, що є дискусії щодо можливості спадкування особистих немайнових прав. Особливу увагу зосереджено на особливостях спадкування майнових прав за заповітом та за законом, на схожих та відмінних ознаках. Проаналізовано можливості розподілу між спадкоємцями майнових прав на твір за допомогою заповіту, зазначення в заповіді різних спадкоємців щодо різних майнових прав на один об'єкт авторського права. Окрім вищезазначеного, проаналізовано Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, який суттєво розширив та конкретизував правове регулювання спадкування прав на твір, зокрема, норми щодо винагороди за використання твору, обсягу майнових прав, що переходять у спадщину, розміру часток спадкоємців. У статті відображено особливості нотаріальної практики видачі свідоцтва про право на спадщину, до складу якої входять майнові права на об'єкти авторського права, необхідність встановлення факту належності майнових авторських прав спадкодавцю на момент відкриття спадщини, оскільки у разі відсутності документів, які підтверджують належність майнових авторських прав спадкодавцю, нотаріус відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину. Окрім того, звернено увагу на строки чинності майнових прав та наслідки відсутності реєстрації авторського права за спадкодавцем, варіанти вирішення відповідної проблеми.

Ключові слова: авторське право, майнові авторські права, автор, спадщина, свідоцтво про право на спадщину, спадкодавець, спадкоємець.

The article examines the peculiarities of registration by heirs of an inheritance which includes property rights to copyright objects, and the distribution of property rights among heirs. Inheritance registration of copyright objects involves taking appropriate actions which must be performed after the death of the copyright holder with a view to acquiring and registering these rights by the heirs. The author distinguishes between property and personal non-property rights to copyright objects, and analyses the case law on the list of intellectual property rights subject to inheritance. Personal non-property rights belong only to the author and cannot be transferred (alienated) to other persons and do not inherit, however, the article notes that there are discussions on the possibility of inheritance of personal non-property rights. Particular attention is paid to the peculiarities of inheritance of property rights by will and by law, and to the similarities and differences. The author analyses the possibilities of distributing property rights to a work among heirs by means of a will, and of specifying different heirs in a will with respect to different property rights to the same copyright object. In addition to the above, the author analyses the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" No. 2811-IX dated 1 December 2022, which significantly expanded and specified the legal regulation of inheritance of rights to a work, in particular, the rules on remuneration for the use of a work, the scope of property rights inherited, and the size of heirs' shares. The article reflects the peculiarities of the notary practice of issuing a certificate of inheritance, which includes proprietary copyright, and the need to establish the fact that proprietary copyright belongs to the testator at the time of opening the inheritance, since in the absence of documents confirming that proprietary copyright belongs to the testator, the notary refuses to issue a certificate of inheritance. In addition, the author draws attention to the validity period of property rights and the consequences of the absence of copyright registration for the testator, as well as to the options for solving the relevant problem.

Key words: copyright, property copyright, author, inheritance, certificate of inheritance, testator, heir.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування сучасних економічних систем немислиме без урахування об'єктів інтелектуальної власності, кількість яких зростає, а, відтак, справляє позитивний вплив на їх динаміку та ефективність.

Майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності належать як юридичним, так і фізичним особам. Оформлення спадщини на об'єкти авторського права передбачає всі юридичні та адміністративні дії, які необхідно здійснити після смерті правовласника авторських прав, з метою набуття та оформлення цих прав спадкоємцями. Питання та проблеми, з якими зустрічаються спадкоємці та нотаріуси, передбачають визначення складу спадщини після смерті автора, особливості процедури оформлення спадщини, до складу якої входять майнові права на об'єкти авторського права, розподіл майнових прав між спадкоємцями, якщо їх більше одного.

Метою статті є аналіз особливостей спадкування та процедури оформлення спадкування майнових прав на об'єкти авторського права.

Проблемами спадкування авторських прав займалися такі вчені як О. А. Підпригора, О. С. Яворська, Л. Л. Тарасенко, Ю. О. Заїка, С. Я. Фурса, О. І. Харитонova, Р. О. Стефанчук та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку світової економічної системи характеризується інтенсифікацією використання інтелектуального капіталу [1, с. 438].

Інтелектуальний капітал формується із знань та інформації, які трансформуються в інтелектуальний продукт у вигляді об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, об'єктів авторського права. Цивільний кодекс України [2] визначає об'єктами авторського права літературні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), якщо вони за доборою або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності та інші твори. Перелік об'єктів авторського права не є вичерпним. Об'єкти інтелектуальної власності є особливими об'єктами цивільного обороту зі спеціальним правовим режимом. При цьому значна частка таких об'єктів пов'язана з авторськими та суміжними правами [3, с. 5].

Авторське право становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права. Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Відповідно до статті 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суб'єкт авторського

права має право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами. Згідно із ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» майнові права на твір входять до складу спадщини.

Відповідно до Постанови КЦС ВС від 08.05.2019 року у справі № 646/1750/17, перелік прав інтелектуальної власності, які підлягають спадкуванню визначається із врахуванням положень статей 1218 та 1219 ЦК України. Їх тлумачення, крізь призму наявності майнових та особистих немайнових прав інтелектуальної власності, дозволяє стверджувати, що спадкуватися можуть тільки майнові права. Як наслідок при визначенні спадкового активу який складається із прав інтелектуальної власності необхідно встановити чи відносяться відповідні права до майнових. [5] Отже, КЦС ВС підтримав судову практику, визначену п. 14 Постанови Пленуму ВСУ № 7 від 30.05.2008 року «Про судову практику у справах про спадкування», де зазначено, що до складу спадщини входять майнові права інтелектуальної власності, чинні на час відкриття спадщини (право на отримання винагороди за використання твору, право на відтворення, опублікування і розповсюдження авторських творів, право на оформлення винаходу, корисної моделі тощо). Однак Верховний Суд акцентував увагу на крайній важливості розмежування майнових та особистих немайнових прав на об'єкти авторського права.

Відповідно до ст. 1219 ЦК України, ст. 11, 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину. Однак, є дискусії щодо можливості спадкування особистих немайнових прав, зокрема, які надають спадкоємцю право захищати авторство спадкодавця, оскільки виникнення немайнових прав зумовлює подальше виникнення майнових прав [6, с. 49–53]. Станом на сьогодні Закон України «Про авторське право і суміжні права» надає право спадкоємцям автора оприлюднити твір, не оприлюднений за життя автора, якщо автор безпосередньо не заборонив оприлюднення такого твору, а також право захищати особисті немайнові права автора, зокрема протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

Майнові авторські права, які можна віднести до особливого об'єкта спадкування, спадкуються в загальному порядку за законом та за заповітом з урахуванням неподільного та нематеріального характеру авторських прав [7, с. 97–101].

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, при цьому заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб. При спадкуванні за заповітом до спадкування закликаються особи, яких спадкодавець зазначив у своєму заповіті. Спадкоємцями за заповітом окрім фізичних осіб також можуть бути юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Науковці зазначають в наукових публікаціях, що заповідач вправі розподілити у заповіті спадщину між різними спадкоємцями на окремі об'єкти авторського права, об'єкти, створені в певних часових межах, до певного року творчої діяльності автора [6]. Однак формулювання можливості визначення в заповіті правової долі безпосередньо об'єкту викликає певні сумніви. Як приклад можна розглянути такий об'єкт авторського права як літературний твір – роман «Еней». Сумнівною є можливість заповісти роман «Еней», як об'єкт авторського права, оскільки спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Відповідно заповіт повинен стосуватись майнових прав на літературний твір – роман «Еней».

Необхідно також зазначити, що відповідно до ст. 419 ЦК України право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкти права інтелектуальної власності.

Потребує наукового аналізу також можливість заповідати зазначити в заповіті різних спадкоємців щодо різних майнових прав на один об'єкт авторського права.

Відповідь на дане питання можна знайти в Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, який суттєво розширив та конкретизував правове регулювання спадкування прав на твір, зокрема, норми щодо винагороди за використання твору, обсягу майнових прав, що переходять у спадщину, розміру часток спадкоємців.

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права», у разі наявності декількох спадкоємців відповідної черги, такі спадкоємці набувають майнові права на твір у повному складі спільно, разом з правом на одержання передбаченої законом справедливої винагороди за використання твору у рівних частках, якщо в договорі між такими спадкоємцями не зазначено інше. Вищевказані умови застосовуються також у разі наявності кількох спадкоємців за заповітом, якщо в заповіті не визначено інший розподіл між спадкоємцями майнових прав на твір, а також у разі наявності кількох спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Отже, можна зробити висновок, що спадкодавець може в заповіті здійснити розподіл між спадкоємцями майнових прав на твір, зокрема, надати одному із спадкоємців право використовувати твір будь-яким способом (способами), а іншому спадкоємцю заповісти виключне право дозволяти та виключне право забороняти використання твору іншими особами. Однак, як після оформлення спадкових прав спадкоємцями реалізувати такі юридичні конструкції в реальності залишається під великим запитанням.

Спадкодавець також має можливість розпорядитись майновими права на твори, які є не оприлюдненими.

Спадкування за законом здійснюється у разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини.

Відповідно до ч. 2 ст. 425 ЦК України майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором. Тому майнові права можуть спадкуватись протягом строків їх чинності, зокрема, майнові права автора чинні протягом 70 років після смерті автора. [8, с. 115].

Нотаріус перед видачею свідоцтва про право на спадщину зобов'язаний встановити факт належності майнових авторських прав спадкодавцю на момент відкриття спадщини. Реалізувати встановлення належності таких прав спадкодавцю нотаріус може шляхом отримання у спадкоємців свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір та шляхом отримання відповіді на запит про отримання інформації з Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір чи інформації з Державного реєстру договорів, які стосуються права автора на твір.

Якщо авторські права не були зареєстровані суб'єктом, то одержати певний документ, який допоміг описати майнові права для включення їх до свідоцтва про право на спадщину, практично неможливо [8, с. 116]. У випадку відсутності відповідних документів для підтвердження належності спадкодавцю майнових прав на твір, нотаріус відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про нотаріат», нотаріус або посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії, відмовляє у вчиненні нотаріальної дії, якщо не подано відомості

(інформацію) та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій [9]. Спадкоємець має право звернутись до суду з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Відповідно до п. 4.12, п. 4.15. глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України 22.02.2012 № 296/5 [10], свідоцтво про право на спадщину видається за наявності у спадковій справі всіх необхідних документів, зокрема, документів щодо належності спадкового майна спадкодавцю. У разі відсутності документів, які підтверджують належність майнових авторських прав спадкодавцю, нотаріус відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину є підставою для зміни суб'єкта відповідних прав інтелектуальної власності та внесення відомостей у відповідний державний реєстр [8, с. 116].

Висновки. Об'єкти інтелектуальної власності є особливими об'єктами цивільного обороту. Автор-

ське право становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права. КЦС ВС наголошує на необхідності встановити чи відносяться відповідні права до майнових під час визначення спадкового активу, який складається із прав інтелектуальної власності. Потрібно також звертати увагу на відмінність між спадкуванням об'єкта авторського права та спадкуванням майнових прав на об'єкт авторського права. Позитивною зміною у нормативному регулюванні спадкування майнових прав на об'єкти авторського права є прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, який суттєво розширив та конкретизував правове регулювання спадкування прав на твір, зокрема, обсяг майнових прав, що переходять у спадщину, розмір часток спадкоємців. Необхідно також звернути окрему увагу на необхідність реєстрації авторських прав, в контексті спадкового права, з метою уникнення додаткових витрат на правову допомогу, мінімізації витрат часу на оформлення спадкових прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орловська Ю., Дригола К. Світова інтелектуальна економіка: особливості визначення та оцінки в контексті сталого розвитку. *Журнал Європейської економіки*. Том 17. № 4 (67) Жовтень-грудень 2018.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Бельюкова Є. Особливості спадкування майнових прав інтелектуальної власності. *Підприємництво, господарство і право* 7/2018. С. 5–9.
4. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 року № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
5. Крат В. Категорії спадкового права крізь призму практики Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Kategorii_spad_prava.pdf
6. Січко Д.С. Проблемні питання спадкування особистих майнових і немайнових прав: цивільно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. 2019. С. 49–53.
7. Гончарова А.В., Сердюк В.І. Деякі аспекти спадкування об'єктів авторського права та їх правова регламентація. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2014. С. 97–101.
8. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України: навч. посіб./Крат В.І. та інші. Харків: *Страйд*. 2012. С. 115–117.
9. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
10. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»: Наказ Міністерства Юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>

СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЗАМІНИ СУДДІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НА ТЕХНОЛОГІЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

CURRENT PROSPECTS OF REPLACEMENT OF JUDGES IN CIVIL JURISDICTION WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY

Скляренко І.В., доктор філософії у галузі права,

старший викладач кафедри права та правоохоронної діяльності

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

Стаття присвячена перспективам застосування технології штучного інтелекту у цивільному судочинстві в якості заміни інтелектуальної діяльності професійних суддів на сучасному етапі розвитку даної технології. Досліджено основні підходи до визначення поняття штучного інтелекту та охарактеризовано його класифікацію на слабкий, сильний та суперінтелект. Наголошено на тому, що зазвичай правосуддя здійснюється професійними суддями, оскільки до них висуваються високі вимоги до їх правових знань та життєвого досвіду. Аргументовано, що рівноцінна заміна судді у цивільному судочинстві на технологію штучного інтелекту на сьогодні є неможливою. Досліджено критичний підхід представників судової влади до можливості заміни суддів на технологію штучного інтелекту. Проаналізовано основні положення декларативних правових документів Європейського Союзу про способи та порядок використання технології штучного інтелекту під час здійснення правосуддя. Визначено причини неможливості такої заміни, а саме складність та багатогранність спірних приватно-правових відносин, неможливість врахування моральних та етичних аспектів, необхідність гнучкості у прийнятті рішення, проблема характеру початкових алгоритмів роботи штучного інтелекту, прозорість (мотивованість) рішень, проблема визначення винної особи за судові помилки, проблема захисту даних. Відзначено, що дані причини мають технологічне та правове підґрунтя. Надано критичну оцінку концептуальним підходам уповноважених державних органів щодо розвитку штучного інтелекту в сфері правосуддя, звернуто увагу на їх передчасність та недоопрацьованість. Зазначено, що технологія штучного інтелекту на даному етапі свого розвитку не може повноцінно замінити суддю у цивільному судочинстві, однак може бути використана як допоміжний інструмент. Наголошено на важливості забезпечення високого рівня захисту інформації при застосуванні штучного інтелекту під час здійснення правосуддя у цивільних справах. Обґрунтовано необхідність нормативного регулювання застосування технології штучного інтелекту в цивільному судочинстві в комплексі з іншими сферами публічного управління та галузями права. Вказано, що рівноцінна заміна професійних суддів на технологію штучного інтелекту у цивільному судочинстві потребуватиме як нових технологічних рішень, так і комплексного перегляду правових основ судової гілки влади.

Ключові слова: штучний інтелект, цивільне судочинство, правосуддя, суддя, цивільна справа.

The article analyses the prospects of using artificial intelligence technology in civil proceedings as a replacement for the intellectual activity of professional judges at the current stage of the development of this technology. The main approaches to defining the concept of artificial intelligence were studied and its classification into weak, strong and superintelligence was characterized. It is emphasized that justice is usually administered by professional judges, as high demands are placed on their legal knowledge and life experience. It is argued that equal replacement of a judge in civil proceedings with artificial intelligence technology is currently impossible. The critical approach of representatives of the judiciary to the possibility of replacing judges with artificial intelligence technology has been studied. The main provisions of the declarative legal documents of the European Union on the methods and procedure of using artificial intelligence technology during the administration of justice are analyzed. The reasons for the impossibility of such a replacement have been determined, namely the complexity and multifacetedness of controversial private-law relations, the impossibility of taking into account moral and ethical aspects, the need for flexibility in decision-making, the problem of the nature of the initial algorithms of artificial intelligence, the transparency (motivation) of decisions, the problem of determining the guilty party in court cases errors, data protection issue. It is noted that these reasons have a technological and legal basis. A critical assessment of the conceptual approaches of the authorized state bodies regarding the development of artificial intelligence in the field of justice was given, attention was paid to their prematurity and incompleteness. It is noted that artificial intelligence technology at this stage of its development cannot fully replace a judge in civil proceedings, but can be used as an auxiliary tool. The importance of ensuring a high level of information protection when using artificial intelligence during the administration of justice in civil cases is emphasized. The need for regulatory regulation of the use of artificial intelligence technology in civil proceedings in combination with other spheres of public administration and branches of law is substantiated. It is indicated that equal replacement of professional judges with artificial intelligence technology in civil proceedings will require both new technological solutions and a comprehensive review of the legal foundations of the judicial branch of government.

Key words: artificial intelligence, civil justice, justice, judge, civil case.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій у сучасному світі проникає у всі сфери суспільного життя, в тому числі в правову. До останнього часу вплив таких технологій (мобільний зв'язок, Інтернет, соціальні мережі, електронно-обчислювальна техніка, тощо) у правовій сфері мав допоміжний характер, оскільки такі технології виступали інструментом в руках правників або інших людей, які зіткнулися з необхідністю вирішення правових питань. Однак розробка прообразу технології штучного інтелекту – системи, яка здатна виконувати завдання, які, зазвичай, вимагають інтелекту людини, поставила перед правниками та науковцями інших галузей науки безліч як теоретичних, так і практичних викликів, пов'язаних як із його двоєдиною сутністю (штучністю та інтелектуальністю), так із засадами їх використання. Властивість штучного інтелекту як програми та алгоритмів, які надають комп'ютерам здатність вчитися, адаптуватися та вирішувати завдання, що раніше вважалися під силу виключно

людині, свідчить про можливість заміни людської інтелектуальної діяльності у багатьох аспектах правової сфери. Цивільне судочинство, що призначене для розгляду приватно-правових спорів у цивільних правовідносинах, пов'язаних як із захистом майнових, так і особистих немайнових прав людини. Інтелектуальна діяльність судді як певний мисленнєвий процес та його життєвий досвід (внутрішнє переконання) є основою правосуддя як такого. Зважаючи на стрімкий розвиток технології штучного інтелекту, слід зважити всі переваги, недоліки та ризики його застосування в цивільному судочинстві як альтернативи професійним суддям. Тому, до питання заміни інтелектуальної діяльності професійних суддів у цивільному судочинстві на технологію штучного інтелекту слід звернути особливу увагу вже сьогодні.

Стан дослідження теми. Питанням та перспективам впровадження технології штучного інтелекту у вітчизняне правосуддя приділено значну увагу вітчизняних вчених,

зокрема О. М. Борщевської, Н. Ю. Голубевої, Кармази О. О., Радутного О. Є., Репіної Ю. С., Павленко Ж. О., Селіванова М. І., Шишки Н. В. та ін. Крім того, дослідженнями проблемних питань правового розуміння штучного інтелекту займаються такі вчені як О. А. Баранов, І. І. Онищук, А. В. Матвійчук, М. О. Стефанчук, О. А. Музика-Стефанчук, М. М. Стефанчук та ін. Водночас, застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві потребує подальших теоретичних розробок, з урахуванням того, що цивільне судочинство призначене не лише для розгляду майнових приватних спорів, які вимагають уміння застосовувати норми матеріального права, але й немайнових спорів – сімейні, спадкові, питання, пов'язані з дієздатністю особи або примусовим лікуванням, що вимагає від суду застосування дискреційних повноважень в межах, передбачених нормами матеріального права.

Метою статті є з'ясування перспектив заміни професійних суддів на технологію штучного інтелекту в цивільному судочинстві на її сучасному етапі розвитку.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що поняття «інтелект» (intelligence) походить від латинського поняття intellectus – «розум». Вперше термін «штучний інтелект» (artificial intelligence) було запропоновано ще у 1956 році в Стенфордському університеті (США) [1, с. 62]. Оксфордський словник визначає штучний інтелект як теорію і розробку комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту, таких як візуальне сприйняття, розпізнавання мови, прийняття рішень і переклад між мовами [2].

К. Кіршнер під штучним інтелектом розуміє машини, які реагують на стимуляцію, що відповідає традиційним реакціям людей, враховуючи здатність людини до споглядання, судження і намірів. Такі системи за своєю суттю мають три властивості: намір, інтелект та адаптивність [3].

На сьогодні, розуміння визначень штучного інтелекту зводиться до трьох його видів: слабкий, сильний та суперінтелект. Слабкий штучний інтелект орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, які виконує або може виконувати людина. Сильний штучний інтелект орієнтований на вирішення всіх завдань, які виконує або може виконувати людина. У свою чергу, штучний суперінтелект є кращим за людський інтелект у будь-якій сфері, в тому числі науковій, із загальною мудрістю і соціальними навичками, та який може мати навіть свідомість та суб'єктивні переживання [4].

З огляду на це, у сучасній науці відсутнє єдине розуміння місця штучного інтелекту у структурі цивільних правовідносин. На сьогодні, можна виокремити три основні підходи до визначення правового становища штучного інтелекту:

1) виключно як об'єкта цивільних правовідносин, за яким на них повинен поширюватись, власне, правовий режим речей;

2) виключно як суб'єкта цивільних правовідносин, за яким роботи зі штучним інтелектом сприймаються як носії суб'єктивних прав і обов'язків, що діють самостійно, усвідомлюють та оцінюють значення своїх дій та дій інших осіб;

3) диференційований підхід, за яким роботи зі штучним інтелектом можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами [5, с. 320–321].

Оскільки дослідження штучного інтелекту як такого продовжує свій розвиток, не вдаючись до детального аналізу підходів до його розуміння лише наголосимо, що штучний інтелект це певна ознака автоматизованих систем обирати та приймати оптимальні рішення на основі раніше отриманого досвіду і аналізу зовнішніх чинників, що за своєю суттю нагадують інтелект людини. У межах цієї статті ми розглянемо питання можливості основного застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві в якості заміни професійних суддів.

Етична хартія з використання штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі, прийнята Європейською комісією з ефективності правосуддя у 2018 році, визначає, що штучний інтелект у судочинстві може бути використано для наступних цілей: 1) удосконалення пошукової системи (в контексті прецедентного права); 2) вирішення суперечок он-лайн; 3) допомога в складанні процесуальних актів; 4) аналіз та прогнозування; 5) класифікація договорів за різними критеріями та виявлення розбіжностей або несумісних положень; 6) інформування або підтримка сторін у судових розглядах за допомогою «Чат-ботів» [6]. Відзначимо, що даний перелік напрямків застосування технології штучного інтелекту свідчить про можливість застосування штучного інтелекту лише як допоміжного інструменту у здійсненні правосуддя.

Історично склалося, що судова влада є однією з гілок влади, основним завданням якої є захист прав і свобод людини і громадянина на підставі та відповідно до встановленої законом процедури. З огляду на це, держави, зазвичай, встановлюють досить високі вимоги (як професійного, так і особистого характеру) до суддів, які безпосередньо, вирішують відповідні правові спори, а також і до самої судової процедури, яка повинна забезпечувати незалежність та неупередженість судді і, що найголовніше, справедливе вирішення правового спору.

Тому, навіть за високого рівня розвитку штучного інтелекту, заміна суддів повністю штучним інтелектом видається досить складним теоретичним та практичним викликом. Судді відіграють важливу роль у правовій системі, а їхні функції включають до себе як тлумачення законодавства, вирішення спорів, так і врахування при цьому контекстуальних та етичних аспектів.

Так, Б. Аларі, та Е. Ніббет вказують в окремих сферах правничої професії штучний інтелект дійсно зможе замінити правників (наприклад, складання позовних заяв вже може здійснювати відповідна програма), проте, все ж таки, сучасний рівень розвитку відповідної технології не дає підстав вважати, що такі професії як адвокат, суддя та прокурор знаходяться під загрозою зникнення [7, с. 119].

Водночас, окремі судді Верховного Суду мають досить категоричну позицію щодо можливості заміни суддів на технології штучного інтелекту. Так, правові висновки, зроблені технологією штучного інтелекту не визнаються джерелом достовірної науково доведеної інформації, на протипагу висновкам, що були зроблені судом в судовому рішенні. Надання переваги позиції штучного інтелекту на протипагу позиції суду ставитиме під сумнів суддівський розсуд та судові тлумачення у рішенні, що набуло статусу остаточного, чим буде знехтувано авторитет судової влади. Штучний інтелект може бути корисним та допоміжним інструментом у сфері правосуддя, але не може замінити роль суддів [8].

Схожої позиції дотримується і Консультативна рада європейських суддів, яка у своєму висновку № 26 (2023) від 01.12.2023 року вказує, що використання технологій повинно, перш за все, поважати природу судового процесу. Значна частина судових рішень (в тому числі і в цивільному судочинстві) є дискреційними рішеннями, заснованими на конкретних фактах окремої справи. При цьому, судді відіграють суттєву роль у розвитку права, оскільки вони не просто застосовують фіксовані та незмінні правила, а можуть виправляти або доповнювати закон, якщо він не відповідає вимогам або загрожує зашкодити його застосуванню в певних справах. Технології не повинні втручатися у сферу справедливості та знеохочувати або перешкоджати критичному мисленню суддів, оскільки це може призвести до стагнації правового розвитку та ерозії системи правового захисту. Тому технологічні інструменти повинні поважати процес ухвалення судових рішень і автономію суддів. Технологію слід використовувати лише з метою підтримки та посилення

верховенства права та вона може використовуватися лише для підтримки та допомоги судам і суддям у належному управлінні та визначенні проваджень. Ухвалення рішень має, явно чи неявно, здійснюватися лише суддями, що не може бути делеговано або виконуватися за допомогою технології (пп. 90, 92 висновку) [9].

На нашу думку, штучний інтелект на сьогоднішній день не може повністю замінити суддю в силу таких різнопланових причин:

1) *багатогранність спірних приватно-правових відносин*. У порядку цивільного судочинства розглядається різноманітні справи – від розірвання шлюбу, стягнення боргів або визнання права власності до визначення місця проживання дитини та визнання особи недієздатною. Вирішення значної кількості правових спорів мають складний, а подекуди і суб'єктивний характер, що важко врахувати в певних програмних алгоритмах, оскільки судді враховують різноманітні обставини, прецеденти та інші фактори, які важко формалізувати та запрограмувати;

2) *врахування моральних аспектів та етичних питань*. Недаремно у більшості країн встановлено віковий ценз для кандидатів на посаду судді, оскільки вирішення певних приватно-правових спорів потребує певного життєвого досвіду в суспільстві, розуміння його неписаних правил і традицій, що досить складно реалізувати для штучного інтелекту. Окрім того, в цивільному судочинстві вирішується не лише правові спори, які вимагають від судді лише правильного застосування норм закону, але й інші правові питання, як то усиновлення, визнання особи недієздатною, тощо, вирішення яких зазвичай відносяться до дискреційних повноважень судді. Технології не враховують ірраціональну складову значної кількості цивільних справ, надаючи перевагу формально-логічному методу вирішення справи. Тому, більшість оціночних та ціннісних правових категорій національного законодавства будуть досить складно сприйняті штучним інтелектом;

3) *необхідність гнучкості*. Судді часто взаємодіють зі сторонами, враховують їхні аргументи та можуть змінювати свої рішення в процесі. Гнучкість у прийнятті рішень – це аспект, який потребує не лише інтелекту, але й певного соціокультурного розуміння. Італійський дослідник М. Таруффо, вказує, що судження судді мають діалектичну (діалогічну) структуру, яка полягає в тому, що між сторонами наявний діалог щодо питання права та факту. Така взаємодія сторін є джерелом певних позицій та аргументів, на основі яких суддя і ухвалює остаточне рішення. Суддя фактично здійснює умовивід з аргументів сторін, формулює гіпотезу, яку сам перевіряє та вирішує правильна вона чи ні. [10, с. 311–324]. Водночас, формально-логічна модель прийняття рішення штучним інтелектом не дозволяє йому враховувати аргументи сторін, що не були закладені у початковий алгоритм, що призводить до проблеми постійного оновлення таких алгоритмів;

4) *проблема характеру початкових алгоритмів*. Особливістю людського інтелекту є наявність певного життєвого досвіду, а штучного – наявність певних початкових алгоритмів, з яких потім також формується досвід вирішення певних завдань. Відтак, закладений у штучному інтелекті певний початковий набір даних або виконаний ним впродовж функціонування завдання очевидно можуть суттєво впливати на характер прийнятих ним рішень у майбутньому, що все ж таки призводить до сумнівів у його незалежності та неупередженості. У цьому контексті виникає питання хто та за якими правилами повинен закладати даний початковий набір даних. При цьому, судова практика (навіть практика Верховного Суду) не є єдиною та не може дати відповіді на таке питання. Водночас не можемо не погодитися з думкою М. Тегмарка, що штучний інтелект може зробити правову систему більш справедливою та дієвою, якщо будуть створені прозорі та неупереджені робосудді [11, с. 164];

5) *прозорість (мотивованість) рішень*. Мотивованість судового рішення є запорукою його правосудності, оскільки його зрозумілість та ясність мотивів його прийняття свідчатиме про відсутність в діях суду будь-якого натяку на зловживання своїм особливим статусом органу, що відправляє правосуддя [12, с. 208]. Тобто, саме по собі посилення на те, що рішення прийнято штучним інтелектом, який є рівним або кращим за людським, не буде достатньою запорукою його правосудності і все одно вимагатиме наявності інституту його перегляду саме суддею-людиною. Штучний інтелект має бути налаштований таким чином, щоб уникнути впливу сторонніх чинників або суб'єктивності в процесі прийняття рішень. Рішення, які приймає штучний інтелект, мають бути зрозумілими і піддаватися поясненню. Користувачам і суддям повинно бути цілком зрозуміло, як саме алгоритми штучного інтелекту прийшли до певного висновку в кожній конкретній ситуації. Доцільно забезпечити публічний доступ до алгоритмів, які використовуються штучним інтелектом в судовій системі, для забезпечення прозорості та надання можливості сторонам та громадськості перевіряти їх дієвість. Водночас відкритим залишається питання чи дані алгоритми в силу своєї різноманітності та складності зможуть бути перевірені людиною (зокрема, це стосується суперінтелекту);

6) *відповідальність за помилки та порушення*. Однієї з проблем суб'єктності штучного інтелекту у праві є питання притягнення його до юридичної відповідальності за неправомірні дії, а саме наявність в його діях суб'єктивної сторони та власне характер негативних наслідків для нього. Важливо визначити, хто відповідає за рішення, які приймає штучний інтелект – користувач, суддя, розробник алгоритму чи власник системи. Якщо виникають помилки або негативні наслідки, то важливо визначити, хто за них буде нести відповідальність та в якому вигляді. На сьогодні, це питання є предметом жвавої дискусії серед науковців різних галузей, в тому числі і правової;

7) *питання захисту даних*. Застосування штучного інтелекту для здійснення правосуддя все одно не усуне сумнівів у його незалежності та безсторонності, оскільки штучний інтелект як комп'ютерна програма може стати об'єктом незаконного впливу шляхом застосування відповідних інформаційних технологій, спрямованих на зміну алгоритмів, за якими він приймає відповідні рішення.

Як бачимо, ці причини мають як технологічну, так і правову основу, а тому їх усунення потребуватиме праці вчених різних галузей науки.

Водночас, як вбачається з Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 року № 1556-р, реалізація якої передбачена на період до 2030 року, для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління у сфері правосуддя слід забезпечити, зокрема, винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики [13].

Оптимізм виконавчої влади щодо технології штучного інтелекту видається дещо поспішним, оскільки реалізація даного завдання потребує не лише розвитку інформаційних технологій у цій сфері, але й внесення змін до Конституції України, оскільки згідно ст. 127 Основного Закону правосуддя в Україні здійснюють судді та присяжні [14]. Більш того, судова практика у справах незначної складності не є такою єдиною та одноманітною, щоб звести вирішення такого спору до певного алгоритму. Хоча, винесення рішення у справах наказного провадження, в силу їх рутинності та обмеженої кількості варіантів їх

вирішення, за допомогою штучного інтелекту є цілком реальним завданням, однак це не свідчить про необхідність та доцільність повної заміни судді на технологію штучного інтелекту в даній категорії справ.

Тобто, штучний інтелект не може замінити суддю, однак, Основний Закон не забороняє оптимізувати роботу судді шляхом застосування технології штучного інтелекту, на основі якого суддя може ухвалити відповідне рішення.

Застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві відкриває нові можливості для поліпшення доступності та ефективності юстиції, але вимагає також ретельного регулювання та дотримання правових стандартів для забезпечення справедливого та безпечного вирішення правового спору чи іншого правового питання.

Тут слід знову наголосити, що застосування технології штучного інтелекту повинно здійснюватися з дотриманням високих стандартів щодо збереження конфіденційності та безпеки інформації.

Звертаємо увагу на позицію Н. В. Шишки, яка пропонує здійснити початкове тестування при впровадженні технології штучного інтелекту, що дасть можливість перевірити дієвість та спроможність такої інновації та сприятиме підтвердженню необхідності застосування в судовій системі елементів діджиталізації. При цьому, впровадження штучного інтелекту у судовий процес можливе лише тоді, коли його технічний рівень забезпечить неухильне дотримання основних прав людини; запобігатиме будь-яким проявам дискримінації між окремими особами чи групами осіб; забезпечить прозорість, неупередженість та справедливості розгляду справи, захист конфіденційності, електронних комунікацій та обробки персональних даних; технічну та програмну надійність і безпеку як

для окремої людини, так і для всього суспільства загалом [15, с. 145].

Водночас, правове врегулювання заміни суддів на технологію штучного інтелекту повинно здійснюватися комплексно, як певна складова разом з іншими галузями права та публічного управління. Видається, що було б необачно, навіть небезпечно, вносити зміни лише до ст. 127 Конституції України щодо можливості участі штучного інтелекту у здійсненні правосуддя, оминаючи при цьому вирішення значного масиву фундаментальних та засадничих теоретичних та практичних питань правового розуміння технології штучного інтелекту. Поспішне слідування своєрідній правовій «моді» на все нове і технологічне без уважного та детального з'ясування всіх аспектів функціонування технології штучного інтелекту та їх правових наслідків може призвести до негативних наслідків у практичній площині здійснення цивільного судочинства.

Висновки. Технологія штучного інтелекту у цивільному судочинстві теоретично може виконувати визначальну функцію (здійснювати безпосереднє правосуддя за умови високого розвитку такої технології). Водночас, більш широке застосування даної технології потребуватиме як, власне нових технологічних рішень, так і перегляду правової доктрини та конституційних основ правосуддя. Застосування технології штучного інтелекту в якості заміни професійного судді на сьогодні неможливе як з погляду самої технології (в силу її недостатнього розвитку), так і з боку правової доктрини та практики, в силу високої складності завдань, що стоять перед професійним суддею в цивільному судочинстві та наявності різних теоретичних та практичних підходів до самої сутності штучного інтелекту як правової категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко В., Гіпотетичне майбутнє універсального штучного інтелекту. *Філософія науки: традиції на інновації*. 2011. № 1 (3). С. 57–64.
2. Blackburn Simon. The Oxford Dictionary of Philosophy, 3rd edition., Oxford., 2016. 551 p. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence (дата звернення 26.02.2024).
3. Kirchner C. Artificial intelligence: basic concepts. *La Revue du praticien*. 2018. Vol. 68, № 10. P. 1143–1144.
4. Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (IoT). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 158–162. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2020/39.pdf (дата звернення 26.02.2024).
5. Стефанчук М.О. Перспективи правового регулювання відносин у сфері використання штучного інтелекту. М.О. Стефанчук, О.А. Музика-Стефанчук, М.М. Стефанчук. *Вісник Національної академії правових наук України*. Т. 28. № 1. 2021. С. 306–332.
6. CEPEJ European Ethical Charter on the use of artificial intelligence (AI) in judicial systems and their environment. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment> (дата звернення 26.02.2024).
7. Alarie B., Nibbet A. How Artificial Intelligence Will Affect the Practice of Law. *University of Toronto Law Journal* № 68. 2018. P. 106–124.
8. Ухвала Верховного Суду від 08.02.2024 року в справі №925/200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639?fbclid=IwAR2-vF-J3ghlsUdeLq410GgNfC6oK3QOeM9lt9CK9cZeYhSKDmDJcMjpkp> (дата звернення 26.02.2024).
9. Висновок Консультативної ради європейських суддів № 26 (2023) від 01.12.2023 року «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві». URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynny_pereklad.pdf (дата звернення 26.02.2024).
10. Taruffo M. Judicial Decisions and Artificial Intelligence. *Artificial Intelligence and Law*. 1998. Vol. 6, Is. 2–4.
11. Теґмарк М. Життя 3.0. Доба штучного інтелекту / пер. з англ. З. Корабліна. Наш формат. Київ. 2019. 432 с.
12. Складенко І., Соболь Є. Належне мотивування судового рішення у судовій справі як гарантія його правосудності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 2. Тернопіль. С. 206–213.
13. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 року № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 26.02.2024).
14. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення 26.02.2024).
15. Шишка Н.В. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 143–145. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/37.pdf (дата звернення 26.02.2024).

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

DOCTRINAL APPROACHES TO THE DIFFERENTIATION OF THE PROOF PRINCIPLES IN CIVIL PROCEEDING

Снідевич О.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри юстиції

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню доктринальних підходів до диференціації принципів доказування у цивільному процесі.

Обумовлено, що не дивлячись на дискусію щодо існування принципів окремих правових інститутів або стадій процесу, у науці цивільного процесуального права поширеним є підхід щодо наявності у цивільному судочинстві самостійних принципів доказування.

Звернуто увагу, що підходи до визначення та дослідження принципів доказування у цивільному судочинстві різняться. З позицій науки цивільного процесуального права виокремлюються загальні та спеціальні принципи доказування.

Загальними принципами доказування визнаються усі принципи цивільного судочинства. Існування спеціальних принципів доказування обумовлюється специфікою доказування. Зроблено висновок, що виокремлення спеціальних принципів доказування є надзвичайно важливим для науки цивільного процесу. Вони є новим рівнем абстрагування основних наукових та нормативних положень про докази та доказування.

При дослідженні спеціальних принципів доказування у цивільному судочинстві звернуто увагу на те, що існує підхід до їх визначення з погляду судового права. Зроблено висновок, що з позицій науки цивільного процесуального права такий підхід виглядає дискусійним. Він обмежує пізнання принципів доказування на рівні саме цивільного процесуального права як галузі права та виду судочинства.

Досліджено також питання про перелік та зміст спеціальних принципів доказування у цивільному процесі. Звернуто увагу на дискусійності окремих принципів, які виокремлюються.

Зроблено загальний висновок щодо доктринальних підходів у диференціації принципів доказування у цивільному процесі. Вказано, що кожний з них досліджує ці принципи на одному з трьох рівнів: 1) принципи доказування у цивільному судочинстві як прояв основних принципів цивільного процесу; 2) принципи доказування у цивільному судочинстві як прояв загальних принципів доказування у судочинстві; 3) принципи доказування у цивільному судочинстві як спеціальні основні положення, на яких ґрунтується доказування у цивільному судочинстві.

Ключові слова: принципи судочинства, принципи цивільного процесу, принципи доказування, цивільне судочинство, доказування, судове право, стадії цивільного процесу, оцінка доказів, судова істина, процесуальна економія.

This article analyzes the doctrinal approaches to the differentiation of the proof principles in civil proceeding.

The author proves that despite the debate on the absence of principles of certain legal institutions or stages of the process, the approach to the existence of independent principles of proof in civil procedure is widespread in the science of civil procedure law.

The author emphasizes that approaches to defining and studying the principles of proof in civil proceedings differ. The science of civil procedure law distinguishes between general and special principles of proof.

The general principles of proof recognize all principles of civil proceedings. The existence of special principles of proof is determined by the specifics of proof. The author concludes that the identification of special principles of proof is extremely important for the science of civil procedure. They represent a new level of abstraction of the basic scientific and regulatory provisions on evidence and proof.

When studying the special principles of proof in civil proceedings, the author emphasizes that there is an approach to their definition from the perspective of judicial law. The author concludes that from the standpoint of the science of civil procedure law, this approach looks controversial. It unreasonably limits the knowledge of the principles of proof at the level of civil procedure law as a branch of law and a type of legal proceedings.

The author also studies the issue of the list and content of special principles of proof in civil procedure. Attention is drawn to the controversial nature of certain principles which are singled out.

The author makes a general conclusion regarding the doctrinal approaches to differentiation of the principles of proof in civil procedure. It is indicated that each of them explores these principles at one of three levels: 1) the principles of proof in civil proceedings as a manifestation of the basic principles of civil procedure; 2) the principles of proof in civil proceedings as a manifestation of the general principles of proof in court proceedings; 3) the principles of proof in civil proceedings as special basic provisions on which proof in civil proceedings is based.

Key words: principles of court proceeding, principles of civil proceeding, principles of proof, civil proceeding, proof, court law, stages of civil proceeding, evaluation of evidence, judicial truth, procedural economy.

Тема принципів тієї чи іншої галузі права чи юридичної діяльності традиційно є однією з важливих тематик дослідження. Пояснюється це, ймовірно, тим, що принципи за своїм змістом є загальними положеннями, засадами, ідеями, які є наслідком комплексного аналізу усіх правових інститутів галузі, усіх правовідносин, які виникають у ній та як такі складають основу побудови усієї галузі права. Принципи є основою вдосконалення правових норм.

Досить активно досліджується проблематика принципів судочинства і у науці цивільного процесуального права. Поряд з виокремленням принципів цивільного судочинства загалом виокремлюються й досліджуються окремі групи принципів, наприклад, принципи окремих правових інститутів або стадій процесу.

Однак, поряд з цим, у науці цивільного процесуального права існує думка про те, що групи принципів окремих правових інститутів або стадій процесу існувати не можуть, оскільки у зв'язку з цим нівелюється єдність

системи принципів цивільного процесуального права. Стверджується, що систему принципів складають основоположні керівні засади, що характеризуються однаковим ступенем загальності та взаємозв'язку. Принципи цивільного процесуального права поширюють свою дію на всю галузь права, складовою якої саме і є процесуальні інститути та норми [1, с. 25]. На наш погляд, така думка хоча й має право на існування, однак виглядає дискусійною. Дійсно, принципи є основоположними керівними засадами, які поширюють свою дію на усю галузь права, а відтак і на усі процесуальні інститути та норми, якщо ми ведемо мову про принципи галузі права. Однак, це зовсім не означає того, що ми не можемо виокремлювати й окремі принципи чи то правових інститутів в межах цивільного процесуального права, чи то в межах окремих груп правовідносин, окремих стадій тощо. Слід враховувати, що принципи цивільного процесуального права хоча й мають загальний характер, але у окремих цивільних процесуальних правовідносинах мають й свою специ-

фіку. Крім того, слід враховувати й наукове значення виокремлення таких принципів. Зазначене питання лежить в межах класифікації, диференціації принципів, поділу їх на групи за певними критеріями, що, виходячи зі значення методу класифікації, дає можливість більш повно дослідити предмет дослідження.

Не дивлячись на такого роду дискусії, у науці цивільного процесуального права поширеним є підхід щодо наявності у цивільному судочинстві самостійних принципів доказування [2, с. 61–81; 3; 4].

Аналіз висловлених у науці думок свідчить про те, що підходи до визначення та дослідження принципів доказування у цивільному судочинстві, формування їх системи різняться.

З позицій науки цивільного процесуального права бачимо виокремлення загальних та спеціальних принципів доказування.

Так, С. Я. Фурса та Т. В. Цюра вважають загальними принципами доказування усі принципи судочинства, які стосуються цивільного процесу в цілому і які закріплені в Конституції України, та розкривають їх через призму взаємозв'язку з процесом доказування як елементом цивільного процесу, а саме такі: правосуддя здійснюється виключно судами; правосуддя здійснюють професійні судді; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі; незалежність суддів і підкорення їх лише закону; колегіальність і одноособовість розгляду цивільних справ; законність; рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом; здійснення правосуддя тільки судом; національна мова судочинства; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; доступність судового захисту у цивільних справах; обов'язковість рішень суду [2, с. 67–78].

Таким чином, бачимо, що за такого підходу загальними принципами доказування визнаються усі принципи цивільного судочинства. Однак, очевидно, що такий підхід у дослідженні загальних принципів доказування виглядає дещо дискусійним. Звичайно, в усіх принципах цивільного процесу можна знайти елементи щодо доказування. Однак, при їх аналізі видно, що окремі загальні принципи як ідеї (наприклад, правосуддя здійснюють професійні судді, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі) є досить далекими від змісту доказування, а у деяких з них (наприклад, змагальності сторін) саме питання доказів та доказування складають їх сутність. Відтак, окреслення усіх таких принципів у межах однієї групи загальних принципів не виглядає конструктивним.

О. О. Грабовська аналізуючи функціональне призначення окремих принципів цивільного процесуального права у доказуванні акцентує увагу на принципах змагальності, рівності у забезпеченні змагального цивільного судочинства та принципу безпосередності в сфері цивільного процесуального доказування [5, с. 264–292]. При аналізі такого підходу бачимо, що він вже більш концентровано звертає увагу не на усі загальні принципи цивільного процесу, а лише на тих з них, сутність яких і складають питання доказування. В той же час слід визнати, що поза межами відповідного переліку залишилася низка загальних принципів цивільного процесу, в яких питання доказування складають їх важливу складову. Такими загальними принципами доказування варто визнати принципи судової істини та процесуальної економії. При дослідженні питання місця принципу процесуальної економії в системі принципів цивільного судочинства у науці, наприклад, обґрунтовано звертається увага на зв'язку процесуальної економії з багатьма положеннями процесуального законодавства, які врегульовують саме питання доказів та доказування [6, с. 40].

Поряд з загальними принципами доказування у науці виокремлюються і спеціальні принципи доказування, існування яких обумовлюється специфікою доказування. Зокрема, А. Штефан зазначає, що у судовому доказуванні тією чи іншою мірою діють усі без винятку принципи

цивільного процесуального права. Судове доказування безпосередньо пов'язане із принципами змагальності та встановлення судової істини у справі. Водночас воно має власні, притаманні лише йому специфічні правила [3, с. 32]. Специфіка доказування як діяльності обумовлюється тим, що вона зазвичай є зверненою у минуле. На доказування спрямована уся процесуальна діяльність учасників процесу, а у такій діяльності також крім виключно процесуальної діяльності зустрічаємо і логічну діяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. При цьому, існує суттєва специфіка у доказуванні на різних стадіях процесу. Тому, звичайно, що ці та інші особливості доказування дають можливість окремим науковцям зробити висновок щодо існування низки загальних засад доказування, відмінних від усіх інших процесуальних дій, що вчиняються під час здійснення судочинства. Вважаємо, що виокремлення спеціальних принципів доказування є надзвичайно важливим та необхідним насамперед для науки цивільного процесу. Принципи доказування є новим (іншим) рівнем абстрагування основних наукових та нормативних положень про докази та доказування, зокрема, й тих, які знаходять свій прояв у більш загальних засадах судочинства, які характеризують їх через специфіку доказування у судочинстві.

При дослідженні спеціальних принципів доказування у цивільному судочинстві слід вказати й на те, що існує підхід до їх визначення з погляду судового права. У сучасних умовах концепція судового права передбачає створення науки судового права та комплексної галузі права на основі уніфікації положень, які об'єднують питання судового захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина [7, с. 158]. У науці висловлюються думки про створення замість декількох процесуальних кодексів єдиного Судового процесуального кодексу України, в якому пропонується поряд з багатьма іншими положеннями закріпити й положення про докази та доказування [8, с. 228].

Очевидно виходячи з ідеї існування судового права Я. М. Садикова висловлює думку, що спеціальні принципи доказування є універсальними для судового доказування в будь-якому судочинстві. Вона вважає, що специфіка доказової діяльності, її комплексність обумовлює існування спеціальних принципів доказування. Такі спеціальні принципи кореспондують з загальними принципами судочинства, частково витікають з них і застосовними є виключно для доказової діяльності [9, с. 404]. Звичайно, такий підхід також заслуговує на увагу, наприклад, у сфері дослідження процесуального доказування як окремої складової судового права, у якому предметом дослідження є загалом і судові процесуальні правовідносини [10, с. 22]. Однак, з позицій науки цивільного процесуального права такий підхід виглядає дискусійним, оскільки необґрунтовано обмежує пізнання принципів доказування на рівні саме цивільного процесуального права як галузі права та виду судочинства.

Варто зауважити, що доказування у різних видах судочинства має свої суттєві особливості. Наприклад, доказування у кримінальному судочинстві з його презумпцією невинуватості значно різниться від доказування у цивільному судочинстві. Через це орієнтація на якість загальні засади доказування для усіх видів судочинства є ще більш вищим рівнем абстрагування, а такий рівень дослідження на рівні науки цивільного процесуального права одночасно як значно розширює предмет дослідження питаннями, які безпосередньо не стосуються цивільного процесу, так і значно звужує дослідження безпосередньо принципів доказування у цивільному процесі, оскільки обумовлює їх засадниче значення лише тими положеннями, які є притаманними і іншим галузевим видам судочинства. Власне підходу до дослідження принципів доказування у судочинстві з позицій судового права притаманна уся та проблематика, яка є притаманною й виокремленню судового права як такого [10, с. 18–19].

Перелік та зміст спеціальних принципів доказування у цивільному процесі, які виокремлюються, знову ж таки

є дискусійними. На думку А. Штефан такими принципами у цивільному судочинстві є: належність доказів; допустимість доказів; обов'язковість доказування; вільна оцінка доказів [3, с. 36]. Натомість, наприклад, М. О. Гетманцев, піддаючи аналізу норми інституту доказування, виділяє такі принципи доказування: належної доведеності обставин справи; допустимості засобів доказування; розподілу обов'язків по доказуванню; оцінки доказів [4, с. 268]. Більш широко на питання спеціальних принципів доказування дивляться С. Я. Фурса та Т. В. Цюра, які вважають, що спеціальними принципами повинні стати: 1) спрямування доказової діяльності на вирішення спірних або недоведених обставин; 2) не втручання суду в процес доказування доти, доки сторони не попросять суд про це або законом не буде встановлена однозначна вимога щодо необхідності проведення певних дій для з'ясування юридичних обставин; 3) відсутність основних і другорядних обставин і зв'язок кожної обставини, яка розглядається судом, зі змістом позовних вимог; 4) принцип особистісного визначення юридичних обставин, якими сторона обґрунтовує зміст своїх вимог або заперечень проти позову; говорячи про необхідність сторони довести юридичну обставину, можна і потрібно встановлювати обов'язок іншої сторони відреагувати на зазначену юридичну обставину, оскільки за відсутності такої реакції вона вважатиметься встановленою; 5) обов'язок позивача довести існування юридичної обставини, на яку він посилається на обґрунтування своїх вимог, право та одночасно обов'язок відповідача висловити своє ставлення до розглядуваної юридичної обставини; 6) надання всіх доказів на підтвердження конкретних юридичних обставин одночасно з позовною заявою; 7) відсутність наперед встановленої юридичної сили доказів [2, с. 79–81]. Говорячи про спеціальні принципи доказування як загальні засади здійснення саме цієї специфічної діяльності в судовому процесі, Я. М. Садикова пропонує визначати такі: 1) принцип дотримання законодавчо встановлених вимог щодо доказів; 2) принцип взаємосприяння учасників справи та суду у процесі доказування; 3) принцип врахування природи доказу, в тому числі при встановленні процедури його дослідження та при здійсненні дослідження та оцінки [9, с. 404–405].

Деякі з цих висловлених наукових положень, на наш погляд, є дискусійними. Вважаємо, що немає потреби виокремлювати принцип дотримання законодавчо встановлених вимог щодо доказів ані на рівні універсального для судового доказування в будь-якому судочинстві принципу доказування, як це робить Я. М. Садикова [9, с. 404–405], ані на рівні принципу доказування у цивільному судочинстві. Нічого нового таке виокремлення не дає, а фактично свідчить про необхідність дотримання у процесі доказування норм законодавства та є за своїм змістом проявом загальновідомого принципу законності. Крім того, вва-

жаємо, що найменування принципу доказування завжди повинне відображати його сутність. Відтак, принцип оцінки доказів, як його сформулював М. О. Гетманцев [4, с. 268], нічого для його розуміння не дає, оскільки не містить суті того, якою є ця оцінка. Вважаємо, що більш правильно сформувала назву відповідного принципу А. Штефан, яка назвала його принципом вільної оцінки доказів [3, с. 36]. Таке формулювання, принаймні, дає чітке розуміння про відповідну суть принципу.

Не ставлячи за мету формулювання системи принципів доказування у цивільному судочинстві, зауважимо, що при визначенні цієї системи спеціальних принципів доказування варто враховувати якісні характеристики доказів та процесу доказування. Зокрема, слід враховувати, що доказування у цивільному процесі є як процесуальною, так і розумовою діяльністю суб'єктів доказування, сам процес доказування є багаторівневим та має свої особливості на різних стадіях судочинства. Відтак, включення до системи принципів доказування лише принципів належності доказів, допустимості доказів, обов'язковості доказування та вільної оцінки доказів є дещо обмеженим, оскільки у цій системі, наприклад, не бачимо відображення змісту засад доказування, що впливають з особливостей доказування на різних стадіях цивільного процесу.

Узагальнюючи висловлені науковцями доктринальні підходи до наукової диференціації принципів доказування у цивільному процесі слід зробити висновок, що кожний з них досліджує ці принципи на одному з трьох рівнів:

1) принципи доказування у цивільному судочинстві як прояв основних принципів цивільного процесу. Дослідження цих принципів на відповідному рівні показує зв'язок принципів доказування з основними принципами судочинства та відображає їх як складову цих основних принципів;

2) принципи доказування у цивільному судочинстві як прояв загальних принципів доказування у судочинстві (принципів доказування у судовому праві). На цьому рівні відображаються особливості доказування у цивільному процесі, які є характерними для доказування у судочинстві загалом;

3) принципи доказування у цивільному судочинстві як спеціальні основні положення, на яких ґрунтується доказування у цивільному судочинстві (спеціальні принципи). Таке дослідження вже є вузькоспеціалізованим та відображає саме особливості доказування у цивільному процесі без акцентування уваги на їх похідному характері чи то від основних принципів цивільного судочинства, чи то від принципів доказування у судочинстві загалом.

Задля того, щоб наукова дискусія була найбільш ефективною, при аналізі принципів доказування у цивільному процесі необхідно чітко розуміти, на якому рівні здійснюється їх дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. 172 с.
2. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (Серія: Процесуальні науки). К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.
3. Штефан А. Принципи доказування у цивільному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 32–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapr_2015_3_7
4. Гетманцев М. О. Принципи доказування, які закладено у чинному цивільному судочинстві. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2016 р.). Кіровоград : «КОД», 2016. 308 с. С. 267–270.
5. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: дис.. док. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 563 с.
6. Музичко С. Г. Принцип процесуальної економії в системі принципів цивільного судочинства. *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 34–43.
7. Щербанюк О. В. Становлення концепції судового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 32 (1). С. 157–160.
8. Курило М. П. Судове процесуальне право як складова частина судового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Право. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 226–229.
9. Садикова Я. М. Щодо принципів судового доказування. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)* : зб. тез доп. на міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (м. Харків, 22 листоп. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 403–405.
10. Москвич Л. М. Судове право: крок від теорії до галузі права. *Право України*. 2015. № 3. С. 18–25.

МЕТОДИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ КАТАСТРОФ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВОГО І ЦИВІЛЬНОГО КОНТЕКСТІВ

METHODS OF INVESTIGATING ENVIRONMENTAL DISASTERS: COMPARATIVE ANALYSIS OF MILITARY AND CIVILIAN CONTEXTS

Янковий М.О., к.ю.н.,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

Одеський державний університет внутрішніх справ

У дослідженні проаналізовано методи розслідування екологічних катастроф в Україні, пов'язаних з військовою активністю. Метою цього дослідження є виявлення низки спільних ознак і характеристик, які дають змогу класифікувати, вивчати та систематизувати злочини проти екологічної безпеки за відносно самостійними групами. Доведено ієрархічну структуру досліджуваної системи злочинів, яка є складовою частиною системи екологічних правопорушень. Встановлено, що система кримінально-правових норм у сфері екологічної безпеки – це сукупність норм, які визначають конкретні види злочинів цієї категорії, а також правову систему екологічної безпеки. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що автором уперше запропоновано власний варіант класифікації злочинів проти екологічної безпеки. У ній суб'єкти злочинів узагальнено за територіальним принципом та поділено на категорії за характером посягання: злочини міжнародного характеру, що посягають на екологічну безпеку людства; злочини, що полягають у порушенні процедур оцінки впливу на довкілля або правил екологічної безпеки у виробничій діяльності, які заподіюють істотну екологічну шкоду (або створюють небезпеку її заподіяння); злочини, що полягають у порушенні правил екологічної безпеки у виробничій діяльності, які заподіюють істотну екологічну шкоду (або створюють небезпеку її заподіяння). Аналіз відповідних кримінально-правових норм з позицій системного підходу дає змогу класифікувати цю категорію злочинів за відносно самостійними групами й аргументовано обґрунтувати авторський погляд. У висновках зазначено, що екологічні катастрофи є великою проблемою сьогодення в Україні. У зв'язку з цим вводяться кримінально-правові норми.

Ключові слова: екологічна злочинність, криміналістична характеристика, предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, запобігання злочинам.

The study analyzed the methods of investigating environmental disasters in Ukraine related to military activities. The purpose of this study is to identify a number of common features and characteristics that make it possible to classify, study and systematize crimes against environmental security by relatively independent groups. The hierarchical structure of the studied system of crimes against environmental safety, which is a subsystem, i.e. a component of a higher system – the system of environmental offenses, is substantiated. It has been established that the system of criminal legal norms in the field of environmental safety is a set of norms that determine specific types of crimes of this category, as well as the legal system of environmental safety to which these norms refer. The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the author proposed for the first time his own version of the system of crimes against environmental safety. In this system, the subjects of crimes are summarized by the level of territoriality and are divided into the following categories according to the nature of offenses: crimes of an international nature that encroach on the ecological safety of mankind; crimes consisting in violation of environmental impact assessment procedures or environmental safety rules in production activities, which causes significant environmental damage (or creates a risk of its occurrence); crimes consisting in violation of the rules of environmental protection in production activities, which causes significant damage to the environment (or creates a danger of its occurrence). The analysis of relevant criminal law norms from the standpoint of a systemic approach makes it possible to assign this category of crimes to relatively independent groups and substantiate the author's point of view regarding the qualification of crimes against environmental safety. The conclusions indicate that environmental disasters are a major problem in Ukraine today. In this connection, criminal law norms are introduced.

Key words: environmental crime, forensic characteristics, subject of criminal offense, method of crime, crime prevention.

Постановка проблеми. Екологічні правопорушення є одними з найнебезпечніших і найпоширеніших злочинів, оскільки становлять реальну загрозу національній безпеці.

Екологічні правопорушення – це передбачені Кримінальним кодексом суспільно небезпечні діяння, що посягають на довкілля та його компоненти. Іншими словами, це незаконне використання природних об'єктів або шкідливий вплив на них.

Природоохоронна діяльність та її охорона ґрунтуються на правових засадах. Стаття 50 Конституції України декларує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та право на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільно одержувати та поширювати інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту. Така інформація не може бути засекречена.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 року, порушені права громадян у природоохоронній галузі мають бути поновлені, а їх захист забезпечується судом.

Відповідно до глави 8 Особливої частини Кримінального кодексу України, до екологічних злочинів належать: порушення правил охорони надір і вод; забруднення атмосферного повітря; забруднення морського середовища; порушення законодавства про континентальний шельф

України; незаконна порубка лісу й незаконне полювання; незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних ресурсів; порушення ветеринарних правил, умисне знищення або пошкодження території, взятої під охорону держави, та інші екологічні злочини. Звичайно, ці норми не охоплюють усіх порушень проти довкілля. Екологічні правопорушення можна визначити як сукупність суспільно небезпечних діянь, що заподіюють шкоду навколишньому природному середовищу або життю і здоров'ю людей. Забезпечення екологічної безпеки в сучасних умовах є ключовим завданням національної екологічної політики та фундаментальною умовою сталого економічного й соціального розвитку України. Така ситуація зумовлена значною техногенною деградацією та техногенним перевантаженням території України; неефективним використанням природних ресурсів; широким застосуванням екологічно шкідливих і недосконалих технологій; неконтрольованим ввезенням в Україну екологічно шкідливих технологій, речовин і матеріалів; негативним впливом на довкілля оборонної та військової діяльності, а також стихійних лих.

Складна екологічна ситуація зумовлена, насамперед, зростанням кількості екологічних злочинів та їх тривалим інкубаційним періодом. У зв'язку з цим пріоритетним напрямом у сфері охорони довкілля є вдосконалення

діяльності правоохоронних органів і забезпечення практичних працівників криміналістичними засобами, прийомами й методами, спеціально призначеними для вирішення завдань виявлення, розслідування та запобігання екологічним злочинам.

Аналіз останніх досліджень. Різноманітні питання, пов'язані з методами розслідування екологічних катастроф з використанням порівняльного аналізу досліджували такі українські науковці, як Р. Вереша, О. Кучинська, О. Ковтун [1], С. Гришак, М. Бабенко [2], С. Дерев'яно, С. Мустафаєва [3], О. Дудоров, Р. Мовчан [4] та інші.

Зокрема, В. Макачук [9, с. 114] вказує на важливість розвитку нових напрямів судово-експертної діяльності щодо справ про екологічні катастрофи. До прикладу, А. Пастух подає криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних з екологічною безпекою [12, с. 99], Д. Пілюшенко [13, с. 299] аналізує питання про мету методів криміналістичних розслідувань і її практичну реалізацію, М. Янковий [18, с. 2] окреслює поняття й ознаки кримінальних правопорушень під час збройного конфлікту в Україні. Проте слід враховувати, що проблема дослідження потребує проведення поглибленого аналізу методів розслідування екологічних катастроф. Тому аналіз нормативно-правової бази українського законодавства доповнює теоретичну основу цієї наукової розвідки.

Мета статті – виявити низку спільних ознак і характеристик, які дають змогу розслідувати злочини проти екологічної безпеки, шляхом порівняння військового та цивільного контекстів.

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека є одним із головних пріоритетів людства у XXI столітті. Стрімкий розвиток науки й техніки, а також воєнні дії на території України та інші негативні чинники збільшили антропогенний тиск на довкілля, що призвело до низки руйнівних процесів у всьому світі. Це питання має першорядне значення як для міжнародної, так і для внутрішньої політики країн.

Поточна екологічна ситуація в Україні характеризується наявністю великої кількості масштабних екологічних правопорушень. Ця ситуація майже не відображається в офіційній статистиці як в мирний час, так і у воєнний. На сучасному етапі існує низка проблем, пов'язана з відсутністю ефективного розслідування злочинів проти довкілля. Слідча практика потребує сучасних методичних рекомендацій щодо досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Важливо зазначити, що при плануванні досудового розслідування необхідно передбачити виконання таких умов:

- 1) визначення ефективного способу розслідування кримінального правопорушення;
- 2) дотримання неупередженості розслідування;
- 3) забезпечення об'єктивності та всебічності, виявлення всіх обставин кримінального правопорушення.

Також слід зауважити, що участь громадськості у виявленні, розслідуванні та запобіганні екологічним злочинам не пов'язана насамперед із підготовкою та проведенням слідчих (розшукових) дій, а відбувається переважно шляхом повідомлення органів досудового розслідування або громадських помічників правоохоронних органів про правопорушення, адже вагомий внесок у боротьбу з екологічною злочинністю роблять різні громадські організації, політичні партії, національні та міжнародні неурядові природоохоронні організації, засоби масової інформації. Вони взаємодіють з органами досудового розслідування та державними органами з метою запобігання екологічним злочинам, надають допомогу природоохоронним і правоохоронним органам у цьому питанні, а також безпосередньо самі виявляють і припиняють такі злочини. З огляду на викладене, взаємодія органів досудового розслідування з громадськими організаціями й окремими громадянами

є дієвим способом підвищення ефективності протидії екологічним злочинам.

Важливими складовими досудового розслідування є:

- 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини їх вчинення);
- 2) обставини, що стосуються кримінально-протиправного діяння, суб'єктивні аспекти злочину;
- 3) інші обставини.

Плановані слідчі (розшукові) дії повинні відображати тактичні наміри слідчого, внутрішню логіку розслідування. Це означає, що план має містити злагоджену комбінацію послідовних слідчих (розшукових) дій для встановлення та перевірки доказів. Звичайно, заздалегідь передбачити, яка інформація буде отримана за результатами проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії неможливо, тому на певних етапах отримання інформації про розслідувану подію забезпечується негайне коригування плану розслідування, адже хаотичний характер слідчих (розшукових) дій дасть можливість злочинцеві уникнути кримінальної відповідальності.

Згідно з матеріалами судово-слідчої практики, у більшості випадків експерти залучаються до процесуальної форми використання слідчими спеціальних знань. Тобто їхнє завдання – брати участь у слідчих (розшукових) діях, визначати механізм утворення слідів, добувати під час огляду місця події матеріали для подальшої судово-екологічної експертизи.

Сучасні тенденції розвитку екологічної ситуації в Україні свідчать про те, що кризові явища, які виникли у сфері охорони довкілля в останні роки, не тільки не подолані, незважаючи на житі заходи, а й набули ще більшої гостроти [9, с. 114–115]. Дедалі небезпечнішими стають екологічні зміни, які загрожують усьому людству, завдаючи серйозні збитки довкіллу, та злочини, що дестабілізують і без того напружену екологічну ситуацію. Реальність цієї загрози дедалі більше усвідомлюється як суспільством, так і державою, і це відбивається в національних екологічних політиках [2, с. 47–50].

Вчинення кримінальних правопорушень в умовах воєнного або надзвичайного стану впливає на застосування чинних норм, у тому числі положень про відповідальність за злочини проти військової служби та правопорушення, кваліфікаційні ознаки яких передбачають воєнний стан або бойову обстановку, тому цілком логічно Президентом України підписано Закон «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці». Ці положення посилюють адміністративну та кримінальну відповідальність військовослужбовців. Внесення змін до названих законів було необхідним, оскільки в реаліях сьогодення зростає кількість кримінальних правопорушень, що вчиняються військовослужбовцями.

Оскільки загальна характеристика злочину, скоєного в умовах збройного конфлікту, впливає на розслідування та визначає його специфіку, нами раніше зазначалися основні негативні об'єктивні фактори, що безпосередньо корегують організацію та методику розслідування кримінальних правопорушень в умовах збройних конфліктів. Основні з них такі: швидка зміна оперативної обстановки з передислокацією військових частин та підрозділів; загибель, поранення або захоплення в полон свідків, потерпілих та підозрюваних під час бойових дій; зміна обстановки місця події внаслідок бомбардування, артобстрілу, мінометного обстрілу, захоплення противником, мінування місця події, снайперського обстрілу, засідки на комунікаціях та інші [18, с. 8].

Слід також зазначити, що розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності лише за екодеструктивні діяння не сприяє ефективному вирішенню

завдань кримінального судочинства. Навпаки, це створює низку труднощів для органів досудового розслідування, зокрема в питаннях правильної кримінально-правової кваліфікації цих діянь, визначення обсягу та змісту обставин, що підлягають з'ясуванню, вибору напрямку та алгоритму розслідування, перевірки версій тощо. Коли йдеться про документування випадків екоциду та проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану, насамперед необхідно з'ясувати, які кримінально-правові ознаки приналежності категорії злочинів, що розслідуються. Це дасть змогу відмежувати екоцид від інших протиправних діянь, що вчиняються проти довкілля та, зокрема, від воєнних злочинів, які порушують суспільні відносини у сфері екологічної безпеки.

Так, у статті 441 Кримінального кодексу України законодавець визначає екоцид як «масове знищення рослинного і тваринного світу, забруднення повітря або водних ресурсів та інші дії, які можуть спричинити екологічну катастрофу». Об'єктом злочину є природа як середовище проживання людини. Кожне із зазначених у цій статті протиправних діянь характеризується потенційною здатністю спричинити екологічну катастрофу, що має принципове значення для відмежування його від злочину проти довкілля, який є типовим посадовим злочинном. Ця вимога є специфічною: окрім самого факту діяння, необхідно встановити, що воно створює реальну загрозу настання наслідку у вигляді екологічної катастрофи в конкретній ситуації. Такий наслідок є необхідним для визнання злочину закінченим на відміну від типового матеріального злочину проти довкілля. Водночас склад екоциду містить надто багато оціночних понять, які не знайшли відображення ані в чинному законодавстві України, ані в правовій позиції Верховного Суду. Це стосується і поняття «масове знищення рослинного і тваринного світу». Згідно з Кримінальним кодексом України незрозуміло, на якому етапі флора і фауна вважаються знищеними, оскільки відсутні кількісні критерії того, що є масовим знищенням. Це стосується і поняття «знищення повітряних чи водних ресурсів».

У контексті збройного конфлікту, однак, необхідно розуміти різницю між екоцидом і воєнними злочинами проти довкілля. Зокрема, відповідно до статті 8(2)(b)(iv) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, до воєнних злочинів належать також інші серйозні порушення правил і звичаїв, застосованих до міжнародного збройного конфлікту в установлених рамках міжнародного права, а саме: напад, який стане причиною масштабної, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу [1, с. 156].

Напад, який призводить до випадкової загибелі або поранення цивільних осіб чи пошкодження цивільної власності або до значної і тривалої серйозної шкоди навколишньому середовищу, визначається у національному кримінальному законодавстві як «воєнна агресія», «воєнні злочини», «військові злочини». Стаття 438 Кримінального кодексу України кваліфікує такі порушення законів і звичаїв війни проти довкілля: напади на цивільні об'єкти довкілля; заподіяння або ймовірне заподіяння надзвичайної шкоди довкіллю; заподіяння або ймовірне заподіяння значної, довготривалої та серйозної шкоди довкіллю; знищення або захоплення майна, що використовується для вивчення і захисту навколишнього середовища; напади на охоронювані об'єкти, що використовуються для вивчення і захисту навколишнього середовища; розграбування навколишнього середовища і майна, пов'язаного з його елементарями; напади на майно, необхідне для виживання цивільного населення (якщо таке майно є частиною природного середовища), його руйнування, знищення або виведення з ладу.

Ще однією проблемою розслідування екоциду в умовах воєнного стану є своєчасне виявлення та належне документування і вилучення слідів такого злочину. На

жаль, члени слідчо-оперативної групи (далі – СОГ), які перебувають на місці злочину, більше уваги звертають на пошкодження окремих об'єктів і трупи людей. При цьому вони не шукають сліди забруднення навколишнього середовища (грунту, води, повітря тощо), не виявляють і не фіксують масштаби загибелі фауни або пошкодження рослинності. Крім того, у багатьох випадках до складу СОГ не входить еколог. Цей фахівець використовує дозволене (сертифіковане) обладнання для пошуку, відбору проб і дослідження ознак екологічної загибелі, а також для визначення координат, площі та ступеня пошкодження компонентів екосистеми. Як наслідок, виявлення всіх випадків екоциду є неповним, що призводить і до неповного розслідування цих злочинів.

Отже, основні проблеми реєстрації та розслідування екоциду в умовах воєнного стану пов'язані з помилками, яких припускаються органи досудового розслідування при збиранні й дослідженні трасологічної (слідової) інформації, визначенні відповідності цих діянь кримінальному закону, обсягу та змісту обставин, що підлягають з'ясуванню, тощо.

Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», головним завданням екологічної політики є забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, підвищення рівня екологічної безпеки в зоні відчуження та забезпечення невідворотності відповідальності за порушення природоохоронного законодавства [17]. Одним із складників такої політики є кримінально-правовий вплив на екологічні правопорушення. Це поняття охоплює діяльність, спрямовану на створення кримінально-правових інструментів боротьби зі злочинами та їх практичне застосування, тобто правозастосовну діяльність у відповідних сферах. Ефективність впливу кримінального права на екологічні правопорушення залежить насамперед від цілісності норм, що встановлюють відповідальність за такі злочини. Тому кримінальне законодавство у сфері екологічної безпеки має відповідати вимогам логічності, збалансованості, внутрішньої узгодженості та систематизованості. Крім цього слід зазначити, що ефективне розслідування кримінально-протиправних діянь неможливе без використання науково-технічних засобів. Перш за все, вони забезпечують доказування у кримінальному провадженні та, враховуючи можливості сучасних науково-технічних засобів, застосовуються при проведенні всіх слідчих (розшукових) дій під час розслідування екологічних злочинів. У таких кримінальних провадженнях, залежно від обставин розслідування, техніко-криміналістичні засоби найчастіше застосовуються для пошуку речовин, що несуть інформацію про знаряддя злочину, засоби вчинення злочину (наприклад, легкозаймисті та агресивні рідини, аерозольна фарба, токсичні сполуки тощо), мікроскопічні об'єкти, що складаються з дрібних частинок (наприклад, волокна одягу), мікросліди (подряпини металу), інформаційні сліди. Особливістю техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінально-протиправних діянь проти довкілля є те, що під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема під час слідчого експерименту, експерти не завжди можуть гарантувати цілісність вилучених носіїв інформації, надати попередню оцінку інформаційної цінності вилучених речових доказів і вжити заходів для максимального збереження інформаційного сліду. У таких випадках необхідне спеціалізоване обладнання та залучення відповідних спеціалістів. Слідчий або прокурор, оглянувши місце події та виявивши ознаки злочину, зобов'язаний визначити правопорушення, а потім прийняти рішення щодо внесення відомостей про це до ЄРДР. Далі, відповідно до плану досудового розслідування, слідчий визначає слідчі (розшукові) дії, необхідні для детального з'ясування всіх обставин правопорушення

проти довкілля: необхідно, наприклад, встановити безпосередньо забруднення, спричинене порушенням правил скидання небезпечних відходів у воду, ґрунт або повітря; його джерела, а також характер його діяльності та технології виробництва.

Важливою частиною практики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти довкілля, є огляд документів, який має проводитися як окрема процесуальна дія, що дає змогу зафіксувати їхні найважливіші ознаки. Під час цієї слідчої (розшукової) дії слідчий повинен вивчити загальний вигляд і стан документа, його реквізити, визначити коло осіб, уповноважених засвідчувати той чи інший документ своїми особистими підписами та (або) печаткою підприємства, а також встановити його цільове призначення.

Так, лише за рік війни Оперативним штабом з фіксації екологічних злочинів РФ було зафіксовано більше двох тисяч випадків заподіяння шкоди довкіллю через військові дії на території України [5]. Як зазначається у відповідній спеціальній науковій літературі, основна небезпека пов'язана з ризиками забруднення навколишнього середовища через:

- руйнування об'єктів природно-заповідного фонду, ґрунтового покриву, пожежі внаслідок влучання боєприпасів та замінування територій;
- пошкодження чи знищення інфраструктури та промислових підприємств внаслідок обстрілів і влучання боєприпасів;
- забруднення водних ресурсів – надземних та підземних вод;
- пошкодження ядерних установок, загрози радіаційної та ядерної безпеки;
- аварійне припинення роботи підприємств унаслідок відключення від енерго-, водо- та газопостачання, порушення технологічних процесів на виробництві;
- масова загибель тварин внаслідок російської агресії та ведення військових дій [15, с. 26–27].

Аналітики Київської школи економіки підраховали збитки інфраструктури від військової агресії Росії в Україні. За попередньою статистикою різних регіональних військово-політичних відомств, станом на 24 лютого 2023 року загальні втрати від безперервних ракетних ударів та обстрілів сягнули 53,6 млрд. доларів США. Кількість зруйнованих або пошкоджених будинків становить приблизно 153 860, з них 136 000 – приватні (індивідуальні) будинки, 17 500 – багатоповерхові житлові будинки. Найбільше постраждали житлові забудови в містах Маріуполь, Чернігів, Харків, Бахмут, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Волноваха та Ізюм [6].

Руйнування будівель і населених пунктів призвело до забруднення навколишнього середовища будівельним сміттям, азбестом, рештками боєприпасів та іншими небезпечними речовинами. Війна вплинула на довкілля – повітря, воду, земельні ресурси, заповідні території, ліси, фауну та флору [11, с. 217].

Умисні дії окупаційних військ спричинили екологічну катастрофу – вибух Каховської ГЕС 6 червня 2023 року, що призвів до руйнування екосистеми на півдні України та розцінюється як черговий екоцид. Офіс Генеральної прокуратура та Спеціалізована екологічна прокуратура повідомили, що сформуvalи правову кваліфікацію руйнування греблі Каховської ГЕС як порушення законів і звичаїв війни [5]. Генеральна прокуратура кваліфікувала руйнування дамби як злочин відповідно до статті 56 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, який має бути прирівняний до застосування зброї масового знищення.

Державна екологічна інспекція згідно із затвердженими методиками здійснила орієнтовний розрахунок збитків для навколишнього середовища (рис. 1).

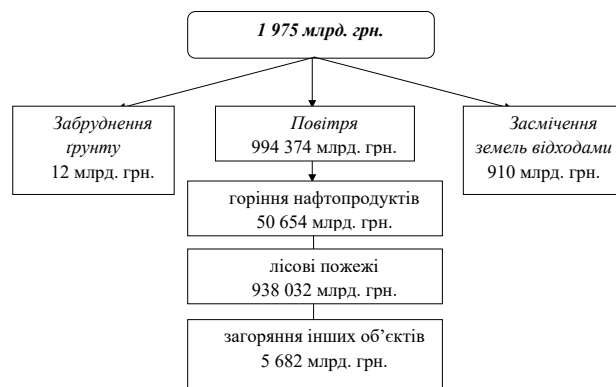

Рис. 1. Орієнтовний розрахунок збитків для довкілля (станом на 16 червня 2023 р.)

Джерело: складено на основі даних [5]

Так, за підрахунками Держекоінспекції, збитки навколишньому середовищу від повномасштабної війни становлять близько 2 трлн. грн. Але наразі важко оцінити справжній масштаб злочинів Росії, оскільки бойові дії тривають і частина території окупована. Очевидно, що все це має довгострокові негативні наслідки для екологічної ситуації в Україні та світі. Боротьба з наслідками екологічних злочинів потребує значних ресурсів, і цим має займатися не лише Україна, а й міжнародна спільнота [5]. Як справедливо зазначається у відповідній юридичній літературі, злочинами проти довкілля слід вважати суспільно небезпечні злочинні діяння (дії чи бездіяльність), які загрожують або завдають реальної шкоди довкіллю, що є об'єктом кримінально-правової охорони, і вчинені суб'єктами злочинів.

Специфічними ознаками цього виду злочину є:

- суспільно небезпечна поведінка;
- особа є винною у вчиненні відповідних дій;
- протиправна поведінка;
- наявність суб'єктів злочину, які загрожують довкіллю;

– забезпечення кримінально-правового захисту об'єктів [10, с. 52–53].

Традиційно в науковій літературі об'єктом злочину вважалися суспільні відносини. При цьому об'єктами злочину є лише ті суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом і караються державою в разі порушення кримінально-правових заборон. Як тільки такий вид суспільних відносин зазнає кримінального посягання, він стає об'єктом злочину, якщо посягання немає – суспільні відносини залишаються лише об'єктом кримінально-правової охорони [13, с. 300]. Тому об'єктом злочину є саме ті суспільні відносини, які охороняються кримінальним законодавством і на які здійснюються злочинне посягання.

У XX розділі Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти безпеки людства, миру та міжнародного правопорядку» «екоцид» визначено як масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу (стаття 441).

Наразі відносини у сфері визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Росії, регулюються Порядком визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326 [14]. Цим документом також затверджено напрями визначення шкоди та збитків і ухвалено відповідні методики:

– Методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди (затверджено Наказом Міндовкілля України від 13 квітня 2022 року № 175);

– Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (затверджено Наказом Міндовкілля від 04 квітня 2022 року № 167);

– Методика визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами (затверджено Наказом Міндовкілля України від 21 липня 2022 року № 252);

– Методика визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (затверджено Наказом Міндовкілля від 13 жовтня 2022 року № 424);

– Методика визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (затверджено Наказом Міндовкілля від 18 травня 2022 року № 295);

– Методика визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях (затверджено Наказом Міндовкілля від 19 серпня 2022 року № 309);

– Методика визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (затверджено Наказом Міндовкілля від 5 жовтня 2022 року № 414);

– Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами (затверджено Наказом Міндовкілля від 15 вересня 2022 року № 366) [14].

Військовий екоцид є найсерйознішою формою цього явища. Це пов'язано з невідповідністю суто військових і політичних цілей меті збереження довкілля. В історії

є кілька прикладів військового екоциду: 1) під час Першої світової війни німецькі війська застосували хімічну зброю масового знищення (іприт і хлор) проти французьких і британських військ у Бельгії в 1915 році; 2) під час Другої світової війни окупаційні німецькі війська вивезли тонни родючої землі з України; 3) атомні бомби, скинуті на Хіросіму і Нагасакі в 1945 році; 4) застосування Сполученими Штатами фосфорних бомб під час бомбардування міста Фаллуджа (Ірак) 2004 року; 5) неодноразові авіаційні удари російських агресорів по Авдіївському коксохімічному заводу під час війни, розпочатої РФ у 2014 році, які створюють загрозу викиду в атмосферу значної кількості токсичних сполук. Звісно, з початком повномасштабної війни росії проти України кількість таких акцій постійно зростає [3, с. 48].

Об'єктивною стороною досліджуваного злочину є діяння, які можуть спричинити масове знищення рослинного і тваринного світу, забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів або інші екологічні катастрофи [1, с. 155]. Отже, законодавець визначив три категорії діянь, які можуть становити екоцид. Масове знищення рослинного і тваринного світу – це знищення (негайне або довготривале) великої кількості об'єктів рослинного і тваринного світу або всіх об'єктів на певній території. Забруднення повітря і водних ресурсів – це викид токсичних або інших шкідливих речовин, концентрація яких у повітрі або водних ресурсах (океанах, морях, річках, озерах) загрожує безпеці людини. Остання категорія – це інші дії, які можуть спричинити екологічні катастрофи. Формуюючи їх, законодавець розкриває невичерпний характер діянь, які можуть завдати шкоди екологічній безпеці людства. Такими діяннями є інші шкідливі дії, спрямовані проти зазначених вище об'єктів (рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, водних ресурсів), інших елементів довкілля (наприклад, землі та надр) або довкілля загалом.

Взаємодія суспільства й довкілля в останнє десятиліття характеризується двома діаметрально протилежними тенденціями. З одного боку, поглиблення економічної кризи сповільнило темпи експлуатації природних

Таблиця 1

Порівняльний аналіз екологічних катастроф на основі військового та цивільного контекстів

Військовий контекст	Цивільний контекст
– Найсерйознішою формою екоциду є воєнний екоцид – знищення екосистем у місцях проживання людей внаслідок військових або політичних дій. – Застосування хімічної зброї також вважається екологічним злочином, якщо воно має значний негативний вплив на природу. Якщо такого впливу немає, то згідно з міжнародним правом це визнається воєнним, а не екологічним злочином. В історії є багато прикладів типового військового екоциду. – Від початку повномасштабного вторгнення російські воєнні дії спричинили значне забруднення ґрунту, повітря та водних ресурсів і призвели до загибелі великої кількості тварин. У своїй промові на саміті G20 президент України Володимир Зеленський назвав екологічні злочини росії в Україні екоцидом і закликав міжнародну спільноту об'єднати зусилля для захисту довкілля. Згідно з офіційними заявами, дії росії призвели до того, що: 182 880 м² ґрунту було забруднено токсичними речовинами, а 23 286 га лісу було спалено російськими ракетами та снарядами. Близько 50 тис. дельфінів загинули в Чорному морі та більше 6 млн. сільськогосподарських тварин загинуло через агресію окупантів.	– Відповідно до статті 441 ККУ «екоцид» визначено як масове знищення рослинного і тваринного світу, забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів та інші дії, які спричинили або можуть спричинити екологічну катастрофу. – Згідно з міжнародним правом, екоцид охоплює факти навмисного негативного впливу на природне середовище. – Від початку війни в Україні також було зафіксовано численні випадки порушення екологічного балансу. Особливо відзначимо цілеспрямоване втручання людини в природу, а саме: вирубку лісів, умисні підпали лісів, забруднення вод хімічними речовинами тощо.

Джерело: складено на основі даних [16].

ресурсів і забруднення довкілля, а з іншого – ми стали свідками ескалації кліматичних загроз, небезпеки глобального потепління, дефіциту питної води, вирубки лісів, опустелювання значних територій та скорочення площ, придатних для сільськогосподарського виробництва. До цих чинників додається війна, яка набуває дедалі

більш руйнівного характеру. Нинішня регіональна екологічна криза в Україні, спричинена тимчасовою окупацією росією частини українських земель, є свідченням цього. Можна нагадати, що за останні 55 століть людство жило в мирі лише 300 років, тоді як в інші роки відбулося близько 15 000 воєн, у яких загинуло щонайменше

3,6 млрд. людей, були зруйновані міста і цілі цивілізації [7, с. 26].

Однак масштаби руйнувань природного середовища, що нині відбуваються в Україні внаслідок повномасштабної агресії росії на другому етапі антиукраїнської війни, менш ніж за дев'ять місяців перевищили руйнування Другої світової війни, яка тривала майже сім років. Вони також значно перевищують шкоду, якої людина завдає довкіллю в мирний час (табл. 1). Найважливішою ознакою війни є руйнування середовища існування людини.

Реалізація екологічної стратегії в сучасній Україні має ґрунтуватися не лише на ефективних економіко-правових механізмах охорони довкілля та відновлення соціально-економічного життя, взаємодії адміністративних й економічних інструментів розв'язання екологічних проблем і забезпечення сталого розвитку, а й на відновленні сприятливого та безпечного середовища для життя людини, рослинного та тваринного світу.

Одним із важливих і першочергових завдань тут є запровадження системи юридичної відповідальності за

екологічні злочини, вчинені росією під час воєнної агресії проти України. Нормативно-правові виклики в цьому контексті полягають у розв'язанні реальних проблем застосування санкцій, визначенні суб'єктів, відповідальних за злочини, виявленні цих правопорушень і сприянні застосуванню міжнародних інструментів правового впливу на агресора. Такий підхід має бути покладений в основу національної екологічної політики та являти собою систему намірів, програм і засобів їх реалізації.

Висновки. Екоцид варто віднести до числа найтяжчих міжнародних злочинів, вчинення яких є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав і кримінальної відповідальності юридичних і фізичних осіб. Внесення до Римського статуту статті про екоцид стало б ефективним механізмом, що дає змогу МКС притягувати до відповідальності за злочини не тільки під час воєнних дій, а й у мирний час. При цьому сам процес внесення таких змін до міжнародного права потребуватиме співпраці всіх країн світу в боротьбі з екологічними злочинами і запобіганні їм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вереша Р. В., Кучинська О. П., Ковтун О. М. Екоцид у національному та міжнародному кримінальному праві: сучасні виклики та перспективи нормативно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 78 (2). С. 152–159. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.24>. (дата звернення: 11.12.2023).
2. Гришак С. В., Бабенко М. В. Проблеми ефективності застосування норм кримінального права для захисту довкілля в Україні та країнах ЄС. *Наукові дослідження*. 2017. Вип. 33. С. 46–55. URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/download/154040/153627>. (дата звернення: 11.12.2023).
3. Дерев'яко С. С., Мустафаєва С. М. Екоцид: склад та перспективи його включення до юрисдикції міжнародного кримінального суду у зв'язку із повномасштабним військовим вторгненням російської федерації на території України. *Трибуна молодого науковця*. 2022. № 3 (36). С. 46–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-3.10>. (дата звернення: 11.12.2023).
4. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про напрями вдосконалення механізму кримінально-правової охорони довкілля (на замітку розробникам нового Кримінального кодексу України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1 (13). С. 92–125. URL: <http://vkrp.nlu.edu.ua/article/download/204733/207670>. (дата звернення: 11.12.2023).
5. Затоплені землі та спалені ліси. Як росіяни воюють проти довкілля в Україні. *Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*. Червень 2023. URL: <https://spravdi.gov.ua/zatopleni-zemli-ta-spaleni-lisy-yak-rosiyany-voyuuyut-proti-dovkillya-v-ukrayini/> (дата звернення: 10.12.2023).
6. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. *Київська школа економіки*. Березень 2023. URL: https://kse.ua/wpcontent/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf (дата звернення: 15.12.2023).
7. Костицький В. В., Костицька І. О., Микитюк М. А., Суходольська А. А. До питання про юридичну відповідальність за злочинне посягання на конституційне право людини на безпечне довкілля в ході російської воєнної агресії в Україні. *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. 2022. Вип. 3–4. С. 25–28. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.5>. (дата звернення: 15.12.2023).
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІ. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 08.12.2023).
9. Макачук В. Г. Нові напрями судово-експертної діяльності: судові експертизи екологічного спрямування. *Вісник ОНДІСЕ*. 2019. Вип. 5. С. 114–119. URL: <http://ondise.minjust.gov.ua/wp-content/uploads/2019/06/VisnykONDISE052019.pdf#page=114> (дата звернення: 11.12.2023).
10. Мурихін С. В. Система екологічних злочинів за Кримінальним кодексом України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6 (3). С. 50–56. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2018/6/tom_3/10.pdf. (дата звернення: 14.12.2023).
11. Пантелеева Н., Сивий М., Ганчук О. Екологічна шкода та екологічні злочини проти довкілля, спричинені пошкодженням промислових об'єктів під час війни в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2023. № 1. С. 217–225. URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/284333>. (дата звернення: 14.12.2023).
12. Пастух А. В. Криміналістична класифікація та криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із порушенням правил екологічної безпеки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 99–104. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/1/1_2023.pdf#page=99. (дата звернення: 12.12.2023).
13. Пілюшенко Д. Загальна характеристика злочинів проти екологічної безпеки. *Молодий вчений*. 2020. № 3 (79). С. 299–303. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-63>. (дата звернення: 12.12.2023).
14. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 : станом на 28 квітня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text> (дата звернення: 10.12.2023).
15. Продан К. М., Хомин Д. Р., Андрушко С. В. Злочини щодо екологічної безпеки України, спричинені збройною агресією Росії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. Вип. 38. С. 24–28. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8220189> (дата звернення: 12.12.2023).
16. Саєнко В. «Виклик для усього світу» : Зеленський про екоцид РФ в Україні. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/ecology/zelenskiy-goroviv-pro-ekocid-rf-v-ukrajini-12046140.html> (дата звернення: 18.12.2023).
17. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 18.12.2023).
18. Янковий М. О. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями під час збройного конфлікту: постановка проблеми. *Академічні візії*. 2023. № 18. С. 1–9. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/282/255> (дата звернення: 11.12.2023).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.454

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/39>

ПРОБЛЕМИ УЗГОДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ КОДЕКСУ УКРАЇНИ З ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

PROBLEMS OF HARMONIZATION OF THE RULES OF PROCEDURE OF THE BANKRUPTCY CODE OF UKRAINE AND THE CODE OF COMMERCIAL PROCEDURE OF UKRAINE

Вечірко І.О., к.ю.н., суддя у відставці
Центральний апеляційний господарський суд

Стаття присвячена дослідженню проблем узгодження процесуальних норм Кодексу України з процедур банкрутства (КУЗПБ) та Господарського процесуального кодексу України (ГПК), які регулюють здійснення провадження у справах про банкрутство (неплатоспроможність). Встановлено, що зазначені проблеми пов'язані насамперед із тим, що в ГПК не визначено самостійної форми судового провадження для розгляду справ про банкрутство та цей розгляд передбачено здійснювати за правилами позовного провадження. Автор вважає, що в процесі реформування законодавства про банкрутство необхідно було вирішити задачу щодо зосередження у новому нормативному акті КУЗПБ процесуальних норм які є необхідними та достатніми для здійснення відповідного провадження. Разом із тим, оскільки ГПК встановлює порядок здійснення судочинства в господарських судах, то запровадження будь-якого іншого, ніж передбачено ГПК порядку розгляду справ і його регламентацію в окремому нормативному акті обов'язково має бути узгоджено з нормами ГПК. Наголошується, що знаходження частини норм, що регламентують провадження у справі про банкрутство в ГПК не має створювати проблем під час їх застосування, які в даний час виникають в судовій практиці. Запропоновано внести зміни до ст. 12 ГПК з метою визначення провадження у справі про банкрутство в якості самостійного виду (форми) провадження за правилами якого розглядаються справи про банкрутство (неплатоспроможність). Також пропонується узгодити норми ст. 7 КУЗПБ щодо кола спорів, що розглядаються в межах справи про банкрутство з нормою ст. 20 ГПК України, яка визначає коло справ, що відносяться до юрисдикції господарських судів. Крім цього, внесення змін до ст. 7 КУЗПБ відносно порядку розгляду заяв (позовних заяв) в межах справи про банкрутство потребує відповідного відображення у ст. 247 ГПК. Автор вважає, що реалізація пропозицій щодо узгодження процесуальних норм КУЗПБ та норм ГПК створить більш сприятливі умови для їх практичного застосування та подальшого вдосконалення нормативного регулювання процесуальних правовідносин у справах про банкрутство.

Ключові слова: процесуально-правове регулювання, провадження у справах про банкрутство, господарське судочинство, банкрутство, неплатоспроможність, принципи відносин банкрутства.

This article is devoted to research of the problems of harmonization of the rules of procedure of the Bankruptcy Code of Ukraine (BCU) and the Code of Commercial Procedure of Ukraine (CCP) governing the bankruptcy (insolvency) proceedings. It has been established that these problems are primarily related to the fact that the CCP does not define a specific form of legal proceedings to consider the bankruptcy cases and this consideration is expected to follow the rules of action proceedings. The author believes that in the course of reforming the bankruptcy legislation, it was required to solve the problem of including the rules of procedure which are required and adequate for the relevant proceedings into a new regulatory act of the BCU. At the same time, since the CCP establishes the procedure for conducting legal proceedings in commercial courts, the introduction of any procedure for consideration of cases other than the one provided for by the CCP and its regulation in a separate regulatory act must be consistent with the CCP rules. It is emphasized that the fact that some of the rules governing the bankruptcy proceedings are contained in the CCP should not create problems with their application which currently arise in case law. It is proposed to amend Article 12 of the CCP to define bankruptcy proceedings as an independent type (form) of proceedings, under the rules of which the bankruptcy (insolvency) cases shall be considered. It is also proposed to harmonize the rules of Article 7 of the BCU regarding the range of disputes to be considered within the framework of a bankruptcy case with the rule of Article 20 of the CCP of Ukraine, which defines the range of cases within the jurisdiction of commercial courts. Further to that, the amendments to Article 7 of the BCU regarding the procedure for consideration of applications (claims) within the bankruptcy case should be reflected in Article 247 of the CCP.

The author believes that the implementation of the proposals for harmonization of the rules of procedure of the BCU and the rules of the CCP will create more favorable conditions for their practical application and further improvement of the regulatory framework for procedural legal relations in bankruptcy cases.

Key words: procedural and legal regulation, bankruptcy proceedings, economic process, bankruptcy, insolvency, principles of bankruptcy.

Постановка проблеми. Наслідком реформування законодавства про неспроможність стало прийняття нового нормативного акта – Кодексу України з процедур банкрутства (далі КУЗПБ) [1]. Складний характер правовідносин банкрутства зумовлює необхідність зосередження у одному нормативному акті норм і матеріального, і процесуального права. Таким чином КУЗПБ встановлює не тільки правила поведінки учасників суспільних відносин з приводу неспроможності, але і механізм реалізації матеріальних норм. Саме процесуальні норми КУЗПБ містять основні правила розгляду справ про банкрутство. Одночасно слід враховувати,

що провадження у справах про банкрутство є структурною частиною господарського процесу, а тому не може здійснюватися без врахування його загальних принципів. Для цього провадження зберігають свою значимість визначені Господарським процесуальним кодексом України [2], положення про процесуальну правоздатність та дієздатність, юрисдикцію, процесуальне правонаступництво та ряд інших норм. За наведених обставин виникає необхідність узгодження процесуальних норм КУЗПБ з нормами ГПК.

Аналіз досліджень, виділення невирішених частин проблеми. Питання, пов'язані з дослідженням

порядку застосування правових норм в процедурах банкрутства, у тому числі процесуальних були предметом вивчення А. Бутирського, В. Джуна, Б. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілюк, М. Тітова та ряду інших авторів. В період після прийняття КУЗПБ виникла необхідність у дослідженні правовідносин неспроможності з урахуванням положень нового нормативно-правового акта. Крім того судова практика застосування норм КУЗПБ виявила, зокрема, наявність істотних проблем у процесуально-правовому регулюванні відносин неспроможності. Зазначені обставини зумовили необхідність активізації досліджень щодо пошуку шляхів удосконалення процесуальних норм неспроможності. Так, Р. Поляков та В. Радзивілюк здійснили аналіз окремих проблем застосування господарсько-процесуальних норм у процедурі банкрутства [3]. І. Бутирською проведено дослідження характерних рис провадження у справах про банкрутство як особливого виду судового провадження [4]. Предметом дослідження І. Коваль та О. Беломестнова став процесуальний механізм передачі до господарського суду справ адміністративної юрисдикції, стороною яких є боржник у справі про банкрутство [5]. Разом із тим з урахуванням постійних змін законодавства, що регулює правовідносини неспроможності виникає потреба у подальшому дослідженні проблем застосування процесуальних норм КУЗПБ та норм ГПК в контексті їх взаємного узгодження та створення належних умов для здійснення провадження у справах про банкрутство (неплатоспроможність).

Постановка завдання. Метою дослідження є, виявлення проблем правового регулювання відносин неспроможності (банкрутства), що викликані взаємною неузгодженістю процесуальних норм КУЗПБ та ГПК і підготовка пропозицій щодо необхідних змін законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В країнах, що вирізняються високим рівнем економічного розвитку прослідковується тенденція до створення кодифікованих законодавчих актів для правового регулювання неспроможності.

Порядок підготовки та прийняття КУЗПБ без ретельного опрацювання його норм, шляхом механічного об'єднання окремих нормативних актів викликав справедливі зауваження фахівців. Звичайно, вказані фактори не могли не вплинути на якість нового закону, що дало підстави окремим дослідникам зробити висновок, що КУЗПБ не відповідає вимогам, які ставляться до законодавчих актів у формі Кодексу [6, с. 5]. На думку В. Радзивілюк вітчизняний законодавець замість того, щоб провести ретельну роботу з удосконалення законодавства про банкрутство та подолання недоліків і прогалин провів його чергову реформу, наслідком якої стало прийняття першого кодифікованого акту [7, с. 108].

Преамбула КУЗПБ вказує на те, що його норми встановлюють як умови так і порядок відновлення платоспроможності боржника-юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи. Досягнення поставлених цілей правового регулювання є можливою лише при зосередженні в одному нормативному акті одночасно норм матеріального та процесуального права, а також процедурних норм, які в комплексі мають забезпечити правове регулювання відносин неспроможності (банкрутства). До введення в дію КУЗПБ процесуальну основу розгляду господарськими судами справ про банкрутство складали процесуальні норми Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі Закон про банкрутство) [8], та норми ГПК України. Досліджуючи особливості правового регулювання відносин неспроможності Б. М. Поляков звернув увагу на те, що існуючий механізм часткового (бланкетного) застосування норм ГПК до відносин неспроможності (банкрутства) відіграє

гальмівну роль, оскільки не можна відносити однієї правової природи регулювати законодавством іншої правової природи [9, с. 191]. Особливості правової природи процесуально-правового регулювання відносин неспроможності очевидно полягають у необхідності врахування наявності іншого суб'єктного складу, інших етапів розгляду справи, застосування до боржника судових процедур банкрутства та ряду інших правил, ніж передбачені законодавством для позовного провадження.

Норми ГПК України не містять посилання на наявність такої форми судового провадження як провадження у справах про банкрутство, а згідно із ч. 6 ст. 12 цього нормативного акта розгляд справ про банкрутство здійснюється у порядку, передбаченому ГПК для позовного провадження але з урахуванням особливостей, встановлених Законом про банкрутство. Таким чином, ГПК України фактично не визнає наявності окремих правил розгляду справ про банкрутство та відповідно існування самостійного судового провадження – провадження у справах про банкрутство. Разом із тим, в результаті проведених досліджень, у т. ч. автором даної роботи було встановлено наявність істотних процесуальних особливостей порядку розгляду справ про банкрутство, що дало підстави для висновку про формування самостійного судового провадження та визначення цього провадження в якості окремої форми господарського процесу. До ознак, що дозволяють кваліфікувати процедуру розгляду справ про банкрутство як судове провадження було віднесено: особливий порядок розгляду справ, формування уособленої категорії справ, наявність специфічних цілей і завдань, особливий суб'єктний склад [10, с. 17–18].

І. Бутирська досліджуючи логіку законодавця щодо визначення провадження у справах про банкрутство як окремого виду провадження звертає увагу, що для правового регулювання розгляду справ про банкрутство діє спеціальний закон [4; 26]. Дійсно, наявність такого закону створює можливість зосередити у ньому спеціальні правові норми, які застосовуються під час розгляду конкретної категорії справ, а саме справ про банкрутство (неплатоспроможність). Проте, лише факт наявності спеціального закону не свідчить про визнання законодавцем провадження у справах про банкрутство в якості самостійного виду судового провадження та відсутності правових підстав для застосування при регулюванні відповідних правовідносин інших нормативних актів. Так, розгляд справ про банкрутство (неплатоспроможність) в Україні законодавцем віднесено до юрисдикції господарських судів. При цьому, згідно із ст. 1 ГПК України, саме цей нормативний акт встановлює порядок здійснення судочинства у господарських судах. Таким чином запровадження будь-якого іншого ніж передбачено ГПК порядку розгляду справ і його регламентацію в окремому нормативному акті обов'язково має бути узгоджено з нормами ГПК. За наведених умов, в процесі реформування законодавства про банкрутство для належного врегулювання процесуальних відносин, виникла необхідність у вирішенні наступних законодавчих завдань:

1) Зосередити у новому нормативному акті – КУЗПБ процесуальні норми, необхідні та достатні для здійснення провадження у справах про банкрутство.

2) Одночасно із прийняттям КУЗПБ:

– внести зміни до ст. 12 ГПК України, визначивши провадження у справах про банкрутство в якості самостійної форми господарського судочинства;

– внести зміни до ст. 20 ГПК України, узгодивши з нормами Кодексу коло справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, які пов'язані із здійсненням щодо боржника провадження у справі про банкрутство;

– відобразити у ГПК та інших правових актах технічні зміни щодо назви нормативного акта, який після введення в дію КУЗПБ регулює відповідні правовідносини.

Чи вдалось законодавцю вирішити вказані завдання та створити умови для належного застосування судом та іншими учасниками справ про банкрутство процесуальних норм КУзПБ?

Аналізуючи зміст процесуальних норм КУзПБ ми безперечно звертаємо увагу на те, що більшість із них були запозичені із попереднього Закону про банкрутство. І це зрозуміло, оскільки новий нормативний акт мав враховувати як зміст норм, які регулювали відповідні правовідносини так і практику застосування цих норм.

Разом із тим, метою прийняття будь-якого нормативного акта є вдосконалення правового регулювання тих чи інших відносин. Тому норми КУзПБ мають забезпечити належне правове регулювання як матеріально-правових так і процесуальних правовідносин неспроможності у тому числі тих, які раніше не були врегульовані. На відміну від ГПК процесуальна діяльність суду з розгляду справ про банкрутство визначається у КУзПБ в якості самостійного провадження, яке регулюється цим Кодексом, ГПК, іншими законами України. Лише у березні 2023 року, згідно із Законом № 2971 ст. 2 КУзПБ було доповнено новою нормою, відповідно до якої застосування положень ГПК та інших законодавчих актів України здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. [11].

Відповідно до правил законодавчої техніки раціональне розміщення норм права, у тому числі процесуальних передбачає зосередження основної частини норм у базовому правовому акті. В якості такого правового акта у правовому регулюванні неспроможності виступає КУзПБ. Знаходження частини норм, які регламентують провадження у справі про банкрутство в іншому нормативно-правовому акті (ГПК України), не має створювати проблем під час їх застосування господарським судом та іншими учасниками справи. Зарубіжне законодавство передбачає можливість розташування процесуальних норм, що регулюють порядок розгляду справ про банкрутство у різних нормативних актах. Так, наприклад, нормативне регулювання у США складається з процесуальних норм, які містяться в Кодексі про банкрутство, та у затверджених Верховним судом Сполучених Штатів Федеральних процедурних правилах розгляду судами справ про банкрутство [12, с. 55]. При цьому, визначальною ознакою ефективного застосування процесуальних норм в процедурах банкрутства є не розташування цих норм в різних правових актах, а їх взаємне узгодження та забезпечення належного правового регулювання відповідних правовідносин.

В контексті визначення провадження у справах про банкрутство в якості самостійної форми судового провадження істотне значення має, зокрема і закріплення в нормативних актах специфічних принципів притаманних саме розгляду справ про банкрутство. Б. Поляков та В. Радзивілюк звертають увагу на те, що принципи, як основні ідеї або положення є тим будівельним матеріалом, що закріплює правові норми, які в ньому містяться, принципи відображають сутність самих норм, підкреслюючи їхню особливість та взаємозв'язок [13, с. 12]. Загальна частина КУзПБ не містить переліку та змісту принципів неспроможності, у тому числі процесуальних, що притаманно кодифікованим правовим актам. Разом із тим, формулювання таких принципів та їх закріплення у КУзПБ буде сприяти дотриманню основних засад конкурсного процесу. Слід погодитись, що сформована практика застосування спеціальних принципів, притаманних інституту банкрутства, у поєднанні з принципами господарського судочинства, не повинна перешкоджати досягненню як цілей банкрутства, так і ефективному захисту прав та інтересів учасників провадження у справі про банкрутство [14, с. 45]. Особливе значення з урахуванням доктринального переосмислення механізму правового регулю-

вання правовідносин неспроможності набуває дотримання принципу концентрації розгляду майнових спорів в межах справи про банкрутство (неплатоспроможність). Його практична реалізація зумовлює необхідність визначення кола таких спорів у нормативно-правових актах. Стаття 7 КУзПБ містить перелік майнових та інших спорів, які мають вирішуватись в межах порушеної господарським судом справи про банкрутство (неплатоспроможність). Разом із тим цей перелік не узгоджується із нормою статті 20 ГПК, яка визначає коло справ, що відносяться до юрисдикції господарських судів. Зокрема, ст. 20 ГПК виключає можливість розгляду в межах справи про банкрутство спорів про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України. Така неузгодженість призвела до необхідності вирішення Великою Палатою Верховного Суду проблемного питання у господарській справі № 908/129/22 щодо визначення юрисдикції податкових спорів, стороною яких є платник податків відносно якого відкрито справу про банкрутство. Розглядаючи вказану справу у своїй Постанові від 01.11.23 ВП ВС звернула увагу на те, що КУзПБ не можна розглядати з точки зору розширення господарської юрисдикції на певні категорії спорів, щодо яких встановлено виняток пунктом 8 частини першої статті 20 ГПК України, що розглядаються у межах справ про банкрутство, оскільки саме ГПК України визначається юрисдикцією господарських справ, КУзПБ встановлюється не юрисдикція справ, а особливості порядку та процедури розгляду лише певної категорії спорів у межах господарської юрисдикції, визначеної статтею 20 ГПК України [15]. З відповідною правовою оцінкою ВП ВС щодо застосування вказаних норм КУзПБ та ГПК слід погодитись, оскільки така оцінка зроблена з огляду на сучасний стан законодавства яке регулює процесуальні правовідносини неспроможності. Разом із тим питання щодо необхідності розширення кола справ, які підлягають розгляду в межах справи про банкрутство має вирішуватись з урахуванням судової практики шляхом внесення відповідних змін до ГПК. Такі зміни, зокрема, повинні стосуватися юрисдикції господарських судів та визначення відповідної форми господарського судочинства для розгляду окремих спорів.

Автором даної статті раніше вже висловлювалась пропозиція щодо необхідності внесення до ст. 12 ГПК змін з огляду на наявність встановленого нормами КУзПБ спеціального порядку розгляду справ про банкрутство та виокремлення на його основі самостійного виду судового провадження [16, с. 53]. Практика застосування норм КУзПБ вказує на необхідність змін і у ст. 20 ГПК з метою визначення юрисдикції господарських судів щодо розгляду як справ про банкрутство, так і судових спорів які мають розглядатися в межах справи про банкрутство.

Норми статті 7 КУзПБ містять посилання на порядок розгляду спорів стороною яких є боржник. Розгляд таких спорів має здійснюватись за правилами, визначеними ГПК. Змінами до КУзПБ, внесеними Законом № 2971 було конкретизовано відповідні норми та передбачено розгляд заяв учасників провадження за правилами спрощеного позовного провадження. При цьому, позивачу надано право заявити мотивоване клопотання про розгляд справи за правилами загального позовного провадження. Законом № 2971 також було визначено порядок розгляду у межах справи про банкрутство заяв арбітражного керуючого або кредитора про визнання недійсними правочинів та спростування майнових дій вчинених боржником. Цей розгляд, згідно із ст. 42 КУзПБ також має відбуватися у порядку, визначеному статтею 7 Кодексу, тобто за правилами спрощеного позовного провадження. Такі доповнення норм

ГПК слід сприйняти позитивно, оскільки вони уточнюють порядок розгляду позовних заяв в межах справи про банкрутство. Разом із тим відповідні зміни мають знайти своє відображення і у ст. 247 ГПК, яка визначає коло справ, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження.

Щодо досягнення цілей зосередження в КУзПБ процесуальних норм, які необхідні для здійснення розгляду справ про банкрутство (неспроможність), слід зазначити, що на час введення в дію Кодексу таке завдання не було виконано. КУзПБ не має окремої структурної частини, яка б містила процесуальні норми провадження у справі про банкрутство. Таким чином, процесуальні норми розташовані в усіх чотирьох книгах цього Кодексу. І в цьому є певна логіка, враховуючи наявність особливостей здійснення судового провадження юридичних та фізичних осіб та застосування до них різних за змістом судових процедур. Разом із тим, загальна частина КУзПБ повинна містити процесуальні норми, які визначають спеціальні принципи правовідносин неспроможності, норми про суб'єктів процесуальних відносин та їх процесуальні права та обов'язки, особливості здійснення правонаступництва, порядок визначення складу суду для розгляду спорів в межах справи про банкрутство, та ряд інших норм. В книгах КУзПБ, що встановлюють процесуальні правила розгляду справ про банкрутство юридичної особи та неплатоспроможності фізичної особи ми не знаходимо відповідей на ряд питань, які виникають при здійсненні судового провадження. Відповідні прогалини законодавець намагається заповнити шляхом внесення численних змін до КУзПБ. Нажаль, такі зміни не завжди враховують практику застосування законодавства про неспроможність та напрацювання науковців, що не сприяє якісному поліпшенню норм першого кодифікованого нормативного акта з регулювання відносин неспроможності (банкрутства). Крім цього необхідно звернути увагу, що не знаходить будь-якого раціонального пояснення тривале зволікання законодавця із приведенням нормативно-правових актів, зокрема ГПК у відповідність до норм КУзПБ, не зважаючи на необхідність постійного застосування відповідних правових норм судом та іншими учасниками у справах про банкрутство (неплатоспроможність).

Висновки. В результаті проведеного дослідження слід зробити висновок про наявність істотних проблем у правовому регулюванні процесуальних відносин неспроможності. Встановлено, що зазначені проблеми пов'язані насамперед із тим, що в ГПК не визначено окремої форми судового провадження для розгляду справ про банкрутство та цей розгляд передбачено здійснювати за правилами позовного провадження. Натомість КУзПБ порядок розгляду справ про банкрутство визначає в якості самостійного судового провадження з притаманними лише йому особливостями. За наведених умов, в процесі реформування законодавства про банкрутство необхідно було вирішити задачу щодо зосередження у новому нормативному акті КУзПБ процесуальних норм які є необхідними та достатніми для здійснення відповідного провадження. Разом із тим, оскільки ГПК встановлює порядок здійснення судочинства в господарських судах, то запровадження будь-якого іншого, ніж передбачено ГПК порядку розгляду справ і його регламентацію в окремому нормативному акті обов'язково має бути узгоджено з нормами ГПК. При цьому, знаходження частини норм що регламентують провадження у справі про банкрутство в ГПК не має створювати проблем під час їх застосування, які в даний час виникають в судовій практиці. З огляду на наведене слід внести зміни до ст. 12 ГПК з метою визначення провадження у справі про банкрутство в якості однієї з форм судового провадження у господарському судочинстві за правилами якого розглядаються справи про банкрутство (неплатоспроможність). Також пропонується узгодити норми ст. 7 КУзПБ щодо кола спорів, що розглядаються в межах справи про банкрутство з нормою ст. 20 ГПК України, яка визначає коло справ, що відносяться до юрисдикції господарських судів. Крім цього, внесення законодавцем змін до ст. 7 КУзПБ відносно порядку розгляду заяв (позовних заяв) в межах справи про банкрутство потребує відповідного відображення у ст. 247 ГПК. Реалізація пропозицій щодо узгодження процесуальних норм КУзПБ та норм ГПК створить більш сприятливі умови для їх практичного застосування та подальшого вдосконалення нормативного регулювання процесуальних правовідносин у справах про банкрутство (неплатоспроможність).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України з процедур банкрутства. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 19, ст. 74.
2. Господарський процесуальний кодекс України. У редакції Закону №2147-VIII від. 03.10.2017, ВВР, 2017, № 48, ст. 436.
3. Радзівілюк В., Поляков Р. Проблеми застосування господарсько-процесуальних норм у процедурі банкрутства (неплатоспроможності). *Право України*. 2020. № 7. С. 147–158.
4. Бутирська І. Провадження у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32.
5. Коваль І., Беломестнов О. Щодо реалізації права на судовий захист у справах про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 270–273.
6. Кодекс України з процедур банкрутства. Науково-практичний коментар. Станом на 1 лютого 2022 року. За заг. ред. Чижмарь К.А. Київ: Видавничий дім «Професіонал». 2022. 324 с.
7. Радзівілюк В. Концептуальні зміни цільової спрямованості новітнього законодавства про банкрутство. *Право України*. 2019. № 8. С. 107–119.
8. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». В редакції Закону № 4212-VI від 22.12.2011 р. ВВР, 2012, № 32–33, ст. 413.
9. Поляков Б. М. *Законодавство України* про банкрутство: теорія та практика його застосування. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 240 с.
10. Вечірко І. О. Провадження у справах про банкрутство як окрема форма господарського процесу. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 3. С. 12–18.
11. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 20 березня 2023 № 2971-IX.
12. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К.: Україна, 1999. – 554 с.
13. Поляков Б.М., Радзівілюк В. Принципи інституту неплатоспроможності фізичних осіб. *Право України*. 2022. № 7. С. 11–22.
14. Погребняк В., Гаврилюк О. Роль судової правотворчості у побудові права: принципи права у справах про банкрутство. *Право України*. 2022. № 7. С. 23–51.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.11.2023 у справі № 908/129/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904850>.
16. Вечірко І. Особливості правового регулювання провадження у справах про банкрутство як окремої форми господарського судочинства. Збірка наукових статей та судової практики Верховного Суду щодо застосування Кодексу України з процедур банкрутства / за загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С.В. Жукова. Київ: Алерта, 2021. С. 45–53.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРИСУДОВОЇ МЕДІАЦІЇ В США: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ ДО ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

INTRODUCTION OF JUDICIAL MEDIATION IN THE UNITED STATES: FROM THE BIRTH OF IDEAS TO THEIR IMPLEMENTATION

Денисенко О.М., адвокат,
аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена висвітленню покрокового механізму впровадження присудової медіації на теренах Сполучених Штатів Америки, дослідженню досвіду створення та імплементації програм, що використовуються наразі в усьому світі як наслідок поступового реформування систем правосуддя, державної підтримки та визнання цього методу вирішення спору на різних рівнях правової системи.

У ході дослідження підкреслюється той факт, що реформування систем вирішення спорів, що триває останні десятиріччя у провідних державах світу, – це не лише внесення змін до процесуального законодавства, а, першочергово – поступова еволюція загальної правової культури як спеціалістів в області юриспруденції, так і суспільства, що головним чином полягає у поступовому відході від змагальності та тяжінні до мирного, взаємовигідного вирішення спору. Також, за результатами дослідження, можна сміливо стверджувати, що безпосередня участь сторін у процесі досягнення згоди своїми активними діями здатна збільшити рівень задоволеності, знаходження найоптимальнішого шляху у конкретному випадку, забезпечення збереження позитивного іміджу учасників та надати більшу впевненість у дотриманні угод, ніж традиційні судові процеси.

Досвід Сполучених Штатів є показовим для України щодо питання підтримки інституту присудової медіації з багатьох причин. У даній країні, не дивлячись на складності правового регулювання у зв'язку з аутентичним законодавством кожного штату, як приватний сектор так і представники судової влади активно заохочують громадян використовувати медіацію, вважаючи її набагато ефективнішим способом альтернативного вирішення спорів з-поміж всіх існуючих, і, як результат, вже станом на початок 21 сторіччя у всіх штатах в США були запроваджені програми присудової медіації. Моделі, що реалізовували дані програми, передбачали застосування медіації і як добровільної, і як суворо обов'язкової процедури.

Ключові слова: конфлікт, спір, альтернативне вирішення спорів, досудове врегулювання спорів, медіація, процедура медіації, присудова медіація, медіатор, правове регулювання, інтеграція у судову систему, юрист, стандарти.

The article is devoted to highlighting the step-by-step mechanism for the introduction of court-connected mediation in the United States of America, researching the experience of creating and implementing programs that are currently used all over the world as a result of the gradual reform of justice systems, state support and recognition of this method of dispute resolution at various levels of the legal system.

The research emphasizes the fact that the reformation of dispute resolution systems, which has been ongoing for the last decade in the leading countries of the world, is not only the introduction of changes to procedural legislation, but, first of all, the gradual evolution of the general legal culture of both specialists in the field of jurisprudence and society, which mainly consists in a gradual departure from competitiveness and a tendency towards a peaceful, mutually beneficial resolution of the dispute.

Also, according to the results of the study, it can be safely asserted that the direct participation of the parties in the process of reaching an agreement through their active actions can increase the level of satisfaction, find the most optimal way in a specific case, ensure the preservation of a positive image of the participants, and provide greater confidence in compliance with agreements than traditional court processes.

The experience of the United States is instructive for Ukraine regarding the issue of supporting the institution of judicial mediation for many reasons. In this country, despite the complexity of the legal regulation of many issues in connection with the authentic legislation of each state, both the private sector and representatives of the judiciary actively encourage citizens to use mediation, considering it the most effective method of alternative dispute resolution among all existing ones, and as a result, by the beginning of the 21st century, court mediation programs were introduced in all states in the USA. The models that implemented these programs provided for the use of mediation both as a voluntary and as a strictly mandatory procedure.

Key words: conflict, dispute, alternative dispute resolution, pre-trial settlement of disputes, mediation, mediation procedure, court-connected mediation, mediator, legal regulation, integration into the judicial system, lawyer, standards.

На сьогоднішній день визначальною роллю та метою судочинства у всьому світі є удосконалення механізмів забезпечення верховенства права та максимального спрощення для сторін процесу доступу до правосуддя. Звичайно, у зв'язку зі зміною соціально-економічних умов та появою у людства безлічі нових можливостей у всіх сферах життя – з'являються нові методи досягнення цієї мети.

Прогрес у даному напрямку очевидний та відчутний: якщо ще у середині минулого сторіччя альтернативні методи вирішення спорів у правових та судових системах певних держав лише розпочинали своє становлення, то наразі – в більшості країн судові та позасудові способи вирішення суперечок визнаються однаково важливими та вже достатньо адаптовані до застосування на практиці як реально функціонуюча модель.

Звичайно, роль правосуддя як ефективного механізму вирішення спорів активно використовувалась та популяризувалась як універсальна, проте, як і будь яка система – судова не є ідеальною та містить свої недоліки: перевантаженість судів при відсутності альтернатив судовому вирішенню спорів; відсутність у судів важелів забез-

печення виконання рішення, без подальшого залучення органів виконавчої влади; наявність кадрових та інших проблем судової системи загалом.

Отже, вищезазначені фактори зазначають про необхідність розвитку альтернативних методів вирішення спорів, але, в першу чергу – важливість популяризації та утвердження з боку держави культури та традиції мирного вирішення спорів, прокладаючи міст від змагальності у судовому процесі – до пошуку консенсусів та діалогу.

«Всі системи судочинства тяжіють до справедливості. У різних правових системах використовують різні методи для досягнення цієї мети. Незалежно від того, чи є розбіжності між маленькими або великими системами, безумовно, потрібне порівняння... для того, щоб привернути увагу до того, як різні системи судочинства намагаються досягнути цілей правосуддя та до яких жертв та компромісів вдаються у спробі зробити це» [1].

Крок за кроком низка іноземних держав реформує цивільне судочинство з метою укорінення принципів справедливості та верховенства права. Та аналізуючи шлях становлення цілісної системи вирішення спорів, що вра-

ховувала б різні моделі та підходи, можна стверджувати, що досвід та напрацювання американських судів, юристів, медіаторів, арбітрів наразі використовуються у безлічі держав як основа. Всі події, що відбувались та зміни, що продовжують розширювати розуміння універсальності альтернативних способів вирішення спорів – настали після конференції під гучною назвою «Національна конференція щодо причин поширеного невдоволення здійсненням правосуддя» (1976 р.). Саме її називають «тихою революцією альтернативних методів вирішення спорів», що змогла змінити сприйняття природи публічного та приватного вирішення спорів у світі [2].

Голова Верховного суду США – Уорен Бургер у своїй промові наголосив на необхідності та доцільності переходу від обмежень та вже недостатньо ефективних традиційних моделей судового процесу, до більш сучасних, ефективних та оперативних процедур, котрі б задовольняли реальні потреби сторін конфлікту в однаковій мірі [3].

Його промова не була випадковою, або неочікуваною – адже всю свою професійну діяльність суддя Бургер звертав увагу на потребу розвитку ефективності правосуддя. На той момент славно відомий виступ був відображенням ставлення до зазначеної проблематики всієї суддівської спільноти.

Професор Френк Сандер, у свою чергу, усвідомлюючи різноманітність спорів, з якими громадяни звертаються до суду, запропонував модель судової системи під назвою «суд із безліччю дверей» (аналогічний термін існує, також, на теренах України і має назву «принцип єдиного вікна») [4]. Тобто, такі критерії як: природа спору, відносини між сторонами, ціна самого спору, врахування очікувань сторін щодо вартості та економії часу під час вирішення спорів, у «суді із безліччю дверей» той чи інший спір направлявся до «дверей» судового розгляду, арбітражу, медіації, переговорів, або ж іншого методу вирішення спору. Важливо зазначити, що сторони спору не лише самостійно обирали ті чи інші «двері» суду, а й також передбачалася консультація співробітника суду щодо доцільності обрання певного методу вирішення спору.

В першу чергу ідеї Ф.Сандера знайшли своє відображення у програмах присудової медіації, в рамках котрих пропонувалися: медіація, необов'язковий арбітраж та рання нейтральна оцінка. Також, надважливими кроком для загального формування культури позасудового вирішення спорів стало запровадження програм медіації місцевими та федеральними органами влади, відкриття локальних центрів правосуддя, а, також, приватних центрів вирішення спорів. Відповідно, революція в альтернативних методах вирішення спорів відбулася як серед науковців та і в адвокатській спільноті.

Достатньо широка ідея Ф. Сандера щодо «суду із безліччю дверей» реалізувалася здебільшого у вузькому форматі програм присудової медіації у рамках яких пропонувалася медіація та оцінка справи [5]. Це, загалом, було зумовлено різноманітними причинами політичного, практичного та економічного характеру (обумовлювалися обсягами бюджетних коштів, що виділялися для таких програм).

Аналіз моделі «суду із безліччю дверей» дав можливість констатувати наступне:

1) перші «суди із безліччю дверей» базувалися на професіоналах, котрі вже знали на альтернативних методах вирішення спорів і, що важливо – були достатньо вмотивованими. Отже, реалізація її була б неможливою без суттєвої кількості волонтерів, котрі завершили навчання у рамках програми. Попри це, пропоновані моделі вирішення спорів вже мали розвиток, а Ф. Сандер ініціював своїми ідеями «прив'язати» їх до суду, надавши поради щодо організаційних та фінансових основ;

2) потужна підтримка суддівської спільноти була надважливою для запровадження нових методів і підходів,

та можливості збору коштів на започаткування і первинну підтримку цих програм;

3) організатори програм «суду із безліччю дверей» мали фінансові ресурси;

4) від промови Ф. Сандера до відкриття першого «суду із безліччю дверей» пройшло дев'ять років, і кожен «двері» були підкріплені відповідними методичними рекомендаціями, інформаційно-просвітницькою компанією, проведенням навчання медіації та іншим методам вирішення спорів;

5) була доведена ефективність вирішення спорів із застосуванням альтернативних методів, а медіація в свою чергу, нарешті підтвердила на практиці свою універсальність, доступність та достатньо високу ефективність у забезпеченні доступу до правосуддя.

На початку 1991 року Центром врегулювання спорів та Інститутом судового адміністрування були розроблені Стандарти програм присудової медіації (Standards for Court-Connected Mediation Programs) з урахуванням потреб судів першої інстанції. Зазначені стандарти були розроблені для інформування та керівництва судів, що зацікавлені в започаткуванні, розширенні розуміння медіації та підходів до її використання, або вдосконалення вже існуючих програм даного способу врегулювання спорів [8].

Стандарти охоплюють ряд найважливіших практичних аспектів щодо застосування присудової медіації: доступ до медіації, процедуру відбору справ та строки направлення, обов'язкову присутність, кваліфікацію та відбір медіаторів, етичні стандарти медіаторів, конфіденційність процедури медіації, роль адвокатів у процесі, неприпустимий тиск на сторін, комунікації між медіаторами та судом, фінансування програм та винагороди медіаторів, відповідальність медіаторів та гарантії виконання медіаційних угод.

Важливим аспектом Стандартів є те, що вони відзеркалюють факт знаходження компромісу між людьми з різними поглядами та точками зору, адже до консультативної ради входили: судді, адміністратори державних і місцевих судів, медіатори та адміністратори медіаційних піogram, адвокати фізичних осіб та корпорацій з різним рівнем доходу, науковці, оцінювачі та службовці професійних судів і медіаційних організацій.

Стандарти містять більш ніж 60 сторінок та 16 деталізованих пунктів щодо втілення ідей медіації та присудової медіації на вищому рівні та з максимальним комфортом для застосування всіма сторонами, залученими до врегулювання спорів. Отже, коротко, про кожний з них.

1. Доступ до медіації. Суд повинен пропонувати сторонам звертатися до процедури медіації та заохочувати до цього процесу так само, як забезпечує відкритий доступ до послуг, що з ним пов'язані. Посередницькі служби повинні розташовуватися у фізичному середовищі, сприятливому для даного процесу та, що відповідає приписам законодавства для осіб з обмеженими можливостями та місцевим законам про осіб з інвалідністю.

2. Відповідальність судів за програми медіації. Ступінь відповідальності суду за якість медіації та підготовку і професійність медіаторів залежить від того, на якому рівні вона впроваджена: працює медіатор чи програма медіації в суді, сторони отримують від судді направлення або обирають даний процес самостійно.

Суд несе повну відповідальність за:

– медіаторів, яких він призначає і програми, котрі впроваджує та використовує;

– якість надання послуг медіаторів та/або програми медіації котрим він передає справи для врегулювання, як за свої власні програми.

За якість роботи медіатора, котрий залучається сторонами самостійно, без направлення з боку суду – суд не несе жодної відповідальності.

3. Інформація для суддів, працівників апарату та користувачів. Суди у співпраці з адвокатурою та професійними

організаціями несуть відповідальність за надання інформації громадськості, адвокатурі, суддям та працівникам суду щодо: процесу медіації та наявності програм у судах, відмінностей між медіацією, винесенням судових рішень та іншими процедурами вирішення спорів; можливістю економії коштів та часу; а також про наслідки участі у даному альтернативному способі вирішення спору.

Звичайно, створення програм судової медіації передбачає значні витрати часу та ресурсів, але дані інвестиції виправдані, якщо програмами користується значна кількість людей, які вважають, що програми здатні задовольнити їх потреби.

4. Відбір справ та терміни направлення. Суди повинні заохочувати до медіації учасників спору до того, як вони подадуть свої справи до судового розгляду, а також після винесення судового рішення для вирішення проблем, які в іншому випадку могли б вимагати повторного судового розгляду.

У разі необхідності обирати судами категорії справ, або самі справи для котрих можливе застосування медіації, враховуючи брак ресурсів – даний вибір повинен здійснюватися на основі чітко сформульованих критеріїв.

5. Обов'язкове відвідування першої медіаційної зустрічі. Суди повинні встановлювати обов'язкову явку лише у випадках: коли медіація фінансується державою, відповідно до стандарту щодо фінансування; відсутній неналежний тиск з метою досягнення мирової угоди у формі доповідей суду, який розглядає факти, або фінансових перепон для судового розгляду; кваліфіковані медіатори або програми медіації високої якості і є легкодоступними, дозволяють участь сторін, адвокатів за бажанням сторін; надають чітку та повну інформацію про точний процес та процедури, які вимагаються.

6. Кваліфікація медіаторів. Суди несуть постійну відповідальність за забезпечення якості надання послуг медіаторами, котрим вони передають справи. Кваліфікація медіаторів має ґрунтуватися на їх навичках, тобто, різні категорії справ можуть вимагати різної кваліфікації медіатора. Щодо здобуття відповідних навичок – вони можуть формуватись завдяки досвіду самого медіатора і постійного підвищення своєї обізнаності та досвіду шляхом навчання. Забороняється вимагати від спеціаліста з присудової медіації наявності конкретного академічного, наукового ступеню.

7. Вибір медіаторів. Для підвищення задоволеності сторін та збільшення інвестицій у процес медіації, суди повинні максимізувати комфортний вибір медіатора, якщо відсутні істотні причини, через які вибір сторони може бути недоцільним. До таких причин можна віднести: існує значна нерівність у знаннях або досвіді сторін; суд має певну державну політику, якої він намагається досягти за допомогою медіації, що вимагає вибору конкретного медіатора або групи медіаторів; вибір сторонами медіатора може спричинити суттєву та не бажану затримку у процесі розгляду справи.

Існує декілька механізмів, котрі використовуються для відбору медіатора, або групи медіаторів для залучення до конкретної справи:

- сторони обирають медіатора та передають його дані до суду, при цьому їх вибір може обмежуватись переліком медіаторів, котрих суд вважає кваліфікованими для вирішення даного виду спору;

- суддя призначає медіатора самостійно у разі наявності заперечень у сторін;

- суддя, або працівники суду просять кожен зі сторін надати список обраних ними медіаторів та, у разі наявності в обох списках загально обраного сторонами медіатора – призначає його, а якщо такого немає – суд надає сторонам змогу вилучити зі списків менш дотичних медіаторів та обирає випадковим способом медіатора з тих, що залишилися;

- співробітники суду обирають медіатора самостійно – без залучення сторін, або судді, на основі доступності медіатора, його локації та наявності необхідного досвіду.

8. Етичні стандарти для медіаторів. Суди повинні прийняти кодекси етичних норм та стандартів для медіаторів, які також передбачатимуть відповідальність медіаторів за недотримання норм професійної етики.

9. Конфіденційність. Суди повинні мати чіткі письмові правила, які передбачають конфіденційність як письмової, так і усної комунікації під час медіації. Стандарти не передбачають якогось конкретного набору правил, що стосуються дотримання конфіденційності під час медіації, а скоріше закликають суди розробляти власні письмові правила, що мають бути чіткими та стосуватися чотирьох конкретних питань: медіатори та справи, захищені конфіденційністю; ступінь захисту; хто має право вимагати конфіденційності або відмовитись від неї; винятки з цих правил.

10. Роль юристів у медіації. Суди повинні заохочувати адвокатів консультувати своїх клієнтів щодо переваг, недоліків та способів використання медіації.

11. Неприпустимий тиск на сторін.

Суди повинні запровадити відповідні положення, що дозволять сторонам відмовитися від медіації. Суди також повинні розглянути можливість модифікації процедур медіації в певних категоріях справ для задоволення особливих потреб, наприклад, у справах про домашнє насильство, де мають бути розроблені спеціальні протоколи.

Принцип справедливості процесу медіації вимагає, щоб як суди, так і медіатори захищали здатність сторін робити вільний та усвідомлений вибір щодо необхідності та можливості застосування медіації в тій або іншій справі. Існують різні стимули для учасників медіації задля досягнення мирової угоди, такі як: вартість та час судового розгляду, невизначеність результату судового розгляду, бажання уникнути публічності та, часто, динаміка самого переговорного процесу. Ці стимули слід відрізнити від неприпустимого тиску на сторін, що може призвести до неправомірного вирішення спорів.

12. Комунікація між медіаторами та судом. Під час присудової медіації суддя повинен бути проінформований про хід медіації, що має бути узгоджено із принципом конфіденційності медіації, а також неупередженості суду. Тому стандарти визначають які саме аспекти щодо прогресу медіації мають чи можуть бути повідомлені медіатором суду.

13. Фінансування програм та винагорода медіаторів. Суд повинен забезпечити доступність медіації для сторін не залежно від того, чи мають сторони змогу її оплатити:

- якщо суд пропонує, а не призначає медіацію як обов'язкову процедуру – він зобов'язаний вжити всіх можливих заходів, щоб зробити медіацію можливою для учасників судового процесу, котрі фінансово не мають можливості нею скористатись – шляхом залучення державного фінансування, або заохочення медіаторів, які отримають направлення на посередництво від суду, надавати послуги за зниженою оплатою, або зовсім безкоштовно;

- у разі призначення медіатора для вирішення спору як обов'язкового з боку суду – витрати на організацію процесу медіації покладаються на державу, якщо лише дана справа не є винятковою на думку суду.

14. Відповідальність медіаторів. Стандарти передбачають, що повинні бути встановлені справедливі умови відповідальності медіаторів, які б, із однієї сторони, стимулювали медіаторів співпрацювати із судом, а, з іншого боку – надавали можливість сторонам медіації захищати свої права.

15. Виконання угод. Угоди, досягнуті за допомогою присудової медіації, повинні мати однакову юридичну силу з мировими угодами, що затверджені судом.

16. Моніторинг та оцінка. Суди повинні забезпечувати постійний належний моніторинг програм медіації, і,

періодично надавати їм оцінку, виділяючи на це достатньо ресурсів. Моніторинг програми, як правило, є внутрішньою функцією і включає постійну оцінку того, як вона працює і чи політики та процедури впроваджуються належним чином.

Оцінка часто проводиться зовнішнім суб'єктом і містить під собою періодичний аналіз ефективності, перспектив та відповідності програми цілям, котрі були заявлені для її впровадження, порівняно з рівнем фактичних зусиль [8].

Висновки. Приклад Сполучених Штатів є одним з найуспішніших в світі у питанні імплементації інституту присудової медіації у систему альтернативних способів вирішення спорів. Не дивлячись на те, що більшість штатів мають власні закони щодо застосування медіаційної процедури, у США не створено контролюючого або регулюючого органу щодо реалізації даного інституту. Асоціація юристів та Арбітражна асоціація – формують стандарти, котрі допомагають не лише у покращенні розуміння медіації, роз'яснення її цінності та створенні чітких підходів до застосування, а й допомагають штатам, котрі ще не використовують даний вид альтернативного врегулювання спірів – відчувати її нагальну потребу.

Дослідження показало, що присудова медіація в США надає можливість задовольнити безліч нагальних потреб для судової системи: покращення доступу громадян до правосуддя, економії судових витрат та прискорення розгляду справ. Як результат: вирішення спорів із залученням медіатора як альтернативи судовому розгляду стало все більш поширеним явищем, і, відповідно, зросла кількість програм вирішення спорів, пов'язаних із судом; суди все частіше звертаються до сторін за медіацією у цивільних, сімейних відносинах та справах про неповнолітніх, оскільки все більше стає зрозумілим той факт, що медіація, як правило, вимагає менше часу та ресурсів, ніж звичайний судовий розгляд справи, і призводить до швидшого

врегулювання, оскільки, зазвичай, використовуючи саме цей альтернативний спосіб вирішення конфліктів можна досягти значної економії часу та коштів як для партнерів, так і для учасників судового процесу.

Судді та судові адміністратори в США відіграють керівну роль у присудовій медіації, оскільки у деяких судах судді несуть відповідальність за прийняття рішення про те, які справи переходять на медіацію, роз'яснюють суть процесу сторонам і допомагають приймати програмні рішення, розглядаючи такі питання, як обов'язкове направлення та вибір медіатора. Їхнє розуміння та підтримка програм судової медіації робить їх потужними союзниками та допомагає забезпечити успіх програм.

Не зважаючи на це, досвід програм судової медіації показав, що добровільне залучення сторонами медіатора використовуються ще недостатньо і незважаючи на збільшення кількості програм альтернативних способів вирішення спорів у судах та громадах, медіація залишається здебільшого незнайомим процесом для багатьох суддів, судових адміністраторів, громадян та адвокатів. Судді, адвокати та клієнти, як правило, роблять речі так, як вони звикли, і можуть чинити опір процесам, з якими вони не знайомі, що доводить необхідність подальшої активної роботи керівних органів державної влади США щодо популяризації судової медіації та процедури медіації вцілому.

Не дивлячись на суттєвий прорив у сприйнятті спільнотою інституту медіації, та, достатньо успішного поетапного його впровадження у різних формах, американські суди продовжують шукати найоптимальніші шляхи забезпечення кращої якості правосуддя для різних видів судових справ.

Отже, приклад Сполучених Штатів є гідним до слідування нашою країною у розрізі відношення до медіації та її цінності, гнучкості у її застосуванні, способів впровадження на різних етапах процесу та варіантів взаємозв'язку медіації з судовою системою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kramer X. The domino effect of international commercial courts in Europe – Who's next? URL: <http://conflictoflaws.net/2018/the-domino-effect-of-international-commercial-courts-in-europe-whos-next>
2. Stipanowich, Thomas, Living the Dream of ADR: Reflections on Four Decades of the Quiet Revolution in Dispute Resolution (Symposium Keynote) (2017). Cardozo Journal of Conflict Resolution, Vol. 18, p. 513, 2017, Pepperdine University Legal Studies Research Paper No. 2017/5
3. Warren E. Burger, *Agenda for 2000 A.D. A Need for Systematic Anticipation*, VITAL SPEECHES OF THE DAY, May 15, 1976.
4. Frank E.A. Sander, *Varieties of Dispute Processing*, in THE POUND CONFERENCE: PERSPECTIVES ON JUSTICE IN THE FUTURE (A. Leo Levin & Russell R. Wheeler eds., 1979).
5. Thomas J. Stipanowich, *The Multi-Door Contract and Other Possibilities*, 13 OHIO ST. J. OF DISP. RESOL. 303, 303–04 (1998).
6. Gladys Kessler & Linda J. Finkelstein, The Evolution of a Multi-Door Courthouse, 37 Cath. U. L. Rev. 577 (1988)
7. James G. Woodward. Settlement Week: Measuring The Promise. Northern Illinois University Law Review Vol.11. 1990 URL: <https://commons.lib.niu.edu/bitstream/handle/10843/22668/11-1-1-Woodward-pdfA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. National Standards for Court-connected Mediation Programs. Center for Dispute Settlement, Institute of Judicial Administration. State Justice Institute, 1993.
9. Romanadze, L., Mazaraki, N., Sergeeva, S., & Krestovska, N.(2023). Roadmap: Implementation of Court-Connected Mediation in Ukraine. Council of Europe. https://drive.google.com/file/d/1v5ZhD8C3erNJKoz_WfO2-CZdOOL3QHJL/view
10. Mazaraki, Natalia, and Tetiana Tsuvina. "Creating an Effective Mediation Scheme for Business-Related Human Rights Abuses: The Case of Ukraine." *Business and Human Rights Journal* (2023): 1–21.
11. A.GURZHII, O.LISHCHUK, O.MOZHAIKINA. DOCUMENTING THE MEDIATION: LEGAL ANALYSIS OF DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE, *Journal of law and political sciences* (2024), 411-436.

ОСОБЛИВОСТІ НЕТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

FEATURES OF NON-TARIFF REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

Петруненко Я.В., д.ю.н., професор,
старший науковий співробітник відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Тройніков В.В., аспірант

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

У статті констатовано, що війна істотно вплинула на зовнішню торгівлю України. Для захисту національної економіки від негативних наслідків війни, підтримки українських товаровиробників і імпортерів та отримання необхідних товарів військового призначення уряд запровадив низку заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Мова йде про наступні заходи: запровадження квот на імпорт деяких товарів, які є стратегічно важливими для української економіки; введення мита на імпорт деяких товарів з країн, які співпрацюють з країною-агресором; встановлення санкцій щодо російських і білоруських товаровиробників; реєстрація зовнішньоекономічних контрактів; ліцензування імпорту деяких товарів.

Сформульовано висновок, що перераховані заходи справляють суттєвий вплив на зовнішньоекономічну діяльність України. Вони ускладнюють імпорт товарів, що призводить до підвищення цін і зниження доступності товарів на українському ринку. Однак, ці заходи також мають і позитивний вплив на національну економіку, оскільки сприяють розвитку вітчизняного виробництва і захисту українських товаровиробників від конкуренції з імпортними товарами, що в кризових і воєнних умовах є значною мірою актуальним та сприяє підвищенню обороноздатності нашої країни.

По результатах проведеного дослідження узагальнено, що удосконалення заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни та повоєнного відновлення повинно здійснюватись за такими ключовими напрямками: запровадження більш прозорого та передбачуваного механізму застосування нетарифних заходів; оптимізація (шляхом зменшення) кількості нетарифних заходів, які застосовуються до українського ринку; сприяння розвитку торгівлі з країнами, які не застосовують нетарифні заходи; запровадження механізму компенсації витрат, які виникають у зв'язку із застосуванням нетарифних заходів; сприяння розвитку торгівлі послугами.

Ключові слова: нетарифне регулювання, зовнішньоекономічна діяльність, російсько-українська війна.

The article states that the war had a significant impact on Ukraine's foreign trade. In order to protect the national economy from the negative effects of the war, to support Ukrainian producers and importers and to obtain the necessary military goods, the government has introduced a number of non-tariff regulation measures for foreign economic activity. These measures include the following: introduction of quotas on imports of certain goods that are strategically important for the Ukrainian economy; imposition of duties on imports of certain goods from countries cooperating with the aggressor country; imposition of sanctions on Russian and Belarusian producers; registration of foreign economic contracts; and licensing of imports of certain goods.

The author concludes that these measures have a significant impact on Ukraine's foreign economic activity. They complicate the import of goods, which leads to higher prices and reduced availability of goods on the Ukrainian market. However, these measures also have a positive impact on the national economy, as they contribute to the development of domestic production and protection of Ukrainian producers from competition with imported goods, which is largely relevant in crisis and military conditions and contributes to the defense capability of our country.

Based on the results of the study, the author summarizes that improvement of non-tariff regulation of foreign economic activity in Ukraine in the context of war and post-war recovery should be carried out in the following key areas: introduction of a more transparent and predictable mechanism for applying non-tariff measures; optimization (by reducing) the number of non-tariff measures applied to the Ukrainian market; and promotion of trade with countries that do not apply non-tariff measures; introducing a mechanism for compensation of costs incurred in connection with the application of non-tariff measures; promoting trade in services.

Key words: non-tariff regulation, foreign economic activity, Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Зовнішньоекономічна діяльність у практичній площині реалізується шляхом поєднання елементів протекціонізму та концепції вільної торгівлі. Важливо зауважити на тому, що протекціонізм завжди має національний характер, тоді як стратегія лібералізації торгівлі часто виникає як результат узгоджених поглядів між країнами на двосторонній, багатосторонній чи навіть глобальній платформі. Зважаючи на те, що кожна держава має зацікавленість у створенні можливостей для своїх товарів, капіталу та послуг на міжнародних ринках, обмеження часто знімаються завдяки взаємним уступкам та домовленостям між країнами.

З початком повномасштабної російсько-української війни постало питання оперативного реагування на низку викликів і проблем, які мали вирішальне значення для національної безпеки нашої держави. Деякі з таких

життєво необхідних питань сконцентровані в економічній площині, серед них: зведення нанівещ зовнішньої торгівлі з країною-агресором, формування санкційного списку, митні пільги для товарів військового призначення та низка інших заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Ці та інші питання потребують належного опрацювання науковою спільнотою з метою не лише їх формального закріплення у нормативних актах, а й вироблення дієвих організаційно-господарських механізмів ефективної їх реалізації.

Стан дослідження. При написанні статті здійснено аналіз національного законодавства та досліджень сучасних науковців, серед яких Т. С. Гудіма, О. В. Джафара, Н. О. Дугієнко, Д. В. Зятіна, В. І. Камишанський, І. М. Манаєнко, О. Е. Нагаєва, В. В. Поєдинок, Б. К. Тарасик, О. А. Третьуб, Ю. М. Туніцька, В. А. Устименко,

В. В. Чайковська, С. В. Шевчук, І. М. Ямкова та інші. Окремі аспекти даної теми, зокрема щодо квотування експорту та імпорту в Україні у контексті імплементації Угоди про асоціацію з ЄС, раніше досліджував й один з авторів цієї статті [1, с. 169–173]. При цьому, слід констатувати, що наразі у вітчизняній науці господарського права недостатньо актуальних практико-орієнтованих наукових досліджень, присвячених особливостям нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в нашій країні в умовах війни та повоєнного відновлення, що обумовлює актуальність представленої статті та увагу авторів до цієї проблематики.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є визначення особливостей нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни з проєкцією на перспективи повоєнного відновлення. Для досягнення цієї мети у статті передбачається вирішення наступних завдань: здійснити аналіз заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; дослідити передумови застосування цих заходів в Україні після початку повномасштабної російсько-української війни; розробити рекомендації щодо ключових напрямів оновлення профільного законодавства.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах активної лібералізації міжнародної торгівлі та популяризації глобальної конкуренції нетарифне регулювання стає ключовим інструментом управління зовнішньоекономічними зв'язками. Враховуючи загальну тенденцію країн-членів СОТ до зниження як обсягів, так і рівня тарифів, держави намагаються знайти альтернативні шляхи для захисту внутрішнього ринку та підтримки вітчизняних виробників. У зв'язку з цим національні економіки та корпорації спрямовують свої зусилля на реалізацію інтересів зовнішньої торгівлі, активно розробляючи та застосовуючи нові, більш дієві і ефективні заходи регулювання з метою досягнення успішних результатів. Регулювання зовнішньої торгівлі здійснюється різними заходами, включаючи економічні та технічні методи оперативного контролю. Ці методи можна умовно розділити на дві категорії:

– **тарифні:** стосовно контексту нашої країни це, власне, ті, що засновані на використанні митного тарифу України, який схвалено відповідним оновленим* законом [2], а також особливих видів митних платежів, визначених у законах «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» [3], «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» [4] та «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україні» [5];

– **нетарифні:** це автоматичне або неавтоматичне ліцензування, встановлення тарифних квот, надання субсидій, введення повного або часткового ембарго, встановлення національних і міждержавних технічних стандартів, процедур підтвердження відповідності, попередніх імпорتنних депозитів, обмеження строків розрахунків за зовнішньоекономічними операціями в іноземній валюті та інші заходи.

Отже, сутність тарифних методів полягає в їх «економічному» характері та впливі через ринковий механізм. Вони спрямовані на підтримку внутрішнього виробника шляхом змін цін на імпорتنі та експортні товари. У підсумку ці методи впливають на фінансові результати суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України та інших країн.

У свою чергу, з нетарифним регулюванням пов'язані обмежувальні заходи, які можуть призводити до обмеження або заборони імпорту іноземних товарів і послуг на внутрішній ринок країни. Ці заходи можуть бути прямими чи опосередкованими і мають за свою мету забезпечення інтересів внутрішнього виробника та національної економіки загалом.

Таким чином, нетарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності – це сукупність заходів держави,

спрямованих на вплив на зовнішньоекономічну діяльність суб'єктів господарювання, який здійснюється не за допомогою встановлення тарифних обмежень, а через інші механізми, такі як ліцензування, сертифікація, квотування, вимоги до якості товарів тощо.

Нетарифне регулювання передовсім має на меті захист національних інтересів, підтримку економічного розвитку, забезпечення безпеки, охорони здоров'я та навколишнього середовища, однак також може використовуватися і для обмеження імпорту конкуруючих товарів, що, як наслідок, може призвести до порушення принципів вільної торгівлі.

Наведемо і охарактеризуємо деякі приклади нетарифних заходів:

1) **ліцензування.** Встановлення обмежень на кількість або вартість товарів, які можуть бути імпортовані або експортовані. Ліцензії можуть бути видані на певний обсяг товару і їх отримання може бути пов'язане з різними вимогами;

2) **сертифікація і стандартизація.** Встановлення обов'язкових стандартів якості та безпеки для імпортованих товарів. Товари, які не відповідають цим стандартам, можуть бути заборонені до ввезення на територію країни;

3) **квотування.** Встановлення кількісних обмежень на обсяги імпорту або експорту певних товарів. До прикладу, це може бути обмеження на кількість товару за певний період часу;

4) **антидемпінгові заходи.** Заходи, спрямовані на захист від демпінгових практик, зокрема коли імпорتنний товар пропонується до продажу за заниженою порівняно з ринковою вартістю;

5) **санкції.** Встановлення обмежень щодо зовнішньоекономічної діяльності з певними окремими країнами або суб'єктами, часто виходячи з політичних чи геополітичних обставин;

6) **експортні та імпорتنі заборони.** Заборони на експорт чи імпорт певних товарів, які можуть бути пов'язані з охороною державних інтересів.

Нетарифне регулювання може використовуватися як інструмент підтримки внутрішнього виробництва, стимулювання інновацій, контролю якості товарів та інших соціально-економічних цілей. Проте, його застосування також може спричиняти спори і напругу в міжнародних торговельних відносинах.

За легальним визначенням, відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 4 Митного кодексу України [6], заходи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності – не пов'язані із застосуванням мита до товарів, що переміщуються через митний кордон України, встановлені відповідно до закону заборони та/або обмеження, спрямовані на захист внутрішнього ринку, громадського порядку та безпеки, суспільної моралі, на охорону здоров'я та життя людей і тварин, охорону навколишнього природного середовища, захист прав споживачів товарів, що ввозяться в Україну, а також на охорону національної культурної та історичної спадщини. З наведеного визначення можна зробити такий висновок: товари можуть потрапляти на територію держави за умови, що вони безпечні, а також якщо вони не загрожують внутрішньому ринку.

У науковій літературі [7] обстоюється узагальнюючий висновок про те, що політика вільної торгівлі майже завжди проводиться як частина загальної політики формування і розвитку відкритої економіки і заходів по розширенню доступу вітчизняних товарів на зарубіжні ринки в рамках багатосторонніх або двосторонніх зусиль по лібералізації міжнародної торгівлі. При цьому, наголос робиться на те, що двостороння лібералізація міжнародної торгівлі відбувається при наданні країнами одна одній торговельних преференцій, що знижують кількість і рівень обмежень на здійснення експортно-імпорتنних операцій між ними. Багатостороння лібералізація зумовлена укла-

данним багатосторонньої угоди про зону вільної торгівлі, вступом у митний союз або інше економічне інтеграційне угруповання.

Український дослідник, економіст Шелест О.Л. справедливо резюмує, що для дієвості системи заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні необхідно забезпечити її ефективне функціонування, гармонізацію економічного, інституційного і законодавчого складників з урахуванням державних інтересів, з акцентом у бік національного товаровиробника і споживача, їх підтримки і захисту. Результативне здійснення такого роду стратегії має бути забезпечене міцною виконавчою вертикаллю державних органів влади, які володіють повноваженнями у даній сфері, і системою правових норм, які б визначали механізм нетарифного регулювання й забезпечували відповідне здійснення своїх обов'язків указаними органами влади [8, с. 95].

З цього ж приводу Дьяченко О.В. слушно зауважує (і її думка заслуговує підтримки), що при виборі системи заходів регулювання зовнішньоекономічної діяльності України необхідно зважено підходити до застосування таких заходів, керуючись при цьому національними інтересами держави, пов'язаними, насамперед, з захистом інтересів вітчизняних товаровиробників і споживачів шляхом створення сприятливих умов для розвитку національного господарства та інтеграції його в систему світогосподарських зв'язків [9, с. 79].

Цікавим і на даний час вкрай важливим прикладом застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни є прийняті парламентом закони щодо сприяння ввезенню на територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів.

Згадані закони [10; 11], якими вносяться зміни до Податкового та Митного кодексів України, тимчасово, на період дії воєнного стану в Україні, але не більше ніж до 01 січня 2024 р. (проте, на даний момент вказані закони лишаються чинними і прийняті ними норми продовжують діяти), звільняють від оподаткування ввезим митом і податком на додану вартість безпілотні літальні апарати, оптичні приціли, коліматорні приціли (коліматори), приціли нічного бачення або тепловізійні приціли, тепловізійні біноклі та монокулярні, прилади нічного бачення (біноклі та монокулярні), переносні радіостанції, що ввозяться на митну територію України для вільного обігу підприємствами або громадянами, у тому числі переміщуються (пересилаються) на митну територію України у міжнародних поштових та експрес-відправленнях.

Крім того передбачається, що пропуск через митний кордон, митний контроль і митне оформлення перелічених вище товарів здійснюватиметься в першочерговому порядку без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі заходів державного експортного контролю (окрім товарів, спеціально призначених або модифікованих для військового використання) [12].

Тищенко В.Ф. та Скляр А.Р. справедливо вказують на те, що нетарифні обмеження є заходами прихованого протекціонізму. За даними дослідників, у зовнішній торгівлі використовуються понад 50 таких заходів, які можуть бути реалізовані як за допомогою адміністративних, так і фінансових інструментів регулювання [13, с. 33]. Не погоджуючись із запропонованим авторами поділом інструментів на «адміністративні» і «фінансові», варто загалом вказати на їх значущість і звернути увагу, що з початком війни Кабінет Міністрів України вжив низку важливих (а подекуди навіть життєво необхідних) заходів щодо нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, які перш за все спрямовані на захист національної економіки від негативних наслідків війни, на підтримку українських товаровиробників і імпортерів, а також на отримання необхідних товарів військового призначення.

Серед основних заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни можна виокремити наступні:

1) *запровадження квот на імпорт деяких товарів, які є стратегічно важливими для української економіки* (наприклад, у 2022 р. Кабінет Міністрів України встановив квоту на імпорт пшениці в розмірі 2 млн. тонн, ця квота спрямована на захист вітчизняного ринку пшениці від імпорту з росії та білорусі, які є основними постачальниками пшениці на український ринок);

2) *введення мита на імпорт деяких товарів* (у 2022 р. уряд увів мито на імпорт деяких товарів з країн, які співпрацюють з країною-агресором);

3) *встановлення санкцій щодо російських і білоруських товаровиробників* (у 2022 р. введено санкції стосовно російських і білоруських товаровиробників, зокрема щодо заборони імпорту їх товарів в Україну, а також на заморожування їх активів на території України; ці заходи спрямовані на покарання російських і білоруських товаровиробників за їх участь у війні проти нашої країни, а також на формування фонду для повоєнного відновлення);

4) *процедура реєстрації зовнішньоекономічних контрактів* (у 2022 р. уряд увів процедуру реєстрації зовнішньоекономічних контрактів, які передбачають імпорт товарів з країн, які співпрацюють з країною-агресором чи поставляють товари подвійного призначення до росії; процедура спрямована на посилення контролю імпорту товарів з цих країн);

5) *ліцензування імпорту деяких товарів* (мова йде про військову техніку, зброю та боєприпаси; ця процедура спрямована на контроль імпорту товарів, які можуть бути використані для ведення війни).

Необхідно констатувати, що перераховані заходи справляють суттєвий вплив на зовнішньоекономічну діяльність України. Вони ускладнюють імпорт товарів, що призводить до підвищення цін і зниження доступності товарів на українському ринку – і це, безперечно, їх негативна сторона. Однак, ці заходи також мають і позитивний вплив на національну економіку, оскільки сприяють розвитку вітчизняного виробництва і захисту українських товаровиробників від конкуренції з імпортними товарами, що в кризових і воєнних умовах є значною мірою актуальним та сприяє підвищенню обороноздатності нашої країни.

Висновки. По результатах проведеного дослідження видається можливим дійти узагальнюючого висновку про те, що в умовах війни заходи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності набувають вагомого значення. Їх ефективне застосування дозволяє оперативно отримувати необхідні товари для військових: яскравим прикладом є ситуація з безпілотними літальними апаратами, які через митні обмеження тривалий час не потрапляли на фронт.

Удосконалення заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни та повоєнного відновлення у першу чергу має реалізовуватися за такими ключовими напрямками, за якими пропонується:

1) *запровадити більш прозорий та передбачуваний механізм застосування нетарифних заходів*. Важливо, щоб суб'єкти господарювання мали можливість зрозуміти, які нетарифні заходи застосовуються до їх діяльності та які наслідки від застосування цих заходів. Це можна зробити, створивши єдиний веб-портал, на якому суб'єктам господарювання буде доступна інформація про усі чинні нетарифні заходи, про те, як подати заявку на отримання ліцензії на імпорт чи експорт товарів, тощо;

2) *оптимізувати (шляхом зменшення) кількість нетарифних заходів, які застосовуються до українського ринку*. Надмірна кількість нетарифних заходів ускладнює ведення бізнесу в Україні та характеризує вітчизняну

юрисдикцію як менш привабливу для іноземних інвесторів. Уряд може зменшити кількість нетарифних заходів, скасувавши ті з них, які не є виправданими з точки зору захисту національної безпеки чи здоров'я населення;

3) *сприяти розвитку торгівлі з країнами, які не застосовують нетарифні заходи*. Торгівля з країнами, які не застосовують нетарифні заходи, може бути більш вигідною для українських товаровиробників та імпортерів. Уряд може сприяти розвитку торгівлі з такими країнами, підписуючи з ними торговельні угоди, які передбачають скасування нетарифних заходів;

4) *запровадити механізм компенсації витрат, які виникають у зв'язку із застосуванням нетарифних заходів*. Витрати суб'єктів господарювання через застосування нетарифних заходів мають бути компенсовані урядом. Це можна реалізувати, наприклад, шляхом надання субсидій чи встановлення податкових пільг;

5) *сприяти розвитку торгівлі послугами*. Торгівля послугами є важливим сектором національної економіки. Необхідно, щоб український уряд сприяв розвитку торгівлі послугами та скасував нетарифні заходи, які обмежують її. Це можна зробити шляхом підписання з іншими країнами торговельних угод, що передбачатимуть скасування нетарифних заходів щодо торгівлі послугами.

Запропоновані напрями є лише невеликою часткою масиву рекомендацій, які, на нашу думку, можуть сприяти покращенню нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Важливо, щоб український уряд продовжував працювати над удосконаленням заходів нетарифного регулювання задля підвищення рівня відкритості та привабливості нашої країни для торгівлі з іноземними партнерами, що у контексті перспектив повоевненої відбудови вітчизняної економіки набуває не аби якої актуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петруненко Я.В. Квотування експорту та імпорту в Україні у контексті імплементації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. *Часопис Київського університету права НАН України*. 2022. № 2–4. С. 169–173. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.31>
2. Про Митний тариф України: Закон України від 19 жовтня 2022 р. № 2697-IX (*новий закон, відповідно до якого втратив чинність Закон України від 04 червня 2020 р. № 674-IX). *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20#Text>
3. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 р. № 330-XIV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-14#Text>
4. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 р. № 331-XIV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-14#Text>
5. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22 грудня 1998 р. № 332-XIV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-14#Text>
6. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>
7. Дугінець Г.В., Левченко Л.М., Варламова О.А. Євроінтеграція зовнішньоторговельного сектору як стратегія пост-кризового розвитку України. *Економічний простір*. 2013. № 78. С. 14–21. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2013_78_4
8. Шелест О.Л., Криворучко Ю.О. Проблеми нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. *Світове господарство і міжнародні економічні відносини*. 2018. Вип. 19. С. 92–96. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/19_ukr/15.pdf
9. Дьяченко О.В. Національні регулятори зовнішньоекономічної діяльності України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 5. Т. 1 (228). С. 76–79. URL: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2015/VKNU-ES-2015-N5-Volume1_228.pdf
10. Про внесення зміни до Податкового кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів: Закон України від 06 лютого 2023 р. № 2906-IX. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2906-20#Text>
11. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів: Закон України від 06 лютого 2023 р. № 2907-IX. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2907-20#Text>
12. Закон про звільнення від ПДВ та мита коптерів, тепловізорів та рацій підписано Президентом / О. Кознова, головний редактор LIGA ZAKON Бізнес. URL: https://biz.ligazakon.net/news/217649_zakon-pro-zvlnennya-vd-pdv-ta-mita-kopterv-teplovzorv-ta-ratsy-pdpisano-prezidentom
13. Тищенко В.Ф., Скляр А.Р. Використання тарифного та нетарифного регулювання при переміщенні через митний кордон України. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал. Економічні науки*. 2023. № 3 (137). С. 32–35. URL: http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/29404/1/Скляр_стаття.pdf

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЬОВАНИХ ІНОЗЕМНИХ КОМПАНІЙ

SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF CONTROLLED FOREIGN COMPANIES

Подольак С.А., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена деяким питанням правового регулювання контрольованих іноземних компаній.

Розвиток промисловості, новітніх технологій, відкриття кордонів та можливість мандрувати, жити та працювати в різних країнах призвели до того, що фізичні особи почали засновувати компанії не лише в країнах свого резидентства. Згодом до фізичних осіб приєдналися й юридичні особи. Оскільки діяльність бізнесу часто пов'язана із отриманням прибутку та відповідно сплатою податків, то вже саме країни почали конкурувати одна з іншою для того, щоб більше привабити, в тому числі й іноземний бізнес, реєструвати компанії саме в цій країні й саме там сплачувати більшість податків. Крім того засновники (учасники, партнери) таких іноземних компаній також використовували лазівки у законодавстві, щоб зменшити податкове навантаження. Це призвело до того, що виникла необхідність регулювання діяльності таких контрольованих іноземних компаній. Першими це зробили у XX сторіччі Сполучені Штати Америки. Через десятиліття важливість регулювання цього питання зрозуміли й інші країни.

Україні почала врегульовувати це питання лише у 2020 році. Відповідно до Закону України Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві від 16 січня 2020 року було введено в українське законодавство поняття «контрольованої іноземної компанії», якою визнається будь-яка юридична особа, зареєстрована в іноземній державі або території, яка визнається такою, що знаходиться під контролем фізичної особи – резидента України або юридичної особи – резидента України відповідно до правил, визначених Податковим Кодексом України.

На сьогодні формується практика застосування цього законодавства. Але вже зараз можна зазначити, що вартість помилки в питанні КІК може бути дуже відчутною для бізнесу через штрафні санкції передбачені у законодавстві. Крім того при розробці цього закону не було на належному рівні враховано особливості, наприклад, формування та подачі міжнародної фінансової звітності в країні, де зареєстрована КІК. Це у свою чергу може призвести до неможливості виконання контролером КІК своїх обов'язків відповідно до законодавства України.

Ключові слова: правове регулювання, господарські товариства, статут, установчий документ, контрольована іноземна компанія, контролююча особа, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю.

The article is devoted to some issues of legal regulation of controlled foreign companies.

The development of industry, technologies, the opening of borders and the opportunity to travel, live and work in different countries led to the fact that individuals began to establish companies not only in their countries of residence. Later, legal entities joined the individuals. Since business activities are often aimed to receive profit and, accordingly, paying taxes, countries have begun to compete with each other in order to attract more businesses, including foreign, to register companies in this country and pay most of the taxes there.

In addition, the founders (participants, partners) of such foreign companies also used loopholes in the legislation to reduce the tax burden. This led to the need to regulate the activities of such controlled foreign companies. The United States of America was the first to do this in the 20th century. Decades later, other countries also understood the importance of regulating this issue.

Ukraine began to regulate this issue only in 2020 when with special law the concept of "controlled foreign company" (CFC) was implemented into Ukrainian legislation. CFC is any legal entity registered in a foreign country or territory recognized as being under the control of a natural person – a resident of Ukraine or a legal entity – a resident of Ukraine in accordance with the rules defined by the Tax Code of Ukraine.

Today, the practice of applying this legislation is being formed. But it can already be noted that the cost of a mistake in the issue of CFC can be very significant for business due to the penalties provided in the legislation. In addition, during the development of this law, some peculiarities were not taken into account at the proper level. For example, the formation and submission of international financial statements in the country where the CFC is registered. This, in turn, may lead to the impossibility of the CFC controller to fulfill his duties in accordance with the legislation of Ukraine.

Key words: legal regulation, business companies, charter, founding document, controlled foreign company, controlling person, joint stock company, limited liability company.

Постановка проблеми. Отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС, а також правова та економічна політика, яка проводиться Україною в останні роки, призводять до того, що Україна все більше інтегрує міжнародні та європейські практики у своє законодавство. Так з 1 січня 2022 року вступили в силу норми, які регулюють питання контрольованих іноземних компаній (далі – КІК) в Україні.

Мета статті полягає в дослідженні деяких аспектів правового регулювання діяльності контрольованих іноземних компаній.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до статті 1 закону України «Про господарські товариства» господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Господарськими товариствами визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю,

повні товариства, командитні товариства [1]. У відповідності до закону України «Про господарські товариства» [1], закону України «Про товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю» [2] та закону України «Про акціонерні товариства» [3] громадяни України можуть бути засновниками, а потім учасниками/акціонерами таких видів господарських товариств як товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю та акціонерних товариств. Установчим документом акціонерного товариства, товариства з обмеженою і товариство з додатковою відповідальністю є статут, а в повного і командитного – засновницький договір. Юридичні ж особи можуть бути засновниками / учасниками / акціонерами всіх видів господарських товариств. Але громадяни України та юридичні особи, засновані за законодавством України, можуть бути також учасниками контрольованих іноземних компаній, які за аналогією можуть розглядатися як господарські товариства в міжнародному просторі.

Поняття контрольованої іноземної компанії застосовується у законодавстві багатьох країн вже понад 50 років.

Необхідність правової регламентації таких компаній виникла через те, що як фізичні особи, так й юридичні особи, які ведуть бізнес за кордоном, почали використовувати юридичних осіб – нерезидентів для диверсифікації бізнес-потоків та/або для зменшення загального податкового навантаження на бізнес.

США були першою країною, яка впровадила правила щодо КІК. У 1960 році Конгрес ухвалив закон № 86-780, що стосувався отримання інформації про закордонну діяльність корпорацій США. Відповідно до цього закону вимагалось, щоб кожна корпорація США надавала як частину свого податку повернення, інформацію про всі іноземні корпорації, які безпосередньо контролюються корпорацією США («першого рівня» дочірні компанії) та будь-які контрольовані іноземні корпорації безпосередньо контролюваною іноземною корпорацією (дочірні компанії «другого рівня»). Контрольована іноземна корпорація визначалася як будь-яка іноземна корпорація в якій більше 50 відсотків акцій з правом голосу перебували у прямій власності однієї чи кількох американських корпорацій у будь-який день податкового року іноземної корпорації. Контрольована дочірня компанія «другого рівня» визначалася як іноземна корпорація, в якій більше 50 відсотків акцій з правом голосу належало безпосередньо контролюваній іноземній корпорації [4]. Інші країни розпочали впроваджувати правове регулювання щодо КІК набагато пізніше, в тому числі це й стосується питання правової регламентації КІК на рівні законодавства ЄС.

В ЄС діє єдиний ринок, який регламентується статтею 3 (3) Договору про Європейський Союз (далі – ДЕС): «Союз засновує внутрішній ринок...» [5], а також статтею 4(2)(а) Договору про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЕС) де спільний ринок визначено як одна з головних сфер [6]. Також одним з чотирьох головних принципів, який діє в ЄС, є принцип свободи заснування. У статті 49 ДФЕС зазначено: «У рамках нижченаведених положень заборонено обмеження щодо свободи заснування громадян однієї держави-члена на території іншої держави-члена. Така заборона також стосується обмежень щодо створення представництв, філій або дочірніх підприємств громадянами будь-якої держави-члена, заснованими на території будь-якої держави-члена. Свобода заснування включає право започатковувати та вести діяльність, таку як самозайнятість осіб, а також створення й управління суб'єктами господарювання, зокрема товариствами в значенні частини 2 статті 54, згідно з умовами, передбаченими для власних громадян законодавством країни, де здійснюється таке заснування, з урахуванням положень Глави, що стосується капіталу» [6]. У своєму рішенні від 29.11.2011 року Суд Європейського Союзу у справі C-371/10 *National Grid Indus BV v Inspecteur van de Belastingdienst Rijnmond/kantoor Rotterdam* вказав, що той факт, що резидентська компанія створює дочірню компанію в іншій державі-члені ЄС з метою отримання податкових переваг, не є зловживанням свободою заснування, не створює презумпцію, що така операція має на меті уникнення сплати податків, і не виправдовує заходів, що застосовуються державою, які підривають одну з 4 економічних свобод, що гарантовані засновницькими документами ЄС, а саме свободу заснування [7].

Отже, можна зробити висновок, що право на заснування іноземної компанії, яка має на меті отримання прибутку, не повинно обмежуватись. Але якщо КІК створюється з метою бутафорії, без досягнення дійсної економічної мети, то тоді до такої особи повинні застосовуватись відповідні санкції.

Як й в Україні, господарські товариства в іноземній державі можуть бути створені в різних організаційно-правових формах. В Україні серед господарських товариств найбільше сьогодні зареєстровано в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців

та громадських формувань саме товариств з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств. Такі ж самі види товариств ми можемо побачити й в законодавстві інших країн. Наприклад, у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії є *Limited Liability Partnership*, яке за своїм правовим статусом схоже на українське товариство з обмеженою відповідальністю, *Private Limited Company*, що за своїм правовим статусом схоже на приватне акціонерне товариство за українським законодавством. У Німеччині, Австрії, Швейцарії, Ліхтенштейні може бути зареєстровано *Gesellschaft mit beschränkter Haftung*, що за своїм правовим статусом схоже на товариство з обмеженою відповідальністю за українським законодавством. Також у Німеччині, Австрії та Швейцарії може бути зареєстровано *Aktiengesellschaft*, що за своїм правовим статусом схоже на акціонерне товариство за українським законодавством. У Польщі є *spółka z ograniczoną odpowiedzialnością* та *spółka akcyjna*, що за своїм правовим статусом схожі на відповідно українські ТОВ та АТ. У Франції можуть діяти *Entreprise Unipersonnelle à Responsabilité Limitée* – товариство з обмеженою відповідальністю з одним засновником, *Société Anonyme à Responsabilité Limitée* – товариство з обмеженою відповідальністю; *Société Anonyme* – фкціонерне товариство; *Société par Actions Simplifiées* – Акціонерне товариство спрощеного типу, що відповідають українським ТОВ та АТ тощо.

Але повертаючись до КІК, варто зазначити, що особлива інтенсифікація процесу регулювання їх діяльності на рівні національних законодавств намітилась після того, як на саміті G20 було прийнято план BEPS, який передбачав 15 заходів боротьби зі схемами ухилення від оподаткування (деофшоризації). Один з цих заходів стосувався безпосередньо BEPS: «Вирішення проблем, які впливають з використання так званих контрольованих іноземних компаній (КІК), використання правил оподаткування дивідендів та активів контрольованих компаній для ухилення акціонерів від оподаткування їх доходів як фізичних осіб. Таким чином доходи акціонера, контролера чи бенефіціара виводяться з юрисдикції країни резидентства особи до країни іншої юрисдикції» [8]. 31 січня 2017 року Україна приєдналася до Програми розширеного співробітництва в рамках ОЕСР й взяла на себе зобов'язання імплементувати мінімальний стандарт Плану дій BEPS, до якого не входили питання КІК. Але відповідно до Закону України Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві від 16 січня 2020 року [9] було введено в українське законодавство поняття «контрольованої іноземної компанії».

Відповідно до статті 39^{2.1.1}. Податкового кодексу України контрольованою іноземною компанією визнається будь-яка юридична особа, зареєстрована в іноземній державі або території, яка визнається такою, що знаходиться під контролем фізичної особи – резидента України або юридичної особи – резидента України відповідно до правил, визначених ПК України. Юридичною особою може визнаватися:

- корпоративне утворення (об'єднання);
- організація, наділена правом володіти активами, мати права та обов'язки та здійснювати діяльність від власного імені та незалежно від засновників, учасників або форми власності.

Наявність у контрольованої іноземної компанії статусу юридичної особи визнається відповідно до законодавства її реєстрації.

До контрольованої іноземної компанії може прирівнюватися іноземне утворення без статусу юридичної особи, яким визнається утворення, створене на підставі правочину або зареєстроване відповідно до законодавства

іноземної держави (території) без створення юридичної особи, яке відповідно до законодавства та/або документів, що регулюють її діяльність (особистого закону), має право здійснювати діяльність, спрямовану на отримання доходу (прибутку) в інтересах своїх учасників, партнерів, засновників, довіритель або інших вигодоотримувачів. До них відносять партнерства, трасти, фонди, інші установи та організації, створені на підставі правочину або закону іноземної держави (території), але цей перелік не є вичерпним. До утворень без статусу юридичної особи прирівнюються особи – нерезиденти, організаційно-правова форма яких включена до переліку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 480 «Про затвердження переліку організаційно-правових форм нерезидентів, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі податок з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-2017-%D0%BF#n8>)

Але якщо фізична особа – резидент України зареєструвалась в іноземній державі як комерсант або індивідуальний комерсант (аналог фізичної особи – підприємця за законодавством України), то відповідно до положень ПК України такий вид діяльності не підпадає під визначення КІК.

Контролюючою особою є фізична особа або юридична особа – резиденти України, що є прямими або опосередкованими власниками (контролерами) контрольованої іноземної компанії.

Також не будь-яка іноземна компанія, якою володіє фізична особа – резидент України або юридична особа – резидент України, буде кваліфікуватися відповідно до ПК України як КІК, а відповідно вимагати подачі звітів, у випадку не подачі яких будуть застосовані штрафні санкції.

Відповідно до статті 39² Податкового кодексу України [10] іноземна компанія визнається контрольованою іноземною компанією, якщо фізична особа – резидент України або юридична особа – резидент України:

а) володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 50 відсотків, або

б) володіє часткою в іноземній юридичній особі у розмірі більше ніж 10 відсотків, за умови що декілька фізичних осіб – резидентів України та/або юридичних осіб – резидентів України володіють частками в іноземній юридичній особі, розмір яких у сукупності становить 50 і більше відсотків, або

в) окремо або разом з іншими резидентами України – пов'язаними особами здійснює фактичний контроль над іноземною юридичною особою [10].

Фізична особа – резидент України або юридична особа – резидент України не визнаються контролюючими особами, якщо їх володіння часткою у контрольованій іноземній компанії реалізовано через пряме або опосередковане володіння в іншій юридичній особі – резиденті України, за умови якщо остання визнається контролюючою особою відповідно до ПК України та на неї покладатиметься зобов'язання щодо оподаткування скоригованого прибутку контрольованої іноземної компанії. Під часткою в іноземній юридичній особі розуміються корпоративні права, права в утворенні без статусу юридичної особи, до активів якої входить частка у юридичній особі, чи будь-які інші аналогічні права та/або правомочності, що надають фізичній або юридичній особі право:

а) впливу на відповідну частку голосів у вищому органі управління іноземної юридичної особи (загальних зборах акціонерів, учасників або іншому аналогічному органі), та/або

б) на отримання відповідної частини прибутку іноземної юридичної особи, та/або

в) блокування рішення про розподіл частини прибутку іноземної юридичної особи, та/або

г) на отримання відповідної частини активів іноземної юридичної особи у разі її ліквідації або припинення [10].

Для цілей визначення володіння фізичною або юридичною особою відповідною часткою в іноземній юридичній особі усі права, що належать такій фізичній або юридичній особі, вважаються сумою часток, які:

– належать такій фізичній або юридичній особі безпосередньо або опосередковано через інших осіб, у тому числі через утворення без статусу юридичної особи;

– належать будь-яким пов'язаним особам такої фізичної або юридичної особи безпосередньо або опосередковано через інших осіб [10].

Розмір частки опосередкованого володіння розраховується:

– у разі володіння через один ланцюг осіб, які володіють частками одна в іншій, – шляхом множення часток;

– у разі володіння через кілька ланцюгів осіб, які володіють частками одна в іншій, – шляхом підсумовування часток у кожному такому ланцюгу [10].

При цьому для цілей розрахунку опосередкованого володіння, у разі якщо особа фактично володіє часткою в розмірі понад 50 відсотків (через один або кілька ланцюгів) над юридичною особою у ланцюгу, вважається, що фізична особа володіє часткою в такій юридичній особі у розмірі 100 відсотків [10].

У разі якщо особа здійснює фактичний контроль над наступною юридичною особою у ланцюгу, вважається, що така особа володіє часткою в наступній юридичній особі у розмірі 100 відсотків [10].

Особа вважається такою, що володіє часткою в іншій юридичній особі, у разі:

– володіння на підставі права власності, або

– якщо право власності на відповідну частку юридично належить іншим особам, які діють в інтересах такої особи [10].

Особа вважається такою, що володіє часткою в іншій юридичній особі, у разі, якщо така особа є засновником трасту, власником частки майна фонду, установи, іншого утворення без статусу юридичної особи, до активів якого входить зазначена частка, або учасником (партнером з повною або обмеженою відповідальністю) партнерства, до активів якого входить частка в юридичній особі [10].

Але крім питання права володіння часткою в іншій юридичній особі, ПК України також звертається до питання «фактичного контролю», коли особа має можливість здійснювати суттєвий або вирішальний вплив на КІК.

Фактичний контроль над КІК визначається встановлюється на підставі, зокрема, але не виключно, хоча б однієї з таких обставин:

а) надання особою зобов'язуючих вказівок органам управління юридичної особи;

б) ведення особою перемовин щодо укладення правочинів юридичною особою та узгодження суттєвих умов таких правочинів, які в подальшому лише формально затверджуються органами управління юридичної особи або виконуються органами управління юридичної особи без подальшого додаткового затвердження;

в) наявність у особи довіреності на здійснення суттєвих правочинів від імені юридичної особи, що видана на термін більш ніж один рік, та не передбачає попереднього погодження таких правочинів органами управління юридичної особи;

г) здійснення особою операцій за банківськими рахунками юридичної особи або наявність можливості блокувати операції за такими рахунками;

г) зазначення особи в якості засновника (бенефіціара, фактичного вигодонабувача) юридичної особи під час відкриття рахунків такою юридичною особою, крім випадків, якщо активи такої юридичної особи є частиною активів трасту, фонду, установи, іншого утворення без статусу юридичної особи, засновником (бенефіціаром, фактичним вигодонабувачем) якого є така особа [10].

Для контролюючої особи зараз актуальним є питання складання та подання звіту до податкового органу. У статті 39².5.3. ПК України [10] містяться чіткі вимоги щодо інформації, яка повинна бути відображена у звіті про КІК, який у цьому році треба подати за 2022 та 2023 роки до 1 травня 2024 року, якщо контролером виступає фізична особа, та для 1 березня 2024 року для контролерів – юридичних осіб.

Але окрім звітів для контролюючих осіб нормами ПК України передбачено обов'язок повідомляти податковий орган протягом 60 днів з дня змін про:

- кожне безпосереднє або опосередковане набуття частки в іноземній юридичній особі або початок здійснення фактичного контролю над іноземною юридичною особою, що призводить до визнання такої фізичної (юридичної) особи контролюючою особою відповідно до вимог цієї статті;

- заснування, створення або набуття майнових прав на частку в активах, доходах чи прибутку утворення без статусу юридичної особи;

- кожне відчуження частки в іноземній юридичній особі або припинення здійснення фактичного контролю над іноземною юридичною особою, що призводить до втрати визнання такої фізичної (юридичної) особи контролюючою особою відповідно до вимог цієї статті;

- ліквідацію або відчуження майнових прав на частку в активах, доходах чи прибутку утворення без статусу юридичної особи. (Стаття 39².5.5. ПК України) [10].

Крім того контролюючим особам, як фізичним особам, так й юридичним, необхідно звернути особливу увагу на штрафи, які передбачені ПК України щодо КІК. А саме у даному випадку будуть застосовуватись положення статті 118¹ ПК України щодо штрафних санкцій за:

- неподання у встановлені строки звіту про підзвітні рахунки – 100 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року;

- несвоєчасне подання Звіту – 0,5 розміру мінімальної заробітної плати, за кожний календарний день несвоєчасного подання звіту про підзвітні рахунки, але не більше 100 розмірів мінімальної заробітної плати;

- подання Звіту з неповними або недостовірними відомостями чи помилками – 0,5 розміру мінімальної заробітної плати;

- повідомлення про депонентів – інвесторів інститутів спільного інвестування компанії з управління активами

або надання у повідомленні неповних відомостей, або ненадання компанії з управління активами відповіді на її запит – 30 розмірів мінімальної заробітної плати;

- порушення вимог щодо строків зберігання документів та інформації щодо фінансових рахунків – в розмірі однієї мінімальної заробітної плати [10].

Ті самі порушення, що призвели до невиключення підзвітних рахунків до звіту про підзвітні рахунки або порушення строків зберігання (або відсутності) документів самостійної оцінки CRS особи, для якої рахунок є підзвітним:

- 50 розмірів мінімальної заробітної плати;

- систематичне умисне або інше істотне порушення фінансовим агентом вимог ст. 39 прим. 3 ПКУ – у розмірі 1 відс. суми доходу (виручки) фінансового агента за даними його окремої фінансової звітності з календарний рік, що передувє року, в якому застосовано штраф;

- умисне надання власником рахунку документів самостійної оцінки CRS стосовно себе та/або стосовно його контролюючих осіб, з недостовірними відомостями, що призвело до невстановлення підзвітності рахунку для власника рахунку та/або для його контролюючих осіб, – 100 розмірів мінімальної заробітної плати [10].

Але на сьогодні законодавство України щодо КІК все одно потребує «удосконалення» та приведення до міжнародних стандартів, у тому числі щодо звітності. При заповненні звітів контролюючі особи повинні керуватися у тому числі й даними щодо міжнародної звітності. Враховуючи те, що національним законодавством країни, де зареєстровано КІК, можуть бути передбачені свої строки для формування та подачі фінансової звітності, які не співпадають зі строками, зазначеними в ПК України. Для врегулювання цих та інших розбіжностей було подано Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення оподаткування контрольованих іноземних компаній № 8137 від 19.10.2022 року, який зараз знаходить на розгляді у Верховній Раді України.

Висновок. Отже, фізична особа – резидент України або юридична особа – резидент України, які визнаються контролюючими особами контрольованої іноземної компанії, повинні звертати увагу на правильність, достовірність та своєчасність виконання вимог законодавства України щодо КІК інакше це може призвести до застосування до них достатньо великих штрафних санкцій, які можуть суттєво вплинути на їх фінансове становище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 року № 1576-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення 31.01.2024).
2. Закон України «Про товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю» від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення 31.01.2024).
3. Закон України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року № 2465-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985> (дата звернення 31.01.2024).
4. A History of Controlled Foreign Corporations and the Foreign Tax Credit by Melissa Redmiles and Jason Wenrich. URL: <https://www.irs.gov/pub/irs-soi/historycfcfc.pdf> (дата звернення 31.01.2024).
5. Договір про Європейський Союз / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення 31.01.2024).
6. Договір про функціонування Європейського Союзу / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення 31.01.2024).
7. Суд Європейського Союзу, справі C-371/10 National Grid Indus BV v Inspecteur van de Belastingdienst Rijnmond/kantoor Rotterdam URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62010CJ0371_SUM&from=MT (дата звернення 31.01.2024).
8. Розмивання оподаткованої бази й виведення прибутку з-під оподаткування / Вікіпедія URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%B8_%D0%B9_%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B1%D0%BF_%D0%BF%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%B3%D0%B2%D0%BA%D0%B1%D0%B7-%D0%BF%D0%B1%D0%B4_%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B1%D0%B2%D0%BA%D0%B1%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B1%D0%BF (дата звернення 31.01.2024).
9. Закон України Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві від 16 січня 2020 року № 466-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#n406> (дата звернення 31.01.2024).
10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 31.01.2024).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:355.411.5(477.87)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/43>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF LABOR UNDER MARTIAL LAW

Бондар О.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню змін в трудовому законодавстві, спрямованих на регулювання працевлаштування, умов праці та інших аспектів трудових відносин в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю визначення правових механізмів забезпечення прав та інтересів працівників та роботодавців у надзвичайних ситуаціях.

Мета статті – проаналізувати чинні правові норми, які регулюють трудові відносини в умовах війни, та запропонувати рекомендації щодо їх вдосконалення.

Для досягнення мети в процесі дослідження було вирішено низку завдань: визначено поняття «воєнний стан»; проаналізовано вплив воєнних дій та введення воєнного стану на сферу праці та зайнятості в Україні; розглянуто зміни в трудовому законодавстві, що відбулися в умовах воєнного стану; виокремлено основні недоліки таких змін та запропоновано рекомендації щодо їх усунення. В ході дослідження використано загальнонаукові методи пізнання: індукції та дедукції, аналізу та синтезу, асоціації та аналогії.

За результатами дослідження встановлено, що основні зміни в трудовому законодавстві торкнулися укладення трудових договорів, встановлення випробувального терміну для працівників, умов праці, часу роботи та відпочинку, надання відпусток, обмежень на нічні та небезпечні роботи, виплати заробітної плати та припинення трудових відносин. Зазначені зміни спрямовані на регулювання трудових відносин під час війни, проте вони мають певні недоліки. Усунення таких недоліків потребує встановлення чітких механізмів виплати заробітної плати після відновлення роботи, уточнення правил призупинення дії трудових договорів та вирішення питань, пов'язаних з втратою зв'язку між працівниками та роботодавцями. Також важливо забезпечити захист прав працівників у відпустці в умовах воєнного стану та запобігти використанню цього положення роботодавцями для власних цілей.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування отриманих результатів для подальшого вдосконалення законодавства щодо праці в умовах воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, трудові відносини, трудова міграція, щорічна відпустка, трудовий договір, призупинення дії трудового договору.

The article is devoted to the study of changes in labor legislation aimed at regulating employment, working conditions and other aspects of labor relations under martial law. The relevance of the study is stipulated by the need to determine the legal mechanisms for ensuring the rights and interests of employees and employers in emergency situations.

The purpose of the article is to analyze the current legal provisions governing labor relations in wartime, and to offer recommendations for their improvement.

To achieve this goal, the study solved a number of tasks: the concept of "martial law" was defined; the impact of military operations and the introduction of martial law on the labor and employment sphere in Ukraine was analyzed; changes in labor legislation which occurred under martial law were considered; the main shortcomings of such changes were identified and recommendations for their elimination were proposed. The study uses general scientific methods of cognition: induction and deduction, analysis and synthesis, association and analogy.

The study found that the main changes in labor legislation affected the conclusion of employment contracts, the establishment of a probationary period for employees, working conditions, working and rest time, vacation, restrictions on night and hazardous work, payment of wages and termination of employment. These changes are aimed at regulating labor relations during the war, but they have certain drawbacks. Addressing these shortcomings requires establishing clear mechanisms for paying wages after work resumes, clarifying the rules for suspending employment contracts, and addressing issues related to the loss of communication between employees and employers. It is also important to ensure the protection of the rights of employees on martial law leave and to prevent employers from using this provision for their own purposes.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results obtained for further improvement of legislation on labor under martial law.

Key words: martial law, labor relations, labor migration, annual leave, employment contract, suspension of an employment contract.

Постановка проблеми. На тлі воєнних подій, що охопили Україну з 24 лютого 2022 року, практично всі аспекти суспільних відносин зазнають глибоких трансформацій, котрі вимагають впровадження нових та неординарних регуляторних заходів. Серед них особливе місце посідає сфера праці та зайнятості, яка формується під впливом тривалого процесу реформування законодавства, а віднедавна – запровадження воєнного стану.

Правове регулювання трудових відносин в Україні характеризується постійними зусиллями з реформування та адаптації до мінливої соціально-економічної динаміки. Однак запровадження воєнного стану в Україні визначило нову парадигму, започаткувавши законодавчі новації, які змінили певні аспекти регулювання праці. У цьому контексті розуміння особливостей правового регулювання трудових відносин стає край необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації підтверджують актуальність теми правового регулювання праці. Зазначена тема привертає увагу багатьох науковців, таких як Семенюк-Прибатьєв А. В., Машков К. Є. [1], Соколова Ю. [4], Кириленко Т. [6], Цельєв О., Мосійчук О. [10] та інших. Аналіз проведених досліджень вказує на широкий спектр проблем, пов'язаних з цією тематикою, включаючи аспекти трудового законодавства, права працівників та роботодавців, умови праці, оплату праці, безпеку та гарантії в надзвичайних ситуаціях, таких як воєнний стан.

Виклад основного матеріалу. Право на працю – основоположне право у системі прав людини, що не лише

забезпечує кожній особі можливість заробітку та власного економічного забезпечення, але є й ключовим аспектом соціальної справедливості та рівності, розкриваючи можливість для самореалізації, особистого розвитку та активної участі в суспільному житті. В Україні основні трудові права громадянина закріплені Конституцією України та положеннями Кодексу законів про працю.

З початком повномасштабної війни в Україні запроваджено воєнний стан. Правовим підґрунтям для цього стало кілька ключових нормативно-правових актів, а саме, Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [1].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що запроваджується по всій території держави або в певних регіонах у відповідь на збройну агресію чи безпосередню загрозу її здійснення. Він усуває ризики для незалежності, територіальної цілісності та суверенітету держави, наділяючи необхідними повноваженнями відповідні органи. Крім того, воєнний стан передбачає тимчасові заходи, спрямовані на відвернення та усунення безпосередньої небезпеки, що загрожує цілісності та суверенітету держави, у тому числі, обмеження деяких прав та свобод фізичних осіб, а також законних інтересів юридичних осіб, визначених основним законом держави – Конституцією України. Ці обмеження чітко окреслені, із зазначенням строку їх дії. Головною метою їх здійснення є підтримання суспільного порядку і стабільності в умовах існуючих загроз [2].

Військові дії та запровадження воєнного стану негативно позначилися на сфері праці та зайнятості в Україні, спричинивши:

- *руйнування численних підприємств та бізнесів, що призвело до масових звільнень та безробіття.* За даними, оприлюдненими Службою зайнятості, станом на початок 2024 року в Україні було зареєстровано 96120 громадян, які перебувають у статусі безробітних. З цієї кількості безробітних на початок 2024 року 74,9% складали жінки, а решта 25,1% – чоловіки [3]. І хоча за даними Національного банку України, кількість безробітних зменшилася, за висновками експертів реальний рівень безробіття в Україні значно вищий за офіційні показники. Офіційна статистика не враховує, зокрема, мобілізацію в Збройні Сили України чималої кількості чоловіків, а також від'їзд на роботу за кордон значної кількості працездатних українців;

- *сплеск трудової міграції до іноземних держав.* В умовах війни, що триває, трудова міграція з України зросла до загрозливого рівня: з початку широкомасштабного російського вторгнення мільйони жінок виїхали з країни, керуючись не лише міркуваннями безпеки, а й браком можливостей для працевлаштування. Значна частина мігрантів знайшла роботу за кордоном і поступово асимілюється в нових суспільствах. Так, згідно з опитуванням дослідницької компанії Gradus Research щодо міграційних настроїв населення, проведеним в жовтні 2023 року, більшість українців, які виїхали через війну, адаптувалися за кордоном. Більше двох третин опитаних громадян (62%) повідомили, що вдалося їм адаптуватися до життя у країнах, де вони перебувають зараз. Звикнути не вдалося 31% респондентів, тоді як 7% утрималися від відповіді. Позитивною тенденцією є те, що 63% опитаних планує повернутися в Україну. Разом з тим, це на 4% менше, ніж було рік тому, коли про бажання повернутися заявляли 67% українців [4];

- *погіршення рівня життя населення.* Згідно з дослідженням, проведеним Національним банком України та опублікованим в інфляційному звіті за жовтень 2023 року, початок повномасштабного вторгнення призвів до різкого зростання рівня бідності. Отримані дані свідчать про значну диспропорцію: в той час як кількість

заможних людей зросла втричі, кількість збіднілих громадян подвоїлася. Тривожним є той факт, що понад 26% українців змушені економити навіть на продуктах харчування першої необхідності. Дані свідчать про тривожну тенденцію останніх років: відсоток людей, які економлять на їжі, неухильно зростає з 12,2% наприкінці 2021 року до 19,9% у 2022 році, а в 2023 році він досягнув 26,2%. Більше того, майже чверть респондентів повідомили, що мають достатньо коштів на їжу, але змушені або економити, або вдаватися до позик, щоб дозволити собі одяг і взуття. Крім того, можливість купувати побутову техніку за власний кошт стає дедалі недоступнішою для багатьох: лише 13,8% респондентів можуть зробити це, не покладаючись на кредит [5];

- *підвищення ризиків нещасних випадків на виробництві через посилення обстрілів та військових дій.* Посилення обстрілів та військових дій призвело до значного зростання ризику нещасних випадків на виробництві. Ця ситуація стала основною загрозою для промислових підприємств, що працюють в зонах активних бойових дій [6]. У таких умовах працівники стикаються з небезпекою та нестабільністю, що негативно впливає на їхню безпеку та результативність роботи;

- *переміщення бізнесу, як всередині країни, так і закордон, як реакція на нестабільну безпекову ситуацію.* Згідно з дослідженням Центру економічного відновлення (ЦЕВ) «Вплив війни на економіку України: галузеві, регіональні та соціальні аспекти», 16,4% підприємств були змушені змінити своє місце розташування через повномасштабну війну. З цієї кількості 2,2% перебазувалися за межі країни. 3% підприємств мають намір релокуватися, але ще не визначилися з місцем [7];

- *мобілізація частини робочої сили до Збройних сил України.* Згідно з дослідженням Європейської Бізнес Асоціації, до 20% працівників регіональних компаній зараз перебувають на військовій службі. Найвищий рівень мобілізації відзначається на заході України, де тільки у 4% компаній відсутні мобілізовані працівники [8].

Складна ситуація в сфері праці та зайнятості змусила переглянути правове регулювання трудових відносин. Враховуючи тему нашого дослідження, вважаємо за необхідне проаналізувати зміни в законодавстві, що відбулися в умовах воєнного стану, оцінити їх вплив на трудові відносини та розробити пропозиції щодо вдосконалення таких змін з урахуванням нових реалій та викликів, що виникли у зв'язку зі змінами у суспільно-політичній ситуації країни.

Питання організації праці під час війни частково врегулював Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», ратифікований в березні 2022 року. Основні зміни, відповідно до цього закону торкнулися наступного:

- *трудові договори.* Суб'єкти трудових відносин на власний розсуд обирають форму трудової угоди, яка може бути як усною, так і письмовою. Крім того, в умовах війни дозволено укладати строкові трудові договори з новими працівниками, якщо потрібно замінити тимчасово відсутніх працівників, які перебувають в евакуації, у відпустці або через певні причини є тимчасово непрацездатними;

- *випробувальний термін.* Роботодавці мають право встановити випробувальний термін для всіх без виключення працівників, включаючи такі специфічні групи, як неповнолітні, особи, які мають інвалідність, вагітні жінки, одинокі матері з дітьми, яким не виповнилося 14 років, внутрішньо переміщені особи;

- *умови праці.* Роботодавцям надається право переводити працівників на іншу роботу або на інше підприємство без попереднього повідомлення або згоди з метою пом'якшення наслідків війни або обставин, що загрожують життю. Однак повинні бути дотримані певні умови, зокрема, відсутність бойових дій на території, де знахо-

диться підприємство, відсутність протипоказань за станом здоров'я та забезпечення зарплати не нижчої, ніж отримував працівник на попередній роботі;

– *робочий час та час для відпочинку*. На підприємствах та в установах критичної інфраструктури тривалість робочого часу може бути продовжена до шістдесяти годин в тиждень з відповідним підвищенням зарплати. І навпаки, для працівників таких підприємств та установ дозволяється скоротити робочий час до сорока годин в тиждень, також з пропорційним коригуванням зарплати. Керівники підприємств мають право на власний розсуд встановлювати графіки щоденних змін, а під час війни щотижневі періоди відпочинку можуть бути скорочені до двадцяти чотирьох годин;

– *щорічна відпустка*. Роботодавці можуть скоротити тривалість щорічної оплачуваної відпустки до двадцяти чотирьох календарних днів у поточному робочому році. Крім того, вони можуть не надавати невикористану відпустку за попередні роки, за винятком особливих обставин, таких як відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами або відпустка по догляду за дитиною. В умовах воєнного стану працівники можуть розраховувати на необмежену по тривалості відпустку, проте вона не оплачуватиметься. В разі перебування в іншій країні або отримання статусу ВПО, вони можуть вимагати неоплачувану відпустку тривалістю до дев'яноста днів;

– *нічні та небезпечні роботи*. Певна категорія працівників, зокрема вагітні жінки, матері немовлят та особи з інвалідністю, повинні дати згоду працювати в небезпечних умовах або в нічний час;

– *виплата зарплати*. Роботодавці зобов'язані своєчасно виплачувати зарплату у будь-яких обставинах, в тому числі, в умовах воєнного стану. Затримки, спричинені такими обставинами, не звільняють роботодавців від їхніх зобов'язань, тому зарплата повинна бути виплачена одразу після відновлення роботи;

– *розірвання трудових відносин*. Ініціювати розірвання трудового договору мають право як працівники, так і їхні керівники. Працівники можуть зробити це у випадку, якщо їхнє робоче місце знаходиться в зоні бойових дій або якщо їхньому життю та здоров'ю загрожує небезпека, за винятком тих, хто працює на підприємствах та установах критичної інфраструктури або виконує суспільно корисні роботи. Роботодавці можуть звільнити працівників, які перебувають у відпустці або є тимчасово непрацездатними. Винятками є випадки, коли працівник пішов у відпустку в зв'язку з вагітністю та пологами або перебуває у відпустці по догляду за дитиною. Розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця допускається, якщо робоче місце працівника зруйноване внаслідок бойових дій або якщо він відсутній без поважних причин більше чотирьох місяців;

– *призупинення дії трудових договорів*. Якщо військова агресія перешкоджає роботі, дія трудового договору тимчасово призупиняється. Однак трудові відносини при цьому зберігаються [9].

Безумовно, розглянуті зміни є значним вдосконаленням трудового законодавства, яке вирішує ключові питання трудових відносин під час війни. Тим не менш, деякі положення є досить неоднозначними, що викликає занепокоєння щодо стабільності становища як працівників, так і їхніх роботодавців.

Перш за все, викликає труднощі питання щодо оплати праці. Хоча роботодавцям дозволено затримувати виплату зарплати у зв'язку з військовими діями або форс-мажорними обставинами, вони зобов'язані розрахуватися з працівником після відновлення нормальної роботи. Тому роботодавцям вкрай важливо встановити чіткий механізм виплати заробітної плати.

Іншим важливим аспектом є призупинення дії трудової угоди. Цей захід може бути застосований не лише під

час активних бойових дій, але й у випадках, коли через пов'язані з війною перебої в постачанні відсутні необхідні матеріали, що унеможливорює виконання роботи та ведення господарської діяльності.

Стаття 13 Закону передбачає, що призупинення роботи відбувається тоді, коли надання роботи стає неможливим, і не є ні звільненням, ні припиненням трудових відносин. Однак це накладає значні обмеження на працівників, яким, можливо, доведеться шукати альтернативну роботу для забезпечення фінансової стабільності в цей період.

Водночас закон не вирішує кілька ключових питань, таких як можливість пошуку іншої роботи під час призупинення дії контракту, гарантії збереження робочого місця та право на отримання допомоги по тимчасовому безробіттю. Ці питання потребують подальшого уточнення та регулювання.

Крім того, ускладнює ситуацію відсутність положень щодо працівників, які втрачають зв'язок зі своїми роботодавцями. Хоча працівники звільняються від виконання трудових обов'язків, якщо роботодавець не виконує своїх зобов'язань, відсутність керівних принципів щодо розірвання трудового договору залишає невизначеність щодо статусу працівника.

Аналогічно, питання дисциплінарних стягнень та виплати заробітної плати відсутнім працівникам залишаються невирішеними до з'ясування причин відсутності, що потребує детального розгляду.

Нарешті, важливо зазначити, що під час воєнного стану працівники мають право на неоплачувану відпустку на власний розсуд. Роботодавці повинні утримуватися від тиску на працівників з метою змусити їх взяти таку відпустку і повинні нести відповідальність, якщо вони використовують це положення на свою користь. Пильність у відстеженні таких випадків має важливе значення для захисту прав працівників [10].

Зміни у трудовому законодавстві є кроком уперед у регулюванні праці під час воєнного стану, проте вони мають певні недоліки, які потребують уваги. Неоднорозначність деяких положень може викликати стурбованість та незрозумілість серед працівників та роботодавців. Щоб усунути ці недоліки, необхідно встановити чіткі механізми виплати заробітної плати після відновлення роботи, уточнити правила призупинення дії трудових договорів та вирішити питання, пов'язані з втратою зв'язку між працівниками та роботодавцями. Також важливо забезпечити захист прав працівників у відпустці під час воєнного стану та запобігти використанню цього положення роботодавцями для власних цілей. Це дозволить ефективно вирішувати складні завдання, пов'язані з організацією праці та забезпечити стабільність і справедливість у трудових відносинах в умовах воєнного стану.

Висновки. Війна спричинила значні потрясіння в різних сферах життя, в тому числі, в сфері трудових відносин. У відповідь на виклики, пов'язані з воєнним станом, в Україні були внесені суттєві зміни до трудового законодавства. Ці зміни охоплюють широке коло питань, включаючи укладення трудових договорів, встановлення випробувального терміну для працівників, умови праці, робочий час і час відпочинку, права на відпустку, обмеження на нічні та небезпечні роботи, виплату заробітної плати, а також припинення трудових відносин.

Хоча ці зміни спрямовані на забезпечення регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану, вони не позбавлені недоліків. Зберігається невизначеність щодо відновлення роботи та виплати заробітної плати, а також питання, пов'язані з призупиненням дії трудових договорів та порушенням комунікації між працівниками та роботодавцями.

Для вирішення цих проблем необхідно встановити чіткі механізми виплати заробітної плати після відновлення роботи та уточнити правила призупинення трудових договорів. Крім того, необхідно вжити заходів для захисту прав працівників, які перебувають у відпустці в умовах воєнного стану, та запобігання зловживанню цим положенням з боку роботодавців.

Практичне значення цього дослідження полягає в тому, що воно може стати основою для подальшого вдосконалення законодавства про працю в умовах воєнного стану.

Виявивши та усунувши ці недоліки, політики можуть вдосконалити правову базу для кращого захисту прав та інтересів як працівників, так і роботодавців у кризові часи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семенюк-Прибатень А. В., Машков К. Є. Трудові відносини в умовах війни: нові зміни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 239–242. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/54>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. ВРУ. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
3. Кількість зареєстрованих безробітних в Україні впала вдвічі за рік. Мінфін. 2024. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2024/01/15/119732832/>
4. Соколова Ю. 63% українських мігрантів хочуть повернутися додому, понад третина – до кінця 2024 року. Факти. 2023. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20231012-63-ukrayinskyh-migrantiv-hochut-povernutysya-dodomu-ponad-tretyna-do-kinczya-2024-roku/>
5. Інфляційний звіт жовтень 2023 року. Національний банк України. 2023. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q4.pdf?v=5
6. Кириленко Т. Під час війни: скільки українців гинуть і травмуються на роботі. 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/pid-chas-vijni-skilki-ukrajintsiv-hinut-i-travmujutsja-na-roboti.html>
7. Релокація бізнесу через повномасштабну війну: скільки підприємців обрали Івано-Франківщину. Фіртка. 2023. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/relokatsiia-biznesu-cherez-povnomasshtabnu-viinu-skilki-pidpriemstv-obrali-ivano-frankivshchinu>
8. Бронювання, мобілізація, відтік робочої сили: ТОП виклики бізнесу в регіонах. ЕБА. 2023. URL: <https://eba.com.ua/bronyuvannya-mobilizatsiya-vidtik-robochoyi-sily-top-vyklyky-biznesu-v-regionah/>
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
10. Цельєв О., Мосійчук О. Особливості та недоліки організації трудових відносин в умовах воєнного стану. Право в умовах війни. 2022. URL: <https://law-in-war.org/osoblyvosti-ta-nedoliky-organizaciyi-trudovyh-vidnosyn-v-umovah-voyennogo-stanu/>

МОТИВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ У СФЕРІ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

MOTIVATIONAL MECHANISMS IN THE SPHERE OF LABOR ACTIVITY

Гетьманцева Н.Д., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розкриваються мотиваційні механізми у сфері трудової діяльності. Зауважується, що мотивація займає основне місце в структурі особистості, включаючи всі її структурні елементи: характер, емоції, складні психологічні процеси. Аналіз мотивів, виявлення факторів, що впливають на поведінку людини, дозволяє державі більш ефективно регулювати суспільні відносини, створює більше можливостей впливати на свідомість і поведінку людини. Підкреслюється, що саме мотивація праці спонукає людину до діяльності і надає цій діяльності певний орієнтир, спрямованість, направлену на досягнення певної мети. У свою чергу праця завжди була і буде корисною діяльністю, що спрямована на отримання заздалегідь наміченого результату. Тому досягнення саме запланованих результатів буде виступати мотивом трудової діяльності. Тобто ефект від праці і завдяки праці є спонукальним не тільки чинником, а й свідомою підставою трудової діяльності. Необхідно відзначити, що мотивація, притаманна тільки праці як виду діяльності.

Констатується, що мотивація – це сукупність мотивів, ... які під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників спрямовують людину здійснювати певні дії. Основна мета мотивації у практиці мотивованої діяльності це застосування різних підходів до вирішення проблем праці та управління залежно від конкретної ситуації та у побудові ефективної системи мотивації і забезпеченні її стійкості трудових відносин. Доводиться, що мотивація трудової діяльності є сукупністю внутрішніх інтересів, потреб, цінностей, норм поведінки, а також мотивів, і зовнішніх факторів впливу – стимулів підвищення трудової активності. Таким чином мотивація є прагненням людини-праці задовольнити свої потреби. Відповідно, зміст мотивації праці необхідно розкривати насамперед, з потреби. Задоволення потреб людини-праці є обов'язком держави, саме вона, як правова і соціальна держава повинна нести відповідальність за гідне життя, а не існування.

Ключові слова: працівник, роботодавець, мотивація, стимулювання, кар'єра, оплата праці, заохочення, професійний розвиток, професійне зростання.

The article reveals motivational mechanisms in the field of labor activity. It is noted that motivation occupies the main place in the structure of the personality, including all its structural elements: character, emotions, complex psychological processes. Analysis of motives, identification of factors affecting human behavior, allows the state to more effectively regulate social relations, creates more opportunities to influence human consciousness and behavior. It is emphasized that it is the motivation of work that motivates a person to activity and gives this activity a certain reference point, direction aimed at achieving a certain goal. In turn, work has always been and will be a useful activity aimed at obtaining a predetermined result. Therefore, the achievement of exactly the planned results will act as a motive for labor activity. That is, the effect of work and thanks to work is not only a motivating factor, but also a conscious basis of labor activity. It should be noted that motivation is inherent only to work as a type of activity.

It is stated that motivation is a set of motives ... which, under the influence of objective and subjective factors, direct a person to perform certain actions. The main purpose of motivation in the practice of motivated activity is the application of different approaches to solving labor and management problems depending on the specific situation and in building an effective motivation system and ensuring its stability in labor relations. It is proven that the motivation of labor activity is a set of internal interests, needs, values, norms of behavior, as well as motives, and external factors of influence – incentives to increase labor activity. Thus, motivation is the desire of a working person to satisfy his needs. Therefore, the content of work motivation must be disclosed first of all, out of necessity. It is proven that meeting the needs of a working person is the responsibility of the state, it is the state that, as a legal and social state, should be responsible for a decent life, not existence.

Key words: employee, employer, motivation, stimulation, career, remuneration, encouragement, professional development, professional growth.

Постановка проблеми. Сучасні методи господарювання потребують ефективних засобів соціально-економічного розвитку. Серед них важливіше місце відводиться створенню умов праці, які б відображали різноманітні форми стимулювання трудової діяльності, де головною діючою особою є працівник, що створює матеріальні та духовні цінності та інтереси та стимулює якого мають бути враховані у процесі правотворчості та правозастосування. Відповідно, саме мотивація працівника має бути у центрі уваги бізнесу, державних органів при підготовці та реалізації відповідних законів. Однак, на практиці цей аспект часто не береться до уваги, тому важливо акцентувати увагу саме на цьому питанні.

Стан опрацювання. Проблемам праці та її мотивації в трудовому праві приділялася значна увага вчених-трудовиків, серед яких можна вказати праці В. М. Божко, Ю. М. Верес, С. В. Вишневецької, Я. В. Красько, О. І. Процевського, О. М. Ярошенко та інших вчених, де поряд з проблемами колективно-договірного (локального) регулювання заробітної плати розкривається правова природа надбавок та доплат як форм реалізації стимулюючої функції оплати праці.

Метою статті є розкриття мотиваційних механізмів, що визначає поведінку працівника в процесі трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу. В останні роки проблема мотивації стала привертати увагу не тільки психологів, але й менеджерів, юристів, економістів.

Це обумовлено не тільки її складністю, але і значенням мотивації як стержня людини як особистості. Діяльність людини носить усвідомлений характер, оскільки людина розуміє залежність задоволення особистих потреб від виконання дій, направлених на задоволення суспільних потреб. Мотиви і мета діяльності можуть співпадати, а можуть не співпадати. Вирішальний вплив на вибір мотивів поведінки надають мета і завдання діяльності. Мотив як усвідомлене спонукування для визначеної дії, власне і формується в міру того, як людина враховує, оцінює обставини в яких вона знаходиться і усвідомлює мету, яка перед ним постає. Мотив як спонукування – це джерело дії, що його породжує, проте, щоб стати таким, він повинен сам сформуватися. Мотив людських поступків пов'язаний з їх метою, оскільки мотив є прагненням її досягнути. Мотиви досить різноманітні так як пов'язані наявністю широкого кола потреб і інтересів, що формуються в процесі суспільного життя. Отже, мотивація займає основне місце в структурі особистості, включаючи всі її структурні елементи: характер, емоції, складні психологічні процеси. Аналіз мотивів, виявлення факторів, що впливають на поведінку людини, дозволяє державі більш ефективно регулювати суспільні відносини, ство-

рює більше можливостей впливати на свідомість і поведінку людини. Відповідно, мотив є внутрішньою, спонукальною причиною.

Якщо вести мову про правову мотивацію, то слід зауважити на її особливостях, що пов'язані з дією норм права на свідомість людини. Її можна визначити як сукупність усвідомлених і неусвідомлених спонукань, що формуються під дією норм права, і власне внутрішніх інтересів, потреб людини. Правові стимули передбачають різні засоби соціальних благ, що направлені на задоволення інтересів як самої людини так і суспільства. Одним із таких соціальних благ є результати праці, які поєднують у собі ставлення до праці. Ставлення до праці в найбільш загальному вигляді можна розділити на два основних типи: ставлення до неї як до потреби і як до засобу реалізації інших потреб, що лежать поза самим процесом праці. ... власна цінність праці визначається можливостями, які праця дає людині для задоволення потреб у інших цінностях життя [2, с. 126]. В процесі трудової діяльності важливе значення має ставлення працівників одне до одного, а також їх ставлення до праці, що дає поштовх до подальшого професійного розвитку та професійного зростання. Відомо, що рушійну силу будь-якого виробництва утворюють навички в поєднанні з фізичними можливостями працівників і їх професійні здібності. Однак результати трудової діяльності залежать не тільки і не стільки від рівня розвитку професійності працівника і його фізичних можливостей, але й від того, як він ставиться до праці. Тому, щоб зрозуміти природу стимулів, що змушують людей працювати, необхідно звернутися не тільки до значення виробничих відносин між людьми, але й їх відносин ... до самої праці [2, с. 127]. Саме відношення до праці працівника полягає в реалізації його трудового потенціалу, що формується насамперед під впливом усвідомлених потреб і зацікавленості. Ставлення працівника до праці характеризує його прагнення проявити свій фізичний та духовний потенціал, використати свої здібності, професійний досвід, знання для досягнення відповідного результату. З даних позицій необхідно вказати на ті чинники, які утворюють незалежні від працівника передумови його діяльності, що пов'язуються з особливостями як виробничого так і поза виробничого середовища, тобто об'єктивні умови. Вони також впливають на працівника і визначають його позицію по відношенню до праці як типу діяльності. Відповідного значення набувають також суб'єктивні фактори: досвід, що підтверджує відповідний стаж роботи, вік, освіта, стать, здібності працівника тощо. Суб'єктивні умови (чинники) пов'язуються з індивідуальними особливостями працівника – насамперед його мотивами (мотивацією) до праці. Особливе значення при цьому має зміст праці. Праця інтелектуальна чи фізична, але якщо вона престижна, висококваліфікована, яка приносить бажані результати і адекватну оплату праці створює передумови для ставлення до праці як до найвищої цінності.

Відношення до праці є складним соціальним явищем, що уособлює в себе єдність трьох елементів: 1) трудові мотиви і орієнтацію трудової поведінки, що складає в сукупності мотивацію самої праці; 2) активність трудової поведінки працівника; 3) оцінку працівником трудових операцій (роботи). Зміст і призначення мотивів праці – це свідоме проникнення у сутність людини, її сенс життя, звички, потреби, мотиви, поведінку, що характерно для правових приписів норм трудового права на відміну від норм цивільного права [6, с. 59]. Трудова активність працівника виявляється в таких формах поведінки, як: виконання норм виробітку, якісні і кількісні показники в роботі, ініціативність, дисциплінованість тощо. І оціночний елемент ставлення працівника до праці, без якого неможлива продуктивна і якісна робота. В результаті відношення до праці змінюється становище самого працівника, його соціальні якості, тому соціальна сутність праці розкривається

також у категорії «характер праці». Тільки завдяки праці люди можуть задовольняти свої матеріальні та моральні потреби. Виробництво є процесом створення матеріальних благ для задоволення потреб людей. Проте виробництво матеріальних благ здійснюється всюди і завжди в межах певних суспільних відносин [5, с. 6]. Характер праці відображає в основному її соціальну сутність, за якою праця завжди є суспільною. Однак суспільна праця складається з праці окремих індивідів, а в різних суспільно-економічних формаціях зв'язок між працею індивідів і суспільною працею різний, що і визначає характер самої праці. Кожне покоління людей є історичним. Освоюючи досвід попередніх поколінь, людина розвиває свої здібності. Можна сказати, що не предмети споживання визначають епоху, а знаряддя, що створені для виготовлення цих предметів. Здійснюється переключення сутнісних сил людини, так як багато засобів створюються не для одноразового споживання. Тому, вони стають силами для розвитку суспільства. В науці розуміється як якісно вище порівняно з природним, те, що пов'язано з знаряддями праці людини [2, с. 128]. З даних позицій саме суспільство є таким утворенням, що пов'язане з такою діяльністю, яка включає в себе накопичення і передачу сил, досвіду окремо взятої людини всьому суспільству. Саме характер праці визначається також особливостями виробничих відносин, за яких здійснюється трудова діяльність. Він відображає соціально-економічне становище працівників у суспільному виробництві, відношення між працею окремого працівника і всього суспільства. До показників характеру праці зазвичай відносять форму власності. Економічна і правова наука надають власності та її формам особливо важливого значення, бо ні про яке виробництво в будь-якому суспільстві не може бути мови там, де не існує жодної форми власності, підкреслює В. І. Прокопенко [5, с. 8]. Але чи має на мотивацію, результати праці впливати форма власності? Звісно, що ні. Про це неодноразово наголошує у своїх працях О. І. Процевський. Вчений зокрема зауважує, що праця та її результати ... є домінуючим фактором у житті всіх людей. Природно було, є і буде, що в основі виробництва необхідних для суспільства благ лежать праця, спосіб її організації і знаряддя праці. На жаль, продовжує вчений, в основі розподілу результатів праці у сучасних умовах господарювання лежить форма власності, на якій засноване підприємство. Однак, «сама формула, за якою праця є первинною у способі виробництва, має визначати соціальний і правовий статус працівника. Тому у Трудовому кодексі України особливого значення має набути формула первинності праці і вторинності власності, яка буде не тільки визначати соціальний і правовий статус працівника, а й слугувати критерієм для застосування соціальної справедливості при розподілі результатів праці [6, с. 27–26].

В чому зараз полягає сучасна позиція відношення до праці? Ключ даної відповіді насамперед необхідно шукати у принципі свободи праці, у відношенні до праці самої людини-праці. Укладаючи угоду, в силу ст. 21 КЗпП України працівник зобов'язується виконувати роботу. Що спонукає його до цього, як якісно він буде виконувати дану роботу? Як зробити для працівника так, і що повинен робити він сам, щоб робота була для нього не в тягкість? Саме мотивація праці спонукає людину до діяльності і надає цій діяльності певний орієнтир, спрямованість, направлену на досягнення певної мети. У свою чергу праця завжди була і буде корисною діяльністю, що спрямована на отримання заздалегідь наміченого результату. Тому досягнення саме запланованих результатів буде виступати мотивом трудової діяльності. Тобто ефект від праці і завдяки праці є спонукальним не тільки чинником, а й свідомою підставою трудової діяльності. Необхідно відзначити, що мотивація, притаманна тільки праці як виду діяльності. Як зауважувалося раніше, зміст і призна-

чення мотивації праці – це свідоме проникнення у сутність людини, її сенс життя, звички, потреби, мотиви, поведінку [6, с. 59]. Мотивація – це сукупність мотивів, ... які під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників спрямовують людину здійснювати певні дії. Основна мета мотивації у практиці мотивованої діяльності це застосування різних підходів до вирішення проблем праці та управління залежно від конкретної ситуації та у побудові ефективної системи мотивації і забезпеченні її стійкості трудових відносин. Мотивація продуктивної, ефективної праці має складові, які зачіпають суб'єктивну і об'єктивну частини цього явища. Суб'єктивна частина мотивації стосується суб'єктивних соціально-трудових правовідносин. Роботодавець намагається створити такі умови праці, які б відображали різноманітні форми стимулювання усіх елементів трудової діяльності і впливали на свідомість працівника, спонукаючи його до покращення самої праці і її результатів. Підкреслимо, зауважує О. І. Процевський, що мотивація праці впливає на свідомість працівника, хоча має на меті покращення праці і її результатів, покращення виконання делегованих їм обов'язків. Тому ніякі форми мотивації праці не породжують додаткових прав у роботодавця, зокрема вимагати від працівника якоїсь зверх можливої віддачі у праці. Через свідомість працівника мотивація впливає на працю і її результати, але ніяких додаткових обов'язків у працівника не виникає [6, с. 60]. Отже, можна сказати, що мотивація трудової діяльності є сукупністю внутрішніх інтересів, потреб, цінностей, норм поведінки, а також мотивів, і зовнішніх факторів впливу – стимулів підвищення трудової активності. Таким чином мотивація є прагненням людини-праці задовольняти свої потреби. Тому зміст мотивації праці необхідно розкривати насамперед, з потреби. Потреба як правило зводиться до нужди у чомусь. Потреби є різні за своєю природою, але «потреби матеріального порядку є головними і становлять основу життя людей» [5, с. 8]. Але що стосується матеріальних потреб, то вони вказує лише на те, який об'єкт задовольняє потребу, але не говорить, про те, яка сама потреба. Матеріальна потреба характеризує, насамперед, форму об'єкта споживання. Зміст матеріальних потреб не можна зводити лише до фізіологічних потреб. Потреба в матеріальних умовах діяльності може кваліфікуватися по-різному. Все залежить від змісту вимог самого суб'єкта. Так, потреба у праці як умови нормального фізичного розвитку людини є матеріальною. Потреба у праці як умови морального або творчого самоствердження є за своїм змістом духовною [2, с. 131]. Але будь-яка з потреб може породжувати різні інтереси. Саме потреби і інтереси характеризують внутрішню обумовленість трудової поведінки. Співвідношення інтересу і потреби полягає в тому, що потреби – це визначена взаємодія організму з зовнішнім матеріальним середовищем, що характеризується фізичною залежністю суб'єкта від умов життєзабезпечення, що властиві як людині так і тварині. Інтерес являє собою потребу, що властива людині як соціальному суб'єкту, тобто потребу, що має соціальний характер. Саме така потреба виступає в якості інтересу [2, с. 131]. Соціальний характер потреби піднімає її до нового якісного стану – інтересу. Під соціальним характером в першу чергу розуміється суспільне значення і оцінка потреби, що стала інтересом. Завдяки суспільному середовищу потреби суб'єкта набувають соціальний характер. Безсумнівно, що інтерес, викликаний до життя суспільними причинами, задовольняється також через суспільні відносини [2, с. 131]. Отже, в самому інтересі закріплена особлива, соціально-значуща форма задоволення потреби. Саме цим визначається сутність самого інтересу. Потреби та інтереси характеризують внутрішню обумовленість трудової поведінки. У різних умовах життєдіяльності у різних груп працівників різною є спрямованість потреб та інтересів. Необхідно зазначити, що практично

вся діяльність суб'єктів суспільних відносин направлена на реалізацію тих чи інших інтересів, але в той же час об'єктивною умовою життя є неможливість реалізації інтересів всіх суб'єктів суспільства. Тому для реалізації своїх інтересів суб'єкту необхідно, як правило, рахуватися з інтересами інших суб'єктів суспільних відносин, знаходити необхідний компроміс з іншими суб'єктами. Так в умовах ринкової економіки одним із завдань трудового права є забезпечення правових умов для узгодження інтересів працівника, роботодавця та держави. Якщо таке узгодження не відбувається, то можуть настати негативні наслідки. Якщо порушується баланс на користь працівників, то страждають інтереси бізнесу, його конкурентоздатність падає; якщо ж баланс порушується на користь бізнесу, то появляється соціальна незадоволеність у працівників, може знижуватись їх соціальна активність. Тому дуже важливо, що баланс дотримувався [1, с. 132]. Отже там, де переплітаються свого роду інтереси і мотиви окремих людей, особистості і держави, постає проблема узгодження даних інтересів за допомогою права та виникає необхідність правотворчості [2, с. 132]. В юридичній літературі підкреслюється, що «право існує, оскільки існує боротьба інтересів» [2, с. 132]. Будучи заснованими на своїх інтересах, люди вступають у певні відносини один з одним, а тому саме з формування і розуміння суб'єктами своїх інтересів виникає і необхідність у правовому регулюванні [2, с. 132]. Так в перші два десятиліття після відміни кріпосного права застосування найманої праці супроводжувалось жорсткою експлуатацією, що викликало у найманих працівників не тільки незадоволення, але й активне протистояння. Це стало причиною здійснення урядом реформ з метою пом'якшення соціальних протиріч. Однією з таких реформ стала поява і активний розвиток в кінці 19 століття фабричного законодавства [2, с. 132], що дало поштовх до правового регулювання найманої праці, та відповідного задоволення інтересів як держави так і найманих працівників. При цьому мова йде про об'єднання різнорівневих інтересів, у результаті чого кожен досягає своєї власної мети [1, с. 67]. Отже, тотожні риси суспільного та державного інтересів наглядно видно через призму права. Таким чином, не ототожнюючи інтерес і право, зазначимо, що взаємозв'язок різнорівневих інтересів, що направлені на задоволення відповідної потреби, обумовлює регулятивні властивості права, та об'єднує різні інтереси. Разом з тим, кожен носій визначеного інтересу задовольняє передусім свою потребу, а значить, інтерес кожного (відповідного рівня) живе своїм життям. Інтереси суспільства, як і інтереси особистості, багато в чому реалізуються завдяки державному інтересу, і навпаки.

Інтерес відображає прагнення до задоволення потреб в певних умовах діяльності. Поява інтересів зумовлює усвідомлення потреб та умов їх задоволення, оцінку можливостей задоволення. У працівника можуть бути потреби, але при цьому може не бути прагнення до повного та достатнього їх задоволення. У загальному вигляді інтереси можуть розглядатися як форма прояву пізнавальної потреби, яка задовольняє потребу працівника в усвідомленні мети діяльності і цим сприяє орієнтації, ознайомленню з новими факторами, більш повному і глибокому відображенню дійсності. Інтереси є вираженням протиріч між потребами та умовами їх задоволення, коли потреба породжує інтерес, з'являється і мета діяльності [8, с. 80].

Усвідомлення потреби, виникнення інтересу призводить до внутрішнього спонування працівника до конкретної дії, спрямованої на досягнення мети. В загальному вигляді цей процес можна визначити як виникнення мотиву. Мотиви виникають, розвиваються та формуються на основі потреб, проте вони є відносно самостійними, оскільки потреби не визначають сукупність мотивів, їх стійкість і силу. За однієї і тієї ж потреби у різних людей

можуть виникати різні мотиви. Якщо потреби складають сутність «механізму» усіх видів трудової діяльності, то мотиви є конкретним проявом цього змісту [8, с. 80].

Потреба в праці відноситься до числа головних у системі відносин особистості, тому за своїм призначенням праця є тією потребою людини, яка здатна задовольнити всі запити та інтереси як окремої людини, суспільства так і держави. Але й сама праця може проявлятися в якості мотиву і виступати як об'єкт потреби. Необхідно зазначити, що потреба в праці зумовлює в собі й інші потреби, що випливають з участі в трудових правовідносинах: виконання роботи за відповідною професією, спеціальністю, кваліфікацією; потребу у просуванні по службі; потребу в оплаті праці відповідно до її складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника (ст. 94 КЗпП України); потребу у відпочинку, шляхом надання перерв для відпочинку, вихідних днів, святкових і неробочих днів, щорічних відпусток (ст. ст. 66, 67, 73, 74 КЗпП України); потребу в охороні праці (ст. ст. 153–173 КЗпП України); потребу в отриманні додаткових порівняно з законодавством трудових і соціально-побутових пільг (ст. 9-1 КЗпП України). Крім того є потреба у визнанні, самоствердженні, в повазі, у відповідному статусі, тобто у соціальних і моральних потребах. Всі ці потреби мають безпосереднє відношення до проблеми мотивації праці. Адже в праці знайшли поєднання і матеріальні і духовні риси. Праця є природною властивістю у житті людини, є форма її самовираження в праці і за допомогою праці.

Задоволення потреб людини-праці є обов'язком держави, саме вона, як правова і соціальна держава повинна нести відповідальність за гідне життя, а не існування. На теперішній час, не дивлячись на хід реформ, що здійснюються урядом, людина залишається незахищеною, особливо працівники бюджетної сфери. Одним із шляхів розв'язання проблеми є обґрунтування мотиваційних механізмів, які здатні забезпечити активну участь людини в розв'язанні важливих проблем розвитку національної еко-

номіки [3, с. 199–200]. Аналіз сучасних систем мотивації та стимулювання праці персоналу вітчизняних підприємств свідчить, що в Україні активно використовуються інструменти суто матеріальної мотивації. У цілому проблема мотивації виробничої діяльності може сприйматися вже не як галузева проблема, а як проблема «неефективності функціонування суспільства в цілому» [7, с. 272]. Проте, попри всі наявні проблеми, сучасні механізми мотивації повинні бути направлені на зміну ставлення працівників до праці, на розвиток їх творчої ініціативи і трудової активності, підвищення рівня їх професіоналізму, що буде в кінцевому рахунку сприяти збільшенню якості праці.

Висновки. Зміни політичної, економічної, соціальної сфер, що відбуваються в Україні, направлені на формування нової економічної системи, де підприємствам, установам, організаціям необхідно доводити власну конкурентоспроможність і опановувати новий тип економічної поведінки. Відповідно, потребує уваги пошук ефективних способів управління працею, тобто способів, що дадуть можливість забезпечити активізацію людського фактора і, таким чином, збільшити внесок кожного працівника в досягнення загальної мети підприємства, установи, організації.

Розвиток економіки, створює передумови для підвищення мотивації працівників до трудової діяльності, але не забезпечує її автоматично, оскільки шлях до ефективного управління підприємством та його працівниками здійснюється через розуміння їх потреб та мотиваційних механізмів. Щоб розробити систему ефективних методів управління підприємством, установою, організацією необхідно проаналізувати способи і методи мотивації, що існують у них та приділити достатню увагу людському фактору, мотивам, які закладені в основу трудової діяльності. Адже мотивація значно впливає на результати трудової діяльності працівників, що в кінцевому рахунку впливає на результат діяльності, в цілому, самого підприємства. Забезпечити рентабельність і конкурентоспроможність підприємства може лише якісна і продуктивна праця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьманцева Н. Д. Інтерес в правовому регулюванні трудових відносин. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 618. Правознавство*. Чернівці: Рута, 2012. С. 66–71.
2. Гетьманцева Н. Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2016. 481с.
3. Дуда С. Т., Львівська К. А. Мотивація як складова ефективного управління персоналом організації. *Науковий вісник, Національний лісотехнічний університет України*. Збірник науково-технічних праць 2007, вип. 17.4. С. 198–201. URL: Users/User/Downloads/problemi-motivatsiyi-pratsi-ta-stvorenniya-motivatsiy-nogo-mehanizmu.pdf.
4. Костюченко О. Є. Засоби матеріального та нематеріального стимулювання трудової активності працівника. *Економічні науки. Серія «Економіка та менеджмент»: Зб. наук. праць. Вип. № 8 (30)*. Луцький нац. технічн. ун-т, 2011. С. 149–158.
5. Прокопенко В. І. Трудове право К: «Вентурі» 1998. 480 с.
6. Процевський О. І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с.
7. Сисоліна Н. П., Нісфоян С. С. Мотиваційні механізми на сучасному підприємстві. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2017, вип. 31. С. 273–279. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/cbbbe071-7d27-46ef-8c41-b979b3e124b0/content>.
8. Харун Х. А. Теоретичні основи формування мотиваційного механізму управління персоналом машинобудівних підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету*. № 5. 2009, Т. 2 С. 76–81. URL: http://journals.khnu.km.ua/vesnik/pdf/ekon/2009_5_2/pdf/076-081.pdf

СПРОЩЕНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЯК ЗАПОРУКА ПОЄДНАННЯ ІНТЕРЕСІВ ІТ-ПРАЦІВНИКІВ, РОБОТОДАВЦІВ ТА ДЕРЖАВИ

SIMPLIFIED LEGAL REGIME AS A KEY TO INTEREST COMBINATION OF IT EMPLOYEES, EMPLOYERS AND THE STATE

Середя О.Г., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Зайка Д.І., аспірантка кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена актуальним проблемам вдосконалення правового регулювання відносин в умовах цифрової трансформації суспільства. Звертається увага на зміни в соціально-економічній сфері, що обумовлюють необхідність оновлення системи права, яка має відповідати стану та мірі розвитку суспільних відносин для здійснення їх ефективного регулювання у вітчизняній ІТ-сфері. Україна обрала шлях впровадження технологічних інновацій в усі сфери економіки, що сприяє зростанню ІТ-галузі та збільшенню кількості ІТ-працівників на ринку праці. На підставі зарубіжного досвіду доводиться, що дієвим способом забезпечити комфортні умови праці в ІТ-сфері є створення ІТ-хабу задля поєднання спрощеного правового режиму і мережі інноваційних локацій для роботодавців і працівників ІТ-сектору. Запропоновано запозичити позитивний досвід США та Грузії, де вже сформовано певні принципи управління й регулювання ІТ-хабів. Зазначено, що основою спрощеного режиму має бути договірне регулювання відносин, що позитивно впливає на зниження тіньової зайнятості на цифрових платформах, налагодження більш гнучкої взаємодії між державою та суб'єктами ІТ-сфери. Авторами звертається увага, що реалізація такої державної політики сприятиме вирішенню проблеми репутації та довіри між учасниками цифрового середовища ІТ-галузі, роботодавці й працівники як ніколи потребують спрощення регулювання праці і скорочення зайвих бюрократичних процедур у сфері трудових відносин. Наголошено, що з початком війни зростає довіра серед ІТ-роботодавців до Мініцифри й державної платформи «Дія.City», разом з тим, правове регулювання суспільних відносин в ІТ-сфері потребує вдосконалення спрощеного режиму регулювання державної ІТ-платформи «Дія.City». Наводиться висновок, що викликом спрощеного режиму регулювання суспільних відносин в ІТ-сфері має стати пошук поєднання можливостей традиційних інструментів із цифровим середовищем задля усунення ризиків та конфліктів в ІТ-галузі, держава повинна взяти на себе роль посередника й арбітра, працюючи над створенням нових інституційних інструментів.

Ключові слова: роботодавець, працівник, спрощений режим, ІТ-хаб, цифровізація, зарубіжний досвід.

The article is devoted to actual problems of improving the legal regulation of relations in the conditions of society's digital transformation. Attention is drawn to changes in the socio-economic sphere, which determine the need to update the legal system that must correspond to the state and degree of development of social relations in order to implement their effective regulation in the domestic IT sphere. Ukraine has chosen the path of introducing technological innovations into all spheres of the economy that contributed to the growth of the IT industry and the increase in the number of IT workers on the labor market. On the basis of foreign experience, it is proven that an effective way to ensure comfortable working conditions in the IT sphere is to create an IT hub to combine a simplified legal regime and a network of innovative locations for employers and employees of the IT sector. It is proposed to borrow the positive experience of the USA and Georgia, where certain principles of management and regulation of IT hubs have already been formed. It is noted that the basis of the simplified regime should be the contractual regulation of relations, which has a positive effect on reducing shadow employment on digital platforms, establishing more flexible interaction between the state and subjects of the IT sphere. The authors draw attention to the fact that the implementation of such a state policy will contribute to solving the problem of reputation and trust between participants in the digital environment of the IT industry, employers and employees more than ever need to simplify labor regulation and reduce redundant bureaucratic procedures in the field of labor relations. It was emphasized that with the beginning of the war, trust among IT employers in the Ministry of Digital and the state platform "Diia.City" is growing, at the same time, the legal regulation of public relations in the IT sphere needs improvement of the simplified regime of regulation of the state IT platform "Diia.City". It is concluded that the challenge of a simplified regime for the regulation of public relations in the IT sphere should be the search for a combination of the possibilities of traditional tools with the digital environment in order to eliminate risks and conflicts in the IT industry, the state should take on the role of mediator and arbiter, working on the creation of new institutional tools.

Key words: employer, employee, simplified regime, IT hub, digitalization, foreign experience.

Стрімкий перехід усього цивілізованого світу в цифровий простір вимагає повномасштабного реформування правової системи, що безнадійно відстала від технічного прогресу, за допомогою нових технологій, методів і розуміння юриспруденції в іншому напрямі.

Сьогодні глобальний тренд цифрової світової економіки вступає в активну фазу свого розвитку. В провідних країнах світу розробки цифрових технологій як на державному так і на корпоративному рівні почали масово розвиватись в державних програмах і стратегіях бізнесу. В Україні на державному рівні визнається необхідність формування цифрової економіки та суспільства, а цифрові технології розглядаються в якості одного із ключових драйверів сталого розвитку.

З розвитком новітніх правових відносин старі інститути права перестають задовольняти потреби сучасного соціуму – вони не можуть забезпечити комплексне регулювання у випадках з динамічними змінними. Також

з іншої сторони існують ситуації, коли потребується мінімальне юридичне втручання і занадто велика формалізація виявляється зайвою, оскільки знижує швидкість комунікації між суб'єктами договору.

Сьогодні цифровізація процесів актуальна не тільки на рівні окремих підприємств: цілі галузі обирають для себе цей шлях розвитку як єдину можливість відповідати умовам навколишнього світу, що стрімко змінюються. Завдяки цьому цифрова трансформація промисловості, торгівлі, державного сектора та інших сфер вже сьогодні змінює життя кожної людини і кожної компанії. Зміни в соціально-економічній сфері обумовлюють необхідність у трансформації системи права, яка має відповідати стану та мірі розвитку суспільних відносин для здійснення їх ефективного регулювання, спрямування та програмування на майбутнє, захисту прав людини у сфері праці в нових умовах господарювання тощо. Така взаємобумовленість системи права та суспільних відносин віддзер-

калює об'єктивний характер відповідно до тих об'єктивно існуючих суспільних відносин.

Україна обрала шлях упровадження технологічних інновацій в усі сфери економіки, про що свідчить схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року [1], створення Стратегії «Україна 2030E – країна з розвинутою цифровою економікою» [2], створення проєкту «Цифрова адженда України – 2020» [3] і низки інших актів. Зазначені заходи сприяють зростанню ІТ-галузі та збільшенню кількості ІТ-працівників на ринку праці.

Сьогодні дослідження правового регулювання праці ІТ-спеціалістів опосередковано проводили такі вчені, як Л. П. Амелічева, В. Я. Бурак, С. В. Венедіков, С. В. Вишновецька, Н. Д. Гетьманцева, В. В. Жернаков, І. В. Зіноватна, М. І. Іншин, В. П. Кохан, О. Є. Луценко, О. С. Прилипко, О. М. Рим, Я.В. Свічкарьова, С. О. Сільченко, Я. В. Сімутіна, Н. М. Швець, М. М. Шумило, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Разом з тим, низка питань залишилася поза увагою науковців, що викликає необхідність подальшого наукового пошуку.

Сучасний етап розвитку визнається як епоха постіндустріального або інформаційного суспільства, в якому інформація та знання стали основним ресурсом у виробництві товарів (наданні послуг, виконанні робіт), запровадження сучасних технологій та інноваційних продуктів. При цьому на порядок денний постає питання щодо професійних якостей працівника, який стає не просто особою з певною освітою та навичками, а як фахівець з творчим, креативним мисленням, який здатний до швидкого реагування на нові задачі із формування нестандартних підходів до їх вирішення, на запровадження інноваційних знань тощо.

В умовах глобалізації, домінування інтелектуального капіталу, знань, активного просування інформаційно-комунікаційних технологій, масового поширення процесів інформатизації та інтелектуалізації виробництва та суспільного життя модифікуються умови праці та виникають нові підходи у регулюванні трудових відносин. У формуванні національного законодавства важливу роль відіграють міжнародні стандарти й досвід правового регулювання зарубіжних країн. Ці фактори – потужний рушій та основа вдосконалення правового регулювання праці, зокрема у вітчизняній ІТ-сфері.

Для деяких держав міжнародні стандарти є нижньою межею цивілізованості права держави, і вони встановлюють власні більш високі стандарти правової регламентації праці в ІТ-сфері. Один зі способів забезпечити комфортні умови праці в ІТ-сфері – створити ІТ-хаб, тобто поєднати спрощений правовий режим і мережу інноваційних локацій для роботодавців і працівників ІТ-сектору.

Найпершим ІТ-хабом у світі можна вважати Кремнієву долину в США, яка бере свій початок з 1950-х років. Її засновано в штаті Каліфорнія, оскільки саме там розміщено найкращі технічні ЗВО Америки: Стенфордський університет, університет Сан-Хосе, університет Санта-Клари, університет Каліфорнії. Щоби переконати студентів працювати саме в Кремнієвій долині після навчання, університети ввели певні пільги для роботи студентів ЗВО, які залишилися, а виконавчі органи влади організували фінансування ІТ-проєктів у тому районі [4]. З моменту винаходу інтегральної схеми Кремнієва долина та зростання були майже синонімами: у 1959 році в регіоні було приблизно 18 000 робочих місць у сфері високих технологій; до 1971 року було приблизно 117 000 таких робочих місць; у 1990 році заповнено майже 268 000 посад. З 1992 до 1999 року в Кремнієвій долині створено понад 230 000 робочих місць і на неї припадало приблизно 40% експортної торгівлі Каліфорнії. Щоб задовольнити потребу у високотехнологічних працівниках, Сполучені Штати послабили імміграційні квоти для іноземців, які пройшли спеціальну підготовку, і регіон зазнав значного припливу працівників з Індії та Китаю.

Електроніка, комп'ютери й комп'ютерне програмне забезпечення стали багатством регіону [5]. Сьогодні Кремнієва долина є домівкою для понад 30 транснаціональних ІТ-компаній, які регулярно фігурують у списку Forbes Fortune 1000. У Кремнієвій долині проживає 85 мільярдів, а також приблизно 163 000 мільйонерів. Тут база для провідних світових ІТ-гігантів і тисяч стартапів ІТ, самі слова «Кремнієва долина» є синонімом передових високих технологій [6].

Іншим ІТ-хабом США є штат Делавер, у якому запроваджено пільгові умови для ведення ІТ-бізнесу. Для відкриття ІТ-компанії в штаті Делавер роботодавцям надано такі пільги: підприємство реєструють у середньому впродовж п'яти днів; директором і засновником може бути одна особа, громадянин будь-якої держави; мінімальні вимоги до статутного капіталу не вказано; роботодавці – нерезиденти, які на території штату не провадять своєї діяльності, податками на прибуток не обкладаються; роботодавці, які зареєстрували підприємства в цій юрисдикції, але отримують прибуток від діяльності в іншій державі, податками не обкладаються [7].

Широковідомим ІТ-хабом є Virtual Zone у Грузії [8], роботодавцем-резидентом якої є юридична особа, що провадить ІТ-діяльність, надає ІТ-послуги іноземним замовникам, зареєстрована в Грузії. Перевагою грузинського законодавства є визначення терміна «ІТ-послуги», а саме як вивчення, підтримка, розроблення, проєктування, виготовлення й упровадження комп'ютерних інформаційних систем відповідно до ст. 8 Податкового кодексу Грузії [9]. Тобто ІТ-послуги, за законодавством Грузії, охоплюють усе: від розроблення й підтримки комп'ютерних інформаційних систем до проєктування й виробництва програмних продуктів. Статус резидента Virtual Zone у Грузії надає низку переваг для роботодавців ІТ-сфери, якщо виконано умови, визначені законодавством. Відповідно до Методичної інструкції податкової служби Грузії, щоб отримати повну вигоду від ставки дивідендів у розмірі 5% і податку на прибуток підприємств у розмірі 0%, ІТ-компанія зобов'язується залучити працівників ІТ-сфери з Грузії, працівників інших сфер (бухгалтерів, помічників тощо) недостатньо [10].

Як бачимо, основою спрощеного режиму є договірне регулювання відносин, що може позитивно вплинути на зменшення паперової бюрократії суб'єктів ІТ-сфери, зниження тіньової зайнятості на цифрових платформах, налагодження більш гнучкої взаємодії між державою та суб'єктами ІТ-сфери. Реалізація такої політики держави сприятиме вирішенню проблеми репутації та довіри між учасниками цифрового середовища ІТ-галузі. Держава може взяти на себе роль посередника й арбітра, працюючи над створенням нових інституційних інструментів. Якщо держава не зможе ефективно виконувати ці нові обов'язки, то роль арбітра можуть узяти на себе нові соціальні інститути, що може привести до значних змін у вже наявних державних органах [11].

За спрощеного режиму фокус публічноправового регулювання зміщується із забезпечення відносин між державою та суб'єктами ІТ-сфери на подолання цифрового розриву між поколіннями, між різними громадами, зокрема міста й села. Додатково акценти такого регулювання спрямовуються на забезпечення інформаційної безпеки на платформах, включно із захистом інтелектуальної власності й персональних даних користувачів різних платформ, а також на прозорість інвестицій у розвиток інформаційної інфраструктури й інші суміжні питання [12]. Ще один фактор, який завжди потребував уваги й реакції держави, – це зниження рівня «тіньової» зайнятості та зменшення бюрократичного навантаження на роботодавців.

Тож викликом спрощеного режиму регулювання суспільних відносин в ІТ-сфері постає пошук, як поєднати можливості традиційних інструментів із цифровим серед-

овищем і розробити нові, щоб усунути ризики й конфлікти в IT-галузі. Україна може запозичити позитивний досвід США та Грузії, де вже сформовано певні принципи управління й регулювання IT-хабів.

Загалом, державне (публічне) управління України повинно спрямувати свої зусилля на подолання перешкод у цифровізації країни, удосконалення ринкових механізмів, сприяння чесній конкуренції, залученню інвестицій, розвитку цифрової інфраструктури й цифрової економіки, щоб досягти національних пріоритетів [13]. Оскільки вирішення проблеми координації потребує комплексних структурних і функціональних змін у системі державного управління розвитком інформаційної інфраструктури інформаційного суспільства, включно з політичним рівнем, необхідно зосередитися на цих аспектах [14, с. 4].

Головною метою спрощеного режиму має стати сприяння партнерству між приватним і публічним секторами в галузі IT. Основними завданнями спрощеного режиму будуть створення програм для економічної трансформації, розроблення й підтримки цифрових платформ, просування нових інформаційних технологій і формування наступного покоління інфраструктури. Це сприятиме постійному діалогу та спільному вирішенню проблем між усіма зацікавленими сторонами, включно з малими й середніми підприємствами, стартапами, муніципальними й національними урядами, громадянським суспільством [15, с. 24].

Крім того, уряд повинен сконцентрувати свої зусилля на впровадженні 4G- та 5G-інтернету, що дасть змогу створити «громадянське суспільство з високорозвиненими цифровими компетенціями», що впишеться в модель чотирьох спіралей (Open Innovation 2.0). У межах цієї моделі інформаційне суспільство виконуватиме роль запобіжника корпоратизації економіки, а також буде важливим замовником, інвестором і дослідником у контексті громадянської науки [12].

Крім того, роботодавці й працівники як ніколи потребують спрощення регулювання праці і скорочення зайвих бюрократичних процедур у сфері трудових відносин. Збільшення економічної привабливості для суб'єктів трудових відносин має розширити офіційну зайнятість. Втіленням рішенням цих питань став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність», який ухвалено 19.07.2022 [16]. Норми вказаного закону проявляють диференціацію в регулюванні трудових відносин, яка має на меті досягнення сторонами трудового договору справжніх, відповідних дійсному волевиявленню сторін домовленостей, які можуть бути захищеними в юрисдикційних органах. Така диференціація не звужує прав і свобод людини, вона, навпаки, розширює можливості й прибирає штучні перепони в реалізації її інтересів.

В Україні спроба запровадити спрощений режим правового регулювання для всіх IT-фахівців та IT-компаній відбулась у 2021 році з ухваленням Закону № 1667 [17].

Усі українські IT-компанії мали б стати резидентами цифрової платформи «Дія.City», натомість їм дозволили б не укладати трудового договору з працівниками IT-сфери, замінивши на гіг-контракти, що не регулюються трудовим правом. Водночас правоохоронні органи не мали би більше підстав проводити обшуки, вилучати комп'ютери й іншу техніку через укладання договорів підряду між IT-компаніями й IT-ФОПами, що мало би позитивний ефект для роботодавців і працівників IT-сфери.

Однак станом на серпень 2023 року IT-фахівці, які працюють за гіг-контрактами у спрощеному режимі, становлять лише 5% загальної сукупності IT-спеціалістів [18]. Ще до ухвалення вказаного закону IT-компанії та IT-фахівці зібрали 25 000 підписів петиції «Стоп Дія Сіті! Зупиніть знищення української IT галузі» [19] і мають недовіру до Мінцифри та її діяльності [20]. Можливо, таке ставлення IT-спеціалістів до державних органів зумовлено тим, що раніше IT-ФОПів хотіли перевести на нову спеціальну групу самозайнятих осіб зі збільшеним оподаткуванням з 5 % на 10 %, щоб остаточно відокремити цивільно-правові відносини, що пов'язані з працею, від трудових. На розгляд Верховної Ради було подано законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо розвитку креативних індустрій в Україні)» від 26.02.2019 № 10094, однак уже через пів року його відкликали [11].

З початком війни Мінцифра стоїть на захисті трудових прав IT-спеціалістів незалежно від їхньої форми зайнятості. Зокрема, міністр Мінцифри в листі від 10.03.2022 № 1/06-1-1830 подав пропозицію зрівняти гіг-контракників і працівників IT-сфери у трудових правах, надавши першим право бронювати робоче місце в період дії режиму воєнного стану [21]. Про те що з початком війни довіра до Мінцифри й державної платформи «Дія.City» зростає серед IT-роботодавців, свідчить той факт, що IT-компанія GlobalLogic, яка налічує 6560 IT-фахівців, стала резидентом «Дія.City» й зобов'язалася перевести IT-спеціалістів з IT-ФОПів на гіг-контракти. IT-працівники цієї компанії коментують, що «ставлення до гіг-контрактів позитивне, адже оподаткування зростає несуттєво, не потрібно буде підтримувати ФОП, подання звітів та сплата податків здійснюватиметься компанією» [22].

На підставі вищевикладеного, можна зробити висновок, що правове регулювання суспільних відносин в IT-сфері (публічноправових і приватноправових) потребує вдосконалення спрощеного режиму регулювання державної IT-платформи «Дія.City». В основі якого лежить договірне регулювання відносин у сфері IT. Для цього варто відновлювати довіру між IT-фахівцями й Мінцифрою, адже цифрова економіка базується на репутації та довірі між учасниками цифрового середовища IT-сфери, а держава має відігравати роль арбітра між цими учасниками для подальшого стрімкого розвитку цієї сфери. Спрощений режим допоможе досягти оптимального поєднання інтересів IT-фахівців, роботодавців та інших учасників IT-сфери, збалансувати їхні інтереси й упорядкувати їхні відносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Стратегії сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 14.02.2024).
2. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html> (дата звернення 14.02.2024).
3. Проект «Цифрова адженда України – 2020» Концептуальні засади (версія 1.0) Hitech office, грудень, 2016. С. 90. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (дата звернення 14.02.2024).
4. The story of Silicon Valley – How it began, how it boomed, and where it's headed. URL: <https://www.power-and-beyond.com/the-story-of-silicon-valley-how-it-began-how-it-boomed-and-where-its-headed-a-9836fd8f0ad6d3535810e709d99fec3> (дата звернення 14.02.2024).
5. Silicon Valley. URL: <https://www.britannica.com/place/Silicon-Valley-region-California> (дата звернення 14.02.2024).
6. Affaire Melikec. Turquie (Requête no 35786/19). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/%7B%22itemid%22%3A%22001-210417%22%5D%7D> (дата звернення 14.02.2024).
7. Personal Income Tax FAQs – Division of Revenue – State of Delaware URL: <https://revenue.delaware.gov/frequently-asked-questions/personal-income-tax-faqs/> (дата звернення 14.02.2024).

8. Georgian IT Virtual Zone Status Company. URL: <https://www.virtualzone.ge/> (дата звернення 14.02.2024).
9. Tax code of Georgia : Law of Georgia 17/09/2010 № 3591. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/1043717?publication=194> (дата звернення 14.02.2024).
10. Guide To Georgian Virtual Zone Tax Benefits & Conditions. URL: <https://expathub.ge/virtual-zone-georgia-tax/> (дата звернення 14.02.2024).
11. Щеглюк С. Д. Морфологія цифрової економіки: особливості розвитку та регулювання цифрових технологічних платформ (науково-аналітична записка). URL: <https://ird.gov.ua/irdp/e20190301.pdf> (дата звернення 14.02.2024).
12. Communication de la commission au parlement européen, au conseil, au comité économique et social européen et au comité des régions une boussole numérique pour 2030: l'Europe balise la décennie numérique COM/2021/118 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118> (дата звернення 14.02.2024).
13. Краус Н. М., Голобородько О. П., Краус К. М. Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку. *Ефективна економіка*. 2018. № 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2018/8.pdf (дата звернення 14.02.2024).
14. Котелевець Д. М. Модель взаємодії органів державної влади під час регулювання сфери зв'язку та інформатизації. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 1 (48). С. 4. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-1/doc/1/07.pdf> (дата звернення 14.02.2024).
15. Our Shared Digital Future. Building an Inclusive, Trustworthy and Sustainable Digital Society. Report 2018. *World Economic Forum*. P. 24. URL: <https://www.weforum.org> (дата звернення 14.02.2024).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність : Закон України від 19.07.2022 № 2434-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#Text> (дата звернення 14.02.2024).
17. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення 14.02.2024).
18. Портрет IT-спеціаліста – 2023. Аналітика. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2023/> (дата звернення 14.02.2024).
19. Стоп Дія Сіті! Зупиніть знищення української IT галузі. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/114468> (дата звернення 14.02.2024).
20. 80% IT-спеціалістів проти. Результати опитування щодо Дія City. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/what-devs-think-about-diia-city/> (дата звернення 14.02.2024).
21. Міністр Федоров пропонує не мобілізувати IT-спеціалістів до війська, бо вони – воюють у кіберпросторі. URL: <https://dou.ua/lenta/sitenews/fedorov-letter-about-mobilization/> (дата звернення 14.02.2024).
22. GlobalLogic переводить фахівців на гіг-контракти. Як до цього ставляться самі айтивці (UPD). URL: <https://dou.ua/lenta/news/gig-contracts-in-globallogic/> (дата звернення 14.02.2024).

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/46>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТУРИЗМУ І ЗАХИСТУ ПРАВ ТУРИСТІВ: ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ

ENSURING THE SAFETY OF TOURISM AND PROTECTING THE RIGHTS OF TOURISTS: SEPARATE LEGAL ASPECTS

Григор'єва Х.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Канівець Л.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено питання безпеки у галузі туризму та проблематика правового регулювання її забезпечення, а також захисту прав та законних інтересів туристів під час здійснення туристичної подорожі. Встановлено, що туристична діяльність, яку забезпечують її суб'єкти, здійснюється, передусім, в інтересах туристів (відвідувачів) шляхом: забезпечення їх безпеки, захисту прав; охорони туристичних ресурсів і навколишнього природного середовища; покладання обов'язків на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, туристичних операторів, туристичних агентів, суб'єктів господарювання, що надають туристичні послуги.

З'ясовано, що серед чинників впливу на якість туристичних послуг, що надаються, чільне місце відведено екологічному стану території майбутньої подорожі, її безпечності, інформація про яку підлягає доведенню до туристів з боку зобов'язаних осіб. Визначено гарантії безпечного перебування туристів у місцях здійснення туристичної діяльності. Акцентовано увагу на необхідності створення безпечового середовища для туристів, сформовано напрямки щодо подальшого удосконалення і поліпшення умов відвідування територій шляхом, зокрема, безпечного облаштування туристичних маршрутів, оновлення інфраструктури, подолання нелегального туризму тощо.

Особливу увагу зосереджено на питаннях здійснення туристичної діяльності в межах територій з особливими екологічними характеристиками, пов'язаними, зокрема, з їх радіоактивним, промисловим забрудненням тощо. Досліджено питання впливу російсько-української війни на розвиток індустрії туризму в Україні і повоєнного відновлення територій, їх популяризації з туристичною метою задля розуміння історичних подій, що відбуваються у країні, вшанування пам'яті загиблих. Встановлено, що безпека туризму і забезпечення прав та інтересів відвідувачів територій з певними екологічними особливостями забезпечується встановленням загальних і спеціальних вимог безпеки під час надання туристичних послуг з урахуванням обмежень правового режиму території, що відвідується.

Ключові слова: туризм, безпека туризму, екологічний стан території, радіоактивне забруднення, промислове забруднення, державна екологічна політика.

The article examines the issue of security in the field of tourism and the issues of legal regulation of its provision, as well as protection of the rights and legitimate interests of tourists during a tourist trip. It has been established that the tourist activity provided by its subjects is carried out, first of all, in the interests of tourists (visitors) by ensuring their safety, protection of rights, protection of tourist resources and the natural environment, by assigning responsibilities to state authorities, bodies of local self-government, tourist operators, tourist agents, business entities providing tourist services.

It was found that among the factors affecting the quality of tourist services provided, a prominent place is given to the ecological state of the territory of the future trip, its safety, information about which must be brought to tourists by the obliged persons. Guarantees for the safe stay of tourists in places of tourist activity are defined. Attention was focused on the need to create a safe environment for tourists, directions were formed for further improvement and improvement of conditions for visiting the territories by, in particular, safe arrangement of tourist routes, infrastructure renewal, overcoming illegal tourism, etc.

Special attention is focused on the issues of carrying out tourist activities within territories with special ecological characteristics related, in particular, to their radioactive, industrial pollution, etc. The question of the influence of the Russian-Ukrainian war on the development of the tourism industry in Ukraine and the post-war restoration of the territories, their popularization for the purpose of tourism in order to understand the historical events taking place in the country, and to honor the memory of the dead has been studied. It has been established that the safety of tourism and ensuring the rights and interests of visitors to territories with certain ecological features is ensured by the establishment of general and special safety requirements during the provision of tourist services, taking into account the limitations of the legal regime of the territory visited.

Key words: tourism, tourism safety, ecological state of the territory, radioactive pollution, industrial pollution, state environmental policy.

Постановка проблеми. Ресурсна забезпеченість і потенційні туристичні можливості України обумовлюють її високий туристично-рекреаційний потенціал. А визначення туризму одним із пріоритетів держави сприяє впровадженню механізму успішного ведення туристичного бізнесу, формуванню позитивного туристичного іміджу держави. Розвиток індустрії туризму створює сприятливі умови для розвитку культурного потенціалу, збереження екологічно безпечного навколишнього природного середовища, підвищення якості життя населення, економічного і соціального зростання країни.

Розмаїття туристичних об'єктів, що приваблюють туристів, відвідувачів (від мальовничих ландшафтів до інженерних споруд промислового призначення, занедбаних об'єктів, в тому числі військових, радіаційно-небезпечних об'єктів тощо), а також існування потенційних ризиків для життя і здоров'я під час здійснення туристичних подорожей актуалізують проблеми правового забезпечення безпеки у галузі туризму і захисту прав та інтересів туристів. Безпека туризму визначається як одна із головних передумов успішного розвитку туризму і чинник якості туристичних послуг, що надаються.

Аналіз сучасних досліджень. Науково-теоретичним підґрунтям проведеного дослідження стали праці провідних вчених: В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, О. В. Гафурової, А. Й. Годованюка, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, В. М. Комарницького, В. В. Носіка, Є. О. Платонові, О. О. Статівки, М. В. Шульги та інших. Окремі наукові напрацювання були здійснені Л. А. Канівець у попередніх дослідженнях: авторка провела аналіз правового регулювання туристичної діяльності в Чорнобильській зоні відчуження [1; 2], і ці розробки вимагають свого продовження. Зокрема, питання безпеки у галузі туризму та проблематика правового регулювання її забезпечення, а також захисту прав та законних інтересів туристів (відвідувачів) під час здійснення туристичних подорожей не отримали достатнього висвітлення в еколого-правовій доктрині.

З урахуванням досягнень вчених еколого-правової науки, представників інших галузей наук, з огляду на доцільність проведення комплексного аналізу, **метою статті** є з'ясування особливостей забезпечення безпеки туризму та захисту прав туристів.

Виклад основного матеріалу. Право кожного на відпочинок і дозвілля визнано у всьому світі і гарантовано низкою міжнародних нормативно-правових актів, а його реалізація визначена чинником соціальної рівноваги і підвищення національної і загальної свідомості. Туристичні ресурси є всезагальним надбанням людства; спільноти, на території яких вони розташовані, володіють відносно них особливими правами і обов'язками (ст. 4 Глобального етичного кодексу туризму).

Багаті природні ресурси і самобутня історико-культурна спадщина України обумовлюють високий потенціал її туристичних можливостей. Закон України «Про туризм» у ст. 3 туристичні ресурси визначає як пропонувані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об'єктів державної, комунальної чи приватної власності. Право на туризм у міжнародних нормах визнано наслідком реалізації права на відпочинок і рекреацію. Розвиток туризму вимагає залучення природних ресурсів. Поняття природних рекреаційних ресурсів законодавство не містить. Натомість, рекреаційні ресурси визначаються як об'єкти та явища природного і антропогенного походження, що використовуються для оздоровлення, відпочинку і туризму [3]. Важливо, що рекреаційними можуть визнаватися лише ті природні ресурси, які є безпечними для життя і здоров'я людини, не залучені до господарської діяльності, несумісні з рекреацією, мають рекреаційну якість і здатні задовольняти туристично-екскурсійні, спортивні, культурно-просвітницькі, лікувально-оздоровчі та інші потреби людини. Відповідно природними туристичними ресурсами є туристичні пропозиції щодо використання природних рекреаційних ресурсів. Природний рекреаційний ресурс стає природним туристичним ресурсом тоді, коли щодо нього розроблено туристичну пропозицію або спосіб використання для туристичних потреб [4, с. 493].

Серед заходів забезпечення безпеки в галузі туризму, відповідно до ст. 13 Закону України «Про туризм», визначено, зокрема, забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля при здійсненні туристичних подорожей; забезпечення безпеки об'єктів туристичних відвідувань з урахуванням ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій тощо.

Задля ефективного функціонування індустрія туризму потребує наявності розвиненої інфраструктури, високого рівня надання послуг, включаючи розважальний контент, і особливо – екологічно чистого середовища. Здійснювані туристичні подорожі сприяють відновленню фізичних, розумових сил туристів, задоволення, передусім, духовних потреб. Отримати повноцінний здоровий відпочинок і есте-

тичне задоволення від спілкування з природою можливо за умови відвідування екологічно чистих регіонів з мальовничими ландшафтами, чистим повітрям, незабрудненими водами, пляжами тощо. Найбільш популярними видами подорожі є піші і велосипедні прогулянки, спостереження за краєвидами, птахами, тваринами, у процесі яких задовольняються пізнавальні потреби, формується бережливе і гуманне ставлення до природної і культурної спадщини.

Відтак, екологічний стан території є одним із визначальних чинників майбутньої подорожі і відпочинку наряду з іншими (соціально-економічними, історичними, політико-правовими тощо).

Територія, відповідно до ст. 1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», позначається як частина земної поверхні з повітряним простором та розташованими під нею надрами у визначених межах (кордонах), що має певне географічне положення, природні та створені в результаті діяльності людей умови і ресурси. Сукупність об'єктів, явищ і факторів навколишнього середовища (природного і штучно створеного), що безпосередньо оточують людину, впливають і визначають умови її проживання, харчування, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо, за ст. 1 Закону України «Про систему громадського здоров'я», є середовищем життєдіяльності людини.

Взаємодія людини і оточуючого природного середовища відбувається на паритетних засадах: руйнівна дія штучним середовищем середовища природного неминуче призводить до екологічних проблем, що негативно позначаються на добробуті, благополуччі кожного.

Внаслідок господарювання в Україні відбулися значні зміни в природних екосистемах. Спостерігається зменшення площі, зайнятої лісами, надмірна розораність земель, забруднення вод, втрата біологічного різноманіття тощо. Загальне найвище забруднення характерно для чорнобильської зони, обумовлене негативним впливом наслідків Чорнобильської катастрофи, що спричинили ситуацію, наближену до рівня глобальної екологічної катастрофи. Надзвичайно забрудненими є зони Степу і АР Крим. Найбільший показник викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря припадає на підприємства східного регіону (Донбасу).

Посиленню екологічної напруги сприяє нестабільність у політичному і економічному житті, територіальні втрати та воєнні дії на території України. Особливо негативно на структурі туризму і реалізації туристичних можливостей країни позначається повномасштабна війна, внаслідок чого Україна втрачає популярність як туристичний напрям. Військовими діями, руйнацією інфраструктури та екологічно небезпечних підприємств порушено екологічну рівновагу, що має наслідком небезпечні зміни стану довкілля, порушення безпеки життєдіяльності людини. У цілому – втрата здатності природних екосистем надавати належні екопослуги, що не може не позначитися і на індустрії туризму. Загалом, забруднене довкілля, лісові пожежі, мінні поля є небезпечними чинниками для здійснення туризму.

Задля забезпечення безпеки в галузі туризму, коли мова йде про визначення рівня безпеки навколишнього природного середовища на певній території майбутньої туристичної подорожі, врахуванню підлягає загальний екологічний стан природного середовища у місці майбутньої подорожі, його природних складових і штучно створених, їх залучення у господарський обіг, наявність (відсутність) екологічно-небезпечних об'єктів тощо. Відомості про стан навколишнього природного середовища, санітарного та епідеміологічного благополуччя мають бути доведеними до споживача туристичних послуг.

Туристично-рекреаційні ресурси можуть перебувати на особливому правовому режимі їх охорони з обмеженим доступом до них зі встановленням спеціальних правил їх

використання. До об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища, за ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», належать і об'єкти особливої державної охорони, що виконують важливі природоохоронні функції та мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, основна мета виділення чи створення яких є збереження та відновлення сприятливої екологічної обстановки, попередження та недопущення настання негативних природних процесів і явищ. Серед них – території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються чинним законодавством (ст. 60 екологічного закону).

Особливе місце серед територій і об'єктів природно-заповідного фонду України займає Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник, у межах території якого здійснюється рекреаційна діяльність, одним із основних напрямів провадження якої є створення умов для організованого та ефективного відвідування території заповідника з дотриманням режиму радіаційної безпеки. Однією з форм здійснення екологічної освітньо-виховної роботи є організація екологічних освітньо-виховних екскурсій обласними еколого-освітніми стежками та маршрутами [5].

Частіше всього туризм асоціюється з відпочинком, дозволами, спортом, спілкуванням з культурою і природою, здійснення якого вимагає екологічно чистого середовища. Однак тенденції останніх років свідчать про зростання попиту на відвідування місць техногенних катастроф, зон воєнних дій, що мають, передусім, історичну цінність.

Загалом, території, на яких під впливом природних або техногенних чинників сталися будь-які негативні зміни в навколишньому природному середовищі (від погіршення стану природних ресурсів чи об'єктів до їх повного виснаження або втрати цілих природних комплексів), що порушують природну рівновагу та створюють загрозу життю й здоров'ю людей, в еколого-правовій доктрині отримали назву екологічно уражених територій [6, с. 280], природні ресурси яких є екологічно ураженими, використання яких є екологічно небезпечним видом діяльності, супроводжується встановленням низки обмежень такого використання.

Серед можливих правових режимів екологічно уражених територій особливе місце відведено правовому режиму зони екологічного лиха, впровадженому на території держави внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Зони відчуження і безумовного (обов'язкового) відселення за законодавством віднесено до категорії радіаційно-небезпечних земель, як забруднені радіонуклідами території, в межах яких радіаційний вплив на навколишнє природне середовище і людину досяг максимальних показників.

У межах зазначених радіоактивно-забруднених територій, за чинним законодавством, забезпечується суворий природоохоронний режим, охорона територій, природних, історичних та етнокультурних пам'яток відповідно до законодавства. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» у ч. 3 ст. 10 наділяє громадян правом на відвідування з пізнавальною метою у встановленому порядку ядерних установок, а також об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, покладаючи на органи державної влади, установи державної системи контролю за радіаційною обстановкою, підприємства, установи та організації, діяльність яких пов'язана з використанням ядерної енергії, їх посадових осіб зобов'язання надавати можливість громадянам на їх вимогу безпосередньо відвідувати у встановленому порядку ядерні установи та об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами (ч. 4 ст. 10). Серед видів діяльності у межах зони відчуження та зони без-

умовного (обов'язкового) відселення у ч. 3 ст. 12-1 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачено відвідування зазначених територій. Така діяльність здійснюється виключно за згодою Державного агентства України з управління зоною відчуження, за визначеним маршрутом (об'єктом) і у супроводі відповідальних осіб, за умов дотримання режиму радіаційної безпеки.

Чорнобильська зона – самобутня територія з мальовничою дикою природою, «містом-привидом» Прип'ять, парком атракціонів із розташованим у ньому оглядовим колесом тощо. Фактором, що підвищує привабливість Чорнобильської зони як туристичного магніту, є наявність у межах її території унікальних технологічних об'єктів: безпосередньо Чорнобильської АЕС, об'єкту «Укриття», сховища радіоактивних відходів. Одним із символів Чорнобильської зони є «Заобрійна (загоризонтна) радіолокаційна станція «Дуга», розташована за 10 км від м. Прип'яті Київської області. Для більшості туристів відвідування такої території дає змогу задовольнити власні пізнавальні інтереси. А сам факт відвідування з туристичною метою радіаційно-ядерних об'єктів вимагає життя безпрецедентних заходів захисту туристів у зв'язку з можливим радіаційним ризиком і впровадженням суворого природоохоронним режимом такої території.

Основним джерелом забруднення довкілля є промисловий комплекс, представлений передусім видобувною, переробною промисловістю, діяльністю з постачання електроенергії, газу, пари, водопостачанням, каналізацією тощо. Викиди і скиди забруднюючих речовин в результаті здійснення такої діяльності є джерелами забруднення атмосферного повітря, земельних ресурсів, вод, що має негативний вплив на людину, флору та фауну. Задля отримання психологічного, дослідницького задоволення, з метою ознайомлення з виробничою діяльністю і (або) наслідками впливу на навколишнє природне середовище у фокусі уваги багатьох туристів-мандрівників знаходяться шахти, інженерні споруди промислового призначення, залишені та занедбані об'єкти (споруди), відвідування яких з туристичною метою сприяє посиленню самобутності регіону (міста), де вони знаходяться (функціонують).

Сучасний стан та тенденції розвитку, обумовлені війною, проведенням активних бойових дій в межах території держави, започаткували формування нової туристичної парадигми України – створення відповідних маршрутів, меморіальних комплексів, музеїв пам'яті тощо. Громади населених пунктів, з якими пов'язані найтрагічніші події, які зазнали значних руйнувань, в яких сформовано об'єкти воєнної інфраструктури за місцем проведення активних бойових дій, уже на сьогодні відчувають на собі посилений інтерес з боку відвідувачів. Популяризація таких місць задля відвідування з туристичною метою на етапі повоєнного відновлення територій надасть можливість досягнути ступінь трагедії та сприятиме вшануванню пам'яті загиблих. При цьому відвідування таких місць потребуватиме особливого правового забезпечення, яке має враховувати, з одного боку, охорону прав туристів та їх безпеку, а з іншого – дотримання немайнових та майнових прав осіб, що проживали чи проживають у таких місцях і територіях.

Забезпечення ефективного і комплексного використання наявного туристичного потенціалу шляхом розв'язання проблеми рекреаційного природокористування і охорони навколишнього природного середовища визначено у числі основних стратегічних цілей розвитку сфери туризму [7], що вимагає належної координації і об'єднання зусиль органів державної влади та органів місцевого самоврядування, представників туристичного бізнесу для популяризації і формування іміджу України як

країни, привабливої для туризму. Одним із заходів визначено забезпечення безпеки туристів та захист їх законних прав та інтересів, у тому числі, шляхом сприяння в забезпеченні на території регіонів безпеки туристів; проведення моніторингу надзвичайних ситуацій та подій [8]. Координуючу і провідну роль в реалізації зазначеного стратегічного напрямку і визначенню основ безпеки туризму відведено державі, на яку покладено забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав.

Туристи і екскурсанти, відповідно до ст. 25 Закону України «Про туризм», наділені низкою прав, серед яких право на реалізацію закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб, захист і повага людської гідності. Туристична діяльність, яку забезпечують туристичні оператори, туристичні агенти, суб'єкти господарювання, що надають туристичні послуги, здійснюється, передусім, в інтересах туристів (екскурсантів, відвідувачів) шляхом забезпечення їх безпеки, охорони туристичних ресурсів і довкілля.

Обов'язки учасників туристичної діяльності з забезпечення безпеки туризму і захисту прав та законних інтересів туристів визначені у нормах міжнародного та національного законодавства і полягають, зокрема, у наданні туристам об'єктивних правдивих відомостей про умови подорожі, перебування, здійсненні заходів щодо запобігання нещасним випадкам, турботі про безпеку тощо. Безпека туризму, відповідно до ст. 13 Закону України «Про туризм», гарантується шляхом покладення на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб обов'язку вживати заходи щодо забезпечення прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля під час здійснення туристичних подорожей, а також забезпечення безпеки об'єктів туристичних відвідувань з урахуванням ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій тощо.

Серед обов'язків суб'єктів туристичної діяльності є, зокрема, створення безпечних умов в місцях надання туристичних послуг, належне облаштування трас походів, прогулянок, екскурсій тощо, а також забезпечення спеціальних вимог безпеки під час надання туристичних послуг з підвищеним ризиком. Задля належного виконання обов'язків з забезпечення безпеки туризму і захисту прав та інтересів туристів впроваджується, зокрема, система екологічного прогнозування, спостереження (моні-

торингу) екологічного стану навколишнього природного середовища, його туристично-рекреаційних ресурсів, фізичних факторів у місцях відпочинку та туристичної подорожі. Зазначені заходи забезпечують збір і аналіз інформації про загальний стан навколишнього природного середовища, прогнозування і динаміку його змін, ризиків виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, що повинні враховуватися під час здійснення туристичної діяльності і гарантувати захист прав та інтересів туристів (відвідувачів). Важливого значення набуває функція обліку туристичних ресурсів, організація якого покладається на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, що забезпечує і їх раціональне використання та охорону.

Задля досягнення мети із забезпечення безпеки органи державної влади та органи місцевого самоврядування наділяються повноваженнями щодо інформування суб'єктів туристичної діяльності про загрозу безпеці туристів у країні (місці) тимчасового перебування. А суб'єкти туристичної діяльності зобов'язані інформувати туристів про можливі небезпеки під час подорожі, необхідність виконання загальнообов'язкових вимог та запобіжних чи попереджувальних заходів (ст. 13 Закону України «Про туризм»). У зв'язку з чим практичного значення набуває здійснення екологічного інформування, що гарантує доступ до інформації про території майбутньої подорожі, туристичні ресурси.

Висновки. Гарантуючи кожному право на туризм, створюючи належні умови для здійснення туристичної діяльності, держава сприяє забезпеченню конституційних прав громадян на відпочинок, свободу пересування, безпечне для життя і здоров'я довкілля та інших прав. Безпека туризму і захист прав та законних інтересів туристів – серед пріоритетів державного регулювання в галузі туризму. Серед визначальних чинників майбутньої подорожі – екологічний стан території, її безпечність, що досягається шляхом здійснення, передусім, екологічного прогнозування, моніторингу, обліку та інформування тощо. Безпека туризму, що провадиться на територіях, що мають певні екологічні особливості, обумовлені, зокрема, її радіоактивним, промисловим забрудненням тощо, забезпечується встановленням як загальних, так і спеціальних вимог безпеки під час надання туристичних послуг з урахуванням обмежень правового режиму території, що відвідується. Створення безпечних умов у місцях здійснення туристичної подорожі потребує поліпшення умов відвідування територій, пов'язаного з необхідністю оновлення застарілої інфраструктури, удосконалення контролю пропуску, подолання нелегального туризму тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Канівець Л. А. Особливості правового регулювання Чорнобильського туризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 107–110.
2. Канівець Л. А. Особливості провадження рекреаційної діяльності на території Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 2 (72). С. 130–135.
3. Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів: Закон України від 22 березня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 28. Ст. 135.
4. Природноресурсове право України: навч. посіб. / за ред. І.І. Каракаша та Харитоновой Т.Є. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Одеса, Гельветика, 2018. 566 с.
5. Про затвердження Положення про Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 3 лютого 2017 року № 43. URL: https://mepr.gov.ua/files/uploads/nakaz_43_03022017.pdf (дата звернення: 01.01.2024 року).
6. Бредіхіна В.Л. Деякі аспекти визначення правових ознак екологічно уражених територій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2012. Випуск № 13. С. 278–281.
7. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 року № 168-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 26. Ст. 752.
8. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року у 2018 році: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 28 грудня 2017 року № 1902. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v1902731-17> (дата звернення: 01.01.2024 року).

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОГО «ЗАХОПЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ» (ДОСВІД КАНАДИ)

LEGAL PROBLEMS OF PROTECTION OF LAND RIGHTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL “LAND GRABBING” (CANADIAN EXPERIENCE)

Ігнатенко І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Протягом останніх кількох років таке явище як «захоплення землі» зростає у всьому світі, особливо в країнах, що розвиваються. Відбувається масове придбання сільськогосподарських земель іноземними та вітчизняними інвесторами.

Явище «захоплення землі» в останні роки привернуло увагу різних суб'єктів, включаючи міжнародні організації, уряд та громадянське суспільство. Це стає можливим через швидкість, з якою відбувається таке масштабне придбання, характер більшості угод і, що ще важливіше, несправедливість, в якій більшість земельних угод не враховують права місцевих громад, а також малих фермерів. Хоча «захоплення землі» засуджується через вплив на місцеве населення та навколишнє природне середовище, це не змінює того факту, що більшість земельних угод є законними. Тому стверджується, що права людини фіксують важливий вимір цінностей, які під загрозою. Держави та міжнародні організації повинні бути зосереджені на вирішенні проблеми «захоплення землі», коли мова йде про зміну прав на землю та відносин щодо використання земельних ділянок будь-яким членом суспільства.

Констатується, що більшість масштабних придбань землі, що відбулися в останнє десятиліття, мали місце в країнах, де права людини не виконуються, тим самим ставлячи під сумнів справедливий характер масштабних придбань земель. Проаналізовано у статті яким може бути внесок міжнародного законодавства щодо прав людини у захист земельних прав. З'ясовано, що довгострокове виснаження природних ресурсів, втрата біорізноманіття та глобальне потепління через глобальне «захоплення земель» та ресурсів негативно впливає на права людини та майбутніх поколінь.

У статті висвітлюються основні проблеми, пов'язані з «захопленням землі» в усьому світі та в Канаді, аналізуються закономірності щодо відносин власності на землю. Акцентовано увагу на законодавчих заходах, які діють у Канаді для захисту сільськогосподарських земель. З'ясовано, що на сьогодні вже деякі провінції обмежують придбання сільськогосподарських земель іноземцями.

Ключові слова: використання земель, право землекористування, право власності, оренда землі, законодавство Канади, земельні правовідносини, земельні спори, управління землями, ринок землі, обмеження прав, правовий режим земель, захист земельних прав.

Over the past few years, the phenomenon of «land grabbing» has been increasing worldwide, especially in developing countries. There is a massive acquisition of agricultural land by foreign and domestic investors.

In recent years, the phenomenon of «land grabbing» has attracted the attention of various actors, including international organizations, the government, and civil society. This is due to the speed at which such large-scale acquisition occurs, the nature of most deals and, more importantly, the unfairness in which most land deals do not take into account the rights of local communities as well as smallholder farmers. Although «land grabbing» is condemned because of the impact on local people and the environment, this does not change the fact that most land deals are legal. It is therefore argued that human rights capture an important dimension of values that are at stake when we discuss or change land rights and land use relationships by any member of society. This issue should be in the center of attention of states and international organizations aimed at solving the problem of «land grabbing».

The article states that most of the large-scale land acquisitions that have taken place in the last decade have taken place in countries where human rights are not respected. Thus, the fair nature of large-scale land acquisitions is called into question. The contribution of international legislation on human rights to the protection of land rights is analyzed. The long-term depletion of natural resources, loss of biodiversity and global warming due to the global «land grabbing» and resources have been found to adversely affect human rights and future generations.

The article highlights the main problems associated with «land grabbing» around the world and in Canada, and analyzes the patterns of land ownership relations. The focus is on legislative measures that are in place in Canada to protect agricultural land. It was found out that some provinces already limit the acquisition of agricultural land by foreigners.

Key words: land use, land use right, ownership, land lease, Canadian law, land legal relations, land disputes, land management, land market, limitation of rights, legal regime of lands, protection of land rights.

Постановка проблеми. Застосування сили до осіб з метою спонукання до незаконної відмови від своєї землі або іншими незаконними способами позбавлення землі, цей процес відомий як «захоплення землі», є порушенням прав людини – довільного позбавлення майна, викладеного в Універсальній декларації прав людини (стаття 17). «Захоплення землі» – це найбільш юридично та етично проблемна форма масштабних придбань землі. Однак, якщо пряме чи непряме застосування сили відсутнє в масштабному придбанні землі, або будь-які закони не порушуються, а зацікавлені особи отримують відповідний прибуток, в обмін на їх землю, чи варто розглядати такі обміни правомірними? Виходячи з точки зору прав людини, це положення стверджує, що права людини не можуть бути проаналізовані ізольовано. Вони повинні бути оцінені в сукупності з метою контекстуалізації вразливості та примусу, які переживають особи, які передають свою землю. Застосування цього положення розширює нашу концептуалізацію визначення поняття «захоплення землі». Протягом останнього десятиліття більшість «захо-

плень землі» відбулися в країнах, де порушуються права людини. Для того, щоб масштабні придбання землі були справедливими, права людини повинні бути законодавчо закріплені та захищені, щоб вибір віддавати землю чи ні був справді вільним та справедливим. Це не практичний аргумент, зроблений для вдосконалення процесу, а справедливий аргумент, заснований на захисті життя та життєдіяльності дрібних фермерів, місцевого населення, гарантуючи, що їх вибір є справді вільним і справедливим, а не просто продуктом відсутності інших варіантів, зроблених з позиції їх вразливості.

Як відомо, формування ринку сільськогосподарських земель – одне з найбільш суперечливих та політизованих питань політичного життя України. Більше 20 років це питання не можуть вирішити, хоча всі розуміють, що формування ринку землі є необхідною складовою для подальшого розвитку ринкової економіки в Україні. Ось чому необхідно як найшвидше перейняти закордонний досвід та створити власну міцну правову базу, щоб ринок був не лише ефективним і максимально прозорим, а й конкурентоспроможним [1].

Регулювання цих процесів є важливим завданням України, вирішення якого дозволить забезпечити екологічний захист землі, підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, зберегти найбільш цінну частину земельних ресурсів держави – землі сільськогосподарського призначення [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглянуті публікації FAO, Міжнародного фонду розвитку сільського господарства, Світового банку та JPS форуму щодо глобального захоплення землі – які вивчають випадки «захоплення земель», щоб зрозуміти наслідки «захоплення земель» для різних зацікавлених сторін.

Постановка завдання. Завдання статті полягає в тому, щоб дослідити проблеми захисту земельних прав в контексті глобального «захоплення земель» та визначити на цій основі пріоритетні напрями удосконалення законодавства України.

Виклад основного матеріалу. «Захоплення земель» у глобальних масштабах відбувається у всьому світі, що загрожує не тільки виживанню невеликих ферм, але й самого продовольчого суверенітету націй.

Термін «захоплення землі», як правило, стосується масштабних транскордонних угод або транзакцій, які здійснюються транснаціональними корпораціями або ініціюються іноземними урядами [3]. FAO визначає, що це «масштабні придбання землі, які стосуються закордонних урядів та підризу продовольчої безпеки країни» [4].

«Захоплення землі» визначається також «як масштабне придбання за рахунок купівлі, лізингу або інших договорів, сільськогосподарських земель для виробництва продуктів харчування та непродуктивних культур, щоб збільшити постачання на внутрішні та/або світові ринки, або отримати фінансову віддачу від інвестицій» [5].

Один з найважливіших природних ресурсів, на який також розповсюджується поняття «захоплення землі», – це вода. В літературі стверджується, що «захоплення земель сільськогосподарського призначення за визначенням включає захоплення води, навіть коли про це не вказано напямку в земельних угодах» [6]. За інформацією Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), ґрунт і вода є основою для виробництва їжі, екосистем і добробуту людини. Приклади інших ключових природних ресурсів, які можуть входити до «захоплення землі», – це нафта, природний газ, дерево, срібло, мідь та золото [7]. Значення природи та екосистем збільшується, що призводить до зростання привабливості інвестицій у природу.

Отже, «захоплення землі» – це по суті контрольоване захоплення. Це стосується «захоплення землі та інших суміжних ресурсів, таких як вода, мінерали чи ліси, щоб контролювати їх використання. Таким чином, коли іноземний інвестор набуває значних масивів землі для цілей вирощування, ігноруючи традиційні права землевладіння з письмовою або мовчазною згодою та підтримкою приймачого уряду, це «захоплення землі» [8] та згідно з Merian Research and CRBM, багато таких придбань передбачають понад 10 000–500 000 га у всьому світі [9].

Однак, захоплення землі не обмежується придбанням землі, оскільки деякі угоди не передбачають безпосереднього придбання землі, а прагнуть забезпечити постачання продовольства за допомогою контрактного землеробства та інвестицій у сільськогосподарську інфраструктуру, включаючи зрошувальні системи та дороги [10].

Масштабні придбання землі часто виправдовуються як засіб для підвищення продуктивності та ефективності сільського господарства або що ці придбання відбуваються в районах, де земля не використовується. Прихильники придбання землі акцентують увагу на приклади позитивної сільськогосподарської інвестиційної практики, яка приносить користь усім сторонам як доказ того, що масштабні придбання землі є справедливими. Однак позитивними прикладами є нетипові домовленості, такі як партнерські стосунки з громадськістю [11].

Незважаючи на те, що у зв'язку з придбанням землі залучаються іноземні інвестиції, що призводить до збільшення експорту та створення можливостей працевлаштування, існують значні недоліки з точки зору доступу та контролю над ресурсами місцевим населенням. Зокрема, зменшуються соціально-економічні умови та збільшується вірогідність виникнення конфлікту. Такі «захоплення землі» можуть негативно вплинути на біорізноманіття району. Це може бути наслідком використання промислових способів сільськогосподарського виробництва, використання добрив високої врожайності та ін. [12]. До того ж дослідження Світового банку щодо масштабних придбань землі показало, що інвестиції не створюють значної кількості робочих місць для населення [13]. Домогосподарства, які раніше покладалися на власну землю для споживання продуктів харчування, тепер залежать від дефіцитних та непослідовних доходів від зайнятості та впливу мінливих цін на продовольство, тим самим збільшуючи свою вразливість до продовольчої незахищеності [14]. Національні пріоритети, такі як залучення прямих іноземних інвестицій або закріплення політичного контролю, можуть заохочувати або полегшити «захоплення земель» за рахунок дрібних фермерів, земля яких передається інвесторам [15].

Як стверджується в літературі, в багатьох країнах місцеві жителі мають незначні можливості щоб протистояти «захопленню землі» внаслідок відсутності належного захисту прав на землю [16]. Щоб дати можливість інвесторам придбати землю, уряди використовують дві стратегії. Перша стратегія стосується привласнення земель на основі аргументації, що коли залучена земля не є офіційно приватизованою, вона є власністю держави. Другий спосіб привласнення землі – це залучення поліцією або військовими силами, щоб підштовхнути людей до продажу своєї землі інвесторам [17].

У багатьох випадках «захоплення земель» та ресурсів компрометує права корінних народів, які закріплені в декларації ООН про права корінних народів (UNDRIP), включаючи їх права на територіальну цілісність та самовизначення [18].

Вищезазначені негативні результати особливо виражені в країнах, де верховенство права слабе, де уряди мають обмежену можливість контролювати діяльність та укладати договори, в яких права людини регулярно порушуються. У випадку «захоплення землі» відбувається порушення права на майно та права на захист від незаконного позбавлення цього майна. Однак, ці права повинні гарантуватися та не можуть розглядатися ізольовано від інших прав людини, таких як безпека людини та адекватний рівень здоров'я та добробуту. Як зазначається в науковій літературі, гарантії на захист прав на землю сприяють максимальному наближенню до досягнення відповідної мети захисту права [19]. Таким чином, масштабне придбання земель може бути проведено лише тоді, коли всім учасникам гарантований захист їх земельних права, що дозволяє їм робити справедливий вибір.

Найкращий міжнародний юридичний документ, який стосується питання «захоплення землі» з метою захисту прав людини, – це «добровільні вказівки щодо відповідального управління землею, рибальством та лісами в контексті національної продовольчої безпеки», прийняті Комітетом з всесвітньої продовольчої безпеки 11 травня 2012 року. Як зазначає FAO, наведені вказівки забезпечують рамки, які держави можуть використовувати при розробці власних стратегій, політики, законодавства, програм та заходів. Вказівки також покликані сприяти досягненню стійкої життєдіяльності, соціальної стабільності, розвитку сільської місцевості, охорони навколишнього природного середовища та стійкої соціальної безпеки і економічного розвитку [20].

Однак, можна помітити конфлікт інтересів між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, щодо

визначення правильного підходу для управління землею. Так, G8 прийняв ініціативу щодо прозорості, яка є більш-менш відображенням їх інтересів у земельних відносинах. Підхід G8 полягає у забезпеченні прозорості та заохочення щодо законних угод через збільшення доступу до земельних ресурсів у розвинених країнах. Таким чином, згідно з G8: «відсутність прозорості навколо земельних угод може створити бар'єр для відповідальних інвестицій, послабити життєдіяльність та ігнорувати права місцевих громад, створити простір для корупції та відмивання грошей, зменшити простір для законної ділової активності ... заохочення відповідальних та стійких інвестицій в землю є важливими для економічного зростання та продовольчої безпеки» [21]. Проте такий крок був засуджений різними громадськими організаціями та громадянським суспільством, які бачать його як хитрість з метою забезпечення необмеженого доступу до природних ресурсів та ринків.

Агентство з розвитку констатує, що уряди, які сприяють «захопленню землі», яке призводить до порушення продовольчої безпеки, діють в суперечечі статті 11 Міжнародного пакту про економічне, соціальне та культурне право. У цій статті йдеться про наступне: «уряди зобов'язані забезпечити доступ всіх, хто перебуває під їх юрисдикцією до мінімально необхідної їжі, яка є достатньою, адекватною та безпечною, для забезпечення свободи від голоду» (Е/С.12/1999/5, para. 14). Тобто уряди порушують право на продовольство, допускаючи такі земельні угоди, які призводять до прямої втрати доступу до земель та природних ресурсів місцевих громад, а також спричиняють залежність від продовольства з міжнародних ринків. В літературі стверджується, що для захисту доступу місцевих громад до доступної їжі договори щодо придбання землі повинні включати положення про те, що певна кількість вирощених культур повинна продаватися саме на місцевих ринках [22].

Крім того, у Міжнародному пакті щодо громадянських та політичних прав зазначено наступне: «усі народи можуть у своїх власних цілях вільно розпоряджатися своїми природними багатствами та ресурсами без шкоди щодо будь-яких зобов'язань, які випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємного співробітництва, користі та міжнародного права. Ні в якому разі народ не може бути позбавлений власних засобів до існування» (Art. 1 § 2, ICCPR). Отже, можна вважати, що уряди діють з порушенням цього міжнародного пакту, коли позбавляють населення (або дозволяють компаніям це робити), оскільки наслідком таких дій є втрати доступу до землі та природних ресурсів, необхідних для їх життєдіяльності.

Зосереджуючись на захисті прав людини серед інших заходів, міжнародні, спеціалізовані та регіональні організації відіграють особливу роль у забезпеченні дотримання державних міжнародних зобов'язань. ADVI визнав це, вказавши, що «необхідне: (а) закріплення та визнання права на землю місцевих громад у земельних законах та встановлення захисту всіх видів прав на землю; (б) підсилення земельних інститутів; та (в) моніторинг механізмів для LSLBIs (Large Scale Land Based Investments). Розробка інститутів для вдосконалення управління землями сприятиме вдосконаленню місцевих прав на землю. Це включає в себе іститути прозорих домовленостей та можливостей для їх забезпечення. Важливо також визначати підстави пов'язані з правами людини для місцевих громад та соціальної рівності при розробці політики управління землями» [23].

Уряди країн, що розвиваються, виступають за політику відкритих дверей щодо іноземних інвесторів за умови, якщо останні приймуть участь у розвитку інфраструктури в країні, де буде придбана земля. Однак, ця ситуація викликає питання, коли мета придбання землі полягає у забезпеченні власної продовольчої безпеки. У деяких країнах,

таких як Китай, продовольча безпека за законодавством навіть є синонімом національної безпеки [24]. Окрім забезпечення продовольчої безпеки своєї країни, іноземні інвестори також мотивуються перспективою прибутку внаслідок придбання цієї землі. Ці прибутки часто реалізуються за рахунок місцевого населення [25]. Крім того, переговори між іноземними інвесторами та місцевими власниками земельних ділянок у більшості випадків не мають прозорості та можуть бути незбалансованими [26].

Так, у Канаді є занепокоєння щодо захоплення сільськогосподарських угідь. Це стосується дій як з боку внутрішніх, так і іноземних інвесторів. Наприклад, the *Fédération de la relève agricole du Québec* підкреслює, що загроза придбання сільськогосподарських угідь надходить не лише із-за кордону, але й з Канади за допомогою таких інструментів, як інвестиційні фонди [27].

Серед основних фінансових установ та певних інвестиційних фондів які нещодавно придбали значні площі землі по всій Канаді можна виокремити наступні: *Agcapita LP*, *Assiniboia Capital Corp.*, *National Bank of Canada*, *Bonnefield Canadian Farmland LP*, *Pangea and Walton International*. Іноземні компанії включають американську компанію *Hancock Agricultural Investment Group*, а також American subsidiary of *Manulife*, які в 2009 році придбали *Canneberges Bécancour*, *Клебескую* компанію з 450 га [28].

Важко надати точну картину поточної власності на сільськогосподарські угіддя в Канаді. Однак точно можна зазначити, що власність на земельні ділянки корпоративних інвесторів постійно зростає. Наприклад, документ Національного союзу фермерів 2015 року повідомляв, що *Walton International*, багатонаціональна інвестиційна фірма з нерухомості, що базується в Калгарі, фінансування якої може надходити від іноземних інвесторів, володіє 13000 десятин (близько 5260 га) в Онтаріо. У Саскачевані, *Assiniboia Capital Corp.*, найбільша інвестиційна корпорація сільськогосподарських угідь у Канаді, володіє 115 000 десятин, контролюючи еквівалент 150 сільськогосподарських підприємств.

Відповідно до Канадської конституції, провінції несуть відповідальність за законодавчі питання власності на сільськогосподарські землі у Канаді [29], що включає всі аспекти закону про майно та його наслідки, зокрема лізинг, правила містобудування та використання сільськогосподарських земель та ін. Провінції можуть також регулювати придбання земельних ділянок нерезидентами провінції чи не канадськими громадянами.

Повноваження провінцій забороняти або обмежувати придбання земельних ділянок у нерезидентів провінції було підтримано Верховним судом Канади в 1975 році. Закон, що забороняє нерезидентам провінції стати власниками земельної ділянки, яка перевищує 10 десятин (близько 4 га) без згоди лейтенанта-губернатора в Раді (провінційний кабінет). Що стосується юридичних резидентів Канади, які не отримали громадянства, то згідно з Конституцією Канади парламент цієї країни фактично має виключну юрисдикцію щодо законодавства, яке стосується громадянства та іноземців. У справі *Morgan v. Attorney General of Prince Edward Island* Верховний Суд вказав, що провінції можуть обмежувати власність земельних ділянок з боку негромадян. Ще в 1977 році федеральний уряд вирішив це питання, делегуючи цю владу провінціям. Таким чином, розділ 35 Закону про громадянство [30] дозволяє провінціям приймати правила щодо заборони або обмеження щодо придбання землі особами, які не є громадянами, або корпораціями чи асоціаціями.

Потрібно констатувати, що на сьогодні шість провінцій та одна територія, а саме: острів принца Едуарда, Квебек, Манітоба, Альберта, Саскачеван, Британська Колумбія та Юкон, прийняли законодавчі заходи, спрямовані на заборону або обмеження придбання земель іноземцями, нерезидентами чи корпораціями.

Закон про інвестиції Канади є основним механізмом, що регулює обіг іноземних інвестицій у країні. Однак, іноземні інвестиції в канадський сільськогосподарський бізнес, незалежно від їх вартості, підлягають процесу перегляду, якщо вони можуть бути шкідливими для національної безпеки. Таким чином, федеральний уряд може відмовити в іноземних інвестиціях, пов'язаних із придбанням сільськогосподарських земель у Канаді якщо встановить, що ця інвестиція шкідлива для національної безпеки країни.

Висновки. «Захоплення землі» відбувається у глобальних масштабах. Держави та інвестори продовжуватимуть інвестувати в іноземні землі у боротьбі за контроль над ресурсами, оскільки це в їх інтересах. В цьому контек-

сті забезпечення прав людини є ключовим питанням, яке слід вирішити у питанні «захоплення землі». У глобальну епоху суверенітету та захисту прав людини держави, міжнародні організації та інші зацікавлені сторони зобов'язані забезпечити захист цих прав, сприяючи захисту прав місцевого населення та дрібних фермерів на їх землю.

Як бачимо, різні зацікавлені сторони стурбовані придбанням земель у Канаді. Вони побоюються, що такі придбання землі може завдати шкоди канадським фермерам, оскільки, наприклад, це перешкоджає наступному поколінню фермерів володіти землею. Саме з метою недопущення виникнення такої ситуації, деякі провінції обмежують придбання сільськогосподарських земель іноземцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Leiba L. Land-use rights for agricultural land in Ukraine. *Ius Humani. Law Journal*. 2020. Vol. 9. № 1. P. 159–178.
2. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shulga M., Danilik D. Legal problems of rational use and protection of agricultural land in Ukraine. *Justicia*. 2022. Vol. 27. № 41. P. 43–52.
3. Globalisation and the foreignisation of space: seven processes driving the current global land grab. Annelies Zoomers. 2010.
4. Saturnino M., Borras Jr., Jennifer C. Franco, Sergio Gómez, Cristóbal Kay, Max Spoor Land grabbing in Latin America and the Caribbean. *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 39. 2012. P. 845–872.
5. Haroon Akram-Lodhi A. Contextualising land grabbing: contemporary land deals, the global subsistence crisis and the world food system. *Canadian Journal of Development Studies*. Vol. 33. 2012. P. 119–142.
6. Franco J., Mehta L., Veldwisch G. J. The global politics of water grabbing. *Third World Quarterly*. № 34 (9), 2013. P. 1651–1675.
7. Hall R. Land grabbing in Southern Africa: the many faces of the investor rush. *Review of African Political Economy*. № 38(128). 2011. P. 193–214.
8. Häberli C., F.Smith. Land Grab v Food Security: Can Global Regulation Cope? URL: <https://www.iisd.org/itn/en/2013/03/22/land-grab-v-food-security-can-global-regulation-cope/>
9. Merian Research, CRBM. The vultures of Land grabbing: the involvement of European Financial companies in large-scale land acquisition abroad. URL: <http://farmlandgrab.org/wp-content/uploads/2010/11/VULTURES-completo.pdf>
10. Oxfam. «Our land, our lives»: Time out on the global land rush. URL: <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/our-land-our-lives-time-out-on-the-global-land-rush-246731>
11. Djire M., Keita A., Diawara A. Agricultural investments and land acquisitions in Mali: Context, trends and case studies. London: IIED. 2012. 83 p.
12. Graham A., Aubry S., Künnemann R. and Suárez M. S. CSO Monitoring 2009-2010 «Advancing African Agriculture» (AAA): The Impact of Europe's Policies and Practices on African Agriculture and Food Security, FIAN. 2010. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/145053815.pdf>
13. Deininger K., Byerlee D., Lindsay J., Norton A., Selod H., Stickler, M. Rising global interest in farmland: Can it yield sustainable and equitable benefits? Washington, DC: World Bank. 2011. 214 p.
14. Hossain N., Green, D. Living on a spike: How is the 2011 food price crisis affecting poor people? Cowley: Oxfam International. 2011. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2026730
15. Lavers T. «Land grab» as development strategy? The political economy of agricultural investment in Ethiopia. *Journal of Peasant Studies*. 2012. № 39. P. 105–132.
16. Cotula L., Vermeulen S. Contexts and Procedures for Farmland Acquisitions in Africa: What outcomes for local people?. *Development*. 2011. № 54(1). P. 40–48.
17. Borras Jr S. M., Franco J. C., Gómez S., Kay C., Spoor M. Land grabbing in Latin America and the Caribbean. *Journal of Peasant Studies*. 2012. № 39(3-4). P. 845–872.
18. Watson I. Aboriginal relationships to the natural world: Colonial 'protection' of human rights and the environment. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2018. № 9(2). P. 119–140.
19. Федчишин Д. В. Реалізація та захист земельних прав в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». 2020. 418 с.
20. FAO. «Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security». URL: <http://fao.org/nr/tenure/voluntary-guidelines/en/>
21. UK government. «Guidance G8 factsheet: transparency (HTML)». URL: <https://www.gov.uk/government/publications/g8-factsheet-transparency>
22. De Schutter O. Large-scale land acquisitions and leases: A set of core principles and measures to address the human rights challenge. *Briefing note* (Geneva: UN Office of the High Commissioner for Human Rights, 11 June 2009).
23. UNECA. Land and Africa's Development Future: Governing the Risks and Opportunities of Large-scale Landbased Investments. Issues Paper 2. URL: http://www.uneca.org/sites/default/files/uploaded-documents/adfviii-land-issues-paper_en.pdf
24. Jim Harkness. Food security and national security: Learning from China's approach to managing its wheat supplies. *Institute for Agriculture and Trade Policy*. 2011. URL: https://www.iatp.org/sites/default/files/2011_02_28_FoodSecNatSec-JH.pdf
25. GRAIN. Long struggle against Indonesia oil palm land grab. 2014. URL: <https://grain.org/article/entries/4868-long-struggle-against-indonesia-oil-palm-land-grab>
26. Anseeuw W., Boche M., Breu T., Giger M., Lay J., Messerli P., Nolte K. Transitional Land Deals for Agriculture in the Global South: Analytical Report based on the Land Matrix Database. CDE/CIRAD/GIGA. 2012. 78 p. URL: <https://www.almendron.com/tribuna/wp-content/uploads/2015/06/analytical-report.pdf>
27. Jean-Charles Gagné. Pas de SADAQ: Je suis en colère. *La Terre de Chez Nous*. 2014.
28. Thierry Larivière. Des Américains achètent 450 hectares au Québec. *La Terre de chez nous*. 2010.
29. Constitution Act. 1867. 30–31. Victoria, c. 3 (U.K.). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/Const/page-1.html>
30. Citizenship Act, R.S.C. 1985. C-29. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-29/>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF LAND TURNOVER IN UKRAINE

Льків Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено дослідженню стану правового регулювання ринкових земельних відносин в Україні. Проведено науковий аналіз поняття «обіг земель як об'єкт правових відносин». Запропоновано сучасне розуміння обігу земель як врегульованих нормами права суспільних відносин з приводу переходу прав на земельні ділянки від одного суб'єкта до іншого на підставі цивільно-правових договорів та інших правочинів, актів органів державної влади та місцевого самоврядування, рішення суду, у визначеному ними порядку з дотриманням правил і обмежень, які застосовуються до обігу земельних ділянок, встановлених земельним законодавством.

Здійснено системний аналіз правових норм, які визначають особливості обігу земельних ділянок.

Підсумовано, що впровадження та забезпечення проведення земельної реформи, удосконалення нормативної бази України, яка регулює земельні відносини, насамперед спрямоване на можливість реалізації конституційних прав громадян на вільне розпорядження своєю приватною власністю; встановлення прозорого, чіткого та, головне, ефективного управління земельними ділянками та ресурсами. Водночас необхідними умовами формування цивілізованого ринку землі є забезпечення рівних умов доступу до ринку землі для всіх землекористувачів, підвищення прозорості використання землі й доступу до інформації, підвищення продуктивності використання земель за умови раціонального і невиснажливого використання земель, з включенням у правовий механізм цивільного обігу публічно-правові засоби впливу на суб'єктів земельних правовідносин.

Загалом підтримуючи науково сформульоване розуміння реформування земельного законодавства як основного засобу реформування земельних відносин, зроблено висновок про необхідність продовжити роботу над дослідженням питання правового регулювання обігу земель в Україні у контексті визначення ефективних правових засобів регулювання обігу земель з тим, щоб вітчизняна правова модель обігу земель відповідала національним інтересам України та враховувала європейський вектор розвитку нашої держави.

Ключові слова: обіг земель, земельна реформа, право власності на земельну ділянку, відчуження земельних ділянок.

The article examines the status of legal regulation of market land relations in Ukraine. A scientific analysis of the concept of "land turnover as an object of legal relations" is carried out. The author proposes a modern understanding of land turnover. This is a social relationship regulated by law on the transfer of rights to land plots from one entity to another on the basis of civil law contracts and other transactions, acts of state and local authorities, court decisions, in accordance with the procedure established by them, subject to the rules and restrictions applicable to the turnover of land plots established by land legislation.

The article provides a systematic analysis of the legal provisions that determine the peculiarities of land turnover.

It is summarized that the implementation and enforcement of the land reform, improvement of the regulatory framework of Ukraine regulating land relations are primarily aimed at enabling citizens to exercise their constitutional rights to free disposal of their private property; establishing transparent, clear and, most importantly, efficient management of land plots and resources. At the same time, the necessary conditions for the formation of a civilized land market are to ensure equal access to the land market for all land users, increase transparency of land use and access to information, increase productivity of land use provided that it is rational and sustainable, with the inclusion of public law means of influence on the subjects of land relations in the legal mechanism of civil circulation.

In general, supporting the scientifically formulated understanding of land legislation reform as the main means of reforming land relations, the author concludes that it is necessary to continue working on the study of the issue of legal regulation of land turnover in Ukraine in the context of determining effective legal means of regulating land turnover so that the national legal model of land turnover meets the national interests of Ukraine and takes into account the European vector of development of our country.

Key words: land turnover, land reform, land ownership, alienation of land plots.

Постановка проблеми. У процесі реалізації заходів земельної реформи відбулась трансформація ставлення до землі як об'єкта земельних правовідносин з визнанням її товаром, об'єктом права приватної власності та одним із найцінніших об'єктів цивільного обігу. Так як стратегічним завданням земельної реформи визначається запровадження вільного обігу земель, то визначення змісту та розуміння останнього є актуальною науковою проблемою. Незважаючи на те, що поняття «обіг земель» усталено вживається в національному законодавстві, проте відсутнім є його законодавче визначення, що, у свою чергу, зумовлює певні складнощі зі з'ясуванням способів захисту земельних прав.

Метою статті є системний аналіз правових засад обігу земель, сформованих внаслідок ринкової трансформації земельних відносин, та визначення перспектив вдосконалення законодавства, що регулює механізми набуття прав на землі в умовах ринку землі з урахуванням воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Наукові дослідження правових засад ринкових земельних відносин відображені у багатьох працях українських науковців, серед яких, А. П. Гетьман, Т. О. Коваленко, І. О. Костяшкін, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісова, В. В. Носік, М. В. Шульга та ін. Однак дані питання і надалі потребують ґрунтовного дослідження та узагальнення з огляду на масштабні законодавчі зміни та умови воєнного стану, в яких перебуває Україна.

Здійснюючи науковий аналіз обігу земель як об'єкта правових відносин необхідно першопочатково розглянути його зміст та сутність, оскільки законодавець часто оперуючи поняттям «обіг», допускає варіювання його змісту і в залежності від сфери застосування вживає його для позначення як руху об'єктів, так і переходу прав на них. Слушним є висловлене у науковій літературі застереження, що обіг земель, на відміну від інших видів обігу, пов'язаний із переходом саме правового титулу на землю, тоді як для інших об'єктів, обіг може тлумачитись більш розширено як, скажімо, перевезення, транзит тощо.

Виклад основного матеріалу. Ґрунтовне пояснення правильності саме такого розуміння обігу земель надає проф. В. В. Носік, вказуючи, що саме фізичні ознаки земельної ділянки як об'єкту суб'єктивного права (нерухомість, обмеженість у просторі, неможливість переміщення з одного місця на інше, фізично не можуть передаватись з рук у руки від однієї особи до іншої) вказують на необхідність розглядати це поняття в юридичному значенні через призму врегульованих нормами чинного законодавства суспільних відносин, що виникають між особами з приводу набуття і реалізації

права власності та інших речових прав на земельні ділянки, права оренди земельних ділянок. Тобто обіг земельних ділянок має означати перехід прав на земельну ділянку від однієї особи до іншої. При цьому підстави, способи, правові форми і порядок передачі прав на земельні ділянки мають визначатися у чинному законодавстві [1, с. 53].

Загалом перекликається з цією позицією і висловлене П. Ф. Кулиничем розуміння обігу земельних ділянок як переходу від однієї особи до іншої правомочності розпорядження (у складі права власності) або права володіння земельною ділянкою. Він вважає, що термін «обіг земельної ділянки» є юридичною категорією (юридичною абстракцією), якою позначається сукупність врегульованих правом суспільних відносин, у рамках яких відбувається перехід прав на земельні ділянки від однієї особи до іншої [2, с. 328].

У такому ж аспекті розглядають дану категорію і С. А. Сердюк та С. І. Хом'яченко. Досліджуючи структуру обігу земель, вони вказують на те, що обіг земель – це загальне комплексне поняття, що охоплює всі форми переходу права власності на землю та характеризує всю систему обігу земельних ресурсів [3, с. 121]. Обіг землі пропонується визначити як сукупність передбачених чинним законодавством економічних, соціальних та правових форм і засобів переходу права власності на землю або користування нею від одного суб'єкта до іншого [4, с. 224].

М. В. Шульга визначаючи поняття обігу земель як врегульованих нормами чинного законодавства суспільних відносин, що виникають між відповідними суб'єктами у процесі переходу прав на конкретні земельні ділянки, визначає як підстави – закон, договір або рішення суду [5, с. 82]. Підтримується така позиція і іншими науковцями, що є цілком слушним з огляду на те, що це дає можливість не зводити обіг земель виключно до ринкового обігу чи обігу на підставі договорів з землею, а можна поєднати у визначенні усі види та підстави обігу земель, а відповідно найбільш повно розкрити поняття «обіг земель» [6, с. 147].

Виходячи із наведених наукових тлумачень поняття «обігу земель», прикладне значення має дослідження питання про визначення видів обігу земель. Так, С. І. Хом'яченко пропонує здійснювати поділ земельного обігу на цивільно-правовий обіг земельних ділянок, адміністративний та ринковий обіг земельних ділянок. Адміністративний обіг земельних ділянок вона розглядає як перехід прав на них на підставі рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, зокрема, для передачі в користування або приватизації земельних ділянок державної чи комунальної власності. Крім того, адміністративний обіг може відбуватися на підставі рішення суду, наприклад, у випадку примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності. Ринковий обіг земельних ділянок, за її міркуваннями, відбувається при переході прав на земельні ділянки на підставі цивільно-правових договорів (договір купівлі-продажу земельної ділянки та договір оренди земельної ділянки) на основі співвідношення попиту та пропозиції. А цивільно-правовим обігом земельних ділянок, С. І. Хом'яченко вважає перехід прав на земельні ділянки за іншими цивільно-правовими договорами, такими як договори міни, дарування, довічного утримання, а також за іншими цивільними правочинами, що можуть призвести до переходу прав на ділянку (заповіт) [4, с. 225]. Подібної позиції дотримується Т. О. Степаненко зазначаючи, що ринковий обіг земельних ділянок відбувається на основі двох видів цивільних правочинів – договорів купівлі-продажу та оренди земельних ділянок, а всі інші види цивільно-правових угод, на яких здійснюється перехід права власності на земельні ділянки від однієї особи до іншої (угоди міни, дарування, довічного утримання, а також угоди, які можуть мати своїм результатом пере-

хід права власності на земельну ділянку – передача землі у спадщину чи заставу), є угодами, на підставі яких відбувається цивільно-правовий обіг земельних ділянок [7, с. 69]. Тобто виходячи з такого тлумачення, характерною рисою ринкового обігу земель є його здійснення на підставі оплатних цивільно-правових договорів (договори купівлі-продажу та оренди), оскільки лише при їх укладенні сторони визначають ціну договору на основі співвідношення попиту і пропозиції на ринку. Таке розуміння ринкового обігу є неповним, оскільки не враховується цивільно-правова природа договорів купівлі-продажу та договорів оренди земельних ділянок.

Слушним є розуміння підстав трансформації (обороту) прав на земельні ділянки, запропоноване А. І. Ріпенком та О. М. Пашенком, які до них відносять такі юридичні факти і фактичні (юридичні) склади, як: рішення органів влади, судових актів, а також правочини, і на цій основі пропонується виділити два види обігу земель, а саме: адміністративний обіг земель, який відбувається на підставі адміністративних актів, наприклад, безоплатна приватизація на підставі рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування; цивільний обіг земель, що відбувається на підставі цивільно-правових правочинів [8, с. 39]. Однак така класифікація не враховує усіх можливих підстав переходу прав на земельні ділянки.

У своєму дисертаційному дослідженні О. В. Зубрицький беручи до уваги підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, визначені в ст. 11 ЦК України, пропонує класифікацію переходу прав на земельні ділянки за підставами набуття прав на земельну ділянку. Відповідно до цього критерію обіг земель слід поділяти на: 1) адміністративний обіг земель, який відбувається на підставі адміністративно-правових актів, наприклад, отримання земельної ділянки у власність (приватизація) або у постійне користування на підставі рішення органу державної влади або органу місцевого самоврядування; 2) обіг земель на підставі судових рішень, що може відбуватися за рішенням суду у випадках, передбачених ст. 143 ЗК України, наприклад, у разі невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк право власності на земельну ділянку може бути примусово припинено та перейти до держави (органу державної власності) чи територіальної громади (органу місцевого самоврядування) з відповідною зміною правового титулу на земельну ділянку; 3) цивільний обіг земель, що відбувається на підставі цивільних правочинів. При цьому як різновиди цивільного обігу земель ним пропонується виділяти ринковий обіг земель (ринковий обіг земель) та позаринковий обіг земель. На земельному ринку перехід прав на земельні ділянки відбувається на основі конкуруючого попиту та пропозиції на підставі оплатних договорів купівлі-продажу та оренди земельних ділянок. Позаринковий обіг характерний для відносин безоплатного переходу прав на підставі двосторонніх (договір міни, дарування, довічного утримання) або односторонніх правочинів (заповіт) [9, с. 149].

Такий підхід вказує, по-перше, на можливість поєднати усі підстави обігу земель, по-друге, не зводити цивільний обіг виключно до ринкового обігу та до правочинів, що передбачають лише перехід права власності на земельні ділянки (що так часто трактується, виходячи зі змісту ст. 131 ЗК України).

Оскільки в основі земельної реформи реформа земельного законодавства [10, с. 64], то це закономірно знайшло відображення і на нормативному рівні.

Із системного аналізу норм земельного законодавства з врахуванням положень Закону України від 31 березня 2020 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (далі – Закон про обіг земель) слідує, що під обігом земель слід розуміти врегульовані нормами

права суспільні відносини з приводу переходу прав на земельні ділянки від одного суб'єкта до іншого на підставі цивільно-правових договорів та інших правочинів, актів органів державної влади та місцевого самоврядування, рішення суду, у визначеному ними порядку з дотриманням правил і обмежень, які застосовуються до обігу земельних ділянок, встановлених земельним законодавством.

Прийняття законодавства про обіг земель в Україні обумовило низку системних змін. Погоджуючись з П. Ф. Кулиничем, Україна наближається до переходу від прискореної реформаційної приватизації земель до переходу до ринкового набуття прав приватної власності на земельні ділянки, що регулюється переважно договірним правом із включенням у правовий механізм такого переходу притаманних земельному праву публічно-правових засобів впливу на учасників земельних відносин [10, с. 98]. Однак різноманітність видів прав і форм власності на земельні ділянки, пріоритет суспільного інтересу над приватним при використанні земель, змішана природа земельних правовідносин з переважанням публічного елементу, не виключає адміністративний обіг земель та обіг на підставі судових рішень.

З аналізу земельного законодавства України слідує низка особливостей правового регулювання обігу земельних ділянок:

1. Власник вправі відчужити свою земельну ділянку як конкретному набувачеві за цивільно-правовими угодами, дотримуючись встановлених правил, так і продати її на земельних торгах.

Відповідно до ч. 1 ст. 135 ЗК України, продаж земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, крім випадку, коли продаж земельних ділянок державним виконавцем, приватним виконавцем під час виконання рішень, що підлягають примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження», можуть здійснюватися на земельних торгах виключно з ініціативи власників земельних ділянок. Окрім того, власник земельної ділянки може продати на земельних торгах не тільки саму ділянку, а й право користування нею.

Щодо земельних ділянок державної чи комунальної власності законодавчо встановлена обов'язковість їх продажу або передачі у користування на конкурентних засадах (на земельних торгах), крім визначених ст. 134 ЗК України випадків. Принциповим положенням ЗК України є заборона продажу земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім випадків реалізації особою переважного права на купівлю-продаж земельних ділянок, що передбачено п. 6-1 Перехідних положень ЗК України.

За даними одного лише з майданчиків, акредитованих в системі Prozorro.Продажі, – Е-Тендер, у 2023 році було проведено 2134 земельних аукціонів, за результатами яких отримано 5000 га земель в оренду та 300 га придбано у власність. За інформацією Міністерства аграрної політики та продовольства України, із моменту запуску ринку землі станом на лютий 2024 року відчужено за такими цивільно-правовими угодами як купівля-продаж, міна, дарування, довічне утримання, – 258770 земельних ділянок, загальною площею 568545 га.

2. Статтею 131 ЗКУ передбачено можливість набуття та переходу права власності на земельні ділянки шляхом укладення цивільно-правових угод, що здійснюється відповідно до ЦК України з урахуванням вимог ЗК ЦК України. Законодавчо визначеними дозволеними формами відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення (крім земельних ділянок несільськогосподарських угідь (крім земельних ділянок під польовими дорогами, запроєктованими для доступу до земельних ділянок) та земельних ділянок для садівництва) приватної власності, є лише договори купівлі-продажу, дарування,

довічного утримання (догляду), спадкового договору, міни, шляхом внесення до статутного (складеного) капіталу чи шляхом їх передачі у довірчу власність (у разі якщо відповідно до закону право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється), чи шляхом звернення стягнення на них. Причому за договором дарування, довічного утримання (догляду), спадкового договору ці ділянки можуть бути відчужені лише на користь іншого з подружжя, родичів (дітей, батьків, рідних (повнорідних і неповнорідних), братів і сестер, двоюрідних братів і сестер, діда, баби, онуків, правнуків, рідних дядька та тітки, племінниці та племінника, пасинка, падчериці, вітчима, мачухи), а також встановлено обмежене коло випадків, коли можливе укладення правочинів щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення без згоди суб'єкта переважного права купівлі земельної ділянки.

3. Закон про обіг земель визначає широкий суб'єктний склад осіб, які можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (ч. 1 ст. 130 ЗК України) (з 1 січня 2024 року така можливість відкрита і для юридичних осіб). Водночас законодавством встановлено певні обмеження до набувачів таких ділянок. Щодо окремих категорій юридичних та фізичних осіб встановлено категоричну заборону на набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (за будь-яких умов, у тому числі у разі схвалення на референдумі рішення)).

4. Дієвою гарантією забезпечення нормативних положень щодо кола осіб, які можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, є закріплення обов'язку такої особи з відчуження протягом року з моменту переходу такого права, а у разі його невиконання – така ділянка підлягає конфіскації за рішенням суду (ст. 145 ЗК України). З метою недопущення набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення фізичними та юридичними особами, яким відповідно до законодавства заборонено набувати таке право, передбачено процедуру проведення перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 ЗК України. Істотним нововведенням стало запровадження автоматизованого порядку цієї перевірки.

5. Купівля-продаж земельної ділянки сільськогосподарського призначення здійснюється з дотриманням переважного права на її придбання. У ст. 130-1 ЗК України визначені суб'єкти цього права, основні положення щодо реалізації переважного права на купівлю, передбачено з-поміж іншого державну реєстрацію наміру власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення, щодо якої встановлено переважне право її купівлі, продати її особі, яка не є суб'єктом такого переважного права. Державній реєстрації підлягає намір щодо продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення виключно за наявності переважного права купівлі такої земельної ділянки у певного суб'єкта. Щодо правових наслідків такої реєстрації, то слід зазначити, що, по-перше, такий намір нормативно визначений як обтяження; по-друге, державна реєстрація припинення зазначеного наміру власника сільськогосподарської землі щодо її продажу здійснюватиметься без подання відповідної заяви про державну реєстрацію припинення обтяження одночасно з державною реєстрацією: набуття новим власником права власності на таку земельну ділянку; нового наміру цього власника щодо продажу цієї землі. Отже, власник не обмежується у можливості змінювати умови продажу та вправі реєструвати у подальшому намір продажу вже на нових умовах.

Законодавством встановлено строк реєстрації наміру щодо продажу земельної ділянки у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ч. 3 ст. 130-1 ЗК).

Відповідно до п. 81-8 Порядку державної реєстрації речових прав та їх обтяжень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1127 (далі – Порядок № 1127), державна реєстрація наміру власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення щодо продажу земельної ділянки проводиться виключно з поданням власником такої земельної ділянки проекту відповідного договору та за наявності відкритого розділу у Державному реєстрі прав з присвоєнням реєстраційного номера земельній ділянці.

Важливість дотримання законодавства при їх проведеному полягає у тому, що суб'єкт переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення може у судовому порядку перевести на себе права та обов'язки покупця, сплативши вартість ділянки, зазначеної у договорі купівлі-продажу, укладеному власником землі з іншою особою, якщо така процедура буде порушена.

Переважне право на придбання земельної ділянки може бути передано за письмовим договором його суб'єктом іншій особі, яка відповідно до закону може набути у власність таку земельну ділянку, про що такий суб'єкт має письмово повідомити власника земельної ділянки. Переважне право купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення, передане іншій особі, підлягає державній реєстрації в порядку передбаченому для державної реєстрації обтяжень речових прав на земельні ділянки. Відповідно до п. 81-7 Порядку № 1127, державна реєстрація переважного права купівлі земельної ділянки сільськогосподарського призначення проводиться державним реєстратором виключно щодо переважного права, переданого за письмовим договором між суб'єктом переважного права та особою, якій передається таке право, та за наявності відкритого розділу у Державному реєстрі прав з присвоєнням реєстраційного номера земельній ділянці та державної реєстрації права оренди на таку земельну ділянку.

Цей механізм реалізації переважного права орендаря на викуп орендованої ним земельної ділянки цілком спрямований на забезпечення прав орендаря земельної ділянки, водночас слід вказати на ряд суперечностей, закладених у цю правову модель. Аналізуючи суб'єктів переважного права, слід зазначити, що, в основному, це юридичні особи, а беручи до уваги встановлені щодо них обмеження у набутті права власності на землі сільськогосподарського призначення, виникає неоднозначне розуміння у наявності переважного права на викуп за відсутності права на набуття таких земель у власність. Серед юристів-практиків побутує розуміння, що переважне право на викуп орендованої земельної ділянки сільськогосподарського призначення є похідним від можливості набуття орендарем таких земель у власність, тобто якщо юридична особа не має права набувати у власність таку земельну ділянку, то вона й не може мати переважного права на викуп. Хоча має місце і зворотнє розуміння цих правомочностей. Тож, погоджуючись з П. Ф. Кулиничем, закладена у правову модель обігу сільськогосподарських земель можливість відчуження орендарем переважного права на викуп орендованої землі має бути уточнена [10, с. 233].

6) встановлені граничні допустимі норми набуття у приватну власність земель сільськогосподарського призначення. Відповідно до ч. 3 ст. 145 ЗК України, у разі порушення цих вимог земельні ділянки, площа яких перевищує встановлені граничні розміри, конфіскуються за рішенням суду;

7) до 1 січня 2030 року передбачається державне регулювання ціни продажу земель сільськогосподарського призначення, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) – вона не може бути меншою за їх нормативну грошову оцінку. Крім того, ч. 5 ст. 130 ЗК України встановлено, що розрахунки, пов'язані із сплатою ціни земельних ділянок сільськогосподарського призна-

чення за цивільно-правовими угодами, провадяться в безготівковій формі.

В умовах війни у зв'язку з визнанням на державному рівні важливим завданням забезпечення продовольчої безпеки держави через підтримку валового сільськогосподарського виробництва, земельні відносини регулюються з урахуванням спеціально законодавчо встановлених особливостей. При тому важливо, щоб ці механізми не тільки відповідали умовам і потребам воєнного стану, але і не суперечили чинному законодавству та принципам державної земельної політики. Так, важливо зауважити, що навіть в складних умовах воєнного стану провідним принципом землекористування є пріоритет публічних екологічних інтересів. Зокрема, встановлено норму про збереження цільового призначення земельної ділянки, переданої для розміщення тимчасових споруд, їх комплексів, призначених для життєзабезпечення (тимчасового проживання та обслуговування) внутрішньо переміщених осіб, а також інженерних мереж, необхідних для функціонування таких споруд, попри те, що воно може здійснюватися на землях ділянках усіх категорій земель (крім земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, земель історико-культурного призначення, земель лісгосподарського призначення), а розміщення інших об'єктів повинно здійснюватися відповідно до цільового призначення земельних ділянок. При передачі в оренду земельних ділянок для цілей, визначених у пп. а-в пп. 4 п. 27 Р.Х ЗК України, орендар не має права змінювати цільове призначення земельної ділянки. Додаткові умови визначені у пп.11 цього ж пункту, зокрема, що розміщення на земельній ділянці відповідних об'єктів не повинно призводити до порушення обмежень у використанні земель (у тому числі у сфері забудови), вимог нормативно-правових актів, будівельних норм та інших нормативних документів, обов'язковість застосування яких встановлена законодавством; повинно бути дотримано співвідношення між видом цільового призначення земельної ділянки та видом функціонального призначення території у випадку, якщо земельна ділянка розташована на ландшафтно-рекреаційній території, визначеній містобудівною документацією на місцевому рівні (крім річкових портів (терміналів), рішення про доцільність розміщення яких прийнято центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері внутрішнього водного транспорту), природоохоронній території, визначеній такою документацією, або віднесена до категорії земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, земель історико-культурного призначення, земель водного фонду (крім розміщення річкових портів (терміналів), а також у випадку, якщо згідно з містобудівною документацією на місцевому рівні на території, на якій розташована земельна ділянка, передбачено розміщення об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства, цивільного захисту, військових та інших оборонних об'єктів, лінійних об'єктів інженерно-транспортної та енергетичної інфраструктури, інженерної інфраструктури меліоративних систем.

Висновки. Впровадження та забезпечення проведення земельної реформи, удосконалення нормативної бази України, яка регулює земельні відносини, насамперед спрямоване на можливість реалізації конституційних прав громадян на вільне розпоряджання своєю приватною власністю; встановлення прозорого, чіткого та, головне, ефективного управління земельними ділянками та ресурсами, але необхідними умовами формування цивілізованого ринку землі є забезпечення рівних умов доступу до ринку землі для всіх землекористувачів, підвищення прозорості використання землі й доступу до інформації, підвищення продуктивності використання земель за умови раціонального і невиснажливого використання земель, з включенням у правовий механізм цивільного

обігу публічно-правові засоби впливу на суб'єктів земельних правовідносин. Підтримуючи науково сформульоване розуміння реформування земельного законодавства як основного засобу реформування земельних відносин, потребують дослідження питання правового регулювання

обігу земель в Україні у контексті визначення ефективних правових засобів регулювання обігу земель з тим, щоб вітчизняна правова модель обігу земель відповідала національним інтересам України та враховувала європейський вектор розвитку нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Носік В.В. Правові питання ринкового обігу земельних ділянок. *Організаційно-правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринків в Україні*: збірн. тез доп. і наук. повід. наук.-практ. конф. К., 2004. С. 51–56.
2. Земельне право України: *підруч.* для студ. юрид. спец. навч. закл. / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 600 с.
3. Організаційно-правові засади державного регулювання обігу земель державної власності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 120–124.
4. Хом'яченко С.І. Поняття та види обігу земельних ділянок. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 223–228.
5. Земельне право України: *підручник* / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.І. Гетьман та ін.; за ред. М.В. Шульги. К.: Юрінком Інтер, 2004. 368 с.
6. Зубрицький О.В. Співвідношення поняття "обіг земель сільськогосподарського призначення" з суміжними поняттями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. 2016. № 23. С. 146–149.
7. Степаненко Т.О. Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 65–71.
8. Земельне право України: загальна частина: *навч. посібник* / А.І. Ріпенко, О.М. Пашенко. Одеса: Удача. 2013. 226 с.
9. Зубрицький О.В. Правове регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аспект : *дис. ... к.ю.н.* К. 2019. 241 с.
10. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: *монографія*. К.: Норма права, 2021. 308 с.

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АГРАРНОГО ПРОТЕКЦІОНІЗМУ
НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ****ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF AGRICULTURAL PROTECTIONISM
AT THE REGIONAL LEVEL**

Куляк Р.Ю., студент І курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет

Луц Д.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет,
керівник

Юридична клініка Запорізького національного університету

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових засад аграрного протекціонізму на регіональному рівні. Констатовано, що реалізація Стратегії розвитку агропромислового комплексу України потребує значного залучення коштів як із державного бюджету, так і шляхом фінансування заходів за рахунок місцевих бюджетів.

Зазначено, що ефективність аграрного протекціонізму є неможливою без комплексного підходу, суть якого полягає у необхідності підтримки виробників аграрної продукції та сільських територій не лише за рахунок державних програм, а й шляхом залучення коштів місцевих бюджетів. Йдеться про те, що на місцевому рівні фінансування подібних заходів можливе в межах прийнятих програм. На підставі аналізу регіональних програм констатовано, що, не дивлячись на правовий режим воєнного стану та брак коштів, на місцевому рівні представлені дієві практики фінансової підтримки аграрних товаровиробників. Також спостерігається суттєве оновлення регіональних програм, які, серед іншого, враховують особливості та вимоги правового режиму воєнного стану в Україні.

Констатовано, що в умовах війни та дефіциту державного бюджету регіональні програми спрямовані на підтримку розвитку сільського господарства та сільських населених пунктів, відіграють важливу роль як стимулюючий інструмент для впровадження новітніх технологій у виробництві, сприяння розвитку органічного сільського господарства, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, стабілізації розвитку галузі тваринництва, підтримки військовослужбовців та внутрішньо переміщених осіб тощо.

Йдеться про необхідність подальшого внесення змін до регіональних Програм у частині зайнятості військових та членів їх сімей, внутрішньо переміщених осіб, підготовки операторів безпілотних літальних апаратів, цифровізації сільського господарства тощо.

Ключові слова: регіональні програми, аграрний протекціонізм, підтримка сільського господарства на регіональному рівні, сталий розвиток сільських територій, підтримка аграрного сектору.

The article is devoted to the study of the organizational and legal foundations of agrarian protectionism at the regional level. It has been established that the implementation of the Strategy for the Development of the Agro-Industrial Complex for the next ten years requires significant funding both from the state budget and through the financing of measures at the expense of local budgets.

the key to success lies in a comprehensive approach to the issue of agrarian protectionism, the essence of which is to support producers of agricultural products and rural areas not only at the expense of state programs, but also by attracting funds from local budgets. It is about the fact that at the local level financing of such activities is possible within the framework of the adopted programs. Based on the analysis of regional programs, it was established that even in conditions of martial law and lack of funds, at the local level, they find an opportunity to financially support agricultural producers.

Attention is focused on the fact that, compared to previous years, the regional councils significantly updated regional programs and took into account the legal regime of martial law in Ukraine.

It was established that in the conditions of the war and the deficit of the state budget of Ukraine, regional programs aimed at supporting the development of agriculture and rural settlements play an important role, because they can be a stimulating measure for the introduction of the latest technologies in production, promote the development of organic production, increase production volumes agricultural products, stabilization of the development of the livestock industry, support of military personnel and internally displaced persons, etc.

Key words: regional programs, agricultural protectionism, support for agriculture at the regional level, sustainable development of rural areas, support for the agricultural sector.

Постановка проблеми. Як йдеться у преамбулі Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», ця пріоритетність об'єктивно випливає із виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення республіки, її економічної незалежності [1]. Відповідні аспекти актуалізуються в умовах війни, адже аграрний сектор нерозривно пов'язаний із забезпеченням продовольчої безпеки держави. Варто зазначити, що, за попередніми експертними підрахунками, прямі збитки аграрного сектору України через війну перевищили 80 млрд. доларів США [2]. Відтак, важливого значення набувають заходи державної підтримки аграрного сектору. Вбачається

доречною позиція Х. А. Григор'євої, яка пише: «В умовах спаду сільськогосподарського виробництва та цілком вірогідного подальшого поглиблення проблем в агросекторі, життєво важливим стає завдання вчасно та ефективно підтримати сільське господарство України та не допустити катастрофічних продовольчих наслідків» [3, с. 55].

Цілком очевидно, що під час війни вкрай складно забезпечувати підтримку аграрного сектору виключно за рахунок державного бюджету. Отже, набуває актуальності питання організаційно-правових засад аграрного протекціонізму на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення аграрного протекціонізму викладені у цілій низці публікацій. Цьому питанню приділяли увагу В. І. Андрейцев, О. Г. Бондар, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, Т. Є. Харитонova, М. В. Шульга, В. З. Янчук. Безперечним надбанням для вітчизняної науки у відповідній царині є праці Х. А. Григор'євої (монографія «Дер-

жання підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення» (2019) та дисертаційне дослідження «Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні» (2020)). Разом із цим у вказаних працях мова йде про державний протекціонізм та, за винятком окремих аспектів, майже зовсім не приділяється увага правовим засадам аграрного протекціонізму на регіональному рівні.

Метою статті є дослідження організаційно-правових засад аграрного протекціонізму на регіональному рівні шляхом аналізу відповідних регіональних програм.

Виклад основного матеріалу. У червні 2023 року під час проведення міжнародної Конференції з питань відновлення України було презентовано Стратегію розвитку агропромислового комплексу України [4]. Цілком очевидно, що реалізація цієї стратегії потребує значного залучення коштів як із державного бюджету, так і шляхом фінансування заходів за рахунок місцевих бюджетів та міжнародної спільноти. Аналізуючи цікаві приклади державної підтримки землеохоронних заходів у сільському господарстві, Х. А. Григор'єва слушно зазначає: «На тлі згорання державних програм підтримки землеохоронних заходів, яке неухильно відбувалося останніми роками, цікаво виглядає досвід запровадження регіональних програм, спрямованих на стимулювання землевласників і землекористувачів проводити меліоративні заходи» [5, с. 314–315]. Цілком поділяємо позицію, висловлену Є. В. Миловановим, суть якої полягає у тому, що більшість провідних країн світу поєднують державну та регіональну підтримку органічного сектору, розуміючи важливість системного підходу на кожному рівні управління в країні [6, с. 63]. Вважаємо, що зазначені практики стосуються всієї агропромислової галузі держави. На наше переконання, запорука успіху криється у комплексному підході до питання аграрного протекціонізму, суть якого полягає у підтримці виробників аграрної продукції та сільських територій не лише за рахунок державних програм, а й шляхом залучення коштів місцевих бюджетів. На місцевому рівні фінансування подібних заходів можливе в рамках прийнятих програм. Аналіз регіональних програм дає підстави стверджувати про те, що навіть в умовах воєнного стану та браку коштів, на місцевому рівні винаходять можливість фінансово підтримувати аграрних товаровиробників.

Рішенням Київської обласної ради N 768-22-VIII від 07.12.2023 р. затверджена Комплексна програма розвитку сільського господарства та сільських територій Київської області на 2024–2027 роки, метою якої є «збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, стабілізація розвитку галузі тваринництва, підтримка зайнятості сільського населення (у тому числі військових та їх сімей), створення додаткових можливостей для зростання доходів сільського населення, малого та середнього аграрного бізнесу, забезпечення наповнення бюджетів всіх рівнів, створення сприятливих умов для розширення міжнародного співробітництва у галузях сільського господарства, харчової і переробної промисловостей, сільськогосподарського машинобудування, створення умов для підвищення ефективності сільського господарства, мікро та малих суб'єктів підприємництва, збільшення доданої вартості в аграрному секторі економіки як передумови формування самодостатніх територіальних громад, просування продукції товаровиробників на внутрішні та зовнішні ринки, залучення інвестицій в аграрний сектор економіки області» [7]. Для досягнення мети Програми кошти обласного бюджету спрямовуються на підтримку розвитку галузі тваринництва за такими напрямками: 1) часткове відшкодування вартості закуплених суб'єктами господарювання племінних телиць, нетелей, корів; 2) часткове відшкодування закуплених фізичними особами телиць, нетелей, корів; 3) дотація фізичним особам за утримання

корів; 4) часткове відшкодування вартості придбаних фізичними особами установок індивідуального доїння. На реалізацію програми з обласного бюджету планують витратити 63 232,00 тис. грн. [7].

Метою Програми розвитку особистих селянських, фермерських господарств, кооперативного руху на селі та дорадництва Вінницької області на 2021–2025 роки є забезпечення належних та стабільних умов підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, особистих селянських та фермерських господарств як важливої соціально-економічної інституції підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, створення додаткових робочих місць, активного розвитку сільських територій та підвищення рівня і якості життя сільського населення в цілому. Досягнення мети Програми здійснюватиметься шляхом реалізації заходів Програми за пріоритетними цілями: стимулювання діяльності особистих селянських та фермерських господарств, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та інших суб'єктів господарювання на селі; стимулювання діяльності виробників органічної сільськогосподарської продукції; стимулювання діяльності сімейних фермерських господарств, які займаються виробництвом молока; залучення інвестицій в розвиток аграрного бізнесу на селі; підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки; інформування жителів області про реалізацію державної та регіональної політики у сфері аграрного виробництва та розвитку сільських територій [8].

Загальний орієнтовний обсяг фінансування Програми на 2021–2025 роки становить 127750,0 тис. грн. Варто зосередити увагу на тому, що в умовах воєнного стану ця програма була розширена шляхом конкретизації напрямків діяльності. Станом на 1 листопада 2023 року в рамках реалізації цієї програми 59 домогосподарств отримали з обласного бюджету часткову компенсацію за придбані у 2022–2023 роках установи індивідуального доїння вітчизняного виробництва. Під час реалізації обласної Програми розвитку особистих селянських, фермерських господарств, кооперативного руху на селі та дорадництва на 2021–2025 роки цим фізичним особам було виплачено 408 тис. грн. відшкодування [9].

Наголошуємо на тому, що у Вінницькій області діє ще регіональна Програма з охорони земель, поліпшення відповідних угідь, проведення інвентаризації та нормативної грошової оцінки земель у Вінницькій області на 2021–2025 роки.

Метою Комплексної програми розвитку агропромислового комплексу Волинської області на 2023–2026 роки є «реалізація системи економічних і організаційних заходів щодо підтримки сільськогосподарських виробників, в т. ч. мікро- та малих для сприяння підвищенню їх продуктивності, дохідності, модернізації, диверсифікації сільськогосподарської діяльності, нарощенню доданої вартості, використанню інноваційних каналів просування продукції, доступу до фінансів тощо, з пріоритетністю на реалізацію можливостей молоді, учасників АТО/ООС, воєнних дій, жінок у веденні господарств сімейного типу». Загальний обсяг коштів в рамках програми 123 500 тис. гривень [10].

На території Донецької області діє Програма підтримки агропромислового комплексу та розвитку земельних відносин у Донецькій області на 2021–2027 роки, метою якої є «створення економічних та технологічних умов для ефективного розвитку виробництва конкурентоспроможної продукції сільського господарства та переробної сфери малими суб'єктами господарювання та сімейними фермерськими господарствами для розбудови ефективної економіки села, створення передумов сталого розвитку територіальних громад, забезпечення рівності товаровиробників у доступі до фінансових ресурсів, реалізація державної політики у сфері земельних відносин, вжиття заходів із землеустрою та охорони земель» [11].

Метою програми розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2021–2027 роки є стабільний динамічний розвиток виробництва продукції сільськогосподарства шляхом створення умов через механізм підтримки агровиробників, у тому числі малих суб'єктів господарювання та господарств населення. Загальні плановані витрати на реалізацію завдань програми з обласного бюджету близько 120 мільйонів гривень [12].

На території Закарпатської області діє Програма розвитку і підтримки тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції в області на 2021–2025 роки. Кошти обласного бюджету необхідні для фінансування напрямів: розвитку та підтримки скотарства для здійснення доплат суб'єктам господарювання, що утримують від п'яти корів, за кожну наявну корову у розмірі до 5000 гривень; для часткового відшкодування вартості суб'єктам господарювання за закуплені ними у поточному році корови (нетелі) у розмірі до 50 відсотків вартості (без податку на додану вартість), але не більше 15000 гривень за одну голову; розвитку та підтримки свинарства для здійснення доплат суб'єктам господарювання, що утримують від п'яти свиноматок, за кожну наявну свиноматку у розмірі до 3000 грн. [13].

Окрім цього, на Закарпатті діє Програма розвитку та підтримки галузі рослинництва в області на 2021–2025 роки, метою якої є створення належних умов для розвитку товарного виробництва продукції рослинництва, досягнення позитивних змін у галузі, шляхом нарощування виробництва рослинницької продукції, підвищення рівня забезпечення області продуктами харчування. Акцентуємо увагу на тому, що на програми підтримки розвитку тваринництва та рослинництва у 2023 році виділили 30 млн гривень з обласного бюджету. Ця сума не лише перевищує обсяги підтримки галузей за останні роки, а й є безпрецедентною за всю історію незалежності країни. Загалом 24 суб'єкти господарювання в межах програм подали 29 заявок на відшкодування вартості закуплених поливних систем, сільгосптехніки та ін. [14].

Розпорядженням голови Запорізької обласної державної адміністрації, начальника обласної військової адміністрації від 20.12.2023 року № 750 затверджено Комплексну програму розвитку агропромислового комплексу на 2024–2027 роки, метою якої є: створення регіонального запасу продовольчого зерна в кількості 6006,26 тонн, яке було закуплено у 2022 році за рахунок коштів державного бюджету; розвиток галузі тваринництва; забезпечення підтримки рибного господарства Запорізької області [15].

Метою Програми комплексного розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Івано-Франківської області на 2022–2025 роки є «створення організаційно-економічних умов для ефективного соціально спрямованого розвитку аграрного сектору, стабільного забезпечення населення якісною та безпечною продукцією та переробної промисловості – сільськогосподарською сировиною, виробництво продукції з високою доданою вартістю, насичення внутрішнього ринку і нарощування обсягів експорту сільськогосподарської продукції та продовольства» [16].

Комплексно до питання підтримки агропромислового комплексу підійшли в Кіровоградській області. Основними напрямками Програми розвитку агропромислового комплексу Кіровоградської області на 2024–2028 роки визначені: сприяння ефективному розвитку малих та середніх суб'єктів господарювання, виробництво конкурентної продукції з доданою вартістю; підтримка сталого розвитку сільських територій; цифровізація сільського господарства. Важливим та важким уваги є те, що у вказаній програмі не лише застосовується термін «сталий розвиток сільських територій», а передбачаються конкретні заходи щодо його втілення, а саме: «підтримка інвестиційної діяльності шляхом участі у виставкових заходах

та поширення передового досвіду аграрних підприємств сільськогосподарської галузі області; розвиток органічного виробництва; сприяння розвитку сільського зеленого та етногастрономічного туризму на сільських територіях; розвиток дорадництва та інформаційно-консультативної систем». Запланований обсяг фінансування становить 46 651,5 тисяч гривень [17].

Мета Комплексної програми підтримки та розвитку сільського господарства у Львівській області на 2021–2025 роки полягає у забезпеченні умов для підвищення ефективності сільського господарства шляхом сприяння розвитку селянських господарств, мікро та малих суб'єктів підприємництва, збільшення доданої вартості в аграрному секторі економіки як передумови формування самодостатніх територіальних громад. Головним завданням цієї програми на час дії воєнного стану є реалізація системи економічних і організаційних заходів щодо підтримки мікро- та малих сільськогосподарських виробників. Станом на початок листопада 2023 року підтримку отримали 167 аграріїв Львівщини на суму 45,7 млн грн., що складає 95,4% до виділених коштів, з них профінансували 42,8 млн грн., що складає 89,2% [18].

У порівнянні із іншими регіонами, Програма розвитку агропромислового комплексу Миколаївської області на 2021–2025 роки суттєву увагу приділяє напрямку розвитку територіальних громад і створення якісної продукції сільського господарства шляхом: сприяння у виробництві продукції з високою доданою вартістю; сприяння створенню в регіоні сімейних фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів; сприяння розвитку сільськогосподарського дорадництва; сприяння у формуванні геопросторових даних щодо об'єктів інфраструктури, мережі комунікацій, земельних ділянок [19].

Регіональна Програма розвитку агропромислового комплексу Одеської області на 2019–2025 роки «Аграрна Одещина» сфокусована на питанні ремонту зрошувальних систем, що є її особливістю [20]. У 2024 році на півдні Одеської області, в рамках цієї програми відремонтують три зрошувальні системи, а саме: Нагірнянську, Ташбунарську та Ізмаїльську. Реалізація проєктів здійснюється коштом обласного бюджету у розмірі 94 458 654,4 гривень [21].

Доволі інноваційні проєкти містить Програма розвитку та підтримки аграрного комплексу Полтавщини за пріоритетними напрямками на період до 2027 року. Одним із таких напрямів передбачено впровадження сучасних технологій та інновацій у підготовці робітників для потреб аграрного сектору Полтавської області шляхом підготовки операторів безпілотних літальних апаратів та фахівців за професією: тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва. Реалізувати зазначений напрям планується за рахунок створення матеріально-технічної бази закладів, установ та підприємств, заснованих на майні спільної власності територіальних громад шляхом придбання техніки та обладнання. Розрахункова загальна потреба в коштах цього напрямку складає 5,5 млн. грн. Загалом на програму планується спрямувати 127,5 млн. грн. [22].

Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Рівненської області на 2023–2025 роки, своєю чергою, робить акцент на підтримці розвитку земельних відносин [23].

Серед заходів Програми розвитку агропромислового комплексу Сумської області на період до 2027 року передбачається популяризація виробництва і споживання місцевої сільськогосподарської продукції та продовольства. На реалізацію програми планується витратити близько 15 мільйонів грн. з обласного бюджету [24].

Одним із важливих заходів Комплексної програми розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2021–2025 роки є підтримка переробної та харчової галузі агропромислового комплексу, який включає модернізацію підприємств, впровадження у виробни-

цтво міжнародних стандартів ISO, системи управління безпечністю харчових продуктів HACCP, що дозволить забезпечити та наростити експорт кінцевих продуктів переробки – готових харчових продуктів на суму до 1,5–1,8 млрд гривень у рік, зменшуючи при цьому вивезення з області сільськогосподарської сировини [25].

Метою Програми розвитку агропромислового комплексу Хмельницької області на 2023–2027 роки є збільшення доданої вартості в аграрному секторі як передумови формування самодостатніх територіальних громад. На сьогодні з обласного бюджету кошти виділяються на такі напрями: часткова компенсація вартості придбаного сільськогосподарської техніки та обладнання, технологічного обладнання для виробництва та переробки сільськогосподарської продукції; бюджетна дотація за утримання телиць у віці з 12 до 18 місяців; компенсація вартості придбаного високорепродукційного, сертифікованого насіння нішевих культур (жито, гречка, просо, кмин, сочевиця) та лікарських культур вітчизняного виробництва. На реалізацію Програми планується направити близько 59 мільйонів гривень з місцевих бюджетів [26].

На відміну від інших областей, Черкаська область пішла шляхом виокремлення певних суб'єктів сільськогосподарської діяльності для подальшої підтримки в рамках Програми підтримки розвитку сільськогосподарських кооперативів та сімейних фермерських господарств у Черкаській області на період до 2027 року. Метою Програми є удосконалення соціально-економічних та організаційних умов для створення та розвитку кооперативів, СФГ, стійкої системи їх підтримки, забезпечення безпосереднього доступу до організованого аграрного ринку, підвищення рівня зайнятості та добробуту сільського населення [27].

Доволі схожим є підхід Чернівецької області, яка в рамках Комплексної програми підтримки розвитку сільського господарства Чернівецької області на 2023–2027 роки серед мети вказує необхідність підтримки малих суб'єктів господарювання, формування інфраструктури для розбудови ефективної економіки села як передумови формування самодостатніх територіальних громад та запровадження засад сталого сільського розвитку [28].

Аналізуючи Комплексну програму підтримки розвитку агропромислового комплексу Чернігівської області на 2021–2027 роки, варто виділити пілотний проект з ефективного використання земельних ресурсів у громадах [29].

У переліку діючих регіональних цільових програм, які діють в Дніпропетровській, Харківській та Херсонській

областях, відсутні комплексні програми розвитку агропромислового комплексу.

Як бачимо, абсолютна більшість областей, включаючи ті з них, які перебувають під частковою окупацією, розробили та прийняли оновлені програми підтримки сільськогосподарських виробників та територій. Аналіз проведених звітів дає підстави стверджувати про те, що більшість програм є не декларативними, а містять реальне фінансове наповнення.

Зосереджуємо увагу на тому, що нами вже проводився аналіз організаційно-правових засад державної підтримки розвитку органічного виробництва в Україні на регіональному рівні станом на 2021 рік. Тоді, аналізуючи регіональні програми по підтримці розвитку сільського господарства, ми прийшли до висновку, що термін дії значної частини регіональних програм сливає, що актуалізує питання розроблення та прийняття нових програм. В контексті проведеного зараз дослідження можемо констатувати, що нові програми прийняті, що говорять про усвідомлення обласними радами важливості аграрного протекціонізму на регіональному рівні [30].

Висновки. На основі проведеного аналізу організаційно-правових засад аграрного протекціонізму на регіональному рівні можна зазначити, що обрана проблематика залишається майже не досліджуваною. В умовах війни та дефіциту державного бюджету України регіональні програми, які спрямовані на підтримку розвитку сільського господарства та сільських населених пунктів, відіграють важливу роль, адже вони можуть бути стимулюючим заходом для впровадження новітніх технологій у виробництві, сприяти розвитку органічного виробництва, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, стабілізації розвитку галузі тваринництва, підтримці військовослужбовців та внутрішньо переміщених осіб тощо.

Проведений аналіз звітів з виконання регіональних програм дає підстави стверджувати про те, що більшість програм є не просто декларативними, а підкріплюються фінансовим ресурсом, що суттєво сприяє розвитку аграрного сектору в умовах війни та забезпечення продовольчої безпеки держави.

Разом із тим, існує необхідність у подальшому внесенні змін до відповідних програм у частині зайнятості військових та членів їх сімей, підготовки операторів безпілотних літальних апаратів, цифровізації сільського господарства тощо. Окрім цього, необхідно активніше втілювати заходи щодо сталого розвитку сільських територій на регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17 жовтня 1990 р. № 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
2. Прямі збитки аграрного сектору України через війну перевищили \$80 млрд – KSE Агроцентр. *Forbes* : веб-сайт. URL: <https://forbes.ua/news/pryami-zbitki-agrarnogo-sektora-ukraini-cherez-viynu-perevishchili-80-mlrd-kse-agrotsentr-21022024-19364> (дата звернення: 25.02.2024).
3. Григор'єва Х. А. Публічне адміністрування агробізнесу в умовах війни: правовий аналіз протекційності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. № 97. С. 53–65. URL: <http://apdr.in.ua/v97/7.pdf>.
4. Україна представила амбітний план зростання виробництва зернових та олійних до 150 млн тонн за 10 років. *Урядовий портал* : веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-predstavila-ambitnyi-plan-zrostannia-vyrobnystva-zernovykh-ta-oliinykh-do-150-mln-tonn-za-10-rokiv> (дата звернення: 25.02.2024).
5. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Національний університет Одеська юридична академія. Одеса, 2020. 493 с.
6. Є. В. Милованов. Регіональна підтримка органічного агропромисловництва в світі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Ужгород, 2018. № 3. С. 63–74.
7. Про затвердження Комплексної програми розвитку сільського господарства та сільських територій Київської області на 2024–2027 роки : Рішення Київської обласної ради від 07.12.2023 р. URL: <https://kor.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/Prohrama.pdf> (дата звернення: 22.02.2024).
8. Про обласну програму розвитку особистих селянських, фермерських господарств, кооперативного руху на селі та дорадництва на 2021–2025 роки : Рішення Вінницької обласної ради від 26.02.2021 р. URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/files/8Sklikannya/5ses/68.pdf> (дата звернення: 22.02.2024).
9. На Вінниччині 59 домогосподарств отримали часткову компенсацію за придбані у 2022–2023 роках установки індивідуального доїння. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3810615-na-vinnicini-majze-60-gospodarstv-otrimali-kompensaciju-za-doilni-ustanovki.html> (дата звернення: 22.02.2024).
10. Про затвердження Комплексної програми розвитку агропромислового комплексу Волинської області на 2023–2026 роки : Рішення Волинської обласної ради від 03.11.2022 р. URL: <https://agrovolyn.gov.ua/article/kompleksna-programa-rozvytku-agropromyslovogo-kompleksu-volynskoyi-oblasti-na-2023-2026-roky> (дата звернення: 22.02.2024).

11. Про затвердження Програми підтримки агропромислового комплексу та розвитку земельних відносин у Донецькій області на 2021–2027 роки : Розпорядження Голови обласної державної адміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 30.06.2021 р. URL: <https://agro.dn.gov.ua/downloads/2021/07/rozporядzhennya-pro-zatverdzhennya-programi-APK-666-vid-30.06.2021.pdf> (дата звернення: 22.02.2024).
12. Про Програму розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2021–2027 роки : Рішення Волинської обласної ради від 03.11.2022 р. № 17. URL: <https://doc.zt.gov.ua/index.php/8-sklikannya/rishennia/19093-no-17-pro-prohramu-rozvytku-ahropromyslovoho-kompleksu-zhytomyrskoi-oblasti-na-2021-2027-roku> (дата звернення: 26.02.2024).
13. Про Програму розвитку і підтримки тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції в області на 2021–2025 роки : Розпорядження Голови обласної державної адміністрації від 14 грудня 2020 р. URL: <https://carpathia.gov.ua/nras/pro-programu-rozvytku-i-pidtrimki-tvarinnictva-ta-pererobki-silskogospodarskoji-produkciji-v-oblasti-na-2021-2025-roki> (дата звернення: 22.02.2024).
14. Попередні підсумки роботи агропромислового комплексу Закарпаття у 2023 році підбили на брифінгу в ОВА. *Закарпатська обласна державна адміністрація* : веб-сайт. URL: <https://carpathia.gov.ua/news/poperedni-pidsumky-roboty-ahropromyslovoho-kompleksu-zakarpattia-u-2023-rotsi-pidbyly-na-bryfinhu-v-ova> (дата звернення: 25.02.2024).
15. Про Комплексну програму розвитку агропромислового комплексу на 2024–2027 роки. *Чкаловська громада* : веб-сайт. URL: <https://chkalovska-gromada.gov.ua/news/1707216663/> (дата звернення: 25.02.2024).
16. Про Комплексну програму розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Івано-Франківської області на 2022–2025 роки : Рішення Івано-Франківської обласної ради від 17.12.2021 р. № 337-11/2021. URL: <https://orada.if.ua/decision/337-11-2021/> (дата звернення: 22.02.2024).
17. Про затвердження обласної програми розвитку агропромислового комплексу Кіровоградської області на 2024–2028 роки : Рішення Кіровоградської обласної ради від 21.12.2023 р. № 416. URL: <https://oblrada.kr.ua/decission/3119/pro-zatverdzhennya-oblasnoi-programi-rozvytku-agropromisloвого-kompleksu-kirovogradskoi-oblasti-na-2024--2028-roki-27-12-2023> (дата звернення: 22.02.2024).
18. Комплексна програма підтримки та розвитку сільського господарства у Львівській області на 2021–2025 роки. *Львівська обласна військова адміністрація* : веб-сайт. URL: <https://loda.gov.ua/documents/34804> (дата звернення: 25.02.2024).
19. Про затвердження Програми розвитку агропромислового комплексу Миколаївської області на 2021–2025 роки : Рішення Миколаївської обласної ради від 29 вересня 2021 р. № 1. URL: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/UserFiles/decreeProject/16316285986140ad3638530.pdf> (дата звернення: 26.02.2024).
20. Про внесення змін до рішення обласної ради від 21 грудня 2018 року № 837-VII «Про затвердження регіональної Програми розвитку агропромислового комплексу Одеської області на 2019–2023 роки «Аграрна Одещина» : Розпорядження Голови Одеської обласної державної адміністрації від 16.11.2023 р. № 977/A-2023. URL: <https://agro.od.gov.ua/agrar-na-odeshyna/agrar-na-odeshyna-na-2019-2023-roku/> (дата звернення: 26.02.2024).
21. Підготовка меліоративних систем до вегетаційного періоду. *Ізмаїльська районна державна адміністрація* : веб-сайт. URL: <https://izmail-rda.od.gov.ua/pidgotovka-meliorativnyh-system-do-vegetacijnogo-periodu/> (дата звернення: 25.02.2024).
22. Про затвердження програми розвитку та підтримки аграрного комплексу полтавщини за пріоритетними напрямками на період до 2027 року : Рішення Полтавської обласної ради від 30.05.2023 р. № 613. URL: https://drive.google.com/file/d/1aFtxe8ANVLC3gAZag6kb7g7OqVV6_TV/view (дата звернення: 22.02.2024).
23. Про Комплексну програму розвитку агропромислового комплексу Рівненської області на 2023–2025 роки : Розпорядження Голови Рівненської обласної державної адміністрації від 31.03.2023 р. № 130. URL: <https://ror.gov.ua/upload/content/2023/December/BrVofMFU.pdf> (дата звернення: 26.02.2024).
24. Про програму розвитку агропромислового комплексу Сумської області на період до 2027 року : Рішення Сумської обласної ради від 23.07.2021 р. URL: https://www.apk.sm.gov.ua/images/docs/programa_apk_2027/program_2027.pdf (дата звернення: 22.02.2024).
25. Про Комплексну програму розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2021–2025 роки : Рішення Тернопільської обласної ради від 23.12.2020 р. № 36. URL: https://docs.google.com/document/d/1ToJ0SaZB5AnpsXfvtDvpQ_u8L0vwmEsU/edit (дата звернення: 22.02.2024).
26. Про затвердження Програми розвитку агропромислового комплексу Хмельницької області на 2023–2027 роки : Наказ Голови Хмельницької обласної державної адміністрації від 21.11.2022 р. № 483/2022-н. URL: [https://apr.adm-km.gov.ua/uploads/files/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9F%D0%9A%20\(1\).pdf](https://apr.adm-km.gov.ua/uploads/files/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%D0%90%D0%9F%D0%9A%20(1).pdf) (дата звернення: 22.02.2024).
27. Про Програму підтримки розвитку сільськогосподарських кооперативів та сімейних фермерських господарств у Черкаській області на період до 2027 року : Рішення Черкаської обласної ради від 22.12.2023 р. № 22-6/VIII. URL: <https://www.oblrack.gov.ua/oblasn-programi> (дата звернення: 22.02.2024).
28. Про затвердження Комплексної програми підтримки розвитку сільського господарства Чернівецької області на 2023–2027 роки : Розпорядження Голови Чернівецької обласної державної адміністрації від 26.12.2022 р. № 1528-р. URL: <https://bukoda.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennya-kompleksnoyi-programi-pidtrimki-rozvytku-silskogo-gospodarstva-cherniveckoyi-oblasti-na-2023-2027-roki> (дата звернення: 22.02.2024).
29. Про затвердження Комплексної програми підтримки розвитку агропромислового комплексу Чернігівської області на 2021–2027 роки : Рішення Чернігівської обласної ради від 26.01.2021 р. № 4-2/VIII. URL: https://apk.cg.gov.ua/web_docs/2141/2021/04/docs/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B8%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D0%90%D0%9F%D0%9A%20%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B8.pdf (дата звернення: 22.02.2024).
30. Луц Д. М. Організаційно-правові засади державної підтримки розвитку органічного виробництва в Україні: регіональний вимір. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2021. Вип. 49. С. 126–130.

ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД «ЗЕЛЕНОЇ» ЕКОНОМІКИ В АГРАРНОМУ ПРАВІ

OBJECTIVE COMPOSITION OF THE "GREEN" ECONOMY IN AGRARIAN LAW

Левченко В.Р., студент IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Волох П.В., к.с.-г.н., доцент,
професор кафедри загального землеробства та ґрунтознавства
Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Левченко Б.Р., студент III курсу
Навчально-науковий інститут «Каразінська школа бізнесу»
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена дослідженню об'єктного складу «зеленої» економіки у рільництві. Обґрунтовано концептуальні наукові факти і аксіоми формування «зеленої» економіки рільництва: гумусосфера земельної ділянки, автотрофний тип живлення (фотосинтез) культур, сорт/гібрид, азотфіксація. Природна база зонального (Степ, Лісостеп, Полісся) рільництва є основою формування структури сівозміни, яка впливає на рівень капіталізації нематеріальних енергетичних природних і антропогенних матеріально-фінансових ресурсів, формування продуктивності агроєкосистем і вартості валової сільськогосподарської продукції. Енергоємність сучасних культурних агроєкосистем значно збільшилась за рахунок фінансово «важких» елементів технологій: мінеральні туки, насіння, пестициди, паливно-мастильні матеріали, гроші. Виникає необхідність в подальшому логічному аналізі стратегії «зеленого» зростання рільництва за рахунок відновлювальних джерел енергії.

Праксеологічний аспект «зеленого» зростання у рільництві полягає у затяжних змінах в «коричневих» звичаєвих економічних показниках та невизначеності в нормативному і правовому полі, що є перешкодою імплементації «зелених» неспланиваних об'єктів/активів до валових витрат виробництва, визначення біотехнологічних, енергетичних і економічних показників та кінцевих фінансових результатів виробництва сільськогосподарської продукції.

Недосконала специфікація в обліку та Податковому кодексі України постає ключовою методичною проблемою капіталізації нових об'єктів нематеріальних і біологічних ресурсів у «зелених» геліобіотехнологіях і аграрній економіці. Статтею встановлено, що управління природокористуванням у рільництві має базуватися на системоформуючому характері економічної цілісності природних і технічних операцій, які самоорганізуються в агроценозах.

Ключові слова: земельна ділянка, ґрунт, фотосинтез, азот, гумус, агроценоз, енергія, продуктивність, азотфіксація, система, урожайність, селекція, сорт, гібрид, якість, квазікапітал, технологія, економіка, облік.

The article is devoted to the study of the object composition of the "green" economy in agriculture. The conceptual scientific facts and axioms of the formation of the "green" agricultural economy are substantiated: the humus sphere of the land plot, the autotrophic type of nutrition (photosynthesis) of crops, variety/hybrid, nitrogen fixation. The natural base of zonal (Steppe, Forest-Steppe, Polissia) agriculture is the basis of the formation of the structure of crop rotation, which affects the level of capitalization of intangible energy natural and anthropic material and financial resources, the formation of the productivity of agroecosystems and the value of gross agricultural products. The energy intensity of modern cultural agro-ecosystems has increased significantly due to the financially "heavy" elements of technologies: mineral fertilizers, seeds, pesticides, fuel and lubricants, money. There is a need for further logical analysis of the strategy of "green" growth of agriculture at the expense of renewable energy sources.

The praxeological aspect of "green" growth in agriculture consists in protracted changes in "brown" customary economic indicators and uncertainty in the regulatory and legal field, which is an obstacle to the implementation of "green" unpaid objects/assets to gross production costs, the determination of biotechnological, energy and economic indicators and final financial results of agricultural production.

Imperfect specification in accounting and the Tax Code of Ukraine appears as a key methodical problem of capitalization of new objects of intangible and biological resources in "green" heliobiotechnologies and agrarian economy. The article establishes that the management of nature use in agriculture should be based on the system-forming nature of the economic integrity of natural and technical operations that are self-organized in agroecosystems.

Key words: land plot, soil, photosynthesis, nitrogen, humus, agroecosystem, energy, productivity, nitrogen fixation, system, productivity, selection, variety, hybrid, quality, quasi-capital, technology, economy, accounting.

Трансформаційні інноваційні та ринкові процеси в аграрному виробництві України викликали значні зміни у підходах до еколого-енергетичної та економічної стратегії рільництва. Оптимізація технологій вирощування зернових, технічних, овоче-баштанних та кормових культур включає підтримання квазірівноваженого розвитку агроландшафтних систем, інтенсифікацію перетворення біогенних елементів і енергії (природної та антропогенної) у онтогенезі культурних автотрофів, підвищення їх адаптивного потенціалу, активізацію ризобіального комплексу едафотопу та використання нових сортів/гібридів рослин з кращими показниками якості (вміст білку, цукру, жиру тощо). Парадигма еколого-енергетичного розвитку рільництва в сучасних умовах повинна базуватися не скільки на традиційних (кількісних) засадах функціонування галузі та «коричневих» економічних показниках виробництва сільськогосподарської продукції, скільки враховувати економічність використання всіх ресурсопотоків в агроценозі, зокрема зонального природного квазікапіталу – ґрунтового

покриву земельної ділянки, агрокліматичних умов регіону та агроінновацій (селекція, біотехнології, добрива, біостимулятори росту рослин тощо).

Л. Г. Мельник [1, с. 353] наводить основні особливості «зеленої» економіки на умовах екологічно обґрунтованих формах господарювання, а саме «...використання відновлюваних ресурсів, ефективне акумулювання енергії, використання матеріальних компонентів, які гармонійно вживаються у метаболізм екосистем ...».

Основним завданням «зеленої» економіки рільництва України є проведення глибокого, якісного аналізу природно-антропогенної енергоефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Метою статті є з'ясування науково-практичного об'єктного складу «зеленої» економіки в аграрному праві, який базується на використанні невідновлюваних матеріальних і природних нематеріальних ресурсів у рільництві.

Зональне рільництво дотримується відповідних галузевих організацій виробничого процесу. Технологічна

і фінансово-економічна роль полягає у здійсненні операційних агрозаходів на засадах адаптивної концепції сільськогосподарського виробництва. Агроекосистеми у своїй організації використовують сталі (земельна ділянка), змінні або квазірівноважені показники (таксономічні типи ґрунтів, температура повітря/ґрунту, кількість атмосферних опадів, сонячна радіація, газовий склад атмосфери, тиск, циркуляція повітряних мас, тощо) й антропні дотації (фінансові ресурси, обробіток ґрунту, насіння, добрива, пестициди тощо).

Земельні ділянки сільськогосподарського призначення (рілля, культурні сінокоси і пасовища, багаторічні насадження), як природний ресурс, без рільництва із дотриманням рекомендованих ланок агротехніки, не формують сільськогосподарську продукцію рослинництва, овочівництва, плодівництва та капіталізовану зональну природно-антропну ренту.

Виходячи з цього, існує нагальна потреба розширеного аналізу об'єктного складу основних матеріальних і нематеріальних активів [2] і їх суті у «зеленій» економіці рільництва.

Професор А. М. Статівка слушно наголошує, що аграрно правові норми виходять за межі дії подібних норм інших галузей права за рахунок особливостей виробничого господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, які наділено «спеціальною правом та дієздатністю щодо використання природних ресурсів» у рільництві та «має чітко виражений зональний характер» [3, с. 40].

Як зазначає М. М. Чабаненко удосконалення понятійно-категоріального апарату аграрного права є актуальним та сприятиме вдосконаленню правового регулювання фінансових відносин у рільництві [4, с. 62].

Управління природокористуванням у рільництві та «зеленій «економіці, з урахуванням»... трансформації матеріально-енергетичних засад промислової революції» [1, с. 361], має базуватися на системоформуючому характері неподільності природно-кліматичних умов, технічних/технологічних/енергетичних засобів і фінансових активів, які самоорганізуються в культурних агроекосистемах.

Основними матеріальними і нематеріальними компонентами об'єктно-суб'єктивної синергетичної взаємодії в культурних агроекосистемах слід вважати:

1. Зональна гумусосфера – природний енергоекономічний квазікапітал «зеленої» економіки рільництва.

Зональні типи ґрунтів сільськогосподарських угідь мають різний запас мінералізованої органічної речовини яка є головним чинником потенціалу едафотопу та характеризується специфічним фракційним і груповим складом. Запас гумусу в ґрунтах зони Полісся для орного шару (0–30 см) складає в середньому 101 т/га, зони Лісостепу – 141 і зони Степу – 129 т/га, а у гумусовому профілі – 150 т/га, 315 і 285 т/га відповідно [5, с. 305]. Гумусоеміст ґрунтів степової зони України досить не однорідна: чорнозем звичайний – 325–500 т/га, чорнозем південний – 180–210, темно-каштановий ґрунт – 160–210, каштановий ґрунт – 95–160 т/га [6, с. 25]. Енергетичний потенціал гумусосфери необхідно враховувати при оцінці земельної ділянки та екологоенергетичній і економічній ефективності систем рільництва. За даними Ю. О. Тараріко [7, с. 47] енергоеміст основних зональних ґрунтів становить: чорнозем типовий $53,6 \cdot 10^7$ Ккал/га, чорнозем звичайний – $41,6 \cdot 10^7$, чорнозем південний – $28,0 \cdot 10^7$, темно-каштановий ґрунт – $19,4 \cdot 10^7$, сірий опідзолений ґрунт – $12,3 \cdot 10^7$, дерново-подзолистий ґрунт $12,1 \cdot 10^7$ Ккал/га.

Еволюція «зеленого» зростання рільництва має базуватися на основі наукових здобутків вчення про енергетичний баланс природного і культурно-антропного ґрунтогенезу, їх зміну в процесі використання сільськогосподарських угідь. Слід зазначити, що технологічна діяльність у галузях рільництва посилює процес дегуміфікації в орному шарі ґрунту

та зменшує енергетичний потенціал гумусосфери. За актуальними даними [6, с. 14] втрати гумусу в Україні становлять 0,27–0,34 т/га, а в окремих регіонах сягають 0,55–0,60 т/га. Вміст гумусу, запас $C_{\text{орг}}$ в грубизні профілю ґрунту і його енергоеміст є найбільш стабільними показниками трофності едафотопу (база природно-антропної та економічної оцінки потенціалу ґрунту земельної ділянки) та мають обліковуватися на субрахунок 1010 і враховуватися при капіталізації (нормативно-грошова оцінка сільськогосподарських угідь) основного засобу (рахунок 101 «Земельні ділянки»). Втрата гумусу (вид деградації) слід розглядати як фізико-хімічну та технологічну амортизацію природного основного засобу – якісне погіршення ґрунтового покриву земельної ділянки (рахунок 131 «Знос основних засобів»), а підвищення агресурсного потенціалу ґрунтів має бути відображено на рахунку 102 «Капітальні витрати на поліпшення земель» і збільшувати квазікапітал сільськогосподарських угідь. Моніторинг гумусового стану та фізико-агрохімічна інформація типів ґрунтів земельної ділянки має бути відображена в акті форма № ОЗ-1 та використовуватися при оцінці сільськогосподарських угідь аграрного ландшафту (не рідше як один раз на 7 років [8; 9; 10]). Хибне нормативне положення теорії амортизації земельної ділянки [2] є екологічною й економічною проблемою парадигми як раціонального/«зеленого» використання сучасного природно-антропного ресурсу (типи ґрунтів сільськогосподарських угідь) так і процесу відтворення потенції земельного квазікапіталу.

2. Автотрофне живлення культур агроекосистем – першорядний нематеріальний об'єкт формування основної доданої вартості «зеленої» економіки.

«Забутий новатор» [11] українець С. А. Подолинський ще в 1880 році формулював, що «количество солнечной энергии, которая превращается на земной поверхности в более преобразуемую энергию, несомненно постепенно увеличивается. Урожай во всех цивилизованных странах выросли» [12]. «Під енергією прогресу слід розуміти біологічну енергію» зазначив подвижник української наукової школи фізичної економії М. Руденко [13, с. 64]. Планетарну проблематику продуцентів академік В. І. Вернадський визначив як «енергія живої речовини є енергія Сонця, акумульована та перетворена» [11, с. 223].

Зональний розподіл нематеріального природного енергетичного ресурсу (безкоштовне благо), фізіологічно активна радіація (ФАР), кількісно визначений (розраховується на основі даних актинометрії) і становить сумарно за рік для зони Степу 2374 МДж/м², Лісостепу 2177, Полісся 2112 МДж/м² [5, с. 252].

Кількість органічної речовини, сформованої автотрофними культурами в онтогенезі, оцінюється коефіцієнтом використання ФАР. В агроекосистемах цей показник становить на рівні 2% [14, с. 32]. За теоретичними підрахунками коефіцієнт корисної дії (ККД) перетворення енергії ФАР на молекулярному рівні може досягти 33% (на утворення молекули кисню використовується 8–12 квантів енергії [15, с. 44]). За науковими даними в досконалих зональних агроекосистемах енергетична ефективність ФАР може досягати 4–6% [15, с. 45]. Продукційний біологічний процес автотрофів визначається синергетизмом повітряного (при фотосинтезі використовуються нематеріальні ресурси: сонячне світло, вуглекислий газ, вода) й кореневого живлення та технологічним управлінням в складних і динамічних системах рільництва. В процесі фотосинтезу автотрофи утворюють 90–95% [15, с. 181] сухої органічної речовини. Зольні елементи живлення та частину азоту культури отримують з ґрунтового розчину через кореневу систему.

Нами визначено, що технологічна ефективність виробництва зерна пшениці озимої при урожайності 4,0–5,6 ц/га складає на рівні 23–35% (в окремі роки, за умови збільшення ціни на зерно, 43–48% і більше) при загальних статистичних затратах енергії (паливно-мастильні мате-

ріали, насіння, добрива, пестициди, амортизація тощо) 25,0–35,0 тис. МДж/га (енергія виробничих фінансових ресурсів не враховується).

Сукупна енергія агроценозу за вегетаційний період це складний наростаючий підсумок який формується з антропогенних сировино-енергетичних непоновлюваних витрат за технологічною картою та «зелених» трофічних біотичних й абіотичних ланцюгів (концентрації біохімічної енергії автотрофами, C_3 , C_4 і САМ – типи фотосинтезу, зональної енергії екотопу) які в онтогенезі культур сівозміни трансформуються в біоекономічну енергію (валову/господарську/економічну) культурних продуцентів.

Енергоощадною технологією вирощування культур у рільництві вважається якщо коефіцієнт енергетичної ефективності ($K_{\text{е}}$) більше 1 (виробництво сільськогосподарської продукції в рослинництві неефективне при $K_{\text{е}}$ менше 1, коефіцієнт 1–1,5 характеризує низький рівень, 1,5–2,5 – середній рівень, а при $K_{\text{е}}$ більше 2,5 – високий рівень) [5, с. 324]. Такі методичні підходи в традиційній енергоекономіці є хибними, так як нехтують енергетикою фотосинтезу автотрофів і ґрунту, яка значно перевищує антропогенну енергію матеріальних ресурсів і капіталу у витратному сукупному енергопотенціалі агроєкосистем.

Наприклад, при середньому багаторічному значенні ФАР для зони Степу за вегетаційний період пшениці озимої м'якої $1,42 \cdot 10^7$ МДж/га [5, с. 252] і ККД ФАР 2% автотрофна культура агроценозу використовує на рівні 284 тис. МДж/га енергії сонячного світла. Фотосинтетична енергія агроценозу значно більша технологічних енергетичних затрат (25–30 тис. МДж/га). За цих обставин, якщо прийняти частину господарського урожаю пшениці, сформованого за участю антропогенної та ґрунтової енергії орієнтовно 5% від фотосинтетичної ($4,0 - 5,6 \cdot 5\% = 0,2 - 0,28$ т/га) то коефіцієнт технологічної ефективності $K_{\text{е}}$ матиме мізерний розрахований показник 0,13–0,18.

Таким чином, основну масу продуктивності пшеничного агроценозу формує автотрофна культура, яка із нематеріальних агрокліматичних ресурсів продукує «зелену» енергетичну матерію, створює додану вартість в польових агроєкосистемах.

Проблему оцінки ефективності виробництва сільськогосподарської продукції, не слід розуміти в точному твердженні тільки з позиції технологічних витрат, а і брати до уваги біоенергетичний потенціал агроландшафту та культурних продуцентів. Цікаво відзначити, що згідно Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку [2] «збирання врожаю – відокремлення продукції від біологічного активу», яким є автотрофні культури сівозміни.

«Зелена» економіка має враховувати зональний/регіональний розподіл ФАР (об'єкт нематеріального відновлюваного квазікапіталу) – найважливіший, особливий, енергокліматичний актив біологічної продуктивності автотрофних культур в агроландшафтах. Зазначимо, що поглинання ФАР («проценти» з квазікапіталу) антропогенно керується способом посіву, азотним живленням, C_3 , C_4 і САМ – типом фотосинтезу культур сівозміни, площею листової поверхні посівів, тепло- і вологозабезпеченням вегетаційного періоду тощо. Разом з тим, фотосинтетична ефективність в агроєкосистемах обмежується лімітуючим фактором в онтогенезі продуцентів, дисипативними втратами енергії при диханні і фотодиханні. На нашу думку, в «зеленій» економіці методика оцінки, обліку та капіталізації природного блага ФАР (право користування природними ресурсами [2]) може базуватися на зональних енергетичних значеннях (кількість/якість: МДж/м², області спектру денного світла, нм), коефіцієнтах корисної дії ФАР фотоавтотрофів агроценозу та результативним показником – біологічною/господарською/економічною продуктивністю культурних продуцентів.

3. Сорт/гібрид сільськогосподарських культур – матеріальний біологічний об'єкт «зелених» правовідносин у рільництві.

Державний реєстр сортів, придатних до поширення в Україні – це документ, де офіційно засвідчені автотрофні інтелектуальні/матеріальні/інформаційні активи (сорт/гібрид) «зеленої» економіки рільництва.

Селекція та насінництво сільськогосподарських культур є рушійною силою «зеленого» зростання продуктивності польових агроєкосистем. Частка впливу сорту із великим адаптованим потенціалом, як одного з матеріальних активів (категорії насіннєвого матеріалу) формування господарського урожаю, становить 20–30% (зернові колосові культури), а гібридів культурних рослин – 30–50% і більше [16, с. 16], при незначному збільшенні витрат непоновлювальної технологічної енергії у виробництві, збиранні та доробки надбавки врожаю.

М. А. Литвиненко [17, с. 157] наводить, що при «вивченні сортів в однакових агротехнічних умовах впродовж 2005–2009 рр.» (припускаємо у досліді установи) мало місце збільшення урожайності пшениці м'якої озимої за вісім сортозамін (районовані групи сортів в період 1947–2009 рр.) на 43,8 ц/га або 233,5%. Автор показує, що реалізація продуктивного потенціалу сортів інституту у виробничих умовах (Одеська область) була значно меншою – від 31,5 до 55,4%.

«Королева полів» – кукурудза є яскравим свідченням не тільки рівня генетичної досконалості, а і доказ ефективного використання універсальною гібридною культурою (зазначимо, рослина C_4 типу фотосинтезу) природно-ресурсного потенціалу (ґрунти, сонячна радіація, атмосферні опади тощо) агроландшафтів України для формування зернової продуктивності. З 2000 року і дотепер агроформування зони Лісостепу кардинально збільшили виробництво кукурудзи на зерно з 1,8 до 14,0–23,0 млн т, а Полісся – на 1400–2366% [18].

Преміум олійною культурою українських аграріїв є соняшник. Селекціонери продукують «квітку Сонця» з потенціалом урожайності 4,5–5,5 т/га і вмістом олії 48–50%. За останні 10 років завдяки селекції, насінництву та виробничим системам Євро-Лайтінг Плюс і Гранстар Експрес урожайність насіння соняшнику становить 3,0–4,7 т/га, а виробництво маржинальної культури в Україні збільшилося з 7,6 до 16,5 млн т.

Сучасні біотехнології (від гібридизації до генної «зеленої» революції) в селекції досягли значних результатів у насінництві. Лідером світового ринку ГМО-насіння сільськогосподарських культур є компанія Monsanto. «Зелену рисову революцію» має здійснити ГМ культура – бета-каротиновий «золотий рис». Передбачається що харчова цінність генномодифікованої культури має вирішити проблему дефіциту вітаміну А.

Значних успіхів досягнуто селекційними програмами на створення сортів і гібридів сільськогосподарських культур з кращими показниками якості: надсильні сорти пшениці озимої м'якої, високоолійні та олійнові гібриди соняшнику, z – типи цукрового буряку, беззеркаві гібриди ріпаку, солодка пшениця озима (вміст сахаридів збільшено до 22%) тощо. При тих же енергетичних затратах на вирощування культур отримують значно кращі показники якості сільськогосподарської продукції, що позитивно впливає на ефективність аграрних підприємств.

Насіння (базове, сертифіковане) районуваних сортів/гібридів, як частина прямих матеріально-енергетичних ресурсів виробництва, забезпечує агроєкосистему стартовим біоенергетичним потенціалом формування доданої «зеленої» вартості у господарському урожаї (економічний ефект) культур.

На нашу думку, «зелений» (біологічний актив) бухгалтерський облік у рільництві (п. 4 П(С)БО 30 [2]) має бути доповнений субрахунками на поточні (виробництво комерційного насіння сортів/гібридів) та довгострокові біологічні активи (елітне ліцензоване насінництво – продукти з високою доданою вартістю) власного виробни-

цтва. Зазначимо, що ліцензоване використання насіння сільськогосподарських культур (інтелектуальна власність) у рільництві пов'язане з проблемою визначення «зеленого» роялті в бухгалтерському обліку (НП(С)БО 15 [2]) та оподаткуванні (п. 138. ПКУ [19]).

4. Азотфіксація бобових культур – додатковий біологічний/«зелений» актив фітомеліорації в сівозміні.

Культурами родини бобових, які філогенетично є більш давніми, ніж тонконогові, еволюційно створена форма симбіотичного зв'язку з бульбочковими бактеріями. Родова назва високоспецифічних бактерій *Rhizobium*. Останні виступають «зеленими біофабриками» фіксації атмосферного азоту, який бобові культури використовують в онтогенезі та збагачують (біологічний доробок) ґрунт – основний засіб виробництва у сільському господарстві.

Встановлено [20, с. 68], що на зональних ґрунтах бобові культури фіксують від 50 до 350 кг/га атмосферного азоту, а на рекультивованих літоземх (нефітотоксичні розривні породи) за фітомеліоративний період багаторічних бобових трав (ланка сівозміни: люцерна синьогібридна 4 роки – еспарцет пісчаний 3 роки) акумулюється 3100–4300 кг/га біогенного азоту. Збагачення техногенного едафотопу біогенним азотом (фіксованого в бульбочках, кореневих і пожнивних рештках) за цей період становить на рівні 1000–1300 кг/га. Чистий зерновий ефект «зеленої азотної біофабрики» в ланці сівозміни: люцерна (4 роки) – еспарцет (3 роки) – пар – пшениця озима становив 30,4–39,4 ц/га (при «піонерному» посіві зернової культури на породах 3,5–8,4 ц/га).

Щорічне біогенне нагромадження в едафотопі атмосферного азоту бобовими культурами має визначатися як новостворений нітрогеновий біокредит (додатковий біологічний актив/капітал, п. 4 П(С)БО 30 [5]), що принесе економічну вигоду в наступному році. Зазначимо, що біофільний азот засвоюється культурами і біотопу едафотопу на рівні 80–85% (за винятком втрат нітрифікації), а мінеральних добрив (у рік внесення) – не більше 17–35%, а при зрошенні 30–50% (дивний економічний факт – вартість мінеральних туків враховується до собівартості повністю). На нашу думку, першим рівнем аналітики фіксованого біологічного азоту (акт на оприбуткування додаткового біологічного активу з визначеною дозою нітрогену, кг/га; підстава – факт визнання відділом головного агронома фіксації атмосферного азоту біологічним активом – бобові зернові й кормові культури) має бути субрахунок третього порядку 425 «Інший додатковий капітал». Об'єктом витрат біологічного азоту є послідовуюча культура сівозміни, а статтею витрат – біологічний нітроген (акт на списання дози фіксованого біологічного

азоту). Розрахункову порівняльну вартість «продуктивної роботи» бобових фітомеліорацій, наприклад, на рівні 40–60 кг/га біологічного нітрогену, можна оцінити за порівнянними цінами активного ринку діючої речовини азотних мінеральних добрив. Якщо прийняти ціну 1 кг д.р. аміачної селітри (на 01.02.2024 р.) 61,7 грн. то бобові попередники «кредитують» послідовуючу культуру сівозміни високоефективним «зеленим»/біологічним азотом на рівні 2,5...3,7 тис грн. на гектар (без затрат на внесення та дисконту більшої ефективності).

Висновок. Спираючись на викладені теоретико-методичні аспекти рільництва правова парадигма «зеленої» економіки повинна враховувати реінвестування природного (зональна земельна ділянка, гумус, ФАР, фотосинтез, азотфіксація) та антропоного (сорт/гібрид) капіталу в культурних агроєкосистемах. Категорія економічна ефективність рослинництва потребує розширення онтологічності економіки і закономірностей оцінки сільськогосподарського виробництва. В методологію «зеленої» економіки необхідно запровадити (поступово) облік і оцінку ресурсоспоживання природного квазікапіталу: «фотосинтетична активна радіація» «фотосинтез культурних продуцентів» і «азотфіксація зернобобових культур та багаторічних бобових трав» (сфера діяльності рослинництва та кормовиробництва).

Біологічний/господарський/економічний потенціал агроєкосистем оцінюється синергією комплексних природних правовідносин і антропогенних факторів за період онтогенезу культур. Асиміляцію вуглекислого газу атмосферного повітря та ФАР в процесі фотосинтезу автотрофними культурами агроєкосистем слід вважати природними нематеріальними активами біопродуктивності агроєкосистем. Основні зональні агрокліматичні показники мають бути кількісно/якісно відображені (середні багаторічні агрометеорологічні дані) в акті (форма № ОЗ-1) за координатами землекористування. Азотфіксацію культурами родини бобових необхідно вважати додатковим біологічним активом («зеленою» рентою) ланки науково-обґрунтованої сівозміни, інвестованим в продуктивність послідовуючих культивентів агроєкосистеми. Запаси гумусу в зональній педосфері та його внутрішньої енергії є біогеохімічним та енергоекономічним компонентом продуктивності окультуреного ґрунту земельної ділянки та її капіталізації.

Питання юридизації об'єктів «зеленої» економіки необхідно здійснювати на основі формування в юриспруденції комплексної екологізації суспільних правовідносин у відкритих культурних системах рільництва (раціональне використання енергії, речовини, інформації та антропогенних дотацій), що вплине на еволюцію аграрного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Л. Г. «Зелена» економіка (досвід ЄС і практика України у світі III і IV промислової революції): підручник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2018. 463 с.
2. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Наказ від 07.02.2013 року № 73 / Міністерство фінансів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>.
3. Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»* / ред. кол.: С.М. Ніколаєв (голова) та ін. Київ, 2014. Вип. 197, Ч. 2. С. 35–43.
4. Чабаненко Н.Н. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»* / ред. кол.: С.М. Ніколаєв (голова) та ін. Київ, 2014. Вип. 197, Ч. 2. С. 58–65.
5. Агроєкологія: Навчальний посібник / О. Ф. Смаглий, А. Т. Кардашов, П. В. Литвак та ін. Київ: Вища освіта, 2006. 617 с.
6. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України / С.А. Балюк, В.В. Медведєв, О.Г. Тараріко та ін. Київ: ТОВ «ВІК ПРИНТ», 2010. 111 с.
7. Тараріко Ю.О. Енергетична оцінка систем землеробства і технологій вирощування сільськогосподарських культур: Методичні рекомендації. Київ: Нора-прінт, 2001. 60 с.
8. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 року № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>. (дата звернення: 01.01.2024).
9. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 року № 161-XIV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text>. (дата звернення: 01.02.2024).
10. Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 року № 1378-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15#Text>. (дата звернення: 05.01.2024).
11. Вернадський В. І. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 1969. 439 с.

12. Подолинський С. А. Вибрані твори. Київ: КНЕУ, 2000. 328 с.
13. Руденко М. Д. Енергія прогресу.– Київ: Михайлюта А.А., 2010. 544 с.
14. Мусієнко М.М. Фотосинтез: навч. посібник для студ. Вузів. Київ: Вища школа, 1995. 247 с.
15. Нельсон Д., Кокс М. Основи біохімії за Ленінджером. Львів: БаК, 2015. 1280 с.
16. Соколов В. М. Шлях проходження української селекції. *Посібник українського хлібороба*. 2012. Т. 2. С. 12–16.
17. Литовченко М. А. Сортова політика як важливий фактор підвищення ефективності виробництва зерна озимої пшениці *Посібник українського хлібороба*. 2012. Т. 2. С. 157–159.
18. Аграрна Україна в цифрах. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/60--agraraya-ukraina-v-tsifrah>. (дата звернення 12.02.2024).
19. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>. (дата звернення 12.02.2024).
20. Волох П. В. Екологічні проблеми землеробства: Навч. посібник. Дніпропетровськ: Пороги, 2009. – 221 с.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ
ЗЕМЕЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ****THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES
TO THE USE OF LAND TECHNOLOGIES****Любченко А.В., аспірант***Національний науковий центр «Інститут судових експертиз імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса»,
помічник судді**Полтавський окружний адміністративний суд***Шепітько І.І., к.ю.н.,****професорка кафедри права національної безпеки та правової роботи***Військо-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Земельні технології є ключовим елементом сучасного управління земельними ресурсами, спрямованим на оптимізацію використання та збереження земель для різних цілей. Методологія та особливості використання земельних технологій визначають ефективність, стійкість та сталість сільськогосподарських, екологічних та інших земельних проєктів. Це питання стає особливо важливим у контексті переходу до ринкових відносин в економіці України та виявлення територіальних відмін у показниках землекористування на різних рівнях адміністративно-територіальної ієрархії.

Дослідження земельних ресурсів вимагає науково-методичного обґрунтування їх дослідження та оцінки, дотримання принципів об'єктивності, урахування неперервних змін у розвитку досліджуваних явищ, єдності історичного та логічного, співвідношення досягнутого рівня з моделлю, системного підходу та наочності.

Вивчення земельних ресурсів передбачає використання різноманітних методів, таких як аналіз, синтез, причинно-наслідкова залежність, типологія, системний підхід. Застосування загальнонаукових методів дослідження, таких як порівняльно-географічний, балансовий, статистичний, картографічний, математичного моделювання, геоінформаційний, районування, дозволяє вивчити особливості становлення і функціонування земельно-ресурсного потенціалу регіону у часовому і просторовому аспектах.

Водночас, сучасний землеустрій визнаний найбільш дієвим механізмом управління процесами використання землі. При вирішенні загальних завдань організації землекористування необхідно не лише визначити розташування компонентів і елементів проєкту, але й реально створити ці компоненти й елементи.

Завдання землевпорядкування вимагає інноваційних рішень для повноцінного вирішення. Інновації у сфері землеустрою можуть включати в себе використання сучасних технологій геоінформаційного аналізу для точного визначення розташування земельних ділянок, впровадження цифрових систем моніторингу землекористування, а також застосування методів та підходів до управління, спрямованих на забезпечення ефективного використання та охорону земельних ресурсів.

Інновації в землеустрої можуть допомогти у покращенні прозорості та ефективності управління землекористуванням, а також сприяти сталому використанню земельних ресурсів у відповідності з вимогами сучасності.

Отже, метою даної статті є розкриття використання земельних технологій як складової сталого розвитку та ефективного використання земельних ресурсів. Методологія використання та особливості їх застосування регулюються інноваціями в галузі інформаційних технологій та дозволяють враховувати різноманітні аспекти природокористування та земельного господарства. У статті проаналізовано перспективи для ефективного управління земельними ресурсами, збереження навколишнього середовища та досягнення сталого розвитку.

Ключові слова: земельна ділянка, земельні технології, геоінформаційні технології, в'ювер, методологія, інформація.

Land technologies are a key element of modern land management aimed at optimizing the use and preservation of land for various purposes. The methodology and peculiarities of the use of land technologies determine the effectiveness, stability and sustainability of agricultural, environmental and other land projects. This issue becomes especially important in the context of the transition to market relations in the economy of Ukraine and the identification of territorial differences in land use indicators at different levels of the administrative-territorial hierarchy.

The study of land resources requires a scientific and methodological justification of their research and assessment, compliance with the principles of objectivity, taking into account the continuous changes in the development of the studied phenomena, the unity of the historical and logical, the correlation of the achieved level with the model, a systematic approach and clarity.

The study of land resources involves the use of various methods, such as analysis, synthesis, causality, typology, and a systematic approach. The application of general scientific research methods, such as comparative geographical, balance, statistical, cartographic, mathematical modeling, geo-informational, zoning, allows studying the peculiarities of the formation and functioning of the land-resource potential of the region in temporal and spatial aspects.

Modern land management is recognized as the most effective mechanism for managing land use processes. When solving general tasks of land use organization, it is necessary not only to determine the location of project components and elements, but also to actually create these components and elements.

The task of land management requires innovative solutions for a complete solution. Innovations in the field of land management may include the use of modern technologies of geoinformation analysis to accurately determine the location of land plots, the implementation of digital land use monitoring systems, as well as the use of management methods and approaches aimed at ensuring the effective use and protection of land resources.

Innovations in land management can help improve the transparency and efficiency of land use management, as well as contribute to the sustainable use of land resources in accordance with modern requirements.

Therefore, the purpose of this article is to reveal the use of land technologies as a component of sustainable development and effective use of land resources. The methodology of use and features of their application are regulated by innovations in the field of information technologies and allow taking into account various aspects of nature management and land management. The article analyzes the prospects for effective management of land resources, preservation of the environment and achievement of sustainable development.

Key words: land plot, land technologies, geoinformation technologies, viewer, methodology, information.

Геоінформаційні технології – напрям сучасних інформаційних технологій, що бурхливо розвиваються. З цієї причини поки що не можна говорити про існування загально-

прийнятої термінології у цій галузі знань. Досить навести численні визначення ГІС, запропоновані різними авторами, щоб зрозуміти, наскільки ще молода ця сфера діяльності.

Базою будь-якої ГІС є дані, які аналізуються. Пристрої введення дозволяють перетворювати існуючу просторову інформацію у формат, придатний для використання в конкретній ГІС. Ця інформація може включати паперові карти, матеріали аерофотозйомки і знімки дистанційного зондування, адреси, координати об'єктів, отримані за допомогою GPS, супутникових систем, або інші цифрові географічні дані.

Є кілька прикладів апаратних платформ, які можуть бути використані в системах ГІС. Проста конфігурація включає комп'ютер і чорно-білий принтер. У випадку створення професійних цифрових карт використовують високопродуктивний комп'ютер, сервер, дигітайзер, кольорові лазерні принтери і плотири.

Щодо програмного забезпечення, більшість ГІС-пакетів мають схожі характеристики, такі як поширене картографування, маркування, кодування географічних і пошук об'єктів. Однак ці програми різняться за ціною і функціональністю. Вибір залежить від конкретних завдань користувача. Наприклад, різні фірми пропонують програмне забезпечення з різними можливостями, такими як ESRI ArcGIS, QGIS, MapInfo, і інші [4].

ГІС призначена для спільної обробки двох видів інформації: географічної (просторової, картографічної) та атрибутивної (непросторової, семантичної, тематичної, описової, табличної) інформації.

Географічна інформація в ГІС складається з даних, що описують просторове розташування об'єктів, такі як координати та елементи графічного представлення. Ці дані зберігаються у цифровій формі на різних носіях, таких як магнітні стрічки, магнітні, оптичні та тверді диски, і використовуються для візуалізації картини в різних моделях даних.

Атрибутивна інформація в ГІС включає дані, які описують якісні або кількісні параметри просторово взаємозв'язаних об'єктів. Наприклад, житловий будинок на екрані може бути представлений у вигляді полігону (графічна складова), а база даних містить інформацію про його площу, адресу, кількість поверхів, матеріал стін, тип фундаменту, рік побудови тощо.

У ГІС існує підсистема управління як географічною, так і атрибутивною інформацією. Просторовий аналіз, який включає в себе перевірку взаємного розташування об'єктів, виявлення закономірностей їх розподілу, визначення суміжних об'єктів, вимірювання відстаней і площ тощо, здійснюється з використанням географічної інформації. Семантична (непросторова) обробка відповідає за аналіз та управління атрибутивною інформацією.

У більшості ГІС існують засоби та інструменти, які спрощують введення та редагування інформації, а також візуальне відображення даних. Серед таких інструментів можна виокремити масштабування зображень, яке включає в себе збільшення або зменшення, зумування карт, а також функції прокрутки, панорамування та перегляду у вигляді слайд-шоу [1].

У цьому процесі велике значення має графічний інтерфейс, спеціально розроблений для користувачів і інтегрований у сучасні операційні системи, такі як Windows, Linux, Solaris. Цей інтерфейс включає діалогові вікна, контекстні меню та інші елементи управління, такі як кнопки, перемикачі та повзунки. Ці інструменти роблять взаємодію з ГІС зручною та ефективною для користувачів, щоб полегшити їх роботу з просторовою і атрибутивною інформацією.

Важливою характеристикою ГІС є географічна прив'язка об'єктів, яка забезпечує єдиний координатний простір для користувачів. Здійснення трансформації з однієї координатної системи в іншу та зміни проєкції стає можливим завдяки особливостям кінцевого продукту. ГІС використовує жорстку координатну прив'язку, що дозволяє ефективно управляти різними шарами або

об'єктами різного типу та масштабу. За допомогою цієї прив'язки користувач може збирати різноманітні дані різними способами, а остаточний вигляд ГІС залежить від його творчих можливостей [2].

Ще однією фундаментальною рисою ГІС є застосування аналітичної обробки. В даному випадку користувач самостійно створює аналітичні алгоритми на основі своїх запитів. Послідовні операції просторового аналізу, такі як буферизація, об'єднання, вирізання та накладання, дозволяють користувачу отримати потрібний результат за допомогою творчого підходу.

Геоінформаційні системи можна класифікувати за різними характеристиками, враховуючи той факт, що конкурентна боротьба між виробниками програмного забезпечення призводить до постійного вдосконалення ГІС. Критерії оцінки систем є умовними і справедливими тільки на певний тимчасовий інтервал.

Однією з класифікацій ГІС є розділення за функціональними можливостями, що визначається як професійні, настільні і в'ювери:

Професійні ГІС спрямовані на обробку великих обсягів інформації на потужних комп'ютерах та мережах. Призначені для серйозних наукових досліджень, управління великими територіями або галузями. Приклади: ESRI, INTERGRAPH, AutoDesk, SIMENS NIXDORF, GDS.

Настільні ГІС мають меншу продуктивність порівняно з професійними. Використовуються для розв'язання прикладних наукових завдань, оперативного управління та планування. Приклади: MapInfo Professional, ArcView, WinGIS, Atlas GIS, Credo, ГІС-Конструктор.

В'ювери (viewer), електронні атласи -Прості і недорогі системи для інформаційно-довідкового використання. Призначені для пошуку і візуального відображення інформації. Не мають можливостей редагування. Приклади: ArcExplorer (ESRI), M-City (інформаційно-довідкова система з картою м. Москва), nikinfo – Миколаївський інформаційний портал.

Така класифікація дозволяє краще враховувати потреби користувачів та різноманітність завдань, що вирішуються в сфері геоінформаційних технологій.

Схема аналітичної роботи ГІС включає такі етапи:

Колекціонування. На цьому етапі збирається як просторова (цифрові карти, зображення), так і атрибутивна інформація. Зібрані дані використовуються для наповнення двох баз даних: перша містить просторові дані, а друга – інформацію описового характеру.

Обробка і аналіз просторових даних. Система обробки просторових даних звертається до баз даних для виконання обробки і аналізу інформації. Контроль за процесом здійснюється системою управління базами даних (СУБД), яка дозволяє швидко знаходити та аналізувати інформацію.

Створення карт. Основним результатом роботи ГІС є створення різноманітних карт. Для зв'язку між географічною та атрибутивною інформацією використовують чотири підходи взаємодії.

Геореляційний (гібридний) підхід. Географічні та атрибутивні дані організовані по-різному, але мають зв'язок за допомогою ідентифікатора об'єкта.

Шари векторних об'єктів. Інформація подається у вигляді окремих прозорих шарів, що містять зображення географічних об'єктів. Розміщення об'єктів на шарах залежить від конкретних особливостей ГІС та вирішуваних завдань.

Управління шарами. Користувач може керувати видимістю, редагуваністю та доступністю різних шарів на карті.

Використання растрових зображень. Багато ГІС використовують растрові зображення як базовий шар для векторних шарів, що поліпшує наочність зображення [4].

Такий підхід дозволяє ефективно об'єднати географічну та атрибутивну інформацію для подальшого використання в різноманітних задачах.

Отже, введення даних в геоінформаційну систему (ГІС) включає три основні етапи:

Збір даних:

- процес збору інформації, який може включати в себе різноманітні джерела, такі як паперові карти, матеріали аерофотозйомок, дистанційне зондування, адреси, координати об'єктів, дані GPS та інші;

- збирання метаданих (дані про дані), які містять інформацію про дату отримання, точність позиціонування, точність класифікації, міру повноти та методи отримання та кодування даних;

Редагування і очищення даних (попередня обробка):

- процес обробки та попередньої очистки даних, включаючи введення зібраних даних у комп'ютерно-читану форму;

- створення нового класу даних – метаданих, які можуть містити різні атрибути, такі як дата отримання, точність, методи отримання тощо;

Географічне кодування даних:

- введення географічних даних у базу даних ГІС, яке може включати в себе ручне введення даних з клавіатури, ручне оцифрування за допомогою дигітайзера, сканування карт або введення існуючих цифрових файлів;

- забезпечення взаємодії географічних та атрибутивних даних для подальшого використання в ГІС.

Способи введення даних в ГІС включають введення інформації з клавіатури, ручне оцифрування з використанням дигітайзера, сканування карт, а також введення існуючих цифрових файлів. Важливою частиною цього процесу є попередня обробка даних та створення метаданих для подальшого ефективного використання і аналізу [1].

Водночас, основні аналітичні можливості ГІС включають:

- знаходження місцезнаходження об'єкта – визначення координат та місцезнаходження конкретного об'єкта на карті;

- відносини між об'єктами – визначення відносин між двома або більше об'єктами, такими як відстань між ними, напрямок тощо;

- підрахунок об'єктів в межах визначеної відстані – визначення кількості об'єктів, розташованих в певній відстані від конкретного об'єкта;

- аналіз значень в точках – визначення значень атрибутів у конкретній точці або області на карті;

- виміри та статистика – проведення картографічних вимірів, таких як відстань, напрямок, площа, а також виконання статистичних обчислень;

- операції «оверлею» – Поєднання, перетин чи об'єднання географічних шарів для отримання нової інформації;

- мережний аналіз – вирішення задач, пов'язаних із мережами, такими як знаходження оптимального маршруту;

- аналіз близькості та видимості – визначення областей, які знаходяться поблизу або в певному відношенні до інших областей;

- прогнозування – використання аналітичних методів для прогнозування подальшого розвитку подій чи змін у просторі;

- створення контурів та зонування – визначення контурів областей та створення зон для подальшого вивчення.

Ці функції дозволяють вирішувати різноманітні задачі в різних сферах, таких як економіка, екологія, бізнес, муніципальне управління та інші. Аналіз просторово-атрибутивної інформації в ГІС є потужним інструментом для прийняття обґрунтованих рішень.

Також, супутникове дистанційне зондування (СДЗ) відіграє ключову роль у сучасних геоінформаційних технологіях, надаючи можливість збирати інформацію про поверхню Землі на великій площі без прямого контакту з нею. Супутникові дані стали необхідним інструментом для різних застосувань у географії, науці про довкілля, сільському господарстві, екосистемі, дослідках стихійних

лих та багатьох інших галузях. Основні сфери застосування супутникового дистанційного зондування включають:

- стан довкілля і землекористування (Моніторинг екологічних змін, виявлення зон забруднення, оцінка динаміки використання земель);

- оцінка урожаю сільськогосподарських угідь (Прогнозування врожаю, виявлення паттернів росту рослин, визначення областей з проблемами в сільському господарстві);

- вивчення флори і фауни (Моніторинг руху тварин, виявлення змін у природних середовищах);

- оцінка наслідків стихійних лих (Визначення розмірів зон впливу природних катастроф, таких як землетруси, повені, пожежі, виверження вулканів);

- оцінка збитків при забрудненні суші і водойми (Виявлення джерел забруднення, контроль якості водних ресурсів);

- океанологія (Моніторинг температури поверхні води, руху морських течій, виявлення водоростей та інших океанічних явищ).

Супутникові дані надають можливість отримання зображень в цифровій формі, які потім можуть бути оброблені за допомогою геоінформаційних систем, що дозволяє здійснювати детальний аналіз та приймати обґрунтовані рішення.

Дистанційне зондування через атмосферу відіграє значущу роль у супутникових спостереженнях, але при цьому врахування впливу атмосферних умов є ключовим аспектом. Основні особливості дистанційних методів включають:

- атмосферні перешкоди (Хмарність, аерозолі, тумани та інші атмосферні умови можуть ускладнювати або навіть блокувати передачу сигналу з супутника до поверхні Землі);

- вікна прозорості (Для максимально ефективного зондування супутникам доводиться працювати у визначених «вікнах прозорості», де поглиблення та розсіювання атмосферними газами і аерозолями є мінімальними);

- спостереження в різних діапазонах (В різних діапазонах (оптичний, інфрачервоний, мікрохвильовий) атмосферні ефекти виявляються по-різному, що може впливати на якість та точність зображень);

- активні та пасивні методи (Супутникові методи діляться на активні та пасивні. Активні методи включають відправлення сигналу від супутника і реєстрацію його відбиття, що дозволяє вимірювати різні параметри поверхні. Пасивні методи використовують випромінювання від об'єктів, такі як сонячне випромінювання або теплове випромінювання Землі);

- вимірювання атмосферних параметрів (Деякі супутникові системи можуть вимірювати атмосферні параметри, такі як концентрація газів або стан озонового шару);

- пасивне теплове випромінювання (Вимірювання теплового випромінювання в інфрачервоному діапазоні дозволяє визначити температуру поверхні Землі та інші характеристики).

Для успішних дистанційних спостережень супутники повинні бути призначені для праці в конкретних умовах атмосфери, і методи корекції атмосферних впливів часто використовуються для покращення якості зображень.

Ефективне використання даних дистанційного зондування (ДЗ) у геоінформаційних системах (ГІС) передбачає вміння відбирати корисну інформацію з супутникових зображень. Процес інтерпретації та аналізу зображень ДЗ включає ідентифікацію та вимірювання параметрів об'єктів спостереження.

Цілі спостережень у ДЗ можуть бути різноманітними об'єктами, представленими точками, лініями або полігонами, з різними формами та характеристиками. Важливо, щоб об'єкти відрізнялись один від одного, забезпечуючи контрастність на зображенні.

Багато інтерпретацій та ідентифікацій об'єктів зазвичай виконують вручну або візуально. У разі аналогової

інформації, такої як фотографії чи макети, аналіз здійснюється людиною. З переходом до цифрового формату дані ДЗ можуть піддаватися комп'ютерній обробці для розширення можливостей візуальної інтерпретації та автоматизованого розпізнавання об'єктів.

Важливі елементи інтерпретації включають:

- колірний тон (Визначається фундаментальною ознакою для розрізнення об'єктів);
- форма (Помітні об'єкти мають різні форми, які важливі для ідентифікації);
- розмір (Оцінка розміру об'єкта порівняно з іншими та врахування абсолютного розміру);
- текстура (Різноманітність та частота зміни тону в різних областях зображення);
- тінь (Важлива для визначення профілю та висоти об'єктів);
- асоціація (Залежність між об'єктами або їх особливостями поблизу спостережуваного об'єкта) [2].

Ручна інтерпретація дозволяє враховувати взаємозв'язки та виконується з використанням аналогових засобів. Цифровий аналіз, навпаки, вимагає спеціалізованого устаткування, проте дозволяє автоматизовано обробляти багатошарові знімки та аналізувати великі масиви даних. Ідентифікація об'єктів базується на візуальних відмінностях, таких як колір, форма, розмір, текстура, тінь, структура та асоціації [3].

Крім того, інформаційні системи можуть функціонувати як із застосуванням технічних засобів, так і без них, що залежить від економічної доцільності. Згідно зі ступенем автоматизації інформаційних процесів, інформаційні системи класифікують на ручні, автоматичні та автоматизовані.

Ручні ІС характеризуються відсутністю сучасних технічних засобів для обробки інформації, виконання всіх операцій залученням людини. Наприклад, відсутність комп'ютерів у фірмі, де менеджер працює без їхньої участі, визначається як ручна ІС.

Автоматичні ІС виконують всі операції по обробці інформації без участі людини.

Автоматизовані ІС передбачають участь і людини, і технічних засобів у процесі обробки інформації, при цьому основна роль відводиться комп'ютеру. У сучасному розумінні, термін «інформаційна система» включає автоматизацію системи. Автоматизовані ІС мають різні модифікації та класифікуються залежно від характеру використання і сфери застосування.

Зростання обсягу інформації в організаційних інформаційних системах та потреба у її швидкій та складній обробці призводять до необхідності автоматизації обробки інформації. У неавтоматизованих ІС всі операції та рішення із залученням інформації здійснює людина. Автоматизація процесів обробки інформації призводить до визначення алгоритмів обробки та вирішальних пра-

вил, що може призвести до перетворення «чистої» інформаційної системи в інформаційну систему управління [6].

Автоматизована інформаційна система управління організацією є взаємопов'язаною сукупністю даних, обладнання, програмного забезпечення, персоналу, стандартів та процедур, призначених для збору, обробки, розподілу, зберігання та надання інформації. Технологія роботи в комп'ютеризованій інформаційній системі повинна бути доступною для розуміння фахівцями та забезпечувати підтримку динамічної інформаційної моделі економічного об'єкта для задоволення інформаційних потреб користувачів та прийняття управлінських рішень [5].

Отже, використання технологій штучного інтелекту та машинного навчання для обробки та аналізу великих обсягів земельних даних дозволяє отримувати точні та швидкі результати.

Також необхідно зазначити, що впровадження сенсорів та пристроїв IoT на земельних ділянках дозволяє в реальному часі відстежувати параметри якості ґрунту, рослин та інших факторів, що впливають на ефективність використання землі.

Отже, з урахування вищевикладеного можливо виділити особливості використання земельних технологій, зокрема:

Земельні технології використовуються для оптимізації сільськогосподарського виробництва, враховуючи властивості землі, погодні умови та потреби рослин;

Технології дозволяють ефективно управляти водними ресурсами, контролювати зрошення та виявляти проблеми з водопостачанням;

Земельні технології використовуються для моніторингу та прогнозування впливу людської діяльності на екосистеми та біорізноманіття.

Технології дозволяють залучати громадськість до процесів управління земельними ресурсами та забезпечують більшу прозорість прийняття рішень.

Таким чином, використання земельних технологій є необхідною складовою сталого розвитку та ефективного використання земельних ресурсів. Методологія використання та особливості їх застосування регулюються інноваціями в галузі інформаційних технологій та дозволяють враховувати різноманітні аспекти природокористування та земельного господарства. Розвиток цих технологій відкриває нові перспективи для ефективного управління земельними ресурсами, збереження навколишнього середовища та досягнення сталого розвитку.

Узагальнюючи, використання земельних технологій є ключовим чинником для досягнення ефективності та сталості у виробництві харчових продуктів, а також для збереження природних ресурсів. Розвиток та впровадження новітніх підходів до землекористування є необхідним для вирішення викликів, пов'язаних з зростанням населення та змінами клімату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шипулін В. Д. Введення у користування ArcGIS: навч. посіб. Харків, 2005. С. 258.
2. Шипулін В. Д. Основні засади геоінформаційних систем: навч. посіб. Харків, 2015. С. 337.
3. Творошенко І. С. Геоінформаційні системи в управлінні територіями: методичні вказівки до виконання практичних та самостійних робіт: навч. посіб. Харків, 2015. С. 115.
4. Костріков С. В., Плотницький С. В. Теоретична і прикладна геоінформатика: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків. 2016. С. 591.
5. Шипулін В. Д. Інформаційно-комунікаційні технології у формуванні міського середовища: монографія. Харків. 2014. С. 213.
6. Творошенко І. С. Технології прийняття рішень в інформаційних системах: навч. посіб. ХНУРЕ. Харків. 2021. С. 120.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

FEATURES OF LEGAL PROTECTION OF LANDS FORESTRY PURPOSE

Новокшионов Д.В., аспірант кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті аналізуються особливості правової охорони земель лісогосподарського призначення. Акцентується увага на тому, що використання даних земель органічно поєднане з використанням лісів. Це зумовлює необхідність і комплексної охорони названих природних ресурсів. Відомо, що формування та функціонування лісових екосистем, основу яких складає земля, зайнята лісами, потребує обов'язкової охорони не тільки лісів, а і відповідних лісовкритих земельних ділянок. Так, Закон України «Про охорону земель» встановлює правила щодо охорони цього об'єкта природи при здійсненні господарської діяльності. Зокрема ст. 41 названого закону передбачено, що при веденні лісового господарства лісокористувачі, незалежно від форми власності і господарювання, забезпечують збереження та підвищення родючості ґрунтів, їх належний екологічний стан відповідно до вимог законодавства України. Заготівля деревини на схилах повинна проводитися на основі екологічнобезпечних та ґрунтозахисних технологій, які зводять до мінімуму руйнування ґрунтового покриву земельних ділянок.

Натомість відповідно до ст. 86 Лісового кодексу України організація охорони і захисту лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб. Чинне земельне та лісове законодавство не завжди враховує цей фактор. Водночас новели лісового законодавства, які введені в дію останнім часом, свідчать про те, що унормована низка заходів, безпосередньо спрямованих на забезпечення не тільки захисту і охорони лісів, а і охорони лісових земель. Йдеться зокрема, про укази Президента України, які стосуються заходів щодо збереження та відтворення лісів (2021 р.), охорону, захист та їх використання в особливий період (2022 р.), а також постанову Кабінету Міністрів України, якою затверджений Порядок проведення національної інвентаризації лісів (2021 р.). Своєю чергою, доповнення Земельного кодексу України самостійною статтею, що визначає правовий режим самозаліснених земель та внесення змін до правових приписів, які стосуються права власності, використання та охорони земель лісогосподарського призначення створює необхідні передумови для охорони органічно поєднаних природних ресурсів.

В статті підкреслюється, що необхідність розширення площі земель, зайнятих лісами, шляхом їх відновлення та лісорозведення, а також відновлення земель і лісів, які пошкоджені внаслідок бойових дій, актуалізує проблеми їх правової охорони. Наведений підхід узгоджується з вимогами Нової лісової стратегії ЄС до 2030 року та Стратегією ЄС щодо біорізноманіття 2030 року.

Ключові слова: правова охорона лісогосподарських земель, картографування та інвентаризація лісів, збереження та захист лісів, розширення площі земель, зайнятих лісами.

The article examines the peculiarities of legal protection of forested lands. Emphasis is placed on the organic connection between the use of these lands and forests, necessitating comprehensive protection of these natural resources. It is known that the formation and functioning of forest ecosystems, which are based on land occupied by forests, require mandatory protection not only of the forests themselves but also of the corresponding forested land plots. For instance, the Law of Ukraine "On Land Protection" establishes rules for protecting this natural object during economic activities. In particular, Article 41 of the aforementioned law provides that forest users, regardless of ownership and management form, ensure the preservation and improvement of soil fertility and their proper ecological condition in accordance with the requirements of Ukrainian legislation. Timber harvesting on slopes should be carried out based on environmentally safe and soil-protecting technologies that minimize soil erosion on land plots.

In contrast, according to Article 86 of The Forest Code of Ukraine, the organization of forest protection and conservation involves implementing a set of measures aimed at preserving forests from fires, illegal logging, damage, weakening, and other harmful influences, as well as protection from pests and diseases. The current land and forest legislation does not always take this factor into account. However, recent amendments to the forest legislation indicate a regulated range of measures directly aimed at ensuring not only the protection and conservation of forests but also the protection of forested lands. This includes presidential decrees related to measures for the conservation and restoration of forests (2021), protection, conservation, and use during a special period (2022), as well as a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine approving the Procedure for conducting national forest inventories (2021).

In turn, amendments to The Land Code of Ukraine, with a separate article defining the legal regime of self-afforested lands and making changes to legal provisions regarding property rights, use, and protection of forested lands, create necessary conditions for the protection of organically linked natural resources.

The article emphasizes the need to expand the area of land occupied by forests through their restoration and afforestation, as well as the restoration of lands and forests damaged by military actions, which highlights the issues of their legal protection. This approach aligns with the requirements of the EU's New Forest Strategy for 2030 and the EU Biodiversity Strategy for 2030.

Key words: legal protection of forestry lands, forest mapping and inventory, preservation and protection of forests, expansion of the area of land occupied by forests.

В умовах нарощування антропогенних навантажень на довкілля, подолання наслідків повномасштабної агресії російської федерації виникає необхідність розроблення і додержання особливих правил користування природними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованої охорони. Це стосується насамперед охорони землі та нерозривно пов'язаних з нею інших природних ресурсів (вод, лісів, тваринного і рослинного світу тощо).

Проблема охорони земель лісогосподарського призначення розглядалася в роботах таких вчених, як: Шульги М. В. [1], Кулинич П. Ф. [2], Федчишина Д. В. [3], Мірошніченко А. М. [4] та ін.

Основу правової охорони земель складає Земельний кодекс України, Закон України «Про охорону земель»

та низка інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Спеціальний Закон України «Про охорону земель» (ст. 35), унормовуючи охорону земель при здійсненні господарської діяльності та встановлюючи вимоги до власників землі і землекористувачів, покладає на цих суб'єктів низку додаткових обов'язків, зокрема дотримуватися нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів; надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів; сприяти систематичному проведенню вишукувальних, обстежувальних,

розвідувальних робіт за станом земель, динамікою родючості ґрунтів; своєчасно інформувати відповідні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо стану, деградації та забруднення земельних ділянок; забезпечувати додержання встановленого законодавством України режиму використання земель, що підлягають особливій охороні; забезпечувати використання земельних ділянок за цільовим призначенням та дотримуватися встановлених обмежень (обтяжень) на земельну ділянку; забезпечувати захист земель від пожеж, ерозії, виснаження, забруднення, засмічення, засолення, осолонцювання, підкислення, перезволоження, підтоплення, заростання бур'янами, чагарниками і дрібноліссям; уживати заходів щодо запобігання негативному і екологонебезпечному впливу на земельні ділянки та ліквідації наслідків цього впливу.

Як бачимо із змісту наведеного, законодавець намагається забезпечувати охорону передовсім земель сільськогосподарського призначення та включає загальні обов'язки носіїв земельних прав, закріплені Земельним кодексом України (ст. ст. 91; 96). При цьому підкреслимо, що деякі відповідні положення носять декларативний характер, окремі незабезпечені правовими механізмами примусової реалізації.

Окрім того названий закон встановлює вимоги щодо здійснення господарської діяльності на земельних ділянках в межах конкретних категорій земель. Так, з метою забезпечення охорони земель при веденні, наприклад, лісового господарства ст. 41 Закону України «Про охорону земель» передбачає, що лісокористувачі незалежно від форми власності і господарювання, забезпечують збереження та підвищення родючості ґрунтів, їх належний екологічний стан відповідно до вимог законодавства України. Вона також встановлює, що заготівля деревини на схилах повинна проводитися на основі екологобезпечних та ґрунтозахисних технологій, які зводять до мінімуму руйнування ґрунтового покриву земельних ділянок. Останнє положення наочно показує як реалізація основного виду права лісокористування – заготівлі деревини безпосередньо спрямована на правове забезпечення охорони земель лісогосподарського призначення. Дійсно, як свідчить практика, нехтування вимог екологобезпечних та ґрунтозахисних технологій при заготівлі деревини на схилах, наприклад, у Карпатському регіоні призводить до негативних наслідків у вигляді ерозії земель та руйнування ґрунтів.

Відомо, що здійснення антропогенної господарської діяльності безпосередньо або опосередковано впливає на відповідні екосистеми та їх елементи. Термін «екосистема», будучи одним із основних понять сучасної екології, означає сукупність живих організмів, які функціонують на певній території, та умови їх існування, тобто – це сукупність біоценозу і біотопу, поєднаних в єдине функціональне ціле.

При здійсненні класифікації процесів порушення природного середовища в літературі зазвичай використовують два основні підходи. У першому випадку процеси розглядаються стосовно порушень окремих природних компонентів, тобто має місце покомпонентний принцип. Другий підхід комбінується з функціональним, тобто еко-деструктивні процеси групуються за однорідністю змісту заподіяних змін (наприклад, забруднення, порушення ландшафтів та ін.). Так, антропогенний негативний вплив на земельні ресурси (забруднення, ерозія та ін.) може різко погіршити якість лісових та водних ресурсів [5, с. 73–74].

Це означає, що охорона земель від шкідливого впливу антропогенної діяльності так чи інакше зачіпає інтереси охорони інших природних ресурсів. Отже, коли йдеться про забезпечення охорони земель лісогосподарського призначення, то треба враховувати і потреби охорони лісів, оскільки мова йде про лісові екосистеми, у складі яких нерозривно, органічно поєднані і інші природні ресурси.

Охорона даних земель потребує особливої уваги, оскільки основу лісу як окремого типу відновлюваних

природних компонентів складають переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Зазначимо, що функціонування лісу зумовлює існування лісової екосистеми, формування якої неможливе без землі.

З урахуванням нерозривного органічного поєднаного зв'язку земель лісогосподарського призначення з рослинним світом, зокрема лісами, можна стверджувати, що цей зв'язок зумовлює необхідність комплексної правової охорони земель і лісів.

Останнім часом до чинного земельного та лісового законодавства України внесені суттєві зміни та доповнення, спрямовані на посилення охорони як земель лісогосподарського призначення, так і збереження, захисту, охорони та розширення площі земель, зайнятих лісами.

Так, Указом Президента України від 7 червня 2021 р. № 228/2021 «Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів» передбачена необхідність розроблення єдиної електронної таксаційної та картографічної бази даних про ліси з урахуванням положень Закону України «Про Національну інфраструктуру геопросторових даних». В кінцевому рахунку реалізація названих заходів сприятиме охороні земель, вкритих лісовою рослинністю.

Указом Президента України від 29 вересня 2022 р. № 675/2022 введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 вересня 2022 р. «Про охорону, захист, використання та відтворення лісів України в особливий період» передбачено, що з метою реалізації заходів із масштабного заліснення України Кабінету Міністрів України необхідно опрацювати питання щодо: створення державного фонду розвитку лісового господарства, зокрема за рахунок коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва; екологічного податку; рентної плати за використання лісових ресурсів; грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, частини податку на додану вартість й інших джерел; удосконалення системи оподаткування лісових земель шляхом формування Єдиного лісового податку та усунення подвійного оподаткування; внесення змін до порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захищених лісових ділянок; забезпечення необхідного обсягу лісового насіння та вирощування селекційного садивного матеріалу; виділення органами державної влади та органами місцевого самоврядування придатних для заліснення земель;

На Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України покладено обов'язок у шестимісячний строк внести зміни до Інструкції з проектування, технічного приймання, обліку та оцінки якості лісокультурних об'єктів, затвердженої наказом Державного комітету лісового господарства України від 19 серпня 2010 р. № 260, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 5 листопада 2010 р. № 1046/18341, зокрема щодо лісорозведення на деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених землях. Місцевим органам виконавчої влади за участю органів місцевого самоврядування у тримісячний строк здійснити розроблення та затвердження регіональних програм, спрямованих на масштабне заліснення регіонів.

Якщо приймати до уваги, що ліси України за своїм призначенням та лісорозташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції, то можна прийти до висновку що в процесі реалізації лісами названих функцій, забезпечується охорона земель, зайнятих лісами.

Зазначимо, що сьогоденний кризовий стан земель, у тому числі і лісогосподарського призначення потребує вжиття кардинально нових, інноваційних підходів до вдосконалення їх правової охорони.

Один із самостійних напрямків, спрямований на підвищення ефективності охорони земель лісгосподарського призначення, пов'язаний із необхідністю повного картографування лісів та проведення їх інвентаризації. Названі лісовпорядні дії відіграють визначальну роль у процесі лісовпорядкування, яке ст. 45 Лісового кодексу України визначає як комплекс заходів, спрямованих на забезпечення ефективної організації та науково обґрунтованого ведення лісового господарства, охорони, захисту, раціонального використання, підвищення екологічного та ресурсного потенціалу лісів, культури ведення лісового господарства, отримання достовірної і всебічної інформації про лісовий фонд України.

Мета лісовпорядкування як функції публічного управління у сфері лісових відносин полягає в розробці системи заходів, спрямованих на забезпечення раціонального ведення лісового господарства на землях лісгосподарського призначення і лісочислення, ефективного відтворення, охорони і захисту лісів, підвищення їхньої продуктивності, здійснення єдиної технічної політики в лісовому господарстві.

Чинна редакція Лісового кодексу України запровадила обов'язкове проведення за єдиною методикою лісовпорядкування усіх лісів незалежно від форми власності на них та відомчої належності.

Виконання відповідних топографо-геодезичних робіт і спеціального картографування лісів створюватиме можливості для формування земельних ділянок лісгосподарського призначення державної та комунальної власності і як результат можна було б вносити відомості про земельні ділянки лісгосподарського призначення до Державного земельного кадастру.

На законодавчому рівні видається доречним визначити склад, зміст, порядок погодження та затвердження матеріалів лісовпорядкування.

Як відомо, п. 5 Прикінцевих положень чинного Лісового кодексу України встановлює, що до здійснення державної реєстрації, але не пізніше 1 січня 2027 року, державними та комунальними лісгосподарськими підприємствами, іншими державними і комунальними підприємствами та установами права постійного користування земельними ділянками лісгосподарського призначення, які надані їм у постійне користування до набрання чинності Земельним кодексом України, таке право підтверджується планово-картографічними матеріалами лісовпорядкування. Запровадження цієї норми було зумовлено практичною потребою недопущення неправомірного вилучення земель лісгосподарського призначення за відсутності в окремих лісгосподарських підприємств документів на право постійного користування відповідними земельними ділянками. Викладене наводить на думку про необхідність визнання матеріалів лісовпорядкування одночасно документацією із землеустрою.

Особливості правової охорони земель лісгосподарського призначення зумовлені в тому числі постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 392 «Про затвердження Порядку проведення національ-

ної інвентаризації лісів та внесення зміни у додаток до Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» [6].

Затверджений Порядок визначає основні вимоги до організації, процедури проведення національної інвентаризації лісів, контролю за проведенням робіт з інвентаризації лісів та визначенням її результатів. Згідно з цим документом інвентаризація лісів проводиться на всій території України в межах інвентаризаційних ділянок і має на меті отримання статистично обґрунтованої узагальненої інформації про кількісні та якісні показники стану та динаміки лісів для потреб планування, зокрема стратегічного, ведення лісового господарства, державного лісового кадастру, моніторингу лісів. Своєю чергою названі показники стану та динаміки лісів можуть опосередковано використовуватися і для забезпечення охорони земель лісгосподарського призначення.

Порядок оперує терміном «лісова інвентаризаційна ділянка», яким позначається ділянка, що підлягає інвентаризації і яка повністю або частково розташована в межах лісів та інших лісовкритих земель, і відповідає коду згідно з КВЗУ 005.00, 005.01, 005.02, 005.03, 005.04, визначеному в Додатку до Порядку ведення Державного земельного кадастру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1051 [7].

За результатами інвентаризації у складі статистично обґрунтованої узагальненої інформації про кількісні і якісні показники стану і динаміки лісів виокремлюються показники, що характеризують інвентаризаційну ділянку (ідентифікаційний номер, рік обстеження, географічні координати центра ділянки, магнітне схилання та ін.); опис частин лісової інвентаризаційної ділянки (номер частини, вид угідь); опис користувача; опис рельєфу; опис ґрунту (тип і назва ґрунту, його механічний склад, тип ерозії та її поширення тощо).

Наявність інформації про кількісні і якісні показники про стан і динаміку лісів, отриманої при проведенні національної інвентаризації лісів, створює передумови в тому числі і для вирішення питання щодо охорони земель лісгосподарського призначення. Такий висновок випливає з положень ст. 55 Закону України «Про охорону земель», згідно з якою фінансування заходів щодо охорони земель, збереження і підвищення родючості ґрунтів, відновлення стану еродованих, деградованих і порушених з вини землевласників і землекористувачів земель та органічно поєднаних з ними інших природних ресурсів і об'єктів довкілля, запобігання заростанню сільськогосподарських угідь бур'янами, чагарниками і дрібноліссям, здійснюється за рахунок коштів носіїв земельних прав.

Викладене дозволяє стверджувати, що правова охорона земель лісгосподарського призначення характеризується особливостями, зумовленими реалізацією лісоохоронних заходів, оскільки лісові ресурси, будучи поєднаними з цими землями, забезпечують функціонування лісових екосистем.

Комплексне використання земель лісгосподарського призначення, органічно поєднаних з лісами, вимагає і відповідної охорони цих природних ресурсів, яка за своїм змістом має бути комплексною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shulga M., Daniluk D. Legal problems of rational use and protection of agricultural land in Ukraine. *Justicia*. 2022. Vol. 27. № 41. P. 43–52.
2. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: моногр. Київ: Логос, 2011. 688 с.
3. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Bondar O. Legal provision of food security and rational land use in organic production in Ukraine in the context of European integration: monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2022. 250 p.
4. Мірошніченко А. М. Земельне право України: підруч. Київ: Алерта, 2013. 512 с.
5. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника та к.е.н., проф. М. К. Шапочки. Суми: ВТД Університетська книга, 2005. 759 с.
6. Про затвердження Порядку проведення національної інвентаризації лісів та внесення зміни у додаток до Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 392. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 80.
7. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1051. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3598.

ЗЕМЛІ КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: АКТУАЛЬНІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ

COMMUNAL LAND: CURRENT LEGAL ISSUES

Панькова Л.О., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного та господарського права

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Муштафіна В.О., юрист

Комунальне підприємство «Керуюча компанія «Мій Дім – Бориспіль»

У статті проаналізовано поняття землі, як матеріального об'єкта, базуючись на законодавчих дефініціях, а також доктринальних визначеннях та судженнях. Виходячи зі сталого визначення права на землю у суб'єктивному та об'єктивному розумінні проаналізовано доробок провідних вчених щодо формування моделі права комунальної власності на землю в Україні. Проаналізовано широку нормативну базу щодо земель комунальної власності з урахуванням змін у законодавстві на період воєнного стану. У статті розкрито актуальність інституту комунальної власності на землю через призму компетенції територіальних громад, які реалізують право комунальної власності на землю безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, у способи, визначені земельним законодавством. Вказано склад земель комунальної власності відповідно чинного законодавства. Визначено важливі процедурні моменти при передачі земель державної власності до земель комунальної власності.

Крім того, розкрито питання компетенції органів місцевого самоврядування щодо земельних питань з урахуванням процесу децентралізації, реалізації Закону України «Про співробітництво територіальних громад» та Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

У статті висвітлено актуальну проблему щодо розгляду земельних спорів за участю органів місцевого самоврядування на підставі аналізу рішення Конституційного Суду України та низки постанов Верховного Суду.

Проаналізовано і узагальнено позиції про безоплатну передачу земель державної, комунальної власності у приватну власність на період дії воєнного стану.

Зроблено висновок, що під час дії воєнного стану право на безоплатну передачу земель державної, комунальної власності у приватну власність та право на відповідне оформлення можливе за умов, якщо громадянам України на праві приватної власності належать об'єкти нерухомого майна (індивідуальні житлові будинки, гаражі, садові будинки та інші будівлі); безоплатна передача у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності Земельним кодексом України; у випадку виконання рішення суду, яке набрало законної сили.

Ключові слова: комунальна власність, земля, землі територіальної громади, органи місцевого самоврядування, територіальна громада, компетенція, воєнний стан, закон, земельні спори, компетентний орган.

The article analyzes the concept of land as a material object based on legislative definitions, as well as doctrinal definitions and judgments. Proceeding from the stable definition of the right to land in the subjective and objective sense, the author analyzes the work of leading scholars on the formation of a model of communal land ownership in Ukraine. The author analyzes the broad regulatory framework for communal land with due regard for the changes in legislation for the period of martial law. The article reveals the relevance of the institution of communal ownership of land through the prism of the competence of territorial communities, which exercise the right of communal ownership of land directly or through local self-government bodies, in the ways defined by the Land Law. The composition of communally owned lands is indicated in accordance with current legislation. The author identifies important procedural aspects of the transfer of state-owned land to municipal land.

In addition, the author discusses the competence of local self-government bodies with regard to land issues, taking into account the decentralization process, implementation of the Law of Ukraine "On Cooperation of Territorial Communities" and the Law of Ukraine "On Voluntary Amalgamation of Territorial Communities".

The article presents an urgent issue of land disputes involving local self-government bodies based on the analysis of the decision of the Constitutional Court of Ukraine and a number of resolutions of the Supreme Court.

The author analyzes and summarizes the positions on the free transfer of state and municipal land to private ownership for the period of martial law.

It is concluded that during martial law the right to free transfer of state and municipal land to private ownership and the right to appropriate registration is possible under the following conditions: if citizens of Ukraine own real estate objects (individual residential houses, garages, garden houses and other buildings) on the right of private ownership; free transfer to private ownership of land plots transferred for use before the entry into force of the Land Code of Ukraine; in case of execution of a court decision which has entered into force.

Key words: communal property, land, territorial community lands, local self-government bodies, territorial community, competence, martial law, law, land disputes, competent authority.

Постановка проблеми. Традиційно питання щодо права комунальної власності розкривається через аналіз норм Конституції України [1], Земельного кодексу України [2], Цивільного кодексу України [3], Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4].

Виходячи зі сталого поділу права власності на землю у об'єктивному та суб'єктивному розумінні, відповідно як правового інституту та сукупності правомочностей суб'єктів цього права щодо володіння, користування і розпорядження належними їм земельними ділянками, юридична наука сформувала основоположні погляди щодо формування моделі права комунальної власності на землю в Україні, впливу земельної реформи та децентралізації влади на статус територіальних громад як суб'єктів прав комунальної власності на землю.

Стан дослідження. Дослідженням проблем права власності на землю займалися провідні українські учені: В. І. Андрейцев, А. П. Гетьман, В. М. Єрмоленко, П. Ф. Кулинич, А. М. Мірошніченко, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, О. О. Погрібний, О. П. Світличний, І. В. Семчик, Н. І. Титова, Д. В. Федчишин, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та інші.

Питання щодо права комунальної власності на землю, у різні роки, у наукових працях висвітлювали: Г. І. Балюк, Д. В. Бусуйок, М. В. Воскобійник, Я. З. Гаєцька-Колотило, Н. В. Ільків, І. І. Каракаш, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, І. О. Костяшкін, О. І. Настіна, А. І. Ріпенко та інші.

Постановка завдання. Сучасні виклики потребують ревізії навіть усталених позицій щодо питання розмежування земель комунальної та державної власності, доціль-

ності приватизації земель комунальної власності та меж компетенції органів місцевого самоврядування щодо земельних питань в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Комунальна власність, а це усе майно, розташоване на території міста, за винятком майна державної, приватної та інших, установлених законом, форм власності, та визнане згідно з чинним законодавством як безгосподарне «являється невід'ємним атрибутом місцевого самоврядування» [5, с. 16]. У зв'язку з процесами децентралізації питання щодо комунальної власності набувають все більшої актуальності, що повною мірою стосується і земель, які належать територіальним громадам. Питання комунальної власності, зокрема на землю регулюється такими законодавчими актами, як: Конституція України [1], Земельний кодекс України [2], Цивільний кодекс України [3], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4], Господарський кодекс України [6], Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2020 року № 1113 «Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» [7], Закон України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» [8], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності» [9], Закон України «Про оренду землі» [10] тощо.

Комунальна власність повинна забезпечити інтереси територіальної громади у створенні відповідної інфраструктури для комфортного проживання всіх членів громади та реалізації їхніх соціальних, економічних інших потреб, розміщення органів самоврядування та комунальних підприємств, установ, організацій [11, с. 178].

Стаття 142 Конституції України [1], (а також ч. 2 ст. 327 Цивільного кодексу України [3]) визначають суб'єктом права комунальної власності відповідні територіальні громади, що здійснюють право власності або безпосередньо (за допомогою місцевого референдуму, загальних зборів громадян – ст. 7, 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [4], або через органи місцевого самоврядування. Цими органами, відповідно до ст. 8-12, 80 та інших статей Земельного кодексу України [2], є відповідні місцеві ради: сільські, селищні, міські – щодо земель територіальних громад, районні, обласні та Верховна Рада Автономної Республіки Крим – щодо земель спільної власності територіальних громад. Питання регулювання земельних відносин вирішуються радами виключно на пленарних засіданнях (п. 34 ст. 26, п. 21 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [4].

Право комунальної власності – право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [6]. Землі, які належать на праві власності територіальним громадам є комунальною власністю (ч. 1 ст. 83 Земельного кодексу України) [4]. Згідно Земельного кодексу України (ч. 2 ст. 83) віднесено до земель комунальної власності:

- 1) усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності;
- 2) земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування;
- 3) землі та земельні ділянки за межами населених пунктів, що передані або перейшли у комунальну власність із земель державної власності відповідно до закону [4].

Земельним кодексом України передбачені підстави передачі ділянок державної власності у комунальну власність, що здійснюється за рішеннями відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які здійснюють розпорядження землями держав-

ної чи комунальної власності відповідно до повноважень, визначених Земельним Кодексом (ч. 1 ст. 117 Земельного кодексу України) [2]. Також дане питання регулюється Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» [8].

Питання розмежування земель комунальної та державної власності довгий час було своєрідним мейнстрімом для фахівців земельного права. Згодом норми Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» [12] частково увійшли у Земельний кодекс України, на практиці зменшилась кількість питань від громадян, юридичних осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування пов'язаних з проблемою розмежування земель.

Однак залишилися проблемними окремі питання процедурного характеру. Наприклад, чи потрібна згода органу місцевого самоврядування при реалізації рішення про передачу земельної ділянки з державної у комунальну власність?

На підставі рішення органів виконавчої влади про передачу земельної ділянки у комунальну власність складається акт приймання – передачі такої земельної ділянки (п. 2 ч. 1 ст. 117 Земельного кодексу України) [2]. Рішення органів виконавчої влади про передачу земельної ділянки у комунальну власність разом з актом приймання – передачі такої земельної ділянки є підставою для державної реєстрації права власності держави, територіальної громади на неї (п. 4 ч. 1 ст. 117 Земельного кодексу України) [2].

Саме укладання акту приймання-передачі цієї земельної ділянки буде підтвердженням згоди органу місцевого самоврядування прийняти земельну ділянку і навпаки відмова укласти акт є свідченням відмови прийняти земельну ділянку [13].

Ще один процедурний момент пов'язаний з реалізацією Закону України «Про співробітництво територіальних громад» [14] та Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [15]. Після утворення об'єднаних територіальних громад землі за межами населених пунктів переходять до комунальної власності об'єднаних територіальних громад, окрім тих, які були у власності державних підприємств. При цьому, важливим процедурним моментом є проведення інвентаризації цих земель та присвоєння відповідних кадастрових номерів.

Не втрачає своєї актуальності і питанням розгляду земельних спорів за участю органів місцевого самоврядування. Хоча дане питання стосується не стільки земель комунальної власності, скільки реалізації повноважень органів місцевого самоврядування, вважаємо доцільним торкнутись його, адже категорія земельних спорів є надзвичайно чутливим фактором для будь-якої територіальної громади. Питання забезпечення єдності судової практики з приводу визначення підсудності справ за участю органів місцевого самоврядування у сфері земельних правовідносин лишається актуальним всупереч численним роз'ясненням судової практики і навіть рішенням Конституційного суду України. Свого часу, Конституційний Суд України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 143 Конституції України, п. «а», «б», «в», «г» ст. 12 Земельного кодексу України, п. 1 ч. 1 ст. 17 КАС України виніс однозначне рішення від 01.04.2010 р. № 10-рп/2010 [16].

Не зважаючи на чіткість позиції Конституційного суду України, напрацьованої судової практики непоодинокі випадки звернення до суду цивільної та господарської юрисдикції у справах, де орган місцевого самоврядування виступає як суб'єкт владних повноважень, у сфері земельних відносин.

Так, у постанові касаційної інстанції справедливо зауважується, що «при визначенні юрисдикції справ зі

спорів, що виникають при здійсненні органами місцевого самоврядування повноважень із землеустрою та державної реєстрації прав на земельні ділянки, слід з'ясувати питання стосовно наявності/відсутності існуючого речового права позивача або інших осіб на земельну ділянку або на об'єкти нерухомого майна, розташовані на спірній земельній ділянці, а також встановити яке рішення прийняв суб'єкт владних повноважень у межах своєї компетенції (нормативно-правовий акт чи правовий акт індивідуальної дії). Якщо особа звертається до органу місцевого самоврядування із клопотанням про надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або затвердження відповідного проекту землеустрою, за результатом розгляду якого цей орган відмовляє у задоволенні відповідного клопотання або взагалі залишає його без розгляду в цих правовідносинах відповідач реалізує свої контрольні функції у сфері управління діяльністю, що підпадає під юрисдикцію адміністративного суду. Така відмова підлягає оскарженню у порядку адміністративного судочинства, якщо рішення органу місцевого самоврядування, вимоги позивача або ж заперечення відповідача не пов'язані з визнанням права власності на земельну ділянку та оспоруванням права власності інших осіб» [17; 18].

Надзвичайно актуальними нині є зміни законодавства пов'язані з воєнним станом в Україні. 19 листопада 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» [19], яким, зокрема, внесли зміни до пп. 5, п. 27 розділу X Земельного кодексу України щодо безоплатної передачі земель державної, комунальної власності у приватну власність.

Цією нормою закону визначили, що забороняється безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі та розроблення такої документації. Положення цього підпункту не поширюються на безоплатну передачу земельних ділянок у приватну власність власникам розташованих на таких земельних ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), а також на безоплатну передачу у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності Земельним кодексом України. Отже, право на безоплатне

отримання земельної ділянки у власність під час дії воєнного стану мають тільки громадяни України, яким на праві приватної власності належать об'єкти нерухомого майна, у тому числі індивідуальні житлові будинки, гаражі, садові будинки та інші будівлі, право власності на які оформлено згідно діючого законодавства. Інше виключення – це безоплатна передача у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності Земельним кодексом України.

І третє виключення стосується випадків виконання рішення суду, яке набрало законної сили. Заборона не поширюється на випадки виконання рішення суду, яке набрало законної сили, оскільки відповідно до статті 129-1 Конституції України судові рішення є обов'язковими до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку [20].

Висновки. У сучасних реаліях коло актуальних питань теоретичного і практичного характеру щодо комунальної власності на землю надзвичайно широке.

1. На підставі проведеного аналізу можна виокремити рекомендації щодо дотримання процедурних моментів при передачі земель з державної у комунальну власність, як то належне оформлення акту прийому-передачі земельної ділянки. А також обов'язкове проведення інвентаризації земель та присвоєння відповідних кадастрових номерів землі за межами населених пунктів що переходять до комунальної власності об'єднаних територіальних громад.

2. З метою запобігання зайвого навантаження судової системи, витрат людського та матеріального ресурсу необхідно проводити широку інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо правильного визначення юрисдикції спорів щодо здійснення органами місцевого самоврядування повноважень із землеустрою та державної реєстрації прав на земельні ділянки.

3. Під час дії воєнного стану право на безоплатну передачу земель державної, комунальної власності у приватну власність та право на відповідне оформлення можливе за умов якщо: громадянам України на праві приватної власності належать об'єкти нерухомого майна (індивідуальні житлові будинки, гаражі, садові будинки та інші будівлі); безоплатна передача у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності Земельним кодексом України; у випадку виконання рішення суду, яке набрало законної сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
2. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-ІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
3. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
5. Апостолук О. Поняття комунальної власності та процес її формування. *Актуальні проблеми менеджменту та публічного управління в умовах інноваційного розвитку економіки*. С. 15–17. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38617/1/15.pdf> (дата звернення: 15.02.2024).
6. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
7. Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2020 р. № 1113 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1113-2020-п#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
8. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності : Закон України від 03.03.1998 р. № 147/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/98-вр#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 06.09.2012 р. № 5245-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5245-17#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
10. Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
11. Гринько С., Костяшкін І. Право власності на землю територіальних громад. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 6, № 78. С. 174–183.
12. Про розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 05.02.2004 р. № 1457-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1457-15#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

13. Передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність: деякі аспекти за чинним законодавством України // Екологія-Право-Людина URL: <https://epl.org.ua/announces/peredacha-zemelnyh-dilyanok-derzhavnoyi-vlasnosti-u-komunalnu-vlasnist-deyaki-aspekty-za-chynnym-zakonodavstvom-ukrayiny/> (дата звернення: 15.02.2024).

14. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII . URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

15. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 143 Конституції України, п. «а», «б», «в», «г» ст. 12 Земельного кодексу України від 01.04.2010 р. №10-рп/2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-10#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного цивільного суду справа № 295/5486/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203877>(дата звернення: 15.02.2024).

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 року у справі № 280/191/19 . URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84573550> (дата звернення: 15.02.2024).

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель Закон України від 19.10.2022 р. № 2698-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

20. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 липня 2023 року справа № 392/856/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112634833> (дата звернення: 15.02.2024).

MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE LEGISLATION OF UKRAINE DEDICATED TO AGRICULTURAL COOPERATION

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ, ПРИСВЯЧЕНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ КООПЕРАЦІЇ

Khreshcheva O.G., student PhD at the Department of the Civil Law Disciplines
Odesa I.I. Mechnikov National University

The article is devoted to the study of the main directions for improving the legislation of Ukraine dedicated to agricultural cooperation. It was established that in the context of the implementation of European integration processes, cooperative legislation was updated, first of all, significant changes affected the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation", adopted on July 21, 2020 in a new edition, which has experienced a significant corporatization (introduction of such corporate categories as "authorized capital", "share in the authorized capital", "dividends" etc.), which is not typical for agricultural cooperation and goes against its essence. In the course of the study, it was determined that with the adoption of the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" in the new edition, the formation of a corporate-cooperative model of agricultural cooperation with focus on a corporate attitude is taking place, and the transformation of the cooperative relations into corporate-cooperative ones is being traced. It was determined that legal acts, which regulate the activity of agricultural cooperatives, have some shortcomings and need improvement. The author's definitions of "agricultural cooperation" and "cooperative education" are formed in the article. The need to improve tax legislation in the context of the terminological novelties of the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" in the new edition is emphasized. Proposals for improving the Law of Ukraine "On Agricultural Advisory Activities", which has a significant impact on ensuring the functioning of agricultural cooperation, and other legal acts are presented. A conclusion was made about the feasibility of systematization of the cooperative legislation and introducing the cooperative code of Ukraine. The need to pay special attention to the issue of the state support for agricultural cooperation in Ukraine is accented.

Key words: agricultural cooperation, agricultural cooperative, cooperative, corporate relations, cooperative relations, advisory activity, advisory, cooperative legislation, systematization of the legislation, state support.

Статтю присвячено дослідженню основних напрямів вдосконалення законодавства України, присвяченого сільськогосподарській кооперації. Встановлено, що в умовах реалізації євроінтеграційних процесів відбулось оновлення кооперативного законодавства, насамперед суттєві зміни торкнулись Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», прийнятого 21 липня 2020 року у новій редакції, який зазнав значного корпоративного забарвлення, яке не притаманне сільськогосподарській кооперації та йде врозріз із її сутністю. Про набуття Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» корпоративних рис свідчить, зокрема, відсутність у новій редакції понять «пай», «пайовий внесок», «пайовий фонд», «кооперативні виплати» та запровадження таких корпоративних категорій як «статутний капітал», «частка у статутному капіталі», «дивіденди» тощо. У ході дослідження визначено, що із прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» у новій редакції відбувається формування корпоративно-кооперативної моделі сільськогосподарської кооперації із акцентом саме на корпоративність, простежується трансформація кооперативних правовідносин у корпоративно-кооперативні. Визначено, що нормативно-правові акти, які регламентують діяльність сільськогосподарських кооперативів, не позбавлені низки недоопрацювань та потребують удосконалення. У статті сформовано авторське визначення поняття «сільськогосподарська кооперація» та поняття «кооперативна освіта». Наголошено на необхідності вдосконалення податкового законодавства в контексті термінологічних новел Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» у новій редакції. Наведено пропозиції щодо вдосконалення Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», який має значний вплив на забезпечення функціонування сільськогосподарської кооперації, та інших нормативно-правових актів. Зроблено висновок про доцільність здійснення систематизації кооперативного законодавства та запровадження кооперативного кодексу України. Акцентовано на необхідності приділення особливої уваги до питання державної підтримки сільськогосподарської кооперації на теренах України.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарський кооператив, кооператив, корпоративні правовідносини, кооперативні правовідносини, дорадча діяльність, дорадництво, кооперативне законодавство, систематизація законодавства, державна підтримка.

Formulation of the problem. At the current stage, which is characterized by a significant number of reasons that prevent the rise of agricultural cooperation in Ukraine, in particular, insufficient financial resources of the cooperators to ensure the efficiency of the economic activity of agricultural cooperatives, the imperfection of the legal framework for the functioning of agricultural cooperation, the unbranched system of agricultural advisory services, the lack of proper state support for the cooperative sector, etc., when the war has a destructive influence on the country's economy and the agriculture in particular, there is an urgent need to study the prospects (main directions) for the development of Ukrainian legislation dedicated to agricultural cooperation.

The state of the study. Various aspects of the legal framework for the activity of agricultural cooperatives were investigated in works of O. V. Gafurova, S. I. Marchenko, V. M. Masin, H. A. Grigorieva, A. V. Smityukh, O. M. Pashchenko and other scientists. At the same time, since the adoption of the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" in the new edition, insufficient attention has been paid to the legal aspects of agricultural cooperative activity and to prospects for improving the cooperative legislation in science of agrarian law.

The aim of the article. The aim of the article is to research and identify prospects (main directions) for the development of Ukrainian legislation dedicated to agricultural cooperation.

Presentation of the main material. It should be noted that in the context of the implementation of European integration processes, cooperative legislation was updated, first of all, significant changes affected the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation", adopted on July 21, 2020 in a new edition, that provides for a significant number of novelties, which, in particular, relate to the classification division of agricultural cooperatives, membership relations, management relations, investment relations, etc.

In our opinion, the specified legal act has experienced a significant corporatization, which is not typical for agricultural cooperation and goes against its essence.

The acquisition of corporate features by the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" is evidenced, in particular, by the introduction in the new edition of law of such corporate categories as "authorized capital", "share in the authorized capital", "dividends" (in the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation", which has lost its force, – "share payments"), "patronage dividends" (in the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation", which has lost its force, – "cooperative payments"), etc.

N. O. Bagai claims that “the adoption of the new Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” indicates a significant expansion of the field of agrarian and legal regulation of internal cooperative relations, which is a positive phenomenon” [1, p. 16].

According to M. Dolynska, “the new agricultural cooperative law... better and more comprehensively regulates the activity of agricultural cooperatives in the state and directed them in a new “progressive” direction” [2, p. 145].

At the same time, O. V. Gafurova and S. I. Marchenko note that “on the one hand, the Law of Ukraine of July 21, 2020 “On Agricultural Cooperation” (new Law) describes in detail the basis of the functioning of the specified business entities, but, on the other hand, its content almost completely eliminates the basic principles of agricultural cooperation established by domestic legislation...” [3, p. 34].

The issue of corporatization of the legislation on agricultural cooperation was studied in the work of H. A. Grigorieva, who notes that “the path chosen by the legislator consists in implementing a “corporate injection”, i.e. reforming the legislation due to the introduction of mechanisms and requirements of a corporate nature” [4, p. 73].

O. I. Melnyk expresses the position that “in the strategic perspective, corporatization will contribute to increasing the competitiveness of corporate-type agrarian entities and the agrarian sector of the national economy as a whole” [5].

However, we believe that the significant corporatization of the special Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” is in a certain way a negative phenomenon, as it transforms the traditional approach to the essence of agricultural cooperation, which, as a result, may gradually lead to the loss of cooperative identity, the cultural identity of agricultural cooperatives.

Unfortunately, “cooperatives are becoming less “real” and closer to corporate enterprises” [4, p. 74].

O. M. Pashchenko also notes that “the transformation of special agricultural legislation, which determines the legal status of agricultural cooperatives, followed the path of corporatization and, in fact, the weakening of the classical principles on which the cooperative system is based” [6, p. 57].

H. A. Grigorieva emphasizes that “steps to modernize the institution of membership in an agricultural cooperative bring the legal status of a member of cooperative closer to the legal status of a participant of business entity” [4, p. 75].

In our opinion, the novels of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” testify to the formation of a corporate-cooperative model of agricultural cooperation with focus on corporate attitude.

A. V. Smityukh, researching the corporate and membership rights and legal relations in the light of the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court of 2019–2020, notes that “from the analysis of the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court of 2019–2020, a steady tendency to expand the range of corporate subjects through the consumer societies (cooperatives), service cooperatives and bar associations” [7, p. 56].

So, for example, the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court (December 17, 2019) in case № 904/4887/18 sets out the following legal position: “corporate rights are characterized, in particular, by the fact that a person who is a participant (founder, shareholder, member) of a legal entity has the right to participate in the management of an economic organization and other powers provided for by law and statutory documents. Accordingly, members of the service cooperative, regardless of the direction of its activity, are the bearers of corporate rights, and the relations between its members and the cooperative, which are related to the creation, activity, management or termination of the activity of such a legal entity, are corporate” [8].

The Grand Chamber of the Supreme Court also commented on the corporate nature of legal relations in service cooperatives in its decision in case № 509/577/18 (April 24, 2019).

In our opinion, the above-mentioned legal position of the Grand Chamber of the Supreme Court cannot be considered as undisputed.

We agree with the opinion of B.O. Solovyov that “in principle, corporate legal relations cannot arise in a service cooperative due to its legal status” [9, p. 293].

The judge of the Grand Chamber of the Supreme Court N. P. Lyashchenko, whose position we share, in a separate opinion on the decision of April 24, 2019 in case № 509/577/18 emphasizes that “corporate rights are characterized by the following features: a person has a share in the authorized capital (property) of the economic organization, has the right to participate in the management of the economic organization and to receive a certain part of the profit (dividends) of the economic organization. Thus...given the non-profit nature of the service cooperative's activity (members) do not have the right to receive a certain share of the profit of this organization and do not have a share in the property of the service cooperative” [10].

In our opinion, the members of a service cooperative, an agricultural cooperative, which carries out activity without the purpose of making a profit, are not the bearers of corporate rights, and the relations between its members and the cooperative due to its legal status are not corporate.

V. Smityukh expresses the opinion that “an important common feature that unites all types of cooperatives with business entities and allows us to characterize the relations that arise between them and their participants (shareholders, members) as corporate is the presence of their participants (members) property investment interest, which arises in connection with making a contribution, and, accordingly, the property right to receive certain property in case of termination of membership (participation)” [11, p. 529].

The author emphasizes that “cooperative relations appear as a type of corporate relations, the feature of which is that they are based on certain additional principles defined in Article 4 of the Law of Ukraine “On Cooperation” and Article 4 of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” [11, p. 530].

In our opinion, taking into account the legislative changes, at the current stage of the functioning of agricultural cooperatives, the cooperative legal relationship is being transformed into a corporate-cooperative one, which is not typical for agricultural cooperatives.

The concept of “agricultural cooperation”, defined by the relevant law, does not fully reveal the essence of agricultural cooperation, which, in our opinion, is shortcoming. We propose to enshrine at the legislative level in Part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” the author's definition of the concept “agricultural cooperation”: “agricultural cooperation is a set of autonomous and independent cooperative organizations (agricultural cooperatives and agricultural cooperative associations), whose members, connected with financial, material and technical resources, carry out joint economic and other activities aimed at ensuring sustainable agriculture, as well as achieving economic, food and environmental security of the state, on the basis of voluntariness, democracy and equality in order to satisfy their economic, social and other needs”.

Consolidation of provisions devoted to cooperative education is the novelty of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” in the new edition.

It should be emphasized that cooperative education is an important prerequisite for the effective development of agricultural cooperation in Ukraine, particularly in the post-war period.

Cooperative education is considered as “implementation of measures for study and professional development of members of agricultural cooperatives, members of the management bodies and employees of such cooperatives in the field of activity of an agricultural cooperative to improve the efficiency of its economic activity” [12].

In our opinion, the specified normative definition is rather superficial and does not reveal the essence of cooperative education.

We propose to amend Part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” and provide that cooperative education is “a set of measures aimed at study, professional training, retraining and professional development of members of agricultural cooperatives, members of the management bodies and employees of such cooperatives, which are organized and carried out in order to increase the efficiency of the economic activity of agricultural cooperatives by ensuring awareness of the specifics of the procedure for the creation and registration of agricultural cooperatives, as well as the rights and obligations of their members, informing about amendments to the legislation of Ukraine that are relevant for agricultural cooperatives, familiarization with the latest agricultural technologies, international experience of agricultural cooperation, clarification of the specifics of the organization of cooperative marketing and logistics, notification of programs and conditions for obtaining state support, etc.”.

We emphasize the need to improve tax legislation in the context of the terminological novelties of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” in the new edition, since the Tax Code of Ukraine still contains outdated terminology that does not correspond to special cooperative legislation, in particular the terms: “agricultural production cooperative”, “agricultural service cooperative”, “cooperative association of agricultural service cooperatives”.

There is an urgent need to introduce into the Tax Code of Ukraine such concepts as: “agricultural cooperative operating without the purpose of making a profit”, “agricultural cooperative operating with the purpose of making a profit”, “agricultural cooperative association”.

Also, the Tax Code of Ukraine should provide for the category “patronage dividends”.

The Order of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine dated April 6, 2021 № 703 approved the Model Rules for the internal economic activity of an agricultural cooperative, developed in accordance with the requirements of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation”.

At the same time, the current legislation does not fix the definition of the term “internal economic activity”.

The Economic Code of Ukraine operates in such categories as: “economic relations”, “internal economic relations”, “economic activity”.

In our opinion, the absence of a legislative definition of the term “internal economic activity” leads to polysemy in understanding, free interpretation of the specified concept and is a theoretical gap, which indicates the need to enshrine in Article 3 of the Economic Code of Ukraine the definition of the concept of “internal economic activity” in order to level differences on the semantic level and to implement the same interpretation of the specified category on the same level as the terms: “economic relations”, “internal economic relations”, “economic activity”.

We consider it necessary to improve the Law of Ukraine “On Agricultural Advisory Activities”.

Despite the fact that agricultural cooperatives are one of the main entities that need advisory services, the Law of Ukraine “On Agricultural Advisory Activities” does not contain the concept of “agricultural cooperative”, while operating under the category of “farming enterprises”.

According to Article 1 of the Law of Ukraine “On Agricultural Advisory Activities” “agricultural advisory activity is a set of actions and measures aimed at meeting the needs of individual farms and farming enterprises, business associations, other agricultural enterprises of all forms of ownership and management, as well as the rural population in raising the level of knowledge and improving the practical skills of profitable farming” [13].

In our opinion, this norm should be expanded by including agricultural cooperatives among the list of recipients of advisory services.

We also believe that in the post-war period there is a need to revise the principle of financing advisory activity in Ukraine, since “the low level of development of the domestic advisory system reduces the competitiveness of small and medium-sized businesses in rural areas”, in particular agricultural cooperatives [14, p. 54].

Financing of agricultural advisory activity, in our opinion, should be carried out on a combined basis.

In order to reduce the financial burden on the recipients of advisory services, we propose to amend Article 5 of the Law of Ukraine “On Agricultural Advisory Activities” and establish an updated system of financing advisory activity, which provides for the use of various sources with a fixed percentage expression of the amount of funding.

Therefore, we propose to set out Article 5 of the Law of Ukraine “On Agricultural Advisory Activities” in the following version:

“Advisory activity is carried out at the expense of funds:

– state budget – 25%;

– local budgets: regional budget – 40% and budget of the territorial community – 35%.

Grants, projects and programs of international technical assistance, charitable contributions of individuals and legal entities, and other sources not prohibited by the law are an additional (due to their non-permanent nature) source of funding for advisory activity”.

We believe that one of the main directions for improving the legislation of Ukraine dedicated to cooperation, agricultural cooperation in particular, is a need for the systematization of cooperative legislation.

In our opinion, codification is the most suitable way (form) of systematization of legislative acts in the sphere of cooperation, agricultural cooperation. Introduction of the cooperative code of Ukraine will provide completeness and clarity regarding the legal regulation of all types of cooperatives in Ukraine, including agricultural ones.

In order to support the agricultural cooperatives in Ukraine and bring them to the European and world level, it is advisable to create a separate specialized Department for promoting the development of agricultural cooperatives within the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, whose activity will be aimed at ensuring the effective functioning of the agricultural cooperatives.

We agree with the opinion that “farmers also need long-term stable state financial support for the formation of the material and technical base of service cooperatives at the stage of their formation” [15, p. 96].

At the current stage, the level of support for agricultural cooperation, in particular financial, informational and advisory, etc., from the state and local governments is insufficient for the successful development of agricultural cooperatives.

In our view, there is currently an urgent need for the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine to develop, as well as the subsequent approval by the Cabinet of Ministers of Ukraine of a separate State target program for the development of agricultural cooperatives for the period until 2030.

Also, we consider it expedient to supplement the Law of Ukraine “On State Support for Agriculture in Ukraine” with a separate section dedicated to agricultural cooperation, in which a wide range of state support measures for agricultural cooperatives will be provided.

Conclusions. Summarizing the abovementioned, we can conclude that with the adoption of the Law of Ukraine “On Agricultural Cooperation” in the new edition, the formation of a corporate-cooperative model of agricultural cooperation with focus on corporate attitude is taking place, and the transformation of cooperative legal relations into corporate-cooperative ones is being traced. Legal acts, which regulate the activity

of agricultural cooperatives, have some shortcomings and need improvement. The author's definition of "agricultural cooperation" and "cooperative education" is formed in the article. The need to supplement the Economic Code of Ukraine with the definition of the concept of "internal economic activity" and to improve tax legislation in the context of terminological novelties of the Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation" in the new edition was emphasized. Amendments to the Law of Ukraine "On Agricultural Advisory Activities", regarding the system of financing advisory activity and the expansion

of the list of recipients of advisory services, have been proposed. A conclusion about the feasibility of systematization of the cooperative legislation and introducing the cooperative code of Ukraine was made. The need to create a specialized Department for promoting the development of agricultural cooperatives, to develop and approval the State target program for the development of agricultural cooperatives for the period until 2030, as well as to supplement the Law "On State Support for Agriculture in Ukraine" with a separate section dedicated to agricultural cooperation was emphasized in the article.

REFERENCES

1. Багай Н.О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції. автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2021. 46 с.
2. Долинська М. Порівняльний аналіз правового статусу фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2021. № 2 (30). С. 143–151.
3. Гафурова О.В., Марченко С.І. Новели законодавства про сільськогосподарську кооперацію. *Право. Людина. Довкілля*. 2021, Vol. 12, № 2. С. 20–27. DOI: 10.31548/law2021.02.04
4. Григор'єва Х.А. Законодавство про сільськогосподарську кооперацію: наслідки "корпоративної ін'єкції". *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 73–77. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.12>
5. Мельник О.І. Інтеграційні процеси як складова підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки. *Ефективна економіка*. 2016. № 3. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4839>
6. Пащенко О.М. Земельні відносини у сільськогосподарських кооперативах: трансформація правового регулювання. *Південно-український правничий часопис*. 2023. № 4. С. 57–60. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.4.11>
7. Смітюх А.В. Корпоративні та членські права та правовідносини у світлі новітньої практики Великої Палати Верховного Суду 2019-2020 років. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 55–63. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2020.38.204138>
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 грудня 2019 року у справі № 904/4887/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86566266> (Last accessed: 16.02.2024).
9. Соловійов Б.О. Поняття та правова природа корпоративних правовідносин: позиція доктрини та судової практики. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С.290-295. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.55>
10. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду на Постанову від 24 квітня 2019 року у справі № 509/577/18. URL: <https://opendatobot.ua/court/81552773-ec6b0bac8c4f0061d861288cd4700013> (Last accessed: 16.02.2024).
11. Смітюх А.В. Корпоративні договори у кооперативах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 528–531. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/129>
12. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21 липня 2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> (Last accessed: 16.02.2024).
13. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17 жовтня 2004 р. № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15#Text> (Last accessed: 16.02.2024).
14. Гулевець О. В. Роль сільськогосподарської дорадчої служби в агропромисловому комплексі України: особливості правового забезпечення. *Юридична наука*. 2020. № 7(109). С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-109-7.07> 15. Корпоратизація аграрного сектора економіки України : колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2020. 205 с.

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9; 347.73:336.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/55>

ПІДРОЗДІЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ПОРУШЕННЯМ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

UNITS OF THE NATIONAL POLICE IN THE SYSTEM OF SUBJECTS AGAINST VIOLATIONS OF BUDGET LEGISLATION

Брегін І.М., ад'юнкт кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано систему суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства та підтримано думку, по те, що цих суб'єктів слід поділити на таких, що функціонують на: а) загальносоціальному рівні – суб'єкти формування державної політики протидії порушенням бюджетного законодавства; б) спеціальному рівні: органи бюджетного контролю; правоохоронні та антикорупційні органи; суди; громадськість.

Проаналізовано повноваження Національної поліції (передбачені у 23 Закону України «Про Національну поліцію»), а також слідчих підрозділів (передбачені у наказі Міністерства внутрішніх справ України від 06 липня 2017 року № 570 «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України»), підрозділів Департаменту стратегічних розслідувань (передбачені у наказі Національної поліції України № 1077 від 23 жовтня 2019 року «Про затвердження Положення про Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції»).

Наголошено, що серед завдань, які характеризують слідчі підрозділи як суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства, слід виокремити здійснення захисту суспільства та держави від кримінальних правопорушень, які посягають на бюджетні правовідносини; забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями бюджетам різних рівнів, а також виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення.

Відзначено, що у системі суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства Національна поліція належить до групи правоохоронних та антикорупційних органів, які на спеціальному рівні здійснюють функції щодо профілактики, припинення, проведення оперативних заходів, розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, віднесених до підслідності поліції. Проведення цих заходів характеризується не лише попереджувальним впливом на умови та причини такого делікту як привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем, але й сприяють усуненню детермінант інших порушень бюджетного законодавства.

Ключові слова: суб'єкт, протидія порушенням бюджетного законодавства, Національна поліція України, підрозділи слідства, підрозділи Департаменту стратегічних розслідувань.

The article analyzes the system of subjects of counteraction to violations of budget legislation and supports the opinion that these subjects should be divided into those that function at: a) the general social level – subjects of the formation of the state policy of counteraction to violations of budget legislation; b) special level: budget control bodies; law enforcement and anti-corruption bodies; courts; public.

The powers of the National Police (provided in 23 of the Law of Ukraine "On the National Police"), as well as investigative units (provided in the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated July 6, 2017 No. 570 "On the organization of the activities of investigative units of the National Police of Ukraine"), units of the Department were analyzed strategic investigations (provided in the order of the National Police of Ukraine No. 1077 of October 23, 2019 "On approval of the Regulation on the Department of Strategic Investigations of the National Police").

It was emphasized that among the tasks that characterize investigative units as subjects of countermeasures against violations of budget legislation, protection of society and the state against criminal offenses that encroach on budgetary legal relations should be singled out; ensuring compensation for damage caused by criminal offenses to the budgets of various levels, as well as identifying the causes and conditions that contribute to the commission of criminal offenses, and taking measures through the relevant authorities to eliminate them.

It was noted that in the system of entities for combating violations of budget legislation, the National Police belong to a group of law enforcement and anti-corruption bodies, which at a special level perform functions related to the prevention, termination, implementation of operational measures, investigation of criminal offenses in the budgetary sphere, assigned to the police. The implementation of these measures is characterized not only by a preventive effect on the conditions and causes of such a tort as misappropriation, waste of budget funds or taking possession of them by abuse of official position, but also contribute to the elimination of determinants of other violations of budget legislation.

Key words: subject, combating violations of budget legislation, National Police of Ukraine, investigation units, units of the Department of Strategic Investigations.

Постановка проблеми. Фінансова система України під час війни уже зазнала змін та перетворень і цей процес буде тривати й надалі. При цьому одним з актуальних питань є протидія порушенням бюджетного законодавства, забезпечення цільового та ефективного використання обмежених в умовах воєнного стану фінансових ресурсів отриманих як від платників податків в Україні, так і від інших держав та міжнародних організацій. Серед необхідних кроків у Плані пріоритетних дій Уряду на 2024 рік (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 137-р) є розроблення законопроекту про внесення змін до Кримінального кодексу України, до Кримінального процесуального

кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії з коштами або активами бюджетів ЄС [1]. В іншому документі публічної політики – Плані заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 850-р) передбачено необхідність розроблення та вжиття заходів щодо системної протидії організований злочинності у сфері господарської діяльності, насамперед у бюджетній сфері, на основі консолідації зусиль відповідних державних органів, серед яких зазначено й Національну поліцію України [2].

Стан дослідження. Окремі проблеми функціонування системи суб'єктів протидії порушенням бюджетного зако-

нодавства та місця у ній підрозділів Національної поліції України були предметом досліджень О. В. Герман, О. З. Гладуна, Е. С. Дмитренко, В. І. Завидняка, Ю. С. Назара, І. Я. Петрика, І. М. Проць, Р. М. Сиймовського, Р. Л. Степанюка, М. В. Шевчука та інших науковців. Проте наукового аналізу правового статусу підрозділів Національної поліції як суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства, з урахуванням новел законодавства та сучасної правозастосовної практики, здійснено не було.

Метою цієї статті є дослідження повноважень та місця підрозділів Національної поліції у системі суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства.

Виклад основних положень. У наукових дослідженнях систему протидії порушенням бюджетного законодавства розглядають як таку, що складається з елементів: суб'єкти – органи публічної влади, наділені повноваженнями у цій сфері, та громадськість; об'єкти – сукупність порушень бюджетного законодавства, їх детермінанти та особи, які їх вчиняють; заходи протидії [3, с. 99]. До суб'єктів протидії О. В. Герман, беручи за основу критерій здійснення діяльності, що становить зміст протидії порушенням бюджетного законодавства, пропонувала зарахувати (ще до створення Бюро економічної безпеки України): Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, органи бюджетного контролю (Рахункова палата, Міністерство фінансів України, місцеві фінансові органи, органи Державної казначейської служби України, органи Державної аудиторської служби України), правоохоронні органи (Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Служба безпеки України, податкова міліція, прокуратура) та суди. Тобто система суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства складається з вищих органів державної влади, які формують державну політику у цій сфері, судів, які за допомогою здійснення правосуддя впливають на бюджетну деліктність та її детермінанти, органів бюджетного контролю та правоохоронних органів, які безпосередньо і цілеспрямовано протидіють правопорушенням у бюджетній сфері [4, с. 2–3].

Ю. С. Назар ґрунтовніше підходить до визначення системи суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства та пропонує їх поділити на тих, що функціонують на:

а) загальносоціальному рівні – суб'єкти формування державної політики протидії порушенням бюджетного законодавства – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування;

б) спеціальному рівні: органи бюджетного контролю – Рахункова палата України, Міністерство фінансів України, Державна аудиторська служба України, Державна казначейська служба України, місцеві фінансові органи, головні розпорядники бюджетних коштів; правоохоронні та антикорупційні органи – Національна поліція, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України, Служба безпеки України, податкова міліція (до початку діяльності Бюро економічної безпеки України), Національне агентство з питань запобігання корупції, прокуратура; суди – загальні та адміністративні; громадськість [3, с. 376].

На нашу думку, саме таку систему суб'єктів слід взяти за основу під час дослідження діяльності підрозділів Національної поліції як суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства. При цьому необхідно врахувати, що з 24 листопада 2021 року Бюро економічної безпеки України розпочало виконання функцій та завдань щодо протидії порушенням бюджетного законодавства (відповідно до розпорядження Кабінетом Міністрів України від 24.11.2021 р. № 1493-р «Про початок діяльності Бюро економічної безпеки» [5]), а підрозділи податкової міліції перестали функціонувати.

Відповідно до запропонованої класифікації Національна поліція належать до групи правоохоронних та антикорупційних органів, які на спеціальному рівні у взаємодії з іншими суб'єктами протидіють порушенням бюджетного законодавства. У статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» серед основних повноважень поліції визначено здійснення профілактики правопорушень, оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах підслідності. Щодо протидії порушенням бюджетного законодавства, то до підслідності Національної поліції віднесено розслідування частини діянь, передбачених у статті 191 Кримінального кодексу України «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (в певних випадках розслідування здійснюють детективи Бюро економічної безпеки України, Державного бюро розслідувань чи Національного антикорупційного бюро України) [6]. Протидіючи вчиненню таких кримінальних правопорушень, а також іншим проявам бюджетної деліктності, Національна поліція:

- здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;
- виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;
- вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;
- здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень;
- здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону [7] тощо.

У більшості випадків привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) здійснюються членами організованих груп та злочинних організацій. У довоєнному Плані основних заходів Національної поліції України на 2022 рік було відзначено, що за 11 місяців 2021 року припинено діяльність 464 організованих груп і злочинних організацій, що на 36% більше аналогічного показника 2020 року, а щодо таких груп і організацій, причетних до розкрадання бюджетних коштів – показники зросли у 1,8 разів [8]. Протидія організованій злочинності залишалася пріоритетом й у 2023 році як одним із важливих напрямків діяльності поліції в умовах воєнного стану [9].

Серед прикладів ефективної роботи підрозділів поліції щодо протидії розкраданню бюджетних коштів у 2023–2024 роках є повідомлення слідчими слідчого управління поліції Вінницької області (за оперативного супроводу у тому числі й Управління стратегічних розслідувань у Вінницькій області Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України) про підозру учасникам організованої злочинної групи, яке очолив заступник мера одного з міст Вінниччини. Заступник міського голови одного з населених пунктів Вінницької області у квітні 2023 року створив організовану групу з метою заволодіння бюджетними коштами, виділеними на проведення будівельних робіт у закладах освіти. До складу угруповання також входили директор комунальної установи з обслуговування закладів освіти, головний бухгалтер цієї ж установи та приватний підприємець. Фігуранти забезпечували укладення договорів з підставним ФОП із

завищенням ціни матеріалів та складали акти приймання виконаних робіт, які фактично не проводились. До офіційних документів вносили завідомо неправдиві відомості. Потім перераховували бюджетні кошти з казначейського рахунку комунальної установи на банківський рахунок ФОП. Готівку знімали та розподіляли між учасниками. Відтак упродовж квітня – серпня зловмисники заволоділи бюджетними коштами на понад 1,5 мільйона гривень [10]. В іншому випадку слідчі Вишгородського управління поліції Київщини за фактом заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчиненого в умовах воєнного стану, та складання службовою особою завідомо неправдивих відомостей, направили обвинувальний акт до суду (ч. 4 ст. 191, ч. 1 ст. 366 Кримінального кодексу України). Правоохоронці встановили, що між органом місцевого самоврядування та будівельною компанією був укладений договір щодо проведення ремонтних робіт одного з укриттів на території Вишгородського району. Керівник підприємства вирішив завищити вартість витрат на виконання робіт та зазначив неправдиві відомості в офіційній документації. Внаслідок злочинних дій органу місцевого самоврядування завдано матеріального збитку на суму майже 100 тисяч гривень [11].

Розслідування цих злочинів здійснювали слідчі підрозділи Національної поліції України. У розділах II та III Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України (затверджене наказом МВС України від 06 липня 2017 року № 570 «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України» [12]) визначено завдання та функції цих підрозділів, які вони виконують й під час розслідування привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем. Так до завдань належать: 1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; 2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; 3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції; 4) забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями; 5) виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення. Щодо завдань, які характеризують слідчі підрозділи як суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства, то слід акцентувати на необхідності здійснювати захист суспільства та держави від кримінальних правопорушень, які посягають на бюджетні правовідносини. Адже розкрадання бюджетних коштів негативно впливає як на бюджетну систему загалом, так і органи публічної влади – розпорядників бюджетних коштів та їх спроможності виконувати свої функції, а в кінцевому результаті – на суспільство через зменшення можливостей отримання відповідних послуг від держави й органів місцевого самоврядування. Важливим є й завдання забезпечити відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями бюджетам різних рівнів. Воно повинно бути актуальним у всіх випадках розслідування привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем.

Завдання щодо профілактики кримінально-караних порушень бюджетного законодавства слідчі підрозділи реалізують шляхом і власних дій, і узгодженої діяльності з іншими суб'єктами протидії бюджетній деліктності. Так, слідчі зобов'язані виявляти причини і умови, які сприяють учиненню кримінально-караних порушень бюджетного законодавства, а виявивши їх надіслати відповідним суб'єктам вимоги щодо їх усунення.

Процесуальні завдання щодо охорони прав, свобод

та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень у цій категорії проваджень реалізуються відповідно до загальних засад кримінального процесу.

Серед нормативно-закріплених функцій слідчих підрозділів, виконання яких під час досудового розслідування привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними, розкриває зміст та особливості діяльності цих підрозділів як суб'єктів системи протидії порушенню бюджетного законодавства слід виокремити:

1) усебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надання їм належної правової оцінки та забезпечення прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень;

2) аналіз слідчої практики, організації і результатів діяльності слідчих, унесення на основі цього в установленому порядку пропозицій щодо підвищення ефективності функціонування слідчих підрозділів, забезпечення правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю, інформування населення із зазначених питань через засоби масової інформації;

3) організація взаємодії слідчих підрозділів з Офісом Генерального прокурора, регіональними, місцевими прокуратурами, зокрема прокурорами, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову і судово-експертну діяльність;

4) вивчення практики застосування слідчими норм права і розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України.

Виконання цих завдань та функцій щодо розслідування розкрадання бюджетних коштів обумовлюють віднесення слідчих підрозділів як невід'ємної частини Національної поліції до суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства.

Крім розслідування уже вчинених кримінальних правопорушень Національна поліція здійснює заходи профілактики та припинення порушень бюджетного законодавства, а також оперативно-розшукову діяльність. Найбільшим обсягом повноважень як суб'єкта оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії порушенням бюджетного законодавства нормативно-правові акти наділяють підрозділи Департаменту стратегічних розслідувань. У затвердженому наказом Національної поліції України № 1077 від 23 жовтня 2019 року Положенні про Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції визначено, що підрозділи цього Департаменту протидіють корупції серед посадових осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», вживають заходів з метою виявлення корупційних правопорушень і правопорушень, пов'язаних з корупцією, та їх припинення відповідно до законодавства України; здійснюють виявлення, припинення і запобігання незаконної діяльності суспільно небезпечних організаційних груп і злочинних організацій, у тому числі в органах державної влади та місцевого самоврядування, які впливають на криміногенну ситуацію в державі та в окремих її регіонах; здійснюють оперативно-розшукову діяльність, спрямовану на здобуття інформації про криміногенні процеси в злочинному середовищі, пов'язані з протиправною діяльністю окремих осіб та злочинних угруповань, схеми легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом тощо [13]. Значна частина цієї роботи спрямована на протидію порушенням бюджетного законодавства, адже у багатьох випадках і корупційні діяння, і діяльність організованих груп та злочинних організацій, і відмивання дохо-

дів, одержаних злочинним шляхом, пов'язані з протиправним використанням бюджетних коштів. Про це свідчать й результати роботи підрозділів Департаменту стратегічних розслідувань. У 2023 році за матеріалами співробітників цього Департаменту до суду скеровано 226 кримінальних проваджень щодо організованих груп та злочинних організацій, серед яких 30 кримінальних проваджень щодо організованих груп, яким інкримінують розкрадання бюджетних коштів [14].

Висновки. У системі суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства Національна поліція належать

до групи правоохоронних та антикорупційних органів, які на спеціальному рівні здійснюють функції щодо профілактики, припинення, проведення оперативних заходів, розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, віднесених до підслідності поліції. Проведення цих заходів характеризується не лише попереджувальним впливом на умови та причини такого делікту як привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем, але й сприяють усуненню детермінант інших порушень бюджетного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2024 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 137-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-2024-%D1%80#Text>.
2. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 850-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2022-%D1%80#Text>.
3. Назар Ю.С. Протидія порушенням бюджетного законодавства: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2021. 453 с.
4. Герман О. В. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства : дис... д-ра філософ. : 12.00.07. Львів, 2021. 206 с.
5. Про початок діяльності Бюро економічної безпеки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 листопада 2021 р. № 1493-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1493-2021-%D1%80#Text>.
6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
7. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
8. План основних заходів Національної поліції України на 2022 рік. URL : https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/Docs/Dialnist/plzny_zahodiv/Plan_osnov_zahodiv_NPU_2022.pdf.
9. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. URL : <https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites.pdf>.
10. Привласнили 1,5 мільйона гривень бюджетних коштів: слідчі поліції повідомили про підозру учасникам ОЗГ, яке очолив заступник мера одного з міст Вінниччини. URL : <https://www.npu.gov.ua/news/pryvlasnyly-15-miliona-hryven-biudzhetykh-koshtiv-slidchi-politsii-povidomyly-pro-pidozru-uchasnykam-ozgh-iake-ocholyv-zastupnyk-mera-odnogo-z-mist-vinnychyny>.
11. Поліцейські Київщини скерували до суду обвинувальний акт відносно директора підприємства за заволодіння бюджетними коштами. URL : <https://www.npu.gov.ua/news/politseiski-kyivshchyny-skeruvaly-do-sudu-obvynuvalnyy-akt-vidnosno-dyrektora-pidpriemstva-za-zavolodinnia-biudzhetyh-koshtamy>.
12. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 06 липня 2017 р. № 570. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>.
13. Про затвердження Положення про Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 23 жовтня 2019 р. № 1077. URL : <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/pdf>.
14. Упродовж минулого року за матеріалами співробітників ДСР направлено до суду 226 кримінальних проваджень щодо організованих злочинних груп. URL : <https://www.npu.gov.ua/news/uprodovzh-mynuloho-roku-za-materialamy-spivrobitnykiv-dsr-napravleno-do-sudu-226-kryminalnykh-provazhen-shchodo-orhanizovanykh-zlochynnykh-hrup>.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ РОЗГЛЯДУ СПОРІВ ЩОДО КОРИГУВАННЯ МИТНОЇ ВАРТОСТІ

CURRENT ISSUES OF JUDICIAL PRACTICE IN THE CONSIDERATION OF DISPUTES REGARDING THE ADJUSTMENT OF CUSTOMS VALUE

Варгуляк О. Г., д.філос., доцент,
доцент кафедри соціального адміністрування та гуманітарних комунікацій
Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету

В статті зазначається, що митна вартість товарів є базою митного оподаткування та має велике значення для розрахунку митних платежів, які необхідно сплачувати суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності при переміщенні товарів через митний кордон України.

Розвиток фіскальної складової діяльності примушує митні органи з однієї сторони, застосовувати правомірні та неправомірні заходи при справлянні митних платежів так й пошуку нових джерел надходжень до бюджету. З іншого боку, декларанти або уповноважені ним особи, що заявляють митну вартість намагаються зменшити суми митних платежів, шляхом недостовірного декларування митної вартості товарів. При виявленні ознак недостовірного декларування митної вартості митні органи здійснюють корегування митної вартості та донарахування митних платежів, у зв'язку із чим, між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності виникають значна кількість спорів, які підлягають розгляду у адміністративному або судовому порядку.

У статті зазначено, що судовий порядок розгляду митних спорів щодо корегування митної вартості товарів є найефективнішим способом вирішення спорів між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. У зв'язку із чим, у статті проведено аналіз судової практики розгляду відповідної категорії спорів та зроблено певні висновки, зокрема щодо відсутності у митних органах дієвого механізму доказування необґрунтованості заявленої декларантом митної вартості товару, що, тягне за собою витребування у декларантів додаткових документів для підтвердження митної вартості товару; щодо необхідності підтвердження декларантами лише тих фактів, які пов'язані з витратами, які входять до митної вартості товарів та залежать від умов поставки, а також врахування специфіки конвертації іноземної валюти та ін.

Аналіз судових рішень у справах про оскарження корегування митної вартості товарів дозволив відмітити про певні порушення посадовими особами митниці принципів послідовності застосування методів визначення митної вартості на підставі чого зроблено певні рекомендації.

Ключові слова: Верховний суд, митна вартість, митні органи, митні платежі, спір, судова практика.

The article states that the customs value of goods is the basis of customs taxation and is of great importance for the calculation of customs payments that must be paid to subjects of foreign economic activity when goods are moved across the customs border of Ukraine.

The development of the fiscal component of activity forces the customs authorities, on the one hand, to apply legal and illegal measures in the settlement of customs payments, as well as to find new sources of income for the budget. On the other hand, declarants or persons authorized by them, who declare the customs value, try to reduce the amount of customs payments by falsely declaring the customs value of goods. When signs of unreliable declaration of the customs value are detected, the customs authorities adjust the customs value and add additional customs payments, in connection with which, a significant number of disputes arise between the customs authorities and subjects of foreign economic activity, which are subject to administrative or judicial review.

The article states that the judicial procedure for consideration of customs disputes regarding the adjustment of the customs value of goods is the most effective way of resolving disputes between customs authorities and subjects of foreign economic activity.

In connection with this, the article analyzes the judicial practice of consideration of the relevant category of disputes and draws certain conclusions, in particular regarding the lack of an effective mechanism in the customs authorities to prove the unreasonableness of the customs value of the goods declared by the declarant, which entails demanding additional documents from the declarant for confirmation customs value of goods; regarding the need for declarants to confirm only those facts that are related to costs that are included in the customs value of goods and depend on the conditions of delivery, as well as to take into account the specifics of foreign currency conversion, etc.

The analysis of court decisions in cases of appeals against the adjustment of the customs value of goods made it possible to note certain violations by customs officials of the principles of the sequence of application of methods of determining the customs value, on the basis of which certain recommendations were made.

Key words: Supreme Court, customs value, customs authorities, customs payments, dispute, judicial practice.

Постановка проблеми. Судова статистика свідчить про щорічне зростання кількості митних спорів, що розглядаються судами, виникають із митних правовідносин та вказує на низький рівень законності при прийнятті відповідних рішень посадовими особами митних органів. Дослідження судової практики вирішення митних спорів повинно привернути увагу усіх учасників митних правовідносин на вплив судових актів для забезпечення законності при прийнятті посадовими особами митних органів відповідних рішень. Крім того, необхідним уявляється всебічне дослідження проблемних питань, що виникають при судовому розгляді справ про корегування митної вартості товарів, з метою забезпечення законності у прийнятті відповідних рішень посадовими особами митних органів, що є підставою уникнення спірних ситуацій.

Стан дослідження. Теоретичні та практичні аспекти судових спорів між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності з питань корегування митної вартості товарів досліджували такі відомі вчені

та практики з різних галузевих наук як Бережнюк І. Г., Борищенко О. П., Войтова С. Г., Галько С. В., Гребельник О. П., Ківалов С. В., Кормич Б. А., Кунев Ю. Д., Лученко Д. В., Малєєва Г. Л., Мазур А. В., Пашко П. В., Приймаченко Д. В., Рева В. В., Решота В. В., Терещенко С. С., Федотов О. П. та ін. Незважаючи на вагомий внесок цих вчених, все ж таки залишаються ще досить велике коло проблемних питань, вирішення яких дасть змогу покращити процес розгляду спорів між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності щодо корегування митної вартості товарів.

Мета статті полягає у дослідженні актуальних питань судової практики розгляду спорів між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності щодо корегування митної вартості товарів.

Виклад основного матеріалу. При здійсненні переміщення товарів через митний кордон України останнім часом спостерігається посилення фіскальної складової діяльності митних органів України, що, в першу чергу,

пов'язано зі зменшенням показників надходжень до Державного бюджету України за висновками складного у всіх відношеннях поточного року.

Крім того, керівники та представники центрального апарату Державної митної служби України неодноразово наголошують на сучасні тенденції посилення фіскального та правоохоронного напрямку роботи митних органів. У результаті чого відбувається посилення митного контролю у відношенні товарів, що декларуються при ввезенні так й тих, що були раніше ввезені на митну територію України.

У зв'язку із цим посадові особи митних органів застосовують, заздалегідь, правомірні та неправомірні заходи при стягненні митних платежів так й пошуку нових джерел надходжень до бюджету. У свою чергу, декларанти або уповноважені ним особи, що заявляють митну вартість намагаються зменшити суми митних платежів, заявляють недостовірні дані про митну вартість тощо. При виявленні митними органами ознак недостовірного декларування митної вартості здійснюють корегування митної вартості та донарахування митних платежів. Декларанти або уповноважені ним особи, що заявляють митну вартість не завжди згодні із прийнятими рішеннями митного органу, на підставі чого між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності виникають значна кількість спорів, які підлягають розгляду у адміністративному або судовому порядку.

Слушною є позиція Приймаченко Д. В. про те, що ефективність роботи митних органів в аспекті протидії митним правопорушенням визначається, насамперед, результатами розгляду справ про порушення митних правил саме судовими органами [4, с. 327].

З цього питання також справедливо зазначено Решо-тою В. В., який зазначає, що звернення до суду є досить тривалим і складним процесом, але залишається єдиною можливістью захистити свої порушені права та скасувати протиправні рішення митних органів [5, с. 157].

За даними судової статистики за 2023 р. як й у минулі роки, в більш ніж 90% справ з корегування митної вартості товарів суди визнавали протиправними та скасовували відповідні рішення митниць. Так, спори щодо оскарження рішень про коригування митної вартості товарів виникають у випадках коли у митного органу та у суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності не співпадають позиції відносно величини розрахунку митних платежів на підставі задекларованої митної вартості товару, що є базою для оподаткування. Суми адвалерної ставки мита, акцизного податку, ПДВ залежать від митної вартості товару, що використовується не тільки для фіскальної мети, а й ведення митної статистики та інших цілей.

У ст. 49 Митного кодексу України зазначено, що митною вартістю товарів, які переміщуються через митний кордон України, є вартість товарів, що використовується для митних цілей, яка базується на ціні, що фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари. Саме з такого визначення митної вартості й відбувається така кількість спорів, оскільки, посадові особи митниці дуже часто ставлять вартість товару під сумнів, й у таких випадках, якщо митний орган корегує митну вартість у сторону збільшення, у наслідок, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності повинні сплачувати більше на користь держави.

Для ведення статистики даних митна вартість має суттєве значення, оскільки здійснюючи огляд тих документів, що подавалися для митного оформлення, посадові особи митниці роблять висновок, що на момент випуску товарів у вільний обіг у митного органу були підстави поставити митну вартість під сумнів. Але якщо з яких то причин цього не було зроблено, у ході документальної перевірки митний орган здійснює корегування та виносить податкове повідомлення рішення про донарахування митних платежів.

Одним із моментів, який можна поставити під сумнів при судовому розгляді справ щодо коригування митної вартості є підстави визначення митної вартості, а саме, який було використано метод розрахунку митної вартості.

Основним першим методом визначення митної вартості є метод за ціною договору (контракту) щодо товарів, які імпортуються (вартість операції) (ст. 57 Митного кодексу України) [1]. Взагалі митниця має сприймати ціну товару, яка зазначена у договорі й кожний наступний метод повинен застосовуватися виключно у разі коли митниця не може визначити митну вартість товарів за попереднім методом. Так, при здійсненні митного оформлення товарів митним органом у графі 33 Митної декларації повинно бути зазначено причини, через які митна вартість імпортованих товарів не може бути визначена за ціною договору (контракту) щодо товарів, які імпортуються (вартість операції). Такими причинами можуть бути:

- неподання основних документів, які підтверджують відомості про заявлену митну вартість товарів (згідно з переліком та відповідно до умов, наведених у ст. 53 Митного кодексу України);

- невірно проведений розрахунок митної вартості;

- невідповідність обраного декларантом або уповноваженою ним особою методу визначення митної вартості товару умовам, наведеним у ст. 53 Митного кодексу України;

- надходження до митного органу документально підтвердженої офіційної інформації митних адміністрацій інших країн щодо недостовірності заявленої митної вартості тощо.

У зовнішньоекономічному договорі (контракті) визначається вартість товарів, тобто ціна, яку необхідно сплатити суб'єкту зовнішньоекономічної діяльності за відповідний товар. Саме ця вартість товару на підставі контракту зазначається у митній декларації. Однак у ході перевірки посадова особа митного органу може не погодитися із заявленою вартістю товарів за основним методом. Тоді застосовують другорядні методи, якими є п'ять підвидів. Тобто посадова особа митного органу без певних підстав не може використовувати відразу другорядні методи (2а, 2б та інші) не застосовуючи перший основний метод за ціною договору. Методи повинні застосовуватися за правилами визначеними у ст. 57 Митного кодексу України. Взагалі, за загальним правилом, спочатку необхідно пройти процедуру визначення чи може митний орган застосувати другорядні методи за своєю послідовністю, тобто з початку у базі здійснити пошук аналогічних товарів. Якщо такої не знайдено робиться пошук подібних або аналогічних товарів. У разі відсутності таких у подальшому шукаються варіанти визначення вартості товарів за математичними методами (2в, 2г). У разі відсутності таких обрахунків може бути використано останній резервний метод визначення митної вартості.

У більшості випадків у суді представниками митниці не надаються докази неможливості застосування вартості угоди з товарів, які імпортуються на митну територію України. При цьому судом, при розгляді матеріалів справи, приймається рішення на користь декларанта, так як саме ним було надано всі необхідні документи для підтвердження заявленої митної вартості щодо товарів, які імпортуються на митну територію України. Також у рішенні про корегування митної вартості посадовими особами митного органу повинно бути вказано, які умови впливають на заявлену митну вартість та роблять неможливим застосування першого (основного методу) визначення митної вартості. При відсутності цих обставин судом приймається рішення про неправомірність корегування митної вартості. Так, наприклад, було зроблено Чернівецьким окружним адміністративним судом від 11.12.2023 р. № 115552337 [6] та Тернопільським окружним адміністративним судом від 8.12.2023 р. № 115512881 [7].

Наступною підставою для сумніву ціна за зовнішньоекономічним контрактом за методом розрахунку митної вартості за ціною договору щодо ідентичних товарів, що використовується у разі наявності ціни іншого постачальника, яка є вищою за умов, що заявлена підприємством.

Метод за ціною договору щодо подібних (аналогічних) товарів застосовується у разі застосування бази митниці у випадках коли беруться інші вартості, які є більш високі за такий або аналогічний товар. Так, наприклад, на підтвердження заявленої митної вартості товарів за ціною договору (контракту) підприємство (позивач) надало до митного оформлення митну декларацію з усіма необхідними документами, які не містять розбіжностей та ознак підробки, а, навпаки, містять всі відомості, що підтверджують числові значення складових митної вартості товарів, що, в свою чергу, виключало можливість витребування митницею у декларанта додаткових документів у розумінні приписів ч. 3 ст. 53 Митного кодексу України (наприклад, рішення Дніпровського окружного адміністративного суду від 30.11.2023 р. № 115341709 [8]). Однак, представники митного органу (відповідач), не зважаючи на вищенаведене, посилаючись на формальні підстави, витребували у позивача додаткові документи. Позивач додатково надав митниці документи, а також надав свої пояснення щодо неможливості надання інших додаткових документів, з огляду на те, що усі наявні у підприємства документи, які підтверджують вартість товарів та містять реквізити, необхідні для ідентифікації ввезеного товару, надані митниці разом з митними деклараціями, вони повною мірою підтверджують заявлену декларантом митну вартість товарів. Проте, на переконання позивача, відповідач, не здійснивши повну перевірку відомостей, що містяться в наданих документах, що підтверджують заявлену митну вартість та правильність розрахунку, не упевнившись в достовірності та точності заяв, документів та розрахунків, поданих декларантом, а також відсутності обмежень для визначення митної вартості за ціною договору, наведених у ст. 58 Митного кодексу України, прийняв рішення про коригування митної вартості товару, відповідно до якого загальна митна вартість задекларованих товарів була скоригована за резервним методом, згідно з положеннями ст. 64 Митного кодексу України, а також відмовлено у прийнятті вказаної митної декларації шляхом оформлення картки відмови в прийнятті митної декларації, митному оформленні випуску чи пропуску товарів, транспортних засобів комерційного призначення. При цьому, позивач зауважує, що зазначена в митній декларації митна вартість товарів у повній мірі співпадає з митною вартістю товарів, що відображена у документах, поданих відповідно до ст. 53 Митного кодексу України, які у повній мірі підтверджують розмір заявленої митної вартості товару за ціною контракту. Натомість, всі вказані у спірному рішенні зауваження митниці носять формальний характер та не свідчать про дійсну наявність розбіжностей, а надані позивачем документи, повною мірою підтверджують числові значення складових митної вартості.

Наступні методи додавання або віднімання вартості. На основі віднімання вартості митний орган робить розрахунки аналогічно додавання вартості, тобто посадовою особою митниці технічно робиться обчислення на підставі даних, що були заявлені декларантом або на підставі даних, що містяться у базі митного органу.

Резервний метод визначення митної вартості може бути застосований на підставі каталогів, інформаційних баз тощо на ідентичні або аналогічні товари). Існують випадки коли посадові особи митниці застосовують шостий метод обчислення митної вартості не доказав відсутність у них в розпорядженні інформації про ідентичні або подібні (аналогічні) товари, що відповідає методу 2а та 2б розрахунку митної вартості. У якості доказової бази може бути використана певна виписка Єдиної автоматизованої

інформаційної системи (ЄАІС). Держмитслужби (контролю митної вартості), в якій відсутня інформація щодо конкретного товару. У цьому випадку, наприклад, можна навести рішення Дніпровського окружного адміністративного суду від 26.10.2023 р. № 114459389 [9].

Посилання на використання цінової бази ЄАІС Держмитслужби у Рішенні допускається тільки при визначенні митної вартості відповідно до положень статей 59, 60 та 64 Митного кодексу України з обов'язковим зазначенням номера та дати митної декларації, яка була взята за основу для визначення митної вартості оцінюваних товарів, з поясненнями щодо зроблених коригувань на обсяг партії ідентичних або подібних (аналогічних) товарів, умов поставки, комерційних умов тощо [3].

Необхідно також відмітити, що Верховним Судом у постанові від 04.09.2018 р. у справі № 818/1186/17 зазначено, що рішення про коригування митної вартості товару не може базуватися виключно на інформації ЄАІС ДМС України, оскільки порядок її формування, ведення, отримання інформації, а також порядок використання даних суб'єктами господарських відносин при здійсненні ними зовнішньоекономічної діяльності Митним кодексом України не передбачено (Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 02.06.2021 р. № 9944921 [10]). Також слід врахувати, що в ЄАІС ДМС України відсутня інформація про коригування заявленої митної вартості товарів, а також інформація щодо судових рішень з питань визначення митної вартості товарів та методів її визначення, у зв'язку з чим така інформаційна база не містить всіх об'єктивних даних щодо імпортованих в Україну товарів, які підтверджуються документально та підлягають обчисленню.

З викладеного видно, що єдиною правовою підставою для прийняття митним органом рішення про коригування заявленої декларантом митної вартості товару за резервним методом є наявність сукупності наступних умов:

- 1) подання до митного оформлення декларантом або його представником не повного пакету документів, перелік яких закріплено у ст. 53 Митного кодексу України;
- 2) ненадання на вимогу митного органу додаткової уточнюючої документації на підтвердження саме числового значення заявленої митної вартості;
- 3) виявлення митним органом розбіжностей у поданій документації, які унеможливають визначення безпосередньо митної вартості товару за основним методом (за ціною договору);
- 4) обґрунтування причин неможливості визначення митної вартості товару за жодним із методів, що передують резервному.

Таким чином, з наведеного можна констатувати, що обов'язок підтвердження митної вартості товару лежить на декларантові. При цьому, митний орган у випадку наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності поданих декларантом відомостей, що підтверджують числові значення складових митної вартості товарів, чи відомостей щодо ціни, яка була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари, може витребувати додаткові документи. Наявність обґрунтованих сумнівів у правильності зазначеної декларантом митної вартості товарів є імперативною умовою, оскільки з цією обставиною закон пов'язує можливість витребування додаткових документів у декларанта та надає митниці право вчиняти наступні дії, спрямовані на визначення дійсної митної вартості товарів. Про наявність обґрунтованого сумніву у правильності визначення митної вартості митниця зобов'язана доводити в суді, оскільки з цією обставиною закон пов'язує можливість витребування додаткових документів у декларанта та надає митниці право вчиняти наступні дії, спрямовані на визначення дійсної митної вартості товарів.

Наведені приписи зобов'язують митницю зазначити конкретні обставини, які викликали відповідні сумніви,

причини неможливості їх перевірки на підставі наданих декларантом документів, а також обґрунтувати необхідність перевірки спірних відомостей та зазначити документи, надання яких може усунути сумніви у їх достовірності.

Також необхідно відмітити, що при застосуванні другорядних методів обчислення митної вартості необхідно провести детальний аналіз інформації, із використанням різних джерел цінової інформації, обрати товари для порівняння, а також враховувати інші особливості зовнішньоекономічних угод тощо.

У суді декларантам або його представникам необхідно доводити чи були у посадовій особі митниці підстави поставити під сумнів митну вартість товарів, визначену за основним методом (за ціною угоди) й чому митний орган не прийняв заявлену декларантом вартість та зробив донарахування митних платежів.

У такому разі декларант повинен надати повний та вичерпний пакет документів для митного оформлення й у подальшому необхідно довести у суді, що подані документи були належними, достатніми, не містили розбіжностей, не давали підстав посадовій особі митного органу ставити під сумнів заявлену митну вартість.

Існують випадки документального не підтвердження визначення вартості товару за ціни угоди щодо товарів, які імпортуються на митну територію України якщо декларантом не пред'явлено доказів укладання угоди у будь-якій формі, що не суперечить законодавству, наприклад, у випадках коли інформація про ціну товару, зазначена у угоді не співвідноситься із кількісними характеристиками товару; не надано інформацію про умови поставки та оплати товару або містяться розбіжності у відповідній документації про інші витрати, що повинні включатися до ціни товару тощо.

Наступним спірним моментом, який можна поставити під сумнів виникає при розрахунку митної вартості товарів під час проведення корегування митної вартості посадовими особами митного органу є випадки недотримання правил конвертації валют при обчисленні митної вартості товарів. При розгляді відповідної категорії справ, суддям необхідно звертати особливу увагу на порядок розрахунку митної вартості товарів, що обчислюється у гривні за офіційним курсом гривні до відповідної іноземної валюти, установленим Національним банком України на день прийняття митної декларації для оформлення та врахування заявленої митної вартості товарів у іноземних валютах, вказаної у інвойсах, контрактах або інших платіжних документах, у випадках надання підтверджуючих митну

вартість документів. Наприклад, у справі про корегування митної вартості та скасування картки відмови в прийнятті митної декларації представляючи певні підтверджуючі митну вартість документи, у тому числі експортну декларацію та посилаючись на задекларовану митну вартість у іноземній валюті, необхідним уявляється звернення уваги посадових осіб митниці на різницю в ціні між експортною декларацією і заявленою митною вартістю товару (Рішенні Львівського окружного адміністративного суду від 31.07.2023 р. по справі № 380/13680/23 [11]).

Висновки. Судовий порядок вирішення митних спорів є найбільш дієвим та ефективним способом розв'язання спорів між митними органами та суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у випадках невірності чи неоднозначного трактування та застосування норм чинного митного законодавства з питань митної вартості товарів.

На підставі проведеного аналізу судової практики розгляду спорів щодо корегування митної вартості товарів необхідно відзначити, що, у митних органах відсутній дієвий механізм доказування необґрунтованості заявленої декларантом митної вартості товару, що, у свою чергу, тягне за собою витребування у декларантів додаткових документів з метою підтвердження митної вартості.

При розгляді відповідної категорії справ, суддям повинно враховуватися, що декларантам необхідно підтверджувати лише ті факти, які пов'язані з витратами, що входять до митної вартості товарів та залежать від умов поставки цих товарів (наприклад, витрати на страхування, навантаження, розвантаження, перевантаження та транспортування товару до пункту перетину митного кордону України; комісійні та брокерські витрати; плата за використання об'єктів інтелектуальної власності).

Аналіз судових рішень у справах про оскарження корегування митної вартості товарів дозволив відмітити про певні порушення посадовими особами митниці принципів послідовності застосування методів визначення митної вартості. Посадові особи митного органу, здійснюючи корегування митної вартості товарів, необґрунтовано застосовують другорядні методи розрахунку митної вартості, посилаючись на Центральну базу даних ЄАІС Державної митної служби України.

Під час обчислення митної вартості і розрахунку митних платежів, суддям треба враховувати специфіку конвертації іноземної валюти, що перераховують у валюту України за курсом Національного банку України, який застосовується для розрахунків у зовнішньоекономічних операціях і діє на день подання митної декларації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–48. Ст. 552.
2. Про внесення змін до Митного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 14.01.2020 р. № 440-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 28. Ст. 188.
3. Про затвердження форми рішення про коригування митної вартості товарів, Правил заповнення рішення про коригування митної вартості товарів та Переліку додаткових складових до ціни договору : Наказ Міністерства фінансів України від 24.05.2012 р. № 598. *Офіційний вісник України*. 2012. № 56. Ст. 2271.
4. Приймаченко Д.В. Узагальнення практики розгляду судами справ про порушення митних правил (з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини). II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети»: Збірник матеріалів. Київ, 2019. 354 с.
5. Решота В.В. Оскарження рішень митних органів про коригування митної вартості товарів: аналіз судової практики. *Право і суспільство*. 2015. № 5 (частина 2). С. 154–160. http://pravoisusilstvo.org.ua/archive/2015/5_2_2015/part_2/29.pdf
6. Рішеннями Чернівецького окружного адміністративного суду від 11.12.2023 р. № 115552337. <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/115552337/>.
7. Рішення Тернопільського окружного адміністративного суду від 8.12.2023 р. № 115512881. <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/115512881/>.
8. Рішення Дніпровського окружного адміністративного суду від 30.11.2023 р. № 115341709. <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/115341709/>.
9. Рішення Дніпровського окружного адміністративного суду від 26.10.2023 р. № 114459389. <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/114459389/>.
10. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 02.06.2021 р. № 9944921. <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99449213/>.
11. Рішенні Львівського окружного адміністративного суду від 31.07.2023 р. по справі № 380/13680/23. <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/11522502>.

ФІСКАЛЬНА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

FISCAL DECENTRALISATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Волкова Ю.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Національний авіаційний університет

У статті досліджено світовий досвід та окреслено шляхи реалізації в Україні фінансової децентралізації. Вказано, що останнє десятиліття було часом риторики про фінансову децентралізацію. Незважаючи на заяви, плани і навіть обіцянки, не спостерігалось процесу пришвидшення наділення органів місцевого самоврядування значними податковими повноваженнями і збільшувати автономію витрат. Звісно, наявні економічні умови та введення воєнного стану були несприятливими факторами для того, щоб Україною було прийнято всеосяжні схеми децентралізації. Варто вказати, що аналіз світового досвіду реформування фінансової сфери, зокрема проведення фінансової децентралізації у світі показав, що якою б не була причина, є ознаки того, що деякі країни зараз більш готові рухатися вперед, інші знаходяться на етапі звикання або політичного тиску.

Констатовано, що існує багато аналізів фінансової децентралізації як стратегічного напрямку державної політики у цій сфері. Більшість зосереджується на оцінці досвіду децентралізації в усьому світі та пошуку відповідності між теорією та практикою. Набагато менше уваги приділяється стратегіям реалізації такої політики.

Зазначено, що впровадження фінансової децентралізації має як переваги, так і звісно наявні й складнощі у реалізації цієї політики. До таких переваг доцільно віднести, в першу чергу, наближення громадськості до держави. Саме таке наближення позитивним чином впливає на кілька проблем розвитку, з якими стикаються країни, що розвиваються, зокрема й Україна: мобілізацію доходів, інновації в економічній діяльності, підзвітність виборних посадових осіб і участь у виборах на місцях. Є й інші переваги фінансової децентралізації, зокрема децентралізація може значно розширити податкову мережу. Крім того, якщо фінансова децентралізація буде розвиватися, то це призведе до необхідності розробки оптимальної податкової моделі для адміністративних утворень, що позитивним чином би вплинуло на розвиток та відновлення населених пунктів.

Ключові слова: децентралізація, фінансова децентралізація, децентралізація податків та зборів, деконцентрація, деволюція.

The article studies the world experience and outlines the ways of implementing fiscal decentralisation in Ukraine. It is noted that the last decade was a time of rhetoric about fiscal decentralisation. Despite statements, plans, and even promises, there has been no acceleration in the process of granting local governments significant tax powers and increasing spending autonomy. Of course, the current economic conditions and the imposition of martial law were unfavourable factors for Ukraine to adopt comprehensive decentralisation schemes. It is worth noting that an analysis of the global experience of financial sector reforms, including fiscal decentralisation, has shown that, whatever the reason, there are signs that some countries are now more ready to move forward, while others are at the stage of getting used to it or under political pressure.

It is stated that there are many analyses of fiscal decentralisation as a strategic direction of state policy in this area. Most of them focus on assessing the experience of decentralisation around the world and searching for a correspondence between theory and practice. Much less attention is paid to strategies for implementing such a policy.

It is noted that the introduction of fiscal decentralisation has both advantages and, of course, difficulties in implementing this policy. These advantages include, first of all, bringing the public closer to the state. It is this proximity that has a positive impact on several development issues facing developing countries, including Ukraine: revenue mobilisation, innovation in economic activity, accountability of elected officials and local participation in elections. There are other benefits of fiscal decentralisation, such as the fact that decentralisation can significantly expand the tax network. In addition, if fiscal decentralisation continues to develop, it will lead to the need to develop an optimal tax model for administrative units, which would have a positive impact on the development and restoration of settlements.

Key words: decentralisation, fiscal decentralisation, decentralisation of taxes and fees, deconcentration, devolution.

Останнє десятиліття було часом риторики про фінансову децентралізацію. Незважаючи на заяви, плани і навіть обіцянки, не спостерігалось процесу пришвидшення наділення органів місцевого самоврядування значними податковими повноваженнями і збільшувати автономію витрат. Звісно, наявні економічні умови та введення воєнного стану були несприятливими факторами для того, щоб Україною було прийнято всеосяжні схеми децентралізації. Варто вказати, що аналіз світового досвіду реформування фінансової сфери, зокрема проведення фінансової децентралізації у світі показав, що якою б не була причина, є ознаки того, що деякі країни зараз більш готові рухатися вперед, інші знаходяться на етапі звикання або політичного тиску.

Існує багато аналізів фінансової децентралізації як стратегічного напрямку державної політики у цій сфері [1]. Більшість зосереджується на оцінці досвіду децентралізації в усьому світі та пошуку відповідності між теорією та практикою. Набагато менше уваги приділяється стратегіям реалізації такої політики.

Варто вказати, що впровадження фінансової децентралізації має як переваги, так і звісно наявні й склад-

нощі у реалізації цієї політики. До таких переваг доцільно віднести, в першу чергу, наближення громадськості до держави. Саме таке наближення позитивним чином впливає на кілька проблем розвитку, з якими стикаються країни, що розвиваються, зокрема й Україна: мобілізацію доходів, інновації в економічній діяльності, підзвітність виборних посадових осіб і участь у виборах на місцях. Є й інші переваги фінансової децентралізації, зокрема децентралізація може значно розширити податкову мережу. Крім того, якщо фінансова децентралізація буде розвиватися, то це призведе до необхідності розробки оптимальної податкової моделі для адміністративних утворень, що позитивним чином би вплинуло на розвиток та відновлення населених пунктів.

Традиційно зміст фінансової децентралізації розглядається з трьох сторін: деконцентрація, делегування та деволюція. Деконцентрація визнана найслабшою формою децентралізації, за якою, передаються повноваження з управління, використання коштів та реалізації соціальної політики від центральних органів до органів в уже існуючих районах або, при необхідності, до новостворених, але з умовою, що прямий контроль за виконанням даних повноважень. Делегування – означає, як правило, передачу функцій, повнова-

жень на певний час із збереженням у делегуючого суб'єкта права повернути їх до власного виконання. Деволюція (від лат. *devolutio* – «згортання») – врегульоване законом передавання повноважень з центрального уряду суверенної держави до уряду на субнаціональному рівні, наприклад, на обласному, місцевому чи державному. Це форма децентралізації. Території, що пройшли процес деволюції, отримують повноваження на формування законодавства, що буде на них поширюватись [2].

Незважаючи на переваги, немає переконливих доказів того, що фіскальна децентралізація набуває руху, особливо у країнах, що розвиваються. Спираючись на статистику державних фінансів МВФ, яка є чи не єдиним доступним порівнянним джерелом даних, можна помітити, що частка субнаціональних урядів у витратах країн, що розвиваються, протягом останнього десятиліття залишалася близько 15 відсотків. У промислово розвинених країнах частка становить близько третини [3].

Причин для цього називається декілька, які можна розглядати з точки зору значних переваг фіскальної централізації. Очолює список макроекономічний контроль. Країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою, як правило, є економічно незахищеними, іноді досить невеликими, іноді залежними від відносно невеликої кількості первинного експорту, схильними до інфляції і досить вразливі до зовнішніх впливів. Саме тому у цих країнах панує підхід, згідно якого основні фіскальні інструменти – податки, видатки та запозичення – повинні контролюватися на рівні центральних органів виконавчої влади, оскільки в умовах фіскальної централізації уряд має максимальну гнучкість у реагуванні на макропроблеми. Існує й протилежна позиція: що фіскальна децентралізація є стабілізуючим фактором, оскільки з жорсткими бюджетними обмеженнями та виборним місцевим самоврядуванням дефіцит бюджету може бути насправді меншим у децентралізованій моделі.

Другий аргумент на користь фіскальної централізації пов'язаний з інвестиційним напрямком. Центральні органи влади дійсно зацікавлені в інвестиціях в інфраструктуру. Звичайно, йдеться про те, що такі інвестиції є центральними для розвитку національної економіки. Якщо повноваження щодо прийняття рішень будуть передані органам місцевого самоврядування, то преференції перейдуть до місцевих проектів, що і є децентралізацією.

Отже, фіскальна децентралізація шлях до незалежності місцевих бюджетів, які повною мірою задовольняли б виконання функцій і повноважень місцевих органів влади. Тому фінансова децентралізація є вагомим важелем в утвердженні їх як самостійних і фінансово незалежних суб'єктів економіки країни [4].

Фіскальну децентралізацію слід розглядати як комплексну систему де міжурядові фіскальні відносини і всі елементи цієї системи повинні поєднуватися між собою. Впровадження повинно починатися з проектування комплексної стратегії і розробки плану кожного елемента системи. Поетапна стратегія може бути правильним шляхом, щоб уникнути «шоку реформ», але держава має дотримуватися стратегічного плану і бути готовою до вирішення проблем перехідного періоду під час поетапного впровадження.

Ключовими елементами системи фіскальної децентралізації доцільно назвати такі як: 1) політична автономія, яка є найважливішим елементом децентралізованої системи; 2) оптимальний обсяг повноважень органів місцевого самоврядування, бюджетна автономія, прозорість та жорстке бюджетне обмеження, що змусить органи місцевого самоврядування контролювати видатки, а місцевих чиновників нести відповідальність.

Варто вказати, що не всі країни дотримуються наведених підходів. Деякі з країн вважають програму фіскальної децентралізації не більш ніж переглядом системи розпо-

ділу доходів або модернізацією адміністрування податку на майно. Дехто повністю ігнорує фіскальні питання і думає про децентралізацію лише з точки зору системи місцевих виборів, а планувальники дуже часто зосереджуються виключно на тому, щоб допомогти населенню отримати доступ до обговорення в процесі відбору інвестиційних проектів. Фахівці вказують, що такий підхід може не призвести до успішної децентралізації, оскільки інші елементи, що мають вирішальне значення для отримання переваг, можуть не змінитися в сприятливий спосіб або навіть можуть працювати для отримання компенсуючих результатів [3].

Є багато прикладів проблем, пов'язаних з поступовою реформою. Так, Південна Африка надала місцевим урядам значні повноваження щодо оподаткування майна, включаючи податок на заробітну плату та оборот, а також надала місцевим органам влади деякі повноваження щодо запозичень. Однак уряд досі не встановив жорстких бюджетних обмежень для органів місцевого самоврядування, щоб змусити їх ефективно використовувати ці інструменти. Фіскальна реформа Китаю 1994 року кардинально змінила національну систему розподілу доходів, дала місцевим органам влади більше контролю над адмініструванням місцевих податків і змінила баланс доступності доходів між двома рівнями влади. Однак жодних співмірних змін у розподілі видатків не відбулося [3].

Наведене вказує на те, що країнам доцільно дотримуватися певного порядку у процесі фінансової децентралізації. Зокрема спочатку має бути покладено відповідальність за видатки на органи місцевого самоврядування, а потім має бути визначено розподіл відповідальності за доходи. Це важливе правило, яке полягає в тому, що центральні органи виконавчої влади мають встановити потреби у видатках для кожного рівня, перш ніж вирішувати питання про розподіл доходів.

Надання місцевим органам влади значного контролю над видатками бюджету зменшує контроль, який може здійснюватися профільними міністерствами, і зміщує баланс сил від центру. Більше того, після децентралізації в органах місцевого самоврядування видатки не так легко контролювати. Розподіл доходів, як це практикується в більшості менш розвинених країн, є менш постійною пропозицією: ставки місцевих податків можуть бути обмежені або підлягати затвердженню, міжурядові трансферти місцевим органам влади можуть не здійснюватися так, як було обіцяно, і всі запозичення можуть підлягати затвердженню центральним урядом.

Разом з тим має бути сильна централізована здатність контролювати та оцінювати децентралізацію. Більшість країн, які розвиваються характеризуються дуже централізованими системами державних фінансів і, ймовірно, залишатимуться централізованими протягом досить тривалого часу. Поступовий процес фіскальної децентралізації вимагатиме від центральних органів виконавчої влади чіткого адміністрування в таких питаннях, як запровадження єдиної системи фінансової звітності, правил аудиту, вимог до розкриття інформації тощо. Існує також потреба в технічній допомозі органам місцевого самоврядування в кількох сферах. Особливо невеликі органи місцевого самоврядування потребують допомоги в таких сферах, як бухгалтерський облік, казначейство, податкове адміністрування, обробка даних та оцінка інвестиційних проектів.

Багато країн вважають, що повинна існувати єдина міжурядова фіскальна система, в рамках якої повинні діяти всі субнаціональні уряди. Можливо, це не є необхідною умовою ефективною децентралізації, оскільки кращим шляхом може бути початок фіскальної децентралізації з більших одиниць місцевого самоврядування [5].

Регіональні уряди мають дуже різні можливості для надання та фінансування послуг і, звичайно, різні можли-

вості для запозичень. Можливо, буде необхідно створити систему, в якій ці відмінності будуть чітко визнані, тобто коли різним органам місцевого самоврядування будуть надані різні повноваження щодо фінансування та відповідальності за витрати.

Фіскальна децентралізація вимагає значних податкових повноважень місцевих органів влади. Громадяни будуть вимагати від своїх обраних посадових осіб більшої підзвітності, якщо місцеві державні послуги фінансуватимуться значною мірою за рахунок місцевих податків, на відміну від випадку, коли фінансування здійснюється переважно за рахунок трансфертів центрального уряду. Податок повинен бути видимим для громадськості, достатньо великим, щоб накладати помітний тягар, і цей тягар не повинен бути легко експортований на жителів за межами юрисдикції [3].

Органи центральної влади мають дотримуватися правил фіскальної децентралізації, які вони встановлюють. Центральні уряди розробляють програми фіскальної децентралізації. У більшості країн ця стратегія передбачає, що центр фактично відмовляється від влади, а в деяких випадках вносяться зміни до конституції, щоб гарантувати передачу влади. Хоча фіскальна децентралізація, безсумнівно, означатиме крок від патерналістського підходу до міжурядових фіскальних відносин, саме центральний уряд встановить правила, за якими працюватиме нова система. Дуже часто ці норми мають форму імплементаційних нормативно-правових актів, а не законів чи конституційних імперативів.

Але центральний уряд не завжди дотримується правил, які він встановлює. Прикладів тому безліч: нав'язування органам місцевого самоврядування мандатів на нефінансовані видатки; недофінансування трансфертних програм; перерозподіл видатків без відповідного перерозподілу доходів; скасування місцевих податків.

Місцеві органи влади визнають це і в багатьох країнах гаряче вірять у «ефект паперу» розподілу доходів, тобто гроші прилипнуть туди, куди потраплять. Правила чи ні, але віра в те, що центр не віддасть гроші у важкі часи. Вони також не завжди виконуватимуть обіцянку надати місцеву автономію.

Для того, щоб децентралізація мала шанс, центральний уряд повинен дотримуватися правил, які він встановлює. До цього правила успішної фіскальної децентралізації слід уважно дотримуватися, коли центральний уряд розробляє свою програму. Якщо центр має намір надати фінансам

місцевого самоврядування низький пріоритет у своєму політичному порядку денному – перше скорочення у важкі часи – тоді він не повинен розробляти «закон», який гарантує певний потік доходів. І якщо автономія видатків місцевого самоврядування залежить від центрального судження щодо того, чи зроблено «правильний» вибір, то автономію краще взагалі не обіцяти. Прозорості в правилах недостатньо. Також має бути дотримання правил [3].

Система міжбюджетних трансфертів має відповідати цілям реформи децентралізації. Існує багато різних типів систем міжбюджетних трансфертів, і вони по-різному впливають на фінанси органів місцевого самоврядування. Деякі з них стимулюють місцеві видатки, деякі замінюють місцеві зусилля щодо отримання доходів, деякі є вирівнюючими, а деякі призводять до більшої фіскальної автономії органів місцевого самоврядування, ніж інші. Країни часто розпочинають розробку грантів без повного вивчення альтернативних варіантів та їхнього різного впливу.

Міжбюджетні трансфери мають два виміри: розмір фонду, що підлягає розподілу, та розподіл цього фонду між відповідними органами місцевого самоврядування. Дехто вважає, що вимір фонду, який підлягає розподілу, має відношення до вертикального фіскального балансу між центральним та місцевими органами влади, а вимір розподілу – до горизонтального фіскального балансу.

Отже, фіскальна децентралізація в сучасній теорії та практиці визначається як процес передачі видаткових повноважень і джерел їх фінансування на нижчі рівні державного управління, що забезпечує фіскальну автономію регіональної та місцевої влади, а також підвищення надання публічних послуг. Напрямами фіскальної децентралізації є економічне зростання та економічна стабільність; регіональна економічна конвергенція; інституційний розвиток; структура видатків; податкові витрати тощо.

Аналіз зарубіжного досвіду впровадження фіскальної децентралізації показав, що найбільш успішні моделі регіонального розвитку в якості обов'язкової умови включають досить високий рівень фінансової автономії місцевої влади, що дозволяє їм самостійно планувати власні стратегії розвитку, узгоджуючи їх з необхідним рівнем бюджетних коштів на їх реалізацію, що підвищує їх реалістичність і якість впровадження.

Оцінка фінансової ефективності регіонів України як результат фіскальної децентралізації підтверджує необхідність орієнтації бюджетної політики країни на політику фіскальної децентралізації у перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bird, Richard M., Robert D. Ebel, and Christine I. Wallich, eds. 1995. *Decentralization of the Socialist State. A Regional and Sectoral Study*. Washington, D.C.: World Bank.
2. Деконцентрація, делегування, деволюція URL: <https://uk.wikipedia.org/>
3. Bahl Roy Implementation Rules For Fiscal Decentralization URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=307da4404ed5ce69af364315c8bd13bb59a29a53>
4. Клименко О.М. Фінансова децентралізація як основа розвитку місцевого самоврядування URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/5_2018/20.pdf
5. Bird, Richard M., and Francois Vaillancourt, eds. 1998. *Fiscal Decentralization in Developing Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

**ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ
ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ****VOLUNTEER ACTIVITY AS A FACTOR IN THE IMPLEMENTATION OF THE MEASURES
OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE**

**Волуйко О.М., к.ю.н., доцент, полковник,
начальник кафедри правового забезпечення діяльності Національної гвардії України
Київський інститут Національної гвардії України**

**Микитюк О.М., слухач
Інститут стратегічних комунікацій Національного університету оборони України**

У статті, з урахуванням стану національного законодавства та результатів новітніх розробок зазначеної проблематики, проаналізовано роль і значення волонтерської діяльності як чинника реалізації заходів правового режиму воєнного стану в Україні. Доведено, що правові засади волонтерського руху в Україні в умовах правового режиму воєнного стану об'єктивовано у статті 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де зазначено, що органи державної влади України та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території. Установлено, що відповідно до статті 8 Закону, окремі заходи (напрями) військового командування разом із військовими адміністраціями мають реалізовувати як самостійно, так і з залученням органів виконавчої влади на відповідній місцевості, зокрема, волонтерів.

Такими заходами є: 19) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони; 19-1) проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України; 20) запроваджувати у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами.

Обґрунтовано, що в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні найбільшого значення набуває з-поміж інших напрямів волонтерської діяльності надання допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади щодо здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Установлено, що у категорії технічної допомоги волонтерська діяльність, здебільшого, спрямована на: а) постачання сучасної снайперської зброї, боеприпасів, оптичних приладів, тепловізорів; б) забезпечення можливості використання підрозділами ЗСУ безпілотних літальних апаратів, інноваційних ІТ-продуктів; в) постачання автомобільної техніки, обмундирування, ліків тощо.

Визначено, що особливостями волонтерської діяльності в Україні в умовах правового режиму воєнного стану є: 1) реалізація в екстраординарних умовах; 2) розвиток у нестандартних для міжнародної практики формах і напрямках; 3) охоплення значної кількості населення; 4) вироблення системи розробки і реалізації рішень, спрямованих на максимально ефективну взаємодію з відповідними державними структурами, насамперед, військовими.

Окреслено проблеми реалізації волонтерської діяльності в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану. Зокрема, це: 1) наявність певних новацій та невідповідності у законодавстві; 2) відсутність єдиного централізованого органу організації і спрямування волонтерського руху на рівні міністерства чи відомства; 3) відсутність системної і продуманої системи навчання волонтерів; 4) спротив чиновників і консерватизм державних структур; 5) випадки зловживань з боку волонтерів, діяльність псевдоволонтерів.

Ключові слова: воєнний стан, правовий режим воєнного стану, заходи реалізації воєнного стану, волонтер, волонтерська діяльність, державний орган, громадянське суспільство, взаємодія.

The article, taking into account the state of national legislation and the results of the latest developments of the mentioned issues, analyzes the role and significance of volunteer activity as a factor in the implementation of the measures of the legal regime of martial law in Ukraine. It has been proven that the legal principles of the volunteer movement in Ukraine under the conditions of the legal regime of martial law are objectified in Article 17 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", which states that the state authorities of Ukraine and local self-government bodies, enterprises, institutions, organizations, public associations, as well as citizens, are obliged to contribute to the activities of the military command and military administrations in the introduction and implementation of measures of the legal regime of martial law in the relevant territory. It was established that, in accordance with Article 8 of the Law, certain measures (directions) must be implemented by the military command together with the military administrations both independently and with the involvement of executive authorities in the relevant area, in particular, volunteers.

Such measures are: 19) to evacuate the population in the event of an emergency or threat of emergency, as well as from zones of armed conflicts (from areas of possible hostilities) to safe areas; 19-1) to evacuate material and cultural values that are in the state property, in the event of a threat of their damage or destruction in accordance with the list approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine; 20) introduce, if necessary, in accordance with the procedure determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine, the standardized supply of basic food and non-food products to the population.

It is substantiated that, under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, among other areas of volunteer activity, the provision of assistance to the Armed Forces of Ukraine, other military formations, law enforcement agencies, and state authorities regarding the implementation of measures necessary to ensure the defense of Ukraine and the protection of security acquired the greatest importance for the population and state interests. It was established that in the category of technical assistance, volunteer activities are mostly aimed at: a) supply of modern sniper weapons, ammunition, optical devices, thermal imagers; b) ensuring the possibility of using unmanned aerial vehicles and innovative IT products by units of the Armed Forces; c) supply of automotive equipment, uniforms, medicines, etc.

It was determined that the peculiarities of volunteering in Ukraine under the legal regime of martial law are: 1) implementation in extraordinary conditions; 2) development in non-standard forms and directions for international practice; 3) coverage of a significant number of the population; 4) development of a system for the development and implementation of solutions aimed at the most effective interaction with the relevant state structures, first of all, the military.

The problems of implementing volunteer activities in Ukraine under the conditions of the legal regime of martial law are outlined. In particular, these are: 1) the presence of certain innovations and inconsistencies in legislation; 2) the absence of a single centralized body for the organization and direction of the volunteer movement at the level of the ministry or department; 3) lack of a systematic and well-thought-out volunteer training system; 4) opposition of officials and conservatism of state structures; 5) cases of abuse by volunteers, activities of pseudo-volunteers.

Key words: martial law, legal regime of martial law, measures to implement martial law, volunteer, volunteer activity, state agency, civil society, interaction.

Постановка проблеми. Явище волонтерства було і залишається важливим елементом сучасного суспільного життя. В умовах громадянського суспільства волонтерство є результативним способом вирішення проблемних питань окремих осіб і суспільства у цілому. Також волонтерство є механізмом, за допомогою якого громадяни спроможні прямо адресувати свої проблемні питання тим, хто спроможний їх вирішити. У цілому, волонтерська діяльність і сформовані в процесі її реалізації суспільні інститути уповні відповідають базовим засадам і принципам взаємодії держави та громадянського суспільства, а тому розглядаються як невід’ємні елементи правової, соціальної держави. Як справедливо відмічає І. В. Мазій, «послугами волонтерів користуються майже все людство. Добровольці багатьох країн світу об’єднуються в глобальний світовий волонтерський рух. Волонтерська діяльність позитивно впливає на покращення якості життя людей, їх особистого розвитку, вчить допомагати іншим людям, які потребують допомоги, без мети одержання будь-якого прибутку» [1, с. 117]. Погоджуючись із такою оцінкою волонтерського руху, наголосимо на тому, що як соціальне явище волонтерство сприяє побудові справедливого, мирного та громадянського суспільства.

Особливого значення волонтерська діяльність набула в Україні, в контексті воєнно-політичних реалій, спричинених протидії збройній агресії російської федерації проти України. Протягом останніх десяти років волонтерство в Україні перетворилося на потужний соціально-суспільний рух, спроможний прийняти на себе частину повноважень виконавчих та самоврядних органів, а також соціальних установ. За оцінками Фонду «Демократичні ініціативи» разом із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA, протягом 2022 року до 61% українців у той чи інший спосіб долучалися до волонтерської допомоги Силам оборони України або своїм співгромадянам. Із них: 31% допомагали фінансово; 10% – фізичною роботою; 20% – і фінансово, і роботою. З урахуванням зазначеного, констатуємо, що у період широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України волонтерство стало проявом самовідданої активності громадян і чинником самоорганізації соціуму. Саме тому для нашої країни суспільний інститут волонтерства набуває особливої актуальності, а його реалізація має вирішальне значення для існування й розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема волонтерської діяльності в Україні складає значну частину сучасних наукових досліджень у сфері юридичної, військових наук, а також науки державного управління. Теоретичні засади правового регулювання волонтерської діяльності в Україні розробляли у своїх дисертаціях В. С. Сірко [2], К. О. Сидоренко [3], Н. В. Філик [4] та ін. Вивчення загальних та конкретизованих питань правового регулювання волонтерської діяльності складає значну частину наукового доробку таких науковців як П. В. Горінов [5; 6], В. Л. Голуб [7], Г. М. Закалик [8] Ю. В. Кривенко [9; 10], О. В. Липитчук [11] С. В. Петков [12] В. Ю. Томіна [13] та ін. Аналіз зазначених та інших публікацій дозволяє констатувати, що, незважаючи на постійний інтерес до проблем волонтерської діяльності, окремі її аспекти потребують поглибленої розробки, зокрема, з урахуванням нових методологічних підходів та військово-політичних реалій України, зокрема, з урахуванням дії норм правового режиму воєнного стану.

Метою статті є: систематизація й узагальнення теоретичних та нормативних засад волонтерської діяльності в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Означена мета передбачає вирішення завдань: аналіз та оцінка правового статусу волонтерської діяльності в Україні в період правового режиму воєнного стану; визначення основних напрямів волонтерської діяльності у силах оборони; з’ясування особливостей реалізації акту-

альних проблем волонтерської діяльності у період дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. В основі понятійного конструкту «волонтерська діяльність» лежить термін *волонтер* (від латинського терміну «*voluntarius*» – воля, бажання, а також від англійського терміну «*voluntary*» – добровільний, доброволець, слідувати добровільним шляхом), що означає особу, котра за власним бажанням допомагає іншим. Наразі під *волонтерською діяльністю* розуміють, передовсім, добровільну діяльність громадян або громадських об’єднань в Україні, прямо чи опосередковано пов’язану із допомогою постраждалим від воєнних дій, тимчасового переміщенням особам та військовим.

Згідно Загальної декларації волонтерів від 14 вересня 1990 року, термін «волонтерство» належить до «широкого спектра видів діяльності, включаючи традиційні форми взаємодопомоги та самодопомоги, офіційне надання послуг та інші форми громадянської участі, що здійснюються добровільно, для загального громадського блага, і де грошова винагорода не є головним мотивуючим фактором» [14]. Згідно із Законом України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року [15], «волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги». Враховуючи те, що в обох наведених визначеннях основний зміст розкривається через поняття «діяльність», терміни «волонтерство» і «волонтерська діяльність» використовуються як синоніми.

Основними законодавчими актами, які регулюють діяльність волонтерського руху в нашій країні, є Закони України «Про волонтерську діяльність» [15], «Про громадські об’єднання» [16], «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [17], Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [18], Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності» від 5 серпня 2015 р. № 556 [19] та ін.

Аналізуючи принципи правового регулювання волонтерської діяльності, дослідники виділяють *загальні* принципи (зокрема: законності; верховенства права; юридичної рівності; взаємної відповідальності держави і особи; гласності; справедливості; соціальної свободи; демократизму; гуманізму; рівності громадян) та *факультативні* принципи, які відображають специфіку здійснення волонтерської діяльності (зокрема, безоплатності; загальнодоступності; недискримінації; забезпечення безпеки; раціональності; урахування європейських стандартів; надання необхідних ресурсів та інформації; популяризації; гуманних взаємовідносин; реалістичності; взаємодопомоги) [20, с. 256].

Відповідно до законодавства, будь-яка волонтерська організація має функціонувати на основі статуту (положення), де зазначаються: її назва, місце знаходження, статус й організаційна та правова форма структури; предмет, мета, завдання й базові форми благодійної діяльності; порядок формування й роботи органів управління; джерела грошового забезпечення й порядок використання майна і фінансів; порядок внесення змін до статуту (положення); порядок реорганізації чи ліквідації, використання її майна і фінансів у випадку припинення діяльності; умови й порядок прийняття у члени й вибуття із неї; права та обов’язки членів волонтерської організації. До статуту (положення) можуть бути включені й інші положення, що пов’язані зі специфікою діяльності волонтерської структури [21, с. 21].

Аналіз фахової літератури свідчить, що найбільш суттєвими критеріями для класифікації волонтерських організацій є: а) статус; б) суб’єктивна специфіка її членів; в) масштаби дії; г) джерела фінансування; г) об’єкти допомоги. За критерієм суб’єктивної специфіки членів виді-

ляють: а) волонтерські структури інвалідів (Волонтерська організація «Поруч»); б) волонтерські організації ветеранів (Національний комітет ветеранів війни, волонтерів та учасників бойових дій); в) волонтерські організації осіб з обмеженими функціональними можливостями (Центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Дивосвіт») тощо. За масштабом діяльності серед волонтерських організацій виділяють: а) міжнародні; б) всеукраїнські; в) регіональні; г) місцеві. За джерелами фінансування волонтерські структури бувають: а) дотаційні (ті, що працюють за рахунок отриманих пожертв); б) автономні (великі за обсягом корпорації, які витрачають на благодійність частину зі здобутого прибутку).

Якщо йдеться про об'єкт надання волонтерської допомоги, то наразі основними напрямками надання в Україні волонтерської допомоги є: а) підтримка мало-забезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації, осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; б) догляд за хворими, особами з інвалідністю, самотніми, людьми похилого віку, іншими особами, які потребують підтримки та допомоги; в) допомога громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії російської федерації проти України; г) заходи, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та/або іншої країни проти України, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам; г) допомога особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; д) заходи, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; е) сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією спортивних, культурних, молодіжних та інших видовищних і громадських заходів; є) надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; ж) волонтерська допомога Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України; з) подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації; и) допомога, пов'язана із захистом та рятуванням тварин; і) допомога за іншими напрямками, не забороненими законодавством.

Правові засади волонтерського руху у реалізації правового режиму воєнного стану визначено у ст. 17. Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [22], де зазначено, що «органи державної влади України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території». Аналіз ст. 8 зазначеного Закону «Заходи правового режиму воєнного стану» свідчить, що серед зазначених заходів є окремі напрями, які військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть реалізовувати як самостійно, так і з залученням органів виконавчої влади на відповідній місцевості, в. т.ч. волонтерів. Зокрема, це: 19) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони; 19¹) проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України; 20) запроваджувати у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами.

До основних складових правового статусу волонтера зазвичай відносять його права та обов'язки. Так, волонтер, реалізуючи волонтерську діяльність в умовах правового режиму воєнного стану, має право на: а) належні умови здійснення волонтерської діяльності (такі як отримання достовірної, точної та повної інформації про порядок та умови провадження волонтерської діяльності, забезпечення спеціальними засобами захисту, спорядженням та обладнанням); б) зарахування часу здійснення волонтерської діяльності до навчально-виробничої практики в разі її проходження за напрямом, що відповідає отримуваній спеціальності, за згодою навчального закладу; в) відшкодування витрат, пов'язаних зі здійсненням волонтерської діяльності; г) інші права, передбачені договором про провадження волонтерської діяльності та законодавством. До обов'язків волонтера в умовах дії правового режиму воєнного стану відносимо: а) обов'язок сумлінно та своєчасно виконувати обов'язки, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності; б) у випадках, визначених законодавством, проходити медичний огляд та надавати довідку про стан здоров'я; в) у разі необхідності проходити подальшу підготовку (перепідготовку); г) не допускати дій і вчинків, які можуть негативно вплинути на репутацію волонтера, організації чи установи, на базі якої провадиться волонтерська діяльність; г) дотримуватися правового режиму інформації з обмеженим доступом; д) у разі укладення договору про провадження волонтерської діяльності та одностороннього розірвання договору з ініціативи волонтера відшкодувати прямі збитки, завдані ним, якщо це передбачено договором; е) відшкодувати майнову шкоду, заподіяну внаслідок здійснення ним волонтерської діяльності, відповідно до закону.

Не має підстав не погодитися із П. В. Горіновим, що сьогодні «діяльність волонтерів викликає довіру з боку суспільства, допомагаючи таким чином державі виконувати її функції. Населення довіряє волонтерам, вважаючи їх безкорисними, чуйними, самовідданими» [5, с. 58]. Досліджуючи моральні аспекти волонтерського руху, Л. Жука справедливо відмічає, що «основна мотивація волонтера ґрунтується на відчутті громадянського обов'язку перед нацією, власним народом, воїнами, крім того, моральному обов'язку перед близькими людьми, що безпосередньо є учасниками бойових дій [23]. А дослідниця О. Трубікова виокремлює критерії волонтерської діяльності, які якнайповніше розкривають її сутність. Зокрема, це: а) власна ініціатива суб'єкта; б) суспільно корисний характер; в) відсутність очікувань щодо фінансової винагороди; г) здійснення у вільний час; г) відсутність безпосереднього поєднання із захистом власних інтересів та вирішенням своїх індивідуальних проблем; д) вираження у праці; е) реалізація поза ієрархічно-організаційною структурою певної установи [24, с. 208].

З початком збройної агресії російської федерації проти України та запровадження правового режиму воєнного стану найбільшого значення з-поміж інших напрямів волонтерської діяльності набуло надання допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади щодо здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Особливістю зазначеного напрямку волонтерської діяльності є те, що вона, по суті, доповнює або навіть реалізує функції державних структур, що не виконуються, чи виконуються неефективно. Причини зазначеної ситуації мають як об'єктивний (обмежений характер фінансових ресурсів, війна тощо), так і суб'єктивний (застарілі стандарти матеріального забезпечення ЗСУ й підходи до забезпечення обороноздатності держави, зниження боєздатності військових частин і підрозділів ЗСУ, відсутність модернізації зброї і військової техніки, неготовність структур, відповідальних за соціальну політику держави тощо) характер. Основними адресатами, яким у процесі реалізації заходів надзвичайного стану надається волонтерська допомога, наразі є: а) особовий склад підрозділів ЗСУ, яким надається різноманітне матеріальне забезпечення (продовольство, теплі речі, амуніція, ліки, засоби гігієни) та технічна допомога (поставка, ремонт, удосконалення автомобільної та військової техніки); військові госпіталі та лікарні, де лікуються поранені військовослужбовці; полонені військові та їх сім'ї (інформаційно-пошукова допомога, допомога в обміні полонених). Щодо технічної допомоги, то, насамперед, виділимо проекти, пов'язані з удосконаленням озброєння та окремих аспектів ведення бойових дій. Зокрема, це: а) постачання сучасної снайперської зброї, боєприпасів, оптичних приладів, тепловізорів; б) забезпечення можливості використання безпілотних літальних апаратів, інноваційних ІТ-продуктів (таких, як карти Армії SOS; система управління вогнем артилерії ГІС «Арта»; розрахунковий і графічний комплекс «Броня» («Armo»); система планування розвідки та координації на полі бою «КомБат», програмний комплекс «Кропива» тощо); в) постачання автомобільної техніки тощо.

У контексті аналізу проблем волонтерської діяльності, що реалізується в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану, виділимо, окрема, такі: а) новації та певні невідповідності у законодавстві, що ускладнюють волонтерську діяльність; б) відсутність єдиного централізованого органу організації і спрямування волонтерського руху на рівні міністерства чи відомства; в) відсутність системної і продуманої системи навчання волонтерів; г) спротив чиновників і консерватизм державних структур; г) випадки зловживань з боку волонтерів, діяльність псевдоволонтерів. Також на ефективність волонтерського руху в умовах дії правового режиму воєнного стану негативно впливають явища бюрократизму і формалізму у процесі взаємодії державних структур з волонтерами. Якщо за певними напрямками волонтерська діяльність частково реалізує функції, які не здатні повною мірою реалізовувати військове командування та військові адміністрації (наприклад, харчування військовослужбовців, ремонт військової техніки, протезування поранених, евакуація цивільного населення тощо), то окремі напрями волонтерства довгий час не могли бути реалізовані через застарілі державницькі підходи і стандарти в ЗСУ, бюрократичні обмеження і відсутність ініціативи на всіх рівнях. Зокрема, такими напрямками є: а) забезпечення у достатній кількості високотехнологічними інформаційними системами управління; б) забезпечення безпілотними літальними апаратами, в) забезпечення військовою формою та засобами захисту. Крім того, на реалізацію волонтерської діяльності в умовах правового режиму воєнного стану впливає той чинник, що більшість волонтерів не були громадськими активістами з належним досвідом, а прийшли з інших

сфер діяльності. Це, з одного боку, певним чином характеризує наявні проблеми у функціонуванні громадянського суспільства в Україні, з іншого – є наслідком поєднання умов економічної кризи і зовнішньої агресії. Як справедливо зазначає К.В. Врублевська-Місюна, «вирішенню багатьох із зазначених проблем перешкоджають, насамперед, високий рівень корумпованості державних інститутів і суспільства у цілому; процедури та регламенти, що не сприяють реальній зацікавленості владних структур і окремих чиновників у ефективному здійсненні своїх повноважень і обов'язків і прояву ініціативи у вирішенні завдань, що стоять перед ними» [25, с. 263].

Завершуючи аналіз волонтерської діяльності у процесі реалізації заходів правового режиму воєнного стану в Україні, зазначимо, що особливостями зазначеної діяльності є: а) реалізація умов воєнного часу; б) розвиток у нестандартних, неординарних для міжнародної практики, формах і напрямках; в) охоплення допомогою значної кількості населення; г) вироблення системи розробки і реалізації рішень, спрямованих на більш ефективну взаємодію з відповідними державними структурами, насамперед, військовими.

Висновки.

1. У контексті функціонування державних органів та громадянського суспільства в Україні в умовах воєнного стану під волонтерською діяльністю слід розуміти добровільну діяльність громадян (громадських об'єднань), прямо чи опосередковано пов'язану із допомогою постраждалим від воєнних дій, тимчасового переміщенням особам та військовим. Наразі волонтерська діяльність в Україні набула форми потужного соціально-суспільного руху, що прийняв на себе частину повноважень виконавчих та самоврядних органів та соціальних установ.

2. Правові засади волонтерського руху в Україні в умовах правового режиму воєнного стану об'єктивовано у ст. 17. Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де зазначено, що органи державної влади України та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території.

3. Статтею 8 Закону визначено окремі заходи (напрями), які військове командування разом із військовими адміністраціями мають реалізовувати як самостійно, так і з залученням органів виконавчої влади на відповідній місцевості, в. т.ч. волонтерів. Зокрема, це: 19) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони; 19-1) проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України; 20) запроваджувати у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами.

4. В умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні найбільшого значення з-поміж інших напрямів волонтерської діяльності набуло надання допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади щодо здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. У категорії технічної допомоги волонтерська діяльність, здебільшого, спрямована на: а) постачання сучасної снайперської зброї, боєприпасів, оптичних приладів, тепловізорів; б) забезпечення можливості використання підрозділів ЗСУ безпілотних літальних апаратів, інноваційних

ІТ-продуктів; в) постачання автомобільної техніки, обмундирування, ліків тощо.

5. До особливостей волонтерської діяльності в Україні в умовах правового режиму воєнного стану відносимо: а) реалізацію в екстраординарних умовах; б) розвиток у нестандартних для міжнародної практики формах і напрямках; в) охоплення значної кількості населення; г) вироблення системи розробки і реалізації рішень, спрямованих на максимально ефективну взаємодію з відповідними державними структурами, насамперед, військовими.

6. До проблем реалізації волонтерської діяльності в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану відносимо: а) новації та певні невідповідності у законодавстві, які її ускладнюють; б) відсутність єдиного централізованого органу організації і спрямування волонтерського руху на рівні міністерства чи відомства; в) відсутність системної і продуманої системи навчання волонтерів; г) спротив чиновників і консерватизм державних структур; г) випадки зловживань з боку волонтерів, діяльність псевдоволонтерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мазій І.В. Аналіз міжнародних документів у сфері волонтерського руху. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С. 114–117.
2. Сірко В.С. Адміністративно-правове регулювання волонтерської в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Одеса. 2018. 254 с.
3. Сидоренко К.О. Адміністративно-правове регулювання волонтерської діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя. 2013. 20 с.
4. Філік Н.В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 19 с.
5. Горінов П. В. Адміністративно-правовий статус волонтера у період дії воєнного стану в Україні. Київський часопис права : наук. журн. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, Навч.-наук. ін-т «Юрид. ін-т» ; [редкол.: О. В. Кузьменко (голов. ред.) та ін.]. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2022. № 3. С. 54–61.
6. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження : монографія. Київ: Державний ін-т сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
7. Голуб В.Л. Сутність державної політики у сфері волонтерської діяльності та особливості її впровадження в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. Вип. 4 (60). С. 73–77.
8. Закалик Г.М., Коропатов О.М., Шувар Н.М. Волонтерська діяльність в Україні: історія, сьогодення та євроінтеграція. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 104–110. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/17.pdf.
9. Кривенко Ю.В. Волонтерська діяльність: поняття та ознаки. *Часопис цивілістики*. 2015. Випуск 18. С. 41–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2015_18_11.
10. Кривенко Ю.В. Принципи здійснення волонтерської діяльності. *«Young Scientist»*. 2016. № 6 (33). С. 246–250. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/6/61.pdf>.
11. Липитчук О. В. Тенденції розвитку волонтерського руху в Україні. Scientific Collection «InterConf» 118 (2022). С. 180-188. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1030>
12. Волонтерські організації в Україні: адміністративно-правовий статус та організація діяльності : [монографія] / [С. В. Петков та ін.]. Київ : АртЕк, 2018. 161 с.
13. Томина В.Ю. Пашаев А.З. Порівняльно-правовий аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства в питаннях волонтерської діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 13–16. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/2/5.pdf>.
14. Universal Declaration of Volunteers, adopted at the XI Congress of the International Association of Volunteers (2002), Kyiv, Ukraine.
15. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 року № 3236-VI. *Відомості Верховної ради (ВВР)*. 2011. № 42. Ст. 435.
16. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013, № 1, ст. 1.
17. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 5 липня 2012 року № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 25. Ст. 252.
18. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президент України від 26 січ. 2016 р. № 68/2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/68/2016> (дата звернення: 10.02.2024).
19. Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності: Постанова Кабінету міністрів України від 5 серпня 2015 р. № 556 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-%D0%BF#n9>. (дата звернення: 10.02.2024).
20. Гапон В.О. Принципи адміністративно-правового регулювання волонтерської діяльності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 250–256. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287269/281179> DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.41>
21. Вашкович В. В. Посібник волонтера / В. В. Вашкович, О. Ю. Василенко, Т. О. Карабін, Я. В. Лазур, В. В. Манзюк, В. М. Рошканюк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 88 с.
22. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст. 250.
23. Жужа Л. Моральні аспекти волонтерського руху. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 2. С. 210–215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_2_33.
24. Трубнікова О. А. Волонтерство як форма соціальної активності особистості. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ, 2020. Т. 7, вип. 20. Ч. 2. С. 205–209.
25. Врублевська-Місюна К.В. Проблеми правового регулювання волонтерства в Україні під час воєнного стану. [Електронний ресурс]. URL: https://eprints.kname.edu.ua/63273/1/Тезиси_конферен_2022-3%20каф%20економ%2B-262-264.pdf.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ, УПОВНОВАЖЕНИХ ЗАСТОСУВАТИ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНІ ТА КАРАНТИННІ ЗАХОДИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF ENTITIES AUTHORIZED TO APPLY EPIDEMIOLOGICAL AND QUARANTINE MEASURES: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

Джафарова О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри поліцейської діяльності та публічного адміністрування
Харківський національний університет внутрішніх справ

Горбачов О.В., к.ю.н.,
начальник Відділу поліції № 3

Харківське районне управління поліції № 1 Головного управління Національної поліції у Харківській області

Лещенко Д.О., ад'юнкт відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківський національний університет внутрішніх справ

Питання спроможності держави забезпечити ефективний захист та запобігання від хвороб, що можуть стати причиною надзвичайного стану в сфері охорони здоров'я стало важливим для кожної країни і для світу загалом. Воно нерозривно пов'язано з адміністративно-правовим статусом суб'єктів, що уповноважені на застосування обмежувальних протиепідеміологічних заходів. Здатність реагувати відповідним чином на загрози даного типу перетворилася на необхідну складову функціоналу кожної держави світу, так, як її ціллю є збереження життя та здоров'я людей. Ефект неочікуваності, що мав зі своєю появою та швидким поширенням коронавірус створив екстремальне навантаження на уряди та економіки країн, їх державні інституції. В умовах сьогодення людство живе з розумінням, що подібна ситуація, на жаль, все ж таки може повторитися, за певних не сприятливих обставин, і як наслідок держави реформують відповідним чином своє законодавство, для того, щоб правильно реагувати на загрозу в разі її виникнення. Враховуючи вищевикладене, зрозумілим і логічним є факт того, що суб'єкти наділені державно-владними повноваженнями, щодо застосування проти епідеміологічних заходів стають предметом уваги та глибоко аналізу науковців, так, як їх роль в умовах сьогодення є ключовою.

На основі результатів даного дослідження розроблено рекомендації, щодо необхідних змін та доповнень у законодавство в напрямку реагування на епідемічні загрози з метою забезпечення більш ефективного та збалансованого захисту життя та здоров'я громадян.

Дослідження поєднує аспекти адміністративного та правового регулювання з питаннями громадського здоров'я, що дозволяє отримати комплексне розуміння проблеми та розробити більш ефективні стратегії управління епідемічними ризиками.

Ключові слова: охорона здоров'я, громадське здоров'я, гарантії забезпечення права особи на охорону здоров'я, карантинні та проти епідеміологічні заходи, нормативне врегулювання застосування заходів забезпечення здоров'я населення, карантинний режим, анти-ковідний режим, адміністративно-правовий статус, суб'єкт.

The issue of the state's ability to provide effective protection and prevention against diseases that can cause a public health emergency has become important for each country and for the world as a whole. It is inextricably linked to the administrative and legal status of entities authorized to apply restrictive anti-epidemic measures. The ability to respond appropriately to threats of this type has become a necessary component of the functionality of every state in the world, as its goal is to preserve human life and health. The surprise effect of the coronavirus's emergence and rapid spread has put an extreme strain on governments and economies, as well as their public institutions. In today's environment, humanity lives with the understanding that such a situation, unfortunately, can still happen again under certain unfavorable circumstances, and as a result, states are reforming their legislation accordingly in order to respond properly to the threat in case of its occurrence. Given the foregoing, it is understandable and logical that entities vested with state power to apply epidemiological measures are the subject of attention and in-depth analysis by scholars, as their role is key in today's context.

Based on the findings of this study, recommendations have been developed on the necessary changes and additions to the legislation in response to epidemic threats to ensure more effective and balanced protection of the life and health of citizens.

The study combines aspects of administrative and legal regulation with public health issues, which allows for a comprehensive understanding of the problem and the development of more effective strategies for managing epidemic risks.

Key words: health care, public health, guarantees of the right to health care, quarantine and anti-epidemiological measures, regulatory regulation of the application of measures to ensure public health, quarantine regime, anti-covid regime, administrative and legal status, subject.

Постановка проблеми. Дослідження взаємозв'язку адміністративно-правового статусу та діяльності суб'єктів наділених державно-владними повноваженнями щодо встановлення антиепідеміологічних заходів є важливим в контексті визначення його ефективності, законності, а також співмірності існуючим загрозам. Актуальність даного дослідження обумовлена недостатньою глибиною вивчення даного питання, саме в вищезазначеному контексті, в зв'язку з чим сутність адміністративно-правового статусу суб'єктів уповноважених на застосування обмежувальних проти епідеміологічних заходів потребує більш детального вивчення.

Стан дослідження проблеми. Проблема не достатньо досліджена українськими вченими в рамках правового поля України, саме тому потребує проведення більш

глибокого вивчення та аналізу. Дослідженнями обмежувальних проти епідеміологічних заходів займалися такі вчені, як В. В. Сокурєнко, В. І. Московець, О. В. Анталовці, М. Є. Виселенко, Е. В. Тітка, М. М. Єльнікова, В. А. Номоконов, С. М. Бортик. Але аналіз взаємозв'язку адміністративно-правового статусу суб'єктів відповідальних за введення в дію обмежувальних карантинних заходів з ефективністю дії таких заходів розкрито в наукових роботах українських вчених не в повному обсязі.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження адміністративно-правового статусу суб'єктів, що мають повноваження в сфері імплементації проти-епідеміологічних та карантинних заходів, в тому числі й обмежувальних заходів, що передбачає обмеження певних Конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Дослідження спрямоване на встановлення взаємозв'язку між особливостями адміністративно-правового статусу даних суб'єктів та результативністю їх діяльності.

Завдання наукової статті полягає в тому, щоб дослідивши особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів, що мають повноваження в сфері впровадження карантинних заходів, запропонувати зміни та доповнення до чинного законодавства, що підвищать ефективність їх роботи шляхом внесення змін в реалізацію відповідних складових елементів адміністративно-правового статусу таких суб'єктів.

Наукова новизна дослідження. В статті проаналізовано механізми регулювання діяльності суб'єктів, які мають повноваження у сфері епідеміологічного та карантинного контролю. На основі результатів даного дослідження розроблено рекомендації, щодо необхідних змін та доповнень у законодавство в напрямку реагування на епідемічні загрози з метою забезпечення більш ефективного та збалансованого захисту життя та здоров'я громадян. Новизна дослідження дозволяє поглибити розуміння та оновити методи регулювання епідеміологічних та карантинних заходів, сприяючи розвитку сучасного управління кризовими та надзвичайними ситуаціями в галузі охорони здоров'я. Дослідження поєднує аспекти адміністративного та правового регулювання з питаннями громадського здоров'я, що дозволяє отримати комплексне розуміння проблеми та розробити більш ефективні стратегії управління епідемічними ризиками.

Виклад основного матеріалу. Поняття адміністративно-правового статусу являє собою сукупність повноважень, компетенцій, що визначаються законодавчою базою, яка регулює роботу певних суб'єктів владних повноважень у межах визначеного напрямку впливу. У відповідності до його засад органи державної влади здійснюють свою діяльність. З метою її впорядкування, адміністративно-правовий статус визначається для різних гілок влади, органів місцевого самоврядування, організацій та державних установ. Його сутність може бути виражено в наданні уповноваженим суб'єктам певних прав та обов'язків. До прикладу ними можуть бути повноваження на розробку та створення певних нормативно-правових актів, здійснення контролю за діяльністю органів та установ. Проводячи аналіз адміністративно-правового статусу через призму епідеміологічного та карантинного контролю, та можливості вживати обмежувальні заходи в рамках їх регулювання, його можна розглядати як основоположний фактор, який визначає сферу впливу та повноваження суб'єктів, що мають право застосовувати заходи вищевказаного характеру. Особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів влади, що можуть приймати рішення про введення в дію обмежувальних протиепідеміологічних заходів пов'язані з процесуальним порядком їх застосування, і як наслідок від цього взаємозв'язку залежить ефективність таких заходів.

Механізм протидії та запобігання надзвичайним ситуаціям в сфері охорони здоров'я базується на здатності суб'єктів наділених владними повноваженнями, встановлювати необхідні карантинні та проти епідеміологічні заходи, ефективно виконувати покладені на них обов'язки. Саме тому дослідження їх адміністративно-правового статусу, особливо в умовах сьогодення, має сенс та є важливим в контексті спроможності влади запобігати та ліквідовувати надзвичайні ситуації в сфері охорони здоров'я.

Розглянемо систему регулювання діяльності суб'єктів, які здійснюють епідеміологічний та карантинний контроль, яка діє в Україні. В статті 21 Закону України «Про систему громадського здоров'я» зазначено, що «карантин встановлюється, продовжується та скасовується Кабінетом Міністрів України. Питання про встановлення карантину порушує перед Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади, що забезпечує фор-

мування державної політики у сфері охорони здоров'я, за поданням Головного державного санітарного лікаря України» [2]. З вищевикладеного вбачається, що головними суб'єктами уповноваженими на запровадження та регулювання карантинних протиепідеміологічних заходів в рамках країни є МОЗ, Головний державний санітарний лікар та Кабінет Міністрів України. Вони співпрацюють в даному напрямку, спільно розробляючи проекти карантину та обмежувальних заходів, які будуть в подальшому використані. В частині 1 статті 22 даного закону сказано, що «обмежувальні протиепідемічні заходи встановлюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування за поданням головного державного санітарного лікаря відповідної області, міста Києва чи Севастополя, Автономної Республіки Крим, якщо в населеному пункті, у закладі освіти, закладі оздоровлення та відпочинку виник спалах інфекційної хвороби або склалася неблагополучна епідемічна ситуація, що загрожує поширенням інфекційної хвороби. Обмежувальні протиепідемічні заходи застосовуються до суб'єктів господарювання, що здійснюють види господарської та іншої діяльності, які можуть призвести до поширення інфекційної хвороби» [2].

Таким чином органи місцевого самоврядування, головний санітарний лікар області, міста, також являються суб'єктами уповноваженими на застосування обмежувальних заходів, але вони здійснюють діяльність спрямовану на ліквідацію загроз місцевого рівня, не загальнодержавного. В частині 3 вищезазначеної статті йдеться про те, що «якщо за результатами епідеміологічного нагляду встановлено, що бездіяльність або запровадження недостатніх обмежувальних протиепідемічних заходів місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування становить загрозу погіршення епідемічної ситуації, Головний державний санітарний лікар України ініціює скликання невідкладного засідання Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій для прийняття відповідних рішень, на яке запрошується представник відповідного органу місцевого самоврядування» [2]. Тобто з даної норми закону стає зрозумілим, що Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій є також суб'єктом, що уповноважений на прийняття рішення про застосування проти епідеміологічних обмежувальних заходів, але в виключних, кризових випадках, коли ситуація на певній території виходить з під контроль органів місцевого самоврядування. Якщо карантин необхідно ввести на території всієї країни, як було в випадку з пандемією коронавірусу, то встановлення обмежувальних заходів здійснює Кабінет Міністрів України шляхом видання постанови, про що сказано в статті 29 Закону України «Про захист від інфекційних хвороб»: «питання про встановлення карантину порушує перед Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, за поданням головного державного санітарного лікаря України. Рішення про встановлення карантину, а також про його відміну негайно доводиться до відома населення відповідної території через медіа. У рішенні про встановлення карантину зазначаються обставини, що призвели до цього, визначаються межі території карантину, затверджуються необхідні профілактичні, протиепідемічні та інші заходи, їх виконавці та терміни проведення, встановлюються тимчасові обмеження прав фізичних і юридичних осіб та додаткові обов'язки, що покладаються на них, підстави та порядок обов'язкової самоізоляції, перебування особи в обсерваторії (обсервації), госпіталізації до тимчасових закладів охорони здоров'я (спеціалізованих шпиталів). Карантин встановлюється на період, необхідний для ліквідації епідемії чи спалаху особливо небезпечної інфекційної хвороби. На цей період можуть змінюватися режими

роботи підприємств, установ, організацій, вноситься інші необхідні зміни, щодо умов їх виробничої та іншої діяльності» [3]. Тобто, з вищевикладеного, можна зробити висновок, що регулювання протиепідеміологічних заходів здійснюється різними суб'єктами в залежності від території, що охоплює загроза та ступеню критичності ситуації, що склалася.

Розглянемо детальніше адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів є колегіальним, вищим органом виконавчої влади України [4]. Він базується на Конституції України та нормативно-правових актах, якими регулюється діяльність уряду. Даний орган державної влади уповноважений на створення нормативно-правових актів, таких, як постанови, рішення. До сфери його обов'язків також входить необхідність здійснювати державну політику в різних напрямках, охоплюючи майже всі сфери, де соціум взаємодіє з органами державної влади. В тому числі, компетенція Кабінету Міністрів України також поширюється на сферу охорони здоров'я та протидії надзвичайним ситуаціям, що пов'язані з епідемічними загрозами. Він уповноважений встановлювати карантин, розробляти та впроваджувати епідеміологічні та карантинні заходи, здійснювати контроль за їх дотриманням. Даний орган державної влади підзвітний Верховній Раді України. Також він несе відповідальність перед населенням України за законність, ефективність та доцільність заходів, що вживаються ним. Кабінет Міністрів України співпрацює з іншими органами державної влади, з міжнародними організаціями та партнерами, такими, як ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), для здійснення координації дій у напрямку епідемічного нагляду, контролю та протидії загрозам. Підсумовуючи аналіз адміністративно-правового статусу Кабінету Міністрів України, можна зробити висновок, що його роль, повноваження, сфера впливу та відповідальність у контексті антикризового менеджменту спрямованого на протидію загрозам в сфері охорони здоров'я, безпосередньо пов'язані з регулюванням протиепідеміологічної політики країни.

Наступним, важливим суб'єктом владних повноважень, що займає вагомий роль в сфері епідеміологічного нагляду і контролю, а також адміністративно-правовий статус якого визначає політику в сфері охорони здоров'я є Міністерство охорони здоров'я (МОЗ). Особливості діяльності Міністерства охорони здоров'я України регламентуються законодавством, у відповідності до якого здійснюється його діяльність, а саме постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 № 267 «Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України» [5]. МОЗ розробляє нормативно-правові акти, контролює виконання законів спрямованих на забезпечення безпечної епідеміологічної ситуації в країні, здійснює координацію діяльності інших органів державної влади, спрямованої в даному напрямку, а також аналізує і прогнозує епідемічну ситуацію та показники здоров'я населення в Україні та в окремих регіонах, розробляє і забезпечує здійснення заходів, спрямованих на профілактику та зниження рівня інфекційних хвороб, на поліпшення епідемічної ситуації; забезпечує здійснення моніторингу проведення санітарних і протиепідемічних заходів, виконання програм профілактики захворювань, охорони здоров'я населення [5]. МОЗ уповноважене на створення стандартів, санітарних норм в сфері охорони здоров'я. У свою чергу, МОЗ підзвітне перед громадянами України та Кабінетом Міністрів України за належність і відповідність високим стандартам медичної допомоги в країні. МОЗ співпрацює з іншими органами влади, а також з міжнародними та громадськими організаціями для спільної імплементації необхідних заходів у сфері громадського здоров'я. Отже, адміністративно-правовий статус Міністерства охорони здоров'я передбачає безпосередню участь у встановленні та регулюванні протиепідеміологічних обмежувальних заходів,

здійснюючи значний вплив на розробку та впровадження обмежувальних заходів, а в подальшому здійснення моніторингу їх ефективності.

Слід також звернути увагу, що Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій є органом державної влади, зміст адміністративно-правового статусу передбачає активну участь у впровадженні та регулюванні обмежувальних заходів місцевого характеру, в виключних ситуаціях, коли епідеміологічна загроза виходить з під контроль органів місцевої влади. Вона створена та діє у відповідності до постанови Кабінету Міністрів України від 26.01.2015 № 18 «Положення про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій» [6]. До її складу входять Прем'єр-міністр України, голова Державної комісії, Віце-прем'єр-міністр з відновлення України – Міністр розвитку громад, територій та інфраструктури, перший заступник голови Державної комісії, Міністр внутрішніх справ, заступник голови Державної комісії, Міністр охорони здоров'я, заступник голови Державної комісії, Голова ДСНС, заступник голови Державної комісії, Міністр Кабінету Міністрів України, Міністр оборони, Міністр закордонних справ, Міністр юстиції, Міністр фінансів, Міністр енергетики, Міністр захисту довкілля та природних ресурсів, Міністр освіти і науки, Міністр соціальної політики, Міністр аграрної політики та продовольства, Заступник Міністра охорони здоров'я – головний державний санітарний лікар України, Заступник Міністра економіки, Голова Держприкордонслужби, Голова Держпродспоживслужби, Голова Національної поліції, Голова СБУ (за згодою), Голова Національного банку (за згодою), Заступник Секретаря Ради національної безпеки і оборони України (за згодою), Президент Товариства Червоного Хреста України (за згодою) [6]. Виходячи з аналізу складу комісії можна зробити висновок, що її діяльність є багаторівневою, всеохоплюючою, і такою, що задіює значний людський та адміністративний ресурс. Дана комісія є центральним органом виконавчої влади, що координує дії органів державної влади у сфері техногенно-екологічної безпеки, здійснюючи антикризовий менеджмент в разі виникнення надзвичайних ситуацій. Одним з пунктів її компетенції є: 1) координація діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної із здійсненням постійного прогнозування зони можливого поширення надзвичайної ситуації та масштабів можливих наслідків; організацією робіт із локалізації і ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, залучення для цього необхідних сил і засобів; організацією та здійсненням заходів щодо життєзабезпечення постраждалого населення; організацією та здійсненням у разі потреби заходів з евакуації; організацією і здійсненням радіаційного, хімічного, біологічного, інженерного та медичного захисту населення і територій від наслідків надзвичайної ситуації; забезпеченням санітарно-епідемічного благополуччя населення; 2) визначення шляхів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час: здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалого населення внаслідок виникнення надзвичайної ситуації; здійснення заходів щодо медичного та біологічного захисту населення у разі виникнення надзвичайної ситуації; Загалом Державна комісія розробляє стратегію регулювання в галузі техногенно-екологічної безпеки, спрямовану на боротьбу та зменшення ризиків виникнення техногенних та природних надзвичайних ситуацій [6]. У свою чергу, вона є колегіальним органом, що координує дії інших державних інституцій в рамках антикризової діяльності. Державна комісія підзвітна Верховній Раді України та громадськості про стан техногенно-екологічної безпеки. Також вона співпрацює з різного роду органами державної влади та з міжнародними інституціями для організації спільних дій у сфері техногенно-екологічної безпеки.

Отже, адміністративно-правовий статус Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій визначає компетенцію, функції, та відповідальність у контексті регулювання природно-екологічних ризиків, які нерозривно пов'язані з епідеміологічним наглядом та встановленням відповідних обмежувальних заходів.

В період сьогодення важливою є взаємодія суб'єктів влади та ВООЗ, в сфері встановлення протиепідеміологічних заходів в Україні. Співпраця України з ВООЗ – одна з важливих складових її міжнародного співробітництва з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (стаття 49 Конституції України). Підходи ВООЗ, згідно з якими здоров'я розглядають водночас як ресурс і мету розвитку та ключ до процвітання, відповідає принципам державної політики України у соціально-економічній галузі. Основні завдання ВООЗ та стратегічні напрямки їх реалізації відповідають інтересам України, більшість загальних пріоритетів організації збігається з пріоритетами, визначеними Урядом України. Україна зацікавлена у використанні потенціалу та накопиченого ВООЗ міжнародного досвіду. Заходи, які здійснюються у рамках співробітництва України з ВООЗ, узгоджуються з її національними пріоритетами та стратегіями у галузі охорони здоров'я, враховують специфіку ситуації у цій галузі в країні та особливості національної системи охорони здоров'я [7]. Період коли планету охопила пандемія коронавірусу всі країни орієнтувалися на рекомендації ВООЗ, щодо встановлення обмежувальних протиепідеміологічних заходів, їх типу та тривалості. Таким чином ВООЗ взяла на себе лідерство в протидії надзвичайній ситуації в сфері охорони здоров'я світового масштабу. Як наслідок її діяльність безпосередньо пов'язана із реалізацією уповноваженими суб'єктами нашої держави повноважень в сфері карантинних заходів, і саме важливим є напрям їх співпраці

в контексті активації протиепідеміологічних обмежувальних заходів, здійснення моніторингу їх ефективності та їх оперативне регулювання, в разі необхідності.

Висновки. В цілому, адміністративно-правовий статус суб'єктів, які мають повноваження у сфері епідеміологічного та карантинного контролю, є важливим елементом системи впливу на обставини, що мають характер кризових в галузі охорони здоров'я. Дослідження цього статусу та його удосконалення сприяє розвитку сучасного управління епідемічними загрозами, забезпечуючи ефективний захист громадського здоров'я та прав людини в умовах сучасного світу. Аналіз адміністративного-статусу суб'єктів влади, що уповноважені на застосування протиепідеміологічних заходів наводить на думку, що для забезпечення конституційних принципів функціонування держави, і також для того, щоб державний апарат був готовий до антикризового функціонування в умовах пандемії, інноваційним та дієвим методом пристосування до критичних умов такого рівня було б прийняття окремого закону про карантин, в якому було б прописано повноваження всіх суб'єктів, що здійснюють будь-яку діяльність в напрямку забезпечення епідеміологічної безпеки, створено процесуальний порядок введення карантину і його припинення, деталізовано умови його введення та процесуальний порядок обмежувальних протиепідеміологічних заходів. Окремим розділом цього закону доцільно було б розкрити в широкому сенсі сутність поняття «Епідеміологічного розслідування», викласти його процесуальний порядок проведення. В подальшому всі рішення щодо протиепідеміологічних обмежень приймалися б виключно у суворій відповідності до норм такого закону. Одночасно, останнім необхідно визначити адміністративно-правовий статус суб'єктів уповноважених на запровадження обмежувальних карантинних заходів, упорядкувавши сферу їх діяльності, повноваження та порядок їх застосування, шляхом вдосконалення їх адміністративно-правового статусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єльнікова М.М. Права людини та їх обмеження під час пандемії covid-19: діалектичність проблеми. *Регіональні студії*. 2021. № 27. С. 19–25. URL : <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/27/3.pdf>.
2. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>.
3. Про захист від інфекційних хвороб. Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>.
4. Chiefs of State and Cabinet Members of Foreign Governments. – Washington, D.C. : Central Intelligence Agency, 2017. 6 February.
5. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України: постанова Кабінету Міністрів від 25.03.2015 № 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF#Text>.
6. Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.2015 № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18-2015-%D0%BF#Text>.
7. Всесвітня організація охорони здоров'я / Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8F_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F

ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БЛОГІВ В УКРАЇНІ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF BLOG ACTIVITIES IN UKRAINE

Дрогозюк К.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

В умовах невинного розвитку інформаційного суспільства, своєчасно постає необхідність дослідження правового регулювання діяльності блогів в Україні. Сьогодні будь-яка особа може стати блогером, розміщувати майже будь-який контент у своєму блозі, проводити масову комунікацію з читачами тощо. Блогер може висвітлювати суспільно значущі новини, ділитись корисним досвідом, робити прямі ефіри, проводити опитування, організовувати збори на військову амуніцію, розміщувати рекламу тощо, а може займатись розповсюдженням шкідливого контенту, шахрайством та введенням людей в оману. Крім того, в умовах сьогодення велика кількість людей використовують блоги не тільки як засіб спілкування з необмеженою кількістю осіб, а й як спосіб отримання доходу або/та просування своєї думки. Блогами користуються як пересічні громадяни, так і політики, журналісти, митці, юристи, письменники, так звані лідери думок (інфлюєнсери) тощо.

Тема дослідження актуалізується сталим ростом кількості блогів в українському інфопросторі, їх впливом на суспільну свідомість, трансформацією блогерської діяльності у новий вид підприємницької діяльності, а також відсутністю чіткого законодавчого закріплення правового регулювання діяльності блогів, зокрема, у питанні контролю за розміщенням достовірної інформації в блогах. Вищенаведені проблеми надають можливість блогерам вести діяльність (зокрема, підприємницьку) майже поза правовим полем, що є однією з ключових проблем в умовах дії воєнного стану, а також так званої «кібер війни».

У статті досліджено позиції вітчизняних вчених щодо визначення поняття «блог», ознаки блогу, проаналізовано чинні нормативно-правові акти, які частково регулюють діяльність блогів в Україні, запропоновано власний комплексний підхід до визначення поняття «блог» та «блогер». Зроблено висновки, що не зважаючи на відсутність чіткого закріплення поняття «блог» та «блогер» у вітчизняному законодавстві, в останні роки окремі види діяльності, які впливають з діяльності блогів, набули законодавчого регулювання.

Ключові слова: блог, блогер, блогерська діяльність, правове регулювання, медіа, онлайн-медіа.

In the conditions of constant development of information society, there is a timely need to research of legal regulation of blog activity in Ukraine. Today, anyone can become a blogger, post almost any content on their blog, engage in mass communication with readers, and more. A blogger can cover socially significant news, share useful experiences, make live broadcasts, conduct surveys, organize collections for military ammunition, place advertisements, etc., and can engage in the distribution of harmful content, fraud and misleading people. In today's environment, a large number of people use blogs not only as a means of communication with an unlimited number of people, but also as a way to generate income and/or promote their opinion. Blogs are used by both ordinary citizens and politicians, journalists, artists, lawyers, writers, so-called opinion leaders (influencers), etc.

The topic of the research is actualized by the constant growth of the number of blogs in the Ukrainian infospace, their influence on public consciousness, the transformation of blogging activity into a new type of business activity, as well as the lack of a clear legislative consolidation of the legal regulation of blog activity, in particular, in the issue of control over the placement of reliable information in blogs. The above-mentioned problems provide an opportunity for bloggers to conduct activities (in particular, entrepreneurial ones) almost outside the legal field, which is one of the key problems in the conditions of martial law and the so-called "cyber war".

The article examines the positions of domestic scientists regarding the definition of the concept of "blog", features of a blog, analyzes the current legal acts that partially regulate the activity of blogs in Ukraine, and offers its own comprehensive approach to the definition of the concepts of "blog" and "blogger". It was concluded that, despite the lack of a clear definition of the concept of "blog" and "blogger" in Ukrainian legislation, in recent years certain types of activities arising from the activity of blogs have acquired legislative regulation.

Key words: blog, blogger, blogging activity, legal regulation, media, online media.

Розвиток цифрових засобів зв'язку спричинив появу безлічі нових професій, зокрема, професії «блогер». Завдяки розвитку цифрового середовища, така професія набула особливого значення через можливість впливу на суспільну свідомість великої кількості громадян. Разом з тим, головна особливість блогерів (влогерів, лідерів думок, інфлюєнсерів) полягає в тому, що створити блог може будь-хто, для цього не потрібно мати певну освіту, фах, значні грошові вкладення, реєструвати свою діяльність або отримувати державні дозволи на ведення блогерської діяльності.

В Україні за останні два десятиріччя блоги стали невідмінною частиною сучасного інформаційного простору. За результатами щорічного дослідження USAID-Internews щодо споживання медіа, у 2023 році переважна більшість людей в Україні споживала новини із соціальних мереж – 76% [1]. Через свою швидкість та зручність, соціальні мережі, зокрема, Telegram, став основним джерелом для отримання новин під час повномасштабної війни. Разом з тим, відповідний месенджер несе свої ризики розповсюдження дезінформації.

Окремі проблеми блогосфери вже були предметом досліджень в наукових працях: І. Артамонової, Л. Мальцева, Р. Крохмального, О. Горошко, С. Демченко,

А. Досенко, О. Карпенка, В. Різуна, І. Тонкіх, О. Чемишева, Л. Ярошенко та ін. Наразі питанням правового регулювання та діяльності блогів займаються окремі українські науковці, зокрема: Р. Еннан, В. Лисенко, Г. Краснопут, Я. Нечипорук та ін.

Актуальність дослідження відповідної теми обумовлена тим, що попри сталий ріст кількості блогів у вітчизняному інформаційному просторі, вони фактично перебувають поза правовим полем, а прибуток, який отримують блогери від своєї діяльності – майже ніяк не регулюється. Актуальність теми також підтверджується тим, що вплив блогерів у деяких аспектах конкурує з впливом традиційних медіа, а в умовах повномасштабної війни нерідко викликає більшу довіру, ніж останні, попри відсутність достатнього законодавчого контролю за розміщуванням контентом (інформацією) у блогах.

Метою статті є дослідження проблематики визначення понять «блог» та «блогер», які потребують законодавчого закріплення з урахуванням комплексного підходу до багатогранності відповідних понять, крім того, проведення аналізу чинного законодавчого регулювання блогерської діяльності в Україні, а також розробка наукових пропозицій щодо визначення вищезазначених понять з урахуванням умов сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Поява терміну «блог» обумовлена скороченням слова «веблог» (з англ. weblog – «мережевий журнал»). Відповідний термін фактично започаткував П. Мерхольдз, який у квітні 1999 р. розмістив у своєму блозі Peterme.com фразу «we blog» (що можна перекласти як «ми ведемо блог»). Разом з тим, першим блогом вважають сторінку Т. Бернерса-Лі, де він, починаючи з 1992 р., публікував новини [2, с. 279].

Проте, поняття «weblog», «weblogger», «weblogging» вперше набули своє закріплення лише у 2003 р., коли Оксфордський словник англійської мови вперше включив їх до свого складу.

В цифровому просторі популярність блогів пояснюється кількома чинниками. По-перше, це *мобільність блогу*, адже створити блог і публікувати у ньому контент надзвичайно просто, потрібно мати лише Інтернет та смартфон або компютер. По-друге, це *доступність блогу*, бо інформація опублікована в Інтернеті є доступною та безоплатною для всіх [2, с. 280]. По-третє, успішні блогери отримують *впізнаваність та авторитет у суспільстві*, що ставить їх в один рядок з відомими акторами, письменниками, політиками, митцями тощо. По-четверте, *відсутність необхідності юридичного оформлення* блогерської діяльності та отримання, зокрема, державних дозволів на ведення такої діяльності. Отже, будь-яка людина (навіть малолітня чи неповнолітня) може розпочати ведення блогу без жодного оформлення своєї діяльності, як наслідок – отримувати дохід, у тому числі, не сплачуючи податки.

Не зважаючи на те, що в українському інфопросторі щодня з'являються нові блоги, в Україні залишаються відсутніми як законодавче визначення поняття «блог», так і єдиний підхід до визначення правової природи блогу у юридичній науці.

Наприклад, І. Тонкіх зазначає, що блоги – це форма інтерактивного зв'язку, який забезпечується за допомогою різних форм інтерактивності: обмін думками, вподобання, оцінки, коментарі, за кількістю яких визначається резонанс публікації [3].

На думку Еннан Р.С. блог – це мережевий журнал або щоденник (або запис) подій в Інтернеті, а суть блогу полягає у тому, що людина записує інформацію у формі тексту, фотографії, музики, відео, чи їх поєднання та розміщує на певному ресурсі, створюючи таким чином контент самостійно [4, с. 268].

В. В. Лисенко зазначає, що блог є засобом масової комунікації, оскільки створює можливості не лише для поширення інформації, а й залучення необмеженого кола осіб для її обговорення [5, с. 107].

Іншим доволі поширеним в науці підходом до визначення блогу є його розуміння як особистий щоденник на власному сайті, або окремий, (у тому числі персональний) веб-сайт, основний зміст якого регулярно поповнюють особисті записи, зображення або мультимедіа, що додаються у хронологічному порядку [6]. Прихильники цієї точки зору обґрунтовують розкриття сутності блогу як веб-сайту тим, що діяльність блогерів має інтелектуальну та творчу складову, у зв'язку з чим на практиці постають питання щодо охорони та захисту прав інтелектуальної власності блогерів, а також захисту інформації, розміщеної в блозі. Оскільки блог, як об'єкт правовідносин, так само як правовий статус блогерів, не отримали законодавчого врегулювання, у контексті охорони відповідних прав блогерів залишається спиратись на визначення веб-сайту, закріплене у ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [7, с. 82].

Разом з тим, безсумнівим є те, що в умовах сьогодення розкриття сутності блогу як веб-сайту є застарілим, адже для того, щоб бути власником веб-сайту, потрібно володіти, користуватись та (або) розпоряджатись веб-сайтом. Проте, наразі більшість блогів створюються на відеохостингах (Youtube), у соціальних мережах (Instagram,

TikTok), або у месенджерах (Telegram, WhatsApp, Viber), на яких блогери є лише користувачами, а не засновниками чи власниками. Функціонування блогів, на яких розміщується контент блогерів, безпосередньо залежить від функціонування відповідного ресурсу або соціальної мережі, що належить певній юридичній особі, яка зазвичай зареєстрована не в Україні. Отже, очевидно, що блогер, який розмістив свій контент на Youtube або у Instagram, не може вважатись власником цих ресурсів.

Незважаючи на відсутність єдності у науковій літературі щодо визначення поняття блогу, деякі науковці виокремлюють такі ознаки блогу: 1) *публічність блогу* – його доступність для необмеженого кола осіб, гласність його діяльності; 2) *інформаційна спрямованість* – наявність певних цілей, зокрема: інформування громадян про події, що відбуваються, популярні точки зору і думки, а також творчі результати і т.п.; 3) *відсутність модерації* – контролю за розміщенням контентом [8, с. 136]; 4) *колективне формування змісту через розміщення коментарів*, на що потрібно зважати у правозастосовній практиці [4, с. 269].

Потрібно погодитись з твердженням Р. Є. Еннан, що блог – це насамперед спосіб комунікації з іншими користувачами мережі. З погляду права, головна відмінність блогу від звичайного особистого щоденника – це його *публічність*, яка і накладає обмеження на зміст блогу [4, с. 269].

Незалежно від того, якій тематиці присвячено блог, його цінність полягає в *контенті* (інформації), яким він наповнений. При цьому під інформацією в даному випадку слід розуміти будь-які дані, наведені в різній формі (текстовій, графічній, відео, -звукозапис тощо). Відповідно до Закону України «Про інформацію», інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Слід зауважити, що на законодавчому рівні встановлено певні обмеження щодо поширення інформації [5, с. 94–95].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про інформацію», кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. При цьому, реалізація відповідного права не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. У ст. 22 Закону України «Про інформацію» зазначено, що масова інформація – інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб [7, с. 95].

В Законі України «Про доступ до публічної інформації» йдеться про те, що «будь-яка особа може вільно копіювати, публікувати, поширювати, використовувати, у тому числі в комерційних цілях, у поєднанні з іншою інформацією або шляхом включення до складу власного продукту, публічну інформацію у формі відкритих даних з обов'язковим посиланням на джерело отримання такої інформації». Таким чином, блогер, як громадянин має право вільно поширювати інформацію, разом з тим, як суб'єкт впливу на громадську думку блогер не несе обов'язок, пов'язаний з перевіркою достовірності інформації, що їм розміщується.

На думку окремих вчених, покласти такий обов'язок на блогера практично неможливо, оскільки будь-який блог – це результат діяльності не одного суб'єкта – блогера, а цілого колективу, адже блог складається не тільки з контенту автора блогу, а й коментарів його аудиторії. І якщо достовірність своїх слів блогер може підтвердити, то сепарувати висловлювання всіх інших користувачів об'єктивно неможливо, а видалення сумнівних, з точки зору блогера коментарів, може розцінюватись як обмеження свободи слова аудиторії [8, с. 137].

На нашу думку, можна погодитись з такою позицією лише частково. У разі введення жорстких меж для пере-

вірки достовірності інформації, яку публікує блогер, дійсно діяльність блогера стане неможливою, адже суть блогу поляє у мобільності, швидкому створенні контенту та щоденній публікації інформації, яка часто отримана зі сторонніх неперевіраних джерел. Проте, не видається доцільним ототожнювати інформацію, яку публікує блогер (наприклад, допис) та коментарі аудиторії (наприклад, під дописом блогера), бо у даному випадку коментатори виступають окремими суб'єктами права, таким чином, немає необхідності сепарувати контент блогера та його читачів, так само як і покладати відповідальність на блогера за коментарі інших осіб. Разом з тим, видається доречною дискусія стосовно закріплення обов'язку блогерів публікувати достовірну інформацію, у тому числі, на певні теми. Наприклад, блогери можуть свідомо або несвідомо розповсюджувати недостовірну, потенційно шкідливу інформацію або дезінформацію (зокрема, у сфері медицини, якщо блогер немає вищої медичної освіти, але закликає свою аудиторію використовувати особистий досвід блогера в окремих питаннях, наприклад, відмова від вакцинації, домашні пологи, відмова від ліків, голодування тощо).

У цьому контексті варто згадати Закон про цифрові послуги (DSA) набув чинності для всіх онлайн-платформ Євросоюзу, який набув чинності 17 лютого 2024 року [9]. Відповідний закон передбачає впровадження онлайн-платформами Євросоюзу заходів з протидії незаконному контенту, товарам і послугам, захисту неповнолітніх, заборони реклами, націленої на користувачів на основі конфіденційних даних, таких як політичні чи релігійні переконання, сексуальні вподобання тощо.

Хоча в українському інформаційному просторі поступово починає розвиватись так званий «інститут репутації», на нашу думку, існує необхідність законодавчого закріплення певних вимог, які будуть пред'являтися до контенту (інформації), який поширюється блогерами (зокрема, на такі суспільно важливі теми як медицина, освіта тощо), а також продажів інформаційних продуктів (курсів, марафонів тощо), які наразі залишаються майже поза правовим полем і надають можливість продавати так званий «успішний успіх» (коли особа, не маючи достатніх досягнень або рівня знань у своїй галузі, у тому числі, фінансовій, вводячи в оману людей демонстрацією успішного життя або/неіснуючих досягнень, займається продажем курсів, які нібито можуть навчити людей жити так само).

У цьому контексті важливим є те, що під час повномасштабного вторгнення законодавець зробив спробу прирівняти блогерів до представників медіа та врегулювати діяльність блогерів у питанні поширення ними інформації. А саме, 3 березня 2022 р. Головнокомандувачем Збройних Сил України було видано наказ від № 73 «Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборону та представниками зосіб масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану», метою якого є, зокрема, сприяння об'єктивну висвітленню подій, забезпечення інформування населення та світової спільноти про воєнні злочини, які вчиняються російською федерацією, а також попередження витоку інформації з обмеженим доступом, запобігання поширенню, зокрема, публічними особами, до думки яких прислуховується громадськість (лідери думок, блогери тощо) відомостей, розголошення яких може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України та інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії воєнного стану. Цим наказом, зокрема, на блогерів було поширено:

- алгоритм роботи з акредитованими представниками медіа під час дії правового режиму воєнного стану;
- порядок акредитації представників медіа під час дії правового режиму воєнного стану;
- правила роботи представника медіа у районі ведення бойових дій [10, с. 78–79].

Згідно з п. 11 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» під час дії воєного стану, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати регулювання роботи медіа [10, с. 78].

24 лютого 2022 р. Верховною Радою України було прийнято декілька законів України про внесення змін до Кримінального кодексу України за поширення незаконного контенту, зокрема до статті 111-1 «Колабораційна діяльність», статті 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану», статті 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» та статті 435-1 «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю». Вказані статті встановлюють відповідальність осіб, у тому числі блогерів, за поширення забороненої інформації, передбаченої відповідним складом злочину [10, с. 79–80].

У контексті притягнення блогера до відповідальності (наприклад, за приниження честі, гідності та ділової репутації) він може прирівнюватись до пересічного громадянина, за винятком випадків реєстрації його як суб'єкта у сфері онлайн-медіа, оскільки для медіа та журналістів передбачено додаткові підстави для звільнення від відповідальності, зокрема ч. ч. 4–6 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста», ст. 117 Закону «Про медіа». Разом з тим, виникають проблеми щодо ідентифікації особи блогера та притягнення до відповідальності у разі, якщо блогер веде свою діяльність анонімно.

Відповідно до ч. 3 ст. 16 Закону України «Про медіа» особа, яка регулярно поширює масову інформацію під своїм редакційним контролем через власні облікові записи на платформах спільного доступу до інформації, не є суб'єктом у сфері медіа, проте має право добровільно зареєструється як суб'єкт у сфері онлайн-медіа в порядку, передбаченому статтею 63 цього Закону [10, с. 78]. Отже, наразі законодавець надає блогерами право зареєструватися як суб'єкти у сфері онлайн-медіа за власним бажанням. Оскільки, відповідно вищезгаданого Закону законодавець зазначає, *онлайн-медіа* – це медіа, яке регулярно поширює інформацію у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній чи іншій формі в електронному (цифровому) вигляді за допомогою мережі Інтернет на власному веб-сайті, на нашу думку, відповідне визначення потребує уточнення у частині «...в електронному (цифровому) вигляді за допомогою мережі Інтернет на власному веб-сайті *або інших онлайн-платформах (соціальні мережі, відеохостинги, месенджери тощо)*», адже наразі ототожнення блогера та суб'єкта у сфері онлайн-медіа видається недоречним.

У 2023 році в Україні зареєструвалось 6 Telegram-каналів як онлайн-медіа. А саме: «Blacklist Вінниця» (зареєструвала Софія Бачинська), «Від села до міста» (реєстрант – однойменна громадська організація, власники організації – Денис і Тарас Нечипорюки), «Вігода. Інфо» (зареєстрував Євген Волосевич), «Ми – Полтава» (власник Володимир Крутько), «Теза Одещини» (власниця Тетяна Зайцева), «Резидент» (реєстрант – ГО «Резидент», власники організації – Людмила Ведмідь і Ростислав Конта) [11].

Крім цього, у 2023 р. було внесено зміни до Закону України «Про рекламу», згідно з якими в Україні набуло законодавчого регулювання реклама, яка поширюється

у блогах. Не зважаючи на те, що Закон не містить визначення поняття «блог», але визначає користувацький контент як інформацію, (у тому числі користувацьке відео), що створюється та/або поширюється особами на платформах спільного доступу до відео та на платформах спільного доступу до інформації або з використанням електронних комунікацій. Таким чином, якщо такий рекламний контент був викладений у блозі, він повинен відповідати Закону та має маркуватись відповідно до прописаних у Законі норм. У протилежному випадку блогери будуть нести відповідальність (ст. ст. 14-2, 14-3, 15 Закону України «Про рекламу») [10, с. 79].

Потрібно підкреслити, що спроби законодавчо регулювати діяльність блогів вже були вжиті, зокрема, у 2015 році Проектом Закону № 2111 «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» (щодо поширення масової інформації в мережі «Інтернет»)), який був зареєстрований народним депутатом Василем Петрьовкою [12]. Проте, відповідний законопроект не був схвалений суспільством, зокрема, через пропозицію застарілого визначення поняття «блогер», загрозу для свободи слова та надмірно обтяжливі норми, у тому числі, пропозицію зобов'язати блогерів ідентифікуватися в інтернеті.

Для розуміння специфіки діяльності блогів видається доцільним виокремити та проаналізувати різні види правовідносин, які так чи інакше впливають з його діяльності.

По-перше, діяльність жодного блогу неможлива без створення, використання, копіювання та публікації контенту (інформації), а отже кожний блогер приймає участь у відносинах щодо *права інтелектуальної діяльності* [13, с. 174]. Відсутність правових засад функціонування блогів не звільняє блогерів від необхідності дотримання авторських прав третіх осіб, так само як і не звільняє інших суб'єктів від обов'язку дотримання авторських прав блогерів.

Наприклад, деякі блоги можуть становити інтерес своїм ексклюзивним контентом та використовуватись особами, які є не авторами цього контенту без жодних посилань на автора блогу. Так, нерідкі випадки, коли представники медіа публікують інформацію, отриману з блогів (фото, відео, публікації тощо), роблячи лише примітку «джерело – соцмережі» чи «джерело – Інтернет», не вказуючи на автора блогу чи сам блог [4].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» окремій правовій охороні як об'єкта права інтелектуальної власності підлягають такі складові блогу: дописи (письмові твори публіцистичного характеру), фотографічні, художні твори; аудіо, відео (аудіовізуальні твори) тощо, адже створюючи контент своєю творчою працею, блогер стає автором твору (контенту). Потрібно підкреслити, що блогерам не потрібно реєструвати авторство на їх контент, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону, авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення, а додаткова реєстрація твору не вимагається.

Також оригінальний дизайн блогу, логотип та власне ім'я блогера (або назва блогу) підлягають правовій охороні. Так, відповідно ч. 2 ст. 5 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» законодавець допускає реєстрацію прізвища та імені як торговельної марки, щодо нікнейму аналогічно. Прикладом блогерів, що зареєстрували своє ім'я та прізвище чи псевдонім як торговельну марку є відеоблогер Антон Птушкін (номер заявки – m202102199) [13, с. 174], блогерка Олександра Тарнавська (SASHAABO) (номер заявки – m201915760), Дар'я Квіткова (kvitkova) (номер заявки – m202314285). Оригінальний дизайн блогу може також підлягати правовій охороні як промисловий зразок відповідно до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки».

По-друге, важливою складовою професійних блогів є *рекламні правовідносини*. Правове регулювання поши-

рення реклами блогерами в Україні здійснюється відповідно до норм Цивільного кодексу України щодо договору про надання послуг (Глава 63), Закону України «Про рекламу», а також Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [13, с. 174].

Відповідно до положень чинного законодавства блогерам забороняється прихована реклама, а отже, будь-який опублікований рекламний контент має бути зрозуміло ідентифікований як реклама, реклама без позначок на кшталт «sponsored» або «реклама» є порушенням вимог закону (ст. 9 ЗУ «Про рекламу»)[13, с.175]. Зокрема, ст. ст. 14-2, 14-3, 15 ЗУ «Про рекламу» забороняють таке поняття як «нативна реклама» – ненав'язлива подача реклами, яка виглядає максимально наближеною до іншого контенту блогера та надає відчуття так званої «щирої безоплатної рекомендації».

У контексті дослідження правового регулювання рекламної діяльності блогерів неможливо оминути ч. 1 ст. 32 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відповідно до якої вся реклама, яка публікується блогерами повинна бути виключно державною мовою.

По-третє, наступною важливою складовою є *підприємницькі правовідносини*, оскільки професійний блогер зазвичай виступає суб'єктом підприємницької діяльності. Зокрема, для блогерів, які займаються рекламною діяльністю, освітньою діяльністю шляхом продажу інфопродуктів, консультаційною діяльністю на комерційній основі тощо, обов'язковою є реєстрація юридичної особи або ФОП, через яку буде працювати блогер. Разом з тим, наразі в Україні в переліку видів економічної діяльності не існує такого КВЕДу (Класифікація видів економічної діяльності), як блогер або блогерська діяльність, отже, блогерам доводиться реєструвати окремі види своєї діяльності (наприклад, 70.21 «Діяльність у сфері зв'язків з громадськістю», 73.11 «Рекламні агентства», 73.12 «Посередництво в розміщенні реклами в засобах масової інформації», 74.20 «Діяльність у сфері фотографії»).

З урахуванням багатогранності правовідносин, які впливають з діяльності блогів, саме комплексний підхід до визначення поняття «блог» дозволить визначити обсяг прав, обов'язків та відповідальності, які виникають у блогерів під час здійснення своєї діяльності. Видається доцільним, визначити *блог* – як публічний щоденник особи або групи осіб у мережі Інтернет (на відеохостингах, у соціальних мережах, месенджерах, інших онлайн-платформах), у якому регулярно публікується контент (інформація) у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній (відео), візуальній (фото) чи іншій формі, з метою висловлювання своїх думок, просування своїх ідей або послуг, а також ведення комунікації з аудиторією, зокрема, у комерційних цілях (рекламна діяльність, продаж інфопродуктів та/або інших способів отримання доходу).

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що незважаючи на відсутність нормативно-правових актів, що безпосередньо чітко регулюють функціонування діяльності блогів в Україні, в останні роки окремі види діяльності, які впливають з функціонування блогу набувають часткового законодавчого закріплення. Зокрема, йде мова про Закони України: «Про медіа», «Про рекламу», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про доступ до публічної інформації», «Про авторські та суміжні права», «Про інформацію», Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Разом з тим, питання, що стосуються вимог, які пред'являються до контенту (інформації), який поширюється блогерами, залишаються майже поза правовим полем (окрім, ст. ст. 111-1, 114-2, 436-2, 435-1 ККУ, ст. 307 ЦКУ). Наприклад, блогери можуть свідомо або не свідомо розповсюджувати недостовірну, потенційно шкідливу інформа-

цію або дезінформацію, що обумовлює необхідність законодавчої розробки відповідних положень.

Водночас, у разі врегулювання норм або вимог для розміщуваного контенту у блогах, постає проблема порушення принципу свободи створення та поширення інформації в будь-який законний спосіб, а також свободи слова, творчості та спілкування, які мають поважатись в онлайн-просторі так само, як у реальному світі.

Відсутність визначеної позиції вітчизняного законодавця щодо визначення поняття «блог» має істотне значення при визначенні прав та обов'язків блогера, застосуванні до нього заходів відповідальності, а також забезпечення належного захисту його прав та інтересів. В той же час складність визначення поняття «блог» полягає у тому, що блогерська діяльність охоплює різні види діяльності: підприємницьку, рекламну, просвітницьку, творчу тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 р. USAID, 2023. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainian-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf> (дата звернення: 23.02.2024).
2. Мальцева Л. Українська блогосфера: функціонально-стильова характеристика. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філологічна*. 2011. Вип. 52. С. 278–289.
3. Тонкіх І. Ю. Функції блогів на сайтах Української Інтернет-ЗМІ. *Діалог*. 2012. Вип. 15. С. 341–350.
4. Еннан Р. Є. Формування правових засад використання блогів у мережі Інтернет. *ІТ-Право: Проблеми і перспективи розвитку в Україні*, 2017. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=w_yla3QAAAAJ&citation_for_view=w_yla3QAAAAJ:eQOLeE2rZwMC (дата звернення 22.02.2024).
5. Лисенко В. В. Громадянська журналістика як засіб реалізації права людини на інформацію: дис...канд.юрид.наук: 081 «Право». Одеса, 2021. С. 197.
6. Чемишев О.В., Ярошенко Л.А. Основи якісного блогерства: навч.посіб. Київ: ФОП А.М.Рудницька. 2014. С. 48.
7. Лисенко В. В. Блог як складова сучасного інформаційного простору. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 6. Том 3. 2018. С. 80–84.
8. Карпенко О. І. Блогер як медіаособа. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2016. Вип. 22. С. 135-137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2016_22_34 (дата звернення 22.02.2024).
9. Digital Services Act starts applying to all online platforms in the EU. *European Commission*, 2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_881 (дата звернення 22.02.2024).
10. Красноступ Г. М. Правове регулювання професійної діяльності журналістів та інших медіа-учасників в Україні. *Інформація і право*. № 4(47). 2023. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/291587> (дата звернення 22.02.2024).
11. Данькова Н. Кому належать зареєстровані онлайн-медіа. *Детектор медіа*. 2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/218974/2023-11-06-komu-nalezhat-zareiestrovani-onlayn-media/> (дата звернення 22.02.2024).
12. Проект Закону № 2111 «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» (щодо поширення масової інформації в мережі «Інтернет». *Офіційний портал ВРУ*. 2015. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54006. (дата звернення 22.02.2024).
13. Нечипорук Я.В. Правовий статус блогера. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2022. № 9/2022. С. 172–176. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/41.pdf (дата звернення 23.02.2024).

**АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ:
АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ****ADMINISTRATIVE OFFENSES CONSIDERED TO BE JUVENILE:
ANALYSIS OF STATISTICS AND JUDICIAL PRACTICE**

Дубіна О.М., здобувач кафедри публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ

У статті аналізуються наукові погляди вчених адміністративістів, статистичні дані та судова практика з вчинення неповнолітніми адміністративних правопорушень. Вказується на те, що законодавець, визначивши особу, яка досягла 16 років, суб'єктом адміністративного правопорушення брав до уваги той факт, що при досягненні 16-річного віку людина здатна повною мірою усвідомлювати, що є адміністративним правопорушенням, його протиправну сутність, розуміти неприпустимість його вчинення і, як наслідок, нести за нього особисту відповідальність. Однак практика притягнення до адміністративної відповідальності показує певну лояльність до такої категорії осіб.

Аналізуються пропозиції до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Значна увага у статті приділяється оновленню ст. 13, ст. 24. та ст. 24-1.

Зроблений висновок, що статистику скоєних адміністративних правопорушень нерозривно розглядають з статистикою скоєних злочинів неповнолітніми. Акцентовано увагу на тому, що спостерігається спад кількості вчинених неповнолітніми злочинів, що залежить від вторгнення Російської Федерації в Україну і виїзду дитячого населення закордон. На основі такого твердження, автором припускається, що і показники адміністративних правопорушень скоєних неповнолітніми у 2023–2024 можуть бути нижчими. У висновках вказується на те, що найбільш вчинюваними серед неповнолітніх у 2018–2022 є: незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах; дрібне хуліганство; куріння тютюнових виробів у заборонених місцях; розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді. Серед найбільш застосованих заходів застосованих до неповнолітніх у 2018–2022 були попередження і штраф, майже пропорційно – догана або сувора догана, передача неповнолітнього під нагляд, зобов'язання попросити вибачення.

У зв'язку з тим, що Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 втратила чинність, робиться пропозиція спрямувати наукові і практичні розвідки щодо розроблення рекомендацій і прийняття Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2035.

Ключові слова: неповнолітня особа, адміністративна відповідальність, адміністративне стягнення, адміністративне правопорушення, відповідальність неповнолітніх.

The article analyzes the scientific views of administrative scientists, statistical data and judicial practice on the commission of administrative offenses by minors. It is pointed out that the legislator, defining a person who has reached the age of 16 as the subject of an administrative offense, took into account the fact that upon reaching the age of 16, a person is able to fully realize what an administrative offense is, its illegal nature, understand the inadmissibility of committing it and, as a result, bear personal responsibility for it. However, the practice of bringing to administrative responsibility shows a certain loyalty to this category of persons.

Proposals to the Code of Ukraine on administrative offenses are analyzed. Considerable attention is paid in the article to updating art. 13, 24 and 24-1.

It was concluded that the statistics of committed administrative offenses are considered inseparably with the statistics of crimes committed by minors. Attention is focused on the fact that there is a decline in the number of crimes committed by minors, which depends on the invasion of the Russian Federation into Ukraine and the departure of the child population abroad. Based on this statement, the author assumes that the indicators of administrative offenses committed by minors in 2023–2024 may be lower. The conclusions indicate that the most committed among minors in 2018–2022 are: illegal production, acquisition, storage, transportation, forwarding of narcotic drugs or psychotropic substances without the purpose of sale in small quantities; petty hooliganism; smoking of tobacco products in prohibited places; drinking beer, alcoholic, low-alcohol beverages in places prohibited by law or appearing drunk in public places. Among the most applied measures applied to minors in 2018–2022 were warnings and fines, almost proportionally reprimand or severe reprimand, placing the minor under supervision, the obligation to apologize.

Due to the fact that the National Strategy for Reforming the Justice System for Children for the period until 2023 has lost its validity, a proposal is made to direct scientific and practical research on the development of recommendations and the adoption of the National Strategy for Reforming the Justice System for Children for the period until 2035.

Key words: minor, administrative responsibility, administrative penalty, administrative offense, responsibility of minors.

Постановка проблеми. Проблематика адміністративної відповідальності завжди привертає увагу дослідників, науковий інтерес до неї не зменшується протягом багатьох років. Положення КУпАП є досить гуманними по відношенню до особи, яка вчинила правопорушення у віці від 16 до 18 років. Тому виникають цілком закономірні питання, а чи є дієвими та достатніми щодо них заходи адміністративної відповідальності, чи спрямовані вони на мінімізацію шкоди від їх протиправної поведінки та чи адекватні вони адміністративному проступку? Визначення поняття та особливостей адміністративної відповідальності неповнолітніх має як теоретичне, так і практичне значення. Теоретичне значення проявляється у можливості визначення окремих методологічних аспектів пізнання зазначеного правового явища, можливості комплексно підійти до його дослідження і відобразити зв'язок з іншими правовими інститутами. Особливої актуальності дане питання набуває у зв'язку з втратою чинності Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі проблемам адміністративної відповідальності приділялось та приділяється чимало уваги. Однак більш послідовно ці питання досліджували: О. Алексєєва, А. Артеменко, А. Братус, В. Барщук, М. Веселов, Т. Іванова, Є. Кобрусєва, Н. Лесько, О. Резнік, М. Співак, Л. Шестак, О. Чернецький, Н. Янюк та ін. Проте їх дослідження не охоплюють усієї проблематики адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб та не знайшли свого відображення у публікаціях, що висвітлюють аналіз статистики і судової практики правопорушень вчинених неповнолітніми.

Мета статті розкривається у прагненні автора показати позицію законодавця у межах КУпАП щодо адміністративної відповідальності неповнолітніх, висвітлити судову практику притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності, на основі статистичних даних провести аналіз поширених правопорушень, що вчиняють неповнолітні.

Виклад основного матеріалу. Адміністративну відповідальність неповнолітніх як спеціальних суб'єктів О. Чернецький визначає як примусове застосування судами районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів заходів впливу, а в деяких випадках і адміністративних стягнень, які тягнуть за собою для цих осіб обтяжливі наслідки як правило морального характеру і накладаються на підставах і в особливому порядку, встановлених нормами адміністративного права [1, с. 443].

У ст. 13 КУпАП законодавець висловив позицію що до осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП. У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 89, 121-127, 130, ст. 139, частиною третьою ст. 154, частиною другою статті 156, статтями 173, 173-4, 174, 183-1, 185, 190-195 КУпАП, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені ст. 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП [2].

Варто також зазначити, що ст. 13 КУпАП не містить указівки на те, чи визначений у ній перелік проступків, за які неповнолітній може притягуватися до адміністративної відповідальності на загальних підставах, є вичерпним. Л. Шестак вказує на значну кількість прогалин у законодавстві, що визначають умови й підстави адміністративної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, доречно на думку автора, зі змісту ч. 2 ст. 13 КУпАП прибрати посилання на ст. ст. 121-2, 190, 191, 192 Кодексу, оскільки неповнолітні об'єктивно не можуть виступати суб'єктами названих протиправних виявів. Доречно, передбачити більше норм, які б дозволяли застосовувати до цієї категорії порушників заходи адміністративної відповідальності на загальних засадах. Крім того, варто визначити, які адміністративні покарання не можуть бути застосовані до неповнолітніх, а які застосовуються з певними обмеженнями. Все це дозволить зробити процедуру притягнення до адміністративної відповідальності менш несприятливою для неповнолітніх, але більш результативною в питаннях попередження й припинення адміністративних правопорушень неповнолітніми та їх виховання в дусі дотримання вимог законодавства [3, с. 21].

На думку О. Соловйової встановлення віку адміністративної відповідальності з 16 років зумовлено психічним та фізичним розвитком неповнолітньої особи, незахищеністю, а також вітчизняним законодавством у сфері захисту прав дитини, яке зобов'язує ставитися до дитини більш помірковано, гуманно та не порушувати її прав. Відповідно до діючого деліктного законодавства особа віком від 16 до 18 років є особливим суб'єктом адміністративного проступку, порядок притягнення її до адміністративної має певні особливості, встановлені КУпАП [4, с. 321].

Іншу позицію, яка підтверджена статистичними даними, у 2009 висловила М. Співак яка вважає, що існує необхідність, доповнити ст. 24-1 КУпАП таким заходом впливу, як соціальні роботи. Процедура запровадження викладеної пропозиції має бути максимально наближеною до реальних потреб сьогодення, розширення сфери її практичного застосування за рахунок закріплення винної особи за певним місцем проживання, навчання, відпрацювання соціальних робіт. Враховуючи той факт, що соціальні роботи як вид адміністративного стягнення здійснюватиметься кваліфікованими спеціалістами, своєчасно і якісно, можна буде з часом очікувати позитивних змін у суспільстві. На думку М. Співак, вони мають виховно-педагогічний, а не каральний характер, що цілком відповідає вимогам законодавства. По-друге, авторка пропону-

вала внести зміни до ст. 12 КУпАП і викласти її в такій редакції: «Адміністративній відповідальності підлягають особи, які на момент вчинення адміністративного правопорушення досягли чотирнадцятирічного віку». Відповідно ч. 1 ст. 13 КУпАП слід викласти у такій редакції: «До осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу». По-третє, авторка пропонувала до ч. 2 ст. 13 КУпАП внести поправки та доповнити перелік статтями 44-1, 45, 46 і викласти в такій редакції: «У разі вчинення особами віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44-1, 45, 46... цього Кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах» [5, с. 22].

Законодавець лише у 2017 доповнив КУпАП ст. 31-1 «Суспільно корисні роботи», що має схожість з висловленими ідеями М. Співак. Вони полягають у тому, що суспільно корисні роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких визначає відповідний орган місцевого самоврядування. Суспільно корисні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин і виконуються не більше восьми годин, а неповнолітніми – не більше двох годин на день [6]. Нагадаємо, що за вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) попередження; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання [2]. Перелік таких заходів сьогодні викликає критичні зауваження у науковій спільноті. З приводу дієвості заходів Т. Іванова та А. Братусь пишуть: «Урізноманітнення виховних заходів примусового характеру щодо неповнолітніх осіб за вчинення ними адміністративних проступків, запровадження особистісно-майнових, майнових, поряд із суто особистісно-виховними заходами істотно розширює сферу впливу держави на особу правопорушника, дозволяє максимально повно досягти реалізації всіх складових елементів мети державної реакції у відношенні до зазначеної категорії осіб, враховуючи все розмаїття протиправних діянь, які вони можуть вчиняти. Доцільним виглядає закріплення в законодавстві можливості заміни одного заходу іншим у процесі його застосування (виконання постанови) із тим, щоб врахувати будь-які випадки можливої зміни обставин справи, усунути неможливість виконання постанови (припинення трудових відносин, знищення майна тощо). За таких умов з'являється можливість заміни адекватним заходом впливу й досягнення мети застосування такого заходу у відношенні до неповнолітньої особи» [7, с. 165]. В. Барщук та Н. Янюк наполягають на тому, що при створенні Нового Кодексу про адміністративні проступки слід врахувати такі моменти: 1) знизити вік, з якого настає адміністративна відповідальність, оптимально з 14 років; 2) оновити систему заходів впливу, які застосовують до неповнолітніх, аби вони не мали декларативного характеру, як тепер виглядає перелік у ст. 24-1 КУпАП; 3) встановити диференціацію заходів виховного характеру й адміністративних стягнень, у тому числі врахувати, що до особи, якій на момент вчинення адміністративного правопорушення виповнилося 16 років, можуть застосовуватися адміністративні стягнення на загальних підставах [8, с. 139].

Частково законодавець узагальнив позиції науковців у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023. З метою удосконалення сис-

теми судочинства у частині притягнення неповнолітніх до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень планувалося забезпечити: дотримання принципу презумпції невинуватості особи; належне та своєчасне повідомлення батьків або законних представників неповнолітнього про його затримання; ефективний доступ неповнолітніх до безоплатної вторинної правової допомоги шляхом удосконалення механізму швидкого залучення захисника; спеціалізацію суддів, що розглядають справи про адміністративні правопорушення за участю неповнолітніх; дотримання принципу пропорційності призначеного адміністративного стягнення або заходу впливу вчиненому правопорушенню; дотримання принципу індивідуалізації відповідальності – скасування адміністративної відповідальності батьків за вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років адміністративних правопорушень та діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; передбачити можливість звільнення неповнолітніх від відповідальності до розгляду справи судом з покладенням на них певних обов'язків (відвідування корекційних програм, закладу освіти тощо); удосконалити положення Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині захисту процесуальних прав неповнолітніх, що притягуються до адміністративної відповідальності, зокрема захисту їх права на конфіденційність, права неповнолітнього під час адміністративного затримання на утримування окремо від дорослих правопорушників, права особи, що притягається до адміністративної відповідальності, потерпілого, їх законного представника на заявлення відводів; запровадити механізм заміни адміністративного стягнення у виді штрафу іншим видом стягнення для неповнолітніх осіб, які не мають самостійного джерела доходів [9]. Серед основних реалізованих завдань можна виділити лише: надання послуг соціальної профілактики запобігання правопорушенням серед дітей; зниження рівня злочинності за допомогою заходів профілактики правопорушень; розроблення і виконання різних за видами та змістом програм профілактики правопорушень серед дітей; запровадження системи моніторингу ефективності програм профілактики правопорушень серед дітей із залученням до його проведення громадських об'єднань; удосконалення системи підготовки, підвищення кваліфікації фахівців, залучених до виконання профілактичних та корекційних програм; проведення систематичної інформаційної роботи із запобігання злочинності серед дітей з урахуванням регіональних, гендерних та інших особливостей [10]. Доречним буде відмітити, що після втрати Національної стратегії законодавець не передбачив іншого документу що продовжив би політику вдосконалення механізмів юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їх прав шляхом виконання програм профілактики правопорушень серед дітей, здійснення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом.

Аналіз відомостей про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми показує, що: у 2019 кількість зареєстрованих адміністративних правопорушень: за ст. 44 КУпАП – 259, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 3, передача під нагляд – 2, попередження – 19; ст. 51 КУпАП – 499, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 4, передача під нагляд – 1, попередження – 54; ст. 173 КУпАП – 1200, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 13, передача під нагляд – 9, попередження – 139; ст. 174 КУпАП – 7, з них накладено стягнень: попередження – 54; ст. 185 КУпАП – 70, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 1, передача під нагляд – 1, попередження – 6; ст. 175-1 КУпАП – 4718, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 38, зобов'язання попросити вибачення – 1, передача під нагляд – 7, попередження – 1392; ст. 178 КУпАП – 4016,

з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 46, зобов'язання попросити вибачення – 2, передача під нагляд – 18, попередження – 965 [11].

У 2020 (січень-лютий) за ст.44 КУпАП – 57, з них накладено стягнень: передача під нагляд – 1, попередження – 1; ст. 51 КУпАП – 122, з них накладено стягнень: попередження – 8; ст. 173 КУпАП – 251, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 3, попередження – 25; ст. 175-1 КУпАП – 1208, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 3, передача під нагляд – 1, попередження – 153; ст. 178 КУпАП – 817, з них накладено стягнень: догана або суворог догана – 11, передача під нагляд – 3, попередження – 106 [11]. Результати діяльності судів щодо притягнення неповнолітніх до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень відображені в Таблиці. Відомості про кількість виявлених адміністративних правопорушень, що вчинені неповнолітніми за 2018–2022.

Відомості про кількість виявлених адміністративних правопорушень, що вчинені неповнолітніми за 2018–2022 роки						
Роки	Усього складено протоколів	Усього винесено постанов	заходи впливу до неповнолітніх			
			зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого	попередження	догана або суворог догана	передача неповнолітнього під нагляд
2018	14401	505	18	2443	127	68
2019	16232	39	7	2729	156	63
2020	18254	84	9	2794	183	99
2021	19871	287	10	2974	136	112
2022	16711	61	5	3035	144	99

Загалом помічаємо, що статистику адміністративних правопорушень розглядають у тісній динаміці з злочинами вчиненими неповнолітніми. У 2020 поліцією зареєстровано майже 3 400 злочинів, скоєних стосовно дітей, з яких 2 200 – розкриті та направлені до суду; дітьми було скоєно майже 4 400 злочинів (майже половина з яких – тяжкі та особливо тяжкі). У 2020 поліцейські розшукали 14 659 зниклих дітей. Переважна більшість із них самостійно залишали домівки через непорозуміння з рідними. Крім того, в поліції нині є три приймальники-розподільники для дітей. У 2020 в них перебувало 16 дітей, за 6 місяців 2021 – 11 дітей. Водночас слід розуміти, що офіційна статистика не відображає реальної картини злочинності неповнолітніх – значна кількість навіть тих правопорушень, які були виявлені, залишається поза статистикою [13, с. 13–14].

Так, за іншими даними протягом 2021 в Україні неповнолітні скоїли більш як 3,5 тисячі злочинів. На профілактичному обліку знаходилося 1800 дітей, і ще понад 100 перебували під вартою та чекали на вирок [14].

Статистика злочинів, скоєних дітьми з початку 2022, підкреслює загальну тенденцію щодо помітного зменшення злочинності серед неповнолітніх за роки незалежності України. Статистика злочинів, вчинених неповнолітніми, за 10 місяців 2022 становить менше 2 000 справ, що майже вдвічі менше, ніж у попередні роки. На рекордне зниження дитячої злочинності вплинуло багато факторів: виїзд майже 25% дитячого населення за кордон, фактичний параліч діяльності ювенальної поліції через активні бойові дії та концентрація її роботи лише на військових злочинах. Усе це засвідчує зменшення навантаження на систему органів юстиції щодо дітей, що відкриває вікно можливостей для реформування цієї сфери та запровадження повноцінної системи правосуддя, дружнього до дитини [13, с. 5].

Отже, аналіз наукових позицій щодо особливостей адміністративної відповідальності неповнолітніх, статистичних даних та судової практики з розгляду такої категорії справ дає зробити висновки, що нині науковцями, на теоретичному рівні, сформована позиція, щодо конкретних змін до КУпАП у частині посилення адміністративної відповідальності неповнолітніх. Значна увага приділяється оновленню ст. 13 «Відповідальність неповнолітніх»,

ст. 24 «Види адміністративних стягнень» та ст. 24-1 «Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх». Статистику скоєних адміністративних правопорушень нерозривно розглядають з статистикою скоєних злочинів неповнолітніми. Аналітики спостерігають значний спад кількості вчинених неповнолітніми злочинів, що залежить від вторгнення Російської Федерації в Україну і виїзду дитячого населення закордон. На основі такого твердження, можемо спрогнозувати, що і показники адміністративних правопорушень скоєних неповнолітніми у 2023–2024 можуть бути нижчими. Найбільш вчинюваними серед неповнолітніх є: незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах; дрібне хуліганство;

куріння тютюнових виробів у заборонених місцях; розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді. Серед найбільш застосованих заходів застосованих до неповнолітніх у 2018–2022 були попередження і штраф, майже пропорційно – догана або сувора догана, передача неповнолітнього під нагляд, зобов'язання попросити вибачення.

У зв'язку з тим, що Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 втратила чинність, у подальшому, доцільно спрямувати наукові і практичні розвідки щодо розроблення рекомендацій і прийняття Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2035.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернецький О. Л. Поняття та особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх: теоретико-правові питання. *Форум права*. 2008. № 1. С. 439–444.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: *Відомості Верховної Ради України* 1984, додаток до № 51, ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
3. Шестак Л. В. Проблеми правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності до неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2021. Вип. 50. С. 18–21.
4. Соловйова О. М. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: чи потрібні зміни. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2022, С. 316–322.
5. Співак М. В. Проблемні питання адміністративної відповідальності неповнолітніх та осіб віком до 16 років за правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. *Судова апеляція*. № 9 (14), 2009, с. 17–22.
6. Закон України: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів від 7 грудня 2017 року № 2234-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2234-19#n10> (дата звернення: 16.02.2024).
7. Іванова Т. М. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 2. С. 162–166.
8. Барщук В. Неповнолітні як спеціальний суб'єкт адміністративної відповідальності: удосконалення законодавчого регулювання в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2023. Вип. 76. С. 134–142.
9. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 16.02.24).
10. Звіт про стан виконання у 2022 році Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023. Міністерства юстиції України. 02-11-2022. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zvit-pro-stan-vikonannya-u-2022-rotsi-planu-zahodiv-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-reformuvannya-sistemi-yustitsii-schodo-ditey-na-period-do-2023-roku> (дата звернення: 18.02.24).
11. Про кількість адміністративних правопорушень скоєних неповнолітніми. Сервіс автоматизованої обробки та контролю вхідної кореспонденції, Національна Поліція. Відповідь на запит. 30 Березня 2020. URL: https://dostup.org.ua/request/pro_kilkist_administrativnih_pra (дата звернення: 18.02.24).
12. Статистика адміністративних правопорушень вчинених неповнолітніми. Відділ цілодобової підтримки користувачів УФІР ДІАП, Національна Поліція. Відповідь на запит. 13 Січня 2023. URL: https://dostup.org.ua/request/statistika_administrativnih_pra_3#incoming-368867 (дата звернення: 18.02.24).
13. Аналіз системи правосуддя щодо неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, в Україні: звіт за результатами дослідження. Т. Бугаєць, Д. Кобзін, Б. Неткова, Н. Пашко, А. Черноусов, С. Щербань за заг. ред. О. Калашник. КІІВ, 2023, 107 с.
14. Підліткова злочинність: протягом року неповнолітні скоїли понад 3,5 тисячі правопорушень. 26 Січня 2022. URL: <https://hromadske.ua/posts/pidlitkova-zlochinnist-protiyagom-roku-nerovnolitni-skoyili-ponad-35-tisyachi-pravoporushen> (дата звернення: 22.02.24).

КРИТЕРІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ У СФЕРІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНФОРМАЦІЇ РІЗНИМИ СУБ'ЄКТАМИ

CRITERIA AND MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF RIGHTS IN THE FIELD OF PERSONAL DATA AND INFORMATION BY VARIOUS SUBJECTS

Дяковський О.С., к.ю.н.,

старший викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

докторант кафедри публічного права

Державний податковий університет

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-методологічних проблем захисту прав у сфері персональних даних. Досліджено питання правових механізмів захисту прав та зазначено про суб'єктів, котрі здійснюють відповідний захист, а також критерії конфіденційності, цілісності та доступності персональних даних. Розкрито термінологічну палітру. Зокрема, детально аналізується роль законодавства у встановленні стандартів та вимог щодо обробки особистої інформації, а також практичні аспекти застосування технологічних засобів для захисту даних. Вивчено заходи, котрі мають вживатися зі сторони володільців та розпорядників персональних даних та уникнення витоку інформації.

Надано пропозиції щодо напрямків і способів покращення вітчизняного нормативно-правового регулювання у сфері захисту персональних даних. Зосереджено увагу на потребі узгодження термінології та принципів галузевого закону з міжнародними стандартами, а також посилення відповідальності за його порушення, у тому числі за витік персональних даних; більш детально врегульовано права і обов'язки тих, хто обробляє персональні дані. Також зазначено про реалізацію механізму самозахисту шляхом направлення запиту із вимогою щодо отримання мети обробки персональних даних, отримання відповіді на вказаний запит, щодо змісту персональних даних, які підлягають обробці та заявляти в подальшому заперечення щодо обробки персональних даних, що є первинним етапом захисту прав та в подальшому звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та суду.

В статті розглядаються актуальні проблеми та виклики, які з'являються у контексті забезпечення приватності у цифрову епоху, а також пропонуються рекомендації щодо подальших досліджень та вдосконалення законодавства у цій сфері. Результати, представлені у статті, спрямовані на розуміння та підвищення ефективності механізмів захисту персональних даних у різних секторах суспільства.

Ключові слова: персональні дані, технології, запит, обробка даних, інформація, право власності, реєстри, суд, захист, нерухоме майно, інформаційне суспільство, реалізація права.

The article is devoted to the coverage of one of the actual theoretical and methodological problems of the protection of rights in the field of personal data. The issue of legal mechanisms for the protection of rights has been studied, and the subjects that carry out appropriate protection, as well as the criteria of confidentiality, integrity and availability of personal data, have been indicated.

The terminological palette is revealed. In particular, the role of legislation in establishing standards and requirements for the processing of personal information, as well as the practical aspects of using technological means for data protection, are analyzed in detail. Measures to be taken by the owners and managers of personal data and to avoid information leakage have been studied.

Proposals regarding directions and ways to improve domestic legal regulation in the field of personal data protection have been provided. Attention is focused on the need to harmonize the terminology and principles of the industry law with international standards, as well as strengthening responsibility for its violation, including for the leakage of personal data; the rights and obligations of those who process personal data are regulated in more detail. It is also stated about the implementation of the self-protection mechanism by sending a request with the requirement to obtain the purpose of personal data processing, receiving an answer to the specified request, regarding the content of personal data to be processed and to state in the subsequent objection to the processing of personal data, which is the primary stage of rights protection and in further contact the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights and courts.

The article considers current problems and challenges that appear in the context of ensuring privacy in the digital age, and also offers recommendations for further research and improvement of legislation in this area. The results presented in the article are aimed at understanding and improving the effectiveness of personal data protection mechanisms in various sectors of society.

Key words: personal data, technologies, request, data processing, information, ownership, registers, court, protection, real estate, information society, implementation of law.

Актуальність теми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, які інтегрувались фактично у всі сфери суспільної діяльності, спричинив модифікацію взаємовідносин індивіда із соціумом. Цифровий прогрес створює все більше кількості можливостей і підстав для збору, обробки, збереження персональних даних. Враховуючи тісний взаємозв'язок персональних даних із низкою суб'єктивних прав людини, з яких найбільш яскраво вираженим є право на приватність, – розвиток системи їх захисту не втрачає своєї актуальності. Особливо гостро дане питання постало для України в останні два роки, зважаючи на воєнний стан, введений Указом Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 [6] та наявність бойових дій, знищення та пошкодження майна та інформаційних ресурсів.

На зазначеному наголошують у своїх дослідженнях такі науковці як Гуржій Т. О., що в рамках монографічної праці опрацьовує організаційно-правові механізми захисту персональних даних, зосереджуючи увагу, в тому числі, на державному примусі як одному із дієвих інстру-

ментів у даному напрямку [2]. В розрізі правового регулювання інформаційних відносин як одне із актуальних виділяє питання критеріїв і механізмів захисту персональних даних Виноградова Г. В. [1]. З позиції аналізу дефініцій та узагальнення напрямків удосконалення вітчизняного законодавства цінними були роботи Сокол М. В., Тимошук А. В. [11], Малімон В. І. [4] та ін.

Метою дослідження є диференціація критеріїв і механізмів захисту прав щодо персональних даних з огляду на поточні суспільно-правові реалії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Питання термінологічного визначення концепту «персональні дані» у юриспруденції, не зважаючи на його закріплення у профільному Законі, залишається одним із чи не найбільш дискусійних у вітчизняному праві. Так, згідно статті 2 Закону України «Про захист персональних даних» законодавець зазначає дану категорію як відомість чи сукупність відомостей про особу із зазначенням, що дана особа ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [9].

Дискусія відносно коректності трактування зазначеного поняття обумовлена багатоаспектністю використання, а отже практичною неспроможністю окреслити його межі. До прикладу, персональні дані найманого працівника будуть необхідними його роботодавцю, якщо вони безпосередньо пов'язані із його трудовою діяльністю, навчанням, забезпеченням охорони праці на виробництві, підвищенням кваліфікації [11, с. 53]. Разом з цим, ідентичний суб'єкт, вступаючи у правовідносини із банківською установою, надасть право на обробку первинних персональних даних, а також тих, що стосуються інформації про рахунки, доходи (нарахування і витрати), кредитної історії тощо.

Особливість взаємозв'язку перелічених критеріїв захисту полягає у їх консолідованій єдності, за якої можливе досягнення поставлених цілей (стану безпечності). Так, законодавчі норми не будуть нести бажаний результат, якщо технічні фахівці не створять належну базу для уникнення несанкціонованого використання персональних даних.

Правові заходи захисту передбачають необхідність прийняття низки необхідних нормативних і організаційно-розпорядчих актів, котрі стосуються політики обробки й захисту, порядку знищення персональних даних, положення про внутрішній аудит роботи з персональними даними.

Не можна не погодитися із думкою Тимошенко О. А., яка зазначає, що правовому забезпеченню захисту персональних даних притаманні такі специфічні риси: 1) наявність джерел правового регулювання захисту персональних даних на всіх шаблях законодавства; 2) різна галузева приналежність такого законодавства; 3) наявність розвинутого міжнародно-правового механізму захисту персональних даних; 4) наявність спеціального закону про захист персональних даних; 5) велика кількість бланкетних норм, що відсилають до законодавства у сфері національної безпеки і спеціальної технічної літератури; 6) підвищений динамізм законодавства про захист персональних даних, оскільки невинний розвиток технологій змушує постійно переглядати ефективність правових норм в цій сфері [12, с. 167].

Юридичні заходи націлені на забезпечення легальності при отриманні, обробці, знищенні персональних даних, саме тому від їх володільця може знадобитися згода на обробку персональних даних або відповідний договір чи інші документи, що можуть використовуватися в даних правовідносинах за змістом яких можна встановити волевиявлення у формі надання відповідної згоди.

Звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є одним із найпоширеніших способів захисту даної категорії прав. Контроль у даному випадку полягає у перевірці дотримання законодавства у сфері персональних даних. Задля здійснення функцій контролю, омбудсмен використовує механізм проведення планових/позапланових перевірок всіх суб'єктів (органи публічної влади, суб'єкти господарювання, фізичні особи), які є володільцями та/або розпорядниками персональних даних. Апелюючи до захисту своїх персональних даних через омбудсмена, суб'єкт не обмежується в праві на звернення до суду [9].

Виділяють також володільців та розпорядників персональних даних як суб'єктів котрі у відповідності до ч. ст. 24 Закону України «Про захист персональних даних» зобов'язані забезпечити захист цих даних від випадкових втрати або знищення, від незаконної обробки, у тому числі незаконного знищення чи доступу до персональних даних [9].

Варто зазначити, що особа котра вважає, що відбулося кримінальне правопорушення у даній сфері не обмежена також звернутися з відповідною заявою до правоохоронних органів у встановленому законом порядку.

Крім того організаційні заходи, як правило, проте невичерпно, стосуються суб'єктів господарювання та можуть включати призначення відповідальних осіб, навчання працівників, формування культу приватності в компанії як елементу корпоративної культури. На основі норм чинного законодавства здійснюється регламентація внутрішнього порядку роботи з персональними даними та доступу до них за допомогою програмного забезпечення. У зв'язку з цим варто зазначити, що заходи технічного характеру передбачають вибір надійних постачальників програмного забезпечення і серверних потужностей, а також реалізацію заходів захисту даних під час роботи з програмним забезпеченням.

Відповідно, проблематика захисту персональних даних – питання комплексне, потребує пильної уваги та концентрації зусиль різними суб'єктами, особливо в період воєнного стану. Перший рівень передбачає застосування механізмів самозахисту шляхом:

- направлення запиту (в тому числі через довірену особу чи представника) із вимогою надання відомостей про мету обробки персональних даних, джерела збирання, їх місцезнаходження, а також місцезнаходження володільця (розпорядника) таких даних;

- отримувати відповідь на запит (на безоплатній основі) щодо змісту персональних даних, які підлягають обробці;

- висувати вимогу стосовно заперечення проти обробки персональних даних, при наявності вмотивованих підстав, а також відкликати згоду.

При цьому, найбільш поширеним є порушення, що зводиться до неповідомлення суб'єкта відносно дій, котрі проводяться із персональними даними. Так, на відміну від європейської Конвенції [3], українське законодавство не містить конкретних вказівок щодо процедури інформування суб'єктів персональних даних у разі форс-мажору, такого як «витік» персональних даних.

Національний закон вказує на те, що про зміну, видалення чи знищення персональних даних або обмеження доступу до них володільць персональних даних протягом десяти робочих днів повідомляє суб'єкта персональних даних, а також суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, яким ці дані було передано [9].

Таким чином у десятиденний термін володільць також має повідомити суб'єкта персональних даних і про передачу їх третім особам (включаючи випадки ціленаправленої та помилкової передачі даних, наприклад, відправка інформації на некоректну електронну адресу). Узгодити це та низку інших проблемних питань, в тому числі у відповідності до кращих практик і стандартів країн ЄС, частково допоможе прийняття Закону України «Про захист персональних даних» зареєстрованого за номером 8153 від 25.10.2022 року [8].

Даний проект закону аргументує потребу у посиленні міри відповідальності за порушення у даному напрямку, а саме у збільшенні розміру штрафів як критерій попередження вчинення правопорушень у даній сфері.

Також систематизує підстави та порядок здійснення трансграничної передачі персональних даних, розкриває обов'язки та алгоритм дії сторін у разі витоку персональних даних, вносить істотні зміни у розподіл прав і обов'язків володільця (контролера) та розпорядника (оператора) персональних даних.

Технологічний аспект питання також містить низку рекомендацій, якими не варто нехтувати, особливо при роботі із цифровими носіями:

- варто відвідувати лише ті сайти та завантажувати застосунки, в безпечності яких переконані завчасно, в тому числі використовуючи дво- або багатофакторну аутентифікацію;

- перед початком роботи із ресурсами – в обов'язковому порядку ознайомитися із політикою кон-

фіденційності, що висуваються зі сторони володільця ресурсу;

- направляти вимогу щодо видалення або знищення персональних даних за спливом терміну і мети їх обробки;
- відмовлятися від передачі персональних даних до моменту виникнення підстав для їх збору (геологікація, персональні відомості, разові паролі, паролі доступу до акаунтів тощо).

Відповідно, обробка персональних даних має забезпечувати належний захист даних на етапі початкового проектування інформаційно-телекомунікаційної системи або при реєстрації у технічному завданні на створення або модернізацію такого об'єкта, формуються вимоги / рекомендації щодо безпечності кінцевого продукту. Під час наступного етапу – введення системи в експлуатацію – важливо визначити категорії технічних заходів, які будуть застосовуватися для забезпечення захисту персональних даних (інформація фіксується у правовстановлюючому акті для відповідної системи або реєстру). Встановлення факту порушення у сфері захисту персональних даних досить часто є показником існування проблем на рівні формування внутрішніх процесів у суб'єкта господарювання.

Вказане свідчить про необхідність проведення аудиту всіх внутрішніх процесів, котрі стосуються обробки і забезпечення захисту персональних даних. Особи, наділені правом доступу до персональних даних працівників, мають підписати зобов'язання про нерозголошення конфіденційної інформації та використовувати персональні дані лише з метою, для якої вони були надані. Якщо відсутня практична можливість самостійного створення безпечного механізму, доцільно залучити спеціаліста по захисту персональних даних на умовах аутсорсингу, що забезпечить постійний контроль стану інформаційних систем.

В свою чергу, обираючи той чи інший механізм захисту персональних даних слід керуватися інформацією про наявність / відсутність фактичного порушення або ж має місце правомірне обмеження таких прав. Необхідність переосмислення стратегій контролю особистих даних виникає через складність та недостатність прозорості аналітики великих обсягів інформації. Це вимагає адаптації до конкретного соціального та технологічного серед-

овища, враховуючи недостатню освіченість користувачів у цій сфері [5, с. 388].

Модернізація законодавства у сфері захисту персональних даних із урахуванням досягнень технічної сторони питання – це не виклик, а обґрунтована потреба, з огляду на реалії та сьогодення українців. У Верховній Раді України від 07.06.2021 перебував на розгляді законопроект № 5828 [7], який мав на меті оптимізувати підхід до захисту персональних даних. В цілому, 16.08.2022 проект було знято із розгляду та все ж декілька ініціатив, закладених у його зміст, на нашу думку заслуговують на увагу. Із аналізу тексту вбачається, що розробники апелюють до наступного: діючі норми не відповідають міжнародним стандартам, зокрема Загальному регламенту про захист даних [10] і Конвенції [3].

Тому наявність законопроектів щодо персональних даних свідчить про необхідність удосконалення регулювання даної сфери котра впливає також на інформаційні відносини та різноманітні сфери щодо роботи, нерухомого майна, та відображення його в реєстрах, тощо.

Висновки. Вивчаючи проблематику ефективного захисту прав громадян як суб'єктів персональних даних, слід розглядати юридичний, технологічний та організаційні аспекти даного питання. Правова сторона зводиться до ідентифікації регламентованого обсягу прав суб'єктів персональних даних, а також визначення оптимальних механізмів їх захисту. Технологічний аспект полягає в необхідності виконання певних рекомендацій, спрямованих на безпечну обробку особистих даних за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій і систем. Мова йде про конфіденційність та цілісність персональних даних (шифрування, захист від несанкціонованого доступу). Крім того, суб'єкти персональних даних також повинні вживати відповідних заходів безпеки та виконувати вимоги щодо обробки особистих даних або відмовлятися від їх використання у випадках, коли це необхідно; за умови виявлених порушень – звертатися із відповідною заявою до омбудсмена чи суду (організаційний рівень). Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у аналізі норм іноземного законодавства в частині обробки біометричних та інших (чутливих) категорій персональних даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова Г. В. Правове регулювання інформаційних відносин в Україні: навч. Посібник. Київ: Юстиніан, 2006. 117 с.
2. Гуржій Т. О. Правовий захист персональних даних: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 216 с.
3. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981. *Офіційний вісник України*. 2011. 14 січ. (№ 58). Ст. 701
4. Малімон В. І. Способи захисту персональних даних громадян як пріоритет національної безпеки України. Digital Transformations of Modernity: Proceedings of the Multidisciplinary International Scientific-Practical Conference (January 24, 2022. Coimbra, Portugal). Chernigiv: REICST, 2022. С. 142–145.
5. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. К.: К.І.С., 2020. 432 с.
6. Про введення воєнного стану: указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 28.02.2024).
7. Проект Закону про захист персональних даних від 07.06.2021 № 5628. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72160
8. Проект Закону про захист персональних даних від 25.10.2022 № 8153. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75101
9. Про захист персональних даних : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення 28.02.2024).
10. Регламент європейського парламенту і ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/es-2016679.pdf>
11. Сокол М. В., Тимошук А. В. Поняття персональних даних працівника та їх відмежування від іншої інформації. *Право та державне управління* № 2. 2020. С. 48–54.
12. Тимошенко О. А. Захист персональних даних в цивільних правовідносинах: вітчизняне правове забезпечення крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Вип. 4. 2023. С. 165–172.

REGULATORY AND LEGAL ENSURING THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR THE PROTECTION OF PERSONAL DATA ABOUT A DECEASED PERSON

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ІЗ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ПРО ПОМЕРЛУ ОСОБУ

Zadyraka N.Yu., Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Administrative Law and Process
Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article highlights the regulatory and legal support of the administrative procedure for the protection of personal data about a deceased person. It has been established that the processing and dissemination of information about the deceased is of great importance to society and can affect various aspects of citizens' lives. The importance of observing the ethical, legal and social aspects of personal data protection under normal conditions, as well as under martial law, is emphasized. It was determined that the implementation of administrative procedures for access to information that may contain personal data should be carried out in compliance with the requirements of confidentiality and protection of personal information of deceased persons. It is established that the dissemination of information about a deceased person must be done with respect for the memory and dignity of deceased persons and their families, avoiding discrimination or improper use of information; human rights to inviolability and personal freedom. It was determined that one of the requirements for the implementation of the administrative procedure of access to personal data with the preservation of information for scientific, historical and journalistic purposes, subject to compliance with ethical and legal standards. It was concluded that access to information about a deceased person requires a balance between the rights and interests of various parties, as well as respect for the dignity of the deceased and their families. It was established that there is no regulation by the current legislation (in particular, the Laws of Ukraine "On Burial and Funeral Matters" and "On Information") of a specific administrative procedure for obtaining information about a deceased person. The article also differentiates between a request for information about a person (a request for access to personal data) and receiving information about a deceased person upon request. The conditions under which a request for obtaining information about the deceased also concerns the personal data of another person are defined.

Key words: confidential information, information about the deceased, personal data, processing of personal data, Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine, information legislation of Ukraine, access to information, administrative procedure.

У статті висвітлено нормативно-правове забезпечення адміністративної процедури із захисту персональних даних про померлу особу. Встановлено, що обробка та поширення інформації про померлих має важливе значення для суспільства та може впливати на різні аспекти життя громадян. Підкреслено важливість дотримання етичних, правових та соціальних аспектів захисту персональних даних в звичайних умовах, а також в умовах воєнного стану. Визначено, що здійснення адміністративних процедур із доступу до інформації, що може містити персональні дані, має поширюватися з дотриманням вимог конфіденційності та захисту особистої інформації померлих осіб. Встановлено, що поширення інформації про померлу особу має відбуватися із дотриманням поваги до пам'яті та гідності померлих осіб та їхніх родин, уникання дискримінації чи недостойного використання інформації; права людини на недоторканість та особисту свободу. Визначено, що однією із вимог здійснення адміністративної процедури доступу до персональних даних із збереженням інформації для наукових, історичних та журналістських цілей за умови дотримання етичних та правових стандартів. Зроблено висновок про те, що доступ до інформації про померлу особу вимагає балансу між правами та інтересами різних сторін, а також поваги до гідності померлих та їхніх родин. Встановлено відсутність врегулювання чинним законодавством (зокрема, Законами України «Про поховання та похоронну справу» та «Про інформацію») конкретної адміністративної процедури отримання інформації про померлу особу. У статті також розмежовано відмінності між запитом щодо отримання відомостей про особу (запит щодо доступу до персональних даних) та отриманням на запит інформації про померлу особу. Визначено умови, за яких запит щодо отримання інформації про померлого також стосується персональних даних іншої особи.

Ключові слова: конфіденційна інформація, інформація про померлого, персональні дані, обробка персональних даних, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, інформаційне законодавство України, доступ до інформації, адміністративна процедура.

Formulation of the problem. The issue of the processing and dissemination of information about the deceased by subjects of power, as a component of the exercise of the right to access to information, is extremely important for scientific, historical and journalistic purposes, but at the same time it causes considerable ethical and legal dilemmas. The issue of disseminating information about the deceased is particularly acute in the context of the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine and active military operations on the territory of our country.

The right to access information is a constitutional right of a person and a citizen. According to Article 34 of the Constitution of Ukraine, everyone is guaranteed the right to freedom of thought and speech, to the free expression of their views and beliefs. Everyone has the right to freely collect, store, use and disseminate information orally, in writing or in any other way – at his choice [1; 2].

At the same time, Article 40 of the Basic Law enshrines the right of everyone to send written appeals or to personally address state authorities, local self-government bodies and officials and officials of these bodies, who are obliged to consider appeals and give a reasoned answer within the time limit established by law. The Law of Ukraine "On Information"

[3; 4; 5; 6] regulates relations regarding the creation, collection, receipt, storage, use, dissemination, protection, and protection of information. However, this law does not contain specific effective legal mechanisms for the implementation of the established constitutional right of everyone to access information and is mostly declarative. Taking into account the objective need to improve the existing state-legal practice of implementing the information rights of citizens, taking into account the need to democratize the tools of access to information, since the adoption of the declarative law in 1992, the legislator over the past two decades has developed and adopted special normative legal acts.

The state of scientific development of the problem. Separate issues of civil law regulation of the dissemination of information about a deceased person were considered in the studies of such scientists as I. Romanyuk [7], O. Dmytrenko [8], O. Radkevich [9] and others. Within the framework of administrative and legal publications, the issue of personal data protection was considered fragmentarily, in particular, in the dissertation of M. V. Rizak on the topic "Administrative and legal provision of relations of circulation and processing of personal data in Ukraine" [10], dissertations of K. S. Melnyk on the topic "Legal and organizational principles of personal

data protection in the conditions of the European integration of Ukraine" [11], dissertations of A. P. Petrytskyi on the topic "Legal and organizational principles of personal data protection" [12] etc. But at the same time, comprehensive studies of the issue of personal data protection from the point of view of compliance with the principles of administrative procedure were not carried out.

The purpose of the work is to characterize the regulatory and legal support of the administrative procedure for the protection of personal data about a deceased person.

Presenting main material. Article 34 of the Constitution of Ukraine enshrines the right of everyone to freedom of thought and speech, to the free expression of their views and beliefs. This right can be exercised, among other things, by addressing subjects of authority, as well as by taking active actions to collect, store, use and disseminate information, which is established in the relevant system of acts of the current national legislation of Ukraine.

The special procedure for exercising the right to access to information is regulated, first of all, by the Laws of Ukraine "On Access to Public Information", "On Protection of Personal Data", "On the National Archive Fund and Archival Institutions", "On Appeals of Citizens", "On Access to Archives of Repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917–1991" and other normative legal acts [6].

Article 7 of the Law of Ukraine "On Burials and Funeral Matters" also specifies that the provision of such information is carried out in accordance with the Law of Ukraine "On Information" and states that the state guarantees the confidentiality of information about the deceased [5]. At the same time, neither the Laws of Ukraine "On Burials and Funeral Matters" and "On Information" nor any other regulatory legal acts regulate the issue of defining detailed guarantees for ensuring the confidentiality of information about the deceased. Moreover, a specific procedure for obtaining information about the deceased has not been defined (except for the general grounds for obtaining information by subjects of authority when exercising their powers defined by current legislation).

It is worth noting that legal relations related to the processing of personal data and, in particular, their provision in response to the request of third parties are regulated by the Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data", according to which personal data is defined as information or a set of information about a natural person, which is identified or can be specifically identified.

It should be noted that a person as a participant in civil relations, in accordance with Article 24 of the Civil Code of Ukraine, is considered a natural person. The civil legal capacity of a natural person, that is, the ability to have civil rights and obligations, arises at the moment of his birth and ceases at the moment of his death, and therefore the mechanism for submitting a request for access to data provided for in Article 13 of the Law of Ukraine "On the protection of personal data" cannot be applied when receiving information about the deceased.

At the same time, the procedure for ensuring everyone's right to access information in the possession of, in particular, state authorities and local self-government bodies, other entities that perform authoritative management functions in accordance with legislation and whose decisions are binding (hereinafter referred to as information managers or subjects of authority) defined by the Law of Ukraine "On Access to Public Information" [6].

Public information, in accordance with Article 1 of Law No. 2939, is information displayed and documented by any means and on any media, which was received or created in the process of the subjects of authority performing their duties provided for by the current legislation, or which is in the possession of subjects of power [6].

From the analysis of the above norms, it can be seen that information about a deceased person, in the case of its receipt, creation or stay in the possession of a subject of power, is public.

At the same time, the possibility of classifying information about a deceased person as public within the meaning of Law No. 2939 is not an indisputable sign of its openness and does not constitute grounds for its provision by information administrators, in particular, without applying the restrictions defined by this law.

At the same time, the right to freely collect, store, use and disseminate information, guaranteed by the provisions of Article 34 of the Constitution of Ukraine, may be limited exclusively by law in the interests of national security, territorial integrity or public order in order to prevent riots or crimes, to protect public health, to protect reputation or rights of other people, to prevent the disclosure of information obtained in confidence, or to maintain the authority and impartiality of justice.

The grounds for restricting access to information, in accordance with Law No. 2939, in particular, are the restriction of access to information in response to a request in accordance with the procedure specified in Part 2 of Article 6 of the Law and Clause 2 of Part 1 of Article 22 of Law No. 2939.

Thus, when providing such information, its administrator, in accordance with the requirements of Part 2 of Article 6 of Law No. 2939, has the obligation to remove from the volume of all requested information – information with limited access, namely confidential, secret and official information.

Accordingly, in the case when the requester of information about the deceased person is a family member, close person or relative, the application of Law No. 2939 does not ensure the achievement of the ultimate goal of the requester – obtaining access to the full amount of information.

In the absence of regulatory and legal regulation of the issue of dissemination of information about the deceased and taking into account the implementation, based on Article 17 of the Law of Ukraine "On Access to Public Information", functions of parliamentary control over the observance of the human right to access to information and implementing the provisions laid down in the Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data" authority regarding the provision of recommendations regarding the practical application of legislation on the protection of personal data, the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine made an attempt to provide an assessment of the legal aspects of disseminating information about the deceased in response to the request of persons who were her close relatives or family members.

As stated in the explanatory letter of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine dated January 25, 2018 No. 2/9-K306655.17/26-131, information about the deceased person who was a family member, a close relative of the person, which requests information about the deceased, can be simultaneously considered by the subject of authority as personal data of the person requesting information about the deceased person [13; 14].

The Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine comes to this conclusion, in particular, on the condition that the requested information about the deceased person actually relates to joint personal property or non-property relations or is related to events that occurred in the joint life of such persons.

Among other things, the corresponding explanation of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights contains a condition regarding the mandatory confirmation by the requester of the fact of family relations. Yes, information about a deceased person can be provided to his family members, relatives and relatives, provided they provide copies of documents that confirm their family relationship, as well as if such information is necessary for them to exercise their rights, freedoms and legitimate interests.

The mechanism proposed by the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for providing information about the deceased in response to a request, given

the absence of a direct prohibition to provide such information to the above-mentioned list of persons in the provisions of the Law of Ukraine "On Information", the Civil and Family Codes of Ukraine, is logical and such, which corresponds to established state legal practice in an extrajudicial way of realizing the information rights of citizens, despite the fact that the Law of Ukraine "On the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights", the Ombudsman is not endowed with legislative powers, does not have the right to interpret legislation or form legal positions, mandatory for the subjects to exercise their authority.

In the context of the above, the provision of additional information for the purpose of identifying a citizen (in particular, the provision of documents confirming family relations with a deceased person) complies with the provisions of Article 7 of the Law of Ukraine "On Burials and Funeral Matters" and is conditioned by the provision of guarantees of confidentiality of information about the deceased.

This also excludes the scope of Law No. 2939, the norms of which do not provide for the obligation of the manager of information to identify the person of the requester.

In addition, according to the first part of Article 7 of Law No. 2939, confidential information is information, access to which is restricted to a natural or legal person, except for subjects of authority, and which can be distributed in the order determined by them at their will, in accordance with the conditions stipulated by them.

At the same time, the definition of confidential information, which is different in scope, is enshrined in the second part of Article 21 of the Law "On Information", according to which information about a natural person is confidential, regardless of the corresponding expression of his will. Confidential information is a type of information with limited access, it also includes secret and service information, which are interconnected (Kovalenko, 2016: 78).

In view of the above, it is possible to come to the conclusion of the legality of providing data about a deceased person to an unlimited number of persons, in the event that the administrator of information applies the requirements for the removal of information with limited access from documents in accordance with the requirements of Law No. 2939.

At the same time, the provision of information about the deceased to her family members, relatives or relatives should be applied in case of their identification (in particular, their provision of documents confirming family relations).

In order to eliminate gaps in the legislation, establish a uniform practice of providing access to information about deceased persons, the specified issue needs to be resolved at the legislative level by determining the procedure for obtaining access to information about the deceased; the circle of subjects who have the right to access it (with the establishment of a list of documents confirming the corresponding right); the terms of obtaining access to such information from the moment of applying to the subject of authority; the procedure for appealing the denial of access to information, etc.

REFERENCES

1. Коваленко Н.В. Окремі складові адміністративно-правового режиму конфіденційної інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 845. 2016. С. 75–82.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.09.2023).
3. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
4. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
5. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
6. Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10.07.2003 р. № 1102-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>.
7. Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 29.09.2016 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010760-16#Text>
8. Романюк І.І. Охорона права на персональні дані в Україні (цивільно-правовий аспект). : дис. ... к.ю.н. : спец.. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 267 с.
9. Дмитренко О.А. Право фізичної особи на власні персональні дані в цивільному праві України : дис. ... к.ю.н. : спец.. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України, 2010. 145 с.
10. Радкевич О.П. Цивільно-правова охорона і захист персональної інформації в мережі Інтернет : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец.. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2014. 20 с.
11. Різак М.В. Адміністративно-правове забезпечення відносин обігу та обробки персональних даних в Україні : д.ю.н. : спец.. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2018. 414 с.
12. Мельник К.С. Правові та організаційні засади захисту персональних даних в умовах євроінтеграції України : к.ю.н. : спец.. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К.: Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПРН України, 2016. 228 с.
13. Петрицький А.Л. Правові та організаційні засади захисту персональних даних. : к.ю.н. : спец.. 12.00.07 – Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2015. 223 с.
14. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/776/97-%D0%B2%D1%80>
15. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Лист-роз'яснення від 25.01.2018 р. № 2/9-K30665517/26-131, 2018. 1 с.

СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВОВІ РЕЖИМИ РЕАЛІЗАЦІЇ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

SPECIAL LEGAL REGIMES FOR THE IMPLEMENTATION OF BANKING ACTIVITIES UNDER THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Злепко Н.І., аспірант кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті вперше запропоновано підходи щодо визначення та введення в юридичну українську термінологію та правову науку терміна «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн» на прикладі аналізу банківської справи в галузі банківської діяльності низки країн ЄС та інших розвинених країн світу. Визначено нормативно-правову базу та зарубіжні банки, що пріоритетно використовують спеціальні правові режими як домінуючі в реалізації банківської діяльності, проаналізовано шляхи реструктуризації проблемних банків засобами створення та використання актуальних механізмів спеціальних правових режимів у реалізації банківської діяльності. Спеціальний правовий режим є більш конкретизованим та деталізованим підходом, який може бути впроваджений у межах загального правового режиму для конкретної галузі чи виду діяльності, зокрема такого, як банківська діяльність.

Термін «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності» вказує на особливі норми та правила, які регулюють банківський сектор у зарубіжних країнах. Ці режими створюють особливий законодавчий та регуляторний контекст для функціонування банків та інших фінансових установ.

Спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності конкретизують умови та обмеження для банківської галузі в зарубіжних країнах. Ці режими охоплюють визначені аспекти, такі як ліцензування, управління ризиками, відносини з клієнтами, фінансова звітність та інші, з метою встановлення специфічних умов і вимог для забезпечення ефективності, стабільності та дотримання законодавства в банківському секторі кожної конкретної країни.

Спеціальний правовий режим діяльності зарубіжних банків у країнах Європейського Союзу визначається низкою нормативів (фактично принципів), що забезпечують ефективне та стабільне функціонування фінансової системи. Правовий режим і спеціальний правовий режим визначаються різницею в ступені специфікації та деталізації. Отже, перманентні та варіабельні відмінності між ними можуть полягати в обсязі та глибині нормативних вимог і обмежень, які вони встановлюють.

Ключові слова: юридична українська термінологія, юридична зарубіжна термінологія, законодавство зарубіжних країн, реструктуризація проблемних банків, фінансова звітність.

The article introduces approaches for defining and incorporating into the legal Ukrainian terminology and legal science the term “special legal regimes for the implementation of banking activities under the legislation of foreign countries”, based on the analysis of a banking case in the field of banking in several EU countries and other developed countries. The established regulatory and legal framework and foreign banks that predominantly use special legal regimes as dominant in implementing banking activities, the ways of restructuring problem banks by means of creating and utilizing relevant mechanisms of special legal regimes in implementing banking activities are analyzed. The special legal regime is a more specified and detailed approach that can be implemented within the framework of a general legal regime for a specific industry or type of activity, such as banking.

The term “special legal regimes for the implementation of banking activities” refers to specific norms and rules regulating the banking sector in foreign countries. These regimes create a special legislative and regulatory context for the functioning of banks and other financial institutions. Special legal regimes for the implementation of banking activities specify the conditions and restrictions for the banking sector in foreign countries. These regimes cover certain aspects such as licensing, risk management, client relations, financial reporting, and others, aiming to establish specific conditions and requirements to ensure efficiency, stability, and compliance with legislation in the banking sector of each specific country.

The special legal regime of foreign banks in European countries is defined by a series of regulations (essentially, principles) that ensure effective and stable functioning of the financial system. The legal regime and the special legal regime are distinguished by differences in the degree of specification and detailing. Therefore, the permanent and variable differences between them may lie in the scope and depth of regulatory requirements and constraints they establish.

Key words: legal Ukrainian terminology, legal foreign terminology, legislation of foreign countries, restructuring of troubled banks, financial reporting.

Постановка проблеми. Швидкі зміни сучасного буття вимагають швидкої законодавчої фіксації цих змін та вдосконалення нормативно-правових актів. Справа полягає в тому, що спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн як такі, не вивчені зарубіжною та вітчизняною наукою в тій мірі, що дозволяють їх універсально світовою та вітчизняною правовою наукою верифікувати та інтерпретувати навіть на теоретичному рівні єдино зрозуміло з точки зору їх фундаментальної значимості та перспективності для певних правових часів і просторів.

Розглянемо тему становлення та розвитку спеціальних правових режимів банківської діяльності на прикладі аналізу деяких досліджень, нормативних актів та програм, що сприяють винаходженню оптимальних підходів до нормативної верифікації спеціальних правових режимів реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн в теоретичній площині.

Тема дослідження значною мірою у частині засвоєння українським законодавством теоретико-практичних

норм європейського правового поля в нових перспективах українського законодавства, ініційованих поступовим наближенням до європейських стандартів, пов'язана з державною програмою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 18.03.2004 р. № 1629-IV [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Матеріал наукової статті сформований на опосередкованих даних, безпосередньо не присвячених запропонованій темі [1–19]. На жаль, не вдалось знайти жодних ані публічних, ані приватних досліджень стосовно дискусій з даного питання. Існуючі чинні міжнародно-правові акти у сфері аналізу спеціальних правових режимів реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн також навіть опосередковано не присвячені даному питанню, тому довелось вибрати лише ті, що хоча би певною мірою контактували з визначеною тематикою. Зазначимо також, що в розмірковуваннях ми будемо спиратися переважно на досвід становлення та розвитку спеціальних правових режимів держав ЄС й інших розвинених світових держав.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. **Формулювання цілей статті** (постановка завдання). З огляду на характер теми як типово «транзитний», фактично не досліджений та навіть не залучений на повістку сучасних правових проблем і завдань у всіх виявлених небагатьох дослідженнях [1–7] метою статті є постановка проблеми про необхідність раціональної теоретичної верифікації та інтерпретації спеціального правового режиму для більш точного виявлення його універсальних характеристик за схемою завдань, що сприятимуть досягненню мети дослідження:

1. Окреслення ідей, споріднених із запропонованою темою, дослідників та їхніх наукових робіт.

2. Формулювання першого, більш національно адаптованого, визначення такого нового поняття і терміна в правовій науці, як «спеціальний правовий режим реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн» у контексті: а) виявлення основних напрямів його правового регулювання; б) проектування національно значимого прикладу оптимального функціонування; в) дослідження стратегічних перспектив спеціального правового режиму для оптимальної реструктуризації проблемних зарубіжних банків залежно від їхніх методів реструктуризації, що визначаються циклами оптимізації банківської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів.

Зазначимо, що окремі аспекти цієї проблеми обмежено досліджували Е. Дмитренко [1], М. В. Сідак [6] та ін., а саме: деякі аспекти правового регулювання банківських відносин з ЄС та іншими розвинутими країнами світу [2–3], а також реалізація законодавства Європейського Союзу відповідно до його діючих принципів [4–5].

Правовий режим і спеціальний правовий режим визначаються різницею в ступені специфікації та деталізації. Отже, відмінності між ними можуть полягати в обсязі та глибині нормативних вимог і обмежень, які вони встановлюють.

У статті під терміном «спеціальний правовий режим» ми дотримуємося положень викладених у [4]:

– Це деталізовані та специфічні правила, створені для конкретної галузі або виду діяльності, наприклад, банківської діяльності;

– Має на меті точно визначити умови та обмеження, які стосуються конкретних аспектів галузі;

– Зазвичай включає докладні вимоги та нормативно-правові локації, які можуть бути адаптовані до специфічних потреб галузі.

Отже, спеціальний правовий режим є більш конкретизованим та деталізованим підходом, який може бути впроваджений у межах загального правового режиму для конкретної галузі чи виду діяльності, зокрема такого, як банківська діяльність. А тому виникає гостра потреба в обґрунтуванні відповідно до нових реалій нового поняття і терміна «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності», котрий досить давно використовується в сучасній та українській правовій науці, але його нормативно-правова дефініція відсутня.

Термін «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності» вказує на особливі норми та правила, які регулюють банківський сектор у зарубіжних країнах. Ці режими створюють особливий законодавчий та регуляторний контекст для функціонування банків й інших фінансових установ.

З огляду на аналіз асоційованої теоретичної літератури спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн – це комплекс правових норм, які спеціально регулюють функціонування банків та фінансових установ у конкретних юрисдикціях. Ці режими визначають пріоритетну специфіку ліцензування, управління ризиками, фінансової звітності,

взаємодії з клієнтами та аспекти реструктуризації проблемних банків, спрямовані на забезпечення стабільності та ефективності банківського сектору відповідно до місцевих економічних та правових умов [11–15].

Спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн, – це унікальні та специфічні нормативні рамки, які конкретизують умови та обмеження для банківської галузі в зарубіжних країнах [1].

Спеціальні правові режими можуть варіюватися залежно від країни та регіону, а їхні особливості визначаються місцевим законодавством і регуляторами, спрямованими на створення стійкої та ефективної фінансової системи.

Регулятивними основами реалізації спеціальних правових режимів зарубіжних банків, що частково зафіксовані стосовно теми, наприклад, в європейському праві та окремих нормативно-правових документах (актах) [10–13; 19], є такі відомі специфічні нормативні першоджерела їх формування, як принципи формування і здійснення спеціального правового режиму. Отже, спеціальний правовий режим діяльності зарубіжних банків у країнах Європейського Союзу [9] визначається низкою нормативів (фактично принципів), що забезпечують ефективне та стабільне функціонування фінансової системи, таких, як: принцип загальних банківських стандартів; принцип єдиного ринку та свободи встановлення; єдина методологія нагляду та оцінки ризиків; вимога єдності ліцензійних умов для всіх банків; єдині Базельські стандарти; єдина фінансова звітність та прозорість; принцип узгодженості з місцевим законодавством; принцип єдності антимонопольних заходів. На думку деяких дослідників, для законодавчо-технологічної реалізації спеціальних правових режимів реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн [2; 8] неабиякий інтерес представляє проблема вибору стратегії спеціального правового режиму для реструктуризації проблемних зарубіжних банків (див. табл. 1. Методи реструктуризації банків у деяких країнах світу).

Спеціальні правові режими охоплюють визначені аспекти, такі як ліцензування, управління ризиками, відносини з клієнтами, фінансова звітність та інші, з метою встановлення специфічних умов і вимог для забезпечення ефективності, стабільності та дотримання законодавства в банківському секторі кожної конкретної країни в реструктуризації банків різними методами, а також є наслідками можливої судової помилки [18]. Вони особливо актуальні «в контексті висвітлення реалізації банківської діяльності в умовах дії правового режиму воєнного стану, <...> та слід зазначити, що він є екстраординарним періодом функціонування як економічного життя в цілому, так і банківського сектору зокрема» [7].

З огляду на праці дослідників [14; 15; 9; 17] вибірково проаналізуємо деякі варіанти методів реструктуризації проблемних банків, які наведені в таблиці 1, та можливі аспекти їх оптимальної реалізації (див. табл. 1).

Ґрунтуючись на ідеях провідних учених [8; 9; 15; 17; 18; 19], нижче узагальнюємо визначення рівня якості загального порядку різних методів реструктуризації в циклах оптимальності від найменшого до найбільшого:

- 1) Ін'єкції урядового капіталу: найменший цикл оптимальності;
- 2) Дозвіл на придбання іноземним банкам: середній цикл оптимальності;
- 3) Злиття (приєднання) державних банків: вищий цикл оптимальності (1-й базовий рівень);
- 4) Компанії з управління активами: вищий цикл оптимальності (2-й базовий рівень);
- 5) Створення «Bad Bank» (Банку проблемних активів): найвищий цикл оптимальності визначається ефективністю управління «Bad Bank».

Методи реструктуризації банків в деяких країнах

Країна	Ін'єкції урядового капіталу	Компанії з управління активами	Злиття державних банків	Дозвіл на придбання іноземними банками
Індія	+	Визначається	+	+
Китай	+	+	+	-
Малазія	+	+	+	-
Гонконг	+	-	+	-
Філіппіни	-	+	+	+
Аргентина	-	-	+	+
Бразилія	-	-	+	+
Венесуела	+	+	-	-
Угорщина	+	+	+	-
Україна	+	+	-	+
Польща	+	-	+	+
	+	-	+	-
	+	-	+	-
Саудівська Аравія	+	+	+	=
Норвегія	+	+	-	-
Фінляндія	+	+	-	-
Інші держави	+	+	+	+

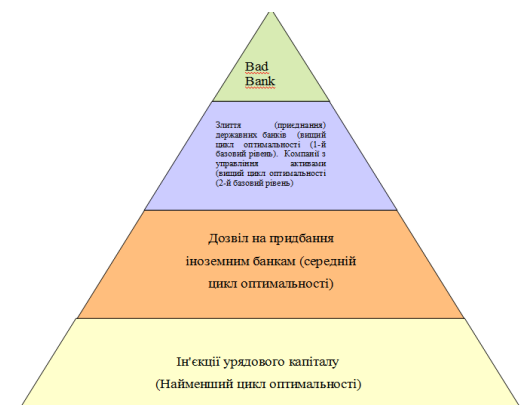

Рис. 1. Вибір стратегії спеціального правового режиму для оптимальної реструктуризації проблемних зарубіжних банків залежно від їхніх методів реструктуризації

Джерело: узагальнено автором на основі аналізу [8]

У контексті дослідження кожному циклу оптимальності реструктуризації банку залежно від методів реструктуризації відповідає автентичний цикл соціальної активності індивідуальної, групової, колективної та суспільно-правової свідомості співробітників банківської системи як первинних суб'єктів правосвідомості та її спадкоємності [3; 6; 8; 11].

Під час визначення оптимального варіанту важливо брати до уваги комплексний підхід, специфічні умови країни чи ринку та структуру спеціальних правових режимів окремих зарубіжних країн, маючих різну історію та реальність.

Так, наприклад, у працях [1; 2] до структури, що варіабельно регулює банківську діяльність у країнах Європейського Союзу, автори включають такі основні елементи, як: 1) ліцензування та реєстрація; 2) капітал та ліквідність; 3) фінансова звітність; 4) управління ризиками; 5) корпоративне управління; 6) антимонопольне законодавство; 7) міжнародна співпраця та стандарти тощо.

Кожна країна може мати власні правила і норми, що стосуються спеціальних правових режимів. Наведемо деякі приклади специфічних аспектів реалізації спеціальних правових режимів банківської діяльності в таких країнах, як Німеччина, Франція, Великобританія, Ірландія, Нідерланди, де такі режими визначені більш чітко:

1. Ліцензування та реєстрація.

У Німеччині банки повинні отримати ліцензію від Федерального фінансового нагляду (BaFin). У Франції банки реєструються та ліцензуються Національним банком Франції.

2. Капітал та ліквідність.

Вимоги до капіталу та ліквідності базуються на стандартах Базельського комітету. У ряді країн ЄС установлені власні національні норми та вимоги.

3. Фінансова звітність.

Банки в ЄС зобов'язані представляти фінансову звітність відповідно до Міжнародних стандартів фінансової звітності (IFRS).

4. Управління ризиками.

У Великобританії існують принципи управління ризиками, які визначаються Програмою управління ризиками Фінансової повноважної служби (FCA). Ірландія регулює управління ризиками через Центральний банк Ірландії.

5. Захист клієнтів та конфіденційність.

У Сполученому Королівстві діє Комітет захисту фінансових послуг (FSCS), який забезпечує компенсацію для вкладників у випадку неплатоспроможності банку. У Нідерландах Національний банк має нагляд за захистом споживачів фінансових послуг.

Презентуємо декілька зарубіжних нормативно-правових актів, що створюють основи для функціонування як пріоритетних спеціальних правових режимів банківської діяльності:

1. Директива про капітал банків (CRD) встановлює стандарти капіталу для банків у Європейському Союзі та Європейському економічному просторі. Вона регулює кількість та якість капіталу, який банки повинні утримувати для забезпечення фінансової стійкості [7].

2. Директива про ліквідність (Liquidity Coverage Ratio – LCR) встановлює стандарти ліквідності для банків з метою забезпечення їхньої спроможності виконувати фінансові зобов'язання навіть у стресових умовах.

3. Директива про кредитні установи (CRD IV) визначає загальні вимоги до ліцензування, управління ризиками та інші аспекти діяльності кредитних установ у ЄС.

4. Регламент про розкриття інформації (CRR) встановлює вимоги до розкриття інформації для банків з метою забезпечення прозорості та інформування зацікавлених сторін та інше.

Ці приклади вказують на те, що кожна країна має свої конкретні нормативні акти, які регулюють банківську діяльність і встановлюють специфічні вимоги для забезпечення стабільності та ефективності фінансової системи засобами спеціальних правових режимів банківської діяльності.

У сучасних умовах активної адаптації українського законодавства до правового поля ЄС нормативно-правова легалізація та функціональна «транскрипція» поняття і терміна «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності за законодавством зарубіжних країн» у світове та українське правове поле здатні суттєво поліпшити та модернізувати банківську діяльність не тільки українських банків, але й банків усього світу, й допомогти проводити наукові дослідження більш наближено до сучасних правових реалій за державними програмами [7].

Висновки із цього дослідження і подальші перспективи в цьому напрямі. Таким чином, оптимізація банківського законодавства є найважливішим елементом будь-якої реструктуризації здійснення банківської діяльності, оскільки політичні та економічні рішення, які приймає держава в економічній сфері, мають бути належним чином законодавчо закріплені. Насамперед хочемо підкреслити, що в українській та зарубіжній науці й термінології, зокрема серед тем, які вивчають сучасні дослідники, ми не знайшли жодних прямих та опосередкованих досліджень щодо спеціальних правових режимів здійснення банківської діяльності відповідно до законодавства країн-іноземців.

Термін «спеціальні правові режими реалізації банківської діяльності» вказує на особливі норми та правила, які регулюють банківський сектор у зарубіжних країнах. Ці режими створюють особливий законодавчий та регуляторний контекст для функціонування банків й інших фінансових установ.

Було визначено, що спеціальний правовий режим діяльності зарубіжних банків у країнах Європейського Союзу визначається низкою нормативів (фактично прин-

ципів), що забезпечують ефективне і стабільне функціонування фінансової системи, та узагальнено визначення рівня функціональності різних методів реструктуризації в циклах оптимальності від найменшого до найбільшого.

Перспективи майбутніх розвідок спеціальних правових режимів в Україні можуть охоплювати кілька ключових напрямків. Щонайперше, важливо зосередитися на підвищенні рівня правової врегульованості діяльності банків в умовах дії спеціальних правових режимів. Це може включати розробку та прийняття нових законодавчих актів або внесення змін до існуючого закону «Про банки і банківську діяльність», щоб забезпечити чіткіше регулювання банківської діяльності в контексті надзвичайного стану, воєнного стану, та на тимчасово окупованих територіях.

Наступний напрямок може включати зміцнення захисту прав і свобод громадян в умовах спеціальних правових режимів. Це передбачає детальний аналіз існуючих законодавчих норм та виявлення потенційних прогалин у захисті основоположних прав людини. Відповідно, можуть бути розроблені пропозиції щодо удосконалення законодавства, зокрема шляхом введення нових механізмів захисту та контролю за їх дотриманням.

Третім аспектом є посилення правового регулювання у сфері екологічної безпеки. Враховуючи існуючий закон «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», можна розглянути можливість розширення його положень або розробки спеціалізованих нормативно-правових актів, які б детальніше регулювали питання екологічної безпеки в умовах різних спеціальних правових режимів.

До того ж, важливим напрямком є розвиток механізмів взаємодії між різними гілками влади та суб'єктами господарювання при впровадженні та функціонуванні спеціальних правових режимів. Це передбачає вдосконалення процедур прийняття рішень, координації дій та обміну інформацією з метою забезпечення ефективного управління в кризових ситуаціях.

Враховуючи динамічний характер сучасних викликів, які стоять перед Україною, важливим аспектом розвитку законодавства буде його гнучкість та здатність адаптуватися до змінних обставин, забезпечуючи стабільність правової системи та захист основних прав і свобод громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитренко Е. Особливості правового регулювання банківських відносин в умовах євроінтеграції України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 144–150.
2. Злепко Н.І., Донець Д.М., Антипенко Н.В. Реструктуризація та розвиток: державна політика для стабілізації української економіки під час воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12 (18). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7985> (дата звернення: 28.02.2024).
3. Пашенко Ю.В. Застосування зарубіжного досвіду реорганізації та реструктуризації банків для оптимізації банківської діяльності в Україні. *Ефективна економіка* 2015. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4635> (дата звернення: 28.02.2024).
4. Право Європейського Союзу: основи теорії: підручник / Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін.; за заг. ред. І. В. Яковюка. Право, 2019. 360 с.
5. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV: станом на 4 листоп. 2018 р. *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
6. Сідак М.В. Деякі аспекти євроінтеграційних процесів у банківській сфері «Права людини у сучасному світі»: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ужгород: 10 грудня 2007 р.). Ужгород: Видавничий центр Закарпатського Інституту ім. А. Волошина МАУН, 2007. С. 35–37.
7. Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. Національний Банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_FS_2025_2020.pdf?v=7 (дата звернення: 28.02.2024).
8. Banking Compliance Regulations, Laws, & Standards by Country – Blog | Unit21. *The Customizable No-Code Platform for Risk & Compliance Operations* | Unit21. URL: <https://www.unit21.ai/blog/banking-compliance-regulations-by-country> (date of access: 28.02.2024).
9. Barr M., Jackson H., Tahyar M. Financial Regulation: Law and Policy. West Academic, 2021. URL: <https://faculty.westacademic.com/Book/Detail?id=334851> (date of access: 28.02.2024).
10. Council Directive 86/635/EEC of 8 December 1986 on the annual accounts and consolidated accounts of banks and other financial institutions. URL: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31986L0635:en:NOT> (date of access: 28.02.2024).
11. Directive – 86/635 – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language*. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31986L0635:en:NOT> (date of access: 28.02.2024).
12. Directive 2006/48/EC of the European Parliament and of the Council of 14 June 2006 relating to the taking up and pursuit of the business of credit institutions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006L0048> (date of access: 28.02.2024).
13. Directive 94/19/EC of the European Parliament and of the Council of 30 May 1994 on deposit-guarantee schemes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31994L0019> (date of access: 28.02.2024).

14. Haentjens M. Financial Institutions. *Moss, Fletcher and Isaacs on the EU Regulation on Insolvency Proceedings*. 2016. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199687800.003.0007> (date of access: 28.02.2024).
15. Högenauer A.-L., Howarth D., Quaglia L. Introduction to the special issue: the persistent challenges to European Banking Union. *Journal of European Integration*. 2023. Vol. 45, no. 1. P. 1–14. URL: <https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2183390> (date of access: 28.02.2024).
16. Official Journal L 330 of the European Union. 2019. Vol. 62 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2019:330:FULL&from=NL> (date of access: 28.02.2024).
17. Symons E. L. Banking law: Teaching materials. 3rd ed. St. Paul, Minn : West Pub., 1991. 818 p.
18. The EBA proposes to further harmonise EU law applicable to branches of third country credit institutions | European Banking Authority. *Homepage | European Banking Authority*. URL: <https://www.eba.europa.eu/publications-and-media/press-releases/eba-proposes-further-harmonise-eu-law-applicable-branches> (date of access: 28.02.2024).
19. The Stability Programme for 2023-2026 foresees a gradual recovery in economic growth, alongside a slight retreat from still increased uncertainty. *Ministerstvo financií Slovenskej republiky*. 2023. URL: https://www.mfsr.sk/files/en/finance/institute-financial-policy/strategic-documents/stability-programme/stability-programme-sr_2023-2026.pdf (date of access: 28.02.2024).

ЗАГРОЗИ ПРИКОРДОННІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

THREATS TO THE BORDER SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT

Кірієнко В.М., аспірант

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Стаття присвячена прикордонній безпеці України, яка в сучасних умовах є надзвичайно важливою складовою національної безпеки. Прикордонна безпека визначається комплексом заходів, спрямованих на забезпечення недоторканості державного кордону України, особливо в умовах збройного конфлікту, запобігання незаконному перетину кордону, а також виявлення та протидії потенційним загрозам.

В умовах широкомасштабної військової агресії Російської Федерації відносно щодо України, прикордонна безпека набуває особливого значення, оскільки державний кордон стає передовою лінією оборони та першим контактним пунктом з потенційними загрозами.

Так, однією з головних загроз є прорив державного кордону ворожими військами, терористичними групами чи незаконними збройними формуваннями. До інших головних загроз, прикордонній безпеці можна віднести: тероризм, кібератаки, шпигунство та диверсійно-розвідувальна діяльність в прикордонні.

Нині, завдяки вдосконаленню системи моніторингу та обміну інформацією між силами безпеки та оборони, забезпечується ефективний контроль та реагування на загрози, які виникають в умовах збройного конфлікту. Також, в даний час застосовуються такі сучасні технології, як дрони, супутникові системи зв'язку та інші, не менш ефективні, засоби спостереження та контролю за ситуацією на державному кордоні.

Прикордонна безпека також передбачає розвиток сучасних стратегій та тактик взаємодії з іншими країнами та міжнародними партнерами. Спільна робота на міжнародному рівні в сфері прикордонного контролю дозволяє ефективно протидіяти транскордонним загрозам, таким як контрабанда, тероризм, транснаціональна злочинність тощо.

Однак прикордонна безпека – це не лише питання військової оборони. Важливим аспектом є розвиток соціально-економічних заходів на кордоні, що сприяє зміцненню стабільності та підтриманню добросусідських відносин. Співпраця з прикордонними регіонами, розвиток торгівлі та інвестицій, покращення інфраструктури – все це сприяє зниженню ризику виникнення конфліктів та підвищенню рівня життя мешканців прикордонних територій.

Таким чином, можемо зазначити, що прикордонна безпека в сучасних умовах – це не лише оборона державного кордону, але й запобігання широкому спектру загроз, що можуть виникнути в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: правовий режим воєнного стану, Державна прикордонна служба, прикордонна безпека, національна безпека.

The article is devoted to the border security of Ukraine, which in modern conditions is an extremely important component of national security. Border security is determined by a set of measures aimed at ensuring the inviolability of the state border of Ukraine, especially in conditions of armed conflict, preventing illegal border crossings, as well as identifying and countering potential threats.

In the conditions of large-scale military aggression of the Russian Federation relative to Ukraine, border security acquires special importance, as the state border becomes the front line of defense and the first point of contact with potential threats.

Thus, one of the main threats is the breach of the state border by enemy troops, terrorist groups or illegal armed formations. Other main threats to border security include: terrorism, cyberattacks, espionage, and subversive-reconnaissance activities at the border.

Currently, thanks to the improvement of the system of monitoring and exchange of information between the security and defense forces, effective control and response to threats arising in the conditions of armed conflict is ensured. Also, such modern technologies as drones, satellite communication systems and other equally effective means of monitoring and controlling the situation at the state border are currently being used.

Border security also involves the development of modern strategies and tactics of interaction with other countries and international partners. Joint work at the international level in the field of border control makes it possible to effectively counter cross-border threats, such as smuggling, terrorism, transnational crime, etc.

However, border security is not only a matter of military defense. An important aspect is the development of socio-economic measures at the border, which contributes to strengthening stability and maintaining good neighborly relations. Cooperation with border regions, development of trade and investments, improvement of infrastructure – all this contributes to reducing the risk of conflicts and raising the standard of living of residents of border areas.

Thus, we can note that border security in modern conditions is not only the defense of the state border, but also the prevention of a wide range of threats that may arise in the context of an armed conflict.

Key words: legal regime of martial law, state border, State Border Service, border security, national security.

Після тривалого нарощування Російською Федерацією (РФ) угруповання військ на своїй території та території Республіки Білорусь (РБ), здійснювалося з початку 2021 року, вздовж державного кордону України, 24 лютого 2022 року, о 3:40 годині ночі відбувся широкомасштабний збройний напад РФ на територію України.

У зв'язку з зазначеними подіями, Указом Президента України [1], затвердженого Законом [2], було запроваджено в державі правовий режим воєнного стану. Це рішення було прийнято відповідно до конституційних повноважень Президента України з метою забезпечення національної безпеки та захисту територіальної цілісності держави в умовах відбиття збройної агресії РФ.

Враховуючи загрози, спричинені військовим вторгненням РФ, питання, що пов'язані з гарантуванням безпеки та захисту державного кордону набувають особливої ваги.

В ст. 2 Закону [3] зазначено, що захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержав-

ної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок яких визначаються законом. Ця діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно – правових, дипломатичних, економічних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контр розвідувальних, оперативно – розшукових, природоохоронних, санітарно карантинних, екологічних, технічних та інших заходів.

Діяльність Державної прикордонної служби України, як правоохоронного органу спеціального призначення [4], має важливе значення для забезпечення національної безпеки, забезпечення безпеки на державному кордоні України, оскільки на неї покладаються завдання щодо забезпечення недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглих зоні та виключній (морській) економічній зоні [5].

Розглядаючи прикордонну безпеку як важливу складову національної безпеки держави, можна зазначити, що прикордонна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави в її прикордонному просторі, при якому, суспільству, державі та особі, створюються умови для реалізації їх інтересів, пов'язаних із свободою пересування через державний кордон [4], шляхом оперативного виявлення та припинення порушень законів, а також вжиття заходів щодо протидії загрозам національній безпеці на державному кордоні України та систематичної роботи з вирішення причин, що призводять до їх виникнення.

В умовах відбиття широкомасштабної військової агресії РФ, головними загрозами прикордонній безпеці, беззаперечно є:

– **тероризм** – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [6].

Збройний конфлікт, розв'язаний Росією в Україні доводить, що тероризм загрожує прикордонній безпеці, та національній безпеці України в цілому, адже здійснення російською армією ракетних обстрілів, спрямованих проти мирного населення та об'єктів критичної інфраструктури, які знаходяться далеко від зони бойових дій, з єдиною метою – тероризувати мирних жителів, змінити патріотичне піднесення на паралізуючий масовий страх, відчай, та змусити припинити боротьбу.

Так, за даними органів слідства, 8 грудня 2022 року військовослужбовці країни-агресора завдали чергові артилерійські удари по місту Херсону та приміських населених пунктах, внаслідок обстрілу загинуло двоє цивільних, пошкоджень і руйнувань завдано багатоквартирним та приватним житловим будинкам [7], і такі терористичні акти, зі сторони РФ відбуваються щодня;

– **кібератаки** – спрямовані (навмисні) дії в кіберпросторі, які здійснюються за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби і обладнання) та спрямовані на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші об'єкти кіберзахисту [8].

Так, за годину до повномасштабного вторгнення 24 лютого РФ здійснила кібератаку на супутникову мережу КА-SAT, вона мала значний вплив, спричинивши не вибіркові перебої у зв'язку та роботі кількох державних органів, підприємств та користувачів в Україні. Урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA відстежує діяльність понад 80 хакерських груп, більшість із яких – угруповання з РФ, а 90% їхніх членів – російські військові. РФ у кіберпросторі використовує таку саму тактику, як і на конвенційному полі бою, тобто вона намагається атакувати цивільну інфраструктуру, однак у більшості випадків своїх стратегічних цілей зловмисники не досягають [9];

– **шпигунство** – передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства [10].

За час збройного конфлікту, РФ щодо України, збільшилася кількість злочинів проти основ національної безпеки у зв'язку із зростанням кількості випадків співпраці громадян України з представниками спеціальних служб держави – агресора. Це тенденція, яка викликає серйозну загрозу для внутрішньої стабільності та безпеки держави в цілому.

Під час контрдиверсійних заходів, Службою безпеки України був затриманий російський шпигун – агент ФСБ, який розвідував позиції Сил оборони поблизу північного кордону України. Він таємно збирав інформацію про місця дислокації та переміщення українських військ у прикордонних районах області. Насамперед його цікавили дані щодо кількості особового складу, військової техніки та наявного озброєння Сил оборони поблизу державного кордону України [11]. Випадки, щодо шпигунства на користь держави-агресора, нажаль не поодинокі, але спецслужби України активно протидіють цій загрозі;

– **диверсійно-розвідувальна діяльність в прикордонні, за якої диверсійно-розвідувальні групи** – це підрозділ спеціального призначення, що використовується для розвідки та диверсій у тилу противника у воєнний і передвоєнний час з метою дезорганізації тилу установ, знищення або тимчасового виведення з ладу найважливіших промислових підприємств, військових об'єктів, транспорту, зв'язку, а також збору інформації про супротивника [12].

На державному кордоні України, в умовах збройного конфлікту, відбувається активна розвідувальна діяльність з боку російських спецслужб та ворожої агентури, з метою проведення спеціальних військових операцій – здійснення диверсій, розвідки та інших агресивних заходів. Це представляє суттєву загрозу прикордонній безпеці та територіальній цілісності України.

Так, 12 жовтня 2023 року ворожа російська диверсійно-розвідувальна група, яка складалася з восьми осіб, спробувала перетнути державний кордон в Сумській області, та мали за мету рухатися далі в напрямку одного з об'єктів цивільної критичної інфраструктури, але противнику було нанесено вогневе ураження артилерійським та мінометним підрозділами, бригади територіальної оборони [13].

В подібних ситуаціях, які кожного дня виникають на державному кордоні України, військовослужбовці ДПСУ оперативно реагують на загрозу, яка йде з території РФ чи РБ, відкриваючи вогонь на ураження, таким чином змушуючи супротивника відійти за лінію кордону. Таким чином, ДПСУ завжди перші та наготові до захисту й оборони державного кордону України.

Отже, запобігання посягання на територіальну цілісність і недоторканість України – умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення правового порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [10], та ефективний контроль над цими загрозами вимагають комплексних заходів з кіберзахисту, розвідки та розвинутих систем безпеки. Важливо активізувати міжнародну співпрацю та обмін інформацією для забезпечення ефективного протидії сучасним викликам у сфері забезпечення прикордонної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення : 09.02.2024).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення : 09.02.2024).

3. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1777-XII / *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 2.
4. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення :10.02.2024).
5. По Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15> (дата звернення: 10.02.2024).
6. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003р. № 638-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 10.02.2024).
7. Загиблі та поранені внаслідок чергового обстрілу Херсонщини – розпочато провадження : новина прес-центру, 09 грудня 2022 URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zagibli-ta-poraneni-vnaslidok-cergovogo-obstrilu-xersonshhini-rozpocato-provadzennya> (дата звернення: 10.02.2024).
8. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. №2163-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 10.02.2024).
9. Собенко Н. Російські хакери намагаються атакувати цивільну інфраструктуру – Держспецзв'язку URL: <https://suspilne.media/463907-rosijski-hakeri-pamagautsa-atakuvati-civilnu-infrastrukturu-derzspeczvazku/> (дата звернення: 17.02.2024).
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення : 10.02.2024).
11. Зарембо Т. На північному кордоні України СБУ затримала російського шпигуна URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/pivnichnomu-kordonu-ukrayini-sbu-zatrimala-1668526360.html> (дата звернення: 17.02.2024).
12. Диверсійно-розвідувальна група : Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=1812063> (дата звернення: 10.02.2024).
13. Гера Л. На Сумщину вночі проникли диверсанти, – Наєв URL: <https://trueua.info/news/na-sumtshinu-vnochi-pronikli-rosijski-diversanti-pauev> (дата звернення : 10.02.2024).

ОПТИМІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

OPTIMIZING THE ACTIVITY OF STATE AUTHORITIES TO ENSURE THE MILITARY SECURITY OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW

Котляренко О.П., к.ю.н., полковник юстиції,
заступник начальника кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Мороз А.М., слухачка
Інститут стратегічних комунікацій Національного університету оборони України

У статті, з урахуванням стану національного законодавства та результатів новітніх розробок зазначеної проблематики, проаналізовано завдання і зміст процесу оптимізації діяльності органів державної влади України у контексті забезпечення воєнної безпеки у період воєнного стану. Аргументовано, що воєнна безпека є одним із найважливіших елементів національної безпеки України. Вона забезпечується шляхом комплексного впливу на всі фактори, що загрожують національним інтересам України у воєнній сфері. Забезпечення воєнної безпеки України у мирний час є завданням усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства в цілому. За умов широкомасштабної агресії російської федерації проти України роль органів державної влади у забезпеченні воєнної безпеки стає пріоритетною, оскільки від оперативності та злагодженості їх дій залежить доля нації.

Обґрунтовано, що в умовах правового режиму воєнного стану державний апарат потребує максимальної ефективності та гнучкості. Зазначені параметри забезпечуються, зокрема: 1) централізацією прийняття рішень; 2) синергією взаємодії структур державного управління; 3) інтеграцією між відомствами; 4) взаємодією з громадськістю; 5) модернізацією законодавчої бази.

Доведено, що ключовими завданнями, здатними у найбільш сприятливому контексті вплинути на ефективність та функціональність військово-політичного апарату держави у період воєнного стану, є: посилення військового управління та координації дій між різними військовими підрозділами; посилення військово-технічного потенціалу країни; покращення систем забезпечення військових підрозділів; запровадження нових підходів до використання інформаційних та кібернетичних ресурсів; модернізація, планування та реалізація соціальних програм для ветеранів та учасників бойових дій; розширення міжнародної співпраці у сфері військової безпеки; удосконалення системи реагування на виклики і ситуації воєнного часу та координації дій між різними структурами влади; забезпечення прозорості та відкритості у відносинах між державними і військовими структурами; модернізація навчальних програм та підготовки військового персоналу, впровадження сучасних технологій у військовій освіті та тренуваннях.

Сформовано конкретні пропозиції для оптимізації діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки України у період дії воєнного стану.

Ключові слова: орган державної влади, Сили безпеки та оборони, Збройні Сили України, воєнна, національна безпека, правовий режим воєнного стану, державне, військове управління, оптимізація, системи реагування, військово-технічний потенціал.

The article analyzes the tasks and content of the process of optimization of the activities of Ukrainian public authorities in the context of ensuring military security during martial law, taking into account the state of national legislation and the results of the latest developments on this issue. It is argued that military security is one of the most important elements of Ukraine's national security. It is ensured through a comprehensive impact on all factors threatening Ukraine's national interests in the military sphere. Ensuring the military security of Ukraine in peacetime is the task of all state authorities, local governments and civil society in general. Given the large-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the role of public authorities in ensuring military security becomes a priority, since the fate of the nation depends on the efficiency and coherence of their actions.

It is substantiated that under the legal regime of martial law, the State apparatus requires maximum efficiency and flexibility. These parameters are ensured, in particular: 1) centralization of decision-making; 2) synergy of interaction between public administration structures; 3) integration between departments; 4) interaction with the public; 5) modernization of the legislative framework.

It is proved that the key tasks that can, in the most favorable context, affect the efficiency and functionality of the military-political apparatus of the State during martial law are: strengthening military management and coordination between different military units; strengthening the military-technical potential of the country; improving the systems of support for military units; introducing new approaches to the use of information and cyber resources; modernization, planning and implementation of social programs for veterans and students.

The author formulates specific proposals for optimizing the activities of public authorities to ensure the military security of Ukraine during the period of martial law.

Key words: public authority, Security and Defense Forces, Armed Forces of Ukraine, military, national security, legal regime of martial law, state, military administration, optimization; response systems, military-technical potential.

Постановка проблеми. В умовах новітніх викликів та загроз національній безпеці роль органів державної влади у забезпеченні стабільності та безпеки держави стає дедалі важливішою. Особливої актуальності зазначене набуває у період воєнного стану, коли оперативність та злагодженість дій усіх органів державного управління визначає долю нації. Запровадження режиму воєнного стану може стати об'єктивною причиною того, що традиційні механізми управління та взаємодії органів державної влади втрачають свою ефективність. Для оперативного реагування на обставини, що швидко змінюються, важливими є консолідація повноважень та централізація прийняття ключових рішень.

Актуальність дослідження проблем оптимізації діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєн-

ної безпеки не викликає сумнівів, з огляду на практичну необхідність визначення основних напрямів адаптації державного механізму до змін, спричинених збройною агресією російської федерації проти України. Аналіз правового регулювання діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки України, визначення основних принципів, завдань та напрямів удосконалення діяльності органів державної влади у зазначеному контексті має неабияке значення у військово-політичних реаліях сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Проблеми адаптації суспільних інституцій та державного механізму до викликів і загроз воєнного характеру розглядали і розглядають у своїх працях вітчизняні та зарубіжні

фахівців у сфері права та державного правління. Зокрема, Ф. Крамер, Х. Віннендйк і Д. Хемілтон вказують, що в умовах гібридних загроз необхідно розширювати підходи до забезпечення оборони. В.-Д. Рьопке та Х. Сенкей підкреслюють важливість цивільної готовності для зміцнення стійкості блоку НАТО у контексті реалізації політики стримування та оборони. Теоретичні та практичні проблеми створення системи національної та воєнної безпеки України розробляють О. Белов, Ю. Битяк, В. Горбулін, С. Гавриш, М. Ковалів, В. Кравченко, М. Криштанович, В. Ліпкан, А. Лобанов, В. Пашинський, Г. Рябоконь, Г. Ситник, Є. Смірнов та ін. Водночас, констатуємо відсутність актуальних досліджень проблем забезпечення воєнної безпеки з урахуванням чинника триваючої повномасштабної військової агресії російської федерації щодо України та з урахуванням чинника триваючого реформування системи публічного управління.

Мета статті полягає у вивченні, аналізі та пропонуванні шляхів оптимізації роботи органів державної влади в контексті забезпечення воєнної безпеки України у період воєнного стану. Для досягнення цієї мети буде проведено аналіз сучасного стану системи забезпечення воєнної безпеки в Україні, вивчено національне законодавство у зазначеній сфері, визначено основні напрями здійснення такої оптимізації.

Виклад основного матеріалу. У теорії управління усталеним є погляд на органи державної влади як на ключовий компонент управлінської системи, що має владні прерогативи, та на який покладається виконання завдання реалізації тієї чи іншої функції держави. Також до ключових характеристик органів державної влади відносять наявність певного обсягу незалежності та автономії, хоча вони і є частиною загальнодержавного апарату, що проявляється у їх взаємодії з елементами останнього. Специфіка кожного з видів органів державної влади полягає у конкретній компетенції, що визначає його права та обов'язки. Відповідно до своєї компетенції, такий орган може видавати обов'язкові для виконання нормативно-правові акти та забезпечує їх виконання.

Виходячи із зазначених характеристик, для виконання покладених на органи державної влади завдань в умовах дії воєнного часу, пріоритетними є: а) запровадження єдиної системи керівництва сектором безпеки і оборони України; б) розробка комплексного стратегічного аналізу воєнних загроз для національної та воєнної безпеки; в) координація розвідувальних служб та розширення об'єднаних розвідувальних можливостей; г) зміцнення заходів щодо захисту повітряного простору та надання протиповітряної оборони ключовим об'єктам; ґ) формування та виконання ефективної оборонної політики відповідно до євроатлантичних стандартів та пріоритетів; д) удосконалення мобілізаційних систем та підготовка населення до відсічі можливим загрозам.

З моменту початку збройної агресії російської федерації проти України нашій державі довелося адаптувати систему місцевого самоврядування до умов дії норм воєнного часу. Зокрема, було запроваджено законодавчі зміни, більшість із яких знайшли відображення у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України стосовно роботи держслужби та місцевих органів самоврядування під час воєнного стану» від 12 травня 2022 року [1], Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року [2], Указі Президента України «Про утворення військових адміністрацій» від 24 лютого 2022 року [3], інших нормативно-правових актах.

Основною метою зазначених змін було – забезпечити співпрацю цивільної влади і військового командування, зокрема, шляхом створення військових адміністрацій як тимчасових органів управління [4].

Воєнний стан, будучи винятковим правовим режимом, потребує максимальної ефективності та гнучкості

державного апарату для забезпечення національної безпеки, захисту прав і свобод громадян та стабільності держави. Для забезпечення зазначених параметрів важливим є забезпечення: 1) централізації прийняття рішень. В умовах воєнного стану необхідно забезпечити швидке та обґрунтоване прийняття рішень. Тому оптимальною є тимчасова централізація владних повноважень з подальшим делегуванням функцій на регіональний рівень; 2) гнучкості структур державного управління. Створення оперативних груп, які мають можливість реагувати на виклики в режимі реального часу, має сприяти ефективнішому реагуванню на обставини, що змінюються; 3) інтеграції між відомствами. Ефективне співробітництво між різними органами державної влади, зокрема, військовими, розвідувальними, правоохоронними, є ключовим для координованої дії; 4) взаємодії з громадськістю. Прозорість дій органів державної влади, оперативна інформаційна взаємодія з інститутами громадянського суспільства має сприяти збереженню довіри населення до органів державної влади і зменшенню соціальної напруги; 5) модернізації законодавчої бази. Наявність чіткого, актуального та якісного законодавства, що регулює функціонування держави в умовах воєнного стану, є основою для оптимізації діяльності державних органів.

Оптимізація функцій органів державної влади під час воєнного стану є не тільки гіпотетичною можливістю, але й практичною необхідністю. Не має підстав не погоджуватися із тими спеціалістами у сфері національної, воєнної безпеки, котрі вважають, що врахування змінюваних умов, швидке прийняття рішень, ефективна взаємодія між державними структурами та громадськістю дозволить забезпечити стабільність, безпеку та захист прав і свобод громадян України навіть за екстраординарних умов дії норм воєнного часу [6, с. 5–6].

Аналіз літератури свідчить, що найчастіше оптимізацією діяльності органів державної влади розглядають як процес, що має на меті домогтися стану найбільш ефективного виконання зазначеними органами покладених на них завдань та функцій. Узагальнення позицій фахівців у галузі управління в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану дозволяє до першочергових завдань такого управління віднести: а) централізацію управління через впровадження сучасних інформаційних технологій, метою якої є ефективний обмін даними та інформацією; б) перегляд компетенції кожного із суб'єктів системи органів державної влади з метою відмови від виконання неважливих завдань на користь пріоритетних; в) мобілізаційну підготовку визначених груп громадян з обов'язковою організацією відповідного навчання; ґ) формування відповідної системи передачі інформації населенню для інформування про поточну обстановку та рішення, що приймаються; ґ) формування мобільних команд спеціалістів для вирішення конкретних проблем, що виникають чи можуть виникнути. Також до необхідних кроків процесу оптимізації діяльності державних органів в умовах воєнного стану відносять: д) спрощення бюрократичних процедур; е) логістичне планування; є) створення резервних фондів; ж) забезпечення прозорості дій. Погоджуючись із запропонованим алгоритмом, відмітимо, що першочергове здійснення таких заходів має підвищити ефективність роботи державних органів в умовах воєнного стану, гарантуючи при цьому стабільність та захищеність держави.

На основі зазначеного, констатуємо, що оптимізації діяльності органів державної влади в умовах воєнного стану визначається необхідністю адаптації до викликів воєнно-політичного характеру та характеризується застосуванням новітніх стратегій для забезпечення відповідності вимогам воєнної безпеки. Водночас реалії сьогодення дозволяють доповнити визначену конфігурацію напрямів оптимізації новими.

Так, одним із ключових напрямків оптимізації діяльності органів державної влади в Україні щодо забезпечення

воєнної безпеки, є забезпечення військово-політичного співробітництва з міжнародними безпековими структурами та іншими країнами, особливо з державами-учасниками НАТО. Ефективна співпраця з країнами-союзниками може і повинна включати як військово-технічну допомогу, так і обмін досвідом, спільні тренування, спільні оборонні ініціативи.

Окрім цього, оптимізація діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки в період воєнного стану передбачає посилення заходів із забезпечення кібербезпеки та захисту інформаційних ресурсів, що відіграють важливу роль у сучасних військових операціях. Впровадження заходів з кіберзахисту та антивірусної безпеки є необхідністю для запобігання кібератак, які можуть серйозно підірвати обороноздатність держави. Відповідно, підвищення ефективності діяльності спеціалізованих наукових та дослідницьких установ розглядаємо як обов'язкову передумову розвитку нових технологій та стратегій у галузі оборони, акцентуючи при цьому на необхідності належного фінансування та підтримки інноваційних проектів усіх форм власності.

Отримання, обробку та аналіз інформації, реалізацію на цій основі відповідного реагування та прогнозування також відносимо до актуальних напрямів оптимізації діяльності органів державної влади в період дії воєнного стану. За сучасних умов використання розвинених систем аналітики та розвідки є основою спроможності держави оперативно реагувати на зміни та ефективно керувати військовими та оборонними ресурсами.

У контексті взаємодії держави і громадянського суспільства ще одним важливим напрямом оптимізації діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки є розробка та впровадження ефективних програм психологічної та медичної підтримки для військовослужбовців, ветеранів, громадян, що перебували на тимчасово окупованих територіях, інших категорій населення.

Аналізуючи сучасний стан оптимізації діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки, спеціалісти окремим розділом виділяють завдання, які реалізують у своїй діяльності органи військового командування [5, с. 53–54]. Зокрема, одним із пріоритетних завдань для таких органів є посилення військового управління та координації дій між різними військовими підрозділами. Забезпечення єдності командування та впровадження сучасних методів ведення бойових операцій сприяють оптимальному використанню військових ресурсів.

Другим важливим напрямом є посилення військово-технічного потенціалу країни. Це передбачає не лише модернізацію існуючого озброєння, а й впровадження новітніх технологій та розробок, спрямованих на створення високоєфективного та сучасного військового обладнання.

Третім напрямом є покращення систем забезпечення військових підрозділів. Ефективний логістичний та медичний супровід, а також належне матеріальне забезпечення військовослужбовців є критичними для здатності відповісти на виклики воєнного стану.

На нашу думку, зазначений перелік основних заходів щодо оптимізації діяльності органів державної влади України в період дії воєнного стану потребує доповнення ще за кількома напрямками. Зокрема, це:

а) запровадження нових підходів до використання інформаційних та кібернетичних ресурсів. Використання передових систем зв'язку, кіберзахисту та аналізу даних у період воєнного стану дозволить забезпечити надійність внутрішніх комунікацій та вчасну реакцію на кіберзагрози;

б) розширення міжнародної співпраці у сфері військової безпеки. Україна має продовжувати розвивати партнерства з іншими країнами та міжнародними організаціями, працюючи над стратегічними та тактичними аспектами забезпечення своєї обороноздатності;

в) удосконалення системи реагування на виклики і ситуації воєнного часу та координації дій між різними структурами влади. Зазначене охоплює розробку та впровадження ефективних алгоритмів дій у випадках нових загроз національній безпеці та ведення бойових дій;

г) забезпечення прозорості та відкритості у відносинах між державними і військовими структурами. Системи внутрішнього контролю, аудиту та звітності допомагають у виявленні ефективних шляхів вдосконалення та уникненні корупції;

г) модернізація навчальних програм та підготовки військового персоналу, впровадження сучасних методик та технологій у військовій освіті та тренуванні. Надзвичайної ваги набуває питання психологічної підготовки військовослужбовців та усього населення, з метою підтримання стресостійкості під час воєнних дій.

Не викликає сумнівів, що визначені вище напрями оптимізації діяльності органів державної влади України у період воєнного стану можуть бути реалізовані лише на основі комплексного та системного підходу, що передбачає поєднання військових, технічних, соціальних, технологічних, стратегічних зусиль, а також політичну волю вищого військово-політичного керівництва держави. Саме за таких умов зазначена оптимізація зможе досягти своєї мети, а не залишитися суто теоретичною концепцією.

Аналіз попередніх періодів адаптації державного механізму до загроз і викликів воєнного часу, викликаних збройною агресією російської федерації проти України, свідчить про те, що зазначені процеси мають бути продуманими та виваженими, здійснюватися на основі чітких сценаріїв та передбачати конкретні дії. Наразі відповідним державним органам слід продовжувати модернізацію озброєнь та військової техніки з метою підвищення обороноздатності та ефективності військових операцій. Розробка та впровадження новітніх технологій є ключовими для забезпечення військової спроможності Збройних Сил України в умовах довготривалої війни. Необхідно посилювати міжнародну співпрацю та обмінюватися досвідом із зарубіжними партнерами. Не менш важливим є завдання ефективного використання фінансових та людських ресурсів, оптимізація структур управління для ефективного виконання завдань у воєнний період. Слід розвивати механізми взаємодії з місцевими громадами, залучати їх до процесу прийняття рішень та створювати ефективні системи локальної самовлади для забезпечення безпеки на рівні територій. Ефективний захист від воєнних загроз потребує також нови підходів до регулювання соціальних та економічних аспектів.

З урахуванням зазначеного, у якості конкретних пропозицій для оптимізації діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки України у період дії воєнного стану необхідним вважаємо: а) перегляд та законодавче визначення процедур мобілізації та мобілізаційної підготовки, враховуючи сучасні методи та національний досвід в області територіальної оборони, а також підготовки регіонів і населення до захисту країни; б) посилення інституційних засобів Міністерства оборони України для ефективного формулювання та втілення державної політики в оборонній сфері; в) розширення співпраці з приватним сектором та міжнародними партнерами з метою розробки, виробництва та постачання новітнього озброєння та військової техніки; г) посилення морських оборонних можливостей, зокрема систем моніторингу поверхневої та підводної ситуації; г) прискорення модернізації Збройних Сил України, інших оборонних структур; д) розширення можливостей військової освіти, збільшення якості спільних навчальних заходів серед різних військових підрозділів та управлінських структур; е) виявлення та забезпечення нових ефективних чинників для зростання рівня мотивації до військової служби.

З урахуванням зазначеного, приходимо до висновку, що оптимізація діяльності органів державної влади щодо

забезпечення воєнної безпеки є багатоплановим завданням, яке вимагає комплексного підходу та врахування різноманітних факторів. Реалізація зазначеного завдання дозволить Україні ефективніше протистояти сучасним викликам у галузі воєнної безпеки та забезпечити сталий розвиток у період повоєнної відбудови.

Висновки:

1. Воєнна безпека є одним із найважливіших елементів національної безпеки України. Вона забезпечується шляхом комплексного впливу на всі фактори, що загрожують національним інтересам України у воєнній сфері. Забезпечення воєнної безпеки України у мирний час є завданням усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства в цілому. За умов широкомасштабної агресії російської федерації проти України роль органів державної влади у забезпеченні воєнної безпеки стає пріоритетною.

2. Правовий режим воєнного стану вимагає від державного апарату України максимальної ефективності та гнучкості, що забезпечуються, зокрема: 1) централіза-

цією прийняття рішень; 2) синергією структур державного управління; 3) інтеграцією між відомствами; 4) взаємодією з громадськістю; 5) модернізацією законодавчої бази.

3. Оптимізація діяльності органів державної влади щодо забезпечення воєнної безпеки є багатоплановим завданням, яке вимагає комплексного підходу та врахування різноманітних факторів. До основних чинників зазначеного процесу пропонуємо відносити: удосконалення військового управління та координації дій між органами державної влади; посилення військово-технічного потенціалу країни; покращення систем забезпечення військових підрозділів; запровадження нових підходів до використання інформаційних та кібернетичних ресурсів; модернізацію соціальних програм для військовослужбовців; розширення міжнародної співпраці у сфері військової безпеки; удосконалення системи реагування на виклики і ситуації воєнного часу; забезпечення прозорості та відкритості у відносинах між державними, військовими структурами та громадянським суспільством; модернізацію навчальних програм та підготовки військового персоналу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 року. № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-203>.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
3. Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24.02.2022 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022/>.
4. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу: аналіт. доп. В.Г. Потапенко, В.О. Баранник, Н.В. Бахур та ін.; за ред. В.Г. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 54 с. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analychni-dopovidi/>.
5. Тарасенко Т.М. Організаційно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану: можливості та обмеження. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. № 4. С. 50–58.
6. Шкідченко В.П., Кохно В.Д. Воєнна безпека як категорія воєнної науки та складова національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 3–7.

**ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ГРОМАДСЬКИХ РАД КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ) В УКРАЇНІ****PECULIARITIES OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS
OF PUBLIC COUNCILS THROUGH THE PRISM OF ENSURING THE RIGHTS
OF NATIONAL MINORITIES (COMMUNITIES) IN UKRAINE****Крайній П.І., к.ю.н.,****доцент кафедри публічного права***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича***Торончук І.Ж., к.ю.н., доцент,****доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

Збільшення ролі консультативно-дорадчих органів в нашій державі впродовж останніх років свідчить про усвідомлення важливості участі інституцій громадянського суспільства у здійсненні публічного врядування. Незважаючи на складність впровадження парадигми людиноцентризму яка була запропонована в другій половині 90-х років можна стверджувати, що вона знайшла своє не лише теоретичне але й практичне втілення на законодавчому рівні. Участь інституцій громадянського суспільства через утворення відповідних консультативно-дорадчих органів поступово набуває необхідного рівня наукового аналізу. Поступовий розвиток вітчизняної науки та практики адміністративного права яка формувалась під впливом загальноєвропейських принципів публічного врядування вплинуло на утворення нових суб'єктів адміністративного права які формуються відповідними інституціями громадянського суспільства. Одним із їх різновидів є громадські ради які за своєю правовою природою є окремими суб'єктами адміністративного права. Їх діяльність який спрямовується на формування нового алгоритму взаємодії між державою в особі органів публічної влади та окремими особами, які входять до їх складу та представляють інституції громадянського суспільства що займаються, в тому числі, вирішенням проблем які виникають у реалізації державою політики щодо захисту прав національних меншин в нашій державі.

Адміністративно-правовий статус таких рад регулюється низкою підзаконних нормативно-правових актів які були прийняті задля розширення можливості участі в першу чергу громадян України на участь у здійсненні управління державою. Останнє знайшло відображення в Конституції України у вигляді окремого конституційного права, а саме: права на участь в управлінні державними справами. Діяльність таких рад створює додатковий механізм залучення інституцій громадянського суспільства на рівних умовах приймати участь у вирішенні різноманітних питань суспільного життя. Така участь зробила можливим налагодження діалогу з державою.

Однак, з плином часу, виникла потреба у наданні можливості представляти та здійснювати вирішення тих чи інших прав і свобод не тільки громадян України але й національних меншин. В контексті останніх важливих змін, які відбулись у сфері адміністративно-правового регулювання участі національних меншин (спільнот) в роботі дорадчих органів, виникла необхідність проаналізувати відповідне законодавство, а також, досвід зарубіжних країн.

Ключові слова: право на участь в управлінні державними справами, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, консультативно-дорадчі органи, громадські ради, національні меншини (спільноти).

The increasing role of consultative-advisory bodies in our country in the past years indicates the significance of civil society institutions' participation in implementing public governance. Despite the difficulties related to the introduction of the human-centered paradigm (the latter being proposed in the second half of the 90s), it has found its not only theoretical but also practical implementation at the legislative level. The participation of civil society institutions through the creation of corresponding consultative-advisory bodies is gradually acquiring the necessary level of scientific analysis. The development of domestic science and practice of administrative law, which was formed under the impact of the European principles of public administration, has affected the creation of new subjects of administrative law that were formed by the relevant civil society institutions. One of them is public councils, which, due to their legal nature, may be regarded as separate subjects of administrative law. Their activities aim at establishing a new algorithm of interaction between the state (represented by public authorities) and individuals (who represent civil society institutions and are engaged, inter alia, in solving problems arising in the course of implementing the state policy on the protection of the rights of national minorities in our country).

The administrative and legal status of such councils is regulated by a number of normative-legal acts that were adopted so as to expand the possibility of Ukrainian citizens' participation in the governance of the state. The latter is reflected in the Constitution of Ukraine in the form of a separate constitutional right, namely, the right to participate in the management of public affairs. The activity of such councils creates an additional mechanism for engaging civil society institutions on equal terms to participate in solving various issues of public life. Such participation has made it possible to establish a dialog with the state.

However, with time, there has occurred a need to provide opportunities of representing and addressing certain rights and freedoms not only of Ukrainian citizens but also of national minorities. In terms of recent important changes that have taken place in the field of administrative and legal regulation of the participation of national minorities (communities) in the work of consultative-advisory bodies, it became necessary to analyze the corresponding legislation, as well as the experience of foreign countries.

Key words: the right to participate in the management of public affairs, bodies of executive power, bodies of local self-government, consultative-advisory bodies, public councils; national minorities (communities).

Дослідженням громадських рад як окремого суб'єкта адміністративного права займалися представники конституційного, адміністративного права, а також, державного управління, економіки, політології тощо. Серед вітчизняних науковців можна виділити роботи В. Б. Авер'янова, Т. С. Андрійчук, Д. В. Білокопитова, Ю. А. Ведернікова, О. М. Висоцької, О. О. Вінницького, М. Ю. Віхляєва, Р. О. Гаврилюк, А. О. Галай, І. П. Голосніченка, Г. Ю. Гулев-

ської, М. С. Гурицької, В. А. Дереча, О. А. Зарічного, С. О. Кириченка, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, Т. О. Мацелик, Р. С. Мельника та ін. У зарубіжних країнах (Сполучених Штатах Америки, Великобританії, Франції, Італії, Польщі, Болгарії, Словаччині, Румунії) дослідження консультативно-дорадчих органів та їх адміністративно-правового статусу проводилось П. Аларконом, С. Арнштайном, А. Баркером, Н. Бейлі, П. Бер-

гером, Дж. Епплгейтом, С. Кролі, Т. Лукман, Н. Луман, К. МакДональд, Дж. Мейсі, К. Пітман, Дж. Ріс, Дж. Свар, Р. Стейнер, Дж. Томас, М. Белан. Варто зазначити, що дослідження адміністративно-правового аспекту функціонування громадських рад здійснювався у країнах сталої демократії, відкритого громадянського суспільства, яке виступало одним із ключових ініціаторів можливості розширення їх доступу до участі у процесах обговорення важливих питань. Тому вітчизняні науковці у своїх роботах приділяли увагу особливостям діяльності таких рад в Україні, однак, поза увагою залишили зарубіжний досвід визначення адміністративно-правового статусу таких консультативно-дорадчих органів. А можливість участі у їх діяльності представників національних меншин в Україні взагалі не досліджувалась. Хоча з огляду на останні зміни в адміністративному законодавстві яким визначається адміністративно-правовий статус національних меншин виникає потреба в такому аналізі.

Впровадження різноманітних інституцій громадянського суспільства безперечно вплинуло на зміну всього механізму публічної влади в частині реалізації та гарантування особам права на участь у здійсненні управління державою. Водночас, розширились можливості для реалізації громадянами України прав та обов'язків які встановлені Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами. Логічним продовженням таких інновацій стало розширення правоможливостей для національних меншин (спільнот) щодо можливості їх участі у діяльності консультативно-дорадчих органів. Не дивлячись на значну кількість досліджень діяльності громадських рад, а також, вивчення національних меншин як окремих учасників публічно-правових відносин, прийняття нового Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» № 8224 розширило коло суб'єктів, які отримали змогу безпосередньо формувати громадські ради, інші консультативно-дорадчі органи.

Україна є однією із держав, структура суспільства якого представлена різноманітними етнічними, релігійними, культурними групами населення. З початку 90-х років XX ст. та на початку XXI ст. соціально-економічні зміни призвели до виникнення значної кількості міжнаціональних конфліктів. Спостерігалось також посилення в окремих європейських країнах впливу націоналістичних наративів, які активно просувались політичними елітами. В першу чергу такі процеси відбувались у країнах Центральної та Східної Європи після розпаду Радянського Союзу. Наша держава як й інші колишні республіки СРСР повинна була вирішити, крім іншого, важливе питання забезпечення захисту та реалізації прав національних меншин послугуючись принципом нероздільності прав людини та прав національностей. В першу чергу, його виконання залежало від створюваної вітчизняної правової системи, обговорюваної та поступово втілюваної у життя доктрини адміністративного права.

Паралельно із цими процесами, формувалась ідеологія людиноцентризму. Знаний вітчизняний адміністративіст В. Б. Авер'янов вказував, що «при формуванні нової адміністративно-правової доктрини на початку людиноцентристської ідеології першочергового значення набуває концептуальна позиція, що заперечує тлумачення предмета регулювання адміністративного права головним чином через призму відносин державного управління» [1, с. 88]. Безумовно, накопичені на той час системні проблеми у всій системі державного управління вимагали чітких та своєчасних змін. Вони знайшли своє вираження у сформульованій Концепції адміністративної реформи в Україні яка була затверджена Указом Президента України від 22 липня 1998 року. Її мета полягала у «формуванні системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння народів, національним інтере-

сам» [2]. Фактично вона стала рамковим документом який сформував основи реформування засад функціонування публічного адміністрування та вітчизняного законодавства у сфері захисту прав і свобод людини та національних меншин.

Формування дієвого механізму реалізації прав та свобод осіб в Україні стало одним із основних завдань держави. Органи публічної влади та їх посадові особи здійснюють свою діяльність що орієнтується на реалізацію людиноцентризму як основної парадигми їх діяльності. Якщо у сфері створення дієвого правового механізму захисту прав і свобод громадян України наша країна досягла певного прогресу, то подібний механізм в контексті реалізації прав національних меншин (спільнот) в Україні не повною мірою відповідав загальноновизнаним світовим та європейським стандартам. А що стосується залучення їх до процесів публічного врядування через створювані консультативно-дорадчі органи, то дане питання взагалі знаходилося поза сферою правового регулювання. Однак, саме ч. 2 ст. 24 Конституції України визначає що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [3]. Тобто, можливість участі у процесах публічного управління є рівним як для громадян України так й представників національних меншин. Це квінтесенція взятих нашою державою міжнародних зобов'язань щодо забезпечення необхідних правових умов розвитку національних меншин.

Саме по собі закріплення таких прав є лише загальним вектором для спрямування діяльності всієї системи органів публічної влади. Однак, зміни які відбуваються в українському суспільстві та публічному врядуванні обумовили перегляд адміністративно-правового регулювання правового статусу національних меншин, особливо в тій частині яка стосується можливості створення відповідних консультативно-дорадчих органів які матимуть змогу приймати участь у здійсненні політики держави щодо захисту прав та свобод національних меншин.

Будучи суб'єктом міжнародних правових відносин наша держава здійснила імплементацію міжнародних стандартів захисту прав нацменшин в національну систему законодавства та намагається послідовно використовувати провідний досвід зарубіжних країн в даній сфері. Це обумовило незворотний процес створення необхідних умов забезпечення необхідного рівня всебічного розвитку національних меншин та вдосконалення адміністративно-правового регулювання їх діяльності.

Варто зазначити, що діючий раніше Закон України «Про національні меншини в Україні» не врегулював публічно-правові відносини між представниками національних меншин та органами публічної влади щодо можливості брати участь в діяльності консультативно-дорадчих органів [4]. Це було пов'язано з тим що діяльність таких органів надзвичайно повільно імплементувалась в механізм публічної влади. Крім цього, такі суб'єкти раніше взагалі не були відомі вітчизняній адміністративній науці. Але зміни що відбулись після Революції Гідності та початком російсько-української війни довели ефективність горизонтальної взаємодії між різними інституціями громадянського суспільства. Їх діяльність позитивно вплинула на формування дієвої комунікації між суспільством та державою. Досить часто складні та комплексні питання що стосувались захисту прав та свобод людини як на регіональному так й загальнодержавному рівнях вирішувались під час діалогу між громадянами та органами публічної влади. Одним із ефективних різновидів таких консультативно-дорадчих органів є громадські ради.

Нормативно-правове регулювання захисту прав національних меншин пропонується здійснювати новим

Законом України «Про національні меншини (спільноти) України» яким, крім іншого, пропонується утворювати консультативно-дорадчі органи при органах влади під час реалізації політики держави в частині захисту прав та свобод національних меншин. Така пропозиція законодавця безумовно є прогресивною, але вона може зіткнутись із певними проблемами під час її реалізації. В першу чергу вони можуть виникнути якщо не привести у відповідність актуальне законодавство що стосується діяльності консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» (далі – Закон України № 8224) під національною меншиною (спільнотою) слід розуміти «сталу групу громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства» [6]. Ми не будемо зупинятись на визначенні що його надає законодавець. Проте, на нашу думку, воно максимально повно охоплює всі ознаки та риси, якими повинна володіти спільнота аби вона називалась нацменшиною відповідно до міжнародних нормативних документів.

Хочемо звернути увагу на окремих аспектах розширення адміністративно-правового регулювання діяльності консультативно-дорадчих органів в частині надання можливості національним меншинам долучатись до їх діяльності. Така правова новела пропонується законодавцем вперше що свідчить про зміни які відбуваються у здійсненні публічного управління та наданні можливості різним інституціям громадянського суспільства долучатись до управління державними справами.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 Закону України № 8224 закріплюється можливість утворення дорадчих органів. Так, для врахування інтересів та реалізації передбачених цим Законом прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), при вирішенні питань, віднесених до повноважень місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, за ініціативою громадських об'єднань національних меншин (спільнот) такі органи, їх посадові особи можуть утворювати консультативні, дорадчі, інші допоміжні органи (далі – дорадчі органи), до складу яких включаються представники громадських об'єднань національних меншин (спільнот) [6]. Тобто, створюється правовий механізм формування відповідних дорадчих органів які допомагатимуть представникам національних меншин вирішувати разом з органами публічної влади ті чи інші питання які стосуються захисту їх прав та свобод. Одним із прикладів такої синергії в публічно-правовому просторі може слугувати діяльність громадських рад, які створені та діють при органах виконавчої влади.

На думку О. А. Зарічного громадські ради при органах влади є однією з форм впливу громадськості під час прийняття рішень органами публічної адміністрації та сприяють вдосконаленню діяльності останніх [7, с. 155]. В. Ф. Нестерович у своєму дослідженні вказує на те, що громадські ради являються окремою категорією, який притаманні власні особливості та представляють собою окремий юридичний термін, згідно якого позначають громадську інституцію, створену при органі публічної влади [8, с. 140]. Інші дослідники зауважують що громадські ради за своєю правовою природою є окремими суб'єктами адміністративного права, які володіють унікальним адміністративно-правовим статусом [9, с. 17]. Вони можуть розглядатись як окремий суб'єкт адміні-

стративного права діяльність якого допоможе реалізувати механізм участі національних меншин (спільнот) у здійсненні публічного врядування.

Адміністративно-правовий статус таких рад врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України № 996 від 03 листопада 2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (далі – Постанова КМУ № 996) якою затверджено Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м.м. Києві та Севастополі державній адміністрації. Так, громадські ради визначаються як тимчасові консультативно-дорадчі органи, утворені для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики. Вони можуть створюватись при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м.м. Києві та Севастополі держадміністрації [10].

Недоліком закріплення права національних меншин на участь у діяльності дорадчих органів, серед іншого, є те що до вказаного вище Положення не пропонується внесення відповідних змін щодо процедури формування громадських рад. Так, у порівняльній таблиці до Законопроекту № 8224 було вказано на необхідності доповнення ст. 10 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» наступним реченням: «Для реалізації своїх повноважень сільські, селищні, міські, районні, обласні ради мають право створювати консультативно-дорадчі органи» [5]. На цьому пропозиції щодо змін до діючого законодавства, яким врегульовано діяльність громадських рад не вказано. Це створило правову невизначеність, оскільки з однієї сторони вже діючий Закон України № 8224 передбачає створення дорадчих органів для вирішення питань національних меншин (спільнот) в Україні на рівні місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, однак окремого механізму не передбачено. Крім цього, вказане формулювання «мають право» нівелює безпосереднє право національних меншин самостійно ініціювати створення таких рад та надає відповідне право лише органам місцевого самоврядування та вступає в суперечність з ч. 1 ст. 18 Закону України № 8224.

Відсутність чіткого адміністративно-правового регулювання права національних меншин в частині їх залучення до діяльності громадських рад може призвести до ситуації, коли діяльність таких рад та розгляд питань які є актуальними для представників таких спільнот матиме формальний характер та жодним чином не відобразиться на підвищенні їх участі у здійсненні управлінні державними справами на рівні окремих органів публічної влади. Це суперечитиме положенню, яке визначено ст. 18 Законом України № 8224, а саме: проекти рішень місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що стосуються питань, пов'язаних з реалізацією передбачених цим Законом прав та свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), виносяться на обговорення дорадчих органів у разі їх утворення. Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані повідомити відповідні дорадчі органи про результати розгляду поданих пропозицій у десятиденний строк з дня їх отримання. Порядок формування, основні напрямки і форми діяльності, повноваження дорадчих органів визначаються положенням про них, затвердженим відповідними органами чи їх посадовими особами [6]. Що стосується формування громадських рад на підставі відповідних положень, то вони на сьогоднішній день утворюються виключно на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996.

Цікавим є румунський досвід залучення громадських інституцій до вирішення питань національних меншин. Основним органом у системі інституційних гарантій з питань забезпечення прав національних меншин є Рада національних меншин. Дана інституція є відносно автономною шляхом унеможливлення впливу органів державної влади на її діяльність. Вона створена як дорадчий орган при Уряді без окремого статусу юридичної особи, з метою забезпечення відносин з організаціями національних меншин, утворених відповідно до румунського законодавства [11, с. 45].

До складу ради входять по троє представників громадських об'єднань, які належать до національних меншин та є представленими у румунському парламенті. Важливим та вартим уваги для українського законотворця є те, що проблемні питання, які стосуються всіх національних меншин, обговорені на пленарному засіданні Ради національних меншин, є предметом доповіді, яка розглядається на засіданні Уряду, а також при проведенні пленарних засідань ради, передбачено участь профільного міністра та державного секретаря з питань міжнаціональних відносин [12]. Відповідні новели румунського законодавства, ще раз підтверджують європейські цінності паритетності між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади, що варто врахувати на нашому шляху до євроінтеграції.

Оскільки існує ряд недоліків адміністративно-правового регулювання діяльності громадських рад в Україні варто розглянути можливість розроблення окремого проекту Закону України «Про консультативно-дорадчі органи в Україні». По-перше це дасть змогу сформулювати єдине визначення консультативно-дорадчого органу, оскільки в ряді нормативно-правових актів існує як мінімум кілька різних визначень таких органів. Так, Закон України № 8224 використовує поняття «дорадчий орган» [6], хоча не надає його визначення. Постановою КМУ № 996 вказується що громадська рада є консультативно-дорадчим органом [10], а не дорадчим. В той же час, пояснювальна записка до Закону України № 8224 містить пропозицію стосовно внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Пропонується доповнити ст. 10 вказаного Закону частиною 6 наступного змісту: «Для реалізації своїх повноважень сільські, селищні, міські, районні, обласні ради мають право створювати

консультативно-дорадчі органи». Але після набуття чинності Законом відповідних змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» не внесено. Очевидно, законодавець не має наміру привести у відповідність понятійно-категорійний апарат, що, на нашу думку, є суттєвим недоліком. Єдине визначення «консультативно-дорадчий орган» усунуть такий недолік.

По-друге, законопроект дозволить здійснити вже нормативну класифікацію консультативно-дорадчих органів. Наприклад, залежно від органу публічної влади при якому він утворюється (міністерства, відомства, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування) що дозволить робити діяльність таких органів ефективнішою, оскільки їх функції та завдання можуть встановлюватись залежно від особливостей органу публічної влади при якому вони утворюються. Цим самим створюватиметься можливість й для національних меншин (спільнот) формувати порядок денний для відповідних громадських рад та обговорювати його за участі представників інших інституцій громадянського суспільства.

Висновки. На нашу думку, обраний законодавцем вектор вдосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності національних меншин (спільнот) є безперечно прогресивним кроком. Така діяльність має враховувати зміни які відбулись нашої державі, відповідні світоглядні зміни самого суспільства, його відношення до національних меншин та сучасні європейські стандарти у цій сфері. Варто також враховувати виклики, пов'язані із збройною агресією росії, а саме, необхідно демонструвати високий рівень правового захисту прав національних меншин саме українською державою. Однак, паралельно із цим, варто ґрунтовніше підійти до надання справді ефективного адміністративно-правового механізму формування консультативно-дорадчих органів (наприклад, громадських рад) не лише при органах виконавчої влади але й органах місцевого самоврядування. Найоптимальнішим, на нашу думку, виглядає розробка та прийняття окремого Закону України «Про консультативно-дорадчі органи в Україні» у якому слід визначити адміністративно-правовий статус таких органів, регламентувати чіткий механізм їх формування, в тому числі, із залученням представників національних меншин (спільнот), перелік їх прав та обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Людиноцентристка ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2010. Вип. 2. С. 87–92.
2. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98 : станом на 28 трав. 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
3. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
4. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII : станом на 12 груд. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
5. Проект Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» №8224». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1557035#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
6. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX : станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
7. Зарічний О.А. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 229 с.
8. Нестерович В.Ф. Поняття «консультативно-дорадчий орган» як категорія конституційного права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1. С. 138–145.
9. Крайній П.І. Громадські ради в Україні: адміністративно-правове дослідження : монографія. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2022. 160 с.
10. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 : Постанова Каб. Міністрів України від 24.04.2019 р. № 353. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2019-п#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
11. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. ACFC/OP/IV(2017) 005. Fourth Opinion on Romania. 22 June 2017. URL: <https://rm.coe.int/fourth-opinion-on-romania-adopted-on-22-june-2017/168078af76> (дата звернення: 28.02.2024).
12. Privind înființarea Consiliului Minorităților Naționale. Hotărâre nr. 589 din 21 iunie 2001. *Portal legislativ*. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/29367> (дата звернення: 28.02.2024).

ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТНИХ СКЛАДОВИХ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

FOUNDATIONS OF INTERACTION BETWEEN THE SUBJECTIVE COMPONENTS OF THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE

Кривенко О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Киричик В.А., слухач
Інститут стратегічних комунікацій Національного університету оборони України

У статті, з урахуванням результатів аналізу понять «оборонна функція», «сил оборони» та «взаємодія», запропоновано розуміння поняття взаємодії суб'єктних складових сил оборони України як сукупності організаційно-правових і матеріально-технічних ресурсів, станів і процесів, з яких складаються скоординовані та погоджені в часі і просторі спільні дії зазначених суб'єктів, спрямовані на реалізацію їх завдань у сфері оборони.

Доведено, що до системи суб'єктів сил оборони України належать різні за правовою природою та місцем у механізмі держави органи, об'єднавчим чинником для яких є функціональна спрямованість на виконання завдань у сфері забезпечення оборони України. Визначено, що головним компонентом сил оборони України є Збройні Сили України та інші, утворені відповідно до законів України, військові формування, особливістю яких є законодавчо закріплене право з метою виконання покладених на них завдань використовувати зброю і бойову техніку.

Обґрунтовано, що процес взаємодії складових сил оборони України має зовнішній і внутрішній аспект (вектор) реалізації, а також загальну та спеціальну форму. Запропоновано під формами *взаємодії складових сил оборони* України розуміти регламентовані правовими нормами зовнішнє вираження сумісної діяльності суб'єктів взаємодії для досягнення поставлених перед ними цілей. Виділено а) правотворчу; б) правозастосовну; в) контрольну форми взаємодії складових сил оборони, а також специфічну форму – захист прав і свобод людини і громадянина.

Доведено, що *військова взаємодія* (взаємодія при виконанні бойових, спеціальних, службово-бойових, службових завдань) – це спільні узгоджені за цілями, завданнями, місцем, часом і способами виконання завдань дії військ (сил) для досягнення завдань служби та/або мети операції (бойових дій, бою). Запропоновано основними *етапами* процесу взаємодії складових сил оборони вважати: а) планування; б) підготовка сил та засобів; в) виконання завдань; г) аналіз проблемних питань виконання та внесення відповідних коректур. Доведено, що військова взаємодія сил оборони реалізується на: а) стратегічному; б) оперативному; в) тактичному рівнях;

Ключові слова: сили оборони, Збройні Сили України, військові формування, взаємодія, військова взаємодія, планування, тактичний, стратегічний, оперативний рівень взаємодії.

Based on the results of the analysis of the concepts of "defense function", "defense forces" and "interaction", the article proposes a definition of the concept of interaction of subjective components of the defense forces of Ukraine as a set of organizational, legal and material and technical resources, states and processes which constitute the coordinated and coordinated in time and space joint actions of these subjects aimed at realization of their tasks in the field of defense.

It is proved that the system of subjects of the defense forces of Ukraine includes bodies of different legal nature and place in the mechanism of the State, the unifying factor for which is the functional focus on the fulfillment of tasks in the field of defense of Ukraine. The author determines that the main component of the defense forces of Ukraine is the Armed Forces of Ukraine and other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, the peculiarity of which is the legally enshrined right to use weapons and military equipment in order to fulfill their tasks.

It is substantiated that the process of interaction between the components of the defense forces of Ukraine has an external and internal aspect (vector) of implementation, as well as a general and a special form. It is proposed that the forms of interaction of the components of the defense forces of Ukraine should be understood as an external expression of the joint activities of the subjects of interaction regulated by legal norms in order to achieve their goals. The author distinguishes a) law-making; b) law-enforcement; c) controlling forms of interaction between the components of the defense forces, as well as a specific forum – protection of human and civil rights and freedoms.

It has been proven that military interaction (interaction during the performance of combat, special, service-combat, service tasks) is joint actions of troops (forces) agreed on goals, tasks, place, time and methods of performing tasks to achieve service tasks and/or the purpose of the operation (combat, battle). It is proposed to consider the main stages of the process of interaction of the defense forces as follows: a) planning; b) preparation of forces and means; c) performance of tasks; d) analysis of problematic implementation issues and introduction of appropriate corrections. It has been proven that the military interaction of the defense forces is implemented on: a) strategic; b) operative; c) tactical levels;

Key words: defense forces, Armed Forces of Ukraine, military formations, interaction, military interaction, planning, tactical, strategic, operational level of interaction.

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи раніше у новітній історії України, першочерговим викликом для держави та громадянського суспільства є реалізація оборонної функції. Зазначене обумовлено триваючою збройною агресією російської федерації проти нашої держави, яка визначає основну парадигму суспільного життя і формує порядок денний функціонування усього державного механізму. Беручи до уваги важливість військово-політичних викликів, що постали нині перед системою органів державної влади України, її Збройними Силами та іншими складовими сил безпеки і оборони, актуальним є концентрація зусиль усіх складових на певних етапах, що вимагає організації тісної взаємодії. У п. 3.2 Стратегічного

оборонного бюлетеня України зазначається, що «місія сил оборони ґрунтується на трьох основних засадах всеохоплюючої оборони України: стримування, стійкості та взаємодії» [1]. Тому, на наш погляд, актуальним є наукове дослідження характеру і змісту взаємодії, яка має місце в процесі реалізації зазначеними суб'єктами визначених для них завдань і функцій.

Акцентуючи на важливості для теоретичних засад взаємодії елементів Сил оборони уявлення змісту ключових понять і категорій, зазначимо, що в юридичній науці не існує одностайного погляду на поняття «оборонна функція держави», однак, найчастіше під ним розуміють захист суверенітету і територіальної цілісності держави, її захист

від зовнішніх посягань. Слід погодитися із В. М. Александровим у тому, що, незважаючи на неосяжність змісту поняття оборонної функції держави, кінцевим результатом її реалізації державою є досягнення стану підготовки до можливого збройного захисту держави та її безпосереднього захисту у випадку збройної агресії або збройного конфлікту [2, с. 80]. Зазначимо, що таке розуміння оборонної функції держави ґрунтується на визначенні поняття оборони, закріпленому у ст. 1 Закону України «Про оборону України» [3], а саме – як системи політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Нормативні засади реалізації оборонної функції держави наразі визначено низкою нормативно-правових актів, які становлять сукупність законодавства з питань національної безпеки та оборони. Законодавче визначення поняття сектору безпеки і оборони знаходимо у ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [4], зокрема, як системи органів державної влади, Збройних Сил України, а також правоохоронних та розвідувальних органів, органів державної влади спеціального призначення з правоохоронними функціями, оборонно-промислового комплексу України, сил цивільного захисту, діяльність котрих постійно перебуває під цивільним демократичним контролем і відповідно до Конституції та згідно із Законами України за своїм функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від широкого спектру різноспрямованих загроз, а також громадян та громадських об'єднань, що добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємодії у секторі безпеки та оборони наразі складають вагомую частину наукових досліджень у сфері військової, юридичної науки, а також науки державного управління. На теоретичному рівні проблеми взаємодії у процесі державного управління розглядали О. М. Бандурка, Д. О. Горбач, О. В. Зайчук, Д. П. Калаянов, О. Ф. Кобзар, О. В. Кузьменко, В. К. Шкарупа та ін. Вивчення загальних та конкретизованих питань функціонування суб'єктної складової сектору безпеки і оборони складає значну частину наукового доробку таких науковців як В. М. Александров, С. В. Белай П. П. Богущкий, Д. В. Кармишев, І. М. Коропатнік, Л. О. Кравченко, В. Й. Пашинський, В. В. Сокуренько, Н. М. Оніщенко та ін. Аналіз зазначених та інших публікацій дозволяє стверджувати, що попри стійкий інтерес науковців до проблем функціонування сил оборони, доктринальні положення взаємодії елементів зазначеної системи у процесі реалізації ними свого призначення потребують поглибленої розробки, зокрема, з урахуванням нових методологічних підходів та військово-політичних реалій України протягом кількох останніх років.

Формулювання мети статті. Метою статті є: на основі та з урахуванням аналізу понять «сили оборони» та «взаємодія», сформувати та виокремити складові поняття «взаємодія сил оборони України», обґрунтувати його ознаки та структуру, розкрити зміст.

Виклад основного матеріалу. Понятійний конструкт, що є предметом аналізу у даній статті, характеризується виразною дихотомією, а саме – складається із понять «сили оборони» та «взаємодія».

Аналізуючи перше із них, зазначимо, що поняття «сили оборони» вперше отримало юридичне визначення у змісті Воєнної доктрини України від 24 вересня 2015 року (втратила чинність 2021 року), набуло поширення у політико-юридичній та військовій сферах, і має нормативне закріплення у низці нормативно-правових актів. У теоретичному та нормативному контексті сили оборони України віднесено до системи державних та суспільних інституцій, що складають поняття сектору безпеки і оборони, і покликані захищати національні інтереси

від загроз та забезпечувати національну безпеку України. У Законі України «Про національну безпеку» [4], поняття «сектор безпеки і оборони» визначено як «систему органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України».

Складовими поняття «сектору безпеки і оборони» є чотири компоненти, розмежовані між собою за критеріями функціонального призначення і юридичної природи, які становлять основу системи суб'єктів реалізації оборонної функції держави. Зокрема, це: 1) сили безпеки; 2) сили оборони; 3) оборонно-промисловий комплекс; 4) громадські об'єднання, що добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Як випливає із норм зазначеного закону [4], сили оборони – це Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави.

Досліджуючи проблеми правового регулювання оборони та національної безпеки України, більшість науковців підтримують законодавчо визначене поняття оборони України як комплексу політичних, економічних, екологічних, воєнних, соціальних і правових заходів стосовно забезпечення незалежності, територіальної цілісності, захисту інтересів держави і мирного життя народу України [14, с. 468]. В. Б. Авер'янов під поняттям оборони України розумів різноманітні суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності держави із забезпечення її здатності в разі збройної агресії або збройного конфлікту, практичного здійснення військового захисту держави, включаючи використання Збройних Сил України, у випадках агресії проти неї, а також при виконанні завдань, що передбачені міжнародними зобов'язаннями [15, с. 366]. Також до здобутків вітчизняної юридичної та військової наук слід віднести усталеність концептуального бачення воєнної безпеки як найважливішої складової національної безпеки, що ґрунтується на реалізації спроможності всеохоплюючої оборони України у випадку військової агресії проти неї. Зазначених поглядів дотримується, зокрема, В. Коліух [16, с. 408]. Водночас, В. П. Шкідченко й В. Д. Кохно, аналізуючи співвідношення категорій воєнної безпеки і оборони, приходять до висновку, що оборона є складовою воєнної безпеки країни, оскільки зміст оборони полягає у відверненні і відбитті зовнішньої воєнної агресії збройним шляхом, а воєнна безпека, будучи складовою національної безпеки, досягається як внаслідок реалізації оборонної функції держави (у випадку війни, збройної агресії), так і через виконання різних заходів у політичній, економічній та інших сферах суспільного життя (у мирний час) [17, с. 6].

Виходячи із аналізу Закону України «Про національну безпеку України» [4, ч. 2 ст. 12], суб'єктами системи органів безпеки і оборони є різні за правовою природою та місцем у механізмі держави органи, об'єднавчим чинником для яких є функціональна спрямованість на виконання завдань у сфері забезпечення безпеки і оборони.

Головними компонентами органів держави, призначених для реалізації оборонної функції, є Збройні Сили України та інші, утворені відповідно до законів України,

військові формування. З метою належного виконання свого функціонального призначення сили оборони як у мирний час, так і в періоду дії норм воєнного стану, мають право застосовувати і використовувати зброю і бойову техніку. Зокрема, Збройні Сили України, є структурним утворенням (об'єднанням), яке забезпечує відносну стійкість соціальних відносин та взаємодій і характеризується раціональною впорядкованістю і відповідністю структури, визначеної Законом України «Про Збройні Сили України», їх функціональному призначенню. Як державний інститут Збройні Сили України є елементом апарату легального примусу держави, мають своєю метою здійснення оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

З урахуванням зазначеного, приходимо до висновку, що ключова особливість сил оборони України, як системи компонентів, пов'язана із їх спроможністю і здатністю досягти необхідного результату у ході виконання завдань з питань оборони держави у визначених умовах відповідно до певних сценаріїв дій та із використанням наявних ресурсів.

Приступаючи до аналізу поняття «взаємодія», передовсім, відмітимо, що в основу розуміння зазначеної філософської категорії покладено сутнісну ознаку наявності відносин (зв'язків), котрі дозволяють об'єктам здійснювати взаємний вплив один на одного з метою отримання двосторонніх (взаємних) змін. Узагальнення результатів аналізу зазначеного поняття у площині соціальних наук дозволяє стверджувати, що під взаємодією між будь-якими соціальними суб'єктами розуміють: 1) сукупність усіх зв'язків між ними; 2) наявність найрізноманітніших стійких, об'єктивно обумовлених та необхідних, функціонально залежних, кількісно та якісно не обмежених форм взаємозв'язку між ними; 3) процес та результат взаємовпливів взаємодіючих сторін. На справедливу думку І. В. Потайчука, сутністю процесу взаємодії є спільна взаємна діяльність двох сторін, що здійснюється за допомогою взаємної підтримки [18, с. 11]. Аналізуючи взаємодію як невід'ємну складову управління у сфері правоохоронної діяльності, О. Ф. Кобзар під зазначеним поняттям розуміє «форму прояву цілеспрямованого впливу, що передбачає забезпечення необхідної узгодженості дій відповідних суб'єктів, елемент процесу реалізації поставлених цілей щодо захисту прав та свобод громадян, охорони публічного порядку та публічної безпеки, запобігання, припинення правопорушень, усунення умов, які сприяють їх вчиненню» [19, с. 97]. Аналізуючи поняття взаємодії Національної гвардії України з правоохоронними органами та Збройними Силами України, С. О. Островський трактує його як «сукупність організаційно-правових і матеріально-технічних ресурсів, станів і процесів, з яких складаються скоординовані та погоджені в часі і просторі спільні дії зазначених суб'єктів, спрямовані на захист і охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від протиправних посягань, охорону громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності не законних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій, відсіч збройно агресії проти України та ліквідацію збройних конфліктів» [20, с. 15].

З урахуванням зазначеного, приходимо до висновку, що в основу поняття взаємодії складових сил оборони України має бути покладено розуміння його як сукупності організаційно-правових і матеріально-технічних ресурсів, станів і процесів, з яких складаються скоординовані та погоджені в часі і просторі спільні дії визначених суб'єктів, спрямовані на реалізацію їх завдань у сфері оборони.

Виходячи із різнопланової юридичної природи інституцій, які складають структурно-систему сил оборони України, зокрема, належність до їх складу Збройних Сил

України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони і безпеки держави, а також на те, що політичне керівництво силами оборони здійснюють державні органи загальної компетенції, можемо стверджувати про наявність зовнішнього і внутрішнього аспектів (векторів) такої взаємодії, а також про загальний і спеціальний характер (форму) такої взаємодії. Так, *зовнішній аспект (вектор) взаємодії складових сил оборони* України реалізується у взаємозв'язках і взаємовпливах зазначеного суб'єкта з іншими державними інституціями та органами держави загальної компетенції, а також з громадянським суспільством. Його метою є досягнення найкращих умов для найбільш ефективного функціонування і розвитку складових зазначеної системи. Внутрішній аспект (вектор) взаємодії складових сил оборони України реалізується всередині системи, між органами спеціальної компетенції, які складають категорію «сили оборони». Метою такої взаємодії є досягнення найбільш ефективного і дієвого рівня забезпечення захисту держави і громадянського суспільства від загроз ззовні, а також за необхідності – відсічі збройної агресії, оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Зазначені види взаємодії реалізуються в межах тієї чи іншої форми. Під *формами взаємодії складових сил оборони* України пропонуємо розуміти регламентоване правовими нормами зовнішнє вираження сумісної діяльності суб'єктів взаємодії для досягнення поставлених перед ними цілей. Будь-яка з форм взаємодії складових сил оборони України повинна відповідати її меті та мати правовий характер. Правовий характер форм взаємодії, учасниками якої є Збройні Сили України, обумовлюється вимогами ст. 19 Конституції України [21], відповідно до якої останні зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. З урахуванням запропонованого вище визначення, пропонуємо виділяти такі загальні *форми взаємодії* складових сил оборони України: а) правотворчу; б) правозастосовну; в) контрольну; г) захист прав і свобод людини і громадянина. Кожній формі притаманна група методів, які являють собою усталені способи їх реалізації.

Зважаючи на специфіку завдань, виконання яких згідно законодавства покладається на сили оборони України, а також на специфічність (виключність) способів і засобів їх досягнення, акцентуємо на особливому характері (формі) внутрішньої взаємодії сил оборони та визначаємо її як *військову* (або *взаємодію при виконанні бойових, спеціальних, службово-бойових, службових завдань*). З урахуванням наявних у літературі підходів, пропонуємо під поняттям *військової взаємодії* (взаємодії при виконанні бойових, спеціальних, службово-бойових, службових завдань) розуміти спільні узгоджені за цілями, завданнями, місцем, часом і способами виконання завдань дії військ (сил) для досягнення завдань служби та/або мети операції (бойових, спеціальних дій, бою). У залежності від масштабу воєнних дій і складу військ (сил), що беруть у ній участь до *видів* військової взаємодії сил оборони пропонуємо відносити: а) тактичну взаємодію; б) оперативну взаємодію; в) стратегічну взаємодію. Цілі кожного із зазначених видів військової взаємодії обумовлюються метою дій тих військ (сил), які виконують основні завдання, що визначають результат воєнних дій. Наразі порядок взаємодії і повноваження відповідних посадових осіб та форми взаємодії визначено наказом Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України [22].

Як і будь-який інший вид взаємодії, військова взаємодія ґрунтується на відповідних принципах, організовується в межах відповідних етапів, реалізується на відповідних

рівнях. Узагальнення наявних результатів вивчення даного питання дозволяє серед *принципів військової взаємодії* виділяти загальні та спеціальні. До *загальних* принципів взаємодії складових сил оборони пропонуємо відносити: принципи законності; гласності; науковості; єдності мети; плановості; комплексності; системності; доцільності. Категорію *спеціальних принципів* військової взаємодії сил оборони, на нашу думку, складають принципи: концентрації сил та засобів; оптимального використання можливостей; єдиного керівництва; «головної» і «другорядної» ланки; наявності резерву; маневреності; відповідальності за результати і наслідки спільних дій.

Основними *етапами* процесу взаємодії складових сил оборони, на нашу думку, є: а) планування; б) підготовка сил та засобів; в) виконання завдань; г) аналіз проблемних питань виконання та внесення відповідних коректур. Військова взаємодія сил оборони реалізується на рівнях: а) стратегічному (за участі міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади); б) оперативному (за участі оперативних угруповань військ і бригад); в) тактичному (за участі батальйонів, рот, взводів, відділень, загонів).

Підсумовуючи зазначене, у контексті характеристики поняття військової взаємодії складових сил оборони України, наголосимо, що за умов протистояння сил оборони України збройній агресії російської федерації, зазначена форма взаємодії є пріоритетною, визначальною, і має не тільки стратегічно-тактичне, але і загальнонаціональне значення.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене у статті, приходимо до наступних висновків і узагальнень:

1. Складовою частиною наукової розробки теоретичних засад взаємодії суб'єктних складових сил оборони України є встановлення точного змісту зазначеного понятійного конструкту, який характеризується смисловою дихотомією.
2. З урахуванням результатів аналізу понять «оборонна функція», «сил оборони» та «взаємодія», під поняттям взаємодії суб'єктних складових сил оборони України пропонуємо розуміти сукупність організаційно-правових і матеріально-технічних ресурсів, станів і процесів, з яких

складаються скоординовані та погоджені в часі і просторі спільні дії зазначених суб'єктів, спрямовані на реалізацію їх завдань у сфері оборони.

3. До системи суб'єктів сил оборони України належать різні за правовою природою та місцем у механізмі держави органи, об'єднавчим чинником для яких є функціональна спрямованість на виконання завдань у сфері забезпечення оборони України. Головним компонентом сил оборони України є Збройні Сили України та інші, утворені відповідно до законів України, військові формування, особливості яких є законодавчо закріплене право з метою виконання покладених на них завдань використовувати зброю і бойову техніку.

4. Процес взаємодії складових сил оборони України має зовнішній і внутрішній аспект (вектор) реалізації, а також загальну та спеціальну форму. *Зовнішній аспект (вектор) взаємодії складових сил оборони України* реалізується у взаємозв'язках і взаємовпливові зазначеного суб'єкта з іншими органами держави загальної компетенції та громадянським суспільством; внутрішній – реалізується всередині системи.

5. *Форми взаємодії складових сил оборони України* – це регламентоване правовими нормами зовнішнє вираження сумісної діяльності суб'єктів взаємодії для досягнення поставлених перед ними цілей. Ними, зокрема, є: а) правотворча; б) правозастосовна; в) контрольна; г) захист прав і свобод людини і громадянина.

6. *Військова взаємодія* (взаємодії при виконанні бойових, спеціальних, службово-бойових, службових завдань) – це спільні узгоджені за цілями, завданнями, місцем, часом, способами виконання завдань дії військ (сил) для досягнення завдань служби та/або мети операції (бойових, спеціальних дій, бою).

7. Основними *етапами* процесу взаємодії складових сил оборони є: а) планування; б) підготовка сил та засобів; в) виконання завдань; г) аналіз проблемних питань виконання та внесення відповідних коректур. Військова взаємодія сил оборони реалізується на: а) стратегічному; б) оперативному; в) тактичному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021. (дата оновлення: 27.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#n17> (дата звернення: 12.02.2024)
2. Александров В.М. Сектор безпеки і оборони України в механізмі реалізації оборонної функції держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 78–82.
3. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
4. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
5. Белай С.В., Островський С.О. Юридичні засади поняття «взаємодія Національної гвардії України з правоохоронними органами та військовими формуваннями України». *Честь і Закон*. 2016. № 3(70). С. 85–90.
6. Богущий, П.П., 2021. Військово-правова парадигма взаємодії громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони. *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 9–12.
7. Карамішев Д. В. Організаційно-правові засади цивільно-військової взаємодії з питань оборони та життєзабезпечення збройних сил України в умовах воєнного стану. *Державне будівництво*. 2022. № 1(31). С. 6–20. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-1-01>.
8. Коропатнік, І., 2016. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства, *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, Nr. 3(19), p. 77–82.
9. Коропатнік, І., Карелін, В., Остапенко, І. (2022). Взаємодія суб'єктів у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони: особливості правового регулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 51(3 (51)), 65–68. <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.65-68>.
10. Коропатнік, І., 2016. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства, *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, Nr. 3(19), p. 77–82.
11. Кравченко, Л. О., Нікітюк, Т. А., Лукічов, В. Л., Арнаутова, В. В., 2021. Взаємодія Збройних сил України з громадянським суспільством: довідник, Київ, 48 с.
12. Пашинський В. Збройні Сили України в системі забезпечення оборони держави. *Юридичний електронний журнал*. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2018/28.pdf (дата звернення: 05.01.2024).
13. Оніщенко, Н.М., Сунегін, С.О., 2023. Правове забезпечення взаємодії збройних сил України з громадянським суспільством: концептуальні засади. *Наукові інновації та передові технології*, No. 5(19), с. 113–321.
14. Адміністративне право : підручник / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гаращук, В.В. Богущий та ін.; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, В.В. Зуй. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2013.
15. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ : Юрид. думка, 2005. Т. 2: Особлива частина. 2005. 624 с.

16. Колюх В. Правове регулювання оборони України: теоретичні аспекти// Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика : колективна монографія / Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака, Т. Коломоець, В. Клинчук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2022. 986 с.
17. Шкідченко В.П., Кохно В.Д. Военна безпека як категорія військової науки та складова національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 3–7.
18. Потайчук І.В. Взаємодія органів досудового розслідування: минуле і сучасність. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. *Право*. 2012. № 1 (5). С. 10–15.
19. Кобзар О.Ф. Взаємодія – невід’ємна складова управління в правоохоронній діяльності. *Наукові записки. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 96–101.
20. Островський С.О. Поняття та елементи механізму взаємодії Національної гвардії України з правоохоронними органами та Збройними Силами України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія *Право*. Випуск 46. Том 2. С. 12–15.
21. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141,
22. Про затвердження доктрини застосування сил оборони держави: Наказ Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 17.08.2018 №20ДСК-ОП

ВПЛИВ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE IMPACT OF DISINFORMATION ON UKRAINE'S NATIONAL SECURITY UNDER THE MARTIAL LAW

Литвин Н.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ярош А.О., к.ю.н.,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена аналізу впливу дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану та розгляді сучасних стратегій протидії дезінформації, а також визначенні важливості співпраці між різними секторами суспільства для ефективного протистояння цьому явищу. Зазначено, що з введенням правового режиму воєнного стану та активних бойових дій на території України, існує серйозна загроза в інформаційному просторі. Ця загроза виникає внаслідок ефективної інформаційно-пропагандистської експансії, що має на меті досягнення стратегічних цілей військово-політичного керівництва РФ. Зауважується на тому, що шляхом інформаційних кампаній російського військового керівництва проводиться спроба впливати на політичну та соціально-економічну діяльність в Україні, використовуючи методи маніпуляції. Це включає спроби підриву авторитету легітимної української влади з метою деморалізації суспільства та активізації невдоволення та протестних настроїв. Одночасно відзначається поширення страху та побоювань серед населення України з метою припинення опору.

Зазначається, що ЗМІ відіграють суттєву роль у формуванні громадської думки і поширенні інформації та у деяких випадках ЗМІ можуть стати інструментом поширення дезінформації. Тому, важливо розрізняти об'єктивну журналістику та дезінформацію, а також підтримувати стандарти журналістської етики та обов'язкову перевірку фактів для забезпечення достовірної та надійної інформації. Для цього необхідно мати навички розпізнавання дезінформації, розуміти процеси її поширення та усвідомлювати наслідки для національної безпеки країни і суспільства в цілому.

Зроблено висновок про те, що вплив дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану є складним та має різноманітні аспекти. Виокремлено основні положення, що визначають цей вплив.

Ключові слова: правовий статус інформації, дезінформація, недостовірна інформація, засоби масової інформації, національна безпека, інформаційна безпека, свобода слова, ризики, загрози, держава, війна.

The article analyses the impact of disinformation on the national security of Ukraine under the martial law and examines modern strategies for countering disinformation, as well as the importance of cooperation between different sectors of society for effective counteraction to this phenomenon. It is noted that with the introduction of the legal regime of the martial law and active hostilities on the territory of Ukraine, there is a serious threat in the information space. This threat arises as a result of effective information and propaganda expansion aimed at achieving the strategic goals of the military and political leadership of the Russian Federation. It is noted that through information campaigns, the Russian military leadership is attempting to influence political and socio-economic activities in Ukraine using manipulative methods. This includes attempts to undermine the authority of the legitimate Ukrainian authorities in order to demoralize society and intensify discontent and protest moods. At the same time, there is a spread of fear and apprehension among the population of Ukraine in order to stop resistance.

It is noted that the media play a significant role in shaping public opinion and disseminating information, and in some cases, the media can become a tool for spreading disinformation. Therefore, it is important to distinguish between objective journalism and disinformation, as well as to uphold standards of journalistic ethics and mandatory fact-checking to ensure accurate and reliable information. To do this, it is necessary to have the skills to recognize disinformation, understand the processes of its spread and be aware of the consequences for the national security of the country and society as a whole.

It is concluded that the impact of disinformation on the national security of Ukraine under martial law is complex and has various aspects. The main provisions that determine this impact are highlighted.

Key words: legal status of information, disinformation, false information, mass media, national security, information security, freedom of speech, risks, threats, state, war.

Постановка проблеми. Розповсюдження недостовірної інформації стало серйозним викликом для нашого сучасного інформаційного суспільства. Цей явище тепер виступає важливим фактором, що впливає на громадську думку і процеси прийняття рішень. Недостовірну інформацію іншими словами можна розуміти як дезінформацію, яка є традиційним методом ведення війни, який використовується обома сторонами. Україна активно використовує всі доступні засоби для проведення інформаційної війни і має намір вдосконалити свої можливості в цьому напрямі. Водночас, Україна веде боротьбу за право стати демократичною державою і зберігає свободу слова.

Однак протидія дезінформації часто супроводжується обмеженням доступу до певних каналів поширення інформації та заборонаю виступів представників, які виступають проти нас або не підтримують наші національні інтереси. Ці обмеження є необхідними в умовах воєнного конфлікту, але важливо визначити прозорі та чіткі критерії для їхнього застосування, щоб забезпечити збалансований

підхід до забезпечення національної безпеки і, в той же час, збереження демократичних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні аспекти дезінформації, зокрема її визначення, поширення та можливі наслідки для суспільства були предметом дослідження вітчизняних учених, таких як: В. Гребенюка, О. Горуна, О. Звоздецької, Б. Леонової, Л. Крупної, Н. Литвин, А. Марущака, В. Цимбалюка, Р. Черниша та ін.

Мета статті полягає в аналізі впливу дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану та розгляді сучасних стратегій протидії дезінформації, а також визначенні важливості співпраці між різними секторами суспільства для ефективного протистояння цьому явищу.

Виклад основного матеріалу. У сучасний період цифрових технологій недостовірна інформація або дезінформація стає актуальною та значущою проблемою. Дезінформацію варто розуміти як процес розповсюдження неправдивої, маніпульованої або неповної інформації з метою впливу на громадську думку. З інтеграцією соціальних мереж та інших онлайн-платформ, дезінформація

отримала новий рівень можливостей для швидкого поширення та впливу на масове сприйняття.

У 2020 році при ухваленні оновленої Стратегії національної безпеки України розділом II було передбачено «Поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов». Серед таких загроз п. 20 визначено деструктивну пропаганду як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, яка розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підтримує суспільну єдність. Далі зазначається, що відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію цієї загрози [1]. Іншими словами, ми бачимо, що вказаний нормативно-правовий акт визначає широкий спектр загроз національній безпеці, серед яких є і проблема поширення дезінформації як зовні, так і в середині країни.

Так, Горун О.Б. акцентує увагу на тому, що «в умовах правового режиму військового стану та ведення бойових дій на території нашої держави, залишається високий рівень загроз у вітчизняному інформаційному просторі, викликаних активною інформаційно-пропагандистською експансією за задумом військово-політичного керівництва рф. Зокрема, здійснюються спроби через інформаційну сферу впливати на політичні та соціально-економічні процеси в нашій державі, підірвати авторитет легітимної української влади з метою деморалізації суспільства та посилення невдоволеності та протестних настроїв, сїяти страх та побоювання серед населення України з метою досягнення апогею кінцевої мети – капітуляції України [2, с. 117–118]. Тобто, рф систематично та координовано намагається впливати на політичні та соціально-економічні процеси в Україні через інформаційний простір.

Дезінформація є багатогранною проблемою, яка не має однієї першо-причини і, отже, не має одного єдиного рішення. Деякі форми дезінформації, очевидно, були увімкнені розвитком конкретних цифрових засобів масової інформації (далі – ЗМІ), включаючи продукти та послуги платформ, але проблема стосується також і деяких політичних акторів, ЗМІ та акторів громадянського суспільства [3, с. 31]. Також варто зацентувати увагу на тому, що «російською стороною в умовах військового протистояння та активної фази військових та бойових дій, активно впроваджуються маніпуляційні технології розміщення в мережі Інтернет та ЗМІ тенденційної інформації, поширення якої спрямоване на місцеве населення на окупованих територіях, мешканців підконтрольних українській владі територій, громадян рф та міжнародної спільноти. Одним із сучасних засобів, які використовуює рф, є трансляція та поширення російської пропаганди у пунктах видачі гуманітарної допомоги» [2, с. 118]. Тут варто поставити акцент на тому, що ЗМІ відіграють суттєву роль у формуванні громадської думки і поширенні інформації та у деяких випадках ЗМІ можуть стати інструментом поширення дезінформації. Зокрема:

- ЗМІ, намагаючись швидко інформувати громадськість, можуть публікувати неперевірену чи недостовірну інформацію;

- напруженість сучасної інформаційної атмосфери може спонукати ЗМІ до торгівлі «гарячими» новинами без достатньої перевірки фактів;

- ЗМІ можуть використовувати певні кадри, слова чи заголовки для акцентування уваги на певних аспектах подій, сприяючи формуванню стереотипів та біасів (систематичне відхилення у сприйнятті, інтерпретації чи обробці інформації, яка може призводити до ненадійних або необ'єктивних висновків);

- використання емоційно навантажених матеріалів може підкреслити певний погляд, забуваючи про об'єктивність;

- ЗМІ можуть стати поширювачами фейкових новин, які мають за мету введення громадськості в оману чи сприяння певній агенді (приховання намірів чи планів певної організації чи групи людей);

- відсутність перевірки джерел та швидкість публікацій можуть призводити до широкого поширення дезінформації;

- ЗМІ можуть використовувати сенсаційні заголовки для звернення уваги аудиторії, навіть якщо сам матеріал не відповідає заголовку;

- це може призводити до сприйняття необ'єктивної інформації та спотворення реальних подій;

- ЗМІ, які належать чи пов'язані з певними політичними чи корпоративними інтересами, можуть пропагувати інформацію, спрямовану на відповідні цілі, і використовувати ЗМІ як інструмент впливу;

- ЗМІ використовують соціальні мережі для поширення інформації, і це може призводити до широкого розповсюдження дезінформації через велику кількість користувачів.

Тож важливо визначати та розрізняти об'єктивну журналістику та дезінформацію, а також підтримувати стандарти журналістської етики та обов'язкову перевірку фактів для забезпечення достовірної та надійної інформації.

На підставі вказаного вище виникають питання щодо того, як потрібно сприймати ту чи іншу інформацію, щоб не нанести більшої шкоди національній безпеці України. Для цього потрібно вміти *вирізняти дезінформацію, розуміти механізми її поширення та наслідки для національної безпеки країни і суспільства в цілому*. Так, *вирізнєння дезінформації від інших форм інформаційного впливу*, таких як дезорієнтація, пропаганда чи фейкові новини, вимагає уважності та критичного мислення. Перш за все, варто звернути увагу на джерела поширення інформації, тобто інформацію сприймати з довірених і надійних офіційних джерел. Далі доцільно перевірити факти, які наводяться в інформації, використовуючи фактчекінгові ресурси або перевірити інформацію від різних джерел.

У свою чергу, термін «фактчекінг» (англ. fact-checking) вказує на процес перевірки фактів та відомостей, які представлені у заявах, новинах, статтях чи інших джерелах інформації. Фактчекінгові ресурси є спеціалізованими веб-сайтами, організаціями або виданнями, які присвячені аналізу та перевірці достовірності інформації. Ці ресурси використовують фактичну інформацію та джерела, щоб визначити, чи є дані твердження правдивими, перебільшеними чи неправдивими. Вони можуть використовувати різні методи, такі як перевірка документів, спілкування з експертами, аналіз статистики тощо. Фактчекінгові ресурси грають важливу роль у спробі зменшити розповсюдження дезінформації, надаючи користувачам надійну інформацію та допомагаючи визначити достовірність висловлювань і новин. До найвідоміших фактчекінгових організацій на сьогодні можна віднести Snopes, FactCheck.org, PolitiFact та інші.

Також при перевірці інформації на достовірність доцільно приділити увагу мові та стилю цієї інформації, тобто така інформація може містити емоційні або агресивні висловлювання. У такому випадку варто шукати інші джерела та точки зору на тему, яка вас зацікавила. Якщо інформацію підтримує лише одне джерело, то це може бути підозрілим. Крім того, за можливості слід аналізувати фотографії та відео, так як вони можуть бути фальшивими, що призводить до посилення сприйняття дезінформації. Ознакою маніпуляції дезінформації є те, що вона раптово стає вірусною, тобто досить швидко поширюється серед «зацікавлених» суб'єктів.

Дослідження та аналіз *механізмів поширення дезінформації* є важливим етапом у розумінні цього явища, оскільки вони дозволяють виявити ключові фактори, які впливають на ефективність та обсяги розповсюдження неправдивої інформації. Такими ключовими факторами є соціальні мережі (використання платформ, таких як Facebook, Twitter, Instagram для швидкого поширення інформації), боти (використання автоматизованих ботів для автоматичного поширення інформації та взаємодії з користувачами), алгоритми (вивчення роботи алгоритмів, що визначають, яка інформація попадає в топові результати пошуку чи рекомендаційні блоки) та цільові аудиторії (розуміння психологічних та соціальних факторів, що роблять деякі групи більш схильними до впливу дезінформації). Врахування цих аспектів допомагає розкрити та зрозуміти механізми, які використовуються для розповсюдження дезінформації, що в свою чергу може сприяти розвитку ефективних стратегій протидії цьому явищу.

Дезінформація може викликати численні негативні наслідки такі, як політичні протиріччя, погіршення стану громадського здоров'я та *загроза національній безпеці*. Так, наслідки дезінформації в контексті національної безпеки становлять серйозну загрозу як внутрішній, так і зовнішній стабільності функціонування держави.

Щодо впливу дезінформації на внутрішню стабільність функціонування держави, то це є важливим аспектом, так як може мати широкий спектр наслідків для суспільства та політичної ситуації, а саме:

- дезінформація може створювати штучні конфлікти та підкреслювати існуючі розбіжності між соціальними групами;
- розповсюдження недостовірної інформації може активувати негативні стереотипи та сприяти виникненню ворожнечі;
- дезінформація може викликати емоційні реакції такі, як обурення, страх чи невдоволення, що може призвести до масових протестів або громадянських рухів;
- поява негативного настрою може поглибити напругу в суспільстві;
- дезінформація може бути спрямована на підкріплення політичних чи етнічних розбіжностей, поділяючи суспільство та створюючи конфлікти;
- застосування маніпуляційних технік може створювати враження, що певні групи визначаються як «вороги» або «інші», сприяючи розділенню суспільства;
- дезінформація може підривати довіру до влади, правоохоронних органів та інших інститутів, що може призвести до втрати легітимності та ефективності державних установ;
- використання маніпуляційних технік може впливати на психологічний стан населення, викликаючи стрес, невпевненість та загальне незадоволення.

Враховуючи ці фактори, боротьба з дезінформацією стає необхідною для збереження соціальної гармонії та політичної стабільності. Освіта, критичне мислення та ефективна комунікація грають ключову роль у попередженні та протидії негативним впливам дезінформації на внутрішню ситуацію в державі.

Щодо впливу дезінформації на зовнішню стабільність функціонування держави, то це є ключовим фактором, який може визначати її міжнародний статус та відносини з іншими країнами, а саме:

- дезінформація може викликати втрату довіри до держав союзників та партнерів;
- розповсюдження недостовірної інформації може порушити сприятливі дипломатичні відносини та обтяжити спільні ініціативи;
- дезінформація може створювати негативний імідж держави, викликаючи сумніви відносно її надійності, стабільності та прозорості;
- виникнення недостовірної інформації може впливати на сприйняття держави світовою громадськістю;
- застосування дезінформаційних технік може призвести до конфліктів з іншими країнами, особливо якщо це спрямовано на підірвання стосунків або виклик ворожих реакцій;
- розповсюдження фейкових інформаційних повідомлень може нагнати на міжнародні суперечки та дестабілізувати ситуацію в регіоні;

– інші країни можуть використовувати дезінформацію як інструмент впливу на політичні процеси та суспільство в цільовій державі;

– зовнішні агенти можуть використовувати дезінформацію для підризу довіри громадян до власних інститутів та держави загалом;

– вплив дезінформації може вразити економіку країни через зниження інвестицій та втрату міжнародних контрактів через негативний імідж.

У зв'язку з цим, ефективна боротьба з дезінформацією стає стратегічно важливою для збереження міжнародної репутації та сприяння сприятливому розвитку міжнародних відносин. Посилення механізмів виявлення та протидії дезінформації є необхідністю для стабільного функціонування держави на міжнародній арені.

Для реалізації вказаного вище було запроваджено стратегії протидії дезінформації, зокрема, вже згадана нами Стратегія національної безпеки України [1], Стратегія інформаційної безпеки [4], Стратегія забезпечення державної безпеки [5]. Вказаними стратегіями передбачено: розвиток програм освіти та підвищення рівня медіаграмотності; можливості використання сучасних технологій таких, як алгоритми виявлення недостовірної інформації та ідентифікація ботів; заходи, направлені на співпрацю між урядовими органами, громадськими організаціями та технологічними компаніями у боротьбі з дезінформацією.

Висновок. Отже, варто зазначити, що вплив дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану є складним та має різноманітні аспекти. До основних положень, що визначають цей вплив варто віднести:

- дезінформація може викликати психологічний стрес (паніку, тривогу та збентеження) та невпевненість серед громадян, особливо в умовах воєнного стану;
- дезінформація може призводити до розколу суспільства, підірвання єдності та створення напруженості між різними групами громадян, що може бути особливо небезпечним в умовах воєнного стану;
- часті випадки дезінформації можуть призводити до загальної недовіри до будь-якої інформації, включаючи ту, яка є правдивою та довіреною, що може створити серйозні проблеми в передачі необхідної та достовірної інформації громадянам;
- дезінформація може впливати на прийняття рішень на різних рівнях – від громадянського до державного, між тим погано підготовлені або маніпульовані дані можуть спричинити неправильне прийняття рішень та стратегій, що загрожуватиме національній безпеці;
- дезінформація може впливати на зовнішні відносини України, сприяючи формуванню негативного іміджу чи порушенню дипломатичних стосунків з іншими країнами;
- дезінформація може викликати обмеження доступу до правдивої інформації, зокрема, шляхом блокування чи цензури деяких джерел інформації;
- дезінформація може впливати на економіку країни, викликаючи зниження інвестицій, погіршення економічного клімату та інші негативні ефекти.

Розуміння та виявлення дезінформації є важливим елементом національної безпеки, а ефективна протидія вимагає комплексного підходу, співпраці різних секторів суспільства та підстави для подальших досліджень у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. Президент України Володимир Зеленський : офіц. інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
2. Горун О.Ю. Протидія ворожій медіа-пропаганді в умовах правового режиму військового стану в Україні Інформація і право. 2023, № 1(44). С. 116–128.
3. Звоздецька О. Дезінформація як загроза національній безпеці Європейського Союзу: проблеми та підходи Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. 2021, № 43. С. 30–39.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16.02.2022 року № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text>.

ПРАВОВІ АКТИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

LEGAL ACTS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE
UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Рой О.В., к.ю.н., адвокат,
помічник-консультант народного депутата України,
консультант Комітету Верховної Ради України
з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів
Верховна Рада України

Актуальність теми наукового дослідження викликана тим, що наявні прогалини нормативно-правової бази та недоліки, не дозволяють швидко та всебічно вирішувати нагальні питання функціонування держави у період воєнного стану. Крім того, вказується, що проблематика нормотворчості та застосування правових актів Президента України, з урахуванням правового режиму воєнного стану, є малодослідженою, а тому, беззаперечно потребує більш детальної уваги.

У статті досліджено питання розширення повноважень Президента України у сфері національної безпеки і оборони, викликане повномасштабною військовою агресією проти України.

Вказується, що Президент України, в умовах воєнного стану: є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; забезпечує правонаступництво держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України та до його компетенції належать, у тому числі, питання оборони та безпеки.

На основі аналізу чинної законодавчої бази України, виокремлено такі види правових актів, що має право приймати Президент України, в умовах правового режиму воєнного стану, як: укази і розпорядження, накази і директиви.

Натомість, звертається увага, що існує неузгодження норм Конституції із положеннями інших законодавчих актів, зокрема в частині видів правових актів, що видаються Президентом.

Звернуто увагу, що законодавець ототожнює поняття Президента України та Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, та, як наслідок, розширює саму компетенцію Верховного Головнокомандувача з правом приймати рішення у формі указів, які є обов'язковими для виконання на всій території України.

Зроблено висновок про необхідність прийняття законодавчого акту про діяльність Президента України: для визначення понятійно-категоріального апарату, прав, повноважень, механізмів та процедур, взаємодії Президента з іншими суб'єктами; врегулювання питання щодо віднесення Президента до одної із трьох гілок влади. Крім того, наслідком прийняття такого законодавчого акту має бути змінена оновлена нормативна база.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, правовий режим, воєнний стан, правовий акт, повноваження Президента України, суб'єкт владних повноважень.

The relevance of the topic of scientific research is caused by the fact that existing gaps in the legal framework and shortcomings do not allow for quick and comprehensive solutions to the urgent issues of the functioning of the state during the period of martial law. In addition, it is indicated that the issue of rule-making and the application of legal acts of the President of Ukraine, taking into account the legal regime of martial law is poorly researched, and therefore undoubtedly needs more detailed attention.

The article examines the issue of expanding the powers of the President of Ukraine in the field of national security and defense, caused by full-scale military aggression against Ukraine.

It is stated that the President of Ukraine, under the conditions of martial law, is the Supreme Commander of the Armed Forces of Ukraine, ensures legal succession of the state, heads the National Security and Defense Council of Ukraine, and his competence includes issues of defense and security.

Based on the analysis of the current legislative framework of Ukraine, the following types of legal acts, which the President of Ukraine has the right to adopt under the legal regime of martial law, are distinguished: decrees and orders, orders, and directives.

Instead, attention is drawn to the fact that there is a discrepancy between the provisions of the Constitution and the provisions of other legislative acts, in particular, in terms of the types of legal acts issued by the President.

It is noted that the legislator equates the concepts of the President of Ukraine and the Supreme Commander of the Armed Forces of Ukraine, and, as a result, expands the very competence of the Supreme Commander with the right to make decisions in the form of decrees, which are mandatory for implementation throughout the territory of Ukraine.

A conclusion was made about the need to adopt a legislative act on the activities of the President of Ukraine: to define the conceptual and categorical apparatus, rights, powers, mechanisms, and procedures; the interaction of the President with other subjects; and the settlement of the issue of assigning the President to one of the three branches of government. In addition, as a result of the adoption of such a legislative act, the updated regulatory framework should be changed.

Key words: normative legal act, legal regime, martial law, legal act, powers of the President of Ukraine, subject of power.

На даному етапі розвитку України, як правової демократичної держави, що поєднується із реаліями воєнного стану, виникають проблеми, у тому числі, нормативного характеру. У зв'язку із широкомасштабною збройною агресією проти України спостерігаються прогалини нормативно-правової бази або недоліки, що не дозволяють швидко та всебічно вирішувати нагальні питання функціонування держави у період воєнного стану. На жаль, минула та чинна нормативно-правова база не змогла адаптуватися до реалій з 2014 року, хоча і було зроблено певні кроки до правового врегулювання нових правовідносин та процесів.

Проблематика нормотворчості та застосування правових актів Президента України, з урахуванням правового режиму воєнного стану, є малодослідженою, а тому, безза-

перечно, потребує більш детального вивчення. Оскільки, під час військового стану, Президент України є главою держави, а також Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, а отже, поєднують у собі керівництво та управління, як політичним так у управлінським, так і військово-оборонним напрямком.

Тому, на нашу думку, правові акти Президенти України, з точки зору юридичної науки, потребують більш детального дослідження, що дасть змогу вивести на більш досконалий рівень функціонування даного інституту, як ключового, у такий складний період історії.

Метою дослідження є аналіз нормативної бази щодо прав та повноважень Президента України в частині прийняття правових актів та їх видів; виявлення проблем нормотворчої діяльності Президента; напрацювання реко-

мендацій щодо вдосконалення правової бази і механізму функціонування інституту Президента України в умовах правового режиму воєнного стану.

Важливою ролі у дослідженнях має колективна монографія Д. С. Терлецького, О. В. Маруська, Ю. Д. Батана, М. В. Афанасьєвої та ін. «Права людини в особливих правових режимах: досвід України» [1]. Загальні дослідження вказаної проблематики здійснили такі вітчизняні науковці, як Ю. П. Битяк, Т. О. Коломоєць, С. В. Ківалов, В. Я. Настюк, О. М. Буханевич та інші. Крім того, слід звернути увагу, на окремі здобутки вчених з конституційного та порівняльного права: М. Козюбра, В. Погорілко, М. Цвік, Ю. Тодика.

Натомість, правові акти Президента в умовах воєнного стану потребують більш детального аналізу, так як становлять новизну дослідження.

Розширення повноважень Президента України у сфері національної безпеки і оборони, викликане повномасштабною військовою агресією проти України. Зокрема, Конституція України наділяє Президента, як гаранта державного суверенітету та територіальної цілісності особливими повноваженнями. По-перше, Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; по-друге, його основною метою є забезпечення правонаступництва держави; по-третє глава держави очолює Раду національної безпеки і оборони України та до його компетенції належать можливість прийняття рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

Звідси робиться висновок, про повну обґрунтованість наділення Президента більш широкими повноваженнями, так як Конституція покладає на нього вищевказані обов'язки. Натомість такі механізми містять прогалини правового регулювання, що потребують окремого дослідження та удосконалення.

Всі акти Президента України (в умовах воєнного стану) можна охарактеризувати кількома спільними ознаками:

- правові акти мають відповідати нормам Конституції та законів України, деталізуючи їх положення, тобто мати нормативний характер;
- правові акти повинні бути прийняті в межах, у спосіб та відповідно до Конституції та законів України, тобто мати чітку процедуру та зміст прийняття;
- правові акти Президента мають підзаконний характер для деталізації положень законодавчих актів, фактично на виконання норм законів, а не навпаки заміщувати собою існуючі закони;
- особливістю умов воєнного стану, у зв'язку із наявністю питань національної безпеки та оборони країни. Тому процедура розгляду проекту правового акту проводиться спільно з Радою національної безпеки і оборони України [2].

О. Скрипнюком та В. Федоренком було запропоновано декілька видів напрямів нормотворчості Президента. Науковцями виділено безпосередню правотворчість (що включає видання указів і розпоряджень), правотворчість у формі прямої або опосередкованої участі в інших видах правотворчої діяльності, маючи за собою право вето, Президент може прямо реалізовувати закріплені за ним конституційні права щодо прийнятих законів Верховною Радою України. І остання доктринальна правотворчість (тобто здійснення програмування та стимулювання нормотворчості інших суб'єктів нормотворчої діяльності, як приклад це може бути звернення з посланням до народу України та до Верховної Ради України, надання доручень та директив тим чи іншим суб'єктам [3]. В даному випадку це може бути щорічне і позачергове послання до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. Або як приклад, Президент України з 24 лютого 2022 року здійснює щоденні звернення до народу України, піднімаючи болючі питання та звітуючи про стан справ.

На сьогодні, існує нагальна проблема в чіткому розмежуванні повноважень Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від повноважень Президента України. Дане питання досліджувалось в наукових працях В. Й. Пашинського, який стверджував, про те що вони не співвідносяться як ціле та частина, повноваження Верховного Головнокомандувача є логічним продовженням повноважень Президента України у нерозривному їх зв'язку [4; 5].

Дискусійним є питання детального та всебічного нормативного врегулювання повноважень Президента України, як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, оскільки чинне законодавство не дає чіткої відповіді на вказані питання, що призводить неефективного правозастосування.

Зокрема, Законом України «Про оборону України» у статті 6 визначено, що Президент України здійснює повноваження у сфері оборони відповідно до Конституції України; повноваження Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України визначаються законами; до повноважень належить видача наказів та директив [6]. А, Законом України «Про Збройні Сили України» визначається, що Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України; керівництво Збройними Силами України в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України [7].

Такі норми вказують, що законодавець ототожнює поняття Президента України та Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, а отже, в результаті, значно розширює саму компетенцію Верховного Головнокомандувача з правом приймати рішення у формі указів, які є обов'язковими для виконання на всій території України.

Як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Президент України видає накази і директиви з питань оборони, що не повною мірою узгоджується із можливостям реалізовувати свої повноваження відповідно до положень ст. 106 Конституції України, де Президент видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України [8].

Вказаний аналіз законодавчої бази дає можливість виокремити особливості посади Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України та Президента України, виділити їх різницю та можливість бачити ознаки окремої (військової) посадової особи з відповідною компетенцією, яка має власні права та обов'язки, що визначені законом, та за своєю суттю є похідними від основних функцій та завдань Президента України, як гаранта державного суверенітету і територіальної цілісності України.

Також, Закон України «Про основи національного спротиву» дає можливість видавати накази і директиви з питань територіальної оборони а також затверджувати Доктрину територіальної оборони [9].

Тому слід звернути увагу на повноваження Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, який наділений правом приймати рішення лише у формі директив і наказів у сфері оборони. До прикладу, правом приймати рішення про введення воєнного стану наділений виключно Президент. На відміну від владних повноважень Головнокомандувача Збройних Сил України, які стосуються обмеженого кола підпорядкованих йому осіб в межах керівництва Збройними Силами України.

Отже, можна констатувати, що Президент України є суб'єктом сфери військового управління та реалізовує свої повноваження в ній, видає відповідні правові акти, до яких зараховуються і укази й розпорядження. Проте, як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України глава держави уповноважений видавати накази й директиви з питань оборони.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що закон не містить процедури розмежування самих актів за

формою їх реалізації та не містить чітких підстав їх видання. Саме указами Президента були затверджені основні документи з оборонного планування такі як Стратегія національної безпеки України [10], Стратегія воєнної безпеки України [11], Стратегія кібербезпеки України [12] та інші.

Норми Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку» чітко визначають повноваження Верховного Головнокомандувача щодо права видавати накази і директиви з питань оперативного доукомплектування в особливий період збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань військово-навченими людськими ресурсами із числа резервістів, без оголошення в державі мобілізації [13].

Зокрема Верховний Головнокомандувач також уповноважений визначати завдання, обсяги, строки та порядок проведення призову на військову службу осіб із числа резервістів в особливий період, що власне і стало підставою до видання Указу Президента напередодні збройної агресії РФ проти України. Президентом був виданий наказ, як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 22.02.2022 № 2 «Про призов резервістів на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період» [14].

У той же час, Президент України, керуючись ст. 106 Конституції України наділений правом приймати рішення про загальну мобілізацію, часткову мобілізацію, введення воєнного стану та введення воєнного стану в окремих місцевостях країни, виключно, у разі загрози нападу, який становить небезпеку державній незалежності України [8]. Тому, обґрунтовано та в межах повноважень, Президентом України видано Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб [15], та затверджено Верховною Радою законом [16]. Проте, слід акцентувати увагу, що виданню такого указу передувало подання Ради національної безпеки та оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України, пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або на окремих її територіях, включаючи питання залучення військових формувань та правоохоронних і силових органів та здійснення в цілому заходів правового режиму воєнного стану. Відповідно, після прийняття даного рішення Президент України подає звернення до Верховної Ради України щодо його затвердження з відповідним поданням проекту закону. Даний проект закону має бути затверджений Верховною Радою України та негайно офіційно оприлюднений разом з указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або на окремих її територіях.

Така складна та ступінчаста процедура введення воєнного стану Президентом України передбачена задля уникнення зловживання повноваженнями кожного із суб'єктів прийняття рішень, балансу гілок влади та державних органів – як система стримання-противаг, доцільності та обґрунтованості прийняття важливих рішень.

Після затвердження Верховною Радою Указу Президента, глава держави здійснює загальне керівництво щодо запровадження та виконання заходів правового режиму воєнного стану.

З моменту початку збройної агресії проти України Президентом було прийнято чимало нормативно-правових документів, які безпосередньо стосувались, наприклад, загальної мобілізації. Так, посилаючись на ст. 85 Конституції України було затверджено Указ № 65/2022 «Про загальну мобілізацію», що затверджено законом [17].

Тому, для уникнення складнощів під час застосування законодавчих норм на практиці, безлічі інтерпретацій та уникнення прийняття безкінечної правових актів, ефективним буде внесення змін у законодавчу базу для визначення повного, чіткого переліку прав та повноважень суб'єктів владних повноважень у сфері безпеки та оборони.

Окремо слід зазначити, що Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України, затвердженого Указом Президента України від 15 листопада 2006 року № 970 [18] не врегульовує порядок підготовки та внесення проектів правових актів Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України.

Реалізуючи свої повноваження в управлінні сектором безпеки, займаючи найвищий структурний ступінь даної системи, в процесі її загального управління в державі, Президент України зобов'язаний вживати всі необхідні заходи щодо управління сектором безпеки і оборони, відповідно реальної та потенційної загрози територіальної цілісності, та наділений правом видавати відповідні нормативно-правові акти. З моменту повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Президентом України було видано понад 20 президентських указів, що безпосередньо стосуються питань впровадження військового стану, етапів стратегічного управління Збройними Силами України, мобілізації та вирішення інших гуманітарних питань.

Отже, як висновок, можна констатувати, що існуючі нині норми законодавства України фіксують повноваження Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України лише під час особливого правового режиму та за настання певних умов.

Разом з тим, виокремлено деякі проблеми нормотворчих повноважень Президента України, які безпосередньо стосуються управління сектором безпеки, і у контексті підзаконних нормативно-правових актів. Крім того, вбачається неузгодження норм Конституції із положеннями законодавчих актів, зокрема в частині видів правових актів, що видаються Президентом.

Опрацьований матеріал, дає підстави зробити висновок, що необхідним є прийняття законодавчого акту про Президента України, що дасть змогу визначити необхідні дефініції, права, повноваження, процедури, взаємодію з іншими суб'єктами; а також, дасть відповідь, науковій спільноті, щодо віднесення Президента до одної із трьох гілок влади.

Чинна нормативно-правова база та наукові дослідження вказаної проблематики потребують змін та досліджень відповідно, так як, трагічні події військової агресії проти України показали недостатню ефективність врегулювання суспільних відносин у сфері національної безпеки і оборони, функціонування державних механізмів, тому потребує подальшої уваги наукової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Терлецький Д. С., Марусяк О. В., Батан Ю. Д., Афанасьєва М. В. та ін. Права людини в особливих правових режимах: досвід України: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. М. В. Афанасьєвої. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 356 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/items/2b1c79a1-93ef-40ea-8906-bad3e5068333> (дата звернення: 20.02.2024).
2. Савчин М.В. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз) : посібник / за ред. М. В. Савчина, В. Л. Федоренка; рец. : П. Ф. Мартиненко, І. О. Шумак; Ін-т громадян. сусп-ва, Акад. муніцип. упр. – Київ : Ін-т громадян. сусп-ва, 2008. – 188 с. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2008/03/konflikt-c-c-c.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
3. Скрипнюк О.В., Федоренко В.Л. Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроєктне забезпечення. Монографія. О.Л. Скрипнюк, В.Л. Федоренко, Ю.Г. Барабаш, Я.О. Берназюк та ін. К.: НАДУ, 2011. 344 с.
4. Пашинський В.І. Повноваження Президента України у сфері оборони держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Том 2. № 6. С. 59–63.
5. Пашинський В.І. Забезпечення оборони держави: адміністративно-правові аспекти: монографія Текст / В.І. Пашинський. – Київ: ФОП Маслаков, 2018. 408 с.

6. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 9, ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 21.02.2024).
7. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 р. №1934-XII / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 9, ст.108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 21.02.2024).
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
9. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 22.02.2024).
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента від 14 вересня 2020 року № № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 26.02.2024).
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0022525-21#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію кібербезпеки України» Указ Президента від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 30 березня 2021 року № 1357-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1357-20#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
14. Про призов резервістів на військову службу за призовом осіб з числа резервістів в особливий період: Наказ Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 22.02.2022 № 2. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minoboroni-verhovnij-golovnokomanduvach-zsu-pidpisav-nakaz-pro-prizov-rezervistiv-na-vijskovu-sluzhbu-za-prizovom-osib-iz-chisla-rezervistiv-v-osoblivij-period> (дата звернення: 25.02.2024).
15. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № № 64/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
16. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 22.02.2024).
17. Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію»: Закон України від 03 березня 2022 р. № 2105- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#Text> (дата звернення: 22.02.2024).
18. Про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України: Положення затверджене Указом Президента України від 15 листопада 2006 року № 970/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2006#Text> (дата звернення: 22.02.2024).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE

Саббатовський В.Ю., ад'юнкт

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена розгляду питання адміністративно-правового статусу Національної поліції як суб'єкта протидії домашньому насильству.

Встановлено, що, незважаючи на сучасне нормативно-правове забезпечення у сфері протидії домашньому насильству, а також на значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам у цій сфері, проблема домашнього насильства, повноважень Національної поліції як суб'єкта протидії домашньому насильству не втрачає своєї актуальності.

Здійснено категоріальний аналіз понять, пов'язаних з проблемою протидії домашньому насильству, а саме: «адміністративно-правовий статус Національної поліції», «протидія домашньому насильству» «суб'єкт», «суб'єкт права», «суб'єкт протидії домашньому насильству». Встановлено неоднозначність тлумачення понять «протидія», «боротьба», «запобігання», «попередження», а також відсутність означення поняття «суб'єкт протидії домашньому насильству у чинному законодавстві. Зроблено висновок про необхідність подальшого теоретичного осмислення, уточнення і належного обґрунтування категоріального апарату з означеної тематики.

Проведено аналіз законодавчих та відомчих нормативно-правових актів, в результаті чого було з'ясовано адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта протидії домашньому насильству, виокремлено проблемні аспекти та надано певні рекомендації і пропозиції в частині удосконалення чинного законодавства.

Зазначено, що органи Національної поліції України виступають особливим суб'єктом протидії домашньому насильству. До уповноважених підрозділів Національної поліції України, які здійснюють запобігання та протидію домашньому насильству, входять Департамент превентивної діяльності Національної поліції України, патрульна служба МВС України, підрозділи ювенальної превенції та служба дільничних офіцерів поліції, чий повноваження відображені у законодавчих та відомчих нормативно-правових актах. Разом з тим, спостерігається неузгодженість у розподілі повноважень, обов'язків, алгоритмів дій через їх визначення різними нормативно-правовими актами, багаторазову реорганізацію та передачу повноважень, що ускладнює ефективну взаємодію між суб'єктами протидії домашньому насильству.

Удосконалення нормативно-правових актів підвищить ефективність заходів із протидії цьому соціальному негативному явищу, та дозволить, на нашу думку, більш ефективно протидіяти домашньому насильству в українському суспільстві.

Ключові слова: домашнє насильство, протидія домашньому насильству, суб'єкти протидії домашньому насильству, Національна поліція України, адміністративно-правовий статус Національної поліції у сфері протидії домашньому насильству.

The article is devoted to consideration of the issue of the administrative and legal status of the National Police as a subject of combating domestic violence.

It was established that, despite the modern regulatory and legal support in the field of combating domestic violence, as well as a significant number of scientific works devoted to various aspects in this field, the problem of domestic violence, the powers of the National Police as a subject of combating domestic violence does not lose its relevance.

A categorical analysis of concepts related to the problem of combating domestic violence was carried out, namely: "administrative and legal status of the National Police, "combating domestic violence" "subject", "subject of law", "subject of combating domestic violence". The ambiguity of the interpretation of the concepts of "counteraction", "fight", "prevention", "warning", as well as the absence of a definition of the concept of "the subject of combating domestic violence" in the current legislation was established. A conclusion was made about the need for further theoretical understanding, clarification and proper substantiation of the categorical apparatus on the given topic.

An analysis of legislative and departmental normative legal acts was carried out, as a result of which the administrative and legal status of the National Police of Ukraine as a subject of combating domestic violence was clarified, problematic aspects were singled out and certain recommendations and suggestions were given in terms of improving the current legislation.

It is noted that the bodies of the National Police of Ukraine act as a special subject of combating domestic violence. The authorized units of the National Police of Ukraine, which carry out prevention and countermeasures against domestic violence, include the Department of Preventive Activities of the National Police of Ukraine, the patrol service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, juvenile prevention units and the service of precinct police officers, whose powers are reflected in legislative and departmental legal acts.

At the same time, there is an inconsistency in the distribution of powers, responsibilities, action algorithms due to their definition by various regulatory and legal acts, multiple reorganization and transfer of powers, which complicates effective interaction between the subjects of combating domestic violence.

Improvement of legal acts will increase the effectiveness of measures to counter this negative social phenomenon, and will allow, in our opinion, to more effectively counter domestic violence in Ukrainian society.

Key words: domestic violence, combating domestic violence, subjects of combating domestic violence, National Police of Ukraine, administrative and legal status of the National Police in the field of combating domestic violence.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (набула чинності 1 вересня 2017 року) установлює зобов'язання для нашої держави щодо поступового наближення національного законодавства до законодавства ЄС у сфері гендерної рівності. Імплементация України положень Конвенції Ради Європи про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством, що ратифікована Верховною Радою України 20 червня 2022 року, увиразнює зусилля держави у цій сфері суспільних відносин. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», прийнятий 2017 року, виявився новим вектором реалізації державної політики у сфері протидії домашньому насильству.

Незважаючи на те, що в Україні встановлено правовий режим воєнного стану, реалізація державної політики щодо протидії домашньому насильству, забезпечується у належному обсязі відповідними суб'єктами, що мають повноваження у цій сфері.

Проте, аналіз проблеми домашнього насильства з теоретично-методологічного погляду вказує на актуальність питань нормативно-правового регулювання в цій сфері, а також адміністративно-правового статусу органів Національної поліції, відповідальних за реалізацію державної політики у протидії домашньому насильству. В умовах суттєвих змін у політичній, економічній, соціальній

та інших сферах життєдіяльності нашої держави зумовило необхідність удосконалення адміністративно-правового статусу Національної поліції України. Питання його визначення продовжує залишатися дискусійним через те, що це поняття застосовується доволі широко, не має однозначного тлумачення ані в довідковій, ані в юридичній літературі, тому трактується по-різному.

Стан дослідження проблеми. Значний доробок у дослідження проблематики домашнього насильства та його попередження внесли А. Блага, В. Брижик, А. Волощук, В. Галунько, О. Горбова, Б. Головкин, Т. Журавель, О. Кочемировська, Л. Крижна, К. Левченко, Ю. Лисюк, О. Мартиненко, Ю. Приколотіна, Х. Ярмачі, М. Ясеновська та інші.

Різноманітні проблеми суб'єктів адміністративного права в цілому та окремих аспектів забезпечення протидії домашньому насильству досліджувалося у наукових працях таких відомих учених в галузі правознавства та державного управління, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, Ю. Ведерніков, І. Голосніченко, О. Дудоров, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Кузьменко, К. Левченко, М. Легенька, М. Марченко, М. Магузов, Т. Мацелик, О. Остапенко, М. Стахурський, С. Стеценко, О. Уварова, М. Хавронюк, Г. Христова, Ю. Шемшученко, В. Шкарупа та інші.

Адміністративно-правове регулювання реалізації спеціальних заходів з протидії домашньому насильству або суміжно аналізували у своїх наукових та навчальних працях такі науковці як О. Безпалова, Ю. Битяк, П. Біленко, А. Вознюк, М. Ганзенко, Ю. Гаруст, Є. Гетьман, А. Грибовська, Г. Горбова, О. Дашковська, О. Джафарова, О. Дмитрачук, К. Довгунь, О. Дрозд, Ю. Івченко, Н. Камінська, М. Качинська, Л. Коваль, О. Ковальова, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, І. Краснолобова, Ю. Кузьменко, К. Левченко, І. Лескіна, Л. Миськів, Т. Мінка, С. Мінченко, Т. Мельник, Р. Калюжний, В. Кириченко, Д. Пашко, О. Пархоменко, М. Пірен, О. Перунова, В. Попіль, Н. Романова, О. Салманова, Н. Свиридюк, С. Семіног, Є. Соболев, О. Такаленко, Н. Шамрук, О. Шумейко, Ю. Юринця та інші.

При цьому, враховуючи негативну статистику щодо фактів учинення домашнього насильства, ця сфера потребує подальших наукових досліджень задля впровадження дієвого захисту інституту сім'ї.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі комплексного формулюючого аналізу норм чинного національного законодавства, позицій науковців, навчальної та довідкової літератури визначити адміністративну специфіку Адміністративно-правового статусу Національної поліції України як суб'єкта протидії домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу. В умовах суттєвих змін у політичній, економічній, соціальній та інших сферах життєдіяльності нашої держави зумовило необхідність удосконалення адміністративно-правового статусу Національної поліції України. Питання його визначення продовжує залишатися дискусійним через те, що це поняття не має однозначного тлумачення ані в довідковій, ані в юридичній літературі, тому трактується по-різному.

У нашому дослідженні за базове прийняте визначення адміністративно-правового статусу, що надане у колективній монографії «Актуальні проблеми адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України» [5, с. 59]: врегульоване сукупністю норм адміністративного права (законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, у тому числі й відомих документів) юридичне становище Національної поліції в системі державних (правоохоронних) органів, що передбачає реалізацію компетенції її органів та структурних підрозділів, їх посадових осіб щодо досягнення певної мети їх діяльності у сфері правоохорони та виконання поставлених перед поліцією завдань із забезпечення прав і свобод громадян в суспільстві, охорони публічної безпеки і порядку, розкриття та запобігання правопорушенням».

Адміністративно-правовому статусу як юридичній категорії властиві певні ознаки, а саме:

- універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів (юридичних та фізичних осіб);
- відображає індивідуальні особливості суб'єкта у певних правовідносинах, його реальне становище у системі суспільних відносин.

Це дозволяє екстраполювати уявлення дефініції «адміністративно-правовий статус Національної поліції» на поняття «адміністративно-правовий статус Національної поліції як суб'єкта протидії домашньому насильству», враховуючи особливості повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує виконання покладених на нього завдань у цій сфері.

Домашнє насильство – це складна соціальна проблема, розв'язання якої потребує від держави в особі уповноважених органів вживання невідкладних заходів щодо протидії цьому ганебному явищу в суспільстві.

Вперше на законодавчому рівні поняття «протидія домашньому насильству» було застосовано 2017 року у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – Закон) [11].

Разом з тим, як в офіційних документах, так і науковій літературі і публіцистичних матеріалах у контексті домашнього насильства крім терміну «протидія» вживаються й інші, а саме: «боротьба», «запобігання», «попередження». Суперечки щодо однозначного вживання цих термінів досі не вщухають як у наукових колах, так і серед юристів-практиків [9, с. 32].

Так, І. Михайловська переконливо доводить думку про те, що поняття «протидія» є комплексним і охоплює такі види діяльності, як попередження, запобігання, профілактика, припинення, ліквідація» [8, с. 225]. Дослідниця О. Чернишова внаслідок етимологічного аналізу слів «боротьба» та «протидія» робить висновок, що поняття «протидія правопорушенням» має ширше значення ніж «боротьба з правопорушеннями» і полягає не тільки в активних діях щодо подолання правопорушень, а й у перешкоджанні їх вчиненню» [21, с. 48–51; 186].

Існуюча дискусія у колі юристів щодо тлумачення поняття «протидія домашньому насильству» не дає можливості вважати ні одне з них достатньо й однозначно визначеним. У зв'язку з цим вирішення термінологічного протистояння повинно відбуватися в межах закону шляхом подальших глибоких досліджень та обговорень. За необхідності мають бути внесені зміни до законодавчих актів з метою уточнення та чіткого визначення поняття «протидія домашньому насильству». Це сприятиме уніфікації тлумачення та забезпеченню єдиної термінологічної бази для відповідного правового регулювання цієї проблеми.

На цей час поняття протидії домашньому насильству визначене у п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону таким чином: «протидія домашньому насильству – система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на припинення домашнього насильства, надання допомоги та захисту постраждалій особі, відшкодування їй завданої шкоди, а також на належне розслідування випадків домашнього насильства, притягнення до відповідальності кривдників та зміну їхньої поведінки» [12].

Зазначеним Законом задекларовано напрями державної політики щодо протидії домашньому насильству, котрі полягають у забезпеченні комплексного підходу до здолання домашнього насильства, забезпечення усебічної належної допомоги особам, постраждалим від такого насильства та укріплення ненасильницької моделі поведінки у приватних відносинах і спрямовані на:

- запобігання домашньому насильству;

– результативне реагування на випадки сімейного насильства шляхом впровадження механізму взаємодії суб'єктів, які реалізують заходи із запобігання та протидії домашньому насильству;

– допомогу та захист постраждалих осіб, гарантування відшкодування шкоди, завданої таким насильством;

– ефективне розслідування випадків домашнього насильства, притягнення кривдників до закріпленого законом виду юридичної відповідальності і коригування їх поведінки [12].

Важливим у теорії та практиці протидії правопорушенням є чітке визначення кола суб'єктів, до повноважень яких входить здійснення цієї діяльності, та ролі, яка їм відведена чинним законодавством.

Загальне поняття «суб'єкт» є науковим і розробляється у філософії та в інших галузях науки. Відповідно до філософського дискурсу «суб'єкт в широкому розумінні – це особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності» [20 с. 612; 7, с. 682].

Ключовою ознакою суб'єкта є здатність до дії, через що він визначається і через що відбувається перехід суб'єктивного в об'єктивне. Розроблене на рівні філософської науки це поняття є ключовим для визначення категорії «суб'єкт права».

Під суб'єктом права ми розуміємо фізичну або юридичну особу, яка згідно із законодавством володіє правами і здатністю здійснювати їх безпосередньо або через представника і виконувати юридичні обов'язки.

У сфері адміністративного права під суб'єктом, як правило, розуміють носія (власника) прав та обов'язків у сфері публічного управління, що передбачені адміністративно-правовими нормами, здатного надати права реалізовувати, а покладені обов'язки – виконувати. Тобто суб'єкт адміністративного права – це учасник суспільних відносин, який має суб'єктивні права та виконує суб'єктивні обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами [1, с. 214–215].

Т. Коломєць, відносячи до суб'єктів адміністративного права як юридичних, так і фізичних осіб, називає їх головними ознаками наявність прав і обов'язків у сфері державного управління та здатність до реалізації прав і виконання обов'язків [3, с. 78].

Зважаючи на тематику нашого дослідження, особливу значимість має академічна позиція В. Авер'янова, який звертає увагу на широке коло учасників суспільних відносин, обдарованих правовою підсумковістю, і, виходячи з цього, зробивши висновок щодо більш широкого спектру суб'єктів адміністративного права. До таких суб'єктів науковець відносить громадян, іноземців, осіб без громадянства, державні органи, зокрема органи виконавчої влади, а також їх внутрішні підрозділи, органи громадських організацій, керівництво підприємств, установ, організацій, а також органи місцевого самоврядування [2, с. 190].

В Україні сформовано досить розгалужену систему суб'єктів на різних рівнях, які уповноважені здійснювати заходи у сфері домашнього насильства (рис. 1).

У ч. 1 ст. 6 Закону визначено перелік груп суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері та протидії домашньому насильству:

2) інші органи та установи, на які покладаються функції зі здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

3) загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб;

4) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [12].

Проте чинне законодавство не містить термінологічного визначення поняття «суб'єкт» у контексті домашнього насильства [5, с. 214–216]. Це може призводити до колізій при формуванні складу суб'єктів, встановленні їхніх

повноважень та компетенцій у системі заходів протидії домашньому насильству та взаємодії з іншими суб'єктами, які також мають повноваження у цій сфері [4]

Що стосується «інших органів та установ, на які покладаються функції зі здійснення заходів у сфері протидії домашньому насильству», то до них відповідно до Закону належать й уповноважені підрозділи органів Національної поліції України. Їх діяльність займає центральне місце у протидії домашньому насильству і пов'язана із завданнями, які визначені Законом України «Про Національну поліцію», а саме:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидія злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [20].

Окрім того, Національній поліції у сфері протидії домашньому насильству притаманні особливі повноваження, зумовлені тим, що домашньому насильству необхідно запобігати, протидіяти, виявляти ці випадки, належним чином реагувати на них та застосувати відповідні заходи, до осіб, які вчинили домашнє насильство, зокрема і притягнення до відповідальності, яка встановлена Законом [12]. Статтею 10 Закону закріплено, що до компетенції уповноважених підрозділів поліції належать:

1) виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них;

2) прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, в тому числі розгляд повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України;

3) інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;

4) винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників;

5) взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством;

6) здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їхньої дії;

7) анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їхнім власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством;

8) взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

9) звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [Закон].

Водночас у нормативно-правовій базі, а саме: Законі України «Про Національну поліцію» [20], Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [12], Постанові Кабінету Міністрів України від 22.08.2019 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насиль-

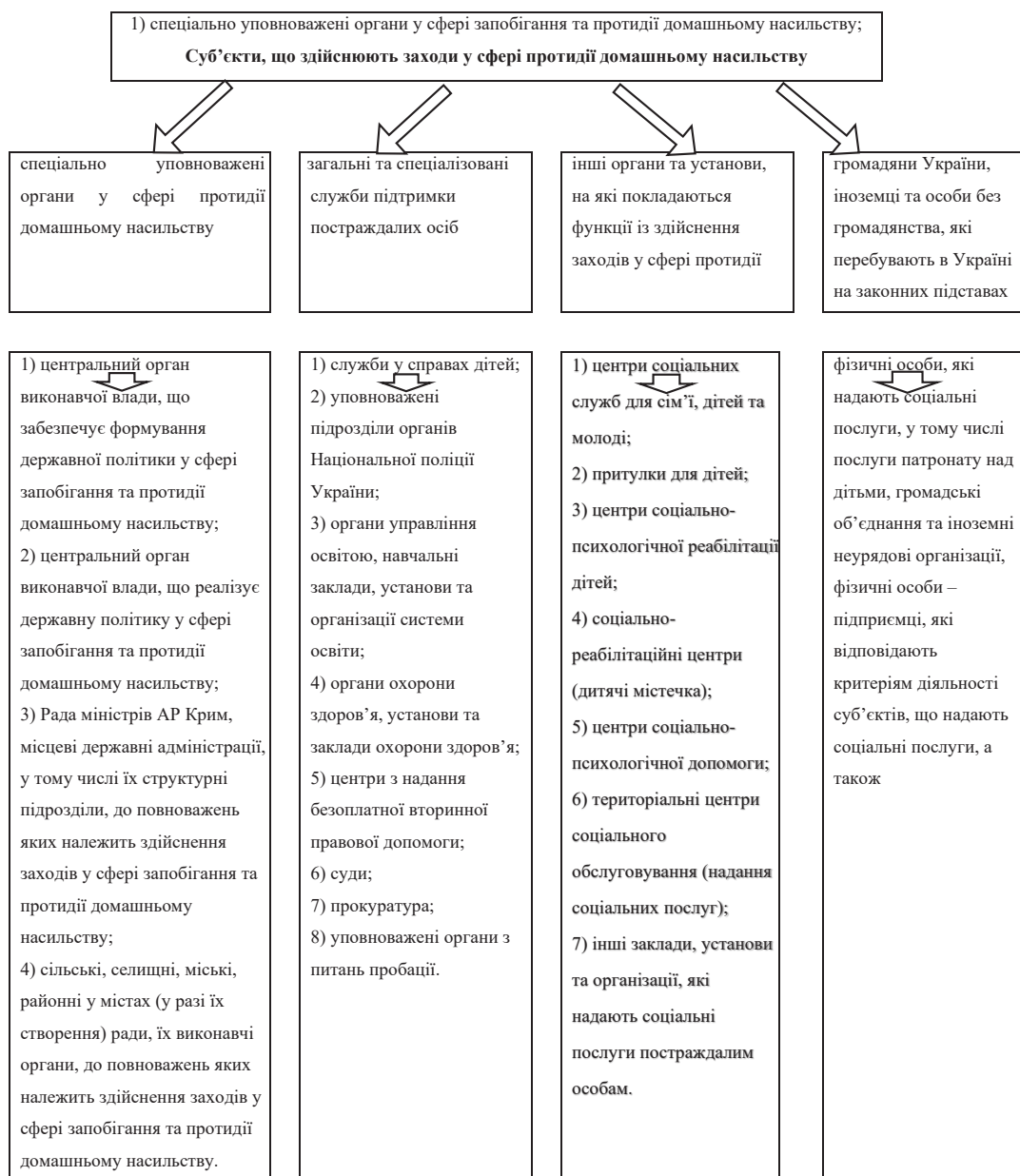

Рис. 1. Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [12]

ству і насильству за ознакою статі» [17], наказі Міністерства внутрішніх справ від 01.08.2018 № 654 «Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника» [18], наказі Міністерства соціальної політики України та Міністерства внутрішніх справ від 13.03.2019 № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства» [19], відсутня конкретизація повноважень та змісту діяльності цих підрозділів у сфері протидії домашньому насильству [7, с. 233–236].

Важливим питанням щодо організації діяльності органів поліції з протидії домашньому насильству є визначення підрозділів, наділених відповідним адміністративно-правовим статусом.

Виходячи з повноважень, зазначених у відомчих нормативно-правових актах Міністерства внутрішніх справ України стосовно адміністративно-правового статусу підрозділів Національної поліції України, до уповноважених підрозділів Національної поліції України, які здійснюють запобігання та протидії домашньому насильству, можна віднести: Департамент превентивної діяльності Націо-

нальної поліції України; патрульну службу МВС України; підрозділи ювенальної превенції; службу дільничних офіцерів поліції.

Зокрема, відповідно до Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України, затвердженого наказом МВС України від 27.11.2015 № 123 [16], цей підрозділ серед іншого:

– уживає заходів із запобігання та припинення насильства в сім'ї;

– здійснює розроблення проєктів законів та інших нормативних актів і документів, що стосуються забезпечення діяльності з питань підтримання публічної безпеки й порядку, забезпечення безпеки дорожнього руху, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії правопорушенням, організації роботи дозвільної системи, запобігання та припинення насильства в сім'ї, превентивної та профілактичної діяльності;

– здійснює індивідуально-превентивну роботу з особами, які перебувають на профілактичних обліках у підпорядкованих підрозділах, насамперед з особами, звільненими з місць позбавлення волі, та тими, які вчиняють насильство в сім'ї (домашнє насильство).

У п. 6 розділу V «Організація роботи діяльності дільничних офіцерів поліції з особами, які перебувають на превентивному обліку» Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції (затверджена наказом МВС України від 28.07.2017 № 650) зазначено: «дільничний офіцер поліції виявляє на поліцейській дільниці осіб, які вчиняють домашнє насильство або схильні до такої поведінки, та вживає превентивних заходів, передбачених законодавством і спрямованих на запобігання правопорушенням, пов'язаним із насильством у сім'ї, відповідно до норм Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» [13].

Наказом МВС України № 742 від 23.06.2015 «Про затвердження Положення про Департамент патрульної служби Міністерства внутрішніх справ» регламентовано, що до основних завдань патрульної служби також віднесено запобігання кримінальним, адміністративним правопорушенням; попередження, виявлення та припинення кримінальних та адміністративних правопорушень, випадків насильства у сім'ї, а також виявлення причин та умов, що сприяють їх учиненню [15].

У наказі МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» зазначено, що до основних завдань і повноважень підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України віднесено: життя заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми (завдання); інформування відповідних місцевих органів державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язки щодо виховання дітей, жорстко з ними поводяться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство (повноваження) [14].

З метою боротьби з проявами домашнього насильства у 2017 році Міністерством внутрішніх справ спільно із Національною поліцією України було започатковано пілотний проєкт під умовною назвою «ПОЛІНА». Відповідно до вказаного проєкту передбачено створення спеціальних мобільних груп реагування на факти вчинення домашнього насильства. Роботу мобільних груп було позитивно оцінено керівництвом Національної поліції України [11]. З 2021 року підрозділи «ПОЛІНИ» розпочали свою діяльність в якості секторів протидії домашньому насильству

відділів превенції в районних управліннях Національної поліції України.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, можна зробити такі висновки:

1. У офіційних документах, науковій літературі і публіцистичних матеріалах у контексті домашнього насильства використовується низка понять, а саме: «протидія», «боротьба», «запобігання», «попередження», тлумачення яких, має суперечливий характер, що потребує подальших глибоких досліджень, обговорень і за необхідності внесення змін у нормативну базу.

2. Чинне законодавство потребує вдосконалення повноважень суб'єктів протидії домашньому насильству, оскільки відсутня дефініція поняття «суб'єкт протидії домашньому насильству», не визначені підходи до класифікації та систематизації таких суб'єктів, недосконале розподілені повноваження вказаних суб'єктів через те, що вони прописані в різних нормативно-правових актах, які зазнали неодноразові реорганізації та передачу повноважень, за чого механізм взаємодії не працює ефективно.

3. Органи Національної поліції України є особливим суб'єктом протидії домашньому насильству. До уповноважених підрозділів Національної поліції України, які здійснюють запобігання та протидію домашньому насильству, відносяться Департамент превентивної діяльності Національної поліції України; патрульна служба МВС України; підрозділи ювенальної превенції; служба дільничних офіцерів поліції. Розгалужена система органів Національної поліції найбільш належана до суспільства, що сприяє реалізації запобіжних заходів проти домашнього насильства.

4. Вважаємо за необхідне внести доповнення до Закону України від 07.12.2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству», закріпивши в ньому вичерпний перелік уповноважених підрозділів Національної поліції України, які здійснюють запобігання та протидію домашньому насильству. Удосконалення нормативно-правових актів підвищить ефективність заходів із протидії цьому соціальному негативному явищу та дозволить більш ефективно протидіяти домашньому насильству в українському суспільстві.

Удосконалення нормативно-правових актів підвищить ефективність заходів із протидії цьому соціальному негативному явищу, та дозволить, на нашу думку, більш ефективно протидіяти домашньому насильству в українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс : в двох томах. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. Том 1. Загальна частина [підручник] / [ред. колегія Авер'янов В. (голова) та ін.]. 592 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.
3. Адміністративне право України : [підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Т. Коломєць]. Київ : «Істина», 2008. 500 с
4. Горбач-Кудря І. Реалізація державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству уповноваженими суб'єктами в Україні. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-209-8-11>
5. Гурковська К. Суб'єкти, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 214–216.
6. Гусаров С. М., Салманова О. Ю., Комзюк А. Т. та ін. Актуальні проблеми адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України : монографія / Міністерство внутрішніх справ України ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків : Факт, 2022. – 452 с.
7. Гусева К. А., Горбач-Кудря І. А. Особливості кваліфікації психологічного домашнього насильства у практичній діяльності превентивних підрозділів Національної поліції України. *Часопис Київського університету права* 2019/1. С. 375.
8. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
9. Михайловська І. Економічна сутність та структурні елементи механізму протидії банкрутству комерційних банків. *Інноваційна економіка*. 2013. Вип. 7 (45). С. 224–229.
10. Нерода М. Адміністративно-правові засади протидії домашньому насильству : дис. доктора філософії : Київ, 2023 215 с. <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/23362>
11. «Поліна» – один із успішних прикладів роботи поліції у сфері запобігання домашньому насильству (фото, інфографіка). URL: <https://tverezo.info/post/40667>
12. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
13. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : Наказ МВС України від 28.07.2017 № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17>
14. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ МВС України від 19.12.2017 № 1077. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18> (дата звернення 07.03.2023).
15. Про затвердження Положення про Департамент патрульної служби Міністерства внутрішніх справ : наказ МВС України від 23.06.2015 № 742. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17>
16. Про затвердження Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України: Наказ МВС України № 123 від 27.11.2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0213-94>
17. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: Постанова Кабінету міністрів України від 22.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-п#Text>

18. Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника: Наказ Міністерства внутрішніх справ від 01.08.2018 № 654. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18#Text>
19. Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства: Наказ Міністерства соціальної політики України та Міністерства внутрішніх справ від 13.03.2019 № 369/180 // База даних «Законодавство України»/ ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0333-19#Text>
20. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. Верховна рада. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
21. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. Шинкарук. Київ: Абрис. 2002. 742 с.
22. Чернишова О. Стан та перспективи подальшого вдосконалення протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. Вип. 3. С. 48–51.

ВОЄННИЙ СТАН ЯК НАДЗВИЧАЙНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА

MARTIAL LAW AS AN EMERGENCY LEGAL REGIME: THE ESSENCE OF THE CONCEPT AND ISSUES

Сірко А.Г., ад'юнкт кафедри адміністративного права, процесу
та адміністративної діяльності

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті висвітлено питання щодо поняття та сутності воєнного стану як надзвичайного правового режиму, розуміння поняття правового режиму, а також характерні ознаки, особливості введення та обмеження, внаслідок настання цього правового режиму воєнного стану.

Проаналізовано позиції вчених, щодо розуміння поняття правового режиму та виявлено, що науковці часто отождествлюють поняття правового режиму та правового регулювання. Також в ході дослідження було детерміновано, що на сьогодні правовою основою обмеження прав та свобод людини через воєнний стан є наступні нормативно-правові акти: Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні».

Визначено, що правовий режим воєнного стану – це правовий режим який запроваджується у виключних обставинах, що становлять загрозу цілісності держави, загрозу нормальному життю суспільству.

Акцентовано на тому, що запровадження воєнного стану жодним чином не повинно впливати на базові права громадян, що затвердженні Конституцією та обмежуються права лише ті, які теоретично можуть посилити негативні наслідки воєнного стану, які чітко закріплені в Конституції. Визначено, що гарантією захисту прав і свобод людини, особливо в умовах воєнного стану, повинні виступати не лише закони, а й органи та установи, що здійснюють контроль за суб'єктами, які безпосередньо здійснюють таке обмеження прав в рамках закону.

У висновку підсумовано, що, введення правового режиму воєнного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства адже не зважаючи на введення правового режиму воєнного стану людина залишається найвищою соціальною цінністю в державі та ті обмеження, що визначені законодавцем не можуть бути підставою для протиправної поведінки відносно людини.

Ключові слова: права і свободи людини, воєнний стан, правовий режим.

The article highlights the issue of the concept and essence of martial law as an emergency legal regime, the understanding of the concept of legal regime, as well as characteristic features, features of the introduction and restrictions, as a result of the onset of this legal regime of martial law.

The positions of scientists regarding the understanding of the concept of legal regime were analyzed and it was found that scientists often equate the concepts of legal regime and legal regulation. Also, during the research, it was determined that today the legal basis for restricting human rights and freedoms due to martial law is the following normative legal acts: the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine".

It was determined that the legal regime of martial law is a legal regime that is introduced in exceptional circumstances that pose a threat to the integrity of the state, a threat to the normal life of society.

It was emphasized that the introduction of martial law should in no way affect the basic rights of citizens, that the rights approved by the Constitution are limited only to those rights that theoretically can increase the negative consequences of martial law, which are clearly enshrined in the Constitution. It was determined that the guarantee of protection of human rights and freedoms, especially in the conditions of martial law, should be provided not only by laws, but also by bodies and institutions that exercise control over entities that directly exercise such restriction of rights within the framework of the law.

The conclusion concluded that the introduction of the legal regime of martial law must comply with the principles of state, social necessity, objectivity, expediency and responsibility for possible consequences for the state and society, because regardless of the introduction of the legal regime of martial law, a person remains the highest social value in the state and those restrictions defined by the legislator cannot be the basis for illegal behavior in relation to a person.

Key words: human rights and freedoms, martial law, legal regime.

Постановка проблеми. Під тиском загроз і викликів, що постали перед Україною, актуалізувалися життєво важливі питання, що потребують вирішення, вдосконалення та, в той же час, повинні реалізуватися сьогодні. Так, 24 лютого 2022 року розпочалося повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну і Указом Президента України № 64/2022 цього ж дня був введений правовий режим воєнного стану. За всі роки незалежності нашої держави, до лютого 2022 року жодного разу не вводився правовий режим воєнного стану, що ймовірно було причиною того, що дана тема мало досліджувалася науковцями та фахівцями.

Саме тому в умовах повномасштабного військового вторгнення росії в Україну вкрай важливо виокремити загальні та специфічні засади запровадження та функціонування воєнного стану, а також дослідити результати запровадження воєнного стану, його наслідки в правовому руслі.

Аналіз останніх досліджень. Досліджень щодо визначення сутності, поняття та запровадження безпосередньо правового режиму воєнного стану серед науковців практично відсутні. Здебільшого вчені досліджували питання більш узагальнено, вивчаючи правові режими. Так, проблематиці адміністративно-правових режимів свої дослідження здійснювали А. С. Славко, І. П. Голосніченко,

В. М. Завгородня, Н. В. Коваленко, В. В. Конопльов, М. І. Лазарєва, С. О. Магда, Т. П. Мінка, В. Я. Настюк, О. В. Петришин, Р. В. Миронюк, А. О. Собакар та інші. З огляду на це, наголошуємо на актуальності вивчення проблематики сутності воєнного стану як надзвичайного правового режиму.

Метою цієї статті є з'ясування поняття та сутності воєнного стану як надзвичайного правового режиму, його характерні ознаки, особливості введення та обмеження, внаслідок настання цього правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Для визначення сутності правового режиму воєнного стану спочатку визначимо значення терміну «правовий режим». Вчені та законодавці часто використовують термін «правовий режим», вкладаючи різні значення в його сутність. В той же час, це поняття часто має різні значення, навіть якщо використовується в одному і тому ж законодавчому полі. Спроби науковців визначити поняття «правовий режим» не призвели до однозначної думки чи визначеності.

Одна з наукових позицій визнає правовий режим в теоретичному значенні як особливий порядок правового

регулювання, що виражається в поєднанні юридичних засобів – дозволів, заборон, позитивних приписів – який створює та забезпечує відповідний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права [5].

Вважаємо, що науковці в даному визначенні прирівнюють різні поняття, тобто правовий режим визначається, як вид правового регулювання. Окрім того, не зазначено суб'єктів забезпечення, мету, механізми застосування правового режиму.

Імпонує думка Ю. Ю. Чуприни, яка наголошує, що під адміністративно-правовим режимом слід розуміти специфічний порядок діяльності суб'єктів права у різних сферах суспільного життя, встановлення та регулювання яких відбувається за допомогою спеціальних правових засобів [3].

І. О. Соколова дійшла висновку, що під правовим режимом слід розуміти засновану на загальних засадах (типах) регулювання сукупність взаємопов'язаних між собою правових засобів, які забезпечують стійке нормативне впорядкування певної сфери суспільних відносин, виражають ступінь жорсткості юридичного регулювання, сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права, припустимий рівень їх активності [24, с. 36].

О. Ф. Скакун теж у підручнику з теорії держави і права теж зазначила, що саме тип правового регулювання встановлює тип правового режиму [4, с. 496].

Заслугує на увагу наукова думка Мінки Т. П., яка зазначає, що правовий режим не може бути заснований лише на загальних засадах (типах) регулювання, оскільки правовий режим, образно кажучи, не може зводитися, тобто ґрунтуватися на системі правових норм, де й принципи права, як загальні засади, проявляють свою регулятивну дію. Як елемент правового регулювання, правовий режим є правовою і юридичною категорією, а оскільки правове регулювання є соціальним явищем, то воно не зводиться лише до велич держави, а тому правовий режим, як ширша категорія по відношенню до юридичного режиму ґрунтується не тільки на нормах, принципах правового регулювання, відповідно типам, а й, насамперед, на закономірностях суспільного розвитку, політичному, економічному, соціальному, культурному устрою [1, с. 457].

Таким чином, з'ясувавши сутність та природу поняття правового режиму перейдемо до розгляду поняття правового режиму воєнного стану. Поняття воєнного стану, а також особливості введення та скасування визначені чинним законодавством. В Україні основний закон, що регулює правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах правового режиму воєнного стану є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015.

Так, воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [6].

Аналізуючи вищезазначене поняття в законі, виділимо найголовніші аспекти:

1) правовий режим воєнного стану – це правовий режим який запроваджується у виключних обставинах, що становлять загрозу цілісності держави, загрозу нормальному життю суспільству тощо;

2) запровадження воєнного стану жодним чином не повинно впливати на базові права громадян, що затвердженні Конституцією;

3) обмежуються права лише ті, які теоретично можуть посилити негативні наслідки воєнного стану (наприклад, страйки);

4) запровадження воєнного стану відноситься до такого виду правового режиму, що пов'язаний із ймовірним запровадженням ряду спеціальних заходів, які так чи інакше визначають функціонування державних та громадських інститутів;

5) введення правового режиму воєнного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства в цілому.

В Україні правовий режим воєнного стану окрім вищезазначеного Закону регулюється низкою важливих законодавчих документів.

Так, базовим є Конституція України від 28.06.1996 року, яка передбачає порядок оголошення стану війни. Так, згідно п. 19 ст. 106 Президент України вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; згідно п. 9 ст. 85 До повноважень Верховної Ради України належить оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України [7];

Одним із важливих нормативно-правових актів з досліджуваної проблематики є Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII «Про військово-цивільні адміністрації», який визначає організацію, повноваження і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій, що утворюються як тимчасовий вимушений захід з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції, що не має на меті зміни та/або скасування конституційно закріпленого права територіальних громад на місцеве самоврядування [8].

Наступним документом є указ Президента про введення воєнного стану, а також за необхідності про продовження даного стану, адже згідно Конституції України, лише Президент України приймає відповідно до закону рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України. На сьогодні в Україні діє Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 р. [9].

У зв'язку з повномасштабним вторгненням на сьогодні також є чинним Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 року № 181-р «Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні», щодо забезпечення виконання заходів, визначених цим планом та встановлюються відповідальні структури: Міністерства, інші органи, що залучаються до здійснення заходів правового режиму воєнного стану, разом із Службою безпеки, Службою зовнішньої розвідки, Управлінням державної охорони та органами місцевого самоврядування [10].

Висновки. Отже, на сьогодні, чинним законодавством України регулюється введення та порядок продовження воєнного стану. Конституцією України, Законами, Указами Президента, розпорядженнями Кабінету Міністрів України.

Можемо констатувати, що нормативно-правове забезпечення, що регулює введення та забезпечення дії правового режиму воєнного стану, в той же запровадження воєнного стану відноситься до такого виду правового режиму, що пов'язаний із ймовірним запровадженням ряду спеціальних заходів, які так чи інакше визначають функ-

ціонування державних та громадських інститутів, внаслідок чого обмежуються права громадян, а тому введення правового режиму воєнного стану має відповідати принципам державної, суспільної необхідності, об'єктивності, доцільності та відповідальності за можливі наслідки для держави та суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мінка Т. П. Особливості класифікації адміністративно-правових режимів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 453–458. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
2. Соколова І. О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків., 2011. 180с.
3. Чуприна Ю. Ю. Правові основи адміністративно-правових режимів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 29(2). С. 116–119.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf
5. Пацурківський Ю. П. Теоретичні проблеми розуміння сутності категорії правовий режим. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Право. 2013. Вип. 6. С. 105–111.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 р. № 141-VIII. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>
9. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
10. Opatsky, R., Pisotska, K., Chvaliuk, A., Molchanov, R., & Tulinov, V. (2023). Administrative and legal status of public administration subjects regarding countering terrorism: Situación administrativa y jurídica de las materias de la administración pública en materia de lucha contra el terrorismo. *Cuestiones Políticas*, 41(79), 583-594. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4179.39>
11. Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2022 р. № 181-р. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-%D1%80#Text>

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАВДАНЬ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІДРОЗДІЛАМИ СИСТЕМИ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

IMPLEMENTATION OF GENDER EQUALITY TASKS BY UNITS OF THE SYSTEMS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

Співак В.М., д.політ.н., професор

Співак М.В., д.політ.н., професор,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ

Зі зміною напрямку парадигми діяльності Міністерства внутрішніх справ України поступово розширюється коло завдань підрозділів, що входять до його системи. Одним з таких напрямів є гендерна спрямованість. Актуальність обраної теми розкривається автором через наведення статистичних даних, поведінку та владні відносини у правоохоронній сфері, залучення міністерства у безпечне середовище як повноправного суб'єкта з покладеними функціями щодо гендерних змін. Наголошується, що нерівність у різних її проявах характерна для будь-якого суспільства. Проте форми існування останньої, масштаби та регуляторні дії з метою її подолання належать сьогодні до найбільш комплексних та очевидних оцінок якості управління міністерства.

Стверджується, що гендерні стереотипи продовжують залишатися вагомим чинником, що перешкоджає досягненню гендерної рівності в усіх сферах життя. Підкреслюється тим, що у переважній більшості науковці розглядають гендерну рівність через дисбаланс у доступі до влади і ресурсів, в якому одна група є привілейованою (чоловіки), а інша – дискримінованою (жінки). Такі роздуми пов'язані із гендерними ролями та стереотипами. Враховуючи позиції науковців, у статті робиться висновок, що з практичної точки зору, питання гендерної рівності виходять за окреслені рамки для обговорення й аналізу різних способів можливої взаємодії і взаємовпливу національного і гендерного дискурсу.

У статті проведений аналіз завдань, що покладаються на підрозділи системи Міністерства внутрішніх справ України як суб'єкта реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 за п'ятьма Стратегічними цілями. Це дозволило інтерпретувати текст документу в цілях дослідників і вибірково класифікувати і згрупувати завдання, що покладаються на підрозділи системи Міністерства внутрішніх справ України. Зроблені висновки, що реалізацію завдань гендерної рівності підрозділами системи Міністерства внутрішніх справ України доцільно поділити за напрямками діяльності: кадрово-економічний, партнерської взаємодії, внутрішньо-управлінський, правовий, процесуальний, безпековий, психолого-реабілітаційний, просвітницький.

Ключові слова: Міністерства внутрішніх справ України, гендерна рівність, гендерні ролі, гендерні стереотипи, гендерна політика.

With the change in the direction of the activity paradigm of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the range of tasks of the units included in its system is gradually expanding. One of these areas is gender orientation. The relevance of the chosen topic is revealed by the author through the presentation of statistical data, behavior and power relations in the law enforcement sphere, the involvement of the ministry in the security environment as a full-fledged entity with assigned functions regarding gender changes. It is emphasized that inequality in its various manifestations is characteristic of any society. However, the forms of existence of the latter, the scope and regulatory actions aimed at overcoming it belong today to the most comprehensive and obvious assessments of the quality of the ministry's management.

It is argued that gender stereotypes continue to be a significant factor preventing the achievement of gender equality in all spheres of life. It is emphasized by the fact that in the vast majority of scientists, gender equality is viewed as an imbalance in access to power and resources, in which one group is privileged (men) and the other is discriminated against (women). Such reflections are related to gender roles and stereotypes. Taking into account the positions of scientists, the article concludes that from a practical point of view, issues of gender equality go beyond the defined framework for discussion and analysis of various ways of possible interaction and mutual influence of national and gender discourses.

The article analyzes the tasks entrusted to the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a subject of the implementation of the National Action Plan for the Implementation of UN Security Council Resolution 1325 "Women, Peace, Security" for the period until 2025 under five Strategic Goals. This made it possible to interpret the text of the document for the purposes of researchers and selectively classify and group the tasks entrusted to the units of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It was concluded that the implementation of gender equality tasks by the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine should be divided according to the areas of activity: personnel and economic, partnership interaction, internal and administrative, legal, procedural, security, psychological and rehabilitation, and educational.

Key words: Ministry of Internal Affairs of Ukraine, gender equality, gender roles, gender stereotypes, gender policy.

Постановка проблеми. Гендерна рівність є передумовою інноваційного розвитку та новим ресурсом для модернізації суспільства. Вона позитивно впливає на кадровий потенціал і дозволяє потенційно впливати на результат діяльності і досягнення поставлених цілей. Україною вже враховано ряд міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, зокрема стосовно досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030, визначених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 № 70/1, виконання Пекінської декларації, прийнятої 15 вересня 1995 на четвертій Всесвітній конференції із становища жінок, Конвенції Організації об'єднаних націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативного протоколу до неї, Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, Угоди про асоціацію

між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони. Поступово, у всіх основних інституціях сектору безпеки та оборони, спостерігається тенденція до зростання частки жінок. Основними складовими цього сектору серед іншого визначено і Міністерство внутрішніх справ України. У 2017 у системі Міністерства внутрішніх справ України працювало 296 248 осіб, із яких 69 519 жінок, що становить 23,5% [1]. У 2023 у підрозділах МВС України частка жінок становила 30%. Це близько 80 000 жінок по всій системі, з них понад 42 000 атестованих, тобто мають військові чи спеціальні звання. Найбільше жінок працюють та несуть службу у лавах Національної поліції [2].

Нині МВС визначає євроатлантичну інтеграцію як ключовий елемент реформування, залучає жінок до виконання завдань у всіх підрозділах та на різних ділянках фронту, розбудовує мережу гендерних радників, працює над усуненням правових бар'єрів та гармонізацією зако-

нодавства, робить конкретні кроки, покликані створити умови для забезпечення не тільки рівної участі жінок і чоловіків на службі у підрозділах системи МВС України, а і подоланні конфліктів, встановленні миру, процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системній протидії насильству за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом. Саме за такого підходу а також враховуючи те, що МВС є повноцінним суб'єктом реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025, виникає необхідність здійснення аналізу завдань, що покладаються на підрозділи системи МВС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти забезпечення гендерної рівності під час проходження служби у різних державних органах та установах були предметом дослідження науковців, як-от: Ю. Івченко, Л. Збаржевецька, Н. Оніщенко, А. Савчук, В. Колодяжна, М. Каліман, М. Саєнко, С. Маляренко, М. Тищенко та ін. Автори аналізують становлення та розвиток ідеї гендерної рівності, її законодавче закріплення, інші питання гендерної проблематики. Автори статті хочуть привернути увагу саме до виконання завдань гендерної рівності підрозділами МВС, а не тільки до тих питань, що зводяться до функцій і ролі, які визначено суспільством і які вважаються характерними для представника/-ці певної статі.

Метою статті є з'ясування стану реалізації завдань гендерної рівності підрозділами системи МВС України. Ця мета зумовила такі завдання: осмислити сутність гендерних перетворень у діяльності МВС; за допомогою теоретичного моделювання здійснити аналіз завдань, що покладаються на підрозділи системи МВС України у межах виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025.

Виклад основного матеріалу. Гендерні стереотипи продовжують залишатися вагомим чинником, що перешкоджає досягненню гендерної рівності в усіх сферах життя. Незважаючи на приєднання України до міжнародних угод та прийняття національного законодавства щодо забезпечення гендерної рівності в Україні ставлення до гендерних питань залишається актуальним. Ю. Івченко сформовано чотири параметри рівності чоловіків та жінок. 1. Права та свободи людини повинні бути визнаним стандартом у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Дані стандарти сформульовано у Конституції України, у міжнародних документах та підлягають обов'язковому виконанню. Вони повинні безумовно виконуватися державами, що ратифікували міжнародно-правові договори і визнавати права людини як фундаментальний принцип державної політики та правотворчості. 2. Права людини як права жінки. В основі порушення принципу рівності, який передбачений Конституцією України, виступає таке явище як дискримінація, що руйнує основи справедливості і, демократії та призводять до порушення прав людини. 3. Права, обов'язки та відповідальність є основними складовими елементами правового становища особи у соціумі. А отже, саме вони визначають стандарт рівності у Конституції України та законодавчих актах. 4. Рівні права та свободи є найважливішим елементом гендерної рівності. Вони віддзеркалюють ступінь реалізації та гарантії рівності, які містяться у Конституції та законах України [3, с. 54].

Л. Збаржевецька, К. Самсонова вважають, що метою політики гендерної рівності і її практичного застосування є: підтримка рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень для забезпечення стабільного розвитку суспільства; зменшення гендерної нерівності у доступі до ресурсів та результатів розвитку, а також у здійсненні контролю над ними [4, с. 256].

Н. Оніщенко вважає, що гендерний вимір правової площини характеризується передусім рівністю жіночої та чоловічої соціальних статей. Встановлення такої рівно-

сті на практиці вимагає подолання патріархальних стереотипів, статеві ієрархічності соціальних зв'язків, у яких чоловіки заздалегідь сприймаються як вищі за розумовими та фізичними здібностями істоти, їхня діяльність є найбільш значущою та пріоритетною порівняно з діяльністю жінок [5, с. 4].

Тож бачимо, що у переважній більшості науковці розглядають гендерну рівність через дисбаланс у доступі до влади і ресурсів, в якому одна група є привілейованою (чоловіки), а інша – дискримінованою (жінки). Такі роздуми пов'язані із гендерними ролями та стереотипами.

Більш ширші погляди на цю проблему у практиків і аналітиків. Гендерна сегрегація та дискримінаційне ставлення до жінок на роботі є поширеним явищем (а саме це вікова дискримінація жінок старше 45 років, жінок з маленькими дітьми та вагітних жінок). Зайняті жінки мають менший доступ до фінансів порівняно з чоловіками: гендерний розрив в оплаті праці між чоловіками та жінками в Україні становить 23%. Ця диспропорція також відображається в тому, що жінки отримують нижчі пенсії, ніж чоловіки. Оскільки жінки живуть у середньому на 10 років довше, ніж чоловіки, ця ситуація в кінцевому підсумку призводить до фемінізації бідності [6, с. 14].

У 2020 аналіз проблем показав, що існує: 1) нерівність доступу жінок і чоловіків до процесів прийняття рішень, ресурсів, а також наявність стереотипів щодо ролі жінок і чоловіків у суспільному та політичному житті; 2) жінки залишаються більш вразливими до негативних наслідків збройної агресії; 3) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації на сході України виокремилася така соціальна група, як жінки-ветерани; 4) гостро постає питання доступу до інформації, правосуддя, освіти, зайнятості, медичних та соціальних послуг, інтеграції у суспільство; 5) відсутній дієвий механізм ідентифікації та моніторингу потенційних викликів безпеці в широкому розумінні (втручання в оборону, конфлікти, насильство, стихійні лиха, епідемії тощо) з урахуванням гендерних аспектів у розрізі національної безпеки в загальнодержавному масштабі, а також інформування населення про них; 6) вагомими перешкодами для виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» є недостатність знань і навичок у виконавців Національного плану, обмеженість людських і матеріальних ресурсів, технічного забезпечення [7]. З огляду на вище викладено робимо висновок, що гендерний підхід, чи, точніше, врахування гендерного фактору і проблем віддзеркалює їх природу, а відтак потребують і нових, дієвих шляхів подолання.

Гендерна рівність є питанням прав людини, необхідною умовою та індикатором сталого розвитку, орієнтованого на людину. Гендерна рівність вимагає принципово нового способу мислення у підрозділах системи МВС, а саме: Національній поліції України, Державній прикордонній службі, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Національній Гвардії України, Державній міграційній службі України. У Плані заходів з виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025, ми бачимо, що підрозділам системи МВС України відведене особливе місце. Розглянемо їх детально.

Так, для виконання Стратегічної цілі 1. «Забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень щодо запобігання конфліктам, розв'язання конфліктів, постконфліктного відновлення на всіх рівнях та в усіх сферах, зокрема в секторі безпеки і оборони» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: проведення відбору та підготовки жінок для участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки; проведення просвітницьких заходів, інформаційних кампаній для фахівців сектору безпеки і оборони з метою залучення жінок до миротворчих процесів; забезпечення інфраструктурними об'єктами та матеріально-технічними умо-

вами жінок сектору безпеки і оборони, що відповідають їх потребам; створення для працівників умов, що полегшують поєднання функцій та обов'язків у професійному та приватному житті, зокрема у секторі безпеки і оборони; удосконалення документів, що регулюють індивідуальну поведінку та корпоративну етику в частині протидії сексизму, сексуальним домаганням, психологічному та сексуальному насильству, дискримінації під час прийняття на службу, виконання службових обов'язків та участі у прийнятті рішень; забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до закладів освіти всіх рівнів сектору безпеки і оборони та включення гендерної складової до освітнього процесу; забезпечення належних умов для професійного розвитку жінок, які працюють у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також жінок із числа осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, курсанток закладів вищої освіти, військових закладів вищої освіти, цільових груп; забезпечення паритетної участі жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, комісій для проведення службових розслідувань; створення умов для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади.

Для виконання Стратегічної цілі 2. «Створення гендерно чутливої системи ідентифікації безпекових викликів, запобігання таким викликам, реагування на них» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: визначення механізму взаємодії органів державної влади щодо ідентифікації безпекових викликів, реагування на них із залученням представників громадянського суспільства, зокрема жінок і дівчат; забезпечення врахування гендерного компонента під час формування складу штабів, комісій з питань реагування на безпекові виклики та під час провадження ними діяльності; проведення підготовки фахівців з питань надання профілактично-психологічної допомоги особам, постраждалим від конфлікту; забезпечення надійних джерел комунікації з питань постконфліктного відновлення.

Для виконання Стратегічної цілі 3. «Забезпечення процесу постконфліктного відновлення, розбудови та впровадження системи перехідного

правосуддя за принципами забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: проведення підготовки фахівців з питань надання профілактично-психологічної допомоги особам, постраждалим від конфлікту; забезпечення надійних джерел комунікації з питань постконфліктного відновлення; підтримка осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях та/або під юрисдикцією інших держав, у тому числі жінок, які проживають у районі воєнних (бойових) дій, перебувають у полоні, яких примусово вивезли до Російської Федерації, які вимушено виїхали за кордон.

Для виконання Стратегічної цілі 4. «Забезпечення захисту від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час)» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: розроблення інструментів для фіксації випадків злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і здоров'я, статевої свободи і недоторканості, честі та гідності особи в умовах конфлікту відповідно до стандартів ООН та НАТО; визначення інституційного механізму для належного реагування, документування та розслідування злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканості, честі та гідності особи в умовах конфлікту; проведення на постійній основі моніторингу та оцінювання випадків вчинення злочинів в умовах конфлікту; внесення змін до законодавства в частині протидії насильству за ознакою статі відповідно до міжнародних стандартів; забезпечення виявлення випадків насильства за ознакою статі та належного реагування на них; забезпечення системного моні-

торингу функціонування системи реагування на насильство за ознакою статі; сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом; торгівлю людьми; досконалення механізму надання ефективної своєчасної допомоги постраждалим від насильства за ознакою статі; сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; торгівлі людьми; запобігання вчиненню насильства особами, які схильні до його вчинення.

Для виконання Стратегічної цілі 5. «Забезпечення розвиненої інституційної спроможності виконавців Національного плану для ефективного впровадження порядку денного «Жінки, мир, безпека» відповідно до міжнародних стандартів» на підрозділи системи МВС України покладаються такі завдання: забезпечення можливості системного набуття знань і навичок, необхідних для виконання завдань порядку денного «Жінки, мир, безпека», відповідно до стандартів ООН та НАТО; забезпечення навчання та підвищення кваліфікації персоналу сектору безпеки і оборони; забезпечення міжвідомчої співпраці та координації діяльності органів державної влади, міжнародних організацій та громадських об'єднань щодо розроблення, виконання та моніторингу стану виконання Національного плану [8].

Окрім цього з метою виконання завдань, визначених Планом заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 року № 79-р, Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Департаменту комунікації, Головному сервісному центру МВС, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній поліції України, Національній гвардії України, закладам, підприємствам, установам, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 6 Плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 року № 79-р доручено забезпечити регулярне інформування громадськості про рівні права і можливості жінок та чоловіків на отримання безоплатної правової допомоги.

Національній поліції України відповідно до заходів 2 та 5 завдання 9 Плану забезпечити: поширення інформаційних матеріалів серед дітей, підлітків та молоді про запобігання насильству за ознакою статі; підготовку інформаційних матеріалів для інформування працівників підприємств, установ, організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо надання допомоги і запобігання насильству за ознакою статі на робочому місці.

Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній поліції України, Національній гвардії України, Головному сервісному центру МВС, керівникам закладів, підприємств, установ, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 12 Плану доручено провести дослідження щодо реалізації жінками та чоловіками їх рівного права поєднувати сімейні та професійні обов'язки, а також готовності справедливо розподіляти сімейні обов'язки, зокрема в секторі безпеки та оборони.

Управлінню моніторингу дотримання прав людини, Департаменту комунікації, Головному сервісному центру МВС, Національній поліції України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державній міграційній службі України, Національній гвардії України та керівникам закладів, підприємств, установ, що належать до сфери управління МВС, відповідно до заходу 1 завдання 14 Плану, доручено забезпечити поширення історій жінок

та їх ролі в подоланні конфлікту, протидії безпековим викликам, встановленні миру і протидії насильству, пов'язаному з конфліктом [9].

Тож, на основі проаналізованого матеріалу, можна зробити висновок, що реалізація завдань гендерної рівності підрозділами системи МВС України має розгалужену спрямованість і не концентрується виключно на місці і ролі чоловіка і жінки у секторі безпеки. Вдається виділити певні напрями такої діяльності: кадрово-економічний – стосуються забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до закладів освіти сектору безпеки і оборони, розподілу доходів, структури використання часу та розподілу праці, доступу до соціальних благ (охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення, соціального захисту) під час проходження служби, участі жінок у прийнятті рішень тощо; партнерської взаємодії – полягає у створенні гендерно чутливої системи взаємодії з іншими недержавними установами, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями; внутрішньо-управлінський – полягають у впровадженні ефективної системи міжвідомчої взаємодії на місцевому, регіональному та національному рівні, інституційних механізмів щодо вирішення гендерних завдань покладених на структурні підроз-

діли МВС; правовий – полягає у тому, що завдання мають комплексний характер, мету, цілі, основні цільові групи та принципи і відповідають порядку денному «Жінки, мир, безпека» відповідно до міжнародних стандартів, внесення змін до законодавства в частині протидії насильству за ознакою статі, надання правової допомоги різним групам жінок і чоловіків, які постраждали від конфлікту; процесуальний – полягає у належному реагуванні, документуванні та розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканості, честі та гідності особи, моніторингу та оцінюванні випадків вчинення злочинів; безпековий – полягає у проведенні відбору та підготовки жінок для участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки; психолого-реабілітаційний – полягає у роботі з особами, які постраждали від насильства, пов'язаного з конфліктом, зокрема сексуального, від катувань/тортур під час утримання незаконними збройними формуваннями тощо; просвітницький – реалізується через оповіщення населення про небезпеки, пов'язані із збройним конфліктом, яка включає гендерно чутливі показники і заходи, а також організація і проведення просвітницьких, інформаційних заходів з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми гендерної рівності у секторі безпеки і оборони – І. Заворотко. 18.01.2017. URL: <https://www.helsinki.org.ua/problems-gendernoji-rivnosti-u-sektori-bezpeky-i-oborony-i-zavorotko/> (дата звернення: 10.02.2024).
2. Жінки у складі підрозділів МВС беруть безпосередню участь у захисті України, – Катерина Павліченко. 04 Травня 2023. URL: <https://hsc.gov.ua/2023/05/04/zhinki-u-skladi-pidrozdiliv-mvs-berut-bezposerednyu-uchast-u-zahisti-ukrayini-katerina-pavlichenko> (дата звернення: 10.02.2024).
3. Івченко Ю. В. Гендерна рівність в Україні (національні особливості). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 52–59.
4. Збаржевецька Л. Д. Гендерна рівність у сфері праці. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2010. Вип. 18(1). С. 255–262.
5. Оніщенко Н. М. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 3–11.
6. Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні: огляд вторинних даних (від 29 березня 2022 р.) підготовлений ООН Жінки у партнерстві з CARE International. URL: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf (дата звернення: 22.02.2024).
7. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Розпорядження КМУ від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#n14> (дата звернення 22.02.2024).
8. ПЛАН заходів з виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/6/2/0/1/3/onoenii-plan-zaxodiv-z-vikonannia1325.docx> (дата звернення: 23.02.2024).
9. Про організацію виконання Плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності: Доручення МВС України 39/01/37 від 10.03.23. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/6/2/0/1/2/dorucennia-mvs-39.pdf> (дата звернення: 24.02.24).

ПРИНЦИП «НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ»: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE PRINCIPLE OF “GOOD GOVERNANCE”: THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Стовба О.В., д.ю.н.,

головний науковий співробітник

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз

імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України

Повномасштабне вторгнення, загроза державності та територіальній цілісності України поставила ряд питань перед національною правовою системою. Водночас ясно, що в умовах масштабних військових дій державний апарат України тимчасово не в силах гарантувати виконання вимог національного законодавства на всій міжнародно визнаній території держави. Зазначене завдання стає тим більш складним, тому що лінія фронту і площа територій, контрольованих Україною, постійно і динамічно змінюється, зокрема деокуповується. Внаслідок цих подій відновлення дії Конституції і законів України у звільнених регіонах, так само і на тих територіях, на яких відбувалися бойові дії, має свої особливості.

Зазначена специфіка відображається у просторі та часовому вимірі. В межах території України виділяються такі особливі зони, як ті, на яких ведуться або велися бойові дії, тимчасово окуповані. В свою чергу, часовий вимір подій вказує на те, що одна й та сама територія могла бути тимчасово окупована, потім на ній велися бойові дії, і нарешті вона є звільненою і на ній відбувається нормальне функціонування суспільних відносин. Звичайно, і законодавче регулювання цих відносин має мати свою специфіку в залежності від вказаних вище просторово-часових параметрів. Подібна специфіка певною мірою враховується законодавцем. Однак зазначене правове регулювання є суперечливим, внаслідок чого виникають судові спори, які підлягають вирішенню у судовому порядку. Особливої значущості при вирішенні подібних спорів набуває принцип «належного урядування», який встановлено Європейською конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини та конкретизовано у рішеннях Європейського суду з прав людини. Відтак встановлення змісту зазначеного принципу у контексті судової практики ЄСПЛ має важливе значення для правильного вирішення справ у межах національної правової системи.

Ключові слова: публічне адміністрування, професійна діяльність, відповідальність, належне урядування, права і свободи людини.

The full-scale invasion and the threat to Ukraine's statehood and territorial integrity have raised a number of questions for the national legal system. At the same time, it is clear that in the context of large-scale military operations, the state apparatus of Ukraine is temporarily unable to guarantee the implementation of national legislation throughout the internationally recognized territory of the state. This task becomes all the more difficult because the front line and the area of the territories controlled by Ukraine are constantly and dynamically changing, including de-occupation. As a result of these events, the restoration of the Constitution and laws of Ukraine in the liberated regions, as well as in the territories where hostilities took place, has its own peculiarities.

This specificity is reflected in the spatial and temporal dimensions. Within the territory of Ukraine, there are special zones, such as those where hostilities are or have been conducted, and temporarily occupied. In turn, the temporal dimension of events indicates that the same territory could be temporarily occupied, then hostilities were conducted on it, and finally it is liberated and normal functioning of social relations takes place on it. Of course, the legislative regulation of these relations should also have its own specifics, depending on the above spatial and temporal parameters. This specificity is to some extent taken into account by the legislator. However, this legal regulation is contradictory, which leads to disputes that are subject to judicial resolution. In resolving such disputes, the principle of "good governance", which is established by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and specified in the judgments of the European Court of Human Rights, is of particular importance. Therefore, establishing the content of this principle in the context of the ECHR case law is important for the proper resolution of cases within the national legal system.

Key words: public administration, professional activity, liability, good governance, human rights and freedoms.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія та тимчасова окупація частини території України поставила низку проблем перед національною правовою системою. Адже зрозуміло, що в умовах повномасштабної війни держава Україна тимчасово не в силах забезпечити виконання Конституції і законів України на всій міжнародно визнаній території держави.

Ситуація в значній мірі ускладнюється і тим що лінія фронту і обсяг підконтрольних Україні територій не є сталим, а динамічно змінюється. Відтак ті території, які перебували під російською окупацією (наприклад, частина Харківської області, Херсон і частина Херсонської області) станом на час написання цієї статті є звільненими. Відтак застосування законодавства України на цих територіях, як і на територіях, на яких відбувалися бойові дії, має свою специфіку.

Зазначена специфіка розгортається у просторовому та часовому вимірах. Наразі відповідно до Наказу № 309 від 22.12.2022 р., виданого Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України на території України виділяються такі специфічні зони, як території, на яких ведуться бойові дії, велися бойові дії, тимчасово окуповані Російською Федерацією [1]. В свою чергу, часовий вимір подій вказує на те, що одна й та сама

територія могла бути тимчасово окупована, потім на ній велися бойові дії, і нарешті вона є звільненою і на ній відбувається нормальне функціонування суспільних відносин. Звичайно, і законодавче регулювання цих відносин має мати свою специфіку в залежності від вказаних вище просторово-часових параметрів.

Слід зауважити, що така специфіка певною мірою враховується законодавцем. Так, наприклад, відповідно до підрозділу 10 розділу 20 Перехідних положень Податкового кодексу України (далі – ПКУ) встановлені особливості справляння податків в залежності від правового статусу відповідної території у певний період часу. Однак зазначене правове регулювання є суперечливим, внаслідок чого виникають судові спори, які підлягають вирішенню у судовому порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства (далі – КАС) [2].

Особливої значущості при вирішенні подібних спорів набуває принцип «належного урядування», який встановлено Європейською конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини від 04.11.1950 р., що ратифікована Україною 17.07.1997 р. (далі – ЄКПЛ) [3] та конкретизовано у рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Відтак встановлення змісту зазначеного принципу у контексті судової практики ЄСПЛ

має важливе значення для правильного вирішення справ у межах національної правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти питань принципу належного врядування, охорони прав і свобод людини в тому числі в розрізі адміністративно-правових відносин, висвітлюються у працях українських вчених Бесаги І., Гудими Д., Головатого С., Рабіновича П., Рабіновича С., Радишевської О. Однак цілісного осмислення принципу належного врядування у контексті практики ЄСПЛ дотепер не проведено, тому вказане питання поки що не систематизоване і не розроблене в повному обсязі.

Мета статті – визначення змісту принципу належного врядування, зокрема при розгляді адміністративно-правових спорів, у контексті норм ЄКПЛ. Це, в свою чергу, обумовлює розкриття критеріїв та стандартів незалежності суддів у розрізі судової практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що публічне адміністрування з боку держави має здійснюватися з дотриманням гарантій прав і свобод людини, встановлених як національним законодавством України, так і ЄКПЛ. Важливою складовою при цьому є принцип належного врядування, передбачений статтею 1 першого додаткового Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який було підписано у Парижі 20.03.1952 р. Як відомо, згідно змісту цього протоколу:

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [3].

Однак треба відзначити, що поточна практика публічного адміністрування з боку держави, зокрема у сфері податків, не завжди відповідає зазначеним нормам. Так, правове регулювання сплати податків в залежності від правового режиму території, на якій вона справляється, неодноразово змінювалося. При цьому приводом для подібної зміни були не тільки окупація/деокупація відповідних територій, але й відверте «хитання» у правовій політиці держави. Зазначене знаходить свою оцінку і відображення й у практиці національних судів. Так, при розгляді справи № 520/19074/23 у рішенні від 18.09.2023 р. Харківського окружного адміністративного суду зокрема зазначено: у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, Верховною Радою України 15.03.2022 був прийнятий Закон України № 2120-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», яким пункт 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПК України був доповнений, зокрема, підпунктом 69.14 такого змісту: «Тимчасово, на період з 1 березня 2022 року по 31 грудня року, наступного за роком, у якому припинено або скасовано воєнний, надзвичайний стан, не нараховується та не сплачується плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями російської федерації, та перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних або юридичних осіб, а також за земельні ділянки (земельні частки (паї), визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди.

Тож, з наведеного слідує, що за змінами п. п. 69.14 п. 69 підр. 10 розд. XX «Перехідні положення» ПК України, не підлягає нарахуванню та сплаті до бюджету плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності): 1) за земельні ділянки, які перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних або юридичних осіб та: розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями російської федерації; 2) за земельні ділянки (земельні частки (паї), визначені обласними військовими адміністраціями, як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, визначається Кабінетом Міністрів України.

Наказом від 22.12.2022 за № 309 Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, затверджено Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, у якому зазначено, зокрема, що з 24.02.2022 по 15.09.2022 Харківська міська територіальна громада відносилася до території активних бойових дій, а з 15.09.2022 по теперішній час Харківська міська територіальна громада відноситься до території можливих бойових дій. Згідно вказаного Порядку Харківська міська територіальна громада віднесена до території, на якій з 24.02.2022 й по теперішній час велися бойові дії. Отже, вказаний Перелік також підтверджує правомірність позиції позивача про те, що на території міста Харкова велися бойові дії, що, як наслідок, звільняє позивача від обов'язку по нарахуванню та сплаті до бюджету орендної плати за земельну ділянку, розташовану на такій території.

Суд у зазначеному вище рішенні також, зазначає, що факт ведення з 24.02.2022 на території міста Харкова та Харківської області бойових дій є загальновідомим та підтверджується відповідним затвердженням переліком територій, що надавало позивачу право на застосування податкової пільги, передбаченої підпунктом 69.14 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПК України. Разом з тим, 11.04.2023 Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» № 3050-ІХ, який набрав чинності 06.05.2023, яким підпункт 69.14 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПК України викладено в наступній редакції: "69.14. За період з 1 січня 2022 року до 31 грудня 2022 року не нараховується та не сплачується плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях активних бойових дій або на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України, та перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних осіб, та за період з 1 березня 2022 року до 31 грудня 2022 року – в частині земельних ділянок, що перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Починаючи з 1 січня 2023 року, за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях активних бойових дій або на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України, які включені до Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності) не нарахову-

ється та не сплачується за період з першого числа місяця, в якому було визначено щодо відповідних територій дату початку активних бойових дій або тимчасової окупації, до останнього числа місяця, в якому було завершено активні бойові дії або тимчасова окупація на відповідній території. Відповідач вказує, що згідно змін, внесених вказаним законом, позивач не мав жодної пільги щодо сплати орендної плати та мав обов'язок сплатити орендну плату в установленому розмірі, в тому числі, за спірний період (січень-березень 2023 року).

Разом з тим, відповідно до статті 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. У рішенні у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 лютого 1999 року № 1-рп/1999, Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення частини першої статті 58 Конституції України про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних осіб. Але це не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб. Проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті. Положення частини першої статті 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи).

Тобто, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» № 2120-IX від 15.03.2022, який було прийнято Верховною Радою України, позивач мав пільгу щодо сплати орендної плати за земельну ділянку, яка розташована в зоні бойових дій, та, в тому числі у спірний період (січень-березень 2023 року), діяв згідно чинних норм Податкового кодексу України.

Водночас, 11.04.2023 Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» № 3050-IX, який набрав чинності 06.05.2023, яким скасовано пільгу по сплаті орендної плати, щодо територій, які віднесені до можливих бойових дій, на підставі чого позивачу нарахована орендна плата за січень-березень 2023 року, тобто за період, у якому не були чинними положення вказаного закону, що суперечить нормам статті 58 Конституції України.

Суд зазначає, що у даному випадку застосування відповідачем положень Закону України від 11.04.2023 № 3050-IX не відповідає принципу правової визначеності, складовою якого є принцип легітимних очікувань, який має застосовуватись не лише на етапі нормотворчої діяльності, а й під час безпосереднього застосування чинних норм права, що даватиме можливість особі в розумних межах передбачати наслідки своїх дій (постанова ВС від 20.10.2020 року у справі № 826/3694/16).

У зв'язку з викладеним, суд не приймає до уваги доводи відповідача щодо того, що з 01.01.2023 на тери-

торії Харківської міської територіальної громади, яка не відноситься до території активних бойових дій, повинна нараховуватися та сплачуватися плата за землю, посиляючись на Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» від 11.04.2023 № 3050-IX, оскільки станом на 01.01.2023 та у спірний період (січень-березень 2023 року) діяли положення Податкового кодексу України, якими було звільнено від оподаткування земельні ділянки, розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, згідно Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» № 2120-IX від 15.03.2022.

Враховуючи вищевикладене, суд дійшов висновку, що спірне податкове повідомлення-рішення, в частині нарахування орендної плати за січень-березень 2023 року, було прийнято контролюючим органом безпідставно та необгрунтовано, без урахування усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії), що призвело до настання для позивача негативних наслідків у вигляді встановлення додаткового тягаря зі сплати орендної плати за землю [4]. Зазначені міркування було підтримано і судом апеляційної інстанції, який у Постанові від 22.01.2024 р. вказав, що як вірно врахував суд першої інстанції, застосування відповідачем Закону України від 11.04.2023 № 3050-IX не відповідає принципу правової визначеності, складовою якого є принцип легітимних очікувань, який має застосовуватись не лише на етапі нормотворчої діяльності, а й під час безпосереднього застосування чинних норм права, що даватиме можливість особі в розумних межах передбачати наслідки своїх дій. У рішенні ЄСПЛ від 20 січня 2012 року у справі «Рисовський проти України» підкреслено особливу важливість принципу «належного урядування». Він передбачає, що в разі коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема якщо справа впливає на основоположні права людини, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб. При цьому на них покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності у правовідносинах (пункт 70) [5].

Вказане дає підстави стверджувати, що порушення принципу належного урядування з боку держави є підставою для визнання ЄСПЛ порушень зобов'язань з боку держави. Так, розглядаючи вже згадану справу «Рисовський проти України» ЄСПЛ у своєму рішенні від 20.10.2011 р. (заява № 29979/04) визнав порушення п. 1 ст. 6 та ст. 1 Першого Протоколу Конвенції та вказав, що аналізуючи відповідність цього мотивування Конвенції, Суд підкреслює особливу важливість принципу «належного урядування». Він передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб (див. рішення у справах «Беєлер проти Італії» [БІ] (Beyeler v. Italy [GC]), заява № 33202/96, п. 120, ECHR 2000-I, «Онєр'їлдіз проти Туреччини» [БІ] (Oneryildiz v. Turkey [GC]), заява № 48939/99, п. 128, ECHR 2004-XII, «Megadat.com S.r.l. проти Молдови» (Megadat.com S.r.l. v. Moldova), заява № 21151/04, п. 72, від 8 квітня 2008 року, і «Москаль проти Польщі» (Moskal v. Poland), заява № 10373/05, п. 51, від 15 вересня 2009 року). Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок (див., наприклад, рішення у справах «Лелас проти

Хорватії» (Lelas v. Croatia), заява № 55555/08, п. 74, від 20 травня 2010 року, і «Тошкуце та інші проти Румунії» (Toscuta and Others v. Romania), заява № 36900/03, п. 37, від 25 листопада 2008 року) і сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси (див. зазначені вище рішення у справах «Онер'їлдіз проти Туреччини» (Oneryildiz v. Turkey), п. 128, та «Беєлер проти Італії» (Beyeler v. Italy), п. 119). Принцип «належного урядування», як правило, не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість (див. зазначене вище рішення у справі «Москаль проти Польщі» (Moskal v. Poland), п. 73). Будь-яка інша позиція була б рівнозначною, *inter alia*, санкціонуванню неналежного розподілу обмежених державних ресурсів, що саме по собі суперечило б загальним інтересам (див. там само). З іншого боку, потреба виправити минулу «помилку» не повинна непропорційним чином втручатися в нове право, набуте особою, яка покладалася на легітимність добросовісних дій державного органу (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), заява № 36548/97, п. 58, ECHR 2002-VIII). Іншими словами, державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків (див. зазначене вище рішення у справі «Лелас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia), п. 74). Ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються (див., серед інших джерел, *mutatis mutandis*, зазначене вище рішення у справі «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), п. 58, а також рішення у справі «Гаші проти Хорватії» (Gashi v. Croatia), заява № 32457/05, п. 40, від 13 грудня 2007 року, та у справі «Трго проти Хорватії» (Trgo v. Croatia), заява № 35298/04, п. 67, від 11 червня 2009 року). У контексті скасування помилково наданого права на майно принцип «належного урядування» може не лише покласти на державні органи обов'язок діяти невідкладно, виправляючи свою помилку (див., наприклад, рішення у справі «Мос-

каль проти Польщі» (Moskal v. Poland), п. 69), а й потребувати виплати відповідної компенсації чи іншого виду належного відшкодування колишньому добросовісному власникові (див. зазначені вище рішення у справах «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), п. 53, та «Тошкуце та інші проти Румунії» (Toscuta and Others v. Romania), п. 38) [6].

Як можна зауважити, зазначене рішення ЄСПЛ вказує на ту обставину, що діяльність органів держави у сфері публічного адміністрування має відбуватися з урахуванням принципів правової визначеності та належного урядування. У іншому випадку подібна діяльність може бути розцінена ЄСПЛ як порушення зобов'язань, взятих на себе державою відповідно до норм ЄКПЛ. Відповідні рішення держави відповідають принципу належного урядування при дотриманні наступних умов: 1) таке рішення повинно бути вчасним, тобто таким, що прийнято протягом розумного строку; 2) рішення має бути винесене в належний спосіб, тобто спосіб, передбачений законом, судовим рішенням або іншим нормативно-правовим актом; 3) подібне рішення має бути ухвалено у якомога послідовніший спосіб, тобто не суперечити раніше прийнятим рішенням та не вступати у конфронтацію з усталеною судовою практикою та законодавством, а також передбачати чітку і зрозумілу процедуру оскарження.

Висновки. Аналіз як практики національних судів, так і судової практики ЄСПЛ дає змогу змістовно наповнити принцип належного урядування. Як можна бачити, він конкретизується у згаданих судових рішеннях як комплекс пов'язаних між собою стандартів та вимог, які передбачають те, що будь-яке діяльність держави, зокрема у межах публічного адміністрування податків, має бути ухвалене за дотримання наступних умов: 1) таке рішення повинно бути вчасним, тобто таким, що прийнято протягом розумного строку; 2) рішення має бути винесене в належний спосіб, тобто спосіб, передбачений законом, судовим рішенням або іншим нормативно-правовим актом; 3) подібне рішення має бути ухвалено у якомога послідовніший спосіб, тобто не суперечити раніше прийнятим рішенням та не вступати у конфронтацію з усталеною судовою практикою та законодавством, а також передбачати чітку і зрозумілу процедуру оскарження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 309 «Про затвердження переліку територій на яких ведуться (велись) бойові дії або тимчасово окуповані Російською Федерацією» від 22.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (дата звернення 05.01.2024).
2. Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 05.01.2024).
3. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. Ратифікована : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР (зі змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004?find=1&text=юрисдикц#w1_3 (дата звернення 05.01.2024).
4. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 18.09.2023 р. (справа № 520/19074/23). URL: <https://opendatabot.ua/court/113567569-7b904063642a8864886e95b6dba3e667> (дата звернення 05.01.2024).
5. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 22.01.2024 р. (справа № 520/19074/23). URL: <blob:https://cabinet.court.gov.ua/5bb4cadb-8f19-47a6-a59e-ae3bf24d9d12> (дата звернення 24.01.2024).
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.10.2011 року по справі «Рисовський проти України» (заява № 29979/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text (дата звернення 05.01.2024).

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ ЩОДО ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE REFORM REGARDING DECENTRALIZATION OF MANAGEMENT IN UKRAINE

Шевченко О.В., к.ю.н.,

доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права

Державний торговельно-економічний університет

Тімашов В.О., д.ю.н., професор,

професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права

Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена аналізу проведення реформи адміністративного права – децентралізації управління в Україні, етапам її проходження, особливостям та результатам. Розглянуто процес становлення, розвитку та практичної реалізації адміністративної реформи децентралізації управління в нашій державі. Відмічено широку підтримку міжнародної спільноти європейського простору у проведенні децентралізації управління; за їх участю прийнято та впроваджується ряд програм, в тому числі і тих, які спрямовані на підтримку реформи децентралізації.

У роботі досліджено сутність поняття децентралізації та бачення різних науковців та дослідників щодо розуміння його змісту. Оглянуто базу нормативно-правових актів, які прийняті в межах та для практичної реалізації реформи та сприяють адміністративно-правовому забезпеченню децентралізації в Україні.

В рамках дослідження запропоновано виокремити три етапи, які пройшла наша держава в процесі впровадження децентралізації управління на регіональному рівні – на рівні органів місцевого самоврядування та органів державної влади на місцях. Проаналізовано зміну законодавчої бази протягом проведення децентралізації на території України.

Розглянуто статистичні дані щодо реорганізації території України та досліджено проблемні питання становлення нового адміністративно-територіального устрою, що пов'язаний із укрупненням адміністративних центрів управління. Досліджено зміни які пройшли органи місцевого самоврядування в рамках адміністративної реформи децентралізації управління та їх практичний результат та наслідки.

Відмічено, що в Україні, попри воєнні дії та інші труднощі, створені сприятливі умови для розвитку територіальних громад, розширення наданих управлінських функцій, та збільшення об'єму повноважень органів виконавчої влади на місцях, та органів місцевого самоврядування. Це дозволило пришвидшити процеси прийняття рішень та їх реалізації, а укрупнення громад (в тому числі ресурсне та матеріальне) дозволило збільшити можливості для власного розвитку.

Ключові слова: адміністративна реформа, децентралізація, публічна влада, об'єднані територіальні громади, місцеве самоврядування.

The article is devoted to the analysis of the reform of administrative law – decentralization of management in Ukraine, its stages, features and results. The process of formation, development and practical implementation of the administrative reform of decentralization of management in our country is considered. Wide support of the international community of the European space in the decentralization of management was noted; with their participation, a number of programs have been adopted and implemented, including those aimed at supporting the decentralization reform.

The work examines the essence of the concept of decentralization and the vision of various scientists and researchers regarding the understanding of its content. The base of normative and legal acts, which were adopted within the scope and for the practical implementation of the reform and contribute to the administrative and legal provision of decentralization in Ukraine, was reviewed.

As part of the study, it is proposed to single out three stages that our state went through in the process of implementing decentralization of management at the regional level – at the level of local self-government bodies and local state authorities. The change of the legislative framework during decentralization in the territory of Ukraine is analyzed.

Statistical data on the reorganization of the territory of Ukraine were considered and problematic issues of the formation of a new administrative-territorial system related to the consolidation of administrative management centers were investigated. The changes that local self-government bodies underwent as part of the administrative reform of decentralization of management and their practical results and consequences were studied.

It was noted that in Ukraine, despite military actions and other difficulties, favorable conditions have been created for the development of territorial communities, the expansion of the provided management functions, and the increase in the scope of powers of local executive authorities and local self-government bodies. This made it possible to speed up the processes of decision-making and their implementation, and the consolidation of communities (including resource and material) made it possible to increase opportunities for their own development.

Key words: administrative reform, decentralization, public power, united territorial communities, local self-government.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження особливостей реалізації адміністративної реформи щодо децентралізації управління в Україні полягає у тому, що проведення цієї реформи припало на складний для нашої держави час, пов'язаний із агресією російської федерації з 2014 року, масованими обстрілами територій об'єднаних територіальних громад по всій території держави з 2022 року, анексією територій, повного знищення сіл та містечок, в тому числі очільники територіальних громад неодноразово ставали об'єктами воєнних злочинів до яких застосовували методи залякування, тортури та були випадки вбивств.

В таких умовах здійснення реформи децентралізації стало викликом та доказом для європейського світу того, що Україна демократична держава та прямує у своєму роз-

витку в напрямі запозичення найкращих стандартів демократичного світу, в тому числі і щодо регіонального управління на рівні органів місцевого самоврядування. З огляду на це постає необхідність більш детально розглянути процес та результати реформи децентралізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження адміністративної реформи децентралізації у нашій державі займалися ряд науковців, які проводили дослідження щодо: повноважень місцевих органів виконавчої влади в умовах децентралізації (Зубар І. В., Пайлик О. І.); управління розвитком територіальних громад в умовах децентралізації влади (Галкін Д. Г.); проблем та перспектив децентралізації публічної влади (Братковський М. Л.); інвестиційних процесів в регіонах в аспекті реформи децентралізації (Кірюхін Р. О., Орловська Ю. В.) тощо.

Незважаючи на значний науковий доробок та цікавість питаннями реалізації реформи децентралізації, є потреба дослідити особливості реалізації адміністративної реформи щодо децентралізації управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання децентралізації варто розкрити позиції науковців щодо розуміння та трактування цього поняття. Як зазначають Кірюхін Р. О. та Орловська Ю. В. децентралізація – «процес надання регіонам більшої самостійності в розпорядженні власними ресурсами» [1]. Братковський М. Л. розглядає дане визначення як процес комплексного напрямку із важливою ланцюговою реакцією змін у державному організмі, зокрема завдяки перерозподілу повноважень та шаблях владних вертикалі [2, с. 111], Галкін Д. Г. метою децентралізації влади називає забезпечення стимулювання розвитку інституту територіальних громад [3, с. 95]. Враховуючи вище зазначене можна сказати, що суттю децентралізації є створення сприятливих умов для виконання владних функцій на регіональному, місцевому рівні.

Децентралізація є певним комплексом дій органі публічної влади, які в тому числі пов'язані із створенням нормативно-правової бази та внесення змін до існуючого законодавства. Основною метою даної реформи є передача значних повноважень від центральних органів державної влади органам місцевого самоврядування.

Погоджуємося із позицією Зубар І. В. та Пайлик О. І. в тому, що «важливим є забезпечення балансу інтересів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, при цьому визначивши оптимальний перерозподіл повноважень, що відповідатиме чинній Конституції, а також логіці децентралізації щодо потреби у мінімізації ролі державної влади у реалізації повноважень місцевого самоврядування. При цьому важливо не допустити дискредитації цілей реформи децентралізації» [4].

На наш погляд можна виділити три етапи проведення реформи децентралізації.

На першому етапі важливу роль у формуванні правового підґрунтя відносно децентралізації відіграла Європейська хартія місцевого самоврядування, яка була ратифікована 15 липня 1997р. [5], та дала поштовх до затвердження ряду законів, що встановлювали повноваження окремих територіальних одиниць держави. Зокрема, такими актами були Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» (21 травня 1997 р.) [6] та «Про місцеві державні адміністрації» (9 квітня 1999 р.) [7].

Другий етап пов'язуємо із ухваленням Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (1 квітня 2014 р.) [8] та початком проведення управлінських змін територіальної організації влади в нашій державі. Цей час став періодом безпосередньої реалізації реформи. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (5 лютого 2015 р.) [9] реформа децентралізації створила новітню ланку у системі адміністративного устрою у нашій державі – об'єднану територіальну громаду (ОТГ), які утворюються внаслідок добровільних об'єднань суміжних територіальних громад, міст, селищ, сіл в межах однієї області. Добровільне об'єднання дало змогу органам місцевого самоврядування отримати нові повноваження і ресурси, що раніше мали міста обласного значення. Об'єднання кількох суміжних населених пунктів дозволило збільшити свою матеріальну базу, яка переходила на правах правонаступництва.

Третій етап на нашу думку бере свій початок у 2020 році і пов'язаний із закріпленням нового адміністративно-територіального устрою. Так, 12 червня 2020 року видано 24 розпорядження Кабінету Міністрів України [10] якими було визначено територіальні громади областей України (хоч, варто зазначити, щодо окремих об'єднань є рішення Окружного адміністративного суду міста Києва про визнання протиправним та нечинним окремих пунктів

Розпорядження, якими оскаржено приєднання окремих сіл чи селищ до ОТГ, наприклад: Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 12 грудня 2022 р. № 640/13908/20 [11] за позовом Тростянецької сільської ради Ямпільського району Вінницької області; три звернення з позовами були в межах Львівської області).

Відповідно до проектів та перспективних планів формування територій громад областей, планували утворити понад 1470 територіальних громад [12], на сьогодні, за даними порталу «Децентралізація», їх 1439 [13]. Варто зазначити, що портал «Децентралізація» є головним інформаційним порталом реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, який створений у березні 2014 року за технічної підтримки швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» (DESPRO), з 2021 року технічну підтримку порталу надає швейцарсько-український проект «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» (DECIDE). Головними завданнями порталу є: інформування про перебіг подій, змін, перетворень, новацій в окремих ОТГ; роз'яснення змісту нормативних актів щодо реформи децентралізації; акумуляція думок та позицій органів публічної влади усіх рівнів, експертів та міжнародної спільноти. На платформі створено електронну бібліотеку методичних матеріалів та роз'яснювальних документів, що є досить корисним для очільників та працівників ОТГ.

Підтримка проведення реформи децентралізації на міжнародному рівні має велике значення для України. Необхідно відмітити, що наша держава взяла курс на запровадження Європейських стандартів демократичного врядування та публічного управління. Так, прийнятий План дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки [14], в рамках якого під час війни та у пост-воєнний період Радою Європи впроваджується Програма «Посилення доброго демократичного врядування і стійкості в Україні».

Передусім головною метою реформи місцевого самоврядування є можливість вирішення питань місцевого значення органами місцевого самоврядування самостійно та за рахунок власних коштів. Наша держава підтримує процес об'єднання територіальних громад. Слід звернути увагу, що після об'єднання громади переходять на прями міжбюджетні відносини із державним бюджетом (виділяються субвенції на соціально-економічний розвиток територій), а також вони, наділяються повноваженнями, щодо затвердження місцевого бюджету.

Відповідно до перших результатів реформи децентралізації, «власні доходи місцевих бюджетів з 2014 по 2017 роки зросли на більше ніж 124 млрд. гривень, а результати перших 10 місяців 2018 р. дохід місцевих бюджетів зріс на 34,2 млрд. грн. (тобто на 22%) порівняно із аналогічними періодами минулих років і склав 189,4 млрд. грн., а очікування 2019 року зросло на 15% (до 291 млрд. грн)» [15].

Досліджуючи можливість в межах інвестиційних ресурсів місцевих бюджетів за 2018-2020 роки Кірюхін Р. О., Орловська Ю. В. опираючись на дані Держстату щодо частки коштів місцевих бюджетів у структурі капітальних інвестицій, відмічають певні інвестиційні успіхи реформи децентралізації на рівні окремих регіонів. «Децентралізація позитивно відбивається як на процесах залучення капітальних інвестицій до окремих регіонів, так і на підвищенні регіональних обсягів іноземних інвестицій» [1].

За даними Міністерства оборони України «За 2023 рік громади добровільно перерахували понад 16 млрд грн на потреби ЗСУ. Територіальні громади самостійно ухвалювали рішення щодо виділення коштів безпосередньо тим військовим частинам і на ті напрямки, які вважали найбільш пріоритетними. Таким чином протягом минулого року субвенції громад були спрямовані: 11,6 мільярда гривень – для Сухопутних військ, Десантно-штурмових військ, Сил спеціальних операцій, Сил територі-

альної оборони, Повітряних і Військово-Морських сил; 2,53 мільярда гривень – для Сил логістики, Сил підтримки, Військ зв'язку та кібербезпеки, Медичних сил, Державної спеціальної служби транспорту; 750 мільйонів гривень – для інших військових формувань (військові навчальні заклади, військова служба правопорядку тощо). Крім зазначених сум, додатково ще 1,3 млрд грн місцева влада спрямувала безпосередньо у державний бюджет для закриття нагальних потреб Збройних Сил. Передусім, це підготовка кадрів і військ, медичне забезпечення, закупівля БПЛА та комплектуючих до них, човнів, засобів РЕБ та акумуляторних батарей для транспортних засобів» [16].

Висновки. Головне завдання проведення адміністративної реформи щодо децентралізації управління в Україні сьогодні реалізовується. Створені сприятливі умови для розвитку територіальних громад, розширення наданих управлінських функцій, та збільшення об'єму повноважень органів виконавчої влади на місцях, та органів місцевого самоврядування пришвидшило процеси прийняття рішень та їх реалізації, а укрупнення громад (в тому числі ресурсне та матеріальне) дозволило збільшити можливості розвиватися. Отже, реформа децентралізації показала позитивні результати: створила умови для власного

вибору напрямків розвитку ОТГ та прийняття управлінських рішень; надала можливість отримувати та розпоряджатися власними коштами на власний розсуд.

Адміністративна реформа у сфері децентралізації управління вже пройшла кілька етапів, що дозволило напрацювати та видати основні нормативно-правові акти, встановити окремі процедури з реалізації прав територіальних громад. Проте практична реалізація реформи проходить у складних та несприятливих умовах (воєнна агресія російської федерації з 2014 року, пандемія COVID-19), що зумовлює особливості її проведення та потребує швидкої реакції на подолання матеріальних збитків та втрат (в тому числі і вбивств) керівників громад.

Хоча населення громад позитивно сприймає реформу, проте голови об'єднаних територіальних громад зазначають про наявність окремих недопрацювань та мінусів у її проведенні, серед них: наявність прогалин у законодавстві, відсутність досвіду управління громадами, та проблема відносин з обласними та районними державними адміністраціями. В даний час Верховна Рада України розглядає декілька законопроектів, які спрямовані на усунення недоліків законодавства у галузях фінансової, бюджетної та територіальної політики, що є предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кірюхін Р. О., Орловська Ю. В. Інвестиційні процеси в регіонах України як інструмент вирівнювання територіальних диспропорцій в аспекті реформи децентралізації *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2023_9_12 (дата звернення: 15.02.2023).
2. Братковский М. Л. Децентралізація публічної влади в Україні: проблеми та перспективи. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»* 2010. Вип. 4. С. 110–113.
3. Галкін Д. Г. Управління розвитком територіальних громад в умовах децентралізації влади *Grail of Science*. 2023. № 31. С. 95–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/grsc_2023_31_17 (дата звернення: 15.02.2023).
4. Зубар І. В., Пайлик О. І. Інституційно-правові засади оптимізації повноважень місцевих органів виконавчої влади в умовах децентралізації. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2023_10_12 (дата звернення: 15.02.2023).
5. Європейська хартія місцевого самоврядування : від 15 жовтня 1985 року, м. Страсбург, ратифіковано Законом України від 15 липня 1997 № 452/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 15.02.2023).
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
7. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09 квітня 1999 № 586-XIV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
8. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 № 333-р / Кабінет Міністрів України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
9. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 15.02.2023).
10. Рішення Уряду. *Офіційний веб-сайт: Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npasearch> (дата звернення: 15.02.2023).
11. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 12 грудня 2022 р. № 640/13908/20 URL: (дата звернення: 15.02.2023).
12. Уряд визначив адміністративні центри та затвердив території територіальних громад усіх областей / Міністерство розвитку громад та територій України, (опубліковано 12 червня 2020 року) URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-viznachiv-administrativni-centri-ta-zatverdiv-teritoriyi-teritorialnih-gromad-usih-oblastej> (дата звернення: 15.02.2023).
13. Територіальні громади. *Портал «Децентралізація»*. URL: <https://decentralization.ua/newgromada> (дата звернення: 15.02.2023).
14. Плани дій Ради Європи для України. (опубліковано 25 вересня 2023 року) / Постійне представництво України при Раді Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/plani-dij-radi-yevropi-dlya-ukrayini> (дата звернення: 15.02.2023).
15. Результати фінансової децентралізації за 10 місяців 2018 року – експертний аналіз. *Портал «Децентралізація»*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10197> (дата звернення: 15.12.2021).
16. За 2023 рік громади добровільно перерахували понад 16 млрд грн на потреби ЗСУ – Міноборони (опубліковано 23.02.2024) / Міністерство оборони України. URL: <https://decentralization.ua/news/17716> (дата звернення: 15.02.2023).

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE JUSTICE

Яцуба В.В., аспірант кафедри адміністративного права та процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. Вказано, що сучасний розвиток та удосконалення адміністративного судочинства певним чином вплинули на модифікацію змагальної моделі адміністративного процесу, виходячи з його завдань – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАС України). Наведене докорінно вплинуло на проблеми переосмислення принципів адміністративного судочинства як наріжних засад правового регулювання адміністративних процесуальних правовідносин з огляду на те, що у змагальній моделі адміністративного судочинства ключове значення має реалізація учасниками адміністративного судочинства своїх процесуальних прав і процесуальних обов'язків за наявності припису, який передбачає, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно (п. 5 ч. 2 ст. 2 КАС України). Виходячи із цього, вкрай актуальним є дослідження місця і значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. У публікаціях останнього часу проблема принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства досліджувалася фрагментарно, що дає підстави для продовження аналізу вказаної проблематики. У теорії процесуального права до певного етапу принцип добросовісності, не окреслювався як принцип адміністративного судочинства.

Зроблено висновок, що складовими принципу добросовісності в адміністративному судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естоппелю; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя. Принцип добросовісності – загальний принцип права, який поширюється на всю сферу правового регулювання, зокрема й на сферу адміністративного судочинства.

Ключові слова: принцип добросовісності, принципи адміністративного судочинства, принципи права, система принципів, судочинство.

The article is devoted to the study of the importance of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice. It is indicated that the modern development and improvement of administrative justice has in some way influenced the modification of the adversarial model of administrative proceedings, based on its tasks – fair, impartial and timely resolution of disputes by the court in the field of public relations in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals, rights and interests legal entities from violations by public authorities (Article 2 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine). The above has fundamentally affected the problems of rethinking the principles of administrative justice as the cornerstone principles of legal regulation of administrative procedural legal relations, given that in the adversarial model of administrative proceedings, the key importance is the implementation by the participants of administrative proceedings of their procedural rights and procedural obligations in the presence of an order, which stipulates that in cases of appealing against decisions, actions or inaction of public authorities, administrative courts check whether they were taken (committed) in good faith (para. 5 of part 2 of Article 2 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine). Based on this, it is extremely important to study the place and significance of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice. In recent publications, the problem of the principle of good faith in the system of principles of administrative justice has been studied fragmentarily, which gives grounds for continuing the analysis of this issue. In the theory of procedural law, until a certain stage, the principle of good faith was not outlined as a principle of administrative proceedings.

It is concluded that the components of the principle of good faith in administrative proceedings are: 1) prohibition of abuse of procedural rights; 2) the requirement of conscientious fulfillment of procedural obligations; 3) prohibition of contradictory conduct of the parties, or the rule of procedural estoppel; 4) prohibition to impose other unlawful obstacles in the administration of justice. The principle of good faith is a general principle of law that applies to the entire sphere of legal regulation, including the sphere of administrative proceedings.

Key words: principle of good faith, principles of administrative justice, principles of law, system of principles.

Сучасний розвиток та удосконалення адміністративного судочинства певним чином вплинуло на модифікацію змагальної моделі адміністративного процесу, виходячи з його завдань – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАС України). Наведене докорінно вплинуло на проблеми переосмислення принципів адміністративного судочинства як наріжних засад правового регулювання адміністративних процесуальних правовідносин з огляду на те, що у змагальній моделі адміністративного судочинства ключове значення має реалізація учасниками адміністративного судочинства своїх процесуальних прав і процесуальних обов'язків за наявності припису, який передбачає, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно (п. 5 ч. 2 ст. 2 КАС України). Виходячи із цього, вкрай актуальним є дослідження місця і значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства [1].

У публікаціях останнього часу проблема принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства досліджувалася фрагментарно, що дає підстави для продовження аналізу вказаної проблематики.

У теорії процесуального права до певного етапу принцип добросовісності, не окреслювався як принцип адміністративного судочинства. Проте окремі автори вказували на наявність принципу правдивості та добросовісності поведінки учасників справи в процесі, принципу добросовісного користування процесуальними правами та добросовісного виконання процесуальних обов'язків [2, с. 255]. Деякі автори характеризували недобросовісну поведінку учасників судового процесу виключно у зв'язку з питанням зловживання процесуальними правами [3, с. 85; 3], який ґрунтується, у першу чергу, на положеннях частини першої статті 68 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Крім того важливе значення для розкриття цього принципу мають ще деякі норми прямої дії Конституції України, як-то ч. 1 ст. 55, ч. 2 ст. 55, ч. 3 ст. 124 [4].

Розкриття цього принципу також вимагає аналізу положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5], зокрема ст. 6, згідно якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [5]; ст. 13 «кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» [5]; ст. 17, якою закріплено, що жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [5].

У низці своїх рішень ЄСПЛ акцентує увагу на тому, що стаття 17 Конвенції [5], яка застосовується до держав, груп та окремих осіб, забороняє знищення та надмірне обмеження прав і свобод, викладених у Конвенції.

ЄСПЛ неодноразово наголошував, що «роль національних судів організовувати судові провадження таким чином, щоб вони були без затримок та ефективними; недотримання цього є порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції» [6]. Так, у рішенні від 08 листопада 2005 року по справі «Смірнова проти України» (заява № 36655/02) [6] Європейський суд з прав людини, констатувавши порушення Україною статті 6 параграф 1 Конвенції, зазначив, що «обов'язок швидкого здійснення правосуддя покладається, в першу чергу, на відповідні державні судові органи. Розумність тривалості судового провадження оцінюється в залежності від обставин справи та з огляду на складність справи, поведінки сторін, предмету спору. Нездатність суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи є порушенням ч. 1 ст. 6 даної Конвенції. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них (ст. I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права)» [5].

На нашу думку, принцип добросовісності є одним із принципів реалізації адміністративних процесуальних прав, який має бути виокремлений серед інших вихідних засад адміністративного судочинства. Традиційним для науки є «розуміння добросовісності не як принципу адміністративного судочинства, а як загального обов'язку суб'єктів адміністративного процесуального права добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки» [2, с. 255–259], що пов'язано із закріпленням такого обов'язку у чинному законодавстві.

Як слушно вказується у спеціальній літературі, обов'язок діяти добросовісно є юридичним обов'язком універсального характеру, який розповсюджується практично на всі суб'єктивні права учасників судового процесу. При цьому окремі автори вказують, що доцільно виокремлювати позитивний та негативний аспекти процесуального обов'язку бути добросовісним [7]. Зокрема, добросовісність – це «сукупність критеріїв, яким має відповідати поведінка учасників судового процесу, а в негативному означає заборону процесуальної недобросовісності у формі зловживання суб'єктивними процесуальними правами» [2, с. 256].

У спеціальній літературі під добросовісністю розуміється й презумпція права, де кожний учасник адміністративного процесу, поки не доведено протилежне, вважається таким, що діє в судовому процесі добросовісно [8, с. 174–178]. Така конструкція гарантує захист осіб, що беруть участь у розгляді адміністративної справи, від притягнення їх до відповідальності без належного обґрунтування.

До ознак презумпції добросовісності відносять такі: 1) стосується лише осіб, які беруть участь у справі; 2) її не можна застосовувати до інших учасників процесу; 3) поширюється як на здійснення процесуальних прав, так і на виконання процесуальних обов'язків; 4) застосовується лише у тих випадках, коли законом передбачені правові наслідки недобросовісної поведінки; 5) межею добросовісної поведінки є зловживання процесуальними правами; 6) може бути спростована [8, с. 177].

Звісно наведені підходи до характеристики природи принципу добросовісності в адміністративному судочинстві мають вагомe значення, утім акцент доцільно зробити на розуміння принципу добросовісності як загального принципу права, що має свої особливості в адміністративному судочинстві. Слушною у цьому аспекті є позиція щодо розуміння добросовісності, згідно якої досліджуванний принцип містить вимоги, які допомагають зняти або пом'якшити недоліки абстрактної та формальної природи права, наблизити його до ідеалів справедливості, рівності, свободи і гуманізму, тобто висуває вимоги діяти не лише згідно з буквою права, але й відповідно до його духу [9]. Добросовісність у суб'єктивному значенні розуміється, як усвідомлення суб'єктом власної сумлінності і чесності при здійсненні ним прав і виконанні обов'язків. Добросовісність в об'єктивному значенні передбачає необхідність сумлінної і чесної поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав. У структурі принципу добросовісності виокремлюється два аспекти: 1) добросовісність при реалізації прав і повноважень (неприпустимість зловживання правом, заборона обходу закону, добросовісна помилка) і 2) добросовісність при виконанні юридичних обов'язків [10, с. 207–211].

Що стосується процесуального законодавства, то варто звернути увагу, що у Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України (справа про охоронюваний законом інтерес) [11] констатувалось, що добросовісність є однією із загальноправових засад. Згідно ч. 5 ст. 44 КАС України Учасники справи зобов'язані: 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи; 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; 4) подавати наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; 5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; 7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом. Стаття 45 КАС України констатує, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається [1].

З урахуванням конкретних обставин справи суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню адміністративного судочинства, зокрема: 1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення; 2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення

інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; 3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; 4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою; 5) узгодження умов примирення, спрямованих на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі (ч. 2 ст. 45 КАС України) [1].

Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання (ч. 3 ст. 45 КАС України) [1]. Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами, суд застосовує до нього заходи, визначені цим Кодексом (ч. 4 ст. 45 КАС України) [1]. У випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору (ч. 8 ст. 139 КАС України) [1].

Варто вказати, що вказані норми у сукупності дозволяють акцентувати увагу на тому, що складовою принципу добросовісності є вимога не лише добросовісного здійснення процесуальних прав, але й вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків. Крім того законодавець фактично закріплює однакові заходи примусу як для випадків зловживання правом, так і для випадків невиконання процесуальних обов'язків.

У зв'язку з цим варто говорити про вузький та широкий аспекти розуміння принципу добросовісності в адміністративному судочинстві. Відповідно до вузького підходу принцип добросовісності в адміністративному судочинстві фактично зводиться до заборони зловживання процесуальними правами. Щодо широкого підходу, то доцільно вказати не лише на заборону зловживання процесуальними правами, а й на більш широку сферу реалізації процесуальної правосуб'єктності.

Наведений підхід можна знайти й у правозастосовній практиці. Зокрема у Постанові КАС ВС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 вказується, що апеляційним адміністративним судом встановлено факт допущення особою зловживання його процесуальними правами [12]. Механізм зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа, яка прагне до досягнення певних правових наслідків, здійснення процесуальних дій (бездіяльності) зовні «скожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків. Незважаючи на те, що такі дії мають повністю штучний характер, тобто не підкріплюються фактами об'єктивної дійсності, певні правові наслідки, які вигідні особі, все ж такі можуть існувати [12].

У Постанові КАС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 йдеться про те, що позивачем у справі тричі заявлявся відвід, при цьому кожного разу заявник посилався частково на обставини, яким надавалась оцінка трьома колегами апеляційного адміністративного суду, та які жодного разу не були визнані такими, що дають підстави для сумніву в упередженості чи об'єктивності колегії суддів, а в решті з надуманих підстав [12]. Сторони повинні утримуватись від використання прийомів, які пов'язані із зволіканням у розгляді справи, та добросовісно і максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання справи. Доводи скажника про те, що судом апеляційної інстанції не винесено жодного усного або письмового попередження стороні позивача з підстав зловживання

процесуальними правами є безпідставними, оскільки попередження не є передумовою застосування штрафу, тоді як штраф, так і попередження, є самостійним заходом процесуального примусу. Аналогічна позиція закріплена у Постановках КАС ВС від 14 серпня 2020 року у справі № 314/1526/19 (2-адп/214/1/2020), від 22 жовтня 2020 року у справі № 320/7/19 та від 02 листопада 2020 року у справі № 804/6173/17 [12].

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) (рішення у справах «Paradiso and Campanelli v Italy» (заява № 25358/12), «Sidabras and others v. Lithuania» (заява № 50421/08), «Ioannou v Turkey» (заява № 18364/91), «Schenk v. Switzerland» (заява № 10862/84), «Strimblad v. Sweden» (заява № 3684/07), а також вітчизняної судової практики (постанови Верховного Суду від 13 червня 2019 року у справі № 204/1134/17(2а/204/91/17), від 30 вересня 2019 року у справі № 475/164/17, від 1 жовтня 2019 року у справі № 804/3646/18, від 19 серпня 2020 року у справі № 806/1201/16) Верховний Суд зазначає, що право не виникає внаслідок неправомірних дій (*ex iniuria ius non oritur*); держава не може відмовитися від виконання свого зобов'язання, посилаючись на підстави, які визnano незаконними; те, що право виникає з факту (*ex facto ius oritur*), не означає, що право може виникати з несправедливості (*ex iniuria ius non oritur*) [13].

Покажемо тут може бути німецька правова доктрина, яка традиційно виокремлює такі види процесуальної недобросовісності, як: 1) недобросовісне створення вигідного процесуального становища; 2) зловживання процесуальною правомочністю; 3) суперечлива поведінка; 4) використання втраченої процесуальної правомочності [14, с. 76–77].

Крім того варто вказати, що добросовісне використання процесуальних повноважень та заборона зловживання ними є основними взаємодоповнюючими принципами в адміністративному судочинстві зарубіжних країн, зокрема, закріпленими у статті 9 Закону про судочинство Республіки Словенія. Метою реалізації принципу добросовісності є те, щоб зробити можливим реалізацію права на правовий захист, право на справедливий судовий розгляд та ефективне правосуддя, і, таким чином, просування ідеї верховенства права. У цьому сенсі сторони зобов'язані говорити правду перед судом і сумлінно користуватися правами цього закону, а суд зобов'язаний запобігати будь-якому зловживанню правами, що належать сторонам у провадженні [15].

Варто вказати, що спочатку принцип добросовісності і заборони зловживання правами вперше в новій європейській правовій доктрині конкретизувався в австрійському процесуальному кодексі 1985 року у вигляді декількох правових положень [16].

Англійське право створює і визнає численні приклади і моделі процесуальної поведінки, які є класичним процесуальним зловживанням, що відкриває простір для будь-якого добросовісного судді, щоб мати можливість їх застосувати. Оцінка того, яка поведінка буде кваліфікована як недобросовісна, в будь-якому випадку залежить від суддівського розсуду, оскільки немає сенсу у перерахуванні всіх ситуацій, в яких законодавець може і апіорі передбачає різні види недобросовісної поведінки [17].

Сумлінне використання процесуальних повноважень як таких дозволяє суду коректно визначити, яку поведінку він вважатиме добросовісною, а яку недобросовісною. Теорія процесу встановлює критерії, на підставі яких визнаються недобросовісні або допустимі дії. Таким чином, всі процесуальні дії, вчинені з недобросовісних причин (зі злого умислу, пустощів, переслідування), процесуальні дії, які не мають обґрунтованого юридичного інтересу, є недобросовісними або існує диспропорція між інтересом, досягнутим з моменту вчинення певної

дії, і інтересом, якому завдано шкоди. У деяких ситуаціях навіть справедливості може бути критерієм для класифікації певної поведінки як недобросовісної.

Судова практика вказує на численні приклади зловживання процесуальними повноваженнями, які негативно впливають на результат та ефективність судового процесу, часто вони вимірюються кількома роками та непропорційно високими витратами, прямо порушуючи право на судовий розгляд протягом розумного строку. Найбільш поширені зловживання процесуальними повноваженнями знаходяться у сфері необґрунтованого затягування провадження у справі. Зацікавленість суб'єктів судового процесу в його повільному розвитку проявляється в різних активних діях. Часто в напрямку затягування розгляду справи ми зустрічатимемо незрозумілі та часті вимоги про відвід суддів, виклад нових фактів та доказів, які сторона могла б представити на попередній стадії процесу, неправомірне використання засобів правового захисту, незважаючи на відсутність юридичного інтересу тощо.

Такі доктринальні положення заслуговують на увагу, але не є беззаперечними, оскільки принцип добросовісності в адміністративному судочинстві охоплює як випадки добросовісної реалізації процесуальних прав, так і випадки добросовісного виконання процесуальних обов'язків. Крім того, не варто окреслювати випадки недобросовісного «штучного» створення вигідного процесуального становища, тому що йдеться про випадки маніпуляцій процесуальними правами чи правомочностями [8].

Окрім проблематики зловживання процесуальними правами у спеціальній літературі зарубіжних країн принцип добросовісності згадується також у контексті

так званого «процесуального естопелю», як неможливість суперечливої поведінки сторін у судовому процесі. Зокрема в англійському праві «процесуальний естопель» розуміється як заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано. У міжнародному праві згідно з правилом естопелю суб'єкт не може вчиняти дії, несумісні з його позицією, що впливає з попередньої поведінки чи відповідних заяв [17].

Відтворення наведеної позиції знайшло своє відображення в чинному процесуальному законодавстві України, зокрема, у закріпленні в законі виключних обставин, за яких можлива відмова від визнання обставин; визнання преюдиційності судових актів з точки зору звільнення від доказування обставин, що ними встановлені; неможливість скасування судового рішення апеляційним судом у разі порушення правил підсудності, якщо особа без поважних причин не заявляла про невідповідність справи у суді першої інстанції тощо [8].

Аналіз процесуального законодавства та спеціальної літератури з досліджуваної проблематики дає підстави дійти висновків, що складовими принципу добросовісності в адміністративному судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естопелю; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя. Принцип добросовісності – загальний принцип права, який поширюється на всю сферу правового регулювання, зокрема й на сферу адміністративного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Кузів Г. Обов'язок добросовісного здійснення прав у цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2012. Вип. 56. С. 255–259.
3. Лічман Н. Г. Процесуальне забезпечення добросовісної реалізації суб'єктивних процесуальних прав у цивільному процесі: постановка проблеми. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 1. С. 85–87.
4. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Смірнова проти України (заява № 36655/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text
7. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 144–150.
8. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103.
9. Черемнов Д. В. Презумпція добросовісності учасників цивільного процесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Том 1. С. 174–178.
10. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України (справа про охоронюваний законом інтерес) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
12. Постанова КАС ВС від 30 листопада 2020 року у справі № 806/1943/18 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/93170950>.
13. Постанова КАС ВС від 07 грудня 2021 року у справі № 380/142/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101808757>
14. Бєрвєно С. М. Принцип неприпустимості зловживання правом у договірних зобов'язаннях. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 32. С. 276–287.
15. Dauti R., Dauti A. Abuse of procedural rights in civil litigation URL: <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4519/4513>
16. Dika M., Triva S. Građansko parnično procesno pravo, Zagreb, 2004. p. 2-4.
17. Taniguchi Y. Good Faith and Abuse of Procedural Rights. *Tulsa Journal of Comparative & International Law*. 2000. Vol. 8. P. 164–182.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.3.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/77>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ВТРУЧАННЯ В РОБОТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ), ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ, ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ ТА ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ МЕРЕЖ

CRIMINAL AND LEGAL ANALYSIS OF UNAUTHORIZED INTERFERENCE IN INFORMATION (AUTOMATED), ELECTRONIC COMMUNICATION, INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS AND ELECTRONIC COMMUNICATION NETWORKS

Басараб О.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Басараб О.К., к.т.н., доцент,
викладач кафедри зв'язку та інформаційних систем
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті проведений кримінально-правовий аналіз кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 Кримінального кодексу України «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж».

Автори наголошують, що в умовах вторгнення росії на територію України ця проблема набула особливого значення, оскільки ворог спрямовує численні кібератаки на інформаційні ресурси органів державної влади, військового командування, об'єкти критичної інфраструктури тощо.

Акцентовується увага на тому, що необхідність боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану в Україні, стрімкий розвиток комп'ютерних технологій та зростання випадків використання їх у злочинних цілях, обумовили необхідність зміни назви первинної редакції досліджуваної статті, корегування її змісту та доповнення її чотирма частинами. Проведено короткий аналіз змін, які мали місце раніше та тих, що пропонуються.

Констатовано, що чинна редакція ст. 361 Кримінального кодексу України містить шість частин, перша з яких є кримінальним правопорушенням, решта відносяться до нетяжких, тяжких та особливо тяжких злочинів.

Проведено характеристику кожного елементу складу досліджуваного кримінального правопорушення. До кваліфікуючих ознак віднесено: вчинення правопорушення повторно, або за попередньою змовою групою осіб; якщо протиправне діяння призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації; якщо протиправне діяння заподіяло значну шкоду чи створило небезпеку тяжких технологічних аварій, або екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення, чи інших тяжких наслідків; вчинення правопорушення під час дії воєнного стану.

Акцентовано увагу на тому, що ч. 6 ст. 361 Кримінального кодексу України виключає протиправність діяння, якщо воно було здійснено у відповідності до порядку пошуку та виявлення потенційних вразливостей таких систем чи мереж.

Зроблено висновок про те, що внесені та запропоновані зміни до ст. 361 Кримінального кодексу України є актуальними та такими, що відповідають реаліям сьогодення, особливо в умовах запровадженого воєнного стану в Україні.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, несанкціоноване втручання, воєнний стан, інформаційні системи, комунікаційні системи, електронні комунікаційні мережі, кібератаки, інформаційні ресурси.

The article provides a criminal-legal analysis of the criminal offense defined in Article 361 of the Criminal Code of Ukraine "Unauthorized interference in the operation of information (automated), electronic communication, information and communication systems and electronic communication networks."

Authors emphasize that in the conditions of Russia's invasion of the territory of Ukraine, this problem has acquired special importance, because the enemy directs numerous cyber attacks on the information resources of state authorities, military command, critical infrastructure facilities, etc.

Attention is drawn to the fact that the need to fight cybercrime in the conditions of martial law in Ukraine, the rapid development of computer technologies and the increase in cases of their use for criminal purposes, led to the need to change the name of the primary edition of the article under study, correct its content and supplement it with four parts. A brief analysis of the changes that have taken place before and those that are proposed is carried out.

It was established that the current version of the Article 361 of the Criminal Code of Ukraine contains six parts, the first of which is a criminal offense, the rest refer to minor, serious and especially serious crimes.

The characterization of each element of the composition of the investigated criminal offense was carried out. Qualifying signs include: committing the offense repeatedly, or by a group of persons following a prior conspiracy; if the illegal act led to leakage, loss, forgery, blocking of information, distortion of the information processing process or violation of the established order of its routing; if the illegal act caused significant damage or created a danger of serious technological accidents, or environmental disasters, death or mass illness of the population, or other serious consequences; committing an offense during martial law.

Attention is focused on the fact that Part 6 of Art. 361 of the Criminal Code of Ukraine excludes the illegality of an act if it was carried out in accordance with the procedure for searching and identifying potential vulnerabilities of such systems or networks.

It was concluded that the introduced and proposed changes to Art. 361 of the Criminal Code of Ukraine are relevant and correspond to the realities of today, especially in the conditions of the introduction of martial law in Ukraine.

Key words: criminal offense, unauthorized interference, martial law, information systems, communication systems, electronic communication networks, cyber attacks, information resources.

Вступ. Сьогодні мало хто уявляє своє життя без електронних комунікаційних пристроїв, які дозволяють накопичувати та зберігати величезний обсяг інформації та у найкоротші строки нею обмінюватись. Комп'ютеризація охопила усі сфери суспільного життя.

Водночас, за наявності беззаперечного бенефіту від тотальної цифровізації, існує проблема несанкціонованого втручання у роботу інформаційних, електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж.

Неабиякої актуальності це питання набуло в умовах вторгнення росії на територію України, коли у поєднанні із загарбницькими діями на полі бою, ворог застосував численні кібератаки на інформаційні ресурси органів державної влади, сектору безпеки і оборони та інші важливі хаби публічної та приватної інформації в Україні.

Так, за даними Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, за минулий рік Урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA зафіксувала 2 544 кіберінциденти (на 16% більше ніж у 2022 році). Водночас, кількість виявлених кібератак протягом січня-лютого поточного року становить 695 випадків, що вдвічі більше ніж за аналогічний період 2023 року [1].

Тому не випадково, що 09.11.2023 у Верховній Раді України зареєстрували проект Закону № 10242 про внесення змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України), яким пропонується встановити кримінальну відповідальність за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження інформації, що оброблюється в публічних електронних реєстрах та посилення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем в умовах дії воєнного стану [2]. З початку повномасштабного вторгнення, це вже друга зміна, яку пропонується внести до статті 361 кримінального закону, яка викликана необхідністю підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю під час війни.

Така пристальна увага законотворців до вищезазначеного актуалізує проблему нашого дослідження та спонукає до більш глибокого її аналізу та вивчення на доктринальному рівні.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що питання несанкціонованого втручання у роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж через призму свого предмету дослідження вивчали П. Андрушко, С. Бабанін, А. Білоусов, С. Денис, М. Дмитрук, К. Ісаєв, І. Європіна, Т. Луцький, О. Пасєка, М. Спасибін, А. Тарасюк, М. Щербаковський та інші. Однак, останні зміни до статті 361 КК України та умови запровадження воєнного стану в Україні, вимагають детального розгляду та дослідження цього складу кримінального правопорушення.

Мета статті. Здійснити кримінально-правовий аналіз кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 КК України «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж».

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи кримінальне правопорушення, передбачене ст. 361 КК України варто зауважити про високий рівень його латентності, оскільки настання шкідливих наслідків у результаті його вчинення можна спостерігати не відразу, злочинці, звичай, працюють дистанційно та застосовують новітню комп'ютерну техніку. Тому не випадково, що протягом 2022 року відносно 1 403 зареєстрованих випадків несанкціонованого втручання у роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комуніка-

ційних мереж, відсоток винесених вироків є не високим [3, с. 305]. Зазначене, на нашу думку, служить ще одним беззаперечним аргументом на користь більш глибокого аналізу досліджуваного кримінального правопорушення.

Варто зауважити, що первинна редакція статті 361 КК України спочатку складалася з двох частин і мала назву «Незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку», водночас стрімкий розвиток комп'ютерних технологій та зростання випадків використання їх у злочинних цілях, а також необхідність боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану в Україні, обумовили необхідність зміни назви статті, корегування її змісту та доповнення чотирма частинами.

Сьогодні, чинна ст. 361 КК України має назву «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж» і складається з шести частин. При чому, беручи до уваги положення ст. 12 КК України, тільки протиправні діяння передбачені ч. 1 ст. 361 КК України можуть вважатися кримінальними проступками, решта кваліфікуються як злочини: нетяжкі (ч. 2 ст. 361 КК України); тяжкі (ч. 3 ст. 361 КК України) та особливо тяжкі (ч.ч. 4,5 ст. 361 КК України) [4].

Основним та безпосереднім об'єктом досліджуваного кримінального правопорушення є суспільні відносини у сфері забезпечення роботи інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»:

– інформаційна (автоматизована) система – це організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів;

– електронна комунікаційна система – це сукупність технічних і програмних засобів, призначених для обміну інформацією шляхом передавання, випромінювання та/або приймання її у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб;

– інформаційно-комунікаційна система – це сукупність інформаційних та електронних комунікаційних систем, які у процесі обробки інформації діють як єдине ціле [5].

Глумачення змісту електронної комунікаційної мережі знаходимо у ст. 2 Закону України «Про електронні комунікації», згідно з якою це є комплекс технічних засобів електронних комунікацій та споруд, призначених для надання електронних комунікаційних послуг [6].

Об'єктивна сторона досліджуваного кримінального правопорушення характеризується дією у вигляді несанкціонованого втручання у роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж.

Несанкціонованим є таке діяння, яке здійснюється без санкції, тобто без дозволу відповідної інстанції, направлене на використання даних, не призначених для вільного доступу [7].

В свою чергу під таким несанкціонованим втручанням слід розуміти будь-які дії, що провадяться з порушенням порядку доступу до інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, установленого відповідно до законодавства [8, с. 831].

Саме такі протиправні дії можуть породжувати настання негативних наслідків, що можуть проявлятися у формі витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації (ч. 3 ст. 361 КК України) [4].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»:

– виток інформації – це результат дій, внаслідок яких інформація в системі стає відомою чи доступною фізичним або юридичним особам, що не мають права доступу до неї;

– блокування інформації в системі – це дії, внаслідок яких унеможливується доступ до інформації в системі [5].

Під втратою інформації розуміють припинення її існування для фізичних, чи юридичних осіб, які мають на неї право власності у повному, чи обмеженому обсязі [8, с. 833].

Викривлення змісту існуючої, або створеної нової інформації, яка за змістом не відповідає дійсності є підрубкою інформації, в свою чергу, спотворенням процесу обробки інформації називають зміну перебігу інформації, порядок якого визначений її власником, чи власником автоматизованої системи, чи комп'ютерної мережі, або уповноваженими ними особами [8, с. 833].

Змістом порушення встановленого порядку маршрутизації інформації вважається зміна визначеного відправником інформації адресата, яка передається каналами комунікації, унаслідок чого адресат не отримує інформацію, або крім нього її отримують інші особи, яким вона не призначалася [8, с. 833].

У науковій літературі існують деякі дискусії з приводу виключення законотворцем з ч. 1 ст. 361 КК України переліку наслідків, які можуть наступати в результаті несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, оскільки саме вони та їх причинно-наслідковий зв'язок з протиправним діянням формують об'єктивну сторону досліджуваного кримінального правопорушення [9].

Водночас, аналіз диспозицій статей КК України свідчить про відсутність у змісті деяких прямого вказання на негативні наслідки. Можливо, це обумовлюється самою природою кримінального правопорушення, яке саме по собі є таким суспільно небезпечним та протиправним діянням, що тягне за собою настання різного роду негативних наслідків.

Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж також може завдати значної шкоди, створити небезпеку тяжких технологічних аварій або екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення чи інших тяжких наслідків (ч. 4 ст. 361 КК України) [4].

Під значною шкодою слід розуміти шкоду, яка в триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [4].

До тяжких наслідків за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 КК України законодавець відносить настання тяжких технологічних аварій або екологічних катастроф, загибелі або масове захворювання населення тощо.

Чіткого визначення тяжкої технологічної аварії ні у законодавстві, ні у науковій літературі немає. Разом з тим, аналізуючи зміст кожного з цих слів можна припустити, що це

є небезпечна подія технологічного характеру, що спричинила ураження, травмування та загрозу життю або здоров'ю населенню. В свою чергу під екологічною катастрофою пропонуємо розуміти велику за масштабами аварію чи іншу подію, яка пов'язана з нанесенням шкоди навколишньому середовищу та призвела до тяжких наслідків.

Суб'єкт досліджуваного кримінального правопорушення загальний: фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку.

Суб'єктивна сторона характеризується виною у формі прямого, або непрямого умислу.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 КК України «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж» є:

– вчинення повторно, або за попередньою змовою групою осіб;

– якщо протиправне діяння призвело до витоку, втрати, підрубки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації;

– якщо протиправне діяння заподіяло значну шкоду чи створило небезпеку тяжких технологічних аварій, або екологічних катастроф, загибелі або масового захворювання населення, чи інших тяжких наслідків;

– вчинення під час дії воєнного стану.

При чому, варто зауважити, що така кваліфікуюча ознака як вчинення під час дії воєнного стану є кваліфікуючою лише до ч. ч. 3, 4 ст. 361 КК України.

У контексті розгляду предмету нашого дослідження особливої уваги варта ч. 6 ст. 361 КК України, яка виключає протиправність діяння, передбаченого ч. ч. 1–4 цієї статті, якщо воно було вчинене відповідно до порядку пошуку та виявлення потенційних вразливостей таких систем чи мереж [4].

Механізм реалізації заходів щодо провадження пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж регламентований Постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.2023 № 497 [10].

Висновки. Таким чином, на підставі аналізу складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 КК України «Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж», можна дійти висновку про те, що зміст статті повністю відповідає реаліям сьогодення, а внесені та запропоновані новели щодо кримінальної відповідальності за вчинення протиправних дій, передбачених цією статтею в умовах дії воєнного стану, удосконалюють її контент та усувають суттєві прогалини з цього питання.

Представлене дослідження не вичерпує проблему несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж, а лише доповнює існуючі наукові розробки та обумовлює подальші наші розвідки з цього питання у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіберфронт: українські захисники дають гідну відсіч ворожим атакам. Офіційний сайт Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/kiberfront-ukrayinski-zakhisniki-dayut-gidnu-vidsich-vorozhim-atakam> (дата звернення 15.01.2024).
2. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження інформації, що оброблюється в публічних електронних реєстрах, та посилення кримінальної відповідальності під час дії воєнного стану за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем : Постанова Верховної Ради України від 16.01.2024 № 3551-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10242&conv=9> (дата звернення 15.01.2024).
3. С. Бабанін Кваліфікація несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, вчиненого з метою пошкодження об'єктів, які мають важливе

народногосподарське чи оборонне значення. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти* : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 17 березня 2023 р.). Дніпро : Вид-во ДДУВС, 2023. С. 304-306.

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 02.02.2024).

5. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 02.02.2024).

6. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення 02.02.2024).

7. Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015 – 2024. Словник української мови. Томи 1-14. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=197253&page=1928> (дата звернення 05.02.2024).

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко, В. В. Чернея. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

9. М. Хавронюк. Втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем: кримінальна відповідальність. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/vtruchannya-v-robotu-informatsijno-komunikatsijnyh-system-kryminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення 15.02.2024).

10. Про затвердження Порядку пошуку та виявлення потенційної вразливості інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2023 № 497. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2023-%D0%BF#Text>.

ЗАСАДИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРВІСНИХ ЦЕНТРІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ

DIRECTIONS OF PREVENTIVE ACTIVITIES OF SERVICE CENTERS OF THE MINISTRY OF INTERIOR AFFAIRS

Бережний Є.В., аспірант кафедри права

Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Стаття присвячена аналізу превентивної діяльності сервісних центрів МВС як одного з ключових напрямів у забезпеченні безпеки громадян та запобігання правопорушенням у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. Здійснено аналіз превентивної діяльності сервісних центрів МВС з метою забезпечення ефективного взаємодії з громадянами та запобігання можливим правопорушенням. Акцентовано увагу на важливості активної співпраці з громадськістю як необхідної складової превентивної стратегії. Сформульовано низку рекомендацій щодо подальшого вдосконалення превентивних діяльності та розширення переліку запобіжних заходів та необхідності постійного адаптування їх до змін у суспільстві та технологічному середовищі. Доведено, що превентивна діяльність сервісних центрів МВС може бути ефективним інструментом формування кримінально-правової політики в царині забезпечення безпеки дорожнього руху, в запобіганні правопорушень та підвищенні безпеки на дорозі. Превентивні заходи, які вони проводять, сприяють покращенню безпеки дорожнього руху через попередження небезпечних ситуацій та контроль за технічним станом транспортних засобів. Важливою частиною превентивної стратегії є активна співпраця з громадськістю. Сприяння взаємодії з громадськістю може покращити сприйняття поліцейської діяльності та створити позитивний імідж сервісних центрів. Крім того, така діяльність повинна бути постійно вдосконалюваною та адаптованою до змін у суспільстві та відповідати новітнім науково-технологічному розробкам. Це дозволить ефективно відповідати на нові виклики та забезпечувати стабільний рівень безпеки як в суспільстві взагалі, так і безпеки дорожнього руху зокрема. Стаття є важливим внеском у розуміння не лише конкретних заходів, а й стратегічного планування превентивної діяльності в органах правопорядку. Результати дослідження можуть слугувати основою для удосконалення кримінально-правової політики в царині безпеки дорожнього руху та вдосконалення роботи сервісних центрів МВС як спеціалізованих суб'єктів.

Ключові слова: кримінально-правова політика, запобігання злочинності та правопорушенням, превентивна діяльність, сервісні центри МВС, безпека дорожнього руху, адміністративні послуги.

This article is devoted to the analysis of the preventive activities of the service centers of the Ministry of Internal Affairs as one of the key directions in ensuring the protection of citizens and the prevention of offenses in the field of road traffic safety. An analysis of the preventive activities of the service centers of the Ministry of Internal Affairs was carried out in order to ensure effective interaction with citizens and prevent possible offenses. In addition, the article emphasizes the importance of active cooperation with the public as a necessary component of a preventive strategy. Facilitating interaction with the public can contribute to a positive perception of the activities of the Ministry of Internal Affairs and the creation of trust among the population. The conclusions include recommendations for further improvement of preventive measures and the need for constant adaptation to changes in society and the technological environment. It is proved that the preventive activities of the MIA's Specialised Centre can be an effective tool for shaping criminal law policy in the field of road safety, preventing offences and improving road safety. Their preventive measures contribute to improving road safety by preventing dangerous situations and monitoring the technical condition of vehicles. Active cooperation with the public is an important part of the prevention strategy. Promoting interaction with the public can improve the perception of police activities and create a positive image of the SC. In addition, such activities should be constantly improved and adapted to changes in society and be in line with the latest scientific and technological developments. This will allow for an effective response to new challenges and ensure a stable level of security both in society in general and road safety in particular. This article is an important contribution to understanding not only specific measures, but also strategic planning of preventive activities in law enforcement agencies. The results of the study can serve as a basis for the development of security policy and improvement of the work of service centers of the Ministry of Internal Affairs.

Key words: criminal law policy, prevention of offences, preventive activities, Ministry of Internal Affairs service centres, road safety, administrative services.

Поглиблення соціально-політичної і фінансово-економічної кризи, війна, спричинена агресією російської федерації, стихійна міграція, надвисокий рівень безробіття та зменшення соціальної захищеності населення призвели до соціальної напруженості, підвищення криміногенного потенціалу суспільства й реальної перспективи зростання рівня злочинності в Україні. З огляду на ці обставини питання вдосконалення наявних і розроблення нових стратегій та заходів запобігання злочинності – у центрі уваги представників усіх гілок влади й науковців [4, с. 229].

Як слушно зазначається науковцями-криміналістами, на формування кримінальної політики впливає політичний вектор і міжнародне становище держави, розвиток громадянського суспільства, наявність умов для вчинення злочинів, інтелектуальні, технічні, тактичні, методичні та правові можливості представників органів кримінальної юстиції протидіяти злочинності, наявність кваліфікованих спеціалістів у сфері протидії злочинності, бажання професійних учасників судочинства протидіяти злочинності, розуміння ними завдань та мети їх діяльності [1, с. 1].

Сучасна Україна стоїть перед викликами забезпечення громадської безпеки, зменшення рівня злочинності та підвищення ефективності дорожнього руху. У цьому контексті

сервісні центри Міністерства внутрішніх справ (далі – СЦ МВС) відіграють важливу роль у наданні адміністративних послуг, запобігання правопорушенням, забезпеченні правопорядку та регулюванні автомобільного руху.

На теперішній час проблема забезпечення громадської безпеки та запобігання правопорушенням є актуальною та стратегічно важливою. У контексті цієї проблематики велике значення набуває превентивна діяльність, яка спрямована на передбачення, запобігання та зниження ризику вчинення правопорушень.

СЦ МВС як одні з ключових елементів системи правопорядку, стали не лише місцями надання адміністративних послуг у сфері транспорту, але й важливими агентами превентивної діяльності. Спрямовані на попередження порушень та збереження громадської безпеки, вони виконують важливу місію у побудові безпечного та відповідального суспільства.

Діяльність СЦ МВС в Україні визначається комплексом заходів, спрямованих на надання послуг громадянам у сфері автомобільного та дорожнього обслуговування. Вони є не лише місцями реєстрації автотранспорту, але й важливими інструментами в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху та боротьби з правопорушеннями. Пре-

вензивна діяльність СЦ МВС спрямована на запобігання правопорушень, забезпечення безпеки громадян і зниження рівня злочинності.

Для того, щоб ефективно дослідити напрями превентивної роботи СЦ МВС у сучасній Україні необхідно піддати ґрунтовному аналізу основні їх функції, сфери суспільного буття, на які вони спрямовані, а також з'ясувати можливості та напрями удосконалення такої діяльності як на діяльнісному, так і на нормативно-правовому рівні.

Серед ключових функцій СЦ МВС України слід відзначити наступні: надання безоплатних та платних послуг; розроблення та впровадження проєктів та стратегій, спрямованих на підвищення якості надання послуг; ведення реєстру суб'єктів, які здійснюють обов'язковий технічний контроль, та внесення інформації про ці суб'єкти господарювання до Єдиного державного реєстру МВС; забезпечення суб'єктів, які проводять обов'язковий технічний контроль транспортних засобів, доступом до централізованої бази даних щодо результатів такого контролю та здійснення моніторингу інформації, яка надходить від цих суб'єктів до цієї бази даних; створення та управління цифровими реєстрами підприємств, установ, організацій та інших суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, які займаються оптовою або роздрібною торгівлею транспортними засобами та їх частинами з ідентифікаційними номерами, і оформлення відповідних документів; здійснення державної акредитації закладів, які надають навчання, перепідготовку та підвищення кваліфікації водіїв транспортних засобів; проведення всебічного огляду та реєстрації центрів спеціального навчання водіїв транспортних засобів, які перевозять небезпечні вантажі, а також уповноважених осіб у справах безпеки перевезень небезпечних вантажів автомобільними дорогами; організація процесу допуску транспортних засобів до перевезення конкретних небезпечних вантажів, що включає видання свідоцтв про допуск транспортних засобів для цих перевезень та внесення інформації про ці транспортні засоби до Єдиного державного реєстру МВС; узгодження встановлення спеціальних індивідуальних ідентифікаційних номерів або копіювання первинних ідентифікаційних номерів окремих частин транспортних засобів; здійснення автоматизованого обліку, накопичення, аналізу та використання інформації про транспортні засоби, які підлягають реєстрації на державному та відомчому рівнях, а також про їх власників; організація співпраці з експертами Експертної служби МВС, які беруть участь у процесі державної реєстрації транспортних засобів у територіальних сервісних центрах, та здійснення контролю за їхньою діяльністю в рамках своєї компетенції; узгодження проєктів конструкцій, визначення технічних можливостей та умов для переобладнання транспортних засобів, включаючи видачу відповідних свідоцтв та висновків; оформлення та видання дозволів на монтаж та експлуатацію спеціальних звукових та світлових сигнальних пристроїв; відсутність (наявність) засудження або обмежень, передбачених кримінально-процесуальним законодавством України; забезпечення матеріально-технічних та технологічних потреб для ведення Єдиного державного реєстру МВС тощо [2, с. 107].

Крім того, діяльність СЦ МВС України представляє собою різноманітні за змістом зовнішні вияви конкретних дій цих центрів чи їх персоналу, які здійснюються в межах законності та відповідають компетенції цих органів. Ці дії спрямовані на надання сервісних послуг Міністерства внутрішніх справ та реалізацію його функцій та завдань. Діяльність сервісних центрів МВС України можна розподілити на дві групи форм: правові та неправові. До правових форм діяльності відносяться видання нормативних та індивідуальних правових актів, укладання адміністративних договорів та здійснення інших юридично значущих дій. Неправові форми включають проведення організацій-

них заходів, таких як наради та збори, а також здійснення матеріально-технічних операцій, наприклад, підготовка аналітичних та статистичних даних. Форми діяльності СЦ МВС України утворюють систему, яка повинна застосовуватися комплексно [3, с. 106].

Враховуючи вищевикладене, можемо сформулювати декілька важливих напрямів превентивної діяльності СЦ МВС, які на теперішній час є основою запобіжної діяльності у сфері їхньої компетенції. До них належить:

1) інформаційна робота (проведення інформаційних кампаній щодо прав та обов'язків громадян, процедур реєстрації транспортних засобів, порядку оформлення документів тощо);

2) навчання та консультації (організація навчальних семінарів, тренінгів, консультацій з питань безпеки дорожнього руху, запобігання правопорушенням, правильної поведінки під час взаємодії з правоохоронними органами);

3) робота з молоддю (проведення профілактичних заходів серед молоді з метою формування правильних цінностей, виховання відповідальності за власні дії на дорозі та в житті);

4) взаємодія з громадськістю (співпраця з громадськістю, прийом скарг, висловлення пропозицій та рекомендацій з метою покращення якості роботи сервісних центрів та забезпечення ефективності превентивних заходів).

Інформаційна робота сервісних центрів МВС України передбачає надання різноманітної інформаційної підтримки громадянам та організаціям щодо питань, пов'язаних з діяльністю Міністерства внутрішніх справ України (МВС). Консультації з питань правового характеру, які проводять СЦ МВС, надають можливість отримати громадянам відповіді з питань законодавства, що регулює діяльність поліції, порядку видачі документів, правил дорожнього руху та інших правових аспектів, пов'язаних із діяльністю МВС. Під час надання адміністративних послуг СЦ МВС здійснюють видачу документів, таких як водійські посвідчення, реєстраційні документи на автомобілі, а також інші адміністративні послуги, пов'язані з правоохоронною діяльністю. Крім того, частиною інформаційної роботи є інформування громадськості про правила безпеки на дорозі, закони та інші нормативно-правові акти, які стосуються власної безпеки та прав громадян. Через інформаційну роботу сервісні центри МВС просувають ініціативи, спрямовані на підвищення безпеки, зменшення злочинності та покращення взаємодії з громадськістю (популяризація ініціатив). Тож, інформаційна робота сервісних центрів МВС України спрямована на забезпечення доступу громадян до інформації про правові норми та процедури, пов'язані з діяльністю поліції та адміністративними послугами, які надає МВС.

СЦ МВС в Україні активно займаються не лише наданням адміністративних послуг та розв'язання питань, що входять до їх компетенції, а і надають широкий спектр послуг у сфері навчання та консультацій для громадян. По-перше, навчають правовій грамотності: проводять інформаційні семінари, тренінги та лекції з правових аспектів, пов'язаних з діяльністю поліції та правами громадян. Це може включати пояснення правил дорожнього руху, прав і обов'язків під час спілкування з правоохоронними органами, а також інші питання правового характеру. По-друге, здійснюють консультації з питань безпеки: надають консультації щодо заходів безпеки вдома, на вулиці, під час використання транспорту та інших ситуацій, які стосуються безпеки особистості та майна громадян. По-третє, проводять популяризацію культури безпеки, яка проявляється у пропагуванні знання про те, як уникнути небезпеки та як діяти в екстрених ситуаціях. Це може включати навчання першої допомоги, правил виклику екстреної допомоги, профілактику правопорушень та злочинів. По-четверте, СЦ МВС можуть організовувати інформаційні кампанії з просування освіти

щодо законодавства, правил безпеки та інших аспектів, пов'язаних з діяльністю МВС (інформаційні компанії). І, наостанок, здійснення консультування громадян з питань звернень. Працівники СЦ МВС надають консультації громадянам з питань, пов'язаних з їхніми зверненнями до МВС, в тому числі з питань отримання документів, подання заяв, а також роз'яснюють порядок вирішення різних ситуацій.

Робота з молоддю в СЦ МВС проявляється у різних аспектах, спрямованих на підтримку та розвиток молодіжних ініціатив та включення їх у діяльність правоохоронних органів. Перш за все, це профілактика правопорушень серед молоді. СЦ МВС проводять різноманітні заходи: інформаційні кампанії, тренінги, лекції та дискусії про права та обов'язки громадян, особливості законодавства, як зберігати безпеку та уникати конфліктів. Крім того, задля вирішення соціальних проблем, СЦ МВС надають підтримку молодіжним проектам, спрямованим на підвищення правової грамотності, безпеки, здоров'я та інших аспектів, що стосуються молодіжного середовища. Спеціалізовані тренінги та навчання, які проводять СЦ МВС можуть бути з актуальних тем, що стосуються молодіжного середовища, включаючи питання безпеки в Інтернеті, профілактики наркотиків, правової грамотності тощо, а це, у свою чергу, позитивно впливатиме на молодіжне середовище та профілактику вчинення ними кримінальних правопорушень. Усі ці заходи спрямовані на створення сприятливого середовища для молоді, підвищення їхньої свідомості про права та обов'язки, а також на розвиток позитивних стереотипів щодо співпраці з правоохоронними органами.

СЦ МВС в Україні активно займаються взаємодією з громадськістю, що є важливим аспектом діяльності правоохоронних органів у будь-якій країні. Вони надають мож-

ливість громадянам отримувати консультації та роз'яснення з питань правового характеру, а також здійснюють адміністративні послуги, такі як видача документів, реєстрація транспортних засобів тощо. Крім того, організовують інформаційні кампанії щодо правил дорожнього руху, безпеки вдома, профілактики злочинів тощо. Ці кампанії спрямовані на підвищення рівня свідомості громадян і сприяють збільшенню безпеки в суспільстві. СЦ МВС намагаються дотримуватися принципів відкритості та прозорості у своїй роботі. Вони надають інформацію про свою діяльність, процедури, права та обов'язки громадян, а також забезпечують можливість звертатися зі скаргами чи пропозиціями. У цілому, взаємодія з громадськістю є важливим елементом їх діяльності, оскільки вона сприяє підвищенню довіри до правоохоронних органів, покращенню безпеки та якості надання адміністративних послуг.

Висновки. Отже, превентивна діяльність СЦ МВС може бути ефективним інструментом формування кримінально-правової політики в царині забезпечення безпеки дорожнього руху, в запобіганні правопорушень та підвищенні безпеки на дорозі. Превентивні заходи, які вони проводять як спеціалізовані суб'єкти, сприяють покращенню безпеки дорожнього руху через попередження небезпечних ситуацій та контроль за технічним станом транспортних засобів. Важливою частиною їх превентивної стратегії є активна співпраця з громадськістю. Сприяння взаємодії з громадськістю може покращити сприйняття поліцейської діяльності та створити позитивний імідж СЦ МВС. Крім того, така діяльність повинна бути постійно вдосконалюваною та адаптованою до змін у суспільстві та відповідати новітнім науково-технологічному розробкам. Це дозволить ефективно відповідати на нові виклики та забезпечувати стабільний рівень безпеки як в суспільстві взагалі, так і безпеки дорожнього руху зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукашевич С.Ю., Салаєва К.А. Експертно-криміналістичні засади визначення об'єктів запобіжного впливу : *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» (Харків, 10.11.2023). – Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2023. 447, [1] с. С. 229–231. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova>
2. Мозговий О.О. Призначення та основні напрями діяльності сервісних центрів МВС України в сучасних умовах. *Наукові записки. Серія: Право*. 2018. Випуск 5. С. 105–109.
3. Слабоденюк І.В. Форми діяльності сервісних центрів МВС України: сутність та види. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 102–107.
4. Шепітько М.В. Формування кримінальної політики як науки кримінально-правового циклу. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 2 (18). С. 1–12.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОРУПЦІЇ ТА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ¹

CORRUPTION AND FINANCIAL-ECONOMIC SECURITY INTERCONNECTION IN UKRAINE: ANALYSIS OF CAUSE-EFFECT RELATIONSHIP

Бондаренко О.С., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Куліш А.М., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України,
директор
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття «Взаємозв'язок корупції та фінансово-економічної безпеки України: аналіз причинно-наслідкового зв'язку» пропонує глибокий аналіз проблеми корупції та її вплив на фінансово-економічну безпеку України. Автори проводять аналіз факторів, що обумовлюють зростання корупції та розглядають його наслідки для економіки країни. У статті доведено, що спрямовані на ефективний контроль та попередження корупційних практик заходи мають включати в себе подальше ефективне реформування правового середовища, впровадження дієвих механізмів контролю та спостереження за використанням публічних коштів, а також активне впровадження технологій е-управління та електронного контролю, що різко зменшить людський фактор та можливості для корупції.

Стаття акцентує увагу на важливості розуміння причинно-наслідкового зв'язку між цими явищами та розробці ефективних стратегій подолання корупції для забезпечення стабільності фінансово-економічного сектору.

Автори висвітлюють різноманітні аспекти проблеми, включаючи вплив корупції на інвестиційний клімат, рівень довіри до інституцій, та загрози для фінансової стійкості. Вони детально аналізують роль корупції у втраті державним бюджетом значних коштів та негативний вплив на соціально-економічний розвиток.

Дослідження також звертає увагу на важливість впровадження ефективних антикорупційних стратегій та політик для створення умов фінансової стабільності та забезпечення сталого економічного розвитку. Робота визначає конкретні виклики, з якими стикається Україна у боротьбі з корупцією, особливо в умовах воєнного стану, та надає пропозиції щодо удосконалення сучасних стратегій з протидії цьому негативному явищу.

Таким чином, стаття слугує цінним ресурсом для вчених, політиків та громадян, які зацікавлені в розвитку ефективних механізмів протистояння корупції та зміцненні фінансово-економічної безпеки України.

Ключові слова: корупція, фінансово-економічна безпека, інвестиційний клімат, банківська система, стабільність, воєнний стан, нівеювання корупційних ризиків.

The article "Corruption-Financial Security Interconnection in Ukraine: Analysis of Cause-and-Effect Relationship" offers an in-depth analysis of the corruption issue and its impact on Ukraine's financial and economic security. The authors analyze the factors contributing to the growth of corruption and explore its consequences for the country's economy. The article establishes that measures aimed at effective control and prevention of corrupt practices should involve further legal environment reform, implementation of efficient control mechanisms, and monitoring of public funds usage, as well as active adoption of e-governance and electronic control technologies, significantly reducing human intervention and corruption opportunities.

Emphasizing the importance of understanding the cause-and-effect relationship between these phenomena, the article advocates for developing effective anti-corruption strategies to ensure stability in the financial and economic sector. The authors highlight various aspects of the problem, including corruption's impact on the investment climate, institutional trust levels, and threats to financial stability. They meticulously analyze the role of corruption in substantial budget losses and its negative effects on socio-economic development.

The research underscores the significance of implementing effective anti-corruption strategies and policies to create conditions for financial stability and sustainable economic development. It identifies specific challenges faced by Ukraine in combating corruption, especially in times of war, and proposes suggestions for enhancing contemporary strategies against this detrimental phenomenon.

In conclusion, the article serves as a valuable resource for scholars, policymakers, and citizens interested in the development of effective mechanisms to counter corruption and strengthen Ukraine's financial and economic security.

Key words: corruption, financial and economic security, investment climate, banking system, stability, state of war, corruption risk mitigation.

Постановка проблеми. Україна, як будь-яка інша країна, стикається з численними викликами та загрозами фінансово-економічній системі державі. Умови воєнного стану створюють надзвичайно складний контекст для функціонування суспільства, економіки та політичної системи. Тому, в умовах воєнного стану ступінь впливу таких загроз може загострюватися. У цьому контексті корупція є одним із основних факторів, які впливають на стабільність фінансового та економічного розвитку країни. У такому середовищі важливим стає розгляд питань, пов'язаних з корупцією та фінансово-економічною безпекою, оскільки ефективність стратегій боротьби з корупцією та забезпечення фінансово-економічної стабільності стає важливим фактором який формує національну безпеку та стійкість.

Метою статті є характеристика причинно-наслідкового зв'язку між рівнем корупції та фінансово-економічною безпекою України.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто відмітити, що у наукових дослідженнях наявне різноманітне та неоднозначне розуміння та трактування терміну «фінансово-економічна безпека» [1, с. 48].

Наприклад, на думку Р. Безуса, Н. Дубрової та О. Пашенка загальному розумінні, фінансово-економічна безпека визначається як складова системи, що представляє собою структуру, утворену конкретними внутрішніми елементами, спрямованими на забезпечення ефективного використання ресурсів суб'єкта господарювання в різних сферах діяльності. Ця характеристика

¹ Робота виконана в рамках проєктів «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та «Концептуальні засади реформування системи правоохоронних органів в сучасних умовах трансформації нагляду і контролю щодо забезпечення економічної безпеки України» (номер державної реєстрації 0120U100474).

є невід'ємною, і може піддаватися змінам під впливом зовнішніх та внутрішніх загроз, а також факторів економічного середовища [2].

Н. Подольчак наголошує, що під фінансово-економічною безпекою розуміється здатність захищеності економічного потенціалу від впливу негативних зовнішніх та внутрішніх факторів, прямих або непрямих загроз, а також здатність суб'єкта до відновлення [3, с. 5].

На нашу думку, фінансово-економічна безпека держави – це стан, при якому економічний потенціал країни захищений від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, які можуть виникнути внаслідок дії економічних, фінансових, соціальних факторів. Вона також визначається здатністю суб'єкта відновити та забезпечити стабільність економічної системи країни в умовах невизначеності та ризику.

Формування системи фінансово-економічної безпеки базується на наявності необхідних інститутів та інструментів, які регулюють цей процес. Фінансово-економічна безпека країни відображає динаміку та розвиток фінансової системи, а її управління на рівні держави представляє собою комплекс організаційно-правових відносин [4], адекватної регуляторної політики та заходів щодо запобігання та вирішення можливих криз і викликів.

Корупція стає перешкодою на шляху досягнення стійкості фінансово-економічної системи України. Вона не тільки призводить до економічних витрат, а й руйнує довіру інвесторів та шкодить рейтингу країни на міжнародному ринку. Корупція є найважливішою перешкодою для входу на ринок у багатьох країнах. Цей незрозумілий бар'єр обмежує доступ багатьма способами, починаючи від додаткової тяганини в державному управлінні і закінчуючи прихованим фаворитизмом чинних суб'єктів у сфері публічних закупівель. Багатонаціональні підприємства оптимізували міжнародні виробничі мережі, які особливо вразливі до корупційних бар'єрів і найбільше виграють від інтерналізації переваг локального виробництва. Перспективи зростання країни серйозно обмежені корупцією, яка обмежує інвестиції та технологічні перевали, створені транснаціональними компаніями [5, с. 350]. Інтегральний показник Індексу інвестиційної привабливості України у 2023 році дещо знизився до 2,44 бала з 5 можливих (2,48 бала у другому півріччі 2022 року). Такі результати нової хвилі досліджень, проведених Європейською Бізнес Асоціацією за аналітичної підтримки Gradus Research [6].

Аналізуючи найбільш впливові фактори інвестиційної привабливості, експерти наголошують, що повномасштабна військова агресія Росії проти України, корупція та слабка судова система продовжують очолювати список факторів, які негативно впливають на інвестиційний клімат. Водночас серед позитивних змін лідери бізнесу найвище оцінили статус кандидата України в Європейський Союз, дерегуляційні ініціативи та цифровізацію державних послуг [6].

Корупція впливає на основні національні проекти, а це у свою чергу може вплинути на інвестиційний клімат таким чином, що затримає або перешкодить інвестиціям. Шкода від корупції може значно перевищувати суму фінансування, яке розподіляється не за призначенням. На нещодавньому Глобальному форумі «Антикорупція заради розвитку» відбулася дискусія на тему «Зелений перехід» і боротьба з корупцією, яка запропонувала кілька шляхів вирішення цих проблем. Було погоджено, що очікуваний масштаб фінансування – навіть якщо він не досягає очікуваного або необхідного рівня – означає, що більша увага до корупційних ризиків є критично важливою, і що багато спеціальних каналів фінансування, які створюються, вимагають прозорості та уваги до того, як використовуються кошти, включно громадянським суспільством [7].

Юридичні особи, які змушені платити неправомірну вигоду, щоб вести бізнес, втрачають дорожочинний час

на суперечки з бюрократами, які їм беруть або й навіть вимагають. Це також пригнічує конкурентоспроможність, оскільки витісняє ефективність і якість як рушії конкурентоспроможності організації. Крім того, незважаючи на те, що юридичні особи, які шукають ринок, можуть поглинати певну кількість корупції (набагато краще, ніж ті, хто шукає ефективність), це спричиняє раннє насичення ринку, оскільки ціни вищі, а попит на продукти досягає піку раніше, що робить ринок менш привабливим для нових інвесторів [8]. Окрім цього, корупційні схеми призводять до втрати бюджетних коштів, які могли б бути використані для соціальних та економічних потреб країни. Це призводить до поглиблення бюджетних дефіцитів та обмежує здатність уряду реалізовувати стратегічні програми розвитку. Відповідно до статистичних даних, річні втрати від корупційних порушень у секторі публічних закупівель оцінюються від 10% до 15% обсягу видатків державного бюджету, що становить від 35 до 50 мільярдів гривень. Ці порушення призводять до неефективного використання коштів, втрати можливої користі, яку вони могли б принести. Таким чином, гроші платників податків, які могли б бути використані для належного обладнання виробничих процесів або покращення інфраструктури, залишаються у кишенях осіб, замішаних у корупційних схемах [9].

Корупційні схеми призводять до втрати бюджетних коштів, оскільки передбачають нечесні та маніпулятивні дії під час проведення процедур публічних закупівель. Це часто включає завищені ціни за товари чи послуги, завищені ціни за роботу, використання підставних компаній та інші форми шахрайства. Наприклад, змова між посередниками та постачальниками може призвести до завищення цін на продукти чи послуги, в результаті чого держава переплачує за необхідні ресурси. Особливо резонансними стали події початку 2023 року, коли ряд посадовців Міністерства оборони України, включаючи заступника міністра, було звільнено внаслідок скандалу, пов'язаного з підозрою в завищенні цін у контрактах на постачання продуктів харчування та обладнання для українських військових. У квітні 2023 року, розслідування Радіо Свобода виявило, що принаймні чотири великі підрядники представляли контракти з Міністерством оборони за цінами, що перевищували ринкові, на постачання ключових продуктів харчування для українських військ [10]. На нашу думку, в умовах воєнного стану такі дії є надто небезпечними, тому абсолютно виваженою є позиція законодавця щодо визнання «вчинення діяння в умовах воєнного стану» обставиною, що обтяжує покарання для корупційних кримінальних правопорушень.

Корупційні прояви можуть мати серйозний вплив на фінансову систему, зокрема на банківський сектор. Недостатнє регулювання та контроль у цій сфері може призвести до фінансової кризи та загрози стабільності банків. Наприклад, корупція може набувати різних форм у банківському кредитуванні. Коли корупція поширена, вона може перешкоджати ефективному посередництву капіталу, змушуючи деяких позичальників, які не мають зв'язків із банком, відмовлятися від надійних фінансових проєктів, що може зменшити їх зростання, а позичальники з такими зв'язками може бути легший доступ до фінансування. Позичальники, які мають «хороші зв'язки» в банківській системі, можуть мати вищий відсоток неплатежів і, отже, нижчий середній відсоток повернення, ніж ті, хто не має зв'язку. Як повідомляється в численних дослідженнях, стабільність банківської системи є передумовою економічної стабільності та основою для стійкого зростання. Ось чому банківські системи знаходяться в центрі уваги політиків і науковців у всьому світі [11]. Адже, корумпована банківська практика може посилити соціальну нерівність і сприяти бідності. Коли фінансові установи надають перевагу служінню інтересам корумпованої еліти, а не пріоритетно включивному економічному зростанню, прірва між багатими та бідними збільшується.

Деякі дослідники вивчаючи вплив банківського кредиту на рівень корупції. Наприклад, Ю. Алтунбаш і Дж. Торнтон встановили, що банківські кредити приватному сектору відіграють важливу роль у боротьбі зі зростанням корупції. Автори пояснюють цей висновок тим фактом, що фінансові установи або кредитори ретельно стежать за діяльністю позичальників і, отже, потенційно знижують рівень корупції. Тому, корупція під час кредитування є значно вищою за обставин, коли більша частка кредитів надходить від державних або сімейних банків. Цей висновок є однаковим для розвинутих економік і країн, що розвиваються [12, с. 5094].

Корупція в банках може сприяти фінансовому шахрайству та розкраданню. Це ставить під загрозу фінансове здоров'я установ, потенційно призводячи до банкрутства або вимагаючи допомоги з боку уряду, що, у свою чергу, обтяжує державні фінанси.

Враховуючи вказані вище ризики впливу корупції на фінансово-економічну безпеку України, важливим є пропозиція заходів їх нівелювання. Насамперед, важливим завданням є зміцнення правової бази. І тут важливо відмітити, що в Україні діє розгалужена і численна нормативно-правова база антикорупційного спрямування, що охоплює протидію корупції всіх видів, на всіх рівнях і широким колом суб'єктів, починаючи із органів державної влади і закінчуючи представниками громадського суспільства. Наприклад в умовах воєнного стану:

1) посилення антикорупційного законодавства допомагає запобігти виведенню фінансових ресурсів через корупційні дії. Під час воєнного стану, коли фінансові ресурси є критично важливими для національної оборони, запобігання корупції зберігає кошти для основних військових потреб і потреб безпеки, зокрема, 1 серпня 2023 року Кабінетом Міністрів України була затверджена Стратегія повернення активів на 2023–2025 роки;

2) корупція може поставити під загрозу ефективність військових операцій, призводячи до закупівлі неякісного обладнання або перешкоджаючи прийняттю стратегічних рішень. Надійна законодавча база допомагає підтримувати цілісність угод і операцій, пов'язаних з обороною. Саме тому, Кабінетом Міністрів України постановою 1275 від 11 листопада 2022 року «Деякі питання здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» було визначено особливості здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану та затвердження Порядку визначення предмета закупівлі під час здійснення закупівель продуктів харчування, послуг із забезпечення комплектами продуктів харчування, послуг щодо забезпечення харчуванням та послуг з організації харчування для особового складу Збройних Сил;

3) прозоре та відповідальне врядування має важливе значення для збереження суспільної довіри. Посилене антикорупційне законодавство демонструє відданість етичній поведінці, зміцнюючи довіру до державних установ і керівництва в складні часи. Саме тому, для України правовий режим воєнного стану не став паузою у здійсненні антикорупційних реформ. Підтвердженням цьому є результати Рейтингу Індекс сприйняття корупції за 2023 рік, відповідно до результатів якого Україна отримала 36 балів зі 100 можливих, і тепер наша країна посідає 104 місце поміж 180 країн. Зростання України на 3 бали – один із найкращих результатів за минулий рік у світі. Також Україна стала однією з 17 країн в цьогорічному Індексе сприйняття корупції, що продемонстрували свій найкращий показник за увесь час [13];

4) надійна правова база проти корупції підвищує довіру до країни на міжнародній арені. Це може призвести до посилення підтримки з боку міжнародної спільноти як у вигляді фінансової допомоги, так і спільних зусиль для вирішення спільних проблем безпеки;

5) суворі правові заходи допомагають запобігти незаконним фінансовим потокам, які можуть виникнути під час воєнного стану. Такі корупційні дії, як відмивання грошей і розкрадання, можуть бути обмежені за допомогою ефективної законодавчої бази, що забезпечує використання коштів за призначенням. Саме тому до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» за останні два роки було внесено ряд важливих змін та доповнень;

6) особливо важливою є й подальше заохочення викривачів корупції, адже це може створити культуру підзвітності та надати людям можливість викривати корупційні дії, навіть у таких чутливих секторах, як оборона та безпека.

Отже, що зміцнення правової антикорупційної бази є фундаментальною складовою забезпечення фінансово-економічної стабільності у воєнний час.

Не менш важливим заходом нівелювання негативних корупційних ризиків є й впровадження ефективних механізмів контролю та спостереження за використанням публічних коштів. Українська Рахункова палата активно працює над забезпеченням прозорості використання бюджетних коштів та зменшенням корупційних ризиків. Однак, викликом залишається впровадження рекомендацій та покращення відповідності публічних органів законодавству [14].

У контексті нівелювання негативних корупційних ризиків для забезпечення стабільності фінансово-економічної безпеки держави доцільно забезпечити розвиток системи електронного урядування та цифровізації для зменшення людського втручання та можливостей корупції. Ще на форумі в Давосі у 2022 році Україну визнали «цифровим тигром» Європи, що повністю відзначає її досягнення. За лише чотири роки Україна піднялася з 82-го на 46-е місце в світовому рейтингу за Індексом економічного розвитку уряду, свідчаючи про її стійку відданість ідеї цифрового управління. З 2019 року Україна послідовно рухається в напрямку стати провідною «цифровою нацією» у світі, випереджаючи численних регіональних партнерів. Упродовж багатьох років Україна відзначається як авторка передових світових цифрових розробок. Наприклад, вона стала першою країною, яка офіційно визнала цифровий ідентифікаційний документ як правовий документ, а також однією з перших в Європі впровадила цифровий COVID-сертифікат. Крім того, Україна активно інвестує в свій IT-сектор та стає домівкою для великої та неперервно зростаючої кількості технологічних стартапів [15]. Зараз доступ до великої кількості адміністративних послуг можна одержати через Дію. Активно розвивається Система «Шлях», Електронний Суд, Електронні реєстри. Все це є свідченням того, що Україна дійсно здатна нівелювати корупційну складову шляхом впровадження сучасних цифрових рішень.

Висновки. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку між рівнем корупції та стабільністю фінансово-економічної безпеки України не лише виявляє проблему, але й підкреслює крайню необхідність негайного втручання та впровадження ефективних заходів для протидії цьому загрозливому явищу. Ключовим елементом у зміцненні фінансової стійкості та гарантуванні сталого економічного розвитку України може стати розробка та реалізація комплексних антикорупційних стратегій та політики. Спрямовані на ефективний контроль та попередження корупційних практик заходи мають включати в себе подальше ефективне реформування правового середовища, впровадження дієвих механізмів контролю та спостереження за використанням публічних коштів, а також активне впровадження технологій е-управління та електронного контролю, що різко зменшить людський фактор та можливості для корупції. Напрацювання

національних та міжнародних стандартів антикорупційної діяльності, а також співпраця з міжнародними організаціями та партнерами можуть створити додатковий резонанс

для впровадження ефективних антикорупційних механізмів та забезпечити виконання обов'язків у сфері фінансово-економічної безпеки на рівні світових стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фінансово-економічна безпека: теоретико-правові аспекти: навч. посіб. / К.Р. Резворович, О.С. Юнін, О.О. Круглова [та ін.]. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2019. 195 с.
2. Безус Р.М., Дуброва Н.П., Пашенко О.С. Фінансово-економічна безпека аграрного сектору. *Ефективна економіка*. 2016. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5412> (дата звернення: 01.02.2024).
3. Подольчак Н. Ю., Карковська В. Я. Організація та управління системою фінансовоекономічної безпеки : навч. Посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 268 с.
4. Балабаниць А., Мацука В. Сучасна парадигма механізму управління фінансово-економічною безпекою держави. *Економіка та суспільство*. 2022. № 39. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-65> (дата звернення: 01.02.2024).
5. Thede S., Karpaty P. Effects of corruption on foreign direct investment: Evidence from Swedish multinational enterprises. *Journal of Comparative Economics*. 2023. Volume 51. Issue 1. P. 348–371.
6. The number of CEOs who consider investments in Ukraine profitable has almost doubled since 2022. *GB4U* : website. URL: <https://www.gb4u.org/post/the-number-of-ceos-who-consider-investments-in-ukraine-profitable-has-almost-doubled-since-2022> (date of appeal: 01.02.2024)
7. Fritz V., Anderson J. Seven ways to address corruption risks in climate change. *Word Bank Blogs* : website. URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/seven-ways-address-corruption-risks-climate-change#:~:text=Corruption%20can%20also%20affect%20major,of%20energy%20and%20transport%20transitions>. (date of appeal: 01.02.2024).
8. Patel R., Ranjan D., Yadav S. K. A Bibliometric Analysis on the Impact of Corruption on Foreign Direct Investment Attractiveness. *Vision: The Journal of Business Perspective*. 2023. № 1. URL: [10.1177/09722629231172053](https://doi.org/10.1177/09722629231172053) (date of appeal: 01.02.2024).
9. Популярні корупційні схеми в публічних закупівлях. *YC market* : вебсайт. URL: <https://blog.youcontrol.market/popularni-koruptsiini-skhemi-v-publichnikh-zakupivliakh/> (дата звернення: 01.02.2024).
10. Шмігель П. Корупція в системі забезпечення збройних сил України: реформа триває. *Kyiv Post*. 2023. 20 липня. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/19655> (дата звернення: 01.02.2024).
11. Ali M. S. B., Fhima F., Noura R. How does corruption undermine banking stability? A threshold nonlinear framework. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*. 2020. Volume 27. № 100365.
12. Sharma S., Paramati R. Financial development reduce the level of corruption? Evidence from a global sample of 140 countries. *International Journal of Finance & Economics, John Wiley & Sons, Ltd*. 2021. vol. 26(4), P. 5093–5109.
13. Індекс сприйняття корупції. *Transparency International Ukraine* : вебсайт. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення: 01.02.2024)
14. Звітність і контроль. Інститут аналітики та адвокатури вебсайт. URL: <https://iaa.org.ua/articles/reporting-and-control-how-the-accounting-chamber-functions-in-ukraine-and-poland/> (дата звернення: 01.02.2024).
15. Як Україна під час війни стала світовим лідером із цифровізації держуправління. *Kyiv Post*. 2023. 1 жовтня. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/22145> (дата звернення: 01.02.2024).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЯВЛЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ ПІД ЧАС НЕЛЕГАЛЬНОГО ТРАНСПОРТУВАННЯ

CURRENT ISSUES OF DETECTION OF NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES AND PRECURSORS DURING ILLEGAL TRANSPORTATION

Брисковська О.М., к.ю.н., с.н.с.,

провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Мотиль В.І., к.ю.н.,

старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Незаконний обіг наркотичних засобів є значною загрозою для країни в цілому позаяк вживання наркотичних засобів та психотропних речовин загрожує фізичному та психічному здоров'ю людей, особливо молодого покоління, призводячи до залежності від наркотиків, інтоксикації, високої можливості ураження імунodefіцитними та невиліковними вірусними хворобами, що може негативно відобразитись на генофонді нації нашої країни.

У науковій статті досліджено особливості нелегального транспортування наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, з'ясовано та розкрито низку проблемних аспектів їх виявлення правоохоронцями. Також встановлено ряд окремих засобів які злочинні групивикористовують для можливості нелегального транспортування наркотичних засобів, розглянуто їх. Констатовано, що кримінальні правопорушники постійно удосконалюють способи нелегального транспортування наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, або удосконалюють старі, використовуючи нові засоби та знаряддя. Це своєю чергу породжує виникнення проблем виявлення наркотиків під час нелегального транспортування.

Невід'ємною ознакою діяльності сучасних злочинних груп з незаконного транспортування наркотичних засобів є конспірація такої протиправної діяльності шляхом використання різноманітних механізмів для забезпечення від безпосереднього контактування при їх передачі. Учасників інших злочинних груп не знають, а контактують з тими, з ким безпосередньо «працюють». Такі організовані злочинні групи мають складну і розгалужену структуру з чітким розподілом ролей, високою дисципліною, ієрархією. Конспірація, висока мобільність, наявність засобів зв'язку, значний рівень організованості, а також налагодження співпраці та зниження конкуренції між іншими злочинними групами ускладнює можливості з виявлення наркотичних засобів при нелегальному транспортуванні.

З'ясовано, що низка проблем з виявлення наркотичних засобів під час нелегального транспортування залежить не тільки від удосконалення злочинної діяльності зловмисників, але і від обізнаності та постійного вивчення особливостей такої діяльності, а також професіоналізму правоохоронців. Відтак розгляд даної проблематики є необхідною умовою для ефективного розслідування таких кримінальних правопорушень.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, злочинна група, організована злочинність, наркозлочинність, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори, сліди злочину, виявлення злочину, розслідування злочину, контрабанда, слідчий, оперативний працівник.

The illegal circulation of narcotic drugs is a significant threat to the country as a whole, since the use of narcotic drugs and psychotropic substances threatens the physical and mental health of people, especially the younger generation, leading to drug addiction, intoxication, a high possibility of being affected by immunodeficiency and incurable viral diseases, which can negatively reflect on the gene pool of the nation of our country.

The scientific article examines the peculiarities of illegal transportation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, a number of problematic aspects of their detection by law enforcement officers are clarified and revealed. Also, a number of separate means that criminal groups use for the possibility of illegal transportation of narcotic drugs have been established, and they have been considered. It has been established that criminal offenders constantly improve the methods of illegal transportation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, or improve the old ones, using new means and tools. This, in turn, gives rise to the problem of detecting drugs during illegal transportation.

An integral feature of the activities of modern criminal groups involved in the illegal transportation of narcotic drugs is the conspiracy of such illegal activities through the use of various mechanisms to prevent direct contact during their transfer. They do not know the members of other criminal groups, but contact those with whom they "work" directly. Such organized criminal groups have a complex and extensive structure with a clear division of roles, high discipline, and hierarchy. Conspiracy, high mobility, the availability of means of communication, a significant level of organization, as well as establishing cooperation and reducing competition between other criminal groups complicates the possibilities of detecting narcotics during illegal transportation.

It was found that a number of problems in detecting narcotic drugs during illegal transportation depend not only on the improvement of the criminal activity of criminals, but also on the awareness and constant study of the peculiarities of such activity, as well as the professionalism of law enforcement officers. Therefore, consideration of this issue is a necessary condition for the effective investigation of such criminal offenses.

Key words: criminal offense, criminal group, organized crime, drug crime, narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, traces of a crime, detection of a crime, investigation of a crime, smuggling, investigator, operative.

Постановка проблеми. Останніми роками посилюлась увага наркоділків до території України. Зловмисники нелегально транспортують наркотичні засоби як по території країни так і за кордон. Україна займає центральне місце у транзиті наркозлочинності завдяки географічному розташуванню на перехресті міжнародних транзитних маршрутів, незаконний обіг наркотичних засобів на регіональному, національному і міжнародних рівнях досягнув загрозливих масштабів [1, с. 42]. Варто зазначити, що під

час транзитного перевезення наркотиків певна їх частина залишається в нашій державі, отже, Україна з транзитної держави перетворюється на державу, де розповсюджуються і вживаються наркотики [2, 3, с. 419].

Європа стала пріоритетним ринком для виробництва і постачання наркотиків. Польща є найпотужнішим виробником психотропних речовин у світі. З якою Україна має спільний кордон та тісні відносини, на територію якої виїхала значна кількість українців не тільки під

час повномасштабного вторгнення РФ, шукаючи притулок, але і у до воєнні часи багато українців виїжджали на заробітки. Зростає контрабандний обсяг поставок, з Західної Європи, особливо з Польщі в Україну, синтетичних наркотиків амфетамінного ряду стимуляторів. А з України до Польщі, через морські порти з Південної Америки транспортують кокаїн [1]. За останній час на території держави збільшився обсяг незаконного синтезу психотропних речовин особливо небезпечних як альфа-PVP (AlphaPyrrolidinopentiophenone) та мефедрону (Mephedrone). Для виготовлення таких психотропних речовин необхідні прекурсори, що надходять до України (окрім кислот) як легальним шляхом (підприємства-ліцензії) з подальшим виведенням у незаконний обіг так і через приховування на пунктах пропуску митного контролю, використовуючи інші коди Українського класифікатора для товарів зовнішньоекономічної діяльності у поштових міжнародних відправленнях тощо. За попередніми оцінками, обсяг незаконно переміщування психотропних речовин через митний кордон України сягає понад 1500 кілограмів на місяць [4]. Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів є серйозною загрозою не лише для України, а й також для всього цивілізованого світу [5, с. 280].

Зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами зумовлює хронічну інтоксикацію організму людини, викликає психічні розлади, призводить до хвороби на наркоманію. Це також пов'язано з ризиком ураження організму людини хворобами типу СНІД, вірусні гепатити тощо та призводить до народження дітей з ураженим генофондом, слабким здоров'ям, не здатних протистояти різним хворобам. Усе це негативно відображається на здоров'ї не тільки окремо взятої людини, а й на здоров'ї суспільства, генофонді людства в цілому [6, с. 17]. Основна вікова група споживачів цих синтетичних психостимуляторів – молодь віком від 16 до 30 років. Постійне вживання психотропних речовин призводить до погіршення або навіть повної втрати репродуктивної функції організму, людини, що в короткостроковій перспективі поглибить демографічну та економічну кризу в Україні. У Верховній Раді України зареєстровано проект Закону щодо посилення відповідальності за незаконну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів під час дії воєнного стану шляхом віднесення кримінальних правопорушень, визначених статтями 311 та 320 Кримінального кодексу України, до категорії тяжких № 10236 [4].

Встановити факти транспортування, збуту наркотиків вкрай складно, так як зловмисники вчиняють злочинну діяльність замасковано, використовуючи різні механізми для запобігання безпосереднього контактування під час передачі наркотичних засобів, електронні гаманці для оплати їх збуту тощо. [5, с. 280].

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблем виявлення наркотиків при нелегальному транспортуванні висвітлені у працях вітчизняних вчених, зокрема С. В. Албула, С. В. Андрусенка, К. Л. Бугайчука, Д. В. Головіна, О. О. Савченко, О. В. Федосова, Д. Й. Никифорчука, С. Ю. Попова, С. О. Павленка, В. Г. Олексенка, Ю. В. Орлова, В. В. Лисенка, С. В. Мокляка, О. В. Мазуренка та інших науковців.

Разом з тим, праці згаданих науковців стосувалися або запобігання, розслідування, або характеристики кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, але проблемні аспекти виявлення наркотичних засобів при нелегальному транспортуванні, як окреме питання, розглянуто не було. Напрацювання цих науковців є вагомим підґрунтям вивчення питань, яким ще не було достатньо приділено уваги в зоні наукового пошуку і які потребують окремого висвітлення.

Метою статті є встановлення та дослідження проблемних аспектів виявлення наркотиків під час нелегального транспортування, а також з'ясування способів та засобів, які використовують злочинні групи для нелегального транспортування наркотичних засобів.

Виклад основного матеріалу. Торгівля наркотиками – найприбутковіший бізнес, у який втягуються різні верстви населення, а самі споживачі стають потенційно втраченими для суспільства людьми [7, с. 5]. Організовані наркоугруповання в Україні створили мережу електронних комунікаційних центрів і через інтернет-магазини реалізують наркотичні засоби та психотропні речовини [4].

В низці основних напрямків діяльності підрозділів боротьби з наркозлочинністю Національної поліції України (НПУ) є викриття та ліквідація транснаціональних каналів незаконного постачання в Україну або переміщення її території наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів, підпільних нарколабораторій, каналів розповсюдження наркотиків, зокрема з використанням мережі Інтернет, з легалізацією (відмиванням) коштів, отриманих від незаконного обігу наркотиків [8; 9].

Під обігом наркотиків розуміються види діяльності з культивування рослин, включених до Переліку, розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, транзиту через територію України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку [10].

Сфера незаконного обігу наркотиків представлена не тільки одиночками, щосамостійно їх виготовляють, придбають, вживають, збувають, а також злочинними організованими угрупованнями [11, с. 22]. Наркобізнес складається з кількох взаємопов'язаних етапів: виробництво, закупівля або викрадання наркотиків; доставлення їх до місця реалізації; збут цих засобів споживачам [9].

Такі злочинні групи мають класичну модель організованої злочинності – сувору дисципліну, значну конспірацію, високий ступінь організованості, чітку ієрархію, розподіл ролей (виготовлювачі, заготівники, розповсюджувачі, кур'єри, охорона).

Незаконне транспортування наркотичних засобів, організованими групами, здійснюється за попередньою підготовкою від розроблення плану транспортування, підбору осіб, які будуть перевозити, супроводжувати та інших співучасників з розподілом ролей, вибору місця, способу транспортування та вибору засобів для такого транспортування. Невід'ємною ознакою сучасних злочинних організацій, що функціонують у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, є вжиття заходів конспірації їх учасниками [12, с. 200].

Злочинні групи, що пов'язані з наркобізнесом, в залежності від ситуації, користуються різноманітними засобами вчинення незаконного транспортування наркотичних засобів:

- зброя;
- транспорт для високої мобільності;
- громадський транспорт (рейсові автобуси, поїзди, електрички, морські судна, поромі і т.д.) для транспортування наркотичних засобів як по території держави так і за кордон;
- засоби зв'язку;
- професійні знання та вміння спеціалістів з різних сфер діяльності (хіміків і фізиків для виготовлення наркотичних засобів, психологів для залучення до «наркокур'єрства», слюсарі і теслярі обладнують спеціальними сховищами для наркотичних засобів як подвійне дно в, предметах та речах в автомобілі, кузові, паливному баку, запасці, колесах, декоративній панелі дверей або виготовляють спеціальні контейнери з метою транспор-

тування наркотичних засобів через кордони інших країн, митних брокерів для обрання оптимального маршруту, юристів для уникнення кримінальної відповідальності;

- технічні інструменти для розроблення та виготовлення спеціальних сховищ для транспортування наркотичних засобів;

- приміщення для виготовлення спеціальних сховищ та обладнання для транспортування наркотичних засобів, а також приміщення для їх зберігання.

Окремі наркотики (марихуана, гашиш) мають специфічний, надзвичайно сильний запах, що і в більшості випадків видає перевізників. Для маскуванню такого запаху щоб він не відчувався, та з метою зменшення обсягу, наркотики, перемелюють на порошок та щільно упаковують, запаюють у цупкі целофанові мішечки (пакети), закатують у консервні банки, поміщають біля сильно пахучих речовин та обробляють їх упаковки, заливають воском для нейтралізації запаху. Перебивають запах намагаючись різними сильно пахучими речовинами: одеколоном, дезодорантом, парфумованими маслами, соняшниковою олією, часником, цибулею, бензином, тощо. При перевезенні наркотиків залізничним транспортом зловмисники часто, переховують «товар» щоб не був при них або у їхньому багажі під час поїздки. Як показує практика зловмисники переховують наркотичні засоби у плафонах освітлення, люках вентиляції у купе, в люках тамбуру, на верхній третій багажній полиці, у бачку для води туалету, за ширмами вікон вагона та в інших місцях. Відомі випадки, поміщення наркотичних засобів у батарейках або зарядних пристроїв кишенькового ліхтарика, смартфона, музичних інструментів, упаковок для ліків, інгаляторів, термосів, футлярах для контактних лінз, пачках масла в корпусах годинників, кисневих балонах.

Для перевезення наркотиків нерідко використовуються особи, яких важко запідозрити у злочині: вагітні жінки, люди похилого віку, інваліди, діти. Більшість злочинців, щоб уникнути відповідальності, заявляють, що знайшли наркотики, або стверджують що перевозили не знаючи що, за проханням незнайомої людини. Злочинні групи з міжрегіональними та міжнародними зв'язками для перевезення невеликих партій наркотиків, використовують, осіб «кур'єрів, «мулів», перевізників» які у порожнинах свого тіла або у своєму багажі їх транспортують контрабандою для проходження прикордонного та митного контролю.

Кримінальною діяльністю таких злочинних груп керує організатор, контролює за допомогою охорони або так званого силового блоку, що володіє прийомами конспіративної та контррозвідувальної діяльності. «Наркобізнесом» займаються групою, виключно конспіративно, кожен співучасник знає тільки того, безпосередньо з ким контактує. Діють відокремлено від інших кримінальних груп. Між регіональними та міжнародними злочинними групами, пов'язаних з наркобізнесом, існує поділ сфер злочинної діяльності.

А тому виявити наркотичні засоби при нелегальному транспортуванні дуже складно.

До окремих проблемних аспектів виявлення наркотичних засобів при їх нелегальному транспортуванні слід віднести:

- наркотичні засоби ретельно маскують під корм тварин чи продукти харчування, починаючи з вигляду, приховуючи у предметах, речах та порожнинах тіла людини, до запаху, перебиваючи сильно пахучими речовинами;

- використовують людей яких важко запідозрити у злочинній діяльності (інваліди, літні люди, діти і т.д.);

- здійснюють високу конспірацію злочинної діяльності, (наприклад, у Нововолинську, затримали злочинну групу незаконного обігу наркотиків, члени якої спілкувалися між собою на спеціальному сленгу застосовуючи мобільні додатки месенджери, дана група почала свою діяльність з 2018 р. Її члени дотримувалися суворо вста-

новлених правил поведінки і виконували злочинну діяльність у відповідності з розподіленими ролями. Перевозили наркотичні засоби з Польщі до України продавали по всій території Волині. Їх злочинна діяльність полягала у незаконному придбанні, контрабанді наркотичних засобів у особливо великих розмірах, перевезенні з метою збуту, психотропних речовин (бупренорфін, амфетамін, метамфетамін), наркотиків та прекурсорів (псевдофедрин) [13];

- притримуються високої дисципліни у організованій злочинній групі та чіткого розподілу ролей;

- незаконне пересилання через послуги пошти у посылках, тканини, вати або паперу просочених розчином наркотичного засобу [14];

- застосовують сучасні засоби вчинення таких кримінальних правопорушень;

- використовують професійні знання спеціалістів різних галузей діяльності для приховання наркотичних засобів при транспортуванні так і самої діяльності.

Однією з особливостей роботи слідчих та оперативних підрозділів при виявленні наркотичних засобів є своєчасність і надзвичайна ретельність огляду місця події. Якщо вчинення таких кримінальних правопорушень відбувається у громадських місцях то затримують зловмисників безпосередньо з наркотичними засобами (речовими доказами) в сумках, одязі, кишенях. Якщо наркотики виявляють у ручній поклажі у громадському транспорті у вагоні поїзда, багажному відділенні автобуса, тоді розпочинають із установа особи, осіб належності виявленого наркотичного засобу при отриманні ручної поклажі. В такому випадку доказове значення мають відбитки пальців виявлені на місці виявлення наркотичних засобів. Необхідно слідкувати за діями осіб, яких перевіряють, щоб не викинули речі з наркотичними засобами або не підкинули їх іншим присутнім. Доцільно оглянути місце де їхав підозрілий пасажир, на випадок схованки предметів у яких замасковані наркотичні засоби.

Якщо зловмисники перевозять наркотичні засоби ковтальним способом то їх можна виявити за хворобливим виглядом, зловмисники знаходяться у стані прострації так як протягом тривалого часу туалетом не користуються і не їдять. Бувають випадки коли упаковка з наркотичними засобами у порожнинах тіла пасажир розгерметизується, тоді злочинець неприродно змінює погляд – він стає «скляним» та колір обличчя червоніє або біліє, має сонний вигляд. Останнім часом контейнери роблять дуже дрібними невидимі для рентгенівських променів. Рентгенівські знімки черевної порожнини є доволі ефективним засобом виявлення капсул з наркотиками і можуть мати доказове значення.

У таких динамічних умовах як функціонування громадського транспорту та неможливості повторності проведення огляду місця події так як існує постійна загроза втрати речових доказів. Також віддаленість станцій від відділів поліції (ВП) Національної поліції України (НПУ), а також значна за розміром територія оперативного обслуговування не дають можливості забезпечити виїзд на кожен такий випадок для огляду місця події експерта та слідчого.

Вивчивши кримінальні провадження можна зробити висновок, що до суттєвих недоліків під час огляду місця події доцільно віднести: не проведення фотографування; неповне вилучення інших слідів, та не повне використання приладдя з валізи криміналіста. Прослідковується чітка тенденція недооцінки доцільності застосування науково-технічних засобів і новітніх методів фіксації слідів злочину та тактичних дій із криміналістики. Аналіз матеріалів прокурорського реагування свідчить про недостатнє застосування технічних засобів фіксації або низьку ефективність їх використання.

При встановленні фактів використання зловмисниками поштових послуг «Нова пошта чи Укрпошта» для тран-

спортування наркотичних засобів, необхідно відслідкувати процес пересилання від відправника до отримувача. Це дасть можливість з'ясувати канали транспортування наркотичних засобів для подальшого розповсюдження та встановити всіх учасників [15]. При цьому при затриманні такого поштового відправлення необхідно у протоколі огляду і виїмки кореспонденції, обов'язково зазначити інформацію про факт затримання конкретного поштового відправлення, його відкриття, огляд, взяття зразків речовини для подальшого експертного дослідження [5]. А також зафіксувати на відео (яке буде додатком до протоколу) і момент відкриття поштового відправлення при обов'язковій присутності працівників відповідного поштового відділення. Щоб дії правоохоронців не були зафіксовані тільки з моменти коли посилка уже була відкрита. Проведення таких дій є необхідними для забезпечення від визнання судом доказів недопустимими.

Указане свідчить про стійку тенденцію недооцінки оперування новими, слідчими, інспекторами-криміналістами та іншими працівниками поліції доцільності використання науково-технічних засобів і новітніх методів фіксації слідів злочину та тактичних дій із криміналістики. Окрім цього, аналіз матеріалів прокурорського реагування свідчить також про недостатнє використання, низьку ефективність і якість застосування технічних засобів фіксації. Наприклад, під час фотографування здебільшого використовується лише фіксація загальних місць скоєння злочину

(вагонів, купе, тамбурів), тоді як детальні знімки здійснюються рідше, у зв'язку з чим не фіксуються видимі сліди, які мають суттєве значення під час розслідування кримінального провадження та розкриття злочинів. Слід мати на увазі, що технічно виконаний загальний фотознімок, який не містить доказової інформації, не зможе виконати у кримінальному провадженні ролі джерела доказу.

Висновки. Розглянувши дану проблематику, ми встановили різноманітні засоби та знаряддя, які використовують члени злочинної групи для вчинення незаконного транспортування наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. А також з'ясували, що окремі проблемні аспекти виявлення наркотичних засобів при нелегальному транспортуванні залежать не тільки від винахідливості (підготовчих, конспіративних, приховуючих дій) зловмисника, але і від професіоналізму правоохоронців, їх обізнаності щодо удосконалених та нових способів вчинення незаконного транспортування наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Зловмисники змінюють способи транспортування наркотичних засобів або постійно удосконалюють старі, використовуючи при цьому нові знаряддя, засоби та шляхи їх застосування, що і зумовлює необхідність вивчення їх злочинної діяльності для встановлення проблемних аспектів виявлення таких кримінальних правопорушень для ефективного розслідування незаконного обігу наркотичних засобів та встановлення всіх учасників злочинної групи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Никифорчук Д. Й. Транзит наркотиків територією України як передумова поширення наркобізнесу в Європі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 2 (111) 2019. С. 41–48.
2. Гумін О. М. Характеристика контрабанди наркотичних засобів: правові та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 103–106.
3. Павленко С. О. Основи оперативно-розшукової тактики : монографія. Київ. «Видавництво Людмила», 2022. 624 с.
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконну діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів під час дії воєнного стану : пояснювальна записка до проекту Закону України від 09.11.2023 №10236 Неклюдов В. М, Іонушас С. К., Павлюк М. В. та ін. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2063154> (дата звернення: 20.02.2024).
5. Лисенко В.В. Використання даних оперативно-розшукових заходів у доказовому процесі збуту наркотичних засобів, психотропних речовин. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4(104). С. 279–294. DOI: 10.33766/2786-9156.104.279-294.
6. Стрільців О. М., Бараш Є. Ю., Шевчук Г. В., Тараніс Є. А. Адміністративно-правова протидія Національною поліцією незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 133 с.
7. Білоконь М. В. Подолемо наркоманію – збережемо генфонд. *Урядовий кур'єр*. 2004. 29 квітня. С. 5.
8. Кузик В. В. Кримінологічні засади діяльності підрозділів протидії наркозлочинності Національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2021. 216 с.
9. Соловей В. В. Запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в Україні : дис. ... док-ра філос. «081-Право». Київ, 2023. 299 с.
10. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів : Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 (із змінами та доповненнями на сьогоднішній час). *Офіц. вісник України*. 2000. № 19. Ст. 789. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.02.2024).
11. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: тактика проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій: методичні рекомендації / С. В. Албул, С. В. Андрусенко. Одеса : ОДУВС, 2018. 100 с.
12. Вознюк А. А., Будій І. М. Реалізація кримінальної відповідальності учасників злочинних організацій за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 74: ч. 2. С. 199–207. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.68>. URL: <http://visnykpravo.uzhnu.edu.ua/article/view/273672/269035>.
13. Подробиці затримання банди наркоторговців у Нововолинську. 2024. URL: <https://www.volyn24.com/news/139455-podrobicy-zatymannia-bandy-narkotorgovci-v-novovolynsku>.
14. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 8 лютого 2022р. Справа № 404/3554/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103044512> (дата звернення: 20.02.2024).
15. Вирок Козелецького районного суду Чернігівської області від 14 травня 2021 р. Провадження № 1-кп/734/17/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96915100> (дата звернення: 20.02.2024).

INTENTIONAL INTRODUCTION OF DANGEROUS PRODUCTS INTO CIRCULATION ON THE UKRAINIAN MARKET (RELEASE TO THE UKRAINIAN MARKET): CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

УМИСНЕ ВВЕДЕННЯ В ОБІГ НА РИНКУ УКРАЇНИ НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ (ВИПУСК НА РИНОК УКРАЇНИ): КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОСНОВІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Volkova Yu.A., Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of Constitutional and Administrative Law
National Aviation University

У статті на підставі зарубіжного досвіду надано кримінально-правову характеристику умисного введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції. Вказано, що рівень добробуту населення України безпосередньо залежить від багатьох чинників, одним з яких є сфера споживання, яку умовно можна поділити залежно від виду продукції на харчову та нехарчову. Оскільки наша держава приділяє посилену увагу життю й здоров'ю людини, визнає її найвищою соціальною цінністю, необхідно зосередитися на питанні контролю споживчої сфери, яка регулюється багатьма законами, а також Кодексом України про адміністративні правопорушення і, звичайно ж, Кримінальним кодексом України.

Автор констатує, що споживаючи небезпечну продукцію, людина ризикує не лише своїм здоров'ям, а й навіть життям, але через неоднозначність трактування положень чинного законодавства не може повною мірою захистити свої законні права та інтереси. Це пов'язано з тим, що продавці такої продукції фактично є посередниками, і саме з огляду на це вони намагаються уникнути кримінальної відповідальності, перекладаючи провину на виробника. Однак продавці також вчиняють дії, які становлять загрозу для людини так само, як і саме виробництво. До таких дій належать, зокрема, умисна фальсифікація дати виготовлення, неналежне зберігання та поводження з продукцією, а також продаж продукції, яка завідомо для продавця є зіпсованою.

Підкреслюється, що, за оцінками експертів, збитки в Україні від фальсифікації, обігу небезпечної та невідповідної продукції та інших видів недобросовісної конкуренції становлять мільйони гривень щорічно. При цьому винні у розповсюдженні небезпечної продукції фактично не притягуються до відповідальності та не зустрічають жодних перешкод у своїй протиправній діяльності.

Ключові слова: злочин, кримінальне правопорушення, умисне введення в обіг, ринок України, небезпечна продукція.

Based on the foreign experience, the article provides a criminal law characteristic of intentional introduction of dangerous products into circulation on the Ukrainian market (release to the Ukrainian market). The author points out that the level of well-being of the Ukrainian population directly depends on many factors, one of which is the sphere of consumption, which can be conditionally divided into food and non-food products depending on the type of product. Since our state pays special attention to human life and health and recognises it as the highest social value, it is necessary to focus on the issue of controlling the consumer sphere, which is regulated by many laws, including the Code of Ukraine on Administrative Offences and, of course, the Criminal Code of Ukraine.

The author states that by consuming dangerous products, a person risks not only his/her health but even life, but due to the ambiguity of interpretation of the provisions of current legislation, he/she cannot fully protect his/her legitimate rights and interests. This is because the sellers of such products are actually intermediaries, and it is with this in mind that they try to avoid criminal liability by shifting the blame to the manufacturer. However, sellers also commit actions that pose a threat to a person, just like manufacturing itself. Such actions include, in particular, deliberate falsification of the date of manufacture, improper storage and handling of products, and sale of products that the seller knows to be spoiled.

It is emphasised that, according to experts, losses in Ukraine due to falsification, circulation of dangerous and non-compliant products and other types of unfair competition amount to millions of hryvnias annually. At the same time, the perpetrators of the distribution of dangerous products are not actually held liable and do not face any obstacles in their illegal activities.

Key words: crime, criminal offence, intentional introduction into circulation, Ukrainian market, dangerous products.

The level of well-being of the population of Ukraine directly depends on many factors, one of which is the sphere of consumption, which can be conditionally divided depending on the type of product into food and non-food. Since our state pays special attention to human life and health, recognizes it as the highest social value [1], it is necessary to focus on the issue of control of the consumer sphere, which is regulated by many laws, as well as the Code of Ukraine on Administrative Offences and, of course, the Criminal Code of Ukraine [2].

By consuming dangerous products, a person risks not only his health, but even his life, but due to the ambiguity of the interpretation of the provisions of the current legislation, he cannot fully protect his legal rights and interests. This is because the distributors of such products are actually intermediaries, and it is by referring to this that they try to avoid criminal liability by shifting the blame to the manufacturer. Although sellers also commit actions that pose a threat to the person, as well as the manufacture itself. Such actions, in particular, are deliberate forgery of the date of manufacture, improper storage and processing of products, sale of products that are known to the seller to be spoiled.

Crimes in the sphere of economic activity are socially dangerous and illegal acts that encroach on the economic

system, causing damage to social relations that consist of the production, distribution, exchange and consumption of goods and services.

According to experts' estimates, in Ukraine, due to falsification, admission to the circulation of dangerous and non-compliant products and other types of unfair competition, losses reach millions of hryvnias annually. At the same time, persons guilty of distributing dangerous products are not actually responsible and do not experience any obstacles in their illegal activities.

In connection with Ukraine's aspiration to join the EU, it is necessary to adapt the legislation of Ukraine to the EU legislation, in connection with which it is expedient to consider foreign experience in regulating norms aimed at combating crimes in the field of economic activity.

The analysis of similar crimes in the criminal codes of the European Union countries has shown that, unlike Ukraine, the main object of the crime of production of dangerous products is human safety and health, these crimes are placed by European legislators not in the section "Crimes in the field of economic activity", but in the sections on the protection of human life and health and punishment for such crimes is much more severe than in Ukraine. For example, Article 276 "Production

of or trade in products harmful to human health or life" of the Criminal Code of the Republic of Lithuania is located in Chapter 38 of the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Lithuania "Crimes and Criminal Offenses against the Environment and Human Health". Under Part 1 of Art. 276 Liability arises for acts that endanger human life and health – production for the purpose of sale of food products from knowingly unsuitable, harmful to human life and health raw materials, or if these products contained harmful additives, as well as sale or sale of such products in any other way. Part 2 provides for liability for the same acts, but criminal liability arises if their use resulted in death or serious harm to human health. For the act provided for in Part 1 of Art. Article 276 provides for punishment in the form of a fine, restriction of liberty, or arrest, or imprisonment for up to two years. A more severe penalty is up to eight years in prison for the qualified type of this act [3].

Article 202 of the Criminal Law of the Republic of Latvia "Failure to ensure the quality of goods and services" contains in the disposition the *corpus delicti*, which consists in the intentional manufacture and sale of goods or the provision of paid services that do not meet quality requirements and cause damage to the consumer, as well as his property and the environment. The social danger of this crime lies in the encroachment on the safety of human life and health in the field of ensuring the quality of goods and services. This act is punishable by imprisonment for up to five years or arrest or a monetary fine with or without deprivation of the right to engage in certain types of entrepreneurial activity for up to five years [4]. Article 203 provides for liability for non-compliance with the safety of goods and services, if this act has caused significant damage to the health of the consumer, his property or the environment. This act is punishable by imprisonment for up to six years or a monetary fine with or without deprivation of the right to engage in a certain type of entrepreneurial activity for a term of two to five years. These articles are found in Chapter XX "Criminal Acts against Public Security and Public Order".

Article 165 § 1 of the Criminal Code of the Republic of Poland provides for the liability of a person who endangers the life and health of many people (i.e. these are also crimes against collective security) or property on a large scale and acts in the following ways: causes an epidemiological threat or spreads an infectious disease or an infectious disease of animals and plants, manufactures or puts into circulation substances harmful to health, food products or other consumer goods, as well as pharmaceuticals that do not meet the quality conditions, causes damage or stopping of public equipment, especially equipment that provides water, light, heat, gas, energy, or equipment that protects against the occurrence of public danger, or equipment designed to eliminate public danger, violates, interferes with or otherwise acts on the accumulation or transmission of information, acts in a different way in particularly dangerous situations. The penalty for this crime is imprisonment for a term of six months to eight years [5].

Article 350 of the Criminal Code of the Republic of Bulgaria provides for liability for the manufacture of food products intended for general use, in such a way that they form substances dangerous to health, as well as for the sale or distribution of such food products or beverages. This act is punishable by imprisonment for up to five years. The article is located in Section III "Crimes against Public Health", Chapter XI "General Dangerous Crimes" of the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Bulgaria [6].

Article 440 of the Italian Penal Code provides for a penalty of three to ten years in a house of correction for changing and adulterating food. Anyone who falsifies food intended for trade in a way that is dangerous to public health shall be punished. The article is located in Chapter II "On Generally Dangerous Crimes Committed by Deception" [7].

Chapter 20 "Offences Endangering the Public" of the Danish Penal Code contains Article §187 according to which any person who adds poison or other substances to products intended for sale or general use in order to endanger the health of others, if the product is used in accordance with the purposes for which it is intended, or which, if such products have been so spoiled, that their consumption or use for their intended purpose is harmful to health, subjects them to processing in such a way as to conceal their spoiled condition, or which, concealing its interference, offers for sale or otherwise attempts to distribute products which have been subjected to the processing referred to in subparagraphs 1) and 2) above, shall be imprisoned for any period not exceeding ten years.

Title VII "Offences Endangering the General Safety of Persons or Property" of the Dutch Penal Code contains Article 174, according to which a person who sells, offers for sale, delivers or transfers goods free of charge, knowing that they are harmful to life or health, and conceals it, shall be liable to a term of imprisonment not exceeding fifteen years or a fine of the fifth category.

If the death of a person occurs as a result of this act, the offender is subject to life imprisonment or a term of imprisonment not exceeding twenty years or a fine of the fifth category. Article 175 of the Dutch Criminal Code provides that a person who, through negligence or negligence, sells, delivers or distributes goods harmful to life or health, if the buyer or recipient of such goods is not aware of their harmful nature, shall be subject to a term of imprisonment or imprisonment not exceeding six months or a fine of the fourth category. If the result of such an action is the death of a person, the offender is subject to a term of imprisonment or imprisonment of not more than one year or a fine of the fourth category. According to Article 176 of the Criminal Code of the Netherlands, after conviction for any of the offenses defined in this section, the offender may be deprived of the right to engage in the professional activity in connection with which he committed the crime. After the conviction of any of the offences defined in Articles 174 and 175, the judge may order the publication of the judgment [9].

Chapter twenty-eight "Generally Dangerous Criminal Acts" of the German Criminal Code contains Article § 314 "Generally Dangerous Poisoning", according to which imprisonment for a term of one to ten years is imposed on anyone who poisons water in framed springs, wells, water pipes or drinking water storage facilities, or objects intended for public sale and public use, or mixes substances harmful to health in them. or sells, offers for sale or otherwise introduces the circulation of poisoned objects or objects with mixed substances harmful to health [10].

The analysis of the criminal codes of the European Union countries demonstrates that the protection of personal safety of human life and health from criminal encroachments is at a slightly higher level and certain provisions can be perceived by the domestic legislator.

The main factor justifying the establishment and preservation of criminal liability for the deliberate introduction into circulation on the Ukrainian market (release to the Ukrainian market) of dangerous products is public danger. Public danger, as a sign of a criminal law act, means that an action or inaction causes or may cause significant harm to social relations, therefore, the absence of social danger of action or inaction or its negligible nature can only lead to the occurrence of insignificant damage, which is caused not by any actions, but only by those whose nature determines the property of the object itself [11, p. 179].

The nature of the social danger of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, should be formulated precisely depending on the definition of objective elements and signs of the crime, in particular, the object, subject, socially dangerous act (action or inaction) and the place of the crime.

The main direct object of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, we propose to recognize the established procedure for carrying out economic activity, designed to prevent the release of dangerous products to the Ukrainian market, and additional objects, in particular, the consumer's right to product safety, human life and health, the environment, and property. The subject of the crime is dangerous products, i.e. products [12, p. 238], which do not meet the requirements for their safety established by regulatory legal acts. The objective side of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, consists in the introduction into circulation (release to the market of Ukraine) of dangerous products, committed on a large scale. A mandatory feature of the objective side of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, there is a place where the crime was committed – the market of Ukraine [13, p. 615, 619, 621].

Therefore, we believe that the nature of the social danger of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, consists in violation of the procedure for carrying out economic activity established by regulatory legal acts, in terms of prohibiting the introduction into circulation on the market of Ukraine (release to the market of Ukraine) of products that do not meet the requirements for its safety.

Any crime entails dangerous harmful consequences, which consist in causing damage to the object of criminal law protection. In other words, the consequences of the crime, namely the real harmful changes that occur in the object protected by the criminal law as a result of the criminal act [14, p. 14].

The degree of social danger of a crime always consists in causing damage to the object of criminal law protection or creating a real threat of its infliction, even in crimes in which socially dangerous consequences are not a mandatory feature of the objective side of the crime (crimes with the so-called formal composition), which include the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine. That is, although socially dangerous consequences are not a mandatory feature of the corpus delicti of this crime, the degree of social danger of the crime always consists in causing damage to the object of criminal law protection or creating a real threat of its infliction. The crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, there is directly (directly) caused damage or the creation of a real threat of its infliction to the object of criminal law protection, in large amounts, that is, exceeding 500 tax-free minimum incomes of citizens.

Thus, the social danger of the crime provided for in Art. 227 of the Criminal Code of Ukraine, consists in violation of the procedure for carrying out economic activity established by regulatory legal acts, in terms of the prohibition of putting into circulation on the market of Ukraine (release to the market of Ukraine) of products that do not meet the requirements for its safety, which directly (directly) causes damage to the object of criminal law protection or creates a real threat of its infliction, in large amounts, that is, exceeding 500 tax-free minimum incomes of citizens.

It turns out that according to the Criminal Code of Ukraine, the priority generic objects of criminal law protection are peace, security of mankind and international legal order, the foundations of national security of Ukraine and military law and order. As for the life and health of a person, his honor and dignity, inviolability and security, which are proclaimed by the Constitution of Ukraine as the highest social value, they do not occupy the main places in the above list.

Mass poisonings are resonant, unlike individual cases, which are most often not taken into account at all. Every average Ukrainian became a victim of the harmful effects of dangerous products, both food and non-food, but due to insufficient control and attention to this problem on the part of the legislator, they had little chance of protecting their rights and interests.

Thus, the real threat to human life and health is the introduction into circulation (release to the Ukrainian market) of dangerous products even without the onset of socially dangerous consequences and the achievement of a specific amount of material damage. Therefore, the establishment of formal corpus delicti under Article 227 of the Criminal Code of Ukraine, will make it possible to bring a person to criminal responsibility directly for committing an act without specifying the consequences, which will not allow manufacturers and distributors of dangerous products to avoid punishment for their criminal actions, because it is through socially dangerous activities that the main harm to the life and health of the population is caused.

With regard to the specific Article 227 of the Criminal Code of Ukraine "Intentional Introduction into Circulation on the Market of Ukraine (Release on the Market of Ukraine) of Dangerous Products", on the basis of the analysis carried out, I consider it appropriate to finalize this article on the example of the criminal legislation of the European Union, to transfer the article to another section of the Criminal Code, for example, to Section II "Criminal Offenses against the Life and Health of a Person", to strengthen the responsibility for imprisonment in case of causing harm to human health.

REFERENCES

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний кодекс України. 2023 р. Видавництво: Нотіс, 244 с.
3. Кримінальний кодекс Литовської Республіки URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150#
4. Кримінальний кодекс Латвійської Республіки URL: <http://www.ttc.lv/New/lv/tulkojumi/E0032.doc>
5. Кримінальний кодекс Республіки Польща URL: <http://www.student.lex.pl/serwis/kodeksy/akty/97.89.555.htm>
6. Кримінальний кодекс Народної Республіки Болгарії URL: <https://balans.bg/normativen-akt/nk>
7. Кримінальний кодекс Італії URL: <http://icpo.at.tut.by/crimru.html>
8. Кримінальний кодекс Данії URL: <https://danskelove.dk/straffeloven>
9. Кримінальний кодекс Нідерландів URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2023-01-01>
10. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччини URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB>
11. Севастьянова Т. Є. Малозначність діяння за кримінальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2002. 211 с.
12. Цюра А. Теоретико-прикладні проблеми предмета злочину у злочинах, що посягають на права споживачів. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 231–239.
13. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ: Видавництво «Елтон – 2», 2012. Т. 1. 780 с.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., перероб. та доп. К. : Юридична думка, 2012. 1316 с.

ПРОБЛЕМА ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНОСТІ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СТ. 161 КК УКРАЇНИ

THE PROBLEM OF THE LEGAL UNDERSTANDING OF "NATIONALITY" IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ART. 161 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Голобородько В.В., аспірантка кафедри кримінального права та кримінології

*Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Гаркуша А.Г., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань

*Навчально-науковий інститут права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх національної належності передбачена Кримінальним Кодексом України (далі КК України). Національне кримінальне законодавство не містить тлумачення «національності», хоча має таке визначення щодо регіональної приналежності. Водночас Конституція України, Цивільний кодекс України та інші законодавчі акти України містять низку норм, що трактують поняття національності та її ознак.

Експертна статистика Української фундації правової допомоги, показники якої ми надалі розглянемо детальніше, вказує на те, що завдяки такій невизначеності і багатозначності, рішення щодо захисту прав громадян, гарантованих статтею 161 КК України в аспекті рівноправності щодо їх національної належності, має низький відсоток завершених кримінальних проваджень і мізерний відсоток завершених проваджень із відповідними судовими рішеннями, що вступили у законну силу.

Саме тому для пізнання згаданого вище терміну необхідно провести ретельний аналіз українського та міжнародного законодавства, що стосується визначень «нація» і «національність», а також здійснити пошук вірогідних визначень щодо розуміння цих термінів науковцями, які досліджують проблеми етносів, націй та національних відносин.

За відсутності чітких законодавчих норм виникає потреба подолати перешкоди щодо реалізації права громадян на захист рівноправності в залежності від їх національної належності, формуючи критерії і ознаки для формулювання терміну «національність». Тема статті вказує на існування проблеми та необхідності її розв'язання шляхом внесення змін у чинне законодавство чи створення окремих законодавчих актів.

Дослідження проблеми виявляє суттєву термінологічну розбіжність у міжнародному праві та національних законодавствах, зокрема у поняттях, що визначені в Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Цивільному Кодексі України, законодавстві, що регулює питання забезпечення прав корінних народів. Внаслідок аналізу проблеми, пропонується систематизація здобутих визначень щодо поняття «національність» та сформована спроба визначити головні ознаки належності до певної нації, загострюється проблема розділення понять «етнічність» та «національність», належності до громадянства країни. А також необхідність пропонування шляхів вирішення проблеми щодо правової визначеності у законодавстві терміну «національність» і «нація».

Ключові слова: національність, кримінальне право, Кримінальний кодекс України, рівноправність громадян, поняття «нація».

Violation of the equality of citizens depending on their historical reliability of the criminal code of Ukraine. The criminal code does not shine with nationality, but the woman has a reputation. This is a regional priority. At the same time, the Constitution, the Civil Code and other legislative acts of Ukraine. This is a low standard, which at the moment is a blessing for the national government.

Statistics have understood that they are also important and important. The current price for Citizens, which guarantees the status of 161 KU in terms of equality. The reason for this is the national importance of the Lower Russian Crimea. In the end, day you have to pay attention to what you have to pay attention to it. You can be sure that this is a real threat.

The same reason for this term should be considered in the analytical analysis. It is a multinational company called "National" and "National". There are many skeptics who are faced with ethnic problems, both national and international relations.

For the convenience of the norms of Vinnitsa, the Code on the realization of the rights of citizens for the protection of equality should be transferred in connection with their national accuracy, formal criteria and signs of the formal term "nationalism". The subject is clearly a problem of neo-Christianity and is rosy in color. The winter season is one of the most important things in the world.

The current problem arises from the thermodynamic problem. As a result of the analysis of the problem, a systematization of the obtained definitions is proposed. This is a "nationalist" form, which is intended to be shown to the head of the city. First of all, the problem arises from the flower of the rose and "nationality", belonging to the country's citizenship. Therefore, neo-Christians face a viral problem in the field of law. The meaning of the terms "nationalist" and "national".

Key words: nationality, criminal law, the Criminal Code of Ukraine, equality of citizens, the concept of "nation".

Диспозиція статті 161 Кримінального кодексу України визначає відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Санкція статті вказує на широкий спектр покарання, включно із позбавленням волі на строк до трьох років. Водночас під час застосування цієї норми, суди визначають дуже різні за покаранням вирокі, аналізуючи і ухвалюючи рішення у схожих ситуаціях з різними рівнями санкцій [2, с. 15–20].

Так, один з первинних законодавчих актів, який класифікують за аналогією з Договором про Євросоюз чи Хартією ЄС про основні права в Україні, є Декларація про державний суверенітет України. Цей документ є одним із

перших актів, що конституціонував українську державність. Акт містить чітко визначену формулу визнання національності та ролі нації у суспільстві, вказуючи, що Україна є «суверенна національна держава», створена внаслідок «здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». Ще точніше формулювання містить пункт про захист і охорону національної державності українського народу та другий розділ Декларації, де згадано про те, що «громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України». Проте, ці диспозиції Декларації не мають чітких тлумачень та ознак, що дозволяють їх застосовувати у понятті захисту прав та інтересів громадян щодо реалізації статті 161 КК України.

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім, хоча чимало дослідників звертали увагу на відсутність правової визначеності термінів «національність» та «нація» із відповідними поняттями у профільних законодавчих актах та інших кодексах. Наприклад у публікації С. Римаренка або монографічному дослідженні О. Щербанюка. У цих та багатьох інших дослідженнях, науковці виявляють зацікавленість до пошуку відповіді на питання про тотожність понять «держава» і «нація», «політичний етнос» і «нація» та в цілому дають ствердну відповідь, що народ чи етнос, що сформувався саме як політичний єдиний суспільний організм є нацією. Саме на цих підвалинах і засновано такі суб'єкти міжнародного права як Організація Об'єднаних Націй. Проте дослідження стосуються профільних питань, що є розглядом проблем теорії національного або міжнародного права. Наше завдання є іншим і сконцентровано навколо проблеми реалізації захисту прав на рівноправність громадян, залежно від їх національної належності.

Метою статті є розуміння поняття «національності» в чинному кримінальному законодавстві України та проблема правової визначеності цього поняття щодо застосування статті 161 КК України.

Виклад основного матеріалу. За висновком експертів, зокрема Української фундації правової допомоги, які провели відповідне дослідження у співпраці з Офісом Генерального Прокурора, Міністерством внутрішніх справ України, Національною поліцією України, суддями, адвокатами та фахівцями судово-медичної експертизи за підтримки міжнародної правозахисної організації «Freedom House», кількість кримінальних проваджень за цією статтею щороку зростає. У 2016 – 51 провадження, а в 2019 – 176, проте ця позитивна динаміка не віддзеркалюється у розгляді справ в суді, де судове слідство починається лише стосовно 4% справ [7, с. 1].

Зазначимо, зміни в законодавство, зокрема щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості внесено тільки в 2009 році, а саме Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» № 1707-VI від 05 листопада 2009 року. Зокрема, вказано кваліфікуючу ознаку злочину, як вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [3, с. 18].

Динаміка відповідних злочинів, з урахуванням воєнного стану, спостерігається у поточних Єдиних звітах про кримінальні правопорушення, щодо статті 161 КК України за січень-грудень 2022 року: на обліку є 73 кримінальних правопорушень за згаданою статтею, вручено підозру у 12 кримінальних провадженнях, направлено до суду – 9 кримінальних проваджень, в тому числі 8 з обвинувальним актом і 1 кримінальне провадження – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. 56 кримінальних проваджень закрито на підставі п. п. 1, 2, 4, 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України [12, с. 1].

На думку експертів заданого нами вище дослідження на таку негативну динаміку впливає декілька факторів, зокрема, «відсутність чітких тлумачень формулювань ст. 161 КК України», що таким чином впливає на «належну кваліфікацію протиправних дій». Зокрема до проблеми дослідники віднесли і невизначеність поведінкової межі, що відділяє звичайну поведінку і ту, яка визначена КК України як «розпалювання ворожнечі і ненависті, образа почуттів громадян». З цим висновком складно не погодитись, адже детальніший аналіз вказує на те, що українське законодавство не встановило чітке визначення самого терміну «національність» чи «нація», яке є об'єктом щодо вчинення неправомірних дій. Конституція України визначає, у преамбулі, що суб'єктами від імені яких діє Верховна Рада, приймаючи Основний Закон

України є «Український народ», в складі якого фізичні особи які мають одразу дві ознаки: громадянство України і не визначену національність [8, с. 1]. Разом з тим, Конституція України проголошує, що людина і її внутрішній світ, об'єктивні прояви життя, що визначені в Основному Законі як здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Водночас ця норма Конституції теж не вказує на чіткі ознаки приналежності чи відсутності параметрів національної чи етнічної визначеності громадян [4, с. 37].

Стаття 11 Конституції України визначає, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації... а також розвитку... всіх корінних народів і національних меншин України». Це тлумачення не уточнює, а навпаки поглиблює правову невизначеність, що поняття «нація» в законодавстві, адже за логікою тексту статті, є окрема українська нація, корінні народи та національні меншини. І ці три складові етнічного різноманіття є виокремленими із поняття «нація», оскільки в тексті використано сполучникову форму, що вказує на рівнозначність цих суб'єктів. [8, с. 1].

Не додає визначеності і стаття 300 Цивільного кодексу України, яка опосередковано вказує на відсутність закріплених та сформульованих позицій закону щодо поняття «нація» і «національність», оскільки за текстом ЦК України, гарантується право фізичної особи на збереження своєї національної самобутності і право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності. Таким чином текст ЦК України вказує на наявність у фізичної особи за фактом її існування національних ознак, які не придбаваються і жодним чином не є врегульованими законом, ознаками особи чи групи людей. Це є наслідком аналізу тексту статті, де вказано лише про таку дію як «збереження» національної самобутності, але не про її набуття, закріплення чи позбавлення. Ця термінологічна плутанина частково розв'язана відповідною судовою практикою [15, с. 1].

Правова позиція судової гілки влади зафіксована у Постановках Великої Палати Верховного Суду, в яких зокрема вказано, що національна належність визначається особисто особою і це є особистим актом, не пов'язаним із зовнішніми впливами. Також ВС підкреслює, що національність громадянина може вільно обиратись чи відновлюватись без будь-якої залежності від рішення державного органу [11, с. 1; 10, с. 1].

Статті профільного закону «Про корінні народи України» № 1616-IX від 1 липня 2021 року визначають, що якщо мова йде про корінні народи України, то належність до них визначається через низку ознак: автохтонність етнічної спільноти, формування спільноти на території сучасної України, наявність власної мови і культури, представницьких органів на основі традиційних, культурних або соціальних особливостей народу. Також до ознак включено самовизначеність осіб як представника корінного народу України. Також корінний народ не може мати власної держави за межами кордонів України. Закон визначає, що до цього переліку включено кримських татар, караїмів, кримчаків [13, с. 1].

Більшістю тлумачних та інших довідково-словникових видань з української мови позначено свій перелік ознак, який вказує на наявність нації чи національних ознак. Характерним визначенням є формула, визначена у академічному «Словнику української мови». Нація, є словом, похідним від латинського «natio», тобто плем'я або народ. Імовірно саме таке формулювання спонукало авторів конституції та інших законів вживати політично нейтральний термін «народ», а не «нація». Разом з тим, автори статті вказують, що нація, є спільнотою людей із певними стійкими рисами, що поєднана спільною мовою, територією, економічними зв'язками та спільними рисами культури. Як бачимо, характерною відмінністю є поява ієрархічності розвитку спільноти від народу до нації, де нація є вищим проявом розвитку стійкої людської спільноти [9, с. 614].

З огляду на те, що законодавство та судова практика вказує на те, що визначеність терміну «нація» чи «національність» пов'язана з нематеріальним світом, світом ідей та самовизначення. Тому варто звернутись до тих дефініцій, що застосовують філософи, розглядаючи поняття «нація» як термін, що позначає спільноту людей із певними критеріями. Просвітники, зокрема Дідро вважає, що «нацією» є громадяни, що об'єднані державою і вони є суверенами цієї держави, джерелом всіх політичних прав, тобто нація має генеральну ознаку у вигляді здобуття державності [6, с. 242].

Йоганн-Готфрід Гердер, якого вважають одним із засновників поняття «нація» у сучасному розумінні, що пояснює цю взаємодію у суспільстві, позначає нацією природну та історичну єдність індивідумів, що мають спільність звичаїв, традицій, мови, релігії, а також спільнота, що має єдине відчуття і уявлення про майбутній розвиток цієї спільноти. Такі визначення вказують на те, що належність до національних ознак дійсно є критеріально більше здобутком самовизначеності, але не правової регуляції. Водночас ознаки, які характеризують цю національну визначеність і світоглядність можна цілком усвідомлено розуміти, відчувати, бачити, оцінювати, а також взаємодіяти [6, с. 247].

Ольгерт Бочковський, один із найвизначніших теоретиків української націології вважає, що окрім всіх інших об'єктивних чинників, що формують «модерну націю», тобто сучасні національні спільноти, обов'язково мають демонструвати національну свідомість та волю до незалежного існування. Народ, як вважає дослідник є лише підготовчим етапом формування спільноти яка має спільні історичні, природні, кровні зв'язки, територіальну спільність, мову, культуру, релігію [1, с. 8–9, 178–179].

Узагальнюючи викладене, можемо спробувати систематизувати данні у таблиці.

Співвідношення вказаних дефініцій говорить про те, що в законодавчій площині на відміну від філософії, соціології, етимології, спільного розуміння поняття нації та національності не існує.

Саме тому єдиним реальним джерелом яке може задовольнити пошуки відповідей на питання визначення поняття «нації» для чіткого формулювання контексту статті 161 КК України є спроба звернутися до норм глобального, міжнародного права.

Статут ООН говорить про об'єднання націй у спільне глобальне об'єднання з метою «знову утвердити віру в основні права людини.. і в рівність прав більших та малих націй» [14, с. 5].

Відповідна Декларація визначає деякі критерії обов'язкових прав та ознак народів. Що характерно – у текстах ООН немає чіткої визначеності щодо змісту слова «нація» і «народ», проте простежується чіткий поділ між націями, як спільнотами, що мають державність, і народами, які не обов'язково таку мають. Отже, декларація проголошує: рівноправність, самовизначення народів, народи мають право вільно визначати свій політичний статус без втручання ззовні, здійснювати свою економічну, соціальну та культурну діяльність і розвиток. кожна держава має поважати право народів на такі виключні права [5, с. 1].

Таким чином, ретельний аналіз міжнародних законодавчих документів та компаративний аналіз наявних українських законодавчих актів, судової практики та соціально-філософських концепцій дозволяє прийти до висновку, щодо змісту поняття «нація». Це поняття має містити такі головні змістовні елементи:

1. Нація може прирівнюватись до поняття народ у контексті визначення «політичного народу», що має власну державність, оскільки відповідно до тексту Конституції України та норм міжнародного права, зокрема Статут ООН та Декларації про принципи міжнародного права, націями є саме суспільно-правові утворення, які

поєднують етнічність і державність. Частково цю тезу підтверджує також ЗУ «Про корінні народи України», який вказує на те, що корінні народи відрізняються саме відсутністю відповідної державності, але нічим не відрізняються від інших етносів, зокрема у духовній сфері.

2. Серед ознак нації має бути комплекс ознак, що мають становити єдину цілісну суспільно-культурну конструкцію, яка включає спільність культури, мови, релігії, економічних, соціальних та інших проявів нації.

3. Нація має право на взаємодію та повагу до свого вибору щодо розвитку та життя у сучасному стані.

4. Нація може бути складовою народу, проте націю можна вважати дієвим інструментом розвитку суспільства, його рафінування та витворення як спільноти, що має дієві механізми загальної та індивідуальної регуляції і саморегуляції.

5. Належність до нації не має обов'язкової документальної фіксації, а є предметом самовизначення і самоусвідомлення, тому держава не визначає національність людини, не формалізує статус національності громадянина.

6. Національність і ознаки національності можуть проявлятися у всіх сферах життя людини, включно із культури, мовою та іншими ознаками національного життя.

Виходячи з цих ознак варто сформулювати гіпотетичний «портрет» ознак, за якими і можна визначити загальне розуміння того, що таке є нація та яким чином зовнішнім впливом можна порушувати право рівноправності громадян залежно від їх національної належності. Водночас правова невизначеність того, що таке є «нація» у розумінні закону, викликає проблему чіткої кваліфікації злочину відповідно до статті 161, про що говорить як судова практика, так і статистика порушення кримінальних проваджень і низьку ефективність завершення справ вироками суду.

Висновки. На нашу думку, єдиним способом вирішити перелічені проблеми є встановлення чітких критеріїв щодо роз'яснення того що таке є національна належність. Це можна виконати у вигляді примітки до відповідної статті, як це на сьогодні виконано щодо регіональної належності громадянина. Ще одним варіантом вирішення виявленої проблеми може бути ухвалення окремого законодавчого акта, який би чітко роз'яснив поняття «нації» саме як правову норму та створив би умови для правової визначеності. У цьому законодавчому акті варто вказати також ознаки чи критерії за якими визначається належність до певної нації громадянина або особи без громадянства. Це важливо з огляду на те, що відсутня практика визначення саме націй, а не похідних елементів етнічної структури населення, як це зазначено у законі щодо корінних народів України. Як компромісне рішення можна також ініціювати розробку та впровадження змін у чинні законодавчі акти без ухвалення окремого закону. Проте, на нашу думку, це був би більш тривалий у часі процес, який може крім того нести чимало ризиків здобуття чергових правових колізій, внаслідок наявності у Конституції та Кодексах і профільних законах України різноманітного і неузгодженого тлумачення понять «народ», «національність», «корінні народи» та інших явищ, які є дотичними до розуміння природи національності людини. Складність розв'язку такого питання полягає у тому, що міжнародне право не дає чіткого пояснення що є нацією та як фіксується національність людини. Тому для розв'язання цієї проблеми варто провести додаткові дослідження у міждисциплінарній площині права, філософії, соціології, культурології.

За відсутності норм законодавства, що пояснюють термін «нація» та надають для правоохоронних органів вичерпні ознаки її кваліфікації, а також за відсутності поширення прецедентного права в Україні, така зміна дозволила б значно поліпшити ефективність розслідувань та винесення вироків судом, щодо небезпечного кримінального правопорушення, яке є важливими чинником національної безпеки та гарантування прав і свобод громадян в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. Вступ до націології : курс лекцій. Регнесбург, Франкфурт : Укр. техн.-госп. ін-т, 1947. С. 8–9, 178–179.
2. Бурмагін О. Практика застосування національного законодавства у сфері протидії мові ворожнечі. Координатор проектів ОБСЄ в Україні. 2017. С. 15–20.
3. Гаркуша А.Г., Ленъ В.В. Побой і мордування у кримінальному праві та законодавстві: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018 С. 18.
4. Гаркуша А.Г. Скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану в контексті ст. 616 КПК України. Право і безпека. 86, 3 (Вер 2022), 37–47. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.03>. С. 37.
5. Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. Прийнято резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 року. ООН. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml (дата звернення: 29.02.2024).
7. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / пер. з фр. А. Васильченка та ін. Київ : Дух і літера, 2011. Т. 2. С. 242, 247.
8. За п'ять років із 597 справ про порушення рівноправності громадян до суду дійшла лише 21. Чому?. Українська фундація правової допомоги. URL: <https://ulaf.org.ua/bez-rubriki/za-p-jat-rokiv-iz-597-sprav-pro-porushennja-rivnopravnosti-gromadjan-do-sudu-dijshla-lishe-21-chomu/> (дата звернення: 29.02.2024).
9. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print> (дата звернення: 29.02.2024).
10. Німчук В. Словник української мови. Київ : ВЦ "Просвіта", 2016. С. 614.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 р. Справа № 398/4017/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82188573> (дата звернення: 29.02.2024).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2019 р. Справа № 810/2732/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573534> (дата звернення: 29.02.2024).
13. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 29.02.2024).
14. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX : станом на 31 бер. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20/print> (дата звернення: 29.02.2024).
15. Статут Організації Об'єднаних Націй. Київ : Представництво ООН в Україні. С. 5. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 29.02.2024).
16. Цивільний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print> (дата звернення: 29.02.2024).

ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ У ЗАКОНОДАВСТВІ ДЕЯКИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

DEFINITION OF CRIMINAL OFFENSE IN THE LEGISLATION OF SOME EUROPEAN COUNTRIES

Гритенко О.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджується кримінальне законодавство деяких європейських країн, а саме: Німеччини, Франції, Іспанії, Чехії, Польщі, Литви, Латвії у частині визначення кримінального проступку. Здійснено правовий аналіз кримінально-правових норм зарубіжного законодавства відносно встановлення та визначення категорії кримінального проступку, як складової суспільно небезпечних діянь. Встановлено, що інститут кримінального проступку має універсальний характер і використовується для диференціації кримінальної відповідальності, уточнення процедурних моментів та вирішення інших важливих правових питань. Зазначено, що українське законодавство також закріплює кримінальний проступок у ст. 12 Кримінального кодексу України, який виступає критерієм диференціації кримінальної відповідальності, що обумовлює наближення національного законодавства до світових стандартів принципу верховенства права, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини та громадянина; надає можливості більш виразно встановити градацію кримінальних правопорушень за рівнем їх суспільної небезпеки; модернізувати заходи юридичної відповідальності та адекватність заходів державного реагування на вчинення протиправних діянь. Доведено, що деякі положення українського викладу кримінального проступку не повною мірою відповідають зарубіжному. Ці розбіжності стосуються відсутності конкретизації у визначенні кримінального проступку форми вини (зокрема КК Чеської Республіки); більш конкретного визначення покарань не пов'язаних із позбавленням волі (на прикладі КК Литовської Республіки), а також конкретного визначення у кримінально-правових нормах, що пов'язані із іншими кримінально-правовими інститутами Загальної частини КК України положень щодо кримінальних проступків (відповідальність за незакінчений кримінальний проступок або за співучасть у вчиненні кримінального проступку, давність притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального проступку тощо).

Ключові слова: диференціація, злочин, кримінальний проступок, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, форма вини.

The article examines the criminal legislation of some European countries, namely Germany, France, Spain, the Czech Republic, Poland, Lithuania, Latvia in terms of the definition of a criminal offense. A legal analysis of the criminal law norms of foreign legislation regarding the establishment and definition of the category of criminal offense as a component of socially dangerous actions was carried out. It has been established that the institution of a criminal offense is universal in nature and is used to differentiate criminal liability, clarify procedural issues and resolve other important legal issues. It is noted that Ukrainian legislation establishes a criminal offense in Art. 12 of the Criminal Code of Ukraine, which acts as a criterion for the differentiation of criminal liability, which leads to the approximation of national legislation to international standards of the principle of the rule of law, protection and protection of the rights, freedoms and interests of man and citizen; provides opportunities to more definitely establish the gradation of criminal offenses according to the level of their social danger; modernize legal liability measures and the adequacy of government response measures to the commission of illegal actions. It has been proven that some provisions of the Ukrainian presentation of a criminal offense do not fully correspond to the foreign one. These disagreements relate to the lack of specification in the definition of a criminal offense of the form of guilt (including the Criminal Code of the Czech Republic); a more specific definition of penalties not related to imprisonment (using the example of the Criminal Code of the Republic of Lithuania), as well as a specific definition in criminal law norms related to other criminal law institutions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine of provisions on criminal offenses (responsibility for an unfinished criminal offense or for complicity in the commission of a criminal offense, statute of limitations for bringing to criminal responsibility for committing a criminal offense, etc.).

Key words: differentiation, crime, criminal misdemeanor, criminal offense, criminal responsibility, punishment, form of guilt.

Постановка проблеми. 1 липня 2020 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 2617-VIII, згідно з яким у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відбулися певні зміни щодо запровадження інституту кримінальних правопорушень. Відповідні зміни позначилась на ст. 12 КК України, яка на сьогодні усі кримінальні правопорушення поділяє на кримінальні проступки та злочини. Отже, введення такого нового виду суспільно небезпечного діяння, як кримінальний проступок із закріпленням відповідних підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, менш суворих заходів кримінально-правового впливу, а також більш м'яких наслідків судимості за кримінальні правопорушення даної категорії, посилює такий напрям як гуманізація кримінального законодавства, а також надало можливість подальшої диференціації відповідальності за кримінальні правопорушення, які не передбачають великої суспільної безпеки.

Не зважаючи на те, що вказаний інститут протягом певного періоду часу вже має певне практичне застосування

закономірно виникає низка питань, щодо правової сутності кримінального проступку, зокрема його значення для диференціації кримінальної відповідальності. Тому, не знижуючи значення вітчизняних наукових розробок у вирішенні цього питання, вбачається особливо цікавим вивчення зарубіжного досвіду щодо регламентації кримінального проступку та його значення для диференціації відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання правової природи кримінального проступку та кримінального правопорушення, співвідношення злочину та кримінального проступку, а також доцільність введення останнього до кримінального законодавства України у своїх працях досліджували Балобанова Д. О., Борисов В. І., Горпинюк О. П., Гришук В. К., Гуторова Н. О., Демидова Л. М., Дмитрук М. М., Дудоров О. О., Задоя К. П., Ківалов С.В., Красницький І. В., Мирошніченко Н. А., Михайліченко Т. О., Навроцький В. О., Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Стрельцов Є. Л., Туляков В. О., Федотова Г. В., Фріс П. Л., Хавронюк М. І. та інші. І хоча на сьогодні багато питань щодо визначення інституту кримінального проступку є дослідженими, проте деякі потребують подальших наукових розвідок.

Метою і завданням наукової статті є дослідження особливостей визначення кримінального проступку у законодавстві деяких європейських країн, а також пропозиції щодо удосконалення інституту кримінального проступку у вітчизняному законодавстві.

Виклад основного змісту. Поняття кримінального проступку сьогодні міститься у кримінальному законодавстві ряду європейських держав, зокрема Німеччини, Франції, Іспанії, Чехії, Польщі, Литви, Латвії [8; 4; 2; 1; 3; 5; 7]. У зазначених країнах проступок розглядається як різновид кримінального правопорушення поряд із злочинами та іншими правопорушеннями. Відрізняється проступок найменшим ступенем суспільної небезпеки і, відповідно, найменшою суворістю застосування за його вчинення заходів кримінально-правового впливу з використанням спрощених процесуальних процедур.

КК Французької Республіки 1992 р., у ст. 111.1, вказує на те, що: «Злочинні діяння класифікуються відповідно до їх тяжкості на злочини, проступки та порушення». При цьому законодавець використовує так званий матеріальний критерій – тяжкість діянь, що включає форму вини та міру покарання [4, с. 21]. Маємо зазначити, що така класифікація є дуже важливою для інших інститутів кримінального права, оскільки вона визначає систему покарань, що дозволяє закріпити правила притягнення до кримінальної відповідальності за незакінчений злочин та за співучасть. Замах на злочин зазвичай карається завжди, замах на проступок – лише у випадках, передбачених законом.

Що стосується питання, пов'язаного зі стадіями скоєння злочинного діяння, то тут слід зазначити, що замах на злочин карається у всіх випадках, тоді як замах на проступок карається лише в зазначених законодавцем ситуаціях. Одночасно завжди без винятку до кримінальної відповідальності притягуються учасники за скоєння злочинів чи проступків. Отже, багато уваги у чинному КК Французької Республіки приділяється диференціації відповідальності за скоєння злочинів у співучасті. Співучасть має покарання відносно злочинів і проступків, а при вчиненні порушень тільки тоді, коли це обумовлено в нормативному акті [4, с. 25]. 3 категоріями вищезгаданих діянь закон пов'язує і інші інститути, зокрема інститут давності. Так, щодо закінчення строків давності залежить від категорії дії: ст. 133-2 визначає, що покарання, призначені за вчинення злочину, втрачають свою силу по закінченні строку давності – двадцяти років з дня, коли вирок набрав чинності; ст. 133-3 – покарання, призначені за проступок, втрачають свою силу по закінченні строку давності – п'яти років з дня, коли вирок набрав чинності [4, с. 73; 6, с. 166–167].

За кримінальним законодавством Німеччини злочинні дії поділяються на злочини та проступки. Злочинами (*verbrechen*) визнаються протиправні діяння, які передбачено мінімальне покарання як позбавлення волі терміном щонайменше рік і суворе покарання. Проступком (*vergehen*) є протиправні діяння, за які передбачено позбавлення волі на строк менше одного року або штраф [8]. Слід зазначити, що у Німеччині категоризація злочинів немає істотного кримінально-правового значення. Вона носить дуже умовний характер, не враховує форму вини, лише вид і розмір покарання. Відсутня пряма залежність між категоріями діянь та іншими кримінально-правовими інститутами, категорії злочинних діянь не пов'язані з процесуальними аспектами. Проте, можемо визначити деякі переваги подібної категоризації злочинів: вона полегшує та спрощує редакцію статей Загальної частини КК, дозволяє одним коротким терміном замінити перелік діянь, дає можливість більш точно систематизувати норми Особливої частини КК.

У КК Королівства Іспанії закріплено розподіл злочинних діянь на злочини та проступки (ст. 10). Злочини, своєю чергою, поділяються на тяжкі і менш тяжкі, кримінальні

проступки правопорушення, за які законом передбачена м'яка міра покарання (ч. 1–3 ст. 13) [1, с. 19; 6, с. 161–162]. Категорії злочинних діянь впливають на побудову норм багатьох інститутів Загальної частини: про покарання, про відповідальність за незакінчений злочин та за співучасть, давність притягнення до кримінальної відповідальності. На нашу думку, такий поділ є провідний, він підтверджує об'єктивну необхідність розмежування злочинів за їх тяжкістю не тільки для вдосконалення юридичної та законодавчої техніки, але і для правильного розуміння соціальної значущості різних злочинів та відображення за допомогою виділення відповідних категорій злочинних діянь основних напрямів.

У ст. 7 КК Республіки Польщі 1997 р. виділяються дві категорії діянь: злочини та проступки. § 2. Злочином є діяння, заборонене під загрозою покарання у вигляді позбавлення волі не менше ніж 3 роки або більш суворе покарання. § 3. Проступком є діяння, заборонене під загрозою покарання штрафом у розмірі 30 одноденних ставок, покарання у вигляді обмеження волі чи покарання у вигляді позбавлення волі більш ніж на один місяць. Крім того, ст. 8 визначає, що злочин може бути вчинений тільки умисно; проступок може бути вчинений також неумисно, якщо це встановлено законом [3, с. 8]. Для розмежування діянь обрано сукупну основу, що складається з форми вини та передбачене у законі покарання. Злочинами визнаються тільки умисні діяння, за вчинення яких передбачено позбавлення волі на строк не менше трьох років або суворе покарання. Інші кримінальні правопорушення визначені проступками.

У КК Чеської Республіки глава II «Кримінальна відповідальність» розділ 1. Засади кримінальної відповідальності, визначає секцію 13, яка присвячена визначенню кримінального правопорушення, а також секцію (1) 14 закріплює, що кримінальні правопорушення поділяються на проступки та злочини. (2) – проступки – це всі необережні кримінальні правопорушення та такі умисні кримінальні правопорушення, за які Кримінальним кодексом передбачено покарання у виді позбавлення волі з верхньою межею до п'яти років; (3) – злочини – це всі кримінальні правопорушення, як згідно з Кримінальним кодексом не кваліфікуються як проступки; особливо тяжкі злочини – це умисні кримінальні правопорушення, за які Кримінальним кодексом передбачено покарання у виді позбавлення волі з верхньою межею не менше десяти років [5, с. 13–14].

Однією із перших пострадянських країн, норми КК якої містять положення про кримінальний проступок, стала Латвійська Республіка. Законодавцем цієї країни були повною мірою сприйняті вже існуючі погляди на категоризацію кримінальних діянь, до яких включені проступки і злочини, що відповідало тенденціям у законодавстві багатьох європейських держав. Так, виходячи із положень ч. 1 ст. 7 КК Латвійської Республіки, злочинними діяннями визнаються кримінальні проступки та злочини. Злочини поділяються на менш тяжкі злочини, тяжкі злочини та особливо тяжкі злочини. Частина друга цієї статті містить вказівку те що, що кримінальним проступком визнається діяння, за вчинення якого кримінальним законом передбачено позбавлення волі терміном трохи більше двох років чи м'яке покарання. Частини 3, 4 та 5 ст. 7 КК Латвійської Республіки включають положення, що стосуються правової регламентації та кримінальної відповідальності за скоєння менш тяжких, тяжких та особливо тяжких злочинів [7].

КК Литовської Республіки у ст. 10 визначає види злочинних діянь. Так злочинні діяння поділяються на злочини та кримінальні проступки. Окремо законодавець до кожного злочинного діяння встановлює кримінально-правову норму, яка надає характеристику кожного: ст. 11 – злочин; ст. 12 – кримінальний проступок. Зокрема, під криміналь-

ним проступком визначається небезпечне і заборонене відповідним кодексом діяння (дія або бездіяльність), за вчинення якого передбачено покарання, не пов'язане з позбавленням волі, за винятком арешту [2, с. 156].

Висновки. Отже, проведений юридичний аналіз кримінально-правових норм деяких європейських країн (Федеративна Республіка Німеччина, Французька Республіка, Королівство Іспанія, Чеська Республіка, Республіка Польща, Литовська Республіка, Латвійська Республіка) у частині визначення кримінального проступку дозволяє констатувати, що цей інститут визнається у всіх перелічених вище країнах, тобто він має універсальний характер і використовується для диференціації кримінальної відповідальності, уточнення процедурних моментів та вирішення інших важливих правових питань.

Українське кримінальне законодавство також закріплює кримінальний проступок у ст. 12 КК України, який виступає критерієм диференціації кримінальної відповідальності, що обумовлює наближення національного законодавства до європейських стандартів принципу верхо-

венства права, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини та громадянина; надає можливість здійснювати більш виразну градацію кримінальних правопорушень за рівнем їх суспільної небезпеки; модернізує заходи юридичної відповідальності та адекватність заходів державного реагування на вчинення протиправних діянь тощо. Проте, деякі положення українського викладу кримінального проступку не повною мірою відповідають зарубіжному. Ці розбіжності стосуються відсутності конкретизації у визначенні кримінального проступку форми вини (зокрема КК Чеської Республіки); більш конкретного визначення покарань не пов'язаних із позбавленням волі (на прикладі КК Литовської Республіки), а також конкретного визначення у кримінально-правових нормах, які пов'язані із іншими кримінально-правовими інститутами Загальної частини КК України положень щодо кримінальних проступків (відповідальність за незакінчений кримінальний проступок або за співучасть у вчиненні кримінального проступку, давність притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального проступку тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В.Л. Менчинського ; переклад на українську мову О.В. Лішевської. Київ : ОВК, 2017. 284 с.
2. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / переклад К. В. Менченя; під ред. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2021. 158 с.
3. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову В. С. Станіч. К. : ОВК, 2016. 138 с.
4. Кримінальний кодекс Французької Республіки, під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову Станіч В.С.. К. : ОВК, 2017. 348 с.
5. Кримінальний кодекс Чеської Республіки / Переклад на українську мову О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2020. 264 с.
6. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
7. Criminal Law of the Republic of Latvia on 17.06.1998. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1998/en/74252>
8. StGB, Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871. Historisch-synoptische Edition 1871–2013. Herausgegeben von Rechtsanwalt Dr. Thomas Fuchs Fachanwalt für Bau- und Architektenrecht. lexetius.com, Mannheim 2013. 1652 p.

СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ УМИСНИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

SPECIAL SUBJECT OF INTENTIONAL VIOLENT CRIMINAL OFFENSES AGAINST LIFE AND HEALTH IN THE SPHERE OF FAMILY RELATIONS

Довженко Я.М., аспірантка відділу проблем кримінального права, кримінології та судустрою

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття присвячена актуальним питанням визначення особливих ознак суб'єкта умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин. Здійснено аналіз наукових доктрин щодо визначення суб'єкта вчинення даних кримінальних правопорушень спеціальним та проведено їх класифікацію за родинним взаємозв'язком між суб'єктом та потерпілим, щодо якого було вчинено умисне насильницьке кримінальне правопорушення.

Визначено місце та роль норм чинного кримінального законодавства, пов'язаних із спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення в сфері сімейних відносин, в структурі основних інститутів сучасного кримінального права. Особа, що визнається спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, володіє основними та додатковими ознаками, які характеризують особу, її правове становище чи специфіку кримінально-карних діянь. Проведене дослідження дозволило зробити висновок про наявність певного ступеня взаємовідносин між суб'єктом кримінального правопорушення та потерпілим, на підставі чого запропоновано власні наукові підходи до розуміння конститутивного зв'язку «спеціальний суб'єкт – спеціальний потерпілий».

Внесені пропозиції про зниження вікової межі притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб з чотирнадцяти років за вчинення ними кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 та ч. 2 ст. 127 КК України, так як ці кримінально карні діяння є одним з найнебезпечніших конвенційних (міжнародних) злочинів, вони займають верхню позицію за шкалою жорстокості, є апогеєм її появу, коли потерпілим завдаються серйозні та жорстокі страждання, у принципі, не порівнянні зі стражданнями від будь-якого іншого кримінального правопорушення. Більше того згідно з п. 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», фізичні форми домашнього насильства включають заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та смерть. Для кваліфікації таких діянь як домашнє насильство потрібно враховувати також критерій систематичності вчинення цього правопорушення. Тобто, особа свідомо і неодноразово три й більше разів вчиняла дії, які підпадають під ознаки ст. 126-1 КК України. Саме з чотирнадцятирічного віку фізична особа починає розуміти, які суспільно небезпечні дії вона здійснює та небезпечність їх можливих наслідків.

Ключові слова: домашнє насильство, протидія злочинності, злочин, кримінальне правопорушення, криміналізація, склад кримінального правопорушення, спеціальний суб'єкт, суб'єктивна сторона, спеціальний потерпілий, сфера сімейних відносин.

The article is dedicated to the current issues concerning the determination of the special characteristics of the subject of intentional violent criminal offenses against life and health within the sphere of family relations. An analysis of scientific doctrines regarding the identification of the subject of these criminal offenses is conducted, and they are classified based on the family relationship between the subject and the victim against whom an intentional violent criminal offense has been committed.

The place and role of the norms of the current criminal legislation related to the special subject of criminal offenses within the sphere of family relations are determined in the structure of the main institutes of modern criminal law. The person recognized as a special subject of a criminal offense possesses basic and additional features that characterize the individual, their legal status, or the specifics of criminal acts. The research conducted allows for the conclusion that there is a certain degree of interaction between the subject of a criminal offense and the victim, based on which original scientific approaches are proposed to understand the constitutive connection of the "special subject – special victim" relationship.

Proposals are made to lower the age limit for holding persons from the age of fourteen criminally liable for committing criminal offenses envisaged by Articles 126-1 and Part 2 of Article 127 of the Criminal Code of Ukraine, as these criminal acts are among the most dangerous conventional (international) crimes, ranking highest on the severity scale, representing the pinnacle of their occurrence when serious and cruel suffering is inflicted on the victim, fundamentally unmatched by the suffering from any other criminal offense. Furthermore, according to Article 1, Paragraph 17 of the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Domestic Violence," physical forms of domestic violence include causing bodily harm of various degrees of severity and death. To qualify such actions as domestic violence, the criterion of systematic commission of this offense should also be considered. That is, the person consciously and repeatedly committed acts falling under the characteristics of Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine. It is precisely from the age of fourteen that an individual begins to understand the socially dangerous actions they are committing and the potential danger of their consequences.

Key words: domestic violence, crime prevention, crime, criminal offense, criminalization, elements of a criminal offense, special subject, subjective aspect, special victim, special sphere of family relations.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві домашнє насильство та умисні кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин стали однією з актуальних проблем, яка потребує комплексного дослідження. Одним із елементів складу кримінального правопорушення є суб'єкт, відсутність якого виключає наявність кримінального правопорушення в цілому. Встановлення специфіки суб'єкта цих кримінальних правопорушень є важливим у теоретичному сенсі та відіграє важливу роль під час кваліфікації кримінального правопорушення. У першу чергу, розгляд цієї проблематики сприяє поглибленню розуміння та вивченню мотивацій, які підштовхують осіб до вчинення насильства в сімейних відносинах.

Питання про суб'єкт кримінального правопорушення за своєю суттю є питанням про особу, яка вчинила про-

типравне діяння та підлягає кримінальній відповідальності. Дослідження кримінально-правових особливостей суб'єкта умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин має важливе як теоретичне, так і практичне значення для гарантування ефективного захисту потерпілих від протиправних дій та дотримання прав людини у сфері сімейних відносин відповідно до вимог міжнародних нормативно-правових актів; притягнення до відповідальності винних осіб та призначення справедливого покарання; забезпечення принципу відповідності покарання. На даний момент, питання суб'єкта умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин залишається недостатньо дослідженим та потребує більш глибокого вивчення його особливих ознак, які характеризують його як спеціальний.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У доктрині кримінального права низка праць присвячена вивченню поняття та ознак суб'єкта кримінального правопорушення. Серед таких можна назвати роботи І. О. Бандурки, Д. В. Бараненко, Т. О. Гончар, О. В. Грищенко, К. В. Катеринчука, Д. Ю. Кондратова, А. В. Ландіної, Н. А. Мирошніченко, О. В. Охман, Є. Л. Стрельцова, Г. Н. Телесницького, М. І. Федулова, А. М. Шульги та інших присвячені дослідженню суб'єкту кримінального правопорушення. Незважаючи на досить значну кількість досліджень у цій сфері, низка питань так і лишаються невирішеними. Зокрема, існує значна кількість різних поглядів на тлумачення ознак загального та спеціального суб'єкта умисних насильницьких кримінальних правопорушень, що стосуються життя та здоров'я в сімейній сфері. Це свідчить про необхідність проведення подальших наукових досліджень в цій галузі.

Формування мети та завдань. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей суб'єкта умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин, які визначають його як спеціальний. У межах поставленої мети нами будуть вирішені такі завдання, як: аналіз загальнонаукових та кримінально-правових концепцій, пов'язаних із загальним та спеціальним суб'єктом; визначенням місця та ролі норм, пов'язаних із спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, в структурі основних інститутів сучасного кримінального права.

Виклад основного матеріалу дослідження. До насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин належать такі кримінальні правопорушення передбачені КК України: 1) кримінальні правопорушення проти життя людини: умисне вбивство (ст. 115), доведення до самогубства (ст. 120); 2) кримінальні правопорушення проти здоров'я людини: умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125), побої і мордування (ст. 126), катування (ст. 127); 3) кримінальне правопорушення яке може бути і проти життя і проти здоров'я: домашнє насильство (ст. 126-1).

У ч. 1 ст. 2 КК України визначається, що єдиною достатньою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Суб'єкт є одним із складових елементів кримінального правопорушення, оскільки він є тією ланкою, яка зв'язує між собою усі елементи складу злочину. Причому це стосується не лише обов'язкових, але й факультативних ознак елементів складу злочину» [11, с. 180]. Суб'єкт злочину обирає об'єкт посягання і, як наслідок, притягається до кримінальної відповідальності за вчинення посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт. Оскільки суб'єкт є одним із елементів злочину, за його відсутності не буде і самого кримінального правопорушення, що і зазначається у ст. 2 КК України [8, с. 67]. Основними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, згідно із ст. 18 КК України, є те, що він є фізичною осудною особою, його вік та вчинення кримінально караного діяння.

У теорії кримінального права спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, винна у вчиненні кримінально караного діяння, склад якого в обов'язковому порядку передбачає наявність тих чи інших ознак, що характеризують його виконавця. Більшість поглядів вчених збігається у тому, що крім загальних ознак, особа, що визнається спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, володіє і певними додатковими, лише йому притаманними ознаками, що обмежують можливість притягнення інших осіб, які не мають таких ознак, до кримінальної відповідальності за певного кримінального правопорушення. За

визначенням А. В. Ландіної, ознаки спеціального суб'єкта злочину належать до факультативних ознак, які обумовлюють можливість притягнення саме такої особи до кримінальної відповідальності за вчинення конкретного злочину, передбаченого об'єктивною стороною КК України [8, с. 326]. На думку Н. А. Мирошніченко спеціальними суб'єктами визнаються суб'єкти, що володіють конкретними особливостями, зазначеними в диспозиції статті, тобто ті, які крім необхідних загальних ознак (осудність, досягнення певного віку) додатково мають спеціальні (особливі) ознаки. Отже, ознаки спеціального суб'єкта завжди доповнюють загальне поняття й тому вони завжди є додатковими [13, с. 91]. Вони певною мірою є «обмежувальними, бо вони визначають, що той чи інший злочин може вчинити не будь-яка особа, а тільки та, яка має такі ознаки. Тому особи, які не мають таких ознак, не можуть нести відповідальність за конкретним кримінальним законом, у якому зазначений спеціальний суб'єкт» [1, с. 22].

А. В. Ландіна визначає спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення як особу, яка вчинює злочин, і характеризується певними якостями (вміннями, навичками, фізичними чи психологічно-психічними), що вирізняють її із сукупності загальних суб'єктів злочину. Суб'єкт визнається спеціальним з тієї причини, що певний злочин, передбачений відповідною нормою кримінального законодавства, може бути вчинений лише таким спеціальним суб'єктом. [10, с. 57]. Ознаки спеціального суб'єкта злочину виявляють та відбивають різноманітні особливості особи, яка вчинила злочин, характеризуючи особистість; і ці властивості підкреслюються законодавцем у конкретних складах. Вони настільки істотні, що їхня наявність, з точки зору кримінального закону або робить діяння суспільно небезпечним, або різко змінює характер та ступінь суспільної небезпеки [3, с. 82].

Спеціальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення за «своїми змістом та формою повинні відповідати іншим ланкам цілісної системи – складу кримінального правопорушення, у тому числі структурним елементам суспільних відносин, як змісту об'єкта кримінального правопорушення. Такими структурними елементами є: носії (суб'єкти) відносин; предмет, з приводу якого існують відносини; соціальний зв'язок як зміст відносини» [6].

Таким чином, спеціальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення певною мірою відбиваються в кожній з наведених структурних ланок охоронюваної кримінальним законом суспільних відносин [2, с. 71]. Специфіка кримінальних правопорушень з участю спеціального суб'єкта полягає у тому, що шкода порядку суспільним відносинам, що є об'єктом кримінального правопорушення, наноситься одним із суб'єктів правовідносин, який одночасно виступає суб'єктом самого кримінального правопорушення.

Ознаки (критерії), які визначають суб'єкт кримінального правопорушення спеціальним впливають на вид та розмір призначуваного покарання та на можливість застосування щодо особи, яка вчинила злочин, інших загальних положень, визначені у нормах Загальної частини КК України. До таких критеріїв відносяться як кількісні характеристики (співучасть та повторність, сукупність та рецидив), так і якісні (вік, посада, рід занять, стать, стан здоров'я) [8, с. 328].

Отже, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність за кримінальне правопорушення; яка характеризується певними якостями та характеристиками, що вирізняють її із сукупності загальних суб'єктів злочину; може бути лише певна особа, яка зазначена у складі кримінального правопорушення, без наявності якої цей склад злочину взагалі відсутній. Особа, що визнається спеціальним суб'єктом

кримінального правопорушення, володіє певними додатковими ознаками які характеризують особу, її правове становище чи специфіку кримінально-карних діянь.

Вікова ознака суб'єкта кримінального правопорушення є однією із основних його обов'язкових ознак. У ч. 1 ст. 22 вказано, що за всі кримінальні правопорушення, окрім тих, які вказані у ч. 2 ст. 22 КК України, кримінальна відповідальність настає з 16 років. До умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин кримінальна відповідальність за які настає із 16 років належать: ст. 125 (умисне легке тілесне ушкодження), ст. 126 (побої і мордування), ст. 126-1 (домашнє насильство) ст. 127 (катування) КК України. У ч. 2 ст. 22 КК України встановлено знижений вік кримінальної відповідальності з чотирнадцяти років за: умисне вбивство (ст. 115 КК); умисне завдання тяжких тілесних ушкоджень у ст. 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження) та ст. 122 (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження) КК України.

Серед вітчизняних науковців ведуться дискусії, щодо зниження вікової межі для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень. Так, К. В. Катеринчук вважає, що на законодавчому рівні необхідно знизити вікову межу за катування (ст. 127 КК). За чинним КК України кримінальна відповідальність за катування настає з 16 років, автор же пропонує зменшити її до чотирнадцяти років. Він зазначає, «що під час здійснення діяння, що завдає сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання, особа може заподіяти потерпілому умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження. Звісно, кваліфікація здійснюватиметься за сукупністю статей, але у віці з 14 років особа усвідомлює те, які суспільно небезпечні дії вона здійснює та шкідливість наслідків, передбачених ст. 127 КК України» [4, с. 92–93]. На нашу думку, аргументація К. В. Катеринчука з даного приводу є недостатньою, оскільки термінологічна конструкція «може заподіяти» не є достатньою підставою вважати кримінальне правопорушення більш суспільно небезпечним.

Дану позицію підтримує Г. Н. Телесніцький та зазначає: «по-перше, навряд чи характер і ступінь суспільної небезпеки катування є меншим, ніж при вчиненні, наприклад, умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження чи звалтування, відповідальність за які настає як раз з 14 років; по-друге, це діяння є одним з найнебезпечніших конвенційних (міжнародних) злочинів, воно займає верхню позицію за шкалою жорстокості, є апогеем її появу, коли потерпілим завдаються серйозні та жорстокі страждання, у принципі, не порівняні зі стражданнями від будь-якого іншого злочину; по-третє, катування є не просто якимось одним актом жорстокого насильства, а цілою серією (системою) небезпечних насильницьких дій, подекуди здатних призвести до летальних наслідків, воно посягає не тільки на здоров'я особи, а і здатне зашкодити її волі, честі, гідності, статевій свободі та недоторканості, іншим правам і свободам людини та у цілому життю» [15, с. 11–12]. Аргументація Г. Н. Телесніцького є достатньою та обґрунтованою і, оцінюючи їх, ми погоджуємося із позицією автора

Така позиція науковців щодо зниження віку за вказаний злочин знаходить підтримку у загальних передумовах для зниження віку кримінальної відповідальності за окремі правопорушення в цілому. До них можна віднести: 1) рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього у 14 річному віці, як правило, дозволяє усвідомлювати суспільну небезпеку кримінальних правопорушень, включених до ч. 2 ст. 22 КК України; 2) існує значна поширеність окремих видів кримінальних правопорушень, включених до ч. 2 ст. 22 КК України, серед неповнолітніх; 3) суспільна небезпека окремих видів злочинів, включених до ч. 2 ст. 22 КК України, потребує виключних захо-

дів для запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [5, с. 101].

Пропозицію К. В. Катеринчука і Г. Н. Телесніцького та інших науковців щодо зниження вікового цензу для притягнення до кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 127 КК України, варто підтримати. Крім того, варто розглянути можливість зменшення вікового цензу та притягнення до кримінальної відповідальності з 14 років осіб за вчинення домашнього насильства, передбаченого ст. 126-1 КК України. Існує кілька важливих причин для цього. По-перше, для кваліфікації таких діянь як домашнє насильство потрібно враховувати критерій систематичності вчинення цього правопорушення. Тобто, особа свідомо і неодноразово три й більше разів вчиняла дії, які підпадають під ознаки ст. 126-1 КК України. По-друге, згідно з п. 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», фізичні форми домашнього насильства включають заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та смерть. Згідно зі ч. 2 ст. 22 КК України, кримінальна відповідальність за умисне вбивство (ст. 115), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121) та умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122) настає з 14 років.

Визначаючи межі та критерії кримінальної відповідальності, необхідно враховувати поряд з біологічними та психологічними особливостями неповнолітніх злочинців їх інтелектуальний, а також освітній рівень на різних етапах життєвого шляху в їх зв'язку з вчиненням ними різних кримінальних правопорушень [12, с. 48]. Отже, постає питання щодо можливості зниження вікових меж притягнення неповнолітніх за вчинення тяжких кримінальних правопорушень. Д. Ю. Левченко та Д. Ю. Кондратов вважають, що це обґрунтовано явищем акселерації дитинства. Згідно з психологічними дослідженнями, у підлітків віком 14 років спостерігається стійкий рівень соціалізації. В деяких випадках психофізичний розвиток таких підлітків відповідає критеріям встановлення мінімальних вікових меж притягнення до кримінальної відповідальності, а тому можна стверджувати, що особа в цей період життя усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій, розуміє та передбачає настання суспільно-небезпечних наслідків [12, с. 48].

Отже, встановлення кримінальної відповідальності за умисні кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин включно із досліджуваними кримінальними правопорушеннями, з 14 років є цілком виправдане. Саме з цього віку фізична особа усвідомлює те, які суспільно небезпечні дії вона здійснює, та небезпечність їх наслідків. Отже, вважаємо за доцільне внести доповнення до п. 2 ст. 22 КК України після слів: «умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121) доповнити словами «домашнє насильство» (ст. 126-1), катування (ч. 2 ст. 127)».

Вік – це не єдина ознака, що визначає суб'єкт насильницьких кримінальних правопорушень у сфері сімейних відносин. Враховуючи специфіку досліджуваних злочинів, можна сказати, що їх суб'єкт для визначення його спеціальним має бути обов'язково наділений також і іншими, окрім вікової додатковими ознаками.

Важливим і необхідним елементом є наявність певного ступеня особливих відносин між суб'єктом кримінального правопорушення та потерпілим, водночас роблячи спеціальною і потерпілу особу. Диспозиція ст. 126-1 КК України передбачає вчинення домашнього насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, зазначених у ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», [14] що вказує на спеціальний суб'єкт, як на особу що перебуває (перебував) з потерпілим у сімейних або близьких відносинах. Він є носієм тієї суспіль-

ної небезпечності, яка проявляється у вчиненні умисних кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин та настанні суспільно небезпечних наслідків. Саме його психічне ставлення залежно від характеру і способу поєднання вольового та інтелектуального моментів утворюють вину як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Поряд із тим він є виконавцем самої об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Ще однією ознакою, яка визначає суб'єкт спеціальним, є наявність повторного вчинення аналогічного чи іншого кримінального правопорушення раніше. Повторне вчинення злочинів свідчить про небажання або неспроможність суб'єкта виправити свою поведінку після попереднього притягнення до відповідальності. Він демонструє тенденцію до систематичного порушення громадського порядку, створюючи загрозу для безпеки і добробуту інших членів сім'ї.

Серед науковців залишається дискусійним питання визнання спеціальними суб'єктами осіб, які вчинили умисні насильницькі кримінальні правопорушення передбачені ст. ст. 115, 120, 121, 122, 125, 126, 127 відносно подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах. У диспозиціях зазначених статей ці обставини не визначені, однак спеціальна ознака суб'єкта впливає із складу таких правопорушень. У випадку призначення покарання суд врахує положення п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України як обставину, що обтяжує покарання, а саме «вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах». Виходячи із норми, зазначеної у п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є член подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, яка перебуває у сімейних або близьких відносинах.

Важливим і необхідним елементом умисних кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин є наявність певного ступеня взаємовідносин між суб'єктом кримінального правопорушення та потерпілим, які і визначають суб'єкта спеціальним, водночас визначаючи спеціальною і потерпілу особу, що вказує на конструктивний зв'язок «спеціальний суб'єкт – спеціальний потерпілий». Вважаємо за доцільне внести до ст. 126-1 КК України примітку наступного змісту: «Спеціальний суб'єкт кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних є особа, яка має особливий статус або зв'язок з потерпілим, пов'язаний із сімейними чи близькими відносинами, відносно якої суб'єкт вчиняє кримінальне правопорушення».

З урахуванням вище зазначеного пропонується класифікувати спеціальні суб'єкти умисних насильницьких кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин:

– за критерієм віку настання кримінальної відповідальності: 1) у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років

(ст. ст. 115, 121 КК України); 2) та яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. (ст. ст. 120, 122, 125, 126, 126-1, 127, 134 КК України);

– за родинним взаємозв'язком між суб'єктом та потерпілим: 1) особи які знаходяться в сімейних відносинах (члени сім'ї); 2) близькі родичі; 3) особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки; 4) особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі; 5) опікуни чи піклувальники; 6) особи, які перебуває під опікою або піклуванням, або перебували під опікою або піклуванням;

– за наявністю попередньої історії вчинення суб'єктом кримінально-караних діянь: 1) особи, які вчинили вперше умисний насильницьке кримінальне правопорушення; 2) та особи, які повторно вчинили умисний насильницьке кримінальне правопорушення.

Висновки. Проведене вище дослідження дозволило зробити нам певні висновки щодо характеристики суб'єкта умисних кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин. Спеціальним суб'єктом кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних є особа, яка має особливий статус або зв'язок з потерпілим, пов'язаний із сімейними чи близькими відносинами, щодо якої суб'єкт вчиняє кримінальне правопорушення.

Важливим і необхідним елементом умисних кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних відносин є наявність певного ступеня взаємовідносин між суб'єктом кримінального правопорушення та потерпілим, які і визначають суб'єкта спеціальним, а потерпілого – спеціальним, що вказує на конструктивний зв'язок «спеціальний суб'єкт – спеціальний потерпілий».

Пропонується внести зміни до норм кримінального законодавства України, а саме:

– до п. 2 ст. 22 КК України доповнення, після слів: «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» та «умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), доповнити словами: «домашнє насильство (ст. 126-1), катування (ч. 2 ст. 127)».

– внести до ст. 126-1 КК України примітку наступного змісту: «Спеціальний суб'єкт кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я у сфері сімейних є особа, яка має особливий статус або зв'язок з потерпілим, пов'язаний із сімейними чи близькими відносинами, відносно якої суб'єкт вчиняє кримінальне правопорушення».

Актуальність проблеми спеціальних суб'єктів, які вчиняють насильницькі кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я у сімейних відносинах, підкреслює необхідність подальшого наукового дослідження в контексті кримінального права, перспективи якого відкриваються в даному дослідженні. Подальше вивчення цієї проблематики сприятиме розробці точних та ефективних юридичних інструментів для запобігання та припинення подібних порушень у сфері сімейних відносин. Такий підхід сприятиме не лише створенню безпечнішого суспільства, але й підвищенню рівня захисту прав та інтересів осіб, зазначених у сімейних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандурка І.О. Спеціальний суб'єкт як елемент складу злочинів, вчинених проти дітей. Європейські перспективи. 2015. № 2. С. 21–25.
- Бараненко Д.В. Ознаки спеціального суб'єкта злочину в системі елементів складу злочину. Правова держава. 2004. № 7. С. 70–75.
- Бараненко Д.В. Спеціальний суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України. Зміцнення правопорядку та боротьба із злочинністю. Правова держава. 2002. № 5. С. 81–88.
- Катеринчук К.В. Вікові особливості суб'єкта злочинів проти здоров'я особи. Форум права. 2015. № 2. С. 90–94.
- Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. : за заг. ред. В. М. Бесчастного та О. М. Джузи. Київ : ВД «Дакор». 2018. 386 с.
- Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. Вищ. Закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер Право. 2001. 416 с.
- Кримінальний кодекс України : станом на 11.08.2023 : Закон України № 2341-III від 05.04.2001 : зі змінами. Законодавство України : інформ.-пошук. система / Верх. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 08.01.2024).
- Ландіна А.В. Забезпечення кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину нормами загальної частини КК України. Альманах права Випуск 10. 2019. С. 325–329.

9. Ландіна А.В. Забезпечення права суб'єкта злочину принципами кримінального права. Судова апеляція. 2017. № 1(46). С. 66–73.
10. Ландіна А.В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2018, № 1(10). С. 54–63.
11. Ландіна А.В. Суб'єкт злочинів проти інформаційної безпеки за кримінальним законодавством України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2(7). С. 179–186.
12. Левченко Д.Ю., Кондратов Д.Ю. До питання про мінімальний вік кримінальної відповідальності. Кримінологічний вимір сучасності : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (14 квітня 2022 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України; Харків, Наук. парк «Наука та безпека»: ХНУВС, 2022. С. 47–50.
13. Мирошниченко Н.А. Особливості у визначенні ознак суб'єктів кримінальних правопорушень. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса : Гельветика. 2020. Т. 3. С. 89–92.
14. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017: зі змінами. *Законодавство України* : інформ.-пошук. система / Верх. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 29.07.2023).
15. Телесніцький Г.Н. Кримінальна відповідальність за катування: порівняльно-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2013. 265 с.

ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІД ВПЛИВОМ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ПОМ'ЯКШУЄ ПОКАРАННЯ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

COMMITTING A CRIMINAL OFFENCE UNDER THE INFLUENCE OF STRONG EMOTIONAL DISTRESS AS A CIRCUMSTANCE MITIGATING THE PUNISHMENT: MAIN TRENDS IN COURT PRACTICE

Загиней-Заболотенко З.А., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Статтю присвячено розгляду проблеми врахування при призначенні покарання сильного душевного хвилювання як обставини, що його пом'якшує. Формулювання пункту 7 частини 1 статті 66 Кримінального кодексу України істотно змінено та оцінні поняття, що описують протиправну поведінку потерпілого як причину виникнення стану сильного душевного хвилювання, а саме «неправомірні дії», «аморальні дії» на більш визначені поняття («жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи», «системний характер такого поводження»). Вказана обставина бралася до уваги виключно у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (статті 125, 126, 115 Кримінального кодексу України тощо). І лише в одному випадку судом вирішувалося питання про врахування цієї обставини у кримінальному провадженні за частиною 1 статті 296 цього Кодексу (хуліганство). На підставі аналізу судової практики та наукових джерел зроблено висновки, що визначальним для врахування при призначенні покарання обставини, передбаченої пунктом 7 частини 1 статті 66 Кримінального кодексу України, та таким, що підлягає доведенню, є встановлення причин виникнення в засудженого стану сильного душевного хвилювання, зазначених в цьому пункті, а стан сильного душевного хвилювання може виникнути лише в певних часових межах (до початку вчинення злочину або до його закінчення), а також повинен характеризуватися такою якісною властивістю, як раптовість виникнення відповідного стану. Протиправна ж поведінка потерпілого, яка зумовлює виникнення такого стану, може бути спрямована як на потерпілого, так і на інших осіб (передусім близьких потерпілому). Вказівка на системність поводження з боку потерпілого у пункті 7 частини 1 статті 66 Кримінального Кодексу України не є тотожною систематичності, а тому під час вирішення питання про наявність відповідної складової цієї обставини, що пом'якшує покарання, суд повинен не лише встановити багаторазовість дій потерпілого, а й внутрішній зв'язок між такими діями.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, призначення покарання, загальні засади призначення покарання, обставина, яка пом'якшує покарання, вирок суду, кримінальне правопорушення, покарання, кримінальне провадження, кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, жорстоке поводження.

The article is devoted to the issue of taking into account strong emotional distress as a mitigating circumstance when imposing punishment. The wording of paragraph 7 of part 1 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine has been significantly changed and the concepts describing the victim's unlawful behavior as the cause of the state of intense emotional distress, namely, "unlawful actions", "immoral actions", have been replaced with more defined concepts ("cruel treatment", "treatment degrading the honour and dignity of a person", "systemic nature of such treatment"). This circumstance was taken into account exclusively in criminal proceedings on criminal offences against human life and health (Articles 125, 126, 115 of the Criminal Code of Ukraine, etc.). In only one case did the court decide to take this circumstance into account in criminal proceedings under Article 296(1) of the Code (hooliganism). Based on the analysis of case law and scientific sources, the author concludes that the determining factor for taking into account the circumstance provided for in paragraph 7 of Part 1 of Article 66 of the Criminal Code of Ukraine when imposing punishment and subject to proof is to establish the reasons for the convicted person's state of extreme emotional distress referred to in this paragraph, and the state of extreme emotional distress can occur only within certain time limits (before the commission of the crime or before its completion), and must also be characterised by such a qualitative property, The unlawful behavior of the victim, which causes the emergence of such a state, may be directed both at the victim and at other persons (primarily those close to the victim). The indication of systematic behavior on the part of the victim in Article 66(1)(7) of the Criminal Code of Ukraine is not identical to systematicity, and therefore, when deciding on the existence of the relevant component of this mitigating circumstance, the court must not only establish the repeatedness of the victim's actions, but also the internal connection between such actions.

Key words: state of extreme emotional distress, sentencing, general principles of sentencing, mitigating circumstance, court verdict, criminal offence, punishment, criminal proceedings, criminal offences against life and health of a person, cruel treatment.

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) передбачається ціла низка статей як Загальної, так і Особливої частини, які містять вказівку на необхідність урахування як під час кваліфікації, так і під час призначення покарання стану сильного душевного хвилювання, в якому перебуває особа під час вчинення кримінального правопорушення чи іншої протиправної поведінки, яка має кримінально-правове значення. Йдеться про ч. 6 ст. 36, ч. 3 ст. 39, п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116, 123 КК. Зокрема, у п. 7 ч. 1 ст. 66 цього кодексу передбачено таку обставину, що пом'якшує покарання, як вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поводженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поводження з боку потерпілого.

У кожному з перерахованих випадків стан сильного душевного хвилювання характеризується спільними ознаками. Водночас він має різне кримінально-правове значення. Наприклад, у разі, якщо через сильне душевне хви-

лювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту, то вона не підлягає кримінальній відповідальності (ч. 6 ст. 36 КК). Якщо особа в стані сильного душевного хвилювання вчинила умисне вбивство, то вчинене нею кримінальне правопорушення слід визнавати «привілейованим» (вчиненням за наявності пом'якшуючих / привілейованих ознак), яке на етапі диференціації кримінальної відповідальності передбачено в самостійній статті 116 Особливої частини КК, що є менш небезпечним, аніж умисне вбивство, вчинене без кваліфікуючих та пом'якшуючих ознак (ч. 1 ст. 115 КК). В усіх інших випадках, коли кримінальне правопорушення вчинене особою в стані сильного душевного хвилювання, за умов визначених у КК, ця обставина враховується судом під час призначення покарання як обставина, що його пом'якшує (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблеми впливу стану сильного душевного

хвилювання на кримінальну відповідальність особи присвячено наукові праці О. В. Авраменка, Г. М. Андрусяк, А. В. Байлова, В. М. Бурдіна, Р. В. Вереші, О. М. Короленка, Т. Д. Лисько, В. О. Павлова, В. О. Шуляра та інших. Проте у працях небагатьох вчених висвітлюється питання підходів у судовій практиці щодо врахування під час призначення покарання такої обставини, що пом'якшує покарання, як вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання.

Метою статті є встановлення основних підходів у судовій практиці стосовно такої обставини, що пом'якшує покарання, як вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного хвилювання.

Виклад основного матеріалу. Під час призначення покарання, окрім інших загальних засад призначення покарання (ст. 65 КК), повинен урахувати обставини, що пом'якшують покарання, невичерпний перелік яких закріплено у ст. 66 КК. Так, згідно з п. 7 ч. 1 цієї статті однією з таких обставин є вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого. В інших статтях КК відповідний стан особи описується по-різному.

У ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, як і в п. 7 ч. 1 ст. 66 цього Кодексу йдеться про сильне душевне хвилювання, тоді як у статтях 116, 123 КК передбачено вчинення кримінальних правопорушення не під впливом сильного душевного хвилювання, а в стані сильного душевного хвилювання. Різниця є й причини виникнення сильного душевного хвилювання / стану сильного душевного хвилювання, що описані у вказаних статтях. Ними законодавець визнає: суспільно небезпечне посягання (ч. 4 ст. 36 КК), небезпека, що загрожувала (ч. 3 ст. 39 КК), жорстоке поведінням, або таке, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66, статті 116, 123 КК).

Таким чином, стан сильного душевного хвилювання типово описаний, з одного боку, в ч. 4 ст. 36 та в ч. 3 ст. 39 КК, а з іншого – в п. 7 ч. 1 ст. 66, статтях 116, 123 цього Кодексу). В другому випадку формулювання відповідної обставини з використанням терміна «стан» є більш виваженим, оскільки саме по собі сильне душевне хвилювання є емоцією, емоційним процесом, який у зв'язку з певними обставинами психологічного характеру викликає відповідний стан – стан сильного душевного хвилювання, який власне й має кримінально-правове значення.

Пункт 7 ч. 1 ст. 77, як і статті 116, 123 КК, були викладені в новій редакції Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 № 2227-VIII, який набрав чинності 11.01.2019 [1]. В пояснювальній записці до відповідного законопроекту не міститься пояснень саме такого законодавчого кроку, а тому наміри викласти саме в такій редакції відповідну обставину, що пом'якшує покарання, залишаються нез'ясованими. Водночас у Висновку ГНЕУ апарату Верховної Ради України на проєкт Закону України вказано, що така пропозиція змінити п. 7 ч. 1 ст. 66 КК є недостатньо обґрунтованою, оскільки наведене формулювання фактично звужує обсяг відповідної обставини, яка пом'якшує відповідальність особи (раніше чинна редакція п. 7 ч. 1 ст. 66 КК була такою: «будь-які неправомірні або аморальні дії потерпілого щодо особи, яка вчинила злочин») [2].

Отже, у раніше чинній редакції п. 7 ч. 1 ст. 66 КК обставиною, що пом'якшувала покарання, визнавалося «вчинення злочину під впливом сильного душевного

хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого». Звертаємо увагу на те, що законодавець, змінивши формулювання цієї обставини, що пом'якшує покарання, насправді звузив надто широкі межі цієї ж обставини в попередній редакції, оскільки замість оцінних понять «неправомірні дії» та «аморальні дії» потерпілого, що є причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання використав більшою мірою визначені терміни, а саме «жорстоке поведіння, або таке, що принижує честь і гідність особи, а також системний характер такого поведіння з боку потерпілого».

Так, поняття «неправомірні дії потерпілого» розглядалися як діяння, які носять кримінально-протиправний характер або порушують норми інших галузей права, або «суспільно небезпечні діяння, які формально мають ознаки злочину, але не є такими внаслідок малозначності діяння, відсутності вини особи, що вчинила злочин (казус), неосудності особи або недосягнення нею віку, з якого настає кримінальна відповідальність [3, с. 87–88]. Аморальні дії, як зазначає О. В. Авраменко, «враховуючи оціночний характер понять моралі та аморальності, ... є неоднозначним». Під аморальними діяннями, відповідно, розуміються будь-які діяння, які суперечать визначенням у суспільстві нормам моралі, а до самих аморальних діянь цей науковець відносить «безпідставне звинувачення у вчиненні злочину чи аморального вчинку; принизливе ставлення до жінки; образа друзів, рідних, близьких винного; наруга над почуттями патріотизму, гордості, іншими почуттями особи; насміхання над фізичними вадами людини; подругня зрада, що має цинічний, демонстративний характер, та інші дії, які є образливими або носять характер знущання» [3, с. 90].

О. М. Короленко, мотивуючи свій підхід відсутністю судової практики застосування п. 7 ч. 2 ст. 66 КК, пропонує сформулювати цю обставину так: «вчинення злочину під впливом сильного стресу, гніву, страху або фрустрації, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого» [4, с. 172]. Тобто цей науковець скоригував саме формулювання стану сильного душевного хвилювання, залишивши незмінними причини, які можуть його викликати, у вигляді їх описання з використанням оцінної лексики, яка в цілому не відповідає принципу правової визначеності як одному з принципів кримінального права та складової верховенства права.

Звертаємо увагу на те, що згідно з правовою позицією Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, викладеною в постанові від 05.06.2023 у справі № 587/241/18, йдеться про те, що стан сильного душевного хвилювання, який є ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, та який підлягає доказуванню в кримінальному провадженні, може мати прояв як фізіологічного афекту, так і інших емоційних станів, які є реакцією особи на жорстоке поведіння з боку потерпілого або поведіння, що принижує честь і гідність особи, у тому числі за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого, і досягли такого рівня впливу на свідомість і волю особи, що в момент вчинення умисного вбивства значно знижували її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними» [5]. Хоча ця позиція стосується ст. 116 КК, все ж з огляду на тотожність формулювання в цій частині цієї ознаки складу кримінального правопорушення та відповідної обставини, що пом'якшує покарання в чинній редакції, вважаємо за доцільне використовувати таку правову позицію для тлумачення п. 7 ч. 1 ст. 66 КК.

Аналіз вироків, що набрали чинності, в яких судом при призначенні покарання враховувалася така обставина, що пом'якшує покарання, передбачена п. 7 ч. 1 ст. 66 КК (в ред. Закону України № 2227-VIII дає підстави зробити ряд висновків).

Мотивування судами першої інстанції свого рішення про те, чому саме враховується така обставина. Зазвичай таке мотивування відсутнє (наприклад, вирок Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 05.08.2022 у справі № 373/923/22, Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 29.09.2023 у справі № 373/1370/23, Броварського міськрайонного суду Київської області від 19.06.2020 у справі № 361/4926/19).

Кримінальні провадження, в яких обставина, передбачена п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, враховувалася. Ця обставина враховувалася у вироків по обвинуваченню особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 118 КК (вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 19.06.2020 у справі № 361/4926/19), ч. 1 ст. 121 КК (вирок Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 05.08.2022 у справі № 373/923/22, Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 29.09.2023 у справі № 373/1370/23).

Причина виникнення стану сильного душевного хвилювання, описана у вироків так: образа з боку потерпілого (вирок Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 05.08.2022 у справі № 373/923/22), образа та побиття з боку потерпілого (вирок Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 29.09.2023 у справі № 373/1370/23).

Також нами було проаналізовано й ті остаточні судові рішення судів апеляційної та касаційної інстанцій, в яких або вирішувалося питання про обґрунтованість врахування під час призначення покарання засудженим обставини, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, або розглядалися апеляційні вимоги щодо неврахування судом першої інстанції при ухваленні вироку цієї обставини.

Так, Волинський апеляційний суд в ухвалі від 08.02.2024 у справі № 567/1199/22 відхилив апеляційні доводи захисника на вирок Острозького районного суду Рівненської області від 03.11.2023, яким особу засуджено за ч. 2 ст. 121 КК, про безпідставне неврахування доводів сторони захисту, що в момент спричинення тілесних ушкоджень засуджений перебував у сані сильного душевного хвилювання через приниження його як чоловіка з боку потерпілого та неврахування цієї обставини як такої, що пом'якшує покарання. В ухвалі апеляційного суду зазначено, що апеляційні доводи є голосливими та такими, що не ґрунтуються на матеріалах кримінального провадження [6]. Аналогічне рішення про відхилення апеляційних вимог засудженого у кримінальному провадженні за ч. 1 ст. 296 КК на вирок Заставнівського районного суду Чернівецької області від 25.10.2023 у справі № 716/1006/23 було прийнято Чернівецьким апеляційним судом в ухвалі від 22.12.2023 [7].

Ухвалою Хмельницького апеляційного суду від 09.02.2023 у справі № 677/515/21 також було відхилено апеляційні вимоги як захисника, так і обвинуваченої на вирок Красилівського районного суду Хмельницької області від 23.11.2022, яким особу було засуджено за ч. 1 ст. 115 КК, про наявність в її діях обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 2 ст. 66 КК. Однак на відміну від розглянутих вище судових рішень, таке рішення суду апеляційної інстанції є достатньо мотивованим. Так, у своїй ухвалі суд послався на висновки судово-психіатричної експертизи, відповідно до яких обвинувачена на час вчинення злочину могла усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, а конфліктна ситуація між обвинуваченою та потерпілим не відповідає клінічній картині перебігу стану фізіологічного афекту чи іншого емоційного стану, який міг би суттєво вплинути на свідомість та діяльність людини; на показання експерта, в яких він засвідчив, що стиль життя потерпілого та обвинуваченої вказує на те, що вони часто вживали алкогольні напої, а сварки, які відбувалися між ними – це їх звичний,

буденний спосіб та стиль життя, а тому з урахуванням буденності за умов такої ж як і раніше буденної аналогічної ситуації не буває виключного стану [8].

Відмовляючи в задоволенні апеляційних вимог засудженої у кримінальному провадженні за ч. 1 ст. 125 КК, на вирок Червоноградського міського суду Львівської області від 13.09.2022, про безпідставне неврахування під час призначення покарання п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, Львівський апеляційний суд в ухвалі від 02.02.2023 у справі № 459/1973/21 вказав на таке. Перебування особи під впливом сильного душевного хвилювання передбачає, що у такої особи до початку вчинення злочину (або принаймні до його закінчення) раптово виник стан фізіологічного афекту, який був зумовлений систематичністю певних дій потерпілого, що мають багаторазовий характер. У ході дослідження матеріалів кримінального провадження наявність даних, які вказують на перебування обвинуваченої під час вчинення кримінального правопорушення у стані сильного душевного хвилювання апеляційним судом встановлено не було. При цьому самі дії потерпілої не були проявом жорстокої поведінки та не мали систематичного характеру, а тому не могли викликати стан сильного душевного хвилювання в обвинуваченій [9]. Аналогічне мотивування міститься і в ухвалі Чернівецького апеляційного суду від 24.05.2021 у справі № 734/975/20 [10].

Ухвалою Житомирського апеляційного суду від 22.03.2022 у справі № 274/6396/21 відмовлено в задоволенні апеляційної скарги захисника на вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 09.12.2021, яким чоловіка засуджено за ч. 1 ст. 115 КК, зокрема, з тих підстав, що вимоги апеляційної скарги стосовно безпідставного неврахування судом першої інстанції обставини, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, є необґрунтованими. Мотивуючи таке рішення, апеляційний суд наголосив, що відповідно до досліджених доказів (висновків судово-медичних експертів, даних протоколу огляду місця події, трупа) судом першої інстанції правильно зроблено висновки про те, що насильство до обвинуваченого з боку потерпілої не застосовувалось, на відміну від зворотного – у потерпілої виявлено значну кількість тілесних ушкоджень, які міг спричинити і спричинив обвинувачений. Системність і тим більше тяжкість образ з боку потерпілої жодним об'єктивним доказом не підтверджена, оскільки відповідно до показань всіх свідків і вбита, і обвинувачений зловживали спиртними напоями, вчиняли неправомірні дії один щодо одного, при чому тяжчі – саме з боку обвинуваченого. Наявність стану сильного душевного хвилювання жодним доказом не підтверджена та власне спростовується даними висновку комісії судових психіатрів [11].

Звернемо увагу й на окремі правові позиції ВС, які стосуються безпосередньо тлумачення змісту такої обставини, що передбачена у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК. ВС, залишаючи без змін вирок Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 24.09.2020 та ухвалу Запорізького апеляційного суду від 04.02.2021 щодо особи, яка визнана винуватою та засуджена за ч. 1 ст. 115, ч. 1 ст. 121 КК, та відкидаючи касаційні доводи захисника про безпідставність неврахування обставини, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, сформулював таку правову позицію. Ключовим у застосуванні цієї обставини є констатація факту жорстокого поводження, що призвело до стану сильного душевного хвилювання. У розглядуваній справі місцевим судом встановлено, що потерпілий штовхнув обвинуваченого, який перебував в стані алкогольного сп'яніння, внаслідок чого той впав на холодильник, а тоді на землю. Однак у цьому провадженні раптова активна дія потерпілого у вигляді поштовху, яка була одномоментною, не може бути визнана жорстким поводженням. Піднявшись, засуджений одразу ж спричинив потерпілому один удар ножем у живіт, тобто у життєво важливий орган. Після цього він спричинив

один удар ножом в область шиї потерпілого, від якого останній помер. Такий характер дій засудженого свідчить про усвідомлення, послідовність його дій, які полягали у спричиненні ударів ножом кільком потерпілим [12].

Таким чином, ВС підкреслив, що ключовим для врахування судом при призначенні покарання обвинуваченому п. 7 ч. 1 ст. 66 КК є правильне встановлення тих причин, які зумовлюють виникнення стану сильного душевного хвилювання, а саме жорстокого поводження, або поводження, що принижує честь і гідність особи, або такого поводження з боку потерпілого, що мало системний характер. Також ВС висловував, що жорстоким поводженням не може бути визнана раптова одномоментна, активна дія потерпілого у вигляді поштовху.

У постанові ВС від 23.01.2020 у справі № 648/3657/17 суд касаційної інстанції погодився з рішенням судів першої та апеляційної інстанцій, викладеному у вирокі Білозерського районного суду Херсонської області від 27.02.2019 та у вирокі Херсонського апеляційного суду від 11.07.2019, не враховувати під час призначення покарання особі, засудженій за ч. 1 ст. 125 та ч. 2 ст. 125 КК, обставини, передбаченої п. 7 ч. 2 ст. 66 цього Кодексу. ВС звернув увагу на те, що перебування особи під впливом сильного душевного хвилювання передбачає, що у такої особи до початку вчинення злочину (або принаймні до його закінчення) раптово виник стан фізіологічного афекту, який був зумовлений систематичністю певних дій потерпілого, що мають багаторазовий характер. В ході дослідження матеріалів кримінального провадження наявності даних, які вказують на перебування засудженого під час вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання судом встановлено не було. Цей факт також спростовується показаннями потерпілого та свідків, відповідно до яких злочин, передбачений ч. 2 ст. 125 КК засудженим вчинено не одразу, а через деякий час після зумовленої поведінки потерпілого. При цьому самі дії потерпілого не були проявом жорстокої поведінки, не спрямовані на приниження честі та гідності засудженого або його близьких та не мали систематичного характеру, а тому не могли викликати стан сильного душевного хвилювання [13].

Отже, ВС в цьому випадку також висловував, що важливого значення для констатації наявності обставини, передбаченої п. 7 ч. 2 ст. 66 КК, має встановлення причини виникнення стану сильного душевного хвилювання в обвинуваченого, яка чітко окреслена в цьому пункті. Якщо ця причина не встановлена, то п. 7 ч. 2 ст. 66 КК не може враховуватися при призначенні покарання цьому обвинуваченому. Водночас в цьому рішенні ВС веде мову про відсутність *систематичності* відповідного поводження з боку потерпілого, тоді як в цьому пункті йдеться про *системне* поводження. Вочевидь значення вказаних термінів різне, хоча їх зміст ні в КК, ні в законодавстві України не розкритий. На думку ВС, висловленій у цій постанові, систематичність поводження має місце у разі багаторазового вчинення відповідних дій потерпілим, що в цілому можна вважати виваженням. Однак не в контексті п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, в якій йдеться не про систематичність, а системність поводження. Тому суд, на наш погляд, для врахування цієї обставини при призначенні покарання повинен не лише встановити багаторазовість дій потерпілого, а й внутрішній зв'язок між такими багаторазовими діями.

Окрім того, ВС підкреслив, що стан сильного душевного хвилювання, попри відсутність такої вказівки у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, все ж може виникнути лише в певних часових межах, а саме до початку вчинення злочину або принаймні до його закінчення, а також повинен характеризуватися такою якісною властивістю, як раптовість виникнення. Знову ж таки, ця властивість

у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК не передбачена, однак вважаємо, що її обгрунтовано виокремлювати та необхідно встановлювати під час вирішення питання про її врахування під час призначення покарання.

Звертаємо увагу ще й на те, що в цьому рішенні ВС підкреслив, що дії потерпілого, які зумовлюють виникнення стану сильного душевного хвилювання, можуть бути спрямовані не лише безпосередньо на засуджених, а й на близьких засудженому осіб. Цим ВС підтвердив доктринальний підхід багатьох науковців, які вважають, що неправомірна поведінка потерпілого, яка зумовила виникнення стану сильного душевного хвилювання, може вчинятися не лише щодо засудженого. Наприклад, В. К. Гришук слушно зазначає, що протиправні або аморальні дії потерпілого (за вже нечинним формулюванням п. 7 ч. 1 ст. 66 КК) можуть бути спрямовані не лише проти самого винного, а й проти його рідних, близьких або інших осіб, суспільства, держави тощо [14, с. 160]. О. В. Авраменко вважає, що «хоча у чинній редакції п. 7 ч. 1 ст. 66 КК цього не зазначено, неправомірні або аморальні діяння, як причина виникнення стану сильного душевного хвилювання, можуть бути спрямовані як проти самого винного, так і проти його близьких, рідних, друзів або, навіть, і проти сторонніх осіб у присутності винного» [3, с. 89–90].

Висновки. Отже, виходячи з аналізу судової практики а також з наукової літератури стосовно розуміння такої обставини, що пом'якшує покарання, передбаченої п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, доходимо таких висновків:

1) формулювання п. 7 ч. 1 ст. 66 КК істотно змінено Законом України № 2227-VIII, яким оцінні поняття, що описують протиправну поведінку потерпілого як причину виникнення стану сильного душевного хвилювання, а саме «неправомірні дії», «аморальні дії» замінено на більш визначені поняття («жорстоке поводження», «поводження, що принижує честь і гідність особи», «системний характер такого поводження»), що в цілому слід вважати виправданим у контексті дотримання вимоги правової визначеності як складової принципу верховенства права;

2) обставина, передбачена в п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, попри відсутність конкретизації щодо характеру кримінальних правопорушень, у разі призначення покарання за вчинення яких вона може враховуватися, в усіх проаналізованих остаточних судових рішеннях бралася до уваги виключно у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (статті 125, 126, 115 КК та інші). І лише в одному випадку судом вирішувалося питання про врахування цієї обставини у кримінальному провадженні за ч. 1 ст. 296 КК (хуліганство);

3) в остаточних судових рішеннях у переважній більшості підкреслюється, що визначальним та таким, що підлягає доведенню, є встановлення причин виникнення в засудженого стану сильного душевного хвилювання, зазначених у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК;

4) стан сильного душевного хвилювання, попри відсутність такої вказівки у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, все ж може виникнути лише в певних часових межах, а саме до початку вчинення злочину або принаймні до його закінчення, а також повинен характеризуватися такою якісною властивістю, як раптовість виникнення відповідного стану, а протиправна поведінка потерпілого, яка зумовлює виникнення такого стану, може бути спрямована як на потерпілого, так і на інших осіб (передусім близьких йому);

5) вказівка на системність поводження з боку потерпілого у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК не є тотожним систематичності, а тому під час вирішення питання про наявність відповідної складової цієї обставини, що пом'якшує покарання, суд повинен не лише встановити багаторазовість дій потерпілого, а й внутрішній зв'язок між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII. URL: <http://surl.li/qzvms> (дата звернення 27.02.2024).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (реєстр. № 4952 від 12.07.2016). URL: <http://surl.li/qzxcsp> (дата звернення 27.02.2024).
3. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2008. 222 с.
4. Короленко О. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 2019 с.
5. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.06.2023 у справі № 587/241/18. URL: <http://surl.li/qzyuto> (дата звернення 27.02.2024).
6. Ухвала Волинського апеляційного суду від 08.02.2024 у справі № 567/1199/22. URL: <http://surl.li/raczd> (дата звернення 27.02.2024).
7. Ухвала Чернівецького апеляційного суду від 22.12.2023 у справі № 716/1006/23. URL: <http://surl.li/radly> (дата звернення 27.02.2024).
8. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 09.02.2023 у справі № 677/515/21. URL: <http://surl.li/rafca> (дата звернення 27.02.2024).
9. Ухвала Львівського апеляційного суду в ухвалі від 02.02.2023 у справі № 459/1973/21. URL: <http://surl.li/rafow> (дата звернення 27.02.2024).
10. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 24.05.2021 у справі № 734/975/20. URL: <http://surl.li/raktm> (дата звернення 27.02.2024).
11. Ухвала Житомирського апеляційного суду від 22.03.2022 у справі № 274/6396/21. URL: <http://surl.li/rakhd> (дата звернення 27.02.2024).
12. Постанова Верховного Суду від 21.09.2021 у справі №336/6972/17. URL: <http://surl.li/ralrt> (дата звернення 27.02.2024).
13. Постанова Верховного Суду від 23.01.2020 у справі № 648/3657/17. URL: <http://surl.li/ramds> (дата звернення 27.02.2024).
14. Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 4-те вид., переробл. та доповн. Київ: Юрид. думка, 2007. 1184 с.

ПРОБАЦІЙНИЙ НАГЛЯД ЯК ВИД ПОКАРАННЯ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

PROBATION SUPERVISION AS A TYPE OF PUNISHMENT: A LOOK INTO THE FUTURE

Крикливець Д.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального права і кримінології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено аналізу нового для кримінального закону виду покарання – пробаційного нагляду. Висловлено сумнів щодо обґрунтованості визначеного законодавцем співвідношення пробаційного нагляду з іншими видами покарань залежно від їхньої суворості. Також досліджено положення ч. 5 ст. 59¹ КК України про те, що пробаційний нагляд не призначається особам, які під час відбування цього виду покарання вчинили кримінальне правопорушення. Зроблено висновок, що у певних випадках це положення буде неможливо реалізувати у практиці, оскільки низка санкцій статей кримінального закону передбачає якраз пробаційний нагляд як найсуворіший вид покарання, а тому під час призначення покарання за сукупністю вироків неможливо забезпечити призначення іншого покарання. Зауважено, що у певних випадках законодавець передбачив можливість призначення пробаційного нагляду за корупційні кримінальні правопорушення, хоча застосування аналогічних за своїм змістом обмежень, проте вже у порядку звільнення від відбування покарання з випробуванням, законодавець заборонив. Як позитивний момент відзначено те, що пробаційний нагляд замінить для неповнолітніх покарання у виді арешту та може бути застосований до них у віці від 14 до 18 років, а це дозволить вирішити проблему неможливості призначення неповнолітньому жодного із передбачених санкцією видів покарань. Водночас законодавець не врахував, що у разі ухилення неповнолітнього засудженого від відбування пробаційного нагляду та притягнення його до кримінальної відповідальності за це суд не зможе призначити йому покарання за сукупністю вироків, оскільки санкцією ч. 3 ст. 389 КК України передбачено лише один вид покарання – обмеження волі, яке до неповнолітніх не може бути застосоване. Єдиним шляхом вирішення цієї проблеми є внесення змін до санкції ч. 3 ст. 389 КК України та доповнення її ще одним видом покарання, яке б могло бути призначене неповнолітньому.

Ключові слова: пробаційний нагляд, призначення покарання, система покарань, призначення покарання за сукупністю вироків, неповнолітній.

The article deals with the analysis of a new for the criminal law type of punishment – probation supervision. The author expresses doubts concerning the precision of the relationship between probation supervision and other types of punishments determined by the legislator, depending on their severity. As well, the author has analyzed the provisions of Part 5 of Article 59¹ of the Criminal Code of Ukraine that states that probation supervision shall not be appointed to persons who have committed a criminal offense while serving this type of punishment. It has been concluded that in certain cases this provision will be impossible to implement in practice, since a number of sanctions of the articles of the criminal law provide precisely for probation supervision as the most severe type of punishment, and therefore, during the appointment of punishment on cumulative sentences, it is impossible to ensure the appointment of another punishment. It is stated that in certain cases the legislator provided for the possibility of appointing probation supervision for corruption criminal offenses, although the legislator prohibited the use of restrictions similar in content, but already in the order of release from serving a sentence with probation. It was noted as a positive point that probation supervision will replace arrest for minors and can be appointed to them between the ages of 14 and 18, and this will solve the problem of the impossibility of appointing to a minor any of the types of punishment provided for by the sanction. At the same time, the legislator did not take into account that in the case of a juvenile convict evading probation supervision and bringing him to criminal liability for this, the court will not be able to appoint him a punishment based on cumulative sentences, since the sanction of Part 3 of Article 389 of the Criminal Code of Ukraine provides for only one type of punishment – restraint of liberty, which cannot be appointed to minors. The only way to solve this problem is to amend the sanction of Part 3 of Article 389 of the Criminal Code of Ukraine and supplement it with another type of punishment that can be appointed to a minor.

Key words: probation supervision, appointment of punishment, system of punishments, appointment of punishment on cumulative sentences, minor.

Постановка проблеми. Незабаром, 28 березня 2024 року, очікується набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» від 23 серпня 2023 року № 3342-IX [1]. Саме тоді виникне і нова редакція Кримінального кодексу України, що пов'язано із запровадженням на підставі цього Закону нового виду покарання – пробаційного нагляду, а також з істотними змінами правового регулювання покарання у виді арешту [2]. Оскільки ці зміни мають наскрізний для кримінального закону характер та зачіпають велику кількість його статей, можна констатувати необхідність у їхньому аналізі.

Стан опрацювання проблематики. У чинному законодавстві України наглядова пробація як вид покарання з'явилася лише нещодавно, а тому станом на сьогодні вона ще майже не досліджувалася науковцями. Винятком є наукова стаття Т. С. Батраченко та С. В. Кутішева, присвячена аналізу наглядової пробації з погляду кримінально-виконавчого права та дослідженню зарубіжного досвіду у цій сфері [3]. Варто наголосити, що норми, які врегульовують наглядову пробацію, ще не набрали чинності, а тому відсутня також і практика застосування цього виду покарання. Загалом у мережі можна віднайти доволі багато публікацій, опублікованих упродовж останніх шести місяців та присвячених пробаційному нагляду,

проте вони мають ознайомчий характер та базуються головню на відтворенні законодавчих положень.

Мета статті. Ця розвідка має на меті теоретичне осмислення пробаційного нагляду з погляду його місця у системі покарань, а також оцінку цього виду покарання з погляду особливостей його призначення.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи пробаційний нагляд як вид покарання, зупинимося на деяких цікавих питаннях, дослідження яких дасть змогу краще зрозуміти нововведення.

Перше питання стосується місця пробаційного нагляду у системі покарань. Якщо ознайомитися з майбутньою редакцією ст. 51 КК України, то можна побачити, що пробаційний нагляд розміщено у п. 7¹, тобто одразу після конфіскації майна та перед арештом. Пробаційний нагляд за своєю суворістю переважає більшість видів покарань, а поступається лише покаранням у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі. Натомість якщо оцінювати суворість пробаційного нагляду з погляду закріпленої у ч. 1 ст. 72 КК України шкали еквівалентності покарань, то можна дійти висновку, що пробаційний нагляд прирівняно до обмеження волі, адже згідно п. 5 ч. 1 ст. 72 КК України одному дню обмеження волі відповідає один день пробаційного нагляду.

Логічно постає питання, а чи справді пробачіний нагляд є приблизно рівноцінним обмеженню волі? Як видається, про рівноцінність не може йтися, адже згідно ч. 1 ст. 61 КК України покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Також на засуджених покладаються обов'язки та застосовуються обмеження, передбачені ст. 59 Кримінально-виконавчого кодексу України, зокрема, вони повинні сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією виправного центру, постійно знаходитися в межах виправного центру під наглядом, залишати його межі лише за спеціальним дозволом адміністрації цього центру, виконувати в разі залучення роботу із самообслуговування та благоустрою виправного центру [4].

Якщо порівняти обмеження волі з пробачіним наглядом, то ст. 59¹ КК України не містить обмежень та обов'язків такого характеру. Загалом варто зауважити, що на засудженого повинні бути покладені такі обов'язки, що передбачені ч. 2 ст. 59¹ КК України: 1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробачії; 2) повідомляти уповноважений орган з питань пробачії про зміну свого місця проживання, роботи або навчання; 3) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробачії. Що інших видів обов'язків, передбачених ч. 3 ст. 59¹ КК України, то їхнє застосування є дискреційним повноваженням суду. Конкретний перелік обмежень, застосованих до засудженого, визначається судом з урахуванням обставин кримінального провадження та особи винного, а тому не виключено, що на засудженого взагалі не буде покладено ніяких обмежень, здатних помітно впливати на звичний для нього уклад життя. Цього не можна сказати про покарання у виді обмеження волі, яке докорінно змінює як побут, так і розпорядок дня засудженого.

Також неоднозначно видається оцінка суворості пробачіного нагляду як вищої за суворість громадських та виправних робіт. Пробачіний нагляд є суворішим лише з огляду на можливий строк його призначення, адже згідно ч. 4 ст. 59¹ КК України він призначається на строк від одного до п'яти років, натомість, за загальним правилом, максимальним строком для громадських робіт є 240 годин (ч. 2 ст. 56 КК України), а для виправних робіт – 2 роки (ч. 1 ст. 57 КК України). Водночас потрібно врахувати, що покарання у виді громадських робіт передбачає обов'язкове виконання засудженим суспільно корисних робіт, тобто засуджений повинен працювати, до того ж згідно ч. 1 ст. 75 КК України він не може бути звільнений від відбування цього виду покарання з випробуванням. Стосовно ж виправних робіт, то цей вид покарання передбачає здійснення обов'язкових відрахувань із заробітку засудженого в доход держави в межах до двадцяти відсотків щомісячно. В цій частині пробачіний нагляд поступається громадським роботам та виправним роботам, адже не передбачає обов'язку працювати безоплатно, як і не передбачає утримання частини заробітку засудженого.

Ще одне питання пов'язане з положенням ч. 5 ст. 59¹ КК України про те, що пробачіний нагляд не призначається особам, які під час відбування цього виду покарання вчинили кримінальне правопорушення. Безумовно, цей припис є позитивним, адже якщо засуджений, відбуваючи покарання, вчинив нове кримінальне правопорушення, то можна обґрунтовано припустити, що призначений йому раніше вид покарання не здатний забезпечити превенцію як одну з цілей покарання. Це зумовлює необхідність призначення більш суворого за видом покарання.

Водночас можна передбачити, що у певних випадках реалізація положення ч. 5 ст. 59¹ КК України буде неможливою. Річ у тім, що в деяких санкціях пробачіний нагляд є найсуворішим видом покарання, зокрема,

йдеться про ч. 1 ст. 136, ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 154, ч. 1 ст. 168, ч. 1 та ч. 2 ст. 172 КК України. Якщо засуджений до пробачіного нагляду вчинить кримінальне правопорушення, передбачене, наприклад, ч. 1 ст. 172 КК України, то суд не зможе призначити йому суворіше, аніж пробачіний нагляд, покарання, оскільки санкція ч. 1 ст. 172 КК України суворішого за пробачіний нагляд покарання не містить. Згідно правил ст. 71 КК України зниження суворості покарання, призначеного за сукупністю вироків, не передбачено, навпаки у ч. 4 ст. 71 КК України законодавець формалізував підхід про підвищення суворості покарання, але суд такої можливості буде позбавлений.

Третє питання стосується цієї ж сфери, що і попереднє. Йдеться про те, що у ч. 3 ст. 389 КК України передбачено кримінальну відповідальність за ухилення засудженого від відбування покарання у виді пробачіного нагляду, яке карається обмеженням волі на строк до 3 років. У разі такого ухилення суд за правилами ч. 1 ст. 71 КК України повинен призначити винному покарання у виді обмеження волі та повністю або частково приєднати до нього невідбуту частину покарання за попереднім вирок, тобто покарання у виді пробачіного нагляду. Таким чином, остаточне покарання буде визначене у виді обмеження волі. Тут виникає питання, чи може суд на підставі ст. 75 КК України звільнити такого засудженого від відбування покарання з випробуванням? Формальних перешкод ст. 75 КК України не містить, окрім цього, обмеження волі належить до тих видів покарань, звільнення від відбування яких з випробуванням допускається. Але, як видається, таке звільнення є неможливим, адже за своєю правовою природою покарання у виді пробачіного нагляду є дуже близьким до звільнення від відбування покарання з випробуванням, зокрема, вони є дуже схожими в частині обов'язків, що покладаються на засудженого. А тому засуджений до пробачіного нагляду фактично вже перебував в межах правового механізму, що передбачав виконання ним таких обов'язків, ухилився від їхнього виконання, а тому доказав недієвість щодо нього цього механізму. Відповідно виникає обґрунтований сумнів у тому, що якщо такому засудженого повторно дати такий самий шанс, але вже у формі звільнення від відбування покарання з випробуванням, він сумлінно виконає покладені на нього обов'язки.

Ще одна проблема, яку варто розглянути, лежить у площині змін, що торкнуться санкцій статей Особливої частини КК України. У санкціях пробачіного нагляду зустрічатиметься доволі часто, а точніше – 171 раз, зокрема і у санкціях тих статей, що містять склади кримінальних правопорушень, які згідно примітки до ст. 44 КК України належать до корупційних. Зокрема, йдеться про санкції ч. 2 ст. 320, ч. 1 та ч. 3 ст. 357, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 364¹, ч. 1 ст. 368, ч. 3 ст. 368³ та ч. 3 ст. 368⁴ КК України. Варто зауважити, що з корупційними кримінальними правопорушеннями законодавець пов'язав низку обмежень у застосуванні пільгових для винного норм. Одна із таких заборон стосується неможливості звільнення особи, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, від відбування призначеного покарання з випробуванням (ст. 75 КК України). Водночас законодавець відступив від концепції, що протягом майже десятиліття панує у підходах до правового регулювання питань кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення. З одного боку, законодавець у ч. 1 ст. 75 КК України заборонив звільнення від відбування покарання особи, визначеної винною у вчиненні корупційного кримінального правопорушення, а з іншого боку, дозволив призначати за ті ж самі кримінальні правопорушення покарання у виді пробачіного нагляду, яке за своїм змістом є ідентичним до обов'язків, що покладаються на звільнену від відбування покарання з випробуванням особу. Ба більше, законодавець навіть понизив планку вимог до такого засудженого,

оскільки, невиконання покладених на звільненого від відбування покарання засудженого вимог згідно ч. 2 ст. 78 КК України є підставою для направлення його для відбування призначеного покарання, тобто такий засуджений перебуває під загрозою застосування до нього покарання, натомість щодо засудженого до пробачійного нагляду такої загрози немає, невиконання покладених на нього обов'язків автоматично не тягне застосування до нього покарання, бо пробачійний нагляд сам собою вже є покаранням, а лише може бути підставою для притягнення його до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 389 КК України. Як видається, цей варіант не є настільки оперативним, як механізм, передбачений ч. 2 ст. 78 КК України.

А втім, несправедливо було б зосередитися лише на критиці кримінального закону, адже у майбутніх змінах можна віднайти також і позитив. Позитивне якраз зумовлене тим, що пробачійний нагляд згідно ст. 101 КК України замість арешту буде застосовуватися також і до неповнолітніх. Оскільки ані ст. 59¹ КК України, ані ст. 101 КК України не встановлюють додаткових вимог щодо застосування пробачійного нагляду до неповнолітніх, цей вид покарання може застосовуватися до них у віці від 14 до 18 років. Завдяки цим змінам вдасться у певних випадках вирішити проблему неможливості призначення неповнолітньому жодного із передбачених деякими санкціями видів покарань. Такими прикладами на сьогодні є санкції ч. 1 ст. 185 та ч. 1 ст. 296 КК України, які передбачають склади кримінальних правопорушень, суб'єктами яких можуть бути неповнолітні, які досягнули 14-річного віку. Наприклад, якщо змодельовати ситуацію, що неповнолітній у віці 14 або 15 років вчинив крадіжку, кваліфіковану за ч. 1 ст. 185 КК України, тобто не в умовах воєнного стану, і суд не встановить підстав для звільнення його від кримінальної відповідальності або звільнення від покарання, то цілком ймовірно, що суд не зможе призначити йому жодне із передбачених санкцією покарань, оскільки штраф до нього не може бути застосований, бо він не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення (ч. 1 ст. 99 КК України), громадські роботи, виправні роботи та арешт не можуть бути застосовані, бо він не досягнув 16-річного віку (ч. 1, ч. 2 ст. 100, ст. 101 КК України), а обмеження волі до неповнолітніх взагалі не застосовується (ч. 3 ст. 61 КК України). Така ситуація є цілком можливою, якщо керуватися редакцією кримінального закону, чинною до 27 березня 2024 року включно, тобто до дня набрання чинності зазначеним

вище Законом. Натомість нова редакція передбачає заміну у санкціях ч. 1 ст. 185 та ч. 1 ст. 296 КК України покарань у виді арешту на покарання у виді пробачійного нагляду, яке за змодельованих вище умов може бути призначене такому неповнолітньому. В цьому контексті аналізовані зміни до кримінального закону заслуговують схвалення.

Але якщо далі розглядати перспективи застосування пробачійного нагляду до неповнолітніх, то можна виявити ще одну потенційну проблему. Якщо засуджений до пробачійного нагляду неповнолітній ухилятиметься від відбування цього виду покарання, то за умови, що він досягнув 16-річного віку, його діяння слід буде кваліфікувати за ч. 3 ст. 389 КК України. Але у разі визнання його вини доказаною, суд не зможе призначити йому покарання, оскільки санкція ч. 3 ст. 389 КК України містить лише один вид покарання – обмеження волі, а воно до неповнолітніх не застосовується. За таких умов призначення покарання за сукупністю вироків є неможливим. Так само суперечитиме закону варіант, за якого неповнолітній продовжуватиме відбувати покарання у виді пробачійного нагляду, оскільки, по-перше, він вже ухилився від його відбування, по-друге, законодавець у ч. 5 ст. 59¹ КК України заклав підхід, що за таких умов повторне призначення пробачійного нагляду є неможливим. Як видається, єдиним варіантом вирішення цієї проблеми є внесення змін до санкції ч. 3 ст. 389 КК України, та доповнення її ще одним альтернативним видом покарання, яке буде суворішим за пробачійний нагляд та може бути призначене неповнолітньому, тобто згідно ч. 1 ст. 98 КК України йдеться лише про покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Якщо врахувати, що неповнолітній вже ухилився від відбування покарання, не пов'язаного з ізоляцією, то призначення йому покарання, що вже передбачає ізоляцію, є виправданим.

Висновки. Проведена розвідка не дає підстав сформулювати остаточну думку про пробачійний нагляд як вид покарання. З одного боку, цей вид покарання є позитивним, оскільки не передбачає ізоляції засудженого від суспільства та водночас дозволяє поєднати різні напрямки виховного впливу, що покладаються на нього у формі окремих обов'язків. З іншого боку, аналіз правового регулювання цього виду покарання дозволяє спрогнозувати певні труднощі, які виникатимуть під час його призначення, що зумовлено низькою якістю законодавчих норм, зокрема, непродуманістю їхнього співвідношення з іншими нормами кримінального закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серп. 2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення: 27.02.2024).
2. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.02.2024).
3. Батраченко Т.С., Кутіщев С.В. Пробачійний нагляд як альтернатива ув'язненню: оцінка ефективності, виклики та перспективи розвитку в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/114.pdf (дата звернення: 27.02.2024).
4. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 27.02.2024).

**ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ТАК ЗВАНИХ ПРОБЛЕМ СТРУКТУРНОГО ХАРАКТЕРУ,
КОНСТАТОВАНИХ В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ:
НА ПРИКЛАДІ СПРАВИ ПЕТУХОВ ПРОТИ УКРАЇНИ (№ 2)**

**THE PROBLEMS OF RESOLVING STRUCTURAL PROBLEMS STATED
IN THE JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS:
THE CASE OF PETUKHOV V. UKRAINE (NO. 2)**

Лялькін О.С., студент V курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблемам виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні, а саме – проблемам подолання так званих проблем структурного характеру за допомогою заходів загального характеру у розумінні Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. Ці проблеми розглядаються на прикладі рішення Європейського Суду з прав людини у справі Петухов проти України (№ 2) (Постанова Великої Палати, 2019).

У цьому рішенні Європейський Суд з прав людини констатував порушення Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань, а саме статтю 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у зв'язку із тим, що у кримінальному законодавстві України склалася так звана проблема структурного характеру, яка полягає у тому, що покарання у виді довічного позбавлення волі є таким, яке неможливо скоротити згідно з кримінальним законодавством України. У статті проаналізовані окремі аспекти рішення Верховного Суду (Постанова Великої Палати від 8 липня 2020 року у справі № 1-42/2004), прийнятого за результатами розгляду заяви заявника про вжиття заходів індивідуального характеру після постановлення згаданого рішення Європейського Суду з прав людини. Також досліджено ефективність механізму розгляду Конституційним Судом України конституційних скарг як одного із можливих заходів виконання рішень Європейського Суду з прав людини на прикладі Рішення Конституційного Суду України № 6-р(II)/2021 від 16.09.2021 року (яке хоча і безпосередньо не стосується справи Петухов проти України (№ 2), проте було прийнято за конституційними скаргами осіб, що клопотали розглянути питання відповідності Конституції України (конституційності) явища непом'якшуваного характеру покарання у виді довічного позбавлення волі). У статті також проаналізовано, чи було надалі усунуто зазначену проблему структурного характеру шляхом вжиття заходів загального характеру Верховною Радою України у вигляді прийняття Закону № 2690-IX від 18 жовтня 2022 року, яким, з-поміж іншого, були внесені зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України.

Ключові слова: непом'якшувальний характер довічного позбавлення волі, проблема структурного характеру, заходи загального характеру, виконання рішень Європейського Суду з прав людини.

The article is devoted to the study of the problems of enforcement of judgments of the European Court of Human Rights in Ukraine, namely, the adoption of the so-called additional individual measures and general measures within the meaning of the Law of Ukraine "On the Execution of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights" (No. 3477-IV dated 23 February 2006), on the example of the judgment of the European Court of Human Rights in Petukhov v. Ukraine (no. 2) (Grand Chamber, 2019). In this judgment, the European Court of Human Rights found that Ukraine had violated its international legal obligations, namely Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, due to the fact that the criminal legislation of Ukraine has a so-called structural problem, which means that the punishment of life imprisonment is one that cannot be reduced under the criminal legislation of Ukraine. The article analyses certain aspects of the Supreme Court's judgment (Grand Chamber Resolution of 8 July 2020 in case No. 1-42/2004) adopted upon consideration of the applicant's application for individual measures following the judgment of the European Court of Human Rights. The author also examines the effectiveness of the mechanism of consideration by the Constitutional Court of Ukraine of constitutional complaints as one of the possible measures for the implementation of judgments of the European Court of Human Rights on the example of Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 6-p(II)/2021 dated 16.09.2021 (which, although not directly related to Petukhov v. Ukraine (No. 2), was adopted on the basis of constitutional complaints of persons who requested to consider the issue of compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the phenomenon of the irreducible nature of the punishment in the form of life imprisonment). The article also analyses whether this structural problem was subsequently eliminated by the Parliament of Ukraine through the adoption of Law No. 2690-IX of 18 October 2022, which, inter alia, amended the Criminal Code of Ukraine and the Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Key words: the nature of irreducible life sentence, structural problem, general measures, enforcement of European Court of Human Rights judgments.

17 березня 2019 року Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі Петухов проти України (№ 2) одногослосно постановив, що стосовно заявника було порушено статтю 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) у зв'язку із тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі є таким, яке неможливо скоротити [7]. Принагідно, що справа Петухов проти України (№ 2) не є першою справою, у якій ЄСПЛ констатував проблему непом'якшувального характеру довічного позбавлення волі (див., зокрема, Рішення ЄСПЛ у справі Кафкаріс проти Кіпру (Постанова Великої Палати, 2014), Рішення ЄСПЛ у справі Ласло Маг'яр проти Угорщини (Постанова Великої Палати, 2014) та Рішення ЄСПЛ у справі Вінтер та інші проти Сполученого Королівства (Постанова Великої Палати, 2013) [2; 4; 6].

Слід зауважити, що рішення ЄСПЛ у справі Петухов проти України (№ 2) продемонструвало суттєві суперечності механізму здійснення кримінального провадження у зв'язку з виключними обставинами на підставі підпункту частини 2 частини 3 статті 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Горпинюк О. П., досліджуючи питання виконання рішення ЄСПЛ у даній справі, ствердила, що на нього можна було б посилалися безпосередньо як на норму права та звільняти окремих осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, зробивши, однак, при цьому застереження, що в юридичних колах, водночас небезпідставно говорять про те, що до прийняття потрібних змін до КК України, суди не наважуватимуться виносити такі рішення [3, с. 210].

Однак, на практиці ці застереження все ж підтвердились. У результаті постановлення ЄСПЛ рішення у згаданій справі заявник звернувся із заявою до Верховного Суду про скасування судових рішень у кримінальній справі та направлення справи на новий судовий розгляд. У заяві заявник порушив питання про забезпечення йому на підставі рішення ЄСПЛ права на такий захід індивідуального характеру як відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який він мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*) [8].

У Постанові від 8 липня 2020 року у справі № 1-42/2004 (провадження № 13-87зв19) Велика Палата

Верховного Суду (далі – Велика Палата) залишила без задоволення заяву засудженого про перегляд зазначених у заяві судових рішень у зв'язку з виключними обставинами [8]. Велика Палата аргументувала своє рішення невнесенням Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні змін до КК України щодо врегулювання можливості звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, що позбавляє Велику Палату розглянути питання про перегляд призначеного покарання у виді довічного позбавлення волі, як про це просить заявник (див. пункт 80 даної Постанови) [8].

У цілому позицію Великої Палати можна вважати обґрунтованою з огляду на те, що встановлене ЄСПЛ у справі Петухов проти України (№ 2) порушення статті 3 ЄКПЛ є наслідком так званої «проблеми структурного характеру». Така проблема полягає не у самому факті призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а у неврегульованості можливості звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Дійсно, таке врегулювання може бути здійснено шляхом вжиття заходів загального характеру (див. статтю 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини»), а саме внесенням необхідних змін до КК України, на що Верховний Суд повноважень не має.

Таку позицію поділяє і правова доктрина. Зокрема, О. С. Розумовський та О. О. Кочура зазначають, що перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами може створювати певні проблеми та не дозволяти повною мірою захистити права засуджених осіб або реалізувати право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції через недосконалість чинного кримінального процесуального законодавства України, а також відсутністю стабільної та послідовної судової практики у цій площині [14, с. 86].

Варто зауважити, що із запровадженням в Україні згідно з Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VII інституту конституційної скарги декілька суб'єктів права на конституційну скаргу звернулись до Конституційного Суду України (далі – Конституційний Суд) із клопотанням розглянути питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) феномену непом'якшуваного характеру покарання у виді довічного позбавлення волі у правовій площині України.

Суб'єкти права на конституційну скаргу стверджували, що частина перша статті 81, частина перша статті 82 Кримінального Кодексу України (далі – КК України) не відповідають частині другій статті 28 Конституції України, оскільки не врегульовують питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі або заміни невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням, вважаючи, що на підставі статті 28 Конституції України вони мають право на перегляд покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а також право знати, за якими критеріями та коли саме такий перегляд може бути здійснено [12].

У результаті розгляду даної справи Конституційний Суд ухвалив рішення № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 року, у якому він визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), частину першу статті 81, частину першу статті 82 КК України в тім, що вони унеможливають їх застосування до осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі (пункт 1 Висновку) [12].

Однак, чи можна вважати рішення Конституційного Суду № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 року таким, що усунуло проблему непом'якшуваного характеру покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні? Варто зауважити, що це рішення Конституційного Суду безпосередньо не стосується справи Петухов проти України (№ 2), оскільки Конституційний Суд лише посилається на це рішення ЄСПЛ у частині дослідження практики ЄСПЛ. Попри це потрібно враховувати, що рішення Конституційного Суду

можуть в окремих випадках виступати додатковими заходами загального характеру у розумінні статті 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», оскільки їх прийняття може мати наслідком втрату чинності відповідного нормативно-правового акта (шляхом визнання його таким, що суперечить Конституції України (неконституційним)).

Однак, на наш погляд, рішення Конституційного Суду № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 року все ж не призвело до усунення структурної проблеми непом'якшуваного характеру покарання у виді довічного позбавлення волі за законодавством України. Згідно з частиною 2 статті 152 Конституції України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [5]. Однак використане у висновку Конституційного Суду формулювання «в тім, що вони унеможливають їх застосування до осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі» означає, що частина 1 статті 81, частина 1 статті 82 України були визнані неконституційними не в цілому, а частково. Виходячи з того, що на момент постановлення Конституційного Суду рішення ці норми у явному вигляді не містили визначених вище неконституційних положень, вони і не можуть втрачати чинність у цій частині на підставі частини 2 статті 152 Конституції України. Принагідно, що Конституційний Суд у даному рішенні не використав типової для рішень Конституційного Суду формулювання висновку: «[Конкретні норми], визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення». Таким чином, можна зробити висновок, що рішення Конституційного Суду № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 року не породило конкретних правових наслідків, окрім його самого ухвалення. Розв'язання даної проблеми потребувало дій законодавця (шляхом врегулювання порядку умовно-дострокового звільнення від покарання засуджених до покарання у вигляді довічного позбавлення волі), оскільки тільки парламент як єдиний орган законодавчої влади має право приймати закони. Конституційний Суд повноважний лише визнавати певні норми неконституційними, однак усувати законодавчі прогалини він не може.

Зі свого боку Верховна Рада України 18 жовтня 2022 року прийняла Закон № 2690-IX, яким, серед іншого, були внесені зміни до статей 81 та 82 КК України з метою запровадження механізму пом'якшення покарання у виді довічного позбавлення волі [10].

У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначав, що якщо національне законодавство передбачає можливість перегляду довічного ув'язнення з метою його заміни, пом'якшення, припинення або умовно-дострокового звільнення ув'язненого, цього буде достатньо для дотримання статті 3 (див., зокрема, Рішення ЄСПЛ у справі Кафкаріс проти Кіпру (Постанова Великої Палати, 2014, пар. 98) та Рішення ЄСПЛ у справі Ласло Маг'яр проти Угорщини (Постанова Великої Палати, 2014, пар. 49) [4; 6].

Однак, на наш погляд, Закон № 2690-IX лише частково усунув структурну проблему непом'якшуваного характеру покарання у виді довічного позбавлення волі за законодавством України, констатовану ЄСПЛ.

По-перше, згідно з внесеними Законом № 2690-IX змінами до частини 5 статті 82 КК України покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання. Таким чином, єдиним законодавчо визначеним критерієм, яким має керуватися суд є час, що минув від моменту початку відбування засудженим покарання у виді довічного позбавлення волі. Натомість ЄСПЛ у рішенні у справі Хорошенко проти Росії (Постанова Великої Палати, 2015, пар. 121) зазначив, що акцент на реабілітації та реінте-

грації став обов'язковим фактором, який держави-учасниці повинні враховувати під час розробки своєї політики у сфері обрання покарань [15].

Окрім цього, ЄСПЛ у справі Вінтер та інші проти Сполученого Королівства (Постанова Великої Палати, 2013, пар. 122) дійшов висновку, що: закріплені у національному законодавстві критерії та умови перегляду повинні бути достатньо чіткими та визначеними, а також відображати відповідну практику Суду [2]. Визначеність у цьому питанні є не тільки загальною вимогою принципу верховенства права, а й лежить в основі процесу реабілітації, який може ускладнитися, якщо порядок перегляду покарання та перспективи звільнення є неясними або невизначеними. Отже, засуджені, яким було обрано покарання у виді довічного позбавлення волі, мають право від самого початку знати, що вони повинні зробити для того, щоб питання про їхнє дострокове звільнення було розглянуто та за яких умов» [2].

Таким чином, законодавець повинен визначити не тільки строк, після відбуття якого засуджений має право на заміну покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі, але і відповідні конкретні критерії, що будуть застосовуватися судом при розв'язанні такого питання.

По-друге, внесені до статті 81 КК України зміни передбачають, що особа матиме право повернутися з клопотанням про умовно-дострокове звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі лише після задоволення клопотання про заміну покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким. Хоча ЄСПЛ не наводив вимог щодо конкретних умов умовно-дострокового звільнення від покарання засуджених до довічного позбавлення волі, визначений українським законодавцем підхід все ж певним чином дискримінує засуджених до довічного позбавлення волі у здійсненні ними права на умовно-дострокове звільнення від покарання.

Однак, в академічній літературі наводяться і протилежні позиції. Зокрема, Розумовський О. О. зазначає, що запроваджений Верховною Радою України механізм відповідно критеріям, встановленим ЄСПЛ, адже містить не ілюзорну можливість звільнення через акт помилування Президентом України, а передбачає чіткий механізм перегляду із порядком, строками та наслідками, дозволяючи засудженим до довічного позбавлення волі можливість передбачити з певним ступенем точності, що їм треба зробити, аби було розглянуто питання щодо їх звільнення [13, с. 158].

Натомість ми погоджуємось з Байдою А. О. та Петрівною Л. С., що найбільш доречним було б запровадження такої процедури перегляду призначеного покарання у виді довічного позбавлення волі, яка б передбачала, що рішення суду за результатами такого перегляду може бути обґрунтованим (крім основної умови – відбуття визначеного законом мінімального строку покарання) такими підставами, як: 1) вік та поведінка довічно ув'язненого; 2) обставини вчиненого злочину; 3) факт прояву особливих заслуг [1, с. 386].

Висновок: 1. У випадках, коли ЄСПЛ констатує проблеми структурного характеру, Верховний Суд позбавлений можливості здійснювати провадження за виключними обставинами на підставі підпункту частини 2 частини 3 статті 459 КПК України.

2. Так само неефективним може виявитися і звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду, якщо розв'язання структурної проблеми вимагає усунення законодавчих прогалин, а не лише визнання окремих норм нормативно-правових актів (нормативно-правових актів у цілому) неконституційними.

3. Суперечливим є і підхід законодавчої влади до розв'язання проблеми структурного характеру, констатованої ЄСПЛ у справі Петухов проти України (№ 2). Закон № 2690-IX від 18 жовтня 2022 року лише частково усунув цю проблему, ігноруючи підстави для перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі, що врахували б особу засудженого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байда, А. О., Петрівна, Л. С. Покарання у виді довічного позбавлення волі як порушення прав людини. *Молодий вчений*. 2022. 3 (67). С. 384–387. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-82> (дата звернення – 17.02.2024).
2. «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» : Рішення Європейського суду з прав людини від 9 липня 2013 року (заяви № 66069/09, 130/10 та 3896/10). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-42%22%7D> (дата звернення – 18.02.2024).
3. Горпинюк, О. П. Довічне позбавлення волі як «irreducible life sentence» за кримінальним законодавством України. *Молодий вчений*. 2020. 1 (77). С. 207–211. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-1-77-45> (дата звернення – 19.02.2024).
4. «Кафкаріс проти Кіпру» : Рішення Європейського суду з прав людини від 12 лютого 2008 року (заява № 21906/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-85019%22%7D> (дата звернення – 18.02.2024).
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення – 16.02.2024).
6. «Ласло Маг'яр проти Угорщини» : Рішення Європейського суду з прав людини від 20 травня 2014 року (заява № 73593/93). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2273593/10%22%7D%22itemid%22%3A%22001-144109%22%7D> (дата звернення – 18.02.2024).
7. «Петухов проти України» (№ 2) : Рішення Європейського суду з прав людини від 12 березня 2019 року (заява № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення – 18.02.2024).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 липня 2020 року у справі № 1-42/2004 (провадження № 13-87зв019). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411145> (дата звернення – 18.02.2024).
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року. № 3477-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення – 18.02.2024).
10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України від 18 жовтня 2022 року. № 2690-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-20#n16> (дата звернення – 19.02.2024).
11. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення – 16.02.2024).
12. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 року № 6-п(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення – 18.02.2024).
13. Розумовський О. С. Про окремі аспекти, пов'язані із захистом прав особи у зв'язку із звільненням від покарання з терміном довічного позбавлення волі, відповідно внесених змін до чинного законодавства України у 2022 році. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку юридичної науки, освіти та технологій у XXI столітті в дослідженнях молодих учених: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф.* Харків, 2023. С. 155–159. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/ebd1f0c1-45d0-4fc1-9970-4e292cd43d56> (дата звернення – 17.02.2024).
14. Розумовський О. С., Кочура О. О. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в аспекті перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 4. С. 82–87. URL: <https://doi.org/10.32782/chem.v4.2022.17> (дата звернення – 18.02.2024).
15. «Хорошенко проти Росії» : Рішення Європейського суду з прав людини від 30 червня 2015 року (заява № 41418/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-156006%22%7D> (дата звернення – 19.02.2024).

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ПОВ'ЯЗАНИМ З КОРУПЦІЄЮ

SPECIAL CRIMINOLOGY MEASURES FOR THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO CORRUPTION

Никифорова Н.А., аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності

Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню спеціально-кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. Встановлено, що цей рівень запобігання неподанням декларацій чи декларуванню недостовірної інформації охоплює систему суспільно-політичних, правових, інформаційно-просвітницьких, інформаційно-аналітичних, культурно-виховних та організаційно-управлінських заходів.

Серед таких заходів заслуговує на увагу передусім: підвищення рівня інформаційної взаємодії, з одного боку, між інститутами громадянського суспільства, та, з другого, НАЗК, судовими та правоохоронними інституціями під час перевірки декларацій та моніторингу способу життя суб'єкта декларування; удосконалення антикорупційного законодавства, що стосується декларування, в аспекті юридичної визначеності правових норм, їх однозначності, чіткості, зрозумілості; удосконалення правового статусу суб'єктів запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією; удосконалення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації потенційних суб'єктів декларування; удосконалення порядку та розширення обсягу консультативної допомоги уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; систематичний збір, узагальнення та аналіз інформації про стан і тенденції досліджуваних правопорушень, розроблення кримінологічних прогнозів; створення прозорої й відкритої процедури відбору кадрів до державних органів влади на конкурсній основі; підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, передусім детективів НАБУ, слідчих НПУ, ДБР, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Встановлено, що значна частина цих заходів має вагомий вплив на запобігання не лише кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, але й власне кримінально та адміністративно караних корупційних деліктів. Тому в основі запобігання декларуванню недостовірної інформації чи неподанням декларації також заходи запобігання корупційним правопорушенням.

Ключові слова: корупція, кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, декларування недостовірної інформації, декларація особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, неподання декларації, спеціально-кримінологічне запобігання.

The article is devoted to the study of special criminological measures to prevent criminal offenses related to corruption. It was established that this level of prevention of non-submission of declarations or declaration of inaccurate information covers a system of social-political, legal, informational-educational, informational-analytical, cultural-educational and organizational-management measures.

Among such measures, the following deserve attention: increasing the level of information interaction, on the one hand, between institutions of civil society, and, on the other, the NAKC, judicial and law enforcement institutions during the verification of declarations and monitoring of the lifestyle of the subject of the declaration; improvement of anti-corruption legislation related to declaration, in the aspect of legal certainty of legal norms, their unambiguity, clarity, comprehensibility; improvement of the legal status of subjects of prevention and countermeasures against criminal offenses related to corruption; improvement of training, retraining and upgrading of qualifications of potential subjects of declaration; improvement of the procedure and expansion of the scope of consulting assistance of authorized units (authorized persons) on issues of prevention and detection of corruption; systematic collection, summarization and analysis of information on the state and trends of investigated offenses, development of criminological forecasts; creation of a transparent and open procedure for the selection of personnel for state authorities on a competitive basis; raising the professional level of law enforcement officers, primarily NABU detectives, NPU investigators, and the DBR, who conduct pre-trial investigations of criminal offenses related to corruption.

It has been established that a significant part of these measures has a significant impact on the prevention of not only criminal offenses related to corruption, but also criminal and administratively punishable corruption offenses. Therefore, measures to prevent corruption offenses are also at the heart of preventing the declaration of false information or failure to submit a declaration.

Key words: corruption, criminal offenses related to corruption, declaration of false information, declaration of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government, failure to submit a declaration, special criminological prevention.

Постановка проблеми. Забезпечення результативності та сталості зусиль з подолання корупції є одним з ключових завдань, поставлених Європейською Радою перед українською державною владою як передумови успішної євроінтеграції. Ефективне запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією кримінальним правопорушенням неможливе без ґрунтового науково-теоретичного базису. Зважаючи на поширеність фактів неподання декларацій та спроб суб'єктів декларування приховати свої незаконно набути активи, розробка дієвих механізмів запобігання кримінальним правопорушенням цього виду, зокрема спеціально-кримінологічних заходів, є необхідною та актуальною як з позиції кримінологічної науки, так і правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінально-правової та кримінологічної характеристики корупційних і пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень знайшли відображення у працях О. М. Бандурки, А. А. Вознюка, Д. Ф. Волонця, В. В. Голіни, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, З. А. Загинеї-Заболо-

тенко, О. Г. Кальмана, Д. В. Каменського, В. М. Киричко, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Д. Г. Михайленка, М. І. Мельника, Д. М. Міськів, Р. О. Мовчана, О. М. Рєзніка, А. В. Титко, М. І. Хавронюка та інших. Проте, незважаючи на вагомий науковий доробок згаданих вчених, окремі аспекти застосування спеціально-кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаних з корупцією, залишаються недостатньо дослідженими або дискусійними, а тому потребують подальших наукових розробок.

Метою статті є формування пропозиції щодо удосконалення системи спеціально-кримінологічних заходів запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією.

Виклад основного матеріалу. В кримінологічній літературі зустрічаються різні підходи до розуміння спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням. Його визначають як сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соці-

альних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки [1, с. 55]. Під спеціально-кримінологічним запобіганням злочинам, що здійснюється правоохоронними органами, пропонують розуміти специфічну діяльність цих суб'єктів, направлену на проведення комплексу спеціальних заходів запобігання злочинам; недопущення, усунення чи нейтралізацію (спільно з іншими суб'єктами цієї діяльності) комплексу детермінант; участь у розробці або вдосконалення у практичній діяльності вже наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення захисних можливостей потенційних жертв злочинів [2, с. 52–53]. Спеціальний (спеціально-кримінологічний) рівень запобігання орієнтований на певний вид чи групу злочинів [3, с. 161].

У контексті корупційних злочинів, на думку М. І. Мельника, спеціально-кримінологічна профілактика являє собою діяльність органів кримінальної юстиції із розробки та втілення в життя комплексу заходів спеціального характеру, які спрямовані на усунення, обмеження чи викорінення корупційних чинників, припинення корупційних злочинів (правопорушень), які вчинюються наразі [4, с. 384]. На переконання інших вчених спеціально-кримінологічні заходи запобігання корупційній злочинності, спрямовані на виявлення та усунення її детермінант. Їх безпосередньою метою, на відміну від загальносоціальних заходів, є не врегулювання загальнодержавних значущих питань (політичного, соціально-економічного і культурно-виховного змісту), а безпосередня боротьба з проявами корупції. Тобто, спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинам – це вже професійна діяльність, яка потребує використання спеціальних знань і методів кримінології, спеціальних заходів планування, прогнозування та управління [5, с. 7].

На підставі викладеного вище варто зробити висновок, що спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, це комплекс заходів із виявлення причин, умов та факторів, які детермінують ці делікти, їх усунення, а також вжиття заходів реагування на них, що здійснюються органами кримінальної юстиції, а також іншими державними та громадянськими інституціями.

При цьому варто погодитись із науковою позицією вчених у тому, що спеціально-кримінологічний рівень тісно пов'язаний з індивідуальним, який стосується вживання заходів запобігання відносно однієї особи [6, с. 149]. Тобто, заходи спеціально-кримінологічного запобігання у разі їх персоналізованого застосування до конкретної особи набувають характеру індивідуального запобігання.

Серед *суспільно-політичних* заходів запобігання можна виділити підвищення рівня інформаційної взаємодії, з одного боку, між інститутами громадянського суспільства, та, з другого, НАЗК, судовими та правоохоронними інституціями. Передусім слід залучати громадськість до моніторингу та аналізу поданих декларацій.

З огляду на невдоволеність суспільства масштабними проявами корупції в органах державної влади й місцевого самоврядування та бажання протидіяти корупційним та пов'язаним з корупцією кримінальним правопорушенням, указаний захід може бути ефективним та дієвим. Тим паче, що у разі отримання інформації від фізичних та юридичних осіб, із медіа та інших джерел про можливе відображення у декларації недостовірних відомостей, у тому числі у декларації, щодо якої наявна відповідка про результати проведення автоматизованої перевірки декларації така декларація підлягає повній перевірці (ч. 1 ст. 51-3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року та пп. 3 п. 3 Порядку відбору декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, для проведення

повної перевірки та черговості такої перевірки на підставі оцінки ризиків [7]).

Варто розширювати практику створення громадських органів у вигляді рад доброчесності. Наприклад, у судовій гілці влади функціонує такий громадський орган, як Громадська рада доброчесності, який допомагає роботі Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Під час своєї діяльності такі ради можуть виявляти інформацію про можливо вчинення пов'язаних з корупцією правопорушень.

Вагоме місце у системі заходів запобігання належить **правовим заходам**. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне порушити питання удосконалення антикорупційного законодавства, яке повинно бути юридично визначеним, чітким, прозорим та зрозумілим. Принаймні задля того, щоб кожному суб'єкту декларування були зрозумілі передбачувані наслідки кримінально-правового характеру за вчинене ним протиправне діяння. Удосконалення потребують окремі положення Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, які визначають правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень [8]. Передусім вважаємо за доцільне у ст. 1 цього Закону розтлумачити зміст терміну «запобігання корупції» («запобігання корупційним правопорушенням»), що своєю чергою сприяло б забезпеченню дотримання принципу юридичної визначеності закону.

Крім того необхідно внести зміни до нормативного визначення підзвітності та підконтрольності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, які діють у відповідних органах, переглянути існуючі повноваження цих підрозділів (осіб) та визначити перелік основних завдань особи, відповідальної за реалізацію антикорупційної програми (Уповноваженого).

Заслуговує на увагу удосконалення юридичних підстав включення до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Адже складається ситуація, коли до цього реєстру вносять різні категорії осіб: з одного боку осіб, які незаконно збагатилися в результаті вчинення корупційних кримінальних правопорушень, а з другого, осіб, які подали декларацію несвоєчасно без поважних причин. Таким чином, нівелюється значення такого реєстру, оскільки він містить інформацію про «справжніх» корупціонерів, так і випадкових(можливо необачних) осіб, які не вчиняли корупційних правопорушень. У зв'язку з цим пропонується декілька шляхів розв'язання проблеми: 1) удосконалити норму, передбачену пп. 3 п. 3 розділу I Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані, затвердженого рішенням НАЗК від 09 лютого 2018 р. № 166, відповідно до якої Реєстр ведеться з метою аналізу відомостей про осіб, які вчинили пов'язані з корупцією правопорушення. Відповідно, виключити з реєстру правопорушення, пов'язані з корупцією (передусім неподання декларації); 2) створити інший реєстр для осіб, які вчинили пов'язані з корупцією правопорушення; 3) в межах зазначеного реєстру розділити осіб, які вчинили корупційні правопорушення від осіб, які вчинили пов'язані з корупцією правопорушення.

Окремої уваги заслуговує удосконалення положень кримінального законодавства в частині кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, а також практики його застосування, на що неодноразово звертали увагу вчені [9; 10; 11; 12; 13; 14].

У системі заходів спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, важливе місце має бути відведено **інформаційно-просвітницьким** заходам.

У закладах вищої освіти, де здійснюють підготовку, перепідготовку чи підвищення кваліфікації потенційних

суб'єктів декларування (йдеться передусім про заклади, де здобувають вищу юридичну освіту) в обов'язковому порядку повинні бути навчальні дисципліни (спеціальні курси) з питань антикорупційного законодавства. Основи антикорупційного законодавства із обов'язковим роз'ясненням питань декларування слід викладати усім здобувачам вищої освіти, оскільки вони можуть стати в майбутньому, як приклад викривачами або власне суб'єктами декларування. Зазначені навчальні дисципліни (спеціальні курси) необхідно постійно удосконалювати, можливо навіть стандартизувати на рівні МОН.

В основі інформаційно-просвітницької роботи повинно бути інформування суб'єктів декларування про відповідальність за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації та негативні наслідки, які можуть у зв'язку з цим настати, а також акцентування на конкретних рекомендаціях щодо заповнення та подання декларацій.

Вважаємо за необхідне також наголосити на важливості проведення інформаційно-просвітницької роботи уповноваженими підрозділами (уповноваженими особами) з питань запобігання та виявлення корупції. Так, відповідно до пп. 14 п. 2 розд. II Положення одним із повноважень зазначених суб'єктів є надання консультативної допомоги в заповненні декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Така допомога, на нашу думку, має включати обов'язок проведення уповноваженими підрозділами (особами) систематичної роз'яснювальної роботи щодо недопущення вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, під час кампанії декларування. При цьому, роз'яснення мають надаватися не тільки за ініціативою суб'єкта декларування, коли останній звертається за консультацією, а на постійній основі кожному працівникові, з обов'язковим проведенням так званого інструктажу та внесенням відомостей про це до відповідного журналу реєстрації інструктажів. Така практика, як видається, допоможе зменшити кількість фактів внесення недостовірної інформації до декларації суб'єктами декларування (принаймні до щорічних декларацій).

Слід підтримувати та удосконалювати практику функціонування «гарячих ліній» з питань роз'яснення вимог антикорупційного законодавства, зокрема в частині декларування. Особливо слід забезпечити їх ефективну роботу в період щорічної кампанії декларування.

У контексті інформаційно-просвітницької роботи, направленої на попередження вчинення протиправних дій з боку суб'єктів декларування, а також корекцію стереотипів поведінки девіантного характеру, особливу увагу, на нашу думку, слід приділяти категоріям суб'єктів декларування, яких найчастіше притягують до кримінальної відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації, а також суб'єктам декларування, які обіймали (обіймають) посаду службової особи, яка займає відповідальне або особливо відповідальне становище, пов'язану з високим рівнем корупційних ризиків.

Окрема увага має бути спрямована на осіб, які вже здійснили недостовірне внесення відомостей до декларації, але ще мають можливість подати виправлену декларацію (наразі законодавець передбачив можливість один раз подати виправлену декларацію протягом 30 днів після подання декларації).

Інформаційно-просвітницька робота має проводитися також серед членів сім'ї декларанта, оскільки від них може залежати достовірність інформації, що відображається в декларації. Такі особи могли б сприяти в отриманні інформації про наявні грошові активи, об'єкти нерухомості, рухоме майно, цінні папери і т.п., що в кінцевому рахунку допомогло б відобразити реальне матеріальне становище родини. Вони можуть полегшити процес заповнення декларації суб'єктом декларування. Суб'єкт декла-

рування повинен роз'яснювати той факт, що у разі відмови надання членом сім'ї необхідної інформації потенційно можуть виникнути підстави для притягнення його до кримінальної відповідальності.

Ефективне запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, неможливе без належної **інформаційно-аналітичної роботи**. Важливим є систематичне узагальнення та аналіз інформації про стан і тенденції досліджуваних правопорушень, а також розроблення на основі цього відповідних кримінологічних прогнозів та вжиття необхідних заходів реагування.

До **культурно-виховних** заходів слід віднести формування культури доброчесного декларування. Цей процес стає можливим завдяки наявності механізму щорічного подання декларації, відображення у ній відповідних доходів та видатків, діяльності судових та правоохоронних органів щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності. Доброчесне декларування досить часто враховується під час проходження суб'єктами декларування конкурсів на відповідні посади в державні органи. Тому в методиці підготовки таких конкурсів, а також під час їх проведення обов'язково повинні бути враховані відомості про декларацію кандидата на посаду. Під час проведення значної частини таких конкурсів такі відомості враховуються, однак, на жаль не в усіх випадках.

Важливе значення мають також **організаційно-управлінські** заходи. Серед них особливу увагу слід приділити наступному: 1) створення прозорої й відкритої процедури відбору кадрів до державних органів влади на конкурсній основі; 2) підвищенню професійного рівня працівників правоохоронних органів, передусім детективів НАБУ, слідчих НПУ, ДБР, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією (зокрема, шляхом розроблення спеціальних програм навчання та підвищення кваліфікації); 3) удосконаленню методики виявлення та розслідування неподання декларації та декларування недостовірної інформації; 4) вжиттю заходів реагування на порушення антикорупційного законодавства.

Значна частина цих заходів має вагомий вплив на запобігання не лише кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, але й власне кримінально та адміністративно караних корупційних деліктів. Тому в основі запобігання декларуванню недостовірної інформації чи неподання декларації також заходи запобігання корупційним правопорушенням.

Висновки. За результатами дослідження системи спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, встановлено, що важливими її елементами є заходи в різних сферах суспільного життя, зокрема:

1) *суспільно-політичні* (підвищення рівня інформаційної взаємодії, з одного боку, між інститутами громадянського суспільства, та, з другого, НАЗК, судовими та правоохоронними інституціями під час перевірки декларацій та моніторингу способу життя суб'єкта декларування; розширення практики створення громадських органів у вигляді рад доброчесності, які можуть виявляти інформацію про можливе вчинення пов'язаних з корупцією правопорушень);

2) *правові* (удосконалення антикорупційного законодавства, що стосується декларування, в аспекті юридичної визначеності правових норм, їх однозначності, чіткості, зрозумілості; удосконалення правового статусу суб'єктів запобігання та виявлення корупції; удосконалення юридичних підстав включення до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; удосконалення положень кримінального законодавства в частині кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, а також практики його застосування);

3) *інформаційно-просвітницькі* (удосконалення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації потенційних суб'єктів декларування; удосконалення порядку та розширення обсягу консультаційної допомоги уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; підтримка та удосконалення практики функціонування «гарячих ліній» з питань роз'яснення вимог антикорупційного законодавства, зокрема в частині декларування; зосередження уваги на інформаційно-роз'яснювальній роботі серед категорій суб'єктів декларування, яких найчастіше притягують до кримінальної відповідальності за неподання декларації чи декларування недостовірної інформації, а також суб'єктів декларування, які обіймали (обіймають) посаду службової особи, яка займає відповідальне або особливо відповідальне становище, пов'язану з високим рівнем корупційних ризиків; удосконалення порядку подання виправленої декларації; проведення інформаційно-просвітницької роботи суб'єктом декларування серед членів своєї сім'ї);

4) *інформаційно-аналітичні* (систематичний збір, узагальнення та аналіз інформації про стан і тенденції досліджуваних правопорушень, розроблення кримінологічних прогнозів);

5) *культурно-виховні* (формування культури доброчесного декларування);

6) *організаційно-управлінські* (забезпечення прозорої й відкритої процедури відбору кадрів на конкурсній основі до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, передусім детективів НАБУ, слідчих НПУ, ДБР, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією (зокрема, шляхом розроблення спеціальних програм навчання та підвищення кваліфікації); удосконалення методики виявлення та розслідування неподання декларації та декларування недостовірної інформації; вжиття заходів реагування на порушення антикорупційного законодавства).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.
2. Йосипів А.О. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються окремими маргінальними групами. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2019. № 12 (52). С. 51–56.
3. Вознюк А. А. Концептуальні засади запобігання суспільно небезпечним діям. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (99). С. 156–165.
4. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001. 410 с.
5. Кримінологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / [Джужа О.М., Кондратьєв Я.Ю., Кулик О.Г., Михайленко П.П. та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
6. Вознюк А. А., Щирська В. С. Запобігання організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : монографія / А. А. Вознюк, В. С. Щирська. Київ : Освіта України, 2017. 184 с.
7. Порядок відбору декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, для проведення повної перевірки та чергової такої перевірки на підставі оцінки ризиків URL: <https://nazk.gov.ua/uk/normatyvno-pravova-baza-deklaruvannya/>
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
9. Агеєнко А. В. Кримінально-правова характеристика декларування недостовірної інформації : дис. ... д-ра філософії : 08 «Право». Харків, 2023. 240 с.
10. Вознюк А. А. Визнання статті 366-1 Кримінального кодексу України неконституційною: концептуальні вади прийнятого рішення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4 (117). С. 20–31. Doi: <https://doi.org/10.33270/01201174.20>
11. Вознюк А. А. Декларування недостовірної інформації та умисне неподання декларації: нові моделі заборонних кримінально-правових норм. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4 (92). С. 104–120. DOI: 10.33766/2524-0323.92.
12. Вознюк А., Титко А. Кримінально-правова модель протидії незаконному збагаченню в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 2 (8). С. 46–62. Doi: <https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.2.05>
13. Мовчан Р. О., Янівський В. М. Криміналізація умисного неподання декларації: pro at contra. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право»*. 2023. Вип. 16 (28). С. 133–140.
14. Дудоров О. О., Коломоєць Т. О., Кушнір С. М., Макаренков О. Л. Загально-теоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні: колективна монографія. Запоріжжя, 2019. 476 с.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ

ANTI-CRIME IN THE CONTEXT OF GLOBAL SECURITY POLICY

Полторацький О.Б., к.ю.н.,

доцент кафедри права

Навчально-науковий інститут Дніпровського гуманітарного університету

Луценко Ю.В., д.ю.н., професор,

керівник підрозділу

Рада національної безпеки і оборони України

У статті розглянуто актуальні питання протидії злочинності в контексті світової безпекової політики. Здійснено юридичний аналіз зарубіжного досвіду протидії злочинності у Італії та США.

У ході дослідження звернута увага на те, що організована злочинність виникає складним причинним комплексом, боротьба з якою буде ефективною лише тоді, коли існуватимуть відповідні умови формування системи заходів (економічних, соціальних, правових, організаційних та ін.), які будуть націлені на блокування, нейтралізацію цих суспільно небезпечних явищ сьогодення на засадах здійснення спеціальної правоохоронної діяльності. Наголошено, що головним центром такої діяльності повинна стати правоохоронна структура, яка здатна оперативно та ефективно реагувати на виклики і загрози, які існують з боку організованої злочинності, у тому числі на транснаціональному рівні.

Зазначається, що питання соціально-правового контролю діяльності транснаціональних злочинних структур прямо залежить від рівня адаптації національного законодавства до змін злочинності і, насамперед, її високоорганізованих форм.

При вивченні зарубіжного досвіду боротьби зі злочинністю в Італії звернута увага на те, що основними кримінальними правопорушеннями є незаконний обіг зброї, наркотичних засобів, корупція та ін.

Досліджуючи діяльність організованої злочинності в США відзначається, що основними сферами діяльності організованої злочинності є торгівля наркотиками, людьми і незаконне ввезення мігрантів, «відмивання» грошей, корупція, тероризм. Особливістю цієї злочинності є її транснаціональний і глобальний характер.

Ключові слова: латентність, транснаціональна злочинність, злочини у сфері господарської діяльності, кіберзлочинність, шахрайство, корупція, зловживання владою, вор в законі, злочинний вплив, наркотики, зброя, нелегальна міграція, контрабанда, державна/національна безпека.

The article deals with topical issues of combating crime in the context of global security policy. A legal analysis of the foreign experience of combating crime in Italy and the USA was carried out.

In the course of the study, attention was drawn to the fact that organized crime arises from a complex causal complex, the fight against which will be effective only when there are appropriate conditions for the formation of a system of measures (economic, social, legal, organizational, etc.), which will be aimed at blocking, neutralization of these socially dangerous phenomena of today on the basis of special law enforcement activities. It was emphasized that the main center of such activity should be a law enforcement structure capable of responding quickly and effectively to the challenges and threats that exist from organized crime, including at the transnational level.

It is noted that the issue of socio-legal control of the activities of transnational criminal structures directly depends on the level of adaptation of national legislation to changes in crime and, first of all, its highly organized forms.

When studying the foreign experience of fighting crime in Italy, attention was drawn to the fact that the main criminal offenses are illegal trafficking of weapons, narcotics, corruption, etc.

Investigating the activities of organized crime in the USA, it is noted that the main areas of activity of organized crime are drug trafficking, people and illegal immigration of migrants, «laundering» of money, corruption, terrorism. The peculiarity of this crime is its transnational and global character.

Key words: latency, transnational crime, business crimes, cybercrime, fraud, corruption, abuse of power, thief in law, criminal influence, drugs, weapons, illegal migration, smuggling, state/national security.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток суспільних правовідносин, демократизація державних інституцій неможлива без наступальної боротьби зі злочинністю у різних її проявах. Держава в особі компетентних органів визначає правила поведінки, що спрямовані на гарантування безпеки кожній особі, а також встановлення стану захищеності суспільства та держави від різного роду протиправних посягань на охоронювані інтереси. Порушення цих приписів може призвести до завдання непоправної шкоди ефективній діяльності держави у різних її сферах [11, с. 389; 10, с. 364–365].

В умовах глобалізації транснаціональна організована злочинність є закономірним результатом розвитку злочинної діяльності в суспільстві, її організованих сфер і являє собою найбільш високолатентну і небезпечну систему організованої злочинної діяльності.

Питання соціально-правового контролю діяльності транснаціональних злочинних структур прямо залежать від рівня адаптації національного законодавства до змін злочинності і, насамперед, її високоорганізованих форм. Ряд науковців відзначають, що такі зміни в основному стосуються положень про кримінальну відповідальність

за участь у діяльності злочинних формувань і питань конфіскації злочинних активів [4, с. 11].

Як показують спостереження за практичною діяльністю правоохоронних органів та офіційна статистична звітність, організована злочинність не стоїть на місці.

До повномасштабного вторгнення РФ на територію України у рейтингу злочинності від GI-TOC Україна займала 34-те місце серед 193-х країн світу та третє у Європі.

Зі світовими кримінальними ринками Україну пов'язують три види діяльності: 1) контрабандні шляхи, що з'єднують Росію та Україну й проходять через окуповані території; 2) світові контрабандні хаби в Одесі та інших портах на Чорному морі; 3) заводи в Україні, на яких виробляються заборонені експортні товари.

Ця інфраструктура підтримувала різні бізнес-моделі для реалізації й транспортування різноманітних продуктів.

Україна була транзитним маршрутом для героїну з Афганістану, доповнюючи маршрути через Балкани й Кавказ. Кокаїн із Латинської Америки йшов Чорним морем. З Миколаєва мафіозі експортували зброю до Азії й Африки.

У 2020-му році Україна стала найбільшим у Європі джерелом незаконного постачання тютюну, посунувши Китай. На підйомі було українське виробництво амфетаміну: закрили 67 злочинних лабораторій – найбільше в історії серед усіх країн [1].

Наведене вимагає від правоохоронних органів активізації боротьби з транснаціональною злочинністю та здійснення наступальної боротьби зі злочинним світом в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом, питання, які стосуються боротьби зі злочинністю стали предметом наукових пошуків А. А. Вознюка, Б. М. Головкина, Г. П. Жаровської, С. Ф. Здорово, В. І. Сідорова, Т. Л. Сиройд, В. Я. Тація, А. В. Тарасюка, М. І. Хавронюка, С. О. Харитонова, Ю. І. Швагер, С. А. Шепетько та ін. Таким чином, питання боротьби зі злочинністю у всіх її проявах була і залишається актуальною проблематикою для науковців та практиків.

Формулювання цілей статті полягає у дослідженні зарубіжного досвіду протидії злочинності у різних сферах суспільних відносин як на загальнодержавному, так і на міжнародному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Системна перебудова правоохоронних органів України, створення нових правозастосовних підрозділів, удосконалення існуючих нормативно-правових актів у сфері боротьби з організованою злочинністю, у тому числі транснаціональною, вкотре підтвердила, що така боротьба є глобальною проблемою, яку неможливо вирішити на рівні окремої держави, правоохоронного органу чи нормативно-правового акту [8, с. 110; 5, с. 5–7; 6, с. 61–66]. Саме тому протидія злочинності у багатьох країнах світу відіграє вирішальну роль при формуванні безпекової політики у різних сферах державного управління.

Враховуючи те, що організована злочинність виникає складним причинним комплексом, боротьба з нею буде ефективною лише тоді, коли існуватимуть відповідні умови формування системи заходів (економічних, соціальних, правових, організаційних та ін.), які будуть націлені на блокування, нейтралізацію цих небезпечних явищ сьогодення на засадах здійснення спеціальної правоохоронної діяльності. Головним центром такої діяльності повинна стати правоохоронна структура, яка здатна оперативно та ефективно реагувати на виклики і загрози, які існують з боку організованої злочинності, у тому числі на транснаціональному рівні [8, с. 111; 7, с. 209].

Війна в Україні змінила все, створивши «атмосферу неприпустимого ризику для міжнародного кримінального бізнесу», за даними звіту уряду США. Міжнародний криміналітет зіткнувся в Україні із такими перешкодами як: закриті порти, заміновані території, частина населення пішла захищати країну, комендантська година заважає діяти під покровом ночі.

Також необхідно звернути увагу, що велика кількість криміналітету припинила співпрацювати з російськими «колегами» [1].

Коли Україна випала із контрабандних маршрутів, злочинці знайшли інші шляхи постачань. Наприклад, збільшилися потоки героїну та метамфетаміну через кордон Теречина–Іран.

Литовські прикордонники зафіксували у першому кварталі 2022-го збільшення обсягів незаконного перевезення тютюну в чотири рази порівняно з попереднім роком. Естонські чиновники разом із Європолем у 2023 році затримали 3,5 т латиноамериканського кокаїну на € 0,5 млрд у порту Мууга.

Блокада українських портів та посилення контролю за західними кордонами вплинули на зростання випадків конфіскації в Росії: збільшилася контрабанда товарів розкоші, особливо дизайнерських.

Наразі для злочинців в Україні з'явилися додаткові можливості заробітку: людський трафікінг та перевезення через кордон ухилиянтів від армії.

Так, контррозвідники СБУ заблокували канал нелегальної міграції іноземців через Україну до Європейського Союзу. За попередніми даними, протиправним механізмом скористалося понад 100 осіб.

Як встановила СБУ, організаторами схеми були мешканці Києва та їх іноземні співники. Вони створили механізм протиправного перебування в Україні вихідців з країн Південної Азії.

Зловмисники створили низку фіктивних фірм та за програмою міжнародного студентського обміну, оформлювали фіктивні запрошення іноземцям нібито на навчання до українських вишів.

Але замість навчання, на підставі отриманих запрошень, «студенти» мали можливість виїздити до країн ЄС, використовуючи Україну як перевальний пункт.

За даними слідства, учасники групи діяли по всій території України. Вони зустрічали мігрантів, забезпечували житлом та попередньо легалізовували в Україні під фіктивними документами. У подальшому ділки формували групи та переправляли «студентів» за кордон.

За попередніми оцінками, зловмисники переправили каналом нелегальної міграції понад 100 іноземців. Вартість «послуг» залежала від країни призначення та коливалася від \$ 4 до \$ 8 тисяч. Найбільшим «попитом» серед мігрантів користувалися країни Західної Європи.

У Києві та Київській області проведено низку обшуків, у результаті правоохоронці виявили сформовану групу – 15 осіб, яких готували до переправлення в Європу. Крім того, вилучено фіктивні документи, які використовували для легалізації іноземців, транспортні засоби, за допомогою яких перевозили правопорушників.

У рамках кримінального провадження одному з організаторів повідомлено про підозру за ч. 2 ст. 332 (незаконне переправлення осіб через державний кордон України) Кримінального кодексу України [13].

Як бачимо, не дивлячись на широкомасштабну агресію РФ проти України, постійне залучення правоохоронних органів до виконання завдань з забезпечення стримування та відсічі воєнної агресії РФ проти нашої держави, правоохоронні органи продовжують здійснювати протидію суспільно небезпечним діям, які посягають на охоронювані інтереси держави.

Досліджуючи суспільно небезпечні дії, що пов'язані з транснаціональною злочинністю, неможливо оминати увагою Італійську Республіку, де у Особливій частині КК містяться основні статті, присвячені організованій злочинності, які входять до складу Глави V «Злочини проти загального порядку». Де ст. 416 має своїм предметом злочинні співтовариства і ст. 416-2 – мафію. Перша норма має історичні зв'язки з попередніми кримінальними кодексами (Кодексами Занарделлі 1898 р. і Рокко 1930 р.), що виникли під впливом позитивної школи, яка виходила з соціальної небезпеки злочинної діяльності, здійснюваної окремими особистостями або спільнотами. Друга норма з'явилася після опублікування Доповіді американської комісії в 1965 р. і прийняття Закону про організовану злочинність 1975 р. для боротьби з мафією і Коза Ностро в США [14, с. 5].

Всі питання боротьби з організованою злочинністю перебувають в Італії Республіці у віданні Міністерства внутрішніх справ. Особливу активність поліція демонструє в останнє десятиліття. Це наочно можна продемонструвати прикладами проведених правоохоронними органами за вироком суду ряду конфіскацій. Так, тільки на Сицилії конфіскували власність мафії на € 300 млн. Одночасно конфісковано велику кількість акцій різних підприємств, 60 га землі і 220 будівель. Все це належало мафіозному босові з сицилійського міста Трапані Маттео Мессіна Денаро і було записано на ім'я місцевого крупного підприємця Джузеппе Гріголі.

У останні роки італійська влада конфіскувала у мафії майже 10 тис. об'єктів нерухомості. Конфісковані будівлі,

як правило, передають громадським і державним організаціям, які займаються соціальною підтримкою малозабезпечених родин. Італійське правосуддя виносить суворі вироки членам злочинних співтовариств.

Так, поліція низки європейських країн, а також Бразилії та Панами під керівництвом представників правоохоронних органів Німеччини викрила та заарештувала близько сотні підозрюваних у контрабанді кокаїну, відмиванні грошей та податкових злочинах [2]. Головною ціллю широкомасштабної операції, яку проводили у співпраці з агентами Євроюсту і Європолу були ватажки «Ндрангети». Затриманих осіб підозрюють у відмиванні грошей, торгівлі наркотиками, ухиленні від сплати податків і шахрайстві. Ця мафія вважається однією з найпотужніших у світі, в даний час значну частину своїх доходів отримує від торгівлі наркотиками.

Діяльність синдикату «Ндрангета», окрім Європи, поширилася на США, Мексику та країни Латинської Америки. За даними правоохоронців, у цій країні представники «Ндрангети» облаштували великий хаб із відмивання грошей.

Клан «Ндрангета» походить із Калабрії – найбіднішої провінції Італії. За оцінками експертів, до нього входять близько 150 калабрійських родин. Торгівля наркотиками та зброєю, розбої, шахрайство та викачування державних коштів щорічно дають клану прибуток у понад € 50 млрд. Діяльність «Ндрангети» поширена на всю Італію, а також США, Австралію, Бельгію, Канаду, Німеччину, Австрію, Нідерланди, Аргентину, Колумбію та Мексику. Клан вважається найбільшим поширювачем кокаїну у Європі [12].

Досліджуючи діяльність організованої злочинності в США слід звернути увагу на те, що основними сферами діяльності організованої злочинності є торгівля наркотиками, людьми і незаконне ввезення мігрантів, «від-

мивання» грошей, корупція, тероризм. Особливістю цієї злочинності є її транснаціональний і глобальний характер. У цьому зв'язку організована злочинність в США і зусилля, спрямовані на боротьбу з нею, розглядаються спільно з іншими країнами і регіонами світу. Як відзначають офіційні представники ФБР, у ході боротьби з організованою внутрішньою і міжнародною злочинністю їхнє відомство використовує найрізноманітніші методи, що включають застосування усього спектру законів і самих передових технічних засобів. Особливо ефективними вважаються заходи, що проводяться в рамках застосування Закону про організації, які потрапили під вплив рекетирів або корумпованих елементів. Такі розслідування супроводжуються секретним впровадженням кадрових співробітників ФБР (агенти під прикриттям) в подібні організації, юридично дозволеним електронним спостереженням за підозрюваними, вербуванням інформаторів та свідків. Більшість подібних операцій проводиться спільно з іноземними та місцевими юридичними структурами. У боротьбі з організованою злочинністю та розповсюдженням наркотиків ФБР зосереджує свої зусилля на розслідуванні злочинної діяльності особливо небезпечних міжнародних, національних і регіональних угруповань [3, с. 13; 9, с. 79–83].

Висновки. Дослідивши роботу уповноважених органів з протидії організованій злочинності в Італії та США необхідно зазначити, що правоохоронні органи цих країн ефективно застосовують боротьбу зі злочинністю не лише на загальнодержавному, а і на міжнародному рівнях тим самим створюючи нові підрозділи та шукаючи новітні підходи, методи і технології протидії злочинності та широко використовують досвід розвинених країн світу. Маємо сподівання, що позитивний досвід зарубіжних країн буде врахований при боротьбі зі злочинністю у різних її проявах.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Найміцніша кримінальна екосистема Європи». Як війна в Україні вплинула на злочинний світ. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/naymitsnisha-kriminalna-ekosistema-evropi-yak-viyna-vplnila-na-zlochinniy-svit-rozpovidae-the-economist-28042023-13363> (дата звернення: 22.02.2024).
2. Opération Eurêka: 25 perquisitions et 13 personnes arrêtées en Belgique au cours d'une des plus grosses opérations antimafia jamais menées en Europe. URL: <https://www.rtf.be/article/operation-eureka-25-perquisitions-et-6-personnes-arretees-en-belgique-au-cours-dune-des-plus-grosses-operations-antimafia-jamais-menees-en-europe-11192185> (дата звернення: 25.02.2024).
3. Бадюк М. О. Зарубіжний досвід протидії транснаціональній організованій злочинності. *Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності: матер. всеукр. наук.-практ. конф.* (Одеса, 13 лист. 2015 р.). Одеса: ОДУВС, 2015. С. 13–14.
4. Жаровська Г. П. Перспективні напрями протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 11–16.
5. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки: кримінально-правові та кримінальні процесуальні аспекти: навч. посіб. / Ю. В. Луценко, А. В. Тарасюк, Д. А. Нескоромний та ін. Харків: Право, 2018. 160 с.
6. Луценко Ю. В. Порівняльно-правовий аналіз звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, які посягають на інтереси держави, у зарубіжному кримінальному законодавстві. *Наше право*. 2015. № 1. С. 60–67.
7. Луценко Ю. В. Протидія організованій злочинності та корупції в Україні: окремі теоретичні проблеми. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: зб. тез Міжнародної наук.-практ. конф.* (Львів, 8 лист. 2019 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 208–210.
8. Луценко Ю. В. Участь спеціальних служб іноземних держав у протидії організованій злочинності та корупції на прикладі Італійської Республіки. *Наше право*. 2017. № 4. С. 110–116.
9. Луценко Ю. В., Арешонков В. В. Вплив організованої злочинності на світову безпекову політику, що викликана пандемією Covid-19. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2022. № 1, С. 78–86.
10. Луценко Ю. В., Макаренко Н. К. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації, що вчиняють шахрайські та корупційні правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 364–368.
11. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 388–391.
12. Операція «Єврика»: правоохоронці заарештували членів мафіозного синдикату «Ндрангета». URL: <https://www.rfi.fr/uk/mijnarodni-novini/20230503-operacija-evrika-pravoohoronci-zaareshтували-членів-мафіозного-синдикату-ндрангета> (дата доступу: 21.02.2024).
13. СБУ заблокувала потужний канал нелегальної міграції в ЄС через Україну. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zablokuvala-potuzhnyi-kanal-nelegalnoi-mihratsii-v-yes-cherez-ukrainu> (дата звернення: 10.02.2024).
14. Столярський О. В. Розвиток основних напрямків і форм міжнародного співробітництва в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю після прийняття Статуту ООН. *Митна справа*. 2013. № 6(2.2). С. 3–10.

НЕВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ В УКРАЇНІ: ПРАКТИКА КВАЛІФІКАЦІЇ І ДОКАЗУВАННЯ

NON-ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN UKRAINE: PRACTICE OF QUALIFICATION AND PROOF

Попов К.Л., к.ю.н.,

доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена тенденціям судової практики кваліфікації і доказування у кримінальних провадженнях за ст. 382 КК України. Стаття висвітлює результати статистичного аналізу відомостей Єдиного державного реєстру судових рішень, звіту про стан застосування адміністративного законодавства органами Національної поліції України (форма № 1-АП), даних Державної служби статистики щодо кількості населення України. Метою дослідження є виявлення закономірностей у практиці кваліфікації судами України кримінальних правопорушень за ст. 382 КК України протягом 2010–2023 року. Тенденціями у відповідній сфері судової практики є: 1) суттєве зменшення тяжкості кримінальних правопорушень, вироків щодо яких ухвалюють суди України; 2) нерівномірний регіональний розподіл кількості вироків за ст. 382 КК України із значною перевагою кількості вироків, ухвалених судами західних областей України; 3) узагальнений коефіцієнт злочинної активності населення (кількість засуджених за ст. 382 КК України на 100 тис. населення) у західних областях у 2,5 рази більший, ніж у східних, а протягом 2018–2023 р. він більший майже у 8 разів; 4) переважна кількість вироків за ст. 382 КК України (41%) стосується невиконання постанов судів особами, які були позбавлені права керування; 5) невмотивованість більшості вироків за ч. 1 ст. 382 КК України особам, які керували транспортними засобами без права на таке керування; 6) призначення судами однакових покарань у різних ситуаціях вчинення кримінального правопорушення та засудженням з різними характеристиками. Зазначені тенденції пояснюються помилковою практикою судів України, які без належного обґрунтування, не досліджуючи доказів та порушуючи логіку розмежування адміністративної і кримінальної відповідальності, кваліфікують керування транспортним засобом особою, позбавленою права керувати транспортним засобом, за ч. 1 ст. 382 КК України як невиконання постанови суду у справі про адміністративне правопорушення.

Ключові слова: невиконання судового рішення, кваліфікація, доказування, позбавлення спеціального права.

The article is devoted to trends in the practice of qualification and evidence in criminal proceedings under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine in the courts of Ukraine. The article highlights the results of a statistical analysis of information from the Unified State Register of Court Decisions, a report on the state of application of administrative legislation by the National Police of Ukraine (form No. 1-AP), data from the State Statistics Service on the population of Ukraine. The purpose of the study is to identify regularities in the practice of qualification by Ukrainian courts of criminal offenses under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine during 2010–2023. The trends in the relevant field of judicial practice are: 1) a significant reduction in the severity of criminal offenses for which Ukrainian courts pass judgments; 2) uneven regional distribution of the number of sentences under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine with a significant advantage of the number of sentences passed by the courts of the western regions of Ukraine; 3) the generalized coefficient of criminal activity of the population (the number of convicts under Article 382 of the Criminal Code of Ukraine per 100,000 population) in the western regions is 2.5 times higher than in the eastern regions, and during 2018–2023 it is almost 8 times higher; 4) the majority of sentences under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine (41%) refers to non-compliance with court orders by persons who have been deprived of the right to drive; 6) courts assigning the same punishments in different situations of committing a criminal offense and to convicts with different characteristics. These trends are explained by the erroneous practice of the courts of Ukraine, which, without proper justification, without examining the evidence and violating the logic of distinguishing between administrative and criminal responsibility, qualify the driving of a vehicle by a person deprived of the right to drive a vehicle, according to Part 1 of Article 382 of the Criminal Code of Ukraine, as failure to comply with a court order in the case of an administrative offense.

Key words: non-execution of a court decision, qualification, proof, deprivation of a special right.

Дана публікація є результатом дослідження судової практики щодо застосування судами України ст. 382 КК України. Методом суцільного аналізу (крім вироків за 2013–2014, 2023 роки, які досліджувались із застосуванням випадкової вибірки обсягом приблизно 50–80% від генеральної сукупності) досліджувались наявні у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) вироків, ухвалені судами України за ст. 382 КК України протягом 2010–2023 років. Також досліджувалась судова статистика та звіти за результатами діяльності органів Національної поліції. Аналізувались питання: 1) кваліфікації злочину, 2) характеру вчиненого діяння, 3) виду вироку (обвинувальний чи виправдувальний), 4) регіону ухвалення вироку (захід, північ, схід, південь, а також за окремими областями), 5) виду і міри призначеного покарання, 6) застосування судами звільнення від покарання. Також вибірково досліджувалась мотивувальна частина вироків з метою встановлення аргументів суду на користь ухваленого рішення, досліджених судом доказів, предмету доказування.

Метою статті є виявлення певних тенденцій у практиці кваліфікації і доказування в судах України кримінальних правопорушень за ст. 382 КК України [1] протягом 2010–2023 року. Також автор спробував пояснити причини виявлених тенденцій у відповідній судовій практиці.

З 2010 року (коли було змінено ознаку суб'єкта основного складу зі спеціального (службова особа) на загального) редакція ст. 382 КК України не зазнавала істотних змін. Зважаючи на це, спостерігаємо помітну тенденцію до зменшення тяжкості кримінальних правопорушень, вироків щодо яких ухвалюють суди України. Частка вироків щодо службових осіб (ч. 2 ст. 382 КК України) скоротиласякратно з 22% у 2012 р. до 2% у 2023 р., тобто більш ніж у 10 разів. Частка вироків за особливо кваліфікованим складом злочину (ч. 2 ст. 382 КК України) скоротилася за той же період з 17% до 3%, тобто, більш ніж у 5 разів.

Обвинувальні вироків склали 91%, виправдувальні 8%, ще 1% досліджених судових рішень становили ухвали (і навіть вироків) про звільнення від кримінальної відповідальності.

Регіональний розподіл судової практики у зазначеній сфері також неординарний. Зауважимо, що в графі «вироків за ст. 382 КК України» ЄДРСР зустрічаються також ухвали судів та вироків за іншими статтями КК України (переважно ст. 164, 389 КК України), що помітно впливає на кількісні показники судового правозастосування за ст. 382 КК України. Кількість судових рішень, які потрапили до категорії «вироків» за досліджений період, проте не є вироків за ст. 382 КК України склала 67 рішень (8% від загальної кількості досліджених судових рішень).

Кваліфікація судами кримінальних правопорушень, передбачених ст. 382 КК України (за даними ЄДРСР)

	2008–2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Всього
Загальна кількість досліджених рішень	-	9	14	100	88	73	-	-	10	45	65	84	80	33	142	743
Ч. 1 ст. 382 КК України	-	5	9	61	65	61	-	-	8	36	54	75	76	29	135	619
частка, %	-	56	64	61	74	84	-	-	80	80	90	89	95	88	95	83
Ч. 2 ст. 382 КК України	-	4	5	22	19	11	-	-	2	5	3	4	2	2	3	82
частка, %	-	44	36	22	21,5	15	-	-	20	11	5	5	2,5	6	2	11
Ч. 3 ст. 382 КК України	-	-	-	17	4	1	-	-	-	4	3	5	2	2	4	42
частка, %	-	-	-	17	4,5	1	-	-	-	9	5	6	2,5	6	3	6

За окремі роки частка таких рішень становила, наприклад, 19% – у 2013 р., 41% – у 2017 р., 15% – у 2019 р. Так, зокрема, Березівський суд Одеської області ухвалив 18 (27%) таких рішень, що суттєво вплинуло на загальні показники судів Одеської обл., якими було ухвалено всього 20 рішень за ст. 382 КК України.

Найбільше (48%) судових рішень за ст. 382 КК України ухвалено судами західних областей (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька), серед яких помітно виділяються місцеві суди Львівської області (9% загальної кількості рішень). Протягом 2018–2023 років частка рішень судів західних областей зросла від 49% до 68% загальної кількості судових рішень за ст. 382 КК України. Натомість суди східних областей (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Сумська, Харківська) ухвалили лише 17% загальної кількості досліджених рішень за ст. 382 КК України. Причому протягом 2018–2023 років частка рішень судів східних областей коливалась від 3% до 12% від загальної кількості. Суди південних областей (Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим) ухвалили близько 8% судових рішень, центральних (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська) – 13%, північних (м. Київ, Київська, Чернігівська обл.) – 10%.

Слід зазначити, що станом на 2022 рік за даними Державного комітету статистики кількість мешканців перерахованих вище західних областей складала 32% загальної кількості населення при 44% кількості засуджених за ст. 382 КК України. Натомість, відповідна частка населення східних областей складала 35% при 17% засуджених за згаданою статтею. Таким чином, в розрахунку на 100 тис. населення судами західних областей засуджено протягом 2010–2023 років 2,96 особи, а східних – 0,95. Протягом 2018–2023 років відповідні коефіцієнти ще більш відмінні: 1,33 у західних областях і 0,17 – у східних. Тобто, за період 2010–2023 років узагальнений (при відносно постійній кількості населення) коефіцієнт злочинної активності населення у відповідній категорії кримінальних правопорушень (кількість засуджених за ст. 382 КК України) у західних областях у 2,5 рази більше ніж у східних, а протягом 2018–2023 р. він більший майже у 8 разів (тут і далі курсив наш – К. П.).

Висвітлені вище диспропорції спонукають до пошуку їх причин, в чому може допомогти дослідження характеру діянь, які стали фактичною підставою для засудження за ст. 382 КК України.

Схожість діянь, за які засуджувались особи на підставі ст. 382 КК України, дозволяє сформулювати такі їх типи: 1) керування автомобілем особами, які були позбавлені права керування внаслідок застосованого до них раніше адміністративного стягнення (41% загальної кількості вироків); 2) перешкоджання виконанню рішень про стягнення заборгованості у цивільних, господарських справах чи заборгованості щодо податків і зборів (в т.ч. шляхом відкриття нових банківських рахунків замість арештованих) (19%); 3) невиконання рішення щодо виселення, вселення, знесення самовільно побудованої споруди, надання

доступу до земельної ділянки чи будівлі (16%); 4) ухилення від відбування громадських чи виправних робіт, призначених за вирок суду (7%); 5) ухилення від сплати аліментів (2%); 6) перешкоджання спілкуванню з дитиною та відібранню дитини (1,5%); 7) інші діяння (13,5%).

При цьому саме протягом 2018–2023 років частка діянь першого типу (керування транспортом особами, позбавленими права на таке керування) збільшилась від 27% до 85% загальної кількості діянь, кваліфікованих за ст. 382 КК України діянь (у 2022 році – 55%). До 2018 року за такі діяння суди України засуджували лише в одиничних випадках (5 вироків за період 2010–2017 років). У 2018 р. за діяння такого типу засуджували лише суди західних областей, в 2019 р. – 83% вироків стосувались судів західних областей, 2020 – 59% (практично всі інші – Полтавська обл.), 2021 – 71% (більшість інших – Полтавська обл.), 2022 – 67% (інші – переважно Полтавська і Черкаська обл.), 2023 – 68% (інші – Київська, Полтавська, Черкаська обл.). таким чином протягом 2018–2023 років спостерігається своєрідна «плановість» засуджень за ст. 382 КК України судами переважно західних областей України, а також Полтавської обл.

Розглянемо детальніше особливості кваліфікації судами діянь першого типу. Як правило, шаблонна позиція судів щодо застосування ст. 382 КК України за керування автомобілем водіями, які були позбавлені права керування внаслідок застосованого до них раніше адміністративного стягнення, полягає у тому, що винна особа, «будучи ознайомленою з постановою суду про позбавлення права на керування транспортним засобом, діючи умисно, не виконала судові рішення щодо позбавлення права керування транспортними засобами, яке набрало законної сили та керувала транспортним засобом без посвідчення водія. Таким чином особою не було добровільно виконано постанову суду, яка набрала законної сили, за що передбачена кримінальна відповідальність за ч. 1 ст. 382 КК України».

Разом з тим, диспозиція ч. 1 ст. 382 КК України в редакції, незмінній з липня 2010 р., передбачає кримінальну відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню. Отже, зазначена норма в об'єктивній стороні складу містить, зокрема, два діяння: 1) невиконання постанови суду та 2) перешкоджання її виконанню.

Постанова суду про позбавлення права керування транспортних засобом, невиконання якої інкримінувалось судами за ст. 382 КК України, в переважній більшості випадків стосувалась притягнення винного до адміністративної відповідальності за ст. 130 КУпАП [2], ч. 4, 5 ст. 126 та деякими іншими статтями КУпАП, які встановлюють відповідальність за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Санкції зазначених статей містять формулювання «з позбавленням права керування транспортними засобами на строк...». Відповідно, постанови судів про притягнення до адміністративної відповідальності містять стандартне формулювання «призначити адміністративне стягнення у виді штрафу з позбавленням права керування транспортними засобами на строк...».

Згідно з ч. 1 ст. 317 КУпАП постанова про позбавлення права керування транспортними засобами виконується посадовими особами органів Національної поліції. Відповідно ж до ч. 1-4 ст. 317-1 КУпАП виконання постанови про позбавлення права керування транспортним засобом здійснюється шляхом вилучення посвідчення водія на строк позбавлення права керування транспортними засобами та внесення до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України відомостей про позбавлення права керування транспортним засобом на строк, визначений постановою, та про вилучення посвідчення водія. Особа вважається позбавленою права керування транспортним засобом після набрання законної сили рішенням суду про позбавлення цього права. Якщо посвідчення водія не було тимчасово вилучено в порядку, передбаченому ст. 265-1 КУпАП, особа, позбавлена права керування транспортним засобом, зобов'язана негайно здати посвідчення водія до уповноважених органів Національної поліції. У разі виявлення в особи посвідчення водія, яке підлягає здачі, його вилучення здійснюється поліцейським.

Таким чином, виконання постанови суду про позбавлення права керування транспортним засобом здійснюють посадові особи органів НП, а не особа, на яку це стягнення накладене. Як наслідок, з огляду на буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 382 КК України, порушник не може «не виконати» постанову суду про позбавлення його права керування транспортним засобом, оскільки законом на нього прямо не покладено обов'язок її виконувати. Тому, окремі місцеві і навіть апеляційні суди, ухвалюючи, з огляду на вищезазначене, виправдувальні вироки, сформулювали позицію, за якою притягнутий до відповідальності правопорушник не може безпосередньо вчинити діяння у формі «невиконання постанови суду», передбачене ст. 382 КК України, оскільки ні закон, ні відповідна постанова не покладає на правопорушника обов'язку виконувати постанову суду про застосування до нього зазначеного стягнення, а сама постанова не встановлює прямо заборону керувати транспортним засобом [3; 4; 5].

Проте, Верховний Суд скасував ухвалу апеляційного суду з викладеною вище позицією [6]. Колегія Верховного Суду зазначила, що ст. 15 Закону України «Про дорожній рух» [7] забороняється керування транспортними засобами особам, до яких застосовано адміністративне стягнення чи кримінальне покарання у виді позбавлення права керування транспортними засобами, протягом строку позбавлення, а також особам, щодо яких державним виконавцем встановлено тимчасове обмеження у праві керування транспортними засобами. Таким чином, вважає Верховний Суд, позбавлення спеціального права, зокрема, права керування транспортними засобами, одночасно припиняє реалізацію вказаного права особою, до якої застосовано цей вид адміністративного стягнення.

На думку колегії Верховного Суду суд, призначаючи адміністративне стягнення у виді позбавлення права керувати транспортними засобами, обмежує таке право на певний строк, що призводить як до формального, так і до реального унеможливлення керування транспортними засобами. Згідно з доктриною адміністративного права суть кожного адміністративного стягнення полягає у застосуванні певних правообмежень безпосередньо до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (принцип персональної відповідальності). І в цьому відношенні безпосереднім виконавцем судового рішення про позбавлення права керувати транспортними засобами є особа, яка вчинила адміністративне правопорушення. У випадку застосування такого виду стягнення суд не повинен у своєму рішенні додатково конкретизувати, що йдеться саме про заборону керувати транспортними засобами певним суб'єктом, адже очевидним є той факт, що таке право є спеціальним і його отримання потребує проходження особливої процедури, внаслідок якої і отримується право на керування транспортними засобами. Саме

тому, резюмує колегія суддів Верховного Суду, назва адміністративного стягнення у виді позбавлення права керувати транспортними засобами у своєму змісті абсолютно чітко передбачає заборону особі здійснювати таке керування на визначений судом строк. При цьому зміст покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, зокрема, і позбавлення права керувати транспортними засобами полягає у забороні особі реалізовувати певне право або здійснювати певну діяльність.

Таким чином, вищезазначеною постановою Верховний Суд фактично сформував декілька правових висновків: 1) постанова у справі про адміністративне правопорушення, яка передбачає позбавлення права керувати транспортними засобами, є заборобою керувати транспортними засобами певним суб'єктом *і без додаткової конкретизації про це у постанові*; 2) безпосереднім виконавцем судового рішення про позбавлення права керувати транспортними засобами є особа, яка вчинила адміністративне правопорушення; 3) особа, позбавлена судом права керувати транспортними засобами, є суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України і може нести кримінальну відповідальність за невиконання відповідної постанови суду. При цьому Верховний Суд додатково зазначив, що *систематичність порушень особою Правил дорожнього руху, на думку колегії суддів Верховного Суду, свідчить про ухилення останньої від виконання судового рішення, що є однією з форм невиконання судового рішення, як підстави для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 382 КК України*.

Слід погодитись з позицією Верховного Суду про те, що «адміністративне стягнення у виді позбавлення права керувати транспортними засобами ... призводить як до формального, так і до реального унеможливлення керування транспортними засобами» і, відповідно, особа, яка керує транспортним засобом всупереч постанові суду про позбавлення її права ним керувати, *реально* не виконує судове рішення.

Разом з тим, відповідальність за керування транспортним засобом особою, позбавленою права керування транспортними засобами, вже передбачена ч. 4 ст. 126 КУпАП, а повторне вчинення зазначеного правопорушення – ч. 5 ст. 126 КУпАП. А тому не можна визнати цілком обґрунтованим висновок Верховного Суду про те, що «систематичність порушень особою Правил дорожнього руху (*тобто, керування транспортним засобом, будучи позбавленою такого права*) свідчить про ухилення останньої від виконання судового рішення, що є однією з форм невиконання судового рішення, як підстави для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 382 КК України».

Встановлюючи за керування транспортним засобом особою, позбавленою права керування транспортними засобами, саме адміністративну відповідальність, вказуючи при цьому у диспозиції ч. 4 ст. 126 КУпАП на конкретне діяння, законодавець надав законодавчу оцінку рівню небезпечності такого правопорушення, фактично визнавши, що воно не є суспільно небезпечним і, відповідно, не містить сутнісної ознаки кримінального правопорушення. Диспозиція ж ст. 382 КК України не містить вказівок на преюдиційність, предикатність чи «систематичність» у невиконанні судового рішення чи інших подібних ознак.

Слід зазначити, що кількість адміністративних постанов, складених за ч. 4 ст. 126 КУпАП за 2020 р. становила 28471 (з яких органами Національної поліції – 28439), у 2021 р. 25348 (25265), у 2023 р. 17173 (17063) [8]. Додаткова кількість адміністративних постанов за ч. 5 ст. 126 КУпАП стосуються повторного керування особами транспортними засобами без відповідного права.

Послідовно дотримуючись вищезазначеної позиції Верховного Суду, тисячі випадків притягнення осіб до адміністративної відповідальності за ч. 4, 5 ст. 126 КУпАП замість адміністративної відповідальності (чи навіть одночасно з нею) мали б стати підставою для притяг-

нення винних осіб до кримінальної відповідальності за ст. 382 КК України. Проте, такого, з огляду на наведену судову практику, не відбувається. Натомість суди засуджують за ст. 382 КК України як осіб, які *вперше* керували транспортним засобом, будучи попередньо позбавленими такого права (переважно за вчинення правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 130 КУпАП), так і тих, хто до засудження *неодноразово (систематично)* керував транспортним засобом, в тому числі будучи до цього позбавленим (зокрема, і неодноразово) права керувати транспортним засобом за вчинення адміністративних правопорушень.

Зазначене спонукає до пошуку відповіді на питання – за якими ж ознаками необхідно відмежовувати передбачене ч. 4, 5 ст. 126 КУпАП адміністративне правопорушення у вигляді керування транспортним засобом особою, позбавленою права керування транспортними засобами, від передбаченого ст. 382 КК України кримінального правопорушення у випадку, коли засуджений так само керував транспортним засобом, будучи позбавленим такого права. Проте, ні суди, які ухвалювали вироки щодо таких осіб, ні Верховний Суд у своїй постанові не дають відповіді на це питання.

У своїх обвинувальних вироках суди в переважній більшості *ніяк* не мотивують чому одна особа, яка керувала транспортним засобом всупереч судовому рішення про позбавлення такого права, засуджується за ст. 382 КК України, а інша, яка вчинила таке саме діяння, притягується до адміністративної відповідальності за ч. 4, 5 ст. 126 КУпАП постановами органів Національної поліції і судів. Половина з 404 проаналізованих вироків такого типу ухвалені судами на підставі угод *без дослідження доказів*. В багатьох випадках при ухваленні обвинувальних вироків суди також посилялись на ч. 3 ст. 349 КПК України, і визнавали недоцільним дослідження доказів щодо будь-яких обставин справи, як таких, які ніким не оспоруються. Якщо ж докази все ж досліджувались, це були переважно постанови судів про позбавлення права керування транспортним засобом за вчинення адміністративних правопорушень, постанови, протоколи і листи органів Національної поліції про адміністративні правопорушення та записи з нагрудних камер поліцейських, які підтверджували вчинення адміністративних правопорушень.

При цьому, признаючи покарання, суди переважно не враховували особу засудженого, визначали в більшості однакові покарання при досить різних обставинах справи і характеристиках особи засудженого. Так, в 46% випадків особам, які керували транспортним засобом, будучи позбавленими такого права, суди призначали штраф в однаковому розмірі у 8500 грн. Такий однаковий розмір штрафу призначався і у випадках одноразового керування транспортним засобом після позбавлення права,

і у випадку коли особа перед цим була позбавлена права керування транспортним засобом до десяти разів, а сума неспланих штрафів за вчинені цією особою адміністративні правопорушення перевищувала сотні тисяч гривень [9; 10], і у випадку коли засуджений був неодноразово судимий [11], і у випадку, коли особа була засуджена за систематичне невиконання судового рішення протягом іспитового строку, визначеного у попередньому вирокі [12]. Ще в 10% випадків штраф призначався в розмірі 12,75 чи 17 тис. грн.

Слід зазначити, що санкція ч. 4 ст. 126 КУпАП за керування транспортним засобом особою, позбавленою права керування, передбачає накладення штрафу в розмірі однієї тисячі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (20400 грн.), а за таке ж повторне правопорушення – двох тисяч чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (40800 грн.) з позбавленням права керування транспортним засобом на строк від п'яти до семи років та з оплатним вилученням транспортного засобу чи без такого.

Таким чином, засуджуючи за ч. 1 ст. 382 КК України осіб, які всупереч судовому рішення керували транспортним засобом, суди в 56% вироків призначали штрафи, які *є меншими у три-п'ять разів*, ніж штрафи за такі самі діяння, кваліфіковані органами Національної поліції і судами за ч. 4, 5 ст. 126 КУпАП.

Парадоксальність описаної практики кваліфікації судами відповідних правопорушень посилюється й тому, що *невиконання* постанови про накладення *адміністративного стягнення* у виді позбавлення права керування транспортними засобами суди своїми вироками фактично визнають *нетяжким злочином* (санкція ч. 1 ст. 382 КК України передбачає до трьох років позбавлення волі), натомість *ухилення від* відбування *покарання* у виді позбавлення права керування транспортним засобом *є лише кримінальним проступком* (санкція з ч. 1 ст. 389 КК України передбачає до двох років обмеження волі).

Враховуючи викладене, не можна визнати правильною практику судів України, які без належного обґрунтування, не досліджуючи доказів та порушуючи логіку розмежування адміністративної і кримінальної відповідальності, кваліфікують керування транспортним засобом особою, позбавленою права керувати транспортним засобом, за ч. 1 ст. 382 КК України як невиконання постанови суду у справі про адміністративне правопорушення. У разі ж припинення такої судової практики, випадки притягнення до кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення (ст. 382 КК України) залишаться одиничними (не більше 20–25 в Україні на рік, враховуючи сучасну статистику за даними ЄДРСР).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.02.2024).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 20.02.2024).
3. Вирок Миргородського міськрайонного суду Полтавської обл. від 28.04.2021 року у справі № 541/1240/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104115812> (дата звернення: 20.02.2024).
4. Вирок Пустомитівського районного суду Львівської обл. від 03.10.2019 р. у справі № 450/2928/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96610483> (дата звернення: 20.02.2024).
5. Вирок Ставищенського районного суду Київської обл. від 03.10.2019 р. у справі № 379/909/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84707325> (дата звернення: 20.02.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 08.02.2023 р. у справі № 464/4690/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108988222> (дата звернення: 20.02.2024).
7. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 р. 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text> (дата звернення: 20.02.2024).
8. Звіт про стан застосування адміністративного законодавства органами Національної поліції України (форма № 1-АП). URL: <https://data.gov.ua/dataset/207f2c6d-998f-4a15-91de-f7e5259beaf7> (дата звернення: 20.02.2024).
9. Вирок Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 22.12.2023 р. у справі № 331/6386/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115854308> (дата звернення: 20.02.2024).
10. Вирок Рожнятівського районного суду Івано-Франківської обл. від 31.10.2023 р. у справі № 350/1538/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114540320> (дата звернення: 20.02.2024).
11. Вирок Миргородського міськрайонного суду Полтавської обл. від 05.10.2023 р. у справі № 541/3200/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113952264> (дата звернення: 20.02.2024).
12. Вирок Погребищенського районного суду Вінницької області від 20.10.2023 р. у справі № 143/686/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114665017> (дата звернення: 20.02.2024).

**СУБ'ЄКТ СКЛАДУ ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВОГО ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА
ЧИ СПЕЦІАЛІСТА****SUBJECT OF COMPOSITION KNOWNLY FALSE OPINION OF AN EXPERT
OR SPECIALIST****Ревякіна Т.О., перший заступник директора***Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню проблем кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК за ознаками його суб'єкта, а також проведення порівняльно-правового аналізу кримінально-правових характеристик експерта та спеціаліста, як суб'єктів складу завідомо неправдивого висновку. Обґрунтовано, що поява у КК вказівки про «висновок спеціаліста» видається цілком виправданою. Кваліфікація кримінального правопорушення у формі завідомо неправдивого висновку експерта, спеціаліста, за ознаками суб'єкта злочину, обґрунтоване встановлення повної відповідності його ознак ознакам норми, що передбачає відповідальність за вчинення саме цього злочину, є надзвичайно складним процесом. В той же час, проведення порівняльного співвідношення кримінально-правових характеристик цих суб'єктів, являє собою вельми актуальну науково-практичну задачу, вирішення якої сприятиме як захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, так і охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Запропоновано, для порівняння правових статусів експерта та спеціаліста, встановлених у КПК, виокремити сукупність критеріїв. Встановлено, що відомчі Інструкції судово-експертного законодавства вживають низку термінів і понять щодо суб'єктного кола виконавців судових експертиз та експертних досліджень, з яких не всі мають визначений законодавством правовий статус, а відтак можуть додати складності та упередженості урахуванню ознак суб'єкта злочину при його кваліфікації.

Наявна термінологічна варіативність не може і не має позитивно сприйматися суб'єктами правозастосування у жодному кримінальному провадженні, особливо коли йдеться про кваліфікацію кримінального правопорушення проти правосуддя у формі введення в оману суду або іншого уповноваженого органу. Слід розрізняти статус експерта, спеціаліста як учасників кримінального провадження та як суб'єктів сторони кримінального провадження з боку захисту. Запропоновано розмежувати суб'єктне коло учасників кримінального провадження шляхом внесення доповнень до КПК та КК.

Ключові слова: експерт, спеціаліст, суб'єкт, кримінальне провадження, завідомо неправдивий висновок, кримінальне правопорушення.

The article is devoted to the study of the problems of qualification of the criminal offense under Article 384 of the Criminal Code by the characteristics of its subject, and also to the comparative legal analysis of the criminal law characteristics of an expert and a specialist as subjects of a knowingly false conclusion. It is substantiated that the inclusion of the reference to the "expert opinion" in the Criminal Code seems to be fully justified. The qualification of a criminal offense in the form of a knowingly false expert or specialist opinion based on the characteristics of the subject of the crime, and the reasonable establishment of full compliance of its characteristics with the characteristics of the provision providing for liability for committing this particular crime is an extremely complex process. At the same time, a comparative analysis of the criminal and legal characteristics of these subjects is a very relevant scientific and practical task, the solution of which will contribute to the protection of an individual, society and the State from criminal offenses, as well as to the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings.

It is proposed to distinguish a set of criteria for comparing the legal statuses of an expert and a specialist established in the CPC. It is established that the departmental Instructions of forensic legislation use a number of terms and concepts regarding the subject circle of performers of forensic examinations and expert studies, not all of which have the legal status defined by law, and therefore may add complexity and bias to the consideration of the characteristics of the subject of a crime when qualifying it.

The existing terminological variability cannot and should not be positively perceived by law enforcement agencies in any criminal proceedings, especially when it comes to qualifying a criminal offense against justice in the form of misleading a court or other authorized body. It is necessary to distinguish between the status of an expert and a specialist as participants to criminal proceedings and as subjects of criminal proceedings on the part of the defense. The author proposes to delimit the subjective circle of participants to criminal proceedings by amending the CPC and the CC.

Key words: expert, specialist, subject, criminal proceedings, deliberately false conclusion, criminal offense.

Постановка проблеми. Судова влада в Україні реалізується шляхом правосуддя, в тому числі й у формі кримінального судочинства. Тож, посягання на нормальну діяльність органів правосуддя є злочинами підвищеної суспільної небезпеки, що обумовлює необхідність використання всіх передбачених законом засобів для боротьби з ними.

Кримінальні правопорушення проти правосуддя розглядаються у теорії кримінального права як передбачені розділом XVIII Кримінального кодексу України [1] (далі – КК) суспільно небезпечні діяння, які посягають на процесуальну діяльність органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищої ради правосуддя, тимчасової слідчої чи спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України. Одним з таких правопорушень є діяння, передбачені ст. 384 КК, а саме – «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу». Серед описів об'єктивної сторони цього правопорушення, що здійснено у диспозиції ст. 384 КК, окрему увагу привертає нормативне формулювання, яке вказує на таке діяння як «завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста ...». Останні є спеціальними

суб'єктами кримінального правопорушення, що досліджується, тобто, відповідно до ч. 2 ст. 18 КК – фізичними осудними особами, які вчинили у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктами якого можуть бути лише певні особи. Розгляд цих суб'єктів як елементів складу злочину передбачає непросте завдання із виявлення тих ознак, які мають значення для вирішення питання про притягнення певної особи до кримінальної відповідальності.

Відтак, складність кваліфікації згаданого кримінального правопорушення за ознаками суб'єкта злочину, обґрунтоване встановлення повної відповідності його ознак ознакам норми, що передбачає відповідальність за вчинення саме цього злочину, з проведенням порівняльного співвідношення кримінально-правових характеристик таких суб'єктів як експерт та спеціаліст, являє собою вельми актуальну науково-практичну задачу, вирішення якої сприятиме як захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, так і охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження (далі – КП).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказана актуальна проблема була предметом дослідження значної кількості авторів кримінально-правової та кримінально-процесуальної науки на рівні окремих статей, монографій та дисертаційних робіт. Серед останніх публікацій можна відмітити напрями пошуків таких науковців як: К. Шуневич – моделі організації та проведення судової експертизи у кримінальному судочинстві в державах Європи і в Україні [2]; А. Тимчишин – теорія та практика спеціальних знань у кримінальному процесі України [3]; А. Проценко – процесуальні, організаційні та тактичні засади проведення експертизи в суді [4]; О. Дуфенюк порівняльне дослідження експертиз у КП за законодавством України та Польщі [5]; М. Шепітько – кримінально-правова характеристика діяння як ознаки складу злочину, передбаченого ст. 384 КК України «завідомо неправдиве показання» [6] та інших. Однак, за наявності достатньо представницького числа робіт за обраною тематикою, як уявляється, в них не у повній мірі була зосереджена увага на розкритті особливостей кримінальної відповідальності за завідомо неправдивий висновок експерта чи спеціаліста. Крім того, наявні на сьогодні результати недостатньо спиралися на порівняльне співвідношення кримінально-правових характеристик цих суб'єктів кримінального правопорушення.

Метою дослідження є проблематика кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК за ознаками його суб'єкта, а також проведення порівняльно-правового аналізу кримінально-правових характеристик експерта та спеціаліста, як суб'єктів складу завідомо неправдивого висновку.

Виклад основного матеріалу. Як справедливо зазначає Л. Головченко професія судового експерта є унікальною за своїм змістом. З одного боку, його професійний статус полягає у проведенні із застосуванням своїх спеціальних знань науково обґрунтованого дослідження для встановлення фактів, з іншого – він набуває статусу процесуальної особи під час надання висновку експерта і таким чином у своїй професійній діяльності поєднує статус фахівця з відповідної галузі знань, науковця та процесуальної особи. Це суттєво відрізняє правовий статус судового експерта від інших працівників державних установ, оскільки для об'єктивного виконання своїх обов'язків судовий експерт у першу чергу повинен бути незалежним від органів дізнання, досудового розслідування, суду та інших учасників процесу [7].

Дійсно, розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя слід розглядати як динамічне правове явище, що передбачає наявність у осіб, які проводять подібні розслідування, певних спеціальних знань у різних галузях наукового пізнання. Однак цілком очевидно й те, що до осіб, які ведуть слідство, не можуть бути пред'явлені вимоги щодо наявності таких знань. Для вирішення цієї проблеми, тобто якщо для з'ясування обставин, що мають значення для КП, необхідні спеціальні знання, використовується допомога експертів і спеціалістів. Поява у КК вказівки про «висновок спеціаліста» [8] видається цілком виправданою, адже спрямована на спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. Водночас викликає ряд питань про співвідношення ролі експерта та спеціаліста не тільки в аспекті розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя, а й щодо правового статусу цих суб'єктів.

Звертаючись до досвіду досліджень окресленої проблеми щодо інших форм судочинства, відмітимо, що наприклад, Ж. Васильєва-Шаламова, визначаючи процесуально-правову природу судової експертизи, її характерні ознаки, види та місце серед форм застосування спеціальних знань [9, с. 7–8], дослідила й порівняльно-правовий аспект участі у цивільному процесі експерта та спеціаліста [10]. Автори іншої статті справедливо наголошують на тому, що проблема розмежування правового стано-

вища експерта та спеціаліста в юридичній практиці існує та наводять основні відмінні риси між цими суб'єктами процесуальної діяльності, які, на думку дослідників, допоможуть розрізнити їх в будь-якому випадку [11, с. 44]. Нарешті, група науковців, розкриваючи вагоме значення судової експертизи у господарському процесі при доказуванні обставин особами для обґрунтування своїх вимог та заперечень, обмежилися лише констатацією очевидного висновку про те, що особливу увагу потрібно приділити обґрунтуванню необхідності проведення відповідної судової експертизи та ретельному формулюванню питань, які будуть поставлені перед експертом [12, с. 506].

Втім у наведених роботах, окрім суттєвої відмінності власне форм судочинства від кримінальної та відповідного становища спеціаліста та експерта, питання кримінальної відповідальності згадується лише щодо експерта.

Так, порівнюючи загальні ознаки понять «експерт» та «спеціаліст», їх права, обов'язки та відповідальність, встановлені у ст. 69–70 та ст. 71–72 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [13] (таблиця 1), можна виокремити наступні критерії їх правового статусу: 1) поняття; 2) обмеження в діяльності; 3) права; 4) заборона та відмова; 5) обов'язки; 6) повідомлення та заява клопотань; 7) порядок залучення; 8) відповідальність. При цьому загальний зміст цих критеріїв для експерта та спеціаліста можуть бути: а) частково ідентичними (частково відмінними) – поняття, права, обов'язки, порядок залучення, відповідальність; б) невизначеними у одного із суб'єктів – обмеження в діяльності, заборона та відмова, повідомлення та заява клопотань; в) ідентичними. Часткова ідентичність (часткова відмінність) критеріїв правового статусу експерта та спеціаліста обумовлена ідентичністю або відмінністю змісту окремих елементів цих критеріїв.

Деякі повноваження експерта та спеціаліста у кримінальному провадженні є повністю ідентичними. Наприклад, підстави для відводу та самовідводу експерта чи спеціаліста є однаковими і встановлені у ст. 79–80 КПК. Відповідно до ч. 2 ст. 126 КПК експерти, спеціалісти мають право оскаржити судові рішення щодо процесуальних витрат, якщо це стосується їхніх інтересів тощо.

Наступним проблемним питанням суб'єктів складу кримінального правопорушення завідомо неправдивого висновку експерта чи спеціаліста є неоднозначність ототожнення цих суб'єктів із поняттям «фахівець», яке широко вживається у судово-експертному законодавстві.

Так, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених Міністерством юстиції України [14], наявні приписи, які, відносно експерта чи спеціаліста, мають наступні варіанти: – «експерт»; – «спеціаліст»; – «експерт (спеціаліст)»; – «експерт-спеціаліст»; «експерт в галузі»; – «спеціаліст у галузі»; – «спеціалісти з відповідною підготовкою»; – «спеціаліст з ...»; – «спеціаліст (науковець)»; – «спеціаліст вузького профілю, спеціалізації».

В той же час в Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України [15] серед суб'єктів, прямо чи опосередковано пов'язаних із експертом та/чи спеціалістом, наявні наступні: – «спеціаліст-вибухотехнік»; – «фахівець»; – «фахівець з певної галузі спеціальних знань»; – «фахівець, який відповідає вимогам Закону України «Про судову експертизу» та процесуального законодавства України»; – «фахівець іншої наукової установи, організації».

Аналіз зазначеного нормативно-правового акту судово-експертного законодавства дозволив систематизувати відносини щодо участі вказаної сукупності суб'єктів та представити їх у таблиці 2.

Таблиця 1

**Співвідношення ознак «експерт» та «спеціаліст», їх прав, обов'язків та відповідальності
за кримінальним процесуальним законодавством**

Критерій	Експерт	Спеціаліст
Поняття	особа, яка: – володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями; – має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи; – отримала доручення провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення; – отримала доручення дати висновок з питань, які виникають під час КП і стосуються сфери її знань	особа, яка: – володіє спеціальними знаннями та навичками; – може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок
Обмеження в діяльності	не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін КП або потерпілого	
Права	1) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у КП; 2) знайомитися з матеріалами КП, що стосуються предмета дослідження; 3) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження; 5) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для КП і з приводу яких йому не були поставлені запитання; 6) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт; 7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; 8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу».	1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони КП, яка його залучила, чи суду; 2) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження; 3) звертати увагу сторони КП, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів; 4) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; 5) викладати у висновку відомості, що мають значення для КП і щодо яких йому не були поставлені запитання; 6) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до КП; 7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; 8) надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі у випадках, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК; 9) надавати довідки з питань, що належать до сфери його знань, у випадках, передбачених ч. 3 ст. 245-1 КПК.
Заборона та відмова	Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи. Експерт може відмовитися від давання висновку, якщо поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову має бути вмотивованою.	
Обов'язки	1) прибути до суду і дати відповіді на запитання під час допиту; 2) не розголошувати без дозволу сторони КП, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати; 3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта; 4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК; 5) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його.	1) прибути за викликом до слідчого, дізнавача, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади; 2) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті КП та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків; 3) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань; 4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК.
Повідомлення та заява клопотань	Експерт невідкладно повинен повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення або повідомляє про неможливість проведення експертизи за поставленим запитанням або без залучення інших осіб.	
Порядок залучення	Експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони КП. Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на догвірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової.	Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами КП під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених п. 7 ч. 4 ст. 71 КПК. Сторони КП мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.
Відповідальність	За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом.	За завідомо неправдивий висновок спеціаліст несе відповідальність, встановлену законом. У разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

Система відносин, в яких суб'єктами виступають «експерт», «спеціаліст» та/або пов'язані з ними фахівці за судово-експертним законодавством

Зміст судово-експертних відносин	Суб'єкт
надання завідомо неправдивого висновку	експерт
попередження (обізнаність) про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку	експерт
труднощі, пов'язані з призначенням багатооб'єктних експертиз підписів	експерт (спеціаліст)
відбір зразків	експерт, спеціаліст
вилучення комп'ютерної техніки, її огляд	спеціаліст у галузі комп'ютерно-технічних досліджень
визначення даних, про які треба повідомити експерта, або сформулювати питання	спеціаліст з відповідною підготовкою
розрядження гранатометів, мінометів, гармат, вогнеметів, реактивної, ракетної зброї	спеціаліст з відповідною підготовкою
отримання консультації з приводу можливостей експертиз і підготовки матеріалів для їх проведення	експерт (спеціаліст)
вилучення частин об'єктів	експерт-спеціаліст
вилучення замків із сейфів та інших сховищ	експерт (спеціаліст)
вирішення наданих в переліку питань під час проведення комплексного дослідження	спеціаліст
відбирання зразків запису	спеціаліст
прослуховування фонограм з роздрукованим текстом розмов	експерт
розрядження (роз'єднання засобів підриву)	спеціалісти з пошуку, розрядження та знищення вибухових пристроїв ВТУ НДЕКЦ МВС або військові піротехніки
консультації у разі утруднень	експерт (спеціаліст)
установлення походження матеріалів і речовин з певного джерела	спеціаліст, експерт (спеціаліст)
підготовка і консультації з призначення ґрунтознавчої експертизи	експерт (спеціаліст)
розрахунки та експерименти, виконані під час службового розслідування	спеціаліст (науковець)
визначення, які саме об'єкти слід надати експерту в кожному конкретному випадку, а також як їх відбирати для дослідження	експерт (спеціаліст) в галузі комп'ютерної техніки
проведення екологічної експертизи	спеціаліст вузького профілю, спеціалізації
приймання, реєстрація вибухонебезпечних об'єктів дослідження	спеціаліст-вибухотехнік
строк проведення судової експертизи або експертного дослідження урахуванням завантаження	фахівець
відсутність певних видів судових експертиз в певній установі	фахівець з певної галузі спеціальних знань
потреба залучити до вирішення певних запитань під час проведення судової експертизи	фахівець, який відповідає вимогам Закону України «Про судову експертизу» та процесуального законодавства України

Уявляється, що подібна термінологічна варіативність не може і не має позитивно сприйматися суб'єктами правозастосування у жодному КП, особливо коли йдеться про кваліфікацію кримінального правопорушення проти правосуддя у формі введення в оману суду або іншого уповноваженого органу. Законодавець повинен провести чітку й однозначну диференціацію суб'єктів, які прямо чи опосередковано згадуються у приписах кримінального, кримінального-процесуального та судово-експертного законодавства у зв'язку із складенням для надання або наданням висновку експерта, спеціаліста органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду. Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України.

Погоджуючись із думкою Р. Кіріна [16, с. 126], про те, що судовий експерт має три статуси – професійний, правовий, процесуальний, варто додати, що правовий статус судового експерта регламентується не тільки нормами кримінального матеріального і процесуального права, а й нормами судово-експертного права. При цьому слід розрізняти статус експерта, спеціаліста як учасників кримінального провадження та як суб'єктів сторони кримінального провадження з боку захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), тобто спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення.

Враховуючи, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення з формальним складом за ст. 384 КК, в даному випадку, характеризується активною поведінкою,

діями, які виявляються у завідомо неправдивому висновку експерта, спеціаліста, пропонується розмежувати наведене вище суб'єктне коло учасників кримінального провадження за для того, щоб виключити можливість їх кваліфікації як сторони кримінального провадження з боку захисту за цією формою об'єктивної сторони ст. 384 КК. Тож, пропонується доповнити п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК (учасники кримінального провадження) після слів «...експерт, спеціаліст, ...» доповнити словом «консультант», доповнити КПК статтею 72-2 «Консультант», а диспозицію ст. 384 КК доповнити словами «завідомо неправильна консультація, зроблена консультантом у таких самих випадках».

Крім того, на нашу думку слід виділити з ч. 1 ст. 384 КК в окрему частину цієї статті диспозицію щодо неправдивого висновку спеціаліста, адже останній, у розумінні ч. 2 ст. 84 КПК не є процесуальним джерелом доказів. Так само не відноситься висновок спеціаліста й до документів, виходячи з положень ч. 2 ст. 99 КПК. Відтак, уявляється що санкція, по відношенню до спеціаліста, має бути меншою.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз статусу суб'єкта завідомо неправдивого висновку експерта чи спеціаліста дав підстави підсумувати наступне.

1. Аргументовано, що розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя слід розглядати як динамічне правове явище, яке передбачає необхідність наявності у осіб, що проводять подібні розслідування,

спеціальних знань у різних галузях наукового пізнання. Однак цілком очевидно й те, що до осіб, які ведуть слідство, не можуть бути пред'явлені вимоги щодо достатності таких знань. Для вирішення цієї проблеми, тобто якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, слід мати необхідні та достатні спеціальні знання, використовується допомога експертів і спеціалістів.

2. Обґрунтовано, що поява у Кримінальному кодексі України вказівки про «висновок спеціаліста» видається цілком виправданою, адже спрямована на спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень. Водночас викликає ряд питань про співвідношення ролі експерта та спеціаліста не тільки в аспекті розслідування кримінальних правопорушень проти правосуддя, у тому числі й таких діянь, як «завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста ...», а й щодо правового статусу цих суб'єктів. Їх розгляд, як елементів складу злочину передбачає непросте завдання із виявлення тих ознак, які мають значення для вирішення питання про притягнення певної особи до кримінальної відповідальності.

3. Встановлено, що складність кваліфікації кримінального правопорушення у формі завідомо неправдивого висновку експерта, спеціаліста, за ознаками суб'єкта злочину, обґрунтоване встановлення повної відповідності його ознак ознакам норми, що передбачає відповідальність за вчинення саме цього злочину, з проведенням порівняльного співвідношення кримінально-правових характеристик цих суб'єктів, являє собою вельми актуальну науково-практичну задачу, вирішення якої сприятиме як захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, так і охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

4. Запропоновано, для порівняння правових статусів експерта та спеціаліста, встановлених у КПК, виокремити наступні критерії: 1) поняття; 2) обмеження в діяльності; 3) права; 4) заборона та відмова; 5) обов'язки; 6) повідомлення та заява клопотань; 7) порядок залучення; 8) відповідальність. При цьому загальний зміст цих критеріїв для експерта та спеціаліста можуть бути: а) частково ідентичними (частково відмінними) – поняття, права, обов'язки, порядок залучення, відповідальність; б) невизначеними у одного із суб'єктів – обмеження в діяльності, заборона та відмова, повідомлення та заява клопотань. Часткова ідентичність (часткова відмінність) критеріїв правового статусу експерта та спеціаліста обумовлена ідентичністю або відмінністю змісту окремих елементів цих критеріїв.

5. Встановлено, що відомчі Інструкції судово-експертного законодавства вживають низку термінів і понять щодо суб'єктного кола виконавців судових експертиз та експертних досліджень, з яких не всі мають визначений законодавством правовий статус, а відтак можуть додати складності

та упередженості урахуванню ознак суб'єкта злочину при його кваліфікації. Такими, відносно експерта чи спеціаліста, є наступні варіанти: – «експерт»; – «спеціаліст»; – «експерт (спеціаліст)»; – «експерт-спеціаліст»; «експерт в галузі»; – «спеціаліст у галузі»; – «спеціаліст з відповідною підготовкою»; – «спеціаліст з ...»; – «спеціаліст (науковець)»; – «спеціаліст-вибухотехнік»; – «фахівець»; – «фахівець з певної галузі спеціальних знань»; – «фахівець, який відповідає вимогам Закону України «Про судову експертизу» та процесуального законодавства України»; – «фахівець іншої наукової установи, організації».

6. Аргументовано, що наявна термінологічна варіативність не може і не має позитивно сприйматися суб'єктами правозастосування у жодному кримінальному провадженні, особливо коли йдеться про кваліфікацію кримінального правопорушення проти правосуддя у формі введення в оману суду або іншого уповноваженого органу. Законодавець повинен провести чітку й однозначну диференціацію суб'єктів, які прямо чи опосередковано згадуються у приписах кримінального, кримінального-процесуального та судово-експертного законодавства у зв'язку із складенням для надання або наданням висновку експерта, спеціаліста органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України.

7. Встановлено, що правовий статус судового експерта регламентується не тільки нормами кримінального матеріального і процесуального права, а й нормами судово-експертного права. При цьому слід розрізняти статус експерта, спеціаліста як учасників кримінального провадження та як суб'єктів сторони кримінального провадження з боку захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), тобто спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення.

8. Запропоновано розмежувати суб'єктне коло учасників кримінального провадження за для того, щоб виключити можливість їх кваліфікації як сторони кримінального провадження з боку захисту за цією формою об'єктивної сторони ст. 384 КК. Пропонується доповнити п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК (учасники кримінального провадження) після слів «...експерт, спеціаліст, ...» доповнити словом «консультант», доповнити КПК статтею 72-2 «Консультант», а диспозицію в окремій частині ст. 384 КК сформулювати як «завідомо неправильна консультація, зроблена консультантом у таких самих випадках». У цю ж нову частину ст. 384 додати диспозицію щодо неправдивого висновку спеціаліста.

Перспективним напрямом для подальших досліджень, самостійного аналізу в наступних публікаціях уявляється розгляд такого елементу складу кримінального правопорушення як суб'єктивна сторона завідомо неправдивого висновку експерта чи спеціаліста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.02.2024).
2. Шуневич К.А. Моделі організації та проведення судової експертизи у кримінальному судочинстві в державах Європи і в Україні: дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філософії за спец. 081 Право. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Львів, 2023. 351 с.
3. Тимчишин А.М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. на здоб. ступ. д-ра юрид. наук за спец. 12.00.09. Донецьк. держ. ун-т внут. справ, Кропивницький, 2023. 438 с.
4. Проценко А.М. Процесуальні, організаційні та тактичні засади проведення експертизи в суді: дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філософії за спец. 081 Право. Нац. наук. центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. Харків, 2023. 251 с.
5. Дуфенюк О.М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
6. Шепітько М.В. Кримінально-правова характеристика діяння як ознаки складу злочину, передбаченого ст. 384 КК України «завідомо неправдиве показання». *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. Харків, 2011. Вип. 115. С. 263–273.
7. Головченко Л.М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002323-13#Text> (дата звернення 10.02.2024).
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> (дата звернення 10.02.2024).

9. Васильєва-Шаламова Ж.В. Судова експертиза в цивільному процесі: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2009. 19 с.
10. Васильєва-Шаламова Ж.В. Участь у цивільному процесі експерта та спеціаліста : (порівняльно-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 5. С. 103–110.
11. Кравченко А.В., Зеленкова І.І. Проблемні питання участі експерта в цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2011. № 12. С. 43–45.
12. Сибірна Р., Сибірний А., Хомів О. Місце судової експертизи у господарському процесі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 865. С. 502–506.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 10.02.2024).
14. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5) / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 18.02.2024).
15. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. *Офіційний вісник України* 2017. № 73, ст. 2254.
16. Кірін Р.С. Окремі проблеми регламентації статусу експерта у кримінальному процесуальному законодавстві. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук.– практ. конф. (Київ, 28 травня 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 124–127.

КВАЛІФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ

THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO CORRUPTION

Ясінь І.М., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

Боротьба з корупцією є обов'язковою умовою розвитку держави. Як свідчить практика така діяльність повинна здійснюватися у двох напрямках – запобігання і протидії. Встановлено, що система фінансового контролю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування наділена особливо потужним антикорупційним потенціалом. Як правовий інструмент система декларування забезпечує механізм притягнення до відповідальності суб'єктів декларування за порушення встановлених законодавством вимог щодо декларування, а також в результаті встановлення невідповідностей в деклараціях можливості виявлення фактів незаконного збагачення. Проаналізовано окремі положення законодавства зарубіжних держав, які регламентують порядок функціонування системи декларування посадових осіб органів державної влади та особливості кваліфікації їхніх дій у випадку порушення вимог декларування. На основі дослідження особливостей законодавчої конструкції складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 366-2, 366-3 КК України, практики застосування відповідних кримінально-правових норм, визначено особливості кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Встановлено, що якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування подає завідомо недостовірні відомості до декларації щодо активів, вартість яких перевищує її законні доходи понад 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 366-2 та ст. 368-5 КК України. В результаті проведеного дослідження констатовано доцільність існування в Україні кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація, кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, декларування, завідомо недостовірні відомості.

The fight against corruption is a necessary condition for the development of the state. As practice shows, such activity should be carried out in two directions – prevention and counteraction. It was established that the system of financial control of persons authorized to perform the functions of the state or local self-government is endowed with a particularly powerful anti-corruption potential. As a legal instrument, the declaration system provides a machine for holding the subjects of declaration responsible for violating the requirements for declaration established by law, as well as, as a result of establishing inconsistencies in the declarations, the possibility of detecting facts of illegal enrichment. It has been analyzed separate provisions of the legislation of foreign states, which regulate the functioning of the system of declaration of officials of state authorities and specialties of the qualification of their actions in case of violation of declaration requirements. Based on the study of the peculiarities of the legislative construction of the composition of criminal offenses provided for in Art. Art. 366-2, 366-3 of the Criminal Code of Ukraine, the practice of applying relevant criminal law norms, the peculiarities of the qualification of criminal offenses related to corruption are defined. It is established that if a person authorized to perform the functions of the state or local self-government submit deliberately false information to the declaration on assets exceeding its legal income more than 6500 non-taxable minimum incomes of citizens, the committed should be qualified in the aggregate of criminal offenses Art. 366-2 and Art. 368-5 of the Criminal Code of Ukraine. As a result of the conducted research, the expediency of the existence of criminal liability in Ukraine for the declaration of false information and the failure of the subject of the declaration to submit a declaration of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government was ascertained.

Key words: criminal-legal qualifications, criminal offenses related to corruption, a person authorized to perform the functions of the state or local self-government, declaration, deliberately false information.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що корупція стримує економічний розвиток держави, знижує якість життя її громадян. За оцінками експертів Україна щороку від корупції втрачає понад 900 млрд. гривень. У всесвітньому рейтингу СРІ (Індекс сприйняття корупції) за 2023 рік Україна посіла 104 місце у рейтингу 180 країн та отримала 36 балів зі 100 можливих [1]. Вказаний показник є найвищим для України з часу запуску оновленої системи СРІ. Попри вторгнення російської федерації Україна показала помітний прогрес у боротьбі з корупцією, що дає підстави вважати, що здійснювані заходи щодо запобігання і протидії корупції дають відчутні позитивні результати, навіть у такий найскладніший період існування держави. Незважаючи на позитивні зміни у відповідній сфері, боротьба з корупцією триває і залишається однією з основних вимог суспільства.

Система фінансового контролю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування є одним із ключових правових засобів з допомогою яких забезпечується досягнення широкого спектру антикорупційних цілей. Ефективність функціонування системи фінансового контролю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування забезпечується дотриманням вимог щодо подачі декларації, перевірки її змісту та притягнення до відповідальності у випадку порушення вимог декларування. За порушення

вимог декларування Законом України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 р. (далі – Закон № 1700-VII) передбачено адміністративну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність. Тобто в законодавстві йдеться про різні види відповідальності за порушення одного виду. В контексті зазначеного, необхідним є дослідження особливостей кваліфікації діянь, які порушують встановлений законодавством порядок декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування під кутом співвідношення адміністративної та кримінальної відповідальності та визначення перспектив розвитку законодавства у цьому напрямку.

Стан дослідження. Питання кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, з тією чи іншою повнотою дослідження, розглядали Л. П. Брич, О. О. Дудоров, Д. Г. Михайленко, Р. О. Мовчан, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур та інші дослідники, результати наукових пошуків яких знайшли відображення у наукових статтях, структурних частинах коментарів КК України, підручниках і посібниках з Особливої частини кримінального права України. Проте самостійного дослідження кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією з урахуванням законодавчих змін у чинному законодавстві та напрямів розвитку сучасної кримінально-правової політики у науці кримінального права не здійснювалося.

Мета дослідження. На основі дослідження особливостей законодавчої конструкції складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 366-2, 366-3 КК України, досягнень теорії кримінально-правової кваліфікації та практики застосування кримінально-правових норм, визначити особливості кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» № 1074-IX від 04.12.2020 р., КК України доповнено ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» та ст. 366-3 «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». Необхідність вказаних законодавчих змін обумовлено тим, що 27.10.2020 р. Конституційний Суд України своїм рішенням, визнавав такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) ст. 366-1 КК України «Декларування недостовірної інформації». Вказаний судовий орган зазначив, що «за своєю правовою природою подання суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації, а також умисне неподання декларації хоч і свідчать про порушення вимог антикорупційного законодавства, однак такі діяння не здатні заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі в обсягах, необхідних для визнання їх суспільно небезпечними відповідно до вимог статті 11 КК України» [2]. Встановлення кримінальної відповідальності за вчинення таких діянь є надмірним покаранням, а негативні наслідки, яких зазнає особа, притягнута до кримінальної відповідальності за їхнє вчинення, непропорційні шкоді, яка настала або могла настати у разі їхнього вчинення [2].

Дослідження Світового банку свідчить, що у законодавстві більш ніж 87 країн світу передбачено відповідальність службовців за порушення вимог декларування майна і доходів [3]. Це правопорушення, пов'язані з недотриманням вимог щодо подачі декларації та правопорушення, які стосуються змісту декларації, тобто пов'язані з внесенням недостовірних відомостей у декларацію. Найбільш поширеним видом відповідальності за порушення вимог декларування майна і доходів у законодавстві цих країн є адміністративна відповідальність, яка найчастіше застосовується за неподання декларації державного службовця. За внесення недостовірних даних у декларацію – кримінальна, рідше адміністративна відповідальність [3, с. 142–144]. Прикметно, що встановлення відповідальності за порушення вимог декларування залежить від мети, яку переслідує система декларування. Тобто, якщо система декларування є системою з подвійною функцією, спрямована на попередження конфлікту інтересів та виявлення фактів незаконного збагачення, що дає можливість охопити широке коло антикорупційних цілей, то за порушення вимог декларування встановлюється адміністративна та кримінальна відповідальність [3, с. 142–144].

Законодавством України відповідальність за порушення вимог декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування передбачена ст. 172-6 «Порушення вимог фінансового контролю» КУпАП та ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» КК України та ст. 366-3 «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» КК України.

Невід'ємним фактором застосування норм, в тому числі кримінально-правових є правильна оцінка діяння, з точки зору положень чинного законодавства. З огляду на це у теорії кримінального права юридичною підставою

кримінально-правової кваліфікації є склад кримінального правопорушення, як сукупність встановлених у КК України юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що дозволяють кваліфікувати суспільно-небезпечне діяння як конкретне кримінальне правопорушення.

Логіка поміщення ст. ст. 366-2, 366-3 КК України до Розділу XVII, полягає в тому, що суб'єктом кримінальних правопорушень вказаних статей є особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка здійснює свою діяльність у сфері службової діяльності, яка відповідно до ч. 1 та 2 ст. 45 Закону № 1700-VII зобов'язана подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Тобто, родовим об'єктом досліджуваних складів кримінальних правопорушень, є правопорядок, який складається за умов законності у сфері, в якій здійснює свою діяльність суб'єкт декларування.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК України є встановлений законом порядок декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, спрямований забезпечити їхню доброчесність через прозорість діяльності та запобігання зловживань у сфері державної влади та місцевого самоврядування. Такий порядок забезпечується шляхом внесення достовірних відомостей до декларації. Так само можна визначити основний безпосередній об'єкт складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-3 КК України. Це встановлений порядок декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, який існує за умови подання суб'єктом декларування декларації і спрямований забезпечити їхню доброчесність. Суспільна небезпека вказаних діянь, полягає у тому, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування умисно порушуючи передбачений Законом № 1700-VII порядок декларування, шляхом свідомого внесення завідомо недостовірних відомостей до декларації, а також шляхом умисного неподання декларації, заподіює істотну шкоду відповідним об'єктам кримінально-правової охорони. Окрім того, критерієм оцінки суспільної небезпечності вказаних кримінальних правопорушень є оцінка характеристик особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що свідчать про її підвищену суспільну небезпечність порівняно з іншими. Так, обіймаючи відповідну посаду в органах державної влади або місцевого самоврядування особа підпорядковує себе правовим вимогам, спрямованим на формування уявлення про особу доброчесну, яка служить інтересам держави.

Із диспозицій ст. ст. 366-2, 366-3 КК України випливає, що передбачені ними кримінальні правопорушення завжди вчиняється стосовно відповідного предмета, а тому належить до, так званих, предметних кримінальних правопорушень. Предмет складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366-2 КК України у диспозиції цієї статті позначено термінологічним зворотом «недостовірні відомості ...», які відрізняються від достовірних на суму від 500 до 2000 прожиткових мінімумів для працездатних громадян», а у ч. 2 ст. 366-2 КК України відомості, які відрізняються від достовірних на суму понад 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Відомості у декларації – це інформація (про майно, майнові права, доходи, видатки, зобов'язання), яка відповідно до ст. 46 Закону № 1700-VII вноситься до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Система фінансового контролю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування орієнтована на моніторинг змін майнового становища, з метою запобігання та виявлення фактів незаконного збагачення. Відповідно акцент робиться на декларуванні вартості майна, майнових прав,

активів, інших об'єктів декларування на момент набуття їх у власність або вартості цих об'єктів, які перебувають у володінні чи користуванні суб'єкта декларування.

Недостовірними у ч. 1 ст. 366-2 КК України є відомості, які відрізняються від достовірних на суму від 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Станом на 01.01.2024 р. недостовірні відомості, які відрізняються від достовірних на суму від 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, внесені суб'єктом декларування до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які тягнуть кримінальну відповідальність, становить 1 511 500 грн. Це законодавчо визначений мінімальний поріг криміналізації декларування недостовірної інформації. Відповідно, якщо особа, завідомо внесла до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відомості на суму до 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, то вона підлягає адміністративній відповідальності, у порядку застосування ч. 4 ст. 172-6 КУпАП. Недостовірними також, слід вважати відомості, які не дають можливості ідентифікувати члена сім'ї суб'єкта декларування чи об'єкт декларування. В такому випадку за декларування недостовірної інформації без грошового вираження суб'єкт декларування нестиме дисциплінарну відповідальність.

Предметом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-3 КК України є декларація особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яку особи, зазначені у п. 1, пп. «а», «в» – «г» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону № 1700-VII, зобов'язані щорічно до 1 квітня подавати шляхом заповнення її на офіційному веб-сайті НАЗК.

Зовнішнє вираження кримінальне правопорушення, знаходить в ознаках об'єктивної сторони. Так, об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-2 КК України, передбачає одну форму суспільно небезпечного діяння – умисне внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Це активна форма поведінки особи, яка полягає у тому, що особа шляхом заповнення на офіційному веб-сайті НАЗК декларації зазначає у ній завідомо недостовірну інформацію щодо майна, майнових прав, активів та інших об'єктів декларування.

Дії особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування не можуть бути кваліфіковані як умисне внесення завідомо недостовірної інформації, якщо на момент подання декларації вартість майна, майнових прав, активів, інших об'єктів декларування, що перебувають у володінні чи користуванні суб'єкта декларування не були і не повинні були бути йому відомими. Саме така кримінально-правова кваліфікація здійснена Вищим антикорупційним судом у кількох постановлених судових рішеннях [4, 5].

Також не вважається декларуванням недостовірної інформації, якщо член сім'ї суб'єкта декларування відмовив останньому в наданні всієї або частини інформації, яка повинна бути відображена у декларації, і при цьому ця інформація не відома і не може бути отримана суб'єктом декларування з офіційних джерел (державних реєстрів або правостановлюючих документів) [6, с. 54–55]. Однак, якщо отримання інформації про об'єкти декларування з офіційних джерел є можливим, що відомо самому декларанту, однак останній умисно не користується цією можливістю, при цьому зазначаючи, що член сім'ї декларанта відмовив у наданні інформації, вчинене слід розглядати як декларування недостовірної інформації.

Склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 366-2 КК України відсутній, коли суб'єкт декларування скористався, передбаченим ч. 4 ст. 45 Закону № 1700-VII

правом виправити виявленні у декларації помилки та не порушив встановленого порядку і строків користування цим правом [7, с. 309].

Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, полягає у свідомому невиконанні обов'язку передати у встановленому законом порядку декларацію до НАЗК.

Суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366-2 та ст. 366-3 КК України – спеціальний. Це особи, які відповідно до ч. 1, 2 ст. 45 Закону № 1700-VII, зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Перелік цих осіб, визначений у п. 1 пп. «а», «в» – «г» п. 2 ч. 1 ст. 3 вище зазначеного Закону, а також це особи, передбачені цими ж пунктами вказаної статті, які припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування. Принагідно слід зазначити, що у зв'язку зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» № 3384-IX від 20.09.2023 р. перелік осіб, які повинні подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування розширився. Зокрема, вперше таку декларацію повинні подавати особи, які належать до особового складу штатних військово-лікарських комісій, голови та члени лікарсько-консультативних і медико-соціальних експертних комісій, а також голови, їх заступники, члени та секретарі позаштатних постійно діючих військово-лікарських і лікарсько-льотних комісій, але які при цьому не є особами, зазначеними у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону № 1700-VII. Із вказаного випливає, що декларування недостовірної інформації зазначеними особами, не може кваліфікуватися за ст. 366-2 КК України. Так само вони не можуть нести відповідальність за ст. 358 КК України, оскільки декларація особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не є офіційним документом у розумінні примітки до ст. 358 КК України.

Аналіз конститутивних ознак складів кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією свідчить, що вони вчиняються з прямим умислом. Так, умислом особи, яка декларує недостовірну інформацію охоплюється те, що під час внесення відомостей до декларації, вона усвідомлює невідповідність зазначених відомостей реальному стану речей щодо їхньої вартості, кількості, інших характеристик, і такі відомості є завідомо недостовірними. Відомо, що зміст інтелектуальної ознаки умислу залежить від законодавчого формулювання ознак кримінального правопорушення. Формулювання предмета досліджуваного складу кримінального правопорушення, вказує на усвідомлення суб'єктом факту подання завідомо недостовірних відомостей, як очевидного і такого, що не підлягає сумніву. Завідомо недостовірні відомості – це не правильна, прихована інформація, яка до моменту, а також в момент внесення до декларації є відомою декларанту і усвідомлюється ним повною мірою. Внесення суб'єктом декларування недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, має кваліфікуватися як умисне тоді, коли буде доведено, що особа достовірно знала про доходи, майно, активи, видатки, які підлягають декларуванню, знала про наявність або відсутність їх у членів сім'ї, а також про їхню дійсну вартість та бажала не вказувати про це або вказати неправдиву інформацію про них.

Відповідно до ст. 28 Конвенції ООН проти корупції усвідомлення, намір або умисел, які необхідні як елементи будь-якого кримінального правопорушення, визначеного цією Конвенцією, можуть бути встановлені з об'єктивних

фактичних обставин справи [8]. Зокрема факт подання особою неправдивих відомостей у декларації має оцінюватися у сукупності з її попередньою та наступною поведінкою.

Такі факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як мотив і мета у диспозиції ст. ст. 366-2, 366-3 КК України не вказані, і відповідно на кримінально-правову кваліфікацію вчиненого не впливають. Однак, якщо навіть мотив і мета не є обов'язковими ознаками конкретних складів кримінальних правопорушень, то вони впливають із своєї соціально-психологічної природи, наявні у будь-якому діянні суб'єкта, як детермінанти його поведінки, в якості ознак «другого порядку» [9, с. 117]. Тому для того, щоб скласти уявлення про характер процесу, що проходить у свідомості суб'єкта декларування в момент вчинення кримінального правопорушення такі ознаки все ж повинні встановлюватися. Кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією зазвичай вчиняються особистих мотивів, з метою приховати від контролюючих, правоохоронних та інших державних органів і громадськості відомості про об'єкти, які підлягають декларуванню. Досить часто приховання інформації, яка містить відомості про майновий стан суб'єкта декларування, пов'язано із наявністю в особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або членів її сім'ї активів, які не відповідають законним її доходам. Таким чином, у випадку внесення завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування щодо майна, активів, доходів чи видатків, якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму понад 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, і якщо вартість задекларованих активів,

перевищує її законні доходи більш ніж на 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 366-2 та 368-5 КК України. Також за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 366-3, 368-5 КК України, можуть бути кваліфіковані дії особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка умисно не подає декларацію відповідно до Закону № 1700-VII і у випадку наявності з відкритих джерел інформації, яка містить відомості про набуття останньою активів, вартість яких більш ніж у 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищує її законні доходи.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід вказати, що виконане дослідження засвідчило актуальність задекларованої теми для науки і практики правозастосування у сфері запобігання і протидії корупційним кримінальним правопорушенням та кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. Окреслена мета досягнута шляхом з'ясування правової природи кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією та практики їхнього застосування у правовій системі України. Аналіз положень національного та міжнародного законодавства, наукових позицій дослідників з проблематики запобігання і протидії корупції та судової практики засвідчило, що система фінансового контролю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування є дієвим антикорупційним інструментом, який дозволяє контролювати статки вказаних осіб. Крім того, система декларування, яка відповідає міжнародним стандартам у сфері запобігання корупції, дозволяє виявити ознаки незаконного збагачення осіб, уповноважених на виконання функцій держави і місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Індекс сприйняття корупції – 2023. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі N 13-п/2020 від 27.10.2020 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/ks20038?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.13278199.1151163857.1709019222-467563050.1587033681#_gl=1*1wmd4c1*_gcl_au*MTgxNzA0Nzg2MS4xNzA1NTczNjQ3
3. Державна служба і приватні інтереси: підвищення відповідальності шляхом декларування доходів і майна. Ініціатива з повернення викрадених активів. Світовий банк. УНЗ ООН. 2012. 156 с.
4. Вирок Вищого Антикорупційного Суду України від 16.03.2023 р. № 991/174/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109666619>
5. Вирок Вищого Антикорупційного Суду України від 16.03.2023 р. № 991/6699/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109607533>
6. Роз'яснення щодо фінансової доброчесності: застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни у майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунку) № 4 від 13.11.2023 р. / Національне Агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/>
7. Настільна книга детектива, прокурора, судді : коментар антикорупційного законодавства / за ред. М. І. Хавронюка. К. : ВД «Дакор», 2016. 496 с. С. 309.
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» від 18 жовтня 2006 р. № 251-V) / *Верховна Рада України* : URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
9. Ясінь І.М. Кримінально-правова кваліфікація незаконного збагачення за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2018. 236 с.

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/93>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ ЧИ ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

THE CONCEPT AND CONTENT OF A TACTICAL OPERATION IN THE INVESTIGATION OF THE ACCEPTANCE OF AN OFFER, PROMISE OR RECEIPT OF AN ILLEGAL BENEFIT BY AN OFFICIAL

Абакумов О.Ю., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Полях А.М., к.ю.н., доцент, заслужений юрист України,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Сучасний стан досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень вимагає використання слідчих (розшукових) дій не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими процесуальними діями у вигляді найбільш оптимальних і доцільних їх комплексів в необхідній послідовності їхньої реалізації, з метою вирішення поставлених завдань, тобто шляхом реалізації тактичних операцій.

У статті розглянуто сучасні наукові підходи до визначення поняття тактичної операції, на основі їх аналізу запропоновано авторське визначення поняття тактичної операції під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Окреслені основні наукові концепції щодо виділення ознак, притаманних тактичним операціям та виділено ознаки тактичної операції під час розслідування досліджуваного кримінального правопорушення, до яких віднесено: погодженість, координованість та плановість слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також оперативно-розшукових заходів; нормативна врегульованість дій; об'єднаність їх спільною ціллю вирішення проміжних завдань розслідування; взаємодія спеціальних антикорупційних суб'єктів та органів досудового розслідування.

У статті автором наведений перелік завдань, на вирішення яких направлені тактичні операції під час розслідування досліджуваного корупційного кримінального правопорушення: встановлення свідків, які можуть надати інформацію про подію, встановлення осіб, які мають відношення до вчинення кримінального правопорушення, з'ясування взаємовідносин цих осіб та характеру їх участі у вчиненому діянні.

На вирішення окреслених завдань автором обґрунтовується необхідність та доцільність реалізації таких тактичних операцій як «розшук», «затримання», «співучасники», «встановлення свідків», «сукупність кримінальних правопорушень», «встановлення ознак організованості», «пошук документів», «вилучення документів», «огляд документів», «дослідження документів», «аналіз та використання інформації, отриманої з документів», «збереження документів».

Ключові слова: алгоритмізація, корупційні правопорушення, слідчі (розшукові) дії, ознаки тактичної операції, завдання розслідування.

The author states that the current state of pre-trial investigation of corruption criminal offenses requires the use of investigative (investigative) actions not in isolation, but in conjunction with other procedural actions in the form of the most optimal and expedient their complexes in the necessary sequence of their implementation, in order to solve certain problems, that is, by implementing tactical operations.

The article considers modern scientific approaches to the definition of the concept of tactical operation and, on the basis of their analysis, offers the author's definition of the concept of tactical operation during the investigation of acceptance of a proposal, promise or receipt of undue benefit by an official.

The main scientific concepts of distinguishing the signs inherent in tactical operations are outlined and the signs of a tactical operation during the investigation of the investigated criminal offense are allocated, which include: coordination, coordination and planning of investigators (search), secret investigators (search) and other procedural actions, as well as operational-search measures; normative regulation of actions; unification of their common goal of solving intermediate tasks of the investigation; interaction of special anti-corruption subjects and pre-trial investigation bodies.

The author provides a list of tasks for which tactical operations are aimed during the investigation of the investigated corruption criminal offense: identification of witnesses who can provide information about the incident, identification of persons related to the commission of a criminal offense, clarification of the relationship of these persons and the nature of their participation in the committed act.

The author substantiates the necessity and expediency of such tactical operations as "search," "detention," "accomplices," "identification of witnesses," "set of crimes," "establishment of signs of organization," "search for documents," "seizure of documents," "review of documents," "study of documents," "analysis and use of information obtained from documents," "preservation of documents."

Key words: algorithmization, corruption offenses, investigative (search) actions, signs of tactical operation, tasks of investigation.

Вступ. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою є одним із різновидів корупційних кримінальних правопорушень, проблематика розслідування яких, зокрема, пов'язана з неврахуванням результатів наукових досліджень з питань запобігання та протидії корупції в частині розроблених окремих методик розслідування.

Структура існуючих окремих методик розслідування кримінальних правопорушень, в тому числі і розслідування прийняття пропозиції, обіцянки чи одержання неправомірної вигоди службовою особою, традиційно складається з двох основних частин, в яких відображаються інформаційні та методичні засади процесу розслі-

дування кримінальних правопорушень. Останні знаходять свій прояв у системі рекомендацій, що оптимізують діяльність слідчого, іншого уповноваженого суб'єкта, зокрема, щодо порядку організації та тактики слідчих (розшукових) дій у типових ситуаціях, так само і їх поєднання у вигляді тактичних операцій.

Загальні положення тактичних операцій, при розслідуванні окремих кримінальних правопорушень, які входять до групи службових, були предметом наукового дослідження у працях останніх років таких як: О. В. Приходька [1, с. 188–192], Р. Л. Степанюка [2, с. 198–204], В. В. Кікінука [3, с. 118–125], О. І. Ромців [4, с. 151–153].

В той же час, разом із наявними напрацюваннями з питань тактичних операцій під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, питання про поняття та зміст типових тактичних операцій під час розслідування вказаного кримінального правопорушення висвітлені недостатньо.

Постановка завдання. З урахуванням викладеного, метою статті є визначення поняття та змісту тактичних операцій при розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Результати дослідження. Сучасний стан досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень вимагає використання слідчих (розшукових) дій не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими процесуальними діями у вигляді найбільш оптимальних і доцільних їх комплексів в необхідній послідовності їхньої реалізації, з метою вирішення певних завдань.

Удосконалення процесу розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою залежить від комплексності тактичних прийомів та слідчих (розшукових) дій, яка спрямована на оптимізацію вирішення в ході розслідування тактичних завдань за допомогою концепції тактичних операцій.

Концепція тактичних операцій досліджувалась у наукових працях вчених-криміналістів. Так, як справедливо зазначає В. О. Коновалова, концепція тактичних операцій є своєрідною формою розслідування, яка об'єднує організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії з метою швидкого й ефективного виконання слідчих завдань [5, с. 172]. В. А. Журавель вважає, що розроблення концепції тактичних операцій як важливого елемента в системі організаційно-тактичних засобів слідчого знаходиться на новому етапі свого розвитку і безперечно потребує проведення подальших досліджень [6, с. 36]. За цими двома підходами у наукових працях наводяться визначення поняття тактичної операції: як сукупності слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій та як елемента організаційно-тактичних засобів слідчого.

Під тактичною операцією, в найбільш простому вигляді, можливо розуміти комплекс обумовлених слідчою ситуацією взаємозалежних, скоординованих між собою тактичних прийомів, слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), інших процесуальних дій та заходів, проведених в певній послідовності особами, які розслідують кримінальне правопорушення із залученням за необхідності інших осіб з метою вирішення певного тактичного завдання [7, с. 134].

С. Ф. Здоровко визначає тактичну операцію як систему однойменних або різнойменних процесуальних або непроцесуальних дій і заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), які спрямовані на вирішення проміжного завдання розслідування, об'єднані єдиним планом і єдиним задумом, характеризуються вибірковістю і ситуаційною обумовленістю та виконуються правомочними посадовими особами під керівництвом слідчого [8, с. 115–116]. В. С. Богачук тактичну операцію визначає як систему погоджених і взаємозалежних за цільовим призначенням слідчих, оперативно-розшукових і інших дій,

розроблених з урахуванням сформованої слідчої ситуації, які проводяться за планом і під керівництвом слідчого, з метою виконання певних тактичних завдань виявлення, розкриття та розслідування злочинів [9, с. 9].

Деяко іншим є визначення тактичних операцій, запропоноване В. Ю. Шепітьком та В. А. Журавлем, які пропонують розглядати тактичні операції як організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування. Це поняття поєднує як організаційні, так і тактичні засади. Під організаційними засадами слід розуміти оптимальне взаєморозташування і взаємозв'язок елементів певного комплексу (комбінацій, операцій), провадження яких обумовлене єдиною метою і здійснюється в певних умовах місця й часу. Тактичні засади передбачають вибірковість, варіантність, ситуаційну залежність, доцільність у застосуванні певних засобів і їх спрямованість на вирішення локальних завдань розслідування. Виходячи з цього організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування – це оптимальна сукупність взаємопов'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) і тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних завдань у певних слідчих ситуаціях. Такі наукові підходи вкотре підтверджують те, що тактичні операції під час розслідування злочинів виконують організаційну функцію [10, с. 187]. Як засіб діяльності слідчого, що використовується для вирішення тактичних завдань, які виникають при розкритті, розслідуванні і попередженні злочинів, тактичну операцію розглядає М. В. Салтєвський [11, с. 79]. Поряд з наведеним визначенням, С. В. Олійник також визначає тактичну операцію як засіб вирішення тактичних завдань. У свою чергу вирішення тактичних завдань здійснюється шляхом проведення декількох дій, ефективність здійснення яких обов'язково залежить від організації такої діяльності [12, с. 78].

Погоджуємося з думкою В. О. Коновалової про те, що тактичні операції є своєрідною формою розслідування, яке об'єднує організаційні, слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи для швидкого та ефективного вирішення слідчих завдань [5, с. 68].

Як справедливо стверджує В. М. Шевчук, тактичні операції за напрямками тактичного впливу та діапазоном застосування в процесі розслідування злочинів є багатофункціональними організаційно-тактичними засобами здійснення досудового розслідування, які ефективно використовуються для вирішення окремих тактичних завдань і мають багатофункціональне призначення, обумовлене слідчою ситуацією й функціональною спрямованістю системи слідчих, ОРД, організаційних, профілактичних та інших дій [13].

Отже, підсумовуючи, вважаємо за можливе надати визначення поняття тактичної операції під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою як систему тактичних засобів реалізації методів досудового розслідування та взаємодії слідчого, детектива з працівниками інших підрозділів та уповноважених органів, яке полягає у реалізації слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, об'єднаних єдиною метою та здійснюваних в межах єдиного плану, спрямованих на вирішення проміжних завдань розслідування, що виступає засобом алгоритмізації процесу розслідування досліджуваного корупційного кримінального правопорушення.

На підставі наведених понять слід виділити ознаки, притаманні тактичній операції. Аналізуючи наявні наукові підходи до виділення ознак, притаманних тактичним операціям, слід констатувати, що у більшості випадків вчені є єдині у їх переліку.

Так, С. Ф. Здоровко, суттєвими ознаками тактичної операції називає: 1) сполучення (комплекс, система) однойменних або різнойменних слідчих дій, а також (або) оперативно-розшукових заходів, а інколи й організаційно-технічних заходів.

Тактична операція може являти собою комплекс різноманітних за своєю природою дій (процесуальних і непроцесуальних), а може об'єднувати однотипні дії (наприклад, декілька обшуків – тактична операція «груповий обшук», декілька допитів – оперативно-тактична операція «виявлення неправдивих свідчень»); 2) у кількісному відношенні це завжди дві та більше дій, або два чи більше заходів; 3) дії, які входять в тактичну операцію, повинні бути взаємопов'язаними, взаємообумовленими і взаємозалежними; 4) виконання дій припускає їх певну черговість (послідовність), або одночасність; 5) операція відрізняється вибірковістю і спрямованістю на вирішення проміжного завдання розслідування. В цьому плані важливе значення має вишенування, типізація таких задач; 6) операція має рольову функцію щодо виду злочину; 7) система дій тактичної операції ситуаційно обумовлена, ефективність їх можлива лише в точно визначених слідчих ситуаціях; 8) елементи тактичної операції об'єднані єдиним задумом, мають єдину цільову спрямованість; 9) операція припускає єдине керівництво з боку слідчого незалежно від сутності дій, що до неї входять; 10) дії проводяться за єдиним планом [10, с. 150].

Аналогічні, але дещо звужений підхід до виділення ознак, притаманних тактичній операції, виділяє В. М. Шевчук, а саме: а) системність взаємозалежних і взаємоузгоджених слідчих, оперативно-розшукових та інших дій; б) обумовленість цієї системи дій слідчою, а іноді й вихідною ситуацією; в) плановірність їх проведення і реалізації; г) керівна роль слідчого (за винятком оперативно-тактичних операцій, де керівником може бути й посадова особа оперативних підрозділів територіальних органів); д) цілеспрямованість дій на вирішення окремих проміжних тактичних завдань [14, с. 85].

Д. О. Карабанов наведений вище перелік ознак тактичних операцій доповнює тим, що кожна тактична операція припускає певну сукупність дій програмно-алгоритмічного характеру, тому є типовою. Це пов'язано з давно поміченою повторюваністю більшості слідчих ситуацій, що дає можливість їх класифікувати й, відповідно, розробити систему найбільш доцільних дій для кожної з них [15, с. 56]. З. Р. Сулейманова додатково виділяє ознаку, яка полягає у тому, що зміст таких тактичних завдань становлять питання, які входять до предмету доказування по розслідуваній справі. Відповідно тактичні операції проводяться в певний часовий інтервал у межах передбачених законом строків розслідування кримінальної справи [16, с. 67–69].

В цілому погоджуючись з наведеними ознаками тактичної операції, вважаємо за необхідне виділити ознаки тактичної операції під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, до яких відносяться: погодженість, координуваність та плановість слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також оперативно-розшукових заходів; зазначені дії передбачені кримінально-процесуальним законодавством та спеціальним законодавчими актами, спрямованими на протидію корупції, або регламентуються підзаконними нормативними актами, чи відповідають їм; об'єднаність їх спільною ціллю вирішення проміжних завдань розслідування; проводиться у взаємодії спеціальних суб'єктів досудового розслідування, діяльність яких пов'язана з розслідуванням корупційних кримінальних правопорушень (НАБУ, САП, АРМА) та органів досудового розслідування.

Одним із елементів концепції тактичних операцій виступає також виділення завдань, на вирішення яких спрямовані тактичні операції і, які інакше вирішити важко або взагалі неможливо.

Існує зв'язок між проміжним завданням розслідування і тактичною операцією. Такий зв'язок простежується у тому, що: 1) тактична операція розробляється стосовно до проміжного завдання розслідування; 2) реалізація тактичної операції здійснюється для вирішення проміжного

завдання; 3) тактична операція буде ефективною тільки при наявності інформаційних даних, у відповідній слідчій ситуації [17, с. 184–186].

Слушною є думка Р.Л. Степанюка, який вважає, що деякі проміжні завдання є настільки складними і специфічними, що вимагають організації цілого комплексу дій, тобто тактичної операції. Завданням дослідника при побудові окремої методики розслідування є визначення типового кола таких проміжних завдань і розроблення відповідних рекомендацій щодо організації і проведення типових тактичних операцій [2, с. 204].

Тактичні аспекти діяльності слідчого характеризують загальні підходи до вирішення завдань розслідування, прийняття тактичних рішень: визначення своєчасності проведення слідчих дій з позиції забезпечення найбільшої результативності; оцінку необхідності здійснення відповідних заходів з урахуванням пов'язаного з цим тактичного ризику; рішення про пред'явлення доказів (з наступною деталізацією прийомів безпосереднього пред'явлення); визначення обсягу і характеру інформації при зверненні за допомогою до громадян; встановлення мети і набору дій при плануванні та здійсненні тактичних операцій [18, с. 170].

Досліджуючи питання тактичних завдань під час розслідування кримінальних правопорушень корупційної спрямованості, Я. В. Мишков виділяє наступні тактичні завдання стосовно розслідуванню розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, спрямованих на: 1) на затримання на гарячому; 2) встановлення місця знаходження предмета неправомірної вигоди; 3) встановлення місця перебування й затримання співучасників злочину; 4) виявлення й тимчасове вилучення документів, що свідчать про незаконні розпорядження; 5) виявлення документів, що свідчать про законні дії службової особи, вчинені внаслідок досягнутих домовленостей; 6) виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину [19, с. 93].

С. В. Олійник вважає, що встановлення особи правопорушника потребує вирішення тактичних завдань, які витікають із слідчої ситуації конкретного етапу розслідування. Якщо, скажімо, виникає необхідність встановити стосунки, які склалися в суб'єктів розглядуваного злочину, то з цією метою мають бути організовані відповідні тактичні операції: наприклад, «Викриття неправди в показаннях підозрюваного під час допиту», «Перевірка алібі» або ін. Звідси випливає, що під час розслідування злочинів на кожному його етапі організовуються тактичні операції, які є засобом вирішення тактичних завдань [14, с. 167].

В цілому погоджуючись з наведеним переліком завдань, вважаємо, що тактичним завданням прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою слід виділяти саме виявлення всіх фактів (епізодів) вчинення цього кримінального правопорушення. Зокрема, при розслідуванні досліджуваного кримінального правопорушення, основними тактичними завданнями є також комплекс дій, спрямований на: встановлення свідків, які можуть надати інформацію про подію, встановлення осіб, які мають відношення до вчинення кримінального правопорушення, з'ясування взаємовідносин цих осіб та характеру їх участі у вчиненому діянні. У зв'язку із цим, виникає необхідність проводити такі тактичні операції, як: «розшук», «затримання», «співучасники», «встановлення свідків», «сукупність кримінальних правопорушень», «встановлення ознак організованості». Крім того, досить часто вчинення корупційного кримінального правопорушення пов'язане із необхідністю виявлення та дослідження низки документів, які можна провести в рамках тактичних операцій, пов'язаних із роботою з документами, зокрема: «пошук документів», «вилучення документів», «огляд документів», «дослідження документів», «аналіз та використання інформації, отриманої з документів», «збереження документів» тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько О. В. Тактичні операції при розслідуванні хабарництва, вчиненого у сфері правоохоронної діяльності. *Право і безпека*. 2010. № 3 (35). С. 188–192.
2. Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2012. 491 с.
3. Кікінчук В. В. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів в агропромисловому комплексі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетровськ, 2014. 252 с.
4. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 226 с.
5. Коновалова В. О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*: матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. Харків, 2008. С. 170–172.
6. Журавель В. А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2006. Вип. 6. С. 30–36.
7. Гавріляк О. Ю. Тактичні операції при розслідуванні вимог : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 19 с.
8. Здоровко С. Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 210 с.
9. Богачук В. С. Тактичні операції при розслідуванні підроблення грошей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 20 с.
10. Шепітько В. Ю., Журавель В. А. Організаційно-тактичні засоби: поняття та значення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2009. Вип. 18. С. 185–192.
11. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 528 с.
12. Олійник С. В. Початковий етап та основні напрями розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 220 с.
13. Шевчук В. М. Організаційна функція тактичних операцій. *Правознавець*. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/8874/%C2#chapter>
14. Шевчук В. М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 70. С. 83–89.
15. Карабанов Д. О. Тактичні операції при розслідуванні незаконного заволодіння транспортними засобами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2012. 211 с.
16. Сулейманова З. Р. Тактичні операції при розслідуванні незаконного збуту наркотичних засобів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2012. 210 с.
17. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с.
18. Бахін В. П., Гора І. В., Цимбал П. В. Криміналістика : курс лекцій : у 2 ч. Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. Ч. 1. 356 с.
19. Мишков Я. Є. Методика розслідування хабарництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 179 с.

**ЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ З ІНШИМИ ГАЛУЗЯМИ ПРАВА
ТА СУМІЖНИМИ НАУКОВИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ****THE CONNECTION OF THE CRIMINAL PROCESS WITH OTHER BRANCHES
OF LAW AND RELATED SCIENTIFIC DISCIPLINES**

**Аленін Ю.П., д.ю.н., професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Волошина В.К., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена зв'язку кримінального процесу з іншими галузями права та суміжними науковими дисциплінами. Кримінальний процес розглядається як вид державної діяльності, галузь права, як наука і навчальна дисципліна та є обов'язковим елементом правосуддя в Україні та безумовним елементом системи права. З'ясовано, що кримінальний процес тісно пов'язаний і взаємодіє з іншими галузями права, видами державної діяльності, науками і навчальними дисциплінами. Застосовуючи відомий філософський метод пізнання – системний підхід, для якого найбільш характерною рисою є наявність чіткої структури самої системи, тобто існування тісного взаємозв'язку між елементами системи, на якому лежить основне смислове навантаження вказаного методу. Отже, це і дає підставу робити такий висновок щодо існування в якості обов'язкового елементу таких систем як правосуддя та загальної системи права. Кримінальний процес пов'язаний з конституційним правом, міжнародним правом, цивільним правом, цивільним процесуальним правом, криміналістикою та взаємодіє із судовою медициною, юридичною психологією, судовою психіатрією. Кримінальне процесуальне право та кримінальний процес, як вид діяльності, пов'язані із реалізацією законодавства про судоустрій і статус суддів, а також із законодавством про прокуратуру, адвокатуру і адвокатську діяльність, законодавством про оперативно-розшукову діяльність, законодавством про виконання покарань. Наголошено, що найбільш тісним є зв'язок кримінального процесуального права та кримінального права. Обидві ці галузі мають своїм завданням боротися зі злочинністю, забезпечувати охорону прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобіганню кримінальним правопорушенням. Кримінальне процесуальне право служить засобом встановлення та конкретизації кримінально-правових відносин. Разом з тим реалізація кримінально-правових норм не єдине завдання кримінального процесуального права, оскільки воно покликане ще й забезпечити захист особи від необґрунтованого обвинувачення та засудження, а в разі настання таких випадків – забезпечити її реалізацію, звільнення від кримінальної відповідальності з різних підстав тощо.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне процесуальне право, цивільне право, цивільне процесуальне право, міжнародне право, законодавство, кримінальне право, криміналістика, система права, галузь права.

The article is devoted to the connection of the criminal process with other branches of law and related scientific disciplines. The criminal process is considered as a type of state activity, a branch of law, as a science and an educational discipline and is a mandatory element of justice in Ukraine and an unconditional element of the legal system. It was found that the criminal process is closely related and interacts with other branches of law, types of state activity, sciences and academic disciplines.

Applying the well-known philosophical method of cognition is a systematic approach, the most characteristic feature of which is the presence of a clear structure of the system itself, i.e. the existence of a close relationship between the elements of the system, on which the main semantic load of the specified method lies. Therefore, this gives reason to draw such a conclusion regarding the existence as a mandatory element of such systems as justice and the general system of law.

The criminal process is connected with constitutional law, international law, civil law, civil procedural law, criminology and interacts with forensic medicine, legal psychology, forensic psychiatry. Criminal procedural law and the criminal process, as a type of activity, are related to the implementation of legislation on the judicial system and the status of judges, as well as legislation on the prosecutor's office, advocacy and advocacy, legislation on operational and investigative activities, legislation on the execution of punishments. It is emphasized that the connection between criminal procedural law and criminal law is the closest. Both of these branches have the task of fighting crime, ensuring the protection of the rights and freedoms of man and citizen, property, public order and public safety, the environment, the constitutional system of Ukraine from criminal and illegal encroachments, ensuring the peace and security of mankind, as well as preventing criminal offenses. Criminal procedural law serves as a means of establishing and specifying criminal-legal relations. At the same time, the implementation of criminal legal norms is not the only task of criminal procedural law, since it is also designed to ensure the protection of a person from unjustified accusation and conviction, and in the event of such cases – to ensure its implementation, exemption from criminal liability on various grounds, etc.

Key words: criminal process, criminal procedural law, civil law, civil procedural law, international law, legislation, criminal law, criminology, legal system, branch of law.

Кримінальний процес як вид державної діяльності, галузь права (система правових норм), як наука і навчальна дисципліна тісно пов'язаний і взаємодіє з іншими галузями права, видами державної діяльності, науками і навчальними дисциплінами.

Насамперед кримінальний процес поєднується з конституційним правом. Зокрема в Конституції України закріплені основні засади судочинства (ст. 129) [1]. В подальшому законодавець в КПК України (2012 р.) закріпив систему загальних засад (принципів) кримінального провадження (Глава 2) [2]. Але незважаючи на розширений перелік цих принципів (22 засади) все ж таки

деякі із загальних засад, які реалізуються в кримінальному процесі, не відображені в КПК, а саме: здійснення правосуддя лише судом, незалежність та недоторканість суддів, всебічність, повнота та неупередженість дослідження обставин кримінального провадження, пропорційність. Так у ст. 124 Конституції України встановлено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Це положення також закріплено в КПК, але окремо у ст. 30. Також не визначено в якості окремого принципу кримінального провадження положення про незалежність і недоторканість суддів, яка гарантована Конституцією України (ст. 126, 129) та законами України.

В Конституції України закріплюється система процесуальних гарантій, прав і свобод громадян, а окремі норми КПК конкретизують реалізацію цих прав та свобод.

Очевидно, що до висловленого слід віднести і діяльність Конституційного суду України, рішення якого є самостійним джерелом кримінального процесуального права.

Існує взаємозв'язок кримінального процесуального права та міжнародного права. Яскравим прикладом такого зв'язку є здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження на підставі кримінальних процесуальних норм (див. розділ IX-2 КПК) та норм чинних міжнародних договорів, Конвенцій, Декларацій й інших документів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, шляхом ратифікації. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) сприяє захисту прав особи, яка залучена до сфери кримінального процесу, визначають і уточнюють зміст чинних кримінальних процесуальних норм, практику їх застосування та спрямовують та конкретизують подальший розвиток кримінального судочинства в цілому.

Кримінальне процесуальне право та кримінальний процес, як вид діяльності, пов'язані із реалізацією законодавства *про судоустрій і статус суддів*, а також із законодавством *про прокуратуру, адвокатуру і адвокатську діяльність* [3], оскільки вони встановлюють основні принципи організації і діяльності суду, прокуратури, органів досудового розслідування, адвокатури. Кримінальний процес визначає порядок діяльності суду, прокуратури, органів досудового розслідування, судового розгляду й вирішення кримінальних проваджень, а також участі адвокатів у цій діяльності. Між правовими нормами, що регулюють організацію і порядок процесуальної діяльності суду та прокуратури, існує тісний зв'язок. Питання підсудності, підслідності, процесуальної компетенції судових інстанцій (слідчого судді, суду різних інстанцій) і органів прокурорського нагляду, регулюється нормами, що мають як організаційне, так і функціональне значення, а різниця між кримінальним процесуальним правом полягає у предметі регулювання. Законодавство про судоустрій і статус суддів визначає засади організації судової влади та організаційні основи системи суддів загальної юрисдикції. Законодавство про прокуратуру встановлює загально-правові основи та принципи діяльності прокуратури; її функції; систему органів прокуратури; завдання прокурорського нагляду за додержанням законів і процесуальним керівництвом досудовим розслідуванням органами досудового розслідування (знанням та досудовим слідством).

Важливе значення для кримінального процесу має законодавство *про оперативно-розшукову діяльність*, завданням якої є, зокрема, пошук і фіксація в інтересах кримінального провадження фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп. Матеріали оперативно-розшукової діяльності використовують як приводи і підстави для початку досудового розслідування або проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальному провадженні.

Особливо важливе значення має тісна взаємодія між слідчими (детективами) та оперативними підрозділами при плануванні та проведенні негласних (слідчих) розшукових дій, як один із ефективних засобів збирання і перевірки доказів в кримінальному провадженні, в запобіганні вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів.

Як кримінальний процес так і оперативно-розшукова діяльність служать розкриттю злочинів, але при цьому застосовуються різні методи, прийоми. Процесуальна діяльність оперативних підрозділів, регламентована КПК та здійснюється у процесуальних формах, тоді як оперативно-розшукова діяльність урегульована ще й ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] і здійснюється без дотримання відповідних процесуальних форм. Але матеріали, в яких

зафіксовані фактичні дані про протиправні діяння окремих груп та осіб, що зібрані оперативними підрозділами МВС, СБУ, ДБР, НАБУ й іншими органами з дотриманням згаданого закону, за умови відповідності вимогам ст. 99 КПК, є документом та можуть використовуватися під час процесу доказування в кримінальному провадженні.

Кримінальний процес пов'язаний також із законодавством *про виконання покарань*. Це зумовлено передусім тим, що вид і міра покарання, вид виправної установи визначаються вироком суду, і з моменту звернення обвинувального вироку до виконання покарань починають діяти норми законодавства про виконання покарань. Але в ході виконання покарання виникає ряд питань, які повинен вирішити суд (про дострокове чи умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, про застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиночної камери), та ще багато інших питань, у порядку передбаченому кримінально-процесуальним законодавством (ст. 536 КПК). Підстави і порядок порушення клопотань про розгляд цих питань регламентується як КПК, так і законодавством про виконання покарань.

Слід зазначити, кримінальне процесуальне право пов'язане також із *цивільним та цивільним процесуальним правами*. Підставою для такого висновку є існування спільних інститутів відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому та іншим особам, а також відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю (Глава 9 КПК) шляхом розгляду заявленого цивільного позову в кримінальному провадженні, передбачених схожими нормами в Цивільному кодексі України (Книга п'ята. Розділ III). Це стало можливим завдяки наявності положення про преюдиціальність вироків, судових рішень.

Існує певний зв'язок із іншими галузями права (господарським процесом, адміністративним судочинством, тощо).

Застосовуючи метод аналогії, варто було б запозичити з метою вдосконалення кримінального процесуального права деякі положення, передбачені в цивільному процесуальному та господарському процесуальному законодавстві. Наприклад, доцільно було б виокремити, в якості самостійного й важливого принципу судочинства – «Неприпустимість зловживання процесуальними правами» (ст. 2 ч. 2 п. 11; ст. 44 ЦПК; ст. 2 ч. 3 п. 11, ст. 43 ГПК) [5], або передбачити в КПК законодавчо врегульовані властивості доказів, як достовірність, достатність, а саме ці властивості є в ЦПК і ГПК, тощо.

Проте найбільш тісним є зв'язок кримінального процесуального права та *кримінального права*. Обидві ці галузі мають своїм завданням боротися зі злочинністю, забезпечувати охорону прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобіганню кримінальним правопорушенням (ст. 1 КК, ст. 2 КПК) [6]. Тобто ці завдання є спільними, маючи при цьому загальну кінцеву мети. Кримінальне право забороняє, під загрозою кримінального покарання, певні вчинки, встановлює загальні умови настання кримінальної відповідальності, визначає діяння, які визначаються злочинними, види і розміри покарань. Кримінальне процесуальне право забезпечує застосування норм кримінального права, тобто норми останнього приводяться в дію і застосовуються органами досудового розслідування, прокурорами й суддями до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, тільки у межах кримінального процесу. Інакше кажучи, без кримінального процесу кримінальне право було б нежиттєздатним, залишалось нездійсненим в кожному конкретному випадку. В свою чергу кримінальний процес був би безпредметним без кримінального права.

На тісний зв'язок вказаних галузей права вказують не лише наявність загальних завдань, мети, принципів, а й існування спільних правових інститутів. Наприклад, основні питання предмета доказування (обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні – ст. 91 КПК) в кримінальному провадженні визнаються складом того чи іншого кримінального правопорушення, сформованого в кримінальному праві.

Завдяки кримінальному праву конкретизується і система кримінального процесу, оскільки в КПК передбачаються особливі порядки і режими досудового розслідування і судового розгляду (наприклад кримінальне провадження: щодо окремої категорії осіб (Глава 37 КПК); щодо неповнолітніх (Глава 38 КПК); щодо застосування примусових заходів медичного характеру (Глава 39 КПК); особливості досудового розслідування кримінальних проступків (Глава 25 КПК) та інші).

Прослідковується тісний зв'язок кримінального права з процедурним регулюванням застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також наявність кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань, відмову від них, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (донос) та інші (Розділ XVIII КК). Саме в КК передбачений кримінально-правовий захист суб'єктів кримінального провадження, шляхом притягнення до відповідальності за протиправні дії проти вказаних осіб.

Таким чином кримінальне процесуальне право служить засобом встановлення та конкретизації кримінально-правових відносин. Разом з тим реалізація кримінально-правових норм не єдине завдання кримінального процесуального права, оскільки воно покликане ще й забезпечити захист особи від необгрунтованого обвинувачення та засудження, а в разі настання таких випадків – забезпечити її реалізацію, звільнення від кримінальної відповідальності з різних підстав тощо.

Кримінальне правопорушення може мати місце лише тоді, коли було вчинено або готувався вчинок, передбачений кримінальним правом. Там де немає кримінального правопорушення, кримінальне провадження не повинно здійснюватися.

Тісний зв'язок існує між кримінальним процесуальним правом та криміналістикою, оскільки положення останньої спрямовані на ефективне досягнення мети і завдань кримінального судочинства за допомогою методів, прийомів і засобів, що нею розробляються. У свою чергу, такі методи, прийоми й засоби повинні бути підпорядковані вимогам кримінального процесуального закону. Найбільш тісна взаємодія вказаних наук спостерігається в питаннях збирання, дослідження, перевірки, оцінювання та використання доказів, а також проведення слідчих (розшукових) дій, судових експертиз. Отже, криміналістика наповнює практичним змістом процесуальні форми проведення названих дій.

Саме криміналістиці ми завдячуємо появу нових способів розкриття і розслідування злочинів. Але, на жаль, слід відзначити, що в цьому питанні, судячи по редакції КПК (2012 р.), спостерігається певний відхід від досягнутого за рахунок як позбавлення деяких слідчих (розшукових) дій їх самостійності, так і за рахунок некоректної редакції деяких норм щодо суті окремих слідчих (розшукових) дій.

Кримінальне процесуальне право взаємодіє також із судовою медициною, юридичною психологією, судовою психіатрією. Найчастіше знання з цих суміжних наукових дисциплін використовується в кримінальному процесі в формі призначення і проведення судових експертиз та шляхом залучення спеціалістів відповідного профілю. Кримінальне процесуальне право визначає підстави та порядок призначення і проведення експертиз, зокрема вказую на випадки обов'язкового їх проведення, формулює права та обов'язки експертів, спеціалістів.

Вивчаючи особу кримінального правопорушника, причини та умови вчинення кримінальних діянь, розробляючи рекомендації щодо їх усунення та профілактики, кримінологія базується і на нормах кримінального процесуального права, аналізі діяльності слідчих органів та оперативних підрозділів, прокуратури і суду по конкретним кримінальним правопорушенням, на вивченні цих справ. Розробляючи пропозиції щодо поліпшення вивчення особи підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, з'ясування причин та умов вчинення кримінального правопорушення і вжиття заходів до їх усунення під час досудового розслідування і судового розгляду кримінальних проваджень, ця наука безумовно сприяє вдосконаленню процесуальної діяльності згаданих органів і кримінального процесуального законодавства. Водночас ці пропозиції мають відповідати нормам КПК. Жодна з розроблених рекомендацій не може бути здійснена на практиці, якщо вона суперечить кримінальному процесуальному закону, бо це призвело б до порушення законності державними органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю.

Підсумовуючи викладене можна зробити остаточний висновок, що кримінальний процес як вид державної діяльності, як галузь права та як наукова і навчальна дисципліна є обов'язковим елементом правосуддя в Україні та безумовним елементом системи права. Застосовуючи відомий філософський метод пізнання – системний підхід, для якого найбільш характерною рисою є наявність чіткої структури самої системи, тобто існування тісного взаємозв'язку між елементами системи, на якому лежить основне смислове навантаження вказаного методу. То саме це і дає підставу робити такий висновок щодо існування в якості обов'язкового елементу таких систем як правосуддя та загальної системи права, що ми, досліджуючи конкретні зв'язки з окремими елементами цих систем, і намагалися довести в поданій статті, демонструючи конкретні зв'язки з окремими елементами цієї системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 р. / *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> ; Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5.07.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> ; Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
4. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 № 2135-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> ; Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

ДЕФЕКТИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЧАСОВИХ МЕЖ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

DEFECTS IN THE LEGAL REGULATION OF THE TIME LIMITS OF THE INVESTIGATOR'S COGNITIVE ACTIVITY

Барган С.С., магістр права,

викладач кафедри кримінально-правових дисциплін

Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена визначенню невідповідності регламентації в чинному кримінальному процесуальному законі нормативних меж пізнавальної діяльності слідчого фактичним часовим межам, протягом яких слідчий може правомірно отримувати інформацію про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Вказано на відсутність строків проведення слідчим пізнавальної діяльності від моменту внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР до моменту повідомлення особи про підозру. Висловлено думку, що відсутність належного унормування цього проміжку часу впливає на ефективність кримінального провадження, а також порушує принцип розумності строків і право людини на справедливий судовий розгляд. Відтягуючи момент повідомлення особи про підозру, слідчий не обмежується у застосуванні процесуальних засобів пізнання, передбачених ст. 93 КПК України. Зазначене свідчить про здійснення безстрокового кримінального переслідування особи, яка не має можливості користуватися правом на захист через не повідомлення їй про підозру (ст. 42 КПК України). Визначено суперечність зупинення досудового розслідування, оскільки часові межі застосування останнього не унормовані процесуальним законом, внаслідок чого слідчий здатен фактично розширювати часові межі пізнавальної діяльності та приймати рішення про зупинення невизначену кількість разів. Разом з тим, діяльність слідчого набуває «усіченого» вигляду, так як діє заборона на проведення слідчих (розшукових) дій, але залишається можливість використання інших процесуальних засобів збирання доказів, зокрема шляхом витребування речей і документів, а також застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження. Зрештою зроблено висновок, що регламентація часових меж пізнавальної діяльності слідчого має низку нормативних недоліків та потребує подальшого удосконалення.

Ключові слова: досудове розслідування, часові межі, зупинення досудового розслідування, пізнавальна діяльність, процесуальні засоби пізнання; строки.

The article is dedicated to determining the inconsistency of the regulation in the current criminal procedural law with the normative boundaries of the cognitive activity of the investigator within the factual time limits during which the investigator can legitimately obtain information about the circumstances subject to proof in criminal proceedings. It points out the absence of time limits for the investigator's cognitive activity from the moment the information about the committed criminal offense is entered into the Unified Register of Pretrial Investigations until the moment the person is informed of suspicion. It is expressed that the absence of proper regulation of this time interval affects the effectiveness of criminal proceedings and violates the principle of reasonableness of deadlines and the right to a fair trial. At the same time, by delaying the moment of informing the person of suspicion, the investigator is not limited in the use of procedural means of cognition provided for in Article 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. This indicates the implementation of indefinite criminal prosecution of a person who is unable to exercise the right to defense due to not being informed of suspicion (Article 42 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). Furthermore, the inconsistency of suspending pre-trial investigation is identified, as the time limits for its application are not regulated by procedural law, allowing the investigator to practically expand the time limits of cognitive activity and make decisions on suspension an indefinite number of times. Additionally, the investigator's activity takes on a «truncated» form, as there is a prohibition on conducting investigative (search) actions, but the possibility of using other procedural means of evidence gathering remains, including the requisition of items and documents, as well as the application of certain measures to ensure criminal proceedings. In conclusion, it is concluded that the regulation of the time limits of the investigator's cognitive activity has a number of regulatory deficiencies and requires further improvement.

Key words: pre-trial investigation, time limits, stopping the pre-trial investigation, cognitive activity, procedural means of cognition, deadlines.

Постановка проблеми. Пізнавальна діяльність слідчого на досудовому розслідуванні, головним чином, спрямована на отримання достовірних знань про обставини вчинення кримінального правопорушення за допомогою визначених процесуальним законодавством засобів і в передбачених часових межах. При цьому нормативні приписи, що регламентують процесуальні строки досудового розслідування у кримінальному провадженні повинні узгоджуватися з принципом розумності строків для забезпечення права людини на справедливий судовий розгляд. Однак чинна редакція кримінального процесуального закону в частині визначення меж пізнавальної діяльності слідчого не сприяє належному виконанню завдань кримінального провадження внаслідок низки недоліків, зокрема через існування правової регламентації зупинення досудового розслідування, що обумовлює актуальність поставленого у заголовку до цієї статті питання.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам правової регламентації пізнавальної діяльності слідчого присвячено низку вітчизняних досліджень таких науковців як Л. М. Лобойка, Т. О. Лоскутова, М. А. Погорельського, Г. К. Тетеряник, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, М. С. Цуцкірідзе та інших видатних процесуалістів. Проте в теорії кримінального процесу здебільшого розглядаються засоби збирання доказів і межі предмету доказування, залишаючи осторонь

часові межі досудового розслідування, протягом яких слідчий може правомірно пізнавати обставини вчинення кримінального правопорушення. В цьому плані питання, пов'язані з визначенням часових меж діяльності слідчого на досудовому розслідуванні у розрізі внесених змін до ст. 219 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), залишаються малодослідженими, а, отже, такими що потребують подальшого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. З гносеологічних міркувань діяльність слідчого у процесі розкриття і розслідування кримінальних правопорушень підпорядковується загальним законам пізнання. Однак на відміну від інших видів суспільної діяльності, пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення здійснюється у передбаченій процесуальним законодавством формі. Заразом чинний КПК України не лише визначає межі доказування і сукупність процесуальних засобів пізнання, але й встановлює відповідні строки, впродовж яких слідчий може правомірно збирати, перевіряти й оцінювати докази.

За загальним правилом реалізація кримінальної процесуальної функції сторони обвинувачення відбувається саме в кримінальному провадженні [1, с. 76]. При цьому найбільша кількість пізнавальних засобів, передбачених ч. 2 ст. 93 КПК України, використовується на стадії досу-

дового розслідування. Безумовно, часовий проміжок від внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) до направлення обвинувального акта до суду у контексті проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій є визначальним, оскільки поза досудовим розслідуванням (у разі його закінчення або зупинення) унеможливується їх виконання, що обмежує пізнавальну діяльність слідчого (ч. 8 ст. 223, ч. 5 ст. 280 КПК України).

Варто зазначити, що на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» № 3509-ІХ від 08 грудня 2023 року строки досудового розслідування зазнали змін і обчислюються вже не з моменту внесення відомостей до ЄРДР, а лише з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину та складають два місяці [2]. Проте у випадку зупинення досудового розслідування після повідомлення особі про підозру за наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 280 КПК України, строки пізнання предмету доказування призупиняються. Відповідно, подальше встановлення відомостей про предмет доказування з порушенням часових меж пізнання призводить до визнання отриманих доказів недопустимими (ч. 8 ст. 223 КПК України). Як наслідок, слідчий втрачає можливість повною мірою реалізовувати процесуальні засоби пізнавальної діяльності, хоча, з іншого боку, для опосередкованого пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення залишаються інші засоби збирання доказів, використання яких не обмежується стадією досудового розслідування. Зокрема процесуальні норми не містять заборони щодо використання поза межами строків слідства інших процесуальних засобів (крім слідчих (розшукових) дій) для формування та перевірки інформаційно-доказової бази. До таких процесуальних засобів варто віднести витребування речей і документів, проведення інших процесуальних дій, в тому числі й окремих заходів забезпечення кримінального провадження, а також для з'ясування місцезнаходження підозрюваного – використання усіх наявних пізнавальних засобів. В цьому плані, коли процесуальним законодавством фактично передбачена можливість застосування інших процесуальних засобів пізнання, окрім слідчих (розшукових) дій, вбачається, що пізнавальна діяльність слідчого у разі зупинення досудового розслідування продовжується, хоча матиме більш «усічений» вигляд.

Окрім того в зупиненому досудовому розслідуванні строків на таке зупинення у КПК України не передбачено, відповідно пізнавальна діяльність слідчого може проводитись невідновлений проміжок часу, а рішення про зупинення досудового розслідування приймається невизначену кількість разів [3, с. 100]. Водночас на практиці, як справедливо зазначає Т. О. Лоскутов, зупинення досудового розслідування призводить до зменшення інтенсивності розслідування, внаслідок чого значно збільшується фактичний проміжок часу від внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР до розгляду обвинувачення незалежним і безстороннім судом [4, с. 102]. Також при відсутності встановлених часових меж зупинення досудового розслідування і при неможливості повною мірою користуватись процесуальними засобами пізнання, прокурор як процесуальний керівник досудового розслідування не бере до уваги критерій «спосіб здійснення слідчим своїх повноважень» (п. 3 ч. 3 ст. 28 КПК України), тому процесуальна діяльність слідчого протікає повільно та обмежено, за винятком, передбаченим ч. 5 ст. 280 КПК України щодо розшуку підозрюваного. На наш погляд, це створює обґрунтовані ризики, пов'язані з низькою ефективністю та можливим затягуванням кримінального провадження, порушуючи не лише принцип розумності строків, а й право на справедливий судовий розгляд. Тому інститут зупинення

досудового розслідування не вирішує питання належного захисту прав, свобод і законних інтересів людини, а головним чином слугує для неправомірного збереження строків досудового слідства, регулюючи їх у бік збільшення.

На особливу увагу заслуговує положення ч. 5 ст. 219 КПК України, відповідно до якого строки із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування входять у загальні строки досудового розслідування [5, с. 238]. За такого підходу особа, якій повідомлено про підозру має може переховуватися від органів досудового розслідування до впливу визначених кримінальним процесуальним законом строків пізнавальної діяльності слідчого, так як час протягом якого здійснювався його розшук включається до строків, передбачених ч. 3 ст. 219 КПК України. Це необґрунтовано звужує межі пізнавальної діяльності слідчого, який у разі зупинення досудового розслідування спрямовує зусилля на розшук особи, а не на пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення, оскільки поведінка підозрюваного, якого оголошено у розшук, не враховується, на відміну від строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, які зупиняються, якщо особа, що вчинила злочин переховується від слідства (ч. 2 ст. 49 КК України). Тому, як стверджує М. С. Цуцкіридж, підозрюваному стає вигідно переховуватися від слідства якомога довше, коли йому гарантується, що строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування включається у зазначені строки [5, с. 239]. Дійсно, якщо особа успішно переховується від органів досудового розслідування аж до спливу строків пізнавальної діяльності слідчого, у подальшому може оскаржити постанову про зупинення кримінального провадження та вимагати закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Таким чином, врегулювання у КПК України зупинення та відновлення досудового розслідування вбачається недоцільним через ризик зниження ефективності досудового розслідування в цілому, та через необхідність виконання формальної роботи щодо складання процесуальних документів зокрема [6, с. 14]. З огляду на зазначене, на нашу думку, правова регламентація зупинення досудового розслідування у чинному КПК України втрачає будь-яку пізнавальну сутність. По-перше, пізнавальна діяльність слідчого відбувається в «усіченому» вигляді внаслідок заборони проводити слідчі (розшукові) дії, що знижує ефективність розслідування (окрім винятку – ч. 5 ст. 280 КПК України), по-друге, розтягується строк кримінального провадження, що супроводжується істотним порушенням прав і свобод учасників кримінального провадження, по-третє, допускається створення сприятливих умов уникнення кримінальної відповідальності для особи, яка переховується від органів досудового розслідування та оголошена в розшук.

Аналогічне питання постає щодо регламентації строків досудового розслідування до моменту повідомлення особі про підозру. Тобто якщо в кримінальному провадженні особі повідомлено про підозру, тоді досудове розслідування має закінчитися протягом двох місяців (п. 4 ч. 3 ст. 219 КПК України), але якщо слідчий відтягуватиме цей процес і після внесення відомостей до ЄРДР не повідомлятиме про підозру, період слідства може тривати безстроково. Здається, що в подібних випадках слідчий повинен керуватись розумними строками, що є прямою вимогою ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [7], але протягом цього часу слідчий необмежений у використанні засобів пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення, маючи можливість продовжувати неконтрольоване кримінальне переслідування конкретної особи. Тому відсутність строків дозволяє слідчому навмисно затягувати кримінальне провадження шляхом неповідомлення особі про підозру, а відповідно, здійсню-

вати пізнавальну діяльність свавільно, без жодних часових обмежень. Як засвідчує практика ЄСПЛ, це призводить до порушення права особи на судовий розгляд упродовж розумного строку, що є складовою права на справедливий судовий розгляд згідно ст. 6 ЄКПЛ [8, с. 79]. Вочевидь відсутність у особи процесуального статусу підозрюваного не лише розширює часові межі досудового розслідування, а й не дозволяє належним чином реалізувати своє право на захист від кримінального переслідування, оскільки особа наділяється правами та обов'язками сторони захисту лише після набуття такого статусу (ст. 42 КПК України), в тому числі й правом залучати захисника.

Висновки. Регламентація часових меж пізнавальної діяльності слідчого має наступні нормативні недоліки. Існування правової регламентації зупинення досудового розслідування (ст. 280 КПК України) не сприяє забезпеченню розумності строків пізнання обставин вчиненого кримінального правопорушення. Зупинення досудового розслідування призупиняє строки пізнавальної діяльності слідчого, хоча остання фактично може продовжуватися шляхом реалізації інших (крім слідчих (розшукових) дій) пізнавальних засобів, а також використання всіх пізнавальних засобів для з'ясування місцезнаходження підозрюваного. Тобто, незважаючи на нормативне обмеження часових параметрів досудового розслідування, пізнання слідчим обставин кримінального провадження в «усіченому» вигляді може тривати і надалі. Це негативно впливає на ефективність пізнавальної діяльності слідчого та дотримання розумного строку такої діяльності, оскільки при фактичному розширенні часових меж пізнавальної діяльності слідчого (винятки, передбачені ч. 5 ст. 280 КПК України) не береться до уваги такий критерій як «спосіб здійснення слідчим своїх повноважень» (п. 3 ч. 3 ст. 28 КПК України), процесуальна діяльність

слідчого може здійснюватися лише в обмеженому вигляді щодо використання деяких (не всіх) пізнавальних засобів.

Крім того, за діючими наразі приписами КПК України пізнавальна діяльність слідчого до моменту повідомлення особи про підозру немає чітких часових меж, крім «розумних». Враховуючи те, що критерії розумних строків не завжди беруться до уваги слідчим та прокурором під час досудового розслідування, слідчий до дня повідомлення особи про підозру може здійснювати пізнавальну діяльність свавільно, без жодних часових обмежень. Це не сприяє забезпеченню прав і свобод як потерпілого, так і підозрюваного на стадії досудового розслідування.

Наявність у змісті кримінального процесуального закону норми щодо включення строку з моменту прийняття процесуального рішення про зупинення досудового розслідування до моменту скасування такого рішення у загальні строки досудового розслідування (ч. 5 ст. 219 КПК України) не обґрунтовано звужує часові межі пізнавальної діяльності слідчого. Оскільки у змісті вказаного нормативного положення не враховуються поведінка підозрюваного, який може тривалий час перебувати від органів досудового розслідування до спливу строків пізнавальної діяльності слідчого, а потім успішно оскаржити постанову про зупинення кримінального провадження та вимагати закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України.

До того ж нормативні приписи ч. 5 ст. 219 КПК України щодо неврахування поведінки підозрюваного під час розширення часових меж на час зупинення досудового розслідування в результаті оскарження відповідного процесуального рішення суперечать нормі ч. 2 ст. 49 КК України, змістом якої враховується поведінка особи під час перебігу строку давності притягнення особи до кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цуцкірідзе М. С. Щодо меж пізнавальної діяльності слідчого. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018 № 35. Т. 2. С. 76–79.
2. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури: Закон України від 08.12.2023 № 3509-IX. *Офіційний вісник України*. 12.01.2024. № 6. Стор. 15. Ст. 255.
3. Волобуєва О. О., Городецька М. С., Лоскутов Т. О., Кубарев І. В., Шульга А. О. Кримінальний процес України: досудове розслідування: навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Бесчастного. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
4. Лоскутов Т. О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ. 2016. 445 с.
5. Цуцкірідзе М. С. Кримінальна процесуальна діяльність слідчого: теорія та практика : монографія. Київ: Алерта, 2020. 562 с.
6. Лоскутов Т. О. Правове регулювання строків досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2 (79). С. 11–18.
7. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.
8. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. Київ: Істина, 2014. 432 с.

**РОЛЬ МІКРООБ'ЄКТІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ****THE ROLE OF MICRO-OBJECTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS
AND OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES**

**Батраченко Т.С., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів**

**Сушацкая І.Ю., к.х.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів**

**Єфімова І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів**

Наукова стаття розглядає роль мікрооб'єктів у кримінальних розслідуваннях та судово-експертній практиці. Підкреслюється значення огляду місця події, де виявляються, збираються та аналізуються мікрооб'єкти. Автори вказують на зростаючу складність виявлення макрооб'єктів через освіченість злочинців, акцентуючи на значущості мікрооб'єктів. Обговорюються методи виявлення, збереження, транспортування та дослідження мікрооб'єктів у лабораторіях. Значну увагу приділяється ролі кваліфікації експертів у збереженні цілісності мікрооб'єктів, а також їх ідентифікаційним характеристикам. Висвітлюються важливість ретельного підходу до огляду місця події, вплив зовнішніх факторів на мікрооб'єкти та значимість детального аналізу для точної експертизи. Також акцентується на необхідності комплексного підходу до ведення експертиз, з урахуванням всіх аспектів від виявлення до аналізу мікрооб'єктів. В дослідженні підкреслюється, що мікрооб'єкти, невидимі неозброєним оком, мають вирішальне значення у встановленні фактів та обставин злочинів. Вони надають інформацію про особистість, фізичні характеристики, приблизний вік та наявність специфічних навичок учасників подій. Також мікрооб'єкти можуть розповісти про механізм виникнення об'єктів та сприяти в розшуку та упізнанні. Автори вказують на складнощі ідентифікації мікрооб'єктів і необхідність застосування спеціального обладнання для їх виявлення.

Розглядаються чинники, які впливають на стан мікрооб'єктів, включаючи температуру, вологість та наявність опадів, що є важливими для збереження їх фізичних, хімічних та біологічних властивостей. Стаття також звертає увагу на необхідність використання відповідного інструментів та методів вилучення мікрооб'єктів. Важливим є використання хімічно нейтральних матеріалів і антисептиків для запобігання будь-якої зміни у хімічному складі мікрооб'єктів. Автори також зосереджуються на методах фіксації, включаючи фото- та відеозйомку місця події, а також різні методи макро- та мікрофотографії, які використовуються для документування мікрооб'єктів. Особлива увага приділяється діагностичним питанням, які ставляться перед експертами при дослідженні мікрооб'єктів, таким як встановлення факту наявності, природи, та ознак властивостей мікрооб'єктів. Важливим аспектом є також вирішення питань щодо єдності походження мікрооб'єктів та можливість встановлення змін об'єкта, якому належали вилучені мікрочастинки.

Автори підкреслюють, що для точних висновків експертизи, необхідна ретельність на кожному етапі роботи з мікрооб'єктами. Вони закликають до формулювання конкретних питань для експертизи та до необхідності консультації з експертами. Таким чином, стаття відображає складність та багатогранність роботи з мікрооб'єктами у криміналістиці, підкреслюючи їх значущість у кримінальному розслідуванні та судовій експертизі.

Ключові слова: мікрооб'єкти, кримінальне провадження, огляд місця події, експертна діяльність, криміналістичні методи дослідження.

Focuses on the significance of micro-objects in criminal proceedings and investigative activities. It emphasizes the importance of crime scene inspections and the role of forensic science in crime investigations. The article discusses how material macro-objects provide information about objective aspects of criminal events, like the sequence of the perpetrator's actions and the circumstances facilitating these actions.

It highlights the growing importance of micro-objects, which are invisible to the naked eye and require specific handling, including detection, preservation, packaging, and transportation for specialized laboratory analysis. The article also underlines the challenges in finding macro-objects or obvious "traces" at crime scenes due to the increased access to information and the sophistication of individuals prone to committing criminal offenses.

The work delves into various aspects of working with micro-objects, such as their physical state, the size of the carrier object, the extraction methods, and the need for special conditions and equipment. It stresses the importance of considering specific characteristics and factors influencing these objects, like environmental temperature, humidity, and precipitation.

The authors discuss the crucial role of forensic examinations in criminal proceedings and investigative activities. They argue for a meticulous approach to inspecting crime scenes, as the discovery and extraction of objects begin their expert assessment and preparation for further examination. The article also addresses the complexity of identifying the micro-objects and their relevance in different types of forensic examinations, including criminal, special, explosive, and medical.

In conclusion, the article emphasizes the interconnected stages of working with micro-objects, from discovery to expert evaluation, and how each stage impacts the effectiveness of forensic investigations. The authors call for careful formulation of questions for forensic examinations and highlight the necessity of consulting experts in the field.

Key words: Micro-objects, criminal proceedings, crime scene investigation, expert activity, forensic research methods.

У контексті постійного розвитку технологій та методів злочинної діяльності, вивчення мікрооб'єктів стає ключовим для розкриття кримінальних правопорушень. Ця тематика відображає потребу в розвитку та вдосконаленні методів збору, аналізу, та інтерпретації мікроскопічних доказів. Відтак, вона акцентує увагу на необхідності інтеграції сучасних наукових підходів у кримінальному розслідуванні, підвищуючи ефективність правоохорон-

ної системи. Отже, обрана тематика дослідження є своєчасною та актуальною, оскільки вона відображає сучасні виклики і вимоги до криміналістики та кримінального провадження. Розуміння ролі мікрооб'єктів у цих процесах може покращити ефективність роботи правоохоронних органів та сприяти справедливому правосуддю.

Аналіз огляду місця події, що завжди становить невідкладну дія слідчого характеру, включає в себе процеси

виявлення, реєстрації, виділення та подальшого вилучення об'єктів, розташованих на вказаній локації, із можливим зв'язком із скоєнням кримінального правопорушення. Зовнішній вигляд, стан і властивості цих об'єктів стають джерелом для формування уявлення про природу самої події, ідентифікації осіб, що можуть бути причетними до неї, а також розкриття мотивів та обставин, що оточували цей події [1; 135].

Матеріальні макрооб'єкти (ті, що виявляються без спеціального обладнання) несуть в собі інформацію, щодо об'єктивних аспектів події:

- час та спосіб;
- послідовність дій правопорушника;
- обставини, які сприяли діям правопорушника;
- наявність зв'язку між діями правопорушника та наслідками, що настали.

Виявлені на місці події об'єкти можуть, з одного боку характеризувати учасника (учасників) події: стать, фізичні дані, приблизний вік, наявність специфічних професійних або кримінальних навичок. З іншого боку, місце знаходження об'єктів характеризує обізнаність та послідовність дій зловмисника. Окрему інформацію несуть об'єкти – носії. Окрім переліченої вище інформації, вони сповіщають про механізм виникнення об'єктів. Вся ця інформація надає певні характеристики та посилює для розшуку та упізнання.

Однак, останнім часом, знаходження на місці події макрооб'єктів або очевидних «слідів», ускладнюється в зв'язку з доступністю інформації та освіченістю осіб, схильних до скоєння кримінальних правопорушень. В цей же час, зростає значимість мікрооб'єктів, що невидимі для неозброєного ока.

Як зазначалося в багатьох наукових джерелах, термін «мікро», який одержав широке розповсюдження в різних наукових та не наукових сферах діяльності людини, має далеко неоднакові визначення розмірів об'єктів. Для порівняння: атоми, молекули, мікросхеми, мікроорганізми, бризки, проміни, звукові хвилі та ін.

В криміналістичних визначеннях, мікрооб'єкти це такі, у яких розмірні характеристики зменшені до того ступеню, що потребує зміни предметно-практичної роботи з ними. Ця робота несе в собі навантаження: виявлення, збереження, пакування та транспортування об'єктів з метою подальшого дослідження в умовах спеціалізованих лабораторій. Таким чином, співробітник – правоохоронець повинен коректувати свої дії згідно тих питань, на які він очікує одержати відповіді від фахівців – криміналістів.

Так певні об'єкти можливо виявити за допомогою оптичного обладнання (лупа або спеціальні окуляри). Однак, навіть допоміжні засоби не гарантують позитивного результату, якщо учасник огляду не має певного сприйняття мікрооб'єкта, яке має експерт, який спеціалізується на дослідженні мікрооб'єктів. Кваліфікація експерта дозволяє, в процесі вилучення, не допускати пошкодження мікрооб'єктів, часткової або повної втрати ознак об'єкта. Дуже часто, можливо лише припускати наявність мікрооб'єктів в тому або іншому місці (наприклад, в місцях проникнення), на тому чи іншому об'єкті-носії (наприклад, на клейких та жирних поверхнях або на гачках та гілках). Також, безпосередньо, при вилученні мікрооб'єктів, фахівець має змогу сортувати об'єкти за їх ідентифікаційними ознаками.

Що стосується вилучення мікрооб'єктів, то це дуже специфічне питання. Його вирішення залежить від багатьох аспектів:

- фізичний стан мікрооб'єкта та об'єкта-носія (рідина, тверда речовина або це біологічний чи одорологічний об'єкт);
- розміри об'єкта-носія;
- можливість вилучення об'єкта-носія або його частини;
- необхідність спеціальних умов та обладнання.

При тому, неможливо нехтувати ніякими специфічними характеристиками об'єктів та факторами, які мали на них вплив. Урахування таких факторів як: температура оточуючого середовища, вологість, наявність опадів у ймовірний час події аж до часу вилучення.

Окрема увага повинна бути приділена визначенню часу. Це найважливіший показник для збереження фізичних, хімічних, біологічних та багатьох індивідуальних характеристик та властивостей матеріалів та речовин. Найважливіше це те, що вплив багатьох факторів може потягнути за собою радикальні зміни об'єкту та втрату їм ідентифікаційних ознак, які є основою криміналістичних досліджень. Відтак, проведення судових експертиз є одним з головних складових процесу доказування у кримінальних провадженнях та в ході здійснення оперативно-розшукової діяльності. Висновки, надані судовим експертом, стають основою доказової бази при розслідуванні всіх видів кримінальних правопорушень [2, с. 172–174].

З огляду на вище викладене, можна зазначити, що для отримання достовірних результатів експертизи важливий докладний підхід до інспекції місця події. Початковий етап цього процесу включає виявлення та вилучення об'єктів, які підлягають подальшій експертній оцінці та підготовці до проведення експертизи. Важливо враховувати, що кожен окремий об'єкт може вимагати специфічних методів вилучення, а також пізніше методів упакування та зберігання (транспортування). Всі ці етапи можуть впливати на загальну цілісність об'єкта і призводити до змін у його фізичному стані та хімічному складі.

Важливим фактором, що впливає на якість та індивідуальні характеристики (ідентифікаційні ознаки) об'єктів, є тривалість їх зберігання. У практиці відбуваються випадки, коли тривале зберігання речовини може призвести до зміни її хімічного складу, і отримана речовина вже не має бути класифікованою як заборонена. Також слід мати на увазі, що цей фактор залежить від температури та вологості. Волога та вологість можуть спричинити розкладання речовини. У всіх обставинах необхідно уникати контакту об'єкта з активними хімічними речовинами [3, с. 37].

Не зайвим буде приділити увагу інструментам та приладдям, за допомогою яких можливе вилучення мікрооб'єктів, з найменшим ризиком їх втрати. Це можуть бути окремі пристосування, частіше за інші це медичний (хірургічний інструментарій), набір – аналоги, так званого «Молекула». Досвідчені фахівці використовують, самостійно підібрані інструменти. Однак, інструменти повинні бути виготовлені з хімічно нейтральних матеріалів та оброблені антисептиками.

З урахуванням властивостей об'єктів, підбирається тара та матеріали, які дозволять, залишити його незмінним, а інформація, яка в них міститься, залишається досить ємною.

Одним з важливих етапів роботи з мікрооб'єктами являється фіксація (фото- та відеозйомка) місця вилучення об'єктів. Це питання потребує окремого розгляду, але при огляді місця події, як і при експертному дослідженні використовують макрофотографію – зйомка об'єктів в натуральну величину або зі збільшенням. При необхідності метод макрофотографії поєднується з репродукційною, контрастуючою, ультрафіолетовою, інфрачервоною фотографією. При експертному дослідженні мікрооб'єктів використовується мікрофотографія. Це фотографування об'єкту з безпосереднім збільшенням за допомогою мікроскопа. Вже від модифікації мікроскопа і його властивостей, залежить різноманітність фотоматеріалів та візуалізація мікроознак об'єктів дослідження.

Питання, які найчастіше ставлять перед експертом, при дослідженні мікрооб'єктів, належать до діагностичних. Це:

- встановлення факту наявності мікрооб'єктів;

- встановлення природи та ознак властивостей мікрооб'єктів;

- належність мікрооб'єкта до конкретного об'єкта-носія;

- можливість належності мікрооб'єкта, в якості частки, до конкретного матеріального об'єкта.

У випадках, коли мікрооб'єкти вилучені з одного об'єкта-носія, можливим є вирішення питання про єдність їх походження (їх належність до загального об'єкта).

В залежності від виду та способу вчинення кримінального правопорушення, виникає необхідність вирішення ситуаційних питань:

- встановлення механізму виникнення мікрооб'єктів на місці їх вилучення;

- можливість встановлення змін об'єкта, якому належали вилучені мікрочастинки.

Вирішення таких питань потребує звернути увагу на маркування мікрооб'єктів при їх вилученні. Написи на пакувальних бирках повинні містити максимально можливу інформацію. В супровідних документах експерту надаються: дані про місце, спосіб та характерні ознаки вчинення кримінального правопорушення. Також додаються фото таблиці, на яких вказані місця вилучення мікрооб'єктів.

Характер та обсяг вихідних даних визначає можливість експертизи мікрооб'єктів. Ще при вилученні, треба детально осмислити мету вилучення та бажаний результат. Такий аналіз зробить можливим надання експерту повного уявлення механізму виникнення мікрооб'єктів на місці події [2, с. 173].

Однією з найбільш важливих та складних складових криміналістичних досліджень є ідентифікація мікрооб'єктів, що передбачає встановлення власності певного мікрооб'єкта до конкретного об'єкта. Суттєвою є можливість встановлення факту включення даного мікрооб'єкта до структури об'єкта (наприклад, при дослідженні волосся та текстильних волокон). У цьому контексті важливим завданням є ефективне вилучення та зберігання всіх об'єктів, які можуть використовуватися для подальшого порівняння. У випадках, коли досліджуються нашарування волокнистих матеріалів на одязі, рекомендується надавати для дослідження одяг усіх учасників подій або осіб, які підозрюються в їхній участі.

Залежно від природи мікрооб'єктів та конкретних завдань, їх можна досліджувати за допомогою різних видів експертиз, таких як криміналістичні (наприклад, балістична експертиза для визначення відстані пострілу), спеціальні (експертиза матеріалів, речовин та виробів), вибухотехнічні, медичні тощо. Проте найчастіше виникає потреба у проведенні комплексних експертиз, які передбачають вивчення мікрооб'єктів. У таких випадках важ-

ливо визначити послідовність дослідження мікрооб'єктів, починаючи з найменш стійких та завершуючи тими, що можуть бути знищені під час роботи з ними.

Важливою складовою криміналістичних досліджень є формулювання питань, які підлягають вирішенню під час експертизи. Особливу увагу слід приділити дослідженню мікрооб'єктів, оскільки в цьому випадку важливо мати консультацію від експерта, спеціалізованого в даному напрямку.

Наочно демонструється, що всі етапи роботи з мікрооб'єктами є взаємозалежними та послідовними. Від результатів кожного етапу залежить ефективність проведення експертизи мікрооб'єктів, починаючи з їх виявлення та збирання, і завершуючи формуванням висновків експерта. У разі недопільки чи помилок на будь-якому з цих етапів можуть виникнути неточності або недорозуміння під час подальшого аналізу мікрооб'єктів. Тому важливо дотримуватися високого стандарту на кожному етапі роботи з мікрооб'єктами для досягнення найкращих результатів у криміналістичних дослідженнях.

В процесі аналізу наукової статті було виявлено декілька ключових результатів, які мають велике теоретичне та практичне значення. Перш за все, дослідження ретельно розглянуло роль мікрооб'єктів у кримінальному провадженні та оперативно-розшуковій діяльності. Встановлено, що мікрооб'єкти можуть бути важливими джерелами інформації, які допомагають виявити і вирішити кримінальні справи. Це дослідження детально описало методи та технології роботи з мікрооб'єктами, що дозволяє оперативно та ефективно здійснювати їх аналіз.

Крім того, стаття надала важливий внесок у розуміння процесу огляду місця події. Зазначено, що огляд місця події є невідкладною слідчою дією, яка дозволяє виявити та зберегти об'єкти, що можуть бути важливими для дослідження кримінального правопорушення. Описано, як вигляд, стан та ознаки властивостей об'єктів можуть бути використані для встановлення обставин події та особистих ознак причетних.

Важливою частиною даної наукової статті є акцент на необхідності ретельного підходу до огляду місця події та дослідження мікрооб'єктів. Науковці підкреслили, що ефективність результатів експертного дослідження мікрооб'єктів залежить від кожного етапу роботи з ними, починаючи з їх виявлення та збирання, і завершуючи формуванням висновків експерта. Використання високих стандартів на кожному етапі роботи є важливим для досягнення найкращих результатів у криміналістичних дослідженнях.

Отже, у дослідженні розкрито важливість ролі мікрооб'єктів у кримінальному провадженні та оперативно-розшуковій діяльності. Наголошено на необхідності ретельного підходу до огляду місця події та вивчення мікрооб'єктів для досягнення найкращих результатів у розслідуванні кримінальних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автотранспортна експертиза : підручник / В.К. Доля, Ю.О. Давідч, А.І. Лозовий та ін.; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 422 с.
2. Сухацька І. Ю., Єфімова І. В. До питання про експертизу мікрооб'єктів та її значення у кримінальному провадженні та оперативно-розшуковій діяльності. Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Дніпро, 14 трав. 2021 р. 2021. С. 172–174.
3. Біленчук П.Д. Аналогова і електронна фотографія: історіографія. характеристика, порівняльний аналіз, сфери застосування в юриспруденції : [навчальний посібник] / П.Д. Біленчук, А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, А.І. Терешкевич ; [за ред. П.Д. Біленчука]. – Київ : Українська Академія підприємництва, 2019. – 40 с.

ДОПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

PRE-PROCEDURE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Білецький В.О., к.держ.упр., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Ченчик В.М., заступник голови Державної прикордонної служби України
Адміністрація Державної прикордонної служби України

У статті досліджено європейський досвід здійснення діяльності правоохоронних органів країн Європейського Союзу, яка передуює діяльності, врегульованій кримінальним процесуальним законодавством. Проаналізовано порядок здійснення заходів, пов'язаних із пошуком та фіксацією даних про кримінальні правопорушення, отримання даних про осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, а також встановлення інших фактів, необхідних для охорони громадської (державної) безпеки до початку здійснення процесуальної діяльності уповноваженими суб'єктами. Наголошено, що протидія злочинності в загальноєвропейському просторі є одним із пріоритетних завдань, яке має вирішуватися шляхом комплексного застосування гласних та негласних заходів, враховувати практику застосування норм матеріального та процесуального законодавства країн ЄС, практичну діяльність оперативних підрозділів та органів досудового розслідування органів кримінальної юстиції Європейського Союзу.

Здійснено аналіз генези національної правоохоронної системи на першочерговій стадії отримання інформації про кримінальні правопорушення. Вивчено європейську практику обміну оперативною інформацією, яка є підставою для заведення оперативно-розшукових справ (проведення досудового розслідування). Здійснено порівняння (із застосуванням компаративістського методу) інституту допроцесуальної діяльності країн Європейського Союзу та України.

Встановлено, що незважаючи на спроби уніфікації системи європейського законодавства у сфері протидії злочинності та отримання випереджувальної інформації про кримінальні делікти, станом на сьогодні у країнах ЄС відсутній єдиний підхід до здійснення допроцесуальної діяльності. Разом із тим наголошено, що кожна держава удосконалює власні інститути збирання випереджувальної інформації, ураховуючи соціально-демографічні, етнічні, національні особливості.

Авторами запропоновано шляхи розвитку національної правоохоронної системи України щодо здійснення першочергових заходів отримання оперативної інформації про підготовку до вчинення кримінальних правопорушень, пошуку об'єктів, які становлять оперативний інтерес, враховуючи вимоги європейського законодавства, методи роботи працівників кримінальної юстиції країн Європейського Союзу.

Ключові слова: допроцесуальна діяльність, кримінальна процесуальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, протидія злочинності, оперативне співробітництво, правоохоронні органи ЄС.

The article examines the European experience of law enforcement agencies of the countries of the European Union, which precedes the activities regulated by criminal procedural legislation. The procedure for carrying out measures related to the search and recording of data on criminal offenses, obtaining data on persons who are hiding from pre-trial investigation bodies, as well as establishing other facts necessary for the protection of public (state) security before the start of procedural activities by authorized sub objects. It was emphasized that combating crime in the pan-European space is one of the priority tasks, which must be solved through the comprehensive application of overt and covert measures, taking into account the practice of applying the norms of substantive and procedural legislation of the EU countries, the practical activity of operative units and pre-trial investigation bodies of the criminal justice bodies of the European Union.

An analysis of the genesis of the national law enforcement system at the primary stage of obtaining information on criminal offenses was carried out. The European practice of exchanging operative information, which is the basis for the initiation of operative investigative cases (conducting a pre-trial investigation), was studied. A comparison (using the comparativist method) of the institute of pre-procedural activity of the countries of the European Union and Ukraine was made.

It was established that despite attempts to unify the system of European legislation in the field of combating crime and obtaining anticipatory information about criminal offenses, as of today there is no unified approach to pre-trial activity in the EU countries. At the same time, it was emphasized that each state is improving its own institutions for gathering anticipatory information, taking into account socio-demographic, ethnic, and national characteristics.

The authors proposed ways of developing the national law enforcement system of Ukraine regarding the implementation of priority measures for obtaining operational information on preparation for the commission of criminal offenses, searching for objects of operational interest, taking into account the requirements of European legislation, the work methods of criminal justice workers of the countries of the European Union.

Key words: pre-procedure activity, criminal procedure activity, operational- searching activity, combating crime, operational cooperation, EU law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, європейський курс якої закріплений в Основному Законі України [1]. 17 червня 2022 року Європейська Комісія оприлюднила висновок, у якому рекомендувала надати Україні статус кандидата в члени ЄС. Отримання позитивного висновку слугувало передумовою до ухвалення 23 червня 2022 року рішення до про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Україні було визначено сім рекомендацій, виконання яких є необхідним для подальших кроків у процесі набуття членства в ЄС, одним із яких є реформування правоохоронного сектору [2].

Україна має стратегічну та інституційну базу для запобігання та виявлення кримінальних правопорушень, достатній рівень міжнародного співробітництва. Разом з цим, відповідно до наданого Висновку Європейською Комісією сучасний механізм запобігання на виявлення кримінальних правопорушень в Україні має низку прогнаних, серед яких: 1) недосконала правова база та слабкий рівень оперативної спроможності; 2) процедурні прогалини, які за своєю юридичною природою порушують принцип правової визначеності як складову принципу верховенства права; 3) перетинання повноважень суб'єктів, які відповідно до наданих функцій здійснюють боротьбу із злочинністю; 4) недосконалий механізм

міжвідомчої координації. Охарактеризовані зауваження негативно впливають на ефективність роботи правоохоронного сектору, реалізацію покладених функцій на уповноважені правоохоронні органи, запобігання злочинності на національному та регіональному рівнях.

Станом на сьогодні, одним із пріоритетних напрямків діяльності правоохоронних органів країн ЄС та України у сфері боротьби із злочинністю є здійснення допроцесуальної діяльності, яка полягає у проведенні правозастосовчих до початку здійснення досудового розслідування. Основними завданнями даного інституту є отримання необхідної інформації, що містить оперативний інтерес про кримінальні правопорушення, які готуються, встановлення осіб, причетних до готування або вчинення кримінального правопорушення, документування фактів підготовки до протиправної діяльності, встановлення інших даних в інтересах кримінального судочинства, отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. Допроцесуальна діяльність може включати такі заходи: негласне спостереження за особою, опитування осіб, робота з негласними джерелами інформації, проведення аналітичної діяльності, інформаційний обмін між відповідними установами, підприємствами та організаціями та інші дії, які сприяють збору достовірної інформації для початку здійснення досудового розслідування.

Допроцесуальна діяльність в Україні здійснюється у формі оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), яка регулюється відповідним законом і полягає у здійсненні гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів [4].

Інститут здійснення ОРД у сучасному розумінні був сформований у середині ХХ століття в умовах радянської моделі кримінальної юстиції. Попри низку трансформацій, національного інституту допроцесуальної діяльності в Україні, він суттєво відрізняється від європейської моделі, яка передбачає можливість здійснення оперативних заходів без початку здійснення досудового розслідування у спрощеному порядку, наявність суттєвих владних повноважень оперативних підрозділів та органів досудового розслідування, виконання оперативних та процесуальних заходів однією особою, яка повністю відповідає за першочерговий етап виявлення кримінального правопорушення та виконання оперативних заходів, збір необхідних матеріалів для фіксації кримінального правопорушення.

Імплементация найкращих методів здійснення допроцесуальної діяльності країн ЄС є однією з умов створення сучасної, ефективної правоохоронної системи в Україні, перехід до європейської правоохоронної моделі передбачає адаптацію законодавства України до *acquis* ЄС, тісне співробітництво у сфері юстиції, дотримання свободи та безпеки, утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері правоохоронних органів [5].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Допроцесуальна діяльність правоохоронних органів країн ЄС не є уніфікованою, кожна держава здійснює власні заходи як гласного, так і негласного характеру з метою отримання випереджувальних інформацій, необхідної для виявлення ознак готування до вчинення кримінальних правопорушень, осіб, причетних до протиправної діяльності.

Українська модель дещо відрізняється від європейської, яка поєднує доктрини здійснення допроцесуальної діяльності країн пострадянського простору та частково імплементувала у себе положення законодавства країн ЄС.

Вагомий внесок у дослідження даної проблематики зробили такі вчені як: О. М. Бандурка М. М. Перепелиця, О. В. Манджай [6], І. В. Слюсарчук [7], А. М. Михайлюк [8] та інші вчені. Проте, зміни тактики дій злочинного

світу, глобалізаційні процеси, які впливають на підвищення рівня транскордонної злочинності, розвиток міжнародного законодавства зумовлюють вирішення питань, які виникають у зв'язку з цим.

Тому метою нашої статті є висвітлення допроцесуальної діяльності правоохоронних органів ЄС, здійснення співвідношення існуючих моделей країн-партнерів з національною системою здійснення допроцесуальних заходів, можливість впровадження європейського досвіду у внутрішнє законодавство.

Виклад основного матеріалу. В умовах динамічного розвитку інформаційних технологій, соціально-економічної глобалізації, діджиталізації сфер життєдіяльності суспільства, злочинність набуває здебільшого міжнародного, транскордонного та організованого характеру. Аналіз ситуації з моніторингу злочинності у світі здійснюють інституції у структурі ООН (Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Комісія ООН з Наркотиків та Злочинності), організації з безпеки США (Центральне Розвідувальне Управління), недержавні міжнародні організації («Numbeo», «Transparency International»). У період 2023 року за даними фахівців Numbeo, Україна посіла 41 місце за рівнем злочинності серед країн європейського континенту, загальний показник становив 46,71 злочинів на 100 тисяч жителів, до країн лідерів з найнижчими показниками загального рівня злочинності увійшли: Республіка Словенія (24,2), Республіка Хорватія (24,6), Королівство Данія (26,6), Австрійська Республіка (27,3) [10]. Вищезазначені статистичні дані залежать від низки детермінант, серед яких: ефективна робота правоохоронних органів, унормоване законодавство, що забезпечує оперативність виявлення злочинів та ретельність проведення процесуальних дій, суворота відповідальності у разі вчинення кримінальних правопорушень. Окрім того, у деяких державах європейського континенту боротьба зі злочинністю здійснюється як на загальнодержавному рівні – Велика Британія, так і на регіональному – у Північній Ірландії, Уельсі та Шотландії.

Високий рівень технічного оснащення злочинних угруповань, генерування нових форм, методів здійснення кримінальних правопорушень та наявність прогалин у внутрішніх законодавчих системах, суттєво ускладнюють, а іноді унеможливають виявлення ознак злочинної діяльності у рамках кримінально-процесуальної діяльності органами досудового розслідування. Слід зауважити, що здійснення гласних і негласних дій у рамках процесуальної діяльності правоохоронних органів носить пострафактумний характер, що створює загрозу для громадської та національної безпеки. У зв'язку із чим важливе місце у запобіганні та розкритті злочинів посідає ОРД, якій властиві специфічні форми й методи, що сприяють виявленню та документуванню на початкових етапах кримінального правопорушення.

Допроцесуальна діяльність правоохоронних органів країн ЄС передбачає спрощений порядок збирання доказів у справах. Це дозволяє правоохоронним органам витратити основні зусилля на пошуки злочинців та збирання доказів, знизити до мінімуму роботу щодо фіксації доказів.

Для багатьох країн ЄС не є характерним проведення диференційованого підходу між суб'єктами, які здійснюють гласні та негласні методи отримання інформації. У Французькій Республіці, Республіці Австрія та в багатьох інших країнах ЄС функції органів досудового розслідування та оперативних підрозділів виконуються одноособово. Порушення питання обвинувачення, розгляду кримінального провадження вирішується органами прокуратури та судом, для яких органи досудового розслідування лише збирають попередні матеріали кримінального провадження для їх подальшої перевірки [11, с. 331].

Аналізуючи законодавство Франції, діяльність з пошуку та виявлення кримінальних правопорушень

здійснюється у формі дізнання. Дізнання є частиною кримінального процесу та здійснюється до початку проведення досудового розслідування, завданням якого є забезпечення громадської безпеки та правопорядку. Відповідно до глави I (статей 12–29) Кримінального процесуального кодексу Франції, проведення дізнання здійснюється органами судової поліції, до якої входять: 1) офіцери судової поліції; 2) судові поліцейські та заступники судових поліцейських; 3) помічники слідчих з національної поліції та національної жандармерії; 4) державні службовці та агенти, на яких законом покладені певні функції судової поліції. Проведення дізнання органами судової поліції є первинною стадією здійснення досудового процесу, до якої включається порушення кримінального переслідування і попереднє (досудове) слідство. Дізнання здійснюється з метою встановлення факту вчинення кримінального правопорушення, збирання доказів, розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, встановлення причетного кола осіб [12, с. 3].

Відповідно до кримінально-процесуального кодексу, офіцери судової поліції під час здійснення дізнання уповноважені здійснювати заходи: 1) відбирати зразки, необхідні для проведення технічних і наукових експертиз; 2) проводити під своїм контролем операції з ідентифікації осіб та дактилоскопію; 3) здійснювати документування відомостей, у інтересах дізнання; 4) вимагати від фізичних осіб, керівників підприємств, установ та організацій необхідну інформацію в рамках дізнання; 5) застосовувати заходи примусу; 6) вилучати папери, документи, комп'ютерні дані чи інші предмети, що перебувають у володінні осіб, які ймовірно брали участь у кримінальному правопорушенні. Наявність визначених повноважень перед початком досудового розслідування надає можливість в стислі терміни здійснювати збір фактичних даних про кримінальне правопорушення, яке готується, організовувати профілактику злочинності на загальнодержавному рівні.

Проаналізувавши порядок здійснення допроцесуальної діяльності у інших європейських країнах (у Великій Британії та ФРН), ми можемо провести паралель до діяльності Франції, яка полягає у здійсненні спрощеного порядку досудового провадження. Основним органом, який здійснює та організовує боротьбу із злочинністю у ФРН, є Федеральна поліція і Поліція федеральних земель, причому поліція кожної землі очолюється міністерством внутрішніх справ і поділяється на районні поліцейські департаменти, які, у свою чергу, складаються з декількох директоратів, що дозволяє здійснювати заходи з протидії злочинності на відносно ширшому оперативному просторі, надає можливість регіональним підрозділам приймати власні нормативно-правові акти, які необхідні для забезпечення здійснення пошуку даних про кримінальні правопорушення, які готуються, виключають відомчу залежність регіональних органів від федеративних. Подібний механізм організації боротьби із злочинністю використовується у Австрії, Бельгії, Королівстві Данія.

Відповідно до законодавства ФРН правоохоронні органи наділені широким колом повноважень оперативної протидії злочинності. Відповідно до Закону «Про поліцію землі Північний Рейн-Вестфалія» ці органи мають право здійснювати: 1) збір даних про кримінальне правопорушення шляхом спостережень; 2) збір даних з використанням прихованих технічних засобів; 3) виготовлення фотографій та малюнків, схем протиправної діяльності; 4) отримання інформації із застосуванням прихованих технічних засобів для здійснення прослуховування розмов, здійснювати запис таких розмов; 5) отримання даних за допомогою залучення негласного апарату, третіх осіб для оперативного співробітництва; 6) здійснення поліцейського нагляду.

Не викликає сумнівів, що особливе місце у системі оперативно-розшукової роботи займає робота з негласним

апаратом. До суб'єктів, які використовують методи оперативно-розшукової діяльності, у тому числі й роботу з негласними джерелами інформації у ФРН є: Бундесцентральне податкове управління (Bundeszentralamt für Steuern), місцеві органи податкової служби, які здійснюють свою діяльність від імені муніципалітету, федеральної землі (Finanzamt), Федеральне відомство по охороні Конституції ФРН (Bundesamt für Verfassungsschutz), Федеральна розвідувальна служба ФРН (Bundesnachrichtendienst), служба безпеки федерального відомства кримінальної поліції, територіальної кримінальної поліції земель та інші.

Використання негласного апарату для отримання необхідної інформації є одним із найбільш дієвих механізмів протидії кримінальним правопорушенням. Пріоритетними відомостями, отриманими від конфідента, є інформація про місцезнаходження об'єкта оперативного пошуку, залученого кола осіб до кримінального правопорушення. До конфіденційного співробітництва для ефективного здійснення ОРД залучають: державних службовців, власників магазинів, водіїв рейсових автобусів, таксі, обслуговуючий персонал готелів та інших осіб, які за своєю професійною діяльністю можуть мати відомості про підготовку до вчинення кримінального правопорушення, інформацію про вчиненні злочини [13, с. 86].

У ФРН важливе місце в отриманні оперативної інформації для боротьби із злочинністю посідає взаємодія оперативних підрозділів Федеральної поліції, Поліції федеральних земель, з патрульною поліцією, яка здійснює цілодобове активне спостереження за визначеною ділянкою, об'єктами, які, можливо, становлять інтерес для оперативних підрозділів. В ході виконання службової діяльності представниками патрульної поліції здійснюються заходи з опитування громадян, застосування заходів з адміністративного впливу в рамках адміністративного провадження, здійснюють спостереження за особами з ознаками девіантної поведінки. Дана інформація направляється у формі аналітичних зведень до підрозділів кримінальної поліції та в подальшому може слугувати для початку здійснення оперативно-розшукових заходів. Оперативними підрозділами надається інформація про потенційних злочинців, осіб які вчинили кримінальне правопорушення, транспортні засоби, які можуть використовуватися для протиправної діяльності. Окрім того, Федеральне відомство з кримінальних справ і Федеральна прикордонна поліція направляє оперативним підрозділам кримінальної поліції ФРН інформацію криміногенного характеру про виявленні ознаки готування, вчинення кримінальних правопорушень.

Слід зауважити, що в ФРН та інших країнах Західної Європи важливе місце посідає розвідувальна служба поліції, яка є частиною підрозділів розшуку. Обов'язком цього підрозділу є проведення оперативно-розшукових заходів, організація зовнішнього спостереження за криміногенними об'єктами та особами, схильними до вчинення злочинів, для попередження їх вчинення (кримінальна превенція).

Щодо здійснення «негласного спостереження» за особами у країнах ЄС поза межами кримінального процесу відсутній єдиний підхід у застосуванні такого заходу. «Негласне спостереження» передбачає право перехоплювати повідомлення, проводити негласні обшуки та інші повноваження. Згідно практики ЄСПЛ, цей термін включає спостереження і фіксацію переміщень людини, використання таємних пристроїв прослуховування та перехоплення повідомлень, який можливо використати у випадках, коли йдеться про тяжкі або особливо тяжкі злочини.

Так, наприклад, законом «Про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотичними засобами, речовинами та іншими формами організованої злочинності» від 15 липня 1992 р. КПК ФРН доповнено параграфами, що регулюють прове-

дення негласних оперативно-розшукових заходів: 1) залучення працівників поліції, як секретних агентів у злочинні групи; 2) негласне фотодокументування, спостереження за об'єктом оперативно-розшукової справи. Законом ФРН «Про боротьбу з організованою злочинністю» від 4 травня 1998 р. до КПК ФРН внесено доповнення, відповідно до якого за наявності підозри у вчиненні відповідних тяжких злочинів допускається не лише прослуховування телефонних розмов, а й таємне прослуховування всіх розмов, що ведуться в будь-якому жилому приміщенні об'єкта кримінального правопорушення (§ 100с КПК ФРН).

Слід зауважити, що Кримінальний процесуальний кодекс Франції не визначає види злочинів для розслідування яких дозволяється прослуховувати телефонні розмови, що з одного боку є позитивом для боротьби із кримінальними правопорушеннями, проте суттєво обмежує основоположні права людини, порушує статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Хорватський національний суд скасував обов'язковість отримання відповідного попереднього дозволу на здійснення негласного спостереження, що надає органам досудового розслідування здійснювати заходи з пошуку та фіксації фактичних даних про кримінальні правопорушення у стислі терміни, проте створюють передумови для свавільного використання даного заходу [14, ст. 8].

Проаналізувавши допроцесуальну діяльність правоохоронних органів ЄС, ми можемо зробити **висновок**, що єдиний підхід боротьби із злочинністю у країнах ЄС відсутній. Пріоритетом кожної держави є забезпечення національної/громадської безпеки із балансуванням дотримання основоположних прав та свобод людини.

Інститут допроцесуальної діяльності у кожній державі ЄС містить позитивні сторони та недоліки запровадження уніфікованої системи боротьби із злочинністю, отримання випереджувальної інформації про кримінальне правопорушення не зможе гарантувати беззаперечну ефективність, враховуючи національні, політичні, економічні фактори.

Однак, під час формування національного інституту допроцесуальної діяльності, необхідно враховувати як сильні сторони, так і упущення країн партнерів. Національний інститут повинен забезпечувати отримання випереджувальної інформації про кримінальні правопорушення, що готуються та осіб які їх вчинили, фіксацію отриманої інформації для подальшого використання у процесуальній діяльності (судовому розгляді).

Отже, враховуючи вищевикладене слід зазначити наступне.

Національна система допроцесуальної діяльності України повинна ґрунтуватися на вимогах імplementованого європейського законодавства, сприяти розвитку оперативного та стратегічного співробітництва з правоохоронними органами країн ЄС, забезпечувати дотримання основоположних прав та свобод людини.

Досвід країн ЄС, методики, практики та рекомендації здійснення збирання та фіксації даних про кримінальні правопорушення беззаперечно підвищать рівень боротьби із злочинністю, ефективність попередження вчинення злочинів.

Допроцесуальна діяльність правоохоронних органів України повинна забезпечувати гармонійне доповнення положень законодавства, яке регулює здійснення оперативно-розшукової діяльності з вимогами КПК України. Дублювання функцій, процесуальна залежність оперативних підрозділів від органів досудового розслідування, створює передумови для зниження ефективності роботи правоохоронного сектору, ризику уникнення від відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

В національній системі допроцесуальної діяльності, слід розглянути питання внесення змін до Закону України «Про оперативну-розшукову діяльність» та КПК України, у частині надання додаткових повноважень оперативним підрозділам, щодо здійснення оперативно-розшукових заходів, (здійснення додаткових перевірок, використання негласних/спеціальних методів). Можливість здійснення апробації спрощеної моделі проведення досудового розслідування у форматі дізнання на зразок моделі країн Західної Європи (Франція, Німеччина).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print> (дата звернення: 16.02.2024).
2. Висновки Європейської Комісії щодо України 2023 р. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96-2023-%D1%80-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_uk?s=232 (дата звернення: 16.02.2024).
3. Рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes> (дата звернення: 16.02.2024).
4. Про оперативну-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 16.02.2024).
5. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 16.02.2024).
6. Оперативно-розшукова компаративістика : монографія / О. М. Бандурка, М. М. Перепелиця, О. В. Манжай, В. В. Шендрик та ін. Харків : Золота миля, 2013. 352 с.
7. Слюсарчук І., Слюсарчук В., Ковальова І. Проведення оперативно-розшукових заходів у Великій Британії та США. *Підприємництво, господарство та право*. 2021. Вип. 2. С. 201–207.
8. Шумило Є. М., Михайлюк А. М. Функціональна структура досудового розслідування у КПК Франції та України (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2018. Вип. 1. С. 170–180.
9. Єфімов В. В. Міжнародне співробітництво в оперативно-розшуковій діяльності. *Право і суспільство*. 2012. Вип. 1. С. 268–273.
10. Краудсорсингова онлайн-база даних про споживчі ціни, ціни на нерухомість і показники якості життя. Онлайн база-даних. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj_tcavw7eEAXWvQ_EDHbUzAroQFn_oEAgQAQ&url=https%3A%2Fwww.numbeo.com%2Fcost-of-living%2F&usg=AOvVaw0Mfih151edbK7t7t96uVhx&opi=89978449 (дата звернення: 16.02.2024).
11. Баранець В. А. Зарубіжний досвід розслідування кримінальних правопорушень у формі дізнання. *Київський часопис права*. 2023. № 1). С. 331–336.
12. Кримінальний-процесуальний кодекс Французької Республіки на 01.01.2017. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj18_8w7eEAXWkS_EDHVGMAmMcQFnoECA4QAQ&url=https%3A%2F%2Fjurkniga.ua%2Fcontents%2Fkriminalniy-kodeks-frantsuzkoj-respubliki.pdf&usg=AOvVaw0UgTwTzrBkTzr1Dvno1V3&opi=89978449 (дата звернення: 16.02.2024).
13. Погорельський М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. 576 с.
14. Висновок Генерального Директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи на проєкт Закону України № 4778 «Про оперативно-розшукову діяльність» Підготовлено на основі експертного аналізу Брайана Чепела, Ральфа Роша, Сари Ширазан та Еріка Сванідзе. Висновок Генерального Директорату. URL <https://rm.coe.int/16806f0e99> (дата звернення: 16.02.2024).

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА

OPERATIVE AND INVESTIGATIVE SUPPORT OF CRIMINAL PROCEEDINGS: CONCEPT AND STRUCTURE

Горобець Є.В., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті акцентовано увагу на необхідності посилення ініціативної складової роботи оперативних підрозділів під час розслідування складних кримінальних проваджень щодо організованих форм злочинної діяльності у формі оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. Сформульовано визначення оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження з урахуванням положень чинного законодавства, а також існуючої слідчої та оперативно-розшукової практики. Автором визначено основні елементи оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження та надано їх характеристику, звернуто увагу на окремі складові вивчення осіб, які становлять оперативний інтерес, як передумову для оптимізації початку кримінального провадження та здійснення їх подальшого кримінального переслідування, а також створення на цьому етапі умов для подальшої систематичної інформаційно-аналітичної підтримки розслідування кримінального провадження шляхом отримання інформації про підозрюваного та інших осіб. Виокремлено основні напрями використання такої інформації після початку кримінального провадження. Також, звернуто увагу на обов'язковій участі оперативних підрозділів під час виявлення та нейтралізації протидії розслідуванню, зокрема якщо остання здійснюється у формах, що мають ознаки самостійних складів злочинів. Окрема увага звернута на загальні питання захисту доказів у межах кримінального провадження. Охарактеризовано роль оперативних підрозділів у наданні слідчому допомоги у визначенні стратегії розслідування та прийняття рішень в умовах тактичного ризику. Крім того, визначено роль оперативних підрозділів під час використання конфіденційного співробітництва у межах кримінального провадження, а також проведення окремих негласних операцій.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, оперативно-розшукове забезпечення, докази, негласні операції, оперативні підрозділи.

The article focuses attention on the need to strengthen the proactive component of the work of operative units during the investigation of complex criminal proceedings regarding organized forms of criminal activity in the form of operational investigative support for criminal proceedings. Formulated definition of operational and investigative support of criminal proceedings taking into account the provisions of the current legislation, as well as the existing investigative and operational and investigative practice. The main elements of operational and investigative support of criminal proceedings are determined and their characteristics are provided. Attention is paid to individual components of the study of persons of operational interest as a prerequisite for optimizing the initiation of criminal proceedings and their further criminal prosecution, as well as creating conditions at this stage for further systematic information and analytical support of the investigation of criminal proceedings by obtaining information about the suspect and others persons. The main directions of using such information after the initiation of criminal proceedings are highlighted. Also, attention was drawn to the mandatory participation of operative units during the detection and neutralization of opposition to the investigation, in particular, if the latter is carried out in forms that have signs of independent crimes. Particular attention is paid to general issues of evidence protection within criminal proceedings. The role of operational units in providing investigative assistance in defined investigation strategies and decision-making in tactical risk conditions is characterized. In addition, the role of operational units during the use of confidential cooperation within the framework of criminal proceedings, as well as the conduct of separate secret operations, is determined.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, operational search support, evidence, secret operations, operational units.

Аналіз сучасної практики роботи правоохоронних органів, зокрема й щодо розслідування складних організованих форм злочинної діяльності свідчить, що якість таких розслідувань знижується через недостатнє залучення до процесу розслідування оперативних підрозділів з метою реалізації оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. Значним чином вказане зумовлено й доволі категоричним викладенням окремих норм КПК України щодо функціональної спрямованості оперативних підрозділів у кримінальному провадженні, на що ми звертали увагу в інших наукових роботах. Водночас, на нашу думку, з урахуванням норм чинного оперативно-розшукового та кримінального процесуального законодавства наразі необхідно ставити питання щодо повернення у практику роботи оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження як самостійної організаційно-тактичної форми оперативно-розшукової діяльності.

Так, на нашу думку, *оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження* – це узгоджений між собою комплекс заходів, переважно негласного характеру, який реалізується оперативними підрозділами ініціативно та/або за координації слідчого чи прокурора на усіх стадіях кримінального провадження з метою створення оптимальних умов для здійснення процесу досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Аналіз наявної практики роботи оперативних підрозділів свідчить, що структурно процес оперативно-розшу-

кового забезпечення кримінального провадження може включати такі основні напрями та складові роботи:

по-перше, створення оптимальних умов для початку кримінального провадження та подальшого здійснення кримінального переслідування. Як відзначають окремі вчені, у значній кількості випадків особа може привернути увагу правоохоронних органів ще до вчинення нею злочину та початку кримінального переслідування, отримавши неформальний статус «особи, яка становить оперативний інтерес». Фактично, з цього моменту оперативні підрозділи здійснюють її ґрунтовне вивчення на предмет причетності до кримінального середовища чи конкретних фактів злочинної діяльності. На цьому етапі працівники оперативних підрозділів за допомогою установчих заходів отримують інформацію щодо соціально-психологічної характеристики особи: контакти, відносини у сім'ї та за місцем роботи, особливості психологічного портрету, авторитетність та роль у соціальних групах, у тому числі негативної спрямованості. Як свідчить практика, у переважній більшості випадків така інформація використовується для: планування та вибору конкретних тактичних прийомів проведення оперативно-розшукових заходів та визначення можливих оперативних підходів до особи; наповнення інформаційно-аналітичних об'єктів оперативного призначення (якщо інформація має стратегічне значення або потенційну цінність для боротьби зі злочинністю) [8]. Крім того, необхідно наголосити, що, окрім зазначених вище заходів, на вказаному етапі опе-

ративними підрозділами додатково можуть проводитись заходи, які спрямовані на: а) формування стійких оперативних позицій з метою агентурно-оперативного перекриття таких осіб, що буде здійснюватися і після початку кримінального провадження; б) нейтралізація окремих чинників, які можуть сприяти організації протидії кримінальному переслідуванню; в) реалізувати комплекс заходів щодо оперативної розробки такої особи в умовах ізоляції тощо.

Неможливо заперечити, що така інформація використовується й для формування оптимальних умов для початку кримінального провадження, зокрема й визначення оптимального моменту внесення відомостей до ЄРДР та початку кримінального переслідування, оскільки окремі науковці цілком слушно відзначають, що в сучасних умовах управління ризиками у процесі правоохоронної діяльності до ризиків, які пов'язані із розслідуванням кримінальних проваджень належать: а) ризики щодо передчасного початку кримінального провадження; б) ризики щодо невчасного початку кримінального провадження [7]. Наявність такої інформації на момент початку кримінального переслідування значно оптимізує роботу слідчого та забезпечує вирішення таких основних завдань початкового етапу розслідування:

а) побудова оптимального алгоритму проведення першочергових слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій;

б) планування та підготовка до застосування конкретних заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема й застосування запобіжних заходів, пов'язаних із фізичною ізоляцією особи чи обмеженням свободи її пересування у випадку, коли зібрана оперативними підрозділами інформація свідчить, що особа може ухилитись від органів кримінального переслідування;

в) оцінка потенційної можливості здійснення протидії розслідуванню, зокрема й за допомогою використання корупційних зв'язків та медіа;

по-друге, своєчасне виявлення та вжиття заходів щодо нейтралізації протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду кримінального провадження. Аналізуючи сутність протидії розслідуванню А. Волобуєв вказує, що протидія розслідуванню полягає у «виборі зацікавленими особами певної лінії поведінки, вжиття заходів, спрямованих на створення перешкод у виявленні, вилученні та використанні доказів з метою ухилення від відповідальності підозрюваного (обвинуваченого)» [2]. Загалом підтримуючи такі позиції, необхідно наголосити, що необхідність залучення оперативних підрозділів до протидії кримінальному переслідуванню значним чином також зумовлюється й тим, що в окремих випадках протидія розслідуванню може мати форми вчинення окремих кримінальних правопорушень, які потребують своєчасного виявлення, припинення та документування. Як відзначає В. Гусєва, злочинність як соціальне явище не лише збільшує свої показники, а й вражає жорстокістю способів реалізації. Зокрема, значного поширення набувають кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, передбачені ч. 2, 3 ст. 342, ст. ст. 343, 345, 347, 348, 350, 352, 353 КК України, та виражаються у посяганнях на життя, здоров'я, майно працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, близьких родичів указаних суб'єктів тощо. Учинення вказаних кримінальних правопорушень використовується винними як один із способів перешкоджання законній діяльності суб'єктів, на яких покладено реалізацію правоохоронної функції [3]. Вивчення наукових джерел та матеріалів практики свідчить, що дії, спрямовані на протидію кримінальному переслідуванню, які утворюють самостійні склади злочинів, за механізмом свого вчинення є доволі різноманітними, зокрема вони можуть вчинятись

із раптовим умислом під час безпосереднього здійснення стороною обвинувачення окремих процесуальних дій, а можуть утворювати складну, системну та структуровану злочинну діяльність, яка протягом тривалого часу характеризується високим рівнем латентності. У контексті їх відокремлення крізь призму необхідності участі оперативних підрозділів у своєчасній нейтралізації такої злочинної діяльності, на нашу думку, можна виокремити дві самостійні комплексні групи:

– кримінальні правопорушення, які вчиняються в умовах очевидності, що у значною мірою дозволяє слідчому самостійно виявити та зафіксувати таке кримінальне правопорушення. У такому випадку рівень участі оперативних підрозділів не буде інтенсивним, оскільки, фактично, одразу розпочинається кримінальне провадження щодо факту вчинення такого кримінального правопорушення;

– кримінальні правопорушення, які вчиняються в умовах неочевидності, що потребує активного залучення оперативних підрозділів щодо їх своєчасного виявлення та припинення, а в окремих випадках – відповідних підрозділів Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України. Слушно звернути увагу, що додатково такі правопорушення можуть бути розподілені на дві самостійні групи: а) готування до яких здійснюється в умовах неочевидності, а безпосереднє вчинення злочинних дій може здійснюватися у присутності інших осіб; б) готування та вчинення яких здійснюється в умовах неочевидності, зокрема й шляхом інсценування подій з метою приховування злочину.

У контексті цього ініціативна робота оперативних підрозділів має ключове значення, зокрема її здійснення за такими напрямками: а) аналітична оцінка ймовірності такого рівня протидії; б) встановлення оперативного контролю за окремими учасниками кримінального провадження, їх зв'язками та категорією «оточення»; в) вчинення можливих та необхідних заходів щодо припинення діяльності таких осіб; г) вжиття заходів щодо документування такої злочинної діяльності із подальшою реалізацією відповідних матеріалів шляхом початку кримінального провадження;

по-третє, здійснення необхідних заходів щодо захисту доказів, зокрема й шляхом вжиття комплексу ініціативних агентурно-оперативних заходів. Вивчення наукових джерел свідчить, що питання захисту доказів доволі фрагментарно досліджується науковцями, а такі дослідження, як правило, здійснюються крізь призму забезпечення таємниці досудового розслідування та нерозголошення окремих відомостей [док. див.: 1; 4; 5; 6]. Водночас наголосимо, що питання негласного захисту доказів у кримінальному провадженні на сьогодні залишається майже недослідженою проблемою, оскільки такі наукові праці в основному здійснюються крізь призму забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Водночас слушно звернути увагу, що нормативно-правове регулювання цього процесу не є ефективним, а реальна практика використання таких процедур доволі низькою, що зумовлює прикладну необхідність вжиття працівниками оперативних підрозділів ініціативних заходів різного характеру для вирішення такого завдання, зокрема й формування оперативних позицій в оточенні свідків та інших учасників кримінального провадження;

по-четверте, сприяння слідчому у визначенні стратегії розслідування та прийняття окремих організаційно-тактичних рішень. Необхідно відзначити, що важливість такого напрямку оперативно-розшукового забезпечення значною мірою зумовлюється тим, що у матеріалах кримінального провадження, фактично, міститься обмежена інформація, якої недостатньо для прийняття важливих стратегічних і тактичних рішень, у той час як працівники оперативних підрозділів володіють значно ширшим обсягом даних щодо підозрюваного та інших учасників кримінального прова-

дження, особливо у випадках, коли такі особи раніше були об'єктами оперативної уваги й щодо них здійснювалась оперативна розробка, вживались заходи агентурно-оперативного впливу, проводились перевірочні оперативно-розшукові заходи, обліковувались дані у відповідних оперативних обліках тощо. Безумовно, що у даному випадку, особливо під час розслідування кримінальних проваджень високого рівня складності, така інформаційна підтримка має суттєве значення для уникнення ситуацій тактичного ризику та тактичних помилок під час розслідування. Наголосимо, що особливе значення такий напрям оперативно-розшукового забезпечення набуває актуальності під час підготовки та проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуків за місцем проживання чи знаходження членів організованих злочинних угруповань, оскільки такі слідчі дії завжди супроводжуються великою вірогідністю тактичного ризику, зокрема можливості вчинення озброєного опору працівникам поліції тощо, що вимагає аналізу усього наявного масиву даних щодо підозрюваних на етапі планування, підготовки та проведення такої категорії слідчих (розшукових) дій;

по-п'яте, виконання функцій кримінального аналізу з метою інформаційно-аналітичної підтримки розслідування. У контексті цього напряму необхідно звернути увагу, що на структурно-функціональному рівні підрозділи, здійснення кримінального аналізу для яких є основною формою роботи, наразі, створені лише у межах Бюро економічної безпеки, хоча методики розвідувальної аналітики використовуються й іншими правоохоронними органами, і, як свідчить опрацювання матеріалів практики, суб'єктами такої діяльності, зокрема щодо розслідування організованих форм злочинної діяльності, є оперативні працівники, наприклад, управлінь стратегічних розслідувань в областях, а також центрального апарату. Наведене зумовлено тим, що функціональна спрямованість на виявлення та нейтралізацію організованих форм злочинної діяльності зумовлює необхідність формування стійких оперативних позицій у злочинному середовищі з метою організації належного оперативного обслуговування окремих напрямів, об'єктів та ліній роботи, систематизації різнопланової інформації щодо окремих категорій осіб, виявлення системи їх зв'язків, прямо чи опосередковано підконтрольних їм активів тощо. Саме тому під час розслідування складних кримінальних проваджень для встановлення неочевидних зв'язків та залежностей слідчі звертаються за отриманням аналітичних звітів до керівників відповідних оперативних підрозділів, а у разі необхідності керівники оперативних підрозділів можуть готувати та надавати такі звіти ініціативно у межах здійснення організаційно-тактичної взаємодії із слідчим;

по-шосте, сприяння у використанні слідчим у кримінальному провадженні конфіденційного співробітництва. Так, у ст. 275 КПК України за слідчим закріплено право використання конфідентів у визначених формах: а) використання інформації, отриманої внаслідок конфіденційного співробітництва; б) залучення таких осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Водночас необхідно відзначити, що слідчий не виступає суб'єктом агентурної роботи у класичному розумінні такої складної форми негласної діяльності і, тому, як свідчить опрацювання матеріалів практики, використання таких форм співробітництва здійснюється із залученням позаштатних негласних працівників, які перебувають на зв'язку з працівниками оперативних підрозділів та здатні виконувати поставлені завдання у силу наявності досвіду та достатнього рівня розвідувальних можливостей;

по-сьоме, забезпечення проведення негласних операцій у межах кримінального провадження. Необхідно звернути увагу, що КПК України не використовує термінологічну конструкцію «негласні операції», а лише негласні слідчі (розшукові) дії. Водночас слушно спиратись на напрацьований у теорії та практиці оперативно-розшукової діяльності досвід щодо розуміння окремих комплексних негласних заходів саме крізь категорію негласних чи оперативно-тактичних операцій, зокрема, наприклад, виконання спеціального завдання із розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Так, КПК України у ст. 273 визначає лише підстави та окремі процесуально-процедурні особливості виконання такого завдання, у той час як практика вивчення досвіду проведення таких операцій правоохоронними органами України свідчить про необхідність їх детального планування, підбору штатного негласного працівника, його підготовку, формування усіх необхідних умов щодо безпечного впровадження у злочинне середовище, перебування там, оскільки тривалість виконання такого завдання може доходити до 6 місяців і бути продовженою, а також безпечного виведення із такої операції. Аналіз практики роботи оперативних підрозділів свідчить, що вирішення таких організаційно-тактичних завдань, планування, моделювання розвитку та прорахунки можливих сценаріїв розвитку такої операції покладаються на керівників оперативних підрозділів, а працівники слідчих підрозділів навіть не завжди долучаються до розроблення загального плану такої операції, зокрема й з метою мінімізації можливості розшифрування її деталей та створення загроз життю та здоров'ю працівника, який впроваджується у злочинне середовище.

Аналогічні моделі організації роботи застосовуються й щодо проведення операцій із затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, зокрема у випадках, якщо є дані, що такі особи: а) є постійними членами стійких організованих злочинних угруповань; б) можуть чинити під час затримання фізичний та збройний опір працівникам правоохоронних органів тощо, оскільки окремі практичні приклади затримання таких осіб, які супроводжувалися загибеллю працівників поліції під час виконання своїх безпосередніх обов'язків, свідчать про нехтуванням залучення оперативних підрозділів до планування таких операцій та ретельної аналітичної оцінки профілів осіб, які були суб'єктами затримання;

по-восьме, розшук осіб, які ухиляються від кримінального переслідування. Так, винесення слідчим постанови щодо оголошення особи у розшук згідно з п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України є підставою для зупинення досудового розслідування, а одночасно й підставою для заведення оперативно-розшукової справи категорії «Розшук» та організації роботи за цією справою, з метою встановлення місця перебування та затримання особи, яка ухиляється від кримінального переслідування.

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що компаративний аналіз кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства свідчить про наявність достатніх правових основ для виокремлення оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження як самостійної організаційно-тактичної форми роботи оперативних підрозділів. Зважаючи на існуючу практику роботи, виокремлені нами елементи можна охарактеризувати як типову структуру оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження на сучасному етапі, що безумовно не є статичною і може доповнюватись із урахуванням розвитку слідчої та оперативно-розшукової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранік Р.В. Особливості охорони інформації, що становить державну таємницю у кримінальному судочинстві. *Адвокат*. 2011. № 4. С. 15–18.
2. Волобуєв А.Ф. Подолання протидії організованих злочинних груп розслідуванню економічних злочинів. *Вісник ЛІВС МВС України*. 1999. № 3. С. 201–213.
3. Гусєва В.О. Методика розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : монографія. Харків : ТОВ «У справі», 2020. 452 с.
4. Лисюк А.М. Захист доказів на стадії досудового розслідування злочинів у сфері незаконного обігу підакцизних товарів. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія і практика)*. 2018. Вип. 1–2. С. 307–312.
5. Лісогор В.Г. Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 2009. 20 с.
6. Ляш А.О. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 1. С. 1–14.
7. Падалка Л.О. Використання методики розвідувальної аналітики під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у сфері оподаткування: дис... докт. філософії : 081. К., 2023. 250 с.
8. Цехан Д.М., Гловюк І.В. Оперативно-розшукова діяльність та кримінальне переслідування: проблеми співвідношення (функціональний аспект). *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2013. С. 345–349.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

CERTAIN ISSUES OF ENSURING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Городецька М.С., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри організації досудового розслідування
Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження. Розглянуто окремі питання забезпечення прав учасників кримінального провадження на досудовому розслідуванні. Проаналізовано права учасників кримінального провадження, які складають зміст предмета відання органів обвинувачення. Визначено, що з огляду на формування функціонального предмета відання сторони обвинувачення у кримінальному процесі необхідно зазначити, що його загальний обсяг має включати процесуальні (процедурні) права учасників кримінального провадження, реалізація яких у результаті правозастосовної діяльності суб'єктів обвинувачення сприяє виконанню кримінальної процесуальної функції обвинувачення за справедливих умов.

Зазначається, що якщо стосовно сторони обвинувачення у кримінальному процесі визначено обсяг функціонального предмета відання з огляду на процесуальні (процедурні) права учасників кримінального провадження, то щодо функціонального предмета відання судових органів його обсяг необхідно встановлювати, зважаючи на забезпечення конституційних (конвенційних) прав.

Проаналізовано правові позиції щодо критеріїв визначення предмета оскарження рішень у кримінальному провадженні, щодо суттєвості допущених порушень, як предмета оскарження.

Приділено увагу забезпеченню конвенційних прав у кримінальному провадженні, які відображені у Конституції України та у кримінальному процесуальному законодавстві. Зазначається, що за своєю суттю такі права та свободи людини не є принципами, вони не визначають рушійної сили кримінального процесу, а є певними стандартними обов'язковими й основоположними правами людини, які є невідчужуваними та непорушними. Саме тому лише у виключних випадках допускається їх обмеження, підстави якого розглядаються не інакше як судом, який контролює уповноважені органи в їх обвинувальній діяльності на предмет дотримання вказаних конституційних прав і свобод. Здійснено аналіз забезпечення прав учасників кримінального провадження слідчим суддею, під час судового розгляду та під час оскарження судових рішень у апеляційному та касаційному порядку. окремих проблемних питань щодо визначення допустимості доказів.

Ключові слова: права людини, кримінальні правопорушення, учасники кримінального провадження, суб'єкти кримінального процесу, суд, суддя, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, підслідність, підсудність, досудове розслідування, судовий розгляд.

The article examines certain issues of ensuring the rights of participants in criminal proceedings. Separate issues of ensuring the rights of participants in criminal proceedings at the pre-trial investigation were considered. The rights of the participants in criminal proceedings, which constitute the content of the subject matter of the prosecutor's office, have been analyzed. It was determined that in view of the formation of the functional subject of the prosecution, it should be noted that its general scope should include the procedural (procedural) rights of the participants in criminal proceedings, the implementation of which as a result of the law enforcement activities of the subjects of the prosecution contributes to the performance of the criminal procedural function of the prosecution under fair conditions.

It is noted that if the scope of the functional subject of the assignment is determined in view of the procedural (procedural) rights of the participants in criminal proceedings, then with regard to the functional subject of the assignment of the judicial authorities, its scope must be established taking into account the provision of constitutional (conventional) rights.

The legal positions on the criteria for determining the subject of appeal of decisions in criminal proceedings, on the materiality of committed violations as the subject of appeal are analyzed.

Attention is paid to the provision of convention rights in criminal proceedings, which are reflected in the Constitution of Ukraine and in the criminal procedural legislation. It is noted that by their nature human rights and freedoms are not principles, they do not determine the driving force of the criminal process, but are certain standard mandatory and fundamental human rights that are inalienable and inviolable. That is why their limitation is allowed only in exceptional cases, the grounds of which are considered by no other than the court that controls the state in the prosecution of the observance of the specified constitutional rights and freedoms. The analysis of ensuring the rights of the participants by the investigating judge, during the trial and during the appeal of court decisions in the appeal and cassation procedure was carried out. certain problematic issues regarding the determination of admissibility of evidence.

Key words: human rights, criminal offenses, participants in criminal proceedings, subjects of criminal proceedings, court, judge, appellate appeal, cassation appeal, liability, jurisdiction, pre-trial investigation, trial.

Постановка проблеми. Діяльність із реалізації прав та свобод людини під час кримінального провадження є досить значимою для забезпечення справедливого процесу в цілому та має відповідати певним стандартам. Досудова діяльність є передумовою справедливого судового розгляду та остаточного вирішення кримінального правового конфлікту. Реалізація процедурних прав учасників кримінального процесу є передумовою реалізації основоположних прав та свобод людини у кримінальному процесі.

Під час проведення дисертаційного дослідження ми визначили, що предмет відання органів обвинувачення становить реалізація кримінальних та процесуальних прав людини, що за характером є підготовчою, оскільки створює передумови для реалізації основних (матеріальних) прав людини, а також для остаточного вирішення кримінально-правового конфлікту під час справедливого судового розгляду. Предмет відання судових органів становить остаточна реалізація матеріальних (кримінальних

та основоположних) прав людини під час кримінального провадження та його остаточне вирішення шляхом справедливого судового розгляду [1, с. 189].

З огляду на досягнення цілей кримінального процесу є важливим дотримання процедури кримінального процесуального порядку в цілому та забезпечення прав учасників під час провадження зокрема. Результатом порушень та зловживань є визнання доказів недопустимим, як результат недосягнення мети провадження, а також відсутність захисту прав людини щодо вчиненого кримінального правопорушення. Дослідження окремих питань забезпечення прав учасників кримінального провадження є актуальним та необхідним з огляду на значимість цього питання у забезпеченні дієвості кримінального процесу.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти забезпечення прав учасників у кримінальному провадженні досліджували такі вчені як І. В. Басиста, Н. Р. Бобченко, Н. В. Глинська, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, В. С. Зеле-

нецький, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, М. А. Погорецький, О. Ю. Татаров, І. А. Тітко, О. Г. Шило та інші. Втім, у перебігу попередніх досліджень не були охоплені окремі питання забезпечення прав учасників у кримінальному судочинстві.

Метою даної статті є дослідження окремих питань забезпечення прав учасників у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Ефективний захист інтересів учасників кримінального провадження залежить від впливу правозастосовних органів на встановлені їх права. Тут має враховуватися конструкція компетенції суб'єктів кримінального судочинства: наділяючи певного суб'єкта визначеним предметом відання, задля виконання покладеної на нього функції йому мають бути надані певні повноваження для впливу на предмет відання, щоб досягти бажаної мети, яка визначається його функцією. Тому встановлення самих лише прав та обов'язків учасників кримінального провадження не забезпечить ефективного захисту їх інтересів. Необхідно також зважати на те, що їх права та обов'язки є змістовним наповненням предмета відання суб'єктів кримінального судочинства. А тому ефективний захист законних інтересів учасників залежить і від ефективного впливу суб'єктів провадження на «власний» предмет відання. Як правило, такий вплив здійснюється шляхом застосування наданих засобів впливу – повноважень суб'єктів кримінального судочинства. Отже, ефективний захист законних інтересів учасників кримінального провадження є результатом поєднання встановлення доцільного обсягу процесуальних прав учасників з огляду на формування їх процесуального статусу та визначення предмета відання уповноважених органів з урахуванням повноважень останніх як ефективних засобів впливу.

Слід підкреслити, що серед теоретиків у галузі кримінального процесу постійно тривають дискусії щодо надання переваг стороні захисту у вигляді наділення значно більшими правами підозрюваного та обвинуваченого порівняно з потерпілим або щодо уразливості становища підозрюваного. Інколи акцент зміщується на забезпечення прав потерпілого, свідка, експерта тощо. У таких дискусіях критичні зауваження щодо врегулювання прав учасників іноді ґрунтуються на спекулятивних аргументах про позбавлення органів кримінального переслідування можливості вести боротьбу зі злочинністю.

Змістовне відображення на предметі відання сторони обвинувачення полягає в тому, що на реалізацію яких би прав учасників не впливали «обвинувачі», вони здійснюють вплив з урахуванням функції, що вони виконують (обвинувачення), з огляду на мету, якої прагнуть досягнути, а саме викриття особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення. А тому дещо проблемним є віднесення до предмета відання органів обвинувачення реалізації процесуальних прав представників сторони захисту.

З огляду на формування функціонального предмета відання сторони обвинувачення необхідно зазначити, що його загальний обсяг має включати процесуальні (процедурні) права учасників кримінального провадження, реалізація яких у результаті правозастосовної діяльності суб'єктів обвинувачення сприяє виконанню кримінальної процесуальної функції обвинувачення за справедливих умов.

Якщо стосовно сторони обвинувачення визначено обсяг функціонального предмета відання з огляду на процесуальні (процедурні) права учасників кримінального провадження, то щодо функціонального предмета відання судових органів його обсяг необхідно встановлювати, зважаючи на забезпечення конституційних (конвенційних) прав. Звичайно, що конституційні права також можуть бути процесуальними, оскільки Конституція України є одним із джерел процесуального права, але в цьому випадку до конституційних (конвенційних) прав, на наш погляд, належать основоположні права людини, реалізацію яких має бути віднесено до сфери відання судових органів. У судовому засіданні суд впливає також на процесуальні (процедурні) права, проте специфічною рисою функціонального предмета відання судових органів є реалізація саме конститу-

ційних (конвенційних) прав учасників.

У контексті надання авторського визначення поняття слідчого судді в межах дисертаційного дослідження Ю. В. Скрипіна визначила, що це суддя, уповноважений забезпечувати законність та обґрунтованість обмеження конституційних прав і свобод людини на досудовому провадженні у кримінальній справі, до компетенції якого належить прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуального примусу, проведення слідчих та інших дій, що обмежують конституційні права людини, розгляд скарг на дії (бездіяльність) та рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого та прокурора [2, с. 8–9]. Так, дійсно, на досудовому розслідуванні реалізація процесуальних прав учасників забезпечується правозастосовною діяльністю суб'єктів сторони обвинувачення, а реалізація конституційних прав та свобод – правозастосовною діяльністю слідчого судді.

Конвенційні права учасників виражені через європейські стандарти забезпечення прав людини у кримінальному судочинстві. Під час дослідження останніх Д. В. Сімонович визначив їх систему: 1) право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ, Конвенція)); 2) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 ЄКПЛ); 3) право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ); 4) розумні строки провадження [3, с. 56–57].

Ці стандарти прав людини дублюються в Конституції України та у кримінальному процесуальному законі в нормах-засадах. Таке дублювання надає основоположним правам та свободам «потрійного» захисту: Конвенція, Конституція, КПК України. Конституційне дублювання конвенційних прав не викликає особливих заперечень у вчених [4; 5, с. 26].

Дублювання «конвенційно-конституційних» прав людини у КПК України інколи зазнає критики. Так, С. О. Косапоглу зазначає, що норми-засади, які у вигляді спеціальних статей розміщені у КПК України, не повинні дублювати норми, якими визначаються конституційні права громадян. Авторка пояснює, що як засади мають бути врегульовані такі правові положення, які б ідентифікували юридичний процес як кримінальний і підкреслювали його динамічність та логічний закономірний розвиток у часі [6, с. 190].

Підтримуємо наведену позицію, оскільки дотримання конституційних норм узагалі та тих, що закріплюють основні права та свободи людини, є обов'язковим і не потребує додаткового врегулювання у кримінальному процесуальному законодавстві як норм-засад (норм-принципів). За своєю суттю такі права та свободи людини не є принципами, вони не визначають рушійної сили кримінального процесу, а є певними стандартними обов'язковими й основоположними правами людини, які є невідчужуваними та непорушними. Саме тому лише у виключних випадках допускається їх обмеження, підстави якого розглядаються не інакше як судом, який контролює державу в обвинувальній діяльності на предмет дотримання вказаних конституційних прав і свобод.

Цілком справедливо деякі вчені критикують прагнення законодавця встановити визначений перелік питань, які належать до вирішення судом на досудовому розслідуванні. Так, О. Г. Шило визначила за доцільне передбачити в законі відкритий перелік рішень, дій та бездіяльності органу дізнання, слідчого та прокурора, які можуть бути оскаржені до суду на досудовому провадженні. Будь-які спроби сформулювати закритий перелік таких дій, бездіяльності та рішень здатні обернутися обмеженням права на судовий захист. На думку вченої, немає сенсу включати до предмета оскарження всі без винятку дії, бездіяльності або рішення органів дізнання та досудового слідства, оскільки багато з них можуть бути перевірені судом у подальших судових стадіях, що буде достатнім засобом судового захисту прав та законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. У зв'язку з цим О. Г. Шило обґрунтовано поставила питання щодо можливого застосування певних критеріїв, за допомогою яких можна

визначити предмет судового оскарження в досудових стадіях кримінального процесу. Авторка визначила наступні критерії предмета судового оскарження в досудовому провадженні. Такими критеріями можуть бути обставини, які свідчать, що рішення, дія або бездіяльність: 1) завдало або може завдати шкоди конституційним правам і свободам людини; 2) перешкоджає руху кримінальної справи до суду, доступу особи до правосуддя; 3) своїм наслідком має суттєве ускладнення відстоювання учасником процесу своєї позиції у судовому розгляді кримінальної справи; 4) перевірка їх законності та обґрунтованості не пов'язана із дослідженням тих питань, які вирішуються під час судового розгляду кримінальної справи [7, с. 168–170].

В. Т. Нор та М. В. Багрій вважають, що несуттєвими слід визнавати ті процесуальні порушення, які не вплинули і не могли вплинути на достовірність отриманих відомостей [8, с. 183].

Як вірно зазначає Н. В. Глинська, що коректним виміром суттєвості порушень закону, допущених при ухваленні підсумкового кримінального процесуального рішення, має бути загальна справедливості кримінального провадження як оціночна категорія [9, с. 19].

Дотримання права особи на оскарження має бути забезпечене належним чином. Н. В. Глинська зазначає, що з метою створення умов для ефективної реалізації прав осіб в сфері кримінального судочинства результативна частина кримінально-процесуального рішення має містити відмітку про повідомлення зацікавлених в цьому рішенні осіб про його прийняття, а також вказівку на порядок та строки оскарження прийнятого рішення, якщо це передбачено чинним законодавством [10, с. 164].

Н. Р. Бобченко зазначає, що значення апеляційного та касаційного провадження полягає в тому, що вони є: гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи у кримінальному провадженні; гарантією правильного розгляду та вирішення кримінального провадження судами першої інстанції (гарантією правосуддя); є формами контролю за судовою діяльністю судів нижчого рівня, слідчих суддів та її результатами з боку судів вищого рівня; у цих стадіях

реалізується попереджувально-виховне завдання кримінального провадження [11, с. 46].

На нашу думку, можна припустити, що в основу кожного з указаних етапів кримінального провадження покладено захист одного з основоположних прав людини, визначених ЄКПЛ. Так, підґрунтям досудового розслідування є забезпечення права, закріпленого у ст. 13 Конвенції, яке передбачає «ефективний засіб юридичного захисту в національному органі». В основу судового розгляду покладено забезпечення права на справедливий суд, установленого ст. 6 ЄКПЛ [12]. Щодо етапу перегляду судового рішення, то слід вказати, що відповідно до ст. 2 Протоколу № 7 до ЄКПЛ передбачено право на оскарження в кримінальних справах [13].

З огляду на проведене дослідження у цій статті **можна зробити висновки:**

1. Загальний обсяг предмета відання сторони обвинувачення має включати процесуальні (процедурні) права учасників кримінального провадження, реалізація яких у результаті правозастосовної діяльності суб'єктів обвинувачення сприяє виконанню кримінальної процесуальної функції обвинувачення за справедливих умов.

Обсяг предмета відання судових органів необхідно встановлювати, зважаючи на забезпечення конституційних (конвенційних) прав. Специфічною рисою функціонального предмета відання судових органів є реалізація саме конституційних (конвенційних) прав учасників.

2. В основі кожного з етапів кримінального провадження покладено захист одного з основоположних прав людини, визначених ЄКПЛ: на досудовому розслідуванні забезпечується право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі; у судовому розгляді забезпечується право на справедливий суд; на етапі перегляду судового рішення передбачено реалізацію права на оскарження у кримінальному провадженні.

Перспективи подальших досліджень можливі у напрямку дослідження забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення слідчих (розшукових) дій та застосування заходів забезпечення кримінального процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городецька М.С. Предмет відання у кримінальному процесі: дис.... д-ра юрид. наук. 12.00.09. Донецький держ. ун-т внутр. справ. Кропивницький, 2023. 532 с.
2. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2008. 219 с.
3. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія. Харків : НикаНова, 2011. 272 с.
4. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 2. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=416> (дата звернення: 18.06.2023).
5. Євінтов В. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України). *Українське право*. 1998. № 1. С. 26–27.
6. Касапоглу С. О. Реалізація норм кримінального процесуального права : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2018. 306 с.
7. Шило О. До питання реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у порядку судово-контрольного провадження в досудових стадіях кримінального процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 164–172.
8. Нор В. Т., Багрій М. В. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві України : монографія. Тернопіль: Пол-Інвест, 2011. 206 с.
9. Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків: Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, 2015. 469 с.
10. Глинська Н. В. Правова технологія прийняття кримінальних процесуальних рішень як один з антикорупційних стандартів кримінального процесуального законодавства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 1. С. 152–165.
11. Бобченко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2016. 498 с.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.07.2023).
13. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення: 26.07.2023).

EUROPEAN ARREST WARRANT IN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА АРЕШТ У СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Davydenko S.V., Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
National Law university named after Yaroslav I Mydryi

Demchenko D.I., Candidate of Education Sciences, Assistant Professor,
Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages
National Law University named after Yaroslav I Mydryi

This article is devoted to the research of the institution of the European arrest warrant through the prism of the implementation of the Framework Decision of the European Council "On the European arrest warrant and procedures for the transfer of offenders between member states" dated June 13, 2002. In this context, both negative and positive experience of individual member states of the European Union, its actual impact on extradition legislation and the system of international cooperation in the field of law enforcement are analyzed.

Any member state of the European Union has unique consequences from the process of convergence of national legislative acts, because each country has its own "traditions" in the interpretation and application of their provisions, as well as in the applied use of doctrinal developments of certain interdisciplinary institutes. At the same time, it is extremely important that the relevant norms of criminal and criminal procedural law of the member states of the Union reach the maximum degree of coherence.

It should be emphasized that the procedure of implementing the Framework Decision on the European Arrest Warrant into the national legislation of the countries was marked by a number of decisions of national constitutional control bodies (Constitutional Courts or Tribunals) regarding recognition of the relevant implementing documents as unconstitutional. Finally, European integration led to the emergence of a new model of interstate interconnection – the neutralization of legal contradictions at the constitutional level.

The work states the necessity to develop a general concept of harmonization of thematic domestic legislation, because the enforcement of only some means stipulates the problem of interpretation of existing mechanisms by regional law enforcement practice, which significantly reduces the effectiveness of the issued warrant. Therefore, the consistent convergence of the laws of the member states of the European Union and the construction of unified standards are guarantees that such a tool as the European warrant can be effectively implemented in the field of obstruction a wide range of cross-border crime by a single and integral law enforcement system of a supranational association.

Key words: extradition, law enforcement activity, European arrest warrant, integration, implementation, European Union.

У презентованій статті досліджено інститут європейського ордеру на арешт крізь призму імплементації Рамкового рішення Європейської Ради «Про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами» від 13 червня 2002 р. У даному контексті проаналізовано як негативний, так і позитивний досвід окремих держав-членів Європейського Союзу, його актуальний вплив на екстрадиційне законодавство та систему міжнародного співробітництва у правоохоронній сфері.

Будь-яка держава-учасниця Євросоюзу має характерні лише для неї наслідки від процесу зближення національних законодавчих актів, адже у кожній країні існують свої «традиції» в інтерпретації, застосуванні їх положень, а також у прикладному використанні доктринальних розробок певних міжгалузевих інститутів. При цьому надзвичайно важливо, щоб релевантні норми кримінального та кримінального процесуального права держав-членів Союзу досягли максимального ступеня узгодженості.

Слід наголосити, що процедура імплементації Рамкового рішення про європейський ордер на арешт у вітчизняне законодавство країн ознаменувалася низкою рішень органів національного конституційного контролю (Конституційних Судів або Трибуналів) щодо визнання неконституційними відповідних імплементаційних документів. Урешті-решт європейська інтеграція призвела до виникнення нової моделі міждержавної взаємодії – нівелізації юридичних суперечностей на конституційному рівні.

В роботі констатована необхідність вироблення загальної концепції гармонізації тематичного внутрішнього законодавства, адже впровадження тільки деяких засобів обумовлює проблему тлумачення існуючих механізмів регіональною правозастосовною практикою, що суттєво зменшує дієвість виданого ордеру. Тому послідовне зближення законів країн-учасниць Євросоюзу і конструювання уніфікованих стандартів є гарантіями того, що такий інструмент, як європейський ордер може бути ефективно реалізований у сфері протидії широкому спектру проявів транскордонної злочинності єдиною та цілісною правоохоронною системою наднаціонального об'єднання.

Ключові слова: екстрадиція, правоохоронна діяльність, європейський ордер на арешт, інтеграція, імплементація, Європейський Союз.

Statement of the problem. Incessant processes of globalization, internationalization of crime and problems in the activities of law enforcement structures of the countries of the European Community organically determined the objective necessity of transformation of international relations in the system of criminal justice, oriented on active cooperation between member states, which reflects the actual concept of integration in this field of law enforcement. The extradition regime, which was formed on the European continent, has undergone drastic changes over the past half century, connected with the introduction into practice of the international cooperation in the field of criminal justice of a new legal instrument – the European Arrest Warrant (hereinafter – EAW) [16].

Analysis of recent research and publications. First of all, publications by foreign legal scholars: Alegre S., Fuchs H., Jegouzo I., Jimeno-Bulnes M., Keijzer N., Lagodny O., Leaf M., Naert F., Plachta M., Tomuschat C., VanBallegooy W., Wouters J. are devoted to the study of the peculiarities of the implementation of the proposed alternative.

Among domestic scientists, problematic issues on the outlined topics should be highlighted in their works Bench N. V., Ovcharenko O. M., Svyatun O. V., Traskevich M. I., Turchenko O. G. and other well-known lawyers.

In context, let us recall that since January 1, 2004, in relations between the countries of the European Union (hereinafter referred to as the EU), the cumbersome, bureaucratic and ineffective procedures of international search and extradition were replaced by a specific procedural mechanism, the legal basis of which was the Framework Decision of the European Council of June 13, 2002 "About the European Arrest Warrant and the Surrender Procedures Between Member States". Therefore, **the purpose** of the presented **article** is a thorough analysis of the genesis of the institution of the European arrest warrant as an effective means of: (a) implementation of the principle of mutual recognition of court decisions in criminal cases; (b) overcoming a phenomenon that is extremely negative for the overall legal order – transnational crime on the territory of the European Union.

Presenting main material. For a long period of time, the traditional extradition process, which was actively implemented by the EU countries, was based on the provisions of such a fundamental multilateral international legal treaty as the European Convention on the Extradition of Criminals of December 13, 1957 [6]. In turn, its prescriptions were supplemented by another important legal document – the European Convention on Combating Terrorism of January 27, 1977 [5], which immanently allowed to limit the scope of application of the rule on non-extradition of those accused of crimes of a political nature.

At the same time, taking into account the main role of extradition in the combat against international crime, a number of main acts of the European Union (including the statutory documents) pay considerable attention to this legal institution. At the same time, the emphasis was placed on the need to form one's own perfect system of mutual cooperation in matters of transfer of accused or convicted persons to competent criminal jurisdiction.

However, this mechanism should be viewed through the prism of the fundamental goals of the EU, enshrined in Articles 2 and 29 of the Treaty on the Establishment of the European Union or the Treaty on the European Union (*Maastricht Treaty*) of February 7, 1992 and in the Treaty of Amsterdam (*Treaty of Amsterdam*) dated October 2, 1997 (which made significant amendments to the EU Treaty), which are directly related to the formation of the area of freedom, security and justice on the continent (*Europe's Area Freedom, Security and Justice*).

This fundamental approach stipulated the implementation of a whole set of measures in the field of combating crime, including the extradition of offenders. In particular, the Treaty on the European Union in Art. 31 Chapter VI "Regulations on the cooperation of police and judicial authorities in the field of criminal law" regulates – in order to develop cooperation in the field of criminal justice, joint efforts, along with other measures, also include the promotion of cooperation between member states in the implementation of extradition.

In addition, extradition issues were elucidated in the Agreement on the Implementation of the Schengen Convention (i.e. the Convention of June 19, 1990 on the Implementation of the Schengen Agreement of June 14, 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the Gradual Abolition of Checks on common borders, ch. 4 "Issuing (extradition)") [*Convention from 19 June 1990 Applying the Schengen Agreement of 14 June 1985 Between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, The Federal Republic of Germany and The French Republic, On The Gradual Abolition of Checks At Their Common Borders (SCIA)*].

In accordance with Part 1 of Art. 59 of the mentioned document, the provisions of the specified chapter supplemented the European Convention on the Extradition of Offenders of 1957 and were applied in relations between the participants (Benelux countries) of the Treaty on Extradition and Mutual Legal Assistance in Criminal Matters of June 27, 1962. It is also established that the specified Part 1 does not prevent the implementation of relevant provisions of current bilateral agreements between the Parties.

Currently, 27 countries have joined the Schengen Agreement (regime), namely, Austria, Belgium, Croatia, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Italy, Latvia, Liechtenstein, Lithuania, Luxembourg, Malta, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Slovakia, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland.

However, the most thorough attempts to create a system of extradition within the framework of the Union were connected with the adoption of two legal acts – the Convention on Simplifying the Extradition Procedure of March 10, 1995 and the Convention on Extradition of September 27,

1997, although treaties concluded between EU member states and have not received the number of ratifications necessary for their enforcement. The "fiasco" of these conventions was mainly due to the fact that they, like other popular legal instruments in the field of extradition, were based on some general extradition restrictions (such as: refusal to extradite for crimes of a political nature or committed for political motives, non-extradition of citizens, etc.). We emphasize that an important innovation regarding the possible extradition of country's own citizens could be limited by the law of the participating state that it will refuse the extradition of its citizen or allow extradition subject to certain conditions. Such reservations were made by Austria, Germany, Greece, Luxembourg. The Netherlands, Portugal and Finland have said they will allow the extradition of citizens subject to specific conditions, including if they will serve a custodial sentence in their own country. Ireland's statement provided for the possibility of extradition only on the principle of reciprocity.

At the same time, the regime of exceptions and precautions, which gave the member states the opportunity to apply a discretionary approach, according to which they could at their own discretion decide whether to grant or reject an extradition request, did not correlate either with the goals and objectives of the European Union, or with its policy in the field of combating crime.

Therefore, the adoption by the European Council in Tampere (October 15–16, 1999) of the concept of mutual recognition of court decisions was of fundamental importance for reforming the existing extradition mechanism. According to the conclusions of the Council, in particular, paragraph 35, the official extradition procedure between the member states should be canceled for persons who avoid justice after a final court sentence has been issued against them, and the extradition procedures for persons suspected of committing crimes should be accelerated (this is, first of all, on shortening the established terms).

Accordingly, the European Arrest Warrant (EAW), provided for by the Framework Decision of the European Council "About the European Arrest Warrant and Procedures for the Transfer of Offenders between Member States" dated June 13, 2002 (hereinafter – Framework Decision) [18], is the first concrete measure in the field of criminal law, which implements the principle of mutual recognition, which the European Council called the "cornerstone" of judicial cooperation in criminal cases/proceedings within the EU. This document does not have a direct effect, but only imposes on countries the obligation to take the necessary measures to harmonize domestic legislation with its prescriptions – to transpose the obligations imposed on them (Article 34 of the Framework Decision).

It should be emphasized – "mutual recognition": (1) meant that a court decision issued by the competent authorities of one participating state should, *ipso facto*, be recognized and automatically enforced within the European Union; (2) became one of the most fundamental principles of interaction between states-members of the EU, which changed the traditional ideas of the community about the strategy of international cooperation in criminal justice [1; 13]. However, cooperation in the form of extradition is based on other legal principles.

In the presented perspective, we will consistently note that at first glance, a similar approach (according to which a decision is made in one participating state in accordance with its national legislation is automatically recognized on the territory of another participating state) may raise the question of whether sovereign power is not lost, as an integral attribute, regarding control over the execution of court decisions in the territory of the relevant Party [15]? However, the principle of "mutual recognition" was not completely new to the law enforcement practice of the European Community. Mutual recognition, in particular, is a fundamental basis of law within the European Union: (a) confirmed in the decisions of the EU Court and (b) reflected in the process of harmonization of the legislation of the participating states [22].

Thus, a gradual expansion of the scope of application of the analyzed principle was foreseen by extending its effect to court decisions in criminal cases, which is based on trust in the national judicial systems of the member states of the European Union, respect for the rule of law and the unconditional provision of human rights in the criminal justice process [20; 21]. Let's summarize: the practical consequence of the implementation of the principle of mutual recognition in the field of criminal law was the "free movement" of court decisions issued by the competent judicial bodies of the member states of the European Union.

For the practical implementation of the defined concept, it was considered necessary: (a) determination of priority areas of cooperation between states – in fact, the only effective method of combating cross-border crime is the internationalization of criminal prosecution and the sphere of justice [17, p. 620]; (b) consistent application of specific legal measures covering different stages of criminal justice. In this regard, On November 30, 2000, the European Council adopted the Program of Measures for the Implementation of the Principle of Mutual Recognition of Court Decisions in Criminal Cases (this is stated in Clause 37 of the Tampere Council Conclusions), aimed at solving the issue of mutual execution of arrest warrants.

In addition, the adoption of a relevant legal document abolishing the formal extradition procedure between the members of the Union was foreseen. Such a tool was the Framework Decision of the European Council dated June 13, 2002, the adoption of which introduced into international legal circulation one of the newest forms of cooperation between states in the combat against crime, terminologically designated as "surrender" [7; 12].

According to the content of Art. 1 of the Framework Decision EAW is a court decision issued by a participating state for the purpose of the arrest and transfer by another member state of a requested/wanted person for criminal prosecution or execution of punishment or security measures related to deprivation of liberty (i.e. the application of measures limiting or deprive a person of the right to freedom). First of all, the fact that the EAW is issued in the form of a court decision – an act that refers to the subject of competence of the relevant judicial body of a member state of the European Union, which indicates the judicial and not the administrative nature of the mentioned document, in contrast to the situation with extradition, when the final decision on the issue of extradition is made by the administrative authority.

As evidenced by reviewing the text of the definition of Art. 1 of the Framework Decision, the execution of an arrest warrant involves certain procedural actions for the transfer of two categories of persons: (1) accused persons, who are transferred for the purposes of criminal prosecution; (2) convicts who are transferred to serve sentences in the form of deprivation of liberty or the application of security measures/precautionary measures. Therefore, the Framework Decision refers to a range of measures related to the restriction of a person's freedom (for example, during detention).

In view of the above, we consider it expedient to place a special emphasis on the English edition of the Framework Decision under study, which uses the phrase "*detention order*" (literally – "to detain under guard"), which creates certain problems for the unambiguous understanding and correct applied application of this definition. However, in French (Article premier: «*Le mandat d'arret europeen est une decision judiciaire emise par un Etat member en vue de l'arrestation et de la remise par un autre Etat member d'une personne recherche pour l'exercice de poursuites penales ou pour l'execution d'une peine ou d'une mesure de surete privatives de liberte*») and in German (Artikel 1: «*Beidem Europaischen Haftbefehl handelt es sich um eine justizielle Entscheidung, die in einem Mitgliedstaat ergangen ist und die Festnahme und Uebergrade einer gesuchten Person durchein einen anderen Mitgliedstaat zur*

Strafverfolgung oder zur Vollstreckung einer Freiheitsstrafe- oder einer freiheitsentziehenden Maßregel der Sicherung bezweckt») versions use such terms as "security measure", "precautionary measure".

A characteristic feature of the definition of an arrest warrant is that it is implemented only in legal relations between the competent judicial authorities of the EU member states, which organically follows from the concept of mutual recognition of court decisions. In all other cases related to the actual transfer of the accused, convicted for criminal prosecution or serving a sentence, the EU countries will use the extradition procedure.

Contextually, we note that one of the most fundamental material and legal problems for the EAW mechanism was the establishment of a list of crimes to which it can be applied. The given catalog of illegal acts forms the legal basis of the Framework Decision. Therefore, the specified criminal offenses can be divided into two categories.

First, according to Part 1 of Art. 2 of the Framework Decision of the EAW may be issued in respect of acts for which the legislation of the issuing Member State provides punishment in the form of deprivation of liberty or the application of a preventive measure for a period of not less than twelve months, or in the case of a conviction deprivation of liberty or the selection of a preventive measure (in particular, detention) not less than four months.

Thus, for the application of the EAW mechanism, there is no condition under which the act must be considered a crime under the laws of both states, and this is one of the most important differences between the transfer of persons under the EAW procedure and extradition. Therefore, both the criminality of the act subject to the EAW and the limits of its punishment are subject to assessment only from the point of view of the legislation of the state that issued the warrant. Judicial standard, fixed in Part 1 Art. 2 for enforcement EAW, can be compared with it analogues standard of extradition including measures of punishment, provided for by the definite crime. Though, the most significant demand a to the mutual/double criminalization of actions for the State which enforces the warrant lost its power (*double criminality or principle of double criminal liability*) [9].

Secondly, according to Part 2 of Art. 2 of the Framework Decision, the transfer of a person in accordance with the EAW is carried out without establishing whether a certain act satisfies the double obligation for criminal offenses punishable by imprisonment or a security measure (preventive measure) for a period of at least three years under the law of a member state, which passes the verdict [8; 24]. Among the listed acts, crimes falling under the jurisdiction of the International Criminal Court (hereinafter referred to as the ICC or the Court) are separately mentioned. This judicial body was founded at the Rome Diplomatic Conference in 1998, its Statute entered into force on July 1, 2002. According to Part 1 of Art. 5 of the Rome Statute of the ICC, the Court has jurisdiction over the following acts: (a) the crime of genocide; (b) crimes against humanity; (c) war crimes; (d) crime of aggression [19].

The inclusion in the text of the Framework Decision of the provisions on the application of the above-mentioned rule in relation to these categories of crimes is fully consistent with the main functional purpose – the additionality of the named international judicial institution and the obligation of states (which are members of the European Union and participants of the ICC) to transfer the accused/convicted to the Court, if the case is recognized as acceptable for consideration, as well as with the concept of EAW.

Thinking of the need for the formation of the necessary implementing legislation, one can find examples of this kind of implementation in all EU countries, and their experience differs in each specific case, covering both the introduction of corrective changes and additions to the relevant codes, the adoption of separate laws regulating the entire complex

of implementation problems, as well as the adoption of new codes. The creation of legislation that implements the norms of the Rome Statute, makes it possible to ensure compliance with the rule of "double obligation" in relation to crimes falling under the jurisdiction of the ICC, because the scope of application of the extradition procedure is significantly expanded, since it does not face the legal obstacles that are inevitably characteristic of the process of extradition of accused or convicted persons (in particular, long terms of execution of requests and the complexity of the referral algorithm, the multiplicity of bodies involved in the mechanism, the use of diplomatic communication channels).

At the same time, the list of crimes for which a simplified transfer procedure is implemented without the application of "double obligation" is not exhaustive and may be in accordance with Part 3 of Art. 2 is supplemented by other types of criminal offenses. We emphasize that the Framework Decision, in contrast to multilateral and bilateral extradition treaties, provides for a limited list of grounds that allow the executive judicial body of a participating state to refuse the transfer of an accused or convicted person.

It should be noted that these grounds are divided into mandatory and optional. A similar classification of grounds for refusal to comply with the relevant request is also determined by the UN Model Treaty on Extradition, adopted by Resolution 45/116 of the General Assembly of December 14, 1990.

As for optional grounds, their use involves research and assessment of appropriate circumstances with the following alternative: execute an arrest warrant or refuse to execute it (that is, the issue is decided based on the discretion of the executive body of the state).

The register of optional grounds, establishing the presence of which allows to refuse the execution of the EAW, established in Art. 4 of the Framework Decision. Thus, according to part 6 of this article, the executing judicial body can refuse to implement it, if the warrant was issued for the purpose of executing a punishment in the form of deprivation of liberty or applying a specified security measure/preventive measure (for example, detention) against a person, who is or resides in the territory of the executing member state, or is a citizen or resident thereof, and that state undertakes to execute the sentence or decision on a security measure/preventive measure in accordance with national law.

The overall assessment of Articles 3 and 4 of the Framework Decision allows for a significant narrowing of the range of grounds for refusing to perform the EAW. Granting the member states significant discretionary powers so that they decide at their own discretion the issue of the implementation of the EAW, could significantly reduce the scope of application of the Framework Decision and affect the effectiveness of new legal mechanisms for the transfer of persons within the European Union. Meanwhile, the stated goal in connection with the introduction of the EAW was to achieve a qualitative replacement of complex legal extradition procedures with a simplified and operational algorithm for the transfer of persons, based on the direction of the principle of mutual recognition of court decisions issued by the participating state.

Therefore, the exclusion of the usual extradition grounds for refusal to extradite a person from the scope of application of the EAW was aimed at achieving this goal. In particular, this concerns the refusal of extradition for the commission of a crime of a political nature and non-extradition of country's own citizens. The outlined vector is adopted by many international legal acts regulating the extradition mechanism, in particular, the European Convention on the Extradition of Offenders (Article 3 "Political Offenses") [6], the Convention on Extradition (paragraph "e" of Article 3) [10]. Currently, the implementation of this guideline is facilitated by differences in the approaches of states when defining the concept of "political offense", conflict in domestic legislation regarding the criminaliza-

tion of certain socially dangerous acts. The described situation will have a potential negative consequence of violating the constitutional rights and freedoms of the accused and convicted. Similar cases have been repeatedly observed in Western European legal practice.

The extreme concern of the countries of the European Union about the existence of global threats, the state of combating international crime, primarily terrorism, was clearly manifested in the process of adopting the 1996 Convention on Extradition, which, unlike other thematic international treaties, narrowed the scope of the concept of "exclusion of political crimes" and did not allow member states to refuse extradition solely on the grounds that the extradition act is a crime of a political nature, related to a political crime, or committed for political reasons (Article 5). Thus, the stated problems of "political crime" and the rules of "double obligation" are not an obstacle to the execution of the European warrant.

Another important innovation of the Convention was Art. 7 ("Extradition of citizens"), according to which extradition could not be refused, based on the fact that the wanted person is a citizen of the requested state [23].

Thus, significant modifications took place in the segment of regulating the legal responsibility of country's own citizens. According to the Framework Decision, the very citizenship of the requested state is not considered as a mandatory basis for refusing to execute a warrant, as is the case in extradition procedures for citizens of a certain country. If an arrest warrant has been issued against a national citizen of the executing Member State, enforcement may be refused only when the requested party undertakes to comply with the sentence/punishment imposed or the decision to impose a preventive measure in accordance with national law. Otherwise, country's own citizens are subject to transfer in accordance with the European warrant (Part 6, Article 4).

At the same time, one cannot overlook the fact that the departure from the principle of non-extradition of citizens, characteristic of extradition practice, is accompanied by relevant guarantees for this category of persons. In particular, according to Part 3 of Art. 5 of the Framework Decision, if, for the purposes of criminal prosecution, an EAW is issued against a person who is a citizen or permanently resides in the territory of the executing member state, the transfer of such a person may be carried out on the condition that, after consideration of the case, he returned to the jurisdiction of the executing Member State to serve a sentence of imprisonment or a decision to apply a preventive measure to him, which is determined by the State that issued the warrant.

For example, if the competent judicial body of Italy, which has received an EAW issued by France in relation to its own citizen, can allow the transfer, then the overturned sentence will be executed on the territory of Italy (first of all, in order to optimize the process of his resocialization). Although the mentioned order was aimed at mitigating possible problems related to national legal provisions on non-extradition of citizens, some EU countries decided to first settle the problems of a constitutional nature, as evidenced by the regulatory development observed recently in Western European countries (for example, thanks to the constitutional reform, the German government solved the most important task – removed legal restrictions on the extradition of Germans to the countries of the European Union, significantly facilitating the further application of an arrest warrant).

From the constitutional amendments, it can be concluded that the prohibition of extradition of citizens is not absolute. At the same time, the fact that the exception does not apply to all states, but only to members of the European Union, cannot fail to attract attention. When evaluating this innovation, one should take into account the specific nature of such an association as the European Union, which implies the presence of its citizenship. As stated in the Proposal for a draft Framework Decision submitted by the European Commission

(*Commission of the European Communities*), "a European arrest warrant will take attention to the principle of citizenship of the Union. The exception that is made for citizens (it is about the refusal of extradition by virtue of citizenship) will no longer apply. The main criterion is not citizenship, but the main place of a person's location/residence, in particular, in relation to the execution of the sentence" [3].

Thus, the transfer of persons within the European Union is a procedure used in the mechanism of combating cross-border crime within the framework of a single state-legal association, which, at the same time, does not negate the general approach to refusal to extradite country's own citizens, which is characteristic of relations between states-participants with other countries. The rule on the transfer of its citizens in accordance with the EAW is valid only in relations between the member states of the Union. Thus, according to the content of Part 2 of Art. 25 of the Constitution of Ukraine, a citizen of our country cannot be expelled from the borders of Ukraine or extradited to another state [11]. Today, Ukraine has clearly expressed its desire for European integration and EU membership. Therefore, the application of the EAW on the territory of our country will become possible only in the case of consolidation and amendments to the legislative acts (the Basic Law and the Code of Criminal Procedure of Ukraine), thereby ensuring proper regulatory regulation of this institute [14, p. 170].

Despite the fact that the Framework Decision does not provide for the factor of the presence of one's own citizenship as a reason for refusing the transfer of a wanted person and there have been constitutional innovations that allow the transfer of citizens to the jurisdiction of another EU member state, the solution to the problem of the transfer of the analysed category of persons turned out to be not so simple, as it might seem at first glance.

Even taking into account the provisions of the Framework Decision and constitutional norms with certain corrections, it is considered necessary to have an appropriate regulatory toolkit, which is the implementing legislation of the member state. Moreover, the latter should be in close correlation with legal guarantees of citizens' rights, which are provided in accordance with domestic law. For example, the domestic legislation of Germany from 2004, which implements the Framework Decision, violates the norms of the Constitution, in particular, Part 2 of Art. 16, which prohibits the extradition of one's own citizens. Thus, from the position of the Federal Constitutional Court of Germany, the law on EAW violates sentence 1 of Part 2 of Art. 16 of the Constitution, which establishes prohibition on the extradition of a citizen, as it does not meet the condition of legality provided for in sentence 2 of the same part. Therefore, the fundamental right to prohibit the extradition of Germans may be limited with some reservations, which are referred to in Part 2 of Art. 16.

The cited act imposes disproportionate restrictions on the right to protection against extradition due to the fact that the legislator did not exhaust the opportunities provided to him by the Framework Decision in such a way that its implementation for the purposes of incorporation into national legislation showed maximum attention to the basic rights and freedoms of the citizen. It is for this reason that the extradition of German citizens is not possible until the legislator adopts a new act implementing sentence 2, Part 2 of Article 16 of the Basic Law [4; 2, p. 538].

In evaluating the decision of the Federal Constitutional Court/Tribunal of Germany of July 18, 2005 on the EAW, it should be noted, for the sake of fairness, that: (a) only the domestic law implementing the Framework Decision was invalidated, not the provisions of the latter; (b) the settlement of the outlined problem is not associated with the refusal to fulfill obligations regarding the application of the EAW institute.

Conclusions. In view of the above, we state that since January 1, 2004, the Framework Decision on the EAW in the relations between the member states of the European Union has replaced the relevant provisions of international legal acts in the field of extradition without prejudice to their use in relations with third countries. Simplified and accelerated procedures for the transfer of persons are subject to application only between the states that are part of the specified integration association (the mentioned characteristics are clearly perceived as advantages of the latest mechanism in the law enforcement system). At the same time, the competent judicial authorities of the requested countries must also bear in mind the current requirements of bilateral and multilateral treaties regarding the extradition of criminals.

At the same time, as T. O. Pshevlotska rightly points out, the issue of overcoming the differences caused by the EAW, harmonizing only a separate segment of criminal proceedings, leaving the rest of the procedure in the competence of national systems, is extremely difficult. It is absolutely obvious that the EAW alone will not be able to eliminate a wide range of modern threats. According to the researcher, it is necessary to develop a general concept of harmonization of thematically oriented domestic legislation, because the introduction of only certain means leads to the problem of interpretation of existing mechanisms domestic law enforcement practice. The specified circumstances significantly reduce the effectiveness of the EAW. Therefore, the gradual convergence of the legislation of the member states of the European Union and the construction of unified standards is a guarantee that such a tool as a European warrant can be effectively implemented in the fight against international crime [17, p. 626]. Immanently, the success of a large-scale counteraction to its various manifestations will ensure the inclusion of the world's states in the global law enforcement system.

REFERENCES

1. Alegre S., Leaf M. Mutual recognition in European Judicial Cooperation: A Step Too Far Too Soon? Case Study – the European Arrest Warrant. *European Law Journal*. 2004. Vol. 10. № 2. P. 200–217.
2. Грицьків, А. В. Імплементція Рамкового рішення про запровадження європейського ордеру на арешт: досвід окремих країн-членів ЄС = Implementation of the Framework decision on the introduction of the European arrest warrant: the experience of individual EU member states. *Юридичний науковий електронний журнал : електронне наукове фахове видання*. 2023. № 3. С. 536–540.
3. Deen-Racsmány Z. The European arrest warrant and the surrender of nationals revisited: the lessons of constitutional challenges. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2006. P. 170.
4. European Arrest Warrant Act Case, BVerfG, 2 BvR 2236/04(2005). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2005/07/rs20050718_2bvr223604en.html.
5. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text.
6. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#top.
7. Jimeno-Bulnes M. European Judicial Cooperation in Criminal Matters. *European Law Journal*. 2003. Vol. 9. № 5. P. 614–630.
8. Jimeno-Bulnes M. After September 11th: Fight Against Terrorism in National and European Law. Substantive and Procedural Rules: Some Examples. *European Law Journal*. 2004. Vol. 10. № 2. P. 235–253.
9. Keijzer N. The Double Criminality Requirement // Handbook on the European Arrest Warrant. P. 137–166.
10. Конвенція про екстрадицію (дата приєднання Україною – 18.10.2022, дата набрання чинності для України – 04.02.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-33#top.

11. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Lagodny O. «Extradition» Without a Granting Procedure: The Concept of «Surrender» // Handbook on the European Arrest Warrant. P. 39–46.
13. Levenex S. Governance in an Enlarging «Area of Freedom, Security and Justice» // European Union in the Wake of Eastern Enlargement: Institutional and Police Making Challenges / ed. by A. Verdun. Manchester, 2005. P. 124–126.
14. Овчаренко, О. М. Європейський ордер на арешт – нова форма міжнародного співробітництва у сфері протидії організованим злочинності. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 17. Харків : Кроссруд / Академія правових наук України, Інститут вивчення проблем злочинності, 2009. С. 162–170.
15. Peers S. Mutual Recognition and Criminal Law in the European Union: Has the Council Got it Wrong. *Common Market Law Review*. 2004. № 1. P. 10.
16. Plachta M., Van Ballegooij W. The Framework Decision on the European Arrest Warrant and the Surrender Procedures Between Member States of the European Union // Handbook on the European Arrest Warrant / eds. R. Blextoon, W. Van Ballegooij. The Hague, 2004. P. 13–38.
17. Пшевлочька, Т. О. Європейський ордер на арешт як форма уніфікації кримінального права між державами-членами Європейського Союзу. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 36. наук. праць. Вип. 39. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2008. 760 с., С. 620–627.
18. Рамкове рішення Європейської Ради «Про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами» (2002/584/JHA) від 13 червня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b17#Text.
19. Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
20. Stressens G. The Principle of Mutual Confidence between Judicial Authorities in the area of Freedom, Justice and Security // *L'espace penal europeen: enjeux et perspectives* / eds. G. de Kerchove, A. Weyembergh. Bruxelles, 2002.
21. Thwaites N. Mutual Trust in Criminal Matters: the European Court of Justice gives a first interpretation of a provision of the Convention implementing the Schengen Agreement. *German Law Journal*. 2003. Vol. 4. № 3. P. 253–262.
22. Hartnell H. EUstitia: Internationalizing Justice in the European Union. *North western Journal of International Law and Business*. 2002. Vol. 23. P. 65.
23. Van der Wilt H. The Political Offence Exception in Extradition Law: An Antidote to Prefixed Ideas About Political Integration in Europe. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. Vol. 4. № 1. 1997. P. 25–58.
24. Wouters J., Naert F. Arrest Warrants, Terrorist Offences and Extradition Deals: An Appraisal of the EU's Main Criminal Law Measures Against Terrorism after «11 September». *Common Market Law Review*. 2004. Vol. 41. № 4. P. 909–935.

**ЗАСТАВА ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ****BAIL AS ONE OF THE TYPES OF PRECAUTIONARY MEASURES
IN CRIMINAL PROCEEDINGS: SELECTED ISSUES****Давлатов Ш.Б., к.ю.н., доцент,****доцент кафедри правоохоронної діяльності***Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів***Наривський Я.Б., студент III курсу***Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів***Єрошенко А.О., студент III курсу***Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів*

У статті розглянуто окремі складні питання, пов'язані із практикою застосування запобіжного заходу у вигляді застави, а саме темпоральних рамок її дії, а також визначення фактичного розміру цього запобіжного заходу в конкретній правозастосовній ситуації. Зазначено, що фактичною підставою для застосування запобіжного заходу як застави є наявність обґрунтованої підозри, а юридичною підставою про застосування цього різновиду запобіжного заходу є ухвала слідчого судді, суду. Умовами застосування аналізованого виду запобіжного заходу є сукупність обставин, визначених нормами КПК України.

Констатовано, що застосування застави у кримінальному провадженні викликає багато питань теоретичного та практичного характеру. Це пов'язано, зокрема, з браком у законодавстві консолідованого переліку підстав та умов застосування застави як запобіжного заходу в кримінальному провадженні.

Більше того, судова практика також не сформувала єдиного підходу щодо визначення строку дії цього запобіжного заходу та визначення її розміру в конкретній ситуації кримінального провадження. В основу цього правового заходу законодавцем покладено матеріальні механізми стримування зазначених вище учасників кримінального провадження від спроб неналежного виконання покладених на них юридичних зобов'язань.

У статті підкреслено, що застава як запобіжний захід може бути застосована в різних категоріях кримінальних проваджень і вона може бути як самостійним (основним), так і альтернативним запобіжним заходом. Альтернативність застави полягає в тому, що вона визначається в обов'язковому порядку в разі застосування до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Висловлено авторську позицію щодо вирішення актуальних практичних питань застосування застави в кримінальних провадженнях.

На сьогодні під час кримінального провадження досить важливим є саме скорочення репресивних заходів під час кримінального провадження. У зв'язку з цим помітно зростає актуальність дослідження застави як запобіжного заходу.

Ключові слова: застава, тримання під вартою, запобіжний захід, клопотання, заставодавець.

The article deals with selected difficult issues related to the practice of applying a preventive measure in the form of bail, namely, the temporal framework of its effect, as well as determining the actual amount of this preventive measure in a particular law enforcement situation.

It is stated that the factual basis for the application of a preventive measure in the form of bail is the existence of reasonable suspicion, and the legal basis for the application of this type of preventive measure is the decision of the investigating judge or court. The conditions for the application of the analysed type of preventive measure are a set of circumstances determined by the provisions of the CPC of Ukraine.

The use of bail in criminal proceedings raises many questions of a theoretical and practical nature. This is due, in particular, to the lack of a consolidated list of grounds and conditions for the application of bail as a preventive measure in criminal proceedings.

Moreover, the judicial practice also does not formed a unified approach to determining the duration of this measure of restraint and determining its amount in a particular situation of criminal proceedings. The basis of this legal measure is the material mechanisms of restraining the above-mentioned participants in the criminal proceedings from attempts to improperly fulfil their legal obligations.

The article emphasises that as a precautionary measure bail can be applied in various categories of cases and can be either an independent (main) or an alternative precautionary measure. The alternative of bail lies in the fact that it is determined in a mandatory manner when a precautionary measure in the form of detention is applied to a person. The author's position is expressed on solving topical practical issues of bail application in criminal proceedings.

Today, during criminal proceedings, it is quite important to reduce repressive measures during criminal proceedings. In this regard, the relevance of the study of bail as a precautionary measure is noticeably increasing.

Key words: bail, detention, precautionary measure, petition, bailor.

Постановка проблеми. Дарма що практика застосування застави як одного з запобіжних заходів має багаторічну історію і має накопичений досвід, вона й далі стикається з низкою невіршених організаційних та нормативних питань, зокрема, дискусійними зостаються питання строку дії запобіжного заходу у вигляді застави та визначення її темпоральних меж.

Як відомо, кримінальний процесуальний закон дозволяє застосовувати заставу як альтернативу такому гострому запобіжному заходові як тримання під вартою. Мало того, силою ч. 3, ст. 183 чинного КПК слідчий суддя, вирішуючи питання про застосування до особи запобіж-

ного заходу у вигляді тримання під вартою, має визначати розмір застави, крім випадків, передбачених ч. 4 цієї статті. У цьому разі застава виступає як поважний альтернативний запобіжний захід, тому не дивина, що як і сама належна правова процедура застосування застави, так практика її застосування постійно перебувають у центрі уваги не лише правознавців, але й суспільства в цілому. А зумовлено це існуванням дискусійних питань щодо встановлення строку часових рамок дії застави та її фактичного розміру, які, на жаль, ще не мають свого задовільного рішення. Тому ця проблематика перебуває в стані постійної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні проблемні питання правової регламентації застосування застави були предметом досліджень таких правознавців, як, зокрема, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, В. Т. Малиренка, І. Л. Петрухіна, М. А. Погорельського, О. П. Кучинської, В. Т. Нора, Т. Г. Фомина, О. Г. Яновської та інших. Водночас дослідження кримінального процесуального законодавства і практики його застосування дозволяють стверджувати, що інститут застави практичних питань системного характеру, існування яких неабияк ускладнює досягнення як функції цього запобіжного заходу, так й призначення і завдань кримінального провадження на загал.

Мета статті полягає в тому, щоби на основі аналізу практики застосування належної правової процедури застосування застави як запобіжного заходу у кримінальному провадженні запропонувати законодавцві і практиці кримінального судочинства пропозиції на їхнє вдосконалення в контексті практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Запобіжні заходи – це один із видів заходів, які забезпечують кримінальне провадження. Запобіжні заходи – превентивні заходи для забезпечення кримінального провадження, які застосовуються слідчим суддею, судом на підставах і в порядку, встановлених КПК України. У диспозиції ст. 176 КПК встановлено виключний перелік запобіжних заходів [1].

Відповідно до ч. 1, ст. 177 КПК метою (призначенням) застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Немає жодних сумнівів, що застава є третім за суворістю (гостротою) запобіжним заходом, суворішими від застави є лише домашній арешт та тримання під вартою, оскільки ці запобіжні заходи передбачають тимчасове обмеження фундаментальних прав людини – права на свободу. Відповідно ж до ч. 1, ст. 182 КПК застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у дохід держави в разі невиконання цих обов'язків.

Треба також зазначити, що застава може обиратися як до підозрюваного, обвинуваченого, який не тримається під вартою, так і щодо особи, стосовно якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Водночас що жоден із визначених КПК запобіжних заходів (тримання під вартою, домашній арешт, застава, особиста порука чи особисте зобов'язання) не є санкцією чи покаранням за скоєне кримінальне правопорушення. Такі заходи є попереджувальними, і їхнім призначенням є забезпечення виконання підозрюваним покладених на нього процесуальних обов'язків у разі, коли є обґрунтовані побоювання вчинення підозрюваним будь-яких дій, що перешкоджають встановленню істини чи виявленню винних осіб у кримінальному провадженні.

Відповідно до ч. 3, ст. 183 КПК слідчий суддя, суд, постановляючи ухвалу про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою зобов'язаний визна-

чити розмір застави, достатній для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, передбачених цим Кодексом, окрім ситуацій, визначених ч. 4 цієї статті.

Застава як запобіжний захід встановлюється слідчим суддею, судом, у наступних розмірах, визначених ч. 5, ст. 182 КПК:

- щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні нетяжкого злочину, – від одного до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні тяжкого злочину, – від двадцяти до вісімдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні особливо тяжкого злочину, – від вісімдесяти до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У виняткових випадках (ситуаціях), коли слідчий суддя, суд дійде висновку, що застава у зазначених межах не здатна забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов'язків, тоді її розмір може бути встановлений у розмірі, що перевищує вісімдесят чи триста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Таким чином, законодавець, встановивши межі розміру застави в межах від одного до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, одночасно встановив і, так би мовити, й «форс-мажорну» можливість виходу за межі, сподіваючись, що практика буде зважено діяти в подібних ситуаціях, керуючись засадами пріоритету прав людини та дорічності.

Як що ж мова про критерії визначення розміру застави відповідно до ч. 4, ст. 182 КПК, ними є:

- обставини кримінального правопорушення;
- майновий та сімейний стан підозрюваного, обвинуваченого;
- інші дані про його особу;
- ризики, передбачені ст. 177 КПК.

Таким чином, суд має керуватися зазначеними критеріями та визначити такий розмір застави, який, з одного боку, міг би достатньою мірою забезпечити належне виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, а з іншого ж – не стане для нього дійсно не підйомним тягарем. Але не забуваймо, що ч. 6, ст. 177 КПК визначено максимально можливий розмір застави. Тоді як бути? Гадаємо, що у виняткових («форс-мажорних») ситуаціях, коли слідчий суддя, суд дійде обґрунтованого висновку, що розмір застави у зазначених межах не здатен забезпечити виконання особою, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов'язків, розмір застави може бути визначений у розмірі, що перевищує 80 чи 300 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб відповідно. Але, гадаємо, не треба спеціально доводити, що в подібних ситуаціях суд повинен максимально ретельно з'ясувати всі обставини та пояснити причини, котрі спонукали його вийти за законодавчі рамки меж розміру застави. Тому в цьому контексті варто згадати, що недотримання принципу пропорційності вже стало причиною для винесення Європейським судом з прав людини (надалі ЄСПЛ) рішення проти України у справі «Істоміна проти України». Європейський суд у зазначеній справі зауважив, що розмір застави, встановлений районним судом, у 125 разів перевищував максимальний розмір, який міг бути визначений для виду злочину, в якому обвинувачувалася заявниця. Європейський суд підкреслив, що, хоча національне законодавство дозволяло суду у «виключних випадках» встановлювати більші розміри застави, таке рішення мало передбачати ретельний аналіз обставин справи для обґрунтування її «виключного» характеру остаточного рішення від 13 квітня 2022 року [3].

Також треба брати до увагу й правову позицію ЄСПЛ, який наголосив, що, визначаючи розмір застави має бути взято до увагу й матеріальне становище обвинуваченого (підсудного) («Hristova c. Bulgarie», заява № 60859/00, § 111, від 07 березня 2007 року²) та його платоспроможність («Toshev v Bulgaria», заява № 56308/00, §§ 69–73, від 10 листопада 2006 року³) [4].

Слід зазначити, що зміст словосполучення «виняткові випадки» не конкретизовано ані законодавцем, ані доктриною. А це вже відкриває простір для суддівського свавілля. Тому питання встановлення розміру застави у виняткових випадках залишається відкритим.

А тепер хотіли б звернути увагу на питання темпоральної дії цього запобіжного заходу в перебігу кримінального провадження. Ми налаштовані думати, що брак в законі визначення часових меж дії застави аж ніяк не означає її однозначної безстроковості, а брак чіткого визначення строку дії застави є очевидною прогалиною в законодавстві, оскільки в кримінальному процесі все має свої темпоральні рамки і тут не може бути жодних винятків. Але деяка судова практика, виходячи з того, що закон не вказує на потребу продовження застави (на відміну, наприклад, від тримання під вартою або домашнього арешту), спричинила хибне уявлення про безстроковість дії цього запобіжного заходу. Іншими словами, застава, на думку окремих представників практики, після спливу строку покладених обов'язків і далі забезпечує загальний обов'язок виконання підозрюваним, обвинуваченим вимог слідчого, прокурора. Проте логіка, здоровий глузд і аналіз змісту п. 6, ст. 195 КПК дають підстави для висновку, що зі спливом строку дії покладених на особу обов'язків, застава має бути повернута заставодавцеві у зв'язку із закінченням терміну її дії, тому що застава забезпечує лише виконання «покладених» відповідних обов'язків, передбачених самою статтею. Обов'язки ж покладаються лише ухвалою суду.

Згідно з ч. 1, ст. 203 КПК ухвала про застосування запобіжного заходу припиняє свою дію після закінчення строку дії ухвали про обрання запобіжного заходу, ухвалення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження або винесення ухвали про скасування запобіжного заходу в порядку, передбаченому цим Кодексом. Таким чином, усі запобіжні заходи, які визначені законом, обираються на строк, визначений ухвалою, але

не більше 60 днів. Зі спливом строку дії ухвали припиняється і дія запобіжного заходу, якщо останній не був продовжений іншою ухвалою.

Висновки. Відповідно до норм чинного КПК запобіжний захід «Застава» може застосовуватись як самостійний запобіжний захід або як альтернатива триманню під вартою. Як самостійний запобіжний захід застава застосовується за ухвалою слідчого судді, суду в часі обрання запобіжного заходу у вигляді застави. У ч. 3, ст. 183 КПК передбачена можливість застосування застави як альтернативи триманню під вартою. У цьому разі підозрюваний, обвинувачений або заставодавець мають право у будь-який момент після застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою внести відповідну заставу, розмір якої законодавчо встановлено в межах від одного до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У виняткових же ситуаціях, коли слідчий суддя, суд вирішить, що застосування застави у визначених законом межах не зможе забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї юридичних обов'язків, застава може бути призначена в розмірі, який може перевищувати вісімдесят чи триста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. У цьому разі суд має максимально ретельно з'ясувати всі обставини та пояснити їх кореляцію з розміром застави.

Якщо йдеться про темпоральні межі (рамки) дії цього запобіжного заходу, то системний аналіз положень КПК, дає змогу дійти обґрунтованого теоретичного висновку, що застава, як і будь-який інший запобіжний захід, має терміни свого застосування. Тому заслуговує на наукову і законодавчу підтримку наукова позиція тих правників та практиків, які наголошують на доконечній потребі продовження строків застосування застави, оскільки вона в темпоральному плані не є винятковою в системі запобіжних заходів і має трактуватися як строковий запобіжний захід.

Сподіваємося, що завдяки науковим розробкам, судовій практиці та міжнародному досвіду будуть сформовані відповідні пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства та усунення недоліків законодавчої техніки щодо строків та розміру застави як запобіжного заходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевой, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та інші, за заг. ред. В. Я. Тація, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х. : Право, 2014. 824 с.
3. Справа «Істоміна проти України» (case of Istomina v. Ukraine). (Заява № 23312/15). Стислий виклад рішення від 13 січня 2022 р.
4. Справа Хрістова проти Болгарії (Hristova v. Bulgaria) від 07 грудня 2006 р. № 60859/00. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/documents.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=203541.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

LEGAL PRINCIPLES OF COOPERATION OF ORGANS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF ECONOMICS

Жидовцев Я.В., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального судочинства та аналітичної діяльності

Державний податковий університет

Стаття присвячена висвітленню проблеми щодо взаємодії органів досудового розслідування з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування в процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки з метою удосконалення механізму взаємодії на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України, затвердженого указом Президента України від 23.01.2024 № 21/2024.

Автором проаналізовані законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що врегульовують відносини між органами досудового розслідування та державними органами і органами місцевого самоврядування щодо надання доказів та інформації, що стосується обставин справи. Зокрема, встановлено, що законом України «Про бюро економічної безпеки України» відносини щодо взаємодії урегульовані не в достатній мірі, що не дає можливості швидко і ефективно отримати необхідні документи, речові докази та іншу доказову інформацію. Кримінальний процесуальний кодекс України не містить норм, що врегульовують відносини щодо взаємодії, а галузевими підзаконними нормативно-правовими актами це питання урегульоване фрагментарно.

В результаті зроблені висновки, що є потреба в удосконаленні вітчизняного законодавства щодо взаємодії органів досудового розслідування з органами державної влади та місцевого самоврядування в процесі розслідування злочинів у сфері економіки, зокрема, у КПК України конкретизувати форми взаємодії органів досудового розслідування з органами державної влади, надавши органам досудового розслідування право вилучати докази у кримінальному провадженні; визначити форми процесуальних документів, якими оформляються запити до державних органів про надання інформації та речових доказів; більш чітко визначити порядок приєднання документів та інших доказів до матеріалів кримінального провадження; актами, що регулюють кримінально-процесуальні відносини закріпити строки для надання інформації, яка вилучається органами досудового розслідування, з метою уникнення затягування досудового розслідування; передбачити, що за невиконання законних вимог органів досудового розслідування щодо надання запитуваної інформації посадові особи несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства.

Ключові слова: злочин у сфер економіки, кримінальне правопорушення, органи досудового розслідування, взаємодія, орган державної влади, Бюро економічної безпеки України.

The article focuses on the issue of interaction of pre-trial investigation bodies with executive authorities and local self-government bodies in the course of investigation of criminal offenses in the economic sphere with a view to improving the mechanism of interaction pursuant to the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine approved by the Decree of the President of Ukraine No. 21/2024 dated 23.01.2024.

The author analyzes the legislative and subordinate legal acts regulating the relations between pre-trial investigation bodies and state and local self-government bodies with regard to the provision of evidence and information relating to the circumstances of the case. In particular, it was found that the Law of Ukraine "On the Bureau of Economic Security of Ukraine" does not regulate cooperation relations to a sufficient degree, which makes it impossible to quickly and efficiently obtain the necessary documents, material evidence and other evidentiary information. The Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain provisions regulating cooperation relations, and sectoral bylaws regulate this issue in a fragmented manner.

As a result, the author concludes that there is a need to improve the national legislation on the interaction of pre-trial investigation bodies with public authorities and local self-government bodies in the course of investigation of economic crimes, in particular, the CPC of Ukraine should specify the forms of interaction of pre-trial investigation bodies with public authorities, and should grant pre-trial investigation bodies the right to request evidence in criminal proceedings; to define the forms of procedural documents used to execute requests to state authorities for information and material evidence; to more clearly define the procedure for attaching documents and other evidence to criminal proceedings; in the acts regulating criminal procedural relations, to fix the time limits for providing information requested by pre-trial investigation authorities in order to avoid delaying the pre-trial investigation; to provide that officials shall be liable for failure to comply with the lawful requirements of pre-trial investigation authorities to provide the requested information in accordance with applicable law.

Key words: crime at the spheres of economy, criminal offence, organs of pre-trial investigation, co-operation, public, Bureau of economic security of Ukraine authority.

Економіка України за нинішніх умов, коли вже два роки триває повномасштабна війна, є досить вразливою. Нормальні економічні зв'язки зазнають суттєвого негативного впливу в результаті бомбардувань виробничих приміщень, руйнування обладнання, і навіть релокації на нові території України. Ще гірше, коли за нинішніх складних умов, на функціонування нормальних економічних зв'язків впливають неправомірні дії окремих суб'єктів господарювання, що мають ознаки злочинів.

При цьому ключову роль у протидії злочинам у сфері господарювання відіграють правоохоронні органи, на яких покладаються завдання із забезпечення попередження, розкриття і розслідування таких злочинних дій з метою мінімізації негативних явищ в економіці.

Нині назріла серйозна проблема у взаємодії органів державної влади із суб'єктами господарювання, а також органами досудового розслідування. Блокування податкових накладних податковими органами, блокування

банківських рахунків та безпідставне вилучення документів суб'єктів господарювання призводять до зупинення господарської діяльності. Варто зазначити, що такі дії призвели до максимальної напруги у суспільстві, яка досягла апогею і стала предметом особливої уваги Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО). У зв'язку з цим РНБО 23 січня 2024 року прийняла рішення «Про невідкладні заходи із забезпечення економічної безпеки на період дії правового режиму воєнного стану», що затверджено указом Президента України від 23.01.2024 № 21/2024 [1] (далі – Указ).

За рішенням РНБО Офісу Генерального прокурора, Державному бюро розслідувань, Національній поліції України, Бюро економічної безпеки України, Службі безпеки України рекомендовано утримуватися протягом трьох місяців від проведення процесуальних дій у кримінальних провадженнях, якщо таке застосування може заблокувати підприємницьку діяльність суб'єктів гос-

подарування. А також Офісу Генерального прокурора спільно з Міністерством цифрової трансформації України та Міністерством юстиції України рекомендовано забезпечити розроблення аналітичного модуля до Єдиного реєстру досудових розслідувань з можливістю публічного доступу до аналітичних узагальнених даних щодо діяльності правоохоронних органів і модуля подання онлайн скарг від підприємців, а також внести відповідні зміни до нормативно-правових актів, які забезпечують функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань [1]. Реалізація визначених РНБО завдань можлива, в першу чергу, за умови наявних механізмів взаємодії між органами державної влади та органами досудового розслідування.

Нажаль, слід констатувати факт, що такі механізми чітко не напрацьовані і потребують подальшої розробки. Тому означена проблема викликає неабиякий інтерес, хоча у наукових колах вона донині не була предметом активного обговорення. Окремі вчені, все ж таки, приділяють увагу питанням взаємодії органів досудового розслідування з органами державної влади і місцевого самоврядування в процесі розслідування злочинів у сфері економіки.

Зокрема, окремим проблемам взаємодії в процесі розслідування злочинів у сфері господарської діяльності присвячені праці Є. С. Абламського, В. А. Журавля, Д. Д. Зайця, Ю. В. Лук'яненка, Л. В. Мілімко, Р. Л. Степанюка, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, О. О. Юхна та ін. З'ясування окремих правових та організаційних аспектів такої взаємодії та визначення шляхів її покращення лише сприятиме успішному розслідуванню злочинів у сфері економіки.

На розслідування злочинів у сфері економіки нині, відповідно до ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), уповноважені такі суб'єкти: слідчі органів Національної поліції України, слідчі органів Державного бюро розслідувань, детективи Національного антикорупційного бюро України, слідчі органів безпеки України, Бюро економічної безпеки України [2]. А учасниками досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки є слідчі та детективи органів досудового розслідування, прокурори, слідчі судді, працівники оперативних підрозділів.

В процесі розслідування злочинів у сфері економіки учасникам досудового розслідування доводиться постійно взаємодіяти, як між собою, так і з різними органами державної влади та місцевого самоврядування.

Поняття «взаємодія» детально проаналізоване і описане на науковому рівні. Так, зокрема, Г. А. Матусовський розглядає взаємодію як узгоджену діяльність правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, спрямовану на досягнення спільної мети з мінімальною витратою сил, засобів і часу [3, с. 227]. Якщо трактувати поняття «взаємодія слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження», то слід погодитися з думкою М. Балана, який зазначає, що «взаємодія слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження являє собою унормовану, криміналістично забезпечену діяльність, що зумовлена слідчою ситуацією та спрямована на залучення слідчим (прокурором) у конкретному кримінальному провадженні інших суб'єктів, які у межах визначених повноважень сприяють слідчому (прокурору) у вирішенні завдань кримінального провадження» [4, с. 294].

В процесі взаємодії, відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, вилучення та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом [2].

Як зазначають Р. Л. Степанюк, Д. Д. Засць, у ч. 2 ст. 19 Конституції України визначено, що органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані діяти тільки на підставі та у межах повноважень та способом, які передбачені Конституцією та законами України. Тому, у будь-якої форми взаємодії повинна бути правова підстава для можливості її застосування. Це не означає, що взаємодія підлягає обов'язковій детальної правової регламентації. Водночас, можливість застосування тієї чи іншої форми повинна бути в межах встановленої законом компетенції відповідних суб'єктів (органів і посадових осіб) [5, с. 462–463].

При розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері економіки найчастіше органам досудового розслідування доводиться взаємодіяти з Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, органами державного фінансового контролю, зокрема, органами Державної податкової служби України, Державною казначейською службою України, банківськими установами, органами Пенсійного фонду України, державними реєстраторами, які можуть надати різноманітні докази щодо обставин справи конкретного кримінального провадження – інформацію з державних реєстрів про суб'єкта господарювання, про його банківські вклади, про господарські операції, податкову та іншу фінансову звітність тощо.

При цьому стороною кримінального провадження з боку обвинувачення, на якого покладається збір доказів вини підозрюваного, як визначено параграфом 2 глави 3 КПК України, є прокурор, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, слідчий, дізнавач, оперативні підрозділи.

При аналізі наявних нормативно-правових актів, що регулюють відносини із взаємодії органів досудового розслідування з органами державної влади, встановлено, що законом України «Про Бюро економічної безпеки України» [6] деталізований перелік органів із якими здійснюється взаємодія Бюро економічної безпеки (далі – БЕБ), як основного органу на якого покладається здійснення досудового розслідування злочинів у сфері економіки. Зокрема, ст. 7 зазначеного вище Закону в процесі розслідування злочинів у сфері економіки визначені форми, підстави взаємодії, зміст запиту, що подається до відповідних органів, а також у загальному вигляді – відповідальність за невиконання (неналежне виконання) запиту БЕБ. Витребування БЕБ інформації та/або документів від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб може здійснюватися відповідно до їх підслідності та в порядку, визначеному КПК України.

Аналізуючи дану статтю варто вказати, що у статті не вказаний безпосередньо суб'єкт, який може здійснювати таку взаємодію: чи це є детектив, аналітик, чи керівник або інший працівник БЕБ. Крім того, закон не містить норм, які б встановлювали повноваження детектива БЕБ. Тому з налізу даного Закону не видається можливим встановити на якого працівника БЕБ покладаються обов'язки із взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування. А КПК України, до якого відсилає цей Закон не містить норм, що визначають порядок взаємодії органів досудового розслідування з державними органами та органами місцевого самоврядування.

З аналізу інших нормативно-правових актів можна встановити наступні положення:

Право прокурора на взаємодію з органами державної влади визначені законом України «Про прокуратуру» [7] та статтею 36 КПК України, якою встановлено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установ та організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора.

Повноваження окремих слідчих підрозділів щодо взаємодії з органами державної влади регулюються галузевими наказами. Так, взаємодія слідчих Національної поліції з органами державної влади визначені Положенням про слідчі підрозділи Національної поліції України, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 № 570 [8]. Зокрема, начальник слідчого управління організовує та забезпечує взаємодію підпорядкованих слідчих підрозділів та оперативних підрозділів (кримінальної поліції) ГУНП та міжрегіональних територіальних органів поліції щодо досудового розслідування кримінальних правопорушень з моменту внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) відомостей про їх учинення. На начальника слідчого відділу територіального (відокремленого) підрозділу Національної поліції України покладено обов'язок з організації та забезпечення взаємодії слідчих з органами, що здійснюють судово-експертну діяльність, органами прокуратури і суду.

Однак, ні КПК України, ні підзаконними нормативно-правовими актами не деталізовані повноваження слідчого щодо взаємодії з органами державної влади. Тому слід вважати, що слідчий Національної поліції не має права на безпосередню взаємодію з органами державної влади.

Має свої особливості процедура взаємодії при отриманні доказів з електронних інформаційних систем та державних реєстрів. Інформація з Державного реєстру прав на нерухоме майно, їх обмежень і обтяжень надається у паперовій формі за заявою особи, яка бажає отримати таку інформацію, або уповноваженої нею особи шляхом звернення до суб'єкта державної реєстрації прав, фронт-офісу або нотаріуса. Органи досудового розслідування мають право на безоплатне отримання такої інформації.

Деякою мірою спрощена і прискорена система взаємодії Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної міграційної служби України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Відповідно до спільного наказу Бюро економічної безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України від 22.11.2022 № 342/760 [9] між цими органами передбачається електронна інформаційна взаємодія.

Певного суспільного резонансу, в окремих випадках, набувають кримінальні провадження під час яких здійснюється призначення і проведення перевірок господарської діяльності під час досудового розслідування. Така потреба може виникнути у разі недостатності відображеної інформації у акті перевірки до відкриття кримінального провадження, у зв'язку з чим акт перевірки потребує уточнення, доповнення або перевірка взагалі не проводилась і порушене кримінальне провадження з інших підстав, ніж перевірка діяльності суб'єкта господарювання. Згідно законодавства ініціювати такі перевірки може прокурор. Однак, не визначено жодним правовим актом як процесуально це здійснити. Норми наказу Генерального прокурора України від 12.11.2012 № 111 «Про затвердження Положення про порядок проведення органами прокуратури перевірок при здійсненні нагляду за додержанням і застосуванням законів» [10], якими визначена процедура проведення таких перевірок, і на який, в окремих випадках, посилаються при ініціюванні таких перевірок, не можна вважати чинними, так як цей наказ прийнятий відповідно до Закону України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 № 1789-XII [11], який (за окремими виключеннями) втратив чинність. І така невизначеність та порушення чинного законодав-

ства тягнуть за собою низку скарг та судових спорів зі сторони захисту.

Як зазначає Л. В. Мілімко, нажалі, відсутність належної взаємодії між правоохоронними та контролюючими органами, призводить до того, що переважна більшість правопорушень виявляється не на стадії готування, а після їх вчинення і нанесення істотної матеріальної шкоди державі [12, с. 117].

З цього приводу варто погодитися з думкою А. Крушельницького, який вказує, що через «прогалини» в законодавстві слідчі, замість використання спрощеної процедури витребування інформації, вимушені витрачати чимало часу на більш складну процедуру, пов'язану з отриманням ухвали слідчого судді на тимчасовий доступ до речей та документів, відповідно до ст. 93 КПК України. Це пояснюється тим, що докази, отримані шляхом «витребування», все частіше визнаються судом за клопотанням сторони захисту недопустимими. Така позиція суддів зрозуміла, оскільки вони взагалі не мають змоги оцінити «витребуваний» доказ на предмет допустимості, оскільки законодавець не визначив механізму реалізації такого способу збирання фактичних даних. Одним із завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування. Для виконання цього завдання необхідно забезпечити таку процедуру досудового розслідування, яка б дозволяла діяти слідчому та прокурору без необґрунтованих затримок. Слідчий не повинен вдаватися до звернення із клопотанням до слідчого судді для того, щоб вилучити речі або документи, які добровільно надаються їх власниками або особами, які відповідальні за їх зберігання [13, с. 257].

Таким чином, законом України «Про бюро економічної безпеки України» відносини щодо взаємодії урегульовані не в достатній міні, що не дає можливості швидко і ефективно отримати необхідні документи, речові докази та іншу доказову інформацію. Кримінальний процесуальний кодекс України не містить норм, що врегульовують відносини щодо взаємодії, а галузевими підзаконними нормативно-правовими актами це питання урегульоване фрагментарно.

З метою удосконалення організаційно-правової форми взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та бізнесу, а також органів досудового розслідування злочинів у сфері економіки, у рамках виконання рішення РНБО, затвердженого указом Президента України від 23.01.2024 № 21/2024, є необхідність врегулювання таких відносин на законодавчому та галузевому рівнях:

- 1) у КПК України конкретизувати форми взаємодії органів досудового розслідування з органами державної влади, надавши органам досудового розслідування право витребувати докази у кримінальному провадженні;
- 2) визначити форми процесуальних документів, якими оформляються запити до державних органів про надання інформації та речових доказів;
- 3) більш чітко визначити порядок приєднання документів та інших доказів до матеріалів кримінального провадження;
- 4) актами, що регулюють кримінально-процесуальні відносини закріпити строки для надання інформації, яка витребується органами досудового розслідування, з метою уникнення затягування досудового розслідування;
- 5) у кримінально-процесуальному законодавстві передбачити, що за невиконання законних вимог органів досудового розслідування щодо надання запитуваної інформації посадові особи несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2024 року «Про невідкладні заходи із забезпечення економічної безпеки на період дії правового режиму воєнного стану»: указ Президента України від 23.01.2024 № 21/2024. URL: <https://www.pmo.gov.ua/ua/Ukazy/6764.html> (дата звернення 28.01.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text> (дата звернення 17.01.2024).
3. Матусовський Г.А. Основи взаємодії та інформаційного забезпечення в методиці розслідування злочинів. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів. Підручник для студ. юрид. ВУЗів і факультетів. / За ред проф. В.Ю. Шепітька. Харків. Одисей, 2001. С. 226–229.
4. Балан М. Взаємодія слідчого та інших суб'єктів кримінального провадження при розслідуванні порушень державного кордону України. *Підприємництво, господарство і право*, 2020. № 3. С. 290–295.
5. Степанюк Р.Л., Заяць Д.Д. Взаємодія під час досудового розслідування економічних злочинів. *Форум права*, 2014. № 1. С. 460–465. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_81.pdf
6. Про Бюро економічної безпеки: закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (дата звернення 28.01.2024).
7. Про прокуратуру: закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 19.01.2024).
8. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text> (дата звернення 27.01.2024).
9. Про затвердження Порядку електронної інформаційної взаємодії Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України: наказ Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України від 22.11.2022 № 342/760. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1530-22#Text> (дата звернення 05.02.2024).
10. Про затвердження Положення про порядок проведення органами прокуратури перевірок при здійсненні нагляду за додержанням і застосуванням законів: наказ Генерального прокурора України 12.11.2012 № 111 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0111900-12#Text> (дата звернення 11.02.2024).
11. Про прокуратуру: закон України від 05.11.1991 № 1789-XII (закон втратив чинність, крім частин 3, 4, 6, 11 статті 2). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12#Text> (дата звернення 11.02.2024).
12. Мілімко Л.В. Особливості протидії земельних злочинам. *Юридичний вісник*, 2013. № 3. С. 115–119.
13. Крушельницький А. Витребування речей і документів стороною обвинувачення: процесуальне оформлення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2022. № 3. С. 256–264.

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ЗАВДАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

THE CONCEPT, CONTENT AND TASKS OF TECHNICAL-CRIMINAL ASSURANCE OF THE INVESTIGATION OF VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR

Жовтюк О.В., начальник відділу міжнародного співробітництва

Національна академія внутрішніх справ

Ключові завдання, які вирішуються із застосуванням техніко-криміналістичних засобів під час розслідування порушення законів та звичаїв війни, є: виявлення, фіксація, вилучення і дослідження криміналістично значимої інформації; фіксація слідчих (розшукових) дій; інформаційно-довідкове забезпечення розслідування та ін. У зв'язку із активним залученням досягнень науково-технічного прогресу при проведенні слідчих (розшукових) дій, приведенням правозастосовної діяльності до міжнародних стандартів, проблематика має особливу актуальність та значення.

Сформовано визначення, що техніко-криміналістичне забезпечення розслідування порушення законів та звичаїв війни – це сукупність засобів, знарядь та система прийомів і рекомендацій їх застосування, які сприяють ефективному здійсненню кримінального провадження, відповідають досягненням науково-технічного прогресу, міжнародним стандартам, кращому досвіду іноземних держав та створюють умови для ефективного проведення досудового розслідування, судового провадження та запобігання воєнним злочинам, і зокрема – порушення законів та звичаїв війни

Встановлено, що під час вирішення конкретних практичних завдань кримінального провадження під час розслідування порушення законів та звичаїв війни техніко-криміналістичне забезпечення виражається в: 1) фіксації ходу і результатів проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій. З даною метою використовуються методи криміналістичної фотографії та відеозапису, включаючи їх інноваційні форми реалізації; 2) виявленні, фіксації, збиранні, дослідженні слідів кримінального правопорушення, інших речових доказів; 3) веденні систем кримінальної реєстрації та криміналістичних обліків, інформаційно-довідкових баз; 4) сприянні розшуку і встановленню як осіб, які вчинили злочини, так і потерпілих від злочинних дій, а також безвісно відсутніх осіб; 5) залученні спеціальних знань, а саме відповідних спеціалістів до проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій з метою застосування технічних засобів і методів виявлення, вилучення та фіксації криміналістично значимої інформації; 6) залученні експертів та проведенні експертиз та ін. Підхід щодо застосування широкого кола технічних засобів, форм спеціальних знань узгоджується із потребами розслідування воєнних злочинів, використанням нових технічних засобів та методів.

Ключові слова: криміналістично значима інформація, слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, технічні засоби, воєнні злочини.

The key tasks that are solved with the use of forensic technical means during the investigation of violations of the laws and customs of war are: detection, recording, extraction and research of forensically significant information; recording of investigative (search) actions; information and reference support for the investigation, etc. In connection with the active involvement of the achievements of scientific and technical progress in conducting investigative (search) actions, bringing law enforcement activities to international standards, the issue is of particular relevance and importance.

The definition was formed that the technical and forensic support of the investigation of violations of the laws and customs of war is a set of means, tools and a system of techniques and recommendations for their use, which contribute to the effective implementation of criminal proceedings, correspond to the achievements of scientific and technical progress, international standards, the best experience of foreign countries and create conditions for effective pre-trial investigation, court proceedings and prevention of war crimes, and in particular – violations of the laws and customs of war.

It was established that during the resolution of specific practical tasks of criminal proceedings during the investigation of violations of the laws and customs of war, technical and forensic support is expressed in: 1) recording the progress and results of procedural, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions. For this purpose, methods of forensic photography and video recording are used, including their innovative forms of implementation; 2) detection, fixation, collection, investigation of traces of a criminal offense, other material evidence; 3) maintaining systems of criminal registration and forensic records, information and reference databases; 4) conducive to the search and establishment of both persons who have committed crimes and victims of criminal acts, as well as missing persons; 5) involvement of special knowledge, namely relevant specialists in conducting procedural, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions with the aim of using technical means and methods of detection, extraction and recording of forensically significant information; 6) involving experts and carrying out examinations, etc. The approach to the use of a wide range of technical means, forms of special knowledge is consistent with the needs of the investigation of war crimes, the use of new technical means and methods.

Key words: forensically significant information, investigative (search) actions, criminal proceedings, technical means, war crimes.

Постановка проблеми та її актуальність. Після запровадження 24 лютого 2022 року в Україні правового режиму воєнного стану [1], зросла необхідність розслідування воєнних злочинів, вчинених російською армією на території України. Для досягнення цієї мети необхідні нові підходи до організації та криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.

Станом на початок лютого 2024 року в Україні зареєстровано понад 124 тисячі воєнних злочинів, вчинених окупаційними військами, з яких близько 121 тисячі кваліфіковано за статтею 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Порушення законів та звичаїв війни» [2]. Приписами цієї норми законодавцем встановлено кримінальну відповідальність за протиправні дії, які полягають у жорстокому поводженні з військовополоненими або цивільним населенням, вигнанні цивільного населення для примусових робіт, розграбуванні націо-

нальних цінностей на окупованій території, застосуванні засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій [3].

Досліджуючи судову практику, І. В. Гловюк стверджує про те, що дії російської армії, які полягають у серйозних порушеннях норм міжнародного гуманітарного права кваліфікуються судами за статтею 438 КК України. До таких дій відносять, як правило, навмисне вбивство, катування та нелюдське поводження, навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва чи нанесення шкоди здоров'ю людини, напад на осіб, які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права, здійснення нападу невибіркового характеру, коли відомо, що це стане причиною людських втрат серед цивільного населення

і спричинило збиток цивільним об'єктам, напад на небезпечні установи і споруди, якщо відомо, що це спричинило надмірні втрати серед цивільного населення або значні збитки цивільним об'єктам, напад на місцевості, що не обороняються та демілітаризовані зони, неправомірний напад на культурні цінності, які чітко розпізнаються, проведення на людях медичних, біологічних або наукових експериментів, нелюдське поводження, яке супроводжується приниженням гідності людини, у тому числі застосування практики апартеїду, геноциду та інших дій, які ґрунтуються на расовій дискримінації та ін. [4, с. 3].

Умови правового режиму воєнного стану в Україні й необхідність забезпечення виконання завдань кримінального провадження щодо їх належного розслідування обумовили науковий та практичний інтерес до «інструментарію», який використовується правоохоронцями з метою виявлення, фіксації, та вилучення криміналістично значимої інформації. У таких умовах доволі важливо якісно задокументувати злочинні дії винних осіб, які у майбутньому будуть предметом розгляду не лише у системі національного кримінального судочинства, а й міжнародного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широке коло питань техніко-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень розкривалося у наукових працях І. В. Гори, А. В. Журавля, І. В. Пирога, Р. Л. Степанюка, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітька. Проблематика розслідування воєнних злочинів знаходиться у центрі дослідницької уваги І. В. Гловюк, Г. К. Тетерятник та інших вчених.

Мета статті. Розкрити поняття, зміст та завдання техніко-криміналістичного забезпечення розслідування порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 Кримінального кодексу України).

Виклад основного матеріалу. Техніко-криміналістичне забезпечення правоохоронних органів завжди є відкритим питанням як для практиків, так і для науковців. Проведені дослідження дозволяють приєднатися до думки, що техніко-криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень – це сукупність засобів, знарядь та система прийомів і рекомендацій їх застосування, які задовольняють уповноважених суб'єктів кримінального провадження, та створюють умови для ефективного проведення досудового розслідування, судового провадження та запобігання кримінальним правопорушенням [5].

Відповідно, техніко-криміналістичне забезпечення розслідування порушення законів та звичаїв війни – це сукупність засобів, знарядь та система прийомів і рекомендацій їх застосування, які сприяють ефективному здійсненню кримінального провадження, відповідають досягненням науково-технічного прогресу, міжнародним стандартам, кращому досвіду іноземних держав та створюють умови для ефективного проведення досудового розслідування, судового провадження та запобігання воєнним злочинам, і зокрема – порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України).

У кримінальному процесуальному законодавстві відсутня спеціальна норма, яка б містила чітке визначення правових засад застосування криміналістичної техніки при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень такої категорії [6, с. 91]. Лише про окремі технічні засоби, методи і прийоми їх застосування йдеться у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). Наприклад, згідно зі статтею 71 КПК України, «спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків» [7].

Деякі аспекти техніко-криміналістичного забезпечення згадуються й у інших нормативно-правових актах. Так,

у частині 1 статті 40 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що «поліція для виконання покладених на неї завдань та здійснення повноважень, визначених законом, може застосовувати такі технічні прилади, технічні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення:

- 1) фото- і відеотехніку, у тому числі техніку, що працює в автоматичному режимі, технічні прилади та технічні засоби з виявлення та/або фіксації правопорушень;
- 2) технічні прилади та технічні засоби з виявлення радіаційних, хімічних, біологічних та ядерних загроз;
- 3) безпілотні літальні апарати та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню;
- 4) спеціальні технічні засоби перевірки на наявність стану алкогольного сп'яніння;
- 5) спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- і відеоінформації, у тому числі для встановлення осіб та номерних знаків транспортних засобів» [8].

Очевидно, що в сучасних умовах надмірної інтенсивності досудового розслідування воєнних злочинів кримінальне процесуальне законодавство, правозастосовна практика, а також криміналістичний супровід зазнали великої кількості змін.

Так, передовий досвід іноземних держав дозволив використовувати технології 3D сканування проведення процесуальних дій. Важливим напрямом є застосування мобільних ДНК-лабораторій, які результативно застосовуються на практиці.

Доволі корисною є технологія відеоконференції під час проведення процесуальних дій. Вона має широку сферу використання, адже процесуальні дії у режимі відеоконференції проводяться як під час досудового розслідування, так і судового розгляду, а також під час здійснення кримінального провадження як у межах України, так і в порядку міжнародного співробітництва. Криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції потребує формування єдиних уніфікованих на міжнародному рівні підходів, що стосуються правової основи, технології, організації й тактики [9, с. 48].

В. Ю. Шепітько зазначає про суттєві кроки для вирішення поставлених завдань. Так, Офіс Генерального прокурора спільно з провідними національними експертами із міжнародного гуманітарного права розробив та представив методичні рекомендації «Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина», направлені на вдосконалення цієї сфери [10]. Нині, у сучасних умовах перед криміналістикою постають нові завдання, які пов'язані з виробленням наукових рекомендацій у документуванні, фіксації та доказуванні фактів учинення воєнних та інших злочинів міжнародного характеру, використанням можливостей цифрової криміналістики [11, с. 27–28].

Ще один аспект дослідження пов'язаний із тим, як зауважує Р. Л. Степанюк, що в умовах війни надзвичайної актуальності набули молекулярно-генетичні дослідження, які, в першу чергу, пов'язані з масштабністю завдань з ідентифікації загиблих. Нині необхідні зміни у кримінальному процесуальному законодавстві України, з метою ефективного використання приладів швидкого ДНК-тестування (rapid-DNA) поза межами судово-експертних установ. Практика підрозділів криміналістичного забезпечення досудового розслідування Національної поліції України підтверджує їх корисність на прикладі використання американських систем експрес-аналізу ДНК ANDE [12, с. 36].

Таким чином, техніко-криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень знаходить свій основний вираз у вирішенні ряду завдань, зокрема нормативно-правовому, організаційно-технічному та науково-методичному супроводженні діяльності з розслідування кримінальних правопорушень за даним напрямом;

розробці нових й удосконаленні існуючих техніко-криміналістичних засобів, методів та методик та ін. [13, с. 55].

Під час вирішення конкретних практичних завдань кримінального провадження під час розслідування порушення законів та звичаїв війни техніко-криміналістичне забезпечення виражається в:

1) фіксації ходу і результатів проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій. З даною метою використовуються методи криміналістичної фотографії та відеозапису, включаючи їх інноваційні форми реалізації. Так, нині застосовуються лазерні сканери для фіксації ходу і результатів проведення слідчих (розшукових) дій. Наприклад, лазерний сканер Z+FIMAGER 5006 (Німеччина) у складі із цифровою камерою Rollei Metric та лазерна скануюча система Faro Focus 3D надають подібне до фотографічного зображення приміщення, ділянок місцевості, але представлене у тривимірному вигляді, з можливістю вільно змінювати ракурс. Метод лазерного сканування припускає повне покриття фотозйомкою усього місця події без пробілів, як буває при фото- і відеозйомках, і дозволяє реконструювати картину події в будь-який момент [14, с. 65–66].

Наразі як сучасні засоби криміналістичного відеозапису, що можуть значно розширити можливості фотота відеофіксації як перебігу слідчих (розшукових) дій, так і деяких видів судово-експертних досліджень, використовуються такі цифрові пристрої, як action-камери. Використання action-камер – це, по-перше, можливість отримання зображення з кутом огляду 360°. По-друге, можливість переглядати відзнятий матеріал під будь-яким кутом, що дозволяє побачити ті об'єкти, які не привернули уваги під час первинного огляду. По-третє, є можливість наближення до предметів. По-четверте, це економія ресурсів, тобто використання однієї камери і технічної допомоги одного спеціаліста замість декількох. По-п'яте, можливість підводної зйомки (максимально до 30 метрів) для проведення фіксації при пошуках людини, транспортного засобу і т. ін. у водоймах. Зазначений тип цифрових пристроїв може бути корисним також і в ході судово-експертних досліджень, які потребують аналізу певних явищ і процесів у динаміці [14, с. 82–83].

Одним із найсучасніших засобів, який використовується в тому числі і для криміналістичного відеозапису, є безпілотні літальні апарати. Наприклад, квадрокоптер DJI Mavic 2 Pro має такі корисні функції, як політ за запропонованою траєкторією, функції розумного польоту: Point of Interest (точка інтересу). Дану систему можна використовувати для виявлення та контролю пересування транспорту або особи, яка представляє оперативний інтерес чи є потенційним правопорушником. Безпілотний літальний апарат використовуються для фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події [14, с. 83–84]. Вказані технічні засоби, що відповідають сучасному стану розвитку науки і техніки, кращому світовому досвіду, доцільно використовувати з метою фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій під час розслідування порушення законів та звичаїв війни;

2) виявленні, фіксації, збиранні, дослідженні слідів кримінального правопорушення, інших речових доказів. Так, поряд із традиційними засобами криміналістичної техніки, які представлені у вигляді різних комплектів «польової криміналістики», при розслідуванні порушення законів та звичаїв війни доцільно використовувати спеціально обладнані пересувні криміналістичні лабораторії, які у «польових» умовах дозволяють вирішувати досить широке коло поставлених завдань при роботі із криміналістично значимою інформацією. Сьогодні такі засоби активно використовуються для документування воєнних злочинів як наслідку агресії Російської Федерації. Наприклад, мова йде про автомобіль обладнаний відповідно до міжнародних стандартів усім необхідним устаткуванням

для роботи криміналістів. У ньому передбачено зручне робоче місце для спеціаліста-криміналіста, шафи і стелажі для зберігання необхідного обладнання, також лабораторію оснащено різноманітними криміналістичними валізами, приладами, необхідними витратними матеріалами. Фахівцями забезпечено можливість підключення відповідних електроприладів завдяки додатковому джерелу живлення, а також обігрів і охолодження салону. Завдяки цій криміналістичній лабораторії спеціалісти-криміналісти мають можливість оперативно прибувати до місця злочину, на належному рівні якісно та ефективно виявляти, фіксувати, вилучати сліди злочинців, безпосередньо на місці злочину проводити дослідження слідів (об'єктів) біологічного походження з метою оперативного розкриття злочинів і швидкої ідентифікації тіл загиблих внаслідок збройної агресії [15];

3) веденні систем кримінальної реєстрації та криміналістичних обліків, інформаційно-довідкових баз. За даним напрямом слід підкреслити нагальність та своєчасність запровадження інформаційної підсистеми «СЛІД» інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України», що регламентовано за змістом Інструкції з формування та ведення затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2020 р. № 257 [16]. Метою ІП «СЛІД» є: облік інформації про об'єкти, вилучені під час проведення слідчих (розшукових) дій, у єдиному інформаційному просторі з використанням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного та телекомунікаційного обладнання; забезпечення інформаційно-аналітичної підтримки діяльності органів (підрозділів) поліції, спрямованої на запобігання та розкриття кримінальних правопорушень; встановлення зв'язків між даними, що мають значення для кримінального провадження; забезпечення обробки інформації про об'єкти, що були вилучені під час проведення слідчих (розшукових) дій, наповнення та підтримка в актуальному стані інформаційних ресурсів баз (банків) даних, що входять до ІПНП [16]. Таким чином, нині створено механізм для розкриття воєнних злочинів з використанням сучасних інформаційних технологій, що дозволяє здійснити перевірку інформації з метою встановлення особи, яка причетна до вчинення злочину, ідентифікації знаряддя злочину та встановлення інших фактичних даних;

4) сприянні розшуку і встановленню як осіб, які вчинили злочини, так і потерпілих від злочинних дій, а також безвісно зниклих осіб. З огляду на це, перспективними розробками, що можуть бути використані в діяльності Національної поліції під час розшуку осіб, які представляють інтерес для розслідування, є різноманітні біометричні методи ідентифікації. Ідеться про ідентифікацію особи за геометрією обличчя в системах відеоспостереження правоохоронних органів [17, с. 108–110], використання біометричного аналізу райдужної оболонки ока [18, с. 443–444] тощо. Підвищенню ефективності розшуку вказаних вище категорій осіб сприяє створення уніфікованої бази ДНК-даних, з доступом до неї співробітників Національної поліції України, експертів Експертної служби МВС України та інші уповноважених осіб, згідно компетенції.

Новітні підходи до роботи із біологічними слідами обумовлені подоланням викликів що виникають під час розслідування та документування воєнних злочинів, вчинених країною-агресором. Вказане спричинило стрімке зростання надходження до установ Експертної служби МВС України проваджень, у яких слідчі уповноважених органів ставлять питання, прямо чи опосередковано пов'язані з ідентифікацією загиблих осіб. Величезна кількість таких запитів зумовлена і високою активністю бойових дій із постійною зміною лінії фронту, унаслідок чого далеко не завжди є можливість (беручи до уваги політичну волю з боку агресора) забрати тіла загиблих одразу після завершення бойового зіткнення. Така ситу-

ація спричинила появу типів людських останків, випадки дослідження яких у світовій практиці по-одинокі, а також виникнення певних особливостей в роботі експерта із зазначеним матеріалом у межах національного та міжнародного правового поля [19, с. 11]. Крім автоматизації лабораторних процедур, щоб відповідати сучасним стандартам криміналістичної генетики, зважаючи на виклики, які постали перед Експертною службою МВС України під час АТО та ООС, судові експерти постійно тестують, апробують і запроваджують новітні та вдосконалюють окремі вже застосовувані методи молекулярно-генетичних досліджень [19, с. 17];

5) залученні спеціальних знань, а саме відповідних спеціалістів до проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій з метою застосування технічних засобів і методів виявлення, вилучення та фіксації криміналістично значимої інформації. Слід додати, що застосування спеціальних знань під час розслідування порушення законів та звичаїв війни має бути комплексним. Мова йде про залучення до кримінального провадження таких спеціалістів як спеціаліст-криміналіст Національної поліції України; судовий експерт Експертної служби МВС України чи іншої судово-експертної установи; судово-медичний експерт, лікар; психолог; вибухотехнік; кінолог зі службовою собакою; біолог та ін.;

6) залученні експертів та проведенні експертиз та ін. Судові експертизи відіграють важливу роль у доказуванні обставин вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з російською збройною агресією проти України. Як свідчить аналіз правозастосовної практики, поширеними різновидами експертиз, які слідчі призначають за цією категорією кримінальних проваджень, є судово-медичні, молекулярно-генетичні, вибухотехнічні, експертизи вогнепальної зброї та слідів її застосування, портретні, експертизи відео-, звукозапису, лінгвістичні, комп'ютерно-технічні, будівельно-технічні, товарознавчі, трасологічні, почеркознавчі, економічні та інші. Наприклад, судово-медична експертиза обов'язково призначається у випадках, коли злочином заподіяна шкода життю та здоров'ю людини, з метою встановлення причин смерті, характеру та ступеню тяжкості тілесних ушкоджень (частина 2 статті 242 КПК України). У кримінальних провадженнях про досліджувану категорію кримінальних правопорушень її завдання полягають у вирішенні вищевказаних питань, а також у встановленні на тілі потерпілої

особи ознак сексуального насильства, локалізації та механізму утворень тілесних ушкоджень, встановлення біологічної природи та групової належності слідів біологічного походження та їх придатності для подальшої молекулярно-генетичної експертизи. Під час судово-медичної експертизи також відбирають посмертні зразки невідомих трупів для ДНК-аналізу. Завдання молекулярно-генетичної експертизи в умовах війни переважно пов'язані з ідентифікацією жертв. Проводяться дослідження посмертних зразків трупів загиблих, референтних прижиттєвих зразків осіб, зниклих безвісти, та зразків їхніх ймовірних родичів. Порівняльний аналіз генетичних ознак дозволяє встановити походження біологічного матеріалу від певної особи, приналежність різних частин розчленованого трупа, біологічне батьківство і біологічну спорідненість трупа та родичів. Серед різновидів вибухотехнічної експертизи у справах про злочини, пов'язані з російською збройною агресією проти України, частіше за все проводяться дослідження вибухових пристроїв (їх складових частин), слідів та обставин їх застосування військовослужбовцями країни-агресора. Наведеним переліком спектр судово-експертних досліджень, які проводяться під час розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень, не обмежується. Залежно від обставин справи може виникнути потреба в залученні експертів інших спеціальностей, зокрема психологів, психіатрів, матеріалознавців тощо [20, с. 428–430]. До того ж, нині законодавство у сфері організації судових експертиз потребує приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів [21, с. 59].

Отже, підхід щодо застосування широкого кола технічних засобів, форм спеціальних знань – узгоджується із потребами розслідування воєнних злочинів, використання нових технічних засобів та методів.

Висновок. Ключові завдання, які вирішуються із застосуванням техніко-криміналістичних засобів під час розслідування порушення законів та звичаїв війни, є: виявлення, фіксація, вилучення і дослідження криміналістично значимої інформації; фіксація слідчих (розшукових) дій; інформаційно-довідкове забезпечення розслідування та ін. У зв'язку із активним залученням досягнень науково-технічного прогресу при проведенні слідчих (розшукових) дій, приведенням правозастосовної діяльності до міжнародних стандартів, проблематика має особливу актуальність та значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 29.02.2024).
2. Офіс Генерального Прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 29.02.2024).
3. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року. № 2341-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 29.02.2024).
4. Ірина Гловук. Вироки за ст. 438 КК України: порушення законів та звичаїв війни (з 24 лютого 2022 року) : дослідження. Київ: Higher school of advocacy. 2022. С. 73.
5. Чорноус Ю.М., Дульський О.Л. Поняття та зміст техніко-криміналістичного забезпечення збирання доказів. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. № 7. 2023. С. 445–449. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/105>
6. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пяковського / 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Право, 2020. 752 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.02.2024).
8. Закон України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 року. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 29.02.2024).
9. Чорноус Ю.М. Актуальні питання криміналістичного забезпечення розслідування та судового розгляду Міжнародним кримінальним судом справ про воєнні злочини. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 45–49.
10. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина: метод. рекомендації. затв. 28 квітня 2023 р. Київ, 2023. 112 с.
11. Шепітько В.Ю. Міжнародні стандарти щодо використання та дослідження цифрової інформації в розслідуванні воєнних злочинів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 27–30.
12. Степанюк Р.Л. Окремі аспекти розвитку криміналістики та судової експертизи в Україні в умовах війни. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 35–37.

13. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с. С. 55.
14. Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк, В. О. Гусєва, В. В. Кікіничук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 388 с.
15. Володимир Шкаєв. Херсонські поліцейські отримали пересувну лабораторію. 20 липня 2023 р. *Інтент*. URL: <https://intent.press/news/crime/2023/hersonski-policejski-otrimali-peresuvnu-laboratoriyu/>.
16. Інструкція з формування та ведення інформаційної підсистеми «СПІД» інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : наказ МВС України від 16 берез. 2020 р. № 257. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0319-20#Text> (дата звернення: 29.02.2024).
17. Захаров В. П., Зачек О. І. Можливості застосування біометричного методу ідентифікації за геометрією обличчя в системах відео спостереження правоохоронних органів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : юридична. 2014. № 1. С. 108–110.
18. Ісаєва Ю. Деякі питання використання біометричного аналізу райдужної оболонки ока. *Актуальні питання державотворення в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2012 р.) [редкол.: І. С. Гриценко (голова), П. С. Берзін (заст. голови), І. С. Сахарук (відп. ред.)]. Київ, 2014. С. 443–444.
19. Костіков, І. Ю., Марійко, В. В., Щербакова, Ю. В., Мартиненко, С. В., Сірвіля, А. І., Сандалович, Б. О., & Аббасов, Р. Г. (2023). Молекулярно-генетична ідентифікація осіб, загиблих під час російської збройної агресії проти України: успіхи та проблеми. *Криміналістичний вісник*, 39 (1), 10–28. <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2023-39-1-10>
20. Степанюк, Р. Л. Завдання судових експертиз при розслідуванні воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень. *Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 24 листоп. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека», Ф-т № 1. Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2023. С. 428–431. <https://dspace.univd.edu.ua/items/8871e40e-8145-4b28-96bc-391a95a7f4a0>
21. Chornous, Yu., & Leliuk, T. (2023). Organization of forensic examinations in criminal proceedings as a condition for the effectiveness of the investigation of criminal offences. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 13(2), 50–62. <https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/2.2023.50>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ХОДІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

SOME ASPECTS OF THE USE OF POLYGRAPH EXAMINATIONS IN THE DETECTION AND INVESTIGATION OF ESPECIALLY GRAVE OFFENCES

Загородній І.В., к.ю.н.,

доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Загородній В.Є., к.ю.н.,

професор кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Чіпко Н.В., к.ю.н.,

доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто актуальні питання щодо використання поліграфічних досліджень в ході розкриття особливо тяжких кримінальних правопорушень та новітні тенденції в застосуванні матеріалів криміналістичного дослідження з використанням поліграфа. У статті наголошено на проблемних аспектах, пов'язаних з особливістю проведення поліграфічного дослідження та процедури доказування.

Проаналізовано переваги та обмеження такого інструменту, як поліграф, та звернено увагу на етичні питання та можливі проблеми його застосування з точки зору прав людини.

Зауважено, що у сучасному світі кримінальні правопорушення стають все складнішими, тому ефективність інструментів розслідування має вирішальне значення. Використання поліграфічних досліджень може бути одним із методів, що сприяє розкриттю особливо тяжких злочинів. Однак це питання викликає дискусії з точки зору етики, прав людини та наукової обґрунтованості.

Підсумовано, що на законодавчому рівні чітко не визначені процедурні питання застосування «поліграфу» у кримінальному провадженні. Експертиза з використанням поліграфа вважається одним із видів судових психологічних експертиз, які підпадають під дію Закону України «Про судову експертизу» та ряду спеціалізованих нормативно-правових актів. Ці експертизи проводяться з метою створення доказової бази для судового процесу або під час досудового слідства.

Водночас встановлено, що можливе використання поліграфа в ході оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на виявлення злочинів та осіб, які їх вчиняють. Також поліграф може застосовуватися під час проведення слідчих дій у кримінальному та судовому процесі у формі судових психофізіологічних експертиз на поліграфі.

Ключові слова: криміналістика, поліграф, дослідження, розслідування злочинів, злочин, докази, доказування, особливо тяжкі кримінальні правопорушення.

The article discusses topical issues related to the use of polygraph examinations in the course of solving particularly serious criminal offences and new aspects in the application of forensic examination materials using a polygraph. The article emphasises the problematic aspects related to the peculiarities of polygraph examination and the procedure of proof.

The author analyses the advantages and limitations of such a tool as a polygraph and draws attention to ethical issues and possible problems from the human rights perspective.

It is noted that in today's world, where criminal offences are becoming increasingly complex, the effectiveness of investigative tools is crucial. The use of polygraph examinations may be one of the methods that helps to uncover the truth in cases of particularly serious crimes. However, this issue raises ethical, human rights and scientific accuracy issues.

The author concludes that the concept of "polygraph" in criminal proceedings is not defined at the legislative level. A polygraph examination is considered to be one of the types of forensic psychological examinations which fall under the Law of Ukraine "On Forensic Examination" and a number of specialised regulations. These examinations are conducted to create an evidence base for a trial or during a pre-trial investigation.

At the same time, it has been established that it is possible to use a polygraph in the course of operational and investigative activities aimed at detecting crimes and persons who prepare and commit them. The polygraph may also be used during investigative actions in criminal and judicial proceedings in the form of forensic psychophysiological examinations on a polygraph.

Key words: forensics, polygraph, research, crime investigation, crime, evidence, proof, particularly serious criminal offences.

Постановка проблеми. Використання поліграфічних досліджень у кримінальних розслідуваннях особливо тяжких злочинів є предметом обговорення та дискусій у правовому та етичному контексті. З одного боку, поліграфічне дослідження може надати додатковий доказовий матеріал у випадках, де інші засоби збору інформації не є достатніми або ефективними або ж виявляти неправдиві свідчення або приховані факти, що сприяє правдивому розкриттю подій. З іншого, – поліграфічний тест є недостатньо точним, оскільки результати можуть бути зумовлені різними факторами, такими як стрес, захворювання, психічний стан тощо, та застосування поліграфа може порушувати особисті права та свободи підозрюваних. З огляду на неоднозначність питання використання поліграфічних досліджень в ході розкриття та розслідування

особливо тяжких злочинів, вважаємо це питання актуальним, а проблему такою, яка потребує аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження питань використання поліграфічних матеріалів в ході розслідування особливо тяжких злочинів проводилося такими науковцями, як: Дмитренко Н. Я., Кабанець О., Симоненко Н. О., Сергєєва Д. Б.

Мета статті. Метою статті є аналіз деяких аспектів використання поліграфічних досліджень в ході розкриття особливо тяжких кримінальних правопорушень, з'ясування проблемних питань та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Встановлення вини або невинуватості особи у вчиненні особливо тяжкого кримінального правопорушення є необхідною частиною судового розгляду в будь-якому кримінальному провадженні.

Поняття доказування не має чіткого законодавчого визначення в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК). Водночас КПК визначено поняття доказів. Відповідно до статті 84 КПК, доказами у кримінальному провадженні вважаються фактичні дані, які були отримані відповідно до встановленого Кодексом порядку. На основі цих даних слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність або відсутність фактів та обставин, які є значущими для кримінального провадження і підлягають доказуванню. Серед процесуальних джерел доказів законодавець вказує на показання, речові докази, документи та висновки експертів [1].

Доказ у кримінальному провадженні має визначені характеристики, включаючи:

1) належність – здатність прямо чи опосередковано підтверджувати факти, які підлягають доказуванню, та інші обставини, що мають значення для провадження, разом з оцінкою їх достовірності та можливості використання інших доказів (ст. 85 КПК);

2) допустимість – отримання доказу відповідно до встановленого порядку, при цьому недопустимий доказ не може служити основою для процесуальних рішень або бути використаним судом при ухваленні судового рішення (ст. 86 КПК).

Ключовим елементом у процесі доказування в кримінальному провадженні є «предмет доказування», який зазвичай визначається як обсяг обставин, що потрібно встановити або спростувати в кожній конкретній кримінальній справі. У сучасному контексті все більш поширюється використання комп'ютерного поліграфа для отримання доказів у кримінальних провадженнях. Сторони – обвинувачення та захист – через слідчого (прокурора) та психологічні експертизи з використанням поліграфа, використовують його результати як основу для представлення доказів у судовому процесі.

Питання правомірності використання комп'ютерного поліграфа під час проведення слідчих дій у кримінальному провадженні та можливості вважати доказами в кримінальному провадженні інформацію, одержану з використанням комп'ютерного поліграфа є предметом цього дослідження.

Передусім, вважаємо за необхідне розглянути нормативно-правове регулювання досліджуваної проблематики.

Зокрема, український законодавець дозволяє використовувати поліграф у вузькому професійному колі, що передбачено:

– Інструкцією про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затверджена Наказом МВС України від 13.11.2017 № 920;

– Порядком проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань, затверджений постановою КМУ від 11.05.2017 № 449;

– Положенням про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 08.12.2016 № 1285, тощо) [3; 4; 5].

Крім того, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», результати використання поліграфа набувають доказової сили тільки у рамках призначеної судової експертизи. Це свідчить про те, що перевірка на поліграфі можлива лише у добровільному порядку або у випадку проведення експертизи, призначеної судом [2].

Водночас, передача результатів суду, отриманих на досудовому розслідуванні за допомогою комп'ютерного поліграфа, може порушувати принцип безпосередності судового сприйняття доказів, який передбачений КПК, оскільки достовірність показань особи є предметом оцінки виключно суду. Тому, результати поліграфа мають лише орієнтовне значення та не можуть використовуватись як самостійні докази. Використання результатів полі-

графа можливе лише в контексті широкого спектра інших доказів.

Розглянемо позиції науковців щодо можливості використання поліграфа в ході розкриття та розслідування особливо тяжких злочинів.

У своїй роботі, Дмитренко Н. Я. звертає увагу на те, що експертиза з використанням поліграфа регулюється нормативно-правовими актами, які визначають порядок та особливості проведення експертних досліджень. На думку дослідниці, основною проблемою є відсутність стандартизації роботи спеціалістів-поліграфологів. А тому, існує необхідність розроблення єдиної методики дослідження, щоб мати загальну практику застосування конкретних методів, а не використання різноманітних методичних підходів, що може призвести до різних результатів. Це слід закріпити на законодавчому рівні. При цьому, погоджуємося з позицією дослідниці про те, що використання поліграфа в кримінальному провадженні є специфічним видом експертного дослідження, що має свої особливості. Оскільки такі дослідження не мають чітко визначеної законодавчої процедури, вони можуть містити неточності. Результати таких досліджень іноді можуть вирішувати хід кримінальної справи, тому для того, щоб вони стали важливим інструментом доведення у кримінальному процесі, потрібен час і ретельне визначення нормативного базису [6, с. 166].

Кабанець О. дослідив використання комп'ютерного поліграфа у кримінальному провадженні через призму судової практики та підсумував, що широке використання поліграфа у кримінальному провадженні та відсутність чіткого нормативно-правового регулювання його меж та можливостей у процесі доказування потребує заповнення цієї прогалини у нормативному регулюванні нових суспільних відносин у кримінально-процесуальній сфері, що виникають з питань застосування поліграфа, слід розглянути можливість внесення відповідних змін до Глави 4 Кримінально-процесуального кодексу. Ці зміни повинні чітко визначити підстави та умови, за наявності яких у межах кримінального провадження може бути застосовано поліграф, а також визначити процедури та умови використання його результатів в рамках конкретного кримінального провадження. Крім того, автор звернув увагу на те, що судовою практикою робить наступні висновки щодо використання поліграфічних досліджень як доказів вчинення особливо тяжких злочинів:

– особа, яка залучається для проведення дослідження/опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа – «поліграфолог», повинна мати відповідну кваліфікацію та бути включеною до реєстру атестованих судових експертів;

– опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа можливе лише в межах проведення судової психологічної експертизи, з метою одержання орієнтовної інформації та його результати не можуть використовуватись у процесі доказування, та самостійного значення не мають, лише у сукупності з іншими доказами;

– використання під час досудового розслідування комп'ютерного поліграфа та надання суду його результатів, порушує принцип безпосередності у сприйнятті судом доказів, передбачений ст. 23 КПК;

– достовірність показань особи є предметом оцінки виключно суду;

– опитування з використанням комп'ютерного поліграфа не є джерелом доказів;

– перевірка показань особи за допомогою комп'ютерного поліграфа не є різновидом судових експертиз, окрім того, відсутній нормативно-правовий документ, який би регулював проведення такої експертизи, висновки поліграфолога не є висновком експерта чи документом у розумінні КПК;

– участь особи в проведенні психофізіологічного дослідження з використанням комп'ютерного поліграфа

має бути добровільною та добровільна участь такої особи має бути належним чином підтверджена;

– використання поліграфа як джерела вірогідної інформації про особу можливе лише у вузькому професійному колі [7].

Симоненко Н. О. при дослідженні використання поліграфа під час досудового розслідування звернув увагу на те, що поліграфічне дослідження під час досудового розслідування не тільки допомагає визначити потенційні напрями розслідування злочинів, але також сприяє особам, які не є причетними до злочину, але підозрюються у ньому, у встановленні їх презумпції невинуватості. Застосування поліграфа також є доцільним при допиті потерпілої від зґвалтування особи, оскільки анкетування правоохоронних працівників виявило, що потерпіла особа може вдастися до обмови для шантажу. На думку автора, важливими умовами застосування поліграфа є:

1. Проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа за добровільної згоди особи під ухвалою слідчого судді.

2. Обов'язкова відеофіксація процесу, що включає образ піддаваної тесту особи та поліграфолога.

3. Відмова від проходження експертизи не може слугувати підставою для визнання підозрюваної особи винною.

4. Результати досліджень на поліграфі мають лише орієнтовне значення під час досудового розслідування.

5. Проведення експертизи повинні здійснювати кваліфіковані поліграфологи за визначеними методиками [8, с. 270].

У дослідженні Сергєєва Д. Б. зауважила, що протягом певного часу були поширені пропозиції вчених щодо включення в КПК вичерпного переліку технічних засобів, які можуть бути використані в кримінальному провадженні, і визначення особливостей їх застосування. Погоджуємось з дослідницею, що створення вичерпного

переліку науково-технічних засобів може бути складним завданням. Погляди на це питання розходяться, і вчені продовжують удосконалювати критерії допустимості цих інструментів, такі як їхня законність, науковість, безпечність та етичність. Однак, авторка зауважує, що поліграф відповідає необхідним критеріям: використання його не прямо передбачено КПК, але не суперечить його положенням; застосування ґрунтується на наукових принципах, що відповідає критерію науковості; воно безпечне для осіб, які проходять тестування, і не порушує етичні стандарти. Тим не менш, на думку авторки, результати використання поліграфа в досудовому розслідуванні можуть мати доказове значення лише у вигляді експертного висновку [9].

З огляду на позиції науковців однозначно вбачається проблематичність використання поліграфічних досліджень для розслідування особливо тяжких злочинів як доказу, однак важливість такого матеріалу є істотною, оскільки у сукупності з іншими відомостями про факти це може сприяти розкриттю злочинів.

Висновки. У результаті дослідження окремих аспектів використання поліграфічних досліджень в ході розкриття та розслідування особливо тяжких злочинів можна зробити висновок, що положення КПК не передбачають можливість використання поліграфа для перевірки достовірності показань особи, чи то підозрюваний, чи обвинувачений, і не допускають прийняття судом отриманих за допомогою поліграфа даних як доказів. При цьому, використання поліграфа обмежене вузьким колом професійного застосування. Однак, таке дослідження може відіграти допоміжну роль та сприяти комунікації та психологічному впливу на підозрюваного/обвинуваченого/свідка тощо.

Щодо подальших наукових пошуків, вважаємо за необхідне дослідити міжнародний досвід щодо використання поліграфічних досліджень в ході розкриття та розслідування особливо тяжких злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України № 9–10, № 11–12, № 13 від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4038-12>
3. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затверджена Наказом МВС України від 13.11.2017 № 920. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17#Text>
4. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань, затверджений постановою КМУ від 11.05.2017 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2017-%D0%BF#Text>
5. Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 08.12.2016 № 1285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17#Text>
6. Дмитренко Н.Я. Застосування поліграфа у кримінальному провадженні: особливості та проблемні питання. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 22. С. 160–166. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/22/21.pdf>
7. Кабанець О. Використання комп'ютерного поліграфа (детектора брехні) у кримінальному провадженні через призму судової практики. Сайт Вищої школи адвокатури. 2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vikoristannia-kompiuternogo-poligrafa-detektora-brejni-u-kriminalnomu-provazhenni-cherез-prizmu-sudovoyi-praktiki>
8. Симоненко Н.О. Використання поліграфа під час досудового розслідування зґвалтувань минулих років. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2016. Вип. 2. С. 265–274. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis.64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nvknuvs_2016_2_25
9. Сергєєва Д.Б. Доказове значення результатів використання поліграфа у досудовому розслідуванні. Доповідь під час проведення Науково-практичної конференції «Актуальні питання впровадження поліграфа у сучасних умовах: теорія і практика». Організатори: ГО «Колегія поліграфологів України» та Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ. 2016. URL: <https://kp-ua.com/serguyeva-d-b-dokazove-znachennya-rezultativ-vykorystannya-poligrafa-u-dosudovomu-rozsliduvanni/>

ЩОДО ОБҐРУНТОВАНOSTІ ВІДНЕСЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ДО ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

ON THE JUSTIFICATION OF CLASSIFYING MATERIALS RELATED TO COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS AS STATE SECRETS

Когут А.А., старший викладач спеціальної кафедри № 4

*Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті докладно розглянуто проблематику віднесення інформації про негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальних провадженнях до секретної. Проаналізовано процедури засекречування та розсекречування матеріалів стосовно таких дій, висвітлено їх вплив на процес досудового розслідування та судового розгляду.

Вивчено понятійний апарат щодо державної таємниці та негласних слідчих (розшукових) дій. Піддано аналізу правові підстави віднесення матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій до державної таємниці та обґрунтовано нормативну безпідставність цього.

Акцентовано увагу на необхідності забезпечення балансу між захистом національних інтересів та правом на захист для забезпечення справедливого судочинства. Досліджено судову практику, а саме: рішення Верховного Суду з цього питання та відзначено важливість дотримання процесуальних правил та захисту прав сторони захисту під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та відкриття матеріалів в порядку статті 290 Кримінального процесуального кодексу України.

Порушено питання недоліків у здійсненні засекречування матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій, а також його наслідків для учасників кримінального процесу. Фактично, обґрунтовано думку, що розголошення матеріалів вказаних процесуальних дій (клопотань, ухвал, постанов, доручень та протоколів) зазвичай несе в собі не більше шкоди, ніж розголошення інших матеріалів досудового розслідування, та по своїй суті тотожне з таємницею досудового розслідування. Найбільш показові ситуації розглянуто на прикладах змодельованих слідчих ситуацій.

У висновку запропоновано зміни до чинного законодавства з метою усунення описаних у статті проблем та вдосконалення інституту негласних слідчих (розшукових) дій шляхом внесення змін до Зводу відомостей, що містять державну таємницю та інших нормативно-правових актів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, розголошення інформації, державна таємниця, засекречування, розсекречування, кримінальне провадження, національна безпека України, справедливе судочинство, право на захист, судова практика.

The article extensively examines the issue of classifying covert investigative (search) actions in criminal proceedings as classified information. It analyzes the procedures for classifying and declassifying materials related to such actions, highlighting their impact on the pre-trial investigation and court proceedings.

The conceptual framework regarding state secrets and covert investigative (search) actions is studied. The legal grounds for classifying materials of covert investigative (search) actions as state secrets are elucidated, and the normative unfoundedness of this is substantiated.

Attention is focused on the necessity of balancing national interests protection with the right to defense to ensure fair justice. The judicial practice is examined, including the Supreme Court decisions on this matter, emphasizing the importance of adhering to procedural rules and protecting the rights of the defense during covert investigative (search) actions and material disclosure under Article 290 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The article raises concerns about deficiencies in classifying materials of covert investigative (search) actions and its consequences for participants in criminal proceedings. It is argued that the disclosure of materials of these procedural actions (petitions, rulings, decisions, assignments, and protocols) usually carries no more harm than the disclosure of other materials of pre-trial investigation and essentially equates to the secrecy of pre-trial investigation. The most illustrative situations are discussed using examples of modeled investigative scenarios.

In conclusion, changes to current legislation are proposed to address the issues described in the article and improve the institution of covert investigative (search) actions by amending the Compilation of Information Containing State Secrets and other regulatory legal acts.

Key words: covert investigative (search) actions, information disclosure, state secrets, classification, declassification, criminal proceedings, national security of Ukraine, fair justice, right to defense, judicial practice.

Постановка проблеми. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) – досить молодий для вітчизняного законодавства і з моменту запровадження у 2012 році він постійно розвивається та вдосконалюється, як з точки зору законодавчого врегулювання, так і з позиції практичного проведення окремих заходів. І, якщо одразу після його створення у практичних працівників було більше питань, ніж відповідей у цій сфері, то зараз НСРД активно застосовуються у великій кількості кримінальних проваджень. При цьому, документи, що стосуються НСРД, відповідно до вимог чинного законодавства повинні бути засекречені, що, на нашу думку, є у більшості випадків безпідставним.

Метою статті є обґрунтування необхідності внесення змін до законодавства, що регулює засекречування документів, які складаються при організації НСРД.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) НСРД – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених

КПК України (ст. 246 КПК України). Самі ж слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні (ст. 223 КПК України) [1].

Аналізом вказаних норм можна дійти висновку, що НСРД – це дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України.

Сам же механізм забезпечення нерозголошення відомостей про факт та методи проведення НСРД реалізовано внесенням відповідних статей до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383 (далі – ЗВДТ), який визначає відомості, що згідно із рішеннями державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у визначених законодавством сферах. Так, відповідно до ст. 4.12.3 ЗВДТ, відомості про факт або методи проведення НСРД становлять державну таємницю зі ступенем секретності «таємно».

Одночасно з цим, ст. 4.12.4 ЗВДТ визначено, що відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення НСРД, розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці, також становлять державну таємницю зі ступенем секретності «таємно» [2]. Як ми бачимо із вказаних статей, відомості про факт або методи проведення НСРД є безумовно секретними, а відомості що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення НСРД – лише, якщо їхнє розголошення створює загрозу національним інтересам і безпеці.

При цьому, відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» державною таємницею (секретною інформацією) є вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [3].

Таким чином, державною таємницею є інформація, яка одночасно відповідає таким вимогам:

- охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку;
- розголошення цих відомостей може завдати шкоди національній безпеці України;
- вказані відомості визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою.

Враховуючи викладене, формально під ознаки секретної інформації відомості про факт або методи проведення НСРД не підпадають, оскільки не відповідають обов'язковій вимозі щодо можливості завдання шкоди національній безпеці України при їх розголошенні.

На прикладі дану тезу можна проілюструвати такою слідчою ситуацією: правопорушник вчинив таємне викрадення мобільного телефону потерпілого (крадіжку) без додаткових кваліфікуючих ознак, тобто кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 185 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яке у відповідності до ст. 12 КК України є кримінальним проступком [4]. Закон дозволяє проведення такої НСРД, як установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу), незалежно від тяжкості кримінального правопорушення. А у випадку, якщо вказана дія проводиться за заявою його власника, то вона не потребує дозволу слідчого судді, тобто рішення приймає слідчий, прокурор. Тобто, коли потерпілий в порядку ст. 220 КПК України звернувся до слідчого з клопотанням щодо встановлення місцезнаходження його викраденого мобільного телефону, слідчий задовольняє вказане клопотання та виносить відповідне рішення, яке відповідно до ст. 4.12.3 ЗВДТ він зобов'язаний засекретити, хоча фактично жодних підстав вважати, що розголошення відомостей про факт проведення вказаної дії може завдати шкоди національній безпеці України, немає, що суперечить поняттю секретної інформації, визначеному вищезазначеним Законом.

Шкоду від розголошення рішення про проведення НСРД (або про дозвіл на його проведення) у кримінальному провадженні можна без применшення порівняти зі шкодою від розголошення рішення про проведення інших слідчих дій, таких як обшук. І якщо сторона захисту дізнається про прийняті рішення щодо проведення стосовно неї НСРД, вона матиме можливість запобігти досягненню мети вказаних дій: при знятті інформації з електронних комунікаційних мереж – не буде вести певні телефонні розмови та листування; при обстеженні публічно недоступних місць – приховас ті речі, які слідчий бажає виявити, скопіювати, чи відібрати з яких зразки; при спостереженні – змінить відповідним чином свою поведінку; при

контролі за вчиненням злочину – саботує його тощо. Так само і дізнавшись про запланований обшук, особа матиме можливість переховати речі і документи, які сторона обвинувачення прагне відшукати, а також сама не відвідувати вказане місце. При цьому, нерозголошення інформації щодо обшуку (як і інших відомостей досудового розслідування) захищене ст. 387 КК України в порядку, передбаченому ст. 222 КПК України, а відомості щодо НСРД, які по своїй суті мало чим відрізняються в цьому контексті, додатково «закриваються» державною таємницею, що на наш погляд є безпідставним.

Рішення про проведення НСРД не є єдиним документом, у якому розкривається факт їх проведення. Так, комплексним аналізом законодавства встановлено, що найчастіше вказані відомості містяться у таких документах: клопотання про дозвіл на проведення НСРД; постанови слідчого, прокурора; ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД; доручення слідчого оперативним підрозділам про проведення НСРД; протоколи щодо проведення НСРД; доручення прокурора в порядку ст. 36 КПК; різноманітні супровідні листи тощо. І всі ці документи підлягають засекречуванню, що створює одну з найбільших проблем вказаного інституту: відповідно до Інструкції про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція), після завершення проведення негласних слідчих (розшукових) дій грифи секретності МНІ щодо їх проведення підлягають розсекреченню на підставі рішення прокурора, який здійснює повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, з урахуванням обставин кримінального провадження та необхідності використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій як доказів після проведення таких дій, у випадку, якщо витік зазначених відомостей не завдасть шкоди національній безпеці України [5].

При чому, відповідно до ст. 15 Закону України «Про державну таємницю» та п. 5.12 Інструкції розсекречування цих матеріальних носіїв секретної інформації здійснюється виключно керівником органу, де здійснювалося їх засекречування. Таким чином, ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД розсекречуються керівником апеляційного суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування (а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – керівником Вищого антикорупційного суду).

Указом Президента України «Про ліквідацію апеляційних судів та утворення апеляційних судів в апеляційних округах» від 29 грудня 2017 року № 452/2017 утворено 26 апеляційних судів, що відповідає кількості областей з Автономною Республікою Крим та містом Севастополем [6]. Таким чином, де-факто всі дозволи на проведення НСРД в кожній області надаються одним лише апеляційним судом і, відповідно, всі ухвали розсекречуються керівником вказаного суду. При чому, сам факт розсекречування передбачає певну процедуру, яка включає в себе створення та засідання експертної комісії. Це тягне за собою дуже велику кількість документів, що підлягають розсекречуванню, та значну тривалість даної процедури. А з урахуванням того, що кримінальне провадження повинно відповідати такій zasadі, як розумність строків, а досудове розслідування обмежене в часі (ст.ст. 7, 28, 219 КПК України), то сторона обвинувачення найчастіше стільки часу не має і вимушена закінчувати досудове розслідування без відповідного процесуального документу.

У такому випадку порушуються вимоги статті 290 КПК України щодо надання доступу до матеріалів досудового розслідування та такої засади кримінального провадження, як безпосередність дослідження доказів судом (ст.ст. 7, 23 КПК України). Це призводило до неодиноких випадків визнання судами доказів, отриманих в результаті проведення НСРД, недопустимими. Така практика тривала аж до прийняття Великою Палатою Верховного Суду постанови від 16 жовтня 2019 року (справа № 640/6847/15-к, провадження № 13-43к19), у якій Суд констатував, що процесуальні рішення, які виступають правовою підставою проведення НСРД, повинні перевірятися та враховуватися судом під час оцінки цих доказів, але через особливості процесу їх розсекречування, якщо сторона обвинувачення вжила всіх необхідних та залежних від неї заходів, спрямованих на розсекречення, однак вони не були розсекречені до моменту передачі справи у суд з причин, що не залежали від волі або процесуальної поведінки прокурора, то в такому разі порушень вимог статті 290 КПК України з боку сторони обвинувачення немає, і суд не повинен автоматично визнавати такі докази недопустимими [7].

Поряд з усім цим, видання документів щодо проведення НСРД з грифом обмеження доступу «таємно» створює багато складностей аж до фактичної неможливості їх проведення або ж вчинення дій, що межують з розголошенням державної таємниці. Так, повернемося до розглянутого вище прикладу, щодо викраденого телефону. Потерпілий в порядку ст. 220 КПК України звертається до слідчого з клопотанням щодо встановлення місцезнаходження його викраденого мобільного телефону, а саме: проведення НСРД, передбаченого ст. 268 КПК України (установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу)). Слідчий, не маючи підстав для відмови в задоволенні клопотання, задовольняє його та вносить постанову про проведення НСРД – установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу), яке є таємним. Після цього, відповідно до ч. 2 ст. 220 КПК України він зобов'язаний повідомити особу (потерпілого) про результати розгляду клопотання, тобто про факт проведення НСРД. А оскільки вказані відомості згідно ст. 4.12.3 відносяться до державної таємниці, то вказане повідомлення повинно також мати гриф обмеження доступу «таємно». А це, у свою чергу, призводить до через відсутність допуску до державної таємниці (у

більшості випадків) та доступу конкретно до цих відомостей в порядку Закону України «Про державну таємницю».

Аналогічна ситуація і з контролем за вчиненням злочину, коли особа повідомляє, наприклад, про протиправні дії певного суб'єкту, і прокурором приймається рішення щодо проведення з її участю контролю за вчиненням злочину у формі оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту або ж імітування обстановки злочину. Тут мало того, що особа володіє інформацією про факт проведення НСРД, їй ще стають відомими форми і методи їх проведення та вона бере безпосередню участь у всіх діях з їх проведення. Такі саме проблемні моменти існують і при виконанні спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. До того ж, форми і методи проведення НСРД не є абсолютно секретними. Відомості про них все одно потрапляють у публічну площину після розсекречування відповідних документів, а також прийняття остаточних судових рішень у провадженнях. Тобто, зазначене вказує на те, що про факт, форми і методи проведення НСРД у будь-якому випадку дізнаються треті особи, як протягом часу, коли відповідні документи засекречені, так і після їхнього розсекречування, що ставить ще більше питань щодо необхідності віднесення вказаних відомостей до державної таємниці.

Звісно, можуть бути випадки, коли розголошення відомостей про факт НСРД може завдати шкоди національній безпеці України. У такому разі буде доцільно засекретити документи щодо їх проведення у порядку, передбаченому Законом України «Про державну таємницю» на підставі ст. 4.12.4 ЗВДТ, тобто як відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення НСРД, розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці.

Висновки. Таємниця НСРД у переважній більшості випадків може бути ототожненою з таємницею рішень про проведення обшуків і їй достатньо захисту як даних досудового розслідування. Більш того, матеріали НСРД не підпадають під вимоги до секретної інформації, визначені у Законі України «Про державну таємницю», а їх засекречування не стільки забезпечує охорону якихось державних інтересів, скільки створює проблеми для учасників кримінального процесу. У зв'язку з цим вбачаємо за доцільне: видалити ст. 4.12.3 ЗВДТ та внести зміни до розділу V Інструкції, зазначивши, що НСРД підлягають засекречуванню лише у випадках, передбачених законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20210114> (дата звернення 10.02.2024).
2. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Центрального управління Служби безпеки України від 23.12.2020 № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення 10.02.2024).
3. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994, № 3855-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення 10.02.2024).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001, № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 10.02.2024).
5. Про затвердження Інструкції про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12> (дата звернення 10.02.2024).
6. Про ліквідацію апеляційних судів та утворення апеляційних судів в апеляційних округах: Указ Президента України від 29.12.2017, № 452/2017, URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4522017-23378> (дата звернення 10.02.2024).
7. Постанова Великої Палати ВС в справі № 640/6847/15-к, провадження № 13-43к19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174578> (дата звернення 10.02.2024).

**ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ****SOME PROBLEMATIC ISSUES OF THE LEGITIMACY OF AN EXPERT'S OPINION
IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

**Коротасєв В.М., к.ю.н., доцент, заслужений юрист України,
академік Української академії наук,
судовий експерт вищої категорії,
директор**

Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ

В статті здійснено аналіз чинного законодавства та правозастосовної судової практики щодо використання висновку експерта під час кримінального провадження. В роботі акцент зроблено на наявності запобіжників щодо недопущення використання висновку експерта не для встановлення об'єктивних обставин справи, а для досягнення позитивного результату для однієї із сторін попри об'єктивність та безсторонність. Визначено проблемні питання правозастосовної практики та реалізації прав учасниками правовідносин щодо використання висновку експерта як доказу. Надано окремі статистичні показники щодо притягнення до відповідальності за ст. 384 Кримінального кодексу України. Здійснено аналіз рішень Верховного Суду та судів першої інстанції в Україні щодо виявлення тенденцій, які визначають пріоритети судової практики, а також ситуації, що можуть вказувати на зловживання чи правопорушення щодо використання висновку експерта у кримінальному провадженні.

Системний аналіз норм кримінального, кримінального процесуального законодавства та публікацій, присвячених судово-експертній діяльності дозволив констатувати належне нормативно-правове регулювання щодо легітимності висновку експерта у кримінальному провадженні. Певні проблеми не мають систематичного характеру, часто містяться не законодавчому регулюванні, а особливостях фактів і обставин конкретних проваджень та сумлінності чи добросовісності учасників провадження.

Чинне законодавство містить достатні механізми для мінімізації використання помилкових чи завідомо неправдивих судових експертиз чи зловживань з боку учасників правовідносин. Наявність різних видів юридичної відповідальності та процесуальні можливості відповідають принципу змагальності та багато в чому залежать від самих обставин справи та компетентності осіб, що є учасниками провадження.

Ключові слова: висновок експерта, доказування, допустимість доказів, зловживання правом, правозастосування.

The article analyses current legislation and law-enforcement court practice regarding the use of an expert's opinion during criminal proceedings. The work emphasizes the availability of safeguards to prevent the use of an expert's opinion not to establish the objective circumstances of the case, but to achieve a positive result for one of the parties despite objectivity and impartiality. Problematic issues of law enforcement practice and the exercise of rights by participants in legal relations regarding the use of an expert's opinion as evidence have been identified. Separate statistical indicators have been provided regarding prosecution under Article 384 of the Criminal Code of Ukraine. An analysis of the decisions of the Supreme Court and courts of first instance in Ukraine was carried out to identify trends that determine the priorities of judicial practice, as well as situations that may indicate abuse or violations of the use of an expert's opinion in criminal proceedings.

A systematic analysis of the norms of criminal, criminal procedural legislation and publications devoted to forensic expert activity allowed to ascertain the appropriate regulatory and legal regulation regarding the legitimacy of an expert's opinion in criminal proceedings. Certain problems do not have a systematic nature, often they are not contained in the legislative regulation, but in the peculiarities of the facts and circumstances of specific proceedings and the conscientiousness or decency of the participants in the proceedings.

The current legislation contains sufficient mechanisms to minimize the use of erroneous or knowingly false forensic examinations or abuses on the part of the parties to the legal relationship. The existence of various types of legal liability and procedural possibilities correspond to the principle of competition and largely depend on the circumstances of the case and the competence of the persons participating in the proceedings.

Key words: expert opinion, proof, admissibility of evidence, abuse of law, law enforcement.

Здійснюючи аналіз правового регулювання певної сфери відносин, основними питаннями, що потребують визначення, як з теоретичного, так і практичного боку, є якість нормативно-правових актів та наявність чи відсутність проблемних питань, що ускладнюють реалізацію права, тобто здійснення своїх повноважень учасниками правовідносин та суб'єктами правозастосування. Питанням експертного забезпечення правосуддя під час здійснення кримінального провадження присвячено роботи таких вчених як В. П. Бахін, В. Д. Берназ, П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, І. В. Пиріг, М. В. Салтєвський, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та інші. Окремим аспектам допустимості доказів у кримінальному процесі присвячено роботи М. В. Корнієнко, М. А. Погорецького, Д. Б. Сергєєвої, О. С. Старенького, Н. С. Стефанів, В. М. Тертишника та інших. Незважаючи на ґрунтовні роботи в цій сфері слід зазначити, що практична реалізація положень чинного законодавства та судова практика правозастосування зазнають змін, що потребує постійного дослідження тематики легітимності використання окремих доказів у кримінальному провадженні. З огляду теми роботи зосередимо увагу на тому, що стосується проблемних або потенційно проблемних питань легітимності висновку експерта у кримінальному провадженні.

Питання якості законодавства досить повною мірою виражені як у судовій практиці Європейського суду з прав людини, Конституційного суду України та національних судів, так і науково-практичних публікаціях [1]. Також сьогодні можна спостерігати розвиток альтернативних (крім наукових публікацій у фахових виданнях) платформ та способів обговорення дискусійних питань правозастосування. Такі заходи, хоч і не мають зазвичай глибокого теоретичного обґрунтування, проте мають акцент на практичному боці проблемних питань та шляхах їх вирішення у конкретних життєвих ситуаціях. В цьому контексті варто звернути увагу на кілька публікацій з цього приводу. По-перше, на семінар на тему «Інструменти оскарження судової експертизи», що відбувся у кінці 2018 року за сприяння секції Судових експертів Асоціації правників України [2] та, по-друге, публікацію адвоката С. Ханіна «Судові експертизи у ВСС-провадженнях: практичні нюанси» [3]. Узагальнюючи ці публікації, можна звести озвучену в них проблематику до основного питання – можливості використати або піддати сумніву висновок експерта при вирішенні справи по суті.

Враховуючи слушність вказаних питань, слід також звернути увагу на одну суттєву характеристику взаємодій під час судового провадження. Мова йде про те,

що будь-який судовий процес має дві сторони, котрі перебувають в умовах суперництва та, по суті ситуації «гри з нульовою сумою». Як наслідок це може призводити до того, що сторони, намагаючись досягнути бажаного для себе результату, можуть вдаватися не тільки до використання колізій та прогалин у своїх інтересах, а й до зловживань та правопорушень, в яких експерт може грати роль і як співучасника, так і особи введеної в оману.

Спробуємо проаналізувати чинне законодавство та правозастосовну практику на предмет наявності запобіжників щодо недопущення таких ситуацій, тобто використання висновку експерта не для встановлення об'єктивних обставин справи, а для досягнення позитивного результату для однієї із сторін попри об'єктивність та безсторонність. В цьому контексті вбачається кілька варіантів, що можна відокремити один від одного.

По-перше, це зловживання правом як з боку осіб, що залучають експерта або експертну установу, так і особи, яка проводить дослідження. З огляду дискусійного різнобічного розуміння поняття «зловживання правом» та «зловживання процесуальним правом» в залежності від галузі права та куту зору щодо вказаного «феномену сучасної юридичної науки» [4], треба визначитись з межами застосування цього поняття в нашій роботі. Сьогодні досить широка дискусія точиться навколо цього поняття, при цьому слід зазначити, що у Кримінальному кодексі України поняття «зловживання» належить до протиправної поведінки, що входить до складу кримінального правопорушення, наприклад ст. 167 КК України «Зловживання опікунськими правами» або ж «привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем» у відповідності до ч. 2 ст. 191 КК України [5].

Кримінальне процесуальне законодавство дещо «більш стримане» у цьому питанні, оскільки містить лише кілька посилань, що стосуються затягування справи, наприклад зловживання правом на відвід (ч. 4 ст. 81 КПК України) та недотримання розумних строків вступної промови (абз. 5 ч. 1 ст. 349 КПК України), або ж «зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження» щодо виключних обставин в разі перегляду судових рішень [6]. Проте окремі проблемні питання є досить частою темою виступів суддів [7; 8; 9] та знаходять своє відображення у судових рішеннях. Так, в ухвалі колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного суду від 30 травня 2018 року у справі № 676/7346/15-к, що стосувалась в тому числі питання поновлення строку на касаційне оскарження суд зазначив «заборона зловживання процесуальними правами є загальноправовим принципом і поширюється на всі галузі права. А відтак та обставина, що засуджений не отримував судові повідомлення, що надсилалися на вказану ним адресу, тобто не виявляв бажання прийти до поштового відділення для отримання судових повідомлень, та продовж майже півроку не цікавився станом розгляду його касаційної скарги і є проявом такого зловживання» [10]. Однією із ґрунтовних робіт, в які здійснено дослідження з метою «з'ясування природи зловживання правом у контексті сучасного праворозуміння», є праця Рогач О. Я., де вказано, що «зловживання правом як поведінка протиправна ґрунтується на бажанні суб'єкта правовідносин задовольнити свої потреби всупереч законним інтересам інших осіб (фізичних, юридичних осіб, держави тощо). Особливість ситуації зі зловживання правом полягає в тому, що особа використовує зовні законні способи задоволення своїх потреб, створює певну ілюзію (видимість) правомірного здійснення свого суб'єктивного права» [4, с. 6, 331–332]. Не вдаючись в широку дискусію з цього питання, в роботі під цим поняттям будемо розуміти вчинення таких дій учасниками правовідносин в межах їх повноважень, що неможливо кваліфікувати як правопорушення (або ж дуже важко це зробити, оскільки ззовні це виглядає як правомірна поведінка), але які мають на меті завдати шкоди правам та інтересам інших осіб та вчиняються всупереч повному та об'єктивному дослідженню всіх фактів та обставин судової справи.

По-друге, скоєння таких дій, що відповідно до законодавства містять склад кримінального правопорушення. З огляду досліджуваної теми інтерес викликають ті факти, що вказують на скоєння кримінального правопорушення і стосуються здійснення правосуддя. Йдеться про статтю 384 КК України «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» [5].

Зведені окремі статистичні показники щодо притягнення до відповідальності за ст. 384 КК України згідно даних офісу Генерального прокурора [11], вказують на відсутність масштабності та системності такої проблеми, оскільки їх частка у загальній кількості облікованих кримінальних правопорушень є незначною – в діапазоні приблизно від 0,1 до 0,2%. Так, у 2019 році їх кількість (за ч. 1 та ч. 2 у сукупності) складала 902 із загальної кількості у 444130, у 2020 році – за ч. 1 – 409 та за ч. 2 – 346 з 360622, у 2021 році – 341 та 276 відповідно з 321443, у 2022 році – 128 та 126 з 362636, у 2023 році – 257 та 182 з 475595. Проте рівень розкриття таких кримінальних правопорушень досить низький – максимум один до п'яти щодо вручення підозри. Так, з 2020 по 2023 рік за ч. 1 ст. 384 КК України вручено підозру у діапазоні від 7 до 13%, а направлено до суду з обвинувальним актом від 6 до 11%, а за частиною 2 цієї статті – від 14 до 20% та від 13 до 18% відповідно. Такі показники можуть вказувати на наявність проблемних питань під час здійснення досудового розслідування, що потребують додаткового дослідження та застосування заходів щодо їх усунення. Ефективність такого дослідження була б значно вищою в разі можливості відокремлювати результати розслідування за суб'єктивним складом (процесуальним статусом), що дозволяло б встановлювати додаткові залежності та детермінанти [11].

Щодо питання допустимості висновків експерта як доказу у кримінальному провадженні та врахування його поділу час винесення рішення по справі слід зазначити, що норми Кримінального процесуального кодексу України в цих питаннях досить чіткі. Основні критерії допустимості доказів визначено у ст. 86 та 87 КПК України. Згідно ч. 2. ст. 94 КПК України, «жоден доказ не має наперед встановленої сили», при цьому у відповідності до ч. 10 ст. 101 КПК України «висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі» [6].

З огляду судової практики з цих питань можна побачити тенденцію того, що суд оцінюючи допустимість судових експертиз як доказів, досить толерантно відноситься до окремих процедурних порушень, ставлячи за пріоритет недопустимість порушення чи обмеження прав. Розглянемо кілька ключових рішень Верховного Суду, що визначають основні тенденції у питаннях використання висновку експерта, його допустимості та наслідків його помилковості чи неправдивості.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17 (провадження № 13-3кс22), яку можна назвати ключовою у цьому питанні, зазначено наступне.

«В основі встановлених кримінальним процесуальним законом правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої в центрі уваги суду повинні знаходитися права людини і виправданість втручання в них держави незалежно від того, яка саме посадова особа обмежує права. ... імперативною законодавчою заборонаю використовувати результати процесуальних дій як докази охоплюються випадки, коли недотримання процедури їх проведення призвело до порушення конвенційних та/або конституційних прав і свобод людини заборони катування і нелюдського поводження (ст. 3 Конвенції, ч. 1 ст. 28 Конституції України), прав підозрюваного, обвинуваченого на захист, у тому числі професійну правничу допомогу (п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції, ст. 59 Конституції України), на участь у допиті свідків (п. «d» ч. 3 ст. 6 Конвенції), права людини на повагу до свого приватного життя, недоторканність житла (ст. 8 Конвенції), на відмову давати пока-

зання щодо себе, членів своєї сім'ї та близьких родичів (ч. 1 ст. 63 Конституції України).

Відтак у кожному з вищезазначених випадків простежується чіткий зв'язок правил допустимості доказів з фундаментальними правами і свободами людини, гарантованими Конвенцією та/або Конституцією України.

З огляду на зазначене суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен насамперед з'ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання.

Виходячи з наведеного суд може визнати дані висновку експертизи недопустимими доказами лише за умови, якщо призначення експертизи слідчим, який не входить до складу визначеної у кримінальному провадженні слідчої групи призвело до порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією або Конституцією України. У разі визнання даних висновку експерта недопустимими доказами у зв'язку з призначенням експертизи таким слідчим, суд у кожному випадку повинен аргументувати, які саме конвенційні чи конституційні права і свободи підозрюваного, обвинуваченого або інших осіб були знівельовані, звужені чи обмежені та в чому це виразилося» [12].

Постановою від 09 червня 2021 року Верховний Суд колегією суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 623/3335/17 (провадження № 51-6154км20) виснував, що відсутність у протоколах отримання зразків для проведення експертизи конкретизації порядку їх пакування не є безумовною підставою для визнання цих протоколів та висновків експертиз, проведених на їх підставі, недопустимими доказами, якщо для проведення експертиз були надані належним чином упаковані та опечатані зразки, їх відібрання відбувалося на підставі постанов прокурора за добровільною згодою як обвинуваченого, так і потерпілих, у протоколах відібрання зразків є підписи всіх учасників, а під час слідчих дій були присутні спеціаліст, поняті, слідчий та відповідно особи, в яких відбирали біологічні зразки. Також зроблено висновок про те, що відсутність печатки у висновку експертизи не є істотним порушенням, що зумовлює визнання висновку експерта недопустимим доказом, якщо експертизу проведено з дотриманням вимог КПК щодо порядку залучення експерта, а сам висновок експерта виготовлено на бланку експертної установи та на ньому наявні підписи експерта [13].

Постановою від 22 січня 2019 року Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 697/2272/14-к (провадження № 51-7км17) виснував, що відсутність у висновку експерта відомостей про попередження щодо кримінальної відповідальності за подання завідомо неправдивого висновку не є підставою для визнання цього висновку недопустимим доказом, якщо наявними іншими обставинами доведено розуміння експертом наслідків надання завідомо недостовірного висновку [14].

Постановою від 30 серпня 2022 року Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 544/968/17 (провадження № 51-1364км22) виснував, що суд має забезпечити стороні захисту право спростувати висновок експерта, наданий стороною обвинувачення, за допомогою іншого висновку у кримінальному провадженні за обвинуваченням особи у порушенні правил дорожнього руху (ст. 286 КК України), оскільки висновок експерта може вплинути на остаточне рішення суду. Суд може не взяти до уваги висновок експерта за результатами експертизи, проведеної за ініціативою сторони захисту, якщо з сукупності доказів, що містяться у матеріалах кримінального провадження, у діях воля вбачається наявність складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України [15].

Постановою від 6 вересня 2022 року Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кри-

мінального суду у справі № 134/50/18 (провадження № 51-853км22) виснував, що висновок експертизи є належним та допустимим доказом, якщо експертиза була проведена у встановленому законом порядку компетентними особами, які наділені визначеними законом повноваженнями, попри те, що експерт, який проводив цю експертизу, мав невеликий досвід та стаж роботи експертом [16].

Постановою від 1 вересня 2022 року Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 477/1981/17 (провадження № 51 1954 км 19) виснував, що при перегляді судового рішення за нововиявленими обставинами разом із відповідною заявою суду необхідно надати належне підтвердження того, що висновок експертизи, який покладений в основу вироку, є завідомо неправдивим або неправильним унаслідок допущеної помилки, тобто надати процесуальне рішення за наслідками здійснення кримінального провадження, яким би були встановлені такі факти [17].

Постановою від 18 травня 2021 року Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у справі № 278/2038/17 (провадження № 51-1709км19) виснував, що залучення експертом іншого спеціаліста для консультації з питань, що поставлені перед експертом для дослідження, без процесуального рішення слідчого не є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону в аспекті ст. 412 КПК і автоматично не зумовлює визнання висновку експерта недопустимим доказом [18].

Для більш повного розуміння проблемних питань правозастосовної практики необхідно також звернути увагу на рішення судів першої інстанції що стосуються завідомо неправдивих висновків. Пошук в Єдиному державному реєстрі судових рішень за запитом щодо притягнення до відповідальності за завідомо неправдивий висновок експерта судами першої інстанції видає досить небагато результатів. З точки зору досліджуваної тематики звернемо увагу на два рішення, які певною мірою можуть відображати моделі неправомірного використання таких висновків під час судового провадження.

У вирокі Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 30 листопада 2022 року по справі № 201/13064/21 (провадження № 1-кп/201/473/2022), яким було затверджено угоду про визнання винуватості, йдеться про притягнення експерта до відповідальності за ч. 2 ст. 384 КК України [19]. Експерту інкриміновано те, що він «провів експертизу, проведення якої передбачалося як комплексної, не зазначивши у вступній частині висновку, мотивів зміни її процесуального визначення відповідно до законодавства» та «провів дослідження, які не відносяться до завдань будівельно-технічної експертизи та до компетенції експерта-будівельника», що призвело «до невірної формулювання задач, поставлених на вирішення експертизи, хибного вибору напрямку та послідовності проведення досліджень з послідовним хибним формулюванням кінцевих результатів досліджень». Мотиви таких дій експерта у вирокі не зазначаються.

Вказаний висновок було використано слідчим, який призначав цю експертизу, у доведенні обвинувачення чотирьох осіб у вчиненні кримінальних правопорушень передбачених ч. 3, 4, 5 ст. 191 КК України (справа скерована до суду), тобто тяжких та особливо тяжких злочинах. Як можна зрозуміти з тексту рішення, основним доказом завідомо неправдивого висновку є показання самого експерта, який визнав себе винним і який фактично вийшов за межі предмету та компетенції під час проведення експертизи, що була доручена йому слідчим. Також, судячи з тексту рішення, цілком можна припустити, що обвинувачення чотирьох осіб у вчиненні кримінальних правопорушень передбачених ч. 3, 4, 5 ст. 191 КК України було побудовано саме на цьому висновку [19]. Отже, можна припустити, що у подальшому у цій окремій справі щодо обвинувачення у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів в межах судового провадження може бути призначена експертиза (повторна чи додаткова) згідно ст. 332 КПК України або

ж винесено виправдувальний вирок без призначення такої експертизи. Вірогідність обвинувального вироку у цій справі вбачається вкрай низькою, а отже йдеться або про недосконалу роботу правоохоронних органів та порушення прав осіб, що притягувались до відповідальності, або ж про приховану, ретельно замасковану, змову, котра дозволила уникнути відповідальності за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Звісно, робити категоричні висновки та припущення без ретельного дослідження наявних матеріалів недоречно, проте слід зазначити на потенційну можливість таких дій та їх наслідків.

Вироком Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 20 березня 2019 року у справі № 200/17555/17 (провадження 1кп-200/218/18) затверджено угоду про визнання винуватості особи, за скоєння кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 190, ч. 2 ст. 15 ч. 4 ст. 27 ч. 3 ст. 369, ч. 5 ст. 27 ч. 2 ст. 384 КК України. Обвинувачений на час скоєння кримінальних правопорушень обіймав посаду начальника відділу викриття порушень у сфері легального обігу наркотиків управління протидії наркозлочинності ГУНП однієї із областей України. Згідно тексту рішення одна із дій обвинуваченого пов'язана із створенням штучних доказів і полягала в тому, що обвинувачений «підмінив» заборонені речовини, вилучені в ході обшуку на «суміш хімічних речовин, які не заборонені у вільному обігу», та передав їх «у непередбачений законом спосіб, експерту, з метою сприяння шляхом надання засобів, у складанні завідомо неправдивого висновку експерта, який буде юридичною підставою» для прийняття слідчим рішення про закриття кримінального провадження. У подальшому «на підставі проведеного дослідження експертом складено завідомо неправдивий висновок експерта», який було направлено слідчому, який, в свою чергу, прийняв рішення про закриття кримінального провадження на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України [20]. З огляду тексту рішення також вбачається прихована змова, що ставить під сумнів вірогідність притягнення до відповідальності особи, у якій було вилучено

заборонені хімічні речовини, при цьому засобом досягнення такого результату є хибний висновок експерта.

З приводу зазначених рішень слід вказати, що змагальність сторін може виходити за межі закону і мати прояв протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду з метою уникнення відповідальності або у фальсифікації та штучному створенні доказів обвинувачення чи захисту. Проте вирішення таких проблем міститься не стільки в межах законодавства та його недосконалості, скільки в особливостях ставлення окремих осіб до виконання професійних обов'язків, їх моральних якостей та компетентності.

Системний аналіз норм кримінального, кримінального процесуального законодавства та публікацій, присвячених судово-експертній діяльності дозволяє констатувати на належне нормативно-правове регулювання щодо легітимності висновку експерта у кримінальному провадженні, що дозволяє мати зрозумілі легітимні очікування учасниками таких відносин. Певні проблеми не мають систематичного характеру, часто містяться не законодавчому регулюванні, а особливостях фактів і обставин конкретних проваджень та сумлінності чи добропорядності учасників провадження.

Чинне законодавство містить достатні механізми для мінімізації використання некоректних (помилкових чи завідомо неправдивих) судових експертиз чи зловживань з боку учасників правовідносин. Наявність різних видів юридичної відповідальності та процесуальні можливості у вигляді призначення (додаткової чи повторної) експертизи, в т.ч. під час судового провадження, не обов'язковість висновку експерта для особи, яка приймає рішення у кримінальному провадженні, визнання висновку експерта недопустимим доказом, допит експерта, можливість надання протилежною стороною свого висновку чи роботи зауваження до нього тощо, відповідають принципу змагальності та багато в чому залежать від безпосередніх обставин справи та компетентності осіб, що є учасниками провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199> (дата звернення: 27.02.2024).
2. Висновок експерта та інструменти його оскарження. Інформаційно-правовий портал «Українське право». URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozyttsiya/vysnovok-eksperta-ta-instrumenty-yogo-oskarzhennya/> (дата звернення: 27.02.2024).
3. Семен Ханін. Судові експертизи у WCC-провадженнях: практичні нюанси. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/sudovi-ekspertizi-u-wccprovadzhenniah-praktichni-nyuansi.html> (дата звернення: 27.02.2024).
4. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 27.02.2024).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 27.02.2024).
7. Судді ККС ВС розповіли про проблему зловживання процесуальними правами та про останню практику ОП ККС ВС. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1211840/> (дата звернення: 27.02.2024).
8. Зловживання процесуальними і матеріальними правами – судді ВС розповіли про судову практику. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1114247/> (дата звернення: 27.02.2024).
9. Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект. Судебно-юридическая газета. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/183199-zlovzhivannya-protseusalnimi-pravami-kriminalno-pravoviy-aspekt> (дата звернення: 27.02.2024).
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74440103> (дата звернення: 27.02.2024).
11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 27.02.2024).
12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457> (дата звернення: 27.02.2024).
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97657165> (дата звернення: 27.02.2024).
14. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80035996> (дата звернення: 27.02.2024).
15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106053007> (дата звернення: 27.02.2024).
16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141397> (дата звернення: 27.02.2024).
17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106053120> (дата звернення: 27.02.2024).
18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97220615> (дата звернення: 27.02.2024).
19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107591040> (дата звернення: 27.02.2024).
20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80579527> (дата звернення: 27.02.2024).

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FORENSIC EXAMINATIONS DURING THE INVESTIGATION OF STATE TREASON UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Котюк М.В., аспірант

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем ролі судових експертиз у формуванні та реалізації методики розслідування державної зради в умовах воєнного стану. Проаналізовано наукові підходи до значення проведення результатів судових експертиз під час розслідування державної зради. Обґрунтовано, що серед основних форм використання спеціальних знань під час розслідування державної зради найбільш поширеними є: проведення судової експертизи; залучення спеціалістів під час проведення окремих слідчих (розшукових), судових дій чи забезпечувальних заходів; отримання консультацій та роз'яснень спеціалістів. Зазначається, що під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень найчастіше всього призначають такі види судових експертиз: експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів, семантико-текстуальна експертиза, судово-авторознавча експертиза, судово-почеркознавча експертиза, технічна експертиза документів, судово-портретна експертиза, судово-фототехнічна експертиза, судово-експертиза відео-, звукозапису, судово-товарознавчу, судово-трасологічну, судово-психологічну, судово-психіатричну та інші.

Обґрунтовується, що ситуаційно, залежно від обставин конкретного кримінального провадження за фактами державної зради, можуть призначатися дактилоскопічна, трасологічна, молекулярно-генетична, судово-медична, психолого-лінгвістична, психіатрична та інші судові експертизи, результати досліджень яких можуть бути використані для проведення всебічного і об'єктивного розслідування розглядуваних кримінальних правопорушень і належними чином забезпечити ефективність судового розгляду. Вбачається, що перспективним напрямом удосконалення методики розслідування державної зради є розробка і побудова системи типових комплексів (блоків) судових експертиз, а також визначення переліку основних питань, що підлягають встановленню. Виокремлено перспективні напрями подальших наукових досліджень у цій царині знань.

Ключові слова: державна зрада, судові експертизи, спеціальні знання, криміналістика, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, протидія злочинності, методика розслідування, криміналістичні інновації.

The article is devoted to the research of the actual problems of the role of forensic experts in the formation and implementation of the methodology of the investigation of high treason in the conditions of martial law. Scientific approaches to the significance of the results of forensic examinations during the investigation of high treason are analyzed. It is substantiated that among the main forms of using special knowledge during the investigation of state treason, the most common are: conducting a forensic examination; involvement of specialists during individual investigative (search), judicial actions or security measures; receiving consultations and clarifications from specialists. It is noted that during the investigation of this category of criminal offenses, the following types of forensic examinations are most often prescribed: examinations of computer equipment and software products, semantic and textual examination, forensic authorship examination, forensic handwriting examination, technical examination of documents, forensic portrait examination, forensic phototechnical examination, forensic examination of video, sound recording, forensic commodity science, forensic traceological, forensic psychological, forensic psychiatric and others. It is justified that situationally, depending on the circumstances of a specific criminal proceeding on the facts of state treason, dactyloscopic, traceological, molecular genetic, forensic medical, psycholinguistic, psychiatric and other forensic examinations may be prescribed, the results of which can be used to conduct a comprehensive and objective investigation of the considered criminal offenses and properly ensure the effectiveness of the trial. It is seen that the development and construction of a system of typical complexes (blocks) of forensic examinations, as well as the definition of a list of the main issues to be established, is a promising direction for improving the methodology of the investigation of state treason. Prospective directions for further scientific research in this field of knowledge are highlighted.

Key words: treason, forensic examinations, special knowledge, criminalistics, criminal proceedings, criminal offense, countering crime, investigation investigation, criminalistic innovations.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ та окупація частини території України призвела до збільшення фактів вчинення державної зради, як на окупованій території, так і на підконтрольній Україні території і, як результат, значного зростання кількості зареєстрованих та розслідуваних органами правопорядку цієї категорії кримінальних проваджень за такими фактами. Це обумовлює необхідність створення ефективного правового механізму протидії та боротьби із цим негативним явищем, використовуючи можливості криміналістики та судової експертизи для ефективного виявлення, розслідування та судового розгляду цих злочинів у сфері національної безпеки України [1, с. 81–85]. Вбачається, що створення такого надійного правового механізму для належного реагування держави на збройну агресію проти України, її виправдовування, колабораційну діяльність, пособництво державі-агресору, державну зраду є по суті один із важелів відсічі воєнній агресії РФ та створення умов притягнення усіх винних осіб, воєнних злочинців до кримінальної відповідальності та понесення ними справедливого покарання.

З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну слідчі Національної поліції України розпочали

113 866 кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями збройних сил російської федерації та їхніми пособниками. Серед них: 99 054 – за ст. 438 Кримінального кодексу України (Порушення законів та звичаїв війни); 9 267 – за ст. 110 Кримінального кодексу України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України); 3 702 – за ст. 111-1 Кримінального кодексу України (Колабораційна діяльність); 248 – за ст. 111 Кримінального кодексу України (Державна зрада) та ін. [2].

Водночас, поряд із цим слід констатувати і той факт, що у більшості випадків виявити таку діяльність, розкрити та розслідувати її досить складно за різних причин і, як наслідок, виникають проблеми з притягненням винних до кримінальної відповідальності. Під час досудового розслідування державної зради виникає достатньо значна кількість питань та завдань, вирішення яких неможливе без використання сучасних можливостей судових експертиз та судово-експертних досліджень.

Використання спеціальних знань під час досудового розслідування підвищує результативність процесу доказування завдяки збиранню такої доказової інформації,

яку отримати слідчому без залучення експерта або спеціаліста неможливо. Залучаючи експерта, слідчий не лише отримує його висновок як джерело доказів, а й з'ясовує причинні зв'язки між окремими речовими доказами і слідами, діями певних осіб та фактами і наслідками вчинення злочинної діяльності окремими злочинцями [3, с. 88]. У зв'язку із цим, одним із пріоритетних напрямків підвищення ефективності досудового розслідування, збирання доказів та успішного їх розгляду у суді є застосування спеціальних знань, можливостей судових експертиз у процесі розслідування та судового розгляду державної зради в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження ролі судових експертиз при розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень та їх значення для формування окремих криміналістичних методик розслідування здійснили такі наковці як: В. П. Бахін, В. Гусева, В. Журавель, Н. І. Клименко, В. Коновалова, Є. Лук'янчиков, М. Салтєвський, Р. Степанюк, В. Тищенко, Ю. Черноус, Д. Цехан, В. Шевчук, В. Шепітько та ін. Певна увага приділялась і дослідженню окремих проблем застосування спеціальних знань та проведення судових експертиз під час розслідування державної зради: О. Гарасимів [4], К. Мартиненко [5], О. Ряшко [4], О. Сухачов [6] та ін.

Водночас, проблематика дослідження ролі судових експертиз у методиці розслідування державної зради в сучасних реаліях, на сьогодні залишається недослідженою. Вбачається, що значення цієї проблематики для побудови та ефективного застосування криміналістичної методики розслідування державної зради є сьогодні досить актуальними. Усе викладене свідчить про те, що обрана тематика є затребувана практикою і сьогодні, як ніколи, потребує проведення спеціальних комплексних досліджень у цій царині знань.

Метою статті є дослідження та аналіз найбільш поширених видів судових експертиз, які проводяться під час розслідування державної зради та їх значення і ролі для підвищення ефективності методики розслідування таких кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, визначення перспективних напрямів досліджень означеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. У кримінальній процесуальній діяльності спеціальні знання використовуються у трьох формах: при залученні спеціалістів під час окремих слідчих (розшукових) чи судових дій (ч. 8 ст. 228, ч. 3 ст. 237, ч. 1 ст. 238, ч. 3 ст. 359 та ін.), у формі консультацій та роз'яснень спеціалістів (статті 71, 72, 360 КПК) та в межах проведення експертизи (статті 242, 332 КПК). Під час здійснення правосуддя значну допомогу органам досудового розслідування та суду надає судова експертиза [7, с. 422]. Як свідчать результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, серед основних форм використання спеціальних знань під час розслідування державної зради найбільш поширеними є: проведення судової експертизи (95,8% кримінальних проваджень); залучення спеціалістів під час проведення окремих слідчих (розшукових), судових дій чи забезпечувальних заходів (78,9%); отримання консультацій та роз'яснень спеціалістів (23,7%).

Разом з тим, результати проведеного нами вивчення та узагальнення матеріалів слідчої та судової практики показали, що під час розслідування державної зради в умовах воєнного стану нерідко практичні працівники відносяться до застосування спеціальних знань без належної уваги, при цьому, ігноруючи сучасні можливості їх використання під час збирання доказів, щонегативно впливає на ефективність та результативність виявлення, розслідування та профілактики цієї категорії кримінальних правопорушень. Так, встановлено, що у 29,7% кримінальних проваджень не залучалися спеціалісти, у

16,8% випадках судові експертизи проводилися більше двох місяців, в 2,9% кримінальних проваджень судові експертизи взагалі не проводилися, оскільки використовували висновок спеціаліста, а результати залучення спеціалістів для отримання консультацій та роз'яснень взагалі не було виявлено у матеріалах кримінальних проваджень. Зазначене свідчить про необхідність активізації пошуку прихованих резервів та можливостей судових експертиз та застосування спеціальних знань під час розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень.

Практика показує, що найбільш поширеною формою застосування спеціальних знань при розслідуванні державної зради є проведення *судових експертиз*. Вивчення та аналіз матеріалів слідчої, судової та експертної практики дає змогу запропонувати типовий перелік судових експертиз, які є найпоширеніші під час розслідування таких злочинів, призначення яких дає змогу вирішити низку завдань розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111 КК України (державна зрада).

Результати узагальнення матеріалів слідчо-судової практики показали, що під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень найчастіше всього призначають такі види судових експертиз: експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів, семантико-текстуальна експертиза, судова авторознавча експертиза, судова почеркознавча експертиза, технічна експертиза документів, судова портретна експертиза, судова фототехнічна експертиза, судова експертиза відео-, звукозапису, судово-товарознавчу, судово-трасологічну, судово-психологічну, судово-психіатричну та інші.

Найбільш характерною під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень є проведення *експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів*, яка є однією із найбільш розповсюджених видів судових експертиз, які призначаються під час розслідування державної зради на підконтрольних уряду України територіях. Така експертиза займає особливе місце серед інших судових експертиз і має свою специфіку, яку потрібно враховувати при організації та плануванні розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Серед основних завдань цієї судової експертизи необхідно виокремити такі: установлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів; установлення обставин, пов'язаних із використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення; виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях; установлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам на його розробку.

Під час розслідування державної зради об'єктами експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів є мобільні телефони, планшети, комп'ютерна техніка з використанням якої зрадник розміщував у мережі Інтернет публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України.

У процесі розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, як правило, на дослідження направляються мобільні телефони, планшети, роутери, інша особиста та службова комп'ютерна техніка, що, вірогідно, використовувалися зрадниками на тимчасово окупованих територіях. Крім цього, електронні пристрої, вилучені у зрадників, колаборантів слугують сховищем загальної і особистої інформації, відомостей щодо різного роду подій і явищ, дій окремих осіб, тощо. Завдяки тому, що сучасні мобільні телефони мають широкий набір функцій

(здійснення і приймання дзвінків, телефонна книга, фото- і відеокамера, диктофон, доступ до інтернету, створення і редагування текстових файлів і повідомлень, електронна пошта, соціальні мережі, месенджери і сервіси спілкування та ін.), вони зберігають цифрові сліди користування цими функціями і слугують своєрідними архівами особистої інформації [8, с. 374].

Важливо зауважити, що така інформація може бути включена до доказової бази лише за умови її виявлення, вилучення, дослідження і процесуального закріплення. Для якісного виконання цих завдань залучаються спеціалісти в ІТ-сфері, які за допомогою сучасних портативних апаратно-програмних комплексів «Cellebrite UFED Touch 2 Ultimate» та «Cellebrite UFED 4 PC Physical Analyzer» виявляють, декодують і аналізують цифрові дані, отримані з мобільних телефонів [9].

Отже, на вирішення експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів при розслідуванні розглядуваних кримінальних правопорушень залежно від конкретних обставин, можуть бути поставлені такі типові питання: чи міститься на даному носії інформація щодо (зазначити, яка інформація цікавить) та у якому вигляді; чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні (зазначити, які саме) дії користувача; чи піддавався досліджуваній накопичувач певним процедурам з метою знищення інформації; чи могла бути створена зазначена інформація на цьому комп'ютері чи вона перенесена з іншого носія; яким чином інформація (зазначити, яка саме) перенесена до досліджуваного комп'ютера (носія); яка технологія та хронологія створення електронного документа (зазначити електронний документ та певний зміст); які атрибути (час друку, редагування, створення, видалення тощо) файлів, що містять інформацію щодо певних відомостей.

Ще один досить поширений різновид судових експертиз, який застосовується під час розслідування державної зради є судові лінгвістичні експертизи мовлення. Як відомо, різновидами судової лінгвістичної експертизи мовлення є *семантико-текстуальна експертиза* та *авторознавча експертиза*. Судова семантико-текстуальна експертиза, як правило, призначається під час досудового розслідування діянь, передбачених ст. 111 КК України, проте може призначатися і в кримінальних провадженнях щодо інших видів злочинів проти національної безпеки України.

Завданнями судової семантико-текстуальної експертизи в контексті з'ясування обставин державної зради є встановлення змісту понять або висловлювань, лексичного значення слів або словосполучень, використаних у наданих на дослідження текстах або усних повідомленнях (за їх текстовими відтвореннями), їх стилістичної забарвленості, смислового навантаження, характеру інформації, що міститься в них (заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України тощо), тобто вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних зі встановленням фактичних даних про автора.

Об'єктами такого різновиду судової експертизи є мовлення особи, причому, як письмове, так і усне, що міститься на теногатах дописів у соціальних мережах, в аудіо- та відеозаписах, у стенограмах висловлювань тощо. При цьому важливо звернути увагу на те, що висновок експерта, за результатами таких досліджень, є констатацією об'єктивного змісту тексту з позиції спеціальних знань у галузі експертних досліджень, а не правовою кваліфікацією діяння особи.

На вирішення семантико-текстуальною експертизою можуть бути поставлені такі типові питання: які значення мають слова, словосполучення, фрази, зафіксовані в тексті або повідомленні, промові, що підлягають дослідженню; яким є об'єктивний зміст досліджуваного словосполучення, речення, тексту, групи текстів, повідомлення, промови; чи містяться в тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі закликів до певних дій; якщо так, то до яких саме дій, чи є ці заклики публічними та яка їх форма вираження; чи містяться в тексті, повідомленні, промові лінгвістичні ознаки пропаганди; якщо так, то пропаганди чого саме; чи містяться в тексті, повідомленні, промові висловлювання, виражені у формі спонукування до вчинення певних дій; якщо так, то до яких саме дій. Зазначений перелік питань не є вичерпним. Даною експертизою можуть вирішуватися й інші питання, що стосуються проявів державної зради та колабораційної діяльності.

Судова авторознавча експертиза призначається при необхідності дослідження різноманітних записів, текстів документів (виступи, офіційні документи, літературні твори, тексти публічних виступів тощо), що містять факти вчинення державної зради окремими особами, публічні заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики до підтримки цінної та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України).

Такою судовою експертизою вирішуються ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання. У межах ідентифікаційних завдань установлюється авторство тексту стосовно конкретної людини, а також тотожність декількох анонімних текстів невідомого автора. До категорії класифікаційних завдань авто-рознавчої експертизи належать встановлення статі, віку, професійної належності, рівня освіти, рідної мови та місцевості, у якій проходило формування мовних навичок автора тексту. Діагностичні завдання пов'язуються з визначенням незвичного психофізіологічного стану автора тексту (сп'яніння, захворювання нервової системи, під впливом погроз тощо). Ситуаційні завдання мають комплексний характер і послідовно складаються з проміжних класифікаційних, діагностичних та ідентифікаційних завдань.

Судова почеркознавча експертиза проводиться у випадках необхідності встановлення виконавців рукописних текстів та підписів у документах, вилучених під час проведення слідчих (розшукових) дій на деокупованих територіях, може виникати під час розслідування всіх форм державної зради та колабораційної діяльності. Зазначені документи можуть бути вилучені в приміщеннях, так званих «органів окупаційної влади», у помешканнях осіб, підозрюваних у державній зраді та колабораційній діяльності. Предметом дослідження можуть виступати письмові тексти зрадників та колаборантів, які можуть бути виявлені у так званих «виборчих комісіях», у журналах та відомостях різного змісту, на актах, указах і розпорядженнях тощо.

На вирішення ідентифікаційною почеркознавчою експертизою можуть бути поставлені такі типові питання: чи виконано рукописний текст (рукописні записи) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) певною особою (прізвище, ім'я, по батькові); чи виконані рукописні тексти (рукописні записи) у документі (документах) (назва документа та його реквізити, графа, рядок) однією особою; чи виконано підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої зазначено підпис) у документі (назва документа та його реквізити,

графа, рядок) тією особою, від імені якої він зазначений, чи іншою особою та низку інших питань, які мають значення для встановлення важливих фактів злочинної діяльності зрадниками.

Судова портретна експертиза найчастіше признається в кримінальних провадженнях за фактами діянь, передбачених ст. 111 КК України, що були вчинені на тимчасово окупованих територіях. Основним завданням судової портретної експертизи є ідентифікація особи (трупа) за фотознімками та відеозаписами. Об'єктами судової портретної експертизи у кримінальних провадженнях за фактами державної зради найчастіше є фотознімки з ворожих інтернет-ресурсів з публікаціями про діяння, що підпадають під ознаки колабораціонізму, та фрагменти відеозаписів із зображеннями підозрюваних осіб, на яких зафіксована їхня протиправна діяльність. Як порівняльний матеріал в розпорядження експерта мають бути надані фотознімки чи відеозаписи із зображенням достовірно встановлених осіб. Такі фотознімки можна отримати шляхом витребування відповідних документів від українських органів влади чи місцевого самоврядування. Найчастіше, це є особова картка громадянина з державної міграційної служби. Відеозаписи, із зображенням певної особи, яка цікавить слідство, можна віднайти на інтернет-ресурсах, якщо ця особа брала участь у якихось передачах на українських теле- чи інтернет-каналах до переходу на бік ворога і ведучий її представляв. У разі вилучення в підозрюваного документів на його ім'я, виданих органами влади України, наприклад, паспорта громадянина України, фотографія з нього також може бути надана експертові для проведення порівняльного дослідження.

Ще однією проблемою, яка неминуче негативно вплине на результати проведення судової портретної експертизи, може бути втручання в фото- чи відеозображення. Для встановлення справжності фотознімків, технічних умов та технології їх створення може бути призначена *судова фототехнічна експертиза*. У провадженнях за фактами державної зради на вирішення судової фототехнічної експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи виготовлено даний знімок із застосуванням фотомонтажу; при якому освітленні (природному або штучному) проводилася зйомка; чи використовувалися при виготовленні фотознімка ті чи інші технічні прийоми (ретушування, тонування тощо); які дата і час виготовлення фотознімка та дата і час його редагування. Залежно від поставлених питань у розпорядження експерта надаються фотознімки, а також засоби комп'ютерної техніки, вилучені в особи, яка, вірогідно, внесла зміни в зображення особи, що перевіряється.

Судова експертиза відео-, звукозапису під час розслідування державної зради може проводитися у випадках, коли постає необхідність встановлення технічних умов та технології отримання відео звукозапису та ототожнення особи за фізичними параметрами голосу. Це пояснюється тим, що під час проведення слідчих (розшукових) дій на деокупованих територіях можуть бути вилучені відео- та аудіозаписи із зафіксованою на них інформацією щодо проявів державної зради, а також пристрої, з використанням яких ці відео- та аудіозаписи могли бути створені. У таких випадках для вирішення певних завдань розслідування в нагоді може стати саме судова експертиза відео-, звукозапису.

Технічна експертиза документів, зокрема її необхідність може виникнути потреба у встановленні способу та відносної давності виготовлення документу, способу нанесення відтиску печатки чи штампа тощо. Так, при проведенні слідчих (розшукових) дій на деокупованих територіях можуть бути вилучені «документи», видані незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційними адміністраціями держави-агресора. Це можуть бути паспорти

громадянина росії чи, так званих, «лнр», «днр», технічні паспорти на автотransпортні засоби, водійські посвідчення, так звані, «виборчі бюлетені», різні довідки з відтисками печаток і штампів, кліше печаток і штампів тощо. У таких випадках може виникнути необхідність встановлення способу нанесення відтиску печатки чи штампа, способу та відносної давності виготовлення документу тощо. З цією метою мають призначатися саме технічна експертиза документів, яка поділяється на експертизу реквізитів документів, експертизу друкарських форм та експертизу матеріалів документів і має свою специфіку, яку потрібно враховувати.

Практика показує, що під час розслідування державної зради можуть призначатися *судові товарознавчі експертизи* для встановлення вартості об'єктів, що передавалися зрадниками незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, незаконним «органам влади», які було створено на тимчасово окупованій території, окупаційним адміністраціям держави-агресора. Основними завданнями товарознавчої експертизи, що признається у кримінальних провадженнях за фактами державної зради є: визначення вартості товарної продукції; установлення способу виробництва товарної продукції (промисловий чи саморобний), підприємства-виробника, країни-виробника тощо. При призначенні товарознавчої експертизи при розслідуванні таких кримінальних правопорушень, в якості об'єктів, у розпорядження експерта найчастіше всього надаються персональні комп'ютери, принтери, копіювально-розмножувальні апарати тощо.

У випадках передачі колаборантами та зрадниками представникам окупаційної влади автомобільної, тракторної чи іншої автотransпортної техніки, має бути призначена *транспортно-товарознавча експертиза*. У таких ситуаціях виникає необхідність встановлення вартості транспортних засобів, переданих обвинуваченим (або обвинуваченими) незаконним збройним формуванням російської федерації. Основним завданням такої судової експертизи при її призначенні у кримінальних провадженнях за фактами державної зради є визначення ринкової вартості транспортних засобів [10].

Ситуаційно, залежно від обставин конкретного кримінального провадження за фактами державної зради, можуть призначатися дактилоскопічна, трасологічна, молекулярно-генетична, судова-медична, психолого-лінгвістична, психіатрична та інші судові експертизи [11] результати досліджень яких можуть бути використані для проведення всебічного і об'єктивного розслідування таких кримінальних правопорушень і належними чином забезпечити ефективність судового розгляду.

Висновки. Таким чином, наведений перелік судових експертиз є, певною мірою, приблизним, оскільки їх можливості не вичерпують всього розмаїття варіантів використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні державної зради. В інтересах швидкого, повного та всебічного розслідування таких правопорушень, до підготовки об'єктів експертиз слід залучати відповідних спеціалістів, а експертизи доцільно проводити в комплексі. Виходячи із механізму вчинення таких правопорушень та обставин, що потребують з'ясування, цей перелік експертиз може бути значно розширено. Такі проблеми мають бути предметом подальших досліджень у цій царині знань.

Судові експертизи при розслідуванні таких кримінальних правопорушень можуть призначатися, як на початковому, так і подальшому етапах розслідування. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень надав змогу зробити висновок, що судові експертизи під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень призначалися переважно протягом місяця після початку досудового розслідування, що призводило до створення певних передумов для втрати або знищення слідів кримінальних правопорушень та доказової інформації. Крім цього, як показує аналіз

практики, слідчий часто не обізнаний із можливістю призначення тих чи інших судових експертиз. Це не рідко призводить до затягування строків досудового розслідування та слідчих та судових помилок. З огляду на викладене, перспективним напрямом удосконалення методики роз-

слідування державної зради є розробка і побудова системи типових комплексів (блоків) судових експертиз, а також визначення переліку основних питань, що підлягають встановленню з урахуванням особливостей способів та механізмів вчинення такого різновиду злочинної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Prospective directions of research of innovations of separate criminalistic methodics. Scientific practice: modern and classical research methods: I International Scientific and Practical Conference (Vol. 1), February 26, 2021. Boston-Vinnytsia, 2021. Pp. 81–85.
2. Злочини, вчинені військовими РФ під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 28.02.2024) <https://www.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymi-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-28022024>
3. Авдеева Г.К. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в Україні. Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Харків : Право, 2022. Вип. 43. С. 70–76.
4. Гарасимів О., Ряшко О. Проблеми розслідування державної зради в умовах воєнного стану. *Omul, criminologia, știința*, Ed. Ediția a 2-a, 24 martie 2023. Chișinău. Chișinău: Institutul de științe penale și criminologie aplicată, 2023, Ediția a 2-a. Vol. 1. Pp. 382–384.
5. Мартиненко К.В. Деякі проблеми виявлення та розслідування державної зради в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. No 5, 2022. С. 575–581.
6. Сухачов О.О. Кваліфікаційна оцінка злочину прокурором під час досудового розслідування державної зради. *Вісник кримінального судочинства*, № 2, 2019. С. 45–53.
7. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, В. М. Шевчук та ін.: за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. С. 422.
8. Авдеева Г. Цифрові докази у кримінальному провадженні. *Omul, criminologia, știința. Culegerea materialelor științifice elaborate în baza comunicărilor de la Conferința științifică internațională, 40 de ani de activitate pe făgașul învățământului și științei și 65 de ani de viață a criminologului Valeriu Bujor*, 24 martie 2023, Chișinău. Ediția a 2-a, Vol. 1, 2023. P. 370–374.
9. Кобець М. В. Апаратно-програмний комплекс «Cellebrite Ufed» як засіб отримання інформації з мобільних терміналів. Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 70–73.
10. Розслідування колабораційної діяльності: практичний посібник / Є.О. Письменний, С.В. Головін, А.В. Коваленко, В.В. Коваленко. Київ : Дакор, 2024. 260 с.
11. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

ЧИ МОЖЛИВА ПРОВОКАЦІЯ В СПРАВАХ ЗА УЧАСТІ ВИКРИВАЧА?

WHETHER ENTRAPMENT IS POSSIBLE IN THE CASES INVOLVING THE WHISTLEBLOWER?

Кравчук О.О., д.ю.н., професор,
суддя

Вищий антикорупційний суд,

професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Мойсак С.М., к.ю.н.,
суддя

Вищий антикорупційний суд

У статті досліджується питання про те, чи може мати місце провокація в справах за участі викривача, зокрема, в аспекті матеріальної зацікавленості цього учасника в результатах кримінального провадження. На практиці викривач може бути агентом правоохоронних органів, що використовується при розслідуванні корупційного кримінального правопорушення з допомогою негласних слідчих (розшукових) дій. При цьому ні повідомлення про кримінальне правопорушення, ні участь викривача в справі як агента правоохоронних органів – самі по собі не є провокацією. Участь викривача в розслідуванні як агента правоохоронних органів може бути підозрілою ситуацією, що підлягає перевірці в разі подання заяви про провокацію. Мотиви викривача (зокрема, отримання винагороди та додаткових гарантій прав викривача), їх вплив на активність (пасивність) його поведінки в ході досудового розслідування, мають бути враховані при оцінці достовірності показань викривача та результатів слідчих дій, проведених за його участі. Про підбурювання (провокацію) в справах за участю викривача, який у подальшому почав діяти під контролем правоохоронних органів – можуть, зокрема, свідчити: неправдивість повідомленої викривачем напочатку розслідування інформації, що була підставою для початку досудового розслідування, надміру активна поведінка викривача.

Окрім перевірки дійсності ситуації, в справах за участі викривача, якому належить винагорода, необхідно враховувати матеріальну зацікавленість цієї особи в результатах провадження. По суті, при заявах про провокацію, прокурору належить доводити її відсутність, і зокрема, додатково те, що потенційна матеріальна винагорода суттєво не вплинула ні на підстави початку розслідування (зокрема, справжність ситуації), ні на подальшу активність викривача, зробивши її надмірною. Суд при оцінці показань викривача, що має право на винагороду, як свідка враховує те, що ця особа є зацікавленою в результатах розслідування, з тією особливістю, що така зацікавленість є законною.

Ключові слова: викривач, винагорода викривачу, захист викривача, провокація, корупційні злочини, підкуп, неправомірна вигода.

The question of whether entrapment can happen in cases with the participation of a whistleblower is considered in the article. In particular, the authors touch the aspect of material interest of the whistleblower in the results of criminal proceedings. In practice, a whistleblower can be an agent of law enforcement bodies, used in the investigation of a corruption criminal offense with the help of covert investigative methods. At the same time, neither the reporting of a criminal offense, nor the whistleblower's participation in the case as an agent of law enforcement agencies, are in themselves entrapment. The whistleblower's participation in the investigation as an agent of police may be a suspicious situation subject to review in the event of an entrapment claim. The whistleblower's motives (in particular, receiving a reward and additional guarantees of the whistleblower's rights), their influence on the activity (passivity) of his behavior during the pre-trial investigation, must be taken into account when assessing the credibility of the whistleblower's testimony and the results of investigative actions carried out with his participation. Entrapment in cases involving a whistleblower, who later acted under the control of law enforcement bodies, can be evidenced, in particular, by: the falsity of the information reported by the whistleblower at the beginning of the investigation, which was the basis for starting a pre-trial investigation, excessively active behavior of the whistleblower.

In addition to checking the reality of the situation, in cases with the participation of a whistleblower who is entitled to a reward, it is necessary to take into account the material interest of this person in the results of the proceedings. In fact, when claiming entrapment, the prosecutor must prove its absence, and in particular, additionally, that the potential material reward did not significantly affect either the grounds for starting the investigation (in particular, the authenticity of the situation), or the later activity of the whistleblower, making it excessive. When evaluating the testimony of a whistleblower who is entitled to a reward as a witness, the court takes into account the fact that this person is interested in the results of the investigation, with the particularity that such interest is legal.

Key words: whistleblower, whistleblower reward, whistleblower protection, entrapment, corruption crimes, bribery, unlawful benefit.

Інститут викривача є новим кримінальним процесуальним інститутом, який за законодавством України використовується виключно в справах про корупційні правопорушення. Також в Україні розвивається процесуальний інститут заборони провокації, що вважається істотним порушенням прав і свобод людини, і тягне за собою недопустимість доказів.

Інститут викривача та, зокрема, питання його можливої зацікавленості в результатах справи широко висвітлені в зарубіжній науковій літературі. Серед українських учених це питання досліджували в своїх роботах В. Бенедик, О. Гладун, М. Гребенюк, О. Дрозд, З. Загинець-Заболотенко, В. Матоліч, В. Михайленко, І. Смоляр, Т. Снісарчук, А. Страшок, О. Хамходера, О. Шостко. Питання заборони провокації досліджували, зокрема, О. Альошина, О. Гура, О. Дроздов, О. Дудоров, М. Погорецький.

Нещодавно Вищий антикорупційний суд ухвалив перший в Україні вирок, у якому передбачено виплату вина-

городи викривачу [1]. В іншій справі Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду постановила ухвалу, якою задовольнила апеляційну скаргу викривача, змінила вирок суду першої інстанції, і передбачила виплату винагороди викривачеві [2]. Це демонструє досягнення процесуальним інститутом викривача нової стадії розвитку, і змушує нас звернутися до дослідження цього інституту.

Тому в цій статті маємо на меті дослідити питання про те, чи може мати місце провокація в справах за участі викривача, зокрема, в аспекті матеріальної зацікавленості цього учасника в результатах кримінального провадження.

Загалом питання заборони провокації є недостатньо врегульованим і потребує практичного та теоретичного вирішення [3; 4]. КПК гостро потребує доповнень у частині положень про заборону провокації злочину, її встановлення судом та результатів такого встановлення [5].

КПК використовує широке поняття викривача як фізичної особи, яка за наявності переконання, що інформація є досто-

вірно, звернулася із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування (ст. 3 КПК). Проте в кримінальному процесуальному праві розвитку набув підхід, що ґрунтується на вузькому визначенні викривача, передбаченому Законом України «Про запобігання корупції», у якому вжито дещо вужче поняття викривача [6]. Згідно зі ст. 3 цього Закону, викривач – фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання. А. Ренкас вказує на те, що чинне законодавство зводить надання правового статусу викривача до розсуду слідчого, і тому викривачі є заручниками їх суб'єктивного бачення, від якого власне і залежать їх безпека та захист від можливих заходів негативного характеру (звільнення з роботи, дисциплінарні провадження тощо), пов'язаних з їхнім повідомленням до органів досудового розслідування [7].

Терміни «провокація», «підбурювання з боку поліції» і «агенти-провокатори» є взаємозамінними в практиці ЄСПЛ [8]. У контексті перевірки заяви про провокацію Суд також використовує терміни: агент під прикриттям, таємний (негласний) агент, приватні особи, які діють за інструкцією (контрольовані, під наглядом правоохоронним органом, агент держави [9; 10; 11].

Ключовою ознакою таємних агентів, агентів під прикриттям, приватних осіб, які діють за інструкцією, є те, що вони діють за вказівкою та/або під контролем державних службовців. Водночас викривачем є особа, яка повідомляє про можливі факти корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень. Оскільки самої лише інформації, наданої викривачем, може бути недостатньо для розслідування, викривача в деяких випадках може бути залучено правоохоронним органом для участі в негласних слідчих розшукових діях. Тобто викривач може бути одночасно й агентом у розумінні практики ЄСПЛ. У випадку коли викривач діє як агент, на викривача мають поширюватися загальні правила перевірки його поведінки на предмет провокації, у випадку заяви про це стороною захисту.

Як уже наголошувалося, відповідно до національного законодавства викривачем є особа, яка повідомила про можливі факти саме корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції». Перелік таких правопорушень закріплений у примітці до ст. 45 КК України. Корупційними кримінальними правопорушеннями вважають кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України. Кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 366-2, 366-3 КК. Інститут викривача, на відміну від зарубіжних країн, в Україні не застосовується в інших злочинах (зокрема, щодо наркотиків, відмивання грошей, організованої злочинності) [6]. Також законодавство України забороняє виплату винагороди викривачеві у випадках, коли він повідомив про корупційний злочин у рамках угоди у кримінальному провадженні або є співучасником корупційного злочину, про який повідомив (ст. 130-1 КПК), що широко застосовується в інших юрисдикціях [12].

Однак, застосування агента держави при розслідуванні кримінальних правопорушень може мати місце не лише в корупційних, а й у майже будь-яких інших справах. Тому й наприклад питання про провокацію виникає на практиці не лише в корупційних справах, але й у справах про наркотики, або навіть про вбивстві. Останнім часом у літературі

визначалося про можливість провокації у справах щодо незаконного використання гуманітарної допомоги [4; 13].

Досліджені судові рішення, у яких ідеться про випадки участі агентів у корупційних справах свідчать про те, що агенти приймали участь, головним чином, у кримінальних правопорушеннях, кваліфікованих за ст. 368, 369, 369-2 КК України. Участь викривачів зустрічається у провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, кваліфікованих за ст. 191, 364, 368, 369, 369-2 КК України, та кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією, за ст. 366-2 КК України. У діяннях, які можуть бути кваліфіковані за іншими статтями, теоретично можуть приймати участь як агенти, так і викривачі. Водночас для мети цього дослідження доцільно здійснити аналіз саме тих випадків, де перехреснюються ролі викривача та агента. Такі випадки стосуються, переважно, проваджень щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» та ст. 369 КК України «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі». Так само, у справах з кваліфікацією за статтями 368 та 369 КК України зустрічаються випадки поєднання дій викривача з їх участю у якості агентів, та заявою захисту про провокацію злочину.

У справах із заявою про провокацію ЄСПЛ використовує два основні тести: сутнісний (матеріальний), який спрямований на перевірку наявності підбурювання та її обґрунтованості, і процесуальний, тобто чи вживалися компетентними органами, у тому числі органами правосуддя, заходи щодо перевірки заяви зацікавленої особи на предмет вчинення щодо неї підбурення.

Найбільш узагальнено підходи усталеної практики ЄСПЛ систематизовано в рішеннях Суду в таких справах, як «Баннікова проти Росії», «Раманаускас проти Литви» [9; 14]. Розроблені в практиці ЄСПЛ ознаки провокації мають використовуватися не лише в судовій практиці, але й мають ураховуватися в адміністративній – практиці органів досудового розслідування як орієнтир щодо доступної та правомірної поведінки при проведенні таємних заходів розслідування.

Процесуальний тест, головним чином, притаманний ЄСПЛ та судам, які вирішують питання права. Питанням про те, чи зазнав заявник (обвинувачений) підбурення в ході розслідування, присвячений матеріальний (сутнісний) тест. Відповідно до підходів сутнісного тесту, до провокації відноситься надміру активна поведінка агента (особи, яка діє під контролем правоохоронного органу). Тобто, коли для отримання доказів і порушення справи, агент здійснює вплив на суб'єкта, схилиючи його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений (п. 55 Рішення ЄСПЛ у справі «Раманаускас проти Литви» [14]).

За матеріальним тестом, для початку розслідування і застосування таємних методів, органи влади мають володіти конкретними, об'єктивними та перевірними доказами, які свідчать про початкові кроки для вчинення злочину, або про те, що злочинні дії вже були вчинені на момент втручання правоохоронних органів (п. 44 Рішення ЄСПЛ у справі «Чохонелідзе проти Грузії» [15]). Надалі має бути перевірено, чи були дії правоохоронних органів (це саме стосується й особи, що діяла під їх контролем) по суті пасивними. Самі по собі критерії розмежування пасивності по суті і надмірної активності поведінки є оціночними. Тому національні суди при здійсненні правосуддя звертаються до практики ЄСПЛ, з метою врахування її підходів при розгляді заяв про провокацію. У значному масиві практики ЄСПЛ з цього питання особливо цінними є випадки підозрілих ситуацій, у яких можливо мала місце провокація (див. напр.: 13).

Корупційні кримінально карані діяння, нерідко, вчиняються особами, які, в силу займаної посади, фаху, освіти, обізнані про дії правоохоронних органів, а тому вживають різноманітні заходи для приховування злочину, вдаються до конспірації, нерідко корупційні практики є стійкими [16]. Водночас і заходи з виявлення протиправної пове-

дінки цих осіб мають бути більш майстерними, із задіянням необхідного арсеналу таємних заходів. Саме через конспіративний характер корупційних діянь, з надання їм ознак правомірної поведінки, не завжди є можливим зафіксувати початкові етапи злочину. А якщо йдеться про вперше висловлене прохання неправомірної вигоди, то в нормальній життєвій ситуації особа, що звертається до службової особи за вчиненням певних дій, не розраховує почути від неї прохання неправомірної вигоди (отже, початковий етап такого злочину, як правило, не може бути зафіксованим).

Через це, оцінка про початкові кроки обвинуваченого, правоохоронних органів, викривача, значною мірою, покладається на обставини, що мали місце під час подальшої фіксації протиправного (на думку сторони обвинувачення) діяння. На практиці в якості даних про те, що підозрюваний розпочав злочинну діяльність до втручання поліції, часто розуміється заява про злочин (у цьому випадку – заява викривача). Водночас, коли надалі сторона захисту піднімає питання про провокацію, можуть поставити питання щодо справжності як цієї заяви, так і самої ситуації, викладеної в ній [див. напр.: 17], а також щодо попередньої співпраці викривача з правоохоронними органами (ситуація «професійного» або системного викривача).

ЄСПЛ, розкриваючи ознаки провокації у діях приватної особи при повідомленні про незаконну діяльність, вважає, що підлягає перевірці та аналізу інформація щодо прихованих мотивів заявника. Тому корисливий мотив викривача також є важливим аспектом щодо визначення, чи мала місце провокація (підбурення).

Потенційною зацікавленістю (мотивами) участі викривача в справі може бути: 1. Майнова зацікавленість (корисливий мотив); 2. Мотиви, пов'язані з майном; 3. Немайна зацікавленість (некорисливий мотив).

До майнових необхідно віднести отримання винагороди, повернення майна, списання заборгованості (у тому числі з боку обвинуваченого).

До пов'язаних із майном (службова винагорода, оплата праці) належать: кар'єрні (вивільнення потенційного конкурента з посади; через статус викривача і запровадження заборони звільнення, якщо вже ініційовано процедуру вивільнення або особа усвідомлює, що її притягатимуть до відповідальності, що призведе до звільнення, скорочення штату тощо).

До некорисливих особистих мотивів належать: особиста неприязнь (побутовий конфлікт, заздрість, ревності тощо); залежність від правоохоронних органів (у силу прихильності останніх до викривача чи звільнення від кримінальної відповідальності; минулі службові зв'язки; почуття громадського обов'язку).

Ураховуючи те, що мотиви поведінки людини – як правило, є прихованими складовими її психіки, то оцінити або встановити її дійсні наміри можливо за комплексом зовнішніх ознак, які залишили свій відбиток (сліди) в матеріальному світі. Критерієм для встановлення мотивів і оцінки зацікавленості викривача можуть бути як поведінка до подання заяви про вчинення кримінального правопорушення, так і його поведінка під час досудового розслідування (в т.ч. під час здійснення НСРД) та в суді. Джерелами для з'ясування мотивів можуть бути, зокрема, такі докази: сама заява викривача з повідомленням про вчинення правопорушення в цій та/або інших справах, показання свідків про негативні публічні висловлювання щодо обвинуваченого, пости в Інтернеті, судові спори за участю викривача, скарги до правоохоронних органів, репутація викривача, минула протиправна поведінка, пояснювальні записки, службові розслідування, заяви про конфлікт інтересів, родинні стосунки, характеристики з місця роботи (служби) тощо.

Хоча мотив як допоміжна ознака може вплинути на встановлення ознак підбурення, однак, закон не визначає, які з мотивів викривача мають визнаватися неправомірними, а право на отримання винагороди, навпаки закрі-

плене в правових нормах (тобто є правомірним корисливим мотивом). При цьому право на винагороду стосується лише справ з дуже значним розміром предмету злочину. На сьогодні викривач у ст. 53-7 Закону України «Про запобігання корупції» право на винагороду має викривач, який повідомив про корупційний злочин, грошовий розмір предмета якого або завдані державі збитки від якого у 5000 і більше разів перевищують розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, установленого законом на час вчинення злочину. Розмір винагороди становить 10% від грошового розміру предмета корупційного злочину або розміру завданих державі збитків від злочину після ухвалення обвинувального вироку. Розмір винагороди не може перевищувати 3000 мінімальних заробітних плат, установлених на час учинення злочину.

Окрім того, статус викривача обумовлює наявність додаткових гарантій, у яких особа може бути зацікавлена для досягнення власних професійних цілей (за місцем роботи). Використання гарантій, установлених для викривача, може бути окремим мотивом, притаманним для всіх справ за участі викривача (незалежно від предмету злочину).

Правові системи, що передбачають винагороду викривачеві, використовуються в різних країнах, і щодо їх ефективності в науці точаться дискусії, де думки вчених різняться діаметрально. Деякі дослідники вбачають системи винагороди викривачів ефективними та багатообіцяючими [18], інші вчені – доходять висновків, що такі системи не є ефективними та не стимулюють збільшення кількості повідомлень [19; 20]. Вчені також торкаються етичних питань, пов'язаних із винагородою для викривача [21]. Зауважується також, що передбачення й підвищення винагороди викривачам варто супроводжувати зростанням відповідальності за сфальсифіковані докази [22; 23]. Також у літературі відзначалося, що винагороду викривачу доцільно сприяти не як заохочення, а як компенсацію [24].

На нашу думку, український законодавець право викривача на винагороду передбачив із метою стимулювання культури викривання, для того, щоб вивести латентну частину корупційної злочинності в офіційну, щоб особа, яка зіткнулася з корупційними проявами, мала своєрідне матеріальне відшкодування можливого потраченого на участь у кримінальному провадженні власного часу та емоційних втрат. Аналогічну спрямованість мають передбачені додаткові гарантії захисту прав викривача. Наміром законодавця, очевидно, не охоплювалося багаточисленних певних осіб або необґрунтоване поміщення їх у більш вигідне правове становище. Говорячи узагальнено, слідчий, прокурор, суд повинні з'ясувати: чи викривач повідомив про корупційне правопорушення тоді, коли зіткнувся з корупційним проявом, хоча і знав про гарантії для викривача, чи він спеціально створив відповідну ситуацію лише для того, щоб надалі скористатися правами викривача й отримати винагороду. Якщо це є єдиним мотивом викривача, слідчий, прокурор, суд повинні неодмінно дати цьому оцінку.

Для попередження можливих провокативних дій із боку викривачів, із метою отримання великої суми винагороди або виключно з метою використання гарантій, встановлених для викривача, прокурор (на стадії контролю за вчиненням злочину), повинен звертати додаткову увагу на відсутність цих мотивів та/або на їх визначальність для поведінки викривача. При цьому, попереджаючи викривача про заборону провокації (ч. 3, п. 1 ч. 7 ст. 271 КПК), можливо, слід додатково повідомити його про кримінальну відповідальність за ст. 383 КК. У разі появи сумніву щодо суттєвого впливу цих мотивів на правдивість інформації, повідомленої викривачем як свідком, сторона захисту може надавати докази з метою дискредитації цього свідка. При заяві про провокацію, її спростування, в т.ч. щодо дійсних мотивів викривача, покладатиметься на прокурора.

При вирішенні питання щодо того, чи були підстави для початку досудового розслідування, суду належить визначити, чи є правдивими показання викривача, особливо щодо початкових стадій злочинної (за версією

сторони обвинувачення) діяльності. Надані викривачем, допитаним як свідок, показання підлягають оцінці судом на загальних засадах, при цьому в разі, коли передбачається виплата винагороди викривачу, суд урахує, що це матеріально зацікавлений суб'єкт. При цьому, сам по собі факт його матеріальної зацікавленості в одержанні винагороди – не свідчить про неправдивість показань. Однак, з огляду на всі обставини справи, зокрема і активність під час розслідування (що може бути зафіксоване в протоколах НСРД та додатках до них), суд повинен оцінити, чи не перевищив викривач, який діяв під контролем правоохоронних органів, меж у цілому пасивної поведінки.

Водночас є відкритим питання щодо запровадження окремого механізму контролю за цінністю й персональністю повідомленої викривачем інформації, що є суто фінансово-адміністративним питанням, і віднесення його до компетенції суду при розгляді справи по суті, без включення до обставин, що підлягають доказуванню, може бути утрудненим [6].

Висновки. На практиці викривач може бути агентом правоохоронних органів, що використовується при розслідуванні корупційного кримінального правопорушення з допомогою негласних слідчих (розшукових) дій. При цьому ні повідомлення про кримінальне правопорушення, ні участь викривача в справі як агента правоохоронних органів – самі по собі не є провокацією.

Водночас випадки участі викривача в розслідуванні як агента правоохоронних органів можуть належати до підозрілих ситуацій, що підлягають перевірці, в разі подання заяви про провокацію. Мотиви викривача (зокрема, отри-

мання винагороди та додаткових гарантій прав викривача), їх вплив на активність (пасивність) його поведінки в ході досудового розслідування, мають бути враховані при оцінці достовірності показань викривача та результатів слідчих дій, проведених за його участі.

Про підбурювання (провокацію) в справах за участю викривача, який у подальшому почав діяти під контролем правоохоронних органів – можуть, зокрема, свідчити: (1) неправдивість повідомленої викривачем на початку розслідування інформації, що була підставою для початку досудового розслідування, (2) надміру активна поведінка викривача (як на початкових етапах злочину, так і в подальшому).

Окрім перевірки дійсності ситуації, в справах за участі викривача, якому належить винагорода, необхідно враховувати матеріальну зацікавленість цієї особи в результатах провадження. По суті, при заявах про провокацію, прокурору належить доводити її відсутність, і зокрема, додатково те, що потенційна матеріальна винагорода суттєво не вплинула ні на підстави початку розслідування (зокрема, справжність ситуації), ні на подальшу активність викривача, не зробила її надмірною. Суд при оцінці показань викривача, що має право на винагороду, як свідка враховує те, що ця особа є зацікавленою в результатах розслідування, з тією особливістю, що така зацікавленість є законною, і має на меті відшкодування викривачеві його матеріальних і нематеріальних втрат, пов'язаних із участю в кримінальному процесі.

Дальші дослідження кримінальних процесуальних інститутів викривача та заборони провокації є перспективними та актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Вищого антикорупційного суду від 2.10.2023 в справі № 991/2288/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113847909>
2. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 09.11.2023 в справі № 991/2197/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115124621>
3. Зейкан Я.П. Про недопустимі докази. Х., 2019. С. 50.
4. Гура О.П. Можливість провокації злочину в справах про незаконне використання гуманітарної допомоги (стаття 201-2 КК). Україна – ЄС: питання гармонізації кримінального та кримінального процесуального законодавства: матеріали Круглого столу (22 червня 2023 року). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 18–21.
5. Гура О. Провокація злочину в практиці Верховного Суду в справах white-collar crime. Публічне право, 2022, № 3 (47), с. 32–41. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/47/5.pdf>
6. Кравчук О. Розвиток інституту викривача в кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023, №10, с. 564–568. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/136.pdf
7. Ренкас А. Впливай-викривай, або викривання як феномен кримінального провадження. Just Talk, 22 грудня 2023 р. URL: <https://justtalk.com.ua/post/vplivaj-vikrivaj-abo-vikrivannya-yak-fenomen-kriminalnogo-provazhennya>
8. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a fair trial (criminal limb) Updated on 28 February 2023. Prepared by the Registry. European Court of Human Rights. P. 48–54. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_eng
9. Case of Bannikova v. Russia (Application no. 18757/06). Judgment. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-101589>
10. Case of Teixeira De Castro v. Portugal (Application no. 44/1997/828/1034). Judgment. <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-58193>
11. Case of Ramanauskas v. Lithuania (No. 2). (Application no. 55146/14). Judgment. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-180850>
12. Барара П. Діяти справедливо. К., 2023, 296 с.
13. Гура О. Заборона провокації злочину: європейський погляд (топ-20 рішень ЄСПЛ, цитованих в ЄДПР). Вища школа адвокатури, 18.04.2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/gura-oleksij/articles/zaborona-provokatsiyi-zlochynu-yevropejskyj-poglyad-top-20-rishen-yespl-sytovanyh-v-yedr>
14. Case of Ramanauskas v. Lithuania (Application no. 74420/01). Judgment, Grand Chamber. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-84935>
15. Case of Tchokhonelidze v. Georgia (Application no. 31536/07). Judgment. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-183946>
16. Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 43–44. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9277>
17. Case of Sandu v. the Republic of Moldova. (Application no. 16463/08). Judgment. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-140773>
18. Nyrreröd, T., & Spagnolo, G. A fresh look at whistleblower rewards [Special issue]. *Journal of Governance & Regulation*, 2021, 10(4), 248–260. <https://doi.org/10.22495/jgrv10i4siart5>
19. Martins Dias Maragno, L. The Counterproductivity of Monetary Rewards: how financial incentives crowd-out whistleblower intentions. Tese de Doutor em Contabilidade. Universidade Federal de Santa Catarina. Florianópolis, 2019, 158 p. URL: <https://repositorio.ufsc.br/bitstream/handle/123456789/215374/PPGC0204-T.pdf>
20. Ayagre P., Aidoo-Buameh J. Whistleblower reward and systems implementation effects on whistleblowing in organisations. *European Journal of Accounting Auditing and Finance Research*. 2014, Volume 2, № 1. P. 80–90. <https://doi.org/10.37745/ejafr.2013>
21. Brand V. Ethics and corporate whistleblowing rewards in Australia. *Australian Journal of Corporate Law*. 2018, Volume 33, Issue 3. P. 402–424. URL: <https://researchnow.flinders.edu.au/en/publications/ethics-and-corporate-whistleblowing-rewards-in-australia>
22. Buccirosi, P., Immordino, G. & Spagnolo, G. Whistleblower rewards, false reports, and corporate fraud. *European Journal of Law and Economics*, 2021, 51 P. 411–431. <https://doi.org/10.1007/s10657-021-09699-1>
23. Mahrus Ali. Reward and Punishment for Whistleblower and Justice Collaborator in Indonesia: A Regulatory Analysis. *International Journal of Law and Politics Studies*, 2023, 5(1), 01–06. <https://doi.org/10.32996/ijlps.2023.5.1.1>
24. Michael Davis. Rewarding Whistleblowers. *International Journal of Applied Philosophy*, 2012, Volume 26, Issue 2. P. 269–277. <https://doi.org/10.5840/ijap201226220>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ТА ПІДСТАВ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ ОСОБИ ЗА Ч. 11 СТ. 232 КПК УКРАЇНИ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE AND GROUNDS FOR CONDUCTING SURVEYS OF INDIVIDUALS IN ACCORDANCE WITH PART 11 OF ARTICLE 232 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE

Малярчук Н.В., к.ю.н.,
доцент кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Стаття присвячена дослідженню порядку та підстав проведення опитування особи слідчим, прокурором у режимі відео- або телефонної конференції з метою забезпечення оперативності кримінального провадження, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора відповідно до ч. 11 ст. 232 Кримінально процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Характерною особливістю статті є окреслення ознак, що притаманні правовому інституту опитування особи та на підставі наукового аналізу виявлення прогалин правового регулювання в контексті статусу особи, в якому вона має знаходитись під час опитування у кримінальному провадженні, обсягу її прав, проблем порядку її ідентифікації під час її опитування. Також у статті розглядається питання чи є опитування особи процесуальною дією, а також звертається увага на деякі недоліки порядку фіксації результатами опитування. Обговорюється недоречність у закріпленні окремих підстав, які визначаються законодавцем, як поважні та за наявності яких особа не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора.

За результатами написання статті, автором надаються пропозиції та порядок вирішення окремих проблем правового регулювання порядку та підстав проведення опитування особи слідчим, прокурором у режимі відео- або телефонної конференції з метою забезпечення оперативності кримінального провадження. З урахуванням всіх встановлених та проаналізованих недоліків правового змісту в положеннях норм ч. 11 ст. 232 КПК України, обмірковувалось також позиція і доцільність існування відповідної норми у КПК України.

Ключові слова: опитування особи, слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, виклик, слідчий, прокурор, процесуальна дія, протокол, допит, ідентифікація, зайнятість, аудіозапис, відеоконференція, телефонна конференція, кримінальне провадження.

The article is devoted to examining the procedure and grounds for interrogating an individual by an investigator or prosecutor through video or telephone conference to ensure the promptness of criminal proceedings. This is particularly relevant when the individual, due to being located remotely from the site of the pre-trial investigation, illness, employment, or other reasons, cannot promptly arrive at the investigator or prosecutor's office in accordance with Part 11 of Article 232 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CPC of Ukraine).

A defining characteristic of the article is the delineation of features inherent to the legal institution of interrogating individuals. Through scientific analysis, it identifies gaps in legal regulation concerning the individual's status during interrogation in criminal proceedings, the extent of their rights, and issues related to their identification during questioning. The article also addresses whether interrogating individuals constitutes a procedural action and draws attention to certain deficiencies in the procedure for documenting interrogation results. It discusses the inadequacy of establishing specific grounds, as determined by the legislator, as valid reasons for an individual's inability to promptly appear before the investigator or prosecutor.

Based on the results of writing the article, the author provides proposals and a procedure for addressing specific issues in the legal regulation of the procedures and grounds for interrogating individuals by investigators or prosecutors via video or telephone conference to ensure the efficiency of criminal proceedings. Considering all identified and analyzed shortcomings in the legal provisions of Part 11 of Article 232 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the appropriateness and feasibility of the existence of the corresponding norm in the CPC of Ukraine are also deliberated.

Key words: interrogation of individuals, investigative (search) actions, pre-trial investigation, summons, investigator, prosecutor, procedural action, protocol, examination, identification, employment, audio recording, video conference, telephone conference, criminal proceedings.

Слідчі (розшукові) дії є досить комплексним поняттям, багатогранним, що потребує, досить, прискіпливого ставлення до його визначення. У фаховій літературі надаються різні за обсягом визначення відповідного поняття, як в широкому, так і у вузькому розумінні. Синергетичність слідчі (розшукові) дії є вкрай важливим та ключовим елементом у досудовому розслідуванні, адже від того, на скільки буде зважений алгоритм дій уповноваженого суб'єкта стосовно формування доказів, всебічного, повного, неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження, буде залежати й рівень досягнення успіху в розслідуванні відповідного кримінального провадження, чи краще сказати встановлення об'єктивної дійсності у провадженні та прийняття аргументованого процесуального рішення по закінченню досудового розслідування.

Кримінальний процесуальний кодекс України в ч. 1 ст. 223 визначає, що слідчі (розшукові) дії – це дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [1]. В юридичній літературі надається низка ознак слідчих (розшукових) дій, а також навіть їх класи-

фікація, що в свою чергу дозволяє формувати власне бачення розуміння поняття слідчих (розшукових) [2].

На нашу думку, враховуючи попередній досвід проведеного наукового аналізу поняття слідчі (розшукові) дії, під останнім ми розуміємо – передбачена кримінальним процесуальним законодавством частина складної синергії процесуального алгоритму дій, що здійснюються уповноваженими на те особами, з об'єктивною наявністю відомостей, що вказують на можливість досягнення конкретної мети з урахуванням проведення таких дій, які мають пізнавально-пошукове значення з обов'язковою фіксацією такої діяльності в межах встановлених процесуальних строків, із вживанням належних заходів для забезпечення присутності осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені, чи участь яких є обов'язковою за вимогами закону, чи, які ініціювали клопотання про проведення відповідної слідчої (розшукової) дії з можливістю застосування державного примусу в разі порушення законодавства.

Так, розуміння слідчих (розшукових) дій у вузькому розумінні – це передбачене кримінальним процесуальним законодавством алгоритм дій уповноважених осіб, які

вчиняються тільки з урахуванням можливості досягнення конкретної мети та з урахуванням особливостей процесуальної форми кожного з видів слідчих (розшукових) дій.

Варто зауважити, що характерною ознакою слідчих (розшукових) дій є їх специфіка проведення в залежності від кінцевої мети, якої необхідно досягти та особливостей процесуальної форми кожного з видів слідчих (розшукових) дій. В цьому контексті хотілося зупинитися та звернути увагу й проаналізувати зміст ч. 11 ст. 232 КПК України.

Відповідно до ч. 11 ст. 232 КПК України слідчий, прокурор з метою забезпечення оперативності кримінального провадження має право провести у режимі відео- або телефонної конференції опитування особи, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора. З першу законодавець зауважує, що опитування проводиться з метою забезпечення оперативності. Варто відмітити, що ця підстава фактично є виправданням для існування відповідної норми. Слід сказати, що це взагалі не є слідчою дією і не відноситься до такої слідчої (розшукової) дії, як допит, а тому виникає питання, чому взагалі цю норму включили у відповідну статтю? В змісті норми ми бачимо, що для оперативності кримінального провадження. Натомість, сутність оперативного пошуку полягає в тому, що він є різновидом ініціативної активної розвідувальної (за характером) діяльності оперативних підрозділів кримінальної поліції, що здійснюється не тільки у зв'язку з вчиненням злочину, а й незалежно від кримінальної події.

Вандишев А. С. зазначає, що сутністю оперативного пошуку є оперативне пізнання криміногенних фактів, подій, осіб, предметів та речей, які мають ознаки злочинної діяльності або містять явні сліди злочину і їх необхідно розпізнати. Як вказує науковець, досвід боротьби зі злочинністю дозволяє виділити основні категорії об'єктів оперативного пошуку, а саме: подія злочину; обставини, що сприяли вчиненню злочину; особи, що ставлять оперативний інтерес; майно викрадене під час вчинення злочину; знаряддя злочину, а також інші предмети, що мають розшукове значення або заборонені до зберігання, носіння чи використання [3, с. 47].

В проєкті Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 2009 року під оперативним опитуванням слід було розуміти, що це оперативно-розшуковий захід з отримання відомостей щодо злочинної діяльності або інформації в інтересах безпеки суспільства і держави шляхом спілкування з особою, яка реально чи імовірно володіє ними [4].

Тож, на нашу думку, вбачається, що така дія, як опитування особи з метою оперативності більше притаманне оперативним підрозділам, що здійснюється тільки до початку кримінального провадження. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – Закон) оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності передбачених ст. 6 Закону підстав надається право опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу тощо [5]. Тим більше, від слідчої (розшукової) дії опитування відрізняється за низкою ознак, так, наприклад: особа має надати свою згоду на проведення такого опитування; особу, яку можуть за її згодою опитати не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову від дачі і за дачу завідомо неправдивих показань; отриманні відомості у разі проведення опитування не мають доказової сили.

Так, цілком слушно зауважено, що обставини, які були повідомлені особою під час опитування, не мають доказового значення, а мають характер орієнтовної інформації для цілей досудового розслідування [6].

Також у цьому контексті виникає й інше питання, а чи зобов'язаний слідчий чи прокурор у цих обставинах взагалі повідомляти про те, що особа має право відмовитися від участі в опитуванні, адже прямої імперативної вказівки у відповідній ч. 11 ст. 232 КПК України для слідчого, прокурора не зазначено. Варто зауважити і про правовий статус особи в цьому контексті дослідження. Зі змісту норми ми розуміємо, що особу слідчий чи прокурор мав застосувати такий захід забезпечення кримінального провадження, як виклик.

Згідно зі ст. 135 КПК України слідчий, прокурор має право викликати підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження у встановлених КПК України випадках для допиту чи участі в іншій процесуальній дії (ідеться про спеціаліста, експерта, перекладача, цивільного позивача, цивільного відповідача тощо). Виклик в свою чергу мав би бути необхідним з метою допиту. Враховуючи думку проф. Капліної О. В., яка визначає, що допит – це передбачена кримінальним процесуальним законом слідча дія, яка полягає в одержанні слідчим від свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта показань про обставини, що мають значення для кримінального провадження [7, с. 556]. Випливає, що до виникнення підстав для проведення опитування, особа, яка не може з'явитися з поважних причин до слідчого, прокурора знаходилась у процесуальному статусі як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт, і в тому ж статусі і лишається, але під час опитування відповідно до її процесуального статусу не повідомляється про кримінальну відповідальність. На нашу думку виходить щось цікаве і не зрозуміле з урахуванням положень кримінального провадження. Відбувається, якщо можна так сказати, якась юридична трансформація чи мутація, коли, наприклад, особу викликали як свідка для надання показань, тобто для проведення слідчої (розшукової) дії і у разі не можливості її прибуття за викликом мали б бути перепризначенні в інший час чи проведенні в режимі відеоконференції, а за розсудом слідчого, прокурора може юридично видозмінитися у спробу проведення опитування цієї особи. Вбачається, що мала бути проведена слідча (розшукова) дія за загальними правилами КПК України, але з'явилися обставини, які цьому перешкоджають і натомість, щоб провести тоді допит у режимі відеоконференції, що певно так само сприяло забезпечення оперативності у кримінальному провадженні слідчий, прокурор можуть вирішити провести опитування особи, що вже не є слідчою (розшуковою) дією, а більше підпадає під ознаки процесуальної дії, яка не буде мати доказового значення, а ще й потребує згоди потенційної особи, яку можуть опитати. При цьому, у разі необхідності отримання показань від опитаної особи слідчий, прокурор проводить їх допит п. 3 ч. 11 ст. 232 КПК України. Здається, що такий можливий алгоритм дій не сприяє оперативності у кримінальному провадженні, а навпаки може його у більшості випадків обтяжити.

Також, слідчий, прокурор має повідомляти про права особи, яка опитується, але з урахуванням змісту ч. 11 ст. 232 КПК України здається, що може їх і не повідомляти. Розмірковуючи над п. 1 ч. 11 ст. 232 КПК України і з урахуванням зазначеного, краще було б не передбачати цю норму у відповідній статті під назвою проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування. Вбачається логічніше у цьому випадку у разі неможливості прийти за викликом до слідчого, прокурора з поважних причин провести ж цей допит з використанням відеоконференції, що і передбачається в ч. 1 ст. 232 КПК України [1]. Тож, на нашу думку, є незрозумілим сенс існування норм в ч. 11 ст. 232 КПК України.

Звертаємо також увагу на підставу зайнятості, що є поважною для неприбуття до слідчого, прокурора згідно до ч. 11 ст. 232 КПК України. Зайнятість – стан людини,

яка постійно зайнята якою-небудь роботою, справою. Стан людини, яка не має вільного часу [8]. Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» зайнятістю – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [9]. У травні в НБУ повідомляли, що рівень безробіття поступово знижуватиметься: до 2025 року – до 17,6% [10]. Тож, наприклад, з 10 осіб грубо кажучи одна людина буде безробітною, з урахуванням зазначеного цілком можна говорити про те, що майже всі будуть зайнятими. На нашу думку, таку причину, як зайнятість, необхідно виключити на підставі наведених вище аргументів.

Продовжимо аналіз ч. 11 ст. 232 КПК України, але вже пункту 2, в якому зазначається, що за результатами опитування, проведеного у режимі відео- або телефонної конференції, слідчий, прокурор складає рапорт, у якому зазначає дату та час опитування, дані про особу опитуваного, ідентифікаційні ознаки засобу зв'язку, що використовувався опитуваним, а також обставини, які були ним повідомлені. За необхідності опитування фіксується за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису. Слід зазначити, що фіксація процесуальних дій відповідно до ст. 103 КПК України здійснюється: у протоколі; на носіях інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії; у журналах судового засідання. Слідчі (розшукові) дії протоколюються, фіксуються на носіях інформації. Опитування фіксується за допомогою аудіо чи відеозапису і за результатами проведення опитування слідчий, прокурор складає рапорт, що не передбачено статтею 103 КПК України, як одна з форм фіксації процесуальних дій. Чи це не процесуальна дія? Та й взагалі у КПК України більше немає норм, де б містився такий спосіб фіксації, як рапорт. Тим більше, що у ст. 103 КПК України не зазначається рапорт, як спосіб фіксації процесуальних дій.

В наказі Міноборони зазначається, що заява (рапорт) – документ, який подається для реєстрації та містить офіційне повідомлення з проханням чи пропозицією. Заява подається державним службовцем або працівником Збройних Сил. Рапорт подається військовослужбовцем Збройних Сил [11].

В наказі Міністерства внутрішніх справ України зазначається, що у разі, якщо до структурного підрозділу надійшов документ, адресований його керівникові, який потребує розгляду Міністром, першим заступником Міністра, заступником Міністра або заступником Міністра – керівником апарату, керівник цього підрозділу, після реєстрації в підрозділі, рапортом (довідною запискою) доповідає керівництву Міністерства. Після визначення керівництвом Міністерства основного виконавця (виконавців) цього документа та доручень щодо його виконання зазначений рапорт (довідна записка) передаються до Управління документального забезпечення для їх реєстрації та передачі виконавцям [12].

Таким чином, зі змісту наведених положень нормативно-методичних документів можна зробити висновок, що рапортом є письмове офіційне повідомлення (довідна), що стосується службової чи не службової діяльності осіб до вищестоящого керівництва.

В свою чергу, проф. Карпов Н. С. зазначав, що під протоколом процесуальної дії слід розуміти – письмовий акт, а якому слідчий, прокурор зазначає послідовність дій, отримані в результаті процесуальної дії відомості, важливі для цього кримінального провадження, у тому числі виявлені або надані речі та документи. Протокол процесуальної дії можна розглядати, як спеціально створений

із метою збереження інформації матеріальний об'єкт, що містить зафіксовані за допомогою письмових знаків відомості, які можуть бути використані, як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [7, с. 310].

Тож, на нашу думку, логічніше законодавцю з метою дотримання узгодженості положень КПК України між собою, не зазначати такий спосіб фіксації результатів опитування, як рапорт, а в п. 2. ч. 11 ст. 232 КПК України передбачити таким чином, що «відповідні результати опитування фіксуються згідно з загальними вимогами передбаченими в КПК України» чи «... слідчий, прокурор складає протокол...». Ми розуміємо, що опитування є процесуальною дією, адже здійснюється в цьому випадку в раках кримінального провадження (тобто вже після внесення відомостей в ЄРДР, а потім мало би бути повідомлення особі про виклик до слідчого, прокурора для проведення слідчих (розшукових) дій, але які відбутися не змогли з об'єктивних причин передбачених в ч. 11 ст. 232 КПК України) з метою забезпечення його оперативності, а тому доречніше результати опитування оформлювати у протоколі.

Необхідно також зауважити, що ч. 1. ст. 3 КПК України не містить визначення, що слід розуміти під процесуальними діями, але Михайлик Д. О. у своєму дослідженні відзначає, що під ними необхідно розуміти, що це дії, спрямовані на виконання завдань кримінального провадження на різних стадіях кримінального процесу, проведення яких забезпечується силами, засобами кримінального провадження на підставах і в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законодавством [13].

Враховуючи позицію Михайлика Д.О. думаємо, що можна говорити про опитування, як одну із дій, яка покликана на виконання завдань кримінального провадження. Хоча, з урахуванням всіх, на нашу думку, недоліків скоріше від цієї норми більше проблем нормативного характеру, тай не тільки нормативного, ніж юридичної користі для досудового розслідування.

Наступним, на що варте увагу, то це на проблеми ідентифікації особи під час опитування. Спершу слід зазначити, що в ідентифікація особи в судовому порядку, якщо провадження відбувається дистанційно, то є напрацьовані чіткі алгоритми дій, як в технічному аспекті, так і в нормативному.

Відповідно до підпункту 5.4¹ п. 5 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи електронна ідентифікація особи здійснюється з використанням кваліфікованого електронного підпису чи інших засобів електронної ідентифікації, які дають змогу однозначно встановити особу [14]. Натомість під час опитування таких напрацювань немає, а на практиці з використанням відеозв'язку особу, яку опитують просять показати документи, які можуть підтвердити, ідентифікувати, що це саме та особа, яку мали опитувати, що здається неприпустимим в порядку кримінального провадження чи навіть в будь-якому провадженні. За таких обставин важко чи бодай навіть неможливо говорити про якусь впевненість в дійсній ідентифікації особи та її документів (це може бути і підробка, копія, яку скоріше неможливо перевірити на справжність шляхом відеоконференції), вже не кажучи про телефонну конференцію.

Відповідно до п. 3 ч. 11 ст. 232 КПК України у разі необхідності отриманих показань від опитуваних осіб слідчий, прокурор проводить їх допит. Варто відмітити, що з позиції підозрюваного пояснення, які ним були надані під час опитування, можуть бути використанні проти нього, що може призвести до більш не сприятливого для нього становища у кримінальному провадженні, бо інформація, яка була надана в опитуванні може містити фактичні дані, які будуть перевірятися слідчим, напри-

клад, слід крові на місці вчинення злочину, сліди на одязі, засоби, за допомогою яких міг вчинитися злочин тощо, а вже саме після проведення допиту слідчий всю до того надану інформацію, що була надана під час опитування перевірить і за допомогою допиту ще раз її процесуально зафіксує, обґрунтує та підтвердить. Це, в свою чергу, не відповідатиме принципу змагальності у кримінальному провадженні його гуманності та верховенства права. На нашу думку, і така особа в процесуальному статусі, як свідок, могла б надати пояснення в опитуванні, які б могли б бути використані також проти неї, адже в якому процесуальному статусі вона знаходиться під час опитування не зрозуміло, бо ж це не є слідчою дією і її не повідомляють про кримінальну відповідальність за неправдиві показання чи за відмову від давання показань, а тому, на нашу думку, пояснення, які вона надасть не будуть підпадати під захист п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України, в якій недопустимими є докази, що були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні.

Знову таки, слідчий, прокурор можуть використати відповідні пояснення і перевірити відповідні фактичні дані, які були отримані в результаті опитування, і якщо вони містять докази про можливу вину свідка, то це призведе до повідомлення останнього про підозру.

Таким чином, опитування особи відповідно до ч. 11 ст. 232 КПК України не є слідчою (розшуковою) дією і не відноситься до такої слідчої (розшукової) дії як допит, а тому не зрозуміло, чому цю норму включили у відповідну статтю. Тим більше, опитування відрізняється від слідчої (розшукової) дії за низкою ознак, так, наприклад: особа має надати свою згоду на проведення такого опитування; особу, яку можуть за її згодою опитати не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову від дачі і за дачу завідомо неправдивих показань; отриманні відомості у разі проведення опитування не мають доказової сили.

На нашу думку, слідчий чи прокурор може і не повідомляти про те, що особа має право відмовитися від надання показань в порядку опитування, і чи взагалі має повідомляти про якісь права особи, яка опитується, здається, що може не повідомляти. Незрозумілою є ситуація з процесуальним статусом особи, яка опитується, про що вже було сказано вище, що на нашу думку немає бути в кодифікованому акті, де нормативні положення мають бути узгоджені та не суперечити один одному, при цьому не порушувати принципи кримінального процесуального законодавства.

Взагалі, у разі неможливості прийти за викликом до слідчого, прокурора з поважних причин цілком можна було б провести цей допит з використанням відеоконференції, що і передбачається в ч. 1 ст. 232 КПК України та й законодавцю не треба було б нічого вигадувати у цьому випадку.

Також, таку причину, як зайнятість необхідно виключити, адже з наведених вище аргументів кожна 9 особа з 10 може говорити про те, що вона дуже зайнята, а це аж ніяк не сприяє оперативності у кримінальному провадженні.

Розуміючи, що опитування є процесуальною дією, тому доречніше результати опитування оформлювати у протоколі, щоб узгодити відповідні положення зі статтею 103 КПК України. Проблеми ідентифікації особи не мають чіткого та вірного алгоритму дій, які б могли визначити порядок ідентифікації особи під час опитування, що це дійсно саме та особа, яку необхідно опитати.

Тож, на нашу думку сенс існування норм в ч. 11 ст. 232 КПК України є досить сумнівним, з урахуванням такого спектру проблем, які були виявлені та зазначені вище. Ба більше, здається, що такий можливий алгоритм дій, який має передувати опитуванню, а також після нього, на нашу думку, аж ніяк не сприятиме оперативності у кримінальному провадженні, а навпаки може його у більшості випадків обтяжити. Певно, що така дія, як опитування особи з метою оперативності більше притаманне оперативним підрозділам, що здійснюється тільки до початку кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.02.2024).
2. Малярчук Н.В. Поняття та класифікація ознак слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Європейський правничий часопис: Науковий журнал*. Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет». 2023. № 2.
3. Вандишев А.С. Методологічні і організаційно-практичні проблеми оперативного розшуку. Праці КВШ МВС ССРР. Київ. 1976. № 8. С. 35–49.
4. Проект Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 16 липня 2009 № 2134. Внесений народними депутатами України: В. Д. Швець, Г. Г. Москаль, В. Л. Сівкович, В. А. Бевз, В. М. Грицак, В. С. Малишев. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1NA00D> (дата звернення: 09.02.2024).
5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закону України 18 лютого 1992 року № 2135-XI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 09.02.2024).
6. Черняк Н., Гаркуша А. Процесуальні особливості проведення допиту та пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції за законодавством України. *Національний юридичний журнал: Теорія і практика*. 2016. URL: <http://www.jurnaluljuristic.in.ua/archive/2016/5/45.pdf> (дата звернення: 09.02.2024).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; редкол.: В. Я. Тацій, О. В. Капліна, О. Г. Шило. Т. 1. Харків: Право, 2013. 768 с.
8. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980 pp.). URL: <https://sum.in.ua/s/zajnjatistj> (дата звернення: 09.02.2024).
9. Про зайнятість населення: Закону України 5 липня 2012 року № 5067-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
10. Національний банк України. Просто про економіку (на основі матеріалів Інфляційного звіту за січень 2023 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialivinflyatsijnogozvitu-zasichen-2023-roku> (дата звернення: 25.02.2024).
11. Про затвердження Інструкції з діловодства та документування управлінської інформації в електронній формі в Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України: Наказ Міністерство оборони України 26 липня 2018 № 370. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/370_nm_2018_instruction.pdf (дата звернення: 25.02.2024).
12. Про затвердження Інструкції з діловодства в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерство внутрішніх справ України 23.08.2012 № 747. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0747320-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
13. Михайлик Д. О. Поняття процесуальних дій у кримінальному провадженні України. *Право і суспільство*. 2017. № 2. URL: http://pravoisus.pilstvo.org.ua/archive/2017/2_2017/part_1/40.pdf (дата звернення: 25.02.2024).
14. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вища рада правосуддя 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

ПРО МОЖЛИВІ НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДПС УКРАЇНИ ТА МО УКРАЇНИ

ABOUT POSSIBLE DIRECTIONS FOR IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF INTERACTION BETWEEN SUBJECTS OF INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE AND THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE

Махлай О.М., к.психол.н., доцент,
начальник кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Цяцкун Д.П., начальник Управління розвідки
Адміністрація Державної прикордонної служби України

Гнєтисв М.К., к.ю.н., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена ілюстрації можливих напрямків удосконалення нормативно-правового регулювання взаємодії між суб'єктами розвідувальної діяльності (визначених приписами Закону України «Про розвідку») в структурі Державної прикордонної служби України та в структурі Міністерства оборони України.

Авторами акцентується увага на ролі та значенні державних органів, які здійснюють розвідку, для формування державної політики. Наголошується, що роль розвідувальних органів зросла в умовах російської збройної агресії проти України.

Окреслено основні завдання суб'єктів розвідувального співтовариства. На підставі аналізу законодавчого регулювання діяльності спеціальних служб іноземних держав виокремлено такі загальні риси:

- розвідувальні органи країн, які мають президентсько-парламентську форму правління, підзвітні главі держави;
- розвідувальні органи країн з парламентсько-президентською формою правління підпорядковані урядові.

Надано коротку характеристику специфічним моментам управління розвідувальними органами в окремих країнах, які є членами НАТО. Наголошено, що важливим напрямком упорядкування діяльності розвідувальних органів України стало набуття чинності Законом України «Про розвідку». Проілюстровано ключові положення цього нормативно-правового акту. Відзначено, що цей закон чітко визначив суб'єктність національної розвідувальної системи, її формат, структуру, права та обов'язки суб'єктів, правові засади, порядок, форми і механізми взаємодії між ними та іншими органами, які залучаються до здійснення розвідувальних заходів.

Вказано, що на даний час відсутня єдина правова регламентація взаємодії прикордонної і військової розвідки під час виникнення кризових та надзвичайних ситуацій, в тому числі відсутній правовий механізм організації і реалізації спільних оперативних заходів під час ведення бойових дій в умовах повномасштабної агресії РФ проти України.

Автори звертають увагу, що велика частина міжвідомчих інструкцій з питань взаємодії між розвідувальними органами мають ознаки моральної застарілості та не відповідають сучасним реаліям.

Зроблено відповідні висновки та надано рекомендації щодо вдосконалення відповідної підзаконної нормативної бази.

Ключові слова: розвідувальна діяльність, розвідка, суб'єкти розвідки, нормативно-правове регулювання.

The article is devoted to the illustration of possible directions for improving the regulatory and legal regulation of interaction between the subjects of intelligence activity (defined by the provisions of the Law of Ukraine "On Intelligence") in the structure of the State Border Service of Ukraine and in the structure of the Ministry of Defense of Ukraine.

The authors focus attention on the role and importance of state bodies that carry out intelligence for the formation of state policy. It is emphasized that the role of intelligence agencies has increased in the conditions of Russian armed aggression against Ukraine.

The main tasks of the subjects of the intelligence community are outlined. On the basis of the analysis of the legislative regulation of the activities of special services of foreign countries, the following general features are distinguished:

- intelligence agencies of countries with a presidential-parliamentary form of government, accountable to the head of state;
- intelligence agencies of countries with a parliamentary-presidential form of government are subordinate to the government.

A brief description of the specific points of management of intelligence agencies in individual countries that are members of NATO is given.

It was emphasized that the entry into force of the Law of Ukraine "On Intelligence" became an important direction in streamlining the activities of the intelligence agencies of Ukraine. The key provisions of this regulatory act are illustrated. It was noted that this law clearly defined the subjectivity of the national intelligence system, its format, structure, rights and obligations of subjects, legal principles, order, forms and mechanisms of interaction between them and other bodies involved in the implementation of intelligence measures.

It is indicated that currently there is no unified legal regulation of the interaction of border and military intelligence during crisis and emergency situations, including the absence of a legal mechanism for the organization and implementation of joint operational measures during the conduct of hostilities in the conditions of full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The authors draw attention to the fact that most of the interdepartmental instructions on cooperation between intelligence agencies have signs of moral obsolescence and do not correspond to modern realities.

Relevant conclusions were drawn and recommendations were made for improving the relevant by-law regulatory framework.

Key words: intelligence activity, intelligence, subjects of intelligence, normative and legal regulation.

Реалії XXI століття вказують на те, що окреслилася загальносвітова тенденція до ускладнення ситуації, зростання її непередбачуваності і нестабільності, насамперед у сфері зміцнення безпеки на всіх її рівнях: глобальному, регіональному й національному.

Повномасштабна агресія рф проти України – це не лише загроза нашій державі, але й загроза всьому демократичному

світу, це передумови до початку нової холодної війни та розгортання гонки озброєнь, оскільки внаслідок дій країни-агресора порушено рівновагу сил у системі міжнародних відносин.

Головна небезпека для нашої країни на цей час полягає в тому, що в новій міжнародній системі Україна, яка попри все буде інтегрована у світовий політичний та економічний простір, може виступати не як повноправний суб'єкт,

а як об'єкт зацікавленості тих чи інших «центрів сили». Для недопущення вказаного негативного аспекту серед інших державних органів здійснюють свою діяльність і суб'єкти розвідки. У свою чергу, не останнім моментом у їхній ефективній діяльності є нормативно-правовий фундамент не лише їхнього функціонування, а й взаємодії підчас виконання своїх функцій.

У даній статті запропоновано презентацію бачення можливих напрямків удосконалення нормативно-правового регулювання взаємодії між такими суб'єктами розвідувальної діяльності, як Держприкордонслужба та Міністерство Оборони України, які опрацьовувалися авторами у спеціальних дослідженнях.

Так, для вдосконалення нормативно-правової бази, що регламентує порядок взаємодії Управлінням розвідки (далі – УР) ДПС України та ГУР МО України, у першу чергу, має сенс переглянути положення чинного законодавства у цій сфері та внести до нього окремі зміни. Це дасть можливість, зокрема, створити єдиний інструментарій організації взаємодії та роботи членів розвідувального співтовариства. Згідно оновлених правових норм, основними завданнями суб'єктів розвідувального співтовариства бачимо такі:

- спільний пошук нових способів виявлення та аналізу загроз національній безпеці;
- вдосконалення аналітичної діяльності у сфері боротьби з тероризмом;
- забезпечення контррозвідувального захисту інформаційних систем, оперативних обліків суб'єктів розвідки;
- забезпечення вищого воєнно-політичного керівництва країни достовірними і своєчасними даними, необхідними для прийняття рішень, особливо для протидії повномасштабної збройної агресії РФ проти незалежної та суверенної України.

Слід зазначити, що окремі з указаних напрямків уже описувалися в спеціалізованій літературі [5].

Аналіз законодавчого регулювання діяльності спеціальних служб іноземних держав вказує на такі узагальнені риси:

- розвідувальні органи країн, які мають президентсько-парламентську форму правління, підзвітні главі держави;
- розвідувальні органи країн з парламентсько-президентською формою правління – підпорядковані урядові (який, у свою чергу, переважно формується через механізми парламентських квот і коаліційних домовленостей).

Такий розподіл повноважень дає змогу уникати непорозумінь між президентською та парламентською (урядовою) вертикалями влади щодо питань управління розвідувальною спільнотою та усувати колізії у сфері відповідальності за розвідувальну діяльність [4].

Важливим напрямком упорядкування діяльності розвідувальних органів України різних відомств стало ухвалення Закону України «Про розвідку» [8]. Так, згідно із частиною четвертою статті 4 цього нормативно-правового акту – для керівництва розвідувальним співтовариством Президентом України може утворюватися Координаційний орган з питань розвідки як постійно діючий допоміжний або інший визначений статтею 106 Конституції України орган для сприяння реалізації повноважень Президента України, у тому числі як Голови Ради національної безпеки і оборони України, забезпечення взаємодії, розвитку та координації спільної діяльності суб'єктів розвідувального співтовариства.

Положення про координаційний орган з питань розвідки та його персональний склад затверджуються Президентом України.

Рішення координаційного органу з питань розвідки, введені в дію актами Президента України, є обов'язковими до виконання усіма суб'єктами розвідувального співтовариства.

Разом з тим, згідно із частиною п'ятою статті 4 ЗУ «Про розвідку» – загальна координація діяльності суб'єктів розвідувального співтовариства здійснюється Радою національної безпеки і оборони України.

У той же час указаний закон чітко визначив суб'єктність національної розвідувальної системи, її формат, структуру, права та обов'язки суб'єктів, правові засади, порядок,

форми і механізми взаємодії між ними та іншими органами, які залучаються до здійснення розвідувальних заходів.

Очевидним є те, що нашій державі потрібен єдиний механізм планування розвідувальної діяльності, постановки розвідувальних завдань, контролю за їх виконанням і реалізацією скоординованих і злагоджених розвідувальних заходів на стратегічному й тактичному рівнях, спрямованих на забезпечення національних інтересів та здійснення державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній, інформаційній та інших сферах [1].

Одночасно з прийняттям нових (оновлених) нормативно-правових документів вноситимуться зміни до інших законодавчих актів, що надасть змогу актуалізувати нормативно-правову базу з питань розвідувальної діяльності та створити умови для посилення розвідувальних спроможностей України [2].

Для налагодження більш тісної взаємодії всередині розвідувальної спільноти, координації їх діяльності з тим, щоб не допускати надання суб'єктами розвідки України розрізної інформації споживачам, створено Об'єднаний комітет з питань розвідувальної діяльності [7]. Є підстави вважати, що координаційний орган при РНБО України, який є консультативно-дорадчим органом Президента України, деякою мірою обмежує його повноваження у сфері планування та управління діяльністю РО України.

Практика функціонування органів координації діяльності спеціальних служб країн-членів НАТО показує, що, як правило, їх діяльність координує уряд країни, який підзвітний парламенту. Ці завдання виконує або міністр – координатор з розвідувальної діяльності, або спеціально уповноважений Комітет Ради Міністрів.

Така практика вже доволі довго та ефективно існує в більшості країн-членів НАТО з парламентсько-президентською формою правління. У польському уряді є посада Міністра – члена Ради Міністрів – координатора з питань діяльності спеціальних служб, також функціонує Комітет з питань спеціальних служб, який контролює діяльність розвідувальних органів та хід виконання ними завдань. Міністр уповноважений виконувати завдання, визначені прем'єр-міністром країни у сфері нагляду, контролю та координації діяльності Агентства внутрішньої безпеки, Агентства розвідки, Служби військової контррозвідки Міністерства національної оборони Польщі, Служби воєнної розвідки МНО Польщі і Центрального антикорупційного бюро. Схожа система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб у Великобританії, Італії, Латвії.

У Франції, яка за формою правління є президентсько-парламентською республікою, запроваджено посаду Національного координатора розвідувальних служб (радника президента країни) та діє Національна рада з розвідки. До компетенції Національної ради з розвідки належить формування національних стратегічних пріоритетів у сфері розвідки та координація діяльності державних органів і спеціальних служб країни з виконання розвідувальних завдань. Аналогічна ситуація простежується і в США, де президент не просто входить до виконавчої гілки влади, а очолює її; посада ж прем'єр-міністра, у зв'язку з цим, відсутня. Координацію між складовими Розвідувального співтовариства США здійснює Директор національної розвідки.

Слід погодитися з О. В. Луговським, що зважаючи на досвід країн-членів НАТО, основними завданнями Об'єднаного комітету з питань діяльності розвідувальних органів України мають бути такі:

- координація розвідувальної спільноти України, надання допомоги уряду у формуванні основних напрямів урядової політики щодо діяльності спеціальних служб; націлювання розвідувальних органів України на добування розвідувальної інформації, розроблення пріоритетних завдань для РО України;
- підготовка пропозицій щодо річного бюджету Національної розвідувальної програми України, а також контроль над її виконанням усіма суб'єктами;

– організація та забезпечення співробітництва спеціальних служб з іноземними країнами з ключових питань національної безпеки;

– розроблення законопроектів, проектів указів Президента України та розпоряджень Кабінету Міністрів України щодо діяльності розвідувальних органів України [4].

Крім вирішення завдань із оновлення законодавства та нормативно-правової бази щодо розвідувального співтовариства України на загальнодержавному рівні, існує нагальна потреба в удосконаленні також і міжвідомчих нормативно-правових актів, які, зокрема, регламентують взаємодію відповідних підрозділів Держприкордонслужби та Міністерства оборони України.

Слід зазначити, що взаємодія вказаних підрозділів у царині забезпечення національної безпеки України не повністю відповідає сучасним вимогам. Існують неодинокі випадки неузгодженості дій, послаблення координуючої ролі ініціаторів оперативного заходу, порушення вимог безпеки та конспірації, розпорошення зусиль, що призводить до зриву виконання визначеного оперативного заходу та необґрунтованого збільшення матеріальних витрат. Не можемо повністю виключати відстоювання корпоративних, відомчих інтересів, відсутність ініціативи у співпраці з представниками інших відомств. І як наслідок – результати роботи відомчого розвідувального не можуть задовольнити інтереси громадянського суспільства, на що зверталася увага вчених [6; 3].

На даний час відсутня єдина правова регламентація взаємодії прикордонної і військової розвідки під час виникнення кризових та надзвичайних ситуацій, в тому числі відсутній правовий механізм організації і реалізації спільних оперативних заходів під час ведення бойових дій в умовах повномасштабної агресії РФ проти України.

Аналіз міжвідомчих інструкцій показує, що на даний час діє кілька спільних інструкцій: частина з них були введені в дію протягом 2005–2014 років (ще до початку збройної агресії РФ на сході України), частина – в 2017 році.

Після початку прихованої збройної агресії РФ проти України в 2014 році міжвідомча нормативно-правова база до теперішнього часу так і не зазнала суттєвих змін. Положення ряду інструкцій з питань взаємодії в основному носять декларативний характер, містять прогалини та термінологію, яка може трактуватись кожним розвідувальним відомством по своєму, в цілому вони не в повній мірі відповідають реаліям сьогодення.

У той же час, питання обов'язковості правової регламентації такого специфічного напрямку діяльності розвідувальних органів як взаємодія залишається дискусійним. Деякі автори не включають ознаку нормативної урегульованості через її загальність та очевидність. Інші – ще наприкінці 1990-х років наголошували, що така вказівка на неї обмежить зміст поняття взаємодії і тим самим ослабить його значення для практики [9].

Слід погодитись із таким підходом, адже динаміка розвитку суспільних відносин в сфері забезпечення національної

безпеки є досить інтенсивною, і зрозуміло якісно врегулювати їх у нормативно-правових актах практично неможливо. Особливо складно врегулювати відносини, які виникають на місцевому рівні: між конкретними виконавцями. Жорстка правова регламентація їх взаємодії, наприклад у формі алгоритмів дій, виключатиме ініціативу, що негативно відобразиться на кінцевому результаті діяльності усієї розвідувальної системи [3].

Вивчення змісту підзаконних актів, які регламентують взаємодію суб'єктів розвідувальної діяльності Держприкордонслужби та Міністерства оборони України, свідчить про те, що вони містять окремі норми, які фактично дублюються в різних інструкціях. У той же час відсутня регламентація таких важливих напрямків спільної роботи, як погодження спільного понятійно-категорійного апарату, діяльність у кризовий (надзвичайний) період, організація окремих спільних оперативних заходів за кордоном, забезпечення безпеки і конспірації оперативних заходів, організація і проведення спільних оперативних заходів із використанням технічних засобів розвідки та порядок використання спільних інформаційних систем.

В умовах реформування розвідувальних органів більшість із них потребують внесення змін або взагалі скасування. Тому назріла потреба в систематизації даних актів в єдиному (ми бачимо його інкорпорованим) нормативно-правовому акті в вигляді, наприклад міжвідомчої інструкції. При цьому основою для такого нормативно-правового акту може стати іноземний досвід та чинне законодавство, на підставі якого сьогодні здійснюється організація взаємодії.

Даний міжвідомчий правовий акт може охоплювати такі основні питання, як визначення спільної термінології, принципів, напрямів і завдань взаємодії, її форм і способів; роботу з конфідентами; форми, методи, заходи (у тому числі із застосуванням спеціальної техніки) спільної діяльності; питання інформаційного обміну; спільна підготовка та перепідготовка фахівців (у тому числі методичний і науковий обмін); матеріально-технічне, психологічне та логістичне забезпечення взаємодії; питання контролю тощо.

Підготовка зазначеного єдиного спільного документу дала б змогу об'єднати всі діючі міжвідомчі інструкції для більш повного розуміння процесу взаємодії, усунути протиріччя та дублювання окремих положень, вибудувати нову модель організації ефективного співробітництва в умовах повномасштабної агресії. Крім цього, зазначена практика може бути використана при підготовці спільних інструкцій між іншими суб'єктами розвідувального співтовариства.

Враховуючи вищевикладене реалізація пропозицій щодо вдосконалення аналізованої діяльності дасть змогу усунути наявні в законодавчій базі прогалини та колізії, виправити юридичну невизначеність з питань розподілу сфер розвідувальної діяльності та управління різних відомств з боку вищого державного керівництва, скоротити час для підготовки розвідувальної оцінки та доведення її визначеному колу споживачів розвідувальної інформації, а також підвищити інформативність вітчизняної розвідки загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ : НІСД, 2016. 688 с.
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ : НІСД, 2017. 928 с.
3. Зьолка В. Л. Проблеми правового забезпечення ефективної взаємодії Держприкордонслужби України із правоохоронними органами та військовими формуваннями у прикордонній сфері. *Вісник НАДПСУ*. Серія : *Юридичні науки*. 2016. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2016_1_8 (дата звернення: 26.02.2024).
4. Луговський О. В. Проблемні питання та можливі шляхи вдосконалення діяльності розвідувальних органів України. *Вісник воєнної розвідки*. 2016. № 43. С. 148–153.
5. Мацюк В. В. Удосконалення правового регулювання взаємодії Служби безпеки України та Національної гвардії України в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру. *Теорія і практика правознавства*. 2015. № 1 (7). С. 2–10.
6. Михайлова Ю. О. Роль та місце Державної прикордонної служби у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України. *Форум права*. 2017. № 4. С. 152–158.
7. Про вдосконалення системи забезпечення керівництва, координації та контролю за діяльністю розвідувальних органів України : Указ Президента від 30.01.2015. № 42/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2015#Text> (дата звернення 25.02.2024).
8. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення 25.02.2024).
9. Сущенко В. Д., Смирнов А. М., Коваленко О. І., Смирнов А. А. Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ : навчальний посібник. Київ : НАВСУ, 1999. 352 с.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПОСОБІВ ЗБИРАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PROBLEMATIC ASPECTS OF METHODS OF COLLECTING DIGITAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Метелев О.П., доктор філософії у галузі права,
завідувач кафедри

*Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

В даній статті досліджуються специфіка та особливості способів збирання і формування цифрових доказових відомостей в досудовому та судовому провадженні, аналізується сучасний стан наукової розробки цієї проблеми. Проведений автором аналіз показав, що доказові відомості у цифровому вигляді, особливо в умовах збройної агресії РФ проти України, складають значну частку доказового матеріалу кримінальних проваджень. Такий стан речей безумовно вимагає впровадження у кримінальний процес якісно нового підходу до використання у доказуванні цифрових доказів. Автор акцентує увагу, що процес збирання (отримання) і формування доказів у кримінальному провадженні здійснюється суб'єктами доказування (стороною обвинувачення і стороною захисту) в особливий процесуальній формі. Суб'єкт доказування, який встановлює через докази обставини у кримінальному провадженні, переходить від сприйняття окремих фактів, інформації про них під час проведення процесуальних дій (чуттєво-практичний аспект пізнання) до логічного осмислення сприйнятого (гносеологічний аспект пізнання). У статті зазначається, що структура процесу доказування повинна включати в себе різні елементи, які властиві як інформаційному, так і іншим підходам до теорії доказів: збирання, закріплення, перевірку, оцінку, логічне обґрунтування і т.п. Наголошується на невідворотності адаптації класичної кримінально-процесуальної системи до цифрової реальності.

Автором робиться висновок, що у кримінальному процесуальному законодавстві не врегульовані деякі питання щодо порядку та особливостей збирання та способів дослідження і формування цифрових доказових відомостей, які за умов належності та допустимості в подальшому набудуть статусу судових доказів. Це, в свою чергу, значно ускладнює практичне використання цифрової інформації у процесі доказування ретроспективних обставин вчиненого кримінального правопорушення. Автором пропонується з огляду на особливу гносеологічну та правову природу цифрових (електронних) доказів, виділити способи їх збирання (отримання) в окрему процесуальну категорію.

Ключові слова: кримінальне провадження, цифрові докази, способи збирання доказів.

The given article studies specifics and peculiarities of the ways and methods used to gather and form digital evidence data in pre-trial investigation and trial proceeding, as well as analyses the status of current scientific elaboration of the problem.

The analysis carried out by the author of the article shows that evidence in digital form, particularly during the Russian aggression against Ukraine, comprises a significant part of evidence materials in criminal proceedings. Under such circumstances, it is required to introduce a more efficient approach to digital evidence use in criminal procedure. The author emphasizes that gathering (obtaining) and forming of evidence in criminal proceeding is performed by probative subjects (a prosecution party and a defence party) in a specific form of action. In the course of legal proceedings, a probation subject, while establishing the circumstances (facts) in criminal proceeding through the evidence, is moving from perceiving some facts, information about them (the sensual and practical aspect of cognition) to logical comprehending the perceived information (gnoseological aspect of cognition). The article states that the probation process must include different elements, common for information as well as other approaches to the theory of proofs: gathering, consolidation, verification, assessment, logical justification, etc. It also stresses on inevitable tailoring of classical criminal and procedural system to digital reality.

The author concludes that some issues related to the procedure and peculiarities of gathering evidence as well as methods of examining and forming digital data, which further will gain the trial evidence status, have not been regulated in the criminal and procedural legislation. This drawback greatly complicates practical use of digital information while establishing retrospective circumstances of a criminal offence. Taking into consideration a specificgnoseological and legal nature of digital (electronic) evidence, the author offers to distinguish its gathering (obtaining) methods in a separate procedural category.

Key words: criminal proceeding, digital evidence, evidence gathering methods.

Постановка проблеми. Інститут доказування в кримінальному процесі постійно розвивається. Зважаючи на стрімку ком'ютеризацію суспільства і значне збільшення кількості правовідносин в площині інформаційного простору, з'явився якісно новий вид кримінальних доказів – цифрові докази, основою яких є інформація представлена в дискретному вигляді. Так, Н. В. Глинська зазначає, що «значну долю інформаційного сегменту сучасного кримінального провадження складає саме цифрова інформація, що обумовлює необхідність формування якісно нового підходу до використання у доказуванні цифрових (електронних) доказів. Водночас, як констатується сучасною науковою спільнотою та практиками, чинне кримінальне процесуальне законодавство містить лише загальні правила щодо застосування електронних доказів, залишаючи не врегульованими низку питань щодо специфіки порядку їх збирання та способів дослідження» [1, с. 18].

Саме тому законодавче врегулювання способів та процедури збирання (отримання) цифрових доказів у кримінальному процесі, їх використання, з урахуванням дотримання вимог їх належності, допустимості, достовірності та достатності є нагальною теоретичною і практичною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доказування, як інститут кримінального провадження, цікавило науковців практично на всіх етапах розвитку кримінальної процесуальної науки. Свої праці дослідженню актуальних проблем доказового права, зокрема питань доказування, присвятили такі вчені, як: Н. В. Глинська, Ю. М. Грошевий, В. П. Гмирко, О. В. Капліна, М. М. Михасенко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило та інші.

Не дивлячись на те, що поняття «цифрових доказів» в правовій доктрині є достатньо новим, а наукова розробка способів збирання (отримання) цифрових даних, які мають доказове значення для кримінального провадження у вітчизняній правовій науці знаходиться на даний час на початковій стадії, досить багато науковців звертали увагу на важливість і необхідність визначення їх гносеологічної і правової природи, зокрема: Т. В. Авер'янова, Н. Н. Ахтирська, К. Браун (Christopher Brown), В. В. Білоус, В. М. Бутузов, С. Й. Гонгало, І. Г. Каланча, Е. Кейси (E. Casey), І. О. Крицька, А. В. Скрипник, А. В. Столітній, Дж. Чизам (J. W. Chisum), Д.М. Цехан, М.Г. Щербаковський, О. Г. Яновська та інші.

Мета статті. Спираючись на аналіз наукових публікацій та норм вітчизняного і зарубіжного кримінально-процесуального законодавства, дослідити способи збирання (отримання) цифрових доказів та визначити чи можливо виділити їх в окрему процесуальну категорію.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному провадженні основою процесу пізнання є загальні гносеологічні, соціальні та психологічні закономірності. Основною метою кримінально-процесуального пізнання є отримання знання про факти, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні. В свою чергу, предметом доказування є подія минулого – вчинене кримінальне правопорушення, саме воно визначається як різновид соціального пізнання (безпосереднього та опосередкованого). Д. Б. Сергєєва справедливо вказує, що «кримінальне правопорушення є центральним елементом предмета доказування, визначеним п. 1 ч. 1. ст. 91 КПК України. Одночасно, у органів досудового розслідування часто виникають проблеми з визначенням кола питань, пов'язаних з доведенням кримінального правопорушення, з урахуванням норм КК України та КПК України, а також обставин конкретного кримінального правопорушення» [2, с. 41].

Ця обставина обумовлена тим, що за своєю природою кримінально-процесуальне доказування є пізнавальною діяльністю ретроспективних подій. Так, М. А. Погорельський зазначає, що доказування – це нерозривний цілісний процес, що полягає в отриманні доказів (пошуку і виявленні (вилученні) фактичних даних та їх джерел; перевірці, оцінці фактичних даних і їх джерел, їх процесуальному оформленні (закріпленні) й наданні фактичним даним та їх джерелам значення доказу у кримінальному провадженні) та їх використанні для встановлення фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження, в обґрунтуванні доказами своєї правової позиції сторонами кримінального провадження [3, с. 22]. Наслідком здійснення пізнавальної діяльності по доказуванню є формування суб'єктивного образу об'єктивної дійсності про подію минулого, а за характером вона являє собою складноструктуровану діяльність і має розглядатися:

1) як встановлення та дослідження обставин справи, що входять до предмета доказування (ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)), тобто діяльність відповідних державних органів і учасників процесу зі збирання (формування), перевірки й оцінки доказів, з одного боку [4];

2) як логічне формулювання та обґрунтування певної тези, висновків процесуальних рішень у кримінальному провадженні – з другого боку.

Отже, процес збирання (отримання) і формування доказів у кримінальному провадженні здійснюється суб'єктами доказування (стороною обвинувачення і стороною захисту) в особливій процесуальній формі. Суб'єкт доказування, який встановлює через докази обставини у кримінальному провадженні, переходить від сприйняття окремих фактів, інформації про них під час проведення процесуальних дій (чуттєво-практичний аспект пізнання) до логічного осмислення сприйнятого (гносеологічний аспект пізнання).

Сучасне законодавство передбачає структуру доказування, яка включає в себе збирання (отримання), перевірку і оцінку доказів. Така нормативна конструкція наслідувана з інформаційної теорії доказів, де під доказами розумілися відомості (інформація) і доказування отожднювалось виключно з пізнавальною діяльністю. При цьому повністю ігнорується логічна і психологічна основа процесу доказування. У зв'язку з цим сучасна кримінально-процесуальна доктрина потребує конструктивного перегляду і в науковому середовищі це питання обговорюється вже давно. Зокрема, В. П. Гмирко запропонував юридичну конструкцію доказу, яка складається з нормативно-процедурного, інформаційного та фактовстановлювального сегмен-

тів [5, с. 34]. Зважаючи на вимоги ч. 2 ст. 23 КПК України, М. Є. Шумило запропонував доповнити дану конструкцію ще двома сегментами – судово-інтерпретаційним та судово-констатуючим, тим самим підкреслюючи участь сторони захисту у формуванні судових доказів [6, с. 102].

Таким чином, структура процесу доказування повинна включати в себе різні елементи, які властиві як інформаційному, так і іншим підходам до теорії доказів: збирання (отримання), закріплення, перевірку, оцінку, логічне обґрунтування і т.п.

Зупинимось більш детально на збиранні (отриманні) доказів – найважливішому початковому елементу доказування, який властивий для пізнавальної діяльності слідчого, детектива, прокурора, слідчого судді та полягає в знаходженні, сприйнятті і фіксації в установленому законом порядку відомостей, які мають значення для кримінального провадження. Збирання доказів – достатньо стала категорія, яка як елемент доказування закріплена нормативно в ст. 93 КПК та підтримується більшістю науковців. Проте, в кримінально-процесуальній науці існує не менш авторитетна позиція щодо отожднення першого етапу доказування з процесом формування доказів, під яким розуміється весь процес перетворення доказової інформації у форму доказів, передбачених кримінально-процесуальним законом, який включає в себе як пізнавальні (вилучення інформації зі слідів), так і посвідчувальні елементи (об'єктивізація сприйнятих відомостей за допомогою засобів фіксації). Це, наприклад, формування показань, експертних висновків, протоколів слідчих дій тощо. Проте, в кримінальному процесі передбачені і інші види доказів: речові докази, інші документи, висновок спеціаліста. Такі докази отримуються суб'єктами доказування вже в готовому, остаточному вигляді і процесуальному формуванню не підлягають. Таким чином, можна вважати, що перший етап процесу доказування може здійснюватися як шляхом їх збирання, так і шляхом їх формування.

Отже, для того, щоб будь-які докази могли бути використані в кримінальному провадженні, їх слід зібрати, тобто тим чи іншим шляхом отримати в розпорядження суб'єкта доказування (слідчий, детектив, прокурор, слідчий суддя тощо) саме як докази, виділити із усього значного обсягу фактичних даних за ознакою їх значення для справи.

Збирання (отримання) доказів здійснюється сторонами кримінального провадження у порядку, передбаченому КПК. Зокрема, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК.

У той самий час, сторона захисту та потерпілий здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 КПК.

Докази можуть бути одержані на території іноземної держави в результаті здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переко-

нанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Жоден доказ не має наперед встановленої сили (ст. 94 КПК).

Використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві стало одним із самих перспективних напрямів розкриття і розслідування кримінальних правопорушень. Цифрові докази в певних випадках є єдиними доказами винуватості особи в скоєнні злочину. Відповідно, значення цифрових доказів в кримінальному судочинстві стає очевидним. На шляху до побудови нової теорії доказування змагального кримінального процесу стає очевидною невідворотність адаптації традиційної кримінально-процесуальної системи до цифрової реальності та впровадженням ефективного кримінально-правового механізму, заснованого на класичних основах справедливого суду і озброєного цифровими технологіями.

Слідчі (розшукові) дії (гласні і негласні), що являють собою найбільш досконалий механізм збирання та отримання доказової інформації і відображення її в матеріалах кримінальної справи, є основним способом збирання цифрових доказових відомостей. Процедура кожного з них детально врегульована законом.

Широкі можливості застосування інформаційних технологій в усіх сферах суспільних відносин іноді настільки стрімко змінюють їх характер, що право, як регулятор суспільної поведінки, не завжди своєчасно реагує на це. Необхідно зазначити, що збирання (отримання) цифрової інформації і цифрових носіїв інформації на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуальної науки недостатньо врегульоване. Крім того, законодавцем досі не розроблені необхідні процесуальні гарантії щодо захисту громадян від надмірної зацікавленості з боку правоохоронних органів під час проведення процесуальних дій.

Так, в результаті правового аналізу, можна встановити, що цифрова інформація і цифрові носії інформації можуть бути отримані в рамках процедур вилучення під час обшуку (ст. 234 КПК), огляду (ст. 237 КПК), вилучення документів і предметів (ст. 93 КПК) та негласних слідчих (розшукових) дій (глава 21 КПК).

Власне, сама процедура вилучення цифрової інформації, під час проведення обшуку та огляду має здійснюватися шляхом її копіювання із інформаційного простору або цифрового носія інформації і проходити в кілька етапів: 1) вилучення (копіювання) цифрової інформації з місця її виявлення на цифровий носій інформації; 2) пред'явлення виявленої цифрової інформації понятим, спеціалісту та іншим учасникам слідчих дій; 3) відображення у протоколі слідчих дій часу, місця і обставини виявленої інформації; 4) пакування та опечатування цифрових носіїв інформації, які містять шукану цифрову інформацію.

Проте, на відміну від процедур вилучення речей та документів, вищезначена процедура вилучення цифрових носіїв інформації в ході обшуку і огляду законодавцем не формалізована та не визначена, що може призвести до зловживань, зокрема, з боку правоохоронців, які при отриманні доступу до того чи іншого цифрового носія інформації, стають власниками особистої значущої інформації (тексти повідомлень в соціальних мережах, паролі систем електронних платежів і т.п.).

Розглянемо цю проблему більш детально. Відповідно до чинного законодавства обшук, огляд в житловому приміщенні може бути здійснений тільки за відповідною санкцією суду. Недоторканість житла – один із основних правових принципів демократичного суспільства, оскільки житло представляє собою найбільш важливе джерело відомостей про осіб, які там проживають. Раніше, низький

рівень інформаційних технологій обумовлював особливий правовий статус житла. Там найчастіше зберігались відомості (листи, особисті записи, документи, цінності і т.п.), які могли б мати доказове значення для кримінального провадження, і зберігались вони у вигляді речей і документів. Отже, з точки зору ефективності збирання (отримання) доказів, саме приватна інформаційна значимість житла для людини стала правовою підставою для захисту її з боку держави від несанкціонованого проникнення, у тому числі і суб'єктів доказування.

Водночас, розвиток інформаційних технологій зумовив ситуацію, коли більша частина особистої інформації про особу стала зберігатись в електронному (цифровому) вигляді на цифрових пристроях зберігання і обробки інформації (персональних комп'ютерах, серверах, жорстких дисках, флеш-носіях і т.п.), які стали спроможні, в рамках невеликих просторових межах, контури яких співпадають з фізичними межами цих цифрових пристроїв, зберігати великі об'єми особистої інформації [7, с. 26].

Тобто, ще донедавна можливо було стверджувати, що цифровий пристрій (персональний комп'ютер, ноутбук і т.п.) знаходиться в приміщенні і, відповідно, може вважатись як його невід'ємна частина, як і інформація, яка на ньому міститься. Однак, мініатюризація електронних компонентів призвела до того, що з'явилась велика кількість ультрапортативних цифрових пристроїв, і тому вищезначені доводи більше не можуть визнаватись як беззаперечні.

Тому, на даний час можливо поставити під сумнів належність і достовірність цифрових доказів, зібраних (отриманих) під час проведення такої слідчої дії як огляд персонального комп'ютера. Під оглядом розуміється лише візуальне обстеження місцевості, приміщення або речі, які знаходяться у вільному доступі, без активного пошукового впливу на них. Однак, органами, які проводять слідчі дії у формі огляду, в рамках цього заходу проводяться операції по відкриттю папок з файлами та самих файлів, вивчення їх вмісту та властивостей, які по суті своїй є цілеспрямованим пошуком інформації, тобто обшуком – примусовою дією, санкціонованими слідчим суддею, по виявленню відомостей, що мають доказове значення для кримінального провадження, які цікавлять слідство, а також їх конфіскацію.

Неурядова правозахисна організація «Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів» («Асоціація УМДПЛ»), досліджуючи проблеми правового огляду особи та її речей, а також практику його здійснення (правозастосування) нарахувала у вітчизняному законодавстві п'ять різних понять стосовно проведення такої дії, як огляд особи та її речей: «особистий огляд і огляд речей», «зовнішній огляд одягу та речей», «огляд особи», «особистий обшук», «обшук особи» [8]. Це створювало плутанину щодо порядку та підстав його проведення. На теперішній час ситуація не змінилась – у вітчизняному законодавстві ми також маємо п'ять понять, що позначають один інститут особистого огляду. Лише зникло поняття «зовнішній огляд», яке було закріплене в Статуті патрульно-постової служби. Йому на зміну прийшов інститут «поверхневої перевірки» (ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію»), який схожий за назвою, але інший за змістом. В кримінальному процесі «огляд» отримав назву «обшук особи» (ч. 3 ст. 208, ч. 5 ст. 236 КПК) / «особистий обшук» (ч. 8 ст. 191, ч. 6 ст. 208 КПК). Сучасне нормативне регулювання обшуку особи має неповний і несистемний характер, що підкреслюється низкою науковців та практиків. Так, «...закон, на жаль, не містить ніяких критеріїв, за наявності яких таке рішення може бути прийняте (мається на увазі рішення про проведення обшуку особи під час проведення обшуку житла або іншого володіння особи). Не встановлено також, яким повинне бути це рішення, як воно має бути оформлене» [9].

Користуючись такою законодавчою невизначеністю, правоохоронні органи під час проведення слідчих дій часто по відношенню до збирання цифрових доказів самостійно оцінюють свої дії як огляд, фактично здійснюючи обшук, на власний розсуд визначають необхідність обшуку особи (з метою вилучення та вивчення вмісту мобільних телефонів, інших цифрових пристроїв, накопичувачів інформації тощо), обираючи для себе найбільш сприятливий процесуальний режим отримання цифрових доказів, нехтуючи правами громадян та принципами, закріпленими кримінальним процесуальним законодавством.

В продовження даної теми, розглянемо, наприклад, іншу процесуальну дію – дослідження вмісту мобільного телефону затриманої особи в рамках особистого обшуку на підставі ч. 3 ст. 208 КПК. З точки зору законодавця, проведення уповноваженою службовою особою особистого обшуку при затриманні (без отримання нею ухвали слідчого судді на ці дії) зумовлено, по-перше, доцільністю збирання доказів «по гарячих слідах», що унеможливило знищення доказів, а по-друге, незначними розмірами тих речей, які можливо знайти при особистому обшуку у затриманого. Хочеться зазначити, що до недавнього часу, до появи інформаційних технологій в повсякденному житті, невеликий розмір речей (об'єктів), який могла мати при собі особа, суттєво обмежував її в можливостях по збереженню і передачі інформації. Матеріальні, письмові джерела відомостей мали займати певний об'єм, що напевно обмежувало здатність людини до їх зберігання і переміщення у просторі. Враховуючи ці факти, законодавець допустив можливість проведення особистого обшуку без отримання ухвали слідчого судді. Проте, виходячи з реальних тенденцій у інформаційних технологіях до постійного зменшення розмірів цифрових пристроїв, наявність у затриманої особи смартфона, в якому може міститись особиста інформація, за своїм об'ємом еквівалентна вмісту кількох традиційних бібліотек, дозволяє правоохоронцям отримати доступ до цього масиву даних без належної процесуальної процедури отримання ухвали слідчого судді. Крім того, збереження відомостей в фізичній формі у вигляді письмових документів або на будь-якому іншому матеріальному носії інформації завжди дозволяло точно визначити, де саме знаходяться ті чи інші відомості, які можуть мати доказове значення для кримінального провадження. Але, сучасні цифрові технології дозволяють:

- підключення електронних пристроїв до глобальної мережі Інтернет, до інших інформаційно-телекомунікаційним мереж і систем;

- постійно знаходитись з ними на мережевому зв'язку і здійснювати обмін інформації як режимі «запит-відповідь», так і у «фоновому» (автоматичному) режимі без безпосередньої участі користувача.

Тобто, інформація на смартфонах може зберігатись не тільки фізично на самому пристрої, але і в так званих «хмарних» сховищах («iCloud», «Dropbox», «Google диск», «eDisk-UKR.net» і т.п.), при цьому пересічному користувачу не буде очевидна різниця де знаходиться шукана інформація, на локальному машинному носії інформації чи в мережі («хмарному» сховищі).

У таких випадках, з процесуальної точки зору, незрозуміло, до якої межі допускається аналогія фізичного предмета (речі) і цифрового пристрою (комп'ютера, ноутбука, електронної книги тощо), оскільки предмет може містити в собі тільки те, що в нього поклали, а комп'ютер може звернутися до даних, які не містяться в його пам'яті та машинних носіях інформації, а знаходяться, прикладом, на серверах, які знаходяться за кордоном [10, с. 31].

Не дивлячись на те, що вищевказані проблеми давно вже стали вже реальністю на практиці, КПК не дає чіткої відповіді, чи необхідно отримувати ухвалу суду на проведення обшуку мобільного телефону, або іншого цифрового пристрою затриманого. Разом з тим ст. 14 КПК передбачає, що втручання у таємницю листування, телефонних

розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування, можливе лише на підставі судового рішення. Враховуючи вищевказані протиріччя процесуальних норм, стає незрозумілим, якою з них повинен керуватись правоохоронець, здійснюючи вивчення вмісту мобільного телефону при особистому обшуку затриманого.

Як вже було зазначено раніше, огляд – це безпосереднє візуальне дослідження об'єкта шляхом її особистого сприйняття. Щодо цифрових носіїв інформації, то їх огляд спрямований на встановлення стану предмету, призначення, наявності ознак, які вказуються на зв'язок зі злочинним діянням, а також відомостей, що мають відношення до кримінального провадження. На практиці, процедуру огляду цифрового (електронного) носія інформації, засобів стільникового зв'язку (мобільних телефонів, модемів і т.п.) зазвичай розділяють на кілька етапів:

- зовнішній огляд матеріального носія (найменування пристрою, зовнішні ознаки);

- конструктивний огляд (наявність елементів живлення, карт пам'яті, SIM-карт і т.п.);

- огляд інформаційної середовища (огляд і фіксація відомостей, які містяться на цифровому носії інформації).

На особливу увагу заслуговує саме огляд інформаційного середовища цифрового носія інформації. В ході цієї процесуальної дії може виникнути необхідність щодо фіксації та копіювання інформації, яка на ньому міститься. На переконання переважної більшості науковців і експертів копіювання інформації необхідно проводити лише під час судової експертизи лабораторних умов з метою забезпечення її належності і достовірності.

Отже, виникає закономірне питання, чи властиві «огляду інформаційного середовища» та «копіюванню цифрової інформації» ознаки самостійних слідчих дій і чи не є збирання цифрової інформації окремим способом отримання доказів під час кримінального провадження.

Аналіз численних наукових розвідок процесуалістів стосовно механізмів формування слідчих дій та способів отримання доказів у кримінальному процесі дозволяє зробити обґрунтований висновок, що нова слідча дія повинна відповідати таким критеріям:

- а) загальним принципам кримінального судочинства як системи більш високого рівня;

- б) загальним принципам функціонування системи (оригінальність, пристосовуваність до досягнення специфічної мети певними прийомами відображення слідів).

Крім того, з урахуванням перспективи цифровізації кримінального процесу, цілком ймовірно, що кримінально-процесуальне законодавство матиме наступні перспективні напрями розвитку:

- 1) розширення меж допустимості доказів і поява нових фактичних даних;

- 2) розширення кола слідчих дій, поява додаткових гарантій прав і свобод при їх провадженні;

- 3) використання новітніх експертних систем під час прийняття процесуально важливих рішень.

Таким чином, з огляду на розвиток інформаційних технологій, було б доцільно передбачити у кримінальному процесі комплекс слідчих (розшукових) дій, які аналогічні допиту, обшуку, вилученні речей і слідчому експерименту, але пов'язані з вивченням цифрової інформації, які використовують інтелект цифрових систем. І крім того, передбачити особливий порядок початку досудового розслідування на підставі повідомлень, розміщених в мережі Інтернет, а також виділити в окремі слідчі (розшукові) дії «цифровий (електронний) огляд інформаційного середовища» і «цифрове (електронне) копіювання».

Особливостями провадження таких слідчих (розшукових) дій пропонується вважати:

- «місце» проведення – інформаційне середовище;

- методи і способи провадження – спеціальні, характерні тільки для роботи з цифровими доказами;

– об'єкт дослідження, отримані відомості – цифрова інформація;

– знаряддя провадження – спеціальні засоби отримання, дослідження та оцінки отриманих цифрових даних (оскільки сприйняти цифрову інформацію можливо тільки за допомогою спеціальних цифрових приладів відображення та обробки інформації);

– суб'єкти провадження – обов'язкове залучення до роботи з цифровими доказами спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями в сфері інформаційно-цифрових технологій;

– умови збереження отриманих масивів даних – для гарантованого збереження цифрових доказів необхідно забезпечити спеціальні умови: відсутність в найближчому оточенні цифрового сховища магнітних і електричних полів, відсутність значних коливань напруги та струму, стабільний температурний режим, відсутність механічних потрясінь, обмеження як безпосереднього фізичного доступу до носіїв цифрової інформації, так і захист най-

ближчого оточення сховища для унеможливлення віддаленого впливу магнітними і електричними полями на цілісність цифрової інформації.

Висновки. З урахуванням специфічної «нематеріальної» природи цифрових (електронних) доказів, які: а) існують у штучно створеному інформаційному середовищі; б) мають особливий статус оригіналу і можуть існувати у такому статусі у декількох місцях; в) сприймаються та досліджуються за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів; г) зберігаються на відповідному носії інформації, в оперативній (тимчасовій) пам'яті ЕОМ або каналі зв'язку – вбачається за доцільне виділити в окремі слідчі дії «цифровий (електронний) огляд інформаційного середовища» і «цифрове (електронне) копіювання» та відокремити збирання (отримання) цифрової інформації як окремий спосіб отримання доказів під час кримінального провадження, з опрацюванням і визначенням особливих процесуальних правил та стандартів, зміст яких би врахував сучасні зміни, які відбулися в інформаційному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глинська Н.В. Щодо використання цифрової інформації в кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень*: матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 12 грудня 2022 року), Харків, 2022. С. 18–21.
2. Pohoretskyi M., Serhieieva D., Toporetska Z. The proof of the event of a financial resources fraud in the banking sector: problematic issues. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. Kyiv, 2019. № 28 (1). P. 36–45.
3. Погорєцький М.А. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.02.2024).
5. Гмирко В.П. Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція? *Право України*. 2014. № 10. С. 26–35.
6. Шумило М.Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння «невловного» феномену доказового права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 95–104.
7. Kessler G. Judge` Awareness, Understanding, and Application of Digital Evidence. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Computing Technology in Education. Nova Southeastern University. 2010. 182 с.
8. Крапивін Є. Особистий огляд та поверхнева перевірка: експертний аналіз. URL: <http://umdpl.info/police-experts.info/2016/05/18/inspection/> (дата звернення 18.02.2024).
9. Фаринник В. Які хитрощі можуть застосовуватися стороною обвинувачення для обмеження прав громадян, у котрих проводиться обшук? URL: https://zib.com.ua/ua/print/113888-scho_potribno_znati_gromadyanam_pro_poryadok_provedennya_obs.html (дата звернення 18.02.2024).
10. Adam M. The iphone meets the fourth amendment. *UCLA Law Review* 27, 2008. P. 27–58.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ

FEATURES OF THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE INVESTIGATION OF STATE TREASON

Мудрецька Г.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено особливості використання спеціальних знань під час розслідування державної зради. Визначено, що органи досудового розслідування стикаються із значними складнощами розслідування цієї категорії злочинів, які обумовлені специфікою та механізмом злочинної діяльності, способами вчинення, наявними слідами та наслідками, та недостатністю застосування науково-технічних, тактичних засобів та можливостей використання спеціальних знань щодо їх ефективного виявлення та розслідування державної зради.

На підставі аналізу окремих положень КПК України та даних слідчої практики розслідування злочинів, передбачених ст. 111 КК України, визначено, що основними причинами негативного фактора щодо своєчасного виявлення та дослідження слідової інформації під час розслідування державної зради є: несвоєчасність проведення слідчих (розшукових) дій у сфері Інтернет технологій або ж їх ігнорування; недостатність досвіду практичних працівників у розслідуванні даних злочинів, слабка обізнаність та розслідування державної зради. Низька результативність проведених слідчих (розшукових) дій через незастосування або ж неправильне використання техніко-криміналістичних засобів і методів, а також тактичних прийомів.

Констатовано, що при розслідуванні державної зради, залежно від форми її вчинення, можуть бути залучені спеціалісти: з інформаційно-телекомунікаційних систем; у сфері комп'ютерної інформації та комп'ютерної техніки; спеціаліст з підрозділу кіберполіції; спеціаліст з питань таємниць у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку. Однак, застосування спеціальних знань при розслідуванні державної зради, особливо, форми якої вчинені з використанням мережі Інтернет, ускладнюється у зв'язку із зазначеними нами особливостями збирання і дослідження комп'ютерної інформації та комп'ютерних слідів

Ключові слова: державна зрада, спеціальні знання, досудове розслідування, кримінальне провадження, методика розслідування, судові експертизи.

The article examines the peculiarities of the use of special knowledge during the investigation of high treason. It was determined that pre-trial investigation bodies are faced with significant difficulties in the investigation of this category of crimes, which are due to the specifics and mechanism of criminal activity, the methods of commission, the available traces and consequences, and the insufficiency of the use of scientific and technical, tactical means and the possibility of using special knowledge for their effective detection and treason investigation.

Based on the analysis of individual provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the data of the investigative practice of the investigation of crimes provided for in Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine, it is determined that the main reasons for the negative factor regarding the timely detection and investigation of trace information during the investigation of state treason are: untimeliness of conducting investigative (search) actions in the field of Internet technologies or ignoring them; lack of experience of practical workers in the investigation of these crimes, due to weak awareness in the field of the latest information systems; low effectiveness of the conducted investigative (search) actions due to non-application or incorrect use of technical and forensic means and methods, as well as tactical techniques.

It was established that, depending on the form of its commission, specialists may be involved in the investigation of treason: from information and telecommunication systems; in the field of computer information and computer technology; specialist from the cyber police unit; a specialist in secrets in the field of defense, economics, science and technology, foreign relations, state security and law enforcement. However, the application of special knowledge in the investigation of state treason, especially forms of which are committed using the Internet, is complicated in connection with the features of the collection and research of computer information and computer traces that we have indicated.

Key words: treason, special knowledge, pre-trial investigation, criminal proceedings, investigation methodology, forensic examinations.

Постановка проблеми та її актуальність. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, зумовило появу тенденції зростання рівня злочинності, яка особливо негативно впливає на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, обороноздатності, державної, економічної чи інформаційної безпеки України. За статистичними даними Офісу Генерального прокурора за 2023 рік обліковано злочинів проти основ національної безпеки України 6270, з них 1169 – за ст. 111 КК України, з яких 469 особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом спрямовано 315 кримінальних проваджень [1]. Аналіз слідчої практики розслідування державної зради свідчить про те, що органи досудового розслідування стикаються із значними складнощами розслідування цієї категорії злочинів, які обумовлені специфікою та механізмом злочинної діяльності, способами вчинення, наявними слідами та наслідками, та недостатністю застосування науково-технічних, тактичних засобів та можливостей використання спеціальних знань щодо їх ефективного виявлення та розслідування державної зради [2, с. 575]. Крім того, незважаючи на те, що питання спеціальних знань вивчали чимало вчених-криміналістів, донині не всі проблеми розв'язані. Існує низка як теоретичних, так і практичних

проблем, особливо в питаннях застосування спеціальних знань на початковій стадії кримінального провадження та при проведенні слідчих (розшукових) дій. Найчастіше ці проблеми пов'язані зі слідами злочинів, що зберігаються на комп'ютерних носіях інформації. Адже, вчинення державної зради, особливо у таких її формах як шпигунство та надання допомоги державі-агресору у проведенні підривної діяльності проти України, вчиняється саме за допомогою електронних носіїв інформації, з використанням мережі Інтернет та мають специфічний механізм слідування. Так, матеріальні сліди такого злочину становлять комплекс слідів як традиційних, так і нетрадиційних. До останніх належать ті, що зберігаються в електронному середовищі, а тому недоступні безпосередньому сприйняттю. Саме це обумовлює необхідність та особливості використання спеціальних знань під час розслідування зазначеного злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів були предметом наукових досліджень у роботах С. С. Вітвицького, А. Ф. Волобуєва, Г. С. Бідняка, В. І. Дячука, М. П. Климчука, О. А. Губської, І. В. Пиріга, О. В. Одерія та ін. Проте, низка проблемних питань щодо використання спеціальних знань під час розслідування державної

зради залишилася не вирішеною, що і зумовило актуальність обраної теми.

Метою статті є визначення особливостей використання спеціальних знань під час розслідування державної зради.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на наявність досить значної кількості наукових досліджень щодо використання спеціальних знань під час досудового розслідування, до сьогодні продовжуються дискусії щодо сутності, видів, форм, особливостей використання спеціальних знань у правоохоронній діяльності. На законодавчому рівні поняття спеціальних знань не визначене, йдеться лише про загальні основи їх використання. У теорії криміналістики також немає з цього приводу єдиної думки. Наприклад, А. В. Іщенко, визначаючи поняття «спеціальні знання», вказує на те, що на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуальної науки та криміналістики спеціальні знання є умовною назвою незагальноновідомих, конкретно-наукових і практичних знань, за винятком знань у галузі матеріального та процесуального права [3, с. 205]. Аналогічного висновку доходять колектив авторів (В. В. Кікінчук, Р. Л. Степанюк, Юхно О. О. та ін.), що спеціальні знання – це незагальноновідомі знання та є такими, що не мають масового поширення і якими володіє обмежене коло фахівців (фахівець – загальне поняття для позначення особи, яка володіє спеціальним знаннями), тому застосування спеціальних знань у досудовому розслідуванні базується, насамперед, на залученні до процесу розслідування спеціаліста й експерта, тобто осіб, які володіють такими спеціальними знаннями та навичками [4, с. 7]. Ми погодимося з думкою науковців, котрі пропонують розуміти під спеціальними знаннями наукові, технічні та інші, зокрема криміналістичні, професійні знання, одержані в результаті навчання, і навички, набуті в процесі роботи у певних галузях практичної діяльності, що використовуються сумісно з науково-технічними засобами при пошуку, виявленні, вилученні та дослідженні слідів злочину з метою отримання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення певних обставин у кримінальному провадженні [5, с. 115].

Основними причинами негативного фактора щодо своєчасного виявлення та дослідження слідчої інформації під час розслідування державної зради є: несвоєчасність проведення слідчих (розшукових) дій в мережі Інтернет технологій або ж їх ігнорування; недостатність досвіду практичних працівників у розслідуванні даних злочинів, у зв'язку зі слабкою обізнаністю у сфері новітніх інформаційних систем; низька результативність проведених слідчих (розшукових) дій через незастосування або ж неправильне використання техніко-криміналістичних засобів і методів, а також тактичних прийомів [4].

Разом із тим, вивчення кримінальних проваджень розпочатих за ст. 111 КК України свідчить, що якість досудового розслідування безпосередньо залежить від правового (повною мірою) використання спеціальних знань в галузі комп'ютерних технологій слідчим під час розслідування. На наш погляд, домінуючу роль в оцінці можливостей спеціаліста відіграють спеціальні знання, які складають відомості з таких галузей знань як: електроніка, електротехніка, інформаційні системи і процеси, радіотехніка і зв'язок, обчислювальна техніка (зокрема програмування) та автоматизація. Підтримуючи позицію Д. В. Пашнева, в структурі спеціальних знань, що використовуються при розслідуванні державної зради, доцільно виділити наступні блоки: 1) основні спеціальні знання, до яких відносяться технічні знання в галузі комп'ютерних технологій: інформатика; комп'ютерна, програмна та системна інженерія; автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології; безпека інформаційних і комунікаційних систем; системи технічного захисту інформації та управління інформаційною безпекою; 2) додаткові – юридичні зна-

ння: а) знання з криміналістики: окремі теорії криміналістики (вчення про закономірності виникнення інформації про злочин, теорії криміналістичної ідентифікації та діагностики, криміналістичне вчення про ознаки, криміналістичне вчення про механізми слідствотворення, методологічні основи загальної теорії судової експертизи тощо); б) криміналістична техніка (знання про технічні засоби, прийоми та методи збирання й дослідження речових доказів (слідча та експертна техніка); знання основних процесуальних положень щодо збирання доказів, прав та обов'язків суб'єктів судочинства тощо); в) знання нормативних актів, що регламентують діяльність у сфері використання комп'ютерних технологій (відповідні статті КК України, законодавство в сфері комп'ютерних технологій) [6, с. 190]. Отже, зважаючи на таку громіздку структуру спеціальних знань, очевидно, що виникають певні труднощі при підборі відповідного фахівця (спеціаліста, експерта).

Взагалі, єдиних критеріїв, на основі яких слід викликати спеціалістів для участі в слідчих (розшукових) діях, не вироблено. Залучаючи спеціаліста, необхідно керуватися принципом практичної доцільності, під яким розуміється оптимальне використання спеціальних знань і практичних навичок для отримання максимальної доказової та орієнтуючої інформації зі слідів злочину [6, с. 195]. Законом до спеціаліста пред'являється дві основні вимоги: а) незацікавленість у результатах кримінального провадження; б) компетентність, тобто володіння тими спеціальними знаннями і навичками, які необхідні при проведенні конкретної слідчої (розшукової) дії [7, с. 143]. При розслідуванні державної зради, залежно від форми її вчинення, можуть бути залучені спеціалісти: з інформаційно-телекомунікаційних систем; у сфері комп'ютерної інформації та комп'ютерної техніки; спеціаліст з підрозділу кіберполіції; спеціаліст з питань таємниць у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку. При цьому найпоширенішою формою є залучення спеціаліста у сфері комп'ютерної інформації та комп'ютерної техніки (адже дослідженню підлягають акаунти в соціальних мережах (Instagram, Facebook, YouTube, Twitter, NowPublic, MySpace, а також заборонені в нашій державі Однокласники та ВКонтакте) і месенджерів (Telegram, Skype, WhatsApp, ICQ, Wicr, Messenger, Viber, ChatSecure, QIP, Cryptocat та інші) тощо). Тож, за цілком справедливим твердженням В. Лісового, накопичення, узагальнення та ефективне застосування спеціальних знань при розслідуванні злочинів, що вчинені з використанням мережі Інтернет, можливе тільки в тому випадку, якщо буде залучатися постійний контингент фахівців у галузі комп'ютерних технологій [8, с. 224].

Таким чином, спеціалісти повинні відповідати певним критеріям. До таких можна віднести: знання, необхідні для пошуку, фіксації, вилучення та дослідження комп'ютерних слідів злочину; документальне підтвердження своєї кваліфікації; знаходитись у штаті відповідної служби і на постійній основі брати участь у розслідуванні як обізнана особа з комп'ютерних технологій та періодично проходити професійну перепідготовку і підвищення кваліфікації за своїм фахом. На даний момент комп'ютерно-технічну експертизу (експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів) проводять науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України та структурні підрозділи НДЕКЦ МВС України експертами, які отримали допуск до проведення комп'ютерно-технічної експертизи, і як свідчить практика їх залучення має високу ефективність їхньої роботи в якості спеціаліста. Це обумовлено тим, що фахівець, який проводить комп'ютерно-технічну експертизу, знає методики експертного дослідження, прогнозує подальше дослідження, правильно і в необхідному обсязі вилучає потрібні для експертизи об'єкти. Крім того,

перевагою залучення співробітника державної експертної установи є те, що майбутній експерт знає умови виявлення та вилучення об'єктів, які надаються для дослідження, що полегшує оцінку проведених досліджень.

Сьогодні питання щодо однозначного визначення форми використання спеціальних знань у процесі розслідування злочинів у науковій літературі не існує. Ми солідарні з авторами, які припускають використання спеціальних знань у практиці розслідування як у процесуальних, так і непроцесуальних формах [9; 10].

Непроцесуальні форми застосування спеціальних знань можуть бути розділені по ознаках сфери використання і суб'єкта їх застосування. До них відносять консультативну та довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань (усну чи у вигляді довідок); участь суб'єктів спеціальних знань в слідчих (розшукових) діях; попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами та експертами (в усній чи письмовій формі); результати перевірок за криміналістичними обліками (у вигляді довідок). Деякі автори специфічною непроцесуальною формою називають проведення попередніх досліджень комп'ютерних засобів (без змінення інформації, що зберігається в них) [5, с. 111].

До процесуальних форм – безпосереднє використання їх слідчим, прокурором (у тому числі криміналістом) при виконанні своїх процесуальних функцій збирання, дослідження та оцінки доказів; участь спеціалістів при провадженні слідчих (розшукових) дій; призначення і проведення судових експертиз. Процесуальні форми використання спеціальних знань можуть бути диференційовані на обов'язкове і факультативне залучення їх при проведенні процесуальних дій. Крім того, процесуальні форми використання спеціальних знань поділяються по характеру дій, при проведенні яких вони застосовуються, на ті, що використовуються при проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій [11, с. 181].

Застосування спеціальних знань при розслідуванні державної зради, особливо, форми якої вчинені з використанням мережі Інтернет, ускладнюється у зв'язку із особливостями збирання і дослідження комп'ютерної інформації та комп'ютерних слідів. А саме: 1) необхідність скорочення до мінімуму проміжку часу між виникненням слідів і моментом їх збирання. На фіксацію, вилучення засобів комп'ютерної техніки, призначення і проведення експертизи потрібен певний час, якого цілком вистачить злочинцям, щоб знищити всі інші сліди й зникнути. Тому доцільно розслідувати такі злочини по «гарячих слідах»; 2) для виявлення ознак державної зради, вчиненої з використанням комп'ютерних технологій необхідне, застосування спеціальних знань.

Комп'ютерні сліди доступні для сприйняття людиною тільки за допомогою програмно-технічних засобів, тому використання спеціальних знань з метою дослідження комп'ютерної інформації у такий спосіб має низку методичних і процесуальних вимог. У більшості випадків ознаки державної зради, що вчинена з використанням комп'ютерних технологій, неочевидні, тому що зберігаються на носіях комп'ютерної інформації в недоступному для звичайного сприйняття вигляді та потребують застосування спеціальних знань для їх виявлення й інтерпретації. Тільки за допомогою досліджень носіїв комп'ютерної інформації вдається достовірно судити про наявність матеріальних ознак злочину. У процесі такого дослідження встановлюються такі необхідні для досудового розслідування дані, як: місце передавання інформації; спосіб здійснення передачі інформації і її результати; засоби, використані при вчиненні злочину (технічні, програмні); способи подолання захисту. Взаємодія слідчого та спеціаліста при розслідуванні державної зради, спрямована на виявлення всіх комп'ютерних слідів цього злочину. Це пов'язано із завданням своєчасного життєво необхідних дій

по виявленню, вилученню, закріпленню та дослідженню слідів злочину, що є умовою успішного розслідування і розкриття злочинів. Невідкладність дій по отриманню доказової та орієнтуючої (розшукової) інформації є запорукою успіху розслідування. Отже, метою такої взаємодії є негайне отримання орієнтуючої інформації від спеціаліста. Отримані дані використовуються для висунення розшукових версій про напрями пошуку злочинця по гарячих слідах, виявлення носіїв комп'ютерних слідів, що знаходяться поза місцем події, з'ясування механізму та обставин учиненого злочину тощо [5, с. 20–21].

Особливого значення набуває використання допомоги спеціаліста при проведенні огляду комп'ютерних даних, оскільки ця слідча (розшукова) дія є найважливішою при розслідуванні державної зради у формі шпигунства чи наданні іноземній державі, організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Це викликано нестабільністю комп'ютерних слідів, що можуть буди змінені або знищені злочинцем або ж із незалежних від нього обставин. Вирішення цих труднощів на даному етапі можливе за допомогою проведення судової експертизи в найкоротші строки на місці знаходження носіїв комп'ютерних слідів при тісній взаємодії зі слідчим, у результаті якої досліджуються всі місця знаходження слідів злочину, і в такий спосіб забезпечується найбільш швидко й повне збирання всіх слідів. При підготовці до проведення огляду комп'ютерних даних спеціальні знання спеціаліста використовуються для консультування слідчого з питань визначення «мережевої» специфіки слідчої (розшукової) дії, визначення її окремих цілей, способу та прийомів їх досягнення.

Безпосередньо на робочому етапі проведення слідчої (розшукової) дії спеціаліст надає допомогу слідчому: 1) у виявленні засобів комп'ютерної техніки, її окремих компонентів, документації, інших об'єктів, які можуть містити сліди злочину; 2) у коректному (з точки зору збереження слідів злочину) відключенні засобів комп'ютерної техніки від енергопостачання; 3) в описі засобів комп'ютерних технологій, її окремих компонентів і документації, що вилучаються; 4) при рішенні питання визначення складу комплексу комп'ютерної техніки або окремих її компонентів, що підлягають вилученню або ізолюванню від вільного доступу; 5) в підготовці засобів комп'ютерної техніки до транспортування (їх упакуванні, опечатуванні) [12, с. 185].

Разом із тим, основною процесуальною формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є призначення експертизи. Як свідчить практика розслідування державної зради, у вказаній категорії кримінальних проваджень найчастіше проводиться комп'ютерно-технічна експертиза (експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів) та експертиза електронних комунікацій. До основних завдань якої під час розслідування державної зради належать: установлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення; виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях [13]. Основними завданнями експертизи електронних комунікацій є: встановлення фактів та способів передачі (отримання) інформації з використанням мереж електронних комунікацій та їх складових, радіообладнання, радіоелектронних засобів, випромінювальних пристроїв; встановлення фактів та способів доступу до мереж, ресурсів та інформації у сфері електронних комунікацій; дослідження алгоритмів обробки інформації та її захисту в мережах електронних комунікацій та їх складових, радіообладнанні, радіоелектронних засобах, випромінювальних пристроях [13].

Як правило, судові експерти проводять дослідження на основі наявних методик, належним чином апробованих і затверджених у встановленому порядку. В зв'язку

з постійним удосконаленням інформаційних технологій у світі модернізуються й наявні об'єкти експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів.

Слід зазначити, що експертиза комп'ютерної техніки і програмних продуктів, яка проводиться за кримінальними провадженнями за ст. 111 КК України, має комплексний характер, причому питання черговості проведення експертного дослідження щодо певних об'єктів не повинне поставати, оскільки дослідження одного об'єкта відбувається нерозривно з іншим об'єктом незалежно від їх природи.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене, зауважимо, що, успішному виявленню та розслідуванню державної зради, вчиненої у формі шпигунства або надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України з використанням мережі Інтернет, сприяє скоординованість дій органів досудового розслідування із спеціалістами комп'ютерних технологій, програмістів, операторів телекомунікаційних мереж, що обслуговують програмне забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
2. Мартиненко К.В., Деякі проблеми виявлення та розслідування державної зради в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 575–582. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/138.pdf
3. Іщенко А. В. Марчук Р. П. Використання спеціальних знань у правоохоронній практиці: старі та нові проблеми. *Наук. вісник Нац. акад. внутр. справ України*. 2001. № 3. С. 204–211.
4. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених на території операції Об'єднаних сил, а також на тимчасово окупованих територіях : науково-методичні рекомендації / В.В. Кікінчук, Р.Л. Степанюк, Юхно О.О. та ін.. Харків : ХНУВС. 2018. 48 с.
5. Щербаківський М. Г., Коршенко В. А. Проблеми залучення фахівця при розкритті та розслідуванні комп'ютерних злочинів. Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах : Тези доп. міжн. наук.-практ. конф. К. : НАВСУ, 2001. Ч. 1. 376 с.
6. Пашнев Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2007. 228 с.
7. Тітуніна К. В. Розслідування комп'ютерних злочинів, що вчинені з використанням мережі інтернет: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2011. 327 с.
8. Лісовий В. Роль спеціаліста при розслідуванні порушень автоматизованих систем. *Вісник ЛІВС*. 2001. № 2. С. 223–228.
9. Галаган В. І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник НАВСУ*. К. : НАВСУ, 2001. Вип. 3. С. 220–228.
10. Романюк Ю. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. К, 2002. 217 с.
11. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян: монографія / Н.В. Павлова, Д.А. Птушкін, К.О. Чаплинський. – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 190 с.
12. Охріменко С.С. Залучення слідчим спеціалістів під час розслідування комп'ютерних злочинів. Актуальні проблеми досудового розслідування : матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 5 липн. 2017 р.) : К. : Нац. Акад.. внутр.. справ, 2017. С. 182–186.
13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n272>

ЗАВДАННЯ ТА СИСТЕМА ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

OBJECTIVES AND SYSTEM OF DIGITAL FORENSICS

Неділько Я.В., PhD,

асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню завдань та системи цифрової криміналістики як окремої криміналістичної теорії. Зауважено, що стрімкий розвиток інформаційних технологій зумовлює необхідність вдосконалювати процес виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів, а також засобів і методів розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій.

Обґрунтовано, що завданнями цифрової криміналістики є: 1) вивчення закономірностей виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів; 2) розроблення апаратних та програмних засобів для виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів; 3) удосконалення методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій (кримінальних кіберправопорушень), у тому числі проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій під час їх досудового розслідування; 4) вивчення особливостей міжнародного співробітництва під час розслідування кримінальних кіберправопорушень; 5) розроблення засобів протидії кримінальним кіберправопорушенням у тому числі з використанням штучного інтелекту.

Вказується, що даний перелік завдань може змінюватися в залежності від розвитку інформаційних комп'ютерних технологій та потреб практики.

Акцентовано увагу, що цифрова криміналістика потребує відповідної систематизації (впорядкування) за частинами, розділами та підрозділами.

Зазначено, що єдність науковців стосовно визначення системи цифрової криміналістики відсутня. Це пов'язано, насамперед, з тим, що цифрова криміналістика стрімко розвивається та впроваджується у навчальний процес різних закладів вищої освіти.

Враховуючи завдання цифрової криміналістики, стрімкий розвиток інформаційних комп'ютерних технологій, особливості розслідування кримінальних кіберправопорушень, а також специфіку їх вчинення, запропоновано систему цифрової криміналістики.

Ключові слова: криміналістика, цифрова криміналістика, комп'ютерна криміналістика, розслідування, кримінальні кіберправопорушення, інформаційні комп'ютерні технології, електронні докази.

The article is devoted to the definition of the objectives and system of digital criminalistics as a separate forensic theory. It is noted that the rapid development of Information Technologies determines the need to improve the process of detection, recording, seizure, Storage, Research, Evaluation and use of electronic evidence, as well as tools and methods for investigating criminal offenses committed using information computer technologies.

It is proved that the objectives of digital criminalistics are: 1) the study of patterns of detection, recording, seizure, Storage, Research, Evaluation and use of electronic evidence; 2) the development of hardware and software tools for detecting, recording, seizure, Storage, Research, Evaluation and use of electronic evidence; 3) Improving the methodology for investigating criminal offenses committed using information computer technologies (criminal cyber violations), including conducting separate investigative (search) actions and secret investigative (search) actions during their pre-trial investigation; 4) study of the specifics of international cooperation in the investigation of criminal cyber violations; 5) development of means to counteract criminal cyber violations, including using artificial intelligence.

That is indicated list of objectives may change depending on the development of Information Computer Technologies and the needs of practice.

It is emphasized that digital criminalistics requires appropriate systematization (ordering) by parts, sections and subsections.

Indicated noted that there is no unity of scientists regarding the definition of the digital criminalistics system. This is primarily due to the fact that digital criminalistics is rapidly developing and being introduced into the educational process of various higher educational institutions.

Taking into account the objectives of digital criminalistics, the rapid development of Information Computer Technologies, the specifics of investigating criminal cyber violations, as well as the specifics of their commission, a system of digital criminalistics is proposed.

Key words: criminalistics, digital criminalistics, computer criminalistics, investigation, criminal cyber violations, information computer technologies, electronic evidence.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій зумовлює необхідність вдосконалювати процес виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів, а також засобів і методів розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій. Тому на даний час існує вагома необхідність у дослідженні цифрової криміналістики, яка буде сприяти вирішенню зазначених проблем.

Важливість цифрової криміналістики у діяльності правоохоронних органів визначається її завданням та системою.

Завдання цифрової криміналістики. Загальноприйнятним є твердження, що завдання повинні розглядатися як основні етапи наукового дослідження, які полягають у:

- вирішенні теоретичних питань, пов'язаних з проблемою дослідження (введення до наукового обігу нових понять, розкриття їх сутності і змісту; розроблення нових критеріїв і показників; розроблення принципів, умов і факторів застосування окремих методик і методів);

- аналізі реального стану предмета дослідження, динаміки, внутрішніх протиріч розвитку в часі й просторі;

- виявленні, уточненні, поглибленні, методологічному обґрунтуванні суттєвості, природи, структури об'єкта, що вивчається; виявленні тенденцій і закономірностей процесів; аналізі реального стану предмета дослідження, динаміки, внутрішніх протиріч розвитку;

- виявлення шляхів та засобів удосконалення явища, процесу, що досліджується (практичні аспекти роботи);

- експериментальній перевірці розроблених пропозицій щодо розв'язання проблеми, підготовка методичних рекомендацій для їхнього використання на практиці [1, с. 16; 2, с. 16].

Свого часу Г. Гросс зауважував, що криміналістика має два завдання: практичне і теоретичне. Практичне полягає у встановленні істини у кожній кримінальній справі, теоретичне – у вивченні злочинця і пізнанні злочину [3, с. 18–19].

З розвитком криміналістики наукові підходи стосовно визначення завдань суттєво змінювалися. Не маючи за мету аналізувати різні погляди вітчизняних вчених, викладені у криміналістичній літературі щодо завдань криміналістики, наведемо, найбільш сучасне, на нашу думку, бачення.

Насамперед, зауважимо, що традиційно в криміналістичній науці розглядається два види завдань – загальні та окремі (спеціальні). Загальним завданням є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та притягнення її до кримінальної відповідальності. Дане завдання впливає зі статті 2 Кримінального процесуального кодексу України.

Загальне завдання служить основою для формування окремих (спеціальних) завдань криміналістичної науки. До окремих (спеціальних) завдань можна віднести:

- 1) вивчення закономірностей, що становлять предмет криміналістики;
- 2) розроблення науково-технічних засобів, технічних і тактичних прийомів та методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження і використання доказової інформації;
- 3) удосконалення тактичних і методичних засад досудового розслідування й судового розгляду, основ криміналістичної експертизи;
- 4) удосконалення криміналістичних засобів і методів запобігання кримінальним правопорушенням;
- 5) використання міжнародного досвіду в протидії злочинності [4, с. 9].

Доречно стосовно окремих (спеціальних) завдань наголошує М. В. Салтєвський, що вони є динамічними та змінюються у зв'язку з соціальними перетвореннями в суспільстві і мають відбивати нагальні потреби практики боротьби зі злочинністю, слугувати зміцненню законності та правопорядку [5, с. 20].

У свою чергу, загальні та спеціальні завдання криміналістики вирішуються за допомогою конкретних завдань. При цьому такі конкретні завдання може вирішити як криміналістика в цілому, так і її розділ чи частина цього розділу (наприклад, окрема криміналістична теорія) [6, с. 14].

Однак, з огляду на зазначене, можна виокремити такі завдання цифрової криміналістики:

- 1) вивчення закономірностей виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів;
- 2) розроблення апаратних та програмних засобів для виявлення, фіксування, вилучення, зберігання, дослідження, оцінки та використання електронних доказів;
- 3) удосконалення методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій (кримінальних кіберправопорушень), у тому числі проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій під час їх досудового розслідування;
- 4) вивчення особливостей міжнародного співробітництва під час розслідування кримінальних кіберправопорушень;
- 5) розроблення засобів протидії кримінальним кіберправопорушенням у тому числі з використанням штучного інтелекту.

Слід зауважити, що даний перелік завдань може змінюватися в залежності від розвитку інформаційних комп'ютерних технологій та потреб практики.

Система цифрової криміналістики. Цифрова криміналістика потребує відповідної систематизації (впорядкування) за частинами, розділами та підрозділами.

Згідно великого тлумачного словника, система – це порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь; продуманий план; прийнятий порядок [7, с. 1126].

У свою чергу, під систематизацією розуміється упорядкування, що здійснюється шляхом встановлення єдності та відмінності елементів, що підлягають систематизації, визначення місця кожного елемента відносно один одного [8].

Першу систематизацію криміналістичної науки надав Г. Гросс у своїй праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» [9]. Зокрема поділяючи:

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ I Про судового слідчого.

Розділ II Про допит.

Розділ III Про проведення огляду.

Розділ IV Підготовчі дії при виїзду на місце вчинення кримінального правопорушення.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ V Про осіб, які мають спеціальні знання.

Розділ VI Про щоденний друк.

Розділ VII Про різні прийоми злочинців.

Розділ VIII Про воровську мову.

Розділ IX Цигани, їх побут та характерні ознаки.

Розділ X Про забобони.

Розділ XI Відомості про зброю.

Розділ XII Про використання моделювання.

Розділ XIII Про сліди людських ніг та інше.

Розділ XIV Про сліди крові.

Розділ XV Про читання зашифрованих листів.

Розділ XVI Про тілесні uszkodження.

Розділ XVII Про крадіжку.

Розділ XVIII Про шахрайство.

Розділ XIX Про підпал.

Розділ XX Про необережні випадки на залізниці, заводах тощо.

Розділ XXI Про оцінку шкоди.

Що стосується сучасної побудови системи криміналістики, прийнятною для більшості вітчизняних вчених є чотирьохелементна її побудова: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика і криміналістична методика.

Говорячи про систему цифрової криміналістики (іноді використовується визначення «Комп'ютерна криміналістика») як навчальної дисципліни, можна говорити про наступну існуючу тематизацію, використовуючи робочі програми зазначеної навчальної дисципліни.

Так, робоча програма навчальної дисципліни Львівського національного університету імені Івана Франка з курсу «Комп'ютерна криміналістика» [10], сформована за наступною структурою:

Тема 1: Цифрові (електронні) сліди та докази

Тема 2: Використання цифрових технологій та збір цифрових доказів під час досудового розслідування та судового розгляду

Тема 3: Судова комп'ютерно-технічна експертиза

Тема 4: Розслідування кіберзлочинів

Тема 5: Кібербезпека

Натомість, робоча програма Харківського національного університету внутрішніх справ з навчальної дисципліни «Цифрова криміналістика» [11] має наступну тематику, що формує її систему:

Тема № 1. Електронні (цифрові) докази

Тема № 2. Процес первинних цифрових криміналістичних досліджень

Тема № 3. Структура жорсткого диску та файлових систем

Тема № 4. Здобуття даних та створення дублікатів носіїв даних

Тема № 5. Подолання протидії криміналістичним дослідженням

Тема № 6. Криміналістичні дослідження операційних систем

Тема № 7. Криміналістичні дослідження комп'ютерних мереж

Тема № 8. Криміналістичні дослідження веб-атак

Тема № 9. Криміналістичні дослідження баз даних

Тема № 10. Криміналістичні дослідження хмарних сервісів

Тема № 11. Криміналістичні дослідження шкідливого програмного забезпечення

Тема № 12. Криміналістичні дослідження електронної пошти

Тема № 13. Криміналістичні дослідження мобільних пристроїв

Тема № 14. Складання звіту і представлення результатів криміналістичних досліджень

У навчальній дисципліні «Цифрова криміналістика: інноваційні технології» Національного університету «Одеська юридична академія» [12] наводиться:

Тема 1. Нові погляди на завдання, предмет та об'єкт криміналістики у провідних країнах світу.

Тема 2. Теоретичні, правові та праксеологічні засади цифрової криміналістики.

Тема 3. Криміналістичне дослідження сучасної злочинної діяльності.

Тема 4. Інноваційні технології у практиці розслідування: криміналістичної техніки, можливості й проблеми їх застосування; інновації у напрямку криміналістичної тактики; інноваційні напрями методики розслідування окремих видів злочинів.

Тема 5. Кіберпростір як об'єкт криміналістичного дослідження. Соціальні мережі як джерело криміналістично-значимої інформації.

Тема 6. Криміналістична характеристика злочинів вчинених у кіберпросторі.

Тема 7. Використання спеціальних знань та розслідування злочинів вчинених у кіберпросторі.

Отже, як вбачається з наведених навчальних дисциплін, єдність науковців стосовно визначення системи цифрової криміналістики відсутня. Це пов'язано, насамперед, з тим, що цифрова криміналістика стрімко розвивається та впроваджується у навчальний процес.

На нашу думку, враховуючи завдання цифрової криміналістики, стрімкий розвиток інформаційних комп'ютерних технологій, особливості розслідування кримінальних кіберправопорушень, а також специфіку їх вчинення, можна говорити про наступну систему цифрової криміналістики:

Розділ 1. Теоретичні засади цифрової криміналістики

1.1. Предмет, об'єкт та завдання цифрової криміналістики

1.2. Історія створення цифрової криміналістики

1.3. Теоретичні та правові засади цифрової криміналістики

Розділ 2. Криміналістичне дослідження електронних доказів

2.1. Поняття, класифікація та значення електронних доказів

2.2. Виявлення, фіксування, вилучення та зберігання електронних доказів

2.3. Підготовка та призначення судових експертиз для дослідження електронних доказів

Розділ 3. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних комп'ютерних технологій (кримінальних кіберправопорушень)

3.1. Поняття та криміналістична класифікація кримінальних кіберправопорушень

3.2. Криміналістична характеристика кримінальних кіберправопорушень

3.3. Слідчі ситуації та версії розслідування кримінальних кіберправопорушень

3.4. Тактичні та процесуальні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних кіберправопорушень

3.5. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних кіберправопорушень

Розділ 4. Міжнародне співробітництво під час розслідування кримінальних кіберправопорушень

4.1. Поняття, принципи та періодизація міжнародного співробітництва

4.2. Особливості збирання доказів на території інших держав під час надання правової допомоги у кримінальному провадженні щодо кримінальних кіберправопорушень та їх оцінка

4.3. Створення спільних слідчих груп у рамках міжнародного співробітництва під час кримінального провадження щодо кримінальних кіберправопорушень

Розділ 5. Використання штучного інтелекту у правоохоронній діяльності

5.1. Використання штучного інтелекту під час розслідування кримінальних кіберправопорушень

5.2. Використання можливостей штучного інтелекту у профілактиці кримінальним кіберправопорушенням

Наведена система цифрової криміналістики, на нашу думку, відповідає потребам практики та може слугувати моделлю для подальшої наукової розробки даної криміналістичної теорії вітчизняними вченими криміналістами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самсонов В.В., Сільвестров А.М., Тачиніна О.М. Методологія наукових досліджень та приклади її використання: Навч. посібник. К.: НУХТ, 2022. 385 с.
2. Методика та організація наукових досліджень : Навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т. І. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров. К.: Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
4. Криміналістика : підручник : у 2 т. / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. Т. 1. 456 с.
5. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2006. 588 с.
6. Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Кузьмічов Я. В. та ін. Криміналістика: питання і відповіді. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 280 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінськ : Перун, 2001. 1440 с.
8. Систематизація. URL: <https://1677.slovaronline.com/126872-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення 18.02.2024)
9. Hans Gross: Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Teil 2 (German Edition) 7., Aufl. 596 p.
10. Робоча програма навчальної дисципліни «Комп'ютерна криміналістика» для студентів за галуззю знань 12 інформаційні технології, спеціальністю 125 кібербезпека у межах освітньо-професійної програми ОС бакалавр, 2022. 15 с.
11. РОБОЧА ПРОГРАМА навчальної дисципліни "Цифрова криміналістика" обов'язкових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти "Кібербезпека (безпека інформаційних та комунікаційних систем)". Харків. 2023. 19 с.
12. Анотація вибіркової навчальної дисципліни «Цифрова криміналістика: інноваційні технології». URL: https://onua.edu.ua/downloads/perelik_op_ta_vybirkovi_discipliny/fps/kryminalna_yustytysya/bakalavr/anotatsiyi_vybirkovykh_dyystyplin/3kurs/tsyfrova_kryminalistyka_innovatsiyi_tekhnolohiyi.pdf (дата звернення: 25.02.2024).

РОЛЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У РОЗУМНІ СТРОКИ

THE ROLE OF JUDICIAL CONTROL IN ENSURING THE CONDUCT OF A PRE-JUDICIAL INVESTIGATION IN A REASONABLE TIME

Околотенко Д.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню змісту судового контролю у забезпеченні проведення досудового розслідування у розумні строки. На основі аналізу поглядів науковців, положень чинного кримінального процесуального законодавства та офіційної статистики судової влади України визначено, що судовий контроль за дотриманням кримінально-процесуальних строків під час досудового розслідування є окремим напрямом діяльності слідчого судді.

Диференційовано повноваження слідчого судді, що спрямовані на забезпечення оптимізації процедур кримінального провадження під час досудового розслідування та підвищення оперативності кримінального судочинства. Констатовано, що сутність таких повноважень передбачає: діяльність слідчого судді, що націлена на охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; діяльність слідчого судді, що спрямована на забезпечення швидкого і водночас повного досудового розслідування; діяльність, що орієнтована на сприяння руху кримінального провадження.

З'ясовано, що одна з форм судового контролю у забезпеченні проведення досудового розслідування у розумний термін визначена у положеннях ч. 6 ст. 28 та ст. 114 КПК України, механізм реалізації якої передбачає: 1) форму документу (клопотання), з яким підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, інші особи, права чи інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування мають право звернутись до слідчого судді щодо встановлення процесуальних строків; 2) предмет судового контролю в питанні встановлення процесуальних строків; 3) можливість встановлення строків слідчим суддею за наслідками розгляду такого звернення, які не можуть перевищувати визначених законом меж граничного строку, та мають бути такими, що дають достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень.

Відмічено недоліки нормативної регламентації звернення до слідчого судді у порядку ч. 6 ст. 28 КПК України. Акцентовано увагу на нечіткому формулюванні предмета звернення в частині визначення окремих процесуальних дій, щодо проведення яких зніціюється питання про встановлення процесуальних строків.

Ключові слова: досудове розслідування, повноваження, розумні строки, слідчий суддя, судовий контроль.

The article is devoted to highlighting the content of judicial control in ensuring the conduct of a pre-trial investigation within a reasonable time. Based on the analysis of the opinions of scientists, the provisions of the current criminal procedural legislation and official statistics of the judiciary of Ukraine, it was determined that judicial control over the observance of criminal procedural terms during the pre-trial investigation is a separate area of activity of the investigating judge.

The powers of the investigating judge are differentiated, which are aimed at ensuring the optimization of criminal proceedings during the pre-trial investigation and increasing the efficiency of criminal proceedings. It was established that the essence of such powers includes: the activity of the investigating judge, which is aimed at protecting the rights, freedoms and legitimate interests of the participants in criminal proceedings; the activity of the investigating judge, which is aimed at ensuring a quick and at the same time complete pre-trial investigation; activity aimed at facilitating the movement of criminal proceedings.

It was found that one of the forms of judicial control in ensuring the conduct of a pre-trial investigation within a reasonable time is defined in the provisions of Part 6 of Article 28 and Art. 114 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the implementation mechanism of which provides for: 1) the form of a document (petition) with which the suspect, the accused, the victim, other persons whose rights or interests are limited during the pre-trial investigation have the right to apply to the investigating judge for the establishment of procedural terms; 2) the subject of judicial control in the matter of establishing procedural terms; 3) the possibility of setting deadlines by the investigating judge for the consequences of consideration of such an appeal, which cannot exceed the limits of the legal deadline, and must be such that they provide enough time for taking appropriate procedural actions or making procedural decisions.

Deficiencies in the normative regulation of appeals to the investigating judge in accordance with Part 6 of Article 28 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Attention is focused on the vague wording of the subject of the appeal in terms of defining individual procedural actions, in connection with which the issue of establishing procedural terms is raised.

Key words: pre-trial investigation, powers, reasonable terms, investigating judge, judicial control.

В теорії кримінального процесу судовий контроль розглядають і як вагомий засіб правового захисту та охорони прав учасників кримінального провадження на стадії досудового розслідування, і як один з правових елементів суворого й неухильного виконання законів, і як гарантію забезпечення дотримання процесуальної дисципліни органами досудового розслідування, прокурором та іншими учасниками кримінального провадження. Отже, зміст судового контролю під час досудового розслідування за правовою природою є різнобічним, про що свідчать наявність різних, іноді протилежних точок зору щодо визначення його функціонального спрямування. Теоретичне підґрунтя у визначенні сутності та змістовного наповнення судового контролю у кримінальному провадженні України заклали наукові роботи Ю. П. Аленіна, І. В. Глов'юк, Ю. М. Грошевого, Т. Г. Ільєвої, О. В. Капліної, О. П. Кучинської, М. А. Макарова, В. Т. Маляренка, В. Я. Марчака, М. А. Погорецького, В. О. Попелюшка, Н. З. Рогатинської, Н. П. Сизої, М. І. Сірого, Б. А. Скибичь-

кого, Ю. В. Скрипіної, А. Р. Туманянець, С. Л. Шаренко, О. Г. Шило, О. Г. Яновської та багатьох інших.

Формулюючи власне бачення розуміння судового контролю за кримінально-процесуальними строками в стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні, зауважимо, що визначення його сутності залишається найбільш складним та суперечливим у фаховій юридичній літературі. У наукових джерелах одна група дослідників розглядають дану категорію досить вузько, розуміючи під судовим контролем у досудовому провадженні функцію судової влади, яка полягає у реалізації слідчим суддею повноважень щодо перевірки рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування за скаргами учасників кримінального провадження. Інша група науковців обґрунтовують, що судовий контроль далеко не обмежується тільки такою діяльністю слідчого судді.

У юридичній літературі також систематизовані повноваження слідчого судді, які науковці (І. В. Глов'юк, В. О. Попелюшко, Н. З. Рогатинська, Ю. В. Скрипіна

та ін.) переважно класифікують відповідно до особливостей предмету його діяльності, виокремлюючи такі їх види: вирішення питання про застосування заходів кримінально-процесуального примусу; розгляд скарг на дії (бездіяльність) й рішення дізнавача, слідчого та прокурора; розгляд клопотань дізнавача, слідчого чи прокурора про проведення слідчих (розшукових) дій, що обмежують конституційні права людини і громадянина; інші процесуальні повноваження (зокрема, і ті, що спрямовані на забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження).

Не зважаючи на полярні точки зору науковців щодо розуміння сутності судового контролю у стадії досудового розслідування, більшість вчених об'єднує спільна позиція щодо необхідності уніфікації повноважень слідчого судді у положеннях КПК України. Так, на погляд М. А. Макарова, чинний КПК слід доповнити главою, яка б визначала усі повноваження слідчого судді зі здійснення судового контролю у кримінальному провадженні. Такі глави, справедливо зауважує вчений, передбачені у кримінальному процесуальному законодавстві деяких країн [1, с. 34]. При цьому тільки деякі з дослідників вважають, що до переліку повноважень слідчого судді слід віднести повноваження, пов'язані із встановленням процесуальних строків у кримінальному провадженні [2, с. 237].

Про існування окремого напрямку діяльності слідчого судді, що передбачає судовий контроль за дотриманням розумності строків під час досудового розслідування, свідчить і офіційна статистика судової влади України, відповідно до якої:

– у 2021 році слідчими суддями було розглянуто 10384 клопотання про встановлення процесуальних строків, з яких 8790 – задоволено, 959 – відмовлено, 402 – повернуто [3];

– у 2022 році слідчими суддями було розглянуто 832 клопотання, з яких 584 – задоволено, 163 – відмовлено, 35 – повернуто [4];

– у 2023 році у провадженні слідчих суддів знаходилося 441 клопотання, а за наслідками розгляду 419 клопотань 186 було задоволено, 147 – відмовлено, 26 повернуто [5].

На нашу думку наведена статистика не відображає повного комплексу повноважень слідчого судді, що забезпечують здійснення судового контролю за кримінально-процесуальними строками в стадії досудового розслідування. Власне, аналіз правових приписів кримінального процесуального законодавства дозволяє нам диференціювати повноваження слідчого судді, що спрямовані на забезпечення оптимізації процедур кримінального провадження під час досудового розслідування та підвищення оперативності кримінального судочинства. Відтак, сутність таких повноважень, на наше переконання, передбачає:

1) діяльність слідчого судді, що націлена на охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та пов'язана із розглядом скарг на бездіяльність уповноважених осіб прокуратури щодо не розгляду скарги на недотримання розумних строків під час досудового розслідування відповідно до ч. 2 ст. 308 КПК України (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК); скарг в порядку п. 9-1 ч. 1 ст. 303 КПК України);

2) діяльність слідчого судді, що спрямована на забезпечення швидкого (вирішення питання про встановлення строку в порядку ч. 6 ст. 28 та ч. 10 ст. 290 КПК України; застосування приводів підозрюваних та свідків, накладення грошових стягнень та збиття інших заходів) і водночас повного досудового розслідування (розгляд клопотань про продовження строків досудового розслідування);

3) діяльність, що орієнтована на сприяння руху кримінального провадження (пов'язані із розглядом скарг на бездіяльність органів досудового розслідування, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, на рішення про зупинення досудо-

вого розслідування, рішення про закриття кримінального провадження).

Одна з форм судового контролю за строками досудового розслідування визначена у положеннях ч. 6 ст. 28 та ст. 114 КПК України і передбачає встановлення процесуальних строків для забезпечення виконання стороною обвинувачення вимог розумного строку. Як зауважує Верховний суд, передбачений ч. 2 ст. 28 КПК України обов'язок слідчого судді стежити за дотриманням розумного строку при розгляді питань, віднесених до його компетенції, не виключає можливості розгляду ним клопотань, поданих на підставі ч. 6 ст. 28 КПК України, та встановлення для сторін кримінального провадження процесуальних строків, відповідно до положень вказаної статті [6].

Звертаючись до змісту зазначених правових приписів КПК України [7], можна визначити кілька основних тез, які становлять зміст аналізованої форми судового контролю:

1) формою документу, з яким підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, інші особи, права чи інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування мають право звернутись до слідчого судді щодо встановлення процесуальних строків, виступає клопотання, у якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені процесуальним законом. Однак інших вимог, яким повинен відповідати даний процесуальний акт у положеннях статті 28, 114 не міститься. Ба більше законодавець не визначив і порядок розгляду такого клопотання;

2) предметом судового контролю на питанні встановлення процесуальних строків, виходячи із аналізу ст. 28 КПК України, можуть виступати тільки ті процесуальні дії, необхідність вчинення яких у певний строк прямо випливає із норм кримінального процесуального закону або рішення стосовно проведення яких раніше було прийняте стороною обвинувачення. Отже такий механізм може мати місце у разі заінтересованості підозрюваного, потерпілого, іншої особи, права та інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, у прискоренні процесуальних дій чи рішень;

3) будь-які строки, що встановлюються слідчим суддею за наслідками розгляду такого звернення, не можуть перевищувати встановлених законом меж граничного строку, та мають бути такими, що дають достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень.

Безперечно судовий контроль в порядку ч. 6 ст. 28 КПК України є ефективним засобом пришвидшення здійснення як кримінального провадження загалом так і окремих процесуальних дій зокрема. Слід однак відмітити, що, незважаючи на правозахисний вектор такої форми судового контролю за кримінально-процесуальними строками досудового розслідування, слід констатувати і певні недоліки її правової регламентації. Насамперед це стосується предмета звернення, який сформульовано законодавцем дещо розмито, адже не зовсім зрозуміло про які саме окремі процесуальні дії може йти мова у клопотанні. Наведене впливає на формування неоднозначної практики застосування аналізованого положення. Як ілюструє аналіз ухвал слідчих суддів, відображених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, в порядку ч. 6 ст. 28 КПК України відповідні учасники кримінального провадження звертаються з різноманітними клопотаннями, серед яких: про встановлення процесуальних строків для проведення процесуальних дій, необхідних та достатніх для того, щоб повернути володільцю майно на яке накладено арешт; про визначення строку для повідомлення про підозру; про встановлення строку на проведення всіх слідчих та процесуальних дій, необхідних та достатніх для закінчення досудового розслідування, в тому числі строку для

закриття кримінального провадження у відповідності до вимог ч. 2 ст. 283 КПК України тощо.

В одних випадках слідчий суддя вважає за необхідне встановлювати строк закінчення досудового розслідування. Для наочності наведемо приклад судового рішення, яким відповідно до положень статей 28, 114 КПК України, слідча суддя здійснюючи судовий контроль за дотриманням прав учасників кримінального провадження, дійшла висновку, що з початку досудового розслідування слідчим управлінням неефективно проводяться слідчі дії, інші процесуальні дії, а тому необхідно встановити «розумні строки» для проведення досудового розслідування у даному кримінальному провадженні, при цьому відповідне встановлення «розумних строків» досудового розслідування у повній мірі відповідатиме балансу легітимного інтересу у розслідуванні відповідного кримінального правопорушення із цінностями та інтересами суспільства і держави. В даному випадку слідча суддя встановила уповноваженому слідчому, який здійснює досудове розслідування у кримінальному провадженні та уповноваженому прокурору, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні процесуальний строк в три місяці, з дня проголошення ухвали слідчої судді для закінчення досудового розслідування у кримінальному провадженні [8].

В інших – слідчий суддя відмовляється встановлювати такий строк, посилаючись на висновок Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду в постанові від 16 травня 2019 року № 761/20985/18, де зазначено, що згідно з норм кримінального процесуального закону, не передбачене повноваження слідчого судді про встановлення слідчому процесуального строку для закінчення досудового розслідування. Беззаперечно, ухвалюючи таке рішення слідчий суддя виходить за межі КПК України, адже таке рішення кримінальним процесуальним законом не передбачено [9].

Поруч з цим в положеннях КПК України немає ніякого переліку питань, з яких слідчий суддя може встановлювати необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені КПК, що у цілому формально не обмежує повноваження слідчого судді у цій сфері, адже положення, що слідчий суддя забезпечує проведення досудового розслідування у розумні строки в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції, стосується дотримання розумності строків при вирішенні питань слідчим суддею, які віднесені до його компетенції, а не встановлення формалізованих, більш коротких строків у стадії досудового розслідування. Разом з тим є ряд випадків відмов у встановленні строку досудового розслідування у ситуаціях, коли цей строк не почався у силу відсутності повідомлення про підозру, відмов у встановленні строку повідомлення про підозру (адже такого строку КПК не передбачає), відмов, мотивованих тим, що дискреційні повноваження слідчого судді з цього приводу розповсюджуються тільки на визначення строків застосування запобіжних заходів, вчинення слідчих дій, дозволів на проведення яких надається слідчим суддею, тощо [10].

Водночас, повноваження слідчого судді щодо встановлення процесуальних строків (що передбачені статтями ч. 6 ст. 28, 114 КПК України) слід відрізняти від наявних у системі процесуальної компетенції слідчого судді групи повноважень, визначених у ст. 303 КПК України. З огляду на це виникає питання вибору правильної форми захисту даного права, а також єдиного розуміння слідчими суддями змісту відповідних норм КПК України під час розгляду та вирішення питань про встановлення процесуальних строків. Адже у практиці слідчих суддів мають місце рішення про відмову у відкритті провадження за клопотаннями згідно ч. 6 ст. 28 КПК України з посиланням на те, що таке звернення повинно відповідати положенням ста-

тей 303, 308 КПК України (ухвала слідчого судді Овруцького районного суду Житомирської області від 20 жовтня 2020 року у справі № 286/3123/20).

На відміну від попередньої форми захисту особами, що залучаються у кримінальні процесуальні відносини права на здійснення щодо них кримінального провадження у розумні строки, положення статей 304-308 КПК України встановлюють відносно зрозумілу процедуру здійснення судового контролю у тому числі в частині недотримання розумних строків досудового розслідування. Так, в аналізованих правових приписах передбачено форму звернення (скарга) та основні вимоги до неї; строк подання та підстави повернення; правові наслідки подання скарги та порядок її розгляду слідчим суддею, охоплюючи його рішення за результатами розгляду скарги тощо.

Поруч з цим, на противагу від судового контролю щодо забезпечення проведення розслідування у розумний термін відповідно до ч. 6 ст. 28 КПК України, в даному випадку більш зрозумілим виступає предмет звернення, що полягає у: бездіяльності прокурора вищого рівня щодо розгляду скарги на недотримання слідчим, дізнавачем, прокурором розумних строків (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК); прийнятті прокурором рішення про відмову в задоволенні скарги на недотримання розумних строків слідчим, дізнавачем, прокурором під час досудового розслідування (п. 9-1 ч. 1 ст. 303 КПК). Отже, застосуванню цього механізму обов'язково передують процесуальне звернення до прокурора вищого рівня в частині недотримання розумних строків слідчим, дізнавачем, прокурором під час досудового розслідування.

Про недотримання розумного строку в цілях його оскарження можна говорити, наприклад, коли [11]:

- кримінальне провадження здійснюється тривалий строк без пред'явлення підозри, однак комплекс проведених процесуальних дій спрямовує досудове розслідування в сторону підозри конкретній особі. Тут мова йде про оскарження недотримання розумних строків особою, права та інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування;
- після пред'явлення особі про підозру тривалий час не проводяться жодні процесуальні дії;
- досудове розслідування зупинене у зв'язку з розшуком підозрюваного, однак наявні відомості про те, що органу досудового розслідування відоме місце його перебування;
- неодноразове продовження строку досудового розслідування з одних і тих же підстав або за відсутності реально проведених процесуальних дій;
- тривале утримання майна, арештованого з метою збереження речових доказів тощо.

Найбільш дискусійним питанням під час реалізації зазначеного механізму є встановлення конкретного строку для закінчення досудового розслідування. В одних випадках, не враховуючи, що скажник пропонує встановити реальним термін, слідчий суддя уникає конкретики та обмежується зобов'язанням слідчого та прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, здійснювати досудове слідство і окремі процесуальні та слідчі дії у розумні строки (ухвала слідчого судді Приморського районного суду м. Одеси у справі № 522/11971/18 від 10 серпня 2018 року). В інших – слідчий суддя встановлює певні проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії, та які є об'єктивно необхідним для провадження цих дій та прийняття рішень. Так у своїй ухвалі за наслідками розгляду скарги слідчий суддя зобов'язав слідчого та прокурора здійснювати досудове слідство і окремі процесуальні та слідчі дії у розумні строки, які не повинні бути більше трьох місяців (ухвала слідчого судді Малиновського районного суду м. Одеси у справі № 521/7400/20 від 18 червня 2020 року).

Отже, з одного боку встановлення граничного строку ухвалою слідчого судді буде найкращим результатом, з огляду на те, що таке судове рішення не підлягає апеляційному оскарженню, що унеможливило б подальше затягування із проведенням досудового розслідування. Однак з іншого – як бути, якщо встанов-

леного слідчим суддею строку об'єктивно недостатньо для здійснення комплексу слідчих та інших процесуальних дій, необхідних для завершення розслідування. Тому дане питання потребує подальшої наукової дискусії та пошуку оптимальних збалансованих шляхів його вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному провадженні [Монографія] / М. А. Макаров. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 288 с.
2. Жук А. Судовий контроль за дотриманням прав, свобод та законних інтересів підозрюваного в разі застосування тримання під вартою як запобіжного заходу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 233–238.
3. Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21
4. Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022
5. Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023
6. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 жовтня 2019 року у справі № 757/37346/18-к (провадження № 51-1329 кмп19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85033376>
7. 1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. № 11–12. № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>.
8. Ухвала слідчого судді Рівненського міського суду про встановлення процесуальних строків від 31 жовтня 2023 року у справі № 569/3578/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114778789>
9. Ухвала слідчого судді Личаківського районного суду м. Львова від 10 серпня 2023 року у справі № 463/18/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112743354>
10. Гловюк І. В. Деякі аспекти тлумачення та застосування ч. 6 ст. 28 КПК України у практиці слідчих суддів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. Харків, 2017. С. 253–255. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/119.pdf
11. Михайленко В. Деякі питання оскарження недотримання розумних строків на досудовому розслідуванні. Частина 2. Юридична практика. *Lexinform. Юридичні новини України*. URL: <https://lexinform.com.ua>

ДО ПИТАННЯ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КОЛАБОРАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

TO THE ISSUE OF DOCUMENTING CRIMES RELATED TO COLLABORATIVE ACTIVITIES

Перепелиця С.І., к.ю.н., докторант

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз
імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

Початок активних бойових дій у лютому 2022 року спонукав науковців і практиків приділяти більше уваги питанням досудового розслідування та судового розгляду злочинів щодо колабораційної діяльності та проти основ національної безпеки України. За таких умов питання документування колабораційних діянь для проведення виявлення, розкриття та досудового розслідування набувають значної актуальності. Встановлено, що за фактами колабораційної діяльності виявленню та документуванню підлягають фактичні дані, які висвітлюють злочинні дії підозрюваних осіб, наведено їхню класифікацію. З урахуванням систематизованих фактичних даних виокремлено напрями документування злочинних дій підозрюваних осіб. Акцентовано, що сутність документування в тому, що воно є різновидом пізнавальної діяльності, що спирається на використання спеціальних сил, засобів і методів. Під час документування пізнають факт чи явище реальної дійсності, а саме: готування до кримінального правопорушення та його вчинення.

Наголошено, що окрім іншого задля забезпечення збирання доказової інформації за даною статтею КПК України необхідно здійснити відпрацювання інформаційного контенту в глобальних і соціальних мережах стосовно конкретних осіб й за конкретними фактами. Констатовано, що значна частина доказів вчинення даного злочину, як правило, представлена в електронній формі та є електронними відображеннями; окреслено окремі аспекти збирання електронних відображень у процесі розслідування колабораційної діяльності. Зауважено, що збір доказів, в тому числі й тих, що існують у віртуальному середовищі можна здійснювати лише передбаченими процесуальним законодавством способами та у межах даного кримінального провадження. Аналізуючи практичної діяльності дозволила встановити, що електронні відображення, які у подальшому стають доказами у кримінальних провадженнях із колабораційної діяльності найчастіше виявляються: у пам'яті телефона, ноутбука чи комп'ютера у вигляді фото- чи відеоматеріалів; на жорстких накопичувачах: на магнітних дисках, на оптичних носіях, флеш-карти; в соціальних мережах тощо.

Ключові слова: колабораційна діяльність, досудове розслідування, злочин, документування, доказова база, електронні докази, кримінальне провадження.

The start of active hostilities in February 2022 prompted scientists and practitioners to pay more attention to the issues of pre-trial investigation and trial of crimes related to collaborative activities and against the foundations of Ukraine's national security. Under such conditions, the issues of documenting collaborative actions for detection, disclosure and pre-trial investigation become very relevant. It has been established that, based on the facts of collaborative activity, factual data that shed light on the criminal actions of suspected persons should be identified and documented, and their classification is given. Taking into account the systematized factual data, the directions of documenting the criminal actions of the suspected persons are singled out. It is emphasized that the essence of documentation is that it is a type of cognitive activity that relies on the use of special forces, means and methods. During documentation, a fact or phenomenon of real reality is learned, namely: preparation for a criminal offense and its commission.

It was emphasized that, among other things, in order to ensure the collection of evidentiary information under this article of the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is necessary to review the information content in global and social networks regarding specific individuals and specific facts. It was established that a significant part of the evidence of the commission of this crime, as a rule, is presented in electronic form and are electronic displays; certain aspects of collecting electronic images in the process of investigating collaborative activities are outlined. It is noted that the collection of evidence, including those that exist in the virtual environment, can be carried out only in the ways prescribed by the procedural legislation and within the limits of this criminal proceeding. The analysis of practical activities made it possible to establish that electronic displays, which later become evidence in criminal proceedings from collaborative activities, are most often found: in the memory of a phone, laptop or computer in the form of photo or video materials; on hard drives: on magnetic disks, on optical media, flash cards; in social networks, etc.

Key words: collaborative activity, pre-trial investigation, crime, documentation, evidence base, electronic evidence, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Зауважимо, що в державі частина якої є окупованою закономірно виникає таке явище як колабораціонізм. Враховуючи, що з 2014 року на територіях України триває збройна агресія росії, а частина нашої території є тимчасово окупованою, низка цивільних громадян та юридичних осіб сприяють країні-агресору в підтримці дій із продовженням збройного конфлікту проти нашої країни. За період до повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році агітатори країни-агресора на всіх рівнях суспільної ієрархії працювали на повну міць і поміж цивільних громадян, і поміж посадових осіб пригортаючи на свою сторону громадян України. Така ситуація не могла залишитись поза увагою законодавців особливо в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну та обумовило пошук законодавчого оформлення подібної діяльності й криміналізації колабораціонізму.

Однак, колабораціонізм нормативно був закріплений лише у березні 2022 року, враховуючи що перші законопроекти були подані до Верховної Ради України ще за п'ять років до цього. Не прийняття своєчасно такого закону практично декримінувало колаборантську діяль-

ність, що відбувалась протягом досить тривалого часу. З прийняттям змін до Кримінального кодексу України – ст. 111¹ КК України «Колабораційна діяльність», а також змін до ст. 55 КК України, якими встановлено покарання, що полягає у позбавленні права обіймати певні посади чи займатися певними видами діяльності за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України на строк від 10 до 15 років із конфіскацією майна [1; 2].

Зауважимо, що практично від початку дії нової статті 111¹ КК України з Офісу Генерального прокурора повідомляється про реєстрацію правопорушень за здійснення колабораційної діяльності. Наприклад, за цими даними було зареєстровано у 2022 році 17422 кримінальних правопорушень проти національної безпеки, а у 2023 році до вересня – 5302; стосовно вчинення колабораційної діяльності: у 2022 році зареєстровано 3851 правопорушення, у 2023 році (до вересня) – 2776 правопорушень [3]. Наведені показники мають тенденцію щоденного зростання, а якісне та швидкісне розслідування даного кримінального злочину є провідним завданням правоохо-

ронних органів і неможливе без правильного документування кожного подібного правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок активних бойових дій у лютому 2022 року спонукав науковців і практиків приділяти більше уваги питанням досудового розслідування та судового розгляду злочинів щодо колабораційної діяльності та проти основ національної безпеки України. Науковцями зазначалось, що криміналізація колабораційної діяльності як правове явище є відносно новим. Не зважаючи на це вони досліджували окремі кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти цієї діяльності (С. Албул, О. Козаченко, О. Мусиченко, К. Янішевська) та зупинялись на проблемах встановлення відповідальності за колабораційну діяльність (С. Грабовський, К. Пивоварська, Є. Письменський, В. Романюк).

Так, О. Козаченко та О. Мусиченко переконані, що «кримінально-правові діяння, які законодавець відносить до колабораційної діяльності, є досить складними для розуміння і в цілому порушують якісну властивість зрозумілості кримінального закону. Аналізування форм діянь у межах кожної норми, передбаченої ст. 111¹ КК України, дозволяє зробити висновок про відсутність загальних сутнісних ознак колабораційної діяльності, на які спираєся законодавець при криміналізації даного явища» [4, с. 411]. За таких умов питання документування колабораційних діянь для проведення досудового розслідування набувають значної актуальності.

Крім того, професор Є. Письменський у своєму дослідженні прийшов до висновку, що «прогностичну функцію щодо кримінально-правового регулювання кримінальне право не виконало. Оскільки особливості кримінально-правової оцінки поведінки осіб, що перебувають на окупованій території на їх взаємовідносини з окупантом детально у юридичній науці не розглядалися, тому на початок військової агресії росії проти України була відсутня науково обґрунтована модель правового регулювання відносин, пов'язаних з колабораціонізмом» [5, с. 126]. Такий стан справ посилює актуальність і доцільність вирішення питань із документування окреслених злочинів.

Не дивлячись на напрацювання науковців, правоохоронці і сьогодні не мають належних методичних матеріалів, які допоможуть їм у протидії злочинам пов'язаним із колабораційною діяльністю. У таких складних умовах правоохоронці повинні реагувати на колабораційну діяльність формуванням доказової бази, забезпечуючи виявлення, розкриття та розслідування таких кримінальних діянь, готувати доказові матеріали для розгляду в суді з метою забезпечення покарання правопорушників. Враховуючи наведене вище наголосимо, що організаційно-правові основи процесу виявлення осіб, які займаються колабораційною діяльністю, документування таких діянь для створення відповідної бази даних під час досудового розслідування кримінальних правопорушень потребують окремого дослідження.

Метою статті є аналізування проблемних питань із документування злочинів, пов'язаних із колабораційною діяльністю, під час їх виявлення, розкриття та досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок повномасштабної агресії росії проти України загострив питання забезпечення національної безпеки держави. За таких умов сумно констатувати, що окремі громадяни України не тільки активно сприяли ворогу у захопленні наших територій, але й підтримували їх, що призвело до окупації частини країни. Таку діяльність називають колабораціонізмом, якщо не підпадає під склад злочину за ст. 111 КК України «Державна зрада». Колабораціонізм визначають як усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам [6]. В Україні колабораціонізм

визнаний кримінально-караним діянням за яке статтею 111¹ КК України з 15 березня 2022 року передбачена кримінальна відповідальність. Зауважимо, що внесення низки змін до Кримінального кодексу України дозволило б вирішити проблеми щодо кримінальної відповідальності за здійснення колабораційної діяльності, на практиці за твердженням окремих науковців з'явилися нові, пов'язані з відмежуванням даного злочину із суміжними злочинами [7, с. 74]. Слід звернути увагу на необхідність розмежування юридичних категорій і складів злочинів – ст. 111 КК України «Державна зрада»; ст. 111¹ КК України «Колабораційна діяльність»; ст. 111² КК України «Пособиство держави-агресору».

Крім того, 1 травня 2022 року набули чинності положення Кримінального процесуального кодексу України, які надають процесуальні повноваження визначеному в законі прокурору в умовах воєнного стану вирішувати питання про зміну підслідності (ч. 5 ст. 36 КПК України) [8]. Питання правозастосування виникають саме під час виявлення, розкриття та досудового розслідування колабораційної діяльності, коли необхідно сформувати відповідну систему доказів щодо конкретної події

Згідно ст. 84 КПК України «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому законом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню» [9]. Збирання доказів полягає в пошуку та виявленні джерел і носіїв доказової інформації, отримані чи вилучені, якщо це речові докази, а також закріплені чи зафіксовані у передбаченій законом процесуальній формі фактичних даних [10, с. 76].

Досконалість прийнятих кримінальних норм викликає багато зауважень, однак, встановлення колаборантів, а також фактів їхньої діяльності слід проводити в межах документування вже зафіксованого складу злочину, передбаченого ст. 111¹ КК України, що реалізовувалось правоохоронними та судовими органами з травня 2022 року.

Крім того, необхідно зазначити, що в умовах правового режиму воєнного стану зазнав суттєвих змін процес виявлення, документування та розслідування подібних злочинів. Залишається відкритим питання – який саме алгоритм дій мають застосовувати правоохоронці під час виявлення колабораційної діяльності? При цьому слід враховувати кримінально-правову характеристику даного виду злочину й напрацьованого досвіду у процесі розслідування подібних категорій кримінальних правопорушень.

Науковці наголошують, що за фактами колабораційної діяльності виявленню та документуванню підлягають фактичні дані, які висвітлюють злочинні дії підозрюваних осіб, у тому числі:

- про подію злочину – час, місце, спосіб, інші обставини вчинення злочину;
- про причетність особи до підготовки або вчинення злочину та мотиви, які її спонукають вчиняти протиправні дії;
- про обставини, що характеризують їх особистість;
- про місцезнаходження знарядь вчинення злочину чи інших предметів, які здобуті злочинним шляхом.

З урахуванням систематизованих фактичних даних ними виокремлено напрями документування злочинних дій підозрюваних осіб, а саме:

- виявлення осіб, які можуть бути свідками у кримінальному провадженні за фактами колабораційної діяльності;
- виявлення предметів і документів, що мають значення у кримінальному провадженні за фактами колабораційної діяльності;
- фіксування дій підозрюваних осіб для подальшого використання отриманих фактичних даних під час доказування у процесі розслідування за фактами колабораційної діяльності [11, с. 30].

Результати аналізування ст. 111¹ КК України дали підстави науковцям стверджувати, що оперативно-розшукове документування можна здійснити тільки стосовно фактів, передбачених частинами 5, 6, 7 та 8, оскільки саме ці діяння віднесені до тяжких та особливо тяжких злочинів [12, с. 5]. Однак, й інші частини даної статті потребують формування доказової бази тому нехтувати документуванням фактичних даних неможна. Сутність документування в тому, що воно є різновидом пізнавальної діяльності, що спирається на використання спеціальних сил, засобів і методів. Під час документування пізнають факт чи явище реальної дійсності, а саме: готування до кримінального правопорушення та його вчинення. В окремих випадках документування зумовлюється поведінкою підозрюваних осіб, які вчиняючи злочини цієї категорії з метою залишитись не викритими готуються до них заздалегідь, маскуючи всі свої дії та знищуючи сліди й інші докази [13, с. 27].

Підставами для документування фактів колабораційної діяльності в межах оперативно-розшукових справ згідно чинного Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» може виступати наявність достатньої інформації стосовно: кримінального правопорушення, що готується; осіб, які готують вчинення кримінального правопорушення; розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій й окремих осіб проти України [14]. Зауважимо, що ця інформація має бути отримана в установленому законом порядку та потребувати перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів.

Зазначимо, що документування злочинних дій (у тому числі й колабораційних діянь) підозрюваних осіб в теорії оперативно-розшукової діяльності відбувається за такими напрямками:

- встановлення осіб, котрі мають інформацію про правопорушення діяльність підозрюваних осіб, які можуть бути і свідками;
- визначення документів, що підтверджують неправу діяльність підозрюваних осіб та їхні зв'язки;
- виявлення предметів, які використовували підозрювані особи для досягнення результату;
- закріплення інформації про дії підозрюваних осіб під час спостереження на них [13, с. 64].

Науковці переконані, що окрім іншого задля забезпечення збирання доказової інформації за даною статтею необхідно здійснити відпрацювання інформаційного контенту в глобальних і соціальних мережах стосовно конкретних осіб й за конкретними фактами. У період військової агресії подібна діяльність стане найбільш ефективною за умови реалізації співпраці працівників Національної поліції, Служби безпеки України та військових. Кожний із цих суб'єктів має своє розуміння стосовно проведення оперативних заходів, серед яких також огляд змісту гаджетів та доступу до акаунтів [15].

Констатуємо, що значна частина доказів вчинення даного злочину, як правило, представлена в електронній формі та є електронними зображеннями. Тому слід окреслити окремі аспекти збирання електронних зображень у процесі розслідування колабораційної діяльності. Зупинимось спочатку на тому, що електронне відображення – це цілісна система відомостей або комп'ютерних інструкцій в інформаційній мережі чи на технічному носії, що використовується як доказ факту чи обставин, що

встановлюються у процесі кримінального провадження [16, с. 21].

Наголосимо, що збір доказів, в тому числі й тих, що існують у віртуальному середовищі можна здійснювати лише передбаченими процесуальним законодавством способами та у межах даного кримінального провадження. Згідно ч. 2 ст. 93 КПК України до таких способів можна віднести:

- проведення слідчих чи розшукових дій і негласних слідчих чи розшукових дій;
- витребування та отримання від органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, а також установ чи осіб речей, документів чи відомостей;
- отримання висновку експерта, актів ревізії чи перевірок;
- проведення інших процесуальних дій передбачених КПК України [9].

Аналізування практичної діяльності вказує на те, що електронні відображення, які у подальшому стають доказами у кримінальних провадженнях із колабораційної діяльності найчастіше виявляються:

- у пам'яті телефона, ноутбука чи комп'ютера у вигляді фото- чи відеоматеріалів;
- на жорстких накопичувачах: на магнітних дисках – жорсткі диски; на оптичних носіях – компактні диски (CD-R; CD-RW), DVD-диски, Blu-ray Disc); флеш-карти;
- в соціальних мережах – фото-, відеоматеріали; особисті дописи, репости публікацій з інтернет-спільнот тощо.

Крім того, необхідно зазначити, що навіть протягом першого року після повномасштабного вторгнення росії в Україну виникає питання тотального виявлення, документування та зачищення колаборантів. До його вирішення залучаються не тільки правоохоронці, але й соціальна спільнота – громадяни, добровольці, партизани, які діють переважно на тимчасово окупованих територіях. Як приклад можна навести сформовані ними бази даних щодо осіб і фактів колабораційного спрямування у соціальних мережах. За цим напрямком представники громадськості створюють окремі платформи стосовно формування бази даних щодо потенційних колаборантів. З цього приводу слід звернути увагу на те, що активізувалась ця робота з середини березня 2022 року, а працівники нацполіції активізували її десь приблизно з листопада 2022 року. Може саме тому, коли відпрацьовувався інформаційний контент фігурантів, слід починати саме із працівників правоохоронних органів, оскільки результати діяльності осіб саме цієї категорії створюють досить високу суспільну небезпеку [15].

Висновки. Особливості об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 111¹ КК України, а також широкий перелік діянь, які охоплюються вказаним складом даного злочину, обумовлюють специфіку документування злочинної діяльності колаборантів, а також сил і засобів, які залучаються для виконання конкретних завдань. Встановлено, що за фактами колабораційної діяльності виявленню та документуванню підлягають фактичні дані, які висвітлюють злочинні дії підозрюваних осіб, наведено їхню класифікацію. Наголошено, що окрім іншого задля забезпечення збирання доказової інформації за даною статтею КПК України необхідно здійснити відпрацювання інформаційного контенту в глобальних і соціальних мережах стосовно конкретних осіб й за конкретними фактами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 20.01.2024 р.).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.01.2024 р.).
3. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultativihdosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 27.10.2023 р.).
4. Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111¹ КК України. *Юридичний науковий електронний журнал* № 9/2022. С. 407–411. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/100.pdf (дата звернення 20.01.2024 р.).
5. Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. № 12. С. 116–128.
6. Грабовський С. І. Колабораціонізм. *Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желязняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Т. 14. URL: <https://esu.com.ua/article-4446>.*
7. Янішевська К. Д., Крисько А. С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 4(56) 2022. С. 71–76.
8. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (дата звернення: 20.01.2023 р.).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 20.01.2024 р.).
10. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів. / за заг. ред. д.ю.н, професора В. М. Тertiшника. Київ: Алерта, 2015. 293 с.
11. Албул С., Волошанівська Т., Марченко А. Методичні рекомендації з питань кримінально-правової кваліфікації, оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження за ст. 111¹ КК України «Колабораційна діяльність» Одеса. ОДУВС, 2022. 67 с.
12. Албул С. В. Теоретичні аспекти оперативно-розшукового документування колабораційної діяльності. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 лип. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 5–8.
13. Албул С. В. Оперативно-розшукова тактика : навчальний посібник.. Одеса. ОДУВС. 2022. 156 с.
14. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 22, ст. 303 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення: 20.01.2024 р.).
15. Рижков Е. Організаційно-правові передумови документування колабораціонізму в Україні. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 52–58. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-52-58
16. Орлов Ю. Ю., Чернявський С. С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1(13). 2017. С. 12–24.

**СЛУЖБОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ
СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ****OFFICIAL OFFENSES AND RESPONSIBILITY OF EMPLOYEES OF FORENSIC EXPERT
INSTITUTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE**

**Попович Є.М., д.ю.н., професор,
головний науковий співробітник**

*Національний науковий центр «Інститут судових експертиз
імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України*

У статті розглядаються актуальні питання щодо обов'язків працівників судово-експертних установ у кримінальному судочинстві в Україні. Вид юридичної відповідальності посадових осіб судово-експертних установ у кримінальному судочинстві в Україні є своєрідним.

Наголошується, що моральна відповідальність працівників судово-експертних установ настає у разі порушення етичних норм професійної діяльності працівників судово-експертних установ. Особливу увагу приділено аналізу процесуальних обов'язків персоналу судово-експертних установ. Оскільки працівник судово-експертної установи є самостійним учасником кримінальної справи, факт вчинення ним процесуального правопорушення свідчить про можливість застосування до нього процесуальних санкцій.

Зокрема, процесуальним кодексом передбачено накладення штрафу за невиконання працівниками судово-медичних установ своїх процесуальних обов'язків щодо явки до слідчого, прокурора чи суду та відповіді на запитання під час допиту (ст. 144 КПК України). У судовому засіданні працівники судово-експертної служби визнано винними у вчиненні службового правопорушення та відсторонені від суду. Це захід процесуального забезпечення, ознака кримінальної відповідальності та передбачає накладення штрафу за неповагу до суду. Встановлено, що працівники судово-експертних установ не несуть процесуальної відповідальності за порушення службових обов'язків у кримінальному провадженні, але несуть дисциплінарну відповідальність за порушення процесуальних обов'язків.

Також наголошується, що крім юридичної відповідальності, персонал судово-експертних установ може бути притягнутий до серйозної відповідальності за майнову шкоду, заподіяну їх діями під час слідства.

Надано рекомендації щодо підвищення відповідальності за дії як фігуранта кримінальної справи, так і працівника судово-експертної установи.

Коли працівники судово-експертних установ виступають учасниками кримінального провадження, від них вимагається більша відповідальність за свої дії. Потенціал накладення на працівників судово-експертних установ різноманітної відповідальності пов'язаний з тим, що невиконання чи неналежне виконання ними професійних обов'язків не обов'язково є навмисним і свідомим, а спричинене суб'єктивними чи об'єктивними факторами.

Ключові слова: судово-експертні установи, працівник судово-експертних установ, експерт, відповідальність, кримінальна відповідальність, процесуальна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, кримінальне провадження.

The article considers topical issues regarding the duties of employees of forensic institutions in criminal proceedings in Ukraine. The type of legal responsibility of officials of forensic institutions in criminal proceedings in Ukraine is peculiar.

It is emphasized that the moral responsibility of employees of forensic institutions arises in case of violation of ethical standards of professional activity of employees of forensic institutions. Special attention is paid to the analysis of the procedural duties of the personnel of forensic institutions. Since an employee of a forensic institution is an independent participant in a criminal case, the fact that he has committed a procedural offense indicates the possibility of applying procedural sanctions to him.

In particular, the procedural code provides for the imposition of a fine for non-fulfilment by employees of forensic medical institutions of their procedural duties regarding appearing before an investigator, prosecutor or court and answering questions during interrogation (Article 144 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). At the court hearing, the employees of the forensic expert service were found guilty of official misconduct and removed from the court. This is a measure of procedural security, a sign of criminal liability and involves the imposition of a fine for contempt of court. It was established that employees of forensic institutions do not bear procedural responsibility for violation of official duties in criminal proceedings, but bear disciplinary responsibility for violation of procedural duties.

It is also emphasized that in addition to legal liability, the personnel of forensic institutions may be held seriously liable for property damage caused by their actions during the investigation.

Recommendations have been made to increase responsibility for the actions of both the person involved in the criminal case and the employee of the forensic institution.

When employees of forensic institutions act as participants in criminal proceedings, they are required to take greater responsibility for their actions. The potential of imposing various responsibilities on employees of forensic expert institutions is related to the fact that failure to perform or improper performance of professional duties by them is not necessarily intentional and conscious, but caused by subjective or objective factors.

Key words: forensic institutions, employee of forensic institutions, expert, responsibility, criminal responsibility, procedural responsibility, disciplinary responsibility, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Обов'язковим елементом процесуального статусу працівників судово-експертних органів є відповідальність за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Відповідальність об'єднує всі інші елементи процесуального статусу працівників криміналістичних органів, а також є одним із важливих засобів забезпечення законності та дисципліни в системі криміналістичної діяльності.

Велика увага приділяється вивченню відповідальності працівника судово-експертних органів за порушення ним своїх посадових обов'язків у сфері судової експертизи, тоді як роботи вчених в основному присвячені

дослідженню кримінальної відповідальності за надання неправдивих висновків.

Крім умисного вчинення правопорушення, працівник криміналістичного органу не повинен виконувати або неналежним чином виконувати покладені на нього обов'язки і за це він буде притягнутий до інших видів відповідальності, що вимагає певного аналізу.

Мета статті включає вивчення всіх видів відповідальності, яка може застосовуватися до працівників судово-експертних установ як учасників кримінального процесу. Питанню відповідальності працівника судово-експертних установ як учасника кримінального процесу за неправомірні діяння у своїй професійній діяльності присвячені

роботи І. В. Глазунової, Н. Ю. Жигалова, І. В. Сташевського, Л. В. Мартинової, Д. А. Харченко, А. В. Дудич та інших науковців. Однак їх наукова розробка передбачає певні види обов'язків працівників судово-експертних організацій, а не їх організації в цілому.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтею 70 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та статтею 14 Закону України «Про судову експертизу» працівники судово-експертних установ несуть кримінальну, адміністративну та дисциплінарну відповідальність [1; 2]. Такі самі види відповідальності для працівника судово-експертних установ передбачені у п. 2.4. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [3].

Окрім юридичної відповідальності, на думку Дудич А. В., працівник судово-експертних установ несе й морально-етичну відповідальність за якість своєї роботи перед особою, котра призначила судову експертизу, судом, потерпілим, підозрюваним (обвинуваченим), керівником судово-експертної установи, адже за результатами проведеного дослідження працівник судово-експертних установ зобов'язаний дати висновок, дотримуючись професійної етики та власної совісті [4, с. 128].

Іншими словами, працівники судово-експертних установ несуть моральну відповідальність за недотримання етичних норм професійної діяльності. Інформація про замовлення та проведення судово-медичних експертиз і висновків (п. 2.4.) Відповідно до чинного законодавства працівники судово-експертних установ несуть кримінальну відповідальність за навмисне надання неправдивого висновку, відмову без поважних причин від виконання покладених на них обов'язків, розголошення даних, виявлених під час слідства [3].

Виходячи зі змісту ст. 70 КПК України, за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді працівник судово-експертних установ несе кримінальну відповідальність, передбачену ст. ст. 384, 385 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Тобто, у ст. 70 КПК України немає безпосередніх доказів того, що посадові особи судово-медичних установ несуть відповідальність за розголошення даних, отриманих під час розслідування. Кримінальна відповідальність у випадках, коли працівник судово-експертної спеціалізованої установи навмисно дає неправдиві висновки і відмовляється від виконання покладених на неї завдань, забезпечуючи достовірність висновків посадової особи судово-експертної спеціалізованої установи та належне виконання обов'язків [5, с. 30].

Працівник судово-експертних установ попереджається про кримінальну відповідальність за зазначеними статтями КК України кожного разу, коли йому доручають проведення експертизи. Про це зазначається в ч. 2 ст. 102 КПК України. Співробітники судово-медичної експертизи повідомили, що їм потрібно буде довести, що вони були попереджені про відповідальність за навмисно помилкові висновки та відмову без поважних причин виконувати поставлені завдання. Працівники експертно-криміналістичних органів притягуються до відповідальності постановою слідчого, прокурора або вироком суду, у якому визначена відповідальність. Якщо перевірка проводиться в спеціалізованому закладі, керівник спеціалізованого закладу надає інформацію про права та обов'язки [6, с. 268]. Завідомо неправдивий висновок є однією з ознак об'єктивної сторони злочину «Завідомо неправдиве показання» (ст. 384 КК України), який є злочином проти правосуддя (Розділ 18 КК України) [7].

Відповідальність за ст. 384 КК України настає, якщо висновок працівника судово-експертних установ є неправдивим. Неправдивість висновку експерта полягає в тому, що він не відповідає дійсності і містить відомості, які мають відношення до окремих фактів або до справи

в цілому. Висновок експерта є неправдивим лише в тому випадку, якщо працівники судово-медичної установи навмисно спотворюють факти та дають неправильну оцінку [8, с. 76–77].

Як зазначає Дудич А. В., Висновки працівників судово-експертних спеціалізованих установ ґрунтуються на випадках, коли відбувається заміна об'єктів спеціалізованого дослідження, зміна ідентифікаційних полів досліджуваного об'єкта, неправильне представлення фактичних даних (характеристики спотворені, сфабриковані або приховані), внаслідок чого робляться помилкові висновки або спростовано посадовою особою судово-експертної установи, яка прямо чи навмисно помилилася [4, с. 129].

Слід зазначити, що чинним законодавством не передбачено кримінальної відповідальності за неправдиве (неправдиве) повідомлення. Такі висновки часто зустрічаються в професійній практиці, оскільки правильна оцінка отриманих результатів потребує великого практичного досвіду та теоретичних знань. Помилкові висновки є наслідком недбалого ставлення судових працівників судово-експертних установ до своїх обов'язків, що виявляється в поверхневому дослідженні та недбалості посадових осіб судово-експертних установ, а також невірній оцінці результатів дослідження [4, с. 130].

Посадові особи судово-експертних установ допустили помилки на підставі досліджень через недостатню наукову підготовку, відсутність практичного досвіду, некомпетентність, неухважність, неповну перевірку, суперечливі наукові нормативи, неточний аналіз тощо. Якщо буде зроблено висновок, до них можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення [9, с. 66].

Експертна помилка – це навмисна помилка, допущена працівником судово-експертної установи в тому, що помилка є результатом неправильних міркувань або дій працівника судово-експертної установи і не є свідомою, як у випадку навмисно помилкового висновку відрізняється від зроблених неправильних висновків. Кримінальним злочином є відмова працівника судово-експертної установи без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. (ст. 385 КК України). Відмова від виконання – ухилення посадової особи судово-експертної установи від виконання процесуального обов'язку щодо проведення експертизи та надання висновку експерта без поважних причин, які перешкоджають виконанню такого обов'язку. Відмова з поважних причин (хвороба, відсутність остаточних матеріалів, застосування психічного чи фізичного примусу тощо) за цих обставин не тягне за собою кримінальної відповідальності [8, с. 79, 81].

КК України передбачає також відповідальність працівника судово-експертних установ за розголошення даних досудового розслідування (ст. 387). Хід та результати розслідування, викладені у висновку судово-медичного експерта, є даними досудового розслідування та не підлягають розголошенню. Як зазначає Сташевський І. В., наявність кримінальної відповідальності за розголошення даних попереднього розслідування забезпечує дотримання обов'язку збереження таємниці попереднього розслідування, необхідної для нормальної кримінально-процесуальної діяльності на стадії попереднього розслідування [5, с. 30].

Розголошення даних досудового розслідування утворює склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 387 КК України, якщо його вчинено без дозволу прокурора, слідчого і якщо особа (експерт) була попереджена в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані. Застосування характерних для кримінально-процесуального права засобів процесуального примусу є одним із видів юридичної відповідальності за невиконання або неналежне виконання суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності процесуальних обов'язків. Науковці обґрунтовують існування кримінальної відповідальності

як самостійного виду юридичної відповідальності та на практиці покладають її як додаткову кримінальну відповідальність на винного, тобто позбавлення певних процесуальних прав, визначають як річ. Реальною підставою кримінальної відповідальності є вчинення суб'єктом (учасником кримінальної справи) делікту (організованого діяння), що призвело до настання шкідливих наслідків, пов'язаних з невиконанням або неналежним виконанням правового обов'язку. Зловживання суб'єктивними правами або дії, що виходять за межі дозволеного, не засновані на неправильному застосуванні кримінально-процесуального закону [10, с. 57; 11, с. 47; 12, с. 96].

Оскільки працівник судово-експертної установи є самостійним учасником кримінальної справи, факт вчинення ним процесуального правопорушення свідчить про можливість застосування до нього процесуальних санкцій.

Зокрема, процесуальним законом передбачено накладення штрафу за невиконання працівниками спеціалізованих судово-експертних установ своїх процесуальних обов'язків щодо явки до слідчих, прокурорів чи суду та відповідей на запитання під час допитів (ст. 144 КПК України). Кримінально-процесуальний кодекс не передбачає інших механізмів стимулювання судових працівників спеціалізованих судово-експертних установ до належного виконання покладених на них процесуальних обов'язків [13, с. 89].

Аналізом статті 144 Кримінального процесуального кодексу України встановлено, що як захід забезпечення кримінального провадження до учасників кримінального провадження можуть бути застосовані штрафи.

Кримінально-процесуальні санкції у вигляді штрафу ґрунтуються на наявності офіційно встановленого Кримінальним процесуальним кодексом України кримінального процесуального правопорушення, об'єктивною стороною якого є невиконання процесуальних обов'язків без поважних причин, накладається лише в певних випадках [6, с. 339].

Відповідно до ч. 2 ст. 327 КПК України, явка працівника судово-експертних установ на судові засідання забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик. Однак, як саме сторона кримінального провадження забезпечує прибуття працівника судово-експертних установ, у статті не зазначено. У будь-якому випадку суд має сприяти сторонам кримінального провадження в забезпеченні явки зазначених осіб шляхом здійснення судового виклику [1].

Слід зазначити, що Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (п. 2.4) передбачає адміністративну відповідальність працівника судово-експертних установ за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування або суду, відповідно до ч. 2 ст. 1853 Кодексу про адміністративні правопорушення України [3; 14].

Також статтею передбачено відповідальність за неповагу до суду, яка виявилася в непокорі розпорядженню головуєчого або порушенні порядку під час судового засідання, а також можуть бути притягнуті до відповідальності працівники судово-експертних установ [14].

Так, відповідно до ч. 3 ст. 330 КПК України, у разі невиконання розпорядження головуєчого особами, присутніми на судовому засіданні (свідок, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, експерт, перекладач), головуєчий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду, а при повторному порушенні суд своєю ухвалою вправі постановити рішення про видалення будь-кого з них із зали засідання та притягнення до відповідальності. Питання про притягнення особи до відповідальності за вияв неповаги до суду вирішується судом негайно після вчинення порушення, для чого в судовому засіданні оголошується перерва, яка використовується для реалізації постановленої судом ухвали й наведення порядку в залі судового засідання (ч. 4 ст. 330 КПК України).

Отже, працівники судово-експертних установ підлягають відстороненню від суду та штрафу за неповагу до суду, що є заходом процесуального забезпечення та ознакою кримінальної відповідальності, як адміністративне правопорушення. Законодавець не передбачає відповідальності персоналу судово-експертного органу за невиконання зобов'язань щодо самовідмови за процесуальних обставин. На думку І. В. Пиріг, Г. С. Бідняк, ця обставина з урахуванням значимості наслідків такої бездіяльності працівника судово-експертних установ для подальшого розслідування та розгляду кримінального провадження є серйозною прогалиною кримінально-процесуального законодавства [13, с. 89].

У зв'язку з цим науковці пропонують встановити відповідальність посадових осіб судово-експертних установ, які з певних причин не вжили кримінальних справ. Однак науковці не з'ясували, яку саме відповідальність слід встановити.

З метою запобігання упередженості суддів, прокурорів, слідчих, перекладачів, посадових осіб судово-експертних установ та інших осіб процесуальне законодавство передбачає можливість їх відмови. Підставами для відводу працівника судово-експертних установ, крім загальних підстав, що унеможливають участь у провадженні та визначені у ст. 77 КПК України, є також обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості. У разі існування таких обставин експерт, не чекаючи поки йому заявлять відвід, зобов'язаний заявити самовідвід. Якщо зацікавлена в результаті кримінальної справи особа проводить розслідування і подає свої висновки, то може бути постановлено незаконний вирок. Звісно, якщо такий висновок виявиться неправдивим, посадові особи судово-експертної установи будуть притягнуті до кримінальної відповідальності. Однак висновки тих, хто з якихось причин не відмовився, не обов'язково є навмисно помилковими, вони можуть бути цілком об'єктивними і повними, а можуть бути і помилковими. Думка працівників судово-експертної установи є джерелом доказів і часто є важливою для справи, інколи навіть вирішальною, але не має істотного значення для особи, яка веде провадження. (ч. 10 ст. 101 КПК України). А тому висновок повинен надаватися працівником судово-експертних установ, який має право на проведення експертизи. Експертизу може провести як фахівець, що працює в державній спеціалізованій установі, так і фахівець, який там не працює. Головне, щоб вони обидва відповідали вимогам, установленим до них законом. Надання висновку працівником судово-експертних установ, який повинен був заявити самовідвід у провадженні, викликає сумніви у протилежній сторони провадження, яка не ініціювала проведення експертизи. Якщо порушення вимог КПК України щодо незацікавленості та неупередженості працівника судово-експертних установ кримінальному провадженні перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення, тоді, відповідно до ч. 1 ст. 412 КПК України, це є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону й підставою для скасування або зміни судового рішення в апеляційному порядку (п. 3 ч. 1 ст. 409 КПК України).

Очевидно, сам факт скасування рішення суду або визнання висновку працівників установи судово-експертної експертизи недопустимим доказом у справі не тягне за собою відповідальність працівників установи судово-експертної експертизи за неподання самовідводу. Отже, порушення працівником судово-експертної установи обов'язку самовідводу є підставою для дисциплінарної відповідальності.

Якщо працівник професійної судово-експертної організації перебуває у трудових відносинах із професійною судово-експертною організацією та є її співробітником, сторона, яка наймає працівника судово-експертної професійної організації, має право повідомити судово-експертну

професійну організацію про будь-які обставини невідповідності. Неналежне виконання службових обов'язків судово-експертним агентством може призвести до дисциплінарної відповідальності, у тому числі дисциплінарної. Відповідно до п. 5.11. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 09.08.2005 р. – 86/5, до судового працівника судово-експертних установ можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення: попередження; призупинення дії свідцтва (на певний термін); позбавлення кваліфікації судового експерта; пониження кваліфікаційного класу судового працівника судово-експертних установ (застосовується щодо судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту) [15].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судові експертизи проводять також експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, тобто приватні експерти [2].

Виникають питання щодо порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності цих осіб, оскільки вони не перебувають у трудових відносинах і їх наявність є вирішальною для застосування дисциплінарної відповідальності. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів покладає на Центральну експертно-кваліфікаційну комісію розгляд питання дисциплінарної відповідальності судових експертів, що не є працівниками державних спеціалізованих установ (п. 2.1) [15].

Отже, працівники судово-експертних установ не несуть процесуальної відповідальності за порушення процесуальних обов'язків за недопущення самообвинувачення у кримінальному провадженні, але несуть дисциплінарну відповідальність.

Крім перерахованих вище видів відповідальності, працівники судово-експертних установ можуть бути притягнуті до тяжкої відповідальності за істотну шкоду, заподіяну їх діями під час розслідування. Виниклі пошкодження можуть проявлятися як руйнування або пошкодження досліджуваного об'єкта. Відповідальність працівника установи судової експертизи настає лише в тому випадку,

якщо не отримано згоди особи, яка доручає працівнику установи судової експертизи змінити характер або матеріальну цінність об'єкта, переданого для дослідження. Зміна предмета експертизи не є обов'язком персоналу судово-експертних установ. Матеріальна відповідальність працівника судово-експертних установ передбачає його обов'язок відшкодувати шкоду, завдану при виконанні ним своїх службових обов'язків, експертній установі, яка у свою чергу, відповідно до ст. 1172 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), відшкодовує шкоду, завдану працівником судово-експертних установ іншим особам. Тобто, виникає ситуація, коли спочатку відбувається покладення обов'язку відшкодувати шкоду на юридичну особу (експертну установу) і пояснюється тим, що працівник (експерт) у цьому випадку юридично втілює волю юридичної особи. Експертна установа реалізує свою цивільну праводієздатність, зокрема деліктоздатність, через дії експертів як своїх працівників. Отже, дії експертів юридично сприймаються як дії самої експертної установи [16, с. 134–135].

Після відшкодування шкоди, завданої працівником судово-експертних установ, експертною установою, працівник судово-експертних установ відповідатиме перед експертною установою відповідно до права зворотної вимоги, згідно зі ст. 1191 ЦК України. Якщо перевірку проводить експерт, який не працює в спеціалізованій професійній організації, ми повністю відшкодуємо майнову шкоду відповідно до положень Цивільного кодексу, зокрема, ст. ст. 1166, 1172, 1173, 1192 ЦК України.

Висновки. Коли працівники судово-експертних установ виступають учасниками кримінального провадження, від них вимагається більша відповідальність за свої дії. Потенціал накладення на працівників судово-експертних установ різноманітної відповідальності пов'язаний з тим, що невиконання чи неналежне виконання ними професійних обов'язків не обов'язково є навмисним і свідомим, а спричинене суб'єктивними чи об'єктивними факторами.

Отже, крім кримінальної (найбільш суворої) відповідальності для працівників судово-експертних установ передбачено також процесуальну, дисциплінарну та інші менш суворі види відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 10.01.2024).
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-17. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.01.2024).
3. Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : Інструкція, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08 січ. 1998 р. № 53/3. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 11.01.2024).
4. Дудич А. В. Відповідальність експерта у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 30 (2). С. 132–136.
5. Сташевський І. В., Мартинова Л. В. Реалізація гарантії незалежності судового експерта в контексті його матеріального і соціального забезпечення: сучасний стан. *Право і суспільство*. 2022. С. 195–205.
6. Кримінальний процесуальний кодекс. Науково-практичний коментар / С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко: Одиссей, 2013. 1104 с.
7. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.01.2024).
8. Борисова В. І., Тютюгіна В. І. Злочини проти правосуддя: навч. посіб. Нац. юрид. акад. України, 2011. 155 с.
9. Щербаківський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
10. Білокінь Р. М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи: дис. ... д-ра ю.н.: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. 577 с.
11. Сопронюк О. Класифікація кримінально-процесуальних санкцій. *Історико-правовий часопис*. 2 (6) 2015. С. 194–199.
12. Кримінальне процесуальне право України: навч. посібник / Р. І. Благути, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 774 с.
13. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
14. Кодекс про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 13.01.2024).
15. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затверджене Наказом Міністерства юстиції України від 09 серп. 2005 р. № 86/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05> (дата звернення: 13.01.2024).
16. Буряк Л. С. Особливості відповідальності працівника судово-експертних установ в цивільному процесі України. *Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 3. Том 1. С. 132–135.
17. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 14.01.2024).

КРИМІНАЛІСТИКА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

CRIMINALISTICS IN THE SISTEM OF MODERN JURISPRUDENCE

Тіщенко В.В., д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Тіщенко Ю.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права і держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена класифікації юридичних наук у світлі різних поглядів на сутність і предмет криміналістики та визначенню її місця у системі сучасної юриспруденції. Розглядаються сутність, значення і питання розмежування таких понять як «юридичні знання», «юридична наука» і «юриспруденція». Юриспруденція охоплює сферу не тільки юридичних знань і наук, але й юридичний досвід, юридичну практику і юридичну освіту.

Аналізуються різні точки зору на сутність криміналістики і обґрунтовується висновок про її юридичну природу, оскільки призначення криміналістики, її напрями дослідження і методи знаходяться у площині правової реальності і спрямовані, в першу чергу, на оптимізацію досудового розслідування та вирішення завдань кримінального провадження.

Звідси випливає можливість дослідити міждисциплінарний зв'язок криміналістики з іншими юридичними науками, в першу чергу з кримінальним правом, кримінальним процесуальним правом, криміналогією, теорією оперативно-розшукової діяльності, судовою експертологією та показати її значення у забезпеченні кримінального провадження, а також доказової діяльності у різних сферах правозастосування. Стверджується, що теоретичні і методологічні засади криміналістики базуються як на підвалинах філософії, так і на методології загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема, використовується система як класичних підходів: системно-діяльнісний, функціональний, технологічний, евристичний, інформаційно-пізнавальний, так і інноваційних: синергетичний, антропологічний, герменевтичний та інші.

Аналізуються дискусійні погляди на предмет криміналістики і його межі, висловлюються думки щодо запровадження інноваційних досліджень у теорії і практиці криміналістичного забезпечення юридичної діяльності.

Ключові слова: юриспруденція та її система, природа і предмет криміналістики, зв'язок криміналістики з юридичними науками, криміналістичне забезпечення кримінального провадження, межі предмету криміналістики.

The article is devoted to the classification of legal sciences in the light of different views on the essence and subject matter of criminalistics and its place in the system of modern jurisprudence. The author examines the essence and meaning of such concepts as "legal knowledge", "legal science" and "jurisprudence". Jurisprudence encompasses not only legal knowledge and sciences, but also legal experience, legal practice and legal education.

The author analyses different points of view on the nature of forensic science and substantiates the conclusion that it is of a legal nature, since the purpose of forensic science, its research areas and methods are in the plane of legal reality and are aimed primarily at optimising pre-trial investigation and solving the tasks of criminal proceedings.

Hence, there is an opportunity to explore the interdisciplinary relationship of forensic science with other legal sciences, primarily with criminal law, criminal procedural law, criminology, the theory of operative and investigative activity, forensic expertise and to show its importance in ensuring criminal proceedings and evidentiary activities in various areas of law enforcement. It is argued that the theoretical and methodological foundations of criminalistics are based on both the foundations of philosophy and the methodology of general theoretical jurisprudence, in particular, a system of classical approaches is used: system-activity, functional, technological, heuristic, information-cognitive, and innovative: synergistic, anthropological, hermeneutic, and others.

The author analyses the controversial views on the subject matter of criminalistics and its boundaries, and expresses opinions on the introduction of innovative research in the theory and practice of criminalistics support of legal activities.

Key words: jurisprudence and its system, the nature and subject of criminalistics, connections between criminalistic and legal sciences, forensic support for criminal research, limits of forensic sciences.

Традиційно всі науки поділяються на природничі, суспільні і технічні. Вони відповідно пізнають і вивчають закономірності існування нашої планети, явища навколишнього світу в живій і неживій природі, умови виникнення і взаємодії матеріальних об'єктів, їх макро- і мікросструктуру, зв'язки природи і людини, людей між собою та державою, суспільні відносини, що виникають та відіграють суттєву роль і особистому укладі їх життєдіяльності, а також розробляють технічні і технологічні засоби та процеси, що забезпечують пізнання людьми навколишнього середовища, самих себе, як часточок світу, створюють комфортні умови їх життя і забезпечують подальший розвиток науково-технічного розвитку людства.

Предметом суспільних наук є суспільство, його структура, функції і зв'язок її елементів, в тому числі людину як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин, види людської діяльності і закономірності індивідуальної поведінки. Серед суспільних наук значне місце посідає юридична наука, або юриспруденція. Доцільним вважається розмежування поняття «юридичне знання», «юридична наука» і «юриспруденція», серед яких найширшим є поняття «юриспруденції»

Юридичну науку визначають як систему знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті [1, с. 472]. Останнім часом поряд з поняттям юридичної науки все частіше стали використовувати поняття юриспруденції. Під юриспруденцією розуміють спеціалізовану галузь суспільствознавства, що виробляє, узагальнює та транслює наукові знання про державно-правові явища та юридичну діяльність засновану на цих знаннях [2, с. 13]. При цьому нерідко підкреслюється, що юриспруденція не зводиться до знань про право і державу, а обов'язково пов'язується з юридичною практикою, юридичним досвідом, міфотворчістю і віруваннями [3, с. 59]. Крім того вона охоплює також і юридичну освіту – систему навчання юридичній професії. Таким чином, юриспруденція включає в себе більш широке розуміння, ніж правознавство і державознавство.

Фундаментальна відмінність між двома поняттями – юридична наука і юриспруденція – виявляється у тому, що юриспруденція є сферою не тільки наукового, а й поза наукового знання, хоча це не виключає її зі сфери раціонального дослідження. Як стверджує Ю. М. Оборотов,

«перехід від терміна «юридична наука» до терміна «юриспруденція» пояснюється появою в правовій сфері таких областей знання, які складно констатуються як наукові. Зокрема, це стосується таких дослідницьких напрямів і юридичних дисциплін як філософія права, антропологія права, правова герменевтика, юридична психологія, канонічне право тощо. Проблема подолання юриспруденцією надлишкової раціональності, вихід до досягнень сфери нерационального, ірраціонального і навіть надраціонального, пов'язаний з наповненням професійної юридичної діяльності духовним змістом, і, що особливо значимо, вірою в право, його дієвість, соціальну та особистісну цінність» [4, с. 103–104].

Поряд із таким широким розумінням, поняття юриспруденції вживають і в вузькому сенсі, а саме: як розгалужену систему знань, до якої зазвичай включають 1) загальнотеоретичні юридичні науки (теорію держави і права (теоретичну юриспруденцію), юридичну деонтологію, філософію права, соціологію права, порівняльне правознавство; 2) історико-юридичні науки; 3) галузеві науки (конституційне, цивільне, кримінальне право та інші; 4) міжгалузеві, або комплексні науки (наука земельного права, наука екологічного права тощо); 5) прикладні науки (кримінологія, криміналістика, судова медицина, судова психіатрія, судова психологія та інші) [2, с. 16].

У такому випадку юриспруденцію слід трактувати як єдиний комплекс наук, який характеризується їх загальною методологією, спільною функціональною спрямованістю і забезпечує оптимальне регулювання суспільних відношень як на теоретико-правовому, так і на емпірико-юридичному рівнях. Теоретико-правовий рівень юриспруденції розробляє і створює методологічну базу для глибокого розуміння і чіткого з'ясування сутності, призначення і всіх граней права на кожному історичному етапі розвитку суспільства і держави. Галузевий і міжгалузевий рівень забезпечує розробку правових доктрин і правових норм з практичного регулювання суспільних відносин у відповідних сферах життєдіяльності. Прикладний рівень юридичної науки в основному забезпечує ефективну реалізацію правових приписів, вивчаючи ті закономірності, що саме їм властиві, і використовуючи здобуті знання в юридичній практиці.

Втім віднесення таких прикладних наук як судова медицина, судова психіатрія, судова психологія до юридичних наук досить відносно, адже вони хоч і обслуговують юридичну сферу життєдіяльності, не перестають бути відповідними галузями медицини, психіатрії, психології.

Не торкаючись проблем сутності усіх названих прикладних юридичних наук, розглянемо дискусійне питання щодо природи криміналістики.

Взагалі природа науки – це її сутність, сукупність основних властивостей, які вказують на її головне призначення. Призначення криміналістики – в розробці науково обґрунтованих методів, прийомів і засобів збирання, дослідження, оцінки і використання в кримінальному провадженні доказів, спрямованих на з'ясування суті кримінально-релевантної події, встановлення всіх її обставин та винної особи, в кінцевому результаті, на розкриття кримінального правопорушення.

Здавалося, що це непохитний аргумент на користь юридичної природи криміналістики. Та не все так просто і однозначно. Справа в тому, що криміналістика як наука виникла в кінці XIX століття завдяки досягненням природничих і технічних наук, що дало змогу перейняти і пристосувати їх до процесу виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів, предметів, документів – потенційних доказів у кримінальних провадженнях.

Зазначені наукові положення й утворювали, в основному, зміст криміналістики на той час, що обумовило її початкову назву «Наукова техніка розслідування злочинів» (Р. А. Рейс), «Кримінальна техніка» (А. Вейнгарт),

«наукова поліція» (А. Ничефоро) тощо. В більшості країн дальнього зарубіжжя і зараз вважається, що криміналістика – наука, яка розробляє рекомендації з використання методів і засобів природничих і технічних наук у розслідуванні злочинів і відносять її як і судову експертологію до так званих судових наук (Forensic Sciences) або вживають, як у Франції, Швейцарії, назву – «наукова поліція» (Police Scientifique), рідше – «Criminalistik» (у Німеччині, Австрії). І справа тут не в назві, а в змісті криміналістичної науки, яка обмежується і зводиться до технічних правил, методів і засобів (нехай навіть найсучаснішими) збирання і експертного дослідження доказів.

Стрімкий розвиток техніко-криміналістичних досліджень зумовлено низкою факторів. Так, демократизація кримінального провадження під впливом гуманістичних ідей буржуазних революцій призвели до серйозних змін у принципах кримінального процесу. Від інквізиційної форми він поступово трансформується у форму змагальності, де сторона обвинувачення і сторона захисту на рівних представляють суду здобуті і дослідженні докази. При цьому кожна сторона намагається використовувати і посилювати на найбільш сучасні і переконливі досягнення науки і техніки. Це стимулює розвиток криміналістичної техніки і нових методів дослідження доказів.

Проте ще наприкінці XIX століття австрійський вчений і практик Ганс Гросс, який видав працю «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» і дав назву новій галузі знань – **криміналістика** – включав до неї відомості про типи злочинців та злочинні прийоми (тобто фактично про злочинну тактику), вимоги до особи, що веде розслідування (судового слідчого), положення щодо необхідності використання спеціальних знань (тобто з медицини, хімії, фізики, біології, та ін.), відомості щодо фотографії, кримінальної зброї, слідів рук і ніг, крові, рекомендації стосовно тактики допиту і огляду, важливу для розслідування характеристику деяких видів злочинів (тілесних ушкоджень, крадіжок, шахрайства, підпалів) [4]. Це був один з перших кроків до розширення предмету і змісту криміналістики та її юридизації. І хоча Г. Гросс вважав, що криміналістика має природничий характер, проте самим тісним чином пов'язана з кримінальним правом і процесом для того, щоб всі постулати і цих наук і законодавчі норми зазначених галузей права знайшли свою практичну і науково обґрунтовану реалізацію, тому криміналістика хоча і є *допоміжною*, але, разом з тим, і *самостійною* наукою.

Подальший аналіз і узагальнення слідчої практики, проведені наукові дослідження дозволили виокремити з науки кримінального процесуального права ті положення, які не впливали з їх правових норм, а тому залишали слідчого один на один з питанням: як саме проводити слідчу дію, спрямовану на виявлення і дослідження доказової інформації; як впливає слідча ситуація на вибір способів і прийомів у проведенні слідчої дії і які саме можуть бути ці способи і прийоми, щоб, з одного боку, давали максимальний ефект, а з іншого, не порушували законність і етику; як правильно контактувати з її учасниками, щоб не створити конфліктну ситуацію і налагодити взаємодію? Відповіді на ці й подібні питання норми процесуального закону не дають, та й не повинні давати. Вони вказують на процесуальні засоби збирання доказів – слідчі дії, їх цілі, умови законного проведення, учасників, але не говорять про порядок їх проведення, доцільність застосування тих чи інших тактичних прийомів для отримання доказів у відповідності до конкретної слідчої ситуації, що склалась на відповідний момент розслідування. Відповіді на перелічені питання повинна дати криміналістика. А тому закономірно виникає розділ, який отримав назву **слідча тактика**, найбільш тісно пов'язаний з кримінальним процесом.

Ще один аспект розслідування осягає криміналістика – виявлення особливостей розслідування окремих

видів і груп злочинів, з одного боку, та загальних принципів організації розслідування взагалі – незалежно від категорій кримінальних правопорушень. Так виникла **криміналістична методика розслідування**, розробка і побудова якої пов'язана з кримінально-правовим визначенням видів і форм злочинної діяльності.

Звідси випливають функції і завдання криміналістики, пов'язані, перш за все, з оптимізацією досудового розслідування і судового розгляду на базі інтеграції юридичних, природничих і технічних знань і з розробкою відповідних методів, прийомів, засобів пошуку, збирання, перевірки, оцінки, дослідження і застосування доказової інформації.

Перш ніж визначити місце криміналістики в системі юридичних знань слід переконатися, що вона за своєю природою є юридичною наукою, тобто є такою за своєю сутністю. Більшість вчених-криміналістів вважають, що криміналістика має юридичну природу, обґрунтовуючи цю думку такими аргументами: її предмет, об'єкти вивчення і пізнання (злочинна діяльність та слідча і судова діяльність), завдання, мова, методологія, службова функція, адресування особам, які здійснюють правозастосовну діяльність безумовно свідчать про її юридичну природу [5, с. 25; 6, с. 77–94; 7, с. 12; 8, с. 107; 9, с. 9]. Існує і точка зору, що криміналістика має двоїсту природу: в частині криміналістичної техніки – це технічна наука, а в частині слідчої тактики і методики розслідування – є юридичною (П. І. Тарасов-Родіонов). Тут слід зазначити, що криміналістична техніка і її рекомендовані прийоми, правила, методи виконують інструментальну функцію, оскільки призначені для виявлення і дослідження доказів і реалізуються в ході процесуально-правової діяльності і тільки в межах передбачених законом процесуальних дій. До того ж доцільність та умови їх застосування визначаються тактикою проведення конкретної слідчої чи судової дії.

В останнє двадцятиріччя набуває розповсюдження погляд на природу криміналістики як науки синтетичну, гібридну, що виходить за рамки традиційної класифікації наук (природничі, технічні, суспільні) і утворюють новий клас наук (Р. С. Белкін). І. І. Когутич стверджує, що природа криміналістики належить до міждисциплінарних сфер наукового знання, а її природа має інтегративний характер [10, с. 10]. Дійсно, криміналістика для розробки своїх рекомендацій щодо розкриття злочинів убирає в себе, переплавляє і синтезує здобутки всіх наук, що можуть бути використані для успішного вирішення вказаної задачі. Проте вона не втрачає свого правового характеру, своєї загальної спрямованості на поліпшення ефективності засобів і методів правового регулювання суспільних відносин.

Яке ж місце займає криміналістика у системі сучасної юриспруденції?

Для цього треба відповісти на питання: що є теоретико-правовим фундаментом криміналістики і яким чином вона пов'язана з іншими юридичними науками?

Теоретичні і методологічні основи криміналістики базуються не тільки на підвалинах філософії, але й на методології загальнотеоретичної юриспруденції, як системи пізнавальних засобів наукового вивчення державно-правових явищ [2, с. 29]; на принципі використання міждисциплінарного підходу [11, с. 8–15]; на її категоріях, зокрема: «право», «правова доктрина», «правова інтеграція», «правове регулювання», «правовий документ», «правовідносини», «правозастосування», «правомірна поведінка», «правопорушення», «правопорядок» та інші [12].

Аналіз міждисциплінарних зв'язків криміналістики з іншими юридичними науками дає змогу стверджувати, що вона в своїх дослідженнях використовує не тільки доктрини та окремі положення інших юридичних наук, але й сама активно впливає на їх розвиток і практичну складову, сприяє розв'язанню правових колізій у всіх ситуаціях правозастосування своїми засобами пізнання, доказу-

вання, встановлення правових фактів і, таким чином стає «необхідним атрибутом права» [13, с. 657], забезпечуючи справедливий режим життєдіяльності суспільства.

Взагалі дослідження такого вкрай негативного суспільного явища як злочинність, що руйнує структуру суспільних відносин, моральні та економічні устої суспільства, та розроблення засобів і способів її ефективної протидії можливі лише за умови інтеграції наук кримінально-правового циклу: кримінального права, кримінології, кримінального процесуального права, криміналістики, кримінально-виконавчого права, теорії оперативно-розшукової діяльності. До них необхідно приєднати зусилля і можливості таких допоміжних наук як судова психологія, судова медицина, судова психіатрія, судова експертологія. У комплексі вказаних наук, які спрямовують свої висновки і рекомендації на оптимізацію правового регулювання суспільних відносин, що виникають у практиці боротьби зі злочинністю, криміналістика відіграє значну роль завдяки своїй *забезпечувальній функції*, оскільки всі її методи і засоби слугують отриманню фактичних даних, які покладаються в основу правозастосовної діяльності суду, прокурора, слідчого, оперативних підрозділів та інших службових осіб. Правильність і законність застосування кримінально-правових і кримінальних процесуальних рішень забезпечується завдяки криміналістичними засобам і методам здобуття, перевірки і оцінки доказів, що утворюють підставу для прийняття таких рішень. І навпаки, «зневажливе ставлення до рекомендацій криміналістики обов'язково так чи інакше приведе до порушення порядку або принципів кримінального судочинства» [6, с. 300].

Втім вказаним значенням для кримінально-правової сфери діяльності вплив криміналістики не обмежується. Враховуючи теоретичний і методологічний потенціал криміналістики як інтегративної комплексної юридичної науки можна погодитися з думкою, що оскільки її методи і засоби використовуються у різних сферах правозастосовної практики (адміністративно-правової, цивільно-правової та інших), вона повинна розглядатися як міждисциплінарна юридична наука [6, с. 376–378; 14, с. 8; 15, с. 43]. Саме за допомогою комплексу криміналістичних методів досліджуються закономірності у деліктній діяльності, відкриваються можливості виявлення, розслідування і запобігання правопорушень у всіх сферах суспільних відносин: адміністративно-правових, цивільно-правових, господарсько-правових тощо. Все це дає змогу застосовувати криміналістичні знання для вирішення різноманітних теоретичних і практичних завдань пізнавального, пошуково-інформаційного та засвідчуваного характеру у правозастосовній діяльності різного напрямку в залежності від завдань і ситуацій, що постають перед юристом. Таким чином, криміналістика у правозастосовній діяльності набуває пізнавальну, методологічну і забезпечувальну функції. Вона являє собою єдиним науковим утворенням, через яке природничі, технічні і технологічні досягнення екстраполюються, трансформуються і використовуються для встановлення юридично значущих фактів у різноманітних галузях юриспруденції і правовій діяльності.

Широта використання криміналістичних знань і методів в різних сферах юридичної діяльності призвело до виникнення думки про необхідність розширення предмету криміналістики за межі кримінального провадження. Звідси сформульовано висновок, про такий предмет криміналістики: «це наука про закономірності виникнення доказової інформації про злочин або про будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового врегулювання шляхом доказування, та про систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого вирішення завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської роботи та вста-

новлення у будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юридичне значення» [16, с. 29]. В цьому визначенні підкреслюється, що знання криміналістики можуть бути використані в кожній діяльності, де потрібно встановити факти юридичного характеру. З цієї думкою, можна було б у принципі погодитися, якщо не робити висновок про доцільність створення якоїсь специфічної криміналістики для кожної сфери юридичної діяльності, як-то «судова криміналістика», «криміналістична адвокатологія», «криміналістика обвинувачення» тощо.

Більш коректним виглядає поставлення проблеми щодо розробки криміналістичного забезпечення судової діяльності [17].

Ще далі йдуть у визначенні предмету криміналістики автори підручника криміналістика, підготовленого у Національній академії внутрішніх справ, які стверджують, що у сучасних умовах криміналістика – це «система знань про закономірності утворення (формування, виникнення), виявлення (встановлення), фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також про розробку на основі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів і інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією» [18, с. 32]. Не вдаючись до аналізу цього громіздкого визначення, можна лише вбачати в ньому ідею про розповсюдження криміналістики й на ті види діяльності, які не входять до сфери боротьби зі злочинністю, її трактування як меганауки, «криміналістики без меж». Такий ідеологічний підхід до розуміння криміналістики, як спеціальної юридичної науки, розмиває сутність її об'єкту, предмету, основного призначення, з чим не можна погодитися. Інша справа, що методи криміналістики повинні набуті поширення і запровадження у різних видах юридичної діяльності, що сприятиме їх ефективності, але це не означає, що кожен вид (сфера) такої діяльності зумовлює утворення своєї особливої криміналістики. Тому ми підтримує з цього

приводу висновок В. М. Шевчука: «Сучасна ідеологія криміналістики повинна бути спрямована на збереження і подальший позитивний розвиток криміналістики як юридичної науки спеціального, прикладного характеру, виконання нею важливих функцій з забезпечення практики сучасними знаннями, засобами, методами і рекомендаціями, що підвищують ефективність діяльності органів правопорядку у протидії кримінальних проявів та викликам сучасності» [19, с. 246].

Не можна погодитися з думкою І. І. Котюка, що криміналістика повинна розглядатися складовою частиною такої запропонованої ним науки як *теорія судового пізнання* і покладена в її основу [20, с. 10]. Пізнання в ході кримінального провадження є функцією криміналістики і змістом інформаційно-пізнавальної діяльності, якій вона надає належну увагу, виходячи із загальнотеоретичної методології. Тому створювати теорію судового пізнання як окрему галузь юридичної науки і розчиняти в ній всю криміналістику вбачається недоцільною і некоректною пропозицією.

Разом з тим, слід постійно звертатися до нових криміналістичних аспектів наукових досліджень, які відповідають нагальним викликам сьогодення, потребам сучасної правозастосовної практики. На часі привертає до себе увагу пропозиція про розробку такого наукового напрямку як воєнна криміналістика [21, с. 357–370]; змалальна криміналістика [22, с. 8], цифрова криміналістика [23, с. 84–87] та інші.

В даній статті розглянуті далеко не всі проблеми, пов'язані із визначенням місця криміналістики в системі сучасної юриспруденції, інтеграції і диференціації криміналістичних знань, зв'язків з іншими галузями юридичної науки, з природничими і технічними науками, перспективами наукових криміналістичних досліджень тощо. Для цього потрібний подальший глибокий аналіз сучасного стану криміналістичних досліджень і перспективного прогнозування розвитку криміналістики у комплексі всіх юридичних наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія. Т. 6. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2004.
2. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Київ: Юрінком-Інтер, 2021. 584 с.
3. Оборотов Ю.М. Загальнотеоретична юриспруденція. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Т.VIII. Одеса: Юридична література, 2009. С. 54–62.
4. Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. 1893.
5. Криміналістика : підручник / За заг. ред. А.Ф. Волобуєва. Харків: ХНУВС, 2011. 666 с.
6. Даньшин М.В. Криміналістика XXI століття: місце у системі наукового знання: монографія. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. 480 с.
7. Криміналістика: підручник. За ред. В.В. Тищенко. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.
8. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан: монографія. Харків: Право, 2021. 448 с.
9. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 ; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. 456 с.
10. Когутич І.І. Криміналістика: Курс лекцій. Київ: Атіка, 2008. 888 с.
11. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.
12. Велика українська юридична енциклопедія. Том 3. Загальна теорія права. Харків: Право, 2017. 952 с.
13. Гончаренко В.Г. Право і криміналістика. Вибране. К.: Прецедент, 2011. 791 с.
14. Кузьмічов В.С., Черноус Ю.М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: Монографія. Київ: «НІЧЛАВА», 2005. 448 с.
15. Шепітько В.Ю. Криміналістика ХХІ століття: предмет пізнання, задачі і тенденції в нових умовах. Сучасний стан і розвиток криміналістики: зб. наук. праць. Харків: Апостіль, 2012. – С. 41–54.
16. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломєєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
17. Мирошниченко Ю.М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: теоретичні основи та прикладні аспекти. Ужгород: РІК-У, 2023. 456 с.
18. Криміналістика: підручник: за заг. ред. В.В. Пясковського. – Київ: Право, 2020. 752 с.
19. Шевчук В.М. Сучасний стан та тенденції розвитку криміналістики: актуальні проблеми сьогодення. Проблеми законності. 2019, Вип. 146. С. 234–246.
20. Котюк І.І. Теорія судового пізнання: Монографія. Київ: «Київський університет», 2006. 435 с.
21. Тищенко В.В. Теоретичні основи формування основ воєнної криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук*. 2023. Том 30. № 3. С. 357–370.
22. Шепітько В.Ю. Криміналістика як система наукових знань в умовах глобальних загроз і трансформації злочинності. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць. Харків : Право, 2018. С. 4–9.
23. Колодіна А.С. Цифрова криміналістика: сучасні тенденції розвитку. Сучасні напрями, засоби і методи протидії злочинності в умовах воєнного стану: Матеріали міжнародної конференції. – Одеса: Юридика, 2023. 198 с.

**СУТНІСТЬ І ЗМІСТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗАСАД
ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ****THE ESSENCE AND CONTENT OF THE CRIMINAL PROCEDURAL PRINCIPLES
OF CRIME PREVENTION IN UKRAINE**

**Топчий В.В., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
директор**

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

**Колб О.Г., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет**

**Ковальчук В.С., начальник відділу ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань
та інформаційно-аналітичної роботи
Волинська обласна прокуратура**

У даній науковій статті, на підставі аналізу доктринальних джерел, нормативно-правових актів та практики реалізації завдань, що стосуються кримінального провадження, з'ясовано сутність і зміст кримінально-процесуальних засад запобігання кримінальним правопорушенням, яке закріплено в нормах матеріального права як мета покарання та одне із завдань Кримінального кодексу (КК) України (ст. ст. 1, 50).

Зокрема встановлено, що у ході кримінального процесу учасниками сторони обвинувачення (дізнавачем, слідчим і прокурором (ст. ст. 36–41 Кримінального процесуального кодексу (КПК)) здійснюється так звана «слідча профілактика», зміст якої зводиться до запобігання вчиненню нових злочинів як підозрюваним чи обвинуваченим та щодо цих осіб, так і з метою недопущення рецидиву з боку зазначених учасників кримінального провадження, включаючи й засуджених (ст. ст. 42–43 КПК).

Визначено також, що на сьогодні у зв'язку з відсутністю в КПК відповідних норм, які регулювали б процедуру здійснення слідчої профілактики у кримінальному провадженні, це питання вирішується на рівні відомчих нормативно-правових актів, що, у свою чергу, суперечить вимогам ст. ст. 19, 92 Конституції України та ст. 7 КПК, у яких закріплено положення про те, що діяльність учасників кримінального процесу має ґрунтуватись лише на підставі закону.

Виходячи з цього та зі змісту процесу детермінації (спричиненості, обумовленості та кореляції) суспільних явищ, включаючи юридично значущі події, дії та вчинки, доведена необхідність доповнення чинного КПК інститутом «причин і умов злочинності», який би, з одного боку, зобов'язував учасників сторони обвинувачення виявляти причини і умови, що сприяли вчиненню конкретних кримінальних правопорушень, а з іншого, давав би їм можливість приймати процесуальні рішення, спрямовані на усунення, блокування, нейтралізацію тощо визначених у кримінальному провадженні вказаних детермінант злочинності.

Ключові слова: кримінально-процесуальні засади запобігання злочинам, слідча профілактика, кримінальне провадження, учасники кримінального провадження, причини і умови злочинності, детермінація, кримінально-процесуальна діяльність.

In this scientific article, on the basis of the analysis of doctrinal sources, normative legal acts and the practice of implementing tasks related to criminal proceedings, the essence and content of the criminal procedural principles of the prevention of criminal offenses, which are enshrined in the norms of material law as the purpose of punishment and one from the tasks of the Criminal Code (CC) of Ukraine (art. 1, 50).

In particular, it was established that in the course of the criminal process, the participants of the prosecution (investigator, prosecutor and prosecutor (Articles 36–41 of the Criminal Procedure Code) carry out the so-called "investigative prevention", the purpose of which is to prevent the commission of new crimes as a suspect or the accused and in relation to these persons, as well as in order to prevent recidivism on the part of the specified participants in the criminal proceedings, including those convicted (articles 42–43 of the Criminal Procedure Code).

It was also determined that today due to the lack of relevant norms in the Criminal Procedure Code that would regulate the procedure for investigative prevention in criminal proceedings, this issue is resolved at the level of departmental regulatory legal acts, which, in turn, contradicts the requirements of Art. Art. 19, 92 of the Constitution of Ukraine and Art. 7 of the Code of Criminal Procedure, which stipulates that the activities of the participants in the criminal process should be based only on the basis of the law.

Based on this and the content of the process of determination (causation, conditionality and correlation) of social phenomena, including legally significant events, actions and deeds, the need to supplement the current Code of Criminal Procedure with the institute of "causes and conditions of crime", which would, on the one hand, oblige participants of the prosecution to identify the reasons and conditions that contributed to the commission of specific criminal offenses, and on the other hand, would give them the opportunity to make procedural decisions aimed at eliminating, blocking, neutralizing, etc., the specified determinants of crime determined in criminal proceedings.

Key words: criminal procedural principles of crime prevention, investigative prevention, criminal proceedings, participants in criminal proceedings, causes and conditions of crime, determination, criminal procedural activity.

Постановка проблеми. Сучасний стан і рівень злочинності, особливо в умовах появи у її структурі нових кримінальних правопорушень, які є наслідком військової агресії росії щодо України, обумовлюють необхідність на всіх рівнях (політичному, законодавчому, правозастосовному, науковому, т. ін.) оцінити їх суспільну небезпеку для нашої держави з огляду соціально-правових процесів детермінації протиправної поведінки в окремих членів суспільства та, зокрема, джерел формування так званої рецидивної злочинності (ст. 34 КК).

Більш того, серед критеріїв визначення готовності України до вступу як у Європейський Союз (ЄС), так і у НАТО одним із пріоритетних є рівень захищеності прав

і законних інтересів та свобод громадян нашої держави та інших осіб, які на законних підставах перебувають у ній, що виступає додатковим аргументом щодо актуальності, теоретичної та практичної значущості теми даної наукової статті.

У цьому контексті вкрай важливим кроком держави має стати повне, раціональне та ефективне використання існуючих у неї правових можливостей, спрямованих на своєчасне запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. При цьому особливе місце та роль у системі суб'єктів кримінального запобігання мають займати і відігравати учасники сторони обвинувачення у кримінальному провадженні (ст. ст. 36–41 КПК), які у ході кримі-

нального процесу в обов'язковому порядку вимушені реалізовувати завдання так званої слідчої профілактики.

Саме тому у чинному законодавстві необхідно створити належні правові умови і гарантії для ефективного заняття даним видом суспільної діяльності у ході кримінального провадження.

У той самий час, відсутність у КПК кримінально-процесуальних засад запобігання злочинності не тільки знижує рівень реалізації на практиці завдань кримінального провадження (ст. 2 зазначеного Кодексу), але й протидії суспільно небезпечним, особливо рецидивного характеру, проявам у нашому суспільстві.

Виходячи з цього та ґрунтуючись на апробованій на практиці теорії детермінації (спричиненості, обумовленості та корельованості) злочинності, *метою* цієї наукової розробки є обґрунтування необхідності доповнення чинного кримінального процесуального законодавства України інститутом «причин і умов злочинності», на підставі якого учасники сторони обвинувачення будуть зобов'язані їх виявляти у конкретному кримінальному провадженні, а також здійснювати відповідні процесуальні дії, спрямовані на їх усунення, нейтралізацію, блокування тощо.

Натомість, *головним завданням*, даної наукової статті є з'ясування сутності і змісту кримінально-процесуальних засад запобігання злочинам в Україні.

Стан досліджень. Як показало вивчення наукової літератури, питаннями кримінально-процесуальних засад запобігання злочинності займаються такі вітчизняні учені, як: А. М. Бабенко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, В. В. Голіна, Б. М. Головікін, Л. М. Давиденко, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, В. П. Ємельянов, О. О. Житник, М. В. Карчевський, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, В. Я. Конопельський, О. М. Костенко, І. М. Копотун, О. М. Литвак, Г. В. Мала́р, В. О. Меркулова, М. І. Мичка, Є. С. Назимко, Ю. В. Нікітін, О. П. Рябчинська, А. В. Савченеко, Г. П. Середа, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, В. І. Шаку́н та ін.

Поряд з цим, варто зазначити, що після прийняття у 2012 році нового КПК на монографічному рівні кримінально-процесуальні засади запобігання правопорушенням розроблені недостатньо, що актуалізує необхідність активізації наукових пошуків з означених питань.

Виклад основних положень. Якщо у цілому узагальнити існуючі наукові, нормативно-правові та правозастосовні підходи, що стосуються досліджуваної у даній роботі проблематики, то під «кримінально-процесуальними засадами запобігання правопорушенням» варто розуміти закріплену у правових джерелах суспільну діяльність, яка реалізується на основі науково обґрунтованих і практично обумовлених підходів та спрямована на вирішення таких кримінологічно значущих завдань, які мають пряме і безпосереднє відношення до реалізації завдань кримінального провадження, а також до нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, які спричинили, обумовили та скорелювали вчинення конкретно взятого кримінального правопорушення.

Виходячи зі змісту сформульованої кримінологічної категорії, до системотвірних ознак виведеного у цій роботі поняття можна віднести наступні із них:

1. Це такий вид суспільної діяльності, який закріплений у нормативно-правових актах.

Мова у даному випадку ведеться про відомчі правові джерела, на підставі яких ліквідується існуюча у кримінально-процесуальному законодавстві України прогалина з означеної проблематики [1, с. 271–275] та безпосередньо здійснюється кримінально-процесуальна (слідча) профілактика. Так, у наказі Офісу Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309 з цього приводу зазначено, що прокурори забезпечують реагування на виявлені порушення закону аж до прийняття остаточного рішення у криміналь-

ному провадженні (п. 1), а також в обов'язковому порядку проводять моніторинг даних, які можуть свідчити про можливі порушення КПК (п. 3), скасовують незаконні та необґрунтовані постанови дізнавачів, слідчих і прокурорів та вживають заходи реагування до осіб, винних у порушенні КПК чи КК (п. 9.11), здійснюють інші дії, що мають сутю кримінологічний аспект.

У такому ж контексті, як встановлено в ході даного дослідження, сформульовано зміст й інших наказів Офісу Генерального прокурора, які регулюють питання кримінально-процесуальної та запобіжної діяльності прокурорів (наприклад, накази від 07.08.2020 № 365; від 21.08.2020 № 389; від 08.02.2021 № 28; ін.). Так, у п. 6 Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності одним із завдань координації визначено реалізацію спільних заходів спрямованих на запобігання, виявлення, розкриття, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, причин та умов, які сприяли їх вчиненню.

Та, попри все, такий нормативно-правовий підхід до вирішення завдань кримінологічного запобігання не в повній мірі кореспондується з положеннями ст. 19 та п. 14 ст. 92 Конституції України, відповідно до яких організація і діяльність прокуратури визначається виключно законами України. У той самий час, як роз'яснив у своєму рішенні Конституційний Суд України від 09.07.1998 № 12-пр/98 (справа про тлумачення терміну «законодавство»), відомчі нормативно-правові акти до джерел чинного законодавства нашої держави не відносяться.

Додатковим аргументом з цього приводу можна назвати положення ст. 1 КПК України, які також не називають серед переліку кримінального процесуального законодавства відомчі нормативно-правові акти.

Як видається, зазначену правову прогалину, що, зокрема, стосується кримінально-процесуальних засад запобігання кримінальним правопорушенням, можна вирішити двома шляхами, а саме:

а) закріпивши Порядок координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, який на сьогодні визначений у відповідному наказі Генерального прокурора, спеціальною постановою Кабінету Міністрів України, рішення якого відносяться та охоплюються поняттям «законодавство України»;

б) доповнивши ст. 36 КПК частиною сьомою такого змісту:

«Здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, прокурор зобов'язаний та має право дати письмові доручення для інших учасників сторони обвинувачення у кримінальному провадженні виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, та реагувати на виявлені у зв'язку з цим порушення закону відповідними заходами процесуального характеру».

2. Запобіжна діяльність у кримінальному процесі здійснюється на основі науково обґрунтованих теорій, доктрин, стратегій тощо.

Як показали результати вивчення наукової літератури, у сучасних умовах теорію запобігання злочинності в Україні сформулював А. П. Закалюк [2, с. 318–364], а її удосконаленням та практичним впровадженням активно займається В. В. Голіна [3] та низка його прихильників [4].

Її сутність зводиться до того, що вона за змістом і спрямованістю відноситься до одного з видів соціальної політики держави, яка за своїм призначенням покликана подолати криміногенно небезпечні протиріччя, які існують та розвиваються у будь-якому суспільстві [3, с. 16]. Саме з цих міркувань деякі автори, її ввели у ранг «кримінологічної політики», запропонувавши при цьому у свій час, на нормативно-правовому рівні термін «політика у сфері боротьби зі злочинністю» замінити на термін «криміноло-

гічна політика держави» [5, с. 27]. Про запобігання злочинності мова ведеться й у загальноновизначених міжнародних нормативно-правових актах.

Поряд з цим, варто зазначити, що останнім часом як на науковому [6], так і на законодавчому рівнях вживається термін «протидія злочинності», який сформульований у виді окремої теорії [7] та «претендує» замінити на вказаних та інших рівнях термін «запобігання кримінальним правопорушенням».

Сутність зазначеної доктрини полягає у тому, що за своїм змістом і структурою діяльність щодо протидії злочинності включає у себе два взаємозв'язані, взаємодіючі та нероздільні процеси, а саме:

а) той, що спрямований на запобігання злочинності;

б) той, який обумовлений необхідністю реагування держави на вчинені кримінальні правопорушення [6, с. 15].

Не вдаючись у цілому до наукової дискусії з означеного питання, варто все таки підтримати позицію тих учених, які є прихильниками теорії запобігання злочинності [3], виходячи з наступних міркувань:

1) по-перше, у нормах так званого матеріального права (ст. ст. 1, 50, ін. КК), які є пріоритетними над процесуальними у ході нормотворчої та правозастосовної практики [1, с. 180–181], закріплено термін «запобігання кримінальним правопорушенням», а тому створення колізійних норм права [1, с. 275–276] шляхом введення у законодавчий обіг термінів, які не визначені у перших джерелах права, – це грубе порушення принципу верховенства права, що закріплений у ст. 8 Конституції України, тим більше, що в Основному законі вжито лише термін «запобігання» (ст. ст. 29, 31, 34, ін.);

2) по-друге, якщо етимологічне значення слова «запобігати» у первісному значенні означає не допустити чогось небажаного, уникнути негативних наслідків тощо [8], то слово «протидія» плукається як дія, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй [8], тобто воно аж ніяк не тотожне та не співкореневе першому, а тому протидію в буквальному розумінні не можна назвати діяльністю щодо запобігання кримінальним правопорушенням, позаяк вона спрямована на реакцію щодо факту його вчинення, а не на недопущення реалізації злочинного наміру;

3) по-третє, політика протидії злочинності, яка знаходить у сьогоденні своє вираження на законодавчому, правозастосовному, доктринальному та інших рівнях, суперечить положенням ст. 3 Конституції України, відповідно до яких права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави, яка відповідає перед нею за свою діяльність.

Зокрема, юридично негативним наслідком безвідповідального відношення держави до виконання взятих на себе обов'язків можна назвати рішення ЄСПЛ, що стосуються порушень прав громадян України, кількість яких з року в рік зростає [9].

Як видається, вихід з означеної ситуації є очевидним – слід на всіх рівнях нормотворчої та правозастосовної діяльності підвищити рівень правової культури [1, с. 154–157], а також усунути існуючі у законодавстві правові колізії шляхом приведення закріплених у ньому термінів, понять і категорій до вимог матеріального права (зокрема, у ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» завдання у виді «протидії злочинності» замінити на словосполучення «запобігання кримінальним правопорушенням» [7]).

Необхідність такої видозміни обумовлюється ще й тим, що відповідно до положень ст. 216 КПК кримінальні провадження за фактом вчинення кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань здійснюють самі слідчі Національної поліції, які і мають здійснювати у зв'язку з цим так звану слідчу профілактику.

3. Запобіжна діяльність має усталену юридичну практику щодо недопущення (профілактики, нейтралізації тощо) вчинення суспільно небезпечних діянь та їх наслідків.

Мова у даному випадку ведеться про те, що у силу об'єктивної необхідності та вимог відомих нормативно-правових джерел, правоохоронні органи як суб'єкти профілактики, поряд з виконанням інших функцій і повноважень, зобов'язані займатись й запобіжною діяльністю, особливо в умовах існуючого на сьогодні в Україні воєнного стану [8].

Як наслідок, в останні роки (2013–2023 р. р.) кількість вчинених кримінальних правопорушень в нашій державі щорічно зменшується [10].

Проте, звертає на себе увагу у зв'язку з цим й той парадоксальний факт, що за вказаний період кримінальна ситуація, зокрема у сфері виконання покарань є різко відмінною від загального стану злочинності в Україні, а саме – майже у два рази збільшився рівень кримінальної активності серед засуджених у розрахунку на 1 тис. цих осіб, а коефіцієнт протиправної діяльності персоналу органів і УВП виріс майже у 5-ть разів [11, с. 3–4].

Отже, нелогічність закріплення у ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» завдання щодо протидії злочинності, а не запобігання їй, є очевидною. Більш того, такий законодавчий підхід значно підвищив рівень латентності вчинення кримінальних правопорушень у даній галузі суспільної діяльності та суттєво низив ступінь захищеності прав, законних інтересів і свобод людини у сфері виконання покарань України.

У цьому сенсі можна вести мову і про неналежне використання підрозділів (ст. 41 КПК) органів і УВП (ст. 104 КВК) слідчими Національної поліції у здійсненні заходів слідчої профілактики.

Таким чином, і з огляду змісту даної системоутворюючої ознаки (з точки зору необхідності здійснення запобіжної діяльності) запропонована у цій статті видозміна ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» є обґрунтованою, актуальною та практично значущою.

4. Кримінально-процесуальне запобігання здійснюється поряд з діяльністю, що спрямована на реалізацію завдань кримінального провадження. При цьому зазначені напрями функціонування учасників сторони обвинувачення у кримінальному процесі є нерозривні та діалектично детерміновані. Зокрема, як показує практика, спільними як у контексті кримінально-процесуальної, так і запобіжної діяльності, для зазначених учасників кримінального провадження (§ 2 глави 3 розділу I КПК України) є такі завдання:

а) запобігання протиправним посяганням на всіх учасників кримінального провадження та забезпечення їх безпеки;

б) запобігання рецидиву (ст. 34 КК, ст. 1 КВК, розділ II КПК);

в) запобігання корупційним злочинам, які пов'язані з проведенням досудового розслідування за фактами вчинення кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань;

г) запобігання ухилення винних у вчиненні кримінальних правопорушень осіб від відшкодування завданої ними шкоди та усунення збитків;

г) запобігання знищенню, пошкодженню, втраті тощо доказів по кримінальному провадженню (глава 4 КПК);

д) запобігання іншим негативним явищам і процесам, які можуть мати місце у ході досудового розслідування [12].

Отже, з огляду зазначеного, слідчу профілактику варто визнати органічною та невід'ємною частиною запобіжної діяльності у кримінальному провадженні.

5. Кримінально-процесуальне запобігання спрямоване на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Слово «нейтралізація» означає послабити чи припинити якусь дію або вплив на інший об'єкт [13, с. 418]; «блокування» – ізолювати об'єкт від інших [13, с. 46]; «усунення» – доведення чого-небудь до зникнення, при-

пинення існування тощо [13, с. 661]. У свою чергу, під детермінацією в кримінології розуміють сукупність явищ, процесів, фактів тощо, які породжують (причина), обумовлюють (умова) та корелюють (корелянти) вчинення кримінального правопорушення.

Виходячи з цього, можна констатувати, що одним із завдань та, одночасно, напрямів кримінально-процесуального запобігання (слідчої профілактики) є припинення (ізоляція, послаблення тощо) дії причин, умов і корелянт, які сприяли виникненню, формуванню та реалізації протиправної мотивації винної особи на вчинення кримінального правопорушення (в кримінології у зв'язку з цим акцентують увагу на тому факті, що така суспільно небезпечна діяльність детермінується цілим комплексом причин, умов і корелянт [2, с. 191–192]).

Отже, теоретичне значення виведеної у цій науковій статті кримінологічної категорії полягає у тому, що:

а) по-перше, розширено межі наукових знань щодо змісту запобіжної діяльності, її предмету та об'єктів, які можуть слугувати методологічним підґрунтям для подальших доктринальних розробок з означеної тематики дослідження;

б) по-друге, доведено, що одним із необхідних та невід'ємних елементів кримінально-процесуальної діяльності є слідча профілактика, зміст і спрямованість якої обумовлений необхідністю здійснення у даному процесі заходів кримінального запобігання кримінальним правопорушенням;

в) по-третє, підтримано позицію тих учених, які переконують, що діяльність, яка пов'язана із запобіганням кримінальним правопорушенням є більш об'ємною та ширшою за діяльність, що ґрунтується на заходах протидії цим суспільно небезпечним діянням, що має враховуватись на всіх рівнях соціальної профілактики в Україні (законодавчому, координаційному, управлінському, т. ін.).

У свою чергу, практичне значення сформульованого поняття «кримінально-процесуальні засади запобігання кримінальним правопорушенням» виражена у цій роботі у тому, що:

1) на основі аналізу його змістовних елементів розроблені науково обґрунтовані авторські пропозиції, спрямовані на удосконалення правового механізму запобіжної діяльності у ході реалізації завдань кримінального провадження (запропоновано здійснити це у виді змін і доповнень у чинне законодавство України);

2) доведена необхідність якісної видозміни координаційної діяльності прокуратури у сфері протидії злочинності та заміни слова «протидія» та «запобігання» як у назві даної галузі суспільних відносин, так і в інших законодавчих актах, у яких вжито словосполучення «протидія злочинності», позаяк на сьогодні такі підходи суперечать положенням матеріального права (зокрема, КК), у яких мова ведеться про «запобігання кримінальним правопорушенням»;

3) визначені потенційні можливості інших учасників кримінального провадження, які варто враховувати при організації та реалізації заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань (слідчих Національної поліції; оперативних підрозділів; судів, т. ін.).

Висновок. Таким чином, з'ясування сутності та змісту кримінально-процесуальних засад запобігання правопорушенням дозволяє констатувати, що вони є невід'ємною та об'єктивно обумовленою частиною більш об'ємної суспільної діяльності, яка об'єднана нормами кримінального права, процесу і кримінально-виконавчим права, та на науковому та нормативно-правовому рівнях називається «запобігання кримінальним правопорушенням», що варто усім суб'єктами наукового та правозастосовного спрямування враховувати при розробці та обґрунтуванні підходів, позицій і положень, висновків тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина Харків : Право, 2014. 368 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
4. Батигареєва В. С., Бабенко А. М. Аналіз сучасної криміногенної ситуації в Україні як інформаційна модель для розробки стратегії зменшення можливостей вчинення злочинів. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 1. С. 39–543.
5. Василевич В. В. Кримінологічна політика України: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 435 с.
6. Проблеми протидії злочинності: підручник / за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків: Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. 352 с.
7. Протидія злочинності: навч. посібник / Литвинов О. М., Давиденко Л. М., Давиденко Л. М., Юхно О. О. Київ: «Хай-Тек Прес», 2011. 200 с.
8. Запобігати – Академічний тлумачний словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/zapobighaty>.
9. 95% скарг до ЄСПЛ від українців стосуються невиконання судових рішень-заходів. URL: <https://www.radiosvoboda.org>.
10. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-червень 2023 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=233736.
11. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2022 році: матеріали Колегії Міністерства юстиції України, 2023. 43 с.
12. Колб О. Г., Копотун І. М., Джужа О. М., Пасічник Д. С. Запобігання надзвичайним подіям кримінально-правового характеру у кримінально-виконавчих установах в Україні. *ZnanstvndMisel:Global Science Center LP*, 2020. № 47–2(47). С. 8–14.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк : ТОВ «ГлоріяТрейд», 2012. С. 864.

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДЕРЖАВНОЮ ЗРАДОЮ

THE USE OF SOCIAL MEDIA TO SOLVE IDENTIFICATION TASKS DURING THE DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO TREASON

Цехан Д.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Мурашко А.С., аспірантка кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Представлена стаття має постановочний характер та присвячена дослідженню проблематики використання соціальних медіа для вирішення ідентифікаційних завдань під час виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із державною зрадою. У статті на підставі аналізу статистичних даних звернуто увагу на тенденційні зміни у структурі та динаміці злочинності, що зумовлено триваючим на території України збройним конфліктом. Звернуто увагу, що у структурі механізму такої злочинної діяльності значна роль належить різним типам соціальних медіа, що зумовлено широкою доступністю інформаційних технологій для усіх верств населення. На підставі наявних статистичних даних детально проаналізовано структуру та поширеність різних типів соціальних медіа серед населення України.

Наголошено, що оптимізація розслідування таких кримінальних правопорушень на сучасному етапі, значним чином зумовлена якістю ідентифікаційних досліджень, які проводяться із використанням кіберпростору. Виокремлено основні позиції вчених щодо форм та напрямів використання соціальних медіа під час розслідування злочинів. На підставі наявних наукових позицій виокремлено три основні напрями використання соціальних медіа під час розслідування. Виокремлено основні напрями та завдання моніторингу соціальних мереж правоохоронними органами. Наголошено, що, фактично, такий моніторинг є однією із форм оперативного обслуговування кіберпростору та виокремлено основні завдання такої діяльності. Авторами звернуто окрему увагу на важливості використання таких ідентифікаційних методів на початковому етапі кримінального провадження залежно від типових слідчих ситуацій. Виокремлено різне функціональне призначення таких ідентифікаційних завдань для відповідних ситуацій.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, слідча ситуація, доказування, ідентифікація, профайлінг, інформаційний профайлінг, особа злочинця, злочин, державна зрада, кіберпростір, соціальні мережі.

The presented article has a procedural nature and is devoted to the study of the problems of using social media to solve identification tasks during the detection and investigation of crimes related to treason. Based on the analysis of statistical data, the article draws attention to the trend changes in the structure and dynamics of crime caused by the ongoing armed conflict on the territory of Ukraine. Attention is drawn to the fact that in the structure of the mechanism of such criminal activity, a significant role belongs to various types of social media, which is due to the wide availability of information technologies for all segments of the population. Based on the available statistical data, the structure and prevalence of various types of social media among the population of Ukraine were analysed in detail.

It is emphasized that the optimization of the investigation of such criminal offenses at the current stage is largely determined by the quality of identification research conducted using cyberspace. The main positions of scientists regarding the forms and directions of using social media during the investigation of crimes are highlighted. On the basis of the available scientific positions, three main directions of using social media during the investigation are distinguished. The main directions and tasks of monitoring social networks by law enforcement agencies are highlighted. It is emphasized that, in fact, such monitoring is one of the forms of operational cyberspace maintenance, and the main tasks of such activity are highlighted. Particular attention is paid to the importance of using such identification methods at the initial stage of criminal proceedings depending on typical investigative situations. The different functional purpose of such identification tasks for the relevant situations is highlighted.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, investigative situation, evidence, identification, profiling, information profiling, identity of the criminal, crime, treason, cyberspace, social networks.

Військова агресія проти України та повномасштабне вторгнення російської федерації поряд з іншими негативними змінами у соціально-економічному житті нашої держави, призвела й до суттєвих змін у структурі та динаміці злочинності, у частині тенденційного зростання кількості та ускладнення внутрішньої структури злочинів, які раніше мали фрагментарний характер і не набували значного поширення, що призвело й до відсутності в окремих випадках усталених та апробованих методик їх виявлення, розслідування та збирання окремих фактичних даних із метою подальшого використання у доказуванні. Одним із таких правопорушень є державна зрада. Як свідчить статистика, надана Офісом Генерального прокурора [7], протягом 2021 року було обліковано 208 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111 Кримінального кодексу України (далі – КК України) (державна зрада), протягом 2022 року – 1957, а за 2023 рік – 1169, водночас вручено повідомлення про підозру у 2021 році – 64, у 2022 році – 609, а у 2023 році – 469 особам. Відповідно до ст. 111 КК України державна зрада може бути вчинена у трьох фор-

мах: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підвальної діяльності проти України [2].

Аналіз практики роботи правоохоронних органів за такими кримінальними провадженнями свідчить, що досить часто у структурі механізму їх вчинення велику роль відіграють сучасні засоби комунікації, зокрема різні типи соціальних мереж та інших форм соціальних медіа, що пов'язано із інтенсивними процесами цифровізації українського суспільства та широкою доступністю цифрових технологій для населення.

Так, зважаючи на триваючі процеси діджиталізації та збільшення попиту на користування соціальними мережами, месенджерами та іншими засобами з обміну інформацією в цифровій формі, зокрема, як свідчать матеріали опитувань (станом на 2022 рік), «повномасштабне вторгнення рф в Україну призвело до різкого зростання використання соціальних мереж як джерела новин. Серед 76,6% громадян України, які використовують соціальні

мережі як джерело інформації, 66% обирають Telegram, 61% – YouTube, 58% – Facebook» [10]. Водночас у джерелі відзначається, що станом на 2022 рік «рейтинг популярності соцмереж серед українців на виглядає так: YouTube – 28 млн; Instagram – понад 16,1 млн; Facebook – 15,45 млн; TikTok – понад 10,55 млн» [10].

Інші опитування надають наступну статистику (станом на 2023 рік): «найпопулярнішим джерелом інформації для українців залишаються соціальні мережі – їх для отримання новин обирають 77,9% опитаних (минулого року цей показник був співмірним – 76,6%, а до повномасштабного вторгнення – на рівні 63%). Найбільше соцмережами для отримання новин очікувано користується молодь (95,8%), однак за останній рік дещо зросло використання соцмереж серед сорокарічних (до 87%) та людей старших 70 років (до 36%)» [5]. Тобто, як вбачається, з початком повномасштабного російського вторгнення попит на користування соціальними мережами різко підвищився, водночас збільшилася і кількість правопорушень, пов'язаних із розголошенням інформації, яка є власністю держави та охороняється законом (віднесена до державної таємниці або службової інформації, яка в подальшому використовується проти інтересів держави).

Наведена статистична інформація не викликає жодних сумнівів, що російсько-українська війна призвела до неухильного збільшення кількості протиправних діянь, пов'язаних із державною зрадою, що у свою чергу вимагає винайдення нових способів та методів розслідування вказаної категорії злочинів, які несуть небезпеку насамперед українській державності та українському суспільству зокрема. Отже, можна стверджувати, що в розрізі заявленої проблематики доволі актуальним постає питання щодо ідентифікації особи, яка вчиняє злочини, пов'язані із державною зрадою в обстановці кіберпростору, оскільки останній як складова інфраструктури злочинної діяльності, *по-перше*, слугує «платформою» для вчинення окресленого виду протиправних діянь; *по-друге*, забезпечує умови для миттєвого передавання та розповсюдження інформації. Спираючись на концептуальний підхід запропонований О. А. Самойленко, яка слушно відзначила, що кіберпростір у даному випадку виконує подвійну функцію: є як середовищем, так і способом вчинення злочину [8]. У межах цієї статті, яка значним чином має постановочний характер у контексті дослідження цієї проблематики, необхідно звернути увагу на окремі аспекти використання соціальних мереж як джерел ідентифікації осіб, які вчиняють державну зраду, або інші суміжні кримінальні правопорушення. Серед дослідників, які займалися розробленням методики розслідування державної зради варто відмітити таких як О. Гарасимів, К. Мартиненко, О. Сухачов та інших вчених. Окремі аспекти використання соціальних мереж під час розслідування злочинів розглядали у своїх наукових роботах Р. Благута, О. Дуфенюк, О. Лисенко, Т. Павлиш, О. Терещенко, В. Шевчук та інші науковці.

Перш за все, необхідно звернути увагу на загальні напрацьовані у криміналістиці підходи щодо використання соціальних мереж у розслідуванні кримінальних правопорушень. Як відзначає О. Дуфенюк, успішне використання соціальних мереж у правоохоронній діяльності передбачає насамперед розуміння механізму функціонування таких платформ для комунікації, кожна з яких має свій набір опцій та задач, які вона покликана вирішувати [1, с. 57]. Водночас інші науковці слушно зауважують, що аналіз профілей соціальних інтернет-мереж не тільки дозволяє виявити коло друзів, інтереси і вподобання, місцезнаходження досліджуваної особи, перелік запланованих для відвідування заходів, а й скласти соціально-психологічну характеристику особи користувача [6, с. 53].

Соціальні інтернет-мережі є цінним джерелом криміналістичної інформації, яка може орієнтувати слідчого для

прийняття тактичних рішень при розслідуванні кіберзлочинів. Криміналістична інформація у соціальній інтернет-мережі являє собою сукупність даних, повідомлень та відомостей, про джерела й механізм виникнення ідеальних та матеріальних слідів, що мають відношення до злочинної події, отримані в мережі Інтернет із застосуванням спеціальних засобів, з метою встановлення обставин злочинної події у кримінальному провадженні [9, с. 143].

Інформаційно-аналітична робота зі збору інформації про користувачів соціальних мереж дає змогу отримати важливі дані для викриття осіб, які займаються неправомірною діяльністю. Так, аналізуючи найбільш популярні соціальні мережі серед користувачів, можна отримати такі дані: 1) Facebook – ім'я, унікальний код (ID), геолокацію, коло друзів, підписників, пристрій, який використовує особа, час активності; 2) Twitter – ім'я, назву облікового запису, унікальний код (ID), підписників, місцезнаходження користувача, а також пристрій, з якого були зроблені записи; 3) Instagram – ім'я користувача, назву облікового запису, кількість та імена підписників, верифікаційний статус; 4) YouTube – ім'я користувача, назву каналу, кількість підписників, дату та час викладених матеріалів [3].

Фактично, аналіз наявних підходів дозволяє виокремити три основні напрями використання соціальних мереж під час розслідування кримінальних правопорушень, які, на нашу думку, можуть повністю бути екстрапольовані й на розслідування державної зради: *по-перше*, отримання відповідної системи установчих даних на особу, яка притягується до кримінальної відповідальності на початковому етапі розслідування кримінального провадження чи попереднього документування злочинної діяльності; *по-друге*, виявлення та вилучення різних типів слідів з метою подальшого формування доказів у межах кримінальних проваджень; *по-третє*, використання таких даних для встановлення місцезнаходження осіб, які причетні до вчинення кримінального правопорушення.

Щодо першого напрямку, а саме формування відповідної системи установчих даних щодо особи, яка може бути причетною до вчинення державної зради, то однією з ефективних методологій є використання інформаційного профайлінгу, під яким, на нашу думку, необхідно розуміти сукупність методик оцінювання інформації, що знаходиться у соціальних мережах, інших засобах, які використовуються для обміну чи розміщення інформації, задля діагностики та формування «портрета» особи, яка розміщує такого роду інформацію [4, с. 473].

Моніторинг правоохоронними органами соціальних мереж задля виявлення злочинів, пов'язаних із державною зрадою, передбачає: *по-перше*, перегляд вподобань, поширень та коментарів в групах/спільнотах тощо, які носять дискредитаційний характер щодо України, ворожі пропагандистські заклики тощо; *по-друге*, аналіз інформації, наданої в інформаційних мережах (у тому числі, каналах в Telegram), задля виявлення проявів сепаратизму, поширення інформації, яка не може перебувати у вільному обігу, розповсюдження якої несе загрозу державі, тощо; *по-третє*, впровадження працівників правоохоронних органів або інших осіб, які співпрацюють з правоохоронними органами, до груп та спільнот, які носять дискредитаційний характер щодо України, задля встановлення учасників та визначення характеру розповсюджуваної ними інформації, що несе загрозу українській державності.

Варто зазначити, що дуже часто особи мають профілі в декількох соціальних мережах, при цьому використовують таке саме або схоже ім'я, тому маючи певні вихідні дані (наприклад, логін, ім'я користувача тощо) можна спробувати знайти інші профілі особи; маючи фото, що використовується в акаунті, за допомогою пошуку є можливість знайти схожі фото, що знаходяться в мережі, які приведуть до сторінок в інших соціальних мережах, або

до осіб, які виставляли спільні фото з розшукуваною особою та перебувають в безпосередньому зв'язку з нею. Так, наприклад, дослідницька пошукова мережа «Bellingcat» наголошує на тому, що для аналізу контенту достатньо критичного підходу та ретельного вивчення контексту зображення або посту в поєднанні з такими простими інструментами, як пошук у Google або на інших платформах зворотного пошуку зображень [6, с. 53].

Водночас варто зазначити, що злочин, передбачений статтею 111 КК України, може бути вчинений лише громадянином України, проте, зважаючи на те, що на сьогодні певна частина території України перебуває у тимчасовій окупації країною-агресором, можлива ситуація, коли особа, яка вчиняє протиправне діяння, перебуває на непідконтрольній Україні території, що також можна встановити аналізуючи дані із відповідних соціальних медіа для здійснення заочного кримінального переслідування таких осіб.

Фактично, можна констатувати, що використання методики розвідувальної аналітики, а інформаційного профайлінгу як її складової є однією із моделей оперативного обслуговування кіберпростору з метою: *по-перше*, своєчасного виявлення як окремих осіб так і спільнот, які потенційно можуть вчиняти будь-які правопорушення проти держави з метою оперативного контролю за ними; *по-друге*, вчинення заходів ранньої профілактики щодо таких осіб; *по-третє*, своєчасне припинення їх злочинної діяльності. У контексті цього необхідно наголосити, що оперативний контроль за такими спільнотами та соціальними медіа має важливе значення для виявлення усіх учасників злочинної діяльності як на етапі її попереднього документування, так і безпосередньо у процесі розслідування конкретних кримінальних правопорушень, а також встановлення інфраструктурних елементів такої діяльності, зокрема джерел фінансової підтримки таких груп.

Крім того, зауважимо, що не менш важливим є використання інформаційного профайлінгу після початку кримінального провадження за фактами вчинення державної зради, зважаючи на специфіку відповідних слідчих ситуацій. Так, доволі часто такі кримінальні провадження розпочинаються за фактами розміщення особами у соціальних медіа даних щодо окремих подій та фактів, які не підлягають оприлюдненню згідно положень чин-

ного законодавства в умовах воєнного стану, наприклад, інформації щодо ураження ворогом тих чи інших об'єктів військової чи цивільної інфраструктури, пересування військової техніки та місця дислокації особового складу та техніки, які задіянні чи можуть бути задіяні у бойових діях. Загалом аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що до можливості виокремлення двох слідчих ситуацій, коли основою початку кримінального провадження є інформація, розміщена у соціальних медіа, або передана із використанням комунікативних інструментів соціальних медіа відповідним особам з метою її подальшого використання проти України: *по-перше*, оперативне документування діяльності конкретної особи, яка містить ознаки складу злочину та подальша реалізація такої інформації у формі початку кримінального провадження; *по-друге*, початок кримінального провадження за фактами одиничних публікацій, зокрема щодо ураження ворогом окремих об'єктів. Необхідно відзначити, що у ідентифікаційні завдання, які вирішуються за допомогою соціальних медіа для таких слідчих ситуацій різнитимуться, зокрема: у *першому випадку* – спрямованість не лише на отримання установчих даних щодо особи, яка поширює відповідну інформацію, а й за можливості даних щодо інших осіб, які можуть бути причетними до злочинної діяльності, наприклад, за допомогою побудови матриці зв'язків; у *другому випадку* – основним завданням є ідентифікація конкретної особи, встановлення її місцезнаходження та проведення щодо неї необхідної системи процесуальних заходів.

Беручи до уваги все вищезазначене, можна зробити висновок, що використання соціальних мереж під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із державною зрадою, що вчиняються з використанням кіберпростору у соціальних мережах, задля ідентифікації особи злочинця передбачає: *по-перше*, створення сторінок/акаунтів або залучення осіб, які співпрацюють з правоохоронними органами, задля виявлення, збору та фіксації інформації, яка носить дискредитаційний характер та/або несе загрозу державі; *по-друге*, моніторинг найбільш популярних спільнот, які займаються розповсюдженням новин; *по-третє*, вирішення ідентифікаційних завдань у межах початкового етапу розслідування кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Духенюк О. М. Використання соціальних мереж у протидії злочинності – нові виклики і нові можливості. *Напрями реформування кримінальної юстиції в Україні* : матеріали науково-практичного семінару (м. Львів, 22 травня 2020 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 56–61. URL : https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/22_05_2020.pdf
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Лисенко О. В. Використання інформаційних технологій для розшуку осіб, які переходять від органів досудового розслідування та до суду. *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. 2014. № 2 (65). С. 194–201.
4. Мурашко А. С. Перспективні напрями використання профайлінгу в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття : синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). м. Одеса, 2023. С. 472–474. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/items/f488416f-4fc3-4fcb-8929-a5a04c4f62da>
5. Нокаут телебачення: як соціальні мережі утримують першість в постачанні новин українцям. *Українська правда* : вебсайт. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/16/7415807/>
6. Павлиш Т. Г., Терещенко О. О. Аналіз інформації із соціальних мереж під час розслідування та в ході протидії злочинам. *Українська поліцейстика : теорія, законодавство, практика*. 2022. № 1 (3). С. 49–56. URL : <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2022/04/pavlish.pdf>
7. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора* : сайт. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
8. Самойленко О. А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі: монографія. Одеса : ТЕС, 2020. 372 с.
9. Шевчук В. М. Використання інформації із соціальних інтернет-мереж при розслідуванні кіберзлочинів: криміналістичні проблеми. *Криміналістичні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування* : матеріали III Харківського міжнародного юридичного форуму (м. Харків, 26 вересня 2019 р.). Харків, 2019. С. 142–146. URL : https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17042/1/Shevchuk_142-146.pdf
10. Якими соцмережами користуються українці під час війни: статистика. *SPEKA* : вебсайт. URL : <https://speka.media/yakimi-socmerezami-koristuyutsya-ukrayinci-pid-cas-viini-doslidzennya-p22nyp>

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 346.5.

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/120>

ПОРОГОВІ ЗНАЧЕННЯ У КОНТРОЛІ ЗА КОНЦЕНТРАЦІЯМИ НА ЦИФРОВИХ РИНКАХ

THRESHOLDS FOR MERGER CONTROL IN DIGITAL MARKETS

Денисенко С.М., адвокат,
аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

У статті досліджуються питання концентрації на цифрових ринках. Метою дослідження було формулювання пропозицій до внесення змін до чинного законодавства щодо удосконалення контролю за концентраціями на цифрових ринках із урахуванням іноземного досвіду. Проаналізовані наукові праці українських вчених, в яких досліджуються питання конкурентного законодавства в цілому та концентрації на цифрових ринках. Констатований факт, що питання правового регулювання концентрації на цифрових ринках українськими науковцями деталізовано не досліджувалось. Було проаналізовано законодавство про концентрацію та цифрові ринки США, ЄС, Німеччини та практику Європейської комісії щодо концентрації на цифрових ринках. Зазначено, неефективність традиційних підходів конкурентного права до злиттів на цифрових ринках, і як приклад було наведено, справу щодо концентрації Facebook/ WhatsApp.

Вказано, що встановлення порогових показників для концентрації є важливим аспектом конкурентної політики, покликаним забезпечити чіткий баланс між сприянням економічній ефективності та запобіганням антиконкурентній поведінці. Суть встановлення цих порогових показників полягає в необхідності виявлення та ретельної перевірки концентрації, які потенційно можуть завдати шкоди конкуренції та добробуту споживачів.

Основна мета порогових показників для концентрації полягає в тому, щоб надати антимонопольним органам законодавчу та регуляторну базу для оцінки ймовірного впливу запланованих концентрацій на структуру ринків.

Зазначено, що законодавство України на даний час не регулює концентрацію на цифрових ринках. Доведено, що належній конкуренції при концентрації цифрових ринків буде сприяти запровадження порогового значення частки ринку, порогового значення суми угоди та спеціального попереднього контролю і контролю після злиття та запропоновано доповнити Розпорядження Антимонопольного комітету України про концентрацію зазначеними пороговими значеннями.

Ключові слова: концентрація, цифрові ринки, господарська діяльність, конкуренція, злиття, порогові показники для концентрації.

The article examines the issues of concentration in digital markets. The purpose of the study was to formulate proposals for amending the current legislation to improve control over concentrations in digital markets, taking into account foreign experience. The article analyzes the scientific works of Ukrainian scholars focusing on the issues of competition law in general and concentration in digital markets. It is stated that the issue of legal regulation of concentration in digital markets has not been deeply studied by Ukrainian scholars. The author analyzes the legislation on concentration in digital markets of the USA, the EU, Germany and the practice of the European Commission. The ineffectiveness of traditional competition law approaches to mergers in digital markets was noted, and the Facebook/WhatsApp merger case was presented as an example.

It is pointed out that introducing merger thresholds is an important aspect of competition policy designed to ensure a clear balance between promoting economic efficiency and preventing anticompetitive behavior. The essence of setting these thresholds is the need to identify and scrutinize concentrations that could potentially affect competition and consumer welfare.

The main purpose of merger thresholds is to provide competition authorities with a legal and regulatory framework for assessing the likely impact of planned concentrations on market structure.

It is noted that Ukrainian legislation currently does not provide for effective control over concentration in digital markets. It is assumed that effective control over competition in the case of concentration of digital markets will be facilitated by the introduction of a market share threshold, a transaction value threshold, and special pre-merger and post-merger control, and it is proposed to introduce such mechanisms and into the Merger Control Regulation of the Antimonopoly Committee of Ukraine.

Key words: concentration, digital markets, economic activity, competition, mergers, thresholds for concentration.

За останнє десятиліття низка великих технологічних компаній здійснила багатомільйонні придбання нових цифрових компаній, які обслуговують мільйони споживачів у різних сферах. Ці транзакції пройшли фактично без перевірки з боку антимонопольних органів, що свідчить про невідповідність традиційних підходів конкурентного права для цифрових ринків.

Традиційні системи контролю за злиттями, включаючи порогові показники для отримання дозволу на концентрацію, не були розроблені з урахуванням основних особливостей нової економіки, а саме:

1) технологічні характеристики цифрового бізнесу, такі як низькі витрати на дистрибуцію, відсутність потреби у фізичній присутності та глобальне охоплення;

2) динаміка ринків цифрових платформ, де новостворені суб'єкти господарювання підтримують бізнес-моделі, які надають перевагу швидкому зростанню, а не монетизації, і є важливим джерелом ринкової конкуренції.

Додатковою проблемою є те, що вартісні показники не однаково впливають на всі сектори економіки. У деяких секторах товарообіг загалом високий (наприклад, роздрібна торгівля), в той час як інші сектори мають менший товарообіг, але все одно можуть мати велике значення для економіки або суспільства в цілому.

Ці характеристики та динаміка ринку створюють розрив між продажами, оборотом і активами та економічною вагою або конкурентною значимістю цифрової компанії. Тому традиційні критерії необхідності отримання дозволу на концентрацію, а саме – порогові вартісні показники, не здатні охопити конкурентно значущі господарські операції, які відбуваються в цифровій економіці вже понад десятиліття.

Певні держави вже внесли відповідні зміни до конкурентного законодавства, але практика правозастосування є ще доволі обмеженою, щоб зробити обґрунтовані висновки щодо ефективності таких змін.

При цьому зволікання із удосконалення правового регулювання процедур контролю за концентраціями є неприпустимим, адже цифровий сектор став основним виробничим сектором світової економіки, саме тому захист економічної конкуренції у цій сфері є важливим.

Дослідження питання концентрації завжди було в центрі уваги науковців. Так, А. Герасименко та Н. Мазаракі досліджували питання ринкової влади, загальні положення концентрації суб'єктів господарювання та застосування конкурентного законодавства України щодо онлайн – гігантів [1; 2], проаналізували основні зміни до конкурентного законодавства України з метою подолання викликів, пов'язаних з еволюцією сучасної цифрової економіки [3], розкрили основні характеристики критерію повнофункціональності господарської діяльності як способу визначення концентрації ринкової влади [4], К. Смирнова досліджувала питання контролю за концентраціями в ЄС [5], Б. Титиш та Ю. Швед з економічної точки зору розкрили потенційні ризики та загрози концентрації на глобальних цифровізованих ринках [6], тощо, однак питання правового регулювання концентрації на цифрових ринках деталізовано українськими науковцями не досліджувалось.

Метою цього дослідження є формулювання пропозицій до внесення змін до чинного законодавства щодо удосконалення контролю за концентраціями на цифрових ринках із урахуванням іноземного досвіду.

Встановлення порогових показників для концентрацій є важливим аспектом конкурентної політики, покликаним забезпечити чіткий баланс між сприянням економічній ефективності та запобіганням антиконкурентній поведінці. Суть встановлення цих порогових показників полягає в необхідності виявлення та ретельної перевірки концентрацій, які потенційно можуть завдати шкоди конкуренції та добробуту споживачів.

Основна мета порогових показників для концентрацій полягає в тому, щоб надати антимонопольним органам законодавчу та регулятивну базу для оцінки ймовірного впливу запланованих концентрацій на структуру ринків. На основі визначених конкретних критеріїв, такі як частка ринку або вартість угоди, конкурентні органи можуть ефективно розподіляти свої обмежені ресурси для ретельної перевірки господарських операцій, які з більшою ймовірністю можуть мати негативний вплив на конкуренцію. Такий підхід допомагає запобігти надмірному регуляторному навантаженню на господарські операції, які навряд чи суттєво послаблять конкуренцію.

Крім того, порогові показники для концентрацій відіграють ключову роль у створенні конкурентного ринку. Стимулюючи антиконкурентні концентрації, держава заохочує підприємства конкурувати на основі їхніх переваг, що сприяє інноваціям, ефективності та зниженню цін для споживачів. Досягнення правильного балансу при встановленні цих порогових показників має вирішальне значення. Якщо порогові показники будуть занадто низькими, існує ризик того, що надто велика кількість концентрацій буде піддана ретельній перевірці, що призведе до перевантаження конкурентного відомства і потенційно стримуватиме економічно доцільні господарські операції. З іншого боку, надмірно високі порогові показники можуть дозволити антиконкурентним концентраціям уникнути контролю, що призведе до концентрації ринку та зменшення конкуренції.

Перевагою встановлення порогових показників є те, що вони забезпечують правову визначеність. Недоліком є те, що такий підхід часто виявляється статичним і неточним: для деяких господарських операцій порогові показники взагалі нерелевантні з огляду на ціль їх встановлення, для інших – надто високі і тому господарські операції, які здатні вплинути на конкуренцію на ринку, можуть не досягати визначених вартісних показників [7].

Порогові показники як такі призначені для визначення необхідності застосування процедури контролю за концентраціями, а не для оцінки ринкової позиції учасників концентрації чи впливу транзакції на ринок. При цьому вони включають обороти, отримані від усіх сфер діяльності учасників, а не лише від тих, які безпосередньо пов'язані з концентрацією, і, відповідно, ресурси, спрямовані на них. Порогові показники є суто кількісними, оскільки вони базуються лише на розрахунку обороту, а не частки ринку чи інших критеріїв. Вони переслідують мету забезпечити простий і об'єктивний механізм, який може бути легко застосований компаніями, що беруть участь у злитті, для визначення того, чи потрібно отримувати дозвіл на концентрацію [8].

Аналіз критеріїв, що використовуються в інших юрисдикціях, показує, що у світі існує багато різних моделей визначення порогових значень при концентрації. Кілька прикладів: Китай, Франція та Німеччина мають системи, подібні до моделі ЄС, але застосовують інші порогові значення. У Швейцарії порогові значення також базуються на обороті, але існує додаткове зобов'язання повідомляти, якщо домінуюче становище було визначено для компанії на законних підставах. У деяких країнах, таких як Іспанія та Бразилія, контроль за злиттями пов'язаний з досягненням певних порогових показників ринкової частки. У Сполученому Королівстві не існує обов'язку повідомляти про злиття, але конкурентне відомство має право втручатися. У Законі Харта-Скотта-Родіно (США) до уваги береться вартість господарської операції, активи або оборот. У Південно-африканській Республіці три різні типи концентрації класифікуються відповідно до обороту та активів, які потім підлягають різним рівням оцінки. У деяких країнах антимонопольні органи можуть також розглядати справи, які не відповідають пороговим показникам (наприклад, у США). У більшості країн існують різні винятки [7; 9].

Одним із показових прикладів неефективності традиційних підходів конкурентного права до контролю за злиттями на цифрових ринках є концентрація Facebook/WhatsApp.

У 2014 році компанія Facebook придбала компанію WhatsApp за 19 мільярдів доларів США, що стало найбільшою за вартістю угоди транзакцією у світі того року. При цьому відповідно до встановлених порогових значень у праві ЄС дана господарська операція не підпадала під встановлені порогові значення.

Обсяг реалізації WhatsApp був занадто низьким, щоб кваліфікувати таку концентрацію як таку, що підлягає контролю з боку Європейської Комісії. Так, відповідно до ст. 1(2) Регламенту ЄС про контроль за концентраціями (ECMR), про концентрацію необхідно повідомляти, якщо «(а) сукупний світовий обіг усіх зацікавлених суб'єктів господарювання перевищує 5000 мільйонів євро; та (б) сукупний оборот кожного з щонайменше двох зацікавлених суб'єктів господарювання в межах Співтовариства перевищує 250 мільйонів євро» [8].

Можуть бути застосовані інші критерії, але обсяг реалізації WhatsApp не перевищував встановлені показники у розмірі 250 мільйонів євро. Зрештою, Комісія змогла прийняти справу до розгляду завдяки особливостям національних режимів контролю за концентраціями та їх взаємозв'язку з контролем за концентраціями в ЄС: з огляду на більш гнучкі або нижчі порогові показники у національному законодавстві трьох держав - членів ЄС (Кіпр, Іспанія та Великобританія) один із учасників концентрації – компанія Facebook – підпадав під контроль за концентраціями. Це, в свою чергу, стало причиною звернення Facebook з проханням, щоб цю концентрацію оцінювала Європейська Комісія [9], а не три національні відомства.

Варто зазначити, що злиття на цифрових ринках часто опиняються поза увагою антимонопольних органів. Наприклад, придбання Facebook Instagram (придбаний

за 1 млрд доларів у 2012 році) або Oculus (придбаний за 2 млрд доларів у 2014 році) не вивчалися Європейською комісією. Вікіпедія перераховує 98 придбань Facebook/Meta між 2005 та 2022 роками. Фактично, придбання Kustomer було єдиною концентрацією з боку Facebook (або Meta), яка пройшла контроль Європейської комісії до 2022 року (на підставі запиту Австрії та інших держав-членів). Придбання Meta компанії Giphy пройшло відповідні процедури контролю лише у Великобританії та Австрії [10].

Враховуючи безконтрольні концентрації на цифрових ринках, в ЄС було вирішено реформувати процес розгляду справ про концентрації. У березні 2021 року Європейська Комісія опублікувала настанови щодо передачі справ відповідно до ст. 22 Регламенту про злиття [11], де вартісні показники не досягають порогових значень, встановлених у законодавстві країн-членів ЄС. Це має на меті заохотити держави-члени передавати справи на розгляд Європейської Комісії, яка також прийматиме їх, якщо держава-член не має юрисдикції над справою. Настави мотивовані тим, що поглинання стартапів або інноваторів усталеними гравцями підпадають під дію Регламенту про концентрації, які часто відбуваються в цифрових секторах.

Даний механізм вже був успішно протестований у справі про концентрацію Illumina/Graal. Це було поглинання компанії Graal компанією Illumina, що в основному вплинуло на ринок тестів на рак. Illumina заплатила за Graal 7,1 млрд. доларів США. Справа була передана на розгляд Європейської Комісії французьким відомством, до якого приєднались інші відомства, при цьому вартісні показники концентрації були нижчими за встановлені у національних законодавствах та у Регламенті про концентрації. Європейська Комісія заборонила концентрацію, і сторони концентрації подали на Комісію до Суду ЄС. Суд ЄС не тільки підтримав позицію Європейської Комісії, але також зауважив на статичності і негнучкості механізму порогових значень вартісних показників [12].

Крім того, Акт про цифрові ринки (надалі – DMA) також містить положення щодо концентрацій у межах ЄС. Так ст. 14 DMA встановлює певні обов'язки:

- для регуляторів інформувати Європейську комісію про заплановані злиття, «якщо суб'єкти, що об'єднуються, або об'єкт концентрації надають основні послуги платформи або інші послуги в цифровому секторі чи забезпечують збір даних»;

- «гейткіпера» надавати певну інформацію про заплановану транзакцію Європейській Комісії, яка може використовувати цю інформацію для моніторингу статусу «гейткіпера» та розглядати її в рамках ринкових розслідувань відповідно до DMA;

- для Європейської Комісії, яка зобов'язана інформувати компетентні національні органи держав-членів про заплановані злиття, про які вона була повідомлена.

Ст. 14(5) DMA дозволяє національним органам використовувати цю інформацію для цілей національного контролю за злиттями, а також звертатися до Європейської Комісії з проханням розглянути злиття відповідно до ст. 22 Регламенту про концентрації. Таким чином, обов'язковий обмін інформацією між органами влади має розширити коло концентрацій, які в кінцевому підсумку підпадають під дію режиму контролю за концентраціями в ЄС.

Загалом, німецькі правила контролю за злиттями (Розділи 35-43a GWB – Закон про обмеження конкуренції [13]) застосовуються до концентрацій, які не підпадають під дію Регламенту ЄС про злиття. 9-та поправка до GWB, яка набула чинності в червні 2017 року, запровадила обов'язок повідомляти про концентрації, якщо вартість угоди перевищує 400 мільйонів євро. Це доповнює порогові показники для необхідності звернення за дозволом на основі показників обсягів реалізації, які вважалися недостатніми для охоплення випадків, типових для цифрових ринків.

Це дає змогу Bundeskartellamt розслідувати випадки, коли відомі гравці здійснюють негативний вплив на стан конкуренції, купуючи малих інноваційних конкурентів, які, наприклад, володіють важливими даними. Крім того, до розділу 18(2a) GWB було внесено уточнення, що при аналізі того, чи може компанія займати домінуюче становище, надання безкоштовних послуг такою компанією не скасовує припущення про наявність ринку. Щодо ринків, які включають багатосторонні ринки та мережі, законодавець запровадив п. 3a) Розділу 18 GWB, який перераховує елементи, що мають бути враховані при оцінці ринкового становища суб'єкта господарювання, включаючи доступ суб'єкта господарювання до даних, що можуть впливати на конкуренцію.

10-та поправка до GWB набула чинності в липні 2021 року. Законодавець суттєво реформував правила щодо зловживання ринковою владою, які мають велике значення для доступу до даних. Важливим для контролю за концентраціями є ч. 3 ст. 18 GWB, яка додала «доступ суб'єкта господарювання до даних, що мають значення для конкуренції» як додатковий критерій для оцінки ринкового становища суб'єкта господарювання по відношенню до його конкурентів. Крім того, законодавчий орган переглянув положення про контроль за злиттями, які, однак, є загальними і не пристосовані спеціально до цифрових ринків [7].

Аналогічне нововведення щодо запровадження нового порогового значення – суми угоди, на основі якої здійснюється концентрація, запровадила Австрія. У 2017 році такий показник був зафіксований на рівні 200 млн євро [14].

У 2017 році конкурентне відомство Франції розпочало дослідження, спрямоване на модернізацію та спрощення контролю за концентраціями. Було розглянуто два заходи, спрямовані на усунення недоліків контролю за концентраціями, зокрема, шляхом вирішення проблем, пов'язаних із цифровою економікою: встановлення нового порогового показника, що базується на вартості транзакції, та запровадження контролю за злиттями ex post. За результатами публічних консультацій конкурентне відомство оголосило, що запровадження нового порогового показника не є виправданим для французької економіки (зазначивши, однак, що воно буде уважно стежити за впровадженням нових порогових показників у Німеччині та Австрії), і розпочало ще одні консультації щодо можливого запровадження режиму контролю за злиттями ex post, який буде спрямований на концентрації, що не підпадають під юрисдикцію Європейської Комісії та можуть призвести до «суттєвих проблем у сфері конкуренції» у Франції. Після підтвердження Європейською Комісією свого нового підходу до імплементації статті 22 Регламенту про контроль за концентраціями, конкурентне відомство припинило свою роботу над запровадженням режиму контролю за злиттями ex post [15].

Наше дослідження було б неповним, якби ми не проаналізували стан законодавчого регулювання концентрації на цифрових ринках в Україні. Разом з тим, варто зазначити, що поки що цифрові ринки надзвичайно стрімко розвиваються та мають великий потенціал для забезпечення зростання економіки країни й конкуренції, зокрема, й на міжнародному рівні. У розділі 8 Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» зазначено, що вся система правил конкуренції потребує доопрацювання, оскільки існує необхідність розширення переліку т. зв. «блокових вилучень» з метою узгодження їх з тими правилами, які існують на рівні ЄС [16]. З метою поступової інтеграції в Європейський Союз, за сприяння Міністерства цифрової трансформації України були прийняті Закони України «Про хмарні послуги» [17], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [18], надані пропозиції щодо оновлення Закону України «Про персональні дані». Однак, питання конкурентного

права в зазначених документах згадуються лише:

– в Законі України «Про хмарні послуги» – про дотримання принципів інтероперабельності та збереження конкуренції при встановленні порядку надання хмарних послуг та/або послуг центру обробки даних;

– в ст. ст. 27–28 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» регулюються питання укладення договору про утримання від вчинення конкурентних дій. Зазначені норми більше стосуються врегулювання трудових відносин в ІТ-сфері [19].

В Україні діє Закон України «Про захист економічної конкуренції» та Положення про концентрацію [20], які насамперед покликані врегулювати питання контролю за концентраціями. Разом із тим зазначені документи не містять спеціальних положень, які б регулювали специфічні та нагальні питання особливості контролю за концентраціями на цифрових ринках.

Висновки. Суть встановлення додаткових порогових показників для контролю за концентраціями на цифрових ринках полягає у створенні раціонального та ефективного процесу оцінки антимонопольними органами

запланованих концентрацій, що має забезпечити здорове конкурентне середовище та запобігти негативному ефекту на стан ринків. Цілі включають запобігання антиконкурентній поведінці, сприяння економічній ефективності та захист добробуту споживачів. Досягнення правильного та ефективного балансу щодо встановлення порогових значень для здійснення контролю за концентраціями на цифрових ринках має важливе значення для оптимізації регуляторних зусиль і підтримки динамічного та конкурентного середовища. Аналізуючи законодавство країн ЄС варто зазначити, що розвиток інновацій та діджиталізація переважної більшості сфер економіки та побуту громадян вимагає встановлення нових критеріїв для виявлення та належної оцінки ефекту концентрацій, які відбуваються на цифрових ринках. Серед можливих критеріїв для ідентифікації та здійснення належної оцінки концентрацій міжнародний досвід виділяє зокрема, розмір часок учасників транзакцій, порогові значення вартості запланованих транзакцій та впровадження спеціальних режимів для попереднього та ex post контролю за концентраціями на цифрових ринках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко А.Г. Ринкова влада: джерела, масштаби, наслідки : монографія / А.Г. Герасименко. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 600 с.
2. Gerasymenko, A., & Mazaraki, N. (2022). Competition law enforcement in Ukraine: challenges from on-line giants. *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*, 15(26), 57–73. <https://doi.org/10.7172/1689-9024.YARS.2022.15.26.3>
3. Gerasymenko, A., & Mazaraki, N. (2023). The "New Normal" in Competition – Filling the Gaps of Ukrainian Competition Law in the Digital Economy Age. *Competition and Intellectual Property Law in Ukraine*. Vol. 31, 147–171. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-662-66101-7_7. https://doi.org/10.1007/978-3-662-66101-7_7
4. MAZARAKI N., & GERASYMENKO A. (2024). Criterion of full functionality as a determinant of the mode of market power concentration. *For eign-trade: economics, finance, law*, 132(1), 60–74. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(132\)05](https://doi.org/10.31617/3.2024(132)05)
5. Смирнова К. В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та "європеїзація" конкуренційного права України : навч. посіб. / К. В. Смирнова – К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. 223 с.
6. Титиш, Б., & Швед, Ю. (2023). Концентрація на цифровізованих ринках: практика та досвід регулювання. *Економіка та суспільство*, (54). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-35>
7. Podszun, Rupprecht, Thresholds of Merger Notification: The Challenge of Digital Markets, the Turnover Lottery, and the Question of Re-interpreting Rules (July 27, 2023). Forthcoming in: PARCU P.L., ROSSI M.A., BOTTA M. (eds.), *Research Handbook in Competition & Technology*. Edward Elgar Publishing in 2024., Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4522433> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4522433>
8. European Commission, Commission Consolidated Jurisdictional Notice under Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings, 2008/C 95/01. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/fr/TXT/?uri=CELEX%3A32004R0139>
9. Wolters Kluwer. Merger Thresholds Monitor <https://www.kluwercompetitionlaw.com/compare-jurisdictions/merger-thresholds>
10. Case No. COMP/M.7217 – Facebook/WhatsApp (2014). Regulation (EC) no 139/2004 merger procedure. URL: https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/decisions/m7217_20141003_20310_3962132_EN.pdf
11. Information from European Union institutions, bodies, offices and agencies European Commission. Communication from the Commission. Guidance on the application of the referral mechanism set out in Article 22 of the Merger Regulation to certain categories of cases (2021/C 113/01). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021XC0331\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021XC0331(01))
12. Illumina, Inc. v European Commission. GC 13.7.2022, T-227/21, ECLI:EU: T:2022:447 – Illumina/Grail. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?lgrec=fr&td=;ALL&language=en&num=T-227/21&jur=T>
13. Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen – Competition Act in the version published on 26 June 2013 (Bundesgesetzblatt (Federal Law Gazette) I, 2013, p. 1750, 3245), as last amended by Article 1 of the Act of 25 October 2023 (Federal Law Gazette I, p. 294). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gwb/englisch_gwb.html
14. Federal Act against Cartels and other Restrictions of Competition (Cartel Act 2005 – KartG 20052) Original version: Federal Law Gazette I No. 61/2005 (NR: GP XXII RV 926 AB 990 p. 112. BR: AB 7309 p. 723.) URL: https://www.bwb.gv.at/fileadmin/user_upload/PDFs/Cartel_Act_2005_Sep_2021_english.pdf
15. Lemaire, C., & Vatin, G. (2023, December 4). *Merger Control Laws and Regulations France 2024* International Comparative Legal Guides International Business Reports. URL: <https://iclg.com/practice-areas/merger-control-laws-and-regulations/france>
16. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>
17. Про хмарні послуги: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2075-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text>
18. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>
19. Шумило М. Договір про неконкуренцію (заборону конкуренції) в трудовому праві. Юридична газета online. 12 серпня 2022р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/dogovir-pro-nekonkurenciyu-zaboronu-konkurenciyi-v-trudovomu-pravi.html>
20. Про затвердження Положення про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію): Розпорядження Антимонопольного комітету України 19.02.2002 № 33-р (у редакції розпорядження Антимонопольного комітету України 21.06.2016 № 14-рп). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0284-02#Text>

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/121>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСКОРДОННОЇ ПЕРЕДАЧІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У КИТАЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

LEGAL REGULATION OF CROSS-BORDER TRANSFER OF PERSONAL DATA IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA: CURRENT STATUS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Дрогін Є.Р., студент магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено комплексному аналізу правового регулювання транскордонної передачі персональних даних у Китайській Народній Республіці (далі – КНР), а саме аналізу ключових документів у даній сфері: Закон КНР «Про захист персональних даних» (PIPL), Заходи оцінки безпеки передачі даних за кордон, Стандартні договірні положення щодо передачі персональних даних за кордон та інші.

Актуальність дослідження обумовлена динамічними змінами у законодавстві КНР у сфері транскордонної передачі персональних даних. В останні роки КНР значно посилила контроль за циркуляцією персональних даних через кордони, вводючи нові правила та обмеження, що створює виклики для міжнародного бізнесу та міждержавної співпраці.

В статті ідентифіковано ключові виклики та проблеми, які виникають у процесі транскордонної передачі даних, а саме відсутність єдності у правовому регулюванні транскордонної передачі персональних даних, що ускладнює взаємодію КНР з іншими країнами, високі вимоги до безпеки та захисту даних, що можуть обмежувати інноваційний розвиток даної сфери та міжнародну співпрацю тощо.

Особливу увагу було приділено аналізу Проекту положень про стандартизацію та сприяння транскордонним потоком даних, що потенційно має посприяти послабленню поточних механізмів регулювання транскордонної передачі персональних даних задля стимулювання інноваційного розвитку у даній сфері та налагодження міжнародних відносин.

Ключові слова: персональні дані, транскордонна передача персональних даних, оцінка безпеки, сертифікація захисту, стандартні договірні положення, PIPL.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of cross-border transfer of personal data in the People's Republic of China (hereinafter – the PRC), namely, the analysis of key documents in this area: The Personal Data Protection Law of the People's Republic of China (PIPL), the Measures for Assessing the Security of Data Transfers Abroad, the Standard Contractual Clauses for Personal Data Transfers Abroad, and others.

The relevance of the study is due to the dynamic changes in the PRC's legislation in the field of cross-border transfer of personal data. In recent years, the PRC has significantly tightened control over the circulation of personal data across borders by introducing new rules and restrictions, which creates challenges for international business and interstate cooperation.

The article identifies the key challenges and problems arising in the process of cross-border data transfer, namely, the lack of uniformity in the legal regulation of cross-border transfer of personal data, which complicates China's interaction with other countries, high requirements for data security and protection, which may limit the innovative development of this area and international cooperation, etc.

Particular attention was paid to the analysis of the Draft Regulations on Standardization and Facilitation of Cross-border Data Flows, which could potentially contribute to the weakening of current mechanisms for regulating cross-border transfer of personal data in order to stimulate innovative development in this area and establish international relations.

Key words: personal data, cross-border transfer of personal data, security assessment, security certification, standard contractual clauses, PIPL.

В еру глобалізації та стрімкого розвитку цифрових технологій, проблематика транскордонної передачі персональних даних набуває особливої ваги. Передусім це пов'язано з необхідністю забезпечення високого рівня захисту прав і свобод індивідів у контексті обробки та передачі їхніх персональних даних, а також з потребою врахування інтересів держави у сфері національної безпеки та економічного розвитку. КНР, як одна з провідних світових економік з активно розвиваючимся цифровим сектором, стикається з особливими викликами у цій сфері.

Однією з ключових проблем є відсутність досконалої регуляторної бази, яка б деталізувала питання пов'язані з регулюванням передачі персональних даних через кордон, що призводить до відсутності інтегрованого регуляторного підходу. Ця ситуація ускладнює процес знаходження оптимального балансу між забезпеченням безпеки даних та розвитком даної сфери.

Проблеми координації та визначення чітких меж між безпекою та розвитком підкреслюють критичну потребу в застосуванні більш наукового та систематизованого підходу до формування регуляторної стратегії. Переважний

акцент на аспекти безпеки, межі якої безперервно розширюються, створює перешкоди для гармонізації національного законодавства з міжнародними правовими нормами та стандартами. Також це спричиняє зростання вимог до дотримання внутрішніх правил, що, в свою чергу, призводить до стримування розвитку відповідного сектору [1].

Закон КНР «Про захист персональних даних» (далі – PIPL), Закон КНР «Про кібербезпеку» (далі – CSL) та Закон «Про безпеку даних» (далі – DSL) утворюють основу Законів КНР, які регулюють питання пов'язані з даними, в тому числі персональними даними [1]. Ці нормативно-правові акти встановлюють комплексний регуляторний фреймворк, спрямований на забезпечення захисту та безпеки персональних даних і інших важливих даних у цифровому просторі. Вони регламентують широкий спектр питань, починаючи від збору та обробки персональних даних до їх транскордонної передачі, вимагаючи від організацій проведення оцінок безпеки та впровадження відповідних заходів захисту.

Але важливо підкреслити, що у положеннях PIPL, CSL та DSL немає конкретного визначення поняття «транскордонна передача персональних даних». Однак відповідь на

це питання можна знайти в таких документах, як Заходи оцінки безпеки передачі даних за кордон, Стандартні договірні положення щодо передачі персональних даних за кордон, Інструкції з оцінки безпеки передачі даних та декларування (перше видання) [2].

Відповідно до Заходів оцінки безпеки передачі даних за кордон транскордонна передача даних визначається як передача персональних даних та інших важливих даних, зібраних і згенерованих у процесі діяльності (ході операцій) на території КНР, установам, організаціям і фізичним особам, які знаходяться за межами країни (поза межами національного суверенітету) [3].

У Інструкції з оцінки безпеки передачі даних та декларування (перше видання) перераховані деякі конкретні обставини, які вважаються транскордонною передачею даних, а саме:

- коли оператор даних передає або зберігає за кордоном дані, які зібрані або згенеровані під час його роботи на території КНР;

- коли дані, зібрані та згенеровані оператором даних, зберігаються на території КНР для запиту, пошуку, завантаження та передачі закордонними установами, організаціями або фізичними особами;

- будь-які інші дії, пов'язані з даними, що підлягають передачі за кордон, передбачені Адміністрацією кіберпростору Китаю (далі – АКК) [4].

У Стандартних договірних положеннях щодо передачі персональних даних за кордон також окреслені конкретні обставини, які вважаються транскордонною передачею персональних даних, а саме:

- коли оператори персональних даних передають і зберігають персональні дані, зібрані та згенеровані під час внутрішніх операцій за кордоном;

- коли персональні дані, зібрані та згенеровані операторами персональних даних, зберігаються в КНР, але установи, організації чи фізичні особи, які знаходяться за кордоном можуть запитувати, отримувати, завантажувати та передавати персональні дані;

- інші дії з передачі персональних даних за кордон, визначені АКК [5].

Отже, виходячи з наведених вище визначень, можна зазначити, що транскордонна передача даних охоплює як безпосереднє переміщення персональних та інших важливих даних за межі національного суверенітету, так і віддалений доступ до таких даних, що зберігаються на території КНР, фізичними особами, установами або організаціями, які фізично розташовані за кордоном, тобто, якщо сторона даних відносин, знаходиться за кордоном та отримує віддалений доступ до персональних даних або важливих даних фізичної особи, яка знаходиться в КНР – така діяльність також буде вважатися транскордонною передачею персональних даних, навіть якщо ці дані неактивно передаються до місця, яке знаходиться за межами КНР.

Окремо хотілося би відмінити наявність пункту «інші дії з передачі персональних даних за кордон, визначені АКК», що відображає певну гнучкість у трактуванні та можливість адаптуватися до швидко змінюваних технологічних та глобальних умов, однак це також створює певну невизначеність для суб'єктів, що здійснюють транскордонну передачу даних, оскільки «відкриті» визначення можуть призводити до різних інтерпретацій та потребувати постійного моніторингу та адаптації до нових регуляторних вимог.

Особливу увагу слід приділити аналізу положень PIPL, оскільки даний нормативний акт займає ключове місце в нормативно-правовій базі КНР, що регламентує обробку та транскордонну передачу персональних даних. Цей акт встановлює комплексні вимоги до збору, використання, зберігання та передачі персональних даних, надаючи особливу увагу механізмам забезпечення конфіденційності та захисту даних при їх транскордонній передачі.

Глава 3 PIPL детально визначає правила транскордонної передачі персональних даних та обов'язки операторів персональних даних при транскордонній передачі персональних даних. Вона класифікує цей процес на три основні типи сценаріїв: перший пов'язаний з бізнес-потребами операторів, другий впливає з вимог міжнародних договорів та угод, до яких приєдналася КНР, і третій включає запити від іноземних судових або правоохоронних органів. Кожен з цих сценаріїв підпорядковується відповідним регуляторним правилам, які закріплюють різні підходи транскордонної передачі персональних даних [6].

В рамках аналізу правового регулювання транскордонної передачі персональних даних в КНР, ключове місце займають механізми оцінки безпеки, укладення договорів з наявними стандартними договірними положеннями та сертифікація захисту даних, які розглядаються як взаємодоповнюючі елементи, що теоретично мають створювати цілісну систему для безпечної транскордонної передачі персональних даних. Вони призначені для забезпечення комплексного підходу до зменшення ризиків, пов'язаних з обробкою та передачею даних між різними юрисдикціями, посилення захисту даних та забезпечення відповідальності сторін, що беруть участь у цьому процесі [7].

Проте, аналіз практичної реалізації цих регуляторних інструментів в КНР виявляє істотну «фрагментованість» у їх застосуванні та взаємодії. Ця «фрагментованість» проявляється через відсутність науково обґрунтованої та логічно послідовної структури між ними, що свідчить про недостатню систематизацію системи регулювання передачі даних КНР для адекватного задоволення потреб громадянськості та викликів глобалізованого цифрового світу [1].

Відповідно до ст. 38 PIPL операторам даних надається чотири можливих механізми транскордонної передачі персональних даних:

1. Проходження офіційної оцінки безпеки, що проводиться Адміністрацією кіберпростору Китаю (АКК – далі).

2. Сертифікація захисту персональних даних професійною організацією, затвердженої АКК.

3. Укладення договору з наявними стандартними договірними положеннями з іноземним одержувачем даних за формою, встановленою АКК, та подання договору разом із супровідною оцінкою впливу до провінційної АКК.

4. Інші умови, передбачені Законами чи підзаконними актами або АКК.

Якщо міжнародні договори та угоди, які КНР уклала або в яких вона бере участь, містять положення про умови передачі персональних даних за межами території КНР, такі положення можуть бути застосовані.

Оператори персональних даних зобов'язані застосовувати відповідні заходи безпеки для забезпечення відповідності обробки даних, що здійснюється іноземними одержувачами, установленим цим Законом критеріям захисту персональних даних [6].

Відповідно до ст. 39 PIPL якщо оператор персональних даних здійснює передачу персональних даних фізичної особи за межі території КНР, він повинен проінформувати дану фізичну особу про такі питання, як ім'я іноземного одержувача, контактну інформацію, мету та спосіб обробки, тип персональних даних. Крім того, оператор має інформувати фізичну особу про процедури та засоби реалізації її прав у відношенні до даних, що передаються, відповідно до цього Закону, та отримати від неї виражену згоду на таку передачу [6].

Це положення акцентує на необхідності забезпечення прозорості у процесі транскордонної передачі персональних даних та підкреслює важливість інформованої згоди суб'єктів даних. Таким чином, PIPL спрямований на захист права фізичних осіб на приватність, надаючи їм контроль

над власними персональними даними, особливо у контексті міжнародного обміну інформацією.

Відповідно до ст. 40 PIPL оператори критичної інформаційної інфраструктури та оператори персональних даних, чиї обсяги обробки персональних даних перевищують порогові значення, встановлені АКК, зобов'язані зберігати персональні дані, зібрані та згенеровані на території КНР, в межах Китаю. У разі необхідності передачі таких даних іноземним суб'єктам, потрібно пройти оцінку безпеки, організовану АКК. Якщо закони, адміністративні правила або положення АКК передбачають, що оцінка безпеки не є обов'язковою, то такі положення мають переважну силу [6].

Офіційна оцінка безпеки в АКК є найбільш обтяжливим з усіх чотирьох механізмів. Суб'єкт буде зобов'язаний пройти офіційну оцінку безпеки, якщо він:

- 1) визнаний «Оператором критичної інформаційної інфраструктури»;
- 2) має намір передавати «Важливі дані»;
- 3) обробляє персональні дані понад 1 мільйон фізичних осіб; або
- 4) сукупно передав персональні дані понад 100 000 фізичних осіб або «чутливі персональні дані» понад 10 000 фізичних осіб з 1 січня попереднього року.

Суб'єкти, які не підпадають під вищезазначені критерії, можуть вільно обирати один з представлених механізмів [3].

Важливо підкреслити, що суб'єкти, які мають намір здійснити транскордонну передачу персональних даних та подати заявку на оцінку безпеки, спочатку зобов'язані ініціювати процес самооцінки ризиків передачі за кордон відповідних даних. Дана самооцінка має на меті виявлення потенційних ризиків, які транскордонна передача персональних даних може представляти для національної безпеки КНР, а також для особистих прав фізичних осіб або організацій, від яких ці дані були зібрані. Процедура самооцінки повинна охоплювати такі аспекти як оцінка законності, легітимності та необхідності мети, обсягу та способу транскордонної передачі персональних даних, визначення обсягу та типу даних, що передаються, оцінка ризиків підроблення, знищення, витоку, втрати або незаконної передачі даних, які передаються, перевірка наявності укладених договорів або інших юридично обов'язкових документів, пов'язаних з передачею даних тощо [3].

Для глибшого розуміння вищезазначених критеріїв, необхідно чітко визначити ключові терміни, такі як «оператор критичної інформаційної інфраструктури», «важливі дані» та «чутливі персональні дані».

Відповідно до статті 2 Положення про захист критичної інформаційної інфраструктури до «критичної інформаційної інфраструктури» відносяться державні комунікаційні та інформаційні послуги, енергетика, транспорт, водопостачання, фінанси, державні послуги, електронне урядування, національна оборона, науково-технічна промисловість, інформаційні системи та інші важливі галузі, сфери та мережеві об'єкти, пошкодження, втрата функціональності або витік даних з яких може серйозно загрожувати національній безпеці, стану національної економіки та засобів до існування, а також суспільним інтересам [8].

Відповідно до статті 19 Заходів оцінки безпеки передачі даних за кордон поняття «важливі дані» було визначено в досить широкому розумінні і включає «дані, які у разі несанкціонованого доступу, знищення, витоку чи незаконного використання можуть поставити під загрозу національну безпеку, економічну та соціальну стабільність, громадське здоров'я тощо» [3].

Ми вважаємо, що широке тлумачення поняття «важливі дані» породило деяку невизначеність, що могло мати наслідки для практичного застосування цього поняття. Таке визначення, охоплене великим діапазоном інтерпре-

тацій, потенційно ускладнює ідентифікацію даних, що належать до цього типу, та вимагає додаткового уточнення з боку регуляторних органів для забезпечення юридичної ясності та уникнення юридичної невизначеності у їх обробці та передачі.

Згідно із статтею 28 PIPL «чутливі персональні дані» – це персональні дані, витік або незаконне використання яких може легко призвести до порушення особистої гідності фізичних осіб або заподіяння шкоди особистій чи майновій безпеці, зокрема біометричні дані, релігійні переконання, конкретні дані про особу, стан здоров'я, фінансові рахунки та місцезнаходження, а також персональні дані про неповнолітніх віком до 14 років.

Оператори персональних даних можуть обробляти чутливі персональні дані лише тоді, коли вони мають конкретну мету та достатню необхідність, а також вживають суворих заходів захисту [6].

Аналіз механізму оцінки безпеки, який застосовуються в КНР, свідчить про комплексний підхід держави до регулювання ризиків, пов'язаних з транскордонною передачею даних. У контексті цього підходу особливу увагу привертає відсутність суворого розмежування між різними типами даних у процесі їхньої оцінки безпеки. Регуляторна практика КНР передбачає універсальну оцінку даних з позицій потенційних ризиків для безпеки, які вони можуть представляти при передачі за кордон. Така уніфікована система оцінки безпеки даних виходить з припущення, що будь-які дані, незалежно від їх типу, можуть нести в собі ризики, які необхідно ідентифікувати та мінімізувати до моменту їх передачі за межі країни [1].

Якщо говорити про сертифікацію захисту персональних даних – вона має на меті довести, що збір, зберігання, використання, обробка, передача, надання, розкриття, видалення, в тому числі транскордонна передача та обробка персональних даних операторами персональних даних в межах сфери сертифікації відповідають вимогам стандартів, що лежать в основі сертифікації [9].

Для транснаціональних компаній, які здійснюють транскордонну передачу персональних даних між власними дочірніми або афілійованими компаніями, розташованими в іншій країні, місцева сторона може подати заявку на сертифікацію та взяти на себе юридичну відповідальність від імені обох сторін [2]. Оператори персональних даних, які знаходяться за кордоном, як визначено в PIPL, також можуть подавати заявки на сертифікацію через свої спеціалізовані агентства або призначених представників, які перебувають в КНР, і вони також можуть брати на себе юридичну відповідальність від їх імені [6].

Але при цьому PIPL містить імперативну норму, яка закріплює, що оператори персональних даних, які здійснюють за межами території КНР діяльність, пов'язану з персональними даними фізичних осіб у КНР, зобов'язані сформулювати спеціалізоване агенство або призначити представника на території КНР, відповідального за вирішення питань, пов'язаних із обробкою та захистом персональних даних, та повідомити назву відповідного органу або ім'я та контактні дані представника [6].

Найменш обтяжливий шлях до отримання дозволу на проведення транскордонної передачі персональних даних є укладення договору з наявними стандартними положеннями, оскільки він не вимагає проведення аудиту ані АКК, ані акредитованою третьою стороною. Однак компанії, які йдуть цим шляхом, повинні будуть провести оцінку впливу на захист персональних даних (далі – PIPIA) [5].

Через спрощену процедуру даний механізм застосовується лише до відносно невеликих операторів даних і компаній, які не обробляють та передають дані, що становлять загрозу національній безпеці.

Відповідно до Стандартних договірних положень щодо передачі персональних даних за кордон, PIPIA має оцінити наступні питання:

1. Законність, легітимність та необхідність мети, обсягу та методу обробки даних оператором даних [в КНР] та іноземними одержувачами.

2. Масштаб, обсяг, тип і рівень чутливості персональних даних, які передаються, а також потенційні ризики, які передача персональних даних може становити для прав та інтересів суб'єктів персональних даних.

3. Відповідальність та зобов'язання, які бере на себе іноземний одержувач, а також те, чи можуть управлінські та технічні заходи і можливості, які залучаються для виконання цих обов'язків та зобов'язань забезпечити безпеку персональних даних, які передаються.

4. Ризик підробки, знищення, витоку, втрати або незаконного використання персональних даних після їх передачі, а також безперешкодність каналів захисту прав та інтересів суб'єктів персональних даних.

5. Вплив, який можуть мати на виконання договору з наявними стандартними положеннями політика та правила захисту персональних даних в країні або регіоні, де знаходиться іноземний одержувач [5].

Механізми дотримання вимог PIPL представляють обмежувальний підхід до управління даними і нагадують механізми Загального регламенту про захист даних (GDPR) ЄС. Останній передбачає подібні механізми оцінки ризиків та впливу і дозволяє передачу даних за межі Європейської економічної зони (ЄЕЗ) лише за умови, що ці місця забезпечують належний рівень захисту персональних даних на законодавчому рівні [10].

З метою забезпечення національної безпеки та подальшої стандартизації і сприяння впорядкованому та вільному потоку даних відповідно до закону АКК розробила Проєкт положень про стандартизацію та сприяння транскордонним потокам даних [11].

Згідно з даним Проєктом положень, оператор даних буде звільнений від застосування будь-якого з механізмів транскордонної передачі персональних даних за наступних обставин:

1. *Відсутність передачі персональних даних або важливих даних.* У Проєкті положень зазначено, що якщо під час міжнародної торгівлі, наукового співробітництва або маркетингової діяльності не відбувається передача персональних даних або важливих даних – жоден з механізмів транскордонної передачі персональних даних не буде задіяний. Зокрема, оператору даних потрібно буде подати заявку на оцінку безпеки АКК, якщо галузевий або місцевий регулятор поінформував даного оператора даних про те, що ці дані дійсно кваліфікуються як важливі дані, або якщо ці дані підпадають під будь-який з переліків важливих даних або персональних даних, опублікованих китайськими регуляторними органами [12].

Цей виняток вирішує ключову проблему для транснаціональних компаній. Згідно з чинним законодавством, оператор даних несе відповідальність за визначення того, чи належить його інформація до категорії важливих даних [6], проте існує дуже обмежена кількість інструкцій щодо того, як робити таку кваліфікацію. Відповідно до Проєкту положень оператори даних зможуть виходити з презумпції, що вони не передають важливі дані, тобто вони не повинні подавати заявку на оцінку безпеки для передачі цих даних за межі КНР, якщо вони не були поінформовані регуляторними органами або не була публічна оприлюднена інформація про те, що певні типи даних, які вони обробляють або передають, були класифіковані як важливі дані.

2. *Передача персональних даних, зібраних або згенерованих за межами КНР.* Якщо дані, що передаються за межі КНР, не були спочатку зібрані або згенеровані в КНР – така передача даних не підпадає під дію жодного з механізмів транскордонної передачі персональних даних [12].

3. *Дані необхідні для укладення або виконання договору.* Оператор даних звільняється від дії механізмів транскордонної передачі персональних даних, якщо запропонована

передача персональних даних необхідна для укладення або виконання договору, стороною якого є відповідний оператор даних. Приклади, наведені в Проєкті положень, включають, без обмежень, транскордонну електронну комерцію, транскордонні платежі, бронювання авіаквитків та готелів, а також подання візових заяв [12].

Цей виняток буде позитивно сприйнятий такими компаніями, як інтернет-магазини, туристичні агенції, провайдери послуг бронювання та фінансові установи, яким регулярно доводиться переміщувати дані по всьому світу для виконання своїх договірних зобов'язань.

4. *Дані необхідні для управління людськими ресурсами.* Передача персональних даних працівників, необхідна для здійснення управління персоналом, якщо така передача здійснюється відповідно до трудової політики компанії або колективного трудового договору, не підпадає під дію механізмів транскордонної передачі персональних даних.

Однак обсяг цього винятку все ще залежить від того, наскільки широко АКК тлумачить, що саме є «необхідним». Згідно зі статтею 8 Проєкту положень, передача чутливих персональних даних все ще підпадає під вимоги відповідних нормативно-правових актів або відомчих правил, що, схоже, вказує на те, що передача чутливих персональних даних працівників (наприклад, банківських рахунків або інформації про стан здоров'я) може не підпадати під це виключення [12].

5. *Дані необхідні для захисту життєво важливих інтересів.* Передача персональних даних, необхідних для захисту здоров'я та «майнової безпеки» фізичної особи в надзвичайних ситуаціях, не підпадає під дію жодного з механізмів транскордонної передачі персональних даних.

Проєкт положень значно збільшує поріг для оцінки безпеки АКК – зі 100 000 до одного мільйона осіб. Проєкт також змінює попередній підхід, який передбачав зосередження уваги на «кумулятивному» обсязі персональних даних, які були передані з КНР з 1 січня попереднього року, на «очікуваний» обсяг персональних даних, які будуть передані з КНР протягом календарного року. Однак у Проєкті положень нічого не сказано про те, що станеться, якщо компанія перевищить очікуваний обсяг за певний рік, або як слід робити початкові розрахунки.

Згідно з цими новими розрахунками, якщо компанія передасть персональні дані понад одного мільйона осіб – буде ініційована оцінка безпеки АКК. Якщо обсяг даних, які компанія планує передати з КНР протягом року, становить від 10 000 до одного мільйона осіб, вона повинна укласти договір з наявними стандартними положеннями або пройти сертифікацію захисту, але не проходити оцінку безпеки АКК. З іншого боку, компанія не зобов'язана використовувати жоден з механізмів транскордонної передачі персональних даних, якщо вона планує передавати персональні дані менше ніж 10 000 осіб протягом року [12].

Отже, у сучасному світі, де глобалізація та цифрова економіка стають все більш домінуючими факторами розвитку, питання транскордонної передачі персональних даних набуває особливої актуальності. Це стосується не лише економічного аспекту, але й правового регулювання та захисту особистої інформації фізичних осіб. КНР стоїть перед викликом адаптації свого правового поля до швидкозмінних умов цифрового світу. Враховуючи значну кількість міжнародних компаній, що працюють у КНР, а також китайських компаній, які виходять на зовнішні ринки, правове регулювання транскордонної передачі персональних даних стає критично важливим елементом налагодження міжнародних відносин. Але водночас КНР належить до країн, які мають найбільш обмежувальні режими захисту персональних даних у світі, що у свою чергу може призводити до певного стримування інноваційного розвитку даної сфери та міжнародного співробітництва. Незважаючи на існуючі виклики поточна політика КНР у даній

сфері вказує на формування позитивної динаміки, орієнтованої на послаблення механізмів регулювання трансграничної передачі персональних даних. Ця тенденція спрямована на стимулювання інноваційного розвитку, що,

у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності та гнучкості відповідних процесів, але при цьому також важливо пам'ятати про необхідність дотримання відповідних стандартів захисту даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chuanxing Y., Wenguang Y. Current Situation, Problems, and Relief Path of China's Cross-Border Data System[J]. *Journal of Beijing University of Aeronautics and Astronautics Social Sciences Edition*. 2024. Vol. 37(1). P. 57–71. DOI: 10.13766/j.bhsk.1008-2204.2023.2035
2. Zhou Q., Huld A. PIPL 2023/24: Cross-Border Data Transfer in China Handbook: handbook. China: *Dezan Shira & Associates*. 2024. 39 p. URL: <https://www.asiabriefing.com/store/book/pipl-cross-border-data-transfer-china-handbook.html?autodownload> (date of access: 01.02.2024).
3. 数据出境安全评估办法. 国家互联网信息办公室令. 第11号. 2022年7月7日. URL: https://www.gov.cn/zhengce/zhengceku/2022-07/08/content_5699851.htm (申请日期: 01.02.2024).
4. 数据出境安全评估申报指南. 第一版 国家互联网信息办公室发布. 08月31. URL: http://www.cac.gov.cn/2022-08/31/c_1663568169996202.htm (申请日期: 01.02.2024).
5. 个人信息出境标准合同办法. 国家互联网信息办公室令. 第13号. 2023年2月22. URL: http://www.cac.gov.cn/2023-02/24/c_1678884830036813.htm (申请日期: 01.02.2024).
6. 中华人民共和国个人信息保护法. 2021年8月20日第十三届全国人民代表大会常务委员会第三十次会议通过. URL: https://www.gov.cn/xinwen/2021-08/20/content_5632486.htm (申请日期: 01.02.2024).
7. Liu J., Villanueva J. Navigating Cross-Border Data Transfers: Impacts on Privacy, Big Tech, Rule of Law, and US-China Relations. *JURIST*: website. URL: <https://www.jurist.org/commentary/2024/01/us-china-data-transfers/> (date of access: 01.02.2024).
8. 关键信息基础设施安全保护条例. 中华人民共和国国务院令. 第745号. 2021年7月30日. URL: https://www.gov.cn/zhengce/content/2021-08/17/content_5631671.htm (申请日期: 01.02.2024).
9. 个人信息保护认证实施规则. 2022年11月04日. URL: https://www.cac.gov.cn/2022-11/18/c_1670399936983876.htm (申请日期: 01.02.2024).
10. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (date of access: 01.02.2024).
11. Kennedy G., T. K. Woo J. China proposes easing of cross-border data controls. *Mayer Brown*: website URL: <https://www.mayerbrown.com/en/insights/publications/2023/10/china-proposes-easing-of-cross-border-data-controls> (date of access: 01.02.2024).
12. 规范和促进数据跨境流动规定 (征求意见稿). 国家互联网信息办公室. 2023年9月28日. URL: http://www.cac.gov.cn/2023-09/28/c_1697558914242877.htm (申请日期: 01.02.2024).

EXPLORING THE CAPACITY OF AI TECHNOLOGIES TO COMBAT CORRUPTION

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ДЛЯ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ

Klochko A.M., Doctor of Law,
Professor at the Department of International Relations
Sumy National Agrarian University,
Visiting Professor at the Department of Criminal Law and Procedure
University of Neuchâtel (Switzerland)

Zelenskyi O.M., Phd student at the Department of International Relations
Sumy National Agrarian University

The article is devoted to the exploration of the possibilities of digital technologies with elements of artificial intelligence (AI) as a promising tool for combating corruption-related criminal offenses. It is claimed that digital technologies, incorporating elements of AI, offer a promising and innovative approach for efficiently managing information and optimizing processes across different sectors. The study involved an examination of both national and international legal documents regarding AI and corruption regulation. It reviewed contemporary scholarly research on AI capabilities in fighting corruption-related crimes. The analysis highlighted that Ukraine is in need of an entirely new strategy to address corruption-related criminal activities, especially under the legal conditions of martial law and in anticipation of potential European Union membership. The emphasis is placed on the necessity to implement measures to harmonize the existing legal frameworks for AI regulation in Ukraine with current and developing regulations within the EU. Currently, a research gap in Ukraine restricts the creation of the approaches, limiting AI's full potential in combating corruption. It is concluded that it is important to develop an innovative strategy and recommendations for the implementation of AI technologies within Ukraine's anti-corruption framework. The development and implementation of an AI-driven anti-corruption strategy in Ukraine have the potential to bring the transformative outcomes, ranging from the economic growth of the country in the post war renovation period to fostering international collaboration and rebuilding public trust through the mechanisms of transparency. International collaboration mechanisms should be structured to establish a unified concept for transnational corruption prevention using AI. Additionally, there is a need to establish a systematic approach for the integration of universal AI-based anti-corruption tools, to effectively address corruption on a global scale.

Key words: artificial intelligence, corruption, EU integration, international experience, martial law, prevention, criminal offences.

Стаття присвячена дослідженню можливостей цифрових технологій з елементами штучного інтелекту (ШІ) як перспективного інструменту для боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями. Стверджується, що цифрові технології, які включають елементи ШІ, пропонують перспективний та інноваційний підхід для ефективного управління інформацією та оптимізації процесів у різних секторах. Дослідження містить аналіз національної та міжнародної нормативно-правової бази щодо регулювання ШІ та корупції. Розглянуто науковий доробок вчених щодо перспектив ШІ у боротьбі з корупційними правопорушеннями. Акцентовано, що Україна потребує розроблення оновленої стратегії для вирішення проблем, пов'язаних із корупцією, особливо в умовах дії правового режиму воєнного стану та активізації процесів, спрямованих на здобуття членства в Європейському Союзі у перспективі. Наголошується на необхідності впровадження заходів для гармонізації існуючого правового регулювання ШІ в Україні з чинними регуляціями ЄС. Наразі існує прогалина у наукових дослідженнях в Україні, спрямованих на вироблення підходів щодо використання потенціалу ШІ у боротьбі із корупційними зловживаннями. Зроблено висновок, що важливо розробити інноваційну стратегію та рекомендації для впровадження технологій ШІ в антикорупційну політику в Україні. Розробка та впровадження стратегії боротьби з корупцією на основі ШІ в Україні може принести трансформаційні результати, починаючи від економічного зростання країни у період післявоєнної реконструкції до сприяння міжнародній співпраці та відновленню довіри громадськості через механізми прозорості. Механізми міжнародної співпраці повинні бути структуровані таким чином, щоб створити єдину концепцію для транснаціональної превенції корупції за допомогою ШІ. Наголошується на необхідності розроблення системного підходу для інтеграції універсальних антикорупційних інструментів на основі ШІ для ефективної боротьби з корупцією на глобальному рівні.

Ключові слова: штучний інтелект, корупція, євроінтеграція, міжнародний досвід, воєнний стан, протидія, кримінальні правопорушення.

Problem statement. According to the Art. 1 of its Constitution, Ukraine is established as a sovereign state that is independent, democratic, social and governed by the rule of law. It aims to adhere to the core principles of legality, justice and the rule of law throughout its territory. Nevertheless, the issue of corruption significantly hampers these objectives, leading to a wide display of negative consequences in various sectors such as the economy, political landscape, social progress, investment initiatives and the country's image on the international stage. Corruption is a wide-spread phenomenon that affects multiple political regimes and levels of economic development, impacting nations around the world. Since gaining its independence, Ukraine has consistently faced corruption as one of its major problems. The digitization of the economy necessitates innovative tools to improve sector performance, reduce abuses and prevent criminal activities. Despite challenges from martial law and infrastructure damage, Ukrainian society continues to function.

The 2019–2021 lockdowns worsened corruption levels, as the COVID-19 pandemic disrupted business operations, closed borders and affected supply chains, increasing

corruption risks. However, 2021 demonstrated the economic improvements after the pandemic's downturn. The year 2022 was a period of adaptation for Ukraine, facing internal changes and external threats, notably the full-scale russian invasion on February 24, 2022, threatening national security and territorial integrity. Russian disinformation and ineffective communication strategies regarding anti-corruption measures distort Ukraine's public perception of corruption.

Analysis of recent research. Researchers and practitioners have studied the role of AI in anticorruption efforts. Their focus includes exploring how AI technologies, like machine learning and data analytics, can prevent, detect and combat corruption. Studies often analyze AI tools' applications to provide transparency, automate compliance checks and identify corrupt patterns. Practical implementations and case studies are examined to assess AI's real-world impact in different sectors, revealing both opportunities and challenges in deploying AI as an anticorruption tool. AI is the ability of a digital computer or computer-controlled robot to perform tasks commonly associated with intelligent beings [1]. In the terms of the workshop on "Use of big data

and AI in fighting corruption and misuse of public funds – good practice”, ways forward and how to integrate new technology into contemporary control framework, organized by the Policy Department on Budgetary Affairs for the Committee on Budgetary Control of European Parliament, how big data and AI have been used to detect and prevent fraud, corruption, and conflict of interests was discussed. Recent studies underscore the relevance of AI in corruption prevention. *Petr Suchy* [2] highlights big data’s influence on corruption risk assessment. *N. Köbis, C. Starke, and I. Rahwan* [3] discuss the impact of top-down vs. bottom-up AI implementation on corruption risks. Economists *Michael Kremer and Esther Duflo* [4] link corruption scandals to political instability and declining public trust. *Adobor and Yawson* [5] identify challenges to AI use in anti-corruption efforts. *Albert Sanchez-Graells* [6] emphasizes AI as a complement, not a substitute, to existing anti-corruption methods. *Fernanda Odilla* [7] showcases AI-driven anti-corruption tech in Brazil. While AI enhances public service efficiency, practitioners stress its limitations in understanding emotions. For Ukraine, embracing AI in the post-war period is crucial for effective corruption combat and governance strengthening. In the terms of the martial law, corruption in Ukraine has evolved, **leading to new forms of illicit activities** requiring immediate investigation and criminalization. These **include corruption linked to illegal border crossings by draft-age men and related abuses**. New forms of corruption have emerged, including but not limited to: acquiring documents essential for importing goods and instances of corruption related to the delivery of military summons or within the provision of humanitarian aid to regions affected by military aggression. *Drago Kos* [8], acknowledging the pre-invasion corruption scenario, emphasizes the critical role of the Ukrainian government, backed by the international community, in revitalizing national anti-corruption agencies and supporting civil society in restoring monitoring functions. Effectively implementing anti-corruption policies goes beyond mere declarations; it requires practical application. **The purpose** of this article is to develop the arguments for the integration AI technologies in Ukraine’s anti-corruption framework.

The main material. Wartime transformations pose new risks, enabling corrupt practices. Ukraine’s anti-corruption mechanisms have shown effectiveness in holding public officials accountable to so extent. Investigating the potential use of AI for the prevention of corruption in Ukraine is a timely and significant effort. Ukraine is still in the process of establishing an effective anti-corruption system, proper state affairs and property management, honesty, incorruptibility and active public. The adoption of AI mechanisms in Ukraine’s anti-corruption efforts as an innovative tool, could contribute to the efficiency, transparency and effectiveness of preventive measures. The implementation of AI technologies can be an effective alternative for the prevention of corruption in Ukraine, making them potentially more effective than traditional methods. While traditional methods such as legal frameworks, regulatory measures and law enforcement are essential components of an anti-corruption strategy, AI technologies offer a complementary and powerful toolset that can make positively affect the prevention efforts in a rapidly changing technological landscape. Some measures to combat corruption with the help of AI are gradually being implemented in Ukraine. The National Agency for the Prevention of Corruption (NACP) has changed its approach to checking the declarations of civil servants. From now on, AI will be involved in it. Priority was given to the declarations of the President, ministers, people’s deputies, judges of the Constitutional and Supreme Courts. Because of this, more than 99 % of the declarations were not covered by system control – checks of employees of other positions were carried out only at the request of citizens, materials of journalistic investigations or within the framework

of cooperation with law enforcement agencies [9]. It’s essential to emphasize that the inspection of high-ranking officials’ declarations should be systematic. Combatting political corruption and grand corruption goes beyond mere declaration checks. The primary focus should be on proactively preventing corruption crimes throughout various stages of the professional activities of these individuals. The Corruption Perceptions Index 2022 for the Eastern Europe and Central Asia, compiled by Transparency International [10], a global anti-corruption organization, identifies that before the invasion of Russia, Ukraine was making progress in anti-corruption reforms. Despite the international armed conflict, the country maintained a commitment to the proper reforms, evident in the adoption of the National Anti-Corruption Strategy in June 2022 [11]. It is also crucial to emphasize that the legal framework of martial law necessitates the adoption of measures specifically crafted to mitigate the impact of military actions and address external threats. The enactment of the relevant law on July 10, 2022, following the 2021 Anti-Corruption Strategy, prompts concerns about the somewhat controversial process of its adoption. The Anti-Corruption Strategy for 2021–2025 focuses on taking substantial steps in preventing and combating corruption. Its objective is to establish a cohesive and systematic approach to anti-corruption efforts across all state authorities and local self-government bodies in Ukraine [11]. The successful implementation of this strategy is realistically achievable only after the termination of the legal regime of martial law, considering the expected modifications in social relations. The following endorsement of the 2023–2025 State Anti-Corruption Program aligns with one of the core principles of digitally transforming the execution of authority by governmental and local self-governing entities [12]. Implementation of the Program should contribute to further work on Ukraine’s acquisition of membership in the EU, the North Atlantic Alliance (NATO), and the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD).

It worth to mention that in 2023 Ukraine scored 36 points out of 100 in the 2023 Corruption Perceptions Index (CPI). Currently the country ranks 104th out of 180 countries. Ukraine’s growth by 3 points is one of the best results over the past year in the world. Ukraine is also one of the 17 countries in 2023 year’s CPI that have shown their best performance ever [13]. An important observation is Ukraine’s substantial advancement in the battle against corruption, reflected in a 3-point increase in the Index this year. This rising trajectory, evident since 2014, signifies a creditable achievement in the terms of wartime in Ukraine. The impressive feat emphasizes the unbendable efforts of both the government and civil society to reduce the level of corruption [14].

Ukraine can gain invaluable experience in combating corruption by drawing on the strategies of other countries, especially those within the European Union (EU). Corruption is a cross-border phenomenon that impacts societies and economies universally. Nevertheless, EU has demonstrated successful anti-corruption strategies and mechanisms that have contributed to reducing corruption levels in its member states. Adopting and adapting these strategies could provide Ukraine with proven methods for tackling corruption effectively. Ukraine makes the efforts to align itself with European standards and values, incorporating EU anti-corruption practices. Furthermore, EU experience provides valuable recommendations into addressing corruption within diverse socio-political contexts. Understanding how different EU member states have developed and adapted their approaches to combat corruption can offer Ukraine a range of the innovative strategies. Drawing on the EU anti-corruption experience is essential for Ukraine to benefit from proven methodologies, align with international standards. *T. Becker and B. Eichengreen* (2022) suggest that utilizing international aid, coupled with the prospect of EU membership, can position Ukraine as

an attractive destination for foreign direct investment. This, in turn, would expedite the country's recovery and deepen its integration into the global economy. The authors argue that EU accession is essential for implementing institutional reforms aimed at addressing chronic issues such as corruption, weak governance, and concentration of economic power [15].

On the 17th of June 2022, the European Commission recommended granting Ukraine the status of a candidate for EU membership, and on 23 June 2022, the European Parliament adopted a resolution on the immediate granting of EU candidate status to Ukraine [16]. Requirements were defined as prerequisites for Ukraine's accession to the EU in the future. Among the three key criteria provided by the Copenhagen criteria [17], the second one – the economic criterion – provides for the effective market economy of the country and the ability to resist competition and market forces [18] which will contribute to the fulfillment of Ukraine's obligations under international treaties, according to the Association Agreement between Ukraine and the EU. In addition, on 23 February 2023, Ukraine approved draft law No. 0187, "On the ratification of the Agreement between Ukraine and the European Union on the Participation of Ukraine in the European Union Program", "Digital Europe" (2021–2027) [19], which involves the development of projects in the following areas: supercomputer, AI, cyber security, digital skills, as well as ensuring the wide use of digital technologies in the economy and society. It is obvious that joining the Program will have a positive effect on the implementation of digital projects in Ukraine and cooperation with international partners within the framework of projects implemented based on the principles of EU digital legislation. In addition to the above, Ukraine is a member of the Special Committee on AI of the Council of Europe. Back in October 2019, the country joined the recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development on AI [20]. Hence, the recovery project by the National Council for Ukraine's post-war restoration, outlined within the "Digitalization" working group materials, encapsulates a roster of primary issues and objectives imperative for resolution within the designated recovery plan [21]. The modernization stage "Structural modernization and full integration into the EU" within the framework of strategic tasks for the period 2026–2032 provides for the introduction of AI technologies in the provision of public services, the implementation of which is entrusted to the Ministry of Digital Transformation in Ukraine. Along with this, the Program proposes the creation of access to European instruments for grant funding of projects within the framework of the EU program "Digital Europe" through relevant performance indicators. In the context of the task "Ukraine is an international leader in the field of fighting corruption, development of civil society institutions and openness of public information", the full implementation of the European legislation on the free movement of non-personal data to Ukraine and the dissemination of knowledge in the field of open data (open data literacy) through educational programs and portal "Diia" Open Data [22]. Restoration of the damaged digital infrastructure of Ukraine is a priority task in the sector of digital services.

The European Council granted Ukraine EU candidacy, emphasizing the need for enhanced anti-corruption efforts. Addressing corruption challenges is vital in Ukraine's societal reform, given its obstructive impact on reforms within the state apparatus. Corruption in **the field of justice** is one of the widespread types of corruption in Ukraine, negatively influencing the process of administration of justice. For example, in May 2023, the head of the Supreme Court of Ukraine and the intermediary lawyer, who was exposed the day before together with the judge, were informed of the suspicion of receiving a bribe of 2.7 million dollars. Before that, on May 15, they were detained by the National Anti-Corruption Bureau (NABU). According to NABU, the bribe was taken for making

a judgement in favor of one of the highest state officials [23]. The crucial point of anti-corruption endeavors **centers around international organizations**. Ukraine directs its efforts against corruption by entering into conventions and agreements, coupled with implementing recommendations embedded in diverse provisions aimed at enhancing anti-corruption measures effectively. This includes adherence to universal conventions like the UN Convention against Corruption [24] and conventions originating from the Council of Europe, such as the Criminal Convention on Combating Corruption [25], Civil Law Convention on Corruption [26], Council of Europe Convention on the Manipulation of Sports Competitions [27], and the Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption [28]. Additionally, Ukraine aligns with the resolutions and recommendations of the Group of States against Corruption (GRECO), notably, Resolution (97) 24 from the Committee of Members of the Council of Europe, which outlines Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption [29]. Moreover, considering Ukraine's path toward European integration, significant importance is attributed to the Association Agreement between the European Union and its Member States on one side and Ukraine on the other [30] and European Union Anti-Corruption Initiative in Ukraine (EUACI) [31], which consolidates efforts aimed at promoting anti-corruption reforms in Ukraine. The mentioned above indicates that the implementation of our proposed idea on countering corruption through AI will have significant importance not only at the national level but also in the context of international collaboration to combat transnational corruption. The anti-corruption expert Sophie Lemaître argues, that different countries must form the platforms to exchange on corruption prevention actions can help identify and learn from successes and challenges [32]. Acknowledging the existing deficiencies in the anti-corruption framework across member states, the European Commission proposed a Directive on May 3, 2023 [33] (further after – Directive) aimed at enhancing and harmonizing anti-corruption measures. The proposed framework aims to standardize definitions and penalties for corruption offenses, ensuring robust criminal law tools are uniformly applied across all 27 EU member states. The objective is to strengthen the prevention and enforcement of anti-corruption measures, addressing the full spectrum of corruption offenses [34]. From the point of view of Francesco Clementucci and Adrianna Miekina the objectives of the proposed anti-corruption directive are threefold: 1) consolidating the existing anti-corruption rules into one single legal act; 2) building up an effective integrity system through awareness-raising campaigns as well as research and education programs in order to mitigate incentives for corruption; 3) facilitating the effective investigation and prosecution of corruption cases by ensuring sufficient resources as regards staff and dedicated investigative tools [35]. In our opinion the document lacks proportionality in addressing both preventive and repressive measures. **Along with the repressive measures, utilizing AI technologies to combat corruption abuses can be considered as an alternative and innovative tool for corruption prevention in the global context.** There are currently all the reasons for this. The legal regulation regarding the use of AI in EU is in the process of development, and the state policy in the field of AI in Ukraine is uncoordinated. This complicates the preparation of sectoral legal framework for the use of AI systems in the particular fields. The draft law on the AI regulation [36] was proposed by the European Commission on 21 April 2021. The draft law on AI of the EU defines the general mandatory requirements for the design and development of AI systems before they are placed on the market, which will be put into effect through harmonized technical standards. However, only on the 14th of June 2023, the European Parliament adopted a compromise text of the EU Law on AI with relevant additions. The EU Law on AI, after its adoption, will become the first international act regulating the use of AI systems. In connection

with the European integration processes strengthening in Ukraine, the EU Law on AI, after its adoption, will also become the basis (model law) for the development of relevant legislation at the domestic level. It is obvious that the EU Law on AI will have a unified character for EU states. The post-war recovery of Ukrainian economy will require significant investment in the field of financial technologies and AI, which can only be ensured if the relevant technologies function within the framework of the AI law developed and adopted at the state level [37].

Conclusions. Development of scientific approaches concerning the legal aspects of implementing AI technologies across diverse societal sectors at the national level holds significant relevance. The international experience plays a crucial role in formation the concept around AI and anti-corruption measures. Several countries, including EU members, have initiated efforts to integrate AI technologies into their anti-corruption frameworks. Ukraine needs international support not only to end the war and address wartime crimes

but also for post-war rehabilitation. This includes a crucial overhaul of the anti-corruption policy, emphasizing practical and effective implementation. Post-hostilities Ukraine's reconstruction demands targeted, systematic and proactive anti-corruption efforts. Unlike external challenges, internal corruption poses a unique threat that must be addressed to prevent it from worsening post-war difficulties. Corruption poses a threat to national interests, sustainable development and European integration. Legislative shortcomings, systemic imperfections and unclear law-making procedures contribute to the displays of corruption despite substantial efforts by the state and international institutions to combat it. Harmonizing existing legal frameworks for AI regulation in Ukraine with EU standards necessitates a continuous review and adaptation of Ukrainian legislative provisions. This includes considerations for technological advancements and legal developments, allowing for the development of amendments to Ukraine's anticorruption legislation in line with the emergence of new types of corruption.

REFERENCES

1. Copeland, B.J. Artificial intelligence. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence> (дата звернення: 14.01.2024).
2. Proceedings of the workshop on Use of big data and AI in fighting corruption and misuse of public funds – good practice, ways forward and how to integrate new technology into contemporary control framework. *Policy Department for Budgetary Affairs Directorate General for Internal Policies of the Union PE 691.722*: March 2021. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/691722/IPOL_STU\(2021\)691722_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/691722/IPOL_STU(2021)691722_EN.pdf) (дата звернення: 14.01.2024).
3. Köbis N., Starke C., Rahwan I. The promise and perils of using artificial intelligence to fight corruption. *Nature Machine Intelligence*. 2022. Vol 4. P. 418–424. <https://doi.org/10.1038/s42256-022-00489-1>. URL: <https://doi.org/10.1038/s42256-022-00489-1> (дата звернення: 11.01.2024).
4. Gastón Pierri, Juan Cruz Vieyra. What works to generate impact in the control of corruption: The role of artificial intelligence. 2023. URL: <https://blogs.iadb.org/administracion-publica/en/what-works-to-generate-impact-in-the-control-of-corruption-the-role-of-artificial-intelligence/> (дата звернення: 04.01.2024).
5. Henry Adobor, Robert Yawson. The promise of artificial intelligence in combating public corruption in the emerging economies: A conceptual framework. *Science and Public Policy*. 2023. Vol. 50. Issue 3. P. 355–370. <https://doi.org/10.1093/scipol/scac068>. URL: <https://academic.oup.com/spp/article-abstract/50/3/355/6889870> (дата звернення: 25.12.2023).
6. Sanchez-Graells Albert. Procurement Corruption and Artificial Intelligence: Between the Potential of Enabling Data Architectures and the Constraints of Due Process Requirements. 2021. *SSRN Electronic Journal*. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3952665 (дата звернення: 25.12.2023).
7. Odilla F. Bots against corruption: Exploring the benefits and limitations of AI-based anti-corruption technology. *Crime Law Soc Change*. 2023. Vol. 80. P. 353–396 <https://doi.org/10.1007/s10611-023-10091-0>. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10611-023-10091-0> (дата звернення: 25.12.2023).
8. Kos D. War in Ukraine: legal and political challenges for the EU. *Euclid: the European Criminal Law Associations' forum*. 2022. Issue 2. P. 152–157. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8559848> (дата звернення: 27.12.2023).
9. Kyiv Post. Ukraine's Global Voice. AI Will Be Used to Check Declarations. 2023. URL: <https://www.kyivpost.com/post/25840> (дата звернення: 15.01.2024).
10. Transparency International Anticorruption Center. Corruption Perception Index. 2022. URL: <https://transparency.am/en/cpi/2022> (дата звернення: 05.01.2024).
11. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки Закон України; Стратегія від 20.06.2022 № 2322-IX.
12. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки Постанова Кабінету Міністрів України; Програма, Заходи від 04.03.2023 № 220.
13. Transparency International Ukraine. Corruption Perceptions Index 2023. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/en/> (дата звернення: 15.01.2024).
14. Basel Institute on Governance. 2023 corruption perception index: weakening justice systems leave corruption unchecked. 2024. URL: <https://www.transparency.org/en/press/cpi2023-corruption-perceptions-index-weakening-justice-systems-leave-corruption-unchecked> (дата звернення: 17.01.2024).
15. Becker, T, B Eichengreen, Y Gorodnichenko, S Guriev, S Johnson, T Mylovannov, K Rogoff and B Weder Di Mauro (eds). A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine. *CEPR Press, Paris & London*. 2022. URL: <https://cepr.org/publications/books-and-reports/blueprint-reconstruction-ukraine> (дата звернення: 17.01.2024).
16. European Council. *European Council meeting conclusions (23 and 24 June 2022)-Conclusions*. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco_conclusionsen.pdf?fbclid=IwAR06sBgyr5Ss1owQB6oUo-SiqBZpB56e8iogkBNB1wUZfCr0-tcNifh_uY (дата звернення: 14.12.2023).
17. An official web-site of European Union. Accession criteria. European commission-Enlargement-Accession criteria. 1993. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/accession-criteria_en (дата звернення: 10.12.2023).
18. Matthijs M. Ukraine could become an EU member. What would that mean? *Council on Foreign Relations*. 2022. URL: <https://www.cfr.org/inbrief/ukraine-could-become-eu-member-what-would-mean> (дата звернення: 14.02.2024).
19. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027).
1. Закон України від 23.02.2023 № 2926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#Text> (дата звернення: 02.02.2024).
20. OECD, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449.2023. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449> (дата звернення: 07.02.2024).
21. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/11/recoveryrada/ua/digitization.pdf> (дата звернення: 07.01.2024).
22. Дія.Відкриті дані. Центр компетенцій в сфері відкритих даних. URL: <https://diia.data.gov.ua/> (дата звернення: 07.01.2024).
23. Корупційний бекофіс: НАБУ затримало голову Верховного Суду через ймовірне отримання хабаря. URL: <https://suspilne.media/478138-nabu-zatrimalo-golovu-verhovnogo-sudu-knazeva-so-vidomo-pro-gusnu-korupcijn-u-spravu-u-sudovij-sistemi/> (дата звернення: 24.11.2023).

24. United Nations Office on Drugs and Crime. (2004). United Nations Convention against Corruption. Adopted by the UN General Assembly: 31 October 2003, by resolution 58/4. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html/> (дата звернення: 24.11.2023).
25. Criminal Law Convention on Corruption. Strasbourg, 27.I.1999. European Treaty Series – No. 173 .URL: <https://www.coe.int/en/web/impact-convention-human-rights/criminal-law-convention-on-corruption#> (дата звернення: 24.11.2023).
26. Civil Law Convention on Corruption. Strasbourg, 4.XI.1999. European Treaty Series – No. 174. URL: <https://rm.coe.int/168007f3f6> (дата звернення: 24.11.2023).
27. Council of Europe Convention on the Manipulation of Sports Competitions
28. Magglingen/Macolin, 18.IX.2014. Council of Europe Treaty Series – No. 215. URL: <https://rm.coe.int/16801cdd7e> (дата звернення: 24.11.2023).
29. Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption. Strasbourg, 15.V.2003. European Treaty Series – No. 191. URL: <https://rm.coe.int/1680082fc5>.
30. Resolution (97) 24 of the Committee of Members of the Council of Europe: Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption. Adopted by the Committee of Ministers on 6 November 1997 at the 101st session of the Committee of Ministers. URL: <https://rm.coe.int/16806cc17c> (дата звернення: 22.12.2023).
31. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.12.2023).
32. EU and Denmark launch Euro 16 million EU Anti-Corruption Initiative in Ukraine. An official website of the European Union. URL: https://www.eeas.europa.eu/node/19719_en (дата звернення: 20.01.2024).
33. Lemaitre Sophie. Official website of the Basel Institute on Governance. Seedlings of hope: New report on promising efforts to address environmental corruption. URL: <https://baselgovernance.org/blog/seedlings-hope-new-report-promising-efforts-address-environmental-corruption> (дата звернення: 20.01.2024).
34. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Combating corruption, replacing Council Framework Decision 2003/568/JHA and the Convention on the fight against corruption involving officials of the European Communities or officials of Member States of the European Union and amending Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council (EUR-Lex – 52023PC0234 – EN – EUR-Lex (europa.eu)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2023%3A234%3AFIN> (дата звернення: 20.01.2024).
35. Practical Law. EU Anti-corruption: European Commission adopts package of measures. 2023. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-039-3629?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-039-3629?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)) (дата звернення: 11.12. 2023).
36. Francesco Clementucci, Adrianna Miekina. The Commission Proposal for a Directive on Combating Corruption. *Eucrim. European Law Forum: Prevention, Investigation, Prosecution*. 2023. <https://doi.org/10.30709/eucrim-2023-023>. URL: <https://eucrim.eu/articles/the-commission-proposal-for-a-directive-on-combating-corruption/> (дата звернення: 8.12.2023).
37. Document 52021PC0206. Proposal for a Regulation of the European Parliament And of the Council Laying Down Harmonized Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts. COM/2021/206 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/?uri=celex:52021PC0206> (дата звернення: 8.12.2023).
38. Klochko A, Kurylo M, Rohovenko O, et al. The legal regulation of artificial intelligence security in Ukrainian banking. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*. 2024. Vol.8. Issue 2. P. 1–14. <https://doi.org/10.24294/jipd.v8i2.25> 82. URL: <https://systems.enpress-publisher.com/index.php/jipd/article/view/2582/2129>. (дата звернення: 15.01.2024).

СПІВРОБІТНИЦТВО ПІВНІЧНИХ КРАЇН В СФЕРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ

COOPERATION OF THE NORDIC COUNTRIES IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE: EVOLUTION OF APPROACHES

Мусієнко А.О., аспірантка кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню еволюції зовнішньополітичних і оборонних стратегій країн Північної Європи на різних етапах регіональної інтеграції в XX–XXI століттях. Оборонне співробітництво країн Північної Європи до Другої світової війни розвивалося переважно відповідно до принципів нейтралітету і неприєднання. Після вступу Данії і Норвегії до НАТО оборонне співробітництво було диференційоване і розвивалося частково в рамках НАТО як організації колективної безпеки (Данія і Норвегія), частково – в рамках побудованого на принципі нейтралітету регіонального військового співробітництва (Швеція і Фінляндія), а після вступу вказаних країн до Європейського Союзу – в межах спільної політики безпеки і оборони ЄС (Данія, Швеція і Фінляндія). При цьому відданість Фінляндії і Швеції політиці нейтралітету в період «холодної війни» не стала на заваді підтримці конструктивних відносин з НАТО.

З 1990-х років Північне оборонне і безпекове співробітництво поступово відходить від політики нейтралітету і неприєднання, переорієнтовуючись на співробітництво з Європейським Союзом і НАТО. Запровадження програми Північного оборонного співробітництва (NORDEFCO) в 2009 р. розглядалося як таке, що може зробити позитивний внесок в оборонну інтеграцію європейських країн, оскільки європейський і євроатлантичний інтеграційні процеси взаємозалежні і розвиваються через взаємодію. Російська агресія проти України спонукала Фінляндію і Швецію до перегляду своєї безпекової парадигми, свідченням чого є вступ до НАТО Фінляндії і подання заявки на вступ Швеції. Співпраця в рамках NORDEFCO після вступу Фінляндії і Швеції до Північноатлантичного Альянсу стає більш актуальною в умовах, коли всі країни Північної Європи є членами Альянсу, оскільки з'явиться можливість більш ефективно координувати оборону Північного регіону.

Ключові слова: політика безпеки та оборони, регіональна співпраця, Північна Європа, нейтралітет, позаблоковість, NORDEFCO, ЄС, НАТО.

The article is devoted to the study of the evolution of foreign policy and defense strategies of the Nordic countries at different stages of regional integration in the twentieth and twenty-first centuries. Before the Second World War, the Nordic countries' defense cooperation developed mainly in accordance with the principles of neutrality and non-alignment. After Denmark and Norway joined NATO, defense cooperation was differentiated and developed partly within the framework of NATO as a collective security organization (Denmark and Norway), partly within the framework of regional military cooperation based on the principle of neutrality (Sweden and Finland), and after these countries joined the European Union – within the framework of the EU's common security and defense policy (Denmark, Sweden and Finland). At the same time, Finland's and Sweden's commitment to the policy of neutrality during the Cold War did not prevent them from maintaining constructive relations with NATO.

Since the 1990s, Nordic defense and security cooperation has been gradually moving away from a policy of neutrality and non-alignment, reorienting itself towards cooperation with the European Union and NATO. The introduction of the Northern Defense Cooperation (NORDEFCO) program in 2009 was seen as a positive contribution to the defense integration of European countries, as the European and Euro-Atlantic integration processes are interdependent and develop through interaction. Russia's aggression against Ukraine has prompted Finland and Sweden to reconsider their security paradigm, as evidenced by Finland's accession to NATO and Sweden's application for membership. Cooperation within NORDEFCO after Finland and Sweden join the Alliance becomes more relevant in the context of all Nordic countries being members of the Alliance, as it will be possible to coordinate the defense of the Nordic region more effectively.

Key words: security and defense policy, regional cooperation, Northern Europe, neutrality, non-alignment, NORDEFCO, EU, NATO.

Постановка проблеми. Під час «холодної війни» співпраця Північних країн активно розвивалася, а ідентичність регіону була надзвичайно сильною, проте питання безпеки і оборони опинилися на межах порядку денного скандинавського інтеграційного процесу. Після закінчення «холодної війни» співробітництво країн Північної Європи занепало, поступившись місцем співробітництву в рамках Європейського Союзу. Однак відродження імперських амбіцій росії, її агресія проти Грузії, а особливо України спонукали до відмови від політики нейтралітету і неприєднання і надали нового імпульсу оборонній співпраці Північних країн.

Аналіз досліджень і публікацій. В останні роки співпраця Північних країн у сфері політики безпеки та оборони привернула до себе увагу дослідників, що викликано змінами у підходах до забезпечення безпеки країн Північної Європи на тлі кризи у російсько-українських відносинах, а також зростаючою глобальною невизначеністю, спричиненою неоімперськими амбіціями путінської росії. Ці фактори перетворили політику безпеки та оборони на центральний пункт порядку денного Північних країн.

Безпекова і оборонна політика країн Північної Європи традиційно викликає значний інтерес як серед європейських, так і американських дослідників. Серед вітчизняних науковців цьому напрямку дослідження приділяється

невиправдано мало уваги (Котляр О. В. [2], Павленко В. [3], Окладна М. Г., Орловський Р. Р., Шестопад С. С., Яковук І. В. [1, с. 122–149; 4; 5]; Янюк С. [6]), що зумовлює його актуальність і практичну значущість.

Метою статті дослідження еволюції безпекової і оборонної кооперації країн Північної Європи, їх взаємодію з ЄС і НАТО, аналіз впливу російської агресії проти України на зміст даної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Співпраця Північних країн у сфері безпеки і оборони в XX–XXI ст. має тривалу історію, багату на різні проекти забезпечення миру і безпеки в регіоні. Протягом XVIII–XIX століть Данія, Норвегія, Фінляндія та Швеція, які тривалий час жили у стані взаємної ворожнечі, роблять перші кроки до формування більш тісного і багатоаспектного міжнародного утворення на основі концепції скандинавізму [1, с. 123–124]. Дана співпраця мала також і певний оборонний аспект.

Напередодні Першої світової війни (1912 р.) Данія, Норвегія та Швеція ухвалили декларацію, в якій виклали спільні правила нейтралітету, насамперед в морській війні. Готовність дотримуватися повного нейтралітету вказані держави підтвердили під час мирної конференції в Мальме (1914 р.). У 1917 р. скандинавські країни підтвердили зовнішньополітичний курс, заснований на принципі нейтралітету [1, с. 128–129].

У 1919 р. уряд Фінляндії висунув ідею створення Балтійського союзу на принципі нейтралітету. У 1920 р. в рамках підготовки до Ризької міжнародної конференції висувалися різні проекти створення регіональної федерації. Однак, оскільки незалежність країн Балтії і Польщі розглядалися урядами Данії, Норвегії та Швеції як тимчасове явище, вони спочатку відмовилися обговорювати пропозицію Латвії оголосити Балтійське море нейтральним, а згодом відмовилися від участі і в самій конференції.

Північні країни повернулися до ідеї інтеграції у військово-політичній сфері після Другої світової війни. Після укладання Брюссельського пакту, який оформив створення Західноєвропейського союзу, мала місце спроба створити автономний Північний оборонний союз. 10 травня 1948 р. Швеція запропонувала Данії та Норвегії створити нейтральний оборонний союз Північних країн. Передбачалося, що Договір про оборонний союз, преамбула якого містила положення про нейтралітет, буде підписаний на десять років; держави, що підпишуть його, залишаться поза членства в НАТО і участі у будь-якому збройному конфлікті, якщо тільки на них не нападуть безпосередньо [20]. Учасники переговорів в цілому дійшли згоди стосовно доцільності створення оборонного союзу між Північними країнами, але не змогли узгодити позиції стосовно взаємовідносин зі США, які категорично відмовилися озброювати нейтральні воєнні союзи. Зважаючи на те, що здійснити модернізацію збройних сил без допомоги Сполучених Штатів було неможливо, скандинавські країни припинили спроби створити автономний оборонний союз, а Данія, Норвегія та Ісландія 4 квітня 1949 р. підписали Північноатлантичний договір [4].

Швеція та Фінляндія заявили про свій озброєний нейтралітет. Норвегія і Данія, попри вступ до НАТО, обмежила свою участь в реалізації інтегрованих оборонних планах НАТО, зокрема в 1955 р. відмовилися від розміщення на своїй території ядерної зброї [12, с. 178–179]. Швеція і Фінляндія, в свою чергу, хоча і не приєдналися до Північно-Атлантичного договору, підтримували міцні партнерські відносини з Альянсом, що дозволяло їм брати участь в операціях та навчаннях під керівництвом НАТО, а також у визначенні в обмін інформацією та нарощуванні військового потенціалу.

Співпраця Північних країн у сфері безпеки і оборони базувалася на спільності та довірі. Воно мала необхідний рівень легітимності як серед населення Північних країн, так і серед політиків. Неформальний характер співробітництва, який іноді характеризує як слабку його сторону, сприймається у країнах регіону як із його сильних сторін [16].

Контури майбутньої скандинавської військово-політичної кооперації формувалися поступово. У 1952 р. Норвегія запропонувала малим країнам створити національні сили ООН з надзвичайних ситуацій. У 1959 р. Норвегія закликала скандинавські країни, які зробили свій внесок у миротворчі сили ООН зі спостереження за перемир'ям та Надзвичайні сили ООН, включити свій внесок у миротворчу діяльність ООН як обов'язкову складову національного військового планування. В результаті в 1963 р. було створено Групу співробітництва Північних країн з військових питань ООН (NORDSAMFN) у складі Швеції, Норвегії, Данії та Фінляндії [17].

Хоча період «холодної війни» в цілому був відзначений поглибленням співпраці Північних країн, питання безпеки та оборони практично не були присутні на порядку денному: Рада Північних країн (1952 р.) та Рада міністрів Північних країн (1971 р.) не мали мандату на вирішення питань безпеки, а тому ці теми рідко виникали у їх дискусіях.

Після закінчення «холодної війни» Фінляндія і Швеція прагнули увійти до об'єднаної Європи. Членство в ЄС і забезпечена ним колективна безпека розглядалися як бажана заміна політиці нейтралітету та як спосіб

довести свою «довго пригнічувану західну ідентичність» [11, с. 51–52]. Після набуття членства в ЄС у 1995 р. і завдяки співпраці з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру» (1994 р.) Фінляндія і Швеція стали невід'ємною складовою Заходу, а тому політика нейтралітету порушувала образ Північних країн як активних та відданих членів ЄС. Логічним кроком стала б відмова від нейтралітету, але цього не сталося, оскільки суспільна підтримка вступу в НАТО і спільної зовнішньої політики і політика безпеки ЄС залишалася нижчою у Фінляндії та інших раніше нейтральних країнах Європи, ніж в державах-членах НАТО [11, с. 77]. Як наслідок, зовнішня і безпекова політика Фінляндії і Швеції тривалий час перебувала у фазі трансформації.

Після завершення «холодної війни» європейська інтеграція в оборонній сфері переросла в Європейську політику безпеки та оборони, яка відповідно до Лісабонського договору (2009 р.) трансформувалася у Загальну безпекову та оборонну політику Європейського Союзу. Норвегія та Ісландія, які не є державами-членами ЄС, виключені з цієї співпраці. Швеція та Фінляндія беруть активну участь у цій політиці, а Данія, хоча й є членом ЄС, не бере в ній участь.

У 2009 р. відбулася важлива подія: за результатами доповіді Т. Столтенберга «Північна співпраця в галузі зовнішньої та безпекової політики» [23] раніше створені кооперативні комітети та групи були об'єднані у нову структуру під назвою Північне оборонне співробітництво (NORDEFSCO). Дане рішення було обумовлене тим, що країни Північної Європи були стурбовані можливим зниженням свого відносно високого міжнародного статусу в умовах формування багатополярного світового порядку.

Слід зазначити, що NORDEFSCO прийнято вважати взірцем регіонального кластера країн, прагматично співпрацюючи у розвитку військового потенціалу, оперативного розгортання, а також військової освіти, підготовки та навчання. О. В. Котляр звертає увагу на те, що сьогодні в роботі військового комітету NORDEFSCO окрім п'яти членів організації (Норвегії, Швеції, Фінляндії, Данії та Ісландії) беруть участь також країни Балтії в статусі спостерігачів. Включення балтійських країн навіть в такому статусі є важливим кроком, адже він сприяє комплексному контролю за ситуацією у регіоні Балтійського моря самими регіональними гравцями, а також є вигідним для НАТО в контексті реагування у разі потенційної агресії щодо Литви, Латвії та Естонії [2, с. 110].

З 2010 р. оборонна співпраця Північних країн змінилася з економічного характеру на військовий. Було визнано необхідність зміцнення відповідної національної оборони, зокрема через тіснішу співпрацю Північних країн. У 2011 р. Декларацію про солідарність Північних країн було погоджено під час саміту в Гельсінкі. У документі передбачено, що інтенсифіковане Північне співробітництво здійснюватиметься повністю відповідно до політики безпеки та оборони кожної країни та доповнюватиме існуючу європейську та євроатлантичну співробітництво. Декларація не отримала формалізації за зразком ст. 5 Північноатлантичного договору або ст. 222 Лісабонського договору, які містять гарантію того, що країна, яка перебуває в кризі або зазнає агресії, отримає допомогу від інших учасників.

Програма NORDEFSCO – це структура співробітництва, а не командна структура. Ланцюжки управління та повсякденні операції, як і раніше, здійснюються через національні сили оборони кожної країни-учасниці. Водночас NORDEFSCO розглядається як ключова структура у сфері безпеки та оборони Північних країн, оскільки вона вивела військову співпрацю на новий рівень. Регулярні спільні навчання – невід'ємна складова діяльності NORDEFSCO. Так, військово-повітряні сили Швеції, Фінляндії та Норвегії проводять щотижневі спільні навчання

та щорічні більш масштабні військові навчання. Водночас слабким аспектом діяльності NORDEFSCO є відсутність конкретних успіхів у сфері спільних закупівель та об'єднання ресурсів.

Держави-учасниці NORDEFSCO визнають, що розглядають цей механізм співпраці лише як допоміжний інструмент у своїй політиці безпеки. Його важливість швидше технічна, ніж політична. Відповідно мова йде про розширення обсягів і масштабів існуючих проектів, а не ставляться нові, більш амбітні цілі [21, с. 18; 24].

Якщо російсько-грузинський конфлікт 2008 р. мав незначний вплив на оборонну парадигму Північних країн, то анексія Криму росією у 2014 р. дала поштовх для поглиблення оборонної співпраці країн регіону. Серед країн регіону Балтійського моря склався нормативний консенсус щодо того, чому стан безпеки в Європі опинився під загрозою. Крім того, такі політичні майданчики як НАТО, а також такі потужні зовнішньополітичні гравці як США і Велика Британія, повернули питання безпеки регіону Балтійського моря до порядку денного своєї оборонної і безпекової політики [15].

У NORDEFSCO з'явилася відносно нова функція: організація стала форумом для політичних і оборонних консультацій, особливо з приводу оцінки еволюції російської загрози. Серед найбільш вражаючих досягнень діяльності NORDEFSCO після 2014 р. слід назвати наступні: транскордонне навчання військово-повітряних сил; координація військових авіаперевезень в рамках проекту NORTAT; співпраця у завершенні логістичної операції з виведення національних контингентів з місії ISAF. Реалізуються й інші поточні проекти, що передбачають обмін інформацією з національних систем повітряного і морського спостереження; також існує багато спільних курсів і навчальних програм для офіцерів і сержантів, в тому числі спільне використання тренажерів [21, с. 17].

У період з 2014 по січень 2022 р. членство в НАТО для Фінляндії і Швеції вважалося малоімовірним сценарієм, що не завадило цим країнам взяти участь, наприклад, у навчаннях НАТО Trident Juncture у Норвегії (2018). Слід зазначити, що в означений період кожна з альтернатив – двостороння співпраця з НАТО або Спільна політика безпеки і оборони – сама по собі здавалася неадекватною потребам безпеки Північних країн, хоча їх елементи мали потенціал для взаємного посилення за умови усунення дублювання. У цій ситуації програма NORDEFSCO розглядалася як така, що може зробити внесок в оборонну інтеграцію в Європі, оскільки європейський і євроатлантичний інтеграційні процеси взаємозалежні і розвиваються через взаємодію. Скандинавсько-балтійська співпраця, зі свого боку, також вважалася гарним прикладом тісної взаємодії між членами і не членами в контексті НАТО [13].

Таким чином, країни Північної Європи з початку 2000-х років поступово почали працювати разом з військових питань, що виходять за рамки миротворчих операцій ООН, у тому числі в операціях НАТО, з навчання та освіти, а також з розробки та придбання озброєнь. У період з 2006 до 2013 р. ці зусилля досягли свого апогею, оскільки країни Північної Європи погодилися тісно інтегрувати свої збройні сили. Головним каталізатором стало переконання, що малі держави більше не можуть підтримувати збалансовані та сучасні збройні сили на суто національній основі. Проте, інтеграційна ідея незабаром зіштовхнулася з непереборними труднощами та дорогими невдачами, що призвело до тихої відмови від неї на початок 2014 року.

Агресія Росії проти України призвела до переоцінки європейської безпеки з часів «холодної війни»: було взято курс на те, щоб дати збройним силам Північних країн можливість діяти разом в умовах кризи, а не здійснювати повномасштабну оборонну інтеграцію [22]. У Північному регіоні це спричинило підготовку до збройного конфлікту

великих держав у регіоні після тривалого стратегічного ігнорування [18]. Національні уряди почали виділяти додаткові ресурси для національної оборони, але дотримання ними офіційної військової доктрини неприєднання наразі залишалося непорушним до лютого 2022 р. [13].

Слід зазначити, що після 2014 р. активізувалися дебати з приводу членства в НАТО, щоправда позиції сторін щодо цього питання в обох країнах сильно відрізняються. Так, у Фінляндії не було міжпартійного консенсусу з приводу членства в НАТО. Відповідно до соціологічних опитувань лише 25% фінського суспільства висловилися за такий крок. Аналогічна ситуація склалася в Швеції, щоправда ідея членства в НАТО в цій країні користується більшою підтримкою суспільства – протягом 2014–2015 років вона коливалася в межах 33–47% [13]. Попри це на саміті НАТО в Уельсі в 2014 р. Швеція та Фінляндія підписали Меморандум про взаєморозуміння з НАТО, який дозволив союзним силам розмішуватися на їхніх територіях як у мирний час, так і під час війни. При цьому офіційні особи обох країн заявили, що угоди не слід розглядати як крок до членства в НАТО.

Принцип військового неприєднання і тотальної національної оборони міцно вкоренився у культурі безпеки Швеції та Фінляндії з початку 1990-х років, а тому на початку 2000-х років експерти помилювали вважали, що Гельсінкі та Стокгольм не відмовляться від своєї політики військового неприєднання. У майбутньому змуну ставлення до принципу колективної безпеки вони пов'язували зі змінами, які можливо відбудуться через розвиток ситуації всередині ЄС (що й відбулося після Лісабонського договору), ніж через будь-яку зовнішню загрозу, що походить від Росії [14].

Політика безпеки Фінляндії і Швеції була орієнтована на участь у міжнародних місіях у кризових ситуаціях під командуванням Європейського Союзу і НАТО. Оскільки обидві країни дедалі більше інтегрувалися в структури співпраці НАТО та підтримували Спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС, їхня військова позаблоковість виглядала дедалі сумнівною.

Традиційним суттєвим недоліком військового співробітництва Північних країн є те, що країни регіону уникають нормативного закріплення положення про регіональну солідарність. Вони також не прагнуть до інтеграції чи гармонізації національних оборонних планів, не планують створення спільних військових підрозділів і не бажають вдатися до спеціалізації на рівні нішевих військових можливостях [21, с. 18].

Протягом 2014 – січень 2022 р. зростало усвідомлення того, що під час кризи національний оборонний потенціал Фінляндії і Швеції сам по собі буде недостатнім. Якщо обидві країни продовжать дотримуватися військової позаблоковості, це поставить на порядок денний питання про альтернативні варіанти співпраці у сфері безпеки [13].

Протягом останніх років обидві країни поступово наближалися до НАТО (Швеція та Фінляндія розглядаються як близькі союзники НАТО та активні не члени; обидві країни знайшли спеціальну формулу, яка дозволяє їхню фактичну участь в місії НАТО з контролю над повітряним простором над Ісландією), але через російську агресію розширення цієї співпраці набуло додаткової актуальності. Так, 5 вересня 2014 р. під час саміту НАТО в Уельсі Швеція і Фінляндія підписали з НАТО Угоди про підтримку приймаючої країни. Ці Угоди дозволяють вказаним країнам скористатися підтримкою НАТО в кризових ситуаціях. Крім того, на саміті було запущено Ініціативу щодо оперативної сумісності партнерства з метою забезпечення збереження та поглиблення глибоких зв'язків, створених між НАТО та силами партнерів. Відповідно до Ініціативи НАТО надало індивідуальні «розширені можливості» для більш глибокої співпраці з обраними країнами-партнерами з розширеними можливостями, серед яких Фінляндія і Швеція [19].

Партнерство з розширеними можливостями надає Гельсінкі і Стокгольму: регулярні політичні консультації з питань безпеки, зокрема, можливо, на рівні міністрів; розширений доступ до програм та навчання з оперативної сумісності; обмін інформацією, у тому числі про викладені уроки; більш тісне поєднання таких партнерів у період кризи та підготовки операцій [19].

Інший варіант для Фінляндії і Швеції полягає в розширенні Спільної політики безпеки і оборони (СПБО) Європейського Союзу. Обидві країни підтримують нинішню СПБО не лише непропорційно великими кадровими внесками, але й активно налаштовані на поглиблення військової інтеграції в довгостроковій перспективі, наприклад, через участь в групі ЄС «Північна бойова група», яка складається з представників Швеції, Фінляндії, Норвегії, Ірландії, Естонії, Латвії та Литви. Бойова група передана під шведське командування (шведський контингент складає основу бойової групи – 1900 з 2400 осіб). Бойові групи ЄС є важливими рушіями європейської оборонної трансформації і регіонального військового співробітництва, незалежно від того, чи будуть вони брати участь в бойових діях чи ні [7].

Основне значення Європейського Союзу для Фінляндії та Швеції полягає в тому, що ЄС представляє собою спільноту безпеки, яка, щоправда, тільки формується. Обидві країни виступають за те, щоб пункт про колективну самооборону (солідарність) у випадку військової агресії проти одного з членів ЄС (§7 ст. 42 ДЕС) було реалізовано і поступово розвинуто. Проте наразі це не включає в себе гарантії колективної безпеки, як у більшості країн ЄС, і тому, ймовірно, збільшить фінські і шведські оборонні можливості лише до мінімальної мірою на даний момент. Тим часом Швеція і Фінляндія зближуються у своїх двосторонніх військових відносинах. У травні 2014 року вони підписали План дій з поглиблення оборонної співпраці,

Російська агресія проти України, розв'язана в 2022 р., спонукала Фінляндію і Швецію вдатися до перегляду політики нейтралітету. У березні 2023 р. було підписано вкрай важливу декларацію про наміри щодо об'єднання ППО Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції в спільні сили. Цей крок допоможе НАТО компенсувати прогалини в повітряному прикритті регіону Балтійського моря, де Естонія, Литва і Латвія мають набагато менші військово-повітряні сили. У підсумку реалізація цього проєкту після приєднання Швеції до НАТО перетворить північний регіон Європи на один з оплотів Альянсу.

Фінляндія та Швеція 18 травня 2022 р. подали заявку на вступ до НАТО. Уряди Данії, Ісландії та Норвегії, що входять до НАТО, заявили, що вони будуть використовувати всі необхідні засоби для захисту Фінляндії та Швеції, якщо на них нападуть до їхнього вступу до Альянсу. 11 травня 2022 р. прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон під час візиту до Швеції та Фінляндії підписав з обома країнами декларацію про взаємну оборону. Це був перший випадок, коли інша держава офіційно взяла на себе зобов'язання забезпечити безпеку під час можливого процесу подання заяви до НАТО [10, с. 182].

Після ратифікації Фінляндія стала членом НАТО 4 квітня 2023 р. 5 липня 2022 р. НАТО підписало протокол про вступ Швеції до Альянсу, ратифікація якого сьогодні не завершена. Попри це Швецію сьогодні описують як державу, що «виплетена» в Альянс в усьому, крім назви. Разом з тим слід зазначити, що Фінляндія та Швеція отримали шлях до вступу до НАТО без планів дій щодо членства, які є інструментом Альянсу для приведення збройних сил країн-претендентів до НАТО у відповідність до стандартів Брюсселя. Без цієї практики Фінляндії та Швеції доведеться постфактум адаптувати свої оборонні програми до стандартів НАТО.

Вступ. Фінляндії та Швеції до НАТО стане, по-перше, істотним внеском у розподіл тягаря між союзниками і підвищить здатність НАТО модернізувати своє оборонне планування та розвиток потенціалу, по-друге, їхнє членство посилить політику НАТО щодо стримування Росії, ускладнивши російське військове планування геостратегічному регіоні Балтійського моря, що розвивається, а в перспективі – в Арктиці і на Крайній Півночі.

Співпраця Північних країн у сфері оборони повинна бути оновлена тепер вже в рамках НАТО після вступу Швеції та Фінляндії до Альянсу. Співпраця в рамках NORDEFCO стає більш актуальною в умовах, коли всі країни Північної Європи будуть членами НАТО: з'явилася можливість більш ефективно координувати оборону Північного регіону. На думку керівника оборони Норвегії Е. Крістофферсен, членство всіх Північних країн у НАТО дає можливість використовувати повітряний простір через кордони, тобто набагато більшу територію для дій, більше баз для висадки та можливість перекинути власні сили з півдня на північ через Швецію та Фінляндію. Крім того, як члени НАТО всі країни регіону зобов'язані підтримувати одне одного [8]. У березні 2023 р. було підписано угоду про наміри щодо об'єднання ППО Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції у спільні сили.

Таким чином для Північних країн єдина безпекова реальність сьогодні – це колективна оборона в рамках НАТО. На тлі російської агресії проти України та загострення відносин росія-НАТО США повернулися до практики укладання угод про розміщення своїх військових баз на території Північних країн, які за винятком Норвегії є членами Європейського Союзу, є наочним підтвердженням цієї тези. Водночас експерти зазначають, що такого роду угоди містять внутрішню суперечність: якщо скандинавські країни будують свою безпекову політику на стабільності та передбачуваності, то американська доктрина заснована на військовій непередбачуваності як важливої частини військової стратегії [9]. Це створює ризик того, що бази в Норвегії, Швеції та Фінляндії ніколи не будуть узгоджені зі США, якщо президентом стане, наприклад, Д. Трамп.

Висновки. Скандинавська ідентичність пояснює політичне співробітництво між країнами Північної Європи у XX ст., але геостратегічні чинники та засновані на них національні інтереси визначали відсутність співпраці країн регіону в оборонній сфері. Але навіть сучасна активізація оборонної співпраці Північних країн на тлі російської агресії проти України виправдана, пояснюється насамперед економічною непередбачуваністю та географічною близькістю країн регіону, а не загальною ідентичністю.

Регіональне співробітництво Північних країн протягом другої половини XX – початку XXI століття не розглядається як таке, що суперечить співпраці ні в рамках НАТО як організації колективної безпеки, ні в рамках Європейського Союзу.

Співпраця Північних країн охоплює три напрями: Північна оборонна співпраця, цивільна безпека та політична співпраця шляхом реалізації положень доповіді Т. Столтенберга. При цьому всі ці три виміри тісно пов'язані між собою на тлі загальної скандинавської концептуалізації безпеки. Безпосереднє співробітництво Північних країн у галузі безпеки та оборони традиційно розвивається у контексті динаміки та співробітництва у галузі європейської та євроатлантичної безпеки.

В сучасних умовах і на перспективу єдина безпекова реальність для Північних країн – це колективна оборона в рамках НАТО. Відтак співпраця в рамках NORDEFCO стає більш актуальною в умовах, коли всі країни Північної Європи набудуть членства в Альянсі: з'явиться можливість більш ефективно координувати оборону Північного регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архітектура європейської безпеки: історія становлення і розвитку : монографія: у 2 ч. / за наук. ред. професорів А.П. Гетьмана, І.В. Яковюка. Харків. : Право, 2020. Ч.1. Від Давнього Риму до Другої світової війни. 180 с.
2. Котляр О.В. Регіональна співпраця держав Північної Європи у сфері безпеки та оборони. *Політичне життя*. 2019. № 3. С. 107–113.
3. Павленко В. Воєнно-політична інтеграція країн Скандинавії в архітектурі європейської безпеки після Другої світової війни. *Європейські історичні студії*. 2017. № 8. 39–52.
4. Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 264–277. doi: 10.21564/2414-990x.139.115332.
5. Яковюк І.В., Шестопап С.С. Правове регулювання політики національної безпеки країн Балтії в контексті еволюції стратегічних концепцій НАТО. *Проблеми законності*. 2018. № 143. С. 217–228. DOI: 10.21564/2414-990x.143.148488.
6. Янюк С. Досвід зарубіжних країн у застосуванні механізмів державного регулювання територіальної оборони. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2019. № 4. С. 97–106.
7. Andersson J.J. If not now, when? The Nordic EU Battlegroup. 2015. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/188829/Alert_11_Nordic_Battlegroup.pdf. (data access : 20.01.2024).
8. «A new era for Nordic defence» with every Nordic country a member of NATO. URL: <https://www.norden.org/en/news/new-era-nordic-defence-every-nordic-country-member-nato>. (data access : 20.01.2024).
9. Arne O. Holm says: American Forces Enter the North With Free Access to 36 Military Bases. URL: <https://www.highnorthnews.com/en/american-forces-enter-north-free-access-36-military-bases>. (data access : 20.01.2024).
10. Arter D. From Finlandisation and post-Finlandisation to the end of Finlandisation? Finland's road to a NATO application. *European security*. 2023. Vol. 32(2). P. 171–189.
11. Aunesluoma J., Rainio-Niemi J. Neutrality as Identity? Finland's Quest for Security in the Cold War. *Journal of Cold War Studies*. 2016. Vol. 18 (4). P. 51–78. https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00680.
12. Berdal M. The United States, Norway and the Cold War, 1954–1960; [foreword by Olav Riste]. New York; London : St. Martin's Press ; Macmillan: 1996. XIX, 268 p.
13. Etzold T., & Opitz C. Between military non-alignment and integration: Finland and Sweden in search of a new security strategy. 2015. Vol. 25. SWP Comments.
14. Forsberg T., & Vaahtoranta T. Inside the EU, outside NATO: Paradoxes of Finland's and Sweden's post-neutrality. *European Security*. 2001. Vol. 10(1). P. 68–93.
15. Friede A. M. In defence of the Baltic Sea region:(non-) allied policy responses to the exogenous shock of the Ukraine crisis. *European Security*. 2022. Vol. 31(4). P. 517–539.
16. Iso-Markku, T., Innola, E., & Tiilikainen, T. A Stronger North? Nordic cooperation in foreign and security policy in a new security environment. *Valtioneuvoston kanslia*. 2018.
17. NORDSAMFN. URL: <https://snl.no/NORDSAMFN>. (data access : 20.01.2024).
18. Orpo: Jälkisuomettuminen aika jatkuu helmikuuhun saakka. YLE 14.5.2022.
19. Partnership Interoperability Initiative. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132726.htm?selectedLocale=en. (data access : 20.01.2024).
20. Plans for a Scandinavian defence union. URL: <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/b2bf8ef8-8b29-4dba-9321-5231e7758048>. (data access : 20.01.2024).
21. Rieker P., Terlikowski M. Regional Cooperation with Hurdles: NORDEFCO and V4. *The Security Policy of Poland and Norway in the National, Regional and European Dimensions : Report*. M. Terlikowski (ed.),Warsawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, september. 2015. P. 17–21.
22. Saxi H. L. The rise, fall and resurgence of Nordic defence cooperation. *International Affairs*. 2019. Vol. 95. Issue 3. P. 659–680. <https://doi.org/10.1093/ia/iiz049>.
23. Stoltenberg T. Nordic Cooperation on foreign and security policy. Proposals presented to the extraordinary meeting of Nordic foreign ministers in Oslo on 9 February 2009. URL: <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/ud/vedlegg/nordicreport.pdf>. (data access : 20.01.2024).
24. Taking steps towards enhancing the cooperation on defence Historical archive Published under: Solberg's Government Written by Ministers of Norway, Denmark, Finland, Sweden and Iceland. URL: <https://www.regjeringen.no/en/historical-archive/solbergs-government/Ministries/fd/Speeches-and-articles/minister/taler-og-artikler-av-forsvarsminister-in/2015/vi-utdyper-det-nordiske-forsvarssamarbeidet/id2404378/>. (data access : 20.01.2024).

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І КІБЕРБЕЗПЕКА:
ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КІБЕРАТАК ТА КІБЕРВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ**

**INTERNATIONAL LAW AND CYBER SECURITY: DETERMINING THE LEGAL STATUS
OF CYBER ATTACKS AND CYBER MILITARY OPERATIONS**

Поліщук В.П., аспірант

Міжрегіональна Академія управління персоналом

Панасевич Л.А., капітан юстиції,

старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем правового забезпечення
сектору безпеки і оборони науково-дослідного відділу проблем розвитку
та впровадження стратегічних комунікацій

Інститут стратегічних комунікацій Національного університету оборони України

Стаття присвячена дослідженню визначення правового статусу кібератак та кібервійськових операцій крізь призму міжнародного права та забезпечення глобальної кібербезпеки. До основних характерних ознак кіберконфліктів, які відмежовують їх від інших загроз національної безпеки віднесено: просторові межі, можливість глобального розвитку в найкоротші терміни, відсутність суб'єктної прив'язки до конкретних дій в кіберпросторі.

Акцентовано увагу на тому, що трансформація конфліктної активності в кіберпростір провокує швидку глобалізацію конфронтації з можливістю залучення міжнародних акторів, які мають вплив на міжнародні процеси.

Враховуючи специфіку кіберпростору, зроблено висновок, що кібератака потенційно може спровокувати міжнародний конфлікт, в тому числі в просторі територіально визначеному, оскільки: а) в умовах глобальної взаємодії інформаційних інфраструктур окремих країн украй важко розрахувати межі й наслідки такої атаки; б) деякі заходи, що вживаються постраждалою стороною, можуть бути непропорційними через складність ідентифікації джерела або можливість помилок у судженнях.

Встановлено, що в інформаційному суспільстві сформовано уявлення про кіберконфлікт як спосіб впливу на масову свідомість, за допомогою спотворення реальності щодо наслідків конфронтації сторін. Результатом кіберконфлікту можуть бути політичні рішення глобального значення, які мають вагомий вплив на процес прийняття найважливіших політичних рішень. Політична еліта використовує результати конфронтації, як площину для легітимації персональних рішень та реалізації цілей геополітичного рівня.

Зазначено, що трансформація у військових атак у кібервійськові є проявом осучаснення ведення військових дій та реалізації глобалізаційних змін. Тому, кібервійськові атаки стають невід'ємною формою існування демократичного устрою, у зв'язку з цим, виникає потреба у формуванні системи реагування органами управління, на небезпеку, яку вони можуть нести суспільству. Проаналізовано досвід Сполучених Штатів Америки та Китайської народної республіки щодо впорядкування відносин з приводу забезпечення кібербезпеки.

Ключові слова: кібербезпека, кібератака, кібервійськова операція, глобалізація, конфронтація, міжнародне право.

The article is devoted to the study of determining the legal status of cyber attacks and cyber military operations through the prism of international law and ensuring global cyber security. The article is devoted to the study of determining the legal status of cyber attacks and cyber military operations through the prism of international law and ensuring global cyber security. The main characteristic features of cyber conflicts, which distinguish them from other threats to national security, include: spatial boundaries, the possibility of global development in the shortest possible time, the lack of subject attachment to specific actions in cyberspace.

Attention is focused on the fact that the transformation of conflict activity into cyberspace provokes a rapid globalization of confrontation with the possibility of involving international actors who have an influence on international processes.

Taking into account the specifics of cyberspace, it is concluded that a cyberattack can potentially provoke an international conflict, including in a territorially defined space, because: a) in the conditions of global interaction of the information infrastructures of individual countries, it is extremely difficult to calculate the limits and consequences of such an attack; b) individual measures of the affected party may be disproportionate due to the difficulty of determining the source and the probability of an erroneous assessment of the situation.

It has been established that the information society has formed an idea of cyber conflict as a way of influencing the mass consciousness by distorting reality regarding the consequences of the confrontation between the parties. The result of a cyber conflict can be political decisions of global importance, which have a significant impact on the process of making the most important political decisions. The political elite uses the results of the confrontation as a platform for legitimizing personal decisions and realizing goals at the geopolitical level.

It is noted that the transformation from military attacks to cyber attacks is a manifestation of the modernization of military operations and the implementation of globalization changes. Therefore, cyber military attacks become an integral form of the existence of a democratic system, in connection with this, there is a need for the formation of a system of response by management bodies to the danger that they can bring to society. The experience of the United States of America and the People's Republic of China in regulating relations regarding the provision of cyber security is analyzed.

Key words: cyber security, cyber attack, cyber military operation, globalization, confrontation, international law.

Актуальність дослідження. Станом на теперішній час, все почастішали кібератаки як в Україні, так і в інших державах. Розвиток впорядкування суспільних відносин в напрямку цифровізації є притаманним для багатьох розвинутих країн світу. Однак, для українського суспільства процес нормативної та інституціональної форми трансформації триває в умовах російсько-української війни, яка однозначно встановила єдиний напрямок суспільних інтересів та консолідацію українського суспільства. В умовах формування державних інститутів кібербезпеки та становлення норм права, щодо стабілізації політичних процесів, формується система поглядів на позитивні та негативні стилі поведінки учасників політичного про-

цесу у кіберпросторі, можливі допустимі межі їхньої активності та створення інформаційної публічної бази, яка не шкодить інтересам країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для створення комплексного уявлення про забезпечення кібербезпеки, заслуговують на увагу й праці щодо співробітництва в секторі інформаційної безпеки, яких здійснено такими вченими, як: Д. В. Дубов, В. О. Жадько, Ю. В. Завгородня, Л. І. Кормич, О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець та іншими. Зарубіжний досвід щодо реакції на кіберконфлікти, кібератаки досліджується й у працях зарубіжних вчених, а саме: Ю. Тор, Р. Горва, М. Сметс, Т. Рід, Д. Пуйвельде, А. Брантлі тощо. Попри тривалість наукових роз-

відок у сфері інформаційної безпеки, слід визнати, що науковці фрагментарно досліджували питання визначення правового статусу кібератак та кібервійськових операцій, що обумовило актуальність обраної проблематики.

Виклад основного змісту. Основи нормативного регулювання протидії кіберзагрозам містяться у рішенні Ради національної безпеки та оборони України від 29 грудня 2016 року [1], Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [2], що стали у 2017 році підґрунтям для сприйняття кібернетичної площини, як повноцінної сфери, яка потребує захисту. Окрім цього, даним законодавчо було надано нормативне визначення поняттям «кіберзлочину», «кібератаки», «критичної інформаційної інфраструктури» та ін. Тобто, визначено, на нормативному рівні, конкретні форми впливу небезпеки в кібернетичній площині.

Ціннісними формами побудови кіберсистеми є уповноваження державних інституцій, які будуть регулятивною та безпековою основою розвитку цифровізованого суспільства. У сфері системи виконавчої влади такою конструктивною основою є Міністерство інформаційної політики України, Міністерство культури України, Міністерство закордонних справ України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державне агентство України з питань кіно, Державний комітет телебачення і радіомовлення, які створюють умови для реалізації політичних цілей та завдань політичної сили в країні [3]. Окрім того, координацію діяльності органів виконавчої влади з метою реалізації Доктрини та гарантування національної безпеки в інформаційній сфері здійснює Рада національної безпеки та оборони.

Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України оприлюднено статистику кібератак на українську критичну інформаційну інфраструктуру. Відповідно до якої протягом Урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA зафіксувала 60 кібератак. З них: уряд та місцеві органи влади – 11, фінансовий сектор – 6, телеком та програмне забезпечення – 4, сектор безпеки та оборони – 8, комерційний сектор – 6, енергетика – 2, інше – 22 [4].

Основними характерними ознаками кіберконфліктів, які відмежовують їх від інших загроз є: просторові межі, можливість глобального розвитку в найкоротші терміни, відсутність суб'єктної прив'язки до конкретних дій в кіберпросторі (як правило кібератаками займаються компетентні особи з відповідного розпорядження суб'єктів протидії).

Сучасна політика держави зосереджена на спрощенні бюрократичної системи, економії часу для будь-яких рестраційних процесів, ефективного користування соціальними гарантіями. Окрім позитивних аспектів існує ряд загроз щодо кібератак для оприлюднення персональних даних, можливість їх використання та видалення з баз даних. Саме такі загрози стоять перед сучасним сектором інформаційної політики з метою захисту та збереження персональної інформації [5]. Оприлюднення персональних даних є однією з головних небезпек, які можуть бути відкриті у кіберпросторі, оскільки сюди можуть відноситись: данні про членів сім'ї політично-владних суб'єктів (дружина, діти, батьки); данні про наявність рухомого та нерухомого майна в активного політичного діяча та його членів сім'ї; дані про економічні транзакції, які мають сумнівно-незаконний характер та суми, які перевищують офіційні доходи особи та інші відомості, які можуть нашкодити діяльності політичного діяча. Адже, можливість створювати безлад в системі інформації, заводять суспільство в панівні настрої, а тому є тим негативним чинником, якого прагнуть сторони протидії, тобто зміна свідомості відносно сприйняття політичної сили чи політичного лідера.

Окрім того, трансформація конфліктної активності в кіберпростір провокує швидко глобалізацію конфрон-

тації з можливістю залучення міжнародних акторів, які мають вплив на міжнародні процеси. В сучасному світі, на думку Н. Ржевської, «найнефективнішим інструментарієм інформаційно-психологічного впливу на потенційні об'єкти конфлікту є засоби масової інформації. Інформаційне середовище геополітичного конфлікту формується і підтримується діяльністю засобів масової інформації. Найчастіше саме ЗМІ є головною ланкою в інформаційному полі міжнародного конфлікту. Бурхливе зростання тимчасових електронних ЗМІ та прискорений розвиток інформаційних технологій наблизили до реальності проекти створення комплексних інформаційних систем найвищого рівня» [6].

Звичайно, роль інформаційних каналів досить актуальна, бо сучасні міжнародні конфлікти переважно реалізуються в медійному просторі, у формі боротьби за усвідомлення національних та міжнародних політичних процесів. А тому, вагому роль відіграють нормативні процеси, що є механізмом реалізації публічної риторики політичних лідерів, демонстрація їх вектору політики та рівень відповідності слів і дій. Якщо конфлікт заходить у крайню фазу свого розвитку, військове протистояння, то Н. Ржевська вдало відзначає про роль комунікаційних ресурсів поряд з військовою технікою, яка є важливою для сприйняття суспільством, тому військові дії підкріплюються інформаційними війнами.

Враховуючи особливості кіберпростору, кібератаки як форма політичного кіберконфлікту можуть призводити до міжнародних конфліктів, що охоплюють територіально визначені зони. З одного боку, прорахувати межі та наслідки таких атак в умовах глобальної взаємодії інформаційних інфраструктур окремих країн вкрай складно, а з іншого – складність ідентифікації джерела та висока ймовірність неправильної оцінки ситуації можуть призвести до непропорційних індивідуальних заходів з боку постраждалої сторони. Це може призвести до відкритого військового конфлікту із застосуванням звичайних озброєнь [7].

Окрім того, не варто виключати психологічні технології, які вдало діють в інформаційній площині. Коли в умовах повного інформаційного хаосу відбувається процес формування керованого переговорного стану. Інформаційні та психологічні технології можуть перетворити міжнародні конфлікти на мир [6, с. 46].

Оскільки, в інформаційному суспільстві формується уявлення про кіберконфлікт, негативні наслідки його ескалації. У зв'язку з цим, можемо відзначити, що інформаційне протистояння здійснюється для впливу на масову свідомість, за допомогою спотворення реальності щодо наслідків конфронтації сторін. Результатом кіберконфлікту можуть бути політичні рішення глобального значення. Звичайно, результати кіберконфліктів мають вагомий вплив на процес прийняття найважливіших у світі політичних рішень. Політична еліта використовує результати конфронтації, як площину для легітимації персональних рішень та реалізації цілей геополітичного рівня.

Тому, трансформація у військових атак у кібервійськові є проявом осучаснення ведення військових дій та реалізації глобалізаційних змін. Тому, кібервійськові атаки стають невід'ємною формою існування демократичного устрою, у зв'язку з цим, виникає потреба у формуванні системи реагування органами управління, на безпеку, яку вони можуть нести суспільству.

Натомість функцію е-демократії можна розглядати як модель електронного уряду, що гарантує двосторонню політичну комунікацію та участь недержавних суб'єктів у процесі прийняття рішень. Дуже важливим є забезпечення правдивості інформації, в умовах відсутності дієвої міри відповідальності, яка регламентована в праві з чіткою процедурою застосування. В свою чергу, виникає необхідність у цифровій трансформації, як діяльності

направлений на пошук ефективних механізмів захисту інформаційного середовища.

Сучасний міжнародний досвід щодо реакції на кібератаки, або окремі форми прояву кіберборотьби, зводиться до практики глобальних учасників, на внутрішньому та зовнішньому рівні щодо реалізації кібервпливу на політичні процеси. Дієвими зразками впливу, які продовжують розвиватись є досвід Сполучених Штатів Америки та Китайської народної республіки. Їх діяльність трансформується в співпрацю з країнами-однодумцями та міжнародними організаціями, які переслідують принципи, щодо спільної боротьби та співпраці у галузі кіберзахисту. Ще у 2003 році була опублікована Національна стратегія безпеки кіберпростору США (National Strategy to Secure Cyberspace) [8]. Це період коли в Україні розпочинався процес використання комп'ютерів та ноутбуків в індивідуальній діяльності, а про будь-які процеси захисту чи боротьби не було актуальної потреби. Однак, у США стратегія захисту кіберпростору стала частиною загально-національної безпеки. NSSC проголошує три стратегічні цілі, а саме: 1) захист від кібератак критичних інфраструктур США; 2) мінімізація збитків та часу відновлення від кібератак; 3) зменшення вразливості від кібератак в загальнонаціональному масштабі [9]. У квітні 2015 року був підписаний указ «Про арешт власності осіб, причетних до серйозних протиправних дій у кіберпросторі», суть його в побудові системи відповідальності за протиправні дії в кіберпросторі. Сполучені Штати розробили правові умови для застосування санкцій до компаній та осіб, причетних до кібератак, які порушують стабільне функціонування критично важливої інфраструктури США та ключових комп'ютерних мереж і систем. Відповідні санкції також мають бути накладені на осіб і компанії, які привласнюють кошти або інші активи, такі як комерційна таємниця, персональні дані або фінансова інформація американських компаній і організацій через кібератаки, або свідомо використовують такі активи, викрадені третіми особами в ході кібератак. Окрім цього, процес розвитку потенційного захисту від будь-яких провокативних атак в США, чи публічних висловлювань в інформаційному просторі досить уважно прослідковується та виконується.

Ще однією інформаційно прогресивною країною на глобальному рівні є Китай. В сучасному глобальному інформаційному просторі існує достатня свобода щодо світосприйняття та висловлювань в напрямку політичних процесів. В кіберпросторі Китайська народна республіка, за останнє десятиріччя, також формує власну систему дій щодо укріплення національного інформаційного суверенітету, що створює двозначну форму сприйняття у світі: з одного боку, це трактується як спроба руйнації цілісності мережі Інтернет, а з іншого, як захист державницьких інтересів з жорсткою системою реагування та санкціонування. Ще однією важливою складовою є кількість користувачів мережі Інтернет, яка в Китаї досить велика. Так до прикладу у 2013 році показники користувачів Інтернет у КНР та користувачів Інтернет у усьому ЄС перевищувались у рази [10]. Звичайно, одним із пріоритетів, є чисельність населення та прогресивний розвиток Китаю, який відбувається досить швидко. В свою чергу у Європі спостерігається старіння населення та значне зменшення чисельності молодих людей, які є рушієм прогресу та сприйняття новітніх розробок. На думку Дубова Д. В. у Китаї умовно можливо виокремити два основні напрями контролю. Перший напрям так званого «низького рівня», а другий «високого рівня». Перший рівень контролює не технологічні, а регуляторні та організаційні методики котрі стосуються цензури, тобто допустимості окремого контенту, його непорушності національних інтересів. Другий «Високий рівень» здійснення контролю, передбачає обмеження поширення так званої

небажаної інформації, яка пов'язана з інформаційно-кібернетичними технологіями, з метою контролю над внутрішнім станом суспільства, впливом на його свідомість. Сучасники називають це новим виміром для прояву домінування в просторі країни [11].

Україна в сучасних умовах війни з 2014 року досить часто відчувала вплив на систему захисту об'єктів критичної інфраструктури, що сформувало необхідність нормативного регулювання, розвитку кіберзахисту, формування відповідних інститутів державного регулювання питань безпеки в інформаційній сфері.

В умовах консолідації прогресивних, мирних країн світу формуються умови для спільної міждержавної боротьби з кібератаками. У серпні 2022 р. між Україною та Польщею підписано меморандум про співпрацю у сфері кіберзахисту [12]. Також на Мадридському саміті НАТО оголосило про нову програму швидкого реагування на кібератаки. Альянс також пообіцяв посилити кіберзахист України перед обличчям постійних російських атак. Адже, Росія систематично здійснює кібератаки на енергетику, банківську систему та інші критичні для економіки України об'єкти. Важливу роль відіграють нормативні акти НАТО, спрямовані на вирішення поточних питань у кіберпросторі і які відображають сучасні виклики інформаційних загроз, наприклад, Комплексна політика НАТО з кіберзахисту, спрямована на забезпечення мирного і безпечного кіберпростору [13]. Альянсом проголошено, що кіберпростір належить до сфери відповідальності та діяльності НАТО, а кібероборона є основою в сучасному інформаційному світі [14].

Щодо співпраці України з НАТО у сфері запобігання та врегулювання конфліктів у кіберпросторі, зазначимо, що у 2018 році Україна розпочала розбудову системи захисту кіберпростору за натовським зразком. Така трансформація є проявом необхідності в нинішньому становищі України. Однак у практичній реалізації поставлених завдань українські фахівці продемонстрували високу та розвинену спроможність реагувати на нові виклики [15]. Так, нова редакція Стратегії кібербезпеки України, регламентує вагомим елементом інтеграцію з системою кіберзахисту НАТО, бо боротьба України з кіберзагрозами стала досить актуальною в сучасному інформаційно-політичному просторі. Адже, ефективна політична система тоді, коли ефективні органи управління. Основними викликами у сфері кібербезпеки України є активне використання кіберінструментів у міжнародній конкуренції та вираження індивідуального впливу на глобальному рівні, а також конкурентний характер розвитку засобів кібербезпеки в умовах швидких змін в інформаційно-комунікаційних технологіях, зокрема хмарних та квантових обчислень, мереж 5G, великих даних, інтернету речей та штучного інтелекту [16].

Актуальною загрозою, яку виділено в стратегії, і яка фактично реалізована країною-агресором на території України – «мілітаризація кіберпростору та розвиток кіберзброї, що дає можливість приховано проводити кібератаки для підтримки бойових дій і розвідувально-підривної діяльності у кіберпросторі» [16]. Сучасна російсько-українська війна демонструє використання спецслужбами інформації, яку громадяни публікують публічно в соціальних мережах [17]. Окрім того, для політичних лідерів соціальні мережі стали майданчиком публічного спілкування з населенням в умовах війни та формою звіту про виконану та плановану роботу. А відеоролики, які з'являються в соціальних мережах розцінюються, як прямі публічні звернення уповноважених осіб до суспільства. Тому, агресор використовує будь-яку інформацію, яка може допомогти.

Держава-агресор активно використовує кіберпростір. Основною формою цього є створення арсеналу наступальної кіберзброї, застосування якої є незворотнім і може мати незворотні деструктивні наслідки. Водночас інформа-

ційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури зазнають впливу, спрямованого на виведення їх з ладу (кібердиверсії), отримання негласного доступу та управління, ведення розвідувально-підривної діяльності.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що об'єднання України у боротьбі з кіберзагрозами з окремими країнами чи міжнародними безпековими організаціями є шляхом обміну досвідом та практичними заняттями по боротьбі з агресорами. Кібератаки є інструментом впливу, який також активно виступає елементом спеціальних розвідувальних

операцій для маніпулювання населенням та дискредитації України як держави. Також, вони використовувались під час виборчих компаній в країні та могли бути неправильно трактовані, як «чорний піар» та виборчі технології. Разом з тим, негативну складову кіберборотьби не варто виключати, бо шкода її для суспільства та держави є суттєвою та потребує значного часу для відновлення. А тому, робота по вдосконаленню системи органів швидкого реагування потребує вдосконалення, а відповідно нормативна система повинна відповідати викликам часу, що демонструє потребу у фахівцях інформаційного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доктрина інформаційної безпеки : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (дата звернення: 08.02.2024).
2. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 08.02.2024).
3. Тарасенко Н. Доктрина інформаційної безпеки України в оцінках експертів. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2759:doktrina-informatsijnoi-bezpeki-yak-zasib-protidiji-informatsijnim-zagrozam&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 08.02.2024).
4. Статистика кібератак на українську критичну інформаційну інфраструктуру: 15–22 березня. Офіційний веб-портал Державної служби спеціального зв'язу та захисту інформації України. 2022. URL: <https://www.cip.gov.ua/ua/news/statistika-kiberatak-na-ukrayinsku-kritichnu-informaciiu-infrastrukturu-15-22-bereznya> (дата звернення: 08.02.2024).
5. Завгородня Ю.В. Кіберконфлікти як сучасна загроза цифровізації суспільства: політичний аспект. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 35. С. 90.
6. Ржевська Н.Ф. Геоінформаційний чинник, як механізм трансформації міжнародних конфліктів. *Вісник Донецького національного університету. Політичні науки*. 2016. С. 45–46.
7. Ожеван М. Фронти й тили великих інформаційних війн: загальні інформаційні потреби та інтереси. *Підприємництво в Україні*. 2001. № 4(5). С. 20.
8. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки : навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Жадька ; ред.-упор. О.І. Харитоненко, Ю.С. Полтавець. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 356 с.
9. The National Strategy to Secure Cyberspace. U.S. government via Department of Homeland Security (February 2003). URL: <https://www.energy.gov/sites/prod/files/National%20Strategy%20to%20Secure%20Cyberspace.pdf> (дата звернення: 08.02.2024).
10. Zavorodnia Yu. Features of protection of China's national interests within cybernetic space. *European Political and Law Discourse*. 2021. Volume 8. Issue 6. P. 38.
11. Дубов Д.В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ : НІСД, 2014. 190 с.
12. Костюкова Ю. Польща та Україна підписали меморандум про співпрацю у сфері кіберзахисту. Вебсайт mind.ua. 22.08.2022. URL: <https://mind.ua/news/20245980-polshcha-ta-ukrayina-pidpisali-memorandum-pro-svivpracyu-u-sferi-kiberzahistu> (дата звернення: 08.02.2024).
13. Лідери країн НАТО схвалили комплексну політику кіберзахисту альянсу. Вебсайт Інтерфакс-Україна. 14.06.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/750063.html> (дата звернення: 08.02.2024).
14. Гвоздь В. Кіберконфлікт і геополітика – новий фронт «холодної війни». *Європа загальних цінностей або Європа спільних інтересів?* : матеріали 28-ого економічного форуму, м. Криниця-Здруй, Польща, 4-6 вересня 2018 р. Криниця-Здруй, Польща, 2018. URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-voyenni-pitannya/arxiv-gibridnia-vijna/09_05_krynica/ (дата звернення: 08.02.2024).
15. Завгородня Ю.В. Роль НАТО у боротьбі з кіберконфліктами. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 67.
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України №447/2021. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013> (дата звернення: 08.02.2024).
17. Zavorodnia Yu.V. Political conflicts as a prerequisite for the Russian-Ukrainian war: manipulative features. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 911. 1436 p).

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ХОРВАТСЬКА МОДЕЛЬ)

PROSPECTS OF THE END OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (CROATIAN MODEL)

Попович Т.П., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Топольницька М.І., к.ю.н.,

старший лейтенант поліції, інспектор взводу 2 роти 2 батальйону

Управління патрульної поліції в Закарпатській області

Стаття присвячена аналізу можливих перспектив завершення російсько-української війни, враховуючи досвід Хорватії в період розпаду Югославії. Авторки аналізують ключові аспекти мирного врегулювання, взаємодію сторін у процесі, та висвітлюють аспекти, які можуть сприяти успішному завершенню російсько-української війни на основі хорватського досвіду. У статті розглядаються окремі виміри мирного врегулювання, зокрема акцентуючи важливість діалогу та міжнародного співробітництва у разі відновлення територіальної цілісності та непорушності українських кордонів Російською Федерацією під загрозою миттєвої пропорційної відповіді у разі повторної агресії.

У статті проводиться аналіз хорватської моделі, взятої за основу для можливих сценаріїв врегулювання конфлікту в Україні. Розглядаються варіанти впливу тактичних та стратегічних аспектів цієї моделі на умови російсько-українського протистояння. Піддавши аналізу хорватський досвід, стаття висвітлює, як ідеї дипломатичних переговорів, військових дій та реінтеграції можуть бути адаптовані до конкретних умов російсько-української війни. Авторки відзначають роль ключових гравців міжнародної арени в контексті закінчення війни, враховуючи внесок таких організацій, як ООН, Європейський Союз та інших регіональних представників.

У науковій розвідці окреслюються деякі з основних можливих варіантів закінчення війни крізь призму хорватської моделі, ймовірні сценарії для України, найбільш прийнятний з яких передбачає перемогу України (Україна зможе повністю відновити контроль над своїми територіями; РФ буде змушена виплатити репарації). Окрім того, у дослідженні наголошується, що апробований під час врегулювання низки збройних конфліктів по всьому світу алгоритм розбудови миру у розділених насильницьким конфліктом суспільствах включає комплекс заходів, що мають на меті зменшення ризику виникнення чи відновлення конфлікту, посилення інституційних механізмів. У будь-якому разі повернення до ідеї європейської безпеки як спільного проекту є можливим тільки за умови примусу агресора до відновлення територіальної цілісності та непорушності українських кордонів у подальшому.

Ключові слова: російсько-українська війна, хорватська модель, агресія, реінтеграція окупованих територій, міжнародна безпека, дипломатія, перемога.

The article is devoted to the analysis of possible prospects for ending the Russian-Ukrainian war, taking into account the experience of Croatia during the breakup of Yugoslavia. The authors analyze the key aspects of peace settlement, the interaction of the parties in the process, and highlight aspects that can contribute to a successful conclusion of the Russian-Ukrainian war based on the Croatian experience. The article examines separate dimensions of a peaceful settlement, in particular emphasizing the importance of dialogue and international cooperation in the event of the restoration of the territorial integrity and inviolability of Ukrainian borders by the Russian Federation under the threat of an immediate proportional response in the event of repeated aggression.

The article provides an analysis of the Croatian model, taken as a basis for possible conflict resolution scenarios in Ukraine. Variants of the influence of tactical and strategic aspects of this model on the conditions of the Russian-Ukrainian confrontation are considered. Analyzing the Croatian experience, the article highlights how the ideas of diplomatic negotiations, military actions and reintegration can be adapted to the specific conditions of the Russian-Ukrainian war. The authors note the role of key players of the international arena in the context of the end of the war, taking into account the contribution of such organizations as the United Nations, the European Union and other regional representatives.

Scientific intelligence outlines some of the main possible options for the end of the war through the prism of the Croatian model, probable scenarios for Ukraine, the most acceptable of which involves the victory of Ukraine (Ukraine will be able to fully restore control over its territories; the Russian Federation will be forced to pay reparations). In addition, the study emphasizes that the algorithm for building peace in societies divided by violent conflict, tested during the settlement of a number of the armed conflicts around the world, includes a set of measures aimed at reducing the risk of conflict emergence or renewal, strengthening institutional mechanisms. In any case, a return to the idea of European security as a joint project is possible only if the aggressor is forced to restore the territorial integrity and inviolability of Ukrainian borders in the future.

Key words: Russian-Ukrainian war, Croatian model, aggression, reintegration of occupied territories, international security, diplomacy, victory.

Перш за все розпочнемо з того, що війну на Балканах не могла припинити жодна з міжнародних організацій, у тому числі ООН, яка мала можливість займатися регулюванням кризи на європейському континенті. У результаті недостатності ініціативи з розв'язання конфлікту на Балканах контроль перейшов до Сполучених Штатів, котрі стали головними акторами в процесі стабілізації ситуації на Балканах.

У 1990-х рр. Республіка Хорватія зазнала агресії і змущена була захищати незалежність, боротися із сепаратизмом на своїй території. Події у Хорватії відбувалися стрімко і 23 листопада 1991 р. керівники Хорватії, Сербії та Югославської народної армії (далі – ЮНА) підписали Договір про визнання внутрішніх кордонів СФРЮ. Наступного дня мало місце виведення ЮНА з Хорватії, а 2 січня 1992 р. було підписано Угоду про безумовне припинення вогню [1].

У Резолюції Ради Безпеки ООН (РРБООН) 1199 [2], серед іншого, висловлювалось глибоке занепокоєння надмірним використанням сили з боку сербських сил безпеки і югославського війська і робився заклик до припинення вогню обома сторонами конфлікту. 29 січня провела засідання Контактна група з шести країн, яка була створена до Лондонської конференції 1992 року з питань колишньої Югославії.

У липні 1992 р. кораблі НАТО зі складу Постійних військово-морських сил у Середземномор'ї за підтримки морських патрульних літаків (МПЛ) НАТО розпочали операції з моніторингу в Адріатиці. Ці операції були спрямовані на підтримку ембарго ООН на постачання озброєнь в усі республіки колишньої Югославії (Резолюція Ради Безпеки ООН (РРБООН 713)) та санкцій проти Федеративної Республіки Югославії (Сербія та Чорногорія) [3].

Вже у лютому 1994 р. за ініціативи і при посередництві американської сторони в Вашингтоні було проведено

серію переговорів між лідерами боснійських мусульман і боснійських хорватів за участю міністра закордонних справ Хорватії, які призвели до підписання 1 березня двох документів: Проекту угоди про створення Федерації на території Республіки Боснія і Герцеговина, де проживають мусульманська і хорватська більшості, і Проекту попередньої угоди про конфедерацію між Республікою Хорватія і Федерацією [4, с. 126].

У 1995 році більшість своїх функцій ООН передала Північноатлантичному альянсу. Представник ООН Карл Білт причину цього пояснив так: «Оскільки політична ініціатива з врегулювання конфлікту зазнала невдачі, європейці перейняли головну роль в організації гуманітарної допомоги. Акція проводилася під захистом сил ООН, розміщення яких почалося на початку літа 1992 року». Він також спробував виправдати воєнні акції НАТО: «Політична стратегія у складні часи повинна спиратися на можливість використовувати воєнні засоби» [5].

У ході військово-поліцейських операцій «Блискавка» та «Буря» у травні і серпні 1995 р. було практично відновлено територіальну цілісність Хорватії внаслідок ліквідації самопроголошеної Республіки Сербська Країна (далі – РСК), що підтримувалася Белградом і займала близько 30 % території держави. Проте на крайньому сході Хорватії, вздовж Дунаю, на кордоні з Сербією, залишився останній анклав РСК – зайнята сербськими сепаратистами область Східної Славонії, Баранї та Західного Срему (загальна назва – Східна Славонія або Хорватське Подунав'я). Хорватська влада всупереч суспільному запиту на військовий сценарій деокупації цього регіону вирішила повернути Східну Славонію мирним шляхом. Водночас, процес реінтеграції відбувався з позиції переможця, на хорватських умовах, проте з гарантіями національних прав місцевого сербського населення [6, с. 114].

На початку листопада 1995 року на військово-повітряній базі ВПС США в місті Дейтон, штат Огайо, почалися мирні переговори між сторонами конфлікту на Балканах. У складі делегацій з Хорватії був присутній Ф. Туджман, з Союзної Республіки Югославії та Республіки Сербської – С. Мілошевич, з Боснії та Герцеговини – А. Ізетбегович. До 17 листопада 1995 року було досягнуто згоди щодо питань політичного устрою Боснії та Герцеговини, а також встановлення миротворчих сил НАТО та країн ОБСЄ, серед яких планувалася участь і України [7, с. 123].

Відтак, підписання Дейтонських угод 1995 р. поклало край конфронтації. Згідно ст. I «Загальна рамкова угода про мир у Боснії та Герцеговині», Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Хорватія і Союзна Республіка Югославія («Сторони») відтепер «будують свої відносини відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також Гельсінського заключного акту з безпеки і співпраці в Європі». За Дейтонською мирною угодою стабілізаційні сили під проводом НАТО відповідають за нормалізацію стану повітряного простору над Боснією та Герцеговиною через сприяння стабільному, безпечному і контрольованому повітряному середовищу, яке можна буде повернути під контроль цивільних органів управління [8, с. 128].

У заяві, зроблений Радою 20 лютого 1998 року зазначалося: за умови, що ООН надасть відповідний мандат, Альянс готовий організувати та очолити багатонаціональні сили у Боснії та Герцеговині після закінчення терміну дії поточного мандата у червні 1998 року. Північноатлантична рада наказала військовому керівництву розпочати необхідне планування. У січні 2000 року у цьому напрямку був зроблений важливий крок, коли верхній повітряний простір над Боснією та Герцеговиною був переданий під цивільний контроль [8, с. 128].

Хорватський досвід є надзвичайно корисним для України, проте не всі засоби деокупації та реінтеграції територій, що мали успіх у хорватському кейсі, можуть бути настільки ж ефективними в сучасних українських реаліях.

Ефективна розбудова миру на деокупованих та реінтегрованих територіях передбачає поширення українських культурно-ціннісних домінант, українізацію інформаційно-культурного простору та освітньо-виховної системи. Варто врахувати, що реалізація традиційних стратегій розбудови миру буде ускладнена опором з боку РФ, підконтрольних їй екстремістських груп і шпигунської мережі, які залишаться на деокупованій території з метою дестабілізації ситуації, саботажу господарської реконструкції, а також терористичної діяльності.

У процесі реінтеграції нині окупованих українських територій можливе застосування окремих елементів хорватської моделі розбудови миру. Перш за все це стосується комплексу заходів щодо роззброєння та повернення до мирного життя і сприяння реалізації прав і свобод внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій України та створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання (реінтеграція) або інтеграції за новим місцем проживання в Україні [9].

При цьому не забуваймо, що прикладом того, що міжнародна спільнота все ж має достатньо ефективних варіантів для притягнення до відповідальності міжнародних злочинців, є рішення Міжнародного трибуналу по колишній Югославії. Так, у резолюції Ради Безпеки ООН № 827/1993р. щодо заснування Міжнародного трибуналу встановлено, що порушення міжнародного гуманітарного права становлять загрозу міжнародному миру та безпеці [10].

Отож розглянемо деякі з основних можливих варіантів закінчення війни крізь призму хорватської моделі:

1. Досягнення мирної угоди.

Деякі збройні конфлікти в регіоні завершилися за допомогою мирних угод, таких як Дейтонська угода в 1995 році між Боснією і Герцеговиною, Хорватією та Югославією.

Ще до повномасштабної війни 24 лютого 2022 року збройний конфлікт на Сході України характеризувався наявністю контакту між сторонами у «Мінському» та «Нормандському» форматах. Укладення ж двох Мінських угод не зупинило війну на Донбасі між Росією та Україною. Їх підписання відповідало методам вирішення конфліктів у ХХІ ст., проте ефективність зводилася до нуля. ЄС і США виявилися неспроможними належно протистояти вторгненню Росії на Донбас, гібридній війні, порушенню Мінських угод і міжнародного права. Санкції завдавали збитків економіці Росії, проте були недостатніми для відновлення миру на сході України. Тим часом, незаконна анексія Росією Криму істотно підірвала ідею кооперативної безпеки в Європі. До тих пір, до поки цю проблему не буде вирішено, важко уявити повернення до ідеї європейської безпеки як спільного проекту [11]. Даний сценарій можливий тільки за умови примусу агресора до відновлення територіальної цілісності та непорушності українських кордонів у подальшому під загрозою миттєвої пропорційної відповіді у разі повторної агресії. Крім цього, він повинен включати:

- визначення статусу військовополонених, захист цивільного населення та інших прав людини під час та після війни;
- закріплення правил ведення гуманітарних операцій та участі в міжнародних гуманітарних організаціях;
- розробка стратегій для відновлення пошкоджених територій та економіки;
- планування програм соціального та політичного відновлення для забезпечення стабільності та вирішення кореневих причин конфлікту;
- підтримка процесу примирення та вироблення механізмів для спільного життя різних етнічних чи релігійних груп.

2. Втручання міжнародних сил.

Військове втручання міжнародних сил, наприклад, НАТО, відіграло важливу роль у припиненні конфліктів, зокрема у Боснії під час операції «Виняткова влада»

та у Косово під час операції «Allied Force» у 1999 році. Одним із вимушених методів завершення югославського конфлікту був примус, миротворчі сили (НАТО і ООН) буквально змусили конфліктуючі сторони сісти за стіл переговорів під час врегулювання югославського конфлікту в середині 1990-х років.

3. Створення нових держав та визнання їх незалежності.

Розпад колишньої Югославії призвів до виникнення нових незалежних держав, таких як Хорватія, Словенія, Македонія, Боснія і Герцеговина та пізніше Чорногорія та Косово. Процес розпаду Югославії є природним процесом, відбувалася реальна трансформація югославської політико-правової системи в сторону демократизації та впливу ліберальних концепцій. Без сумніву, міжнародне визнання незалежності новостворених держав відіграло важливу роль у закінченні конфліктів. Проте різниця полягає у тому, що в Югославії кордони республік не відповідали територіальній розселеності націй, в той час як території, на які посягає агресор в Україні, є українськими, на яких розселені українці за національною ознакою [12].

Варто звернути увагу на те, як міжнародні організації та провідні світові держави реагували на виникнення збройних конфліктів, зокрема вони виразили наступне ставлення до подій в Україні. Спершу в резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 р. визнається непорушність території України [13]. Потім послідовно у своїх резолюціях Генеральна Асамблея ООН не визнала анексію цих територій Російською Федерацією, назвавши їх тимчасово окупованими та закликавши Росію відновити дії законодавства країни на цих територіях [14]. США в т.з. «Кримській декларації» вказують на те, що вони ніколи не визнають окупації Росією українських територій [15]. ОБСЄ у своїй Бакинській декларації закликала Російську Федерацію відмінити анексію Криму [16]. Факт визнання Російської Федерації агресором свідчить про безкомпромісну позицію міжнародної спільноти та спрямування зусиль на відновлення непорушності державних кордонів України.

Відтак, опоненти Хорватії та України різняться як військово-силовими характеристиками, так і економічним та міжнародно-політичним потенціалом. І Югославія кін. 1990-х рр., і сучасна РФ перебувають під міжнародними санкціями у ролі країн-ізолю. Але на відміну від Мілошевича, Путін не відмовиться від підтримки анексованих і окупованих Росією українських територій і від узалежнення всієї України в майбутньому. Росія протидіятиме встановленню української влади по всій території нашої

держави. Хорватський досвід ілюструє, що власне деокупація може мати декілька версій – від наступальних операцій до довготривалої присутності миротворчої місії ООН та створення тимчасової адміністрації. Відбулося створення тимчасової місцевої поліції із сербів, хорватів та представників ООН, що сприяло зменшенню на індивідуальному рівні ворожості у стосунках [9].

Апробований під час врегулювання низки збройних конфліктів по всьому світу алгоритм розбудови миру у розділених насильницьким конфліктом суспільствах включає комплекс заходів, що мають на меті зменшення ризику виникнення чи відновлення конфлікту, посилення інституційних механізмів.

У цілому хорватський інструментарій розбудови миру на деокупованих територіях включав такі елементи для вирішення проблеми цілісності держави: 1) проведення успішних військових операцій задля встановлення повного контролю над кордонами держави; 2) залучення міжнародного контингенту; 3) забезпечення прав населення на повернутих територіях; 4) демілітаризація і роззброєння воєнізованих формувань; 5) створення перехідної адміністрації на деокупованих територіях [17, с. 354].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищенаведене, вдається зробити наступні висновки:

1. Хорватська модель: Хорватія успішно закінчила війну за незалежність у 1990-х роках; хорватська модель включає дипломатичні переговори, військові дії та реінтеграцію окупованих територій. Ця модель може бути застосована до російсько-української війни.

2. Ймовірні сценарії: а) перемога України: Україна може повністю відновити контроль над своїми територіями; РФ буде змушена виплатити репарації; б) варто розуміти, що можливий варіант продовження війни та зменшення міжнародної допомоги, який, звичайно, слід не допустити: Україна може втратити частину своїх територій; росія може встановити контроль над окупованими територіями; в) замороження військових дій: війна може припинитися, але не закінчитися; окуповані території можуть залишатися під контролем Росії.

І на сам кінець: немає простого, однозначного рішення щодо закінчення російсько-української війни; хорватська модель може бути одним із можливих сценаріїв, але його реалізація буде складною; важливо знайти шлях мирного вирішення конфлікту, який буде справедливим, і відповідатиме міжнародним принципам непорушності державних кордонів та суверенності держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pavličević D. *Povijest Hrvatske*. Zagreb, 2000. 618 s.
2. Резолюція Ради Безпеки ООН 1199. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/resolutions/SC98/R1199SC98.html> (дата звернення: 10.10.2023).
3. Резолюція Безпеки Ради ООН (Чергова доповідь Генерального секретаря ООН на виконання резолюцій 757 (1992 р.), 758 (1992 р.) і 761 (1992 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KMP92342?an=1> (дата звернення: 10.10.2023).
4. Гуменюк А. Г. Міжнародні дипломатичні пошуки шляхів врегулювання Югославської кризи і роль ООН у втіленні в життя досягнутих угод. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вып. 96(1). С. 123–128.
5. Дергачов В. Розколотий простір Східної Європи. *День*. URL: <http://www.day.kiev.ua> (дата звернення: 11.10.2023).
6. Демешук А. Мирна реінтеграція Східної Славонії, Барань та Західного Срему до Хорватії (1995–1998 pp.). URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2018/54/articles/26.pdf> (дата звернення: 11.10.2023).
7. Забара В. В. Формування внутрішніх кордонів у Боснії та Герцеговині в 1992–2000 pp.: від «плану Кутельєро» до міжнародного арбітражу щодо міста Брчко. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2013. № 2. С. 128–140.
8. Довідник НАТО : Хронологія. Офіс інформації та преси. Brussels, 2001. С. 506. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/184523/09-Meleshchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 11.10.2023).
9. Семчинський К. Хорватські уроки для України: деокупація, реінтеграція та розбудова миру. URL: http://international-relations.knukim.edu.ua/arti_clev/iw/218772 (дата звернення: 14.10.2023).
10. Резолюція 827 (1993), ухвалена Радою Безпеки на 3217-му засіданні від 25.05.1993р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d66 (дата звернення: 14.10.2023).
11. Повернення до дипломатії. Заключна доповідь і рекомендації Групи Мудреців з питань європейської безпеки як спільного проекту. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/6/265421.pdf> (дата звернення: 17.10.2023).
12. Запросило В. О. Історико-правові причини війни в колишній Югославії і в Україні та їх порівняння. URL: <https://naukaipravoohorona.com/> (дата звернення: 17.10.2023).
13. Resolution of the General Assembly 68/262 on 27 March 2014: «Territorial integrity of Ukraine». URL: <https://undocs.org/A/RES/68/262> (дата звернення: 20.10.2023).
14. Resolution of the General Assembly 71/205 on 19 December 2016: «Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)». URL: <https://undocs.org/A/RES/71/205> (дата звернення: 20.10.2023).

15. Crimea Declaration: Press Statement of the U.S. Department of State on 25 July 2018. URL: <https://www.state.gov/secretary/remarks/2018/07/284508.htm> (дата звернення: 20.10.2023).

16. Baku declaration and resolutions: adopted by the OSCE Parliamentary Assembly at the twenty-third annual session (Baku, 28 June to 2 July 2014). URL: <https://www.oscepa.org/documents/annual-sessions/2014-baku/declaration-2/2540-2014-baku-declaration-eng/file> (дата звернення: 22.10.2023).

17. Нагірний М.З. Конститування Республіки Хорватія. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. № 5–6. С. 351–361.

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ТА АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ****INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S
RIGHTS: RETROSPECTIVE REVIEW AND ANALYSIS OF CURRENT TRENDS****Реньов Є.В., к.ю.н.,****доцент кафедри міжнародного і європейського права***Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*

Стаття присвячена питанню міжнародно-правового регулювання захисту прав дитини, враховуючи особливу вразливість даної категорії осіб та драматичні події сьогодення, що підтверджуються презентованою статистикою щодо дітей, постраждалих в Україні з 24 лютого 2022 року.

У статті досліджено зміст Женевської декларації прав дитини 1924 року та Декларації прав дитини 1959 року – остання започаткувала трансформацію правового стану дитини від об'єкта захисту до суб'єкта прав, сприяла розширенню та вдосконаленню міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини.

Особливий акцент був зроблений на аналізі положень Конвенції про права дитини 1989 року, в якій через правове визначення поняття дитини були встановлені часові межі дитинства. Також Конвенція запровадила контрольний механізм за дотриманням Конвенції – Комітет з прав дитини. У статті аналізується порядок подання державами-учасницями доповідей до Комітету, а також Заключні зауваження щодо об'єднаних п'ятого та шостого періодичних звітів України, які були прийняті Комітетом восени 2022 року.

Констатовано, що Конвенція 1989 року актуалізувала наявні права (задля їх відповідності сучасним реаліям та потребам дитини), а також закріпила низку нових: на виживання та здоровий розвиток, на збереження індивідуальності тощо. У Конвенції зазначається право дитини, яка належить до етнічної, релігійної, мовної меншини або до корінного населення, користуватися своєю культурою та мовою, сповідувати свою релігію. Конвенцією передбачена заборона безпосередньої участі у воєнних діях до досягнення 15-річного віку, а Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року віковий ценз був підвищений до 18 років. У Конвенції також наголошується увага на забезпеченні прав дітей з інвалідністю, що особливо важливо з урахуванням реалій нашої країни.

Ключові слова: права дитини, Женевська декларація прав дитини 1924 року, Декларація прав дитини 1959 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Комітет ООН з прав дитини.

The article is devoted to the issue of international legal regulation of the protection of children's rights, taking into account the special vulnerability of this category of persons and the dramatic events of today, which are confirmed by the presented statistics on children affected in Ukraine since February 24, 2022.

The article examines the content of the Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924) and the Declaration of the Rights of the Child (1959) – the latter initiated the transformation of the legal status of the child from the object of protection to the subject of rights, contributed to the expansion and improvement of international legal standards for the protection of children's rights.

Special emphasis was placed on the analysis of the provisions of the Convention on the Rights of the Child (1989), which established the time limits of childhood through the legal definition of the concept of a child. The Convention also introduced a monitoring mechanism for compliance with the Convention – the Committee on the Rights of the Child. The article analyses the procedure for submitting reports to the Committee by States Parties, as well as the Concluding Observations on the Combined Fifth and Sixth Periodic Reports of Ukraine, which were adopted by the Committee in 2022.

It is stated that the Convention of 1989 updated the existing rights (in order to comply with modern realities and the needs of the child), as well as enshrined a number of new ones: the right to survival and healthy development, the right to preserve individuality, etc. The Convention states the right of a child who belongs to an ethnic, religious, linguistic minorities, or persons of indigenous origin, to enjoy his or her own culture and language, to profess and practise his or her own religion. The Convention prohibits direct participation in hostilities until the age of 15, and the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflicts (2000) raised the age limit to 18 years. The Convention also emphasizes the importance of ensuring the rights of children with disabilities, which is especially important given the realities of our country.

Key words: rights of the child, Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924), Declaration of the Rights of the Child (1959), Convention on the Rights of the Child (1989), UN Committee on the Rights of the Child.

Фокусування уваги на захисті прав дитини є вкрай актуальним, зважаючи на драматичні події сьогодення та вразливість значеної категорії населення. У грудні минулого року Верховний комісар ООН з прав людини Фолькер Тюрк заявив, що його Управлінням було зареєстровано та підтверджено загибель більше десяти тисяч цивільних осіб в Україні, серед яких – понад 560 дітей. Фолькер Тюрк був вимушений констатувати, що реальна кількість загиблих може бути суттєво більшою [1]. Моніторингова місія ООН зазначила, що в січні 2024 року загинуло або було поранено 40 дітей – у порівнянні з листопадом 2023 року (18 жертв) цифра зросла більш ніж удвічі [2]. Окрім того, широкого розголосу набули численні випадки примусового переміщення українських дітей на територію держави-агресора, а також їх подальшого незаконного усиновлення, про що, зокрема, наголошував Комітет з прав дитини [3].

Як зазначає Ірина Бандурка, діти складають особливу категорію населення, яка потребує надання особливого

правового захисту в силу своєї фізичної та розумової незрілості, в чітко регламентованому правовому статусі, тому що діти більшою мірою, ніж дорослі, залежать від держави, оточення, а також системи соціальних інститутів [4, с. 48]. Доцільно підтримати й позицію Лілії Лабенської стосовно того, що серед жертв злочинів діти мають найменші можливості захисту своїх прав і, безсумнівно, володіють підвищеною вктимністю [5, с. 120–121]. Зазначені обставини спонукають приділити увагу питанню міжнародно-правового регулювання захисту прав дитини, враховуючи наявні досягнення та сучасні виклики.

Фундамент міжнародно-правового регулювання захисту прав дитини був закладений Женевською декларацією прав дитини. Вона була прийнята у 1924 році Генеральною Асамблеєю Ліги Націй – майже на чверть століття випередила Загальну декларацію прав людини. Женевська декларація містила преамбулу та лише п'ять статей, у яких були перелічені обов'язки людства перед дитиною: голодна дитина має бути нагодована; хвора

дитина має отримати допомогу; безпритульна дитина має отримати притулок тощо [6]. Таким чином, дитина позиціонується як об'єкт міжнародно-правового захисту, зважаючи на її залежність від дорослих у користуванні зазначеними правами.

І хоча Женевська декларація після розпуску Ліги Націй втратила свою юридичну силу, вона відіграла важливу історичну роль у формуванні міжнародних стандартів захисту прав дитини [7, с. 112]. Це підтверджується, зокрема, посиланням на неї у преамбулі Декларації прав дитини 1959 року [8].

Декларація прав дитини 1959 року була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН одноголосно, що стало першим випадком абсолютної консолідації держав-учасниць ООН під час голосування. Взагалі питання забезпечення благополуччя та захисту прав дитини отримало статус одного з ключових у діяльності ООН ще з моменту утворення організації, про що свідчить, зокрема, утворення вже в 1946 році Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) [9, с. 167].

У преамбулі Декларації 1959 року потреба дитини у спеціальній охороні та піклуванні пояснювалась її фізичною та розумовою незрілістю. Втім, правового визначення поняття дитини, як і у вищезгаданій Женевській декларації, не містилося. Декларація 1959 року складалась вже з 10 соціальних і правових принципів щодо захисту та благополуччя дітей: право на ім'я та громадянство; соціальне забезпечення; першочерговий захист і допомогу; любов і розуміння; освіту та ін. [8]. Таким чином, вбачається трансформація правового стану дитини від об'єкта захисту до суб'єкта прав.

Отже, Декларація 1959 року сприяла вдосконаленню міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, однак все ще не мала обов'язкового характеру для держав-учасниць [10, с. 113]. Зазначені обставини спонукали до прийняття 20 листопада 1989 року резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН Конвенції про права дитини (набула чинності 2 вересня 1990 року – після її ратифікації 20 державами), у преамбулі якої можна знайти посилання на обидві проаналізовані вище декларації, що свідчить про врахування у Конвенції всіх попередніх здобутків [11].

Конвенція, яку також називають Світовою конституцією прав дитини, охоплює громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права дітей від їх народження до досягнення повноліття. Зважаючи на те, що до Конвенції приєдналися 196 держав, вона отримала максимально широку світову підтримку, а також сприяла подальшому прийняттю відповідних регіональних конвенцій.

Конвенція, що була ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР № 789-ХІІ від 27 лютого 1991 року та набрала чинності для нашої держави 27 вересня 1991 року, складається з трьох частин, що включають преамбулу та 54 статті. У першій частині перелічені права дітей, друга частина запроваджує контрольний механізм за дотриманням Конвенції (Комітет з прав дитини), а третя містить формальні умови щодо набрання Конвенцією чинності.

І вже у першій статті Конвенції були встановлені часові межі дитинства (а точніше верхнє вікове обмеження, оскільки момент, з якого починається дитинство, не був конкретизований ані моментом народження, ані моментом зачаття тощо). Дитиною, відповідно до Конвенції, визнається кожна особа до 18 років, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. Отже, враховується можливість встановлення національним законодавством більш раннього віку досягнення повноліття, що свідчить про еластичність норм.

Як зазначає Володимир Штещенко, головна ідея Конвенції полягає у тому, що діти – це не маленькі дорослі з маленькими правами, а повноправні члени суспільства, які мають, окрім багатьох прав дорослих, і свої особливі

права, – право на гру, на сімейне виховання, на спілкування з однолітками [12, с. 47].

В основу Конвенції про права дитини були закладені чотири загальні принципи: недискримінації (стаття 2); найкращого забезпечення інтересів дитини (стаття 3); право на життя, виживання і здоровий розвиток (стаття 6); повага до поглядів дитини (стаття 12) [13].

Конвенція, у порівнянні з деклараціями, закріпила низку нових прав: на виживання та здоровий розвиток, на збереження індивідуальності, на вільне вираження своїх поглядів з усіх питань, що стосуються дитини; на фізичне та психологічне відновлення та соціальну інтеграцію дитини-жертви експлуатації чи зловживань тощо. У Конвенції підкреслюється право дитини, яка належить до етнічної, релігійної, мовної меншини або до корінного населення, користуватися своєю культурою та мовою, сповідувати свою релігію.

Також Конвенцією була передбачена заборона безпосередньої участі у воєнних діях до досягнення 15-річного віку. Варто зазначити, що у Факультативному протоколі до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, який був ратифікований нашою державою 23 червня 2004 року, зазначається ще більш високий віковий ценз: «Держави-учасниці вживають всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли 18-річного віку, не брали прямої участі у військових діях» [14].

Окрім цього, держави-учасниці Конвенції взяли зобов'язання захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, не допускати залучення дітей до незаконного виробництва та торгівлі такими речовинами. А Комітет з прав дитини у 2022 році радив нашій державі займатися боротьбою з вживанням психоактивних речовин серед дітей та підлітків, а також розробити та вдосконалити існуючі стандарти та протоколи реабілітації підлітків, які вживають наркотики [3].

У Конвенції також акцентується увага на забезпеченні прав дітей з інвалідністю – держави-учасниці визнають право неповнолітньої дитини на особливе піклування та ефективний доступ до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку [11]. Формулювання «неповнолітня дитина», застосоване у ст. 23 Конвенції, наразі виглядає архаїчним (в офіційному українському перекладі наразі використовується визначення «дитина з інвалідністю»), однак основна ідея – надання дитині можливості вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства – заслуговує на увагу, особливо в реаліях нашої країни, зважаючи на кількість дітей, що постраждали протягом останніх двох років. В цьому контексті Комітет з прав дитини наголошує на актуальних проблемах нашої держави: «У зв'язку із закриттям шкіл-інтернатів та установ через воєнні дії багато дітей з інвалідністю було відправлено додому без належної оцінки їхньої сімейної ситуації» [3].

Конвенція 1989 року не тільки надала визначення поняття дитини та сприяла розширенню спектра її прав, але й забезпечила обов'язковість виконання усіма державами-учасницями взятих на себе зобов'язань. З цією метою був запроваджений контрольний механізм – Комітет з прав дитини. Статтею 43 Конвенції був визначений кількісний склад учасників Комітету – 18 експертів, які обираються на 4 роки (з правом переобрання) та мають високі моральні якості, а також відповідну компетентність.

Статтею 44 Конвенції передбачений обов'язок держав-учасниць подавати Комітету через Генерального секретаря ООН періодичні доповіді про вжиті ними заходи та прогрес у імплементації положень Конвенції: протягом двох

років після набуття чинності Конвенції для відповідної держави, а надалі – кожні п'ять років. Держави-учасниці також забезпечують високий рівень транспарентності зазначених доповідей у власних країнах.

Таким чином, основною функцією Комітету вбачається контролююча. Результатом розгляду експертами Комітету доповідей є заключні зауваження і рекомендації. Але навіть їх невиконання не призводить до настання негативних примусових наслідків. Як зазначає Мирослава Сірант, невиконання зазначених рекомендацій не веде за собою обов'язкових санкцій, окрім негативного іміджу для країни, а також факту існування одних і тих самих проблем, що стосуються дітей, від звіту до звіту [9, с. 167].

За текстом статті неодноразово згадувалися Заключні зауваження щодо об'єднаних п'ятого та шостого періодичних звітів України, які були прийняті Комітетом на засіданні 23 вересня 2022 року. Рекомендації Комітету стосуються не тільки ситуації після 24 лютого 2022 року – аналізується стан справ щодо дотримання прав дитини з моменту останнього розгляду періодичної доповіді Комітетом у 2011 році. В цьому контексті варто зазначити, що Комітет наголошує на необхідності посилення боротьби

з насильством щодо дітей, а саме на: розробці комплексної стратегії боротьби з насильством щодо дітей – з акцентом на раннє виявлення та реагування на насильство; створенні національної бази даних про всі випадки насильства щодо дітей; впровадженні загальнонаціональних інформаційно-просвітницьких кампаній тощо [3].

Можна зробити висновок, що Конвенція охоплює усі сфери життєдіяльності дитини та, на відміну від згаданих декларацій, містить більше конкретики (зокрема як щодо визначення поняття дитини, так і щодо реалізації передбачених Конвенцією прав). Як зазначає Ірина Бандурка, Конвенція визнає дитину суб'єктом права і ставить перед державами, які її підписали, завдання підготовки дітей до самостійного життя, нормального розвитку та формування їх особистості відповідно до загальнолюдських цінностей [4, с. 49]. Конвенцією був також запроваджений Комітет з прав дитини – контрольний механізм, який спонукає держави до більш інтенсивного виконання взятих на себе зобов'язань. Таким чином, Конвенція забезпечила багатовекторне, комплексне посилення ефективності механізму захисту прав дитини, який є загальновизнаним та беззаперечно дієвим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ukraine: Türk calls on Russia to silence the guns in appeal for a just peace. UN News. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/12/1144942> (date of access: 20.02.2024).
2. Ukraine: Protection of Civilians in Armed Conflict – January 2024. United Nations in Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/download/153403/259792> (date of access: 20.02.2024).
3. Concluding observations on the combined fifth and sixth periodic reports of Ukraine. Committee on the Rights of the Child. 27 October 2022, CRC/C/UKR/CO/5-6. UN Treaty Body Database. URL: [tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CR%2fC%2fUKR%2fCO%2f5-6&Lang=en](https://treatybodyexternal/download.aspx?symbolno=CR%2fC%2fUKR%2fCO%2f5-6&Lang=en) (date of access: 20.02.2024).
4. Бандурка І.О. Права дитини та деякі проблеми, пов'язані з їх застосуванням. *Право.ua*. 2021, № 4. С. 48–55.
5. Лабенська Л.Л., Савич В.О. Права дитини: сучасний стан забезпечення та реалізації в Україні. *Право і суспільство*. 2018, № 1. С. 118–122.
6. Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924. Humanium. URL: <https://www.humanium.org/en/text-2/> (date of access: 20.02.2024).
7. Реньов Є.В. Щодо історії формування міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 111–113.
8. Declaration of the Rights of the Child. UN General Assembly. 20 November 1959, A/RES/1386(XIV). UN Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/195831> (date of access: 20.02.2024).
9. Сірант М.М. Механізми міжнародного права щодо захисту прав дитини. *Вісник національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2015, № 824. С. 164–168.
10. Реньов Є.В. Декларація прав дитини та її роль у формуванні міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 08 грудня 2023 р.). Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 112–114.
11. The Convention on the Rights of the Child. United Nations Essential Documents Series. UN: Department of Global Communications, 2019. 82 p.
12. Стешенко В.М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір: навч. посіб. 2-ге вид., змінене. Харків: Право, 2019. 392 с.
13. Background to the Convention. OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/crc/background-convention> (date of access: 20.02.2024).
14. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict. 25 May 2000, General Assembly, A/RES/54/263. OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children> (date of access: 20.02.2024).

ДО ПИТАННЯ ПРО РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКИЙ ПРОЄКТ ДОГОВОРУ ПРО ЗАПОБІГАННЯ РОЗМІЩЕННЮ ЗБРОЇ В КОСМІЧНОМУ ПРОСТОРІ, ЗАГРОЗИ СИЛОЮ АБО ЇЇ ЗАСТОСУВАННЮ ПРОТИ КОСМІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

ON THE ISSUE OF THE RUSSIAN-CHINESE DRAFT TREATY ON THE PREVENTION OF THE PLACEMENT OF WEAPONS IN OUTER SPACE, THE THREAT OR USE OF FORCE AGAINST OUTER SPACE OBJECTS

Семенчук М.Р., аспірантка кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу російсько-китайського проекту Договору про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів, а також порівнянню версій 2008 та 2014 років цього проекту. У ході обговорень даної ініціативи на Конференції з роззброєння провідні космічні держави, зокрема США, висували свої зауваження щодо тексту проекту угоди, оскільки він мав ряд суттєвих недоліків, які створювали тільки часткове обмеження перегонів озброєнь у космосі. Виявлено, що такими недоліками є неврегульованість застосування протисупутникової зброї наземного базування, нечіткі дефініції ключових понять у обох запропонованих проектах договору та відсутність зрозумілих і послідовних механізмів контролю за дотриманням положень договору та інші. Дане дослідження також приділяє увагу комплексному аналізу тексту проекту угоди, що був наданий делегацією США у рамках роботи Конференції з роззброєння. Крім того, у даній статті розглядаються положення договору, що мають суттєві вади термінологічного характеру та недоліки у їх формулюванні, оскільки сукупно вони можуть негативно впливати на подальшу імплементацію міжнародної угоди. Припускається, що динамічність міжнародних політичних процесів та зміна у сприйнятті пропонованого договору через політики держав-ініціаторів створила умови для блокування розробки нового міжнародного договору. Тим не менш, дослідження подібних пропозицій угод, що мали на меті регулювання проблеми щодо запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, можуть допомогти у подальшому створенні міжнародних договорів, які зможуть доповнити існуючу нормативно-правову базу та зміцнити довіру між провідними космічними державами, а також не забороняти державам використання космічного простору задля забезпечення власної національної безпеки.

Ключові слова: протисупутникова зброя, міжнародна безпека, роззброєння, гонка космічних озброєнь, милітаризація космосу.

The article is devoted to the analysis of the Russian-Chinese draft Treaty on the prevention of the placement of weapons in outer space and of the threat or use of force against outer space objects, as well as a comparison of the 2008 and 2014 versions of this draft. During the discussions of this initiative at the Conference on Disarmament, the leading space powers, in particular the United States, raised their objections to the text of the draft agreement, as it had a number of significant shortcomings that created only a partial limitation of the arms race in outer space. It was found that such shortcomings are the unregulated use of ground-based anti-satellite weapons, unclear definitions of key concepts in both proposed drafts of the agreement, and the lack of clear and consistent mechanisms for monitoring compliance with the provisions of the agreement, etc. This research also pays attention to the comprehensive analysis of the text of the draft agreement, which was provided by the U.S. delegation as part of the work of the Conference on Disarmament. In addition, this article examines the provisions of the agreement, which have significant flaws of a terminological nature and shortcomings in their wording, since collectively they can negatively affect the further implementation of the international agreement. It is assumed that the dynamic international political processes and significant changes in the perception of the proposed treaty, due to the policies of the initiator states, created conditions for blocking the development of a proposed international treaty. Nevertheless, the research of such proposals for international agreements, aimed at regulating the problem of preventing the placement of weapons in outer space, can help in the further creation of international treaties that can complement the existing legal framework of the issue and strengthen trust between the leading space states, as well as provide absence of prohibition for states from using outer space to ensure their national security.

Key words: anti-satellite weapons, international security, disarmament, space arms race, militarization of space.

Постановка проблеми. Навіть із закінченням Холодної війни та глобальними змінами на міжнародній арені проблематика загрози милітаризації космосу залишається актуальною і по теперішній час. Це пов'язується із тим, що провідні космічні держави та держави, що претендують на звання нових космічних гравців, розробляють та тестують новітні системи озброєння, які можуть бути розміщені у космосі або застосовуватися проти чужих супутників. Проте сам факт розміщення зброї в космічному просторі може призвести до ескалації напруженості між країнами та зростання недовіри між ними, а також збільшити загрозу ведення військових дій у космосі. Договір про космос 1967 року, що регулює використання космічного простору, зазначає, що космос має використовуватися для мирних цілей, та забороняє розміщення будь-яких об'єктів з ядерною зброєю чи інших видів зброї масового знищення у космосі, зокрема їх виведення на орбіту навколо Землі. Тим не менш, розміщення інших видів озброєнь залишається неврегульованим, що і робить космічний простір лише частково демілітаризованим. У рамках Конференції з роззброєння невелика кількість країн, що мала космічний потенціал, неодноразово робила спробу утворення нового міжнародного договору, який би міг регламентувати використання космічного простору для військових цілей.

Однією з таких спроб був російсько-китайський проект міжнародної угоди, що мав дві версії (2008 та 2014 року) – «Договір про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика запобігання розміщенню озброєнь у космічному просторі висвітлюється частково у працях вітчизняних науковців, зокрема: О. М. Григорова, Н. Р. Малишевої, В. В. Семеники, О. С. Стельмах, Ю. С. Шемшученка та інших. Також велику увагу питанням міжнародної безпеки та правових механізмів врегулювання використання космосу із військовою метою приділяють такі зарубіжні вчені, як П. Г. Альварес (P. G. Alvarez), Ф. Трончетті (F. Tronchetti), Б. Ясані (B. Jasani), Юрген Шеффран (Jürgen Scheffran), Дейв Вебб (Dave Webb), Цзіньюань Су (Jinyuan Su), Тобіас Вестнер (Tobias Vestner) та інші.

Метою статті є аналіз проекту договору про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів, зокрема порівняння його версій – 2008 та 2014 років, що були спільно запропоновані Китаєм та РФ у рамках роботи Конференції з роззброєння.

Виклад основного матеріалу. Мілітаризація космічного простору, зокрема одна з її можливих форм – гонка космічних озброєнь, може призвести до непередбачуваних та катастрофічних наслідків, які матимуть вплив на все людство. Недовіра між провідними космічними державами також може призвести до ескалації напруженості та конфліктів на міжнародній арені.

У лютому 2000 року у рамках роботи Конференції з роззброєння стосовно питання космічної безпеки надійшов робочий документ від Китаю щодо запобігання гонці озброєнь у космічному просторі, в якому зазначена думка деяких держав, що немає необхідності влаштовувати переговори з метою укладання міжнародно-правових документів щодо заборони гонки озброєнь у космосі. Разом із тим, китайська сторона була впевнена у тому, що відсутність регулювання розміщення космічної зброї може призвести в майбутньому до вепонізації космічного простору, а також до багатосторонньої гонки озброєнь.

У згаданому робочому документі Китаєм було запропоновано певні основні елементи нового міжнародно-правового документа, зокрема була заявлена пропозиція, щоб будь-які нові міжнародні угоди про запобігання озброєнню космічного простору та гонки озброєнь у космосі, незалежно від їхньої форми чи назви, містили наведений перелік основних елементів. Такими основними елементами були:

i. цілі: запобігання озброєнню космічного простору та гонки озброєнь у космосі та використання космічного простору виключно в мирних цілях;

ii. основні зобов'язання: не випробовувати, не розгортати та не застосовувати озброєння, збройні системи або їх компоненти. Передбачалась також можливість розробки статті щодо «дозволених видів діяльності», що допомогло б провести розмежування між забороненими та незабороненими видами діяльності і тим самим захистити законне право держав-учасниць на використання космічного простору в мирних цілях;

iii. стаття щодо визначень, що передбачає чіткі визначення згаданих понять, наприклад: «космічний простір», «космічне озброєння», «збройні системи» та «компоненти збройних систем»;

iv. положення щодо відповідних національних заходів щодо здійснення та призначення або заснування організацій з метою забезпечення узгодженого та ефективного здійснення документів державами-учасницями;

v. стаття про міжнародне співробітництво у мирному використанні космічного простору для заохочення міжнародних обмінів, технічної допомоги та співробітництва в мирних цілях, щоб всі країни могли користуватися економічними та технологічними вигодами від наукових досягнень у космічному просторі;

vi. перевірка. Необхідно повною мірою дослідити, наскільки перевірка технічно здійсненна, і виходячи з цього встановити, що використовувати для запобігання порушенням договору – інспекції або якісь альтернативні заходи;

vii. започаткування відповідного механізму консультацій, роз'яснень та врегулювання можливих спорів, щоб належним чином залагоджувати такі підозри та суперечки, які можуть виникати серед держав-учасниць;

viii. відповідні, раціональні та працездатні заходи зміцнення довіри з метою зміцнення взаємної довіри серед держав-учасниць та запобігання непотрібним підозрам щодо тих чи інших видів діяльності;

ix. процедурні статті, які зазвичай зустрічаються у міжнародно-правових документах, щодо поправок, строку дії, підписання, ратифікації, набуття чинності, депозитарію та автентичних текстів [2].

Як наслідок, у 2002 році РФ та Китай об'єднали свої зусилля у створенні елементів майбутнього міжнародно-правового інструменту щодо запобігання розміщенню

зброї у космічному просторі. Робочий документ, який представили обидві держави, мав назву «Можливі елементи майбутньої міжнародно-правової угоди щодо запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, застосування сили чи загрози силою щодо космічних об'єктів» та містив 13 пунктів.

У контексті мілітаризації космосу варто звернути увагу на пункт 5 робочого документа під назвою «використання космічного простору в мирних та інших військових цілях», який пропонував, щоб угода не тлумачилася як така, що перешкоджає дослідженню та використанню космічного простору в мирних цілях або іншому військовому використанню, що не суперечить даній угоді. До того ж зазначалось, що кожна держава-учасниця договору має здійснювати діяльність у космічному просторі відповідно до загальних принципів міжнародного права та не порушувати суверенітет та безпеку інших держав. [3] Згодом текст пропозиції було переглянуто у ході спільної роботи РФ та Китаю щодо утворення нової міжнародної угоди із запобігання розміщенню зброї в космічному просторі.

Так, у 2008 році Китай та РФ внесли до Конференції з роззброєння проєкт Договору про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів. Серед іншого, у проєкті міжнародної угоди пропонувались визначення для таких термінів, як «космічний простір», «космічний об'єкт», «зброя в космічному просторі», «зброя, що розміщена в космічному просторі», «застосування сили або загроза силою».

Делегация США сприйняла російсько-китайську пропозицію як певний дипломатичний прийом двох країн для подальшого отримання військової переваги. Тим не менш, така позиція була послідовною, оскільки і раніше США дотримувалися думки, що довгий час у ході дискусій на Конференції з роззброєння не визначалося жодних практичних заходів контролю над озброєннями в космічному просторі, які можна було б застосувати в багатосторонньому середовищі. Так, перша спроба Китаю та РФ у створенні нового міжнародного договору з врегулювання запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, а також загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів отримала цілу низку критичних зауважень з боку США та інших країн. Офіційно представлений на Конференції з роззброєння проєкт договору містив деякі ключові аспекти формулювань, які мали розпливчасту природу, і тому США надали аналіз тексту угоди, що мав суто попередній характер. Крім того, було заявлено, що послідовна політика США полягає в тому, щоб виступати проти концепцій, пропозицій та правових режимів щодо контролю над озброєннями, які: i) спрямовані на заборони військового або розвідувального використання космічного простору або ii) не дозволяють зберегти права США на проведення досліджень, розробок, випробувань та операцій у космосі у військових, розвідувальних, цивільних чи комерційних цілях [5].

10 червня 2014 року на Конференції з роззброєння РФ спільно з Китаєм представила оновлений проєкт свого робочого документа «Договір про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози або застосуванню сили проти космічних об'єктів». Серед змін було виключення поняття «космічний простір», внесення змін до інших визначень та коригування статті 4 щодо права на самооборону. Так, у проєктах угоди 2008 та 2014 років визначались такі поняття:

1) космічний простір як надземний простір понад 100 км над рівнем океану (визначення виключене в оновленому проєкті 2014-ого року);

2) космічний об'єкт визначався як будь-який пристрій, призначений для функціонування в космічному просторі. Частина визначення, що була прибрана у версії угоди 2014-ого року: «...що виводиться на орбіту навколо

будь-якого небесного тіла, або знаходиться на орбіті навколо будь-якого небесного тіла, або на будь-якому небесному тілі, за винятком Землі, або сходиться з орбіти навколо будь-якого небесного тіла до цього небесного тіла, що рухається від будь-якого небесного тіла до іншого небесного тіла, або розміщений в космічному просторі будь-яким іншим чином»;

3) зброєю в космічному просторі, відповідно до проекту, є будь-який пристрій, розміщений у космічному просторі, заснований на будь-якому фізичному принципі, спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження або порушення нормального функціонування об'єктів у космічному просторі, на Землі або в його повітряному просторі, а також для знищення населення, компонентів біосфери, важливих для існування людини, або для заподіяння їм шкоди. У версії 2014-ого року дане визначення набуло такого формулювання: *будь-який космічний об'єкт або його компонент, вироблений або переобладнаний для знищення, пошкодження або порушення нормального функціонування об'єктів у космічному просторі, на поверхні Землі чи в повітрі, а також для знищення населення, компонентів біосфери, важливих для існування людини, або для нанесення їм шкоди за допомогою будь-яких фізичних принципів*;

4) зброя вважається «розміщеною» в космічному просторі, якщо вона здійснює як мінімум один оборот по орбіті навколо Землі або слідує в частині такої орбіти з подальшим відходом з неї, або знаходиться на постійній основі десь у космічному просторі. Слово «зброя» було замінено на «пристрій» і формулювання мало такий вигляд: *пристрій вважається «розміщеним у космічному просторі», якщо він обертається навколо Землі принаймні один раз, або слідує ділянці такої орбіти перед тим, як залишити цю орбіту, або розміщений у будь-якому місці у космічному просторі чи на будь-яких небесних тілах крім Землі*;

5) під «застосуванням сили» або «загрозою силою» розуміються будь-які ворожі дії проти космічних об'єктів, включаючи спрямовані, зокрема, на їх знищення, пошкодження, тимчасове або постійне порушення нормального функціонування, навмисна зміна параметрів орбіти, або загроза вчинення таких дій. У оновленій версії визначення зазнало розширення завдяки детальнішому формулювання: під «застосуванням сили» або «загрозою силою» розуміється будь-яка намірена дія з метою завдання шкоди космічному об'єкту, що знаходиться під юрисдикцією та/або контролем інших держав, або чітко виражений в письмовій, усній чи будь-якій іншій формі намір такої дії. Дії, що підлягають спеціальним угодам з тими державами, які передбачають дії за запитом щодо припинення неконтрольованого польоту космічних об'єктів під юрисдикцією та/або контролем запитуючих держав, не вважаються застосуванням сили або погрозою силою.

Відповідно до статті 2 проекту угоди 2008 року на держав-учасниць покладаються зобов'язання не виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з будь-якими видами зброї, не встановлювати таку зброю на небесних тілах і не розміщувати таку зброю в космічному просторі будь-яким іншим чином; не вдаватися до застосування сили чи загрози силою щодо космічних об'єктів; не сприяти та не спонукати інші держави, групи держав або міжнародні організації до участі у діяльності, що забороняється даною угодою. У оновленій версії статті 2 відбулись деякі зміни, зокрема, додавалось зобов'язання держав-учасниць не брати участь у космічній діяльності в рамках міжнародного співробітництва, яка не відповідає предмету та меті даної міжнародної угоди; було розширено формулювання зобов'язання не сприяти та не спонукати інші держави, групи держав, міжнародні, міжурядові та будь-які неурядові організації, включаючи неурядових юридичних осіб, заснованих, зареєстрованих або розташованих на терито-

рії під їхньою юрисдикцією та/або контролем, до участі в діяльності, яка суперечить предмету і меті угоди.

У статті 4 версії угоди 2014 року зазначалось, що ця угода жодним чином не впливає на невід'ємне право держав-учасниць на індивідуальну або колективну самооборону, як це визнається статтею 51 Статуту ООН. Натомість, у попередньому проекті містилося інше формулювання про самооборону, яке відносилось до статті 5 – «ніщо в цьому договорі не може бути витлумачене як таке, що перешкоджає здійсненню державами-учасницями права на самооборону...».

Стаття 6 (стаття 5 у редакції від 2014 року) проекту угоди 2008 року зазначає, що з метою сприяння впевненості у дотриманні положень угоди та для забезпечення транспарентності та зміцнення довіри у космічній діяльності держави-учасниці мають здійснювати на добровільній основі, якщо не буде домовленості про інше, погоджені заходи зміцнення довіри. Зокрема, пропонувалося, щоб заходи контролю над дотриманням угоди були предметом додаткового протоколу.

У статті 7 проекту договору від 2008 року містилися вказівки, яких треба дотримуватися у разі виникнення спору між державами-учасницями щодо застосування або тлумачення положень угоди. Так, заінтересовані сторони спочатку мають провести спільну консультацію з метою врегулювання спору шляхом переговорів та співробітництва. У тих випадках, коли заінтересовані сторони не дійдуть згоди після консультацій, спірна ситуація, що виникла, може бути внесена заінтересованою державою-учасницею на розгляд Виконавчої організації даного договору з наданням відповідної аргументації. На додаток до цього, кожна держава-учасниця зобов'язується співпрацювати у врегулюванні спірної ситуації зі згаданою Виконавчою організацією. В оновленому тексті проекту передбачалося, що держава-учасниця угоди, яка має підстави вважати, що інша держава-учасниця не виконує зобов'язань, покладених угодою, може звернутися до цієї держави-учасниці з проханням роз'яснити відповідну ситуацію. Запитувана сторона має надати роз'яснення якнайшвидше. Якщо запитуюча держава-учасниця вважає, що роз'яснення не може вирішити її проблеми, вона може вимагати консультацій із запитуваною державою-учасницею. У свою чергу, запитувана держава-учасниця має негайно почати такі консультації. Інформація щодо результатів консультацій надсилається Виконавчій організації даного договору, яка ділиться отриманою інформацією з усіма державами-учасницями. Якщо консультації не призводять до взаємного врегулювання з належним урахуванням інтересів усіх держав-учасниць, будь-яка держава-учасниця або група держав-учасниць звертаються за допомогою до Виконавчої організації та надають відповідні докази для подальшого розгляду таких суперечок. Виконавча організація може скликати нараду держав-учасниць для розгляду такого спору, ухвалення рішень про порушення міжнародної угоди та підготовки рекомендацій на основі пропозицій держав-учасниць щодо врегулювання спору та усунення порушення. Виконавча організація може, якщо вона не в змозі врегулювати спір або усунути порушення, донести питання, включаючи відповідну інформацію та висновки, до відома Генеральної Асамблеї ООН або Ради Безпеки ООН. Також було передбачено, що у випадках, на які поширюється дія Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 року, застосовуються відповідні положення Конвенції.

Суть Виконавчої організації, що засновується державами-учасницями угоди, викладена у статті 8 проекту договору (у оновленій версії – стаття 6) та полягала у сприянні здійсненню цілей та положень договору. У переглянутій версії проекту угоди додалось кілька функцій, а деякі були змінені. Так, у процесі оновлення тексту угоди пропонувались наступні функції Виконавчої організації:

а) розгляд питань пов'язаних з дією та виконанням Договору;

б) отримання для розгляду запитів від держави-учасниці або групи держав-учасниць, які стосуються ймовірного порушення Договору;

в) організація та проведення консультації з державами-учасницями з метою вирішення ситуації, пов'язаної зі ствердженням щодо порушення Договору;

г) передання спору на розгляд Генеральної Асамблеї ООН або Ради Безпеки ООН, якщо проблема, пов'язана зі ствердженням щодо порушення Договору, залишається невирішеною;

д) організація та проведення зустрічей для обговорення та прийняття запропонованих поправок до Договору;

е) розробка процедур колективного обміну даними та аналізу інформації;

ж) збирання та поширення інформації, наданої в рамках заходів прозорості та зміцнення довіри;

з) отримання повідомлень про приєднання нових держав до Договору та подача їх Генеральному секретарю ООН;

и) розгляд, за згодою з державами-учасницями, інших процедурних питань та питань по суті [1; 4].

На думку американської сторони, у проєкті 2014 року зберіглася низка фундаментальних вад, яка була наявна і у проєкті 2008 року:

Перевірка: немає цілісного режиму перевірки, який допомагав би контролювати/перевіряти дотримання обмеження на розміщення зброї у космосі. Не отримав би підтримки підхід, у якому положення щодо перевірки були б визначені лише через наступні переговори щодо «додаткового протоколу». Крім того, використовуючи сучасні технології та/або спільні заходи неможливо було б ефективно перевіряти дотримання угоди про заборону зброї космічного базування.

Охоплення: як правило, договори з контролю над озброєннями, які забороняють розгортання того чи іншого класу зброї, також забороняють володіння такою зброєю, її випробування, виробництво та накопичення запасів, щоб запобігти швидкому відходу будь-якої країни від таких договорів. Російсько-китайський проєкт 2014 року не містить подібних заборон, і, таким чином, той чи інший його учасник міг би розвивати проривний потенціал космічної зброї, що легко розгортається.

Протисупутникова зброя наземного базування: угода не торкається найсерйознішої загрози для космічних систем, а саме системи протисупутникової зброї наземного базування. Немає заборони на дослідження, розробки, випробування, виробництво, зберігання чи розгортання протисупутникової зброї наземного базування. Таким чином, такі можливості могли б використовуватися для заміщення та виконання функцій зброї космічного базування.

При аналізі обох версій російсько-китайської пропозиції США виділили кілька *режимів базування* протикосмічних систем, а саме: *космічне, наземне, морське та повітряне базування*. Крім того, аналізувалась також і можливість застосування протиракетних систем космічного базування у рамках пропонованої угоди. Таким чином, *дослідження, розробка, виробництво, зберігання зброї* дозволено без обмежень для протикосмічних систем різних режимів базування та протиракетних систем кос-

мічного базування. Відповідно до проєкту угоди, *випробування зброї* є забороненими проти власних космічних об'єктів країни для протикосмічних та протиракетних систем космічного базування, але дозволені для протикосмічних систем наземного, морського та повітряного базування. Разом із тим, *розгортання зброї* також заборонено для протикосмічних та протиракетних систем космічного базування, але не має будь-яких лімітів чи обмежень для протикосмічних систем наземного, морського та повітряного базування. В свою чергу, *операційне застосування зброї* заборонено проти космічних об'єктів іншої держави, якщо становить «застосування сили» або «загрозу силою», за винятком випадків, які передбачають право держави на самооборону.

В цілому, якщо подивитися з боку практичного застосування протисупутникової зброї, згідно з тлумаченнями положень проєкту договору 2014 року, проведене Китаєм 11 січня 2007 року випробування протисупутникової системи прямого запуску наземного базування проти його власного метеосупутника було б дозволено. До того ж, 23 липня 2014 року Китай провів неруйнівне випробування проти супутникової системи прямого запуску наземного базування, використавши таку ж ракету-перехоплювач, якою було знищено його власний супутник у 2007 році. Це випробування також було б дозволено відповідно до положень російсько-китайського проєкту 2014 року.

Крім того, дана ініціатива не забороняла би випробування протисупутникової зброї наземного базування проти космічного об'єкта іншої держави також у тому випадку, коли випробування передбачає лише, наприклад, проліт у безпосередній близькості без фізичного впливу на космічний об'єкт-мішень (тобто неруйнівний перехоплення і без заподіяння шкоди або утворення космічного сміття), якщо тільки це не буде тлумачитися як «загроза силою», спрямована проти іншої держави-учасниці договору [6].

Висновки. Ініціатива щодо утворення угоди про запобігання розміщенню зброї в космічному просторі, загрози силою або її застосуванню проти космічних об'єктів не отримала повної підтримки держав-членів ООН у ході її обговорень на Конференції з роззброєння, оскільки мала ряд недоліків, які суттєво впливали на сприйняття цієї угоди державами із великим космічним потенціалом. Хоч угода і могла би призвести до часткового обмеження перегонів космічних озброєнь, умовної стабільності та безпеки в космічному просторі, але залишалися би невирішеними питання, наприклад, щодо застосування системи протисупутникової зброї наземного базування, включаючи можливість стимулювання розвитку технологій протикосмічної оборони серед держав, які мають космічний потенціал, задля посилення власної національної безпеки. Також неясність термінології у обох проєктах договору не дозволяє чітко надати визначення певним поняттям, що може призвести у подальшому до розбіжностей в інтерпретації. Крім того, проєкти не містили чітких механізмів контролю за дотриманням положень пропонованого договору, що може зробити його неефективним, а також деякі країни можуть розглядати специфіку такого договору як обмеження їх власного суверенітету у сенсі розгортання протикосмічних систем. Нарешті, зміни у міжнародному політичному середовищі та наявність негативного сприйняття держав-ініціаторів (Китаю та РФ) пропонованого договору створили ситуацію блокування розробки нового міжнародного договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Draft Treaty on the Prevention of the Placement of Weapons in Outer Space, the Threat or Use of Force against Outer Space Objects Proposed by the People's Republic of China and the Russian Federation in the United Nations Conference on Disarmament, 10 June 2014. International Outer Space Law, Volume 7, Part 2, OPS-Alaska, 2015. URL: https://www.ops-alaska.com/IOSL/V7P2/2014_PPWTreaty_EN.pdf
2. CD/1606, Letter dated 2000/02/09 from the Permanent Representative of China to the Conference on Disarmament addressed to the Secretary-General of the Conference transmitting a working paper entitled «China's position on and suggestions for ways to address the issue of prevention of an arms race in outer space at the Conference on Disarmament», 2000. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/410027?ln=en>
3. CD/1679, Letter dated 2002/06/27 from the Permanent Representative of the People's Republic of China and the Permanent Representative of the Russian Federation to the Conference on Disarmament addressed to the Secretary-General of the Conference transmitting the Chinese, English and Russian texts of a working paper entitled «Possible elements for a future international legal agreement on the prevention of the deployment of weapons in outer space, the threat or use of force against outer space objects», 2002. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/473291>
4. CD/1839, Letter dated 2008/02/12 from the Permanent Representative of the Russian Federation and the Permanent Representative of China to the Conference on Disarmament addressed to the Secretary-General of the Conference transmitting the Russian and Chinese texts of the draft «Treaty on Prevention of the Placement of Weapons in Outer Space and of the Threat or Use of Force against Outer Space Objects (PPWT)» introduced by the Russian Federation and China, 2008. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/633470>
5. CD/1847, Letter dated 2008/08/19 from the Permanent Representative of the United States of America addressed to the Secretary-General of the Conference transmitting comments on the draft «Treaty on Prevention of the Placement of Weapons in Outer Space and of the Threat or use of Force against Outer Space Objects (PPWT)» as contained in document CD/1839 of 29 February 2008. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/637449?ln=en>
6. CD/1998, Note verbale dated 2 September 2014 from the Delegation of the United States of America to the Conference on Disarmament addressed to the Acting Secretary-General of the Conference transmitting the United States of America analysis of the 2014 Russian-Chinese draft treaty on the prevention of the placement of weapons in outer space, the threat or use of force against outer space objects, 2014. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=CD%2F1998&Language=E&DeviceType=Mobile&LangRequested=False>

APATRIDES: PECULIARITIES OF LEGISLATIVE PROVISION OF LEGAL STATUS

АПАТРИДИ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Frantceva O.K., PhD student at the Department of European Union Law
Yaroslav Mudryi National Law University

The article focuses on one of the most pressing theoretical and practical issues in the science of international law – the issues of determining the legal nature of the legal status of stateless persons. Today, determining the specifics of the legal status of stateless persons is one of the most important and acute issues in terms of further development of international legal relations in general, as well as in the context of the development of doctrines on the legal status of individuals in the science of international law. Very few scientific works are devoted to the issues of determining the legal status of stateless persons. In addition, it is quite difficult to determine the applicable law in respect of such persons, as well as to provide for mechanisms to protect the rights and legitimate interests of stateless persons.

An in-depth analysis and definition of the content of the legal and social status of foreigners and stateless persons makes it possible to clarify their place and role in society and the state as members, the specifics of their legal status and citizenship of another state, the content and characteristics that explain their right to work in accordance with applicable national and international laws, and the legal means of observing and ensuring this right.

Stateless persons will be subject only to the law of the state where such a person is located. At the same time, determining the location of a stateless person is a rather complicated process.

Statelessness arises for a number of reasons, including unresolved issues of state succession, contradictions between different national citizenship laws, lack of birth registration, and even discriminatory laws. Statelessness is also observed among recently arrived refugee children born on their parents' way to Europe whose births were not registered, as well as among those who are unable to obtain citizenship due to contradictions or discrimination contained in national citizenship laws. Statelessness can also be found among those who have lived in the same country for decades or were even born there.

Stateless persons can be considered together with the concept of "foreigners". Some scholars believe that the concept of "foreigner" also includes stateless persons. Some scholars believe that the term "foreigner" also includes stateless persons. Other scholars believe that the concept of "foreigner" covers only citizens of foreign countries.

Key words: stateless person, stateless person, legal status, rights, obligations, legal regime, guarantees.

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-практичних проблем науки міжнародного права – питанням визначення правової природи правового статусу осіб без громадянства. Сьогодні визначення специфіки правового становища апатридів є одним із ключових питань для розвитку подальших міжнародно-правових відносин в цілому, а також в контексті розвитку вчень про правовий статус фізичних осіб в науці міжнародного права. Питанням визначення правового статусу осіб без громадянства присвячено мало наукових праць. До того ж досить складно визначити застосовне право щодо таких осіб, а також передбачити механізми захисту прав та законних інтересів апатридів.

Дослідження і розуміння правового й соціального статусу іноземців та осіб без громадянства дають можливість з'ясувати їх місце та роль у суспільстві й державі як членів, особливості правового статусу та належності до громадянства іншої держави, зміст і характеристики, що пояснюють їх право на працю відповідно до чинних національного й міжнародного законодавств, юридичні засоби додержання та забезпечення цього права.

До апатридів буде застосовуватись лише право держави, де така особа перебуває. При цьому визначення місця перебування особи без громадянства є процесом досить складним.

Безгромадянство виникає з низки причин, серед яких: невирішені проблеми правонаступництва держав, суперечності між різними національними законами про громадянство, відсутність реєстрації народження і навіть дискримінаційні закони. Також безгромадянство спостерігається серед нещодавно прибулих дітей-біженців, які з'явилися на світ на шляху їх батьків до Європи, народження яких не було зареєстроване, а також серед тих осіб, які не можуть отримати громадянство через суперечності або дискримінацію, що містяться в національних законах про громадянство. Особи без громадянства трапляються також серед тих, хто впродовж десятиліть живе в одній і тій самій країні чи навіть народився в ній.

Особи без громадянства можуть розглядатись у сукупності із поняттям «іноземці». Окремі вчені вважають, що поняттям «іноземець» охоплюється також і особи без громадянства.

Ключові слова: апатрид, особа без громадянства, правовий статус, права, обов'язки, правовий режим, гарантії.

Every year, the movement of individuals between countries is increasing. Despite the martial law in Ukraine, numerous foreign nationals and stateless persons are in the country.

Ukraine is on the way to joining the European legal space and must continue to transform both at the legislative level and at the level of law enforcement and protection of the rights of individuals – citizens, foreigners and stateless persons.

Not many scientific works have been devoted to the legal status of stateless persons, and it is still quite difficult to determine the applicable law in relation to such persons, especially when it comes to various civil disputes where there is no permanent place of residence. The law of the state that has the closest connection with the legal relationship has to be applied, but this has to be done every time. Thus, this causes certain difficulties in the legal regulation of the legal status of stateless persons.

The issues of protection of human and civil rights and freedoms, as well as the legal status of foreigners and stateless

persons, have received attention from scholars. In contrast to the generalized theory, the issue of the legal status of foreigners and stateless persons in the field of law has not been sufficiently developed. Certain aspects of this issue have been considered by such scholars as V. Averyanov, O. Andrunyevych, O. Bachun, V. Bigun, V. Galunko, O. Hulak, J. Kistanova, V. Koval, V. Kolpakov, S. Konstantinov, O. Svitlychnyi, S. Oliynyk, I. Pasailuk, and S. Poznyakov. However, this topic still requires a thorough study.

The purpose of the study is to analyze the peculiarities of the legal status of stateless persons and its legal support.

The Constitution of Ukraine refers to the protection of human rights and freedoms as one of the most important functions of the State. Foreigners, stateless persons and foreign legal entities have the same rights in Ukraine as Ukrainian citizens, with the exceptions specified by Ukrainian legislation. However, it is important to define the concept of "stateless person", the main features, legal nature and legal status of such persons.

The study and understanding of the legal and social status of foreigners and stateless persons make it possible to clarify their place and role in society and the state as members, the peculiarities of their legal status and citizenship of another state, the content and characteristics that explain their right to work in accordance with applicable national and international laws, and the legal means of observing and ensuring this right.

The term "status" in Latin means the position, state of someone or something. In a modern explanatory dictionary, this term is interpreted as a set of rights and obligations that determine the legal position of a person, organization, institution, etc. [1].

O. Skakun emphasizes that "until the 60s of the twentieth century, in the national legal science, legal status was identified with legal capacity. This is due to the fact that legal status and legal capacity arise and terminate in a subject simultaneously, being also inalienable [2, p. 386]. With the further development of jurisprudence in the 70s and 80s of the twentieth century, the category of "legal status" was elaborated in detail in the works of legal scholars, and became a scientific problem and one of the main categories of jurisprudence enshrined in law. In fact, until the middle of the twentieth century, the term "legal status" was completely equal to the term "legal capacity".

It should be emphasized that different approaches can be applied to the definition of "legal status of a person". Scholars do not have a single point of view. The definition of the legal status of a person has a multifaceted structure, including legal personality, legal capacity and legal capacity, as well as subjective rights, freedoms and duties, the concept of citizenship, protection of legitimate interests, and legal responsibility.

Horban O.P. rightly distinguishes two components of legal status: legal and social. Thus, the legal status of a person in society is determined, first of all, by the totality of rights and obligations granted to him/her and enshrined in law and the need to bear responsibility for their violation, as well as by the legal mechanism for their provision and protection [3, p. 27].

When analyzing the concept of legal status of a person, one should realize that this category is not established. It is necessary to take into account both the historical aspect and the economic, social and cultural development of society as a whole. Legislation of different countries provides for various means of ensuring the observance of rights and protection of legitimate interests.

The concept of "status of foreigners and stateless persons" is included in the concept of "human rights status". The legal status of a person is his or her legally enshrined position in society, a set of rights and obligations, responsibilities and guarantees [4].

The legal status of a person and a citizen is a universal category consisting of a number of different elements that characterize the position of a particular person in society, determine the degree of his or her interaction with other people and the state as a whole [5, p. 123]. Thus, the concept of "legal status" is a generic concept [6]. We believe that the concept of legal status is divided into several special concepts: legal status of a person, legal status of a citizen, legal status of a foreigner, legal status of a stateless person, legal status of a person in need of additional or temporary protection, legal status of a refugee, etc. In other words, in addition to the general legal status, there are variants of special legal status as a set of special, additional rights and obligations based on special laws that determine the social and legal status of certain categories of citizens [7, p. 65].

We should agree with the thesis of V. Korelsky, who emphasizes the existence of a broad understanding of legal status, the features of which are as follows:

1) has a general, universal character, contains the status of various subjects of legal relations: the state, society, and individuals;

2) reflects individual characteristics of subjects and their actual position in the system of various social relations;

3) cannot be realized without legal obligations, without legal liability in necessary cases, without legal guarantees;

4) systematically defines the rights and obligations of subjects, which allows for a comparative analysis of the status of different subjects in order to discover new ways to improve them. Obviously, the study of the legal status makes it possible to reveal the peculiarities of the subject of legal relations and, in comparison with the legal status of other participants in legal relations, to identify shortcomings and formulate recommendations for their elimination [8].

According to some European lawyers, the legal status of a person is a legal expression and legal support of the actual position occupied by a person in the state and society [9].

The legal status of foreigners and stateless persons can be defined as a set of legal norms containing fundamental principles and guarantees that determine the behavior of foreigners and stateless persons in connection with the exercise of their rights, obligations, freedoms and legitimate interests on the territory of Ukraine [10, p. 192].

Special attention should be paid to the definition of such concepts as "foreigner" and "stateless person". According to the provisions of the Law of Ukraine "On Citizenship", a "foreigner" is a person who is not a citizen of Ukraine and is a citizen or subject of another state [11]. In turn, the Law of Ukraine "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" [12] duplicates this definition. As for the concept of "stateless person", in accordance with the provisions of the Law of Ukraine "On Citizenship", it is a person whom no state, in accordance with its legislation, considers its citizen, and in accordance with the provisions of the Law of Ukraine "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons", it is a person who is not considered a citizen by any state by virtue of its law [12].

It is necessary to identify a number of international treaties that can be attributed to those that define certain concepts or regulate the problematic issues covered in this study.

The Universal Declaration of Human Rights declares the equality of all persons before the law and the right to equal protection of the law. In addition, it establishes that everyone has the right to an effective remedy by national tribunals for violations of the rights granted by the constitution or law [13].

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms establishes and enshrines the right of every individual to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal [14].

It is also worth noting that according to the Convention relating to the Status of Stateless Persons, a "stateless person" is a person who is not considered a national of any State under its law [15]. That is, we can see that the definition of stateless person in the Convention almost coincides with the definition of "stateless person" in the national Law "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons".

It is important to determine how the protection of the rights of foreigners and stateless persons was envisaged by national legislation.

Another law, which is one of the main ones when it comes to the legal status of foreigners and stateless persons in Ukraine, namely the Law "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" [12], clearly indicates that this category of persons (in case of legal stay in Ukraine) will have the same rights and freedoms, as well as bear the same responsibilities as citizens of our state. It should be noted, however, that this is subject to certain exceptions established by the Constitution of Ukraine, laws or international treaties.

At the same time, the status of stateless persons will be different, since only the law of the state where such a person is located will apply to such a person. And it should be emphasized that determining the location of a person who, for example, is constantly migrating, constantly moving from one place to another, is a rather complicated process.

In the scientific literature, the term "foreigner" in a broader sense is complex, as it covers all foreign citizens, stateless persons, refugees, Ukrainians living abroad, and immigrants in Ukraine, who are permanently or temporarily residing in Ukraine. As a rule, they are united by the common feature that they came from other countries – the territories of other states, but they differ in constitutional and legal status and legal conditions of stay in Ukraine due to different interests of staying in Ukraine [7, p. 46].

Scholars also note that stateless persons are not subject to diplomatic and consular protection [16, p. 15].

Despite the fact that in the scientific literature the concept of "foreigner" is generic for the concept of "stateless person", the relevant law distinguishes between these concepts. Thus, a stateless person is a person who is not considered a citizen by any state as a result of its law [17, p. 128].

Statelessness arises for a number of reasons, including: unresolved problems of state succession, contradictions between different national laws on citizenship, lack of birth registration and even discriminatory laws. Hence, statelessness in Europe is very multifaceted. Cases of statelessness can be found among recently arrived refugee children born on their parents' journey to Europe whose births were not registered, as well as among those who are unable to acquire citizenship due to contradictions or discrimination contained in national citizenship laws. Statelessness can also be found among those who have lived in the same country for decades or were even born there.

This includes persons belonging to minority groups that are often discriminated against, such as Roma, who in some countries "inherit" their parents' statelessness and have great difficulty acquiring the citizenship of the country in which they live [18]. International legal norms on statelessness can be divided into two categories: "norms of avoidance" and "norms of protection". The main UN treaty that enshrines the "avoidance norms" is the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, which has 63 states parties, of which 19 are member states of the European Union. This Convention establishes standards for the acquisition and loss of nationality in order to prevent the occurrence of statelessness. Other international and regional treaties also contain avoidance norms, such as the Convention on the Rights of the Child, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, and the European Convention on Nationality. International norms on the avoidance of statelessness are important and contribute to ensuring that more people have access to the nationality of the state with which they have a relevant link. However, they do not guarantee that everyone has a nationality, even if they are signed and implemented universally. They allow for exceptions through which states may

accept statelessness arising at birth or as a result of deprivation of nationality [18].

With regard to addressing the issue of statelessness in Ukraine, in 2021 the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Procedure for Consideration of Applications for Recognition of Statelessness, according to which a person who cannot obtain a passport document due to the fact that he or she is not considered a citizen by any state as a result of its law, regardless of the legality or illegality of his or her stay in Ukraine, has the right to apply for recognition as a stateless person. Persons who are recognized as stateless by other states and who have a document issued by an authorized body of a foreign state or a UN statutory organization that certifies a stateless person, gives the right to enter or leave the state and is recognized by Ukraine, do not need to undergo an additional procedure for recognition as a stateless person in Ukraine [19].

Based on the analysis of scholarly works, it can be concluded that the elements of the legal status of foreigners and stateless persons are rights, obligations, legal liability, guarantees and legal regime.

The rights and freedoms of foreigners and stateless persons in Ukraine are quite broad and diverse, as they are provided for by various branches of Ukrainian legislation – constitutional, administrative, civil, labor, family, criminal, financial, land, etc. [10, p. 193].

Summarizing the above, I would like to note that the legal status of foreigners and stateless persons is a legally enshrined position of these persons in society, the components of which are determined by both their general elements (rights, obligations, guarantees, legal liability) and specific ones (legal regime applicable to foreigners and stateless persons in Ukraine).

Conclusions. An important result of our study was the clarification of the legal nature of the legal status of a stateless person – this is a type of legal status of a person and a citizen which has its own specific elements (rights, obligations, guarantees, legal liability and specific legal regime of a stateless person).

Stateless persons may be considered together with the concept of "foreigners". Some scholars believe that the concept of "foreigner" also includes stateless persons. In fact, this is true, since such a person is not a citizen in relation to a particular state. On the other hand, the main feature of a stateless person is that such a person does not belong to the citizenship of any state.

The fact that a stateless person has no legal connection with any state determines the specifics of his or her legal status, as well as the specifics of protection of rights and legitimate interests of such categories of persons.

REFERENCES

1. Латино-український словник. URL: www.mtranslate.com.ua/slovník/latin/la-uk (дата звернення: 19.01.2024).
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 664 с.
3. Горбань О.П. Правовий та соціальний статус іноземця та особи без громадянства. *Форум права*. 2007. № 1. С. 26–33.
4. Ковальчук Д. М. До питання правового статусу людини і громадянина та механізму його реалізації в Україні. URL: conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/89.pdf (дата звернення: 19.01.2024).
5. Правовий статус. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. 534 с.
6. Ремісницька Ю. Ю. Конституційно-правовий статус: підходи до визначення поняття та елементного складу. Ужгород. Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. 197 с.
7. Грабильніков А. В. Конституційно-правовий статус і правовий режим іноземців та осіб без громадянства в Україні: співвідношення понять. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. № 6. С. 59–66.
8. Терехова О. Ю. Поняття й елементи адміністративно-правового статусу окружних адміністративних судів в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 26. С. 181–186.
9. Legal Status Of Different Categories Of Citizens In Foreign Countries. LawEuro: website. URL: laweuro.com/?p=7126 (date of appeal: 19.01.2024).
10. Гулак О.В., Позняков С.П. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства: теоретико-правові засади. *Наукові записки. Серія: право*. 2022. 13. С. 191–195.
11. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2232-III. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text
12. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text (дата звернення: 19.01.2024).
13. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р., прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 19.01.2024).

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). 1950. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.01.2024).
15. Конвенція про статус апатридів: Конвенція від 28.09.1954. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232#Text (дата звернення: 19.01.2024).
16. Гулак О.В., Висоцький В.М., Слободянюк Р.Л. Особливості притягнення до адміністративної відповідальності в Україні іноземців та осіб без громадянства. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». 2023. № 1. С. 11–19.
17. Кофман Б. Актуальні питання нормопроєктування правового статусу людини і громадянина в конституційному праві України: до формування парадигми процесуально-стадійного забезпечення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 123–129. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.20>.
18. Swider K., Maarten den Heijer. Why Union Law Can and Should Protect Stateless Persons. *European Journal of Migration and Law*. 2017. № 19. P. 101–135.
19. Деякі питання визнання особою без громадянства: Постанова Кабінету Міністрів України № 317 від 24 березня 2021 р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 31. Ст. 152 (дата звернення: 19.01.2024).

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 351:305

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/129>

РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ: АНАЛІЗ МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНИХ РАМОК ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРАВООХОРОННИЙ СЕКТОР

THE ROLE OF THE UNITED NATIONS IN SHAPING GLOBAL GENDER EQUALITY POLICY: ANALYSIS OF INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORKS AND THEIR IMPACT ON THE LAW ENFORCEMENT SECTOR

Чорна В.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри публічного та міжнародного права
ННІ «Юридичний інститут
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана»

Пропонована стаття здійснює аналіз діяльності Організації Об'єднаних Націй у контексті сприяння гендерній рівності та боротьби з гендерною дискримінацією на міжнародному рівні. Дослідження зосереджено на вивченні розвитку міжнародних нормативних рамок, що були ініційовані ООН, з акцентом на різноманітні інструменти та механізми, які були розроблені для захисту та просування прав жінок та гендерної рівності у всьому світі. Аналіз охоплює ключові міжнародні угоди, такі як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) та Цілі сталого розвитку, особливо зосереджуючись на Цілі № 5 (гендерна рівність) та Цілі № 16 (мир, справедливість та ефективні інститути). Розглядаються виклики та проблеми, з якими зіштовхується міжнародна спільнота в контексті реалізації цих нормативних актів, а також вплив ООН на національну політику та законодавство країн-членів. Особливу увагу приділено впливу на сектор безпеки, включаючи залучення жінок до міжнародних миротворчих місій та поліцейської діяльності. Зроблено висновок, що діяльність Організації Об'єднаних Націй свідчить про значний внесок в боротьбу з гендерною нерівністю на міжнародному рівні через розробку нормативно-правової бази і створення ряду спеціалізованих структур. Ефективне впровадження Цілей сталого розвитку, з акцентом на гендерну рівність, демонструє необхідність універсального зобов'язання до реалізації цих ініціатив не тільки на міжнародному, але й на національному рівні, включаючи перегляд суспільних стереотипів та забезпечення рівних можливостей для всіх. Основоположними для будь-якої гендерної політики мають стати принципи рівності, справедливості та поваги до прав людини, що є критичним для створення інклюзивного суспільства. Для збереження жінок у поліції критично важливо усунути бар'єри для їх кар'єрного розвитку та створити умови для просування за допомогою наставництва, резервування посад, лідерських програм, активності професійних спілок та забезпечення гендерної рівності у всіх сферах поліцейської роботи. Ключовими аспектами залишаються й проведення гендерного аудиту для забезпечення рівності умов праці, впровадження політик, спрямованих на підтримку сімейних цінностей, забезпечення доступності до дошкільних установ, та залучення жінок до процесу кадрового відбору з орієнтацією на заслуги, що є вирішальним для підтримки жінок у поліції.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна дискримінація, правоохоронний сектор, Організація Об'єднаних Націй, Цілі сталого розвитку, миротворчі місії, поліцейська діяльність, ліквідація дискримінації, рівне представництво, права жінок, сектор безпеки.

The proposed article analyzes the activities of the United Nations in the context of promoting gender equality and combating gender discrimination at the international level. The research focuses on the development of international normative frameworks initiated by the UN, with an emphasis on the various instruments and mechanisms that have been developed to protect and promote women's rights and gender equality around the world. The analysis covers key international agreements, such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) and the Sustainable Development Goals, with a particular focus on Goal 5 (gender equality) and Goal 16 (peace, justice and effective institutions). The article also discusses the challenges and problems faced by the international community in the context of implementing these normative acts, as well as the impact of the UN on national policies and legislation of its member states. Particular attention is paid to the impact on the security sector, including the involvement of women in international peacekeeping missions and police activities. It was concluded that the activities of the United Nations show a significant contribution to the fight against gender inequality at the international level through the development of a legal framework and the creation of a number of specialized structures. Effective implementation of the Sustainable Development Goals, with an emphasis on gender equality, demonstrates the need for a universal commitment to the implementation of these initiatives not only at the international, but also at the national level, including revising societal stereotypes and ensuring equal opportunities for all. The principles of equality, justice and respect for human rights, which are critical for creating an inclusive society, should be fundamental to any gender policy. To retain women in the police force, it is critical to remove barriers to their career development and create the conditions for advancement through mentoring, job reservations, leadership programs, union activism and ensuring gender equality in all areas of policing. Conducting a gender audit to ensure equal working conditions, implementing policies aimed at supporting family values, ensuring access to preschools, and involving women in the merit-based recruitment process, which is crucial to supporting women in the police force, remain key aspects.

Key words: gender equality, gender discrimination, law enforcement sector, United Nations, Sustainable Development Goals, peacekeeping missions, policing, elimination of discrimination, equal representation, women's rights, security sector.

Постановка проблеми. Організація Об'єднаних Націй, з моменту свого заснування, поставила перед собою амбітну мету сприяння глобальній гендерній рівності та боротьбі з гендерною дискримінацією як невід'ємну частину своєї місії. Проте, незважаючи на значні зусилля та досягнення, у тому числі розробку міжнародних конвенцій та програм, виклики в реалізації ефективної гендерної політики на глобальному рівні залишаються значними. Проблема

ефективного застосування розроблених нормативних актів та стратегій в різних країнах, включаючи забезпечення рівного доступу та можливостей для жінок у секторі безпеки, особливо в миротворчих місіях та поліцейській діяльності, вимагає додаткової уваги. Це підкреслює необхідність глибшого дослідження механізмів імплементації та адаптації міжнародних гендерних стандартів в національні правові системи, ідентифікації існуючих прогалин у законодав-

стві та практиці, а також визначення ефективних шляхів їх усунення для досягнення реального прогресу в гендерній рівності на міжнародному рівні.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти ролі та місця Організації Об'єднаних Націй у формуванні глобальної політики гендерної рівності та впливу міжнародних нормативних рамок на національний правоохоронний сектор постали предметом дослідження цілої низки науковців, серед яких: В. Медведєв, Н. Грицяк, В. Толкунова, Е. Правдіна, Л. Дені, М. Покровська, О. Кулачек, О. Лаврінченко та інші.

Мета дослідження полягає в аналізі стратегій та ініціатив Організації Об'єднаних Націй, спрямованих на подолання гендерної нерівності та сприяння гендерній рівності в міжнародному контексті, з особливим фокусом на роль ООН у формуванні глобальних політичних рамок для захисту прав жінок та їхньої участі в секторі безпеки. Особлива увага приділяється аналізу впливу цих ініціатив на залучення жінок до правоохоронної діяльності, включаючи поліцейські контингенти в міжнародних миротворчих місіях, та визначенню стратегій для подолання існуючих бар'єрів для їх участі та просування на лідерські позиції в секторі безпеки.

Виклад основного матеріалу. Заснування Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 1945 році стало ключовим моментом у вирішенні численних глобальних викликів через міжнародну співпрацю, при цьому Організація взяла на себе зобов'язання боротися з гендерною нерівністю як фундаментальною частиною своєї місії. Наступним кроком стало створення у 1946 році Комісії зі становища жінок – функціонального органу Економічної і соціальної ради ООН, що зосередилась виключно на боротьбі з гендерною дискримінацією та розробці глобальних політичних рамок у цій сфері.

Окрім цього, закріплення гендерної рівності як фундаментального міжнародного права людини в Загальній декларації прав людини ООН 1948 року підкреслило зобов'язання держав активно сприяти досягненню гендерної рівності. Продовжуючи свої зусилля щодо викоринення гендерної нерівності, Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), що регламентувала порядок дій, спрямований на припинення такої дискримінації.

Поява Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР), розроблених під час Конференції ООН зі сталого розвитку у Ріо-де-Жанейро у 2012 році, дала поштовх до значного прогресу в подоланні гендерної нерівності. Визначено сімнадцять ЦСР з метою поліпшення глобальних умов, які детально описано у Порядку денному сталого розвитку до 2030 року [1]. Для ефективної реалізації ЦСР, Організація Об'єднаних Націй та Комісія зі становища жінок підкреслюють необхідність застосування гендерно-чутливих підходів у управлінні та програмуванні, а також забезпечення доступу жінок до широкого спектру інституцій, включно з правоохоронними органами.

Сьогодні гендерна рівність є фундаментальним правом кожної людини та ціллю, до якої прагнуть переважна більшість розвинутих держав та міжнародних організацій. Глосарій Навчального центру ООН Жінки тлумачить «гендерну рівність» (рівність між жінками та чоловіками) як таку, що «стосується рівних прав, обов'язків і можливостей жінок і чоловіків, дівчат і хлопців. Рівність не означає, що жінки і чоловіки стануть однаковими, але що права, обов'язки і можливості жінок і чоловіків не будуть залежати від того, чоловічої чи жіночої статі вони народилися. Гендерна рівність передбачає, що інтереси, потреби та пріоритети як жінок, так і чоловіків беруться до уваги, визнаючи різноманітність різних груп жінок і чоловіків. Гендерна рівність не є суто жіночою проблемою, вона повинна стосуватися та повністю залучати чоловіків і жінок. Рівність між жінками і чоловіками розглядається

як питання прав людини, а також як передумова і показник сталого розвитку, орієнтованого на інтереси людей» [2].

У свою чергу, в контексті сектору безпеки це означає забезпечення однакових можливостей для жінок та чоловіків участі, керування та контролю за системою безпеки, а також рівне задоволення безпекових потреб жінок, чоловіків, дівчат та хлопців.

Особливо актуальними в контексті гендерних питань у правоохоронній діяльності є дві Цілі сталого розвитку, а саме:

– Ціль № 5, що передбачає «забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат».

– Ціль № 16, у рамках якої йдеться про «сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях» [3].

Варто підкреслити, що прихильність до принципів егалітаризму та збільшення різноманітності в керівних ланках, зокрема через збільшення присутності жінок на лідерських позиціях, асоціюється з підвищенням рівня процесуальної справедливості та легітимності в очах громадськості. Такі умови, у свою чергу, можуть сприяти більш справедливому ставленню до громадян та зміцненню соціального миру, що є ключовою метою правоохоронної діяльності у забезпеченні міцних та стабільних інституцій.

Поліцейська діяльність, спрямована на підтримку гендерної рівності, повинна бути орієнтованою на забезпечення потреб та інтересів усіх членів суспільства, з особливою увагою до груп, які традиційно зазнають дискримінації, включаючи жінок. Ефективність такої поліцейської служби засновується на принципах різноманітності, рівності та інклюзивності, забезпечуючи, що вона виступає репрезентативною та поважаною авторитетом. Важливим є впровадження строгих механізмів внутрішнього контролю та незалежного нагляду для забезпечення дотримання високих професійних стандартів та професіоналізму в роботі.

Гендерна політика, заснована на принципах рівності та справедливості, має на меті усунення будь-яких бар'єрів для жінок у правоохоронних органах, що включає ліквідацію всіх форм гендерної дискримінації відповідно до Цілей сталого розвитку ООН № 5 та № 16. Така політика передбачає забезпечення можливостей для жінок обирати бажані ролі в поліції, доступ до відповідного навчання для виконання цих ролей, і гарантії, що специфікація гендерних ролей не призведе до знецінення жінок або їх поставлення в невідгідне положення. Це вимагає, аби правоохоронні структури офіційно враховували соціальні зобов'язання та сімейні обов'язки жінок у процедурах відзначення заслуг і кар'єрного просування. Важливість реалізації практичних заходів в усіх країнах-членах ООН для задоволення потреб жінок у правоохоронних органах наголошується, включаючи створення умов для сумісності, неповної зайнятості, гнучких графіків роботи, можливості працювати віддалено, та перерв у кар'єрі.

Окрім цього, у рамках 66-ї сесії, Комісія зі становища жінок наголосила, серед іншого, на «необхідності повної, рівної, ефективної та значущої участі та лідерства жінок на всіх рівнях прийняття рішень для досягнення суттєвих змін» [4].

Додатково, Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», ухвалена Радою Безпеки ООН 31 жовтня 2000 р., та резолюції Ради Безпеки ООН 1820, 1888, 1889, 1960, 2106, 2122, 2242, 2467, 2493, які разом формують порядок денний «Жінки, мир, безпека», знову ж таки визнають ключову роль жінок у забезпеченні миру та безпеки, акцентуючи на важливості розширення їх участі для

забезпечення рівних та повноцінних можливостей у внеску в області безпеки та миротворення. Зауважимо, що 28 жовтня 2020 року Уряд України прийняв рішення про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, розроблений Мінсоцполітики у тісній співпраці з центральними та місцевими органами виконавчої влади, міжнародними партнерами та 18 громадськими організаціями [5]. Ряд резолюцій Ради Безпеки ООН, що стосуються використання поліцейських контингентів у міжнародних миротворчих місіях, також підкреслюють необхідність включення гендерної перспективи, викликають до залучення більшої кількості жінок до поліційної діяльності та визнають важливість задоволення гендерно специфічних безпекових потреб, з особливою увагою до сексуального насильства в умовах конфлікту.

Ще одним інструментом, який міг би сприяти збільшенню кількості жінок, що займають парламентські посади, є застосування виборчих квот, що виступають як значний каталізатор для глобального зростання жіночого представництва у законодавчих органах, демонструючи їхню ефективність у забезпеченні гендерної рівності в політичному просторі.

До 1995 року, Аргентина та Непал стали першопрохідцями у законодавчому закріпленні гендерних квот для парламентаріїв. Відтоді кількість країн, що взяли на озброєння цей механізм, зростає до вісімдесяти однієї по всьому світу, відображаючи широке визнання квот як універсального інструменту для просування диверсифікації у складі урядових органів на основі принципів, закладених як у Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, так і в Пекінській декларації та Платформі дій, прийнятих ООН, що сприяло встановленню гендерної рівності як міжнародної норми та винесенню аргументу про «політичну участь» як основоположного права людини на передній план політичних обговорень.

Незважаючи на існуючу підтримку квот, відсутність універсального консенсусу щодо їх впровадження може сприяти продовженню обмеженого рівня представництва у сферах, таких як поліція. У той же час, низка країн, зокрема Албанія, Індія, та Сьєрра-Леоне, вже впровадили гендерні квоти в поліцейські відомства, а в Австралії спроби запровадити такі квоти у поліції зустрічались із опозицією через побоювання дискримінації чоловіків та потенційного падіння стандартів прийому на службу, хоча досвід парламентів і наявні дослідження свідчать про невинуватість таких занепокоєнь та потенціал гендерних квот підвищити репрезентативність та авторитет поліцейської служби [6].

Відповідно до Статуту ООН, що закладає основу гендерної рівності у пункті 2 своєї преамбули та статті 8, Організація Об'єднаних Націй не запроваджує жодних обмежень для участі чоловіків та жінок на рівних засадах у її основних та допоміжних органах [7]; вона також активно заохочує залучення жінок до поліцейських сил, як це підкріплено Резолюцією Ради Безпеки ООН 2431, що зобов'язує ООН до збільшення кількості жіночих поліцейських до 2020 року [8]. Легіслативні ініціативи на рівні ООН спрямовані на стимулювання країн до включення жінок у склад нецивільних компонентів, відправляючи їх у військові та поліцейські контингенти для забезпечення їхньої активної участі в миротворчих місіях. Присутність жінок у поліції виступає як зразок дотримання принципів гендерної рівності, мотивуючи жінок та дівчат займати активну позицію у захисті своїх прав та вступати до лав правоохоронних органів. Окрім того, жінки у поліції сприяють посиленню відчуття безпеки серед жінок та дітей, а також підтримують місцевих жінок у зверненнях до правоохоронних органів для отримання необхідної допомоги.

Несприятливе становище жінок у складі міжнародних поліцейських сил вимагає постійної уваги, проте свідчення останніх років демонструє вагомий зрушення у цьому напрямку. До прикладу, у лютому 2019 року, відсоток жіночої присутності в поліцейських відділах, що діють під егідою ООН, сягнув 15%, що є значним покращенням порівняно з 7% у 2009 році [9]. Цей прогрес став можливим завдяки впровадженню комплексу заходів на глобальному та національному рівнях, метою яких було розширення можливостей для жінок брати участь у місіях з підтримання миру. Програма «Глобальні зусилля», ініційована Управлінням поліції ООН у 2009 році з амбіційною метою збільшення частки жінок до 20%, стала однією з ключових ініціатив у цьому контексті. Зокрема, для подолання існуючих бар'єрів і забезпечення рівних можливостей для жінок, було розроблено стратегію, що включає ряд конкретних заходів, розрахованих на стимулювання більш збалансованої та ефективної участі жінок у міжнародних поліцейських операціях, сприяючи тим самим розвитку більш справедливого та інклюзивного підходу у цій сфері:

- активізація зусиль держав щодо номінації жіночих кандидатур на участь у міжнародних поліцейських місіях;
- перегляд вступних вимог та процесів відбору для ідентифікації та усунення невинуватих перешкод для жінок;
- реалізація програм підготовки, спрямованих на підвищення кваліфікації жінок перед їх сертифікацією ООН;
- обов'язкове включення жіночих підрозділів до складу кожного контингенту, що відправляється, включаючи позиції на керівних рівнях;
- організація та проведення регіональних навчальних програм для розвитку лідерських якостей серед жінок у поліції, а також формування при ООН спеціального резерву жіночих кадрів для майбутнього використання;
- імплементація тренінгів, спрямованих на боротьбу з неусвідомленими гендерними упередженнями серед новобранців [9].

Відзначимо, що Стратегія Департаменту операцій ООН з підтримання миру гендерного щодо паритету військового та поліцейського персоналу на період 2018–2028 роки передбачає до 2028 року досягти цільового показника 30% жінок у складі миротворчих операцій [10].

Висновки. Діяльність Організації Об'єднаних Націй свідчить про значний внесок в боротьбу з гендерною нерівністю на міжнародному рівні через розробку нормативно-правової бази і створення ряду спеціалізованих структур. Ефективне впровадження Цілей сталого розвитку, з акцентом на гендерну рівність, демонструє необхідність універсального зобов'язання до реалізації цих ініціатив не тільки на міжнародному, але й на національному рівні, включаючи перегляд суспільних стереотипів та забезпечення рівних можливостей для всіх. Основоположними для будь-якої гендерної політики мають стати принципи рівності, справедливості та поваги до прав людини, що є критичним для створення інклюзивного суспільства. Для збереження жінок у поліції критично важливо усунути бар'єри для їх кар'єрного розвитку та створити умови для просування за допомогою наставництва, резервування посад, лідерських програм, активності професійних спілок та забезпечення гендерної рівності у всіх сферах поліцейської роботи. Ключовими аспектами залишаються й проведення гендерного аудиту для забезпечення рівності умов праці, впровадження політик, спрямованих на підтримку сімейних цінностей, забезпечення доступності до дошкільних установ, та залучення жінок до процесу кадрового відбору з орієнтацією на заслуги, що є вирішальним для підтримки жінок у поліції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku>
2. Глосарій Навчального центру ООН Жінки. «Gender equality glossary». Словник термінів щодо ґендерної рівності. URL: <https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/view.php?id=36>
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
4. United Nations. 2022. Commission on the Status of Women. Sixty-sixth session. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n22/303/59/pdf/n2230359.pdf?token=yPNVCWcNbbZDAbYb7H&fe=true>
5. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-onn-1325>
6. Inter-Parliamentary Union 2020, «Women in parliament: 1995-2020». URL: <https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2020-03/women-in-parliament-1995-2020-25-years-in-review>
7. Статут ООН. Організація Об'єднаних Націй : офіц. сайт. URL: <https://www.un.org/ru charter-united-nations/index.html>
8. Резолюція Ради Безпеки ООН 2431 від 30 липня 2018 року. URL: <https://undocs.org/ru/S/RES/2431>
9. Ґендерні питання у поліції. Збірник інформаційно-методичних матеріалів «Ґендерні питання у секторі безпеки». URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Tool%20%202%20UA.pdf>
10. Стратегія Департаменту операцій ООН з підтримання миру ґендерного щодо паритету військового та поліцейського персоналу на період 2018–2028 роки. URL: <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/uniformed-gender-parity-2018-2028.pdf>

УКРАЇНА ЯК УЧАСНИК ГЛОБАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

UKRAINE AS A PARTICIPANT IN GLOBAL GENDER EQUALITY POLICY FORMATION PROCESSES

Шкарупа К.В., д.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут публічного права

В статті описано історичні процеси, що створили платформу для становлення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків на загальноприйнятому державному рівні та їх закріплення у міжнародній правовій базі. У дослідженні визначено, що законодавчі напрацювання України в галузі забезпечення гендерної рівності ґрунтуються не лише на національних, але й міжнародних актах. Зазначено, що свідоме обрання Україною євроатлантичного курсу формує сприйняття щодо неї як демократичної держави, яка стоїть на охороні соціальної рівності. Встановлено належність гендерної рівності до рівня стратегічного соціального компоненту та підкреслено її місце серед пріоритетних цілей сталого розвитку. Зазначено, що формування світогляду щодо відмінностей між статями формується на рівні оточення, державної політики, гендерних установок, звичаїв та суспільного світогляду. Проаналізовано загальні конституційні норми, на яких базується національна політика гендерної рівності. Опосередковано дефініцію «гендерна рівність» з точки зору чинного українського законодавства та дослідження тезисів, що містяться у правовій доктрині. Перелічено основні напрямки державної політики у галузі реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Зазначено, що гендерна рівність є складовою частиною загального принципу рівності. Викладено основні стратегічні цілі у формуванні Україною державної політики у галузі забезпечення рівних прав між чоловіками та жінками. Зроблено висновок, що реалізація єдиної політики гендерної рівності для України носить не лише соціальне, а й стратегічне значення. Адаптація національного законодавства до європейського та ратифікація низки міжнародних актів та конвенцій дозволяє набувати репутацію держави, що стоїть на охороні демократичних цінностей та миру у світовій спільноті. Архіважливим питанням залишається виведення встановлених норм з декларативного на практичний рівень та забезпечення освітніх програм, які можуть допомогти розв'язати у суспільстві певні стереотипні установки та піднести гендерну рівність не як слідування чинному законодавству, а норму повсякденного життя.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна політика, демократія, принцип рівності, нормативно-правові акти, міжнародне законодавство, національне законодавство.

The article describes the historical processes that created a platform for the establishment of equal rights and opportunities for women and men at the generally accepted state level and their consolidation in the international legal base. The research determined that the legislative developments of Ukraine in the field of ensuring gender equality are based not only on national, but also on international acts. It is noted that Ukraine's conscious choice of a Euro-Atlantic course shapes the perception of it as a democratic state that stands for the protection of social equality. It has been established that gender equality belongs to the level of a strategic social component and its place among the priority goals of sustainable development is emphasized. It is noted that the formation of the worldview regarding the differences between the sexes is formed at the level of the environment, state policy, gender attitudes, customs and social worldview. The general constitutional norms on which the national gender equality policy is based are analyzed. The definition of "gender equality" from the point of view of the current Ukrainian legislation and the study of the theses contained in the legal doctrine are mediated. The main directions of state policy in the field of realization of equal rights and opportunities of women and men are listed. It is noted that gender equality is an integral part of the general principle of equality. The main strategic goals in the formation of Ukraine's state policy in the field of ensuring equal rights between men and women are outlined. It was concluded that the implementation of a unified policy of gender equality for Ukraine is not only of social, but also of strategic importance. The adaptation of national legislation to the European one and the ratification of a number of international acts and conventions allow the country to gain a reputation for protecting democratic values and peace in the world community. An archivally important issue remains the derivation of the established norms from the declarative to the practical level and the provision of educational programs that can help dispel certain stereotypical attitudes in society and promote gender equality not as compliance with current legislation, but as a norm of everyday life.

Key words: gender equality, gender policy, democracy, principle of equality, legal acts, international legislation, national legislation.

Постановка проблеми. Шлях України як незалежної держави супроводжувався прийняттям багатьох стратегічно важливих рішень, одним з яких є орієнтація на ступ до НАТО та ЄС. Наразі демократизована світова спільнота майже довела до ідеалу та продовжує працювати над реалізацією гендерної політики у своїх країнах. Відтак, враховуючи амбіції України та існуючого агресивно налаштованого сусіда, а також переслідування соціальної мети, необхідна якісна нормативно-правова база, яка матиме змогу вивести поняття рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків на рівень прийнятний для кожного члена громадянського суспільства.

Стан дослідження проблеми. Дослідженням питання гендерної рівності з правової точки зору займалися такі видатні науковці як Бучин М. А., Данчук Г. Д., Камінська Н. В., Чернявський С. С., Перунова О. С., Мельник Т. М., Левченко К. Б. та інші.

Метою дослідження виступає дослідження основоположних правових норм вітчизняного законодавства та аналіз норм, що регулюють механізм ліквідації гендерної нерівності та впровадження єдиної гендерної політики. Стаття покликана досліджувати питання гендерної

рівності в розрізі доктринальних підходів до її визначення та пропонування ідей до вдосконалення наявного правового поля.

Виклад основного матеріалу. Відправною точкою для виведення рівності обох статей на однаковий рівень, в історичному розрізі, вважається кінець XX та XXI століття. В результаті проведення двох світових воєн, значних людських, матеріальних та духовних втрат, відновлення спокійного життя та нормалізації виробничих потужностей перетворилися у каталізатор для вербування нової робочої сили. В умовах дефіциту та розрухи вчорашні домогосподарки, безповоротно, змінили кухонне приладдя на станки та перейняли на себе не лиш, як вважалося раніше, виключно «чоловічі» професії, але й звички.

З часом боротьба жінок за рівні права перетворилася в процес, що потребував чітко встановленого регламентування. Ключовими післявоєнними нормативними актами у галузі гендерної рівності вважаються Загальна декларація прав людини, 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, 1966 р.; Статут Організації Об'єднаних Націй, 1945 р.; Декларація про ліквідацію дискримінації у відношенні жінок, 1967 р.; Конвенція про

боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами, 1949 р.; Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок, 1979 р.; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.; Пекінська декларація, 1995 р. тощо. Перераховані раніше акти були ратифіковані нашою державою за часів незалежності, що означає значні потуги до визнання України світовою спільнотою в якості достойного учасника. Звідси можна зробити висновок, що нормативна база з правового регулювання гендерної рівності налічує не тільки вітчизняні, але й міжнародні документи.

Гендерна рівність виступає одним із ключових із принципів забезпечення прав людини, плацдармом для процвітання демократії не тільки у державах, а й у світової спільноті. Процеси глобалізації та інтеграції йдуть під руку разом з реалізацією рівних можливостей жінок і чоловіків, а також подоланням проявів професійної дискримінації, гендерної сегрегації праці, нерівної оплати праці, гендерно зумовленого насильства тощо. Також вони тісно пов'язані з галузями державної служби, освітніх терен, сектору і оборони та іншими сферами суспільного життя [1, с. 4].

Розмежування соціуму напряму проявляється у гендерній нерівності, яка зумовлена відсутністю рівних прав та можливостей серед жінок та чоловіків. Саме погляди щодо превалювання однієї статі над іншою починають формуватися ще під час перебування у сім'ї, навчальних закладах. Також значний вплив тут відіграє саме соціальне оточення, засоби масової інформації та політичний клімат у державі.

В період ведення війни з Російською Федерацією та свідомого обрання Україною європейського вектору розвитку питання забезпечення рівних прав і можливостей для усіх громадян набуває особливо актуального забарвлення, зважаючи на те що соціальні та політичні цінності держави-агресора напряму суперечать загально-встановленим демократичним нормам. При такому розкладі подій Україні як розвиненій європейській державі необхідно мати при собі міцний нормативний фундамент, що стане бар'єром для визнання гендерної нерівності як прийняттого соціально-правового явища.

Варто зауважити, що саме виконавчий комітет французького уряду висвітлив низку загальнообов'язкових сфер, що здійснюють значний вплив на загальносвітову нерівність, де знайшлося місце й для гендерної нерівності [2]. Також звертаємо увагу, що однією з сімнадцяти цілей сталого розвитку виступає саме гендерна рівність, оскільки вона є тим самим компонентом, що охоплює широкий спектр відповідей на виклики, які залишаються актуальними в добу глобалізації [3, с. 103].

Камінська Н. В., Пашко Д. В. та Романова Н. В. перерахували фактори, що супроводжуються виникненням гендерної нерівності:

- релігія та звичаї;
- стереотипи;
- гендерні установки [4].

Одним із фундаментальних вітчизняних законодавчих актів, спеціалізованих на забезпеченні гендерної рівності є ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», де зазначено, що основними напрямками державної політики у галузі реалізації рівних прав та можливостей жінок і чоловіків є:

- утвердження гендерної рівності;
- недопущення дискримінації за ознакою статі;
- застосування позитивних дій;
- запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок;
- забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
- забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;

– підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;

– виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;

– захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі [5].

Насправді, фундаментальними нормами, що покликані забезпечити гендерну рівність в Україні є положеннями статті 24 основного закону: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [6].

Саме, вже згаданим, ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» правова дефініція «гендерна рівність» визначена як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [5].

За тлумаченням Мельник Т. М., гендерна рівність визначається у якості рівних умов для жінок і чоловіків у місці реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному й культурному розвитку, а також рівного користування його результатами [7].

Варто зауважити, що саме гендерна рівність, як структурний елемент, є вужчим поняттям від всеохоплюючого принципу рівності, однак проявляється як загальний і безумовний стандарт, єдиний для обох статей. Зокрема, Левченко К. Б. констатує факт, щодо відношення прав людини, безпосередньо, до кожного: чоловіків і жінок, дітей і людей похилого віку, громадян країни й осіб без громадянства, мігрантів і безробітних, в'язнів і військово-полонених. Універсальність передбачає їх однаковість для всіх [8, с. 4].

Україна за останні десятиліття свого самостійного існування неодноразово доводила лояльність до реалізації рівних прав та можливостей представників обох статей. Однак в останні роки проривним документом, покликаним забезпечувати гендерну рівність є Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки (далі – Стратегія). Звернемо увагу на те, що розроблення проекту згаданого акту здійснювалося на основі доручення Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України. Цей факт є одним з багатьох, проте вагомим доказом проєвропейського вектору розвитку України та її бажання вступити до ЄС.

Стратегія вважається комплексно-стратегічним актом, який покликаний встановити основні пріоритетні шляхи взаємоузгоджених дій між органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями, громадськими об'єднаннями і, звісно, громадянським суспільством. Тобто реалізація Стратегії повинна відбуватися не у встановлених, а у всіх сферах суспільного життя, маючи на меті виведення державної політики на вищий рівень та інтегрування Стратегії до Національної стратегії відновлення України та інші програмні документи.

Стратегія акцентує увагу на наступних стратегічних цілях: *стратегічна ціль 1.* Комплексне впровадження принципів, політики і заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності та недискримінації у нормативно-правових документах у сфері освіти як одне з ключових питань фундаментальних прав і пріоритетів у контексті євроінтеграції;

стратегічна ціль 2. Посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти, запобігання та протидії насильству і дискримінації та вдосконалення освітнього процесу на засадах рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності, недискримінації, інклюзивності та протидії насильству, зокрема за ознакою статі;

стратегічна ціль 3. Посилення компетенції і можливості професійної спільноти фахівчинь і фахівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, розширення міжнародного співробітництва у напрямі

забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

стратегічна ціль 4. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації, впровадження практик інклюзивності у сфері освіти як основи для подолання наслідків військових дій і післявоєнної відбудови України [10].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок, що реалізація єдиної політики гендерної рівності для України носить не лише соціальне, а й стратегічне значення. Адаптація національного законодавства до європейського та ратифікація низки міжнародних актів та конвенцій дозволяє набувати репутацію держави, що стоїть на охороні демократичних цінностей та миру у світовій спільноті. Архіважливим питанням залишається виведення встановлених норм з декларативного на практичний рівень та забезпечення освітніх програм, які можуть допомогти розв'язати у суспільстві певні стереотипні установки та піднести гендерну рівність не як слідування чинному законодавству, а норму повсякденного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Камінська Н. В., Чернявський С. С., Перунова О. С. Засади розуміння гендеру та гендерної рівності: лекція. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2020. 20 с.
2. Політика в галузі розвитку: стратегія Франції. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/politique-etrangere/oficial-nayapomosch-v-celyah-razvitiya/>.
3. Бартош С. В., Павлюк К. В., Іващенко О. Б., Короленко М. В. Досягнення цілей сталого розвитку: світові тенденції бюджетної децентралізації. *Наукові праці НДФІ*. 2020. № 1 (90). С. 101–119.
4. Камінська Н. В., Пашко Д. В., Романова Н. В. Причини виникнення гендерної нерівності. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 30–47.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Мельник Т. М. Правові аспекти гендеру. Основи теорії гендеру: навч. посіб. Київ. 2004. С. 281–325.
8. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. Монографія. Харків. 2001 р. 360 с.
9. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 р. № 752-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text>.

МЕДІАЦІЯ ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВОЄЧАСНОСТІ РОЗГЛЯДУ І ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

MEDIATION DURING COURT PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF THE TIMELINESS OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF CIVIL CASES

Короленко В.М., к.ю.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу проблем приватного права та процесу

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України

У статті досліджується взаємозв'язок між медіативним врегулюванням спору, який розглядається судом, та своєчасністю розгляду і своєчасністю вирішення цивільної справи, які є одними з задач цивільного судочинства. Об'єктом дослідження стали відносини, що регулюються Цивільним процесуальним кодексом України та Законом України «Про медіацію». Предметом дослідження став взаємозв'язок між медіацією, яка здійснюється під час судового провадження, із зазначеними завданнями цивільного судочинства.

Емпіричною базою дослідження стали ухвали про зупинення проваджень у цивільних справах на час проведення медіації, про відмову у зупиненні проваджень у цивільних справах на час проведення медіації, про поновлення проваджень, зупинених на час проведення медіації. Виявлено основні недоліки правозастосування норм Цивільного процесуального кодексу України про зупинення провадження у справі на час проведення медіації. Серед таких недоліків а) безпідставність зупинення провадження, пов'язана із відсутністю волевиявлення обох сторін у справі; б) безпідставність зупинення провадження, пов'язана із тим, що сторони звертаються до інших форм врегулювання спору або примирення, не пов'язаних з медіацією; в) необґрунтованість строків зупинення провадження; г) неналежний судовий контроль за своєчасністю поновлення провадження.

У статті зроблено низку висновків теоретичного та практичного значення.

Суди суттєво не впливають на своєчасність вирішення цивільної справи в контексті проведення медіації під час судового провадження. Суди опосередковано впливають на своєчасність вирішення цивільної справи через забезпечення її своєчасного розгляду.

Суди мають суттєвий вплив на забезпечення своєчасного розгляду цивільних справ у контексті медіації під час судового провадження.

При зупиненні провадження на час проведення медіації суди повинні встановити наявність волевиявлення обох сторін на таке зупинення. При цьому надмірним процесуальним формалізмом буде вимагати підтвердження такої волі від обох сторін виключно у формі письмового клопотання. Достатнім видається висловлення такої волі однією стороною в усному або письмовому клопотанні та згоди на його задоволення, отриманої в будь-якій формі від іншої сторони.

Подання сторонами договору про проведення медіації прямо не вимагається нормами ЦПК, проте судова практика в подальшому може скластися таким чином, що суди все частіше відмовлятимуть у зупиненні провадження коли сторони не надаватимуть такий договір.

При визначенні строку зупинення провадження на час медіації суди повинні брати до уваги строк проведення медіації, передбачений у договорі про проведення медіації. Якщо сторони такий договір не надали, то слід враховувати строк (строки), зазначений у клопотанні (клопотаннях). Якщо в клопотанні (клопотаннях) сторін строк не вказано, то суд має визначити його на власний розсуд, в тому числі заслухавши думку сторін. В усіх випадках суд обов'язково повинен враховувати максимальний дев'яностоденний строк, встановлений пунктом 3¹ частини першої ст. 253 ЦПК.

Для вчасного поновлення провадження суди повинні вчасно постановляти відповідну ухвалу. Вона повинна постановлятися не пізніше десяти днів з моменту надходження від сторони (сторін) повідомлення про завершення або припинення медіації, але в будь-якому разі не пізніше дня, наступного після завершення строку, визначеного в ухвалі про зупинення провадження.

Ключові слова: медіація, цивільна справа, завдання судочинства, своєчасний розгляд, своєчасне вирішення, судове провадження, зупинення провадження.

The article examines the relationship between mediation settlement of a dispute considered by a court and the timeliness of consideration and the timeliness of resolution of a civil case, which are among the tasks of civil justice. The object of the study was relations regulated by the Civil Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Mediation". The subject of the study was the relationship between mediation, which is carried out during court proceedings, with the specified tasks of civil justice.

The empirical basis of the study was the rulings on the suspension of proceedings in civil cases for the duration of mediation, on the refusal to suspend proceedings in civil cases for the duration of mediation, on the resumption of proceedings suspended for the duration of mediation.

The main shortcomings of the law enforcement of the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine on the suspension of proceedings in the case for the duration of the mediation were revealed. Among such shortcomings: a) the causeless of suspending the proceedings, which is connected with the lack of will of both parties in the case; b) the causeless of suspending the proceedings, due to the fact that the parties turn to other forms of dispute settlement or conciliation, not related to mediation; c) unreasonableness of the terms of suspending of proceedings; d) improper judicial control over the timeliness of resumption of proceedings.

The article draws a number of conclusions of theoretical and practical significance.

Courts do not significantly affect the timeliness of the resolution of a civil case in the context of mediation during court proceedings. Courts indirectly influence the timeliness of the resolution of a civil case by ensuring the timeliness of the consideration.

Courts have a significant influence on ensuring the timeliness of the consideration of civil cases in the context of mediation during court proceedings.

When the proceedings are suspended for the duration of the mediation, the courts must establish the presence of the will of both parties for such a suspension. At the same time, excessive procedural formalism will require confirmation of such will from both parties exclusively in the form of a written request. The expression of such will by one party in an oral or written request and consent to its satisfaction, received in any form from the other party, is considered sufficient.

Submission of a mediation agreement by the parties is not directly required by the rules of the Civil Procedure Code of Ukraine, however, court practice in the future may develop in such a way that courts will increasingly refuse to suspend the proceedings when the parties do not provide such an agreement.

When determining the period of suspension of proceedings for the duration of mediation, courts must take into account the period of mediation stipulated in the mediation agreement. If the parties have not provided such an agreement, then the term specified in the petition should be taken into account. If the time limit is not specified in the petition of the parties, the court must determine it at its own discretion. In all cases, the court must take into account the maximum ninety-day period established by clause 31 of the first part of the article 253 of the Civil Procedure Code of Ukraine.

In order to resume the proceedings in a timely manner, the courts must issue a relevant decision in a timely manner. It must be decided no later than ten days from the moment of receipt from the party (parties) of the notice of completion or termination of the mediation, but in any case no later than the day following the end of the period specified in the decision to suspend the proceedings.

Key words: mediation, civil case, tasks of the judiciary, timeliness of consideration, timeliness of resolution, court proceedings, suspension of proceedings.

Розгляд справи упродовж розумного строку є важливою складовою права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 Конвенції Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція) [2]. База даних Європейського суду з прав людини за критерієм пошуку порушення права на справедливий суд в частині розумного строку судових процедур в цивільних справах містить 218 рішень за 661 скаргами проти України.

16 листопада 2021 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про медіацію» (далі – Закон) [3], який набрав чинності 15 грудня 2021 року. Закон визначає правові засади та порядок медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою. У Законі медіацію визначено як позасудову, добровільну, конфіденційну процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Поруч з нормами власне закону про медіацію передбачено внесення змін до низки законів, у тому числі деяких кодексів, які створюють правове середовище, сприятливе для розвитку медіації, забезпечуючи можливість проведення такого врегулювання та втілення домовленостей, які досягнуті між сторонами, а також закріплюючи імунітет щодо розкриття інформації, отриманої під час медіації.

Для забезпечення можливості звертатися до процедури медіації під час судового провадження у Законі передбачено внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України.

Загалом такий прогрес у правовому регулюванні процедури медіації викликає схвалення та відповідає баченню розвитку цього інституту, яке тривалий час формувалося у наукових працях та публікаціях практичного спрямування цілої плеяди правників-науковців та правників-практиків, серед яких, зокрема але не виключно, Н. Бондаренко-Зелінська, Т. Варфоломєєва, Т. Водоп'ян, С. Йосипенко, Г. Огречук, М. Поліщук, Ю. Притика, О. Спектор, С. Фурса, О. Хотинська-Нор. Проте переважно поза їх увагою залишився зв'язок медіації під час судового провадження із завданнями судочинства, зокрема із своєчасністю розгляду та вирішення цивільних справ.

Метою цієї статті є розробка теоретичних положень про зв'язок медіації зі справедливим розглядом та справедливим вирішенням цивільних справ.

Своєчасне розгляд та вирішення цивільних справ є одним із завдань цивільного судочинства, визначених частиною першою статті 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) [36]. Виходячи із лексичної конструкції викладення завдань цивільного судочинства, можна виділити такі два таких аспекта цього завдання: 1) своєчасний розгляд цивільних справ та 2) своєчасне вирішення цивільних справ.

Під своєчасним розглядом слід розуміти додержання норм процесуального закону щодо тривалості окремих процесуальних дій та процедур, або ж провадження загалом. В цьому аспекті суд має широкий спектр повноважень для забезпечення виконання завдань цивільного судочинства.

Своєчасне вирішення цивільної справи – це таке рішення, яке з урахуванням темпоральних характеристик динаміки спірних правовідносин дає можливість якнайповніше захистити порушене право або реалізувати право, яке не визнавалося чи оспорювалося, у зв'язку з чим особа звернулася до суду. При реалізації цього завдання суд є суттєво залежним від того, як оперативно особа звернулася за захистом свого права до суду. Найбільш вагомим правовим засобом, яким наділений суд, тут є поновлення або застосування наслідків пропуску строків позовної давності чи строків звернення до суду.

Сутність предмету медіаційного врегулювання, розташування норм, пов'язаних із медіацією, у структурі ЦПК та їх зміст свідчить про те, що позасудова медіація під час судового провадження можлива саме у справах позовного провадження, де наявні протилежні сторони правового спору.

Згідно з частиною першою статті 187 ЦПК за відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому статтею 185 цього Кодексу. Суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів з дня відкриття провадження у справі та розглядає справу по суті протягом тридцяти днів (стаття 210 ЦПК). Строк розгляду справи у порядку спрощеного позовного провадження, як визначено статтею 275 ЦПК, має бути розумним, але не більше шістьдесят днів з дня відкриття провадження у справі. Отже, визначений законодавством загальний строк розгляду цивільної справи у позовному провадженні становить 95 днів, а у спрощеному позовному провадженні – 65 днів з моменту надходження позовної заяви.

Категорія розумного строку розкрита у рішеннях Європейського суду з прав людини у справах щодо порушення статті 6 Конвенції, у якій закріплено право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру.

У Посібнику зі статті 6 «Право на справедливий суд (цивільна частина)» зауважується, що вимагаючи розгляду справ протягом «розумного строку», Конвенція підкреслює важливість відправлення правосуддя без затримок, які можуть поставити під загрозу його ефективність і достовірність (Н. v. France, 1989, § 58; Katte Klitsche de la Grange v. Italy, 1994, § 61). Що стосується моменту початку відповідного періоду, то час зазвичай починає відраховуватися з моменту подання позову до компетентного суду (Poiss v. Austria, 1987, § 50; Bock v. Germany, 1989, § 35) [1, с. 112].

Згідно з частиною другою статті 3 Закону про медіацію медіація може бути проведена до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу. Проведення медіації не впливає на перебіг позовної давності.

Згідно з пунктом 4¹ частини першої статті 251 ЦПК суд зобов'язаний зупинити провадження у справі в разі звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації. Максимальний строк зупинення провадження на час проведення медіації – не більше дев'яносто днів з дня постановлення судом ухвали про зупинення провадження у справі (п. 3¹ частини першої ст. 253 ЦПК).

Максимальний строк зупинення провадження, таким чином, є майже рівним нормативному строку розгляду справи у позовному провадженні. Тобто зупинення провадження для проведення медіації строком на дев'яносто днів призводить до збільшення нормативного строку розгляду справи у позовному провадженні майже удвічі. Таким чином дотримання судом норм процесуального права при зупиненні провадження у цивільній справі на час проведення медіації має важливе значення для забезпечення своєчасного розгляду цивільної справи.

Норма, закріплена у пункті 4¹ частини першої статті 251 ЦПК, передбачає чітко лише одну умову зупинення провадження на час проведення медіації: звернення

до суду обох сторін з відповідним клопотанням. Максимальний строк зупинення провадження – дев'яносто днів. Водночас суд може зупинити провадження на менший строк, якщо вважатиме його достатнім для проведення медіації.

За період з 01.01.2022 по 31.01.2024 судами, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, було постановлено 30 ухвал про зупинення провадження в цивільних справах на час проведення медіації. З них у дванадцяти випадках провадження зупинено на 90 днів [5; 14; 9; 7; 15; 34; 35; 29; 30; 24; 16; 23]. Шість проваджень зупинено «на час проведення медіації, але не більше, ніж на дев'яносто днів» [8; 6; 17; 11; 25; 22]. Ще дванадцять ухвал про зупинення провадження на час проведення медіації вказують дату, до якої провадження зупинено. В цих випадках провадження зупинилися на 20 [32], 31 [33], 32 [10], 44 [31], 50 [21], 60 [18], 72 [20], 84 [13], 86 [28], 90 [19], 92 [27], 183 [26] дні.

З наведеного можна зробити висновок, що суди не завжди обґрунтовано підходять до визначення строку, який необхідний сторонам для проведення медіації. Це підтверджується 12 ухвалами про зупинення провадження на 90 днів та 6 ухвалами про зупинення провадження на час проведення медіації, але не більше 90 днів, що є механічним дослівним відтворенням норми. При цьому з 12 ухвал, де вказані конкретний термін, до якого зупинено провадження, у п'яти ухвалях такий термін жодним чином не обґрунтовується [13; 32; 27; 21; 10]. У решті випадків, як видно з ухвал, сторони вказували в ухвалях, до якої дати просять зупинити провадження.

З наведених ухвал особливо увагу привертають ухвала про зупинення провадження на 90 [19], 92 [27] та 183 [26] дні.

У першій з них вказано, що сторони просили зупинити провадження «до кінця грудня 2023». Клопотання надійшло на адресу суду 15.11.2023. Того ж дня суд постановив ухвалу про зупинення провадження до 13.02.2024, тобто на 90 днів. Тобто суд за власною ініціативою зупинив провадження на максимально можливий строк.

У другому випадку строк зупинення провадження на 2 дні перевищує максимальний, проте жодного обґрунтування для цього в ухвалі не наведено. Видається, що суд зупинив провадження на три місяці, замість нормативно передбачених дев'яносто днів.

У третьому випадку йдеться про справу за позовом про позбавлення батьківських прав та встановлення опіки. В ухвалі зазначено: «23 грудня 2022 року засобами електронного зв'язку надійшла заява представника позивача ОСОБА_1 адвоката Бикова Д. Ю., в якій він просить суд зупинити провадження терміном на 6 місяців, мотивуючи свою заяву тим, що наразі позивач ОСОБА_1 та відповідач ОСОБА_2 знаходяться на шляху примирення». В описовій частині ухвали не вказується, що в клопотанні йшлося саме про медіацію. Однак в мотивувальній частині суд посиляється на п. 4¹ ст. 251 та п. 3¹ ст. 253 ЦПК, у яких йдеться саме про медіацію. В резолютивній частині ухвали від 26.12.2022 також не йдеться про медіацію – провадження зупинено «на час проведення процедури примирення але не більше ніж до 27 червня 2023 року», тобто на 183 дні. Отже в наведеному прикладі вбачається чотири суттєвих порушення, допущених судом при зупиненні провадження на підставі п. 4¹ ст. 251 та п. 3¹ ст. 253 ЦПК: 1) клопотання про зупинення провадження подала лише одна сторона (це порушення є доволі поширеним [13; 18; 26; 33; 34; 35]) і про згоду іншої сторони в ухвалі не йдеться; 2) сторона не обґрунтовувала зупинення провадження проведенням медіації; 3) строк зупинення провадження перевищує передбачений п. 3¹ ст. 253 ЦПК більш ніж удвічі; 4) провадження зупинено на час проведення процедури примирення, а не на час медіації.

Згідно з пунктом другим частини першої статті 20 Закону про медіацію сторони самостійно визначають строк про-

ведення медіації у договорі про проведення медіації. ЦПК не вимагає від сторін додавати такий договір до клопотання про зупинення провадження для проведення медіації. Однак в деяких випадках суди відмовляли сторонам у задоволенні клопотання про зупинення провадження на час проведення медіації через те, що *«Звертаючись до суду з клопотанням про зупинення провадження у справі з підстав проведення медіації позивачем та відповідачем не було зазначено чи розпочався процес медіації між ними, якщо розпочався, хто є медіатором у справі і будь-яких доказів проведення початку процесу медіації, не дивлячись на тривалість перебування справи в провадженні суду, не надали»* [12] або *«ОСОБА_1 не надано будь-яких письмових доказів проведення медіації між сторонами»* [4]. Не можна виключати що, у разі поширення практики зловживання сторонами правом на зупинення провадження на час проведення медіації без підтвердження власне проведення медіації, судова практика піде по шляху підвищення вимог і відмовлятиме у зупиненні провадження за відсутності договору про проведення медіації. Тому, звертаючись до медіації для врегулювання спору, який вже передано на вирішення суду, сторонам варто враховувати, що процесуальне законодавство обмежує строк зупинення провадження і в договорі про проведення медіації слід передбачати її тривалість не більше ніж дев'яносто днів з дня зупинення провадження.

При зупиненні провадження судам слід враховувати строк проведення медіації, визначений договором про її проведення, якщо такий договір подається до клопотання про зупинення провадження. Якщо такий договір не подається, судам не варто відмовляти сторонам у зупиненні провадження з огляду на диспозитивність цивільного процесу за наявності згоди обох сторін. В такому разі строк зупинення провадження слід встановлювати виходячи з заявленого в клопотанні (клопотаннях). Якщо ж сторони у своїх клопотаннях не вказують строк, на який просять зупинити провадження, суд може визначити його на власний розсуд з урахуванням максимального строку у дев'яносто днів.

Як вже зазначалося, суди іноді зупиняли провадження за клопотанням лише однієї сторони, що суперечить п. 4¹ ст. 251 ЦПК. Видається, що зупинення провадження на час проведення медіації за волевиявленням лише однієї сторони є неприпустимим. Водночас слід зазначити, що було б надмірним процесуальним формалізмом відмовляти у задоволенні такого клопотання однієї сторони, коли від іншої сторони надійшла згода, виражена не у клопотанні, а у заяві, чи висловлена усно при обговоренні клопотання іншої сторони.

Після зупинення провадження на час проведення медіації на суд покладається контроль за додержанням встановленого строку. Згідно зі статтею 254 ЦПК провадження у справі поновлюється за клопотанням учасників справи або за ініціативою суду не пізніше десяти днів з дня отримання судом повідомлення про усунення обставин, що викликали його зупинення. Отже по завершенню строку, визначеного ухвалою, суд не пізніше наступного дня повинен постановити ухвалу про поновлення провадження. Десятиденний строк тут застосовуватися не може, адже суду з моменту зупинення провадження було відомо, коли відповідають підстави для зупинення провадження. Якщо ж сторони до завершення строку зупинення провадження досягли згоди щодо умов вирішення спору і повідомили про це суд або якась із сторін повідомила про те, що інша ухилиється від проведення медіації, суд повинен протягом десяти днів (але не пізніше завершення строку зупинення провадження) постановити ухвалу про поновлення провадження у справі.

У деяких ухвалях суди в резолютивній частині зобов'язували сторони невідкладно повідомити суд про завершення чи припинення медіації [6; 10; 11; 17; 19; 28; 31] або про результати проведення медіації [24].

Стосовно впливу суду на своєчасність вирішення цивільної справи в контексті медіації, то такий вплив є мінімальним. Найбільший вплив на своєчасність вирішення має оперативність звернення до суду з позовом. Суд не може відмовити у затвердженні мирової угоди за результатами медіації на підставі пропуску строків позовної давності чи строків звернення до суду.

Отже, з викладеного можна зробити низку висновків.

Суди суттєво не впливають на своєчасність вирішення цивільної справи в контексті проведення медіації під час судового провадження. Суди опосередковано впливають на своєчасність вирішення цивільної справи через забезпечення її своєчасного розгляду.

Суди мають суттєвий вплив на забезпечення своєчасного розгляду цивільних справ у контексті медіації під час судового провадження.

При зупиненні провадження на час проведення медіації суди повинні встановити наявність волевиявлення обох сторін на таке зупинення. При цьому надмірним процесуальним формалізмом буде вимагати підтвердження такої волі від обох сторін виключно у формі письмового клопотання. Достатнім видається висловлення такої волі однією стороною в усному або письмовому клопотанні

та згоди на його задоволення, отриманої в будь-якій формі від іншої сторони.

Подання сторонами договору про проведення медіації прямо не вимагається нормами ЦПУ, проте судова практика в подальшому може скластися таким чином, що суди все частіше відмовлятимуть у зупиненні провадження коли сторони не надаватимуть такий договір.

При визначенні строку зупинення провадження на час медіації суди повинні брати до уваги строк проведення медіації, передбачений у договорі про проведення медіації. Якщо сторони такий договір не надали, то слід враховувати строк (строки), зазначений у клопотанні (клопотаннях). Якщо в клопотанні (клопотаннях) сторін строк не вказано, то суд має визначити його на власний розсуд. В усіх випадках суд обов'язково повинен враховувати максимальний дев'яностоденний строк, встановлений пунктом 3¹ частини першої ст. 253 ЦПК.

Для вчасного поновлення провадження суди повинні вчасно постановляти відповідну ухвалу. Вона повинна постановлятися не пізніше десяти днів з моменту надходження від сторони (сторін) повідомлення про завершення або припинення медіації, але в будь-якому разі не пізніше дня, наступного після завершення строку, визначеного в ухвалі про зупинення провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights – Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023. European Court of Human Rights. 2023. 138 p. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_eng.
2. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року у справі № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
4. Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 09 лютого 2023 року у справі № 199/5152/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108968174>.
5. Ухвала Біляївського районного суду Одеської області від 14 січня 2022 року у справі № 496/5664/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102687479>.
6. Ухвала Борзнянського районного суду Чернігівської області від 27 жовтня 2022 року у справі № 730/492/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106965140>.
7. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 15 листопада 2022 року у справі № 359/4673/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107309825>.
8. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 16 листопада 2022 року у справі № 359/4256/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106273876>.
9. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 27 липня 2022 року у справі № 359/5016/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105428836>.
10. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 16 листопада 2023 року у справі № 127/6285/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115018332>.
11. Ухвала Галицького районного суду м. Львова від 29 березня 2023 року у справі № 461/1675/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109889518>.
12. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 10 листопада 2022 року у справі № 752/23159/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107382059>.
13. Ухвала Жашківського районного суду від 27 вересня 2022 року у справі № 693/551/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106504807>.
14. Ухвала Жидачівського районного суду Львівської області від 15 червня 2022 року у справі № 443/650/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104798740>.
15. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 31 серпня 2022 року у справі № 201/7679/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106532030>.
16. Ухвала Київського районного суду м. Харкова від 17 лютого 2023 року у справі № 640/5243/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109124220>.
17. Ухвала Київського районного суду м. Харкова від 20 лютого 2023 року у справі № 640/6594/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109124243>.
18. Ухвала Кременецького районного суду Тернопільської області від 03 липня 2023 року у справі № 601/1047/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111934759>.
19. Ухвала Миколаївського районного суду Одеської області від 15 листопада 2023 року у справі № 508/51/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114916292>.
20. Ухвала Миколаївського районного суду Одеської області від 20 вересня 2023 року у справі № 508/429/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113578022>.
21. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 11 січня 2024 року у справі № 740/5192/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114131783>.
22. Ухвала Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 01 червня 2023 року у справі № 335/1660/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111326614>.
23. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 26 жовтня 2023 року № 757/29628/22-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115848060>.
24. Ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 16 лютого 2023 року у справі № 711/5725/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109068117>.
25. Ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 30 березня 2023 року у справі № 711/9738/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109954782>.
26. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 26 грудня 2022 року у справі № 522/10652/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108076533>.

27. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 29 серпня 2023 року у справі № 522/7896/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113235928>.
28. Ухвала Селидівського міського суду Донецької області від 07 липня 2023 року у справі № 242/5771/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112035900>.
29. Ухвала Селидівського міського суду Донецької області від 14 листопада 2023 року у справі № 242/1587/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107315688>.
30. Ухвала Селидівського міського суду Донецької області від 25 січня 2023 року у справі № 242/1586/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108679679>.
31. Ухвала Франківського районного суду м. Львова від 19 грудня 2023 року у справі № 465/6094/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115786702>.
32. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду від 14 квітня 2023 року у справі 686/11622/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110224958>.
33. Ухвала Хустського районного суду Закарпатської області від 31 жовтня 2022 року у справі № 309/3701/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107042161>.
34. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 13 жовтня 2022 року у справі № 452/1962/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106748343>.
35. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 13 жовтня 2022 року у справі № 452/1963/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106748344>.
36. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

ГЕОГРАФІЧНІ ЗАЗНАЧЕННЯ ТА ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ: ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ**GEOGRAPHICAL INDICATIONS AND TRADEMARKS AS OBJECTS OF INDUSTRIAL PROPERTY: ON THE PROBLEM OF CORRELATION**

Мартинюк І.В., аспірант кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено проблеми співвідношення географічного зазначення та торговельної марки. Встановлено, що торговельна марка і географічне зазначення є двома самостійними об'єктами промислової власності, призначеними для індивідуалізації товарів. З дослідження заданої теми за чинним законодавством та в контексті позицій правників, висловлених на доктринальному рівні зроблено висновок, що крім спільних та подібних рис торговельної марки та географічного зазначення, існують також відмінності між досліджуваними категоріями, які полягають у наступному. Торговельна марка позначає комерційне походження товару чи послуги, натомість географічне зазначення позначає їх географічне походження, а також зумовлені ним особливості. Визнання відповідної торговельної марки об'єктом охорони промислової власності здійснюється через відповідність визначеним знакам та атрибутам. При цьому обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару і межами географічного місця його походження, зазначеними у Реєстрі. Зазначається, що різним є і обсяг прав, що виникають із географічного зазначення та торговельної марки. Так, право на географічне зазначення, на відміну від права на торговельну марку, не містить права розпорядження географічним зазначенням. Існують та досліджуються науковцями також процедурні відмінності у державній реєстрації географічного зазначення та торговельних марок. Встановлено, серед іншого, що географічне зазначення, на відміну від торговельної марки, у якій строк дії свідоцтва встановлюється з правом продовження, реєструють на невизначений термін і в його поновленні вже немає потреби (лише в разі внесення певних змін). Важливими моментами при реєстрації є опис і докази його унікальності та географічного походження, що потребує захисту.

Ключові слова: географічні зазначення, торговельні марки, засоби індивідуалізації, права промислової власності.

The article examines the issues of correlation between a geographical indication and a trademark. It is established that a trademark and a geographical indication are two independent objects of industrial property intended for individualization of goods. Based on the study of this topic in the context of the positions of lawyers expressed at the doctrinal level, the author concludes that the differences between the categories under study are as follows. A trademark denotes the commercial origin of a product or service, while geographical indications denote their geographical origin and the peculiarities resulting therefrom. Recognition of the respective trademark as an object of industrial property protection is based on compliance with certain signs and attributes. In this case, the scope of legal protection of a geographical indication is determined by the characteristics of the goods and the boundaries of the geographical place of its origin specified in the Register. It is noted that the scope of rights arising from a geographical indication and a trademark is also different. Thus, the right to a geographical indication, unlike the right to a trademark, does not include the right to dispose of the geographical indication. There are also procedural differences in the state registration of geographical indications and trademarks, which are being studied by scientists. It has been established, among other things, that a geographical indication, unlike a trademark, is registered for an indefinite period and does not need to be renewed (only if certain changes are made). Important aspects of registration are the description and proof of its uniqueness and geographical origin, which requires protection.

Key words: geographical indications, trademarks, means of individualization, industrial property rights.

Актуальність теми. Сьогодні ринок достатньо насичений товарами та послугами найрізноманітніших сфер, видів та цінових категорій. Увійти на ринок та переконати споживачів, що саме ви – найкращі, найсучасніші та найпрофесійніші, стає все складніше, зважаючи на конкуренцію на ринку. Серед класичних засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу та їх продукції, насамперед торговельні марки та географічні зазначення сприяють вирішенню цього завдання [1]. Як зазначає О. І. Чепис, в умовах глобалізації міжнародного торгового простору географічні зазначення, як і торговельні марки, стали ключовими факторами підвищення конкурентоздатності продукції та захисту від недобросовісної конкуренції. Їх пов'язує спільне призначення, адже вони мають на меті забезпечити маркування продукції та виступають засобами її індивідуалізації [2; 92]. Водночас, функції їх суттєво відрізняються: торговельні марки ідентифікують товар серед аналогічної продукції інших виробників, а географічні зазначення засвідчують високу якість позначеного продукту шляхом вказівки на зв'язок властивостей товару із конкретним географічним середовищем. Тобто природні чи людські фактори, характерні для відповідного географічного місця, зумовлюють надання виробленим продуктам особливих параметрів, що забезпечують їх відмежування від однорідної продукції інших виробників. Тому використання географічного зазначення може здійснювати будь-який виробник, що у межах відповідного району виробляє продукцію, якість якої відповідає обумовленим показникам [3, с. 61]. Однак, непооди-

нокими є випадки змішування зазначених категорій, що робить актуальною детальну характеристику кожної з них з метою встановлення спільних і відмінних рис, а отже, чіткого окреслення сфери дії кожної.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження торговельних марок і географічних зазначень, зокрема, і у аспекті їх подібності і відмінності є досить популярною серед вітчизняних науковців. Так, відповідні проблеми досліджувалися О. А. Кодинцем, О. І. Чепис, Г. О. Андрощуком, У. В. Коберник, В. Кратом, О. П. Орлюк, О. І. Харитонов, та ін.

Метою є дослідження питань співвідношення географічних зазначень і торговельних марок з виокремленням подібних і спільних рис.

Виклад основного матеріалу. Окремою групою об'єктів права промислової власності є засоби індивідуалізації, що складаються з комерційних найменувань, торговельних марок і географічних зазначень. Особливості засобів індивідуалізації виробників товарів і послуг і результатів їхньої діяльності як самостійної групи об'єктів промислової власності полягають у спільній спрямованості цих результатів інтелектуальної творчої діяльності на зовнішнє вирішення участі суб'єктів у відповідних відносинах. Вони не приймають безпосередньої участі у забезпеченні матеріального виробництва тощо. Їхня роль полягає у ідентифікації виробника і його товарів у економічному обігу. Правова охорона географічних зазначень в Україні та Європейському Союзі

є одним із ключових питань порядку денного в межах процесу адаптації законодавства нашої держави до *acquis communautaire*. [4, с. 69].

П. 1 ст. 22 Угоди ТРІПС [10] визначає географічні зазначення як зазначення, що визначають товар як такий, що походить з території члена, регіону або району цієї території, коли певна якість, репутація або інші характеристики товару значною мірою пов'язані з його географічним походженням.

Згідно положень ЦК України обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару (послуги) і межами географічного місця його (її) походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення. До прав інтелектуальної власності на географічне зазначення відносяться: право на визнання позначення товару (послуги) географічним зазначенням; право на використання географічного зазначення; право перешкоджати неправомірному використанню географічного зазначення, в тому числі забороняти таке використання. Відповідно до ЦК України [5] суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення є виробники товарів, об'єднання виробників, інші особи, визначені законом. Спеціальний закон у зазначеній сфері – Закон «Про правову охорону географічних зазначень» [6] визначає географічне зазначення як найменування місця, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження. При цьому хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території. При цьому розрізняють також назву місця походження товару як вид географічного зазначення, який означає найменування, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та який має особливі якості або властивості, виключно або головним чином зумовлені конкретним географічним середовищем з притаманними йому природними і людськими факторами, і всі етапи виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюються на визначеній географічній території.

Право на реєстрацію такого зазначення має об'єднання, яке виробляє товар, видобуває сировину для нього, переробляє тощо. На думку О. П. Орлюк, географічне зазначення – це певний колективний бренд, що використовують для позначення продукції, яку можна ідентифікувати за місцем походження і яка відповідає певним критеріям якості, традиційності тощо. Серед перших українських продуктів із географічним зазначенням – «Шабэг», «Аша-Абаг», «Ялпуг», «Закарпатське вино» і «Придунайська Бесарабія» (для вин), «Гуцульська овеча бриндзя», «Гуцульська коров'яча бриндзя» (для сирів), «Херсонський кавун», «Мелітопольська черешня», «Мед Закарпаття». Зараз серед офіційно зареєстрованих відповідно до вимог ЄС географічних зазначень є «Гуцульська овеча бриндзя», «Гуцульська коров'яча бриндзя», «Мелітопольська черешня». Наприкінці 2021 року, незадовго до повномасштабного вторгнення, було подано на реєстрацію марки «Ялпуг», «Закарпатське вино», «Придунайська Бесарабія», «Херсонський кавун», «Мед Закарпаття», «Вино долини Фрумушика», «Баранина Фрумушика-Нова» [7].

Правова охорона географічним зазначенням надається на підставі їх реєстрації у порядку, встановленому Законом «Про правову охорону географічних зазначень» або відповідно до міжнародних договорів України. Правова охорона географічного зазначення діє безстроково, за винятком випадків дострокового припинення дії реєстрації географічного зазначення, передбачених законом. При цьому обсяг правової охорони географічного зазначення

визначається характеристиками товару і межами географічного місця його походження, зазначеними у Державному реєстрі України географічних зазначень, який ведеться в електронній формі (п. 13, ч. 1 ст. 1 Закону).

Відповідно до вказаного Закону, право на державну реєстрацію географічного зазначення має об'єднання осіб, які в зазначеному географічному місці виробляють товар та/або видобувають, та/або переробляють сировину для товару, особлива якість, репутація чи інші характеристики якого зумовлені цим географічним місцем. При цьому об'єднання осіб означає будь-яку сукупність осіб незалежно від її організаційно-правової форми або складу. Одна фізична або юридична особа має право на реєстрацію географічного зазначення у разі, якщо: 1) вона є єдиним виробником, який у цьому географічному місці виробляє товар та/або видобуває, та/або переробляє сировину для товару та бажає подати заявку на реєстрацію географічного зазначення; 2) географічна територія, на якій здійснюється виробництво (видобування) та/або переробка, та/або приготування товару, має характеристики, які істотно відрізняються від прилеглих територій, або характеристики товару відрізняються від товарів, вироблених на прилеглих територіях.

Згідно Закону, реєстрація географічного зазначення надає право: а) використовувати географічне зазначення; б) вживати заходів щодо заборони використання географічного зазначення особами, які не мають на це право; в) провадити діяльність із забезпечення відповідності товару, для якого зареєстровано географічне зазначення, специфікації товару, погодженій спеціально уповноваженим органом, або документу; г) поширювати інформацію та провадити іншу діяльність, спрямовану на повідомлення споживачам про особливі якості товару, для якого зареєстровано географічне зазначення; г) інші права, визначені законодавством про правову охорону географічних зазначень. Законом визначено, що особи, які мають право використовувати зареєстроване географічне зазначення, не можуть видавати ліцензію на використання географічного зазначення.

Географічне зазначення має велике значення і нехтування цим може нести певну правову небезпеку. Так, пасажир подав до суду на канадську авіакомпанію через те, що під час перельоту йому безкоштовно подали не шампанське, а ігристе вино. Як повідомляється, пасажир Даніель Макдуфф виконував рейс на Кубу. Коли Макдуфф бронював квитки, авіакомпанія запевняла його, що під час перельоту пасажирів частуватимуть безкоштовним шампанським. Чоловік заявляє, що зазнав збитків, адже перевізник свідомо використовував облудну рекламу для продажу квитків. Адвокат Макдуфа Себастьян Пакетта заявив, що його клієнту була запропонована більш дешева альтернатива шампанського, «але була технічно нестандартною». Як відомо, «шампанське» – ігристе вино, виготовлене з винограду, який росте у регіоні Шампань, що за 160 км на схід від Парижа. Термін «шампанське» часто використовується виробниками ігристого вина в багатьох країнах і місцевостях. Однак, коректно його використовувати лише стосовно вина, виробленого у Шампані [8].

Україна також робила аналогічні помилки. Так, у 2018 році між Україною та ЄС на рівному місці виникло чергове напруження. Цього разу причиною для непорозуміння став наказ Мінагрополітики «Про виробництво коньяків в Україні» [9]. Цей документ об'ємний, він встановлює правила «присвоєння зірочок», згадує про ключові правила коньячної технології, а ще – визначає мінімальний рівень коньячних спиртів вітчизняного виробництва, за умови якого продукція має право називатися коньяком України, зокрема, у 2026 та 2027 роках. Річ у тім, що Україна, ратифікуючи Угоду про асоціацію з ЄС (далі – Угода про асоціацію) [18], зобов'язалася припинити використання низки географічних найменувань,

які зарезервовані за конкретними країнами ЄС – в тому числі таких назв, як «коньяк», «шампанське», «токай» тощо. Київ домовився про 10-річний перехідний період, протягом якого Україна може продавати на внутрішньому ринку 12 зареєстрованих найменувань алкогольної продукції, зареєстрованих за країнами-членами ЄС, в тому числі коньяк (ст. 208 УА). Відрахунок цього терміну розпочався від 1 січня 2016 року – з дати, коли ЄС розпочав тимчасове використання УА. А відповідно, українські виробники втрачають право використовувати назву «коньяк» по закінченню 2025 року. Таким чином, Наказ Мінагрополітики суперечить Угоді про асоціацію. З нього випливає, що термін «коньяк України» буде використовуватися і в 2026, і в 2027 роках, і навіть після цього терміну. А про Угоду з ЄС у ньому не згадано взагалі – немов в уряді і не чули про неї [11].

Така ситуація трапилася тому, що для деяких широко відомих продуктів може за звичкою, застосовуватися так звана універсальність, яскравим прикладом чого слугує справа TTAB (Trademark Trial & Appeal Board). Після широко обговорюваної справи BOOKING.COM Верховного суду про універсальність, Судова і апеляційна рада (Рада) розглянула власну справу про універсальність. *Int'l Dairy et al. v. Interprofessionnel du Gruyere* визначає, чи є географічний сертифікаційний знак GRUYERE загальною назвою для сиру або правомочним для реєстрації в якості сертифікаційного знака. На додаток до надання великої дорожньої карти про те, як довести заяву про універсальність, цей випадок також може бути цікавим фахівцям з харчової промисловості та індустрії напоїв, які прагнуть отримати і забезпечити дотримання сертифікаційних знаків.

За визначенням заявників сир GRUYERE – це сир, що походить з регіону Грюйєр в Швейцарії і Франції. У вересні 2015 року заявники, які також володіють не сертифікаційною реєстрацією товарного знака, заснованою на використанні (що не було заперечено і не було запрошено анулювання), подали заявку на реєстрацію GRUYERE як сертифікаційного знака для сиру. У разі її затвердження він надасть кандидатам права, за допомогою яких вони зможуть сертифікувати сири як справжні сири GRUYERE, і забороняти не сертифікованим виробникам використовувати цю назву для опису своїх сирів. Противники, Міжнародна асоціація виробників молочних продуктів (чиє заперечення було відхилено через відсутність правоздатності), Рада з експорту молочної продукції США, *Atalanta Corporation* і *Intercibus Inc.* (разом іменовані «Противники») виступили проти цієї заяви на тій підставі, що GRUYERE є загальною назвою (*generic name*) для типу сиру. Противники представили традиційні докази, щоб показати, що громадськість сприймає GRUYERE як тип сиру з дірками, а не як сир, що походить з певного регіону Швейцарії чи Франції (наприклад, визначення GRUYERE, статті, каталоги, Інтернет – джерела, всі з яких використовують GRUYERE для опису сирів, що не відносяться до регіону) [12]. Тобто, в даному випадку ми маємо справу з генеріцидом (перетворенням у видову назву).

Досить цікавим в контексті охорони місця походження товарів стало питання розмежування місця виробництва певної продукції та родової назви певної групи товарів. Розв'язання цього питання Мадридська угода 1891 р. поклала на національні суди країн-учасниць Паризької конвенції, водночас такий порядок не поширювався на регіональні найменування походження виноробної продукції [13].

30.09.2022 року опубліковано Закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» від 06 вересня

2022 року № 2572-IX [14]. Для географічних зазначень та назв місць походження товару сільськогосподарської продукції або харчових продуктів схемами якості є схеми, що включають визначені Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» та згадуваним Законом засади визнання, правової охорони і застосування географічних зазначень та назв місця походження товару, що встановлені для забезпечення уніфікованої охорони найменувань як об'єктів права інтелектуальної власності та інформування споживачів про особливості товару, що формують його додану вартість. Для цілей цього Закону як схему якості для назви місця походження товару виділяють, надають правову охорону та використовують найменування, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця, як частини країни, населеного пункту, місцевості тощо, або, у виняткових випадках, країни; особи, які мають право на використання зареєстрованого географічного зазначення або традиційної гарантованої особливості, мають право наносити поруч із зареєстрованими найменуваннями попереджувальне маркування про те, що таке найменування зареєстровано в Україні, у вигляді передбаченого Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» маркування та/або національного символу. Реєстрація географічного зазначення або традиційної гарантованої особливості визнається недійсною у разі невідповідності критеріям надання правової охорони, передбаченим статтями 6, 20 цього Закону. Визнана недійсною реєстрація географічного зазначення або традиційної гарантованої особливості вважається такою, що не набрала чинності, з дня їх реєстрації. При визнанні реєстрації географічного зазначення недійсною НОІВ повідомляє про це у своєму бюлетені, а спеціально уповноважений орган вносить відповідні зміни до переліку користувачів. При визнанні реєстрації традиційної гарантованої особливості недійсною спеціально уповноважений орган вносить відповідні відомості до Реєстру традиційних гарантованих особливостей [15] та до переліку користувачів.

Як і географічні зазначення, торговельна марка має різне категоріально-понятійне втілення у міжнародних правових актах, законодавствах держав ЄС та України. За визначенням ВОІВ торговельна марка – це позначення, що використовується на товарах, або у зв'язку з їх продажем. Твердження, що позначення використовується «на» товарі, означає, що воно може з'являтися не тільки на самому товарі, але й на контейнері або обгортці, в яких товар знаходиться під час його продажу. Коли позначення використовується «у зв'язку зі збутом» товару, стосується, головним чином, появи позначення (знака) в рекламі (газетній, телевізійній тощо) або у вітринах магазинів, в яких продається товар. Якщо торговельна марка використовується у зв'язку з послугами, вона може називатися «знаком обслуговування». Наприклад, знаки обслуговування використовуються готелями, ресторанами, авіакомпаніями, туристичними агентствами, агентствами з прокату автомобілів, пральнями та хімчистками. Все, що було сказано про торговельні марки, стосується також, *mutatis mutandis*, знаків обслуговування [16].

ВОІВ визначаються також чотири основні функції ТМ: сприяння виділенню продукції або послуг підприємства з-поміж продукції або послуг, представленої іншими підприємствами; ідентифікація конкретного підприємства, що пропонує продукцію чи послуги на ринку – вказівка на походження товарів чи послуг, для яких використовується марка; вказівка на конкретну якість продуктів або послуг; сприяння маркетингу та продажу продуктів або послуг [16].

П. 1 ст. 15 Угоди ТРІПС передбачає здатність утворити торговий знак для «будь-якого знака або сполучення знаків, що дають змогу відрізнити товари або послуги одного підприємства від товарів або послуг іншого під-

присмства». Зазначеним пунктом також встановлено: «...Такі знаки, зокрема слова, що включають імена осіб, літери, цифри, фігуральні елементи та сполучення кольорів, а також будь-яке сполучення таких ознак, мають право бути зареєстрованими як торгові знаки. Якщо ознаки природно не дають змогу розрізнити відповідні товари та послуги, члени можуть запровадити реєстрацію залежно від відмінності, що набувається завдяки використанню. Члени можуть вимагати як умову реєстрації, щоб знаки сприймалися візуально».

Таким чином, визнання відповідної торгової марки об'єктом охорони промислової власності здійснюється через відповідність визначеним знакам та атрибутам. Нормативно-правові основи, якими закріплено такі ознаки, утворюють дещо неоднорідну систему актів та положень, хоча підпорядковуються тренду на приведення до узгодження та уніфікації основних норм. Стаття 492 ЦК України визначає, що торговельною маркою може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Згідно Ст. 494 ЦК України набуття права інтелектуальної власності на торговельну марку засвідчується свідоцтвом, що видається на умовах та у порядку, встановлених законом. Наведеними у свідоцтві її зображенням та переліком товарів і послуг визначається обсяг правової охорони ТМ. Не потребує засвідчення свідоцтвом право інтелектуальної власності на ТМ, яка має міжнародну реєстрацію або визнана в установленому законом порядку добре відомою. Суб'єктами права інтелектуальної власності на торговельну марку є фізичні та юридичні особи. Таке право на певну ТМ може належати одночасно кільком фізичним та (або) юридичним особам.

Добросовісні способи користування правами промислової власності (зокрема щодо використання торговельної марки) є обов'язковою вимогою та невід'ємним атрибутом зарубіжних практик. В законодавстві США, прикладом, за використання в торгівлі будь-яких слів, термінів, імен, символів або пристроїв (будь-якої їх комбінації), будь-яке неправдиве зазначення походження, здатне ввести в оману опис або представлення факту, що:

- може спричинити плутанину, спричинити помилку чи ввести в оману щодо приналежності, зв'язку чи асоціації такої особи з іншою особою, або щодо походження, спонсорства чи схвалення її чи її товарів, послуг чи комерційної діяльності іншої особи;

- у комерційній рекламі чи просуванні спотворює природу, характеристики, якості чи географічне походження товарів, послуг чи комерційної діяльності своєї чи іншої особи,

- настає відповідальність з цивільним позовом будь-якої особи, яка вважає, що їй заподіяно або може бути завдано шкоди внаслідок такого діяння. Під «будь-якою особою» розуміється будь-яка держава, державна установа, посадова особа або державний службовець, які діють у своїй офіційній якості та підпадають під дію зазначеного положення таким же чином і в тій самій мірі, що й будь-яка неурядова організація. Особа, яка звертається із позовом про порушення прав на товарний вигляд щодо товарного вигляду, не зареєстрованого в основному реєстрі, та звертається за охороною комерційного вигляду, несе тягар доведення того, що об'єкт, який вимагає захисту, не є функціональним. Наведеною нормою судовий захист здійснюється через повноваження суду застосовувати примусові обмеження щодо зазначених негативно-правових проявів (дій) [17].

Відповідно п. 3 ст. 193 Угоди про асоціацію передбачено, що підставами для відмови у реєстрації ТМ є:

- 1) її тотожність раніше зареєстрованій ТМ при тотожності товарів або послуг, для ТМ заявлена або зареєстрована, товарам або послугам, для яких раніше зареєстрована ТМ охороняється;
- 2) заснована на п.1 імовірність для споживача сплутати зазначені ТМ, зокрема через імовірність виникнення асоціацій із раніше зареєстрованою ТМ. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони у ст. 195 визначає права, пов'язані із торговельною маркою, зокрема виключне право власника на торговельну марку, а також право перешкоджати її використанню третіми особами без відповідного дозволу в торговельній діяльності: а) будь-якого позначення, яке є тотожним до торговельної марки стосовно товарів або послуг, які є тотожними до товарів або послуг, для яких торговельна марка зареєстрована; б) будь-якого позначення, якщо через свою тотожність або схожість до товарів або послуг, на які поширюються торговельна марка і позначення, існує імовірність, що споживач може їх сплутати, зокрема імовірність асоціації між позначенням і торговельною маркою.

Ст. 196 Угоди визначає права, встановлює винятки з прав, що пов'язані з торговельною маркою, констатує відсутність у власники ТМ права забороняти використання третіми особами в торговельній діяльності 1) власного найменування або адреси; 2) даних щодо виду, якості, кількості, призначення, вартості, географічного походження або часу виготовлення товарів чи послуг або інших характеристик товарів чи послуг; 3) самої ТМ у разі необхідності вказання призначення продукту або послуги, зокрема у формі обладнання та запасних частин, за умови, що особа використовує їх добросовісно відповідно до торговельно-промислової практики. Також власник ТМ не має права заборонити використання в торговельному обороті прав, які виникли раніше, якщо вони використовуються лише в окремій місцевості і якщо ці права визнаються законодавством Сторін і в межах території, на якій вони визнаються. До обмежених винятків з прав, що пов'язані з ТМ віднесено забезпечене Сторонами Угоди добросовісне використання описових термінів, зокрема географічних зазначень, якщо винятку враховує законні інтереси власника ТМ та третіх осіб.

Говорячи про відмінності між досліджуваними категоріями, слід також зазначити, ТМ позначають комерційне походження товару або послуги, натомість географічними зазначеннями окреслюється географічне походження, а також зумовлені ним особливості відповідного товару або послуги.

Визнання відповідної торговельної марки об'єктом охорони промислової власності здійснюється через відповідність визначеним знакам та атрибутам. При цьому обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару і межами географічного місця його походження, зазначеними у Реєстрі.

Різним є і обсяг прав, що виникають із географічного зазначення та торговельної марки. Так, право на географічне зазначення, на відміну від права на торговельну марку, не містить права розпорядження географічним зазначенням.

Окремою проблемою виступає той факт, що у доктрині розглядається наявність відмінностей у процедурі державної реєстрації географічного зазначення та торговельної марки [19].

Географічне зазначення, на відміну від торговельної марки, реєструють на невизначений термін і в його поновленні вже немає потреби (лише в разі внесення певних змін). Важливими моментами при реєстрації є опис і докази його унікальності та географічного походження, що потребує захисту.

Висновки. Як свідчить проведене дослідження, торговельна марка і географічне зазначення є двома самостій-

ними об'єктами промислової власності, призначеними для індивідуалізації товарів. Практика правозастосування дає підстави для висновку, що при оцінці можливості реєстрації торговельної марки як географічного зазначення, слід, насамперед, звертати увагу на його географічну вмотивованість. Тобто, визначити, чи існує взаємозв'язок між торговельною маркою і товаром, для маркування якого вона призначена. Географічно вмотивоване позначення важливо правильно оцінити за його географічною значущістю та популярністю. Правильна оцінка у даному випадку, як зазначають фахівці, визначає правильність висновку: чи буде зареєстроване заявлене позначення як торговельну

марку з наданням їй правової охорони, чи можна розраховувати тільки на її включення в торговельну марку як елементу, що не охороняється. Ця умова відіграє важливу роль при оцінці відповідності позначення, що містить географічне зазначення, умовам охороноздатності [20, с.38]. За умов урахування вказаного комплексного підходу до бачення та вирішення проблем нормативного регулювання засобів індивідуалізації виникають додаткові можливості посилення правової охорони торговельних марок та географічних зазначень в єдиному економічному просторі держав Європи та на рівні міжнародного права за межами регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гудима_Підвербецька М. Гостьова лекція докторки філософії Наталії Булат про правову охорону окремих об'єктів права промислової власності. URL: <https://law.chnu.edu.ua/hostova-lektsiia-phd-natalii-bulat/>
2. Чепис О.І. Правове регулювання географічних зазначень в Європейському Союзі. Матеріали 73-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету (28 лютого 2019 року, м. Ужгород). За заг. ред. С.Б. Булеци, Я.В. Лазура. Ужгород, 2019. С. 92–96. URL: 1571682438572731.pdf (uzhnu.edu.ua)
3. Кординець А.О. Право на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 312 с.
4. Коберник У.В. Правова охорона географічних зазначень в Україні та в інших державах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аспект. Бюллетень Міністерства юстиції України. 2015. № 10. С. 69–75.
5. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 40–44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Закон України «Про правову охорону географічних зазначень» від 16.06.1999 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 32, ст. 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text>
7. Орлюк О. Для чого Україні географічні зазначення для місцевих товарів. URL: <https://cs.detector.media/blogs/texts/185704/2023-10-26-dlya-chogo-ukraini-geografichni-zaznachennya-dlya-mistsevykh-tovariv/>
8. Пасажир подав до суду на канадську авіакомпанію Sunwing через те, що під час перельоту йому безкоштовно подали не шампанське, а ігісте вино. URL: <https://shlyhta.com.ua/pasazhyr-podav-sudu-na-aviapereviznyka-cherez-ihryste-vyno-zamist-shampanskoho-na-bortu/>
9. Про затвердження Правил виробництва коньяків України: Наказ Мінагрополітики від 27.12.2017 р. № 702. URL: Про затвердження Правил виробницт... | від 27.12.2017 № 702 (rada.gov.ua)
10. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 (TRIPS) / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018
11. Панченко Ю., Сидоренко С. Конфлікт, настояний на коньяку: навіщо Україні нова проблема у відносинах з ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/09/5/7086501/>
12. Андрощук Г. Уроки GRUYERE: чому в США не вдалось захистити географічне зазначення. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/uroki-gruyere-chomu-v-ssha-ne-vdalos-zahistiti-geografichne-zaznachennya.html>
13. Arrangement de Madrid concernant la répression des fausses indications de provenance sur les marchandises (1891). URL: <https://wipo.int/en/text/281783>.
14. Закон України «Про особливості правової охорони географічних зазначень для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, захист прав та застосування схем якості, включаючи традиційні гарантовані особливості для сільськогосподарської продукції та харчових продуктів» від 06 вересня 2022 року № 2572-IX. URL: (<http://www.golos.com.ua/documents/z-2572-ix.pdf>).
15. Про затвердження Порядку ведення Реєстру традиційних гарантованих особливостей : Міністерство аграрної політики та продовольства України від 31.08.2023 № 1614 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1625-23#Text>
16. Основні аспекти промислової власності: Круглий стіл «Інтелектуальна власність та корінні народи». 23 і 24 липня 1998 року. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_indip_rt_98/wipo_indip_rt_98_3_add-annex1.html#P117_5018
17. 15 U.S. Code § 1125 – False designations of origin, false descriptions, and dilution forbidden URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/1125>
18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
19. Якубівський І.Є. Проблеми набуття майнових прав інтелектуальної власності на географічне зазначення. *Право України*. 2016. № 11. С. 159–166.
20. Андрощук Г., Афан А. Конфлікт між торговельними марками та географічними зазначеннями: механізми вирішення. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2015. № 1. С. 37–45.

ПОНЯТТЯ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ

CONCEPT OF “ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURING OF THE RIGHT OF SAFE ENVIRONMENT FOR LIFE AND HEALTH IN UKRAINE IN THE STATE OF WAR” AND ITS CHARACTERISTICS

Запольський Д.Є.,
аспірант кафедри господарського права
юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Статтю присвячено проблематиці адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

В умовах повномасштабної агресії рф, заподіяння значної шкоди довкіллю України, особливо в районах ведення активних бойових дій, євроінтеграції України, забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, важливого значення набуває проблематика адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Повномасштабне вторгнення рф негативно вплинуло й на ситуацію щодо адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, яке нині має специфіку в умовах воєнного стану, який було введено 24 лютого 2022 року в Україні, у день початку повномасштабної агресії рф.

Адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану – це взаємоузгоджена сукупність норм та і принципів права, методів адміністративного права, уповноважених суб'єктів і їхня діяльність, що мають на меті здійснення забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Можна виокремити наступні характерні риси адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану:

- недопущення вчинення злочинів проти довкілля України агресором, мінімізація та подолання наслідків таких злочинів у випадках їх вчинення, а також їх розслідування;
- боротьба з ядерним тероризмом рф і недопущення виникнення радіаційних аварій в Україні;
- недопущення використання агресором заборонених видів зброї та боєприпасів в Україні, зокрема боєприпасів із білим фосфором та бомбардування фосфорними бомбами, а також подолання наслідків їх використання;
- міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля України від негативних наслідків війни.

Однією із характерних рис адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану нині є міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля України від негативних наслідків війни. Зокрема, функціонує Міжнародна робоча група з екологічних наслідків війни.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, довкілля, права людини, система адміністративно-правового забезпечення, воєнний стан, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

The article is devoted to the problems of administrative and legal ensuring of the right of safe environment for life and health in Ukraine in the state of war.

In the conditions of full-scale aggression of the russian federation, causing significant damage to the environment of Ukraine, especially in the areas of active hostilities, the European integration of Ukraine, the provision and protection of human rights in conditions of martial law, the issue of administrative and legal protection of the right to safety for life and health becomes important the environment in Ukraine in the state of war.

The full-scale invasion of the russian federation had a negative impact on the situation regarding the administrative and legal provision of the right to a safe environment for life and health in Ukraine, which currently has a specific nature in the conditions of martial law, which was introduced in Ukraine on February 22, 2022, the day of the start of the full-scale aggression russian federation

Administrative and legal ensuring of the right to an environment safe for life and health in Ukraine under martial law is a mutually agreed set of norms and principles of law, methods of administrative law, authorized subjects and their activities aimed at ensuring the right to environment safe for life and health in Ukraine under martial law.

The following characteristic features of the administrative and legal provision of the right to an environment safe for life and health in Ukraine under martial law can be singled out:

- preventing crimes against Ukraine's environment from being committed by an aggressor, minimizing and overcoming the consequences of such crimes in cases of their commission, as well as their investigation;
- the fight against nuclear terrorism in the Russian Federation and the prevention of radiation accidents in Ukraine;
- preventing the aggressor from using prohibited types of weapons and ammunition in Ukraine, in particular white phosphorus ammunition and bombardment with phosphorus bombs, as well as overcoming the consequences of their use;
- international cooperation in the field of environmental protection of Ukraine from the negative consequences of the war.

One of the characteristic features of the administrative and legal ensuring of the right to an environment safe for life and health in Ukraine in the state of war is international cooperation in the field of environmental protection of Ukraine from the negative consequences of war. In particular, the International Working Group on the Environmental Consequences of War is functioning.

Key words: administrative and legal ensuring, environment, human rights, system of administrative and legal ensuring, state of war, right to a safe environment for life and health, ensuring the right of safe environment for life and health.

Вступ. В умовах повномасштабної агресії рф, заподіяння значної шкоди довкіллю України, особливо в районах ведення активних бойових дій, євроінтеграції України, забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, важливого значення набуває проблематика адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для

життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Дослідження поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану» та його характерних рис, сприятиме удосконаленню сучасної системи адміні-

стративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану і удосконаленню практики діяльності уповноважених суб'єктів в даній сфері.

Внаслідок цього дослідження проблематики адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану є важливим для подальшого розвитку науки адміністративного права.

Проблематика питання щодо поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану» та його характерних рис є актуальною, а її аспекти окремі є предметом дослідження різних сучасних науковців, зокрема: М. Алмаші, Л. Васильчук, Я. Лазура та І. Личенко.

Можна погодитися із думкою І.Личенко про те, що адміністративно-правове гарантування екологічної безпеки полягає в створенні стабільної основи для підтримання стану захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави і довкілля через відповідну систему нормативного адміністративно-правового забезпечення, організаційно-правових і процедурних гарантій екологічної безпеки в Україні [1, с. 166].

Постановка завдання. Метою статті є охарактеризувати проблематику поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану» та його характерних рис.

Завданнями даної статті є: сформулювати авторське визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану», визначити характерні риси адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Результати дослідження. Повномасштабне вторгнення рф негативно вплинуло й на ситуацію щодо адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, яке нині має специфіку в умовах воєнного стану, який було введено 24 лютого 2022 року в Україні, у день початку повномасштабної агресії рф, і продовжується регулярно протягом триваючої повномасштабної агресії.

Поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану» доцільно розглядати як взаємоузгоджену сукупність норм та і принципів права, методів адміністративного права, уповноважених суб'єктів і їхня діяльність, що мають на меті здійснення забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Отже, адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану – це взаємоузгоджена сукупність норм та і принципів права, методів адміністративного права, уповноважених суб'єктів і їхня діяльність, що мають на меті здійснення забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Можна виокремити наступні характерні риси адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану:

1. Недопущення вчинення злочинів проти довкілля України агресором, мінімізація та подолання наслідків таких злочинів у випадках їх вчинення, а також їх розслідування.

2. Боротьба з ядерним тероризмом рф і недопущення виникнення радіаційних аварій в Україні.

3. Недопущення використання агресором заборонених видів зброї та боєприпасів в Україні, зокрема боєприпасів із білим фосфором та бомбардування фосфорними бомбами, а також подолання наслідків їх використання.

4. Міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля України від негативних наслідків війни.

Більш детально характерні риси адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану ми розглянемо нижче.

Недопущення вчинення злочинів проти довкілля України агресором, мінімізація та подолання наслідків таких злочинів у випадках їх вчинення, а також їх розслідування є характерною рисою адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Нині триває активний збір доказів й показів потерпілих та свідків про злочини, вчинені рф від початку широкомасштабного наступу 24 лютого 2022 року, зокрема про: умисні вбивства та тілесні ушкодження цивільних, примусова мобілізація, викрадення людей, в тому числі і дітей, на захоплених територіях й примусове вивезення їх до росії й білорусі, катування й нелюдське поводження, екоциди, знищення й пошкодження майна, напади на цивільні об'єкти, напади на склади гуманітарної допомоги, гуманітарні місії й коридори, утримання заручників, знищення харчів й води і перешкоджання гуманітарним місіям у їх доставці; обстріли населених пунктів, загибель й поранення людей унаслідок обстрілів, заподіяння шкоди довкіллю внаслідок обстрілів, бомбардувань та ракетних атак, пошкодження й знищення лікарень, історичних пам'яток, релігійних споруд, закладів освіти, мистецтва, науки, розграбування захоплених населених пунктів, незаконне затримання та позбавлення свободи, використання зброї та боєприпасів, заборонених міжнародними угодами, згвалтування та й інші форми сексуального насильства, використання цивільних об'єктів та/або людей як живого щита, використання для утримання під вартою непристосованого місця, посягання на людську гідність, мінування територій.

Усі вище перелічені злочини кваліфікуватись можуть як злочини проти людяності і воєнні злочини. Вони підпадають під дію Римського статуту та й мають бути розслідувані Міжнародним кримінальним судом в Гаазі. Президента рф в.путіна уже визнав воєнним злочинцем Сейм Польщі, а Сенат США резолюцією ухвалив із вимогою розслідувати його злочини [2].

Прокурор Міжнародного кримінального суду почав розслідування 28 лютого 2022 року щодо скоєних рф воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. Прокурор Міжнародного кримінального суду отримав звернення від 39 країн щодо ситуації в Україні. Суд розслідує ці злочини у часовому проміжку від 21 листопада 2013 року та й донині, які здійснені на території України [3].

Вплив військової агресії рф на море є значним, вона не лише похитнула безпеку у чорноморському регіоні, але й призвела до змін в судноплаванні, водному господарстві, негативно вплинула на морські біологічні й гідрологічні дослідження, які науковці України проводили десятиліттями, й стала новим екологічним викликом і спричинила значну шкоду довкіллю України.

Бойові дії впливають також і на об'єкти природно-заповідного фонду України, призводять до забруднення моря важкими металами, нафтопродуктами і токсичними речовинами від затопленої військової техніки й зруйнованої прибережної інфраструктури, а також впливають і на прибережні екосистеми.

Із лютого 2022 року, коли почалася вже повномасштабна війна, вплив на море став набагато більшим й вираженим. Природоохоронні території узбережжя Чорного й Азовського морів страждають і від окупації, й від бойових дій. Всі природні заповідники України, котрі мають у своєму складі морську акваторію, перебувають у окупації – разом з сімома прибережними національними природними парками та й одним біосферним заповідником.

Усі ці природоохоронні території й акваторії створили для збереження унікальних морських й прибережних оселищ: луків морських трав, піщаних дюн, підводних лісів із водоростей, лагун й всього різноманіття оселищ, яким вирізняються узбережжя Чорного та й Азовського морів. Частина із цих територій безпосередньо вже опинилася в зоні, де ведуться бойові дії або ж розміщуються російські військові, зокрема: Кінбурнська коса та острів Джарилгач в Чорному морі. Зокрема, у травні 2023 року в районі населеного пункту Лазурне на Херсонщині, російські війська засипали переправу до острова Джарилгач піском. Це зроблено із метою більш інтенсивного використання для військових потреб природоохоронної території національного парку. Там армія рф нині облаштувала військовий полігон [4].

Будівництво фортифікаційних споруд й окопів, пересування військової техніки рф й численні вибухи від обстрілів та ракетних атак, сильно пошкоджують рослинний й ґрунтовий покриви. Додатковий негативний вплив мають і пожежі, що виникають як безпосередньо внаслідок бойових дій, так й із інших причин. Ситуацію погіршують окупація цих територій, хаотичне мінування територій й знищення пожежної техніки окупантами. Так, на Кінбурнській косі, котра є частиною Чорноморського біосферного заповідника й національного природного парку «Білобережжя Святослава», тільки за перший за рік повномасштабного вторгнення зафіксували вже 131 пожежу. Пожежі 2022 року на Кінбурнській косі стали найбільшми за останні десятиліття та й уразили понад 5 тисяч гектарів, включно з степовими та й приморськими екосистемами і місцями гніздування біля 100 видів птахів. Територія Кінбурнської коси це важлива частина Азово-Чорноморського екокоридору й Смарагдової мережі України, Рамсарським угіддям є Ягорлицька затока. Навесні 2022 року, тут вигоріли унікальні Бієнкові плавні за два кілометри на схід від с. Покровка, на початку гніздового сезону, в них була розташована найбільша мультивидова колонія чапель в Україні [5].

Супутникові дані свідчать про будівництво російськими окупантами фортифікаційних споруд й військових укріплень в прибережній зоні Кримського півострова, а деякі з цих районів частиною є Смарагдової мережі України, до якої входять такі території та акваторії, які покликані зберегти рідкісні типи оселищ в Європі. Крім Смарагдової мережі, на узбережжі Чорного моря розташовані також й інші акваторії та прибережні території, які важливі для збереження видів і оселищ, рідкісних не тільки для України, але й для всієї планети. Наприклад, водно-болотні угіддя міжнародного значення, котрі створили у рамках Рамсарської конвенції.

За інформацією Міндовкілля України, станом на листопад 2023 року внаслідок російської збройної агресії:

- під загрозою знищення є 2,9 млн га територій Смарагдової мережі на 160 територіях, що є частиною природоохоронної мережі Європи й знаходяться під міжнародною охороною;
- у зоні ризику є 17 водно-болотних угідь міжнародного значення, що знаходяться під охороною Рамсарської конвенції, які мають унікальне біорізноманіття;
- уражено 812 об'єктів природно-заповідного фонду площею загальною 0,9 млн га;
- окупованими досі залишаються 514 об'єктів природно-заповідного фонду України загальною площею 0,8 млн. га;
- майже повністю знищено два водно-болотних угіддя міжнародного значення в Україні: "Архіпелаг Великі та Малі Кучугури" і "Заплава Сім Маяків".
- знищено усю заповідну зону найціннішу степову ділянку Джарилгачького національного природного парку площею 1588 га.

Окупантами пошкоджено також місця існування видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України

та Європейського червоного списку видів тварин й рослин, які знаходяться під загрозою зникнення в світовому масштабі.

У Міндовкілля зазначили, що перелік цей та масштаби втрат зростати можуть, адже на частині територій України й досі тривають бойові дії, а частина території ще перебуває під окупацією, а частина вже деокупована і очікує на розмінування [6].

На природоохоронні об'єкти України негативно вплинула також й катастрофа на Каховській ГЕС 6 червня 2023 року внаслідок підризу росіянами греблі її. У зоні затоплення після цього підризу опинилися кілька об'єктів природно-заповідного фонду України, зокрема Нижньодніпровський національний природний парк, який створено для збереження природних заплавлених комплексів дельти річки Дніпро. Існування окремих видів й екосистем опинилися під загрозою.

Унаслідок підризу окупантами греблі Каховської ГЕС потрапили у Чорне море колосальні обсяги прісної води, яка забруднена добривами, паливно-мастильними матеріалами й стічними водами. Аналіз даних зі супутника дав науковцям змогу розрахувати, що після підризу греблі Каховської ГЕС річкові забруднені води сягнули аж гирла Дунаю, при цьому охопивши понад 7300 км. кв. морської акваторії. А в Одеській затоці зафіксували науковці стрімке опріснення води та й падіння солоності морської води із 14 до 4 проміле, а у деяких прибережних ділянках Чорного моря в окремі періоди – й дуже високу концентрацію азоту, що може свідчити про забруднення води каналізаційними стоками.

Різке зниження солоності моря вже призвело до загибелі окремих морських мешканців: колоній мідій, мальків й ікри риб, що може надалі позначитися негативно на змінах чорноморської прибережної екосистеми. Через потрапляння величезної кількості прісної забрудненої води морська вода місцями почала цвісти унаслідок масового розвитку морських мікроводоростей.

Через численні обстріли та ракетні атаки рф у прибережній зоні Чорного моря зафіксовано неодноразові руйнування очисних споруд й портової інфраструктури, внаслідок чого могли без перешкод забруднювальні речовини потрапити в море. За даними моніторингової групи СЕОBS, лише у Бузькому лимані, що біля Миколаєва, таких випадків вже було декілька. Багато промислових об'єктів, які розташовані на лівому березі цього лиману, атакували росіяни, зокрема: Миколаївський глиноземний завод (де пошкоджені резервуари для зберігання палива, каустичної соди й перероблених матеріалів), зернові термінали, а також термінал з соняшниковою олією, котра потрапила у води лиману й забруднила його акваторію. Так, 16 жовтня 2022 року були пошкоджені резервуари із соняшниковою олією ТОВ «Евері», одного із провідних експортерів соняшникової олії України. Із пошкоджених цистерн соняшnikова олія потрапила до акваторії Бузького лиману, і площа забруднення сягнула біля 750 м². Із поверхні лиману зібрано було 676 м³ забруднювальної речовини. Фахівці Державної екологічної інспекції Південно-Західного округу провели обстеження й встановили, що збитки, які заподіяні забрудненням вод, становлять 39,9 млрд грн, також сталося забруднення соняшниковою олією земельної ділянки площею майже 550 м², тут розмір збитків оцінено у 1,6 млн грн [7].

Додатковими джерелами забруднення у Чорному та Азовському морі є затоплена військова техніка, кораблі й боеприпаси, із якими в морське середовище потрапляють різні шкідливі та небезпечні речовини, хімічні сполуки, залишки ракетного палива, важкі метали. Затоплені кораблі і літаки є джерелом забруднення моря нафтопродуктами. Через хаотичне мінування рф доступ до Чорного моря обмежено для науковців, але у випадку із розливами нафти та й інших забруднювальних речовин можуть учені використовувати інформацію з супутникових знімків.

Інша довгострокова проблема нині для адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану – це замінування морських акваторій і великих територій суходолу України. Міни можуть забруднювати не тільки є вибуховими речовинами та важкими металами довкілля, але й травматично впливати на морських мешканців внаслідок їх випадкової детонації. Підводні вибухи здатні нашкодити морській флорі та фауні, призводячи до масової загибелі риби, а також і бути причиною мінно-вибухових травм.

Окрім вибухів внаслідок бойових дій, додаткову загрозу може нести для морських ссавців також і використання сонарів (гідроакустичних станцій) кораблями та підводними човнами. Це негативно впливає і на здатність дельфінів використовувати свою ехолокацію, важливу для їх навігації та спілкування між ними.

Із початком повномасштабного вторгнення рф у лютому 2022 року науковці фіксували численні випадки масової загибелі китоподібних майже в усьому Чорному морі. Загалом зареєстровано кількість загиблих дельфінів за перший рік повномасштабної війни – біля 1000 особин, що є вдвічі-втричі більше, ніж за попередні роки спостережень. Але реальна кількість загиблих тварин ще більшою може бути. Незвичайно великою також була й кількість дельфінів, котрих знайшли на морському березі ще живими у 2022 році.

Очевидно, що є масштабний і багатогранний вплив повномасштабної війни з рф на морське довкілля й екосистеми України. До певної межі екосистеми протистояти можуть негативним зовнішнім чинникам, зберігаючи водночас не тільки свою структуру, але й функції. Таку особливість називають науковці стійкістю екосистеми, й вона є в основі адаптації природи до різних несприятливих умов.

Важливо впроваджувати в Україні інструменти морського просторового планування, і ухвалити євроінтеграційний закон про території Смарагдової мережі, що дасть змогу охороняти краще морські й прибережні оселища [8].

Підлив російськими військами греблі Каховської ГЕС та як наслідок розлив Каховського водосховища – це є масштабна трагедія та екологічна катастрофа для України. На жаль, українцям на окупованих територіях доводиться мати справу не лише із цими наслідками, але й із жорсткістю і підлістю російських окупантів. Загарбники на човнах патрулювали міста, ігноруючи людей й тварин, що тонуть або ж сидять на дахах будинків. Зафіксовані також і випадки розстрілу тих українців, які намагалися евакуюватися [9].

Наступною характерною рисою адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану нині є боротьба з ядерним тероризмом рф і недопущення виникнення радіаційних аварій в Україні.

З першого дня повномасштабного нападу на Україну військові рф відзначились екоцидами із ознаками ядерного тероризму. Зокрема, 24 лютого 2022 року вони окупували різні об'єкти Чорнобильської АЕС, зокрема сховище відпрацьованого ядерного палива й об'єкт «Укриття». Через рух важкої бронетехніки агресора радіаційний фон навколо зони відчуження значно зріс. Уночі 4 березня 2022 року російські окупаційні війська обстріляли Запорізьку АЕС в м. Енергодар, яка є найбільшою в Європі, й зрештою окупували цю АЕС та й розмістили військову техніку на її майданчику.

Атака окупантів та й захоплення ними Чорнобильської АЕС і Запорізької АЕС є грубими порушеннями Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [10] і Міжнародної Конвенції про боротьбу із актами ядерного тероризму [11] й звичасового міжнародного гуманітарного права. Такі дії становлять екологічну та радіаційну загрозу не тільки для України, але й і для інших країн Європи.

Напади рф на ядерні об'єкти й сховища ядерних матеріалів в Україні, заподіяння довготривалої й значної шкоди довкіллю внаслідок атак на танкери й нафтобази є прямим порушенням діючих Женевських конвенцій щодо міжнародних збройних конфліктів. Згідно Римського статуту Міжнародного кримінального суду, дії такі відповідають складу і воєнного злочину. Російські війська свідомо й систематично знищують об'єкти в Україні, що не є воєнними цілями. Агресор руйнує екосистему України і загрожує усьому світу. Це реально екологічний тероризм, котрому не має бути місця в XXI столітті [12].

Місія Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ) на Запорізькій АЕС розпочала роботу 1 вересня 2022 року. З моменту окупації станції росіяни неодноразово порушували принципи ядерної безпеки, розміщуючи військову техніку на території Запорізької АЕС, мінуючи її територію і тероризуючи персонал станції. Присутність місії МАГАТЕ на тимчасово окупованій АЕС дозволяє отримувати оперативну інформацію про стан безпеки обладнання та систем, а також і про протиправні дії рф. Тривають дискусії про розширення мандату місії МАГАТЕ та надання їй додаткових повноважень [13].

Висновки. На основі вищевикладеного, можна зробити наступні висновки.

Повномасштабне вторгнення рф негативно вплинуло й на ситуацію щодо адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, яке нині має специфіку в умовах воєнного стану, який було введено 24 лютого 2022 року в Україні.

Адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану – це взаємоузгоджена сукупність норм та і принципів права, методів адміністративного права, уповноважених суб'єктів і їхня діяльність, що мають на меті здійснення забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Можна виокремити наступні характерні риси адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану:

1. Недопущення вчинення злочинів проти довкілля України агресором, мінімізація та подолання наслідків таких злочинів у випадках їх вчинення, а також їх розслідування.
2. Боротьба з ядерним тероризмом рф і недопущення виникнення радіаційних аварій в Україні.
3. Недопущення використання агресором заборонених видів зброї та боєприпасів в Україні, зокрема боєприпасів із білим фосфором та бомбардування фосфорними бомбами, а також подолання наслідків їх використання.
4. Міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля України від негативних наслідків війни.

Однією із характерних рис адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану нині є міжнародне співробітництво у сфері захисту довкілля України від негативних наслідків війни. Зокрема, функціонує Міжнародна робоча група з екологічних наслідків війни.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямку, зокрема, щодо: компаративного аналізу адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні і в державах-членах ЄС; міжнародного співробітництва із питань забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану; реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

Отже, у даній статті охарактеризовано проблематику адміністративно-правового забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Личенко І. Поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 876. С. 163–169.
2. Воробйова А. Які закони та звичаї війни порушує Росія в Україні? URL: <https://www.ukrainer.net/porusheni-zakony/> (дата звернення: 25.11.2023).
3. Роштіна О. Прокурор Міжнародного кримінального суду почав розслідування щодо злочинів Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/1/7326994/> (дата звернення: 26.11.2023).
4. Білоус С. Російські військові засипали переправу до острова Джарилгач на Херсонщині та облаштували там полігон. URL: <https://suspilne.media/481531-rosijski-vijskovi-zasipali-perepravu-do-ostrova-dzarilgac-na-hersonsini-ta-oblastuvali-tam-poligon/> (дата звернення: 26.11.2023).
5. Бабаніна І. Кінбурнська коса у вогні. URL: <https://epl.org.ua/announces/kinburnska-kosa-u-vogni/> (дата звернення: 27.11.2023).
6. Собенко Н. Війна вразила понад 20% природоохоронних територій України – Міндовкілля. URL: <https://suspilne.media/610751-vijna-vrazila-ponad-20-prirodooohoronnih-teritorij-ukraini-mindovkillia/> (дата звернення: 27.11.2023).
7. Обстріл олійного терміналу в Миколаєві завдав довіллію 40 млрд грн збитків. URL: <https://agroportal.ua/news/novosti-kompanii/obstril-oliynogo-terminalu-v-mikolayevi-zavdav-dovkillyu-40-mlrd-grn-zbitkiv> (дата звернення: 27.11.2023).
8. Садогурська С. Як війна вплинула на Чорне море. URL: <https://www.ukrainer.net/vijna-chorne-more/> (дата звернення: 27.11.2023).
9. Воробйова А. Перші історії з підтопленого лівобережжя Дніпра. URL: <https://www.ukrainer.net/istorii-z-pidtoplenoho-livoberezhzia/> (дата звернення: 28.11.2023).
10. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 29.11.2023).
11. Міжнародна Конвенція про боротьбу із актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68#Text (дата звернення: 29.11.2023).
12. Гриб Д. Як Росія влаштовує в Україні екоцид. URL: <https://www.ukrainer.net/ekocyd/> (дата звернення: 29.11.2023).
13. Коріков О. На Запорізькій АЕС відбулася ротація місії МАГАТЕ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3755797-na-zaporizkij-aes-vidbulasa-rotacia-misii-magate> (дата звернення: 29.11.2023).

РЕФОРМИ СИСТЕМИ СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЯК ОРГАНІЧНА ПЕРЕДУМОВА ЗАПРОВАДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ПОРЯДКУ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕЄСТРАТОРІВ

REFORMS OF THE SYSTEM OF STATE REGISTRATION SUBJECTS AS AN ORGANIC PREREQUISITE FOR THE IMPLEMENTATION OF AN ALTERNATIVE PROCEDURE FOR APPEAL OF DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF STATE REGISTRARS

Грабильнікова О.А., к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У науковій статті хронологічно впорядковано процес реформування системи суб'єктів державної реєстрації прав. Виокремлено перехідні етапи та сутнісні особливості бюро технічної інвентаризації та Укрдержреєстру, а також зроблено на акцент на наявності виключно судового способу оскарження рішень, дій та бездіяльності державних реєстраторів та нотаріусів у той історичний період. Зазначено про централізацію повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно органами юстиції, яка була реформована постановами Кабінету Міністрів України на законодавчому рівні у травні 2015 року. Зазначено про те, що на фоні децентралізації повноважень у сфері державної реєстрації від органів юстиції до виконавчих комітетів місцевих рад та районних державних адміністрацій замість відділів державної реєстрації речових прав на нерухоме майно створювалися відділи розгляду звернень та забезпечення діяльності комісії з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації при Головних територіальних управліннях юстиції в областях України.

Зроблено висновок про те, що децентралізація органів суб'єктів державної реєстрації прав шляхом делегування повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень виконавчим комітетам місцевих рад та районним державним адміністраціям стала передумовою одночасної появи позасудового (альтернативного) механізму оскарження у сфері державної реєстрації. Зазначено про те, що демократизація способу оскарження неправомірних рішень, дій та бездіяльності державних реєстраторів шляхом законодавчого закріплення альтернативної можливості звернення до «антирейдерських» Комісій – це одна з ознак сервісної моделі державного управління.

Ключові слова: суб'єкти державної реєстрації прав, державна реєстрація прав, Укрдержреєстр, бюро технічної інвентаризації, адміністративне оскарження, альтернативна оскарження, позасудове оскарження, адміністративні послуги, державне управління

The scientific article chronologically organizes the process of reforming the system of subjects of state registration of rights. Transitional stages and essential features of the technical inventory bureau and the State Register of Ukraine are highlighted, as well as emphasis is placed on the existence of an exclusively judicial way of challenging the decisions, actions and inaction of state registrars and notaries in that historical period. The centralization of the powers of state registration of property rights to immovable property by justice bodies, which was reformed by resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine at the legislative level in May 2015, was noted. It is noted that against the background of the decentralization of powers in the field of state registration from the justice bodies to the executive committees of local councils and district state administrations, instead of departments for state registration of property rights to immovable property, departments were created to review appeals and ensure the activities of the commission for handling complaints in the field of state registration at the Main territorial administrations of justice in the regions of Ukraine.

It was concluded that the decentralization of bodies of subjects of state registration of rights by delegating the powers of state registration of property rights to immovable property and their encumbrances to the executive committees of local councils and district state administrations became a prerequisite for the simultaneous appearance of an extrajudicial (alternative) appeal mechanism in the field of state registration. It is noted that the democratization of the method of appealing illegal decisions, actions and inactions of state registrars by legislatively enshrining the alternative possibility of applying to the «anti-raider» Commissions is one of the features of the service model of public administration.

Key words: subjects of state registration of rights, state registration of rights, Ukrstate Register, technical inventory bureau, administrative appeal, alternative appeal, out-of-court appeal, administrative services, state administration.

Процедура легалізації державою правового зв'язку між особою та належним їй на певній правовій підставі об'єктом нерухомості неодноразово змінювалася за складом суб'єктів, уповноважених законодавством на проведення таких дій. Коло суб'єктів державної реєстрації прав органічно змінювалося: від суворої централізації до децентралізації наприкінці 2015 року. Першою соціально-політичною передумовою запровадження правового інституту оскарження протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень в порядку адміністративного судочинства стала проведена ще у 2012 році реформа у сфері публічного управління, яка ознаменувала перехід до сервісної моделі в організації публічної адміністрації. І тільки в травні 2016 року, в процесі реформування (децентралізації) було повністю ліквідовано монополію на надання послуг у сфері реєстрації прав на нерухомість та бізнес і з'явилися альтернативні варіанти обрання суб'єкта, до якого можна було б звернутися з приводу проведення державної реєстрації. Також поступово законодавцем, враховуючи масштабне розширення переліку адміністративних послуг та розроблення дієвого механізму їхнього спрощення для пересічних гро-

мадян, паралельно втілювалася у життя ідея створення альтернативного адміністративного способу оскарження неправомірних або суперечливих рішень, дій чи бездіяльності державних реєстраторів, у тому числі, задля того, щоб зменшити навантаження на місцеві загальні суди.

Проблематикою досудового (позасудового) врегулювання спорів у загальному вигляді цікавилися такі вчені, як: І.А. Балюк, В.Є. Беянович, Є.А. Кобрусева, В.А. Кройтор, В.В. Резнікова, К.В. Селіванова, О.М. Спектор, М.І. Титов, В.Д. Чернадчук. Тематика оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації з надання адміністративних послуг, процедур була предметом наукового розгляду Д.О. Власенка, О.С. Духнович, О.Ю. Іващенко, С.А. Уханенка, О.В. Цельєва.

Мета. Комплексне поетапне дослідження багаторічного процесу реформування органів державної реєстрації прав як інституційного контексту та передумови запровадження позасудового (адміністративного) механізму оскарження у сфері державної реєстрації прав.

Хронологічно, до 01.01.2013, державна реєстрація права власності та інших речових прав на об'єкти нерухомого майна, що розташовані на земельних ділянках,

проводилася реєстраторами бюро технічної інвентаризації. Бюро технічної інвентаризації (далі – БТІ) – це підприємства, як правило, комунальної власності, які до 28.12.2012 одноособово здійснювали технічну інвентаризацію об'єктів нерухомого майна та до 01.01.2013 – державну реєстрацію права власності та інших речових прав на них шляхом внесення відповідних відомостей до реєстрових книг до моменту створення єдиної інформаційної бази. Відповідні питання нормативно-методичного забезпечення діяльності БТІ закріплювалися Інструкцією про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна, затвердженою наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 24.05.2001 № 127. Нормативно обсяг повноважень БТІ та їхня монополія на проведення державної реєстрації прав на нерухоме майно закріплювалися наказом Міністерством юстиції України від 07.02.2002 № 7/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 18.02.2002 за № 157/6445 (далі – наказ № 7/5), яким було затверджено Тимчасове положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно. Так, наказом № 7/5 встановлювалася тимчасова перехідна модель проведення державної реєстрації та закріплювався вичерпний перелік речових прав на нерухоме майно, які за тогочасним законодавством підлягали нормативному засвідченню: «До 01.01.2012 державна реєстрація права власності та права користування (сервітут) на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельних ділянках; права користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; права власності на об'єкти незавершеного будівництва, а також облік безхазяйного нерухомого майна, довірче управління нерухомим майном проводиться реєстраторами БТІ, створеними до набрання чинності Законом України від 11.02.2010 № 1878-VI «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» та підключеними до Реєстру прав власності на нерухоме майно» [1].

Окремо зазначимо, що в самому Тимчасовому положенні про державну реєстрацію були відсутні норми щодо порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності реєстратора БТІ, а чинний на той час Цивільний Кодекс УРСР в редакції від 30.10.1999 містив загальне правило про виникнення права власності з моменту передачі речі, не дивлячись на те, що з моменту прийняття вищезгаданого Тимчасового положення вже була регламентована процедура державної реєстрації, що породжувало питання про її обов'язковість та дезорієнтувало заявника щодо можливості чи неможливості оскарження дій реєстратора БТІ взагалі. Після прийняття Цивільного Кодексу України, Господарського Кодексу України та Кодексу Адміністративного Судочинства спори з державними реєстраторами БТІ в контексті оскарження їхніх рішень, дій чи бездіяльності щодо об'єктів нерухомого майна вирішувалися за правилами різних видів судочинства залежно від предмета самого спору та суб'єктного складу сторін, що також продукувало деяку плутанину щодо вірного визначення підсудності.

Враховуючи існуючі на той час соціально-політичні та правові виклики, 15.05.2003 з ініціативи народних депутатів Верховної Ради України IV скликання Дем'яніна В.А. та Матвєєва В.Й. у парламенті за № 2580-1 було зареєстровано проект закону про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, який був спрямований на забезпечення визнання та захисту державою речових прав на нерухомість, вдосконалення системи обліку земельних ділянок та іншого нерухомого майна, створення сприятливих умов для забезпечення розвитку ринкових відносин, активізації інвестиційної діяльності, збільшення надходжень до державного та місцевих

бюджетів. Вищевказаний новаторський закон, який претендував на роль систематизованої покрокової інструкції з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обмежень, був прийнятий 01.07.2004 парламентом та набув чинності 03.08.2004.

Так, згідно з ч.1 ст. 5 Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» (далі – Закон № 1952-IV) у першій редакції від 01.07.2004 систему органів державної реєстрації прав повинні були складати «центральный орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної реєстрації прав, створена при ньому державна госпрозрахункова юридична особа з консолідованим балансом (центр державного земельного кадастру) та її відділення на місцях, які є місцевими органами державної реєстрації прав» [2].

Також, задля створення анонсованої новим Законом № 1952-IV у першій редакції від 01.07.2004 системи державної реєстрації прав урядові було доручено забезпечити створення інформаційної бази – Державного реєстру прав у складі державного земельного кадастру, поступово наповнивши його даними інформації, що велася комунальними підприємствами БТІ, з метою його поетапного введення в дію. Крім того, у п.5 Прикінцевих положень Закону № 1952-IV містилося застереження про те, що «до створення єдиної системи органів реєстрації прав, а також до формування Державного реєстру прав у складі державного земельного кадастру реєстрація об'єктів нерухомості проводиться комунальними підприємствами БТІ» [2].

В Законі № 1952-IV в ред. від 01.07.2004 містилася абстрактна ст. 30, в якій зазначалося, що «дія та бездіяльність державного реєстратора прав можуть бути оскаржені до керівництва органів державної реєстрації прав та (або) в судовому порядку» [2]. При цьому, дану статтю слід було тлумачити у симбіозі з нормою Прикінцевих положень щодо здійснення комунальними підприємствами БТІ державної реєстрації прав до створення єдиної системи органів реєстрації прав. Зазначене дозволяло зробити висновок про можливість одночасного оскарження дій та бездіяльності реєстратора в адміністративному порядку «по вертикалі» в порядку підлеглості та у судовому (при цьому, вид судочинства законодавцем не конкретизувався). Однак, запропонована та передбачена Законом № 1952-IV в першій редакції система державної реєстрації прав так і не була створена. Враховуючи це, на державному рівні виникла необхідність у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно, на принципово новому рівні. Саме тому Верховною Радою України 11.02.2010 було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України», яким Закон № 1952-IV викладено у новій редакції, а також внесено зміни до деяких законодавчих актів, які регулювали відносини, що опосередковано пов'язані з процедурою державної реєстрації. У загальному вигляді новою редакцією Закону № 1952-IV передбачалося створення єдиної системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і визначилися нові підходи до регулювання цивільних правовідносин у цій сфері.

Нова система органів державної реєстрації прав була визначена ч. 1 ст.6 Закону № 1952-IV у ред. від 16.03.2010 та включала в себе «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань державної реєстрації прав – Міністерство юстиції України, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної реєстрації прав, та його територіальні органи, які є органами державної реєстрації прав» [2]. Так, згідно з п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 30.04.1998 № 592 у ред. від 05.07.2004 «система органів юстиції включає: Міністерство юстиції; Головне управління юстиції Міністер-

ства юстиції в Автономній Республіці Крим; обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції; районні, районні у містах управління юстиції; міські (міст обласного значення) управління юстиції. Районні та міські (міст обласного значення) управління юстиції можуть бути об'єднані у міськрайонні управління юстиції, а районні у містах (крім міст Києва та Севастополя) – у міжрайонні управління юстиції за рішенням Міністра юстиції» [3]. В рамках реформування органів юстиції у 2007 році наказом Міністерства юстиції України від 25.01.2007 № 21/5 ліквідовано обласні управління юстиції й утворено Головні управління юстиції в областях, що стали їхніми правонаступниками.

Паралельно, в рамках реалізації Концепції адміністративної реформи в Україні, затвердженої Указом Президента України (із змінами від 28.05.2006), втілювалися в життя практичні кроки щодо комплексної перебудови наявної в Україні системи державного управління, боротьби з пострадянським бюрократизмом, а також стосовно розбудови деяких інститутів державного управління. При цьому, глобальна мета адміністративної реформи визначалася як «поетапне створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високо розвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, що дасть змогу їй стати впливовим чинником у світі та Європі, а також формування системи державного управління, яка відповідатиме потребам і запитам людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння національним інтересам українського народу» [4]. Так, фактично Указом Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 в Україні розпочато адміністративну реформу з оптимізації організаційної структури діючих органів виконавчої влади, однією із концептуальних засад якої було наділення повноваженнями різного функціонального характеру відповідно міністерств, служб, агентств та інспекцій, зокрема абз. 19 п.1 вищевказаного Указу створено Державну реєстраційну службу України (далі – Укрдержреєстр). На вказану інституцію на нормативному рівні передбачалося покладання повноважень з реалізації державної політики у сфері реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, у сфері реєстрації релігійних організацій, а також функції Міністерства юстиції України з реалізації державної політики у сфері реєстрації [5]. Так, 06.04.2011 Указом Президента України за № 401/2011 було затверджено Положення про Державну реєстраційну службу України.

Наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2011 № 1707/5 також були затверджені положення про територіальні органи Міністерства юстиції України, якими визначено повноваження структурних підрозділів управлінь юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру як на обласному, так і на районному рівнях. Згідно з п.1, 3, 4 наказу Міністерства юстиції України від 07.09.2011 № 2074/5 у складі Головних управлінь юстиції Міністерства юстиції України в АРК, в областях, містах Києві та Севастополі проголошено утворення структурних підрозділів, які повинні забезпечити реалізацію повноважень Укрдержреєстру (так званих реєстраційних служб). До складу реєстраційних служб залежно від територіальної юрисдикції органу юстиції входили: відділ державної реєстрації актів цивільного стану, відділ (сектор) державної реєстрації юридичних осіб, легалізації об'єднань громадян та державної реєстрації друкованих засобів масової інформації (або сектор (при необхідності створення) чи спеціаліст з питань легалізації об'єднань громадян – у районних, міських (міст обласного значення), міськрайонних управліннях юстиції); вищезазначені структурні підрозділи та відділ державної реєстрації речових прав на нерухоме майно – у головних управліннях юстиції [6].

Однак, на момент створення Укрдержреєстру й до кінця перехідного періоду, тобто до 01.01.2013, у сфері державної реєстрації він здебільшого виконував функції органу, що здійснював методичне та методологічне керівництво, а також такого, який систематично надавав коментарі інформаційного характеру щодо проблемних аспектів галузевого законодавства у сфері державної реєстрації.

При цьому, процедуру оскарження рішень нотаріусів, прийнятих ними як державними реєстраторами в результаті вчинення нотаріальної дії, Закон України «Про нотаріат» прямо не регламентував, однак, ч.1 ст. 50 даного Закону в ред. від 06.12.2012 встановлювала, що нотаріальна дія або відмова у її вчиненні, нотаріальний акт оскаржуються до суду [7]. Більш конкретизована за суб'єктами можливість оскарження у сфері державної реєстрації, що дозволялася у перехідний період, закріплювалася ч.2 ст. 30 Закону № 1952-IV із змінами від 04.07.2012, яка надавала можливість оскарження дій та бездіяльності державного реєстратора, державного кадастрового реєстратора, нотаріуса, державного виконавця до суду [2] – однак, також без вказівки на вид підсудності.

Паралельно із реформуванням органів виконавчої влади та вдосконаленням діючих механізмів публічного адміністрування поступово запроваджувався новий інститут адміністративного права – інститут адміністративних послуг. Це стало позитивним надбанням сервісної реформи в контексті спрощення та наближення публічних послуг до населення.

Так, після прийняття Верховною Радою України у вересні 2012 року Закону «Про адміністративні послуги» споживачі адміністративних послуг, чії права, ймовірно, було порушено через протиправні рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів надання таких послуг, отримали можливість їхнього оскарження у порядку адміністративного судочинства – дане положення нормативно закріплювала ч. 2 ст. 19 даного закону у ред. від 06.09.2012 [8]. Предметом такого оскарження в судовому порядку могли виступати: ненадання адміністративних послуг, неправомірні (необґрунтовані) відмови в їхньому наданні, невиконання або неналежне виконання умов чи обсягу послуг, визначених в інформаційних або технологічних картках.

Новий етап в організації системи органів державної реєстрації прав на нерухоме майно нормативно розпочався з 01.01.2013, відколи процедури з держреєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, ведення Державного реєстру прав, надання інформації про зареєстровані права на нерухомість та їх обтяження, взяття на облік безхазяйного нерухомого майна почали здійснюватися відповідними відділами реєстраційних служб управлінь юстиції. Також безпосередньо державна реєстрація прав та їх обтяжень могла проводитися нотаріусами як спеціальними суб'єктами (під час вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення правочину, юридичним наслідком якого було відчуження об'єкта нерухомості або виникнення щодо нього речових прав, а також під час накладення заборони відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації, – з 06.09.2012).

02.07.2014 постановою Кабінету Міністрів України № 219 було затверджене нове положення по Державну реєстраційну службу України, однією з функцій якої знову було визначено здійснення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яка могла реалізовуватися безпосередньо та через структурні підрозділи головних управлінь юстиції Міністерства юстиції в АРК, в областях, містах Києві та Севастополі, а також районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних та міжрайонних управлінь юстиції, що забезпечують здійснення повноважень Укрдержреєстру у відповідності до положень пп.9 п.4 та п.7 вказаного Положення [9].

В контексті гарантованої можливості оскарження у сфері державної реєстрації прав зазначимо, що період

з 01.01.2013 до 01.01.2016 оскаржити дії та бездіяльність державних реєстраторів, державних кадастрових реєстраторів, нотаріусів та державних виконавців можна було виключно в судовому порядку, як і до цього періоду, про що свідчила залишена без змін ч. 2 ст. 30 Закону № 1952-IV.

Наступний етап історичної трансформації системи органів державної реєстрації прав ознаменувався проведенням комплексних заходів із децентралізації. Втілення в життя процесу передання повноважень як у сфері державної реєстрації нерухомості, так і у сфері державної реєстрації бізнесу на «місцевий рівень» нормативно розпочалося 13.12.2015, відколи набрали чинності Закони України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» (далі – Закони № 834-VIII та № 835-VIII).

Так, пп.3 п.2 прикінцевих та перехідних положень Закону № 834-VIII та пп.7 п.2 прикінцевих та перехідних положень Закону № 835-VIII передбачалося, що органи державної реєстрації прав, утворені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку, припиняють надання послуг у сфері державної реєстрації на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць за рішенням Кабінету Міністрів України, прийнятим у разі забезпечення виконавчими органами міських рад міст обласного та/або республіканського АРК значення, Київською, Севастопольською міськими, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями умов, необхідних для реалізації повноважень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, але не пізніше 30.04.2016 [10; 11]. Так, у відповідності до інноваційних змін галузевого законодавства у сфері державної реєстрації, імплементованих новою редакцією Закону № 1952-IV, яка набула чинності 01.01.2016, суб'єктами державної реєстрації прав визначено виконавчі органи сільських, селищних та міських рад, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, а також юридичні особи публічного права за умови їх акредитації в установленому порядку (так звані акредитовані суб'єкти), а до переліку державних реєстра-

торів (вже без вказівки на спеціальний статус) включено нотаріусів та державних виконавців (останніх – виключно у разі державної реєстрації обтяжень, накладених під час примусового виконання рішень відповідно до закону).

Так, процеси децентралізації дійсно стали поштовхом та інституційною основою для запровадження принципово нової для українського законодавства – дворівневої системи оскарження протиправних рішень, реєстраційних дій, дій та бездіяльності у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. На законодавчому рівні це відобразилося також шляхом внесення якісних змін до Закону 1952-IV та його викладення в новій редакції від 01.01.2016. Так, на відміну від попередніх редакцій, в інституційному контексті розроблення нової системи державної реєстрації та ліквідації у січні 2015 року Укрдержреєстру, нова редакція Закону передбачала правомочності Міністерства юстиції зокрема та не виключно на розгляд скарг на рішення, дії або бездіяльність державних реєстраторів, суб'єктів державної реєстрації прав та прийняття обов'язкових до виконання рішень, передбачених цим Законом – для територіальних органів Міністерства юстиції України (п. 1,2 ч.1 ст.8 Закону) [2].

На тлі організаційно-нормативного процесу передання повноважень у сфері державної реєстрації від органів юстиції до виконавчих комітетів місцевих рад та районних державних адміністрацій замість відділів державної реєстрації речових прав на нерухоме майно створювалися відділи розгляду звернень та забезпечення діяльності комісії з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації при Головних територіальних управліннях юстиції в областях України. «Антирейдерські» комісії запрацювали з 01.01.2026 та стали альтернативним способом оскарження неправомірних реєстраційних дій, рішень, дій чи бездіяльності у сфері державної реєстрації.

Таким чином, сучасна система органів державної реєстрації декілька разів підлягала організаційному та інституційному реформуванню. Неодноразово змінювалося коло суб'єктів державної реєстрації, а законодавцем у перехідних положеннях галузевого законодавства вводилися граничні терміни набуття певними органами повноважень з державної реєстрації, функціонували так звані перехідні періоди. Процес реформування системи державної реєстрації завжди враховував момент необхідності наближення до «сервісної моделі» державного управління до людей, тому остаточно поява альтернативного механізму оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних реєстраторів законодавчо була оформлена паралельно із завершенням процесу децентралізації адміністративних послуг у сфері державної реєстрації прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Тимчасового положення про порядок державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухоме майно : наказ М-ва юстиції України від 7 лют. 2002 р. № 7/5. *Офіційний вісник України*. 2002. № 8. С. 471.
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. Дата оновлення: 07.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/ed20040701#Text> (дата звернення: 18.04.2022).
3. Про систему органів юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.04.1998 р. № 592 (із змінами, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України від 05.07.2004 р. № 834). *Офіційний вісник України*. 1998. № 18. С. 3.
4. Концепція адміністративної реформи в Україні : затв. Указом Президента України від 22.07.1998 р. (у ред. від 28.05.2006) № 810/98. *Офіційний вісник України*. 1999. 11 чер. (№ 21). С. 32.
5. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. 9 груд. (№ 32). С. 3.
6. Про структурні підрозділи територіальних органів юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру та з питань банкрутства: наказ Міністерства юстиції України від 07.09.2011 р. № 2074/5. Дата оновлення: 19.06.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2074323-11/ed20110907#Text> (дата звернення: 28.04.2022).
7. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. 28 вер. (№ 39). С. 383.
8. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. 15 жовт. 2012 р. (№ 76). С. 44.
9. Положення про Державну реєстраційну службу : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 2 лип. 2014 р. № 219. *Офіційний вісник України*. 2014. № 54. С. 58.
10. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»: Закон України від 26.11.2015 р. № 834-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. 25 груд. (№ 100). С. 11.
11. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 26.11.2015 р. № 835-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. 25 груд. (№ 100). С. 40.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА****SPECIAL KNOWLEDGE UTILIZATION IN THE INVESTIGATION OF COUNTERFEITING**

Тимчишин А.М., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
Івано-Франківська філія

У статті розглянуті основні підходи до використання спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва. З'ясовано, що складнощі, які виникають при залученні спеціаліста у таких кримінальних провадженнях, обумовлюються визначенням важливості етапів розслідування та їх меж. Вчасне залучення такого суб'єкта безумовно впливатиме на хід розслідування фальшивомонетництва та виконання завдань кримінального провадження передбачених статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України.

Наголошено, що правильне розуміння поняття спеціальних знань у кримінальному процесі – важлива умова їх використання в різних формах учасниками кримінального судочинства в ході розслідування кримінального провадження про фальшивомонетництво згідно із вимогами закону. Під ними слід розуміти такі, що використовуються в процесі розслідування фальшивомонетництва, слід розуміти систему науково обґрунтованих і апробованих практикою знань наукового та прикладного характеру в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, отриманих унаслідок спеціальної підготовки, підвищення кваліфікації, самоосвіти, наукової діяльності, досвіду практичної роботи за спеціальністю, що не становлять професійних знань суб'єкта доказування і використовуються з метою одержання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини в кримінальних справах у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством

Спеціальні знання є елементом, що визначає процесуально-правовий статус учасників кримінально-процесуальної діяльності. Вони впливають на формування їх прав й обов'язків, систему гарантій, умови та порядок діяльності в процесі розслідування фальшивомонетництва, визначають характерне процесуальне значення результатів, що досягаються під час такої діяльності.

Ключові слова: фальшивомонетництво, розслідування, спеціальні знання, кримінальне провадження, експертиза.

The article examines the main approaches to utilizing specialized knowledge in the investigation of counterfeiting. It is found that the difficulties arising from involving specialists in such criminal proceedings are determined by defining the importance of investigation stages and their boundaries. Timely engagement of such a subject undoubtedly affects the course of counterfeiting investigation and the execution of tasks of criminal proceedings as stipulated by Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

It is emphasized that the correct understanding of the concept of specialized knowledge in criminal proceedings is a crucial condition for their use in various forms by participants in criminal proceedings during the investigation of counterfeiting cases in accordance with legal requirements. These should be understood as a system of scientifically grounded and practice-tested knowledge of scientific and applied nature in the field of science, technology, art, or craft, obtained through special training, qualification enhancement, self-education, scientific activity, practical work experience in the specialty, which do not constitute professional knowledge of the evidentiary subject and are used to obtain evidential and guiding information necessary for establishing the truth in criminal cases in cases and in the manner determined by criminal procedural legislation.

Specialized knowledge is an element defining the procedural-legal status of participants in criminal procedural activity. They affect the formation of their rights and obligations, system of guarantees, conditions, and procedure for activities in the process of investigating counterfeiting, determining the characteristic procedural significance of the results achieved during such activity.

Key words: counterfeiting, investigation, specialized knowledge, criminal proceedings, expertise.

Постановка проблеми. Проблема виявлення, розкриття та розслідування фальшивомонетництва є актуальною для України. Бурхливий розвиток офісної техніки, поліграфічного обладнання та розповсюдження їх в Україні дозволяє фальшивомонетникам створювати чітко організовану та високо розвинену індустрію фальшивомонетництва.

Значна частина теоретичних і прикладних питань даної тематики на сьогоднішній день залишилася без розгляду або є дискусійною. Наявні методичні рекомендації вимагають систематизації та потребують подальшої розробки з метою максимально повного задоволення потреб сучасної практики у використанні спеціальних знань у процесі розслідування фальшивомонетництва.

Зрозуміло, що суттєве практичне значення і недостатня наукова розробка проблем, пов'язаних із використанням спеціальних знань у процесі розслідування фальшивомонетництва, зумовлюють необхідність здійснення теоретичних пошуків, спрямованих на визначення шляхів більш широкого використання досягнень науки і техніки в процесі розслідування розглядуваної категорії злочинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Безпосередньо питання використання спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва вивчали В. В. Арешонков, Є. О. Даніч, В. В. Кікінчук, К. М. Ковальов, Н. В. Копча, І. Г. Пиріг, Ю. П. Поляк, Б. В. Романюк, В. В. Семенов, Р. Л. Сте-

панюк, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Б. Б. Теплицький, О. О. Юхно та інші вчені.

Безперечно, зусиллями вищезазначених учених була створена міцна теоретична й методологічна основа для сучасних і майбутніх наукових досліджень проблем використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів, проте необхідно зауважити, що їх праці не охоплюють повного комплексу питань, спеціально присвячених проблемам використання спеціальних знань у ході розслідування фальшивомонетництва.

Мета та завдання – надати комплексну характеристику особливостям використання спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва.

Виклад основного матеріалу. З часів появи перших паперових грошей вони одразу стали об'єктом підвищеної уваги злочинців. З огляду на це явище кожна держава безперервно працює над підвищенням захищеності своїх паперових та металевих матеріальних цінностей від підробки. Однак швидкий розвиток копіювально-розмножувальної техніки та засобів оперативної поліграфії обумовив зростання кількості підробок не тільки іноземних паперових грошей, а й національної валюти України. З кожним роком кількість та якість підробок сучасних паперових грошей України неухильно зростають [1].

У криміналістичній літературі відсутні відомості про точний час появи методик визначення дійсності перших

грошових знаків і, відповідно, методики розслідування даного виду злочинів. На думку К. М. Ковальова, спеціальні методи дослідження підроблених срібних монет застосовувалися вже в VI столітті до нашої ери. Монети перевіряли за допомогою ножа, шляхом зрізання шматочка. На отриманому в такий спосіб зрізі можна було визначити, з якого металу виготовлений грошовий знак. З метою приховання своїх злочинних дій, виготовлювачі фальшивих монет самі стали робити на них такий надріз та покривати його сріблом [2, с. 20].

Саме слово «фальшивомонетництво» походить від латинського слова *falsus*, що означає «помилковий, підроблений, неправдивий». Також вживається слово «фальсифікація», що походить від однокорінних слів: «*falsificatio*» та «*falsifico*», що означає в перекладі «підробляти» [3, с. 726].

Залежно від ознак суб'єкта фальсифікації грошей та цілей, на які воно направлено, А. В. Миrowsька умовно виділила три групи фальшивомонетництва:

1) яке здійснюють фальшивомонетники-одиночки – це так зване «побутове фальшивомонетництво», яке вчиняється в одиничних випадках з використанням підручних засобів чи комп'ютерної техніки, а намір виникає спонтанно.

2) фальшивомонетництво, яке здійснюється спеціально створеними злочинними угрупованнями з метою наживи, – найпоширеніша категорія зі складною системою управління від виготовлення до збуту підроблених банкнот, із великою кількістю співучасників і розподілом обов'язків. Для цього вербуються спеціалісти з технічною освітою, поліграфісти, гравери, фотографи, програмісти [4]. Далі, як виняток, вчена зараховує до даної категорії і деяких фальшивомонетників-одиночок – художників або осіб, робота яких пов'язана з комп'ютерною технікою [4];

3) державне фальшивомонетництво – виготовлення однією країною фальшивих грошей іншої країни для підризу економіки останньої. Організаторами державного фальшивомонетництва, виступають вищі керівні особи держави або керівники державних силових служб. Безпосередніми виконавцями можуть бути як державні службовці (працівники цих установ), так і фальшивомонетні фабрики, створені шляхом зашифрованих заходів із залученням спеціалістів необхідного профілю. Реалізація підроблених банкнот здійснюється через агентуру як товар або оплата послуг, а в грошовий обіг вони поступають через осіб, які, як правило, не мають уявлення про їх реальне походження [4].

Залежно від використовуваних способів та методів виготовлення, знарядь, засобів та якості предмета посягання, можна виділити три типи фальшивомонетництва:

1) непрофесійне (некваліфіковане) фальшивомонетництво;

2) професійне (кваліфіковане) фальшивомонетництво;

3) державне фальшивомонетництво.

Розглядаючи поняття криміналістичної характеристики фальшивомонетництва слід розуміти упорядковану сукупність суттєвих відомостей про криміналістично значущі типові ознаки, які відрізняють фальшивомонетництво від інших злочинних посягань і визначають систему слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на його розкриття та розслідування.

Сьогодні у криміналістиці немає чіткого переліку елементів криміналістичних характеристик, що може розглядатися як єдина та незмінна система для всіх видів злочинів. Кожний злочин є індивідуальним, відповідно до цього і набір елементів криміналістичної характеристики може змінюватися (скорочуватись або розширюватись) [5].

Наразі, немає підстав включати окремим елементом криміналістичної характеристики фальшивомонетництва механізм злочину, оскільки, останній сам структурно

є явищем складним і включає в себе усі елементи злочинної діяльності, що суперечить поняттю про однорівневість структурних елементів системи; закономірності механізму злочину є гносеологічною основою, яка дозволяє встановити зв'язки між елементами криміналістичної характеристики і задає нові якісні властивості системі відомостей про злочин у цілому.

Аналізуючи кримінальні провадження відносно фальшивомонетництва можна зробити висновок про те, що до типових дій фальшивомонетників при підготовці належать:

– вирішення питань про фінансування злочинної діяльності на початковому етапі;

– пошук приміщення, в якому буде здійснюватися виготовлення і зберігання фальшивок;

– підбір (підшукування) необхідних співучасників злочину (осіб, що володіють спеціальними знаннями, осіб, що будуть здійснювати збут підробок, мають у власності транспортні засоби, тощо);

– визначення з видом (видами) валюти, яка в подальшому буде підроблятися злочинцями;

– придбання спеціального обладнання, комп'ютерної та копіювальної техніки (визначення зі способом підробки);

– визначення місць збуту та шляхів транспортування фальшивих грошей.

Кожен з цих етапів у процесі підготовки до вчинення злочину відіграє важливу роль й так чи інакше впливає на безпосередні умови вчинення злочину. Так, для того, щоб розпочати злочинну діяльність, злочинець (організатор), як правило, або володіє необхідною сумою грошових коштів на «виробничі» витрати (закупівлю матеріалів, обладнання та ін.), або вживає заходів для отримання цих коштів (бере в борг, вчиняє інші майнові злочини тощо) [6].

Суттєву роль у процесі підготовки до здійснення кримінального правопорушення відіграє підбір співучасників злочину і визначення ролі кожного з них у злочинній групі. Тут слід відзначити фахівців з виготовлення підроблених грошей. Як правило, організовані злочинні групи для здійснення свого задуму залучають фахівців у сфері поліграфії, фотографії, граверів, осіб, що мають досвід роботи з копіювально-розмножувальною і комп'ютерною технікою. Окрім того, зазначені особи підбирають та купують різноманітні хімічні речовини, фарби та інші розхідні матеріали, необхідні для виготовлення фальшивих грошових знаків [1; 7].

Одним з елементів криміналістичної характеристики злочинів є особа злочинця, дослідженню якої присвячені праці багатьох учених – криміналістів, кримінологів, психологів. Особа злочинця як один із структурних елементів криміналістичної характеристики все ще залишається проблемою, що становить інтерес з точки зору з'ясування її характеристик, насамперед типологізації «злочинної особистості» [8, с. 156].

Безпосередня практична діяльність спеціаліста при проведенні слідчих дій, де виникла необхідність застосування його спеціальних знань, навичок та досвіду, є надзвичайно важливою, оскільки пов'язана з технологією виробництва, експлуатації складної техніки, обладнання, що використовувалась для виробництва підроблених грошей. Наприклад, спеціаліст під керівництвом слідчого при безпосередньому огляді різного обладнання, технічних приладів може виявити суттєві, на перший погляд непомітні, матеріальні сліди злочину, які можуть мати важливе значення у справі. Докази за участю спеціаліста слідчий може досліджувати при огляді як на місці їх вилучення, так і в стаціонарних умовах лабораторії чи іншого відповідного закладу. За безпосередньою участю спеціаліста слідчий може не тільки виявити і вилучити докази, а й кваліфіковано їх дослідити у межах своєї компетенції та правильно описати в протоколі слідчої дії окремі елементи купор, сировини, обладнання тощо [9, с. 99–100].

На думку, А. В. Мировської спеціальні знання, що використовуються в розслідуванні фальшивомонетництва – це система незагальновідомих, незагальнодоступних, науково обґрунтованих і практично апробованих знань теоретичного та прикладного характеру в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, отриманих внаслідок спеціальної підготовки, підвищення кваліфікації, самоосвіти, наукової діяльності, досвіду практичної роботи за спеціальністю, що не становлять професійних знань суб'єкта доказування і використовуються з метою одержання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством [4]; Р. Л. Степанюк, В. В. Кікінчук звертають увагу на те, що не існує чіткої межі між професійними знаннями слідчого та спеціальними знаннями. В процесі накопичення досвіду розслідування кримінальних проваджень і підвищення кваліфікації обсяг професійних знань слідчого стає більш глибоким і широким, охоплюючи певну частину знань (в першу чергу, із галузі криміналістики), які вважаються спеціальними [12]; Ю. П. Поляк переконує, що розуміння змісту спеціальних знань у кримінальному процесі як професійних відповідає загальноприйнятим уявленням про те, що сучасна професійна діяльність спеціалістів акумулює в собі знання всіх попередніх поколінь працівників відповідної професії [13].

На думку деяких науковців, до спеціальних не відносяться загальновідомі знання. Співвідношення спеціальних і загальновідомих знань залежить від рівня розвитку соціуму та інтегрування наукових знань у повсякденне життя людини. Розширення та поглиблення уявлень про певні явища, процеси, предмети призводить до того, що знання стають більш диференційованими, системними, доступними широкому колу осіб. Разом із тим, у сучасних умовах очевидні, повсякденні уявлення заперечуються, виникають їх нові наукові обґрунтування, які набувають характер спеціальних знань.

У свою чергу, Н. В. Копча акцентує увагу на тому, що спеціальні й загальновідомі знання – це система взаємопов'язаних елементів, а тому, під час визначення поняття спеціальних знань необхідно враховувати мету їх використання та вимоги процесуальної форми, а не належність до певного виду знання [10].

Одним із основних і дискусійних питань кримінально-процесуальної теорії є співвідношення таких термінів, як «спеціальні знання» і «спеціальні пізнання». Зазвичай у науковій літературі ці два поняття вживаються як рівнозначні, хоча, ні з філософської, ні з філологічної точки зору, ці категорії не є синонімічними.

Термін «спеціальне пізнання» виражає процес отримання знань, тоді як під спеціальними знаннями розуміється якість знань, які мають відповідні особи – спеціалісти, експерти та інші. Поняття «спеціальні пізнання» ширше поняття «спеціальні знання», оскільки включає в себе не лише теоретичний, але й емпіричний аспект [14, с. 195].

Разом з тим, термін «пізнання» носить персоніфікований характер, тому що пізнання – це сукупність знань, засвоєних конкретним суб'єктом, а категорія «знання» може позначати сукупність будь-яких відомостей в певній сфері.

При проведенні огляду та інших слідчих (розшукових) дій важливо виявити, зафіксувати та вилучити непошкодженими невидимі неозброєним оком сліди злочину. Участь спеціаліста з метою застосування найновіших і найскладніших науково-технічних засобів підвищує надійність гарантії виявлення, фіксації і вилучення таких речових доказів та об'єктивність їх оцінки і використання у кримінальному провадженні [10].

Особливо важлива, на нашу думку, участь спеціаліста при проведенні процесуальних дій, в ході яких ведеться пошук і вилучається інформація, яка міститься

в машинній пам'яті комп'ютерів [11]. Спеціаліст у галузі комп'ютерних технологій може надати допомогу та консультацію з приводу побудови комп'ютерної програми, її роботи, місцезнаходження інформації, яка цікавить слідчого, способах її вилучення із пам'яті комп'ютера, проведення певних операцій за допомогою комп'ютера. Некваліфіковане поводження з комп'ютером може призвести до того, що необхідна інформація може бути невиявлена або взагалі знищена. Тому слідчому при проведенні такого роду дій необхідно заздалегідь організувати участь відповідного спеціаліста.

При проведенні слідчим допитів підозрюваних осіб спеціаліст, задаючи безпосередньо їм запитання, може слідчому кваліфіковано провести їх допит та глибоко вникнути у суть технологічних процесів виготовлення фальшивок, а також механізму вчинених злочинів у цілому. Виникають ситуації, коли під час допитів, підозрюваний чи свідок можуть приховати відомі їм окремі дані, а іноді вводити слідчого в оману, користуючись недостатнім рівнем обізнаності слідчого у вузькоспеціалізованих питаннях, тому участь спеціаліста в таких випадках у проведенні допитів, на нашу думку, є обов'язковою.

Підсумовуючи, варто наголосити, що значною мірою поширення фальшивомонетництва в Україні сприяє економічний розвиток і міжнародні кримінальні зв'язки злочинців. Про останнє свідчать непоодинокі випадки знешкодження каналів транспортування фальшивих грошей та випадки затримання ділків, які розраховувалися фальшивими грошима за контрабандні товари, наркотики, зброю.

Висновки. Таким чином, варто наголосити, що під спеціальними знаннями, що використовуються в процесі розслідування фальшивомонетництва, слід розуміти систему науково обґрунтованих і апробованих практикою знань теоретичного та прикладного характеру в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, отриманих внаслідок спеціальної підготовки, підвищення кваліфікації, самоосвіти, наукової діяльності, досвіду практичної роботи за спеціальністю, що не становлять професійних знань суб'єкта доказування і використовуються з метою одержання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини в кримінальних справах у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством.

Залучення спеціаліста, який надає допомогу слідчому у проведенні процесуальних дій у будь-якій формі, у тому числі консультації, повинно бути офіційно відображено у протоколі слідчої (розшукової) дії, оскільки інше не тільки порушує вимоги кримінального процесу, а може мати негативні наслідки для самого процесу доказування. Взаємодія слідчого зі спеціалістами у таких кримінальних провадженнях є невід'ємною, законодавчо обґрунтованою стадією взаємовідносин між цими суб'єктами, спрямованою на оптимізацію діяльності по виявленню, фіксації, вилученню та попередньому дослідженню матеріальних та ідеальних слідів-відображень під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій у провадженнях.

На наше переконання, участь спеціаліста безумовно полегшить процес доказування, дозволить виконати завдання ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України в частині забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, правильно обґрунтувати та описати механізм вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з фальшивомонетництвом, отримати вихідну інформацію про особу-злочинця.

Спеціальні знання є елементом, що визначає процесуально-правовий статус учасників кримінально-процесуальної діяльності. Вони впливають на формування їх прав й обов'язків, систему гарантій, умови та порядок діяльності в процесі розслідування фальшивомонетництва, визначають характерне процесуальне значення результатів, що досягаються під час такої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тимчишин А. М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 362 с.
2. Ковальов К. М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37.
3. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. уклад.: В. В. Яременко, О. О. Сліпушко. Київ: Аконт, 2003. Т. 1. 928 с.
4. Миrowsька А. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні фальшивомонетництва: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2012. 285 с.
5. Пясовський В. В, Черноус Ю. М., Самодин А. В. Криміналістика: підручник. Харків: Право, 2020. 752 с.
6. Арешонков В. В. Теоретичні, правові та праксеологічні засади техніко-криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 568 с.
7. Тимчишин А. М. Наукове забезпечення проблем використання спеціальних знань. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 105–112.
8. Підпалій В. В. Криміналістична характеристика та розслідування крадіжок в умовах великого міста: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 214 с.
9. Даніч Є. О. Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2018. 238 с.
10. Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення: теорія та практика: монографія. Одеса: «Юридика», 2023. 244 с.
11. Теплицький Б. Б. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2021. 268 с.
12. Кікінчук В. В., Степанюк Р. Л., Юхно О. О. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених на території операції Об'єднаних сил, а також на тимчасово окупованих територіях: науково-методичні рекомендації. Харків: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2018. 48 с.
13. Поляк Ю. П. Застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та використання його результатів під час досудового розслідування: дис. ... докт. філос.: 081 – Право. Львів, 2022. 230 с.
14. Тимчишин А. М. Особливості використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 1. С. 194–200.

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE REFORM AND IMPROVEMENT OF THE LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF UKRAINIAN REFUGEES IN THE EUROPEAN UNION

Чуєнко В.І., к.ю.н., доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін та міжнародного права

*Навчально-науковий інститут права імені Князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом*

Красуцький В.В.,
доктор філософії у галузі права

Стаття присвячена важливій темі сучасної міграційної політики та правового регулювання статусу біженців з України в контексті євроінтеграції. У зв'язку зі складними подіями на території України та стрімким збільшенням кількості українських біженців, відкриваються нові виклики та можливості для їхнього легального статусу та інтеграції в країни Європейського Союзу.

У статті аналізується поточний стан правового регулювання статусу українських біженців в Європейському Союзі та визначаються проблеми, з якими стикаються ці біженці. Далі стаття висвітлює перспективні напрямки та можливі шляхи реформування та удосконалення цього правового регулювання з метою забезпечення кращого захисту прав та інтересів українських біженців, а також сприяння їхній ефективній інтеграції в європейське суспільство.

Одним із ключових напрямків є покращення процедур оцінки статусу біженця, зменшення адміністративних бар'єрів для отримання цього статусу та встановлення швидких та ефективних механізмів апеляції. Також важливо розглянути можливість розширення списку основ, на підставі яких може бути надано статус біженця, враховуючи специфічні ситуації, з якими стикаються українські біженці.

Наступним важливим аспектом є підтримка та інтеграція біженців після надання їм статусу. Це включає в себе надання доступу до освіти, медичних послуг, ринку праці та місць проживання. Потрібно розглянути можливості забезпечення культурної адаптації та психологічної підтримки для біженців, що сприятиме їхньому швидшому інтегруванню в суспільство.

Також у статті обговорюється важливість співпраці між країнами Європейського Союзу та Україною у сфері міграції та біженців, а також можливість розробки спільних стратегій та програм, спрямованих на розв'язання міграційних питань та підтримку українських біженців.

Необхідно зауважити, що в статті відзначає важливість реформування та удосконалення правового регулювання статусу українських біженців в Європейському Союзі, щоб забезпечити їм кращий захист та сприяти їхній успішній інтеграції в нове суспільство. Заходи, обговорені в статті, можуть стати основою для розробки політичних рішень та законодавчих актів, спрямованих на досягнення цієї мети.

Ключові слова: біженці, Україна, Європейський Союз, міграційна політика, правове регулювання, статус біженця, реформи, права біженців, міграційні виклики.

The article is devoted to the important topic of modern migration policy and legal regulation of the status of refugees from Ukraine in the context of European integration. In connection with the complex events on the territory of Ukraine and the rapid increase in the number of Ukrainian refugees, new challenges and opportunities are opening up for their legal status and integration into the countries of the European Union.

The article analyzes the current state of legal regulation of the status of Ukrainian refugees in the European Union and identifies the problems faced by these refugees. Next, the article highlights promising directions and possible ways of reforming and improving this legal regulation in order to ensure better protection of the rights and interests of Ukrainian refugees, as well as to promote their effective integration into European society.

One of the key directions is to improve procedures for assessing refugee status, reduce administrative barriers to obtaining this status, and establish fast and effective appeal mechanisms. It is also important to consider expanding the list of grounds on which refugee status can be granted, taking into account the specific situations faced by Ukrainian refugees.

The next important aspect is the support and integration of refugees once they have been granted status. This includes providing access to education, health services, the labor market and places to live. It is necessary to consider the possibilities of providing cultural adaptation and psychological support for refugees, which will contribute to their faster integration into society. The article also discusses the importance of cooperation between the countries of the European Union and Ukraine in the field of migration and refugees, as well as the possibility of developing joint strategies and programs aimed at solving migration issues and supporting Ukrainian refugees.

It should be noted that the article notes the importance of reforming and improving the legal regulation of the status of Ukrainian refugees in the European Union in order to provide them with better protection and facilitate their successful integration into the new society. The measures discussed in the article can become the basis for the development of political decisions and legislative acts aimed at achieving this goal.

Key words: refugees, Ukraine, European Union, migration policy, legal regulation, refugee status, reforms, refugee rights, migration challenges.

Постановка проблеми. Починаючи з 24 лютого 2022 року, внаслідок російської агресії проти України, країна почала масову евакуацію своїх громадян. За даними ООН, станом на 1 жовтня 2023 року, понад 8 мільйонів українців були змушені покинути свої домівки, з них понад 4 мільйони виїхали за кордон.

Більшість українських біженців знайшли притулок у країнах Європейського Союзу (ЄС). Для забезпечення їхнього захисту та надання необхідної допомоги, 2 березня 2022 року Європейський Союз активував Директиву 2001/55/ЄС про тимчасовий захист осіб у разі масового напливу біженців. Ця Директива надає українським

біженцям право на легальне перебування, роботу, освіту, медичну допомогу та соціальні виплати на території країн ЄС протягом трьох років.

Продовження війни в Україні ставить під сумнів можливість повернення українських біженців на батьківщину в найближчі роки. Це зумовлює необхідність перегляду та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС.

Війна в Україні є наймасштабнішою за останні десятиліття. Вона призвела до масового переміщення людей, які змушені були залишити свої домівки та шукати притулок за кордоном. Європейський Союз відіграв важливу роль

у наданні допомоги українським біженцям. Директива 2001/55/ЄС дозволила українським біженцям легально перебувати, працювати та отримувати допомогу в країнах ЄС. Продовження війни в Україні ставить під сумнів можливість повернення українських біженців на батьківщину в найближчі роки. Це зумовлює необхідність реформування та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС.

Основними проблемами, які потребують вирішення, є:

1. Тимчасовий характер захисту. Директива 2001/55/ЄС передбачає надання захисту лише на три роки. Це може призвести до незахищеності українських біженців у разі продовження війни в Україні.

2. Відсутність можливості отримати постійне місце проживання. Директива не передбачає можливості для українських біженців отримати постійне місце проживання в ЄС. Це може ускладнити їхню інтеграцію в європейське суспільство.

3. Неврахування індивідуальних потреб українських біженців. Директива не враховує індивідуальні потреби українських біженців, зокрема тих, хто має особливі потреби, такі як діти, люди похилого віку та люди з інвалідністю.

Реформування та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС є важливим завданням, яке дозволить забезпечити ефективний захист та допомогу українським біженцям та їхнім сім'ям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема біженців, а також питання міжнародної міграції та міграційних процесів в країнах ЄС протягом багатьох років досліджується у працях провідних вітчизняних фахівців у галузі міжнародного права, таких як: К. Піменова, Ю.Ю. Акіменко, В.В. Гомонай, К.М. Левандовські, С.В. Лозінська, О.М. Поліванова, І.В. Бойко, І. В., Кисельова, О. І., Курилюк, Ю., Н. Родінова, П. Овчар, О.А. Швагер, М. Якимчук, С. Соломко, В. Самороков, А.О. Покрасьон, К. Піменова та інші.

Дослідники вважають, що тимчасовий захист є ефективним механізмом для захисту українських біженців, також піддають критиці тимчасовий захист за те, що він є неповним і не забезпечує достатнього захисту для українських біженців. Правове регулювання статусу українських біженців в ЄС є об'єктом подальших досліджень і дискусій. Це пов'язано з тим, що війна в Україні триває, і є ймовірність, що ЄС буде впроваджувати додаткові заходи щодо захисту українських біженців.

Мета статті полягає в аналізі перспективних напрямів реформування та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС. Ми виходимо з того, що продовження війни в Україні ставить під сумнів можливість повернення українських біженців на батьківщину в найближчі роки. Це зумовлює необхідність перегляду та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС. Для досягнення поставленої необхідно проаналізувати наявні проблеми в правовому регулюванні статусу українських біженців у ЄС, а також запропонувати перспективні напрями їхнього вирішення.

Мета статті не обмежується аналізом перспективних напрямів реформування та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців у ЄС. Мета статті також полягає в забезпеченні ефективного захисту та допомоги українським біженцям та їхнім сім'ям.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. Відтоді мільйони українців були змушені покинути свої домівки та шукати притулку в інших країнах. Європейський Союз відреагував на цю кризу, активувавши Директиву про тимчасовий захист (Temporary Protection Directive) - надзвичайний захід, який забезпечує негайний і колективний захист переміщених осіб у виняткових обставинах масового припливу [4, 5].

Європейський Союз відіграє важливу роль у наданні гуманітарної допомоги та притулку українським біженцям [8]. Однак правове регулювання статусу українських біженців в ЄС залишається складним питанням, яке постійно розвивається. У статті досліджуються перспективні напрямки реформування та вдосконалення правової бази, що регулює статус українських біженців в Європейському Союзі, з урахуванням принципів справедливості, ефективності та дотримання прав людини.

Європейський Союз (ЄС) оперативно відреагував на мільйони українських біженців, які рятуються від війни в рідній країні. Директива ЄС про тимчасовий захист (ДТЗ), яка була вперше застосована у відповідь на кризу в Україні, надала українським біженцям негайний доступ до роботи, житла, освіти та охорони здоров'я на всій території ЄС [1].

Директива ЄС про тимчасовий захист українців - це законодавчий акт, ухвалений Європейським Союзом у березні 2022 року у відповідь на російське вторгнення в Україну. Директива передбачає тимчасовий захист українських біженців в ЄС і встановлює низку прав та пільг, на які вони мають право, включаючи доступ до житла, охорони здоров'я, освіти та працевлаштування [4].

Директива є важливим законодавчим актом, оскільки вперше ЄС активував свій механізм тимчасового захисту. Цей механізм був створений у 2001 році, але ніколи раніше не використовувався. Активізація механізму відображає масштаб кризи біженців, спричиненої війною в Україні, та зобов'язання ЄС надавати підтримку тим, хто був переміщений [17].

Директива застосовується до всіх українських біженців, які в'їхали до ЄС з 24 лютого 2022 року. Вона також поширюється на громадян України, які легально проживали в ЄС на цю дату і не можуть безпечно повернутися в Україну [4].

Згідно з директивою, українські біженці мають право на низку прав та пільг, зокрема:

- Дозвіл на проживання терміном на один рік, який може бути продовжений ще на шість місяців у разі необхідності.

- Доступ до житла, охорони здоров'я, освіти та працевлаштування.

- Доступ до фінансової допомоги.

- Доступ до послуг мовної та культурної підтримки.

Директива також накладає низку зобов'язань на держави-члени ЄС, зокрема:

- Зобов'язання ідентифікувати та реєструвати українських біженців.

- Зобов'язання забезпечити українським біженцям доступ до прав і пільг, викладених у директиві.

- Зобов'язання координувати свої дії у відповідь на кризу біженців з іншими країнами-членами ЄС.

Директива ЄС про тимчасовий захист українців є важливим законодавчим актом, який надає вкрай необхідну підтримку українським біженцям. Вона є відображенням зобов'язань ЄС виявляти солідарність і надавати допомогу тим, хто був змушений покинути свої домівки внаслідок війни в Україні [9].

На додаток до прав і пільг, викладених у директиві, українські біженці також мають низку інших прав відповідно до законодавства ЄС, включаючи право на недискримінацію, право на притулок і право на возз'єднання сім'ї [6].

Директива ЄС про тимчасовий захист українців є важливим кроком у забезпеченні доступу українських біженців до підтримки та захисту, яких вони потребують. Однак важливо зазначити, що директива є лише тимчасовим заходом [16]. ЄС повинен продовжувати працювати зі своїми країнами-членами над розробкою довгострокових рішень для українських біженців і підтримувати їхню інтеграцію в європейське суспільство [12].

Однак існує низка сфер, в яких правове регулювання статусу українських біженців в ЄС можна було б покращити. Дослідимо деякі з перспективних напрямків реформування, зокрема:

Збільшення тривалості тимчасового захисту: наразі Директива ЄС про тимчасовий захист надає тимчасовий захист українським біженцям строком на один рік з можливістю продовження ще на шість місяців. Однак, враховуючи затяжний характер конфлікту в Україні, цілком ймовірно, що багатьом українським біженцям доведеться залишатися в ЄС протягом більш тривалих періодів часу. ЄС має розглянути можливість продовження терміну тимчасового захисту для українських біженців або навіть надання їм постійного дозволу на проживання [2].

Покращення доступу до освіти та працевлаштування: хоча Директива ЄС про тимчасовий захист гарантує українським біженцям доступ до освіти та працевлаштування, все ще існують певні проблеми, які потребують вирішення. Наприклад, багато українських біженців не розмовляють мовою країни перебування, що може ускладнити для них пошук роботи або відвідування школи. ЄС має надавати більше підтримки українським біженцям, щоб допомогти їм вивчити мову країни перебування та отримати доступ до освіти і можливостей працевлаштування [14].

Забезпечення доступу до охорони здоров'я: Директива ЄС про тимчасовий захист гарантує українським біженцям доступ до охорони здоров'я, але все ще існують певні бар'єри, які необхідно усунути. Наприклад, деякі українські біженці можуть мати труднощі з пошуком лікаря, який розмовляє їхньою мовою або знайомий з їхньою історією хвороби. ЄС повинен співпрацювати з країнами-членами, щоб забезпечити доступ українських біженців до необхідної медичної допомоги, незалежно від їхніх мовних навичок або історії хвороби [3].

Захист прав вразливих категорій біженців: Директива ЄС про тимчасовий захист передбачає додатковий захист для вразливих категорій біженців, таких як жінки, діти та люди з інвалідністю. Однак необхідно зробити більше, щоб забезпечити захист цих біженців від експлуатації та зловживань. ЄС має працювати з країнами-членами над розробкою та впровадженням конкретних заходів для захисту прав вразливих категорій українських біженців [16].

Сприяння інтеграції: ЄС повинен підтримувати українських біженців в їхній інтеграції в приймаючі громади. Це включає надання їм доступу до мовних курсів, культурно-орієнтаційних програм та інших ресурсів, які допоможуть їм адаптуватися до нового життя. ЄС також має співпрацювати з країнами-членами для сприяння розумінню і толерантності до українських біженців у приймаючих громадах [10].

На додаток до вищезазначених реформ, ЄС також повинен розглянути можливість розробки більш комплексної та довгострокової стратегії управління потоками біженців. Ця стратегія має ґрунтуватися на принципах солідарності, відповідальності та гуманізму. Вона також має бути розроблена на основі консультацій з державами-членами, групами біженців та іншими зацікавленими сторонами [13].

На додаток до перспективних напрямків реформування та вдосконалення, окреслених вище, ЄС також може розглянути наступні:

Розробка більш гармонізованого підходу до імплементації Директиви ЄС про тимчасовий захист: наразі існують певні відмінності в тому, як імплементується Директива ЄС про тимчасовий захист у різних країнах-членах ЄС. Це може призвести до плутанини та невизначеності для українських біженців. ЄС має працювати з країнами-членами над розробкою більш гармонізованого підходу до реалізації Директиви ЄС про тимчасовий захист, гарантуючи, що українські біженці матимуть доступ до однакових прав і пільг, незалежно від того, в якій країні ЄС вони перебувають [5].

Покращення доступу до соціального забезпечення та інших пільг: українські біженці повинні мати доступ до тих самих соціальних виплат та інших послуг, що й громадяни приймаючої країни. Це стосується таких виплат, як допомога по безробіттю, житлові пільги та соціальна допомога. ЄС має співпрацювати з країнами-членами, щоб забезпечити доступ українських біженців до цих необхідних пільг [11].

Сприяння возз'єднанню сімей: ЄС повинен полегшити українським біженцям возз'єднання зі своїми сім'ями. Це включає в себе спрощення процесу отримання віз та надання фінансової допомоги біженцям, які не можуть дозволити собі подорожувати.

Підтримка повернення біженців в Україну: ЄС повинен підтримувати повернення українських біженців на батьківщину, коли це буде безпечно. Це включає надання фінансової допомоги та іншої практичної підтримки біженцям, які бажають повернутися.

ЄС також має відігравати певну роль у підтримці відновлення України. ЄС має надати фінансову та технічну допомогу Україні, щоб допомогти їй відновити економіку та інфраструктуру. Це допоможе створити робочі місця і можливості для українських біженців, які бажають повернутися на батьківщину [7].

Реакція ЄС на українську кризу біженців була безпрецедентною. Однак можна зробити ще більше для покращення правового регулювання статусу українських біженців в ЄС та підтримки їхньої довгострокової інтеграції в приймаючі громади [16]. Описані вище реформи та вдосконалення допоможуть забезпечити українським біженцям можливість жити і працювати в ЄС з гідністю та повагою [15].

Необхідно наголосити, що Директива ЄС про тимчасовий захист стало знаковим рішенням ЄС, і його високо оцінили за надання українським біженцям швидкого і простого способу отримання правового статусу та доступу до основних послуг. Однак на адресу Директиви ЄС про тимчасовий захист лунали й критичні зауваження, зокрема, що вона не забезпечує постійного вирішення проблеми біженців.

Директива ЄС про тимчасовий захист є лише тимчасовим заходом, і з часом біженцям потрібно буде подати заяву на отримання притулку або іншої форми довгострокового проживання в країні, де вони проживають. Це може бути складним і тривалим процесом, і немає жодних гарантій, що біженцям буде надано притулок [4]. Ще одна критика Директиви ЄС про тимчасовий захист полягає в тому, що вона створила навантаження на ресурси деяких країн-членів ЄС, особливо тих, що межують з Україною. Ці країни прийняли непропорційно велику кількість біженців, і вони намагаються забезпечити їх належним житлом, освітою та охороною здоров'я [17].

Незважаючи на ці виклики, Директива ЄС про тимчасовий захист стала рятівним кругом для мільйонів українських біженців. Він надав їм безпечний притулок і можливість відновити своє життя. На додаток до Директиви ЄС про тимчасовий захист, ЄС також зробив інші кроки на підтримку українських біженців. Наприклад, ЄС надав фінансову допомогу країнам-членам, щоб допомогти їм впоратися з напливом біженців. ЄС також призупинив візові вимоги для громадян України, що полегшило їм в'їзд і пересування в межах ЄС.

Висновки. Реформування та вдосконалення правового регулювання статусу українських біженців в Європейському Союзі є нагальним і складним завданням. Зосередившись на спрощенні процедур надання притулку, покращенні умов прийому, сприянні возз'єднанню сімей, впровадженні механізмів тимчасового захисту, сприянні інтеграції, захисті вразливих груп та забезпеченні доступу до правової допомоги, ЄС може дотриматись своїх зобов'язань щодо дотримання прав людини, справедливості

та ефективності. ЄС має співпрацювати з державами-членами, міжнародними організаціями та громадянським суспільством для створення всеосяжних рамок, які поважають гідність і права українських біженців, а також визнають переваги їхньої інтеграції в європейське суспільство.

Війна в Україні спричинила гуманітарну кризу безпрецедентного масштабу в Європі. Мільйони українців були змушені покинути свої домівки, і багато хто з них шукає притулку в Європейському Союзі. ЄС відреагував на кризу, надавши тимчасовий захист усім українським біженцям, які прибувають на його територію. Це дає їм доступ до основних послуг, таких як житло, охорона здоров'я та освіта.

Однак існує низка способів, за допомогою яких правове регулювання статусу українських біженців в ЄС можна було б реформувати та вдосконалити. Один із способів - зробити схему тимчасового захисту більш постійною. Це дало б біженцям більше впевненості та стабільності і дозволило б їм планувати своє майбутнє.

Інший спосіб покращити правове регулювання українських біженців - полегшити їм доступ до ринків праці.

Це допомогло б їм інтегруватися в нові громади і зробити внесок в економіку приймаючих країн. Крім того, ЄС міг би надавати більшу підтримку біженцям, які хочуть повернутися в Україну. Це може включати фінансову допомогу, допомогу з пошуком житла та роботи, а також підтримку в освіті їхніх дітей.

ЄС міг би працювати над поліпшенням координації своєї політики щодо біженців. Це допомогло б забезпечити справедливе і рівне ставлення до всіх біженців, а також доступ до однакових прав і послуг.

ЄС продемонстрував велику солідарність і співчуття у своїй реакції на українську кризу біженців. Однак ще багато чого можна зробити для покращення правового регулювання статусу українських біженців в ЄС. Описані вище реформи допоможуть забезпечити українським біженцям можливість жити і працювати в ЄС з гідністю і повагою. ЄС зобов'язаний захистити українських біженців і допомогти їм відновити своє життя. Реформуючи та вдосконалюючи правове регулювання статусу українських біженців, ЄС може продемонструвати солідарність з Україною та її народом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акіменко, Ю. Ю. Забезпечення прав і свобод відповідно до Директиви ЄС 2001/55/ЄС від 20.07.2001 року про тимчасовий захист. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 408-412.
2. Гомонай, В. В. Правовий режим перебування в ЄС громадян України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. №5. С. 402-406.
3. Дацюк, Т. К., Мирошниченко, В. О., Волченко, Н. В. Визначення міжнародно-правового статусу біженців у сучасних воєнних реаліях (український досвід). URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/277>
4. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Direkt_ES_2001_55.pdf
5. Імплементативне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU22006>
6. Кисельова, О. І. Війна в Україні та вимушена міграція як чинники впливу на міграційну політику ЄС. Scientific notes of Lviv University of Business and Law. 2023. №36. С. 137-144.
7. Курилюк, Ю., Родінова, Н., & Овчар, П. Проблеми та перспективи міграційної політики ЄС. Економіка та суспільство: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-34>
8. Конвенція про статус біженців. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2021/07/UNHCR70_Key_Messaging_ukr.pdf
9. Левандовскі, К. М. Тимчасовий захист та статус біженця в контексті української кризи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2022. № 55. С. 88-93.
10. Лозінська, С. В. Тимчасовий захист та статус біженця в умовах збройного конфлікту. Правові засади організації та здійснення публічної влади. 2022. С. 238-241.
11. Піменова, К. Міграція українців до країн Європейського Союзу: актуальні проблеми та подальші перспективи. Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. 2023. С. 120-123.
12. Покрасьон, А. О. До питання про тимчасовий захист в країнах Європейського Союзу. Правова позиція. 2022. № 2 (35). С. 72-76.
13. Поліванова, О. М., & Бойко, І. В. Основні засади правового регулювання тимчасового захисту громадян України в межах ЄС. Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects. 2022. С. 430-435.
14. Швагер, О. А. Деякі аспекти міграційної політики Європейського Союзу щодо осіб, які потребують тимчасового захисту. Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Суми, 29 квітня 2022 р. Суми. 2022. С. 301-305.
15. Якимчук, М., Соломко, С., & Самороков, В. Правовий статус українських біженців у країнах Європи. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №1. С. 619-625.
16. Bannikova, K., Sviatun, O., Shevchenko, M., Bielousova, N., & Saienko, V. European Union migration policy: Current problems and prospects for analysis. Cuestiones Políticas. 2023. Vol. 41 Issue 78. – P. 440-455.
17. Kortukova, T., Kolosovskiy, Y., Korolchuk, O. L., Shchokin, R., & Volkov, A. S. Peculiarities of the Legal Regulation of Temporary Protection in the European Union in the Context of the Aggressive War of the Russian Federation Against Ukraine. International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique. 2023. №36(2). P. 667-678.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА БЕЗ СУДОВОГО РІШЕННЯ

SOME ASPECTS OF THE REGULATION OF THE ARREST OF PROPERTY WITHOUT A COURT DECISION

Здрок О.І., ад'юнкт кафедри кримінального процесу
та стратегічних розслідувань

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті здійснено аналіз чинного кримінального процесуального законодавства щодо регламентації обмеження права власності без судового рішення під час застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді арешту майна. Висвітлено проблемність застосування арешту майна на підставі рішення Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника), погоджене прокурором а також застосування арешту майна на підставі рішення прокурора в умовах воєнного стану.

Виокремлено ряд проблем в регламентації попереднього арешту майна, а саме: 1) невизначеність в ч. 9 ст. 170 КПК, переліку невідкладних випадків, коли може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах; 2) не наділення інших керівників органів досудового розслідування (органів Національної поліції; органів безпеки; органів Державного бюро розслідувань) або їх заступників а також прокурорів повноваженнями щодо накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах під час розслідування інших тяжких або особливо тяжких злочинів; 3) не поширення механізму попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах на випадки необхідності забезпечення цивільного позову; 4) невизначеність процесуального статусу фізичних та юридичних осіб, на майно та кошти яких допускається накладення попереднього арешту; 5) недосконалість процедури погодження рішення Директора НАБУ (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (далі - БЕБ) (або його заступника) про накладення попереднього арешту на майно та кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб з прокурором, а також не визначеність форми цього рішення та вимог, які до нього пред'являються, адже в ст. 110 КПК йдеться лише про рішення слідчого, дізнавача та прокурора.

Запропоновано внести зміни до КПК України, а саме – до ч. 2 ст. 16 та ч. 9 ст. 170, щодо можливості застосування арешту майна і без судового рішення а також щодо конкретизації норм, які регламентують попередній арешт майна та розширення переліку суб'єктів, що наділені повноваженнями його застосування, оскільки існуюча невизначеність в законі не сприяє дотриманню принципу правової визначеності та може призвести до порушення прав, охоронюваних ЄКПЛ, Конституцією України та КПК, а саме - права осіб володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю.

Ключові слова: недоторканність права власності, захід забезпечення кримінального провадження, арешт майна, попередній арешт майна, воєнний стан.

The article analyzes the current criminal procedural legislation regarding the regulation of restriction of property rights without a court decision when applying a measure to ensure criminal proceedings in the form of seizure of property. The problematic of the use of seizure of property on the basis of the decision of the Director of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (or his deputy), the Director of the Bureau of Economic Security of Ukraine (or his deputy), agreed by the prosecutor, as well as the use of seizure of property on the basis of the decision of the prosecutor under martial law, are highlighted. A number of problems in the regulation of the preliminary seizure of property have been singled out, namely: 1) uncertainty in Part 9 of Art. 170 of the Code of Criminal Procedure, the list of urgent cases when a preliminary seizure of property or funds in the accounts of individuals or legal entities in financial institutions can be imposed; 2) not giving other heads of pre-trial investigation bodies (bodies of the National Police; security agencies; bodies of the State Bureau of Investigation) or their deputies and prosecutors with the authority to impose a preliminary arrest on property or funds in the accounts of individuals or legal entities in financial institutions during the investigation of other grave or especially grave crimes; 3) not extending the mechanism of preliminary arrest to property or funds in the accounts of individuals or legal entities in financial institutions in cases of need to secure a civil claim; 4) uncertainty of the procedural status of individuals and legal entities, on the property and funds of which a preliminary arrest is allowed; 5) imperfection of the procedure for approving the decision of the Director of NABU (or his deputy) Director of the Bureau of Economic Security of Ukraine (dal- BEB) (or his deputy) on the imposition of preliminary arrest on property and funds in the accounts of individuals or legal entities with the prosecutor, as well as the uncertainty of the form of this decision and the requirements that are imposed on it, because Article 110 of the CPC refers only to the decision of the investigator, investigator and prosecutor.

It is proposed to make changes to the CPC of Ukraine, namely, to Part 2 of Art. 16 and Part 9 of Art. 170, on the possibility of using the seizure of property and without a court decision, as well as on the specification of norms, which regulate the preliminary arrest of property and the expansion of the list of entities vested with the powers of its application, since the existing uncertainty in the law does not contribute to the observance of the principle of legal certainty and may lead to a violation of rights, protected by the ECHR, the Constitution of Ukraine and the CPC, namely, the rights of persons to own, use and dispose of their property.

Key words: inviolability of property rights, measure of ensuring criminal proceedings, arrest of property, preliminary arrest of property, martial law.

Постановка проблеми. Серед основних засад кримінального провадження, законодавець передбачив також і недоторканність права власності, реалізація якої регламентується чисельними нормативними-правовими актами, зокрема: ст.ст. 7, 16 Кримінального процесуального кодексу України (далі-КПК) [1], ст. 40 Конституції України [2], Протоколом 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [3] та правовими позиціями Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [4] а також згідно зі ст. 8, 9 КПК, визнаються джерелом права, а їх застосування та врахування є обов'язковим під час здійснення кримі-

нального провадження для усіх правозастосувачів. Відповідно до вищезазначених нормативних джерел, можна зробити висновок про те, що держава гарантує забезпечення права власності, однак в окремих випадках - дозволяє його обмежувати або навіть позбавляти, зокрема- під час застосування арешту на майно, що полягає в тимчасовому, до скасування у встановленому КПК порядку, позбавлення права на відчуження, розпорядження та/або користування майном за наявності підстав, що передбачені в КПК.

Відповідно до ст. 16 КПК обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому КПК. Виключенням з цього правила є, згідно з ч. 2 ст.16 КПК, лише тимчасове вилу-

чення майна. Проте законодавець в ст. 170 КПК дозволяє без судового рішення обмежувати право власності також ще і під час здійснення арешту майна.

Так, на сьогодні, відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства, правовими підставами обмеження права власності під час застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді арешту майна є ухвала слідчого судді чи суду про арешт майна (ч.1 ст. 170 КПК) та 2 додаткові підстави:

1) рішення Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника), погоджене прокурором, про накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах (ч.9 ст.170 КПК);

2) постанова керівника органу прокуратури, якщо відсутня об'єктивна можливість виконанням слідчим суддею повноважень, передбачених ст. 170, 173 КПК України в умовах воєнного стану (ч.2 ст. 615 КПК України) [5; 6].

Пропонуємо більш детально розглянути можливість застосування саме додаткових підстав, оскільки їх застосування не узгоджується зі ст. 16 КПК України.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Недоторканність права власності як конституційна засада кримінального провадження після прийняття нового КПК України досліджувалася в працях Г. М. Куцкір; Н. С. Моргун, А.В. Дрозд та інших. Накладення арешту на майно після 2012 року стало предметом дослідження в роботах М.В. Лепей, В. І. Фаринника, А.В. Котової, А.І. Баженової та інших, проте на монографічному рівні досі відсутні роботи, в яких би досліджувалися питання реалізації засади недоторканності права власності під час накладення арешту на майно, зокрема в умовах воєнного стану та під час застосування попереднього арешту на майно.

Метою статті є науковий результат, щодо окремих аспектів регламентації застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді арешту майна без судового рішення.

Так, відповідно до ч. 9 ст. 170 КПК, у невідкладних випадках і виключно з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна у кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (далі-НАБУ) (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (далі- БЕБ) (або його заступника), погодженим прокурором, може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. Однак, законодавець передбачив, що невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор повинен звернутися до слідчого судді із клопотанням про арешт майна. Якщо у визначений строк прокурор не звернувся до слідчого судді із клопотанням про арешт майна або якщо в задоволенні такого клопотання було відмовлено, попередній арешт на майно або кошти вважається скасованим, а вилучене майно або кошти негайно повертаються особі.

Можливість застосування попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних та юридичних осіб з'явилася ще у 2014 році, коли було прийнято Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» [7]. Ця норма зазнавала змін вже тричі – в 2015 році, коли парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» [8], у 2016 році, у зв'язку з прийняттям Закону України від 18 лютого 2016 р. «Про внесення змін до Кримінального

та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» [9] та у 2021 році – на підставі Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження діяльності Бюро економічної безпеки України та пов'язаного з цим удосконалення роботи деяких державних правоохоронних органів» [10], проте досі невірніми залишаються ряд питань, на які в своїх працях вже неодноразово звертали увагу науковці [11; 12; 13 та ін], а практичні працівники лише це підтвердили під час проведення анкетування. Найгострішими з них, на наш погляд, є наступні: 1) невизначеність в ч. 9 ст. 170 КПК, переліку невідкладних випадків, коли може бути накладено попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах; 2) не наділення інших керівників органів досудового розслідування (органів Національної поліції; органів безпеки; органів Державного бюро розслідувань) або їх заступників а також прокурорів повноваженнями щодо накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах під час розслідування інших тяжких або особливо тяжких злочинів; 3) не поширення механізму попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах на випадки необхідності забезпечення цивільного позову; 4) невизначеність процесуального статусу фізичних та юридичних осіб, на майно та кошти яких допускається накладення попереднього арешту; 5) недосконалість процедури погодження рішення Директора НАБУ (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (далі- БЕБ) (або його заступника) про накладення попереднього арешту на майно та кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб з прокурором, а також не визначеність форми цього рішення та вимог, які до нього пред'являються, адже в ст. 110 КПК йдеться лише про рішення слідчого, дізнавача та прокурора. Ці та інші прогалини свідчать про недосконалість підстав та процесуального порядку накладення попереднього арешту на майно та кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб. Така невизначеність в законі не сприяє дотриманню принципу правової визначеності та може призвести до порушення прав, охоронюваних ЄКПЛ, Конституцією України та КПК, а саме - права осіб володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [14].

Щодо другої підстави, то у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану [15]. У ст. 64 Основного Закону України також встановлено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть бути обмежені права і свободи, передбачені, зокрема, статтею 41 Конституції України. Відповідно до статті 15 ЄКПЛ, під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, Україна може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією ЄКПЛ, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7. Отже заборони про відступ від Прото-

колу 1, який регламентує недоторканність права власності в ЄКПЛ не має, а Україна ще 28.02.2022 року проінформувала Генерального секретаря Ради Європи про відступ від своїх зобов'язань за ЄКПЛ [16]. Саме тому можливість існування додаткової підстави застосування арешту майна в умовах воєнного стану не суперечить законодавству.

До того ж, регламентація в ст. 170 та ст. 615 КПК додаткових правових підстав застосування арешту майна узгоджується зі ст. 132 КПК, в якій зазначено, що «заходи забезпечення кримінального провадження застосовуються на підставі ухвали слідчого судді або суду, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом». Тому, вважаємо за доцільним внести зміни лише до ч.2 ст. 16 КПК та викласти її в наступній редакції: «На підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом, допускається тимчасове вилу-

чення майна та арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах без судового рішення» [17].

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок щодо доцільності внесення змін до КПК України, а саме – до ч.2 ст. 16 та ч. 9 ст. 170, щодо можливості застосування арешту майна і без судового рішення а також щодо конкретизації норм, які регламентують попередній арешт майна та розширення переліку суб'єктів, що наділені повноваженнями його застосування, оскільки існуюча невизначеність в законі не сприяє дотриманню принципу правової визначеності та може призвести до порушення прав, охоронюваних ЄКПЛ, Конституцією України та КПК, а саме - права осіб володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n384>
3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
5. Здрок О.І. Арешт майна в кримінальному процесі: підстави та порядок застосування / В.В. Рогальська. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2023 С.626-629
6. Глов'юк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро-Львів-Одеса-Харків. 2023. 82 с. https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/16123/_Osoblyvyi%20rezhym%20dosudovoho%20rozsliduvannia_4_2022.pdf?sequence=3&isAllowed=y
7. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції: Закон України від 12.02.2015 № 198-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#Text>
9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» :Закон України від 18.02.2016 № 1019-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1019-19#Text>
10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження діяльності Бюро економічної безпеки України та пов'язаного з цим удосконалення роботи деяких державних правоохоронних органів: Закон України від 7.11.2021 № 1888-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1888-20#n68>
11. Мала О., Місюра Л. Накладення арешту на майно у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1(13). С. 114–121
12. Лелей М. В. Арешт майна у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 200 с.
13. Александрова В.А. Особливості застосування арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 16(1) Том 4. С. 285-288
14. Здрок О.І. Накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах: проблемні питання. Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. КНН ДОНДУВС. Кривий Ріг, 2022. С.60-64
15. Про введення воєнного стану: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>
16. Інформація про відступ України від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: заява Постійного представництва України при Раді Європи № 31011/32-017-3 від 28.02.2022 р. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>
17. Здрок О.І. Підстави та процесуальний порядок обмеження недоторканності права власності під час застосування арешту майна в кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2022, № 3-4 С. 175-183

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ ЯК СКЛАДОВА ПРАВА ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ

THE RIGHT TO INFORMATION SECURITY AS A COMPONENT OF HUMAN RIGHTS TO SECURITY: CONCEPTUAL PROVISIONS OF PROTECTION OF INFORMATION RIGHTS

Барабаш О.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри загально-правових дисциплін

Інститут права

Львівський державний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-2666-9696

Scopus Author ID: 57194699372

У статті досліджено право на інформаційну безпеку як складову права людини на безпеку крізь призму захисту інформаційних прав. Зазначено, що права людини можуть бути забезпечені лише при досягненні стану національної безпеки. Саме тому забезпечення безпеки людини вимагає запобігання і припинення загроз національній безпеці, тероризму, насильству і злочинності. Важливе значення має також забезпечення конфіденційності персональних даних та захисту інформації про особисте життя від незаконного доступу й використання. Безумовно, безпека особистості є фундаментальним правом кожної людини і потребує загального захисту й уваги з боку держави і суспільства. Особливо гостро це питання стоїть в умовах тотальної загрози миру і безпеці з боку загарбницької дій РФ. Наголошено, що захист інформаційної безпеки людини передбачає не тільки захист від кібератак і витоку особистих даних, а й урахування впливу інформації на фізичний і психічний стан людини, а також на її моральні й духовні цінності. Визначення інформаційної безпеки особистості в такому контексті дає змогу більш повно врахувати всі можливі загрози і ризики, які можуть виникнути під час використання інформаційних технологій. Важливо не тільки захищати особисті дані, а й забезпечувати безпечне й етично правильне використання інформації, яка може завдати шкоди здоров'ю та розвитку особистості. Такий підхід допоможе створити більш гармонійний і безпечний інформаційний простір для кожної людини. Зроблено висновок, що право особи на інформаційну безпеку є одним з основних прав, яке гарантує захист особистої інформації в інформаційному суспільстві. Воно надає можливість людині самостійно регулювати доступ до своїх персональних даних, контролювати їх використання й поширення. Одним з першочергових завдань вітчизняного законодавця має стати пошук дієвих механізмів захисту інформаційних прав і свобод, які є основою права людини на безпеку. Саме існування електронної держави має давати можливість суб'єктам інформаційних відносин захистити свої права й інтереси. При реалізації інформаційних прав і свобод важливо, якою мірою галузеве законодавство відповідає реаліям суспільних відносин у цій сфері. Зрештою, інформаційне право має прагнути такого рівня свого розвитку, коли про конкретні інформаційні права можна судити по закріплених галузевим законодавством гарантіях їх здійснення.

Ключові слова: безпека, право людини на безпеку, інформаційна безпека, інформаційні права, національна безпека, інтереси людини, національні інтереси, суспільство, держава.

The article examines the right to information security as a component of the human right to security through the prism of protection of information rights. It is noted that human rights can be ensured only when the state of national security is achieved. That is why ensuring human security requires preventing and stopping threats to national security, terrorism, violence and crime. It is also important to ensure the confidentiality of personal data and the protection of information about personal life from illegal access and use. Undoubtedly, personal safety is a fundamental right of every person and requires general protection and attention from the state and society. This issue is especially acute in the conditions of a total threat to peace and security from the aggressive actions of the Russian Federation. It was emphasized that protecting a person's information security involves not only protection against cyberattacks and leakage of personal data, but also taking into account the impact of information on a person's physical and mental state, as well as on his moral and spiritual values. Defining the information security of an individual in this context makes it possible to more fully take into account all possible threats and risks that may arise during the use of information technologies. It is important not only to protect personal data, but also to ensure the safe and ethical use of information that can harm the health and development of a person. This approach will help create a more harmonious and safe information space for every person. It was concluded that a person's right to information security is one of the basic rights that guarantees the protection of personal information in the information society. It provides an opportunity for a person to independently regulate access to their personal data, control their use and distribution. One of the primary tasks of the domestic legislator should be the search for effective mechanisms for the protection of informational rights and freedoms, which are the basis of the human right to security. The very existence of the electronic state should enable subjects of information relations to protect their rights and interests. When implementing informational rights and freedoms, it is important to what extent industry legislation corresponds to the realities of social relations in this area. In the end, information law should strive for such a level of its development, when specific information rights can be judged by the guarantees of their implementation established by industry legislation.

Key words: security, human right to security, information security, information rights, national security, human interests, national interests, society, state.

Актуальність проблеми дослідження. Протягом тривалого часу інформаційна безпека розглядалася здебільшого з технічного боку і лише нещодавно почала привертати увагу юристів, політиків, економістів, соціологів та інших дослідників. Сьогодні відбувається поступове переміщення основних проблем, пов'язаних із забезпеченням інформаційної безпеки, саме в соціальну площину, коли, наприклад, та сама техніко-технологічна частина інформаційної безпеки дедалі більше ускладнюється соціальними причинами свого походження. Більше того, наукові дослідження здебільшого сфокусовані на питаннях інформаційної безпеки суспільства і держави, тоді як вивчення інформаційної безпеки людини тільки починає розвиватися. Дедалі більше в сучасному демократичному суспільстві на перше

місце ставляться інтереси людини, її права і свободи, які повинні перебувати в гармонії зі суспільними, публічними (державними) інтересами, з колективними правами спільнот (національних та інших меншин, громадських та інших об'єднань, груп, верств громадян тощо) [1]. Суперечності, що виникають між ними, мають вирішуватися на користь інтересів людини з метою здійснення її прав і свобод.

Тож основні аспекти права людини на інформаційну безпеку охоплюють захист конфіденційності персональних даних, гарантування безпеки в онлайн-середовищі, боротьбу з кіберзлочинністю, захист від незаконного доступу до інформації та захист інтелектуальної власності.

Окрім того, захист інформаційної безпеки людини передбачає не тільки захист від кібератак і витоку особис-

тих даних, а й урахування впливу інформації на фізичний і психічний стан людини, а також на її моральні й духовні цінності. Визначення інформаційної безпеки особистості в такому контексті дає змогу більш повно врахувати всі можливі загрози і ризики, які можуть виникнути під час використання інформаційних технологій. Важливо не тільки захищати особисті дані, а й забезпечувати безпечне й етично правильне використання інформації, яка може завдати шкоди здоров'ю та розвитку особистості. Такий підхід допоможе створити більш гармонійний і безпечний інформаційний простір для кожної людини.

Ступінь наукової розробки проблеми. Різні аспекти правового регулювання відносин в інформаційній сфері досліджувалися таким вітчизняними вченими як А. Нащенко-Наумова, А. Марущак, І. Валюшко, А. Войціховський, В. Вовк, М. Гаврильців, Д. Белова, М. Дмитренко, Т. Кірієнко, В. Нестерович, Н. Пархоменко, Н. Оніщенко, Т. Ткачук, О. Шевчук та іншими провідними вітчизняними вченими у цій галузі. Проведений аналіз засвідчує, що у вітчизняній науці накопичено істотний багаж знань з окремих аспектів інформаційної безпеки. Проте проблеми співвідношення інформаційної безпеки з правом людини на безпеку не стали предметом аналізу наукових праць.

Метою статті є дослідження права людини на інформаційну безпеку як складову права на безпеку в контексті захисту інформаційних прав.

Виклад матеріалу. У юридичних джерелах особистість здебільшого не розглядалася як суб'єкт, важливий для забезпечення безпеки. У вітчизняному правознавстві до теперішнього часу безпека особистості розглядалася переважно в контексті функції або обов'язку держави, якій, однак, не корелює суб'єктивне право індивіда, що підлягає судовому захисту; тим самим особистість у сфері безпеки виступає лише як об'єкт державно-правового впливу, а не суб'єкт відповідних відносин, наділений певними правами [1].

У сучасних дослідженнях особистість широко розглядається як один зі суб'єктів, відповідальних за забезпечення інформаційної безпеки. Так, В. Боднар під особистою безпекою розуміє стабільний стан надійної захищеності життєво важливих (життя і здоров'я людини), законних і приватних інтересів людини, прав і свобод, її ідеалів, цінностей від протиправних зазіхань, загрози шкідливого впливу (фізичного, духовного, майнового, інформаційного, соціального, економічного, політичного, екологічного, військового тощо) за умов збереження і розвитку людського потенціалу та підтримання ефективного стимулювання діяльності особи. Тобто це такий стан особистості, коли немає зовнішньої загрози її життю, фізичній свободі та недоторканності, честі і гідності [2].

А. Єзров зазначає, що «особиста безпека як цінність найвищого порядку (конституційна цінність) є природним благом, що гарантує можливість кожній людині безперешкодно користуватися життям, здоров'ям, володіти фізичною і психічною свободою в процесі своєї життєдіяльності» [3].

Права людини можуть бути забезпечені лише при досягненні стану національної безпеки [4]. Саме тому забезпечення безпеки людини вимагає запобігання і припинення загроз національній безпеці, тероризму, насильству і злочинності. Важливе значення має також забезпечення конфіденційності персональних даних та захисту інформації про особисте життя від незаконного доступу й використання. Безумовно, безпека особистості є фундаментальним правом кожної людини і потребує загального захисту й уваги з боку держави і суспільства. Особливо гостро це питання стоїть в умовах тотальної загрози миру і безпеці з боку загарбницької дій РФ. З огляду на це, справедливо поставити запитання: «Що таке права людини в нових умовах? Які нові права нам доведеться захищати в умовах інформаційного, постінформаційного суспільства?».

У літературі можна виділити дві основні точки зору на цю наукову проблему. Перша визнає право на безпеку як самостійне право людини, а друга вважає, що право на безпеку є похідним від інших прав.

Дослідники висловлюють думку, що право на безпеку в сучасній Україні не визнане невід'ємним і невідчужуваним правом людини та громадянина, але «контекстно» все ж таки присутнє в Конституції України. Тобто право на безпеку є наскрізним, пронизуючи правові і конституційні гарантії. Захищаючи безпеку людини і громадянина, воно створює умови для реалізації всіх інших прав. «Безпеці особи надають значення гарантії, яка є необхідною умовою життєдіяльності особи, що дозволяє їй зберігати та збільшувати духовні й матеріальні цінності», – наголошують І. Яковець та А. Степанюк [5, с. 47].

Схожої думки дотримується і В. Тихий, визначаючи право на безпеку не тільки як «відокремлене особисте право, а й як необхідну умову або спеціальну гарантію реалізації всіх інших прав і свобод, а також обов'язків громадян» [6]. Ці підходи спрямовані на повне розуміння права особи на безпеку, яке пов'язане зі здійсненням правових і конституційних гарантії.

Іншу позицію у визначенні природи й сутності права особи на безпеку обстоюють такі науковці, як В. Мельник, А. Дем'яненко та ін. Розглядаючи особливості права на безпеку, В. Мельник доходить висновку, що безпека особи – неодмінний стабільний стан надійної захищеності життєво важливих інтересів особи, її прав та цінностей від небезпек, загроз, шкідливих впливів за умов збереження і розвитку потенціалу особи та її здатності до ефективної діяльності у всіх сферах. Можна також стверджувати, що наявна специфічна система безпеки особи, тобто функціональна система, що відображає процеси взаємодії елементів, які прагнуть до впорядкованості, структуризації, загальної цілісності, а також формується адекватна цим процесам загальна теорія безпеки особи як сукупність основних понять, теоретичних підходів, концепцій розроблення безпеки особи та її реалізації [7]. На думку А. Дем'яненка, сутність людської безпеки полягає в забезпеченні пріоритету свободи так, щоб людина мала можливість задовольняти свої потреби, здійснювати вибір безпечно і вільно [8, с. 59]. Тобто, оскільки існують певні міри можливої й необхідної поведінки особистості за умов забезпечення безпеки, виникнення правовідносин як змісту безпеки, наявність охорони з боку держави особистості, є підстави говорити безпосередньо про право особистості на безпеку.

На наш погляд, право людини на безпеку не може бути обмежене тільки однією нормою, оскільки безпека містить багато аспектів, які вже врегульовані законодавством. У цьому контексті вважаємо, що право на безпеку є комплексним й охоплює такі права, як медична та інші види безпеки. Зокрема, Конституція України (ч. 1 ст. 49) містить положення: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування» [9].

Право особи на інформаційну безпеку забезпечує захист від несанкціонованого доступу до персональних даних, їх несанкціонованого використання, втручання в особисте і сімейне життя через інформаційні технології.

Це право захищає права людини на конфіденційність своїх особистих даних, а також право на свободу думки, вираження поглядів і доступ до інформації без перешкод. Воно визнає необхідність захисту приватного життя та конфіденційності особистої інформації в цифрову епоху.

Право на інформаційну безпеку передбачає, що людина має право на захист своїх персональних даних від несанкціонованого доступу і використання третіми особами. Це означає, що держава й організації повинні вживати всіх необхідних заходів для захисту даних і запобігання їхньому витоку або зловживанню.

Право особи на інформаційну безпеку також охоплює право на конфіденційність листування, телефонних розмов, електронного листування та інших форм комунікації. Людина має право на захист від незаконного спостереження або стеження за своїм особистим життям через інформаційні та комунікаційні технології.

Одним з важливих аспектів цього права є право на анонімність у мережі «Інтернет». Людина має право використовувати інтернет, не розкриваючи свою особистість або особисті дані. Вона також має право використовувати шифрування та інші технології, щоб забезпечити безпеку своєї інформації і своєї свободи думки.

У цьому аспекті варто наголосити на важливості створення законодавчої бази та механізмів контролю, які гарантували б безпеку особистості. Це охоплює захист від порушення прав на життя, свободу, особисту недоторканність, недоторканність житла і таємницю листування. Для забезпечення цього права вживаються правові заходи, як-от захист персональних даних, відповідальність за поширення дезінформації та покарання за порушення права на інформаційну безпеку. Тож право на інформаційну безпеку є гарантом захисту особистості та її прав на свободу слова і приватність. «Право на безпеку означає можливість користування соціальним благом» [10], – наголошує О. Турченко. Володіти цим правом – значить, насамперед, користуватись благом. В іншому випадку воно не має ніякого сенсу, бо право – не юридична абстракція, що має цінність сама по собі. Право на безпеку є сукупністю закріплених у конституційно-правових нормах юридичних можливостей індивіда. Характерна якість можливостей – їх суттєва схожість з природними правами. У позитивному змісті вони мають достатню і визначену в життєвій практиці підставу, що передбачає потенційну реальність їх здійснення. Загалом, право на безпеку – це передбачена конституційними нормами сукупність юридичних можливостей індивіда, пов'язана з реалізацією його волі й особистим захистом від посягань з боку інших [11].

Отже, зміст права людини на інформаційну безпеку складається з низки таких можливостей:

1. Реалізація «права на забуття». Застосування «права на забуття» викликає багато розбіжностей і суперечок. Критики стверджують, що таке право обмежує свободу інформації та діє як цензура, особливо у сфері інтернету. Однак прихильники «права на забуття» вважають, що воно необхідне для захисту прав громадян на конфіденційність та особисте життя. На їхнє переконання, люди мають право на видалення негативної, застарілої або неправдивої інформації про себе, яка може завдати їм шкоди і порушити їхню репутацію.

2. Можливість електронного звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування, а також отримання в електронній формі державних послуг. Такий спосіб звернення також допомагає знизити корупцію і покращити прозорість роботи державних органів. Крім того, через електронні звернення можна вносити пропозиції щодо поліпшення законодавства та вести діалог із представниками влади. Загалом, використання електронної форми звернення до органів влади є більш зручним та ефективним для громадян.

3. Захист конфіденційної інформації і персональних даних під час здійснення цифрової ідентичності особи. Цифрова ідентичність – це юридичне поняття, що описує особливий набір інформації про людину, представлений у цифровому вигляді. Ця інформація використовується окремими особами для участі у правових відносинах, здійснення своїх прав і виконання обов'язків. У сучасному суспільстві, де дедалі більша кількість інформації переноситься в цифрову форму, цифрова ідентичність відіграє ключову роль у захисті даних і забезпеченні безпеки. Вона дозволяє людям справді ідентифікувати себе в онлайн-середовищах і виконувати різні операції з вико-

ристанням електронних пристроїв. Цифрова ідентичність може бути представлена різними форматами, від паролів і пін-кодів до біометричних параметрів, таких як відбитки пальців і розпізнавання обличчя. Усі ці методи дають змогу підтвердити особистість і запобігти несанкціонованому доступу до інформації.

4. Захист від несанкціонованого доступу до інформації, що використовується в системах інтернет-банкінгу. Ці методи дають змогу клієнтам банківських установ бути впевненими в безпеці своїх фінансових операцій. Завдяки дистанційному банківському обслуговуванню люди можуть швидко і зручно здійснювати перекази, платити за послуги, відстежувати рух грошових коштів на своїх рахунках. Однак зі збільшенням електронних платежів зростає і ризик шахрайства. Банки активно розробляють нові технології для боротьби з кіберзлочинцями. Наприклад, системи моніторингу виявляють підозрілі операції та блокують їх виконання. Крім того, проводяться навчальні програми для клієнтів, присвячені безпеці в інтернеті та правилам використання онлайн-банкінгу.

5. Захист від поширення протиправного контенту, зокрема в мережі «Інтернет». «Єдиний реєстр доменних імен» – це автоматизована інформаційна система, метою якої є захист від негативного впливу в мережі. Система містить базу даних заборонених сайтів, блокуючи до них доступ із країни. Боротьба з незаконним контентом також охоплює обмеження анонімності в інтернеті. За допомогою цієї системи здійснюється контроль над інформацією, забезпечуючи безпеку і дотримання чинного законодавства.

Створення та розвиток таких систем є важливим кроком у сьогоdnішній цифровій епосі, де інформаційні загрози щораз більше поширюються. Тому важливо дотримуватися запобіжних заходів при використанні інформаційно-комунікаційних технологій. Потрібно встановлювати сильні паролі, використовувати антивірусні програми та не довіряти особистих даних ненадійним джерелам. Технічні гарантії забезпечують використання новітніх технологій, таких як шифрування, ідентифікація та авторизація, антивірусні програми і системи захисту інформації. Вони дають змогу захистити дані й забезпечити безпеку в мережі. Компанії, що надають технічні гарантії, зобов'язуються виконувати ці заходи для захисту конфіденційності й безпеки інформації.

Поняття інформаційних прав розкриває у своїх працях А. Марущак. Він зазначає, що «інформаційні права і свободи являють собою сукупність правомочностей різних суб'єктів в інформаційній сфері, а саме у сфері пошуку, одержання, передавання, виробництва і розповсюдження інформації, застосування інформаційних технологій та захисту інформації» [12]. Інформаційні права, які описані вище, відіграють важливу роль у сучасному суспільстві та є основою для ефективної взаємодії громадян з державними органами й органами місцевого самоврядування. Використання електронних технологій в адміністративних і судових процедурах дає змогу значно спростити і прискорити взаємодію між громадянами та державою.

Важливим аспектом інформаційних прав є забезпечення доступності публічної інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування [13, с. 65]. Це дає змогу громадянам контролювати діяльність влади і брати участь в ухваленні рішень, які стосуються їхніх інтересів.

Крім того, захист персональних даних є невід'ємною частиною інформаційних прав. Громадянам мають бути гарантовані права на конфіденційність і захист їхніх особистих даних під час використання інформаційних технологій.

Одним з важливих аспектів інформаційних прав є можливість здійснювати електронну комерцію та дистанційну торгівлю. Це сприяє розвитку економіки і створенню нових можливостей для вітчизняного бізнесу.

Отже, право особи на інформаційну безпеку є одним з основних прав, яке гарантує захист особистої інформації в інформаційному суспільстві. Воно надає можливість людині самостійно регулювати доступ до своїх персональних даних, контролювати їх використання й поширення. Право на інформаційну безпеку у сфері інформаційно-комунікаційних технологій є фундаментальним. Людина має право на власні дані та їх збереження в безпеці. Для цього ухвалено закони й угоди, які передбачають контроль за збором, використанням і передачею персональних даних. Однак не завжди ці заходи є достатніми. Виникають ситуації, коли особисті дані доступні третім особам без згоди суб'єкта даних. Це може відбутися через уразливість системи або непередбачувані обставини. У таких випадках виникає ризик порушення приватності та зловживання інформацією.

Загалом, інформаційні права відіграють важливу роль у сучасному суспільстві та мають постійно розвиватися і вдосконалюватися разом з розвитком інформаційних технологій. Це допоможе створити більш справедливе і стійке суспільство, де громадяни матимуть можливість брати активну участь у житті країни і захищати свої права й інтереси. Використовуючи інформаційні технології, можна реалізувати права.

Висновки. Отже, право на інформаційну безпеку належить до прав особистості і передбачає захист особистої інформації від несанкціонованого доступу й негативних впливів на особистість. Ці права виникли в епоху

технологічного розвитку, і для їх реалізації використовують інформаційні технології. Вони є частиною четвертого покоління прав людини. При цьому в механізмі захисту інформаційних прав і свобод основними мають бути: механізм самозахисту, механізм досудового (позасудового) оскарження, судовий механізм, механізм адміністративно-правової охорони та захист інформаційних прав і свобод громадянськими організаціями й об'єднаннями. На шляху створення дієвих механізмів захисту інформаційних прав і свобод, забезпечення інформаційної безпеки особистості національне інформаційне законодавство має брати до уваги і міжнародно-правовий аспект, і враховувати необхідність прийняття чітко визначених зобов'язань у сфері захисту інформаційних прав і свобод, регламентації глобальних питань, таких як транскордонна передача персональних даних.

З огляду на зазначене, одним з першочергових завдань вітчизняного законодавця має стати пошук дієвих механізмів захисту інформаційних прав і свобод, які є основою права людини на безпеку. Саме існування електронної держави має давати можливість суб'єктам інформаційних відносин захистити свої права й інтереси. При реалізації інформаційних прав і свобод важливо, якою мірою галузеве законодавство відповідає реаліям суспільних відносин у цій сфері. Зрештою, інформаційне право має прагнути такого рівня свого розвитку, коли про конкретні інформаційні права можна судити по закріплених галузевим законодавством гарантіях їх здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воротнюк М., Сушко О. Людська безпека як імператив сучасності: переніс фокусу з держави на людину / Фонд ім. Фрідріха Еберта: Представництво в Україні. Київ, 2010. 18 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07749.pdf>
2. Бондар О. Б. Поняття особистої безпеки людини і його структура. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. Вип. 2 (5). С. 148–153.
3. Єзеров А. Конституційна безпека як категорія сучасного конституціоналізму. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 черв. 2019 р.). Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 71–82.
4. Права людини та національна безпека. *CENSS*. URL: <https://censs.org/prava-lyudyny-ta-natsionalna-bezpeka/>
5. Яковець І. С., Степанюк А. Х. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
6. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 31–46.
7. Мельник В. О. Безпека особи як категорія політичної науки та суспільно-політичне явище. *Політична наука в Україні: стан і перспективи* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Львів, 10–11 трав. 2007 р.) / уклад. : М. Поліщук, Л. Скочилиас, Л. Угрин. Львів : ЦПД, 2008. 308 с. URL: http://postua.info/vitali_melnyk.htm
8. Дем'яненко А. А. Аналітичне забезпечення оцінювання безпеки людського розвитку : дис. ... д-ра філософії : 051 / ХНЕУ ім. С. Кузнеця. Харків, 2020. 360 с.
9. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
10. Турченко О. Г. Теоретичні засади сучасних концепцій безпеки. *Наука міжнародного права на рубежі століть. Тенденції розвитку та трансформації* : спец. вид. наук. ст. / за наук. ред. В. М. Репецького. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 186 с.
11. Пендюра М. М., Кришевич О. В. Право людини на безпеку в зарубіжній та вітчизняній історико-правовій думці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. С. 65. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/10.pdf>
12. Марущак А. І. Визначення поняття «інформаційні права людини». *Інформація і право*. 2021. № 2 (2). URL: <https://www.ippi.org.ua/marushchak-ai-viznachennya-ponyattya-%E2%80%9Cinformatyini-prava-lyudini%E2%80%9D>
13. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.

РОЛЬ ПРОКУРАТУРИ У ДОКУМЕНТУВАННІ ТА РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN DOCUMENTING AND INVESTIGATING WAR CRIMES DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Боровик А.В., к.ю.н., доцент,
віце-президент з наукової роботи,

Науково-дослідний інститут публічного права

ORCID ID: 0000-0003-1834-404X

У статті досліджено роль прокуратури у документуванні та розслідуванні воєнних злочинів в ході російсько-української війни. Зауважено, що масштаби вчинених воєнних злочинів після повномасштабного вторгнення росії на українську територію зумовили трансформацію усієї системи розслідування та судового розгляду в Україні, в т.ч. вплинули на роль прокуратури у розслідуванні воєнних злочинів, а ряд викликів у цій сфері окреслив напрями нормативно-правових та інституційних змін у її функціонуванні. Визначено, що в ході російсько-української війни Україна для кримінального переслідування за воєнні злочини обрала «внутрішню модель» із застосуванням комплементарного принципу переслідування, що дозволяє максимально притягнути осіб винних у вчиненні воєнних злочинів до відповідальності засобами національних органів розслідування, прокуратури і суду. Визначено, що серед викликів національному правосуддю в сфері розслідування воєнних злочинів та притягнення осіб винних у їх вчиненні виділяють: правові недоліки, недоліки інституційної системи та складності політичного характеру. Узагальнено, що напрями діяльності прокуратури в сфері розслідування воєнних злочинів в ході російсько-української війни є: функціонування спеціальних підрозділів системи органів прокуратур діяльність яких пов'язана із воєнними злочинами; здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів; ведення статистики зареєстрованих воєнних злочинів та результатів їх досудового розслідування; розробка стандартів розслідування воєнних злочинів; представлення сторони обвинувачення у судовому процесі щодо воєнних злочинів; співпраця із міжнародними правоохоронними органами та органами міжнародного правосуддя і іноземними державами в сфері документування та розслідування воєнних злочинів; співпраця з неурядовими та громадськими організаціями, журналістами, щодо збору інформації доказової інформації та розслідування воєнних злочинів; розслідування окремих категорій воєнних злочинів.

Ключові слова: прокуратура, воєнні злочини, повноваження прокуратури.

The article examines the role of the prosecutor's office in documenting and investigating war crimes during the Russian-Ukrainian war. It was noted that the scale of the war crimes committed after the full-scale invasion of Russia on Ukrainian territory led to the transformation of the entire system of investigation and trial in Ukraine, including influenced the role of the prosecutor's office in the investigation of war crimes, and a number of challenges in this area outlined the directions of regulatory and institutional changes in its functioning. It was determined that during the Russo-Ukrainian war, Ukraine chose an «internal model» for criminal prosecution for war crimes using the complementary principle of prosecution, which allows to maximally bring those guilty of war crimes to justice by means of national investigative bodies, the prosecutor's office and the court. It was determined that among the challenges to national justice in the field of investigation of war crimes and bringing to justice persons guilty of their crimes, the following stand out: legal deficiencies, deficiencies of the institutional system, and difficulties of a political nature. In general, the areas of activity of the prosecutor's office in the field of investigation of war crimes during the Russian-Ukrainian war are: functioning of special units of the system of prosecutor's offices whose activities are related to war crimes; implementation of procedural guidance in criminal proceedings regarding war crimes; keeping statistics of registered war crimes and the results of their pretrial investigation; development of standards for the investigation of war crimes; representing the prosecution in war crimes trials; cooperation with international law enforcement bodies and bodies of international justice and foreign states in the field of documentation and investigation of war crimes; cooperation with non-governmental and public organizations, journalists, regarding the collection of evidentiary information and the investigation of war crimes; investigation of certain categories of war crimes.

Key words: prosecutor's office, war crimes, powers of the prosecutor's office.

Постановка проблеми. Кількість воєнних злочинів з повномасштабного вторгнення рф на територію України у порівнянні із попередніми роками суттєво збільшилася, зокрема, за I півріччя 2022 р. було зареєстровано 20,8 тис. кримінальних правопорушень визначених Розділом XX КК України («Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку»), що у порівнянні із аналогічним періодом 2021 р. склало у 166,4 рази більше зареєстрованих кримінальних правопорушень даної категорії. Масштаби вчинених воєнних злочинів зумовили відповідну трансформацію усієї системи розслідування та судового розгляду в Україні, в т.ч. вплинули на роль прокуратури у розслідуванні воєнних злочинів, а ряд викликів у цій сфері окреслив напрями нормативно-правових та інституційних змін у її функціонуванні.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження ролі прокуратури у документуванні та розслідуванні воєнних злочинів в ході російсько-української війни здійснювалася нами на основі офіційних матеріалів Офісу Генерального прокурора, статистичних даних та публіцистичних матеріалів провідних медіа і правозахисних громадських інституцій.

Мета статі полягає у дослідженні ролі прокуратури у документуванні та розслідуванні воєнних злочинів в ході російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. В ході російсько-української війни Україна для кримінального переслідування за воєнні злочини обрала «внутрішню модель» із застосуванням комплементарного принципу переслідування (комплементарний принцип переслідування – це принцип міжнародного права, який означає, що міжнародні суди для переслідування за воєнні злочини мають комплементарний характер до національних судів, тобто виступають доповнення, а не заміщенням національної юрисдикції), що дозволяє максимально притягнути осіб винних у вчиненні воєнних злочинів до відповідальності засобами національних органів розслідування, прокуратури і суду. Зокрема, інституціоналізовано розслідування воєнних злочинів шляхом створення спеціальних підрозділів з розслідування воєнних злочинів у Національній поліції України, розподілено кримінальне провадження стосовно злочину агресії до НАБУ, визначено спеціалізацію слідчих СБУ та ДБР, посилено «Департамент війни Офісу Генерального прокурора», окремо визначено спеціалізацію окружних та обласних прокурорів щодо воєнних злочинів та ін.

Серед викликів національному правосуддю в сфері розслідування воєнних злочинів та притягнення осіб винних у їх вчиненні виділяють:

- невідповідність українського кримінального законодавства нормам міжнародного кримінального права, помилки у перекладі окремих положень міжнародного кримінального права;

- в Україні не ратифіковано основні нормативні акти міжнародного кримінального права, зокрема Римський статут Міжнародного кримінального суду, натомість 03.05.2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [1], який піднімає ратифікацію Римського статуту МКС;

- недоліки інституційної складової українського правосуддя (відсутність сталого плану реформування воєнної юстиції, проблеми визначення спеціалізації правоохоронних та судових органів в сфері міжнародних злочинів, обмежений матеріальний, технічний та людський ресурс відповідних інституцій та ін.);

- складнощі політичного характеру (обмін полонених, які підозрюються у чиненні воєнних злочинів, неможливість виконання рішень у порядку *in absentia*) та ін. [2].

Роль органів прокуратури України у розслідуванні воєнних злочинів полягає у тому, що Офіс Генерального прокурора здійснює процесуальне керівництво під час розслідування воєнних злочинів, а органи прокуратури слідкують за дотриманням законодавства у процесі документування і розслідування воєнних злочинів відповідними правоохоронними органами та представляють обвинувачення у судовому процесі. Також, органи прокуратури здійснюють збір доказів воєнних злочинів та їх фіксацію для представлення у судовому національному і міжнародному процесі [3].

Напрямами діяльності прокуратури в сфері розслідування воєнних злочинів в ході російсько-української війни є:

Функціонування спеціальних підрозділів системи органів прокуратур діяльність яких пов'язана із воєнними злочинами. Наприклад, департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту Офісу генерального прокурора, Відділу взаємодії з міжнародними державними та неурядовими організаціями департаменту протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора України, Atrocity Crime Advisory Group (ACA) for Ukraine (групи радників з зарубіжних країн – США, Великої Британії, ЄС та ін.), Тренінгового центру прокурорів України.

Здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів. Наприклад, станом на початок квітня 2024 року здійснюється процесуальне керівництво прокуратурами по відношенню до кримінальних проваджень однієї із таких категорій воєнних злочинів, як злочини вчинені проти журналістів. Зокрема, здійснюється процесуальне керівництво обласними прокуратурами по відношенню до 92 кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів проти журналістів, Офісу Генерального прокурора – у 7 провадженнях [4].

Ведення статистики зареєстрованих воєнних злочинів та результатів їх досудового розслідування. Система органів прокуратури веде статистику зареєстрованих воєнних злочинів та результатів їх досудового розслідування з метою підготовки аналітичних звітів та обґрунтованого проведення досудового розслідування даної категорії кримінальних правопорушень, що дозволяє забезпечити відкритість і прозорість у розслідуванні воєнних дій та притягнення до відповідальності за них. Зокрема, у період з січня по березень 2024 року було обліковано 6464 кримінальних правопорушень за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», з них вручено повідо-

влення про підозру 23 особам, тільки за однією справою складено обвинувальний акт та провадження направлено до суду [5]. Загалом, за період від повномасштабного вторгнення росії по серпень 2023 року було зафіксовано 100 666 воєнних злочинів.

Розробка стандартів розслідування воєнних злочинів. Представники Офісу Генерального прокурора України у співпраці із провідними експертами із міжнародного гуманітарного права, представниками Департаменту протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту, судьями та за участі таких організацій, як Офісу Ради Європи в Україні, Truth Hounds, Проєкту ЄС «Право-Justice», Міжнародного фонду «Відродження» та Just Group розробили методологічні рекомендації щодо стандартів розслідування воєнних злочинів, які складаються із наступних частин:

- «Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина» (визначає алгоритми проведення процесуальних дій при розслідуванні усіх основних видів воєнних злочинів, які фіксуються в ході російсько-української війни);

- «Незаконне позбавлення волі та катування» (запропоновано правила роботи слідчих та прокурорів під час документування та розслідування воєнних злочинів казаної категорії) [6].

Наразі здійснюється розробка методичних рекомендацій щодо розслідування таких воєнних злочинів, як депортація та напади на цивільні об'єкти [13].

Методологічні рекомендації щодо стандартів розслідування воєнних злочинів характеризуються як масштабний стандартизований проєкт для практичного застосування, який пройшов практичну перевірку на кожному етапі формування та спрямований на ефективне використання ресурсів і синхронізацію усіх ланок правоохоронних органів, що здійснюють документування та розслідування воєнних злочинів. Як вважають експерти «стандарти — це простий за формою практичний посібник про принципи особливості досудового розслідування кримінальних проваджень про порушення законів і звичаїв війни за ст. 438 КК України (воєнні злочини)» [7].

Значення впроваджених стандартів документування та розслідування воєнних злочинів визначених у методичних рекомендаціях полягає у наступному:

- кримінально-правова кваліфікація воєнних злочинів ґрунтується в т.ч і на врахуванні норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного досвіду;

- сприйняття та оцінка воєнних злочинів на контекстуальному рівні з урахуванням ситуації в якій вони здійснюються;

- інноваційність досудового розслідування воєнних злочинів в умовах воєнного стану;

- значення ефективного розслідування воєнних злочинів з метою забезпечення невідворотності покарання за них;

- узагальнення характеристики окремих видів воєнних злочинів та сніпети стандартних правових позицій щодо них, систематизація обставин, що підлягають доказуванню,

Представлення сторони обвинувачення у судовому процесі щодо воєнних злочинів. Зокрема, за даними Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту Офісу генерального прокурора станом на серпень 2024 року 390 осіб мають статус підозрюваних і вчинення воєнних злочинів, щодо 55 осіб винесено обвинувальні вирoki, заочно отримали підозру 700 осіб-представників військово-політичного керівництва росії [4].

Співпраця із міжнародними правоохоронними органами та органами міжнародного правосуддя і іноземними державами в сфері документування та розслідування воєнних злочинів.

Офіс генерального прокурора співпрацює із Міжнародними кримінальними судом, зокрема надаючи відповідну доказову базу по воєнним злочинам [13]. Слід зауважити, що переважну кількість воєнних злочинів буде розслідувано системою правоохоронних та судових органів України, так як функція Міжнародного кримінального суду суто допоміжна, оскільки ресурсу суду є обмеженими і може бути використаним для притягнення до кримінальної відповідальності до найвищого військово-політичного керівництва рф [12].

Також, прокуратура співпрацює із спільною слідчою групою з розслідування тяжких міжнародних злочинів (Joint Investigation Team, JIT), що діє за підтримки ЄвроJUST, Європол, Міжнародного кримінального суду та меморандуму про співпрацю з США. JIT найбільша у світовій історії міжнародна інституція, яка здійснює документування військових злочинів, до її складу входять представники України, Литви, Польщі, Латвії, Естонії, Румунії, Словаччини [8]. Зокрема, в ході діяльності JIT одним із завдань прокуратури Польщі є збір та документування свідчень українців, які перебувають на польській території та є жертвами чи свідками воєнних злочинів військових рф в Україні, які в подальшому можуть бути використанні в контексті розслідувань такої категорії кримінальних правопорушень.

Співпраця прокуратури із Міжнародним центром із переслідування за злочини агресії проти України (ICPA), який здійснює свої функції під керівництвом Агенції Євросоюзу зі співпраці задля кримінального правосуддя та включає до свого складу національних прокурорів, які працюють у складі JIT. Зокрема, представники Латвії, Литви, Польщі, Естонії, Румунії, Нідерландів та Спеціальний прокурор США за питань злочину агресії співпрацюють в межах функціонування ICPA з метою подолання прогалин у міжнародному праві щодо правових механізмів заборони агресії [11].

Співпраця з неурядовими та громадськими організаціями, журналістами, щодо збору інформації доказової інформації та розслідування воєнних злочинів. Наприклад, командою «Антикорупційного штабу» створено Реєстр воєнних злочинців, в якому міститься інформація про більше ніж 160 тис. російських військових [10], що може бути використано в ході документування та розслідування воєнних злочинів.

Розслідування окремих категорій воєнних злочинів. Наприклад, загроза об'єктам атомної енергії, підрив Каховської ГЕС, знищення фондів Асканія-Нова та інші, це воєнні злочини, які завдають шкоди довкіллю. Станом

на початок березня 2024 року спеціалізовані екологічні прокуратури здійснюють процесуальне керівництво понад 200 кримінальних проваджень в сфері охорони навколишнього середовища, які пов'язані із збройною агресією рф. Важливим аспектом діяльності прокуратури за цим напрямом у рамках роботи Міжнародної ради експертів із питань розслідування злочинів є співпраця із громадськими, міжнародними та науковими організаціями, які сприяють фіксації воєнних злочинів, моніторингу стану довкілля та визначення розміру екологічної шкоди (наприклад, підрив Каховської ГЕС російськими військовими 06.06.2023 р. спричинив завдання 146 млрд. грн. шкоди довкіллю [11]).

Висновки. Масштаби вчинених воєнних злочинів після повномасштабного вторгнення росії на українську територію зумовили трансформацію усієї системи розслідування та судового розгляду в Україні, в т.ч. вплинули на роль прокуратури у розслідуванні воєнних злочинів, а низка викликів у цій сфері окреслила напрями нормативно-правових та інституційних змін у її функціонуванні. В ході російсько-української війни Україна для кримінального переслідування за воєнні злочини обрала «внутрішню модель» із застосуванням комплементарного принципу переслідування, що дозволяє максимально притягнути осіб винних у вчиненні воєнних злочинів до відповідальності засобами національних органів розслідування, прокуратури і суду. Серед викликів національному правосуддю в сфері розслідування воєнних злочинів та притягнення осіб винних у їх вчиненні виділяють: правові недоліки, недоліки інституційної системи та складнощі політичного характеру. Напрями діяльності прокуратури в сфері розслідування воєнних злочинів в ході російсько-української війни є: функціонування спеціальних підрозділів системи органів прокуратури діяльність яких пов'язана із воєнними злочинами; здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів; ведення статистики зареєстрованих воєнних злочинів та результатів їх досудового розслідування; розробка стандартів розслідування воєнних злочинів; представлення сторони обвинувачення у судовому процесі щодо воєнних злочинів; співпраця із міжнародними правоохоронними органами та органами міжнародного правосуддя і іноземними державами в сфері документування та розслідування воєнних злочинів; співпраця з неурядовими та громадськими організаціями, журналістами, щодо збору інформації доказової інформації та розслідування воєнних злочинів; розслідування окремих категорій воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 03.05.2022 р. № 2236-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 12.04.24)
2. Крапивін Є. Розслідування воєнних злочинів: пів року після повномасштабного вторгнення (DISCUSSION PAPER). *Justtalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/rozsliduvannya-voennih-zlochiniv-piv-roku-pislya-povnomashtabnogo-vtorgnennya-discussion-paper> (дата звернення: 11.04.24)
3. Головне про воєнні злочини. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://war.gp.gov.ua/crimes.html> 1 (дата звернення: 10.04.24)
4. Ульяненко В. Злочини росіян проти журналістів. Страшна статистика Офісу генпрокурора. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/society/zlochini-rosijan-proti-zhurnalistiv-strashna-statistika-ofisu-henprokurora-995229.html> (дата звернення: 13.04.24)
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 14.04.24)
6. Прокурори Офісу Генпрокурора спільно з експертами розробили стандарти розслідування воєнних злочинів. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prokurori-ofisu-genprokurora-spilno-z-ekspertami-rozrobili-standarti-rozsliduvannya-voennih-zlochiniv> (дата звернення: 03.04.24)
7. Стандарти роботи чи винахід велосипеду щоразу? *Justtalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/standarti-roboti-chi-vinahid-velosipedu-schorazu> (дата звернення: 17.04.24)
8. Члени спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (Joint Investigation Team, JIT) підписали угоду про продовження її роботи ще на два роки. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3833943-spilna-slidca-grupa-z-voennih-zlochiniv-v-ukraini-pracuvatime-se-dva-roki-evroust.html> (дата звернення: 11.04.24)
9. В Гаазі офіційно розпочав свою роботу Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA). *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/v-gaazi-ofitsiino-rozpocav-svoyu-robotu-miznarodnij-centr-z-peresliduvannya-za-zlochin-agresiyi-proti-ukrayini-icpa> (дата звернення: 13.04.24)
10. Воєнні злочини — рік розслідування. *Антикорупційний штаб*. URL: <https://shtab.net/analytics/view/voenni-zlochini---rik-rozsliduvannya/> (дата звернення: 05.04.24)
11. «Україна зафіксувала 100 666 воєнних злочинів» — керівник «департаменту війни» Офісу генпрокурора. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ponad-100-tysyach-voennyh-zlochiniv-ogp/32552714.html> (дата звернення: 03.04.24)
12. Шкута О.О. Загальнотеоретичні аспекти криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2021. № 49. — С. 132–135. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc49/30.pdf>
13. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions. *European Reforms Bulletin* №2, 2020. с. 74-77. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>

**ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ
ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ****PREVENTION OF VIOLENT CRIMES COMMITTED BY LAW ENFORCEMENT BODIES
IN UKRAINE**

**Богатирьов І.Г., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-4001-7256**

**Буряк К.М., к.ю.н., доцент кафедри
підприємництва, організації
виробництва та теоретичної і прикладної економіки
Український державний хіміко-технологічного університету
ORCID ID: 0000-0001-6265-9706**

На шляху до Європейської інтеграції Україна окреслила концепцію кримінологічної політики щодо запобігання злочинності. Водночас, провідну роль у виявленні та запобіганні насильницьким злочинам відведено різним підрозділам правоохоронних органів, ми виокремлюємо коло правоохоронних органів, працівники яких найчастіше вчиняють насильницькі злочини при виконанні службових обов'язків. Це працівники Національної поліції України та Державної кримінально-виконавчої служби України.

Отож, вся діяльність працівників правоохоронних органів України полягає у захисті населення країни від посягань на особистість, її права та законні інтереси. Це найважливіший обов'язок держави та її правоохоронних органів, що отримав своє закріплення у Конституції України.

Невипадково коли працівник правоохоронних органів під час виконання службових завдань вчиняє кримінальне правопорушення (злочин або кримінальний проступок) це викликає у населення не довіру до їх функціонування. Ще гірше, коли правоохоронні органи не спроможні протиставити себе злочинності, а їх працівники вчиняють насильницькі злочини ще більше ослаблюють сферу правоохоронної діяльності щодо запобігання злочинності в Україні.

Останніми роками різко зросло кількість насильницьких злочинів учинених працівниками правоохоронних органів. Це обумовлено тим, що проведення державних реформ правоохоронних органів зменшило індекс дотримання законності, багато працівників потрапляють під вплив злочинних груп та організацій, російсько-українська війна теж негативно вплинула на роботу правоохоронних органів, населення практично не довіряє діям правоохоронним органам тощо.

Враховуючи той факт, що правоохоронні органи України не ізолюваний соціальний механізм в державі, а органічна складова частини нашого суспільства, вчинення у її середовищі насильницького злочину у робочий або по за робочий час викликає у суспільстві серед платників податків неабиякий резонанс.

Більше того, два роки війни в Україні глибоко вплинули на соціально-економічні та воєнно-політичні перетворення, а в їх рамках – криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності, як на рівні масових явищ, так і на міжособистісному. Актуальність проблеми зростає також і у зв'язку з давно назрілою необхідністю вдосконалення нормативно-правових актів, що регламентують запобігання вчинення насильницьких злочинів працівниками правоохоронних органів.

Проблема зміцнення законності серед працівників правоохоронних органів потребує розробки та вирішення не лише першочергових, але й перспективних завдань щодо запобігання вчинення насильницьких злочинів в цій сфері. Проведений нами аналіз функціонування правоохоронних органів показав, що успіх запобігання вчинення серед їх персоналу насильницьких злочинів залежить від суспільства, держави, стану матеріально-технічної бази, озброєння, криміналістичної техніки, підготовка та перепідготовка працівників правоохоронних органів у закладах вищої освіти тощо.

Ключові слова: запобігання, насильницький злочин, суб'єкти запобіжної діяльності, працівник, правоохоронний орган, національна поліція України, дізнавач, установи виконання покарань, катування, жертва злочину (потерпілий), запобігання.

On the way to European integration, Ukraine outlined the concept of criminological policy on crime prevention. At the same time, the leading role in the detection and prevention of violent crimes is given to various units of law enforcement agencies, we single out the circle of law enforcement agencies whose employees most often commit violent crimes while performing official duties. These are employees of the National Police of Ukraine and the State Criminal Enforcement Service of Ukraine.

Therefore, the entire activity of law enforcement officers of Ukraine consists in protecting the population of the country from encroachments on the individual, his/her rights and legitimate interests. This is the most important duty of the state and its law enforcement agencies, which was enshrined in the Constitution of Ukraine.

It is no accident that when an employee of law enforcement agencies commits a criminal offense (a crime or a misdemeanor) while performing official duties, it causes the population to distrust their functioning. It is even worse, when law enforcement agencies are unable to confront crime, and their employees commit violent crimes, further weakening the scope of law enforcement activities in preventing crime in Ukraine.

In recent years, the number of violent crimes committed by law enforcement officers has increased so much. This is due to the fact that the implementation of state reforms of law enforcement agencies has reduced the law enforcement index, many employees are under the influence of criminal groups and organizations, the Russian-Ukrainian war also negatively affected the work of law enforcement agencies, the population practically does not trust the actions of law enforcement agencies, etc.

Taking into account the fact that the law enforcement agencies of Ukraine are not an isolated social mechanism in the state, but an organic component of our society, the commission of a violent crime in its environment during working hours or after working hours causes considerable resonance in society among taxpayers.

Moreover, the two years of war in Ukraine had a profound impact on socio-economic and military-political transformations, and within their framework, the criminalization of many spheres of life, both at the level of mass phenomena and at the interpersonal level. The relevance of the problem is also increasing in connection with the long-overdue need to improve legal acts regulating the prevention of violent crimes by law enforcement officers.

The problem of strengthening legality among law enforcement officers requires the development and solution of not only priority, but also promising tasks for the prevention of violent crimes in this area. Our analysis of the functioning of law enforcement agencies showed that the success of preventing the commission of violent crimes among their personnel depends on society, the state, the state of the material and technical base, weapons, forensic equipment, training and retraining of law enforcement officers in institutions of higher education, etc.

Key words: prevention, violent crime, subjects of preventive activity, employee, law enforcement agency, national police of Ukraine, investigator, institutions for execution of punishments, torture, crime victim, prevention.

Постановка проблеми. На шляху до Європейської інтеграції Україна окреслила концепцію кримінологічної політики щодо запобігання злочинності. Водночас, провідну роль у виявленні та запобіганні насильницьким злочинам відведено різним підрозділам правоохоронних органів, ми виокремлюємо коло правоохоронних органів, працівники яких найчастіше вчиняють насильницькі злочини при виконанні службових обов'язків. Це працівники Національної поліції України та Державної кримінально-виконавчої служби України.

Отож, вся діяльність працівників правоохоронних органів України полягає у захисті населення країни від посягань на особистість, її права та законні інтереси. Це найважливіший обов'язок держави та її правоохоронних органів, що отримав своє закріплення у Конституції України.

Не випадково коли працівник правоохоронних органів під час виконання службових завдань вчиняє кримінальне правопорушення (злочин або кримінальний проступок) це викликає у населення не довіру до їх функціонування. Ще гірше, коли правоохоронні органи не спроможні протиставити себе злочинності, а їх працівники вчиняють насильницькі злочини ще більше ослаблюють сферу правоохоронної діяльності щодо запобігання злочинності в Україні.

Останніми роками різко зросло кількість насильницьких злочинів учинених працівниками правоохоронних органів. Це обумовлено тим, що проведення державних реформ правоохоронних органів зменшило індекс дотримання законності, багато працівників потрапляють під вплив злочинних груп та організацій, російсько-українська війна теж негативно вплинула на роботу правоохоронних органів, населення практично не довіряє діям правоохоронним органам тощо.

Постановка завдання. Метою цієї публікації є запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні. Для реалізації вказаної мети варто вирішити такі завдання: проаналізувати стан, тенденції вчинення працівниками правоохоронних органів насильницьких злочинів у службовий та поза службовий час; виявити причини та умови їх вчинення; сформулювати власні висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні займалися такі вчені: П. П. Андрушко, В. М. Бесчастний, О. Ю. Бусол, О. І. Бутович, І.Г. Богатирьов, В.В. Голіна, Б. М. Головкин, О. М. Джужа, Д. Ю. Кондратов, О.М. Костенко, О. М. Литвинов, Д. С. Машлякевич, О. А. Мартиненко, С.С. Мірошніченко, Ю. В. Орлов, А. В. Савченко, С.В. Фесенко та ін.

Однак, сьогодні серед науковців не вироблено єдиного підходу щодо запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні, що і спонукало підготувати дану статтю.

Виклад основного матеріалу. Кримінальним правопорушенням є передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. (ст. 11 КК України). Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини (ст. 12 КК України) [1].

Поняття злочину в кримінальному законі завжди залишалося універсальною і фундаментальною категорією:

воно лежить в основі змісту всіх кримінально-правових норм та інститутів як Загальної, так і Особливої частини КК України і дозволяє відмежувати злочин від інших правопорушень. Ми поділяємо позицію відомих вітчизняних правників Ю.В. Бауліна та В.І. Борисова з приводу того, що злочин, як і будь-яке інше правопорушення, є певною поведінкою, певним вчинком людини, в якому виявляється його свідомість та воля.

Така поведінка, як зауважують поіменні вчені, може виявлятися у двох формах: дії та бездіяльності. Критерієм розподілу виступає фізична ознака: дія – це активна поведінка (в основі якої лежить певний рух людини); бездіяльність – пасивна поведінка (відсутність руху), яка виявляється в тому, що особа не виконує певних дій, які вона повинна і могла виконати [2, с.48].

Отож, проблема запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні, певним чином кореспондується з іншими проблемами функціонування правоохоронних органів, зокрема:

- недосконалість нормативно-правового, організаційного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням;
- не належний рівень комплексних запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин і умов учинення працівниками правоохоронних органів насильницьких злочинів;
- низька професійно – службова роботи з особами, котрі схильні до вчинення насильницьких злочинів під час виконання службових обов'язків;
- професійна деформація працівників правоохоронних органів в Україні.

Торкаючись питання запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні, варто зазначити, що саме поняття злочину запропоноване раніше вітчизняними вченими є доволі умовним, оскільки їх представники по суті вивчають різні аспекти цього соціального явища [3, с. 53].

Враховуючи той факт, що правоохоронні органи України не ізольований соціальний механізм в державі, а органи складають частину нашого суспільства, вчинення у її середовищі насильницького злочину у робочий або по за робочий час викликає у суспільстві серед платників податків неабиякий резонанс.

Більше того, два роки війни в Україні глибоко вплинули на соціально-економічні та воєнно-політичні перетворення, а в їх рамках – криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності, як на рівні масових явищ, так і на міжособистісному. Варто також зазначити, що вчинення працівниками правоохоронних органів насильницьких злочинів дуже серйозно впливає на стан, динаміку і географію злочинності в цілому.

Вона сьогодні вийшла далеко за межі загальнокримінального феномену і перетворилася на фактор, що створює реальну загрозу національній безпеці, основам державного устрою, а як її нейтралізувати, на жаль, кримінологічна наука поки що, не запропонувала.

У кримінологічній науці існує думка про феномен випадковості у злочинності, коли людина вчиняє злочин не бажаючи цього робити. Можливо така думка має право на існування, мабуть її слід дослідити, але чому, людина, яка оділа форму правоохоронця при затриманні злочинця

дозволяє собі вчиняти насильницькі дії: катування, мордування, приниження. Він, що не розуміє, що такі дії злочинні, але вибирає саме злочинну дію, злодій який вчиняє крадіжку теж розуміє, що вчиняє злочин, і так до безкінечності. То, що це теж випадковість [4, с. 87].

Як видається у нас відсутня реальна статистика, яка шкода (пряма чи побічна) наноситься потерпілим від злочину. А ті цифри, які ми отримуємо від офіційної статистики вірити їм за нашим переконанням не слід тому, що вони не відповідають Індексу тих втрат, і тієї шкоди, які несе людина, суспільство, держава. Варто підтримати позицію Р.С. Веприцького про те, що узагальнену методику обчислення ціни злочинності слід починати з окремого регіону, міста, району, населеного пункту та для конкретних видів злочинів, зокрема економічних, корисливих, насильницьких та інших [5, с. 31].

Цікавою для нашого дослідження є позиція вітчизняних кримінологів В.В. Голіні і Б.М. Головкина, які вважають, що статистична ілюзія про насильницьку злочинність викривляє уявлення про дійсний стан кримінальної реальності у країні [6, с. 67], а вона на жаль, як соціальне правове явище розповсюджується на всі регіони нашої країни і, що саме прикро, що в цьому не останнє місце займають правоохоронні органи, працівники яких вчиняють насильницькі злочини при виконанні службових обов'язків.

Поряд з тим, є помилкою, коли держава покладає запобігання вчинення насильницьких злочинів тільки на правоохоронні органи, тому, що ефективність їхньої діяльності, також залежить від багатьох факторів і соціальних умов. Вітчизняний вчений О.М. Литвинов у власних дослідженнях пише про те, що завдання держави полягає в тому, щоб забезпечити соціальні умови і правові правила співіснування, гармонізувати суспільні відносини, знімаючи соціальні протиріччя і зміцнюючи солідарність суспільства. Не вирішивши даного завдання, важко очікувати підвищення соціальної активності населення у протидії злочинності, його правової підтримки [7, с. 1].

Інший вітчизняний вчений О.М. Костенко зазначає, що високий рівень правопорядку в суспільстві можливий тільки тоді, коли громадяни бачать у державних органах гарантів їхньої безпеки, відчують не на словах, а на ділі, зацікавленість правоохоронних органів у розгляді й вжитті заходів щодо будь-якого правопорушення. Укриття злочинів від реєстрації з метою підвищення показників розкриття, незаконні відмови в порушенні кримінального провадження, вчинення працівниками злочину та інше «професійне» маніпулювання статистикою завдає колосальної шкоди правосвідомості населення і підштовхують суспільство до прірви правового нігілізму [8, с. 150].

Отож, при розробці дорожньої карти запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються працівниками правоохоронних органів в Україні, слід враховувати наступні компоненти:

- 1) вид вчиненого кримінального правопорушення (від невеликої тяжкості до більш тяжкого і особливо тяжкого);
- 2) класифікація вчинення насильницьких злочинів з урахування історичного, правового, фінансово-економічного, політичного, ідеологічного, морального, медичного та соціально-психологічного критерію;
- 3) вид шкоди (пряма чи побічна), яка нанесена працівниками правоохоронних органів в Україні не тільки потерпілому, а і державі та суспільству в цілому;
- 4) суми виплат потерпілим від вчинення працівником правоохоронних органів насильницького злочину на підставі позовних заяв. Це важливий компонент, оскільки він засвідчує, що в Україні даний поки що не достатньо відпрацьований.
- 5) суми виплат за заподіяну моральну шкоду особам, які незаконно були притягнуті до кримінальної відповідальності на виконання рішень Європейського суду з прав людини [9, с.82]

За даними вітчизняних кримінологів вчинення працівником правоохоронних органів насильницького злочину набуває в умовах воєнного стану в Україні особливого значення, оскільки вчинення насильницького злочину в умовах війни – це суспільно-небезпечне явище, яке зберігає свою тенденцію до криміналізації суспільства, становить особливу небезпеку у сфері інформаційних технологій і ресурсів, використання глобальних комп'ютерних, телекомунікаційних мереж, наносить велику шкоду державі та її громадянам.

До речі цікавою є позиція вітчизняного вченого Є.В. Фесенко, який у власних працях зазначає, що проблема цінностей у світовій філософії беззастіржна, а злочинне діяння завжди спрямоване проти найважливіших цінностей, які бере під захист кримінальне законодавство [10, с. 49].

Слід також звернути увагу і на позицію іншого вітчизняного вченого С.С. Мірошніченка, який доводить у власному дослідженні про необхідність удосконалення державою механізму протидії злочинності, оптимізації інтеграційних зв'язків між такими його елементами, як цілі, завдання, функції, методи діяльності, через комплексне вирішення питань реалізації принципу верховенства закону, прав і свобод людини і громадянина [11, с. 149].

До речі, кримінологічний аналіз розвитку насильницької злочинності в умовах війни показує, що однією з найгостріших проблем є вчинення працівниками правоохоронних органів під час виконання службових обов'язків насильницьких злочинів.

Не є виправданням, коли слідчий або дізнавач правоохоронного органу застосовує до затримано заборонені заходи отримання доказів у його вині. Або адміністрація установи виконання покарань катує засудженого, оскільки той не дотримується під час відбування покарань правил внутрішнього розпорядку дня.

До речі, катування як специфічний вид насильства в приміщеннях Національної поліції України, в установах виконання покарань України, є в більшості випадків латентною, оскільки самі правоохоронні органи за законом відповідають за збирання статистичної інформації про вчинювані злочинні діяння, однак, враховуючи корпоративні інтереси, досить часто відомості про факти катування ними приховуються.

Більше того, від належного виконання працівниками правоохоронних органів покладених на них державою й суспільством обов'язків залежить довіра населення до правоохоронних органів. Отож, насильницька злочинність працівниками правоохоронних органів украї негативно впливає не лише на службову діяльність працівників правоохоронних органів та на їх службову дисципліну, але і на державу в цілому, будучи одним із внутрішніх індикаторів, за яким суспільство оцінює стан соціальної безпеки та мікроклімату.

Такий стан справ багато в чому пояснюється тим, що вчинення працівником правоохоронних органів насильницького злочину природно сприяє падінню авторитету державної влади, поширенню у суспільстві страху перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, аномії, аморальності й неповаги до правоохоронця та знижує престижність служби. Серед рівнів запобігання насильницьким злочинам що вчиняються працівником правоохоронних органів ми виділяємо:

– загальносоціальне запобігання насильницьким злочинам що вчиняються працівником правоохоронних органів – це продумана державна соціальна політика, яка спрямована на підняття авторитету роботи правоохоронних органів у вирішенні загальних економічних і соціальних завдань держави, гарантування їм соціального та правового захисту;

– спеціально-кримінологічне запобігання насильницьким злочинам що вчиняються працівником правоохорон-

них органів – це цілеспрямована дії держави на криміногенні детермінанти, корті пов'язані з окремими видами насильницької злочинної поведінки працівників правоохоронних органів під час виконання службових обов'язків і поза робочим часом.

– індивідуально-профілактичне запобігання насильницьким злочинам що вчиняються працівником правоохоронних органів – це індивідуальний вплив держави на тих працівників правоохоронних органів, хто під час виконання службових обов'язків може стати на злочинний шлях вчинення відносно іншої особи, насильницький злочин.

– віктимологічне запобігання насильницьким злочинам що вчиняються працівником правоохоронних органів – це діяльність державних та громадських інститутів, спрямована на виявлення та нейтралізацію факторів, що формують віктимну поведінку у працівників правоохоронних органів, шляхом виявлення конкретних осіб з підвищеним ступенем віктимності щодо потенційних жертв під час виконання службових обов'язків.

Висновки. З урахуванням вищевикладеного зауважимо, що недостатній рівень дослідження проблем запобігання вчинення насильницьких злочинів працівниками правоохоронних органів вкрай негативно позначається на функціонуванні самих правоохоронних органів та виконанні ними державних службових завдань. Як вбачається, актуальність проблеми зростає також і у зв'язку з давно назрілою необхідністю вдосконалення нормативно-правових актів, що регламентують запобігання вчинення насильницьких злочинів працівниками правоохоронних органів.

Проблема зміцнення законності серед працівників правоохоронних органів потребує розробки та вирішення не лише першочергових, але й перспективних завдань щодо запобігання вчинення насильницьких злочинів в цій сфері. Проведений нами аналіз функціонування правоохоронних органів показав, що успіх запобігання вчинення серед їх персоналу насильницьких злочинів залежить від суспільства, держави, стану матеріально-технічної бази, озброєння, криміналістичної техніки, підготовка та перепідготовка працівників правоохоронних органів у закладах вищої освіти тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III із змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2016. 1196 с.
3. Кримінологія: підручник. / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Черней, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Чернея; за наук. ред. Д-ра, юрид. наук, професора О.М. Джужі. Київ : ФОРМ-Маслакова, 2020. 612 с.
4. Богатирьов І.Г. Проблема ціни злочинності в Україні. Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права. Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2016. С. 87-89.
5. Веприцький Р.С. Феноменологія злочинності в регіоні: автореферат дис... д-ра. юрид. наук.: 12.00.08. Харків, 2016. 40 с
6. Кримінологія: підручник/ В.В. Голіна, Б.М. Головкин, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред.. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Х.: Право, 2014. 440с.
7. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): автореферат дис. ... докт. юрид. наук (12.00.08). Харків: ХНУВС, 2010. 39 с.
8. Костенко О.М. Концепція модернізації кримінології у світлі соціального натуралізму (про основи «натуралістичної» кримінології). *Право України*. 2009. № 7. С. 39-42.
9. Дмитренко Н.А. Роль Збройних сил України у запобіганні злочинності в умовах гібридної війни. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини, м. Запоріжжя, 21-22 грудня 2018р. Запоріжжя: Ч.2. С. 80-82.
10. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Монографія. К.: Атіка, 2004. 280 с.
11. Мірошніченко С.С. Злочини проти правосуддя: теорія та практика протидії : Монографія . К . : Десна, 2012. 432 с.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE PREVENTION OF TRANSNATIONAL CRIME AS A BASIS FOR CREATING A SAFE SPACE FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Лахова О.В., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ORCID ID: 0000-0001-7192-492X

У статті наголошено на актуальності питань, пов'язаних протидією транснаціональній організованій злочинності, вплив якої позначається на світовому порядку і економіці та необхідності вирішення цих проблем шляхом міжнародного співробітництва. Сучасні злочинні групи постійно трансформуються, розширюють сфери впливу і використовують легальні комерційні механізми для здійснення злочинної діяльності, створюючи виклики для національних та міжнародних правоохоронних органів. Тому, розробка спільних міжнародних стратегій кримінальної політики, зокрема із використанням спеціальної конфіскації, стає важливим завданням для забезпечення безпеки та правопорядку як на національному, так і на міжнародному рівнях. Спільний підхід до вирішення цих викликів через двосторонні та багатосторонні договори, обмін інформацією та конфіскацію активів, має значення для забезпечення ефективної протидії транснаціональній злочинності.

У статті визначено засади міжнародної співпраці з урахуванням посиленого впливу, універсального та мобільного характеру злочинних транснаціональних організацій. Країни, у межах взаємної допомоги у кримінальних справах зобов'язані сприяти міжнародній співпраці у розслідуванні, конфіскації та судовому переслідуванні осіб, звинувачених у організованій злочинності. Що включає екстрадицію, надання правової допомоги та інші форми міжнародного співробітництва. Також, міжнародна спільнота має здійснювати підтримку у виявленні та блокуванні фінансових ресурсів, які можуть бути використані у злочинній діяльності. Активний обмін інформацією про осіб, організації та транзакції, пов'язані з організованою злочинністю та тероризмом, є ключовим елементом. Що охоплює фінансову інформацію, дані з розслідувань та інші відомості, спрямовані на виявлення та протистояння злочинній діяльності. Провідну роль у реалізації окреслених заходів відіграє підготовка кадрів, навчання та технічна допомога для покращення навичок правоохоронців та фахівців у сфері боротьби зі злочинністю.

У статті проаналізовано зарубіжний досвід щодо взаємної правової допомоги у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю через діяльність Управління міжнародних справ Кримінального департаменту Міністерства юстиції США. Наведено низку фактів, які демонструють розмір та розмаїття злочинних дій, таких як торгівля наркотиками, вивезення викрадених автомобілів та крадіжка комерційної таємниці.

У статті дано стислий аналіз п'яти сценаріїв міжнародного співробітництва. У контексті викладених питань зроблено висновок про необхідність гнучкості, координації та активної взаємодії в міжнародній співпраці для ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю.

Ключові слова: спеціальна конфіскація, міжнародне співробітництво, зарубіжний досвід, екстрадиція, арешт активів, транснаціональна злочинність, засади міжнародної співпраці.

The article emphasizes the relevance of issues related to countering transnational organized crime, the impact of which is felt on the global order and economy, necessitating the resolution of these problems through international cooperation. Contemporary criminal groups constantly transform, expand their spheres of influence, and utilize legal commercial mechanisms to carry out criminal activities, posing challenges to national and international law enforcement agencies. Therefore, developing joint international strategies of criminal policy, including the use of special confiscation, becomes a crucial task for ensuring security and order at both national and international levels. A collaborative approach to addressing these challenges through bilateral and multilateral agreements, information exchange, and asset confiscation is essential for effective resistance to transnational crime.

The article defines the principles of international cooperation, taking into account the enhanced impact, universal, and mobile nature of criminal transnational organizations. Countries, within the framework of mutual assistance in criminal matters, are obligated to contribute to international cooperation in investigation, confiscation, and judicial prosecution of individuals accused of organized crime. This includes extradition, providing legal assistance, and other forms of international collaboration. Additionally, the international community should provide support in identifying and blocking financial resources that could be used in criminal activities. Active information exchange on individuals, organizations, and transactions related to organized crime and terrorism is a key element, covering financial information, investigative data, and other details aimed at detecting and resisting criminal activities. The preparation of personnel, training, and technical assistance to enhance the skills of law enforcement officers and specialists in combating crime play a leading role in implementing the outlined measures.

The article analyzes foreign experience in mutual legal assistance in combating transnational organized crime through the activities of the Office of International Affairs of the Criminal Division of the U.S. Department of Justice. It presents a series of facts illustrating the magnitude and diversity of criminal actions, such as drug trafficking, exporting stolen vehicles, and commercial espionage.

Finally, the article provides a concise analysis of five scenarios of international cooperation. In the context of the presented issues, the conclusion is drawn about the necessity of flexibility, coordination, and active interaction in international cooperation for effectively combating transnational crime.

Key words: special confiscation, international cooperation, foreign experience, extradition, asset seizure, transnational crime, principles of international cooperation.

Міжнародне співробітництво є особливим виразом суспільних відносин, яке виникло тисячоліття тому, проходячи шлях від простих міжплемінних взаємин до складних міжнародних відносин між багатьма країнами. Це співробітництво реалізується різними суб'єктами на різних рівнях та в різних сферах. Однією з таких сфер є співробітництво у запобіганні злочинності, що вважається найбільш актуальною формою створення безпечного

простору для розвитку країн. Дослідження рушійних сил та закономірностей міжнародного превентивного співробітництва, а також прогнозування їхніх майбутніх станів є предметом дослідження різних галузей права та завданням для багатьох вчених, яке залишається недосяжним. Запобігання злочинності визначається як важлива сфера партнерського співробітництва між державами. Таким чином, однією з основних завдань міжнародного співро-

бітництва України у запобіганні злочинності в умовах глобалізації є формування зовнішньої політики, яка враховує глобальні виклики та ризики, в поєднанні з регіональними та національними інтересами.

Актуальність дослідження в рамках міжнародної співпраці та глобалізаційних викликів полягає у пошуку ефективних стратегій для протидії транснаціональній злочинності. Важливість цього дослідження визначається декількома аспектами, такими як глобальний характер організованої злочинності та необхідність розроблення стратегій запобігання, зокрема шляхом конфіскації та спеціальної конфіскації, для вилучення доходів і майна, отриманих незаконними засобами. Організована злочинність в сучасному світі представляє собою глобальну проблему, і транснаціональний характер цього явища робить його надзвичайно актуальним для всіх країн. Сучасні злочинні групи стають більш складними та динамічними, використовуючи легальні комерційні структури для своєї діяльності. Це викликає потребу в нових стратегіях протидії національним і міжнародним правоохоронним органам, зокрема, в розробці методів позбавлення злочинних угруповань грошей, майна та доходів незаконного походження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрями та завдання міжнародної співпраці у протидії злочинності, у тому числі транснаціональній та організований формам, були об'єктом численних вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень: О. В. Головкіна, Н. О. Гуторової, М. Г. Вербенського, Г.В. Дідківської, В. П. Смельянова, А. П. Закалюка, Т.В. Корнякової, О. М. Литвинова, Є. К. Марчука, В. С. Полянської, М. І. Хавронюка, В. В. Шаблістога, А. К. Щербаків, Н. С. Юзікової, John E. Harris, Jessica Jahn, Yvon Dandurand.

В науковій літературі зауважується, що на початку XXI століття транснаціональна злочинність досягла значних масштабів і представляє реальну загрозу для безпеки та прийняттого розвитку держав і світової економіки [1, 2, 3, 4, 5]. В результаті цього констатується, що у XXI столітті транснаціональна організована злочинність не тільки не була подолана, але й отримала нові аспекти, включаючи виникнення нових видів злочинів. Важливо відзначити, що деякі країни почали використовувати передовий досвід у галузі транснаціональних злочинів для проведення дій проти інших країн, зокрема у сфері кібертероризму. Так зауважує, транснаціональна злочинність ставить під загрозу глобальну тенденцію до миру і свободи, підриває крихітні нові демократії, висмоктує сили з країн, що розвиваються, і загрожує міжнародним зусиллям з побудови безпечнішого, більш процвітаючого світу [1, с. 300 -302]

М. Г. Вербенський наголошував на значній небезпеці яку несе транснаціональна злочинність, що є не просто новим видом організованої злочинності, але суттєво відрізняється від традиційних форм. Цей новий різновид має потенціал погрожувати стабільності цілих держав, ставити перешкоди їхньому економічному розвитку і підривати демократичні інститути. Хоча вона спільна з організованою злочинністю за деякими ознаками, транснаціональна злочинність відрізняється глобальним масштабом операцій та здатністю переходу злочинної діяльності через національні кордони, що ілюструється відкриттям нових ринків кримінальної діяльності в європейських регіонах [2, с. 12].

У дослідженні Г. В. Дідківської щодо міжнародної співпраці в галузі запобігання злочинності зосереджено увагу на необхідності досягнення єдності та узгодженості дій різних суб'єктів, таких як держава, міжурядові організації тощо. Це має ставитися в контексті запобігання злочинності за умови поваги до законності, прав і свобод людини, а також відповідності правилам поведінки з правопорушниками. Говорячи про участь України в міжнародній превентивній системі, авторка відзначає, що ця участь є важливою складовою кримінально-правової політики держави [6, с. 32].

Мета статті. Дослідження принципів, напрямів міжнародного співробітництва щодо запобігання транснаціональній злочинності як ключового елементу формування безпечного світового простору для розвитку суспільства

Виклад основного матеріалу дослідження. Принципи міжнародного співробітництва ґрунтуються на загальновизнаних стосунках між державами, які закріплені у міжнародно-правових нормах. Декларація про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, (24.10.1970р.), визначає, що збереження міжнародного миру, безпеки та розвиток дружніх стосунків між державами є основним завданням ООН. Статут ООН (ст. 1 § 3) також зазначає, що міжнародне співробітництво повинно охоплювати проблеми економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та сприяти розвитку поваги до прав людини і основних свобод. З урахуванням проникнення транснаціональної організованої злочинності в усі сфери, розв'язання проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру неможливе без чіткої системи співробітництва між державами на правах партнерства і взаємодопомоги.

Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі, прийнятий 1 серпня 1975 року, служить основою дотримання сторонами основних принципів міжнародного права у формуванні співробітництва і партнерства між державами. Згідно з ч. 2 розділу IX Заключного акту Ради, держави-учасники прагнуть розвивати свою співпрацю, сприяти взаєморозумінню і довірі, підтримувати дружні і добросусідські відносини, а також працювати над міжнародним миром, безпекою і справедливістю. Вони також мають на меті підвищувати добробут народів і сприяти втіленню їхніх сподівань, використовуючи досягнення в різних галузях, таких як економіка, наука, техніка, соціальні та гуманітарні науки. Держави прагнуть також здійснювати заходи, щоб створити умови, сприятливі для доступу всіх до цих досягнень, і враховувати інтереси країн, що розвиваються, у скороченні різниць в рівнях економічного розвитку [1, с.303].

У рамках міжнародного співробітництва відбувається взаємна партнерська підтримка для вирішення питань, пов'язаних із «прибутками від злочинів», що є важливою складовою системи протидії транснаціональній злочинності, зокрема, у протидії відмиванню доходів, отриманих злочинним шляхом, у тому числі шляхом застосування спеціальної конфіскації незаконно отриманих доходів, активів майна тощо. Основні напрями співробітництва щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, можуть бути включені державами у двосторонні або багатосторонні договори про співпрацю. Крім у контексті застосування спеціальної чи розширеної конфіскації, надання допомоги в питаннях розшуку, арешту активів, конфіскації доходів, набутих злочинним шляхом, на сьогодні визнається не тільки новим інструментом міжнародного співробітництва а й ефективним заходом у відновленні соціальної справедливості та рівноваги у суспільстві.

Протягом останніх двох десятиліть спостерігається значне зростання рівня міжнародного співробітництва у протидії транснаціональній організованій злочинності [7, 8, 9]. Однак не зважаючи на цей прогрес, існують суттєві труднощі та обмеження, які ускладнюють вирішення численних проблем. Сама по собі транснаціональна організована злочинність виступає ключовим мотиваційним чинником розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері. Однак в умовах глобалізації злочинні організації стають більш потужними та універсальними, а їхня мобільність зростає. При цьому ресурсів однієї держави виявляється недостатньо для ефективного протидії міжнародній злочинності. Таким чином, транснаціональні злочинні організації, усвідомлюючи цю проблему, вибирають країни зі слабкою та корумпованою системою правоох-

ронних органів та правосуддя для своєї дислокації та злочинної діяльності. Тому важливо налагоджувати міждержавну співпрацю та створювати потужну інфраструктуру міжнародного співробітництва правоохоронних органів у протидії транснаціональним кримінальним спільнотам.

У продовження цієї тези, науковий інтерес представляє Управління міжнародних справ (Office of International Affairs (OIA)) Кримінального департаменту Міністерства юстиції США, яке спеціалізується на обробці запитів до США та від Сполучених Штатів про екстрадицію та взаємну правову допомогу. Кількість запитів зростає з кожним роком, що значною мірою пов'язано зі зростанням транснаціональної організованої злочинності. Декілька фактів, наведених Джоном Харрісом, ілюструють це питання. Кокаїну і героїну, який походить з-за кордону, щорічно у США транснаціональними організованими злочинними угрупованнями продається на суму 48 мільярдів доларів. Дві третини всієї підробленої валюти виявленої у США, створені за межами США. Близько 200 000 автомобілів, що викрадаються в США щороку, вартістю понад мільярд доларів, вивозять за межі США для продажу за кордоном. Крадіжка комерційної таємниці американських компаній їхніми іноземними конкурентами призводить до збитків для американської економіки, які оцінюються у 18 мільярдів доларів. Виробництво та продаж контрафактної продукції, торгових марок та патентів коштує американським компаніям понад 23 мільярди доларів щорічно [10].

Харріс Д. визначає транснаціональну злочинність як злочинність, що охоплює найбільш відомі операції традиційного організованого злочинного угруповання, або мафії, включаючи терористичні напади, торгівлю наркотиками, відмивання грошей, фінансові махінації, нелегальне ввезення іноземців, торгівлю жінками та дітьми. Більшість цих злочинів вчиняються організованими злочинними угрупованнями Азії, Близького Сходу, Мексики, Колумбії, Нігерії, росії та США. Саме міжнародна співпраця дає можливість ефективно протистояти тим реальним загрозам які несе транснаціональна злочинність. Наприклад, злочинне угруповання наркоторговців з Флориди, найняло кілера для вбивства декількох членів конкуруючого наркоугруповання. Після вбивства, вчиненого у штаті Флорида, кілер втік до Великобританії. У результаті співпраці правоохоронних органів декількох країн чоловіка екстрадували до США, він визнав свою вину і отримав покарання у вигляді довічного ув'язнення [10].

Розвиток транснаціональної організованої злочинності пов'язаний, насамперед, з глобальними процесами у світовій економіці – рухом великої маси капіталів. Указане стало можливим внаслідок лібералізації фінансових ринків та трансакцій, бурхливого розвитку інфраструктури, пов'язаної з новими інформаційними технологіями, використання до цього часу невідомих фінансових інструментів (ф'ючерси, опціони та т. п.) [11, с. 62-65]

Міжнародна співпраця в боротьбі з транснаціональною злочинністю, включаючи конфіскацію активів, майна, що було здобуто в результаті злочинної діяльності, базується на декількох ключових засадах:

- взаємодії інформаційних обмінів щодо злочинної діяльності, включаючи дані про місцезнаходження злочинців, методи, вчинення злочинів;
- сприяння екстрадиції транснаціональних злочинних угруповань з метою передачі осіб, звинувачених у вчиненні тяжких злочинів, з однієї країни в іншу для подальшого здійснення кримінального правосуддя;
- спільного проведення слідчих дій та обліку шляхом координації правоохоронних органів різних країн;
- укладання міжнародних договорів проти транснаціональної організованої злочинності, для забезпечення співпраці у боротьбі з різними аспектами злочинності;
- співпраці при застосуванні конфіскації активів, які були отримані злочинним шляхом, що може охоплю-

вати обмін інформацією про фінансові потоки та активи, пов'язані зі злочинною діяльністю;

– легалізації засобів для боротьби з організованою злочинністю, що встановлюють правові рамки і механізми для легалізації обмежень, конфіскації та інших заходів, спрямованих на боротьбу з транснаціональною злочинністю.

Характеризуючи міжнародну співпрацю не можна оминати науковою увагою запропоновані п'ять сценарії (together: unbound: going alone: retreat: renewal) міжнародного співробітництва в сфері кримінального правосуддя, зокрема щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, конфіскації активів та майна, здобутого злочинним шляхом [12]. П'ять запропонованих сценаріїв є різними, але вони можуть бути сумісними. Так, «together» прогнозує ситуацію, в якій держави формують політичну волю і готовність до реформування існуючих механізмів співпраці. «Unbound» відображає світ, в якому держави все більше покладаються на двосторонні або регіональні механізми співпраці, що, можливо, призведе до створення нових форм і механізмів співпраці. «Going alone» передбачає, що держави переважно використовують односторонні дії для досягнення своєї мети, оминаючи існуючі механізми та угоди про співпрацю. «Retreat» передбачає прискорене використання неформальних механізмів співпраці або альтернативних варіантів – інколи всупереч принципу верховенства права та правам людини. «Renewal» передбачає, що держави можуть бути змушені переосмислити режим міжнародного співробітництва і запровадити радикальні реформи, включаючи створення обов'язкового арбітражного механізму для вирішення двосторонніх угод. Перший сценарій передбачає оновлення існуючої архітектури співпраці, а останній сценарій прогнозує відмову від неї на користь нових інструментів та механізмів, які можуть краще відповідати викликам, з якими стикаються органи кримінальної юстиції. Можна сподіватися, що організації громадянського суспільства очолять розробку комплексної стратегії міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції та підтримають реформи багатосторонніх інституцій необхідних для реалізації такої стратегії. Коли ми думаємо про майбутнє міжнародного співробітництва у сфері кримінального правосуддя, ми повинні відмовитися від ілюзії, що міцне міжнародне співробітництво виникне спонтанно із застарілого існуючого режиму. З огляду на зростаючу загрозу транснаціональної злочинності і небезпеки, що викликана контролем організованих злочинних угруповань як на легальних, так і на нелегальних ринках, ставки занадто високі, щоб залишатися в рамках застарілих механізмів міжнародного співробітництва.

Ініціативи, викладені у сценаріях, можуть включати обмін інформацією, спільні розслідування, створення спільних фондів або розробку міжнародних конвенцій щодо конфіскації активів. Такі дії спрямовані на те, щоб ускладнити або уникнути використання транснаціональних фінансових мереж злочинцями та позбавити їх вигоди, яка здобута злочинним шляхом. Це може включати не тільки фінансові активи, а й інші види майна, такі як транспортні засоби, нерухомість чи інші цінності. Вказані сценарії підкреслюють, що для досягнення ефективного міжнародного співробітництва у сфері кримінального правосуддя необхідна адаптованість та уніфікація, організованість та взаємодія. Використання різних підходів може стати важливим в залежності від конкретних обставин та характеристик злочинності. Забезпечення активного обміну інформацією, посилення взаємодії та готовності адаптуватися до нових викликів є ключовими факторами успіху в протидії транснаціональній злочинності. Сценарії міжнародного співробітництва можуть варіюватися від неформальної участі країн до активної координації та обміну інформацією. Кожен сценарій має свої переваги та недоліки.

Висновки. Загальний висновок полягає в тому, що боротьба з транснаціональною злочинністю вимагає комплекс-

сного та міжнародного підходу. Зростаючий транснаціональний характер злочинності, частково внаслідок глобалізації, діджиталізації та легкості пересування, створює різноманітні та зростаючі виклики для безпеки та розвитку, що зумовлює необхідність багатостороннього міжнародного співробітництва.

Важливо враховувати, що транснаціональна злочинність стала складнішою та більш глобальною через процеси глобалізації та технологічного розвитку. Такі явища, як рух великих мас капіталу та кібертероризм, потребують

нових та сучасних підходів у боротьбі з ними. У цьому контексті, доцільно акцентувати увагу на підтримці міжнародних домовленостей, створенні спільних норм та стандартів, а також використанні сучасних технологій для виявлення та слідування за злочинцями. Країни повинні здійснювати ефективну співпрацю, обмінюватися інформацією та знаходити баланс між збереженням національного суверенітету та виявленням готовності до спільних зусиль у протидії транснаціональній злочинності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глобалізація і суспільство: національний, міжнародний та зарубіжний виміри: монографія / Т. В. Корнякова, О. Л. Соколенко, В. С. Гошовський та ін.; за заг. ред. д-ра. юрид. наук Т. В. Корнякової, д-ра. юрид. наук Н. С. Юзікової). Дніпро: ЛІРА, 2021. 492с
2. Вербенський М. Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 36с.
3. Юзіков Г.С. Вплив глобалізації на організовану, транснаціональну, терористичну злочинність (національні заходи протидії та зарубіжний досвід). *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2020. № 49. Vol. 2. S. 41.
4. Сидоров В. І., Здоровко С. Ф. Вплив глобальної економіки на транснаціональну організовану злочинність. *Проблеми законності*. 2017. № 136. С. 250–271.
5. Summer Walker, Contested domain: UN cybercrime resolution stumbles out of the gate, *Global Initiative Against Transnational Organized Crime*, 2021, <https://globalinitiative.net/analysis/un-cybercrime-resolution/>
6. Дідківська Г. В. Україна як учасник протидії міжнародному тероризму. Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО: зб. тез доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. 19 квітня 2017 р. Київ, 2017. С. 31–33.
7. Житний О. О. Міжнародне «антикримінальне» співробітництво України та протидія злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. № 8. С. 13–23.
8. Корнякова Т.В., Юзікова Н. С. Міжнародна співпраця у протидії організованій злочинності у контексті інтеграції України до Європейського Союзу: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Кременчук, 20-21 жовтня 2021 р.); [редкол.: Т.Б. Поясок (голова), О.О. Пономаренко (відов. Секр..) та ін.]. ПП Щербатих О.В. : Кременчук, 2021. - С. 58-63.
9. Полянська В.С. Транснаціональна організована злочинність у сфері економіки: сутність та ознаки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 167–170.
10. John E. Harris. International cooperation in fighting transnational organized crime: special emphasis on mutual legal assistance and extradition https://unafei.or.jp/publications/pdf/RS_No57/No57_15VE_Harris.pdf
11. Сидоров В. І., Здоровко С.Ф. Глобалізація економіки та транснаціональна організована злочинність. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2017. Вип. 6. С. 58–70
12. Yvon Dandurand, Jessica Jahn. 2021. The future of international cooperation against transnational organized crime. Coalitions for cooperation. <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2021/10/GITOC-The-future-of-international-cooperation-against-transnational-organized-crime.pdf>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ

LEGAL REGULATION OF THE CIVIL SERVICE AS A SOCIAL INSTITUTION

Пашко І.С., аспірант кафедри
публічного управління та адміністрування
Національна академія внутрішніх справ

У статті наголошується на тому, що правове регулювання державної служби як соціального інституту відстає від реальної практики та поки не в змозі охопити зміни в системі інституціонального розвитку державної служби та державного управління загалом.

Виокремлено характерні ознаки державної служби як соціального інституту. По-перше державна служба є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, забезпечує відносну стійкість суспільних відносин, і є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм, за змістом – функціональний. По-друге, існування цих норм і правил, обумовлене публічно-правовою природою державної служби, її спрямуванням на практичне виконання функцій і завдань конкретних органів, апаратом цих органів (державними службовцями), відповідно до статусу конкретного працівника, порядку проходження служби, що завжди вимагає правового регулювання і реалізується за допомогою правових норм. По-третє, державна служба регулюється правом, забезпечується встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил з визначеною диференційованою системою їх застосування та існуванням системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів цього інституту.

Констатується, що державна служба в Україні визнається одним із важливих інститутів формування і розвитку державності, від якого залежить функціонування всієї суспільно-політичної системи, реалізація різноманітних завдань і функцій сучасної держави.

Зроблені висновки про те, що правове регулювання державної служби як соціального інституту покликане забезпечити формування та реалізацію державної політики, постійний контакт між політичною владою, державними службовцями та суспільством шляхом нормативного урегулювання взаємодії сукупності елементів державної служби. Взаємодія політичного та адміністративного рівнів правового регулювання державної служби має бути спрямована на скоординоване вироблення політичних рішень і встановлення нормативів для своєї діяльності. Політична ефективність такого правового регулювання повинна оцінюватися через аналіз реального впливу інституту на зміну показників соціально-економічного розвитку країни, процесу адаптації державної служби європейських стандартів.

Ключові слова: правове регулювання, державна служба, соціальний інститут, політичний рівень, адміністративний рівень.

The article emphasizes that the legal regulation of civil service as a social institution lags behind real practice and is not yet able to cover changes in the system of institutional development of civil service and public administration in general.

Characteristic features of civil service as a social institution are singled out. First, the civil service is a complex of formal and informal rules of conduct, principles, cultural norms, ensures the relative stability of social relations, and is a dual social entity: in form it is an organizational mechanism, in content it is functional. Secondly, the existence of these norms and rules is due to the public-legal nature of the civil service, its orientation towards the practical performance of the functions and tasks of specific bodies, the apparatus of these bodies (civil servants), in accordance with the status of a specific employee, the procedure for completing the service, which always requires legal regulation and is implemented with the help of legal norms. Thirdly, the civil service is regulated by law, the establishment of a system of sanctions to support norms and rules with a defined differentiated system of their application and the existence of a system of statuses and roles that cover all members of this institution without exception is ensured.

It is noted that the civil service in Ukraine is recognized as one of the important institutions for the formation and development of statehood, which depends on the functioning of the entire social and political system, the implementation of various tasks and functions of the modern state.

Conclusions were made that the legal regulation of the civil service as a social institution is designed to ensure the formation and implementation of state policy, constant contact between political power, civil servants and society through the normative regulation of the interaction of the totality of civil service elements. The interaction of the political and administrative levels of legal regulation of the civil service should be aimed at the coordinated development of political decisions and the establishment of standards for their activities. The political effectiveness of such legal regulation should be evaluated through the analysis of the real impact of the institute on the change in indicators of the socio-economic development of the country, the process of adaptation of the civil service to European standards.

Key words: legal regulation, civil service, social institution, political level, administrative level.

Сьогодні інтенсивного розвитку зазнає комплекс соціальних управлінських практик, що багато в чому обумовлено змінами соціальної та політичної ролі держави, трансформацією суспільної свідомості, широким запозиченням управлінського досвіду розвинутих країн з урахуванням визначеного Україною зовнішньополітичного курсу на вступ до Європейського Союзу. Проте, правове регулювання державної служби як соціального інституту відстає від реальної практики та поки не в змозі охопити зміни в системі державного управління загалом та інституціонального розвитку державної служби, зокрема.

Особливості трансформації та розвитку державної служби досліджені у працях Н. Панова, С. Ківалов, О. Курінний, Н. Рунова, І. Солопова, В. Тимошук, В. Федоренко, О. Шапран та ін. Водночас потрібно детальніше вивчити особливості правового регулювання державної служби як соціального інституту в умовах невизначеності, проаналізувати думки науковців та практиків щодо перспектив розвитку за таких умов.

Керуючись первинним змістом терміну «інститут», що означало встановлення, запровадження, звичаї, та розвитком у інституційній теорії осмислення інститутів як

певних утворень, що склалися в результаті послідовно проведеної суспільством об'єктивної реальності й сукупності специфічних нормативних комплексів, задіяних в процесі регуляції статусно-рольової поведінки індивідів, він наділений характерними ознаками :

- наявністю відносно стійкої форми регулювання життєдіяльності суспільства, спрямованої на задоволення суспільної потреби;

- існуванням регульованої системи із норм і правил, що забезпечують дотримання виконання певних процедур;

- встановленням системи санкцій для підтримки норм і правил з визначеною диференційованою системою їх застосування;

- існуванням системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів інституту.

На підставі викладеного проаналізуємо характерні ознаки державної служби як соціального інституту.

По-перше державна служба є соціальним інститутом, який є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) та упорядковують індивідуальні

дії людей відповідно до суспільних інтересів, сприяючи їх трансформації в соціальні дії; вони охоплюють певну сукупність соціальних, більш або менш публічних статусно-рольових комплексів, які, набуваючи нормативно-ціннісної легітимованості, покликані розв'язувати важливі для розвитку суспільства завдання. Державна служба, як соціальний інститут забезпечує відносно стійкість соціальних відносин, і є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність органів, організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин). Таким чином державна служба підтримує наявність відносно стійкої форми регулювання життєдіяльності суспільства, спрямованої на задоволення суспільної потреби.

По-друге, існування регульованої системи із норм і правил, що забезпечують дотримання виконання певних процедур обумовлене публічно-правовою природою державної служби, її спрямуванням на практичне виконання функцій і завдань конкретних органів, апаратом цих органів (державними службовцями), відповідно до статусу конкретного працівника, порядку проходження служби, що завжди вимагає правового регулювання і реалізується за допомогою правових норм.

По-третє – сама державна служба регулюється правом, системою правових норм, що регламентують державно-службові відносини стосовно встановлення прав та обов'язків, прийняття та проходження державної служби, обмежень і заборон, стимулювання та відповідальності, відставки, припинення державно-службових відносин, матеріального та соціального забезпечення державних службовців та осіб, які службу припинили. Таким чином забезпечується встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил з визначеною диференційованою системою їх застосування та існуванням системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів інституту.

Можемо констатувати, що державна служба в Україні не лише за наявними формальними ознаками є інститутом. Вона визнається одним із важливих інститутів формування і розвитку державності, від якого залежить функціонування всієї суспільно-політичної системи, реалізація різноманітних завдань і функцій сучасної держави. Державна служба є основою сучасного державного будівництва, суттєво впливає на всі найважливіші конституційно-правові формування.

Системи державної служби необхідно розуміти не тільки як системи управління людськими ресурсами, але й як конституційні інструменти управління державою. Управління державною службою має бути спрямоване на досягнення основних конституційних [1] та політичних цінностей на основі принципів рівності перед законом, справедливості, рівних можливостей на державній службі. Верховенство права та відкриті процедури конкурсного відбору з урахуванням якості персоналу є необхідними складовими цього процесу. Керівна ланка державної служби має захищати її неупередженість, забезпечувати законність правової процедури в державному управлінні. Таким чином забезпечується передбачуваність дій і рішень держави, сталість управління державними справами та професіоналізм державної служби. Державна служба не просто система, що знаходиться у розпорядженні політиків і призначена для управління людськими ресурсами, це інститут держави, призначений для демократичного управління нею. Необхідно знайти рівновагу між розумінням державної служби як системи управління людськими ресурсами (управлінський аспект) та інститутом держави (правовий аспект). І перший, і другий аспекти потребують відповідної регламентації як функції управління, ігнорування якої є проявом більш загальної проблеми: відсутності сутнісної системи управлінських знань.

Правове регулювання державної служби як соціального інституту полягає у створенні системи норм і забезпеченні організації їх виконання. Цільове управління передбачає створення цільових проектів, а також організацію їх реалізації. Інституційне управління включає у себе низку функцій: облік, аналіз, регламентацію, нагляд, мотивацію. Інституційне управління можна класифікувати за його об'єктом (спрямоване на поведінку громадян або на службовців держави), суб'єктами (центральне, місцеве), видами регламентованої діяльності (регулюється нормами галузей конституційного, адміністративного, трудового права тощо).

Таким чином, правове регулювання державною службою передбачає управлінські зобов'язання спрямовані на забезпечення дії принципу верховенства права, ефективну реалізацію державної політики, гарантування яких забезпечується галузями публічного права, переважно адміністративного.

Управління державною службою, в свою чергу, має бути належним чином інституціоналізовано, якість цього процесу має вирішальне значення для результативності усієї системи як такої в майбутньому. Якщо управління державною службою вважається звичайною управлінською функцією держави, то підбір, просування по службі, заохочення та дисциплінарні заходи щодо державних службовців повинні відповідати загальним нормам, що стосуються професійних досягнень, конкуренції, законності та справедливості. Встановлення таких норм та контролю за державною службою є важливими функціями центрального рівня управління державною службою. Звісно, суб'єкти такого рівня не повинні безпосередньо займатися підбором кадрів на місцевому рівні, а зосередитись на нормативно-правовому забезпеченні державної служби, формувати спільні принципи та норми, консультувати та стежити за управлінням кар'єрним зростанням у різних державних органах.

Так, політичний рівень правового регулювання державної служби спрямований на вирішення стратегічних завдань у тому числі шляхом формування політики у сфері державної служби з ключових її питань. Такими повноваженнями наділена Верховна Рада України, приймаючи закони у відповідній сфері, базовим серед них є, звісно, Закон України «Про державну службу» [2], яким визначено принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, вступ, підбір, кар'єрне зростання, оплата праці, категорії посад тощо.

Продовженням політичного рівня виступає Кабінет Міністрів України, який відповідно до діючого законодавства наділений повноваженнями у сфері вдосконалення державної служби: формує та організовує проведення єдиної державної політики у сфері державної служби; здійснює заходи щодо кадрового забезпечення органів виконавчої влади; затверджує граничну чисельність працівників органів виконавчої влади; визначає відповідно до закону умови оплати праці працівників бюджетних установ та підприємств державного сектору економіки, а також грошового забезпечення військовослужбовців (осіб рядового і начальницького складу), поліцейських та інші [3].

Політичний рівень правового регулювання державної служби відіграє важливу роль у забезпеченні дотримання конституційних принципів та цілей державної кадрової політики. Якщо ж у системі державної служби буде значна децентралізація, то це може несприятливо відбитися на реалізації принципів справедливості, рівності перед законом, оплати рівноцінної праці тощо.

Наступний рівень правового регулювання державної служби – адміністративний, представлений державними

інституціями, повноваження яких, переважно, спрямовані на реалізацію політичної волі державі у сфері державної служби. Особливістю цього рівня є те, що на ньому в Україні спостерігається множинність суб'єктів управління видами державної служби, кожен з яких відповідає за власний напрям реалізації кадрової політики. Крім того, кожен з майже декількох десятків державних органів (беремо до уваги види державної служби, на які не поширюється базовий закон про державну службу) прагнуть та проводять власну політику на своєму сегменті державної служби.

Як приклад, розглянемо систему адміністративного управління державною службою відповідно до Закону «Про державну службу», яка представлена:

1) центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби – Національне агентство України з питань державної служби;

2) Комісією з питань вищого корпусу державної служби та відповідними конкурсними комісіями;

3) керівниками державної служби;

4) службами управління персоналом.

Національне агентство України з питань державної служби забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, забезпечує функціональне управління державною службою в державних органах [2]. Комісія з питань вищого корпусу державної служби є постійно діючим колегіальним органом, яка погоджує типові вимоги до професійної компетентності державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А», проводить конкурс на зайняття таких посад; здійснює дисциплінарні провадження щодо державних службовців цієї категорії тощо. Керівник державної служби в державному органі організовує планування роботи з персоналом державного органу, забезпечує планування службової кар'єри, планове заміщення посад державної служби, укладає та розриває контракти про проходження державної служби; присвоює ранги державним службовцям [2].

Служба управління персоналом забезпечує здійснення керівником державної служби своїх повноважень, відповідає за реалізацію державної політики з питань управління персоналом у державному органі, добір персоналу, планування та організацію заходів з питань підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, документальне оформлення вступу на державну службу, її проходження та припинення, укладання та розривання контрактів про проходження державної служби, а також виконує інші функції, передбачені законодавством [2].

Процедура ухвалення рішення й структура організації перебувають у тісному зв'язку. Розвиток державної служби як системи залежить не від ізольованих рішень, а від структури, характеру взаємозв'язків між елементами організації. Тому організаційна структура державних органів є об'єктом інституціонального управління поряд із процесами проходження державної служби і визначення державних посад тощо [4, с. 5].

Таким чином, правове регулювання державної служби покликане забезпечити формування та реалізацію державної політики, постійний контакт між політичною владою, державними службовцями та суспільством шляхом урегулювання взаємодії сукупності елементів державної служби з метою забезпечення динамічного переходу цього інституту від одного етапу до іншого, підтримці чи зміні інституціонального стану державної служби. Взаємодія політичного та адміністративного рівнів управління державною службою має бути спрямована на недопущення автономного у виробленні політичних рішень і встановлення норми для своєї діяльності. Політична ефективність інституціонального управління державною службою повинна оцінюватися через аналіз реального впливу інституту на зміну показників соціально-економічного

розвитку країни. Суть управлінських змін має зводитися до адаптації моделі державної служби до процесів, що відбувається в економіці та суспільстві України.

Розглядаючи правового регулювання державної служби як соціального інституту доцільно також зупинитися на окремих факторах її дестабілізації (проблеми корупції, кар'єризму тощо).

Так, державна служба України має ряд проблемних питань, що перешкоджає визнати проведення процесу адаптації на високому рівні. Зокрема, експертами ЄС неодноразово наголошувалося на проблемі боротьби з корупцією в Україні, яка досі залишається невирішеною. З 2014 р. було прийнято комплексну правову базу, яка відповідає європейським вимогам, зокрема передбачає створення нових антикорупційних установ. Проте, як відзначає Європейська Комісія, фактична реалізація цієї структури та створення нових інститутів виявилися складнішим завданням, ніж очікувалося. Причиною цього стали внутрішній опір через особисті інтереси, дефіцит фінансових коштів від центрального уряду та обмежений досвід, слабкий парламентський нагляд [5]. Безумовно, громадянське суспільство та засоби масової інформації відіграють важливу роль у становленні демократичної України, проте слід визнати, що вони мають обмежені ресурси.

З метою вирішення такої глобальної для України проблеми було затверджено Антикорупційну стратегію на 2021–2025 рр. [6]. Одним із напрямків протидії корупцією проголошено створення доброчесної публічної служби. Потребують вирішення питання конфлікту інтересів, інституційне забезпечення виконання відповідних правил, впровадження належних санкцій при порушенні правил вирішення ситуацій з конфліктом інтересів. Також, у ході протидії корупцією відбувається регулювання прозорості доходів і видатків державних службовців. Передбачається впровадження інституту доброчесних викривачів фактів корупції.

Зазначимо, що спроби подолати деякі аспекти прояву корупції проявляються в положеннях Закону України «Про державну службу» 2015 р. Запровадження рівного доступу до державної служби на основі професійних здобутків шляхом проведення конкурсу має забезпечити утвердження професійної, політично нейтральної та доброчесної державної служби в Україні.

Європейська Комісія, визнаючи пріоритетність вирішення проблем з корупцією в Україні, надає активну фінансову та технічну підтримку. У своєму рішенні Комісія визначає три основних сфери, у яких планується надання відповідної допомоги:

1) Зміцнення здатності України для запобігання та боротьби з корупцією та направлення корупційних справ на розгляд до суду. При цьому прямими бенефіціарами допомоги є новостворені антикорупційні органи (Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції) та інші відповідні зацікавлені сторони.

2) Посилення парламентського нагляду за здійсненням реформ та спроможність парламенту розглядати та вдосконалювати стратегічну та законодавчу базу.

3) Посилення залучення громадянського суспільства та засобів масової інформації до антикорупційних ініціатив, зокрема шляхом підтримки інформаційно-просвітницьких компаній, аналізів та досліджень, моніторингу антикорупційної політики, розслідування засобів масової інформації у справах про корупцію та журналістських розслідувань [5].

Таким чином, правове регулювання державної служби як соціального інституту покликане забезпечити формування та реалізацію державної політики, постійний контакт між політичною владою, державними службовцями та суспільством шляхом нормативного урегулювання взаємодії сукупності елементів державної служби. Взаємодія політичного та адміністративного рівнів правового регу-

лювання державної служби має бути спрямована на скоординоване вироблення політичних рішень і встановлення нормативів для своєї діяльності. Політична ефективність такого правового регулювання повинна оцінюватися через аналіз реального впливу інституту на зміну показників соціально-економічного розвитку країни, процесу адаптації державної служби європейських стандартів.

Крім цього, правове регулювання державної служби та фактори дестабілізації на ній є взаємопов'язаними процесами і залежно від того наскільки стійким та гнучким до впливу зовнішніх факторів буде інститут державної служби, настільки якісно буде досягнута визначена мета правового регулювання державної служби як соціального інституту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про державну службу. Закон від 16 грудня 1993 року N 3723-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text>
3. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII // *Голос України* від 01.03.2014. № 39.
4. Липовська Н. А. Особливості інституціонального розвитку державної служби. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2009. № 2. С. 1–8. URL: <http://212.111.198.130/zbirnik/2009-02/09lnadsu.pdf>.
5. Decision on the Special Measure 2016 for Anti-Corruption and Support to Key Reforms in favour of Ukraine to be financed from the general budget of the European Union / European Commission. 2016. – URL : https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/ukraine_en
6. Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» від 20.06.2022 № 2322-IX // *Голос України* від 09.07.2022. № 141..

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

VICTIMOLOGICAL MEASURES TO PREVENT DOMESTIC VIOLENCE

Набієв Б.П., аспірант

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті наголошено, що негативні явища та процеси у суспільстві сприяють сімейно-побутовим конфліктам, які зумовлюють віктимізацію сім'ї. Особливо чутливі до цього жінки, діти. Усвідомлюючи несправедливість сформованих соціальних реалій, вони виступають проти них та нерідко є жертвами посягання з боку інших членів сім'ї, які не бажають поступатися своїм привілейованим сімейним статусом.

Розглянуто індивідуальну віктимність, що є продуктом всього процесу соціалізації особи, в якій, поряд з загальносоціальними умовами, істотну роль відіграє взаємодія соціально-психологічних факторів сімейного спілкування (антагоністичний характер сімейно-побутових відносин, дисфункціональність сім'ї) з психологічними та психофізіологічними властивостями особи (емоційна збудливість, дратівливість тощо). Перераховані фактори індивідуальної віктимності вказують на основні напрями віктимологічного запобігання як складової ланки цілеспрямованого впливу на домашнє насильство.

Основну роль у віктимологічному запобіганні домашньому насильству має відігравати запобіжний вплив саме на потенційних жертв (осіб, які вже були потерпілими, а також осіб, спосіб життя і система поведінки яких можуть створювати, а часом і створюють конфліктні криміногенно-віктимогенні ситуації, з об'єктивною можливістю перетворитися у домашнє насильство), нейтралізація віктимогенних детермінантів до вчинення насильницьких дій, з урахуванням особи потерпілого, її поведінки, а також взаємин з кривдником. У процесі організації та здійснення віктимологічного запобігання, необхідно застосовувати такі методи: виявлення жертви з потенційною особистісною віктимністю; усунення реалізованої віктимності; організація та здійснення профілактики особистісної віктимності; інформаційне забезпечення правоохоронних органів і громадських організацій даними про поширеність потенційної та реалізованої віктимності.

Зупинено увагу на індивідуальному віктимологічному запобіганні, яке повинно поєднуватися з груповим кримінологічно-віктимологічним запобіганням та здійснюється відносно кожного учасника домашнього конфлікту та неблагополучної сім'ї в цілому.

Ключові слова: домашнє насильство, віктимологія, кривдник, жертва, реагування, захист, запобігання домашньому насильству.

The article emphasizes that negative phenomena and processes in society contribute to family conflicts, which lead to family victimization. Women and children are especially sensitive to this. Aware of the injustice of the formed social realities, they oppose them and are often victims of encroachment by other family members who do not want to give up their privileged family status.

Individual victimhood is considered, which is a product of the entire process of socialization of a person, in which, along with general social conditions, an important role is played by the interaction of social and psychological factors of family communication (antagonistic nature of family and household relations, dysfunctionality of the family) with psychological and psychophysiological properties of the person (emotional excitability, irritability, etc.). The listed factors of individual victimization indicate the main directions of victimological prevention as a component of targeted influence on domestic violence.

The main role in the victimological prevention of domestic violence should be played by a preventive effect on potential victims (persons who have already been victims, as well as persons whose lifestyle and system of behavior can create, and sometimes do create, conflicting criminogenic and victimogenic situations, with an objective the possibility of turning into domestic violence), neutralization of victimogenic determinants before committing violent acts, taking into account the identity of the victim, her behavior, as well as the relationship with the offender. In the process of organizing and implementing victimological prevention, it is necessary to apply the following methods: identification of a victim with potential personal victimhood; elimination of realized victimhood; organization and implementation of personal victimization prevention; information provision of law enforcement agencies and public organizations with data on the prevalence of potential and actual victimization.

The focus is on individual victimological prevention, which should be combined with group criminological-victimological prevention and is carried out with respect to each participant in the domestic conflict and the dysfunctional family as a whole.

Key words: domestic violence, victimology, offender, victim, response, protection, prevention of domestic violence.

Постановка проблеми. Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [1].

В єдиному комплексі заходів запобігання домашньому насильству важливе місце займає віктимологічне запобігання. Воно являє собою цілеспрямовану діяльність спрямовану на виявлення і усунення різних криміногенно значимих явищ та процесів у сфері внутрішньо-сімейних, особистісно-побутових, суспільно-побутових відносин, які обумовлюють віктимізацію особи потерпілої як потенційних жертв злочинних посягань, сімейно-побутових правопорушень.

Будучи цільовою ланкою системи запобігання домашньому насильству, віктимологічне запобігання має свої відмінні риси, пов'язані насамперед з статевими, поведінковими, статусними та іншими віктимологічно значущими особистісними характеристиками різних груп потерпілих.

Тому, поглибленого вивчення потребують проблеми жіночої і молодіжної віктимності; процес віктимізації потерпілих в механізмі кримінологічно-віктимологічної взаємодії правопорушника і потерпілого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові підходи до віктимологічного запобігання кримінальним правопорушенням розробляли І. О. Бандурка, А. Б. Блага, Б. М. Головкін, О. О. Дудоров, А. О. Джужа, О. М. Джужа, О. О. Книженко, М. Г. Кузнецов, А. М. Орлеан, Т. І. Пономарьова, Д. М. Тичина, В. О. Туляков, К. В. Юртаєва, Н. С. Юзікова та ін. Водночас, в умовах сьогодення, виникає потреба у з'ясуванні ефективності застосування віктимологічних заходів запобігання домашньому насильству на основі віктимологічного моніторингу сімейно-побутової сфери.

Виклад основного матеріалу. З сім'ї розпочинається доросле повноцінне життя людини, тут відбувається формування її як громадянина. Вона є джерелом любові, поваги, солідарності та прихильності, тим, на чому будується будь-яке цивілізоване суспільство, без чого не може існувати людина [2], яка ще в світлі нових соціально-демократичних перетворень не повністю застрахована від кримінально-протиправних та будь-яких інших посягань [3, с. 229].

Провідну роль у віктимологічному запобіганні домашньому насильству має відігравати запобіжний вплив на

потенційних жертв, тобто нейтралізація віктимогенних детермінантів кримінальних правопорушень до їх вчинення [4]. Тому у центрі віктимологічного запобігання знаходиться саме особа потерпілого, її поведінка, а також взаємини з сімейно-побутовим правопорушником – кривдником. Вивчення особи потерпілого передбачає з'ясування найбільш віктимогенно значущих її ознак і властивостей:

- соціально-демографічних;
- морально-психологічних;
- кримінально-правових;
- соціально-рольових [5].

Побутове кримінальне правопорушення – це кримінальне протиправне діяння, вчинене кривдником на ґрунті конфліктних особистісно-побутових або суспільно побутових відносин з потерпілим. Найважливішою віктимологічною особливістю правопорушень, учинених у сфері сімейно-побутових відносин є переважання серед потерпілих осіб жіночої статі та дітей [6].

Серед особистісних особливостей сімейно-побутових насильницьких злочинів можна відзначити: 1) осіб старшої вікової групи (старше 40 років), коли мова йде про мотиви ревності; 2) осіб середнього віку (30–40 років) з ситуаційною особистісною мотивацією на ґрунті пияцтва, наркоманії; 3) осіб з числа молоді (18–29 років) з мотивами помсти і самоствердження в сім'ї [7].

У процесі запобігання домашньому насильству, особливу увагу потрібно приділяти:

- розлученням і особам, які знаходяться в цивільному шлюбі, тобто осіб, невлаштованих в сімейно-побутовому плані;
- особам, які обмежені позитивним впливом, їх особисте життя найменш доступне соціальному впливу (сімейні відносини);
- особам, які ухиляються від працевлаштування, ведуть маргінальний спосіб життя, нічим не зайняті (маргіналізм);
- особам, які проживають разом формально без сімейних відносин (побутове проживання);
- особам потерпілим з неадекватною поведінкою, з провокуючою спрямованістю (аморальна чи протиправна поведінка жертви);
- сексуальним насильствам на ґрунті сімейно-побутових відносин (сексуальна мораль спільності);
- прорахункам та недолікам в діяльності правоохоронних органів.

Негативні явища і процеси в суспільстві сприяють сімейним конфліктам, які зумовлюють віктимізацію членів сім'ї. Особливо чутливі до цього жінки. Усвідомлюючи несправедливість сформованих соціальних реалій, вони виступають проти них та нерідко є жертвами посягання з боку інших членів сім'ї, які не бажають поступатися своїм привілейованим сімейним статусом [8].

Фактори загальносоціального порядку, протиріччя процесу емансипації жінок, є по суті тим базисом, на якому виникає та формується загальна жіноча віктимність. На індивідуальному рівні остання трансформується в особистісну віктимність, яка складається в результаті взаємодії соціально-психологічних чинників з психологічними і психофізіологічними властивостями особи. Інакше кажучи, загальносоціальні умови підвищеної віктимності жінок не прирікають їх фатально на роль потерпілих від сімейно-побутових кримінальних правопорушень, а вирішальну роль відіграє взаємодія соціальних і психологічних факторів. У зв'язку з цим, як справедливо зазначалося в літературі, необхідною умовою ефективного віктимологічного запобігання кримінальним правопорушенням є виявлення об'єктивних і суб'єктивних факторів індивідуальної віктимізації та розкриття механізму їх взаємодії [9, с. 159–163].

Генезис злочину – це процес одночасної криміналізації

майбутнього злочинця (особистісна деформація та формування мотиву злочину) і віктимізації майбутньої жертви (перетворення суб'єкта конфліктних відносин в об'єкт злочинного посягання) [4]. Визначальним тут є зміст міжособистісних відносин злочинця та потерпілого до вчинення кримінального протиправного діяння. Отже, для того щоб зрозуміти, чому та чи інша людина стала об'єктом посягань кривдника, необхідно вивчити генезу криміногенної ситуації, простежити етапи криміналізації відносин, при цьому важливо встановити протиріччя (соціальні та психологічні), визрівання і загострення яких призвело до криміногенного етапу взаємовідносин, що здатні викликати кримінальний експлес.

Для вирішення зазначених питань необхідно використовувати поняття спілкування, що відноситься до базових категорій психологічної науки та являє собою одну з форм взаємодії людей в процесі їх діяльності [10, с. 187]. Спілкування є базовою категорією віктимології, оскільки дозволяє розкрити процес формування особистості віктимності, вивчення якої можна вважати серцевиною проблематики науки про жертву кримінального правопорушення [11, с. 125].

У контексті наведеного можна обґрунтувати висновок про необхідність вивчення особи злочинця та потерпілого як суб'єктів кримінальної взаємодії, які своїми діями сприяли настанню злочинного результату. Послідовна реалізація цього підходу на практиці безсумнівно підвищить ефективність запобіжної діяльності, а в аспекті вдосконалення кримінальної політики сприятиме зміцненню інституту індивідуалізації покарання.

У процесі спілкування відбувається різнобічний інформаційний обмін знаннями, думками, переживаннями та ідеалами, мотивами й інтересами, взаємно уточнюються й узгоджуються прагнення, потреби та цілі людей, складається психологічна спільність, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача й засвоєння способу мислення, поведінки [10].

Соціально негативна за своїм змістом інформація, виражена в грубій словесній формі (образи, погрози) або ж в діях, що суперечать нормам етики і моралі (пияцтво, скандали, ігнорування сімейних обов'язків) дестабілізує сімейні відносини та надає їм криміногенно-віктимогенного характеру. Зрозуміло, на формування індивідуальної віктимності впливає весь процес соціалізації особи, а не тільки період сімейного життя. Однак саме в цей віктимний період набувається завершена криміногенно значима форма.

Регуляційна функція сімейного спілкування найбільше проявляється в процесі здійснення рольової поведінки, яка передбачає синхронність дій подружжя для забезпечення нормальної життєдіяльності сім'ї й досягається за допомогою взаємного контролю, стимулювання і взаємної корекції поведінки. Поряд з криміногенною значимістю відхилень рольової поведінки в сім'ї, важливу роль відіграє й віктимологічна складова, яка впливає на формування індивідуальної віктимності. До її джерел можна віднести сімейні протиріччя, що виникають у процесі взаємної адаптації подружжя (розбіжність духовних інтересів, характерів, сексуальної дисгармонії, неузгодженість поглядів з питань ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо). Досить поширеним джерелом сімейних протиріч є прагнення подружжя на лідерство в сім'ї.

В умовах поширення емансипації жінок зростають їхні вимоги до внутрішньої родинних відносин, до поведінки всіх членів сім'ї. Разом з тим, у психології багатьох чоловіків продовжують існувати домогосподарські погляди, що суперечать змінам у становищі жінок у суспільстві й сім'ї. Усе це надає проблемі лідерства в сім'ї особливої гостроти. Крім того, в цілому соціально позитивні процеси емансипації супроводжують деякі несприятливі побічні

явища. Зокрема, серед найбільш відсталой в культурному відношенні частини жінок намітилася тенденція «мускулізації», коли жінки засвоюють невластиві їм й далеко не кращі чоловічі стандарти поведінки та способи життя (грубий стиль спілкування, авторитаризм, куріння, зловживання алкоголем та ін.). Такі жінки нерідко зумовлюють сімейно-побутові конфлікти та ставлять себе в становище потенційного об'єкта злочинних посягань з боку оточуючих [12].

Серед різноманітних сімейних конфліктів за ознаками гостроти і напруженості можна виділити два їх основні різновиди – з несумовним суперництвом (чергування періодів загострення та нормалізації відносин) і суворим суперництвом (тенденція наростання інтенсивності та гостроти міжособистісних зіткнень, що можуть призвести до розпаду сім'ї та вчинення правопорушень). Останній тип конфліктного спілкування зумовлює кримінологічно-віктимологічний інтерес, позаяк пов'язаний із загальною дезорганізацією сімейних відносин, що характеризуються порушенням елементарних етико-правових норм поведінки (низька культура спілкування, маргіналізм), невиконанням обов'язків, обумовлених сімейним статусом того чи іншого члена сім'ї (обмеження матеріальних інтересів сім'ї, ігнорування господарських обов'язків, батьківського обов'язку). Саме цей різновид конфліктного спілкування повинен знаходитися в центрі уваги суб'єктів віктимологічного запобігання [13].

Викладене дозволяє дійти висновків про те, що відносно сімейно-побутових правопорушень індивідуальна віктимність є продуктом всього процесу соціалізації особи, в якому, поряд з загальносоціальними умовами, істотну роль відіграє взаємодія соціально-психологічних факторів сімейного спілкування (антагоністичний характер подружніх відносин, дисфункціональність сім'ї) з психологічними та психофізіологічними властивостями особи (підвищена емоційна збудливість, дратівливість тощо). Перераховані фактори індивідуальної віктимності вказують на основні напрями віктимологічного запобігання як складової ланки цілеспрямованого впливу на насильницьку злочинність та вчинення правопорушень в сім'ї (домашнє насильство).

У кримінологічній літературі віктимологічне запобігання в найбільш загальному вигляді визначається як діяльність, спрямована на зниження і, в кінцевому підсумку, ліквідація індивідуальної та масової віктимності за допомогою усунення негативних віктимогенних схильностей, активізації захисних можливостей потенційних жертв. При цьому вона входить до системи запобігання кримінальним правопорушенням [9].

Стосовно домашнього насильства, віктимологічне запобігання являє собою діяльність, спрямовану на усунення віктимогенних факторів (соціальних протиріч, конфліктних ситуацій та особистісної схильності до сімейно-побутових правопорушень), так і нейтралізацію та ліквідацію конкретних умов, що сприяють віктимізації особи. Вона є складовою частиною єдиного процесу запобігання. Тому її кінцеві цілі в цілому збігаються з цілями системи запобігання кримінальним правопорушенням пов'язаних з домашнім насильством.

Викладене дає можливість розглядати віктимологічне запобігання в контексті існуючих загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів запобігання. Оскільки ймовірність стати потерпілим від домашнього насильства у жінок більше, ніж у чоловіків, провідним напрямом такого запобігання повинно бути зниження їх віктимності. Віктимологічне запобігання передбачає здійснення комплексу загальносоціальних заходів економічного і культурно-виховного характеру, спрямованих на досягнення реальної рівності чоловіків і жінок у всіх сферах суспільного життя й особливо в сімейно-побутовій, усунення залишкових пережиткових елементів буденної свідомості, що виража-

ють домогосподарський погляд та порушення питання про становище жінок в суспільстві й сім'ї.

На нашу думку, особливу увагу потрібно приділити охороні материнства і дитинства, збільшити тривалість відпустки по догляду за дитиною, особливо до пололів, розширити мережу санаторіїв, будинків відпочинку і пансіонатів для сімейного відпочинку на безкоштовній основі, необхідно знаходити та удосконалювати різноманітні форми зайнятості жінок, застосовувати за бажанням жінок змінний графік роботи, неповний робочий день, дистанційну працю.

Здійснення соціально-економічних заходів, спрямованих на нейтралізацію і усунення чинників жіночої віктимності, необхідно тісно пов'язувати із заходами культурно-виховного характеру щодо подолання небажаних стереотипів мислення і поведінки, які вносять дисонанс у взаємини між чоловіком і жінкою. Безпосередньою формою взаємовідносин індивідів виступає спілкування, тому правомірно говорити про культуру спілкування як про феномен, який не зводиться до суми складових його компонентів. Культура спілкування – це здатність індивідів до вибору найбільш оптимальних і доцільних засобів і способів взаємодії для досягнення особистісної і соціально значущих цілей в процесі міжособистісного спілкування [14, с. 80]. У зв'язку з цим зрозумілим стає необхідність у формуванні культури спілкування. Рівень культури спілкування впливає на стан моральної атмосфери соціальної групи. По суті, недолік її є однією з обставин, що зумовлюють виникнення конфліктів з приводу тих чи інших міжособистісних розбіжностей.

Незважаючи на труднощі у використанні профілактичних можливостей органів і служб і справах сім'ї, виявляється безсумнівним, що активізація їх діяльності є значним резервом підвищення ефективності раннього запобігання правопорушенням, що виникають у сфері сімейно-побутових відносин. У зв'язку з цим, було б корисним ширше використовувати досвід інших країн, де сімейна психологічна профілактика успішно застосовується для вирішення кримінологічних проблем [3].

Перспективним видається налагодження прямих двосторонніх взаємозв'язків правоохоронних органів з органами та установами проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства, громадськими установами за такими пріоритетними напрямами як взаємний обмін інформацією та узгодження дій; направлення конфліктуючих осіб на психологічне консультування (в рекомендаційній формі) з повідомленням установ у справах сім'ї про необхідність вирішення певних кримінологічно значущих питань. Це дозволить підвищити рівень організованості системи запобігання сімейно-побутовим правопорушенням, розширить її можливості й тим самим підвищить ефективність їх функціонування.

Спеціально-кримінологічне запобігання домашньому насильству, як відомо, безпосередньо спрямоване на усунення причин і умов. Стосовно до віктимологічної проблематики таке запобігання повинно бути спрямоване насамперед на зниження індивідуальної віктимності – виявлення осіб, які, судячи з їхньої поведінки або сукупності особистісних характеристик, з найбільшою ймовірністю можуть виявитися жертвами, їх виховання, навчання та забезпечення особистої безпеки [3; 15].

Функції індивідуально-віктимологічного запобігання в тому чи іншому обсязі виконують усі суб'єкти запобіжного впливу. При цьому провідну роль відіграють ті з них, які безпосередньо функціонують за місцем проживання громадян (дільничні офіцери поліції, ювенальна превенція та ін.). Вони мають реальні широкі можливості своєчасного виявлення та цілеспрямованого впливу на об'єкти віктимологічного запобігання.

У процесі організації і здійснення віктимологічного запобігання домашнього насильства, необхідно застосо-

увати такі методи: 1) виявлення потенційної особистісної віктимності жертви (жінок, дітей, осіб похилого віку, інвалідів та ін.); 2) усунення реалізованої віктимності; 3) організація та здійснення профілактики особистісної віктимності; 4) інформаційне забезпечення правоохоронних органів і громадських організацій даними про поширеність потенційної та реалізованої віктимності.

До об'єктів віктимологічного запобігання зазвичай відносять осіб, які вже були потерпілими в зв'язку з власною негативною поведінкою, а також потенційних жертв – осіб, спосіб життя і система поведінки яких можуть створювати, а часом і створюють конфліктні криміногенно-віктимогенні ситуації, з об'єктивною можливістю перетворитися у кримінально-каране діяння передбачене ст. 126-1 КК України.

Одним з найважливіших об'єктів віктимологічного запобігання є також неблагополучні дисфункціональні сім'ї, яким притаманний криміногенно-віктимогенний характер внутрішньосімейних стосунків. З виявлення цих сімей по суті і повинно розпочинатися індивідуальне віктимологічне запобігання. Такий підхід надасть можливість не тільки виявити осіб, які характеризуються підвищеною віктимністю або криміногенною спрямованістю, а й визначити зміст конфліктного спілкування в родині, що загрожує кримінальними експесами. Тому, індивідуальне віктимологічне запобігання повинне поєднуватися з груповим кримінологічно-віктимологічним запобіганням, яке здійснюється відносно кожного учасника конфліктних відносин та неблагополучної сім'ї в цілому.

Достатньо висока латентність домашнього насильства (зокрема, у 71 % кримінальна ситуація у сімейно-побуто-

вій сфері відмічається зацікавленістю жертв (потерпілих) у збереженні «таємниці» вчинених відносно них діянь; 38 % жертв не бажали розголошу, оскільки відчували й особисту провину в тому, що сталося; 25 % – не довіряли правоохоронним органам та боялись осуду; 19 % – вважали, що їх спіткало звичайне, доволі життєве явище, по суті, такі стосунки є сімейною буденністю; 10 % – побоювалися розправи кривдника; 7 % – не розцінювали подію як правопорушення й мали непереборні почуття до кривдника [3]) обумовлює актуальність проблеми інформаційного забезпечення запобігання.

Висновки. Негативні явища та процеси у суспільстві сприяють сімейно-побутовим конфліктам, які зумовлюють віктимізацію сім'ї. Основну роль у віктимологічному запобіганні домашньому насильству має відігравати запобіжний вплив саме на потенційних жертв (осіб, які вже були потерпілими, а також осіб, спосіб життя і система поведінки яких можуть створювати, а часом і створюють конфліктні криміногенно-віктимогенні ситуації, з об'єктивною можливістю перетворитися у домашнє насильство), нейтралізація віктимогенних детермінантів до вчинення насильницьких дій, з урахуванням особи потерпілого, її поведінки, а також взаємин з кривдником. У процесі організації та здійснення віктимологічного запобігання, необхідно застосовувати такі методи: виявлення жертви з потенційною особистісною віктимністю; усунення реалізованої віктимності; організація та здійснення профілактики особистісної віктимності; інформаційне забезпечення правоохоронних органів і громадських організацій даними про поширеність потенційної та реалізованої віктимності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>
2. Міжнародний день сім'ї: матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_день_сім'ї
3. Тичина Д. М. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні: дис... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2024. 632 с.
4. Туляков В. А. Віктимологія (соціальні й кримінологічні проблеми): монографія. Одеса, 2000. 336 с.
5. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
6. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 19 с.
7. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.
8. Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2017. 308 с.
9. Джужа А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 491 с.
10. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз та запобігання): монографія. Харків: ФОП Макаренко. 2014. 360 с.
11. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: моногр. / О. М. Джужа. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
12. Вакуліч Т. М.. Психологічні фактори формування віктимної поведінки жінок. 2017. № 7. С. 16–21.
13. Гумін О. М., Зубач І. М. Жертва кримінальної насильницької поведінки: віктимологічна характеристика особи. *Вісн. Нац. у-ту «Львівська політехніка».* Юридичні науки. 2015. № 825. С. 315–322
14. Холковська І. Л. Корекційна педагогіка. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. 328 с.
15. Корнякова Т. В., Соколенко О. Л., Юзіков Г. С. Віктимологічне моделювання у системі заходів кримінологічної безпеки суспільства: монографія. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. 220 с.

ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

PRINCIPLES OF RESTRICTIONS IN LEGAL REGULATION

Кельман М.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-4393-4626

Кельман Р.М., аспірант кафедри теорії права
та конституціоналізму,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-7704-2055

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що правове регулювання це регулювання суспільних відносин, що здійснюється за допомогою права та всієї сукупності правових засобів.

Поняття «регулювання» (від лат. *regulo* – правило) означає упорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність з чимось. На нашу думку, регулювати – це визначити поведінку людей та їх колективів, спрямовувати його функціонування та розвиток, надавати йому певних меж, цілеспрямовано його впорядковувати.

Поряд із цим ряд науковців термін «регулювання» відносять лише до права як системи норм та деяких інших специфічних правових явищ (правовідносин, актів реалізації норм права). Вони не погоджуються з існуючим розумінням регулювання суспільних відносин як жорсткого і владного їх нормування державою, законом, оскільки, на їх думку, категорія «регулювання» не є тотожною примусу, жорсткому і владному припису. Норма права встановлює лише модель відносин, у якій суспільні інтереси повинні співвідноситись з інтересами членів суспільства, поряд з цим право широко використовує такі засоби впливу на поведінку людей, як стимулювання, заохочення, надання прав тощо.

Обґрунтовано, що для переходу до визначення правового регулювання необхідно зробити відповідні посилання на теорію права, яка надає роз'яснення поняттям «правового впливу» і «правового регулювання». Правовий вплив вважається більш широким поняттям, оскільки включає нормативно – організаційний вплив на суспільні відносини не тільки системи спеціальних юридичних засобів (тих, що безпосередньо регулюють ці відносини – норм права, правовідносин, актів реалізації і застосування права), а також і інших правових явищ – правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу тощо.

Запропоновано визначення правового регулювання — це здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку», крім такого (власне регулятивного) впливу, право чинить також духовно-ідеологічний вплив на індивідуальну і суспільну свідомість (як у процесі правового регулювання, так і поза ним).

Проаналізовано «обмеження» і «заборони» саме як правові категорії. Досліджено етимологію слів «обмеження» і «заборона», їх співвідношення між собою та із суміжними і синонімічними поняттями, і запропоновано авторський варіант розуміння змісту і сутності вказаних понять.

Виокремлено низку особливостей, які характеризують обмеження і заборони як правові категорії (визначаються у нормативно-правових актах; встановлюються задля запобігання можливим проявам зловживання правом; пов'язані зі «звуженням» правового статусу особи; передбачають специфічну модель поведінки, зокрема обмеження – активну, тобто вчиняти лише те, що визначено межами; заборони – пасивну, тобто утримуватись від вчинення заборонених дій; виконують охоронну і захисну функцію суспільних відносин; їх недотримання супроводжується негативною реакцією держави).

Визначено поняття, ознаки, класифікацію та проведено системний аналіз обмежень і заборон як засобів правового регулювання. З огляду на аналіз словникової, довідникової, енциклопедичної літератури, а також фахових правових джерел, у статті сформульовано авторські дефініції «обмеження». Специфіка саме цих обмежень і заборон полягає в особливій сфері застосування (вони поширюються на фізичних осіб під час реалізації ними повноважень в межах державної служби); вони поширюються на спеціальних суб'єктів (безпосередньо на осіб, що мають правовий статус державних службовців); їх застосування обумовлено спеціальною метою; їм притаманне специфічне, комплексне нормативно-правове регулювання; їх застосування забезпечене державним примусом.

Виявлені характерні ознаки, які притаманні обмеженням і заборонам у сфері правового регулювання: індивідуальний характер; превентивний характер; лімітуючий характер; примусовий характер; наявність спеціального суб'єкта; зв'язок з професійною діяльністю; зв'язок з деліктними нормами) та пояснено їх сутність.

Охарактеризовано нормативну основу визначення і застосування обмежень і заборон як засобів правового регулювання (матеріальне законодавство, процесуальне законодавство, підзаконні нормативно-правові акти. Проведено класифікацію обмежень і заборон і запропоновано їх умовно поділяти на три групи (особисті, майнові та змішані).

Ключові слова: регулювання, обмеження, заборона, метод, правовий вплив, правове регулювання, правові категорії, саморегулювання, нормативне регулювання, індивідуальне регулювання.

The analysis of scientific sources provides grounds to assert that legal regulation is the regulation of social relations carried out through law and the entire set of legal means. The concept of «regulation» (from Latin *regulo* – rule) implies organization, adjustment, and bringing something into conformity with something else. In our view, to regulate means to define the behavior of individuals and their collectives, to direct their functioning and development, to provide certain limits, and to organize them purposefully.

Alongside this, some scholars relate the term «regulation» solely to law as a system of norms and some other specific legal phenomena (legal relations, acts of law implementation). They disagree with the existing understanding of the regulation of social relations as the rigid and authoritative norming by the state and law, as, in their opinion, the category of «regulation» is not synonymous with coercion, rigid, and authoritative prescription. The legal norm establishes only a model of relations in which social interests must be correlated with the interests of society members, and alongside this, law widely uses such means of influencing people's behavior as stimulation, encouragement, granting rights, etc.

It is argued that to transition to the definition of legal regulation, it is necessary to refer to the theory of law, which provides explanations for the concepts of «legal influence» and «legal regulation». Legal influence is considered a broader concept, as it includes the normative-organizational influence on social relations not only through a system of special legal means (those that directly regulate these relations – legal

norms, legal relations, acts of implementation and application of law), but also through other legal phenomena – legal consciousness, legal culture, legal principles, law-making process, etc.

A proposed definition states that legal regulation is the authoritative influence on social relations carried out by the state through all legal means for the purpose of their organization, establishment, protection, and development. Besides such (regulatory) influence, law also exerts a spiritual-ideological influence on individual and social consciousness (both in the process of legal regulation and beyond).

«Restrictions» and «prohibitions» as legal categories have been analyzed. The etymology of the words «restriction» and «prohibition», their relationship to each other and to adjacent and synonymous concepts, have been explored, and an original interpretation of the content and essence of these concepts has been proposed.

A number of features characterizing restrictions and prohibitions as legal categories have been identified (defined in normative legal acts; established to prevent potential abuses of law; associated with a «narrowing» of an individual's legal status; presuppose a specific model of behavior, specifically restrictions entail active behavior, meaning to do only what is defined within limits; prohibitions entail passive behavior, meaning to refrain from doing prohibited actions; they perform a protective function in social relations; non-compliance with them is accompanied by a negative response from the state.

The concept, characteristics, classification, and a systematic analysis of restrictions and prohibitions as means of legal regulation have been defined. Based on the analysis of dictionary, reference, encyclopedic literature, as well as specialized legal sources, the article formulates original definitions of «restriction». The specificity of these particular restrictions and prohibitions lies in their special area of application (they apply to individuals when exercising their powers within the civil service); they apply to specific subjects (directly to individuals who have the legal status of civil servants); their application is determined by a special purpose; they are characterized by specific, comprehensive normative legal regulation; their application is ensured by state coercion.

Distinctive features inherent to restrictions and prohibitions in the field of legal regulation have been identified: individual character; preventive nature; limiting aspect; coercive nature; the presence of a special subject; connection to professional activity; relation to delict norms, and their essence has been explained.

The normative basis for defining and applying restrictions and prohibitions as means of legal regulation has been characterized (substantive legislation, procedural legislation, sub-legislative normative legal acts). A classification of restrictions and prohibitions has been conducted, and it is proposed to conditionally divide them into three groups (personal, property, and mixed).

Key words: Regulation, restriction, prohibition, method, legal influence, legal regulation, legal categories, self-regulation, normative regulation, individual regulation.

Мета статті – аналіз семантичної сутності поняття «обмеження» у міждисциплінарному вимірі.

Постановка проблеми. Формування демократичного суспільства і правової держави тісно пов'язане з правовими обмеженнями. Права й свободи людини та громадянина є пріоритетними, але вони не є абсолютними і безмежними. Для підтримання стабільності в країні, забезпечення умов для існування кожного індивіда і поступального розвитку необхідна адекватна наявним умовам система обмежень прав і свобод.

Така основоположна ознака правової держави, як поділ влади, безпосередньо пов'язана з правовими обмеженнями. Розділити функції і повноваження гілок влади, значить, установити для кожної з них такі обмеження, які утримуватимуть законодавчі, виконавчі, судові органи і посадових осіб на всіх рівнях у конкретних межах, не даючи можливості свавілля.

На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальнювальним характером категорії, що є предметом розгляду. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях і в правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

Усі зазначені обставини свідчать про необхідність вироблення єдиного підходу до розуміння сутності, ролі та умов ефективності застосування правових обмежень на всіх рівнях, а отже, і необхідності їх повного та всебічного аналізу.

Стан наукового дослідження. Категорія «правові обмеження» досить широко використовується у законодавстві та юридичній літературі. Вона розглядалася правознавцями неодноразово як на загальнотеоретичному рівні, й у межах галузей і підгалузей вітчизняного права. Досліджуючи проблему ефективності правових засобів, торкалися теми правових обмежень М.І.Козюбра, В.Ф. Погорілко та А.П. Заєць. У зв'язку з видами правових норм та питань їх впливу на суб'єктів права характеризували обмеження П.М. Рабінович, Н.М.Оніщенко, М.В. Костицький, В.М.Горшенев. Ю.М. Оборотов, описуючи забороняючі норми права, співвідносить їх із обмеженнями.

У зв'язку з дослідженням механізму впливу права на суспільні відносини та умов підвищення ефективності даного впливу звертали увагу на правові обмеження такі автори, як А.М. Колодій, М.С. Кельман, Л.А. Луць, Р. Луцький, А.Ф. Крижанівський, Ю.М. Тодика. Вивчаючи

умови ефективності законодавства, у низці робіт згадують заходи обмежувального характеру С.П. Погрібняк, Р.А. Калюжний, О.І. Остапенко.

Безпосередньо правовим обмеженням, їх поняттю, функціям та проблемам ефективності впливу присвячено ряд робіт. Вони характеризують цю категорію як парну з правовим стимулом і обґрунтовує сутність, види та функції правових обмежень як інформаційно-психологічних засобів впливу права. Важливе значення має аналізований засіб у сфері здійснення влади. Більшість дослідників аналізують серед інших положень роль і місце правових обмежень у цій галузі (С.В. Додін, О.О. Дудуров, С.М. Бобровник, М.І. Козюбра, В.Б. Ковальчук, Ю.Б. Ключковський, О.М. Мельник і т.д.).

Виклад основного матеріалу. Для того щоб розкрити поняття та особливості дії правового обмеження як методу правового регулювання, на нашу думку, необхідно розпочати саме із визначення поняття правового регулювання, особливостей, складу та інших, на перший погляд, скритих особливостей.

Харківський науковець І. Сирота зазначає: «... ми переконані, що у сучасному правовому просторі, ефективно використовуються процеси регулятивного спрямування і цілком закономірно вони позначені і зв'язно охарактеризовані через відповідні категорії. А, ці категорії, що пов'язані з процесом регулювання, наділені системними властивостями і утворюють понятійний ряд правового регулювання. У складі зазначених систем між її складовими відбуваються дуже суттєві та еволюційні зрушення. Відомо, що демократична система назагал інформацію має сприймати ззовні, використовуючи її для своєї модернізації для переходу у наступний етап, більш якісний, при цьому на кожному оновленому етапі основним завданням є збереження стійкості, єдності, рівноваги при цьому для підтримки своєї ідентичності постійно модернізувати свої складові елементи та структурні складові. Зазначені завдання можна вирішити, за однієї умови, регулювання зовнішнє має виступати як єдиний процес, що є фазою впорядкування та функціонування цієї системи»[1,с.23].

Для більш адекватного розуміння самого терміну «регулювання» маємо зазначити, що наукові категорії є визначальним мірилом світоглядності самої правової науки, вони дають можливість більш ґрунтовно окреслити різні складові досліджуваних об'єктів, а також явищ та процесів та явищ правової реальності, власне

вони мають бути насамперед зрозумілими, конструктивними і містити характерні для них відповідні ознаки, які властиві цим поняттям. Аналіз наукових джерел дає нам підстави окреслити основні дефініції, які мають безпосереднє відношення до розкриття поняття «регулювання». Тому ми насамперед маємо уявити для себе такі поняття, як: регулювання, індивідуальне регулювання, саморегулювання, правове регулювання, нормативне регулювання. Ми переконані, що детальний науковий аналіз перерахованих правових категорій дасть переконливі аргументи уявити їх на належному теоретико-методологічному рівні. І поза сумнівом виокремить їм належне місце у системі сприятиме визначенню їх місця у системі інших наукових категорій. Ми є свідками того, що ця проблематика має неабияку теоретичну та практичну цінність у державотворчих та правотворчих процесах, особливо в умовах воєнного стану.

Насамперед слід дати саме визначення регулювання. У юридичних словниках ми зустріли різну інтерпретацію: підкорятися певному порядку, правилу; встановлювати правильну та вкрай необхідну для певної роботи взаємодію частин апарату, механізму, пристрою; щось робити для того, щоб отримати певні показники тощо [2, с.480].

Автори підручника за загальною редакцією професора М. Козюбри наголошують: «Для спільного прожиттєвого у соціумі умовою була відповідна поведінка індивіда, при цьому на неї впливали й інші фактори та обставини. Крім того на особу здійснювався вплив різних засобів. Власне цей процес цілеспрямованого, безпосереднього впливу на поведінку людей виокремлює поняття соціального регулювання» [3, с.80].

У юридичному словнику зазначається, що правове регулювання – регулювання суспільних відносин, що здійснюється за допомогою права та всієї сукупності правових засобів [4, с.589].

Сам термін «регулювання» походить від латинського слова і в буквальному розумінні означає (правило), тобто означає приведення чогось у відповідність з чимось. Ми переконані, що регулювати це впливати, визначати відповідну поведінку людей та їх осередків, при цьому спрямовуючи такий вплив на розвиток та ефективне функціонування, а також впорядкування та визначаючи перспективи подальшого буття. Зазначену думку поділяють і автори підручника за редакцією професора В. Копейчикова, підкреслюючи, що: «термін «регулювати» визначає чіткі кордони, окреслює поведінку людей, визначати у суспільних відносинах належний порядок, стабільність, відповідну впорядкованість, і найголовніше визначати напрями подальшого прогнозованого розвитку» [5, с.217].

Аналіз наукових джерел дає нам підтвердження, що деякі учені про термін «регулювання» ведуть дискусії щодо того, що відносять його лише до феномену права як системи правових норм та до деяких інших відповідних правових явищ скажімо (правовідносин, актів реалізації норм права). Виникає питання, чому вони дотримуються таких поглядів і не сприймають регулювання суспільних відносин як впливового нормування з боку владних інститутів (держав, закон). На їхнє переконання оскільки, категорія «регулювання» не слід порівнювати з примусом, жорстким і владним приписом. Правова норма визначає лише модель відносин, і цілком закономірно, що у ній потреби, інтереси суспільні мають співвідноситись з інтересами усіх членів суспільства, окрім цього право як багатогранне явище використовує різноманітний інструментарій для впливу на поведінку людей, як заохочення, стимулювання, надання пільг, прав [6, с.9-16].

Ми, цілком поділяємо думку сучасних вітчизняних учених, що пізнання категорії «регулювання» це процес, який вимагає усвідомлення, кристалізації його сутності. Звісно тут нам не обійтися без такого аспекту щодо розуміння сутності регулювання як звичаї, традиції, мента-

літет певної країни, які цілком логічно визначають межі правового усвідомлення предмета аналізу. Вивчаючи сутність процесу регулювання, враховуються традиції даної держави і використовується вже існуючі знання про предмет дослідження.

Але для переходу до визначення правового регулювання необхідно зробити відповідні посилання на теорію права, яка надає роз'яснення поняттям «правового впливу» і «правового регулювання». Ми стоїмо на позиціях, що правовий вплив є дещо ширшим поняттям, тому, що включає як нормативний так і організаційний вплив на відповідні суспільні відносини і не тільки системи юридичних засобів (тих, що безпосередньо регулюють ці відносини – норм права, правовідносин, актів реалізації і застосування права. Адже вже своїм існуванням право впливає на поведінку людей, тобто має певний юридичний вплив виховного, інформаційного та іншого характеру (крім регулятивного). Як культурна та інформаційна цінність право визначає діяльність людей, вводить її в межі цивілізованих суспільних відносин. Тобто, правовий вплив – це не тільки чисто нормативний (регулятивний), але і психологічний, ідеологічний вплив на почуття, свідомість і дії людей (інформаційний та ціннісно – орієнтаційний вплив права) [7, с.16-18].

На думку П. Рабіновича: «правове регулювання — це діяльність, яка здійснюється державно-владними інститутами при допомозі юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх закріплення, упорядкування, охорони та розвитку» [8, с.165].

Це процес, який передбачає різноманітні засоби регулювання використовуючи при цьому інститути, що наділені специфічними повноваженнями з метою регулювання відносин між різними суб'єктами.

Предмет регулювання (суспільні відносини) до окресленої структури відносять мету, завдання та результати, які потребують відповідного регулювання, та на які спрямовані дії суб'єктів регулятивного впливу та юридичні факти, які зумовлюють процес регулювання. Аналіз наукової літератури дає підстави визначити предмет регулювання: до них ми відносимо юридично значущі відносини, що мають стійкість подій та дій; державно-правовий контроль припускається; визначають не тільки внутрішню, а й зовнішню потребу щодо регулювання.

Харківський правознавець О. Куракін наголошує, що предмет правового регулювання, це не тільки фактичні суспільні відносини, а відповідний правопорядок, який встановлюється у відповідній сфері об'єкта правової регуляції [9, с.20]. Наступна позиція під предметом слід розуміти те, що регулює право, тобто певні види суспільних відносин, які є складною, багатоаспектною категорією. Прихильники такого підходу приділяють увагу структурі предмета правового регулювання, до якої належать такі елементи: відповідні суб'єкти – індивідуальні та колективні; поведінка, вчинки, дії; об'єкти (предмети, явища);

соціальні факти (події, обставини) [3, с. 266].

«Автори підручника «Загальна теорія права» цілком резонно зазначають, що спектр суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, не є постійним; він може змінюватися залежно від потреб суспільства» [3, с.98].

Ми переконані, що до предмета правового регулювання можемо віднести лише ті відносини, що регулюються правом і потребують такого регулювання. Власне право не може регулювати думки людей, а також інші вияви їх поведінки, і ті, що не піддаються фіксації [11, с.228].

Авторський колектив підручника у складі Є. Гіди, Є. Білозьорова, А. Завального та інших визначають предмет правового регулювання як конкретні вольові суспільні відносини та виділяють такі його властивості: вольовий

характер; право регулює ті відносини, які потребують такого регулювання і є значимими для усіх без винятку [11,с.101].

Ю. Ведерніков та А. В. Папірна у своєму підручнику наголошують щодо предмета правового регулювання, що йому належать якісно однорідні суспільні відносини, які регулюються правовими нормами [13,с.138].

Суб'єкт, об'єкт, зміст, динамічні фактори як елементи допомагають нам розмежовувати предмет правового регулювання однієї галузі від іншої. Тому предмет правового регулювання слід розглядати як визначальний критерій системи права, який доповнюється відповідним методом правового регулювання [13,с.130-131].

Отже, поняття правового регулювання є багатостороннім та може бути розглянуте із багатьох сторін, але необхідно погодитись із тим, що все ж таки, це процес регулювання відносин, які існують та виникають у суспільстві, та це регулювання здійснюється саме завдяки праву. І з цього розуміння випливає предмет правового регулювання, під яким розуміється сукупність однорідних суспільних відносин, які регулюються встановленими нормами права. Безпосередньо предмет правового регулювання вказує на групу правових суспільних відносин, які піддаються регулюванню. Є й інші позиції щодо визначення поняття предмета правового регулювання, які будуть наведені нижче, але при тому, критично різних визначень немає.

Проблема використання правових обмежень як правових засобів та способів, є фактично загальнотеоретичною, оскільки саме визначення та розуміння слова «обмеження» у юриспруденції використовується у багатьох значеннях. До прикладу, його використовують і по відношенню до права в цілому, у випадках розгляду права як фактору обмеження свободи [14,с.36].

Також, правові обмеження можуть розглядатися у відношенні до багатограничних режимів правового регулювання, у даному випадку під режимом розуміється наявність визначених контрольних параметрів, що обмежують той чи інший спосіб правового регулювання [15,с.98]. Тобто у самому загальному розумінні правові обмеження – це всі ті юридичні інструменти, завдяки яким задовольняються інтереси суб'єктів права, які забезпечують досягнення поставлених правових цілей. До правових обмежень, які використовуються правом задля правового регулювання можна віднести правові норми та принципи права, договори, юридичні факти, суб'єктивні права та свободи, юридичні обов'язки, приписи, заборони, покарання та інші. Не залежно від галузевого відношення того чи іншого правового обмеження, їх притаманні ряд особливості та ознак. До них можна віднести те, о вони виражають юридичні досягнення цілей правового регулювання шляхом встановлення певних кордонів, меж, які обмежують свободу поведінки. Також, до ознак можна віднести те, що правові обмеження забезпечені юридичною силою, та гарантуються державою. Отже, доцільно сказати, що правовим обмеженням притаманні й соціальні риси. Тобто, правові обмеження є соціальними регуляторами суспільних відносин. Правові обмеження своєю дією показують можливість права, його потенціал у регулюванні суспільних відносин, а також потенціал у задоволенні різних видів потреб. Соціально – політичний сенс постановки проблеми правових обмежень, полягає у тому, що вони є не тільки соціальною необхідністю, але й те, що вони є певним видом об'єктивної закономірності, яка завдяки ефективному вирішенню цілей, які стоять перед ними, виражають цінність права як особливого регулятора соціальних відносин [16, с.43-45].

На практиці, правові обмеження використовуються у чітко встановленому порядку, завдяки чому досягається вирішення економічних, політичних, соціальних, трудових, цивільних та інших задач, які потребують вирішення

та врегулювання перед суспільством та державою. Система правових засобів впливають на суспільні відносини шляхом встановлення певних кордонів, меж, лімітів, які і створюють певний інструмент, або механізм правового обмеження. Правові обмеження містять такі властивості, та мають у своєму арсеналі такий набір інструментів, які не були притаманні першим соціальним регуляторам, таким як, звичаї, принципи моралі, або релігійні норми. Тим більше, в результаті науково – технічного прогресу, розвитку виробництва, та сфери інтелектуальних технологій показує необхідність та цінність застосування правових обмежень, як одного із основних інструментів. Отже, правові обмеження, є головним інструментом, який забезпечує нормальне функціонування всього суспільства, та ефективність соціального управління [17,с.172-173]. Саме тому, правильний вибір меж правового регулювання, має виключати помилкове використання правових обмежень, для тих відносин, які потребують якісно інакшого соціального регулювання.

Важливу роль правові обмеження грають при їх застосуванні у процесі правотворення. Правові обмеження у цьому випадку переходять у спеціально юридичну форму, та сам термін правових обмежень починає виражати юридичну інформацію, яка може використовуватися у процесі законодавства на декількох рівнях. Саме тому, необхідно дослідити вплив правових обмежень у законотворчості. Отже, правові обмеження передбачаються безпосередньо у статтях та нормах законодавства. Їх закріплення відбувається через різні форми виразу, такі як: заборони, приписи, обов'язки, покарання, недопущення та інші. Правові обмеження можуть бути обмеженнями, навіть у випадках відсутності самого слова «обмеження». У даному випадку, обмеження виступає не як синонім, а як родове поняття. До прикладу стаття 3 Конституції України, яка зазначає обов'язком держави є забезпечення прав та свобод громадянина. У наведеному прикладі, «обов'язок» є «обмеження», для держави, так як вона не має вчиняти ті чи інші дії, або бездіяльність, які можуть спричинити порушення прав та свобод, що знаходяться під охороною [18].

Другою особливістю використання правових обмежень у законотворчій діяльності, є можливість їх введення у дію правових обмеження не прямим шляхом. Тобто, мається на увазі те, що не обов'язково використовувати терміни обов'язку або заборони, або обмеження, щоб ввести у дію певне обмеження. Особливими словниковими формулюваннями, такими як «не може мати», «обіймати посаду», «за винятком», «окрім» можна або посилити або пом'якшити (або скасувати обмеження). Як приклад наведемо 103 статтю КУ, де наголошено на тому, що глава держави не може мати іншого представницького мандату, або обіймати посаду в органах влади, інших організаціях, що має на меті одержання прибутку [19]. У згаданій статті вислів «не може мати» встановлює обмеження. Прикладом пом'якшення обмеження, є положення законодавства про народних депутатів, які не мають займатися роботою, яка є оплачуваною, крім викладацької, наукової діяльності у вільний від виконання обов'язків народного депутата час. У цьому випадку «за винятком», є пом'якшенням вже встановленого правового обмеження.

Ще однією особливістю використання правових обмежень у правотворчій діяльності є те, що «обмеження» використовуються у назвах цілих правових актів, законів, кодексів, а також для назви розділів, статей та пунктів. Таке використання самого терміну «обмеження» надає можливість як законотворцю, та і суб'єктам, які стикаються із тим чи іншим актом в процесі суспільних відносин, суттєво зменшити випадки повторень, або неправильного розуміння суті правової норми. Виступаючи як форма зжатої правової інформації, поняття правового обмеження дозволяє замінити собою багато численні юридичні терміни, які несуть у собі єдину регуляційну мету. Наприклад, Закон

України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», Закон України «Про обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв», Закон України «про санкції», стаття Закону України «Про статус народного депутата України», – народний депутат не має права, та інші. Сучасне Українське законодавство має велику кількість нормативно правових актів, які використовують різні форми виразу «обмежень» у назвах статей, розділів, або цілих нормативно правових актів. Окрім національного законодавства, обмеження у назвах нормативно – правових актів використовуються і на міжнародній арені. Найбільше поширення дані юридичні засоби отримали відображення у Всезагальній Декларації прав людини, Міжнародних пактах про економічні, соціальні та культурні права. До конкретних прикладів можна

навести: «Конвенція про обмеження тривалості робочого часу на промислових підприємствах до 8 годин на день та 48 годин на тиждень», «Договір про нерозповсюдження ядерної зброї». Також використання обмежень має місце і у міжнародних нормах, до прикладу останні зміни, що були внесені згідно цього акту у законодавство США, є: заборони щодо здійснення операцій з проведення фінансових операцій де фіксуються терміни з назвами компаній, які перебувають під санкціями.

Висновок. На сьогодні в науці існують різні підходи до розуміння сутності та ролі правових обмежень. Це пояснюється інтегративним, узагальнювальним характером категорії, що є предметом розгляду. Але оскільки вона широко використовується в законодавстві на всіх рівнях і в правовій науці, то існує необхідність уточнення значення цього поняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні: Підручник. Х.: Одисей. 2001. 420 с.
2. Словник української мови в 11 томах, Том 8. 1977 /Білодід І. К. та ін. Місце видання: Київ . Видавництво: Наукова думка. С. 480. URL: twirpx.com/toloka.to/t42380/
3. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
4. Юридичний словник / За ред. Б.М. Бабія, В.М. Корецького, В.В. Цветкова, К.: Головна редакція Української рад. енцикл. АН України РСР, 1974. С. 589.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 320 с.
6. Тарахович Т.І. Правове регулювання та правотворчість: співвідношення понять. *Держава і право*. 2010. Випуск 49. С. 9 -16.
7. Платоненко О. С. Правове регулювання суспільних відносин: теоретичні основи. Заборони засоби регулювання суспільних відносин. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 16 – 18
8. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
9. Куракін, О. М. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / О.М. Куракін; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 40 с.
9. Чемодурова А. Правове регулювання та його ефективність у сучасному світі. *Підприємництво. Господарство і право*. 2020. № 4. С.262-267.
10. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
11. Теорія держави і права : [підруч.] / [Гіда Є. О., Білозьоров Є. В., Завальний А. М. та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 260 с.
12. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : [навч. посіб]. К. : Знання, 2008. 333 с.
13. Процевський О. І. Заборона примусової праці як складова принципу свободи праці. *Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Право*. 2014. Вип. 22. С. 30–40.
14. Конституція України: редакція від 30.09.2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996/ № 30, ст. 141 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
15. Настюк В. Я. Адміністративно-правові режими в Україні : монографія / В. Я. Настюк, В. В. Бєлєвцева. Х. : Право, 2009. 128 с.
16. Полянський Т. Т. Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Київ: Ред. журн. «Право України» ; Харків: Право, 2013. 376 с.
16. Шимон О. М. Зарубіжний досвід правового регулювання та застосування обмежень і заборон як засобів запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 169-175.
17. Конституція України: редакція від 30.09.2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
18. Закон України «Про статус народного депутата України»: редакція від 11.10.2017 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3, ст. 17. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/print>
19. Закон про боротьбу із російським впливом у Європі та Євразії від 2017 року (CRIEEA). URL: <https://www.congress.gov/crec/2017/06/12/CREC-2017-06-12-pt1-PgS3399-2.pdf>

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE QUALIFICATION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE BUDGETARY SPHERE

Блінова Г.О., д.ю.н., професорка,
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-3320-585X

Статтю присвячено з'ясуванню теоретичних підходів щодо змісту адміністративно-правової кваліфікації, кваліфікації адміністративних правопорушень у бюджетній сфері; аналізу наукових концепцій поняття «адміністративні правопорушення у бюджетній сфері», співвідношення його із поняттями як «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства»; вивчення особливостей повноважень щодо їх кваліфікації Державною аудиторською службою та судами, а також дослідження судової практики застосування ст. 164-12 КУпАП при притягненні до адміністративної відповідальності порушників бюджетного законодавства судами, з метою виявлення проблем кваліфікації відповідних правопорушень та шляхів їх вирішення. Запропоновано під поняттям «бюджетна сфера» розуміти сукупність суспільних відносин врегульованих Бюджетним кодексом України, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства, формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами публічної влади. Коло правопорушень у бюджетній сфері охоплюють усі порушення бюджетного законодавства, за які передбачена адміністративна відповідальність ст. 164-12 КУпАП, та бюджетні правопорушення, що визначені ст. 116 БК України. Кваліфікація адміністративних правопорушень у бюджетній сфері є частиною адміністративно-деліктного провадження у цих категоріях справ та є передумовою ефективності притягнення до адміністративної відповідальності осіб, що вчинили відповідні правопорушення. Правова кваліфікація адміністративного правопорушення у бюджетній сфері являє собою діяльність посадових осіб Державної аудиторської служби та суду з установлення та процесуального закріплення тотожності юридично значущих ознак діяння суб'єкта адміністративної відповідальності ознакам деліктів, визначених у ст. 164-12 КУпАП.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, бюджетна сфера, правопорушення, бюджетне законодавство, бюджетні кошти, державний бюджет, місцевий бюджет, штраф, нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні запити, бюджетні призначення, посадові особи.

The article is devoted to clarifying theoretical approaches regarding the content of administrative and legal qualification, qualification of administrative offenses in the budgetary sphere; analysis of scientific concepts of the concept of "administrative offenses in the budgetary sphere", its correlation with concepts such as "budgetary offense" and "violation of budgetary legislation"; study of the specifics of powers in relation to their qualification by the State Audit Service and courts, as well as the study of judicial practice of the application of Art. 164-12 of the Code of Administrative Offenses of Administrative Offenses in bringing to administrative responsibility violators of budget legislation by the courts, in order to identify the problems of qualification of relevant offenses and ways of solving them. It is suggested that the concept of "budget sphere" should be understood as a set of social relations regulated by the Budget Code of Ukraine, which arise in the process of drawing up, considering, approving, implementing budgets, reporting on their implementation, monitoring compliance with budget legislation, forming and using financial resources necessary to ensure tasks and functions that are performed accordingly by public authorities. The circle of offenses in the budgetary sphere includes all violations of the budgetary legislation, for which administrative responsibility is provided for in Art. 164-12 of the Code of Administrative Offenses, and budget offenses defined in Art. 116 BC of Ukraine. The classification of administrative offenses in the budgetary sphere is part of the administrative-delict proceedings in these categories of cases and is a prerequisite for the effectiveness of bringing to administrative responsibility the persons who have committed the relevant offenses. The legal qualification of an administrative offense in the budgetary sphere is the activity of officials of the State Audit Service and the court to establish and procedurally confirm the identity of legally significant signs of the action of the subject of administrative responsibility to the signs of torts defined in Art. 164-12 of the Code of Administrative Offenses.

Key words: administrative responsibility, budget area, offences, budget legislation, budget funds, state budget, local budget, fine, inappropriate use of budget funds, budget requests, budget appointments, officials.

Постановка проблеми. У період дії воєнного стану питання недоцільних публічних закупівель та неефективного бюджетного планування стоїть надзвичайно гостро. Українці виходять на пікети, вимагаючи спрямувати бюджетні кошти на забезпечення армії — замість перекладання бруківки чи зйомок кіно, зазначає А. Куц [1]. В умовах повномасштабної війни з державою-агресором, питання ефективності використання державних коштів набувають ще більшої актуальності, адже це стосується обороноздатності України. Водночас розробники проекту Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо встановлення відповідальності за неефективне використання бюджетних коштів» № 10150 від 13.10.2023 [2] наголошують, що аналіз звітів Державної аудиторської служби України в частині проведення моніторингу державних закупівель за 2019-2023 рік, вказує на те, що порушення вимог чинного законодавства у сфері публічних закупівель були зафіксовані приблизно у 82% випадків. Такий стан справ, вважають автори законопро-

екту, призводить до масштабних втрат бюджетів усіх рівнів, а наслідки таких правопорушень несуть загрозу національній безпеці держави [3].

Як зазначає О.П. Гетманець, створення умов для дотримання фінансово-бюджетної дисципліни і посилення боротьби з бюджетними правопорушеннями і злочинами потребують дослідження питань щодо змісту і видів порушень бюджетного законодавства і правових засобів їх недопущення та подолання [4, с. 189]. В умовах воєнного стану підвищується актуальність дослідження питань кваліфікації адміністративних правопорушень у бюджетній сфері, що є частиною адміністративно-деліктного провадження у цих категоріях справ та є передумовою ефективності притягнення до відповідальності осіб, що вчинили відповідні правопорушення.

Метою статті є з'ясування теоретичних підходів щодо змісту адміністративно-правової кваліфікації, кваліфікації адміністративних правопорушень у бюджетній сфері; аналіз наукових концепцій поняття «адміністративні пра-

вопорушення у бюджетній сфері», співвідношення його із такими поняттями як «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства»; вивчення особливостей повноважень щодо їх кваліфікації Державною аудиторською службою та судами, а також дослідження судової практики застосування ст. 164-12 КУпАП при притягненні до адміністративної відповідальності порушників бюджетного законодавства судами, з метою виявлення проблем кваліфікації відповідних правопорушень та шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень. Питання змісту, ознак, складу адміністративних правопорушень у бюджетній сфері, бюджетних правопорушень, порушень бюджетного законодавства, повноважень щодо їх кваліфікації Державною аудиторською службою та судами, практики застосування норм бюджетного законодавства та адміністративного деліктного законодавства в частині притягнення до відповідальності за порушення бюджетного законодавства були предметом наукових пошуків таких вчених як О. Гетманець, І. Голосніченко, Я. Дегтяр, Б. Дерев'янка, О. Дічкова, Е. Дмитренко, Ю. Назар, А. Нефедова, І. Сікорська, А. Касьяненко, В. Колпаков, Є. Кириленко, А. Моноєнко, О. Кузьменко, М. Шевчук, К. Чижко, Н. Якимчук та інших.

Виклад основного матеріалу. Органи Державної казначейської служби України в межах повноважень, передбачених статтями 112 та 118 Бюджетного кодексу України за порушення учасниками бюджетного процесу вимог бюджетного законодавства на території підконтрольній Україні застосовуючи заходи впливу визначені статтею 117 Бюджетного кодексу України, станом на 01.04.2023 оформили 1151 протоколів про порушення бюджетного законодавства та склали 727 розпоряджень про зупинення операцій з бюджетними коштами на рахунках розпорядників (одержувачів) бюджетних коштів [5].

Право складати протоколи про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 164-12 КУпАП, мають уповноважені особи органів Державної аудиторської служби України та Рахункової палати, а розглядають такі справи суди. Стаття 164-12 КУпАП «Порушення бюджетного законодавства» передбачає перелік діянь, за які посадові особи розпорядників та одержувачів бюджетних коштів чи інших учасників бюджетного процесу притягуються до адміністративної відповідальності у вигляді сплати штрафів різних розмірів [6, с. 114].

Із наведеної інформації спостерігається подвійна природа правопорушень у бюджетній сфері, за які можуть бути застосовані санкції визначені Бюджетним кодексом України (БК України) та КУпАП. Ю.С. Назар та Я.Р. Дегтяр звертають увагу, що є певні суперечності щодо використання правової термінології при кваліфікації правопорушень у бюджетній сфері, де використовуються такі терміни як «порушення бюджетного законодавства», «бюджетне правопорушення», «порушення у сфері бюджетного законодавства», «правопорушення бюджетного законодавства» без визначення їх співвідношення між собою [7, с. 21; 8, с. 287].

Більшість науковців пропонують розрізняти поняття «порушення бюджетного законодавства» і «бюджетне правопорушення», при цьому по-різному розглядають їх співвідношення між собою. Н. Я. Якимчук вважає, що поняття «порушення бюджетного законодавства» ширше, оскільки включає в себе бюджетні правопорушення, у тому числі злочини, адміністративні та бюджетні проступки тощо, які чиняться в бюджетній сфері, а також широке коло порушень, що не мають ознак і складу правопорушення [9, с. 413]. Такої ж думки дотримується і О. В. Дічкова, яка визначає порушення бюджетного законодавства як недотримання учасником бюджетного процесу встановленого Бюджетним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами порядку складання проектів

бюджетів, розгляду та прийняття Закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети, виконання бюджету, внесення змін до Закону про Державний бюджет, підготовки та розгляду звіту про виконання бюджету і прийняття рішень щодо нього» [10, с. 450]. І. А. Сікорська вважає, що бюджетне правопорушення це винне, протиправне діяння фізичної та юридичної особи, що виражається в порушенні норм бюджетного права, за яке передбачена цивільна, дисциплінарна, адміністративна, кримінальна та фінансово-правова відповідальність [11, с. 5]. Б. Дерев'янка та Д. Острий, вважають, що поняття «порушення бюджетного законодавства» є більш вузьким і конкретним порівняно з поняттям «бюджетного правопорушення» [12, с. 147-148].

А.О. Монаєнко, пропонує розмежовувати терміни «порушення бюджетного законодавства» та «бюджетне правопорушення», та визначає «бюджетне правопорушення» як протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння, яке полягає в неналежному виконанні учасником бюджетних відносин закріплених нормами бюджетного законодавства обов'язків, за яке застосовуються уповноваженими на це органами публічної влади бюджетно-правові санкції [13, с. 154, 160]. Отже, відмінно від інших авторів, А.О. Монаєнко у своєму визначенні бюджетного правопорушення не лише наводить його ознаки, але й підкреслює застосування бюджетно-правових санкцій, а не адміністративної, кримінальної або цивільної відповідальності.

Е.С. Дмитренко пропонує у вузькому значенні розуміти бюджетне правопорушення як протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) учасника бюджетної діяльності, що порушує встановлений БК України та іншими нормативними актами порядок її здійснення, і за яке передбачено фінансово-правову відповідальність, а у широкому – таке ж діяння цього ж суб'єкта, але за яке передбачено цивільну, дисциплінарну, адміністративну, кримінальну та фінансово-правову відповідальність [14, с. 290].

Таким чином, в юриспруденції не сформувалося єдиного підходу щодо співвідношення понять «порушення бюджетного законодавства» та «бюджетне правопорушення». На наш погляд, ці види правопорушень можна характеризувати як правопорушення у бюджетній сфері. Згідно тлумачного словника термін «сфера» визначається як район дії, межа поширення чого-небудь, область дії, границі поширення чого-небудь, сукупність умов, середовище, в яких що-небудь відбувається; обстановка, коло осіб, близьких за соціальним становищем, діяльністю, заняттями і т. ін. [15, с. 876]. Наприклад, Г. Миськів визначає соціальну сферу як сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, фірм, закладів та установ, які мають забезпечити задоволення потреб людей у матеріальних благах, послугах, відтворенні роду, створити умови для співіснування і співпраці людей у суспільстві згідно із відпрацьованими законами і правилами з метою створення мегаполісів, розвитку масових комунікацій, зміцнення держави [16, с. 209]. Водночас, слід враховувати позицію вчених щодо визначення поняття бюджетна політика, оскільки це діяльність органів публічної влади щодо упорядкування бюджетної сфери. Так, І.В. Дедушев визначає бюджетну політику як спрямовану діяльність уповноважених осіб щодо формування або регулювання суспільних відносин у сфері формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Бюджетна політика є найважливішим середовищем реалізації бюджетної доктрини України, зазначає вчений [17, с. 38]. Таким чином можна прийти до висновку, що І.В. Дедушев під бюджетною сферою розуміє сферу фор-

мування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. На наш погляд, з урахуванням зазначеного під поняттям «бюджетна сфера» можна розуміти сукупність суспільних відносин врегульованих Бюджетним кодексом України, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства, формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами публічної влади.

Таким чином, можна стверджувати, що поняття правопорушення в бюджетній сфері охоплюють усі порушення бюджетного законодавства, за які передбачена адміністративна відповідальність ст. 164-12 КУпАП та бюджетні правопорушення, що визначені ст. 116 БК України.

О. П. Гетманець відзначає, що перелік випадків порушень бюджетного законодавства та встановлені ст. 117 БК України заходи впливу за ці порушення як підстава до застосування переважно фінансових заходів, зумовлюють встановлення поняття «бюджетне правопорушення», яке відрізняється від поняття «порушення бюджетного законодавства». Вчений вважає, що перше поняття охоплюється другим, і друге є ширшим за суттю, оскільки включає не суто фінансові чи бюджетні правопорушення, а інші галузеві правопорушення у сфері фінансів і бюджету (адміністративні порушення, злочини, бюджетні проступки) [18, с. 199, 200].

А.М. Касьяненко розглядає поняття «порушення бюджетного законодавства» у широкому аспекті, зауважуючи, що бюджетне правопорушення характеризується саме порушенням бюджету і повинно тягнути за собою фінансову відповідальність. Щодо порушення бюджетного законодавства, автор критикує визначення, які базуються на законодавчому описі, оскільки вони обмежують об'єкт порушення бюджетного законодавства лише регулюванням процесу бюджетування. А.М. Касьяненко пропонує розуміти порушення бюджетного законодавства як протиправну, суспільно шкідливу, умисну дію учасника бюджетного процесу, яка завдає шкоду фінансовим інтересам держави та територіальних громад, охороняються законом [19, с. 47, 49]. Таким чином, питання відокремлення порушення бюджетного законодавства як адміністративно караного правопорушення є питанням кваліфікації адміністративного проступку.

Одним із перших визначень поняття «кваліфікація адміністративного проступку» в новітній історії вітчизняної адміністративно-правової науки є визначення, сформульоване І.П. Голосніченком, М.Ф. Стахурським та Н.І. Золотарьовою. Ці вчені під кваліфікацією пропонують розуміти: «встановлення відповідності конкретного діяння ознакам складу адміністративного проступку, передбаченого Кодексом України про адміністративні правопорушення» [20, с. 28].

Т.О. Гуржій увів до наукового обігу узагальнене поняття «адміністративно-правова кваліфікація», визначивши його як: «оцінку суб'єктом розгляду справ про адміністративні правопорушення діяння, що містить формальні ознаки адміністративного делікту, яка полягає у співвіднесенні такого діяння з належною нормою адміністративного права та в юридичному закріпленні відповідного висновку» [21]. А.В. Нефедова зазначає, що наведене визначення Т.О. Гуржія не конкретизує суть висновку за результатами кваліфікації, а отже, поширюється й на ті випадки, коли процес кваліфікації завершується висновком про відсутність ознак правопорушення в скоєному [22, с. 129]. А.В. Нефедова пропонує визначити «адміністративно-правову кваліфікацію» як: юридичну оцінку

фактичного діяння на основі зіставлення його сутнісних ознак з ознаками адміністративного правопорушення, закріпленими в адміністративно-деліктному законодавстві, а кваліфікацію адміністративного проступку можна визначити як: встановлення та процесуальне закріплення відповідності фактичних ознак посягання ознакам адміністративного правопорушення (проступку), визначеним законодавством [22, с. 130].

З точки зору Є.В. Кириленка, правова кваліфікація адміністративного правопорушення являє собою діяльність уповноважених суб'єктів з установа та процесуального закріплення тотожності юридично значущих ознак діяння суб'єкта адміністративної відповідальності ознакам делікту, передбаченого адміністративним законодавством [23, с. 8]. К.О. Чишко розглядає її як діяльність спеціально уповноваженого органу (посадової особи) щодо пізнання (визначення) юридично значущих ознак діяння (правопорушення), їх аналіз, узагальнення та зіставлення з ознаками юридичного складу проступку, визначеного законодавством про адміністративні правопорушення [24, с. 153].

А.В. Нефедова вважає, що кваліфікації адміністративного проступку втілює не лише процес юридичної оцінки, а й її підсумковий результат, тобто остаточний висновок про наявність у скоєному діянні ознак адміністративного проступку робиться тільки по завершенню адміністративного розслідування та фіксується в постанові про притягнення порушника до адміністративної відповідальності. Лише після цього можна констатувати, що в даному випадку мала місце кваліфікація саме адміністративного, а не іншого правопорушення [22, с. 131].

Згідно чинного адміністративного деліктного законодавства повноваженнями складати протоколи за вчинення порушень бюджетного законодавства за ст. 164-12 КУпАП наділені відповідальні уповноважені посадові особи органів державного фінансового контролю та рахункової палати, а розглядають справи про притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, відповідальність за яке встановлена ст. 164-12 судді районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів. Згідно статті 221 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 164-12 КУпАП, підвідомчі судам за місцем вчинення правопорушення [25].

Адміністративно-деліктне провадження у справах про порушення бюджетного законодавства (стаття 164-12 КУпАП), як і будь-яке провадження у справах про адміністративні правопорушення, складається із стадій, які О.В. Кузьменко поділяє на: 1) адміністративне розслідування, 2) розгляд справи, 3) перегляд постанови, 4) виконання постанови [26, с. 281].

Стадія адміністративного розслідування у провадженнях у справах про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 164-12 КУпАП, починається з етапу порушення справи. На цьому етапі відповідними суб'єктами встановлюються ознаки адміністративного правопорушення, тобто відбувається кваліфікація адміністративного правопорушення у бюджетній сфері. Відповідно до норм КУпАП такі ознаки встановлюються: особою, яка уповноважена складати протокол про адміністративне правопорушення (ст. 255 КУпАП) та особою, яка уповноважена застосовувати заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 260 КУпАП) [27, с. 198]. Серед зазначених суб'єктів адміністративно юрисдикційних відносин ознаки правопорушення, передбаченого статтею 164-12 КУпАП, встановлюють лише посадові особи органів Державної аудиторської служби України та Рахункової палати як такі, що відповідно ст. 255 КУпАП уповноважені складати протоколи про адміністративне правопорушення [8, с. 286]. Аналіз норм КУпАП дозволяє зробити висновок, що особи, які вчинили адміністративне правопорушення, яке

передбачене статтею 164-12 КУпАП, не підлягають застосуванню жодні заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, доставлення правопорушника чи інші процесуальні дії, які дозволяють встановити ознаки адміністративного правопорушення. [8, с. 287]. Таким чином, справа про адміністративний проступок, передбачений статтею 164-12 КУпАП, може бути порушена уповноваженими особами органів Держаудитслужби та Рахункової палати лише шляхом складання протоколу про адміністративне правопорушення. При цьому, спеціальні норми, що визначають правові основи діяльності Рахункової палати, її статус, функції, повноваження та порядок їх здійснення не містять вказівки на можливість складання посадовими особами Рахункової палати протоколів про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 164-12 КУпАП [28]. Так, можна стверджувати, що основними суб'єктами, які порушують справу про адміністративний проступок, передбачений статтею 164-12 КУпАП, шляхом складання протоколу про адміністративне правопорушення, є органи Держаудитслужби.

Згідно Постанови КМУ «Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами» результати ревізії оформляються актом, а виявлені допущені об'єктом контролю порушення законодавства, контроль за дотриманням якого віднесено до компетенції органу державного фінансового контролю, фіксуються в констатуючій частині акту ревізії з обов'язковим посиланням на норми законів чи інших нормативно-правових актів, які порушено, та зазначенням винних у їх допущенні осіб [29]. Саме на цьому етапі здійснюється адміністративно-правова кваліфікація дій посадових осіб об'єкта фінансового контролю під час проведення ревізії та складення акту ревізії. За результатами проведеної ревізії у межах наданих прав органи державного фінансового контролю вживають заходів для забезпечення притягнення до адміністративної, дисциплінарної та матеріальної відповідальності винних у допущенні порушень працівників об'єктів контролю або застосування заходів впливу за порушення бюджетного законодавства [29].

Для забезпечення притягнення до адміністративної відповідальності винних у допущенні порушень працівників об'єктів контролю складаються відповідні протоколи. Згідно Порядку оформлення Держаудитслужбою та її міжрегіональними територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення протоколи від імені органів державного фінансового контролю відповідно до статті 255 КУпАП за встановленою формою мають право складати уповноважені на те посадові особи органів державного фінансового контролю. Не пізніше наступного дня після складання протокол реєструється в журналі обліку протоколів про адміністративні правопорушення за статтею 164-12 КУпАП та результатів їх розгляду та долучається до матеріалів справи про вчинене адміністративне правопорушення. Оформлені належним чином протокол та інші матеріали справи надсилаються суду протягом трьох днів з дня реєстрації протоколу. Справа про адміністративне правопорушення, що передається до суду, повинна містити визначений перелік документів або їх копій, завірених підписом посадової особи та печаткою органу державного фінансового контролю. Справа про адміністративне правопорушення передається до суду за місцем вчинення правопорушення рекомендованим листом з повідомленням про вручення або нарочним способом протягом трьох робочих днів з дня реєстрації протоколу [30]. Держаудитслужба забезпечує самопредставництво в судах України без окремого доручення через державних службовців юридичної служби та інших структурних підрозділів Держаудитслужби відповідно до положень про такі структурні підрозділи Держаудитслужби, через державних службовців структурних підрозділів міжрегіональних територіальних органів відповідно до положень про такі органи [31].

Етап встановлення фактичних обставин у справі передбачає здійснення дій, спрямованих на збирання доказів, які підтверджують або спростовують винуватість у вчиненні правопорушення, зазначає О.В. Кузьменко [26, с. 284]. Передусім, встановлюється чи мало місце адміністративно-каране діяння і чи вчинене воно винною деліктоздатною особою. Особливістю адміністративно-деліктного провадження у справах про порушення бюджетного законодавства є те, що значна частина фактичних обставин отримує своє відображення в акті ревізії – одному з підсумкових документів фінансово-контрольного процесу. Основні завдання органи Держаудитслужби реалізують саме у процесі фінансового контролю, одна із стадій якого завершується складанням акту ревізії, наголошує Ю.С. Назар [8, с. 287]. Він вважає, що важливість належного забезпечення основної діяльності цих суб'єктів, зумовила у відомчих нормативно-правових актах, що регулюють адміністративно-деліктні провадження, поєднання адміністративно-правових підходів з фінансово-правовими.

Існує суперечлива практики реалізації повноважень суду здійснювати перекваліфікацію дій особи, що вчинила порушення бюджетного законодавства, і попередньо вже була кваліфікована у протоколі складеному посадовою особою Держаудитслужби. Так, суд першої інстанції здійснив перекваліфікацію дій правопорушника. 28 січня 2022 року суддя Баранівського районного суду, розглянувши матеріали, які надійшли від Управління північного офісу Держаудитслужби в Житомирській області, про притягнення до адміністративної відповідальності міського голову Баранівської міської ради ОСОБА_1 за ч. 2 ст. 164-12 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановив наступне [32]. Згідно з протоколом про адміністративне правопорушення, міський голова Баранівської міської ради ОСОБА_1, вчинив правопорушення передбачене ч.2 статті 164-12 КУпАП, але суд прийшов до висновку, що у ч. 2 ст. 164-12 КУпАП передбачена відповідальність за дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення. На думку судді правопорушення вчинене ОСОБА_1 не відповідало ч. 2 ст. 164-12 КУпАП, відповідальність за якою настає саме за повторне вчинення адміністративного правопорушення передбаченого частиною першою цієї статті протягом року після накладення адміністративного стягнення, оскільки, докази про це відсутні в матеріалах справи. У цій справі суд прийшов до висновку, що дії ОСОБА_1, слід перекваліфікувати з ч. 2 ст. 164-12 КУпАП на ч. 1 ст. 164-12 КУпАП [32].

Із такою позицією суду першої інстанції по цій справі не погодився суд апеляційної інстанції. У справі №273/2318/21 Житомирський апеляційний суд вирішив, що в результаті неправильної кваліфікації дій правопорушника протокол про адміністративне правопорушення у бюджетній сфері та рішення суду першої інстанції підлягає скасуванню, а провадження по справі закриттю за відсутності в діях ОСОБА_1 складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч.1 ст.164-12 КУпАП [33]. Апеляційний суд визначив, що не може перекваліфікувати дії ОСОБА_1 з ч.1 ст. 164-12 КУпАП на ч.3 ст.164-12 КУпАП, оскільки це буде погіршувати становище ОСОБА_1, а тому приходить до висновку про закриття провадження по справі у зв'язку з відсутністю в діях ОСОБА_1 ознак складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч.1 ст. 164-12 КУпАП. Виходячи з наведеного, апеляційний суд задовільнив апеляційну скаргу ОСОБА_1, а провадження у справі про адміністративне правопорушення за ч.1 ст. 164-12 КУпАП закрити на

підставі п.1 ч.1 ст.247 КУпАП [33]. Таким чином, прослідковується наявність судової практики при притягненні до адміністративної відповідальності за вчинення порушення бюджетного законодавства, використання аналогії права та позиції ЄСПЛ судом для здійснення перекваліфікації дій правопорушника.

Висновки і рекомендації. В юриспруденції не сформувалося єдиного підходу щодо співвідношення понять «порушення бюджетного законодавства» та «бюджетне правопорушення». На наш погляд, ці види правопорушень можна характеризувати як правопорушення у бюджетній сфері. Під поняттям «бюджетна сфера» можна розуміти сукупність суспільних відносин врегульованих Бюджетним кодексом України, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства, формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами публічної влади. Таким чином, можна стверджувати, що коло правопорушень в бюджетній сфері охоплюють усі порушення бюджетного законодавства, за які передбачена адміністративна відповідальність ст. 164-12 КУпАП, та бюджетні правопорушення, що визначені ст. 116 БК України.

Кваліфікація адміністративних правопорушень у бюджетній сфері є частиною адміністративно-деліктного провадження у цих категоріях справ та є передумовою ефективності притягнення до адміністративної відповідальності осіб, що вчинили відповідні правопорушення. Правова кваліфікація адміністративного правопорушення у бюджетній сфері являє собою діяльність посадових осіб Державної аудиторської служби та суду з установлення та процесуального закріплення тотожності юридично значущих ознак діяння суб'єкта адміністративної відповідальності ознакам деліктів, передбачених ст. 164-12 КУпАП.

Згідно чинного законодавства результати ревізії оформляються актом, а виявлені допущені об'єктом контролю порушення законодавства, контроль за дотриманням якого віднесено до компетенції органу державного фінансового контролю, фіксуються в констатуючій частині акту ревізії з обов'язковим посиланням на норми законів чи інших нормативно-правових актів, які порушено, та зазначенням винних у їх допущенні осіб. Саме на цьому етапі здійснюється адміністративно-правова кваліфікація дій посадових осіб об'єкта фінансового контролю. За результатами проведеної ревізії у межах наданих прав органи державного фінансового контролю вживають заходів для забезпечення притягнення до адміністративної відповідальності винних у допущенні порушень працівників об'єктів контролю шляхом складання протоколу про адміністративне правопорушення та направлення його до суду. Особливістю адміністративно-деліктного провадження у справах про порушення бюджетного законодавства є те, що значна частина фактичних обставин отримує своє відображення в акті ревізії.

Існує суперечлива практики реалізації повноважень суду здійснювати перекваліфікацію дій особи, що вчинила порушення бюджетного законодавства, і попередньо вже була кваліфікована у протоколі складеному посадовою особою Держаудитслужби. Оскільки у КУпАП, відсутня норма, яка б передбачала перекваліфікацію дій особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, тому суди застосовують аналогію права, із кримінальним процесуальним правом з метою зміни правової кваліфікації адміністративного правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється провадження. Зазначене вказує на необхідність внесення відповідних змін до КУпАП задля врегулювання питання надання судам повноважень здійснювати перекваліфікацію дій правопорушника в межах однієї статті КУпАП за принципом полегшення рівня відповідальності правопорушника при наявності відповідних підстав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куц.А. Ув'язнення для уповноважених осіб за неефективне використання бюджетних коштів: аналіз нових депутатських ініціатив. URL: <https://dozorro.org/blog/uvyaznennya-dlya-upovnovazhenih-osib-za-neeefektivne-vikoristannya-byudzhethnih-koshtiv-analiz-novih-deputatskih-initsiativ>
2. Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо встановлення відповідальності за неефективне використання бюджетних коштів. № 10150 від 13.10.2023 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42976>
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо встановлення відповідальності за неефективне використання бюджетних коштів. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/d5a52709-6230-43c4-9917-ed2a490458f5](https://itd.rada.gov.ua/d5a52709-6230-43c4-9917-ed2a490458f5)
4. Гетманець О. П. Щодо визначення видів бюджетних правопорушень. *Форум права*. 2010. № 4. С. 189–195. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10gorvpv.pdf>
5. Заходи впливу за порушення бюджетного законодавства. URL: <https://www.treasury.gov.ua/diyalnist/zahodi-vplivu-za-porushennya-byudzhethnogo-zakonodavstva>
6. Шевчук М. Закриття адміністративно-деліктного провадження, розпочатого за порушення бюджетного законодавства. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. С 114-117. URL: http://www.jurnaluljuristic.in.ua/archive/2018/6/part_1/26.pdf
7. Дегтяр Я. Р. Бюджетні правопорушення як підстави відповідальності за чинним законодавством України. *Економіка та право*. 2016. № 1. С. 19–24.
8. Назар Ю.С. Протидія порушенням бюджетного законодавства України: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2021. 453 с. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4735/1.pdf> С. 287
9. Акимчук Н. Я. Правовий статус розпорядників бюджетних коштів в Україні : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 556 с.
10. Дічкова О. В. Відповідальність за бюджетні правопорушення, допущені на першій стадії бюджетного процесу. 2011. Вип. 51. С. 447–452.
11. Сікорська І. А. Правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2004. 20 с.
12. Дерев'янко Б., Острий Д. Особливості бюджетної відповідальності як різновиду фінансово-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 145–149.
13. Монаєнко А. О. Вдосконалення норм бюджетного законодавства на сучасному етапі. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2013. Вип. 1. С. 151–163.
14. Дмитренко Е. С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України : монографія. Київ, 2009. 592 с.
15. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970—1980. Т. 9. URL: <http://ukrlit.org/slovnky/%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0>
16. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навчальний посібник. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.
17. Дедушев І.В. Бюджетна політика: поняття та завдання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. С. 37-41. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/7-2.pdf>
18. Гетманець О.П. Правова природа відповідальності за порушення бюджетного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 198–202.

19. Касьяненко А. М. Фінансова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2015. 209 с.
20. Голосніченко І., Стахурський М., Золотарьова Н. Попереднє адміністративне розслідування як стадія провадження в справах про адміністративні проступки. *Право України*. 2002. № 2. С. 26–30.
21. Калаянов Д.П. Адміністративні проступки, підвідомчі міліції, та їх профілактика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 1998. 187 с.
22. Нефедова А.В. Адміністративно-правова кваліфікація та кваліфікація адміністративних проступків: визначення і співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 129-134. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/648717>
23. Кириленко Є.В. Правова кваліфікація адміністративного делікту: сучасний стан і перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». Київ. 2013.
24. Чишко К.О. Адміністративно-правова кваліфікація та кваліфікація адміністративного правопорушення (проступку): поняття, ознаки, передумови. *Вісник Харківського національного університету*. 2015. № 3. С. 150–158.
25. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. додаток до № 51. ст.1122
26. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. К. : Атіка, 2005. 352 с.
27. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
28. Про Рахункову палату : Закон України від 2 липня 2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 36. Ст. 360.
29. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами. Постанова КМУ від 20 квітня 2006 р. № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-%D0%BF#n274>
30. Про затвердження Порядку оформлення Держаудитслужбою та її міжрегіональними територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення. Наказ Державної аудиторської служби України 01.12.2016 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1674-16#Text>
31. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України. Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text>
32. Постанова Баранівського районного суду Житомирської області від 28.01.22 у справі № 273/2318/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102881160>
33. Постанова Житомирського апеляційного суду від 07.06.2022 у справі №273/2318/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104709097>

ПРИВОДИ ТА ПІДСТАВИ ДЛЯ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПРОТИПРАВНИМ ЗАВОЛОДІННЯМ МАЙНОМ ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ, ОРГАНІЗАЦІЇ

REASONS AND GROUNDS FOR STARTING A PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO THE ILLEGAL ACQUISITION OF PROPERTY BELONGING TO AN ENTERPRISE, INSTITUTION, ORGANIZATION

Кушнір С.С., здобувач кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

У статті висвітлено актуальні для теорії і практики питання застосування чинного кримінального процесуального закону у частині визначення приводів і підстав для початку досудового розслідування злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації. Деталізовано приводи для початку досудового розслідування залежно від джерела отримання інформації, форми та способу подання, а також суб'єкта їх отримання та розгляду. З'ясовано, що підстави внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до Єдиного реєстру досудових розслідувань є оціночною правовою категорією, тому наявність таких підстав, а саме обставин, що можуть свідчити про вчинення злочину визначаються уповноваженою особою в залежності від результатів співзвіставлення наявних даних, які вказують на обґрунтовану можливість вчинення або підготовки до вчинення злочину, що містяться у відповідних приводах до початку досудового розслідування, та ознак злочину. Охарактеризовано коло суб'єктів, які можуть самостійно виявляти обставини, що вказують на вчинення злочину, пов'язаного із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації. Окреслено процесуальний порядок внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до Єдиного реєстру досудових розслідувань з урахуванням кримінально-правової характеристики вказаного різновиду злочинів, нормативно-правової регламентації приймання, реєстрації та розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, порядку формування та ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань і початку досудового розслідування. Констатовано, що внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до Єдиного реєстру досудових розслідувань є обов'язком, а не правом прокурора, слідчого, детектива, який забезпечує реалізацію такої засади кримінального провадження, як публічність.

Ключові слова: доказування, досудове розслідування, злочин, кримінальне правопорушення, привід, підстава.

Annotation: The article highlights issues relevant for theory and practice in the application of the current criminal procedural law in terms of determining the reasons and grounds for starting a pre-trial investigation of crimes related to the illegal seizure of property belonging to an enterprise, institution or organization. Reasons for starting a pre-trial investigation are detailed, depending on the source of obtaining information, the form and method of submission, as well as the subject of their receipt and consideration. It was found that the grounds for entering information on crimes related to the illegal seizure of property belonging to an enterprise, institution or organization into the Unified Register of Pretrial Investigations are an evaluative legal category, therefore the presence of such grounds, namely, circumstances, that may testify to the commission of a crime are determined by an authorized person depending on the results of a available data comparison that indicate a reasonable possibility of commission or preparation for the commission of a crime, contained in the relevant reasons for the initiation of the pre-trial investigation, and signs of the crime.

The range of subjects that can independently identify circumstances indicating the commission of a crime related to the illegal seizure of property belonging to an enterprise, institution or organization is characterized. The procedural actions for entering information on crimes related to the illegal acquisition of property belonging to an enterprise, institution or organization into the Unified Register of Pretrial Investigations is outlined taking into account the criminal-legal characteristics of the specified type of crime, the legal regulation of the acceptance, registration and consideration of applications and notifications about criminal offenses, the procedure for forming and maintaining the Unified Register of Pretrial Investigations and the initiation of pre-trial investigation. It was established that entering information about crimes related to the illegal seizure of property belonging to an enterprise, institution or organization into the Unified Register of Pretrial Investigations is an obligation, not a right of a prosecutor, investigator, or detective, which ensures the implementation of such a principle of criminal proceedings as publicity.

Key words: evidence, pretrial investigation, crime, criminal offense, pretext, basis.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року на теренах нашої країни – це не єдина проблема, з якою постійно стикаються суб'єкти господарювання в Україні. Приватні підприємці, фермери та інші суб'єкти господарського права доволі часто стикаються з проблемами протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації. Тобто проблеми рейдерства: реєстраційного, підприємницького, земельного, фермерського тощо, є досить поширеними в господарській діяльності вітчизняних підприємств, установ, організацій. Ті дії, які підпадають під дію положень чинного кримінального законодавства відрізняються високим рівнем суспільної небезпеки, оскільки вони не лише підривають добробут громадян, а й опосередковано знижують обороноздатність держави. Крім того, вказані злочини продовжують корпоратизуватися, легалізуватися та інкорпоруватися в інститути державної влади. На цьому тлі в останні роки «рейдерські» програми з протиправного захоплення економічно привабливих підприємств активно використовуються як українськими, так і іноземними комерційними

структурами, які представляють інтереси транснаціональних корпорацій.

Тому одним із шляхів боротьби з рейдерськими захопленнями є своєчасне їх виявлення та досудове розслідування. Зокрема, аналіз статистичних даних щодо кількості облікованих кримінальних правопорушень за ст. 206-2 Кримінального кодексу України (далі - КК), спонукає до думки, що їхня питома вага дещо зменшилася в період дії в Україні правового режиму воєнного стану. У 2023 році всього було виявлено та зареєстровано кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації – 56, а в 2022 – 15. Кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 206-2 КК почала збільшуватись у 2021 році – 70, 2020 – 90 і значно збільшилась у 2019 році – 130 [1].

Наведені вище статистичні дані свідчать про необхідність розгляду приводів і підстав, а також порядку внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Водночас чітка правова регламентація процесуальної діяльності на початкових стадіях досудового провадження необхідна для забезпечення законності та ефективності подальшого розслідування та судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми початку досудового розслідування, а також протидії незаконному заволодінню суб'єктами господарювання, зокрема в аспектах кримінально-правової кваліфікації, кримінологічної характеристики та профілактики, висвітлювали у своїх працях: Ю. І. Азаров, Ю. П. Аленін, В. В. Бабенко, О. М. Бандурка, Т. М. Барабаш, А. І. Берlach, О. В. Горбачов, М. І. Гошовський, Г. М. Гапотченко, О. П. Герасимчук, Г. О. Душейко, В. А. Журавель, О. В. Калиновський, М. В. Капустіна, В. В. Коваленко, О. Є. Користін, О. М. Литвак, С. І. Ніколаюк, Т. І. Савчук, М. П. Стрельбицький, О. В. Стовба, А. В. Столітній, О. Ю. Татаров, І. В. Чурікова та інші.

Однак у працях зазначених науковців переважно досліджувалися питання, пов'язані з регламентацією досудового розслідування, а підстави, приводи та особливості процесуального порядку внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР досліджені недостатньо, а правозастосовна діяльність у цій сфері потребує теоретико-методологічного аналізу. До того ж, моніторинг матеріалів кримінальних проваджень дозволяє зробити висновок, що на початку досудового розслідування цієї категорії злочинів у діяльності слідчих виникає низка проблем, які негативно впливають на ефективність та результативність процесу розслідування, законність та обґрунтованість прийнятих слідчими рішень, що, в результаті призводить до протиправного порушення прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Мета статті – визначення приводів та підстав для початку досудового розслідування злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації та внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Відповідно до окресленої мети завданнями дослідження є: дослідити наукові підходи та положення кримінального процесуального законодавства щодо приводів для початку досудового розслідування; охарактеризувати коло суб'єктів, які можуть самостійно виявляти обставини, що вказують на вчинення злочину, пов'язаного із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації; виокремити підстави для початку досудового розслідування щодо досліджуваної категорії злочинів; з'ясувати особливості реагування на отриману інформацію про ймовірне вчинення вказаного різновиду протиправних діянь і внесення відповідних відомостей до ЄРДР.

Виклад основного матеріалу. Злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, характеризуються специфікою початку їх досудового розслідування. Це пов'язано, насамперед, з специфікою предмета безпосереднього злочинного посягання, способом його вчинення та латентністю злочину, що зумовлено в тому числі, різноманітними способами приховування рейдерства. Початок досудового розслідування вказаних злочинів, передбачає встановлення обставин, що можуть свідчити про його вчинення. Такі обставини повинні підтверджувати наявність елементів складу злочину, зокрема об'єкта та об'єктивної сторони [2]. Більше того, такі обставини, що можуть свідчити про вчинення діяння, включаються до приводів для початку досудового розслідування.

Водночас, як справедливо зазначається, початку досудового розслідування кримінального провадження, у тому числі протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, передусім встановлення підстав для внесення відомостей до ЄРДР, і ці підстави включаються до

приводів. Тобто на етапі отримання заяви чи повідомлення про злочин або самостійного виявлення ознак злочину слідчий, детектив, дізнавач, прокурор при прийнятті процесуального рішення про внесення отриманих відомостей до ЄРДР спочатку визначає приводи та підстави для відкриття кримінального провадження. Після цього відбувається процедура внесення відомостей до ЄРДР. Варто також враховувати, що, зважаючи на правову обізнаність громадян, зміст заяв та повідомлень не завжди містить ознаки конкретних діянь. Досліджувані нами види злочинів мають свої специфічні ознаки, лише при наявності яких слідчий, детектив, прокурор зможе впевнитися, що дійсно вчинено злочин, пов'язаний із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації [3].

Прикметно, що обставини, які містяться у приводах та підставах для внесення відомостей до ЄРДР, визначають початковий та наступні етапи збирання, перевірки та оцінки доказів у слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) діях.

На додаток до вищезазначеного, видається вірним твердження, що на початковій стадії процесу доказування вся інформація, яка знаходиться у фокусі розслідування і має значення для вирішення питання про винуватість підозрюваного, є не достовірною, а скоріше ймовірною. Власне, в ході розслідування ці ймовірні знання мають бути трансформовані в достовірні. Таким чином, законодавець використовує термін «обставини, що можуть свідчити» для того, щоб вказати на те, що коли уповноважена особа отримує повідомлення (приводи) з будь-якого джерела про вчинення правопорушення, вона оцінює наявність ознак можливого правопорушення, що містяться в приводах, і це є підставою для внесення відомостей до ЄРДР. Іншими словами, за результатами цієї оцінки приймається рішення про внесення відомостей до ЄРДР або про відмову у внесенні відомостей до ЄРДР [4].

Відкриття кримінального провадження є першою початковою стадією кримінального процесу і уповноважений орган визначає приводи та підстави, необхідні для прийняття рішення про його відкриття. Водночас уповноважений орган ретельно перевіряє дані для прийняття рішення. При цьому на стадії відкриття кримінального провадження перед слідчим, детективом, прокурором стоїть одне завдання: визначити підстави для прийняття рішення. Тобто вони повинні з'ясувати, чи містить діяння ознаки злочину та чи є обставини, що перешкоджають початку кримінального провадження відповідно до закону. Це завдання вирішується, серед іншого, шляхом фіксації первинної інформації про злочин, що готується або вчинений у зв'язку зі здійсненням протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, оперативної перевірки отриманої інформації та встановлення наявності або відсутності всіх передумов, необхідних для відкриття кримінального провадження [5].

Безперечно, інформація про злочин може бути отримана лише з джерел, які також є законними підставами для початку кримінального провадження. Тому першим кроком є внесення відомостей до ЄРДР та встановлення підстав для початку досудового розслідування.

І хоча в чинному КПК України не закріплено чітких підстав і приводів для внесення відомостей до ЄРДР, які, наприклад, були задекларовані в КПК України 1960 р., аналіз положень ч. 1 ст. 214 КПК України та Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення надає право стверджувати, що приводами є: заяви, повідомлення про вчинення кримінального правопорушення або самостійне виявлення ознак злочину слідчим, детективом, прокурором [6].

Більш розширений перелік джерел інформації про вчинені кримінальні правопорушення та інші події передбачений в пункті 3 розділу І Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень

про кримінальні правопорушення та інші події, зокрема, ними є: 1) заяви (повідомлення) осіб, які надходять до органу (підрозділу) поліції, особи, уповноваженої на здійснення досудового розслідування, або службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв (повідомлень); 2) самостійно виявлені слідчим (дізнавачем) або іншою посадовою особою органу (підрозділу) поліції з будь-якого джерела обставини кримінального правопорушення; 3) повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні; 4) інше [7].

Як бачимо, у порівнянні з положеннями ч. 1 ст. 214 КПК України, прийняти заяву чи повідомлення про вчинення кримінального правопорушення має не лише слідчий, дізнавач або прокурор, але й інші працівники Національної поліції. Теж саме стосується самостійного виявлення ознак кримінального правопорушення іншими працівниками.

З-поміж іншого, відповідно до довідника 1 додатку 7 до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення до переліку інших джерел, з яких виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, відносяться: 1) усна заява (повідомлення) про кримінальне правопорушення; 2) повідомлення підприємств, установ, організацій і посадових осіб; 3) матеріали правоохоронних, судових та контролюючих державних органів про виявлення фактів вчинення чи підготовки до вчинення кримінальних правопорушень; 4) повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу, відповідно до ч. 2 ст. 207 КПК України; 5) повідомлення в медіа; 6) самостійне виявлення слідчим / дізнавачем (уповноваженою особою іншого підрозділу) кримінального правопорушення, у тому числі під час досудового розслідування; 7) самостійне виявлення прокурором кримінального правопорушення; 8) інші [8].

Що стосується наукового підходу до визначення приводу для внесення відомостей про кримінальні правопорушення до ЄРДР, то він формується в основному з урахуванням кримінального процесуального врегулювання даного питання. А. В. Столітній, наприклад, виділив такі групи підстав для внесення відомостей про кримінальні правопорушення до ЄРДР: 1) заява (громадян заявив про вчинений злочин; з'явлення із зізнанням); 2) повідомлення (тобто, підприємств установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості; представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину; повідомлення, опубліковані в пресі); 3) самостійне виявлення слідчим, прокурором з джерела обставин, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (інше досудове самостійне виявлення прокурором, прокурором з джерела ситуації, яка може свідчити про вчинення кримінальних правопорушень (через медіа, матеріали оперативних підрозділів, виконавчих служб, контролюючих органів та ін.) [9; 10].

По суті, позиція В. Г. Дрозд аналогічна і також пропонує виділити наступні приводи для відкриття кримінального провадження: 1) заяви про вчинені кримінальні правопорушення; 2) повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення; 3) самостійне виявлення слідчим з джерел обставин, які можуть свідчити про вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі досудове розслідування; 4) самостійне виявлення прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зокрема за результатами перевірки в порядку нагляду, у тому числі під час здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів; 5) самостійно виявлені факти вчинення або підготовки вчинення кримінальних правопорушень посадовими осо-

бами правоохоронних органів та контролюючих державних органів [11].

Досить змістовно розкриті приводи для початку досудового розслідування М. А. Погорецьким. Зокрема, науковець аргументує, що приводом для початку досудового розслідування є передбачений кримінальним процесуальним законом акт вольової дії особи, адресований уповноваженим суб'єктам кримінального провадження, чи вольовий акт уповноваженого суб'єкта, спрямований на реалізацію ним своїх повноважень, що є юридичним фактом, у результаті якого уповноважений суб'єкт кримінального провадження отримує відомості про обставини, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, що є підставами для формування у нього внутрішнього переконання для внесення таких відомостей до ЄРДР та про необхідність початку досудового розслідування [12].

Зі сказаного помітно, що вчені, керуючись положеннями ст. 214 КПК України, деталізують приводи для початку досудового розслідування залежно від джерела надходження, форми та способу подання, а також суб'єкта їх отримання та розгляду.

Власне здійснивши аналіз положень нормативно-правових актів, що регулюють порядок отримання, реєстрації та розгляду інформації про вчинені кримінальні правопорушення, а також наукових позицій, пропонуємо виокремити такі приводи внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР:

1) усні чи письмові заяви / повідомлення, які подано особисто, за допомогою телефонного (у тому числі спеціальних телефонних ліній), поштового, факсимільного чи іншого зв'язку, через електронні скриньки чи шляхом заповнення електронних форм на офіційних сторінках правоохоронних органів;

2) повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, що можуть бути:

а) підприємств, установ, організацій і посадових осіб;

б) повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу, відповідно до частини другої статті 207 КПК України;

в) повідомлення в медіа;

3) матеріали правоохоронних, судових та контролюючих державних органів про виявлення фактів вчинення чи підготовки до вчинення кримінальних правопорушень;

4) самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, детективом (уповноваженою особою іншого підрозділу) із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зокрема під час досудового розслідування;

5) самостійне виявлення прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення вчинене кримінальне правопорушення, а саме за результатами перевірки в порядку нагляду, зокрема під час здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів.

В контексті дослідження підстав для внесення відомостей до ЄРДР, цікавою видається думка О. В. Ткача. Зокрема, науковець наголошував, що є причина, достатній привід, що виправдовує що-небудь; яку можна вважати передумовою, необхідною для існування яких-небудь явищ та яка може ці явища пояснити; є достатні дані, що вказують на ознаки злочину чи кримінального проступку, тобто передбачене кримінальним законом; виявлення ознак кримінального правопорушення та ознаки складу такого правопорушення, які є обставинами, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. А з урахуванням ч. 5 ст. 214 КПК України, підставою для початку досудового розслідування є виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела (безпосереднє виявлення під час

службової діяльності оперативним підрозділом, слідчим, прокурором або судом ознак злочину, повідомлення, опубліковані в пресі, або які набули розголосу за допомогою інших засобів масової інформації, тощо) та попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Тобто, підставою для початку досудового розслідування є виявлення з будь-якого джерела обставин про вчинене кримінальне правопорушення уповноваженою особою [13; 4].

Більш вдалим, на наше переконання є твердження Ю. П. Аленіна, який зазначає, що підставою для початку досудового розслідування є наявність достатніх даних, що вказують на ознаки діяння, передбаченого кримінальним законодавством України [14].

З огляду на наукові праці щодо підстав процесуального порядку внесення відомостей до ЄРДР, можна виокремити найбільш типові підстави для внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР, а саме:

- відкриття слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором кримінального провадження за результатами розгляду заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення кримінального правопорушення слідчим, детективом, дізнавачем або прокурором з будь-якого джерела. Отримавши заяву потерпілого (або його представника) або після самостійного виявлення факту вчинення кримінального правопорушення, слідчий, детектив, дізнавач, прокурор зобов'язані внести відповідні відомості до ЄРДР і розпочати розслідування.

- відкриття слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором кримінального провадження за результатами надходження матеріалів від органів державного фінансового контролю, податкових та митних органів, а також інших державних органів, що здійснюють державний контроль за дотриманням юридичними і фізичними особами законодавства України, з метою запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, віднесених до підслідності БЕБ та НАБУ, зокрема: Фонду державного майна України, Державної аудиторської служби України, Державної служби фінансового моніторингу України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Офісу протидії рейдерству тощо. Вихідна інформація зібрана внаслідок проведення гласних перевірочних заходів може міститися в матеріалах: документальної перевірки (податкової, банківської, ревізійної, в порядку митного контролю та ін.), під час якої виявлено ознаки кримінального правопорушення; внутрішнього службового розслідування чи документальної ревізії (перевірки), проведених суб'єктом господарювання (фінансовою установою, державним органом чи громадською організацією); судового розгляду позовів у порядку господарського судочинства, оприлюднених у пресі або інших офіційних джерелах [15]. Слідчому для реєстрації вказаного злочину варто ретельно вивчати отримані відомості й матеріали та співпрацювати з правоохоронними органами, які провадять діяльність у сфері протидії кримінальним правопорушенням та запобігання загрозам економічній безпеці держави, та суб'єктам господарювання, оскільки для виявлення та реєстрації відомостей про вказані злочини варто застосовувати засоби та методи економічного аналізу, якими володіють підрозділи протидії злочинам у сфері економіки.

- відкриття слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором кримінального провадження на підставі матеріалів ОРД. Відомості про кримінальне правопорушення у цих випадках вносяться до ЄРДР за матеріалами, зібраними працівниками оперативних служб (БЕБ, НАБУ, СБУ, органом, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства) під час оперативно-розшукових заходів, вжитих на підставі: повідомлень суб'єктів господарювання (фінансових установ) про виявлені випадки протидії

їх законній господарській діяльності; заяв громадян про ці факти; результатів планових і позапланових оперативно-розшукових заходів під час оперативного обслуговування об'єктів фінансової системи.

- відкриття слідчим, детективом, дізнавачем, прокурором кримінального провадження за ознаками злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, виявлених під час розслідування іншого злочину. Практика діяльності правоохоронних органів свідчить, що ознаки кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, можуть бути виявлені під час розслідування службових кримінальних правопорушень (ст. ст. 364, 365 КК України). Зазначене може бути результатом здійснення документальних перевірок, слідчо-оперативних заходів, що визначає специфіку конкретної ситуації та впливає на обсяг і послідовність подальших дій;

- відкриття прокурором кримінального провадження за ознаками злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, виявлених за результатами перевірки в порядку нагляду, зокрема під час здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів. Зокрема, діяльність прокурора щодо збирання, перевірки доказів і надання їм належної оцінки велике значення, оскільки процесуальне керівництво є самостійним напрямом діяльності прокурора у кримінальному провадженні, спрямованим на забезпечення швидкого, повного, неупередженого та всебічного досудового розслідування. З огляду на те, що саме прокурор вирішує питання про наявність достатніх доказів для повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, звертається з клопотаннями та обвинувальними актами до суду, а також здійснює інші процесуальні дії, прокурор має широкі повноваження щодо збирання доказів у кримінальному провадженні. Наглядова діяльність прокурора щодо збирання доказів включає забезпечення законності збирання доказів слідчими, дізнавачами, детективами та оперативними підрозділами. Така діяльність включає погодження клопотань слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження (таких як тимчасовий доступ до речей і документів, арешт тощо), погодження клопотань слідчого судді про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також розгляд способів отримання доказів, перевірку таких доказів з огляду на їх допустимість, належність, достовірність і достатність, проведення перевірок належного зберігання речових доказів тощо [16].

Отже, підстави для внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР закріплені законодавчо та полягають у наявності обставин, що можуть свідчити про вчинення цього злочину, тобто відомостей про подію злочину у даній сфері.

Насамкінець окреслимо процедурні питання внесення відомостей до ЄРДР. Нормами КПК України та Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядку його формування та ведення встановлено загальні вимоги до порядку внесення відомостей до ЄРДР, зокрема прийняття та оформлення заяв, повідомлень та їх реєстрації шляхом внесення відомостей до ЄРДР.

Внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР є не правом, а обов'язком прокурорів, слідчих, детективів, які забезпечують реалізацію принципу публічності у кримінальному провадженні. Зокрема, у ст. 25 КПК України задекларовано, що прокурор, слідчий (детектив) зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви

потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [9; 6].

Крім того, цей принцип об'єктивується в положеннях ч. 1 ст. 214 КПК України, відповідно до якої «слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР» [6].

На переконання А. Ф. Волобуєва, імперативні норми ст. 214 КПК України зобов'язують розпочати досудове розслідування негайно після реєстрації заяви та повідомлення про злочин. Це положення, схоже, відкрило «шлюзи» для величезної кількості заяв про нібито кримінальні правопорушення з вимогою захисту порушених прав за допомогою кримінально-правових засобів. Як наслідок, органи досудового розслідування швидко стали переповненими, а кожен слідчий займався сотнями (іноді понад 1000) справ. По суті, слідчі органи перетворилися на центри реєстрації та зберігання кримінальних проваджень. За таких умов неможливо було говорити про реалістичні та ефективні розслідування, які часто перетворювалися на імітацію. Як потім з'ясувалося, значна кількість таких заяв і повідомлень стосувалася не кримінальних діянь, а зовсім інших правопорушень (адміністративних, цивільних, господарських), причому іноді робилися завідомо неправдиві повідомлення про нібито кримінальні правопорушення [17]. У випадку ж відсутності технічної можливості доступу до ЄРДР, з введенням в Україні правового режиму воєнного стану законодавець допускає можливість розпочати досудове розслідування не шляхом внесення відомостей до ЄРДР, а шляхом винесення постанови про початок досудового розслідування (п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України).

Зі сказаного очевидно, що прокурори та слідчі зобов'язані розпочинати досудове розслідування при виявленні ознак протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації. Однак, за результатами попередніх досліджень нами встановлено, що в кримінальних провадженнях про вказані злочини, суб'єктами доказування є не лише слідчі, а й детективи НАБУ та БЕБ відповідно до їхньої підслідності. Тому закономірно, що обов'язок розпочати досудове розслідування також покладатиметься на детектива. Відтак видається за доцільне внести наступні зміни, а саме: у ст. 25 КПК України словосполучення «прокурор, слідчий» доповнити словами «прокурор, слідчий, детектив, дізнавач», у ч. 1 ст. 214 КПК – «слідчий, дізнавач, прокурор» на «слідчий, детектив, дізнавач, прокурор» та п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України – «дізнавач, слідчий, прокурор» на «дізнавач, слідчий, детектив, прокурор». З урахуванням цього, детектив як суб'єкт доказування описується нами у приводах у підставах для початку досудового розслідування.

У сфері кримінального процесуального законодавства законодавець не включив положення, які регулюють порядок прийняття заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, а також необхідні відомості та обставини, які підлягають встановленню. Проте, досліджуючи підзаконні акти, ми все ж можемо спостерігати певні критерії щодо форми та змісту заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення. Крім того, є обов'язкові для виконання інструкції щодо процесуальних обов'язків слідчого, детектива та прокурора при відкритті досудового розслідування [3].

Більш детально процедура отримання та реєстрації відомостей про вчинення кримінальних правопорушень,

в тому числі злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, регламентована на підзаконному нормативно-правовому рівні. Тобто мова йде про організаційні, а не кримінальні процесуальні аспекти реагування правоохоронних органів на інформацію про вчинені кримінальні правопорушення.

Зокрема, в органах і підрозділах Національної поліції порядок ведення єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – ІТС ПНП) регулюється наказом Міністерства внутрішніх справ України № 100 від 8 лютого 2019 р. «Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події» [7]; у НАБУ – наказом НАБУ від 29 грудня 2020 р. № 141 «Про затвердження Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, повідомлень, поданих в порядку законів України «Про запобігання корупції» та «Про Національне антикорупційне бюро України», заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення або необґрунтовані активи, депутатських запитів, звернень і вимог народних депутатів України, адвокатських запитів у Національному антикорупційному бюро України та його територіальних управлінь» [18]; у БЕБ – наказом БЕБ від 23 березня 2022 р. № 58 «Про затвердження Інструкції про порядок приймання, реєстрації та розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, віднесені законом до підслідності БЕБ України» [19].

Відповідно до Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, усні або письмові заяви (повідомлення) можуть бути подані особисто або по телефону до органу (підрозділу) поліції за екстремним номером поліції «102», який реєструється в ІТС ПНП та якому автоматично присвоюється порядковий номер в Єдиному реєстрі. У разі самостійного виявлення працівником поліції з будь-якого джерела ситуації, що може свідчити про вчинення злочину, він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин, доповісти про це керівнику органу (підрозділу).

Інформація повинна бути повідомлена керівнику організації (підрозділу). Інформація про виявлене правопорушення реєструється в ІТС ПНП та не пізніше 24 годин з моменту реєстрації невідкладно передається до органу досудового розслідування для внесення відповідних відомостей до ЄРДР або до міждержавного територіального органу (підрозділу) поліції для прийняття відповідного рішення та направлення цієї інформації до органу (підрозділу) поліції нижчого рівня для внесення відомостей до ЄРДР та його територіальних (відокремлених) підрозділів, з метою направлення цієї інформації до органу (підрозділу) поліції в регіоні, де сталася подія, для прийняття відповідного рішення та внесення відомостей до ЄРДР [9].

Щодо порядку отримання та розгляду заяв і повідомлень про вчинені про кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації НАБУ, то він визначений у Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, депутатських запитів, звернень та вимог народних депутатів України, адвокатських запитів у Національному антикорупційному бюро України та його територіальних управлінь. Відповідно до положень указаного нормативно-правового акта, НАБУ запровадило стандартизований процес реєстрації, документування та розгляду заяв і повідомлень щодо кримінальних правопорушень, які підпадають під його юрисдикцію, а також необґрунтованих активів. Ця процедура передбачена законом. Заявою чи повідомленням про кримінальні правопорушення або необґрунтовані активи вважаються усні чи письмові заяви

і повідомлення, в яких викладено обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення або набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, необґрунтованих активів. Заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення або необґрунтовані активи можна подати до Національного бюро різними способами, наприклад, особисто в приймальні, телефоном, поштою, використовуючи спеціальну скриньку для письмових заяв, скарг і пропозицій, факсом чи іншими способами зв'язку.

Усні заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, підслідні НАБУ, або необґрунтовані активи, отримані за допомогою засобів телефонного зв'язку, фіксуються у спеціальній картці (додаток 2 або 3 відповідно) та підлягають опрацюванню і розгляду у порядку, встановленому законодавством та цією Інструкцією.

Анонімні ж заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, розглядаються НАБУ тільки в тому разі, якщо викладена в них інформація стосується конкретної особи, містить фактичні (об'єктивні) дані та може бути перевірена. У разі звернення громадян на особистому прийомі з усною заявою про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, про це складається протокол прийняття заяви про кримінальне правопорушення.

Підрозділ загального діловодства приймає заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи або необґрунтоване майно, що надходять поштою разом з іншою кореспонденцією, через загальну поштову скриньку або факсимільним зв'язком. Потім вони передаються для реєстрації до підрозділів по роботі зі зверненнями. Заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення або необґрунтовані активи, що надійшли від заявників на спеціальну телефонну лінію, а також подані заявниками на особистому прийомі, приймаються працівниками підрозділів по роботі зі зверненнями. Усні заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення, підслідні Національному бюро, або необґрунтовані активи, отримані за допомогою засобів телефонного зв'язку, фіксуються у спеціальній картці (додаток 2 або 3 відповідно) та підлягають опрацюванню і розгляду у порядку, встановленому чинним законодавством та цією Інструкцією. Під час прийняття заяви чи повідомлення про кримінальні правопорушення засобами телефонного зв'язку заявнику або потерпілому під час реалізації голосового меню роз'яснюються положення статті 383 КК України. Усна заява чи повідомлення про кримінальне правопорушення або необґрунтовані активи, зроблена під час проведення слідчої (розшукової) дії, заноситься до протоколу слідчої (розшукової) дії з дотриманням пункту 9 розділу 3 цієї Інструкції [18].

Також питання отримання заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення законодавчо врегульовані в положеннях ст. 19 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», згідно з якою в НАБУ для отримання заяв і повідомлень, у тому числі анонімних, про кримінальні правопорушення, зокрема злочини у сфері економіки, створюється спеціальна телефонна лінія та забезпечується можливість подання таких повідомлень через офіційний вебсайт Національного бюро в мережі Інтернет та засобами електронного зв'язку [20].

За такої умови зазначається, що «анонімні заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення або необґрунтовані активи розглядаються Національним бюро за умови, що відповідна інформація стосується конкретної особи, містить фактичні дані та може бути перевірена». Разом із тим у вказаних законодавчих нормативно-пра-

вових актах указано, що отримані НАБУ заяви і повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення розглядаються в порядку, визначеному КПК України

Приймати заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, у БЕБ можуть діловоди структурного підрозділу БЕБ, що здійснює досудове слідство і дізнання, - відповідальні особи за реєстрацію заяв про кримінальні правопорушення у СЕД, що надходять до БЕБ через спеціальну скриньку для кореспонденції, поштою або іншими видами зв'язку; керівники (заступники керівників), старші детективи, детективи підрозділів детективів БЕБ при особистому зверненні заявника.

Якщо заява чи повідомлення про кримінальне правопорушення подається заявником в усній формі, детектив складає протокол прийняття заяви/повідомлення про кримінальне правопорушення, який невідкладно передається до діловода структурного підрозділу БЕБ, що здійснює досудове слідство і дізнання. У разі самостійного виявлення детективом, службовою (посадовою) особою іншого підрозділу БЕБ обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, складається повідомлення (рапорт) про виявлене кримінальне правопорушення. Повідомлення (рапорт) про виявлене кримінальне правопорушення реєструється діловодом структурного підрозділу БЕБ, що здійснює досудове слідство і дізнання, та невідкладно передається для розгляду керівнику відповідного підрозділу детективів, згідно з функціональними обов'язками. До повідомлення (рапорту) про виявлене кримінальне правопорушення можуть бути додані матеріали, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, які формуються у справу. Заяви чи повідомлення про кримінальні правопорушення, що надійшли до БЕБ з використанням засобів поштового та електронного зв'язку, через спеціальну скриньку для кореспонденції, державну установу «Урядовий контактний центр», на особистому прийомі, реєструються діловодом структурного підрозділу БЕБ, що здійснює досудове слідство і дізнання, та невідкладно передаються для розгляду керівнику відповідного підрозділу детективів, згідно з функціональними обов'язками [20].

Зі сказаного слідує, що органи (підрозділи) НП, НАБУ та БЕБ отримують відомості про вчинені злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації із зареєстрованих усних чи письмових заяв / повідомлень, які подано особисто, за допомогою телефонного (у тому числі спеціальних телефонних ліній), поштового, факсимільного чи іншого зв'язку, через електронні скриньки чи шляхом заповнення електронних форм на офіційних сторінках правоохоронних органів. Крім того, співробітники вказаних правоохоронних органів можуть самостійно з будь-якого джерела отримати інформацію про вчинення злочину у сфері господарської діяльності, про що складаються відповідні рапорти (службові (довідні) записки) тощо.

Водночас, виходячи з проаналізованого нами матеріалу кримінальних проваджень вправі стверджувати, що інформація, яку отримують правоохоронці на початковому етапі, часто є настільки специфічною та обмеженою, що підстав для відкриття кримінального провадження практично немає. Однак відомо, що провадження може бути розпочато лише за наявності достатніх даних, що вказують на ознаки складу злочину, а достатність доказів оцінюється в кожному конкретному випадку за внутрішнім переконанням слідчого. Можливі випадки, коли слідчий або прокурор вносить відомості до ЄРДР про вчинення правопорушення, пов'язаного з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації (у тому числі під впливом громадськості), навіть якщо немає достатніх підстав, які б вказували на безпосередню

підготовку або вчинення цього правопорушення. Також до ЄРДР можуть бути внесені відомості про вчинення вказаних злочинів, навіть якщо конфіденційна інформація співробітників, інформація із загальнодоступних інтернет-ресурсів або анонімні повідомлення не описують належним чином обставини вчинення рейдерських захоплень. Тому до ЄРДР вносяться відомості, які не містять ознак злочину. Однак такі заходи вживаються процесуальними засобами (наприклад, ревізії, судово-бухгалтерські, судово-економічні експертизи) для перевірки та встановлення обставин вчинення злочину.

Підсумовуючи викладене, сформульовано наступні **висновки**:

Ефективність кримінального провадження залежить від своєчасного виявлення фактів учинення протиправних діянь, пов'язаних з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації, і початку досудового розслідування.

Приводами внесення відомостей про злочини, пов'язані із протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації до ЄРДР: 1) усні чи письмові заяви / повідомлення, які подано особисто, за допомогою телефонного (у тому числі спеціальних телефонних ліній), поштового, факсимільного чи іншого зв'язку, через електронні скриньки чи шляхом заповнення електронних форм на офіційних сторінках правоохоронних органів; 2) повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, що можуть бути: а) повідомлення підприємств, установ, організацій і посадових осіб; б) повідомлення представни-

ків влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу, відповідно до частини другої статті 207 КПК України; в) повідомлення в медіа; 3) матеріали правоохоронних, судових та контролюючих державних органів про виявлення фактів вчинення чи підготовки до вчинення кримінальних правопорушень; 4) самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, детективом (уповноваженою особою іншого підрозділу) із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинене кримінальне правопорушення, зокрема під час досудового розслідування; 5) самостійне виявлення прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення вчинене кримінальне правопорушення, а саме за результатами перевірки в порядку нагляду, зокрема під час здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів.

Підставами для внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації є наявність достатніх відомостей, які вказують на обґрунтовану можливість вчинення або підготовку до вчинення злочину, що міститься у приводах.

Підстави внесення відомостей до ЄРДР про вчинення досліджуваного злочину це ті, що безпосередньо передбачають факт вчинення або підготовки вчинення злочину.

Процесуальний порядок внесення відомостей про злочини, пов'язані з протиправним заволодінням майном підприємства, установи, організації передбачає: дотримання кримінальних процесуальних норм; вивчення отриманих відомостей, інформації, що містить обставини можливого вчинення злочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
2. Козак Л. С. Особливості предмета доказування у провадженнях щодо кримінальних правопорушень, вчинених шляхом документального оформлення фінансово-господарських операцій. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 308–312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2015_3_73.
3. Початок досудового розслідування: підстави, порядок та особливості здійснення : метод. рекомендації / кол. авт. ; за ред. к.ю.н., доц. А. Г. Гаркуші. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 180 с.
4. Спусканюк А. Ю. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з проведенням державних закупівель: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К.: НАВС, 2019. 258 с.
5. Мкртчян-Марк Р. Б. Початок досудового розслідування по злочинах проти життя та здоров'я особи. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 489–494. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_68.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [В. Г. Гончаренко та ін.]; за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. К. : Юстініан, 2012. 1223 с.
7. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08 лютого 2019 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text>
8. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>
9. Репчонок А. Ю. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини у сфері економіки: дис. ... докт. філософ.: 081. Харків, 2023. 219 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/101a2524-a65d-47e3-9ac1-fb031a04dbcc/content>.
10. Столітній А. В. Підстави початку досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 187–197.
11. Дрозд В. Г. Окремі питання регламентації початку досудового розслідування в умовах проведення правової реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 268–272.
12. Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103.
13. Ткач О. В. Особливості початку досудового розслідування порушень недоторканності приватного життя. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 197–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vks_2017_2_26.
14. Аленін Ю. П. Шляхи вдосконалення початку досудового розслідування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 175–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2013_13_19.
15. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних протиправним поглинанням та захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їх законних власників (рейдерство): науково-методичні рекомендації / В. В. Кікіничук, В. О. Гусева. Харків : ХНУВС. 2020. 58 с.
16. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
17. Волобуєв А. Ф., Волобуєва О. О. Кримінальне провадження: проблемні питання понятійно-категорійного апарату. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. Вип. № 1 (1) 2021. С. 36–42.
18. Про затвердження Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, повідомлень, поданих в порядку законів України «Про запобігання корупції» та «Про Національне антикорупційне бюро України», заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення або необґрунтовані акти, депутатських запитів, звернень і вимог народних депутатів України, адвокатських запитів у Національному антикорупційному бюро України та його територіальних управліннях: наказ Національного антикорупційного бюро України від 29 грудня 2020 р. № 141. URL: <https://nabu.gov.ua/site/assets/files/28479/instrukciya.pdf>
19. Про затвердження Інструкції про порядок приймання, реєстрації та розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, віднесені законом до підслідності БЕБ України: наказ Бюро економічної безпеки України від 23 березня 2022 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0472-22#Text>.
20. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

**ЩОДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ КВАЛІФІКАЦІЇ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ,
ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) (СТ. 212 КК УКРАЇНИ)****REGARDING CERTAIN ISSUES OF QUALIFYING TAX EVASION,
ARTICLE 212 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

**Харитонов С.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінально-правової політики**

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

**Гальцова В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики**

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті аналізуються проблеми, які виникають при кваліфікації ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Автор зазначає, що процес встановлення та утримання податків є необхідним для існування економічної системи держави. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у різних сферах потребує певного обсягу фінансових ресурсів, які формуються у бюджетах різних рівнів, зокрема - за рахунок податкових надходжень. Механізми правового регулювання податкової системи держави повинні забезпечувати прозорість цієї системи в цілому та її ефективність, зокрема, у сфері забезпечення держави податками, а також запобігання податковим кримінальним правопорушенням з метою нейтралізації їх суспільно небезпечних наслідків для економіки.

В свою чергу ухилення від сплати податків зменшують можливості держави на втілення різноманітних соціальних програм, що в подальшому впливають на стабільність життя населення. Складнощі, які виникають при кваліфікації цього кримінального правопорушення, пов'язані з бланкетною диспозицією статті 212 КК України, що визначається спеціальною (змішаною) протиправністю. Структура бланкетної диспозиції кримінально-правової норми зобов'язує тлумачити її зміст застосовуючи системний (комплексний) підхід, субсидіарно конкретизуючи її. Іншими словами, кримінально-правова заборона уточнюється за рахунок деталізації (детальної регламентації) ознак кримінального правопорушення нормами інших (некримінальних) позитивних галузей права.

Працівникам правоохоронних органів необхідно довести порушення, що потребує встановлення відповідної форми та виду вини як до порушення кримінально-правової заборони, так і до порушення приписів інших галузей позитивного права. Також зазначено, що безпідставні постійні зміни норм кримінального законодавства не кращим чином впливають на роботу правоохоронних органів та суду.

Ключові слова: податкове кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, податки та збори, кримінально-правова кваліфікація, система оподаткування України.

The article examines the problems arising in the qualification of tax evasion. The author emphasizes that the process of establishing and collecting taxes is essential for the existence of the state's economic system. The activities of state authorities and local self-government in various spheres require a certain amount of financial resources, which are formed in the budgets of different levels, including through tax revenues. The mechanisms of legal regulation of the state's tax system should ensure transparency of this system as a whole and its efficiency, particularly in terms of providing the state with taxes and preventing tax criminal offenses in order to neutralize their socially dangerous consequences for the economy.

In turn, tax evasion reduces the state's ability to implement various social programs, which subsequently affects the stability of people's lives. The difficulties arising in the qualification of this criminal offense are associated with the blanket disposition of Article 212 of the Criminal Code of Ukraine, which is defined by special (mixed) unlawfulness. The structure of the blanket disposition of a criminal law norm obliges its interpretation using a systemic (comprehensive) approach, further specifying it subsidiarily. In other words, the criminal law prohibition is refined through the detailing (detailed regulation) of the elements of the criminal offense by norms of other (non-criminal) branches of law.

Law enforcement officers need to prove violations that require establishing the appropriate form and type of guilt both for the violation of criminal law prohibitions and for violations of the provisions of other branches of positive law. Law enforcement officers need to prove violations that require establishing the corresponding form and type of guilt both for the violation of criminal law prohibitions and for violations of provisions of other branches of positive law. It is also noted that unjustified constant changes in criminal legislation norms do not improve the work of law enforcement agencies and the judiciary.

Key words: tax criminal offense, criminal liability, taxes and fees, criminal law qualification, taxation system of Ukraine.

Постановка проблеми та її актуальність. Актуальність цієї теми обумовлена важливістю забезпечення якості та рівня життя населення, формування інструментів стійкого розвитку України та її територій, що потребує своєчасного вирішення завдань, поставлених перед органами державної влади та місцевого самоврядування, передбачених законодавством, виконання покладених на них функцій.

Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у різних сферах потребує певного обсягу фінансових ресурсів, які формуються у бюджетах різних рівнів, зокрема - за рахунок податкових надходжень. Податки, що формують бюджети різних рівнів, забезпечують функціонування держави як такої, а отже, дії, що перешкоджають надходженню передбачених законом податкових платежів, мають негативний вплив на економічну систему держави, зменшують її можливості досягнення поставлених стратегічних і тактичних цілей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика кримінальної відповідальності за господарські

кримінальні правопорушення в різні часи цікавила наступних науковців: П.П. Андрушко, В.І. Борисов, Л.П. Брич, Б.В. Вольженкін, Н.О. Гудорова, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, М.І. Коржанський, Я.М. Кураш, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.І. Перепелиця, В.М. Попович, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк та інших.

Мета статті. Дослідження проблемних питань кваліфікації ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Виклад основного матеріалу. Будь-яка сучасна держава не може обходитися без власних фінансових коштів, що дозволяють їй здійснювати внутрішні та зовнішні функції. Такими коштами є податки. Податки - обов'язкові платежі, що стягуються державою з доходів або майна юридичних або фізичних осіб.[1] Стаття 67 Конституції України зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах встановлених законом.[2] Оподаткування в повному обсязі відкриває двері для держави

у втіленні соціальних програм, що гарантують населенню країни достойне існування та стабільність. Невиплата податків призведе до позбавлення державу цієї можливості, покладенням бременів на інші сектори та зниженням якості життя громадян. Держава завжди стояла та стоїть на охороні своїх економічних інтересів, вживаючи належних заходів кримінально-правового характеру проти правопорушників, включаючи тих, хто порушує податкову дисципліну.

Механізми правового регулювання податкової системи держави повинні забезпечувати прозорість цієї системи в цілому та її ефективність, зокрема, у сфері забезпечення держави податками, а також запобігання податковим кримінальним правопорушенням з метою нейтралізації їх суспільно небезпечних наслідків для економіки. Норми кримінального кодексу, що охороняють суспільні відносини в сфері оподаткування, які зосереджені в Розділі VII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» відіграють важливу роль, забезпечуючи як превентивну функцію, так і реагуючи шляхом застосування покарання до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у вищезазначеній сфері, встановлюють соціальну справедливість. [3, с. 248-256]

Головною проблемою норм кримінального законодавства, які передбачають покарання за кримінальні правопорушення в сфері оподаткування, є пошук балансу між справедливістю та невідворотністю покарання і економічною ефективністю, необхідністю захисту прав особистості та свободи підприємництва. [4, с. 200-203] Кримінально-правові норми, які забезпечують охорону суспільних відносин у сфері оподаткування передбачені в ст. 212 КК України (далі КК) (ухилення від сплати податків, зборів, (обов'язкових платежів) та 212-1 КК (ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування). [5]

Специфіка побудови зазначених норм, як й всіх інших, що розташовані в Розділі VII Особливої частини КК полягає в бланкетності їх диспозиції, що викликає відповідні складнощі при кваліфікації, та доказуванні наявності в діяннях винного складу кримінального правопорушення. Ці недоліки, як правило, пов'язані з проблемами тлумачення як норм кримінального, так і податкового та фінансового законодавства, які конкретизують (уточнюють), при цьому ніяким чином не збільшують обсяг або зміст кримінального правопорушення. [6, с. 272-282] Структура бланкетної диспозиції кримінально-правової норми зобов'язує тлумачити її зміст застосовуючи системний (комплексний) підхід, субсидіарно конкретизуючи її. Іншими словами, кримінально-правова заборона уточнюється за рахунок деталізації (детальної регламентації) ознак кримінального правопорушення нормами інших (некримінальних) позитивних галузей права. Деякі науковці безпідставно (на наш погляд) розширюють можливості бланкетних диспозицій, стверджуючи що адреси їх посилення не обмежуються законодавством, а в деяких випадках можуть оперувати навіть правовими звичаями. [7, с. 4] Підставою побудови бланкетних диспозицій в кримінальному кодексі є неможливість повністю конкретизувати ознаки складу кримінального правопорушення внаслідок складності ознак дії або бездіяльності, предмету кримінального правопорушення, суспільної небезпечності наслідків тощо. Відповідно до думки, яку висловили судді Конституційного Суду України в рішенні від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 «Бланкетна диспозиція кримінально-правової норми лише називає або описує злочин, а для повного визначення його ознак відсилає до інших галузей права. Основна особливість бланкетної диспозиції полягає в тому, що така норма має загальний і конкретизований зміст. Загальний зміст бланкетної диспозиції передається словесно-документною формою відповідної статті Осо-

бливої частини Кримінального кодексу України і включає положення інших нормативно-правових актів у тому вигляді, в якому вони сформульовані безпосередньо в тексті статті» [8]

Диспозиція ст. 212 КК лише в загальному вигляді (*податки, збори (обов'язкові платежі), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку.....*) вказує на те джерело права, в якому мають бути передбачені певні конкретизуючі норми, за порушення яких настає кримінальна відповідальність за ст. 212 КК, тобто з'ясування її (диспозиції) змісту та сенсу потребує звернення до пов'язаних з кримінальним інших галузей законодавства. [4, с. 200-203] Зрозуміло, що перш за все йдеться про норми Податкового кодексу України але не слід виключати й інші підзаконні нормативні акти – постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази Міністерства фінансів України, листи Державної податкової служби України і т.п. Слід зазначити, що досить часто нормативно-правові акти згаданих державних інституцій протирічать один іншому й тут вже мова йде про конкуренцію правових норм, тобто працівник правоохоронного органу повинний не лише комплексно проаналізувати всі нормативно-правові акти до яких відсилає ст. 212 КК, а й визначити положення якого нормативного-правового акту позитивного права слід використовувати при доказуванні наявності складу кримінального правопорушення.

Розглядаючи об'єктивну сторону кримінального правопорушення, а саме «ухилення» від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), слід відмітити, що науковці по-різному розуміють способи ухилення. Так, Г.С. Резніченко навів наступні: «зменшення податків», «відхід від податків», «ухилення від податків», «уникання сплати податків», «обхід податків», «мінімізація податків», «податкова оптимізація», «податкове планування», при цьому автор зазначає, що податкове законодавство не вживає жодне з перелічених понять. [9, с. 46-50] Український тлумачний словник під «ухиленням» розуміє намагання не робити чого-небудь, не брати участь в чомусь, уникати чогось. [10, с. 1550] На нашу думку, мінімізація податків або податкова оптимізація не завжди є протиправним способом ухилення від сплати податків. Підприємець, використовуючи прогалини вітчизняного законодавства може законно зменшувати фінансовий тягар на свій бізнес. І хоча, таким чином, він ухиляється від сплати податків, зменшуючи базу оподаткування чи в інший спосіб, якщо це відбувається в межах правового поля його дії не містять складу кримінального правопорушення. Висока ефективність підприємницької діяльності, перш за все, передбачає зменшення витрат й підвищення доходів. Виходячи з цього положення під ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) слід розуміти протиправне уникнення від сплати податків.

Розглядаючи кримінальні провадження по вказаній категорії справ правоохоронні органи та суд повинні дотримуватися певного алгоритму. По-перше, слід чітко з'ясувати в який спосіб здійснюється ухилення (правомірний чи протиправний) від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Якщо мова йде про протиправний спосіб ухилення необхідно визначити норми яких нормативно-правових актів було порушено і в чому саме визначається це порушення. Далі, виходячи з того, ст. 212 КК містить матеріальний склад кримінального правопорушення і суспільно небезпечні наслідки визначаються у фактичному неадекватності до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в значних розмірах (ч. 1), у великих розмірах (ч.2), у особливо великих розмірах (ч.3) необхідно підрахувати розмір збитків. Завершуючи констатацію наявності об'єктивної сторони кримінального правопорушення слід визначити наявність причинного зв'язку між шкодою, яку зазнали бюджети

чи державні цільові фонди та порушенням положень не лише податкового законодавства, а норми КК, тому що бланкетні диспозиції передбачають так звану спеціальну (змішану) протиправність. Модель протиправності, як юридичної конструкції означає те, що вона в першу чергу ідентифікує діяння та визначає, які саме ознаки цих дій повинні бути встановлені кримінальним законом, щоб відповідна кримінально-правова заборона була конституційно обґрунтованою, а її кримінально-правова кваліфікація - повною. Це означає, що доктринальне розуміння складу кримінального правопорушення визначається розумінням та доведенням його протиправності.[11, с. 85-88] В свою чергу спеціальна (змішана) протиправність потребує встановлення відповідної форми та виду вини як до порушення кримінально-правової заборони, так і до порушення приписів інших галузей права. Специфіка такої протиправності полягає в тому, що правоохоронним органам необхідно встановлювати та доказувати наявність «подвійної вини» - вини щодо порушення нормативних приписів позитивного права, які зобов'язують фізичну чи юридичну особу сплачувати податки, збори (обов'язкових платежів), а також норми, передбаченої в ст. 212 КК.

Процес доказування ускладнюється наступними факторами: неузгодженість та інколи суперечливість підзаконної нормативно-правової бази різних органів виконавчої влади (плутанина в законах та інших нормативних актах фінансового та податкового права, невиконання яких

виступають першим рівнем кримінально-правової заборони, що в подальшому впливає визнання (невизнання) кримінальної протиправності, потребує, по можливості, уніфікації їх термінології та усунення протиріччя між ними); [4, с. 200-203] відсутність достатніх знань в галузі фінансового та податкового законодавства у працівників правоохоронних органів. Окремо слід зазначити те, що ст. 212 КК за час свого існування зазнала вже вісім змін, що також не полегшує розслідування цього кримінального правопорушення, якщо аналізувати цей склад під кутом проблем зворотної дії кримінального закону.

Висновок. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, які пов'язані зі спричиненням шкоди системі оподаткування України, перш за все полягають наявності незбалансованості нормативно-правових норм фінансового та податкового права, які, інколи мають протиріччя між собою. Це в кінцевому рахунку викликають складнощі в процесі доказування, як щодо порушення норм позитивного права, так і відповідної норми КК, що передбачає відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Численні зміни ст. 212 КК також не поліпшують роботу правоохоронних органів та суду. Зрозуміло, що закон це не статичне явище, він постійно знаходиться в динаміці, реагуючи на зміни в суспільному житті, проте відсутність системного (комплексного) підходу при внесенні змін в законодавство надає більше питань, чим відповідей на них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.ada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20130203/find?text=%CF%EE%E4%E0%F2%EA%EE%EC#Text>
2. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82#w1_2
3. Haltsova, V.V., Kharytonov, S.O., Khramtsov, O.M., Zhytnyi, O.O., Vasyliiev, A.A. (2021). Criminal law as a means of protecting human rights and freedoms in the modern world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(3), 248-256.
4. Харитонов С.О. Проблемні аспекти кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності на прикладі аналізу ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 КК України). Законодавче забезпечення діяльності бюро економічної безпеки України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17 травня 2021 року). Харків-Київ. С. 200-203.
5. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
7. Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г.З. Яремко ; Львів. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. 21 с.
8. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/413>
9. Резніченко Г.С. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 2. С. 46-50
10. Український тлумачний словник (тезаурус) : 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2016. 1696 с.
11. Харитонов С.О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Випуск 45. Том 2, С. 85-88

КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

CONTROL AND SUPERVISION OF STATE AUTHORITIES OVER THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS

Дмитрієв Д.А., аспірант

Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті наголошено, що органи державної влади здійснюють контрольні, наглядові та контрольно-наглядові функції по відношенню до релігійних організацій. Така діяльність здійснюється центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, тісна взаємодія яких зумовлює виконання завдань передбачених ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та запобігання вчинення правопорушень.

Контроль органів державної влади за діяльністю релігійних організацій – це діяльність державних органів, наділених відповідними повноваженнями, яка спрямована на забезпечення законності, виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання, а також дотриманням статуту релігійної організації щодо мети й порядку її діяльності.

Проведений аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» засвідчив, що контроль за діяльністю релігійних організацій з боку реєструючих органів повинен здійснюватися за двома напрямками: контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо мети її діяльності; контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо порядку її діяльності. У разі виявлення правопорушень до релігійних організацій можуть бути застосовані наступні заходи державного примусу: 1) особисті, які спрямовані на засновника, члена релігійної організації (попередження); 2) майнові, які спрямовані на майновий стан релігійної організації (штраф, конфіскація предмета); 3) організаційні: припинення діяльності релігійної організації. Наголошено, що контроль повинні здійснювати органи місцевого самоврядування. З метою вдосконалення контролю з боку центральних органів виконавчої влади (ст. 29, 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») за діяльністю релігійних організацій необхідне досягнення вертикальної узгодженості в контрольній діяльності з органами місцевого самоврядування (підтримали 58 % опитаних), а також удосконалення форм, методів і принципів державного контролю за діяльністю релігійних об'єднань в умовах воєнного стану, зростаючої екстремістської спрямованості, протидії пропаганді та дезінформації, забезпечення внутрішньої стабільності українського суспільства та міжнародної підтримки України.

Водночас, наглядова діяльність спрямована на запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень. Адміністративний нагляд за діяльністю релігійних організацій – забезпечення виконання загальнообов'язкових норм встановлених як законами, так і підзаконними актами, запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та застосування до них заходів відповідальності. Наглядова діяльність органів прокуратури, органів виконавчої влади переслідує основну мету – запобігання вчинення такими організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та застосування до них заходів відповідальності.

Ключові слова: релігійна організація, віросповідання, адміністративно-правовий статус, контроль, нагляд.

The article emphasizes that state authorities carry out control, supervision and control-supervision functions in relation to religious organizations. Such activities are carried out by central bodies of executive power that ensure the formation and implementation of state policy in the field of religion, prosecutor's offices, local bodies of executive power and local self-government bodies, whose close interaction determines the fulfillment of the tasks provided for in Art. 2 of the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» and Prevention of Offenses.

The control of state authorities over the activities of religious organizations is the activity of state bodies endowed with appropriate powers, which is aimed at ensuring the legality, implementation and observance of legislation on freedom of conscience, worldview, religion, as well as compliance with the statute of a religious organization regarding the purpose and order of its activity.

The analysis of the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» proved that the control over the activities of religious organizations by the registering bodies should be carried out in two directions: control over compliance with the statute of the religious organization regarding the purpose of its activity; control over compliance with the charter of a religious organization regarding the order of its activities. In case of detection of offenses against religious organizations, the following measures of state coercion may be applied: 1) personal, directed at the founder, member of the religious organization (warning); 2) property related to the property status of a religious organization (fine, confiscation of an object); 3) organizational: termination of the activity of a religious organization. It was emphasized that control should be carried out by local self-government bodies. In order to improve the control of the central executive authorities (Articles 29, 30 of the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations») over the activities of religious organizations, it is necessary to achieve vertical coordination in control activities with local self-government bodies (supported by 58% of respondents), and as well as improving the forms, methods and principles of state control over the activities of religious associations in the conditions of martial law, growing extremist orientation, countering propaganda and disinformation, ensuring the internal stability of Ukrainian society and international support for Ukraine.

At the same time, supervisory activities are aimed at preventing violations of legislation, rights and legitimate interests of citizens, statutory provisions by religious organizations. Administrative supervision of the activities of religious organizations - ensuring the fulfillment of mandatory norms established by both laws and by-laws, preventing religious organizations from committing violations of legislation, rights and legitimate interests of citizens, statutory provisions and the application of liability measures to them. The supervisory activity of the prosecutor's office and executive authorities pursues the main goal of preventing such organizations from committing violations of the law, the rights and legitimate interests of citizens, statutory provisions and the application of liability measures to them.

Key words: religious organization, religion, administrative and legal status, control, supervision.

Постановка проблеми. Проголошення у ст. 35 Конституції України права на свободу світогляду та віросповідання і закріплення принципу відокремлення церкви й релігійних організацій від держави стали конституційним підґрунтям для формування адміністративно-правового статусу релігійних організацій [15]. Становлення України як розвинутої європейської держави, прагнення до найшвидшої євроінтеграції ставить на порядок ден-

ний ряд проблемних питань у державно-конфесійній сфері, без вирішення яких гарантування і реалізація прав та законних інтересів у цій галузі матимуть лише абстрактний характер.

Держава по відношенню до всіх недержавних організацій, і в тому числі релігійних, здійснює контроль і нагляд за їхньою діяльністю в особі своїх органів. Загальна мета контролю і нагляду, як відомо, полягає в тому, щоб

виявляти фактичний стан справ у будь-якому процесі, співставляти відповідність цього стану наміченим цілям і в разі необхідності застосовувати корегуючі заходи по приведенню підконтрольного об'єкта до належного стану. Природно, що найефективнішою є така організація контрольної та наглядової діяльності, яка допомагає завчасно виявляти насамперед причини тих чи інших порушень [1].

Мета дослідження – охарактеризувати контроль і нагляд органів державної влади за діяльністю релігійних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безпосередньо питанням правового статусу релігійних організацій присвятили свої праці М. Ю. Бабій, С. В. Бубнов, В. О. Бурковська, Н. Б. Вагіна, М. М. Василенко, Є. Є. Додіна, П. В. Карпунчев, М. О. Кравцова, В. М. Малишко, М. В. Палій, П. К. Подобед, І. О. Пристінський, Г. Л. Сергієнко, В. Г. Чорна, В. З. Чернописька, В. Д. Фучеджі, Н. Л. Шевченко, О. С. Шморгун, та ін. Водночас, в умовах сьогодення потребує додаткового аналізу контрольної-наглядова діяльність органів державної влади за діяльністю релігійних організацій з урахуванням воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в наукових працях та в чинному законодавстві досить часто як синонімом до терміну «контроль» вживається термін «нагляд», проте слід визнати, що їх розрізнення ще недостатньо досліджено. На нечіткість розмежування цих понять звертає увагу О.Ф. Андрійко, зазначаючи, що деякі органи виконавчої влади можна назвати контрольними-наглядовими, оскільки в окремих випадках майже не можливо відокремити контрольні функції від наглядових [2, с. 169].

У працях багатьох юристів, представників різних галузей права, терміни «контроль» і «нагляд» вживаються в якості ідентичних. Так, А.В. Міцкевич об'єднує поняття контролю та нагляду за дотриманням законів єдиним терміном «нагляд», наголошуючи, що нагляд здійснюється прокуратурою, судом, правоохоронними органами тощо [3, с. 32]. У такому випадку, контроль вважається ширшим за нагляд, тобто нагляд також можна розглядати як елемент контролю, як звужений контроль, але звужений лише відносно сфери свого застосування. Як бачимо, сьогодні думки дослідників щодо наповнення значення термінів «контроль» та «нагляд» не є однотайними. Також, слід зазначити, що і в довідкових джерелах немає єдиного визначення терміну «контроль». Деякі автори визначають контроль як специфічний різновид юридичного процесу [4, с. 69-70], як правову форму діяльності [5, с. 152] або як функцію компетентних державних органів [6, с. 217].

Необхідно зауважити, що в Україні серед державних органів існують, по-перше, органи, що мають назву, яка вказує на їх контрольну чи наглядову діяльність та, по-друге, органи, у назві яких безпосередньо не згадуються терміни «контроль» або «нагляд», проте до їхньої компетенції відноситься здійснення контрольної чи наглядової діяльності. Проте ні назва органу, ні назва повноважень не є загальногалузевим критерієм розрізнення «контролю» і «нагляду». Вказані назви – це тільки формальний критерій їх розмежування, оскільки «нагляд» органів нагляду, органів з наглядовими повноваженнями, законодавець досить часто характеризує за допомогою терміну «контроль», тобто нагляд знаходить свій вираз у певній контрольній діяльності, а отже, «нагляд», по суті є не що інше як «контроль». Саме це вказує на синонімію цих понять у контексті відповідного нормативно-правового акту [7].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» державний нагляд (контроль) – діяльність уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних органів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади Автономної Республіки

Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (органи державного нагляду (контролю)) в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, допустимого рівня небезпеки для населення, навколишнього природного середовища [8].

Як зазначає Ю. Ю. Басова, нагляд здійснюється органами щодо суб'єктів, які їм організаційно не підпорядковані, а контроль здійснюється органами щодо організаційно підпорядкованих суб'єктів, хоча в окремих випадках – і щодо не підпорядкованих суб'єктів; у процесі нагляду застосовуються заходи адміністративного впливу, а за результатами контролю можуть застосовуватися і дисциплінарні заходи; нагляд здійснюється за дотриманням відповідними суб'єктами спеціальних норм і правил, а контроль – за діяльністю підконтрольних об'єктів у цілому чи окремими її аспектами [9, с. 12].

Наступний спосіб правоохоронної діяльності щодо релігійних об'єднань, а саме контроль-наглядова діяльність, здійснюється державними інспекціями, які за своїм організаційним статусом є структурними підрозділами відповідних міністерств, але з повноваженнями за межами галузі, тобто поширюються на громадян та інші організації. Таким чином, державні інспекції поширюють свої повноваження на всі, без винятку, організації, у тому числі й релігійні об'єднання, в рамках своєї компетенції. Контрольно-наглядова діяльність полягає за своїм змістом в проведенні перевірки наглядової діяльності з подальшим прийняттям заходів, але заходів не заохочувальних і не дисциплінарних, а заходів адміністративного примусу – попереджувального характеру і адміністративних стягнень [10].

Варто зауважити, що контроль через зазначені в нормах права дії, здійснюється у межах вже існуючих або таких, що лише виникають відносин і змінює чи коригує їх зв'язки, приводить у відповідність з чинним законодавством. Якщо ж при правовій оцінці дій, що контролюються, виявиться неправомірна поведінка суб'єкта контролю, тоді застосовуються правоохоронні заходи. При цьому норми права відіграють як регулюючу, так і охоронну функцію. У зв'язку з цим, контроль-наглядова діяльність проводиться відповідними організаційно-управлінськими методами, що становлять собою сукупність способів і засобів, які давали б можливість виявити будь-які негативні факти щодо правопорушень [11] законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Ураховуючи вищевикладене, зазначимо, що *контроль органів державної влади за діяльністю релігійних організацій – це діяльність державних органів, наділених відповідними повноваженнями, яка спрямована на забезпечення законності, виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання, а також дотриманням статуту релігійної організації щодо мети й порядку її діяльності. Адміністративний нагляд за діяльністю релігійних організацій – забезпечення виконання загальнообов'язкових норм встановлених як законами, так і підзаконними актами, запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та застосування до них заходів відповідальності.*

У ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» позначений предмет контролю – відповідність діяльності релігійних об'єднань статутним цілям. У цій же статті, а також в інших статтях Закону і в інших нормативних актах закріплені повноваження органів юстиції при здійсненні цієї діяльності [12]. Водночас, відповідно до ст. 29 цього ж Закону – забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації здійснюють у межах компетенції центральні органи виконавчої влади,

що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування [12].

Однак, варто зауважити що наглядова діяльність прокуратури не розповсюджується на порядок утворення та діяльності релігійних організацій, у зв'язку з чим питання щодо створення єдиного державного контролюючого органу за діяльністю релігійних об'єднань набувають особливої актуальності. Також відкритим для вирішення залишається питання щодо визначення механізму забезпечення контролю та нагляду за діяльністю релігійних організацій, позаяк процедура реалізації ст. 29 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» не вирішена. Дискусія щодо вирішення цього питання, на думку М. О. Кравцової, безпосередньо пов'язана із усвідомленням іншої, не менш значущої проблеми, пов'язаної з утворенням спеціалізованого органу з контролю та нагляду за діяльністю релігійних організацій [13].

Здійснення контролю за відповідністю діяльності релігійних об'єднань статутним цілям – це одна з важливих функцій органів державної влади, зокрема Державної податкової служби України, Державної служби України з питань праці, Пенсійного фонду України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та ін. Тобто, до центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії варто віднести Кабінет Міністрів України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції України та ін. Прямий контроль і нагляд здійснюють Ради етнонаціональних організацій України при Міністерстві культури та інформаційної політики України й з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України, а також Державна служба України з етнополітики та свободи совісті при Кабінеті Міністрів України. У контрольно-наглядовій діяльності також безпосередньо приймають участь й виконавчі структури – структурні підрозділи у зв'язках з релігійними організаціями в різних органах місцевої влади (наприклад КМДА).

Таким чином, контроль за додержанням законності у відносинах держави і об'єднань віруючих, сфері свободи віросповідання можуть здійснюватися як «спеціальними» органами державної влади, які представляють її в сфері релігії і об'єднань віруючих, так і тими органами, для яких ці повноваження могли б бути (або вже є) одними з напрямів їх діяльності. Отже, обрання певного варіанта залежить від збереження або ліквідації вказаних «спеціальних» органів державної влади і є питанням доцільності. Однак, відсутність закріплених законодавством України мети, підстав, форм тощо такого контролю порушує вимоги нормативного визначення процедури здійснення державою своїх дискреційних повноважень у відносинах з об'єднаннями віруючих.

Проведений аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволив дійти до висновку, що контроль за діяльністю релігійних організацій з боку реєструючих органів повинен здійснюватися за двома напрямками:

- контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо мети її діяльності;
- контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо порядку її діяльності.

Контроль за дотриманням релігійною організацією статуту щодо мети її діяльності має на увазі перевірку з боку реєструючого органу відповідності фактичної діяльності релігійної організації заявленим в її статуті мети та завданням. Так, у 2022 р. ДЕСС здійснювала моніторинг участі представників національних меншин і корінних народів України у протидії російській військовій агресії після 24.02.2022, який покликаний зафіксувати

та вшанувати внесок національних меншин (спільнот) та корінних народів України у справу захисту України, а також збір даних для подальшої протидії пропаганді та дезінформації, за допомогою яких держава-агресор намагається маніпулювати етнічними питаннями для підтримки внутрішньої стабільності українського суспільства та міжнародної підтримки України. Зазначений моніторинг став зброєю у вирі дезінформації щодо поширення проявів дискримінації національних меншин та відмови офіційної влади від надання допомоги представникам національних меншин під час евакуації чи наданні пріоритетів при розподілі гуманітарної допомоги [14].

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» в якості релігійних визнаються організації, утворені з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Окрім своєї основної мети (сповідання і поширення віри) релігійні організації в установленому законом порядку мають право займатися й іншою діяльністю, яка відповідає її меті і не заборонена законом. При цьому предмет і цілі діяльності релігійної організації, як некомерційної організації, повинні бути визначені в її статуті відповідно до ст. 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [12].

Отже, діяльністю релігійної організації, що суперечить її статутним цілям, є: втрата релігійною організацією при здійсненні своєї діяльності характеру і ознак релігійної організації (спільне вчинення богослужінь, інших релігійних обрядів та церемоній, навчання релігії, релігійне виховання тощо); здійснення заборонених для релігійних організацій видів діяльності (участь у діяльності політичних партій і політичних рухів, надання їм матеріальної та іншої допомоги, передвиборча агітація, створення структурних підрозділів у державних і муніципальних установах та в інших не передбачених законом місцях, здійснення підприємницької діяльності, що не відповідає статутним цілям, продаж одержуваної гуманітарної і технічної допомоги і тощо); здійснення діяльності, в тому числі медичної, освітньої та іншої, без належно оформленого дозволу (ліцензії); здійснення діяльності, не передбаченої статутом релігійної організації; здійснення діяльності з приховування найменування та віросповідної приналежності релігійної організації; здійснення діяльності, пов'язаної з посяганнями на особу і права громадян, і з іншим порушенням Конституції і чинного законодавства України.

Відповідно до конституційного принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави реєструючі органи (вказані напрямки контрольної діяльності знайшли відображення у п. 3, 4 Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, якими закріплено компетенцію цього державного органу щодо здійснення державного контролю за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації) зобов'язані поважати внутрішні приписи релігійних організацій і не мають права втручатися в діяльність релігійних організацій, якщо вона не суперечить закону.

Не допускаються: проведення перевірок у релігійних організаціях під час богослужінь, проведення релігійних обрядів, церемоній та інших культових заходів; порушення прийнятих норм поведінки в культових будівлях і приміщеннях; образа релігійних почуттів і переконань громадян. Незаконне перешкоджання діяльності релігійних організацій або здійсненню релігійних обрядів тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством. Про майбутню перевірку слід повідомити керівників релігійної організації.

Безпосередньо здійснення перевірки передбачає виконання наступних дій з боку реєструючого органу: вивчення матеріалів реєстраційної справи релігійної організації,

наявних в органі реєстрації заяв та звернень громадян, повідомлень медіа, що стосуються діяльності цієї організації; запити до правоохоронних, податкових та інших державних органів, щодо наявної у них інформації та відомостей, пов'язаних з діяльністю релігійної організації, що перевіряється; направлення за погодженням з релігійною організацією своїх представників для участі в проведених нею заходах; витребування і вивчення офіційної інформації та інших матеріалів релігійної організації, що стосуються її статутної діяльності, а також її структурних підрозділів; отримання роз'яснень від керівників та членів релігійної організації з питань, які належать до статутної діяльності релігійної організації; вчинення інших дій у межах встановленої законом компетенції реєструючого органу.

Водночас, наглядова діяльність спрямована на запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та здійснюється центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування й реалізують державну політику у сфері релігії, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, тісна взаємодія яких зумовлює виконання завдань передбачених ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та запобігання вчиненню правопорушень.

Висновки. Таким чином, органи державної влади здійснюють контрольні, наглядові та контрольно-наглядові функції по відношенню до релігійних організацій. Така діяльність здійснюється центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, тісна взаємодія яких зумовлює виконання завдань передбачених ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та запобігання вчиненню правопорушень.

Контроль органів державної влади за діяльністю релігійних організацій – це діяльність державних органів, наділених відповідними повноваженнями, яка спрямована на забезпечення законності, виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання, а також дотриманням статуту релігійної організації щодо мети й порядку її діяльності.

Проведений аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» засвідчив, що контроль за діяльністю релігійних організацій з боку реєструючих органів повинен здійснюватися за двома напрямками: контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо мети її діяльності; контроль за дотриманням статуту релігійної організації щодо порядку її діяльності. У разі виявлення правопорушень до релігійних організацій можуть бути застосовані наступні заходи державного примусу: 1) особисті, які спрямовані на засновника, члена релігійної організації (попередження); 2) майнові, які спрямовані на майновий стан релігійної організації (штраф, конфіскація предмета); 3) організаційні: припинення діяльності релігійної організації. Наголошено, що контроль повинні здійснювати органи місцевого самоврядування. З метою вдосконалення контролю з боку центральних органів виконавчої влади (ст. 29, 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») за діяльністю релігійних організацій необхідне досягнення вертикальної узгодженості в контрольній діяльності з органами місцевого самоврядування (підтримали 58 % опитаних), а також удосконалення форм, методів і принципів державного контролю за діяльністю релігійних об'єднань в умовах воєнного стану, зростаючої екстремістської спрямованості, протидії пропаганді та дезінформації, забезпечення внутрішньої стабільності українського суспільства та міжнародної підтримки України.

Водночас, наглядова діяльність спрямована на запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень. Адміністративний нагляд за діяльністю релігійних організацій – забезпечення виконання загальнообов'язкових норм встановлених як законами, так і підзаконними актами, запобігання вчиненню релігійними організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та застосування до них заходів відповідальності. Наглядова діяльність органів прокуратури, органів виконавчої влади переслідує основну мету – запобігання вчинення такими організаціями порушень законодавства, прав і законних інтересів громадян, статутних положень та застосування до них заходів відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шестак В. С. Державний контроль в сучасній Україні (теоретико-правові питання): монографія. Харків: Основа, 2003. 208 с.
2. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 1999. 42 с.
3. Денисова А. В. Співвідношення контролю та нагляду. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 30–37.
4. Денисюк С. Ф. Громадський контроль за правоохоронною діяльністю в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. 2010. 36 с.
5. Адміністративне право України / за заг. ред. Т. О. Коломєць. Київ : Істина, 2011. 480 с.
6. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. В. Галуцько, П. В. Діхтєвський, О. В. Кузьменко, С. Г. Стеценко та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
7. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ, 1999. 736 с.
8. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#doc_info
9. Басова Ю. Ю. Контрольно-наглядова діяльність міліції громадської безпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. 31 с.
10. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання: монографія Харків: Нац. ун-т внутр. справ. 2002. 336 с.
11. Буга В. В. Правове регулювання державного контролю у сфері містобудування. *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики в умовах воєнної агресії*: зб. матеріалів II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 07 жовт. 2022 р.). Кропивницький, 2022. С. 385–388.
12. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
13. Кравцова М. О. Адміністративно-правове регулювання релігійних правовідносин в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Кривий Ріг, 2020. 235 с.
14. Звіт про результати роботи Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. 2023. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnn1pccaajpcglclefindmkaj/https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2023/08/Zvit-2022.pdf>
15. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>

ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА БІЗНЕСУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

PROTECTION OF INVESTMENT ACTIVITY AND BUSINESS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: METHODOLOGY ISSUES

Логвинський Г.В., доктор філософії у галузі права,
адвокат

У сучасному світі, де транскордонні зв'язки та глобалізація відіграють важливу роль, захист бізнесу стає ключовою проблемою. Підприємства та інвестори зіштовхуються зі складними викликами, що випливають з економічної та політичної нестабільності. Незважаючи на це, проблема захисту інвестиційної діяльності та бізнесу залишається недостатньо дослідженою у сфері кримінально-правової теорії. Справа у тому, що за роки становлення державності України мінливість економічних та політичних процесів відіграла свою роль та потребує додаткового наукового осмислення. Новітній етап розвитку таких норм в Україні розпочався з розпадом біполярної системи в світі та переходу держави від тоталітарного режиму до демократичного, що призвів до зміни системи цінностей в державі.

Стаття є комплексним дослідженням, спрямованим на наукові розвідки основ кримінально-правового захисту інвестиційної діяльності та захисту бізнесу в умовах сталого розвитку. Основною метою дослідження є виявлення сутності та особливостей кримінально-правової охорони інвестиційної діяльності та захисту бізнесу. Під кримінально-правовою охороною розуміють заходи по забезпеченню безпеки існуючих суспільних відносин та інтересів та утримання громадян від злочинних посягань шляхом визначення в кримінальному законі шкідливих для особи, суспільства та держави правопорушень та встановлення за їх вчинення кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового впливу. Дослідження кримінально-правової охорони вимагає також аналізу соціальних передумов криміналізації таких злочинів та відповідних перспектив удосконалення норм кримінального закону та практик його застосування. Розглядаються фактори, які впливають на ефективність заходів захисту, такі як економічна конкуренція, політична стабільність, рівень правової культури тощо. Дослідження базується на аналізі сучасних підходів до кримінально-правового захисту бізнесу та інвестицій. Результати дослідження можуть використовуватися для удосконалення методології кримінально-правового регулювання та практики захисту бізнесу в умовах глобалізації та транскордонних зв'язків. Вони сприятимуть розробці нових стратегій та підходів до забезпечення безпеки бізнесу та інвестиційної діяльності.

Ключові слова: сталий розвиток, кримінально-правова охорона, інвестиційна діяльність, методологія, кримінально-правова теорія.

In today's world, where cross-border connections and globalisation play an important role, business protection is becoming a key issue. Businesses and investors face complex challenges stemming from economic and political instability. Despite this, the problem of protecting investment activity and business remains insufficiently researched in the field of criminal law theory. The fact is that during the years of formation of Ukraine's statehood, the volatility of economic and political processes has played a role and requires additional scientific understanding. The newest stage in the development of such norms in Ukraine began with the collapse of the bipolar system in the world and the transition of the State from a totalitarian regime to a democratic one, which led to a change in the system of values in the State.

The article is a comprehensive study aimed at researching the fundamentals of criminal law protection of investment activity and business protection in the context of sustainable development. The main purpose of the study is to identify the essence and specific features of criminal law protection of investment activity and business protection. Criminal law protection is understood to mean measures aimed at ensuring the security of existing social relations and interests and deterring citizens from criminal encroachments by defining in criminal law offences harmful to an individual, society and the State and establishing criminal penalties and other measures of criminal law influence for their commission. The study of criminal law protection also requires an analysis of the social prerequisites for criminalisation of such offences and the relevant prospects for improving the provisions of criminal law and the practice of its application. The author examines the factors that affect the effectiveness of protection measures, such as economic competition, political stability, the level of legal culture, etc. The study is based on the analysis of modern approaches to criminal law protection of business and investments. The results of the study can be used to improve the methodology of criminal law regulation and business protection practice in the context of globalisation and cross-border relations. They will contribute to the development of new strategies and approaches to ensuring business and investment security.

Key words: sustainable development, criminal law protection, investment activity, methodology, criminal law theory.

Відомо, що злочинність, право, система кримінальної юстиції «співпрацюють» із різними соціальними інститутами, як політика, економіка, культура, комунікації, релігія. Саме через них кримінально правові норми формують належні інструменти у сфері розбудови суспільного впливу на злочинність в сенсі верховенства права та сталого розвитку [1, с. 46]. При чому злочинність та кримінально-правовий вплив, вже вийшли за межі суто національних конструктів та повинні вивчатися у більш широкому полі взаємодій, які пов'язуються із необхідністю функціонування безпечного суспільства та стабільних економічних відносин у всьому світі.

Аналітики до глобальних проблем, пов'язаних із злочинним впливом, окрім актів міждержавної агресії та діяльності парамілітарних акторів, які заслуговують окремого ретельного аналізу, відносять [2]:

демографічну проблему, що викликана швидким зростанням населення Землі. Кожні 11-13 років населення Земної кулі зростає на 1 млрд. чол., зростає кількість перенаселених районів, 95% населення проживає в Азії, Африці, Латинській Америці. В той же час у країнах Європи спостерігається депопуляція (зменшення чисельності) місцевого населення;

продовольчу проблему, що є наслідком відставання темпів зростання обсягів виробництва сільгосппродукції від темпів зростання чисельності населення. В результаті 10% населення Землі голодує. Майже 100% цих людей проживає у країнах, що розвиваються;

енергетичну та сировинну проблеми породжені швидкими темпами вичерпання відповідних ресурсів та їх обмеженістю;

екологічну проблему, яка породжена господарською діяльністю людей та нездатністю природи до саморегулювання;

незаконне освоєння світового океану, що виключає їх ресурси до економічного процесу;

незаконний обіг товарів та послуг, шляхом зловживання правом та застосуванням кримінальних практик;

інтернаціоналізацію злочинності в економічній сфері, посилення її впливу на національні господарські комплекси, зростання заподіяної шкоди [3].

Проблема злочинності, яка ще до недавнього часу вважалась внутрішньою справою держави, на сьогоднішній момент не може вирішуватись урядом самотійно. Це пояснюється тим, що злочинність не просто зростає, а набуває міжнародного характеру.

Відомо, що глобалізація створює нові загрози безпеці людини як у багатих, так і в бідних країнах. Її наслідками є фінансова й економічна нестабільність, негарантованість зайнятості та доходів, ризики для здоров'я, незадовільна особиста безпека, загострення політичних, гуманітарних і суспільних проблем. У свою чергу, зниження рівня соціального контролю в пострадянських країнах, з одного боку, та перехід до капіталізму – з іншого, супроводжуються навальним поширенням тіньової економіки та посиленням східноєвропейських злочинних організацій. Спостерігається також тенденція до локалізації (розширення автономії), регіоналізації, а звідси – зростання націоналізму та фундаменталізму (у деяких мусульманських країнах), що призводить до протистояння носіїв такої ідеології з центральними органами влади, а також до міжнародних конфліктів [4; 5].

У сучасних умовах розвитку транскордонних зв'язків та глобалізації сфера феноменології, етіології та протидії криміналу як складова політичної та економічної безпеки держави потребує особливої уваги [6]. Наявність численних наукових позицій з приводу окремих дискусійних питань щодо регламентації кримінально-правової охорони відносин у сфері зовнішньоекономічної діяльності, вказує як на актуальність проблематики, так і на значні ускладнення у процесі кваліфікації злочинів, які посягають на відповідні об'єкти. Відомі роботи А.М.Бойка, О.О.Дудорова, В.М. Поповича, О.Г. Кальмана, В.О.Навроцького, Є.Л.Стрельцова, В.Я.Тація, М.І Хавронюка, присвячені окремим аспектам названої теми та які відіграли значну роль у становленні сучасної теорії кримінально-правової відповідальності за злочини що сягають на інвестиційну діяльність та бізнес в контексті розвитку. Але за роки становлення державності України мінливість економічних та політичних процесів відіграла свою роль та потребує додаткового наукового осмислення. Новітній етап розвитку таких норм в Україні розпочався з розпадом біполярної системи в світі та переходу держави від тоталітарного режиму до демократичного, що призвів до зміни системи цінностей в державі.

У зв'язку з цим, з огляду на різноманітні форми інвестиційної діяльності, та на необхідність забезпечення національної безпеки, охорони інтересів учасників зовнішньоекономічної діяльності, слід вивчити сутність кримінально-правової охорони, і дати чітку характеристику відповідних кримінальних правопорушень для забезпечення належної протидії злочинності в цій галузі економіки та політичної активності.

Під кримінально-правовою охороною розуміють заходи по забезпеченню безпеки існуючих суспільних відносин та інтересів та утримання громадян від злочинних посягань шляхом визначення в кримінальному законі шкідливих для особи, суспільства та держави правопорушень та встановлення за їх вчинення кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового впливу. Дослідження кримінально-правової охорони вимагає також аналізу соціальних передумов криміналізації таких злочинів та відповідних перспектив удосконалення норм кримінального закону та практик його застосування.

З нашої точки зору, кримінально-правовий вплив на інвестиційну діяльність та бізнес у контексті сталого розвитку охоплює низку аспектів, що мають значний вплив на економічну стабільність, екологічну рівновагу та соціальну відповідальність.

До найбільш суттєвих проблем можуть бути віднесені насамперед транснаціональна злочинність. Організована злочинність може серйозно підірвати інвестиційний клімат, знижуючи довіру до бізнесу та державних інституцій. Це може призвести до зменшення інвестиційного потенціалу країни та гальмування сталого розвитку. Більш того, відомі факти негативної оцінки інвесторів програм економічного розвитку країн у транзиції саме задля впливу на

перерозподіл власності. Не меншою проблемою є й зловживання владою, коли використання інструментів впливу на бізнес за допомогою порушення кримінальних справ стає трендом. Відомі випадки, коли під гаслами боротьби зі злочинністю певні політичні сили йдуть на системне порушення прав людини, займаючись фактично перерозподілом власності.

Правовий захист власності. Зазначимо, що у цій сфері недостатня або неефективна правова система, яка не забезпечує адекватний захист прав власності, може збити інвесторів більш схильними утримувати свої інвестиції, що знову ж таки, обмежує потенціал для розвитку бізнесу та сталого економічного зростання. Зрозуміло, що воєнний стан та дерогація окремих положень ЄКПЛ не йдуть на кшталт поглиблення інвестиційних процесів. До того ж існуючі податкові та регуляторні перешкоди також пов'язані із кримінальними практиками які ускладнюють бізнес-процеси та зменшують привабливість інвестиційного середовища.

Наприкінці, екологічні порушення у контексті зловживання природними ресурсами: Кримінальна діяльність, пов'язана з незаконним вирубуванням лісів, незаконною добучею чи транспортуванням корисних копалин, забрудненням довкілля чи іншими екологічними порушеннями, може мати серйозний вплив на сталий використання природних ресурсів та підірвати зусилля у напрямку сталого розвитку. Саме тому ЄС відпрацьовує зараз нові норми у контексті захисту довкілля кримінально-правовими засобами, розглядаючи останні у якості гаранту протидії екологічній злочинності на європейському рівні та захисту інвестиційних процесів.

Таким чином, кримінально-правовий вплив на інвестиційну діяльність та бізнес має велике значення для досягнення сталого розвитку, оскільки він може визначати ефективність та стійкість економіки, якості життя громадян та збереження природних ресурсів.

Наявність численних наукових позицій, які іноді є протилежними з приводу окремих дискусійних питань щодо регламентації захисту інвестиційної діяльності та бізнесу, вказує як на актуальність проблематики, так і на значні ускладнення у процесі кваліфікації злочинів, які посягають на відповідні об'єкти. Методологічно це відображується також на характеристиках та змісті сучасної кримінально-правової політики захисту інвестицій та бізнесової активності.

Вважаємо, що під кримінальною політикою у протидії кримінальним правопорушенням може бути визначеною система стратегічних і тактичних заходів, що забезпечують належну розробку, своєчасне запровадження та ефективну реалізацію норм кримінального права, спрямованих на охорону суспільних відносин від небезпечних посягань, які здійснюються на території відповідно особливостям характеристик режиму правового простору.

Для актуалізації конкретних напрямків рекомендуємо застосовувати поняття режиму кримінально-правового простору, під яким розуміється характеристика кримінальних правовідносин стосовно дії кримінального законодавства в умовах повного чи обмеженого суверенітету держави. Розглядаючи види юрисдикційних повноважень України із застосуванням концепції правового простору, слід зазначити, що принципи та складові сучасної кримінальної політики, особливості реалізації кримінально-правової політики в різних за характеристиками територіальної визначеності суверенних прав держави юрисдикцій змінюються за умов з'ясування панування правових чи неправових режимів на відповідних територіях. Не касаючись питань принципу громадянства та темпоральної дії кримінального закону, зазначимо що територіально у кримінальному праві ми зіштовхуємось із концептом повної чи обмеженої юрисдикції. Відомо, що територія з обмеженою юрисдикцією України, є сутнісно частиною

національного правового простору, повноваження по здійсненню суверенітету держави на якому обмежені у відповідності до міжнародно-правових договорів (конвенція ООН з морського права, та ін.), міждержавного конфлікту, внутринаціонального чи гібридного конфлікту, розвитку зловживань в інформаційному чи іншому віртуальному просторі (незаконне морське вицання), тощо.

Неможливість застосування норм національного права по мотивам міжнародно-правового характеру (рішення суду ООН щодо розподілу юрисдикційних повноважень, режим відкритого моря, морської економічної зони, анклав, тощо) з одного боку кореспондує зобов'язанням України. При чому не всі положення діючого кримінального законодавства можуть бути застосованими саме задля колізії між національним правом та міжнародними зобов'язаннями України.

З моменту анексії АР Крим та початку агресії РФ проти України ми зіштовхуємося із новими режимними обмеженнями при здійсненні відповідних проектів економічного розвитку чи захисті власності. Таким чином, механізм становлення інституту кримінальної відповідальності за злочини, вчинені особами на територіях з різною юрисдикцією у кримінальному праві України та міжнародному праві різний як по сутності, так і по основним моделям застосування.

Ліміт кримінально-правової кари за злочини та зловживання владою на територіях з обмеженою юрисдикцією, що виникли у зв'язку із виходом частини території з під контроль уряду по зовнішнім чи внутрішнім причинам, розглядається за умов особливостей стану розвитку міждержавного конфлікту, стану політичної та правової ідеології у державі – жертви агресії, ступеня дозволу застосування примусу як з боку держави, так і згоди громадянського суспільства на застосування примусу щодо окремих його членів.

Зараз, на жаль, існують обмежені можливості забезпечення реального захисту основних фундаментальних прав громадян з боку України (право на життя, на власність) на тимчасово окупованій території з урахуванням здійснення реальних юрисдикційних повноважень державою-агресором, та покладення відповідальності за зловживання владою на державу-агресор та її органи. На жаль, у кримінально-правовій літературі немає достатньо повного аналізу проблеми окупаційного права, яке лише частково розглядається у руслі концепції адміністративного контролю (ЄСПЛ, *Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia*, 2022).

Сучасні характеристики злочинів, проти інвестиційної та бізнесової діяльності залежать також від особливостей об'єктивної сторони складів злочинів, та характеристик потерпілих – суб'єктів такої діяльності. Слід зазначити, що названий діяльнісний підхід є достатньо типовим при визначенні типів злочинів. Методологічно відокремлюють концепт місця вчинення злочину та базової діяльності, охопленої відповідною мотивацією, при конструюванні поняття транснаціональних, міжнародних злочинів, злочинів у сфері ЗЕД, наприкінці, воєнних злочинів згідно положенням Рим-

ського статуту Міжнародного кримінального суду. Це відображає міжнародний (за поширеністю) характер обстановки здійснення злочинної діяльності при національному походженні кримінально-правової заборони.

Вважаємо, що кримінально-правове поводження з особами, які вчинили злочини проти інвестиційної та бізнесової діяльності, повинно базуватися на принципах суворой відповідальності посадових осіб, службових осіб приватного сектору, а також транспарентності соціального контролю за зловживаннями владою.

До того ж розвиток економічної політики інвесторів в усьому світі здійснюється у напрямку політичної чи економічної експансії, що породжує необхідність регулювання відповідних аспектів кримінальної активності.

З цього боку вважаємо за необхідне відображувати проблему захисту бізнесу в контексті сталого розвитку не тільки з точки зору позитивістського підходу за яким доктринальні аспекти вивчення та попередження злочинності у сфері зовнішньоекономічної діяльності розглядаються виключно в генетичному аспекті.

Тобто коли цей вид злочинності відокремлюється від інших за допомогою визначення кола норм, та ролі цих норм у загальній системі злочинів, у співвідношенні із формуванням системи захисту національної безпеки.

Іншим, продуктивним шляхом вивчення проблеми є моделювання образу кримінальності у сфері впливу на інвестиційну діяльність та бізнес, та її співвідношення із зловживаннями правом з урахуванням тенденцій та перспектив сталого розвитку на усіх рівнях соціальної взаємодії.

Таким чином, методологічно розвиток проблематики, що вивчається, потребує взаємного аналізу з точки зору:

позицій міжнародного публічного (Міжнародний кримінальний суд), та міжнародного приватного (колізійне законодавство) права;

наднаціонального права та апроксимації *acquis* (нормативна база протидії злочинам у сфері інвестиційної діяльності на рівні Європейського союзу - *market abuse*);

національного законодавства відповідно діючим правовим режимам та юрисдикційним повноваженням;

міжнародного права розвитку задля виявленню шляхів нейтралізації глобальних економічних дисонансів, що передують злочинності.

Важливим аспектом проблеми є й розвиток проблеми соціальної відповідальності інвесторів та бізнесу у сфері захисту прав людини.

Кримінальна діяльність в бізнесі, пов'язана із незаконним працевлаштуванням, аутсорсінгом, ланцюгами постачання, порушеннями прав працівників або недотриманням стандартів безпеки, може шкодити репутації компаній та підірвати їх соціальну відповідальність, що, в свою чергу, може призвести до втрати клієнтів та інвесторів та глобального порушення прав людини. Отже право прав людини [7], додатково отримуючи підтримку у сфері гармонізації прав інвесторів та громадян, повинне знайти своє додаткове втілення у системі кримінально-правової охорони інвестиційної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Логвинський Г.В. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері зовнішньоекономічної діяльності у сенсі концепта розвитку. *Міжнародне право розвитку: сучасні тенденції та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2015 р.); НУ «ОЮА»; Кафедра міжнар. права та міжнар. відносин. Одеса, 2015. С. 44-49.
2. Tulyakov V. A. Global risks of world's development and the essence of criminal law and criminology *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (9–10 жовт. 2014 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х.: Право, 2014. С. 78-82.
3. Kyoto Declaration on Advancing Crime Prevention, Criminal Justice and the Rule of Law: Towards the Achievement of the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2021. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_30/Kyoto_Declaration_V2102815.pdf
4. Андрій Бова. Організована злочинність у вимірі глобалізації URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=39&c=766>
5. Ківалов С. В., Головін Б. М., Туляков В. О., Мельничук Т. В., Аркуша Л. І., Маркін В. І., Крикливець Д. Є. Організована та економічна злочинність: підручник / за ред. В. О. Тулякова. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. 292 с. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.26025>
6. Бойко А.М. Детермінуючий комплекс економічної злочинності в умовах переходу України до ринкової економіки *Науковий вісник Чернівецького університету*: 36. наук. пр. Вип. 435: Правознавство. Чернівці: Рута, 2008. С. 96.-101.
7. Логвинський Г. В. Деякі аспекти положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у захисті зовнішньоекономічної діяльності *Кримінально-правова політика України у дискурсі рішень Європейського суду з прав людини*: матер. міжнар.наук.-практ. інтернет-конф., (м. Одеса, 22 квітня 2016 р.) / Одеса, 2016. С. 142-147.

**ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ
ЗА ДОПОМОГОЮ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА****OPENING OF PROCEEDINGS IN A CIVIL CASE
WITH THE HELP OF ELECTRONIC JUDICIARY**

**Феннич В.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу**
*Ужгородського національного університету,
ORCID ID: 0000-0003-2649-1322*

**Булеца С.Б., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу**
*Ужгородського національного університету,
ORCID ID: 0000-0001-9216-0033*

**Заборовський В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу**
*Ужгородського національного університету,
ORCID ID: 0000-0002-5845-7535*

У статті проводиться дослідження особливостей відкриття провадження у цивільному процесі за допомогою системи електронного правосуддя. Дається коротка історія становлення електронного правосуддя в Європі та Україні через аналіз нормативно-правових актів. Акцентовується увага на важливості прийняття Багаторічних планів (Стратегій) розвитку Європейського електронного правосуддя, які поступово трансформували принцип добровільної участі в цифровізації правосуддя країн-членів у обов'язковий підхід. Відзначається, що Україна розробила власну Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, де з метою покращення доступу до правосуддя вказується на необхідності забезпечення розвитку електронного судочинства насамперед з урахуванням світових стандартів у галузі інформаційних технологій, його інтегрування в вітчизняну інфраструктуру електронного врядування через, зокрема, впровадження сучасного електронного діловодства в суді, електронних комунікацій із судом, електронного ведення справ, кабінету судді та учасника процесу.

Багато уваги приділяється особливостям відкриття провадження у цивільній справі за допомогою окремих підсистем (модулів): Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: «Електронний суд» та «Електронний кабінет». Визначається особливість подання до суду першої інстанції позовної заяви з додатками в електронній формі за допомогою електронного судочинства. Аналізується практика Верховного Суду щодо накладення кваліфікованого електронного підпису або засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри. Досліджується особливість сплати судового збору при поданні позовної заяви до суду в електронній формі.

Звертається увага на колі осіб, які зобов'язані реєструвати власні електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі та процесуальні наслідки не вчинення цього, а також як це відображається на порядку відкриття провадження у цивільній справі.

Аналізується суперечлива практика подання до суду першої інстанції позовної заяви з додатками в електронній формі з накладенням кваліфікованого електронного підпису на офіційну поштову адресу суду без використання підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Ключові слова: цивільний процес, позовне провадження, відкриття провадження, електронне правосуддя, ЄСІТС, позовна заява.

The article examines the peculiarities of opening proceedings in a civil process using the electronic justice system. A brief history of the development of electronic justice in Europe and Ukraine is given through the analysis of normative legal acts. It is noted the importance of the adoption of Multi-Year Plans (Strategies) for the development of European electronic justice, which gradually transformed the principle of voluntary participation in the digitalization of justice of the member countries into a mandatory approach. It is noted that Ukraine has developed its own Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021-2023, which, in order to improve access to justice, indicates the need to ensure the development of e-judiciary taking into account world standards in the field of information technology, its integration into the national e-government infrastructure through, in particular, the introduction of modern electronic record keeping in the court, electronic case management, electronic communications with the court, the judge's office and the office of the participant in the process.

Much attention is paid to the peculiarities of opening proceedings in a civil case using separate subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System: «Electronic Court» and «Electronic Cabinet». The peculiarity of submitting to the court of first instance a statement of claim with attachments in electronic form with the help of electronic proceedings is determined. The practice of the Supreme Court regarding the imposition of a qualified electronic signature or means of electronic identification with a high level of trust is analyzed. The peculiarity of paying the court fee when submitting a claim to the court in electronic form is being studied.

Attention is drawn to the circle of persons who are obliged to register their own electronic offices in the Unified Judicial Information and Telecommunication System and the procedural consequences of not doing so, as well as how this is reflected in the procedure for opening proceedings in a civil case.

The controversial practice of submitting to the court of first instance a statement of claim with attachments in electronic form with the imposition of a qualified electronic signature on the official postal address of the court without using the subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System is analyzed.

Key words: civil process, legal proceedings, initiation of proceedings, electronic justice, EUIITS, legal statement.

Постановка проблеми. Електронне судочинство, дискусія про яке тривала багато років, наразі активно застосовується в багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні. У Європі питання цифровізації судочинства бере свій початок з 90-х років минулого століття та опирається на такі найбільш визначні міжнародні акти:

1) Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 11 вересня 1995 року № R (95) 11 щодо відбору, опрацювання, подання та архівації судових рішень у законних інформаційно-пошукових системах, яка мала на меті формування баз даних по судовим рішенням та надання доступу до них всім, хто цікавиться судовою практикою

(законодавцям, журналістам, юристам, науковцям, статистам тощо) [1];

2) Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій, де визначено напрямки взаємодії судових установ з громадськістю (відкриття провадження за допомогою електронних засобів; здійснення процесуальних дій в середовищі електронного документообігу; отримання інформації по справі в електронній формі тощо) [2];

3) Європейська стратегія електронного правосуддя від 30 травня 2008 р., яка запропонувала покращення адміністрування правосуддя на користь громадян на європейському та національних рівнях, використовуючи інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) задля поширення інформації по судовим системам і процедурам, щодо компетентних органів та способів отримання правової допомоги та надання прямого доступу до європейських процедур з перспективою переведення судових процедур в електронну форму тощо [3];

4) Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2009) 1 від 18 лютого 2009 р. країнам-членам щодо електронної демократії, яка охоплює електронне правосуддя – «використання ІКТ під час здійснення правосуддя всіма зацікавленими сторонами судової влади з метою підвищення ефективності та якості надання державних послуг, зокрема населенню та бізнесу» (P38) [4];

5) Багаторічний план дій Європейського електронного правосуддя на 2009-2013 р. ради Європейського Союзу, що базувався вже на створеному порталі електронного правосуддя, який покращував співпрацю між судовими органами країн ЄС та розширював доступ до судової інформації для всіх та в перспективі піднімав питання дематеріалізації судових проваджень [5];

6) Багаторічний план дій європейського електронного правосуддя на 2014–2018 р., який був направлений на покращення функціонування систем електронного правосуддя в державах-членах та на європейському рівні (зокрема, Європейського порталу електронного правосуддя) [6];

7) Стратегія електронного правосуддя та План дій на 2019–2023 роки були направлені на прискорення цифровізації судового процесу та надання послуг в електронному судочинстві (обмін судовою інформацією через захищені сервіси, комунікація між органами юстиції та громадськістю, забезпечення сумісності судових програм та доменів тощо) [7];

8) Європейська стратегія електронного правосуддя 2024-2028 рр., яка покликана змінити принцип добровільної участі в цифровізації правосуддя країн-членів у обов'язковий підхід, спонукаючи держави за допомогою різних фінансових програм сприяти переведенні правосуддя у віртуальний простір [8].

Українська історія становлення електронного правосуддя охоплює не тільки розробку відповідних нормативних актів (Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг»; «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки»; «Про електронний цифровий підпис»; «Про електронні довірчі послуги»; Указ Президента України «Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»; Розпорядження КМУ «Концепція розвитку електронного урядування в Україні» та інші), але й створення веб-порталів (наприклад, «Судова влада України») та інших програмних інструментів, за допомогою яких забезпечується здійснення правосуддя у віртуальному середовищі [9, с. 170]. Особливо активно почався розвиток електронного правосуддя в Україні після внесення в 2017 році змін до процесуальних кодексів та створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) [10, с. 79]. ЄСІТС складається з декількох модулів (під-

систем), одними із яких є Електронний суд та Електронний кабінет, що дають можливість відкрити провадження у цивільній справі з використанням цифрових технологій. Особливої актуальності дана можливість набула після початку пандемії коронавірусу в 2019 році та широкомасштабної агресії росії проти України в 2022 році.

Стан опрацювання. Питання електронного судочинства загалом та в цивільному процесі зокрема було предметом дослідження багатьох науковців (Ж.В. Васильєва-Шаламова, М.В. Вербіцька, І.В. Іванова, А.Ю. Каламайко, С.О. Кравцов, Н.В. Кушакова-Костицька, С.Ю. Обрусна, В.С. Чубань, О.В. Шамрай тощо). Слід відмітити, що питання доступу до правосуддя в цивільному судочинстві [11; 12], в тому числі й за допомогою інформаційних технологій, а також процесуальні проблеми щодо стабільності розгляду цивільних справ [13; 14; 15] неодноразово були предметом нашого наукової розвідки. Разом із тим, питання відкриття провадження у цивільній справі за електронного судочинства, особливо після внесення змін у червні 2023 року до процесуальних кодексів щодо негативних процесуальних наслідків відсутності зареєстрованого електронного кабінету проведено не було.

Мета статті є розкриття особливостей відкриття провадження у цивільному процесі України за допомогою системи електронного правосуддя із врахуванням сучасної судової практики.

Виклад основного матеріалу. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки визначає, що з метою покращення доступу до правосуддя насамперед необхідно забезпечити розвиток електронного судочинства з врахуванням світових стандартів у галузі інформаційних технологій та його інтегрування в національну інфраструктуру електронного врядування через, зокрема, впровадження електронного і діловодства в суді, і ведення справ, а також електронних комунікацій із судом, кабінету судді та кабінету учасника процесу (пп. 4.1.4) [16]. Правда, тут же вказується на «недостатній рівень упровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя».

З моменту започаткування ЄСІТС у 2017 році було задекларовано обмін документами між судом та учасниками процесу в електронній формі (ч. 4 ст. 14 ЦПК в редакції 2017 р.). Причому адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керуючі, судові експерти, державні органи, органи місцевого самоврядування та суб'єкти господарювання державного та комунального секторів економіки повинні були зареєструвати офіційні електронні адреси в ЄСІТС в обов'язковому порядку (ч. 6 ст. 14 ЦПК в редакції 2017 р.). Особи, які зареєстрували офіційні електронні адреси в ЄСІТС, могли подати процесуальні, інші документи, вчинити інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою ЄСІТС (ч. 8 ст. 14 ЦПК в редакції 2017 р.), тобто позовну заяву можна було направити до суду в електронній формі. Нажаль, але пройшло багато часу, поки були офіційно запущені підсистеми (модулі) ЄСІТС, які надавали програмно-технічну можливість подати позовну заяву до суду за допомогою модулів «Електронний суд» та «Електронний кабінет». Так, Вища рада правосуддя повідомила, що з 5 жовтня 2021 р. офіційно почали функціонувати окремі підсистеми (модулі) ЄСІТС: «Електронний кабінет»; «Електронний суд»; підсистема відеоконференцз'язку [17].

Доречі, вказуючи в 2017 році на можливість реєстрації офіційних електронних адрес, законодавець мав на увазі сучасні електронні кабінети в ЄСІТС. Чинна редакція ЦПК цю невдалу термінологію вже виправила, а також були визначені негативні процесуальні наслідки для осіб, які зобов'язані були зареєструвати свої електронні кабінети в ЄСІТС. Зокрема, 18 жовтня 2023 р. був введений в дію Закон №3200-ІХ щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів, який вимагає вка-

зувати в позовній заяві про наявність чи відсутність електронного кабінету в учасника справи. Також передбачено обов'язок суду залишити позовну заяву без руху при відсутності зареєстрованого кабінету в особи, яка повинна була це зробити (абз. 2 ч. 1 ст. 185 ЦПК). Крім того, «процесуальні наслідки, передбачені цим Кодексом у разі звернення до суду з документом особи, яка відповідно до цієї частини зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його, застосовуються судом також у випадках, якщо інтереси такої особи у справі представляє адвокат» (абз. 2 ч. 6 ст. 14 ЦПК).

Таким чином, на даний момент позивач або його представник чи інша особа, що наділена правом звертатися до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб можуть подати позовну заяву з додатками до суду першої інстанції в електронній формі через власний електронний кабінет за допомогою підсистеми «Електронний суд».

Електронний кабінет являє собою персональний кабінет (веб-сервіс чи інший користувацький інтерфейс) у підсистемі (модулі) ЄСІКС, за допомогою якого особі, яка пройшла електронну ідентифікацію, надається доступ до інформації та сервісів даної системи або її окремих підсистем (модулів), у тому числі можливість обміну (надсилання та отримання) документами (процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) між учасниками судового процесу та судом, а також між учасниками судового процесу» (абз. 2 ч. 5 ст. 14 ЦПК).

Подаючи позовну заяву з додатками в електронній формі за допомогою ЄСІТС необхідно дотримуватися певного порядку та знати про особливості вчинення окремих процесуальних дій, які можуть не тільки ускладнити, але й полегшити доступ до суду.

Найбільш важливим правилом при подачі позовної заяви з додатками в електронній формі є накладення на всі процесуальні документи кваліфікованого електронного підпису або засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», якщо інше не передбачено ЦПК (абз. 2 ч. 8 ст. 14 ЦПК). Так, це вимагає певних знань та навичок, але з іншого боку особа позбавляється необхідності особистої явки до суду чи поштового відділення з несенням транспортних затрат та затрат на пересилку документів суду. Важливо, але якщо до суду надійшли документи за допомогою сервісу «Електронний суд», вони вважаються поданими за власним електронним підписом [18].

При поданні позовної заяви до суду в електронній формі існує пільга щодо сплати судового збору, оскільки стосовно його розміру застосовується понижуючий коефіцієнт 0,8 (ч. 3 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»). Його сплата онлайн в кабінеті клієнта банку відповідає вимогам Закону України «Про судовий збір», а квитанція, що надходить на електронну адресу як підтвердження сплати судового збору, є єдиним можливим документом на підтвердження оплати судового збору онлайн та має доказову силу на виконання його вимог [19].

Подаючи позовну заяву до суду першої інстанції, позивач повинен вказати в її змісті про наявність чи відсутність у нього електронного кабінету. Проте, виконання цього обов'язку нівелюється, якщо особа подає позовну заяву до суду в електронній формі через електронний кабінет (ч. 8 ст. 14 ЦПК).

Не слід забувати, що маючи електронний кабінет, ніщо не заважає позивачу подавати документи в паперовому вигляді (ч. 8 ст. 14 ЦПК), але суд зобов'язаний їй направляти документи з цивільної справи виключно в електронній формі (хіба що в умовах воєнного чи надзвичайного стану відбулося знеструмлення електромережі суду чи настали інші обставини, які вказують на неможливість функціонування підсистем ЄСІТС) (ч. 7 ст. 14 ЦПК). Пев-

ною мірою це дуже зручне рішення, оскільки в умовах воєнного стану, а також наявності проблем із доставкою поштової кореспонденції в Україні, можна оперативно отримати від суду інформацію про недоліки реалізації права на позов. Знаючи про традиційні проблеми з доставкою поштової кореспонденції в Україні, слід пам'ятати, що згідно практики ЄСПЛ органи влади несуть відповідальність лише за ненадсилання заявнику відповідних документів, а не отримання відповідної кореспонденції, яка була надіслана. Таке не може бути саме по собі достатнім для того, щоб закласти аргументовану основу для ствердження про порушення прав за статтею 6 § 1 Європейської конвенції [20]. Наявність електронного кабінету може вирішити проблеми зв'язку між судом та позивачем на стадії відкриття провадження у справі.

Подаючи позовну заяву з додатками до суду в електронній формі через електронний кабінет позивач повинен їх копії надіслати іншим учасникам справи заздалегідь та надати суду докази такого надсилання (абз. 2 ч. 1 ст. 177 ЦПК). «Такі документи в електронній формі направляються з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, шляхом надсилання до електронного кабінету іншого учасника справи, а у разі відсутності в іншого учасника справи електронного кабінету чи відсутності відомостей про наявність в іншого учасника справи електронного кабінету – у паперовій формі листом з описом вкладення» (абз. 2 ч. 7 ст. 43 ЦПК). Проте, позивач звільняється від виконання цього обов'язку, тобто надсилання копій позовної заяви з додатками іншим учасникам справи, якщо вони повинні були зареєструвати електронний кабінет у ЄСІТС, але не виконали цього (абз. 3 ч. 7 ст. 43 ЦПК). Суд таких осіб інформує в ухвалі про відкриття провадження по справі про можливість ознайомлення з документами, які надіслав позивач до суду через систему ЄСІТС, але для цього вони повинні зареєструвати свій електронний кабінет (абз. 3 ч. 7 ст. 43 ЦПК).

Якщо позовну заяву подає представник в підсистемі «Електронний суд» можна згенерувати електронне доручення і в такому разі не потрібно від представника вимагати його паперовий варіант, оскільки існує конкретний алгоритм дій для видачі електронного доручення в підсистемі «Електронний суд», у тому числі його підписання електронним підписом довірцем [21]. Справа в тому, що електронна довіреність за допомогою підсистеми «Електронний суд» видається за наявності у самої особи довірителя та його представника особистих електронних кабінетів у підсистемі «Електронний суд», а саме наявність у них електронного цифрового підпису. Електронна довіреність видається лише за умови його підписання електронним підписом довірцем за допомогою алгоритмів, визначених у вказаній вище і підсистемі. Надалі така електронна довіреність автоматично додається до позовної заяви, яка подана представником від імені довірителя через підсистему «Електронний суд». В той же час у користувачів відсутня можливість будь-яким чином впливати на вигляд та зміст такої електронної довіреності, тобто вона формується даною підсистемою самостійно, відповідно до обраного обсягу повноважень представника [22].

У тому разі, якщо позовна заява була подана до суду в електронній формі, позивач звільняється від обов'язку надсилати копії доказів іншим учасникам справи заздалегідь та надавати суду підтвердження виконання цього обов'язку, якщо такі докази були додані до позовної заяви в електронній формі (ч. 9 ст. 83 ЦПК).

Потрібно також пам'ятати, що у разі подання позовної заяви до суду в електронній формі інші заяви по суті справи, клопотання та письмові докази повинні бути подані до суду виключно в електронній формі, крім випад-

ків, коли судом буде надано дозвіл на їх подання в паперовій формі (ч. 9 ст. 43 ЦПК).

Але, не тільки за допомогою підсистеми «Електронний суд» можна віддалено через віртуальний простір направити позовну заяву та інші процесуальні документи. В Україні склалася доволі суперечлива практика направлення до суду електронних процесуальних документів на електронну адресу суду. Так, в одній цивільній справі була подана позовна заява в електронній формі з накладенням кваліфікованого електронного підпису на офіційну поштову адресу суду без використання підсистем ЄСІТС. Суд першої інстанції не прийняв такий позов, вказавши на необхідність подачі його в паперовому вигляді з накладенням власноручного підпису. Апеляція таке рішення підтримала, але Верховний Суд був інакшої думки: навіть якщо процесуальний документ надійшов до суду поза межами підсистеми «Електронний суд», але у всьому іншому були дотримані необхідні вимоги (наявність кваліфікованого електронного підпису, надсилання процесуального документу на офіційну електронну адресу суду, про що є довідка в матеріалах справи), порушення процесуального закону не вбачається [23]. Чинне процесуальне законодавство не забороняє учаснику справи звернутися з процесуальними документами до суду шляхом направлення їх на офіційну електронну адресу суду з обов'язковим скріпленням їх власним електронним цифровим підписом учасника справи [24]. Проте, в інших справах Верховний Суд вказав, що належним способом звернення до суду з процесуальними документами в електронній формі є направлення їх тільки через підсистему

«Електронний суд», інших альтернативних шляхів (наприклад, направлення на офіційну пошту суду) не має [25].

Дане непорозуміння в судовій практиці було вирішено Великою Палатою Верховного Суду: 1) вимога про звернення до суду через підсистеми Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи є обов'язковою для осіб, визначених пунктом 10 Положення про ЄСІТС (адвокати, арбітражні керуючі, нотаріуси тощо), та тих осіб, які добровільно зареєстрували офіційні електронні адреси в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі (п. 7.52); 2) звернення фізичної особи (за виключенням адвокатів та інших, передбачених пунктом 10 Положення про ЄСІТС осіб) до суду через офіційну електронну адресу суду з процесуальним електронним документом, який підписаний електронним цифровим підписом, є належним та правомірним способом безпосереднього звернення до суду, що отожднюється із безпосереднім зверненням до суду через канцелярію або традиційними засобами поштового зв'язку і має кваліфікуватися саме як безпосереднє звернення до суду [26].

Висновки. Відкриття провадження у цивільній справі за допомогою електронного судочинства виступає доволі зручною та доступною процедурою, яка дозволяє дистанційно, оперативно та не затратно вирішити питання про прийняття чи не прийняття позовної заяви. Найбільш гостро дана зручність відчувається в умовах воєнного стану, коли можна з безпечного місця отримати доступ до правосуддя. В свою чергу, для держави це означає економію коштів щодо комунікації з позивачем на стадії відкриття провадження у справі, які так потрібні для забезпечення обороноздатності країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рекомендація від 11.09.1995 № R (95) 11 щодо відбору, опрацювання, подання та архівації судових рішень у законних інформаційно-пошукових системах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf
2. Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій. URL: https://hcg.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_3_2001_02_28.pdf
3. European Union Law. (2008). Towards a European e-Justice Strategy. URL: <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISUM%3Ajl0007>
4. Indicatives Guides and Glossary relating to Recommendation Rec (2009) 1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf
5. European Union Law. (2009). European e-justice action plan 2009-2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52009XG0>
6. European Union Law. (2014). Multiannual European e-Justice action plan 2014-2018. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614\(01\)&from=DE](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614(01)&from=DE)
7. European Union Law. (2019). Strategy on e-Justice 2019-2023. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XG0313\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019XG0313(01)&rid=7)
8. European Union Law. (2023). European e-Justice Strategy 2024-2028. URL: <https://www.ordevanvlaamsebalies.be/nl/fetch-asset?path=files/European-e-Justice-Strategy-2024-2028.pdf>
9. Моїсєєв М. Основні засади електронного судочинства у праві Європейського Союзу та незалежної України: порівняльний аспект. *Публічне право*. 2022. №4(48). С. 167-174.
10. Васильєва-Шаламова Ж.В., Кожем'якіна К.С. Електронне судочинство у цивільному процесі України: тенденції розвитку та вплив карантину. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №3. С. 78-81.
11. Цивільний процес: підручник / За заг. ред. В.В. Заборовського, С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша, В.П. Феннича. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 932 с.
12. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Особлива частина. Підручник. Книга 1. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2023. 534 с.
13. Заборовський В.В., Семерак О.С., Стойка А.В. Касаційне оскарження рішення суду в аспекті принципу res judicata крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 347-350. URL: http://pap.in.ua/1_2019/105.pdf
14. Булеца С.Б., Заборовський В.В., Стойка А.В. Малоозначні справи як критерій обмеження доступу до суду касаційної інстанції в цивільному судочинстві України. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (Volume 2). Р. 23-30.
15. Феннич В.П., Булеца С.Б., Заборовський В.В. Позовна заява як заява по суті справи в цивільному та господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 413-418.
16. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021 – 2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
17. Електронне судочинство в дії: в Україні офіційно починають функціонувати три підсистеми (модулі) ЄСІТС. URL: <https://hcg.gov.ua/news/elektronne-sudochynstvo-v-diyi-v-ukrayini-ofitsiyno-pochynayut-funkcionuvaty-try-pidsystemy>
18. Постанова Верховного суду від 6 серпня 2019 р. у справі №2340/4648/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83513387>
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2022 р. у справі №916/228/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086905>
20. Sydorenko v. Ukraine (dec.), no/73193/12, 18 February 2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-208971%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-208971%22]})
21. Постанова Верховного Суду від 8 вересня 2021 р. у справі №486/259/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99482599>
22. Постанова Верховного Суду від 10 лютого 2022 р. у справі №560/11791/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103129035>
23. Постанова Верховного Суду від 10 червня 2020 р. у справі № 226/1863/2018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89872287>
24. Постанова Верховного Суду від 30 березня 2021 р. у справі №530/544/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006089>
25. Постанова Верховного Суду від 6 серпня 2019 р. у справі №2340/4648/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83513387>
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 р. у справі № 204/2321/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113701392>

СОЦІАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

SOCIAL TOOLS FOR ENSURING THE GOALS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION AT THE REGIONAL LEVEL IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

Жадан Є.В., кандидат наук з державного управління,
докторант кафедри публічного права та приватного права
Університет митної справи та фінансів

Метою наукової статті є узагальнення наукових підходів до змісту та класифікації соціальних інструментів забезпечення цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні. Соціальні інструменти забезпечення цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні визначено як сукупність заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, громадськими організаціями, спрямованими на задоволення потреб жителів громади щодо проживання в умовах безпечного природного середовища. Виокремлено такі групи соціальних інструментів забезпечення цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні: 1) інструменти морально-етичного впливу й переконання, спрямовані на надання екологічної освіти, формування екологічної свідомості та культури для всіх жителів територіальної громади; 2) комплексні територіальні соціально-екологічні програми, розроблені за участю громадськості, суб'єктів господарювання, громадських організацій та освітніх установ; 3) соціальне партнерство з органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та громадськими організаціями у сфері екології за відповідними напрямками; 4) реалізація концепції «зелений офіс» органами місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання, що функціонують в територіальних громадах; 5) соціальна та екологічна звітність суб'єктів господарювання перед територіальними громадами; 6) екологічна корпоративна відповідальність суб'єктів, що входять у простір соціального партнерства в сфері реалізації регіональної екологічної політики; 7) заходи із залучення громадян, суб'єктів господарювання та громадських організацій для забезпечення умов переробки сміття та інші інструменти.

Ключові слова: екологічна політика, сталий розвиток, соціальні інструменти, екологічна культура, екологічна освіта, екологічна звітність, соціальне партнерство, територіальні громади, екологічна безпека.

The purpose of the scientific article is to generalize scientific approaches to the content and classification of social tools for ensuring the goals of sustainable development in the field of environmental protection at the regional level in Ukraine. Social tools for ensuring the goals of sustainable development in the field of environmental protection at the regional level in Ukraine are defined as a set of measures implemented by local self-government bodies, economic entities, and public organizations aimed at meeting the needs of community residents to live in a safe natural environment. The following groups of social tools for ensuring the goals of sustainable development in the field of environmental protection at the regional level in Ukraine are singled out: 1) tools of moral and ethical influence and persuasion aimed at providing environmental education, the formation of environmental awareness and culture for all residents of the territorial community; 2) complex territorial socio-ecological programs developed with the participation of the public, economic entities, public organizations and educational institutions; 3) social partnership with local self-government bodies, business entities and public organizations in the field of ecology in the relevant areas; 4) implementation of the "green office" concept by local self-government bodies and business entities operating in territorial communities; 5) social and environmental reporting of business entities to territorial communities; 6) environmental corporate responsibility of entities that are included in the space of social partnership in the field of implementation of regional environmental policy; 7) measures to involve citizens, business entities and public organizations to ensure conditions for waste processing and other tools.

Key words: environmental policy, sustainable development, social tools, environmental culture, environmental education, environmental reporting, social partnership, territorial communities, environmental safety.

Постановка проблеми. Основними екологічними проблемами в Україні до початку повномасштабної війни, наголошує Г. Бондар, були і залишаються забруднення водойм, атмосферного повітря, а також зростання числа як промислових, так і побутових відходів, які накопичуються в навколишньому середовищі і практично не переробляються. Згідно з даними дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна і Представництвом Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні, за те, що основною проблемою в Україні є нестача питної води (внаслідок забруднень) проголосували 51% українців, за збільшення числа промислових і побутових відходів – 45,9%, і за забруднення повітря – 38,1% громадян [1]. Через війну багато населених пунктів України порушані. Деякі – зруйновані вщент, і більшість будівель там перетворилася на уламки та будівельне сміття. Дуже постраждало й довкілля окремих регіонів України [2]. Це тільки посилює зазначені екологічні проблеми регіонів та додало нових, таких як відходи війни. З урахуванням зазначеного, проблеми регіонів України у сфері екологічного благополуччя різняться.

Особливості, що впливають на стан екології в окремих громадах також є зміни у кількості її жителів. Війна змусила людей мігрувати, обирати нові локації для життя, що

спричинило надзвичайну демографічну динаміку в Україні. Ці процеси вплинули на окремі регіони та створили один із важливих критеріїв, який органи місцевого самоврядування повинні враховувати при розробці планів сталого розвитку територіальних громад, у тому числі за напрямом екологічної безпеки.

Міжнародна організація з міграції (МОМ) протягом війни здійснює опитування населення України щодо вимушеної міграції [3]. За даними МОМ станом на 25 вересня 2023 року в Україні налічується 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб. 52% усіх ВПО зосереджено лише в п'яти областях України, причому найбільшу кількість ВПО зареєстровано у Дніпропетровській і Харківській областях (приблизно 498 тис. та 494 тис. ВПО відповідно), у Полтавській області – 206 тис., в Одеській області 240 тис. у Київській 285 тис. Майже половина усіх ВПО походять лише з двох областей: Донецька (24%) та Харківська (22%) [4, с. 1]. Тому соціальні та демографічні фактори відіграють важливу роль у сталому розвитку територіальних громад, водночас люди за належної інформаційної роботи, розвитку екологічної культури та свідомості, правильно організованої роботи на місцях щодо переробки сміття можуть сприяти покращенню екологічної ситуації в регіонах України.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідження проблематики застосування соціальних інструментів у сфері забезпечення екологічної безпеки, розвитку екологічної культури та свідомості громадян, партнерських відносин підприємств та органів місцевого самоврядування щодо захисту екології та раціонального використання природних ресурсів, інших форм соціального партнерства, переробки сміття, усунення негативних наслідків війни для екології в контексті сталого розвитку територіальних громад здійснювалось в різні часи у наукових розробках таких вчених, як І. В. Бабаніна [5], О.А. Біда, Т.С. Зорочкіна, І.І. Орос, О.В. Кучай, А.П. Чичук [6], Г. А. Білецька [7], Г.О. Білінова [8; 9], А.П. Дикий [10], Ю.М. Мельник [11], Л.В. Кривенко [12], І.В. Сиякевич [13], Н.В. Сментина, А.А. Фіалковська [14], Л. Г. Нечитайло [15], Н.І. Храброва [16], Г.М. Шаповал [17] та інші, що можуть бути покладені в основу даної публікації.

Метою статті є визначення змісту та видів соціальних інструментів забезпечення цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» у преамбулі визначає, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини - невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України [18]. Цей же закон відносить до основних принципів охорони навколишнього природного середовища науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища. Це свідчить про тісний зв'язок соціальних інструментів забезпечення екологічного благополуччя держави в цілому та регіонів, а також постійну актуальність досліджень з питань досягнення стану екологічної безпеки.

В Україні активно розвивається та запроваджується стратегічний підхід до планування місцевого розвитку, наголошують Н.В. Сментина, А.А. Фіалковська. Суттєво видозмінюються функції, що реалізуються під час планувального процесу, зостає змін сама роль планування в системі місцевого управління. Воно все більше стає інструментом підвищення конкурентоспроможності територій, засобом згуртування різних суб'єктів територіального розвитку навколо нових цінностей і довгострокових пріоритетів, зазначають вчені [14, с. 129]. Тому саме планування дозволяє раціонально використовувати соціальні інструменти забезпечення сталого розвитку територіальних громад, у тому числі у сфері екологічної безпеки.

Для з'ясування змісту поняття «соціальні інструменти», їх види та роль у забезпеченні цілей сталого розвитку у сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні розглянемо деякі наукові концепції.

Л.В. Кривенко підтримуючи концепцію Е.І. Строгонової вважає, що під інструментальним забезпеченням сталого розвитку регіональних економічних систем слід розуміти взаємозалежну сукупність засобів, за допомогою яких досягаються пріоритетні цілі сталого розвитку. До таких цілей відносяться закріплення результатів кожного циклу відтворення, забезпечення ефективного взаємозв'язку між фінансовими ринками та ринками реального сектора території; відтворення системної якості зв'язків елементів регіональної системи та її здатності до подальшого саморозвитку [12, с. 33].

Існують різні підходи вчених до класифікації інструментів забезпечення сталого розвитку. Так, Ю.М. Мельник, до першої групи інструментів забезпечення сталого розвитку, відносить адміністративні, які поділяю на дві підгрупи : прямого впливу та опосередкованого впливу. Друга група інструментів забезпечення сталого розви-

тку, вважає Ю.М. Мельник, включає ринкові інструменти, тобто методи конкуренції, екологічно орієнтовані товари та послуги, екологічний маркетинг, екологічно орієнтований попит та культуру споживання, екологічно орієнтоване підприємництво та інші [11, с. 71-72].

Л.В. Кривенко, посилаючись на висновки В.І. Срібного, ілюструє ще одну концепцію щодо інструментів управління економіко-екологічною безпекою. За цією концепцією теж виокремлюються адміністративні інструменти, але з дещо іншим змістовим наповненням. До економічних інструментів цими науковцями віднесено : 1) допоміжні засоби; 2) асоційовані засоби; 3) важелі економічного стимулювання [12, с. 33]. Правові, економічні, адміністративні та соціальнопсихологічні інструменти екополітики виокремлює І.М. Сиякевич [13; 12, с. 33].

Л.В. Кривенко, дослідивши широке коло робіт у сфері класифікації інструментів забезпечення сталого розвитку виявив, що в більшості праць недостатньо відображено роль соціальних інструментів в забезпеченні сталого розвитку. Проте, він вважає, що саме даний вид інструментів значно впливає на сталий розвиток адже соціальні інструменти орієнтовані на підвищення екологічної культури і досягнення суспільного консенсусу щодо питань природокористування [12, с. 35].

Для конкретизації ознак соціальних інструментів звернемось до змісту терміну «соціальний». К.В. Дубич у своїй дисертації визначає поняття «соціальний», як такий, що включає наявність і задоволення соціальних потреб, інтересів, вразливих груп населення, реалізацію принципу соціальної справедливості, діяльність в такій сфері [19, с. 94]. Важливим поняттям для ідентифікації соціальних інструментів є таке поняття як «соціальна сфера».

У Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери на законодавчому рівні закріплене таке визначення соціальної сфери як сукупність управлінських та організаційних інституцій (органів, установ, організацій, закладів), які забезпечують підвищення рівня життя і надання громадянам всіх видів соціальної підтримки та діяльність яких визначається відповідними законодавчими актами і фінансується за рахунок джерел, не заборонених законодавством [20].

Наукова спільнота також вносить свій вклад у конкретизацію поняття «соціальний». Так, наприклад, Г. Миськів визначає соціальну сферу як сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, фірм, закладів та установ, які мають забезпечити задоволення потреб людей у матеріальних благах, послугах, відтворенні роду, створити умови для співіснування і співпраці людей у суспільстві згідно із відпрацьованими законами і правилами з метою створення мегаполісів, розвитку масових комунікацій, зміцнення держави [21, с. 209]. Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна, А.В. Бурковська соціальне середовище визначають як сукупне співіснування зовнішнього світу і суспільства, що враховує економічні, екологічні, соціальні й духовні фактори їх прояву [22, с. 27].

Підтримуючи думку Н.І. Храбрової, Л.В. Кривенко пропонує до соціальних інструментів забезпечення сталого розвитку віднести інструменти морально-етичного впливу й переконання, до яких відносять освіту і виховання, доступність інформації, суспільний тиск, переговори процеси й добровільні екологічні погодження та виступають безперечним доповненням до груп адміністративно контрольних, правових та економічних інструментів [16, с. 281, 283; 12, с. 35].

Перспективними напрямками розвитку соціальних інструментів сталого розвитку, на думку Н.М. Коростелової та Л.В. Кривенко, можуть бути соціальна мобілізація та соціальна звітність. Під соціальною мобілізацією, Л.В. Кривенко пропонує розуміти процес, за допомогою якого місцеві спільноти спільно виявляють пріоритетні

проблеми, аналізують їх причини та наслідки, визначають свої сильні і слабкі сторони, зовнішні можливості та загрози, проводять оцінку наявних і необхідних ресурсів, приймають рішення щодо їх ефективного використання та місцевого розвитку в цілому.

У науковій статті «Соціальне звітування суб'єктів господарювання як інструмент забезпечення сталого розвитку» А.П. Дикий пропонує вживати поняття «звітність про соціальну та екологічну результативність діяльності суб'єктів господарювання» [10, с. 133].

Г.М Шаповал та А.П. Косяк визначають корпоративний соціальний звіт як публічний інструмент інформування стейкхолдерів про цілі, завдання та досягнуті організацією результати в царині соціальної відповідальності за трьома ключовими аспектами: економічної збалансованості, соціального добробуту та екологічної безпеки. Ці вчені вважають, що оприлюднення таких звітів дозволить налагодити зв'язки із громадськістю та завоювати довіру заінтересованих сторін завдяки відкритому, об'єктивному висвітленню їхнього внеску в розв'язання економічних, соціальних та екологічних питань [17, с. 271].

Ці вчені повідомляють, що соціальна або нефінансова звітність – це звіти компаній, що включають інформацію не тільки про результати фінансово-економічної діяльності (прибуток, дивіденди, інвестиції, компенсації співробітникам, репутація і т. д.), але і соціальні (охорона здоров'я та безпека, трудові відносини, етика бізнесу, взаємовідносини з корінними народами тощо) та екологічні (використовувана енергія, викиди вуглецю, використання землі й екосистем, техногенні аварії, відповідність/невідповідність екологічному законодавству і т. д.) показники. Найбільш інформативним у сфері екологічної безпеки є соціальні звіти суб'єктів господарювання підготовлені за стандартом ISO 14000. В 1992 році Британський інститут стандартизації розробив цей стандарт в галузі систем екологічного менеджменту, який у 1996 році став основою для впровадження Міжнародною організацією із стандартизації (International Organization for Standardization) серії стандартів екологічного менеджменту. Ця серія стандартів допомагає компаніям ефективно вирішувати екологічні питання, проводити моніторинг та впроваджувати процедури виміру прямого чи непрямого впливу на оточуюче середовище. Згідно умов цього стандарту у звіті повинна бути присутня також інформація: для місцевої громади щодо впливу на зовнішнє середовище [17, с. 272]. Г.М Шаповал та А.П. Косяк наголошують, що поняття соціальної звітності з'явилося недавно, близько 20 тому. Великі корпоративні скандали змусили компанії замислитися про те, як підняти громадськості свій бізнес в кращому світі. Наприклад, ряд нафтових компаній були змушені відзвітувати перед населенням і владою після кількох екологічних аварій. Тому місцеві громади є одними із важливих стейкхолдерів отримання інформації щодо соціальної звітності підприємства, у тому числі з питань розширення можливостей зайнятості населення, унеможливлення екологічних загроз, оптимального використання природних ресурсів та розвитку культури. Водночас питання впливу на екологію також входять до кола інтересів громадськи організацій та ЗМІ [17, с. 272].

Важливою перешкодою щодо розвитку локальної соціальної відповідальності в Україні є недостатнє усвідомлення підприємствами своєї ролі у вирішенні соціальних та екологічних проблем суспільства, наголошують Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна та А.В. Бурковська [22, с. 55].

Г.М. Буканов зазначає, що суб'єктом соціального партнерства в реалізації регіональної екологічної політики є бізнесструктури, великі промислові підприємства, що виступають, з одного боку, як головні забруднювачі регіональних екосистем, а з іншого — відіграють провідну роль у формуванні соціальної та екологічної політики, реалізації соціальних екологічних програм, створенні благодій-

них фондів тощо. Невід'ємним складником корпоративної соціальної відповідальності є охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, створення відповідних умов екологічної безпеки підприємств та життєдіяльності людини. Саме екологічна безпека діяльності підприємства є певним індикатором його корпоративної соціальної відповідальності [23, с. 88]. На думку таких вчених як Грішнова О.А. та Думанська В.П. основні елементи екологічної корпоративної відповідальності, що входять у простір соціального партнерства в сфері реалізації регіональної екологічної політики: 1) запровадження корпоративної екологічної політики, що передбачає дотримання екологічного законодавства, відкрити екологічну політику, систему екологічних принципів та стандартів; 2) екологічний аудит, який допомагає визначити пріоритетні напрями екологічної політики організації; передбачає оцінювання впливу діяльності організації на навколишнє природне середовище; 3) залучення працівників до екологічних ініціатив, тобто організації виховують екологічну відповідальність працівників через аспекти екологічної етики; 4) екологічність постачальників, що передбачає використання екологічно безпечної сировини та матеріалів, виготовлених за природозберігаючими технологіями; 5) виробництво екологічно чистих товарів шляхом використання для їх виготовлення екологічно чистих матеріалів, застосування інноваційних технологій переробки відходів, використання технологій замкнутих циклів тощо [24, с. 36]. Посиленню екологічної корпоративної відповідальності підприємств у регіоні сприятиме відкриті і прозора співпраця з органами державного управління і місцевого самоврядування у сфері екологічної безпеки.

Вчені інформують, що основні екологічні показники, які найбільш часто використовуються у звітах іноземних компаній, включають: 1) обсяги викидів парникових газів; 2) обсяг спалюваного газу (двоокис сірки, оксиди азоту, леткі органічні речовини); 3) розливи нафти; 4) споживання прісної води, повторне використання води; 5) відходи (небезпечні, безпечні, повторно використовувані відходи); 6) кількість енергії, зекономленої в результаті заходів; 7) енергоефективність (показники Energy Intensity Index, Chemicals Energy Index); 8) витрати на заходи з охорони навколишнього середовища; 9) штрафи за порушення екологічних норм і вимог. Водночас, Г.М Шаповал та А.П. Косяк підприємствам України до структури їх соціального звіту пропонують включати такий розділ як «Довкілля». У цьому розділі вони пропонують розкрити інформацію про енергоефективність та еко-практики в офісах компанії. Наприклад, інформацію щодо споживання енергії та води у офісах компанії, використання принципів «зеленого офісу» у роботі підприємства, використання електронного документообігу [17, с. 275].

Соціальна звітність, на наш погляд є проявом концепції соціального партнерства як інструменту реалізації місцевої екологічної політики. Г.М. Буканов зазначає, що соціальне партнерство в сфері реалізації регіональної екологічної політики виступає як взаємодія державних органів управління в сфері екології, органів місцевого самоврядування, бізнескорпорацій, інституцій громадянського суспільства з метою забезпечення екологічної безпеки регіону і задоволення екологічних потреб населення. Соціальне партнерство як інструмент реалізації регіональної екологічної політики виступає як взаємодія державних органів управління в сфері екології, органів місцевого самоврядування, бізнескорпорацій, інституцій громадянського суспільства з метою забезпечення екологічної безпеки регіону і задоволення екологічних потреб населення. Реалізація екологічної політики залежить від повноцінної взаємодії різних соціальних суб'єктів, зацікавлених у сталому розвитку регіону та знаходить своє вираження у міжсекторному соціальному партнерстві [23].

У широкому сенсі, інформує Г.М. Буканов, соціальне партнерство виступає як міжсекторна взаємодія держави, громадянського суспільства і соціально відповідального бізнесу. Ця концепція розглядає як суб'єктів партнерства три основні сектори суспільства — владу, бізнес і некомерційні організації, а як предмет партнерства — весь спектр соціальних проблем. Соціальне партнерство в сфері реалізації регіональної екологічної політики, наголошує Г.М. Буканов, це взаємодія державних органів управління в сфері екології, органів місцевого самоврядування, бізнес-корпорацій, інституцій громадянського суспільства з метою забезпечення екологічної безпеки регіону і задоволення екологічних потреб населення на основі принципів соціальної справедливості, субсидіарності і солідарності [23].

У світовій практиці все більшого поширення набуває співпраця бізнесу з благодійними фондами і організаціями як інституціями громадянського суспільства, які працюють на певній території і мають можливість виявляти соціальні пріоритети і реалізовувати соціальні екологічні програми. Громадські організації мають інформацію про реальний стан довкілля і доводять цю інформацію до урядовців. Громадські організації можуть істотно впливати на свідомість населення, створюючи умови для реалізації державної екологічної політики. Для впровадження програм нецільового принципу ефективного функціонування регіональних систем екологічного управління розробляються, приймаються і реалізуються місцеві та інші територіальні комплексні екологічні програми з участю громадськості. Порядок розробки регіональних екологічних програм регламентується місцевими органами влади [2, с. 134]. Отже, міцна система участі громадськості має позитивні моменти для влади, оскільки на практиці підвищується якість процесу прийняття рішень, так само, як і якість виконання закону. Необхідно, щоб між органами державного управління та громадськістю встановлювалися відносини, які ґрунтуються на взаємодовірі [23].

У просторі партнерської взаємодії державний сектор застосовує наступні інструменти: 1) інформування та комунікація — сприятимуть підвищенню рівня обізнаності громадськості про діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища; до живої природи; 2) стратегічна екологічна оцінка та оцінка впливу на довкілля; 3) системи екологічного управління, екологічний аудит, екологічна сертифікація та маркування продукції; 4) екологічний облік; 5) технічне регулювання та облік у сфері охорони навколишнього природного середовища, природокористування та забезпечення екологічної безпеки; 6) законодавство України у сфері охорони навколишнього природного середовища, яке адаптоване до законодавства Європейського Союзу; 7) освіта в інтересах збалансованого (сталого) розвитку; 8) економічні та фінансові механізми; 9) комплексний моніторинг стану навколишнього природного середовища і нагляд (контроль) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; 10) міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [23].

Одним із прикладів соціальних інструментів у сфері реалізації цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні та спосіб реалізації соціальної відповідальності суб'єктів господарювання у сфері екології є концепція «зеленого офісу». Ця концепція управління організацією має на меті зменшити негативний вплив діяльності підприємств на навколишнє середовище та сприяти раціональному використанню ресурсів, наголошують Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна, А.В. Бурковська [22]. Прості рекомендації щодо впровадження «зеленого офісу» закликають економити електроенергію, тепло, воду, папір тощо, що призводить до результату всього лише при зміні звичного безвідповідального відношення до

спільних ресурсів працівниками офісу. На думку вчених, філософією «зеленого офісу» може скористатися будь-яке підприємство, незалежно від його розміру, сфери або фінансового стану. Іншими словами, «зелений офіс» дозволяє проявити екологічну відповідальність не тільки тим підприємствам, діяльність яких пов'язана з небезпечним виробництвом чи негативним впливом на довкілля, а й представникам середнього, малого бізнесу та мікропідприємств [22]. І хоча кількість зекономлених ресурсів у невеликій організації офісного типу може здаватися несуттєвою для покращення загального стану довкілля, включення принципів «зеленого офісу» до корпоративної культури компанії допомагає досягнути одного з головних завдань «зеленого офісу» — змінити ставлення працівників до збереження навколишнього середовища як на роботі, так і вдома. Отже, вважають Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна, А.В. Бурковська, завдяки програмі «Зелений офіс» підприємства не тільки публічно демонструють свою екологічну відповідальність, скорочуючи об'єми спожитих ресурсів і зменшуючи забруднення довкілля, а й отримують практичний зиск, такий, як зниження витрат на утримання офісу й покращення іміджу у стосунках із зацікавленими сторонами [22]. Ця концепція спрямована на екологічну освіту працівників та формування у них екологічної культури та екологічної свідомості.

Як зазначено у Концепції екологічної освіти України у найважливіших міжнародних документах останнього десятиріччя, присвячених проблемам навколишнього середовища і гармонійного розвитку людства велика увага приділяється екологічній культурі і свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі, регіоні, на місці проживання, їх обізнаності з можливими шляхами вирішення різних екологічних проблем, з концептуальними підходами до збереження біосфери і цивілізації. Шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту [24]. Екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України [24].

Дуже важливо, наголошують Біда О.А., Зорочкіна Т.С., Орос І.І., Кучай О.В. та Чичук А.П., якомога більше наблизити екологічне виховання до повсякденного життя — сприяти усвідомленню людством, що своєю буденною діяльністю воно впливає на екологічний стан найближчого довкілля, а також формувати у таке мислення, яке могло би за будь-якої ситуації оцінювати власну діяльність із позиції екологічної доцільності [6, с. 5].

Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки для підвищення рівня екологічної культури та свідомості передбачено: 1) забезпечення розвитку екологічної освіти, просвітницької діяльності з метою формування культури споживання та поваги до навколишнього природного середовища, підвищення рівня поінформованості суспільства щодо значення, переваг та інструментів сталого споживання та виробництва, стану і цінностей біорізноманіття та заходів, які необхідно здійснити для його збереження; 2) створення інформаційних еколого-освітніх центрів в установах природно-заповідного фонду, розширення мережі туристичних маршрутів і стежок у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України з використанням інтерактивних методів та інфраструктури для осіб з інвалідністю; 3) сприяння підвищенню рівня поінформованості населення про екосистемні послуги, у тому числі рекреаційні та освітні, які є доступними на природоохоронних територіях, з метою розвитку пов'язаного з ними бізнесу [25].

Головними тактичними завданнями для розвитку екологічної свідомості та культури мають бути: залучення громадських екологічних організацій, просвітницьких

товариств до поширення екологічних знань та елементів екологічної культури серед широких верств населення; започаткування широкої програми підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємств, які мають право і можливість приймати екологічно значущі рішення у сфері практичної діяльності. Неформальна система екологічної освіти та виховання має просвітний характер, формує екологічну свідомість і культуру населення через діяльність засобів масової інформації, церков, громадських екологічних та просвітницьких об'єднань, партій та іншого [24]. Сприятимуть розвитку та поширенню екологічної освіти, культури та екологічної свідомості на рівні територіальних громад також постійно діючі стаціонарні і тимчасові та пересувні фотовиставки екологічного змісту, екологічні фестивалі (шкільних, університетських, молодіжних), олімпіади, конкурси, організації тематичних екологічних науково-популярних лекцій силами різних товариств охорони довкілля та громадських екологічних організацій, також мають сприяти театри, кіно, краєзнавчі музеї, релігійні установи, зоопарки, природничо-заповідні об'єкти, туристично-краєзнавчі організації.

Висновки. Таким чином, до груп соціальних інструментів забезпечення цілей сталого розвитку в сфері в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні можна віднести :

1) інструменти морально-етичного впливу й переконання, спрямовані на надання екологічної освіти, формування екологічної свідомості та культури для всіх жителів територіальної громади: постійно діючі стаціонарні і тимчасові та пересувні фотовиставки екологічного змісту, екологічні фестивалі (шкільних, університетських, молодіжних), олімпіади, конкурси, організації тематичних екологічних науково-популярних лекцій, що проводяться силами різних товариств охорони довкілля та громадських екологічних організацій, відповідної тематики вистави в театрах, кіно; діяльність краєзнавчих музеїв, релігійних установи, зоопарків, природничо-заповідних об'єктів, туристично-краєзнавчі організації тощо;

2) комплексні територіальні соціально-екологічні програми, розроблені за участю громадськості, суб'єктів господарювання, громадських організацій та освітніх установ;

3) соціальне партнерство з органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та громадськими

організаціями у сфері екології за напрямками: інформування та комунікації; екологічної оцінки та оцінки впливу на довкілля; моніторинг стану навколишнього природного середовища і нагляд (контроль) у сфері охорони навколишнього природного середовища; міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки;

4) реалізація концепції «зелений офіс», що дозволяє підприємствам публічно демонструвати свою екологічну відповідальність, скорочуючи об'єми спожитих ресурсів і зменшуючи забруднення довкілля та знижувати витрати на утримання офісу;

5) соціальна та екологічна звітність суб'єктів господарювання перед територіальними громадами: про використання енергії, викиди вуглецю, використання землі й екосистем, техногенні аварії, відповідність екологічному законодавству, витрати на заходи з охорони навколишнього середовища; штрафи за порушення екологічних норм і вимог тощо;

6) екологічна корпоративна відповідальність суб'єктів, що входять у простір соціального партнерства в сфері реалізації регіональної екологічної політики щодо оцінювання впливу діяльності організації на навколишнє природне середовище; залучення працівників до екологічних ініціатив, екологічної відповідальності працівників через аспекти екологічної етики; екологічності постачальників, природозберігаючі технології; виробництва екологічно чистих товарів;

7) заходи із залучення громадян, суб'єктів господарювання та громадських організацій та забезпечення умов для сортування та переробки сміття та інші.

Соціальні інструменти забезпечення цілей сталого розвитку в сфері охорони довкілля на регіональному рівні в Україні можна визначити як сукупність заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, громадськими організаціями, спрямованими на задоволення потреб жителів громади щодо проживання в умовах безпечного природного середовища, забезпечення охорони, використання і відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки, збереження природних ресурсів, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондар Г. Головними екологічними проблемами в Україні є забруднення води, повітря та зростання кількості відходів – опитування. URL: <https://www.unian.ua/ecology/golovnimi-ekologichnimi-problemami-v-ukrajini-ye-zabrudnennya-vodi-povitrya-ta-zrostannya-kilkosti-vidhodiv-opituvannya-11548564.html>
- Що робити із уламками від війни? ReStart Ukraine, UNDP Accelerator Lab. URL: <https://restartukraine.io/wardebris-ua/>
- Млиновська О., Яценко Л. Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahy-problemy-ta-sposoby-yikh>
- Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Р14: жовтень. 2023. 20 с. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf С. 1
- Бабаніна І. В. Формування екологічної культури молодших школярів. Початкове навчання та виховання. 2010. № 23 (243). С. 25 – 30.
- Біда О.А., Зорочкіна Т.С., Орос І.І., Кучай О.В., Чичук А.П., Кучай Т.П. Формування екологічної культури фахівців. Академічні студії. Серія «Педагогіка», вип. 3, ч. 2, 2021. URL: <http://www.academstudies.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/83/77>
- Білецька Г. А. Критерії, показники й рівні сформованості природничо-наукової компетентності майбутніх екологів. Освіта та педагогічна наука. 2014. Вип. 2 (163). С.19–24.
- Блінова Г.О. Інформаційно-правове забезпечення механізму поводження з відходами війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. №7. 2023. С. 93-99. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/20>
- Блінова Г.О. Інформаційне забезпечення органів публічної адміністрації в Україні: адміністративно-правові засади : монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 503 с.
- Дикий А. П., Грицишен Д. О. Соціальне звітування суб'єктів господарювання як інструмент забезпечення сталого розвитку. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2011. № 1. С. 132–141.
- Мельник Ю. М. Адміністративні та ринкові інструменти забезпечення сталого розвитку регіону. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Випуск 19.15. С. 71– 72
- Кривенко Л.В. Соціально-економічні інструменти забезпечення сталого розвитку. Механізм регулювання економіки, 2011. №2. С. 33-37. URL: https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_13/L_V_KryvenkoSocio_economic_tools_for_sustainable_development.pdf
- Синякевич І.В. Інструменти екополітики. Львів : ЗУКЦ, 2003. 183 с.

14. Сментина Н. В., Фіалковська А. А. Стратегічне планування місцевого розвитку: навч. посіб. К.: ФОП Гуляєва В.М., 2019. 244 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10516/183.pdf>
15. Формування екологічної культури молоді : практичний посібник / Л. Г. Нечитайло. Балаклія, 2018. 75 с.
16. Храброва Н. І. Механізм регулювання системи екологічних відносин. Економічні науки. Серія «Економіка та менеджмент»: збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. 2010. Випуск 7 (26), Ч. 3. С. 281-283.
17. Шаповал Г.М., Косяк А.П. Соціальний звіт як інструмент діалогу з суспільством. *Вісник Хмельницького національного університету* 2021, № 1. С. 270-276. URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2021/07/2021-1-%D0%95%D0%9D-47.pdf>
18. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 року. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
19. Дубич К.В. Механізм державного управління системою надання соціальних послуг: дис. ... докт. наук з держ. управл. (25.00.02). Київ, 2015. 437 с.
20. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р. *Урядовий кур'єр* від 31.10.2020. № 212.
21. Миськів Г. Бюджетна система : теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях) : навчальний посібник. Львів : Растр-7, 2020. 272 с.
22. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна, А.В. Бурковська. Миколаїв : МНАУ, 2021. 216 с. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9758/1/socialna-vidpovidalnist_navch_posibnik.pdf
23. Буканов Г.М. Соціальне партнерство як інструмент реалізації екологічної політики на регіональному рівні. Інвестиції: практика та досвід № 22/2019. С. 84-89. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2019/16.pdf
24. Концепція екологічної освіти України / Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2002. №7. С.3–23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text>
25. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Постанова КМУ від 5.08.2020. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДРОКОРИСТАВАННЯ

CONTENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RELATIONS IN THE SPHERE OF OVERUSE

Баркалов О.О., к.т.н.,
спеціаліст в ІІІ «Oracle»

ORCID ID: 0009-0004-8814-2763

У даній статті досліджено зміст та особливості адміністративно-правових відносин в сфері надкористування.

Відзначено, що суб'єктами адміністративно-правових відносин в сфері надкористування є уповноважені суб'єкти публічної адміністрації, їх посадові особи та структурні підрозділи, а також суб'єкти адресати - фізичні та юридичні особи, які беруть участь у регулюванні, управлінні та використанні природних ресурсів відповідно до законодавства.

До особливостей адміністративно-правових відносин в сфері надкористування віднесено: 1) описують взаємодію між державними органами та іншими учасниками, урегульовані адміністративним правом, які спрямовані на ефективне управління природними ресурсами. Ці відносини характеризуються одностороннім державно-владним впливом, де органи влади, такі як міністерства, відомства державного управління та місцевого самоврядування, виконують свої управлінські функції, використовуючи методи переконання та примусу для регулювання видобувних процесів згідно з встановленими законами; 2) охоплюють широкий спектр суб'єктів і є комплексними, оскільки вони включають не тільки регулювання на національному рівні, але й координацію між різними рівнями управління в масштабах держави. Основним об'єктом впливу в цих відносинах є поведінка суб'єктів управління, яка визначається через законодавчо регульовані рамки, спрямовані на забезпечення належного використання надр; 3) захищають переважно публічно-правові інтереси, гарантуючи, що діяльність у сфері надкористування відповідає державним та суспільним вимогам. Це означає, що управління надрами не лише служить державним інтересам у вигляді економічного зростання та розвитку, але й спрямоване на забезпечення екологічної стабільності та захисту прав громадян; 4) можуть виникати як з ініціативи державних органів, так і з ініціативи суб'єктів управління, що включає заяви, пропозиції або скарги від фізичних та юридичних осіб, що вказує на двосторонній характер комунікації та взаємодії. Такий механізм дозволяє адаптувати управлінські процеси та впроваджувати зміни, що сприяють покращенню управління ресурсами; 5) є організаційно-правовими, структуруючи процес управління через встановлення чітких норм і правил, що забезпечують оптимальне функціонування владних структур у сфері надкористування.

Ключові слова: надра, надкористування, адміністративно-правові відносини, суб'єкти публічного адміністрування, повноваження та компетенція.

This article examines the content and peculiarities of administrative and legal relations in the field of subsoil use.

It was noted that the subjects of administrative and legal relations in the field of subsoil use are the authorized subjects of public administration, their officials and structural units, as well as the addressee subjects are natural and legal persons who participate in the regulation, management and use of natural resources in accordance with the law.

The features of administrative-legal relations in the field of subsoil use include: 1) describe the interaction between state bodies and other participants, regulated by administrative law, which are aimed at effective management of natural resources. This relationship is characterized by one-sided state-authority influence, where authorities such as ministries, departments of state administration and local governments perform their managerial functions, using methods of persuasion and coercion to regulate extractive processes according to established laws; 2) cover a wide range of subjects and are complex, as they include not only regulation at the national level, but also coordination between different levels of government at the state level. The main object of influence in these relations is the behavior of management subjects, which is determined through the legally regulated framework aimed at ensuring proper use of the subsoil; 3) protect primarily public and legal interests, ensuring that activities in the field of subsoil use meet state and public requirements. This means that subsoil management not only serves state interests in the form of economic growth and development, but is also aimed at ensuring environmental stability and protecting the rights of citizens; 4) may arise both at the initiative of state bodies and at the initiative of management subjects, including statements, proposals or complaints from individuals and legal entities, which indicates the two-way nature of communication and interaction. Such a mechanism allows to adapt management processes and implement changes that contribute to the improvement of resource management; 5) are organizational and legal, structuring the management process through the establishment of clear norms and rules that ensure optimal functioning of power structures in the field of subsoil use.

Key words: subsoil, subsoil use, administrative and legal relations, subjects of public administration, authority and competence.

Постановка проблеми. Дослідження даної проблеми набуває особливої актуальності у контексті забезпечення балансу між державними, приватними і суспільними інтересами у використанні природних ресурсів. Ключове завдання полягає у визначенні та аналізі механізмів правового регулювання, які б водночас сприяли ефективному використанню ресурсів, захищали б права та інтереси всіх зацікавлених сторін, в враховували потреби екологічної безпеки та сталого розвитку. Наразі у сфері надкористування існують численні виклики, що включають необхідність оновлення законодавчої бази, вдосконалення контрольно-наглядових функцій держави, а також вирішення проблем корупції та неефективності управлінських процесів. Це вимагає глибокого дослідження існуючих адміністративно-правових норм і практик, а також розробки нових підходів, які б змогли адекватно реагувати на сучасні виклики та потреби суспільства.

Метою статті є розкриття змісту адміністративно-правових відносин в сфері надкористування.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика визначення змісту та видів надкористування досліджувалась у наукових працях таких вчених, як: А.О. Борисенко, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, О.А. Лагода, Є.В. Шульга та інші. Окремі аспекти надкористування в Україні досліджувалися в працях науковців В. К. Філатової, О. А. Грицан, Р. С. Кіріна, А. П. Гетьмана, О. М. Олійника та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правові відносини в сфері надкористування складають важливу частину правового поля, що регулює доступ, експлуатацію та управління природними ресурсами, зокрема мінеральними ресурсами. Ці відносини формуються на основі комплексу законодавчих актів, які визначають правила використання надр, розподілу ліцензій, контролю за

дотриманням екологічних норм та взаємодії між державними органами, приватним сектором і громадськістю.

Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук та О. В. Дяченко зазначають, що адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини у сфері державного управління, учасники яких виступають носіями прав і обов'язків, урегульованих нормами адміністративного права [1, с. 50].

В. К. Колпаков та О. В. Кузьменко визначають адміністративно-правові відносини як стійкі правові зв'язки між суб'єктами й об'єктами публічного (в основному – державного) управління, що виникають у результаті дії адміністративно-правових норм [2, с. 34].

Ю. П. Битяк загалом підтримує традиційну точку зору адміністративістів щодо ознак адміністративних правовідносин, вказує на існування двох найважливіших ознак, притаманних адміністративно-правовим відносинам: з одного боку, вони є формами соціальних відносин, оскільки в них обов'язково беруть участь люди чи їх об'єднання, а з іншого – формами організаційних відносин, у процесі реалізації яких вирішуються завдання управлінської діяльності [1, с. 54].

Таким чином, адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини, що виникають на основі норм адміністративного права між суб'єктами адміністративного права, де один суб'єкт наділений владно-управлінськими повноваженнями, а другий є підконтрольним, з метою впливу на поведінку підконтрольного суб'єкта в публічно-правовій сфері.

Особливостями адміністративно-правових відносин є: 1) підставою для їх виникнення є норма адміністративного права; 2) вони виникають у сфері публічного управління; 3) є дво- чи багатосторонніми, де однією із сторін обов'язково є суб'єкт владних повноважень; 4) можуть мати примусовий, обмежувальний, заохочувальний характер; 5) складаються із суб'єкта, об'єкта, змісту, юридичних фактів; 6) охороняються державою; 7) захищені адміністративно-правовими засобами, у тому числі й обмежувального характеру; 8) виникають у різних сферах публічного управління, таких як економіка, культура, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта, внутрішні справи, оборона тощо [2].

Адміністративно-правові відносини в досліджуваній сфері включають відносини, що виникають в процесі ліцензування та нагляду за видобутком корисних копалин. Держава, виступаючи регулятором, видає документи дозвільного характеру компаніям, які відповідають певним критеріям та здатні забезпечити технологічний та безпечний видобуток. Ліцензування не тільки забезпечує державі контроль над національними ресурсами, але й встановлює обов'язки користувачів надр щодо екологічних стандартів та розміру роялті.

Крім того, важливим аспектом адміністративно-правових відносин є контроль за дотриманням законодавства у сфері надрокористування. Ці заходи необхідні для запобігання незаконному видобутку, мінімізації шкоди довкіллю та забезпечення безпечних умов праці.

Значна роль у цих відносинах належить також судовому захисту прав та інтересів суб'єктів приватного сектору. При виникненні конфліктів, таких як порушення умов ліцензії, незаконний видобуток або екологічні катастрофи, заінтересовані сторони можуть звертатися до суду для вирішення спорів. Судова практика у цій сфері не тільки впливає на розвиток законодавства, але й формує правозастосувальну практику.

Окрім того, важливим напрямком у вдосконаленні адміністративно-правових відносин є розвиток міжнародного співробітництва. Глобалізація та транснаціональний характер багатьох компаній, що займаються видобутком надр, вимагають гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та практиками. Це допомагає не тільки в регулюванні використання ресурсів,

але й у захисті інвестицій та недопущенні міжнародних конфліктів.

Отже, суб'єктами адміністративно-правових відносин в сфері надрокористування є уповноважені суб'єкти публічної адміністрації, їх посадові особи та структурні підрозділи, а також суб'єкти адресати - фізичні та юридичні особи, які беруть участь у регулюванні, управлінні та використанні природних ресурсів відповідно до законодавства.

Особливості адміністративно-правових відносин в сфері надрокористування полягають в наступному.

1. Адміністративно-правові відносини в сфері надрокористування описують взаємодію між державними органами та іншими учасниками, урегульовані адміністративним правом, які спрямовані на ефективне управління природними ресурсами. Ці відносини характеризуються одностороннім державно-владним впливом, де органи влади, такі як міністерства, відомства державного управління та місцевого самоврядування, виконують свої управлінські функції, використовуючи методи переконання та примусу для регулювання видобувних процесів згідно з встановленими законами.

2. Ці відносини охоплюють широкий спектр суб'єктів і є комплексними, оскільки вони включають не тільки регулювання на національному рівні, але й координацію між різними рівнями управління в масштабах держави. Основним об'єктом впливу в цих відносинах є поведінка суб'єктів управління, яка визначається через законодавчо регульовані рамки, спрямовані на забезпечення належного використання надр.

3. Адміністративно-правові відносини захищають переважно публічно-правові інтереси, гарантуючи, що діяльність у сфері надрокористування відповідає державним та суспільним вимогам. Це означає, що управління надрами не лише служить державним інтересам у вигляді економічного зростання та розвитку, але й спрямоване на забезпечення екологічної стабільності та захисту прав громадян.

4. Ці відносини можуть виникати як з ініціативи державних органів, так і з ініціативи суб'єктів управління, що включає заяви, пропозиції або скарги від фізичних та юридичних осіб, що вказує на двосторонній характер комунікації та взаємодії. Такий механізм дозволяє адаптувати управлінські процеси та впроваджувати зміни, що сприяють покращенню управління ресурсами.

5. На законодавчому рівні, адміністративно-правові відносини є організаційно-правовими, структуруючи процес управління через встановлення чітких норм і правил, що забезпечують оптимальне функціонування владних структур у сфері надрокористування.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин в сфері надрокористування є: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни України та юридичні особи, зареєстровані в Україні, іноземці та особи без громадянства (у визначених законом випадках).

До відання Верховної Ради України у сфері регулювання гірничих відносин належить: законодавче регулювання гірничих відносин; визначення основних напрямів державної політики у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр; вирішення інших питань у сфері регулювання гірничих відносин відповідно до Конституції України [4].

До відання Кабінету Міністрів України у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр належить: 1) реалізація державної політики у сфері регулювання гірничих відносин; 2) здійснення державного контролю за геологічним вивченням, використанням та охороною надр, а також за утворенням та використанням техногенних родовищ і переробкою мінеральної сировини; 3)

визначення порядку діяльності органів виконавчої влади в галузі використання і охорони надр, координація їх діяльності; 4) забезпечення розробки загальнодержавних та регіональних програм у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр; 5) визначення темпів використання, подальшого розширення та якісного поліпшення мінерально-сировинної бази; 6) визначення порядку використання надр та їх охорони, розробки і затвердження відповідних норм і правил; 7) встановлення збору за видачу спеціальних дозволів на користування надрами; 8) створення єдиної системи Державного інформаційного геологічного фонду та визначення порядку розпорядження геологічною інформацією; 9) організація державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин; 10) вирішення питань використання надр для складування і захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин [4].

До повноважень Міністерства екології та природних ресурсів України належить: 1) забезпечує нормативно-правове регулювання з питань щодо: обліку робіт і досліджень, пов'язаних з геологічним вивченням надр; обліку нафтових і газових свердловин та обліку обсягу погашених і видобутих корисних копалин, їх втрат, а також форм звітності щодо обліку запасів корисних копалин для ведення державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин; порядку обліку, зберігання та користування матеріалами державного інформаційного геологічного фонду; змісту, оформлення і порядку подання на розгляд в установленому порядку геолого-економічної оцінки родовищ металічних і неметалічних корисних копалин; виконання робіт із стандартизації, метрології, за результатами проведення сертифікації у сфері геологічного вивчення, охорони та використання надр, у тому числі щодо правил нормативного забезпечення геологічного вивчення надр; порядку погодження надання надр у користування; грошової винагороди за відкриття нових родовищ корисних копалин, що мають промислове значення; проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень, пов'язаних з розробленням і впровадженням у виробництво наукових і методичних основ прогнозування, пошуком та розвідкою родовищ корисних копалин, прогнозуванням змін геологічного середовища та іншими потребами геологічного вивчення надр, зокрема щодо: – стадій геологорозвідувальних робіт; – порядку організації та здійснення розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення; – ведення Державної еколого-геологічної карти [4].

Наступним суб'єктом, який наділений повноваженнями та компетенцією в сфері надрокористування є Державна служба геології та надр України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра захисту довкілля та природних ресурсів і який реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, є уповноваженим органом з питань реалізації угод про розподіл продукції [5].

Місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за: використанням та охороною лісів, надр, води, атмосферного пові-

тря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів [6].

До компетенції обласних, Київської та Севастопольської міських рад у порядку, встановленому цим Кодексом та іншими законодавчими актами, належить: розподіл між відповідними місцевими бюджетами плати за користування надрами; розроблення, затвердження та виконання місцевих програм розвитку мінерально-сировинної бази, раціонального використання і охорони надр; оголошення геологічних об'єктів, що становлять наукову або культурну цінність, об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення; припинення права на користування ділянкою надр у випадках і порядку; здійснення контролю за використанням та охороною надр; вирішення інших питань у сфері регулювання гірничих відносин, визначених законом [4].

Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи.

Користувачами надр на умовах угод про розподіл продукції можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи України або інших держав, об'єднання юридичних осіб, створені в Україні чи за межами України (інвестори), що відповідають вимогам законодавства України. Об'єднання юридичних осіб, що не є юридичною особою, може бути користувачем надр відповідно до угоди про розподіл продукції за умови, що учасники такого об'єднання несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, передбаченими угодою про розподіл продукції.

Користувачами надр не можуть бути: 1) юридичні особи, зареєстровані у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором; 2) юридичні особи, у яких: істотну участь має держава, визнана Верховною Радою України державою-агресором; істотну участь мають юридичні особи, зареєстровані у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором; істотну участь мають або є кінцевими бенефіціарними власниками фізичні особи – громадяни та (або) резиденти держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором; 3) фізичні особи – громадяни та (або) резиденти держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [4].

Отже, адміністративно-правові відносини в сфері надрокористування охоплюють широкий спектр діяльності, що включає ліцензування, контроль, моніторинг та управління користуванням природних ресурсів. Держава через свої органи забезпечує регулювання цих процесів, гарантуючи відповідність діяльності економічним, екологічним і соціальним стандартам. Суб'єкти адміністративно-правових відносин у цій галузі включають не лише державні органи, але й місцеві адміністрації, приватні компанії, громадяни та громадські організації. Всі вони виступають як активні учасники процесу управління надрами, кожен з яких має свої права та обов'язки, визначені адміністративним законодавством. Глобалізація та міжнародний характер багатьох компаній у сфері надрокористування вимагають від України гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Це сприяє не тільки регулюванню використання ресурсів, але й захисту інвестицій та недопущенню міжнародних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Битяк Ю.П. Адміністративне право України: Підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.; За ред. Ю. П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
2. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
3. Про затвердження Положення про Державну службу геології та надр України: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF#Text>
4. Кодекс України про надра: Закон України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*, 1994. № 36. Ст.340.
5. Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 32. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247927180>
6. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*, 1999. № 20-21. Ст.190.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ

CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTICS OF RESPONSIBILITY FOR EVADATION OF PAYMENT OF ALIMONY FOR CHILD SUPPORT

Буга Г.С., д.ю.н., доцент,
начальник відділу організації наукової роботи
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3957-7387

Данилевська Ю.О., к.ю.н.,
старший науковий співробітник, завідувач докторантури
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1893-8473

Конституцією України встановлено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Батьки зобов'язані виховувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Отже, Конституція України чітко визначає охоронювані суспільні відносини та визначає основну ієрархію об'єктів правової охорони, у якій сім'я та похідні від неї обов'язкові складові елементи – дитинство, материнство та батьківство вважаються універсальними. Сімейний кодекс України встановлює ці статті, деталізує захищені суспільні відносини та встановлює обов'язок батьків утримувати своїх дітей, а повнолітніх дітей – утримувати непрацездатних батьків та осіб, які потребують допомоги. Стаття 164 Кримінального Кодексу України, передбачає, що злісне ухилення від сплати, встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) карається громадськими роботами від 80 до 120 годин або виправними роботами до одного року, або обмеженням волі на той самий строк. Також передбачено, що раніше судима особа за цією самою статтею буде покарана громадськими роботами від 120 до 240 годин або виправними роботами до двох років, або ж обмеженням волі на строк до трьох років. Потерпілими від цього злочину визначаються неповнолітні діти, які мали отримати кошти на своє утримання. Об'єктом злочину визначається право неповнолітніх осіб на всебічний розвиток та повноцінне життя. З об'єктивної сторони цей злочин може вчинятись у формі: 1) злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їхньому утриманні; 2) злісного ухилення від сплати аліментів. Суб'єкт злочину – спеціальний. Відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів та утримання неповнолітніх можуть нести батьки та усиновителі. Суб'єктивною стороною є прямий умисел. Предметом злочину вважають частину від заробітку або визначену суму, яку мала сплачувати особа неповнолітньому, проте через деякі причини цього не зробила. Склад злочину може мати місце лише за наявності рішення суду, відповідно до якого особа, яка мала сплатити аліменти цього не робила. Склад злочину вбачається тоді, коли особа злісно не сплачувала аліменти.

Ключові слова: кримінальне законодавство, діти, неповнолітні, ухилення, аліменти, утримання, кримінально-правова характеристика.

The Constitution of Ukraine establishes that family, childhood, motherhood and paternity are protected by the state. Parents are obligated to raise their children until they reach adulthood. Adult children are obliged to take care of their disabled parents. Consequently, the Constitution of Ukraine clearly defines protected social relations and defines the basic hierarchy of objects of legal protection, in which the family and its mandatory components derived from it – childhood, motherhood and paternity are considered universal. The Family Code of Ukraine establishes these articles, details protected social relations and establishes the obligation of parents to support their children, and of adult children to support disabled parents and those in need of assistance. Article 164 of the Criminal Code of Ukraine provides that malicious evasion of payment of funds established by a court decision for the maintenance of children (alimony) is punishable by community service from 80 to 120 hours or correctional labor for up to one year, or restriction of freedom for the same period. It is also provided that a previously convicted person under the same article will be punished with community service from 120 to 240 hours or correctional labor for up to two years, or restriction of freedom for up to three years. The victims of this crime are minor children who must receive funds for their maintenance. The object of the crime is determined by the right of minors to comprehensive development and a full life. From the objective side, this crime can be committed in the form of: 1) malicious evasion of parents from maintaining minors or disabled children in their care; 2) malicious evasion of alimony payments. The subject of the crime is special. Parents and adoptive parents may bear responsibility for malicious evasion of child support and maintenance of minors. The subjective side is direct intent. The subject of the crime is considered to be a portion of earnings or a certain amount that a person should pay to a minor, but for some reason did not do this. A crime can only occur if there is a court decision according to which the person who was supposed to pay alimony did not do so. A crime is considered when a person maliciously fails to pay alimony.

Key words: criminal law, children, minors, evasion, alimony, maintenance, criminal legal characteristics.

Постановка проблеми. Утворення сім'ї – одне з найважливіших завдань для кожної людини. У сучасному світі статистика розлучень не менша, ніж одружень. На жаль, дуже часто розлучаються саме ті пари, у яких за період шлюбу народилися діти. І з моменту розлучення утримання дітей залежить від того, як часто та в якому розмірі будуть сплачені аліменти на його утримання. Аліментами прийнято називати кошти, які присуджуються за рішенням суду від частини доходу іншої особи, або ж в чітко визначеній сумі для утримання певної особи. Обов'язковість сплати аліментів на утримання дитини прописані в багатьох законодавчих актах. Перш за все, статтею 51 Конституції України [1, с. 31].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Кримінально-правова характеристика відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей була

предметом наукових досліджень Бабенко А.М., Думчиков М.О., Зайцев О.В., Корощенко К.Р., Сокол О.О., Семенов І.В., Філіпенко В.Р., Юнін О.С. та інших провідних науковців. Однак, низка аспектів кримінально-правової характеристики відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, потребують додаткового опрацювання.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є визначення кримінально-правової характеристики відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає А.М. Бабенко, у ст. 51 Конституції України, встановлено, що сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися

про своїх непрацездатних батьків. Отже, самою Конституцією України чітко визначені охоронювані суспільні відносини й визначено основну ієрархію об'єктів правового захисту, де узагальнюючим визнається сім'я та її похідні, обов'язкові складові елементи – дитинство, материнство й батьківство. Сімейний кодекс України, розвиваючи ці положення деталізує охоронювані суспільні відносини й передбачає обов'язок батьків утримувати дитину та обов'язок повнолітніх дітей утримувати непрацездатних і таких, що потребують допомоги, батьків. Зокрема, стаття 180 Сімейного кодексу України, прямо зазначається, що батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Між батьками та дітьми існують зворотні обов'язки. Це випливає не лише зі статті 51 Конституції України, а й з положення статті 202 Сімейного кодексу України, де прямо вказується, що повнолітні дочка та син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги [2, с. 22].

Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей та коштів на утримання непрацездатних батьків, відповідальність за які встановлено ст. 164 та 165 КК України, останнім часом дуже поширені на всій території України. Оскільки ця категорія злочинів впливає на нормальний розвиток сім'ї та добробут держави в цілому, ми вважаємо, що за допомогою аналізу історичного розвитку кримінального законодавства щодо регулювання ухилень від сплати аліментів можна виокремити корисні, або ж, навпаки, негативні елементи практики застосування тих чи інших норм законодавства, які регулювали сімейні відносини саме в питанні аліментних зобов'язань [3, с. 20-21].

На думку І.В. Семенова, створення умов для підтримання здорових сімейних відносин, для охорони дитинства, батьківства, материнства, заохочення взаємоповаги членів сім'ї, забезпечення в родинах підтримки й піклування щодо неповнолітніх та непрацездатних осіб є запорукою розбудови громадянського суспільства, ґрунтованого на гуманістичних ідеалах української нації. Своєчасне реагування на найбільш небезпечні прояви в цій царині здатне запобігти багатьом негативним соціальним явищам (таким як зменшення народжуваності, збільшення смертності, дитяча безпритульність, збільшення кількості осіб, позбавлених батьківських прав, дитяча проституція, соціальне сирітство тощо), поширення яких загрожує не лише стабільності суспільства, але й національній безпеці. Тому одним з актуальних завдань вітчизняної правової системи є вдосконалення засобів захисту сім'ї як важливого соціального інституту, забезпечення охорони прав та законних інтересів усіх учасників сімейних відносин. Одним з таких засобів є встановлення в кримінальному законодавстві відповідальності за злісне ухилення від сплати аліментів дітям або батькам, а також за ухилення від утримання неповнолітньої чи непрацездатної дитини (статті 164 та 165 Кримінального кодексу України) [4, с. 215–216].

Стаття 164 Кримінального Кодексу України, передбачає, що злісне ухилення від сплати, встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) карається громадськими роботами від 80 до 120 годин або виправними роботами від одного року, або обмеженням волі на той самий строк. Також передбачено, що раніше судима особа за цією самою статтею буде покарана громадськими роботами від 120 до 240 годин або виправними роботами до двох років, або ж обмеженням волі на строк до трьох років [5]. Потерпілими від цього злочину визначаються неповнолітні діти, які мали отримати кошти на своє утримання. Об'єктом злочину визначається право неповнолітніх осіб на всебічний розвиток та повноцінне життя. З об'єктивної сторони цей злочин може вчинятись у формі: 1) злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їхньому утриманні; 2) злісного ухилення від сплати аліментів.

Суб'єкт злочину – спеціальний. Відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів та утримання неповнолітніх можуть нести батьки та усиновителі. Суб'єктивною стороною є прямий умисел. Предметом злочину вважають частину від заробітку або визначену суму, яку мала сплачувати особа неповнолітньому, проте через деякі причини цього не зробила. Склад злочину може мати місце лише за наявності рішення суду, відповідно до якого особа, яка мала сплатити аліменти цього не робила. Склад злочину вбачається тоді, коли особа злісно не сплачувала аліменти [1, с. 32].

На думку О.В. Зайцева та В.Р. Філіпенко, безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК є суспільні відносини, що забезпечують захист майнових інтересів і прав неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують допомоги, право неповнолітніх та непрацездатних дітей на повноцінне життя та всебічний (фізичний, психічний і соціальний) розвиток. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) діти, на утримання яких за рішенням суду їх батько чи мати мають сплачувати аліменти; 2) неповнолітні чи 3) непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків. Неповнолітніми дітьми визнаються особи віком до 18 років, якщо згідно з законом вони не набувають прав повнолітніх раніше (наприклад, внаслідок одруження). Непрацездатними є повнолітні діти, які в силу фізичних чи психічних вад позбавлені можливості постійно чи тимчасово працювати (зокрема, діти-інваліди I, II та III групи) [6]. Наслідки ухилення від утримання дітей є суттєвими. Зокрема, Верховний Суд України вказує на: недостатній розвиток дитини та її соціальну дезадаптацію; підвищення небезпеки сприйняття дитиною установок антисоціального способу життя, що, зрештою, може призвести до того, що вона приєднається до криміногенного середовища [7; 8, с. 150-151].

На думку О.С. Юніна, законодавець розрізняє два поняття, які можуть бути причинами притягнення до кримінальної відповідальності: кримінальне правопорушення у вигляді ухилення від сплати аліментів та злісне ухилення від сплати аліментів. Різниця полягає у строках невиклати аліментів, що призводить до певних складнощів у притягненні до кримінальної відповідальності боржника. Саме на підставі цієї неузгодженості деякі боржники вважають, що сплата ними раз на три місяці невеликої суми буде свідчити про відсутність «злісного» ухилення від сплати аліментів та звільняє їх від притягнення до кримінальної відповідальності [9].

Як зазначає О.М. Тичина, притягнення особи до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів відповідно до ст. 164 Кримінального кодексу України можливе лише за наявності певних умов. По-перше, склад злочину може мати місце лише за наявності рішення суду, відповідно до якого мати або батько чи інша передбачена законом особа зобов'язана сплачувати аліменти. За змістом ст. 164 КК України не утворює складу цього злочину ухилення від сплати аліментів, визначених на підставі договору батьків про сплату аліментів на дитину [10]. По-друге, ухилення від сплати аліментів утворює цей склад злочину лише у випадку, коли воно є злісним. Поняття злісності належить до оціночних категорій і має бути визначено у кожному конкретному випадку. Визнання судом ухилення злісним повинно бути належним чином вмотивовано у вироку. Про злісний характер ухилення можуть свідчити тривалість ухилення, продовження ухилення після попередження про необхідність виконання свого обов'язку та можливість кримінальної відповідальності з боку судді чи державного виконавця, неодноразові звернення потерпілого чи інших осіб до винної особи з цього приводу тощо [11].

За ст. 164 КК України караним є злісне ухилення від утримання дітей. Йдеться про: 1) злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання

дітей (аліментів); 2) злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, передбачена ст. 166 КК України [8, с. 150-151].

Відповідно до ч. 2 ст. 182 Сімейного Кодексу України розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Згідно з приміткою до ст. 164 КК України під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця, приватного виконавця тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за три місяці відповідних платежів [12, с. 262].

Як зазначено в постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, злісне ухилення полягає у тривалому та наполегливому ухиленні особи від виконання обов'язку зі сплати аліментів шляхом приховування свого місця проживання, роботи, фактичного заробітку або інших грошових надходжень, незважаючи на попередження про кримінальну відповідальність. Для встановлення ознаки злісності немає значення, чи такі дії винутої особи виражалися у прямій відмові від виконання покладених на неї обов'язків, чи мали форму пасивного ігнорування, уявної неспроможності або необхідності про необхідність їх виконання, оскільки всі ці обставини у будь-якому разі призводять до ухилення від сплати коштів на утримання дітей [13].

Отже, відповідно до Кримінального кодексу України, за злісне ухилення від сплати аліментів у ч.1 ст.164 КК України передбачена кримінальна відповідальність. Суспільна небезпечність даного злочину полягає в тому, що даними діями суб'єкт порушує обов'язки, що покладаються на батьків за Конституцією України та сімейним законодавством, а також посягає на нормальний розвиток і існування дітей. При цьому Кримінальний кодекс Укра-

їни вважає злісне ухилення від сплати аліментів тривалі, систематичні і наполегливі діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, змін місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця, повторне ухилення від сплати аліментів тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів [10].

Отже, притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 164 КК можливе лише за умов, коли воно є злісним. Наявність цієї ознаки у тексті статті зобов'язує суд при постановленні вироку зазначати, які конкретно дії вчинила особа і чому вони свідчать про злісний характер. Очевидно, що розглядаючи справи суди стикаються з труднощами у застосуванні цієї статті, бо жодних конкретних орієнтирів у визначенні злісного характеру діяння у законі не наведено. В судовій практиці виразувалась пропозиція розкрити зміст злісного характеру у законі шляхом зазначення тривалості і систематичності таких дій. Нібито саме ці ознаки характеризують діяння як злісні та охоплюють усі способи ухилення [7]. У науці були спроби конкретизувати ознаку злісності щодо «ухилення від утримання». Так, О. І. Белова зазначає, що «...навіть нетривале за часом ухилення батьків від утримання дітей може призвести до вкрай негативних наслідків для їх здоров'я, фізичного та психічного розвитку» [14, с. 109]. Д.П. Євтуєва можливість кваліфікації злісного ухилення від утримання вбачає тільки у випадках повного або систематичного невиконання цього обов'язку. Вважаємо очевидним, що запропоновані характеристики поняття злісності (нетривале, повне, систематичне ухилення), самі по собі, потребують роз'яснення та не вирішують проблеми правозастосування [8, с.152].

Отже, матеріальна підтримка є важливим обов'язком кожного з батьків. Невиконання цього обов'язку головним чином заважає дитині рости і жити повноцінним життям. Це також впливає на батьків, які живуть разом з дітьми і змушені працювати на своїх батьків, щоб забезпечити потреби дітей. Отже, несплата аліментів – це кримінальний злочин, який тягне за собою покарання у вигляді громадських або виправних робіт, або ж обмеженням волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Думчиков М.О., Корощенко К.Р. Відповідальність за ухилення від сплати аліментів на утримання дитини: кримінально-правова характеристика. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 87. С. 30-36.
2. Бабенко А.М. Деякі проблеми визначення об'єктивних ознак злочинів ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст.165 КК України). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №2. С. 21-24.
3. Сокол О.О. Кримінологічна характеристика та запобігання ухиленням від сплати аліментів на утримання дітей та коштів на утримання непрацездатних батьків: дисертація за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Запоріжжя, 2017. 241с.
4. Семенов І.В. Злочинне ухилення від утримання дітей або батьків (ст.ст. 164, 165 Кримінального кодексу України): досвід систематичного тлумачення ознак потерпілого. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 215-223.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002, № 21-22, ст.135.
6. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 26 травня 2020 р., судова справа № 313/1391/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89564221>.
7. Судова практика у справах про злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей від 28 січня 2004 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002697-04#Text>
8. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Невиконання батьками обов'язку утримання неповнолітніх дітей: дискусійні аспекти кримінально-правової кваліфікації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 77: частина 2. 2023. С. 149-154.
9. Юнін О.С. Стягнення заборгованості по аліментах та притягнення боржника до відповідальності за невиконання аліментних обов'язків: проблеми теорії та практики. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. №1(85). С. 132–139. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_1_2017.pdf.
10. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.1>.
11. Тичина О.М. Актуальні засади притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1188c529-e240-419d-bb25-7c0ef3e6f6f8/content>.
12. Оксаніченко А.С. Питання кваліфікації злочинів, ознакою складів яких є злісність. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2(23) Том 3, 2018. С. 261–265.
13. ВС пояснив, коли в діях особи наявне злісне ухилення від сплати аліментів. *Юридична газета online* від 09 листопада 2021. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/vs-poyasniv-koli-v-diyah-osobi-nayavne-zlisne-uhileniya-vid-splati-alimentiv.html>.
14. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 184 с.

**КРАДІЖКА: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ****THEFT: CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF A CRIMINAL OFFENSE UNDER MARTIAL LAW**

**Абакіна-Пілявська Л.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права**

Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджується кримінально-правова та кримінологічна характеристика крадіжки в умовах воєнного стану в Україні як корисливого кримінального правопорушення проти власності, яке представляє собою таємне викрадення чужого майна, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони якого є: дія (таємне, незаконне, безоплатне, поза волею власника вилучення чужого майна); наслідок, що полягає у заволодінні винним чужим майном; причинний зв'язок між дією та наслідком; спосіб вчинення посягання, що характеризується таємністю.

Кримінологічна характеристика визначається як сукупність кількісно-якісних показників будь-якого виду (групи) кримінальних правопорушень – структуру, рівень, динаміку, особливості особи злочинця, аспекти детермінації, попередження та ін. Аналізуються дані щодо стану злочинності в Україні, рівня, динаміки кримінальних правопорушень проти власності в цілому та крадіжок, зокрема. Досліджується характеристика особи, яка вчинила крадіжки, а також пропонують дані щодо віктимілогічної характеристики потерпілих осіб від крадіжок за період 2021-2023 роки.

Пропонується висновок про наявність тенденції до збільшення кількісних та якісних показників у зазначеному році, що свідчить про погіршення стану злочинності в цілому, що вимагало від держави відповідної реакції. При цьому, варто взяти до уваги той факт, що статистичні дані за 2022-2023 роки не містять об'єктивної інформації щодо стану поширення кримінальних правопорушень, вчинених на окупованих та непідконтрольних територіях. Кримінологічна характеристика є інформаційною базою для запобігання злочинності в цілому та окремим видам кримінальних правопорушень, зокрема, і представляє собою сукупність певних відомостей про конкретне кримінальне правопорушення або групу кримінально караних діянь, що використовується для протидії їм.

Ключові слова: крадіжка, корисливе кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення проти власності, корисливий мотив, кримінально-правова характеристика, кримінологічна характеристика, стан злочинності, запобігання злочинності.

The article examines the criminal law and criminological characteristics of theft under martial law in Ukraine as a self-serving criminal offense against property, which is a secret theft of another's property, the mandatory features of the objective side of which are: action (secret, illegal, gratuitous, against the will of the owner of the property); consequence, which consists in the perpetrator's seizure of another's property; causal link between the action and the consequence; and the method of committing the offense, which is characterized by secrecy.

Criminological characterization is defined as a set of quantitative and qualitative indicators of any type (group) of criminal offenses - structure, level, dynamics, characteristics of the offender, aspects of determination, prevention, etc. The data on the state of crime in Ukraine, the level and dynamics of criminal offenses against property in general and theft in particular are analyzed. The characteristics of the person who committed the theft are studied, as well as data on the victimization characteristics of victims of theft for the period 2021-2023 are offered.

It is proposed to conclude that there is a tendency to increase quantitative and qualitative indicators in the said year, which indicates a deterioration in the state of crime in general, which required an appropriate response from the state. At the same time, it should be taken into account that the statistics for 2022-2023 do not contain objective information on the state of spread of criminal offenses committed in the occupied and uncontrolled territories. Criminological characteristics are an information base for the prevention of crime in general and certain types of criminal offenses in particular, and are a set of certain information about a specific criminal offense or a group of criminal offenses used to counteract them.

Key words: theft, mercenary criminal offense, criminal offense against property, mercenary motive, criminal law characterization, criminological characterization, crime rate, crime prevention.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія проти нашої держави викликала зміни в усіх сферах суспільного життя без виключень. Не минула ця ситуація і явище злочинності, яке в окремих аспектах видозмінилося, але аж ніяк не зменшило свого прояву чи стану в об'єктивній реальності, подекуди, навпаки, лише збільшилися окремі кримінологічні показники. Із початком війни введено воєнний стан, а згодом прийняті закони, які змінили КК України, посиливши кримінальну відповідальність за ряд злочинів в умовах воєнного стану. Зокрема, із 7 березня 2022 року Законом № 2117-IX внесено зміни до КК України щодо посилення відповідальності за посягання, передбачені ст.ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК України, вчинені в умовах воєнного стану, які завжди становили значну частину всієї кримінальної статистики в Україні. Так, крадіжка до цього вважалася не злочином, а кримінальним проступком, і за неї було передбачено покарання від штрафу 17 тисяч гривень до обмеження волі строком до 5 років. Лише в разі вчинення крадіжки повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 185 КК України), з проникненням у житло або інше володіння (ч. 3 ст. 185 КК України) чи у великому, особливо великому розмірі (ч. 4, 5 ст. 185 КК України) – передбачалися покарання у вигляді позбавлення

волі. В сучасних умовах українського буття крадіжка, учинена в умовах воєнного або надзвичайного стану – є особливо кваліфікованим складом кримінального правопорушення.

Стан дослідження. Дослідженням кримінальних правопорушень проти власності, в цілому, та крадіжки, зокрема, займалося чимало видатних вітчизняних вчених, серед яких Є.Ф. Азаров, С.В. Албул, П.П. Андрушко, А.М. Бабенко, А.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, А.Ф. Бова, Б.М. Головкін, В.В. Голіна, О.М. Джу́жа, А.А. Зелінський, О.Г. Кулик та ін.

Метою даної статті є визначення особливостей кримінально-правової та кримінологічної характеристики крадіжки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Так, за кримінальним правом України крадіжка становить кримінальне правопорушення, яке полягає у таємному викраденні чужого майна [1]. Основними ознаками складу крадіжки як кримінального правопорушення є те, що «винна особа не має юридичних повноважень відносно викраденого майна (заволодіваючи чужим майном, особа усвідомлює, що не має ні дійсного, ні передбачуваного права на майно, вилучає його всупереч волі власника); винна особа використовує ненасильницький спосіб заволодіння чужим майном;

винна особа прагне бути непомітною (або ж прихованими можуть залишатися її дії)» [2, с. 352].

В основі розмежування даного кримінально-протиправного діяння із суміжними складами лежать особливості об'єктивної сторони крадіжки, яка полягає у протиправному ненасильницькому таємному та безоплатному заволодіння чужим майном на користь винного або інших осіб, яке завдало матеріальну шкоду власнику (іншому законному володільцю). При цьому, як слушно зауважується, «обов'язковими ознаками об'єктивної сторони крадіжки є: 1) дія (таємне, незаконне, безоплатне, поза волею власника вилучення чужого майна); 2) наслідок, що полягає у заволодінні винним чужим майном; 3) причинний зв'язок між дією та наслідком; 4) спосіб вчинення злочину, що характеризується таємністю» [3].

Зазначається, що викрадення слід вважати таємним, якщо винна особа вважала, що робить це непомітно для потерпілого чи інших осіб, зокрема якщо воно: «здійснюється за відсутності потерпілого чи інших осіб; вчиняється у присутності потерпілого чи інших осіб, які перебувають у стані, що унеможливає усвідомлення значення того, що відбувається (сон, непритомність, стан сп'яніння); здійснюється у присутності сторонніх осіб, які не усвідомлюють факту викрадення майна і не можуть дати йому належної оцінки (психічно хворі, малолітні); відбувається у присутності потерпілого чи іншої особи, за умови, що винна особа не знає про це, чи вважає, що робить це непомітно для них; вчиняється у присутності інших осіб, однак винний розраховує на відсутність усвідомлення ними факту викрадення; здійснюється у присутності лише тих осіб, на погугання з боку яких винний розраховує (виходячи, наприклад, із дружніх стосунків чи родинних зв'язків)» [4, 10].

Отже, ознака таємності містить об'єктивну (факт вчинення злочинного посягання за відсутності осіб, які усвідомлюють факт викрадення) та суб'єктивну (винний вважає, що вчинює посягання непомітно для тих осіб, які усвідомлюють факт викрадення) складову. Набувши статусу конститутивної ознаки складу крадіжки, таємність як спосіб його вчинення виступає відмежувальним критерієм, на основі якого даний склад відрізняється від ряду інших посягань проти власності.

Кримінологічна характеристика представляє собою сукупність певних відомостей про конкретне кримінальне правопорушення або групу кримінально каранних діянь, що використовується для протидії їм. Протягом останніх десятиліть найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями на території України протягом останніх десятиліть завжди були саме корисливі кримінальні правопорушення проти власності з ознаками розкрадання (викрадення). Так, згідно офіційних статистичних даних Генеральної прокуратури України [5] за 2021 рік було обліковано 321 443 кримінальних правопорушень, з яких проти власності склали – 158 729 (49,3% від загальної кількості) правопорушення, серед яких відповідно було виявлено 113 517 крадіжки, грабіж – 4 830, розбій – 949, вимагання – 542, шахрайство – 23 623, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем – 10 531.

362 636 кримінальних правопорушень на території України (без урахування статистики окупованих населених пунктів) було зареєстровано за звітний період 2022 року, серед яких 113 137 кримінальних правопорушень проти власності (31,1%). Із зазначеної кількості крадіжка була зареєстрована 69 496 разів, грабіж – 2 205, розбій – 492, вимагання – 366, шахрайство – 32 086, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем – 6 698.

475 595 кримінальних правопорушень на території України (без урахування статистики окупованих населених пунктів) було зареєстровано за звітний період

2023 року, серед яких 178 902 кримінальних правопорушень проти власності (37,6%), де 82 123 випадків склали крадіжка.

Із зазначеного вбачається, що попри відсутність даних з досить значної території України стан злочинності зберігає тенденцію до збільшення рівня та кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень за кожен наступний звітний період у порівнянні з попереднім.

Цікавими є дані щодо предмету та місця крадіжки. Так, звертаючись до показників за 2022 рік можемо побачити, що із загальної кількості вчинених крадіжок (69 496 випадків) за цей період 1169 предметом крадіжки виступило майно державної форми власності, а в усіх інших випадках – приватне майно. Із них із складів, баз, магазинів та інших торговельних точок було вчинено 12 113 крадіжки, 34 крадіжки мало місце щодо вантажів на транспорті, 277 разів предметом крадіжки виступала худоба (птиці).

У контексті місця вчинення крадіжки, звісно, переважають крадіжки, вчинені з приватних квартир. Так, у 2022 році було вчинено 3 494 квартирні крадіжки; 2001 крадіжка було вчинено по відношенню до речей, які знаходилися у автомобілі, 1290 крадіжок було кишеньковими та 725 разів крадіжки проникли до дач та садових будинків фізичних осіб.

За 2023 рік було вчинено 1588 крадіжок державної власності та 71 707 випадків таємного викрадення предметів приватної власності. Із них 17 139 разів предметом крадіжки виступало майно, яке було викрадено із складів, баз, магазинів та інших торговельних точок; 26 разів – майно, що було вантажем на транспорті, 222 рази крадіжка була вчинена щодо худоби (птиці).

За 2023 рік було виявлено 3 647 квартирну крадіжку, 2 266 разів крадіжку було вчинено по відношенню до майна, яке знаходилося в автомобілі, 1601 крадіжка у звітному періоді була кишеньковою та 769 було вчинено крадіжку речей та майна, яке знаходилося на приватних дачах чи садових будинках. Таким чином, у порівнянні з попереднім роком, мало місце загальне збільшення крадіжок за звітний період, збільшення крадіжок, вчинених із складів, баз, магазинів та інших торговельних точок, збільшилася кількість квартирних крадіжок та крадіжок майна, яке було залишено в автомобілі, така ж тенденція зберіглася і по відношенню до кишенькових крадіжок. Лише крадіжки, які вчинялися щодо майна, яке було розміщене на дачах та в садових будинках спостерігається не значне зменшення загальної кількості.

Переважно, у науково-практичній літературі висловлювала позиція з приводу того, що кримінологічна характеристика становить сукупність кількісно-якісних показників будь-якого виду (групи) кримінальних правопорушень – структуру, рівень, динаміку [6]. Однак, варто зауважити, що за таким підходом поза увагою залишається питання особливостей особи злочинця, аспекти детермінації, попередження та ін.

Усі особи, які вчиняють кримінально протиправні діяння, відрізняються одна від одної за демографічними, психологічними та іншими ознаками, а з іншого боку, вони схожі одна на одну за схожими характеристиками та утворюють стійкі групи. Класифікація означає поділ статистичної сукупності на групи на основі деяких очевидних ознак. У рамках класифікації, по суті, досліджується не окрема особа в комплексі її характеристик, а група злочинців. Класифікацію злочинців можна проводити за різними ознаками, з яких слід виділити дві великі групи ознак: 1) соціологічні (соціально-демографічні); 2) кримінально-правові [7, с. 88–92]. До першої групи ознак належать соціально-демографічні ознаки, що характеризують людину: стать (чоловіча та жіноча) та вік (неповнолітні від 14 до 18 років, молоді 18–24, 25–29 років (деякі автори визначають молодий вік до 35 років), дорослі

30–39 і 40–49 років, старші – 50 років і старше). До другої групи (кримінально-правові ознаки) належать: а) за видами вчинених правопорушень; б) характер і тяжкість вчиненого правопорушення; в) вперше вчинення або рецидив кримінального правопорушення; г) вчинення кримінального правопорушення групою; д) форма правопорушення (умисне чи необережне); є) період злочинної діяльності та ін. Розглянемо ці ознаки стосовно осіб, які вчинили крадіжку в період дії воєнного стану.

Так, за віковими ознаками у 2022 році особами у віці до 14 років було вчинено 42 крадіжки, у віці від 14 до 15 років – 233 крадіжки, у віці 16–17 років – 336 крадіжок, у віці 18–28 – 4 157 крадіжок, у віці 29–39 років – 7 602 крадіжок, у віці 40–54 – 4 897 крадіжок, у віці 55–59 – 571 крадіжка та у віці понад 60 було вчинено 529 крадіжок.

За період 2023 року 61 крадіжка була вчинена особами, які не досягли 14 років на момент вчинення такого посягання, 302 крадіжки було вчинено особами у віці від 14 до 15 років, 444 крадіжки досягли віку 16–17 років на момент вчинення свого діяння, 5 279 разів крадіжку було вчинено особами у віці 18–28 років, 9 469 крадіжок було вчинено особами у віці 29–39 років, 6 793 крадіжок вчинили люди у віці 40–54 роки, 896 крадіжок вчинено особами у віці 55–59 років та 908 крадіжок вчинили особи у віці понад 60 років на момент вчинення крадіжки.

При порівнянні розглянутих показників за 2022 рік та 2023 роки можемо прийти до висновку про наявність стабільної тенденції збільшення кількісних даних щодо кожної вікової категорії крадіїв без виключень.

Жінками у 2022 році було вчинено 2 883 крадіжки, а у 2023 році – 3 721 крадіжку, що також свідчить про наявність тенденції до збільшення.

Варто також звернути увагу на ознаку освіти особи крадія. Так, у 2022 році особами, які мали вищу або фахову передвищу освіту було вчинено 1194 крадіжки, цей показник у 2023 році склав 1480 крадіжок. Особами, які мали професійну (професійно-технічну) освіту у 2022 році було вчинено 3133 крадіжки, а в 2023 році особами з таким же рівнем освіти було вчинено 3541 крадіжку. Крадії з базовою середньою та профільною середньою освітою у 2022 році вчинили 15 483 крадіжки, а у 2023 році – 18 546 крадіжки. Початкова освіта на момент вчинення крадіжки у 2022 році була у 366 осіб крадіїв, у 2023 році – 416. І лише показник кількості осіб крадіїв, які на момент вчинення крадіжки були без освіти зберігся на одному рівні – 169 крадіжок за звітний рік.

За ознакою громадянства крадіїв поділяють на громадян України, іноземців, осіб без громадянства, нелегальних мігрантів та біженців. Відтак, у 2022 році громадянами України було вчинено 20 153 крадіжки, цей показник у 2023 році склав 23 948 крадіжки. Іноземцями у 2022 році було вчинено 167 крадіжок, а у 2023 році – 164; особами без громадянства у 2022 році було вчинено 25 крадіжок, а у 2023 році – 40; нелегальними мігрантами у 2022 році було скоєно 4 крадіжки, у 2023 році – 3; біженцями у 2022 році було скоєно 9 крадіжок, а у 2023 році – 8. Як бачимо, окрім кількості крадіїв-осіб без громадянства щодо всіх інших категорій спостерігається тенденція до зменшення.

За 2021 рік від внаслідок крадіжок потерпілими було визнано 101 758 осіб. Серед яких 29 914 склали жінки (29,4% від загальної кількості), 255 – неповнолітніх та 50 малолітніх. Від шахрайства було зафіксовано 18 103 постраждалих осіб, від грабежів – 4 639 осіб та від розбоїв – 1 040 потерпілих.

62 517 осіб стало жертвами крадіжок за 2022 рік. З яких 18 283 – особи жіночої статі (29,2%), 231 неповнолітні особи та 57 малолітніх дітей. У зазначеному періоді від шахрайства постраждало 26 548 осіб, від грабежу – 2 144 та від розбою – 516 осіб.

За 2023 рік внаслідок вчинення крадіжок було визнано потерпілими 76 814, з яких жінок – 23 316, 278 неповнолітніх та 140 малолітніх осіб. За цей же рік від грабежу постраждало 1717 осіб та від розбою – 409 осіб.

Висновки. Розглянувши кримінально-правову та кримінологічну характеристику крадіжок в Україні в умовах воєнного стану можемо прийти до висновків про те, що статистичні дані відображають тенденцію до збільшення кількісних показників у зазначеному році, що свідчить про погіршення стану злочинності в цілому, що вимагало від держави відповідної реакції. При цьому, варто взяти до уваги той факт, що статистичні дані за 2022–2023 роки не містять об'єктивної інформації щодо стану поширення кримінальних правопорушень, вчинених на окупованих та непідконтрольних територіях. Кримінологічна характеристика є інформаційною базою для запобігання злочинності в цілому та окремим видам кримінальних правопорушень, зокрема, і представляє собою сукупність певних відомостей про конкретне кримінальне правопорушення або групу кримінально караних діянь, що використовуються для протидії їм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131.
2. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
3. Стрельцов Є.Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. Одеса: Астропринт, 2000. 472 с.
4. Кримінально-правова характеристика злочинів проти власності: навч. посібник у схемах / О. З. Мармура, О. Ф. Пасека, В. Ф. Примаченко, Т. Р. Сабанюк. Львів, 2019. 44 с.
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
6. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право, 2009. 288 с.
7. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право. 2018. 416 с.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ В ПРЕВЕНТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE-LEGAL TOOLS IN UKRAINIAN NATIONAL POLICE PREVENTIVE ACTIVITY

Брусакова О.В., д.ю.н., доцент,
декан факультету № 6

Харківський національний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0001-6522-8020

Стаття присвячена дослідженню питання щодо застосування адміністративно-правових інструментів в превентивній діяльності Національної поліції України. Проаналізовано підходи до визначення поняття адміністративно-правових інструментів.

Акцентовано увагу на тому, що застосування адміністративно-правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції, має відбуватися у чіткій відповідності до загальнозовизначених міжнародних та європейських стандартів діяльності поліції. Базисною основою реалізації арсеналу відповідних адміністративно-правових інструментів, за допомогою яких досягається виконання визначених перед Національною поліцією України завдань щодо здійснення превентивної діяльності має бути інтегральна взаємоузгоджена нормативно-правова база, яка визначає види та регламентує їх реалізацію.

Зазначено, що форми адміністративно-правового механізму превентивної діяльності Національної поліції України можуть виражатись як система способів, засобів і конкретних дій підрозділів превентивної діяльності щодо здійснення запобігальної діяльності в сфері правоохорони; втілювати як правові так і не правові (організаційні) інструменти для забезпечення дії інституту превентивної діяльності.

Звернено увагу на те, що Адміністративно-правові інструменти є тими засобами та застосунками, що уможливають практичну реалізацію повноважень в контексті забезпечення діяльності в превентивному напрямі роботи Національної поліції України.

Зроблено висновок про те, що превентивні заходи, як арсенал інструментів впливу, втілюють концепцію комплексного контролю, враховуючи контроль-наглядний, дозвільно-обліковий, реєстраційний, інформаційно-аналітичний та обмежувальний характер. З метою ефективної профілактики, попередження та запобігання правопорушенням, цей комплекс заходів охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства.

Ключові слова: адміністративно-правові інструменти, превентивна діяльність, Національна поліція, нормативно-правова база, контроль, нагляд.

The article is devoted to the study of scientific issues regarding to the application of administrative – legal tools in Ukrainian National Police Preventive Activity. Viewpoints of defining the concept of administrative – legal tools are analyzed.

Consideration was focused on the fact that the application of administrative – legal tools in Preventive Activity of the National Police of Ukraine should be strict, according to generally recognized international and European standards of police activity. The main basis for the implementation of the arsenal of relevant administrative – legal tools with the help of which the defined tasks for the National Police of Ukraine concerning the implementation of preventive activities are achieved and it must be an coherent and mutually agreed regulatory and legal framework, which defines the types and regulates their implementation.

It is considered that the forms of the administrative-legal mechanism of Ukrainian National Police Preventive Activity can be expressed as a system of methods, means and specific actions of the preventive activity units regarding to the implementation of preventive activity in the field of law enforcement; implement both legal and non-legal (organizational) tools to ensure the effectiveness of the institute of preventive activity.

Attention was drawn to the fact that administrative – legal tools are those means and applications that enable the practical implementation of powers in the context of ensuring activities in the preventive course of the Ukrainian National Police service.

It was concluded that preventive measures as an arsenal of influence tools contained the concept of complex control, taking into account control-supervisory, permitting-accounting, registration, information-analytical and restrictive nature. In order to effectively crimes prevention this complex of measures covers all spheres of society's life.

It was concluded that preventive measures as an arsenal of influence tools contained the concept of complex control, taking into account control-supervisory, permitting-accounting, registration, information-analytical and restrictive nature. In order to effectively crimes prevention this complex of measures covers all spheres of society's life.

Key words: administrative – legal tools, preventive activity, National Police of Ukraine, regulatory and legal framework, control, supervision.

Постановка проблеми та її актуальність. Важливість належного нормативно-правового забезпечення превентивної діяльності має надзвичайне практичне значення, оскільки від їх ефектного проведення залежить створення безпечного середовища для реалізації громадянами своїх прав. Особливої актуальності дослідження зазначеного питання набуває в умовах воєнного стану та тих чисельних викликів, які постали перед державою та Національною поліцією.

Тотальне «перезавантаження» правоохоронної системи на демократичний сервісно-орієнтований вектор розвитку з урахуванням вимог міжнародних стандартів та національних інтересів, потребує на сьогодні перегляду функцій, завдань, принципів, методів та форм діяльності уповноважених державних органів правопорядку, розроблення та впровадження інноваційних адміністративно-правових інструментів у їх роботу, спрямованих, перш за все, на забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [1, с.104].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою застосування адміністративно-правових інструментів в превентивній діяльності поліції присвятили свої праці такі дослідники як: Бондар О.Г., Грицаєнко Л. Р., Джафарова О.В., Дронік Д.С., Корнієнко М. В., Кубаєнко А.В., Лакійчук Я. О., Мельничук С.М., Панова О. О., Рязанцева І.М., Сулацький В.С., Татарова Т. О., Ульянов О.І., Шатрава С.О.,

В наукових працях зазначених авторів розкриті окремі аспекти теоретико-правових підходів до класифікації нормативно-правових актів, критеріїв їх систематизації, визначення сутності та окремих видів адміністративно-правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції.

Разом з тим, комплексний аналіз адміністративно-правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Метою дослідження є розкриття сучасних доктринальних підходів до сутності та видів адміністративно-право-

вих інструментів в превентивній діяльності Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, слід погодитись з твердженням Суляцького В.С. стосовно того, що форми адміністративно-правового механізму превентивної діяльності Національної поліції України можуть виражатись як система способів, засобів і конкретних дій підрозділів превентивної діяльності щодо здійснення запобігальної діяльності в сфері правоохорони; втілювати як правові так і не правові (організаційні) інструменти для забезпечення дії інституту превентивної діяльності.

Дослідник наголошує на тому, що такі форми адміністративно-правового механізму превентивної діяльності впроваджуються не лише в системі підрозділів Національної поліції України, й серед органів правопорядку також; виражаються у широкому колі правовідносин у формі організації, впорядкування та правозастосування.

Адміністративно-правові інструменти є тими засобами та застосуваннями, що уможливають практичну реалізацію повноважень в контексті забезпечення діяльності в превентивному напрямі роботи Національної поліції України.

Автор робить висновок про те, що форми адміністративно-правового механізму превентивної діяльності Національної поліції України втілюють всі запропоновані законодавчим базисом інструменти для демонстрації та здійснення зовнішнього виразу змісту й сутності превентивної (запобігальної, попереджувальної) роботи Національної поліції України [2, с. 4, 82, 181].

На нашу думку, слід погодитись з тезою Корнієнко М.В. відносно того, що встановлені правом правила поведінки дозволяють передбачати наслідки як своїх дій, так і дій інших осіб, що урегульовує відносини членів суспільства. Фактична реалізованість правових норм дозволяє людині почуватися впевнено, розуміючи, що посягання на неї, на її можливу поведінку (правомірну) буде припинено у разі необхідності органами правопорядку, а порушник зазнає негативних наслідків, що має превентивну мету (маємо на увазі як індивідуальну, так і загальну превенцію) [3, с. 59].

Слід зазначити, що досліджуючи питання адміністративно-правових інструментів у діяльності як поліції так і інших правоохоронних органів, науковці мають спільну позицію, щодо їх відповідності нормативно-правовим актам України та міжнародним стандартам діяльності поліції.

Шевченко В.М. слушно зазначає, що застосування адміністративно-правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції, має відбуватися у чіткій відповідності до загальноновизначених міжнародних та європейських стандартів діяльності поліції. Базисною основою реалізації арсеналу відповідних адміністративно-правових інструментів, за допомогою яких досягається виконання визначених перед Національною поліцією України завдань щодо здійснення превентивної діяльності має бути інтегральна взаємоузгоджена нормативно-правова база, яка визначає види та регламентує їх реалізацію [4, с. 305].

Досліджуючи нормативно-правові акти, які визначають види адміністративно – правових інструментів превентивної діяльності поліції Шевченко В.М. робить висновок про те, що нормативне закріплення адміністративно-правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції – це відповідна група нормативно – правових актів, які класифікуються за юридичною силою та впливом, та регулюють відповідну сукупність суспільні відносини у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, направлені на ефективне та своєчасне застосування Національною поліцією адміністративно-правових інструментів спрямованих на запобігання порушень життєдіяльності населення, а також відновлення безпекового середовища [5, с. 160].

Створення на рівні відповідних нормативно-правових актів умов для забезпечення публічної безпеки, з'ясування ролі кожного органу державної влади та місцевого самоврядування в процесі забезпечення публічної безпеки, налагодження дієвих інструментів партнерства з інституціями громадянського суспільства, чітке визначення вичерпного переліку загроз належному існуванню публічної безпеки та заходів, спрямованих на недопущення їх настання або мінімізацію їх негативних наслідків, є важливою передумовою забезпечення національної безпеки, гарантування захищеності життєво важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина [6, с. 84].

На нашу думку, слухним є твердження Дроніка Д. С. стосовно того, що змістовне наповнення інструментів публічного адміністрування в діяльності поліції передбачає певну самостійність у виборі тих чи інших встановлених законодавством інструментів, з урахуванням особливого характеру завдань поліції та специфіки оперативної обстановки.

Автор сформулював поняття інструментів діяльності патрульної поліції як зовнішнє організаційно-правове, практичне вираження їх діяльності у сфері забезпечення публічного порядку й безпеки, дотримання прав і законних інтересів громадян, забезпечення безпеки дорожнього руху, протидії злочинності у вигляді сукупності дій правового та неправового характеру, що здійснюються уповноваженими посадовими особами патрульної поліції в межах їхньої компетенції [7, с. 121, 122].

Превентивні заходи, як арсенал інструментів впливу, втілюють концепцію комплексного контролю, враховуючи контрольно-наглядовий, дозвольно-обліковий, реєстраційний, інформаційно-аналітичний та обмежувальний характер. З метою ефективної профілактики, попередження та запобігання правопорушенням, цей комплекс заходів охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства [8, с. 12].

Лакійчук Я. О. превентивні заходи визначає як комплекс дій реактивного, контрольно-наглядового, реєстраційного, дозвольно-облікового, інформаційно-аналітичного, обмежувального характеру, метою яких є попередження, профілактика та запобігання виникненню правопорушень у всіх без виключення галузях життєдіяльності суспільства. Дослідниця даючи визначення превентивних заходів, до комплексу дій, перелічених вище, додає їх реактивність [9, с. 55].

На наш погляд, слід більш детально зупинитись на кожному з перелічених заходів, з метою розуміння їх впливу на здійснення поліцейських заходів взагалі, та превентивних поліцейських заходів зокрема.

Щодо контрольно – наглядових заходів, слід звернути увагу на відсутність єдиного підходу до визначення поняття контролю та нагляду. Більше того, серед дослідників не має єдності у питанні щодо необхідності розмежування понять «контроль» і «нагляд».

Скочиляс-Павлів О. зазначає, що органи виконавчої влади при здійсненні державного контролю (нагляду), здебільшого, мають повноваження змішаного характеру, коли для досягнення завдань, поставлених перед відомством, контроль і нагляд об'єднуються, при цьому в діяльності проявляється переважання ознак нагляду, або контролю. Тому серед контрольно-наглядових органів немає відомств, що володіють повноваженнями чистого контролю або повноваженнями чистого нагляду.

Дослідниця зазначає, що інтеграція елементів контролю та нагляду в контрольно-наглядовій діяльності органів системи МВС України позитивно позначається на результатах діяльності. Засоби контролю та нагляду, об'єднані разом, дозволяють долати негативні та підсилювати позитивні тенденції. Широкий комплекс організаційних можливостей контрольної діяльності дозволяє доповнити вузьку наглядову діяльність [10, с. 170 -171].

Іншої точки зору дотримується Грицаєнко Л.Р., дослідивши різні точки зору відносно категорій «контроль» та «нагляд», зробив висновок про те, що кінцевою метою контролю, є забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів виконавчої влади, що досягається за допомогою організаційно – правових засобів. У сукупності вони складають способи забезпечення законності та дисципліни. Це дві самостійні форми реалізації контрольної влади у правовій державі [11, с.35, 37].

Контрольно-наглядова форма правозастосовної діяльності – це нормативно-визначений перебіг процесу правозастосовної діяльності який охоплює здійснення функцій держави компетентними суб'єктами контрольно-наглядової діяльності спрямований на утвердження й гарантування режиму законності й правопорядку у різних сферах життєдіяльності держави шляхом видання конкретизованих індивідуальних актів або рішень у відповідності до чинного законодавства [12, с. 67].

Інформаційно-аналітичні заходи передбачають:

- формування баз (банків) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України;
- використання баз (банків) даних Міністерства внутрішніх справ України та інших органів державної влади;
- здійснення інформаційно-пошукової та інформаційно-аналітичної роботи;
- здійснення інформаційної взаємодії з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями [13].

Відповідно до ст.25 Закону України «Про Національну поліцію», остання здійснює інформаційно-аналітичну діяльність виключно для реалізації своїх повноважень:

- формує реєстри та бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України;
- користується реєстрами та базами (банками) даних Міністерства внутрішніх справ України та інших органів державної влади;
- здійснює інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну роботу;
- здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями;
- надає до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів в електронній формі та в обсягах даних, зазначених у статтях 7, 14 Закону України «Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів», відомості, необхідні для забезпечення ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів [14].

Парханов Г.Р. наголошує на тому, що з метою превенції адміністративних проступків і кримінальних правопорушень є необхідність запровадження в містах автоматизованої інформаційно-аналітичної системи «Безпечне місто», що сприятиме підвищенню оперативності та ефек-

тивності превентивної діяльності територіальних підрозділів Національної поліції щодо забезпечення публічної безпеки та порядку на території міста, здійсненню превентивної (профілактичної) діяльності у напрямку зменшення вчинення адміністративних проступків та запобігання скоєнню кримінальних правопорушень, охорони прав і свобод людини, а також законних інтересів громадян та посилення взаємодії з органами публічної адміністрації у запобіганні всім формам злочинності в інтересах територіальної громади [15, с.15].

Питання обмежувальних заходів, в діяльності поліції, на наш погляд, ґрунтовно розкрито Корнієнком М.В., в монографічному дослідженні щодо забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах. Зокрема вчений відзначив, що COVID - 19 здійснив значний вплив на соціальне життя людей. Органами публічної влади було введено значну кількість різних обмежувальних заходів, таких як карантин, обмеження на виїзд і в'їзд, заборона масових зібрань тощо. У цьому аспекті акцентовано увагу на залученні органів правопорядку до контролю за дотриманням населенням запроваджених обмежувальних заходів під час протидії COVID-19.

Дослідником наголошено, що не зважаючи на те, що воєнний стан є більш жорстким правовим режимом, порівняно з надзвичайним станом, передбачає суттєві обмеження прав і основоположних свобод людини, однак, як і в інших екстраординарних умовах, пріоритет прав і свобод людини не втрачає свого керівного значення (навіть в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені низка прав людини) [16, с.80].

На обмежувальні заходи які вводяться під час воєнного стану звертають увагу Джафарова О.В., та Зінченко Д.А., які акцентуючи увагу на тому, що права людини є фундаментальними та універсальними цінностями, в умовах надзвичайних ситуацій терористичних актів, воєнних конфліктів можуть вводиться різні обмежувальні заходи, що безпосередньо впливають на основні права та свободи громадян. Серед ключових викликів для прав людини, дослідники виділяють обмеження свободи слова і збору інформації, обмеження свободи руху, коли люди можуть бути позбавлені можливості залишити конфліктну зону або навпаки повернутися до своєї домівки [17, с. 48].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

В умовах сьогодення в превентивній діяльності Національної поліції застосовується широке коло адміністративно-правових інструментів направлених на ефективну діяльність поліції.

Невід'ємною умовою реалізації адміністративно-правових інструментів є належне їх нормативно– правове регулювання, що обумовлює важливість ґрунтовного аналізу сучасної нормативної бази у зазначеній сфері та проведення подальших ґрунтовних наукових досліджень із зазначених питань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шатрава С.О., Рязанцева І.М. Превентивна діяльність Національної поліції України як об'єкт адміністративно – правового дослідження. Наше право. №3, 2023. С.104-109.
2. Сулацький В.С. Адміністративно– правовий механізм превентивної діяльності Національної поліції України: дис. ...д-ра філос.: 081 Право/ Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. 219 с.
3. Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 170 с.
4. Шевченко В. М. До питання нормативно-правового закріплення адміністративно – правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції. Вісник кримінологічної асоціації України. 2023. №1(28). С.305-314.
5. Шевченко В.М. Дослідження нормативно-правових актів, які визначають види адміністративно – правових інструментів превентивної діяльності Національної поліції. // Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 158-160.
6. Панова О.О. Забезпечення публічної безпеки в Україні: адміністративно– правовий аспект: дис. ... д-ра юр.наук: 12.00.07/Харків. Нац. Ун-т. Харків, 2019. 516 с.

7. Дронік Д.С. Адміністративно-правові засади діяльності патрульної поліції в Україні : дис. ... д-ра філософії: 081 Право/ Донец. держ. ун-т внутр. спр. Кропивницький, 2023, 241 с.
8. Кубаєнко А.В., Ульянов О.І., Крижановська О.В. Превентивна діяльність підрозділів Національної поліції України: навч.метод. посіб., Одеса «Юридична література», 2024. 65 с.
9. Лакійчук Я. О. Адміністративно-правове забезпечення превентивної діяльності поліції: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.07/ Нац. академ. внутр. спр. Київ 2019. 219 с.
10. Сkochилас-Павлів О. Співвідношення контролю та нагляду в діяльності органів системи міністерства внутрішніх справ України. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"* 2020. № 3 (27), С.166-172.
11. Грицаєнко Л. Р. Державний контроль і прокурорський нагляд: сутність та співвідношення. *Вісник Національної академії прокуратури України* 2012. №2. С. 34-38.
12. Мельничук С.М. Контрольно– наглядова форма правозастосовної діяльності: особливості теоретичного розуміння. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України* (2016) № 7 С. 62-68.
13. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова від 28.10.2015 №877 // *Офіційний вісник України*. 2015. №89. ст.2971.
14. «Про Національну поліцію»: Закон України від 2.лип. 2015 р. № 580-VIII. <https://ips.ligazakon.net/document/T150580?an=1>.
15. Парханов Г.Р. Адміністративно-правові засади превентивної діяльності Національної поліції України: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд.юрид.наук: 12.00.07. Київ, 2019, 24 с.
16. Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 172 с.
17. Джафарова О.В., Зінченко Д.А. Основні виклики для прав людини під час воєнного стану: досвід Національної поліції України. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 48-49.*

PROVIDING LAW ENFORCEMENT ACTIVITY IN THE MARTIAL LAW REGIME

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄНОГО СТАНУ

**Batiuk O.V., Doctor of Legal Sciences, Professor,
Professor at the Department of National Security**

Lesya Ukrainka Volyn National University

ORCID ID: 0000-0002-2291-4247

**Fedorchuk M.V., Lieutenant Colonel,
head of the command and staff course
of the tactical level (L-2) of the Faculty of Management Training**

Bohdan Khmelnytskyi National Academy

of the State Border Guard Service of Ukraine

ORCID ID: 0009-0000-7322-0192

In the article, the authors examine the scientific views and provisions of the current legislation of Ukraine which define the content of law enforcement activity, which is determined by a number of elements, including not only the subjects but also the object of law enforcement activity. The authors determine that, according to the nature of the powers exercised, it is advisable to define the following types of law enforcement activities under martial law 1) ensuring public security and order; 2) justice (including judicial control over the execution of court decisions, rulings, and resolutions); 3) detection and investigation of crimes of criminal misconduct (including by means of operational and investigative activities and pre-trial investigation); 4) human rights protection (domestic, international and self-defence); 5) provision of legal aid (legal representation and access to the judicial system). The authors came to the conclusion that law enforcement activity under martial law can be classified into separate independent types according to the following criteria: depending on the subjects of law enforcement activity; depending on the nature of actions of law enforcement subjects; depending on the impact on society (stabilizing and dynamic); depending on the nature of legal facts which cause law enforcement activity (regulatory and protective); depending on the time of law enforcement activity (current and emergency); depending on the sphere of law enforcement (general, departmental and local). The authors came to the conclusion that the subjects of law enforcement activities under martial law should include the following: The National Police of Ukraine, the National Guard of Ukraine, the Security Service of Ukraine, public formations for the protection of public order and the state border in the field of public order protection and territorial defence units of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: security, citizen, state, evidence, activity, law, protection, law and order, law enforcement officer, war.

У положеннях наукової статті автори досліджують наукові погляди та положення чинного законодавства України які визначають зміст правоохоронної діяльності який зумовлений низкою елементів, серед яких варто назвати не лише суб'єктів, але й об'єкт правоохоронної діяльності. Автори визначають, що за характером виконуваних повноважень доцільно визначити такі види правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) правосуддя (зокрема судовий контроль за виконанням судових рішень вироків, ухвал, постанов); 3) викриття й розслідування злочинів кримінальних проступків, (зокрема засобами оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування); 4) правозахисна діяльність (внутрішньодержавна, міжнародна та самозахисна); 5) надання юридичної допомоги (юридичне представництво та доступ до судової системи).

Автори приходять до висновку, що правоохоронна діяльність в умовах воєнного стану може бути класифікована на окремі самостійні різновиди за такими критеріями: залежно від суб'єктів правоохоронної діяльності; залежно від характеру дій суб'єктів правоохоронної діяльності; залежно від впливу на суспільство (стабілізуюча та динамічна); залежно від характеру юридичних фактів, що спричиняють правоохоронну діяльність (регулятивна та охоронна); залежно від часу здійснення правоохоронної діяльності (поточна та надзвичайна); залежно від сфери правоохоронної діяльності (загальна, відомча та місцева). Автори вважають, що до суб'єктів забезпечення правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану доцільно віднести: Національну поліцію України, Національну Гвардію України, Службу безпеки України, громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону у сфері охорони громадського порядку та підрозділи територіальної оборони Збройних сил України.

Ключові слова: безпека, громадянин, держава, докази, діяльність, закон, охорона, правопорядок, правоохоронець, війна.

The relevance of the topic is due to the fact that on 20 February 2014, Russia began the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, hereinafter referred to as the ARC, and subsequently on 12 April 2014, the territory of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine, which the international community recognised as a military conflict that was international in nature, but local in geographical scope, and it took more than one year for the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" No. 389-VIII to be adopted on 12 May 2015, which defines the content of the legal regime of martial law, the procedure for its implementation and cancellation, the legal basis for the activities of public authorities, military command, military administrations, local self-government bodies, enterprises, institutions and organisations under martial law, guarantees of human and civil rights and freedoms, and the rights and legitimate interests of legal entities [1]. That is why the issue of ensuring law enforcement under martial law has actually arisen since 2014 and has not ceased to be relevant today for ten years. That is why we believe that the importance of law enforcement for ensuring the sustainable and effective

functioning of the state and society cannot be overestimated, as it is about protecting the key values of the country and society defined by legal norms. We agree with scholars who believe that the importance of law enforcement is determined by its purpose, which is to protect human and civil rights and freedoms, public order; ensure public safety; maintain law and order; implement the rule of law, etc. This goal is achieved through the implementation of the tasks and functions assigned by society and the state to this type of activity [6]. We support the opinion of Professor Kobzar O. F. that the exceptional role of the state and law in the life of modern society naturally determines both the theoretical and practical significance of problems related to the state and legal organisation and regulation of public life. One of the most important areas of this activity is the establishment and maintenance of a democratic legal order that complies with international law. It is the rule of law that is the basis and inherent attribute of the state governed by the rule of law, which determines the reality of law, the scope of rights and freedoms of citizens and the state, the correlation of these rights and freedoms

in the real social and political reality. An important means of ensuring these rights is the law enforcement activity of special state bodies [7].

Analysis of recent research and publications. The theoretical basis for studying the issues of law enforcement by various entities under martial law is the scientific works of such scholars as: Esimov S. S. [6], Ivakha V. O. [8], Kobzar O. F. [7], Kovaliv M. V. [6,8], Kuznichenko S. O. [11], Lozynskyi Y. R. [6], Morkvin D. A. [12], Mulyar H. V. [13], Nikitenko O. I. [14], Prokopenko O. Y. [10], Subota S. I. [9], Shai R. Y. [13] and others.

The purpose of the article is to study the concept, purpose, essence, of subjects and objects of law enforcement activities under martial law with a view to determining the author's position on improving the regulatory and legal framework for law enforcement activities under martial law in Ukraine.

Presentation of the research material and its main results. Considering the problems of ensuring law enforcement under martial law, in our opinion, first of all, it is worth referring to the etymological concepts of law enforcement and martial law. Considering the interpretation of the concept of 'activity' in the general semantic sense, it means the manifestation of force, energy of something; work, functioning of an organisation, institution, machine, etc.; application of one's labour to something [5]. However, it is worth noting that the issue of defining the concept and content of law enforcement activity has been repeatedly the subject of research by many scholars, since the legal literature has not developed a unified approach to an unambiguous understanding of the key characteristics of law enforcement activity.

It is worth noting that the current legislation of Ukraine does not clearly regulate the concept of law enforcement activity, which is a significant drawback in theoretical and law enforcement activities. First of all, it should be noted that the need to define law enforcement arose as a result of the fact that Article 1 of the Constitution of Ukraine states: 'Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, legal state', with its bodies increasingly assuming functions and tasks of controlling, protecting and defending human rights, the interests of civil society and the state itself. The state has assumed the obligation to protect individuals and society from negative manifestations and social deviations. A person, his/her life and health, honour and dignity, inviolability and security are recognised as the highest social value [14, p.98].

We agree with Professor Kobzar O.F. that the very concept of law enforcement activity is widely used in legal and socio-political literature. However, it has not been fully researched, although the legislation on the status of law enforcement agencies, functions, tasks and specific areas of their activities, powers of individual agencies and officials is quite developed. In the academic literature, the features of law enforcement are not clearly defined, the concepts of law enforcement activity and special law enforcement activity are not distinguished, and sometimes law enforcement activity is not distinguished from judicial and human rights activities [7, p.10].

The essence of law enforcement activity is also determined by its purpose, which is to protect human and civil rights and freedoms, public order; ensure public safety; maintain law and order; and implement the rule of law. This goal is achieved through the implementation of tasks and functions assigned by society and the state to this type of activity.

The essential features of law enforcement activities under martial law include the following:

1) law enforcement activities are carried out not by any means, but only through the use of legal measures of influence, which include measures of state coercion and penalties clearly regulated by the law that is in force under martial law;

2) law enforcement activities are carried out in the course of its implementation of legal measures of influence, which must strictly comply with the provisions of the law or other legal act that is in force under martial law;

3) law enforcement activities are carried out in accordance with the procedure established by law in compliance with certain procedures that are in force under martial law;

4) the implementation of law enforcement activities is entrusted primarily to specially authorised state bodies, which are staffed by appropriately trained officials, law enforcement officers, and employees of the country's security and defence forces under martial law.

As rightly emphasised by Shai R.Y., law enforcement activity is heterogeneous in content, which is manifested in the relative diversity of functions performed by it, the content of which is determined by the main areas of this type of activity. These functions include: justice; judicial control; prosecutorial supervision; investigation of crimes; provision of legal aid; organisational support of courts and other bodies.

Each of these areas aims to achieve specific results, namely:

1) elimination of violations of the Constitution of Ukraine;

2) fair hearing of civil and criminal cases, cases of administrative offences, and arbitration cases;

3) detection and elimination of violations of the law by means of prosecutorial response;

4) detection of crimes and exposure of persons guilty of committing them;

5) preparing materials for court proceedings in specific cases;

6) providing qualified legal aid to all those who need it, especially to persons who are held legally liable, as well as other legal services;

7) creating conditions for the normal operation of courts and other bodies [15, p. 14-15].

We believe that the content of law enforcement activity is determined by a number of elements, among which we should mention not only the subjects, but also the object of law enforcement activity.

We agree with the opinion of Professor Kobzar O. F. that the objects of law enforcement activity as elements of its content include:

1) inalienable (natural) human rights and freedoms, and human rights in the positivist sense (subjective law and legitimate interests)

2) the fundamentals of the constitutional order, in particular, the fundamentals of the social and state order defined by constitutional norms, and the fundamentals of local self-government;

3) the rule of law in society;

4) law and order as a state of social relations;

5) issues of security of an individual, society and the state;

6) the state of legal awareness and legal culture in society [7].

We support the opinion of Morkvin D. A. that the listed objects in combination with such elements of the content of law enforcement activity as the powers of the subjects of its implementation, their goals and objectives make it possible to identify the areas of law enforcement activity [12, p.38].

The main areas of law enforcement activity should include: protection of rights, freedoms and legitimate interests of participants in relevant social relations; ensuring an appropriate level of public order in society; ensuring public safety; prevention of offences; detection of offences and collection of evidence in order to bring perpetrators to legal responsibility; participation in activities aimed at applying state coercion to offenders; provision of qualified legal assistance; legal propaganda and agitation.

We believe that these areas of law enforcement activity can be considered as its varieties. Thus, according to the nature of the powers exercised, it is advisable to define the following types of law enforcement activities: 1) ensuring public security and order; 2) justice (including judicial control over the execution of court decisions, verdicts, resolutions); 3) detection and investigation of crimes (including through operational and investigative activities and pre-trial

investigation); 4) protection of human rights (domestic, international and self-defence); 5) provision of legal aid (legal representation and access to the judicial system).

Morkvin D. A. is right in his opinion that the key criteria for classification of law enforcement activity should include:

1) by subjects of implementation:

firstly, law enforcement activity as a direction of implementation of managerial powers of a significant number of subjects, including legislative authorities, local self-government bodies, as well as representatives of the public, who, within the limits determined by law, carry out measures to protect and defend the established legal order;

secondly, law enforcement activity, which is carried out within the framework of its functional purpose by a number of specially authorised law enforcement agencies;

2) by the specifics of the powers exercised by law enforcement entities. This is due to the specific goals and objectives of the subjects of its implementation, for example, law enforcement activities carried out by the National Police, the National Guard, the Security Service of Ukraine, etc.

We believe that law enforcement activity under martial law can be classified into separate independent types according to the following criteria: depending on the subjects of law enforcement activity; depending on the nature of actions of law enforcement entities; depending on the impact on society (stabilizing and dynamic); depending on the nature of legal facts which give rise to law enforcement activity (regulatory and protective); depending on the time of law enforcement activity (current and emergency); depending on the field of law enforcement activity (general and special).

We agree with Morkvin D. A. that law enforcement activity as an object of administrative and legal regulation is a set of organisational, legal, informational and other measures implemented by specially authorised entities with the aim of ensuring the internal security of the state, as well as protecting the legitimate rights, freedoms and interests of each individual, society and the state as a whole. Law enforcement activities can be best understood in both broad and narrow terms. Thus, according to the broad approach, it is the activity of all state and non-state subjects that, within the limits of the powers granted to them by law, exercise their rights and obligations to protect the values protected by law, in particular: human and civil rights and freedoms, the constitutional order, property, the environment, etc. In a narrow sense, law enforcement is the activity of executive bodies of state power, which are clearly regulated by law and are defined as law enforcement bodies due to their primary implementation of the law enforcement function of the state [12, p. 40]. We agree with the point of view that in today's conditions, a number of issues are important for the effective implementation of the law enforcement function of the state, in particular

- creation of high-quality legal and regulatory framework governing the activities of law enforcement agencies, as well as strict observance of human and civil rights and freedoms;

- control over the work of law enforcement agencies and their officials, as well as over the activities of security providers in the state;

- proper staffing, material and technical, and information support of law enforcement agencies;

- informing the population about the possibility of influencing the state of security in the state, as well as exercising public control over the activities of law enforcement agencies, legal education of the population, enhancing the cultural development of the regions, and introducing real educational programmes aimed at the development of children and teenagers;

- quality crime prevention to avoid the commission of crimes and offences;

- establishing a mechanism for the implementation of laws and bylaws aimed at exercising the law enforcement function of the state, eliminating conflicts in this area;

- introduction of foreign experience and activities of the law enforcement system, taking into account both positive and negative experience in order to prevent gaps in this area [16, p. 1029].

It should be noted that in contrast to the absence of a clear concept of law enforcement activity, the legislator has clearly defined the concept of martial law – a special legal regime introduced in Ukraine or in certain areas of Ukraine in the event of armed aggression or threat of attack, threat to the state independence of Ukraine, its territorial integrity and provides for the granting of powers to the relevant state authorities, military command, military administrations and local self-government bodies necessary to avert the threat, repulsing armed aggression and ensuring national security, eliminating threats to the state independence of Ukraine, its territorial integrity, as well as temporary restrictions on constitutional rights and freedoms of man and citizen and the rights and legitimate interests of legal entities, caused by the threat, with indication of the term of validity of these restrictions [1].

In our opinion, it is worth noting that the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law' [1] and the Decree of the President of Ukraine on the imposition of martial law in Ukraine or its separate localities, approved by the Verkhovna Rada of Ukraine [2], regulate that the military command, within its powers, issues binding orders and directives on issues of defence, public safety and order, and the implementation of measures of the legal regime of martial law.

It is worth noting that on 16 July 2021, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine 'On the Principles of National Resistance' [3], which stipulates that one of the tasks of the territorial defence of the Armed Forces of Ukraine is to participate in ensuring public safety and order in settlements.

It is also worth noting that the Law of Ukraine 'On the Participation of Citizens in the Protection of Public Order and the State Border' [4] stipulates that the main tasks of public formations for the protection of public order and the state border in the field of public order protection are as follows:

- assisting the National Police in ensuring public order and public safety, preventing administrative and criminal offences;

- informing the National Police about criminal offences committed or being prepared, places of concentration of criminal groups;

- assisting the National Police in detecting and solving criminal offences, searching for the perpetrators, protecting the interests of the state, enterprises, institutions, organisations and citizens from criminal encroachments; participating in ensuring road safety and combating child neglect and juvenile delinquency.

In conclusion, we believe that it is advisable to amend the current legislation of Ukraine in terms of a clear definition of the concept of law enforcement, namely, we propose to supplement the Law of Ukraine 'On National Security of Ukraine' in part 1 of Article 1 'Definition of Terms' with the following definition, law enforcement activity is a type of state activity carried out with the aim of protecting the law by specially authorised bodies through the use of legal measures of influence in strict accordance with the law and in strict compliance with the established procedure.

Law enforcement activity under martial law is characterised by the fact that: firstly, it is carried out on the basis of and with the aim of implementing the provisions of the law that are in force during a special period; secondly, it has a specific purpose; thirdly, it is carried out by specially authorised subjects, which include the security and defence forces. The content of the main tasks of law enforcement activity under martial law is to protect and defend: a person, his/her rights and freedoms; constitutional (state) system and the foundations of local self-government; property; law and order; natural resources and the environment; national (state) security; state

and customs border of Ukraine, etc. Thus, law enforcement activity under martial law is ensured by the relevant authorised entities, which include the security and defence forces, for the personal safety of a person, individual, citizen, as well as the safety of the entire civil society and the state.

The subjects of law enforcement activity under martial law should include: The National Police of Ukraine, the National Guard of Ukraine, the Security Service of Ukraine, public formations for the protection of public order and the state border in the field of public order protection, and territorial defence units of the Armed Forces of Ukraine.

BIBLIOGRAPHY

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року із змінами та доповненнями в редакції Редакція від 19.04.2024, підстава – 3441-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 02.02.2024)
2. Указ Президента України №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» 24 лютого 2022 року URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 02.02.2024)
3. Закону України «Про основи національного спротиву» прийнятий 16 липня 2021 року № 1702-IX в редакції від 03.08.2023, підстава – 3022-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення 02.02.2024)
4. Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» 22 червня 2000 року № 1835-III в редакції від 15.03.2022, підстава – 2107-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text> (дата звернення 02.02.2024)
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с.
6. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.
7. Кобзар О. Ф. Правоохоронна діяльність: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник ДДУВС*. – 2017. – № 3 – С. 8-15.
8. Ковалів М. В., Іваха В. О., Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. 2016 URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4948/vnulpurn201683712.pdf> (дата звернення 02.02.2024)
9. Субота С. І. Аксіологічні засади правоохоронної діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 35–38. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2020/9.pdf.
10. Прокопенко О. Ю. Поняття й ознаки правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 16, т. 1. С. 50–53.
11. Кузнichenko С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.
12. Морквін Д. А. Адміністративно-правове забезпечення правоохоронної діяльності Національної гвардії України. – дисертація на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2023. С.215
13. Муляр Г. В. Діяльність органів Національної поліції України в умовах правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 61. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc61/61_2023.pdf#page=130
14. Нікітенко О.І. Правоохоронна діяльність щодо забезпечення внутрішньої безпеки держави. *Право і суспільство*. – 2015. – № 3. – С. 98-101.
15. Шай Р. Я. Природа та сутність правоохоронної діяльності. *Наше право*. 2014. № 5. С. 10–16.
16. Євдокіменко С.А. Особливості діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю в Україні в умовах воєнного стану. *The 12th International scientific and practical conference «Modern research in world science»*. 2023. С. 1028–1033.

СПЕЦІАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В СФЕРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

SPECIAL LEGAL PERSONALITY OF THE NATIONAL POLICE IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE

Нікітін А.А., к.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1376-6764

Наукова стаття присвячена дослідженню сутності спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони, у тому числі площині функціонування даного правоохоронного органу в умовах без пекових викликів, перед якими постала Україна.

Здійснено дослідження сутності правосуб'єктності органу публічної влади у співвідношенні з його повноваженням та компетенцією. Визначено, що співвідношення понять повноваження та правосуб'єктність як такі, що взаємообумовлені, серед яких повноваження є складовою правосуб'єктності та з урахуванням змісту діяльності суб'єктів публічної влади поєднують зміст як прав, так і обов'язків, що фактично вирізняє таких суб'єктів з поміж інших через їх спеціальну публічну функцію, а також реалізуються саме у адміністративно-правовій сфері.

Встановлено, що спеціальна правосуб'єктність суб'єкта публічного права, зокрема поліції, у тій чи іншій сфері суспільних відносин проявляється через коло його повноважень саме у цій сфері як суб'єкта адміністративно-правових відносин, тобто реалізації кола публічних функцій, пов'язаних з відповідною функціональною приналежністю. При цьому, така сфера може бути як суміжною для основного напрямку діяльності відповідного органу в межах загальної правосуб'єктності, а може бути дотичною або ж мати ознаки екстраординарності або виключності для його функціоналу з огляду на потреби суспільства.

При цьому спеціальна правосуб'єктність поліції в сфері безпеки і оборони простежується у її повноваженнях, які окреслюються як основні та додаткові. До того ж основні повноваження цілком проектується під кутом зору повноважень, що входять до складу загальної правосуб'єктності з певними особливостями обсягу та змісту. Додаткові цілком є винятковими для поліції, але включаються до змісту її правосуб'єктності з огляд на потреби забезпечення безпеки, перш за все експоненціального характеру, на прикладі правового режиму воєнного стану.

Викладене також надало можливість сформулювати певні законодавчі новели та пропозиції з удосконалення правосуб'єктності поліції загалом та в сфері безпеки і оборони, зокрема.

Ключові слова: Національна поліція, сектор безпеки й оборони, повноваження, функція, завдання, правові засади, забезпечення, безпека, оборона.

The article is devoted to the study of the essence of the special legal personality of the National Police in the field of security and defense, including the functioning of this law enforcement agency in the context of the current challenges facing Ukraine.

The author studies the essence of legal personality of a public authority in relation to its powers and competence. It is determined that the correlation between the concepts of powers and legal personality is interdependent, with powers being a component of legal personality and, taking into account the content of public authorities' activities, combining the content of both rights and obligations, which actually distinguishes such entities from others due to their special public function and is also realized in the administrative and legal sphere.

It is established that the special legal personality of a public law entity, in particular, the police, in a particular area of public relations is manifested through the scope of its powers in this particular area as a subject of administrative and legal relations, i.e., the exercise of a range of public functions related to the relevant functional affiliation. At the same time, such a sphere may be either adjacent to the main activity of the relevant body within the framework of general legal personality, or it may be tangential or have signs of extraordinary or exceptional nature for its functionality in view of the needs of society.

At the same time, the special legal personality of the police in the field of security and defense can be traced in its powers, which are defined as basic and additional. Moreover, the basic powers are entirely projected from the perspective of the powers that are part of the general legal personality with certain peculiarities of scope and content. The additional powers are entirely exclusive to the police, but are included in the content of its legal personality in view of the needs of ensuring security, especially of an exponential nature, as exemplified by the legal regime of martial law.

The above also made it possible to formulate certain legislative innovations and proposals for improving the legal personality of the police in general and in the field of security and defense in particular.

Key words: National Police, security and defense sector, powers, function, tasks, legal framework, provision, security, defense.

Постановка проблеми. Національна поліція як центральний орган виконавчої влади покликаний забезпечити охорону прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Таке формулювання сутності вказаного суб'єкта публічної влади буквально відтворено у ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію»[1]. Разом з тим, Національна поліція згадується як суб'єкт відповідної діяльності в низці інших нормативно-правових актів, які фактично деталізують окремі сфери здійснення повноважень та реалізації функціоналу зазначених підрозділів у контексті певної сфери суспільного буття. Серед таких нормативно-правових актів визначне місце займає Закон України «Про національну безпеку України»[2], який особливо є актуальним в умовах екстраординарного, виняткового характеру, за яких існує

сьогодні Україна – воєнний стан, пов'язаний з відкритою агресією з боку рф.

Вивчення аналітичних матеріалів Звіту Національної поліції України за перший рік війни свідчить про відображення в ньому корелятивних змін статистичної інформації, яка інформує про кількісні та якісні зміни у діяльності даного центрального органу виконавчої влади, зокрема підрозділи Національної поліції були задіяні до виконання завдань територіальної оборони, забезпечення та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, зокрема документування воєнних злочинів, протидії діяльності диверсійно-розвідувальних груп, несення служби на блокпостах, реагування на заяви і повідомлення в умовах війни, участі в евакуаційних заходах та заходах з розмінування деокупованих територій, забезпечення кіберо-

борони держави тощо органами та підрозділами поліції, що створило передумови до утримання безпекової ситуації в державі на належному рівні [3]. Серед пріоритетів у діяльності Національної поліції на 2023 рік визначені такі заходи як відсіч та стримування збройної агресії РФ, виконання завдань територіальної оборони, заходів правового режиму воєнного стану, протидія найбільш актуальним для воєнного стану кримінальним правопорушенням, що безпосередньо вказує на релевантну реакцію даного правоохоронного органу на виклики сьогодення в умовах транзитивних перетворень суспільного буття.

У контексті викладеного важливе місце посідає питання окреслення змісту спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони у площині як загальної, так і спеціальної нормативно-правової бази, а також у проекції на реалії буття сучасного українського суспільства в умовах кризових викликів гібридного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіці правового режиму національної безпеки присвячено роботи: К. І. Долженко (щодо сутності та змісту національної безпеки у її складових, зокрема інформаційної безпеки) [4, с. 17], С.П. Пономарьова (звернена увага на виділення управлінського, правоохоронного та публічно-сервісного характеру відносин у сфері національної безпеки і оборони) [5, с. 9-10]. Характерні риси правосуб'єктності складових сектору безпеки і оборони розкриті: С.П. Пономарьовим (досліджено критерії ефективності діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони й охарактеризовано принципи її функціонування у зазначеній сфері) [5, с. 100-103], Т.І. Жуком (розкрито особливості правосуб'єктності складових сектору безпеки) [6, с. 85-97], а Г.А. Гончаренком (з'ясовано природу безпеки та функціоналу суб'єктів сектору безпеки і оборони) [7, с. 42-43]. Безпосередньо характеристиці правосуб'єктності Національної поліції у змісті діяльності переліку органів публічної влади у складі сектору безпеки і оборони приділена увага: В.В. Безогою [8, с. 100-102], авторським колективом науковців на чолі з С.В. Петковим [9, с. 4-6], В.Т. Білоус [10, с. 85-86], С.Г. Брателем [11, с. 269-270]. Разом з тим, проблема окреслення спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони потребує подальшого опрацювання, у тому числі з огляду на потреби сучасних викликів, що виникли перед українським суспільством.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення правових засад спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони, а також опрацювання науково обґрунтованих пропозицій, які б удосконалили питання правового регулювання даної категорії суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сутність правосуб'єктності загалом та органів публічної влади було предметом розгляду низки вчених. Так, з позиції приватного права серед ознак правосуб'єктності органу державної влади у проекції на цивільно-правову відповідальність пропонується виділяти: 1) окреслення підстав виникнення майнової відповідальності; 2) оцінка правомірності поведінки таких суб'єктів; 3) встановлення меж наведеної відповідальності; 4) виключення з під дії окремих штрафних санкцій до цих органів [12, с. 162-163].

У контексті конституційно-правової правосуб'єктності пропонується на прикладі Вищої ради правосуддя виділяти такі складові: 1) легітимация в нормативно-правових актах; 2) поняття; 3) ознаки; 4) функції; 5) порядок формування; 6) склад та структура; 6) порядок припинення повноважень членів зазначеного органу [13, с. 38-39].

При дослідженні сутності правосуб'єктності органів, що здійснюють державний нагляд за дотриманням трудового законодавства, запропоновано дефініцію такої як унормованої правової властивості таких органів володіння та здійснювати організаційно-владні повноваження, що спрямовані на дотримання та належне виконання

трудового законодавства й на захист прав суб'єктів трудових відносин. При тому, що серед характерних рис цієї правосуб'єктності виділено: 1) гарантованість положеннями діючого законодавства; 2) носіями виступають відповідні уповноважені органи державної влади; 3) предметом виступають повноваження, визначені нормативно-правовими приписами у сфері дотримання та виконання трудового законодавства; 4) може бути звужена чи розширена у порядку, передбаченому чинним законодавством; 5) виникає за умови створення відповідного органу як суб'єкта публічного права та наділення його відповідними повноваженнями; 6) припиняється з ліквідацією такого органу або позбавленням його повноважень у вказаній сфері [14, с. 38-39].

На думку окремих дослідників правосуб'єктність та компетенція органів державної влади, на прикладі органів внутрішніх справ, є з одного боку незалежними один від одного елементами їх правового статусу, а з другого – взаємообумовлюючими елементами, що обґрунтовано приналежністю компетенції саме органам публічної влади як відповідної їх особливості [15, с. 659].

Усталена практика використання та лексичне значення терміну «компетенція» свідчить про його сприйняття в якості кола повноважень, якими наділений певний суб'єкт, у той час як «правосуб'єктність» сприймається як здатність мати і здійснювати безпосередньо або через представника права та юридичні зобов'язання, а «повноваженням» є право, надане комусь на здійснення чогось [16, с. 560; 1000; 1102]. Такий підхід спростовано у площині співставлення сутності понять «компетенція» та «повноваження» Національної поліції України, які, на думку дослідника, є різними, оскільки компетенція проявляється в публічно-правовій та приватно-правовій сфері, а повноваження у своїй суті є видом діяльності і способом владного впливу на учасників у сфері адміністративно-правових відносин. При цьому звернена увага на первісний характер прав у змісті повноважень поліції, які, у тому числі, забезпечують виконання відповідних обов'язків у випадку визначення останніх у числі повноважень даного органу [17, с. 88].

Водночас, позиція Міністерства юстиції України, яка відображена у листі від 5 листопада 2004 року № 19-45-1332, обґрунтовує сприйняття загальної правосуб'єктності юридичних осіб як кола прав та обов'язків, які вона може мати чи набувати у процесі своєї життєдіяльності, а спеціальної правосуб'єктності як частини із них, що пов'язані з досягненням нею відповідної мети діяльності й виконання, згідно з цією метою, визначених законодавством завдань [18].

Наведена позиція цілком узгоджується зі змістом чинного законодавства. Зокрема, у контексті предмету цього дослідження варто звернути увагу на зміст ст. 16 Закону України «Про Національну поліцію», згідно якої визначені повноваження поліції, що містять як права, так і пов'язані з ними обов'язки, оскільки суб'єкт публічної влади, на відміну від інших суб'єктів у змісті права має й відповідний обов'язок, що пояснюється реалізацією ним відповідної управлінської функції. Зокрема поліція забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, а також надання поліцейських послуг та контролює її реалізацію поліцією. Тобто, поліція має право брати участь у формуванні вказаної політики держави, але разом з тим на неї покладається обов'язок здійснювати таку діяльність реалізуючи відповідну правоохоронну функцію публічної влади. Подібним чином, згідно ст. 18 Закону України «Про національну безпеку України» Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допо-

моги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Тим самим у повній мірі на наведену юридичну конструкцію варто поширити запропоноване вище тлумачення змісту повноважень поліції у сфері оборони і безпеки.

Наведене підтримано й у наукових дослідженнях, де під повноваженням суб'єкта публічного права визначається набутий ним система прав та обов'язків, що покликана забезпечити певні можливості, потреби та інтереси людини, соціальних груп та в цілому українського суспільства [19, с. 31].

Таким чином, вартує визначити співвідношення понять повноваження та правосуб'єктність як такі, що взаємообумовлені, серед яких повноваження є складовою правосуб'єктності та з урахуванням змісту діяльності суб'єктів публічної влади поєднують зміст як прав, так і обов'язків, що фактично вирізняє таких суб'єктів з поміж інших через їх спеціальну публічну функцію, а також реалізуються саме у адміністративно-правовій сфері. Ці ж міркування підтримані й у наукових публікаціях на прикладі характеристики змісту повноважень та правосуб'єктності органів державної влади і органів місцевого самоврядування як представників земельних інтересів держави в межах відповідних земельних правовідносин [20, с. 111-112]. Звідси співвідношення компетенції та повноваження варто тлумачити з огляду на більш широке розуміння першого та більш вузьке розуміння другого з урахуванням викладеного вище. Що ж до співвідношення правосуб'єктності суб'єкта публічної влади та його компетенції, то у вузькому розумінні перший термін може ототожнюватись з другим. У широкому ж розумінні правосуб'єктність органу державної влади необхідно сприймати у таких складових як: наявність правових засад існування; дефініція поняття такого органу й відповідних характерних ознак; функції; склад та структура; визначення порядку створення; коло повноважень, які визначені нормативно-правовими приписами у відповідній сфері; визначення порядку припинення.

Спеціальна ж правосуб'єктність суб'єкта публічного права, зокрема поліції, у тій чи іншій сфері суспільних відносин проявляється через коло його повноважень саме у цій сфері як суб'єкта адміністративно-правових відносин, тобто реалізації кола публічних функцій, пов'язаних з відповідною функціональною приналежністю. При цьому, така сфера може бути як суміжною для основного напрямку діяльності відповідного органу в межах загальної правосуб'єктності, а може бути дотичною або ж мати ознаки екстраординарності або виключності для його функціоналу з огляду на потреби суспільства. Хоча, вочевидь, у даному контексті варто виходити із сутності термінів «загальний» та «спеціальний», зміст першого з яких охоплює всі категорії в межах певного явища та має поширене застосування на всіх без винятку, тобто не має спеціального призначення, а другий сутністю особливого призначення, вирізнення з поміж чогось [16, с. 382; 1364]. Тобто, буквально тлумачення сутності спеціальної правосуб'єктності поліції принагідно надає можливість сформулювати висновок, що все ж таки мова може йти про спеціальність або особливість призначення такого органу публічної влади саме в рамках певного явища, діяльності тощо, що визначає загальні риси функціоналу цього суб'єкта.

Диференціація ж повноважень поліції за способом здійснення надає можливість виокремити такі з них, які будуть виокремлювати саме її спеціальну правосуб'єктність у відповідній сфері [21, с. 31-35]. У проекції предмету цього дослідження серед таких варто відзначити: контрольні, розшукові, примусові, профілактичні і сервісні.

У випадку Національної поліції необхідно звернути на такі спеціальні нормативно-правові акти, які визначають

спеціальну її правосуб'єктність в сфері безпеки і оборони як Закони України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про основи національного спротиву», «Про правовий режим воєнного стану».

У межах Закону України «Про національну безпеку України» поліція розглядається у складі правоохоронних органів в якості одного із суб'єктів сектору безпеки і оборони, діяльність якого за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз різного генезу. З цієї позиції слушно віднесено поліцію до суб'єктів, що забезпечують національну безпеку, яка ґрунтується на її повноваженнях, напрямах діяльності, зокрема здійснюючи протидію злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, забезпечення прав та свобод громадян, інтересів суспільства і держави [12, с. 270]. Прискіпливий аналіз вказаного нормативно-правового акту виокремлює сутність поліції як суб'єкта публічної діяльності у сфері безпеки і оборони як складової сектора безпеки і оборони, який в системі подібних органів розмежовує ті, які належать до сил безпеки, та ті, що включені до сил оборони. Буквальне сприйняття змісту ст. 1 цього Закону позиціонує у складі обох груп сектору безпеки і оборони правоохоронні органи, які виконують функції із забезпечення національної безпеки (сили безпеки) або із забезпечення оборони держави (сили оборони). Тобто, таке формулювання наведених термінів надає можливість віднести до числа складових сектору безпеки і оборони також і правоохоронні органи, детермінацію яких варто віднайти у відповідній нормативній базі, що регламентує діяльність поліції та у судженнях вчених, які досліджували це питання.

Дійсно, дослідження нормативно-правової бази надає можливість дійти єдиного висновку щодо відсутності визначення поліції саме як правоохоронного органу безпосередньо, окрім деяких положень Закону України «Про Національну поліцію» та інших законодавчих актів, що містять опосередковане віднесення даного центрального органу виконавчої влади. Так, у ст. 46¹ Закону України «Про Національну поліцію» у контексті наділення повноваженнями поліцейських, на прикладі поліцейських поліції особливого призначення, щодо застосування зброї та бойової техніки під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України, у ч. 2 зазначено про поширення вказаного правового режиму також і на уповноважених осіб інших правоохоронних органів.

Разом з тим, ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України» прямо визначає СБУ в якості державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України [22]. У той час, як ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» визначає перелік правоохоронних органів, у тому числі Національну поліцію, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [23]. Додатком до наведеного буде лексичне значення поняття «правоохоронні органи», під якими розуміються такі органи, що здійснюють правозастосовні та правоохоронні функції [16, с. 1101]. Дане питання стало предметом обговорення й у наукових колах, де пропонується: 1) здійснити детермінацію правоохоронної діяльності у змісті повноважень поліції [24]; 2) внести зміни до Закону України «Про Національну поліцію» в частині прямої вказівки у визначенні на особливість правосуб'єктності цього органу державної влади [25]. Вочевидь, з викладеними пропозиціями варто погодитись з урахуванням положень змісту як законодавства, наукових досліджень, так і установлені практики використання наведеної термінології.

Розгляд спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони ґрунтується на дихотомічному підході, а саме: 1) з позиції органу державної влади, який поряд зі складовими загальної правосуб'єктності,

що згадані раніше, наділений елементами спеціальної правосуб'єктності, що мають відтворення у відповідних складових (правові підстави існування, принципи діяльності, завдання, повноваження, компетенції, функції, права та обов'язки, відповідальність, правові та соціальні гарантії діяльності) [8, с. 101-102]; 2) у площині правосуб'єктності складових сил безпеки та сил оборони, де в числі перших поліція представляє державну силову структуру, функціональним спрямування діяльності якої є участь у забезпеченні національної безпеки [7, с. 42-44], а в другій – бере участь у забезпеченні воєнної безпеки в особі спеціальних підрозділів [5, с. 50-51].

Дійсно, вивчення змісту зазначених нормативно-правових актів цілком підтверджує висловлені науковцями міркування. Більше того, необхідно звернути на основні та додаткові повноваження поліції в межах реалізації правосуб'єктності саме в якості органу, що входить у структуру сил оборони. Так, за звичайних умов, не пов'язаних з ознаками виняткового, екстраординарного характеру до сил оборони можуть бути задіяними переважно поліцейські підрозділи поліції особливого призначення, що пояснюється відповідними нормативними документами, що визначають ознаки їх спеціальної правосуб'єктності. У випадку ж введення правового режиму воєнного стану спеціальною правосуб'єктністю у подібних умовах наділяють й інші підрозділи поліції. Так, згідно ст. 24 Закону України «Про Національну поліцію» на поліцію можуть бути покладені додаткові повноваження щодо: 1) для всіх органів та підрозділів - участі в обороні України, у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості (у разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальній цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України); 2) для поліції особливого призначення - брати участь в обороні України відповідно до Закону України «Про оборону України» шляхом безпосереднього ведення бойових дій (під час дії воєнного стану в ході відсічі збройної агресії проти України за рішенням військового командування, погодженим з керівником поліції або уповноваженою ним особою). Особливо детально правосуб'єктність поліції як складової сил оборони деталізована в інших нормативно-правових актах, зокрема Стратегії воєнної безпеки України [26], яка охоплює комплекс відповідних заходів, змістом яких є: 1) превентивні дії та стійкий опір агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України, протидія в кіберпросторі та нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі; 2) використання для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного тощо); 3) застосування всіх форм і способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права. Саме ці сфери діяльності органів державної влади сил оборони цілком віднайшли відображення у згаданому вище звіті Національної поліції, що підтверджує істинність викладеного обґрунтування спеціальної правосуб'єктності поліції в сфері безпеки і оборони.

Висновки. Викладене створює передумови до формулювання наступних висновків за результатами дослідження спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони.

Здійснено дослідження сутності правосуб'єктності органу публічної влади у співвідношенні з його повнова-

женням та компетенцією. Визначено, що співвідношення понять повноваження та правосуб'єктності як такі, що взаємообумовлені, серед яких повноваження є складовою правосуб'єктності та з урахуванням змісту діяльності суб'єктів публічної влади поєднують зміст як прав, так і обов'язків, що фактично вирізняє таких суб'єктів з поміж інших через їх спеціальну публічну функцію, а також реалізуються саме у адміністративно-правовій сфері.

Що ж до співвідношення правосуб'єктності суб'єкта публічної влади та його компетенції, то у вузькому розумінні перший термін може ототожнюватись з другим. У широкому ж розумінні правосуб'єктність органу державної влади необхідно сприймати у таких складових як: наявність правових засад існування; дефініція поняття такого органу й відповідних характерних ознак; функції; склад та структура; визначення порядку створення; коло повноважень, які визначені нормативно-правовими приписами у відповідній сфері; визначення порядку припинення.

Спеціальна ж правосуб'єктність суб'єкта публічного права, зокрема поліції, у тій чи іншій сфері суспільних відносин проявляється через коло його повноважень саме у цій сфері як суб'єкта адміністративно-правових відносин, тобто реалізації кола публічних функцій, пов'язаних з відповідною функціональною приналежністю. При цьому, така сфера може бути як суміжною для основного напрямку діяльності відповідного органу в межах загальної правосуб'єктності, а може бути дотичною або ж мати ознаки екстраординарності або виключності для його функціоналу з огляду на потреби суспільства.

Дослідження спеціальної правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони ґрунтується на дихотомічному підході, а саме: 1) з позиції органу державної влади, який поряд зі складовими загальної правосуб'єктності, що згадані раніше, наділений елементами спеціальної правосуб'єктності, що мають відтворення у відповідних складових (правові підстави існування, принципи діяльності, завдання, повноваження, компетенції, функції, права та обов'язки, відповідальність, правові та соціальні гарантії діяльності); 2) у площині правосуб'єктності складових сил безпеки та сил оборони, де в числі перших поліція представляє державну силову структуру, функціональним спрямування діяльності якої є участь у забезпеченні національної безпеки, а в другій – бере участь у забезпеченні воєнної безпеки в особі спеціальних підрозділів.

Встановлено, що спеціальна правосуб'єктність поліції в сфері безпеки і оборони простежується у її повноваженнях, які окреслюються як основні та додаткові. При цьому основні повноваження цілком проєктуються під кутом зору повноважень, що входять до складу загальної правосуб'єктності з певними особливостями обсягу та змісту. Додаткові цілком є винятковими для поліції, але включаються до змісту її правосуб'єктності з огляду на потреби забезпечення безпеки, перш за все експоненціального характеру, на прикладі правового режиму воєнного стану.

Викладене також надало можливість сформулювати певні законодавчі новели та пропозиції з удосконалення правосуб'єктності поліції, зокрема в сфері безпеки і оборони.

Висловлені міркування ніяким чином не претендують на завершальний характер дослідження питання правосуб'єктності Національної поліції в сфері безпеки і оборони, а тому мають стати в нагоді при подальшому вивченні правового регулювання даної сфери суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

2. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
3. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_polis_2022.pdf
4. Долженко К.І. Адміністративне забезпечення інформаційної безпеки регіону: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. 198 с.
5. Пономарьов С.П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України: дис.... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2018. 513 с.
6. Жук Т.І. Система суб'єктів сектору безпеки України. *Юридична наука*. 2020. № 5 (107). С. 106–112.
7. Гончаренко Г.А. Управління сектором безпеки: поняття і сутність. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 2. Том. 31 (70). Ч. 2. С. 40–46.
8. Безега В.В. Загальна характеристика адміністративно-правового статусу національної поліції як суб'єкта сектору безпеки і оборони. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4 (290). С. 99–103.
9. Закон України про Національну поліцію. Науково-практичний коментар [С. В. Петков, В. В. Ерицаченко, О. Е. Комісаров та ін.] ; за заг. ред. С. В. Петкова. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 292 с.
10. Ковальський В. С., Білоус В. Т., Демський С. Е. та ін. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: навч. посібн.; відп. ред. Я. Кондратьєв. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 320 с.
11. Братель С.Г. Національна поліція як суб'єкт забезпечення національної безпеки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 267–270.
12. Коссак В. Правосуб'єктність державних органів і створюваних ними юридичних осіб у механізмі регулювання цивільно-правової відповідальності. *Право України*. 2019. № 1. С. 154–166.
13. Халюк С.О. Правосуб'єктність як елемент конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 3(73). С. 35–39.
14. Костюк В.Л. Правосуб'єктність органів, які здійснюють державний нагляд у сфері праці: наукоправовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1(5). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12kvlnpa.pdf>
15. Маркова О.О. Співвідношення правосуб'єктності і компетенції деяких суб'єктів публічного права в договірних відносинах. *Форум права*. 2013. № 1. С. 655–661.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
17. Майоров В.В. До питання співвідношення понять «компетенція» та «повноваження» Національної поліції України. *Право та державне управління*. 2020. № 1(1). С. 85–89.
18. Щодо надання роз'яснення стосовно правосуб'єктності підприємства: лист Міністерства юстиції України від 5 листопада 2004 року № 19-45-1332. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1332323-04#Text>.
19. Леонідова О.О. Поняття і генезис повноважень, механізм їх регулювання та легітимність при встановленні на законодавчому рівні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 27–31.
20. Швець В.Д. Поняття компетенції і повноважень суб'єктів землекористування. *Європейські перспективи*. 2015. № 2. С. 107–113.
21. Катрич Д.К. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України: поняття і зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 36. Т. 2. С. 31–35.
22. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.
23. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
24. Корнієнко М. В. Правоохоронна діяльність в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2016. Вип. 2. С. 66–74.
25. Хлистік М.А. Визначення поняття правоохоронного органу в законодавстві України. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2021. Том 32(71). № 4. С. 49–54.
26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗУСТРІЧНОГО ПОЗОВУ В ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

LEGAL NATURE AND CHARACTERISTICS OF A COUNTERCLAIM IN CONTRACTUAL LEGAL RELATIONS

Давидова І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-5622-671X

Стаття присвячена аналізу правової природи та особливостей зустрічного позову в договірних правовідносинах в сучасних умовах, пошук вирішення спірних питань, які виникають стосовно аналізованих правовідносин.

Нинішні реалії відзначаються зростанням обсягів договірних відносин у різних сферах, що призводить до збільшення ймовірності виникнення спорів і конфліктів між сторонами. Однією з ключових причин таких суперечок є різноманітність інтересів та обов'язків, що виникають у контрагентів. Враховуючи складність договірних відносин, узгодження різних сторінніх інтересів є складною задачею, а недбале виконання або невиконання зобов'язань може призвести до серйозних правових наслідків. Дослідження питань зустрічного позову дозволяє розглянути механізми вирішення конфліктів, які виникають у зв'язку з договірними відносинами.

Зроблено висновок, що договірні відносини часто вимагають ретельного регулювання, особливо в контексті виникнення спорів та конфліктів між сторонами. Зустрічний позов виступає як важливий інструмент у процесі вирішення конфліктів у сфері договірних відносин. Цей механізм дозволяє сторонам взаємодіяти в судовому процесі, відстоюючи свої права та захищаючи свої інтереси. Правильне застосування зустрічного позову сприяє рівності сторін перед законом та забезпечує справедливе вирішення спорів.

Зазначено, що важливою особливістю зустрічного позову є можливість взаємодії між сторонами у судовому процесі, що дозволяє уникнути одностороннього рішення та сприяє досягненню компромісу. При цьому необхідно враховувати всі аспекти правової регуляції цього інституту, забезпечуючи відповідну захищеність інтересів сторін.

Встановлено, що правова природа та особливості зустрічного позову в договірних правовідносинах відображають складність та важливість судового захисту прав та інтересів сторін, а правильне застосування цього механізму сприяє побудові справедливих відносин між ними.

Ключові слова: зобов'язання; договір; зустрічні інтереси; зустрічні обов'язки; зустрічне виконання, невиконання чи неналежне виконання зобов'язання, позовне провадження; позов; позовна заява; зустрічний позов; цивільний процес; ухвала суду.

The article is devoted to the analysis of the legal nature and features of a counterclaim in contractual legal relations in modern conditions, the search for a solution to controversial issues that arise in relation to the analyzed legal relations.

Current realities are marked by the growth of contractual relations in various areas, which leads to an increase in the likelihood of disputes and conflicts between the parties. One of the key reasons for such disputes is the variety of interests and obligations arising from counterparties. Given the complexity of contractual relationships, reconciling the various parties' interests is a difficult task, and negligent performance or failure to perform obligations can lead to serious legal consequences. The study of the issues of the counterclaim allows us to consider the mechanisms for resolving conflicts that arise in connection with contractual relations.

It was concluded that contractual relations often require careful regulation, especially in the context of disputes and conflicts between the parties. A counterclaim acts as an important tool in the process of resolving conflicts in the field of contractual relations. This mechanism allows the parties to interact in the legal process, asserting their rights and protecting their interests. The correct application of a counterclaim contributes to the equality of the parties before the law and ensures a fair resolution of disputes.

It is noted that an important feature of the counterclaim is the possibility of interaction between the parties in the court process, which allows to avoid a unilateral decision and helps to reach a compromise. At the same time, it is necessary to take into account all aspects of the legal regulation of this institution, ensuring the appropriate protection of the interests of the parties.

It has been established that the legal nature and features of a counterclaim in contractual legal relations reflect the complexity and importance of judicial protection of the rights and interests of the parties, and the correct application of this mechanism contributes to building fair relations between them.

Key words: obligation; contract; conflicting interests; counter duties; counter performance, non-performance or improper performance of an obligation, legal proceedings; claim; statement of claim; counterclaim; civil process; court order.

Постановка проблеми. Будь-які договірні відносини мають на меті забезпечення певних інтересів кожної із сторін, які приймають участь в укладенні договору. Як відомо, такий договір повинен відповідати певним умовам дійсності, що дає можливість вважати його чинним та таким що тягне відповідні правові наслідки. Разом з тим, порушені права та інтереси сторін договору можуть бути захищені шляхом подання відповідного позову.

Дослідження питань захисту прав та інтересів сторін договору через звернення до суду є важливим як з теоретичної точки зору, так з практичної. Актуальність вивчення даних питань, зокрема, обґрунтовується наступним: по-перше, договірні відносини є основою бізнесу та побутових взаємодій, а отже дослідження в цій галузі допомагає розуміти, як забезпечити ефективний захист прав та інтересів сторін у разі порушення чи невиконання умов договору; по-друге, судовий захист є одним зі способів забезпечення правової визначеності, внаслідок чого дослідження правових аспектів захисту прав у контрак-

тних відносинах сприяє розвитку чітких та передбачуваних правових норм і прецедентів; по-третє, через дослідження ефективності судового захисту можна розробляти механізми стимулювання сторін до дотримання умов договорів, що сприяє зменшенню конфліктів та покращує виконання умов договорів; по-четверте, суспільство та економіка постійно змінюються, що породжує нові виклики для захисту прав сторін у договірних відносинах, які необхідно враховувати; по-п'яте, з огляду на глобалізацію економіки, дослідження в галузі захисту прав сторін у міжнародних договорах стає все більш актуальним. Отже, дослідження питань захисту прав та інтересів сторін договору через судовий шлях є необхідним для підтримки правової визначеності, стимулювання дотримання договірних зобов'язань, а також адаптації до змін у суспільстві та міжнародному контексті.

Не менш важливим в даному контексті є розгляд особливостей застосування зустрічного позову (контрпозову), який відіграє важливу роль у процесі розв'язання

цивільних спорів. Особливо його значення стає очевидним у сучасних умовах розвитку суспільства. Зокрема, зустрічний позов дозволяє сторонам мати рівні права на захист своїх інтересів у суді, що стимулює сторони до активної участі у судовому процесі та забезпечує справедливе рішення; у багатьох випадках зустрічний позов може сприяти вирішенню спору шляхом мирного врегулювання спору, адже він надає сторонам можливість взаємодіяти та досягати компромісних рішень, що зменшує навантаження на суди та сприяє ефективному вирішенню конфліктів; використання зустрічного позову може значно збільшити ефективність судового процесу, оскільки сторони змушені більш уважно підготувати свої аргументи та докази, що сприяє швидкому та об'єктивному вирішенню спору; зустрічний позов сприяє прозорості та відкритості судових процедур, оскільки він дозволяє сторонам виступати відкрито та відстоювати свої права перед судом. Все зазначене в сукупності дає можливість стверджувати, що зустрічний позов є актуальним та необхідним інструментом у цивільному судочинстві, який сприяє розв'язанню спорів з урахуванням принципів справедливості та рівності, а тому потребує додаткового наукового вивчення та аналізу.

Стан дослідження теми. Питанням вивчення позовного провадження, зокрема, правової природи та особливостей зустрічного позову в цивільному процесі досліджували такі науковці, як С.С. Бичкова, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, О.О. Лабань, Р.Я. Лемик, Ю.В. Мартинюк, Г.Л. Осокіна, І.В. Пасайлюк, С.В. Сенік, В.І. Тертишніков, С.П. Хіміч, М.С. Шакарян, О.О. Штефан та інші. Разом з тим, в умовах сьогодення виникає чимало спірних питань, що стосуються аналізованих правовідносин.

Метою статті є аналіз правової природи та особливостей зустрічного позову в цивільному процесі в сучасних умовах, пошук вирішення спірних питань, які виникають стосовно аналізованих правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Категорія зустрічності інтересів в договірному праві відноситься до того, як сторони договору обмінюються своїми вигодами та обов'язками з метою досягнення спільних цілей чи задоволення власних потреб. Ця категорія показує, що укладаючи договір, сторони мають спільний інтерес у виконанні умов договору, що сприяє виникненню правових зобов'язань.[4]

Зустрічність інтересів вказує на те, що обидві сторони очікують певної вигоди від договору і згодні діяти відповідно до умов, визначених у договорі. Це може включати умови про оплату, поставку товарів чи послуг, а також інші зобов'язання.

Успішне виконання договору зазвичай ґрунтується на взаємній зустрічності інтересів, коли обидві сторони мають стимул дотримуватися умов договору. Якщо одна зі сторін порушує умови договору або не виконує свої зобов'язання, наслідком може бути порушення цієї зустрічності інтересів та виникнення спору чи конфлікту між сторонами.

Способом вирішення такого конфлікту є можливість захисту своїх прав та інтересів за допомогою подання позову до суду. Позовне провадження має на меті забезпечення: рівного доступу до правосуддя та можливість захищати свої права перед судом; ефективності та швидкості судової системи; пристосовування правової системи до постійних змін, що відбуваються; вивчення та адаптацію кращої практики з позовного провадження інших країн; ефективне позовне провадження. Таким чином під час аналізу окреслених питання можна говорити про необхідність забезпечення справедливого рішення, виявлення можливих шляхів оптимізації процедур, зменшення витрат часу та ресурсів; визначення нових проблем, що виникають у зв'язку зі змінами в суспільстві, та розроблення стратегії їх вирішення; виявити проблем та прогалин у системі, що

перешкоджають її правильному функціонуванню, та розробки шляхів їх вирішення.

Дослідження питань зустрічного позову дозволяє розглянути механізми вирішення конфліктів, які виникають у зв'язку з договірними відносинами. Зокрема, аналізуючи правові аспекти зустрічного виконання чи невиконання зобов'язань, можна виявити шляхи оптимізації процедур судового захисту, а також сприяти підвищенню ефективності механізмів врегулювання спорів між сторонами.

Також важливо враховувати зміни в суспільному та економічному середовищі, які впливають на характер договірних відносин. Наприклад, в умовах швидкого розвитку технологій і цифровізації економіки, нові види договорів та платіжних засобів можуть породжувати нові правові питання, які вимагають адаптації судових процедур та правових норм.

Зазначимо, що загальні вимоги до позову та зустрічного позову закріплені в ЦПК України [7]. Зокрема, зустрічний позов представляє собою окрему вимогу відповідача до позивача, яка подається з метою одночасного розгляду у справі, де розглядається позов позивача. Це один із способів захисту інтересів відповідача [2; 5; 6]. Згідно з чинним законодавством, відповідач може висунути зустрічний позов у строк для подання відзиву. Зустрічний позов розглядається одночасно з первісним, якщо обидва позови взаємопов'язані і спільний їх розгляд є доцільним, наприклад, якщо вони випливають з одних правовідносин або якщо вирішення зустрічного позову може вплинути на результат первісного. Вимоги за зустрічним позовом об'єднуються у судовому рішенні з первісним позовом. У разі подання зустрічного позову у справі, яка розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, суд може прийняти рішення про перехід до розгляду справи за загальними правилами позовного провадження.

Зустрічна позовна заява, яка складена відповідно до загальних вимог щодо пред'явлення позову, має відповідати вимогам, визначеним у статтях 175 та 177 ЦПК України. Якщо зустрічна позовна заява подається з порушенням встановлених законом вимог, суд ухвалою повертає її заявнику.

Аналіз судової практики свідчить про те, що на практиці розглядається питання про доцільність спільного розгляду первісного та зустрічного позову. Зокрема, в грудні 2022 року Верховний Суд досліджував питання щодо доцільності, взаємопов'язаності та підстав спільного розгляду первісного та зустрічного позову [8]. Зокрема, зазначається, що взаємна залежність зустрічного та первісного позовів та вигідність їх спільного розгляду може бути виявлена у таких аспектах: повністю або частково збігаються підстави обох позовів, хоча правові основи можуть бути різними; сторони (позивач за первісним позовом і відповідач за зустрічним) надають переважно або частково одні й ті ж докази для підтвердження своїх позовних вимог; вимоги за зустрічним та первісним позовами можуть бути об'єднані в одному судовому провадженні для економії часу та уникнення подвійного судового рішення; задоволення зустрічного позову може призвести до повного або часткового задоволення первісного позову; спільний розгляд сприяє швидкому та адекватному вирішенню спору/спорів між сторонами.

Однак, Верховним Судом також встановлено, що право відповідача подати зустрічний позов до позивача для спільного розгляду з первісним позовом не є абсолютним. Це право може бути використане за умови відповідності загальним правилам подання позовів та правилам пред'явлення зустрічних позовів, які встановлені процесуальним законодавством. Зустрічний позов розглядається разом з первісним не лише у зв'язку їх взаємозалежності, але й з огляду на доцільність їх спільного розгляду.[9; 10]

Таким чином, Верховний Суд зробив висновок про те, що право відповідача подавати зустрічний позов не

є абсолютним правом сторони у справі. Взаємозалежність позовних вимог первісного та зустрічного позову не може служити достатньою підставою для їх спільного розгляду, оскільки суд повинен визначити доцільність спільного розгляду цих позовів в одному провадженні.

Зустрічний позов, хоча і є широко використовуваним інструментом у цивільному судочинстві, має свої проблеми та недоліки, до яких можна віднести наступні:

по-перше, зустрічний позов може поглиблювати конфлікт між сторонами, оскільки вони змушені взаємодіяти проти своїх інтересів у суді, що може призвести до подальшого загострення відносин та ускладнення можливості досягнення мирного врегулювання спору;

по-друге, зустрічний позов може призвести до збільшення витрат часу, грошей та енергії, які сторони змушені витрачати на судовий процес, що може бути проблематичним у випадках, коли конфлікт можна було б вирішити шляхом переговорів або альтернативних методів врегулювання спорів;

по-третє, у процесі зустрічного позову сторони можуть вести себе некоректно, що буде мати наслідком зниження їхньої репутації та втрати довіри у громадськості;

по-четверте, участь у зустрічному позові може призвести до психологічного стресу та тиску на сторони, особливо у випадках, коли справа має велике значення для них.

Таким чином бачимо, що використання зустрічного позову у цивільному судочинстві може створювати ряд проблем для сторін, і важливо ретельно враховувати ці фактори при вирішенні питань через суд.

Разом з тим, відповідач має право на захист, і тому наділений цілим рядом загальних та спеціальних суб'єктивних цивільних процесуальних прав. Право відповідача на пред'явлення зустрічного позову відносять до групи спеціальних цивільних процесуальних прав відповідача (п. 3 ч. 2 ст. 49 ЦПК України) разом з такими правами як: 1) визнати позов (всі або частину позовних вимог – п. 1 ч. 2 ст. 49 ЦПК України); 2) подати відзив (ст. 174,

178 ЦПК України) та заперечення відповідача на відповідь на відзив позивача (ст. 180 ЦПК України); 3) подати заяву про перегляд заочного рішення (ст. 284 ЦПК України); 4) звернутися із заявою щодо зустрічного забезпечення (ст. 154 ЦПК України) [2, с. 82], адже цими правами наділений лише відповідач.

По своїй правовій природі зустрічний позов це позовна заява відповідача до позивача в межах одного провадження, адже на зустрічний позов розповсюджуються всі ті вимоги що й до позовної заяви. Проте, позовна заява визначена в ЦПК як перша заява позивача по суті справи, а зустрічний позов, як спеціальне право відповідача.

Висновки. Правова природа та особливості зустрічного позову в договірних правовідносинах мають важливе значення для забезпечення ефективного захисту прав та інтересів сторін. Договірні відносини часто вимагають ретельного регулювання, особливо в контексті виникнення спорів та конфліктів між сторонами.

Зустрічний позов виступає як важливий інструмент у процесі вирішення конфліктів у сфері договірних відносин. Цей механізм дозволяє сторонам взаємодіяти в судовому процесі, відстоюючи свої права та захищаючи свої інтереси. Правильне застосування зустрічного позову сприяє рівності сторін перед законом та забезпечує справедливе вирішення спорів.

Важливою особливістю зустрічного позову є можливість взаємодії між сторонами у судовому процесі, що дозволяє уникнути одностороннього рішення та сприяє досягненню компромісу. При цьому необхідно враховувати всі аспекти правової регуляції цього інституту, забезпечуючи відповідну захищеність інтересів сторін.

Отже, правова природа та особливості зустрічного позову в договірних правовідносинах відображають складність та важливість судового захисту прав та інтересів сторін, а правильне застосування цього механізму сприяє побудові справедливих відносин між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головка К. Співні питання порядку розгляду заяв про забезпечення позову в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 24-31.
2. Коцюруба А. Зустрічний позов як спосіб захисту прав відповідача в цивільному судочинстві України. *Jurnalul juridic național*. 2020. № 10. С. 82-86.
3. Лабань О.О. Захист прав та інтересів відповідача у цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2020. 213 с.
4. Мартинюк Ю.В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. ... д-ра філос.: 081. Тернопіль, 2023. 264 с.
5. Пасайлюк І.В. Зустрічний позов як спосіб захисту прав відповідача. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 64-71.
6. Хіміч С.П. Зустрічний позов як процесуальний засіб захисту інтересів відповідача. *Приватне право і підприємництво*. 2011. № 10. С. 95-99.
7. Цивільний процесуальний кодекс України від від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
8. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 28.12.2022 р., справа № 143/346/22. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_28_12_2022_roku_u_spravi_142_346_22/
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 р., справа № 910/2987/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81013406>
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 р., справа №916/3245/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80854765>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ПОСТІЙНОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЮ ДІЛЯНКОЮ ДЛЯ ВЕДЕННЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

CURRENT ISSUES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHT TO PERMANENT USE OF A LAND PLOT FOR FARM

Браніцький О.М., к.ю.н., доцент,
адвокат

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань судового захисту права постійного користування земельною ділянкою для ведення фермерського господарства. Висвітлено розвиток права постійного користування земельною ділянкою в умовах незалежності України. Проаналізовано наукові підходи та судову практику щодо використання фермерськими господарствами земельних ділянок на праві постійного користування. Звертається увага на численні порушення прав фермерських господарств у разі смерті засновника фермерського господарства, якому була надана земельна ділянка на праві постійного користування.

Акцентовується увага на тому, що правова позиція Великої Палати Верховного Суду про те, що підставою припинення права постійного користування земельною ділянкою, наданої для ведення фермерського господарства, може бути лише припинення фермерського господарства у встановленому порядку, є умовою забезпечення стабільності фермерського господарювання.

Зроблено висновок, що право постійного користування земельною ділянкою для ведення фермерського господарства через відсутність належного нормативного регулювання нерідко безпідставно припиняється органами державної влади внаслідок смерті фізичної особи, якій таке право надавалося для створення фермерського господарства. Законодавець вже визначив шлях трансформації такого права у право власності на землю – купівля таких земель громадянами, яким земельні ділянки надавалися на праві постійного користування. Водночас, на наш погляд, вирішення однієї проблеми породить іншу, адже у разі такої купівлі земельних ділянок постане питання щодо створення з використанням таких земель фермерських господарств та їх юридичної долі.

Ключові слова: земельна ділянка, землі сільськогосподарського призначення, право постійного користування землею, право володіння, право користування, право власності, фермерські господарства.

The article covers current issues of judicial protection of the right to permanent use of a land plot for farm management. The development of the right to permanent use of a land plot in the conditions of Ukraine's independence has been outlined. Scientific approaches and judicial practice in relation to the farms' use of land plots with the right to permanent use have been analyzed. Attention is drawn to numerous violations of the rights of farms in the event of the death of the farm founder, who was granted a land plot with the right to permanent use. The focus has been made on the legal position of the Grand Chamber of the Supreme Court stating that the reasons for terminating the right to permanent use of a land plot granted for farming can only be those provided by law, in particular, the termination of a farm. The abovementioned is, in turn, a condition for ensuring the stability of farming. The conclusion has been made that due to the lack of proper regulation the right to permanent use of a land plot for farming is often unjustifiably terminated by state authorities further to the death of an individual who was granted such a right in order to establish a farm. The legislator has already determined the way to transform such right into the property right to land – the purchase of such land by citizens who were granted land plots with the right to permanent use. At the same time in our opinion the solution of this problem will start another one, because in case of such purchase of land plots there will arise an issue regarding the farms established with the use of such land, and their legal destiny.

Key words: land plot, agricultural land, right of permanent use to land, right of ownership, farms.

Фермерські господарства є спеціалізованими аграрними товаровиробниками, діяльність яких спрямована на отримання прибутку внаслідок сільськогосподарської діяльності. Очевидно, що займатися вирощуванням сільськогосподарської продукції без використання земель сільськогосподарського призначення неможливо. Такі земельні ділянки можуть бути задіяні фермерськими господарства у виробничій діяльності на підставі різних правових титулів, – права власності чи права оренди. Водночас непоодинокими є випадки належності земельних ділянок фермерським господарствам на підставі інших прав на землю, зокрема, права постійного користування землею. Охарактеризуємо питання судового захисту права постійного користування земельними ділянками фермерського господарства, зокрема, в разі смерті фізичної особи – засновника фермерського господарства.

Мета статті – висвітлення актуальних питань судового захисту прав фермерських господарств на земельні ділянки, які отримувалися засновниками таких господарств на праві постійного користування.

Слід зазначити, що сутність права постійного користування земельною ділянкою неодноразово аналізувалася такими вченими в галузі земельного права як М. І. Балащенко, П. Ф. Кулинич, Р. І. Марусенко, А. М. Мірошніченко, В. В. Носік, В. І. Семчик, М. В. Шульга та ін. Проте правові питання використання земельних ділянок для ведення фермерського господарства й донині залишаються актуальними.

У спеціальній літературі правильно вказується, що у структурі прав на користування землею право на постійне користування земельними ділянками посідає особливе місце, оскільки воно було притаманне радянському земельному праву, мало похідний характер від права виключної державної власності й тому було об'єктивовано в Земельному кодексі УРСР 1990 р., а згодом, після проголошення незалежності України, відтворено в Земельному кодексі України 1992 та 2001 рр. і підтверджено рішенням Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. [1, с. 135] Воно зберігає своє існування як визнаний у законі, правомірний спосіб набуття конкретних земельних ділянок у володіння та користування і одержання на цій основі корисних властивостей землі [2, с. 100-101].

За ч. 1 ст. 92 Земельного кодексу України [3] право постійного користування визначається як право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Правомочність володіння земельною ділянкою полягає в тому, що конкретна особа – постійний землекористувач – набуває можливості здійснювати господарське панування над цією земельною ділянкою. Право користування – це визнана і гарантована законом можливість використання постійним користувачем земельної ділянки її корисних властивостей для задоволення власних матеріальних та інших потреб [4, с. 492-493].

Можна погодитися з тим, що право постійного користування землею включає правомочності, притаманні змісту

й інших речових прав на землю (приміром, права оренди земельної ділянки, емфітевзису чи суперфіцію). Від права власності на земельну ділянку право постійного користування нею відрізняє відсутність у постійного користувача можливості визначати юридичну долю земельної ділянки, тобто права розпорядження землею [5, с. 145].

Суб'єкти права постійного користування на сьогодні закріплені ч. 2 ст. 92 Земельного кодексу України й серед відповідного переліку відсутні як фермерські господарства, так і фізичні особи – засновники або члени таких господарств. Відповідне земельно-правове регулювання існувало раніше.

Стаття 7 Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 року [6] встановлювала, що громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства із земель, що перебувають у державній власності, земля надавалась у постійне користування (без заздалегідь установленого строку). Тобто, свого часу фізична особа – засновник фермерського господарства була наділена правом отримати за рахунок земель державної чи комунальної власності земельну ділянку для фермерського господарювання на підставі права постійного користування.

Натомість чинним Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 року право постійного користування земельними ділянками для громадян (фізичних осіб) не передбачено. А його пункт 6 розділу Х «Перехідні положення» регламентував, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2008 року переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них.

Проте Конституційний Суд України рішенням від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі № 1-17/2005 положення Земельного кодексу України щодо зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) [7].

Звідси має рацію М. В. Шульга, що існує сьогодні право постійного користування землею іншими суб'єктами, яке виникло до набрання чинності Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 року, зберігається за фізичними і недержавними та некомунальними юридичними особами [4, с. 490].

Отже, підстави заперечувати збереження права постійного користування відсутні. Водночас цілком логічним є питання щодо правових підстав використання відповідних земельних ділянок фермерським господарством, які надавалися його засновнику для створення такого господарства.

У земельно-правовій літературі щодо права постійного користування земельними ділянками лунають різноманітні пропозиції: від повної відмови від такого права на землю [8, с. 254], до надання необмеженого в часі права фермерським господарствам, їх засновникам і членам на безоплатну приватизацію цих земельних ділянок без їх поділу [9, с. 102] або ж про трансформацію права постійного землекористування у право власності [10, с. 88].

До речі, п. 6-1 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України встановлює, що громадяни України, яким належить право постійного користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності мають право на купівлю таких земельних ділянок без проведення земельних торгів. Купівля земельних ділянок сільськогосподарського призначення здійснюється за ціною, що дорівнює нормативній грошовій оцінці земельної ділянки. Таке ж саме право купівлі земельної ділянки мають громадяни України – спадкоємці громадян, яким належало право постійного користування земельними ділянками держав-

ної чи комунальної власності, призначеними для ведення селянського (фермерського) господарства.

Зазначимо, що наведені положення земельного законодавства входять у суперечність із актуальною судовою практикою щодо приналежності саме фермерському господарству як юридичній особі земельної ділянки, яка отримувалася його засновником на підставі права постійного користування.

Так, Велика Палата Верховного Суду розглянула справу за позовом селянського (фермерського) господарства до ГУ Держгеокадастру про визнання права постійного користування земельною ділянкою та визнання недійсним наказу та сформулювала правову позицію, що з моменту державної реєстрації селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства) та набуття ним прав юридичної особи таке господарство на основі норм права набуває як правомочності володіння і користування, так і юридичні обов'язки щодо використання земельної ділянки.

Право користування земельною ділянкою може бути припинено лише з певних підстав, закріплених у законодавстві. Підставою припинення права постійного користування земельною ділянкою, наданою громадянину для ведення фермерського господарства, є припинення діяльності такої юридичної особи як селянське (фермерське) господарство (фермерське господарство). У земельному законодавстві така підстава припинення права постійного користування фермерським господарством земельною ділянкою свого засновника як смерть громадянина – засновника селянського (фермерського) господарства відсутня. Звідси у разі смерті громадянина – засновника господарства відповідні правомочності та юридичні обов'язки щодо використання земельної ділянки, яка була надана засновнику саме для ведення фермерського господарства, зберігаються за цією юридичною особою до часу припинення діяльності фермерського господарства у встановленому порядку [11].

Наведені правові висновки Верховного Суду є важливими для забезпечення стабільності фермерського господарювання, збереження можливості повноцінного функціонування фермерського господарства як юридичної особи у разі смерті засновника такого господарства за умови продовження функціонування фермерського господарства та провадження його діяльності іншими членами (фізичними особами) такого господарства.

Частиною 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, № 1402-VIII передбачено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [12]. На превеликий жаль, органи державної влади не завжди дотримуються правових висновків суду касаційної інстанції, зокрема, щодо збереження права постійного користування за фермерським господарством до припинення його діяльності у разі смерті фізичної особи – засновника такого господарства.

Непоодинокими є випадки видання ГУ Держгеокадастру наказів про припинення права постійного користування земельною ділянкою фермерського господарства внаслідок смерті його засновника. Надалі цей орган державної влади надає дозвіл іншими фізичним особам на виготовлення проєктів землеустрою щодо відведення відповідних земельних ділянок за рахунок поділу земельної ділянки фермерського господарства з подальшою передачею земель у приватні власність.

Така ситуація є не лише грубим порушенням майнових прав фермерського господарства щодо відповідної земельної ділянки, а й має своїм цілком логічним наслідком звернення фермерського господарства до суду для захисту своїх порушених прав. Наведене можна проілюструвати такими прикладами судової практики.

Так, фермерське господарство просило суд витребувати земельну ділянку з чужого незаконного володіння фізичних осіб (власників земельних ділянок, отриманих за рахунок земель фермерського господарства).

Позов мотивувало тим, що громадянину – голові фермерського господарства на праві постійного користування була надана земельна ділянка для ведення селянського (фермерського) господарства. Із моменту створення фермерського господарства відбулася фактична заміна постійного землекористувача та обов'язки останнього перейшли до позивача з дня його державної реєстрації.

Після смерті засновника фермерського господарства ГУ Держгеокадастру земельна ділянка була поділена на декілька з наступною передачею їх у власність фізичним особам з подальшим відчуженням на підставі договорів купівлі-продажу відповідачам.

Позивач указував, що припинення права фермерського господарства користування земельною ділянкою з тих підстав, що таке право не входить до складу спадщини і припиняється зі смертю особи, якій належало це право, є незаконним, адже зазначена земельна ділянка була надана на праві постійного користування засновнику фермерського господарства у встановлений законом спосіб; земля використовувалася фермерським господарством за цільовим призначенням і з моменту державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи право постійного користування земельною ділянкою перейшло до цього господарства, а тому не припинилося через смерть засновника. Звідси фермерське господарство просило суд витребувати з чужого незаконного володіння відповідачів на користь позивача шляхом вилучення та передачі відповідні земельні ділянки.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанцій про задоволення позову та зазначив, що створенню фермерського господарства передують, по-перше, бажання й ініціатива громадянина здійснювати підприємницьку діяльність на власний ризик саме у такій формі з метою отримання прибутку та, по-друге, вирішення питання про отримання земельної ділянки для ведення фермерського господарства у власність та/або користування, що є необхідною умовою реалізації ним права на створення такого фермерського господарства, а також державної реєстрації останнього як юридичної особи. Створення фермерського господарства громадянином України передбачає визначену законом послідовність дій, а земельні ділянки надаються саме для створення фермерського господарства, а не для іншої цілі.

Після укладення громадянином договору оренди земельної ділянки державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства та створення цим громадянином фермерського господарства права й обов'язки орендаря такої земельної ділянки за договором оренди землі переходять від громадянина до фермерського господарства з дня проведення його державної реєстрації.

За загальним правилом, якщо право власності на спірне нерухоме майно зареєстроване за іншою особою, з якою позивач не перебуває у договірних відносинах, тоді правомірному та ефективному способу захисту права відповідає вимога про витребування від цієї особи нерухомого майна. Для такого витребування оспорування рішень органів державної влади чи місцевого самоврядування, ланцюга договорів, інших правочинів щодо спірного майна і документів, що посвідчують відповідне право, не вимагається, оскільки не є ефективним способом захисту права власника.

Суди попередніх інстанцій установили, що ГУ Держгеокадастру протиправно позбавило фермерське господарство права постійного користування земельною ділянкою, оскільки правові підстави для припинення такого права, вилучення спірної земельної ділянки та передачі її у власність фізичних осіб були відсутні, її незаконний поділ на окремі земельні ділянки і передача їх у власність фізичним особам та набуття в подальшому у власність відповідачами були протиправними, тому дійшли обґрунтованого висновку про витребування спірних земельних ділянок із власності відповідачів.

Суд касаційної інстанції також вказав, що у цьому конкретному випадку витребування майна є законним та пропорційним заходом, є виправданим, переслідує легітимну мету та є необхідним у демократичному суспільстві, а тому не є таким, що порушує статтю 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13]. В теорії земельного права обґрунтовано фізичним залишилося питання щодо суб'єкта права постійного користування земельних ділянок до майна в контексті практики Європейського суду з прав людини [14].

У цілому погоджуючись з виконанням у цій справі судами завдання відновлення порушеного або оспоруваного права (відновлення порушеного права фермерського господарства на земельну ділянку) все ж таки невирішеним залишилося питання щодо суб'єкта права постійного користування земельною ділянкою. Вважаємо що одним з можливим варіантів міг би бути позов спадкоємця померлого засновника фермерського господарства про визнання за позивачем права постійного користування земельною ділянкою в порядку спадкування.

Висновки. Право постійного користування земельною ділянкою для ведення фермерського господарства через відсутність належного нормативного регулювання нерідко безпідставно припиняється органами державної влади (ГУ Держгеокадастру) внаслідок смерті фізичної особи, якій таке право надавалося для створення фермерського господарства. Законодавець вже визначив шлях трансформації такого права у право власності на землю – купівля таких земель громадянами, яким земельні ділянки надавалися на праві постійного користування. Водночас, на наш погляд, вирішення однієї проблеми породить іншу, адже у разі такої купівлі земельних ділянок постане питання щодо створених з використанням таких земель фермерських господарств та їх юридичної долі.

ЛІТЕРАТУРА

- Носік В. В., Ковальчук Т. Г. Право на постійне користування землею: поняття, об'єкти, суб'єкти, зміст, набуття, реалізація, припинення. *Земельне право України*: підруч. / Г. І. Балюк, Т. О. Коваленко, В. В. Носік та ін.; за ред. В. В. Носіка. Київ: видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. С. 135.
- Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Юрид. л-ра, 2016. С. 100, 101.
- Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
- Шульга М. В. *Право постійного користування земельною ділянкою*. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол. М. В. Шульга (голова), В. В. Носік, П. Ф. Кулинич (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 492, 493.
- Уркевич В. Право постійного користування земельною ділянкою: проблеми теорії та практики. *Право України*. 2020. №5. С. 145.
- Земельний кодекс України: Закон України від 13 березня 1992 р. № 2196-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25. Ст. 354.
- Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі № 1-17/2005 за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05> (дата звернення: 27.12.2019).

8. Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України, 5-те вид., змін. і доп. К.: Алерта, 2013. С. 254.
9. Юрченко Е. Правова доля земельних ділянок, наданих особам на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 102.
10. Антонюк М. В., Сидорук О. Є. Правова природа права постійного землекористування в історичній перспективі. *Юридична Україна*. 2018. № 3-4. С. 88.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 922/989/18, провадження № 12-205гс19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458880> (дата звернення: 06.05.2024).
12. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року, № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 06 грудня 2023 року у справі № 685/487/22, провадження № 61-4686св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115598639> (дата звернення: 15.12.2023).
14. Марченко С.І., Палійчук В.Б. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. *Часопис Київського університету права*. Том 1(2021). С. 253-257.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЯК ОКРЕМИЙ АСПЕКТ МАСШТАБНОЇ ПРОБЛЕМИ

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR AS A SEPARATE ASPECT OF A LARGE-SCALE PROBLEM

Ткаченко А.В., к.ю.н., доцент факультету № 2
кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
суддя

Саксаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області
ORCID ID: 0009-0005-7436-5728

У положеннях наукової статті було проаналізовано нормативно-правову базу, що стосується міжнародного гуманітарного права в частині поводження з військовополоненими, визначення їх прав та обов'язків, а також притягнення їх до відповідальності за вчинені ними протиправні діяння.

Автор визначив ознаки законних комбатантів (тих, хто має право на участь у бойових діях) і на статус військовополоненого. Виокремлено диференціацію захисту шляхом застосування міжнародного гуманітарного права для різних категорій осіб (військовополонених, осіб, з якими поводяться як з військовополоненими, та цивільних осіб).

Визначено, що правовий статус військовополонених включає спеціальні (як до військовополонених) й загальні (що застосовуються до всіх осіб) права та обов'язки, гарантії їх дотримання, а також відповідальність.

Окреслено види відповідальності військовополонених (дисциплінарна та кримінальна), умови та підстави її настання. Висвітлено загальні принципи притягнення військовополонених до відповідальності на основі судової практики.

З'ясовано зміст та межі імунітету законних комбатантів, як учасників бойових дій, який не є абсолютним і поширюється лише на діяння, визнані міжнародним гуманітарним правом, а не на кримінальні правопорушення. Задля уникнення помилок у правозастосуванні розмежовано цілі, умови та порядок тримання в полоні, передбачених Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України.

Ключові слова: військовополонені, комбатанти, правовий режим воєнного стану, права, обов'язки, юридична відповідальність, міжнародне гуманітарне право, збройна агресія.

The provisions of the scientific article analyzed the legal framework related to international humanitarian law in terms of treatment of prisoners of war, determination of their rights and obligations, as well as holding them accountable for their illegal acts.

The author identified the signs of legal combatants (those who have the right to participate in hostilities) and the status of a prisoner of war. The differentiation of protection through the application of international humanitarian law for different categories of persons (prisoners of war, persons treated as prisoners of war, and civilians) is highlighted.

It was determined that the legal status of prisoners of war includes special (for prisoners of war) and general (applicable to all persons) rights and obligations, guarantees of their observance, as well as responsibility.

The types of responsibility of prisoners of war (disciplinary and criminal), conditions and grounds for its occurrence are outlined. The general principles of bringing prisoners of war to justice on the basis of judicial practice are highlighted.

The content and limits of the immunity of legal combatants as participants in hostilities, which is not absolute and applies only to acts recognized by international humanitarian law, and not to criminal offenses, have been clarified. In order to avoid errors in law enforcement, the goals, conditions and procedure of detention provided for by the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine are delineated.

Key words: prisoners of war, combatants, legal regime of martial law, rights, obligations, legal responsibility, international humanitarian law, armed aggression.

Мета статті. Метою написання наукової статті є теоретико-правовий аналіз в частині визначення проблемних аспектів правового статусу військовополоненого, його прав і обов'язків та особливостей притягнення їх до відповідальності з урахуванням відповідних підстав та умов через призму досвіду російсько-українського збройного конфлікту.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною актів міжнародного гуманітарного права сприяла уніфікації українського законодавства відповідно до міжнародних стандартів із попереднім визначенням змісту та обсягу міжнародних зобов'язань відповідно до певних напрямків, не залишивши осторонь питання поводження з військовополоненими, що обумовлено загальним призначенням міжнародного гуманітарного права - зменшення впливу та пом'якшення наслідків війни, які часто є катастрофічними і завжди впливають на всі сфери людської життєдіяльності. У зв'язку з цим право є чи не єдиним механізмом, який дозволяє встановлювати обмеження, правила і норми поведінки учасників воєнних конфліктів.

Однак інколи засоби та способи ведення війни можуть набувати такої форми, яка порушує принципи міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Тобто, наслідки зброй-

ного конфлікту можуть посилюватися, що сприяє виникненню передумов для відповідальності за порушення МГП, про що свідчить історія військових конфліктів і робота міжнародних судів (трибуналів). Так, положення МГП, встановлюють в тому числі правила поводження з військовополоненими, визначаючи обов'язок держав виконувати вимоги МГП і поширювати знання про це серед світової спільноти з метою унеможливлення порушення основних прав та свобод людини та громадянина. Відповідно до чого встановлення кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими є гарантією недопущення порушень міжнародного гуманітарного права та дотримання Україною міжнародних зобов'язань [1].

Стан досліджень. Проблематика правового статусу військовослужбовців під час перебування їх у полоні цікавила значну кількість вчених. Зокрема серед таких слід виокремити імена таких науковців: Буряк М., Вакулєнко А., Вознюк А., Гарасим П., Гловюк І., Капліна О., Кузнецов В., Письменський Є, Сийпловік М., Таран О., Тетерятник Г., Фоміна Т. та інші. Набагато ширше цими питаннями займалися представники іноземної доктрини, а саме: Garikipati S., Kambhampati U., Nakib M., Repucci S., Slipowitz A., Zamani Y.S. та інші

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військовополонених необхідно визначати, виходячи із загального розуміння цього поняття, яке має специфічні особливості для військових. Структура правового статусу військовополонених складається з прав (сукупність прав: спеціальні права як для військовополонених так і загальні права, що поширюються на всіх осіб), обов'язків, гарантій їх виконання та юридичної відповідальності.

Особливості у визначенні статусу військовополонених є загальним підходом до їх формулювання в МГП: - військовополонені підпорядковуються командирам, мають дисциплінарну систему, відрізняються від цивільних осіб і дотримуються норм МГП; - жителі, які беруть участь в обороні від нападів і не сформовані в офіційні підрозділи (регулярне військово формування), на яких також поширюється обов'язок дотримуватися норм МГП; - учасники рухів опору (які не входять до складу збройних сил, але належать до сторони конфлікту на підставі ознак, що вказують на те, що вони є такими, об'єднуючи в собі діяльність, контроль і джерела підтримки, які приносять користь сторонам конфлікту) [2].

Слід наголосити, що особи, які не мають права на участь у збройному конфлікті з різних причин, все ж можуть брати в цьому участь. Однак не маючи статус військовослужбовця, наявні гарантії за міжнародним гуманітарним правом на них все одно поширюються, проте обсяг і зміст залежить від статусу, який ці особи набудуть у разі утримання їх у полоні. Це відповідає принципу диференціації захисту в міжнародному гуманітарному праві. Наприклад, затримання у зв'язку зі збройним конфліктом не дає особі права на статус військовополоненого, але вона підлягає поводженню, як з військовополоненим, виділяючи його в окрему категорію.

З приводу відповідальності, то військовополонені та особи, з якими поводяться як з військовополоненими (не мають статусу військовополонених), відрізняються тим, що перші мають право брати участь у бойових діях та відповідають критеріям законних комбатантів і не притягуються до відповідальності виключно за участь у бойових діях. Однак і ті, і інші можуть бути притягнуті до відповідальності, якщо вони вчинили злочинне діяння. Іншими словами, мова йде про імунітет і права затриманих осіб, які перебувають у полоні.

Так, права практично однакові, а імунітетом користуються лише законні учасники бойових дій - законний комбатант. До прикладу, якщо цивільна особа ворожої держави добровільно бере участь у військовому конфлікті всупереч своєму статусу, чи притягується вона до відповідальності за національним законодавством держави, яка її затримала, без застосування захисту міжнародного гуманітарного права, визначеного для військовополонених або осіб, з якими слід поводитися як з військовополоненими, залежно від обставин, і з урахуванням Конвенції про захист цивільного населення під час війни? Чи тимчасово підпадають під дію положень Женевської конвенції III [4], якщо їхній статус викликає сумніви? Відповідно, якщо цивільні особи противника перебувають під владою сторони конфлікту, попередньо не вчинивши злочину, вони перебувають під захистом Конвенції про захист цивільного населення під час війни [3].

Слід наголосити, що характеристики та ознаки осіб, які можуть брати участь у збройному конфлікті, викладені в міжнародному гуманітарному праві, покликані забезпечити можливість ідентифікації сторін конфлікту та диференціації категорій учасників, де право на участь у воєнному конфлікті (за винятком самооборони) не належить до загального постійного обсягу прав людини, а виникає, змінюється (призупиняється, поновлюється) і припиняється залежно від обставин і, як правило, залежить від волі та дій держави, що володіє цим правом, та/або від оцінки сторонніх (нейтральних) суб'єктів, які мають на це право.

Згідно з міжнародним гуманітарним правом, обсяг прав військовополоненого переважає його обов'язки, які зводяться, по суті, до підпорядкування законам, статутам і наказам, що діють у збройних силах держави, в якій він потрапив у полон (ст. 82 Женевської конвенції III) [4], а також обов'язково повідомляти під час проведення допиту власне прізвище, ім'я та військове звання, дату народження та армійський, полковий, особовий чи серійний номер або, якщо цього немає, іншу рівноцінну інформацію (ст. 17 Женевської конвенції III) [4].

Що стосується першого зобов'язання, то його невиконання може бути підставою для притягнення до відповідальності, а щодо другого - призвести до обмеження пільг, які надаються особі відповідно до її статусу або звання.

Оскільки права військовополонених є сукупністю різних видів, їх можна класифікувати за рядом критеріїв, наприклад особистими, майновими, фізичними, соціальними, економічними, культурними, релігійними тощо. Так, військовополонені мають такі права: можливість користування пільгами, які передбачені Женевською конвенцією III не дивлячись на вчинений ними злочин до взяття у полон (ст. 85 Женевської конвенції III); право не бути позбавленими можливості мати своє звання або знаки розрізнення державою, в якій вони утримуються (ст. 88 Женевської конвенції III); права на поводження з військовополоненим після дисциплінарного стягнення або кримінального покарання, пов'язаних з поведінням (ст. 13–16 Женевської конвенції III); система прав, умовами утримання, способу життя, лікування (ст. 97–98 Женевської конвенції III) та інші [4].

Окремо відзначимо, що МГП визначає вплив громадянства на права військовополонених, у тому числі у випадках, коли військовополонені притягуються до відповідальності, наступним чином: особа, яка перебуває в полоні держави знаходячись під її владою внаслідок обставин не залежних від її волі, громадянином якої він не є, не має жодного обов'язку бути вірним такій державі (ч. 2 ст. 87 Женевської конвенції III); суд може пом'якшити покарання для військовополонених, не дотримуючись застосування мінімального покарання, передбаченого законом (ч. 2 ст. 87 Женевської конвенції III); можливість носіння відмітних знаків, знаків державної належності, нагород та предметів, які мають насамперед особисту або суб'єктивну цінність (ст. 40 Женевської конвенції III) тощо. Окрім цього держава, яка тримає військовополонених може застосовувати щодо них заходи впливу зокрема притягнення їх до відповідальності за порушення законів статутів і наказів, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні (ст. 82 Женевської конвенції III); застосовувати заходів впливу на військовополонених, а саме особливого нагляду, покарання внаслідок невдалої втечі (ч. 3 ст. 92 Женевської конвенції III) [4].

В контексті чого принципово зауважити, що існують певні особливості в умовах, видах та обсязі відповідальності військовополонених. До них можуть застосовуватися такі дисциплінарні заходи, як штрафи, позбавлення додаткових пільг (тобто пільг, що перевищують передбачені Женевською конвенцією III), тимчасові роботи (крім офіцерів) та арешт [4]. Якщо військовополонений скоює злочин, він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності (відповідно до національного та міжнародного права). Тільки за те, що вони брали участь у бойових діях (навіть якщо вони не скоювали злочину), учасники бойових дій, які є військовополоненими, не можуть бути притягнуті до відповідальності (як зазначалося вище, комбатанти зі статусом військовополоненого характеризуються наявністю прав і обов'язків, включаючи право на участь у бойових діях і обов'язок дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права).

Зауважимо, що категорії «закони, статuti та накази, що діють у збройних силах держави, яка тримає осіб у полоні»

слід розуміти в широкому сенсі. Вона стосується всіх законів відповідної держави, які є чинними для всіх суб'єктів, включаючи збройні сили, а також норм, що спеціально регулюють певні правовідносини у збройних силах, що випливає з положень ч. 2 ст. 82 Женевської конвенції III [4]. При цьому розмежування між категоріями «військовополонені» та «особи зі складу збройних сил країни, яка їх утримує в полоні» проводиться з метою запобігання можливості притягнення військовополонених до відповідальності (за винятком дисциплінарної) за дії, які не караються для осіб зі складу власних збройних сил держави.

Положення Женевської конвенції III з приводу прав військовополонених порівнюють певні правові ситуації з аналогічними, коли полонені є військовослужбовцем збройних сил країни, в якій його утримують, тобто не порівнюють його з цивільними особами, які не є військовослужбовцями. Тому необхідно враховувати спеціальні процедури, що застосовуються до військовослужбовців збройних сил країни, яка тримає в полоні, а також загальні гарантії прав людини, що застосовуються до всіх осіб. До таких загальних принципів притягнення військовополонених до відповідальності належать наступні: визначити вид відповідальності, беручи до уваги, чи передбачає держава, в якій утримуються військовополонені, що певні дії повинні каратися не тільки проти військовослужбовців, а й проти власних збройних сил (ч. 2 ст. 82 Женевської конвенції III), якщо ні, то за такі діяння можлива тільки дисциплінарна відповідальність; недопущення покарання військовополонених більше одного разу за одне й те саме діяння (стаття 86 Женевської конвенції III); застосування до військовополоненого тільки дисциплінарного стягнення за спробу втечі (ч. 1 ст. 92 Женевської конвенції III); якщо військовополонений знову потрапляє в полон, якому вдалося втекти, він не несе відповідальності повторно за втечу (ст. 91 Женевської конвенції III) [4].

З приводу основних судових гарантій, то до них належать: швидкий судовий розгляд справ військовополонених і винесення вироку незалежним і неупередженим судом з дотриманням належної правової процедури; забезпечення в ході судового розгляду прав і засобів правового захисту обвинувачених, як це передбачено в ст. 105 Женевської конвенції III; заборона військової влади та судам накладати на військовополонених покарання, відмінні від тих, що передбачені за таке саме правопорушення для осіб зі складу власних збройних сил, які вчинили таке саме діяння (ст. 87 Женевської конвенції III); заборона засуджувати військовополонених за дії, не заборонені законами країни, в якій вони тримаються в полоні, або міжнародним правом, чинним на момент вчинення цих дій (ч. 1 ст. 99 Женевської конвенції III); забезпечення права на захист (ст. 99 Женевської конвенції III); можливість подати апеляційну та касаційну скаргу (ст. 106 Женевської конвенції III) [4].

Таким чином, правовий статус військовополонених визначає спеціальні та загальні права для військових, гарантії їх забезпечення та дотримання державою, яка тримає їх в полоні, а також особливості їх відповідальності. Щоб уникнути помилок у правозастосуванні, варто також зазначити про відмінності полону і заходів, що передбачені КК і КПК України:

1. Військовополонені, які не вчинили кримінального правопорушення, не підлягають кримінальній відповідальності і не є військовополоненими в розумінні КК України та КПК України, а також не підлягають обмеженню чи позбавленню волі.

2. Метою тримання під вартою військовополоненого є недопущення подальшої участі у бойових діях. Тримання під вартою, як засіб обмеження свободи має свої особливості та цілі, визначені міжнародним гуманітарним правом та національним законодавством.

3. Права та обов'язки військовополонених та осіб, до яких застосовуються запобіжні та інші заходи, визначені КК та КПК України, а також умови та підстави тримання під вартою принципово відрізняються та обмежують свободу і тих, і інших.

4. Затримання та ув'язнення військовополонених можливе без рішення суду та на строк, який не передбачений законом, а залежить від об'єктивних факторів, у тому числі від тривалості військового конфлікту. Водночас військовополонені, які переслідуються відповідно до законодавства країни, в якій вони знаходяться в полоні, за діяння, вчинені ними до взяття в полон, користуються, навіть у випадку засудження пільгами Женевської конвенції III [5, с. 115-117].

Висновки. Таким чином, спираючись на норми міжнародного гуманітарного права, які є гарантіями забезпечення прав та свобод людини, можна стверджувати, що правовий статус військовополонених, який визначається рядом міжнародних нормативних правових актів, впливає на практику правозастосування, що обумовлює правила поведінки з ними та правомірності певних дій державних органів щодо таких осіб, а саме можливостей, змісту, обсягу їх впливу. Окрім цього МГП визначає права і обов'язки військовополонених й вимоги до країн які тримають військових у полоні щодо поведінки з ними, де дотримання таких правил є міжнародним зобов'язанням. Принагідно зауважити, що системою прав військовополонених передбачені, як спеціальні, так і загальні права, де перші стосуються військовополонених, а другі поширюються на всіх осіб. При цьому визначено, що підстави притягнення військовополонених до юридичної відповідальності має власні особливості до яких, наприклад слід віднести право брати участь у воєнних діях, без притягнення за це до відповідальності. Водночас такий імунітет не поширюється на випадки вчинення злочинів військових під час збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. Дата набрання чинності для України: 24 серп. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Набуття чинності для України: 25 лип. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. 12 серп. 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
4. Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими від 12 серп. 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
5. Вознюк А.А., Письменський Є.О. Передача засудженого для обміну як військовополоненого: кримінально-правові аспекти звільнення від відбування покарання. *Київський часопис права*. 2022. No 3. С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/kijp/2022.3.17>

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

CONCEPTS AND FEATURES OF PUBLIC ADMINISTRATION OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE IN UKRAINE

Гапонов О.О., доктор філософії в галузі право,
Генеральний директор ТОВ «Ексклюзив консалтинг груп»
ORCID ID: 0000-0002-7778-673X

В даній статті автором розкрито поняття публічного адміністрування транспортної інфраструктури в Україні. Визначено складові елементи даної дефініції. Виокремлено особливості публічного адміністрування транспортної інфраструктури в Україні.

Визначено, що публічне адміністрування транспортної інфраструктури – це діяльність публічної адміністрації, що направлена на здійснення планування, організацію, координацію, регулювання та контроль над системами транспорту, щоб забезпечити їх ефективне функціонування, безпеку, доступність, та сталість. Цей процес включає розробку та впровадження політик та програм, спрямованих на підтримку і розвиток дорожньої мережі, залізничного, морського, повітряного та громадського транспорту відповідно до потреб суспільства та економіки країни.

Негативний вплив результатів військових дій в Україні спричиняють руйнацію транспортної інфраструктури в Україні. Важливими аспектами збереження транспортної інфраструктури в умовах воєнного стану є: забезпечення безпеки інфраструктури – підтримка постійної готовності до можливих загроз транспортній інфраструктурі, включно з саботажами, атаками та природними катастрофами. Це передбачає наявність евакуаційних планів, засобів захисту та відновлення інфраструктури; підтримка мобільності – забезпечення можливості швидкого переміщення військових підрозділів, а також транспортування військового обладнання та ресурсів є життєво важливим. Це включає підтримання доріг, залізничних колій та інших транспортних шляхів у належному стані; – логістика та координація передбачає оптимізацію логістичних потоків та координація транспортних операцій для ефективного розподілу ресурсів, особливо у віддалені та постраждалі від війни райони; – швидка адаптація до змінних умов та потреб, у тому числі перерозподіл транспортних засобів і маршрутів у відповідь на оперативну обстановку; забезпечення доступу до транспорту для цивільного населення, особливо для евакуації, медичних та інших критично важливих потреб; – відновлення пошкодженої інфраструктури потребує швидкого реагування на пошкодження транспортної інфраструктури та її відновлення, що є ключовим для підтримання функціональності критичних транспортних вузлів і шляхів.

Ключові слова: транспортна інфраструктура, транспорт, національна безпека, наукове дослідження, види транспорту, публічне адміністрування, публічна адміністрація.

In this article, the author reveals the concept of public administration of transport infrastructure in Ukraine. The constituent elements of this definition are defined. Peculiarities of public administration of transport infrastructure in Ukraine are highlighted.

It was determined that public administration of transport infrastructure is an activity of public administration aimed at planning, organizing, coordinating, regulating and controlling transport systems in order to ensure their effective functioning, safety, availability, and sustainability. This process includes the development and implementation of policies and programs aimed at supporting and developing the road network, rail, sea, air and public transport in accordance with the needs of society and the country's economy.

The negative impact of the results of military operations in Ukraine is causing the destruction of the transport infrastructure in Ukraine. Important aspects of preserving the transport infrastructure in the conditions of martial law are: ensuring the security of the infrastructure – maintaining constant readiness for possible threats to the transport infrastructure, including sabotage, attacks and natural disasters. This involves the availability of evacuation plans, means of protection and restoration of infrastructure; maintaining mobility – ensuring the possibility of rapid movement of military units, as well as the transportation of military equipment and resources is vital. This includes maintaining roads, railway tracks and other transport routes in good condition; – logistics and coordination involves optimization of logistics flows and coordination of transport operations for effective distribution of resources, especially in remote and war-affected areas; – quick adaptation to changing conditions and needs, including redistribution of vehicles and routes in response to the operational situation; ensuring access to transport for the civilian population, especially for evacuation, medical and other critical needs; – the restoration of the damaged infrastructure requires a quick response to damage to the transport infrastructure and its restoration, which is key to maintaining the functionality of critical transport nodes and routes.

Key words: transport infrastructure, transport, national security, scientific research, types of transport, public administration, public administration.

Постановка проблеми. Вивчення міжнародного законодавства, яке регулює відносини в сфері морських перевезень, є важливим аспектом для забезпечення ефективного взаємодії між країнами, компаніями та іншими учасниками міжнародної торгівлі. Морські перевезення є ключовим компонентом глобальної логістики, оскільки значна частина світової торгівлі здійснюється морським транспортом.

Стан дослідження. Питання розвитку транспортної інфраструктури досліджувались І.П. Садловською, Н.М. Бондар, О.М. Ложачевською, П.Ю. Бєленьким, Ю.С. Пашенко, Н.В. Кудрицька, М.І. Котлубай, М.Т. Примачев, І.М. Аксьонов, С.І. Дорогунцов, О.Г. Кірдіна, Н.І. Богомолова, Ю.Ф. Кулаєв та ін.

Метою статті є розкриття поняття публічного адміністрування транспортної інфраструктури в Україні.

Виклад основного матеріалу. Термін «публічне адміністрування» включає у себе як державне, так і муніци-

пальне управління, які можуть функціонувати окремо або в комбінації як складові частини ширшого процесу управління. Обидва види управління мають своїх унікальних регуляторів та суб'єктів, працюють з метою забезпечення інтересів громадян, захисту їхніх прав і свобод, а також створення умов для виконання ними обов'язків. Публічне адміністрування характеризується своєю публічністю, юридичним і виконавчим характером, організаційною націєністю та безперервністю. Воно виконується на різних рівнях – від місцевого до національного – і охоплює різні сфери, такі як соціально-економічна, адміністративно-політична та соціально-культурна. Головна мета публічного адміністрування полягає не тільки в ефективному керуванні публічним сектором, але й у створенні умов для справедливого суспільства, що відповідає на соціальні запити, цінності та потреби населення [1, с. 9].

А. М. Колодій при цьому стверджує, що публічне адміністрування є різновидом управлінської діяль-

ності інституцій публічної влади, завдяки якій держава та громадянське суспільство забезпечують самокерованість (самоврядність) усієї суспільної системи та її розвиток у певному, визначеному напрямку [2, с. 489]. Отже, механізм публічного адміністрування проявляється через волевиявлення суб'єктів управлінської діяльності, які, виконуючи свої завдання та функції, повинні забезпечувати управління у відповідній сфері діяльності. Індикатором результативності такої діяльності є рівень розвитку та забезпеченість прав та свобод громадян, що проявляється в забезпеченні їх соціальних, політичних, економічних та інших прав [3, с. 163].

Тактика публічного адміністрування становить детальний опис дій, що мають бути логічно, у належний спосіб та із застосуванням конкретних засобів та прийомів здійснені суб'єктом публічного адміністрування для досягнення певної мети [4, с. 22; 5].

Методи публічного адміністрування як феномен, що вивчається правовою наукою, полягають у практичному виконанні суб'єктами публічної адміністрації своєї адміністративної компетенції. Вони мають ряд своїх особливостей: виражають публічний інтерес; реалізуються в процесі публічного адміністрування; являють собою упорядковуючий вплив публічної адміністрації на поведінку суб'єктів суспільства та є змістом цього впливу; завжди містять у собі керівну волю держави, яка проявляється в юридично владних приписах публічної адміністрації; є засобом реалізації закріпленої компетенції за суб'єктами публічного адміністрування, тобто юридичний зміст методів знаходиться в межах повноважень того органу, який їх використовує; мають своє зовнішнє вираження – форми публічного адміністрування (правові і неправові); вибір конкретних методів публічного адміністрування знаходиться у прямій залежності не тільки від особливостей організаційно-правового статусу суб'єктів публічної адміністрації, а насамперед – від особливостей об'єкта впливу (індивідуальний чи колективний, форма власності, адміністративно-правовий статус). Іншими словами, методи публічного адміністрування являють собою способи та практичні характеристики вчинення відповідних дій [6, с. 40].

Отже, *публічне адміністрування — це система управлінської діяльності здійснювана державними і муніципальними інституціями, яка спрямована на організацію виконання законів, реалізацію державної політики та координацію різних сфер громадського життя заради забезпечення інтересів громадян, захисту їхніх прав і свобод. Це включає формулювання та впровадження політик, які відображають цінності та потреби суспільства, при цьому забезпечуючи самокерованість та ефективність управління в публічному секторі.*

Поняття «публічне адміністрування» безпосередньо пов'язане із поняттям «публічна адміністрація», під якою розуміють сукупність суб'єктів публічної влади, ключовими структурними елементами якої є органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також інших суб'єктів, які мають повноваження забезпечувати виконання закону та здійснювати інші публічно-управлінські функції в публічних інтересах [7, с. 34].

Тобто, публічна адміністрація являє собою систему органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які наділені публічно-владними та організаційно-розпорядчими повноваженнями, які реалізуються від імені держави.

На думку Миронюка Р.В. додатковими заходами удосконалення публічного адміністрування в сфері дорожньої інфраструктури в Україні з урахуванням досвіду ЄС могли б стати: 1) введення процедури прийняття відбудованої автодороги в експлуатацію з встановленням відповідальності підрядної організації, яка виграла тендер на будівництво, реконструкцію або ремонт дороги по її

обслуговуванню спочатку на 5 років а далі на 10 років, що цілком відповідає усталеній світовій практиці будівництва та обслуговування доріг; 2) визначення відповідального представника власника за окремою категорією доріг, магістраллю, частиною дороги, що можливе лише при повномасштабному завершенні проекту кадастрової карти автомобільних доріг України; 3) запровадження процедури громадського контролю за витратою бюджетних коштів на будівництво, реконструкцію автодоріг, зокрема запровадження звітування Укравтодору, органів місцевого самоврядування, а також підрядних організацій, які виграла тендер на будівництво (ремонт) дороги перед громадськістю, в тому числі запровадження процедури громадського аудиту будівництва та ремонту автодоріг [8, с. 87].

В.І. Пархета відзначає, що окремою проблемою є адміністрування дорожньої інфраструктури (доріг, узбіч, пішохідних переходів) у місцях приватної забудови, при якій власники будівель проводячи будівельні роботи по облаштуванню будівель та при підключенні комунікацій пошкоджують дорожню інфраструктуру та не здійснюють заходів щодо приведення її в належний стан, а органи місцевого самоврядування не вживають заходів щодо її відновлення та не застосовують заходи юридичної відповідальності за її пошкодження. Вважаємо за необхідне створення в системі органів місцевого самоврядування відповідної інспекції за контролем за станом утримання таких об'єктів дорожньої інфраструктури, які мають узгоджувати питання з власниками будівель щодо порядку експлуатації даних об'єктів та відшкодування збитків за завдання їм матеріальної шкоди [9, с.57].

В. А. Грабельников та С. М. Домбровська називають 8 причин необхідності дослідження публічного адміністрування сфери транспортної інфраструктури: 1. Основні операції транспорту слід регулювати в інтересах громадської безпеки (дорожнього руху й екології) і в інтересах національної безпеки оскільки транспортний комплекс у цілому забезпечує економічну єдність країни й відповідає вимогам забезпечення обороноздатності країни. 2. У багатьох випадках транспорт є природною монополією. Природні монополії, особливо на транспорті, зберігають цілісність економічного простору, тому їх варто розглядати як опорні конструкції стабільної і конкурентоспроможної економіки. 3. Найчастіше транспорт сильно схильний до конкурентної боротьби, що зумовлено єдністю економічного простору країни, регіону і, відповідно, транспортного ринку. Це веде до зниження заробітної плати працівників галузі. 4. Соціальні витрати транспорту значні, у зв'язку з чим їх потрібно враховувати і перерозподіляти. Автомобільний транспорт не може існувати без таких елементів, як автомобільні дороги, стоянки тощо. Це зумовлює додаткове фінансування. 5. Транспорт часто вимагає міжнародної взаємодії, що зумовлює потребу державних угод. Ефективне функціонування транспортного комплексу за обсягами і якістю перевезень потребує інтеграції національної транспортної системи до міжнародної та світової транспортної системи. 6. Транспорт разом із системою матеріально-технічного постачання і зв'язку є частиною інфраструктури національної економіки й одночасно стимулятором її розвитку. 7. Транспорт у зв'язку з високим коефіцієнтом перевозу вироблених товарів є галуззю, що прогресивно стимулює інфляційні процеси. У зв'язку з цим в умовах нестабільної економічної обстановки потрібен контроль за рівнем тарифів. 8. Транспорт є центральною ланкою при ліквідації надзвичайних ситуацій і відіграє важливу роль у забезпеченні обороноздатності країни [10, с. 102-103; 11].

Отже, публічне адміністрування транспортної інфраструктури – це діяльність публічної адміністрації, що направлена на здійснення планування, організацію, координацію, регулювання та контроль над системами тран-

спорту, щоб забезпечити їх ефективне функціонування, безпеку, доступність, та сталість. Цей процес включає розробку та впровадження політик та програм, спрямованих на підтримку і розвиток дорожньої мережі, залізничного, морського, повітряного та громадського транспорту відповідно до потреб суспільства та економіки країни.

Оцінку ефективності управління транспортом та транспортною інфраструктурою України можна провести на основі загальнодержавних програм. Транспортна стратегія України до 2030 року [12] визначає потребу в удосконаленні правового механізму державно-приватного партнерства та зміцненні взаємодії між державним та приватним сектором як ключовий стратегічний напрямок для підвищення ефективності та конкурентоспроможності транспортної галузі. Варто відзначити, що ці стратегічні документи необхідно уточнити після завершення воєнних дій та затвердження плану відновлення України [13, с. 155].

Принципами діяльності публічної адміністрації є: 1) верховенство права, тобто діяльність органів публічного адміністрування має здійснюватись виключно згідно із законодавчими та нормативними актами; 2) об'єктивність – максимальна безкорисливість у прийнятті адміністративних рішень, зокрема відсутність власних інтересів у різного роду справах; 3) пропорційність, тобто масштаби адміністративних рішень і способи їх реалізації мають відповідати цілям адміністрування; 4) незловживання владою – діяльність суб'єктів публічного адміністрування має здійснюватись тільки у межах, правилах і процедурах, які дозволені і чітко прописані в чинному законодавстві; 5) службова співпраця – надання допомоги різними відомствами під час підготовки адміністративних рішень; 6) ефективність – економне використання ресурсів під час прийняття рішень з адміністрування, мінімізація витрат на прийняття рішень; 7) субсидіарність – рішення суб'єктів публічного адміністрування мають реалізовуватись на тих рівнях, де їх виконання є найбільш ефективним; 8) «єдине вікно» – підготовка інформації на замовлення громадян, прийом скарг, пропозицій, відповіді на них на одному робочому місці з метою усунення непорозумінь, пов'язаних з бюрократизацією вирішення тих чи інших питань; 9) пріоритет державної політики – політика служить формою узагальнення та вираження інтересів окремих соціальних груп чи суспільства загалом; 10) зворотний зв'язок – забезпечення зворотної взаємодії органів публічного адміністрування із громадянами; 11) демократія – публічне адміністрування та управління здійснюються за згоди тих, ким управляють; 12) системний підхід – організація публічного адміністрування як системи, забезпечення її функціонування та розвитку; 13) централізм на демократичній основі – механізм делегування владних і управлінських повноважень на підставі розділення центрів влади і прийняття рішень; 14) соціальна справедливість – поєднання принципу свободи підприємництва з принципом соціальної допомоги бідним прошаркам населення [14].

Принципи діяльності суб'єктів публічної адміністрації в сфері транспортної інфраструктури є фундаментальними правилами, якими керуються органи державної влади та органи місцевого самоврядування під час планування, управління і контролем за транспортною системою країни. Ці принципи допомагають сформулювати основу для раціонального та відповідального управління транспортною інфраструктурою, сприяючи економічному росту, соціальній справедливості та екологічній стійкості.

До їх числа, на нашу думку, належать:

– принцип забезпечення безпеки всіх видів транспорту та транспортних шляхів, що є пріоритетним, щоб гаран-

тувати захист життя і здоров'я громадян, а також безпеку вантажів та даних;

– принцип доступності передбачає, що транспортна інфраструктура має бути доступною для всіх користувачів, незалежно від їх місцезнаходження або економічного становища, забезпечуючи соціальну та економічну інтеграцію регіонів;

– принцип ефективності – управління транспортною інфраструктурою має відбуватися з високим рівнем ефективності, оптимізації витрат і ресурсів, щоб забезпечити найкраще використання наявних активів і інвестицій;

– принцип стійкості. Розвиток транспортної інфраструктури має враховувати потреби сталого розвитку, мінімізацію впливу на довкілля та адаптацію до змін клімату;

– принцип інноваційності означає, що підтримка і впровадження новітніх технологій та інноваційних рішень у сфері транспорту для підвищення якості та ефективності послуг;

– принцип прозорості та підзвітності означає, що діяльність у сфері транспортної інфраструктури має бути прозорою, з чіткими механізмами звітності та відповідальності перед громадськістю і іншими зацікавленими сторонами;

– принцип інтегрованості. Сприяння інтеграції різних видів транспорту та транспортних систем для створення єдиної, злагодженої мережі, що покращує загальну доступність та зручність користування.

Публічне адміністрування транспортної інфраструктури в Україні у воєнний час набуває особливого значення, адже забезпечення сталого та безпечного функціонування транспортних систем є критично важливим для національної безпеки, обороноздатності, а також для підтримки життєдіяльності цивільного населення. Публічне адміністрування в сфері транспортної інфраструктури включає планування, розвиток, організацію та координацію транспортних систем з метою забезпечення їхньої ефективності, безпеки, доступності та відповідності потребам економіки та громадян. В умовах воєнного стану, ці завдання набувають особливої складності та критичності.

Отже, узагальнюючи вищевикладене та негативний вплив результатів військових дій в Україні спричиняють руйнацію транспортної інфраструктури в Україні. На нашу думку, важливими аспектами збереження транспортної інфраструктури в умовах воєнного стану є: забезпечення безпеки інфраструктури – підтримка постійної готовності до можливих загроз транспортній інфраструктурі, включно з саботажми, атаками та природними катастрофами. Це передбачає наявність евакуаційних планів, засобів захисту та відновлення інфраструктури; підтримка мобільності – забезпечення можливості швидкого переміщення військових підрозділів, а також транспортування військового обладнання та ресурсів є життєво важливим. Це включає підтримання доріг, залізничних колій та інших транспортних шляхів у належному стані; – логістика та координація передбачає оптимізацію логістичних потоків та координація транспортних операцій для ефективного розподілу ресурсів, особливо у віддалені та постраждалі від війни райони; – швидка адаптація до змінних умов та потреб, у тому числі перерозподіл транспортних засобів і маршрутів у відповідь на оперативну обстановку; забезпечення доступу до транспорту для цивільного населення, особливо для евакуації, медичних та інших критично важливих потреб; – відновлення пошкодженої інфраструктури потребує швидкого реагування на пошкодження транспортної інфраструктури та її відновлення, що є ключовим для підтримання функціональності критичних транспортних вузлів і шляхів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи публічного адміністрування : навч. посіб. / Ю. П. Битяк, Н. П. Матюхіна, М. С. Ковтун та ін. ; за заг. ред. Н. П. Матюхіної. Харків : Право, 2018. 172 с.
2. Демократичне урядування та публічне адміністрування: проблеми вимірювання та аудиту: науково-методичний посібник/ автор. колектив А.М. Колодій, М.З. Буник, П.М. Петровський . К.: НАДУ, 2011. 56с.
3. Кожура Л. О. Право осіб з інвалідністю на охорону здоров'я: адміністративно-правове дослідження : монографія. Київ : Кафедра, 2020. 335 с.
4. Бакуменко В. Д. Надолішній П.І. Теоретичні та організаційні засади державного управління: навч. посіб. К.: Міленіум, 2003. 256 с.
5. Бінко І. Публічне управління і публічне адміністрування: співвідношення понять. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_3-4_2020-41-47.pdf
6. Шатило О. А. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Публічне адміністрування» (для студентів спеціальностей «Менеджмент організацій і адміністрування» та «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності»); Житомирський державний технологічний університет. Житомир: Кафедра менеджменту організацій і адміністрування ЖДТУ, 2014. 51 с.
7. Курс адміністративного права України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. 3-тє вид., допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
8. Roman Myroniuk, Stanislava Myroniuk, Iuliia Kuntsevych. Features of public administration in the field of road infrastructure in Ukraine and taking into account the EU standards for its improvement Scientific journal «Philosophy, Economics and Law Review. Volume 1(1), 2021. 190 p. С. 86–97. DOI 10.31733/2786-491X
9. Пархета В. І. Система органів публічного адміністрування в сфері дорожньої інфраструктури в Україні та шляхи їх оптимізації. *Держава та регіони*, 2022. № 1(75). С. 53-58. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2022/9.pdf
10. Грабельников В. А. Аналіз методів державного регулювання транспортної системи. Актуальні проблеми державного управління. 2011. № 2(40). С. 100–104.
11. Домбровська С. М. Державне регулювання розвитку транспортної сфери. *Теорія та практика державного управління* і місцевого самоврядування. 2020. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2020_1_12.
12. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року: розпорядження КМУ від 30 травня 2018 р. No 430 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80#Text>.
13. Грабенко О. О., Ситник Н. І. Проблеми інтеграції української транспортної інфраструктури до ЄС. Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи, 2023. с. 155–156.
14. Шура Н. О. Принципи публічного адміністрування як регулятори соціально-економічних процесів у національній економіці. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. № 14. С. 260-263.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF LABOR RIGHTS IN ACCORDANCE WITH THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE

Коваленко В.В., к.ю.н., докторант відділу проблем державного управління
та адміністративного права

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ORCID ID: 0009-0009-8283-9267

Стаття присвячена дослідженню індивідуальних трудових відносин у контексті сталого розвитку, визначенню змін у трудовому законодавстві, що відбулися у зв'язку із запровадженням воєнного стану. До основних тенденцій розвитку сучасного трудового права в Україні можна віднести: встановлення певних обмежень в організації трудових відносин із дотриманням мінімальних гарантій праці працівників; посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин, мобільності працівників при реалізації права на працю; розширення договірної бази регулювання трудових відносин. З'ясовано, що аналіз чинного законодавства, яке регулює трудові відносини, дозволяє зробити висновок, що законодавчий підхід до прийняття нових законів, внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів має враховувати не лише суспільні інтереси, а й забезпечувати достатні гарантії реалізації трудових прав окремих громадян. Потужний регуляторний потенціал мають норми законодавства, які регулюють організацію дистанційної, домашньої чи інших нетипових форм праці. Крім того, з метою гарантування трудових прав працівників вважається доцільним унормувати відповідні положення окремим нормативно-правовим актом. Зазначається, що в умовах воєнного стану, коли свобода праці обмежується на користь державних потреб та інтересів, головним завданням є розробка дієвого механізму забезпечення трудових прав та інтересів найманих працівників і роботодавців. Зокрема, потужний регуляторний потенціал мають норми законодавства, які регулюють організацію дистанційної, домашньої чи інших нетипових форм праці. Крім того, з метою гарантування трудових прав медичних працівників вважається доцільним унормувати відповідні положення окремим нормативно-правовим актом. Складне економічне становище України не завжди сприяє реалізації та забезпеченню трудових прав, що зумовлює необхідність відображення відповідних прав працівників в окремому нормативно-правовому акті.

Ключові слова: трудове право, захист трудових прав, дистанційна робота, право на відпочинок, медичні працівники.

The article is devoted to the study of individual labor relations in the context of sustainable development, the definition of changes in labor legislation that occurred in connection with the introduction of martial law. The main trends in the development of modern labor law in Ukraine include: the establishment of certain restrictions in the organization of labor relations with the observance of minimum labor guarantees for employees; strengthening the flexibility of the legal regulation of labor relations, the mobility of employees when exercising the right to work; expansion of the contractual framework for the regulation of labor relations. It was found that the analysis of the current legislation that regulates labor relations allows us to conclude that the legislative approach to the adoption of new laws, amendments and additions to the current legal acts should take into account not only public interests, but also provide sufficient guarantees for the implementation of labor rights of individual citizens. Legislative norms that regulate the organization of remote, home or other atypical forms of work have a powerful regulatory potential. In addition, in order to guarantee the labor rights of employees, it is considered expedient to standardize the relevant provisions in a separate legal act. It is noted that in the conditions of martial law, when the freedom of labor is limited in favor of state needs and interests, the main task is to develop an effective mechanism for ensuring the labor rights and interests of employees and employers. In particular, legislative norms regulating the organization of remote, home or other atypical forms of work have a powerful regulatory potential. In addition, in order to guarantee the labor rights of medical workers, it is considered expedient to standardize the relevant provisions in a separate legal act. The difficult economic situation of Ukraine does not always facilitate the implementation and provision of labor rights, which necessitates the reflection of the relevant rights of employees in a separate legal act.

Key words: labor law, protection of labor rights, remote work, right to rest, medical workers.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні вимагає від держави перегляду підходів до створення та практичної реалізації власної стратегії сталого соціально-економічного розвитку. Організаційно-правові аспекти організації трудових відносин досліджувалися в наукових працях, які здебільшого стосувалися нормалізації цих відносин в умовах мирного часу. Проте умови, в яких опинилася Україна внаслідок воєнних дій, потребують додаткового дослідження. Це питання є актуальним в реаліях воєнного часу в Україні та з огляду на законодавчі зміни у правовому регулюванні трудових відносин.

Для визначення нормативно-правового забезпечення трудових прав у відповідності до сталого розвитку України потрібно з'ясувати особливості та основні тенденції розвитку трудового права в умовах євроінтеграційного вектора розвитку України, підтримку державою реалізації концепції гідної праці та сталого розвитку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Безпосередньо питаннями нормативно-правового забезпечення трудових прав вивчали В. Я. Бурак, І. В. Венедіктова, О. І. Кисельов, Т. В. Колеснік, О. Є. Костюченко, О. А. Мазуренко, Л. Д. Менів, О. О. Олійник, О. Г. Серeda, А. С. Сидоренко, О. А. Ситницька, О. В. Тихонюк та інші.

Здобутки цих науковців містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються предмету статті, водночас потребує поглибленого осмислення саме нормативно-правове забезпечення трудових прав у відповідності до сталого розвитку України в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні характеристики прав і свобод людини органічно доповнюються ще одним важливим фактором – сталим розвитком суспільства. Загальновизнано, що досягнення сталого розвитку неможливе без вирішення соціальних проблем, які безпосередньо стосуються людини, її інтересів, свобод і потреб.

Організація Об'єднаних Націй у Доповіді про людський розвиток за 1994 рік визначає, що «сталий розвиток – це такий розвиток, який веде не лише до економічного зростання, а й до справедливого розподілу його результатів, відновлює навколишнє середовище, а не руйнує його, підвищує відповідальність людей, аніж перетворює їх на бездушних виконавців. Такий розвиток ставить бідних людей на перше місце, розширюючи їх можливості та забезпечуючи їхню участь у прийнятті рішень, які впливають на їх життя. Такий розвиток є розвитком для людей, для природи, для збільшення кількості робочих місць і покращення становища жінок у суспільстві».

У сучасному розумінні людський розвиток позиціюється не лише як підвищення добробуту людей, а й як забезпечення задовільного стану охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, а також інших можливостей для формування умов соціально-економічного розвитку суспільства.

У 2015 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року», яка встановила 17 Цілей сталого розвитку. Для кожного з них у соціальній, економічній та екологічній сферах Порядок денний до 2030 року формулює завдання та визначає цільові індикатори, які пропонуються досягти до 2030 року. У мирний час Україна адаптувала глобальний перелік завдань та індикаторів до національних планів розвитку, взявши врахувати його характеристики, визначаючи Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [1].

Агресія Росії проти України створила багато непрямих перешкод на шляху її розвитку, але не зупинила прагнення до євроінтеграції та сталого розвитку. В сучасних умовах України актуальною є проблема оцінки ефективності функціонування соціальної сфери, зокрема правового захисту трудових прав. Досвід розвинутих країн світу переконливо свідчить, що саме чітка стратегія управління соціальною сферою та соціальними процесами забезпечує вирішення економічних і соціальних завдань розвитку суспільства, високий рівень життя та рівний доступ до його громадян до таких суспільних благ, як освіта, охорона здоров'я, культура, безпека особистості, забезпечення її соціально-трудових прав.

Конституція України вказує на беззаперечну важливість дотримання рівності прав і свобод людини і громадянина для будь-яких правовідносин між державою та її громадянами в організації функціонування кожної сфери життя, зокрема сфери трудових відносин. Укладаючи трудовий договір, працівники реалізують конституційне право на працю, право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законодавством, право на своєчасну оплату праці (ст. 43), право брати участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст. 36), права на відпочинок (ст. 45), права на соціальний захист (ст. 46) та інших [2].

Державне регулювання суспільних процесів постійно стикається з різноманітними труднощами, зумовленими специфікою цих процесів та особливостями їх перебігу. Останнім часом ситуація загострилася на фоні недостатнього фінансування та зростання соціальної напруги в умовах війни на території України. У цій ситуації протиріччя між інтересами роботодавців і найманих працівників в умовах особливого правового режиму потребують втручання держави, прийняття нових законів, внесення відповідних змін і доповнень до чинних законодавчих актів.

Зміни до трудового законодавства дещо ускладнили правовідносини у зазначеній сфері щодо правового регулювання дистанційної трудової діяльності, виконання та виконання трудових обов'язків особами різного статусу, відповідальності за невиконання умов контракту, регулювання права на відпустку, тощо. Саме тому для забезпечення сталого розвитку умов праці важливо з'ясувати тенденції розвитку трудових відносин в Україні, специфіку правового регулювання права на гідні умови праці, гідну оплату праці, відпочинку та відпустки з огляду на особливий правовий режим, запроваджений у країні, яка перебуває у стані війни [3, с. 115-116].

З'ясовано, що основним завданням трудового права є розробка ефективного механізму забезпечення трудових прав та інтересів роботодавців і працівників. Однією з характерних тенденцій розвитку трудового права та реформування трудового законодавства України в умо-

вах пандемії, а нині – воєнного стану, є посилення захисту трудових прав працівників та гарантій їх реалізації. Насамперед йдеться про належне законодавче визначення системи трудових прав роботодавця та працівника відповідно до міжнародних стандартів, про гарантії їх реалізації, форми, методи та засоби захисту та захисту.

Під правовим регулюванням трудових відносин слід розуміти вплив сукупності законодавчих приписів на порядок організації відносин між працівником і роботодавцем. Такі відносини за своєю соціально-економічною сутністю передбачають виконання працівником за дорученням, під керівництвом і контролем роботодавця особисто роботи за винагороду, визначену роботодавцем [4, с. 69-71].

Введення воєнного стану в Україні на підставі Закону «Про правовий режим воєнного стану» призвело до нового етапу розвитку правовідносин у сфері праці. Адже саме ця сфера, в якій переплітаються інтереси громадян, потребувала негайного реагування законодавця для забезпечення її стабільного функціонування [5].

Серед іншого прийнято два важливі закони у сфері трудового права: «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 № 2352-IX [6].

Ці нормативно-правові акти визначають порядок проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності, представництв, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності в Україні, а також особи, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами на період воєнного стану, запровадженого відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [5].

Законом України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачено, що норми трудового законодавства в частині відносин, які регулюються прийнятим Законом, не застосовуються, а окремі конституційні права громадян можуть бути обмежені під час весь період воєнного стану. Закон визначає основні аспекти правового регулювання процесів укладення та розірвання трудового договору, встановлення та обліку часу роботи та відпочинку працівників, оплати праці, відпусток та призупинення трудового договору в умовах воєнного стану [6].

Несподіваний спалах COVID-19, окрім зміни звичного ритму життя, змусив переважну більшість країн світу переглянути свої підходи до правового регулювання суспільних відносин, адже деякі, на перший погляд, незвичні для у нас стало звичним явищем. Так, щоб запобігти поширенню вірусу серед жителів України, уряд встановив карантин, що, зокрема, спричинило перехід більшості підприємств на дистанційну роботу.

Якщо в економіках, що розвиваються, це радше плюс і сприймається позитивно як самими працівниками, які хочуть заробляти більше, так і споживачами, яким зручно, наприклад, робити покупки вночі, то в розвинених країнах традиційні цінності взяли гору [4, с. 110-111].

У Франції у серпні 2016 р. було прийнято Закон про працю, модернізацію соціального діалогу та забезпечення професійної кар'єри, один із розділів якого називається «Адаптація праці право в цифрову епоху». Законом вперше закріплено право працівника відключати цифрові пристрої (зокрема, телефон та електронну пошту), щоб не заважати його часу для відпочинку, відпустки, а також поважати приватне та сімейне життя. Тобто у неробочий час французькі працівники мають право не відповідати на дзвінки та електронні листи роботодавця. І справді, у вихідні та святкові дні французи практично «недоступні». Франція стала першою країною, яка включила це право в трудове законодавство.

Зараз важко заперечити важливість нестандартних, дистанційних або домашніх форм роботи. Законодавчою основою трудових відносин є також типовий трудовий договір, однак ключовою відмінною рисою є те, що ці види зайнятості побудовані на принципі гнучкості режиму робочого часу, що дозволяє встановлювати інший режим праці, ніж визначений правилами внутрішнього трудового розпорядку, але за умови дотримання Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» щоденної, тижневої або іншої, визначеної на певний обліковий період норми тривалості робочого часу. Принцип саморегулювання робочого часу дозволяє працівнику регулювати початок і кінець роботи, тривалість робочого дня, що особливо важливо в умовах війни і визначає рівень безпеки і безпеки людини [7, с. 42-43].

Під поняттям дистанційна (надомна) робота слід розуміти таку форму організації праці працівника, коли робота виконується ним за місцем проживання або в іншому місці за його вибором за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, але за межами території роботодавця. Можливість дистанційної роботи підвищує доступність роботи для багатьох категорій населення – пенсіонерів, людей з інвалідністю, вагітних жінок та інших категорій працівників, які обирають або змушені працювати віддалено. Крім того, працівник може самостійно формувати свій час для виконання роботи, виконувати трудову функцію в зручних для нього умовах, що позитивно позначається на його продуктивності.

Незважаючи на те, що українське законодавство не містило відповідних понять – віддалена робота, дистанційна робота чи робота вдома – та не регулювало практичний аспект – контроль робочого часу працівника, обов'язок забезпечити працівника необхідним обладнанням для дистанційної роботи, виконання обов'язків тощо – і роботодавці та працівники швидко почали адаптуватися до нових обставин, переглядати режими праці та взаємні права та обов'язки. Зараз віддалена зайнятість відповідає темпу життя людей. Без сумніву, дистанційна робота, враховуючи всі позитивні моменти, буде популярною і надалі [3, с. 121-123].

Порівняно із зарубіжними, український законодавець лише почав робити окремі спроби запровадити такий вид праці, як дистанційна робота. На нашу думку, такі питання, як розмежування дистанційної роботи та прив'язаних до неї правовідносин (робота за цивільно-правовим договором), організація робочого місця роботодавцем або компенсація витрат працівникам, охорона праці осіб, які працюють дистанційно, обсяг соціальних гарантій та визначення статусу потребує правового регулювання дистанційного працівника для цілей оподаткування. Чітке правове регулювання цих процесів є важливим аспектом в організації праці, оскільки дозволяє забезпечити порядок роботи і розподілити зони відповідальності між роботодавцем і працівником, зробити процес їх взаємодії максимально комфортним і ефективним. можливо, навіть у таких дещо незвичайних умовах.

Водночас Україна є піонером у врегулюванні окремих питань. Зокрема, на період дії воєнного стану пріоритетне застосування мають положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які регулюють окремі аспекти трудових відносин. Наявність загрози життю та здоров'ю працівника, внаслідок чого роботодавець не може гарантувати безпеку останнього, відсутність можливості виконувати зазначену роботу дистанційно є підставою для припинення трудового договору, навіть якщо є бажання працівника продовжувати працювати на власний ризик (Ухвала Житомирського апеляційного суду у справі № 279/1611/22 від 18.08.2022) [8].

Слід наголосити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного

соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану» встановлено низку додаткових гарантій у сферах зайнятості та загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття в особливий період. Серед новел, які вносить зазначений закон, зокрема, запровадження одноразової матеріальної допомоги для організації підприємницької діяльності, спрощення порядку призначення допомоги по безробіттю, врегулювання порядку надання допомоги по частковому безробіттю тощо [9].

Оскільки вільний час співробітників більше не може бути зайнятий професійними запитами (наприклад, відповідями на електронні листи), одна з багатообіцяючих можливостей полягає в тому, що значна частина цих співробітників витрачає навіть більше часу на соціальні мережі, такі як Facebook, YouTube або Twitter. Таким чином, оплачуваний професійний час можна замінити цифровою роботою, зокрема на мікротехнологічних сервісах, таких як Amazon Mechanical Turk.

Основні положення щодо реалізації права громадян на належні, безпечні здорові умови праці проголошені в міжнародних актах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та визначені в Конституції України, Кодексі законів про працю України та іншими нормативно-правовими актами [10].

Відповідно до положень ст. 10 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» заробітна плата працівнику виплачується на умовах, визначених трудовим договором. Роботодавець зобов'язаний вживати всіх можливих заходів для забезпечення реалізації права працівників на своєчасне одержання заробітної плати. Роботодавець звільняється від відповідальності за порушення обов'язку щодо умов оплати праці, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок ведення бойових дій або дії інших обставин непереборної сили. Звільнення роботодавця від відповідальності за несвоєчасну виплату не звільняє його від обов'язку виплати заробітної плати. У разі неможливості своєчасної виплати заробітної плати внаслідок воєнних дій строк виплати заробітної плати може бути перенесено до часу відновлення діяльності підприємства [6].

Таким чином, трудові права працівників в Україні достатньо захищені законодавством. Але складне економічне становище України не завжди сприяє їх реалізації та забезпеченню, що зумовлює необхідність відображення відповідних прав працівників в окремому нормативно-правовому акті.

Висновки. В умовах сталого розвитку України, коли свобода праці обмежується на користь оборонних потреб держави, основним завданням сучасного трудового права є розробка ефективного механізму забезпечення трудових прав та інтересів працівників і роботодавців. До основних тенденцій розвитку сучасного трудового права в Україні можна віднести: встановлення певних обмежень в організації трудових відносин із дотриманням мінімальних гарантій праці працівників; посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин, мобільності працівників при реалізації права на працю; розширення договірної бази регулювання трудових відносин.

Аналіз чинного законодавства, яке регулює трудові відносини, дозволяє зробити висновок, що законодавчий підхід до прийняття нових законів, внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів має враховувати не лише суспільні інтереси, а й забезпечувати достатні гарантії реалізації трудові права окремих громадян.

Зокрема, потужний регуляторний потенціал мають норми законодавства, які регулюють організацію дистанційної, домашньої чи інших нетипових форм праці. Крім того, з метою гарантування трудових прав працівників вважається доцільним унормувати відповідні положення окремим нормативно-правовим актом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>
3. Бурак В. Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників : монографія. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2021. 440 с.
4. Мазуренко О. А. Правове регулювання захисту трудових прав та законних інтересів працівників: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Кропивницький, 2023. 204 с.
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
6. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон від 15.03.2022 р. № 2136-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
7. Мазуренко О. А. Правова природа захисту трудових прав та законних інтересів працівників. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. Вип 47. Т. 2. С. 42-46.
8. Ухвала Житомирського апеляційного суду у справі № 279/1611/22 від 18.08.2022. URL: http://pmguinfo.dp.ua/images/documents/pravovaya_rabota-sudovi_rishennya/14112022_3.pdf
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин»: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>
10. Менів Л. Д. Урегулювання трудових спорів шляхом медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 71. С. 181-185.
11. Мидель А. М. Підходи до розуміння способів захисту трудових прав в контексті окремих концепцій суб'єктивного права. *Правові новели*. 2022. № 16. С. 23-28.

**КЛАСИФІКАЦІЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД
ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДОКАЗУВАННЯ****CLASSIFICATION OF CERTAIN CATEGORIES OF TRAFFIC ACCIDENTS
AS A PREREQUISITE FOR THE FORMATION OF A PROOF MODEL****Луцюк Р.П., аспірант кафедри кримінального процесу
та криміналістики***Одеський державний університет внутрішніх справ*

У статті розроблено класифікацію дорожньо-транспортних пригод у взаємозв'язку із веденням активних бойових дій на території України. Звернута увага, що пізнання будь-якого комплексного явища вимагає застосування відповідного методологічного інструментарію частиною якого є класифікаційні дослідження. Виокремлено та охарактеризовано перелік задач, які вирішуються за допомогою класифікацій під час формування моделі доказування. Обґрунтована необхідність розроблення нової класифікації дорожньо-транспортних пригод з урахуванням фактору триваючої збройної агресії. Виокремлені типи дорожньо-транспортних пригод за критерієм особливостей конструктивних характеристик транспортних засобів. Так, особливий акцент зроблений на переобладнаних транспортних засобах та бойових машинах. Окреслений спектр правових та практичних прогалин щодо використання переобладнаних з метою виконання бойових завдань транспортних засобів у системі дорожнього руху. Охарактеризовані основні різновиди дорожньо-транспортних пригод, які вчинені за участі бойових машин.

Крім того, запропонована класифікація таких кримінальних правопорушень за критерієм особи, яка його вчинила. Особлива увага звернута на наявність значної кількості правових проблем під час вчинення таких злочинів військовими країни-агресора та цивільним населенням, яке за певних умов здійснює експлуатацію та керування бойовими машинами.

Детально проаналізована обстановка вчинення таких кримінальних правопорушень у кореляції із веденням активних бойових дій та виконанням бойових завдань. Визначені додаткові чинники, які впливають на обстановку вчинення таких кримінальних правопорушень під час виконання бойових завдань, зокрема застосування засобів маскування та знаходження під активним вогнем ураження ворога. Крім того, такі кримінальні правопорушення класифіковані за способами переміщення бойових машин, а також належним використанням встановленого озброєння під час руху.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; класифікація; дорожньо-транспортна пригода; доказування; бойові машини; обстановка ведення бойових дій; військовослужбовець.

The article develops the classification of traffic accidents in relation to the conduct of active hostilities on the territory of Ukraine. Attention is drawn to the fact that the knowledge of any complex phenomenon requires the use of appropriate methodological tools, part of which are classification studies. The list of problems that are solved with the help of classifications during the formation of the proof model is highlighted and characterized. The need to develop a new classification of traffic accidents, taking into account the factor of ongoing armed aggression, is substantiated. The types of traffic accidents are distinguished according to the criterion of the peculiarities of the constructive characteristics of vehicles. Yes, special emphasis is placed on converted vehicles and combat vehicles. The range of legal and practical gaps regarding the use of vehicles converted for combat missions in the road traffic system is outlined. The main types of traffic accidents committed with the participation of combat vehicles are characterized.

In addition, the proposed classification of such criminal offenses according to the criterion of the person who committed them. Special attention is paid to the presence of a significant number of legal problems during the commission of such crimes by the military of the aggressor country and the civilian population, which under certain conditions operates and controls combat vehicles.

The situation of committing such criminal offenses in correlation with the conduct of active hostilities and the performance of combat missions is analysed in detail. Additional factors that affect the circumstances of committing such criminal offenses during the performance of combat missions, including the use of camouflage and being under active enemy fire, have been identified. In addition, such criminal offenses are classified according to the methods of moving combat vehicles, as well as the proper use of installed weapons during movement.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; classification; traffic accident; proving; combat vehicles; the situation of hostilities; serviceman.

Постановка проблеми. Пізнання окремих явищ та процесів вимагає виокремлення відповідного методологічного інструментарію, зокрема здійснення класифікаційних досліджень, які набули широкого поширення у межах наук кримінально-правового циклу, адже дозволяють: *по-перше*, виокремити об'єкти пізнання за відповідними критеріями; *по-друге*, забезпечити пізнання об'єктів на детальному рівні залежно від мети їх дослідження та у межах предмету відповідної науки; *по-третє*, визначити подальшу стратегію пізнання більш комплексних явищ за допомогою сформованих класифікацій. Наголосимо, що у межах кримінального процесуального права класифікаційні дослідження не є такими поширеними, як у межах криміналістики, водночас мають не менш важливе значення, оскільки доволі часто є передумовою для формування відповідної моделі доказування. О. Рибалка пише: «Доказування є специфічним юридичним, процесуальним терміном, що означає пізнавальну діяльність уповноважених суб'єктів. Саме завдяки такому визначенню кримінально-процесуального доказування відбувається запобігання як виключення з доказування

практичних операцій з формування доказів (а отже, і їх недооцінка), так й ігнорування правил логіки доказування й зумовлені цим спроби визначити достатність доказів на рівні інтуїції, усвідомленні посадовою особою»[4].

На нашу думку, проведення класифікаційних досліджень та їх використання у практичній діяльності у контексті формування моделі доказування дозволяє вирішувати такі задачі: *по-перше*, конкретизувати предмет доказування на основі віднесення відповідного правопорушення до тієї чи іншої класифікаційної групи; *по-друге*, визначити необхідний спектр засобів та процесуальних інструментів, які необхідні для належного забезпечення доказування; *по-третє*, оцінити вірогідність втрати окремих доказів чи зміни їх сутності, наприклад трансформації із прямих у непрямі докази; *по-четверте*, окреслити тактичні рішення щодо використання окремих видів доказів під час проведення слідчих розшукових дій; *по-п'яте*, визначити пріоритетні докази, які стануть основою для здійснення кримінального переслідування особи; *по-шосте*, сформулювати систему заходів забезпечення кримінального провадження для належного супроводження процесу доказування.

Метою статті є формування класифікації окремих категорій дорожньо-транспортних пригод у зв'язку із ведення на території України бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що дорожньо-транспортні пригоди були об'єктами детальних класифікаційних досліджень у межах криміналістики, оскільки до останніх років були злочинами «традиційної» категорії та відносно стабільними за кількісно-якісними показниками у структурі злочинності, а методики їх розслідування активно розроблялись науковцями.

Водночас, повномасштабна збройна агресія проти України трансформувала механізм, структуру та динаміку таких злочинів у частині: *по-перше*, розширення спектру транспортних засобів, які стають учасниками дорожньо-транспортних пригод, зокрема бойових машин та інших транспортних засобів військового призначення; *по-друге*, обставини вчинення таких кримінальних правопорушень; *по-третє*, наявність значної кількості правових прогалин та прикладних проблем щодо визначення повноважень та права осіб на здійснення керування відповідними транспортними засобами.

Зважаючи на викладене, нами акцентується пріоритетна увага на формуванні класифікації ДТП, які корелюють із веденням на території України бойових дій.

Так, як **перший класифікаційний критерій можна виокремити та конструктивні характеристики транспортних засобів** і відповідно за вказаним критерієм визначити такі різновиди дорожньо-транспортних подій:

по-перше, вчиненні за участі транспортних засобів, які за своїм цільовим призначенням сконструйовані для використання з цивільною метою, але переобладнані для виконання різного типу бойових та інших завдань. Основними ознаками таких транспортних засобів є їх переобладнання у частині:

а) комплексне переобладнання звичайних транспортних засобів у багі, тобто невеликий легкий автомобіль високої прохідності з відкритими колесами для їзди по бездоріжжю. Необхідно звернути увагу, на ефективність таких транспортних засобів для ведення активних бойових дій, зокрема точкового, раптового виїзду на позицію, швидке ураження позицій ворога та залишення бойової позиції, зумовило серййне виробництво таких транспортних засобів для забезпечення армій окремих країн. Водночас, вітчизняних досвід свідчить, що у зв'язку із високою вірогідністю втрати під час виконання бойових завдань та постійну потребу сил оборони у таких транспортних засобах в Україні з метою забезпечення армії такі транспортні засоби створюються на базі звичайних автомобілів шляхом зміни їх конструктивних особливостей, які впливають на їх експлуатацію не лише у бойових умовах, а й під час переміщення на бойову позицію та пересування в обстановці відсутності активних бойових дій;

б) переобладнання транспортних засобів для військових потреб за рахунок зміни їх основних технічних характеристик. Як правило, таким змінам піддається: кузов транспортного засобу за рахунок посилення його захисту, що суттєво збільшує масу транспортного засобу; ходова частина автомобіля, задля забезпечення ефективного використання у різних типах місцевості, що прямо корелює із ефективністю роботи гальмівної системи транспортного засобу, а також механізму рульового керування транспортним засобом; тонування та нанесення фарби на вікна транспортних засобів, що впливає на можливість огляду та контролю за дорожньою обстановкою під час руху такого транспортного засобу. У контексті цього необхідно звернути увагу й на окремі правові проблеми, які виникають у зв'язку із такими конструктивними змінами відповідних транспортних засобів, оскільки згідно із вимогами чинного законодавства переобладнання транспортних засобів має відбуватись згідно положень Закону України «Про дорожній рух». Крім того, переобладнання транспортних засобів, яке призводить до: а) зміни повної маси та розподілу по осях; б) зміщення

центру ваги; в) типу двигуна, його ваги і потужності; г) колісної бази чи колісної формули; д) системи гальмівного чи рульового керування повинні бути погоджені із виробником такого транспортного засобу або спеціально уповноваженими на це Кабінетом міністрів України організаціями, до яких належать ДП «Державтотранс НДІ проект» та Головний сервісний центр МВС України. Фактично, переобладнання транспортного засобу, наприклад, типу «бус» чи «пікап» для військових потреб вимагає застосування такого алгоритму: звернення до виробника такого транспортного засобу із наданням детального технічного опису та документації, яка характеризує тип майбутнього переобладнання – отримання відповідної згоди від виробника такого транспортного засобу – звернення до відповідних компетентних органів України – отримання дозволу на переобладнання – безпосереднє технічне здійснення переобладнання – постановки такого транспортного засобу на облік. Наголосимо, що в умовах мирного часу такі вимоги видаються логічними та обґрунтованими, але в умовах ведення інтенсивних бойових дій та необхідності швидкої ротації та заміни таких транспортних засобів у військових частинах виконання таких вимог є фактично неможливим, адже за приблизними підрахунками процедура таких погоджень та безпосереднього переобладнання може займати місяці. Так, проведене нами опитування військовослужбовців свідчить, що така процедура не витримується, а транспортні засоби переобладнуються або самими військовими або на станціях технічного обслуговування, які є несертифікованими, але їх працівники мають відповідні практичні навички щодо переобладнання таких транспортних засобів. Зважаючи на викладене, необхідно констатувати, що у випадку вчинення дорожньо-транспортної пригоди за участю такого транспортного засобу з правової позиції, останній є таким, що взагалі не може експлуатуватись у будь-яких умовах;

в) візуальна зміна транспортного засобу без зміни його технічної характеристики, що призводить до сприйняття такого транспортного засобу іншими особами як військового, зокрема у разі встановлення додаткових сигналів оповіщення і відповідну систему дій під час руху та експлуатації;

по-друге, вчиненні за участю бойових машин. У доктрині кримінального права до бойових машин відносяться: танки, броньовики, самохідні артилерійські установки, ракетні установки тощо, що свідчить про, фактично, обґрунтовану відсутність вичерпного переліку бойових машин, що зумовлено постійним розширенням різновидів військової техніки та постановкою на озброєння різних її видів, що не дозволяє формувати відповідний вичерпний перелік на нормативному рівні. Виокремлення класифікаційної групи дорожньо-транспортних пригод за таким критерієм має вагоме значення для формування моделі дослідження механізму дорожньо-транспортної пригоди та здійснення подальшого доказування оскільки для відповідних різновидів бойових машин встановленні спеціальні правила експлуатації та переміщення, зокрема, наприклад самохідне переміщення танка відповідно до вимог відомчих нормативних документів може здійснюватися лише у зоні безпосереднього виконання бойового завдання, а його доставка на місце виконання такого завдання забезпечується транспортуванням за допомогою тралів, що формує зокрема й правове питання щодо законності самостійного переміщення такої бойової машини поза зоною ведення бойових дій, що наразі є доволі частим явищем, зокрема й на територіях, які наближені до зони ведення бойових дій. Крім того, у межах такої класифікаційної групи на нашу думку, слушно виокремити дві самостійні підгрупи: а) дорожньо-транспортні пригоди вчиненні за участю бойової техніки виробленої на території України або радянського зразка; б) дорожньо-транспортні пригоди вчинення за участю бойової техніки виробленої закордоном та переданої для участі у бойових діях іноземними партнерами. Виокремлення

таких класифікаційних груп має вагоме значення для формування подальшої моделі доказування, оскільки у випадку вчинення ДТП за участю бойової техніки виробленої на території України чи радянського зразка: а) наявна конструкторська документація та інші документи, які характеризують інженерно-технічні параметри такої техніки відповідно до заводських характеристик; б) наявний досвід експертного дослідження, зокрема інженерно-технічних та інших видів експертиз щодо такої техніки; в) наявність наукової школи та значної кількості наукових робіт щодо технічних характеристик таких транспортних засобів.

У якості **другого класифікаційного критерію можна виокремити характеристику особи, яка керує транспортним засобом, пов'язаним із виконанням завдань сил оборони**. За таким критерієм, на нашу думку, можна виокремити такі різновиди дорожньо-транспортних пригод:

по-перше, вчинені особою, яка за кваліфікаційними вимогами може керувати відповідною бойовою або спеціальною машиною. Наголосимо. Що кваліфікаційні вимоги до військовослужбовців, які керують такими транспортними засобами ранжуються залежно від виду транспортного засобу, що буде проаналізовано у подальших розділах дослідження;

по-друге, вчинені особою, яка за кваліфікаційними вимогами не може здійснювати керування бойовою чи спеціальною машиною відповідного типу. Необхідно наголосити, що, наразі, така ситуація є доволі типовою у випадку залишення бойовими машинами бойових позицій або зони активних бойових дій коли особа, яка має належну кваліфікацію загинула або отримала поранення, які не дозволяють здійснювати керування транспортним засобом. У даному випадку із метою виведення бойової машини із зони ураження, її збереження та збереження життя особового складу, наприклад, на командира танка покладається обов'язок визначення особи, яка буде керувати таким транспортним засобом з метою його переміщення у зону основної дислокації, що передбачає рух поза межами зони бойових дій. У той же час, необхідно звернути увагу, що вказані кримінальні правопорушення вчиняються військовими і поза межами зони бойових дій під час виконання службових обов'язків, наприклад *«16 серпня 2014 року солдат ОСОБА 1, перебуваючи на території польового табору поблизу м. Дебальцеве Донецької області, в період часу з 14 годин 30 хвилин по 15 годину, проник до кабіни транспортної машини взводу забезпечення УРАЛ-43202, військовий номер XXXXX, призначеної для перевезення людей і вантажу, водієм якої солдат ОСОБА 2, завів двигун, та на порушення ст. 13 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, п. 3 ч. 1 Розділу 1 «Обов'язки водія» Практичної настанови водія по експлуатації безаварійному водінню Уралу-4320, Урал-375Д, Урал-377 та п. 10.1 Розділу 10 «Початок руху та зміна його напрямку» Правил дорожнього руху України, не переконавшись перед початком руху, що це буде безпечним і не створить небезпеки іншим учасникам руху, почав рух вперед на вказаному автомобілі, здійснивши наїзд на ОСОБУ 3, котрий спочивав перед середньою віссю вказаного автомобіля, внаслідок чого останньому заподіяні тілесні ушкодження у вигляді: закритої тупої травми грудної клітини з переломом 2-го ребра ліворуч, переломами ребер праворуч: 1-го по паравертебральній лінії, 2-го по паравертебральній та середньої пахової лінії зі зміщенням уламків, 3-го ребра по паравертебральній, задньо-паховій та в місці переходу в христову частину, забій обох легень, з явищами правостороннього пневмотораксу, емфізми середостіння (з приводу чого були проведені оперативні втручання); а також численних саден м'яких тканин обличчя, грудної клітини та верхньої кінцівки, які відповідно до висновку судово-медичної експертизи від 20 лютого 2015 року №706е відносяться до тяжких тілесних ушкоджень»[1].*

по-третє, вчинення дорожньо-транспортної пригоди особою, яка не є військовослужбовцем та не має правових підстав та кваліфікації для здійснення керування будь-яким типом бойових машин. Необхідно відзначити, що за останні роки такі випадки відсутні та факти таких кримінальних правопорушень не реєструвались. Водночас, на початку повномасштабного вторгнення вказані випадки мали місце та, в основному, були пов'язані із захопленням цивільними особами бойових машин країни-агресора та переміщення на них у межах населених пунктів та по дорогах поза межами зони бойових дій з метою передачі таких машин силам оборони України;

по-четверте, вчинення дорожньо-транспортної пригоди військовослужбовцями країни-агресора, що вимагає формування від слідчого специфічної моделі подальшого доказування. Наведене зумовлено тим, що ст.415 КК України визначає спеціального суб'єкта – військовослужбовця (військовозобов'язаного під час проходження ним навчальних або спеціальних зборів, який безпосередньо керує бойовою, спеціальною чи транспортною машиною або несе відповідальність за її експлуатацію. У той же час військовослужбовці та бойовики країни-агресора не є суб'єктами таких кримінальних правопорушень, а сучасна практика роботи правоохоронних органів свідчить, що їх дії кваліфікуються за ст.438 КК України «Порушення правил та звичаїв війни».

Продовжуючи відзначимо, що як окремий класифікаційний критерій можна виокремити **обстановку вчинення такої категорії дорожньо-транспортних пригод**. Обстановка злочину знаходиться в тісному кореляційному зв'язку як з особою правопорушника, так із тими вольовими рішеннями, які вона приймає, а відповідно зі способом вчинення злочину[2].

Обстановка на місці дорожньо-транспортної пригоди містить основну інформацію відносно всіх обставин події, які об'єктивно відображаються в навколишньому середовищі у вигляді слідів правопорушення та правопорушника. Вона, зокрема, дає уявлення про місце, час, механізм, сліди правопорушення, указує на закономірний зв'язок слідів з обстановкою події та можливі шляхи їх виявлення. Основною метою проведення таких слідчих (розшукових) дій, як огляд місця події, транспортного засобу, слідчий експеримент, призначення експертизи, допит є, перш за все, з'ясування обстановки у момент дорожньо-транспортної події, встановлення винної особи і транспортного засобу, за участю якого було вчинено кримінальне правопорушення[3].

Зауважимо, що обстановку вчинення ДТП була предметом дослідження вчених у межах криміналістичної науки, водночас триваюча повномасштабна збройна агресія вимагає конкретизації та доповнення класифікації дорожньо-транспортних пригод за таким критерієм, зокрема виокремлення таких їх груп:

по-перше, дорожньо-транспортні пригоди вчиненні у зоні активних бойових дій, яка визначається відповідним рішенням ГШ України у межах відповідного периметру. Крім того, у межах визначеного класифікаційного критерію слушно виокремити такі підвиди: а) дорожньо-транспортні пригоди вчиненні у зоні бойових дій поза межами ведення бою; б) дорожньо-транспортні пригоди вчиненні у межах зони бойових дій під час активного ведення бою та постійного знаходження під вогнем ураження противника. Вказані ДТП характеризуються, зокрема участю у них танків як відповідного різновиду бойових машин. Значним чином, необхідність такого виокремлення зумовлюється особливостями експлуатації таких бойових машин, зокрема суттєвого обмеження видимості та можливості контролю за дорожньою обстановкою в умовах активного ураження сил противника. Так, поза умовами ведення активних бойових дій, представник екіпажу танку шляхом розміщення на башті забезпечує належний огляд

та контроль за оточуючою обстановкою та у разі виникнення перешкоди чи руху іншого об'єкта повинен повідомити про це водія, а під час активного вогневого ураження противника екіпаж знаходиться у середині бойової машини, що суттєво обмежує видимість;

по-друге, дорожньо-транспортні пригоди, які вчинені в обстановці наближеній до бойової. У контексті цього, слушно відзначити, що, як правило, такою обстановкою є місцевість поза визначеним периметром зони ведення активних бойових дій. Як правило, перебування у такій обстановці транспортного засобу зумовлюється необхідністю його виведення із зони активних боїв. У контексті цього, також слушно виокремити два різновиди: а) дорожньо-транспортна пригода вчинена в умовах штатного переміщення відповідної техніки; б) дорожньо-транспортна пригода вчинена в умовах переміщення техніки в обстановці активного вогневого ураження з боку ворога, що потребує доказування за допомогою вивчення слідчим відповідної документації, що буде проаналізовано нами далі;

по-третьє, дорожньо-транспортні пригоди вчинені поза межами зони ведення бойових дій, що є характерним під час переміщення таких транспортних засобів з певних адміністративно-територіальних одиниць України у зону ведення бойових дій;

по-четверте, дорожньо-транспортна пригода сталась в умовах виїзду транспортного засобу на виконання бойового завдання чи залишення позиції після виконання бойового завдання із дотриманням правил світломаскування.

Так, на нашу думку, окремим класифікаційним критерієм можна виокремити **спосіб переміщення бойових машин** та виокремити такі різновиди дорожньо-транспортних пригод:

по-перше, дорожньо-транспортна пригода відбулась під час переміщення транспортних засобів у колоні із забезпечення відповідного супроводу;

по-друге, дорожньо-транспортна пригода відбулась під час переміщення одиниці бойової техніки із супроводом спецавтомобіля;

по-третьє, дорожньо-транспортна пригода відбулась за під час автономного переміщення транспортного засобу без відповідного передбаченого нормативними документами супроводу. Виокремлення таких груп ДТП має вагомий значення для побудови моделі доказування, адже переміщення бойових машин та спеціальної техніки у відповідній формі є нормативно унормованою діяльністю із чітко визначеними правилами руху та обов'язками кожного з учасників такого руху, зокрема під час руху колоною.

На завершення формування класифікації, на нашу думку, додатково можна класифікувати такі дорожньо-транспортні пригоди за критерієм **неналежного використання встановленого озброєння під час руху**, зокрема не переведення ствола встановлених гарматних установок у відповідний градус розміщення що призвело до зіткнення з іншими об'єктами, неналежне закріплення вантажу під час переміщення, зокрема одним із таких прикладів є неналежне закріплення польової кухні до транспортного засобу, яка крім основного кріплення повинна фіксуватись за допомогою двох ціпків, які унеможливають її відрив від транспортного засобу та вчинення ДТП. У той же час, такі норми доволі часто порушуються у зв'язку із тим, що окремі транспортні засоби, які транспортують польові кухні не обладнані спеціальними фіксаторами для використання таких ціпків, що призводить до дорожньо-транспортних пригод.

Висновки. Підсумовуючи, слушно відзначити, що запропонована класифікація є базовою, оскільки для її побудови використанні основні структурні елементи механізму вчинення дорожньо-транспортних пригод. Водночас, у практичній площині остання слугуватиме передумовою для формування моделі доказування у відповідних кримінальних провадженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Костянтинівського міськ районного суду Донецької області від 29 квітня 2015 року у справі №233/1911/15-к
2. Динту В.А. Обстановка злочину у структурі криміналістичної характеристики злочину. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С.240-246
3. Коваленко В.В. Предмет та обстановка як елементи криміналістичної характеристики порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. *Європейські перспективи*. №2. 2021. С.70-76
4. Рибалка О.Т. Теоретичні засади доказування у кримінальному процесі. *Підприємство, господарство і право*. 2020. №8. С. 281-284

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

VIRTUAL ASSETS AND PROBLEMS OF THEIR LEGAL REGULATION

Дрозд О.Ю., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри поліцейського права
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-4514-6594

Наголошено, що наразі склалася парадоксальна ситуація, коли при намаганні класифікувати віртуальні активи увага більше надається їх формі, а не сутності та характеру. Визначено, що терміни «цифровий актив» і «криптоактив» використовуються в різних контекстах, які є несумісними і мають часто суперечливі тлумачення. На відміну від інших цифрових активів, криптоактиви не є ані матеріальним об'єктом, ані правом на щось, і, отже, їх важче пристосувати до існуючої правової бази.

Доведено, що попри наявні труднощі в правовому регулюванні віртуальних активів, багато країн вже має низку нормативно-правових актів, які покликані заповнити існуючі нормативні прогалини.

З'ясовано, що в США, навіть за умови створення нормативно-правової бази для врегулювання питань пов'язаних із ринком віртуальних активів досі не вироблені спільні стандартні підходи. Однак ці нормативно-правові акти створюють рамки для функціонування ринку віртуальних активів та криптовалюти в США, сприяючи захисту інвесторів і стабільності фінансової системи. Наголошено, що в США, на відміну від України, використовується термін «цифрові активи», а не «віртуальні активи».

Запропоновано, щоб: а) регуляторні органи зосереджувалися на сутності активу та правах, пов'язаних з ним, а не на його формі, якщо форма не змінює суттєвий характер активу; б) термінологія була чіткою та недвозначною, щоб уникнути потенційного збігу з існуючими типами активів; в) криптоактиви як цифрові токени, випущені та передані через відкриті мережі без дозволу без офіційного емітента, які відіграють унікальну роль стимулювання, яка виконується в базовій розподіленій базі даних або додатку, були диференційовані від інших типів віртуальних активів; г) з юридичної точки зору віртуальні активи розглядалися як аналоги бездокументарних або зареєстрованих активів (тобто на основі рахунку, а не на основі токенів).

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, біткоїн, токен, правове регулювання, цифрові гроші, регуляторні органи.

It is emphasized that currently a paradoxical situation has arisen, when when trying to classify virtual assets, more attention is paid to their form, and not to their essence and character. It has been determined that the terms «digital asset» and «cryptoasset» are used in different contexts, which are incompatible and often have conflicting interpretations. Unlike other digital assets, crypto-assets are neither a tangible object nor a right to something, and are therefore more difficult to adapt to the existing legal framework.

It has been proven that despite the existing difficulties in the legal regulation of virtual assets, many countries already have a number of regulatory and legal acts that are designed to fill the existing regulatory gaps.

It was found that in the USA, even with the creation of a legal framework for the settlement of issues related to the market of virtual assets, common standard approaches have not yet been developed. However, these regulations create a framework for the functioning of the virtual asset and cryptocurrency market in the United States, contributing to the protection of investors and the stability of the financial system. It was emphasized that in the USA, unlike Ukraine, the term «digital assets» is used, not «virtual assets».

It is suggested that: a) regulatory authorities focus on the substance of the asset and the rights associated with it, rather than its form, unless the form changes the essential nature of the asset; b) the terminology is clear and unambiguous to avoid potential overlap with existing types assets; c) crypto-assets as digital tokens issued and transferred over open permissionless networks without an official issuer, which play a unique incentive role performed in an underlying distributed database or application, were differentiated from other types of virtual assets; d) from a legal point of view, virtual assets were treated as analogues of non-documentary or registered assets (ie, account-based, not token-based).

Key words: virtual assets, cryptocurrency, bitcoin, token, legal regulation, digital money, regulatory bodies.

Вступ. Нові технології мають широкий спектр застосування: від хмарних обчислень і алгоритмічної торгівлі до розподілених реєстрів, штучного інтелекту та машинного навчання або мережевої картографії та багатьох інших. Ці технології мають потенціал для значного або навіть трансформаційного впливу на ринки в усьому світі. Однією з останніх подій на ринку, яка зумовлює значний інтерес, є зростання популярності віртуальних (цифрових) активів. Тому останніми роками спостерігалися збільшення регуляторних заходів на глобальному рівні, спрямованих на вирішення зростаючого ринкового інтересу до таких активів. Багато регулюючих установ і державних органів прагнуть забезпечити більшу ясність щодо обробки цифрових активів, випустивши рамки для класифікації різних типів «цифрових токенів». Однак, плутанина, що виникає через непослідовне використання термінології та відсутність чітких визначень, створило додаткову невизначеність між учасниками ринку та наглядовими органами.

Однією із сучасних проблем щодо правового регулювання віртуальних активів є те, що багато правових систем не визнають нематеріальні об'єкти належними об'єктами права власності. Однак це не означає, що наявне законодавче поле не потребує змін в аспекті регулювання віртуальних активів. Такі питання мають бути розглянуті законодавчими органами кожної юрисдикції, щоб надати

законний характер діяльності учасників ринку та іншим зацікавленим сторонам, таким як регуляторні органи.

Отже, необхідно врегулювати віртуальні активи і пов'язану з ними діяльність шляхом ідентифікації юридичних концепцій, що лежать в основі цих активів. Ці важливі правові питання обговорюються та аналізуються в даній статті та є метою цього дослідження.

Слід вказати, що питання правового регулювання «цифрових активів» чи «віртуальних активів» досліджували, наприклад: Грудницький В. М., Панфілов О.Є., Сідор М.І. Причому загалом досліджувана проблематика стосується не лише юридичних аспектів, а й економічних, соціальних та технологічних вимірів, а отже – потребує подальшого обговорення ключових питань у її межах.

Основний виклад матеріалу. На сучасному етапі склалася парадоксальна ситуація, коли при намаганні класифікувати віртуальні активи увага більше надається їх формі, а не сутності та характеру. Коротко розберемо зазначену проблему.

Так, форма активу стосується способу представлення даного активу, тобто він може бути матеріальним (мати фізичне представлення) або нематеріальним (мати лише віртуальне представлення) – або бути в обох формах одночасно. Наприклад, акція певної компанії може одночасно існувати як у формі фізичного сертифіката акції, так

і у формі дематеріалізованого цінного паперу. Як приклад можемо навести норми Закону України від 23.02.2006 року № 3480-IV «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» в якому з-поміж іншого встановлено, що:

«Цінні папери існують в електронній (електронні цінні папери) та паперовій (паперові цінні папери) формах. Електронний цінний папір відображається у вигляді облікового запису на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів. Паперовий цінний папір оформлюється на матеріальному носії як документ, що містить найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити» [1].

Але річ у тому, що такий актив, приймаючи різні форми, принципово не змінює суті активу: він залишається часткою компанії разом з усіма пов'язаними правами та обов'язками.

Інша справа, коли йде мова про віртуальні активи.

Зазначимо, що існують різні механізми та технології представлення активів у електронній (цифровій) формі. Часто поряд із терміном «віртуальні активи» використовують – «цифрові активи», які в свою чергу прирівнюють до «криптоактивів» (але вони мають суттєві відмінності). На нашу думку, термін «віртуальний актив» є ширшим за термін «цифровий актив» та «криптоактив», які є різновидом віртуальних активів. Висунути гіпотезу можна підтвердити чинним законодавством України.

Так, вітчизняний законодавець при формулюванні «віртуальних активів» їх визначив як:

«цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей» [2] чи «нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі...» [3].

На відміну від інших нематеріальних активів, які базуються на внутрішніх електронних системах обліку (наприклад, дематеріалізовані акції), ключовими характеристиками «нових» віртуальних активів є:

- цифрова визначеність: права та обов'язки можуть бути безпосередньо закодовані в активах і автоматично виконуватися;
- керування за допомогою криптографічних ключів: криптографічні ключі потрібні для доступу до активів і здійснення з ними різних підпису операцій;
- сумісність: віртуальні активи можуть, за винятком штучних обмежень, вільно переміщатися системою, в якій вони були випущені та взаємодіють з іншими цифровими активами, які існують у тих самих межах [4].

Якщо порівнювати «цифрові активи» та «криптоактиви», необхідно відзначити їх відмінність. Так, останні мають наступні характеристики, які відрізняють їх від цифрових активів: (і) відсутність формального емітента та (ii) унікальна роль стимулювання, яка виконується в базовій розподіленій базі даних або додатку. Наприклад, Bitcoin не має централізованого управління та емітентів. Транзакції із цифровим підписом між двома вузлами передаються до всіх вузлів peer-to-peer мережі, а самі дані про переміщення коштів зберігаються в розподіленій базі даних [5].

Таким чином, криптоактиви визначаються як: блок цифрових даних, який не має офіційного емітента, що виключно видаються та передаються через відкриті системи DLT без дозволу та відіграють унікальну роль стимулювання, яка виконується в базовій розподіленій базі даних або додатку.

Крім зазначеного, на відміну від інших цифрових активів, криптоактиви не є, а ні фізичним об'єктом, а ні правом на будь-що, а отже, буде важче врегульовувати відносини, що виникають з приводу цих активів та створювати правову базу. На це і не тільки вказували експерти в дослідженні, яке було проведене ESMA та Європей-

ським банківським управлінням ЕВА, адже абстрактний характер криптовалюти, створює проблеми для правового регулювання, так як і будь-яку форму грошових цінностей – готівку, електронні гроші, кредитні карти тощо, – криптовалюти також можна використати як у законних, так і у незаконних цілях [5; 6].

Але попри наявні труднощі в правовому регулюванні віртуальних активів, багато країн вже прийняло низку нормативно-правових актів, які покликані заповнити існуючі нормативні прогалини. Для прикладу розглянемо досвід Сполучених Штатів Америки.

У цій країні використання віртуальних активів та криптовалют регулюється комплексом нормативно-правових актів на федеральному та штатному рівнях. Ось кілька ключових законодавчих актів та органів, які відповідають за регулювання цих сфер:

1. Закон про стратегію боротьби з відмиванням грошей і фінансовими злочинами 1998 року [7] (встановлює обов'язковість реєстрації та ліцензування бірж криптовалют і віртуальних активів, а також вимоги до проведення операцій з ними).

2. Комісія з цінних паперів та бірж (SEC). Вона відповідає за регулювання віртуальних активів, які вважаються цінними паперами. Вона видає рекомендації щодо реєстрації та дислокації ICO (Initial Coin Offerings) і ICO-проектів, а також контролює біржі криптовалют [8]. Так, наприклад, SEC оголосила, що висунула звинувачення проти Geosyn Mining, LLC, компанії з майнінгу та хостингу криптоактивів у Техасі, а також її співзасновників, Калеба Ворда та Джереми Макнатта, за участь у незареєстрованому та шахрайському розміщенні цінних паперів [9].

3. Комісія з торгівлі товарними ф'ючерсами (CFTC). Регулює функціонування ринку криптовалютних ф'ючерсів та деривативів на основі криптовалют. Вона також відповідає за захист інвесторів та контроль над маніпуляціями на ринку [10].

4. Федеральна резервна система США (FED) [11], – впливає на ринок криптовалют через свою політику монетарного регулювання. Вона визначає ставки відсотків та контролює грошовий обіг, що може впливати на вартість криптовалюти.

Окремо слід вказати про закони штатів і регулятивні акти, адже окрім федерального рівня, деякі штати в США приймають свої власні закони та регулятивні акти щодо використання віртуальних активів та криптовалют, особливо в галузі оподаткування та фінансового регулювання. Так, наприклад, у 2019 році Вайомінг став першим штатом, який прийняв законодавство про блокчейн і встановив, що цифрові активи, такі як криптовалюта та невзаємозамінні токени («NFT»), відповідно до статті 9 Єдиного комерційного кодексу («UCC»), який діє в усіх штатах і окрузі Колумбія є нематеріальною власністю. Закон штату Вайомінг про цифрові активи 2019 року (WS 34-29-101 зі змінами, внесеними в 2021 році), визначає цифрові активи як «репрезентацію економічних, майнових або прав доступу, які зберігаються у форматі, зчитуваному комп'ютером, і є цифровим споживчим активом або віртуальною валютою» [12]. Водночас Штат Каліфорнія першим дозволив використовувати криптовалюту, прийнявши «Assembly Bill 129». Цей закон дозволяє будь-якій корпорації, асоціації чи фізичній особі брати участь в обороті грошей, відмінних від законних платіжних систем. Але проблема полягає в тому, що «Assembly Bill 129» не врегульовує введення криптовалютного бізнесу. У Нью-Йорку цю проблему вирішено шляхом законодавчого закріплення у «New York Codes», «Rules and Regulations» Департаментом фінансових послуг «Bitlicense» – ліцензії на введення криптовалютного бізнесу. Тобто єдиної практики до теперішнього часу також не вироблено [5; 13, с. 255].

Отже, в США, навіть за умови створення нормативно-правової бази для врегулювання питань пов'язаних із

ринком віртуальних активів досі не вироблені спільні стандартні підходи. Однак ці нормативно-правові акти створюють рамки для функціонування ринку віртуальних активів та криптовалют в США, сприяючи захисту інвесторів і стабільності фінансової системи. Крім того в США, на відміну від України, використовується термін «цифрові активи», а не «віртуальні активи».

Висновки. Поява віртуальних (цифрових) активів надає потенційні переваги учасникам ринку (наприклад, підвищення ефективності робочого процесу, більша прозорість, автоматизоване управління життєвим циклом, нові форми зберігання), але це також може поставити під сумнів їхні існуючі функції та обов'язки. Хоча очікується, що фундаментальний характер більшості видів діяльності на традиційних ринках капіталу залишиться незмінним, значні зміни в наявних моделях вимагатимуть розвитку нової інфраструктури та технічних навичок. Крім того, технологічний вимір віртуальних (цифрових) активів уже призвів до створення абсолютно нових ролей і видів діяльності (наприклад, майнінг криптоактивів). Тому створення належної нор-

мативно-правової бази та відповідних інституцій для врегулювання діяльності з віртуальними (цифровими) активами та контролю за нею – є дуже актуальним та своєчасним, що потребує належної наукової аргументації.

Отже, на нашу думку для вирішення вище зазначених проблем необхідно здійснити низку заходів, а саме:

- регуляторні органи повинні зосереджуватися на сутності активу та правах, пов'язаних з ним, а не на його формі, якщо форма не змінює суттєвий характер активу;
- термінологія має бути чіткою та недвозначною, щоб уникнути потенційного збігу з існуючими типами активів;
- криптоактиви як цифрові токени, випущені та передані через відкриті мережі без дозволу без офіційного емітента, які відіграють унікальну роль стимулювання, яка виконується в базовій розподіленій базі даних або додатку, мають бути диференційовані від інших типів віртуальних активів;
- з юридичної точки зору віртуальні активи слід розглядати як аналоги бездокументарних або зареєстрованих активів (тобто на основі рахунку, а не на основі токенів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закону України від 23.02.2006 року № 3480-IV. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>
2. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. *Верховна Рада України* офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
4. Jason G. Allen Michel Rauchs Apolline Blandin Keith Bear. Legal and regulatory considerations for digital assets. Cambridge Centre for Alternative Finance, 2020. URL: <https://www.jbs.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2020/10/2020-ccaf-legal-regulatory-considerations-report.pdf>
5. Панфілов О. Є., Сідор М. І. Правове регулювання віртуальних активів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020. № 9. С. 253-259.
6. Геращенко А. Правовое регулирование крипто валютного бизнеса. URL: [http://axon.partners/wp-content/uploads/2017/02/ Global-Issues-of-Bitcoin-Business-Regulation.pdf](http://axon.partners/wp-content/uploads/2017/02/Global-Issues-of-Bitcoin-Business-Regulation.pdf)
7. H.R.1756 - Money Laundering and Financial Crimes Strategy Act of 1998. USA.gov., 2024. URL: <https://www.congress.gov/bill/105th-congress/house-bill/1756/text>
8. Securities and Exchange Commission (SEC), 2024. URL: <https://www.sec.gov/>
9. Geosyn Mining, LLC, Caleb Joseph Ward, and Jeremy George McNutt. Securities and Exchange Commission (SEC), 2024. URL: <https://www.sec.gov/litigation/litreleases/lr-25983>
10. Digital Assets. CFTC Headquarters, 2024. <https://www.cftc.gov/digitalassets/index.htm>
11. Board of Governors of the Federal Reserve System, 2024. URL: <https://www.federalreserve.gov/>
12. Kurtin PLLC. Wyoming's Digital Assets Law and How to Use it. Law Business Research, 2019. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=72a5d03a-98c2-45d5-8bdd-ff98ac7b9730#:~:text=The%202019%20Wyoming%20Digital%20Asset,In%20so%20doing%2C%20Wyoming%20has>
13. Плита А. І. Криптовалюта: її правовий режим, проблеми застосування. URL: https://ukrainepravo.com/legal_publications/essay-on-it-law/it_law_plyta_%D1%81ryptocurrency/

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

METHODOLOGICAL BASIS FOR THE STUDY OF INTERNATIONAL COOPERATION IN RENEWABLE ENERGY SOURCES

Присяжнюк С.Ю., аспірант кафедри міжнародного права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Присяжнюк Ю.Ю., доктор PhD кафедри міжнародного права
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0002-4582-990X

Федунь М.В., к.ю.н., доцент кафедри європейського права
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0001-9188-7142

Досліджено методологію дослідження у сфері відновлювальних джерел енергії та запропоновано її авторське визначення. Зазначено, що методологічною основою дослідження є методологічні принципи, філософсько-світоглядні підходи та методи. Розкрито сутність методології міжнародного права та її значення у дослідженні правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії. Розглянута методологія міжнародного права як складного ієрархічного утворення у дослідженні альтернативної енергетики. Обґрунтовано доцільність застосування методологічного системного підходу, сучасної філософської науки, виходячи з ідеї Л. фон Берталанфі. Авторами особлива увага приділена агностичному, матеріалістичному, комунікативному, цивілізаційному, герменевтичному, синергетичному та методологічним підходам пізнання, їхній специфіці та проявам в міжнародному праві. В результаті наукового дослідження було виставлено цілу низку різноманітних загальнонаукових та конкретно-наукових, спеціально-правових методів наукового пізнання, зокрема, історичний, системний, порівняльно-правовий методи, правового моделювання та правового прогнозування. Зазначено, що фактично усі методи є взаємопов'язані, взаємопроникнені і рідко коли зустрічаються у чистому вигляді. А вибір засобів дослідження аргументується поставленими завданнями і метою, визначеним предметом і об'єктом дослідження, а також фактичним матеріалом, і вкладаються в канву із сучасними дослідниками у тому, що комплекс вибраних прийомів методів і підходів формує складну упорядковану систему, яка визначає у певній послідовності їх застосування з емпіричними та теоретичними матеріалами. Сформовано висновки, що методологія – це інтегральне явище, що поєднує такі компоненти як насамперед світогляд, фундаментальні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальнонаукові і спеціально-наукові методи тощо, у контексті визначених мети, завдань і предмету нашого дослідження.

Ключові слова: методологія юридичної науки, міжнародне право, науковий підхід, метод дослідження.

In this study, the methodological foundations essential for understanding international cooperation in renewable energy sources were deeply investigated. A comprehensive definition was proposed through an exhaustive examination of research methodologies pertinent to renewable energy sources. Methodological principles, philosophical perspectives, and applied research techniques were noted as integral components of the research's methodological basis.

The methodological framework within international law, particularly in elucidating the legal status of the International Renewable Energy Agency, was explored. International law was portrayed as a multifaceted hierarchical structure crucial for comprehending the dynamics of alternative energy.

A methodological systems approach was advocated, drawing inspiration from contemporary philosophical discourse, notably influenced by the insights of L. von Bertalanffy. Emphasis was placed on agnostic, materialistic, communicative, civilizational, hermeneutic, synergistic, and methodological approaches, with their nuanced manifestations within international legal frameworks examined.

A spectrum of analytical tools, including historical contextualization, systematic analysis, comparative legal methodologies, legal modelling, and predictive legal frameworks, were employed in our scholarly inquiry. It is noted that practically all methods are interconnected, interpenetrating, and rarely encountered in their pure form. The choice of research tools is justified by the tasks set and the purpose, the defined subject and object of the study, as well as the actual materials. They fit into the framework with contemporary researchers in that the complex of chosen techniques, methods, and approaches forms a complex, ordered system that dictates their application sequence with empirical and theoretical materials. Through these methods, compelling conclusions were drawn, underscoring the interdisciplinary nature of methodology. This synthesis integrated worldviews, foundational concepts, philosophical principles, and scientific methodologies tailored to the specific aims, objectives, and subject matter of our research.

Key words: Methodology of Legal Science, International Law, Scientific Inquiry, Research Methodologies.

Постановка проблеми. Наукова обґрунтованість, достовірність і повнота сформульованих висновків та інших отриманих результатів будь-якої наукової праці значною мірою залежать від правильного вибору і використання методів, відповідних методологічних підходів і принципів наукового дослідження. Саме тому, прагнучи зробити наше дослідження максимально науково обґрунтованим, почнемо з розкриття методів дослідження правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, його природи та правового положення, а також місця у механізмі правового регулювання впровадження та використання відновлювальних джерел енергії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що безпосередньо методи дослідження вивчали багато

вчених, зокрема Б.В. Бабін, В.П. Базов, О.М. Балинська, О.О. Бандура, О.В. Батанов, Ю.М. Бисага, С. В. Бобровник, В.В. Букач, О.І. Гвоздік, К.В. Громовенко, В.А. Василенко, Л. М. Дешко, В.О. Демиденко, Т. О. Дідич, Н. М. Душек, О.В. Задорожний, М. С. Кельман, І.М. Кондратьєв, Т.Р. Короткий, М.В. Костицький, Ю.О. Кунєв, О. В. Крушельницька, М.О. Медведєва, О. О. Мережко, Л.Р. Наливайко, М.П. Недюха, Н.Р. Нижник, А.Ю. Олійник, В.М. Павліченко, С.А. Петренко, Г.М. Петрова, П.М. Рабінювич, Є.П. Семенюк, Ю.С. Симон, О.В. Скрипнюк, С.С. Сливка, А. В. Сурилов, Т.І. Тараконич, Л.Д. Тимченко, О. Д. Тихомиров, В.Л. Федоренко, Н.К. Шаптала, Р.М. Шевчук, Ю. С. Шемшученко, О.М. Шпакович, В.А. Яценко та інші.

Мета статі. Це формулювання на основі аналізу та узагальнення загальної методології застосування загальнонаукових та спеціально-правових методів в дослідженні правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу. Методологічна основа дослідження правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, безумовно, є багатаспектною і міждисциплінарною, спрямованою на отримання максимально об'єктивної його характеристики. Це зумовлено і складовими елементами, що утворюють таке поняття як правовий статус Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, наявністю різноманітних підходів до їх вивчення.

Розгляд даної методології, на нашу думку, передбачає необхідність з'ясування у загальних рисах співвідношення категорій «підхід» і «метод», адже в існуючій науковій літературі з цього питання немає однозначних і вичерпних відповідей. Більше того, ще як підкреслює Е. П. Семенюк [12, с. 109], цього питання тривалий час спеціально ніхто не розглядав і не ставив, і вживання обох понять (досить широке) складалось стихійно, на основі інтуїтивного розуміння кожним окремим автором сутності проблеми.

У філософській літературі метод визначається як «... систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів» [15, с. 373]. Тобто йдеться про метод як комплекс конкретних значних і практичних прийомів і формальностей, спрямованих на вирішення окремих завдань дослідження.

Також слід зауважити про поширені декілька класифікацій методів наукового пізнання. Найвдалішою, на наше переконання, є класифікація, в якій окреслено три групи методів:

- 1) філософські,
- 2) загальнонаукові,
- 3) конкретно-наукові (спеціальні).

Зокрема, філософські методи є науковими методами, для яких характерні спільний і єдиний спосіб пізнання предметів і явищ дійсності, розкриття місця і ролі суб'єкта пізнання. Вони є необхідними і значущими фактично впродовж усіх етапів наукового дослідження.

Водночас, загальнонаукові методи передбачають використання прийомів і засобів, що напрацьовані старанням багаторічної праці вчених і властиві щонайменше у двох різних за об'єктом вивчення науках. Йдеться, наприклад, про аналіз, синтез, експеримент, спостереження, порівняння, системний, абстрактно-логічний та ін.).

Зрештою, конкретно-наукові або спеціальні методи – це ті прийоми, способи і засоби, що застосовуються у вузькому сегменті однієї науки. На них ми зупинимось згодом.

Варто акцентувати, що фактично усі методи є взаємопов'язані, взаємопроникненні і рідко коли зустрічаються у чистому вигляді. А вибір засобів дослідження аргументується поставленими завданнями і метою, визначеним предметом і об'єктом дослідження, а також фактичним матеріалом. Таким чином, можна погодитись із сучасними дослідниками у тому, що комплекс вибраних прийомів методів і підходів формує складну упорядковану систему, яка визначає у певній послідовності їх застосування з емпіричними та теоретичними матеріалами [16, с. 41].

На основі вищевикладеного можна стверджувати, що належна розробка методичного інструментарію, необхідного для здійснення наукового пізнання, є винятково важливим для відповідного і повного визначення об'єкта пізнання [8, с. 118]. З огляду на мету і предмет нашого дослідження, доречною є авторська позиція Ю. Бисаги

і Л. Дешко щодо шляхів підбору методів, які базуються на методології права і міжнародного права, зокрема як конкретної юридичної науки, в рамках якої здійснюється наукове дослідження [1, с. 18-21].

Саме тому методологічна основа вивчення і розкриття правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, повинна забезпечити його пізнання, з урахуванням критичного переосмислення наявних у науці міжнародного права знань та навичок, потребою появи нових категорій і їх формулювань тощо.

За дієвим призначенням методологія надає можливість у майбутньому застосувати навички і способи здобуття нових наукових знань, що відображають динаміку у явищах та процесах; передбачає своєрідний шлях, на якому досягається мета наукового дослідження; забезпечує різноманітний процес отримання наукової інформації у процесі вивчення явищ дослідження; сприяє в отриманні нової наукової інформації та занесення її до бази даних наукової теорії; забезпечує систематизацію, уточнення термінів, збагачення понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, та логіко-аналітичному інструментарії наукового пізнання [3, с. 117].

Згідно з академічним тлумачним словником української мови методологія (в широкому розумінні) – це сукупність методів дослідження, які використовуються в будь-якій науці відповідно до об'єкта її пізнання [13]. О.В. Крушельницька під методологією розуміє вчення філософії про методи пізнання і перетворення дійсності, з використанням світоглядних принципів у процесі пізнання й практики [7, с. 64].

Деякі вчені зауважують, що термін «методологія» може бути окреслений як в гносеологічному, так і онтологічному напрямках. Наприклад, у гносеології методологію розглядають як науку про методологічні прийоми, принципи, способи, засоби, методи наукового пізнання, що використовуються в юриспруденції. Таке розуміння повністю узгоджується з усталеними у теорії права, у міжнародному праві позиціями стосовно методології дослідження [10, с. 64]. В онтології методологія представлена як система методологічних прийомів, принципів, методів, способів, засобів наукового пізнання, яку використовують для отримання даних у процесі дослідження у міжнародному праві так і права загалом у контексті завдань юридичної практики [10, с. 22-23].

П.М. Рабінович, розглядаючи методологію юридичної науки зазначає, що «... це система філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичного, ідеалістичного, діалектичного, метафізичного), методів (загальнонаукових, групових і спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричних і теоретичних), а також вчення про їх використання в пізнанні державно-правових закономірностей» [11, с. 215].

Спираючись на вищесказане, можна дійти висновку, що головним елементом методології є метод пізнання. При цьому метод (від грец. *metodos*) означає як «шлях до чогось», шлях пізнання, шлях дослідження, теорія, вчення, здійснення певної діяльності, свідомий спосіб досягнення результату, вирішення конкретних завдань.

У «Словнику української мови» спостерігаємо неоднозначне трактування поняття метод, а саме як: 1) спосіб наукового пізнання явищ природи та суспільного життя; 2) система прийомів, що використовується в якій-небудь галузі (виробництві, науці тощо) [13, с. 692].

У свою чергу, С.Д. Гусарев й О.Д. Тихоміров у структурі методології правознавства виділяють такі взаємозалежні між собою головні складові: комплекс наукових методів пізнання, теоретичних принципів і підходів; теоретичні положення юридичної науки, (сукупність категорій і понять, структуру й типологію тощо); методика і техніка пізнавальної діяльності [2, с. 66].

У розвиток даної позиції аналізуючи одну із складових методології, М.В. Костицький з-поміж головних методологічних принципів виокремлює наступні: історизм або розвиток, причинність або детермінізм, системність, об'єктивність, єдність свідомості особи і діяльності [6, с. 15]. Усі ці принципи характерні і для міжнародного права, досліджень міжнародно-правових явищ і процесів.

На наш погляд, важливе значення для здійснення дослідження правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії має принцип системності, завдяки якому більшість явищ розглядаються як взаємопов'язані системи. Остання категорія у словнику сучасної української мови означає: «...4) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; ... 6) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин» [13, с. 726; 21].

Саме поняття «система» різнобічне, відіграє важливу роль у сучасній філософії, процесах пізнання різних явищ і процесів, міжнародній і національній правотворчій і правозастосовній діяльності. Тому принцип системності є базою вивчення сутності й загальних рис системного знання, його категоріально-понятійного апарату, процесу змін системних ідей та аналізу системних закономірностей різних сфер об'єктивної дійсності. Сучасна філософія науки, виходячи з ідеї Л. фон Берталанфі, подає системність як особливий тип методології, що використовує у своїй концептуально-теоретичній структурі такі фундаментальні поняття: цілісність, елемент, ставлення, ієрархія та інші. Система визначається як цілісне формування, що являє собою упорядкований комплекс елементів, чітко організованих, змістовно і структурно пов'язаних між собою. На противагу від безсистемних утворень з їхніми випадковими зв'язками, системи втілені у ланку суттєвих, закономірних зв'язків і відносин, які мають досить чітку ієрархію, субординацію систем нижчого порядку системам вищого порядку. Характерним для систем є не тільки впорядкованість внутрішньої організаційної структури, а й об'єднання взаємопов'язаних властивостей [17, с. 30–50].

Отже, Міжнародне агентство з відновлювальних джерел енергії не є виключенням і його внутрішньоорганізаційна структура тісно переплетена з іншими міжнародними організаціями. Так само принцип системності, на наше переконання, є домінуючим у процесі пізнання природи, сутності, функціонального призначення, суб'єктних та інших характеристик агентства.

Разом з принципами наукового пізнання важливу роль у методології наукового дослідження має методологічний підхід. Т.І. Тарахонич у своїй науковій праці стверджує, що, наукову позицію дослідника формують філософсько-світоглядні підходи, які забезпечують фундаментальне оцінювання певних явищ і процесів, скеровують дослідження на отримання певного результату. Як зазначає науковець, яка досліджує проблему правового регулювання, основні пізнавальні категорії філософії права, такі як абстрактне й конкретне, сутність і явище, форма і зміст, структура і елементи, окреме й загальне, дають підстави всесторонньо охарактеризувати правове регулювання і зробити науково обгрунтовані висновки щодо розуміння їхньої сутності і змісту [14, с. 17]. Підтримуємо таку точку зору, на якій і базується наше дослідження правового регулювання діяльності Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії.

У більш загальному розумінні поняття підходу пояснюється як «сукупність прийомів і способів аналізу чогонебудь, ставлення до кого-небудь або чогонебудь, впливу на кого-небудь чи щонебудь» [16, с. 785].

П.М. Рабінювич акцентує увагу на тому, що концептуальним підходом можна вважати побудовану на найбільш загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею, яка направляє загальну стратегію дослід-

ження, підбір фактів та інтерпретацію результатів дослідження [14, с. 24].

Як зазначають українські учені, методологія дослідження має проводитись на міждисциплінарному а не на трансдисциплінарному, підході, оскільки: 1) ці дисципліни мають бути сумірними системами знання; 2) дає можливість поєднати завдання окремих дисциплін, в одну систему дослідження» [1, с. 21].

Безумовно, методологічний підхід, не дивлячись на те, що це багатостороння і міждисциплінарна категорія, стоїть водночас системи принципів і методів пізнання як філософії, так і певної науки, ґрунтуючись на різноманітній теоретичній основі, конкретних і загальних положеннях, концепціях, ідеях, постулатах, парадигмах тощо. Відмінною властивістю власне методологічного підходу є спрямованість на здобуття результатів, що можуть мати теоретичну і практичну значимість. При вивченні, аналізі чи узагальненні стосовно визначених об'єктів таким чином оптимальним є застосування не одного, а багатьох методологічних підходів. Їх вибір, видається, залежить мети і завдань конкретного дослідження, об'єкту і предмету дослідження, відповідних методів пізнання.

Слід звернути увагу на поширені останнім часом міждисциплінарні підходи, що можуть бути прийнятними і для розкриття державно-правових і міжнародно-правових явищ, процесів. Мультидисциплінарність або міждисциплінарність сприяє фактично пошуку та обґрунтуванню нових знань, уточненню чи модернізації змісту існуючих категорій, взаємодоповнюваності або перенесенню знань з однієї сфери відносин до іншої.

Розглядаючи методологічні підходи, звернемо увагу на їх різноманітні класифікації та види. Зокрема, П.М. Рабінювич з-поміж таких підходів вирізняє діалектичний, метафізичний, ідеалістичний, антропологічний, агностичний, гностичний, матеріалістичний, персоналістичний, комунітарний (колективістський), герменевтичний, синергетичний, комунікативний [11, с. 24]. При цьому, академік М.В. Костицький, запропонував поєднання історичного і конкретно-соціологічного підходів. Водночас він запевняє, що дослідження особливостей державно-правових явищ можна здійснювати шляхом порівняння з аналогічними державно-правовими явищами, з минулого; раціональною є позиція щодо поєднання аксіологічного й історичного підходів. Це дозволить ґрунтовніше вивчити й проаналізувати історично закріплені в українській правотворчості основні принципи та цінності, які бралися б до уваги у реформуванні сучасної системи права [6, с. 16].

Поряд із вищезгаданим принцип системності, варто акцентувати й на системному підході, що корелюється із системним ставленням до методу правознавства, міжнародного права, відповідного предмету дослідження. Це зумовлює системне і послідовне вивчення не лише проблематики методології сучасної юридичної науки, так само й інших наук, а й наукового доробку гносеологічних, онтологічних, інтегративних конструкцій, їх співставлення тощо. Наприклад, системний підхід і дані конструкції є одними з першочерговими при дослідженні системи джерел міжнародного права, системи суб'єктів міжнародного права, організаційної системи існуючих міжнародних організацій, включаючи Міжнародне агентство з відновлювальних джерел енергії.

Історичний підхід з огляду на його ретроспективну природу має також важливе значення у процесі пізнання того чи іншого явища у певній історичній міжнародно-правових і державно-правових категорій, процесів, інститутів і т.д. При їх вивченні і розкритті сутнісних ознак, інших особливостей варто з'ясувати еволюційних шлях появи і становлення, розвитку тощо.

Завдяки даному підходу значна ймовірність виокремлення певних етапів або періодів становлення конкретних досліджуваних явищ, їх специфіки розвитку з погляду історичної

ретроспективи. Оцінки минулих подій або явищ міжнародно-правової, державно-правової дійсності об'єктивуються крізь призму тривалого часу розвитку, сучасних реалій, наявних результатів чи певних проблем на цьому шляху.

Отже, під час дослідження правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії потрібно проаналізувати передумови та чинники, що визначили сучасний статус цього органу.

У сучасну глобалізаційну епоху, що супроводжується активізацією європейських і євроатлантичних процесів практично усі дослідження не обходяться без порівняльного підходу. Власне такий інструмент як порівняння дозволяє співставити схожі чи тотожні об'єкти дослідження, процесів і передумов їх зародження, розвитку, трансформації. У результаті науковцям вдається відслідкувати закономірності й тенденції, загальні й особливі аспекти досліджуваних явищ. Тобто, у рамках дослідження завдяки порівняльному підходу забезпечується усесторонній аналіз процесу гармонізації національного, європейського і міжнародного права, зокрема, з питань відновлювальної енергетики, імплементації міжнародних стандартів у даній сфері у законодавство і практику його реалізації в Україні, співставлення аналогічних імплементаційних практик інших держав, порівняння правової бази IRENA з іншими міжнародними організаціями.

Серед інших важливих методологічних підходів дослідження відзначимо функціональний, комплексний та багато інших. Так, без вивчення функціонального змісту будь-якої міжнародної організації неможливим є повний аналіз їх природи, організації і діяльності. Разом з тим, коли ми говоримо про вивчення правового статусу IRENA, то використання цього підходу дає можливість мати ґрунтовне уявлення щодо соціального призначення даної організації, потенційне удосконалення статусу в аспекті компетенційно-функціональних характеристик тощо. Водночас все ж таки комплексний підхід, власне як і системний, на наше переконання, забезпечує всестороннє і багатоаспектне дослідження Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, його статусу і діяльності, комплексний аналіз цих питань на універсальному, регіональному та інших рівнях.

Загалом для комплексного й об'єктивного вивчення заявленої проблематики ми обрали загальнонауковий діалектичний метод, що надав можливість проаналізувати IRENA у її історичній ретроспективі, сучасних реаліях та визначити перспективи удосконалення статусу агентства. За допомогою конкретно-історичного методу було досліджено генезу розвитку міжнародного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики, міжнародної правособ'єктності Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії.

Також очевидне застосування герменевтичного методу, заснованого на теорії й мистецтві пояснення текстів, категорій, понять, явищ, процесів тощо. За його допомогою учені теоретики права підкреслюють, що можна досягти чіткості у вивченні текстів правових документів, з'ясуванні й поясненні їхнє змісту, вживанні термінів та погодженості їх використання, пояснення певних дій учасників правовідносин [4, с. 17]. Властиві для правової герменевтики раціоналістичні, нераціоналістичні прийоми, а також прийоми залежно від видів тлумачення, сприяють більш точному і конкретному поясненню текстів міжнародно-правових норм, принципів, джерел міжнародного права і т.і.

Відомий юрист-міжнародник О.О. Мережко зазначає про вагомe місце в методології права, міжнародного права герменевтики, так як ставить перед правничою наукою важливе онтологічне завдання – пояснити співвідношення між минулим, теперішнім і майбутнім, текстом й інтерпретатором, тобто такими герменевтичними відносинами, що лежать в основі розуміння [9, с. 155]. Даний метод надав можливість з'ясувати сутність окремих правових

явищ, пов'язаних з IRENA, в історичній їх ретроспективі, сприяв вирішенню теоретичних і практичних проблем.

Відзначимо, що використання методу нормативно-догматичного аналізу дало змогу тлумачити юридичні тексти міжнародних договорів, резолюцій міжнародних організацій національного законодавства держав та установчих документів Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, а також матеріалів, які відображають процес їх розробки і практику застосування, рішень міжнародних судових органів тощо.

Серед загальнонаукових методів, що використовувались у дослідженні правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, це – синергетичний метод – один з ключових напрямів сучасної науки міждисциплінарного спрямування, що ґрунтується на концепції нерівноважної термодинаміки або теорії нелінійних динамічних середовищ, а поняття «синергетика» означає «узгоджено діючий». «спільний» [5, с. 902]. Дослідження Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії за допомогою даного методу сприяло розкриттю його еволюційного потенціалу, внутрішніх механізмів і процедур діяльності, шляху розвитку як цілісної, складної системи, окресленню перспективних подальших досліджень статусу і діяльності IRENA.

Актуальні наукові розвідки у царині міжнародного права можливі і з використанням формально-логічних методів узагальнення, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, екстраполяції, абстрагування, а також формально-юридичного, логіко-семантичного, системно-структурного, історичного, соціологічного, прогностичного й інших методів. Дослідження сукупності нормативних і доктринальних джерел про IRENA не є винятком. Так, системно-структурний метод було застосовано для опрацювання змістовних елементів правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, а логіко-семантичний метод використано для вдосконалення понятійного апарату. Формально-юридичний метод дозволив обґрунтувати необхідність створення нових або зміни чинних правових норм, що стосуються IRENA. Зрештою, метод прогнозування і моделювання у цьому дослідженні використано з метою розробки пропозицій до існуючого законодавства України з урахування проблемних аспектів правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії, впровадження його стандартів, які є обов'язковими для України, а також з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду у даному напрямі.

Висновки. У цілому методологічна основа дослідження правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії зауважимо є багатогранною, усі зазначені методи взаємопов'язані між собою і кожен з них використовується взаємодоповнюючи у взаємозв'язку з іншими. Під час дослідження використано цілу низку методів наукового пізнання, методологічних підходів і принципів, що надали можливість якнайкраще виконати поставлені завдання. Застосовані методи сприяли критичному дослідженню проблему з певних, іноді протилежних позицій.

Оскільки методологія – це інтегральне явище, що поєднує такі компоненти як насамперед світогляд, фундаментальні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальнонаукові і спеціально-наукові методи тощо, у контексті визначених мети, завдань і предмету нашого дослідження, можна стверджувати наступне. Задля комплексного і багатогранного вивчення правового статусу Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії методологічна основа дослідження включає методологічні підходи (системний, порівняльний, функціональний та ін.), методологічні принципи (об'єктивності, універсальності, неупередженості, системності, всебічності, історизму та ін.), методи дослідження (загальнонаукові, спеціальні, власне юридичні тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бисага Ю. М., Дешко Л. М. Міждисциплінарність як умова розв'язання комплексної проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 4. С. 18–21.
2. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти) / за ред. В. В. Колейчикова. Київ : Дакор, 2000. 506 с.
3. Дідич Т. О. Теоретико-методологічні засади правоутворення : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. 588 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2010. 584 с.
5. Історія філософії : словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ : Знання України, 2006. 1200 с.
6. Костицький М.В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2015. Вип. 12. С. 12–17.
7. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
8. Кунєв Ю. О. Методологія дослідження державно-правових явищ як актуальна проблема. *Право України*. 2009. № 11. С. 118–123.
9. Кравчу В. М. Методи дослідження конституційних основ правового статусу суддів в Україні. *Правова держава*. 2016. № 24. С. 50–58.
10. Павліченко В. М. Проблеми гармонізації національного нормативно-правового забезпечення праці державних службовців до міжнародного законодавства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2018. 433 с.
11. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 22–26.
12. Семенюк Є. П. Загальнонаукові категорії і підходи до пізнання.-Львів: Вища шк., 1978. 175 с. с.109.
13. Словник української мови : в 11 т. / [редкол. І. К. Білодід (голова) та ін.] ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 840 с.
14. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 15–19.
15. Філософський енциклопедичний словник / Ін-тут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Київ : Абрикос, 2002. 744 с.
16. Халюк С. О. Методологічні аспекти дослідження конституційноправового статусу Вищої ради правосуддя України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. С. 40–43. (Серія : Юриспруденція ; № 47, т. 1).
17. L. von Bertalanffy. General System Theory. Foundations, Development, Applications. N. Y., 1968. 289 с. URL: https://monoskop.org/images/7/77/Von_Bertalanffy_Ludwig_General_System_Theory_1968.pdf

РОЛЬ МІНІСТЕРСТВА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

THE ROLE OF THE MINISTRY OF ECONOMY OF UKRAINE IN THE IMPLEMENTATION OF ECONOMIC FUNCTIONS OF THE STATE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES

Комарницький Д.С., доктор філософії з права,
генеральний директор

ТОВ «Центр розвитку економіки і права»

ORCID ID: 0009-0000-6296-8488

Належна та ефективна реалізація економічних функцій держави є запорукою її подальшого розвитку та забезпечення економічної безпеки. Економічна функція держави в різній мірі реалізується рядом центральних органів виконавчої влади, провідну роль серед яких відіграє Міністерство економіки України. Ця обставина обумовлює актуальність дослідження адміністративно-правового статусу та функцій Міністерства економіки України як органу державної влади, який безпосередньо відповідає за реалізацію економічної політики держави.

Діяльність органів державної влади (в тому числі центральних органів виконавчої влади) у сфері державного управління та регулювання є засобом здійснення функцій держави з метою реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України визначаються Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах.

Функціями держави є основні напрями або види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві. В системі внутрішніх та зовнішніх функцій держави економічна функція займає одне із провідних місць.

За своїм правовим статусом Міністерство економіки України є юридичною особою публічного права, центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Це міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що реалізує внутрішні та зовнішні економічні функції держави. Завдання та функції Міністерства економіки України мають міжгалузевий функціональний характер. Зазначене міністерство координує діяльність інших центральних органів виконавчої влади в межах наданих йому повноважень з питань реалізації державної економічної політики.

Ключові слова: державна політика, функції держави, економічна функція держави, центральні органи виконавчої влади, Міністерство економіки.

Proper and effective implementation of the economic functions of the state is a guarantee of its further development and ensuring economic security. The economic function of the state is implemented to varying degrees by a number of central executive bodies, among which the Ministry of Economy of Ukraine plays a leading role. This circumstance determines the relevance of the study of the administrative and legal status and functions of the Ministry of Economy of Ukraine as a state authority that is directly responsible for the implementation of the state's economic policy.

The activity of state authorities (including central executive authorities) in the field of state management and regulation is a means of implementing the functions of the state in order to implement the internal and external policies of the state.

The principles of the domestic policy of Ukraine in the spheres of statehood development, development of local self-government and stimulation of regional development, formation of institutions of civil society, national security and defense, in the economic, social and humanitarian spheres, in the ecological sphere and the sphere of man-made security, as well as the principles of the foreign policy of Ukraine are defined The Law of Ukraine «On the Basics of Internal and Foreign Policy». The principles of domestic and foreign policy determine the principles and priorities of state policy in the relevant areas.

State functions are the main directions or types of state activity that express its essence and purpose, role and place in society. In the system of internal and external functions of the state, the economic function occupies one of the leading places.

According to its legal status, the Ministry of Economy of Ukraine is a legal entity under public law, a central body of executive power, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine. This ministry is the main body in the system of central bodies of executive power, which implements the internal and external economic functions of the state. The tasks and functions of the Ministry of Economy of Ukraine have an interdisciplinary functional nature. The mentioned ministry coordinates the activities of other central bodies of executive power within the limits of the powers granted to it in matters of implementation of the state economic policy.

Key words: state policy, functions of the state, economic function of the state, central bodies of executive power, Ministry of Economy.

Постановка проблеми. Належна та ефективна реалізація економічних функцій держави є запорукою її подальшого розвитку та забезпечення економічної безпеки. Економічна функція держави в різній мірі реалізується рядом центральних органів виконавчої влади, провідну роль серед яких відіграє Міністерство економіки України. Ця обставина обумовлює актуальність дослідження адміністративно-правового статусу та функцій Міністерства економіки України як органу державної влади, який безпосередньо відповідає за реалізацію економічної політики держави.

Метою статті є дослідження ролі та адміністративно-правових засад реалізації Міністерством економіки України економічних функцій держави.

Стан дослідження. Адміністративно-правові засади реалізації органами державної влади функцій держави

вже стали предметом дослідження у вітчизняній науці адміністративного права [1–11]. Однак дослідження адміністративно-правових засад реалізації Міністерством економіки України економічної функції держави потребує свого подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Діяльність органів державної влади (в тому числі центральних органів виконавчої влади) у сфері державного управління та регулювання є засобом здійснення функцій держави з метою реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах,

в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України визначаються Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01 липня 2010 року № 2411-VI. Засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах [12].

Відповідно до ст. 7 зазначеного закону основними засадами внутрішньої політики в економічній сфері є: забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, досягнення високих темпів її зростання, забезпечення макроекономічної стабільності та низького рівня інфляції; розвиток внутрішнього ринку, підвищення ефективності його функціонування та вдосконалення механізмів державного регулювання, забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на окремих ринках; проведення узгодженої антиінфляційної політики та забезпечення цінової і валютно-курсової стабільності; проведення стабільної, раціональної та справедливої податкової політики, яка передбачає зниження податкового навантаження на економіку з розширенням бази оподаткування; проведення прозорої та виваженої бюджетної політики як дієвого інструменту соціально-економічного розвитку, захисту вразливих верств населення та інвестування в реальний сектор економіки для підтримки національного товаровиробника і збереження робочих місць; проведення ефективної політики управління державним боргом; підвищення результативності державних видатків, реалізація прозорої політики закупівель за державні кошти, яка гарантуватиме раціональне використання ресурсів; перенесення податкового навантаження з мобільних факторів виробництва (праці та капіталу) на споживання, насамперед шкідливої для здоров'я людей продукції, ресурсні та екологічні платежі; розвиток і зміцнення банківської системи та небанківських фінансових установ; забезпечення інституційної та фінансової незалежності Національного банку України одночасно з посиленням прозорості його діяльності; підвищення рівня захисту прав вкладників; впровадження ринкових інструментів акумулювання і перерозподілу довгострокових фінансових ресурсів, у тому числі в рамках введення обов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення; розвиток ліквідного, прозорого та надійного фондового ринку, ефективне функціонування системи депозитарного обліку цінних паперів; забезпечення економічної збалансованості розвитку регіонів, узгодженості напрямів їх розвитку із загальнонаціональними потребами; гарантування державою непорушності усіх форм власності як основи ринкової системи господарювання; створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, спрощення умов започаткування бізнесу та виходу з нього, зменшення втручання держави в економічну діяльність суб'єктів господарювання, спрощення системи отримання дозволів, зниження тиску на бізнес з боку контролюючих органів; перехід на європейську модель ринкового нагляду, якості та безпеки продукції; впровадження європейських підходів у сфері делегування функцій держави суб'єктам господарювання; розвиток конкуренції як основного чинника підвищення ефективності економіки, забезпечення дієвого регулювання діяльності природних монополій, недопущення проявів монополізму на державному та регіональному рівнях; детінізація економіки, створення сприятливих умов для діяльності економічних агентів у легальному правовому полі; інтенсифікація інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема, шляхом залучення коштів підприємств і населення, утвердження ефективної системи страхування інвестиційних ризиків, стимулювання спрямування заощаджень громадян на інвестування економіки, забезпечення інноваційної складової інвестицій; запровадження економічних стимулів для заохочення модернізації національного виробництва, спрямування інвестицій у новітні технології, формування національної інноваційної інфраструктури та державних програм промислової модернізації; розвиток механізмів державно-приватного партнерства з метою залучення інвестицій у модернізацію промислової та соці-

альної інфраструктури; перехід від фіскальної до інвестиційно орієнтованої моделі приватизації, забезпечення прозорості прийняття рішень та взаємопов'язаності стратегії приватизації державного майна із стратегією розвитку економіки України та її окремих галузей; забезпечення ефективного управління об'єктами державної власності, запровадження прозорого та ефективного механізму реалізації державою своїх прав власника; досягнення високого рівня енергетичної безпеки, диверсифікація джерел постачання енергоносіїв, збільшення обсягу їх власного видобутку, підвищення ефективності використання енергоносіїв, впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій; переведення українських газо-, нафтотранспортних і електричних мереж на умови функціонування, що діють у державах Європейського Союзу; створення умов для відродження українського села, ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, формування конкурентоспроможного агропромислового комплексу, збільшення його експортного потенціалу, гарантування продовольчої безпеки держави; забезпечення високого рівня якості сільськогосподарської продукції та продовольства, формування прозорого ринку такої продукції; формування інфраструктури ринку земель, забезпечення оформлення правовстановлюючих документів на право власності на землю; розбудова транспортної інфраструктури, підвищення ефективності використання транзитного потенціалу держави, інтеграція транспортних мереж України у міжнародні транспортні коридори; реформування житлово-комунального господарства, забезпечення доступності комунальних послуг та підвищення їх якості, залучення мешканців до управління об'єктами житлово-комунального господарства [12].

Згідно із ст. 11 досліджуваного закону основними засадами зовнішньої політики, що стосуються економічної сфери, є забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права; забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів; використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її сталого економічного розвитку; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу; забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі; підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди; забезпечення з метою повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу інтеграції економіки України у світову економічну систему; розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку [12].

Функціями держави є основні напрями або види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві. Функції держави мають об'єктивний характер. Кожна держава здійснює, як правило, систему основних функцій. Критеріями їх класифікації є суб'єкти, об'єкти, способи, засоби та умови діяльності держави [13, с. 313].

Оскільки класифікація функцій держави не є предметом дослідження у даній статті, лише зазначимо, що в системі внутрішніх та зовнішніх функцій держави економічна функція займає одне із провідних місць.

Загальне положення про мінеральне, інший центральний орган державної виконавчої влади було затвер-

джено Указом Президента України від 12 березня 1996 р. № 179/96 [14]. Організацію, повноваження та порядок діяльності центральних органів виконавчої влади України визначають норми Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. № 3166-VI [15].

Характеризуючи правовий статус міністерств (інших центральних органів виконавчої влади) слід зазначити, що вони є призначуваними, єдиноначальними, постійно діючими, вищими органами функціональної, галузевої та міжгалузевої компетенції у системі органів виконавчої влади, підпорядкованими Кабінету Міністрів України, юрисдикція яких поширюється на всю територію держави, що виконують правотворчі та правозастосовчі функції. Діяльність міністерств (інших центральних органів державної виконавчої влади) фінансується за рахунок державного бюджету України. Міністерства (інші центральні органи виконавчої влади) в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства видають накази, організовують і контролюють їх виконання. У випадках, передбачених законодавством, зазначені накази є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, представницькими органами, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності та громадянами. У разі потреби міністерства (інші центральні органи виконавчої влади) видають разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та представницькими органами спільні накази. Нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом (ст. 117 Конституції України) [16, с. 127].

Компетенція є одним із визначальних елементів правового статусу органу виконавчої влади і являє собою комплекс повноважень зі здійснення виконавчої влади. Встановлення компетенції органів виконавчої влади здійснюється за умови попереднього визначення їх завдань, функцій, форм та методів діяльності.

Положення про Міністерство економіки України було затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459 [17].

За своїм правовим статусом Міністерство економіки України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Це міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує: формування та реалізує державну політику економічного, соціального розвитку і торгівлі, державну цінову

політику, державну політику у сфері технічного регулювання, стандартизації, метрології та метрологічної діяльності, управління об'єктами державної власності, реалізації майна (майнових прав, інших активів) або прав на нього на конкурентних засадах у формі аукціонів, зокрема електронних, та здійснення контролю за її реалізацією, інтелектуальної власності, публічних закупівель, а також державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів; формування та реалізує державну інвестиційну політику, державну інноваційну політику в реальному секторі економіки, державну зовнішньоекономічну політику, державну політику у сфері розвитку підприємництва, державно-приватного партнерства; формування та реалізує державну політику у сфері праці, зайнятості населення, трудової міграції, трудових відносин, соціального діалогу; формування та реалізацію державної політики у сфері державного матеріального резерву, державного експортного контролю; формування державної політики у сфері захисту прав споживачів, державної політики з контролю за цінами, державної регуляторної політики та державної політики з питань ліцензування, дозвільної системи, нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; реалізацію державної політики у сфері організації та контролю за виготовленням цінних паперів, документів суворой звітності; формування та реалізацію державної політики у сфері промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами, здійснення державного гірничого нагляду, здійснення державного нагляду та контролю за додержанням вимог законодавства про працю та зайнятість населення; формування та реалізацію державної політики з питань залучення міжнародної технічної допомоги.

Завдання та функції Міністерства економіки України конкретизують зміст його діяльності у вказаних вище напрямках реалізації державної економічної політики.

Висновки. За своїм правовим статусом Міністерство економіки України є юридичною особою публічного права, центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Це міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що реалізує внутрішні та зовнішні економічні функції держави.

Завдання та функції Міністерства економіки України мають міжгалузевий функціональний характер. Зазначене міністерство координує діяльність інших центральних органів виконавчої влади в межах наданих йому повноважень з питань реалізації державної економічної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / [редкол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін.]. Т. 1. Загальна частина. К.: Юрид. думка, 2007. 592 с.
2. Державне управління: теорія і практика / [за заг. ред. В. Б. Авер'янова]. К.: Юрінком Інтер, 1998. 432 с.
3. Виконавча влада і адміністративне право / [за заг. ред. В. Б. Авер'янова]. К.: Ін-Юре, 2002. 668 с.
4. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [за заг. ред. В. Б. Авер'янова]. К.: Факт, 2003. 384 с.
5. Теоретичні засади вирішення проблем державного управління в Україні / [заг. ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Авер'янова]. К.: ІДП НАН України, 1995. 23 с.
6. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / [Шемшученко Ю. С., Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Кресіна І. О., Нагребельний В. П. та ін.]; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К.: Юрид. думка, 2010. 496 с.
7. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / [за заг. ред. В. Б. Авер'янова]. К.: Наук. думка, 2007. 587 с.
8. Адміністративне право України : підруч. / [Битяк Ю. П., Гаращук В. М., Дьяченко О. В. та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Колпаков В. К. Адміністративне право України : [підручник] / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
10. Курс адміністративного права України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. 3-тє вид., допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
11. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 584 с.
12. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. Т. 6: Т-Я. 2004. 768 с.
14. Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12 березня 1996 р. № 179/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179/96#Text>
15. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>
16. Омельченко А. В. Адміністративно-правові засади зовнішньоекономічної діяльності в Україні : монографія. К.: КНЕУ, 2011. 309 с.
17. Питання Міністерства економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#Text>

РОЛЬ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

THE ROLE OF CRIME ANALYSIS IN ENSURING NATIONAL SECURITY

Биков І.О., к.ю.н., к.ю.н., старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблемних питань кримінального аналізу,
голова Ради молодих вчених

Одеський державний університет внутрішніх справ,
адвокат

ORCID ID: 0000-0001-8206-2202

У статті проаналізовано концептуальну проблематику ролі кримінального аналізу та його осмислення як інституту забезпечення національної безпеки. Основна увага приділена вивченню методологічних та практичних аспектів кримінального аналізу, його впливу на систему національної безпеки, а також визначенню ключових завдань та функцій цього інституту в забезпеченні національної безпеки. Розглянуто основні теоретичні підходи до осмислення кримінального аналізу, його інтеграцію у правову систему та значення для профілактики та протидії злочинності. Проаналізовано сучасні виклики та перспективи розвитку цього напрямку в контексті забезпечення стабільності та безпеки держави.

Автором аналізуються різні підходи до структури та функціонування кримінального аналізу як інституту національної безпеки. Розглядаються питання організації та ефективності роботи правоохоронних органів, їх взаємодії з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки. Особлива увага приділяється технологічним інноваціям та використанню сучасних методів аналізу даних у кримінальному аналізі.

Окремо підкреслюється важливість міжвідомчої координації та обміну інформацією для підвищення ефективності кримінального аналізу. Досліджуються правові та етичні аспекти використання кримінального аналізу, зокрема питання конфіденційності, захисту персональних даних та дотримання прав людини в концепції забезпечення національної безпеки.

На основі проведеного аналізу автором статті зроблено висновок про необхідність удосконалення законодавчої бази та нормативно-правових актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів сектору забезпечення національної безпеки у сфері реалізації та застосування результатів кримінального аналізу та міжвідомчого обміну інформацією. Автором наголошується увага на задоволенні потреб у підвищенні кваліфікації фахівців, що працюють у цій галузі, та впровадженні найкращих світових практик у національну практику впровадження кримінального аналізу для забезпечення національної безпеки.

Стаття надає всебічний огляд ролі кримінального аналізу в системі національної безпеки, вказуючи на його ключове значення у забезпеченні правопорядку та протидії загрозам безпеці держави.

Ключові слова: кримінальний аналіз, інформаційно-аналітична діяльність; аналітична розвідка; правоохоронна діяльність керована аналітичною розвідкою; оперативний пошук інформації; інформація з відкритих джерел; відкриті джерела інформації; інформаційна розвідка; розвідка на основі відкритих джерел; національна безпека.

The article analyses the conceptual issues of the role of criminal analysis and its understanding as an institution of national security. The main attention is paid to the study of methodological and practical aspects of criminal analysis, its impact on the national security system, as well as to the identification of key tasks and functions of this institution in ensuring national security. The author examines the main theoretical approaches to understanding criminal analysis, its integration into the legal system and its importance for crime prevention and counteraction. The author analyses the current challenges and prospects for the development of this area in the context of ensuring the stability and security of the State.

The author analyses various approaches to the structure and functioning of criminal analysis as an institution of national security. The issues of organisation and efficiency of law enforcement agencies and their interaction with other national security actors are considered. Special attention is paid to technological innovations and the use of modern methods of data analysis in criminal analysis.

The importance of inter-agency coordination and information exchange to improve the effectiveness of criminal analysis is emphasised. The article also examines the legal and ethical aspects of the use of criminal analysis, in particular, the issues of confidentiality, protection of personal data and respect for human rights in the concept of national security.

Based on the analysis, the author comes to the conclusion that it is necessary to improve the legislative framework and regulations governing the activities of law enforcement agencies of the national security sector in the area of implementation and application of the results of criminal analysis and interagency information exchange. The author emphasises the need to address the need for professional development of specialists working in this area and to introduce the best international practices into the national practice of implementing criminal analysis for national security.

The article provides a comprehensive overview of the role of criminal analysis in the national security system, pointing out its key importance in ensuring law and order and countering threats to the security of the State.

Key words: crime analysis, information and analytical activities; analytical intelligence; intelligence-led law enforcement; intelligence-led law enforcement; operational information retrieval; open source information; open sources of information; information intelligence; open source intelligence; national security.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення здебільшого пов'язані з потребою всебічного забезпечення національної безпеки. Сучасний етап розвитку державних інституцій, правоохоронних органів та інформаційного суспільства характеризується активним впровадженням різного роду інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій. Зазначене актуалізує питання аналітичного та інформаційно-аналітичного обробітку інформації з метою забезпечення національної безпеки. Теоретичне осмислення кримінального аналізу як інституту забезпечення національної безпеки є новим для національної наукової доктрини. Відмітимо, що сприйняття кримінального аналізу нині активно поширюється в правоохоронній сфері в цілому та стосується впровадження філософії

поліцей діяльності, керованої аналітикою. Разом із тим, пропонуємо поглянути на можливості кримінального аналізу ширше, а саме в аспекті його спроможності бути корисним для виконання завдань національної безпеки, що, на нашу думку, концептуально, є ширшим поняттям, а ніж поняття правоохоронна діяльність.

Різного роду експерти та вузькопрофільні фахівці та практики у галузі правоохоронної діяльності все частіше наголошують на позитивному впливі методик кримінального аналізу та цифрової розвідки на основі відкритих джерел інформації при розслідуванні кримінальних правопорушень та провадження правоохоронної та превентивної діяльності. У даному контексті, кримінальний аналіз зарекомендував себе з позитивної точки зору, що

дає підстави, на нашу думку, розширити сфери його застосування, а саме сприймати як інститут забезпечення національної безпеки. Але національна практика характеризується різними підходами та неузгодженістю змісту, видів і рівнів кримінального аналізу, поруч із чим наявна й проблематика взаємодії державних органів у даному контексті. Частково зазначена проблематика наявна за умов відсутності концептуалізації кримінального аналізу в контексті забезпечення національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблематики на загальнотеоретичному рівні досліджувалися рядом вітчизняних науковців таких як: В. Андрушко, Д. Афонін, В. Баратюк, О. Березенський, О. Виноградов, Л. Герасименко, Г. Горбенко, С. Демидюк, О. Засць, К. Ісмаїлов, Ю. Кардашевський, М. Карчевський, Г. Катамадзе, М. Корнієнко, О. Користін, Ю. Крутік, А. Мовчан, В. Некрасов, Н. Свиридчук, А. Тимошин, О. Тихонова, О. Фаріон, І. Федчак, Г. Форос, А. Ханькевич, Д. Швець, В. Шендрик та інші. Частково проблематика досліджувалася в контексті забезпечення прикордонної безпеки та протидії терористичним загрозам і розбудови систем інтегрованого управління кордонами такими вченими як: О. Бінковський, В. Кириленко, Д. Купрієнко, А. Курашкевич, М. Литвин, Г. Магась, А. Махнюк, В. Петров та інших учених. Поруч із наведеним вище, відмітимо і те, що проблематика кримінального аналізу активно досліджувалася й такими іноземними вченими як: Рейчел Боб Сантос (Rachel Boba Santos), Майкл Скот (Michael S. Scott), Стівен Готліб (Steven Gottlieb), Шелдон Аренберг (Sheldon Arenberg), Рей Сінх (Raj Singh) та іншими.

Огляд наукових досліджень вищевказаних авторів дає підстави стверджувати, що теоретичні та практичні аспекти ролі кримінального аналізу в забезпеченні національної безпеки є малодослідженими. Національна наукова доктрина в переважній більшості зосереджена на дослідженні кримінального аналізу в контексті правоохоронної діяльності, саме тому, кримінальний аналіз з точки зору реалізації його потенціалу широкого застосування для забезпечення потреб національної безпеки залишається малодослідженим.

Метою статті є комплексне дослідження суті, змісту та перспектив кримінального аналізу в контексті забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день існують різноманітні методи та засоби збору інформації, як, серед іншого, проводяться уповноваженими органами з метою виконання завдань із забезпечення національної безпеки. За таких реалій, виникає комплексна потреба в якісній аналітичній обробці вказаних даних з певною метою, досягнення якої є необхідним для забезпечення національної безпеки. Завдяки активному використанню цифрових та інформаційних технологій сучасний інформаційний простір насичений значною кількістю загальнодоступної різнопланової інформації, яка може бути піддана аналітичній обробці. Так, з метою якісної аналітичної роботи з такою інформацією, серед іншого, ефективним вбачається використання методології та інструментів кримінального аналізу. Водночас такі дані та інформація при її аналізі може бути корисною з точки зору наявності в ній відомостей про ті чи інші загрози національній безпеці.

Водночас модель правоохоронної діяльності, керованої аналітичною розвідкою заснована на комплексному застосуванні статистичних даних, даних аналітичних розвідок, ефективних аналітичних інструментів та методик, які допомагають формувати та прогнозувати криміногенну ситуацію та визначати заходи протидії злочинності та прийняття управлінських рішень при плануванні правоохоронної діяльності та діяльності із забезпечення національної безпеки. Зазначене вище, розкриває перспективи та потенціал відносно нової для національної правової

системи концепції, методики та практики збору та аналізу інформації, що є корисною не лише для збору значимої інформації для проведення правоохоронної діяльності, а і для забезпечення національної безпеки.

Дефініція поняття кримінального аналізу не є чітко встановленою в наукових колах. Кримінальний аналіз - це термін, який використовується для опису широкого кола дій та ідей [1]. Кримінальний аналіз тісно пов'язаний з організацією проблемно-орієнтованої поліцейської діяльності. Цей процес не лише фокусується на виявленні та вирішенні проблем злочинності, але також служить комплексною основою для покращення реагування поліції на всі аспекти її роботи [2]. Кримінальний аналіз є комплексом систематичних аналітичних процесів, спрямованих на надання своєчасної та відповідної інформації про моделі злочинності та кореляції тенденцій. Ця інформація допомагає оперативному та адміністративному персоналу планувати використання ресурсів для запобігання та припинення злочинної діяльності, сприяє процесу розслідування, підвищує ефективність затримань і розкриття справ [3, с.13]. Кримінальний аналіз є дисципліною, що зосереджена на деталях, де аналітик намагається встановити істину про певну ситуацію. Використовуючи методи та достовірну інформацію для підтвердження фактів, аналітик формулює ефективний план дій [4, с. 8]. Кримінальний аналіз є систематичним дослідженням злочинності та правопорушень, а також інших питань, пов'язаних з правоохоронною діяльністю. Він враховує соціально-демографічні, просторові та часові чинники для сприяння затриманню злочинців, забезпечення об'єктивного розуміння кримінального середовища, оцінки та зниження рівня злочинності, а також запобігання окремим видам злочинів [5].

Зазначені поняття, хоч і є різними, однак їх поєднує єдина концепція того, що в основі їх сутнісного розуміння лежить ідея комплексного збору та обробки даних з метою подальшого їх використання в правоохоронній діяльності.

Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» визначає поняття кримінального аналізу, як інформаційно-аналітичної діяльності, спрямованої на встановлення взаємозв'язків між даними про злочинну діяльність та іншими даними, потенційно з ними пов'язаними, їх оцінювання та інтерпретацію, прогнозування розвитку досліджуваних подій з метою їх використання для виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави [6].

На нашу думку, дане поняття є обґрунтованим, але в контексті дослідження, відмітимо те, що кримінальний аналіз, як інформаційно-аналітична діяльність може бути використаний для забезпечення потреб національної безпеки, адже зазначена інформаційно-аналітична діяльність має бути спрямована не лише на первинну обробку інформації, її збір, систематизацію та класифікацію. Вбачається, що в наслідок інформаційно-аналітичної роботи досягається якісна та змістовна обробка інформації, яка полягає у виявленні взаємозв'язків та елементів інформації, як наслідок отримання нового знання, що може бути використано для прийняття управлінського рішення.

У даному контексті слухним є підхід Джері Реткліфа (Jerry H. Ratcliffe), який зазначає, що кримінальний аналіз може базуватися на дослідженні більш широких тенденцій, а ніж кримінальні події та повинен базуватися на розумінні широкого спектру аспектів [7]. Відмітимо й те, що прогнозування майбутніх тенденцій та ризиків було в основі кримінального аналізу, як аспекту поліцейської діяльності [8].

З огляду на викладене вище, кримінальний аналіз може бути ефективним інструментарієм інформаційно-аналітичної обробки інформації для цілей забезпечення національної безпеки.

Аналітика спрямована на дослідження глибинного змісту фактів, явищ і процесів, їх представлення у вигляді теоретичних моделей, вироблення адекватних оцінок ситуації, прогнозування та підготовку управлінських рішень. У контексті національної безпеки це особливо важливо для розробки ефективних стратегій та прийняття рішень, спрямованих на забезпечення стабільності та захисту держави. Аналітичні методи дозволяють глибше зрозуміти сутність загроз і ризиків, пов'язаних з національною безпекою, а також оцінити їх потенційний вплив. Завдяки цьому, можливо розробити більш точні прогнози щодо розвитку ситуацій та ефективні стратегії для їх вирішення. Використання теоретичних моделей в аналітичних дослідженнях сприяє формуванню обґрунтованих управлінських рішень, що є критично важливим для забезпечення національної безпеки. Це також дозволяє вдосконалювати підходи до протидії загрозам, підвищуючи ефективність заходів, спрямованих на зниження рівня ризику для держави та її громадян.

Таким чином, кримінальний аналіз у забезпеченні національної безпеки є систематичним інформаційно-аналітичним дослідженням злочинної діяльності, що включає в себе збір, обробку та аналіз даних про злочини, правопорушення, зовнішні загрози та інші події та факти і пов'язані з ними явища з метою виявлення закономірностей та тенденцій з метою сприяння ефективному плануванню, прогнозуванню, прийняттю управлінських рішень та розробці стратегій для попередження, розслідування та протидії злочинності, тим самим підвищуючи рівень національної безпеки. Крім того, в умовах сьогодення актуальності набуває й ідея єдиного інформаційно-аналітичного простору безпекового сектору держави, що б дало можливість в єдиному аналітичному центрі обробляти всю інформацію стосовно ризиків національній безпеці

та який би отримував всю інформацію від ряду правоохоронних та інших державних органів.

Висновки. Кримінальний аналіз є невід'ємною складовою системи національної безпеки, оскільки він забезпечує глибоке розуміння тенденцій та закономірностей у протиправній діяльності. Це дозволяє органам безпеки та правоохоронним органам більш ефективно планувати свої дії, прогнозувати потенційні загрози та розробляти превентивні заходи. Завдяки систематичному збору та обробці даних, кримінальний аналіз сприяє оперативному реагуванню на загрози та підвищенню ефективності розслідувань, що в кінцевому результаті сприяє зниженню рівня злочинності та зменшує ризики національній безпеці держави. Крім того, кримінальний аналіз допомагає у формуванні стратегічних рішень на державному рівні, забезпечуючи обґрунтованість та ефективність політики у сфері безпеки. Використання сучасних технологій та методів аналітики підвищує точність і швидкість обробки інформації, що є критично важливим в умовах постійно зростаючих загроз. Інтеграція кримінального аналізу з іншими аспектами правоохоронної діяльності та міжнародне співробітництво у цій сфері підсилює здатність держави протидіяти транснаціональній злочинності та тероризму. Таким чином, кримінальний аналіз є ключовим інструментом забезпечення національної безпеки, який дозволяє не тільки ефективно реагувати на існуючі загрози, але й активно запобігати новим викликам. Розвиток цієї галузі, створення єдиного центру інформаційно-аналітичної обробки інформації, вдосконалення методології та вдосконалення, а подекуди і створення нормативно-правового регулювання та підвищення кваліфікації аналітиків є пріоритетними завданнями для забезпечення стабільності та захисту держави і її громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Boba, R. (2003). *Problem Analysis in Policing*. Washington, DC: Police Foundation. URL: <https://popcenter.asu.edu/sites/default/files/library/reading/pdfs/problemanalysisinpolicing.pdf>
2. Scott, M.S. (2000). *Problem-Oriented Policing: Reflections on the First 20 Years*. Washington, DC: Office of Community Oriented Policing Services. URL: <https://popcenter.asu.edu/sites/default/files/library/reading/pdfs/Reflections-2.pdf>
3. Steven Gottlieb, Sheldon Arenberg, Raj Singh. (1994). *Crime analysis from first report to final arrest*. Alpha, Montclair, Calif. California.
4. Karim Vellani, Joel Nahoun. (2001). *Applied crime analysis*. Butterworth-Heinemann. United States of America.
5. Boba R. (2005). *Crime Analysis and Crime Mapping*. Thousand Oaks, CA: Sage.
6. Про Бюро економічної безпеки України. Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
7. Ratcliffe, J.H. (2007). *Integrated Intelligence and Crime Analysis: Enhanced Information Management for Law Enforcement Leaders*. US Department of Justice. Office of Community Oriented Policing Services. Washington, DC. URL: <https://portal.cops.usdoj.gov/resourcecenter/ric/Publications/cops-w0690-pub.pdf>
8. George A., Buck (proj. direct.), Robert Austin John, Hodges, Gary Cooper Kai, Martensen & Don Gagnon Michael, O'neal (1973). *Police crime analysis unit handbook*. U.S. Department of Justice National Institute of Justice U.S. Government Printing Office Washington. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/143486NCJRS.pdf>

ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Берендєєва А.І., к.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-2708-3857

Стаття присвячена питанням профілактичної діяльності Національної поліції України в закладах загальної середньої освіти. Зазначається, що умови воєнного стану вимагають нових підходів до здійснення такої діяльності. Акцентується на тому, що у зв'язку з важливістю профілактичної діяльності необхідний відповідальний підхід працівників поліції до її виконання, що вимагає від них високого рівня педагогічної компетентності.

Наголошується на важливості здійснення якісної просвітницької діяльності, яка є однією із форм профілактики дитячої злочинності в закладах освіти. Автором виокремлено, що просвітницька діяльність, яку здійснюють поліцейські в закладах освіти, виконує освітньо-інформаційну, превентивну, виховну, світоглядну та іміджеву функцію, а також розкрито зміст кожної функції. На основі чинного законодавства виділено підрозділи Національної поліції, на які покладено обов'язок здійснювати просвітницьку діяльність в закладах освіти. На думку автора, найоптимальнішим таким суб'єктом є шкільні офіцери поліції. В статті зазначені виклики, які перешкоджають успішній роботі таких офіцерів та пропонуються шляхи їх подолання. Значна увага в статті приділена новим проектам МВС України у сфері забезпечення безпеки освітнього середовища. Зокрема розглядаються питання діяльності офіцерів Служби освітньої безпеки та наголошується, що вони є повноцінними суб'єктами просвітницької діяльності в освітніх закладах. Також значна увага приділена функціонуванню класів безпеки як інтерактивного проєкту взаємодії не лише з учнями, а й дошкільнятами. Автором підсумовується, що Національна поліція виступає активним суб'єктом просвітницької діяльності в закладах освіти. Для забезпечення систематичності та всеохоплюваності такої роботи в усіх освітніх закладах автор пропонує реалізувати комплекс заходів, який сприятиме більш ефективній роботі в цій сфері.

Ключові слова: Національна поліція, профілактика, просвітницька діяльність, діти, заклади освіти, освітнє середовище, запобігання, взаємодія, ювенальна превенція, шкільний офіцер поліції.

The article is devoted to the issues of preventive activities of the National Police of Ukraine in general secondary education institutions. It is noted that the conditions of martial law require new approaches to the implementation of such activities. It is emphasized that due to the importance of preventive activities, a responsible approach of police officers to its implementation is necessary, which requires a high level of pedagogical competence.

The author emphasizes the importance of carrying out high-quality educational activities, which is one of the forms of prevention of juvenile delinquency in educational institutions. The author emphasizes that the educational activities carried out by police officers in educational institutions perform educational and informational, preventive, educational, worldview and image functions, and the content of each function is revealed. On the basis of current legislation, the author identifies the units of the National Police which are responsible for carrying out educational activities in educational institutions. According to the author, school police officers are the most optimal such entity. The article identifies the challenges that hinder the successful work of such officers and suggests ways to overcome them. The article pays considerable attention to new projects of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the field of ensuring the security of the educational environment. In particular, the author discusses the activities of officers of the Educational Security Service and emphasizes that they are full-fledged subjects of educational activities in educational institutions. Considerable attention is also paid to the functioning of safety classes as an interactive project of interaction not only with students but also with preschoolers. The author summarizes that the National Police is an active subject of educational activities in educational institutions. To ensure the systematic and comprehensive nature of such work in all educational institutions, the author proposes to implement a set of measures that will contribute to more effective work in this area.

Key words: National Police, prevention, educational activities, children, educational institutions, educational environment, interaction, juvenile prevention, school police officer.

Постановка проблеми. Профілактична діяльність поліції щодо запобігання дитячій злочинності належить до категорії постійно актуальних суспільних проблем. Ця тематика завжди була, є і залишатиметься у центрі уваги наукових дискусій через свою важливість та значущість для соціальної стабільності та безпеки. Злочинність серед молоді є комплексним явищем, зумовленим різними факторами, які є надзвичайно різноманітними та складними. В останні роки до традиційних причин вчинення дітьми правопорушень додалися нові фактори, пов'язані з військовою агресією.

Внаслідок воєнних дій діти переживають глибокий стрес, що може виражатися в агресивній чи асоціальній поведінці. Особливо це є актуальним для підлітків, які використовують такі поведінкові стратегії як спосіб реакції на обставини. Також дещо послаблюється батьківський контроль над дітьми внаслідок фізичного розлучення з ними (наприклад, коли батьки служать в правоохоронних органах; коли діти виїхали за кордон самі, або лише з одним із батьків, тощо) або внаслідок зміщення центру уваги на питання, пов'язані з війною (наприклад, втрата

близьких та рідних, домівки, роботи, переїзд, тощо). В додаток до цього відбуваються неминучі негативні зміни в соціумі, які створюють сприятливі умови вчинення дітьми правопорушень. Так, нестабільність, поширення культу насильства, внутрішні проблеми суспільства стають чинниками, які у своїй сукупності створюють підґрунтя для девіантної поведінки молоді.

Звичайно, це комплексна проблема, яка вимагає інтегрованого підходу багатьох суб'єктів профілактики, серед яких поліція займає окреме місце. Завдяки своєму адміністративно-правовому статусу поліція володіє достатніми ресурсами для проведення превентивної роботи серед молоді, особливо в освітньому середовищі. Саме шкільні роки є важливим періодом для дітей, коли відбувається становлення їх особистості, формуються цінності та життєві установки. Тому на цьому етапі важливою є профілактична діяльність поліції, яка спрямована на формування позитивних соціальних навичок молоді та попередження розвитку девіантної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Профілактика дитячої злочинності становить постійний пред-

мет досліджень учених з різних галузей суспільних наук. Юристи, педагоги, психологи, соціологи та інші фахівці займаються вивченням чинників, які ведуть до дитячої злочинності, а також розробкою стратегій, які могли б ефективно запобігати такій поведінці. Безпосередньо питання діяльності поліції щодо запобігання вчиненню дітьми правопорушень досліджували І. Бандурка, О. Безпалова, Є. Зеленський, І. Іщенко, І. Кравченко, М. Корнієнко, К. Костовська, О. Мороз, О. Музичук, І. Остапович, К. Пісоцька та інші.

Метою наукової статті є дослідження профілактичної діяльності підрозділів Національної поліції, зокрема здійснення просвітницької діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Проактивна діяльність поліції, яка спрямована не лише на реагування на вже вчинені злочини, а й на запобігання злочинності та підвищення загальної безпеки суспільства, становить основу сучасної філософії функціонування української поліції. Власне, це було провідною ідеєю реформи поліції 2015 року і знайшло своє відображення в законі України «Про Національну поліцію». Так, в ст. 23 зазначеного закону першим завданням, яке покладено на поліцію, визначене саме здійснення превентивної та профілактичної діяльності, що спрямована на запобігання вчиненню правопорушень [1]. В умовах воєнного стану важливість профілактичної роботи серед дітей набуває нових акцентів. Як зазначає О. Музичук, дистанційне навчання та тривале перебування дітей в укриттях, сховищах чи місцях проживання внутрішньо переміщених осіб вимагає розробки інноваційних методів проведення профілактичної роботи у цій сфері [2, с. 151].

Одним із важливих напрямів такої роботи є превентивна діяльність поліції в закладах освіти. Як зазначається в ст. 5 закону України «Про освіту», «освіта є державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства» [3]. Освіта відіграє вирішальну роль у розвитку будь-якого суспільства, оскільки є фундаментом для інноваційного, соціально-економічного та культурного прогресу. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якості освіти визначено однією із цілей сталого розвитку України на період до 2030 року відповідно до указу Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 [4], що відображає стратегічне бачення ролі освіти у досягненні загальнонаціональних цілей і підтримці сталого розвитку.

Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 23 закону України «Про Національну поліцію», одним із повноважень поліції є вжиття заходів щодо запобігання правопорушенням серед дітей [1], що проявляється у здійсненні як загальної, так і індивідуальної профілактики. Однією із форм здійснення профілактичної роботи є проведення просвітницьких заходів в закладах освіти. Просвітницька діяльність є основою для профілактичної діяльності, оскільки вона надає необхідні знання та інформацію, які сприяють формуванню правосвідомості дітей. Тому працівникам поліції, які здійснюють просвітницькі заходи в закладах освіти, важливо підходити серйозно та відповідально до такої роботи, щоб вона носила не формальний характер, а дійсно мала довготривалі позитивні наслідки. З цього приводу погоджуємося з дослідниками щодо важливості формування у майбутніх офіцерів поліції педагогічної компетентності та педагогічної культури як невід'ємних складових загальної професійної компетентності та культури фахівця [5, с. 158-159].

Педагогічна компетентність має важливе значення для здійснення просвітницької роботи в закладах освіти і є важливим інструментом для запобігання дитячій злочинності та забезпечення безпеки в освітньому середовищі. Для успішного проведення такої роботи поліцейський повинен мати базові знання з педагогіки та психології, щоб

ефективно взаємодіяти з учнями різного віку, правильно передавати інформацію, розуміти та враховувати емоційні стани дітей. Також в поліцейського повинні бути на високому рівні розвинуті комунікативні навички, адже вміння чітко та доступно висловлюватися, слухати та відповідати на запитання, налагоджувати контакт з аудиторією та підтримувати відкритий діалог є критично важливим для проведення просвітницьких заходів. Крім того, працівники поліції повинні вміти адаптувати навчальний матеріал до вікових та інтелектуальних особливостей учнів, забезпечуючи зрозуміле та релевантне подання інформації, а також використовувати інтерактивні методи, що допомагають залучити учнів до активного обговорення та засвоєння матеріалу.

Просвітницька діяльність, яку здійснюють поліцейські в закладах освіти, виконує наступні функції:

- освітньо-інформаційна, що полягає у підвищенні рівня правової обізнаності, зокрема щодо прав та обов'язків людини та громадянина, а також правових механізмів їх захисту, загальних засад юридичної відповідальності, правил безпечної поведінки, тощо;
- превентивна, що спрямована, з однієї сторони, на попередження дитячої злочинності та асоціальної поведінки, а з іншого - формування у дітей навичок безпечної поведінки, зокрема розпізнавання й уникнення ризикованих ситуацій;
- виховна, яка сприяє формуванню у молоді моральних цінностей та усвідомленню відповідальності за власні вчинки, навчаючи їх розуміти наслідки своєї поведінки;
- світоглядна, яка сприяє формуванню уявлень про важливість дотримання законів як фундаменту стабільного та справедливого суспільства;
- іміджева, що полягає в формуванні позитивного образу поліції серед молоді та підвищенні рівня довіри, що сприяє подальшій взаємодії з населенням на засадах партнерства.

Обов'язок здійснення просвітницької діяльності покладено в основному на підрозділи превентивної діяльності та патрульну поліцію. На підставі аналізу чинного законодавства та функціональних обов'язків працівників органів та підрозділів Національної поліції можна визначити, що проведення просвітницької діяльності в закладах загальної середньої освіти покладається на:

- підрозділи ювенальної превенції;
- дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад;
- патрульну поліцію, зокрема, шкільних офіцерів поліції;
- офіцерів служби освітньої безпеки.

Це основні суб'єкти здійснення просвітницької діяльності, але зазначений перелік не є вичерпний. Так, до такої роботи періодично залучаються, наприклад, викладачі поліцейські вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, який здійснює підготовку поліцейських. Взагалі до такої діяльності можуть бути залучені поліцейські будь-яких органів та підрозділів поліції, жодних перешкод цьому не має.

Для деяких із зазначених суб'єктів здійснення просвітницької діяльності передбачено в законодавстві. Так, обов'язок профілактичної роботи з дітьми передбачено в п.п.1 п.1 р. І Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [6], п.п. 13 п. 2 р. II Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад [7]. Що стосується патрульної поліції, слід зазначити, що з 2016 року діє експериментальний проєкт із залученням шкільних офіцерів поліції. Їх робота переважно зосереджена на проведенні просвітницьких заходів, хоча вони також виконують інші функції.

На наш погляд, саме шкільні офіцери поліції є ідеальними суб'єктами просвітницької діяльності в закладах освіти, але наразі їх робота ускладнена певними чинни-

ками. По-перше, вони не є відокремленим підрозділом, а здійснення їх обов'язків покладаються в основному на інспекторів підрозділів зв'язків із громадськістю. З одного боку, в силу функціональних обов'язків такі працівники вже мають певний досвід комунікації з громадою, що сприяє ефективності їх роботи. З іншого боку, це інший напрям роботи, що призводить до перенавантаження та дефокусування уваги. По-друге, кількість таких офіцерів є недостатньою. Наприклад, в Одесі на сьогодні працює до 10 осіб, а відповідно до реєстру суб'єктів освітньої діяльності, в Одесі нараховується 195 закладів загальної середньої освіти [8]. Зрозуміло, що така кількість шкільних офіцерів поліції не здатна охопити такий обсяг, особливо з врахуванням того, що планувалося закріплення за одним офіцером від двох до п'яти навчальних закладів.

Для вирішення цієї проблеми пропонується виокремити такий структурний підрозділ в окрему штатну одиницю з виданням відомчого наказу щодо організації їх діяльності. Також варто розширити сам штат для охоплення всіх навчальних закладів. Втім, все зазначене є слушною ідеєю для мирного часу, у той час як воєнний стан вносить свої корективи. Об'єктивно розуміємо, що наразі на порядку денному не буде стояти питання розширення штату, оскільки у зв'язку з військовою агресією значна частина поліцейських, в т.ч. і підрозділів патрульної поліції, задіяна у діяльності, пов'язаній із відсіччю такої агресії, зокрема відряджені для несення служби в інші місцевості. Тож це питання залишається відкритим, але вартим уваги і найшвидшого вирішення при наявності відповідних ресурсів. Також потрібно розглянути питання доцільності входження шкільних офіцерів поліції до складу патрульної поліції. Можливо, більш доречно передбачити такий підрозділ у складі управління превентивної діяльності із підпорядкуванням відповідним ГУНП. Втім, всі ці питання є дискусійними, потребують додаткового опрацювання із врахуванням наявних ресурсів та оперативної обстановки.

Наразі реалізується проєкт щодо підготовки офіцерів освітнього середовища, основна ідея якого – забезпечити фізичну безпеку в закладах середньої освіти. Як зазначається на офіційному сайті Освітнього омбудсмена України, одним із найважливіших моментів є спілкування з дітьми та проведення заходів із запобігання правопорушенням [9]. У робочому плані спеціалізації (перепідготовки) поліцейських підрозділів «Служба освітньої безпеки» окремим напрямом є розгляд питань щодо підготовки і проведення інтерактивних просвітницько-профілактичних занять для учнів різного віку, що свідчить про те, що такі поліцейські є повноцінними суб'єктами просвітницької діяльності в закладах освіти.

Варто також зазначити про ще один проєкт, одним із активних учасників якого є Національна поліція – класи безпеки. Відповідно до порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки, такі класи використовуються для проведення заходів із популяризації знань як у сфері цивільного захисту, у тому числі щодо дій у надзвичайних ситуаціях та правил пожежної безпеки, так і для здійснення Національною поліцією профілактичної діяльності серед здобувачів освіти з метою запобігання вчиненню правопорушень за участю дітей [10]. Цікавий та новий формат просвіти передбачає роботу не лише зі школярами, а й дошкільнятами, що є дуже важливим акцентом, оскільки часто ця аудиторія залишається неохопленою. Заходи для здобувачів освіти проводяться у формах, адаптованих до їх віку: для дошкільнят та учнів молодшої школи використовуються ігрові методи, включно з безпековими іграми, мультфільмами, загадками та ребусами; для дітей середнього та старшого шкільного віку заходи включають лекції, презентації, тести, ситуа-

ційно-рольові ігри та обговорення [10]. Як правило, до проведення занять долучаються підрозділи ювенальної превенції, втім можуть й інші підрозділи. Так, перспективним вважається використання мобільних класів безпеки в сільській місцевості із залученням поліцейських офіцерів громад.

Таким чином, Національна поліція є активним суб'єктом просвітницької діяльності в закладах освіти. Але важливо, що така робота була системною та охоплювала всі заклади середньої освіти. Для досягнення цього доцільним є здійснення наступних заходів. По-перше, необхідно розробити навчальну програму, яка включатиме стандартизацію навчальних матеріалів та методик проведення. За основу рекомендується використовувати Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція», які були розроблені для шкільних офіцерів поліції і вже показали свою ефективність. Доцільним було би періодичне оновлення таких матеріалів з урахуванням наявних викликів. Наприклад, на сьогодні надзвичайно актуальними є питання алгоритму дій під час надзвичайних ситуацій, виявлення вибухонебезпечних предметів, тощо. У зазначених рекомендаціях ці питання не були відображені, але сьогодні потребує вивчення цих тем. Тож розроблені навчальні матеріали потребують періодичного перегляду та оновлення.

По-друге, необхідно забезпечити регулярне навчання та підвищення кваліфікації поліцейських, що залучені до цієї роботи, з метою підвищення ефективності їх взаємодії з учнями. Це може бути як в рамках службової підготовки, короткострокового підвищення кваліфікації, так і в рамках проведення тренінгів. Останній варіант ми вважаємо найоптимальнішим, особливо якщо долучити до цього громадські організації або такі потужні міжнародні агенції як UNFPA та EUAM Ukraine.

По-третє, важливо встановити механізми зворотного зв'язку від освітніх закладів та учасників освітнього процесу, щоб вчасно адаптувати та оптимізувати програми згідно з актуальними потребами та викликами. Для цього потрібно розробити зручні канали для збору зворотного зв'язку (наприклад анкети у друкованій або Google формі). Систематичний аналіз отриманої інформації допоможе виявити сильні та слабкі сторони просвітницьких заходів, а також проблеми, з якими стикаються учасники освітнього процесу. Також доречним було би залучення вчителів, адміністрації шкіл, батьків, а також самих учнів до процесу перегляду та оновлення програм.

По-четверте, важливо налагодити координацію всіх підрозділів поліції, які є суб'єктами просвітницької діяльності в конкретному регіоні (якщо це великі міста – по районах) для уникнення дублювання тем та навчальних закладів. Це сприятиме більш ефективному розподілу ресурсів і забезпечить комплексний підхід до здійснення таких заходів.

Висновки. Таким чином, просвітницька діяльність працівників поліції в закладах загальної середньої освіти є стратегічним інструментом ефективної профілактичної діяльності, що сприяє зниженню ризиків дитячої злочинності. Така діяльність виконує ряд функцій, зокрема освітньо-інформаційну, превентивну, виховну, світоглядну, іміджеву. Серед підрозділів Національної поліції обов'язок просвітницької діяльності покладається на підрозділи ювенальної превенції, дільничних офіцерів поліції, поліцейських офіцерів громад, шкільних офіцерів поліції та офіцерів служби освітньої безпеки, що не виключає залучення інших підрозділів. Не дивлячись на значну увагу МВС України до питань профілактичної діяльності в закладах освіти, що ілюструється різними проєктами, ця діяльність потребує подальшої уваги та вдосконалення. Проєкти, які продемонстрували свою ефективність і доцільність, наприклад, такі як «Шкільний офіцер поліції», необхідно активно

впроваджувати в діяльність поліції, щоб максимально використати їх потенціал. Для успішної реалізації профілактичної діяльності в закладах освіти важливо, щоб МВС Укра-

їни здійснювало цю діяльність у тісній співпраці з МОН України, що сприятиме інтегрованому підходу та підвищенню ефективності профілактичних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
2. Музичук О. М. Національна поліція в системі суб'єктів профілактики адміністративної деліктності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 145-154.
3. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
4. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
5. Романишина Л., Тюріна В., Бойко О. Формування педагогічної культури майбутніх офіцерів поліції в процесі професійної підготовки. *Physical culture and sport: scientific perspective*. 2023. № 2. С. 158–164.
6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19.12.2017 р. № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>
7. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад : Наказ МВС України від 28.07.2017 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text>
8. Реєстр суб'єктів освітньої діяльності в Одесі. URL: <https://registry.edbo.gov.ua/zagalna-serednya-osvita/51/>
9. Поліцейський безпеки у школі – обов'язки та особливості співпраці. URL: <https://eo.gov.ua/politseysky-bezpeky-u-shkoli-oboviazky-ta-osoblyvosti-spiivpratsi/2024/01/30/> (дата звернення: 18.05.2023).
10. Про затвердження Порядку взаємодії закладів освіти, територіальних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України з питань функціонування класів безпеки: Наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України від 20.11.2023 р. № 1436/940. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2117-23#Text>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СПРЯМОВАНОЇ НА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) ЩОДО ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ У ВИГЛЯДІ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

TOPICAL ISSUES OF ILLEGAL ACTIVITIES AIMED AT TAX EVASION, DUTIES (MANDATORY PAYMENTS) ON HUMANITARIAN AID IN THE FORM OF VEHICLES DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE

Григорашенко О.В., аспірант

Одеський державний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0006-8934-5401

Війна росії проти нашої країни показали всьому світу хто такі українці. В найтрагічніші та найважчі часи наші громадяни не зневірилися та не злякалися, не занепали духом, а стали пліч опліч для спротиву окупантам. Одним із проявів такого єднання став волонтерський рух. Незадіяне в військових діях населення намагалось допомогти військовим, як продовольством, одягом так і зброєю та транспортом. Своєю самовідданістю волонтери здобули повагу та довіру суспільства. Держава усвідомлюючи важливість волонтерського руху теж почала допомагати шляхом спрощення процедур розмитнення гуманітарних вантажів.

Зазначено, що зловживання в цій сфері є вкрай небезпечною тенденцією, яка може підірвати довіру до волонтерського руху, який так необхідний нашій країні. Недовіра суспільства до фондів та організацій які займаються допомогою як військовим так і населенню, яке постраждало від агресії, значно ускладнить їх діяльність, і створить додаткові виклики національній безпеці України.

Визначено науковців які в своїх працях досліджували проблематику протиправної діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків.

Розглянуто законодавчу базу, яка регламентує правовий режим воєнного стану, регулює питання діяльності благодійних фондів, гуманітарної допомоги, та порядку ввезення гуманітарної допомоги на територію України.

Проаналізовано данні з Єдиного державного реєстру судових рішень, та встановлено не поодинокі факти різноманітних злочинних схем щодо реалізації гуманітарної допомоги.

Досліджено найрозповсюдженіші схеми злочинної діяльності які спрямовані на отримання прибутку, шляхом продажу ввезених на територію України як гуманітарної допомоги автомобілів.

Запропоновано шляхи профілактичної діяльності за для недопущення протиправних дій з гуманітарною допомогою, яка ввозиться з-за кордону.

Ключові слова: ухилення від сплати податків, благодійні фонди, гуманітарна допомога, перепродаж автомобілів, пільгове розмитнення, незаконне використання, кримінальний аналіз.

Russia's war against our country showed the whole world who Ukrainians are. In the most tragic and difficult times, our citizens did not despair and were not afraid, did not lose heart, but stood shoulder to shoulder to resist the invaders. One of the manifestations of such unity was the volunteer movement. The population not involved in military operations tried to help the military, both with food, clothing, weapons and transport. By their selflessness, the volunteers gained the respect and trust of society. Realizing the importance of the volunteer movement, the state also began to help by simplifying customs clearance procedures for humanitarian cargo.

It is noted that abuse in this area is an extremely dangerous trend that can undermine trust in the volunteer movement, which is so necessary for our country. Society's mistrust of foundations and organizations engaged in helping both the military and the population affected by aggression will significantly complicate their activities and create additional challenges to Ukraine's national security.

Scientists have been identified who in their writings have studied the problems of illegal activity aimed at tax evasion.

The legislative framework, which regulates the legal regime of martial law, regulates the activities of charitable funds, humanitarian aid, and the procedure for importing humanitarian aid into the territory of Ukraine, was considered.

Data from the Unified State Register of Court Decisions was analyzed, and not a single fact of various criminal schemes regarding the implementation of humanitarian aid was established.

The most widespread schemes of criminal activity aimed at making a profit by selling cars imported to the territory of Ukraine as humanitarian aid were studied.

Proposed ways of preventive activities to prevent illegal actions with humanitarian aid imported from abroad.

Key words: tax evasion, charitable foundations, humanitarian aid, car resale, preferential customs clearance, illegal use, criminal analysis.

Постановка проблематики. Війна росії проти нашої країни показали всьому світу хто такі українці. В найтрагічніші та найважчі часи наші громадяни не зневірилися та не злякалися, не занепали духом, а стали пліч опліч для спротиву окупантам. Одним із проявів такого єднання став волонтерський рух. Незадіяне в військових діях населення намагалось допомогти військовим, як продовольством, одягом так і зброєю та транспортом. Своєю самовідданістю волонтери здобули повагу та довіру суспільства. Держава усвідомлюючи важливість волонтерського руху теж почала допомагати шляхом спрощення процедур розмитнення гуманітарних вантажів.

В той же час, деякими несвідомими особами почали вчиняти дії направленні на зловживання пільгових процедур ввезення гуманітарних вантажів під прикриттям недержавних організацій, які видають себе за благодійні фонди.

На наше переконання, це є вкрай небезпечна тенденція, яка може підірвати довіру до волонтерського руху, який так необхідний нашій країні. Недовіра суспільства до фондів та організацій які займаються допомогою як військовим так і населенню, яке постраждало від агресії, значно ускладнить їх діяльність, і створить додаткові виклики національній безпеці України.

В зв'язку з чим, аналіз та пошук шляхів боротьби з фактами протиправних дій щодо гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану є актуальним та нагальним завданням правоохоронної системи України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблематики документування та розслідування кримінальних правопорушень щодо протиправної діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків були присвячені роботи вітчизняних науковців, як за Кримінально-процесуальним кодексом України

1960 року В. А. Айдемським, Р. С. Довбаш, О. С. Задорожним, В. В. Лисенком, Г. О. Лісовим, Є. М. Найденом, В. А. Некрасовим, В. П. Поїздом, Г. П. Цимбал, П. В. Цимбалом, В. В. Топчієм, Г. Л. Чигриною, так і після реформи 2012 року Г. Г. Філоненко, Н. В. Гоч, О. А. Марущаком, О. В. Воробей, О. В. В'язовичем та іншими.

Таким чином в Україні мають місце дослідження з питань ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

В той же час механізми вчинення, шляхи протидії та методики розслідування зазначеного виду протиправної діяльності в рамках здійснення діяльності пов'язаної з організацією доставлення гуманітарної допомоги в період воєнного стану майже не досліджувались, оскільки це доволі новий прояв злочинної діяльності.

Метою статті є аналіз механізмів вчинення протиправної діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) щодо гуманітарної допомоги у вигляді транспортних засобів. Дослідження способів документування та методики розслідування такого виду злочинів.

Виклад основного матеріалу. На теперішній час в Україні діє такий правовий режим як воєнний стан. Згідно ст. 1 Закону України «Про оборону України», ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [7], [5].

На підставі Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, в Україні із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб введено воєнний стан, який в подальшому неодноразово продовжувався [3].

З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року волонтерський рух в країні став невід'ємною частиною суспільного життя. Мільйони українців згуртувалися, щоб допомагати один одному, армії та людям, постраждалим від війни. У перший період після початку конфлікту, волонтери займалися наданням медичної допомоги, збором коштів на закупівлю бронезитов, медичного обладнання, та іншого необхідного для військових на передовій. Вони також організовували збір продуктів харчування, одягу та речей першої необхідності для біженців та внутрішньо переміщених осіб.

Точну кількість волонтерів оцінити складно, адже багато людей допомагають спонтанно та не реєструються в жодних організаціях. За оцінками експертів, станом на травень 2023 року, у волонтерській діяльності в Україні брали участь від 2 до 5 мільйонів людей.

Волонтери надають допомогу в найрізноманітніших сферах, зокрема:

Гуманітарна допомога: збір та розподіл продуктів харчування, одягу, ліків, медичного обладнання;

Підтримка армії: забезпечення військових їжею, одягом, бронезитовими, шоломами, технікою;

Евакуація людей: допомога з виїздом з зон бойових дій, поселення у безпечних місцях;

Медична допомога: надання першої медичної допомоги, догляд за пораненими та хворими;

Психологічна допомога: підтримка людей, які постраждали від війни;

Інформаційна діяльність: розповсюдження правдивої інформації про війну в Україні.

Враховуючи масштаби та важливість для держави такої діяльності, за дія полегшення та сприяння її, законодавець передбачив та відповідно до Постанови КМУ

№ 953 від 5 вересня 2023 року про «Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану» {з змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1216 від 20.11.2023} Кабінет Міністрів України затвердив Порядок пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану [2].

Користуючись необхідністю широкого кола осіб в гуманітарній допомозі, та державного сприяння здійснення такої допомоги постраждалим від військової агресії, певна категорія осіб вирішила скористатись механізмами надання гуманітарної допомоги благодійними організаціями для свого збагачення. В ході аналізу Єдиного державного реєстру судових рішень було встановлено, що в Україні маються не поодинокі факти різноманітних злочинних схем щодо реалізації гуманітарної допомоги (транспортні засоби, одяг, спорядження, квадрокоптери тощо).

Згідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», цілями благодійної діяльності є надання допомоги для сприяння законним інтересам бенефіціарів у сферах благодійної діяльності, визначених цим Законом, а також розвиток і підтримка цих сфер у суспільних інтересах в тому числі сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану [1].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про гуманітарну допомогу» товари (предмети) що ввозяться (пересилаються) як гуманітарна допомога, підлягають першочерговому безкоштовному спрощеному декларуванню митними органами відповідними установами та організаціями незалежно від форми власності, з обов'язковим проставленням у товаросупровідних документах, вантажних митних деклараціях клейма «Гуманітарна допомога», «Продаж заборонено», завіреного печаткою митника. Зокрема, відповідно до вимог ст. 12 Закону України «Про гуманітарну допомогу» передбачена відповідальність за порушення законодавства про гуманітарну допомогу. Особи, винні у порушенні законодавства про гуманітарну допомогу, несуть відповідальність згідно із законами України. Порушення законодавства про гуманітарну допомогу, що тягне за собою кримінальну відповідальність згідно з законом є: використання гуманітарної допомоги не за цільовим призначенням; використання гуманітарної допомоги з метою отримання прибутку; товари (предмети) гуманітарної допомоги. Які продаються за грошові кошти, або передаються за інші види компенсації, та (або) виручка, отримана за такий продаж, вилучаються або конфіскуються у встановленому порядку [4].

Прикладом злочинної схеми є наступні дії. У фізичних та юридичних осіб виникає злочинний умисел, спрямований на отримання прибутку, шляхом продажу ввезених на територію України як гуманітарної допомоги автомобілів, тобто діючи умисно з корисливих мотивів, з метою особистого незаконного збагачення, усвідомлюючи суспільно-небезпечний характер своїх дій, передбачаючи їх суспільно-небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, в порушення вимог ст.12 Закону України «Про гуманітарну допомогу» та Постанови КМУ № 953 від 5 вересня 2023 року про «Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану» {з змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1216 від 20.11.2023, розроблюють та впроваджують в дію злочинну схему щодо продажу автотранспортних засобів завезених на територію України як гуманітарна допомога в яку задіють посадових осіб благодійних організацій та посадових осіб військовослужбовців.

Тобто транспортні засоби ввозяться на територію України з подальшою реалізацією, як благодійна допомога без обов'язкових митних платежів при розмитненні автомобілів, а саме: ввізного мита 10% від вартості автомобіля, відповідно до статті 271 Митного кодексу України [6], Закону України «Про митний тариф України» [8], акцизного податку (який складається з базової ставки, х коефіцієнт об'єму двигуна, х коефіцієнт віку транспортного засобу), податку на додану вартість 20% відповідно до Податкового кодексу, та пенсійного збору при першій постановці автомобіля на облік у розмірі 3% від вартості автомобіля, відповідно пункту 7 статті 1 Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування».

Зокрема, представниками благодійних «Фондів» та перевізником з метою отримання прибутку від реалізації гуманітарних автомобілів, здійснюється пошук покупців автомобілів шляхом надання оголошень на інтернет-ресурсах «ОЛХ», «АвтоРІА», «РСТ», щодо реалізації автомобілів в «Зоні ООС ввезених під «вологонтерку» з розміщенням фотографій автомобілів. При знаходженні покупця отримують від нього копію військового квитка, паспорта та ідентифікаційного номеру, для подальшого оформлення довіреності від імені одного із Фондів на право керування автомобілем.

Для купівлі автомобілів залучають співучасника-перевізника який здійснює підбір автомобілів за кордоном, їх купівлю та перевезення на територію України. З метою забезпечення ввезення автомобілів, через митний пункт пропуску під «нульове» розмитнення, як гуманітарну допомогу, тобто особа звертається до представників Фондів з метою виготовлення від імені Фондів супровідних документів на автомобіль (листа від імені Фонду з проханням щодо пропуску через митний контроль автомобілів, декларації про визнання автомобілів гуманітарним товаром).

В подальшому особи виготовляють листи від імені Фондів які використовуються при перевезенні автомобілів через митний пункт пропуску на підставі листів Фонду складається «Декларація про визнання автомобіля гуманітарною допомогою», яку надають митнику в пункті митного пропуску та без розмитнення переміщують автомобіль через кордон, як гуманітарну допомогу на територію України. Після перетину пункту пропуску особа передає замовнику «Декларацію про визнання автомобіля гуманітарною допомогою» з відтиском печатки митника, а той в свою чергу передає зазначену Декларацію розпоряднику Фондами, для реєстрації автомобілів в ТСЦ.

Розпорядник Фонду перебуваючи в ТСЦ, на підставі отриманої «Декларації про визнання автомобіля гуманітарною допомогою», листа Фонду, реєструє автомобіль на тимчасовий облік, кінцевим бенефіціарним власником якого визначено Фонд. В подальшому отримавши з ТСЦ тимчасові талони, номерні знаки з українською реєстрацією на автомобіль, виготовляє пакет документів на покупця: (довіреність від імені Фонду на право користування, тимчасовий талон та надсилає їх продавцю).

В подальшому продавець продає автомобілі через інтернет-ресурс «ОЛХ» та інші покупцям-військовослужбовцям та передає їм номерні знаки з пакетом документів від Фонду, при цьому вводить останніх в оману, повідомляючи, що відповідно до закону, після закінчення військового стану автомобіль можна буде переоформити у свою власність, що не відповідає дійсності.

Відповідно до Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів: Державна реєстрація транспортних засобів проводиться територіальними органами з надання сервісних послуг МВС з метою здійснення контролю за відповідністю конструкції транспортних засобів установленим вимогам правил і нормативів, дотриманням законодавства, що визначає порядок сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), використанням транспортних засобів в умовах воєнного і надзвичай-

ного стану, а також для ведення їх обліку та запобіганню вчиненню щодо них протиправних дій. Власники транспортних засобів та особи, що експлуатують такі засоби на законних підставах, або їх представники зобов'язані зареєструвати (перереєструвати) транспортні засоби протягом десяти днів після придбання (одержання) або митного оформлення, або тимчасового ввезення на територію України, або виникнення обставин, що є підставою для внесення змін до реєстраційних документів. Строк державної реєстрації продовжується у разі введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. У разі припинення або скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях власники зобов'язані зареєструвати (перереєструвати) транспортні засоби протягом дев'яноста днів.

Тобто, продавець достовірно розуміючи, що транспортний засіб зареєстровано на Благодійну організацію та покупець ні якого відношення до фонду не має (власником транспортного засобу являється фонд), що унеможливує реєстрацію за покупцем після закінчення воєнного стану без сплати ввізного мита 10% від вартості автомобіля, відповідно до статті 271 Митного кодексу України, Закону України «Про митний тариф України», акцизного податку (який складається з базової ставки $\times$ коефіцієнт об'єму двигуна $\times$ коефіцієнт віку транспортного засобу), податку на додану вартість 20% відповідно до Податкового кодексу, та пенсійного збору при першій постановці автомобіля на облік у розмірі 3% від вартості автомобіля, відповідно пункту 7 статті 1 Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування».

Зазначена діяльність підпадає під статтю 201-2 КК України «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» [9].

Висновки. Зазначені дії не тільки вводять в оману осіб які бажають придбати транспортний засіб, але і наносять значні репутаційні збитки як благодійним фондам та і державі в очах суспільства. З метою недопущення подібних протиправних алгоритмів, необхідно проводити більш активну роз'яснювальну роботу серед населення. Фактам протиправних дій благодійних фондів піддавати широкому розголосу з метою забезпечення останнім не тільки притягнення до відповідальності конкретних осіб, але і суспільного осуду.

Ми розуміємо що запровадження жорсткого контролю зі сторони держави за благодійними організаціями спричинить по перше ускладнення їхньої діяльності, а по друге породить корупційні ризики в сфері перевірки таких організацій. В той же час Прикордонна Служба України має один із найфаховіших в країні підрозділи кримінального аналізу, які при наявності достатньої інформації про те які організації здійснюють перетинання кордону з якими видами гуманітарної допомоги, і при взаємодії з Національною поліцією щодо подальшої долі такої допомоги, можуть визначити які з благодійних фондів та організацій можуть підпадати під ризики здійснення протиправних дій. Що стане підставою для більш ретельного відслідковування діяльності таких організацій і запобігання їх можливої протиправної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 № 5073-VI: станом на 23.01.2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 17.04.2024)
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення до деяких постанов Кабінету Міністрів України змін щодо реєстрації та обліку гуманітарної допомоги та її отримувачів у період воєнного стану» №953 від №1216 від 20.11.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1216-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.04.2024)
3. Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 19.04.2024)
4. Закон України «Про гуманітарну допомогу» від 22.10.199 № 1192-XIV: станом на 23.01.2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 17.04.2024)
5. Закон України «Про оборону» від 06.12.1991 № 1932-XII: станом на 04.04.2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 19.04.2024)
6. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI: станом на 13.01.2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 10.04.2024)
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 19.04.2024р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 19.04.2024)
8. Закон України «Про митний тариф України» від 19.10.2022 р. № 2697-XI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20#Text> (дата звернення: 10.04.2024)
9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 28.03.2024р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.09.2023)

ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

ON THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL OWNERSHIP OF VEHICLES

Волобуєв Ф.Ф., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-9419-7446

У статті розглянуто ключові положення початкового етапу розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами на основі аналізу кримінального, кримінального процесуального законодавства та наукових праць. Зокрема, це стосується визначення меж початкового і подальшого етапів розслідування, змісту типових слідчих ситуацій. Відповідно до них формуються завдання розслідування та вказуються засоби їх вирішення. У зв'язку з цим аргументовано доводиться помилковість поглядів окремих науковців, що інформаційно-пізнавальна діяльність слідчого зазвичай не охоплюється процесуальними межами розслідування, а процесуальні і криміналістичні уявлення про структуру розслідування не збігаються. Підкреслюється, що вся історія виникнення і розвитку криміналістики завжди пов'язувалася з реалізацією приписів кримінального і кримінального процесуального права. Відтак, акцентується увага на процесуальних рішеннях у кримінальному провадженні, які вказують на вирішення чи не вирішення завдань розслідування на певному етапі. Доводиться теза, що повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення знаменує собою закінчення початкового етапу і перехід до подальшого етапу розслідування. Звертається увага, що відповідно до чинного процесуального законодавства повідомлення особі про підозру знаменує собою перехід до наступної стадії кримінального провадження – притягнення особи до кримінальної відповідальності. На цій стадії кримінального провадження завдання розслідування істотно відрізняються від завдань початкового етапу.

На основі аналізу відомчих нормативно-правових актів доведено, що при визначенні змісту слідчих ситуацій початкового етапу розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами враховуються не тільки відомості від заявника, але й результати заходів реагування підрозділів поліції. Визначено перелік таких заходів, важливість оцінки слідчим їх результатів при внесенні отриманих відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ключові слова: методика розслідування, початковий етап, незаконне заволодіння, транспортний засіб, слідча ситуація.

The article discusses the key provisions of the initial stage of the investigation of illegal possession of vehicles based on the analysis of criminal, criminal procedural legislation and scientific works. In particular, this concerns the definition of the limits of the initial and subsequent stages of the investigation, the content of typical investigative situations. In accordance with them, the tasks of the investigation are formulated and the means of solving them are indicated. In this regard, the fallacy of the views of individual scientists is argued, that the informational and cognitive activity of the investigator is usually not covered by the procedural boundaries of the investigation, and the procedural and forensic ideas about the structure of the investigation do not coincide. It is emphasized that the entire history of the emergence and development of criminology has always been connected with the implementation of the prescriptions of criminal and criminal procedural law. Therefore, attention is focused on procedural decisions in criminal proceedings, which indicate the resolution or non-resolution of the tasks of the investigation. The thesis is proved that the notification of a person suspected of committing a criminal offense marks the end of the initial stage and the transition to the next stage of the investigation. Attention is drawn to the fact that, according to the current procedural legislation, the notification of a person about suspicion marks the transition to the next stage of criminal proceedings – bringing the person to criminal responsibility. At this stage of criminal proceedings, the tasks of the investigation are significantly different from the tasks of the initial stage.

Based on the analysis of departmental regulations, it is proven that when determining the content of investigative situations at the initial stage of the investigation of illegal possession of vehicles, not only the information from the applicant, but also the results of the response measures of the police units are taken into account. The list of such measures, the importance of the investigators' assessment of their results when entering the received information into the Unified Register of Pretrial Investigations is determined.

Key words: investigation method, initial stage, illegal possession, vehicle, investigative situation.

Постановка проблеми. Незаконні заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК України) відповідно класифікації кримінальних правопорушень визнаються злочинами. Це обумовлено їх підвищеною суспільною небезпечністю в порівнянні із кримінальними правопорушеннями проти власності, оскільки такі злочини не тільки позбавляють власників автомобілів, мотоциклів, моторолерів можливості користуватися ними, але й створюють загрозу життю і здоров'ю людей на дорогах в результаті порушення правил дорожнього руху. Окрім того, нерідко вказані правопорушення вчиняються із застосуванням насильства, серед яких значну частку складають злочини неповнолітніх. При цьому досить поширеними є викрадення автомобілів з метою їх використання для вчинення інших правопорушень, у тому числі тяжких та особливо тяжких злочинів.

Зважаючи на те, що успіх у розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами значною мірою закладається на його початковому етапі, важливим є визначення особливостей характерних слідчих ситуацій, завдань і засобів їх вирішення з урахуванням специфіки механізму вчинення вказаних злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Потрібно зазначити, що проблемним питанням розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами приділялася і приділяється досить значна увага з боку науковців-криміналістів (В.С. Бондарь, О.В. Бочковий, О.О. Дудоров та ін. (2020) [1], С.В. Головкін (2018) [2], Т.М. Малиновська і Л.Л. Тихоненко (2015) [3], Н.С. Моргун і В.В. Сєдакова (2019) [4], М.М.Ракович (2023) [5]). Звичайно, раніше проведені дослідження можуть розглядатися як наукові передумови для визначення шляхів удосконалення методики розслідування розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами, але вони торкалися особливостей початкового етапу розслідування лише фрагментарно або з включенням дискусійних положень, які потребують оцінки.

Мета статті полягає у визначенні на основі аналізу чинного кримінального, кримінального процесуального законодавства, а також наукових публікацій ключових положень початкового етапу розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу. Перше за все, потрібно підкреслити, що при розробці методики розслідування

кримінальних правопорушень окремого виду акцент робиться саме на початковому етапі розслідування. Це обумовлено тим що цей період є найбільш складним, зокрема з урахуванням характеру первинного матеріалу про злочин, який передбачений ст. 289 КК України. Саме на цьому етапі вирішується низка завдань кримінального і кримінально-процесуального характеру. Видається, що з кримінально-процесуальної точки зору загальними завданнями початкового етапу розслідування є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх даних, що вказують на ознаки кримінального правопорушення, а також обставин, що виключають кримінальне провадження. У зв'язку з цим вся робота на цій стадії спрямовується на збирання фактичних даних, які в подальшому має бути визнано достатніми для прийняття процесуальних рішень у справі.

Слід звернути увагу, що в криміналістичній літературі продовжує дискутуватися питання про межі початкового етапу розслідування (початок і закінчення). Так, окремими авторами відстоюється ідея розширеного тлумачення меж початкового етапу розслідування, фактично не пов'язаного з приписами КПК України щодо початку досудового розслідування і прийнятими процесуальними рішеннями. Як аргумент використовується твердження, що інформаційно-пізнавальна діяльність слідчого зазвичай не охоплюється процесуальними межами розслідування, а процесуальні і криміналістичні уявлення про межі, зміст та структуру розслідування не збігаються [6, с. 437]. На мій погляд, таке твердження є глибоко помилковим, оскільки ігнорує історію виникнення і розвитку криміналістики, яка завжди пов'язувалася з реалізацією приписів кримінального і кримінального процесуального права.

Потрібно підкреслити, що законодавець досить категорично сформулював припис, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 2 ст. 214 КПК України). З цим положенням безпосередньо пов'язана низка інших процесуальних приписів концептуального характеру. Так, досудове розслідування може здійснюватися тільки спеціально уповноваженим органом (слідчий, дізнавач, прокурор або керівник відповідного органу), а його здійснення до внесення відомостей до зазначеного реєстру (далі ЄРДР) або без такого внесення категорично забороняється (ч. 3 ст. 214 КПК України). Правда, законодавець зробив виключення з цього правила, дозволивши у невідкладних випадках проведення огляду місця події до внесення відомостей до ЄРДР, а у справах про кримінальні проступки ще й низки процесуальних дій, які не є слідчими (розшуковими). Але, як відомо, виключення тільки підтверджують правило.

На моє глибоке переконання, розроблення методик розслідування кримінальних правопорушень окремих видів повинно здійснюватися не тільки з урахуванням особливостей механізму їх вчинення, але й повністю ґрунтуватися на приписах чинного кримінального процесуального законодавства. Адже тільки процесуальні рішення засвідчують ступінь вирішення завдань досудового розслідування, для чого і розробляються криміналістичні рекомендації. Якщо виходити з цього концептуального уявлення, то початковий етап розслідування пов'язується з внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, проведенням слідчих (розшукових) дій і встановленням особи, стосовно якої зібрано достатню кількість доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення є визначальним процесуальним рішенням, оскільки знаменує собою початок нової стадії кримінального провадження, яка отримала назву стадії притягнення до кримінальної відповідальності (п. 14 ст. 3 КПК України). Ця стадія

знаменується появою підозрюваного, статус якого у кримінальному провадженні суттєво впливає на характер завдань розслідування та засоби їх вирішення, що цілком обґрунтовано позначається в криміналістичній методиці як подальший (після початкового) етап розслідування. Важливо також підкреслити, що з повідомленням особі про підозру пов'язується формування важливих облікових даних щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості (мають істотне юридичне значення) [7].

Особливості початкового етапу розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом значною мірою визначаються характером слідчих ситуацій, які складаються на момент внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Визначення таких ситуацій, їх типізація залежить від первинного матеріалу, який надходить до слідчого і підлягає внесенню в реєстр. Відповідно до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення (п. 1 підрозділ 1 розділ II) в реєстр повинні бути внесені, зокрема відомості стосовно обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, та попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність [8]. Важливо підкреслити, що тут потрібно враховувати особливості відомостей про незаконне заволодіння транспортним засобом (угон), які отримує слідчий.

Все починається з усного повідомлення про угон транспортного засобу, яке надходить від його власника чи законного користувача на номер екстреного виклику «102» оператора Call-центру Національної поліції України. Таке повідомлення приймається оператором, який протягом кількох хвилин зобов'язаний отримати основні дані про подію і заповнити спеціальну електронну картку в інформаційній системі. Надалі відомості надходять до диспетчерської служби, де уповноважений працівник при отриманні вказаної електронної картки в залежності від змісту повідомлення вирішує: направити на місце події наряд поліції для перевірки (при повідомленні сумнівного характеру); відразу направити на місце події слідчо-оперативну групу (при достовірних ознаках вчинення злочину); ввести в дію спеціальну поліцейську операцію щодо перехоплення тощо [9].

Відповідно до Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення підрозділами Національної поліції України (п. 7) повідомлення про незаконне заволодіння транспортним засобом належить до категорії, яка потребує негайного реагування (категорія «Бета»). Характерним для такого повідомлення є наявність інформації про правопорушення, що на час отримання повідомлення триває (продовжується в реальному часі) [10]. При наявності такої інформації на місце події направляється група реагування патрульної поліції (ГРПП). Ознайомлення з відомими нормативно-правовими актами та практикою їх застосування дозволяє визначити напрямки роботи ГРПП, яка повинна:

- отримати від заявника відомості про ознаки викраденого транспортного засобу, обставини незаконного заволодіння ним та про особу, яка могла, на думку заявника, вчинити викрадення;
- встановити наявність договору страхування транспортного заходу;
- здійснити заходи щодо перевірки можливості правомірного заволодіння транспортним засобом членами сім'ї заявника чи іншими близькими особами;
- перевірити, чи не був евакуйований транспортний засіб, наприклад, за порушення правил паркування тощо;
- проінформувати оперативного чергового про необхідність направлення слідчо-оперативної групи у разі

виявлення явних ознак незаконного заволодіння транспортним засобом;

- вжити заходи щодо забезпечення охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи;

- встановити знаходження поблизу місця події камер зовнішнього спостереження (на житлових будівлях, кафе, ресторанах тощо);

- здійснити обхід прилеглої території з метою виявлення та опитування очевидців заявленого викрадення транспортного засобу;

- отримати інформацію про дорожньо-транспортні пригоди, які мали місце останнього часу у даному населеному пункті;

- вжити заходів щодо пошуку викраденого транспортного засобу тощо.

Таким чином можна констатувати, що слідчому для внесення до ЄРДР може надійти різнохарактерна з точки зору повноти інформації про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 289 КК України. І вона міститься не тільки (і не стільки) в заяві потерпілої особи, а є результатом виконання своїх службових обов'язків різними підрозділами поліції, які зобов'язані оперативно реагувати на такі заяви. Саме ця обставина, як видається, повинна бути врахована при визначенні типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом. Нажаль в наукових публікаціях і навчально-методичних працях, присвячених розслідуванню даної категорії кримінальних правопорушень, не завжди це враховується. Це віддаляє сформульовані положення і рекомендації від адекватного розуміння їх сутності та їх зв'язку з реаліями слідчої практики. В той же час існують й окремі наукові розробки, які можна оцінити як максимально наближені до практичних потреб. Так, заслуговує всілякої підтримки, запропонована М.М. Раковичем класифікація слідчих ситуацій початкового етапу розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом на підставі змісту первинної інформації, що надходить до органу досудового розслідування до внесення відомостей про злочин до

ЄРДР: 1) ситуація, коли в результаті проведення пошукових заходів встановлено особу підозрюваного і місцезнаходження викраденого транспортного засобу; 2) ситуація, коли в результаті проведення пошукових заходів виявлено місцезнаходження викраденого транспортного засобу, але особу підозрюваного не встановлено; 3) ситуація, коли в результаті проведення пошукових заходів не вдалося виявити місцезнаходження викраденого транспортного засобу і встановити особу підозрюваного [5].

Характер наведених слідчих ситуацій дійсно є важливим для визначення завдань розслідування і засобів їх вирішення. Але вказаний автор, як видається, упустив з поля свого зору ситуацію, коли кримінальне провадження щодо незаконного заволодіння транспортним засобом відкривається на підставі результатів затримання підозрюваного в порядку ст. 208 КПК України. Таке затримання здійснюється поза межами кримінального провадження і може бути пов'язано з реалізацією матеріалів, отриманих оперативно-розшуковим шляхом, наприклад у справах щодо організованих злочинних груп, спеціалізованих на викраденнях вартісних автомобілів. Видається, що аналіз такої ситуації є досить цікавим з точки зору визначення зв'язку затримання особи підозрюваного без ухвали слідчого судді (суду) і змістом початкового етапу розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом.

Висновки. Підсумовуючи викладене, потрібно підкреслити що при визначенні меж і змісту початкового етапу розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами потрібно, по-перше, враховувати приписи кримінального процесуального законодавства щодо початку досудового розслідування та його стадійності. По-друге, розмежування початкового і подальшого етапів розслідування залежить від вирішеності чи невирішеності завдань кримінального провадження, ознакою чого є відповідні процесуальні рішення. По-третє, визначення змісту слідчих ситуацій початкового етапу розслідування у справах про незаконне заволодіння транспортним засобом залежить не тільки і не стільки від обсягу повідомлення заявника, але й від результатів пошукової діяльності підрозділів реагування патрульної поліції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протидія незаконному заволодінню транспортними засобами підрозділами Національної поліції України: практичний poradnik з елементами інтерактивних технологій / Бондар В.С., Бочковий О.В., Дудоров О.О. та ін. / за ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О.О. Дудорова. Северодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2020. 311 с. URL: <https://dspace.lduvs.edu.ua/bitstream/123456789/579/1>.
2. Головкин С.В. Особливості початкового етапу розслідування незаконного заволодіння транспортними засобами. *Діяльність підрозділів карного розшуку Національної поліції України щодо протидії незаконному заволодінню транспортними засобами* : збірн. матер. постійн. діяч. семінару (м. Северодонецьк, 31 травня – 2 червня 2018 р.). Северодонецьк : Луган. держ. ун-т внутр. Справ ім. Е.О. Дідоренка, 2019. С. 31-36.
3. Малиновська Т. М., Тихоненко Л. Л. Незаконне заволодіння транспортними засобами: особливості досудового розслідування : наук.-метод. рек. Харків, 2015. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1238/>
4. Моргун Н. С., Седатова В. В. Типові слідчі ситуації, що виникають під час розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом, встановлення його місцезнаходження та причетних до цього злочину осіб. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 88-93. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/249934798.pdf>.
5. Ракович М.М. Особливості початкового етапу досудового розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2023 р., № 2 (80). С. 211-215. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2023/37.pdf.
6. Мазур А. Межі початкового етапу розслідування. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. 61, 435–441. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/251/248>.
7. Деякі питання ведення обліку відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості: Наказ МВС України від 30.03.2022 № 207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0425-22#Text>.
8. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Офісу Генерального прокурора № 231 від 17.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>.
9. За лаштунками екстреної служби «102»: інтерв'ю із начальником відділу служби «102» ГУНП в Одеській області. URL: <https://od.npu.gov.ua/news/za-lashtunkamy-ekstrenoi-sluzhby-102>.
10. Інструкція з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України. Затв. Наказом МВС України від 27.04.2020, № 357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20>.

**АДМІНІСТРАТИВНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ****ADMINISTRATIVE FORMS AND METHODS OF ACTIVITY
OF PROSECUTOR SELF-GOVERNMENT BODIES**

**Варга Ю.Ю., аспірант кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права**

Ужгородського національного університету

ORCID ID: 0009-0001-5409-7077

Стаття присвячена адміністративним формам та методам діяльності органів прокурорського самоврядування. Форми адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування – це зовнішнє конкретне вираження змісту їх адміністративної діяльності. Ці форми поділяються на дві загальні групи - правові та організаційні. Правові форми діяльності органів прокурорського самоврядування розподілено на наступні дві групи: 1) визначені (процедурні); 2) дискреційні. Серед визначених (процедурних) форм діяльності виділено такі форми діяльності, як: 1) нормотворчість; 2) прийняття індивідуальних актів; 3) здійснення інших дій, пов'язаних із правовими актами. На сьогодні, адміністративно-правове регулювання форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування є поверхневим, адже воно не закріплює вичерпну систему таких форм. В законодавстві бракує системності та комплексного підходу. Спостерігається недостатність інструментарію реального впливу органів прокурорського самоврядування на вирішення ввірених їм проблем внутрішньої діяльності органів. В законодавстві не передбачено чіткі процедури, стадії, строки реалізації таких форм діяльності. Також виявлено недостатність засобів втілення рішень органів прокурорського самоврядування, реальних інструментів зворотного зв'язку та реагування на дії органів прокурорського самоврядування з боку інших уповноважених органів. Методи адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування – це логічно поєднана система способів та прийомів, а також засобів реалізації повноважень щодо самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування, які формують характер діяльності зазначених органів, відображають її зміст, а також стиль та спосіб досягнення адміністративних цілей. До методів адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування слід віднести: метод координації; метод реорганізації; метод рекомендації; метод контролю; метод переконання; метод владних приписів (імперативний метод).

Ключові слова: адміністративна діяльність, метод діяльності, нормотворчість, органи прокурорського самоврядування, прийняття індивідуальних актів, прокурорське самоврядування, форма діяльності.

The article is devoted to administrative forms and methods of activities of prosecutorial self-government bodies. Forms of administrative activity of prosecutorial self-government bodies are an external concrete expression of the content of their administrative activity. These forms are divided into two general groups - legal and organizational. Legal forms of activity of prosecutorial self-government bodies are divided into the following two groups: 1) defined (procedural); 2) discretionary. Among the defined (procedural) forms of activity, such forms of activity are highlighted as: 1) rule-making; 2) adoption of individual acts; 3) implementation of other actions related to legal acts. Today, the administrative-legal regulation of the forms of administrative activity of prosecutorial self-government bodies is superficial, because it does not establish a comprehensive system of such forms. The legislation lacks systematicity and a comprehensive approach. There is an insufficiency of the toolkit of real influence of prosecutorial self-government bodies on solving the problems of the internal activities of the bodies entrusted to them. The legislation does not provide for clear procedures, stages, and deadlines for the implementation of such forms of activity. Inadequacy of means of implementation of decisions of prosecutorial self-government bodies, real feedback tools and response to actions of prosecutorial self-government bodies by other authorized bodies was also revealed. The methods of administrative activity of prosecutorial self-government bodies are a logically combined system of methods and techniques, as well as means of exercising powers regarding the independent collective decision by prosecutors of issues of internal activity of the prosecutor's office by prosecutorial self-government bodies, which shape the nature of the activity of these bodies, reflect its content, as well as the style and method of achievement administrative purposes. Methods of administrative activity of prosecutorial self-government bodies include: coordination method; reorientation method; recommendation method; control method; method of persuasion; the method of authoritative prescriptions (imperative method).

Key words: administrative activity, adoption of individual acts, bodies of prosecutorial self-government, form of activity, method of activity, prosecutorial self-government, rule-making.

Актуальність проблеми. Дослідження форм та методів діяльності органів прокурорського самоврядування є нагальною потребою часу, оскільки дозволить структурувати не лише нормативно-правовий, а й правореалізаційний матеріал, здійснити відповідні теоретичні узагальнення щодо адміністративної діяльності наведених суб'єктів. Наведене надасть змогу висвітлити таку діяльність в цілому, виявити можливі недоліки у обраних формах чи методах, переосмислити її зміст та структуру, що надалі може стати науково-теоретичним підґрунтям для подальшого її удосконалення.

Метою статті є визначити адміністративні форми та методи діяльності органів прокурорського самоврядування.

Зуважуючи напрацювання вчених та власні висновки, вважаємо, що форми адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування – це зовнішнє конкретне вираження змісту їх адміністративної діяльності, яке проявляється як групи однорідних (або пов'язаних спільними адміністративно-правовими характеристиками та ціллю)

дій, за допомогою яких відбувається досягнення адміністративних цілей у процесі самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури. Найбільшу підтримку серед науковців здобув підхід, за якого слід виокремлювати правові та неправові форми адміністративної діяльності органу публічної адміністрації. А уже у рамках правових та неправових форм виділяти більш вузькі їх види. Таке бачення є значною мірою обґрунтоване. Воно засноване насамперед на тому, що будь-яка адміністративна діяльність суб'єкта владних повноважень складається із значної кількості різних за характером та спрямованістю дій. Не уся адміністративна діяльність таких суб'єктів являється безпосереднім процесом застосування норм права, здійсненням дій, прийняттям актів, що тягнуть за собою правові наслідки. Значна частина дій суб'єкта владних повноважень спрямована на вирішення організаційних, матеріально-технічних питань забезпечення власної діяльності, створення засобів та умов для більш якісної реалізації безпосередньої компетенції. Саме тому, за ознакою настання

відповідних правових наслідків в результаті адміністративної діяльності публічної адміністрації у правовій доктрині запропоновано виокремлювати її правові та неправові форми.

В цілому погоджуємося із слушністю такого розподілу форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування. Вважаємо за доцільне лише зауважити на недостатній коректності застосування слова «неправові» форми. Адже у контексті змісту статті 19 Конституції України, уся адміністративна діяльність публічної адміністрації здійснюється виключно у відповідності та у спосіб, що визначений чинним законодавством. Саме тому застосування поняття «неправові» форми адміністративної діяльності семантично суперечить чинному законодавству. А також назва «неправові» форми не точно відображає саме зміст і перелік таких форм. Вважаємо, що більш коректним є вжиття поняття організаційні форми адміністративної діяльності.

Попри прихильність до найбільш усталеної концепції поділу форм адміністративної діяльності, вважаємо, що доцільно також застосовувати і інші, альтернативні підходи до класифікації. Більш гнучкий підхід до виокремлення форм також необхідний та обґрунтований специфікою адміністративно-правового статусу органів прокурорського самоврядування, природою їх повноважень, а як наслідок, процедур та дій, які вони уповноважені здійснювати. Отже, вважаємо, що серед форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування слід виокремлювати дві найбільш загальні: правові та організаційні.

Правовими формами діяльності слід визначати сукупність дій органів прокурорського самоврядування, що поєднані спільною адміністративною ціллю та спрямовані на реалізацію наданих повноважень, які здійснюються у чіткій визначеній законодавчо процедурі, а також тягнуть за собою настання правових наслідків. В узагальненому вигляді правові форми діяльності органів прокурорського самоврядування можна поділити на наступні дві групи:

1) визначені (процедурні) – це група правових форм діяльності органів прокурорського самоврядування, які являються зовнішнім проявом реалізації чітко прописаних у законодавстві повноважень наведених органів. Ці форми втілюють у практику суспільних відносин закріплені у адміністративно-правових нормах чіткі процедури виконання завдань органами прокурорського самоврядування, передбачену законом відповідну стадійність зазначеного процесу, строки, дії, а також у них відповідно до законодавства наявно чітко визначений очікуваний результат здійснення адміністративної процедури – акт, рішення, договір тощо;

2) дискреційні – форми діяльності органів прокурорського самоврядування, які полягають у сукупності однорідних дій, що вчиняються ними на виконання повноважень, процедури, стадійності та очікуваний кінцевий результат для яких чітко не визначено у адміністративно-правовому регулюванні. Окресленими є лише загальні цілі реалізації таких повноважень, у зв'язку з чим форми їх втілення містять значну частину дискреції – органу прокурорського самоврядування надано можливість обирати на власний розсуд конкретні дії, якими доцільно реалізовувати такі повноваження, стадії, акти, якими слід завершувати реалізацію таких повноважень чи підкріплювати завершення окремих стадій у реалізації повноважень.

Надалі слід більш конкретно охарактеризувати форми діяльності органів прокурорського самоврядування кожної із виділених груп. Відтак, серед визначених (процедурних) форм діяльності можна також виділити такі форми діяльності, як: 1) нормотворчість; 2) прийняття індивідуальних актів; 3) здійснення інших дій, пов'язаних із правовими актами.

Нормотворчість як форма адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування посідає важливе місце у структурі усіх форм діяльності наведених органів. Відтак, Всеукраїнська конференція прокурорів приймає Положення про порядок роботи Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (наразі – органу, що здійснює дисциплінарне провадження), затверджує Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів і Положення про Раду прокурорів України, приймає Регламент Конференції. Рада прокурорів затверджує статут Національної академії прокуратури України та погоджує Положення про автоматизовану систему розподілу дисциплінарних скарг (заяв), що затверджується Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів [1], [2]. Також, із системного аналізу нормативно-правового регулювання, можна зауважити, що своїм рішенням Всеукраїнська конференція прокурорів у рамках виконання інших повноважень щодо вирішення внутрішніх питань діяльності прокуратури може прийняти рішення нормативного характеру, яке буде обов'язковим для Ради прокурорів та будь-яких прокурорів.

Наступні правові форми діяльності органів прокурорського самоврядування – прийняття індивідуально-правових актів органами прокурорського самоврядування, в основному складаються у зв'язку із участю наведених органів у вирішенні кадрових питань. Це, зокрема: обрання Всеукраїнською конференцією прокурорів членів Вищої ради правосуддя та прийняття рішення про звільнення їх з посади відповідно до Конституції і законів України, призначення членів Ради прокурорів України та Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів [1]. Рада прокурорів вносить рекомендації про призначення та звільнення прокурорів з адміністративних посад у випадках, передбачених Законом; співпрацює з Генеральною прокуратурою України з питань призначення та звільнення прокурорів з адміністративних посад у випадках, передбачених Законом; визначає членів конкурсної комісії для проведення конкурсу на адміністративні посади в Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру [2].

Здійснення інших дій, що пов'язані із правовими актами, органами прокурорського самоврядування як форма їх діяльності є досить нетиповою для усіх суб'єктів публічного адміністрування. Наприклад, це може передбачати діяльність щодо подання Радою прокурорів до Генеральної прокуратури України запиту про обсяг коштів, необхідних для забезпечення діяльності органів прокурорського самоврядування.

Наступною групою правових форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування є дискреційні форми. Слід зауважити, що закріплення саме дискреційних форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування є досить характерними для нинішнього стану правового регулювання окресленого питання. Зокрема, до таких форм діяльності можна віднести:

1) звернення з пропозиціями про вирішення питань діяльності прокуратури до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

2) організація виконання рішень органів прокурорського самоврядування;

3) організація контролю за виконанням рішень Всеукраїнської конференції прокурорів;

4) розгляд питань правового захисту прокурорів, соціального захисту прокурорів та членів їх сімей, прийняття відповідних рішень з цих питань;

5) розгляд звернень прокурорів та інших повідомлень про загрозу незалежності прокурорів, вжиття відповідних заходів (повідомлення органів про підстави для притягнення до кримінальної, дисциплінарної чи іншої відповідальності; ініціювання розгляду питань щодо вжиття заходів забезпечення безпеки прокурорів; оприлюднення заяв

від імені прокурорського корпусу про факти порушення незалежності прокурора; звернення до міжнародних організацій з відповідними повідомленнями тощо).

Щодо розкриття організаційних форм діяльності органів прокурорського самоврядування, то слід зауважити, що це сукупність однорідних дій, які спрямовані на вирішення матеріально-технічних, організаційних, інформаційних та інших поточних питань діяльності органів прокурорського самоврядування, здійснення яких націлене на створення найбільш оптимальних умов для ефективного виконання безпосередніх повноважень наведених органів стосовно забезпечення організаційної єдності функціонування органів прокуратури, підвищення якості роботи прокурорів, зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність тощо.

Також форми адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування можна класифікувати на розпорядчі (прийняття індивідуальних актів – про призначення членів Вищої ради правосуддя, прийняття нормативних актів – прийняття положення про порядок роботи органу, що здійснює дисциплінарне провадження) та дорадчі (надання рекомендацій, звернення до органів з питань вирішення проблем внутрішньоорганізаційної діяльності прокуратури).

Надалі перейдемо до розкриття методів адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування. На думку автора, методи адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування – це логічно поєднана система способів та прийомів, а також засобів реалізації повноважень щодо самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування, які формують характер діяльності зазначених органів, відображають її зміст, а також стиль та спосіб досягнення адміністративних цілей.

Щодо виокремлення конкретної системи методів адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування, слід зауважити, що сьогодні у доктрині адміністративного права не досягнуто єдиної позиції щодо переліку наявних методів адміністративної діяльності. Одні науковці є прихильниками традиційного (більш консервативного) підходу, за яким пропонують виокремлювати основні, до яких відносять імперативний і диспозитивний, та допоміжні, такі як рекомендаційний та заохочувальний методи. А також за цим підходом виділяють методи переконання та примусу [3, с. 61].

Інші вчені, застосовуючи більш новаторський підхід, виокремлюють такі методи адміністративної діяльності (автори розглядають адміністративну діяльність поліції): методи організації та методи власне діяльності. Серед методів діяльності виділяють загальні та спеціальні. Загальні – це методи переконання та примусу, а також метод регулювання. До спеціальних методів відносять: моніторинг стану організованої злочинності, узагальнення та розповсюдження передового досвіду, надання практичної допомоги і т. ін., регламентний метод [4, с. 67].

Слід зазначити, що система методів адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування характеризується істотною специфікою у її порівнянні з методами адміністративної діяльності інших суб'єктів публічного адміністрування. Адже у діяльності останніх завжди вагомому частину посідає саме застосування методів примусу. Саме метод примусу, а також в цілому імперативний метод є властивими адміністративному праву, правовідносинам та адміністративній діяльності. Завдяки правовим засобам та прийомам зазначених методів вдається найбільш чітко та ефективно досягати адміністративних цілей, упорядковувати найбільш важливі суспільні відносини, що перебувають під адміністративно-правовою охороною. Таким методом властиві чіткі та категоричні владні веління, що закріплюються у нормативно-право-

вому регулюванні, визначення адміністративно-правових обов'язків, вичерпних адміністративних процедур реалізації відповідних прав чи здійснення повноважень, закріплення адміністративної відповідальності у разі порушення вимог адміністративного законодавства.

Поряд з тим, утворення та функціонування органів прокурорського самоврядування є проявом новітніх тенденцій розвитку дійсності публічного врядування, окреслюючи напрями майбутнього розвитку методів адміністративної діяльності. Діяльність органів прокурорського самоврядування не можна визначати як прояв діяльності з реалізації владних повноважень у її класичному імперативному розумінні. Така діяльність інтегрує в собі самоорганізаційні, координаційні, реордінаційні аспекти, фундаментом та стрижнем якої є саме самоврядність, самостійне вирішення внутрішньо-професійних питань. Проте одночасно з такими особливостями, адміністративна діяльність досліджуваних органів потребує наявності імперативного метода (в певних, лише визначених законодавством випадках, примусу), його поміркованого та обґрунтованого впровадження та застосування нарівні і додатково з усіма іншими наведеними методами діяльності задля формування дійсного та ефективного інструменту виконання рішень органів прокурорського самоврядування, здійснення необхідного управлінського впливу як на систему органів прокуратури та прокурорів зокрема, так і на відповідні уповноважені органи державної влади чи інших суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Отже, вважаємо, що виходячи із наявного стану адміністративно-правового регулювання, до методів адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування слід віднести: 1) метод координації; 2) метод реордінації; 3) метод рекомендації; 4) метод контролю; 5) метод переконання; 6) метод владних приписів (імперативний метод).

Метод координації є одним із найбільш актуальним сьогодні в цілому у розвитку та удосконаленні здійснення усієї адміністративної діяльності не лише в Україні, а і на європейському рівні. Зокрема, у ЄС широкого обговорення та застосування набуває відкритий метод координування (ВМК). Так, О. Оржель, розкриваючи специфіку такого методу, відзначає, що наразі не існує офіційно визначення ВМК. У глосарії офіційних термінів ЄС відкритий метод координації представлений як інструмент європейського врядування, рамковий метод для міждержавного співробітництва між державами-членами. Основними ознаками ВМК визнаються: спільне визначення цілей, яких необхідно/бажано досягти; узгодження інструментів і засобів вимірювання досягнення прогресу (індикатори, статистичні показники тощо); моніторинг і порівняння досягнень держав-членів («бенчмаркінг») та обмін досвідом [5], [6].

Метод координації забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; рішення приймається шляхом компромісу [7].

Отже, метод координації органічно впливає із сутності та правової природи повноважень органів прокурорського самоврядування, являючись одним із важливих засобів досягнення цілей їхньої адміністративної діяльності. Наприклад, він застосовується у процесі звернення до органів державної влади та їх посадових осіб із пропозиціями щодо вирішення питань діяльності прокуратури. Органи прокурорського самоврядування не наділені владно-розпорядчими повноваженнями стосовно зобов'язання інших органів державної влади до вчинення дій чи прийняття відповідних актів з приводу вирішення питань діяльності прокуратури. Проте, за допомогою застосування методу координації, вправі пропонувати актуальні та важливі спільні цілі, доводити до відома можливих шляхів їх досягнення, погоджувати спільні дії.

Метод реордінації полягає в тому, що керіваному об'єкту надається право вимагати від керівного суб'єкта

створення необхідних умов для своєї діяльності (матеріальних, організаційних, фінансових). У адміністративній діяльності органів прокурорського самоврядування він проявляється насамперед у такому напрямі, як формування до Генеральної прокуратури України запиту про обсяг коштів, необхідних для забезпечення діяльності органів прокурорського самоврядування, вирішенні питань соціального, правового, матеріального забезпечення прокурорських працівників.

Рекомендаційний метод адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування полягає у наданні пропозицій, рекомендацій стосовно бажаної поведінки суб'єктів адміністративних відносин, а саме (найчастіше) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, безпосередньо органів прокуратури та прокурорських працівників у сфері реалізації прокурорських повноважень, забезпечення незалежності прокурорів, дотримання гарантій їхньої діяльності, забезпечення організаційної єдності системи органів прокуратури. Прикладом застосування рекомендаційного методу є надання відповідних висновків та пропозицій за результатами розгляду повідомлень прокурорів та інші повідомлення про загрозу незалежності прокурорів. Також широкого застосування наведений метод отримав при участі органів прокурорського самоврядування у вирішенні кадрових питань – надання рекомендацій щодо призначення на адміністративні посади в органи прокуратури.

Метод контролю – це сукупність засобів та прийомів, які застосовуються задля здійснення спостереження за станом адміністративно-правових відносин, правовою поведінкою об'єкта впливу з метою систематичного отримання інформації про такий стан, про результати виконання відповідних рішень, дій, актів тощо, виконання положень чинного законодавства, та, у разі, встановлення порушень – застосування заходів примусу. Застосування методу контролю передбачено у адміністративній діяльності органів прокурорського самоврядування у внутрішньоорганізаційній сфері – здійснення контролю за виконанням рішень органів прокурорського самоврядування. Проте слід зауважити, що чітких адміністративних процедур такого контролю чи заходів адміністративного примусу, який буде застосовано у разі виявлення порушень, чинним законодавством не передбачено. Наведене робить застосування методу контролю у адміністративній діяльності органів прокурорського самоврядування непослідовним та недовіршеним.

Метод переконання полягає у здійсненні заходів, застосування різних прийомів органами прокурорського самоврядування, які спрямовані на добровільне формування стійкого усвідомлення усіма суб'єктами адміністративних правовідносин у сфері вирішення внутрішньоорганізаційних питань діяльності прокуратури необхідності дотримуватися норм чинного законодавства у визначеній сфері, виконувати рішення органів прокурорського самоврядування, послуговуватися їхніми роз'ясненнями та рекомендаціями. Застосування наведеного методу також вбачаємо у ситуаціях розгляду повідомлень прокурорів та інших повідомлень про загрозу незалежності прокурорів, за наслідком яких органи прокурорського самоврядування надають рекомендації, застосовуючи метод переконання у необхідності їх дотримуватися.

Метод владних приписів (імперативний) – в об'єкта управління немає вибору варіанту поведінки і він повинен діяти лише так, як йому наказано. У адміністративній діяльності органів прокурорського самоврядування такий метод наразі не є до кінця розробленим та визначеним. У нормативно-правовому регулюванні закріплено, що рішення Всеукраїнської конференції прокурорів є обов'язковими для Ради прокурорів та будь-яких прокурорів, проте практика правореалізації не сформована, бракує інформації про відповідні рішення органів про-

курорського самоврядування, які визначають відповідні норми чи встановлюють чіткі зобов'язання, крім того, законодавчо не визначено відповідальності за невиконання рішень органів прокурорського самоврядування.

Висновки. Запропоновано визначати форми адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування як зовнішнє конкретне вираження змісту їх адміністративної діяльності, яке проявляється як групи однорідних (або пов'язаних спільними адміністративно-правовими характеристиками та ціллю) дій, за допомогою яких відбувається досягнення адміністративних цілей у процесі самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури.

Зауважено на доцільність виокремлення серед форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування найбільш загальних груп: правові та організаційні. Правові форми діяльності органів прокурорського самоврядування розподілено на наступні дві групи: 1) визначені (процедурні) – втілюють у практику суспільних відносин закріплені у адміністративно-правових нормах чіткі процедури виконання завдань органами прокурорського самоврядування, передбачену законом відповідну стадійність зазначеного процесу, строки, дії, а також у них відповідно до законодавства наявно чітко визначений очікуваний результат здійснення адміністративної процедури – акт, рішення, договір тощо; та 2) дискреційні – вчиняються на виконання повноважень, процедури, стадійності та очікуваний кінцевий результат для яких чітко не визначено у адміністративно-правовому регулюванні. Органу прокурорського самоврядування надано можливість обирати на власний розсуд конкретні дії, якими доцільно реалізовувати такі повноваження, стадії, акти, якими слід завершувати реалізацію таких повноважень чи підкріплювати завершення окремих стадій у реалізації повноважень. Серед визначених (процедурних) форм діяльності виділено такі форми діяльності, як: 1) нормотворчість; 2) прийняття індивідуальних актів; 3) здійснення інших дій, пов'язаних із правовими актами.

Відзначено, що на сьогодні існують проблеми адміністративно-правового регулювання форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування: 1) це регулювання є поверхневим, не закріплюючи вичерпної системи таких форм; 2) несистемність та брак комплексного підходу; 3) брак адміністративно-правового інструментарію реального впливу органів прокурорського самоврядування на вирішення ввірених їм проблем внутрішньої діяльності органів. Усе наведене призводить до закріплення у законодавстві значної кількості дискреційних форм такої діяльності. Недоліком наведених форм є те, що законодавством визначено загальне призначення та сутність форми діяльності, проте не передбачено: а) чіткі процедури, стадії, строки реалізації таких форм; б) обов'язкові чи очікувані результати реалізації відповідної форми діяльності; в) засоби втілення рішень органів прокурорського самоврядування, реальні адміністративно-правові інструменти зворотного зв'язку та реагування на відповідні дії органів прокурорського самоврядування з боку інших уповноважених органів. Наявність визначених форм адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування не надто покращує ситуацію у зв'язку з низькою активністю Всеукраїнської конференції прокурорів та Ради прокурорів у розробці та прийнятті саме нормативних актів з питань, що належать до їх відання.

Методи адміністративної діяльності органів прокурорського самоврядування визначено як логічно поєднану систему способів та прийомів, а також засобів реалізації повноважень щодо самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування, які формують характер діяльності зазначених органів, відображають її зміст, а також стиль та спосіб досягнення адміністративних цілей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Регламент Всеукраїнської конференції прокурорів : Регламент, прийнято Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004900-17#n21>.
2. Положення про раду прокурорів України : Положення Генеральної прокуратури України, затверджено Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002900-17#Text>.
3. Боровик А. В., Макаренко М. М. Поняття, сутність та класифікація адміністративно-правових методів діяльності Національної поліції України. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Випуск 1. С.60-65.
4. Доценко О. С. Адміністративно-правові методи протидії організованій злочинності в Україні. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ „SUPREMAȚIA DREPTULUI”*. 2020. № 1-2. С. 66-73.
5. Глосарій офіційних термінів ЄС. URL: http://europa.eu/scadplus/aboutglossary_en.htm.
6. Оржель О. Інструменти європейського врядування: програми сприяння. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 2. С. 94-106.
7. Методи правового регулювання господарських відносин. URL: https://pidru4niki.com/12281128/pravo/metodi_pravovogo_regulyuvannya_gospodarskih_vidnosin.

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS UNDER MARTIAL LAW

Сірант М.М., д.ю.н., професор,
заступник директора

Інститут права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Маркін С.І., адвокат,
к.ю.н., доцент

У статті проаналізовано стан захисту прав дитини в умовах воєнного стану. Зосереджено увагу на основоположних правах дитини, якими є право на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації; право на захист від усіх форм насильства. Підкреслено, що упродовж останніх десятиліть міжнародне співтовариство активно працює над розробкою нормативного підґрунті захисту прав дитини. Такі норми, що становлять основу правозастосовної і правоохоронної діяльності знайшли відображення у нормах чинного законодавства багатьох демократичних країн світу.

Підкреслено, що Україна, послідовно дотримується взятих на себе зобов'язань у сфері захисту прав людини, які нею підтверджені шляхом ратифікації Конвенції з прав дитини у 1991 році. Сьогодні, коли наша держава чинить героїчний опір російській військовій машині, максимальні зусилля усіх органів держави спрямовуються і на захист прав та свобод дітей, а особливо тих, які стали жертвами цієї кривавої війни.

Зроблено висновок про те, що сьогодні існує нагальна проблема забезпечення прав і свобод дитини, реалізації яких став на заваді режим воєнного стану, запроваджений в Україні у зв'язку з широкомасштабним вторгненням російської федерації на територію України. констатовано, що масштабні порушення прав дитини проявились у різних формах насильства, позбавленні батьківської опіки, примусового переміщення з території України, позбавлення свободи, і найголовніше, позбавлення життя. Умотивовано, що держава повинна докласти максимум зусиль, аби повернути усіх незаконно переміщених з України дітей, відновити порушені права та забезпечити їх подальший захист. Таку роботу, безперечно, необхідно здійснювати в безпосередній співпраці з міжнародними організаціями та інституціями, які діють у сфері захисту прав дитини, особливо задіявши усі існуючі механізми впливу на країну-агресора і терориста.

Ключові слова: дитина, права дитини, міжнародно-правовий захист дітей, право на життя, свобода пересування та вільний вибір місця проживання, опіка, піклування, міжнародні інституції.

The article analyzes the state of child rights protection under martial law. Attention is focused on the fundamental rights of the child, which are the right to life and health care; the right to a name and citizenship; the right to an adequate standard of living; the child's right to freely express his opinion and receive information; the right to protection from all forms of violence. It is emphasized that in recent decades the international community has been actively working on the development of a normative basis for the protection of children's rights. Such norms, which form the basis of law enforcement and law enforcement activities, are reflected in the norms of the current legislation of many democratic countries of the world.

It is emphasized that Ukraine consistently adheres to its obligations in the field of human rights protection, which were confirmed by the ratification of the Convention on the Rights of the Child in 1991. Today, when our state is putting up heroic resistance to the Russian war machine, the maximum efforts of all state bodies are directed to protecting the rights and freedoms of children, especially those who became victims of this bloody war.

It was concluded that today there is an urgent problem of ensuring the rights and freedoms of the child, the implementation of which has been hindered by the martial law regime introduced in Ukraine in connection with the large-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine. it was established that large-scale violations of children's rights manifested themselves in various forms of violence, deprivation of parental custody, forced displacement from the territory of Ukraine, deprivation of liberty, and most importantly, deprivation of life. It is reasoned that the state should make every effort to return all illegally displaced children from Ukraine, restore violated rights and ensure their further protection. Such work, of course, must be carried out in direct cooperation with international organizations and institutions that operate in the field of child rights protection, especially using all existing mechanisms of influence on the aggressor and terrorist country.

Key words: child, child rights, international legal protection of children, right to life, freedom of movement and free choice of place of residence, guardianship, care, international institutions.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство вже давно усвідомило, що права людини і громадянина є найціннішим надбанням людства. Зміна вектору на неухильне дотримання прав людини та їх реалізацію потребує належного законодавчого закріплення прав людини, які відносяться до прав усіх поколінь. Водночас, акцентування уваги на правах найбільш вразливих і незахищених категорій осіб, якими є діти свідчить про намагання людей забезпечити подальший розвиток цивілізації, адже діти є нашим майбутнім.

Вочевидь, що сьогоднішня ситуація, яка спричинена широкомасштабними воєнними діями російської федерації проти України поставила під загрозу українських дітей. Країна-агресор забрала дитинство, житло, батьків, спокійний сон, можливість розвитку і навчання, і що найстрашніше, – життя. Важка доля українських дітей вимагає постійної уваги і допомоги і з боку держави, і з боку міжнародних інституцій.

Стан дослідження проблеми. У цьому контексті важливу роль відіграють праці: М. Баймуратова, О. Барабаш,

Ю. Барабаша, Ю. Бисаги, В. Борденюка, І. Жаровської, С. Зозулі, О. Копиленка, Р. Матяшовської, В. Налуцишина, О. Омельчука, Н. Оніщенко, Н. Ортинської, Ю. Панейка, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Репецького, О. Скрипнюка, Л. Ярмол та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні стану захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Передусім, варто акцентувати увагу на тому, що упродовж останніх десятиліть Україна прагне зреалізувати себе як правова, демократична та соціальна держава, яка визнає, гарантує та охороняє основоположні права людини. Права дитини, як особи, що не зможе забезпечити самостійно увесь спектр своїх прав перебувають під охороною держави. Все це прослідковується у послідовній діяльності держави в особі її органів, спрямованій на створення законодавчого поля, створення органів і служб, які реалізують державну політику у сфері захисту прав дитини.

Дитинство, відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, є періодом розвитку людини до досягнення повноліття [1].

Як підкреслює В. О. Джуган, дитиною є кожна людина істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом повноліття не настає раніше. На думку вченого права дитини – це спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування та досягнення зрілості [2, с. 66].

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що національне законодавство, по суті, пішло шляхом врахування у цій площині відповідних положень Конвенції про права дитини, в якій також визначено, що «для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [3].

Названим вище Законом держава встановила основні принципи, що лягли в основу охорони дитинства, а саме законодавцем передбачено, що «всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами» [1].

Закон України «Про охорону дитинства» також визначив права та свободи дитини, назвавши, що такими правами є:

- право на життя та охорону здоров'я;
- право на ім'я та громадянство;
- право на достатній життєвий рівень;
- право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації;
- право на захист від усіх форм насильства [1].

Окремо варто зауважити, що законодавцем вироблено відповідну систему заходів щодо охорони дитинства в Україні, яка включає:

«– визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері;

– забезпечення належних умов для гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;

– проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, підтримки виробництва дитячого харчування, у тому числі первинного виробництва, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;

– встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди;

– створення умов для забезпечення наявності на ринку в достатній кількості дитячого харчування, що відповідає вимогам законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів, у тому числі шляхом запровадження пільгового кредитування та/або оподаткування операторів ринку харчових продуктів, митного та/або тарифного регулювання» [1].

Ватро також підкреслити, окремі поведінкові засади суспільства стосовно ставлення до дітей, що зокрема проявляється у визначенні правил використання дитячої праці. Так, «вік, з якого допускається прийняття дитини на роботу, становить 16 років. Діти, які досягли 15-річного віку, можуть прийматися на роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, за згодою одного з батьків або особи, яка замінює батьків.

Для дітей, молодших 16 років, тривалість робочого часу обмежується відповідно до потреб їх розвитку та професійної підготовки. Час, витрачений дитиною за згодою власника або уповноваженого ним органу на професійну підготовку в межах встановленого законодавством робочого часу, зараховується як робочий час.

Забороняється залучення дітей до найгірших форм дитячої праці, участі у важких роботах і роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час.

До найгірших форм дитячої праці належать:

– усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема, продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;

– використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи порнографічних вистав;

– використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності;

– робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини» [1].

В умовах воєнного стану, що спричинений агресивною воєнною навалою російської федерації проти України майже усі права дітей в нашій державі є під загрозою.

Так, В. Д. Іванюк, вказує на те, що у межах міжнародних інституцій розроблено значну кількість міжнародно-правових актів, які є фундаментальними у сфері захисту прав дітей в умовах війни, з-поміж них вчений називає:

– Конвенцію ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року;

– Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 1 січня 2000 року;

– Конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року;

– Додаткові протоколи до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року;

– Конвенцію про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 від 17 червня 1999 року;

– Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року та низку Резолюцій Ради Безпеки ООН, прийнятих протягом 1999 – 2009 років.

На думку вченого, виокремлені міжнародні акти закріпили повагу до норм міжнародного гуманітарного права, що стосуються забезпечення прав дітей в умовах війни [4, с. 66-67].

Аналізуючи питання порушення прав дитини в умовах війни в Україні, Л. Ярмол та А. Карпюк, висловлюють думку, що права дитини – це можливості дитини, визнані в міжнародному праві та національному законодавстві, які зумовлені певними фізичними і психологічними особливостями її розвитку, ґрунтуються на принципах природного права, гарантуються державою та іншими суб'єктами права й мають особливий механізм реалізації та захисту. Водночас, науковці наголошують, що система прав дитини є складовою частиною прав людини, основоположні права дітей за своїм змістом загалом не відрізняються від прав повнолітніх осіб, проте в процесі реалізації у конкретних правовідносинах виявляються певні ознаки цих прав, що відділяють їх від інших прав людини [5, с. 98].

Як підкреслюють О. Г. Турченко та І. І. Пилипишина, збройні конфлікти негативно впливають на функціонування сім'ї загалом, та особливо на забезпечення основних потреб дитини, її розвиток та психологічний стан. Посилаючись на дані Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ), науковці зазначають, що за останні десять років, в період збройних

конфліктів, загинуло 2 мільйони дітей, 6 мільйонів залишилися без домівок, 12 мільйонів отримали поранення чи залишилися інвалідами, і щонайменше 300 тисяч дітей-солдат беруть участь у понад 30-ти конфліктах [Цит. за: 6].

Водночас, науковці наголошують, що з 2014 року в Україні триває збройний конфлікт, який загострився з повномасштабним вторгненням 24.02.2022 року росії на територію України, у зв'язку з чим порушення прав дітей набуло більшого масштабу. В умовах збройного конфлікту значна кількість дітей зазнали різного роду насильства.

Наводячи дані Офісу Генерального прокурора, О. Г. Турченко та І. І. Пилипишина, вказують, що «більше ніж 600 дітей постраждали в Україні внаслідок збройної агресії РФ і їхня кількість постійно зростає. Так, якщо станом на 30 квітня 2022 року за офіційними даними 219 дітей загинуло та понад 398 отримали поранення різного ступеня тяжкості, то станом на 21 травня 2022 року ці цифри становили вже 232 та 430 відповідно. Зазначені дані не остаточні, оскільки триває робота з їх встановлення в місцях ведення активних бойових дій, на тимчасово окупованих та звільнених територіях. Найбільше постраждало дітей в порівнянні на 30 квітня та 21 травня 2022 року у Донецькій області – 139 (145), Київській – 115 (116), Харківській – 95 (102), Чернігівській – 68 (68), Херсонській – 44 (48), Миколаївській – 43 (45), Луганській – 37 (48), Запорізькій – 27 (28), Сумській – 17 (17), у м. Києві – 16 (16), Житомирській – 15 (15).

Кількість закладів освіти, які пошкоджено внаслідок щоденних бомбардувань та обстрілів українських міст і сіл збройними силами РФ становить 1570. При цьому 111 з них зруйновано повністю [Цит. за: 6].

Варто погодитись з висновками, які висловлює І. Ф. Корж, стверджуючи, що «загально визнані міжнародні організації світу (ООН, Радбез, РЄ тощо) на сьогодні

не проявили себе належним чином, щоб зупинити злодіяння РФ проти дітей України, війни в Україні в цілому, що наводить на думку про невідкладну необхідність їх реформування, чи навіть створення нових, дієвих і ефективних міжнародних структур у сфері безпеки, і тим самим забезпечити у світі належний, загально визнаний правопорядок і домінування права над злом. Вчений підкреслює, що як заявила організація Amnesty International після детального розслідування, проведеного на місцях в Україні, російські військові повинні постати перед судом за низку воєнних злочинів, скоєних на північний захід від Києва, позаяк і в Україні в цілому. Управління Верховного комісара ООН з прав людини збирає в Україні показання та докази порушень, вчинених російськими окупантами, які можуть бути визнані воєнними злочинами. Йдеться про численні випадки загибелі цивільних, включаючи дітей, зокрема через обстріл лікарні, драмтеатр у Маріуполі, залізничний вокзал у Краматорську, житлові масиви в Одесі [7, с. 9].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що сьогодні існує нагальна проблема забезпечення прав і свобод дитини, реалізації яких став на заваді режим воєнного стану, запроваджений в Україні у зв'язку з широкомасштабним вторгненням російської федерації на територію України. Масштабні порушення прав дитини проявились у різних формах насильства, позбавленні батьківської опіки, примусового переміщення з території України, позбавлення свободи, і найголовніше, позбавлення життя.

Натомість, держава повинна докласти максимум зусиль, аби повернути усіх незаконно переміщених з України дітей, відновити порушені права та забезпечити їх подальший захист. Таку роботу, безперечно, необхідно здійснювати в безпосередній співпраці з міжнародними організаціями та інституціями, які діють у сфері захисту прав дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
2. Джуган В.О. Проблеми захисту прав дітей під час воєнних дій в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 63–67.
3. Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
4. Іванюк В. Д. Правове регулювання прав дітей в умовах війни. С. 66–68. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/888/874>
5. Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.
6. Турченко О.Г., Пилипишина І.І. Забезпечення прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/07/13.pdf>
7. Корж І. Ф. Право дитини на безпечне життя в умовах воєнного конфлікту. *Захист прав дітей в умовах війни*: зб. матер. круглого столу до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 17 травня 2022 року). Вінниця, 2022. С. 5–10

ВАГОМІСТЬ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ПРАВ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

THE IMPORTANCE OF THE CHILD'S PLACE OF RESIDENCE FOR ENJOYING THEIR RIGHTS IN UKRAINIAN LEGISLATION

Дубинський О.Ю., д.ю.н., професор,
проректор з науково-педагогічної роботи, економічних,
юридичних та соціальних питань

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова,
ORCID ID: 0000-0002-5272-8365

Бортник Н.П., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультет морського права

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID ID: 0000-0002-3030-406X

У статті, проведено аналіз поняття «місце проживання дитини», яке регулюється нормами чинного законодавства України, визначено вагомість цієї конструкції для забезпечення та реалізації прав дитини в сучасному глобалізованому суспільстві. Наголошено на важливості урахування норм, які встановлюють свободу пересування та право вільного вибору проживання людини загалом та дитини зокрема. Звернуто увагу на особливості реалізації вказаного права в Україні. Акцентовано на підставах, що обмежують свободу пересування та вибір місця проживання людини і громадянина та дітей різної вікової категорії.

Зроблено висновок, що місце проживання фізичної особи загалом варто розуміти як житло, придатне для проживання з дотриманням усіх санітарних норм та вимог, де фізична особа має усі законні підстави проживати не менше, ніж шість місяців на рік, окрім житла, де така особа знаходиться з метою лікування чи виконання певних службових обов'язків або зобов'язань на підставі договору (контракту).

Водночас, підкреслено важливість місця проживання дитини у питаннях, що стосуються реалізації прав дитини, пов'язаних з майновими інтересами, а також механізмом захисту прав дитини, спрямованого на дотримання принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Саме тут підкреслено вагомість діяльності судової системи при вирішенні спорів, які безпосередньо стосуються дітей (розлучення сімей, де є неповнолітні діти, поділ майна та врахування інтересів дитини тощо), особливо розгляду таких справ ЄСПЛ, що стоїть на охороні прав дитини та зобов'язує держави чітко дотримуватись норм чинного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: дитина, місце проживання, місце перебування, батьки, законні представники, права дитини, опіка, піклування, свобода пересування, інтереси дитини, обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

The article analyzes the concept of "place of residence of the child", which is regulated by the current legislation of Ukraine, and determines the significance of this construction for ensuring and realizing the rights of the child in the modern globalized society. The importance of taking into account the norms that establish freedom of movement and the right to freely choose residence of a person in general and a child in particular is emphasized. Attention is drawn to the peculiarities of the implementation of the specified right in Ukraine. Emphasis is placed on the grounds that limit the freedom of movement and choice of place of residence of a person and a citizen and children of different age categories.

It was concluded that the place of residence of an individual should generally be understood as housing suitable for living in compliance with all sanitary standards and requirements, where an individual has all the legal grounds to live for at least six months a year, except for the housing where such an individual is with for the purpose of treatment or fulfillment of certain official duties or obligations on the basis of a contract.

At the same time, the importance of the child's place of residence in matters related to the realization of the child's rights related to property interests, as well as the mechanism of protection of the child's rights, aimed at observing the principle of ensuring the best interests of the child, was emphasized. It is here that the importance of the activity of the judicial system in resolving disputes that directly concern children (separation of families with minor children, division of property and taking into account the interests of the child, etc.) strictly comply with the norms of the current legislation in this area.

Key words: child, place of residence, place of stay, parents, legal representatives, rights of the child, guardianship, custody, freedom of movement, interests of the child, restrictions on freedom of movement and free choice of place of residence.

Постановка проблеми. У багатьох випадках, коли вирішуються справи в адміністративних, цивільних та сімейних спорах, постає питання про місце проживання особи, що в кінцевому результаті впливає на результат вирішення таких справ. Особливе значення категорії «місце проживання» сьогодні прослідковується при вирішенні питань опіки та піклування, житлових спорів, оформленні митних процедур та низки інших питань.

З огляду на виникнення такої категорії людей, що силу певних причин стали вимушеними переселенцями через агресивну воєнну навалу російської федерації на територію України, деякі питання місця проживання набули нової актуальності і в площині законодавчого регулювання, і в площині наукової розробки.

Стан дослідження проблеми. Варто зауважити, що питання, які стосуються категорій «місце проживання» та «місце перебування» знайшли відображення у працях А. Берлача, М. Гальянтич, В. Гордєєва, І. Жаровської, О. Кармази, О. Кізловой, Є. Мічуріна, А. Несте-

ренко, Н. Ортинської, С. Петкова, І. Татулич, О. Тильчик, Р. Шишки, Н. Христинченко, І. Шопіної та ін.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні вагомості місця проживання дитини для реалізації її прав у законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Як зауважує, О. Кучеренко, період дитинства, безперечно, є вкрай важливим у житті кожної людини, адже саме у дитячому віці відбуваються процеси фізичного, психічного та інтелектуального формування особистості. Всі сімейно-правові норми стосовно малолітніх та неповнолітніх дітей пронизані однією ідеєю, а саме ідеєю пріоритету захисту інтересів дитини. Стаття 51 Конституції України спрямована на охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Традиційно у всьому світі саме сім'я вважається найкращим і природним середовищем для виховання та розвитку дитини. Стаття 5 Сімейного кодексу України визначає державну охорону сім'ї, тобто визначає забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини. Однак у сучасному

суспільстві розірвання шлюбу є, на жаль, звичайним явищем, а в ситуації, коли з різних причин сім'я розпадається, часто страждають діти. Через відсутність у вітчизняному суспільстві культури цивілізованих розлучень та спільної опіки над дітьми, коли дитина перетворюється на предмет торгу та маніпуляцій і засіб помсти, судові процеси про визначення місця проживання дитини можуть тягнутись роками, а ухвалене судом рішення часто не виконується однією зі сторін [1, с. 43].

На думку А. О. Мінченка, визначення місця проживання дитини завжди було багатограним питанням, що перебуває в декількох площинах: як юридичній, так і інтимній, пов'язаній зі зв'язком дитини зі своїми батьками, можливостями її повноцінного розвитку з одним із них. «Якнайкращі інтереси дитини» – теза, якою сторони майже завжди намагаються схилити суд до своєї позиції. Завдання ж суду є надскладним – визначення долі маленької людини. На допомогу учасникам процесу стає судова практика найвищих інстанцій, однак і вона є нестабільною. І рішення, що виносяться Верховним Судом, зараз значно відрізняються від порівняно нещодавніх рішень дво-, трирічної давнини [2, с. 69].

Науковець, звертає увагу на те, що Велика Палата Верховного Суду нещодавно корінним чином змінила судову практику у справах про визначення місця проживання дитини, що призвело до зміни парадигми – наукових уявлень, що були їй властиві упродовж довгого періоду часу. Постанова Верховного Суду у справі № 343/1500/15-ц від 30 травня 2018 року [3] вирішила одну з головних проблем: гармонізувало тенденції судової практики ЄСПЛ із розвитком української судової практики та наукової думки. Цим воно, звісно, потенційно дає можливість уникати ситуацій, за яких суди часто приймали рішення у подібних справах на користь матері, навіть у тих ситуаціях, коли всі обставини були прихильними до батька. Втім, «якнайкраще забезпечення інтересів дитини» – це категорія, яка все одно залишає досить широку можливість вибору судом способів вирішення спору. За обставин, коли як батько, так і мати рівні у можливостях забезпечення якнайкращих інтересів дитини, коли умови її виховання, перебування, забезпечення можуть рівноцінно гарантуватися обидвома сторонами спору, кому має бути надана перевага? Вирішення цього питання перебуває не лише у площині правової науки. Залучення психологів, педагогів, органів опіки та піклування до таких судових процесів, звичайно, має підвищувати рівень «правильності» прийняття рішення судом, однак, також не може гарантувати якнайкраще забезпечення цих інтересів і подолати розбіжності у формуванні судової практики вирішення подібних спорів [2, с. 69].

Досить слушною є теза, висловлена К. М. Аніщенко, яка зауважує, що визначення місця проживання дитини є важливим питанням як у механізмі захисту прав дитини, так і у реалізації її суб'єктивних майнових прав. Ця проблематика поєднує приватноправові та публічно-правові інтереси. Так, до приватноправовій площині відноситься визначення місця проживання дитини у разі внутрішньо-сімейного конфлікту, зокрема при розлученні батьків, відсутності згоди між батьками щодо місця проживання дитини. Крім того, українським законодавством визначено, що: 1) дитина від 10 до 14 років спільно з батьками бере участь у прийнятті рішення щодо свого місця проживання; 2) дитина, якій виповнилося 14 років та батьки якої проживають окремо, самостійно приймає рішення щодо місця свого проживання. Наведене положення вказує на існування особливостей юридичної побудови правосуб'єктності дитини щодо визначення місця проживання. Водночас існують публічно-правові інтереси щодо здійснення дій компетентних державних органів у якнайкращих інтересах дитини. Врегулювання правовідносин стосовно місця проживання дитини передбачено мнжна-

родним та національним законодавством. Окремо щодо цього питання сформована судова практика як на рівні ЄСПЛ, так і національних судів України. [4, с. 124].

Вчена підкреслює, що враховуючи це, національне законодавство встановлює правила щодо визначення місця проживання дитини. Так, при народженні дитини батьки, протягом трьох місяців з дня її народження, визначають як ім'я, прізвище дитини, так і місце її проживання. Батьки ці питання з'ясовують за взаємною згодою, зокрема при зверненні до суб'єкта надання адміністративної послуги щодо реєстрації місця проживання дитини надається письмова згода другого з батьків при проживанні батьків за різними адресами. Щодо цього КЦС ВС зазначає, що рівність прав батьків стосовно дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток і належне виховання, тому передусім мають бути визначені та враховані інтереси дитини з огляду на об'єктивні обставини спору, а вже тільки потім права батьків [5]. З наведеного, К. М. Аніщенко, робить висновок, що право батьків на визначення місця проживання є обмеженим, оскільки залежать від прав та інтересів самої дитини. Право батьків на визначення місця проживання дитини є похідним від прав дитини. Похідний характер означає відсутність пріоритету інтересів батьків над інтересами дитини та переважність права захисту прав дитини. Посилаючись на В. В. Бондар, вчена підкреслює, що у юридичній літературі вказується, що переважне право в цивільному праві виникає на підставі закону чи договору як суб'єктивне право на переважне вчинення дій перед іншими особам вчинення дій, можуть належати до аномалії цивільних прав та мати природу секундарних прав [Цит за: 4, с. 125].

Якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. За заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Рішення про це орган опіки та піклування постановляє на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення. Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання. Особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини.

Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Якщо питання не вдалося вирішити в такий спосіб, заяву про визначення місця проживання дитини можна подати до суду. В такому разі орган опіки та піклування припиняє розгляд заяви. Позовна заява з необхідними документами подається одним із батьків до суду першої інстанції за зареєстрованим місцем проживання чи місцем перебування відповідача. У суді позивачу необхідно буде довести, що він відповідально ставиться до виконання батьківських обов'язків, має задовільний стан здоров'я, матеріальні можливості та забезпечує належні житлові умови. Також буде враховано сталість соціальних зв'язків дитини, її психологічний стан, місце навчання та інші обставини (шкідливі звички батьків, їх графіки роботи тощо). При розгляді судом спорів щодо місця проживання дитини обов'язковою є участь органу опіки та піклування [6, с. 213].

У контексті окресленої тематики варто наголосити на окремих думках Н. В. Волкової, яка досліджуючи проблем захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, вважає, що у справах про визначення

місця проживання малолітньої дитини необхідно враховувати багато критеріїв, зокрема, такі: вік дитини, стан здоров'я дитини, прихильність дитини до кожного з батьків, умови проживання, ставлення кожного з батьків до дитини, чи здійснювались до дитини будь-які форми жорстокого поводження, чи притягувався хтось з батьків до відповідальності за такі дії тощо [7, с. 41].

При цьому, вчена підкріплює свої міркування, положеннями викладеними у Постанові Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.03.2020 р. у справі № 341/793/17 (провадження № 61-42727св18) де зазначено, що «виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами. Міжнародні та національні норми не містять положень, які б наділяли будь-кого з батьків пріоритетним правом на проживання з дитиною. При визначенні місця проживання дитини судами необхідно крізь призму врахування найкращих інтересів дитини встановлювати та надавати належну правову оцінку всім обставинам справи, що мають значення для правильного вирішення спору. Отже, при розгляді справ щодо місця проживання дитини суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, враховуючи сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан тощо, а також дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в її інтересах» [8].

Окремо необхідно звернути увагу на те, вчена робить досить аргументований висновок про доцільність застосування сімейної медіації і висловлює доцільність її засто-

сування до таких спорів, як: визначення місця проживання малолітньої дитини; встановлення порядку спілкування з дитиною, батьки якої проживають окремо, а також пропонує законодавчо закріпити врегулювання таких спорів в обов'язковому досудовому порядку шляхом медіації. У разі оголошення в Україні пандемії, воєнного та надзвичайного стану вирішення таких спорів проводити шляхом онлайн-медіації [7, с. 4].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище доходимо висновку про те, що категорія «місце проживання дитини» є досить складним правовим поняттям, що знаходить своє відображення і в приватноправовій і публічно-правовій сфері.

Аналіз правової основи, що стосується місця проживання дає підстави вважати, категорію «місце проживання фізичної особи» загалом варто розуміти як житло, придатне для проживання з дотриманням усіх санітарних норм та вимог, де фізична особа має усі законні підстави проживати не менше, ніж шість місяців на рік, окрім житла, де така особа знаходиться з метою лікування чи виконання певних службових обов'язків або зобов'язань на підставі договору (контракту).

Водночас, у питаннях, пов'язаних з майновими інтересами, а також механізмом захисту прав дитини, спрямованим на дотримання принципу забезпечення найкращих інтересів дитини місце проживання дитини та його правильне визначення, у випадку виникнення спору з приводу цього, відіграє надзвичайно важливе значення. Саме тут варто підкреслити вагомість діяльності судової системи при вирішенні спорів, які безпосередньо стосуються дітей (розлучення сімей, де є неповнолітні діти, поділ майна та врахування інтересів дитини тощо), особливо розгляду таких справ ЄСПЛ, що стоїть на охороні прав дитини та зобов'язує держави чітко дотримуватись норм чинного законодавства у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучеренко О. Особливості визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 43–46.
2. Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 69–72.
3. Постанова Верховного Суду у справі № 343/1500/15-ц від 30 травня 2018 року. Постанова від 30.05.2018 р. № 343/1500/15-ц. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74598487>.
4. Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 124–128.
5. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо визначення місця проживання дитини та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_09_27_Ogliad_KCS_2.pdf
6. Мельник О. О. Проблематика визначення місця проживання дитини після розлучення батьків у період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 79. Ч. 1. С. 211–214.
7. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис.. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук; спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. 469 с.
8. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.03.2020 р. у справі № 341/793/17 (провадження № 61-42727св18). Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88461111>

ОСОБЛИВОСТІ НАДНАЦІОНАЛЬНОСТІ В ПРАВІ ЄС

PECULIARITIES OF SUPRANATIONALITY IN EU LAW

Сурілова О.О., д.ю.н., професор кафедри міжнародного
та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Мануйлова К.В., к.ю.н., доцент кафедри міжнародного
та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У науковій статті досліджується проблематика пов'язана з явищем наднаціональності, яка є однією з ключових характеристик правової системи Європейського Союзу (далі - ЄС), що відрізняє його від інших суб'єктів міжнародного права. Наднаціональність в праві ЄС виявляється через специфічні правові та інституційні механізми, які забезпечують виконання рішень і регулювання в межах ЄС, навіть якщо вони суперечать національному законодавству держав-членів. Дана наукова стаття спрямована на детальний аналіз концептуальних основ наднаціональності в праві ЄС, її правових основ, особливостей та впливу на функціонування. Особлива увага приділяється розвитку і трансформації наднаціональних інститутів, які відіграють ключову роль у забезпеченні правової інтеграції та узгодженості політик ЄС. Крім того, в роботі розглядаються питання правової субординації держав-членів, співвідношення національного і наднаціонального права, а також принципи, що регулюють їх взаємодію. Це дозволить зрозуміти, як наднаціональність впливає на правову систему кожної держави-члена та як вона сприяє формуванню єдиної правової і політичної спільноти в Європі. Практична складова вирішення даної проблематики через призму міграційного регулювання є надзвичайно важливою. Дослідження інструментів наднаціональної міграційної політики, спрямованих на залучення іноземних фахівців допоможе з'ясувати саме практичний бік проблематики. ЄС приділяє значну увагу проблемі міграції, тому правовий аналіз нормативно-правових актів (далі - НПА), яким були внесені зміни, спрямований на підвищення якості міграційних механізмів, дозволить зрозуміти, як наднаціональність впливає на правову систему кожної держави-члена та як вона сприяє формуванню єдиної правової і політичної спільноти в Європі. Таким чином, наукова стаття дозволяє під іншим кутом дослідити особливості наднаціональності в праві ЄС.

Ключові слова: ЄС, право ЄС, наднаціональність, інститут, права людини, захист прав людини, міграція, наближення законодавства.

The article focuses on the issues related to the phenomenon of supranationality, which is one of the key characteristics of the European Union (EU) legal system, distinguishing it from other subjects of international law. Supranationality in EU law is manifested through specific legal and institutional mechanisms which ensure the implementation of decisions and regulation within the EU, even if they contradict the national legislation of the member states. This research article aims to provide a detailed analysis of the conceptual foundations of supranationality in EU law, its legal basis, features and impact on its functioning. Particular attention is focused on the development and transformation of supranational institutions, which play a key role in ensuring legal integration and coherence of EU policies. In addition, the article considers the legal subordination of Member States, the relationship between national and supranational law, and the principles governing their interaction. This will allow us to understand how supranationality affects the legal system of each member state and how it contributes to the formation of a single legal and political community in Europe. The practical component of addressing this issue through the prism of migration regulation is extremely important. The study of supranational migration policy instruments aimed at attracting foreign specialists will help to clarify the practical side of the problem. The EU pays considerable attention to the issue of migration, so a legal analysis of the legal acts that have been amended to improve the quality of migration mechanisms will help to understand how supranationality affects the legal system of each member state and how it contributes to the formation of a single legal and political community in Europe. Thus, the article provides a different perspective on the peculiarities of supranationality in EU law.

Key words: EU, EU law, Supranationality, Institution, Human rights, Human rights protection, Migration, Law approximation.

Цілі праці. Полягає у комплексному дослідженні правових аспектів наднаціональності в межах ЄС, зокрема у вивченні її теоретичних засад, нормативно-правових механізмів та інституційних особливостей. Приділяється увага дослідженню взаємодії наднаціональних органів ЄС з правовими системами держав-членів, а також впливу наднаціонального права на внутрішні правопорядки цих держав. Метою є також ідентифікація викликів та перспектив, пов'язаних із впровадженням наднаціональних норм у національне законодавство, що сприятиме розумінню процесів правової інтеграції та ефективного функціонування ЄС як унікального наднаціонального утворення.

Виклад основного матеріалу. Традиційно прийнято вважати, що наднаціональність є унікальною характеристикою ЄС, яка визначає його правову і політичну природу. Вона означає, що ЄС має можливість приймати рішення, обов'язкові для держав-членів, навіть якщо ці рішення суперечать національному законодавству, відповідно це забезпечує ефективну правову інтеграцію і гармонізацію законодавства в межах об'єднання. В доктрині міжнародного права існує достатньо велика кількість підходів до розуміння явища наднаціональності, кожен з яких має своїх прихильників та обґрунтування. Така різноманітність пояснюється як неясністю та неоднозначністю

терміну «наднаціональність» у тих документах, де він використовується, так і різницею методологічних підходів у процесі дослідження цього явища. З одного боку, термін «наднаціональність» не має однозначного визначення і часто інтерпретується по-різному в залежності від контексту або перекладу, з іншого боку, методологічні підходи до вивчення наднаціональності суттєво різняться, що призводить до різних поглядів на це явище [1, с. 122-123]. На думку Л. В. Ільченко-Сюйви та Л. В. Бабій: «наднаціональність - це нова політична концепція, що дозволяє приймати рішення (закони) особливого характеру, але обов'язково з урахуванням певних особливостей процедури прийняття рішень держав членів для відповідної організації. Головний сенс наднаціональності міжнародних організацій проявляється у прийнятті рішень та їх реалізації країнами членами» [2, с. 48]. Наднаціональність також характеризується як автономна правова система, яка об'єднує декілька держав та інтегрує їхні національні правові системи. З точки зору національного права кожної з країн-учасниць, наднаціональність виявляється у самостійності окремих структурних елементів цієї правової системи, при цьому зберігаючи зв'язок із національним правом [3, с. 33]. Вельми доцільно буде зазначити, що представники одеської школи права теж

досліджували проблематику, щодо цього явища. На думку О. К. Вишнякова: «наднаціональність – термін, який має різні характеристики у правовій доктрині. Він застосовується, зокрема, щодо деяких міждержавних утворень та їх органів і пов'язується з певними ознаками. Наднаціональними йменують міждержавні угруповання інтеграційного характеру, оскільки на відміну від традиційних міжнародних організацій учасники передають їм деякі свої державні функції, причому останні зливаються, набувають спільного характеру та здійснюються створеними спільно автономними владними органами» [4, с. 119]. Відповідно надає особливості, ще той факт, що науковці висловлюють різні думки щодо наднаціональності, одні визнають явище як фундаментальну характеристику ЄС, що дозволяє ефективно координувати і інтегрувати політику та законодавство держав-членів, інші ставляться до цієї концепції скептично, ставлячи під сумнів її реальність та ефективність. Деякі дослідники підкреслюють, що наднаціональність є невід'ємною частиною процесу європейської інтеграції, яка сприяє зміцненню політичної і економічної єдності в регіоні [5, с. 106]. Інші, навпаки, вважають, що наднаціональність обмежує суверенітет держав-членів і створює потенційні конфлікти між національними та європейським правом.

Термін «наднаціональність» часто використовується для опису процесів і явищ, що виходять за межі суверенітету окремих держав та вимагають інтеграції на рівні міждержавних структур. Концептуальна основа знаходить своє вираження у наднаціональному праві, яке формується і діє поза межами національних правових систем, забезпечуючи єдність і взаємодію між державами-учасниками. Наднаціональне право не лише інтегрує різні національні правові системи, але й створює автономні правові механізми, що сприяють ефективній координації і реалізації спільних політик та цілей, тому стає можливим спробувати зазначити особливості. Наднаціональне право функціонує як самостійна правова система, яка має власні джерела, принципи та механізми реалізації. Це дозволяє йому діяти незалежно від національних правових систем, одночасно інтегруючи їхні елементи. У випадках конфлікту між нормами національного права і наднаціонального права, останнє має пріоритет. Це означає, що держави-учасниці зобов'язані дотримуватись наднаціональних норм навіть у випадку, якщо вони суперечать національному законодавству. Деякі норми наднаціонального права мають прямий ефект, тобто створюють права і обов'язки безпосередньо для громадян і юридичних осіб держав-учасниць. Це дозволяє цим суб'єктам захищати свої права безпосередньо на підставі норм наднаціонального права в національних судах. Наднаціональне право сприяє гармонізації законодавства держав-учасниць, встановлюючи єдині стандарти і правила в різних сферах. Це забезпечує узгодженість і злагодженість правових систем, що сприяє інтеграції та спрощує міждержавне співробітництво. Судові органи, такі як Суд ЄС, відіграють ключову роль у тлумаченні і застосуванні наднаціонального права. Рішення забезпечують єдність правозастосування і сприяють розвитку правових норм наднаціонального рівня. Доречно також буде зазначити, що ЄС – наднаціональне інтеграційне утворення, наділене владними повноваженнями та таке, що володіє деякими спільними ознаками з міжнародними міжурядовими організаціями, конфедеративною та федеративною державою [6, с. 169].

Перехід від концепції наднаціональності до наднаціонального права відображає прагнення держав до тіснішої інтеграції і співпраці, що виходить за межі суверенітету окремих країн і спрямована на створення більш узгодженої і ефективної правової системи, здатної вирішувати спільні проблеми і досягати спільних цілей. Таким чином, наднаціональне право стає важливим інструментом для реалізації принципів наднаціональності на прак-

тиці, забезпечуючи стабільність і розвиток інтеграційних процесів. Розглядаючи феномен наднаціональності через призму ЄС, важливо враховувати не лише його окремі елементи, а й всю інституційну складову. Наприклад, у процесі ухвалення НППФ, бере участь не один наднаціональний орган, а всі законодавчі інституції [7, с. 30].

В результаті, хоча і було досягнуто певного прогресу у вирішенні цього складного теоретичного питання, чітка і загально визнана теорія наднаціональності досі не сформульована. Це вимагає подальших досліджень, міждисциплінарних підходів та міжнародного співробітництва для розробки більш комплексного та узгодженого розуміння наднаціональності в сучасному правовому полі ЄС. Теоретичні підходи до наднаціональності та наднаціонального права мають важливе значення для розуміння сутності та функціонування цих явищ. Однак, для реального розуміння їх впливу та значення необхідно розглянути їх застосування у практичній сфері, зокрема у контексті міграційної політики. Варто наголосити, що міграційна криза є одним з сучасних викликів, до якого можна застосувати концепцію наднаціонального права. Європейська система прав людини та права біженців регулюють правовий статус мігрантів та біженців у Європі. Проте, виникнення різноманітних правових підходів у країнах-учасницях та потреба в єднанні зусиль для вирішення кризи вимагають від наднаціонального права узгоджених механізмів та рішень.

Регіональна економічна інтеграція призвела до значних змін у системі міжнародних відносин, вплив формування інтеграційних об'єднань проявляється в загальних тенденціях розвитку зовнішньоекономічних зв'язків між країнами-учасницями та змінах у масштабах і структурі зовнішніх потоків міграції, прийнято вважати, що міграція є закономірним наслідком більш широких процесів соціальної, політичної та економічної інтеграції [8, с. 103]. Ступінь свободи пересування мігрантів в інтеграційних об'єднаннях визначається рівнем інтеграції країн. На етапі «спільного ринку» «прозорі кордони» всередині інтеграційного об'єднання породжують зовнішню міграцію, під якою розуміють частину міжнародної міграції в межах єдиного інтеграційного простору [9, с. 1]. Регіональні економічні організації займаються управлінням міжнародними міграційними потоками, розробляючи комплекс заходів, пов'язаних з допуском і перебуванням працівників, які не є громадянами приймаючої країни. Незважаючи на різний ступінь свободи пересування в різних інтеграційних об'єднаннях, основний принцип підходу до мігрантів є схожим. Варто зазначити, що до мігрантів з країн-членів інтеграційного об'єднання застосовується більш ліберальний міграційний режим порівняно з мігрантами з третіх країн. Дослідження вчених зосереджені на впливі інтеграційних об'єднань на міграцію фахівців, вивчення інструментів наднаціональної міграційної політики, спрямованих на залучення іноземних кваліфікованих фахівців, як фактичних, так і потенційних, до ЄС, це допоможе з'ясувати саме практичний бік проблематики.

Регіональна інтеграція значно вплинула на економічні відносини між країнами і сприяла змінам у міжнародних міграційних потоках. Зараз важливо зрозуміти, як ці зміни відбиваються на рівні трудової міграції. Інтеграція країн у спільні ринки привела до створення «прозорих кордонів» всередині інтеграційних об'єднань, що сприяло зовнішній міграції. Це означає, що мігранти можуть вільно пересуватися всередині об'єднання, що вимагає від урядів країн-членів вироблення ефективної міграційної політики.

Як ми зазначали раніше ЄС приділяє значну увагу проблемі міграції та розробляє відповідні стратегії, тому одним із прикладів такої стратегії є «блакитна карта ЄС», яка надає можливість кваліфікованим працівникам з інших країн отримати робочу візу та право на працю в країнах ЄС.

Такі ініціативи спрямовані на залучення найкращих кадрів для підтримки економічного розвитку та конкурентоспроможності ЄС [10, с. 111]. У світлі цих викликів важливо розглянути інструменти та стратегії, які застосовуються ЄС для залучення та управління міграцією, тому розуміння цих питань допоможе привернути увагу науковців та фахівців до цієї проблематики особливо в контексті наближення національного законодавства до стандартів ЄС.

Концертуємо дослідницький фокус на директиві 2009/50/ЄС, даним НПА були внесені зміни, спрямовані на підвищення привабливості «блакитної карти» для кваліфікованих фахівців шляхом спрощення її отримання [11]. Характерно, що нові правила полегшують визнання професійних навичок для роботи в секторі інформаційно-комунікаційних технологій. Крім того, члени сім'ї кваліфікованого фахівця отримують право на роботу в ЄС. Важливим нововведенням цієї директиви є можливість для біженців, які відповідають критеріям кваліфікованих фахівців, подавати заявки на отримання «блакитної карти». Варто зазначити, що привабливість для кваліфікованих фахівців обумовлена її перевагою над преференціями національного законодавства країн-членів ЄС, оскільки останнє не надає громадянам третіх країн права на проживання та роботу в інших країнах-членах ЄС [12, с. 82]. Право на трудову мобільність в межах ЄС є однією з головних переваг законодавства ЄС, яку не може забезпечити національне законодавство. Проблема нестачі кваліфікованих працівників для потреб нової цифрової економіки призвела до ініціативи Комісії ЄС оголосити 2023 рік «European year of skills». Наразі достатня кількість компаній в ЄС стверджують, що мають труднощі з пошуком працівників з необхідними знаннями та навичками. Тому перед ЄС постає завдання вирішити проблему нестачі професіоналів у певних професіях. Наприклад, у 2020 р. велика кількість країн-членів ЄС повідомили про нестачу фахівців у сфері охорони здоров'я, що особливо проявилось під час пандемії COVID-19, тому інтеграційна політика ЄС орієнтована на комплексний підхід до акумулювання кваліфікованих фахівців в межах ЄС. Спочатку це було пов'язано з реалізацією стратегії соціального та економічного розвитку в ЄС, потім з програмою фінансування науки та інновацій. Створені платформи спрямовані на залучення кваліфікованих фахівців з третіх країн. Вони передбачають чіткий алгоритм легального в'їзду фахівців різних професій до ЄС з подальшою перспективою працевлаштування. Концентруючи дослідницький фокус на регламенті № 2016/589, варто зазначити, що було створено «Європейську мережу служб зайнятості (EURES)», метою якої є полегшення доступу працівників до актуальних вакансій та сприяння подальшій інтеграції ринку праці [13]. EURES об'єднує національні служби зайнятості, приватні

агентства зайнятості та роботодавців з усього ЄС, сприяючи транскордонному обміну інформацією про мобільність фахівців. Інформація на порталі надається різними мовами і відповідно, це свідчить про те, що міграційна політика ЄС характеризується гнучкістю та адаптивністю до зовнішніх і внутрішніх викликів, прагнучи отримати максимальну соціально-економічну вигоду від нових міграційних хвиль.

Отже, особливості наднаціональності в праві ЄС відображають унікальний характер, що виходить за межі традиційних форм співпраці. Наднаціональність як правовий феномен ЄС проявляється через декілька ключових аспектів. Наднаціональність у ЄС закріплюється через особливу структуру та механізми прийняття рішень. На відміну від класичних міжнародних організацій, де рішення приймаються шляхом міжурядових переговорів та консенсусу, у ЄС діє система, в якій певні рішення можуть бути прийняті кваліфікованою більшістю голосів. Це зменшує вплив окремих держав-членів на процес прийняття рішень, що в свою чергу дозволяє більш ефективно реалізовувати спільну політику. Також норми ЄС мають пряму дію в національних правопорядках держав-членів і мають пріоритет перед національним законодавством. Цей принцип забезпечує уніфіковане застосування правових норм на всій території ЄС та сприяє правовій інтеграції держав-членів. Наднаціональність підтримується системою судової влади ЄС, зокрема, діяльністю Суду ЄС. Даний інститут забезпечує тлумачення та застосування права ЄС, гарантує захист прав суб'єктів права та сприяє гармонізації правових систем держав-членів. Наднаціональність також має значний вплив на регулювання трудової міграції в ЄС. Прикладом цього є директива 2009/50/ЄС, зазначений НПА встановлює єдиний набір правил для фахівців з третіх країн, які прагнуть працювати в ЄС. Введення «блакитної карти» сприяє залученню кваліфікованих працівників до ЄС, надаючи їм полегшений доступ до ринку праці, а також певні права та привілеї. Зазначений механізм є яскравим прикладом наднаціонального регулювання, оскільки вона встановлює єдині стандарти для всіх держав-членів ЄС, забезпечуючи узгодженість та гармонізацію підходів до трудової міграції. Це дозволяє ефективніше використовувати людські ресурси на рівні ЄС, зменшуючи рівень вимог та сприяючи мобільності висококваліфікованих працівників. Зрештою, наднаціональність у праві ЄС є складним та багатоаспектним феноменом, який відображає особливість інтеграції та взаємозалежність держав-членів. Вона сприяє ефективному функціонуванню ЄС як єдиного правового простору, забезпечуючи реалізацію спільної політики та захист прав і свобод громадян та є основою для подальшого розвитку ЄС, спрямованого на зміцнення європейської інтеграції та забезпечення стабільності, процвітання та солідарності у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковюк І.В. Прояв наднаціональності в Європейському Союзі. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 12. 2006. С. 121 - 128.
2. Ільченко-Сюйва Л.В., Бабій Л.В. Наднаціональність міжнародних економічних організацій як фактор творення державної економічної політики. *Економіка та держава*. № 8. 2009. С. 48 - 51.
3. Римаренко О. Європейський Союз як наднаціональна спільнота та перспективи євроінтеграції України. *Світова політика та міжнародні відносини*. 2015. № 3. С. 32 - 41.
4. Вишняков О.К. Наднаціональність як правовий феномен. *Наукові праці НУ «ОЮА»* 2014. С. 119 - 124.
5. Rafael Leal-Arcas. Theories of Supranationalism in the EU. *The Journal of Law in Society*. Vol. 8:1. 2007 у. р. 88 - 113.
6. Грін О. Визначення правової природи Європейського Союзу та його правової системи. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства*: зб. наук. праць. за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор. О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород-Київ: Вид. «Говерла». 2015. С. 168 - 170.
7. Шпакович О. Співвідношення наднаціональності міжнародних організацій та суверенітету їхніх держав-членів. *«Віче» Журнал Верховної Ради України*. № 20. 2014. С. 28 - 32.
8. Лизун М.В. Архітектура сучасних процесів регіональної інтеграції. *Економіка і суспільство*. Вип. 17. 2013. С. 102 - 107.
9. Yuki J. M. Acs. EU Single Market Freedoms Overview. *Academia*. 2016. P. 1 - 16.
10. Сидорчук Н.А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу: фактори впливу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»* 2014. С. 110 - 118.
11. Directive 2009/50/EC. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009L0050>
12. Єлейко І.В. «Блакитна карта» як інструмент залучення висококваліфікованої робочої сили країнами-членами ЄС. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Вип. 2. 2014. С. 81 - 85.
13. Regulation (EU) 2016/589. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/589/oj>

АНТИКОРУПЦІЙНЕ ДЕКЛАРУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

ANTI-CORRUPTION DECLARATION IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE: THE RETROSPECTIVE ANALYSIS

Даниленко-Негара Ю.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Негара Р.В., доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена теоретичній, правовій та праксеологічній характеристиці антикорупційного декларування в умовах правового режиму воєнного стану в Україні за допомогою ретроспективного аналізу. Особливої уваги приділено проблематиці нормативного регулювання питань відновлення обов'язкового загального антикорупційного декларування та аналізу роз'яснень НАЗК із зазначених питань. Виокремлено та охарактеризовано три періоди змін, що зазнало антикорупційне декларування за період дії правового режиму воєнного стану: 1) зупинення декларування; 2) відновлення декларування за попередні періоди; 3) загальне відновлення декларування.

Визначено зміст поняття «антикорупційне декларування» та акцентовано увагу на тому, що воно маючи комплексний характер, дозволяє: виявити переважну більшість корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень; активізувати застосування інших механізмів та обмежень антикорупційного спрямування, зокрема моніторингу способу життя функціонерів та квазіфункціонерів, спеціальної перевірки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, обмеження щодо одержання подарунків.

Проаналізовано статистичні дані щодо кількості добровільно поданих електронних декларацій та зроблено висновок про те, що службовці, які займають відповідальне або особливо відповідальне становище або посади з підвищеним корупційним ризиком, практично не виконували обов'язок щодо декларування (кількість добровільно поданих декларацій цих осіб становить менше 7% загальної кількості). Встановлено, що відтермінування подачі декларацій до закінчення воєнного стану не лише негативно впливає на реалізацію антикорупційної політики у державі, але й ускладнює подальше здійснення перевірки відомостей, зазначених в деклараціях.

З'ясовано, що пріоритетним напрямом удосконалення антикорупційного декларування повинне стати: належне програне забезпечення функціонування Реєстру декларацій, створення та впровадження інструментів автоматичного контролю подання декларацій, правильності їх заповнення, виявлення недоліків, порушень, невідповідностей; приховування інформації щодо контактних даних посадових осіб суб'єктів публічної адміністрації, оприлюднення інформації про подання декларації якими може поставити під загрозу їх життя, здоров'я, а також ефективність виконання ними відповідних повноважень.

Ключові слова: декларація, антикорупційне декларування, добровільне декларування, суб'єкт декларування, правовий режим воєнного стану.

The article is devoted to the theoretical, legal and praxeological characteristics of the anti-corruption declaration in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine with the help of a retrospective analysis. Special attention was paid to the issue of normative and legal regulation of the restoration of the mandatory general anti-corruption declaration, and the clarification of the NACP on these issues was analyzed. Three periods of changes that the anti-corruption declaration underwent during the period of the legal regime of martial law were identified and characterized: 1) declaration suspension; 2) renewal of declaration for previous periods; 3) general restoration of declaration.

The content of the concept of "anti-corruption declaration" is defined and attention is focused on the fact that, having a complex nature, it allows: to detect the vast majority of corruption and corruption-related offenses; intensify the use of other anti-corruption mechanisms and restrictions, in particular, monitoring of the lifestyle of officials and quasi-officials, special checks, prevention and settlement of conflicts of interest, restrictions on receiving gifts.

Statistical data on the number of voluntarily submitted electronic declarations were analyzed and it was concluded that employees occupying a responsible or particularly responsible position or positions with increased corruption risk practically did not fulfill their duty to declare (the number of voluntarily submitted declarations by these persons is less than 7 % of the total amount). It was established that delaying the submission of declarations until the end of martial law not only negatively affects the implementation of the anti-corruption policy in the state, but also complicates further verification of the information specified in the declarations.

It was found that the priority direction of improving anti-corruption declarations should be: properly ensuring the functioning of the Register of Declarations, creating and implementing automatic control tools for submitting declarations, their correctness, identifying deficiencies, violations, inconsistencies; concealment of information regarding contact details of officials of public administration entities, disclosure of information about the submission of a declaration that could endanger their life, health, as well as the effectiveness of their performance of the relevant powers.

Key words: declaration, anti-corruption declaration, voluntary declaration, subject of declaration, legal regime of martial law.

Введення 24.02.2022 року Президентом України правового режиму воєнного стану (Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [1], затверджений Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [2]) мало своїм наслідком зміну пріоритетів у публічному управлінні з метою забезпечення національної безпеки та оборони Української держави, що, як наслідок, обумовило зміну організації та функціонуванні держави та суспільства. Більше того, виникла необхідність щодо приведення у відповідність до існуючих надзвичайних реалій нормативно-правової бази, з метою покращання застосування чинного законодавства у правозастосовній діяльності, та беззаперечному впли-

вові на правосвідомість окремих осіб та правопорядку в цілому.

Незважаючи на те, що станом на початок 2022 року формування в Україні системи запобігання корупції, превентивних антикорупційних механізмів та корпусу спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції, які мали б запроваджувати їх ефективне впровадження, перебувало на завершальній стадії, введення правового режиму воєнного стану для них стало справжнім викликом. Стосовно антикорупційного декларування було запроваджено зміни щодо: функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (далі – Реєстр декларацій); зупинення

обов'язкового декларування; звільнення від обов'язку вказувати в декларації об'єктів декларування, а також матеріальної допомоги, передбаченої законодавством іноземної держави (крім держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором), виплаченої за рахунок коштів іноземної держави або міжнародної організації; скасування обов'язку подання повідомлення про суттєві зміни в майновому стані тощо. Зазначене обумовлювалося необхідністю приховування інформації щодо контактних даних осіб, які безпосередньо задіяні у відсічі збройної агресії проти України, оприлюднення якої, у тому числі через подання електронної декларації, могло поставити під загрозу їх життя, здоров'я, а також ефективність виконання ними відповідних повноважень.

Важливість обраного напрямку наукового дослідження обґрунтовується також необхідністю пошуку оптимального балансу між зміною підходу до здійснення публічного управління з метою забезпечення нормального функціонування усіх сфер суспільного життя в умовах воєнного стану, зокрема і сфери запобігання корупції, та забезпечення законності і правопорядку в країні, охорони прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією України.

Метою статті є теоретико-правова та праксеологічна характеристика антикорупційного декларування в умовах правового режиму воєнного стану в Україні за допомогою ретроспективного аналізу.

Теоретичне підґрунтя тематики дослідження становлять праці таких вчених-адміністративістів, як: О.Ф. Андрійко, Д.В. Гудков, О.В. Клок, О.О. Кравчук, Ю.О. Рева, Т.В. Хабарова, О.П. Хамходера та ін. Напрямок наукового інтересу зазначених вчених були окремі аспекти доктринальної характеристики електронного декларування, зокрема щодо поняття, змісту, структури, законодавчого визначення декларування, видів декларацій, інституційних засад забезпечення, механізму контролю за дотриманням законодавства в сфері запобігання корупції в частині фінансового контролю тощо. Водночас ними не було враховано сутнісні зміни окремих складових антикорупційного декларування за умови дії спеціальних правових режимів, зокрема правового режиму воєнного стану, що беззаперечно вказує на актуальність дослідження саме цих питань.

Виклад основного матеріалу. Антикорупційне декларування, будучи одним з основних інструментів національного механізму запобігання корупції в Україні, являє собою нормативно передбачений порядок подання особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи особами, що до них прирівняні відомостей про доходи, видатки, загальне майнове становище та інші дані, що визначені Законом України «Про запобігання корупції» до єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи (Реєстру декларацій), з метою їх оприлюднення, а також перевірки. Крім того, комплексний характер антикорупційного декларування дозволяє: по-перше, виявити переважну більшість корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень; по-друге, активізувати застосування інших механізмів та обмежень антикорупційного спрямування, зокрема моніторингу способу життя функціонерів та квазіфункціонерів, спеціальної перевірки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, обмеження щодо одержання подарунків тощо.

За період дії правового режиму воєнного стану антикорупційне декларування зазнало змін, які охоплюються такими умовними періодами: 1) зупинення декларування; 2) відновлення декларування за попередні періоди; 3) загальне відновлення декларування. Видається за необхідне більш детально розглянути ретроспективу нормативних змін щодо декларування в межах виокремлених періодів.

Першочерговим заходом щодо антикорупційного декларування 24.02.2022 р. стало обмеження Національ-

ним агентством з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) доступу до публічної частини Реєстру декларацій, що обумовлювалося проведенням технічних робіт з метою посилення захисту особистих даних суб'єктів декларування в умовах воєнного стану. Водночас, доступ до особистого кабінету декларанта у Реєстрі декларацій працював у звичайному режимі [3].

Фактичне зупинення декларування відбулося 28.02.2022 р., коли НАЗК у роз'ясненнях № 2 щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану зазначило, що «суб'єкти декларування не повинні подавати декларації та (або) повідомлення про суттєві зміни в майновому стані» [4]. Однак, зупинення декларування не означало його скасування, а тому обов'язок щодо необхідності подання електронних декларацій за суб'єктами декларування зберігався та відповідно до положень Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» від 03.03.2022 № 2115-IX [5] «фізичні особи подають документи, подання яких вимагається відповідно до норм чинного законодавства в документальній та/або електронній формі, протягом трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану або стану війни за весь період обов'язку подати документи» [5].

Зазначена норма не містить прямої вказівки на електронні декларації, передбачені Законом України «Про запобігання корупції», однак роз'ясненнями НАЗК від 07.03.2022 № 4 [6] цілком виправдано поширено її дію на електронне декларування. Таким чином, подання електронних декларацій було відтерміновано до припинення чи скасування воєнного стану.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2259-IX [7] кандидати на зайняття посад публічної служби звільнялися від обов'язку подавати електронні декларації та не підлягали спеціальній перевірці. З-поміж іншого Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо особливостей застосування законодавства у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану» від 08.07.2022 № 2381-IX [8] було передбачено, що «суб'єкт декларування, що має відповідний обов'язок, зобов'язаний подати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, кінцевий строк подання якої припадає на період дії воєнного стану, повідомлення про суттєві зміни у майновому стані, підстави для подання якого виникли у період дії воєнного стану, та повідомлення про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента, підстави для подання якого виникли у період дії воєнного стану, протягом дев'яноста календарних днів з дня припинення чи скасування воєнного стану» [8].

Наразі, після спливу майже двох років широкомасштабної агресії проти України, введення правового режиму воєнного стану, дедалі більше стає очевидним, що військові дії не вщухають, у зв'язку з чим затягується й тривалість правового режиму воєнного стану.

Враховуючи невизначеність та очевидну тривалість військового стану, припинення реалізації майже всіх заходів фінансового контролю, а зокрема декларування, виглядає не виправданим, що створює сприятливі умови для зловживань з боку недобросовісних публічних службовців. Відтермінування подачі декларацій до закінчення воєнного стану не лише негативно впливає на реалізацію антикорупційної політики у державі, але й ускладнює подальше здійснення перевірки відомостей, зазначених в деклараціях.

При цьому, необхідність належного функціонування системи запобігання та протидії корупції не тільки не зменшилась, а, навпаки, тільки збільшилась, про що свідчать статистичні дані щодо кількості добровільно поданих електронних декларацій. Так, з початку 2023 р. НАЗК розпочало моніторинг добровільного подання електронних декларацій публічними службовцями. Станом на початок 2023 р. за 2021 рік, за даними НАЗК [9], подали 473 404 декларації з приблизно 700 тис. декларантів. При цьому, службовці, які займають відповідальне або особливо відповідальне становище або посади з підвищеним корупційним ризиком, практично не виконували обов'язок щодо декларування (кількість добровільно поданих декларацій цих осіб становить лише 33 тисячі декларацій, а це менше 7% загальної кількості).

Враховуючи це, об'єктивно стала необхідність відновлення подання електронних декларацій публічними службовцями. Щодо необхідності відновлення антикорупційного декларування неодноразово наголошували й провідні міжнародні організації, зокрема такі, як: Transparency International та Міжнародний валютний фонд. Як приклад, у меморандумі від 31.03.2023 р. Міжнародний валютний фонд акцентує увагу на важливості відновлення декларування доходів публічними службовцями та активізації контрольної функції щодо них з боку НАЗК тощо [10].

Варто наголосити на тому, що якщо з приводу необхідності відновлення антикорупційного декларування та подання публічними службовцями електронних декларацій між більшістю теоретиків та практиків спостерігалася єдність, то щодо питання як це має бути здійснено, навпаки, виловлювалися протилежні позиції. В той же час 12.10.2023 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» [11], яким передбачено відновлення антикорупційного декларування. Декларування за попередні роки (2021 та 2022) було розпочато одночасно із набуттям чинності зазначеним Законом та триватиме до 31.01.2024 р.

Декларування за попередні роки передбачає необхідність подання публічними службовцями таких типів декларацій: а) щорічна декларація за 2021-2022 звітні періоди; б) декларація при звільненні (у випадку якщо обов'язок її подання для публічного службовця виник до 11.10.2023 р.); в) декларація кандидата на посаду (у випадку якщо завершення строку її подання настає у період з 24.02.2022 р. по 11.10.2023 р. включно).

Не дивлячись на відновлення обов'язкового антикорупційного декларування, виникає значна кількість питань щодо його практичних аспектів, обумовлених дією правового режиму воєнного стану. Як приклад, відновлення обов'язкового антикорупційного декларування для функціонерів та квазіфункціонерів може викликати ситуацію, коли суб'єкт декларування порушить вимоги Закону України «Про запобігання корупції», що матиме наслідком притягнення до юридичної відповідальності через обставини, які об'єктивно не залежали від його волі. Приміром, НАЗК було надано Роз'яснення № 4 від 07.03.2022 року стосовно питання, «чи необхідно декларувати відомості про майно у разі його знищення внаслідок бойових дій під час збройної агресії Російської Федерації проти України та подавати повідомлення про суттєві зміни в майновому зв'язку із його знищенням», НАЗК зазначило, що «у разі знищення об'єкта нерухомості відомості про такий об'єкт підлягають відображенню у розділі 3 «Об'єкти нерухомості» декларації до моменту виключення відомостей про такий об'єкт з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Знищені транспортні засоби знімаються з обліку у вста-

новленому законодавством порядку. До зняття з обліку знищеного транспортного засобу відомості про нього відображаються у розділі 6 «Цінне рухоме майно - транспортні засоби» декларації» [6; 12].

Водночас, на практиці може виникнути ситуація, коли суб'єкту декларування або членам його сім'ї, які проживали на тимчасово окупованій території, яка такою і залишається станом на день подання декларації, достеменно відомо про знищення їх майна, як рухомого, так і нерухомого внаслідок збройної агресії. Однак, у декларанта або членів його сім'ї немає у наявності необхідних правовстановлюючих документів для звернення до державного реєстратора із заявою про виключення відомостей щодо знищеного об'єкта нерухомості з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, або із заявою про зняття з обліку знищеного транспортного засобу.

За таких умов, через причини, які об'єктивно не залежать від декларанта, останнім можуть бути вказані недостовірні відомості у антикорупційній декларації.

Таким чином, відновлення антикорупційного декларування, що стало гарантією забезпечення функціонування системи публічного управління з урахуванням вимог чинного законодавства в сфері запобігання корупції, повинне враховувати окремі аспекти сфери забезпечення прав людини та громадянина, публічного інтересу та оптимального функціонування громадянського суспільства.

Пріоритетним напрямом удосконалення антикорупційного декларування повинне стати належне програне забезпечення функціонування Реєстру декларацій, створення та впровадження інструментів автоматичного контролю подання декларацій, правильності їх заповнення, виявлення недоліків, порушень, невідповідностей тощо. Окремої уваги варто приділити питанню забезпечення приховування інформації щодо контактних даних посадових осіб суб'єктів публічної адміністрації, оприлюднення інформації про подання декларації якими може поставити під загрозу їх життя, здоров'я, а також ефективність виконання ними відповідних повноважень.

Висновки. Визначено, що антикорупційне декларування – це нормативно передбачений порядок подання особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування чи особами, що до них прирівняні відомостей про доходи, видатки, загальне майнове становище та інші дані, що визначені Законом України «Про запобігання корупції» до єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи (Реєстру декларацій), з метою їх оприлюднення, а також перевірки. З'ясовано, що за період дії правового режиму воєнного стану антикорупційне декларування зазнало змін, які охоплюються такими умовними періодами, як: 1) зупинення декларування; 2) відновлення декларування за попередні періоди; 3) загальне відновлення декларування. Виокремлено такі пріоритетні напрямки удосконалення антикорупційного декларування за умови його повного відновлення в період дії правового режиму воєнного стану, як забезпечення: належного прогнаного функціонування Реєстру декларацій, створення та впровадження інструментів автоматичного контролю подання декларацій, правильності їх заповнення, виявлення недоліків, порушень, невідповідностей; приховування інформації щодо контактних даних посадових осіб суб'єктів публічної адміністрації, оприлюднення інформації про подання декларації якими може поставити під загрозу їх життя, здоров'я, а також ефективність виконання ними відповідних повноважень; інформаційного, методичного та організаційного супроводження НАЗК процедури подання декларацій суб'єктами декларування, що проживали на тимчасово окупованих територіях та/або мають у власності рухоме та нерухоме майно, що розташоване на відповідних територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Дата оновлення: 06.11.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>. (дата звернення 29.12.2023 р.).
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. Дата оновлення: 24.02.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>. (дата звернення 29.12.2023 р.).
3. Доступ до публічної частини Реєстру декларацій, Реєстру звітів партій POLITDATA та Реєстру корупціонерів обмежено. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/dostup-do-publichnoyi-chastiny-reyestru-deklaratsij-reyestru-zvitiv-partij-politdata-ta-reyestru-koruptsioneriv-obmezhenol/>. (дата звернення 29.12.2023 р.).
4. Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану від 28.02.2022 № 2. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/roz-yasnennya-vid-28-02-2022-2-shhodo-zastosuvannya-okremykh-polozhen-zakonu-ukrayiny-pro-zapobigannya-koruptsiyi-stosovno-zahodiv-finsanovogo-kontrolyu-v-umovah-voyennogo-stanu/>. (дата звернення 30.12.2023 р.).
5. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 № 2115-IX. Дата оновлення: 20.09.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text> (дата звернення 30.12.2023 р.).
6. Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента, проведення перевірок) від 07.03.2022 № 4. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/roz-yasnennya-4-vid-07-03-2022-shhodo-zastosuvannya-okremykh-polozhen-zakonu-ukrayiny-pro-zapobigannya-koruptsiyi-stosovno-zahodiv-finsanovogo-kontrolyu-v-umovah-voyennogo-stanu-podannya-deklaratsiyi-p/?hilite=>. (дата звернення 29.12.2023 р.).
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 № 2259-IX. Дата оновлення: 12.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>. (дата звернення 29.12.2023 р.).
8. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо особливостей застосування законодавства у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану: Закон України від 08.07.2022 № 2381-IX. Дата оновлення: 08.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2381-20#Text>. (дата звернення 30.12.2023 р.).
9. Новини щодо поданих декларацій за 2021 рік. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/deklaratsiyi-za-2021-rik-podaly-lyshe-33-tys-posadovtsiv-iz-vysokomu-koruptsiynomu-ryzykamy/>. (дата звернення 30.12.2023 р.).
10. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine: March 31, 2023. URL: https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2023/03/31/Ukraine-Request-for-an-Extended-Arrangement-Under-the-Extended-Fund-Facility-and-Review-of-531687?fbclid=IwAR3ismVUejFJuAxL760KZv6sU7JuN0M2uMC_Y9FXFtKUFZzSqn2VzWQ3r9w/ (дата звернення 30.12.2023 р.).
11. Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану: Закон України від 20.09.2023 № 3384-IX. Дата оновлення: 20.09.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text>. (дата звернення 30.12.2023 р.).
12. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Дата оновлення: 09.12.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 30.12.2023 р.).

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

FACTORS FOR THE FORMATION OF A GENERAL EUROPEAN LEGAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN LEGAL AREA

Король К.М., аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття досліджує процес формування загальноєвропейської правової ідентичності в контексті європейського правового простору. Зокрема, розглядаються ключові чинники, які впливають на цей процес, такі як історичний контекст, роль європейських інституцій, судова практика, культурний та соціальний контексти, а також міжнаціональна співпраця. Акцентовано увагу на ролі європейських інституцій у встановленні єдиних правових стандартів для країн-членів. Розглянуто взаємодію різних культур, традицій та цінностей в Європі як вагомий вплив на застосування права в різних країнах. Особливу увагу приділяється інтеграції в Європейському Союзі, що є ключовим механізмом забезпечення спільного простору для єдиної нормативної бази країн-членів Європейського Союзу. Автор аналізує різноманітність інструментів та механізмів, які використовуються для стандартизації правових норм між країнами-членами. Базові цінності прав і свобод людини відображають специфічні аспекти європейської ідентичності. Саме вони є результатом історичного та культурного розвитку Європи та відображають її унікальну спадщину. Розглянуто значення базових цінностей Європейського Союзу (демократія, принцип рівності, захист прав людини), що виступають каталізатором для поглиблення правової інтеграції в Європі. Розвиток економічної, політичної та соціальної співпраці між країнами Європи сприяє взаєморозумінню між європейськими народами, оскільки впливає на сприйняття громадянами Європейського Союзу себе як частини спільної правової спільноти, згуртованої навколо ідеї єдиного правового простору. Концепція європейського правового простору спрямована на забезпечення однакових прав і можливостей для громадян та підприємств, зміцнення правового захисту та правопорядку. У дослідженні автор намагається зрозуміти сутність сучасних тенденцій формування загальноєвропейської правової ідентичності, у контексті трансформації поглядів саме правової належності до європейського простору.

Ключові слова: загальноєвропейська правова ідентичність, європейський правовий простір, спадщина, інтеграція.

The article examines the process of formation of a pan-European legal identity in the context of the European legal area. In particular, the key factors influencing this process are considered, such as the historical context, the role of European institutions, judicial practice, cultural and social contexts, as well as international cooperation. Attention is focused on the role of European institutions in establishing uniform legal standards for member countries. The interaction of different cultures, traditions and values in Europe is considered as a significant influence on the application of law in different countries. Particular attention is paid to integration in the European Union, which is a key mechanism for ensuring a common area for a unified regulatory framework of the member states of the European Union. The author analyzes the variety of tools and mechanisms used to standardize legal norms between member countries. The basic values of human rights and freedoms reflect specific aspects of European identity. They are the result of the historical and cultural development of Europe and reflect its unique heritage. The importance of the basic values of the European Union (democracy, the principle of equality, protection of human rights), which act as a catalyst for deepening legal integration in Europe, is considered. The development of economic, political and social cooperation between the countries of Europe promotes mutual understanding between European peoples, as it affects the perception of the citizens of the European Union as part of a common legal community, grouped around the idea of a single legal area. The concept of the European legal area is aimed at ensuring equal rights and opportunities for citizens and businesses, strengthening legal protection and law and order. In the study, the author tries to understand the essence of the modern trends in the formation of a pan-European legal identity, in the context of the transformation of the views of legal belonging to the European area.

Key words: general European legal identity, European legal area, heritage, integration.

Постановка проблеми. В контексті динамічного процесу європейської інтеграції, який передбачає включення до Європейського Союзу нових держав-членів, європейські процеси набувають більш складної структури, що сприяє формуванню нових аспектів загальноєвропейської ідентичності, в тому числі і правової. З самого початку свого існування Європейський Союз ставив перед собою завдання поширення загальних європейських цінностей на всі країни-учасниці. Це сприяло формуванню єдиної ідентичності держав, що входять до організації, та забезпечувало їхнє об'єднання.

Формування загальноєвропейської правової ідентичності в Європі передбачає формування спільного правового простору, де права та обов'язки громадян та урядів країн-членів ЄС узгоджуються на основі спільних цінностей та принципів. Цей процес має на меті сприяння консолідації та єдності між країнами ЄС у правовій сфері, що відобразатиметься у розвитку загальних цінностей та зміцненні правової демократії в Європі.

Сьогодні в Європі існує велика різноманітність правових систем, що сягає своїми коренями від різних правових традицій, культурних впливів та історичного контексту кожної країни. Виклики, які постали перед формуванням загальноєвропейської правової ідентичності, відображаються у складності та змінності контексту, у якому формується спільна правова культура в Європі. Їх виникнення зумовлено великою кількістю факторів, що ускладнюють

процес консолідації спільних європейських правових стандартів та цінностей.

Метою статті є всебічний аналіз різноманітних факторів, які впливають на формування загальноєвропейської правової ідентичності в контексті процесу європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Підтримка з боку населення країн-членів Європейського Союзу - критично важливий фактор формування загальноєвропейської ідентичності. Без усвідомлення населенням своєї приналежності не лише до власної країни, але й до широкого об'єднання, такого як Європейський союз, досягнути цього неможливо. У світі, де взаємодіють множина націй та культур, постає завдання пошуку не лише нової європейської ідентичності, але й формування європейської правової свідомості. Цей складний процес може бути реалізований тільки за умови активної участі широких верств населення європейських країн у політичному та суспільному житті, через впровадження правової політики, що сприяє загальним правовим цінностям. Багато аналітиків підкреслюють, що одного лише юридичного об'єднання ЄС для цього недостатньо, вкрай необхідно визнання приналежності до Союзу з боку звичайних європейців. Таким чином виникає необхідність в узгодженні загальних правових цінностей, які в той же час відображають національні особливості кожної країни-учасниці.

«Вагомою частиною національної ідентичності є отожднення особи з культурними надбаннями її країни, тому постає питання: з чим мають асоціювати себе європейці? ЄС робить великий акцент на культурному різноманітті, популяризує ідею про повагу до відмінностей між державами-членами. У цьому й полягає дуальність європейської культури, котра, з одного боку, багато в чому була зрощена на спільних надбаннях Античності, Відродження та Просвітництва, а з іншого, залишається унікальною для кожної нації. Ця ідея знаходить відображення в девізі ЄС – «In varietate concordia» – або ж «Єдність у різноманітті», і її свого роду теж можна вважати складовою спільної ідентичності» [1].

Культурне надбання дійсно відіграє ключову роль у формуванні єдиного правового простору в Європі, проливаючи всі аспекти правової системи та її розвиток. Поняття «правова культура» охоплює систему цінностей, переконань, норм та звичаїв, що визначають сприйняття та застосування права в суспільстві. На думку Ю. Седої «правова культура особистості включає знання законодавства (інтелектуальний зріз); упевненість у необхідності й соціальній доцільності законів і підзаконних актів (емоційнопсихологічний зріз); уміння використовувати в практичній діяльності правовий інструментарій» [5].

Спільна спадщина, мова та культурні традиції створюють основу для прийняття правових норм у рамках Європейського Союзу. Історія формування загальноєвропейського права сягає коренями в давнину, коли різні правові системи, такі як римське право, канонічне право та національні правові традиції, впливали на розвиток права в різних регіонах Європи. Їх взаємодія призвела до утворення спільних правових цінностей та принципів. «Багатівкове вивчення римського права, з метою його рецепції у національні правові системи формувало юридичне мислення Західної Європи й створювало сильний клас юристів, керівників і діяльних помічників у різних сферах правової діяльності Об'єднуючи Європу на практиці, римське право об'єднувало її і в теоретичному плані: юриспруденція французька працювала весь час рука об руку з юриспруденцією німецькою або італійською, говорила з нею однією і тією ж мовою, шукала вирішення одних і тих же проблем. Так виникла на ґрунті римського права дружня спільна праця всієї європейської юриспруденції, що продовжувала роботу мислителів античного світу. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу» [4].

Історичні події, такі як розпад колоніальних імперій та Друга світова війна, сприяли потребі в міжнародній співпраці відіграли роль у створенні важливих європейських правових інституцій, таких як Європейська Комісія, Європейський Суд з прав людини, що сприяють утвердженню демократичних цінностей та правових норм у всіх країнах-членах ЄС, формуванню спільної правової ідентичності серед європейських громадян.

Основа мета сучасного процесу формування загальноєвропейської правової ідентичності - гармонізація правових норм та стандартів між країнами-членами ЄС. Ця мета виникла через потребу створення спільного правового простору, який буде сприяти зближенню правових систем країн-членів та зміцненню єдності в Європейському Союзі.

У контексті європейської правової інтеграції, культурна спадщина представляє різноманітність правових традицій країн-членів ЄС, що віддзеркалює історичні, культурні та соціальні впливи. Одним із факторів формування загальноєвропейської правової ідентичності є правова соціалізація, оскільки цей процес сприяє утвердженню спільних цінностей та переконань щодо права серед громадян Європейського Союзу. Цей процес передбачає активну участь громадян у формуванні, виконанні та застосуванні правових норм, що сприяє їх інтеграції

в єдиний правовий простір, зміцнює таке важливе почуття приналежності до європейської правової системи.

Правова соціалізація допомагає громадянам розуміти їхні права та обов'язки, що сприяє укоріненню основних європейських цінностей, таких як права людини, демократія та правова держава, на рівні свідомого та несвідомого. Процеси правової соціалізації можуть бути реалізовані через участь у громадських обговореннях, освітніх програмах та інших заходах, де громадяни мають можливість впливати на формування європейських правових норм. Це сприяє підвищенню довіри та легітимності європейських інституцій та стимулює громадянську активність у демократичних процесах.

Історичні цінності, що є спільною спадщиною країн Європи, на сьогоднішній день стали не лише складовою частиною угод про заснування Європейського Союзу, але й визначають напрямок для всіх його внутрішніх та зовнішніх дій, а також є основою для розширення. Після вступу до Європейського Союзу кожна нова країна-кандидат взаємодіє з цими цінностями та зобов'язується втілювати їх у життя.

Європейські цінності становлять основу для формування єдиного правового простору в межах Європейського Союзу. Демократія, права людини, рівність, свобода, толерантність, правова держава та соціальна справедливість відіграють ключову роль у спільному конструктивному діалозі між країнами-членами, метою якого є створення єдиного правового середовища.

Демократичні принципи відображені в інституційній структурі ЄС, забезпечують активну участь громадян у формуванні та виконанні правових норм. Права людини та рівність гарантують недоторканність прав та свобод кожного громадянина; це сприяє відчуттю безпеки та захищеності в європейському правовому просторі. Толерантність та повага до культурного різноманіття формують основу для побудови відкритого суспільства, в основі якого лежить взаємоповага один до одного. Захист меншин та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян сприяє почуттю впевненості та захищеності в рамках європейського правового простору. Так, рішення Європейського Суду щодо захисту прав меншин чи ухвалення антидискримінаційних законів на рівні ЄС є проявами такої толерантності та поваги до інших культур.

Правова інтеграція як ключовий елемент процесу європейської інтеграції, що спрямований на створення та узгодження правових механізмів для регулювання відносин як на рівні країн-членів, так і на загальноєвропейському рівні. Цей процес охоплює розробку та впровадження правових норм і стандартів в усіх сферах, наприклад права людини, торгівля, захист меншин.

Одним із ключових інструментів правової інтеграції є принцип директивної гармонізації, коли ЄС ухвалює директиви, що зобов'язують країни-члени внести у власне законодавство відповідні законодавчі норми із загальними правилами та стандартами ЄС.

Важливо зазначити ще один надважливий інструмент правової інтеграції - європейська судова система, яка вирішує спори щодо інтерпретації та застосування європейського права. Запроваджені Судом Європейського Союзу правові принципи мають вирішальне значення не лише на рівні самого ЄС, але й в національних судах країн-членів. Це означає, що громадяни та підприємства можуть звертатися до європейського права в національних судових установах. Більше того, право ЄС має перевагу над національним законодавством, і в разі конфлікту між ними перевага надається європейському праву.

Уніфікація та гармонізація національних правових систем важливі для формування загальноєвропейської правової ідентичності. Ця мета досягається шляхом прийняття директив і регламентів ЄС, які спрямовані на забезпечення єдності правового регулювання у різних сферах.

Такі заходи сприяють створенню спільного правового простору, де права та обов'язки громадян і підприємств узгоджені та стандартизовані на рівні Європейського Союзу.

«Кожен громадянин, який живе в одній з країн-членів Ради Європи, спираючись на Європейську конвенцію щодо захисту прав людини, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його подання не було взяте до уваги в національній правовій системі» [2].

Важливим фактором формування загальноєвропейської правової ідентичності є стимулювання європейськими співтовариствами широкого економічного, культурного та академічного обміну. Взаємне пізнання між європейськими правовими традиціями призводить до зближення та усвідомлення спільності коренів та усвідомлення колективних інтересів, що в свою чергу призводить до формування політики відкритості між народами в ЄС. Її суть полягає в перебудові відносин власного народу з усіма іншими державами-членами ЄС на основі співпраці для усунення не лише формальних правових бар'єрів між державами-членами ЄС, а й між суспільствами для побудови єдиного правового європейського співтовариства. Готовність враховувати загальні потреби, а не індивідуальні інтереси кожної окремої країни, є важливим знаком взаєморозуміння між європейськими націями.

«Зобов'язання щодо збереження та примноження культурної спадщини Європи закріплено в п. 3 ст. 3 Договору про Європейський Союз. Також у ст. 167 Договору про функціонування Європейського Союзу зазначено, що «Союз сприяє розквіту культур держав-членів, поважаючи їхню національну та регіональну різноманітність і водночас висуваючи на перший план спільну культурну спадщину». Також у Декларації про новий наратив Європи наголошено, що «Європа як політичний організм має визнати цінність культурної спадщини, як матеріальної, так і нематеріальної» [3].

Розвиток спільної загальної європейської ідентичності відбувається в рамках довгострокової стратегії, спрямованої на зміцнення правового простору та спільної правової культури в Європейському Союзі. Завдань, що постають перед загальноєвропейською правовою ідентичністю велика кількість. Її розвиток полягає у створенні і узгодженні правових механізмів, спрямованих на забезпечення єдності та стабільності, захисту прав людини та демократичних принципів, забезпечення правової

безпеки й прозорості, підтримки економічного розвитку та конкурентоспроможності, забезпечення доступності до правосуддя та юридичної допомоги, а також сприяння міжкультурному діалогу. Ці завдання передбачають гармонізацію та уніфікацію правових норм і стандартів, застосування принципів європейського права в національних судових установах, розроблення механізмів захисту прав і свобод громадян.

Висновки. Загальноєвропейська правова ідентичність, що знаходиться на шляху формування в контексті становлення європейського правового простору, представляє собою складний конгломерат цінностей та норм, що об'єднує різноманітні національні правові системи у прагненні до правової гармонії та єдності. Цей процес супроводжується рядом ключових чинників, впливають один на одного.

Важливу роль у формуванні загальноєвропейської правової ідентичності відіграє історичний контекст. Різні правові традиції, такі як римське право, канонічне право, та загалом національне право кожної країни, створюють основу для обміну ідей та концепцій між різними європейськими державами.

Процес європейської інтеграції вимагає знаходження компромісів між різними політичними, економічними та культурними інтересами країн-членів Європейського Союзу. Вирішення цих конфліктів – складне завдання, що потребує тривалого часу. Розвиток правових норм у Європі відбувається у постійному контексті змін в глобальній політичній, економічній та соціокультурній сферах. Глобалізація, технологічний прогрес та інші чинники впливають на розвиток європейського права та його здатність відповідати на сучасні виклики. Важливим механізмом у встановленні єдиних правових стандартів для країн-членів та забезпеченні дотримання прав людини на всій території Європи є європейські інституції, такі як Європейський Союз та Європейський Суд з прав людини. Європейські правові акти, такі як директиви, регламенти та конвенції, сприяють створенню загальних правових норм та принципів, що сприяють гармонізації правових систем країн-членів.

Узагальнюючи, ми робимо висновок про складність та динаміку процесу формування загальноєвропейської правової ідентичності, що вимагає постійного аналізу та активного діалогу для забезпечення стабільності та розвитку правового простору Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковач А. Поняття європейської ідентичності та її значення для політики ЄС. <https://adastra.org.ua>. URL: <https://adastra.org.ua/blog/ponyattya-yevropejskoyi-identichnosti-ta-yiyi-znachennya-dlya-politiki-yes>
2. Кудряченко А. І. Європейські демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи. *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи*: збірник наукових праць. 2012. С. 61–76.
3. Культурна спадщина та національна безпека : аналіз. доп. / В. Потапенко та ін. ; ред. В. Потапенко. Київ : Нац. ін-т стратег. дослідж. 2023. 58 с.
4. Пастушок І. Г. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 31–37.
5. Соколова С. В. ПРАВОВА КУЛЬТУРА: ПОНЯТТЯ ТА ЇЇ ВИДИ. 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/352276007_PRAVOVA_KULTURA_PONATTA_TA_II_VIDI.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PROCEDURAL RIGHTS OF SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN ADMINISTRATIVE JURISDICTION

Слободянюк М.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Фролова Є.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджено процесуальні права суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному судочинстві. Встановлено, що коли йдеться про процесуальні права суб'єкта публічної адміністрації в адміністративному судочинстві, нормативно це визначається як права, що надані суб'єкту владних повноважень в адміністративному судочинстві. Крім цього, критерієм надання певного об'єму процесуальних прав слугуватиме адміністративно процесуальне положення цього учасника адміністративного судочинства як «позивача» чи «відповідача».

Вказано, що суб'єкт публічної адміністрації як учасник адміністративного судочинства фактично бере участь у конкретних відносинах під час розгляду і вирішення адміністративних справ, що визначає його правовий статус та надає потенційні можливості для реалізації. Зроблено висновок, що сукупність загальних процесуальних прав, характерних для будь-якого учасника адміністративного судочинства, та особливих процесуальних прав, притаманних конкретному учаснику, формують єдиний елемент правового статусу суб'єкта публічної адміністрації.

Виокремлено підхід до розподілу процесуальних прав суб'єкта публічної адміністрації в адміністративному судочинстві на загальні та спеціальні, що визначаються його правовим положенням як учасника справи.

Встановлено, що при визначенні адміністративного процесуального статусу суб'єкта публічної адміністрації є неприпустимим змішування категорії «повноваження» як сукупність прав та обов'язків та «процесуальні права» як сукупність правомочностей, що надаються визначеному переліку суб'єктів, які беруть участь в розгляді публічно-правових спорів. Зазначено, що процесуальні права суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному судочинстві не входять до їх правового статусу, але можуть ними набуватися під час участі ними в розгляді публічно-правових спорів та набутті одного з статусів, передбачених адміністративним процесуальним законодавством.

Ключові слова: адміністративне судочинство, суб'єкт публічної адміністрації, суб'єкт владних повноважень, процесуальні права, правомочність.

The article examines the procedural rights of subjects of public administration in administrative proceedings. It has been established that when it comes to the procedural rights of a subject of public administration in administrative proceedings, it is normatively defined as the rights granted to a subject of authority in administrative proceedings. In addition, the administrative procedural position of this participant in administrative proceedings as a «plaintiff» or «defendant» will serve as a criterion for granting a certain amount of procedural rights.

It is noted that the subject of public administration, as a participant in administrative proceedings, actually participates in specific relations during the activity of administrative courts regarding consideration and resolution of administrative cases, which determines its legal status and provides potential opportunities that can be realized.

It was concluded that the set of general procedural rights inherent to any participant in administrative proceedings and special procedural rights inherent to a specific participant will form a single element of his legal status as a subject of public administration.

The approach to the gradation of the procedural rights of the subject of public administration in administrative proceedings into general and special, which are mediated by the specific legal position of the subject as a participant in the case, is singled out.

It was established that when determining the administrative procedural status of a subject of public administration, it is inadmissible to mix the category of «powers» as a set of rights and obligations and «procedural rights» as a set of powers granted to a specified list of subjects that participate in public proceedings - legal disputes. It is noted that procedural rights of subjects of public administration in administrative proceedings are not part of their legal status, but may be acquired by them during their participation in consideration of public legal disputes and acquisition of one of the statuses provided for by administrative procedural legislation.

Key words: administrative justice, subject of public administration, subject of power, procedural rights, jurisdiction.

Наявність нормативних пробілів в сфері правового регулювання діяльності суб'єктів публічної адміністрації, а також численні практичні проблеми їх участі в адміністративному судочинстві, – є однією з перешкод до визнання України як демократичної, правової та соціальної держави. Безпосередній прояв відсутності системності у визначенні процесуальних прав центральних органів виконавчої влади під час розгляду публічно-правових спорів стосується якості процесуального законодавства. Актуальність вирішення цієї проблематики пов'язано з обранням Україною курсу на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС). В таких умовах стає надзвичайно важливим теоретичне усвідомлення існуючих особливостей здійснення прав суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному судочинстві.

Специфіка функціонування органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування була предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, таких як В.Б. Авер'янов, Т.І. Білоус-Осін, В.М. Бевзенко, В.В. Галуцько, П.В. Діхтієвський, Т.О. Карабін, С.В. Ківа-

лов, Т.О. Коломосьць, В.К. Колпаков, О.П. Хамходера та інші. Проте, незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених питанням статусу суб'єктів публічної адміністрації, їх процесуальні права залишаються мало-дослідженими, що підкреслює актуальність обраної теми дослідження.

Для визначення процесуальних прав суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному судочинстві необхідно враховувати їх адміністративно-процесуальний статус. Зазвичай адміністративний процесуальний статус розглядається як зовнішнє відображення характеристик, яким має відповідати суб'єкт - учасник публічно-правового спору, що розглядається в адміністративному суді. Сутність адміністративного процесуального статусу вказує на специфіку та загальні принципи участі суб'єктів адміністративного процесуального права у конкретних правовідносинах. [1].

Правовий статус учасника адміністративного судочинства може бути розглянутий у широкому і вузькому аспек-

тах. У широкому розумінні це охоплює права й обов'язки, що стосуються всіх осіб, які мають цей статус. У вузькому розумінні правовий статус учасника адміністративного судочинства визначає його роль у судовому процесі як учасника справи, представника чи іншої особи, що бере участь у судовому процесі.

З урахуванням встановленої законодавством градації учасників адміністративного судочинства очевидно, що особи, які входять до різних категорій учасників цього процесу, фактично мають різні процесуальні права. У разі наявності законної підстави для участі у судовому процесі з розгляду та вирішення питань у судах адміністративної юрисдикції, особа набуває правовий статус, що характеризується для певного учасника адміністративного судочинства.

Отже, одна й та сама особа може мати різний правовий статус як учасник адміністративного судочинства під час розгляду різних конкретних справ. З іншого боку, незалежно від того, хто отримує правовий статус учасника адміністративного судочинства, склад елементів, які його визначають, є постійним та визначається виключно конструкцією адміністративного процесуального законодавства.

Структура правового статусу учасника адміністративного судочинства формується з різних елементів, які разом утворюють цілісну систему. Загальна структура правового статусу включає такі складові: нормативні акти; права, свободи, законні інтереси та обов'язки; юридична особистість як база (прецедент) правового статусу; принципи, гарантії прав і свобод; юридична відповідальність.

Можна зауважити, що статус учасника адміністративного судочинства складається з різних елементів, проте одним із ключових елементів, який забезпечує гарантії, є процесуальні права.

Для того, щоб отримати статус учасника адміністративного судочинства, особа повинна мати необхідний рівень правосуб'єктності, який є характерним для учасника справи, представника чи іншого учасника судового процесу. Суть правосуб'єктності полягає в тому, що вона визначає юридично значущі характеристики, що перетворюють реальну особу на носія певного статусу та визначаються через правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. [2, с. 51].

Правосуб'єктність учасника справи в адміністративному судочинстві означає, що згідно зі статтею 43 Кодексу адміністративного судочинства України, адміністративна процесуальна правоздатність (здатність мати процесуальні права та обов'язки у судочинстві) визнається для громадян України, іноземців, осіб без громадянства, органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій (юридичних осіб); адміністративна процесуальна дієздатність (здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, включаючи доручення ведення справи представникові) належить фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними, а також фізичним особам до досягнення цього віку у справах, пов'язаних з публічно-правовими відносинами, у яких вони можуть самостійно брати участь згідно з законодавством, органам державної влади, іншим державним органам, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам, підприємствам, установам, організаціям (юридичним особам)[3].

Адміністративна процесуальна дієздатність та деліктоздатність учасника справи зароджуються з моменту його фактичного включення у конкретну адміністративну справу як позивача, відповідача, третьої особи або органу, а також особи, які мають право звертатися до суду в інтересах інших осіб згідно з законом. Таким чином, для цілей даного дослідження мова йде про адміністративну процесуальну дієздатність та деліктоздатність органів дер-

жавної влади (в тому числі тих, які не є юридичними особами), органів місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій згідно з законодавством, включаючи виконання делегованих повноважень або надання адміністративних послуг [4].

Важливо відзначити, що коли йдеться про учасника публічної адміністрації, в адміністративному процесуальному законодавстві можна знайти посилання на «органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або надання адміністративних послуг», або на «суб'єкта владних повноважень». У цьому контексті важливо звернути увагу на висновки В.М. Бевзенка стосовно участі суб'єктів владних повноважень в адміністративному процесі:

1) суб'єкти владних повноважень будуть залучатися до вирішення публічно-правових суперечок у визначених формах: як учасник конфлікту; як третя сторона; як особа, яка має законні повноваження захищати права у судовому процесі, представляючи інтереси інших осіб - процесуальний представник; як подавач апеляційної, касаційної скарги, скарги за винятковими обставинами та заявник у справі про нововиявлені обставини;

2) серед підстав набуття суб'єктами владних повноважень адміністративної правосуб'єктності можна відзначити: відображення народної волі та складання присяги відповідним суб'єктом владних повноважень, прийняття рішення посадовою особою або вищестоячим органом державної влади, державну реєстрацію, прийняття рішення загальними зборами;

3) здатність органів виконавчої влади приймати владні рішення, здійснювати дії юридичної важливості, допускати бездіяльність є фактичною передумовою для набуття цими органами статусу відповідача, який є переважною формою участі в порівнянні з іншими;

4) участь посадових осіб публічних органів влади в адміністративному процесі можлива за умови наявності відповідних норм права, які визначають їх правовий статус, межі та зміст їх завдань і функцій, а також за наявності фактичних підстав для участі в адміністративному процесі - таких як прийняті, здійснені або допущені цими особами рішення, дії, факти бездіяльності і т.д.[5].

Отже, права учасника публічної адміністрації у адміністративному судочинстві нормативно визначаються як ті, що надаються суб'єкту владних повноважень у цьому процесі. Крім того, обсяг процесуальних прав визначається згідно з адміністративно-процесуальним статусом цього учасника адміністративного судочинства як «позивача» або «відповідача».

Загалом суб'єкт публічної адміністрації як учасник адміністративного судочинства фактично бере участь у конкретних відносинах під час діяльності адміністративних судів щодо розгляду й вирішення адміністративних справ, що обумовлює його правовий статус та надає потенційні можливості, які можуть бути реалізованими. Поняття «учасника адміністративного судочинства» не визначено і в адміністративно-процесуальному законодавстві, однак КАС України оперує поняттям «учасники судового процесу», що є синонімічним у цьому випадку та окремо поділяє їх на групи:

1) учасників справи, до яких ст. 42 КАС України віднесено сторін, третіх осіб та органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

2) представників, яких визначено ст. 55 КАС України;

3) осіб, які є іншими учасниками судового процесу, до яких ст. 61 КАС України віднесено помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста [3].

Набуття правового статусу учасника адміністративного судочинства опосередковує можливість особи користуватися визначеним переліком прав [6].

Права учасника адміністративного судочинства можуть бути розглянуті з об'єктивного та суб'єктивного поглядів. В об'єктивному розумінні це означає, що вони представлені абстрактно-загальними нормами позитивного права, що створюють рівні умови та можливості для всіх суб'єктів права для реалізації їх правомірних цілей та інтересів у конкретних правовідносинах. З суб'єктивного ж точки зору, право завжди належить конкретній особі з відповідним інтересом, і ця особа має певні правові можливості для його задоволення, що формує суб'єктивний характер права [7, с. 230].

Права учасника адміністративного судочинства, як складник його правового статусу, представляють собою встановлену законом міру можливої або дозволеної поведінки особи під час її участі у цьому процесі. Ця міра призначена для захисту приватних інтересів особи з одного боку, та досягнення цілей адміністративного судочинства з іншого. З урахуванням структури «учасника адміністративного судочинства» можна зазначити, що загальні процесуальні права, що притаманні будь-якому учаснику, та особливі процесуальні права, що характерні для конкретного учасника, складають єдиний комплекс правового статусу суб'єкта публічної адміністрації.

Щодо процесуальних прав суб'єкта публічної адміністрації в адміністративному судочинстві, їх можна розділити на загальні та спеціальні, які прямо визначаються конкретним правовим положенням учасника справи.

До загальних процесуальних прав суб'єкта публічної адміністрації як учасника справи віднесено наступне:

- 1) право на доступ до матеріалів справи та вчинення необхідних дій для цього, наприклад, отримання копій документів з справи, виготовлення витягів, та отримання копій судових рішень;
- 2) право на активну участь у судовому процесі, включаючи представлення доказів та участь у їх дослідженні, присутність на судових засіданнях, ставлення запитань іншим учасникам справи, свідкам, експертам, та спеціалістам;
- 3) право на подання заяв, клопотань, пояснень суду, аргументацію позицій, та надання заперечень проти доводів інших осіб;
- 4) право на ознайомлення з протоколом судового засідання та можливість подати зауваження щодо його змісту;
- 5) право на оскарження судових рішень у випадках, визначених законом;
- 6) право на використання інших процесуальних прав, які передбачені законодавством [3].

Серед спеціальних процесуальних прав суб'єкта публічної адміністрації як учасника справи в адміністративному судочинстві, яких опосередковано їх правовим положенням, можна виокремити спеціальні процесуальні права, до яких віднесено: 1) право позивача та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору на будь-якій стадії судового процесу відмовитися від позову (ч. 1 ст. 47 та ч. 1 ст. 51 КАС України); 2) право позивача та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору на зміну предмета або підстави позову, збільшення або зменшення розміру позовних вимог шляхом подання письмової заяви (ч. 1 ст. 47 ч. 1 ст. 51 КАС України); 3) право відповідача на визнання позову повністю або частково, подання відзиву на позовну заяву (ч. 4 ст. 47 КАС України); 4) право сторін на досягнення примирення на будь-якій стадії судового процесу (ч. 5 ст. 47 КАС України) [3].

У рамках концепції «публічного управління», повноваження є ключовим елементом державно-правового аспекту, який становить основу правового статусу будь-якого органу публічної адміністрації або посадової особи, і є визначеним соціальними потребами та інтересами суспільства. У період становлення демократичної та правової держави, повноваження розглядалися як делеговані певній особі владні функції, обмежене право використовувати наявні ресурси для досягнення загального інтересу (досягнення визначеної мети). Це передбачало застосування відповідних методів управління та нормотворчості, що були достатніми для забезпечення ефективної реалізації визначених соціальних завдань.

Остання концепція ефективного управління спроектована з урахуванням того, що повноваження публічних адміністраційних органів мають подвійний характер, оскільки вони включають в себе взаємопов'язані юридично визначені права і обов'язки [8, с. 153].

Таким чином, доцільно припустити, що при визначенні адміністративного процесуального статусу суб'єкта публічної адміністрації є неприпустимим змішування категорії «повноваження» як сукупність прав та обов'язків та «процесуальні права» як сукупність правомочностей, що надаються визначеному переліку суб'єктів, які беруть участь в розгляді публічно-правових спорів.

Відповідно, приходимо до висновку, що процесуальні права суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному судочинстві не входять до їх правового статусу, але можуть ними набуватися під час участі ними в розгляді публічно-правових спорів та набутті одного з статусів, передбачених адміністративним процесуальним законодавством. Доцільним є подальше дослідження специфіки реалізації процесуальних прав суб'єктів публічної адміністрації в адміністративному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гульчак О.В. Участь Державної інспекції архітектури та містобудування України в розгляді публічно-правових спорів. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1. С. 76–80.
2. Білоус-Осін Т.І. Концепція уповноваженого економічного оператора в митному законодавстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 192 с.
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20171215#n9553> (дата звернення: 20.12.2023).
4. Безбабіна О.Є. Поняття та правосуб'єктність юридичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 40–42. Бевзенко В.М. Суб'єкти владних повноважень в адміністративному судочинстві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. 35 с.
5. Токмілова Л.М. Гарантії забезпечення процесуальних прав учасників адміністративного судочинства: поняття та класифікація. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 4. С. 79–88.
6. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
7. Джафарова О.В. Дозвільні повноваження Міністерства економічного розвитку і торгівлі України: питання сьогодення. *Вісник ХНУВС*. 2013. № 1 (60). С. 152–158.

**КОМУНІКАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ:
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ****COMMUNICATION STRATEGY OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE:
IMPLEMENTATION PROSPECTS****Чернецький С.С., доктор філософії з публічного управління
та адміністрування**

ORCID ID: 0000-0002-7368-4509

Вакулін Р.С., аспірант*Київського міжнародного університету*

Стаття присвячена: аналізу ситуації, що склалась на сьогодні у сфері комунікації Міністерства юстиції України; розробці комунікаційної стратегії Міністерства юстиції України. В ході проведеного дослідження з урахуванням прогностичних та програмних документів економічного і соціального розвитку розроблено Комунікаційну стратегію на середньостроковий період (2024-2026 рр.). Встановлено, що саме Комунікаційна стратегія має визначити шляхи та способи побудови шляхів комунікації між Міністерством та громадськими організаціями, Міністерством та громадянами країни. Забезпечення сталого розвитку комунікацій та досягнення стратегічних комунікаційних цілей Міністерства юстиції України базується на ефективній внутрішній організації системи комунікацій, доступності базових комунікаційних інструментів та високих комунікаційних компетенцій працівників Міністерства. Зазначена стратегія – орієнтир для покращення комунікації з громадськістю, розширення послуг та задоволення інформаційних потреб громадян.

Метою комунікаційної стратегії визначено побудову злагодженої, чіткої та дієвої системи зовнішньої та внутрішньої комунікації для реалізації стратегічних цілей. Стратегія показує, яким чином ефективна комунікація сприяє забезпеченню прав людини, забезпечує безкоштовний захист людини, створює умови для прозорого, швидкого, ефективного надання послуг кожній особі, забезпечуючи легкість ведення бізнесу, підвищуючи ступінь суспільної довіри та впевненості.

Встановлено, що реалізація запропонованої комунікаційної стратегії Міністерства юстиції України дозволить змінити ставлення населення до державного органу, підвищити довіру, збільшити зацікавленість суспільства до діяльності органів влади, підвищити проінформованість, обізнаність громадян, покращити стосунки із цільовою аудиторією, оптимізувати роботу апарату в напрямку демократичного врядування.

Ключові слова: стратегія, комунікація, комунікаційна стратегія, стратегічні цілі, Міністерство юстиції України, цифрова трансформація.

The article is devoted to the analysis of the current situation in the field of communication of the Ministry of Justice of Ukraine; development of the communication strategy of the Ministry of Justice of Ukraine. It is established that ensuring the sustainable development of communications and achieving the strategic communication goals of the Ministry of Justice of Ukraine is based on the effective internal organization of the communication system, availability of basic communication tools and high communication competencies of the Ministry of Justice employees.

It has been established that the Ministry of Justice develops and implements policies to ensure transparent, fast and efficient provision of services to each person, ensuring ease of doing business, and increasing public trust and confidence. The principles of implementation of the communication strategy by the Ministry of Justice of Ukraine include: governance by consent, rule of law and law, separation of powers, fairness, systematicity, accessibility, transparency, self-regulation, public participation, subsidiarity, universality, digital by default, one-time information input, and interoperability by default. Ensuring sustainable development of communications and achievement of strategic communication goals of the justice system is based on effective internal organization of the communication system, availability of basic communication tools and high communication competencies of the Ministry of Justice staff.

In the course of the study, the Communication Strategy for the medium term (2024-2026) was developed taking into account the forecast and program documents of economic and social development. The purpose of the communication strategy is to build a coherent, clear and effective system of external and internal communication to achieve strategic goals. The strategy shows how effective communication promotes human rights, provides free human protection, creates conditions for transparent, fast, efficient provision of services to each person, ensuring ease of doing business, and increasing public trust and confidence.

It is established that the implementation of the proposed communication strategy of the Ministry of Justice of Ukraine will allow changing the attitude of the population to the state body, increasing trust, increasing public interest in the activities of government bodies, raising awareness, raising citizens' awareness, improving relations with the target audience, and optimizing the work of the apparatus in the direction of democratic governance.

Key words: strategy, communication, communication strategy, strategic goals, Ministry of Justice of Ukraine, digital transformation.

Постановка проблеми. В умовах реформування органів державної влади Міністерство юстиції отримало більш широкий спектр повноважень в напрямі забезпечення реалізації державної правової політики. У Міністерстві в нових реаліях з'явилися нові перспективи й нові можливості. Кожної хвилини відбуваються речі, які так чи інакше впливають на життя кожного представника України. І при цьому головним чинником прийняття будь-яких рішень є кожен громадянин держави, саме люди мають впливати на прийняття життєво важливих рішень органами державної влади, в тому числі Міністерством юстиції. Саме Комунікаційна стратегія має визначити шляхи та способи побудови шляхів комунікації між Міністерством та громадськими організаціями, Міністерством та громадянами країни.

У дослідженні використано напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених з різних галузей знання, які присвячені проблемам комунікації влади з громадськістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість комунікації як однієї з основ менеджменту розуміли ще в класичних теоріях менеджменту та теоріях організації І. Ансофф, А. Файоля, Ф. Тейлора, А. Томпсон, Е. Мейо та ін. В українській науці управління цим питанням займалися О. Баранов, А. Барікова, С. Бойчун, Ю. Довбуш, О. Загвойська, К. Кислюк, А. Кірмач, І. Куспляк, Ю. Мазурок та ін. Проблеми інституціоналізації стратегічних комунікацій у системі державного та публічного управління досліджували В. Дрешпак, Д. Дубов, Є. Романенко, В. Рубцов, Т. Сивак та ін.

Мета статті полягає в: аналізі ситуації, що склалась на сьогодні у сфері комунікації Міністерства юстиції України; розробці комунікаційної стратегії Міністерства юстиції України.

Виклад основного матеріалу. Комунікаційний потенціал – це здатність людини або установи ефективно кому-

нікувати та досягати поставлених цілей і завдань. Він включає в себе здатність говорити та слухати, розуміти та задовольняти потреби громади.

Комунікаційний потенціал або комунікаційні спроможності державної установи – це сукупність наявних людських, технічних, адміністративних та фінансових ресурсів, необхідних для виконання комунікаційних завдань. Розвиток комунікаційного потенціалу передбачає зміцнення навичок, компетенцій і здібностей людей або установ задля ефективного спілкування, донесення повідомлень і досягнення поставлених цілей.

Основна мета комунікаційних відносин – вплинути на думку, ставлення або поведінку ЦА. Дуже часто саме такий вплив і зумовлює подальші зміни. Комунікація є інструментом, який показує, наскільки влада відкрита, прозора та чи можна їй довіряти. Сьогодні кожна державна установа в Україні має власну структуру комунікацій, що ускладнює процес узгодження дій, поширення повідомлень та проведення спільних інформаційних кампаній.

Головні управління юстиції як органи державного управління, що беруть безпосередню участь у формуванні державної політики значною мірою сприяють формуванню легітимності та розвитку громадянського суспільства в Україні [1].

Мін'юст – ефективний координатор сектору юстиції на захисті прав людини і держави. Його місія полягає в розробці, здійсненні та координації політики, яка гарантує демократичний розвиток України з дотриманням верховенства права, забезпеченні дотримання прав людини та основних свобод, рівного доступу до правосуддя та ефективної боротьби з корупцією. Мін'юст розробляє і реалізує політику в цілях забезпечення прозорого, швидкого та ефективного надання послуг кожній особі, забезпечуючи легкість ведення бізнесу, підвищуючи ступінь суспільної довіри і впевненості.

Основними завданнями Мін'юсту є: проведення обов'язкової правової експертизи проектів актів Кабінету Міністрів до того, як ці акти розглядатиме Уряд; здійснення державної реєстрації нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади; представлення позицій держави у судах України та в закордонних юрисдикційних органах; перевірка за Законом «Про очищення влади» (лоустрація).

На виконання своєї місії Мін'юст докладає багато зусиль для надання громадянам якісної інформації про їхні права та обов'язки, забезпечення населення послугами юридичної освіти та безоплатною правовою допомогою.

Шляхи законодавчого удосконалення діяльності управління юстиції регулюються нормативно-правовими актами, зокрема Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI [2], Законом України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. № 1404-VIII [3], Постановою Кабінету Міністрів України «Питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 21.01.2015 р. № 17 [4] тощо.

Головними досягненнями Мін'юсту в напрямку розвитку демократичного врядування визначені наступні. Створено довідково-інформаційну платформу правових консультацій «WikiLegalAid», що містить понад 1400 консультацій з правових питань, також посилання на нормативні акти, судові рішення, зразки процесуальних документів. Запущено мережу дистанційних пунктів доступу до безоплатної правової допомоги і виїздів мобільних консультаційних пунктів для надання адресної допомоги.

Впроваджено нову організаційну форму прийому громадян у відділах державної реєстрації актів цивільного стану за принципом «відкритого простору – «Open space». Запроваджено електронну взаємодію між Міністерством соціальної політики України та Міністерством юстиції України щодо підтвердження факту народження дитини

у випадках, подання заяви про призначення державної допомоги при народженні дитини в електронній формі.

Запроваджено веб-портал «Звернення у сфері державної реєстрації актів цивільного стану», на якому можна записатись на прийом до відділу ДРАЦС у зручний час, поставити питання в онлайн режимі, подати заяви на реєстрацію актів цивільного стану. На теперішній час 319 091 осіб скористались послугами онлайн.

Запроваджено можливість подати скаргу на рішення державного реєстратора, рішення, дії або бездіяльність територіальних органів Міністерства юстиції України до Комісії через Портал державних послуг IGov. Запроваджено інформування про реєстраційні дії у Державному реєстрі прав та подання власником об'єкта нерухомого майна заяв про заборону вчинення реєстраційних дій в електронній формі

Міністерством юстиції України забезпечено постійне оновлення інформації про бенефіціарного власника при проведенні кожної реєстраційної дії, крім державної реєстрації припинення юридичної особи, запроваджено надання електронних адміністративних послуг у сфері реєстрації юридичних осіб, ФОП та громадських формувань за допомогою порталу електронних сервісів.

Перехід до електронної системи нотаріату суттєво оптимізує діяльність нотаріуса, а також сприятиме наданню якісних та швидких нотаріальних послуг. Метою запровадження електронної системи нотаріату є використання сучасних технологій при вчиненні нотаріальних дій, забезпечення більшої зручності для громадян при користуванні послугами нотаріусів. Запроваджено систему електронного анонімного тестування для осіб, які мають намір здійснювати нотаріальну діяльність. Анонімне тестування дозволяє зробити конкурс на нотаріуса більш об'єктивним. Запроваджено електронний сервіс з державної реєстрації апостилів у Електронному реєстрі апостилів.

Створено автоматизовану систему виконавчого провадження – комп'ютерна програма, що забезпечує збирання, зберігання, облік, пошук, узагальнення, надання відомостей про виконавче провадження, формування Єдиного реєстру боржників тощо. Для ефективної роботи державних та приватних виконавців оптимізовано функціонал програмного забезпечення АСВП, зокрема в частині вдосконалення електронного інформаційного обміну з МВС, Національною поліцією України, Державною податковою службою та Державною прикордонною службою України.

Запроваджено Єдиний реєстр боржників, удосконалено порядок і строки проведення окремих виконавчих дій. Забезпечено надання громадянам онлайн-сервісів (платіжні термінали для зарахування коштів на рахунки органів ДВС, оплата боргів в онлайн-режимі за допомогою QR-code). Забезпечено доступ сторін виконавчого провадження до інформації АСВП через інструменти електронної ідентифікації та удосконалено електронний обмін інформацією про боржника та його майно між виконавцями та державними органами.

Мін'юст забезпечує ведення Єдиного реєстру підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство. Запроваджено безкоштовну онлайн послугу з отримання інформації з реєстру. 412 тисяч осіб скористались послугою за індикатором «Врегулювання неплатоспроможності».

Щорічно понад 400 тис. документів Національного архівного фонду приймаються на зберігання. Здійснюється оцифрування документів Національного архівного фонду з використанням спеціального обладнання, кількість якого відповідно впливає на темпи оцифрування.

Станом на 1 січня 2024 року державні архіви оцифрували 3,5 % документів і 47 % описів справ на документи Національного архівного фонду, що зберігаються у 7 центральних державних архівах України та 25 державних архівах областей

й Києві. Центральні державні архіви, що якими управляє Державна архівна служба України, оцифрували 8,8 % документів Національного архівного фонду та майже 80 % описів справ на документи фонду. За 2022-2023 роки оцифрували 843 667 документів і 60 953 описи справ на документи. Лише у 2023 році державні архіви оцифрували 586 762 документів, що у 15 разів більше, ніж у 2018 році – тоді кількість оцифрованих документів становила 37 904 одиниць. Загальна кількість оцифрованих архівів станом на початок 2024 року становить понад 1 414 000 документів та 167 000 описів справ на документи. Наразі оцифровано 3,5 % документів (230 221 справ та 61 602 описів справ, що зберігаються в центральних державних архівах України та державних архівах областей і м. Києва) [5].

Міністерством юстиції України здійснюється реалізація 20 проектів міжнародної технічної допомоги. Координація проектів міжнародної технічної допомоги здійснюється за допомогою впровадження нового методу – онлайн-платформа координації донорської допомоги у секторі юстиції. Зазначена платформа дозволяє в онлайн режимі координувати міжнародну технічну допомогу, зокрема відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки та Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки.

Працівниками територіальних органів Міністерства юстиції України, які забезпечують повноваження Укрдержреєстру, постійно проводиться роз'яснювальна робота шляхом проведення виступів у радіо-і телевізійних передачах та надання коментарів для друкованих засобів масової інформації.

Одним із найбільш нових і сучасних напрямків роботи головних управлінь юстиції, який повинен активніше розвиватись, є взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. Ця сфера потребує особливої уваги та додаткового законодавчого забезпечення. Не дивлячись на досягнення ЦОВВ в напрямку розвитку інформаційно-комунікаційного забезпечення в умовах розвитку

інформаційного суспільства, необхідним є визначення стратегії комунікації Міністерства юстиції України, яка б дозволила удосконалити діяльність установи в напрямку зміцнення демократичного врядування та задоволення інформаційних потреб громадян (рис. 1).

Комунікаційна стратегія розроблена на середньостроковий період з 2024-2026 рр. з урахуванням прогностичних та програмних документів економічного і соціального розвитку. Метою комунікаційної стратегії Міністерства юстиції України є побудова злагодженої, чіткої та дієвої системи зовнішньої та внутрішньої комунікації для реалізації стратегічних цілей.

Ця стратегія показує, яким чином ефективна комунікація сприяє забезпеченню прав людини, забезпечує безкоштовний захист людини, створює умови для прозорого, швидкого, ефективного надання послуг кожній особі, забезпечуючи легкість ведення бізнесу, підвищуючи ступінь суспільної довіри та впевненості.

Відправним пунктом усіх комунікацій Міністерства юстиції України є їх відповідність зацікавленим сторонам, а також розуміння впливу цих комунікацій на обізнаність або зміну їх поведінки. Зацікавлені сторони – одна з найголовніших особливостей комунікаційної стратегії, що відображає специфіку діяльності організації та можливості впливу її на громадську думку. Стратегія розрахована на користувачів послуг (широку громадськість), персонал, соціальні служби, суспільні групи.

До представників широкої громадськості відносять:

– громадяни (громадськість) – спільнота всіх громадян України, осіб віком від 18 років, для яких базовий інтерес або очікування – забезпечення своїх конституційних прав та прав людини, соціально-психологічного благополуччя (Well-Being), соціально-економічного добробуту та процвітання (Welfare), безпеки та життєздатності (Resilience). Ці очікування безпосередньо стосуються державних органів та Уряду, які у якості інституції повинні задовольняти зазначені інтереси для всіх громадян без виключення.

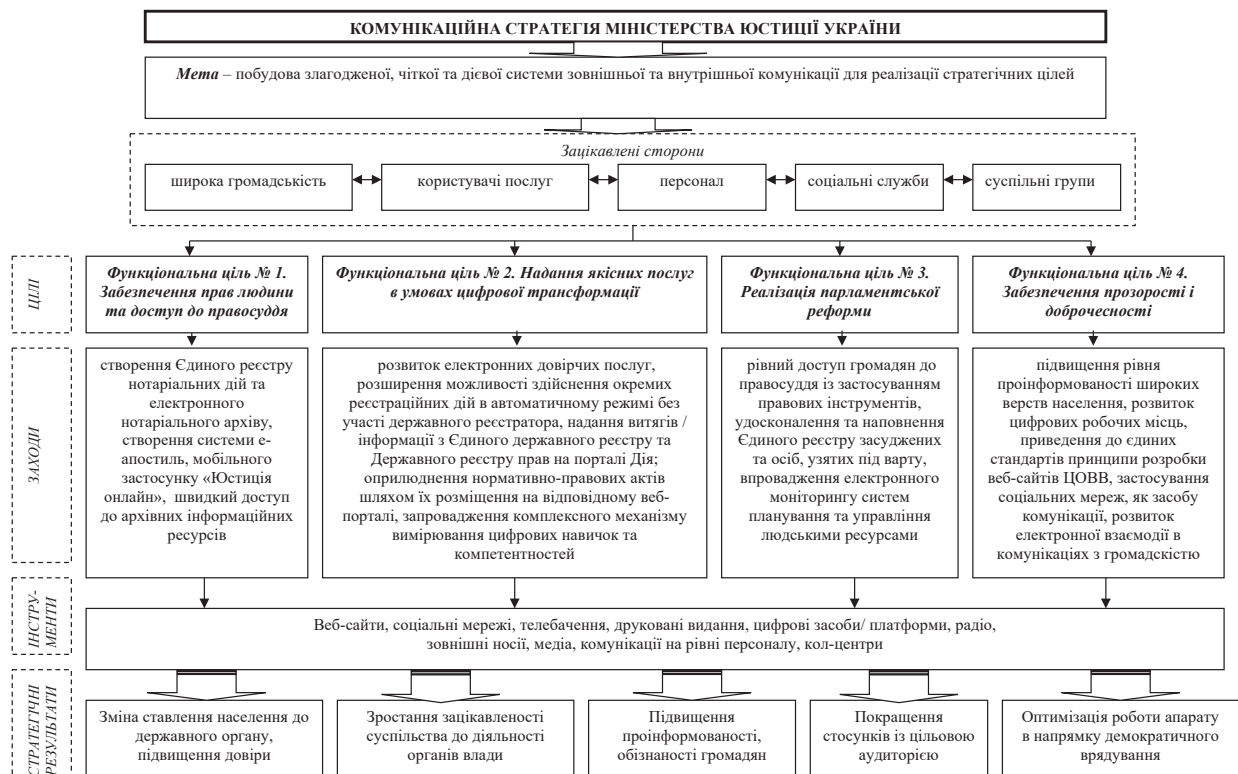

Рис. 1. Комунікаційна стратегія Міністерства юстиції України на 2024-2026 рр.

– громадяни-виборці – очікують від обраних партій та політиків доцільного використання коштів платників податків, інших зусиль міністрів, успішності реформ в цілому;

– кандидати на ринку праці – які можуть бути заінтересовані у працевлаштуванні на державній службі та кар'єрі. Ця група стейкхолдерів поділяється на: кандидатів з числа молоді – випускників загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, які можуть обрати професійну освіту, необхідну для державної служби; кандидатів з числа досвідчених фахівців – тимчасово незайнятих чи зайнятих у недержавних секторах, які можуть зробити вибір на користь кар'єри на державній службі, забезпечуючи вищий професійний рівень державних службовців;

– громадяни-користувачі адміністративних послуг – будь-які громадяни, які потребують чи змушені визначити свої права та обов'язки у взаємовідносинах із державою.

До функціональних та ідейних цілей реалізації стратегії віднесено забезпечення прав людини та доступ до правосуддя; надання якісних послуг в умовах цифрової трансформації; реалізація парламентської реформи; забезпечення прозорості та доброчесності.

В напрямку реалізації першої функціональної цілі передбачено: створення Єдиного реєстру нотаріальних дій та електронного нотаріального архіву як складових електронної системи нотаріату; створення системи е-апостиль, яка забезпечуватиме подання документів онлайн для представлення апостиля на офіційних документах, можливість онлайн-перевірки повного тексту апостильованого документа; створення мобільного застосунку «Юстиція онлайн», що міститиме набір зручних інструментів для представників юридичних професій та спростить доступ до послуг юстиції; швидкий і зручний доступ до документної інформації та інших архівних інформаційних ресурсів; забезпечення можливості надання одним із батьків згоди на виїзд дитини за кордон у супроводі другого із батьків шляхом подання заяви в електронній формі. Для досягнення другої функціональної цілі необхідним є розвиток електронних довірчих послуг, розширення можливості здійснення окремих реєстраційних дій в автоматичному режимі без участі державного реєстратора, запровадження надання витягів / інформації з Єдиного державного реєстру та Державного реєстру прав на порталі Дія; запровадження електронного офіційного оприлюднення нормативно-правових актів шляхом їх розміщення на відповідному веб-порталі; модернізація реєстру нормативно-правових актів; запровадження комплексного механізму вимірювання цифрових навичок та компетентностей.

Надання якісних послуг в умовах цифрової трансформації є пріоритетним напрямком для Міністерства юстиції. Його втілення дозволить зекономити бюджетні ресурси, зменшить кількість адміністративних процедур, що призведе до збільшення швидкості прийняття управлінських рішень, зменшити ризики корупційних правопорушень [6].

В рамках реалізації третьої функціональної цілі «Парламентська реформа» передбачено забезпечення рівного доступу громадян до правосуддя із застосуванням правових інструментів, удосконалення та наповнення Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, впровадження електронного моніторингу систем планування та управління людськими ресурсами і процесами установ відбування покарань та слідчих ізоляторів.

Для реалізації функціональної цілі «Забезпечення прозорості і доброчесності» необхідним є підвищення рівня проінформованості широких верств населення, розвиток цифрових робочих місць, приведення до єдиних стандартів принципи розробки веб-сайтів ЦОВВ, які забезпечать доступність, змістовність та зрозумілість для громадян, застосування соціальних мереж, як засобу комунікації державних установ з громадськістю (Twitter, Facebook,

Linkedin, Youtube та Instagram), розвиток електронної взаємодії в комунікаціях з громадськістю [7].

Робочі місця у цифровому світі перестають бути прив'язаними до фізичних місць – вони стають мобільними, цифровими, тобто такими, що зовсім не потребують постійного перебування працівника на робочому місці. Такий віртуально-цифровий світ надає потужні можливості для постійного перебування працівника в онлайн-режимі.

Мін'юст розробляє і реалізує політику в цілях забезпечення прозорого, швидкого та ефективного надання послуг кожній особі, забезпечуючи легкість ведення бізнесу, підвищуючи ступінь суспільної довіри і впевненості. До принципів реалізації комунікаційної стратегії Міністерством юстиції України віднесено: врядування через згоду, верховенства права та закону, розподілу влади, справедливості, системності, доступності, прозорості, саморегуляції, участь населення, субсидіарності, універсальності, цифровий за замовчуванням, одноразове введення інформації, сумісність за замовчуванням.

Забезпечення сталого розвитку комунікацій та досягнення стратегічних комунікаційних цілей юстиції базується на ефективній внутрішній організації системи комунікацій, доступності базових комунікаційних інструментів та високих комунікаційних компетенцій персоналу Мінюсту.

Міністерство юстиції України обирає ті канали комунікації, за допомогою яких можна досягти максимальної ефективності взаємодії. Міністерство використовує як зовнішні канали комунікації (медіа, публічні події, офіційні канали спілкування), так і внутрішні.

Ключовими інструментами реалізації комунікаційної стратегії є веб-сайти, соціальні мережі, телебачення, друковані видання, цифрові засоби/ платформи, радіо, зовнішні носії, медіа, комунікації на рівні персоналу, кол-центри [7].

Основними засобами комунікації в державному секторі залишаються веб-сайти органів державної влади, на яких розміщуються переважно новини, заяви та інтерв'ю посадовців, просвітницькі, політичні та законодавчі документи. Створювались також спеціалізовані веб-ресурси, покликані надавати детальну інформацію щодо участі у тих чи інших заходах реформи, наприклад тестування кандидатів на посади державних службовців.

Соціальні мережі є надзвичайно важливим інструментом комунікації для державних установ. Вони дозволяють слідувати та публікувати оновлення, а аудиторії – поширювати новини, виражати своє ставлення, вчасно отримувати інформацію від першоджерел. Простота спілкування з читачами безпосередньо та миттєво є однією з найбільших переваг Facebook, Twitter, Youtube, Linkedin та Instagram. Соціальні мережі створюють платформу для культури прозорості, спільного доступу та співпраці [7].

Управління юстиції повинні активізувати підготовчу роботу на своїй території із громадськістю для забезпечення в найближчому майбутньому реалізації положень законодавства, що буде прийнято в цій сфері. Ця робота є всеосяжною та багатовекторною. У контексті чого підлягають реалізації низка таких напрямків роботи:

1. Забезпечення здійснення заходів, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків.

2. Активне використання таких форм правоосвітньої роботи, як семінари-тренінги, онлайн-консультації, виступи у ЗМІ.

3. Здійснення системного аналізу звернень громадян та з найактуальніших питань застосування законодавства щодо надавання роз'яснення у ЗМІ.

4. Забезпечення систематичного інформування населення через ЗМІ про стан реалізації державної політики у сфері діяльності.

5. Сприяння висвітленню у засобах масової інформації матеріалів із питань роз'яснення законодавства відповідно до напрямів діяльності.

6. Проведення навчання з працівниками громадських приймалень, створених при територіальних органах юстиції, з питань надання безоплатної первинної правової допомоги в частині державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, надання інших адміністративних послуг.

7. Поширення позитивного досвіду щодо правової освіти населення з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, надання інших адміністративних послуг.

8. Розповсюдження серед органів юстиції Методичних рекомендацій щодо проведення правоосвітніх заходів із інститутами громадянського суспільства (громадськими формуваннями) та використання в роботі [1].

Висновки. Реалізація запропонованої комунікаційної стратегії Міністерства юстиції України дозволить змінити ставлення населення до державного органу, підвищити довіру, збільшити зацікавленість суспільства до діяльності органів влади, підвищити проінформованість, обізнаність громадян, покращити стосунки із цільовою аудиторією, оптимізувати роботу апарату в напрямку демократичного врядування.

Забезпечення сталого розвитку комунікацій та досягнення стратегічних комунікаційних цілей Міністерства юстиції України базується на ефективній внутрішній організації системи комунікацій, доступності базових комунікаційних інструментів та високих комунікаційних компетенцій працівників Мінюста. Зазначена стратегія – орієнтир для покращення комунікації з громадськістю, розширення послуг та задоволення інформаційних потреб громадян.

ЛІТЕРАТУРА

- Олефіренко С. Напрямки законодавчого удосконалення діяльності головних управлінь юстиції. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2014. Вип. 14. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/olefirenko.pdf (дата звернення: 26.02.2024).
- Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 1. Ст. 1
- Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 30. Ст. 542
- Питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.2015 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.02.2024).
- У 2023 році державні архіви оцифрували у 15 разів більше документів, ніж у 2018. URL: <https://chytomo.com/u-2023-rotsi-derzhavni-arkhivy-otsyfruvay-u-15-raziv-bilshe-dokumentiv-nizh-u-2018/> (дата звернення: 26.02.2024).
- Мін'юст: transition book. Київ: Міністерство юстиції України, 2020. 48 с.
- Чернецький С. Технології стратегічних комунікацій в публічному управлінні. *Публічне управління в Україні: виклики сьогодення та глобальні імперативи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 11 лютого 2022 р.)*. Хмельницький, 2022. С. 153 – 154.
- Боднарчук О. В., Габрелян А. Ю. Розвиток системи страхування банківських вкладів України. *Економіка. Фінанси. Право*, 2023. № 6. С. 50 – 55.
- Габрелян А. Ю. Особливості функціонування міжнародних стратегічних альянсів в IT-сфері. «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал, 2018. № 1/2. С. 490 – 498.
- Габрелян А. Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. «Правові системи». Науково-практичний електронний журнал, 2018. № 3. С. 601 – 610.
- Колесник М. І., Габрелян А. Ю. Аналіз доходів та витрат домогосподарств України. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*, 2019. № 1(26). С. 59 – 70.
- Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168 – 179.
- Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719 – 731.
- Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64 – 70.
- Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 4. С. 451 – 458.
- Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168 – 180.
- Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiy O. Legal regime of virtual currency in ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relaões Internacionais do Mundo Atual*, 2023. Vol. 1. № 43. P. 21 – 24.
- Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relaões Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 26.02.2024).

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ ПРОМИСЛОМ

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE WITHIN INVESTIGATION OF THE ILLEGAL FISHING

Одерій О.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1

Донецького державний університету внутрішніх справ

У статті окреслені напрями реалізації використання спеціальних знань при розслідуванні при розслідуванні незаконного зайняття рибним добувним промислом. Розглядаються теоретичні засади поняття спеціальні знання, їх зміст та процесуальні (безпосереднє їх використання сторонами кримінального провадження; участь спеціаліста у кримінальному провадженні; проведення судових експертиз) і не процесуальні (відомчі розслідування, перевірки технічного стану; проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; консультативно-довідкова допомога тощо) форми використання.

Акцитується увага на тому, що під час проведення огляду місця події прокурор, слідчий чи дізнавач залучає в якості спеціаліста співробітника територіального органу Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, що володіє спеціальними знаннями у галузі водних ресурсів та може визначити вид незаконно виловленої риби, а також надати точну назву знаряддям незаконного її вилову.

На підставі дослідження практики досудового розслідування незаконного зайняття рибним добувним промислом, зауважено, що в більшій своїй частині судові експертизи призначаються на початковому етапі розслідування та висновок яких є одним з джерел доказової інформації для повідомлення особі, що вчинила незаконний вилов риби про підозру. Найбільш розповсюдженими видами судових експертиз при розслідуванні вказаного протиправного діяння є судово-економічна та судово-інженерно-екологічна.

Ключові слова: незаконний рибний промисел, спеціальні знання, слідчі (розшукові) дії, слідчий, експерт, спеціаліст, судові експертизи.

The article outlines the directions of implementation of the use of special knowledge in the investigation of illegal employment in fish extraction.

The theoretical foundations of the concept of special knowledge, their content and procedural (direct use by parties to criminal proceedings; the participation of a specialist in criminal proceedings; conducting forensic examinations) and non-procedural (departmental investigations, inspections of the technical condition; conducting research of objects directly at the scene of the incident; consulting and reference assistance, etc.) forms of use.

Attention is drawn to the fact that during the inspection of the scene of the incident, the prosecutor, investigator or inquirer engages as a specialist an employee of the territorial body of the State Agency for the Development of Land Reclamation, Fisheries and Food Programs, who has special knowledge in the field of water resources and can determine the type of illegally caught fish, as well as give the exact name to the tools of its illegal fishing.

Based on the study of the practice of pre-trial investigation of illegal fishing, it was noted that for the most part forensic examinations are appointed at the initial stage of the investigation and the conclusion of which is one of the sources of evidentiary information for notifying the person who committed illegal fishing of suspicion.

The most common types of forensic examinations in the investigation of the specified illegal act are forensic-economic and forensic engineering-ecological.

Key words: illegal fishing, special knowledge, investigative (search) actions, investigator, expert, specialist, forensic examinations.

Постановка проблеми. Використання спеціальних знань під час проведення розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля є важливою умовою для отримання доказової інформації та успішного закінчення досудового розслідування. Однак на даний час існує ряд проблемних питань щодо використання спеціальних знань, зокрема при залученні спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій, призначенні та проведенні судових експертиз.

Аналіз публікацій в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми використання спеціальних знань досліджувались у роботах таких учених-криміналістів, як В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, О. М. Дуфенюк, М. М. Єфімов, В. А. Журавель, С. О. Книженко, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, Г. А. Матусовський, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, В. В. Тищенко, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та інші. Однак належної уваги в криміналістичній літературі дослідженню використання спеціальних знань при розслідуванні незаконного зайняття рибним промислом приділено не було, що визначає актуальність цієї статті.

Метою статті є дослідження проблемних питань використання спеціальних знань при розслідуванні незаконного зайняття рибним промислом.

Виклад основного матеріалу. Розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля неможливо здійснити без використання спеціальних знань, зокрема і такого протиправного діяння як незаконне зайняття рибним добувним промислом, передбачене ст. 249 КК України.

Слідчий, дізнавач, прокурор використовує спеціальні знання на всіх етапах досудового розслідування, зокрема під час проведення огляду місця події, допиту та призначення судових експертиз.

Спеціальні знання – сукупність теоретичних знань і практичних умінь і навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розслідування та попередження злочинів. На сучасному етапі немає єдиної думки щодо форм використання спеціальних знань, її кількості, процесуальної регламентації, змісту та класифікації. Доцільно розрізняти процесуальні і непроцесуальні форми використання спеціальних знань. Непроцесуальними слід вважати спеціальні знання не за межами кримінального процесу, а ті, що прямо не передбачені законом. До процесуальних форм використання спеціальних знань належать: безпосереднє їх використання сторонами кримінального провадження; участь спеціаліста у кримінальному провадженні; проведення судових експертиз. Непроцесуальними формами використання спеціальних знань є: відомчі розслідування, перевірки технічного стану; проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; консультативно-довідкова допомога; надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудомістких робіт; використання допомоги обізнаних осіб при проведенні оперативно-розшукових заходів [2, с. 368].

Зміст та форма реалізації спеціальних пізнань під час досудового розслідування злочинів проти довкілля, стосу-

ється питань реалізації спеціальних знань на етапах виявлення, розкриття та досудового розслідування екологічних злочинів. Обізнана в екологічній сфері знань особа під час досудового розслідування та судового розгляду, може виконувати роль судового експерта (ст. 69 КПК) або спеціаліста (ст. 71 КПК). Термін «спеціаліст-еколог» (тобто, спеціаліст у сфері екології) використовується як у процесуальному, так і не процесуальному аспектах. Форми реалізації спеціальних знань характеризуються наступними ознаками: правова регламентація прав та обов'язків спеціаліста та експерта, їх процесуальна незалежність; узгодженість дій відповідно до мети; вибір засобів і методів діяльності, використовуваних у межах своєї компетенції. Виокремлюють процесуальну (відповідно до розглядуваної категорії кримінальних проваджень, передбачену, безпосередньо, нормами кримінально-процесуального законодавства) та непроцесуальну – передбачену відомчими нормативними актами форми використання спеціальних знань [6, с. 146].

З метою отримання спеціальних знань в галузі екології та біології особа, уповноважена на проведення розслідування, звертається у визначеному процесуальному порядку до експерта та спеціаліста, права і обов'язки, яких визначені у КПК України. Так, як спеціаліста під час проведення огляду місця події залучається співробітник територіального органу Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, який володіє спеціальними знаннями у галузі водних ресурсів та може визначити вид незаконно виловленої риби, а також надати точну назву знаряддям незаконного її вилову. Крім того, вказані особи за результатами виявлення факту порушень користування водних біоресурсів надає розрахунок суми збитків, який містить перелік виду виловленої риби, його кількість, а також суму спричинених матеріальних збитків довіллю. Вказаний розрахунок проводиться на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 29.09.2023 № 1042. Крім того, вказана особа для отримання спеціальних знань може залучатися для проведення обшуку та допиту.

Безперечно найефективнішою формою використання спеціальних знань під час розслідування незаконного зайняття рибним добувним промислом є судова експертиза, при умові неухильного дотримання вимог КПК України щодо залучення експерта до її проведення.

Варто зауважити, що в КПК України щодо процесуального порядку проведення судово-експертних досліджень містяться певні неточності. Як зазначає В. А. Журавель, у ст. 243 КПК, яка має назву «Порядок залучення експерта», йдеться лише про можливість залучення експерта, а не про порядок реалізації цієї можливості. Законодавець навіть не визначився з назвою процесуального документа, який мають складати учасники кримінального провадження [1, с. 21].

Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. До державних спеціалізованих установ належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України [8].

Слід зазначити, що І. В. Пиріг виокремлює три етапи проведення судових експертиз: підготовчий, робочий

та заключний. До підготовчого етапу вчений відносить такі дії: прийняття слідчим рішення про проведення експертизи; вибір експертного закладу або приватного експерта; визначення виду експертизи та предмета дослідження; визначення черговості призначення експертиз стосовно одних і тих самих об'єктів; вибір часу призначення експертизи. До робочого етапу: вибір об'єктів для проведення експертизи; винесення постанови про призначення експертизи. Заключний етап складається з таких стадій: визначення кола осіб, що можуть бути присутніми при проведенні експертизи; направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи [7, с. 242-257].

Результатом прийняття рішення про призначення відповідної судової експертизи є винесення прокурором, слідчим чи дізнавачем постанови про її проведення, яка направляється до обраної експертної установи для її виконання.

Відповідно до проведеного аналізу кримінальних проваджень за фактами незаконного зайняття рибним добувним промислом варто зауважити, що в більшій своїй частині судові експертизи призначаються на початковому етапі розслідування та висновок яких є одним з джерел доказової інформації для повідомлення особі, що вчинила незаконний вилов риби про підозру. Найбільш розповсюдженими видами судових експертиз при розслідуванні вказаного протиправного діяння є судово-економічна та судово інженерно-екологічна.

Судово-економічна експертиза на підставі документальної перевірки та арифметичного підрахунку підтверджує або спростовує розрахунок суми збитків спричинених внаслідок незаконного вилову риби, який був наданий співробітником територіального органу Державного агентства з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм, при виїзді на місце події, відповідно до вимог нормативних документів.

З метою підтвердження наявності істотної шкоди спричиненої довіллю внаслідок незаконного вилову риби, уповноважена особа на проведення досудового розслідування, може призначити судову інженерно-екологічну експертизу, яка вирішує питання: а) встановлення розміру шкоди (збитку) заподіяного довіллю внаслідок вилову риби; б) встановлення наявності ознак (критеріїв) істотної шкоди внаслідок вилову риби.

При вирішенні питання істотності шкоди (тобто з'ясуванні змісту, ознак і критеріїв шкоди), заподіяної внаслідок незаконного добування (вилову) водних біоресурсів, потрібно в кожному конкретному випадку враховувати не лише кількість добутих (пошкоджених і знищених) водних біоресурсів, але і їх вартість, поширеність їх видів на досліджуваній місцевості (видове різноманіття і чисельність в місці здійснення вилову), віднесення їх до спеціальних категорій (наприклад, до рідкісних і зникаючих видів), екологічну цінність (наприклад, занесення виду до Червоної книги України), значимість для конкретного місця перебування, господарства, а також враховувати особливості відтворення на досліджуваній місцевості [4, с. 804].

Під час проведення судово інженерно-екологічної експертизи експерт досліджує наявні обставини незаконного вилову риби, що зафіксовані в протоколах проведення слідчих (розшукових) дій та додатках до них (огляд місця події, обшук, допит свідків тощо) і у висновку висвітлює наявність чи відсутність ознак істотної шкоди довіллю. Вказана експертиза допомагає прокурору, слідчому чи дізнавачу підтвердити її наявність, оскільки істотна шкода є оціночним поняттям та на законодавчому рівні не врегульований її зміст. Результатом проведення судової експертизи є отримання прокурором, слідчим чи дізнавачем її висновку, що складається на установленому бланку відповідної експертної установи.

Відповідно до ст. 102 КПК України висновок експерта повинен містити в собі наступні відомості:

1) коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза;

2) місце і час проведення експертизи;

3) хто був присутній при проведенні експертизи;

4) перелік питань, що були поставлені експертові;

5) опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом;

6) докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка;

7) обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання [3].

Важливим елементом діяльності слідчого є оцінка висновку експерта. До того ж у разі призначення судової експертизи

під час досудового розслідування оцінка висновку експерта може здійснюватися двічі - спочатку слідчим, який визнає її джерелом доказів, а встановлені за допомогою експертизи фактичні дані доказами, а потім - судом, який також оцінює висновок експерта, визначає його місце та роль у встановленні значущих для розгляду справи фактів [5, с. 429].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій та призначення судових експертиз при розслідуванні незаконного зайняття рибним добувним промислом є обов'язковими елементами для успішного закінчення кримінального провадження, крім того висновок експерта є важливим джерелом доказової інформації причетності особи до незаконного вилову риби та спричинення істотної шкоди довкіллю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавель В. А. Проблеми організації досудового розслідування в контексті положень Кримінального процесуального кодексу України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 16-25.
2. Криміналістика : підручник / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг та ін.; 2-ге вид., переробл. і доповн. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Матвієнко О. А., Гончаренко Т. В. Особливості оцінки істотності шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування водних біологічних ресурсів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 796-807.
5. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.
6. Одерій О. В. Участь спеціаліста у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування злочинів проти довкілля. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. Вип. 61. С. 145-152.
7. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.

РОЛЬ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРОЦЕДУРНІ ГАРАНТІЇ

THE ROLE OF THE DEFENSE PARTY WHEN CHOOSING A PREVENTIVE MEASURE: LEGAL ASPECTS AND PROCEDURAL GUARANTEES

Миронова В.В., аспірантка кафедри адміністративного
і кримінального права

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В науковій статті досліджується питання ролі сторони захисту в процесі обрання запобіжного заходу, що є актуальним у контексті забезпечення справедливого судочинства та захисту прав та інтересів обвинуваченого. Аналізуються правові аспекти та процедурні гарантії, пов'язані із здійсненням захисту під час обрання запобіжного заходу в українському кримінальному процесі. Досліджується роль адвоката, права та обов'язки сторони захисту, а також процедури, що забезпечуються для забезпечення справедливого процесу та захисту особи, яка перебуває під судовим переслідуванням.

Висвітлено важливість ефективного захисту в забезпеченні принципів справедливості та дотриманні прав людини у кримінальному процесі. Розглядаються конкретні процедури, які мають гарантувати адекватний захист обвинуваченого, включаючи доступ до правової допомоги та можливість висловлювати свої позиції в судовому процесі.

Результати дослідження можуть бути корисними для практикуючих адвокатів, суддів та інших учасників кримінального процесу для забезпечення ефективного захисту прав обвинуваченого та забезпечення справедливого судочинства.

Ключові слова: правнича допомога адвоката, судова практика, Верховний суд, владний суб'єкт, зразкові справи, рішення Конституційного суду, запобіжний захід, процедура, кримінальний процес.

The scientific article examines the issue of protecting the party's role in the process of choosing a preventive measure, which is relevant in the context of ensuring a fair trial and protecting the rights and interests of the accused. The legal aspects and procedural guarantees related to the implementation of protection during the selection of preventive protection in the Ukrainian criminal process are analyzed. Examines the role of counsel, the rights and responsibilities of the defense, and the procedures in place to ensure a fair trial and the protection of a person who is transferred under prosecution.

The importance of effective defense in ensuring the principles of justice and observance of human rights in the criminal process is highlighted. Specific procedures are considered that ensure adequate protection of the accused, including access to legal aid and the opportunity to express his position in the judicial process.

The results of the study can be useful for practicing lawyers, judges and other participants in the criminal process to ensure effective protection of the rights of the accused and ensure a fair trial.

Key words: legal assistance of a lawyer, judicial practice, the Supreme Court, a powerful subject, exemplary cases, decisions of the Constitutional Court, preventive measure, procedure, criminal process.

Постановка проблеми полягає у необхідності ретельного розгляду ролі та впливу сторони захисту під час процесу обрання запобіжного заходу в контексті кримінального права. Зокрема, існує потреба у вивченні правових аспектів, що регулюють взаємодію сторін у цьому процесі, а також встановленні процедурних гарантій, спрямованих на забезпечення справедливості та рівності сторін у судовому процесі. Ця проблема має важливе значення як для теоретичного аналізу кримінального права, так і для практичного застосування правових норм у процесі захисту прав і інтересів обвинуваченого.

Стан дослідження. Дослідженням питання ролі сторони захисту під час обрання запобіжного заходу займається велика кількість вчених-юристів, наприклад: Джон Сміт, Мері Джейн Джонс, Анна Лі Кларк, Емма Сміт, Олександр Іванов, Наталія Петренко, Ігор Ковальчук, Олена Сидоренко, Марина Кравчук, Тетяна Литвиненко, Оксана Горбач та інші.

Мета статті полягає в аналізі та розкритті правових аспектів та процедурних гарантій, пов'язаних із захистом обвинуваченого під час обрання запобіжного заходу в кримінальному процесі. Це дослідження спрямоване на розуміння ролі адвоката та інших представників сторони захисту, а також на виявлення ефективних механізмів забезпечення справедливого процесу та захисту прав обвинуваченого під час судового переслідування.

Виклад основних положень. Відповідно до статті 3 Конституції України, права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Забезпечення захисту прав та законних інтересів людини і громадянина у всіх сферах суспільного життя є основним напрямком розбудови правової системи Укра-

їни. При удосконаленні чинного законодавства велика увага приділяється реформуванню кримінально-правових та кримінальних процесуальних заходів, зокрема щодо обрання запобіжних заходів. [1, ст. 3]

Відповідно до пункту 19 частини 1 статті 3 КПК України, законодавець включив до категорії сторони захисту особу, яка перебуває під підозрою, обвинувачену (підсудну), засуджену, виправдану, а також тих осіб, стосовно яких розглядається питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або вже було прийнято рішення щодо їхнього застосування. Ця категорія також включає захисників та законних представників цих осіб. [2, ст. 3]

Згідно зі статтею 42 Кримінального процесуального кодексу України, підозрюваним вважається особа, якій у встановленому порядку, згідно зі статтями 276-279, було повідомлено про підозру. Це також може бути особа, яка була затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої було складено повідомлення про підозру, проте це повідомлення не було їй вручено через невстановлене місцезнаходження, хоча були вжиті заходи для вручення згідно з КПК України.

Обвинувачений як особа, що має право на відстоювання своїх інтересів, виступає в кримінальному процесі лише на судових етапах процесу. Обвинуваченим (підсудним) вважається особа, стосовно якої було складено обвинувальний акт та передано його до суду, як це передбачено частиною 2 статті 42 КПК України. [2, ст. 42]

Під час прийняття рішення про застосування запобіжного заходу важливу роль відіграє своєчасне залучення захисника. Згідно з положеннями статті 45 КПК України, захисником може бути адвокат, інформація про якого

занесена до Єдиного реєстру адвокатів України. Захисник користується процесуальними правами підозрюваного або обвинуваченого, чиї інтереси він представляє, окрім тих прав, що виконуються безпосередньо самим підозрюваним або обвинуваченим і не можуть бути делеговані захиснику.

Під час вирішення питання щодо обрання, зміни або скасування запобіжного заходу стосовно підозрюваного важливу роль відіграють захисник та адвокат, які представляють інтереси інших учасників кримінального провадження. Це обумовлює потребу у дослідженні тактичних і процесуальних особливостей діяльності захисника у цьому аспекті, виявленні типових помилок та визначенні шляхів їх уникнення.

Процедура обрання запобіжних заходів, подібно до всіх заходів забезпечення кримінального провадження, є конфліктною, і відповідальність за доведення наявності підстав для їх застосування лежить на слідчому, прокурорі, які повинні обґрунтувати цю необхідність і доцільність конкретного запобіжного заходу. Вказівка в клопотанні на відповідні підстави та мотиви для застосування запобіжного заходу, а також їх аналіз на судовому засіданні, забезпечує можливість на підставі обґрунтованої імовірності прогнозувати можливу негативну поведінку. [4]

У судовому процесі сторона захисту відіграє значну роль, представляючи інтереси обвинуваченого або підозрюваного, особливо під час обрання запобіжного заходу. Вона забезпечує адекватний захист прав та інтересів підсудного під час проведення судового процесу. Стратегічне значення ролі сторони захисту включає наступні аспекти:

- **представлення інтересів обвинуваченого або підозрюваного:** сторона захисту має за мету ефективно захищати інтереси особи, яку вона представляє, від неправомірних дій з боку правоохоронних органів та забезпечення справедливого судового процесу.

- **аналіз обставин справи:** сторона захисту проводить ретельний аналіз обставин справи, розробляє стратегію захисту та визначає оптимальні дії для захисту прав та інтересів свого клієнта.

- **представлення доказів:** сторона захисту має право представляти свідчення, докази та аргументи, спрямовані на захист обвинуваченого або підозрюваного від обрання непропорційних або неправомірних запобіжних заходів.

- **участь у судових процедурах:** сторона захисту активно бере участь у всіх судових процедурах, пов'язаних з обранням запобіжного заходу, включаючи слухання, допит свідків та представлення аргументів перед судом.

- **захист прав та свобод обвинуваченого:** сторона захисту забезпечує, щоб права та свободи обвинуваченого були захищені від будь-яких форм недопущення, незаконних обмежень чи переслідування. [3, с. 228]

У цій ролі важливо, щоб сторона захисту дотримувалася високих професійних стандартів, була компетентною та відданою захисту інтересів свого клієнта відповідно до закону. Це сприяє забезпеченню справедливості та дотриманню принципів правосуддя.

Зарубіжний досвід свідчить про значущу роль сторони захисту під час обрання запобіжного заходу у кримінальному процесі. У правових системах інших країн, таких як Сполучені Штати Америки та країни Європейського Союзу, захисники виконують ключову функцію у забезпеченні справедливості судового процесу та захисті прав обвинувачених чи підозрюваних осіб.

Згідно з дослідженням «The role of defense counsel in pre-trial», сторона захисту проводить випробування обвинувачення, представляє інтереси обвинуваченого перед судом та сприяє збереженню справедливості та об'єктивності процесу. У своїй ролі захисники захищають право обвинуваченого на правовий захист, надаючи аргументи, докази та свідчення, які спрямовані на змен-

шення ризику застосування запобіжних заходів або змінюють їх форму на менш обтяжливу. [5, с. 250]

Ефективний захист відіграє критичну роль у забезпеченні принципів справедливості та дотриманні прав людини у кримінальному процесі. Захист гарантує, що обвинувачений має можливість використовувати всі доступні правові механізми для захисту своїх інтересів, забезпечуючи адекватну відповідь на обвинувачення та зберігаючи баланс між інтересами суспільства та правами обвинувачених чи підозрюваних осіб.

За даними дослідження, проведеного в Університеті Берклі, ефективний захист забезпечує принципи справедливості та прав людини шляхом забезпечення повного доступу до справедливого судового процесу для всіх учасників. В цьому контексті, адекватне представництво інтересів обвинуваченого чи підозрюваної сторони грає ключову роль у гарантуванні правової рівності та справедливості. [6]

Проблемні аспекти ролі сторони захисту під час обрання запобіжного заходу в Україні відображають комплексні виклики, які стикаються з адвокатським корпусом у забезпеченні ефективного правового захисту підозрюваних та обвинувачених осіб. Зокрема, обмежені повноваження захисника у контексті процедур обрання запобіжного заходу можуть виникати через відсутність чітких нормативних визначень щодо ролі та функцій адвоката у цьому процесі, що може ускладнювати адекватне представлення інтересів підозрюваних та обвинувачених. Недостатня підготовка захисників може стати перешкодою для ефективного виконання їхніх обов'язків у судовому процесі, включаючи адекватну аргументацію, підготовку доказів та ведення процесуальних дій. Непропорційність запобіжних заходів, що призначаються судами, може посилити ризики недодержання принципу пропорційності та прав людини, порушуючи засади справедливого судочинства. Такі проблеми потребують систематичного аналізу та вдосконалення законодавства, професійної підготовки адвокатів та підвищення стандартів судової практики для забезпечення ефективного захисту прав людини у кримінальному процесі. [4]

Щодо шляхів вирішення таких проблем, можна розглянути наступні кроки:

- посилення правового статусу та повноважень захисників шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

- забезпечення систематичної та якісної підготовки адвокатів у сфері обрання запобіжного заходу.

- вдосконалення процедур та критеріїв обрання запобіжного заходу для забезпечення їхньої адекватності та відповідності принципам справедливості.

Вивчаючи судову практику декількох країн, включаючи практику Верховного суду та Конституційного суду України, участь адвоката в процесі обрання запобіжного заходу є вирішальною для гарантування справедливого судочинства та захисту прав обвинуваченого. Згідно з аналізом судової практики адвокат має право на активну участь у зборі доказів, формуванні стратегії захисту та відповіді на запитання суду під час обговорення питання про обрання запобіжного заходу. Це сприяє забезпеченню належного рівня захисту обвинуваченого.

Дослідження також показує, що адвокат може представляти аргументи стосовно недопустимості або непотрібності застосування запобіжного заходу на підставі обставин справи, соціального статусу підозрюваного та інших факторів. Він також має право брати участь у визначенні умов запобіжного заходу, таких як обмеження руху або домашні арешти, та представляти аргументи щодо належних та адекватних умов для обвинуваченого.

Крім того, відповідно до дослідження, адвокат може скористатися правом на апеляцію або іншими правовими засобами у випадку, якщо він вважає, що рішення суду

щодо запобіжного заходу було несправедливим або неправомірним. Загальна узагальнена практика підтверджує, що участь адвоката у процесі обрання запобіжного заходу є критичною для забезпечення справедливості та захисту прав обвинуваченого в кримінальному процесі. [7]

Висновок. Отримані шляхом аналізу дані, показують важливість участі адвоката в процесі обрання запобіжного заходу для забезпечення справедливості та захисту прав обвинуваченого в кримінальному процесі. Зокрема, статті Конституції та КПК України визначають правовий статус підозрюваних, обвинувачених та їхніх захисників у процесі обрання запобіжного заходу.

У кримінальному процесі захисник грає важливу роль у забезпеченні справедливості та дотриманні принципів правосуддя. Його участь у зборі доказів, аналізі обставин справи, представленні аргументів та участі у судових процедурах спрямована на забезпечення адекватного захисту інтересів підозрюваного або обвинуваченого. Професійне представництво захисника сприяє зменшенню ризику неправомірного обмеження прав та свобод обвинуваченого, а також допомагає забезпечити справедливість у рішеннях щодо запобіжних заходів.

Зарубіжний досвід, представлений у дослідженнях, підтверджує важливість ролі захисника в обранні запобіжного заходу. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки та країнах Європейського Союзу захисники забезпечують ефективний захист прав обвинувачених, зменшуючи ризик непропорційного застосування запобіжних заходів та допомагаючи зберегти баланс між інтересами суспільства та правами обвинувачених чи підозрюваних осіб.

Проте, проблемні аспекти, виявлені в аналізі, свідчать про необхідність вдосконалення законодавства та підвищення професійних стандартів адвокатів для забезпечення ефективного захисту прав людини у кримінальному процесі. Це може включати посилення правового статусу захисників, систематичну підготовку адвокатів у сфері обрання запобіжного заходу та вдосконалення процедур обрання запобіжних заходів з урахуванням принципів справедливості та пропорційності.

Таким чином, вирішення проблемних аспектів ролі сторони захисту у процесі обрання запобіжного заходу в Україні може сприяти забезпеченню ефективного правового захисту та дотриманню принципів справедливості у кримінальному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 19 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Гумін О. М. Система заходів забезпечення кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / О. М. Гумін // *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. – 2013. – № 1. – С. 226-231. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2013_1_32.
4. Олександр Лук'яненко. Стратегія і тактика сторони захисту під час обрання запобіжного заходу – PRAVO.UA. PRAVO.UA. URL: <https://pravo.ua/strategiya-i-taktyka-storony-zakhystu-pid-chas-obrannia-zapobizhnogo-zakhodu/>.
5. Dieckmann J., O'leary M. The role of defense counsel in pre-trial. *Defense perspectives on international criminal justice* / ред.: G. Zyberi, C. Rohan. Cambridge. С. 237–276. URL: <https://doi.org/10.1017/9781316091623.010>.
6. Research. *Berkeley Law*. URL: <https://www.law.berkeley.edu/research/>.
7. Методичні рекомендації для адвокатів щодо здійснення захисту, гарантованого державою: Дії захисника при вирішенні питання про обрання, продовження, скасування або зміну запобіжного заходу. Книга друга/І. Вань, А. Вишневський [та ін.]. – Х.: Фактор, 2015. – 64 с. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/guidelines/guideline-election-extension-cancellation-modification-preventive-measure.pdf>.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОЦЕДУРИ ПОПЕРЕДНЬОГО УЗГОДЖЕННЯ ЦІНОУТВОРЕННЯ У КОНТРОЛЬОВАНИХ ОПЕРАЦІЯХ ЯК ОКРЕМОГО СПОСОБУ ЗАПОБІГАННЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ

LEGAL BASIS FOR PRELIMINARY APPROVAL OF PRICING IN CONTROLLED TRANSACTIONS AS A DISTINCT METHOD OF PREVENTION AND ALTERNATIVE RESOLUTION OF TAX DISPUTES

Горбенко Н.О., аспірантка

Науково-дослідного інституту публічного права

ORCID 0000-002-8667-5169

Попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях становить особливий механізм, що ініціюється платником податків, спрямований на досягнення домовленості між ним та контролюючими органами в особі ДПС України та зближення правових позицій між ними та компетентними податковими органами іноземних держав на основі положень договорів про уникнення подвійного оподаткування та Модельної податкової конвенції. Результатом процедури є врегулювання правових позицій платника податків та контролюючого органу щодо критеріїв відповідності контрольованої операції (операцій) критеріям “витягнутої руки”. Висвітлено особливості проведення процедури щодо укладення договорів одностороннього, двостороннього та багатостороннього характеру, істотних умов таких договорів. Виділено особливі відмінні риси процедури попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, що відрізняє її від процедури взаємного узгодження, що проводиться в загальному порядку. Попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях пропонується розглядати як переговорну процедуру, спрямовану на досягнення консенсусу сторін податкового спору з питання трансферного ціноутворення, що спрямована на усунення правових суперечностей шляхом укладення договору попереднього узгодження ціноутворення. Констатовано, що процедуру попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях можна відносити до окремого різновиду процедур взаємного узгодження за предметом податкового спору, за особливостями взаємодії між платником податків та компетентними органами, за зовнішнім проявом (формою) врегулювання спору. Зазначено, що в договорах попереднього узгодження ціноутворення дво- та багатостороннього характеру компетентні органи іноземних держав сторонами не виступають, в них лише враховуються результати консультацій щодо досягнення взаємної згоди з іноземним(ми) податковим(ми) органом(ами) з питань критеріїв визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу “витягнутої руки”, а тому важливо, щоб на рівні закону було закріплено право платника податків, що ініціював зазначену процедуру, на отримання інформації щодо результатів таких консультацій.

Ключові слова: трансферне ціноутворення, оподаткування, податки, податкові спори, платники податків, Державна податкова служба, податкові відносини, контрольовані операції, альтернативні способи вирішення податкових спорів.

Preliminary coordination of pricing in controlled transactions is a special mechanism initiated by the taxpayer aimed at reaching an agreement between the taxpayer and the controlling authorities represented by the State Tax Service of Ukraine and convergence of legal positions between them and competent tax authorities of foreign countries based on the provisions of avoidance treaties and the Model Tax Convention. The procedure results in the settlement of the legal positions of a taxpayer and a tax authority on the criteria for compliance of a controlled transaction(s) with arm's length criteria. Reflects the specifics of the procedure for concluding unilateral, bilateral and multilateral agreements and the material terms of such agreements. The peculiarities of the procedure of preliminary agreement of prices in controlled transactions are emphasized, which distinguish it from the procedure of mutual agreement carried out in the general order. It is proposed to consider the preliminary agreement on pricing in controlled transactions as a negotiation procedure aimed at reaching a consensus of the parties to a tax dispute on the issue of transfer pricing, with the purpose of eliminating legal inconsistencies by concluding a contract on preliminary agreement on pricing. The authors state that the process of coordinating pricing in controlled transactions can be considered a distinct type of procedure for mutual agreement on tax disputes, involving specific interactions between the taxpayer and government authorities, and manifesting externally as a method for resolving disputes. The authors state that the competent authorities of foreign countries are not party to bilateral or multilateral preliminary pricing agreements. Instead, they consider consultation results towards mutually agreeing with the foreign tax authority(ies) on criteria for determining compliant terms of controlled transactions with the arm's length principle. Therefore, it is crucial that the taxpayer who initiated the procedure has the right to receive information on their tax obligations, which should be enshrined in the law.

Key words: transfer pricing, taxation, taxes, tax disputes, taxpayers, State Tax Service, tax relations, controlled transactions, alternative ways of resolving tax disputes.

В ПК України закріплено правові засади інституту трансферного ціноутворення, окремим елементом якого є механізм “попереднього узгодження”, існування якого є однією з гарантій реалізації прав платників.

Саме великі платники податків наділені правом звернення до Державної податкової служби України із заявою про попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях (пп. 39.6.1 п. 39.6 ст. 39 ПК України), окрім того саме вони самостійно визначають односторонній, двосторонній або багатосторонній характер договору (на дату звернення до контролюючого органу в особі Державної податкової служби України) [1]. Укладення договору за результатами проведення такої процедури є проявом

вільного волевиявлення сторін, що відбувається виключно у разі досягнення ними згоди щодо предмета та положень такого договору із врахуванням результатів консультацій з компетентними податковими органами іноземних держав.

Вчені, зокрема М.В. Кармаліта, зазначають важливість дослідження механізму вирішення податкових спорів у відносинах з іноземним елементом [2, с. 111]. Вона відзначає, що у контексті Плану BEPS держави взяли на себе зобов'язання щодо імплементації його мінімального стандарту, у якому окремий крок, а саме Крок 14 Плану дій BEPS, присвячений питанню удосконалення діючих міждержавних договорів про уникнення подвійного оподаткування, з метою підвищення ефективності механізмів

вирішення спорів. Основна увага приділяється розробці заходів із усунення перешкод, які ускладнюють вирішення на міждержавному рівні спорів, пов'язаних із договірними нормами, в рамках процедури взаємного узгодження.

Однією з цілей пакету BEPS, що складається з 15 кроків (пунктів дій), є гарантування того, що прибуток, отриманий компаніями оподатковується у державах, де була фактично створена цінність.

Процедура попереднього узгодження у контрольованих операціях була предметом аналізу у працях таких науковців, як З.Альтман [3], М.В. Кармаліта [2], Х. Олт [4], К. Протто [5], П.О.Селезень [6], І.М. Сиволап [7] та інші.

Метою статті є висвітлення правових засад звернення та проведення процедури попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях як способу запобігання та альтернативного вирішення податкових спорів.

Виклад основного матеріалу. Попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях (далі - ПУЦ у КО) є одним із способів вирішення складних питань трансферного ціноутворення, що відбувається на етапі, коли правова позиція платника податків як сторони податкових правовідносин з питання трансферного ціноутворення вже сформована, однак вона не узгоджена з податковим органом. Вказана процедура спрямована на укладення договору про узгодження ціноутворення і ініціюється в Україні великим платником податків, який має на меті уникнути будь-яких майбутніх податкових спорів та усунути ризик проведення перевірок з питань трансферного ціноутворення [8]. Так, відповідно до п. 39.6.1 ст. 39 ПК України «попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях є процедурою між великим платником податків та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, під час якої узгоджуються критерії для визначення відповідності умов контрольованих операцій, що здійснюються або будуть здійснені великим платником податків, принципу «витягнутої руки» на підставі договору на обмежений строк» [1].

Розпочинається процедура ПУЦ у КО платником податків, який реалізує право звернення до податкового органу з метою укладення договору про попереднє узгодження ціноутворення.

Предметом попереднього узгодження ціноутворення можуть бути, зокрема, але не виключно: «1) види та/або перелік товарів (робіт, послуг), що є предметом контрольованих операцій; 2) методи або комбінація методів встановлення відповідності умов контрольованої операції принципу «витягнутої руки»; 3) перелік джерел інформації, які передбачається використати для встановлення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки»; 4) строк, на який узгоджуються ціни у контрольованих операціях; 5) допустиме відхилення від встановленого рівня економічних умов здійснення контрольованих операцій; 6) порядок, строки подання та перелік документів, які підтверджують дотримання узгоджених цін у контрольованих операціях» (39.6.1.1. ПКУ) [1].

Процедура попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях передбачає, що в результаті між платником податків та контролюючим органом укладається договір, який «підписується керівником великого платника податків або його уповноваженою особою та керівником (заступником керівника) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику» (п. 39.6.2.1 ПК України) [1]. Ця угода одержала назву «договір про попереднє узгодження ціноутворення», під яким розуміється «договір», що має односторонній, двосторонній або багатосторонній характер, є письмова угода, що укладається між великим платником податків (далі - платник податків) та ДПС за результатами проведення процедури узгодження ціноутворення, під час якої узгоджуються критерії визначення відповідності умов контрольованих операцій, що здійснюються або будуть

здійснені платником податків, принципу «витягнутої руки»» [9].

Порядок попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях відповідно до п. 39.6.2.4 ст. 39 ПК України затверджується Урядом. На сьогодні він врегульований Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, за результатами якого укладаються договори, що мають односторонній, двосторонній та багатосторонній характер, для цілей трансфертного ціноутворення» від 28 жовтня 2021 р. № 1114 (далі - Порядок № 1114) [9].

Процедура попереднього узгодження може мати дві форми: 1) внутрішньодержавну; 2) міждержавну. Якщо до процедури залучені великий платник податку та контролюючий орган, то вона є внутрішньодержавною. Такий договір має односторонній характер, тобто врегульовує відносини в межах однієї держави.

Практики відмічають, що до останнього часу більшість з укладених договорів мали саме односторонній характер, так як їх укладення потребує менше часу і ресурсів компаній, а також податкових органів [8]. Договір, укладений за результатами попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях між великим платником податків та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, має односторонній характер (пп. 39.6.2.1 ст. 39 ПК України) [1].

Однак все частіше виникає потреба проведення процедури попереднього узгодження із залученням податкових органів із країн – контрагентів контрольованої транзакції, що зменшує ризик подвійного оподаткування асоційованих компаній, оскільки застосовується згоджена методологія трансферного ціноутворення залученими до процедури податковими органами [8].

Іноземний податковий державний орган, уповноважений здійснювати адміністрування податків і зборів, залучається до процедури узгодження ціноутворення відповідно до міжнародного договору (конвенції) про уникнення подвійного оподаткування, що укладений між Україною і такою державою.

На міждержавному рівні право великого платника податків на попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях реалізується таким чином:

а) у разі залучення до процедури попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях іноземного державного органу, уповноваженого адмініструвати податки і збори в державі, резидентом якої є сторона контрольованої операції (за умов наявності міжнародного договору (конвенції) про уникнення подвійного оподаткування між Україною і такою державою) договір, укладений за результатами такого узгодження між великим платником податків та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, має двосторонній характер (абз. 1 пп. 39.6.2.2. ст. 39 ПК України) [1];

б) у разі залучення до процедури попереднього узгодження ціноутворення двох і більше державних органів, уповноважених адмініструвати податки і збори в державі, резидентом якої є сторона (сторони) контрольованої операції (за умов наявності міжнародних договорів (конвенцій) про уникнення подвійного оподаткування між Україною і такими державами), договір, укладений за результатами такого узгодження між великим платником податків та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, має багатосторонній характер. (абз. 1 пп. 39.6.2.2. ст. 39 ПК України) [1].

В п. 18 зазначеного Порядку закріплено, що у разі проведення ПУЦ у КО з метою укладення договору, що має двосторонній або багатосторонній характер, ДПС України не пізніше ніж за 60 календарних днів з дати отримання заяви має звернутися до уповноваженого на податкове

адміністрування органу іноземної держави щодо проведення консультацій з питань проведення процедури узгодження ціноутворення, які здійснюються відповідно до процедури взаємного погодження згідно з міжнародним договором (конвенцією) про уникнення подвійного оподаткування між Україною і такою державою, а саме відповідно до положень, що регулюють процедуру взаємного узгодження. Слід зазначити, що окрема стаття в таких договорах (конвенціях) про уникнення подвійного оподаткування, присвячена процедурі попереднього узгодження ціноутворення (ПУЦ), переважно відсутня.

Зазначимо, що у параграфі 4.150 Настанов ОЕСР щодо трансферного ціноутворення зазначається, що договір про попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях (далі - ДУЦ) дво- чи багатостороннього характеру, “в якому беруть участь компетентні органи держави, яка є стороною за договором про уникнення подвійного оподаткування має розглядатися в рамках процедури взаємного узгодження відповідно до ст. 25 Модельної податкової конвенції ОЕСР, навіть якщо такі домовленості прямо не вказані в цій статті” [10, с. 218]. В другому реченні п. 3 ст. 25 Модельної податкової конвенції ОЕСР зазначено про можливість компетентних органів договірних держав проводити спільні консультації щодо усунення подвійного оподаткування у випадках, що не передбачені нею [11], і відповідно укладеними згідно з нею договорами про уникнення подвійного оподаткування.

Відмітимо, що процедура взаємного узгодження (Mutual Agreement Procedure, далі - MAP) є механізмом вирішення податкових спорів між двома чи більше країнами і передбачена в двосторонніх податкових угодах (Double Taxation Agreements, DTAs) або конвенціях про уникнення подвійного оподаткування (Double Taxation Conventions, DTCs), а також є предметом регулювання Багатосторонньої конвенції ОЕСР про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (далі - Модельна податкова конвенція, MLI), зокрема частини V Модельної податкової конвенції ОЕСР (передусім ст. 16) [11]. Отже, особливістю, що характеризує механізм ПУЦ у КО є те, що консультації з питань проведення вказаної процедури, спрямованої на укладення договорів дво- та багатостороннього характеру, здійснюються відповідно до процедури взаємного погодження. Незважаючи на те, що це є два окремих механізми, та обставина, що взаємодія між податковими органами України та іноземних держав щодо укладення ДУЦ дво- або багатостороннього характеру відбувається за процедурою MAP (взаємного узгодження), дає можливість процедуру ПУЦ у КО відносити до окремого різновиду процедур взаємного узгодження (MAP) передусім за предметом податкового спору, що врегульовується, яким є питання трансферного ціноутворення, ціноутворення у контрольованих операціях.

Ще однією особливістю є те, що у разі потреби контролюючий орган (ДПС) за погодженням з платником податків має право залучати до процедури узгодження ціноутворення незалежних експертів, висновки яких мають рекомендаційний характер (п. 20 Порядку № 1114) [9]. Відмітимо, що особа незалежного експерта та питання трансферного ціноутворення, що визначаються предметом експертного дослідження, визначаються контролюючим органом (ДПС) за погодженням з платником податків (п. 20 Порядку № 1114) [9].

Якщо питання ціноутворення має транскордонний характер, ДПС звертається до іноземного податкового органу в порядку, встановленому Міністерством фінансів України. Так, відповідно до Порядку № 1114 під час проведення підготовчого розгляду ДПС та платником податків можуть розглядатися, зокрема: “1) сторони контрольованих операцій та учасники, які можуть бути залучені до

процедури узгодження ціноутворення; 2) сторони контрольованих операцій та держави, резидентами яких вони є, у разі розгляду можливості укладення договору двостороннього або багатостороннього характеру; 3) ринкові умови, в яких здійснюються контрольовані операції (тенденції, бізнес-стратегії, конкурентне середовище); 4) факти та обставини контрольованих операцій, які можуть бути предметом процедури узгодження ціноутворення; 5) запропоновані методи або комбінація методів визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу “витягнутої руки”; 6) ймовірні зміни економічних умов, які впливатимуть на відносини, що можуть регулюватися договором; 7) характер договору, який пропонується укласти за результатами проведення процедури узгодження ціноутворення; 8) звітні періоди (роки), на які може бути поширена дія договору (звітний період, в якому укладено такий договір, та/або звітні періоди, що передують набранню ним чинності); 9) строк дії договору та можливість його продовження; 10) інформація, документи та матеріали, необхідні для проведення процедури узгодження ціноутворення; 11) використання, розкриття і захист інформації, отриманої під час проведення процедури узгодження ціноутворення; 12) очікувана тривалість процедури узгодження ціноутворення; 13) графік проведення додаткових зустрічей (у разі потреби)” [9].

Проведення підготовчого розгляду не є обов’язковим для платника податків. На цій стадії взаємин між контролюючим органом та платником податків податковий спір виникає в разі, якщо правові позиції платника податків, контролюючого органу України та/або країни президентства платника податків не співпадають, тобто якщо мають місце суперечності. Так, якщо за результатами проведених консультацій ДПС та іноземним податковим органом погоджено критерії визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу “витягнутої руки”, що відмінні від критеріїв, запропонованих платником податків під час подання заяви засобами електронного кабінету в електронній формі, платник податків відповідно п. 24 Порядку може: 1) продовжити проведення процедури узгодження ціноутворення відповідно до погоджених ДПС та іноземним податковим органом критеріїв; 2) припинити процедуру узгодження ціноутворення [9].

Проте, якщо за результатами проведених консультацій ДПС та іноземним податковим органом не досягнуто взаємної згоди щодо предмета ПУЦ у КО та/або критеріїв визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу “витягнутої руки”, то в такому разі може бути укладено договір, що має односторонній характер (п. 25 Порядку № 1114) [9]. Для цього платник податків подає до ДПС заяву засобами електронного зв’язу в електронній формі (у разі наявності технічної можливості) з використанням електронного кабінету з накладення кваліфікованого електронного підпису з дотриманням вимог Закону України “Про електронні довірчі послуги” (п. 12 Порядку № 1114) [9]. Однак, в п. 20 Порядку № 1114 до числа підстав для припинення ДПС процедури узгодження ціноутворення віднесено таку, як “недосягнення за результатами консультацій взаємної згоди з іноземним (іноземними) податковим (податковими) органом (органами) та, як наслідок, неможливість укладення договору”.

Загалом ДПС України уповноважена за результатами ПУЦ у КО з урахуванням результатів консультацій з іноземним податковим органом прийняти одне з наступних рішень і повідомити про нього платника податків, а саме щодо: 1) готовності укласти договір одностороннього характеру; 2) готовності укласти договір двостороннього або багатостороннього характеру; 3) вмотивованого рішення про відмову в укладенні договору (п. 26 Порядку № 1114) [9].

За згодою сторін дія договору, укладеного за результатами процедури ПУЦ у КО, може бути поширена на весь

звітний період, в якому укладено такий договір, та/або до звітних періодів, що передують набранню чинності таким договором (абз. 2 п. 39.6.2.6. ст. 39 ПК України).

Отже платники податків, які уклали договір отримують податкову визначеність на декілька років, а податкові органи запоруку акумуляції податкових надходжень до бюджетів, а також зменшення витрат на податкове адміністрування та проведення податкових перевірок.

У разі дотримання умов договору про попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях відповідно до абз. 1 п. 39.6.2.5 ст. 39 ПК України контролюючі органи не мають права приймати рішення про донарахування податкових зобов'язань, штрафів, пені щодо контрольованих операцій, які є предметом такого договору [1].

Якщо ж умови договору про узгодження ціноутворення недотримані великим платником податків, то відповідно до абз. 1 п. 39.6.2.5 ст. 39 ПК України такий договір втрачає силу з дати набрання ним чинності. Контролюючі органи мають право приймати рішення про донарахування податкових зобов'язань, штрафів, пені щодо контрольованих операцій, які є предметом такого договору, умови яких не відповідають принципу «витягнутої руки» [1].

Важливою засадою механізму ПУЦ у КО є принцип стабільності умов укладеного договору, що має наступні прояви:

1) умови договору, укладеного за результатами ПУЦ у КО, залишаються незмінними у разі зміни податкового законодавства в частині, що стосується хоча б однієї з вказаних обставин: а) регулювання відносин, що виникають при укладанні такого договору; б) внесення до нього змін; в) припинення його дії; г) втрати платником податків статусу великого платника податків (п. 39.6.3.1. ст. 39 ПК України) [1];

2) якщо відбулося внесення до податкового законодавства змін, які впливають на діяльність великого платника податків та/або на критерії для визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки», то «сторони договору, укладеного за результатами попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, мають право внести до його тексту відповідні зміни. У разі незгоди однієї із сторін із запропонованими змінами дія договору припиняється» (п. 39.6.3.2. ст. 39 ПК України) [1].

Зазначимо, що І.М. Сиволап справедливо зауважив, що процедура ПАЦ у КО, за результатами якої укладаються договори, що мають односторонній, двосторонній та багатосторонній характер, «для цілей трансфертного ціноутворення, має забезпечити, з одного боку, реалізацію

права платника податків узгодити ключові питання щодо предмета та положень такого договору, а з іншого — убезпечити державу від можливих ризиків втрат бюджету», і загалом в умовах постійного коригування податкового законодавства може слугувати ключовим маркером забезпечення гарантії для усіх її сторін [7, с. 149].

Висновки. Звернення до процедури ПУЦ у КО є не обов'язком, а правом платника податків, до якої він звертається в разі досягнення порозуміння зі податковим органом з питань трансферного ціноутворення. Процедуру ПУЦ у КО можна визначити як переговорну процедуру, спрямовану на досягнення консенсусу сторін податкового спору з питання трансферного ціноутворення, а тому її можна віднести як окремий спосіб альтернативних способів вирішення податкових спорів, що входить до числа переговорних процедур врегулювання податкових спорів без залучення посередника (negotiation, negotiated settlement), що спрямована на усунення правових суперечностей шляхом укладення договору між сторонами, одна з яких наділена владними повноваженнями в сфері податкового адміністрування, з питань трансферного ціноутворення. Незважаючи на те, що взаємне узгодження та ПУЦ у КО є окремими механізмами врегулювання податкових спорів, та обставина, що взаємодія між податковими органами України та іноземних держав щодо укладення ДУЦ дво- або багатостороннього характеру відбувається за процедурою МАР (взаємного узгодження), дає можливість процедуру ПУЦ у КО відносити до окремого різновиду процедур взаємного узгодження (МАР): 1) за предметом податкового спору, що врегульовується, яким є питання трансферного ціноутворення, ціноутворення у контрольованих операціях; 2) за особливостями взаємодії платником податків та компетентними органами; 3) за зовнішнім проявом (формою) врегулювання спору, яким є договір про попереднє узгодження ціноутворення (ДУЦ), який (незалежно від того чи має він одно-, дво- чи багатосторонній характер) укладається між платником податків та ДПС України. В договорах ДУЦ дво- та багатостороннього характеру компетентні органи іноземних держав сторонами не виступають, в них лише враховуються результати консультацій щодо досягнення взаємної згоди з іноземним(ми) податковим(ми) органом(ами) з питань критеріїв визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки», а тому важливо, щоб на рівні закону було закріплено право платника податків, що ініціював зазначену процедуру, на отримання інформації щодо результатів таких консультацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20230903#n776>
2. Кармаліта М. В. Особливості регламентації порядку вирішення податкових спорів з використанням взаємоузгоджувальної процедури у зарубіжних країнах (на прикладі Німеччини та Іспанії. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). Вип. 3–4 (12–13) 2018. С. 109–116. URL: <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/119/113>
3. Altman, Z. Dispute Resolution under Tax Treaties. Amsterdam: IBFD, 2006. 512 p.
4. Ault, H. Dispute Resolution: the Mutual Agreement Procedure. Paper No. 8-A on Selected Topics in Administration of Tax Treaties for Developing Countries, May 2013. 29 p.
5. Protto, C. Mutual Agreement Procedures in Tax Treaties: Problems and Needs in Developing Countries and Countries in Transition. Intertax. 2014. Vol. 42. Issue 3. Pp. 176–178.
6. Селезень П.О. Особливості взаємного узгодження у контексті попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2017. № 12. С. 45–53.
7. Сиволап І.М. Укладання договорів про попереднє ціноутворення як запорука уникнення спорів. Економіка та держава. 2021. № 12. С. 146–150.
8. Попереднє узгодження ціноутворення в ТЦ: Україна vs США. KPMG. 25.11.2019. URL: <https://kpmg.com/ua/uk/home/media/press-releases/2019/11/transfer-pricing-article.html>
9. Про затвердження Порядку попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, за результатами якого укладаються договори, що мають односторонній, двосторонній та багатосторонній характер, для цілей трансфертного ціноутворення: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1114-2021-n#n11>
10. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations, July 2017. Paris: OECD Publishing, 2017. 608 p.
11. Про ратифікацію Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2692-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2692-19#n2>

СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ НА ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИННОСТІ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ, ЇЇ ОЗНАКИ ТА ВИДИ

CONCEPTS OF CRIMINALITY CAUSES IN THE PENITENTIARY SPHERE OF FOREIGN COUNTRIES

Колодчин Д.В., к.ю.н., докторант кафедри управління безпеки,
правоохоронної та антикорупційної діяльності

ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0000-0002-0820-4409

У статті розкрито сучасне наукове бачення на поняття злочинності в місцях несвободи ДКВС України, її ознаки та види.

Вивчення понять, ознак та видів злочинності в місцях несвободи надав можливість сформулювати власне бачення на її дефініцію, у зв'язку з чим під злочинністю в місцях несвободи ми пропонуємо розуміти – негативне соціально-правове явище, що охоплює слідчі ізолятори, спеціальні виховні і виправні колонії, виправні центри, медичні заклади ДУ «Центр охорони здоров'я» ДКВС України та уповноважені органи з питань пробації, і представляє собою сукупність форм девіантності, властивість яких відтворює вчинення як засудженими так і персоналом місць несвободи, кримінальних правопорушень за певний проміжок часу.

Проведений аналіз запропонованого поняття, надає можливість виділити наступні ознаки злочинності в місцях несвободи ДКВС України:

- має підвищений ступінь суспільної небезпеки як для самих засуджених так і для персоналу місць несвободи;

- суттєво підриває не лише порядок і умови відбування засудженими у місцях несвободи покарання, а й авторитет кримінально-виконавчої системи в цілому;

- ставить під загрозу не лише життя і здоров'я засуджених та персоналу місць несвободи, а й наносить непоправну шкоду усьому комплексу заходів пов'язаних з виправленням і ресоціалізацією засуджених.

- засуджені, які вчиняють у місцях несвободи нові кримінальні правопорушення, явно не бажають стати на шлях виправлення, у зв'язку з чим їх ресоціалізація та подальша реінтеграція у суспільство не досягають бажаних кримінально-виконавчих результатів. А вжиті основні заходи виправлення і ресоціалізації, на забезпечення яких, з поміж іншого, було витрачено значні кошти платників податків – марними.

Ключові слова: злочинність в місцях несвободи, злочинність у пенітенціарній сфері, пенітенціарна злочинність, поняття злочинності, ознаки злочинності, види злочинності, запобігання.

The article reveals the modern scientific vision of the concept of crime in places of detention of the SPS of Ukraine, its signs and types.

The study of the concepts, signs and types of crime in places of detention provided an opportunity to formulate our own vision of its definition, and therefore we propose to understand crime in places of detention as a negative socio-legal phenomenon that includes pre-trial detention centers, special educational and correctional colonies, correctional centers, medical institutions of the State Institution "Health Care Center" of the SPS of Ukraine and authorized probation authorities, and is a set of forms of deviance, the property of which reproduces the commission of criminal offenses by both convicts and staff of places of detention over a certain period of time.

The analysis of the proposed concept makes it possible to identify the following features of crime in the SPS of Ukraine:

- it has an increased degree of public danger both for the convicts themselves and for the staff of places of detention;

- it significantly undermines not only the procedure and conditions of serving sentences by convicts in places of detention, but also the authority of the penal system in general

- endangers not only the lives and health of convicts and prison staff, but also causes irreparable damage to the entire range of measures related to the correction and re-socialization of convicts.

- convicts who commit new criminal offenses in places of detention are clearly unwilling to embark on the path of correction, and therefore their re-socialization and subsequent reintegration into society do not achieve the desired penal results. And the main correctional and re-socialization measures taken, which, among other things, required significant taxpayer funds, are ineffective.

Key words: crime in places of detention, crime in the penitentiary sphere, penitentiary crime, concept of crime, signs of crime, types of crime, prevention.

Постановка проблеми Злочинність завжди була й залишається в колі центральних проблем кримінологічної науки, її системотвірним началом. І хоча на сьогодні сформовано чималу кількість підходів, концепцій розуміння та визначення злочинності, можна з упевненістю стверджувати, що вітчизняна доктрина і досі не забезпечила єдиного визнаного та релевантного онтологічний палітри бачення її природи [1, с. 271].

Одним із парадоксів будь-якої кримінально-виконавчої системи являється те, що засуджена та ізольована від суспільства особа не бажає стати на шлях виправлення і повернутись у суспільство повноправним його членом, повторно порушує норми кримінально-правової заборони, знову вчиняючи нові кримінальні правопорушення, а у багатьох випадках, як доводить наше дослідження, і тяжкі та особливо тяжкі злочини, іноді навіть тяжчі, ніж той або ті, за вчинення якого відбуває покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження поняття злочинності в місцях несвободи ДКВС України стали праці таких вітчизняних вчених, як: А. В. Беца, І. Г. Бога-

тирьов, В. А. Бадира, Т. А. Денисова, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, І. В. Іваньков, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, О. М. Кревсун, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, О. М. Кревсун, Я. О. Ліховіцький, С. В. Лучко, Л. І. Олефір М. С. Пузирьов, С. Я. Фаренюк, С. І. Халимон, С. В. Царюк, О. О. Шкута, О. В. Щербина, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець та ін.

Метою статті є реалізація сучасного наукового бачення на поняття злочинності в місцях несвободи ДКВС України, її ознак та видів.

Виклад основного матеріалу. До проголошення Україною незалежності, в кримінологічній науці поняття злочинності визначалося лише статистичним методом, як сукупність вчинених у певний період часу в суспільстві кримінальних правопорушень.

Розкриваючи поняття злочинності в місцях несвободи ДКВС України варто констатувати, що сама ідея дати їй цілісне визначення є складною міждисциплінарною проблемою, оскільки, за справедливим твердженням вітчизняних кримінологів (О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський), всі запропоновані

раніше визначення поняття злочинності являються досить умовними, а їх автори по суті вивчають різні аспекти цього соціального явища [2, с. 53], виходячи з предмету суто власного наукового дослідження.

Більшість вітчизняних вчених схилиються до того, що злочинність являється проявом внутрішньої схильності індивіда до вчинення кримінального правопорушення, тому під злочинністю слід розуміти «властивість людини, соціального інституту, суспільства, окремої країни, глобального суспільства відтворювати безліч небезпечних для оточуючих людей діянь, що виявляється у взаємозв'язку кримінальних правопорушень та їх причин, піддається кількісній інтерпретації та зумовлює введення кримінально-правових заборон» [3, с. 34–35].

За твердженням О.М. Джузи: «Сьогодні в кримінологічній науці можна нарахувати більше десяти авторських визначень злочинності, кожне з яких відповідає предмету і об'єкту злочинності. Що стосується поняття пенітенціарна злочинність, то її вітчизняні вчені визначають як кримінальне правопорушення, що вчиняється засудженими до покарання у виді позбавлення волі, та, які посягають на встановлений порядок виконання/відбування даного покарання» [2, с. 548].

З погляду суспільної оцінки, генеральної властивості сформованих очікувань, відношення до поведінки, змісту норми й девіації щодо самої поведінки, діяльності, масових соціальних практик, досліджували злочинність В. М. Дрьомін та А. П. Закалюк.

В. М. Дрьомін під злочинністю пропонує розуміти поширену соціальну активність, різновид масової практики людей, що виявляється в деструктивній поведінці (діяльності, вчинках), яка передбачає кримінальну відповідальність згідно з чинним на даній території і в даний час законодавством [4, с. 81].

Як соціальну або кримінальну активність, «феномен суспільного життя у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різномовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства» визначав злочинність А. П. Закалюк [5, с. 139].

Проаналізувавши вказані вище дефініції ми не можемо не погодитись з позицією В. М. Куца відносно того, що «в запропонованих визначеннях сумнівними є щонайменше два положення: наголос на тому, що злочинність – це винятково соціальна активність та твердження, що прояви деструктивної поведінки передбачають кримінальну відповідальність. На противагу висловленій позиції автор слушно зауважує, що, по-перше, злочинність може виявлятися не лише у формі активності, але і як бездіяльність; по-друге, засобами реагування на злочинні прояви можуть бути не тільки відповідні форми кримінальної відповідальності, а й інші засоби кримінально-правового характеру; по-третє, вчинення злочинного діяння не завжди тягне за собою кримінально-правову реакцію з боку держави, адже частина їх залишається латентною» [5, с. 35]. У зв'язку з чим, поіменований вище вчений справедливо розглядає злочинність як «невід'ємну, зумовлену внутрішньою і зовнішньою детермінацією еволюційно-мінливу схильність людей та їх спільнот до деструктивності у формі кримінальних правопорушень, а також реальні прояви останньої, що піддаються кількісній та якісній інтерпретації» [5, с. 38].

У своїх працях професор І. Г. Богатирьов наголошує, що «злочинність у місцях несвободи – це закономірне явище, що відображає стан суспільного організму в умовах виконання покарань Міністерства юстиції України, порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань, застосування засобів виправлення і ресоціалізацію засуджених та заходи безпеки як персоналу установ виконання покарань, так і засуджених» [6, с. 170]. Пенітенціарна злочинність є однією з нагальних проблем суспільства, вона наявна в різних суспільствах на конкретних

територіях, а тому певне переосмислення наукових поглядів на злочинність та її наслідки допомагає конкретизувати її вивчення з метою вирішення конкретних практичних завдань запобігання злочинності загалом та окремими її різновидам зокрема [7, с. 25].

Поняття пенітенціарна злочинність, за твердженням поіменованого вище вченого є родовим, що містить у собі численність окремих видів і кримінальних правопорушень (насилницькі, корисливі, службові тощо), які вчиняються засудженими і персоналом місць несвободи. У зв'язку з чим І.Г. Богатирьов та М.С. Пузирьов злочинність в місцях несвободи розглядають як негативне соціально-правове явище, що об'єднує сукупність кримінально караних діянь, пов'язаних із процесом виконання та відбування кримінальних покарань, що має свої закономірності, кількісні та якісні характеристики що в свою чергу вимагає специфічних державних і суспільних антикримінальних заходів впливу [6, с. 170].

За справедливим твердженням О. М. Джузи злочинність в місцях несвободи являє собою особливий вид суспільно небезпечної діяльності, який відбивається в соціально обумовленому відхиленні поведінки окремих засуджених від установлених законодавством норм [8, с. 464]. За словами поіменованого вченого, злочинність у місцях несвободи – це так званий «пенітенціарний рецидив», що передбачає вчинення нового кримінального правопорушення особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі [9, с. 134].

Інший вітчизняний вчений, Ю.В. Орел, вивчаючи проблеми кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби, злочинність у місцях несвободи розглядає, як пенітенціарну злочинність, що є складовою злочинності загалом і рецидивної зокрема, яка характеризується специфічним місцем вчинення кримінального правопорушення, своєрідним його суб'єктом і виражена спрямованістю проти інших засуджених або персоналу установи виконання покарань [10, с. 464].

Зважаючи на те, що основною проблемою будь-якого наукового визначення, і поняття «злочинність в місцях несвободи» не являється тому виключенням, являється намагання автора зробити його конструктивним для подальшої розробки методології наукового пізнання [6, с. 78], у межах власного наукового пошуку, ми не могли оминати увагою основні ознаки характерні для злочинності в місцях несвободи.

Разом з тим, варто погодитись і з позицією А.М. Бабенко, який до негативних соціальних явищ окремо відносить: «згубну антиправову політику держави, що призводить до загального зубожіння населення, перебування в постійному стресовому стані, виживання особи та членів її родини, відсутність турботи або показна турбота про знедолених. У якійсь мірі жертви такої політики стають вразливими категоріями громадян і можуть стати жертвами вчинення кримінального правопорушення [11, с. 243]. В контексті зазначеного яскравим прикладом злочинності, який безпосередньо впливає на цей процес можемо назвати різного роду інтернетшахрайства, які вчиняються засудженими з місць несвободи [12, с. 156].

Погоджуючись з позицією вітчизняного вченого Ю. В. Орлова відносно того що: «по-перше, злочинність є різновидом соціальних практик, адже знаходить свій прояв у діяльності певної частини населення; по-друге, злочинність має форми прояву не лише в сукупності злочинів, а й злочинній діяльності; по-третє, сукупність кримінальних правопорушень в якості форми прояву злочинності є понадсумативною, оскільки виявляє властивості, які не притаманні механічній сумі одиничних складників (закономірності відтворення, стійкість, прогнозованість, мінливість, соціальні кореляції тощо); по-четверте, злочинність

є складовою суспільно небезпечних соціальних практик; по-п'яте, злочинність є релятивним феноменом, що виявляється в історично, культурно, політично, юридично обумовленій відносності його змісту й обсягу» [1, с. 73].

Отож підтримуючи позицію І.Г. Богатирьова можемо констатувати, що злочинність в місцях несвободи являється не лише різновидом загальної, кримінологічної, а й рецидивної злочинності. Іншими словами можна сказати, що поняття «злочинність», «кримінологічна злочинність» та «злочинність в місцях несвободи» співвідносяться як загальне та спеціальне, у зв'язку з чим останню варто розглядати як складову частину злочинності в цілому, але з притаманними їй особливостями, динамікою, географією, кількісними та якісними показниками. Про що мова буде йти в наступних підрозділах дисертації.

Проведений аналіз запропонованого поняття, надає можливість виділити наступні ознаки злочинності в місцях несвободи ДКВС України:

- має підвищений ступінь суспільної небезпеки як для самих засуджених так і для персоналу місць несвободи;
- суттєво підриває не лише порядок і умови відбування засудженими у місцях несвободи покарання, а й авторитет кримінально-виконавчої системи в цілому;
- ставить під загрозу не лише життя і здоров'я засуджених та персоналу місць несвободи, а й наносить непоправну шкоду усьому комплексу заходів пов'язаних з виправленням і ресоціалізацією засуджених [6, с. 73].
- засуджені, які вчиняють у місцях несвободи нові кримінальні правопорушення, явно не бажають стати на шлях виправлення, у зв'язку з чим їх ресоціалізація та подальша реінтеграція у суспільство не досягають бажаних кримінально-виконавчих результатів. А вжиті основні заходи виправлення і ресоціалізації, на забезпечення яких, з поміж іншого, було витрачено значні кошти платників податків – марними.

Враховуючи факт того, що злочинність в місцях несвободи являє собою особливий вид злочинності, проведене нами дослідження надало змогу виокремити дві її основні групи: злочинність засуджених в місцях несвободи і злочинність адміністрації місць несвободи та їх персоналу.

До першої групи належать такі види кримінальних правопорушень: кримінальні правопорушення проти життя, здоров'я та власності особи; кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; кримінальні правопорушення що дезорганізують нормальну діяльність місць несвободи; інші кримінальні правопорушення.

Що стосується, злочинності адміністрації місць несвободи та їх персоналу то до основних її видів слід віднести кримінальні правопорушення: проти життя здоров'я і власності особи; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; у сфері службової діяльності; у сфері корупційної діяльності; інші кримінальні правопорушення.

Окремив вид злочинності в місцях несвободи являється латентна злочинність, розкриваючи поняття та сутність якої варто зауважити, що «латентність» (від лат. *latentis* – прихований, невидимий) – здатність об'єктів або процесів перебувати в прихованому стані, не проявляючи себе. [13].

Проведений нами аналіз наукових джерел та спеціальної літератури надав можливість з'ясувати відсутність єдиного загальноновизнаного поняття латентної злочинності та розглядається вченими в контексті виключно власних досліджень.

Вітчизняні вчені (А.Ф. Зелінський, І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед) латентну злочинність розглядають, як сукупність невиявлених і невиключених до офіційної статистичної звітності кримінальних правопорушень [14, с. 32; 15, с. 44-45].

Дещо ширше бачення латентної злочинності пропонує І.Г. Богатирьов, який під латентною злочинністю пропонує позуміти «сукупність кримінально-протиправних діянь, що були реально вчинені, але не стали відомі органам кримінального судочинства і, відповідно, не відображаються в офіційній кримінально-правовій статистиці» [16, с. 62].

Проведене нами дослідження доводить, що сучасний стан латентної злочинності у місцях несвободи викликає значне занепокоєння у зв'язку з тим що через закритість кримінально-виконавчої системи засуджені не завжди звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами щодо вчинення проти них кримінального правопорушення, з залежних і незалежних від них причин. У зв'язку з чим латентну злочинність в місцях несвободи ми поділили на два основні види:

- 1) приховані засудженими факти вчинення щодо них в місцях несвободи кримінальних правопорушень;
- 2) приховані адміністрацією установ виконання покарань, для зменшення рівня злочинності в місцях несвободи, або такі що не стали їм відомими, вчинені засудженими та персоналом місць несвободи кримінальні правопорушення.

Вивчення, наукових бачень вітчизняних вчених на поняття та ознаки латентної злочинності, надало нам можливість виділити основні з них, що характерні для латентної злочинності в місцях несвободи: сукупність кримінально протиправних діянь, які були реально вчинені засудженими та персоналом в місцях несвободи; невиявлені правоохоронними органами, у зв'язку з чим не були внесені до єдиного реєстру досудових розслідувань; не мають відповідного вираження в офіційній статистичній звітності про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.

Висновки. Вивчення понять, ознак та видів злочинності в місцях несвободи надав можливість сформулювати власне бачення на її дефініцію, у зв'язку з чим під злочинністю в місцях несвободи ми пропонуємо розуміти – *негативне соціально-правове явище, що охоплює слідчі ізолятори, спеціальні виховні і виправні колонії, виправні центри, медичні заклади ДУ «Центр охорони здоров'я» ДКВС України та уповноважені органи з питань пробації, і представляє собою сукупність форм девіантності, властивість яких відтворює вчинення як засудженими так і персоналом місць несвободи, кримінальних правопорушень за певний проміжок часу.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*. 2017. № 5. С. 271–278.
2. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора О. М. Джужі. Київ : ФОРМ МАСЛАКОВА, 2020. 612 с.
3. Куц В. М. Поняття злочинності. *Науковий часопис національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 34–39.
4. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции : монография / В. Н. Дремина, А. А. Березовский, Н. А. Орловская и др. ; под ред. В. Н. Дремина. Одесса : Феникс, 2007. 280 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
6. Пенітенціарна кримінологія : підручник / І. Г. Богатирьов, А. В. Боровик, О. М. Джужа та ін. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 464 с.
7. Богатирьов І. Г. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Дакор, 2016. 140 с.
8. Джужа О.М. Злочинність пенітенціарна. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016, № 1(6) С. 464-467. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/173517/173329>

9. Кримінологія : навч. посіб. / О.М. Джужі та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі. К. : Прецедент, 2004. С. 208 с.
10. Орел Ю.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України : монографія. Харків : ТОВ «В справі», 2016. 416 с.
11. Кримінологія : підручник / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін.; за заг.ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2018. 416 с.
12. Шкута О. О. Кіберзлочинність у місцях несвободи. *«Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування»*: III Харків. Міжнар. Юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.Г. Барабаш, Б.М. Головкін, О.В. Тавложанський. – Харків : Право, 2019. С 155-158.
13. Латентність / Н. Б. Отрешко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-53398>
14. Зелінський А. Ф. Кримінологія : курс лекцій. Харьков, 1996. 260 с.
15. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд / за ред. І. М. Даньшина. Х. : Право, 2003. 352 с..
16. Кримінологія : підручник / за заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018. 352 с.

НАУКОВИЙ СТУПІНЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

SCIENTIFIC DEGREE AS AN ELEMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A CIVIL SERVANT

Корнута Л.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено дослідженню питань, пов'язаних із науковим ступенем як елементом професійної компетенції державного службовця. Проаналізовано наукові та теоретичні підходи до визначення поняття «професійна компетентність». Відмічено, що визначення змісту правової категорії «професійна компетентність» залежить від багатьох факторів (зокрема, від сфери та умов, в яких виникає потреба до реалізації, особливостей професійної діяльності). Водночас призначення професійної компетентності може бути розкрито через посаду, специфіку службових функцій та завдань.

Акцентовано увагу на структурних елементах професійної компетентності, до яких відносяться: 1) набір спеціальних знань, умінь та навичок; 2) сукупність професійних та особистісних якостей державного службовця; 3) апробація на практиці наявних знань та досвіду для ефективного та результативного виконання службових повноважень та подальшого професійного та особистісного розвитку.

Проаналізовано проблемні питання щодо виплат за науковий ступінь державним службовцям. Зроблено висновки, що науковий ступінь має безпосередній вплив на професійну компетентність державного службовця та може слугувати додатковим підтвердженням: а) здатності державного службовця застосовувати спеціальні знання, уміння та навички; б) підвищення рівня кваліфікації; в) відкриття нових можливостей для кар'єрного росту; г) здатності державного службовця до глибокого мислення, навичок та умінь у виявленні проблемних питань, вироблення законодавчих пропозицій та їх апробація.

Встановлення виплат за науковий ступінь є відповідним стимулом для державного службовця займатись науковою діяльністю, мотивацією для зростання по службовій кар'єрі, та загалом позитивно впливає на імідж державного органу. Відмічено, невідповідність нормативно-правових актів, якими регламентовано питання щодо виплат за науковий ступінь засадам рівності, єдиноначальності державної служби, юридичної невизначеності, а також про відсутність єдиного підходу з цим питанням. Вироблено пропозиції щодо удосконалення законодавства, з питань встановлення державним службовцям доплат за науковий ступінь.

Ключові слова: компетентність, державний службовець, мотивація, науковий ступінь, доктор філософії, кандидат наук, доктор наук, знання, навчання, заохочення, виплата.

The article is devoted to the study of issues related to a scientific degree as an element of the professional competence of a civil servant. Scientific and theoretical approaches to defining the concept of «professional competence» have been analyzed. It is noted that the definition of the content of the legal category «professional competence» depends on many factors (in particular, on the sphere and conditions in which the need for implementation arises, the peculiarities of professional activity). At the same time, the purpose of professional competence can be revealed through the position, the specifics of official functions and tasks.

Attention is focused on the structural elements of professional competence, which include: 1) a set of special knowledge, abilities and skills; 2) a set of professional and personal qualities of a civil servant; 3) approbation in practice of available knowledge and experience for efficient and effective performance of official powers and further professional and personal development.

Problematic issues regarding payments for a scientific degree to civil servants are analyzed. It was concluded that a scientific degree has a direct impact on the professional competence of a civil servant and can serve as an additional confirmation of: a) the civil servant's ability to apply special knowledge, skills and abilities; b) improvement of the qualification level; c) discovery of new opportunities for career growth; d) civil servant's ability to think deeply, skills and abilities in identifying problematic issues, developing legislative proposals and their approval.

Establishing payments for a scientific degree is an appropriate incentive for a civil servant to engage in scientific activity, motivation for career growth, and generally has a positive effect on the image of the state body. It was noted the inconsistency of the normative legal acts regulating the issue of payments for a scientific degree to the principles of equality, the unity of the civil service, legal uncertainty, as well as the lack of a unified approach to these issues. Proposals have been made to improve the legislation on the issue of establishing additional payments to civil servants for a scientific degree.

Key words: competence, civil servant, motivation, scientific degree, doctor of philosophy, candidate of science, doctor of science, knowledge, training, incentive, payment.

Постановка проблеми. З моменту набуття Україною незалежності, державна служба перебуває у процесі постійного реформування. Водночас окремі зміни, які впроваджуються на рівні спеціального законодавства по іншому регулюються окремі питання проходження служби, можуть встановлювати додаткові гарантії та права, або навпаки – обмеження. Зазначене вимагає проведення аналізу ефективності провадження змін, а також на предмет дотримання засад рівності, єдиноначальності, юридичної визначеності та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям для подальших напрацювань слугують дослідження окремих аспектів компетентності державних службовців, якими займалися такі вчені, як: О. Андрійко, Л. Біла-Тіунова, А. Беніш, Ю. Битяк, О. Бутенко, К. Ващенко, В. Венедіктов, І. Голосніченко, С. Дубенко, М. Канавець, В. Колпаков, С. Кушнір, В. Купрій, С. Ківалов, В. Коваленко, Т. Коломєєць, М. Коновалова, Б. Лаза-

рев, В. Малиновський, П. Матеї, Н. Нижник, Ю. Старілов, С. Стеценко, В. Тимошук, О. Фрицький, М. Шульга й інші.

У більшості випадків наявні дослідження стосувались аналізу правової категорії професійної компетентності державних службовців, характеристики її структурних елементів, виокремлення проблемних питань та вироблення пропозицій для їх вирішення. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць щодо компетентності державних службовців, обрана для дослідження тема залишається малодослідженою, що обумовлює її актуальність.

Мета статті. Метою статті є дослідження наукових та теоретичних підходів до визначення впливу наукового ступеню на професійну компетенцію державного службовця, проведення порівняльного аналізу окремих законів, якими регламентовано питання виплат за науковий ступінь, виявлення законодавчих прогалин та вироблення пропозицій по їх вирішенню.

Виклад основного матеріалу. Державним службовцям дозволено суміщати державну службу з іншими видами діяльності, до яких серед іншого віднесено викладацьку, наукову творчу діяльність [6].

На нормативному та теоретичному рівнях досі не вироблено єдиного підходу до визначення правової категорії «професійна компетентність». Так, в розумінні національного законодавства термін «професійна компетентність» розглядається як: - здатність особи в межах визначених за посадою повноважень застосовувати спеціальні знання, уміння та навички, виявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених завдань і обов'язків, навчання, професійного та особистісного розвитку [5; 10]; - динамічна комбінація знань, умінь, навичок, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно здійснювати професійну діяльність та/або подальшу навчальну діяльність [9; 7; 8]. Таким чином вбачається, що визначення змісту правової категорії «професійна компетентність» залежить від багатьох факторів (зокрема, від сфери та умов, в яких виникає потреба до реалізації, особливостей професійної діяльності). Водночас призначення професійної компетентності може бути розкрито через посаду, специфіку службових функцій та завдань.

Що стосується теоретичного рівня, то на думку С.П. Кушнір професійна компетентність державного службовця являє собою його практичну здатність у межах наданих службових повноважень, застосовувати спеціальні знання, уміння та навички, виявляти необхідні особистісні якості (моральні та ділові) при належному виконанні встановлених завдань і обов'язків, при підвищенні кваліфікації, професійного та особистісного розвитку.

Структурно професійна компетентність складається з таких складових елементів, як: 1) набір спеціальних знань, умінь та навичок (до яких може бути віднесено: нормативно-правові акти в сфері державної служби, володіння достатнім рівнем державної мови, навички засад діловодства, здійснення комунікації та взаємодії, лідерство, управління фінансовими активами тощо); 2) сукупність професійних та особистісних якостей державного службовця; 3) апробація на практиці наявних знань та досвіду для ефективного та результативного виконання службових повноважень та подальшого професійного та особистісного розвитку.

Слід звернути увагу, що вимоги до професійної компетентності державних службовців не є динамічними, та можуть змінюватися, задля забезпечення стабільності, прозорості та ефективності підготовки державних службовців, проходження ними державної служби [1].

Одним із додаткових способів підтвердження державним службовцем отримання спеціальних знань, умінь та навичок може слугувати науковий ступінь.

Для цілей Закону України «Про судоустрій і статус судів» науковим ступенем є науковий ступінь у сфері права, здобутий у закладі вищої освіти (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи науковій установі України або в аналогічному закладі вищої освіти чи науковій установі іноземної держави. Науковий ступінь, здобутий у закладі вищої освіти чи науковій установі іноземної держави, повинен бути визнаний в Україні в установленому законодавством порядку [14].

Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 [3].

Порядок присудження наукових ступенів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (втратив чинність), регулював питання присудження наукових ступенів доктора і кандидата наук [11].

Своєрідним стимулом займатись науковою діяльністю для державних службовців слугувало встановлення від-

повідних виплат за науковий ступінь та звання. Відповідна норма була закріплена на рівні Закону України «Про державну службу». Однак з 2015 року ця норма була відмінена шляхом внесення змін до ст. 50 Закону «Про державну службу», де така доплата була виключена із складових заробітної плати державного службовця [2].

В той час як спеціальним законодавством регламентовано право окремих категорій державних службовців отримувати виплату за науковий ступінь. Як приклад, відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» заробітна плата працівників Національного бюро складається з: 1) посадового окладу; 2) доплати за вислугу років; 3) доплати за науковий ступінь; 4) доплати за роботу, яка передбачає доступ до державної таємниці; 5) доплати за спеціальне звання або ранг державного службовця. Працівникам Національного бюро виплачується щомісячна доплата за науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук) або доктора наук з відповідної спеціальності у розмірі відповідно 15 і 20 відсотків посадового окладу [13].

Згідно Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» заробітна плата (грошове забезпечення) працівників Бюро економічної безпеки України складається з: 1) посадового окладу; 2) надбавки за вислугу років; 3) доплати за роботу, що передбачає доступ до державної таємниці; 4) доплати за спеціальне звання або ранг державного службовця; 5) доплати за науковий ступінь; 6) премії (розмір якої у разі її встановлення не може перевищувати 30 відсотків посадового окладу) [4].

Згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів» від 9 березня 2006 р. № 268 передбачено виплата доплати за науковий ступінь кандидата або доктора наук з відповідної спеціальності - у розмірі відповідно 5 і 10 відсотків посадового окладу.

Однак, така доплата передбачена не усім категоріям працівників, а тільки тим, перелік яких наведено у пункті 1 вищезазначеної Постанови Кабінету Міністрів України (зокрема, керівні працівники, спеціалісти і службовці Адміністрації Президента України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Апарату Верховної Ради України, апарату Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України, Рахункової палати України, апарату Ради національної безпеки і оборони України, апарату Вищої ради юстиції, секретаріату Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Державної судової адміністрації, Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, апарату Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, центральних органів виконавчої влади, державних колегіальних органів, їх територіальних органів, місцевих державних адміністрацій та їх структурних підрозділів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, Рахункової палати Автономної Республіки Крим, виборчої комісії Автономної Республіки Крим, міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим, органів прокуратури, судів та інших органів державної влади).

Водночас, на нормативному рівні визначено умову, за дотримання якої має бути здійснена доплата за науковий ступінь та надбавка за почесне звання, до якої віднесено збіднання діяльності працівника за профілем з науковим ступенем або почесним званням [15]. Втім, будь яких критеріїв щодо визначення відповідності законодавцем не уточнено. Зазначена норма на практиці стає причиною відмови у виплаті за науковий ступінь, породжує юридичну невизначеність.

Також слід звернути увагу, що відповідні доплати за науковий ступінь можуть бути встановлені на рівні колективного договору. Так, згідно ст. 8 Закону України «Про

колективні договори і угоди» регламентовано, що колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги, зокрема щодо дитячого оздоровлення та придбання новорічних подарунків для дітей працівників тощо [12].

В той час, існують випадки коли незважаючи на установлення такої виплати на рівні колективного договору, вона не виплачується працівнику. Про це може свідчити Рішення Одеського окружного адміністративного суду, винесене у справі № 420/7616/20, згідно якого позивачу було відмовлено у задоволенні вимоги про визнання відмови у виплаті надбавки за науковий ступінь протиправною та зобов'язати здійснити таку виплату [16].

Висновки. Таким чином, можна прийти до висновків, що науковий ступінь має безпосередній вплив на професійну компетентність державного службовця та може слугувати додатковим підтвердженням: а) здатності державного службовця застосовувати спеціальні знання, уміння та навички; б) підвищення рівня кваліфікації; в) відкриття нових можливостей для кар'єрного росту; г) здатності державного службовця до глибокого мислення, навиків та умінь у виявленні проблемних питань, вироблення законодавчих пропозицій та їх апробація.

Встановлення виплат за науковий ступінь є відповідним стимулом для державного службовця займатись

наукового діяльністю, мотивацією для зростання по службовій кар'єрі, та загалом позитивно впливає на імідж державного органу.

Аналіз нормативно-правових актів, якими регламентовано питання щодо виплат за науковий ступінь дають підстави говорити про їх невідповідність засадам рівності, єдиноначальності державної служби, юридичної невизначеності, а також про відсутність єдиного підходу.

Наразі складається ситуація за якої, державні службовці, які проходять службу в окремих державних органах (зокрема, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України) мають право на виплату доплати за науковий ступінь, а деякі – позбавлені такої гарантії (зокрема, митні органи).

З огляду на це, вважаємо за необхідне внесення змін до Закону України «Про державну службу» передбачивши обов'язковим елементом заробітної плати заробітної плати державного службовця доплату за науковий ступінь у вигляді щомісячної доплати за науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук) або доктора наук з відповідної спеціальності у розмірі відповідно 15 і 20 відсотків посадового окладу. Привести усі інші акти законодавства у відповідність до запропонованих змін. До внесення змін, пропонується встановлювати державним службовцям доплати за науковий ступінь на рівні колективних договорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кушнір С.П. Професійна компетентність державних службовців: сутнісно-понятійна характеристика. *Держава та регіони*. 2020. № 4 (70). URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2020/26.pdf
2. Онищенко В. Доплати бюджетникам – 2024. URL: <https://oblikbudget.com.ua/>.
3. Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-п/ed20240101#Text>.
4. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-IX#Text>.
5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/ed20231230#Text>.
7. Про затвердження Положення про підвищення кваліфікації працівників державної установи «Центр пробації»: Наказ Міністерства юстиції України від 07.10.2021 № 3568/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1315-21/ed20230623#Text>.
8. Про затвердження Положення про професійне навчання працівників Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 01.06.2023 № 2076/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0922-23/ed20230601#n26>.
9. Про затвердження Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2018 № 4091/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-18/ed20181226#n26>.
10. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2019-п/ed20230103#Text>.
11. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (втрача чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF#Text>.
12. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>.
13. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18/ed20230331#Text>.
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20240326#Text>.
15. Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.03.2006 р. № 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2006-п#Text1>.
16. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 15.12.2020 р. у справі № 420/7616/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93560498>.

ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ІНВЕСТИЦІЙ, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА (БІЗНЕСУ) В УКРАЇНІ СУБ'ЄКТАМИ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ, ЩО НЕ МАЮТЬ СТАТУС ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT COMPOSITION OF THE IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEANS OF PROTECTION OF INVESTMENTS, PRIVATE PROPERTY AND ENTREPRENEURSHIP (BUSINESS) IN UKRAINE BY THE SUBJECTS OF POWER THAT DO NOT HAVE THE STATUS OF PUBLIC AUTHORITIES

Невар І.В., здобувач кафедри адміністративного, кримінального права і процесу

Інституту права ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права»

Метою статті є здійснення характеристики суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні суб'єктами владних повноважень, що не мають статус органів державної влади.

До системи суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні віднесено як органи державної влади, так і інших суб'єктів публічного управління, що за своїм змістом не є носієм державної влади. Проаналізовано різноманітні підходи до встановлення змісту категорій «державний орган» та «орган держави». Визначено, що у наукових публікаціях державний орган розуміється як: елемент державного механізму, що характеризується визначеною нормативною структурою, що наділений зобов'язаннями із виконання функцій держави; нормативно визначений орган, діяльність якого спрямовується на виконання завдань здійснення державної та регіональної політик; суб'єкт владних повноважень, що володіє достатнім обсягом засобів управління, реалізація яких дозволяє вирішити поставлені перед сучасною державою задачі та досягти комплексних цілей, що є гарантією задоволення потреб та інтересів населення країни. Визначено, що для системи органів державної влади є характерним їх поділ залежно від змісту повноважень, що ними виконуються. Зроблено висновок про те, що реалізація функцій держави дозволяє ототожнити категорії «органи держави», «державний орган», «орган державного управління». Наголошено, що зміст та обсяг повноважень визначає компетенцію органу державної влади, що є безумовною основоположною складовою його статусу. Визначено, що ефективність реалізації компетенції органу державної влади залежить від дієвості наданих йому форм, засобів та методів впливу на об'єкт управління, що в літературі подекуди називають ще таким терміном, як «інструмент управління».

Ключові слова: відповідальність, механізм, публічно-управлінські правовідносини, принципи, пропорційність, структура.

The purpose of the article is to characterize the subject composition of the implementation of administrative and legal means of protection of investments, private property and entrepreneurship (business) in Ukraine by subjects of power that do not have the status of state authorities. The system of subject composition of the implementation of administrative and legal means of protection of investments, private property and entrepreneurship (business) in Ukraine includes both state authorities and other subjects of public administration, which by their content are not the bearer of state power. Various approaches to establishing the content of the categories «state body» and «state body» have been analyzed. It was determined that in scientific publications, a state body is understood as: an element of the state mechanism, characterized by a defined regulatory structure, which is endowed with obligations to perform the functions of the state; a normatively defined body whose activity is aimed at fulfilling the tasks of implementing state and regional policies; a subject of power, possessing a sufficient amount of management tools, the implementation of which allows solving the tasks set before the modern state and achieving complex goals, which is a guarantee of meeting the needs and interests of the country's population. It was determined that the system of state authorities is characterized by their division depending on the content of the powers exercised by them. It was concluded that the implementation of the functions of the state allows identifying the categories «state bodies», «state body», «state administration body». It is emphasized that the content and scope of powers determine the competence of the state authority, which is an unconditional fundamental component of its status. It was determined that the effectiveness of the implementation of the competence of the state authority depends on the effectiveness of the forms, means and methods of influencing the object of management provided to it, which in the literature is sometimes called the term «management tool».

Key words: responsibility, mechanism, public-management legal relations, principles, proportionality, structure.

Постановка проблеми. До системи суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні необхідно віднести як органи державної влади, так і інших суб'єктів публічного управління, що за своїм змістом не є носієм державної влади. Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. № 4572-VI встановлено, що добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів є громадським об'єднанням, що може функціонувати у формі громадської організації як громадського об'єднання, засновниками якого є членами (учасниками) якого є фізичні особи чи громадської спілки як громадського об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи [1].

Ступінь наукової розробки. В наукових публікаціях висвітлюються різноманітні підходи до встанов-

лення змісту категорій «державний орган» та «орган держави». Питання дослідження суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні вимагає звернення уваги на публікації таких вчених, як: В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, М.Ю. Віхляєв, Ю.А. Волкова, І.П. Голосніченко, Я.В. Греца, О.О. Губанов, О.Ю. Дрозд, О.Ю. Дубинський, В.Л. Зьолка, Р.В. Ігонін, Р.А. Каложний, Т.О. Карабін, Т.О. Коломосьць, А.Т. Комзюк, В.І. Курило, А.М. Кучук, Я.В. Лазур, Т.О. Мачелик, Н.Р. Нижник, Д.В. Приймаченко, М.В. Сідак, А.О. Собакарь, В.К. Шкарупа та інших.

Метою статті є здійснення характеристики суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні, що не мають статус органів державної влади.

Виклад основного матеріалу. До характерних особливостей адміністративно-правового статусу громадського об'єднання як учасника механізму захисту інвес-

тицій, власності та розвитку підприємництва, необхідно віднести: добровільність взаємодії та співробітництва; рівність реалізації учасників об'єднання; свобода самоврядування в межах об'єднання; постійність та тривалість взаємодії [1].

В якості прикладу громадського об'єднання у сфері захисту права власності, розвитку інвестування та підприємництва варто навести таке об'єднання, як Український союз промисловців та підприємців [2]. Відповідно до Статуту Українського союзу промисловців і підприємців встановлено, що дане об'єднання є всеукраїнською громадською неприбутковою організацією, яка об'єднує на основі спільних інтересів на засадах добровільності та рівноправності громадян України, іноземців та осіб без громадянства, у тому числі суб'єктів підприємницької діяльності, трудові колективи підприємств, установ та організацій, їх об'єднання та громадські організації. Спрямування діяльності УСПП визначається необхідністю вирішення таких задач, як: розбудова УСПП як лідера громадського підприємницького руху в Україні; вплив на економічне та соціальне життя в Україні; усунення перешкод підприємницькій діяльності, мінімізація ризиків, пов'язаних з підприємництвом та забезпечення отримання сталого прибутку; формування глибоких та зрозумілих нормативно-правових засад підприємництва на основі поваги честі та гідності кожного громадянина України з боку держави та її органів; формування позитивного сприйняття підприємництва суспільством; сприяння реалізації державної політики у сферах податкових та митних відносин, аграрних питань та продовольства; фінансів та юстиції; екології та природних ресурсів; економічного розвитку і торгівлі; енергетики та вугільної промисловості; інфраструктури, регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства; регулювання внутрішніх та закордонних справ України; оборони; соціальної політики, культури, освіти, науки, спорту, охорони здоров'я; сприяння запровадженню економічно обґрунтованих цін і тарифів у енергетичній, транспортній, комунальній та інших сферах економіки України; надання допомоги членам УСПП з питань якості та конкурентноздатності їх продукції; підвищення рівня безпеки підприємницької діяльності в Україні; створення інформаційних баз та сприяння доступу членів УСПП до вже існуючих; запобігання та вирішення суперечок між членами УСПП; сприяння збереженню цілісності майна та корпоративних структур членів УСПП; співпраця з міжнародними організаціями та іноземними об'єднаннями громадян, мета та завдання яких є тотожними меті та завданням УСПП; сприяння розвитку підприємництва, в тому числі середнього та малого, посилення їх конкурентоспроможності на міжнародних ринках [2; 3].

До кола повноважень відповідно до Статуту УСПП відносяться дії, пов'язані із: координацією дій членів УСПП, регіональних відділень та представництв, вжиттям заходів щодо виконання зобов'язань, взятих ними на себе відповідно до цього Статуту; реалізацією представницької функції промисловців і підприємців через доведення узгодженої позиції членів УСПП до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, та здійснює співробітництво з органами державної влади та місцевого самоврядування через участь у колегіях та громадських радах, робочих групах, експертних радах, міжвідомчих комісіях тощо, які утворюються для реалізації функцій відповідних органів, а також у інших формах, що не суперечать чинному законодавству України; проведенням інформаційних та організаційних заходів, спрямованих на розповсюдження інформації про УСПП, його мету та статутні завдання, поширення найкращого підприємницького досвіду та сприяння розвитку підприємства в Україні; інформуванням своїх членів про заходи та ініціативи УСПП, інших об'єднань громадських орга-

нізацій та суб'єктів підприємницької діяльності; - розробкою стратегії і тактики розвитку підприємницького руху в Україні; сприяння формуванню недержавної системи безпеки підприємницької діяльності; наданням активної підтримки інноваційним проектам; розробкою та супроводженням проектів нормативно-правових актів, що стосуються підприємництва в Україні; проведенням громадської експертизи проектів нормативно-правових актів, що розроблені сторонніми підприємствами, установами та організаціями, а також органами державної влади; впливом на формування системи освіти України відповідно до попиту підприємців для формування кадрового резерву і підвищення конкурентноздатності української економіки; сприянням активізації транскордонного співробітництва; сприянням розширенню міжнародних зв'язків членів УСПП; наданням безоплатних консультацій та допомоги з економічних та правових питань; створенням умов членам УСПП для участі в роботі бізнес-форумів, конференцій, національних економічних програмах і проектах; сприянням членам УСПП в пошуку комерційних партнерів; здійсненням надання консультативної, організаційної, матеріальної підтримки іншим громадським організаціям; сприянням запровадженню та реалізації стандартів соціально відповідального бізнесу; проведенням для членів УСПП круглих столів, семінарів, виставки презентацій, конференцій, форумів, симпозіумів, колоквиумів, які пропагують принципи та ідеї, для захисту яких було створено УСПП, та які тісно пов'язані з його основною діяльністю, за нижчими від звичайних або регульованими державою цінами таких послуг; регулярним інформуванням членів УСПП про свою діяльність; створенням підприємства, установи, організації відповідно до чинного законодавства України для реалізації мети та виконання статутних завдань УСПП; поширенням серед своїх членів знання з питань управління якістю, досконалості та конкурентоспроможності [2].

За ініціативи УСПП в умовах воєнного стану було створено Антикризисний штаб стійкості економіки, до роботи якого доєдналися представники уряду, Офісу Президента, Верховної Ради, низки територіальних громад, податківці, провідні галузеві асоціації, профспілки, експертні установи, склад якого кількісно нараховує більше, ніж 100 постійних учасників. Антикризисний штаб напряму сприяв закладенню в бюджет коштів на фінансування оновлення вагонів Укрзалізниці, а також став майданчиком для робочих зустрічей аграріїв, представників Мінінфраструктури, Укрзалізниці, прикордонників тощо – з питань розширення наземних пунктів пропуску на західному кордоні для потреб українського експорту [4]. Антикризисний штаб став співорганізатором слухань в парламентському Комітеті з питань економічного розвитку щодо Плану відновлення України, надав пропозиції до проекту рішення РНБОУ «Стійкість економіки в умовах воєнного стану» [4].

До системи суб'єктів публічного управління та адміністрування із захисту інвестицій, права власності та розвитку підприємництва відноситься ряд неприбуткових самоврядних організацій, серед яких важливе значення мають торгово-промислові палати. Відповідно до Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 2 грудня 1997 р. № 671/97-ВР [5] встановлюється, що торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, яка об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання. Дія зазначеного закону не поширюється на членів торгово-промислової палати у разі здійснення діяльності, не пов'язаної з членством у торгово-промисловій палаті [5].

Відповідно до ст. 3 Закону України від 2 грудня 1997 р. № 671/97-ВР до завдань торгово-промислових палат від-

носяться: сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, експорту українських товарів і послуг, подання практичної допомоги підприємцям у проведенні торговельно-економічних операцій на внутрішньому та зовнішньому ринках, освоєнні нових форм співробітництва; представлення інтересів членів палати з питань господарської діяльності як в Україні, так і за її межами; організація взаємодії між суб'єктами підприємницької діяльності, координація їх взаємовідносин з державою в особі її органів; участь в організації в Україні та за кордоном професійного навчання і стажування фахівців - громадян України з питань підприємництва, розвитку конкуренції, а також у розробленні та реалізації державних і міждержавних програм у цій галузі; надання довідково-інформаційних послуг, основних відомостей, що не є комерційною таємницею, про діяльність українських підприємств і підприємств зарубіжних країн згідно з національним законодавством, сприяння поширенню, зокрема через медіа, знань про економіку і науково-технічні досягнення, законодавство, звичаї та правила торгівлі в Україні і зарубіжних країнах, можливості зовнішньоекономічного співробітництва українських підприємств; сприяння в організації інфраструктури інформаційного обслуговування підприємництва; надання послуг для здійснення комерційної діяльності іноземним фірмам та організаціям; встановлення і розвиток зв'язків з іноземними підприємцями, а також організаціями, що об'єднують або представляють їх, участь у роботі міжнародних неурядових організацій та інших спільних організацій; сприяння розвитку торгових та інших чесних звичаїв у підприємницькій діяльності, участь у розробленні правил професійної етики у конкуренції для різних сфер підприємницької діяльності, галузей економіки, спілок та об'єднань підприємців; виконання інших завдань, передбачених її статутом [6]. В якості прикладу діяльності торгово-промислової палати із розвитку підприємництва можна навести запровадження Київською торгово-промисловою палатою програми «Столичний стандарт якості», що функціонально спрямовується на стимулювання виробництва, підвищення конкурентоспроможності української продукції послуг і та їх збуту. Задачі програми «Столичний стандарт якості»: стимулювання виробництва, підвищення конкурентоспроможності української продукції та послуг, сприяння розширенню ринків збуту; виявлення високоякісних вітчизняних товарів і послуг на підставі незалежної і всебічної оцінки їх споживчих властивостей та просування їх на ринок; постійне інформування споживачів про товари та послуги дипломантів програми. Задля забезпечення розвитку підприємництва та підвищенню залучення інвестицій в Україні торгово-промислові палати видають сертифікати визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями та інші документи, пов'язані із здійсненням зовнішньоекономічної діяльності; повноважень виступати гарантуючою організацією, що видає в Україні книжки. Київською торгово-промисловою палатою надаються : сертифікат вільної торгівлі; сертифікати походження товару при експорті товару в усі країни світу; сертифікати походження товару форми У-1 при переміщенні товару в межах митної території України; сертифікати походження послуг, які надаються українськими підприємствами; експертні висновки про походження товару по письмових запитах замовника; експертні висновки при визначенні вітчизняного товаровиробника; «замінні» сертифікати походження, що підтверджують походження товарів з інших країн [7].

До системи захисту прав підприємців та врегулювання спорів між суб'єктами господарювання є діяльність арбітражу. Наприклад, таким органом є Морська арбітражна комісія, що діє на підставі статуту та в межах Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. № 4002-ХІІ [8].

Отже, функціонально торгово-промислова палата України як орган публічного управління та адміністрування, що сприяє забезпеченню конкурентоздатного та конкурентноспроможного середовища, що має гарантувати як залучення інвестиційних фінансових ресурсів, так і захист інтересів приватних власників у їх взаємодії з органами державної влади.

До системи суб'єктів публічного адміністрування із захисту права приватної власності, інвестицій та розвитку підприємництва відносяться також товарні біржі. Діяльність товарних бірж регулюється згідно із Законом України «Про товарні біржі» від 10 грудня 1991 р. № 1956-ХІІ [9].

Згідно із ст. 1 Закону України «Про товарні біржі» товарна біржа є організацією, що об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і має за мету надання послуг в укладенні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій на товари, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних з ним торговельних операцій. Товарна біржа діє на основі самоврядування, господарської самостійності, є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, власні поточні та вкладні (депозитні) рахунки в банках та може мати печатки [9].

Метою діяльності товарних бірж є об'єднання юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, для вирішення таких завдань, як надання послуг в укладенні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій на товари, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних з ним торговельних операцій [9].

До органів публічного управління у сфері захисту власності та підприємництва Указом Президента України від 13 серпня 2014 р. № 644/2014 було створено Національну раду реформ, яка є спеціальним консультативно-дорадчим органом при Президентові України з питань стратегічного планування, узгодження позицій щодо впровадження в Україні єдиної державної політики реформ та їх реалізації. Метою діяльності Національної ради реформ є забезпечення впровадження єдиної, узгодженої державної політики реформ в Україні, налагодження ефективного механізму взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства в процесі здійснення реформ із залученням до співпраці з цих питань міжнародної спільноти, впровадження системного підходу до стратегічного планування, узгодження позицій та моніторингу реалізації реформ щодо забезпечення сталого розвитку України як передумови зростання добробуту її населення, досягнення європейських стандартів забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина. Основними завданнями Національної ради реформ є: визначення напрямів та пріоритетів реформ, спрямованих на впровадження Стратегії сталого розвитку України, реалізацію національних інтересів та захист конституційних прав і свобод людини і громадянина, вироблення єдиної, узгодженої державної політики, напрацювання стратегії та механізмів впровадження реформ; забезпечення досягнення консенсусу у питаннях впровадження реформ між Президентом України, органами державної влади та громадянським суспільством; сприяння скоординованій реалізації реформ, забезпечення моніторингу ефективності їх реалізації; узгодження позицій щодо ресурсної підтримки процесів розроблення і впровадження реформ; визначення пріоритетів нормативного та розпорядчого забезпечення практичної реалізації реформ; розгляд пропозицій щодо планування реформ [10].

Головою Національної ради реформ є Президент України. До складу Національної ради реформ входять: Голова Верховної Ради України (за згодою), Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України та інші члени Кабінету Міністрів України, які очолюють міністерства, - за погодженням із Прем'єр-

міністром України, Секретар Ради національної безпеки і оборони України, Керівник Офісу Президента України, голова Виконавчого комітету реформ та його заступник, а також за згодою: Голова Національного банку України, голови комітетів Верховної Ради України, чотири представники від громадських об'єднань. Склад Національної ради реформ формується з числа членів, які беруть участь в її роботі з усіх питань, та членів, які запрошуються для розгляду окремих питань. Персональний склад Національної ради реформ затверджує Президент України [10].

До альтернативних органів публічного адміністрування відноситься Національна інвестиційна рада, яка є одним із консультативно-дорадчих органів при Президенті України, положення про яку було затверджене Указом Президента України від 29 серпня 2016 року № 365/2016. Основними завданнями Національної інвестиційної ради є розроблення пропозицій щодо стимулювання та розвитку інвестиційної діяльності в Україні, формування привабливого інвестиційного іміджу України, у тому числі з урахуванням найкращої міжнародної практики; сприяння формуванню основних напрямів державної політики щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні; напрацювання пропозицій щодо стратегічних напрямів розвитку інвестиційного потенціалу України, стимулювання іноземних та національних інвестицій в розвиток економіки держави; вивчення ініціатив та потенційних пропозицій щодо інвестиційних проектів, а також практики взаємодії суб'єктів інвестиційної діяльності з державними органами; аналіз та узагальнення проблем, які перешкоджають інвестуванню в економіку України, підготовка пропозицій щодо шляхів їх вирішення, зокрема щодо заходів зі сприяння захисту прав інвесторів; участь в опрацюванні проектів актів законодавства з питань інвестиційної

діяльності [10]. Відповідно до п. 4 Національна інвестиційна рада для здійснення покладених на неї завдань має право: одержувати в установленому порядку від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій усіх форм власності необхідні інформацію, документи і матеріали; утворювати дорадчі, експертні комітети та комісії, інші робочі органи, зокрема для підготовки пропозицій до розгляду Радою, інформаційного, аналітичного, експертного забезпечення діяльності Ради, визначати порядок роботи таких органів, запрошувати представників таких органів до участі у засіданнях Ради з правом дорадчого голосу; залучати в установленому порядку до участі в роботі Ради працівників міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади України, підприємств, установ і організацій, а також іноземних фахівців; запрошувати на засідання Ради керівників міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, державних колегіальних органів, представників інших державних органів та органів місцевого самоврядування і залучати їх до обговорення окремих питань [10].

Висновки. Необхідно підкреслити, що органи недержавного управління та їх діяльність характеризується рекомендаційним впливом на сферу інвестицій, захисту права власності та розвитку підприємництва, що спрямовується передусім на стимулювання позитивного регулювання економічних правовідносин в країні.

Таким чином, система суб'єктного складу реалізації адміністративно-правових засобів захисту інвестицій, приватної власності та підприємництва (бізнесу) в Україні складається з органів державної влади та з суб'єктів недержавного впливу, що виконують функції позитивної регуляції економічного розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
2. Статут Всеукраїнської громадської організації «Український союз промисловців і підприємців». URL.: <https://uspp.ua/pro-uspp/oficijno/statut>
3. Лєгеца Є.О., Лєгеца Ю.О. Напрями вдосконалення законодавства України в частині адміністративно-правового забезпечення реалізації економічної функції держави Напрями вдосконалення законодавства України в частині адміністративно-правового забезпечення реалізації економічної функції держави. *ScienceRise : Juridical Science*. 2019. Volume 2 (8). С.28-33
4. Антикризисний штаб стійкості в умовах воєнного стану. URL.: <https://uspp.ua/inicijativi/antykryzovyj-shtab-stiikosti-biznesu-v-umovakh-voiennoho-stanu>
5. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 2 грудня 1997 р. № 671/97-ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text>
6. "Столичний стандарт якості". Про програму. URL.: <https://kiev-chamber.org.ua/uk/110/156.html>
7. Відділ сертифікації походження товарів. Київська торгово-промислова палата. URL.: <https://kiev-chamber.org.ua/uk/66/>
8. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>
9. Про товарні біржі: Закон України від 10 грудня 1991 року № 1956-XII . URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12#Text>
10. Питання Національної ради реформ і Виконавчого комітету реформ : Указ Президента України від 13.08.2014 р. № 644/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644/2014#Text>

НОРМАТИВНА ОБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ ЗАСАД ЗДІЙСНЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

REGULATORY OBJECTIFICATION OF THE PRINCIPLES OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Ковальчук Я.Л., ад'юнкт
кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу нормативних джерел на предмет виявлення системи правових засад, які репрезентують базові та спеціальні характеристики належного здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України.

Уточнено, що нормативні джерела, які формують систему досліджуваних засад диференціюються на декілька груп. Першою з таких є група міжнародних актів, як таких, що є обов'язковими або рекомендаційними в контексті діяльності поліції (наприклад, Кодекс поведінки для посадових осіб правоохоронних органів, прийнятий Генеральною Асамблеєю у своїй резолюції 34/169 або Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті», прийнята Організацією Об'єднаних Націй 12 грудня 2003 року). Другу групу таких нормативних джерел формують національні нормативно-правові акти. Виокремлено базові (Конституція України, Закони України («Про інформацію», «Про Національну поліцію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» тощо), постанови Кабінету Міністрів (наприклад, «Про затвердження Положення про Національну поліцію», «Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів»), укази Президента України (наприклад, Стратегія інформаційної безпеки)) та спеціальні (накази Міністерства внутрішніх справ України (наприклад, «Про затвердження Типового положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві»), накази Національної поліції України (наприклад, «Про затвердження Положення про Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України»), спільні акти регулювання (наприклад, «Порядок електронної інформаційної взаємодії Офісу Генерального прокурора та Міністерства внутрішніх справ України»), акти інших суб'єктів владних повноважень (наприклад, «Порядок взаємодії Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку, з Національною поліцією України»)) їхні різновиди.

Ключові слова: інформаційно-аналітичне забезпечення, нормативна об'єктивізація, нормативні джерела, органи Національної поліції України, правові засади.

The article is devoted to analyzing regulatory sources to identify the system of legal basics representing basic and specific characteristics of proper implementation of information-analytical support for the activities of the National Police of Ukraine.

It is specified that regulatory sources forming the system of the researched basics are differentiated into several groups. The first such group consists of international acts that are mandatory or recommendatory in the context of police activities (for example, the Code of Conduct for Law Enforcement Officials adopted by the General Assembly in its resolution 34/169 or the Declaration of Principles "Building the Information Society: a Global Challenge in the New Millennium" adopted by the United Nations on December 12, 2003). The second group of such regulatory sources is formed by national regulatory acts. Basic ones are highlighted (the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine ("On Information," "On the National Police," "On Protection of Information in Information and Communication Systems," etc.), resolutions of the Cabinet of Ministers (for example, "On Approval of the Regulation on the National Police," "On Approval of the Regulation on the Unified Information System of the Ministry of Internal Affairs and the List of Priority Electronic Information Resources of its Subjects"), decrees of the President of Ukraine (for example, the Information Security Strategy)) as well as special ones (orders of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (for example, "On Approval of the Standard Provision on Management of Organizational-Analytical Support and Operational Response of Main Departments of the National Police of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, regions, city of Kyiv"), orders of the National Police of Ukraine (for example, "On Approval of the Provision on the Department of Organizational-Analytical Support and Operational Response of the National Police of Ukraine"), joint regulatory acts (for example, "Procedure for Electronic Information Interaction between the Office of the Prosecutor General and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine"), acts of other subjects of authority (for example, "Procedure for Interaction of the National Commission for the State Regulation of Communications and Informatization, Radio Frequency Spectrum, and Postal Services with the National Police of Ukraine")) their types.

Key words: information-analytical support, legal basics, National Police of Ukraine, normative expression, regulatory sources.

Вступ. «Нормативно-правові засади», «правовий базис», «правові основи» – ключові базові категорії, якими позначають організаційне та практико-реалізаційне підґрунтя діяльності будь-якого органу публічної влади, функціонування певного правового явища чи процесу [1, с. 160]. До цього переліку також додається категорія «принцип», яка розглядається як «основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації» [2, с. 71]. За висновками вченої В. Боняк, яка здійснивши аналіз інтерпретацій слів «засади», «основи», «принципи» стверджує, що: 1) вказані терміни розглядаються вченими як синоніми, про що свідчить трактування: а) «засад» – через основи, вихідні положення, принципи, початок; б) «основ» – через засади, прин-

ципи та вихідні положення; в) «принципів» – через основи, початок або як основне та вихідне положення; 2) з огляду на інтерпретацію слова «засада» через основу чогось, методологічно некоректними є такі словосполучення, як «основні засади», «головні засади», адже існування неосновних чи неголовних засад не узгоджується з наведеними вище судженнями про засади, основи та принципи; 3) не можна погодитися із розумінням основ як провідних принципів, оскільки такий термін не відповідає загально-визнаному в теорії права підходу до класифікації принципів права; 4) логічно хибною слід вважати інтерпретацію терміна «принцип» через слова «правило», «норма», адже за умови отождолення цих термінів втрачається сенс у самостійному існуванні таких терміно-понять, як «принципи права» та «норми права»; 5) як суперечливі можна вважати судження про принципи як «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного

напряму» та «особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь», оскільки принципи характеризуються універсальністю та загальною значущістю [3, с. 66-67].

Наведений матеріал дає нам розуміння такого, що схожий зміст цих понять дозволяє: вважати їх взаємозамінними та такими, що належать до одного понятійного ряду [3, с. 67]; використовувати їх в одному сенсі без шкоди для змісту [4, с. 49]. На нашу думку, це не зовсім так. Зокрема категорія «засада» характеризується найбільшим обсягом змісту, а в контексті застосування її у межах концепту «правові засади», «нормативно-правові засади», «адміністративно-правові засади» тощо окреслюється сукупність параметрів (характеристик) суспільного явища та правовідносин, що потребують урегулювання [5, с. 49]. Причому коло принципів, правил, основ, стандартів, цінностей, ідей, векторів розвитку тощо конкретного правового явища/процесу діяльності також є частиною таких засад, адже визначають напрямок та зміст подальшого розгортання правової дійсності та її реалізації через органи влади (відображають різні аспекти регуляції).

Оскільки органи поліції є ключовими структурами у системі забезпечення правопорядку та безпеки громадян, не буде помилковим твердження, що з функціонального дискурсу їхня діяльність є прямо залежною від якості та обсягу інформації, якою вони оперують. Водночас забезпечення якості та належного обсягу такої інформації неможливе без нормативної об'єктивізації засад його здійснення.

Загалом нормативна об'єктивізація полягає в перетворенні концепційної засади у конкретну правову норму, яка репрезентує окремий аспект здійснення певної дії. Тому **метою статті** є аналіз нормативних джерел на предмет виявлення системи правових засад, які визначають базові та спеціальні характеристики належного здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. «Засади» як категорія правової дійсності, є достатньо науково вивченою проблематикою. Її особливості та застосування у поєднанні з конкретними видами діяльності має своє відображення у низці праць вчених, які ґрунтовно аналізують підґрунтя для діяльності того чи іншого органу влади, розвитку правового явища чи регулювання конкретних правовідносин. Однак наукова доктрина належно не відображає нормативної об'єктивізації засад інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України, що свідчить про доцільність проведення цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід уточнити, що нормативні джерела, які формують систему досліджуваних засад, на нашу думку, диференціюються на декілька груп.

Першою з таких є група міжнародних актів, як таких, що є обов'язковими або рекомендаційними в контексті діяльності поліції. Зокрема важливим документом функціонального характеру у цьому аспекті є Кодекс поведінки для посадових осіб правоохоронних органів, прийнятий Генеральною Асамблеєю у своїй резолюції 34/169. У Кодексі поведінки посадових осіб правоохоронних органів, який стосується різноманітних функцій правоохоронних органів, а також різних аспектів підзвітності зазначено, що: «Кодекс має бути підкріплений додатковими важливими принципами та передумовами задля гуманного виконання закону у правозастосовній діяльності, а саме: (а) як і всі органи системи кримінального правосуддя, кожен правоохоронний орган повинен бути репрезентативним, чуйним і підзвітним суспільству в цілому; (б) ефективне дотримання етичних стандартів серед посадових осіб правоохоронних органів залежить від існування належно продуманої, загальновизначаної

та гуманної системи законів; (с) кожна посадова особа правоохоронних органів є частиною системи кримінального правосуддя, метою якої є запобігання злочинності та контроль за нею, і що поведінка кожного службовця в системі впливає на всю систему; (д) кожен представник правоохоронних органів повинен нести обов'язок дисциплінувати себе у повній відповідності з принципами та стандартами, викладеними тут, і що дії посадових осіб правоохоронних органів повинні відповідати вимогам підконтрольності, який (контроль) здійснюється ревізійною комісією, міністерством, прокуратурою, судовою системою, омбудсменом, комітетом громадян або будь-якою їх комбінацією чи будь-яким іншим ревізійним агентством; (е) стандарти як такі не мають практичної цінності, якщо їх зміст і значення через освіту, навчання та моніторинг не стануть частиною кредо кожного співробітника правоохоронних органів» [6].

У 1989 році Генеральна Асамблея у своїй резолюції 44/162 схвалила Керівні принципи ефективного впровадження Кодексу поведінки для посадових осіб з правоохоронних органів [7]. У Рекомендаціях зазначено, що необхідно створити ефективні механізми для забезпечення внутрішньої дисципліни та зовнішнього контролю, а також нагляду за діяльністю посадових осіб правоохоронних органів. Крім того, у розділі В.4 визначено, що мають бути передбачені положення щодо отримання та розгляду скарг на посадових осіб правоохоронних органів, поданих представниками громадськості. Пізніше, у 2001 році, Комітет міністрів Ради Європи прийняв Європейський Кодекс поліцейської етики [8], який є найдосконалішим подібним кодексом у світі. Принципи Кодексу стверджують, що національні закони, що стосуються поліції, повинні відповідати міжнародним стандартам, учасником яких є країна, бути зрозумілими та доступними для громадськості, і що поліція повинна підпорядковуватися тому ж законодавству, що й звичайні громадяни.

Тобто у своїй повсякденній діяльності органи поліції повинні дотримуватися прийнятих міжнародним співтовариством принципів та стандартів такої діяльності. Не є виключенням і інформаційно-аналітична діяльність органів поліції, адже глобальна інформатизація та цифровізація сучасного життя накладає свої особливості і на діяльність органів поліції.

Тому логічно з означеної групи нормативних джерел виокремлювати також таких, що є важливими в контексті побудови інформаційного суспільства загалом. Уточнимо, що побудову інформаційного суспільства як глобальне завдання у новому тисячолітті проголосила Декларація принципів 12 грудня 2003 року, яка була прийнята Організацією Об'єднаних Націй в Женеві [9]. У Декларації наголошено, що будуючи інформаційне суспільство, необхідно забезпечити взаємодію між зацікавленими сторонами на принципах довіри, а також необхідний рівень безпеки при використанні інформаційних технологій [10].

Вказана Декларація проголосила наступні ключові принципи інклюзивного інформаційного суспільства, які необхідно забезпечити кожній країні, щоб усі могли скористатися можливостями, які можуть запропонувати інформаційно-комунікаційні технології: 1) доступність до інформаційної та комунікаційної інфраструктури та технологій, а також до інформації та знань; 2) розширення можливостей; 3) безпечність у використанні ІКТ; 4) сприятливе середовище на всіх рівнях; 5) розвиток та розширення програм ІКТ; 6) культурне розмаїття; 7) усвідомлення ролі ЗМІ; 8) звернення до етичних аспектів інформаційного суспільства; 9) міжнародна та регіональна співпраця [9].

Причому важливо враховувати, що ці принципи мають значення не тільки для побудови інклюзивного інформаційного суспільства на глобальному рівні, вони також важливі і при створенні цифрового суспільства в кожній країні.

Надалі зазначимо про другу групу нормативних джерел, які класично іменуються як національні. Йдеться про сукупний вияв законодавства України, який розподіляється на видові різновиди залежно від цілої низки критеріїв. Загальноприйнятим узагальненням з таких є наступний.

1. Базові:

– Конституція України (наприклад, стаття 32 визначає, що: «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [11], тобто дана конституційна норма встановлює обов'язок для органів поліції при здійснення ними збору інформації отримувати її на законних підставах);

– Закони України – «Про інформацію» (наприклад, пункт 4, частини 1, статті 6 встановлює гарантії щодо обов'язку суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації [12]); «Про Національну поліцію» (стаття 25 встановлює повноваження поліції у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення [13]); «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» (регулює відносини у сфері захисту інформації в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах [14]); «Про оперативно-розшукову діяльність» (наприклад, пункт 18 частини першої статті 8 передбачає, що підрозділи поліції, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність можуть створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи [15]); «Про державну таємницю» (регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України [16]); «Про електронні комунікації» (який визначає правові та організаційні основи державної політики у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, а також права, обов'язки та відповідальність фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у відповідній діяльності або користуються електронними комунікаційними послугами [17]) та інші;

– постанови Кабінету Міністрів: наприклад, «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 року № 877 (його положеннями одними із завдань останньої визначено такі: формує реєстри та бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, користується базами (банкми) даних МВС, має безпосередній оперативний (у тому числі автоматизований) доступ до інформації та інформаційних ресурсів інших органів державної влади з обов'язковим дотриманням законодавства; здійснює інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну роботу, а також оброблення персональних даних у межах повноважень, передбачених законом; створює бази даних, необхідні для забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документообігу, а також бази даних, що формуються в процесі провадження оперативно-розшукової діяльності відповідно до закону, та інформаційно-аналітичні системи (у тому числі міжвідомчі), необхідні для здійснення покладених на неї повноважень [18]); «Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів» від 14 листопада 2018 року № 1024 (визначає структуру, загальні засади функціонування єдиної інформаційної системи МВС, регулює порядок її формування та використання [19]).

Окремо слід вказати, що у досліджуваному контексті необхідно брати до уваги той факт, що система інфор-

маційного-аналітичного забезпечення будь-якої сфери держави повинна враховувати неоднорідність процесу прийняття управлінських рішень та специфіку роботи посадових осіб управлінських структур усіх категорій на різних етапах їх прийняття [20, с. 26]. Для цього на державному рівні розроблюються і впроваджуються стратегічні та програмні документи, які реалізують державну політику на різних рівнях, в яких встановлюються принципи та особливості інформаційного забезпечення.

Так в Стратегії інформаційної безпеки, яка була затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021, на стратегічному рівні визначено, що: «забезпечення інформаційної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави» [21]. У вказаному документі визначені наступні зобов'язання держави: забезпечити рівності прав користувачів соціальних мереж, баланс права на приватність та інформаційної безпеки держави, інклюзивність національної інформаційної інфраструктури.

Щодо оперативного рівня, то на ньому відбувається деталізація цих засад у кожній конкретній сфері чи галузі. Тому в досліджуваному дискурсі й виділяється ще одна група досліджуваних джерел.

2. Спеціальні:

– накази Міністерства внутрішніх справ України: наприклад, «Про затвердження Типового положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві» від 22 січня 2016 року № 39 [22] (визначає основні завдання, функції, повноваження управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, які є структурними підрозділами головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві); «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України» від 23 травня 2017 року № 440 [23] (регламентує організацію діяльності чергової служби в центральному органі управління поліції, територіальних органах Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, областях, місті Києві, а також підпорядкованих їм територіальних підрозділах у районах, містах, районах у містах); «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27 квітня 2020 року № 357 [24] (установлює порядок реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події, а також оперативного інформування в центральному органі управління поліції, міжрегіональних територіальних органах Національної поліції України, територіальних органах поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві, їх територіальних (відокремлених) підрозділах); «Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події» [25] від 08 лютого 2019 року № 100 (регулює ведення в центральному органі управління поліцією, міжрегіональних територіальних органах поліції та їх територіальних (відокремлених) підрозділах, головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві, територіальних (відокремлених) підрозділах (управліннях, відділах, відділеннях) поліції єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події) із використанням інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»); «Про затвердження Інструкції з організації контролю за виконанням документів у Наці-

ональній поліції України» [26] від 13 червня 2016 року № 503 (визначає порядок здійснення в Національній поліції України організації контролю за виконанням на належному рівні документів, що розробляють на виконання завдань, визначених у законах України, актах Президента України, постановах Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актах Кабінету Міністрів України, дорученнях Прем'єр-міністра України, актах Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, центральних і місцевих органів виконавчої влади, кореспонденції Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, документів Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України. Цей акт також визначає повноваження Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України щодо виконання окремих видів контрольних документів [27, с. 194]);

– накази Національної поліції України: «Про затвердження Положення про Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України» від 20 квітня 2021 року № 313 [28] (визначає правовий статус зазначеного Департаменту); положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Головного управління Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві (наприклад, Положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Головного управління Національної поліції в Дніпропетровській області, затверджене наказом Головного управління Національної поліції від 07 вересня 2021 року № 1848) та інші.

Слід додати, що пункт 5, частини 1 статті 16 Закону України «Про Національну поліцію» [13] встановлює обов'язок Міністра внутрішніх справ забезпечувати ведення та використання баз (банків) даних, визначати порядок обміну інформацією між Міністерством внутрішніх справ України, поліцією та іншими центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України. У статті 22 цього ж закону також визначено, що керівник поліції з-поміж іншого, забезпечує виконання покладених на поліцію завдань, в тому числі й дотримання визначеного Міністром внутрішніх справ України порядку обміну інформацією між Міністерством внутрішніх справ України і поліцією.

Тобто як окрему групу аналізованих нормативно-правових актів можемо виокремити ті, якими врегульовується взаємодія з обміну інформацією між органами Національної поліції та іншими державними інституціями з метою інформаційно-аналітичного забезпечення їхньої діяльності. Так, наприклад, спільним наказом Генерального прокурора і Міністерства внутрішніх справ України від

22 листопада 2021 року № 371/846 затверджено «Порядок електронної інформаційної взаємодії Офісу Генерального прокурора та Міністерства внутрішніх справ України», яким визначено механізм електронної інформаційної взаємодії Офісу Генерального прокурора та Міністерства внутрішніх справ України під час обміну інформацією для виконання ними повноважень, визначених законодавством [29]. Або постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку затвердила «Порядок взаємодії Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку, з Національною поліцією України» [30].

Також, на нашу думку, слід виокремити групу таких, що забезпечують функціонування окремих автоматизованих та інформаційних систем/баз. До числа таких можна віднести, наприклад, наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «Атріум» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»» від 11 грудня 2019 року № 1032. Ця Інструкція визначає порядок формування та ведення автоматизованої інформаційної підсистеми «Атріум» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України», призначеної для обробки відомостей під час наповнення електронного журналу контролю за прибуттям та поставленням на облік раніше судимих осіб, забезпечення вжиття тимчасових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, за прибуттям осіб, звільнених з місць позбавлення волі, до обраного ними місця проживання [31].

Висновки. Категорія «правові засади» в контексті здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України об'єктивує параметри, за якими відбувається регулювання процедур її реалізації. Ці параметри знайшли свою нормативну об'єктивізацію у межах низки міжнародних та національних актів, останні з яких є обов'язковими до дотримання та виконання. Ці акти містять принципи, правила, стандарти, цінності, ідеї, вектори розвитку тощо, які мають бути реалізованими у сфері збору, аналізу та використання інформації для забезпечення ефективності та легітимності поліцейської діяльності. Вони також визначають права та обов'язки учасників цих процесів, механізми контролю за їх виконанням.

Отже, логічним є узагальнення, що засади інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України визначаються відповідними нормативно-правовими документами, що забезпечують їхню об'єктивізацію та практичне застосування в роботі відповідних підрозділів органів поліції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наконечна І.В. Адміністративно-правовий механізм забезпечення національної безпеки в умовах євроінтеграції: питання теорії і практики: дис... д-ра юрид. наук. Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2023. 408 с.
2. Михалко І. С. Поняття принципів політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-2 (2). С. 71-72.
3. Боняк В. О. «Конституційно-правові засади», «конституційно-правові основи» та «конституційно-правові принципи»: співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 64-76.
4. Прийма С. В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46-55.
5. Заброта Д.Г. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 45-51.
6. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. General Assembly resolution 34/169, 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/code-conduct-law-enforcement-officials>
7. Guidelines for the Effective Implementation of the Code of Conduct for Law Enforcement Officials. UN. Economic and Social Council, 1989. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/75546>
8. The European Code of Police Ethics. Recommendation Rec(2001)10 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 19 September 2001. URL: <https://polis.osce.org/european-code-police-ethics>
9. Declaration of Principles. Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium. Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E. 12 December 2003. URL: <https://www.itu.int/net/whsis/docs/geneva/official/dop.html>

10. Сокіран М. Міжнародні стандарти у сфері забезпечення безпеки критичної інформаційної інфраструктури. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 1 (спецвипуск).
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
12. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
13. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n191>
14. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#n3>
15. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
16. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>
17. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>
18. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 28.10.2015 № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>
19. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018-%D0%BF#n13>
20. Запорожець Т., Савченко Н. Інформаційно-аналітичне забезпечення державних механізмів запобігання та врегулювання міжнародних конфліктів. Аспекти публічного управління, 2022. № 10 (6). С. 24–29. <https://doi.org/10.15421/152240>
21. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>
22. Про затвердження Типового положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції [...]: Наказ МВС України від 22.01.2016 № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0216-16#Text>
23. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України: Наказ МВС України від 23.05.2017 № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17#Text>
24. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування [...]: Наказ МВС України від 27.04.2020 № 357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text>
25. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: Наказ МВС України від 08.02.2019 № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text>
26. Про затвердження Інструкції з організації контролю за виконанням документів у Національній поліції України: Наказ МВС України від 13.06.2016 № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0944-16#Text>
27. Поліцейська діяльність: підручник; за заг. ред. проф. С. С. Вітвіцького. Київ : ВД Дакор, 2021. 372 с.
28. Про внесення змін до Положення про Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України: Наказ Національної поліції України від 20 квітня 2021 року № 313.
29. Про затвердження Порядку електронної інформаційної взаємодії Офісу Генерального прокурора та Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Офісу Генерального прокурора, МВС України від 22.11.2021 № 371/846. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0371905-21#Text>
30. Порядок взаємодії Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку, з Національною поліцією України: Постанова НКЕК від 23.08.2023 № 321. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/za723-23#Text>
31. Інструкція з формування та ведення інформаційної підсистеми «Атріум» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України: Наказ МВС України від 11.12.2019 № 1032. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/re34500?an=24>

ГЕНЕЗА ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

THE GENESIS OF THE USE OF THE POLYGRAPH: ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES

Подолька А.М., д.ю.н., професор,
Заслужений юрист України,
завідувач кафедри теорії держави і права
та конституційного права

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2447-1731>

Статтю присвячено дослідженню історії використання поліграфа для детекції брехні, яке має тривалу та насичену етапами еволюції генезу. У роботі піднімається питання про значущість визначення правдивості свідчень у різні історичні епохи, починаючи з примітивних методів перевірки правди, які застосовувалися в стародавніх цивілізаціях, до сучасних високотехнологічних підходів. Основна увага приділяється організаційно-правовим засадам застосування поліграфа, що відіграють ключову роль у забезпеченні ефективності та етичності цього інструменту.

Викремлено основні етапи розвитку методів детекції брехні, починаючи з ордалії у Давньому Вавилоні та Стародавньому Китаї до сучасних науково обґрунтованих методик. Зокрема, розглянуто ранні спроби використання фізіологічних реакцій людини, таких як зміни пульсу, для визначення правдивості, що заклали основи для створення сучасних поліграфів. Також аналізується внесок науковців XIX та XX століть, які розробили перші багатоканальні пристрої для реєстрації фізіологічних показників, що згодом стали основою поліграфічних тестів.

Підкреслено значення правового регулювання застосування поліграфа в різних країнах світу, зокрема в США, Японії, Литві, Молдові та інших державах. Розглянуто, як національні законодавства поступово вводили норми щодо використання поліграфів, що дозволило застосовувати їх у правоохоронній діяльності та на державній службі. Важливим аспектом є етичні та юридичні питання, що супроводжують використання поліграфа, зокрема, стосовно точності результатів та можливості їх застосування в судовій практиці.

Акцентовано увагу на сучасних тенденціях розвитку технологій детекції брехні, таких як функціональна магнітно-резонансна томографія та інші методи візуалізації мозкової активності, що відкривають нові перспективи для підвищення об'єктивності та точності поліграфічних тестів. Однак, незважаючи на технологічний прогрес, питання законності та етичності використання таких методів залишаються актуальними і потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: поліграф, історія поліграфа, адміністративно-правове регулювання, органи публічного управління, адміністративно-правові відносини, перевірки, принципи перевірок, психофізіологічні опитування, результативність перевірок.

The article is devoted to the study of the history of polygraph use for lie detection, which has a long and rich history of evolution. The paper raises the question of the importance of determining the truthfulness of testimony in different historical epochs, from primitive methods of verifying the truth used in ancient civilizations to modern high-tech approaches. The author focuses on the organizational and legal framework for the use of polygraphs, which play a key role in ensuring the effectiveness and ethics of this tool.

The main stages of the development of lie detection methods are highlighted, starting with the hordes in Ancient Babylon and Ancient China to modern scientifically based methods. In particular, early attempts to use human physiological reactions, such as heart rate changes, to determine truthfulness, which laid the foundation for the creation of modern polygraphs, are discussed. The author also analyzes the contribution of scientists of the XIX and XX centuries who developed the first multi-channel devices for recording physiological indicators, which later became the basis for polygraph tests.

The author emphasizes the importance of legal regulation of polygraph use in different countries of the world, including the USA, Japan, Lithuania, Moldova and other countries. The author examines how national legislations have gradually introduced regulations on the use of polygraphs, which has allowed their use in law enforcement and public service. An important aspect is the ethical and legal issues surrounding the use of polygraphs, in particular, the accuracy of the results and the possibility of their use in judicial practice.

Attention is focused on current trends in the development of lie detection technologies, such as functional magnetic resonance imaging and other methods of visualizing brain activity, which open up new prospects for improving the objectivity and accuracy of polygraph tests. However, despite technological advances, the legality and ethics of using such methods remain relevant and require further research.

Key words: polygraph, history of the polygraph, administrative and legal regulation, public administration bodies, administrative and legal relations, inspections, principles of inspections, psychophysiological surveys, efficiency of inspections.

Обґрунтування актуальності теми дослідження.

Проблема визначення правдивості людини, лишається актуальною протягом усієї історії людства. Адже саме на правдивості базується довіра, а без довіри складно уявити собі повноцінну взаємодію людей навіть у невеликому соціумі. З цією проблемою стикалися керівники античних держав, лідери епохи середньовіччя, слідчі XIX та XX століття. І сьогодні, в умовах воєнного стану в нашій державі, коли захист України потребує консолідованих зусиль як інститутів державної влади, так і всього суспільства, вона лишається не менш актуальною.

Напряцювання знань щодо психологічних та фізіологічних реакцій людей на висловлювання неправдивих свідчень, дозволило сформулювати методи визначення брехні. Їх достовірність зростала, з поступовим удоскона-

ленням технологій та підходів, і дедалі більше вимагала належної організації та правового врегулювання. З часом мова пішла про поліграф – технічний пристрій, що дозволяє визначати правдивість сказано на основі фіксації фізіологічних реакцій організму людини. І його використання потребувало формування нової правової бази. Зазначене й обумовлює актуальність дослідження генези використання детекції брехні, з точки зору її організаційно-правових засад.

Метою дослідження виступає огляд генези організаційно-правового регулювання використання поліграфа

Основний зміст дослідження. Історія методів детекції брехні сягає часів, коли прадавні цивілізації вдавались до примітивних та іноді жорстоких підходів для перевірки правдивості свідчень. На більшості територій світу у різні

епохи відзначалась практика використання ордалій – особливих випробувань, призначених для визначення правдивості слова особи. Цей аспект лише фрагментарно розглянутий в історіографічних дослідженнях, відрізняючись від інших, більш досконально документованих методів виявлення обману, які нині є широко відомими. Традиційно ордалії застосовувались у ситуаціях, де інші способи встановлення істини були вже використані безрезультатно. Прийнято було вірити, що результат такого випробування буде максимально неупередженим, оскільки залучені у процес надприродні сили ніколи не допустять помилкового покарання невинної особи.

У Давньому Вавилоні, згідно зі статтею 2 Законів Хаммурапі, існувала практика, коли особу, звинувачену в чаклунстві, могли випробувати, кидаючи її в річку. Якщо річка «приймала» особу, тобто вона тонула, то вважалося, що вина доведена, і обвинувач мав право захопити будинок потопельника. В той же час, якщо звинувачений виживав, це розглядалося як знак його невинуватості, внаслідок чого річка «очистила» його від несправедливого обвинувачення. В такому випадку обвинувача зазвичай карали смертю, а його будинок передавався особі, яка змогла довести свою невинуватість через це надприродне випробування [1]. Суб'єктивність такого підходу очевидна. Оскільки гарний плавець міг уникнути справедливого покарання, тоді як обвинувачувач, який знав про невміння сусіда плавати, міг виграти справу й заволодіти його майном.

У стародавньому Китаї використовували метод «рисового порошку»: підозрюваному давали ковток сухого рису, а потім перевіряли його рот – сухість рису доводила брехню, оскільки, на переконання китайських лікарів, при нервовому напруженні спостерігається зменшення слиновиділення [2]. Даний підхід, заснований на психофізіологічних реакціях, значно ближчий до сучасних методів. Питання виникало б радше щодо умов проведення перевірки (так, обвинувачений, якого тримали добу без води, навряд чи показав би «виправдальний» результат).

Доволі багатою була практика визначення правди у стародавній Індії. У випадку потреби вирішення суперечок без достатніх доказів або свідчень, суддя міг застосувати метод «відкриття правди через клятву». Відповідно до соціального статусу, брахмани мали присягати своєю правдивістю, кшатрії – своїми колісницями та зброєю, вайш'ї – коровами, зерном та золотом, а шудри – наслідками великих злочинів. В особливо значущих випадках, суддя міг вимагати від людини пройти фізичні випробування, такі як доторк до вогню або занурення у воду, а також занурення руки в гаряче масло або годування підозрюваного священними зернами, де реакція організму на біль чи інші фізіологічні ефекти могла свідчити про чесність чи брехню особи. Такі методи відображають ранні спроби людства визначити правду на основі спостереження за фізіологічними реакціями на фізичні або психологічні стимули. Вважалося, що особа, яка успішно проходила такі випробування, не отримуючи ушкоджень або наступних нещасть, істинно говорить правду [3]. Історія зберегла й унікальний метод визначення правдивості обвинувачуваного. Правдивість заяв визначали за допомогою осла. Метод включав використання психологічного елементу несподіванки та священності тварини. Особливістю методу було те, що хвіст осла попередньо забарвлювали у фарбу, а тварину поміщали у темне приміщення. Обвинуваченому говорили, що всередині знаходиться священний осел, і якщо він доторкнеться до хвоста тварини, то осел виявить його вину чи невинність за його реакцією. Наголошувалося, що якщо обвинувачення було хибним, осел залишиться спокійним під час дотику. У випадку ж, якщо особа була винна, тварина нібито закричить. Але перевірка відбувалася за іншим фактором. Виходячи з приміщення з руками, вимазаними в фарбі, особа вва-

жалася невинною, оскільки це вказувало на те, що вона не уникнула дотику до хвоста, бо була впевнена в невинності. Натомість, чисті руки свідчили про уникнення контакту, що могло вказувати на винуватість, бо особа свідомо обманула, не торкаючись осла [4]. Даний психологічний підхід фактично базувався на самообмані підозрюваного. Що не несло в собі наслідків для невинного, але викривало свідомого обманщика.

Ще однією категорією ордалій було випробування «правом сили». Так, зокрема, ордалії у формі судового поєдинку мали місце серед скіфів, іраномовних кочовиків, які у VII столітті до н.е. проникли на територію українського Причорномор'я. За свідченнями Геродота, у разі конфлікту з родичем, скіф мав обов'язок змагатися з ним в бою на очах у свого царя. Завершивши поєдинок, переможець мав право виготовити з черепа побитого супротивника посуд (переважно – чашу), що використовувався в побуті. Ця практика демонструє глибоку військову культуру скіфів та їхні особливі ритуали засудження і перемоги [5]. Звісно, репрезентативність таких перевірок щодо правдивості звинуваченого, викликає значні сумніви. Мова йшла виключно про право сильного.

В цілому ж, питання двобоїв як методу встановлення правди в Давньоруській державі займає важливе місце в історії права. Згідно з дослідженнями І. Б. Михайлової, надійні відомості про використання поля – польового поєдинку як форми Божого суду (ордалії) у XI – XII століттях на території Русі відсутні. Проте існує виняток у вигляді М'ясниківського списку Просторової редакції Руської правди, де в статті 22 казкується на можливість розв'язання конфліктів «із залізом на полі». Вже з XIII століття, згадки про використання цієї практики зустрічаються значно частіше у багатьох історико-правових документах, свідчаючи про її зростаючу популярність і правове визнання в середньовічній Русі [6]. Відтак, одним з критеріїв «правдивості» вважалась божественна прихильність до обвинуваченого. Він міг довести правду саме правом сильного.

Також, відповідно до процедур, описаних у «Руській Правді», відповідач міг очиститися від обвинувачень через процедуру, відому як «відвід». Це передбачало кілька можливостей для доведення своєї невинуватості: представлення «послухів» – осіб, які засвідчують його чесність, пройти «муку» (випробування водою чи залізом), або скласти присягу, що також відомо як «йти на роту». У випадку з вбивством, якщо обвинувачений визнавав свою вину, суд призначав покарання, і справа закривалася. Якщо обвинувачений заперечував вину, проводилося допит свідків, після чого суддя також виносив ухвалу. Без прямих доказів, відповідач мав представити сім «послухів», а іноземці – двох. У випадку неможливості це зробити, йому доводилося пройти випробування залізом. Якщо навіть позивач не мав непрямих доказів своїх звинувачень, він також міг бути підданий такому випробуванню [6; 7].

Водночас, як уже зазначалося, навіть у архаїчних суспільствах доволі широко застосовувалися методи визначення «правди» через спостереження за біофізичними реакціями організму під час стресу. Такі фізіологічні прояви, як зменшення слиновиділення, збільшення потовиділення, зміни кольору обличчя чи мимовільне скорочення м'язів, вважалися показниками реакції організму на стрес. І хоча такі зміни могли бути природними індивідуальними реакціями, не пов'язаними з обманом, в давні часи вони використовувались як достатні докази для винесення рішень про винуватість або невинуватість особи в брехні. Ці методи засвідчують ранні спроби людства розуміти і інтерпретувати фізіологічні процеси, пов'язані з емоційним станом.

З поглибленням розуміння фізіологічних механізмів людського організму з'явилися основи для розробки перших методів виявлення обману на основі «фізичного

контакту». Зокрема, на Близькому Сході в якості індикаторів недобросовісності особи використовувалися такі показники, як збільшення частоти пульсу та інтенсивності кровонаповнення артерій. Ці параметри фізичного стану визначалися через пряме прикладання пальця до пульсу особи під час допиту, що застосовував ще відомий перський лікар Авіценна у X столітті. Такий підхід рекомендував і Д. Дефо у XVIII столітті, вважаючи його надійним інструментом для розкриття випадків вуличного злочину, зокрема крадіжок та пограбувань [8].

Отож, на зламі XVIII та XIX століть відбулися значні перетворення в методах детекції брехні, які співпали з епохою науково-технічного прогресу. Кінець XVIII століття відзначений як початок епохи значних наукових відкриттів, що кардинально трансформували суспільство. Від XIX до початку XX століття було здійснено ряд ключових наукових проривів, що вплинули на подальший розвиток людства. Розвиток наук про природу сприяв створенню перших одноканальних пристроїв для реєстрації окремих фізіологічних показників людини. Серед них були сфігмограф Етьєнна-Жюля Марє (1860 р.), який фіксував пульс, плетизмограф Анджело Моссо (1878 р.), що реєстрував зміни обсягу кінцівок, та гідросфігмограф Чезаре Ломброзо (1870-ті), який аналізував кровонаповнення судин. У 1881 році було створено багатоканальний пристрій, який згодом у XX столітті отримав назву поліграфа.

За загальноприйнятими в історіографії стандартами, певна тенденція прослідковується у вивченні історії створення поліграфа. Традиційно вважається, що першими розробниками поліграфа були американські вчені Джон Ларсон, який створив пристрій для фіксації та запису змін у пульсі, диханні та кров'яному тиску, та Леонард Кілер, який удосконалив цей прилад, додавши канали для реєстрації змін електричної провідності шкіри та тремору [9]. Подальший значний внесок у розвиток детекції брехні зробив американський психолог Вільям Марстон, який у 1920-х роках розробив перший поліграф на сучасних принципах. Він зосередив увагу на вимірюванні кров'яного тиску під час допитів, аргументуючи, що брехня супроводжується підвищенням тиску [9]. Хоча Марстон вважається піонером у використанні фізіологічних індикаторів для детекції брехні, його методи мали низку наукових і практичних обмежень, які згодом вдосконалювали інші науковці та інженери.

У подальшому, розвитку детекції брехні стали використовувати комплексні підходи, які оцінювали кілька фізіологічних показників одночасно, включаючи частоту серцебиття, електричну провідність шкіри, а також дихальні ритми. Ці комплексні методики формували основу сучасних поліграфічних тестів, які стали широко застосовуватися у правоохоронній діяльності та в судочинстві в багатьох країнах світу. Втім, використання таких технологій все ще супроводжується численними юридичними і етичними дискусіями, що стосуються точності та правомірності їх застосування.

Ще до початку 1950-х років поліграф отримав широке застосування в діяльності ЦРУ, ФБР та АНБ. Громадяни США, які претендували на посаду в цих службах, зобов'язані були проходити перевірку на благонадійність, а у 1980-х роках ця практика стала обов'язковою і для служби в Міністерстві оборони США [10]. У процесуальному ж аспекті дані, отримані під час таких перевірок, почали ураховувати з 1959 р. в судовій системі Японії. А вже у 1968 р. Верховний суд Японії вперше в історії судочинства схвалив висновок експерта за результатами проведеної перевірки на поліграфі як доказ у розслідуванні справі [11]. Таким чином, поліграф поступово, але невідворотно увійшов до практичного застосування на державній службі та у судочинстві розвинених країн світу.

З розвитком електроніки та комп'ютерних технологій у другій половині XX-го століття поліграфи стали більш

точними та надійними. Впровадження комп'ютерної обробки даних дозволило аналізувати отриману інформацію більш швидко та точно, що підвищило ефективність поліграфічних тестів. В цей час з'явилися і нові методики, такі як контрольовані допити зі стимулами, які засновані на ідеї, що лише правдивий об'єкт має знання про певні факти, які можуть бути використані як психологічні тригери під час тестування. Це дало можливість розробити більш складні сценарії для допитів, здатні виявляти брехню більш тонко і диференційовано.

Наразі, у Сполучених Штатах Америки регулювання застосування поліграфа відбувається в рамках двох основних законодавчих актів. «Закон про припустимість застосування поліграфа в усіх випадках можливості витоку секретної інформації», ухвалений у 1985 році, дозволяє використання цього пристрою у випадках, що стосуються національної безпеки. Тоді як «Закон про обмеження застосування поліграфа у приватному секторі» 1988 року значно обмежує це використання, зокрема у приватних компаніях, з метою захисту прав працівників. Водночас, саме наприкінці XX та на початку XXI століття ряд держав – Бельгія, Ізраїль, Індія, Латвія, Литва, Польща, Сінгапур, Фінляндія, Японія унормували використання поліграфа в правоохоронній діяльності [10]. Так, у Литві використання поліграфа як засобу психофізіологічного дослідження почалося з 1992 року, проте офіційне законодавче врегулювання було здійснене лише в 2000 році з прийняттям відповідного «Закону про використання поліграфа». У Молдові, з 2009 року діє «Закон про застосування тестування на детекторі симуляції (поліграфі)», який регулює використання поліграфа у сферах, де необхідно виявлення неправдивої інформації для запобігання шахрайству та іншим видам кримінальної діяльності [12].

На початку XXI-го століття технології детекції брехні вступили в нову еру з використанням передових наукових досягнень у нейробіології та когнітивній психології. Зокрема, почали застосовувати методики, засновані на візуалізації мозкової активності, такі як функціональна магнітно-резонансна томографія, яка дозволяє бачити зміни в активності різних частин мозку в реальному часі. Це дало змогу науковцям досліджувати, які ареали мозку активізуються під час брехні, надаючи можливість розробити більш точні та об'єктивні методи детекції брехні. Такі дослідження відкрили дебати щодо моральних та правових аспектів використання нейронаук у правоохоронній практиці.

Таким чином, з організаційно-правової точки зору, застосування поліграфа пройшло тривалий шлях, від містичних практик та психологічних прийомів, ґрунтованих на звичаї, до сучасних технологій, що регулюються законодавством. Але процес вдосконалення апаратної складової та методик перевірки лишається безперервним, як і процес оптимізації відповідного регуляторного законодавства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Історія детекції брехні нараховує тисячі років і починається з давніх цивілізацій, які використовували примітивні, часто жорстокі методи для визначення правдивості свідчень. Поступово, зростаючи потреба у більш гуманних і науково-обґрунтованих методах визначення правдивості. Важливий перелом в історії детекції брехні стався в кінці 19-го століття, коли було засновано криміналістику як науку.

Правового регулювання сучасні підходи до детекції брехні почали набувати у другій половині XX століття, з ухваленням нормативних актів у США. У кінці XX та на початку XXI століття ряд країн також внесли до свого законодавства зміни, що нормували використання поліграфа у тих чи інших випадках (переважно, при кадровому доборі в правоохоронні органи чи на державну службу в цілому та у процесі розслідувань).

Незважаючи на інтенсивний технологічний розвиток, застосування поліграфів залишається проблематичним через питання їх законності та точності. Сучасні дослідження вказують на те, що детектори брехні, включно з методами нейронауки, не здатні забезпечити стовідсоткову вірогідність результатів, адже стресові реакції можуть виникати з різних причин, не обов'язково через обман. Така ситуація викликає занепокоєння щодо етичності їх вико-

ристання, особливо в критичних юридичних контекстах. Тому наукова спільнота та юридичні фахівці продовжують пошуки способів удосконалення цих технологій та методів, спрямованих на підвищення їх об'єктивності та точності.

Подальшої уваги дослідників заслуговують питання співвідношення конституційно-визначених прав людини і громадянина та підстав проведення перевірки на поліграфі, що особливо актуально в сучасних реаліях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закони Хаммурапі, Царя Вавилону (витяги). Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.; Запорізький юрид. ін-т. Київ: Центр навч. літ., 2008. С. 66-70.
2. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу.: Підручник. 2-е видання. Київ. «Либідь». 2002. 592с.
3. Закони Ману // Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2008. С. 71.
4. Хомуленко Б. В. Історія виникнення поліграфа: давні і сучасні методи верифікації брехні. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2011. Вип. 38. С. 202–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykol_2011_38_24.
5. Історія України написана у V ст. до н.е. Геродотом. Івано-Франківськ. ФОП Стебеляк. 2012. 144с. ISBN 9789661635189
6. Стецюк Р. Б. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. Вип. 824. С. 405–411.
7. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського національного університету; серія юридична*. 2011. Вип. 54.
8. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 244 с.
9. Линник О. В. Використання поліграфа для розкриття злочинів (історико-правові аспекти). *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. №4(59). 2012. С. 246–252.
10. Дмитренко Ю. С. Державне регулювання використання поліграфічних технологій у провідних країнах світу. *Держава та регіони*. 2017. № 2. С. 148–152 (Серія «Державне управління»).
11. Мокрицька А., Сліпченко Т. Використання поліграфа у правоохоронній діяльності: досвід зарубіжних країн. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 2 (18). С. 163–168.
12. Ковальов В.Г. Використання поліграфа як інструмента запобігання та боротьби з корупцією державних службовців В.Г. Ковальов, Т.М. Брус // *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування: електронне фахове видання*. 2016. № 1.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ ТА АЛГОРИТМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE BUDGETARY SPHERE AND ALGORITHMS FOR THEIR RESOLUTION

Князєв С.В., к.ю.н., доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності

ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті обґрунтовано, що слідча ситуація під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері – це певне становище як динамічна система, що складається у ході слідчої (детективної) діяльності, змінюється під впливом важливих криміналістичних об'єктивних і суб'єктивних обставин, впливає на хід кримінального провадження та на встановлення обставин, що підлягають доказуванню, ефективна оцінка якої сприятиме вирішенню завдань досудового розслідування. Представлено типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, окреслено тактичні завдання, послідовність проведення процесуальних дій та організаційних заходів направлених на відпрацювання слідчих версій. Запропоновано примірний план розслідування кримінального провадження розпочатого за фактом вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, спільний для кожної слідчої ситуації, який включає близькі за змістом та метою тактичні операції, зокрема, «Встановлення співучасників» (у випадках групового вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері), «Встановлення та дослідження документів» (спрямовано на встановлення, дослідження та забезпечення зберігання документів, що містять ознаки речових доказів і підтверджують факт учинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері), «Встановлення напрямку заволодіння бюджетними коштами та їх розміру» (передбачає перевірку витрачання бюджетних коштів, їх спрямування за відповідними бюджетними призначеннями, установленими законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет). До факторів, які впливають на формування і розвиток слідчої ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері віднесено: обставини, що встановлені на даний період часу вчинення кримінального правопорушення (наявна, або відсутня інформація про обставини вчинення кримінального правопорушення); вид і особливості публічних закупівель під час яких було учинено кримінальне правопорушення; наявність чинників, що ускладнюють, перешкоджають, або, навпаки, сприяють збору доказової інформації і вирішенню інших завдань розслідування; протидія з боку учасників злочинного групування; помилкові дії слідчого, оперативного працівника, експерта (наслідки розголошення даних досудового розслідування); компоненти психологічного характеру (психологічний стан осіб, що проходять по кримінальному провадженню, а також морально-вольовий стан слідчого, рівень його знань і умінь, практичний досвід, здатність приймати і реалізовувати рішення в екстремальних на наднормових умовах).

Ключові слова: ситуація, розслідування, завдання, версії, алгоритм, процесуальні дії, заходи, тактика, операції.

The article substantiates that the investigative situation during the investigation of criminal offenses in the budgetary sphere is a certain situation as a dynamic system that develops in the course of investigative (detective) activity, changes under the influence of important forensic objective and subjective circumstances, affects the course criminal proceedings and establishing the circumstances to be proven, the effective assessment of which will contribute to solving the tasks of the pre-trial investigation. Typical investigative situations during the investigation of criminal offenses in the budgetary sphere are presented, tactical tasks are outlined, the sequence of procedural actions and organizational measures aimed at working out investigative versions are outlined. An exemplary plan of investigation of criminal proceedings initiated by the commission of criminal offenses in the budgetary sphere, common to each investigative situation, which includes tactical operations similar in content and purpose, in particular, "Establishment of accomplices" (in cases of group commission of criminal offenses in the budgetary sphere), is proposed. "Establishment and research of documents" (aimed at establishing, researching and ensuring the storage of documents containing evidence of physical evidence and confirming the fact of committing criminal offenses in the budgetary sphere), "Establishment of the direction of acquisition of budget funds and their amount" (provides for the verification of the expenditure of budget funds, their direction according to the relevant budget assignments established by the law on the State Budget of Ukraine or the decision on the local budget). Factors that affect the formation and development of the investigative situation during the investigation of criminal offenses in the budgetary sphere include: the circumstances established for the given period of time when the criminal offense was committed (available or absent information about the circumstances of the criminal offense); the type and features of public procurement during which a criminal offense was committed; the presence of factors that complicate, hinder, or, on the contrary, contribute to the collection of evidentiary information and the resolution of other investigative tasks; opposition from members of criminal groups; erroneous actions of the investigator, operational worker, expert (consequences of disclosing the data of the pre-trial investigation); components of a psychological nature (the psychological state of persons undergoing criminal proceedings, as well as the moral and willful state of the investigator, the level of his knowledge and skills, practical experience, the ability to make and implement decisions in extreme, above-normal conditions).

Key words: situation, investigation, tasks, versions, algorithm, procedural actions, measures, tactics, operations.

Актуальність теми. Основне значення ситуаційного підходу полягає в спробі теоретично сформулювати, емпірично перевірити, а потім практично рекомендувати різні рішення стосовно кожної з типових ситуацій. Сферою наукової та практичної реалізації ситуаційного підходу виступає як наука криміналістика в цілому, так і її окремі галузі – криміналістична техніка, тактика та методика розслідування кримінальних правопорушень.

На думку Р. Л. Степанюка, типова слідча ситуація може бути визначена як сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагована штучна модель, що відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обстановку, що склалася на відповідному етапі розслідування. Отже, типізація

слідчих ситуацій у процесі формування методик розслідування злочинів, учинених у бюджетній сфері України, можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, компонентів слідчої ситуації, які стосуються обставин вчинення злочину і процесу розслідування [9, с. 150]. На думку В. В. Тіщенко, слідчу ситуацію слід розуміти як комплекс фактичних даних, які встановлені в ході розслідування та взяті до уваги разом із джерелами їх отримання [12].

Наведені вище визначення відбивають практичний і суто теоретичний аспекти тлумачення поняття слідчої ситуації. На нашу думку, *слідча ситуація під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері – це певне становище як динамічна система, що склада-*

ється у ході слідчої (детективної) діяльності, змінюється під впливом важливих криміналістичних об'єктивних і суб'єктивних обставин, впливає на хід кримінального провадження та на встановлення обставин, що підлягають доказуванню, ефективна оцінка якої сприятиме вирішенню завдань досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. До факторів, які можуть впливати на формування і розвиток слідчої ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері можна віднести: 1) обставини, що встановлені на даний період часу вчинення кримінального правопорушення (зібраної, а також відсутньої, але необхідної інформації про обставини кримінального правопорушення); 2) клас, вид і особливості незаконної господарської діяльності; 3) чинники, що ускладнюють, перешкоджають, а також сприяють збору необхідної інформації і вирішенню інших завдань розслідування; 4) протидія встановленню істини з боку учасників злочинного групування; 5) наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, експерта (наслідки розголошення даних досудового розслідування).

У різні часи в криміналістичній літературі були спроби розробити систему типових слідчих ситуацій стосовно розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, зокрема, економічних. Різноманітні у сфері економіки, на думку деяких авторів, у загальному вигляді утворюють три типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування. При цьому критерієм їх виділення є не лише обсяг та зміст вихідної інформації, а й поінформованість зацікавлених осіб про хід та результати слідства, а також можливості використання слідчим «фактору раптовості» [1, с. 12]. Розглянемо подібні ситуації ґрунтовніше й об'єднаємо окремі з них.

Ситуація 1. Кримінальне провадження зареєстровано на підставі матеріалів оперативних підрозділів, які надійшли в порядку ст. 214 КПК України. У цьому випадку слідчий фактично отримує первинний матеріал з інформацією щодо обставин кримінального правопорушення з попередньо визначеною кваліфікацією протиправних діянь, встановленим колом осіб, причетних до протиправної діяльності, їх даних, фактичні адреси роботи й постійного мешкання, відомості про місця зберігання документів, майна, коштів отриманих незаконним шляхом. Первинний матеріал може містити результати проведених в межах Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» ОРЗ. Це одна із сприятливих ситуацій для організації та початку проведення досудового розслідування.

Завдання слідчого – у взаємодії з оперативними працівниками та процесуальним керівником визначити з тактикою проведення досудового розслідування. На наш погляд, передусім дії слідчого має бути спрямовано на проведення заходів щодо забезпечення виявлення, збереження та вилучення документів, які підтверджують факти кримінально-протиправної діяльності, фіксації матеріальних слідів кримінального правопорушення шляхом проведення обшуків або тимчасового доступу до речей і документів. У практиці часто застосовують тактику комбінованого використання методів з арсеналу слідчого, коли одночасно проводять СРД та НСРД, що в більшості випадків забезпечує позитивний результат.

Ситуація 2. Заяви про вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, надійшли від суб'єктів господарської діяльності, громадських організацій та окремих громадян.

Нагадаємо, що слідчий, дізнавач, прокурор, відповідно до вимог ст. 214 КПК України, зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, внести відповідні відомості до ЄРДР.

Тактика дій в цій ситуації майже не відрізняється від раніше описаного випадку й полягає в ретельному

вивченні наявних матеріалів, спільно з оперативними працівниками та процесуальним керівником планування першочергових заходів, вилученні речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, проведення експертиз, допитів свідків та проведенні інших заходів залежно від обставин, які склалися. Слід також зазначити, що протягом розслідування кримінальних правопорушень, слідчі часто поставали перед питанням вилучення зразків з метою проведення експертних досліджень, для чого завжди необхідно залучати відповідних профільних спеціалістів.

У цій категорії слідчих ситуацій доцільно виділити ще один типовий їх підвид із слідчої практики, а саме: випадок, коли до правоохоронного органу звернулася особа, якій службовець дотичний до бюджетної сфери, або від рішення якого залежить виділення (фінансування, проходження тендерних процедур тощо) коштів, поставив вимогу надати неправомірну вигоду за певні дії чи бездіяльність. Задля встановлення винних та притягнення до кримінальної відповідальності необхідно здійснити:

- допит заявника з приводу обставин контакту зі службовою особою, форми висловленої вимоги, предмета неправомірної вигоди, характеру дій чи рішень, які повинні вчинити службова особа, досягнутих домовленостей тощо;

- ініціювання перед слідчим суддею та проведення НСРД, спрямованих на перевірку інформації та документування протиправної діяльності службової особи (формулювання вимоги неправомірної вигоди, обіцянки ухвалити рішення в інтересах давальника чи третіх осіб, передачі предмета неправомірної вигоди тощо);

- проведення тактичної операції, яка охоплює цілу низку процесуальних заходів: попередній огляд та позначення спеціальною хімічною речовиною предмета неправомірної вигоди у присутності понятих, затримання службової особи на гарячому під час передачі предмета кримінального правопорушення;

- проведення огляду місця події з виявленням предмета неправомірної вигоди та слідів спеціальної хімічної речовини; проведення освідування службової особи, під час якого виконуються змиви з рук для їх подальшого дослідження на предмет наявності спеціальної хімічної речовини; допит одержувача неправомірної вигоди;

- призначення криміналістичної експертизи спеціальної хімічної речовини з метою встановлення факту її наявності, а також спільної групової належності з спеціальною хімічною речовиною, виявлених на різних об'єктах (одязі, руках службової особи, предметах) та зразку, виконаному на окремому, зазвичай білому аркуші;

- призначення інших видів судових експертиз залежно від сфери діяльності та потреби дослідити сліди, предмети і документи (найтипівішими є експертизи документів, економічні, почеркознавчі, комп'ютерно-технічні, фоноскопичні);

- обшуки за місцем проживання, роботи одержувача неправомірної вигоди;

- вжиття інших заходів забезпечення кримінального провадження: відсторонення від посади, тимчасове вилучення майна, арешт майна, запобіжні заходи тощо;

- допити свідків (колег по роботі, безпосередніх керівників службової особи тощо) [5, с. 267–268].

Ситуація 3. Кримінальне провадження реєструють за матеріалами перевірок органами державного фінансового контролю. Слідчий має ретельно вивчити такі матеріали перевірки. Здебільшого в них зазначено про встановлені факти порушення бюджетного законодавства, проте, слід звернути увагу на те, що не завжди такі факти кваліфікують як кримінальне правопорушення. Наприклад, випадок, коли Держаудитслужба склала акт перевірки господарської діяльності суб'єкта господарювання та зазначила про факт порушення законодавства з боку посадо-

вих (службових) осіб, однак дії останніх не призвели до спричинення матеріальних збитків, що є обов'язковою ознакою складу низки кримінальних правопорушень у бюджетній сфері. Звичайно, що під час обрання тактики розслідування у зазначеній ситуації та планування проведення СРД необхідно враховувати, що особи, які були причетні до протиправної діяльності, цілком усвідомлюють результати проведених перевірок і, можливо, вживають заходів для приховування слідів протиправної діяльності, знищення документів, здійснюють інші дії задля уникнення від кримінальної відповідальності.

Однак, у сприятливій ситуації коли реальний факт вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері був виявлений працівниками аудиторської служби необхідно:

1) ознайомившись з технологічним циклом та специфікою документообігу підприємства, установи, організації встановити невідомі етапи протиправної діяльності – дії, що формують спосіб підготовки та приховування; використати для цього засоби чи знаряддя; повний перелік осіб, які складали злочинну групу, із визначення ролі кожного; латентні епізоди, а також можливі факти одержання неправомірної вигоди співробітниками контролюючих органів, які проводили попередні перевірки. Указане можна встановити шляхом: проведення допитів свідків та підозрюваних; оглядів предметів та документів, через отримання тимчасового доступу до них; обшуків службових приміщень та житла підозрюваних; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (контролю телефонних розмов);

2) уточнити спосіб вчинення кримінального правопорушення; розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. За допомогою призначення та проведення різноманітних судових експертиз (почеркознавчої, товарознавчої, технічної експертизи документів; експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; експертизи документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій; та інших); допитів; оглядів предметів та документів; обшуків службових приміщень та житла підозрюваних [2, с. 138–139].

Ситуація 4. Інформація про факт вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері міститься у анонімних заявах та повідомленнях. Такі заяви та повідомлення надходять від поінформованих осіб, а також тих, хто щось підозрює (і не обов'язково має фактичні дані). У цьому випадку слідчому необхідно: 1) для визначення напрямів розслідування, у максимально повному обсязі та невідкладно отримати інформацію про можливий факт вчинення кримінального правопорушення за класичною схемою: Коли? Де? Хто? Що? Як? Чому? [6, с. 22]; а також оцінити мотивацію та ступінь надійності її джерела. Якщо заявник для підтвердження своєї заяви чи повідомлення додає документи або їх копії, то доцільне проведення аналізу та огляду вказаних документів за криміналістичними правилами при безумовному дотриманні порядку, передбаченому чинним КПК України. Якщо заявник указує кілька осіб у якості потенційних свідків, то, виходячи з обставин про поінформованість злочинців, варто провести їх невідкладні допити [8, с. 85].

Ситуація 5. Слідчий, самостійно встановив факт вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері.

Так, в окремих випадках інформацію про факти протиправної діяльності у бюджетній сфері органи досудового розслідування можуть отримати під час здійснення іншого кримінального провадження, зокрема, у процесі проведення обшуків, тимчасового доступу до речей і документів, а також НСРД, до яких можуть бути причетні фігуранти кримінального провадження, або бути свідками кримінальних правопорушень, вчинених іншими фігурантами. У таких випадках доцільно:

1) виділити частину матеріалів, що стосується кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, в окреме провадження, відповідно до положень ст. 217 КПК України;

2) встановити протиправний характер господарської угоди чи фінансової операції, а також визначити розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

3) відшукати легалізовані (відмиті) доходи, одержані злочинним шляхом;

4) встановити досі невідомі фактичні дані щодо протиправної діяльності осіб, які мають відношення до вказаного кримінального правопорушення;

5) попередити дії підозрюваних (обвинувачених) з переховування від органів досудового розслідування та/або суду [2, с. 145].

Якщо окрім суто розкрадання бюджетних коштів маються ознаки інших службових кримінальних правопорушень, необхідно розробляти додаткові критерії визначення складу правопорушення та розробляти інший порядок проведення СРД. Важливо додати, що версія – це обґрунтоване припущення про факт, явище. У процесі доведення щодо досліджуваних фактів можуть виникати різні припущення, судження. Але ці припущення тільки тоді можуть стати версією, коли вони ґрунтуються на відомих фактичних даних, базуються та пояснюють усю відповідну сукупність таких даних. Такий погляд на версію виправдано її логічною природою. Однак якщо бути точним, варто визнати, що сама по собі версія не є засобом збільшення знання, засобом переходу від імовірності до достовірності. Таку роль відіграє процес перевірки версії [7, с. 177].

У цьому зв'язку наведемо типові слідчі версії на початковому етапі розслідування: 1) має місце вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері; 2) має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; 3) має місце вчинення адміністративного правопорушення; 4) кримінальне правопорушення вчинено однією особою (групою осіб); 5) має місце один епізод злочинної діяльності (має місце багато епізодів, або серія нерозкритих кримінальних правопорушень); 6) кримінального правопорушення учинено не було, має місце законна діяльність у бюджетній сфері;

В подальшому відбувається перевірка висунутих версій доти, доки не залишиться єдино вірною лише одна з них та не будуть зібрані достатні докази для повідомлення конкретній особі підозри та складання обвинувального акта. У тому числі, у разі ухилення підозрюваного від органів досудового розслідування можуть висуватися та перевірятися версії щодо його місцезнаходження (виїхав в інший регіон України, за кордон, переховується у родичів, друзів).

В. В. Кікінчук наводить такі типові слідчі ситуації наступного етапу розслідування: а) сторона захисту зайняла позицію співпраці з органами досудового розслідування, за якої підозрюваний зізнався та повністю визнав свою вину; б) підозрюваний визнав свою вину лише частково й намагається спростувати відомості щодо його причетності до інших епізодів злочинної діяльності та (або) зв'язків зі співучасниками; в) сторона захисту відмовляється співпрацювати з органами досудового розслідування, підозрюваний свою вину у вчиненні злочину не визнає. Науковець пропонує проводити такі типові тактичні комбінації: «Установлення свідків», «Фіксація матеріальних слідів», «Розшук підозрюваного», «Виявлення інших епізодів злочинної діяльності», «Викриття співучасників», «Відшкодування матеріальних збитків» [3, с. 14].

Погоджуючись із запропонованими міркуваннями науковця, вважаємо, що спочатку необхідно виділити слідчі ситуації залежно від обсягу наявної в розпорядженні слідчого інформації щодо суб'єкта, а саме:

– особу, яка здійснила кримінальне правопорушення у бюджетній сфері відомо;

– особу не встановлено;

– особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, невідомо, проте є ознаки, що вказують на коло осіб, які можуть бути причетні до певної оборудки;

Цей компонент дає можливість виділяти послідовні типові слідчі ситуації:

а) є дані, що кримінальне правопорушення вчинено одним або кількома з відомих громадян (кола осіб), однак недостатньо відомостей про те, хто саме з них є учасниками;

б) є достатні дані про вчинення кримінального правопорушення певною особою у співучасті, проте співучасники невідомі;

в) є достатні дані про вчинення кримінального правопорушення групою осіб, але не встановлена роль кожного тощо.

У цьому контексті, додатково можна виокремити ситуації залежно від ролі особи в технології здійснення злочинної діяльності:

– у механізмі кримінального правопорушення використано підприємство, де суб'єкт є посадовою особою (директор, головний бухгалтер);

– з метою заволодіння бюджетними коштами було використано фіктивне підприємство або підставну фізичну особу.

З метою підтвердження факту, що підозрюваний є службовою особою, під час проведення досудового розслідування необхідно опрацювати документи, які містять підтверджувальну інформацію. Насамперед, з метою встановлення спеціального суб'єкта вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері необхідно звернути увагу на: 1) довідки про місце роботи та займану посаду; 2) посадову інструкцію; 3) правовстановлюючі документи. Крім цього, вивчення особи полягає в тому, що слідчий скерує запити та отримує характеристики за місцем проживання, роботи чи навчання. Також здійснює перевірку за криміналістичними обліками (щонайперше про наявність чи відсутність судимості) і встановлює інформацію про перебування на обліках у психоневрологічному та наркологічному диспансерах. До того ж, вивчати особистість підозрюваного слідчий може шляхом безпосереднього спілкування з ним, допиту свідків (насамперед колег, родичів та друзів). Варто відзначити, що в процесі збору такої інформації слідчий має бути об'єктивним і долучати до матеріалів кримінального провадження як негативну, так і позитивну інформацію [4, с. 169–170].

Залежно від обізнаності суб'єкта вчинення кримінального правопорушення:

– суб'єкт має власні фахові знання та навички в галузі економіки;

– суб'єкт кримінального правопорушення використовує як консультанта (співучасника) особу, обізнану в сфері публічних закупівель, методах ведення господарської діяльності тощо.

Крім цього, різновидами типових слідчих ситуацій, виділених на підставі даних про спосіб вчинення кримінального правопорушення, можуть бути:

а) встановлено факт подання до державного органу неправдивої інформації (документів) із метою одержання бюджетних коштів;

б) встановлено факт перерахування бюджетних коштів на рахунки фіктивного підприємства (підприємств);

в) встановлено факт незаконного відчуження державного або комунального майна;

г) встановлено факт завищення ціни (обсягу) товарів, робіт, послуг, придбаних за державні кошти;

д) встановлено факт складання та підписання фіктивних актів виконаних робіт за державні кошти та інші [11, с. 112–113].

Відокремлення бюджетних коштів або іншого майна від злочинних джерел і надання їм ознак законного похо-

дження з криміналістичної точки зору може сприйматися як ознака закінченості технології вчинення кримінального правопорушення. З цієї причини доцільно виділяти такі слідчі ситуації залежно від ступеня завершення:

– кримінальне правопорушення у бюджетній сфері має завершену форму;

– виявлено на одному з етапів реалізації незаконної оборудки.

Завершеній формі вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері притаманні такі сліди приховування, як відсутність первинних документів, наприклад, тих, що підтверджують укладання того чи іншого правочину, або, навпаки, наявність підроблених документів чи заплутаного характеру ведення бухгалтерського обліку.

Щодо обсягу зібраної доказової інформації, то типові слідчі ситуації можна поділити так:

1) зібрано достатньо доказів для того, щоб повідомити особи (особам) про підозру;

2) зібрано недостатньо доказів для того, щоб повідомити особи (особам) про підозру.

У першій ситуації, позиція сторони захисту щодо повідомленої підозри є найбільш розповсюдженою підставою для типізації слідчих ситуацій наступного етапу розслідування. Зокрема, виокремлюють ситуації, коли підозрюваний: повністю визнає вину та співпрацює зі слідством, або не визнає своєї вини повністю чи частково. Для кожної з цих ситуацій можливі різні варіації обставин. Наприклад, у першій можуть окремо виділятися випадки наявності у слідчого даних про самообмову, намагання «вигородити» співучасників, приховати факти вчинення інших кримінальних правопорушень тощо, а в другій – типові аргументи та варіанти дій щодо заперечення вини [11, с. 115].

З огляду на типові слідчі ситуації, доцільно навести й основні тактичні завдання, що постають перед слідчим на подальшому етапі розслідування: оцінка слідчої ситуації, що утворилася після проведення невідкладних СРД та інших заходів; встановлення всіх епізодів злочинної діяльності та її співучасників; пошук та затримання співучасників кримінального правопорушення; формування системи доказів з метою повідомлення підозри причетним до кримінальних правопорушень у бюджетній сфері; усунення протидії розслідуванню [4, с. 16].

Таким чином, розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, потребує проведення близьких за змістом та метою тактичних операцій, зокрема, «Встановлення співучасників» (зумовлена розповсюдженням випадків групового характеру вчинених кримінальних правопорушень), «Встановлення та дослідження документів» (спрямована на встановлення, дослідження та забезпечення зберігання документів, що містять ознаки речових доказів і підтверджують факт учинення кримінальних правопорушень), «Встановлення напрямку заволодіння бюджетними коштами та їх розміру» (передбачає перевірку витрачання бюджетних коштів, їх спрямування за відповідними бюджетними призначеннями, установленіми законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет) [10].

Висновки. Виокремлено конфліктні та сприятливі типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері, залежно від етапів кримінального провадження: а) кримінальне провадження зареєстровано на підставі матеріалів оперативних підрозділів, які надійшли в порядку ст. 214 КПК України; б) заява про вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері, надійшла від суб'єктів господарської діяльності, громадських організацій та окремих громадян; в) кримінальне провадження зареєстровано за матеріалами перевірок органами державного фінансового контролю; г) інформація про факт вчинення кримінальних правопорушень у бюджетній сфері міститься у анонімних заявах й повідомленнях; г)

слідчий, самостійно встановив факт вчинення кримінального правопорушення у бюджетній сфері; наявних даних про спосіб вчинення кримінального правопорушення: а) встановлено факт подання до державного органу неправдивої інформації (документів) із метою одержання бюджетних коштів; б) встановлено факт перерахування бюджетних коштів на рахунки фіктивного підприємства (підприємств); в) встановлено факт незаконного відчуження державного або комунального майна; г) встановлено факт завищення ціни (обсягу) товарів, робіт, послуг, придбаних за державні кошти; д) встановлено факт складання та підписання фіктивних актів виконаних робіт за державні кошти та інші; обсягу інформації щодо суб'єкта: особу, яка здійснила кримінальне правопорушення у бюджетній сфері відомо; особу не встановлено; особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, невідомо, проте є ознаки, що вказують на коло осіб,

які можуть бути причетні до певної оборудки; кількісного складу злочинців: а) є дані про вчинення кримінального правопорушення певною особою у співучасті, проте співучасники невідомі; б) є достатні дані про вчинення кримінального правопорушення групою осіб, але не встановлена роль кожного; технічної участі особи: а) у механізмі кримінального правопорушення використано підприємство, у якому суб'єкт вчинення кримінального правопорушення є службовою (посадовою) особою (директор, головний бухгалтер); б) з метою заволодіння бюджетними коштами було використано фіктивне підприємство або підставну фізичну особу; обсягу зібраної доказової інформації, слідчі ситуації під час яких: 1) зібрано достатньо доказів для того, щоб повідомити особі (особам) про підозру; 2) зібрано недостатньо доказів для того, щоб повідомити особі (особам) про підозру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багинський В. З. Основні питання розслідування розкрадань (ст. 84, 86-1 КК України), які відбуваються в умовах економічних перетворень : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1999. 20 с.
2. Кашанський О. Ю. Особливості методик розслідування розкрадань бюджетних коштів на підприємствах вугільної промисловості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2018. 281 с.
3. Кікінчук В. В. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів в агропромисловому комплексі: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2014. 20 с.
4. Лилик В. А. Методика розслідування нецільового використання бюджетних коштів, виділених на роботу з відходами: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09. Львів, 2019. 239 с.
5. Методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, О. В. Захарова та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 2-ге вид., перероб. та допов. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 312 с.
6. Основи кримінального аналізу: посібник з елементами тренінгу / Користін О. Є., Албул С. В., Холостенко А. В., Заєць О. М., Ісмаїлов К. Ю., Тетерятник Г. К., Горбаньов І. М. Одеса : ОДУВС, 2016. 112 с.
7. Пашинська І. В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності: дис. ... докт. філософ. : 081 – Право. Харків, 2023. 296 с.
8. Розслідування шахрайств та пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: монографія / В. В. Коваленко, А. І. Анапольська. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2013. 224 с.
9. Степанюк Л. Типові технології злочинної діяльності в бюджетній сфері України. *Форум права*. № 1. С. 977–981. URL: <http://www.pnbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11crlbcu.pdf>
10. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. Харків : НікаНова, 2012 382 с.
11. Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2012. 321 с.
12. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Одес. нац. юрид. акад.; Фенікс, 2007. 260 с.

ЗАХОДИ СПРЯМОВАНІ НА ПОСИЛЕННЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ

MEASURES ARE DIRECTED TO STRENGTHENING THE PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE IN THE SPHERE OF ENSURING THE PERMISSION SYSTEM

Іщенко І.І., к.ю.н.,
начальник,

Головне управління Національної поліції у Чернігівській області

ORCID ID: 0000-0003-0873-5207

В статті звертається увага, що у зв'язку із повномасштабним вторгненням росії масштаби загроз незаконного обігу зброї лише зростає, тому одним із прямих наслідків війни є збільшення ризиків втрати контролю над обігом та використанням зброї, що в разі актуалізує здійснення превентивної діяльності Національної поліції у сфері забезпечення дозвільної системи.

Акцентовується увага, що запровадження та функціонування Єдиного реєстру зброї має безперечно превентивний характер, сприяючи системній превенції незаконного обігу зброї шляхом впорядкування та відслідковування її повного життєвого циклу з моменту виробництва, знайдення, добровільної здачі, імпорту (взяття на облік) до експорту, знищення (зняття з обліку), що сприятиме формуванню умов для попередження її незаконного обігу та підвищенню ефективності контролю за дотриманням законодавства в сфері обігу зброї. Наголошено, що діджиталізація послуг у сфері обігу зброї дозволить усунути низку потенційних корупційних ризиків.

Серед інформаційно-технологічного інструментарію у сфері запобігання та протидії незаконному обігу зброї виділено наступні інструменти: 1) попередження незаконного обігу зброї та контролю її обігу; технологічні системи виявлення зброї на основі штучного інтелекту, комунікативно інтегровані з аналітичними ресурсними центрами; інформаційно-технологічні системи обліку та контролю процесів обігу зброї; 2) виявлення та розслідування злочинів із застосуванням зброї.

Ключові слова: превентивна діяльність, превентивні заходи, контроль, органи Національної поліції, дозвільна система, об'єкти дозвільної системи, діджиталізація, обігу зброї, єдиний реєстр зброї.

The article draws attention to the fact that in connection with the full-scale invasion of Russia, the scale of threats of illegal arms trafficking is only increasing, therefore one of the direct consequences of the war is an increase in the risks of losing control over the circulation and use of arms, which many times actualizes the implementation of preventive activities of the National Police in the field provision of the permit system.

Attention is drawn to the fact that the introduction and functioning of the Unified Register of Weapons has an unquestionably preventive nature, contributing to the systematic prevention of the illegal circulation of weapons by organizing and monitoring its complete life cycle from the moment of production, finding, voluntary surrender, import (recording) to export, destruction (removal of accounting), which will contribute to the formation of conditions for preventing its illegal circulation and increasing the effectiveness of control over compliance with legislation in the field of weapons circulation. It was emphasized that the digitization of services in the field of weapons circulation will allow to eliminate a number of potential corruption risks.

Among the information and technological tools in the field of prevention and countermeasures against the illegal circulation of weapons, the following tools are highlighted: 1) prevention of illegal circulation of weapons and control of their circulation; technological systems of weapon detection based on artificial intelligence, communicatively integrated with analytical resource centers; information and technological systems of accounting and control of weapons circulation processes; 2) detection and investigation of crimes involving the use of weapons.

Key words: preventive activity, preventive measures, control, National Police bodies, permit system, objects of the permit system, digitalization, weapons circulation, unified weapons register.

Постановка проблеми. Як відмічається в Глобальному дослідженні незаконного обігу вогнепальної зброї Організації Об'єднаних Націй незаконний обіг вогнепальної зброї суттєво впливає на ситуацію в усіх частинах світу. Це дуже серйозна проблема з огляду на безпеку громадян, а також центральна проблема для правоохоронних органів, зокрема в контексті заходів, які вони здійснюють. При цьому вогнепальна зброя виступає інструментом у багатьох випадках насильства, зокрема вбивств. В цілому понад 50 відсотків убивств, який відбуваються по всьому світу за рік, здійснюються за допомогою вогнепальної зброї. Ще однією тенденцією є використання зброї організованими злочинцями, а також для підтримки операцій, пов'язаних зі збройними конфліктами та тероризмом. Такий самий зв'язок простежується із вилученням наркотиків [1, с. 7, 17, 18]. За даними Центру безпекових досліджень СЕНСС новим «трендом» 2020 року в Україні також стало використання зброї з метою викрадення людей та вимагання. Збільшення кількості викрадень людей з метою вимагання так званого викупу або іншої матеріальної вигоди також підтвердили респонденти серед правоохоронців під час проведених СЕНСС експертних інтерв'ю восени 2020 року [2].

Наведене засвідчує, що ефективне здійснення превентивної діяльності Національної поліції у сфері забезпечення дозвільної системи дозволяє не лише не допустити

порушення вимог дозвільної системи, але й попередити більш тяжкі наслідки незаконного обігу зброї – злочини проти життя, здоров'я, волі особи, терористичні акти тощо.

При цьому незаперечним є той факт, що «війни створюють умови для накопичення зброї, часто поза прямим державним контролем» [3], що підтверджується статистичними даними, які засвідчують, що останні десять років характеризуються значним збільшенням кількості правопорушень із застосуванням зброї та вибухівки в Україні.

Відмінною рисою незаконного обігу зброї є те, що окрім збільшення обсягів, змінюються і його якісні характеристики: він набуває організованого і транснаціонального, а в періоди загострень соціально-економічних протиріч – і політичного характеру. Підтвердженням цього є війна, що триває з 2014 року. Окрім дестабілізації політичної ситуації, суттєвої шкоди, що завдається соціально-економічним відносинам в Україні тощо, збройний конфлікт є джерелом, що підживлює незаконний обіг зброї, сприяє незаконному потраплянню її вглиб країни. Крім того, вихід озброєння з-під контролю держави, безперечно, впливає на воєнну безпеку країни [4, с. 7].

Власне повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року, що спричинило «найбільшу сухопутну війну в Європі з часів Другої світової, в якій високоінтенсивний індустріальний конфлікт поєд-

нується зі стратегією масштабної народної оборони» [3], може призвести до більш негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На важливість дослідження проблематики превентивної (профілактичної) діяльності підрозділів Національної поліції щодо обігу зброї звертали увагу вчені-адміністративісти, зокрема: О. М. Бандурка, Ю. Є. Белінський, П. Д. Біленчук, І. А. Галаган, В. А. Гуменюк, О. В. Джафарова, С. В. Діденко, В. О. Заросила, С. В. Лихачов, О. В. Негодченкао, С. О. Шатрава тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. 3 березня 2022 року Верховна Рада України, констатуєчи акт збройної агресії російської федерації проти суверенітету України, беручи до уваги прагнення цивільних осіб до активної участі у національному спротиві, прагнучи захистити життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку людини як найвищої соціальної цінності, враховуючи положення ч. 1 ст. 65 Конституції України, згідно з якою захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України, ухвалила Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» № 2114-IX [5]. Відповідно до ст. 1 Закону у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії російської федерації та/або інших держав, у тому числі отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених Міністерством внутрішніх справ України.

Безпосередньо одразу після повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України в Києві почали масово озброювати цивільне населення. Вже ввечері 24 лютого 2022 почали видавати автомати за дуже спрощеною процедурою, таким чином, тисячі одиниць автоматичної вогнепальної зброї були видані громадянам для захисту свого міста. Окрім цього, в перші години першого дня війни, за інформацією Міністерства внутрішніх справ України, у м. Києві міській територіальній обороні та добровільним територіальним формуванням громадян було видано понад 10 000 автоматів. А ось, наприклад, у м. Суми 24 лютого 2022 року зброю та боєприпаси видавали всім тим, хто хотів, без фіксації документів та будь-яких обліків [6, с. 182]. Така ж сама ситуація була й в інших містах України, що призвело до стрімкого збільшення кількості вогнепальної зброї у цивільного населення.

За даними Національної поліції упродовж 2023 року кількість виявлених фактів незаконного поводження зі зброєю збільшилася на 18% (з 4,5 тис. до 5,3 тис.), що безпосередньо пов'язано зі зростанням кількості зброї та боєприпасів у цивільного населення країни, зокрема трофейної, унаслідок продовження збройної агресії рф проти України [7]. Лише за 2023 рік органами поліції вилучено 5,2 тис. одиниць вогнепальної зброї, у тому числі 1,6 тис. – автоматичної, 995 – нарізної, 1,7 тис. – переробленої на вогнепальну та іншої вогнепальної зброї, 34,6 тис. гранат, мін, боєприпасів та вибухових пристроїв, 921 гранатомет, понад 2,9 тис. вибухових речовин та 1,8 млн набоїв [7].

Наведені вище статистичні дані свідчать не лише про пряму кореляцію воєнних конфліктів зі збільшенням кількості злочинів із застосуванням зброї та вибухівки, але й про кореляцію зі зростанням кількості незареєстрованої зброї, і, відповідно, незаконного її обігу та неконтрольованого використання, що підтверджується й збільшенням кількості осіб, засуджених за ст.ст. 262-264 Кримінального кодексу України. Наприклад за 2019 рік, за даними органів прокуратури серед 6204 порушень закону, що були кваліфіковані як незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових речовин, лише 100 випадків припали на власників офіційно зареєстрованої мисливської зброї [8]. При цьому

незареєстрована зброя – це не лише потенційне знаряддя злочину, але й ризик для її власника та його оточення, зокрема як джерело нещасних випадків.

У зв'язку із повномасштабним вторгненням росії у 2022 році рівень та масштаби загроз незаконного обігу зброї лише зросли. Тому одним із прямих наслідків війни є збільшення ризиків втрати контролю над обігом та використанням зброї, що в разі актуалізує здійснення превентивної діяльності Національної поліції у сфері забезпечення дозвільної системи.

В контексті наведеного слід відмітити, що 23 червня 2023 року запрацював «Єдиний реєстр зброї» (далі – ЄРЗ). Відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ від 10 січня 2022 року № 2 «Про затвердження Положення про функціональну підсистему «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ» [9] метою обробки інформації в ЄРЗ є: ідентифікація предметів або вибухових матеріалів; автоматизація процесів інформаційного, довідкового, організаційного та технологічного забезпечення у сфері обігу предметів та вибухових матеріалів, фіксації фактів викрадень та втрат предметів та вибухових матеріалів; забезпечення державою ефективного контролю у сфері обігу предметів та вибухових матеріалів, запобігання викраденням та втратам предметів та вибухових матеріалів; сприяння своєчасності прийняття управлінських рішень у сфері обігу предметів та вибухових матеріалів та за фактами викрадень і втрат предметів та вибухових матеріалів. За рік функціонування ЄРЗ було подано 355 тисяч заяв, з яких 337 тисяч вже опрацьовано та видано дозволи [10]. При цьому досвід зарубіжних країн засвідчує, що офіційно зареєстрована цивільна зброя використовується при вчиненні умисних злочинів менш ніж у 0,001% випадків від загальної кількості злочинів [11]. Якщо зброя зареєстрована, то люди рідко її використовують для вчинення злочинів, частіше для самозахисту. Бо зареєстрована зброя маркована, нарізна. Тобто, якщо її застосовувати під час вчинення злочину, то шанс його розкрити більший [12]. Сьогодні за інформацією Міністерства внутрішніх справ України випадків використання легальної зброї (включно з необережними поводженням та випадками застосування зброї для необхідної оборони), є надзвичайно мало. У загальній масі злочинів цей показник не перевищує 0,00006%, а серед насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї – 0,001% [11].

Тобто функціонування ЄРЗ має безперечно превентивний характер, сприяючи системній превенції незаконного обігу зброї шляхом впорядкування та відслідковування її повного життєвого циклу з моменту виробництва, знайдення, добровільної здачі, імпорту (взяття на облік) до експорту, знищення (зняття з обліку), що сприятиме формуванню умов для попередження її незаконного обігу та підвищенню ефективності контролю за дотриманням законодавства в сфері обігу зброї. Окрім того діджиталізація послуг у сфері обігу зброї дозволить усунути низку потенційних корупційних ризиків.

На сьогоднішній день актуальним залишається прийняття Закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю», який було прийнято за основу із скороченим строком підготовки у лютому 2022 році. Зі змісту проекту зазначеного закону доречним є звернення до ст. 47 «Перевірки дотримання умов зберігання цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї», яка закріплює: 1) перевірки дотримання умов зберігання цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, здійснюються не рідше ніж раз на три роки або за рішенням суду органами Національної поліції України за місцем постійного або тимчасового зберігання зброї у формі обстежень (перевірок); 2) у разі виявлення порушення умов зберігання цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів, визначених законодавством, уповноважена особа Націо-

нальної поліції України, яка проводила перевірку, винести припис про усунення виявлених порушень, який підпис вручається власнику зброї; 3) припис, винесений юридичній особі підлягає виконанню протягом тридцяти робочих днів з моменту його вручення; 4) припис, винесений фізичній особі підлягає виконанню протягом десяти робочих днів з моменту його вручення; 5) власник зброї зобов'язаний надати докази усунення порушень умов зберігання цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів уповноваженій особі, яка винесла припис про усунення виявлених порушень, або надати інформацію про оскарження зазначеного припису в суді; 6) невиконання припису власником зброї є підставою припинення дії Посвідчення власника зброї особи щодо якої було винесено припис про усунення виявлених порушень; 7) результати перевірок дотримання умов зберігання вогнепальної зброї вносяться до Реєстру [13].

Хотілось би зазначити, що нормами зазначеного проекту закону встановлюються строки перевірки дотримання умов зберігання цивільної вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, та становлять не рідше ніж раз на три роки або за рішенням суду. Зазначеною правовою нормою не здійснюється розмежування відносно кого здійснюється перевірка, це стосується фізичної чи юридичної особи. В дійсності на сьогоднішній день у відповідності до відомчих нормативних актів зазначається, що об'єкти дозвільної системи інспекторами дозвільної системи та дільничними офіцерами поліції обстежуються *щокварталу*, а об'єкти, де зберігається велика кількість зброї (20 чи більше одиниць), і базові склади вибухових матеріалів і речовин – *щомісяця*. Зазначені строки забезпечують відповідними суб'єктами дотримуватися вимог, які стосуються умов зберігання об'єктів дозвільної системи. В той же час, що стосується громадян, то передбачено, що перевірка порядку зберігання зброї громадянами проводиться дільничними офіцерами поліції не рідше одного разу на три роки [14]. У зв'язку із зазначеним потребує чіткого законодавчого врегулювання порядку контролю за об'єктами дозвільної системи органами Національної поліції у запропонованому проекті закону.

Окрім того слід погодитися із Миронюк С., що легалізація права володіння цивільною вогнепальною зброєю повинна запроваджуватись в разі наявності чіткого нормативно-правового регулювання та практики дотримання головних принципів: забезпечення легального обігу вогнепальної зброї та жорсткого контролю за її реалізацією в спеціалізованих ліцензованих закладах торгівлі; створення та забезпечення ведення, в тому числі захисту єдиного реєстру вогнепальної зброї; максимальна ідентифікація власників такої зброї; унеможливлення формальних процедур отримання дозволу на зброю; створення можливостей для навчання власників зброї та надання відповідних документів, які підтверджують високий рівень таких знань та вмінь; належний контроль за дотриманням умов та правил зберігання, перевезення та використання такої мисливської зброї, перевірки не повинні мати формальний характер, походження патронів які використовуються для відстрілу з цієї зброї, повинно бути легальне, патрони повинні бути дозволеного маркування, без дообладнання та переробки з метою посилення бойової дії; запровадження процедури зупинення та позбавлення дозволу на зброю; використання електронних ресурсів, зокрема мобільного застосунку «Дія» для інформування власників зброї про необхідність продовження терміну дії дозволів на зброю, оформлення договорів страхування, проведення періодичного огляду або відстрілу зброї тощо [15, с. 34].

У березні 2021 року у м. Кіото відбувся 14-й Конгрес ООН із запобігання злочинності та кримінального судочинства, на якому, серед іншого, було ухвалено Кіотську декларацію «Активізація заходів із попередження злочинності, кримінального правосуддя і забезпечення вер-

ховенства права: назустріч здійсненню Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року» [16]. У Декларації не лише окреслено виклики та завдання, які постали перед міжнародною спільнотою, але й визначено конкретні заходи щодо попередження злочинності. За результатами семінару-практикуму на тему «Сучасні тенденції у сфері злочинності, останні зміни та нові рішення, зокрема використання сучасних технологій як засобів скоєння злочинів та інструменту боротьби зі злочинністю», проведеного в рамках 14-го Конгресу ООН було сформульовано ряд заходів та рекомендацій щодо попередження незаконного обігу зброї, зокрема [16]: державам-членам слід оцінити потребу вироблення окремої політики щодо володіння моделями для 3D-друку, які дозволяють незаконно виготовляти основні компоненти вогнепальної зброї та щодо незаконного обігу таких моделей; необхідність підтримки застосування нових технологій для маркування вогнепальної зброї, обліку, відстеження та знищення маркованої вогнепальної зброї з метою попередження неліцензованого виробництва вогнепальної зброї, її незаконної переробки та відновлення, організації витоку та незаконної онлайн торгівлі вогнепальною зброєю; впровадження нових технологій для управління запасами та забезпечення охорони у сфері вогнепальної зброї, а також питання щодо використання нових технологій для складського обліку та моніторингу та захисту зброї під час її перевезення; державам-членам слід частіше проводити перехресні перевірки баз даних, використовувати Big Data та нові технології для підвищення захисту цифрових документів та забезпечувати прозорість законної торгівлі зброєю.

Загалом якісні та кількісні технологічні зміни, що відбуваються у світі, та прискорена швидкість таких процесів з одного боку, зумовлюють необхідність пошуку шляхів адаптації до трансформаційних умов сучасного «технологічного» та «цифрового» суспільства в умовах сучасних глобальних викликів, а з іншого боку – саме стрімкий розвиток нових технологій детермінує та надає можливість здійснення інноваційної модернізації підходів до структурної організації, функцій, механізмів і методів реалізації завдань публічної адміністрації [17, с. 210], а тому вбачається, що технологізація та інформатизація у сфері забезпечення дозвільної системи є одними із перспективних напрямків підвищення ефективності та результативності превентивної діяльності Національної поліції.

Так, Джафарова О. та Лукашевич С. серед технологічних застосунків, які використовуються у сфері запобігання злочинів із використанням вогнепальної зброї виділяють такі види: 1) застосунки для контролю обігу легальної вогнепальної зброї (аналітичний функціонал вітчизняного «Єдиного реєстру зброї»; 2) аналітично-інформаційні системи виявлення та розслідування правопорушень (Shotspotter, CaseBuilder Crime Gun, інформаційно-аналітична система кримінального аналізу «RICAS», функціонал Kyiv Smart Safe City); 3) інформаційні методики нормотворчості [18, с. 864].

Зокрема технологічна платформа SafetySmart™, розроблена компанією в галузі технологій громадської безпеки, яка надає рішення на основі штучного інтелекту та даних для правоохоронних органів і фахівців з безпеки SoundThinking, Inc., включає декілька взаємointегрованих інформаційно-аналітичних систем, зокрема: ShotSpotter® [19]; CrimeTracer™ [20]; CaseBuilder™ [21]; CaseBuilder Crime Gun [22]; SafePointe™ [23].

Важливе значення в контексті запобігання незаконного обігу зброї на сьогодні також має розвиток технологій біометрії у зверненні зі зброєю (використання біометричних пістолетів, сейфів тощо) [24, с. 312]. Біометричні сейфи для зброї сьогодні є більш розповсюдженою технологією, водночас технології біометричної зброї також стрімко розвиваються. У США збройова компанія LodeStar [25] у 2022 році

продемонструвала «розумний» пістолет LS9, оснащений біометричним обладнанням для розпізнавання власника. У пістолет LS9 інтегрований сканер відбитків пальців і чіп зв'язку ближнього радіуса дії (NFC). Чіп активується за допомогою програми на смартфоні. Також додана панель ПІН-коду, як запасний варіант для розблокування – сканер може не розпізнати вологі або травмовані пальці. Пістолет може бути авторизований як для одного власника, так і для декількох людей. Якщо ж біометрія стрілка не співпаде з даними, які внесені в пістолет – зброя відключиться і вистрілити з нього буде вже не можна. Таким чином, втрачений, вкрадений або відібраний пістолет виявиться марний, що особливо актуально для поліції або, наприклад, охоронців в'язниць [26]. Біометричний пістолет Biofire Smart Gun також було розроблено американською компанією Biofire. Як відзначають представники компанії, зброя повністю ізольована від будь-яких з'єднань без Wi-Fi, Bluetooth або GPS, що розвіює побоювання, що розумну зброю можна відключити віддалено [27]. Загалом персоналізована зброя здатна підвищити безпеку вогнепальної зброї на цілих 25%, фактично виключивши нещасні випадки з вогнепальною зброєю у дітей, самогубства з використанням чужої вогне-

пальної зброї та жертв злочинів, скоєних з використанням вогнепальної зброї, яка була викрадена [28].

Висновки. Загалом серед інформаційно-технологічного інструментарію у сфері запобігання та протидії незаконному обігу зброї можна виділити інструменти: 1) попередження незаконного обігу зброї та контролю її обігу (технології біометрії у сфері обігу зброї (біометрична зброя, біометричні сейфи); технологічні системи виявлення зброї на основі штучного інтелекту, комунікативно інтегровані з аналітичними ресурсними центрами; інформаційно-технологічні системи обліку та контролю процесів обігу зброї); 2) виявлення та розслідування злочинів із застосуванням зброї (інтелектуальні акустичні системи датчиків та алгоритмів, які в режимі реального часу здійснюють ідентифікацію звуків пострілів і передають координати місця події; інформаційно-пошукові та інформаційно-аналітичні системи управління записами та відстеженням незаконного обігу зброї; інтелектуальні системи управління розслідуваннями злочинів із застосуванням вогнепальної зброї; інформаційно-аналітичні системи кримінального аналізу, балістичного обліку; інтерактивні онлайн-інструменти ідентифікації вогнепальної зброї).

ЛІТЕРАТУРА

1. Глобальне дослідження незаконного обігу вогнепальної зброї. Публікація Організації Об'єднаних Націй. 2020. URL: https://www.unodc.org/documents/firearms-protocol/2021/Global_Study_Compedium_UKR.pdf
2. Результати дослідження «Незаконний обіг і використання зброї в Україні у 2020». Центр безпекових досліджень «СЕНСС». URL: <https://censs.org/illcit-arms-2020/#>
3. Галеотті М., Арутюнян А. Мир і розповсюдження зброї. Російсько-українська війна і нелегальна торгівля зброєю. 2023. URL: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2023/03/Mark-Galeotti-Anna-Arutunyan-Peace-and-proliferation-The-Russo-Ukrainian-war-and-the-illegal-arms-trade-UKRAINIAN-March-2023.pdf>
4. Діяльність підрозділів превентивної діяльності Національної поліції щодо запобігання правопорушенням у сфері обігу вогнепальної зброї: навч.-практ. посібник / Фоменко А.С., Бахчев К.В., Дудоров О.О. та ін. Дніпро: держ. ун-т внутр. справ, 2023. 112 с.
5. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>
6. Казначеев Д., Бодирев Д. Аналіз деяких проблемних питань легалізації обігу зброї в умовах воєнного стану. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. ч. 1. № 4 (81). С. 181–185.
7. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_NPU_2023.pdf
8. Климчук О. Нелегальна зброя в Україні: скільки її та як її вилучити. URL: <https://www.dw.com/uk/a-52763579>
9. Про затвердження Положення про функціональну підсистему «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ: наказ Міністерства внутрішніх справ від 10 січня 2022 року № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-22#Text>
10. До Єдиного реєстру зброї вже подано 355 тисяч заявок, 337 тисяч з них – оброблено і надано відповідні дозволи. Міністерство внутрішніх справ. URL: <https://mvs.gov.ua/news/do-jedinogo-rejestru-zbroji-vze-podano-355-tisiac-zaiavok-337-tisiac-z-nix-obrobлено-i-nadano-vidpovidni-dozvoli-sergii-sumskii>
11. Про право на цивільну вогнепальну зброю: пояснювальна записка до проекту Закону України. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/9a2e09c7-f74d-461a-a8b5-f8524ab1bd1f](https://itd.rada.gov.ua/9a2e09c7-f74d-461a-a8b5-f8524ab1bd1f)
12. Експерт озвучив дискусійні та позитивні моменти законопроекту про право на цивільну вогнепальну зброю. URL: <https://uplan.org.ua/news/ekspert-ozvuchiy-dyskusii-ta-pozytyvni-momenty-zakonoproiektu-pro-pravo-na-tsyvilnu-vohnepalnu-zbroiu/>
13. Про право на цивільну вогнепальну зброю: проект Закону № 5708 від 25 червня 2021 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/795744>
14. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0637-98>.
15. Миронюк С. Особливості реалізації дозвільної та контрольної функції національної поліції у сфері обігу вогнепальної зброї в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 28–34.
16. Fourteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Report of the Fourteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Kyoto, 7–12 March 2021. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/Congress/documents/ACONF234_16_V2102028.pdf
17. Куркова К. Інформаційні технології в умовах воєнного стану в контексті оновлення парадигми публічного адміністрування у сфері забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні. *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2023). Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 209-210.
18. Джафарова О.В., Лукашевич С.Ю. Сучасні інформаційно-аналітичні методики запобігання кримінальним правопорушенням проти життя та здоров'я, що вчиняються із застосуванням вогнепальної зброї. *Наукові перспективи*. 2023. № 11 (41). С. 858-867.
19. SHOTSPOTTER® The Leading Gunshot Detection System. URL: <https://www.soundthinking.com/law-enforcement/leading-gunshot-detection-system/>
20. CRIMETRACER™ (formerly COPLINK X) URL: <https://www.soundthinking.com/law-enforcement/crime-analysis-crimetracer/>
21. CASEBUILDER™ (formerly ShotSpotter Investigate) URL: <https://www.soundthinking.com/law-enforcement/investigation-management-casebuilder/>
22. CASEBUILDER™ CRIME GUN (formerly ShotSpotter Gun Crime Management) URL: <https://www.soundthinking.com/law-enforcement/crime-gun-casebuilder-crime-gun/>
23. SAFEPOINTE™. URL: <https://www.soundthinking.com/security/weapons-detection/>
24. Тесленко В. Детермінанти та запобігання незаконному обігу зброї в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 310-313.
25. LodeStar. URL: <https://lodestarworks.com/>
26. У США розробили і випробували «розумний» пістолет з біометрією даних. Слово і Діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovovidio.ua/2022/01/23/novyna/svit/ssha-rozrobily-viprobuvay-rozumnyj-pistolet-biometriyeyu-danux>
27. The Biofire Smart Gun. URL: <https://smartgun.com/>
28. LodeStar. URL: <https://lodestarworks.com/>

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ СУДДЯМИ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED DURING THE INVESTIGATION OF THE ACCEPTANCE OF THE OFFER, PROMISE OR RECEIPT BY THE JUDGES UNDUE ADVANTAGE

Ушканенко Е.О., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

ORCID ID: 0009-0008-1057-8531

Корупція у суддівській системі підриває довіру до неї на міжнародному та державному рівнях. Ефективність досягнення завдань кримінального провадження у процесі розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди залежить від оптимального поєднання процесуальних дій, організаційних і тактичних засобів, а отже, комплексного поєднання кримінальної процесуальної форми та криміналістичного забезпечення розслідування. У центрі вказаної діяльності – обставини, які підлягають доказуванню (ст. 91 КПК України, з точки зору науки кримінального процесу), або – обставини, що підлягають встановленню (з точки зору науки криміналістики). Підкреслено, що встановлення обставин, які підлягають доказуванню згідно ст. 91 КПК України, є обов'язком суб'єкта, який здійснює досудове розслідування щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. На них ґрунтуються обставини, що підлягають встановленню, які розширюють уявлення про розслідуване кримінальне правопорушення, дозволяють з'ясувати додаткові ознаки, які враховують індивідуальність механізму конкретного кримінального правопорушення. Вказане продемонстровано у межах наукової статті. Наприклад, обґрунтовано, що перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди згідно КПК України, має бути розширений, і до нього додана така обставина як «з'ясування підстав для особливого порядку кримінального провадження згідно глави 37 КПК України». Окрім того, встановлюючи подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини його вчинення), окрім аналізу складу кримінального правопорушення згідно ст. 368 КК України, варто формувати більш широкую й змістовну інформаційну модель, й встановлювати обставини, що стосуються цілісної криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Обґрунтовано, що визначаючи обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, варто приділяти увагу: кримінально-правовій складовій (ст. 368 КК України), кримінально-процесуальній (ст. 91 КПК України) та криміналістичній складовій (виходячи із даних криміналістичної характеристики кримінального правопорушення та особливостей його розслідування).

Ключові слова: криміналістична характеристика, предмет неправомірної вигоди, корупція, встановлення обставин, кримінальне правопорушення.

Corruption in the judicial system undermines trust in it at the international and state levels. The effectiveness of achieving the objectives of criminal proceedings in the process of investigating the acceptance of an offer, promise, or receipt of undue benefit by judges depends on the optimal combination of procedural actions, organizational and tactical means, and therefore, a complex combination of the criminal procedural form of the investigation and its forensic support. At the center of the specified activity are circumstances that are subject to proof (Article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, from the point of view of the science of the criminal process), or - circumstances that are to be established (from the point of view of the science of criminology). For example, it is well-founded that the list of circumstances subject to proof in criminal proceedings regarding the acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit by judges under the Code of Criminal Procedure of Ukraine should be expanded, and such a circumstance as "clarification of the grounds for a special order of criminal proceedings under Chapter 37 of the Criminal Procedure Code of Ukraine". In addition, establishing the event of the criminal offense (time, place, method and other circumstances of its commission), in addition to the analysis of the composition of the criminal offense according to Art. 368 of the Criminal Code of Ukraine, it is necessary to form a broader and meaningful information model, and to establish the circumstances related to the integral criminalistic characteristics of accepting an offer, promise or receiving an undue benefit by judges. It is well-founded that when determining the circumstances to be established during the investigation of the acceptance of an offer, promise or receipt of an undue advantage by judges, it is worth paying attention to: the criminal-legal component (Article 368 of the Criminal Code of Ukraine), the criminal-procedural component (Article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) and the forensic component (based on the data of the forensic characteristics of the criminal offense and the specifics of its investigation).

Key words: forensic characteristics, object of illegal gain, corruption, establishment of circumstances, criminal offense.

Постановка проблеми. Протидія корупції в сфері правосуддя є однією з найбільш актуальних суспільно-правових проблем. Неправомірна вигода як кримінально каране корупційне явище в судовій системі України є предметом особливої уваги міжнародної спільноти, недопущення таких фактів є обов'язковою вимогою щодо євроінтеграції нашої держави. Корумповані зв'язки серед представників судової влади викликають об'єктивну стурбованість суспільства щодо прийняття суддями правосудних рішень. Найнебезпечнішим виявом корупції є одержання неправомірної вигоди, що підриває довіру до суддівської системи України на міжнародному та державному рівнях.

Проведені дослідження дають підстави стверджувати про досить високі статистичні показники щодо вчинених кримінальних правопорушень та недостатньо ефективну діяльність правоохоронних органів з реагування на такі

прояви. Слід додати, що засудження судді за вчинення корупційного кримінального правопорушення – факт винятковий. Зокрема, згідно звіту про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види покарань, у 2022 році за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК України, було засуджено 6 суддів, а у 2023 році – 4 особи [1].

Водночас, офіційні статистичні дані лише частково відображають реальні показники щодо вчинення даних кримінальних правопорушень унаслідок високого рівня їх латентності, складності виявлення та документування, застосування обставин кримінального провадження, застосування правопорушниками та іншими зацікавленими особами заходів з приховання та спроб уникнення відповідальності. Проведеним анкетуванням з'ясовано, що виявлення та розслідування одержання неправомірної вигоди

мірної вигоди суддями об'єктивно ускладнено: приховуванням зацікавленими особами у винесенні неправосудного рішення факту отримання неправомірної вигоди суддею; наявністю системи корупційних зв'язків, «кругової поруки», у тому числі у правоохоронних органах; домовленостями між суддею і зацікавленою особою про отримання неправомірної вигоди нематеріального характеру, а також у формі надання різних послуг; недостатній рівень знань та практичний досвід працівників правоохоронних органів щодо розслідування даного виду кримінальних правопорушень тощо.

Ефективність досягнення завдань кримінального провадження у процесі розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди суддями залежить від оптимального поєднання процесуальних дій, організаційних і тактичних засобів, а отже, комплексного поєднання кримінальної процесуальної форми та криміналістичного забезпечення розслідування. У центрі вказаної діяльності – обставини, які підлягають доказуванню (ст. 91 КПК України, з точки зору науки кримінального процесу), або – обставини, що підлягають встановленню (з точки зору науки криміналістики).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою розкрито у таких наукових працях сучасних дослідників: С.В. Чичирка «Основи виявлення та розслідування окремих проявів корупційної діяльності у правоохоронних та судових органах» (2011) [2]; О. В. Пчеліної «Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності» (2017) [3]; А. В. Шевчишена «Доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (2019) [4]; Д. О. Шумейка «Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (2019) [5]; Ю.О. Андрейка «Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою» (2020) [6] та ін. Розроблено рекомендації з протидії деяким різновидам кримінальних правопорушень, пов'язаних із отриманням неправомірної вигоди, зокрема суддями. Наприклад, окремі положення викладено в дисертаційному дослідженні В.М. Трепака «Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні» (2020) [7].

Однак у юридичній літературі проблематика розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, не була предметом окремого наукового дослідження. Необхідним є формування актуальних рекомендацій щодо розслідування кримінальних правопорушень, а саме шляхом визначення обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні. Окреслені та інші обставини засвідчують актуальність наукової статті.

Метою статті є окреслити обставини, що підлягають встановленню під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Основний зміст. Питання щодо розмежування понять «обставини, що підлягають доказуванню» та «обставини, що підлягають встановленню» є дискусійним.

О.В. Пчеліна відзначає, що конкретизація предмета доказування реалізується через криміналістичне поняття «обставини, що підлягають встановленню», що визначає обставини, які потрібно не просто визначити, розпізнати за певними ознаками, а й виявити, відкрити, розкрити як що-небудь доволі часто приховане. Тому обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, повинні бути не просто встановлені, а підкріплені системою належних, допустимих, достовірних і достатніх

доказів, які вказували б на їх незаперечність [3, с. 270].

Слушним є висновок Р.О. Пиняги, що «обставини, що підлягають встановленню» є категорією криміналістичної методики, а перелік цих обставин наповнюється конкретним змістом і залежить від видової (групової) характеристики кримінальних правопорушень, а також конкретної ситуації розслідування. Цей перелік, поряд із прямими доказами, охоплює різноманітну криміналістично значущу інформацію (проміжні факти й обставини), що виходить за межі предмета доказування, проте має чітке пошуково-пізнавальне спрямування, визначає напрям розслідування [8, с. 113–115].

Особливості збирання, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення важливих для розслідування кримінального провадження обставин визначає конкретний вид кримінального правопорушення. Обставини, що підлягають з'ясуванню, є ширшим за своїм обсягом поняттям, ніж обставини, які підлягають доказуванню (предмет доказування). Відповідно, ці категорії є різними, хоча часто переплітаються між собою [9, с. 155].

Ми цілком розділяємо точку зору вчених, і наголошуємо, що встановлення обставин, які підлягають доказуванню згідно ст. 91 КПК України є обов'язком суб'єкта, який здійснює досудове розслідування щодо розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Однак, обставини, які підлягають встановленню, ґрунтуючись на них, розширюють уявлення про розслідуване кримінальне правопорушення, дозволяють з'ясувати додаткові ознаки, які враховують індивідуальність кримінального правопорушення.

Так, згідно ст. 91 КПК України, у кримінальному провадженні підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [10].

Згідно глави 37 «Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб», п. 2 ч. 1 ст. 480 КПК України, особливий порядок кримінального провадження застосовується стосовно: судді, судді Конституційного Суду України, судді Вишого антикорупційного суду, а також присяжного на час виконання ним обов'язків у суді, Голови, заступника Голови, члена Вищої ради правосуддя, Голови, заступника Голови, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [10].

Отже, по перше, перелік обставин, що підлягають доказуванню згідно КПК України, має бути розширений, і до нього додана така обставина як «з'ясування підстав для особливого порядку кримінального провадження згідно глави 37 КПК України».

Окремі того, доказування в кримінальних провадженнях за ст. 368 КК України складний і повинен враховувати індивідуальність кожного кримінального правопорушення. Встановлення додаткового переліку обставин вчинення кримінального правопорушення повинно позитивно вплинути на з'ясування всіх обставин події.

Встановлюючи подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини його вчинення), окрім аналізу складу кримінального правопорушення згідно ст. 368 КК України, варто формувати більш широкую й змістовну інформаційну модель, й будувати цілісну криміналістичну характеристику прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Так, більшість дослідників криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень визначає як: 1) інформаційну модель типових ознак певного виду (групи) кримінальних правопорушень; 2) ідеальну модель типових зв'язків і джерел доказової інформації; 3) вірогідну модель події; 4) систему даних (відомостей) про кримінальне правопорушення, які сприяють розслідуванню; 5) систему узагальнених фактичних даних, знання яких необхідно для організації розслідування; 6) систему особливостей виду кримінальних правопорушень, що мають значення для розслідування; 7) систему опису криміналістичних значимих ознак кримінальних правопорушень із метою забезпечення їх розслідування та запобігання тощо. Практична значущість цих даних полягає в тому, що при розслідуванні конкретного кримінального правопорушення співставлення наявних даних (що, де, коли, яким чином, за яких обставин тощо) із системою узагальнених відомостей (наукових даних) про кримінальні правопорушення цього виду дозволяє виділити аналогічні за криміналістичні значущими ознаками події та на цій підставі висунути вірогідні версії, врахувати криміналістичні рекомендації щодо подальшого плану розслідування тощо [11, с. 429].

Виходячи із вказаних наукових точок зору та емпіричних даних слід підсумувати, що криміналістична характеристика прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди складається із таких основних елементів: 1) особа правопорушника; 2) спосіб підготовки, безпосереднього вчинення та приховування кримінального правопорушення; 3) слідова картина; 4) обстановка вчинення; 5) предмет посягання. Важливим є аналіз кількісно-якісних характеристик криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Окрема увага повинна бути спрямована на з'ясування ознак предмета неправомірної вигоди, адже дана обставина впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення, грошові кошти й досі залишаються основним предметом прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Оскільки від розміру неправомірної вигоди залежить кваліфікація кримінального правопорушення, предмет неправомірної вигоди повинен отримати грошову оцінку в національній валюті України. Це є необхідним і тоді, коли як неправомірну вигоду було передано майно, у тому числі викрадене, подароване, знайдене тощо. Обов'язковим у кримінальному провадженні є призначення та проведення судово-товарознавчої експертизи.

Акцентуємо увагу на тому, що законодавець не обмежує перелік бляк, як предмету неправомірної вигоди, передбачаючи їх розширення через розвиток суспільних відносин та поліфонічність прагнень і бажань службових осіб, які отримують неправомірну вигоду. У процесі аналізу ст. 368 КК України розглянуто примітку цієї статті, у якій диференційовано розмір неправомірної вигоди на значний (розмір отриманої неправомірної вигоди в 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів гро-

мадян (НМДГ), великий (розмір отриманої неправомірної вигоди у 200 і більше разів перевищує НМДГ) та особливо великий (отримана неправомірна вигода в 500 і більше разів перевищує НМДГ) [12, с. 332].

Ключове значення у структурі криміналістичної характеристики має спосіб вчинення кримінального правопорушення, який може бути різним. Це може бути передавання предмета хабара (неправомірної вигоди) «з рук у руки», перерахування грошових коштів на поточні рахунки в банках, передавання неправомірної вигоди у вигляді подарунка на день народження, у вигляді виконання ремонтних робіт без сплати, надання путівки без сплати її вартості, під виглядом трудової угоди та ін. КК України визначає, що закінченим складом кримінального правопорушення вважається прийняття службовою особою пропозиції чи обіцянки надати неправомірну вигоду.

Способи одержання неправомірної вигоди можуть бути різними і для кваліфікації цього кримінального правопорушення значення не мають. Водночас можна виділити дві головні форми його вчинення:

- просту (полягає в безпосередньому наданні неправомірної вигоди судді, його родичам, членам сім'ї, передавання її через посередника чи третіх осіб);

- завуальовану (факт одержання неправомірної вигоди маскується під зовні законну угоду та виглядає цілком законною операцією як, наприклад, нарахування й виплата заробітної плати чи премії, оплата послуг, консультації, експертизи тощо).

Варто зазначити, що це не вичерпний перелік, оскільки способи передавання неправомірної вигоди постійно вдосконалюються.

Крім того, спосіб вчинення кримінального правопорушення за ст. 368 КК України може виражатися у таких формах: прийняття суддею пропозиції, обіцянки надання неправомірної вигоди; одержання суддею неправомірної вигоди; прохання (вимога) судді щодо надання неправомірної вигоди. Вказані дії можуть бути вчинені за попередньою змовою групою осіб, повторно, або поєднані з вимаганням неправомірної вигоди.

Власне криміналістична характеристика складається за своїм змістом із кількох блоків інформації. Це кримінально-правова складова: характеристика об'єктивної сторони, предмета кримінального правопорушення; суб'єкта кримінального правопорушення, мотиваційної складової вчинення кримінального правопорушення, причинно-наслідкових зв'язків та інших обставин пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Кримінологічна складова: характеристика сфер службової діяльності, об'єктів, де найбільш поширені факти отримання пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди; соціально-психологічна характеристика обставин прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, типова соціально-психологічна характеристика особи правопорушника (одержувача, посередника, надавача неправомірної вигоди); характеристика причин, умов, якісно-кількісних показників, що відображають структуру та динаміку вчинення кримінальних правопорушень, відомостей про типову особистість суддів, які притягаються до кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Оперативно-розшукова складова прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди: характеристика особистості та обставин поведінки особи, яка надає неправомірну вигоду; характеристика ознак, що вказують на підготовку або вчинення кримінального правопорушення, у тому числі й даних про матеріальні статки судді; типова характеристика корупційних та інших зв'язків правопорушників відповідно до сфер життєдіяльності; характеристика типової організаційно-тактичної моделі оперативно-розшукових заходів щодо виявлення, запобігання та документування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Власне криміналістична складова прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди (ґрунтується на відображенні криміналістично значимої інформації і виокремленні закономірностей роботи з нею). Виражається у характеристиці способу та умов прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, способів маскування та приховування злочинних дій, утворюваній слідовій картині; характеристиці типової моделі організації та здійснення слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних, під час кримінального провадження та ін.

Метою протиправної діяльності суб'єкта корупційного кримінального правопорушення є не лише покращення власного майнового становища або пов'язаних із ним осіб, а й отримання можливості розпоряджатися неправомірно отриманими вигодами. Отже, встановлення всіх обставин у хронологічній послідовності та в необхідному обсязі, визначення зв'язків і відносин, виявлення їх властивостей, станів, характеристик учасників технології злочинного збагачення надає можливість повно і правильно усвідомити сутність розслідуваної події, дати їй відповідну правову оцінку, з'ясувати всі обставини, які впливають зі змісту кримінального та кримінального процесуального законів і сприяють об'єктивному розслідуванню [13, с. 178].

Тобто, слід виокремити ще одну обставину, яка підлягає встановленню щодо розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, зокрема: «всебічне дослідження події кримінального правопорушення шляхом формування її криміналістичної характеристики».

Особлива увага повинна бути звернена на встановлення винуватості судді у вчиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення. Так, однією із засад кримінального провадження є презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини. Згідно зі ст. 17 КПК України особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Також, при доведенні винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення передбаченого ст. 368 КК України, необхідно врахувати ставлення особи до вчинюваної нею дії

чи бездіяльності, тобто визначити суб'єктивну сторону протиправної діяльності, якій притаманні такі ознаки як вина, мотив, мета. Ознакою суб'єктивної сторони злочину за ст. 368 КК України є вина у формі прямого умислу. Із цього слід розуміти, що суддя бажає вчинити діяння за ст. 368 КК України й усвідомлює протиправність дій та їх наслідків.

Судді, які отримують неправомірну вигоду, мають на меті отримати вигоду внаслідок вчинення дій або бездіяльності, які суперечать вимогам законодавства, тобто вона є неправомірною, та приховати її результати від суспільства і правоохоронних органів. Відповідно, ця обставина повинна бути з'ясована додатково, адже крім власне розслідування, таким чином буде вирішена функція запобігання кримінальним правопорушенням.

Важливо встановити вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Вимогою п. 7 ч. 2 ст. 291 КПК України є те, що відомості про розмір шкоди завданої кримінальним правопорушенням необхідно зазначати в обвинувальному акті, а згідно з п. 2 ч. 4 цієї ж статті, цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, має бути доданий до обвинувального акта.

Проте в більшості випадків на момент звернення особи із заявою до правоохоронного органу, їй зазвичай надходить лише прохання щодо надання неправомірної вигоди, тобто матеріальна шкода фактично не завдається. Інша ситуація, коли неправомірну вигоду вимагають у особи, чим їй може бути завдана моральна, фізична й матеріальна шкода. Тому всі ці обставини необхідно з'ясувати під час досудового розслідування [14, с. 36-38].

Необхідно приділити увагу й обставинам, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та обставинам, які характеризують особу підозрюваного (обвинуваченого), обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження.

Висновок. Визначаючи обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, варто приділяти увагу: кримінально-правовій складовій (ст. 368 КК України), кримінально-процесуальній (ст. 91 КПК України) та криміналістичній складовій (виходячи із даних криміналістичної характеристики кримінального правопорушення та особливостей його розслідування).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види покарань, за 2022, 2023 роки. *Судова влада України*. https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/statistics/reports/1-PP_2022.pdf; https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/statistics/reports/1-PP_2023.pdf
2. Чичирко С. В. Основи виявлення та розслідування окремих проявів корупційної діяльності у правоохоронних та судових органах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. 21 с.
3. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 568 с.
4. Шевчишен А. В. Доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 624 с.
5. Шумейко Д. О. Розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 256 с.
6. Андрейко Ю. О. Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 283 с.
7. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 481 с.
8. Пиняга Р. О. Розслідування злочинів, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 200 с.
9. Пчеліна О. В. Тактичні завдання розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 155–159.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
11. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін.]. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 544 с.
12. Неклеса О., Юр'єв Д. Актуальна характеристика кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 330-336. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-330-336
13. Пісний В. І. Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного службовою особою у вигляді неправомірної вигоди : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024. 312 с.
14. Доказування в кримінальних провадженнях щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою : навчальний посібник / С.С. Чернявський, А.П. Запотоцький, В.Г. Дрозд, Ю.М. Черноус, Л.В. Гаврилюк та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ; Держ. наук.-досл. ін.-т, 2023. 264 с.

ФОРМИ СПІВУЧАСТІ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

FORMS OF COMPLICITY IN THE STRUCTURE OF ORGANIZED CRIME IN UKRAINE

Воробей П.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики,
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920

Лазарев А.А., к.ю.н., доцент,
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0006-2200-0425

Шишка Р.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-0532-1909

Галуцько В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності
Національного університету «Одеська юридична академія»,
голова ГО «Академія адміністративно-правових наук»
ORCID ID: 0000-0003-1619-5028

У статті розглядаються важливі питання форм співучасті в структурі організованої злочинності. Акцентовується увага на формах співучасті, ознаках та її відмежувальних складових. Аналізуються статистичні показники та тенденції зростання організованої злочинності через призму неналежної та неефективної протидії, що загрожує національній безпеці країни. Зміни, що відбувались у законодавстві про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення в структурі організованої злочинності, ще не дали бажаних результатів. Діяльність злочинних формувань, які діють у різних сферах державного і громадського життя, порушує стабільність, насамперед економічної системи, знижує добробут і безпеку всього суспільства, є основною перешкодою розвитку ринкових відносин, створює загрозу незалежності держави та гальмує її просування в європейський та світовий простір. Підкреслюється, що злочинні організації негативно впливають на кількісний і якісний склад злочинності, розвивають і активно використовують корупційні зв'язки в структурах державної влади, органах місцевого самоврядування, негативно впливають на політичні процеси в регіонах і в державі загалом. Приділяється увага відмежуванню різних форм співучасті, а саме: організованій групі, злочинній організації і злочинній спільноті. Вказується на труднощі, які виникають на практиці при кваліфікації кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними угрупованнями. Акцентовується також увага на тому, що злочинна організація може бути утворена для вчинення одного тяжкого або особливо тяжкого кримінального правопорушення, однак для цього потрібна довготривала і ретельна підготовка. Наголошується на тому, що злочинна організація характеризується високим рівнем організованості, стійкістю, наявністю організатора (керівника), розподілом функцій учасників спільної діяльності, встановленням корупційних зв'язків в органах державної влади, наявністю каналів обміну інформацією тощо. Джерелом формування організованої злочинності є групова злочинність, оскільки частина організованих злочинних об'єднань утворюється в результаті трансформації злочинних груп в організовані групи та злочинні організації.

Ключові слова: боротьба з організованою злочинністю, вдосконалення законодавства України, злочинна група, злочинна організація, злочинна спільнота, організована злочинність, правозастосування, правовідносини, публічне адміністрування, стан злочинності, стійкі злочинні об'єднання.

The article addresses important issues concerning forms of complicity within the structure of organized crime. Attention is drawn to the forms of complicity, their characteristics, and distinguishing components. Statistical data and trends in the growth of organized crime are analyzed through the lens of inadequate and ineffective countermeasures, which threaten the national security of the country. Changes in the legislation on criminal liability for criminal offenses within organized crime structures have not yet yielded the desired results. The activities of criminal formations operating in various sectors of government and public life disrupt stability, primarily of the economic system, lower the welfare and safety of society, act as a major obstacle to the development of market relations, create a threat to the independence of the state, and hinder its progress in the European and global spheres. It is emphasized that criminal organizations negatively affect both the quantitative and qualitative composition of crime, foster the development of corrupt ties in governmental and local government structures, and adversely influence political processes in regions and the country as a whole. The differentiation between various forms of complicity, such as organized groups, criminal organizations, and criminal communities, is highlighted. The difficulties that arise in practice when qualifying criminal offenses committed by organized criminal groups are pointed out. Attention is also drawn to the fact that a criminal organization may be formed to commit a single serious or particularly serious criminal offense, but this requires long-term and thorough preparation. It is noted that a criminal organization is characterized by a high level of organization, stability, the presence of a leader (organizer), the division of functions among participants in joint activities, the establishment of corrupt ties in government bodies, and the availability of information exchange channels, among other things. The source of organized crime is group crime, as part of organized criminal associations are formed as a result of the transformation of criminal groups into organized groups and criminal organizations.

Key words: combatting organized crime, criminal group, criminal organization, criminal community, improvement of Ukrainian legislation, law enforcement, legal relations, organized crime, public administration, stable criminal associations, state of crime.

Вступ. У статті 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. З огляду на це, протидія кримінальним правопорушенням, що посягають на громадську безпеку, повинна бути одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності органів державної влади, правоохоронних і судових органів. Для ефективного забезпечення кримінально-правової охорони держави і суспільства від злочинних посягань в Особливій частині КК України виділено окремий розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки», у якому однією із найбільших загроз для громадської безпеки та невизначеного кола осіб визнано злочинні організації, банди, терористичні групи, терористичні організації, не передбачені законом воєнізовані або збройні формування.

Організована злочинність у структурі злочинності має свої особливості, що є загрозою практично всім видам суспільних відносин, поставлених під охорону законом про кримінальну відповідальність, характеризується множинністю кримінальних правопорушень та їх суб'єктів, високим рівнем організації, професіоналізмом та матеріальним забезпеченням.

Злочинні об'єднання стрімко розвиваються в умовах недостатньої протидії правоохоронної системи, яка сьогодні перебуває на стадії активного реформування.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них досліджували українські вчені О.Ф. Бантишев, Ф.Г. Бурчак, О.О. Кваша, М.Й. Коржанський, М.В. Корнієнко, П.П. Михайленко, В.П. Тихий, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та ін. Попри численні дослідження, значна кількість концептуальних проблем залишаються не вирішеними і потребують подальшого дослідження. Це певною мірою обумовлено відсутністю фундаментального дослідження зазначених вище проблем, яке дало б можливість виробити єдині уніфіковані підходи до підстав кримінальної відповідальності за злочинні об'єднання.

Наявність нормативно-правової бази та теоретичної бази, адекватної ступеню і характеру злочинних об'єднань, визначає ефективність її реалізації та має вирішальне значення для досягнення бажаних для суспільства і держави результатів у боротьбі з організованою злочинністю.

Мета дослідження полягає в необхідності вкотре підкреслити важливість дослідження проблеми організованих форм співучасті, які утворюють злочинні об'єднання, що посягають на громадську безпеку та на невизначене коло осіб. Відсутність ефективної протидії організованій злочинності може призвести до загроз національній безпеці держави. Необхідно показати активну протидію організованим формам злочинності і виробити єдину стратегію боротьби зі злочинністю загалом і з організованою злочинністю зокрема.

Виклад основних положень. Стан злочинності в країні характеризується багатьма чинниками та несприятливими тенденціями. Це, своєю чергою, впливає на кількісні показники кримінальної статистики, а також спричиняє значні якісні зміни. Такий стан справ стосується організованих форм злочинності. Відсутність ефективної протидії організованій злочинності досягла таких масштабів, що стала загрожувати громадській безпеці держави. Прийняття чинного Кримінального кодексу України не вирішило проблеми боротьби зі стійкими злочинними об'єднаннями. Діяльність злочинних формувань, які діють у різних сферах державного і громадського життя, порушує стабільність, насамперед економічної системи,

знижує добробут і безпеку всього суспільства, є основною перешкодою розвитку ринкових відносин, створює загрозу незалежності держави та гальмує її інтеграцію до європейських і світових інституцій. Рівень злочинності залежить від правильної та зваженої кримінально-правової політики держави [1, с. 225-231].

Злочинні організації, як особливо небезпечні форми співучасті, негативно впливають на якісний і кількісний склад злочинності, розвивають і активно використовують корупційні зв'язки в структурах державної влади та органах місцевого самоврядування, негативно впливають на політичні процеси в регіонах і в країні загалом. Стійкі злочинні об'єднання зазначені в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ, які вчинені стійкими злочинними об'єднаннями». У зазначеній постанові акцентується увага на необхідності врахування судами норм про особливості відповідальності осіб, що вчинили злочин у співучасті (статті 26-31 КК України), ознаки організованої групи (ч. 2 ст. 28 КК України) та положення статей Особливої частини КК, що передбачають додаткові ознаки спеціальних видів таких груп та організацій (статті 257 — банда, 258-3 — терористична організація, 260 — воєнізоване та збройне формування) [2, с. 499].

Організована злочинність складається з найнебезпечніших видів співучасті: організованої групи, злочинної організації та злочинної спільноти. Останній вид співучасті (злочинна спільнота) було доповнено до ст. 255 КК Законом України від 4 червня 2020 року. До організованої злочинності належать різні за ступенем суспільної небезпеки форми співучасті, і тому на практиці часто виникають труднощі з їх розмежуванням і кваліфікацією кримінальних правопорушень, учинених у співучасті. Вимогою до законодавчого визначення тієї чи іншої форми співучасті є наявність певних ознак, які дають можливість відмежовувати їх від інших форм співучасті. Якщо йдеться про менш організовану групу, то це може бути група з двох осіб, які за попередньою змовою вчиняють кримінальне правопорушення. Вважається правильним і науково обґрунтованим законодавче встановлення мінімальної кількості осіб для організованої групи — трьох осіб. Підвищена суспільна небезпечність організованої злочинної групи полягає не тільки в її організованості, а й у здатності довготривало здійснювати злочинну діяльність, яка обумовлює вчинення кількох або багатьох кримінальних правопорушень.

Відповідно до тлумачного словника української мови, «стійкість» означає здатність до збереження та виявлення своїх властивостей; вона не піддається руйнуванню, характеризується стабільністю, постійністю та довготривалістю [3, с. 1392]. Законодавча конструкція поняття організованої групи свідчить про її мету — вчинення двох або більше злочинів. Більш досконалою формою співучасті є злочинна організація. До її ознак слід відносити високий рівень організованості, стійкість, наявність організатора (керівника), розподіл функцій між учасниками спільної злочинної діяльності. Злочинна організація може бути створена не тільки для вчинення кількох або багатьох злочинів, а й одного злочину, що вимагає ретельної довготривалої підготовки, або для керівництва та координації злочинної діяльності інших осіб, а також для забезпечення функціонування самої організації та інших злочинних груп. Злочинна організація вважається утвореною з моменту, коли об'єднання набуло всіх обов'язкових ознак, що визначають її як таку. Не має значення, чи передувала створенню організації її діяльність як організованої групи.

Стійкість організованої групи та злочинної організації полягає в їх здатності забезпечувати стабільність і безпеку свого функціонування, ефективно протидіючи

як внутрішнім (наприклад, невизнання авторитету керівника), так і зовнішнім загрозам (наприклад, недотримання правил безпеки щодо правоохоронних органів). Наявність централізованого підпорядкування, чіткий план злочинної діяльності та розподіл функцій є ознаками здатності злочинного об'єднання протидіяти внутрішнім дезорганізуючим факторам.

Ознаками зовнішньої стійкості злочинної організації можуть бути встановлення корупційних зв'язків в органах державної влади, наявність каналів обміну інформацією щодо діяльності конкурентів по злочинному середовищу, створення нелегальних (тіньових) страхових фондів та визначення порядку їх наповнення й використання.

Набуття організованою групою крім ознак внутрішньої, але й ознак зовнішньої стійкості (за наявності ієрархічної побудови та мети вчинення тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень), як правило, свідчить про те, що ця група трансформувалася у злочинну організацію (п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року №13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ, які вчинені стійкими злочинними об'єднаннями»). Ієрархічність злочинної організації полягає у підпорядкованості учасників організатору і забезпечує певний порядок керування таким об'єднанням, а також сприяє збереженню функціональних зв'язків та принципів взаємозалежності його учасників або структурних частин при здійсненні спільної злочинної діяльності (п. 12 зазначеної постанови).

Якщо злочинна організація створюється в результаті об'єднання таких, що раніше існували незалежно одна від одної організованих груп з метою вчинення тяжких чи особливо тяжких кримінальних правопорушень, відповідні дії по об'єднанню цих організованих груп також варто розглядати як створення злочинної організації.

Для відмежування злочинної організації від інших форм співучасті слід звернутися до словника української мови. Слово «організація» походить від давньогрецького «органон», що значить «частина організму», яка виконує певні функції цілого, або від латинського «органум», що означає знаряддя або інструмент для досягнення певних цілей, результатів. Семантичний аналіз терміна «організація» в українській мові приводить до визначення особливості побудови чого-небудь; структура [4, с. 739]. Організована злочинність є особливо небезпечною для суспільства завдяки високій ефективності організації як інструменту досягнення злочинних результатів. Через підвищений рівень суспільної небезпечності вже саме створення злочинної організації є закінченим складом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 255 КК України [2, с. 521, 524, 525].

Злочинні об'єднання (особливо організовані) та вчинені ними кримінальні правопорушення становлять підґрунтя організованої злочинності, зокрема тероризмом, груповою професійною та рецидивною злочинністю, а також іншими злочинами, на вчиненні яких спеціалізуються їх учасники [5, с. 10].

Джерелом формування організованої злочинності є групова злочинність, оскільки частина організованих злочинних об'єднань утворюється в результаті трансформації злочинних груп в організовані групи та злочинні організації. Зв'язок організованої злочинності з рецидивною полягає в тому, що значна частина учасників організованих злочинних об'єднань є раніше судимими за умисні кримінальні правопорушення.

Використання учасниками організованих злочинних об'єднань зброї як знаряддя вчинення кримінальних правопорушень поєднує організовану злочинність зі збройною [4, с. 10]. Практика засвідчує, що організована злочинність у першу чергу посягає на такі об'єкти кримінально-правової охорони, як власність, життя та здоров'я особи, сферу господарської діяльності. Створення досконалої кримінально-правової моделі протидії організований злочинності не дозволить відразу досягти бажаних результатів у боротьбі зі злочинністю загалом та організованою злочинністю, зокрема.

Висновки: Отже, наукові положення щодо форм співучасті в структурі організованої злочинності ґрунтуються на тенденціях зростання організованої злочинності через призму неналежної та неефективної протидії, що становить загрозу публічного адміністрування національної безпеки України. Зміни, що відбувалися в законодавстві про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення в структурі організованої злочинності, не дали очікуваних результатів. Діяльність злочинних формувань, які функціонують у різних сферах державного і громадського життя, порушує стабільність, насамперед, економічної системи, знижує добробут і безпеку всього суспільства, є основною перешкодою на шляху розвитку ринкових відносин, створює загрозу незалежності держави та гальмує її інтеграцію до європейського і світового простору. Доведено, що злочинна організація характеризується високим рівнем організованості, стійкістю, наявністю організатора (керівника), розподілом функцій між учасниками спільної діяльності, встановленням корупційних зв'язків в органах державної влади, наявністю каналів обміну інформацією тощо. Джерелом формування організованої злочинності є групова злочинність, оскільки частина організованих злочинних угруповань утворюється внаслідок трансформації злочинних груп в організовані групи та злочинні організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Vorobey Petro, Nature and significance of the State's criminal law policy. *Amazonia Investiga*. Volume 10 – Num 39/March 2021, pp. 225-231
2. Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монограф. НАН України ; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Є.О. Дідоренка, 2013. 624 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ: Ірпінськ ВТФ «Перун», 2001. 1526 с.
4. Словник української мови : в 11 т. - / [за ред. акад. І.К. Білодіда]. Київ: Наукова думка, 1970-1980. т. 4. 1973. 828.
5. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія Київ: ФОРМ Маслаков, 2018. 426 с.

ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ОБОРОННОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ

ASSIGNMENT AND FUNCTIONS OF MISCELLANEOUS SELF-SUPPORTING ORGANIZATIONS FOR THE SECURITY OF DEFENSE WORK IN UKRAINE

Білий Б.В., здобувач

Науково-дослідного інституту публічного права

У статті визначено завдання органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні як визначені законодавством напрямки діяльності, що реалізуються системою відповідних повноважень в тісній взаємодії з державними структурами, забезпечуючи злагодженість дій на місцевому рівні в контексті загальнонаціональної оборонної політики. Виділено завдання органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні: 1) організація мобілізаційної підготовки та мобілізації; 2) забезпечення національного спротиву; 3) контроль за використанням ресурсів для потреб оборони; 4) підготовка громадян до військової служби; 5) підтримка та забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань; 6) участь у прикордонній обороні; 7) інформування та залучення громадськості у сфері оборонної галузі; 8) організація співпраці з правоохоронними органами та військовим командуванням. Сформовано функції органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні: – нормотворча функція (створення нормативно-правової бази та прийняття управлінських рішень, що сприяє ефективній оборонній політиці на територіальному рівні); – функція мобілізаційної готовності (органи місцевого самоврядування мають забезпечувати підготовку та реалізацію заходів, пов'язаних із мобілізацією людських та матеріальних ресурсів, що передбачає створення резервів, проведення навчань та підготовки населення до можливих кризових ситуацій, організацію роботи з військоматами та іншими державними органами); – функція підтримки оборонних спроможностей на своїх територіях (органи місцевого самоврядування повинні сприяти організації підрозділів територіальної оборони, виділяти фінансування на їх матеріально-технічне забезпечення, а також забезпечувати інфраструктуру, необхідну для розміщення таких підрозділів); – функція соціально-економічного забезпечення оборонної галузі (місцеве самоврядування має сприяти розвитку місцевої економіки з метою підтримки оборонної галузі, що включає стимулювання місцевих підприємств, які беруть участь у виробництві оборонної продукції, створення сприятливих умов для роботи таких підприємств, а також виділення земельних ділянок та ресурсів для будівництва та розширення оборонної інфраструктури); – безпекова функція (органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати громадський порядок під час надзвичайних ситуацій, військових конфліктів або терористичних загроз); – інформаційна функція (органи місцевого самоврядування інформують громадян про мобілізаційні та оборонні заходи, правила поведінки в умовах війни або надзвичайного стану, а також проводять навчальні кампанії з цивільної оборони); – координаційна функція (органи місцевого самоврядування забезпечують ефективну взаємодію між місцевими органами виконавчої влади, військовими підрозділами та громадськими організаціями для єдиної оборонної стратегії); – функція захисту інфраструктури (органи місцевого самоврядування мають забезпечувати охорону критичних об'єктів (енергетики, транспорту, водопостачання, зв'язку тощо) та їх безперебійну роботу на місцевому рівні в умовах надзвичайних ситуацій).

Ключові слова: адміністративне право, децентралізація, захист держави, взаємодія, виконавчі органи, національна безпека, оборонна робота, органи місцевого самоврядування, повноваження, територіальна оборона, військове управління.

The article defines the tasks of local self-government bodies to ensure the work of the defense industry in Ukraine as areas of activity defined by legislation, which are implemented by the system of relevant powers in close cooperation with state structures, ensuring the coherence of actions at the local level in the context of national defense policy. The tasks of local self-government bodies regarding ensuring the work of the defense industry in Ukraine are highlighted: 1) organization of mobilization training and mobilization; 2) ensuring national resistance; 3) control over the use of resources for defense needs; 4) preparation of citizens for military service; 5) support and provision of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; 6) participation in border defense; 7) informing and engaging the public in the defense sector; 8) organization of cooperation with law enforcement agencies and military command. The functions of local self-government bodies to ensure the operation of the defense industry in Ukraine have been formed: – rule-making function (creation of a legal framework and management decision-making, which contributes to effective defense policy at the territorial level); – the function of mobilization readiness (local self-government bodies must ensure the preparation and implementation of measures related to the mobilization of human and material resources, which involves the creation of reserves, conducting exercises and preparing the population for possible crisis situations, organizing work with military committees and other state bodies); – the function of supporting defense capabilities in their territories (local self-government bodies must promote the organization of territorial defense units, allocate funding for their material and technical support, as well as provide the infrastructure necessary for the placement of such units); – the function of socio-economic support of the defense industry (local self-government should promote the development of the local economy in order to support the defense industry, which includes the stimulation of local enterprises involved in the production of defense products, the creation of favorable conditions for the work of such enterprises, as well as the allocation of land plots and resources for the construction and expansion of defense infrastructure); – security function (local self-government bodies must ensure public order during emergency situations, military conflicts or terrorist threats); – informational function (local self-government bodies inform citizens about mobilization and defense measures, rules of conduct in war or state of emergency, and conduct training campaigns on civil defense); – coordination function (local self-government bodies ensure effective interaction between local executive bodies, military units and public organizations for a unified defense strategy); – the function of infrastructure protection (local self-government bodies must ensure the protection of critical facilities (energy, transport, water supply, communication, etc.) and their smooth operation at the local level in emergency situations).

Key words: administrative law, decentralization, defense of the state, interaction, executive bodies, national security, defense work, local self-government bodies, powers, territorial defense, military administration.

Актуальність теми. Ефективна оборонна робота вимагає тісної координації між місцевими органами влади та центральними державними структурами. На практиці це часто стикається з проблемами через нечіткість розподілу повноважень, відсутність належної комунікації та правових колізій, що, в свою чергу, призводить до затримок у прийнятті рішень та реалізації оборонних заходів на місцевому рівні.

Окрім цього, в умовах децентралізації виникають питання щодо розподілу відповідальності за фінансування та матеріальне забезпечення оборонної інфраструктури. Місцеві громади нерідко залишаються з недостатніми ресурсами, що обмежує їхню можливість реагувати на реальні загрози, особливо у прикордонних та східних регіонах.

Огляд останніх досліджень. В сучасних реаліях багато науковців вивчають роль місцевого самоврядування у кон-

тексті зміцнення національної обороноздатності, зокрема: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, Н. Біла-Савченко, Л. Васильченко, В. Воронкова, В. Гаращук, В. Гончарук, В. Зуй, С. Ківалов, І. Коліушко, М. Кравчук, В. Куйбіда, І. Пастух, А. Пухтецька, В. Селезньов, А. Селіванов, Ю. Шемшученко, В. Шкарупа, В. Тимошук та інші.

Однак, проблеми практичних аспектів діяльності органів місцевого самоврядування в умовах новітніх викликів зумовлюють необхідність виявлення та формування більш ефективних правових засад органів місцевого самоврядування в системі суб'єктів забезпечення роботи оборонної галузі.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі правових засад та виявлення проблемних аспектів у взаємодії місцевих органів із державними структурами, сформувати завдання та функції органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні.

Виклад основних положень. Завдання органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні безпосередньо впливають із повноважень, які виділені у відповідному законодавстві, зокрема:

– стаття 15 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ визначає діяльність органів місцевого самоврядування у сфері оборони, зокрема, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад у галузі оборонної роботи забезпечують: підготовку громадян до військової служби, а також загальне військове навчання у воєнний час; припису громадян до призовних дільниць, військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів; призов громадян на строкову військову службу; направлення громадян на навчальні (або перевірочні) і спеціальні збори; організацію та участь у здійсненні на відповідній території заходів, пов'язаних з мобілізаційною підготовкою, територіальною обороною та цивільним захистом; бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час; проведення мобілізації людських, транспортних та інших ресурсів в особливий період; здійснення контролю за використанням і охороною наданих у встановленому порядку для потреб оборони земельних, водних та інших природних ресурсів згідно із законодавством; вирішення згідно із законодавством питань, пов'язаних з наданням частинам, установам, навчальним закладам Збройних Сил України та іншим військовим формуванням, утвореним відповідно до законів України, та правоохоронним органам службових приміщень і житлової площі, інших об'єктів, здійснення контролю за їх використанням, наданням комунально-побутових та інших послуг; організацію виробництва і поставки військам підприємствами та організаціями, що належать до комунальної власності, замовленої продукції, енергетичних та інших ресурсів; сприяння у підтриманні відповідного режиму в прикордонній смузі та у контрольованих прикордонних районах; проведення заходів щодо військово-патріотичного виховання громадян України; здійснення інших повноважень у галузі оборонної роботи, передбачених законами [1];

– згідно статті 8 Закону України «Про національну безпеку України» місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України: 1) заслуховують, за потреби, доповіді посадових осіб правоохоронних органів, що знаходяться на відповідній території, про виконання вимог законодавства щодо забезпечення громадської безпеки та правопорядку; 2) контролюють стан допризовної підготовки і відбору громадян на військову службу, правового і соціального захисту громадян, які мають бути призвані на військову службу, перебувають на військовій службі, звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей; 3) взаємодіють з органами військового управління під час планування та проведення (в

умовах присутності цивільного населення) потенційно небезпечних заходів за участю особового складу Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з використанням озброєння і військової техніки з метою запобігання і недопущення надзвичайних ситуацій, а також ліквідації їх наслідків; 4) інформують громадськість, зокрема через медіа, про свою діяльність у виконанні завдань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони [2];

– стаття 36 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає повноваження в галузі оборонної роботи, зокрема, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать такі делеговані повноваження: 1) забезпечення організації призову громадян на військову службу за призовом осіб офіцерського складу та альтернативну (невійськову) службу, направлення для проходження базової військової служби, підготовки молоді до військової служби; сприяння в організації навчальних (перевірочних) та спеціальних військових зборів; забезпечення доведення до підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також населення розпорядження керівника місцевої державної адміністрації (військової, військово-цивільної) або керівника територіального центру комплектування та соціальної підтримки про проведення заходів мобілізації чи виклик військовозобов'язаних та резервістів до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки; 2) забезпечення на території відповідних населених пунктів ведення персонально-первинного військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, забезпечення бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час; 3) організація та участь у здійсненні заходів, пов'язаних з підготовкою і виконанням завдань територіальної оборони, на відповідній території; 3-1) здійснення під час мобілізації своєчасного оповіщення і забезпечення прибуття громадян, які залучаються до виконання обов'язку щодо мобілізації, транспортних засобів та техніки на збірні пункти та у військові частини у порядку, визначеному Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», шляхом вжиття відповідних інформаційних та організаційно-технічних заходів; 3-2) забезпечення на території відповідних населених пунктів планування та проведення мобілізаційної підготовки, а також проведення заходів мобілізації та демобілізації після набрання чинності відповідним указом Президента України; 4) вирішення відповідно до законодавства питань, пов'язаних з наданням військовим частинам, установам, навчальним закладам Збройних Сил України службових приміщень і житлової площі, інших об'єктів, комунально-побутових послуг; здійснення контролю за їх використанням, наданням послуг; 5) сприяння організації виробництва і поставкам у війська підприємствами та організаціями, що належать до комунальної власності, замовленої продукції, послуг, енергоресурсів; 6) здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через Державний кордон України; 7) сприяння Державній прикордонній службі України у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні; 8) здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву; 9) підготовка і подання відповідним районним/обласним радам пропозицій до цільових місцевих програм підготовки територіальної оборони та підготовки населення України до участі в русі національного спротиву та участь в організації їх виконання [3].

Отже, завдання органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні – це визначені законодавством напрямки діяльності, що реалізуються системою відповідних повноважень в тісній взаємодії з державними структурами, забезпечуючи злаго-

дженість дій на місцевому рівні в контексті загальнонаціональної оборонної політики.

З огляду на нормативно-правову базу та функціональні обов'язки органів місцевого самоврядування в Україні у сфері оборони, слід виділити наступні завдання органів місцевого самоврядування щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні:

- 1) організація мобілізаційної підготовки та мобілізації;
- 2) забезпечення національного спротиву;
- 3) контроль за використанням ресурсів для потреб оборони;
- 4) підготовка громадян до військової служби;
- 5) підтримка та забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань;
- 6) участь у прикордонній обороні;
- 7) інформування та залучення громадськості у сфері оборонної галузі;
- 8) організація співпраці з правоохоронними органами та військовим командуванням.

Відносно функцій, то саме функції, будучи змістовною характеристикою, виявляються як різноманітні форм розвитку, зокрема й організаційних структур, з чого складається динаміка і виявляється специфіка місцевого самоврядування. Сучасний досвід місцевого самоврядування дало підстави У. Мальцеву для твердження, що функційна основа місцевого самоврядування припускає наявність таких загальних фінансово-економічних основ і принципів, як економічна і фінансова самостійність території, самофінансування і самозабезпечення; співмірність рішень муніципальних органів матеріально-фінансовим можливостям місцевого самоврядування [5]. Вчений також додає функції демократизації, децентралізації, соціально-економічну та інтегративну функції. Функція демократизації передбачає участь громади у вирішенні питань місцевого значення, контроль з боку громади й активні громадські ініціативи. Ця функція передбачає сьогодні насамперед застосування механізмів функційної самостійності і функційної взаємодії. Реалізація принципу функційної самостійності має здійснюватися за допомогою виділення питань місцевого значення, оскільки вони є чітким критерієм функційного розмежування муніципальної сфери діяльності від діяльності державної та одним із найважливіших елементів механізму децентралізації загалом. Поряд із цим реалізація соціально-економічної функції місцевого самоврядування здійснюється за допомогою взаємодії всіх суб'єктів економічних відносин різних галузей і форм власності, включаючи населення певної територіальної громади. Така взаємодія спрямована на ефективне вирішення питань місцевого значення за допомогою комплексного соціально-економічного розвитку території. Тому критерієм ефективності господарської діяльності мають бути господарсько-економічний і соціальний аспекти, що дозволить задовольняти суспільні інтереси за рахунок підтримки приватних ініціатив. Основна причина виділення інтегративної функції полягає в тому, що окремі взаємодії не можуть здійснювати цілеспрямований вплив на суспільні відносини, що складаються на нижньому рівні публічного управління з метою збереження, розвитку й ефективного функціонування місцевого самоврядування загалом. Інститут місцевого самоврядування може бути інтеграційним чинником, здатним задіяти й активізувати глибинні механізми саморегулювання територіальної громади. Така обставина вимагає потреби проведення інтеграційних процесів, що дозволяють об'єднувати всіх суб'єктів муніципальних відносин за допомогою формування спільних інтересів і цілей, що забезпечить стійкість і ефективність розвитку й функціонування місцевого самоврядування [5].

Функції органів місцевого самоврядування в адміністративній сфері Ю. Кириченко визначає як основні напрями діяльності представницьких та виконавчих

органів місцевого самоврядування, спрямовані на впорядкування адміністративних правовідносин, що закріплені нормами чинного законодавства різної юридичної сили, втілення яких напряму залежить від завдань та мети участі названих органів як суб'єктів владних повноважень в управлінні еко-мікою, соціально-культурним будівництвом та адміністративно-політичною діяльністю, шляхом застосування ними делегованих законом повноважень. До функцій органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права, на погляд Ю. Кириченко, варто зарахувати: регулятивно-прогнозуючу, правозабезпечувальну, обліково-оціночну, організаційно-правову, адміністративно-процедурну, координаційну, контрольно-наглядову та охоронну функції [4, с. 63-66].

Функції, як вважає О. Рось, це зумовлені соціальним призначенням представницьких органів місцевого самоврядування в Україні основні напрями або види діяльності рад по здійсненню завдань, визначених Конституцією України, Законом про місцеве самоврядування, іншими законами і нормативними актами. Складність класифікації функцій пов'язана з різноманітністю їх змісту, специфіки кожної з них [6, с. 98-102]. Виходячи з основних властивостей функцій представницьких органів місцевого самоврядування, до яких О. Рось відносить їх загальність, стабільність, мету та їх зв'язок з територіальною громадою. Основні і постійні функції представницьких органів місцевого самоврядування, які виражають волю та інтереси відповідних територіальних громад та забезпечують вирішення питань місцевого значення при оптимальному поєднанні інтересів певної території з загальними державними інтересами. Це – нормотворча, представницька, управлінська, координаційна, інформаційна, планування та бюджетно-фінансова, які здійснюють представницькі інституції. До того ж, відповідно до різних сфер, розрізняють політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні як внутрішні об'єктні функції. Залежно від спрямованості муніципальної діяльності представницьких органів окрім внутрішніх об'єктних функцій розрізняють ще зовнішні об'єктні функції – зовнішньоекономічну, зовнішньосоціальну, зовнішньокультурну, зовнішньоекологічну. Об'єктні функції зосереджуються у сфері діяльності представницьких органів місцевого самоврядування, зокрема, зовнішні функції розкривають роль цих органів у здійсненні регіональної та загальнодержавної політики. Реалізуються функції представницькими органами місцевого самоврядування не лише організаційно-правовими, а й матеріальними та фінансовими засобами [6, с. 98-102].

Л. Гулак класифікує функції органів місцевого самоврядування можна за кількома критеріями. 1. За напрямками діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування розрізняють внутрішні, зовнішні та регенеративні функції. Характерним для внутрішніх функцій є те, що предметом нормативно-правового регулювання органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб є лише територіальна громада та територія, на яку поширюється їхня юрисдикція. Такими функціями є координація діяльності усіх підприємств, організацій і об'єднань, громадян при її спрямованості на вирішення питань економічного і соціального розвитку відповідної території; контроль за збереженням та раціональним використанням природних багатств у межах певної території, а також забезпечення дотримання законів, охорони громадського порядку, прав і свобод громадян. Зовнішні функції здійснюються шляхом урегулювання взаємовідносин із органами державної влади, міжнародними організаціями, узгодження місцевих інтересів з регіональними і державними інтересами та потребами. Регенеративна, або самовідновлювальна функція є однією з важливих, оскільки забезпечує процес самовідновлення системи місцевого самоврядування загалом чи її окремих складових зокрема на рівні відповідної адміністративно-територіальної одиниці. 2. За три-

валістю діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування розрізняють постійні та тимчасові функції. Постійними функціями є ті, без яких втрачається сенс самоврядування, наприклад, реалізація гарантованого державою права на створення реальної здатності територіальної громади вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Тимчасові функції характерні для конкретного етапу розвитку держави. Для прикладу, в умовах формування сучасних ринкових відносин діяльність суб'єктів державотворчого процесу скеровується на пошук дієвих структур і механізмів місцевого самоврядування, які забезпечували б збалансованість державних інтересів з територіальними та, відповідно, регулювали б процеси економічного і соціального розвитку. Тому на перший план виступають такі функції, як контроль над галузевими та міжгалузевими монополіями, трансформація форм власності, розподільчі функції тощо.

3. За видом діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування визначають політичні, економічні, соціальні, екологічні, інформаційні, культурні, побутові, виховні та інші функції. 4. За кваліфікованістю дій керівних осіб чи органу місцевого самоврядування загалом розрізняють висококваліфіковані, середньокваліфіковані та низькокваліфіковані функції. Так, в органах місцевого самоврядування повинні бути задіяні висококваліфіковані працівники, здатні до визначення політичних і стратегічних цілей розвитку території громади, до планування (прогнозування) розвитку місцевого господарства, до розроблення конкретних рішень, організації їх виконання, до високої обґрунтованості, мотивації рішень та контролю за їх реалізацією. Тоді ініціативу при вирішенні більшості питань перехоплюють окремі творчі керівники, так звані практики, тобто ті, хто безпосередньо займається самоврядуванням, хто задіяний в активну практичну роботу місцевих органів влади і бачить її недоліки, прагне раціональних змін системи управління, але хто, як правило, зловживає наділеною владою. Такі дії можна кваліфікувати як середньокваліфіковані функції. І низько-кваліфіковані функції притаманні таким органам місцевого самоврядування, які укомплектовані малограмотним та малоініціативним персоналом [7, с. 246-251].

Таким чином, органи місцевого самоврядування виконують наступні функції щодо забезпечення роботи оборонної галузі в Україні:

- нормотворча функція (створення нормативно-правової бази та прийняття управлінських рішень, що сприяє ефективній оборонній політиці на територіальному рівні);
- функція мобілізаційної готовності (органи місцевого самоврядування мають забезпечувати підготовку та реалізацію заходів, пов'язаних із мобілізацією людських та матеріальних ресурсів, що передбачає створення резервів, проведення навчань та підготовки населення до можливих кризових ситуацій, організацію роботи з військоматами та іншими державними органами);
- функція підтримки оборонних спроможностей на своїх територіях (органи місцевого самоврядування повинні сприяти організації підрозділів територіальної оборони, виділяти фінансування на їх матеріально-технічне забезпечення, а також забезпечувати інфраструктуру, необхідну для розміщення таких підрозділів);
- функція соціально-економічного забезпечення оборонної галузі (міське самоврядування має сприяти розвитку місцевої економіки з метою підтримки оборонної галузі, що включає стимулювання місцевих підприємств, які беруть участь у виробництві оборонної продукції, створення сприятливих умов для роботи таких підприємств, а також виділення земельних ділянок та ресурсів для будівництва та розширення оборонної інфраструктури);
- безпекова функція (органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати громадський порядок під час надзвичайних ситуацій, військових конфліктів або терористичних загроз);
- інформаційна функція (органи місцевого самоврядування інформують громадян про мобілізаційні та оборонні заходи, правила поведінки в умовах війни або надзвичайного стану, а також проводять навчальні кампанії з цивільної оборони);
- координаційна функція (органи місцевого самоврядування забезпечують ефективну взаємодію між місцевими органами виконавчої влади, військовими підрозділами та громадськими організаціями для єдиної оборонної стратегії);
- функція захисту інфраструктури (органи місцевого самоврядування мають забезпечувати охорону критичних об'єктів (енергетики, транспорту, водопостачання, зв'язку тощо) та їх безперебійну роботу на місцевому рівні в умовах надзвичайних ситуацій).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Про міське самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24.
4. Кириченко Ю. М. Проблема сутності та видів функцій органів місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2018. Вип. 36(1). С. 63-66.
5. Мальцев У. В. Функційні ознаки інституту місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2020. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2020_1/35.pdf
6. Рось О. Г. Функції як складова інституційної спроможності представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. *Молодий вчений*. 2020. № 7(1). С. 98-102.
7. Гулак Л. Юридична природа та специфіка реалізації функцій органів місцевого самоврядування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 246-251.

ОРГАНИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ РЕАЛІЗАЦІЮ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РОЗВИТКУ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

PUBLIC AUTHORITY BODIES THAT IMPLEMENT STATE POLICY IN THE FIELD OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESS DEVELOPMENT IN UKRAINE

Мостовий А.М., здобувач

Науково-дослідного інституту публічного права

Метою статті є визначення кола публічних суб'єктів реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні, надання короткої характеристики ключових аспектів їхнього адміністративно-правового статусу, а також виокремлення перепон, які гальмують ефективність їхньої діяльності та обмежують підтримку підприємців. У статті на підставі аналізу чинного законодавства виокремлено органи публічної влади, що відповідають за реалізацію державної політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні. Визначено, що мова йде про різні інституції як на центральному, так і на регіональному рівнях. Вони можуть безпосередньо чи опосередковано виконувати завдання щодо втілення в правореалізацію заходів державної політики щодо розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, сприяючи не тільки його підтримці, а й захисту прав підприємців, формуванню сприятливого бізнес-середовища. Такими названо Кабінет Міністрів України та створенні ним різні координаційні ради, Міністерство економіки України, Державну податкову службу України, Державну службу зайнятості України, Національний банк України, Державну регуляторну службу України. Зауважено, у ситуаціях, коли ринкові реформи були повільними або лише частково запровадженими, інституційний контекст поступово розвивався, набуваючи своєї прихованої стійкості, оскільки уряд все ще має створити рамкові умови для розвитку приватного сектору, щоб він став повноцінним двигуном економічного зростання. Зроблено висновок про те, що органи публічної влади, які реалізують державну політику у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, стикаються з низкою проблем, які гальмують ефективність їхньої діяльності та обмежують підтримку підприємців. Основними проблемами реалізації державної політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва є фрагментарність координації між різними інституціями та недостатня фінансова та інфраструктурна підтримка. Також відсутність спеціалізованих програм для різних категорій підприємців та слабка інформаційна підтримка значно обмежують доступ малим та середнім підприємствам до державних ресурсів і можливостей.

Ключові слова: органи публічної влади, розвиток малого та середнього підприємництва, реалізація державної політики.

Метою статті є визначення кола публічних суб'єктів реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні, надання короткої характеристики ключових аспектів їхнього адміністративно-правового статусу, а також виокремлення перепон, які гальмують ефективність їхньої діяльності та обмежують підтримку підприємців. The article, based on the analysis of the current legislation, singles out public authorities responsible for the implementation of state policy in the field of small and medium-sized business development in Ukraine. It was determined that we are talking about various institutions at both the central and regional levels. They can directly or indirectly carry out tasks related to the implementation of state policy measures regarding the development of small and medium-sized enterprises in Ukraine, contributing not only to its support, but also to the protection of the rights of entrepreneurs, the formation of a favorable business environment. The Cabinet of Ministers of Ukraine and various coordination councils created by it, the Ministry of Economy of Ukraine, the State Tax Service of Ukraine, the State Employment Service of Ukraine, the National Bank of Ukraine, and the State Regulatory Service of Ukraine are named as such. It is noted that in situations where market reforms were slow or only partially implemented, the institutional context gradually developed, acquiring its hidden stability, since the government still needs to create the framework conditions for the development of the private sector so that it becomes a full-fledged engine of economic growth. The fact that public authorities, which implement state policy in the field of small and medium-sized business development in Ukraine, face a number of problems that inhibit the effectiveness of their activities and limit support for entrepreneurs. The main problems of the implementation of state policy in the field of small and medium-sized business development are the fragmentation of coordination between various institutions and insufficient financial and infrastructural support. Also, the lack of specialized programs for various categories of entrepreneurs and weak informational support significantly limit the access of small and medium-sized enterprises to state resources and opportunities.

Key words: public authorities, development of small and medium-sized enterprises, implementation of state policy.

Вступ. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» визначає, які органи забезпечують розвиток малого і середнього підприємництва. Зокрема такими є наступні інституції: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважений орган у сфері розвитку малого і середнього підприємництва, інші центральні органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування [1]. Варто зауважити, що у контексті реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні зазначений перелік не слід сприймати як доречний, адже цей закон не містить відповідних підстав чи вказівок на таку доцільність. Сформуванню уявлення про систему таких, на нашу думку, допоможе аналіз стратегічних документів та планів щодо її реалізації, а також статутні документи органів публічної влади, адже, саме в них йде мова про суб'єктів, що відповідають за конкретні напрямки реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні.

Також необхідно відмітити, що науковці неодноразово приділяли свою увагу окремим інституціям, що сприяють розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, але системно органи, що реалізують державну політику у цій сфері майже не досліджувалися.

Тому **метою статті** є визначення кола публічних суб'єктів реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні, надання короткої характеристики ключових аспектів їхнього адміністративно-правового статусу, а також виокремлення перепон, які гальмують ефективність їхньої діяльності та обмежують підтримку підприємців.

Виклад основного матеріалу. Не буде дискусійним твердження про те, що у реалізації державної політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні беруть участь різні інституції як на центральному, так і на регіональному рівнях. Ці інституції можуть безпосередньо чи опосередковано виконувати завдання щодо втілення в правореалізацію заходів державної політики щодо розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, сприяючи не тільки його підтримці, а й захисту

прав підприємців, формуванню сприятливого бізнес-середовища.

Аналіз значного нормативного матеріалу дозволяє нам визначити наступну систему публічних суб'єктів реалізації державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні.

1. *Кабінет Міністрів України* – вищий та основний орган виконавчої влади, який відповідає за розробку та реалізацію державної політики в усіх секторах економіки, включно зі сферою розвитку малого та середнього підприємництва. Він затверджує державні програми з означеної підтримки, визначає стратегії розвитку підприємництва, регулює питання податкової та фінансової політики тощо. Відповідно до частини першої статті 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», цей орган: «сприяє розвитку підприємництва на засадах рівності перед законом усіх форм власності та соціальній спрямованості національної економіки, здійснює заходи щодо демонополізації та антимонопольного регулювання економіки, розвитку конкуренції та ринкової інфраструктури; забезпечує здійснення державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності; забезпечує розроблення і виконання програм структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку, здійснює заходи, пов'язані з реструктуризацією та санацією підприємств і організацій, забезпечує проведення державної промислової політики, визначає пріоритетні галузі промисловості, які потребують прискореного розвитку; забезпечує захист та підтримку національного товаровиробника» [2] та ін. Крім того, Урядом планується продовжити реалізацію заходів щодо покращення бізнес-середовища за наступними напрямками роботи, а саме: 1) покращення регуляторного середовища: затвердити план дерегуляції; цифровізація процедур видачі ліцензії, дозволів; проведення Міжвідомчої робочої групи з питань оптимізації функцій органів контролю; прийняти новий закон про державний контроль (аудит, страхування); 2) доступ до фінансів: відповідно до планів на 2024 рік на реалізацію програм грантової допомоги проекту «Робота» планується надати мікрогрантів для 11600 осіб та грантів для ветеранського бізнесу для 420 осіб; 3) гармонізація законодавства та вимог із стандартами ЄС: прийняти закон про альтернативне (позасудове) вирішення споживчих спорів, який надасть можливість швидко та доступно вирішувати спори між бізнесом і споживачами, без втручання органів державного нагляду (контролю) та застосування штрафних санкцій; до кінця 2024 року планується подання пропозиції про приєднання до рекомендації Ради ОЕСР щодо політики стосовно малих та середніх підприємств та підприємництва [3]. Отже, на рівні органів виконавчої влади Кабінет Міністрів України є координатором державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва. Для виконання зазначеної місії Уряд може створювати різні консультативні та координаційні ради. Так, наприклад, за постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2019 року № 892 утворена *Координаційна рада з питань розвитку мікропідприємництва та малого підприємництва* [4], до складу якої входять як представники органів публічної адміністрації, так і представники підприємництва.

2. *Міністерство економіки України* – відповідає за реалізацію економічної політики, у тому числі підтримку та розвиток малого та середнього бізнесу шляхом розробки нормативно-правових актів, програм фінансової підтримки, надання грантів і субсидій, управління програмами сприяння підприємницькій діяльності. Міністерство економіки України також співпрацює із міжнародними фінансовими установами, координує підготовку та реалізацію проектів підтримки. Наприклад, Мінекономіки за підтримки проекту USAID «Конкурентоспроможна економіка України» розроблено інтерактивний дашборд

програм грантової підтримки для створення або розвитку власного бізнесу. Метою функціонування дашборду є забезпечення оперативного моніторингу та відображення результатів реалізації програм надання мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу та надання грантів на створення або розвиток власного бізнесу учасникам бойових дій, особам з інвалідністю внаслідок війни та членам їх сімей, які реалізуються відповідно до порядків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 року № 738 [5]. На Мінекономіки покладено також функції Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами, яке було ліквідоване згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 року № 442 [6]. Таким чином, Мінекономіки реалізовує і державну політику у сфері інвестиційної діяльності, працює над Національними проектами, що забезпечують технологічне оновлення та розвиток малого та середнього підприємництва [7].

3. *Міжвідомча робоча група з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності* – створена Урядом постановою Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 року № 44 [8] з метою зменшення регуляторного тиску на бізнес та оптимізації процедур застосування інструментів державного регулювання господарської діяльності. Так, на першому засіданні зазначена група рекомендувала Кабінету Міністрів скасувати 47% ліцензій і дозволів у сферах, де формування політики здійснює Мінекономіки. Ідеться про інструменти, що регулюють ведення бізнесу у сферах експорту та імпорту товарів (зокрема і військового призначення), інвестицій та інтелектуальної власності, технічного регулювання, трудових відносин та безпеки праці. Окрім скасування застарілих і неактуальних інструментів регулювання, на засіданні з дерегуляції було рекомендовано цифровізувати і спростити близько третини інструментів, що належать до сфери компетенції Мінекономіки [9]. Станом на початок 2024 року проведено 18 засідань Міжвідомчої робочої групи з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності. Опрацьовано сфери 20 центральних органів виконавчої влади. Загалом розглянуто 1323 інструментів державного регулювання господарської діяльності, з них рекомендовано: скасувати 465 інструментів; оптимізувати (діджиталізувати) 584 інструментів; залишити 268 інструментів; додатково опрацювати 15 інструментів [10]. Ці заходи створюють передумови для зменшення часу та фінансових витрат підприємців на виконання вимог державних органів, що стимулює зростання малого і середнього бізнесу та підвищує його конкурентоспроможність.

4. *Державна податкова служба України* – провідний орган виконавчої влади щодо реалізації податкової політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва. Її діяльність спрямована на забезпечення ефективного адміністрування податків, спрощення податкових процедур для підприємців, створення сприятливих умов для ведення бізнесу, а також надання підтримки підприємцям у питаннях податкового обліку та звітності. Зокрема, ДПС за сприяння Апарату Ради національної безпеки і оборони України впроваджує Інтерактивну податкову карту України. Вона дає змогу в онлайн режимі у будь-який час без звернення до органів ДПС отримувати актуальну податкову інформацію щодо агрегованих показників в частині сплачених сум податкових платежів, нарахованих податкових зобов'язань, сум податкового боргу, надміру сплачених сум та суми платежів, які сплачені та будуть нараховані у наступних періодах [11]. Окрім цього, служба забезпечує контроль за дотриманням податкового законодавства, бореться з ухиленням від сплати податків, тим самим створюючи рівні умови для всіх учасників ринку. Важливою складовою роботи

служби є консультаційна підтримка, роз'яснення податкових змін та нововведень для підприємців, що сприяє підвищенню рівня податкової грамотності серед суб'єктів малого та середнього підприємництва. Дана функція покладена на Департамент правового забезпечення [12]. Під час виступу на Всеукраїнському форумі заступник Голови ДПС Є. Олейніков «Україна 30. Малий і середній бізнес та держава» зазначив, що: «Податки сплачує бізнес. Завдання податкової служби – створити ті умови, за яких бізнес сплатить ці податки. І саме так ми сформулювали нову мету, місію податкової служби, яка постійно, кожного дня втілюється у життя. Ми є транспарентною, сучасною, технологічною податковою службою, яка надає якісні та зручні послуги платникам податків, ефективно адмініструє податки, збори, платежі і виявляє нетерпимість до корупції» [13].

5. *Державна служба зайнятості України* – забезпечує підтримку підприємців у створенні робочих місць та розвитку трудових ресурсів, шляхом реалізації програм із працевлаштування, надання грантів та субсидій для відкриття бізнесу безробітними громадянами, організації навчання та перекваліфікації підприємців і їхніх працівників. Наприклад, мікрогрант на власну справу – це безповоротна, безпроцентна державна допомога фізичним особам та суб'єктам господарювання на створення або розвиток власного бізнесу. Розмір мікрогранту: від 50 тис. грн та до 150 тис. грн – за умови створення мінімум 1 робочого місця та працевлаштування на нього працівника; 75 тис. грн – за умови реєстрації фізичною особою - підприємцем; до 250 тис. гривень – за умови створення не менше 2 нових робочих місць та працевлаштування на них працівників [14].

6. *Національний банк України* – здійснює регулювання грошово-кредитної політики та сприяє фінансовій стабільності шляхом здійснення контролю за кредитними ставками для підприємців, регулювання банківської системи, сприяння розвитку фінансових інструментів для підприємців. Національний банк України згідно із Законом України від 20 травня 1999 року №679-XIV «Про Національний банк України» проводить монетарну політику, виступає основним регулятором грошово-кредитного ринку та здійснює вплив на кредитну активність комерційних банків через встановлення норм та правил їх діяльності, зокрема офіційної облікової ставки для задоволення попиту суб'єктів підприємницької діяльності в додаткових коштах [7; 15]. Національний банк для забезпечення виконання покладених на нього функцій веде під час дії воєнного стану та протягом одного року, наступного за роком, в якому буде припинено або скасовано воєнний стан рахунки *Фонду розвитку підприємництва*, призначені для отримання та обслуговування позик, кредитів, грантів за програмами та проектами іноземних держав, їх урядів та уповноважених ними органів та організацій, а також міжнародних організацій та установ, які надають міжнародну технічну допомогу відповідно до міжнародних договорів України [15].

7. *Державна регуляторна служба України* – забезпечує регуляторну політику та спрощення адміністративних процедур для бізнесу. Вона реалізовує державну політику через оцінку впливу регуляторних актів на мале та середнє підприємництво, впровадження ініціатив для спрощення процедур реєстрації підприємств, зменшення бюрократичних бар'єрів. Необхідно відмітити, що у системі органів виконавчої влади, що залучені до реалізації державної політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва до 2014 року посідала Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, яка підпорядковувалася Кабінету Міністрів

України опосередковано через міністра економічного розвитку та торгівлі. Метою її діяльності було створення умов, зокрема і фінансових, для забезпечення господарської діяльності на високорозвиненому рівні, сприяння зайнятості населення, виконання завдань Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, забезпечення видачі мікрокредитів суб'єктам підприємницької діяльності. Дана служба була реорганізована у Державну регуляторну службу України, яка не займається більше підтримкою підприємництва, а несе регуляторні, контрольні функції, здійснює ліцензування господарської діяльності та її дерегуляцію [16]. Повноваження ж стосовно підтримки малого та середнього підприємництва було передано департаменту розвитку підприємництва та регуляторної політики у складі Міністерства економічного розвитку та торгівлі (наразі – Мінекономіки). Свою діяльність департамент здійснює через Український фонд підтримки підприємництва, який за рахунок коштів Державного бюджету реалізовує програми розвитку малого та середнього підприємництва [7].

Таким чином, у ситуаціях, коли ринкові реформи були повільними або лише частково запровадженими, інституційний контекст поступово розвивався, набуваючи своєї прихованої стійкості, оскільки уряд все ще має створити рамкові умови для розвитку приватного сектору, щоб він став повноцінним двигуном економічного зростання.

Висновки. Як підсумок відзначимо, що органи публічної влади, що реалізують державну політику у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, стикаються з низкою проблем, які гальмують ефективність їхньої діяльності та обмежують підтримку підприємців. До числа таких можна віднести, наприклад:

1) фрагментарність державної політики та слабкість координаційних процедур, адже як видно із вище зазначеного аналізу в Україні існує багато інституцій, які відповідають за розвиток малого та середнього підприємництва, але бракує ефективної координації між ними. Це призводить до дублювання функцій та невизначеності щодо відповідальності окремих з таких. Відсутність чіткого механізму співпраці між міністерствами, фондами, державними службами та іншими установами ускладнює процес реалізації політики на всіх рівнях;

2) недостатня фінансова підтримка – попри наявність державних програм фінансування, грантів, субсидій та пільгових кредитів, їхній обсяг і доступність залишаються обмеженими. Багато підприємців, особливо з малих міст і сільських районів, не мають доступу до фінансової підтримки або не отримують її через бюрократичні перешкоди та високі вимоги для участі в програмах;

3) нерівномірний доступ до інфраструктури, брак розвиненої інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва, такої як бізнес-інкубатори, технопарки та акселератори, особливо у віддалених регіонах, обмежує можливості підприємців. Основні центри підтримки зосереджені у великих містах, що створює диспропорції у розвитку регіонального бізнесу;

4) слабка інформаційна підтримка та недостатня консультаційна робота, адже багато підприємців не отримують достатньої інформації про можливості державної підтримки, фінансові програми чи консультаційні послуги. Відсутність належної комунікації між інституціями та підприємцями обмежує доступ бізнесу до ресурсів і знань;

5) нерівні умови для різних категорій підприємців – державна політика у цій сфері не завжди враховує специфіку різних категорій підприємців, зокрема жінок-підприємців чи підприємців із сільських районів. Недостатня кількість спеціалізованих програм підтримки для цих груп обмежує їхній доступ до ринку та державних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 р. № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
2. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
3. Інвестиційна діяльність в Україні за 1 квартал 2024 року. Міністерство економіки України, 2024. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9cb46b66-6285-4f7f-a08e-f450f32f0cb2&title=InvestitsiinaDialnistVUkrainiZa1-Kvartal2024-Roku>
4. Про утворення Координаційної ради з питань розвитку мікропідприємництва та малого підприємництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2019 р. № 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2019-%D0%BF#Text>
5. Інформація про реформу розвитку підприємництва. Міністерство економіки України, 2024. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=31f9c075-3504-4113-b42d-48c2de248b76&title=InformatsiiaProReformuRozvitokPidprimnitstva>
6. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Закон України від 10.09.2014 р. № 442. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
7. Апостолук О. Ю. Державна фінансова політика підтримки розвитку малого підприємництва. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.00.08. Київ, 2017. 214 с.
8. Про утворення Міжвідомчої робочої групи з питань прискореного перегляду інструментів державного регулювання господарської діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 13.01.2023 р. № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2023-%D0%BF#Text>
9. Запрацювала Міжвідомча робоча група з питань прискореного перегляду інструментів держрегулювання. BRDO, 2023. URL: <https://brdo.com.ua/news/zapratsyuvala-mizhvidomcha-robocha-grupa-z-pytan-pryskorenogo-pereglyadu-instrumentiv-derzhregulyuvannya/>
10. Бізнес-клімат. Мінекономіки Інформаційні ресурси, 2024. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=1128b5d1-4d76-4115-b21b-cb5c7bcf7d95>
11. Запускаємо Податкову карту України. Пресслужба Державної податкової служби України, 2021. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/494507.html>
12. Завдання і функції Департаменту правового забезпечення. Державна податкова служба України, 2024. URL: <https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/departament-pravovogo-zabezpechennya/zavdannya-i-funktsii/>
13. Євген Олейніков: Транспарентність є одним з ключових пріоритетів реформи податкової служби. Пресслужба Державної податкової служби України, 2021. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/458301.html>
14. Грант на власну справу. Державна служба зайнятості, 2024. URL: <https://dcz.gov.ua/people/micro>
15. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. №679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>
16. Деякі питання Державної регуляторної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2014 р. № 724. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/724-2014-%D0%BF>

ДО ПИТАННЯ ПЕРЕДУМОВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

ON THE ISSUE OF THE PREREQUISITES FOR THE INTRODUCTION OF HUMAN-CENTERED IDEAS IN ADMINISTRATIVE LAW

Соломаха А.Г., к.ю.н.,
адвокат

В статті висвітлені основні передумови втілення ідей людиноцентризму в адміністративне право. Виокремлено ключові чинники, які обумовлює запровадження людиноцентристської концепції в адміністративно-правовий простір, а саме: 1) потреба у пошуку нових, дієвих форматів публічного управління; 2) еволюція інститутів громадянського суспільства, що, в свою чергу, сприяє виникненню нових правових інститутів у складі адміністративного права; 3) інтеграція українського адміністративного права в європейський правовий простір; 4) кризові ситуації (наприклад, війна), які потребують адаптації адміністративного права до цих викликів. Зазначено, що трансформація науки адміністративного права в контексті людиноцентристської ідеології потребує нових підходів і обґрунтувань, що відповідатимуть викликам сучасності. Зазначено, що гарантії реалізації та захисту прав людини й громадянина в сфері публічного управління відіграють ключову роль у формуванні суспільства, де цінності індивідуальної гідності стають пріоритетом. У цьому контексті, концепція людиноцентризму відкриває нові можливості, в яких адміністративне право не лише виконує функцію управління, але й виступає інструментом для забезпечення справедливості та рівності. Це означає, що кожне адміністративне рішення чи дія повинні ґрунтуватися на принципах гуманності та поваги до прав особи, що в свою чергу сприяє розвитку довіри між громадянами та державою. Таке нове бачення публічного управління робить акцент на усвідомленні значущості прав людини, що, в свою чергу, стимулює ефективні механізми їх захисту та реалізації. Зрештою, саме через цю призму ми можемо знайти баланс між державними інтересами та інтересами особи, досягаючи гармонії в суспільних відносинах.

Акцентується увага на тому, що кризові ситуації, які постали перед Україною (наприклад, збройна агресія з боку іншої), актуалізували потребу в адаптації адміністративного права до цих викликів, у зв'язку із проблематикою забезпечення прав і свобод людини, які зазнають зазіхання як з боку агресора, так і з боку держави, а відтак є потреба віднайти оптимальну модель публічного адміністрування кризового характеру.

Ключові слова: адміністративне право, наука адміністративного права, людиноцентризм, людиноцентристська ідеологія, євроінтеграція, європейські стандарти, захист прав осіб.

The article highlights the main prerequisites for the implementation of human-centered ideas in administrative law. It identifies key factors that necessitate the implementation of a human-centered concept within the administrative and legal space, namely: 1) the need to find new, effective formats for public governance; 2) the evolution of civil society institutions, which, in turn, contributes to the emergence of new legal institutions within administrative law; 3) the integration of Ukrainian administrative law into the European legal space; 4) crisis situations (such as war) that require the adaptation of administrative law to these challenges. It is noted that the transformation of administrative law science within the context of human-centered ideology requires new approaches and justifications that correspond to contemporary challenges. The article emphasizes that guarantees for the realization and protection of human and citizen rights in the sphere of public governance play a key role in shaping a society where the values of individual dignity become a priority. In this context, the concept of human-centeredness opens up new opportunities in which administrative law not only fulfills governance functions but also serves as a tool for ensuring justice and equality. This means that every administrative decision or action must be founded on the principles of humanity and respect for individual rights, which in turn promotes the development of trust between citizens and the state. This new vision of public governance emphasizes the significance of human rights, which, in turn, stimulates effective mechanisms for their protection and realization. Ultimately, it is through this lens that we can find a balance between state interests and individual interests, achieving harmony in social relations. The focus is on the fact that the crisis situations faced by Ukraine (such as armed aggression from the Russian Federation and others) have highlighted the need to adapt administrative law to these challenges, due to issues related to the protection of human rights and freedoms that are being infringed upon both by the aggressor and by the state. Therefore, there is a need to find an optimal model of public administration for crisis situations.

Key words: administrative law, science of administrative law, human-centeredness, human-centered ideology, eurointegration, European standards, protection of individuals' rights.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасному суспільству притаманно суттєві трансформації, які відбуваються у політичному, правовому, економічному та соціальному вимірах життя. Такі зміни невідворотно впливають на колективну свідомість, а також на інші сфери, тісно пов'язані з політикою, економікою, зокрема наукою та правом. Наприклад, в умовах війни, яка поглибила демографічні проблеми в Україні, суспільство шукає ефективні рішення. Для зміни негативної динаміки демографічного стану потрібна комплексна політика, яка буде ґрунтуватися на сучасному доктринальному підході щодо розвитку та модернізації суспільства та різних галузей права задля об'єднання зусиль всіх публічних органів, а також їх співпраця з громадськістю. Визначення чіткого плану дій і координація ключових етапів є необхідними для відновлення стабільності в демографічній сфері та покращення загальної ситуації в країні. Одним із таких інструментів є запровадження в сучасне адміністративне право людиноцентристської ідеології. Дійсно, впровадження концепції «людиноцентризму»

в наше суспільство є потужним імпульсом не лише для розвитку політичних і економічних ініціатив, але і для модернізації адміністративного права в Україні. Ця зміна підштовхнула до еволюції наукових поглядів фахівців у сфері адміністративного права у контексті людиноцентристської ідеології. У зв'язку з цим, дослідження передумов запровадження ідей людиноцентризму в адміністративному праві та їх вплив на еволюцію адміністративного права в Україні є надзвичайно актуальним та важливим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Проблематикою концепції «людиноцентризму» в контексті адміністративного права займалися: В. Авер'янов, І. Бойко, О. Гладка, О. Соловійова, В. Кремін, А. Маслова, Р. С. Мельник, М. Міхровська, Т. Тараконич, В. Юровська, а також інші вітчизняні науковці. У сучасній науковій дискусії часто зауважується, що концепція «людиноцентризму» стає все більш актуаль-

ною в контексті адміністративно-правового регулювання. Однак, незважаючи на це, відзначається недостатня увага до специфіки еволюції адміністративного права в умовах сформованої людиноцентристської парадигми. Це свідчить про необхідність більш глибокого аналізу та дослідження впливу цієї ідеології на розвиток правових норм та практик, що забезпечують права і свободи людини в адміністративній сфері.

Постановка завдань. Основним завданням, розв'язанню якого присвячена дана стаття, є виокремлення основних передумов запровадження ідей людиноцентризму в адміністративному праві.

Виклад основного матеріалу. В. Б. Авер'янов, один із перших звернувши увагу на необхідність глибокого переосмислення засад адміністративного права та відповідної адміністративної доктрини управління. Він не лише окреслив важливість цього процесу, але й виокремив ряд концептуальних і ключових ідей, що можуть слугувати підґрунтям для цього переосмислення. Його прагнення полягало у тому, щоб адаптувати адміністративно-правові засади до нових викликів сучасності, відкриваючи шляхи для більш ефективних і справедливих механізмів управління. Науковець виокремив «...загальну тенденцію сучасного розвитку державно-правової науки та практики, відповідно до якої сьогодні відбувається своєрідний «людиноцентристський поворот» вітчизняного праводержавознавства» [1, с. 87].

Ю. В. Пирожкова, аналізуючи актуальні тенденції в адміністративному праві через призму його функцій, відзначає, що досягнення останніх десятиліть ХХІ століття свідчать про значні зміни у розумінні, структурі та функціях цієї галузі права. Вона підкреслює, що нові реалії вимагають глибокого переосмислення ролі адміністративного права в системі суспільних відносин, внаслідок чого його основні засади набувають нових смислів і значення у зв'язку із «переходом від «державоцентристського» призначення адміністративного права до «людиноцентристського» (інтереси людини на першому місці, існування держави для людей) з акцентом на особу як основного суб'єкта адміністративно-правових відносин та на призначення державних органів, яке полягає у створенні необхідних умов для реалізації та захисту прав, свобод та законних інтересів особи» [2, с. 38-39].

А. Маслова, вивчаючи питання виникнення та розвитку концепції людиноцентризму в адміністративному праві звертає на увагу на соціальних, політичних та правових чинниках, які обумовили зміну доктринального підходу до адміністративного права. Авторка зазначає, що «передумовами виникнення та розвитку ідей людиноцентризму в адміністративному праві, ..., є: запит на оновлення в підходах до розуміння природних прав людини і його місця в системі цінностей всього суспільства і держави; еволюційний розвиток інститутів громадянського суспільства, як соціального підґрунтя людиноцентризму і впровадження його ідей у всі сфери суспільного життя; адаптація вітчизняного законодавства та практик його застосування до європейських стандартів; тенденції закономірної інтеграції вітчизняного адміністративного права в так званий європейський адміністративний простір і імплементація його принципів; неефективність публічного адміністрування з причин збереження окремих рудиментів і пережитків командно-адміністративної моделі управління державою і суспільством тощо» [3, с.123]. Насправді, сьогодні наука адміністративного права має певні важливі напрацювання, що формують підґрунтя для впровадження ідей людиноцентризму в цю сферу. Процес впровадження людиноцентристської ідеології в адміністративне право складний і в першу чергу, передбачає виокремлення передумов запровадження ідей людиноцентризму в адміністративному праві та їх вплив на еволюцію адміністративного права в Україні. на підставі аналізу

наукового контенту можливо виділити чотири основні передумови.

Першим чинником, який обумовлює запровадження людиноцентристської концепції в адміністративно-правовий простір – це потреба у пошуку нових, дієвих форматів публічного управління. На даний час, в деяких моментах можливо говорити про неефективність публічного адміністрування, яка пов'язана із «залишками командно-адміністративної системи управління, створює потребу в оновленій парадигмі, яка сприяє переосмисленню природних прав людини та їх роль у ціннісній системі суспільства і держави. Це, в свою чергу, стимулює розвиток нових підходів до публічного управління і регулювання соціальних відносин» [4].

Суттєвим аспектом є те, що людиноцентризм не лише акцентує увагу на важливості особистості, а й інтегрує її функцію в систему адміністративного управління. Це означає, що громадянин стає активним учасником у процесах прийняття рішень, а його думки та потреби беруться до уваги на всіх етапах адміністративної діяльності. Отже, можна стверджувати, що людиноцентризм в адміністративному праві не є лише тимчасовою тенденцією, а відображає глибокі суспільні перетворення, що вимагають нових підходів до управління та захисту прав і інтересів населення. Ця концепція стає основою для побудови більш справедливого та ефективного правового середовища, здатного реагувати на виклики сучасності.

В. Авер'янов, І. Коліушко та інші науковці вже давно звертали увагу на необхідності «розв'язання завдань структурно-функціональної раціоналізації державного управління, хоч аж ніяк не менш пріоритетною мала б бути демократична спрямованість адміністративної реформи. Адже її кінцевою метою є, по-перше, наближення апарату виконавчої влади до потреб суспільства і кожної окремої людини і, по-друге, створення такої системи державного управління, яка б відповідала стандартам демократичної, правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою. Можна навіть сказати, що зусилля щодо раціоналізації державного управління мають бути, зрештою, підпорядковані зусиллям щодо його демократизації й гуманізації» [5, с. 6].

На думку І. Бойко, О. Соловйової, «людиноцентризм є засадничою ідеєю національного адміністративного права. Його закріплення на рівні Конституції України дозволило повністю змінити вектор розвитку цієї галузі права, наповнивши її якісно новим змістом» [6, с. 1].

Безперечно, ідея людиноцентризму стала потужним каталізатором для трансформації адміністративного права. Вона кардинально змінила розуміння його сутності та значення в контексті держави і суспільства. Це нове бачення сформувало ясну концепцію призначення адміністративного права – бути гарантом реалізації і захисту прав людини та громадянина в області публічного управління. Таким чином, людиноцентризм окреслив нові горизонти, в яких адміністративне право служить не лише інструментом управління, а й механізмом забезпечення справедливості і рівності в суспільстві.

Р. Мельник, характеризуючи розвиток адміністративного права, його основною метою називає створення необхідних умов для реалізації приватними особами у сфері публічного управління всього належного їм комплексу прав, свобод і законних інтересів [7, с. 6]. Також, автор зазначає, «що недостатньо сказати, що людиноцентризм зобов'язує державу «служити» інтересам громадян, адже таке служіння, з одного боку, може здійснюватися у формах, які не задовольнятимуть приватних осіб; з іншого – «служіння» може існувати лише на теоретичному рівні, що також неприпустимо» [7, с. 8].

Р. С. Мельник окреслив «виклики, які постають перед концепцією людиноцентризму». Він підкреслив важливість цього підходу в сучасному правознавстві, вказуючи на

необхідність врахування людських цінностей у всіх аспектах правового регулювання. Такий підхід відкриває нові можливості для реформування формату комунікації органів публічної адміністрації з громадянами, трансформації системи правосуддя, орієнтуючись на потреби та права особи, що у свою чергу здатне забезпечити більш ефективний і гуманний підхід до адміністративних процесів. Автор визначив основні ключові позиції концепції «людиноцентризму», а саме: «забезпечити соціально-правову трансформацію суспільства та держави, спрямовану на «перетворення» приватних осіб у громадян, у вільних особистостей; звільнити приватних осіб від думки про те, що вони є лише «гвинтиком» державного механізму; сприяти виробленню насамперед норм адміністративного права, що зобов'язували б державу слугувати виключно інтересам приватних осіб; стати сполучною ланкою між принципом верховенства права та його реалізацією на практиці; впровадити у життя ідею, сформульовану свого часу Ф. Рузвельтом про те, що «обов'язок держави перед громадянином – це обов'язок слуги перед господарем» [8, с. 159].

Другою передумовою адаптації ідей людиноцентризму у формат адміністративного права є еволюція інститутів громадянського суспільства, що, в свою чергу, сприяє виникненню нових правових інститутів в ньому. Наприклад, внаслідок трансформації громадських інститутів з'явилися сучасні форми адміністративного права, такі як інститути надання публічних послуг, зокрема, адміністративних, і адміністративної процедури та інші.

Наступним прикладом, є функціонування саморегулюваних організацій.

«Інституціоналізація системи саморегулювання в Україні є важливим кроком для розвитку альтернативних способів регулювання ... діяльності. Розвиток СРО є показником активності суб'єктів господарювання та їх можливостей самостійного упорядкування певних ринків, сфер, галузей та видів економічної діяльності» [9, с. 113].

І. Бойко, О. Соловйова звертають увагу на такому стані речей, «ще наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років відбулася змістовна переоцінка характеру відносин між особою та адміністративною владою і як результат – вченими запропоновано доповнити перелік функцій публічної адміністрації наданням послуг» [6, с. 7].

М. Міхровська висловлює думку, «що людиноцентризм – це сукупність поглядів в науці, згідно якої людина, її права, свободи та інтереси є найвищою соціальною цінністю та найбільшим пріоритетом для держави, це сервісно-орієнтована концепція, за якою держава зобов'язана служити людині, а не навпаки. Людиноцентризм проявляється у зміні предмету адміністративного права та його призначенні: адміністративне право має спрямовуватись саме на утвердження прав і свобод людини в усіх сферах її взаємодії з публічною адміністрацією, а також посадовими особами» [10, с. 159].

Третьою передумовою імплементації ідей людиноцентризму в адміністративне право є інтеграція українського адміністративного права в європейський правовий простір, а це обумовлює вирішення завдання про впровадження європейських стандартів і принципів в національну правову систему, зокрема в контексті адміністративного права. Ці процеси підкреслюють важливість адаптації національного законодавства до сучасних викликів і потреб суспільства, на основі принципів людиноцентризму, враховуючи Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. [11], Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки [12], Постанова Верховної Ради України від 29.07.2022 р. № 2483- IX Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції [13] та інші нормативні акти.

Наприклад, європейських стандартів реалізації адміністративного судочинства та доступу до нього, серед яких ключовими є наступні «Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя ...; Резолюція (76) 5 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах ...; Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації ...; Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення ...; Рекомендація Рес (2005) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, що містить форму заяви на отримання правової допомоги за кордоном для використання відповідно до Європейської угоди про передачу заяв про надання правової допомоги (CETS № 092) та Додаткового протоколу до неї (CETS № 179) ...» [14, 149].

Четвертою передумовою втілення ідей людиноцентризму в адміністративне право є кризові ситуації, які постали перед Україною (наприклад, збройна агресія з боку РФ та інші), актуалізували потребу адаптації адміністративного права до цих викликів. Ці виклики вимагають від держави створення гнучких механізмів реагування на різноманітні загрози та небезпеки. Як наслідок, виникає необхідність у розробці нових моделей інституційного і функціонального управління, які будуть ефективно виконувати свої функції у таких складних умовах. Науковці та практики звернути увагу на цю проблематику, бо вона потребує детального аналізу та обговорення у професійних колах. Сучасний контекст підкреслює, що «без належного реагування на кризові тенденції, управлінська діяльність може виявитися недостатньо ефективною» [15].

С. Гута висловлює позицію, що «Підвищення ефективності державного управління в умовах кризових ситуацій, зумовлених воєнно-політичними чинниками, потребує, перш за все, аналізу інституційних засад на кожному з етапів прийняття державно-управлінського рішення. Аналіз зазначених засад дозволяє визначити інституції, що наділені відповідними повноваженнями у цій сфері, та виробити пропозиції щодо вдосконалення організаційної структури інституцій та перерозподілу їх повноважень. Тому перш за все доречно зосередити увагу на етапі ідентифікації воєнно-політичних чинників, які призводять до виникнення кризових ситуацій і їх моніторингу» [15]. «Важливою у цьому процесі буде проблематика забезпечення прав і свобод людини, які зазнають зазіхання як з боку агресора, так і з боку держави, а відтак віднайти оптимальну модель публічного адміністрування кризового характеру – це перспективне завдання і науковців, і політиків, і публічних службовців» [7, с. 8].

Також, у часи кризи гостро стоїть потреба у перетворенні відносин між органами публічної влади та підприємцями. Безперечно, в ситуації, коли малий бізнес і підприємці набувають значущості у економіці, адміністративне право вимагає динамізму і гнучкості для кращого реагування на запити суспільства. Людиноцентричний підхід фокусується на покращенні комунікації між державою і громадянами, сприяє зменшенню бюрократичного натиску та спрощенню адміністративних процесів.

Я. Божко звертає увагу на особливості публічного регулювання в часи кризи і наголошує, що «зважаючи на характер ведення бойових дій, географічні та соціальні масштаби війни, успіхи на полі бою, ті чи інші напрямки залежать від ступеню залученості якомога більшої кількості громадян України й українців за кордоном. Головна стратегічна проблема державної комунікації воєнного часу – підштовхнути більшу кількість громадян до активних зусиль, обличити інертність і пасивність. Це ключове завдання всіх державних комунікацій» [15, с. 4].

І частково вирішення цього завдання можливо за рахунок адміністративно-правових інституцій та адміністративно-правових механізмів.

Також, на сьогоднішній день, актуальним є напрямок діяльності, в рамках якого представники бізнесу та суспільства за допомогою адміністративних методів представляють свої інтереси і потреби органам публічної влади. Цей напрям отримав назву GR, що розшифровується як Government Relations Service, або ж «послуги у сфері взаємодії з урядом». Взаємовідносини, пов'язані з GR-послугами, стали окремим сектором, що має свої специфічні характеристики і активно розвивається. Ці послуги здатні суттєво впливати на економічну і соціально-політичну ситуацію в країні. Саме тому необхідно запровадити чіткі законодавчі рамки і регуляції, які регулюватимуть надання GR-послуг в Україні.

«Використання можливостей GR-послуг в умовах війни потребує врахування етичних аспектів, забезпечення прозорості та відповідальності суб'єкта надання GR-послуг та органу влади при просуванні інтересів певних суб'єктів бізнесу або громадських об'єднань, оскільки в результаті надання цих послуг користь повинні отримати не тільки замовники послуги, але й має бути досягнуто загальне суспільне благо, стабільність суспільних відносин і враховані інтереси держави» [17].

Встановлення порядку, у якому інтереси громадян стали одним із пріоритетів органів влади, забезпечує прозорість і підзвітність у правлінні.

У цьому контексті доречним буде навести позицію А. Маслової, яка досліджуючи питання щодо передумов виникнення концепції людиноцентризму в адміністративному праві питання, звертає увагу на тому, що «людиноцентризм дозволяє досягти максимально можливої реалізації правового статусу людини в тих межах, в яких така реалізація не порушує прав і свобод інших суб'єктів права» [3, с.123].

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Аналізуючи різноманітні публікації щодо проблематики передумови виникнення та розвитку ідей людиноцентризму в адміністративному праві можливо впевнено казати, що це багатограний процес, зумовлений кількома ключовими чинниками. По-перше, сучасне суспільство дедалі більше потребує переосмислення природних прав людини, які виступають основою правопорядку. Це формує запит на оновлення підходів до їхнього розуміння та інтеграції у систему цінностей держави й суспільства, що, у свою чергу, відображає зростаючу значимість індивіда в управлінні. По-друге, еволюція інститутів громадянського суспільства слугує соціальним підґрунтям для реалізації людиноцентричних ідей. Ці інститути активно впливають на різні сфери життя, сприяючи формуванню демократії та підвищенню рівня участі громадян у процесах ухвалення рішень. Адаптація вітчизняного законодавства до європейських стандартів також підкреслює важливість легітимації цих прав і свобод у правовій системі. Тенденції закономірної інтеграції українського адміністративного права до європейського адміністративного простору свідчать про необхідність імплементації принципів людиноцентризму в практику публічного адміністрування. Це стає дедалі актуальнішим на фоні виявлених недоліків у роботі державних органів, зокрема, неефективності управлінських процесів, які часто зберігають рудименти командно-адміністративної моделі. Отже, тенденції впровадження засад людиноцентризму в адміністративне праві можна розглядати як відповідь на виклики сучасності, які вимагають термінового переосмислення публічних управлінських моделей, зосереджуючи увагу на потребах і правах людини. Цей процес є ключовим для утвердження правового порядку, заснованого на принципах демократії та прав людини в сучасних умовах євроінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2010. Вип. 2. С. 87–92. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetsen-ko/21414-2012-06-20-10-58-46.html>
2. Пирожкова Ю.В. Теорія функцій адміністративного права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 544 с.
3. Маслова А. Концепція людиноцентризму в адміністративному Праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *National law journal: theory and practice*. August 2020. С.114-124. URL: http://pp-law.in.ua/archive/1_2022/15.pdf
4. Бородин І., Шапенко Л. 2016. Еволюція адміністративного права України. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/21849>
5. Коліушко І.Б., Авер'янов В.Б. Адміністративна реформа для людини. Науково-практичний нарис. 2001. 72 с.
6. Бойко І.В., Соловйова О.М. Вплив ідей людиноцентризму на зміст адміністративного права. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2023. № 1. С. 1–12.
7. Мельник Р.С. Новели сучасної концепції українського адміністративного права. *LEX PORTUS*. № 5. 2017. С. 5–16
8. Мельник Р.С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права *Право України*. 2015. № 10. С. 157-165.
9. Гончаренко О. Актуальні питання правового статусу саморегульованих організацій в Україні. *Підприємство, господарство та право*. 2018. №12/2018. С. 109-114.
10. Міхровська М.С. Людиноцентризм, адміністративне право та електронне урядування. *Право і суспільство*, 2023. № 2 / 2023. Т. 2. С.155-160. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/975486b1-c324-47ba-8f09-59fd60464d55>.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
12. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
13. Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції: Постанова Верховної Ради України від 29.07.2022 р. № 2483- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2483- IX#Text>
14. Білих І.В. Імплементація міжнародних стандартів в адміністративне судочинство України. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2023. № 3'2023, С. 145-150. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/24.pdf>
15. Гута С.С. Структурно-функціональна модель системи державного управління в умовах кризових ситуацій, зумовлених воєнно-політичними чинниками. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2020. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/102.pdf
16. Божко Я. Комунікації довгої війни: час змінюватись. URL: <https://deepstateua.com/komunikatsiyi-v-dovghii-viini-chas-zminivatsia/>
17. Навальнєв О. GR: Виклики в умовах війни. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/derzhavnoprivatne-partnerstvo/gr-viklikiv-umovah-viyni.html>

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

ON THE EFFECTIVENESS OF STATE POLICY IN THE FIELD OF SOCIAL WELFARE OF THE POPULATION

Мозоль С.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-2226-7908

У статті окреслено питання ефективності державної політики у сфері соціального забезпечення населення.

Констатовано, що питання розробки та реалізації ефективної державної політики в гуманітарній сфері є актуальним для усіх країн, незалежно від їх «вагової категорії» на міжнародній арені. Інтерес до нього лише зростає, у зв'язку із посиленням протиріч у сучасному суспільстві на ґрунті етнічних, релігійних, соціальних і власне цивілізаційних розбіжностей між людьми. Від того, наскільки розвинутою буде держава у галузях науки, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту населення, залежить її життєздатність, економічна конкурентоспроможність і геополітична впливовість. Адже саме ці галузі є осередком формування духовного «ядра» нації, її ментального коду, а отже, її внутрішньої сили і потенціалу суспільства для сталого розвитку.

Акцентовано увагу на тому, що у рамках реалізації проекту Ради Європи «Подальша підтримка розвитку соціальних прав людини в Україні» передбачається те, що Європейський Комітет соціальних прав називає повною зміною політико-соціальної платформи у державі. Повинно бути повністю змінено розуміння системи соціального забезпечення, необхідно змістити акцент із соціальних виплат на соціальні послуги. Наразі в українському законодавстві закріплено безліч соціальних виплат, які насправді не виконуються, що породжує лише проблеми у державі. Допомога має надаватися адресно особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, а не залежно від категорії, присвоєної особі. І основна частка такої допомоги, на думку керівників проекту, має збільшуватись, щоб її обсяг забезпечував нормальний рівень життя людини.

Ключові слова: соціальна сфера, гуманітарна політика, соціальна інформація, соціальне забезпечення, соціальні послуги, соціальний захист, інформаційні ресурси.

The article outlines the issue of the effectiveness of state policy in the field of social security of the population.

It was established that the issue of developing and implementing an effective state policy in the humanitarian sphere is relevant for all countries, regardless of their "weight category" in the international arena. Interest in it is only growing, in connection with the strengthening of contradictions in modern society on the basis of ethnic, religious, social and actually civilizational differences between people. Its viability, economic competitiveness and geopolitical influence depend on how developed the state will be in the fields of science, education, culture, health care, and social protection of the population. After all, these fields are the center of formation of the spiritual "core" of the nation, its mental code, and therefore, its internal strength and the potential of society for sustainable development.

Attention is focused on the fact that within the framework of the implementation of the Council of Europe project "Further support for the development of social human rights in Ukraine", what the European Committee of Social Rights calls a complete change of the political and social platform in the state is envisaged. The understanding of the social security system must be completely changed, the emphasis must be shifted from social payments to social services. Currently, many social benefits are enshrined in Ukrainian legislation, which are not actually implemented, which only creates problems in the state. Assistance should be provided to persons who are in difficult life circumstances, and not depending on the category assigned to the person. And the main share of such aid, according to the project managers, should increase so that its volume ensures a normal standard of living for a person.

Key words: social sphere, humanitarian policy, social information, social security, social services, social protection, information resources.

Питання розробки та реалізації ефективної державної політики в гуманітарній сфері є актуальним для усіх країн, незалежно від їх «вагової категорії» на міжнародній арені. Інтерес до нього лише зростає, у зв'язку із посиленням протиріч у сучасному суспільстві на ґрунті етнічних, релігійних, соціальних і власне цивілізаційних розбіжностей між людьми. Від того, наскільки розвинутою буде держава у галузях науки, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту населення, залежить її життєздатність, економічна конкурентоспроможність і геополітична впливовість. Адже саме ці галузі є осередком формування духовного «ядра» нації, її ментального коду, а отже, її внутрішньої сили і потенціалу суспільства для сталого розвитку.

Дослідження основоположних засад ефективного адміністративно-правового забезпечення державної політики та відповідно її оптимізація за результатами таких наукових розвідок є для сучасної правничої науки України одним із пріоритетних завдань сьогодення, виходячи з необхідності концентрації інтелектуальних ресурсів та управлінських зусиль в складних для нашої країни умовах воєнного протистояння російській агресії. Гуманітарні ризики підсилюються характерним для цієї сфери рівнем латентності, й прояви гуманітарної небезпеки можуть

бути тривалий час не очевидними. Гуманітарна криза, як правило, є наслідком довготривалого ігнорування суспільством мовних, освітніх, наукових, культурних, релігійних, міжконфесійних чи етнічних проблем, такого важливого для формування національної ідентичності питання патріотичного виховання молоді та інших, дотичних до гуманітарної сфери, проблем [1].

Науковим опрацюванням питання правового регулювання функціонування інформаційних ресурсів у соціальній сфері займалися такі вчені як Г.О. Блінова, К.В. Дубич, О.О. Кочемировська, І.Г. Оксьом, Г.П. Орел, О.М. Пищуліна та інші.

Метою статті є окреслення питання ефективності державної політики у сфері соціального забезпечення населення.

Конституція України як Основний Закон Української держави є фундаментом національної правової системи. Серцевину Конституції становлять статті, що визначають правовий статус громадян, і в тому числі, найбільш незахищених прошарків: пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей та ін. Стежити за дотриманням цих прав, надавати допомогу зазначеним категоріям громадян у реалізації їхніх конституційних прав покликані соціальні працівники сфери соціального захисту населення.

Традиційно Конституція України вважається основною формою всіх галузей права і, зокрема, права соціального забезпечення. В ієрархії нормативних актів вона посідає особливе місце: вимагає, аби інші правові акти і міжнародні договори не суперечили її основним положенням. Норми Конституції України окреслили рамки державної соціальної політики, її пріоритети, визначили основні завдання держави в соціальній сфері, встановили обов'язки державних органів щодо людини, її соціального забезпечення й соціального захисту. Норми права соціального забезпечення передбачають коло осіб, які підлягають соціальному забезпеченню, органи, які зобов'язані надавати різні види матеріального забезпечення; джерела фінансування конкретних соціальних виплат; види та рівень соціального забезпечення; підстави надання забезпечення; процедуру звернення за реалізацією суб'єктивного права; ухвалення прийняття рішення; способи захисту порушеного права. У своїй сукупності вони забезпечують механізм реалізації та захисту конституційного права людини на соціальний захист.

У ст. 1 Конституції України закріплено, що країна є соціальною державою. Соціальна держава повинна створювати умови для забезпечення громадян роботою, перерозподіляти доходи через державний бюджет, забезпечувати людям прожитковий мінімум і сприяти збільшенню числа дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, дбати про охорону здоров'я, науку, освіту, культуру, родину тощо. Покликання соціальної держави – забезпечення захисту прав і свобод громадян та гідного рівня життя. Окрім соціальної політики, така держава мусить провадити і соціально зорієнтовану економічну політику: створювати умови для конкуренції й економічної свободи, заохочувати індивідуальну ініціативу, стимулювати до зростання особистого благополуччя, тобто боротися не проти багатства, а проти злиднів шляхом взяття на себе обов'язку соціального захисту найбідніших груп населення [3].

У соціальній державі економічна і політична системи базуються на принципі консенсусу всіх політичних сил. Це держава, у якій людині гарантовано право свободи споживання і право свободи господарської діяльності, у якій чоловіки й жінки наділені всіма демократичними правами впливу на владу.

Одним з важливих напрямів державної політики у сфері соціального захисту населення є становлення державних стандартів і державних соціальних гарантій. Державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижче прожиткового мінімуму [1]. В соціальній державі враховуються інтереси усіх соціальних прошарків суспільства: працездатним людям надається можливість своєю працею забезпечити гідне життя собі і своїй родині, а непрацездатним особам держава забезпечує гарантований рівень життя шляхом виплати пенсій, допомог, надання інших видів соціального забезпечення.

Право соціального забезпечення має свою систему, під якою слід розуміти науково обґрунтований, об'єктивно існуючий зв'язок інститутів і норм, що складають самостійну галузь права. Система може бути виявлена і встановлена за різними критеріями: функціональним, інституціональним, суб'єктивним та ін. В основі класифікації норм права соціального забезпечення лежить їх поділ на норми Загальної й Особливої частин. До Загальної частини галузі права соціального забезпечення належать норми,

що характеризують предмет, метод, завдання галузі. До Особливої частини права соціального забезпечення належать усі інші норми, що детально регламентують умови і порядок надання громадянам різних видів соціального забезпечення, їх розміри [4].

Система Особливої частини складна за своїм змістом. У своїй структурі вона має не лише правові інститути, а й підгалузі. Такими підгалузями є право загальнообов'язкового соціального страхування і право державної соціальної допомоги. Кожна з цих структурних частин має свою загальну частину, принципи. В той же час вони перебувають у зоні дії загальних положень цілої галузі права соціального забезпечення.

Військовий стан не став перешкодою для роботи Верховного Суду у цьому напрямі. Так, за період з 24 лютого по 4 серпня 2022 року Верховним Судом прийнято 8148 Постанов. Серед них привертає увагу рішення Великої Палати Верховного Суду (далі ВПВС) щодо порядку відшкодування моральної шкоди, у зв'язку зі смертю близької особи в наслідок збройної агресії рф [2]. Велика Палата не погодилась з позицією КЦС, що моральна шкода, завдана внаслідок збройної агресії рф має бути компенсована Україною внаслідок невиконання державною позитивного матеріального обов'язку забезпечити право на життя особи, гарантоване статтею 2 Конвенції. про захист прав людини і основоположних свобод. ВПВС сформулила зручний опис всіх етапів збройної агресії рф, міжнародних актів щодо засудження агресії та специфічних НПА, що можуть бути корисними в правозастосовній практиці. ВПВС розмежувала обставини, за яких відповідальність несе рф, а за яких компенсувати моральну шкоду може Україна в межах ст. 2 Конвенції [1].

Заслугує на увагу міжнародний рівень правового регулювання публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення. Так, Європейською хартією місцевого самоврядування передбачено, що повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, мають бути повними і виключними, вони не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо вказане не передбачено законом (ст. 4). Крім того, органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, якого не вилучено зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручено жодному іншому органу.

Окремого розгляду потребує питання реалізації права громадянина звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Такою міжнародною судовою установою є Європейський суд з прав людини, практика якого застосовується судами на рівні з принципом верховенства права. Відповідно до пп. 76–78 рішення по справі «GRUDIC v. SERBIA» від 17.04.2012 р. № 31925/08, невплата заборгованості із пенсії особі, якої було призначено особі державою раніше, є втручанням в право мирного користування майном. Таке втручання суперечить Статті 1 Протоколу 1 Європейської конвенції з прав людини. Позбавлення громадян похилого віку пенсії, яка є основним джерелом для існування, не виправдовує жодний суспільний інтерес за обставин даної справи. Отже, держава є зобов'язаною гарантувати право громадянина на одержання призначеної йому пенсії незалежно від того, де проживає особа, якій призначено пенсію [5].

Підсумовуючи наші міркування щодо адміністративно-правового забезпечення соціального захисту населення, відзначимо: правові засади публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення є сукупністю правових норм, що знаходять своє вираження у системі нормативно-правових актів різної юридичної сили та регламентують здійснення публічного адміністрування у сфері соціального

захисту населення. Правові засади публічного адміністрування у сфері соціального захисту визначено як на національному, так і на міжнародному рівні у відповідних джерелах права. Разом із тим, аналіз норм чинного законодавства та наукового правового дискурсу дає змогу констатувати, що суб'єкти публічного адміністрування повинні дотримуватися міжнародних стандартів під час впорядкування суспільних відносин у сфері соціального забезпечення населення.

Правовими засадами публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення є:

1) національні правові засади, які включають сукупність правових норм, що містяться у Конституції України, законах України, підзаконних нормативно-правових актах; вони регулюють якісно-змістовні характеристики сфери соціального забезпечення населення та діяльність суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення;

2) міжнародні правові засади як сукупність норм, що представлені в міжнародних договорах, актах «м'якого права» та регулюють якісно-змістовні характеристики сфери соціального забезпечення населення й діяльність суб'єктів публічного адміністрування у сфері соціального захисту населення [1].

Позитивною тенденцією в системній роботі з удосконалення нормативно-правового забезпечення соціального захисту населення в Україні є те, що Комітетом Верховної Ради з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів розпочато роботу щодо розробки проекту Соціального кодексу України. Кодекс міститиме алгоритм реалізації соціальних прав та гарантій людини та громадянина, зокрема, на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, а також механізм соціального захисту громадян, які потрапили у складні життєві обставини. На базі комітету створено робочу групу. У роботі над документом, з-поміж іншого, вивчатимуться міжнародні та європейські соціальні стандарти, у тому числі стандарти права на гідний рівень життя, стандарти соціального та пенсійного забезпечення.

В Україні вже кілька років триває обговорення питання об'єктивної обмеженості державного бюджету для вико-

нання історично та політично створених норм законодавства щодо соціального забезпечення тієї чи іншої категорії громадян. Водночас законотворча практика цивілізованих країн свідчить, що соціальна політика держав має розроблятися з урахуванням їхньої фінансової спроможності та згоди суспільств фінансувати окремі категорії населення відповідно до обставин, що виникають.

У рамках реалізації проекту Ради Європи «Подальша підтримка розвитку соціальних прав людини в Україні» передбачається те, що Європейський Комітет соціальних прав називає повною зміною політико-соціальної платформи у державі. Повинно бути повністю змінено розуміння системи соціального забезпечення, необхідно змістити акцент із соціальних виплат на соціальні послуги. Наразі в українському законодавстві закріплено безліч соціальних виплат, які насправді не виконуються, що породжує лише проблеми у державі. Допомога має надаватися адресно особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, а не залежно від категорії, присвоєній особі. І основна частка такої допомоги, на думку керівників проекту, має збільшуватись, щоб її обсяг забезпечував нормальний рівень життя людини.

Отже, можемо констатувати про відсутність системного підходу до правового регулювання функціонування інформаційних ресурсів та використання інформаційних технологій у соціальній сфері [6, с. 138]; відсутність системного правового регулювання використання інституціями соціального захисту у соціальній сфері переважної більшості інформаційних технологій; відсутності механізмів зворотного зв'язку із громадянами щодо якості цих ресурсів та інформаційним їх наповненням; неурегульованості порядку здійснення моніторингу інформації щодо надання соціальних послуг; недостатній рівень інформаційної взаємодії органів публічної влади у соціальній сфері; не відповідність міжнародним стандартам захисту персональних даних та транспарентності органів публічної влади у сфері захисту соціальних прав громадян. Ці питання є перспективним напрямком подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сидорова Е.О. Організаційно-правові засади розвитку державної політики України в гуманітарній сфері : навч. посіб. / Е.О. Сидорова, В.В. Шаблій, М.П. Юніна; ред. О.С. Юнін. Дніпро: Арт-Прес, 2023. 264 с.
2. Постанова ВПВС від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17, провадження № 14-167цс20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/104728593?utm_source=juriliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01
3. Чалик В.Р. Інформаційні правовідносини у сфері реалізації та захисту соціальних прав громадян. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2022. С. 612-616. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/150>
4. Чалик В.Р. Правові підстави функціонування інформаційних ресурсів у сфері соціального захисту населення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2022. С. 115-123.
5. Чалик В.Р. Єдина інформаційна система соціальної сфери: правове регулювання функціонування та перспективи удосконалення. *Право і суспільство*. № 6. 2022. С. 178-186.
6. Блінова Г.О., Чалик В.Р. Механізм адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у соціальній сфері. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. №3, 2023. С. 130-139.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОГО СУПРОВОДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

ON THE QUESTION OF THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC SUPPORT FOR THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF SOCIAL SECURITY OF THE POPULATION: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Шаблістий В.В., д.ю.н., професор, директор

ІНІ права та інноваційної освіти Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0003-0210-1772

У статті проаналізовано сучасний стан наукового супроводження використання інформаційних технологій у сфері соціального забезпечення населення в Україні та деяких інших країнах.

Констатовано, що наразі в Україні нараховують близько 156 видів соціальних пільг, встановлених для 230 категорій населення, які регулюються декількома десятками нормативно-правових актів. Належна організація національної системи соціального захисту більшою мірою визначає порядок в країні, ступінь задоволеності громадян життям та згоди в суспільстві, а також стійкість та динаміку економічного і соціального розвитку.

Встановлено, що для здійснення збору та обліку інформації у соціальній сфері країни Європи в основному використовують Центральні реєстри населення, інші базові реєстри, такі як Житловий реєстр будівель і житлових приміщень, Бізнес-реєстр підприємств та їхніх місцевих одиниць і Реєстр освітніх досягнень, Центральний реєстр соціального захисту, Реєстр безробіття, Податковий реєстр і Реєстр зарахованих учнів і студентів. Також використовують низку порівняльних реєстрів: Реєстр допомоги на дітей, Реєстри державних службовців федерації та федеральних штатів, Центральний реєстр іноземців, Реєстр одержувачів соціальної допомоги, Реєстр альтернативної цивільної служби, Реєстр військової служби, Реєстр власників автомобілів та інші.

Доведено, що перспективним напрямком подальших досліджень є визначення кола інформаційних ресурсів у соціальній сфері, узагальнення переліку соціальної інформації, що в них циркулює, визначення основних нормативно-правових актів, що регулюють їх функціонування.

Ключові слова: інформаційні правовідносини, соціальна сфера, соціальна інформація, соціальне забезпечення, соціальні послуги, соціальний захист, інформаційні ресурси, банк даних, реєстри, інформаційна система.

The article analyzes the current state of scientific support for the use of information technologies in the field of social security of the population in Ukraine and some other countries.

It was established that currently in Ukraine there are about 156 types of social benefits established for 230 categories of the population, which are regulated by dozens of legal acts. The proper organization of the national system of social protection largely determines the order in the country, the degree of satisfaction of citizens with life and harmony in society, as well as the stability and dynamics of economic and social development.

It has been established that the Central Population Registers and other basic registers, such as the Residential Register of Buildings and Residential Premises, the Business Register of Enterprises and their Local Units and the Register of Educational Achievements, the Central Register of Social protection, Unemployment Register, Tax Register and Register of Enrolled Pupils and Students. A number of comparative registers are also used: Register of child benefits, Registers of civil servants of the federation and federal states, Central register of foreigners, Register of recipients of social assistance, Register of alternative civil service, Register of military service, Register of car owners and others.

It has been proven that a promising direction of further research is the definition of the range of information resources in the social sphere, the generalization of the list of social information that circulates in them, the definition of the main regulatory and legal acts that regulate their functioning.

Key words: information legal relations, social sphere, social information, social security, social services, social protection, information resources, data bank, registers, information system.

Наразі в Україні нараховують близько 156 видів соціальних пільг, встановлених для 230 категорій населення, які регулюються декількома десятками нормативно-правових актів. Належна організація національної системи соціального захисту більшою мірою визначає порядок в країні, ступінь задоволеності громадян життям та згоди в суспільстві, а також стійкість та динаміку економічного і соціального розвитку.

Питання інформаційного забезпечення прав громадян, у тому числі у соціальній сфері проводили такі вчені як Арістова І.В., Балуй Г.О., Бачило І.Л., Білик П.П., Блінова Г.О., Брижко В.М., Волинка К.Г., Демкова М.С., Дубич К.В., Дударьов В.В., Калюжний Р.А., Конопльов В.В., Константінов С.Ф., Кормич Б.А., Кочеміровська О.О., Мороз В.П., Негодченко О.В., Оксьюм І.Г., Орел Г.П., Пишуліна О.М., Попович В.М., Селезньова О.М., Синеокий О.В., Слинко Д.В., Солончук І.В., Чалик В.Р., Цимбалюк В.С., Юнін О.С., Юсип Ж.П., Яременко О.І. та інші.

Метою статті є вивчення сучасного стану наукового супроводження використання інформаційних технологій у сфері соціального забезпечення населення в Україні та деяких інших країнах.

Високий рівень соціальних виплат, низький рівень бідності, розвиток соціальної політики держави, забезпечення високого рівня соціального захисту як на державному, так і на регіональному рівнях є ознаками соціально орієнтованої держави. Вчені наголошують, що соціальна орієнтованість державної політики є запорукою соціальної стабільності у суспільстві та високого рівня життя населення, проте вона вимагає від держави значних витрат і ефективних управлінських рішень у сфері використання коштів. Тому актуальності набувають питання надання соціальних виплат на засадах цільового підходу, принципів справедливості, адресності, ефективності та оперативності. Слід погодитись із вченими, що в Україні ці принципи надання соціальної допомоги часто не реалізуються в повній мірі: рівень соціальних виплат є заниженим і не відповідає реальним потребам соціально незахищених верств населення, через що Україну не можна вважати соціально орієнтованою державою. Постійний брак коштів на розвиток соціальної сфери, їх неефективне використання, а також відсутність збалансованого, зрозумілого для отримувачів виплат соціального законодавства вимагають негайного реформування української системи надання соціальних виплат.

Мішина С.В. та Мішин О.Ю. наголошують, що реформи в системі надання соціальних виплат доцільно здійснювати на засадах успішного зарубіжного досвіду. Корисним для української практики в сфері соціального забезпечення є досвід європейських країн, Японії, США, економіка яких є соціально орієнтованою [1].

М.В. Кравченко слушно відмічає, що в Україні не достатньо вивчені кращі закордонні моделі надання соціальних послуг та проаналізовано можливості їх впровадження на теренах нашої країни [2, с. 244-255].

К.В. Дубич у дисертації «Механізм державного управління системою надання соціальних послуг» наголошує на необхідності актуалізації та узагальнення європейського досвіду щодо застосування інструментів державного управління соціальними послугами (соціальне контракування, стандартизація та ліцензування) в контексті реалізації державної політики інтеграції України до ЄС, аргументації необхідності реформування вітчизняної системи соціальних послуг, гармонізації, адаптації та приведення її у відповідність з визначеними ЄС вимогами, нормами і стандартами. Він також наголошує на необхідності дослідження менеджериалізму як сучасної концепції, парадигми реформування державного управління, що базується на широкому впровадженні в практичну діяльність державного сектору конкуренції, механізмів ринку та бізнес-стилю управління, її генези, передумов виникнення і сучасних особливостей застосування у сфері надання соціальних послуг у розвинутих країнах Заходу, зокрема у Великобританії та США; держави загального добробуту як сучасної ліберальної моделі соціального захисту та надання соціальних послуг у розвинутих країнах світу, а також можливостей упровадження її елементів у вітчизняну практику в реаліях сьогодення [3, с. 16].

В умовах суспільно-політичної та економічної нестабільності в Україні сім'я зазнає істотних змін, що впливають на її нормальне та повноцінне функціонування, зазначає М.М. Любецька [4]. За умови багаторічної стагнації економіки, негативних факторів економічного характеру, що обумовлені зниженням активності економіки під час пандемії ковіду та під час воєнного стану усі наявні соціальні проблеми загострюються, ще більшої актуальності набувають питання комунікації між громадянами та органами публічної влади, що забезпечують реалізацію їх соціальних прав.

До актуальних проблем, з якими зустрічається сучасна українська сім'я Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М. та Фалинська З.З. відносять: збільшення кількості розлучень, падіння престижу традиційного шлюбу, суперечність між чоловічою і жіночою ролями в сім'ї, між ролями професійними і сімейними, малозабезпеченість, безробіття, низька згуртованість сімейної групи, послаблення зв'язків із старшим поколінням, масова бездітність чи малодітність, народження дітей поза шлюбом, зниження виховного й соціалізуючого потенціалу [5, с. 11]. Забезпечення соціальної безпеки та гарантування надання соціальних послуг сім'ям і особам, що потребують підтримки, є однією з ключових завдань соціальної політики та важливим фактором успішного розвитку будь-якої країни. Така безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, сім'ї та суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз. Об'єктами соціальної безпеки є всі основні елементи соціальної системи, що забезпечують якість і рівень життя, які регулюються загальнодержавною соціальною політикою, зазначає М.М. Любецька. Світовий досвід демонструє, що без активної регулюючої ролі держави не може існувати ефективна, соціально орієнтована ринкова економіка та дієва система забезпечення соціальної безпеки країни. Тому на думку вченої є важливим здійснення аналізу зарубіжного досвіду щодо надання соціальних послуг, соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах [4].

М.М. Любецька зазначає, що соціальна сфера в окремих країнах має певні особливості надання соціальних послуг не лише з позицій врахування їх кількісних та якісних характеристик, а й з урахуванням ступеня державного регулювання [4]. На її думку важливим для удосконалення вітчизняної практики надання соціальних послуг, зокрема і здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, важливу роль відіграватиме досвід Франції, Німеччини, Великобританії, Італії, США, оскільки ці країни входять до тридцяти країн із найвищим рівнем соціального розвитку [4].

З розвитком інформаційних технологій у світі більшість розвинених країн, зазначають автори колективного монографії «Електронні реєстри: європейський досвід створення та використання» намагається впорядкувати інформацію, що міститься на паперових носіях, за допомогою електронних реєстрів. Це стає основою для створення системи реєстрів, що має на меті виключення дублювання інформації та надання певним державним структурам і особам, залученим до процесів прийняття відповідних рішень, доступ до якомога повнішого обсягу інформації, необхідної для їх функціонування. Фізичним особам наявність реєстрів спрощує процедуру звернення до державних органів по різні довідки і сертифікати [6, с. 4].

У документах ЄЕК ООН [7] реєстр визначено як результат систематичного збору даних на рівні одиниці, організований таким чином, що можливе їх постійне оновлення, тобто оброблення ідентифікованої інформації з метою встановлення, актуалізації, виправлення або розширення реєстру, тобто відстеження будь-яких змін у даних, що описують одиниці та їхні атрибути. Найбільшого успіху у питанні розвитку системи реєстрів, на думку О.М. Гладун, М.В. Пугачова, М.В. Виноградова, досягли північно-європейські країни: Норвегія, Данія, Швеція, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія [7].

Водночас, М.М. Любецька наголошує, що світовий досвід переконливо свідчить, що налагодженість відносин у соціальній сфері не лише підвищує рівень існування людини в суспільстві, а й багато в чому формує її ставлення до держави та процесів, які в ній відбуваються. Водночас існуючий світовий досвід є важливим чинником, який слід враховувати для подальшого вдосконалення правового регулювання відповідних процесів, що на сьогодні відбуваються в нашій державі. Значною мірою це стосується інституту соціального захисту та надання соціальних послуг, який динамічно розвивається в сучасному світі. Слід зазначити, що соціальна сфера в окремих країнах має певні особливості надання соціальних послуг не лише з позицій врахування їх кількісних та якісних характеристик, а й з урахуванням ступеня державного регулювання [4]. Тобто питання інформаційного забезпечення соціальної сфери є важливим аспектом і в інших країнах.

Першим важливим питанням формування масиву даних в соціальній сфері, що потім використовується органами соціального захисту для надання соціальних послуг є збір та аналіз інформації з усіх можливих джерел. Цей виправний пункт є загальним для всіх країн. Реєстри населення десятиліттями ефективно використовують як джерело статистичних даних, і їх можна вважати логічним продуктом еволюції життєво важливої системи статистики [9].

О.М. Гладун, М.В. Пугачова, М.В. Виноградова підкреслюють, що лідируючу роль у формуванні баз даних, що використовуються у соціальній сфері в усіх країнах займає реєстру населення. Його значення полягає в наданні достовірної інформації для адміністративних цілей уряду, зокрема для планування програм, бюджетування та оподаткування, особистої ідентифікації, голосування, навчання та військової служби, соціального страхування й добробуту, а також для надання довідок поліції та суду. Інформацію з реєстрів використовують для видачі

документів, необхідних для прийому дітей до ясел, дитячих садків, шкіл і прикріплення мешканців до медичних клінік [9; 6, с. 28].

В Австрії, зазначають О.М. Гладун, М.В. Пугачова, М.В. Виноградова Закон про перепис населення на основі реєстрів від 16.03.2006 став вирішальним в історії переписів населення, житла та підприємств разом із місцевими одиницями (для дослідження зайнятості). Уперше потрібну інформацію збирали не від громадян, а безпосередньо з наявних адміністративних реєстрів – відповідно до рекомендацій Єврокомісії, перепис був проведений 2011 року з опорною датою 31 жовтня [6]. Основним у переліку є Центральний реєстр населення, інші базові реєстри – Житловий реєстр будівель і житлових приміщень, Бізнес-реєстр підприємств та їхніх місцевих одиниць і Реєстр освітніх досягнень, які веде Статистика Австрії, а також Центральний реєстр соціального захисту, Реєстр безробіття, Податковий реєстр і Реєстр зарахованих учнів і студентів. Для перепису також використовують низку порівняльних реєстрів: Реєстр допомоги на дітей, Реєстри державних службовців федерації та федеральних штатів, Центральний реєстр іноземців, Реєстр одержувачів соціальної допомоги, Реєстр альтернативної цивільної служби, Реєстр військової служби, Реєстр власників автомобілів [6, с. 29].

Для проведення переписів у країнах – членах ЄС Єврокомісія та Евростат розробили і постійно удосконалюють законодавство, видають рекомендації та пояснення. Базовим для цих цілей є рамковий Регламент (ЄС) № 763/2008 Європейського парламенту і Ради щодо переписів населення та житла (the framework Regulation (EC) No. 763/2008 of the European Parliament and of the Council on population and housing censuses, далі CFR), який стосується гармонізації проведення статистичної інформації [10]. Європейські інституції наголошують, що держави-члени вільні самі вирішити, як провести свої переписи 2021 року та які джерела даних, методи і технології найкращі для них. Це дає державам-членам можливість існування відповідно до принципів субсидіарності та економічної ефективності та відповідно до компетенцій статистичних офісів у державах-членах. Серед головних законів, виданих Єврокомісією до раунду перепису 2021, слід назвати такі: Регламент (ЄС) 2017/543 (CIR-1), що містить визначення та технічні умови для тем перепису та їх розбивки, необхідні для досягнення загальноєвропейської порівняльності; Регламент (ЄС) 2017/712; Регламент (ЄС) 2017/881 (CIR-3); Регламент (ЄС) № 1151/2010 [338]. Отже, наголошують вчені положення щодо джерел інформації для перепису населення та метаданих, які описують ці джерела (серед яких і відповідні адміністративні та статистичні реєстри), закріплені у законодавстві Євросоюзу [6, с. 31].

Статистика Європейського Союзу щодо доходів та умов життя (the European Union Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC) є основним джерелом даних про доходи, бідність, соціальне відчуження та умови життя в Європі. Під час нинішньої фінансово-економічної кризи попит на детальніші та всебічні дані щодо бідності й соціального відчуження набув дуже гострого характеру. З огляду на гнучкість інструменту EU-SILC, який дає країнам змогу поєднувати джерела даних обстежень і адміністративні дані, та надає перевагу останнім через зменшення навантаження, витрат і помилок опитування, ширшого використання реєстрів, зокрема даних реєстру доходів, EU-SILC усе більше впроваджують країн – члени ЄС [11; 6].

Усі північні країни мають багаторічний досвід у галузі виробництва статистики на основі реєстрів, яка з роками розширилась і охопила насамперед виробництво соціальної статистики, а пізніше – і статистику бізнесу. Файли адміністративних даних ніколи не можуть повністю замінити пряме збирання даних шляхом вибірових опитувань, але ці два методи є взаємодоповнюваними [6, с. 34].

У Франції існує державна програма «Велика сім'я», яка адресована багатодітним сім'ям. Ця програма існує з 1921 року і в рамках загальної державної політики по стимулюванню народжуваності пропонує багатодітним сім'ям субсидування і пільги, зазначає М.М. Любецька [4]. Багатодітним сім'ям надаються податкові пільги. Для дітей до шести років сім'ям надається матеріальна допомога для замовлення послуг вихователя [12].

Корисним для України є досвід Франції у допомозі сім'ям з дітьми. Так Мельник С., Кошелева Г., Вольська Н. наголошують, що сім'ї з дітьми можуть отримувати допомогу залежно від кількості дітей у родині. Якщо в сім'ї лише одна дитина, то допомога надається лише малозабезпеченим сім'ям. Якщо в сім'ї двоє і більше дітей, то на другу дитину допомога надається у розмірі 32 % від базової зарплати; на третю – від 73 % цієї зарплати; на четверту – 114 %; на п'яту – 141 %. Для неповних сімей розмір допомоги становить 150 % від базової зарплатної плати. Жінка, яка поєднує навчання з вихованням дитини, може отримувати соціальну допомогу до трирічного віку дитини. Джерелом фінансування соціальних програм у Франції є 7 % відрахувань від прибутків. Крім цих видів допомоги, батькам, що працюють упродовж декретної відпустки, надаються інші виплати на дітей віком до шістнадцяти років [13, с. 36].

Фахівці підкреслюють, що більшість програм у сфері соціальних послуг у Франції координуються з боку кількох міністерств, а також спеціально створених міжміністерських комітетів. На місцевому рівні дії органів самоврядування в регіонах, департаментах і муніципалітетах часто пересікаються й дублюються. Великі підприємства, лікарні та урядові організації мають своїх суб'єктів надання соціальних послуг. Важливу роль у Франції відіграють приватні (некомерційні) організації, які вносять ініціативні ідеї в цій сфері до уряду та управляють наданням соціальних послуг за фінансової підтримки органів держави [14, с. 204-205; 4]. Водночас, громадські організації є провідними суб'єктами надання соціальних послуг у Франції, а принцип децентралізації є одним із провідних у сфері соціального обслуговування. Така розгалужена система споживачів та надавачів соціальних послуг потребує узгодження їх дій, автоматизації процесів та ґрунтовного інформаційного супроводження для прийняття виважених управлінських рішень у сфері реалізації та захисту соціальних прав.

Отже, встановлено, що для здійснення збору та обліку інформації у соціальній сфері країни Європи в основному використовують Центральні реєстри населення, інші базові реєстри, такі як Житловий реєстр будівель і житлових приміщень, Бізнес-реєстр підприємств та їхніх місцевих одиниць і Реєстр освітніх досягнень, Центральний реєстр соціального захисту, Реєстр безробіття, Податковий реєстр і Реєстр зарахованих учнів і студентів. Також використовують низку порівняльних реєстрів: Реєстр допомоги на дітей, Реєстри державних службовців федерації та федеральних штатів, Центральний реєстр іноземців, Реєстр одержувачів соціальної допомоги, Реєстр альтернативної цивільної служби, Реєстр військової служби, Реєстр власників автомобілів та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мішина С.В., Мішин О.Ю. Міжнародний досвід надання соціальних виплат. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» DOI: 10.32702/2307-2105-2021.10.79 URL: http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/26907/1/%D0%9C%D1%88%D0%B8%D0%BD_%D0%95%D1%84.%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD._2021-10.pdf

2. Кравченко М.В. Система соціального захисту населення як об'єкт державної політики: методологія та практика : моногр. / М.В. Кравченко. К. : 406. Інформ.-аналіт. Агенство, 2012. 451 с.
3. Дубич К.В. Механізм державного управління системою надання соціальних послуг: дис. ... докт. наук з держ. управл. (25.00.02). Київ, 2015. 437 с.
4. Любецька М. М. Аналіз зарубіжного досвіду надання соціальних послуг, здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 19. С. 109–116.
5. Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М., Фалинська З.З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: посібник. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.
6. Електронні реєстри: європейський досвід створення та використання: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна; НАН України, Register-Based Statistics in the Nordic Countries: Review of Best Practices with Focus on Population and Social Statistics. United Nations publication, Sales No. E.07.II.E.11/ 2007. URL: <https://unstats.un.org/unsd/censuskb20/KnowledgebaseArticle10220.aspx>
7. Official site of UN. Department of Economic and Social Affairs. UN Statistics Division. Population Registers. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/popreg/popregmethods.htm#2>
8. Електронні реєстри: європейський досвід створення та використання: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2021. 271 с. Official site of Statistics Austria. Register Based Census. URL: http://www.statistik.at/web_en/surveys/register_based_census/index.html
9. Regulation (EC) No. 763/2008 of the European Parliament and of the Council of 9 July 2008 on population and housing censuses. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:218:0014:0020:EN:PDF>
10. EU Legislation on the 2021 Population and Housing Censuses. Explanatory notes. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/productsmanuals-and-guidelines/-/KS-GQ-18-010?inheritRedirect=true&redirect=%2Fpublications%2Fmanuals-and-guidelines>
11. The use of registers in the context of EU SILC: challenges and opportunities. Statistical working papers / Ed. by Markus Jäntti, Veli-Matti Törmälehto and Eric Marlier. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/KS-TC-13-004?inheritRedirect=true>
12. Про становище багатодітних сімей у країнах ЄС. URL: <http://bukviche.com/pro-stanovyche-bahatoditnych-simej>
13. Мельник С., Кошелева Г., Вольська Н. Зарубіжний досвід надання пільг у грошовій формі та пошуку джерел фінансування соціальних виплат. Україна: аспекти праці. 2005. № 8. С. 35–40.
14. Anselin, J. (2013), "France: social services", vol. 1- 2, pp. 204-219. Kyiv, Ukraine.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУДІВ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ:
ДО ПИТАННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF APPELLATE COURTS:
ON THE ISSUE OF STAFFING**

Коваленко А.В., д.ю.н., професор, заступник начальника
Департамент превентивної діяльності
Національної поліції України,
полковник поліції

Романов М.Ю., доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник
Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті на підставі проаналізованих наукових позицій щодо важливості кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції та відповідного адміністративно-правового статусу загалом, слід зауважити, що поняття кадрів і кадрового забезпечення, їх співвідношення, а також сутнісне наповнення вченими тлумачиться по різному проте, на нашу думку, кадрами в контексті предмету дослідження є всі працівники, підрозділів дільничних офіцерів поліції, а кадровим забезпеченням, в такому випадку, буде нормативно врегульований і методично спланований процес відбору, призначення на посаду, контролю за проходженням служби, притягнення до відповідальності (у разі наявності підстав), а також звільнення з посади працівників.

Широке коло нормативно-правових актів, що визначають кадрове забезпечення (його сутність, структуру, механізми, а також передумови), дозволяє охарактеризувати цей процес як задовільний. У той же час, окремого дослідження потребує питання профорієнтації, а також відбору до судів апеляційної інстанції, що забезпечили б наповнення даної системи новими фахівцями.

Автори звертають увагу на тому, що важливість кадрового забезпечення в діяльності судів апеляційної інстанції прямо пропорційно співвідносяться із можливістю зазначених органів державної влади здійснювати свої повноваження та виконувати конкретним уповноваженим на це суб'єктам свої посадові обов'язки, а саме тому питання наповнення кадрами всіх без виключення судів апеляційної інстанції релевантне проблемі доступності до правосуддя та реалізації права кожного громадянина на звернення до суду, а тому пошук шляхів його вирішення та пропозиції, щодо їх форм є актуальними у тому числі з огляду на дію правового режиму воєнного стану та надмірну переважаність органів правопорядку.

Ключові слова: засади функціонування, принцип, кадри, кадрове забезпечення, суд, судоустрій, безпека, сутність, зміст.

In the article, on the basis of the analyzed scientific positions on the importance of staffing of courts of appeal and the corresponding administrative and legal status in general, it should be noted that the concept of personnel and staffing, their ratio, as well as the essential content of scientists are interpreted differently, however, in our opinion, personnel in the context of the subject of research are all employees, units of district police officers, and staffing. In this case, the process of selection, appointment, control over service, prosecution (if there are grounds), as well as dismissal of employees will be regulated and methodically planned.

A wide range of normative legal acts that determine staffing (its essence, structure, mechanisms, as well as prerequisites) allows us to characterize this process as satisfactory. At the same time, a separate study requires the issue of career guidance, as well as selection to the courts of appeal, which would ensure the filling of this system with new specialists.

The authors draw attention to the fact that the importance of staffing in the activities of courts of appeal is directly proportional to the ability of these public authorities to exercise their powers and perform their official duties by specific authorized entities, and that is why the issue of staffing all courts of appeal without exception is relevant to the problem of accessibility to justice and the exercise of the right of every citizen to appeal to court. Therefore, the search for ways to solve it and proposals for their forms are relevant, including in view of the legal regime of martial law and the excessive workload of law enforcement agencies.

Key words: principles of functioning, principle, personnel, staffing, court, judicial system, security, essence, content.

Актуальність теми. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина є одним із найбільш пріоритетних та важливих завдань, що поставлено перед державним апаратом та всіма органами державної влади. Судова гілка влади, як одна з основних в країні безпосередньо відповідає за реалізацію механізму правозахисту в контексті дотримання прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечення правопорядку в суспільстві, а тому, адміністративно-правовий статус судів апеляційної інстанції крізь призму їх кадрового забезпечення є надзвичайно актуальним, зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану та динамічної еміграції українського населення.

При цьому, кадрове забезпечення, як одне із видів забезпечень, що використовується в організаційно-правових практиках органів державної влади є найбільш ресурсозатратним та таким, що потребує стратегічного планування, оскільки вимоги до компетенції та рівня знань тих чи інших кадрів, зокрема в судовому секторі досить високі, а тому динаміку кадрового потенціалу належить регулювати завчасно.

Кадрове забезпечення всіх без виключення органів державної влади, зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану виступає наріжним каменем у дослідженнях вчених, а також системним для обговорення в органах державної влади, що значно актуалізує окреслену тематику та потребує подальшого пошуку оптимальних шляхів розв'язання проблемних питань, що виникають в даній сфері правовідносин.

Метою статті є дослідження теоретичних, нормативних та організаційних засад кадрового забезпечення в контексті адміністративно-правового забезпечення статусу судів апеляційної інстанції в Україні.

Поставлена мета, зумовила необхідність розв'язання ряду дослідницьких завдань, серед яких: дослідження поняття та сутності кадрового забезпечення загалом і кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції в Україні; аналіз нормативно-правового підґрунтя кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції в Україні; формування практичних висновків і рекомендацій, щодо порушеного питання.

Об'єктом даного дослідження виступають суспільні відносини в сфері функціонування органів судової влади в Україні.

Предметом дослідження є поняття та нормативно-правове підґрунтя кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції в Україні в контексті забезпечення їх адміністративно-правового статусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зауважити, що кадрове забезпечення судів апеляційної інстанції є досить багатовекторним питанням, що потребує додаткового наукового опрацювання в умовах значної кількості некомплектованості судової гілки влади взагалі та судів апеляційної інстанції, зокрема. В свою чергу, розглядаючи питання про кадрове забезпечення, перш за все, мова йде про комплектування апарату суду, а не про забезпечення добору суддів, оскільки вказана процедура чітко врегульована нормативно-правовими актами України та прямо передбачає проведення конкурсу.

Етимологічною основою поняття «апеляційне провадження» є термін «апеляція», який відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови визначається як: 1) оскарження ухвали, постанови нижчої інстанції (зазвичай судової) перед вищою; 2) звернення до кого-, чого-небудь за підтримкою [1, с. 36]. Під внутрішньоорганізаційними відносинами, що виникають у діяльності місцевого загального суду, розуміються всі позапроцесуальні відносини за його участю та за участю його працівників. У процесі своєї позапроцесуальної діяльності суд (голова суду, судді, працівники апарату суду) вступають у велику кількість правовідносин ще й поза межами власне місцевого суду. Мова йде про відносини, які виникають між зазначеними представниками низової ланки органів судової влади та іншими суб'єктами, до яких належать: вищі суди; Верховна Рада України; Президент України; органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; органи суддівського самоврядування; кваліфікаційні комісії суддів; Вища Рада юстиції [2]. Таким чином, необхідно звернути увагу на тому, що адміністративно-правове забезпечення кадрового добору до апаратів судів апеляційних інстанцій ускладнюється, перш за все тим, що в ієрархії судової гілки влади цей суд займає вищу позицію ніж суд першої інстанції, а тому кваліфікація працівників, що добирається для роботи в ньому має бути ще більш високою та якісною. Додатковим фактором, що ускладнює кадровий добір до судів апеляційної інстанції виступає надмірна завантаженість їх роботи, що відбувається зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану та системного здійснення реформ правоохоронного сектору.

Поняття кадрів, різними вченими тлумачиться по-різному, зокрема Л. Балабанова, визначає, що кадри – це штатні кваліфіковані працівники з певною професійною підготовкою, які мають спеціальні знання, трудові навички чи досвід роботи у вибраній сфері діяльності, а в зарубіжних і вітчизняних джерелах цей термін часто ототожнюється лише з частиною працюючих, а саме спеціалістами або робітниками високої кваліфікації та стажом роботи на конкретному підприємстві [3, с. 105]. Разом із цим, поняття кадрів у взаємному зв'язку з кадровим забезпеченням, співвідносяться як зміст і форма процесу, що обумовлює необхідність поглиблення у це питання. У вузькому розумінні кадрове забезпечення – це нормативно закріплена та цілеспрямована діяльність спеціально уповноважених державних органів (посадових осіб) щодо процесів професійної орієнтації, прогнозування і планування кадрових потреб, відбору, підготовки, розстановки та вивільнення персоналу [4, с. 4-8]. На нашу думку, необхідно підкреслити, що поняття кадрів, в контексті кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції в Україні необхідно розглядати, як один із інструментів організаційно-управлінської діяльності, що прямо передбачений нормативно-правовим забезпеченням та передбачає механізм розпорядження наявними кадрами, включає в себе алгоритми прогнозування в частині їх притоку та відтоку.

М.М. Глуховець зазначає, що здійснення апеляційного провадження полягає в тому, що воно: 1) є додатковою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах і забезпечення права на судовий захист; 2) забезпечує реалізацію контрольної функції правосуддя; 3) сприяє єдності, а також однаковості судової практики застосування судами першої інстанції законодавства під час вирішення справ [5, с. 115]. М.І. Пипяк зазначає, що від того, наскільки правильно й точно будуть закріплені положення щодо діяльності судів, залежатиме їх практична організація, тоді як відсутність вичерпних для розуміння законодавчих приписів навпаки спричиняє різні їх трактування, внаслідок чого порушується процес ефективного функціонування судової системи [6, с. 100]. Таким чином, слід підкреслити, що організаційно-правові засади забезпечення функціонування судів апеляційної інстанції є тими нормами, положеннями законодавства України, що прямопропорційно співвідносяться із ефективністю функціонування зазначених органів державної влади, а тому такі форми забезпечення їх діяльності, як кадровий добір персоналу, займають одне із провідних місць у системі забезпечення всього державного сектору.

Поряд із цим, Г. Долга, досліджуючи у своїх працях відповідне питання, цитує визначення поняття кадрового забезпечення, як процесу, надане Д. Барановим та Н. Садовою, котрі розуміють його як комплекс дій, спрямованих на пошук, оцінювання та встановлення заздалегідь передбачених відносин з робочою силою як у самій компанії для подальшого просування кар'єрними сходами, так і поза її межами для нового найму тимчасових або постійних працівників. Метою кадрового забезпечення є досягнення залучення до роботи на усіх вільних економічних робочих місцях у країні працівників, здатних виконувати свої посадові обов'язки на рівні, що відповідає очікуванню роботодавців, тобто недопущення тимчасової чи тривалої нестачі кадрів в організаціях/підприємствах [7, с. 9]. Належить підкреслити, що однією з основних функцій напрямку кадрового забезпечення, в контексті дії відповідного механізму організаційно-правових засад, є прогнозування, що передбачає можливість та включає в себе необхідність планувати подальшу діяльність відповідного органу, з урахуванням ризиків і небезпек, що склалися в державі та конкретному підрозділі, з огляду на бажання чи небажання подальшого проходження державної служби чи роботи за вільним наймом в апараті конкретного суду чи судовій гілці влади загалом.

Доступність до правосуддя, в свою чергу є однією з найважливіших складових прозорості, підзвітності та підконтрольності діяльності органів державної влади [8; 9; 10], а інші дослідники, аналізуючи історичні та інші ретроспективні прототипи суду зазначають, що все ж таки мала місце процедура схожа за своєю суттю з оскарженням судових рішень. Зокрема, Новгородська судова грамота містила, що сторона за своєю ініціативою мала право звернутися до вищого суду зі скаргю, якщо вважала, що рішення є несправедливим. У зв'язку з цим суд вищої інстанції наділений був повноваженнями втрутатися в справу із нижчого суду, розглянути цю справу й винести нове рішення, при цьому існувала заборона подачі нових доказів і доводів. Якщо вищим судом встановлювалось, що провадження по справі було неповним і незрозумілим, а рішення не відповідало закону, тоді виносились рішення про призначення нового розгляду справи [11, с. 27-28]. Слід зазначити, що принцип доступності до правосуддя та право кожного громадянина на судовий захист прямопропорційно співвідносяться із кадровою наповненістю судді в апеляційної інстанції, що безпосередньо пов'язано з їх можливістю здійснення покладених на них функційних повноважень та посадових обов'язків конкретних осіб. Це, в свою чергу, звужує чи розширює можливості

органів державної влади до забезпечення правового режиму демократичної держави та дотримання прав і свобод людини і громадянина в широкому розумінні.

Досить цікавим є підхід В. І. Потапенка, який розглядаючи гарантії самостійності судової гілки, поділив їх на загальні й спеціальні. На думку науковця, загальні гарантії передбачають такі умови діяльності судів, як: 1) загальний рівень розвитку економіки, що впливає на рівень фінансування суду; 2) показники злочинності, а також криміногенної обстановки в державі; 3) ставлення пересічних громадян до суду; 4) загальне оцінювання діяльності судової влади громадянами; 5) психологічні умови діяльності конкретного судді з відправлення правосуддя; 6) повага до судді з боку учасників процесу та ін. У свою чергу, до спеціальних гарантій самостійності судів В. І. Потапенко відніс: 1) належне ресурсне забезпечення судової влади; 2) повноваження судової гілки влади з утворення нових і тлумачення існуючих положень законів; 3) самостійне кадрове забезпечення судів безпосередньо органами судової влади; 4) забезпечення особистої безпеки носіїв судової влади; 5) діяльність органів суддівського самоврядування, спрямовану на захист інтересів суду й суддів [12, с. 169–170]. Таким чином, варто мати на увазі, що кадрове забезпечення судів апеляційної інстанції якісними висококваліфікованими та ефективними працівниками прямо впливає на можливість належного здійснення своїх функційних завдань та реалізації посадових обов'язків, як конкретними органами судової влади такі відповідними посадовими особами, й пришвидшує чи гальмує процес відправлення правосуддя, а відповідно співвідноситься із мірою та сутністю забезпечення прав і свобод людини і громадянина, як основної мети діяльності будь-якої демократичної та правової держави.

Висновок. Отже, на підставі проаналізованих наукових позицій щодо важливості кадрового забезпечення судів апеляційної інстанції та відповідного адміністративно-правового статусу загалом, слід зауважити, що поняття кадрів і кадрового забезпечення, їх співвідношення, а також сутнісне наповнення вченими тлумачиться по-різному проте, на нашу думку, кадрами в контексті предмету дослідження є всі працівники, підрозділів дільничних офіцерів поліції, а кадровим забезпеченням, в такому випадку, буде нормативно врегульований і методично спланований процес відбору, призначення на посаду, контролю за проходженням служби, притягнення до відповідальності (у разі наявності підстав), а також звільнення з посади працівників.

Широке коло нормативно-правових актів, що визначають кадрове забезпечення (його сутність, структуру, механізми, а також передумови), дозволяє охарактеризувати цей процес як задовільний. У той же час, окремого дослідження потребує питання профорієнтації, а також відбору до судів апеляційної інстанції, що забезпечили б наповнення даної системи новими фахівцями.

Автори звертають увагу на тому, що важливість кадрового забезпечення в діяльності судів апеляційної інстанції прямо пропорційно співвідносяться із можливістю зазначених органів державної влади здійснювати свої повноваження та виконувати конкретним уповноваженим на це суб'єктам свої посадові обов'язки, а саме тому питання наповнення кадрами всіх без виключення судів апеляційної інстанції релевантне проблемі доступності до правосуддя та реалізації права кожного громадянина на звернення до суду, а тому пошук шляхів його вирішення та пропозиції, щодо їх форм є актуальними у тому числі з огляду на дію правового режиму воєнного стану та надмірну завантаженість органів правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Запорожець, М. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М. П. Запорожець; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 20 с.
3. Балабанова Л., Сардак О. Управління персоналом: навч. посіб. Київ: ВД «Професіонал», 2006. 512 с.
4. Венедіктов В. С., Іншин М. І. Сутність та основні напрямки кадрової політики в сфері державної служби. *Форум права*. 2005. № 1.
5. Глуховець М. М. Апеляційне провадження в системі проваджень адміністративного судового процесу. *Форум права*. 2013. № 3. С. 114–118.
6. Пилипак М. І. Адміністративний суд у системі органів державної влади : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / М. І. Пилипак. Львів, 2016. 191 с.
7. Баранов Д., Садова Н. Сучасні відділи кадрів та можливість їх інтеграції в HR-департаменти. *Праця і закон*. 2009. № 8. С. 8–11.
8. Наливайко Л. Р., Романов М. Ю. Поняття, ознаки та значення транспарентності в контексті євроінтеграції. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 152–157. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2026/1/10.pdf>
9. Наливайко Л. Р., Романов М. Ю. Принцип транспарентності влади: пострадянський та європейський досвід. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_6_4
10. Наливайко Л. Р., Романов М. Ю. Реалізація принципу транспарентності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Право*. 2016, № 41(1). С. 48–51. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41\(1\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41(1)_13)
11. Згама А. О. Повноваження суду апеляційної інстанції у господарському процесі: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / А. О. Згама. Одеса, 2012. 216 с.
12. Потапенко В. І. Самостійність судової влади : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.10 – судоустрій, прокуратура та адвокатура / В. І. Потапенко. Харків, 2015. 216 с.

ЗАХИСТ ФІНАНСОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

PROTECTION OF THE FINANCIAL INTERESTS OF MILITARY SERVANTS IN TAX LEGAL RELATIONS

Мащенко О.В., д.е.н., д.ю.н.,
професор, перший проректор
Класичний приватний університет

В статті обґрунтовано доцільність захисту фінансових інтересів військовослужбовців у вигляді надання податкових пільг. Досліджено зміст поняття „податкова пільга”, яке представлено у пункті 30.1, статті 30 Податкового кодексу України, як передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від виконання податкового обов'язку. Досліджено зміст Закону України „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, і вказано, що він регулює види пільг, гарантій, їх призначення та джерела фінансування, проте не надає визначення і залишає за межами законодавства їх сутність. Доведено, що у вказаному Законі не надається тлумачення та конкретні види компенсацій, як виплат, що забезпечуються фінансовою діяльністю органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а практика їх використання свідчить про наявність й інших, які не визначені вказаним законом.

Досліджено види податкових пільг на які мають право військовослужбовці, та встановлено, що вони, зазвичай, стосуються податку на доходи фізичних осіб, військового збору та земельного податку. Вказано перелік видів доходів, які можуть отримувати військовослужбовці та члени їх сімей для звільнення від оподаткування.

Досліджено право військовослужбовців на отримання податкової соціальної пільги з податку на доходи фізичних осіб, проте визнано норму законодавства, зазначену у абзацах „а”, „б”, підпункту 169.1.4 Податкового кодексу України нежиттєздатною.

Вказано право військовослужбовців та членів їх сімей на отримання сертифікату для купівлі транспортного засобу в розмірі 150 тисяч гривень у разі укладення контракту на військову службу, проте у Податковому кодексі України не має норми, яка б звільняла зазначених осіб від оподаткування податком на доходи фізичних осіб, що потребує уточнення.

Ключові слова: фінансові інтереси, захист, податкові правовідносини, податкові пільги, військовослужбовці.

The article substantiates the expediency of protecting the financial interests of military personnel in the form of providing tax benefits. The content of the concept of «tax benefit», which is presented in paragraph 30.1, Article 30 of the Tax Code of Ukraine, is studied, as provided for by tax and customs legislation to exempt a taxpayer from fulfilling a tax obligation. The content of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families» is studied, and it is indicated that it regulates the types of benefits, guarantees, their purpose and sources of financing, but does not provide a definition and leaves their essence outside the legislation. It is proved that the specified Law does not provide an interpretation and specific types of compensations, such as payments provided by the financial activities of executive bodies and local self-government bodies, and the practice of their use indicates the presence of others that are not defined by the specified law.

The types of tax benefits to which military personnel are entitled have been investigated, and it has been established that they usually relate to personal income tax, military levy, and land tax. A list of types of income that military personnel and their family members may receive for exemption from taxation has been provided.

The right of military personnel to receive a tax social benefit from personal income tax has been investigated, however, the legal norm specified in paragraphs „a”, „b”, subparagraph 169.1.4 of the Tax Code of Ukraine has been recognized as unviable.

The right of military personnel and their family members to receive a certificate for the purchase of a vehicle in the amount of 150 thousand hryvnias in the event of concluding a contract for military service has been indicated, however, the Tax Code of Ukraine does not contain a norm that would exempt the specified persons from taxation with personal income tax, which requires clarification.

Key words: financial interests, protection, tax relations, tax benefits, military personnel.

Постановка завдання. В умовах сьогодення: проведення бойових дій на Сході країни, руйнування промислової, критичної та цивільної інфраструктури, проблем з мобілізацією та, як наслідок – нестача військових, бажаючих захищати державні інтереси та національну безпеку – вимагають пошуку шляхи підвищення мотивації осіб вступити до лав Збройних Сил України та інших військових формувань. Одним зі способів підтримки може бути захист фінансових інтересів військовослужбовців, що має податкове підґрунтя. Адже, податкові пільги можуть мати як соціальну, так і економічну доцільність. Стосовно першої, слід відзначити, що військовослужбовці виконують надзвичайно важливу функцію, ризикуючи життям заради безпеки країни. Пільги є своєрідним способом висловити вдячність та визнання їхньої роботи. Крім того, надання пільг – є полегшенням фінансового тягаря на сім'ї військовослужбовців, бо вони допомагають зменшити витрати, що важливо в умовах війни. До того ж, надання податкових пільг може мотивувати військовослужбовців до служби, а також сприяти притоку нових кадрів. Стосовно економічної складової, – у довгостроковій стратегії, якщо пільги спрямовані на підтримку працевлаштування чи підприємницької діяльності військовослужбовців, то вони можуть сприяти швидшій реінтеграції військових у цивільне життя після демобілізації.

Отже, надання податкових пільг військовослужбовцям є доцільним і соціально виправданим, але важливо забезпечити баланс між фінансовими можливостями держави та потребами військових. Ефективна реалізація таких заходів вимагає чітких критеріїв, прозорості та врахування довгострокових наслідків для економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметним дослідженням щодо сутності та змісту податкових правовідносин присвячені праці Л. Воронової, О. П. Гетьманець, Л. Касьяненко, І. Криницького, М. Кучерявенко, О. Орлюк, О. Покатаєвої, Н. Пришви, Л. Савченко та ін.

Захист фінансових інтересів військовослужбовців відбувається, зазвичай, шляхом надання різного виду пільг, зокрема податкових. М. В. Вишемирський досліджував види податкових пільг [1]. Питанню змісту податкової пільги її соціально-економічної спрямованості та соціальної справедливості присвячували свої дослідження Я. В. Лебедзевич, П. К. Бечко, [2; 3]. Є. Ю. Шап-тала розглядав податкові пільги як різновид податково-правових стимулів [4]. В. А. Виноградов у своїй роботі виокремлював спірні питання оподаткування податком на доходи фізичних осіб компенсаційні виплати працівникам, призваним на військову службу під час мобілізації [5]. Проте, комплексні роботи щодо захисту фінансових інтересів військовослужбовців у податкових правовід-

носин – відсутні, що вказує на актуальність теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах боротьби України за незалежність, територіальну цілісність та європейський вектор розвитку, діяльність військовослужбовців набуває вкрай важливого значення та потребує фінансового захисту та соціальної підтримки. Відповідно до ЗУ „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” виконання завдань держави щодо створення економічних, соціальних та політичних умов для сприятливого здійснення військовослужбовцями обов’язків по захисту Вітчизни покладається на органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Пільги, гарантії та компенсації, що гарантує держава військовослужбовцям надаються за рахунок бюджетних асигнувань, що виділяються на утримання відповідних установ - Міністерства оборони України, розвідувальних органів, органів виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні військові формування, правоохоронних органів у порядку визначенням Кабінетом Міністрів України (ст.4 „Забезпечення виконання законодавства щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей”; ст.14 „Пільги військовослужбовцям та членам їх сімей”; ст.23 „Фінансування витрат, пов’язаних з реалізацією цього закону”) [6].

Бюджетні кошти, що виділяються на пільги, гарантії та компенсації військовослужбовцям надаються органам влади, як уповноваженим суб’єктам по їх розпорядженню та виплаті, тобто органам публічної адміністрації. Для забезпечення законного розподілу та ефективного використання цих коштів визначення функцій задіяних суб’єктів та інструментів по забезпеченню цієї діяльності є запорукою виконання державою функції фінансово-правового захисту військовослужбовців. Отже, ЗУ „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” регулює види пільг, гарантії, їх призначення та джерела фінансування, проте не надає визначення і залишає за межами законодавства їх сутність. Також, у вказаному Законі не надається тлумачення та конкретні види компенсацій, як виплат, що забезпечуються фінансовою діяльністю органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Практика використання вказаних соціальних виплат свідчить про наявність і інших, які не визначені вказаним законом, а застосовуються, саме – винагороди, одноразові грошові допомоги, додаткові грошові винагороди, зокрема і пільги в оподаткуванні.

Пільги для захисту фінансових інтересів будь яких платників податків мають велике значення. Адже, як зазначає Я. В. Лебедзевич: „Вони мають як економічну, так і соціальну спрямованість: держава тим самим проводить певну економічну політику або підтримує окремі групи населення. Найчастіше це стосується благодійних організацій, інвалідів, пенсіонерів, дитячих і освітніх установ, підприємств, діяльність яких є вкрай необхідною для держави, підприємств і підприємців, що опинились у скрутних фінансових умовах внаслідок, незалежних від них причин” [2]. На сьогодні, військовослужбовці опинилися у вкрай важкому становищі, бо багато хто з них отримав інвалідність, багатьом важко соціалізуватися у суспільство; багато з них вважають несправедливим відношення до них та їх досягнень у реалізації військового обов’язку. Для підтримки цієї категорії та зняття соціальної напруги дуже важливо розробити механізм надання податкових пільг.

Відповідно до п. 30.1 ст. 30 ПК України податкова пільга – це передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов’язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав, визначених пунктом 30.2 ПК України [7]. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характери-

зують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об’єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Актуальним є встановлення для військовослужбовців податкових пільг, зокрема податкової соціальної пільги та інших, враховуючи особливості та складності діяльності військових. Проте, при наявності низки соціальних пільг щодо лікування, освіти, сплати комунальних послуг тощо, в оподаткуванні, для діючих військовозобов’язаних встановлення пільг, не вирішене питання. В цих відносинах, як і інших щодо соціальних пільг військовим, проблема пов’язана з питанням адміністрування в оподаткуванні.

У фінансовому праві, як підкреслювала фундатор фінансово-правової науки Л.К. Воронова, «... підпорядкованість відбувається не по вертикалі, як в адміністративному праві, а тільки по горизонталі саме в фінансових відносинах. Стороною, що представляє публічний фінансовий інтерес, як правило, є уповноважений державою фінансовий орган або інший уповноважений нею орган (наприклад, Пенсійний фонд)» [8, с.35].

У податкових відносинах публічний фінансовий інтерес реалізується в діяльності уповноважених суб’єктів податкових правовідносин, а пільга визначається, як інструмент регулювання відносин в оподаткуванні. Так, розглядаючи поняття та сутність пільг в оподаткуванні Е. Гусейнова приходять до висновку про їх регулюючий вплив на економічний та соціальний розвиток держави, а також стимулюючий розвиток окремих напрямів фінансово-господарської діяльності та надання підтримки певним категоріям платників [9, с. 531].

У п.165.1, ст. 165 ПК України визначено ряд податкових пільг, які можуть бути надані військовослужбовцям та членам їх сімей, зазвичай вони стосуються податку на доходи фізичних осіб та військового збору.

Так, до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку не включаються доходи, у вигляді суми грошової допомоги, яка надається указами Президента України та актами Кабінету Міністрів України членам сімей військовослужбовців, які загинули (безвісно пропали) або померли під час виконання службових обов’язків та/або захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України [7].

Не включається до оподатковуваного доходу сума грошової компенсації, що виплачується військовослужбовцям за належне їм для отримання жиле приміщення (ч. „ж”, пп.165.1.1, п.165.1, ст. 165 ПК України). Гарантії на отримання жилого приміщення визначені у ч.1, ст. 12 ЗУ „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, де вказано, що держава забезпечує військовослужбовців жилими приміщеннями або за їх бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення у межах норм і вимог, встановлених Житловим кодексом Української РСР [1]. У ст. 47 Житлового кодексу України (далі – ЖК України) визначена норма жилої площі в розмірі 13,65 квадратних метрів на одну особу [10].

Військовослужбовцям, які мають вислугу на військовій службі 20 років і більше, та членам їх сімей надаються жилі приміщення для постійного проживання або за їх бажанням грошова компенсація. Такі жилі приміщення або грошова компенсація надаються їм один раз протягом усього часу проходження військової служби за умови, що ними не було використано право на безоплатну приватизацію житла [6].

У ст. 45 ЖК України вказано право осіб з інвалідністю І та ІІ груп з числа військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України на першочергове надання житлового приміщення.

Право на отримання грошової компенсації за належне для отримання жиле приміщення мають члени сімей осіб,

які загинули (пропали безвісти), померли внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, і які перебувають на квартирному обліку, за категоріями відповідно до встановленої Порядком Кабінету Міністрів України черговості [11] (загалом встановлено 8 черг отримання Компенсації).

Крім того, грошова компенсація виплачується у повному обсязі в порядку черговості відповідно до дати взяття на квартирний облік та з урахуванням категорії одержувача за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення [11].

У разі прийняття рішення про призначення грошової компенсації спеціальна комісія одночасно визначає розмір такої компенсації, виходячи з таких нормативів:

- за нормою 13,65 кв. метра жилої площі на кожного члена сім'ї особи, яка загинула (пропала безвісти), померла;
- за нормою 13,65 кв. метра жилої площі на особу з інвалідністю та кожного члена його сім'ї;
- за нормою 35,22 кв. метра загальної площі на сім'ю особи, яка загинула (пропала безвісти), померла, за однією категорією або на сім'ю особи з інвалідністю;
- додатково 10 кв. метрів жилої площі на кожного члена сім'ї заявника, який є особою з інвалідністю або дитиною з інвалідністю (у тому числі з урахуванням заявника) [11].

Отже, компенсація виплачується у урахуванням дозволеного нормативу додаткової площі, визначеного у ст. 49 ЖК України у розмірі 10 кв. метрів. Проте, Постанова КМУ [11] визначає особливі розміри площі житла – 35,22 кв. метра загальної площі, яких не міститься у ЖК України.

Якщо станом на 1 січня поточного року грошова компенсація не була виплачена, то щороку комісією без звернення заявника проводиться перерахунок розміру призначеної компенсації з урахуванням показника опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України, визначеної Мінінфраструктури [12].

Крім того, військовослужбовці у разі укладення першого контракту мають право на компенсацію 50 % першого внеску за кредитом, забезпеченим предметом іпотеки відповідно до Умов забезпечення приватним акціонерним товариством „Українська фінансова житлова компанія” доступного іпотечного кредитування громадян України, та додатково 100 тисяч гривень після першого року військової служби, та ще 100 тисяч гривень після другого (п. 7-1, ст. 12 Закону [6]). Така, компенсація, також, не буде відноситися до оподатковуваного доходу.

Виключено з числа доходу, що підлягає оподаткуванню податком на доходи фізичних осіб та військовим збором суми щорічної разової грошової допомоги, яка надається згідно із Законом України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” (ч. „з, пп. 165.1.1, п. 165.1, ст. 165 ПК України).

Вочевидь, законодавець під такою допомогою розуміє ту, що, на сьогодні, призначаються окремими Постановами Кабінету Міністрів України, у 2024 році це Постанова КМУ „Про встановлення розмірів разової грошової виплати до Дня Незалежності України, передбаченої Законами України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” і “Про жертви нацистських переслідувань”, у 2024 році, яка встановлює разова грошова виплата до Дня Незалежності України особам з інвалідністю внаслідок війни та колишнім малолітнім в'язням концентраційних таборів, визнаних особами з інвалідністю:

Для I групи – 3100 гривень; для II групи – 2900 гривень; для III групи – 2700 гривень; учасникам бойових дій, постраждалим учасникам Революції Гідності – 1 000 гривень; особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, – 3 100 гривень [13].

ЗУ „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” не передбачено виплату щорічної разової грошової допомоги, ст. 15 визначає порядок виплати одноразової грошової допомоги після звільнення їх з військової служби: за станом здоров'я; за власним бажанням під час дії воєнного стану (які уклали контракт на строк до закінчення особливого періоду; які проходять військову службу за контрактом, дію якого продовжено, та які виступили не менше 18 місяців з дати продовження дії контракту; у зв'язку із звільненням з полону), тощо (ч. 1-2, ст. 15 Закону [6]).

Не підлягають оподаткуванню сума ненарахованих процентів за користування кредитом учасників бойових дій, військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, які захищають (захищали) незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України (пп. 165.1.53, п. 165.1, ст. 165 ПК України [2]).

Відповідно до „Умов забезпечення приватним акціонерним товариством “Українська фінансова житлова компанія” доступного іпотечного кредитування громадян України” військовослужбовці ЗСУ за контрактом, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міноборони, Національної гвардії, Держприкордонслужби, Управління державної охорони, Держспецзв'язку можуть претендувати на забезпечення доступним іпотечним кредитуванням [14].

Укrfінжитло може здійснювати доступне іпотечне кредитування шляхом: залучення до співробітництва підприємств, організацій та установ для забезпечення компенсації частини процентної ставки за кредитами, забезпеченими предметом іпотеки, відповідно до укладених договорів [14]. Саме про ці проценти й йдеться мова у пп. 165.1.53, п. 165.1, ст. 165 ПК України. У протилежному випадку, сплата таких процентів вважалася б доходом фізичної особи.

Крім того, податковим законодавством передбачено можливість отримання учасниками бойових дій, які підпадають під дію ЗУ „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, у тому числі приймали участь у бойових діях на території інших країн у період після Другої світової війни (абз. „є”, пп. 169.1.3, п. 169.1, ст. 169 ПК України) податкової соціальної пільги, розмір якої дорівнює 150 % суми стандартної пільги (що складає 50 % розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року).

Якщо учасник бойових дій набув інвалідність I і II групи, то розмір пільги збільшується до 200 % від розміру стандартної пільги.

Вважаємо, нежиттєздатними норми визначені у абз. „а”, „б”, пп. 169.1.4, п. 169.1, ст. 169 ПК України, де передбачено надання податкової соціальної пільги у розмірі 200 % Героєм України, Героєм Радянського Союзу, Героєм Соціалістичної Праці; учасникам бойових дій під час Другої світової війни або особою, яка у той час працювала в тилу.

Адже п. 169.2, ст. 169 ПК України встановлює обмеження на надання такої пільги, зокрема застосування лише до місячного доходу у вигляді заробітної плати і тільки за одним місцем його нарахування. Дослідження суб'єктного складу осіб, визначених у абз. „б”, пп. 169.1.4 ПК України які претендують на пільгу у розмірі 200 % дають підстави стверджувати, що вік цих осіб, майже 100 років, і вони, навряд здатні працювати і отримувати дохід у вигляді

заробітної платні. Особи, визначені у абз. „а”, також мають бути дуже „поважного віку”.

Крім того, ветерани війни та особи, на яких поширюється дія ЗУ „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” звільнені від сплати земельного податку за земельну ділянку, розмір якої не перевищує: для будівництва та обслуговування житлового будинку (у селах – не більш як 0,25 гектара, в селищах – не більш 0,15 гектара, в містах – не більш як 0,10 гектара); для індивідуального дачного будівництва – не більш як 0,10 гектара; для будівництва індивідуальних гаражів – не більш як 0,01 гектара; для ведення садівництва – не більш як 0,12 гектара (п.281.2-281.1, ст. 281 ПК України [7]).

Аналізуючи норми ЗУ „Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, зокрема щодо право на отримання пільг військовослужбовцями та членами їх сімей, можна побачити, що їм надано право на отримання сертифікату на купівлю транспортного засобу в розмірі 150 тисяч гривень у разі укладення контракту на військову службу (ч.16, ст.14 Закону [1]). У Податковому кодексі України не має норми, яка б вказувала на звільнення

особи, що отримала такий Сертифікат, хоча – це вважається доходом такого платника податків, і можливо передбачити, що у разі отримання Сертифікату виникне обов’язок зі сплати податку на доходи фізичних осіб.

Висновки. Досліджено види податкових пільг на які мають право військовослужбовці, та встановлено, що вони, зазвичай стосуються податку на доходи фізичних осіб, військового збору та земельного податку.

Встановлено право військовослужбовців на отримання податкової соціальної пільги з податку на доходи фізичних осіб, проте визнано норму законодавства, зазначену у абзацах „а”, „б”, підпункту 169.1.4 Податкового кодексу України, яка дозволяє означеній категорії платників податку користуватися податковою соціальною пільгою у розмірі 200 % нежиттєздатною.

Вказано право військовослужбовців та членів їх сімей на отримання сертифікату для купівлі транспортного засобу в розмірі 150 тисяч гривень у разі укладення контракту на військову службу, проте у Податковому кодексі України не має норми, яка б звільняла зазначених осіб від оподаткування податком на доходи фізичних осіб, що потребує уточнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишемирський М. В. Податкові пільги та їх класифікація. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 145-148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_5_28
2. Лебедзевич Я. В. Податкові пільги та їх соціально-економічна спрямованість. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*. 2014. № 4. С. 148-154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhdtu_econ_2014_4_23
3. Бечко П. К., Барабаш Л. В., Лиса Н. В. Податкові пільги як інструмент реалізації концепції справедливості в оподаткуванні. *Modern economics*. 2019. № 13. С. 18-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2019_13_5
4. Шапала Є. Ю. Податкові пільги як різновид податково-правових стимулів. *Право та інновації*. 2018. № 3. С. 69-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2018_3_1
5. Виноградов В. А. Співні питання оподаткування податком на доходи фізичних осіб компенсаційних виплат працівникам, призначеним на військову службу під час мобілізації. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2015. № 4. С. 3-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2015_4_3
6. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон від 20.12.1991 р., № 2011-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2011-12>
7. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями) : Закон від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
8. Воронова Л. К. Фінансове право України: Підручник. Київ. Прецедент; Моя книга. 2006. 448 с.
9. Гусейнова. Е. Ф. Пільги як інструмент податкового регулювання. *Економіка та суспільство*. 2018. № 17. с. 529-532 URL: http://economyandsociety.in.ua/journals/17_ukr/78.pdf
10. Житловий кодекс України: Закон від 30 червня 1983 р. № 5464-X / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#n873>
11. Порядок виплати грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення деяким категоріям осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їх сімей: Постанова від 19 жовтня 2016 р. № 719 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2016-%D0%BF#n33>
12. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 2016 р. № 719: Постанова від 14 травня 2024 р. № 54 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543-2024-%D0%BF#top>
13. Про встановлення розмірів разової грошової виплати до Дня Незалежності України, передбаченої Законами України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” і “Про жертви нацистських переслідувань”, у 2024 році: Постанова від 02 квітня 2024 р. № 369 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vstanovlennia-rozmiriv-razovoi-hroshovoi-vyplaty-a369>
14. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством “Українська фінансова житлова компанія” доступного іпотечно-го кредитування громадян України: Постанова від 2 серпня 2022 р. № 856 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-%D0%BF#n11>

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 2, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**